संपादकीय निवेदन.

वक्ता वाचस्पतिर्यत्र श्रोता शक्रस्तथापि तौ।
शब्दपारायणस्यान्तं न गतो तत्र के वयम् ॥ –धनंजय

श्रीकृपेनें आज रोजीं हा तिसरा विभाग प्रसिद्ध होत आहे आम्ही मनात सतत अशी योजना बाळगीत आहों कीं, होता होईल तों लवकर लवकर विभाग काढावत परतु त्याप्रमाणें अमलात येण्यास अनेक अडचणी तोंड उघडून आमच्यापुढें उभ्या आहत त्याचा प्रथम निरास करावा लागतो मागील सालीं असें वाटलें होतें कीं, आर्थिक मंदाई आता सपून पुन्हा परिस्थिति पूर्वपदावर येईल परतु ती आशा फोल ठरली व त्या मदाईशीं पुनरपि आम्हास झगडा करावा लागला आणि आता असें वाटतें कीं, ही अडचण निघून जाण्यास निदान आणखी ३–४ वर्षें तरी लागतील याचा थोडा तरी परिहार व्हावा म्हणून संपादकाम प्रचारासाठीं बाहर हिंडावें लागलें मडळाची कचेरी गल्यासालीं बदलावी लागली पहिल्या दोन भागाचें काम छापून निघाल्यानतर त्यावेळीं घेतलेला टाईप बराचसा भिजल्यामुळें नवीन अखड टाईप घेण्यात आला, इत्यादि कारणानीं अपेक्षेप्रमाणें हा विभाग लवकर निघाला नाहीं त्याबद्दल आश्रयदात्यानीं स्नेहार्द्रदृष्टीनें मडळाकडे पाहावें अशी विनति आहे.

या विभागाच्या रचनेचें धोरण दुसऱ्या विभागातील सपादकीय निवेदनात दिग्दर्शित केल्याप्रमाणेंच ठेविलें आहे

या वर्षी मध्यप्रात सरकारनें आपला शब्दकोश तिकडील शाळा-पाठशाळा-मधून घेण्यास मजुरी दिली आहे मुंबई सरकारनें एक सर्क्युलर काढून या प्राातील शाळास सदरहू कोश घेण्याची शिफारस पूर्वींच केली आहे

या भागात ग पासून ठ अखेर शब्दसमह आला आहे आतापर्यंत निवळ कोशाचीं १४१० पृष्ठें (व तीनहि विभागाची प्रस्तावना पृष्ठें १७५–२०० धरून एकूण पृष्ठें १६००) आम्ही आश्रयदात्याच्या पदरात घातलीं आहत म्हणजे जवळ जवळ निमें काम सपत आलें आहे व उरलेलें निमें काम थोडयाच दिवसात उरकूं अशी आशा आहे

सध्या भागीदार २४२८ आणि वर्गणीदार ५१६ मिळून एकूण २९४४ आश्रयदात्याची सख्या आहे आतापर्यंत झालेल्या कामावरून आम्ही असा निश्चित अदाज बाधला आहे कीं हें सर्व काम उत्तम प्रकारें तडीस जावयाचें तर अद्यापि २ हजार महाराष्ट्रीयानीं या कार्यास हातभार लावला पाहिजे हें काम एकट्या सपादकाचेंच नसून सर्व महाराष्ट्रीयाचें असल्यानें व त्याची जाणीव प्रत्येक सुशिक्षित महाराष्ट्रीयास असल्यानें (कारण ती आहे असें आमच्या प्रत्ययास आलें आहे) आम्ही विनति करण्यापूर्वीच दोन हजार महाराष्ट्रीय आपणीं नावें आश्रयदात्याच्या पक्तीत नोंदतील आणि "ये महाराष्ट्रीचिया नगरीं। शब्दब्रह्माचा सुकाळु।" करण्याचें श्रेय पदरीं बाधतील अशी आम्हास बळकट आशा आहे

नेहमींच्या रीतीप्रमाणें सर्व साहाय्यकाचे आम्ही आभार मानतों या कार्याच्या अवभृतस्नानाच्या वेळीं या सर्व सहृदयांचा नामोच्चार करून आम्ही ऋणमुक्त होऊं तावत्काल त्याच्या ऋणातच राहिलेलें अधिक बरें!

यशवंत रामकृष्ण दाते.

प्रस्तावना

महाराष्ट्र देश, जनता व भाषा

चमूनियमनेन वा जनपदाधिकारेण वा ।
द्विजव्रज उपव्रजन्प्रभुपदं महाराष्ट्रजाः ॥
न वृत्तिमिह पालयेद्यदि धरासुराणां ततो ।
भवेद्यवनवेष्टितं भुवनमेतदब्राह्मणम् ॥ विश्वगुणादर्शः

महाराष्ट्र शब्दाची व्युत्पत्तिः—महाराष्ट्र या शब्दाची व्युत्पत्ति करण्याचा आजपर्यंत अनेकांनी प्रयत्न केला आहे. डॉ. विल्सन् यांनी मोल्सवर्थच्या कोशाच्या प्रास्ताविक भाषाविषयक निबंधात व १८७२-७३च्या मुंबई इलाख्याच्या कारभाराच्या सरकारी अहवालात महाराष्ट्र शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल पुढें दिल्याप्रमाणे चर्चा केली आहेः 'महरट्ट हें महाराष्ट्र या संस्कृत शब्दाचें पाली रूप आहे. हें रूप मल्लराष्ट्र या शब्दाबरोबर विष्णुपुराण वगैरे पुराणग्रंथांत आढळतें. संस्कृत पंडित महाराष्ट्र शब्दाची व्युत्पत्ति 'महा+राष्ट्र=मोठें राष्ट्र' अशी करतात व भाषाशास्त्रदृष्ट्या तीवर कांहीं आक्षेप घेता येण्यासारखा नाहीं; परंतु त्या व्युत्पत्तीस पुरेसा ऐतिहासिक अगर भौगोलिक पुरावा आढळत नाहीं.' असें त्यांचें म्हणणें आहे. दुसरी व्युत्पत्ति त्यांच्या मतें 'महाराष्ट्र' म्हणजे महार + राष्ट्र = महारांचा देश ही देतां येईल; या व्युत्पत्तीस त्यांनीं असा आधार दिला आहे कीं, महार जातीची वस्ती महाराष्ट्रांत पुष्कळच आहे आणि जरी ती अगदीं खालावलेली जात असली तरी तिची व्याप्ति या देशांत इतकी आहे कीं 'गांव तेथें महारवाडा' ही मराठीमध्यें म्हणच पडली आहे. तसेंच टॉलेमीनें 'परवरी' या नावानें त्यांचा स्वतंत्र लोकजाति म्हणून उल्लेख केला असून तें नांव ते अद्यापि वापरतात. हे लोक आर्यसंस्कृतीच्या कक्षेबाहेरचे असून मराठ्यांना आपणाहून भिन्न संस्कृतीचे लोक म्हणून आर्य असें नांव लावतात व हें नामाभिधान अद्यापि कानडीमध्यें 'आरे' अशा रूपांत प्रचलित आहे. माग लोकहि मराठ्यांना आर्य या नांवानेंच संबोधतात. अरिअन यानेंहि आपल्या इंडिका ग्रंथांत मराठ्यांच्या प्रदेशास 'अरिअके' असें संबोधलें आहे. लोकांच्या नांवावरून प्रदेशास नांव मिळाल्याचीं उदाहरणें आपणास अनेक देतां येतील. उदा० गुर्जरराष्ट्र यावरून गुजराथ, सौरराष्ट्र यावरून सौराष्ट्र, रोहिले लोकांचा देश तो रोहिलखंड, बुंदेल्यांचा तो बुंदेलखंड, वंग लोकांचा बंगाल व ओड्र लोकांचा ओडिसा (ओरिसा), इत्यादि. परंतु येथें याविरुद्ध एका गोष्टीचा निर्देश केला पाहिजे कीं, ऐहोळी येथील शिलालेखांत (इ. स. ६३४) महाराष्ट्र हें एक राष्ट्र नसून तीन महाराष्ट्रांचा समुदाय आहे असें स्पष्ट म्हटलें आहे.

मल्लराष्ट्रः—डॉ. ओप्पर्ट यांनीं (The Original Inhabitants of Bharatvarsha) 'भारतवर्षांतील मूळचे रहिवासी' (पृ. २२, १८९३) यामध्यें असें म्हटलें आहे कीं, 'महाराष्ट्रालाच मल्लराष्ट्र (मल्ल लोकांचें राष्ट्र) असें म्हणत. मार म्हणजेच मल्ल व मार लोकानाच म्हार असें म्हणतात. म्हार याचें हळूहळू महार असें रूप बनलें. हल्लींच्या मराठींत महार व म्हार अशीं दोन्ही रूपें आढळतात. अशा रीतीनें एकाच अर्थाचे दोन शब्द मल्लराष्ट्र व महाराष्ट्र हे प्रचारांत होते त्यांपैकीं पहिला हळू हळू प्रचारांतून गेला, व महार लोकांच्या भाग्याला उतरती कळा जसजशी लागत चालली तसतसा त्यांच्या महाराष्ट्र व मल्लराष्ट्र या नांवाशीं असलेल्या संबंधाचा विसर पडत चालला आणि महाराष्ट्र म्हणजे महारांचें किंवा मल्लांचें राष्ट्र हा अर्थ जाऊन 'मोठें राष्ट्र' असा अर्थ करण्यांत येऊं लागला. येथें यासंबंधीं एवढें म्हणतां येईल कीं, महाराष्ट्रांत आज जरी मल्ल लोकांचा आपणास पत्ता लागत नाहीं, तरी पूर्वी एका काळीं मल्ल लोकांची येथें वस्ती असली पाहिजे. कारण महाराष्ट्रांतील अनेक लोकांचें कुलदैवत

ज खंडोबा, ज्याचा संबंध या देवतेशीं संबंध जोडतात, ती देवता येथील फार प्राचीन स्थानदेवता असून खंडोबानें मणिमल्ल या नावाच्या दैत्याचा वध केल्याची कथा सार्वत्रिक आहे, व यावरून त्यास मल्लारि (मल्ल+अरि) असें नाव प्राप्त झालें आहे. पण आज या मल्लाचा महाराष्ट्रांत मागमूस आढळत नाहीं. तथापि मल्ल ही एक गोंडांतील जात मध्यप्रांतांत आढळते व तिकडील नावाडी भोई लोकांस मल्ल असें म्हणतात. यावरून मल्ल नांवाची जाति महाराष्ट्राच्या आसपास पूर्वी असली पाहिजे. मल्हण वगैरे गावांच्या नांवात त्याचा अवशेष दिसतो. रा. राजवाडे यांनीं मळवली, माल्हेगांव, मल्हार्णे, मळसर, मळगांव, मल्हारपेठ, मल्हेर, मल्हवाण, मलोनी हीं महाराष्ट्र जातिदर्शक गांवे म्हणून नमूद केलीं आहेत. पण रा. राजवाडे यांनीं मल्ल हे आर्यांपैकींच होते असें म्हटलें आहे.

याप्रमाणें दोन पाश्चात्य विद्वान पंडितांचीं महाराष्ट्र शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल मतें दिलीं. आतां आपल्या-कडील महाराष्ट्रीय पंडित यासंबंधीं काय म्हणतात तें पाहूं.

महारट्टांचें महाराष्ट्रः—डॉ. भांडारकर हे आपल्या दक्षिणच्या प्राचीन इतिहासांत एका ठिकाणीं असें म्हणतात कीं, कुडा येथील शिलालेखांत एकदां 'महाभोज' असा उल्लेख आहे. त्याप्रमाणें भोज हे स्वतःला महाभोज म्हणवून घेत त्याप्रमाणेंच या प्रदेशांत राहणाऱ्या राष्ट्रिकांनीं स्वतःला महाराष्ट्रिक अथवा महारट्ठ असें म्हणवून घेतलें व ते ज्या देशांत रहात त्या देशाला अर्थात् महारट्ठ व संस्कृतमध्यें महाराष्ट्र असें नांव पडलें.

महारथींचा महाराष्ट्रः—राजारामशास्त्री भागवत महाराष्ट्र शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल म्हणतात कीं, संस्कृत नाटकांत 'मरहट्ट' असा जनवाचक शब्द येतो. हा 'मऱ्हाठा' शब्दाची प्रकृति दिसतो. 'मरता तर हटता' म्हणजे मरतो तेव्हां हटतो, अर्थात् प्राणांतींहि शत्रूस पाठ न दाखविणारा अशी मरहट्ट शब्दाची व्युत्पत्ति केली आहे. मराठ्यांच्या वीरश्रीच्या स्वरूपानें पाहूं गेलें असतां ही व्युत्पत्ति यथार्थ आहे. तरी अशा रीतीनें क्रियापदांचीं छिन्नभिन्न झालेलीं किंवा केलेलीं रूपें जोडून झालेल्या आणखी एका जनवाचक किंवा जनपदवाचक शब्दाचें उदाहरण देतां येत नाहीं. त्या पक्षीं ही व्युत्पत्ति विलक्षण दिसते. राठोड नांवाचे रजपूत मारवाडांत प्रसिद्ध आहेत. 'महाराठोड' म्हणजे 'मोठा राठोड' 'महाराठोड' शब्दाचा अपभ्रंश मऱ्हाठा असें कित्येक मानतात. पण एकाच रजपूत गोत्रांतले लोक सर्व महाराष्ट्रभर पसरले हें अगदीं असंभाव्य आहे. शिवाय महाराठोड असें गोत्र रजपुतांत नाहीं.

'मऱ्हाठा' प्राय. 'महाराष्ट्र' शब्दाचा अपभ्रंश समजतात. महाराष्ट्र शब्द बराच पुराणा आहे. याचा उल्लेख वररुचीच्या 'प्राकृत प्रकाश' नावाच्या बालभाषेच्या व्याकरण ग्रंथांत अगदीं शेवटच्या सूत्रांत 'शेषं महाराष्ट्रीवत्' अशा रीतीनें येतो. अशोकानें महारट्ठ देशांत धर्मोपदेशक पाठविले असल्याबद्दलची बौद्ध लोकांत दंतकथा आहे. यावरून 'मरहट्ट' किंवा 'महाराष्ट्र' हा शब्द चांगला बावीसशें वर्षांपूर्वींचा आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

भाषेच्या नियमावरून पाहतां 'महाराष्ट्र' शब्दाचा 'महाराठ' व 'सुराष्ट्र' शब्दाचा 'सुराठ' असे अपभ्रंश व्हावयास पाहिजेत. पण शिलालेखांत 'महारठ' व 'सुरठ' रूपें आढळतात. हीं जर अस्सल रूपें असतील तर ते शब्द महारथ = मोठा योद्धा व सुरथ = चांगला योद्धा या शब्दाचे अपभ्रंश असावे. अशा प्रकारचीं विशेष गुणहेतुक जनवाचक नांवें क्वचित् क्वचित् आढळतात उ० फ्रेंच हा फ्रांक = स्वतंत्र या शब्दापासून बनला आहे. मूळचें संस्कृत रूप एक असून त्याचा जो अपभ्रंश झाला त्यापासून एक अपूर्व शब्द निर्माण होऊन तो पुनः संस्कृत भाषेस मिळाला अशीं नवींच उदाहरणें सांपडतील. उ० त्रिकलिंग = तीन कलिंग = तेलंगणाची खालाटी व आंध्र नांवाची वलाटी व या दोहोंच्या दक्षिणेस द्रोणकटक–धेनुकटक असे तीन प्रांत. त्याचप्रमाणें 'मलय' देशाचे चोल, पाण्ड्य व चेर असे तीन भाग मानीत, त्यामुळें त्यास त्रिमलय = तमूळ = तम्मूळ असें म्हणत. त्याप्रमाणें 'त्रिकलिंग' = तिअलिंग = तिलिंग असा अपभ्रंश होऊन पुन्हा त्याचें त्रिलिंग असें अपूर्व संस्कृत रूप होऊन, मल्लिकार्जुन, कालेश्वर व भीमेश्वर या तीन लिंगामधील प्रदेश अशी त्याची अपूर्व व्युत्पत्तीहि झाली. तेव्हां 'महारथ' = महारठ = मरहट्ट असा अपभ्रंश होऊन कालान्तरानें या अपभ्रंशाचें पुनः महाराष्ट्र असें संस्कृत रूपांतर झालें हें म्हणणें सोपपत्तिक दिसतें.

महाराष्ट्रिकांचा महाराष्ट्र—यानंतर रा. वि. का. राजवाडे हे 'महाराष्ट्राचा वसाहतकाल' या निबंधांत रट्ट शब्दावरून महाराष्ट्र शब्दाची उत्पत्ति सुचवितात. महाराष्ट्रांत प्रथम उत्तरेकडून बौद्ध व जैन या पाखंडांच्यामुळें झालेल्या धर्मक्रांतीमुळें व त्यांस मिळालेल्या राजाश्रयामुळें रट्ट हे वसाहत करण्यास दक्षिणेंत आले. हे रट्ट लोक मूळचे कोण व कोठील हा एक अद्यापपर्यंत न सोडविलेला प्रश्न आहे. चोल नामक लोकांचें नांव जसें चोल नामक देशा-

वरून पडलेले दिसते, तसें रट्ट हें नाव देशावरून पडलेलें दिसत नाही. हे लोक भारतवर्षेतरातहही नाहींत. हें नाव वर्ण किंवा जाति याचेंहि नाहीं. भिल्लादि लोकाप्रमाणें हे लोक वन्यहि नाहींत. वर्ण नाहींत, जाति नाहींत, विशिष्ट देशोत्पन्न नाहींत, बाह्य नाहीत व वन्यहि नाहींत, मग हे रट्ट आहेत तरी कोण? रट्ट या शब्दाचें संस्कृत रूप राष्ट्रिक. राष्ट्रिक म्हणजे राष्ट्रात अधिकाराचें काम करणारा मनुष्य. ग्रामकूट म्हणजे गावडा उर्फ पाटील, तसा राष्ट्रकूट म्हणजे राठोड ऊर्फ राष्ट्राचा महत्त्वाचा अधिकारी. राष्ट्र म्हणजे राजाच्या ताब्यातील देश किंवा देशभाग. जसें शंभर वर्षांपूर्वी देशाच्या मुख्य अधिकाऱ्याला देशमुख किंवा देशपति किंवा देसाई किंवा देशाधिकारी म्हणत, तसें हजार दोन हजार वर्षांपूर्वी राष्ट्रातील महत्त्वाच्या अधिकाऱ्यांना राष्ट्रिक किंवा राष्ट्रकूट हीं दोन नावें असत. तेव्हा इतकें स्पष्ट झालें कीं राष्ट्रिक ऊर्फ रट्ट म्हणजे देसाई, देशमुखस्वरूपाचे अधिकारी. देश म्हणजे दहापाच गावापासून शंभर सवाशें गावाचा मुलूख. त्याचप्रमाणें राष्ट्र म्हणजे दहापाच गावापासून शंभर सवाशें गावाचा राष्ट्रातील अधिकाऱ्याला पेलता येईल असा मुलूख.

शैशुनाग, शुंग, काण्व, मौर्य इत्यादि राजकुलाच्याहि फार पूर्वीच्या राजकुलाच्या रादियर्तीत हे राष्ट्रिक ऊर्फ राष्ट्रकूट म्हणजे देसाई देशमुख अधिकारी त्या त्या तर्हेच्या राजकीय, आर्थिक व व्यावहारिक व्यवस्थेकरितां नमलेले असत. प्रथम प्रथम ह्या नेमणुका वैयक्तिक असत. परंतु कालांतरानें व भारतीय लोकरीतीप्रमाणें ह्या नेमणुका पुढें पिढीजाद झाल्या. हे राष्ट्रिक उर्फ राष्ट्रकूट अर्वाचीन देसाई देशमुखाप्रमाणें प्रायः क्षत्रिय असत; अर्थात्, क्षत्रियांचीं जीं शहाण्णव कुळें आहेत त्यापकीं असत. वर्णानें क्षत्रिय व पिढीजाद पेशानें देशाधिकारी असा दुहेरी दर्जा या राष्ट्रिकांचा किंवा रट्टांचा असे त्यामुळें क्षत्रिय व रट्ट या दोन्ही नावांनीं ह्या देशाधिकाऱ्यांचें संबोधन होऊं लागलें. देसाई देशमुखांच्याहून थोर अधिकाऱ्याला शंभर वर्षांपूर्वी सरदेसाई, सरदेशमुख म्हणत. तसेंच हजार बाराशें वर्षांपूर्वी राष्ट्रिकाहून उच्च दर्जाच्या अधिकाऱ्यांना महाराष्ट्रिक ऊर्फ महरट्ट म्हणत. सामंत व महासामंत हेहि शब्द असेच इयत्तादर्शक आहेत. राष्ट्र म्हणजे जेवढा प्रांत त्याहून महाराष्ट्र म्हणजे महत्तर प्रांत. ह्या महत्तर राष्ट्रावरील ऊर्फ प्रांतावरील जो अधिकारी तो महाराष्ट्रिक. महाराष्ट्रिक याचा अपभ्रंश महरट्ट व महरट्ट याचा अपभ्रंश मऱ्हाट.'

या उपपत्तीस पुरावा म्हणून ते पुढील तुल्य शब्दाचा इतिहास देतात. 'याप्रमाणेंच गुजर, सीद, शेलार, वगैरे शब्दाचाहि इतिहास आहे. गुह्यक, गुह्यकाजर, गुज्जर, गुजर हे मूळचे कैलास पर्वत व चत्ररथ या प्रान्तात राहणारे लोक होत. तेथून ते पंजाब, गुजराथ व खानदेश या प्रदेशात उतरले. हे गुह्यक-गुजर लोक मूळचे देवयोनि होत. सिद्ध या शब्दाचा मराठींत अपभ्रंश सीद झाला आहे. धनगराच्या एका कुळीला सीद म्हणतात, म्हणजे धनगरातील सीद कुळी मूळची देवयोनि आहे असें होतें. धनगर = धनकर धन म्हणजे शेळ्या मेंढ्यांची संपत्ति बाळगणारे. धनगर देवयोनींत पडल्यामुळें गुह्यक = गुजर यांच्याप्रमाणेंच मराठा क्षत्रियांत सहजच मोडले जात. आधुनिक अनभिज्ञ शास्त्रीमंडळात धनगरांना शूद्र लेखण्याची चाल आहे. परंतु ती इतिहाससंमत दिसत नाहीं.

विद्याधरवंशीय जीमूतवाहनाचा वंश म्हणजे सध्याचे शेलार व प्राचीन शिलाहार आहेत. विद्याधरादि देवयोनींपासून शिलाहार, पिशाच, राक्षे, सीद, भोट, वगैरे अर्वाचीन लोक निपजले व आदित्यादि गणदेवापासून वसू, रोडे, हाडे, मराठे वगैरे अर्वाचीन लोक उत्पन्न झाले.

सर्वात महाराजिकांचा गण अत्यंत मोठा असल्यामुळें देवयोनींपासून व गणदेवापासून निपजलेले बाकीचे सर्व लोक दंडकारण्यांत महरट्टांच्या सान्निध्यानें मराठ्यांत मोडू लागले. महाराजिकांची गणना पुराकल्पीं जशी गणात म्हणजे संघराष्ट्रांत होत असे, तशी शातवाहनकालींहि महरट्टांची गणना गणांतच होत असे नाणेघाटांतील लेण्यांतील लेखांत महरट्टांना गण या उपपदानें भूषविलें आहे. मेरुपर्वतावरून देव, गणदेव व देवयोनी पंजाबांत उतरले. तेथून ते तिथे पुढे ज्याला आर्यावर्त नांव पडलें त्या प्रदेशांत पसरले. आर्यावर्तांत नांदत असता महाराजिकगणाला महरट्टगण अशी संज्ञा प्राप्त झाली, आणि दंडकारण्यांत शिरल्यावर त्यांना मराठे या अपभ्रंशानें ओळखूं लागले. मेरु पर्वताच्या आसमंताद्भागीं असतांना महाराजिकांच्या २२० कुळ्या होत्या. त्या दंडकारण्यांत शिरल्यावर फक्त ९६ राहिल्या.'

याप्रमाणें रा. राजवाडे यांनी रट्ट, महारट्ट, राष्ट्रिक व महाराष्ट्रिक यांपासून महाराष्ट्र व मराठे यांचा संबंध दाखविला आहे. परंतु रट्ट हे उत्तरेकडून दक्षिणेकडे वसाहत करण्यास आले या गोष्टीस सबळ पुरावा आढळत नाहीं व ही गोष्ट राजवाडे यांनींहि कबूल केली आहे. रट्टाचें अस्तित्व विन्ध्यपर्वताच्या उत्तरेस असल्याचा दाखला पुराणांतरीं आढळत नाहीं. उलट तेलंगण वगैरे द्राविड प्रांतांत रेड्डी नांवचे लोक वसाहत करून शेती वगैरे धंदे करीत असलेले आढळतात व यांचा आणि रट्टाचा समन्वय असणें संभवनीय दिसतें. राष्ट्रकूटांचें घराणें रथिक अथवा रट्ट या लोकांपैकींच असावें व तें मूळ लातूर(लट्टलूर)हून वर एलिचपूर वगैरे ठिकाणीं गेलें असें रा. आळतेकर यांनीं आपल्या राष्ट्रकूटांच्या इतिहासांत दाखविलें आहे व हे रड्डी लोकांपासून भिन्न होते असें म्हटलें आहे. पण ते मूळ कानडी होते असे त्यांनीं प्रतिपादन केलें आहे यावरुन ते आर्य असून उत्तरेकडून आले असल्याचें संभवत नाहीं.

मोठें राष्ट्र म्हणून महाराष्ट्र.—याचसबबानें रा. पा. वा. काणे आपल्या विविधज्ञानविस्तारांतील (४९) एका लेखांत म्हणतातः—महाराष्ट्र शब्दाची साधी व्युत्पत्ति म्हणजे मोठें विस्तृत राष्ट्र हीच खरी असावी असें म्हणावें लागतें. फार प्राचीन काळापासून दख्खनच्या मधोमध एक प्रचंड अरण्य होतें असें सर्व ग्रंथांत वर्णन आहे. त्याच अरण्याला महाकान्तार, महाटवि, दण्डकारण्य अशीं नांवें प्राचीन ग्रंथांत दिलेलीं दिसतात. हळूहळू या प्रचंड अरण्यांत आर्य घुसले, त्या अरण्यात त्यांनीं वसाहती स्थापून अरण्य तोडून साफ केलें, जिकडे तिकडे नगरें, गांवें वसविलीं, समृद्ध अशीं राज्यें स्थापिलीं व आर्यसंस्कृति पसरविली. तेव्हां जेथें पूर्वीं महाकान्तार किंवा महारण्य होतें त्या ठिकाणीं प्रचंड राष्ट्र झाल्यामुळें त्याला महाराष्ट्र म्हणूं लागले. हें परिवर्तन घडून येण्याला अनेक शतकें लोटलीं असलीं पाहिजेत. महाराष्ट्र हें नांव इ. स. पूर्वी ३००च्या सुमारास पडलें असावें. आंध्रभृत्य किंवा सातवाहन या बलाढ्य राजांचें साम्राज्य पूर्वेस कारोमांडेल किनाऱ्यापासून तों पश्चिमेस सह्याद्रीपर्यंत पसरलें होतें. त्या वेळीं महाराष्ट्र हा शब्द चांगलाच प्रचारांत आला असावा. ह्या आंध्रभृत्यांच्या अफाट साम्राज्यापैकीं पश्चिमेकडील भागाचें राजधानीचें शहर पैठण होतें. अशा रीतीनें कोणत्याहि लोकाच्या नांवावरून नव्हे तर देशाच्या विस्तारावरुन व त्याच्या प्राचीन स्थितीवरून महाराष्ट्र हा शब्द प्रचारांत आला असावा. पुष्कळ ताम्रपटांत व शिलाशासनांत धर्मराष्ट्र, देवराष्ट्र, गोपराष्ट्र, पूर्वराष्ट्र अशीं प्रदेशवाचक नांवें येतात. हीं नांवें कोणत्याही बलाढ्य राजवंशाचीं किंवा लोकांचीं (गोपराष्ट्र खेरीज करून) द्योतक नाहींत, वरील चारही राष्ट्रशब्दयुक्त देश महाराष्ट्रांत मोडत असें दिसतें. म्हणून महाराष्ट्र हें नांवहि वंशावरून किंवा जातीवरून न पडतां देशाच्या विस्तारावरून पडलें असावें या अनुमानाला बळकटी येते.

याप्रमाणेंच केसरीमधील एका लेखांत करहाट, वरहाट व मरहाट हे तिन्ही शब्द मूळ कानडी असून अनुक्रमें कऱ्हाडप्रांत, वऱ्हाडप्रांत व महाराष्ट्र या भूप्रदेशांचे वाचक होते असें सुचविलें आहे.

वरील निरनिराळ्या व्युत्पत्तींचा विचार करतां आपणांस असें दिसून येईल कीं, मि. विल्सन हे महाराष्ट्र याचीं भाषाशास्त्रदृष्ट्या महा + राष्ट्र = मोठें राष्ट्र ही व्युत्पत्ति सयुक्तिक म्हणून मान्य करूनहि महारांचें राष्ट्र ही दुसरी वैकल्पिक व्युत्पत्ति सुचवितात व मि. ओपर्ट हेहि त्यांचीच जवळ जवळ री ओढतात आणि महार व मल्ल हीं एकच धरून असेर महाराष्ट्र हें महारांचें राष्ट्र ठरवितात. डॉ. भांडारकर रट्ट व महारट्ट या जनवाचक शब्दांवरुन महाराष्ट्र शब्द व्युत्पादितात. रा. राजारामशास्त्री भागवत प्रथम मराठ्यांस अभिमानार्ह अशी व्युत्पत्ति 'मरतां तरी हटतां' अशी सुचवून नंतरीस महाराष्ट्री भाषा बोलणारे तें महाराष्ट्र ही व्युत्पत्ति स्वीकारतात. रा. राजवाडे महारट्ट या शब्दावरून महाराष्ट्रिक ऊर्फ महारट्ट या लोकांचा देश तो महाराष्ट्र देश अशी व्युत्पत्ति सुचवितात. व शेवटीस प्रा. काणे वरील सर्व गोष्टींचा विचार करून महाराष्ट्र हें नांव कोणत्याहि जातिवाचक अगर वंशवाचक शब्दावरून पडलें नसून विस्तारावरून व अनेक राष्ट्रवाचक लोकांचा व देशांचा समावेश करणारें म्हणून मोठें राष्ट्र (महा + राष्ट्र) होतें म्हणून असलें नामाभिधान पडलें असें म्हणतात व तेंच आम्हांस अधिक सयुक्तिक दिसतें. महानुभावी वाङ्मयांतहि तत्कालीन लोकांची हीच समजूत व्यक्त केलेली आढळते. उदाहरणार्थ, आचार महाभाष्यांत २४ व्या सूत्रावरील भाष्यांत 'महाराष्ट्र म्हणजे महंत राष्ट्र । म्हणौनि महाराष्ट्र । महंत म्हणजे थोर । तर तेचि थोरी करूनि अर्थ सांगतो ।' इत्यादि विवेचन केलें आहे.

व्याप्ति व मर्यादा:—आज महाराष्ट्र या नावानें ओळखला जाणारा भरतखंडाचा भाग म्हटला म्हणजे स्थूल मानानें ज्या भागात मराठी भाषा चालते तो होय. या प्रदेशाची व्याप्ति निरनिराळ्या काळीं कमी अधिक असण्याचा संभव आहे. ज्या वेळीं मराठी भाषा बाल्यावस्थेमध्यें असेल व मराठी साम्राज्याचा प्रादुर्भाव झालेला नसेल त्या वेळीं हें क्षेत्र संकुचित स्वरूपाचें असेल तर मराठी साम्राज्याच्या उत्कर्षकालीं त्याची व्याप्ति वरीच वाढलेली असली पाहिजे. तथापि सामान्यतः या क्षेत्राच्या मर्यादा पुढें दिल्याप्रमाणें सांगता येतील. 'मुख्य मराठी भाषा भरतखंडाच्या पश्चिम किनाऱ्यावर पोर्तुगीज अमलाखालीं असलेल्या गोंव्याच्या हद्दीपासून सुरू होऊन समुद्र किनाऱ्यानें वर उत्तरेकडे दमणजवळील दमणगंगा या नदीपर्यंत जाते. (या दमणगंगा नदीलाच टॉलेमी डुगा असें म्हणतो.) ही नदी या सह्याद्रीच्या पश्चिमेकडील सखल प्रदेशापुरती मराठी भाषेची उत्तरेकडील सीमा होय. घाटमाथ्यावर मात्र ही सीमा पाणलोटाच्या बाजूबाजूने काळी, भिल्ल वगैरे वन्य समाजातून वर नर्मदेपर्यंत जाते. नर्मदा नदी गुजराती व नेमाडी किंवा नेवाडी या भाषांपासून मराठीला विभिन्न करणारी रेषा होय. हीच सीमारेषा पुढें नर्मदेला पूर्वेस व पश्चिमेस स्पर्श करून असलेल्या सातपुडा पर्वताच्या कडेनें गेली आहे. गाविलगडाच्या आसपास ज्या ठिकाणीं सातपुड्याच्या एका दुसऱ्या फांद्यास सुरुवात होते तेथें ही सीमारेषा पूर्वेकडे बेतुल व शिवणीकडे जाण्यास प्रारंभ करून नागपूर व शिवणी यामधील घाटांत सरते, व तेथून नागपूर मध्य करून कांहींशा अर्धवर्तुळाकार रेषेंत ही सीमारेषा थोडी दक्षिणेकडे व थोडी पूर्वेकडे आणि नंतर पश्चिम दिशेकडे वळून लांजी व वरागड यांना स्पर्श करून जाते. तेथें तिची गोंडी व तेलगू भाषांशीं गांठ पडते. येथून नंतर ही सीमारेषा चांद्याच्या नजीक जाऊन तेथून पश्चिमेकडे जाण्यास सुरुवात करून पैनगंगेच्या बाजूनें माहूरपर्यंत जाते. ही रेषा मराठी व तेलगू यामधील विभाजक रेषा होय. माहुरापासून गोदावरीपर्यंत जाऊन नागमोडी मार्गानें ती नैर्ऋत्य दिशेकडे देगलूर, नळदुर्ग, सोलापूर, विजापूर, यांना स्पर्श करून जाते. तेथून ही रेषा कृष्णेपर्यंत जाऊन जवळजवळ कोल्हापूरपर्यंत जेथें कृष्णा उत्तरेकडे वळसा घेते तेथपर्यंत जाते. कृष्णा ही मराठी व कानडी यामधील विभाजक रेषा आहे. नंतर ही रेषा नैर्ऋत्य दिशेकडे वळून कोल्हापूर संस्थानचा मुलूख व गोंव्याच्या घाटाच्या वरील मुलूख पोटांत घेऊन तेरेखोलच्या खाडीपाशीं समुद्रास मिळते.'

नर्मदा कीं तापी—याप्रमाणें डॉ. जॉन विल्सन यांनीं मोल्सवर्थच्या कोशास जोडलेल्या प्रास्ताविक निबंधांत (१८५७) मराठीच्या क्षेत्रमर्यादा नमूद केल्या आहेत व त्याच मर्यादा मुंबई इलाख्याच्या कारभाराच्या अहवालांत (१८७२–७३) त्यांनीं पुन्हा दिलेल्या आढळतात व त्यापून इंडियन अँटिक्वरी मासिकांत (१८७४) उद्धृत केलेल्या दिसतात. परंतु त्या वेळीं डब्ल्यू. एफ्. सिन्क्लेअर यांनीं (इं. अँ. ३२. १८७४) या क्षेत्राबद्दल असें म्हटलें आहे कीं, 'डॉ. विल्सन यांनीं नर्मदा नदी ही मराठी भाषेची उत्तरसीमा म्हणून दिली आहे. परंतु वास्तविक नर्मदेच्या ऐवजीं तापी किंवा सातपुडा पर्वत ही मर्यादारेषा मानणें अधिक निर्दोष होईल. कारण नर्मदेस लागून असणारे मुंबई इलाख्यातील भाग म्हटले म्हणजे रेवाकांठा व खानदेश हे होत. यापैकीं रेवाकांठाची भाषा गुजराथी असून खानदेशामध्यें अक्राणी परगण्यांत पावरी नांवाचे रानटी लोक आहेत त्यांची बोली गुजराथीजवळजवळ आहे. उदा० 'मोइ तोइनो घोरमां गोलोट थाइजो' = मी त्याच्या घरांत गेलों, यांतील 'न' प्रत्ययानें दर्शविलेली षष्ठी व थोइश्यो हे गुजराथी विशेष आहेत. होळकरांच्या मुलखांत नेमाडमध्यें पेशवाईच्या काळीं वस्ती केलेल्या कुणब्यांच्या वसतींत मराठी भाषा प्रचलित आहे. परंतु सातपुड्यांतील भिल्ल गुजराथीचीच एक बोली बोलतात त्याखालीकडे पूर्वेस जगलेल्या भिल्लांची बोली नमाडीजवळजवळ येते व जरी त्यास मराठी बोलतां येतें तरी त्यांची भाषेतील बोली घेडगुजरी असून तापीपलीकडील गुजराथी कुणबी गुजराथीच बोलतात. येथें मराठी ही केवळ सरकारी भाषा आहे. तापीच्या अलीकडेहि नवापूर, पिंपळनेर, नंदुरबारमधील भाषेचें स्वरूप गुजराथी आहे. तथापि शाळा व सरकारी कचेऱ्या यामध्यें मराठीचा उपयोग होत असल्यामुळें या परिस्थितींत फरक पडत आहे व एकंदरीत मिस्टर विल्सन यांनीं उल्लेखिलेली स्थिति बाराव्यास्त. आढळेल.' आज पाहतां याप्रमाणें प्रत्यक्ष परिस्थिति दृष्टीस पडते. यामुळें डॉ. विल्सन यांनीं नमूद केल्याप्रमाणें आज नर्मदा ही मराठीची उत्तरसीमा मानावयास हरकत नाही.

खानदेशी मराठी कीं गुजराथी—वरील कारणाशिवाय ग्रिअर्सन यांनीं म्हणजे केंम्ब्रिज व स्टेन कोनो यांनीं लिहिलेल्या भारतीय भाषांच्या पाहणीमध्यें खानदेशी ही भाषा स्वतंत्र धरून तिचा अंतर्भाव मराठीमध्यें न

करणें गुजराथीमध्यें करण्यांत आला आहे. खानदेशांत प्रचलित असलेल्या अहिराणी भाषेवर गुजराथीचा ठसा स्पष्ट दिसत आहे. तथापि हळूहळू मराठीचा पगडा अधिक अधिक बसत असून आज तिचा कल मराठीकडे झारा वाढत असून आज सर्व खानदेश मराठी भाषेच्या क्षेत्रांत अंतर्भूत करण्यास हरकत नाहीं. परंतु १९३१ च्या खानेसुमारींत खानदेशी म्हणून स्वतंत्र भाषा मानून तिचा अंतर्भाव मराठीमध्यें करण्यांत आला नाहीं ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे.

कोंकणीचा अंतर्भाव—तसेच विल्सन यांनीं मराठी भाषेच्या क्षेत्रास दक्षिणेकडे गोंव्यापासून आरंभ केला आहे, परंतु गोंव्याचा प्रदेश व त्यालगतचा बराच मुलूख यामध्यें प्रचलित असलेली कोंकणी भाषा ही मराठीचीच एक बोली असून ती दक्षिणेकडे कारवारच्यादि खालीं होनावरपर्यंत चालू आहे असें डॉ. विल्सन यांनीं त्याच लेखांत पुढें म्हटलें आहे. त्याअर्थी गोंव्याचा पोर्तुगीज मुलूख व त्याच्या खालील किनाऱ्याची पट्टी यांचा अंतर्भाव मराठीच्या क्षेत्रांत केला पाहिजे हीच गोष्ट रा. केंकरे यांनीं केसरीमध्यें ता. १९ व २३ ऑगस्ट १९३२ च्या लेखांत निर्दिष्ट करून बेळगांव कारवार या जिल्ह्यांचा कांहीं भाग मिळून मराठी भाषा असलेला एक स्वतंत्र जिल्हा करतां येईल असें प्रतिपादलें आहे.

महानुभावकालीन महाराष्ट्र—'महाराष्ट्र'ची व्याप्ति महानुभावांच्या उदयकालींहि याच प्रदेशापुरती मर्यादित होती हें त्यांच्या आचारपाठावरील महाभाष्यांत पाहावयास सांपडतें. तेथें पहिल्या सूत्रावरील भाष्यांत महाराष्ट्राचें वर्णन पुढें दिल्याप्रमाणें आहे. "आटी एक देश महाराष्ट्र । तेथिंचे शिहाणे सुभद्र । वेदशास्त्र चातुर्याची पेंढ़ । भरली तिये देशीं ॥ ऐसे ते महाराष्ट्राचे सुंदर । वरी महाराष्ट्रभाषा चतुर । तेही वसविलें गंगातीर । क्षेत्र त्र्यंबक वेर्‍हीं ॥ पश्चिमे त्र्यंबक पूर्वे सागर वेर्‍हीं । द्वादश योजनें उभय गंगातीरीं । ऐसे ते गंगातट महाराष्ट्रीं । वसिजे पुण्यात्मन ॥ तिये महाराष्ट्रीं गंगातीरीं महंतु । तेथ सदा ईश्वरावतारू क्रीडतु ॥ देश म्हणजे खंडमंडळ । जैसे फलेठाणापासौनि दक्षिणेसि म्हराटी भाष जेतुला ठाईं वर्ते तें एक मंडल । तयासि उत्तरें बाळेघाटाचा सेवट असे । ऐसे एक खंडमंडळ । मग उभय गंगातीर तेंहि एक खंडमंडळ । आन तयापासौनि मेघंकरघाट ते एक मंडळ । तयापासौनि आवघें वराड तेंहि एक मंडळ । पर आघवींचि मिळौनि महाराष्ट्रचि बोलिजे । किंचित किंचित भाषेचा पालट असे म्हणौनि खंडमंडळें म्हणावीं । मग ऐसे मंडळांचा पैंल मंडळासि जाए आन पैंलें मंडळीचा ऐलासि ए । तया पुरुषाचे तेंचि सेवट आणावे ॥"

बृहन्महाराष्ट्रांतील मराठी—वर वर्णन केलेलें क्षेत्र म्हणजे जेथें मराठी भाषा मुख्य भाषा म्हणून बोलली जाते असा सलग भूप्रदेश होय. याखेरीज बडोदें, ग्वाल्हेर, इंदूर, धार, देवास इत्यादि शहरें व त्यालगतचा संस्थानी प्रदेश यामध्यें मराठी भाषा प्रामुख्यानें प्रचलित आहे. याखेरीज छत्तिसगड व बस्तर संस्थान यांमध्यें मराठीचा पुष्कळच प्रचार असून तेथें असलेल्या महारी व हलबी या कांहीं अर्धी मराठीच्याच बोली समजण्यांत येतात व छत्तिसगडी भाषेच्या व्याकरणावरहि मराठी भाषेंतील प्रत्ययांची छाप स्पष्टपणें दृष्टीस पडते. याखेरीज महाराष्ट्राबाहेर मराठी बोलणारे लोक अनेक ठिकाणीं मराठी स्वाऱ्या व साम्राज्यविस्तार यामुळें पसरले आहेत. त्यांची आज वस्ती कोठें किती आहे हें शेवटीं दिलेल्या कोष्टकांवरून दृष्टीस पडेल.

मराठीच्या सीमेवरील भाषा—मराठी भाषेच्या उत्तर सीमेवर पश्चिमेकडून पूर्वेकडे गुजराथी, राजस्थानी, पश्चिम हिंदी व पूर्वहिंदी या भाषा असून, पूर्वेकडील सीमेवर पूर्व हिंदी, गोंडी व तेलुगु या भाषा आहेत. हलबी भाषा ही पूर्वेकडे हळूहळू बिहारी बोलीच्या द्वारें उडिया भाषेमध्यें मिसळून जाते. दक्षिणेकडे पूर्वेकडून पश्चिमेकडे गोंडी, तेलुगु, मल्याळी व कानडी या भाषा आहेत. पश्चिमेस हें क्षेत्र समुद्रानें मर्यादित आहे.

मराठी भाषेचें क्षेत्र—वर दिलेल्या मराठी भाषेच्या क्षेत्रांत आपणांस आज परिचित नावांनीं पाहावयाचें म्हणजे मुख्यतः पुढील प्रदेश येतात. गोकर्ण, गोवें प्रांत, कोंकण, देश, खानदेश, वऱ्हाड, मराठी मध्यप्रांत, व निझामच्या राज्यांतील मराठवाडा या मुख्य भागांत पुढील जिल्हे सामान्यतः अंतर्भूत होतात. कारवारचा कांहीं भाग, गोवा, बेळगांवचा कांहीं भाग, रत्नागिरि, कुलाबा, ठाणें, सातारा, सोलापूर, पुणें, अहमदनगर पूर्व व पश्चिम खानदेश, हे मुंबई इलाख्यांतील जिल्हे, वऱ्हाडचे बुलढाणा, अकोला, यवतमाळ व उमरावती हे चार जिल्हे, तसेंच मध्यप्रांताचे वर्धा, नागपूर, चांदा व भंडारा हे जिल्हे आणि बालाघाट व छिंदवाडा या जिल्ह्याचा

काहीं भाग व छत्तिसगड, बस्तर संस्थान व रायपूर, द्रुग वगैरेंचा काहीं भाग आणि या वरील प्रदेशात अंतर्भूत होणारीं दक्षिणेंतील व इतर संस्थानें, आणि निजामशाहींतील औरंगाबाद, बीड, नांदेड, परभणी, हे जिल्हे व उस्मानाबाद, व बेदर यांचा काहीं भाग या सर्व प्रदेशास आज आपण महाराष्ट्र या नावानें संबोधतों. परंतु यास महाराष्ट्र हें नाव फार प्राचीन काळापासून असलेलें आढळत नाहीं. प्राचीन काळीं या प्रदेशाच्या निरनिराळ्या भागांस निरनिराळीं नावें असलेली आढळतात. उदाहरणार्थ, वऱ्हाड या प्रदेशास पूर्वी विदर्भ हें नाव रूढ होतें. खानदेश, अजंठ्याचा पहाड वगैरे भागास अश्मक असें नाव रूढ होतें. सामान्यतः नाशिकच्या आसपासच्या भागास दण्डकारण्य असें नाव होतें व जवळ जवळ याच प्रदेशास दक्षिणापथ असेंहि नाव रूढ होतें व त्यासच सामान्यतः दक्षिण ऊर्फ दख्खन या नावानें ओळखीत. त्याच्या दक्षिण भागास कुंतल व कोंकणास अपरांत असें नाव आढळतें. याकरिता आपण आता या निरनिराळ्या प्रदेशाचा आपणास प्राचीन वाङ्मयावरून कसकसा परिचय होत जातो तें प्रथम पाहू.

महाराष्ट्रासंबंधीं प्राचीन उल्लेख—वैदिक आर्यांची वसाहत मुख्यतः पंजाब व आर्यावर्त या भागांतच असल्यामुळें वैदिक वाङ्मयामध्यें दक्षिण हिंदुस्थानांतील प्रदेशासंबंधानें कोणताहि उल्लेख येणें संभवनीय नाहीं. या प्रदेशासंबंधी सर्वांत प्राचीन उल्लेख पाहू गेलें असता ऐतरेय ब्राह्मणात अन्ध्र, पुण्ड्र, शबर, पुलिन्द, मूतिब इत्यादि दस्यूंचा उल्लेख आढळतो. 'त एतेऽन्ध्राः पुण्ड्राः शबराः पुलिन्दा मूतिबा इत्युदन्त्या बहवो भवन्ति वैश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः'। (७. १८) या ठिकाणीं विश्वामित्रानें आपल्या शुनःशेप यास ज्येष्ठ पुत्र या नात्यानें परिग्रह न करणाऱ्या मधुच्छंदाहून वडील पन्नास पुत्रांना 'तुम्ही नीच योनींत जाल' असा शाप दिला व त्याचे वंशज अन्ध्र, पुंड्र, शबर, पुलिंद आणि मूतिब इत्यादि होत, अशी कथा आहे. वरीलपैकीं पहिल्या चार जाती दक्षिणेंत राहत असल्याबद्दलचा दाखला आहे. पुंड्रांचा रामायणात उल्लेख असून शबरींच्या किल्ल्यांचा पुराणातून उल्लेख आहे. नंतरच्या वाङ्मयावरून पुलिंद व शबर विंध्य पर्वताच्या आसपास राहात असावे असें दिसतें. टॉलेमी मात्र त्याचें वसतिस्थान नर्मदेच्या तीरावर मानतो. आंध्र लोक, ज्यांना आधुनिक काळात आपण तेलुगु लोक म्हणतों, हे गोदावरीच्या मुखाच्या आसपास किंवा त्याच्या जरा उत्तरेकडील भागात राहात होते. ऐतरेय ब्राह्मणाच्या काळात जर ह्या जातींचीं हीं वसतिस्थानें होतीं तर आर्य लोक अर्थातच त्या काळात विंध्याच्या उत्तरेकडील सर्व प्रदेशाशीं व त्याच पर्वताच्या रांगेच्या आग्नेय भागाकडील प्रदेशाशीं परिचित असले पाहिजेत. तसेंच त्याच ब्राह्मणात ('एतमु हैव प्रोचतुः पर्वत नारदौ सोमकाय साहदेव्याय सहदेवाय सार्ञ्जयाय बभ्रवे दैवावृधाय भीमाय वैदर्भाय नग्नजिते गान्धाराय।' ७. ३४. ९) एका वैदर्भ भीमास पर्वत व नारद यांनीं सोमवल्ली बद्दल क्षत्रियांनीं कोणतें प्रतिनिधि पेय घ्यावें याबद्दलची माहिती दिल्याचा उल्लेख आढळतो. विदर्भ देशाचा उल्लेख जैमिनीय उपनिषद्ब्राह्मणात आला असून त्या देशांतील कुत्रे (माचल) वाघास ठार मारतात असें म्हटलें आहे बृहदारण्य कोपनिषदामध्यें (२. ६, ३, ४. ६, २१) विदर्भि कौण्डिण्याचा उल्लेख आढळतो तसेंच प्रश्नोपनिषदामध्यें एका भार्गवास वैदर्भि म्हटलेलें आहे. याप्रमाणें विदर्भासंबंधीं काहीं उल्लेख प्राचीन वाङ्मयात आढळतात. तसेंच शतपथ ब्राह्मणात (१२. ८. १, १७. १२. ९ ३, १) रेवोत्तर या शब्दामध्यें रेवा (नर्मदा) नदी निर्दिष्ट असावी असें वाटतें सामान्यतः विंध्य पर्वताच्या दक्षिणेकडे असलेल्या स्थळांसंबंधीं वैदिक वाङ्मयामध्यें एवढेच उल्लेख आढळतात व त्या काळात हा प्रदेश आर्यांना बहुधा अज्ञातच असावा व नर्मदा ही नदी आर्यावर्त व दक्षिण यामधील सीमा मानीत असावे. विदर्भ हा सीमाप्रांतावर असून अन्ध्रादि लोकांची वस्ती बहुधा कलिंग देशात असावी.

यास्कानीं आपल्या निरुक्तामध्यें दाक्षिणात्यामधील काहीं चालींचा उल्लेख केला आहे. 'अभ्रातृकेव पुंस एति प्रतीचीत्याभिमुखी सन्तानकर्मणे पिण्डदानाय न पतिं गर्तारोहिणीव धनलाभाय दाक्षिणाजी (नि. ३. ५)' परंतु त्यास त्यावरून महाराष्ट्रातील लोकांचा निर्देश करावयाचा होता असें निश्चितपणें मानता येत नाहीं. यास्कानंतरच्या काळात विंध्याच्या दक्षिणेकडील लोकांस दाक्षिणात्य व त्याच्या प्रदेशास दक्षिणापथ या नावानें संबोधलेलें आढळतें.

पाणिनीनें एका सूत्रात, (जनपद शब्दात् क्षत्रियादञ्, पा. ४·१·१६८) योध्याच्या टोळ्याच्या नांवावरून साधित शब्द बनविण्याचा नियम सांगितला असून त्या साधित शब्दानें 'त्या देशाचा राजा' अथवा 'तन्नामक देशातील रहिवासी' असे दोन अर्थ प्रतीत होतात असें सांगितलें आहे उदाहरणादाखल पाणिनीनें 'पंचालाचा राजा' किंवा 'पंचाल देशांतील एक रहिवासी' असे दोन्ही अर्थ 'पांचाल' या शब्दानें होतील, तसेंच साल्व देशाचा

रहिवासी किंवा राजा 'शाल्वेय' होय इ. इ. असें विवरण केलें आहे. यात कात्यायनाच्या दृष्टीनें पाणिनीनें पांड्य (पांडु देशाचा राजा किंवा रहिवासी) हा शब्द उदाहरणादाखल द्यावयास पाहिजे होता. तो पुढें कात्यायनानें वार्तिकांत (पाण्डोर्ड्यण्) दिला आहे.

त्याचप्रमाणें, कंबोज हा आर्येतर लोकांचा वायव्येकडील एक तत्कालीन देश होता. या कंबोज शब्दांत वरील नियमाप्रमाणें कांहींहि फेरबदल करूं नये असें पाणिनि म्हणतो. (कंबोजाल्लुक्, पा. ४. १. १७५) म्हणजे कंबोज हा शब्दच स्वदेशीय राजा व रहिवासी या अर्थानें वापरावा असें एका सूत्रांत सांगितलें आहे. या सूत्राच्या वार्तिकांत 'हा शब्द आणि इतर कांहीं शब्द' अशी पुस्ती जोडावयास पाहिजे असें कात्यायन (कंबोजादिभ्य इति वक्तव्यम्, वा. पा. ४. १. १७५) म्हणतो. कारण चोल इ. शब्दहि त्याच वर्गांत पडतात.

तसेंच पाणिनीनें एका दुसऱ्या सूत्रांत 'कुमुद्वत्, नड्वत्, वेतस्वत्' या देशांना हीं नांवें पडण्याचें कारण त्यांत अनुक्रमें कुमुद, नड व वेतस आहेत असें सांगितलें आहे. (कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्, पा. ४. २. ८७) कात्यायनानें या वरील देशांच्या यादींत महिष्मत् नांवाच्या आणखी एका देशाचें नांव जास्त घातलें. (महिषाच्चेतिवक्तव्यम्) महिष्मत् म्हणजे पुराणांत महाराष्ट्राशीं संबद्ध असलेला आणि महिषक नांवानें ओळखला जाणारा दक्षिणेकडील देश होय. नर्मदेच्या कांठचें महिष्मती (महेश्वर) शहर या देशाची राजधानी असावें.

यावरून असें अनुमान काढण्यास हरकत नाहीं कीं, पाणिनीच्या काळीं उत्तरेंत राहणाऱ्या आर्यांचा फारसा दक्षिणेकडील देशांशीं संबंध आला नव्हता. कारण इतकीं बारीक सारीक सूत्रें देणारा सूक्ष्मदर्शी पाणिनि, त्याला माहीत असलेल्या दक्षिणेकडील देशांचा उल्लेख करण्यास विसरेल हें अगदीं असंभाव्य दिसतें. पाणिनीनें आपल्या सूत्रांत दक्षिणेकडील एकाहि देशाचा उल्लेख केलेला नाहीं. कात्यायनानें वरील कांहीं दक्षिणेकडील देशांचा उल्लेख त्याच्या वार्तिकांत केला असल्यानें, त्याच्या काळीं आर्यांचें या देशांशीं बरेंच दळणवळण होत असावें असें अनुमान करणें चूक होणार नाहीं. शिवाय कात्यायनानें 'नासिक्य' या शहराचा उल्लेख केला आहे तें बहुधा हल्लींचें नाशिकच असावें. यावरून पाणिनीच्या व्याकरण-सूत्रांच्या स्पष्टीकरणार्थ व पूरक म्हणून वार्तिकें रचणाऱ्या कात्यायनाला दक्षिणेकडील देशाची माहिती होती असें दिसतें.

परकीय ग्रंथकारांसंबंधें पाहूं जातां पेरिप्लस (इ. स. पहिलें शतक) यानें दक्षिणापथाचा 'दक्षिणबदेस' या नांवानें उल्लेख केलेला आहे. फाहियान यानें ताशन (दक्षिण) देशाचा उल्लेख केला आहे व तेथें बहुधा बुद्धाचा संघाराम एका डोंगरामध्ये दगडांत कोरलेला आहे व हा प्रदेश डोंगराचे उभे कडे असलेला व भयंकर आहे असें वर्णन केलें आहे. हीं अजंठ्याचीं लेणीं असावीं.

सिलोन मधील महावंसो नामक ग्रंथांत (इ. स. ४७५, टर्नर, पृ. ७१-७२) आणि त्याहिपेक्षां अधिक जुन्या अशा दीपवंसो (ओल्डेनबर्ग, पृ. ५४) नामक ग्रंथांत, अशोककालीन तिसऱ्या संगीतीचा अध्यक्ष मुद्गलिपुत्त यानें महारट्ठ, अपरांत व वनवासी या देशांत प्रचारक पाठविल्याचे उल्लेख आहेत 'विनय पिटकांतहि याचाच उल्लेख आहे. 'रक्खितथेर वनवासं योनकधम्मरक्खित थेर अपरंतक महाधम्मरक्खित थेर महारट्ठ' (ओल्डे. विनय पिटक पृ. ३१४) अशोकाच्या काळांत महारट्ठ किंवा महाराष्ट्र हें नांव रूढ झालें असेल कीं नाहीं हें यावरून निश्चित सांगतां येणार नाहीं. पण एवढें मात्र खास कीं ख्रिस्तोत्तर काळांत आरंभीच्या शतकांत तरी निदान हा शब्द रूढ झाला असावा.

भाजें (२), बेडसा (२) व कार्लें (२; १४) मधील शिलालेखांत (इ. स. २ रें शतक) यजमानाचा महारथी व यजमानणींचा महारथिनी म्हणून उल्लेख आहे. अशोकाच्या गिरनार, धौलि, खालसी, जौगड, शहाबाजगढी इत्यादि शासनांत त्याने राष्टिक, पेतनिक, अपरांत वगैरे राष्ट्रांत धर्मप्रचारक पाठविल्याचा उल्लेख आढळतो. यांपैकी अपरांत म्हणजे कोंकण असून त्याची राजधानी शूर्पारक होती. पेतेनिक हें प्रतिष्ठान अथवा अर्वाचीन पैठण याचें निदर्शक असावें. व राष्टिक अथवा राष्ट्रिक हें महाराष्ट्रीयांबद्दल योजलेलें असावें.

दक्षिणापथ—पाणिनीच्या सूत्रांत दक्षिणापथ या शब्दाचा उल्लेख आढळत नाहीं. परंतु अष्टाध्यायीमध्यें कलिंग आणि अश्मक या देशांचा उल्लेख आढळतो ('इयम् मगध कलिंगसूरमसादण्,' 'साल्वावयव प्रत्यग्रथ

कल्कूटाश्मकादिन्' पा. ७. १, १७०-१७३) कौटिलीय अर्थशास्त्रामध्यें निरनिराळ्या देशांतील पावसाचें वार्षिक मान सांगतांना अश्मक व अपरांत या देशांचा उल्लेख आला आहे. 'अर्ध त्रयोदशाश्मकाना त्रयोविंशतिरवन्तीनामामितमपरान्ताना हैमन्यानाच काल्तः' (कौ.अ. २). अश्मक म्हणजे अजंठा याच्या आसपासचा म्हणजे सध्याचा खानदेशाचा व निजामशाहींतील कांहीं भाग होय. व कलिंग म्हणजे गोदावरी व कृष्णा या नद्यांच्या मुखाच्या दरम्यानचा प्रदेश होय.

दक्षिणापथाचा उल्लेख बोधायन स्मृतीमध्यें आढळतो. तेथें एका भालवीच्या गाथेचें अवतरण घेतलें आहे. 'अथाप्यत्र भालविनो गाथामुदाहरन्ति। अवन्त्योऽगमगधाः सुराष्ट्रादक्षिणापथाः' (बौस्मृ. १-१-२९-३०). कौटिलीय अर्थशास्त्रांतहि हैमवत पथापेक्षा दक्षिणापथ श्रेष्ठ असें कौटिल्याचें मत नमूद केलें आहे. (स्थलपथेऽपि हैमवतो दक्षिणापथाच्छ्रेयान् ...इत्याचार्याः नेति कौटिल्य' । कौ. अ. ७.) महाभारतामध्यें दक्षिणापथाचा उल्लेख अनेकवार आला आहे. सभापर्वामध्यें पाण्ड्य राजास जिंकल्यावर सहदेव दक्षिणापथास गेला असें म्हटलें आहे. (सभा. ३१.१७) सहदेवानें पाड्य, द्रवीड, उड्र, केरळ व आंध्र इत्यादि देश जिंकून तो किष्किंधेसहि गेल्याबद्दलचें वर्णन आहे. ही किष्किंधा म्हणजे हंपीजवळील पंपा सरोवराच्या किंवा नदीच्या आसपास वसलेली असावी. येथेंच रामानें सुग्रीवाची गांठ घेतली होती. परंतु पुराणांत किष्किंधा विंध्य पर्वताच्या आसपासच्या प्रदेशांत असल्याचें वर्णन आहे. किष्किंधेहून पुढें सहदेव शूर्पारक, म्हणजे अर्वाचीन सोपारा (वसईजवळील), दडका व करहाटक म्हणजे कृष्णा व कोयना याच्या संगमावरील आधुनिक कऱ्हाड इत्यादि ठिकाणीं गेल्याचें वर्णन आहे. वनपर्वामध्यें दक्षिणापथास अवन्तीवरून ऋक्षपर्वत ओलांडून जावें लागतें असें म्हटलें आहे. (वन. ६१. २३-२४). भीष्मपर्वामध्यें माहिष्मतीचा राजा नील हा दक्षिणापथांतील नीलायुध योद्ध्यासह कौरवांच्या बाजूनें लढला असें वर्णन आहे (भीष्म. ९.४३).

नाणेघाटांतील शिलालेखांत (१. वेदिसिरिस - महारठिनो) दक्षिणापथाचा राजा वेदिश्री होता (लि. पू. २०७) असा उल्लेख आढळतो.

रामायणामध्यें दक्षिणापथाचा सौराष्ट्राबरोबर उल्लेख केलेला आढळतो. (२, १०, ३७) पतञ्जलि आपल्या महाभाष्यामध्यें (दक्षिणापथेहि महान्ति सरासि सरस्य इत्युच्यन्ते। पा. सू. १. १. १९) दक्षिणापथामध्यें मोठ्या सरोवरास सरस्यां ऐवजीं सरसी असें म्हणतात असें निवेदन करतो. क्षत्रप रुद्रदामन् याच्या गिरनार शिलालेखांत (इ. स. १५०) दक्षिणापथाचा राजा शातकर्णि होता असा उल्लेख आढळतो. तसेंच नाशिक येथील शिलालेखांतहि दक्षिणापथाचा उल्लेख आढळतो. समुद्रगुप्तानें आपल्या स्वारीमध्यें दक्षिणापथांतील पराभव केलेल्या अनेक राजांचीं नावें अलाहाबाद येथील स्तंभावर कोरलेलीं आढळतात. (४ थें शतक) यानंतर या प्रदेशाचे उल्लेख पुष्कळ सांपडतात.

दण्डकारण्यः—पार्गिटर 'रामवनवासांतील भूगोल' या विषयावरील विस्तृत लेखांत (जर्नल रॉ. ए. सो., १८९४, पान २४२) बुंदेलखंडापासून कृष्णानदीपर्यंत जें प्रचंड अरण्य होतें त्याला दडकारण्य असें सामान्य नाव होतें असें प्रतिपादितो. वनपर्वांत (अ. ८५. ४० ते ४२ श्लोक) दिलेल्या यादीवरून तापी, पयोष्णी या नद्या व मध्यहिंदुस्थान याच्यामध्यें दडकारण्य होतें असें दिसतें. बॉंबे गॅझेटियर, व्हॉ. २३, पान ३५८ वर, विजापूर जिल्ह्यापैकीं ऐहोळी, बदामी, बागलकोट वगैरे आठ स्थानांचा दडकारण्याशीं संबंध लावण्यात येतो असें म्हटलें आहे. मार्कंडेय पुराणांत वैदर्भ व दडक एकत्र आणले आहेत.—'वैदर्भा दडकैः सह।' (अ. ५७.४७.) दक्षिणेंतील महाटवि नावाच्या देशाचा बृहत्संहितेंत उल्लेख आहे 'कर्णाटमहाटवि चित्रकूट नासिक्य कोलगिरि.' (अ. १४. १३.) रामायण उत्तरकांडांत (अ. ८१) दडकारण्य हें मूळचें विस्तृत राष्ट्र असून पुढें त्याचें अरण्य कसें बनलें याची कथा दिलेली आहे पेरिप्लसमध्यें म्हटलें आहे, 'किनाऱ्यापासून दूर आंत असलेल्या प्रदेशांत अनेक अरण्यें व पर्वत आहेत व त्यामध्यें थेट गंगानदीपर्यंत अनेक वन्य पशु, चित्ते, वाघ, हत्ती, प्रचंड सर्प, तरस, अनेक प्रकारचीं माकडें व लोकांनीं गजबजलेलीं राष्ट्रें आहेत.' 'देवगिरी सेउण देशांत असून सेउण देश दडकारण्याच्या सीमेवर आहे,' असें हेमाद्रीसारखा अलीकडील ग्रंथकार म्हणतो (गॅ. व्हा. १, भाग २, पृ. ५३१). समुद्रगुप्ताच्या अलाहाबाद येथील स्तम्भशासनांत दक्षिणापथांत महाकांतार म्हणून एक प्रदेश होता असें वर्णन आहे (गुप्तशासनें पृ ७).

अपरान्त ऊर्फ कोंकण—अपरान्ताचा अवयवार्थ घेतला तर 'पश्चिम टोकाकडील देश' असा होईल; पण रूढ अर्थ कोंकण असाच होता. डॉ. फ्लीटच्या मतें अपरान्त म्हणजे कोंकण, उत्तर गुजरात, काठेवाड, कच्छ व सिंध देश, परंतु हा अर्थ मूळ अवयवार्थाला धरून आहे इतकेंच म्हणतां येईल. पण कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रातील अवन्ति व अश्मक देशांत पाऊस थोडा पडतो, पण अपरान्त व हिमालय येथें अपरिमित पडतो, हें वर्णन कच्छ, सिंध व गुजराथ यांना लागू पडत नाहीं. अपरान्ताचा व कल्याणचा उल्लेख कान्हेरी येथील एका शिलालेखांत आणलेला आहे. अशोकाच्या पांच या शिलाशासनांत अपरांत शब्द येतो, परंतु तेथें कोंकणच अभिप्रेत आहे असें निश्चयानें म्हणवत नाहीं. आदिपर्वांत (अध्याय २१७, २१८) अर्जुन गोकर्णाहून अपरान्ताला, तेथून प्रभासाला, तेथून रैवतक येथ व नंतर द्वारकेला गेला असें वर्णन आहे. म्हणजे अपरान्त देश गोकर्ण व प्रभास यांच्यामध्यें होता असें दिसतें. रुद्रदामन् याच्या शिलालेखांत सुराष्ट्र (काठेवाड) व इतर देश याहून भिन्न असा अपरान्त म्हणून एक स्वतंत्र देश होता असें वर्णन आहे (आर्कियॉ. सर्व्हे वे इ, व्हॉ २, पृष्ठ १२८). केरळ देश जिंकल्यावर अपरान्त पादाक्रांत करून मग रघु पारसीकांस जिंकण्यासाठीं खुष्कीच्या मार्गानें निघाला असें रघुवंशांत (४. ५२ ५१) वर्णन आहे. कालिदासाच्या वेळीं पारसीक काठेवाडापर्यंत आले होते. शिवाय रघुवंशांतील वर्णनावरून अपरान्त हा देश समुद्र व सह्य पर्वत यांच्यामध्यें होता असें दिसतें (रघु ४. ५८). या सर्व पुराव्यावरून अपरान्त म्हणजे दमणपासून गोव्यापर्यंतचा सह्याद्रि व समुद्र यातील प्रदेश असें अनुमान ठरतर होतें.

जुन्या संस्कृत आणि फारसी ग्रंथांत कोंकण हा शब्द निरनिराळ्या प्रकारांनीं लिहिलेला आढळतो संस्कृतमध्यें ' कुंकुण, कुङ्कण, कोङ्कण, कोंकण ' हीं त्याचीं रूपें दिसतात. ह्या ' कोंकण ' शब्दाच्या व्युत्पत्तीबद्दल अद्याप ठाम निर्णय झाला नाहीं विद्वान् लोक कांहीं निरनिराळ्या प्रकारांनीं त्याची व्युत्पत्ति देतात. कानडीमध्यें कोङ्कु = वाकडा + वन = कोङ्कुवन = कोंकण = वक्रप्रदेश. कोंकणांतील जमीन समुद्रकिनाऱ्यामुळे व डोंगराळ असल्यामुळें ही व्युत्पत्ति समर्थनीय दिसते फारशीमध्यें कोह् (= पर्वत), कुण्ड (= खांच, खड्डा), असे दोन शब्द आहेत कोह्कुण्ड = कोकुण्ड = कोंकण अशा मार्गानेंहि हा शब्द व्युत्पादितां येतो. किम् + किण्वम् (कसली ही वनस्पति ?) अशा तऱ्हेचा प्रश्न पहिल्या वसाहतवाल्यांनीं उन्मादक ताडीसंबंधीं विचारला असावा व त्यावरून कोंकण शब्द साधला असावा असेंहि एक मत आहे कोंग नांवाचे रानटी लोक या प्रांतांत प्रथम वसले असावेत व त्यावरून या देशास कोंगवन (= कोंकण) हें नांव मिळालें असावें. काणकोण या नांवाचा एक तालुका गोव्याच्या दक्षिणेस आहे त्यावरून कोंकण हें नांव झालें असावें कुकुण या नांवाचें एक नागांचें कुल महाभारतांत उद्योग पर्वांत सांगितलें आहे त्याची वस्ती येथें असल्यावरून कोंकण हें नांव त्या देशास मिळालें (वामनश्चैल पत्रश्चकुकुर कुकुणस्तथा–म. भा उद्योग) गंग या नांवाचे राजे म्हैसूर व पश्चिम किनाऱ्याच्या प्रांतावर सन ७००–१००० इसवीमध्यें राज्य करीत असत त्याच्यावरून या देशास कोंकण हें नांव पडलें असण्याचा संभव आहे. (गंगवन > गोंगवन > कोंकण) यापैकीं आम्हांस प्रथम व्युत्पत्तिच ग्राह्य दिसते

विदर्भ—हल्लींचा वऱ्हाड प्रांत हा पूर्वी ज्याला विदर्भ म्हणत त्या देशाचा केवळ एक भाग आहे. हल्लीं निजामाच्या राज्यांत असलेलें बेदर शहर हें विदर्भ याचें अपभ्रष्ट रूप आहे तसें असल्यास विदर्भाचा विस्तार किती मोठा होता हें आपोआप लक्ष्यांत येईल. हल्लींचा महाराष्ट्राचा विस्तार सर्वांना माहीत आहेच पण प्राचीन काळीं महाराष्ट्राचा विस्तार हल्लींच्याहूनही मोठा होता व महाराष्ट्रांत विदर्भाचाही अंतर्भाव करीत, हें नलचम्पूतील वगैरे उतार्‍यांनीं सिद्ध होतें बृहदारण्यकोपनिषदांत (अ. २, ब्रा ६. ३) जो वंश आहे त्यामध्यें एका ऋषीचें नांव ' विदर्भी कौण्डिन्य ' आहे हें पूर्वी उल्लेखिलें आहेच. पुष्कळ प्राचीन ऋषींच्या नांवांच्या मागें देशांचीं नांवें लावीत उदा० पांचाल बाभ्रव्य त्याप्रमाणें विदर्भी कौण्डिन्य हा विदर्भांतील असावा असें वाटतें कौंडिन्य हें नांवहि विचारांत घेण्यासारखें आहे विदर्भ देशाचें प्राचीन काळीं कुंडिनपुर हें राजधानीचें शहर होत. त्या शहरावरून कौंडिन्य हें नांव पडलें असेल किंवा कौंडिन्य गोत्राचे लोक नगरांत असल्यामुळें शहरालाच कुंडिन असें नांव पडलें असेल भृगुकच्छ येथें भार्गव ब्राह्मणाची वस्ती होती व आहे त्याप्रमाणें वर्धातीरावर कौण्डिण्यपूर म्हणून एक गांव अद्याप तेथें देवीचें मंदिर आहे व तेथें वार्षिक जत्रा भरते या ठिकाणीं कांहीं जुने अवशेष रा. य. रा देशपांडे यांनीं शोधून काढले आहेत. महाभारतांत नलोपाख्यानांत विदर्भ देशाचा उल्लेख अनेकदां आलेला आहे,

दमयन्तीला प्रवासांत त्रास होईल म्हणून तिनें आपल्या पितृगृहीं विदर्भ देशांत जावें असें नल सुचवितो. 'एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा ॥ २३ ॥ एष पन्थाः विदर्भाणामेष यास्यति कोसलान् । अतःपर च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः ॥ २४ ॥ [वनपर्व अ. ६१ श्लो. २३, २४.] वरील अवतरणावरून, विदर्भ देश, विंध्य पर्वत व पयोष्णी (तापी) यांचेपासून जवळच व दक्षिणापथाचे हद्दीवर असावा असें दिसतें. शान्तिपर्वांत विदर्भाला अत्यंत धर्मनिष्ठ व श्रेष्ठ असें राष्ट्र म्हटलें आहे. (शान्तिपर्व २७२. ३.) रामायणात बालकांडांत सगराची स्त्री केशिनी ही विदर्भ देशातील राजकन्या होती असें सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें किष्किंधाकांडांत विदर्भ, ऋषिक व माहिषिकी (माहिष्मती, म्हणजे जबलपुराजवळील प्रदेश) यांचा उल्लेख आहे (किष्किंधाकांड ४१.१६.). मार्कंडेयपुराणाच्या ५७ व्या अध्यायांत दक्षिणापथांत अंतर्भूत झालेल्या देशांत महाराष्ट्र, माहिषक, कलिंग, विदर्भ वगैरेंचा उल्लेख आहे (मार्कण्डेयपुराण ५७, श्लोक ४२, ४६, ४७.). त्याच पुराणाच्या ५८ व्या अध्यायांत पुनः महाराष्ट्र (५८. २३), नासिक्य (५८, २४), व विदर्भ (५८,१७) यांचा उल्लेख आहे. पतञ्जलीच्या महाभाष्यात नासिक्य (नाशिक) या नगराचें नांव आलें आहे. हें महाभाष्य इ. सनापूर्वी १४० चे सुमारास लिहिलें गेलें असा बहुतेक विद्वानांचा सिद्धांत आहे (किलहॉर्नकृत महाभाष्य, भाग ३ रा, पृ. ४२). नाशिक येथील प्रसिद्ध लेणीं, अशोकाच्या शिलालेखांच्या खालोखाल, ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाचीं आहेत. या लेण्यांतील अनेक शिलालेखांत नासिक्य, सूपारग (सोपारा), कलियण (कल्याण), पतिठाण (पैठण), चेमुलक (चेऊल किंवा चौल), इ. महाराष्ट्रीय स्थलांचा उल्लेख आहे. हीं बहुतेक लेणीं इ. स. पूर्वी १०० पासून इ. स. २०० पर्यंतच्या काळांत कोरलेलीं आहेत. टॉलेमी या प्रसिद्ध ग्रीक ग्रंथकारानें (इ. स. १२७–१६१) भडोच, पैठण, सोपारा, तगर इ. महाराष्ट्रांतील शहरांचा उल्लेख केला आहे. कालिदासाच्या रघुवंशांत विदर्भ देश व त्याची राजधानी कुंडिनपूर यांचा उल्लेख अनेक वेळां केलेला आहे [रघु. ५. ६०.]. विदर्भालाच क्रथकैशिक असें नाव होतें असें रघुवंशावरून दिसतें. 'प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकेंद्रश्चन्द्रं प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली ।' [रघु. ५. ६१]. भागवतांतील दशमस्कंधात श्रीकृष्ण आनर्त देशाहून एका रात्रींत विदर्भाला आला व कुंडिनपुराच्या राजानें आपली कन्या रुक्मिणी शिशुपालाला देण्याचा विचार केला होता इ. वर्णन आहे(भा. १० स्कं. अ. ५३. ६ व ७). दशकुमारचरिताच्या आठव्या उच्छ्वासात विदर्भ देशांतील कांहीं राजांबद्दल हकीगत दिली आहे. ती कदाचित् ऐतिहासिक दृष्ट्या खरी नसेल, पण त्यांत असें म्हटलें आहे कीं, त्यात भोजवंशाचे राजे राज्य करीत होते. रघुवंशांतहि विदर्भ देशाचे राजे भोज वंशांतील होते असें म्हटलें आहे व त्या राजांचे अश्मक, वनवासी, कुंतल, मुरला, ऋचीक (ऋषीक), कोंकण वगैरे देशाचे राजे सामंत होते. नलचंपूचा कर्ता त्रिविक्रमभट्ट हा बाणभट्टानंतर (६००-६५० इ. स.) व सरस्वतीकंठाभरणाचा कर्ता भोजराज (इ.स. १०५०) ह्यांच्या दरम्यान झाला आहे. त्यानें असें म्हटलें आहे कीं, वरदातट त्याचें नाव आहे तें महाराष्ट्र वीरपुरुषांनीं युक्त आहे व त्यांत विदर्भा नदी आहे ती दक्षिणेंतील जणू कांहीं सरस्वती नदीच होय (नलचंपू ६. ६६). ह्या ग्रंथकाराच्या मतानें वरदातट हें नांव महाराष्ट्राला म्हणजे त्याच्या एका भागाला आहे. विदर्भा म्हणजे कोणती नदी तें मात्र सांगतां येत नाहीं. कदाचित् ग्रंथकाराचा आशय असा असेल कीं, वरदा ही नदी विदर्भा म्हणजे दर्भरहित आहे. वरील श्लोकाचा असाहि अर्थ संभवनीय आहे कीं, वरदातट या नांवाचें राष्ट्र मोठें वीरपुरुषयुक्त आहे. परंतु पौराणिक किंवा इतर ग्रंथांत वरदातट या नांवाच्या राष्ट्राचा उल्लेख केलेला नसल्यामुळें पूर्वी केलेलाच अर्थ बरोबर दिसतो.

कुंतलः—राजशेखराच्या बालरामायणावरून (अंक १०) विदर्भ व कुंतल हे दोन्ही देश महाराष्ट्रांत मोडत होते असें दिसतें. सुग्रीव म्हणतो, 'हे भरताग्रजरामा, हा पहा आपला महाराष्ट्र देश.' त्यानंतर श्रीराम म्हणतात, 'त्रैलोक्याला मुकुट, वेदानें केवळ सातवें अंग, उसाच्या रसाहूनहि स्वादिष्ट असें मधुर, प्रसादयुक्त, रसवत् व सुंदर काव्यामृत ज्या देशांत सांपडतें तो हा विदर्भ देश आपल्यापुढें आहे.' त्याचप्रमाणें कुंतल देशांतील स्त्रियांचाही लागलाच उल्लेख केला आहे. त्यानंतर सीता म्हणाली, 'हा तो देश कीं ज्या ठिकाणीं माझ्या आजेसासऱ्याची स्त्री इंदुमती जन्मली.' त्यानंतर मग नर्मदा नदीचें वर्णन आहे. कुंतल देश म्हणजे कांहींच्या मतानें नाशिकच्या आसपासचा देश असावा. परंतु कुंतल म्हणजे कृष्णा व तुंगभद्रा या नद्यांच्या मधील प्रदेश असावा. अर्वाचीन काळीं मराठे गडी ज्याप्रमाणें उत्तम भालाईत म्हणून प्रसिद्धीस आले त्याचप्रमाणें प्राचीन काळीं ते प्रसिद्ध होते कीं काय हें समजत नाहीं;

परंतु संस्कृतात कुंत = भाला असा अर्थ आहे. तेव्हा या देशाला कुंतल असें नांव पडण्याचें कारण वरीलप्रमाणेंच काहीं तरी असावें. राजशेखरानें आपल्या कर्पूरमंजरीत (१. १५) पाड्य, काची, चोल, कर्णाट, कुंतल, व मलय इतक्यांचा एकाच श्लोकांत उल्लेख केलेला आहे; यावरून कुंतल म्हणजे वर निर्दिष्ट केलेला प्रदेश असावा. वरील विवेचनावरून असें दिसून येईल कीं, प्राचीन काळीं महाराष्ट्र देशाची मर्यादा निश्चित नव्हती. कधीं कधीं भडोच-पासून किनाऱ्यानें दक्षिणेस गोंव्यापर्यंत व पूर्वेकडून नर्मदा नदी, हल्लींचा वऱ्हाड व बदामीपर्यंतच्या सर्व मुलखाला महाराष्ट्र म्हणत. या एवढ्या मोठ्या प्रदेशांतील निरनिराळ्या भागांना कोंकण, विदर्भ, कुंतल इत्यादि नांवें होतीं. सामान्यतः हल्लीं जेवढा महाराष्ट्राचा विस्तार आहे, तेवढ्या प्रदेशालाही कधीं कधीं महाराष्ट्र म्हणत.

महाराष्ट्रः—वर सांगितल्याप्रमाणें महाराष्ट्रांत अंतर्भूत होणाऱ्या निरनिराळ्या प्रदेशाचा उल्लेख अनेक ठिकाणीं आढळतो. परंतु महाराष्ट्र या नावानें या प्रदेशाचा उल्लेख वराहमिहिराच्या कालापर्यंत आढळत नाहीं. वराहमिहिराच्या बृहत्संहितेंत विदर्भ देश भारतवर्षाच्या मध्यभागाच्या आग्नेय दिशेला आहे असें सांगितलें आहे (बृहत्संहिता अ. १४. ८). याच ग्रंथाच्या दहाव्या अध्यायांत महाराष्ट्राचें नांव आलेलें आहे. 'भाग्ये रसविक्रयिणः पण्यस्त्रीकन्यका महाराष्ट्राः।' (बृ. सं. १०-८). ऐहोळीचा जैन रविकीर्ति यानें लिहिलेला शिलालेख अत्यंत महत्वाचा आहे. तो इ. स. ६३४ मध्यें सत्याश्रय पुलिकेशी ह्याच्या कारकीर्दींत लिहिण्यांत आला असें त्यांतील शकावरून दिसतें. वातापीपुर (बदामी) हें सत्याश्रयाची राजधानी होतें असें दिसतें. रविकीर्तीनें म्हटलें आहे कीं, महाराष्ट्राचे तीन भाग असून त्यांत ९९००० गावें आहेत. या शिलालेखांतील २५ वा श्लोक असा आहे. 'अगमदधिपतित्वं यो महाराष्ट्रकाणां। नवनवति सहस्रग्रामभाजां त्रयाणाम्॥' रविकीर्तीच्या वेळीं बदामी शहर महाराष्ट्रांत मोडत होतें, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. ऐहोळी शिलालेखाच्या वेळीं हिंदुस्थानांत आलेला चिनी प्रवासी ह्युएनत्संग (६२९, ६४५ इ. स.) ह्यानें आपल्या प्रवासवृत्तांतांत हिंदुस्थानाविषयीं दिलेल्या हकीकतींत महाराष्ट्राबद्दल खालील मजकूर आहे. द्रविड देशाहून उत्तरेस तो एकाकी एका लहान गांवास गेला तेथून २००० 'ली' (म्हणजे २५०—३०० मैल) प्रवास केल्यावर तो कोंकण पुर (Kung-kin-na-puls) ह्या देशाला पोंचला. ह्या देश ५००० ली (सुमारें ८०० मैल) आहे व त्याच्या राजधानीचा विस्तार ३० 'ली' आहे. कोंकणपुर देश सोडून वायव्येस (ईशान्येस?) प्रवास केल्यावर एक मोठें अरण्य लागलें. त्यांत वन्य पशु व पुष्कळ क्रूर लुटारू होते. कोंकणपुरापासून २४०० 'ली' (३५०—४०० मैल) वाट चालल्यावर तो चिनी प्रवासी महाराष्ट्र (Mo-ha-la-cho) देशांत आला. ह्या देशाचा विस्तार ६००० ली (१००० मैल) होता व त्याची राजधानी ३० 'ली' इतकी विस्तृत होती. राजधानीच्या पश्चिमेला नदी होती. ही राजधानी पैठण असणें शक्य नाहीं; कारण त्या प्रवाशानें पुढें लिहिलें आहे कीं, राजधानीपासून भडोच १००० ली म्हणजे सुमारें १६० मैल आहे. पण पैठणाहून भडोच सुमारें २५९ मैल आहे. दुसऱ्या एका फ्रेंच ग्रंथकाराचें मत असें आहे कीं, देवगिरी राजधानी असावी. पण हेंहि जुळत नाहीं. कारण देवगिरीच्या पश्चिमेला नदी नाहीं व अंतरहि १६० मैलांहून जास्त आहे. कनिंगहॅमच्या मतानें कल्याण हें राजधानीचें शहर असावें कल्याणला खाडी आहे. कान्हेरी व नाशिक येथील कोरींव लेणीं, त्याचप्रमाणें 'पेरिप्लस' वगैरे ग्रंथावरून कल्याण हें फार प्रसिद्ध व्यापाराचें ठाणें होतें असें दिसतें. कल्याणहून भडोच १८० मैल आहे. फ्लीटच्या मतें नाशिक हें राजधानीचें शहर असावें. नाशिक हें पुरातन काळापासून प्रसिद्ध आहे व तेथें गोदावरी नदी आहे. भडोच शहर त्याच्या उत्तरेस १६० मैलांवर आहे. महाराष्ट्राचा राजा क्षत्रिय असून त्याचें नांव पुलकेशी होतें. उत्तरेकडील सम्राट् शिलादित्य जरी सर्व देश जिंकीत होता तरी महाराष्ट्र त्याच्या कबांत गेला नाहीं. चिनी प्रवाशानें महाराष्ट्राचा विस्तार १००० मैल सांगितला आहे. व उत्तरेकडे भडोच आणि माळवा, पूर्वेकडे कोसल व आंध्र, दक्षिणेकडे कोंकणपूर व पश्चिमेकडे समुद्र ह्यांमधील मुलखांत महाराष्ट्राशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि देशाचा उल्लेख केलेला नाहीं. यावरूनच त्या मुलखाला महाराष्ट्रच म्हणत होते असें दिसतें. सर्व मुंबई इलाख्यांत सिंध व नेटिव्ह संस्थानें वजा करून ४४००० गांवें व कोंड आहेत असें डॉ. फ्लीट म्हणतो. म्हणून ९९००० गांवें असणारा महाराष्ट्र निदान याहून दुप्पट असला पाहिजे व त्याचा विस्तार उत्तरेस नर्मदेपासून दक्षिणेस कृष्णेपर्यंत व पूर्वेस मध्यप्रांत व निजामच्या राज्यांतील बराच भाग इतका तरी असला पाहिजे. ज्या अर्थी अजंठा ही महाराष्ट्राची पूर्वसीमा म्हणून सांगितली त्यावरून ह्युएनत्संगच्या मतें महाराष्ट्रांत वऱ्हाड, मध्यप्रांत

याचा अंतर्भाव होत नव्हता. अल्बिरुणी (इ. स. १०००) म्हणतो, 'धार येथून दक्षिणेकडे कूच केले असता नमीय्य (नर्मदा नदी) काढ लागतो. तो धारहून ७ फरसख आहे. मरहट्ट देश १८ फरसख, कोंकणप्रांत व त्याची समुद्रकांठी असलेली राजधानी ठाणं (Tana) २५ फरसख.' या अवतरणावरून अल्बिरुणीच्या वेळींसुद्धा कोंकणाचा महाराष्ट्रांत अंतर्भाव करीत नसत असें दिसून येईल. (डॉ. साचो यांचा अल्बिरुणी, व्हॉ. १, पृ. २०३.) कोंकण किनाऱ्याची चाल व सोपारा ह्यासारखीं पश्चिमेकडील बंदरें व्यापारासाठीं अत्यंत प्रसिद्ध होतीं. व त्यांचें ग्रीक वगैरे पाश्चात्य राष्ट्रांशीं दळणवळण असे. सह्याद्रीच्यावरील प्रदेशाचा कोंकणाशीं अगदीं निकट संबंध प्राचीन काळीं होता याची साक्ष नाणेघाट येथील व सह्याद्रींतील इतर घाटांत जी प्राचीन लेणीं आढळतात त्यावरून पटते. कोंकण व सह्याद्रीकडील प्रदेश हे राजकीय दृष्ट्या एकत्र निगडित झालेले असत. उत्तर कोंकण ब्लभीच्या क्षत्रपाच्या व सातवाहनांच्या साम्राज्यांत मोडत असे. चालुक्य सम्राट् कीर्तिवर्मन् व पुलकेशी (दुसरा) यांनी कोंकणचे राजे मौर्य यांचा पराभव केला होता. ठाणे येथील शिलाहार वंशांतील राजे मालखेडच्या सम्राट् राष्ट्रकूटांच्या अंकित होते. अशा रीतीनें कोंकण व घाटावरील प्रदेश जरी राजकीय व व्यापारी दृष्टीनें संबद्ध होते तरी त्यांच्या विशिष्ट परिस्थितीमुळें त्यांना भिन्न लेखण्यांत येऊन कोंकणचा महाराष्ट्रांत अंतर्भाव करीत नसत.

महाराष्ट्राची वसाहत:—आतां या महाराष्ट्र देशामध्यें निरनिराळ्या काळीं व निरनिराळ्या लोकांचें आगमन होऊन त्याची वसाहत कशी होत गेली याचा प्रथम विचार करूं.

या प्रश्नावर रा. वि. का. राजवाडे असें म्हणतात कीं, 'ह्या बाबीचा शोध (१) वैदिक सारस्वत व (२) अनार्यांच्या भाषा व कहाण्या यांतील उल्लेखावरून किंवा गमकावरून करतां येण्याचा फारच अल्प संभव आहे. कारण पाणिनीच्या कालापर्यंत विंध्यपर्वताच्या दक्षिणेकडील प्रदेशाची माहिती यत्किंचित्हि आर्यांस नव्हती. तेव्हां वैदिक सारस्वतांत विंध्याच्या दक्षिणेस राहणाऱ्या (कोणी रहात होते की काय हाच मुळीं संशय आहे.) अनार्य लोकांचे उल्लेख किंवा ज्ञापकें सांपडणें शक्य व संभाव्य नाहीं. वेदिक सारस्वतांत येणारी दस्यु, असुर, रक्षस, इ. जी लोकनामें येतात तीं विंध्याच्या दक्षिणेकडील लोकांची नाहींत. अर्थात् वैदिक सारस्वताचा या शोधांत कांहीं एक उपयोग नाहीं. भिल्ल, कोळी, कातकरी वगैरेंच्या भाषा व कहाण्या सर्वांच्या तोंडीं आहेत व त्या संस्कृत व वैदिक भाषेहून किंवा कहाण्याहून जुन्या आहेत, असें विधान करण्याला कांहींच आधार नाहीं. भिल्लादींचा शंभर वर्षांपूर्वीचा व पांच हजार वर्षांपलीकडील काळ हे दोन्ही सारखेच वाटतात. अर्थात् त्यांच्या भाषांचें व कहाण्यांचेंहि त्या शोधास कांहीं साहाय्य होईल असा रंग दिसत नाहीं. ऐतरेय ब्राह्मणांत मूतिबादि जे लोक सांगितले आहेत त्या लोकांचीं नांवें अपभ्रंश होऊन प्राकृत भाषांत सध्या, खरें पाहिलें तर सांपडावीं. परंतु तींहि सांपडत नाहींत किंवा सांपडलेलीं नाहींत. भिल्ल, खोंड, गोंड, कातकरी, ठाकूर, कोळी हे लोक ऐतरेय ब्राह्मणांतील मूतिबादि लोकांहून नांवावरून तरी अगदीं भिन्न असलेले दिसतात व वैदिक कालानंतर व पाणिनी कालानंतर त्यांपकी कांहीं आर्यांना माहीत असलेले आढळतात.

या उल्लेखावरून एवढेंच सिद्ध होतें कीं, आर्यांना दक्षिणेंत शबराची ओळख झाल्यावर रामायणाची रचना झाली. गोंड, खोंड, कातकरी, ठाकूर व कोळी यांचा उल्लेख रामायणांत नाहीं. भारतांत तर गोंड, खोंड वगैरे शब्द नाहींतच नाहींत. रामायणांत व भारतांत पाड्यादि लोकांचीं नांवें येतात. त्यावरून हे दोन्ही ग्रंथ पाड्यादींच्या राज्यांची दक्षिणेंत स्थापना झालेली माहीत झाल्यानंतर लिहिले गेले एवढें सिद्ध होतें. हे दोन्ही ग्रंथ सापेक्षतः बरेच अर्वाचीन आहेत असें सर्व शोधक म्हणतात, तें साधार दिसतें. भिल्ल, शबर यांचा उल्लेख रामायणांत आहे यावरून दक्षिणेंत आर्यांच्या अगोदर शबरांची व भिल्लांची वसती झालेली होती, असेंच केवळ म्हणतां येत नाहीं. अगस्त्यादि आर्य ऋषि व भिल्ल शबरादि अनार्य लोक समकालीं दंडकारण्यांत आले असण्याचा संभव आहे. इतकेंच नव्हे, तर आर्यांनीं अल्पस्वल्प जंगल साफ केल्यानंतरहि भिल्लादि अनार्य दंडकारण्यांत येऊन राहूं लागले असण्याचा संभव आहे. तात्पर्य दंडकारण्यांत आर्य आधीं आले कीं अनार्य आधीं आले, हा प्रश्न रामायण व महाभारत ह्या ग्रंथांतील उल्लेखांवरून निभ्रांत सुटण्यासारखा नाहीं. तत्पश्चात्य संस्कृत ग्रंथांची तर त्या शोधांत कांहींच मातब्बरी नाहीं.

आपण आर्य लोक व ज्यांना आपण प्रस्तुत काळीं अनार्य म्हणण्याचा प्रघात पाडला आहे ते मूतिब, पुलिंद, शबरादि लोक जेव्हा विंध्योत्तर एकाच प्रदेशात राहात होते तेव्हां मूतिबादींना आपण त्यावेळीं त्या अर्थी अनार्य ही संज्ञा लाविली जात नसे, असें म्हणण्याला पुरावा आहे. विश्वामित्राचे शंभर पुत्र होते. पैकीं काहीं अधर्म्य आचरण करू लागले, म्हणून पतित झाले ते हे पतित मूतिबादी लोक होत, असा वैदिक इतिहास आहे. ह्याचा अर्थ असा होतो कीं, आर्य ऋषि व मूतिबादि लोक मूळचे एकवंशीय असून, अधर्म्य आचरणास्तव पतित होऊन निराळे गणले जाऊ लागले, अशी समजूत ब्राह्मणकालीन विचारवंतांची होती. समजूत कशीहि असो, एवढें सिद्ध आहे कीं,-मूतिबादि लोक आर्यसंघातून निघून निराळे झाले, म्हणजे मूतिबादि लोक आर्यांची विंध्योत्तर प्रदेशात वसती झाल्यानंतर अस्तित्वांत आले, असा इतिहास ब्राह्मणकाळीं प्रचलित होता.

मूतिब, पुलिंद, शबर, भिल्ल, कातकरी, ठाकूर, गोंड, खोंड, कोळी इत्यादि लोक विंध्योत्तर व विंध्य-दक्षिण प्रदेशातील मूळचे स्वयंभू लोक आहेत व ते आर्यांच्या फार पूर्वीपासून ह्या प्रदेशात राहात आहेत अशी जी युरोपीयन व तदनुयायी हिंदु शोधकांची समजूत ती उपरिनिर्दिष्ट ऐतरेय ब्राह्मणांतर्गत परंपरित इतिहासाच्या विरुद्ध आहे. उत्तर दक्षिण हिंदुस्थानात आर्यांच्या अगोदर अनार्यांची वसति होती, हें यूरोपीयन शोधकांचें मत साधार आहे, असें वरील प्रपंचावरून म्हणता येण्यास वावच प्रतिबंध होतो.

सामान्यतः कोणत्याहि प्रदेशात रानटी लोक जे आढळतात ते सुधारलेल्या लोकाहून पुरातन असतात, असा समज युरोपियन शोधकांच्या तर्कसरणींत गर्भित असतो हा गर्भित समज सर्वत्र खरा नाहीं. युनायटेड स्टेटसमध्यें कमजास्त रानटी असे नीग्रो लोक तीनशें वर्षांपूर्वी गोऱ्या लोकांनीं आणले, ते गोऱ्यांच्या आगमनाच्या पश्चात् आहेत. तसेंच भिल्लादि कमजास्त रानटी लोक दक्षिणेंत आर्यांच्या पश्चात्क असण्याचा संभव आहे '

परंतु रा राजवाडे यांचे वरील मत सर्वांसच पटेल असें नाहीं. आर्यांच्या परिभ्रमणाचा व त्यांच्या सामाजिक जीवनविकासाचा इतिहास पाहिला असता असें स्पष्ट दिसतें कीं, ते जेथें जेथें गेले तेथे त्यांनीं आपल्या वैदिक संस्कृतीचा प्रसार केला व यज्ञसंस्थेच्या साहाय्यानें अनेक समाजास आपणामध्यें अंतर्भूत करून घेतलें वारंवार आपणामध्यें घेणें, निषाद, रथकार वगैरेस यज्ञसंस्थेत स्थान देणें वगैरे गोष्टी हेच दाखवितात. तसेंच विश्वामित्राच्या पुत्रांची कथा ही एक सामाजिक तत्त्वज्ञानदर्शक गोष्ट असून तो इतिहास नव्हे त्याप्रमाणें पुरु, यदु, तुर्वश, अनु, द्रुह्यु हे ययातीचे पाच पुत्र असून त्यापासून पुढें पांच राष्ट्रें निर्माण झाल्याची कथा ही निरनिराळ्या पाच राष्ट्रांना एकवंशसंभवता देण्यास मागाहून उत्पन्न केलेली कथा होय, त्याप्रमाणें आन्ध्र, पुलिंद, मूतिबादि लोकांना वैदिक समाजाच्या परंपरेंत स्थान देण्याकरिता या निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या पूर्वज एक एक व्यक्ती असून त्या विश्वामित्राचे पुत्र होते व ते पतित झाले ही कथा सामाजिक तत्त्वज्ञान म्हणून पुढें उदयास आली वास्तविक ह्या निरनिराळ्या राष्ट्रजाती आर्यसंस्कृतीपेक्षा हीन संस्कृतीच्या पण त्यांच्यापूर्वीपासून त्या प्रदेशात अस्तित्वात होत्या व त्यांना आर्यांनीं मोकळ्या मैदानाच्या व सुपीक प्रदेशातून डोंगराळ व नापिक भागात घालवून दिले व त्यांच्यावर आपलें सांस्कृतिक वर्चस्व स्थापन केले असेंच मानणें अधिक सयुक्तिक होय. आर्यांच्या मागाहून अनार्य लोक आल्याचा पुरावा कोठेंच आढळत नाहीं राजवाडे पुढें म्हणतात

'नर्मदोत्तर प्रदेशांत लोकसंख्या अतोनात वाढल्यानें महाकांतारांत किंवा दंडकारण्यांत वसाहत करण्याची आवश्यकता निकडीनें भासू लागली द्रव्यबल, मनुष्यबल व सत्ताधिकार चालवण्याचें सामर्थ्य ज्याच्याजवळ असतें तेच वसाहत करण्यासारखें जोखमीचें व बिकट काम हातीं घेऊ शकतात या न्यायानें साहजिकच हें काम महाराष्ट्रिकां-कडे आलें दंडकारण्यात जेथें जेथें वसाहती झाल्या तेथें तेथें ग्रामकूटपणा म्हणजे पाटिल व राष्ट्रकूटपणा म्हणजे देशमुख्या व महाराष्ट्रकूटपणा म्हणजे सरदेशमुख्या राष्ट्रिकांकडे किंवा महाराष्ट्रिकाकडे ओघानेंच व हक्कानेंच आल्या.

हें वसाहतकर्म पाचसातशें वर्षें म्हणजे शकपूर्व १००० पासून शकपूर्व ५०० किंवा ३०० पर्यंत चाललेलें होतें तें जसजसें परिपूर्णतेस येत चाललें, तसतसें वसाहतींतील राष्ट्रिक ऊर्फ रट्ट नावाच्या पुढाऱ्याचें सामर्थ्य ठळकपणें निदर्शनास येऊ लागलें ह्या रट्टांच्या ठायीं द्रव्यशक्ति, मनुष्यशक्ति व अधिकारशक्ति, अशा तिन्ही शक्ति समुच्चित झालेल्या दिसतात इतकेंच नव्हे तर हे रट्ट जी संस्कृतोत्पन्न अपभ्रष्ट भाषा बोलत ती दंडकारण्यांतील राजमान्य, लोकमान्य व कविमान्य महाराष्ट्री ऊर्फ मरहट्टी व पुढें कालांतरानें मराठी भाषा सर्व प्राकृत भाषांत उत्तम

म्हणून प्रख्या पावली. 'महाराष्ट्राश्रया भाषा प्रकृष्ट प्राकृत विदु'।'–(दण्डीकाव्यादर्श) ही प्रख्या फुकाची मिळाली होती असें नव्हे. कारण महरट्ट लोकानीं सर्व प्रकाराचें पुढारीपण प्राप्त करून घेतल्यानें ते उच्चस्थानापन्न लोक बनले व ते जो अपभ्रंश बोलत तोच श्रेष्ठतम ठरावा यात नवल तें काय? भारतवर्षांत काश्मीरपासून कुमारीपर्यंत जे जे संस्कृत प्राकृत नाटककार होऊन गेले त्यानीं उच्च दर्जाच्या पात्राच्या तोंडी महाराष्ट्री भाषा घातलेली आढळते. याचें कारण ही भाषा द्रव्यबल, मनुष्यबल व सत्ताबल यानी युक्त अशा उच्चवर्ण क्षत्रिय रट्टाची होती.

असे हे रट्ट लोक तत्कालीन सम्राटाकडून अत्यंत उच्च कोटीचा मान पावलेले आढळतात. जुन्नरा-जवळील नाणेघाटात आंध्रभृत्याचीं काही चित्रें कोरलेली आहेत. त्या चित्रात राजा, राणी व राजपुत्र याच्या बरोबरीनें एका महरट्ट वीराचें चित्र काढलेलें आहे आणि चित्र कोणाचें ते दर्शविण्याकरिता 'महारठिगनकयिरो' अशीं अक्षरें खोदली आहेत.

नाणेघाटातल्या या लेखात महरट्टाना गण हे उपपद लाविलेले आहे गण म्हणजे tribe असा कित्येकानी अर्थ केलेला आहे. परंतु गण या शब्दाचा तो अर्थ येथे युक्त नव्हे. येथें गण म्हणजे संघ, जमाव, पथक असा करणें सदर्थ्य आहे. [जातिरूप संघाहून भिन्न भिन्न असा जो व्यापार, व्यवहार, आयुधोपजीवन, इत्याद्यर्थ माणसाचा जमाव त्याला गण अशी संज्ञा आहे.] राष्ट्रिकांचा, रट्टाचा, महाराष्ट्रिकाचा किंवा महरट्टाचा युद्धादि क्षत्रियकर्माच्या सिध्यर्थ जो जमाव तो 'महारठिगन' होय. असें दिसतें कीं, आंध्रभृत्याना या शूर व धाडसी महरट्टयाचें साहाय्य व मैत्र्य अत्यंत आर्जवाने संपादावें लागे इतकें माहात्म्य सिमुक शातवाहनाच्या कालीं म्हणजे शकपूर्व दुसऱ्या शतकात म्हणजे दोन हजार वर्षांपूर्वी रट्टाचें असलेले सप्रमाण आढळतें. आंध्रभृत्याच्या संबंध राजियतीत ह्या महरट्टांचें प्राबल्य विशेष असल्याचें दिसतें. शातवाहन महाराजा हाल शातकर्णि यानें गाथासप्तशती नामक पद्यमंजरी महरट्टाच्या महाराष्ट्री भाषेतल्या पद्याची एके ठिकाणीं गुंफिली. आंध्रभृत्याची घरची भाषा कोणती असेल ती असो, परंतु इतके स्पष्ट आहे कीं त्याची दरबारी व इतर व्यवहाराची भाषा महारट्टाची महाराष्ट्री होय. शा. शकाच्या दुसऱ्या शतकाच्या प्रारंभीं शातवाहनाचें साम्राज्य नष्ट झाल्यावर ठिकठिकाणीं रट्ट म्हणजे राष्ट्रकूट यानीं लहान लहान संस्थानें उभारिलीं. अद्याप साम्राज्य उभारण्याची ताकद त्याच्यांत आलेली नव्हती पुढें चालुक्याच्या राजियतीनंतर ह्या राष्ट्रकूटानीं साम्राज्यारोपणाचा धडा गिरवून पाहिला. रट्ट–राष्ट्रकूट म्हणजे देसाई–सरदेसाई स्वरूपाचे अधिकारी. ह्या अधीकाऱ्यानीं सम्राटपदाची हाव धरावी, हे साहजिकच होतें. पेशवा, पाटील, देशमुख हे शब्द भट, शिंदे व भोंसले याच्या पिढीजात वृत्तीचे वाचक जसे आहेत तसाच राष्ट्रकूट हा शब्द वृत्तीचा वाचक आहे. राष्ट्रकूटराजाचें मूळ गोत्र आडनाव सात्यकि होतें, म्हणजेच सध्याच्या मराठींत सतके.

नर्मदोत्तर प्रदेशातून हे राष्ट्रिक दंडकारण्यांत वसाहत करण्यास येऊन ग्रामकूटपणा, विषयकूटपणा, राष्ट्रकूटपणा इत्यादि अधिकारांच्या जागा बळकावीत. याच्यापैकी कांहीं लहान लहान संस्थानिक झाले व कालांतरानें सात्यकि नावाच्या गोत्रानें अथवा घराण्यानें साम्राज्यपद गाठलें नर्मदोत्तर प्रदेशातून आलेले राष्ट्रीक सारे एकाच गोत्राचे नव्हते हें सागावयाला नको. मानव्य, हहय, भोज, यादव, नल, कदंब, मौर्य, चालुक्य इत्यादि शेंकडों गोत्राचे रट्ट दंडकारण्यात शिरले. ह्या शेंकडों गोत्रांच्या रट्टांना शहाण्णव कुळींचे मराठे म्हणण्याची चाल आहे. शहाण्णव कुळीच्या रट्टांवरून व महरट्टांवरून समग्र देशाला महरट्टाचा देश उर्फ महाराष्ट्र ही संज्ञा पडली '

तथापि भरतखंडामध्यें वैदिक आर्य उत्तर ध्रुवापासून हळूहळू इराण, अफगाणिस्तान या मार्गानें आपली वैदिक संस्कृति घेऊन प्रवेश करते झाले. परंतु या मार्गात त्याचा प्रवास सुकर झाला नसून त्यांस वाटेंत अनेक युद्धें करावी लागली. या युद्धाकडे–उदाहरणार्थ दाशराज्ञ युद्धाकडे–पाहिलें असतां असें दिसतें कीं, विशिष्ट आर्यांच्या समाजाच्या नवप्रवेशाच्या वेळीं त्याना तत्पूर्वी आलेल्या आर्य व अनार्य अशा समानांबरोबर झगडावें लागे. आर्यानीं भरतखंड व्यापण्यापूर्वी येथें द्राविड संस्कृति सर्वत्र पसरलेली होती. याचे अनेक दाखले आढळतात. बलुचिस्तानांत एका प्रातात ब्राहुई नांवाची द्राविड भाषेची एक शाखा अद्यापपर्यंतहि अस्तित्वांत आहे. याशिवाय भरतखंडाच्या निरनिराळ्या भागात अनेक असंस्कृत अयाजक लोक वास्तव्य करीत असें वर्णन वेदमंत्रातहि आढळतें. उदाहरणार्थ, मगध देशात कीकट नांवाचे अयाजक लोक राहत होते. (ऋ. ३. ५३. १४.) याप्रमाणेंच निषाद वगैरे लोकांस व मात्स्यांस मागाहून

वैदिक समाजात अंतर्भूत करण्यात आले. याप्रमाणे निरनिराळ्या प्रांतांत निरनिराळीं लहानलहान राष्ट्रें अथवा लोकसमूह वैदिक आर्यांना आढळले व त्यांना त्यांनीं हळूहळू आत्मसात् केलें. नाग लोकांचा प्रसार तर जवळ जवळ सर्व भरतखंडांत आढळतो. कोंकणांत महार लोक आपल्या नावापुढें रामनाक, विठनाक याप्रमाणें नाक हें पद लावतात. हें नागवाचक असावें असें एक मत आहे. कदाचित् तें नायकवाचकहि असू शकेल, परंतु खांडववनदहनाच्या प्रसंगीं तक्षक नागास अर्जुनानें तक्षशिलेकडे घालवून दिलें व त्यानेंच पुढें परीक्षिताचा प्राण घेतला. म्हणून जनमेजय यानें तक्षशिलेवर स्वारी करून नागसत्र केलें. याशिवाय नागपर्वत, मणिपूर येथील नागांचें राज्य व तेथील राजकन्येचें अर्जुनानें केलेलें पाणिग्रहण, नागपूर, नागनदी, नागापट्टम् वगैरे नागाशीं संबद्ध स्थलांचीं नांवें, नागार्जुन, नागवर्मा यासारखीं प्राचीन नांवें, बौद्ध वाङ्मयांत आढळणारे नागराजासंबंधीं उल्लेख, नागाची नागपंचमी वगैरे प्रसंगीं होणारी पूजा वगैरे अनेक गोष्टींवरून नाग लोकांसारखे अनार्य लोक भरतखंडांत पूर्वी वास्तव्य करीत होते व हळूहळू आर्यांनीं आक्रमण करून सर्व प्रदेश व्यापून त्यांना आत्मसात् केलें ही गोष्ट स्पष्ट होते.

नाग लोकांप्रमाणेंच कोल, मुंड वगैरे सारखीं राष्ट्रें भरतखंडांत पूर्वी राहत असून त्यांनीं कांहीं सांस्कृतिक प्रगति केली होती, त्यांची स्वतंत्र भाषा होती व त्यांच्याशीं आर्यांनीं सांस्कृतिक देवाणघेवाण केली असली पाहिजे, असें भाषाशास्त्रविषयक शोधावरून अलीकडे अधिकाधिक स्पष्ट होत आहे. ज्याप्रमाणें भरतखंडाच्या पश्चिमभागला असुरादि राष्ट्रांबरोबर आर्यांचा संबंध आल्याचा वेदवाङ्मयांत स्पष्ट पुरावा आढळतो, त्याप्रमाणें भरतखंडाच्या वायव्य व उत्तरभागांत पणि, शिबी, पांचाल वगैरे राष्ट्रांशीं त्यांचा संबंध आला होता. व आजहि बलुचिस्तानांत पणि व शिबी नांवाच्या राष्ट्रजाती हयात आहेत. तसेंच पिशाच्च जातीच्या वसतिस्थानाचा पुरावा पिशाच्चपुर अथवा अर्वाचीन पेशावर या नावानें आढळतो. गंधर्वांचा गांधार ऊर्फ कंदाहार देश तर प्रसिद्धच आहे. तसेंच रक्षोल, रक्षसगी हीं नांवें राक्षसांच्या गावांचीं वाचक असणें संभवनीय आहे. याप्रमाणें उत्तरेकडील आर्येतर राष्ट्रांच्या अस्तित्वाचा पुरावा आपणांस वेदांत आढळतो. पण आर्यावर्ताबाहेर त्या वेळीं आर्यांचा प्रसार झाला नसल्यामुळें याकरितां आपणांस उत्तरकालीन ग्रंथांवरच विसंबून राहावें लागतें व महाभारत, रामायण व इतर पुराणें यामध्यें या वन्य जातींच्या अस्तित्वाबद्दल व आर्यांशीं त्यांच्या आलेल्या संबंधाबद्दल भरपूर पुरावा आढळतो.

वैदिक वाङ्मयांत व नंतरच्या पौराणिक ग्रंथांत आर्यांच्या प्रसाराचे निरनिराळे टप्पे मधून मधून आढळतात. भगीरथानें समुद्रापर्यंत केलेलें गंगेच्या प्रवाहाचें संशोधन, अगस्ति ऋषीनें केलेलें विंध्य पर्वताचें उल्लंघन, त्यानें दक्षिणेंत केलेली आश्रमाची स्थापना वगैरे गोष्टी याची साक्ष देतात. दक्षिणेंत अगस्त्यमलय या नावाचा एक पर्वत आहे यांतील मलय या शब्दाचा अर्थच तामिल भाषेत पर्वत असा होतो.

अपरांत अथवा कोंकण म्हणून संस्कृत वाङ्मयांत उल्लेखिलेला प्रांत भृगुवंशीयांनीं आर्य संस्कृतीच्या कक्षेंत आणला ही गोष्ट परशुरामाची कथा व पश्चिम किनाऱ्यावरील कांहीं स्थानांचीं नांवें यावरून स्पष्ट होते. केरळोत्पत्ति आणि सह्याद्रिखंड हे ग्रंथ भार्गवरामानें तेथील वसाहत करून मलबार व कोंकण या भागांत ब्राह्मणांस स्थापन केलें असें सांगतात. तसेंच भडोचचें प्राचीन नांव भृगुकच्छ अथवा भरुकच्छ असून तेथें भार्गव ब्राह्मण म्हणून ब्राह्मणांची एक जात आहे. प्रसिद्ध कन्हय्यालाल मुनशी हे भडोचचे भार्गव ब्राह्मण आहेत. तसेंच परशुरामाचीं चिपळूणसारख्या ठिकाणीं असणारीं मंदिरें यावरून भृगुवंशीयांनीं प्रथम त्या भागांत वसती केली असें दिसतें. सातारा जिल्ह्यांतील भुइंज येथें भृगुऋषीचा आश्रम असल्याची दंतकथा असून तेथें एक आश्रमाचें स्थान अद्यापि दाखवितात. रामानें दक्षिणेंत स्वारी केली त्या वेळींहि त्याला वानर, ऋक्ष यांसारखे जंगली लोक आढळले व कांहीं शबरासारखे रानटी लोक आढळले असें वर्णन आहेच.

हिंदुस्थानांत आल्यानंतर प्रथमतः आर्यलोक पूर्व अफगाणिस्थान व पंजाब या प्रदेशांतच वसाहत करून होते हें अगदीं निर्विवाद आहे. तेथून ते पूर्वेकडे वळले व ब्रह्मावर्तापर्यंत—अर्वाचीन ठाणेश्वरापर्यंत—त्यांनीं वसाहत केली. येथें वैदिक धर्म व वर्णाश्रमव्यवस्था अस्तित्वांत आल्यानंतर त्यांनीं हळूहळू पूर्व व दक्षिण या दिशांनीं पसरून हिमालय व विंध्य या दोन पर्वतांमधील जवळजवळ सर्व प्रदेश व्यापिला. बराच काळपर्यंत विंध्य ही त्यांच्या वसाहतींची दक्षिण सरहद्द असावीसें दिसतें. कारण मनु व पतंजली यांनीं आर्यावर्त—आर्यांचा राहण्याचा प्रदेश—म्हणून याच प्रदेशाचा उल्लेख केला आहे (मनु २. २२ व पातंजल महाभाष्य २. ४. १० पहा.) या पर्वताच्या वायव्य

भागाला 'पारियात्र' असें नाव दिलेलें आढळतें. यावरून साधारणतः ही डोंगरांची रांग त्यांच्या यांमधील म्हणजे दळणवळणाची सरहद्द असावी. यांहीं कालान्तर अगस्ति ऋषींनीं विंध्य पर्वतास उंच न वाढण्याची ताकीद देऊन तो ओलांडून दक्षिणेंत आपला आश्रम स्थापून दक्षिणेकडे येण्याचा व वसाहत करण्याचा मार्ग काढला.

विदर्भ वऱ्हाड हीच आर्यांची दक्षिणेंतील पहिली वसाहत असावी. कारण सुग्रीवानें आपल्या अनुचरांस विदर्भ, ऋचीक, महीषक या देशांत व गोदावरीच्या कांठीं व दण्डकारण्यांतहि सीतेचा व तिचें हरण करणाऱ्या दुष्ट रावणाचा शोध करण्यास सांगितल्याबद्दल रामायणांत उल्लेख आहे (रामायण ४. ४१). यावरून असें दिसतें कीं, गोदावरीच्या आसपासचा प्रदेश म्हणजे दख्खन–म्हणजेच अगदीं संकुचित अर्थानें महाराष्ट्र हा देश–त्या वेळीं अरण्यच होता व विदर्भांत मात्र वसति होती. शिवाय अगस्ति ऋषीनें दैवी शक्तीनें एक मुलगी उत्पन्न करून ती विदर्भाच्या राजास दिली व नंतर ती मोठी झाल्यावर तिला मागणी घातल्याची महाभारतांतील कथा विश्रुतच आहे (महा. पर्व ३, अध्याय ९६. ९७). रामायणांतहि राम बरेच दिवस दण्डकारण्यांत गोदावरीच्या कांठीं पञ्चवटींत, अगस्तीच्या आश्रमापासून सुमारें दोन योजनांवर असलेल्या आपल्या आश्रमांत राहत असल्याचें वर्णन आहे. (रामा. ३. अध्या. १३).

'दण्डकारण्य म्हणजे अर्वाचीन महाराष्ट्र' व त्यांत गोदावरी इ. नद्या आहेत हें वरील विधानावरून स्पष्ट दिसतें. हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें, कोणतेंहि धार्मिक कृत्य करतांना तें कोणत्या प्रदेशांत होत आहे याचा, संकल्पांत उच्चार करावा लागतो. व त्याप्रमाणें अशा वेळीं महाराष्ट्रांतील ब्राह्मण 'महाराष्ट्रे' असें न म्हणतां त्या ऐवजी 'दण्डकारण्ये देशे' असा उच्चार करतात. सहाशें वर्षांपेक्षांहि जास्त पूर्वी लिहिलेल्या हेमाद्रीच्या व्रतखंड नामक ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत अर्वाचीन देवगिरी दौलताबाद हें दण्डकारण्याच्या सरहद्दीवर असल्याचें म्हटलें आहे. यावरून विदर्भानंतर दण्डकारण्यातच प्रथम आर्यांनीं दक्षिणेंत वसाहत केली.

जरी महाराष्ट्र हा आर्यांनीं सर्वांत शेवटीं व्यापलेला प्रदेश होय, तरी आर्यांनी तो इतर कोणत्याहि वसाहतींपेक्षां अधिक पूर्णपणें पादाक्रांत केला. पूर्वीप्रमाणें येथेंहि त्यांनीं मूळच्या रानटी रहिवाशांस जंगलांत, डोंगरदऱ्यांत हाकून लावलें व त्यांपैकीं कांहींना आपल्यांत सामील करून घेतलें. उत्तर हिंदुस्थानांतील भाषांप्रमाणेंच मराठी ही संस्कृतपासून निघालेली आहे. या बोलींच्या प्राचीन प्रतिनिधि म्हणून आपण मानूं अशा महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, पाली या भाषांत मूळ संस्कृत उच्चाराचे बरेच विकृत विकार आढळतात व हे विकार कांहीं थोड्याशा ठोकळ नियमानें झालेले आहेत. या प्राकृत बोलींच्या उच्चारांत उत्तरोत्तर फरक का व कसकसा पडत गेला हें सांगणें फार कठीण आहे; कारण ही क्रिया अतिशय हळूहळू पण फारच काळपर्यंत अविरत चालू असते. उच्चाराशिवाय इतरहि फरक या भाषांतून एवढ्या अवधींत व्हावयास पाहिजे होता, पण तसा फरक झालेला दिसत नाहीं, कारण त्या संस्कृतपेक्षां विशेष भिन्न आहेत असें नाहीं.

यावरून या अपभ्रष्ट उच्चारांचें एकच कारण दिसतें तें हे कीं, आर्यांच्या सहवासांत राहणाऱ्या मूळ रानटी रहिवाशांना संस्कृत भाषा बोलावी लागली व ती त्यांना योग्य पद्धतीनें उच्चारतां आली नाहीं व तेच अपभ्रष्ट विकृत उच्चार भाषेंत रूढ झाले असावेत. संस्कृत भाषेंत न आढळणारे कांहीं उच्चार व शब्द प्राकृत भाषेंत आहेत यावरून या सिद्धांतास पुष्टी मिळते.

यावरून असें अनुमान निघतें कीं, जसजसे आर्यलोक पुढें पुढें सरकत गेले तसतसे त्यांचें व मूळ (रानटी) रहिवाशांचें संघर्षण होत जाऊन त्यांपैकीं बरेच आर्यांत सामील केले गेले. ते आर्यांची भाषा शिकले पण त्यांनीं आपल्या मातृभाषेंतील कांहीं उच्चारविशेष व कांहीं शब्द तसेच संस्कृतमध्यें घुसडून दिले असावेत. उत्तर हिंदुस्थानांतील आर्यांच्या वसाहतीपासून तहत मराठी प्रांतापर्यंत अशी स्थिति होती.

येणेंप्रमाणें आर्यांना दण्डकारण्यांत वसाहत करीपर्यंत पूर्ण यश आलें. ते अधिकाधिक दक्षिणेकडे व पूर्व समुद्र किनाऱ्याकडे वळले व त्या प्रदेशांतील रहिवाशांत त्यांनी आपली संस्कृति व भाषाहि पसरविण्याचा उपक्रम केला. पण त्यांना या बाबतींत विशेष यश आलें नाहीं. उलट आर्यांनाच या प्रदेशांतील मूळ रहिवाशांची भाषा व संस्कृति थोडथोडी उचलावी लागली. दक्षिणेंतील कानडी, तेलगु, तामील या भाषा संस्कृत भाषेहून अगदीं भिन्न आहेत व दक्षिणेंतील कला उत्तरेकडील कलेपेक्षां भिन्न आहेत, याचें कारण हेंच होय. आर्यांचें हें दक्षिणेकडील आक्रमण त्यांच्या उत्तरेकडील आक्रमणाप्रमाणें जोरकस का होऊं शकलें नाहीं याचें कारण अगदीं उघड आहे.

उत्तरेत आर्यांचा राजकीय लोकांशींच संबंध आला त्यामुळे त्यांचेवर आर्यसंस्कृति व आर्यभाषा ह्या आर्यांना सहज लादतां आल्या. परंतु दक्षिणेकडील या नव्या वसाहतींची स्थिति अगदींच उलट होती. येथें आर्यांच्या आगमनाच्या अगोदर-पासूनच सुसंघटित समाज व राज्यें अस्तित्वात होतीं. द्राविड लोकांत शिल्पकलेची वाढ पुष्कळच झाली होती ही गोष्ट, दक्षिणेतील भव्य शिल्पकामें पाहून प्रतीत होते, एवढेंच नव्हे तर कलिंगादि देशांतील लोकांनीं त्या पूर्वेकडे जाऊन तेथें वसाहती केल्या व श्याम वगैरे देशांत अंकोरवात, अंकोरथोम सारखीं भव्य मंदिरें उभारलीं त्यांवरून स्पष्ट होतें. रामायणातील मार्गे सांगितलेल्या सुग्रीवाच्या उताऱ्यांत दक्षिणेकडील चोल, पांड्य, केरल इ. देशांचा उल्लेख आहे. त्याप्रमाणेंच पांड्यांच्या राजधानीचा दरवाजा सुवर्णानें व रत्नांनीं शृंगारलेला होता इ. उल्लेख आहे. तसेंच सेतुबंधनाचें काम नल या वानरानें केलें ही गोष्टहि लक्षांत घेण्यासारखी आहे. इतर संस्कृत ग्रंथांतूनहि या देशांचा, त्यांतील लोकांचा व राजांचा निर्देश आहे.

महाराष्ट्राची भाषा—रा. राजारामशास्त्री भागवत आपल्या मराठ्यांच्या संबंधानें चार उद्गारांत मराठीचें वर्चस्व प्रतिपादन करतांना म्हणतात की, 'शेषं महाराष्ट्रीवत्' हें प्राकृतप्रकाशाचें अगदीं शेवटलें सूत्र, 'बाकी सर्व मराठी भाषेप्रमाणें शौरसेनी भाषेचे नियम आहेत असें समजावें' हा या सूत्राचा अर्थ होय. ज्यांस आपण 'नाट्यभाषा' म्हणतों त्यामध्यें पूर्वीच्या काळीं 'शौरसेनी' ही होती. 'शूरसेन' म्हणजे मथुरामंडळ. या प्रांताची जी भाषा ती शौरसेनी. उच्च जातीच्या व कुलीन स्त्रिया नाटकांत हीच भाषा बोलत.

शौरसेनी भाषेची एक प्रकृति जशी संस्कृत तशीच दुसरी प्रकृति 'महाराष्ट्री' अर्थात अति प्राचीन मराठी असें कात्यायन म्हणतो. शौरसेनीपासून पैशाची व मागधी निघाल्या. तर मग सर्व बालभाषांचें मूळ प्राचीन मराठी असा सिद्धांत करण्यास प्रत्यवाय नाहीं. 'गाथाची' भाषा महाराष्ट्री असें आलंकारिक म्हणतात. यावरून गाण्याची भाषा प्राचीन काळीं 'महाराष्ट्री'च होती असें म्हणावें लागतें

कात्यायनाच्या शेवटच्या सूत्रांतील महाराष्ट्री व प्राकृत हे शब्द जवळ जवळ पर्याय आहेत. प्राकृत = प्रकृते: आगतम्। प्रकृतिश्च संस्कृतम्। अशी ब्राह्मण पंडितांनीं व्युत्पत्ति केली आहे. पण सर्व प्राकृत शब्द कांहीं संस्कृत भाषें-तून आलेले नव्हत यात संशय नको. तशांत 'प्रकृति' शब्दहि संस्कृताचा वाचक नाहीं. कात्यायनास जर ही प्राकृत शब्दाची व्युत्पत्ति पसंत असती तर 'शेषं महाराष्ट्रीवत्' हें सूत्रच त्यानें रचलें नसतें. शौरसेनीची प्रकृति संस्कृत हें तर त्यानें प्रथमच सांगितलें आहे. तेव्हा प्राकृत यातील मूळचा शब्द 'पाअड' होय. 'पाअड भाषा' = प्रकट भाषा. कारण पाअड शब्दाच्या जवळजवळ संस्कृतांत प्रकट हा शब्द येतो, अर्थात् सर्व लोकांचा व्यवहार व दळणवळण जींत चालतें ती प्रकट = प्राकृत भाषा होय अर्थात् संस्कृत भाषा सर्वसाधारण नव्हती. ब्राह्मणांनीं आपल्या बुद्धिप्रभावानें जिला धर्मभाषेचें संस्कृत = तकतकीत रूप दिलें ती संस्कृत, या शब्दाबरोबर मेळ दिसावा म्हणून कांहीं काळानें, 'पाअड' या शब्दाचें प्रकट याऐवजी प्राकृत असें रूप रूढ झालें. त्यायरून प्राकृत या शब्दाचा अर्थ दररोज पाहण्यांत येणारें = क्षुल्लक असा झाला. प्राचीन काळींहि प्राकृत ही स्वतंत्र भाषा होती. कारण वेदांगांपैकीं शिक्षेंत 'प्राकृते संस्कृते चापि' असा उल्लेख आहे. तेव्हा महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी व पैशाची या सर्व जितक्या पाअड भाषा होत्या तितक्या प्राकृत झाल्या व या प्राकृत भाषांचें 'प्राकृतप्रकाश' नावाचें व्याकरण कात्यायनानें प्रथम लिहिलें. त्याप्रमाणें इंग्रजी भाषेच्या मातृस्थानाचा मान सॅक्सन भाषेस (ग्रीक, लॅटिन इ. भाषांस न मिळतां) मिळाला आहे त्याचप्रमाणें शौरसेनीच्या मातृपदाचा मान संस्कृत इ. भाषास न देतां एकट्या प्राचीन 'मराठीस' दिला पाहिजे. एकंदरीत मराठीची आई अति प्राचीन मराठी, जीस 'महाराष्ट्री' असें कात्यायन म्हणतो ती अर्वाचीन मराठीचीच नव्हे तर अर्वाचीन गुजराथी व हिंदी या भाषांचीहि जननी आहे असें यावरून रा. रा. भागवत म्हणतात. ब्राह्मणाच्या संबंधानें थोडेबहुत संस्कृत शब्द त्यात शिरले म्हणून मराठीची संस्कृत ही आई होणें शक्य नाहीं. या महाराष्ट्रीच्या दोन प्रकृति होत. एक प्रकृति म्हणजे संस्कृताचें पूर्वरूप ज्यास त्यांनीं आपल्या ग्रंथात 'मानवी रूप' म्हटलें आहे तें आणि दुसरें 'पोट्ट, तुक, मुल्ल' असे शब्द जींतून आले ती 'दानवी' = द्राविडी प्रकृति होय संस्कृताचें जें 'आर्ष' रूप त्याचा कोणत्याहि मराठीशीं बिलकुल जयजनक भाव नाहीं

उलट रा. रा. रानडे म्हणतात कीं, 'मूळचा एक अत्यंत प्राचीन आर्य समाज, त्यापासून दुसरा एक आर्य समाज झाला. ह्या दुसऱ्या आर्यसमाजापासून वैदिक व प्राचीन महाराष्ट्रक समाज झाला. वैदिक समाजापासून

संस्कृत भाषा बोलणारा समाज झाला. आणि प्राचीन महाराष्ट्रसमाजापासून अर्वाचीन महाराष्ट्रसमाज झाला. हा अर्वाचीन महाराष्ट्रसमाज म्हणजेच महरट्ट वसाहतवाल्याचा समाज. कविता करणारे मन्त्रद्रष्टे असे जे शिष्ट ऋषि ते वैदिक व संस्कृत भाषा बोलत. राजधानींत राहणारे उच्च क्षत्रिय व त्या नगराध्यक्षाच्या आश्रयाने राहणारे उच्च शिष्ट ब्राह्मण प्रथम वैदिक व नतर संस्कृत भाषा वापरीत. नगरापासून दूर राहणारे जे ग्रामकूट, विषयकूट, व राष्ट्रकूट म्हणजे पाटील, देशमुख व सरदेशमुख त्याना उच्च ब्राह्मणाची व क्षत्रियाची भाषा परिचित नसे. ते अहम्मिपक्षाची जुनी भाषा बोलत. हा प्रकार सध्याही आपण पाहतों. (पुण्यासारख्या शहरातील ब्राह्मण व मराठे जी शिष्ट मराठी भाषा बोलतात ती शिष्ट मराठी भाषा, खेड्यातील पाटील, देशमुख, ब्राह्मण यांच्या बोलण्यात येते.) तोच प्रकार अडीच हजार वर्षापूर्वी महरट्टाच्या भाषेचा होता. खेड्यातील पाटील कुळकर्ण्याच्या मराठी भाषेला शिष्ट मराठी भाषेचा अपभ्रंश म्हणून कित्येक वय्याकरणी हलगर्जीपणानें नाव ठेवतात. परतु ही निव्वळ अवास्तव निंदा आहे. खेड्यातील पाटील कुळकर्णी वर्तमान शिष्टमराठीचा अपभ्रंश बोलत नाहींत, तर जुन्या मराठींतील रूपें बोलत असतात. उदाहरणार्थ, 'करत्यात, जनू, इवले, वाइच,' हीं रूपें वर्तमान शिष्ट मराठीचे अपभ्रंश नव्हत, हीं रूपें जुनीं मराठी आहेत. त्याप्रमाणेच प्राचीन काळीं वैदिक भाषेची माता जी अहम्मि भाषा तींतील रूपें प्रांतातील व खेड्यातील हे राष्ट्रक किंवा राष्ट्रिक किंवा रट्टक किंवा रट्ट लोक बोलत. ही प्राचीन महरट्ट भाषा घेऊन महरट्ट वसाहतवाले दक्षिणारण्यांत शिरले, व नवीन वसविलेल्या गावाचीं नावें आपल्या बोलींतील रूढीप्रमाणें उच्चारू लागले.

महरट्ट क्षत्रिय एकटेच वसाहत करण्यास गेलेले नव्हते. त्यांनीं आपल्याबरोबर आपले पुरोहितहि नेलेले होते. ह्या पुरोहितापैकीं जे सुशिक्षित व शास्त्रसंपन्न होते ते अर्थात् पाणिनीय संस्कृत भाषेंतील उच्चाराप्रमाणें बोलत. येथेंहि ब्राह्मणाची संख्या अत्यल्प पडल्यामुळे व क्षत्रियादि लोकाची संख्या बेसुमार जास्त असल्यामुळें महरट्ट उच्चाराचा पगडा अतोनात वाढला. व सध्या आपणास ऐकू येतात तशासारखे उच्चार प्रचलित झाले. ह्या प्राचीन महाराष्ट्री भाषेचा प्रपच पाणिनीनें केलेला नाहीं. तसेंच तिसऱ्या वैदिक भाषेच्या पूर्वज ज्या दुसरी व पहिली वैदिक भाषा त्यांचा निर्देशहि पाणिनीनें केला नाहीं. पाणिनी हा कांहीं ऐतिहासिक निरुक्तकार नव्हता त्याचें काम प्रचलित शिष्ट, संस्कृत भाषा व वेदभाषा ह्याचें व्याकरण रचण्याचें होतें. पूर्व, पश्चिम व उत्तर दिशाकडील देशांत शिष्टांच्या बोलण्यात जे रूपभेद येत ते त्यानें काळजीनें नमूद करून ठेवले. अशिष्ट जे खेडवळ त्याच्या ग्राम्य भाषेकडे त्यानें जाणून किंवा नेणून लक्ष्य दिलेलें नाहीं. याकीं पाणिनीच्या काळीं संस्कृत भाषेखेरीज इतर सोदर प्राकृत भाषा प्रचलित होत्या यात बिल्कुल सशय नाहीं. पाणिनीच्याहि पूर्वी प्राकृत भाषाना व उच्चाराना म्लेच्छ ऊर्फ अस्पष्ट भाषा व उच्चार म्हणण्याची चाल होती. ब्राह्मणानीं म्लेंच्छ उच्चार करू नये, असे इशारेहि ब्राह्मणग्रथातून पाणिनीच्या पूर्वीच दिले गेले होते. या सर्व विवेचनाचा इत्यर्थ इतकाच कीं, महरट्ट वसाहतकार वैदिक भाषेची सोदर जी प्राचीन प्राकृत महाराष्ट्री भाषा ती बोलत.'

आता आपण वर पाहिलें आहेच कीं, आर्यांचा विस्तार जसजसा दक्षिणत होत गेला तसतसा त्यांचा अनेक असस्कृत राष्ट्रजातींशीं सबध येत गेला. आर्यांच्या आगमनापूर्वी येथें कोणत्याच लोकांची वस्ती नसून दण्डकारण्य वगैरे भाग केवळ निर्मनुष्य होता असें म्हणणें सयुक्तिक दिसत नाहीं. अगरित कथेमध्यें किंवा राम दण्डकारण्यात राहिला असतां त्याचा शबर राक्षसादि लोकाशीं व नतर वानर, ऋक्ष वगैरे लोकाशीं सबध आला वगैरे गोष्टींवरून येथें मनुष्यवस्ती पूर्वीपासून असली पाहिजे. अर्थात् उत्तरेकडे आर्यावर्त, कीकट वगैरे भागात ज्या राष्ट्रजातींची वस्ती होती त्यांपेक्षां या जाती निराळ्या असल्या पाहिजेत व त्यांचीं नावें प्राचीन ग्रथकारास अपरिचित असली पाहिजेत या गोष्टी खऱ्या आहेत, पण येथें मनुष्यवस्ती असून त्यांची प्राथमिक अवस्थेंतील कांहीं भाषा असली पाहिजे व त्यांच्या दैनिक गरजा भागविणाऱ्या वस्तूचे निदर्शक शब्द त्यांच्या भाषेंत असले पाहिजेत या गोष्टी निर्विवाद होत. तसेंच आर्यांचें दक्षिणेंत आगमन निरनिराळ्या वेळीं व निरनिराळ्या मार्गांनीं व स्वरूपांनीं होत गेल्यामुळें मध्यतरीं असलेल्या सर्व प्रकारच्या लोकांशीं, भाषाशीं व परिस्थितीशीं त्यांचा निरनिराळ्या वेळीं सबंध आल्यामुळें, त्याच्या राहणीवर, आचारविचारांवर व भाषेवर अनेक प्रकारच्या भिन्नकालीन भिन्न गोष्टांचा सस्कार झाला असला पाहिजे. सस्कृत भाषेवरहि द्राविड भाषांचा सस्कार कांहीं बाबतींत झाल्याचें आम्ही दाखविलेंच आहे. (म. शा. को., वि २, प्रस्तावना पृ. ५१ पुढें) प्रत्यक्ष सस्कृत भाषेंत मूर्धन्यवर्ग व कमल, लांगल, लिंग, नीर इत्यादि शब्द

कोल द्राविड भाषांतून गेले आहेत. याकरितां महाराष्ट्रांत अलीकडील स्थायिक होऊन राहणाऱ्या व राष्ट्रस्वरूप पावणाऱ्या लोकांची भाषा ही अनेक लोकांच्या व भाषांच्या भिन्नकालीन संस्कारांनीं बनलेल्या भाषेचें स्वरूप पावली असली पाहिजे व तसें अनेक विद्वान विश्वाम यें आढळतात कांहीं नित्याच्या व्यवहारांतील प्राथमिक गरजा भागविणाऱ्या वस्तूंची नांवें आरणास सरकनेवर भाषेपासून बनलेलीं आज मराठीमध्यें प्रचलित असलेलीं आढळतात. म्हणून आर्यांपासून इतरांनीं जरी त्यांची भाषा मुख्यत्वें घेतली तरी आर्यांनींहि इतर असंस्कृत लोकांच्या भाषेंतील कांहीं शब्द व रचना घेऊन सर्वांची आपली मराठी भाषा बनविली ही गोष्ट स्पष्ट आहे. मराठी भाषेची ही रचना कशी होत होत गेली हें पुढील विभागाच्या प्रस्तावनेंत आम्ही दाखविणार आहों.

महाराष्ट्रींतील ग्रंथ —आतां या महाराष्ट्रांतील प्रचलित मराठीची जी प्रकृति महाराष्ट्री तीमधील वाङ्मयाचा थोडक्यांत परिचय करून घेऊं. ज्याप्रमाणें संस्कृत वाङ्मयांत त्याचप्रमाणें प्राकृत वाङ्मयांतहि महाराष्ट्र व विदर्भ यांनीं मोठी कामगिरी बजावली आहे. प्राचीन प्राकृत वैयाकरण वररुचि यानें चार प्राकृत भाषांचें वर्णन केलें आहे, शौरसेनी, महाराष्ट्री, मागधी, व पैशाची. यांपैकीं शौरसेनी म्हणजे मथुरेकडील, मागधी म्हणजे बिहारकडील, हें सर्व पाश्चात्य व पौरस्त्य विद्वानांना मान्य आहे. महाराष्ट्री म्हणजे महाराष्ट्रांतील प्राकृत असें बऱ्याच विद्वानांचें म्हणणें आहे. परंतु हॉर्नेल यांचें म्हणणें असें आहे कीं, महाराष्ट्री म्हणजे महाराष्ट्र देशाची भाषा असा अर्थ नव्हे, तर महाराष्ट्री हें नांव त्या प्राकृत भाषेला केवळ स्तुत्यर्थ दिलेलें आहे (मोठ्या राष्ट्राची भाषा). तें मोठें राष्ट्र म्हणजे दुआब व राजपुताना हा प्रदेश होय. ग्रीअर्सनचेंहि असें म्हणणें आहे कीं, महाराष्ट्री व हल्लींची मराठी यांचा निकट संबंध आहे हें अजून सिद्ध झालें नाहीं. देशाच्या किंवा लोकांच्या नांवावरून भाषेला नांव देण्याची पद्धत सार्वत्रिक आहे. यावरून महाराष्ट्री ही महाराष्ट्राची भाषा असली पाहिजे असें दिसतें. परंतु याला पुष्टि देणारीं आणखीहि कांहीं प्रमाणें आहेत. ' महाराष्ट्राश्रया भाषा प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः । सागरः सूक्तिरत्नानां सेतुबंधादि यन्मयम् ॥ ' दंडी काव्यादर्श, १. ३४. दंडीनें म्हटल्याप्रमाणें ही महाराष्ट्री प्राकृत भाषांत इतकी श्रेष्ठ होती कीं, पुढें पुढें तिचें महाराष्ट्री हें नांव जाऊन तिला नुसतीच प्राकृत म्हणूं लागले. उ ' प्राकृत संस्कृत मागध पिशाच भाषाश्च शूरसेनीच । षष्ठोऽत्र भूरिभेदो देश विशेषादपभ्रंश ॥ ' रुद्रट, काव्यालंकार २. १२. या ठिकाणीं वररुचीनें वर्णिलेल्या मागधी, शौरसेनी व पैशाची ह्या त्याच नांवांनीं प्रचलित आहेत व संस्कृत व अपभ्रंश ह्या निराळ्याच असल्यामुळें प्राकृत म्हणजे महाराष्ट्रीच होय. लक्ष्मीधरानें आपल्या षड्भाषाचंद्रिकेंत ' तत्र तु प्राकृतं नाम महाराष्ट्रोद्भवं विदुः । ' असें म्हटलें आहे. तथापि महाराष्ट्री ही भाषा पाली किंवा अर्धमागधीप्रमाणें कोणत्याहि पंथाची धर्मग्रंथाची भाषा नसल्यामुळें केवळ महाराष्ट्री भाषेंत असें प्राकृत वाङ्मय फारसें आढळत नाहीं. सेतुबंध, सप्तशती व कर्पूरमंजरी हेच महाराष्ट्रीमधील उपलब्ध असलेले प्रमुख ग्रंथ होत. सेतुबंध हा ग्रंथ महाराष्ट्रींत आहे म्हणून दंडीचें मत आहे. या ग्रंथाचा कर्ता प्रवरसेन म्हणून होता असें हर्षचरित्रावरून कळतें. बाणभट्ट प्रवरसेनाची इतकी स्तुति करतो आहे यावरून तो बराच पूर्वी झाला असला पाहिजे. हा प्रवरसेन कोण हें निश्चित नाहीं. राजतरंगिणींत काश्मीरचा प्रवरसेन म्हणून एक राजा होता, असें सांगितलें आहे. तोच या ग्रंथाचा कर्ता असावा असें कांहींचें म्हणणें आहे. या ग्रंथाच्या कांहीं हस्तलिखित प्रतींत कालिदासानें तो केलेला आहे असा मजकूर आहे. म्हणून तो ग्रंथ कोठें लिहिण्यांत आला हें निश्चितपणानें सांगता येत नाहीं.

हाल किंवा सातवाहन याचा प्राकृत सुभाषितांचा ' सप्तशती ' म्हणून एक ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. हाहि ग्रंथ प्राचीन आहे. बाणानें या ग्रंथाची स्तुति केली आहे. सातवाहन कुळांतील राजांपैकीं सिरिपुळुमायि हा विदर्भ देशाचा राजा होता हें वर उल्लेखिलेल्या नाशिकच्या लेण्यांतील उताऱ्यावरून कळेल. त्या शिलालेखांत पुळुमायीला सातवाहन कुळाच्या यशाची प्रतिष्ठापना करणारा असें म्हटलें आहे. आतां सप्तशतीचा कर्ता सातवाहन कोणता हें जरी निश्चित नसलें तरी हा ग्रंथ नर्मदा नदी, विंध्य व गोदावरी यांच्यामध्यें कोठेंतरी लिहिला गेला असावा यांत कांहीं संशय नाहीं. या ग्रंथांत गोदा नदीचा उल्लेख दहा बारा वेळां, विंध्यपर्वताचा सहासात वेळां, नर्मदेचा तीनदां, तापी नदीचा एकदां याप्रमाणें आला आहे. नर्मदा नदी सर्व नद्यांमध्यें श्रेष्ठ आहे असें म्हटलें आहे.

यावरून वर म्हटल्याप्रमाणें सप्तशती हा ग्रंथ महाराष्ट्रांतच लिहिण्यांत आला व त्याची भाषा ही महाराष्ट्री आहे, म्हणून प्राचीन महाराष्ट्री ही महाराष्ट्राची भाषा होती. शिवाय त्या सप्तशतींत हल्लींच्या

मराठींत सापडणारे अनेक शब्द बहुतेक जसेच्या तसेच सापडतात. उ० भण्डग = भाडण, गोल्लिस्सम् = बोलेन, वाहल्लअ = वाहुलें, वेलहल = वेल्हाळ, वड्ड = वडें, सगडि = सागाडी, सागट, इ.

कर्पूरमंजरीचा कर्ता राजशेखर याला त्या ग्रथाच्या हस्तलिखित प्रतींत अनेक ठिकाणीं महाराष्ट्रचूडामणी असें म्हटलेलें आहे. त्याचा पणजा अकालजलद यालाहि राजशेखरानेंच आपल्या बालरामायणात महाराष्ट्रचूडामणी असें म्हटलें आहे. कर्पूरमजरींतील श्लोक महाराष्ट्रीय आहेत. ह्या ग्रथांत अनेक शब्द हल्लींच्या मराठींत आढळतात तसे आले आहेत उ० पम्माराउज्ज (पद्मराज), ढिल्ल = ढिला, इ. यानतर आपणास ज्ञानेश्वरकालीन व महानुभावी वाङ्मयास प्रारभ झाल्याचें आढळतें व तत्कालीन भाषेचें स्वरूप ज्ञानेश्वरी, विवेकसिंधु व महानुभावी ग्रथांत दृष्टीस पडते.

महाराष्ट्रांतील प्राचीन राजवंश—पुराणांतरी निर्दिष्ट केलेल्या राजवंशापैकीं मौर्यवश हा अति प्राचीन होय. या राजवंशाचा मूळ पुरुष चद्रगुप्त असून या वशात एकूण दहा राजे झाल्याचा पुराणात उल्लेख आहे. डॉक्टर कर्न याच्या मतें या वंशाच्या राजवटीस खि. पूर्व ३२२ त्या वर्षी प्रारभ झाला. मौर्यांची सत्ता महाराष्ट्रावर असल्याबद्दल अशोकाचीं शिलाशासनें याच्या चारी बाजूस आढळतात यावरून अनुमान निघतें. या घराण्यातील शेवटचा राजा बृहद्रथ यास त्याचा सेनापति शुगवशीय पुष्यमित्र किंवा पुष्पमित्र यानें ठार करून शुगवंशाची गादीवर स्थापना केली. या वंशानें खिस्तपूर्व १८५ पासून खिस्तपूर्व ७३ पर्यंत एकूण ११२ वर्षे राज्य केलें. या अवधींत या वशाचे एकूण दहा राजे झाले. पण या वशाच्या राजवटीचा शेवटच्या ४५ वर्षांतील राज्यकारभार कण्व किंवा काण्वायन या घराण्याकडे असावा. कारण आंध्रभृत्यासबधींच्या पुराणातील उल्लेखात 'सिंधुक आंध्रभृत्य कण्व वंश व उरलासुरला शुंग वंश यांचा निःपात करून पृथ्वीवर राज्य करील' असें म्हटलें आहे. शिवाय कण्वाचा शुगवंश म्हणूनहि उल्लेख आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं मराठेशाहींतील पेशव्याप्रमाणें शुगातर्फे कण्ववंश राज्यकारभार पाहू लागला. पेशव्याप्रमाणें कण्वहि ब्राह्मण होते या गोष्टीमुळेंहि वरील तर्कास पुष्टी मिळते. कण्व वशाच्या या ४५ वर्षांच्या कारकीर्दींत चार राजे झाले. सिंधुक किंवा सिमुक किंवा शिशुक नावाच्या आंध्रभृत्यानें कण्वाचा पाडाव करून दक्षिणेंत आंध्रभृत्याचा किंवा शातवाहनाचा अमल बसविला. या वशाची कारकीर्द खिस्तपूर्व ७३ पासून इ. स. २१८ पर्यंत होती. मध्यतरीं काहीं काळ या वंशाच्या राजवटीवर शकानीं आक्रमण करून साधारणपणें ५३ वर्षें राज्य केलें होतें त्यापैकीं क्षहरात नहपान व त्याचा जावई उषवदात याचा उल्लेख नाशिक व जुन्नर येथील लेखात आढळतो. या आंध्रभृत्य घराण्यांतील सिमुक किंवा शिंधुक, कृष्ण, शातकर्णी, गोतमीपुत्र, पुलमायी, यज्ञश्री व माढरिपुत्र इत्यादि राजाचा शिलालेखात उल्लेख आहे. याच राजवटींत गुणाढ्याचा बृहत्कथानामक पैशाची भाषेंतील ग्रथ व हालाची महाराष्ट्रीमधील सप्तशती अस्तित्वात आली. आंध्रभृत्यांच्या नतरच्या तीन शतकाचा इतिहास जवळ जवळ अज्ञात आहे त्याबद्दल एवढेंच म्हणता येईल कीं, इ. स. तिसऱ्या शतकाच्या शेवटापासून तों सहाव्या शतकाच्या शेवटापर्यंत राष्ट्रकूटाचा अमल असावा, कारण सहाव्या शतकाच्या प्रारभी चालुक्याचें राज्य स्थापन झालें व तें चालुक्यवंशीय जयसिंह यानें राष्ट्रकूट वंशांतील कृष्ण राजाचा पुत्र इद्र याचा पराभव करून स्थापन केलें असें मिरज, येऊर, येथील ताम्रपटावरून दिसतें या राष्ट्रकूट राजापैकीं पुढील नावें प्राचीन लेखात आढळतात. दुर्गराज (५७०), गोविन्दराज, स्वामिकराज, ध्रुवराज, युधासुर, दतिवर्मन्, इन्द्र (पृछकराज), गोविन्द (पहिला), कर्क (पहिला), आणि इन्द्र (पहिला ७३०). जयसिंह चालुक्यानतर रणराग व त्यानतर त्याचा पुत्र पुलकेशी हा गादीवर बसला. हा महान पराक्रमी राजा होऊन गेला. याचे पूर्ण नाव सत्याश्रय श्री पुलकेशी वल्लभ महाराज असें होतें. त्यानतर कीर्तिवर्मा, मगलिश, दुसरा पुलकेशी, विक्रमादित्य १ ला, विनयादित्य, विजयादित्य, दुसरा विक्रमादित्य, दुसरा कीर्तिवर्मा असे अकरा राजे इ. स ७५३ पर्यंतच्या कालावधींत झाले. या सुमारास राष्ट्रकूट वंशानें पुन्हा उचल खाऊन त्या वशांतील राजा दतिदुर्ग यानें चालुक्यावर आक्रमण करून राष्ट्रकूटाच्या राजवटीस प्रारभ केला. राष्ट्रकूट वंश या इ. स. ७४५ ते ९७३ पर्यंतच्या अमदानीच्या काळात दतिदुर्ग, कृष्णराज, गोविंद (दुसरा), ध्रुव, गोविंद (तिसरा), शर्व किंवा अमोघवर्ष, कृष्ण (दुसरा) किंवा अकालवर्ष, जगत्तुग (दुसरा), इद्र (तिसरा), अमोघवर्ष (दुसरा), गोविंद (चौथा), अमोघवर्ष (तिसरा), कृष्ण तिसरा, खोट्टिग व कक्काल असे अनुक्रमानें वीस राजे होऊन गेले. या शेवटच्या कक्काल राजास चालुक्यवंशीय तैलपानें इ. स ९७३च्या सुमारास जिंकून दक्षिणेंत पुन्हा चालुक्याचें साम्राज्य स्थापिलें.

तैलपानंतर सत्याश्रय, विक्रमादित्य, जयसिंह, सोमेश्वर इत्यादि दहा राजे या वंशात इ. स. ११८९ पर्यंतच्या काळात झाले. शेवटचे राजे दिवसेंदिवस दुबळे बनावयास लागले, त्यामुळे मांडलिक राजांनी त्यांच्याविरुद्ध बंड पुकारण्यास सुरुवात केली. असा मांडलिकांपैकीच कलचुरी वंशाचे राजे होत. याचा मूळ पुरुष जोगमाचा पुत्र पेरमादि हा तिसऱ्या सोमेश्वराचा मांडलिक होता (इ. स. ११२८). यानंतरचा बिज्जल हा जगदेकमल्लाचा मांडलिक व पुढे तिसऱ्या तैलपाचा सेनापति होता. हा इ. स. ११६१त स्वतंत्र होऊन कल्याणि येथें यानें आपली राजधानी केली. याची स्त्री पद्मावती हिचा भाऊ प्रसिद्ध लिंगायत बसव यानें याचा खून केला. यानंतर सोमेश्वर हा गादीवर आला व त्यानंतर संकम, आहवमल्ल व सिंघण या त्याच्या तिन्ही भावांपासून होयसळ बल्लाळ दुसरा यानें हें राज्य घेतलें (इ. स. ११८३-४). चाळुक्यांची कौटुंबिक भांडणें त्यांच्या दुबळेपणास कारणीभूत होऊन अखेरीस यादववंशीय पांचव्या भिल्लमानें हळूहळू दक्षिणेंतील एक एक प्रांत पादाक्रांत करून, इ. स. ११८९च्या सुमारास यादवांचें साम्राज्य स्थापिलें. यादववंश हा मूळचा उत्तरेंत मथुरेस राज्य करीत होता. तो कृष्णाच्या काळीं द्वारावतीचा किंवा द्वारकेचा राजवंश झाला. याच वंशातील सुबाहु नावाच्या बलाढ्य राजाचा मुलगा दृढप्रहार यानें प्रथम दक्षिणेंत चंद्रादित्यपूर किंवा चांदवड या गांवानजीक आपलें लहान राज्य इ. स. ७५४च्या सुमारास स्थापिलें होतें. पुढें या वंशातील बलाढ्य राजा भिल्लम (पांचवा) यानें चाळुक्यांचा बीमोड करून स्वतः स राज्याभिषेक करून देवगिरी किंवा दौलताबाद येथें राजधानी नेली. दृढप्रहारापासून भिल्लमापर्यंतच्या सुमारें ४३७ वर्षांच्या काळात या वंशाचे तेवीस राजे झाले. भिल्लमानंतर त्याचा मुलगा जैत्रपाल हा गादीवर बसला व त्याच्यानंतर त्याचा मुलगा सिंघण यानें सर्व दक्षिणभर यादवांची सत्ता स्थापून गुर्जरांनाहि आपल्या अमलाखालीं आणलें. सिंघणानंतर त्याचे नातू कृष्ण व महादेव यांनीं अनुक्रमें इ. स. १२४७ ते १२६० व १२६० ते १२७१पर्यंत राज्य केलें. महादेवानंतर त्याचा पुतण्या रामचंद्र किंवा रामदेव हा इ. स. १२७१त गादीवर बसला. याच महादेव व रामदेव राजाचा प्रधान हेमाद्रि किंवा हेमाडपंत नावाचा विद्वान ब्राह्मण होऊन गेला. यानेंच मराठींतील मोडी लिपी अस्तित्वात आणली. यानें चतुर्वर्ग चिंतामणि नावाचा चारही पुरुषार्थांचें सांगोपांग विवेचन करणारा ग्रंथ लिहिला. रामदेव राजाच्याच कारकीर्दीत मराठींतील कविश्रेष्ठ श्रीज्ञानेश्वरमहाराज उदयास आले व त्यांनीं मराठी भाषेंतील अत्यंत बहुमोल असा ज्ञानेश्वरी-नामक ग्रंथ रचिला. ज्ञानेश्वरीच्या शेवटीं श्रीज्ञानेश्वरांनीं रामदेव राजाचें ' येथ यदुवंश विलास । जो सकळकळा निवास । न्यायातें पोषी क्षितीश । श्रीरामचंद्र ॥ ' इ. ओव्यांनीं गुणवर्णन केलें आहे. रामदेवानंतर पुढें इ. स. १२९४मध्यें अल्लाउद्दिन खिलजी यानें स्वारी केली व त्याचा पराभव करून त्याला खंडणी देण्यास लावलें. येथूनच पुढें हळूहळू महाराष्ट्रांतील हिंदु साम्राज्याला उतरती कळा लागून यवनांच्या अमलास सुरुवात झाली. अर्वाचीन काळाचा इतिहास सर्वांस विश्रुतच आहे.

शातवाहनानंतर कांहीं काल महाराष्ट्रावर एका महाराष्ट्रीय घराण्याची सत्ता असल्याचें कान्हेरी लेण्यांतील लेखावरून दिसतें. यांनीं आपला स्वतंत्र शक सुरू केला होता व त्या शकांतील २४५ व्या वर्षी लिहिलेला वरील लेख आहे. या लेखात रुद्रक असें नाव आहे तें बहुतेक राष्ट्रकूट असावें. व हें एखादें स्थानिक रट्ठी, महारट्ठी अथवा मराठे कुल असून आंध्रभृत्यांच्या कालांत त्यांचें मांडलिक असावें, असें डॉ. भांडारकर म्हणतात. रा. कृ. पा. कुळकर्णी हे त्यास त्रैकूटक वंश असें म्हणतात. विदर्भ देशावर इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकापासून सहाव्या शतकापर्यंत वाकाटक घराण्याचें राज्य होतें. व यांनीं आपल्या राज्याचा विस्तार महाराष्ट्राच्या बऱ्याच मोठ्या भागावर केला होता. या घराण्यातील राजासंबंधीं अजंठा वगैरे लेण्यांतील लेखावरून माहिती मिळते. यांची राजधानी चांद्याजवळील भद्रावती उर्फ भांदक ही असावी. या घराण्यांत विंध्यशक्ति, प्रवरसेन (पहिला), गौतमीपुत्र, रुद्रसेन (पहिला), पृथ्वीषेण (पहिला), रुद्रसेन (दुसरा) व प्रवरसेन (दुसरा) इत्यादि राजे झाले प्रवरसेन (दुसरा) यास दोन पुत्र होते. त्यापैकीं पहिल्यास देवषेण नावाचा पुत्र होता. व देवषेणास हरिषेण नावाचा पुत्र होता. दुसऱ्या प्रवरसेनाचा दुसरा पुत्र नरेंद्रसेन यास पृथ्वीषेण या नांवाचा पुत्र होता. यापैकीं दुसरा रुद्रसेन यानें चंद्रगुप्त दुसरा याची बहीण प्रभावती गुप्ता हिच्याशीं विवाह केला होता व तिचीं कांहीं दानपत्रें उपलब्ध आहेत. यांच्यानंतर विदर्भावर राष्ट्रकूटांची सत्ता स्थापित झाली व त्यानंतर चाळुक्य आले. वाकाटकांच्या

अमदानींतच समुद्रगुप्तानें दक्षिणेवर स्वारी केली. तो दक्षिणेंत देवराष्ट्र येथपर्यंत जाऊन तेथे त्यानें सागरेश्वर देवाल्याची स्थापना केली. रघुवंशातील रघुदिग्विजयवर्णन याच स्वारीवरून केलें असल्याचा काहींचा तर्क आहे.

दक्षिण महाराष्ट्रात कोल्हापूर येथें शिलाहारांचें राज्य महत्त्वाचें होतें. यांच्यापैकीं भोज (इ. स. १०९८) हा फार प्रख्यात राजा होऊन गेला. या घराण्याचा मूळ पुरुष जतिग हा असून त्यानंतर नायिवर्मा (नायिम्म), चन्द्रराय, जतिग (दुसरा), गोंक, मारसिंह, भोज, बल्लाळ, गंगादित्य (इ. स. ११०९-११३५), विजयादित्य (विजयार्क ११४२-११५३), व भोज (दुसरा) (इ. स. ११७८-१२०९) हे राजे होऊन गेले.

प्राचीन महाराष्ट्रांतील सामाजिक स्थिति—फार प्राचीन काळापासून हिंदु समाजाचें चातुर्वर्ण्य हें एक वाशिष्ट्य मानलें गेलें आहे. मूळचे चार वर्ण असून पुढे निरनिराळ्या धंद्यामुळें अनेक जाती उत्पन्न झाल्या. राष्ट्रकूटांच्या वेळीं जाती व पोटजाती मिळून सोळापेक्षा बऱ्याच जास्त असाव्या. कल्हणाच्या म्हणण्यावरून त्या ६४ असल्याचें दिसतें. इब्नखुर्दाद्बा हा मुख्य जाती सात असल्याचें सांगतो. ब्राह्मण, क्षत्रिय, सत्क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, चंडाल आणि ल्हुद किंवा झब्या. भोगी, चांभार, गारुडी, बुरुड, नाविक, कोळी, पारधी, विणकरांतील एक विशिष्ट वर्ग हे अन्त्यज म्हणून समजले जात. अस्पृश्यता आतासारखी त्या वेळींहि तीव्र होती. अस्पृश्यांना राजदरबारात प्रवेश नसे. राजे लोक त्यांना बाहेरील आंगणात जाऊन भेटत असत. अस्पृश्यांशीं भाषणहि दोषास्पद मानणारा एक वर्ग त्या वेळींहि समाजात होता. ब्राह्मण केवळ वेदाध्ययन व विद्यादान यांनीच उपजीविका करीत असत असें नाहीं. वेदाध्ययन व विद्यादान करणारा ब्राह्मणात एक वर्ग त्या काळीं होता. त्यानें निरनिराळ्या शाळा, विद्यापीठें चालवून विद्याप्रसाराचें कार्य करावें. काहीं ब्राह्मण सरकारी नोकरींत शिरत व काहीं वैश्यांना हाताशीं धरून अप्रत्यक्षपणें व्यापारादि धंदे करीत. श्रोत्रिय व धर्मशास्त्रसंपन्न ब्राह्मणाला कर माफ असत व त्यांना कायद्यानें देहांताची शिक्षा देता येत नसे. क्षत्रियांत, राजवंशातील क्षत्रिय किंवा सत्क्षत्रिय व सामान्य क्षत्रिय असे दोन भेद असत. त्यांपैकीं सत्क्षत्रियांना कायद्यानें देहान्त शिक्षा देता येत नसे. ब्राह्मणाप्रमाणेंच त्यानांहि या शिक्षेऐवजीं उजवा हात व डावा पाय तोडून टाकण्याची शिक्षा देत असत. ब्राह्मणांना वरील शिक्षेला जोडून डोळे काढण्याची शिक्षाहि देहांत शिक्षेऐवजीं देत असत. क्षत्रियांनीं निरनिराळे यज्ञ करण्याचा प्रचार विशेष नव्हता. त्यांना वेदाध्ययनाची परवानगी असावी पण ताम्रपटांतील एकाहि लेखात राजाचें गोत्र आढळत नाहीं. यावरून राष्ट्रकूटांच्या काळापासून क्षत्रिय धार्मिकदृष्ट्या हळूहळू वैश्य व शूद्र यांच्याच कोटीला घसरत जात असावेसें दिसतें. वैश्य तर या अमलाच्या पूर्वीपासूनच शूद्रांच्या कोटीस मिळाले होते. बोधायन धर्मसूत्रात त्यांचा दर्जा शूद्राइतकाच मानलेला आहे. 'जर कोणी वैश्य किंवा शूद्र वेदाध्ययन करताना आढळला तर त्याची जीभ कापीत' असें अल्बिरुणी म्हणतो. त्यांना आपत्काळीं क्षत्रिय धर्म स्वीकारण्याची परवानगी होती. नेरचेसे जन वैश्यहि सैन्यात नोकरी करीत. शूद्रात सच्छूद्र व असच्छूद्र असे भेद असत. सच्छूद्रांना ब्राह्मणद्वारा पौराणिक मंत्रांनीं श्राद्ध, संस्कार इ. करण्याचा अधिकार होता. शूद्राचा द्विजातीय वर्णांची सेवा हा धर्म या काळापूर्वीच नाहींसा होऊन त्यांनीं निरनिराळे किरकोळ धंदे व व्यापार उचलले व तशी त्यांना बृहद्यम, देवल, उशनस् या स्मृतींतून परवानगीहि असल्याचें दिसतें. मुख्य मुख्य जातींतील प्रातिंद पोटभेद त्या वेळीं उत्पन्न झाले नव्हते. चौथा गोविंद राष्ट्रकूट या राजानें उत्तर बंगालांतील पुंड्रवर्धन नगराहून आलेल्या ब्राह्मणासही भूमिदान केल्याचें सांगली येथील एका ताम्रपटावरून दिसतें. आंतर्जातीय अनुलोम विवाह विहित मानले जात. दायभाग व अशौच यासंबंधीं स्मृतिनियमांवरून असले विवाह बरेच रूढ झाले असावेत असें दिसतें. बाणभट्टाच्या पित्यानें ब्राह्मणी बायको असूनहि शूद्र स्त्रीशीं विवाह केल्याचा हर्षचरिताच्या दुसऱ्या उच्छ्वासांत उल्लेख आहे. प्रतीहार बौकाच्या जोधपूरच्या शिलालेखात हरिश्चंद्रास एक ब्राह्मण व दुसरी क्षत्रिय अशा दोन स्त्रिया होत्या असा उल्लेख आहे. परंतु असले विवाह या काळाच्या अखेरीं अखेरीस विशेष जनसंमत नसल्याचें दिसतें. आपस्तंब व गौतम या स्मृतींनीं बोधायन सूत्रानें विहित असलेलें आंतर्जातीय भोजन राष्ट्रकूटांच्या काळात निषिद्ध समजलें जाऊं लागलें. एकत्र कुटुंबपद्धतीच सार्वत्रिक होती. परंतु विभक्त कुटुंबांची कांहीं उदाहरणें आढळतात. राष्ट्रकूट गोविंद तिसरा याच्या तोरखेडे येथील ताम्रपटात दोन भावांना निरनिराळे हिस्से दिल्याचा उल्लेख आहे. चिक्क-बागेवाडी येथील ताम्रलेखात रुद्र आणि त्याचा भाऊ जज्जुक यांना निरनिराळे हिस्से दिल्याचा उल्लेख आहे. रामचंद्र

राजाच्या पठण येथील इ. स. १२७१च्या ताम्रलेखांतही वरील गोष्टीस रदल पुरावा मिळतो. मिताक्षरेंतील वारसा हक्काचे नियम हे त्या वेळच्या रुढींवरूनच बनले असावेत असें दिसतें.

मुलगा नसल्यास नायको अथवा मुली वारस समजल्या जात, स्त्रियांना स्त्रीधनाचा हक्क असे. मुलगा सोळा वर्षांचा झाला असता विवाहाला योग्य मानला जात असे, मुलीचें लग्न तीं बारा वर्षांची होण्याच्या आंतच करीत. राजघराण्यांतील मुली मात्र क्वचित् ऋतुस्नात झाल्यानंतर विवाहित होत असें रुयोगितेच्या उदाहरणावरून दिसतें. मामे बहिणीशीं विवाह बराच रूढ असल्याचें दिसतें. दुसऱ्या कृष्णाचा मुलगा जगत्तुंग यानें मामाच्या मुलीशी विवाह केला होता. चौथा इंद्र याचेंहि उदाहरण देण्यासारखें आहे. अर्थात् असले विवाह त्या काळीं शास्त्रनिषिद्ध नव्हते व आताहि नाहींत. कारण दाक्षिणात्यांत अद्यापहि असले विवाह प्रचारांत आहेत. राजघराण्यांशिवाय इतरत्र पडद्याची चाल नव्हती, व राजघराण्यांतहि ती उत्तरेकडील लोकांच्या अनुकरणाच्या बुद्धीनें शिरली असावी. सती जाण्याची पद्धत काश्मीरप्रमाणें इकडे सक्तीची नव्हती. ही पद्धत विशेषतः राजघराण्यांतच होती. बहुजन समाजांतून तिचा प्रसार झाला नव्हता. विधवावपनाची चाल त्या काळीं नव्हती. पण ती १७व्या शतकाच्या अगोदर अस्तित्वांत आली असावी असें टॅव्हर्नियर यानें केलेल्या उल्लेखावरून दिसतें. खालच्या जातींशिवाय इतरत्र विधवांचा पुनर्विवाह शिष्टसंमत समजला जात नसे. जमीन एकाच्या नावावरून दुसऱ्याच्या नांवावर घालणें इ. सारखे व्यवहार साक्षीदारासमक्ष होत, असें कान्हेरी येथील बौद्ध सुधार दिलेल्या भूमिदानासंबंधीं शिलालेखावरून दिसतें. जमीन, गांवें इत्यादिकांच्या खात्याच्या सरकारी कागदावर नेहमींच साक्षी असत असें नाहीं. मात्र असले दस्तऐवज सरकारदप्तरीं पुराव्यासाठीं ठेवीत असत. व जुने करार नवे करताना त्याचा उपयोग होत असे. जहागिरीचे, इनामाचे ताम्रपट वंशपरंपरा सांभाळून ठेवावे असा सरकारचा नियम असे व असे ताम्रपट दाखवितां न आल्यास इनामें इ. खालसा केलीं जात. तीन पिढ्यांच्या भोगवट्यानें मालकी हक्क आतांप्रमाणें त्या काळींही सिद्ध करितां येत असे. यावरून धर्मशास्त्रांतील दिवाणी कायद्याचा भाग बराचसा तत्कालीन व्यवहारावरच उभारला गेला असला पाहिजे असें नीलकंठाचें म्हणणें खरें वाटतें. मार्को पोलो व इब्न बतूता या अनुक्रमें १३व्या व १४ व्या शतकांतील प्रवाशांच्या वर्णनांवरून त्या काळापर्यंत हिंदु लोक धोतर नेसत व एक उपरणें पांघरीत असे दिसतें. शिवलेले कपडे अस्तित्वांत आले नव्हते. मार्को पोलो यास सबंध मलबारांत आंगरखा कापता व शिवता येणारा एकहि शिंपी आढळला नाहीं. हामीरीनहि एक सैलसें उपरणें पांघरीत असे असें तो म्हणतो. स्त्रियांतून मात्र शिवलेल्या चोळ्यांचा प्रघात असावा असें त्या काळच्या वाङ्मयावरून दिसतें. अजंठ्याच्या लेण्यावरून पुरुष डोकीला पागोटें अगर फेटा घालीत असें दिसतें. काश्मीरांत मात्र राजपुरुषच डोक्याला कांहीं घालीत.

दाढी वाढविण्याचा प्रघात बराच रूढ असावा असें दिसतें व बांबूच्या छत्र्या वापरण्यांत येत असत असें इत्सिंग या चिनी प्रवाशानें केलेल्या वर्णनावरून दिसतें. हीं कदाचित् आपणास आज आढळणारीं इरलीं असतील. राष्ट्रकूटांच्या काळानंतर आडनांवाची प्रथा अस्तित्वांत आलीसें दिसतें. कारण राष्ट्रकूटांपर्यंतच्या काळांत नामलेखांतून गोत्राचाच उल्लेख करीत. यादव राजा कृष्ण याच्या बागेवाडी व बेंडेगिरी येथील ताम्रलेखांत पाठक, द्विवेदी, उपाध्याय, दीक्षित, पंडित, पटवर्धन, पल्लिसाव, वेदार्यद, मरुकसरस्वती, मौदसरस्वती हीं आडनांवें सांपडतात. यांपैकीं कांहींचीं हल्लींहि आढळतात. हीं आडनांवें कांहींशीं विशेषेच्या विवक्षित पक्षेची बाधक होतीं न नतर तीं पिढीजाद पदवीनें रूढ झालीं हें सहज लक्षांत येतें. राजांच्या करमणुकीसाठीं दरबारी नर्तिका किंवा नटहि असत देवदासींचा प्रघात अकराव्या शतकापूर्वींपासून असावा. कारण राजेश्वराच्या देवळांतील अकराव्या शतकांतील शिलालेखांत राजराज यानें ४०० नर्तिका तंजावरच्या देवळांत पाठविल्याचा उल्लेख आहे. दसरा, रामनवमी, गोकुळाष्टमी, शिमगा इत्यादि उत्सवाच्या वेळीं पौराणिक नाटकें करण्याची प्रथा लोकप्रिय असून तिला राजाश्रयहि होता. राजे लोकांना शिकारीचा नाद होता व त्याकरितां ठिकठिकाणीं राखीव जंगलेंहि होतीं. ग्रहज्योतिष व फलज्योतिष या शास्त्रांची विशेष प्रगति या काळांत झाली. फलज्योतिषावर लोकांची श्रद्धा दृढ होती. जैन लोकांवरहि या शास्त्राचा पगडा बराच होता. अपराजित देव, महामंडलेश्वर, गोवुणरस या शिलाहार राजांनीं तर स्वतःला 'शनिवार-विजय' हें उपपद मोठ्या अभिमानानें, शनिवारींहि आम्ही जय मिळवितों हें दर्शविण्याकरितां, लावून घेतलें होतें. याशिवाय शकुन अपशकुन इत्यादिकांवर लोकांची व राजांचीहि श्रद्धा असे. देवादिकांना नवस करण्याची प्रथा

रूढ असून ' यनहट्टीच्या कोशिराजानें आपल्या प्रजेस रोगराई व इतर त्रास झाल्यास आपण देवाचें दर्शन कधींहि घेणार नाहीं असा देवास धाक घातल्याचा उल्लेख सौंदत्तीच्या एका रट्ट शिलालेखात आहे. हातात जिवत सर्प धरून पातिव्रत्याचा व सच्चारित्र्याचा प्रभाव दाखविण्याची रूढी होती. स्वत स्त्रिया राजास पुत्रप्राप्ती होण्याकरितां एखादा मनुष्य देवतेस स्वत चें शरीर अर्पण करण्याचा नवस करीत असे शरीरानें जरठ व दुर्बळ झालेले लोक केव्हा केव्हां तीर्थक्षेत्रीं जाऊन स्वत जलसमाधि घेत किंवा जाळून घेत. अर्थात् वरील प्रकार सरसहा रूढ होते अशी कल्पना करून घेऊ नये.

शिक्षण —त्या काळीं शिक्षणाचा प्रसार सार्वत्रिक नव्हता ब्राह्मण व वैश्य या दोन वर्णांपैकींच लोक विशेषत शिकत. ब्राह्मण साधारणपणें वेदशास्त्रादिकाचें शिक्षण घेत व वैश्य लोक हिशेब ठिशेब इ. मामुली शिक्षण घेत. वैश्यांचा शिक्षणापेक्षा व्यावहारिक अनुभवावरच विशेष भर होता.

व्याकरणशास्त्रात पारगत असलेल्या ब्राह्मणास विद्वत्तेच्या दृष्टीनें विशेष मान होता. सरकारी न्यायखात्यात हुद्याची नोकरी पाहिजे असल्यास धर्मशास्त्राचें सांगोपाग ज्ञान अवश्य होतें मोठमोठ्या देवालयाना जोडलेल्या मठातून, ब्राह्मणाना दिलेल्या अग्रहारातून, खाजगी विद्यालयातून उच्च शिक्षणाची सोय केली जात असे शिवाय खेड्यां-पाड्यातून खाजगी शिक्षक नेमून गावठी शाळा चालवीत. या शिक्षकाला धान्यानें रुपानें वेतन देत व विजया दशमी-सारख्या सणाच्या दिवशीं दक्षिणा मिळे असल्या शिक्षकाला मामुली वैद्यकीय ज्ञान व अर्ज आणि दस्तऐवज लिहिण्याचें ज्ञान असे व या जोड धद्यानीहि त्याच्या प्रपचास बरीच मदत होई.

प्राचीन महाराष्ट्राची आर्थिक स्थिति —व्यापार, उद्योगधदे, शेती व परदेशावर आक्रमण हींच पूर्वीच्या काळांतील राष्ट्राच्या सपत्तीचीं साधनें होतीं. देशाची तात्कालीन प्राकृतिक स्थिति ही जवळ जवळ हल्लींच्या सारखीच असल्यानें हल्लींचीच निसर्गसपत्ति पूर्वींही होती हें साहजिकच आहे. गुजरात, वऱ्हाड व खानदेश हे प्रांत कापसाच्या निपजीकरितां प्रसिद्ध होते. भडोच बदरांतून तरेचेसें सूत व कापूस निर्यात होत असल्याबद्दल प्राचीन ऐतिहासिक उल्लेख आहेत शिवाय गुजराथ व ठाणें या प्रांतातून नीळहि निर्यात होत असे, बारा व तेरा या शतकांत ठाणें व चेमूर येथून सुगधी द्रव्याची निर्गत होत असे. महाराष्ट्रांत बाजरी, ज्वारी, व गव्हिताचीं धान्यें हीं मुख्य असून कर्ना-टकांत या पिकाखेरीज कापूसहि होत असे. कोकणात आताप्रमाणेंच सुपारी, नारळ विपुल होत असून म्हैसूरमध्यें चदन, साग व टेंभुरणी याची निपज अतोनात होत असून त्याची निर्गतहि इतिहासपूर्वकालापासून विश्रुत आहे. भडोच बदरांतून तांबे परदेशीं जात असे. कडप्पा, बल्लारी, चादा, बुलढाणा, नरसिंगपूर, अहमदनगर, विजापूर व धारवाड येथेंही थोड्याबहुत प्रमाणावर खाणींतून तांबें काढीत असल्याबद्दल शोध लागला आहे. पूर्वी तांब्याची किंमत हल्लींपेक्षां बरीच महाग होती १७ व्या शतकात तीं हल्लींच्या पांचपट होती हें लक्ष्यात ठेवण्यासारखें आहे सोन्याच्या व तांब्याच्या किंमतींचें परस्परप्रमाण १ ४८ हें होतें तेंच हल्लीं १ १५०० आहे' यावरून पूर्वी तांबें किती महाग होतें याची कल्पना होईल कडप्पा, बल्लारी, कर्नूल, गोवळकोंडा येथें अगदीं अलीकडच्या काळापर्यंत हिऱ्यांच्या खाणी होत्या. राष्ट्रकूटाच्या काळात मालखेड, व यादवाच्या काळांत देवगिरी ह्या जवाहिराच्या पेठा म्हणून प्रसिद्ध होत्या वस्त्रें विणण्याचा धदा हा सर्वांत मोठ्या प्रमाणावर होता व भडोच व द्रविड देशातून बरेंच कापड परदेशीं जात असल्या बद्दल पेरिप्लसमध्यें उल्लेख आहे मीनगर, उज्जैन, गुजराथ, पठण, तगर, हीं या धद्याचीं मुख्य ठाणीं होतीं व यापैकीं बरींचशीं १७ व्या शतकापर्यंतही विणकामाबद्दल प्रसिद्ध होतीं. ठाणें व बारगळ हीं कापडाची निपज व निर्यात याकरिता आणि वऱ्हाड व बऱ्हाणपूर हीं शुभ्र चिटाकरितां १३ व्या शतकात प्रसिद्ध होतीं व तीं अरब-स्तान, पोलड, कायरो, तुर्कस्थान, इराण येथें जात असत असें मार्को पोलो म्हणतो. पठण हें रेशमी कापडाकरितां प्रसिद्ध आहे व होतें हें पैठणी या दक्षिणेंतील विशिष्ट वस्त्रवाचक नामावरून सिद्ध होतें

तेराव्या शतकात महाराष्ट्र व दक्षिण गुजराथ या देशात कातडीं कमावण्याचा धदा इतक्या मोठ्या प्रमाणावर चालत असे कीं अरबस्तान व इराण या देशात गलबतेंची गलबतें भरून हीं कमावलेलीं कातडीं पाठवीत असत असें मार्को पोलो वर्णन करितो दौलताबाद व नदुरबार याच्या आसपासच्या प्रदेशांतील लोक त्यांच्या कला नैपुण्याबद्दल प्रसिद्ध असल्याचें इब्न बतूता सागतो दक्षिण गुजराथ व उत्तर महाराष्ट्र या प्रांतांत निळ्या व तांबड्या चामड्याच्या सुदर व कलाकुसरीनें युक्त व कलमनूनें निरनिराळीं चित्रें काढलेल्याल्या चटया तयार होत असत असे

मार्को पोलो म्हणतो. म्हैसूरची हत्तीविषयीं प्रसिद्धी होती व तें त्या काळींहि हस्तिदंताच्या व्यापाराबद्दल प्रसिद्ध असावें. भडोच व कल्याण हीं निर्यातीचीं मुख्य बंदरें होतीं. पुढें खंबायत हें नवीन बंदर झाल्यानें भडोच येथील दळणवळण जरा कमी झालें. शिवाय सोपारा, नवसारी, ठाणें, सेमूर, दाभोळ, जयगड, देवगड, मालवण हीं किनाऱ्यालगतच्या जलमार्गानें होणाऱ्या व्यापाराचीं बंदरें होतीं. या सर्व बंदरांतील सरकारचें जकातीचें उत्पन्न बरेंच मोठें असावें.

भडोच बंदरांत, मोत्यें, खजूर, सोनें, गुलाम, शिसें, टिन, सुरमा, इटालियन मद्य, सोन्याचांदीचीं नाणीं इत्यादिकांची आयात बरीच होती. शिवाय घोड्यांचीही आयात मोठ्या प्रमाणावर होती. सर्व दळणवळण बैलगाड्यांनीं चाले. सतरा या शतकांतील बैलगाड्या चांगल्या व आरामशीर व मात्र, इटलीच्या देशांतील गाड्यांपेक्षां कितीतरी चांगल्या होत्या असें टॅव्हर्निअरनें वर्णन केलें आहे. अर्थात् या देशांतील पुराणप्रियता लक्षांत घेतल्यास यादवकालीं व यादवपूर्वकालींही वरील वर्णनापेक्षा त्या काळीं कमी दर्जाच्या असतील असें म्हणतां येणार नाहीं. बैलगाड्यांशिवाय डोंगराळ मुलखांतून बैल व घोडे यांच्यावर मालाची वाहतुक होत असे. अशा प्रमाणाचा धंदा करून मुलखाळांतून गांवोगांव फिरणाऱ्या पोटजाती त्या वेळीं अस्तित्वात होत्या. त्या काळीं सडका थोड्या असाव्यात व डोंगरांतून त्या अगदीं नसाव्या, त्यामुळें अशा दुर्गम ठिकाणीं मालाची वाहतुक निरनिराळ्या गाड्यांतून होत असे, असें पेरिप्लसमध्यें पैठण ते भडोच या मार्गाच्या केलेल्या वर्णनावरून दिसतें. देवघेवीचे व्यवहार काहीं अंशीं पदार्थांच्या विनिमयानें किंवा अदलाबदलीनें व कांहीं अंशीं नाण्यांनीं होत. सरकारहि आपला वसूल कांहींसा द्रव्यरूपानें व कांहीं धान्यरूपानें, क्वचित् सर्व वसूलहि धान्य इत्यादिकांच्या रूपानें घेत असे. द्रम्म, सुवर्ण, गद्याणक, कळंजु, कासु हीं सोन्याच्या निरनिराळ्या चलनांचीं नांवें आढळतात. क्वचित् द्रम्म हें नाणें रुप्याचेंहि असल्याचें आढळतें. यांच्या वजनांसंबंधीं निश्चितपणें माहिती जरी उपलब्ध असावयास पाहिजे तशी नाहीं, तरीपण साधारणपणें द्रम्म, कळंजु व गद्याणक हीं अनुक्रमें $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{4}$, व $\frac{1}{2}$ तोळा वजनाचीं असावीत असें म्हणतां येईल.

व्यापार व उद्योगधंद्यास आवश्यक अशा पेढ्या, सनदी मंडळी किंवा महाजनमंडळें चालवीत. प्रत्येक धंद्यांत असें महाजनमंडळ आंध्रभृत्यांच्या काळापासून ठिकठिकाणीं असे. व धंद्यांतील सर्व अडचणी दूर करणें, धंद्यावर योग्य तें नियंत्रण घालणें, धंद्यासाठीं उमेदवार तयार करणें इ. कामें हीं मंडळें करीत. प्रत्येक धंद्यांत असें महाजनमंडळ असे. रोखीच्या कर्जावर साधारणपणें दर शेंकडा १२ ते १५ टक्के व्याजाचा दर असे, पण धान्य इत्यादिकांच्या रूपानें दिलेल्या कर्जावर तो क्वचित् दर शें. ५० पर्यंतहि आढळतो. त्या काळीं खालील पदार्थांच्या, साधारण मानानें, खालील कोष्टकांत दर्शविल्याप्रमाणें किंमती होत्या असें म्हणतां येईल.

तांदूळ	१ रुपयास	३२ शेर	मोहरी	१ रुपयास	५ शेर
चांगलें तूप	,,	२½ शेर	केळीं	१ पैशास	१०
,, तेल	,,	२½ शेर	वेलदोडे	१ रुपयास	३ शेर
डाळी	,,	२५ शेर			
मीठ	,,	७५ शेर	गाय	प्रत्येकीं १ रुपया दोन आण्यास	
दहीं	,,	२४ शेर	म्हैस	,, २½ रुपये.	

अग्रहारांतून ब्राह्मण इत्यादिकांच्या जेवणाकरितां धान्यरूपानें, द्रव्यरूपानें, दिलेल्या खर्चाच्या ताम्रलेखीय उल्लेखावरून दर माणशीं जेवणाचा खर्च किती येत असेल याचा अंदाज करतां येतो. उत्तम चोळांच्या कारकीर्दींतील एका ताम्रलेखांत 'अग्रहारांतील २५ ब्राह्मणांच्या १ वर्षाच्या जेवणाकरितां ९३७½ कलम तांदूळ' (भाजीपाला, तेलतूप, इ.कांच्या खर्चासह) असा उल्लेख आहे. यावरून चांगल्या प्रतीच्या एक वेळच्या जेवणाचा वार्षिक खर्च त्या वेळच्या किंमतीनें १९ रु. पर्यंत येईल. अर्थात् एक वेळच्या साध्या जेवणाचा वार्षिक खर्च यांच्या निम्मे धरावा. एखाद्या मोठ्या संस्कृत विद्यापीठांतील अध्यापकास ५० निवर्तन किंवा २५० एकर जमिनीच्या उत्पन्नाइतका पगार असे. हा पगार सामान्य ब्राह्मणाच्या उत्पन्नाच्या वीसपट, आणि खेडेगांवांतील संस्कृत शिक्षकाच्या पगाराच्या

दरसाट होता, असें साधारण अनुमानानें सांगता येईल. तंजावर येथील राजराज याच्या लेखावरून एका मंदिरांतील नोकरांच्या पगाराबद्दल खालील माहिती मिळते. तीवरून त्या काळच्या नोकरांना मिळणाऱ्या वार्षिक वेतनाची थोडीशी कल्पना येईल.

हुद्दा	वेतन			
हिशेबनीस	२०० कलम	=	८० मण तांदूळ	
सुतार (चांगल्यापैकीं)	१५० ,,	=	६० ,,	,,
पहारेकरी	१०० ,,	=	४० ,,	,,
पाणक्या	६० ,,	=	२४ ,,	,,

धार्मिक स्थितिः—मौर्यांच्या राजवटींत बौद्धधर्माचा बराच उत्कर्ष झाला, परंतु त्यानंतर शुंग घराण्याच्या अमदानींत हिंदुधर्माच्या पुनरुज्जीवनास सुरवात झाली व त्याची प्रगति राष्ट्रकूटाच्या अमलापर्यंत सारखी चालू होती. सिंधमध्यें मात्र बौद्धधर्म आठव्या शतकापर्यंत टिकून होता असें चचनाम्यावरून दिसतें. बंगालमध्यें तर बाराव्या शतकात मुसलमानांचा अमल प्रस्थापित होईपर्यंत बौद्धधर्म भरभराटींत होता. दक्षिणेंत बौद्धधर्माच्या ऐवजीं जैन धर्माचें प्राबल्य असलेलें आढळतें व त्यावर हिंदुधर्माच्या पुनरुज्जीवनाचा फारसा परिणाम झालेला आढळत नाहीं. या पंथाची विशेष प्रगति बाराव्या शतकांत गुजराथेंत कुमारपालाच्या कारकीर्दींत हेमचंद्र वगैरेंनीं केलेली आढळते. बौद्ध व जैन धर्मांचें कांहीं काळपर्यंत जरी विशिष्ट ठिकाणीं प्राबल्य दिसून आलें तरी या मध्ययुगीन काळात हिंदुधर्माची बरीच प्रगति व सुधारणा होत असलेली स्पष्ट दिसते. हिंदुधर्माचा जरी विशेष पुरस्कार तत्कालीन राजे लोक करीत असलेले दिसतात, तथापि गुप्त राजाच्या अमदानींत बौद्धधर्माची विशेषच चलती असावी असें फाहिआन यानें केलेल्या वर्णनावरून व तत्कालीन सारनाथ वगैरे ठिकाणच्या शिल्पकामावरून दिसतें. तथापि या कालापासून बौद्धधर्मास उतरती कळा लागून सातव्या शतकात तिचे परिणाम स्पष्ट दिसू लागले. मध्यंतरीं हर्षराजानें जरी बौद्ध धर्माचा पुरस्कार केला तरी ह्युएनत्संग हिंदुस्थानात आला त्या वेळीं त्यास पूर्वी बौद्धधर्मी असलेले पंजाब व उत्तर संयुक्तप्रांत हे पूर्णपणें हिंदु वर्चस्वाखालीं गेलेले आढळले. बौद्धांचीं कोसांबी, श्रावस्ती, कुसीनगर, वैशाली वगैरे तीर्थक्षेत्रें नष्ट झालेलीं किंवा हिंदुधर्मीयांनीं व्यापिलेलीं आढळलीं. प्रत्यक्ष मगधातहि बौद्ध धर्माचें वर्चस्व राहिलेलें नव्हतें. तद्वतच बौद्ध धर्मीयांचीहि समजूत आपला धर्म लवकरच नष्ट होणार अशी असल्याचें ह्युएनत्संग व इत्सिंग यानीं नमूद करून ठेवलेलें आढळतें. दक्षिणेंत व कर्नाटकात बौद्धधर्माचें प्राबल्य विशेष कधींच नव्हतें. या प्रांतात पाखंडी लोक राहतात म्हणून फाहिआन दक्षिणेंत आला देखील नाहीं. उत्तर महाराष्ट्रांतील वाकाटक राजे हिंदुधर्माचे पुरस्कर्ते असून त्या घराण्याच्या संस्थापकांनीं अग्निष्टोम, अश्वमेध, वगैरे यज्ञ केले होते व त्याचे वंशज केव्हांहि बुद्धाचे अनुयायी नव्हते. चालुक्य घराण्यातीलहि राजे हिंदुधर्मी असून अग्निचयन, वाजपेय, अश्वमेध, बहुसुवर्ण इत्यादि यज्ञ केल्याचा ते अभिमान बाळगीत. यामुळें बौद्धधर्मास साहजीकच उतरती कळा लागली. ह्युएनत्संग यानें कोंकणात सुमारें शभर बौद्ध मठ असल्याचें नमूद केलें आहे. महाराष्ट्रामध्येंहि बहुतेक इतकीच संख्या असावी. एकंदर दक्षिणेंत सातव्या शतकांत दहा हजारापेक्षा अधिक बौद्ध नसावेत.

जैन संप्रदाय मात्र हिंदु धर्माच्या पुनरुज्जीवनकाळींहि टिकाव धरून राहिला होता. याचें कारण या धर्माचा कदंब, चालुक्य व पश्चिम गंग या घराण्यातील राजांनीं पुरस्कार केला हें होय. तसेंच राष्ट्रकूट घराण्यातीलहि बरेचसे राजे व त्याचे प्रतिनिधी व सेनापती जैनसंप्रदायी होते. तसेंच समंतभद्र, अकलंकदेव, विद्यानंद, माणिक्यनंदी, प्रभाचंद्र, जिनसेन, गुणचंद्र व पंप इत्यादि साधु व ग्रंथकार यांनींहि या पंथाच्या उत्कर्षास बरीच मदत केली.

सामान्यतः या मध्ययुगीन कालामध्यें लोकात परधर्माबद्दल सहिष्णुता असलेली आढळते. क्वचित् कांहीं ठिकाणीं परधर्मीयाचा छळ केल्याचीं वर्णनें शंकरदिग्विजय, चचनामा वगैरे ग्रंथात आढळतात. परंतु या गोष्टी अपवादात्मकच होत. पांचव्या शतकापासून सामान्यतः निरनिराळ्या देवता हीं एकाच परमेश्वराचीं भिन्न रूपें असून त्याच्या अनुयायांनीं परस्परांचा द्रोह करू नये अशी शिकवण पुराण ग्रंथातून आढळते. याचा परिणाम जनतेच्या मनावर झालेला आढळतो. कदंब घराण्यांतील कृष्णवर्मा यानें स्वतः अश्वमेध केला असून एका जैन मठासहि देणगी

दिल्याचें आढळतें. तसेंच हर्ष स्वत: बौद्ध असून सूर्य व शिव याची पूजा सार्वजनिक रीत्या करताना आढळतो. गुजरातेतील कर्क सुवर्णवर्ष स्वत: शैव असून नवसरी येथील एका जैन विहारास एका क्षेत्राची देणगी देतो. अमोघवर्ष पहिला स्वतः जैन असून महालक्ष्मीस आपल्या हाताचें बोट देऊन संतुष्ट करताना आढळतो. दंतिवर्मा स्वतः हिंदु असून बौद्ध विहारास एक गाव देतो. गुलगुद येथील बल्लाळवंशी ब्राह्मण राजा जैन मठास एक शेत देतो (इ. स. ९०२). सौंदत्ती येथील रट्टाचे लेख या बाबतींत महत्त्वाचे आहेत. महासामन्त पृथ्वीराम यानें एक जैन देवालय बांधल्याचा उल्लेख आहे (सुमारें ८७५ इ. स). याचा नातू जैन होता. परंतु त्याचा नातू हिंदुधर्मी असून आपल्या विविध गुरुस द्वारा निरनिराळे भूमि दान करताना आढळतो. सर्व धर्मांस समदृष्टीनें पाहणारेहि कांहीं राजे वगैरे आढळतात. बेलूर येथील जयसिंहाच्या लेखामध्यें (इ. स. १०२२) अक्कादेवी, जिन, बुद्ध, अनंत या सर्व देवतांची उपासना करताना आढळतेः तिनें त्रिपुरुष (ब्रह्मा, विष्णु, महेश) देवतेचें देवालय बांधल्याचा उल्लेख आहे. एका लेखात राजाच्या आज्ञेनें नागवर्मा यानें जिन, विष्णु, ईश्वर आणि सत्पुरुष यांचें देवालय बांधल्याचा उल्लेख आढळतो (सोमेश्वर १ ला याचा बेळगावे येथील लेख इ. स. १०४८). एका ठिकाणीं तर शैव लोकांनीं तारा व बुद्ध यांच्या देवालयाकरिता देणगी दिलेली असून त्या लेखाच्या प्रशस्तीमध्यें जैन मुनींद्राची स्तुति केली आहे (दत्त, ११ शतक).

यांसारखींच उदाहरणें आपणास उत्तरेमध्येंहि आढळतात. कनोज येथील गढवाल राजा गोविंदचंद्र हा शैव असून त्यानें कुमार देवी या बौद्ध राजकन्येशीं लग्न लावून श्रावस्ती येथील जेतवनांतील बौद्ध भिक्षुकरितां सहा गांवें दिलीं होती. बंगालचा राजा मदनपाल स्वतः बौद्ध असून आपली राणी चित्रमतिस हिला महाभारत सांगणाऱ्या ब्राह्मणास एक गाव दान देतो. यावरून सामान्यतः लोकांची अशी समजूत झालेली दिसते कीं, हिंदू, जैन किंवा बौद्ध या तिन्ही संप्रदायात संस्कृतिदृष्ट्या भेद नसून कोणीहि आपल्या मताप्रमाणें इष्ट तो पंथ अनुसरावा. या पंथाच्या तत्त्वज्ञानामध्यें थोडा फार फरक असला तरी सामान्यत अंतर्गत साम्य आढळतें. शंकराचार्यांच्या अद्वैत वेदांतावर नागार्जुनाच्या शून्यवादाचा परिणाम बराच झालेला आहे ही गोष्ट सामान्यतः सर्वमान्य आहे व शंकराचार्यांनीं प्रतिपादन केलेलीं तत्त्वें त्याच्या मूलमाध्यमकारिकेमध्यें पूर्वीच नमूद केलेलीं आढळतात. शैव व वैष्णव यांमध्यें तर यापेक्षाहि अधिक सहिष्णुता वसत असून राष्ट्रकूटांच्या दानलेखांत शिव व विष्णु या दोहोंची प्रथम स्तुति केलेली आढळते. खलेतगी येथें दहाव्या शतकात ब्रह्मा, विष्णु, महेश या त्रिमूर्तींचें देवालय बांधलेलें आढळतें. तसेंच करगुद्री येथें शंकर, विष्णु व भास्कर यांचे एक देऊळ आढळतें.

ही परमतसहिष्णुता महमदीयांच्या बाबतींतहि आढळून येते. पश्चिम किनाऱ्यावरील बंदरांत व्यापाराच्या निमित्तानें पुष्कळ महमदी येत असत, त्यांस प्रार्थनेसाठीं जुम्मामशीदहि बांधण्यास परवानगी दिलेली आढळते.

या मध्यकालीन हिंदु धर्माच्या पुनरुज्जीवनाचा परिणाम आपणांस उपासना, तत्त्वज्ञान व आचार या तीन स्वरूपात झालेला आढळतो. कुमारिल भट्टानीं श्रौत धर्म अथवा यज्ञसंस्थेचें पुनरुज्जीवन केलें. परंतु वास्तविक ही प्रथा पतंजलीपासून सुरू असून कुमारिल हा तिचा अखेरचा पुरस्कर्ता होय पतंजलीचा समकालीन पुष्यमित्र शुंग यानें दोनदां अश्वमेध यज्ञ केला होता. या वाङ्मयाची अथवा पूर्वमीमांसा संप्रदायाची परंपरा शबरस्वामी, प्रभाकर वगैरे वृत्तिकारांनीं चालविलेली आढळते. तिसऱ्या शतवाहन राजाची विधवा नयनिका हिनें अश्वमेधादि अनेक यज्ञ करविल्याचा उल्लेख आढळतो. वाकाटक घराण्याचा संस्थापक प्रवरसेन यानेंहि यज्ञ केल्याचा उल्लेख वर केलाच आहे. गुप्त घराण्यातील दोन सम्राटांनीं अश्वमेध यज्ञ केल्याचे उल्लेख आढळतात तसेंच एका चालुक्य राजानेंहि यज्ञ केल्याचा दाखला मिळतो. परंतु ही यज्ञांची परंपरा फार दिवस चालली नाहीं. बौद्ध व जैन धर्माच्या संसर्गामुळें लोकांच्या मनावर अहिंसा व संन्यास याचा पगडा बराच बसला होता व त्यामुळें श्रौत धर्म मागें पडून स्मार्त धर्माचा पुरस्कार सुरू झाला. अत्रिस्मृतिमध्यें तर धर्मशास्त्रास सोडून वेदास अनुसरणारा मनुष्य एकवीस वेळां पशुयोनींत जातो असें म्हटलें आहे (५·३५४). यावरून यज्ञसंस्था मागें पडली होती असें दिसतें. अल्बिरुनीनेंहि यज्ञसमारंभ क्वचित् होत असल्याचें नमूद केलें आहे.

मध्ययुगीन तत्त्वज्ञानपरंपरेला खिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकात रचलेल्या ब्रह्मसूत्रापासून प्रारंभ झालेला दिसतो. या संप्रदायानें जैन व बौद्ध तत्त्वज्ञानाशीं बराच लढा चालविला व इ. सनाच्या तिसऱ्या शतकांत ब्रह्मसूत्रांस सांप्रतचें

स्वरूप प्राप्त झाले. अनेक ग्रंथकारांनी या सूत्रांचें विवरण केलें. परंतु त्याचा महत्त्वाचा पुरस्कर्ता आद्य श्रीशंकराचार्य हा होय. यांचा जन्म केरळ प्रांतांतील असला तरी त्यांचें कार्य सर्व भरतखंडावर परिणामकारक झालें. यांनीं कर्ममार्गापेक्षा संन्यास श्रेयस्कर होय असें प्रतिपादन केलें व श्रौतकर्मांनीं केवळ चित्तशुद्धि होते असें प्रतिपादिलें. हें तत्त्वज्ञान यज्ञास प्रतिकूल असलेल्या लोकांच्या मनोभूमीवर फारच परिणामकारक झालें. तथापि शंकराचार्यांनीं उपदेशिलेल्या संन्यासमार्गाचा लोकांच्या मनावर फारसा परिणाम झाला नाहीं व शंकराचार्यहि स्वत पौराणिक देवतांचे उपासक होते, असें त्यांनीं अनेक देवतांच्या स्तुतिपर रचलेल्या स्तोत्रावरून दिसतें. शंकराचार्यांनीं बद्रि-केदार, पुरी, शृंगेरी व द्वारका या चार ठिकाणीं मठ स्थापन केले व त्यांचेमागून आणखी कांहीं ठिकाणीं मठ स्थापन झाले. आज धार्मिक बाबतींत या मठांस बरीच सत्ता प्राप्त झालेली दिसते. परंतु बाराव्या शतकापर्यंत या मठांकडे तशी सत्ता असल्याचें आढळत नाहीं व जगद्गुरु ही पदवीहि केवळ शंकराचार्यवाचक असल्याचेंहि दिसत नाहीं. याप्रमाणेंच या पीठाकडे धर्मशास्त्रसंबंधीं निर्णय देण्याची व समाजनियमन करण्याची सत्ताहि त्या काळीं असल्याचें दिसत नाहीं. हिंदु राजांच्या अमदानींत हें कार्य सरकारचें असून त्याकरितां विनयस्थितिस्थापक, धर्मां-कुश, धर्मस्थान किंवा पंडित या नांवाचे अधिकारी नेमलेले असत. शुक्रनीतिमध्यें कोणते आचार शास्त्रविरुद्ध आहेत तें पाहण्याचें व त्याप्रमाणें राजास कथन करण्याचें काम पंडिताचें आहे असें वर्णन आढळतें (२. ९८-१००). स्मृतीमध्यें हें कार्य विद्वान् लोकांच्या परिषदेचें आहे असें सांगितलेलें आढळतें. पेशव्यांच्या काळींहि विवादित प्रश्नांचा निर्णय करण्याचें काम पंचाकडे सोंपवीत असत व पंचांचा निर्णय पेशवे किंवा त्यांचे न्यायाधिकारी अमलात आणीत असत. हिंदु राजे नष्ट झाल्यानंतर मुसलमानी राज्यांत धर्मशास्त्रनिर्णयाचें काम पीठाकडे आलें असें दिसतें.

आतां या मध्यकालामध्यें सामान्य लोकांचा धार्मिक आचार काय होता तें पाहू. सामान्यतः या कालांतील धर्माचें स्वरूप स्मार्त पौराणिक होतें असें म्हणतां येईल. स्मृतींमध्यें पंचमहायज्ञाचें विवेचन केलेलें आढळतें व त्यांस पूर्वीच्या श्रौत यज्ञाचें स्थान मिळालेलें दिसतें. या वेळचे ब्राह्मण सामान्यत स्मार्त अग्निहोत्र पाळीत असलेले आढळतात. पूर्वीच्या स्मृतिकालीन आचारामध्यें व या काळच्या निबंधग्रंथांच्या आचारामध्यें फरक झालेला दिसून येईल.

मनु व याज्ञवल्क्य यांच्या मतें दिवसांतून एकदां स्नान व दोन वेळ संध्या आणि पंचमहायज्ञ विहित दिसतात. निबंधग्रंथामध्यें दिवसांतून तीन स्नानें केलीं पाहिजेत असा आदेश आढळतो. मध्यकालीन स्मृतींतील विधानें या दोहोंच्यामध्यें आढळतात. शंखस्मृतींत एकच स्नान तर दक्ष, कात्यायन व वैयाघ्रपाद स्मृतींत दोन स्नानें विहित आहेत व हें दुसरें माध्यान्ह काळीं करावयाचें आहे. तेराव्या शतकांत मार्को पोलो यानें मलबारांतील हिंदु स्त्रीपुरुष दिवसांतून दोनदां स्नानें करतात असें नमूद केलें आहे, तर आल्बिरुणीनें ब्राह्मणानें तीनदां स्नान केलें पाहिजे असा नियम असल्याचें लिहिलें आहे. त्याचप्रमाणें संध्या ही प्रथम सायं व प्रातःकाळींच करण्याची पद्धत होती. परंतु अत्रि वगैरे स्मृतींमध्यें या काळांत ब्राह्मणानीं तीन वेळ संध्या करावी असे आदेश आढळतात. व तीच गोष्ट निबंधामध्येंहि दिसून येते. यावरून स्मार्त आचार या वेळीं जास्त व्यापक व बंधनकारक होत असलेला दिसून येतो. याच सुमारास व्रतांचीहि वाढ फार झालेली असून तीं अधिक लोकप्रिय झालेलीं दिसून येतात. या व्रतास बहुतेक पुराणांचा आधार असे. शंकरभट्टाच्या व्रतार्कामध्यें एकशें तेरा, तर व्रतकौमुदीमध्यें एकशें अठ्ठावीस व व्रतराज या ग्रंथांत दोनशें पाच व्रतांचें वर्णन आढळतें. हेमाद्रीच्या चतुर्वर्ग चिंतामणीचा एक पूर्ण खंड व्रतखंड या नांवानें प्रसिद्ध आहे व त्यांत अनेक व्रतासंबंधीं माहिती दिली आहे. व्रतामुळें स्त्री व पुरुष या दोघांचीहि धार्मिक आचार व नियम पाळण्याची सोय झाली. त्याप्रमाणेंच या काळांत प्रायश्चित्ताचाहि बराच सुळसुळाट झालेला दिसतो. या काळाच्या जवळपास लिहिलेल्या शातातप, लघु शातातप, वृद्ध शातातप, देवल, यम, आपस्तंब या स्मृतींत मुख्यत प्रायश्चित्तासंबंधी नियम सांगितले आहेत.

पुराणग्रंथ लोकप्रिय होत चालले तसतशी लोकांमध्यें सगुण भक्तीहि अधिकाधिक वाढत चालली. व सर्व सगुण देवता या एकाच परमेश्वराचीं भिन्नभिन्न रूपें आहेत ही कल्पना सगुण भक्तीस पोषकच होत गेली. यामुळें या हिंदु राजवटींत अनेक देवतांचीं देवालयें बांधणें व पूजाअर्चा चालविणें यासंबंधीं अनेक शिलालेखादि उल्लेख आढळतात. सामान्यत शिव, विष्णु या देवतांचीं देवालयें अधिक लोकप्रिय दिसतात. तसेंच सूर्याचीहि उपासना चालू

असल्याचें गोविंद राष्ट्रकूट (गुजराथ) याच्या लेखावरून दिसतें. शौरी व शारदा यांच्याहि देवाल्यामध्ये उल्लेख आढळतो. पंढरपूर येथील विठोबाचें देवालय नक्की केव्हां बांधलें गेलें हें कळण्यास मार्ग नाहीं. परंतु इ. स. १२५० मधील बेळगाव जिल्ह्यातील एका लेखात भीमेच्या कांठीं असलेल्या पुंडरीक क्षेत्रांतील विष्णूचा उल्लेख आढळतो. यावरून पंढरपूर येथील विठ्ठलाच त्या वेळींहि बरेंच महत्त्व असावें. अर्थात् या संप्रदायाचा आरंभ यापूर्वींहि दोनतीन शतकें झाला असावा. आजच्याप्रमाणें तत्कालीन सामान्य लोकांत कांहीं ग्राम व क्षुद्र देवतांची उपासना चालू होती असें तत्कालीन प्रवाशाच्या वर्णनावरून दिसतें.

या निरनिराळ्या देवतांच्या उपासनावरून अनेक भिन्नभिन्न संप्रदाय अस्तित्वात आले होते. अल् इद्रिसी यानें त्या वेळीं बेचाळीस पंथ होते असें वर्णन केलें आहे परंतु कांहीं लोक एकाच वेळीं अनेक देवतांची उपासना करीत असून व सर्व देवता परमेश्वररूपीच आहेत असें मानीत. यामुळें या संप्रदायात फारसे तीव्र भेद नसावेत असें वाटतें. तथापि आपणास शैव, वैष्णव, सौर, गाणपत्य व शाक्त हे प्रमुख पांच संप्रदाय आढळतात व पंचायतन पूजेमध्यें त्यांचें ऐक्य करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो.

सगुणपूजा अथवा मूर्तिपूजा केव्हां अस्तित्वात आली हें नक्की सांगणें कठीण आहे. धर्मसूत्रामध्यें किंवा मनुस्मृतीमध्यें यासंबंधीं उल्लेख आढळत नाहीं. ही बहुधा अशोकाच्या नंतर व बौद्धधर्म मागें पडल्यावर सुरु झाली असावी. बहुतकरून बुद्धांचे मठ व देवालयें यांचें अनुकरण करून हिंदूंनीं आपल्या मूर्ति व देवळें बनविलीं असावीं व त्यांतील कांहीं मूर्तींचें साम्य, उदाहरणार्थ शयनी बुद्ध व शेषशायी, तसेंच पद्मासनस्थित बुद्ध किंवा विष्णूचें ध्यान यावरून हें स्पष्ट होतें कांहीं हिंदुदेवालयांतील मूर्ति मूळच्या जैन असाव्या असाहि कांहीं संशोधकांचा तर्क आहे. कांहीं जैन देवाल्यात आजहि ब्राह्मण पुजारी आढळतात तसेंच फारसी भाषेंत मूर्तिवाचक शब्द बुत् हा आहे तो बुद्ध या शब्दावरून बनला असावा मूर्तिपूजेचें मूळ कांहींहि असो, या हिंदु राजवटींत अनेक देवालयें भरभराटीस आलीं व त्यास अनेक राजांनीं देणग्या दिल्यामुळें तीं बरींच संपन्न असावींत असें दिसतें. यापैकीं कांहीं संपत्तीचा उपयोग देवालयास जोडून असलेलीं विद्यालयें चालविण्यांत होत असे व गोरगरिबांस अन्नदानहि करण्यांत खर्च होत असे या देवालयातील देवाची तीन वेळ पूजा करण्यात येत असून देवतेचे अंगभोग व रंगभोग याकरितां देणग्या दिल्याचे उल्लेख आढळतात तसेंच या देवताचे मधून मधून महोत्सवहि होत असत. अशा प्रकारच्या चैत्र व श्रावण महिन्यात होणाऱ्या दमनारोपण व पवित्रारोपण उत्सवांचा उल्लेख मनगोळी व सिद्धपूर या लेखांत आढळतो. देवालयातील पुजारी सामान्यत ब्राह्मण असत. परंतु कांहीं देवाल्यामध्यें, विशेषत शिवालयांतून गुरव पुजारी नमलेले आढळतात. देवालयास देवदासी अथवा नर्तिका अर्पण करण्याचा प्रघात दक्षिणेंत विशेष दिसतो तंजावर येथील राजराजेश्वर मंदिरामध्यें राजराजानें चारशे देवदासी निरनिराळ्या ठिकाणाहून आणून अर्पण केल्यासंबंधीचा एक लेख आहे या चालीचा उगम पूजेच्या वेळीं देवतेस चांगलें गायन ऐकविण्याच्या इच्छेमध्यें असावा प्राचीन काळीं ही चाल असल्याचें अर्थशास्त्र किंवा जातककथा यावरून आढळत नाहीं. परंतु मत्स्य व पद्मपुराणात तीसंबंधीं उल्लेख आढळतो. या चालीस ब्राह्मणाचा विरोध असावा असें सददी येथील लेखावरून दिसतें.

पुराण ग्रंथांतून तीर्थांचें व क्षेत्रांचें माहात्म्य वर्णन केलेलें आढळतें त्यावरून तीर्थयात्रा करण्याची पद्धत बरीच वाढलेली असावी असें वाटतें मुलतान येथील सूर्याचें देवालय, प्रभास येथील शिवालय, प्रयाग, वाराणसी, गया इत्यादि तीर्थांचें माहात्म्य बरेंच वाढलेलें असावें. तीर्थांच्या ठिकाणीं केलेल्या सत्कृत्यांचें महत्त्व विशेष आहे ही समजूत, दंतिदुर्ग हिरण्यगर्भमहादान करण्यास उज्जयनी येथें गेला यावरून स्पष्ट होते गाय ही अत्यंत पवित्र समजून गाइच्या वधाचें पातक हें अत्यंत भयंकर मानीत असत असें तत्कालीन शिलालेखांवरून दिसतें

दक्षिणेंतील शैव व वैष्णव साधूंनीं भक्तिसंप्रदायाचा पुरस्कार बराच केलेला आढळतो. परंतु महाराष्ट्रामध्यें या संप्रदायाचें महत्त्व तेराव्या शतकापर्यंत फारसें आढळत नाहीं. तथापि पंढरपूर येथील विठ्ठलाची भक्ति यापूर्वीं कांहीं तरी काळ चालू असावी व ज्ञानदेवाच्या काळीं भक्तिमार्गास असलेलें महत्त्व पाहून ज्ञानदेवापूर्वीं कांहीं तरी भक्तिमार्ग सामुरूत होऊन गेले असले पाहिजेत असें वाटतें.

तसेंच अनेक प्रकारच्या वस्तू सत्पात्र मनुष्यास दान करण्याची प्रवृत्ति या काळांत आढळतें या दाना संबंधीं विस्तृत वर्णन मत्स्य, स्कंद इत्यादि पुराणग्रंथात व हेमाद्रीच्या दानखंडात आढळतें, भूमिदान, सुवर्णदान,

गोदान हीं फार महत्त्वाचीं समजत असत. हीं दानें देण्याचे प्रसंग म्हणजे संक्रांत, रथसप्तमी, अमावास्या इत्यादि पर्वे व कार्तिकी, वैशाखी वगैरे पौर्णिमा इत्यादि असत. फाल्गुन वद्य त्रयोदशीस शततारका नक्षत्र असल्यास वारुणी अशी संज्ञा असे व त्या दिवशीं शनिवार असल्यास तीस महावारुणी म्हणत व शुभ योग असल्यास महामहावारुणी म्हणत. यासंबंधाचीं वर्णनें तत्कालिन स्मृतिग्रंथ, पुराणें व शिलालेख यांतून आढळतात

या मध्ययुगामध्यें हिंदु व मुसलमान यांचा संबंध येऊं लागला. अनेक मुसलमान व्यापारी व प्रवासी पश्चिम हिंदुस्थानांत स्थायिक झाले व त्यांच्यासाठीं मशिदी उभारल्या गेल्या. कांहीं हिंदू मुसलमानें बाटविले गेले अशा लोकांस शुद्ध करून घेण्याकरितां सिंधमध्यें मुसलमानांच्या स्वारीनंतर देवलस्मृति लिहिली गेली. बृहद्यम या स्मृतीमध्येंहि शुद्धिकरणार्थ कांहीं प्रायश्चित्त यानें असें विधान आढळतें. तसेंच भ्रष्ट झालेल्या स्त्रियांनाहि पुन्हा प्रायश्चित्त देऊन शुद्ध करून घ्यावें इत्यादि विधानें देवल वगैरे स्मृतींमधून आढळतात व अशा तऱ्हेचीं शुद्धीकरणें घडून आल्याचे दाखलेहि आढळतात. अल्उतबी व अलबिलादुरी यांच्या ग्रंथांतून अशा तऱ्हेनें मुसलमानें बाटविलेल्यांना पुन्हा हिंदुधर्मांत घेतल्याबद्दलचे उल्लेख आढळतात. परंतु ही परंपरा फार दिवस टिकून राहिली नाहीं. अलबिरुणी हा, तत्कालिन ब्राह्मण शुद्धिकरणास अनुकूल नसल्याचें नमूद करतो. याच सुमारास जातीजातींतील सहभोजन व अंतर्विवाह हींहि बंद झाल्याचें दिसतें.

महाराष्ट्रामध्यें वैदिक धर्मानंतर बौद्ध व विशेषतः जैन संप्रदायाचा प्रसार बराच झालेला दिसतो. मध्यंतरीं कुमारिलभट्टानें केलेल्या श्रौतधर्माच्या पुनरुज्जीवनामुळें कांहीं राजे लोक वगैरे श्रौतधर्माकडे वळले. परंतु सामान्य लोकांत बौद्ध व जैन संप्रदायांतील अहिंसा व त्याग हीं तत्त्वें इतकीं दृढमूल झालीं होतीं कीं, श्रौतधर्म लवकरच मागें पडून शंकराचार्यांनीं ज्ञानमूलक संन्यासमार्गाचा उपदेश करून आपल्या अद्वैत संप्रदायास अनेक अनुयायी मिळविले. मध्यंतरी हिंदुसमाजांतील जातिनिर्बंध काढून टाकून ब्राह्मणाचें श्रेष्ठत्व झुगारून देण्यासाठीं बसवानें कलचुरींच्या अमदानींत आपल्या लिंगायत धर्माचा प्रसार केला पुढें यादवांच्या राजवटींत चक्रधरानें अशाच तऱ्हेचा जातिभेद न मानणारा महानुभाव पंथ स्थापन केला. परंतु पहिल्या संप्रदायास दक्षिणेमध्यें बोडेफार अनुयायी मिळाले व दुसऱ्याचा प्रसार पंजाबपर्यंतहि झाला तरी त्याच्या अनुयायांची संख्या फारशी कधींच वाढली नाहीं. त्याच सुमारास ज्ञानेश्वरादि संतमंडळींनीं भक्तिसंप्रदायाचा जोरानें पुरस्कार करून त्याचें माहात्म्य सर्व महाराष्ट्रांत वाढविलें व आजहि महाराष्ट्रामध्यें शंकराचार्यांच्या अद्वैत संप्रदायाप्रमाणें वारकरी संप्रदायाचे अनेक अनुयायी विशेषतः खालच्या वर्गामध्यें आढळतात.

सांप्रतची मराठी भाषेची स्थिति —हिंदुस्थानची एकंदर लोकसंख्या ३१,८९,४२,४८० आहे. त्यांपैकीं मराठी भाषा बोलणारांची संख्या २,०८,८९,६९८ आहे. यांत कोंकणी बोलणारांची ४,७१,७३५ ही संख्या मिळविली म्हणजे एकंदर २,१३,६१,४३३ लोकसंख्या मराठी बोलणारी होते परंतु खानेसुमारीकर्त्यांनीं जरी कोंकणी ही मराठीची पोटभाषा धरली आहे तरी खानदेशी ही गुजराथीची पोटभाषा धरून तिचें वर्गीकरण निराळें केलें आहे. पण पूर्वी विवेचन केल्याप्रमाणें वास्तविक खानदेशीहि दिवसेंदिवस अधिकाधिक मराठीशीं समरस होत असून खानदेश हा मराठी क्षेत्रांतच अंतर्भूत होतो व त्यामुळें खानदेशी बोलणारांची संख्या २,३३,०१० ही वरील संख्येंत अंतर्भूत केली असतां एकंदर मराठी बोलणारांची संख्या २,१५,९४,४०३ होते. म्हणजे हिंदुस्थानच्या एकंदर लोकसंख्येपैकीं शेंकडा ६ लोक मराठी भाषा बोलतात. यांत वास्तविक पोर्तुगीज हिंदुस्थानची लोकसंख्या मिळविली पाहिजे कारण पोर्तुगीज मुलखाची म्हणजे गोवें प्रांताची भाषा कोंकणीच असल्यामुळें तिचा अंतर्भाव मराठी बोलणारांमध्येंच केला पाहिजे तथापि त्यामुळें हें प्रमाण फारसें बदलणार नाहीं.

हिंदुस्थानांत ज्या इतर भाषा प्रचलित आहेत त्यांमध्यें मराठीचा अनुक्रम चवथा लागतो. मराठीपेक्षां हिंदी, बंगाली व तेलगु बोलणारांची संख्या अधिक आहे. हा क्रम हिंदुस्थानांतील एकंदर भाषांचा कसा लागतो हें दर हजारीं विशिष्ट भाषा बोलणाऱ्या लोकांचे प्रमाण दाखविणारें कोष्टक पुढें दिलें आहे त्यावरून स्पष्ट येईल.

हिंदी	३०६	पंजाबी	४५	मल्याळम्	२६	ब्रह्मी	२५
बंगाली	१५२	राजस्थानी	३२	कानडी	३२	उर्दू	२४
तेलगु	७५	उडिया	३२	गुजराथी	३१	सिंधी	११
मराठी	[illegible]	तामिळ	५८	आसामी	[illegible]	इतर	[illegible]

क्षेत्रफळासंबंधी विचार करतां भरतखंडाचें एकंदर क्षेत्रफळ १८,०८,६७९ चौरस मैल आहे. त्यामध्यें प्रामुख्यानें ज्या प्रदेशात मराठी भाषा बोलली जाते असें क्षेत्रफळ काढल्यास सुमारें १,४९,१२० चौरस मैल येतें. म्हणजे एकदर हिंदुस्थानच्या क्षेत्रफळापैकीं शेंकडा ८ म्हणजे सुमारें बारावा हिस्सा मराठी भाषेनें व्यापला आहे. या बाबतींत हिंदी भाषेनें अर्थात् फारच मोठ्या क्षेत्राचें आक्रमण केलें आहे. तथापि मराठी भाषेनें लोकसंख्येचा फक्त सोळावा हिस्सा व्यापला असता क्षेत्राचा बारावा हिस्सा व्यापला आहे म्हणजे संख्येच्या मानानें क्षेत्र थोडेंसें अधिक विस्तृत आहे. यांतहि अर्धवट मराठी जिल्हे व संस्थानें यांचा अंतर्भाव केला नाहीं.

गेल्या खानेसुमारीपेक्षा या खानेसुमारीमध्यें एकदर हिंदुस्थानच्या लोकसंख्येची वाढ शेंकडा दहांनीं झाली आहे तर मराठी बोलणारांची संख्या शेंकडा साडेबारा टक्यांनीं वाढली आहे, ही गोष्ट एकदर हिंदुस्थानच्या दृष्टीनें विचार करतां स्पृहणीय आहे. परंतु मराठीचें आगर जें मुंबई इलाखा त्यासंबंधीं विचार करतां मात्र याच्या उलट परिस्थिति आढळते. म्हणजे मुंबई इलाख्याच्या लोकसंख्येमध्यें एकदर वाढ शेंकडा साडेचवदा टक्के झाली आहे, तर मराठी बोलणाराच्या संख्येमध्यें ती फक्त शेंकडा साडेतेरा टक्के झाली आहे. म्हणजे मराठी भाषा बोलणाऱ्या लोकसंख्येची वृद्धि एकदर लोकसंख्येच्या मानानें कमी झाली आहे.

यासेरीज मराठी मातृभाषा म्हणून नव्हे पण दुय्यम भाषा म्हणून बोलणारे लोकहि एकंदर हिंदुस्थानांत बरेच असून त्यांची एकदर संख्या १४,६४,३२३ आहे. या लोकांत अर्थात् हिंदी मातृभाषा (पूर्व, पश्चिम व राजस्थानी) असलेल्या लोकांचेंच आधिक्य असून त्या खालोखाल बंगाली, पंजाबी व गुजराथी भाषा बोलणारांची संख्या आहे. याची वस्ती अर्थात् मराठीचें मुख्य क्षेत्र मुंबई इलाखा, मध्यप्रांत, वऱ्हाड इत्यादि भागात असून त्या त्या भाषाच्या क्षेत्रात आहे.

याप्रमाणेंच मराठी ज्याची मातृभाषा आहे त्यानाहि व्यवहाराकरितां दुसरी एखादी भाषा शिकावी लागतेच. अशा द्वैभाषिक लोकांची एकदर लोकसंख्या १०,३९,४१४ असून त्यांमध्यें हिंदीनंतर कानडीचा अनुक्रम लागतो व त्यानंतर तेलगू आणि गुजराथी या येतात. म्हणजे मराठी बोलणाऱ्या लोकांचें परिभ्रमण अगर वसाहती विशेष कोणत्या भागात झाल्या आहेत ही गोष्ट यावरून स्पष्ट होते.

ही प्रस्तावना लिहिण्याकरिता मुख्यतः पुढें दिलेल्या ग्रंथाचा उपयोग करण्यांत आला आहे व त्या ग्रंथकारांचे आम्ही यावद्दल आभारी आहों. तसेंच संपादकवर्गापैकीं रा. पुरुषोत्तम सावळाराम दीक्षित यांचेंहि साहाय्य ही प्रस्तावना लिहिण्याच्या कामीं झालें हें येथें नमूद करणें इष्ट आहे.

1 Dr R G Bhandarkar — Early History of the Deccan
2 Prof J Dubreuil —Ancient History of the Deccan
3 Dr A S Altekar —Rashtrakutas and Their Times 4 Indian Antiquary Vol. III, XXXII.
५ रा. वि. का. राजवाडेः—महाराष्ट्राचा वसाहतकाल.
६ रा. राजारामशास्त्री भागवतः—मराठ्यासंबंधीं चार उद्गार, 'कोंकणासंबंधीं चार उद्गार' हा विविधज्ञानविस्तार पु. २१ मधील लेख.
७ डॉ. जॉन् विल्सनः—मोल्स्वर्थ कृत कोशाची प्रस्तावना.
८ प्रो. पां. वा. काणे –Ancient Geography and Civilization of Maharashtra. विविधज्ञानविस्तार– पु. ४३, ४९, ५० मधील लेख.
९ रा. या. मा. काळेः—वऱ्हाडचा इतिहास.
१० रा. कृ. पां. कुलकर्णीः—मराठी भाषा—उद्गम व विकास
११ रा. नी. ब. भवाळकर } चक्रधरसिद्धांतसूत्रें.
१२ रा. ह. ना. नेने }
१३ १९३१ च्या खानेसुमारीचा मुंबई इलाखा व हिंदुस्थान याचा अहवाल.

यशवंत रामकृष्ण दाते.

परिशिष्ट १

मराठी मातृभाषा असणारांची प्रांतवार लोकसंख्या

(खानेसुमारी १९३१)

प्रदेश	मराठी व कोंकणी
हिंदुस्थान	२१३६१३९३
ब्रिटिश मुलूख	१५३२८२९६
संस्थानें व एजन्सीज	६०३३०९७
१ अजमीर–मेरवाडा	०४९
२ अंदमान–निकोबार बेटें	३५२
३ आसाम	४३१९
४ बलुचिस्तान (ब्रिटिश	८८१
५ बंगाल	३१६०
६ बहार व ओरिसा	१३००
७ मुंबई इलाखा (एडनसह)	९५४२०८४
एडन	४०८
८ ब्रह्मदेश	१३८४
९ मध्यप्रांत व वऱ्हाड	५४३२७४७
१० कुर्ग प्रांत	३९०८
११ दिल्ली प्रांत	८५०
१२ मद्रास इलाखा	३३०७६९
१३ वायव्य सरहद्दावरील प्रांत	२६२
१४ पंजाब	९३५
१५ संयुक्तप्रांत	४३९६
१६ आसामातील संस्थानें	२
१७ बलुचिस्तानातील संस्थानें	१
१८ बडोदें संस्थान	२५८४१
१९ बंगाल्यातील संस्थानें	१
२० बिहार व ओरिसा यातील संस्थानें	४१२
२१ मुंबई इलाख्यातील संस्थानें	१७८७४४१
२२ मध्यहिंदुस्थानातील एजन्सीज्	५५००१
२३ मध्यप्रांतातील संस्थानें	१८५२७९
२४ ग्वाल्हेर संस्थान	२१५२५
२५ हैद्राबाद संस्थान	३७८६८३१
२६ जम्मू आणि काश्मीर संस्थान	२६
२७ मद्रास इलाख्यातील संस्थानांच्या एजन्सीज	४८२७
कोचीन संस्थान २७५६०	
त्रावणकोर संस्थान १९२२९	
मद्रास इलाख्यातील इतर संस्थानें १४९०	
२८ म्हैसूर संस्थान	१०७६१७
२९ वायव्य सरहद्दीवरील प्रदेश	१८४
३० पंजाबातील संस्थानें	२२
३१ पंजाब स्टेट्स् एजन्सी	१६
३२ राजपुताना एजन्सी	२४४४
३३ सिक्किम संस्थान	०
३४ संयुक्त प्रांतातील संस्थानें	१४
३५ वेस्टर्न इंडिया स्टेट्स् एजन्सी	२१५१

परिशिष्ट २

हिंदुस्थानांत मराठी दुय्यम भाषा म्हणून बोलणारांची संख्या

मुख्य भाषा व प्रांत	सदर (१) मधील मातृभाषा बोलणारांची एकूण संख्या	सदर (१) मधील मातृभाषा असलेल्यांपैकी मराठी दुय्यम भाषा बोलणारांची संख्या	
		मराठी	कोंकणी
कोरकु–(मध्यप्रांत व वऱ्हाड) ..	१६११७८	२०४४	०
तामिळ–(बंगाल, बहार व ओरिसा, मद्रास, हैद्राबाद, कोचीन, त्रावणकोर व म्हैसूर .	२०१७७८९४	२०७	१४

मल्याळी–(बंगाल, कुर्ग, मद्रास, त्रावणकोर, कोचीन)...	९१०१४४०	०	२८
कानडी–(बंगाल, मुंबई इ., कुर्ग, मद्रास इ., हैद्राबाद, कोचीन, त्रावणकोर, म्हैसूर) ...	११११६१०३	१८५५२१	१५४५७
तुळु–(कुर्ग, मद्रास, कोचीन, त्रावणकोर, म्हैसूर) ...	६२१४२५	११	५९
गोंडी–(बंगाल, बहार व ओरिसा, मध्यप्रांत व वऱ्हाड, मध्य हिंदुस्थानातील संस्थानें, हैद्राबाद सं.) ...	१७२०७९०	३२१३८८	०
तेलगु–(बंगाल, बहार व ओरिसा, मुंबई इ., मध्यप्रांत व वऱ्हाड, मद्रास इ., हैद्राबाद स., कोचीन, त्रावणकोर, म्हैसूर) ...	२६१७६४११	१४४१४८	२
बलुची–(बलुचिस्तान, मुंबई इ., पंजाब) ...	६२५७०८	१३	
सिंधी–(बलुचिस्तान, बंगाल इ., मुंबई इ., बडोदें स., कोचीन, राजपुताना एजन्सी, वेस्टर्न इंडिया स्टेटस् एजन्सी) ...	३९६७०४२	२०१३	
कोंकणी–(मुंबई इ., मद्रास इ., कोचीन, त्रावणकोर, म्हैसूर) ...	४६६३८६	१३६०९	
ऊरिया–(बंगाल, बहार, ओरिसा, मध्यप्रांत व वऱ्हाड, मद्रास इ.)	१०९२८७५९	१०९१७	
बंगाली–(आसाम, बंगाल, बहार व ओरिसा, कोचीन)	५३०३७८४१	१	
पूर्वहिंदी–(बंगाल, बहार, ओरिसा, मध्यप्रांत व वऱ्हाड, सेंट्रल इ. एजन्सी, सिक्किम) ...	४१३६३४३९	३७६८०९	
पश्चिम हिंदी–(बलुचिस्तान, मुंबई इ. दिल्ली, मद्रास इ. वायव्य सरहद्दप्रांत, पंजाब, संयुक्तप्रांत, बडोदें स., सेंट्रल इ. एजन्सी, ग्वाल्हेर स., हैद्राबाद स., कोचीन त्रावणकोर, म्हैसूर, वेस्टर्न इंडिया स्टे. एजन्सी) ...	६३,२७०४३	३०८९४६	६९५२
राजस्थानी–(बंगाल, मुंबई इ., दिल्ली प्रांत, पंजाब, मध्य हिंदुस्थान एजन्सी, ग्वाल्हेर स., हैद्राबाद, म्हैसूर सिक्किम) ...	१२६८३१७३	५३७७१	
गुजराथी–(बंगाल, मुंबई इ., बडोदें स., सेंट्रल इ. ए., ग्वाल्हेर, हैद्राबाद, कोचीन, राजपुताना एजन्सी, वेस्टर्न इंडिया स्टेटस् एजन्सी) ...	१०६३३८६१	५०५६९	
भिल्ली–(मुंबई इ., बडोदें स., सेंट्रल इं. ए., ग्वाल्हेर स., हैद्राबाद, राजपुताना एजन्सी) ...	२१८५८७६	५७८४६	
खानदेशी–(मुंबई इलाखा) ...	२२२१६८	१३३५३	
पंजाबी–(बंगाल, बहार व ओरिसा, दिल्ली प्रांत, वायव्य सरहद्द प्रांत, पंजाब, जम्मू व काश्मीर, राजपुताना एजन्सी, सिक्किम) ...	१५७२५१९३	५४५	

परिशिष्ट ३

मराठी मातृभाषा असून इतर दुय्यम भाषा म्हणून बोलणारांची संख्या

भाषा	संख्या	भाषा	संख्या
हिंदुस्थानी	५०२४४६	उरिया	९३४८
कानडी	२७९३१०	राजस्थानी	५४७५
तेलगु	६३५८३	कोंकणी	३३९३
पश्चिम हिंदी	५८३१२	तामिल	२४२७
गुजराथी	४२४६६	तुलु	५२०
खानदेशी	२३१४४	पूर्वहिंदी	८१
गोंडी	२२८३३	बंगाली	४०
इंग्रजी	१६११६	कोरकु	२४
मल्याळी	९८६०	कच्छी	९
		एकूण	१३३९३८७

परिशिष्ट ४

मराठी भाषाक्षेत्र

	प्रदेश नांव	क्षेत्रफळ चौ. मैल	एकूण लोकसंख्या	मराठी लोकसंख्या	कोंकणी लोकसंख्या
मु. इ.	अहमदनगर	६६११	९८८२०६	८६९७९४	२०४
जिल्हे	नाशिक	५८८२	१००००४८	८६७४६२	५३७
	पुणें	५३३२	११६९७९८	१०३५२५४	१८२१
	सातारा	५०५३	११७९७१२	११११९०८	१८६
	सोलापूर	४५६९	८७७५२०	६८४९५७	२३०
	मुंबई उपनगर जिल्हा	१५४	१७९५२४	१११२३२	४२४९
	पूर्व खानदेश	४५५१	१२०६०३५	९३४९९३	१४६
	पश्चिम खानदेश	६४०१	७७१७९४	२०८३९१	४५
	बेळगाव	४६१२	१०७६७०१	२६८४००	४८७५
	विजापूर	५७१०	८६९२२०	२६८५३	६४३
	कुलाबा	२१६६	६२८७२१	५९८९७७	६४६
	रत्नागिरी	३९८९	१३०२५२७	१२४१३३३	८०४४
	धारवाड	४६०६	११०२६७७	४१९३९	४०७९
	कानडा	३९४६	४१७८३५	२७६९५	१३०४१८
	ठाणें	३४२२	८३६६२५	७२६१३५	३५०७

मु. इ.	जव्हार	३१०	५७२६१	५५९८५	
संस्थानें	जंजिरा	३२४	९८२९६	८२५१७	२३५७
१	भोर	९२५	१४१५४६	१३९२४६	६
	औंध	५०१	७६५०७	६५४६६	
	फलटण	३९७	५८७६१	५५६३२	
	अक्कलकोट	४९८	९२६०५	२७७७३	१
	सावंतवाडी	९२६	२३०५८९	२२०२४५	५२४२
	कोल्हापूर	३२१७	९५७१३७	७६४२४६	६४२
	कुरुंदवाड (थोरली पाती	१८५	४४२०४	२१७७५	
	कुरुंदवाड (धाकटी पाती	११६	३९५८३	१८४९६	
	मिरज (थोरली पाती)	२४३	९३९३८	५६३६७	४४
	मिरज (धाकटी पाती)	२११	४०६८४	२१३३८	
	सांगली	११११	२५८४४२	१३६०८४	८९
	जत	९८१	९१०९९	४८४८७	१
	वासदें	२१५	४८८३९	२६७०९	
	मुरगणें	३६०	१५२४५	१५०७३	
मध्य प्रा.	वर्धा	२४३४	५१६२६६	४००१३१	
जिल्हे	नागपूर	३८३४	९४००४९	७१२५३३	
	चांदा	९३१२	७५९६९५	५४८०११	
	भंडारा	३६२३	८२४४९६	६१०१४०	
वऱ्हाड	उमरावती	४६९१	९४१६०४	७२१५२८	
जिल्हे	अकोला	४०९१	८७६३६२	७०७५४९	
	बुलढाणा	३७६६	७६६५८४	६४७०९८	
	यवतमाळ	५२१९	८५७२८८	५९६१००	
निजाम	औरंगाबाद	६२१२	९४४७९३	७४०६१४	
जिल्हे	बीड	४१२२	६३३६९०	५५२६४२	
	नांदेड	३७७१	७२२०८१	४५०६२१	
	परभणी	५१२५	८५३७६०	७०८७२०	
	गुलबुर्गा	६९७५	१२२५००८	११८९५०	
	उस्मानाबाद	३५२६	६९१०६८	५४६७४९	
	बेदर	४८२५	८७३६१५	३२७५३८	

॥ श्री ॥

महाराष्ट्र शब्दकोश

विभाग तिसरा

ग

ग—व्यंजनमालेंतील तिसरें व्यंजन अक्षरविकास –या वर्णाच्या चार अवस्था असून त्यापैकीं पहिली काकपदाकृति अशोककालीन, अर्धवर्तुळाकार दुसरी व तिसरी इ स पहिल्या–दुसऱ्या शतकातील व चवथी जपानी मठांतल्या ताडपत्रावरची, ६ व्या शतकांतली पुढें दोन शतकानंतर आजचा 'ग' तयार झाला –ओझा (सांकेतिक) गर्व, अहंमन्यता, वृथाभिमान गर्व शब्दाचा संक्षेप 'विद्यापर्वताची चढण अगोदर कठीण, त्यात पायथ्यापासून 'ग' महाराज पाठुगळीस चिकटल्यावर मोठा खंबीर चढणारा असला तरी त्याची किती मजल होणार ?' **गची बाधा–पीडा**–स्त्री गर्वाचा ताठा, गर्व (क्रि० होणें) 'श्रीची प्राप्ति झाली म्हणजे ग ची बाधा व्हावयाचीच '–गुप्तमंजूष 'त्याला अलीकडे गची पीडा फार झाली आहे '

ग––वि (समासात) १ –नें गमन करणारा, जाणारा, जसें–उरग=उरानें, पोटानें जाणारा, सरपटणारा. २ पोहोंचला आहे, दाखल झाला आहे असा, समाविष्ट, अधिष्ठित, अंतर्वर्ती, जसें – भूमिग, बुद्धिग, खग, जलग [स गम्–ग]

ग––उद्गा गे ! अग–गे ! (यांत लडिवाळपणाचा, सहानुभूतीचा ध्वनि निघतो) 'आई तू किती ग वेडी आहेस?' –रजपुतकुमारी तारा ७६ [अग]

गइवर्ता–र्त्या, गइवी––गै पहा

गइमेढकें––न गईचा खांब [गई+मेढकें]

गइ(ई)सर–रा––पु गइमेढक्यावरील आडवा लांब वासा [गई+सर]

गई––स्त्री १ (अपराधाबद्दल) गय, सदयतेचा काणाडोळा, माफी, क्षमा २ उपेक्षा, दुर्लक्ष, हयगय 'नको गई करूं आई काल क्या कानीं।' –तुगा २९२ [स गत, हिं गया, गई=झालें]

गई––स्त्री १ खालचा इदकद, गईसरा, घराचे पाख्याचे शेवटीं आश्रयार्थ उभारलेल्या मेढींवर आडवें लाकूड घालतात तें (गा) आढ्याला जोडलेले फाटे घराच्या चाऱ्ही भिंतीवरील ज्या तुळईवर ठेवण्यात येतात ती तुळई २ तिच्या जवळची छपराची जागा

गई––स्त्री (मावळी) गाय 'जनाई दासी गरिब बिचारी गई '–नामना ८८ [स गो, म गाय]

गईगुदर––स्त्री दिरंगाई, वेळ मारून नेणें, कळटळं, टाळाटाळ 'वजीर पैका द्यावयाची गईगुदर करितात '–रा ६ ६३२ [फा गाह्=वेळ+गुदरणें]

गईगोळा––पु (कों) पावसाळ्यात गईसऱ्यास चिकटवून वाळविलेली गोवरी, शेणगोळा [गई+गोळा]

गईब–प, गयब, गैब––वि १ अदृश्य, हरवलेला, नाहींसा झालेला, गहाळ, मागमूस नसलेलें २ मृत, मेलेला 'राजा गईब जाहला '–सभासद ४२ [अर घैब्]

गईर––हा शब्द व त्याचे सामासिक शब्द गैर शब्दा खालीं पहा

गउ––स्त्री गाय 'दहा छिद्राचें एक चिटके। कचकोल तें पान ओमण निके। अगावरी घेतले हरिखे। चर्म कवतुके गउचें।' –नागेशलीलामृत [स गो]

गऊबाई––स्त्री काशीविश्वेश्वराची बहीण, ही फार सोवळी असल्यानें हिचें देऊळ गावाबाहेर आहे 'सोवळी गऊबाई '

गऊळवाडा––पु १ गवळी लोकांची आळी, पेठ, गुरांचा गोठा [गवळी+वाडा]

गंगकड––क्रिवि (व) दक्षिणेकडे

गंगथड––स्त्री गोदावरीच्या काठचा प्रदेश, किंवा तिचें तीर 'गंगथडीच्या ज्वारीची गोडी फारच उत्कृष्ट ' (गोदावरीला गंगा असेंहि नांव आहे) **गंगथडी**–वि गंगथडी देशासंबधीं **गंगथड्या**–वि गोदातीरचा (माणूस) [स गंगातट]

गगन—न आकाश, अंतरिक्ष, नभ, आभाळ 'गगन मुठी सुवावें। मशकें केवीं।' –ज्ञा १ ७४ 'सर्वत्र संपूर्ण गगन जैसें।' –तुगा २२०१ [सं] (वाप्र) **०कापणें, थरारणें**–आकाश दणाणणें, भयंकर कृत्य करणें (क्रूर व भयंकर पुरुषाचें वर्णन करितांना हें रूपक योजतात) **०बावडा दाखविणें**–(कर) ताणणें, दमविणें (कोल्हापुर प्रांतांत गगनबावडा गांव आहे) **–नांत भरणें**–आकाशांत भरारी मारणें 'दुसरा गरुड उपजतां भरला गगनीं न मंदिरीं राहे।' –मोआदि ४ ३४ **–नाशीं गांठ बांधणें–लावणें**–(उंच वाढणें) महत्कृत्य करणें, अचाट पराक्रम करणें **–नाशीं दिवस भांडणें**– १ उन्हाळ्यांत दिवस मोठा होणें २ दिवस कमी कमी होण्यास प्रारंभ होणें **–नाशीं भांडणें**–आकाशाशीं बरोबरी करणें (उंच वृक्ष किंवा गर्विष्ठ माणूस यासंबंधीं योजतात) **–नीची वीज कोसळणें**–आकाशाची कुऱ्हाड पडणें, भयंकर संकट येणें 'गगनींची वीज जाणों कोसळली त्यावर।' –विक २० **–नीं दिवा लावणें**–प्रख्यात होणें, पुष्कळ प्रसिद्धीस येणें म्ह० गगनासारखी मैत्री तिळा बरोबर नातें (बरोबर होत नाहीं) =इंद्राचा ऐरावत व शामभटाची तट्टाणी या अर्थी सामाशब्द– **०ग**–गगनसंचारी, आकाशांत उडणारा **०गज**–पु ऐरावत, दिग्गज 'गगनगजाचे शुंडादंड। तैसे सरळ बाहुदंड।' –एरुस्व १ ४४ **०गर्ती**–वि (गो) आकाशास पोहोंचेल अशी (राक्षसी) **०गर्भ**–पु (काव्य) आकाशाची पोकळी, अंतराळ 'गगनगर्भीं न समाये सुख।' [सं] **०चक्र**–न मोठी वावटळ 'कीं गगनचक्र उठावलें अलोट।' –शिशु ९३१ **०चुंबित चुंबी**–वि आकाशाला पोहोंचण्याइतकें उंच आकाशाशीं स्पर्धा करणारा 'गगनचुंबी वाढले वृक्ष।' 'पूर्णाहुतीची ज्वाळा। गगनचुंबित विशाळा।' **०दीप**–पु सूर्य 'विदित नसे काय गगनदीपाला।' –मोआदि ३२ ११ 'तो झांकिला गगनदीप तरी झळाळी।' –र ३२ **०प(पं)थ**–पु आकाशमार्ग **०पुष्प–कुसुम**–न आकाशाचें फूल, खपुष्प, असंभाव्य किंवा असत् वस्तु दर्शविण्याची संज्ञा **०मंडल**–न आकाशगोल किंवा पोकळी, आकाश **०मणि**–पु सूर्य 'गगनमणिकरींच्या तम केव्हां तरि काय हो शिवे कमला।' –मोविराट १ १६ **–ना सारखा–एवढा**–वि पुष्कळ वाढलेला, लांबलेला, विस्तृत (दिवस, काम, खातें इ०)

गगनगांठा—पु रव्याचे केलेले व तुपांत तळलेले व वर साखर पेरलेले गांठे –गुहि १ ३९८

गगनो(नौ)ल–ळ—न आकाशपुष्प, खपुष्प 'तुरंगिती अंड्रोसें। गगनौळें तियें।' –ज्ञा १६ ३६३ –अमृ ७ ८२ –एभा ३ ४५

गंगमुखी—वि गोदावरीकडे तोंड केलेलें म्हणजे (पुणें, सातारा यांच्या) उत्तरेकडील

गंग(गा)मोहरा–री—क्रिवि गोदावरीकडे, उत्तरेकडे (गोदा व कृष्णा यांमधील खालच्या लोकांत रूढ) याचप्रमाणें पुढील दिशावाचक शब्द रूढ आहेत राखेसमोहरा (राक्षसाच्या दिशेकडे)=दक्षिणेकडे खालीं– खालता– खलाकडे=पूर्वेकडे वर– वरता–वरलाकडे=पश्चिमेकडे इ०

गंगरणें—अक्रि (कु) चढून जाणें, गर्व होणें [सं ग–ग–गर्व ?]

गंगा—स्त्री १ गंगा (भागीरथी) नदी, तिचा दैवी अवतार (देवी), नदीदेवता म्ह० लेंड नाले गंगेस मिळतां गंगा झाले २ गोदावरी नदी 'गंगातीरास येऊन रहावें' –ख २६२३ –पया १२ ३ (सामा) पवित्र नदी 'भयताली एक गंगा झुळझुळ वाहे।' –देप ९८ ४ पवित्र कार्याकरितां घेतलेलें पवित्र नदी, झरा, कुंड यांतील पाणी [सं] (वाप्र) **०घेणें, उचलणें**–गंगेची शपथ घेणें **०मनाला घालणें**–(कऱ्हाड) मन निर्मळ करणें, रुसफुस घालवून टाकणें, केलेला अपराध कबूल करून विवेकाची टोंचणी बंद करणें **०यमुना वाहणें**–रडें येणें, डोळ्यांतून पाणी येणें (दोन्ही डोळ्यांतील अश्रुधारा वाहून गंगा यमुना नद्यांप्रमाणें एकत्र मिळतात यावरून) **(आळशावर) गंगा लोटणें**–आपोआप फायदा होण्याची संधि येणें **(वाहत्ये) गंगेंत हात धुणें**–दुसरा मनुष्य एखादें पुण्यकृत्य करीत असतां त्यास थोडासा हातभार लावून त्याच्या पुण्यांत वांटेकरी होणें, कोणाचें नुकसान न करतां सहजगत्या होण्यासारखा आपला फायदा करून घेणें **गंगेतील पाणी गंगेंत सोडणें**–उपकार फेडतांना नम्रपणें योजावयाचा वाक्प्रचार **गंगेस(त) घोडे न्हाणें**–आरंभिलेलें महत्कृत्य शेवटास जाणें, भगीरथ प्रयत्न करून कृतकृत्य होणें (महाराष्ट्रांतील घोड्यांना, पेशव्यांनीं गंगेच्या म्हणजे भागीरथीच्या आसपासचा प्रांत जिंकून तिचें पाणी पाजलें व मराठी साम्राज्य स्थापिलें यावरून) 'एकदाचा हा कोश संपविला म्हणजे गंगेस घोडे न्हायले' –शाज्ञीको म्ह० १ वाहिली ती गंगा राहिलें तें तीर्थ, वाहती गंगा आणि चालता धर्म=सढळ हातानें व औदार्यानें केलेला खर्च (कारण खर्च झालेल्या व शिलक टाकलेल्या दोन्ही हि पैशापासून फायदाच होणार) (अ) गंगास्नान व तुंगापान=गंगेस घोडे न्हाणें (मराठ्यांनीं उत्तरेकडे भागीरथी व दक्षिणेकडे तुंगभद्रा यांमध्यें साम्राज्य स्थापिलें त्यावरून) (आ) संन्यासी मतानें राहणें (गंगेचें स्नान व तुंगा नदीचें पाणी पिणें), कोठें हि खाणें–पिणें व राहणें सामाशब्द– **०गोत**–न ग्रामपंचायत, जातगंगा (वादाच्या निकालासाठीं जमलेली) **०जमनी–जम्नी**–वि १ ज्याचा एका बाजूचा कांठ एका रंगाचा व दुसरा दुसऱ्या रंगाचा असतो असें (धोतर इ०) २ भिन्न व विसदृश वस्तूंचा समागम किंवा संयोग, मिश्र, संकरज 'परस्पर विरोधी

असे-इभग्री मराठी विचार एकत्र करून गगाजम्नी पुस्तक करण्या पेक्षां नवीनच पुस्तक लिहिणें बरें ' –विकारविलसित [हिं गंगा+जमना=यमुना] ०जल–जलस्पर्श–जलशपथ–नपुस्त्री गंगेची शपथ घेणें, गंगेचें पाणी हातांत घेऊन शपथ घेणें (शपथेचा एक प्रकार) ०जळी–स्त्री १ गंगा किंवा दुसऱ्या पवित्र नदीचें पाणी ठेवण्याचें पात्र २ मोठा खजिना, कायम शिलकीचा खजिना, ज्या शिलकीला कधीं हात लावावयाचा नाहीं ती शिल्लक (शिंदे सरकारच्या खजिन्याला गंगाजळी असें नाव आहे) 'पैशानें गच्च भरलेली गंगाजळी हातीं लागली ' –सभाजी ३ चलनी नोटा वटविण्याकरितां वेळेवर उपयोगी पडावा म्हणून ठेवलेला रोकड किंवा सोनें याचा साठा ०तीर–न गोदावरीच्या कांठचा प्रदेश, गंगथडी ०तिया–वि गंगथडया पहा ०द्वार–न १ त्र्यंबक गावीं असलेलें गंगा प्रगट होण्याचें ठिकाण, गोदावरीचें उगमस्थान 'गंगाद्वारे कुशावर्ते ' २ हरिद्वार (या ठिकाणीं गंगा हिमालयावरून प्रथम सपाट प्रदेशावर खालीं उतरली आहे) ०पाट–ठ–पु घोडयाच्या छातीवरील लांब केसाची गोम ही शुभ मानितात हिचीं काहीं लक्षणें वाईट असतात –मोल ०पुत्र–पु (गंगेमुळें यांची उपजीविका होते म्हणून) १ काशी क्षेत्रांतील पंड्या, गंगेवरचा अधिकारी ब्राह्मण २ एक हलकी ब्राह्मण जात हे आपणाला कनोजी म्हणवितात गंगातीरावर पडयेगिरी किंवा शेतकी करून राहतात ०पूजन–न १ काशीयात्रा करून गावीं आल्यावर बरोबर आणिलेल्या गंगेचें पूजन करून तें तीर्थ आप्तेष्टांना देण्याचा विधि २ सिंहस्थ–कन्यागतांत श्राद्धविधी नंतर गोदावरी–कृष्णा नदीचें केलेलें पूजन ०प्रदक्षिणा–स्त्री त्र्यंबकेश्वरीं गोदावरीस उजवी घातलेली प्रदक्षिणा, गोदावरी प्रदक्षिणा ०प्रवाह–पु १ गंगेच्या ओघांत सोडणें (मृतांच्या अस्थी, राख, किंवा देवावरचा निर्माल्य) २ गंगेचा प्रवाह ओघ ०भागीरथी–स्त्री वयस्क विधवा स्त्रीस लिहिण्याचा माय ना, याच्या उलट सौभाग्यवती ०भेट–स्त्री तीर्थक्षेत्रीं गेल्यावर तेथील तीर्थाचें प्रथम दर्शन घेण्याचा विधि ०माती, मृत्तिका –स्त्री गोपीचंदनासारखी, गंगाकाठची पांढरी माती ०माहात्म्य –न गंगेच्या स्तुतिपर कविता, गंगाप्रशस्तिकाव्य ०वती–स्त्री निरगुडी वनस्पती 'म्हणोनि बोलज ही गंगावती। तरी स्वीकाराल कीं।' –ज्ञा १ १४ ०वळ–पु गंयावळ पहा ०सागर–पु गंगेचें (समुद्राशीं जेथें संगम झाला तेथील) मुख ०सागर संगम–पु गंगा ज्या ठिकाणीं सागराला मिळते तें ठिकाण ०सागरी–वि रंगीत(काळें, तांबडें)काठी, काठाचें (धोतर, पातळ इ०) गंगोत्री–स्त्री १ गंगेचें उगमस्थान हें गढवाल संस्थानांत आहे २ वीत, दीडवीत उंचीचें व तांबूस फुलाचें एक झुडप ताप आला असतां याचा रस अंगास चोळतात –खेया ४४ [गंगा+उतरणें] गंगोत्साह–पु गंगेच्या आराधनेसाठीं पुराण, कीर्तन, ब्राह्मणभोजन इ० करणें, उत्सव करणें, गंगेचा उत्सव [स गंगा+उत्साह=उत्सव] गंगोदक–न गंगेचें किंवा पवित्र तीर्थांचें पाणी, तीर्थ [स]

गंगावन–न तातेरी किंवा नेपाळ देशांतील वनगायीच्या शेपटीचे काळे केस, स्त्रियांचे केस थोडे असल्यास वेणी घालतांना हे त्यांत मिसळतात, कृत्रिम केश (अलीकडे अंबाड्याची चाल पडल्यामुळें गंगावन मागें पडलें) ०वनी सडका–स्त्री (बडोदें) हत्तीच्या कानांपासून पायापर्यंत लोंबणाऱ्या लांब माळा. –खानगीखातें, सामानासंबंधी लागतीचे नियम ५५

गंगाळ—न घंगाळ, अर्धगोलाकार, स्नानाचें किंवा धुण्याचें, पाणी ठेवण्याचें धातुपात्र याला धरण्यासाठीं कडया असतात [स गंगालय] ०पोतें न फाजील पोकळ व मोठा अंगरखा, भक्कळ, ऐसपैस अंगवस्त्र इ० गंगाळें टोपलें–न गंगाळाच्या आकाराचें टोपलें

गंगेरी–पान—न विड्याच्या पानांची एक जात, हीं पानें काळसर असतात 'तबकीं भरोन गंगेरी पानें।' –नव २० १०१. [गंगातीर]

गच—वि घट्ट, गच्च पहा –पु आवळून राहिलेला जमाव, वस्तु 'आम्ही जागा पाहून तोफा सुरू मोगलाच्या गचावर फौजेच्या केल्या ' –पेद १ १.

गच—पु ठोका, टोल 'काळोखी रात्र अंधारी दुसरे प्रहरीं। वाजतो गच अखराचा राजदरबारीं।' –होला ९५ [ध्व]

गच–कण–कन–कर–दिशी—क्रिवि मऊ वस्तूमध्यें दुसरा पदार्थ शिरतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें, गच असा शब्द होऊन (घशांत पाणी येणें, चिखलांत पाय जाणें इ०) 'गचकन तीर मारला–भाला भोसकला–पोटांत खोंचला, गचकन पाय चिखलांत शिरला–गेला–रुतला–भरला '

गचक—पु (व) गाडीरस्त्यावरील खड्डा [ध्व गच्]

गचक—स्त्री १ विपुलता, ग.ीं २ चैनबाजी, चंगळ, ऐषाम –क्रिवि १ विपुलतेनें, दाटीनें, चेंगराचेंगरीनें, रगडून, ठचकावून भरपूर (पाऊस पीक, पैका, चांगल्या वस्तू), २ प्रशस्तपणें, वेलाशक, निर्धोक (मेजवानी, धुमाळी)

गचकणी—स्त्री १ हिसका, झटका २ गचकी पहा [गचकणें]

गचकणें—अक्रि १ हिसका बसणें, आचकणें, हबकणें, आचका बसणें (खळग्यांत किंवा पुरता न टेकलेल्या दगडावर अवचित पाय पडून) २ (ल) मरणें, गचणें [गचका]

गचकवणें—क्रि (वे) मारणें

गचकळणें—अक्रि १ गचका खाणें (व्यापारांत निभाव न लागल्यानें) २ नदी इ० मध्यें नाकातोंडांत पाणी जाऊन घाबरें

होऊन खालींवर होणें ३ (ल) द्दाल अपेष्टांनी झगडणें, संकटांत रितपत राहणें [गचकळी]

गचकळी, गचंगळी—स्त्री १ गटंगळी, डुबकी (बुडत्या माणसाची) २ (ल) निकराचा झगडा, प्रयत्न, सर्व प्रकारें खटपट, धडपड ३ आरंभिलेल्या कार्यांत भयादिकामुळें कुंठित होण्याची अवस्था ०ळ्या खाणें-अडखळत, चाचरत बोलणें घाचणें 'तो बोलण्यात गचकळ्या खातो' [ध्व]

गचका—पु १ अकस्मात् बसणारा हिसका, झटका, धक्का आंचका २ (ल) खड्डा, दगड इ० हिसका बसण्याची जागा (ज्यामुळे आचका बसतो अशी) 'तो तेथें गचका आहे थेरें, तेथून गाडा सांभाळून ने' ३ (ल) दुर्दैवाचा घाला, तडाखा, ठोकर, व्यवहारांतील तोटा ४ (ल) फास, जाळें, चोरखळी, सांपळा, खड्डा ५ एखाद्या लेखांतील दुर्बोध स्थळ, मेख, कोडें ६ मऊ व आवाज होणाऱ्या पदार्थांत मारलेला गुद्दा, ठोसा [ध्व गच्]

गचकी—स्त्री १ गचका अर्थ १, २, ४ पहा २ बारीक लहान ठेकर किंवा उचकी (क्रि० देणें) [गचका]

गचक्या—वि खांचखळग्याचा, विषम, सपाट नसणारा ०उतार-पु खाचखळगे, चढउतार, गचगचीत असा नदीचा उतार, उताडस गच! गच! आचके बसविणारा उतार 'कर्णोल येथें यमुनेस गचक्या उतार होता' -भाव १२४

गचगच—स्त्री १ चिखलांत होणारा वस्तूंचा आवाज २ (ल) रेंदाड, चिखल ३ ढिलाई ४ अडगळ, गळाठा, गचपण पहा 'न कळतां करीं कार्य जें तें। तें काम तत्काळचि होतें। गचगचेंत पडतां तें। चमत्कारें नव्हे॥' -दा १९ ९ १३

गचगच-चां—क्रिवि उतावीळपणानें, खातांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन, मचामचा (क्रि० खाणें, जेवणें)

गचगचीत—वि १ गजगजीत, रवरवीत, बुळबुळीत, चिकण (चिखल) २ (ल) भरपूर विपुल रगड, दाट (पीक, पैसा, आयात जिन्नस, मेजवानी, उधळपट्टी) ३ गजबजीत तत्पर, चूर, उद्योगी, कामसू गोंगाटाचें (गाव, घर) (गचगचीत व गजगजीत यात भेद एवढाच कीं पहिल्याचा अर्थ रेटारेटी, चेंगराचेंगरी असा होतो तर दुसऱ्याचा गोंगाट, बजबज, भरलेला आवाज असा होतो) [ध्व गच्!]

गचगिरी—स्त्री १ चुनेगच्ची २ चुनेगच्चीची क्रिया, चुनेगच्ची करणें [फा गच=चुना, सिमेंट, गच्ची]

गचणें—अक्रि (चिखल इ०) मऊ पदार्थांत रुतणें, गचकणें पहा [ध्व गच]

गचदा, गचादा, गचांद, गचदी, गचादी, गचोंदी—स्त्री १ हिसका धक्का, आंचका (सजीव प्राण्यास बसलेला) (क्रि० देणें; मारणें) २ गचांडी पहा [गच]

गचपच—स्त्री रेंदा, चिखल, राड गच-कण पहा

गचपण—न १ कचरा, पडसड, गळाठा, अडगळ २ पसा ऱ्याची किंवा अडगळीची स्थिति ३ गवत, लव्हाळा इ० रानटी झाडें उगविलेली जागा, ऐतण, ऐवण

गचमुट्टी—स्त्री (गो) चिकार गर्दी

गचा—पु दाटी, गर्दी, समुदाय [गच] ०ड-न १ (कों) झाडें, गवत इ० चें दाट रान २ निबिडपणा, घनता, अभेद्यता (अरण्य, झाडीझुडूप याची) -वि (व) पुष्कळ, भरपूर ०योच-क्रिवि दाटीनें, गर्दीनें, रेटून [ध्व] ०योची-स्त्री खेंचाखेंच, चेंगराचेंगरी, फार दाटी [ध्व]

गचागच-चां—क्रिवि १ ढसाढसा, मटामटां, गटागटां (क्रि० पिणें, खाणें, गिळणें). उतावीळपणें गिळतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें २ झोंपेची झापड येण्याच्या स्थितीप्रमाणें 'गचागच झोंप येती किंवा डोळे झांकतात' ३ गच-कण-कन पहा (मात्र एकसारखी क्रिया असतांना योजना) [ध्व गच]

गचाच—क्रिवि गच-कण-कन पहा (मात्र उत्कटपणा, अतिशयितता असतांना वापरतात)

गचाटी, गचांडी, गचोडी, गचोरा—स्त्रीपु हाताचा पंजा मानेवर ठेवून दिलेला धक्का, अर्धचंद्र (क्रि० देणें, मारणें) २ (धरण्याच्या वेळीं) मान, गळा (क्रि० धरणें) 'शिवराम्या, गचांडी सोडून माझे छातीवरून ऊठ' बाळ-२ १४४ [गचा=गळा]

गचापिची—स्त्री (व) एकप्रकारची गच्ची (मानगुटी) पिचकण्यापर्यंत झालेलें भांडण [गचा+पिचणें]

गचाबोचा—पु. मान व ढुगण, फरा व ढुगण (जनावराचें) [गचा=गर्दन, गळा+बोचा=ढुंगण, गुदद्वार] ०एक असणें-(निंदार्थी) फार लठ्ठ असणें, गबदुल होणें (अतिशय लठ्ठ बैल, थलथलीत किंवा पुष्ट माणूस यासंबंधीं वापरतात) मिष्टान्न खाव याला मिळतें मग त्याचा गचाबोचा एक होईल तर काय झालें.'

गचावणी—स्त्री गटगळी गचकळी [गचावणें]

गचावणें—अक्रि १ गचकळणें, गटंगळ्या खाणें, खालीं-वर बुचकळ्या खाणें (बुडणाऱ्या माणसानें) २ उद्योगधंद्यांत खूड लागणें ३ अडखळणें, बोबडी वळणें धैर्य सुटणें ४ खुंटणें, तूट पडणें ५ (कु) मरणें [राच]

गचा(च्या)ळी-ळ्या, गचाळखोर—वि १ गप्पीदास, बडबड करणारा, चेष्टेखोर, वाचाळ २ गबाळ, भोंगळ, गेंदी, अव्यवस्थित (माणूस, वर्तणूक, कृत्य) ३ नेमळट [फा गयाळ=अव्यवस्थित, ध्व गच!]

गचाळकी गचाळी, गचाळचाळे—स्त्रीपुअव १ गप्पा टप्पा निरर्थक सांगणें किंवा बोलणें २ गबाळपणा, बाईद, धाणेरडे चाळे

गर्ची-चि—स्त्री. १ (गो.) गळा; मान. 'तो गचिये घरूनि मागारा। आंतु घाली।' -शा ६.२३६. २ गचांडी; अर्धचंद्र 'म्हणे आतां यासि गचि देउन दवडा।' -पंच ४.४.

गचेडा—वि. (कों.) मोठा; धट्टाकट्टा; दांडगा; गबदुल; स्थूनिरंजन.

गचोटा—पु. (माण.) (गालाला घेतलेला) चिमटा. (क्रि० घेणें).[गच्चा]

गचोरा—पु. धान्याचीं कणसें निसवणें; कणसें येणें. 'जोंधळे गचोऱ्यास आले.' [गच्चा=कणीस]

गचोरा—पु. मुठीनें मारलेला गुद्दा, ठोसा, धक्का. [गच]

गच्च—क्रिवि. ताणून; घट्ट; आवळून; मजबुतीनें; बळकट; खेटून; दाटीनें; खच्चून; ठेचून (बांधणें, आवळणें, कोंडणें इ०). -वि. १ आवळ; घट्ट (गांठ, पदार्थ इ०). २ निबिड; घन (दाटी, झाडी). 'या गावाला गच्च झाडी आहे.' [यं. हिं. गच; ध्व. गच]

गच्च—पु. १ चुना. 'स्वल्पमात्र दरज असेल तरी गच्च लावून पाझर न फुटे असें करावें.' -मराआ ३२. २ चुनेगच्ची. 'तळघरांत गच्च करावा.' -मराआ ३२. [फा. गच्; हिं. गच; का. गच्ची-च्चु=चुना]

गच्चा—पु १ (नाशिक) चांगलें भरदार कणीस (धान्याचें) २ भरगच्च कणीस असण्याची स्थिति. 'शेताचे गच्चे बाहेर पडले.' 'बाजरीनें गच्चा धरला.' ३ (निदार्थी) लठ्ठ, फुगीर गाल, गालांचा फुगीरपणा. 'गालांचे गच्चे फुगले-धरले-बसले-तोडले.' [गच्च]

गच्चा—पु. (व.) मध्य; मधला भाग.

गच्चागुच्चा—पु. कांकूं करणें; अळंटळं. (क्रि० खाणें; घेणें; लावणें). -क्रिवि. अडखळत; अळंटळं करीत; चाचरत. (क्रि० बोलणें; करणें). [ध्व. गच]

गच्ची—स्त्री. चुन्याची केलेली भुई; आगाशी; चुना बसवून केलेली जमीन. गच्च पहा [फा. गच]

गच्ची—स्त्री. गर्दी, चेंगराचेंगरी; दामटी बळण्याची स्थिति. [गच]

गच्ची—स्त्री. (नाविक) डोलकाठीस आडवी टांगलेली काठी सुरक्षित ठेवण्यासाठीं वापरलेले बंद आणि दांताळीं.

गच्ची—स्त्री. मानेस दिलेली ढोसणी; गचांडी; गचांडी देण्याच्या वेळची मान; मानेचा कांटा; नरडी; मानगुटी. 'तुझ्या गच्चीवर भूत बसेल.'

गच्ची—स्त्री. (निदार्थी) गाल; गालफड (चिमटा घेणें, चिरडणें, चपराक देणें इ० वेळीं वापरतात). 'गच्ची दाबून-धरली-फोडली-मुरगाळली-दुखवली-सुजली-फुगली.'

गच्चू—पु. (कर.) टाळा; नकार; हकालपट्टी. हच्चू पहा. 'अभ्यासाला आज गच्चू दिलास पण परिणाम चांगला होणार नाहीं.' [ध्व.]

गच्छ—पु. गणित किंवा भूमितिश्रेणींतील पदसंख्या. -छअं १६३. [सं.]

गच्छ—पु. १ समुदाय; संघात. २ जैनांतील पंथ, शाखा. उदा० तपागच्छ. [सं.]

गच्छ, गच्छंती, गच्छंतीचें—स्त्रीन. गमन; दूर पळणें; पळ; तोंड काळें करणें; काढता पाय घेणें. (क्रि० करणें; म्हणणें). 'केलें गच्छ भाद्रपद वद्यातिल पंचीस।' -ऐपो ३९७. 'तो आला आला इतकें ऐकतांच त्यानें गच्छंती केली.' [सं. गम्-गच्छ]

गच्छणें—अक्रि. (क.) जाणें. (भूतकाळीं प्रयोग). 'ऐशीं तो कठिणोत्तरें वदुनियां मातेसवें गच्छला।' -वस्त्रलिंग, गजगौरीव्रत १६. 'वीर गच्छले सैन्य घेउनी।' -लवकुशाख्यान.

गच्छंती—स्त्री. १ समाप्ति, नाश; मृत्यु. 'इंग्लंडांत तर दोषांची गच्छंती झाल्याचें वर्तमान सुद्धां पत्रांतून जाहीर झालें होतें.' -नि ७३२. (क्रि० करणें; होणें). २ पराभव; सामर्थ्यभंग.

गज—पु. १ लोखंडी सळई किंवा तिचा लांब तुकडा. (जाळी, खिडकी, कठडा यांतील). 'खिडकीचे गज वांकविले.' २ (पाणरहाट) पोहऱ्याच्या काठाशीं बसविलेला लोखंडी तुकडा. ३ बंदुकींत दारू ठासण्याची लोखंडी सळई. ४ (विणकाम) वशारन्यांच्या गांठी देतांना तंग ठेवणारी लोखंडी ३।४ हात लांबीची गोल सळई ५ सारंगी इ० तंतुवाद्यें वाजविण्यास वांकविलेल्या लांकडी काठीस दोन्ही टोंकांस घोड्याचे केस बांधून तयार केलेली धनुकली. ६ लांबीचें एक परिमाण; चोवीस तसु किंवा दोन फूट लांबीचें कापड मोजण्याचें लोखंडी किंवा लांकडी पट्टीचें एक माप, वार (सरासरी तीन फूट). कापड मापण्याचें साधन (इंग्रजी यार्डाबरोबर याचें प्रमाण धरितात). ७ वरील मापाच्या लांबीची पट्टी. 'त्यास तट, गजाप्रमाणें नेमून द्यावे.' -चित्रगुप्त ३५ ८ वरील मापानें मापलेलें परिमाण (कापड इ०चें); गजानें परिमित वस्त्रादि पदार्थ. ९ तळें, विहीर यांची पाळ, वरवंडी, कांठ १० प्रमाण, सामर्थ्य, शक्ति ११ विहीर इ० कांचे बंदिस्तीस, गजाचें प्रमाण भरलें असतां जें चिन्ह दाखवितात त्या चिन्हापर्यंतचें बंदिस्तीचें अंग, काम. 'रात्रीच्या पावसानें विहिरीचा एक गज बुडाला' [फा. गज़] ०पुटी-वि. गजपुटानें सिद्ध केलेलें (औषध). ०पुट-ठ-न. औषध तयार करण्याची क्रिया. एक गज औरसचौरस व खोल खळगा खणून, त्यांत गोंवऱ्या, बकरीच्या लेंड्या इ० जळवण खालींवर घालून त्यामध्यें रसायन किंवा औषधी द्रव्यें ठेवून त्यांस केलेला अग्निसंस्कार. (क्रि० देणें;

करणे) [गज=एक माप+पूर] ०मोंगळी-स्त्री छपराच्या मोहो टीच्या पानाच्या वर चार बोटें उंचीच्या खिट्या मारून त्यावर बसविलेला लोखंडी लांब तुकडा (कौलें खाली घसरू नयेत म्हणून), (दोन खिटयांतील अंतर साधारण ५ पन्हाळींचे) ०मोजणी स्त्री जमीन गजानें मोजण्याची पद्धति, जमीन मोजणी (जमीन मोजणीचा गज निरनिराळ्या लांबीचा असे २९ ते ३५ इंचा पर्यंत तो असे साधारणत ३३ इंचाचा गज सरकारी मोजणीत धरला जाई) ०वार-गजानें मोजून दिलेलें 'वाटिले टाण कुणाला गजवार '-ऐपो २००

गज—पु हत्ती [स] सामाशब्द- ०कर्णी-वि हत्तीप्रमाणे कान असलेला ०कुंभ-न हत्तीचें गंडस्थळ 'स्वगातें गजकुंभ भेदुनि मी सत्कीर्ति ही धाडिली।'-वैराग्यशतक, श्लोक ४३ ०कौंत-पु १ हत्तीचें गंडस्थळ (?) 'सावळी झेलितां। गजकौंती गुंतलिता।'-शिशु १०४५ २ हत्तीला टोचण्याचा भाला [गज+स कुंत, म कौंत=भाला] ०क्रीडित(करण)-न (नृत्य) हात अंचित करून कमरेवर ठेवणें, उजवा हात लताहस्त करणें, उजवा पाय दोलित करणें [स] ०गति-स्त्री (हत्तीची चाल) गंभीर व दबावदार चाल, डौलदार गति, चालणें, ठुमकत जाणें, ऐश्वर्यवान ठमका, तोरा 'गजगती जगती प्रति दाविते।'-वामन, सीतास्वयंवर ५९ 'ठुमकत मुरडत चाले गजगतीं।'-शाकुंतल -वि दबावदार चालीचा, गजगतीनें विशिष्ट [स] ०गमा-गामिनी-स्त्री गज गतीनें, ऐटीनें चालणारी स्त्री, गजगति स्त्री [स] ०गौर-री-स्त्री हत्तीवर ठेवून पुजिलेली पार्वतीची मूर्ति गजारूढ गौरी ०गौरीव्रत-न १ भाद्रपदातील स्त्रियांचें एक व्रत, हस्तनक्षत्रीं सूर्यप्रवेश होण्याच्या वेळचें व्रत यात सोन्याच्या शंकर, पार्वती व गणपती यांच्या मूर्ती करून त्या सोन्याच्या हत्तीवर बसवून ब्राह्मणास दान देतात २ हत्तीवर बसविलेल्या पार्वतीचें पूजन ०घंटा-स्त्री हत्तींचा कळप समुदाय 'जैसें न गणिजे पंचाननें। गजघटेतें।'-ज्ञा १ ९२ [स घटा=कळप] ०घटा-घाट-स्त्री १ हत्तीच्या गळ्यांतील घाट २ (ल) वाचाट कर्कश कजाग स्त्री, (विशषत) मोठ्यानें भाषण करणारी स्त्री ३ गुप्त गोष्ट फोडणारा मनुष्य ज्याच्या पोटात काहीं रहात नाहीं असा [तुल० का गज्जे=घंटा] ०चर्म-न १ हत्तीचें कातडें २ घोड्याचा एक रोग, यांत अंग वारंवार झाडणें, अंगावर चट्टे पडणें व हत्तीच्या अंगाप्रमाणें अंग खरखरीत होणें हीं लक्षणें होतात -अश्वप १ २५२ ०छाया-छायापर्व-स्त्रीन भाद्रपदी अमावास्येला सूर्य व चंद्र हस्तनक्षत्रीं येणें, अशा योगाची पर्वणी, हस्तनक्षत्रीं सूर्य असतां मघानक्षत्रयुक्त त्रयोदशी येणें या योगासहि गजच्छाया पर्व म्हणतात ०झंपा-पु (ताल) एकताल, याच्या मात्रा पंधरा व विभाग चार असतात ०ढाल-ला-ळा-स्त्री हत्तीवरील मोठा ध्वज, निशाण 'गजढाला आंदोळती।'-ज्ञे ६७४८ -पु निशाणाचा हत्ती 'रचिला गजढाळा।'-ऐपो १४ [ढाल=निशाण] ०दंत-पु १ (हत्तीचा दांत) हस्तिदंत २ घोड्याचा हत्ती सारखा बाहेर आलेला दांत, सुळा, असा घोडा (हा अशुभकारक मानितात) -अश्वप १ १०५ ३ (संयुक्तहस्त) (नृत्य) सांघा इतक्या सरळ रेषेत दोन्ही हातांचीं कोपरें उंच करणें व डोक्याच्या प्रत्येक बाजूस हातांचीं बोटें एकमेकांस चिकटवून उंच करून त्यांस थोडा खळगा पाडणें गजदर-वि गजेंदर, गजेंद्र पहा गज०नख-न हत्तीच्या पायाचें नख (हें औषधी असतें) ०नेत्र-स्त्री-वि १ हत्तीच्या डोळ्याप्रमाणें डोळे असणारा, बारीक, मिचमिच्या डोळ्यांचा २ अधु दृष्टीचा, उलट्या बाहुल्या असलेला ०पति-पु १ हत्तींचा धनी, हत्ती बाळगणारा ऐश्वर्यवान माणूस २ गजदळाचा सेनापति ३ (विनोदार्थी) घोडाऐवजीं गजा (पचा) नसलेला ४ ऐरावत 'कां मांदुरी लोकांचा घोडा। गजपतिही मानी थोडा।'-ज्ञा १६ २२५ ५ ओरिसा येथील राजांचें बिरुद ०पिंपळी-स्त्री १ एक औषधी झाड; मिरवेल २ मिरवेलीवर आलेल्या शेंगा (औषधी) ०भार-पु गजदळाचा समावेश असलेलें सैन्य २ हत्तींचा कळप, झुंड ०मस्तकारूढ-वि १ हत्तीच्या गंडस्थळावर बसलेला २ (ल) अतिशय गर्विष्ठ, मगरूर ०मुख-न हत्तीचें तोंड -पु गणपती देवता 'नमिला गजमुख ज्याचें सेवुनि मृदु मधुर बोल कानाहीं।'-मोस्फुटआर्या (नवनीत पृ २५४) ०मृत्तिका-स्त्री (एका विशिष्ट अनुष्ठानांत लागणारी) हत्तीच्या पायाखालची माती मृत्तिका पहा ०राज-पु मोठा हत्ती, हत्तीला बहुमानानें म्हणतात 'घेतोचि घास गजराज कशी बढाई॥' ०वदन-पु गणपती देव ०वेल-स्त्री तांदुळाची एक जात ०श्रद्धा-स्त्री प्रारंभीं मोठा डौल किंवा गाजावाजा दाखविणारें पण परिणामीं अगदींच क्षुद्र ठरणारें काम किंवा त्याचा प्रकार भपकेदार व विस्तृत पण निरर्थक काम, डोंगर पोखरून उंदीर काढणें 'हा या प्रयोजनीं हजार रुपये खर्च करील असा डौल दिसतो खरा परंतु शेवटीं गजश्रद्धा झाली नाहीं म्हणजे पुरे।' [गज+श्रद्धा] ०सिंहासन-न हत्तीच्या आकाराचें आसन ०स्कंधीं बसणें-नवीन मिळालेल्या वैभवात पहिली ओळख विसरणें, गर्वानें फुगणें, आढ्यताखोर होणें ०स्नान-न (हत्तीस स्नान घातल्यावर किंवा त्यानें स्वत सोंडेनें स्नान केल्यावर तो आपल्या अंगावर पुन्हां धूळ, चिखल उडवितो त्यावरून) निष्फळ प्रयत्न, विपरीत फळ मिळालेला प्रयत्न वर होण्याकरिता योजलें असतां उलट रोग वाढविणारे उपाय गजांत लक्ष्मी-स्त्री १ दारांशीं हत्ती झुलण्याइतकी म्हणजे हत्ती पोसण्याइतकी श्रीमंती, अतोनात श्रीमंती, वैभव २ (विनोदानें) अतिशय दारिद्र्य धोतर विकत घेण्यास पैका नसल्यानें गजा (पचा) विकत घेण्याची पाळी येणें ३ (विनोदानें)

अंगावरील गजकर्ण; नायटे. 'तुला गजांतलक्ष्मी प्राप्त झाली।' [गज+अंत+लक्ष्मी]

गंज-पुस्त्री. १ ढीग; रास; उडवें; ढिगारा; गंजी; संचय (धान्य, गवत, लांकूड, गठ्ठा इ० चा). 'दिल्लींत माईना मुडदा गंज पडला।'-ऐपो ११३. २ पेटी; पुड; धोकटी; वेष्टन; नळकांडें (गणिताचीं यंत्रें, लेखनसाहित्य, फण्या, कुंचे, वस्तरे, पान, पात, मळसूत्र, काटे इ० ठेवण्याची पेटी. पान, सुपारी, चुना, इ० ठेवण्याचे पुडे). ३ हत्यारें, सामान ठेवण्याची पेटी. ४ पेठ; हाट; बाजार; हा शब्द दुसऱ्या एखाद्या शब्दाशीं जोडून येतो. उदा. वगड-गंज; दारागंज; कॅप्टन गंज. 'पुणें शहरांत गंज पेठ आहे.' ५ (सा.) (सोनारी) घुंगरू, कर्णफुलें इ०च्या टशांची पट्टी. -वि. (व.) पुष्कळ; फार; गडगंच; लई. 'गंज पैसा हाय.' 'आज गंज काम झालें.' [फा. गंज्; सिं. गंजु; बं. गंज]

गंज-पु. १ (ना.) पाणी सांठविण्याचा मोठा तांब्याचा हांडा. २ एक उभट भांडें. ३ (व.) पातेलें; चोगुणें (उभट).

गंज—पु. १ तांब; जंग (लोखंडावर चढणारा); कीट; २ (ल.) कलंक; डाग. [सं. गंजन; प्रा. गंजण=डाग, कलंक; फा. झंग्] **गंजणें**—अक्रि. गंज लागणें; कीट चढणें. जंगणें पहा.

गजक-ए—स्त्री. वैपुल्य; सुभिक्ष; आबादानी; सुकाळ. [फा. गजक]

गजकर्ण—न. एक अतिशय खाज सुटणारा व पसरत जाणारा त्वचारोग. वाहव्याचीं पानें कांजींत वाटून त्याचा लेप केल्यानें गजकर्ण, दद्रु, कोड, खरूज यांचा नाश होतो. -योर २. ३६४. [सं.]-**र्णी**-स्त्री. १ वरील रोग बरा करणारी एक वनस्पती. २ (योग) अपानवायुला ऊर्ध्व करून कंठाशीं आणून पोटांतील दूषित पदार्थ उद्वमित करण्याची क्रिया. -संयोग ३५७.

गजकाष्ठा—स्त्रीअव. न्हाणवलीच्या मखराचे खांब. -बदलापूर २४१.

गजकिंकरो—स्त्री. (व.) गोखरू; सराटा. [सं.]

गजगज—स्त्री. १ गलबला; गजबज; गोंगाट (गर्दीतील माणसांचा); गडबड. 'सुखसमयाची गजगज।'-वेसीस्व ३.२४. २ चिवचिव; किलबिल (चिमण्याची). [सं. गज्=ओरडणें; का.गज] -वि. भरपूर; पोटभर. 'समर्थ जेविले गजगजा।' -सप्र १५.३५

गजगज—पु. (गो.) ऊष्मा; उकाडा.

गजगजणें—क्रि. १ गजबजणें; उद्योगी असणें; भरलेलें असणें (गाव, घर). २ भरणें; भरून येणें. 'रायां गहिंवर गजगजे।' -वेसीस्व २.८. [ध्व.]

गजगजाट—पु. गजबजाट; घोशा; गडबड; गाजावाजा (कृत्यांचा); गर्दी; कलकलाट (माणसांचा); किलबिलाट; चिवचिव; गुंजारव; गुणगुण; घोंगाट (माशा, पक्षी यांचा). [ध्व.]

गजगजीत—वि. १ गलबलेलें; गजबजलेलें; भरलेलें (घर, गांव इ०) २ गडबड्या (माणूस). [ध्व.]

गजगा—पु. सागरगोटा; गजरगोटीचें फळ; एका कांटेरी वेलाचें फळ. [का. गजुगे]

गजगाजला—पु. बोलबाला. 'हल्लीं लिहिण्यावाचण्याचा गजगाजला आहे.' -लो. टिळकांचें ५० वर्षांचें चरित्र १.७. [गजगज]

गजगोटा—पु. (ना.) समारंभांत बार काढण्यासाटीं दारू भरलेला व मोठा बार होणारा एक गोटा. [ध्व. गज+गोटा]

गजणें—अक्रि. १ शरीरांत जिरलें जाण्याइतपत मर्दन करणें; चोळणें (तूप, उटी इ०). २ चोळणें; रगडणें; घांसणें. ३ (प्रां.) मार्गे टाकणें; चढ करणें; वरचढ होणें.

गजन—पु. यूरोपमध्यें गोड्या पाण्यांत आढळणारा एक मासा. -प्राणिमो ८१.

गजनी—स्त्री. अर्धसुती व अर्धरेशमी, एका बाजूनें रंगीत, वर पट्टे किंवा रेघा असलेलें कापड; गजनी येथें तयार होणारें उंची कापड. -वि. वरील कापडाची (चोळी, परकर इ०). [गझनी शहर]

गंजनी—स्त्री. (कर.) एक प्रकारचें गवत. [का.]

गजपण—न. गचपण पहा.

गजब—पु. १ गहजब; कडक जाचणूक; कहर; जुलूम. (क्रि० करणें; मांडणें; चालवणें). 'पर्वेदिगार, मोठा गजब जहाला.' -चित्रगुप्त ४५. २ जोराचें, दबावाचें भाषण; गालिप्रदान; मारणें; चवताळून अंगावर जाणें. (क्रि० करणें). ३ दुःसह तडाखा; दैवाचा जबर घाला; अवसान खचण्याजोगें संकट; दुःखप्रद दैवी घटना. (क्रि० होणें; गुदरणें). ४ हद्द; परिसीमा; कमाल. [अर्. घसब्]

एकगजब-पु (घातक, क्रूर कृत्यांचा) जोर, आवेश, अतिशयितता इ० दर्शविण्याकरिता योजतात. 'त्यानें एकगजब माडला.' =१ तो भयंकर नासाडी करीत आहे (स्वारी, जुलूम इ० करणारा; भयंकर सांथ, दुष्काळ इ०); २ तो जोरानें रडतो (मुलगा), ३ तो जिवंत भुतासारखा भांडतो; ४ तो राक्षसासारखा काम करतो. इ० अर्थ होतील (ज्या शब्दाशीं हा शब्द जोडतात त्या ठिकाणीं त्याच्या अर्थाचा जोरकसपणा दाखविला जातो) 'त्यानें मारण्याचा-लुटण्याचा-रडण्याचा-लढण्याचा--ओरडण्याचा एकगजब माडला.'

गजबज—स्त्री. १ गडबड; गलबला; गोंगाट (अनेक माणसांच्या बोलण्याचा). 'गजबज ऐकोनि थोर। उपरीवरी चढला उधावर।' -कथा १.७.२४. २ खळबळ; मनांतील अस्वस्थता. 'तेथ मनीं गजबज जाहाली।'-ह्य १.१८५. ३ गडबड; घोंधळ (एखाद्या दुःखदायक कृत्याचा). 'गजबज बहु झाली माय धावोनि आली।' -र ११. [ध्व. सं. गज्; का. गज=एक ध्वनी]

गजबजणें—अक्रि. १ गलबल, गडबड, धामधूम, गजगज असणें; भरलेलें असणें; उद्योगांत असणें (घर, गांव). ‘ त्याला मामलत होती तोंवर त्याचें घर गजबजत होतें.’ २ विस्मय पावणें; घाबरणें; गोंधळणें; खडबडणें; धैर्य सुटून घाबरें होणें. ‘ ऐसीं उदास वाक्यें ऐकोनी । मनीं गजबजली त्रिभुवनजननी । ’ —ह २७.१०१. ३ दाटणें; कोंदलेलें भरलेलें असणें; कोंदणें. ‘ नाना रंगीं गजबजे। जैसें इंद्रधनुष्य देखिजे ।’ —ज्ञा १५.२४० ४ (अकर्तृक). खळबळ उडणें; हाःहा.कार होणें. ‘ तंव गजबजिलें अंबरीं । देवतागणु । ’—दाव १११. [गजबज] **गजबजून उठणें**—दचकून, घाबऱ्याघाबऱ्या, गोंधळून उठणें (झोंप इ० मधून).

गजबजीत—वि. १ गजबजलेलें; गजगजीत; गलबलीत; उद्योगानें, गलबलीनें भरलेलें (घर, गांव) २ गडबड्या (मनुष्य) [गजबुज]

गजबाव—स्त्री. चुनकामांत बांधलेली विहीर. [फा. गच= चुना+बाव=विहीर]

गजबु—पु. गोंधळ; गजबज; गोंगाट ‘ तंव यादवां गजबु जाला । ’ —उषा १३७१. [सं. गज्=नाद करणें. ध्व. गज]

गजमुड्डी—स्त्री. (गो.) गर्दी; दाटी; गचमुड्डी पहा.

गजर—पु १ अनेक वाद्यांचा एकत्रित नाद, घोष. ‘गजराची भिक्षावळ मिरविली । ’ —ऐपो २१०. २ प्रहराप्रहराच्या शेवटीं तास वाजविणें; तासाचे टोल, घड्याळाच्या घंटेचा आवाज. ३ कथेंत होणारा जयघोष; कीर्तनांत ईश्वरनामाचा शब्द, नामस्मरणाची टाळी. ४ (ल) मोठा शब्द; उंच स्वराची आरोळी. ‘परा पश्यंती मध्यमा वैखरी । गजरें गाती चारहि नारी ।’ ५ डांगोरा; दवंडी ‘मी सांगतों या गोष्टीचा गावभर गजर करू नका.’ ६ लौकिक, चिडवड [सं गज्=नाद करणें, ओरडणें; फा. गज=विशिष्ट ध्वनि]

गजरगोटा—पु सागर-गजरगोटीचें बी मुली खेळावयास घेतात तो खडा. (ह्ट) गजरपट्टा

गजरगोटी,गजरी—स्त्री. १ सागरगोटीचें झाड. २ सागरगोटा.

गजरा—पु १ सागरगोटा २ लाख गोटी (ल्हान मुलांच्या खेळांतील)

गजरा—पु. १ पुष्पहार; वेणींतील, हातांतील ल्हान हार; पुष्पगुच्छ. २ मोती इ० चें कांकण, बांगडी; करभूषण. ३ (सोनारी) हाभगाच्या जाडीच्या एका पोटघाच्या मापाच्या व दोन्ही टोंकांस फांसे केलेल्या अशा चांदीच्या सळईवर एक बारीक सूत गुंडाळून तयार होणारा दागिना. ४ पखवाज किंवा तबला यांच्या तोंडांच्या कांठाबरोबर जाड व अरुंद चामड्याच्या पादीचा बळकट वेठ, वेष्टण, वेणीचें कडें; याला भोकें घेऊन त्या कातड्यासह भोंकांतून वादी आवळतात. [हिं.] **गजरेदार**—वि.गजऱ्याच्या आकाराचा (अंगरखा) गजऱ्याची आकृतियुक्त. ‘गजरेदार आंगरखे जाऊन पोकळ आंगरख्यांची भास पडली, ’ —नि २८.

गजरा-रो—पु. (कु.) ज्याचें मांस खाण्यायोग्य आहे असा एक पक्षी.

गजल—पु १ (संगीत.) एक फारसी वृत्तांतील गीत; चीज; गज्जल; हा बहुधां ठुमरीयोग्य रागांतच गायला जातो. यांतील विषय आपुकमापुकांचे यमकपूर्ण प्रेमोद्गार. ताल पश्तु शोभतो. फारसी प्रेमगीत. गजल एकयमकी असून त्यांतील पंक्तियुग्मकांची संख्या पांच ते सतरापर्यंत असते. गज्जलांच्या संग्रहास दिवाण म्हणतात. २ (ताल) एक ताल, याच्या मात्रा ९ व विभाग २ आहेत. [अर. घझल्]

गजलगोष्टी— स्त्रीअव. गप्पागोष्टी; बोलणें; संभाषण. गजाल पहा.

गजवा-वें—पुन कमरेचा कांचा; पैशाचा कसा; (मुंबई) खिसा [फा. गझावा=हत्तीच्या किंवा उंटाच्या पाठीवरील पिशवी]

गजविहीर—स्त्री. गजबाव पहा.

गजा-जें—पुन. नेसावयाचा अति ल्हान पंचा. [गज=एक माप; तु. फा. गझी=एक जाडेभरडें कापड]

गंजाड—वि. (व.) गडगंज; पुष्कळ; भरपूर. ‘ गंजाड आंबे आलेत. ’ [गंज+ढीग]

गंजाण—न. (वे.) एक प्रकारचें गवत. गंजनी पहा.

गजानंद—वि. (विनोदानें.) गजा(पंचा)नें आनंद पावणारा; अल्पसंतुष्ट. [गजा+आनंद]

गजानन—पु १ गणेश, गणपती देवता. २ कापूस तोलून घेतांना दोन रत्तलाचा दगड वजनाच्या बाजूला लावतात तो. [गज+आनन]

गजाल—स्त्री. १ (कु.) गोष्ट; कहाणी; रिकामी बडबड; गप्पा; गजलगोष्टी. (क्रि० सांगणें; करणें). २ (राजा.गो.) आरडाओरड; कोलाहल, गडबड. [ध्व.]

गंजिफिया—पु. दारूगोळा. ‘पन्नास तोफा व पंचवीस गंजिफियाच्या गाड्या,’—भाच ९. [फा. गंजीना=दारूचें कोठार?]

गंजि(जी)फा—स्त्रीअव. (एव. गंजीफ) खेळण्याच्या (विशेषतः दशावतारी, बाटोळ्या १२०) पत्त्यांचा जोड. (क्रि० खेळणें). ‘गंजीफा सतरंज चोपड नवें तें नरेंद्री सांग जे ।’ —सारुह ३.४६. [फा. गंजीफा]

गजिवेल—स्त्री. करवतीच्या सारखी दात्यांची तल्वार; ही शत्रूच्या चिलखतास अडकवून त्याला ताब्यात घेतां येते.

गजी—स्त्री. हत्तीण. ‘गजी गजशावें नेणों किती । कादी हस्तीबाहेरी । ’ —एभा १७.४४७ [सं गज]

गजी—स्त्री १ तासून चौरस केलेली लाकडाची कडी, लांब व बारीक सुळक्याचें लांकूड २ लांब, अरुंद व भरड पोताचें कापड, जाळें, गजवें [फा गझी=एक जाडें भरडें कापड]

गंजी—स्त्री १ लहान रास, गंज ढीग (गवत इ० चा) २ चौघडा पहा ३ (व) एकत्र, समायिक वहिवाट, उद्योगधंदा, भागी [गंज]

गंजी—स्त्री (बे गो) कांजी, भाताची पेज [कांजी]

गंजी—स्त्री (व) लहान गंज (भांडें), बोगोणी

गजीकोट—वि गजीकोट (जिंजी) गांवचा (पैसा) 'अरकाट गजिकोट '

गजीकोट—वि प्रचंड, विशाल, असंख्य, विपुल, प्रशस्त [गजी+कोटि] ०**कारखाना**—पु फारमोठा, अवाढव्य कारखाना खातें

गंजीखाना—पु १ (कडबा, गवत इ० च्या) अनेक गंजी ठेवण्याची जागा आवार २ (ल) अडगळीची खोली, रोज न लागणारें सामान ठेवण्याची जागा [फा गंजीखाना]

गंजीफ—स्त्री गंजीफाच्या डावातील एक पत्ता [फा गंजीफा]

गजीफरास-फ्राक—पु सबंध किंवा अर्ध्या बाह्याचा विणलेला खमीस, सदरा, आंगरखा [गजी+इ फ्रॉक]

गजीव—वि (क) चुनकामात बांधलेली (विहीर इ०) याच्या उलट आढाव=चुनाशी खोदीव [फा गच्=चुना]

गजीवटकन-ण—न आव्यता, दिमाख मगरूरी, ताठा, गर्व, वृथाभिमान (क्रि० काढणें, मोडणें=गर्व खंडन करणें या अर्थी) [गजी+वटकण=ताठा]

गजेकौतुक—पु १ (कु) महदाश्चर्य २ बढाई [गज+कौतुक]

गंजेटी-डी—वि (ना) गांजेकस, गांजा ओढणारा [गांजा]

गजेंद्र—वि १ प्रचंड, अवाढव्य, मोठी, विस्तृत अफाट (इमारत, धंदा कारखाना, खातें, गोष्ट, थाटमाट खर्च) २ विशाल, घोंताल, मोठा (देश उध्वस्तप्रात अरण्यें, पीक सैन्य, संपत्ति इ०) [स गज+इंद्र]

गजेरी—स्त्री १ नदी समुद्र, खाडी इ० च्या भरतीनें, पुरानें वाहून आलेला गाळ मळी २ त्या गाळानें बनलेली जमीन पुळीण

गजोली—स्त्री (ना) लहानसा गज

गज्जा उर्जे—पुन पचा गजा पहा

गॅझि(झे)ट—न १ वर्तमानपत्र २ सरकारी पत्रक [इ गॅझेट]

शको ३ २

गझी—गजी (कापड) पहा

गट—पु १ मंडळी टोळी, जमाव, समुदाय, एका कटा तील किंवा जमावातील मंडळी, मेळा 'कौन्सिल त कांहीं गट असतात ' –के १४ ६ ३० २ भरगच्च टोळी, जमाव (सैन्य, जनावरें याचा), कळप, जथा ३ वीट, लगड (सोनें, रुपें इ० ची) 'तो त्याजवळ सुमारें दोन हजार रुपयांचे चांदीचे गट अनामत ठेवून परत आपल्या गांवीं गेला ' –मराठी ३ रें पुस्तक पृ १ (१८७३) ४ (किराणा दुकान) वजनाचा संच ५ रास, ढीग, कांहीं विशिष्ट संख्याचा समुदाय [का गट्टि, हिं गठि]

गट-ट्ट—क्रिवि एखादा पदार्थ त्वरेनें गिळण्याच्या वेळेच्या शब्दाचें अनुकरण [ध्व] ०**करणें-गटकाविणें(गिळणें)**–१ दुसऱ्याच्या द्रव्याचा अपहार करणें २ उधळपट्टीनें फस्त करणें ३ मटकावणें, गिळून टाकणें, सगळें एका घासात खाणें 'सद्दर्शनचि सुदर्शन करि गट चट कष्ट अंतरायाचें । ' –मोआदि १० ८५ ०**कन-कर-दिनीं-दिशीं**–क्रिवि भरभर, एकदम (खाणें, पिणें याचा वाचक), गपगप, ढसढसा, मटमटा, गट शब्द होईल असें ०**कळी, गटंगळी, गटागळी, गटकळण**–गचकळी, गचकळणें पहा ०**गट-टा**–क्रिवि १ गटकन पहा (क्रि० पिणें) 'फळें खातीं गटगटां । ' –भारा किष्किंधा १५ १११ २ उकळणें, कढणें यातील आवाजाचें अनुकरण (क्रि० शिजणें, वाजणें) ०**गटणें, गटगटावणें**–अक्रि १ गटकन गिळणें, ढसढस पिणें, मटमट खाणें २ गदगद उकळणें, कढणें (तांदूळ डाळ, भाजी इ०) ०**गिळ्या-गीळ**–वि दुस ऱ्याचा पका खाणारा, हरामखोर ०**गोळा-गटगाळा**–पु बकाणा गटाणा, तोंडभर मोठा घास खाणें, कोंबणें (क्रि० करणें करून टाकणें) **गटगोळा-गटगाळा परती डोळा**–वि वरून साळसपणा दाखवून सर्वस्व नागविणारा, गोमुखव्याघ्र पाटात प य

गटगटणें—अक्रि गरगरीत, वाटोळी बसणें, तंग बसणें. 'जरिकांठ कचुकी ताठ राठ गटगटली । ' –प्रला २३८ [स. ग्रथि, म गांठ-गट्टु]

गटगटीत—वि १ टपोरे, मोठे व सुंदर, वाटोळे व भरदार (डोळे) २ ढिले, खिळखिळीत सैल, डगमगीत, गरगर् कर-णारें हलणारें (यंत्र) ०**डोळ्या**–वि भोकरडोळ्या, मोठ्या डोळ्याचा

गटगटे—न (अलिबाग) बोंबिल काढया (मासा)

गटण—नस्त्री (संगीत) ताल, मात्रा, काळ, गठण पहा

गटणें—अक्रि ठासून उभें राहणें, गटानें उभें राहणें 'विर सारे नटल लट्ठ लट्ठ गटले, नाहीं कुणि हटले । ' –ऐपो २४० [गट]

गटणें—अकि फसणें, पेचात येणें 'त्याला गटव, न गट त्यास मला सांग '

गटपट—स्त्री (गु) दाट परिचय, गाढ मैत्री, दोस्ती [गट्टी]

गटपट—स्त्री (व) खटपट, गडबड, लटपट पहा

गटपट, गटंपटं, गट्टंपट्टं—न १ फुशारी किंवा डौल मिरविण्याचें भाषण २ अप्रासंगिक किंवा चुकत चुकतीचें भाषण, ठकबाजीची व मूर्खपणाची बडबड ३ गडबडगुंडा, सतरा-पचरा बाता (क्रि० लावणें, मांडणें, चालवणें, लागणें, चालणें)

गटपटणें—अकि (ना) गोंधळणें, भांबावणें, लटपटणें

गटर, गटार—न १ रस्त्याच्या बाजूचें घाण पाणी वाहून नेणारी मोरी, नाली २ (छाप) फर्मा ठोकतांना दोन पृष्ठांमधील सोडलेलें अंतर [इ गटर] **०घातमी**–स्त्री अफवा, थट्टा **०यंत्र**–न १ निराधार, खोट्या बाता उत्पन्न करणारा २ गांवांतील कुटाळ लोकांची चकाट्या पिटण्याची चव्हाट्या वरील जागा (पूर्वी पुण्यांत सध्याकाळच्या वेळीं गटारावरील फरश्यावर बसून गप्पा मारीत भांग्यामारुती व सोमेश्वर येथें गटाराजवळ बसून आचारी-पाणक्ये गांवांतील कुटाळक्या करीत त्यावरून)

गटरफटर—न खटरफटर, क्षुद्र गोष्टी, हलक्या-सलक्या वस्तूंचा समूह अनेक विरकोळ वस्तूंचा एकत्र साठा

गटरगावंज्या—वि (व) वाटेल तो पदार्थ (खावयास) व वाटेल ती परिस्थिति ज्यास चालते असा बिनतक्रारी (माणूस)

गटागट-टां, गटाट-टां—क्रिवि भराभर, दसदसां, मटमटा गपगपां गटगटा पहा (क्रि० पिणें, खाणें, गिळणें) 'गटागट गोळे मार म्हणजे लौकर जेवण होईल ' [ध्व]

गटाणा—पु गरगोळा पहा (क्रि० करणें, करून टाकणें) [ध्व गट+दाणा]

गटाणा—घाटा, घाटाणा पहा

गटापर्चा—पु मलाया द्वीपकल्पांतील एक झाड, याच्या रस आटवून त्याचा पांढऱ्या रंगाचा केलेला रांधा हा पाण्यात शिजविला म्हणजे लवचीक बनतो व वाळविल्यावर पुन्हां कठिण होतो याच्या चाकूच्या मुठी, हातातील काठ्यांच्या मुठी, ठसे वगैरे करतात [मलाया–गटा=डिंक+पर्चा=एक झाड]

गटुंगा, गटुणा-ना—वि ठेंगणा पण मजबूत, लहान आकाराचा पण सदृढ [गट्ट]

गटोळा—वि गोटोळा, वाटोळा, गोलाकार [गोटा]

गट्टट—गट पहा

गट्ट—वि गटुणा पहा

गट्टंपट्टं, गट्टापट्टा, गटापटा—गटपट पहा

गट्टा—पु १ गट अर्थ १, २ पहा. २ गट्ठा. ३ (क) गड्डा पहा

गट्टाण—न (गो) गठडी, नाश [गट्ठा]

गट्टी—स्त्री १ दाट मैत्री, सलगी, परिचय २ निकटसंबंध, एकी, एकत्रपणा, संघ, समुच्चय, जमावाची स्थिति गट अर्थ १ पहा (क्रि० करणें, मोडणें) [गट, का गट्टी]

गट्टू—पु १ (खा.) गड्डू, अरुंद तोंडाचें पाणी मावेल असें पितळी भांडें २ (विद्यार्थ्यांचे काम) मांदीच्या डाक्यावरील टोपण खिळा –वि ठेंगणादुबळा पण मजबूत, पुष्ट [गट]

गट्टेछोड—वि मालाचे गठ्ठे सोडून आंतील माल चोरणारा –शर [गठ्ठा+हिं छोडना=सोडणें]

गट्टया—गव्या पहा.

ग(गं)ठडी-डें—स्त्रीन १ गाठोडें, लहान मोट, गठ्ठा (कापडचोपड, विरगूटपांघरूण इ० चा) २ लहान गाठोडें, पुरचुंडी (एखाद्या वस्त्राच्या पदरांत थोडेसे रुपये, धान्य, गोटे, चुनखडी, खारीक इ० बांधलेली) ३ (ल) गुप्त द्रव्य, मालमत्ता, भांडवल, पुंजी, संग्रह ' त्याच्या बापाच्या वेळची गठडी होती म्हणून ठगा मारीत होता ' ४ (ल) दारूच्या अमलांत किंवा मूतबाधेनें किंवा इतर प्रसंगीं हातपाय पोटाशीं घेऊन निश्चेष्ट, गाठोड्या प्रमाणें पडलेला माणूस ५ गठ्ठा, बांधलेली वस्तु पार्सल [सं ग्रथ्, प्रा गंठ हिं गठड़ी] (वाप्र) **०उपटणें-उचलणें-पार करणें-लांबविणें**–दुसऱ्याची मालमत्ता घेऊन पळणें, अपहार करणें **०करणें-बांधणें(हातापायांची)**–१ हातपाय पोटाशीं घेऊन पडणें, पाडणें २ एखाद्याचे हातपाय एकत्र करणें, मोट बांधणें ३ मंत्रानें एखाद्याच्या हातातील शस्त्र काढून घेऊन त्यास हतबल करणें, बांधणें, शक्तिहीन करणें ४ गोंधळविणें, निरुत्तर करणें, कुंठित करणें, पराभव करणें (वादविवादांत). **०पुरणें**–द्रव्य पुरणें **०होणें-वळणें**–१ गुंडाळलें जाऊन गठ्ठा होणें, हातपाय एकत्र होऊन बांधलें जाणें २ शक्तिहीन, निराश्रित होणें, लोळत पडणें, कुजणें (ताप इ० मध्यें) ३ मरणें

गठण—स्त्रीन (संगीत) मृदंग वाजविण्यांतील एक प्रकार, ताल **०गाठणें-गठणास आणणें**–आपल्या उद्देशाशीं अथवा विचाराशीं मिळतें करणें, जमविणें **–णास येणें**–उद्देश, विचार, परिणाम यांच्याशीं मेळ पडणें, पाडणें, पटून घेणें [सं ग्रथन, हिं गठना]

गठणें—उक्रि (वे) वेढणें, गुंडाळणें [सं ग्रथन]

गठली-ळी—स्त्री. गठडी पहा

गंठया—पु गडा, सोन्याचा मणी, हळकुंड व घोंगडीची दशी बांधलेलें कच्चें सूत –बदलापूर २१२ [सं ग्रंथी]

गठळ—वि अव्यवस्थित, गबाळ, गढळ पहा.

गठळी—स्त्री १ गुडी २ गुरफुनी (सुतामधील) [गांठ]

गठ(ठो)ळें—न गठडी-डें पहा

गठाण—स्त्री (व) मोठी गाठ, गाठोडें, आवळलेला बोजा 'कापसाच्या लाख गठाणी गाडावर चढल्या ' [सं ग्रथन]

ग(ग)ठीछोड—वि १ (गांठोडें सोडणारा) गाठोडें सोडून चोऱ्या करणारा, भामटा, गुप्त ठेवा चोरणारा, चिल्हर भाइल (चोर) 'गठीछोडे द्रव्य सोडिती। नाना आळकार काढिती।'–दा ३ ७ ५० २ (उप) कृपण, कद्रु, जो आपला पैका, मालमत्ता फार जपून ठेवतो तो [हिं गठी+छोडना]

गठोळी—स्त्री १ पुरचुंडी, ल्हान गाठोडें (कपडे इ० चें) २ (क) गुठळी [गुठली, गांठ, प्रा गंठिअ]

गठ्ठ—वि १ घट्ट, आटस गट्टद, बांधेसूत (शरीर) २ मासल, गोंडस (अवयव)

गठ्ठा—पु १ विंडा, पिंड, बांधलेला मोठा बोजा (कापड इ० चा), बोजा, भारा (लांकडें, पान याचा), (सामा) घट्ट आंवळलेलें ओझें २ (क) गट 'अकस्मात भलतेकडून पाच दाहाशें, दोनशें असे गठ्ठ्यांनीं शिरून शत्रूस दुभग करावें ' –मराचियोरा ५५ ३ लचका, घट्ट गोळा, लगदा (मुरबा, दहीं याचा) ४ (ल) भांडवल, पुंजी, द्रव्य, मालमत्ता ५ पखवाज किंवा तबला आवळण्याचा, वादींत घातलेला ल्हान लाकडी ठोकळा हे ३ इंच लांब व दीड इंच घोल असून सुमारें आठ असतात हे खालीं–वर केल्यामुळें तबल्याच्या स्वरांत चढउतार होतो [सं ग्रथ, प्रा गंठ, तुल० का गट्टी]

गठ्ठी-ठ्ठू—गठी-ठ्ठ पहा ०चोर–वि भट्टल चोर, गठी छोड अर्थ १ पहा ०जोड–वि (गांडीशीं गाठ घालणारा) कद्रू, पैसे राखणारा गठीछोड अर्थ २ पहा

गठ्या—पु १ कवड्याच्या खेळांतील फेंकण्याची मोठी कवडी, कवडा, पसा २ गठ्ठा पहा ३ (अशिष्ट) शिस्न, पुरुषाचें इंद्रिय ०गोंधळ–पु १ (ग्रा अशिष्ट) वरफैली प्रकार जातीमध्यें किंवा स्त्रीपुरुषामध्यें अनिर्बंध व्यभिचार, अगम्या गमन, गोत्रगमन २ (ल) घोंटाळा, गोंधळ, सावळागोंधळ, सबगोलकार [गठ्ठा]

गड—पु (व) गायवाडा, गोठा

गड—स्त्री अडचण, घोळ, उपद्रव, संकट, अव्यवस्था निकड, आणीबाणीची वेळ (क्रि० येणं लागणं, पडणें, वारण टळणें, चुकणं, सरणें, टाळणें, चुकवणें, सभाळणें, सारणें) [सं गड=अडथळा] सामाशब्द– ०खळ–न पेंच ल्चाड, उपद्रव अडचण –वि (राजा) वर्चस्व किंवा प्रावीण्य मिळण्यास कठिण (एखादी गोष्ट), अजिंक्य (किल्ला), वडा तुटलेला, धोक्याचा, उभट चिकट (रस्ता), घोंटाळ्याचा, गोंधळाचा, आतिदायक, क्लिष्ट, गूढ (पुस्तकांतील विषय, वाक्य) ०खाप–स्त्री (ना) अडचण, संकट, गडाटर ०संद्–ध–स्त्री १ निकडीचा प्रसंग, जरूरीचा वेळ किंवा हंगाम २ निकड, तातडी, ताण, भेट, धांगर (एखादें काम, गोष्ट याचें) (क्रि० होणें, पडणें, येणें, लागणें) 'मला दोन रुपयांची गडसद आहे 'कामाची मोठी गडसद पडली ' ३ अत्यंत समयोचित प्रसंग, अत्यंत जरूरीचा, उपयोग होईल असा निकडीचा हंगाम किंवा वेळ 'हा तों गडसंदीचा ठाव।'–तुगा २२७८ (आपटेप्रत) 'ही रुमाची गडसद आहे, लग्न करून घ्या ' ४ (व्यापक) अडचण, संकट, कचाट ५ अडचणीची व धोक्याची जागा 'एवढी दहा कोस गडसद ओल्हांडली म्हणजे भय नाहीं ' ६ आणीबाणीची जूट, संकटाच्या वेळची एकी 'ते गडसंधीचे येती समस्त । सप्रामासी।'–शिपु १ १७ ११० गडसंद असेंहि रूप आढळतें पण तें अशुद्ध आहे

गड–पु किल्ला, दुर्ग (मुख्यत्वें डोंगरावरचा) 'ढेंकणासी बाज गड । उतरचढ केवढी ॥'–तुगा ३२६४ २ (गो) उभ्या चढावाचा डोंगर, पहाड [प्रा गड=दुर्ग] म्ह० १ गड बांका नसावा पण गडपती बांका असावा २ गड घेववेल पण बायको धववत नाहीं सामाशब्द– ०करी–पु. १ किल्ल्यातील नोकर, शिपाई २ गडाचा बंदोबस्त करणारा, गडावरील अधिकारी ३ (क) महाराच्या हातास लचा माणूस 'गडकऱ्यानें हत्तीची उमेदवारी बरोबर केली नाहीं ' ०कोट–पु किल्लाकोट, (सामा) गड, किल्ले 'गडकोटविरहित जें राज्य त्या राज्याची स्थिति म्हणजे अभ्रपटलन्याय होय ' –मराआ २६ ०कोन–पु पुढें आलेली टेंकडी –दार ०घेणा–वि (किल्ला सर करण्याइतका) कठिण, असाध्य, दुर्घट [गड+घेणें] ०निविसी–निसी–स्त्री गडनीस याचं काम किंवा हुद्दा [गड+फा नवीसी] ०नीस–पु किल्ल्यावरील हिशेबनीस [गड+फा नवीस] ०पति–पु किल्लेदार, किल्ल्यावरील मुख्य अधिकारी, हा गडावरील चौकी, पहारा इ० च्या बंदोबस्ताचेहि काम पहात असे ०वई–पु गडकरी, गडाच्या कामाला योग्य अधिकारी 'एका घरच भाऊबंद एक, दोन तीन आहेत आणि इतकेही गडवई तर त्यास किल्लेच मामले सांगावेच लागतात ' –मराआ २८

गंड—पु १ तोंडाची कानशिलासह एक बाजू गालफड, गाल 'श्रीकुंडलमंडित गंडस्थलित बाहुरम्य सरळ।' –रामजन्म कटिबंध २ (शिवराम कविकृत) २ हत्तीचें गंडस्थल, कुंभस्थळ ३ (ज्यो) विष्कंभादि सत्तावीस योगांतील दहावा योग त्यावरून ४ (ल) जोर, उग्रता, वेग, आवेग, सपाटा (रोग, पाऊस, वादळ खरूज याचा) ५ (ल) गर्व, आढ्यता, अहंकार, फुशारकी

(क्रि० मोडणें, जिरवण) ६ कांहीं विशिष्ट धंदेवाईकास तिरस्कारार्थी त्याच्या नावाच्या शेवटीं जोडावयाचा प्रत्यय जसन्हावगड (=न्हावी), तेलगड (=तेली), वाणगड (=वाणी) जोसगड (=जोसी) इ० तसेंच कुणब्याच्या नावानाहि जोडतात (प्राकृतात गड म्हणजे नापित (न्हावी) असा अर्थ आहे तेव्हां त्यावरूनहि तिरस्कारार्थी शब्द बनला असेल) —नपु गल्ल केस्तूड 'मी सर्वज्ञु एकुचि रुद्धु। ऐसा गर्वतुटीगडु। घेऊनि ठाके।' —ज्ञा १३ ७१७ 'तुझें माया शृंग पूर्ण तीक्ष्ण। तुज ऋष्यशृंग अभिधान। आमुचे हृदयीं गड तीक्ष्ण। गडऋषि जाण आम्हांसि म्हणती।' —भारा बाल २ ३० [स] सामाशब्द— ०खोल-पु पाण्याचा गळा, गडखोल ०गूळ-(प्रां)गळगुंड पहा ०मंडल-न (काव्य) गड अर्थ १ पहा 'बोतिली राशीमित्र गाळून। गडमंडळीं प्रभा पूर्ण।' ०स्थळ-न गड अर्थ २ पहा 'गडस्थळींच तेज अधिक। लखलखीत दोन्हीं भागीं।' —स्वप्न३५

गंड—न गडांतर, मृत्युभय 'षोडशवर्षांतिक गंड सम जोनि।' —आमा ३४

गडक—वि गरक पहा

गडकन-कर—गटकन-कर पहा

गडका-खा-खी—पुस्त्री १ (राजा) फळें, फुलें तोडण्याची लाकडी आकडी गरखी पहा २ (उपहासानें) उंच व सडसडीत स्त्री —वि गिऱ्हाइकास चतुरतेनें आपल्या दुकानीं ओढणारा (वाणी इ०)

गंडकी—स्त्री १ नेपाळात उगम पावणारी एक पवित्र नदी २ गडकी नदींतील शिळा, शाळिग्राम मूर्ती, सोनें पारखण्याची कसोटी इ० 'रत्नपारखियांच्या गावीं। जाईल गडकी तरि सोहावी।' —ज्ञा १३ ३१९ ०शिळा-स्त्री गडकी नदींतील दगड, शाळिग्राम 'तारक तुल्य स्वधर्म गुरुमती गडकी शिला घा है।' —मोवन ५ २९

गडगंच गडगच्च-च्चा—क्रिवि दाटीनें चेंगराचेंगरीनें, भरपूरपणें पुरेपूर, विपुलतेनें ०आभाळ भरणें किंवा अंधार पडणें—ढगाची गर्दी होणें, पूर्ण काळोख होणें

गडगच-ज—स्त्री अतिशय वैपुल्य, भरगच्चपणा मोठी दाटी, गर्दी (वस्तूची) —वि १ गच्च, दाट लोकवस्तीचें (धन धान्यादिकांचा) भरपूर पुरवठा असलेलें, चांगलें पोसलें जाणारें, सुखवस्तु (गांव घर, पात्र) २ पुष्कळ, रगड, भरपूर (मेजवानींतील वस्तु पदार्थ) ३ पूर्ण समग्र, भरपूर बहरता (सरजाम स्वारी, आटाळा) ४ ऐवजदार श्रीमंत ऐपतदार (व्यापारी) ५ गंभीर, गाढ (झोंप) ६ (सामा) अलोट पुष्कळ, पुरून उरण्याजोगें 'घरीं गडगज आहे मग नोकरीची फिकीर कशाला।' [गड्डा+स गज=माप]

गडगच्च—पु चेंपाचेंपी, दाटी, निबिडता (लोक, अभ्रें, धूळ, वस्तु वगैरेची) (क्रि० जमणें, मिळणें, येणें, मोडणें, विरणें) जास्त स्पष्टीकरणार्थ गरगशा पहा [गड्डा+गच्च?]

गडगज—वि (गो) फट न ठेवता गच्च सांधलेला(सांधा)

गडगंजा-ज्या—पु (व) घोंटाळा, अव्यवस्था, गर्दी अर इ श्रीमंताच्या घरच रम या गडगजात तुझ धोतर कुठे सांपडायला गेलं?' गडगच-ज पहा

गडगड डा—क्रिवि घडघड, करकर इ० आवाज होऊन (मेघगर्जना, गाडी, खगारा इ० चा), पोटांत वाजणाऱ्या आवाजाप्रमाणें 'कडकड शब्द उठाला, गडगड गगनांत खाव जों चिरला।' —रामवडव-मोरोपंतचरित्र (प्रस्तावना) [ध्व स गड्=वाहणें (द्रवपदार्थ), प्रा दे गडयड=गडगडाट]

गडगड-डी—स्त्री गुरगुर, खरखर, घडघड, गडगडाट, गर्जना

गडगडणें—अक्रि १ गडगड शब्द होणें, धडधडणें, गुरगुरणें, कडाडणें (मेघ, गाडी इ०) 'आज दोन दिवस गडगडतें आहे' २ मोठी गर्जना करणें, ओरडणें (वन्य पशु इ० नीं) 'वाटेसी गडगडतो व्याघ्र। योढती जैसे अन्नाचे भार।' ३ गडगड शब्द करीत खालीं पडणें, गडगडत खालीं येणें ४ मरणें ५ (ल) अधिकारच्युत होणें 'फडणीस अधिकारावरून गडगडले होते' —अस्तमा ३५ ६ (अकर्तृक) पोटांत गुरगुरणें, आवाज होणें [ध्व गड! गड!]

गडगडाट—पु (गडगडचा अतिशय) मोठी गर्जना, खडखडाट गुरगुर, करकर, गडगड शब्दांचा समुदाय 'मेघांच्या गडगडाटापुढें ऐकावयास येत नाहीं' [ध्व]

गडगडा धोंडा—पु गोलाकार, ओबडधोबड दगड, गोटा, धोंडा गडगडत जाईल असा दगड

गडगडावणें—क्रि १ (गो) मुग चणे वगैरे पाटावरून खालीं तिरकस लोटून निवडणें २ नारळाचा कीस बारीक करणें

गडगडी—स्त्री (बडोदे) पाणी काढावयाचें लहान लोखंडी चाक खराडी, पुली गडगडो-पु (गो) लहान पाणरहाट [ध्व]

गडगडेप—न (गो) गडगडाट

गडगणे(ने)र—न केळवण लग्न, मुंज यांच्या पूर्वी होणारा एक समारंभ (वधू किंवा वर यांच्या स्वतःच्या) घरीं थाटानें मेजवानी करून आप्तांस जेवण्यास घालणें, तसेंच हे आप्तेष्ट (वराला किंवा वधूला) आपआपल्या घरीं मेजवानी करितात ती यांत भोजनोत्तर घरचा आहेर देतात हा लौकिक प्रचार आहे, याला शास्त्राधार नाहीं [गडू+नीर=पाण्याचा तांब्या व पाणी यावरून]

गडगर्ज—पु मोठी गर्जना 'मेघ गर्जती आकाशीं। तैसा गर्जोसी गडगज।' —एरुस्व ८ १८ —वि प्रसिद्ध 'गडगज

बधमोक्ष पाही। नादती नवायीं हरि घोळे।' –एभा १८ १३७

गडगर्जना—स्त्री मोठी गर्जना, गडगर्न 'येऊनि नाना मेघ पडळें। गडगर्जना गगन हाणोळें।' –एभा ११ ४०९

गडगप—क्रिवि हरवलल्या, गैरविल्ह लागलेल्या, गहाळ झालेल्या, गिळकृत केलेल्या, दडपलेल्या, खाल्लेल्या स्थितींत

गडगळ-ळी, गडंगळ-ळी—वि ओबडधोबड व गोल सर, खडबडीत व ओपळहुर्ता, कसाबसा, आवडधोबड तोडल्ला, फोडलेला (दगड, खडक)

गडगा-घा, गडगें-घें—पुन १ दगडाची ओबडधोबड रचलेली ताल, भिंत, ढीग २ (कों) बाघ, बधारा ३ (अलि बाग) पार, चौथरा

गडगा, गरगा—पु (प्रा) खड्डा, वीळ, खाच [स प्रा गड=खाच, खदक]

गडगिळ्या-गीळ—वि गिळकृत करणारा, गडगिळया गटगीळ पहा

गडगूप—पु बुध्याला अनेक ताटें फुटणारी जोंधळ्याची एक जात

गंडगूळ—न गळगुड पहा

गंडगोळ—स्त्री १ उखळी तोफ, गरनाळ २ लाकडी गाठाळ ओंडा ३ (ल) गिड्डा व घट्टाकट्टा माणूस, वेडौल व जाड आणि मोठी वस्तु

गडण-णी—स्त्री मत्रीण, सखी 'न ल्गा गडणी आम्हा तैश्या।' –तुगा ३२१ 'निर्दय नसुन मन निष्ठुर केले प्राणस ख्यानो गडणी।' –पला ४ १४ [गडी]

गडणें—अक्रि १ आत शिरून पुरला जाणें, गाडला जाऊन आच्छादित असणें २ (ल) मग्न चूर असणें, ग्रासलला असणें ३ कायम होणें, चिकटणें (कचेरीत, कामधद्यात) ४ परिचय ओळख होणें ५ (मुलांचा खेळ) एका बाजुकडे असणें खळ गडी होणें ६ तग, घट्ट बसणें (वस्त्र) [स गाढ, म गाडणें ?]

गडत-द—न गर्द कालोखी, दाट अधारी (क्रि० पडणें, येणें) 'डोळ्या गडद पडे मारी।' –परमा १० ९४ –क्रिवि १ दाट, घोर, निबिड, विट्ट (काळोख) २ गाढ, चूर, घोर (झोंप, अभ्यास, अमल, धुदी, कामकाज) ३ घन, गर्द, दाट, निबिड (जगल, अरण्य) ४ एकसारखा, सततधार, मोठा जोराचा (पाऊस) ५ काळा कुट्ट, घनचक्कर (ढग, अभ्रे), ६ दाट, भडक (रग) [फा गर्द=धूळ]

गडत-द—वि मृतप्राय, नष्टप्राय, मालवलेला, हरवलेला, अदृश्य, अमर्दी नाहींसा झालेला, बुडालेला, पुरलेला, गिळकृत, दडपलेला, लयास गेलेला, कत्तल केलेला [अर गरत]

गडत—वि (व) गाडलेलें

गडद—स्त्रीन खाण, पोखरण, खड्डा, अडवीतिडवी खाच, खळगा [स गर्द=खदक]

गडदणें—उक्रि जमिनींत पुरून ठेवणें, लपवून ठेवणें (वस्तु, पैसा इ०) 'कोणी मागेल म्हणून भाईं होतीं तीं गडदून टाकलीं' [हिं गाडना, म गाडणें]

गडदन—न (प्र) गरदन, गर्दन, मान [फा गर्दन्]

गडदम—पु (कु) एक जातीचा मासा

गडद(ध)र-रा—स्त्रीपु १ (प्रा) ओबडधोबड व मोठा खळगा, खाच 'गारीं आणी गडधरा।' –दा ५ १ ३७ २ माड, विहीर [स गड=खाच+दर]

गडदा—पु १ खड्डा, गडद गडदर पहा २ (ल) पोट.

गडदु-धू—पु १ दाबण्याकरिता ठेवलेलें वजन, जड ओझें, बोजा २ (ल) भार, ओझें, बोजा, आवश्यक कर्तव्य, जबाबदारी, आपल्या वाडवडिलांच्या किंवा आपणापूर्वी होऊन गेलेल्या अधिकाऱ्याच्या मागील उदाहरणाप्रमाणें पाळण्यासारख्या वहिवाटी किंवा सस्कार अथवा नेमणुकी –वि बळकट, घग्मुठ लड्ड धडधाकट, धिप्पाड, घट्टपुष्ट (माणूस, जनावर) २ मोठाड, दांडगा, रपाटा, भरभक्कम (वजन, वस्तु, ओझें) [गड्डा] (उरा, र) ०रचून ठेवणें–एखादें मोठसकट उपस्थित करून ठेवणें

गडप-ब—वि बेपत्ता, नष्ट, अदृश्य, गिळकृत, अतरलेल्या स्थितींत, सापडावयाची नाहीं किंवा केव्हांहि बातमी लागावयाची नाहीं अशा स्थितींत अथवा जागेंत, ठावठिकाण लागणार नाहीं अशा प्रकारें ०करणें–दडपून टाकणें, लाटणें दाबणें, गिळकृत करणें 'का पाठवितों, कळत जरि करिल व्यूह नट गडप यातें' –मोद्रोण ११ ५६ 'त्या कारकुनानें त्याचे दोन हजार रुपये गडप केले' [अर घर्ब=गुप्त होणें]

गडबड—स्त्री १ धादल, दगल, धामधूम घोंटाळा २ हुल्लड, दगा, कोलाहल, कल्ला, गलबला ३ घालमेल, अव्यवस्था, मिसळ, भेसळ, बिघाड 'याच्या कागदपत्राची सारी गडबडच दिसते' ४ चलबिचल, एकाग्रता नसणें, व्यग्रता (मनाची) 'मी गडबडींत होतों म्हणून ऐकिलें नाहीं' ५ धांदल, तिरपिट, तारांबळ, उतावीळ, घाई, गर्दी ६ (ल) बड, दगा ७ (ल) दबावाचें, धावरून सोडणारें भाषण किंवा व्यवहार 'अरे जा! एवढी तुझी गडबड कशाला पाहिजे! अशा गडबडीला कोणी भीत नाहीं' [ध्व] ०गुंडा–पु १ (एखादा सस्कार किंवा काम) उतावळीनें व अव्यवस्थितपणें करणें २ महानुभावपथांतील समास हा शब्द लावतात (कारण तो चटपट उरकून घेतात असें म्हणतात) 'भक्ति आणि भावार्थाचा गडबडगुडा केला। एकाजनार्दन पायीं मानभाव झाला' –भज ४१ ३ पुन्हा पुन्हा जमीनीवर लोळण

घेणे, गडबडां लोळणें (लहानमुलानें रडताना), ४ लोळण्याचा एक खेळ ५ गुप्त व गूढ प्रकारानें घात करणें, पैसा खाणें, लाटणें दाबणें ६ घोटाळा, घालमेल करणें, विस्कळितपणें विवरण करणें, अव्यवस्थितपणें आणि घाईघाईनें उरकलेलें काम, 'एका घटकेंत त्याचा गडबडगुंडा करून भटजी निघून गला ' ७ (व) सावळागोंधळ ८ व्यभिचार 'याणें केला गडबडगुंडा।' -राला ७४ [गडबड+गुंडा=गोळा] ०सडबड-स्त्री गडबड द्वि ०करणें-(काम चांगलें होतें किंवा वाईट होतें इकडे लक्ष न देता) गडबडीनें कसें तरी उरकणें

गडबड —स्त्री (हमाली) खाचखळग्याची, उचपखल खडबडीत जमीन, खडबड पहा

गडबडणें—अकि १ गडबड होणें, गोंधळणें, घोंगाळा, गलबल घाइल उतावीळ, तारांबळ, आवेश यांनीं युक्त होणें गडबड पहा 'गडबडलें सुर गेले सत्याच्या नायका पुसायातें।' -मोमन्न ३ ५९ पेंढाऱ्याची आवई ऐकताच गाव गडबडला' २ गमावणें हरवणें. 'या रुमालातली चिठ्ठी गडबडली' ३ गैरविल्ह लागणें, अव्यवस्थित होणें विस्कटणें 'पोथी गडबडली आहे ती लावितों' ४ गडगडत, ठणठण, खडखड आवाज करीत खालीं येणें, उलथेंपालथें होणें, कोसळणें, ढासळणें, 'घाय गडबडती घोंडे।' -ज्ञा ७ ८० ५ गडबडा लोळणें, लोटांगण घालणें, लोळणीवर लोळण घेणें 'दखोनि राघवपदाब्जरजास वाटे। लोटांगणीं गडबडी सुख फार वाटे।' -वामन, भरतभाव ६० ६ चित्त व्यग्र होणें भ्रमणें ७ ठरल्याप्रमाणें काम न होता बिघडून भलतेंच होणें ८ मरावयाच्या बेतात येणें 'कालच तो गडबडला होता पण मात्रेनें शुद्धीवर आला'

गडबडव(वि णें—उकि घाईघाईनें (काम) उरकणें, करणें, धादलीनें व अव्यवस्थितपणें करणें [गडबडणें, याच प्रयोजक]

गडबडा—क्रिवि अस्ताव्यस्तपणें, दु खानें, गडबड शब्द होईल अस जोरानें क्षयाक्षानें (लोळणें) 'गडबडा धरणीवरि लोळते। वदवती न कवीसहि लाळ त।' -वामन भामाविलास ४ (नवनीत पृ ९९) पोटांत कळ उठताच गडबडां लोळू लागला [गडबड]

गडबडाध्याय-पु गोंधळ, घालमेल, भ्रष्टाचोटाळा

गडबडाट—पु. अतिशय गडबड, कमालीचा घोंटाळा, आरडाओरड, मोठा गोंधळ [गडबड]

गडबडी—स्त्री गडबड, धादल, घाई धांवपळ, घोळ, दंगा [गडबड]

गडबड्या—वि १ धांदरट घालमेल्या, उतावळ्या २ व्यग्रचित्ताचा, चपल उद्योगी, खटपट्या

गडभेर-भैरव-भेरी—पु १ एक प्रकारचा काल्पनिक पक्षी २ गडा (पशु)

गडमाळा-ळा—स्त्रीमव मानेस गळवें होण्याचा एक रोग, कफ मेद हे दूषित होऊन काख खांदा, मान, गळा व अडसंधी या ठिकाणीं सावकाश पिकणाऱ्या गांठी होतात यावर कांचनाच्या साठीचा काढा, सुंठीचें चूर्ण घालून पिणें, अथवा वायवर्णाच्या सालीचा काढा दूध घालून पिणें म्हणजे गडमाळाचा नाश होतो -योर २ १५१

गडमृग—पु गेंडा पशु [स गडक, गड+मृग]

गंड(डे,टी—स्त्री १ सोललेल्या उसाचे (जोंधळ्याचेंहि) पेरें, कांडे तुकडा, कर्वा (तोंडात मावण्याइतका) २ लुगडें इ० वस्त्राच्या पदरावरील ३।४ पट्टे किंवा फुल्या, अशा तऱ्हेचा काठ ३ लहान तुकडा, चिलपी (लाकडाची, धातूच्या कांबीची) [प्रा गडीरी=उसाचा तुकडा, तुल० स गड गडिका=लहान गोटा, खोड] ०पदर-पु ज्यात जरीच्या आडव्या दोन पट्या आहेत असा पदर, गडेरी पटटी ०दार-वि 'गडेरी नक्षी (काठ, पदर) असलेला ०गोफ-पु फुल्याच्या आकाराचा गोफ 'लाल पदर आम्हीं हातीं घरितो। गडेरी गोफातें विणितो।' -मसाप २ ३०

गडरी—स्त्री (गो) तिरपिट, भ्रधा, गडबड, हवेल्डी

गडलगप—विक्रिवि १ हरवलेला, गेलेला, अदृश्य २ हरवण्याच्या, ख ऊन फस्त करण्याच्या, गहाळ होण्याच्या स्थितींत असलेलें [गडत+गप्]

गडवा—पु १ विशिष्ट आकाराचें धातूचें भांडें, खालीं वर आवळ व मध्यें फुगीर तांब्या, गडू २ (व) तांब्याच्या आकाराचें मडकें, (उत्तरहिंदुस्तान) गाणाऱ्या व नाचणाऱ्या स्त्रिया जो डोक्यावर पाण्याचा कलश घेऊन रंगपंचमीस थोरा मोठ्याकडे जाऊन बक्षीस मिळवितात तो तांब्या [गडू]

गंडविणें—अकि फसविणें, लुबाडणें, घोळांत घालणें, तोटा आणणें, गंडा घालणें [गंडा]

गडस—वि (अशिष्ट) १ अनैसर्गिक कृत्य विपरीत संभाग करवून घेणारा, त्यावरून २ (ल) दुबळा, निर्बळ [गांड]

गडस—गोंडस पहा

गंडसगोळा—पु टेंगूळ, उठाण, अवाढ्य गांठ, गोळा (शरीरावरील किंवा कापूस भरलेल्या रजई इ० वरील)

गंडसूची(करण)—न (नृत्य) पाय सूची करून त्याच त्याच पायाच्या बाजूचा भाग उंच करणें, उजवा हात वक्ष स्थलावर ठवणें डावा हात वक्ष स्थलाच्या बाजूस वांकडा करणें

गडा—स्त्री (कु) झाडावरील पानें, फुलें काढावयाची आंकडी गडका-खा पहा

गडॉ—पु (गो) गडी, सोबती (शाळेतील) [गडी]

गंडा—पु १ चौकडी, चारांचें परिमाण (पयडपा, पैसे यांतील), चार करडयांचा एक गडा होतो गडा हें पूर्वी चलन असे, हिशेबांत याचा उपयोग करीत २ वस्ताद (गायन, नृत्य, मत्र, जादू यांचे) लोक शिक्षणारंभीं आपल्या चेल्याच्या किंवा शिष्याच्या उजव्या हाता॰या मनगटास (किंवा घोटास, गळय त) जो दोरा बांधतात तो (क्रि॰ घालणें, करणें, बांधणें) ३ घोडयाच्या गळयांत बांधलेली काळया सुताची (तींत आणीक काहीं वस्तू किंवा अलकार घातलेली) दोरी ४ भूतबाधा, रोग इ॰ नाहींसा करण्यासाठीं मनगटास किंवा पायाचे घोटयास बांधा वयाची अभिमंत्रित दोरी ५ काशीच्या काळभैरवाचा प्रसादाचा काळया रेशमाचा, मनगटांत बांधावयाचा दोरा ६ (मइई) चौपट सख्या 'रस(म्हणजे तीन) गडे =बारा सख्या (ग्राम्र) ॰घालणें चढविणें-(ल) १ भारणें, भुलविणें, फुसलावणें, मोह किंवा भुरळ घालणें २ (सामा) ठकविणें, फसविण, झुलविणें, पसे काढणें **गडारणें**-सक्रि गडा घालणें पहा सामाशब्द-॰नाडा-दोरा-पु गडा अर्थ २, ३, ४ पहा ॰पट्टा-पु घोड्याच्या डोक्या वरील व गळयातील अलकार 'गडापट्टा गेदजोडया रेशमी फुदणी लाऊन तिला।' —पला ४ २१

गंडा—पु घोडयाच्या स्वारीचें सामान, खोगिराचें एक उपकरण

गडाड—पु १ मोठा गडगडाट, गर्जना, घडघडाट, गलबला इ॰ [ध्व गड] २ आवेश, उत्साह 'अभ्यासाच्या गडाडीं। प्राण खवळल्या कडाडीं।' —एभा १४ ४३० —वि १ अति शय चढीचा, उभट, मोठ्या उतरणीचा (उतार) २ खोल 'ये नदिचें पाणि गडाड।' —पच ४ ९ [ध्व] **गडाडणें**-अक्रि (काव्य) १ गडगडणें, घडघडणें, गरजणें, गाजणें, गुरगुरणें घुमणें (मेघनाद गाडा, जनावर, पोट) 'होऊ पाहे खडखड गगन गडाडलें।' २ (सकेत) मरणें, कामावरून बडतर्फ होणें, फसणें, मोडणें, ढांसळणें (वेत, कट) [ध्व गड]

गंडात, गंडांतर—पुन (ज्यो) १ अनिष्ट काल ग्रहदशा कुयोग २ (गंडांतर) अपमृत्यु जिवावरचें दुखणें भयकर धोका अघोर अरिष्ट, निकट आलेलें सकट, अशुभसूचक भावी घटना भयदायक दशा, आपलें अस्तित्वच नाहींसें होतें कीं काय अशी भीति उत्पन्न करणारें सकट (क्रि॰ येणें जाणें चुकणें टळणें वारणें, निवारणें, उडणें). 'सव द्वादशवर्षी मृत्युचिन्ह। गडांतर घोर होतें।' —शिलि ११ १५७ 'विविधज्ञान विस्ताराच्या दैव दुर्विपाकामुळें त्याच्यावर अनेक गडातरें आलीं' —विवि

गंडार—स्त्री (व) सोंगाचें भजन, ललित 'कालची गडार चांगली होती'

गंडारणें—अक्रि (कु) (तारुण्याचा) उन्माद येण [का गडा=शक्ति, बल, नवरा]

गडाला—पु (प्रा) १ ओबडधोबड राड्डा, भोंक, खाच २ (ल) अवघड काम, घोटाळयाचें प्रकरण, जिकीरीचें कार्य [रा गड=खदक, खडयळा]

गडाविणें—उक्रि मित्रभाव दाखवून बळविणें, लाडीगोडी लावणें, भुरळ घालणें, फुसलाविणें, गण्डविणें (नेहमीं वाईटअर्थी प्रयोग) [गडी=मैत्री]

गडि(डी)ण-णी—स्त्री गडणी, सोबतीण, सखी, मैत्रीण 'गडिण वडिल भोळी स वळी रम्य लीला।'—हरिराजकृत मुद्गलाचार्य विरचित रामार्याचें भाषांतर ८२ 'मग बोलाऊन आपल्या गडिणी।' —भवि २२ ४८ [गडी (स्त्री) तुल॰का गडणिसु= एकत्र करणें]

गंडिया—पु १ षढ, हिजडा, नपुसक २ गाव्या, एक शिवी (निदेनें) अपराक्रमी, दुर्बळ माणूस म्हु॰ गावचा गडिया तो सासुबाईचा दसपाडिया' [गाड]

डियागडणी—स्त्रीअव मैत्रिणी, कुमारिका, सोबतिणी, सख्या —हसापनीति [गडीणचें अव +गडिया, ही द्विरुक्ति]

गंडियेरी—स्त्री गडेरी, उसाचा कर्वा, गडरी पहा 'ले रे सगीत गुलाब गडियेरी।' —सगीत घोंटाळा ८

गडी—पु १ मनुष्य, 'आम्हीं ज्ञानी तुझ गडी' —विक ९५ २ हाताखालचा माणूस, हस्तक, बगल्या, आडकाम्या माणूस, मुलगा, छोकरा, माणूस, मोलकरी मजूर, चाकर इ॰ ३ सहचर सोबती, लागा (सहाध्यायी, गुरुबधु बगैबधु खेळगडी, एका धद्यातील सहकारी) मित्र 'भला माझा तू हस गडी राया।' —र १८ ४ (धरेवाचक शब्दाच्या पुढें) व्यक्ति, असामी, माणूस जसें —ब्राह्मण—भट—मुसाफीर—शिपाई गडी 'येताचि विक्रम त्वें श्रीहरीचा दयितदास वीर गडी।' —मोविराट ४ ८९ ५ खळातील भ गीदार, भाग घेणारी मडळी 'लगोऱ्याचे खळास दहाबारा गडी लागतात' ६ (सोंगटी इ॰ खेळ) भिडू जोडी दार —स्त्री (मुलें व अडाणी यात) मैत्री, सोबत, गट्टी पहा. (क्रि॰ धरणें, मिटण तोडणें, फुकणें) 'पुरे पुरे तुझी कान्हो गडी रे।' —मध्व १७३ 'यमे तुझें मी मोतीं ओंवून द्यायचा नाहीं, आणखी गडी फू करीन बर का?' —पकोघे [स. घट=जुळणें, एकत्र होणें, घर, घड, तुल॰ का गडियु=एकत्र आणणें] **गडियागडी**-क्रिवि दर, प्रति, प्रत्येक गडयास (सोबती सवगडी, माणूस) 'आणविल्या डांगा घेवोनिया का काठी। बसोनिया वाटी गडियागडी।' ॰माणूस-पु (सामा) मजूर, माणूस, हरकाम्या नोकर, चाकर

गड्डा-ड्डी—स्त्री पेंढी, जुडी (भाजी, गवत, काटया, फाट सांकूड) [का गड्डे, म गड्डा]

गडी—स्त्री गढी, भुईकोट ल्हानसा [गड याचें अल्पत्व] 'झाली उच उज्जनीची गढी ।' –ऐपो ४३४ गढी पहा

गडी-ड्डी—स्त्री (सोनारी, सा) चौकोनी दोन इंची घन किंवा सुमारें ४० ते ६० भारांचा ठोकळा, यास वाटघांसारखे ल्हान ल्हान खळगे असून त्यांत मण्याचें अर्धे गोल भाग ठोकून तयार करतात

गेंडी—स्त्री ल्हान चवू गिंडी पहा

गडींगंज—वि गडगंज पहा

गडीसीडी—क्रिवि कानाकोंपऱ्यांत, एकांतात 'गडीसीडी असावे ।' –सुत्रपाट ३५

गडु—पु गडमाळा, गलड रोग [स]

गडुवा—पु गडवा पहा.

गडू—पु पाणी पिण्याचें ल्हान भांडें, ल्हान तांब्या किंवा गडवा, चुम्बुली [स]

गंडू—पु दर्प, गर्व –शर [कडु?]

गंडूप—पु १ चूळ, घोट, गुळणा (क्रि० घेणें) २ चूळ खळखळावणें, खुळखुळ (क्रि० करणें), [स] ०पात्र–न तस्त, पिकदाणी [स]

गडे—सबो उद्गा वये! अग! सखे! १ लाडक्या माण साला–विशेषत. मैत्रिणीला–हाक मारतांना, कांहीं सांगतांना स्त्रिया वापरतात 'गडे अनुसूय! सांग मांग कीं कांईं।' शाकुंतल २ मर्त्याशीं लडिवाळपणें बोलतांनाहि वापरतात 'मला सांगायच गडे!' [गडी]

गेंडे—न (गो) असम राहिलेली शेष सख्या, दोहोंनी भागल्यास शेष उरते अशी (३, ५, ७इ०) सख्या, एकीबेकी खळ ण्यातील विषम (एकी) सख्या ०फार्डे–न (गो) वरीलप्रमाण पण सम (२, ४, ६, ८) सख्या (चिंचोक्याचे खेळांतील) बेकी

गडेकरी—वि. हत्तीच्या पुढील मालाईत (माणूस) हत्ती बिथरला असता हे लोक आपल्या भाल्यांनीं त्याला टोंचून टोंचून ताळ्यावर आणतात त्यांच्याजवळ काटयाचे चिमटेहि अस तात व ते वरील प्रसगीं हत्तीच्या पायांत अडकवितात, गडकरी अर्थ ३ पहा 'हरकामे, गडेकरी, साठमार व बारनिशी कारकून यांनीं आपआपलीं कामें करावीत' –ऐराप्रुप्र ११ ६३२ [स गडु=डांग, भाला]

गडेगडप—(गो) शिमगी पौर्णिमेस (होळीतप्रमाणें) एकताली ढोल वाजवून अंगांत एक प्रकारचा अवसर आणणें ह अवसर आलेले लोक रात्रभर भटकून दुसरे दिवशीं ठराविक वेळी शुद्धीवर येतात

गंडरी, गंडेरादार गंडोर, गंडोरी—गडरी–दार पहा.

गंडोरी—पु १ (माळी) आगी, वर, पानें व इतर फुलें आणि मध्यें गुलाबाचें फूल असलेला हाराचा भाग अशा हाराला गंडोरी हार म्हणतात २ (ओतकाम) समईच्या खांबाच्या वरचा व खालचा भाग ०हुसळी–स्त्री (सोनारी) गळयांत घालावयाच्या साध्या हुमळीप्रमाणेंच परंतु जिच्या मधल्या मूठभर ज ड भागावर सांची पाडून अष्टपैलू आकाराच्या मण्यासारखी रांग केलेली असते अशी हुसळी [गडरी, गडेरी]

गड्डर—स्त्री (व) गड्डी, चवत, उतरड 'पचवीस पंच-वीस रुपयांची एक गड्डर अशा रुपयाच्या गड्डरी लावा, म्हणजे मोजायला सोपें जाईल' [गड्डी]

गड्डा—पु १ भाजीपाल्याचा दळदार कांदा (कोबी, नवल कोल इ०) २ ढेंप, ढिसूळ गोळा, ल्गदा, कांदा (कमळकांदा, मुरब्याचा ल्गदा, नारळांत कधीं कधीं होणारा गड्डा, एके ठिकाणाहून उपटून दुसऱ्या ठिकाणीं लावण्यास न्यावयाच्या रोपटयाच्या किंवा झुडीच्या मातीचा घट्ट गोळा चिकटलेल्या मुळ्या) ३ नदींतील ल्हान ल्हान खाडवीं, कोरडी जागा ४ (तजा) गळू, फोड, गड्ड नारू, मुळव्याध इ० चा मूलभूत असलेला अश ५ (क गा) चाकाचे अरे ज्यात बसवितात तो चाकाचा मधला भाग, तुबा ६ (व) गर्व, अभिमान ७ (वे) बटाटा ८ (ल) साठा, समह, पद 'शहाणपणाचा गड्डा' गड्डॉ–पु (गो) गाठी [का गड्डे]

गड्डा—पु (गो) १ गाडीच्या चाकाचा तुंबा २ गोटी

गड्डा—(व) खड्डा [स गर्त]

गड्डासगें—अक्रि (गो) नाहींसें करणें, लपविणें

गड्डालिका—स्त्री १ लांबलचक गद्य वाक्य, गद्य लेखाचा लांब भाग किंवा अशा भागाची मालिका २ श्रमानें साधलेली गद्यरूप कविता, गाथा, चूर्णिका, रम्य, सुदर गद्याचा छोटासा भाग, अलकारिक रूपकाची वाक्यपरंपरा ३ (ल) कटाळवाणी गोष्ट, चर्पटपजरी (प्रपचादि सबधीं) (क्रि० लावणें) [गद्य+आळी=ओळ]

गड्डी—स्त्री १ पेंढी, जुडी, जुडगा (भाजी, काड्या, लाकडें इ० चा) २ (कागदाच्या) दहा दस्त्याचा जुडगा, गठ्ठा [का गड्डे]

गड्डी—स्त्री गढी, भुईकोट किल्ला. [गड, गढी]

गड्ड्ड—वि ठेंगणा पण मजबूत, घट्टमूठ व खबीर, मजबूत पण आटोपसर [गड्ड]

गडथा—पु (गडी याचें सबोधन) मित्रा! दोस्ता! 'सांग गड्या तुला काय स्वप्न पडलें तें?' –कम ३ ८०

गंढया—पु शिपी गडिया पहा [गांड]

गड्याळ-ळी—वि १ घाणेरडा, अव्यवस्थित, बेशिस्त, माभळभटो (मनुष्य, व्यवहार, भाषण) २ (धुळीने) गढळ गदळ पहा

गड्याळी गड्याळकी—स्त्री अव्यवस्थितपणा, माभळ भटपणा, गढीपणा, घोटाळा

गड्येकार—पु (गो) गाडीवाला [प्रा दे गड्डिआ, गड्डी=गाडी]

गढग—अक्रि तल्लीन होणे गडणे पहा

गढळ—वि १ वाईट, विद्रुप, निरुपयोगी, जीर्ण, गदळ २ भिकार, नादान, नालायक, वाह्यात ३ अमंगळ, घाणेरडा, द्वाड कुचकामाचा, गदळ (माणूस पशु जमीन, वस्तु) [गदळ]

गंढारणे—अक्रि सर्वच्या सर्व उत्थून पडणे, ढासळणे कोसळणे (विहिरीच्या बाजू इमारत, खाण)

गंढार(ळ)णे—अक्रि १ नामाडी होणे, बुडणे (पीक उत्पन्न धंदा) २ फसणे न श पावणे विनसणे, मोडणे, बुगडा होणे, ढासळले जाणे (मनुष्य, मनस्वी वेन) ३ अगं झडणे, रोडावणे, खोपणे (वार्धक्याने, रोगाने) ४ म घार धण, भीताने काढत घेणे (वादात) बावडा वळणे, कचरणे, खचणे, दुर्बल वस्या येणे ५ (वादादिकात) यकणे

गढी—गडडी पहा

गढा—स्त्री १ लहान भुइकोट किल्ला, गावचा मातीचा किल्ला, देशमुख, देशपांडे, पाटील याना पूर्वी राहण्यास बहुधा गढया असत 'किल्ले व गढिया वळकावून आम्हासी वेढिले ।' —भाव ३५. २ (व) पाढऱ्या मातीची किंवा विटाची अति शय अरुंद भिंत [प्रा गढ=गड, तुल० का गुड्ड=डोंगर] ०वंद्-वि १ ज्याच्या मालकीची गढी आहे असा (जमीनदार) २ जो गढीत अडकून पडला आहे असा

गढुळण—उक्रि १ गढूळ होणे, करणे, गदळणे, रेंदाडणे, मळकट करणे, खडुळणे २ (ल) क्षोभविणे, चवताळविणे, दंगल, गडबड माजविणे [गढूळ]

गढूळ—वि १ खडुळ, गदळ, रेंदाड, मातीने युक्त, राड अस्वच्छ 'किंवा गढूळ झाले असता उदक । स्थीरावल्या द्वा पवित्र सुख ।' —नव २४ १४९ २ तांबडसर (डोळा) ३ (ल) क्षुब्ध, अस्वस्थ, व्यग्र कलुषित, विकारवश (राग दुःख, क्लेश, मत्सर संशय द्वेष इ० मनोधर्मामुळे) ४ अंदा धुंदी, बडाळान व्याप्त (राज्य, देश) ५ आचारभ्रष्ट धर्मभ्रष्ट (जात, वर्ण, व्यक्ति) ६ खडखाळ, गोंधळाचा (हिशोब) [प्रा गडुल=तांदूळ वगैरे धुतलेले पाणी ? तुल० का गदडु= चोरान हालविणे]

गढेपरा—पु किल्ल्यातील शिपाई, नोकर, गडकरी पहा घाको ३ ३

गढ्ढा—पु (व) खड्डा, खळगा [स गर्ता]

गण—पु १ जमाव, संख्या, समुदाय, मेळा, समूह 'या स्वधर्मपूजा पूजिता । देवतागणा समस्ता ।' —ज्ञा ३ ९६ २ पंथ, जाती, वर्ग, विभाग, वर्ण ३ (ज्यो) फल ज्योतिषातील एक संज्ञा हे गण तीन असून देवगण, मनुष्यगण, राक्षसगण अशी त्यांची नावे आहेत २७ नक्षत्रामध्ये एक एक गण नऊ वेळा येतो व ज्योतिषात त्याचा अनुक्रम (अश्विनीपासून) दे म रा म दे म दे दे इ० आहे हा जन्मनक्षत्रावरून धरतात व लग्न इ० प्रसंगी विचारात घेतात) ४ तीन गुल्म सैन्य (२७ रथ, २७ हत्ती, ८१ घोडे, १३५ पायदळ) ५ गणपती देवाच्या हाताखालचा क्षुद्र देवतावर्ग, प्रमथादि शिवगण, शंकराचे सेवक, यावरून ६ मंगलप्रसंगी अवश्याम किंवा समारंभाला बोलावलेल्या मंडळातील एक पुरुष (याच्या उलट सुवासिनी) गणपवासीण पहा ७ (गणित) संख्या, रकम बेरीज, जमा ८ पंथ, संप्रदाय (न्याय शास्त्र, धर्म यातील) ९ (व्या)धातूचे रूपाख्यात, धातुपाठातील भ्वादि अदादि गण प्र १० गणपती देवता, गजानन ११(छाप) कोटी, वर्ग, प्रत, (इ) ऑर्डर १२ मानस, अभिप्राय, हेतु, खरा उद्देश 'त माझे मुलास मुलगी देतात की नाही तो गण काढून या ' १३ जमाव, समुदाय, राशी, पुंज, संघ समासात—अहर्गण, मासगण, वर्षगण, भगण इ०=दिवस, महिने, वर्षे, तारे याचा समूह १४ सेवक, भक्त याचा समूह १५ (काव्य) अक्ष राच्या गुरुलघुत्वावरून दिलेली संज्ञा, गण तीन अक्षराचा होतो हे गण आठ असून म, य, र, स त, ज, भ, न अशी त्यांची नावे आहेत १६(गणित)गुण्याक व गुणकाक एक करून केलेला गुणा कार, वर्ग १७ तमाशातील ईश्वरस्तुतिपर प्रारंभीचे गीत (बहुधा गणपतीचे) माय नमन माथी गणा ।' —ऐपो ७ १८ (ना) खेळातील डाव १९ (सांकेतिक) राघोबादादा पेशवे याचे शागीर्द 'श्रीमंताचे तर्फे गणाचा कारखाना ' —ख १२७८ २० (ल) देवाच्या उत्सवातील चोपदार, चवरी वारणारा, पालखी उचलणारा इ० प्रत्येक माणूस व्यक्ति २१ (इंग्रजी तील कोरम या शब्दास हा योजला जाणारा प्रतिशब्द) सदस्या (समासदा) पैकी निदान अमुक भाग किंवा निमान अमुक संख्या हजर असली तरच सभेची कायदेशीर बैठक होऊ शकते अशी निमान मर्यादा —सभा ७१ संख्यामर्यादा [स गण्=मोजणे] (वाप्र) ०न(ने)मणे—१ गणपतीची आराधना करणे, आराधन स्थापनासाठी गणपतीस्थापना करणे २ धयास लागणे, एखादी गोष्ट कर ण्याचे ठरविणे ०चौथ पुजणे-(ना)मारणे, चोप देणे, ०देणे, पुजणे-(व) १ ठोक देणे, मारणे 'लोकांनी त्याचा गण दिला—पुजला ' २ डाव (खेळातील) देणे किंवा घेणे 'मामा गण दे' सामासिक-शब्द-गणक-पु कुडली मांडणारा, नाव, रास,

पचाग पाहणारा ज्योतिषी, जोशी, पचाग करणारा ज्योतिषी, दैवज्ञ 'ब्राह्मय बोलाविले गणक जोशी।' -ह २१ ६६ [गण] ०गोत-न कुटुंब, घराणें, नातलग, सबध, सोयरेधायरे, भाऊ बद इ० ०व्यापकअर्थी 'गण गोत मित्र तू माझें जीवन।' -तुगा ७६९ [गण+गोत्र] ०दीक्षा-स्त्री १ जमावात (किंवा शिष्य मडळींत) दाखल होण्याचा सस्कार, मन्त्रोपदेश २ पुष्कळ लोकां करिता मन्त्राचरण, धार्मिक विधि ३ ज्यात गणपती देव मुख्य आहे असा विशेष प्रकारचा सस्कार ०दीक्षी-पु १ अनेक जातींचा उपाध्याय, वर्णगुरु, आचार्य, पुरोहित २ गणेशपूजेची दीक्षा घेतलेला पुरुष ०द्रव्य-न सार्वजनिक मालमत्ता, समाईक द्रव्य सार्वजनिक किंवा सर्वसाधारण भांडवल 'गणद्रव्यचोरी करी।' -गुच २८ ५६ ०नाथ-पु १ शिवगणाचा स्वामी, गणपती देव त्यावरून २ नायक, अधिपति ०नायक-पु गणपतीदेव 'ओं नमो जि गणनायेका। -दा १ २ १ 'उठाउठा सकळलोक। आधीं स्मरा गणनायक।' -गणपतीचीभूपाळी ५ ०गण भींवरी-स्त्री मुलांचा एक खेळ, अगान्या भिंगान्या ०पत चतुर्थी-स्त्री (अशिष्टप्रयोग) गणेशचतुर्थी ०पति-पु १ गणेश देव, गजानन २ (ल) ढेरपोटया माणूस ३ (गु-हाळ) कढईतून गूळ बाहेर ओततांना गजाननाच्या नावानें एकीकडे थोडासा काढून ठेवलेला गूळ, यावर गुरवाचा हक्क असतो त्यावरून ४ गूळ खरेदी करतांना वजनाच्या पारड्यात टाकावयाचा दगड गण पतीचें करणें-स्त्रीनें गर्भार होणें ०पतीचें केलें-स्त्रीस गर्भ राहिला ०पतीचें झालें-(कोण्या गणपतीची करणी) कोणी स्त्री गर्भार झाली ०पतीचें नाव घेणें-प्रारभ करणें म्ह० उदराला बोललेलें गणपतीस लागतें ०पतिपूजन-न १ गणेश पूजा (कांहीं एक कार्यारंभीं करतात ती) २ (ल) कार्यारंभ ०पंचायतन-न. गणपती, शिव, नारायण, रवि व देवी अशा पाच देवता यांत गणपती प्रमुख असतो ०पूर्ती, भरती-स्त्री ठरिमान मर्यादेइतके सभासद जमणें, जमाव, कोरम 'सर कारपक्षाच्या लोकांनीं सगनमत करून दडी दिली असती तर योग्य गणभरती (कोरम) नाहीं म्हणून अध्यक्षांना सभा बर खास्त करावी लागली असती ' -सास २ ९९ ०मंडळी-स्त्री ठराविक नेमलेली, स्थापन केलेली मडळी, जूट, तुकडी, टोळी, गट, समूह, टोळकें इ० ०मध्य-न पत्रिका अथवा जन्मकुड लींतील ऐक्य आणि शत्रुत्व या दोहोंहून भिन्न (गणमैत्री किंवा गणवैर नसणें), नवरा व बायको, धनी व चाकर इ० कांच्या गणांचा भेद असे-एकाचा देवगण तर दुसऱ्याचा मनुष्यगण गण अर्थ ३ पहा ०मैत्री-स्त्री जन्मपत्रिकेतील गणांमधली मैत्री एक गण असणें, बहुतेक दोघांचा (नवरा, नवरी, धनी, चाकर) गण एक आला म्हणजे त्यास गणमैत्री म्हणतात 'या मुलाची व त्या मुलीची गणमैत्री येते कां पहा?' गण अर्थ ३ पहा. ०वेष-पु सघातील व्यक्तींचा ठराविक पोषाख, (इं) युनिफॉर्म 'जुमल्या हिरव्या रगानें ते गणवेष इतके खुलून दिसले नसते' -सास २ २१३ ०वैर-न जन्म पत्रिकेतील गणांची प्रति कूलता, वैर, शत्रुत्व, जसें -राक्षसगण आणि मनुष्यगण गणश -क्रिवि जमाती-वर्ग-टोळी-मडळीकडून ०सत्ताक राज्य-न विशिष्ट प्रजासत्ताक राज्य, याचा प्रमुख अधिकारी लोकनियुक्त असतो व सर्वांच्या हिताचे प्रश्न सर्वांनीं मिळूनच सोडविले जातात या पद्धतीचें मूळ फार प्राचीनकाळापासून भारतवर्षांत दृष्टीस पडतें ०सवाशीण-स्त्री १ गावाचा मेहतर, पाटील किंवा चौगुला यांची बायको, मेजवानी किंवा इतर धर्म रभातील एक हक्कदार व्यक्ति, गावातील स्त्रियांच्या गाव भोजनांत हिला पहिल्यानें आमंत्रण द्यावें लागतें उत्तरेकडे पाटील किंवा त्या जमेवरील अथवा तत्ससबधींच्या माणसाला गण म्हणतात व त्याच्या बायकोस (किंवा इतर स्त्रीसहि) सवाशीण म्हणतात त्यावरून २ समारंभांतील भोजनप्रसगीं बोलावलेला एखादा पुरुष व स्त्री (अथवा कोणतेंहि मेहुण)

गणक-गणंग—पु (बे) १ भाताप्रमाणें शेतात उगवणारें गवत -कृषि २०३ २ रानभात

गणंग, गणगट—पुन १ धान्यांतील न शिजणारा दाणा, भिजण्यात मऊ न होता, शिजविल्यानतरहि टणक राहाणारा दाणा जोंधळा इ० धान्याच्या लाह्या केल्या असता त्यातला न फुटलेला दाणा २ (ल) मूर्ख, टोणपा, अक्षरशत्रु ढोंग्या, मतिमद माणूस

गणगण, गणगणणें, गणगणा, गणगणीत, गणगणाट, गणगण्या—गिणगिण इ० पहा

गणगणी—क्रिवि (कों) प्रत्येकीं, प्रत्येकाकडून, दर, दरणीक पहा [गण द्वि]

गणगर—(गो) कटिकणगी, कणगर पहा

गणगी—स्त्री (कुरडी) काडी, उदबत्त्या वगैरे करण्यासाठीं कलेली वळकाची जाड चोय

गणगूट—न (प्रां) निकण पाखडल्यानतर निघालेली कणी, फोल्कट, मणी मदन पहा [कण+कूट]

गणगौर—स्त्री चैत्रांतील बायकांनीं काढलेली गौरीची-पार्वतीची मिरवणूक (मारवाडांत ह चाल) [सं गण+गौर]

गणणें—उक्रि १ मोजणें, हिशेब करणें, अजमास करणें 'तिथी गणा, मास वुणा, त्यांत एक उणा, तें नक्षत्र जाणा.' २ (ल) समजणें, लेखणें, पर्वा करणें, मानणें, महत्त्व देणें 'जैसें न गणिजे पचाननें। गजघटातें।' -ज्ञा १ ९२ 'जो मृत्युलाहि न गणी। जैसा योगी मुनीश्वर ससारी।' -मोकर्ण ६ ६६ [स गण्, गणन=मोजणें]

गणतगर—स्त्री न तगरी या फुलझाडाची एक जात व तिचें फूल

गणता—वि मोजणारा, हिशेब करणारा 'बरी एकपणें गणिजे। तें गणनेंनमीं दुजें।' -अमृ ५ ३४

गणती—स्त्री १ मोजणी, हिशेब, अजमास, संख्या 'हरि! हरि! हरि-हरिणातचि त्याची केलीच त्या जनें गणती।' -मोसभा ५ ९२ 'टोपीवाले नाहीं गणती।' -ऐपो ३५८ २ (ल) गणना, मान, योग्यता, गुमान, किंमत, खिजगणती 'जो देवास भीत नाहीं त्याला मनुष्याची काय गणती आहे?' समासात-वर्षो-सालो-महिनो-खंडो-मणो-शेरो-लक्षो-शेंकडा गणती=वर्षोनीं इ० गणणें ३ (गो) सीमा, अखेर -तीस लागणें-नोंद होणें, येऊन मिळणें नित्य नवे गणतीस लागती एकाडे देशावरले।' -ऐपो २१६

गणन—न १ मोजदाद, संख्या मोजणें, गणना पहा २ रक्कम, बेरीज, एकूण संख्या

गणना—स्त्री गणन, मोजणी अथवा हिशेब करणें, गणती, हिशेब २ (ल) मान, योग्यता, दर्जा, प्रतिष्ठा ३ अंतर्भाव, समावेश [स गण्]

गणनीय—वि १ मोजला किंवा गणला जाण्यास योग्य, मोजण्यालायक, अजमास करण्याजोगा २ (ल) लक्ष्य, विचाराई, वर्णनीय, सन्माननीय, मोलवान

गणपत—पु (पुणें) सापसुरळी

गणन(म)णणें—अक्रि गडबडणें, कांकू करणें, शंकित होणें, घाबरलेलें किंवा गोंधळलेलें असणें, माघार घेण, भय पावणें (निषेधार्थी) 'तो पुण्याचे मोठमोठ्या पंडितास उत्तर करायाला गणमणायाचा नाहीं तो कां तुला भितो!' [ध्व गण-मण-बण?]

गणमणणें—अक्रि (गो) दाद घेणें, सांगितलेलें ऐकणें

गणसरी-सुरी, गणसूर—स्त्री निच्या पानाच्या रसानें सूज उतरते अशी वनस्पति एक औषधी झाड

गणसागर-सागोर—पु (गो) नदी

गणसुरंग—स्त्री एक औषधी वनस्पति

गणा—पु जोंधळा किंवा बाजरीच्या ताटाचा शेंडा अथवा शेंड्याचा भाग चोरूचें किंवा वेताचें कांडें (कोष्टी लोक काडी करावयास घेतात तें), साळया-कोष्ट्याची चाकावरील सूत गुंडाळण्याची काडी, काडीकरितां घेतलेला ताटाचा तुकडा

गणा—पु तेल लावून करतात ती भाकरी

गणा—गणगूट पहा

गणात—न गळत पहा

गणान्न—न १ अनेकांच्या मालकीचें (भात अथवा इतर) धान्य, सगळयांनीं करून ठेवलेला धान्याचा पुरवठा, वेगमी २ समाराधनेसाठीं तयार केलेला स्वयपाक, अनेकांचा एकत्र स्वयपाक [स गण+अन्न]

गणाधीश—पु गणाचा अधिपति, गणपती देव 'गणाधीश जो ईश सर्वां गुणाचा' -राम १ [गण+अधीश]

गणावचें—अक्रि (गो) रेंगाळणें

गणिक-त—शअ १ बरोबर, सह, मागें, ला 'ओ देत होतों दर हाके गणिक।' -तोब १३ समासात-माणसागणिक, मुलागणिक इ० २ दर, प्रत्येक, (समासात) वृक्षा-खिडकी-गृहा-खेपेगणिक इ० [गणश]

गणिका—स्त्री वेश्या, कलावंतीण, कसबीण, राड 'भिक्षा मागुनि दारोदारीं फेडिन ऋण गणिकेचें।' -मृच्छ ३५ [स]

गणिकारिका—स्त्री अरणी नावाचें लहान झाड [स]

गणित—न १ हिशेब, गणनक्रिया, मोजदाद, आकडेमोड व त्यात सिद्ध जें फल तें २ गणनाशास्त्र (अंक किंवा पाटी गणित, बीजगणित रेखागणित) ३ श्रेणीची बेरीज (सामा) बेरीज ४ गणती, संख्या, माप 'ह्याशिवाय क्षमकती पागा नाहीं गणित।' -ऐपो १४० 'नाना पुष्प-जाती माळा। गणित नाहीं परिमळा।' -मुहूरिथद्राख्यान (नवनीत पृ १८३) ५ (गो) प्रश्न, ज्योतिष 'भटजी, बैल चुकला आहे, गणित सांगा' -वि मोजलेलें, गणलेलें, हिशेब केलेलें [स] ०शास्त्र-न याचे व्यक्त किंवा अंकगणित आणि अव्यक्त किंवा बीजगणित असे दोन भेद असून त्याचे दोन दोन असे प्रकार होत गले आहेत बेरीज, वजावाकी, गुणाकार, भागाकार, वर्ग, वर्गमूळ, घन, घनमूळ इ० चतुर्विध गणित आहे आधुनिक गणितशास्त्रात वरील प्रकाराखेरीज, भूमिति, त्रिकोणमिती, स्थिति-गतिशास्त्र, जलगतिशास्त्र, ज्योतिर्गणित, कलन इ० दुसरे अनेक प्रकार पडतात (इ) मॅथेमॅटिक्स ०श्रेढी-धी-प्रमाणश्रेधी, श्रेढी-स्त्री एकाच नियमित अंकानें (अंतरानें) कमी होत अगर वाढत जाणाऱ्या संख्यांची मालिका उदा० ५, ८, ११, १४, इ० किंवा १२ १०, ८, ६, इ० [स] -गत-वि गणितानें आलेला किंवा काढलेला [गणित+आगत] गणिती-वि गणित जाणणारा, हिशेबी, गणित्या, गणितज्ञ

गणिमा—स्त्री १ गनिमी, द्वेष शत्रुत्व, वैर (क्रि० करणें, मांडण, चालवणें) २ क्षोम, बखेडा, दगा, (सामा) दगा माजविणें रीं करूनें, दगाफिस द [गनीम]

गणिया—पु (हा एका गणेशस्तोत्रातील पहिला शब्द आहे) अस्तमानीं विद्यार्थ्यांनीं आपले धडे पाठ झाल्यानंतर म्हणावयाचें गणशस्तोत्र (क्रि० म्हणणें) [गण]

गणीक—पु (अप) गणक, जोशी [स गणक]

गणीम—गनीम पहा.

गणेय, गणितव्य—वि गणन किंवा हिशेब करण्यास योग्य, मोजण्याजोगे [सं]

गणेश—पु शिवपार्वतीचा पुत्र गणपती, गजानन, बुद्धिदाता व विघ्नहर्ता देव, म्हणून विद्यारंभीं किंवा ग्रंथरचनेच्या प्रारंभीं याचें स्तवन करतात, जसें –श्रीगणेशायनमः, शिवगणाचा नायक, 'देवा तूंचि गणेशु।' –ज्ञा १ २ लेखक किंवा ग्रंथकर्ता यांचा हा आदर्श मानला जातो (ज्याप्रमाणें बृहस्पति=सर्वोत्कृष्ट वक्ता, मारुती किंवा हनुमान=उड्डाणपटु भीमसेन किंवा दुर्वास=खादाड माणूस, कुंभकर्ण=अत्यंत झोपाळू, कद्रु=फार चिकू, कर्ण किंवा बळी=अतिशय उदार) [स गण+ईश] म्ह० (गो) १ गणेसा गाण झौन गणेसा तिवॉं=इकडचें तिकडे व तिकडचें इकडे (असा घोटाळा) करणें २ गणेशाचें झालें दोंद, चंडिकेचा जातो प्राण सामासि०द- **०कंद–कांदा**–पु बाहुगुळाच्या जातीची एक वनस्पति **०कुंड**–पु गणपतीचें छदलेलें मस्तक ज्यांत टाकलें असें नर्मदा नदींतील एक कुंड [स] **०गामा**–पु (विनो) गोमा गणेश रांडा कारभारी, लुच्चुडपा माणूस, लटपट्या पुरुष **०चतुर्थी**–स्त्री गजाननाचा जन्मदिवस भाद्रपद शुद्ध चतुर्थी **०टेबल**–पु (उप) कानस्टेबल, विशेषत गोरा सार्जंट 'या सर्वांनी एका यदृच्छित गणशाटेबलाच्या म्हणण्यावरून प्रथम अशा ढोवळ चुका कराव्या '–टि १ ३९५ **०टोपी**–स्त्री (मुलांच्या खेळांतील किंवा क्षेत्रांतील शब्द) एखाद्याला बडविण्यापूर्वी कोणीं मारलें हें त्यास न समजावें म्हणून त्याच्या डोक्यावर घातलेला वस्त्राचा घुंगट, असें घुंगट एखाद्यास घालण्याची क्रिया (क्रि० घालणें) **०टोपी घालणें**–(ल) १ मूर्ख बनविणें, वश करणें २ फसविणें, झुगारून टोपी घालणें **०थापटी**–स्त्री होळीच्या सणांतील एक खेळ एखाद्यास गणेशटोपी घालून डोकीवर थापट्या मारणें किंवा धोतराच्या तोंड्यानें चोपणें, चोपणाऱ्यास ओळखलें म्हणजे, ज्याला चोपलें त्याच्यावरील डाव जातो **०धौती**–स्त्री एरंडेलाचें बोट गुदद्वारांत फिरवून मळ काढणें, यानें मूळव्याधींना नाडींशी होते –सयोग ३६० **०पट्टी**–स्त्री पुढील दरवाज्याच्या वरची आडवी पट्टी, कपाळपट्टी दारवटा, हिच्यावर मधोमध गणपतीची मूर्ति कोरलेली असते सुलकेपट्टी पहा **०पूजा**–स्त्री १ गणपतीचें पूजन २ कथा इ० समारंभांत वाटलेली खिरापत म्ह० (गो) गणेशपुजेक पुन्को नाल (नारळ)=प्रथमग्रासे मक्षिकापात आरंभीच अपशकुन होणें **०वात**–स्त्री कापसाची २१ सुतांची ४ बोटें लांबीची वात, या वाती गणेशचतुर्थीपासून दररोज दोन याप्रमाणें वर्षभर लावतात किंवा एकदम लक्ष वाती लावतात **०वेल**–स्त्री आकाशवेल **–शोत्सव**–पु गणपतीचा भाद्रपद महिन्यांतील उत्सव

गणेशिया—न (कोळी) काळी लोकांचें परकाडीच्या हत्याराचें सांकेतिक नाव –शुमा ६८.

गणैक्य—न वधूवरांच्या लग्नकुंडलींची मैत्री, गणमैत्री पहा. [स]

गणोबा—पु १ गणपती देव 'गणोबा विकाळ। लाडुमोदकाचा काळ।' –तुगा ७९१. २ (ल) ढेरपोट्या माणूस, मूल [गणपती]

गण्णाठें—न (गो) पायलीचा ३२ वा भाग

गण्य—वि मोजण्यास, गणला जाण्यास शक्य, सभाव्य, आवश्यक, योग्य, गणनीय, सख्येय [स गण्]

गण्या—पु १ खड्या, पाणकावळा, ढिसा, मासे खाणारा एक पक्षी २ गणा, कोष्ट्याची सुत गुंडाळण्याची काडी

गत—स्त्री १ स्थिति, अवस्था, दशा, पूर्वावस्था जाऊन आलेली दुसरी अवस्था, अवस्थांतर (वाईट अर्थानें) 'चार दिवस ताप यतांच पोराची गत काय झाली पहा!' २ मृत, पिशाच्च यांनीं बाधा करावयाची सोडून घेतलेली मुक्ति (क्रि० घेणें) ३ (वाद्य) कोणत्याहि रागांतील वाद्यांत वाजविण्यासाठीं स्वरांची सताल रचना, ताल, ठेका, वाद्य वाजविण्याचा प्रकार रीत, तान, मिलाफ 'रोज सतारीची एक गत वाजीव' ४ (सगीत) फिरक, फिरकी, झोल, काप (क्रि० घेणें) ५ वर होण्याचा उपाय, तोड, युक्ति, आश्रय 'एवढीं औषधें घेतलीं तरी तिढिक राहिना, आतां कोणती गत करूं?' ६ शेवट, परिणाम निकाल, 'दुष्कर्माची गत हीच' ७ मार्ग, प्रकार, तऱ्हा (समान सारखा, सदृश असें दाखवितांना) 'वडयाचे गत, वडयाचें गतीनें हा बृहस्पतीचें बोलतो' 'खरेंच बाई कशी नाटकागत सगळें वाटत आहे' –वेडगांचा बाजार ८ (वे) ताकद गति पहा [स गति] **०भरणा**–पु मृदगादि वाद्यविद्येचे रीतीचा समुदाय, तान, सूर, राग, रागिणी यांचा साठा, सग्रह 'या मृदंग्यापाशीं गतभरणा फार असून वाजवायाला आळस करतो' [गति+भरणा]

गत—वि १ गळेला, नष्ट, निघून गेलेला, जुना मागचा समासात–गत–दरिद्र–धन–बुद्धि–भय–मान–लज्जा–श्रम–सन्मान, गताभिमान गताज्ञान, गतेंद्रिय, गत–धीर–धैर्य–प्रतिष्ठ २ कडे, आंत जाणें, आंत स्थिरावणें किंवा बसणें 'अंतर्गत, मध्यगत, हस्तगत' **०होणें**–१ लोटणें, गुजरणें जाणें, घालवणें (वेळ, काळ) २ निघून गेलेला असणें (या अर्थानें), नष्ट होणें मरणें म्ह० –गतं न शोच्यम्। =गेल्याचा शोक वृथा न करावा सामासिकशब्द– **०कथा**–स्त्री होऊन गेलेली जुनी, प्राचीन काळची गोष्ट, मागें घडलेलें वृत्तांत **०काळ**–पु. गेलेले दिवस पुराणकाळ, भूतकाळ **०कुळा–कूळ**–वि १ मालकांनीं किंवा देणेकऱ्यांनीं मामलेदार करून वहन गहिलेली (जमीन, शेत, वतन इनाम) २ मालक किंवा कोणाचा वहिवाटीचा हक्क नसलेली (जमीन

इ०). अशी जमीन गांवच्या मालकीची समजून गावकरी तिची विल्हेवाट लावीत किंवा सरकार ती इनाम देत असे. ३ पूर्वज —गांगा २१२. ०कूळ-न. १ देशांतरास उठून गेलेलें किंवा नष्ट पावलेलें कुटुंब. २ जमीन सोडून दिलेलें कूळ, शेतकरी. ०गोष्ट-स्त्री. गत कथा पहा. ०चेतन-वि. हालचाल नष्ट झालेला; मूर्च्छा आलेला; देहभान वर नसलेला. [सं.] ०तेजस्क, तेज-वि. १ निस्तेज; प्रकाश कमी झालेला किंवा नाहींसा झालेला २ (ल) कांति, शोभा, वैभव यांनीं हीन [सं.] ०धवा-स्त्री. विधवा [सं.] 'नगरिंगतधवा ते आणि निर्वीर्य योद्धे।' —वामन भरत भाव ३. ०पराक्रम-वि. दुर्बळ; शक्तिहीन. [सं.] ०प्राण-वि. १ मृत; मेलेला. २ (ल) भ्रांतचित्त; भयभीत; शुद्धी गेलेला ०भर्तृका-स्त्री. विधवा; गतधवा पहा. [सं.] ०मन-स्त्री (मुलाच्या बोलींत) एकोपा; सल्ला; गुप्त विचार किंवा उद्देश ०रस-वि शुष्क; सुकें; रस नाहींसा झालेला [सं.] ०वयस्क-वि. वयस्कर; वयातीत; वृद्ध [सं.] ०वर्ष-न गतसाल; मागच वर्ष [सं] ०वित्त-वि. दरिद्री; कफल्लक; खंक. सं.] ०विश्वास-वि. विश्वास, भरंवसा उमेद, अवसान गेलेला [सं.] ०वीर्य-वि १ पुरुषत्वहीन. षंढ २ (ल.) नेभळा; हताश; दुर्बल [सं] ०शक्ति-सामर्थ्य-वि. बलहीन; गततेजस्क पहा [सं.] ०श्री,-लक्ष्मी,-संपत्ति,-सौभाग्य-वि दरिद्री; दैवहीन, अभागी. [सं.] ०सत्त्व-वि निर्जीव; निर्वीय; दुर्बळ. [सं.] ०साल-न गतवर्ष पहा. [गत+फा. साल]

गत—भूधावि (क.) (ज्या.) अस्त; मधून गेलेलें (ग्रहाच्या संक्रमणांत नक्षत्र किंवा राशी); एष्य याच्या उलट. 'गत असल्यामुळें मुलीला पाठविता आली नाहीं.'

गॅत—न. (गो.) गेळ; खुर.

गतक—न १ मिष; ढोंग; बहाणा; सोंग (दारिद्य, वेड दुखापत, वेदना यांचें); किंचित् असता फार करणें (क्रि० घेणें, करणें) २ गद्यपद्यपाचा छोटासा व रसभरित चुटका; मजेदार विनोदी कवन (भाट, बंदीजन, भिक्षेकरी यांनीं गाइलेलें); न्यायप्रचुर वचन अथवा म्हण ३ (कों.) मनोरंजक, हास्यकारक गोष्ट 'त्यानें एक गतक घातलें तर सर्वांच्या हसताना मुरकुंड्या पाडील.' ४ लांबलचक भाकडकथा; कंटाळवाणी गोष्ट (क्रि० लावणें; लागणें) 'त्याला काय आतोस इतकं पुसताच त्यानें दान घटका मजपाशीं गतक लावलें.' ५ दुसऱ्यानं घाबरें व्हावें किंवा चमत्कार वाटून हंसें यावें असें आपण किंवा आपणाची नक्कल. 'हुशे बालण्यावर मला एक गतक सुचलें, काय तर, आकाशाची कुऱ्हाड कोल्ह्याच्या डोक्यावर.'

गत(द्)का—पु १ घाम घूम स्थिति; घामाची चिकचिक होणें; गदगद; 'अंगाचा गतका आला' २ उकाडा, उबारा; गरमी; हवेचा कोंडमारा. 'उन्हाचा गदका.' ३ उकळण; शिजणें; खदखद; उकळी; कढ (क्रि० येणें). ४ पिकणें (ठाठरलेलें व विकोपास गेलेलें गलांड, गळूं); आग; तळमळ (खरजेची). ५ उमाळा; आवेश; हुरका; उकळी; क्षोभ (ममता, इच्छा, रडें, हास्य यांचा). (क्रि० येणें). 'गतका आला सवलिला तेव्हां तो पाहे कानाच्या सुमारा।' —अफला ७१ [ध्व.]

गतकाळा-ळ्या—वि कांगावा; अकांडतांडव करणारा; थोडेंसें मारलें असतां जीव तोडून ओरडणारा, श्रीमंत असून दारिद्याचा बहाणा करणारा; वेडयाचें सोंग आणणारा; ढोंगी. [गतक=गत+ला]

गतकेडी—वि. (वे.) निर्लज्ज. [गति=शक्ति+का. केड, कयडपु=बिघडविणें ?]

गतक्या—वि १ गतकाळा पहा. २ (कों.) विनोदी; कथाली: नकल्या: गोष्टीवेल्हाळ [गतक]

गतणें—अक्रि. १ काहीं एक गोष्ट इ० होऊन जाणें. २ (ल.) मरण गतला पहा. [सं गम्-गत]

गतला—वि १ गेला, संपला, लोटला (हंगाम, काळ, वेळ) 'खरेंच गोष्ट गतली' -मित्र ४२. २ (ल.) मेला. [गतपासून गतण या क्रियापदाचा भूतकाळ; हा भूतकाळी प्रयोगच नेहमीं होतो.]

गंतव्य—न. जाणें; पळणें; गमन; पळ. 'दोषाविरहित सर्व जनीं। शीघ्र गंतव्य करावें॥' —ज १० ३९. (क्रि० करणें) [सं. गम्=जाणें]

गतागत—न जाणेंयेणें; जायेः वारंवार हालचाल करणें; पुनरपि चलनवलन; अस्तोदय. 'जेणें सूर्याचें गतागत। केला भ्रांत कंदर्प।' -एभा २६ ८५. [सं गत+आगत]

गताड—न (राजा.) अजस्र, अगडबंब जनावर (गाय, म्हैस). [सं. गात्र, प्रा गत्त+आड]

गताडी—स्त्री. (कु) गवाणी. [प्रा. दे गत्ताडी=गवादनी]

गतानुगतिक—वि. १ पुढें गेलेल्यांच्या मागून (पूर्ण विचार न करतां) डोळे मिटून जाणारा; अज्ञानानें परंपरागत चालणारा किंवा वागणारा. २ (ल) अडाणी; मूर्ख; बुद्धीचा उपयोग न करणारे ३ परंपरेनें चालत आलेलें (आचरण, गोष्ट). म्हण० गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ०न्याय-पु लोक केवळ (स्वतः विचार न करतां) दुसऱ्याचें अनुकरण करणारे असतात; आपण अमुक गोष्ट अशी कां करतों हें त्यांचें त्यांनाच माहीत नसतें. हें मूर्खपणाचें लक्षण दाखवितांना या न्यायाचा उपयोग करितात; अंधपरंपरान्याय याप्रमाणेंच आहे.

गतायु. गतायुषी. गतायुष्य—वि १ अत्यंत वृद्ध; म्हातारा. २ ज्याचें आयुष्य संपलें तो; मृत. 'हा कष्टी दाभर वीरांवर जाता स्मृत गतायु समजावा.' 'जसे गतायुषी

शरीरीं । चैतन्य वायु न करी ॥ ' –ज्ञा ३ १०९. ' पैं धातयाही पायां पडतां । तुटी गतायु पडुमुना ॥ ' –ज्ञा १६.१२९. [स]

गतार्थ—वि १ समजलेला; दर्शविलेला, अभिप्रेत; अध्याहृत; सूचित केलेला. २ साधिलेला; तडीस नेलेला; संपादलेला ३ दरिद्री झालेला. [स.]

गतालका, गत.ळका—वि. केशविहीन स्त्री; वपन केलेली स्त्री; विधवा. ' गतालकांही अंगीकारी । ' –एभा २३. २७९. [सं गत+अलक=केस]

गतावणें—अकि. जाणें; शेवट होणें; मरणें, गतणें. [सं. गत]

गति–ती—स्त्री १ जाणें; चळवळ; हालचाल, गमन; धावप्रयाण; चाल; प्रगति. ' रथाची गती । ' –ज्ञा १७.३८९. २ वर्तन; वागणूक; चाल; पद्धति. ' परी ते गती समस्तां । न मनेल ययां । ' –ज्ञा २.२०३. ३ स्थिति; दशा (मुख्यत्वें वाईट अर्थी) ' पुमति बापाजी झाली हे कां गती । ' –मोअभंग सीतागीत (नवनीत पृ. २५९); गत अर्थ १–६ पहा. ४ आवांका; पोहोंच आटोप; टप्पा; प्रसार. (समासांत) कल्पना–कौशल्य–चातुर्य–पराक्रम–शौर्य–ज्ञान–गति, वगैरे. ' गती खुटली ज्ञानबोधें प्रबोधें । ' –राम १५७ ५ प्रारब्ध; दैव; घटित; नशिबाचा फेरा. ' दैवाची गति विलक्षण अति ' ६ आयुष्यांतील बाल–तरुण–वृद्ध अवस्था, ७ आकाशस्थ गोलांचें एकंदर. परिभ्रमण, फेरी. ८ चढती पायरी; भरभराट; सुस्थिति; आबादानी; प्रगति. ९ ग्रहाची आपल्या कक्षेतील दैनिक फेरी. १० प्रकार; अवस्था;. म्ह० कर्माच्या गती सागाव्या किती. ११ खरें स्वरूप, खरा अर्थ, मर्म. ' अगा गति कळावी कर्माची । ... गहन कर्माची गति म्हणानि । ' –यथा ४ ४२०. ' मिया गति दखिली असे निकी । ' –ज्ञा १५.११६ १२ (यंत्रशास्त्र) चलन; चाल (इं.) मोशन १३ सामर्थ्य, योग्यता, स्थिति, पदवी. ' जिष्णु म्हणे पावति गति इतर पशु न त्या पिनाकिच्या पशुची । ' –मोआदि २५६. ' शब्याचमरी म्हणती, आम्ही याच्या इच्या नसों गतिला । ' –मोवन ४.१४७ १४ मोक्ष; सद्गति, मुक्ति, उत्तम लोक ' उपायसाधन आइका कोण गति अवगति । ' –तुगा ४२८ ' पशुदेही नाहीं गती । ऐसें सर्वत्र बोलती ॥ ' –दा १ १० २१ १५ आश्रय. कृपास्थान. ' गति तूंचि आमुची या आश्रय आम्हांसि तूंचि मावासा । ' –मोकर्ण ४२ ७ १६ गत, वर्धमान दोहट ' अंतर संग्रामाच्या गति । ' –ऐपो २२. ' तिज वाट मृगपुत्राची कर्तव्यचि सा तो गती । ' –विक २०. १७ गत इलाज. उपाय. ' तसें करण्यावांचून कशाकाच्याही गतीच नाहीं ' –विविध १.११. १८ वाद्यविषयींतील एक प्रकार, रीत. ' गति न पकडता आवर सरती । ' –प्रला ११४ –क्रिवि गत्या पहा रीतीनें योगानें. (साम.) ०मिळणें–अकि. मुक्ति मिळणें, ०वर, ०सयेणें–१ कृत्रिम (वेष, मुखवटा) टाकून मुळावर येणें. २ ताळ्यावर येणें; पूर्वीच वर्तन टाकणें; सुधारणें. ०होणें–प्रवेश होणें; समजणें. ' त्याची संस्कृतांत गति झाली होती ' –कोरकि ४२९. सामासिक– ०गती–क्रिवि. (व.) हळू हळू. ' गतिगति करत्यें काम ' ०चक्र–न. (यंत्र.) यंत्र चालू करणारें मोठें चाक (इं.) फ्लायव्हील [सं.] ०दाता–वि. (इहलोकापासून, विभक्तपणा किंवा जन्ममरणापासून) बंधमुक्त करणारा मुक्तिदाता; ईश्वर. [सं.] ०दायक मज्जारज्जु–(शाप.) इंद्रियांच्या गतीस कारण होणारा मज्जातंतु (इं.) मोटर नर्व्ह. ०फल–न. दोन ग्रहांच्या परिभ्रमणातील वेळांचें; अंतर [सं.] ०भंग–पु. चालीला अवरोध; प्रतिबंध; अडथळा. ०भ्रंश–पु खोळंबा; खोटी; आडकाठी; खळ; खंड (कोणतेंहि गमन किंवा चाल यामध्यें) [सं.] ०मंडल (अंगहार)–पु (नृत्य) आखंडल स्थान करून हात रेचित करणें व उजवा पाय उद्धटित करून मत्तल्लि, आक्षिप्त, उरोमंडल व कटिछिन्न हीं क्रमानें करणें ०मान–वि. चालणारा, हालणारा, गतींत असणारा [सं] ०वर घातलेला, पडलेला–वि. मरणोन्मुख झालेला, मरावयास टेंकलेला. [सं] ०विशिष्ट कर्तृत्वशक्ति–स्त्री (शाप.) गति उत्पन्न करणारी शक्ति (इं.) कायनेटिक एनर्जी. ०विशिष्ट कल्पना–स्त्री. (शाप) गतीस प्राधान्य देणारी उपपत्ति (इं.) डायनामिकल थिअरी. ०शास्त्र–न. प्रेरणाच्या कार्यानें ज्या नियमांनीं पदार्थास गति मिळते त्यांचा विचार करणारें शास्त्र. –यंस्थि १. (इ) डायनामिक्स. ०हीन–वि. १ आश्रय, आधार किंवा उपाय यांनीं रहित; अनाथ; निरुपायी. २ हालचालरहित; स्थिर; कुंठितगति. [सं.]

गंतुकाम—वि. १ गमन करण्याची इच्छा झालेला; जाऊं इच्छिणारा; गमनेच्छु २ (ल.) आसन्नमरण. ' विश्वासराव गाळांचे जखमेनें कार्य होऊन गतुकाम ' –होकै २७. [सं.]

गतैश्वर्य—वि भरभराट, थोरवी, ऐश्वर्य यांनीं रहित; वैभवहीन [सं.]

गतोत्साह—वि. निराश; हताश, निरुत्साही; उदास; बेदिल. [स.]

गत्यंतर—न अन्य उपाय, आश्रय; टाळणें, मुक्त होणें, संपादण इ० चा दुसरा मार्ग, इलाज, सवड; उपायांतर. ' गत्यंतर भमता शत्रूच शरण आऊं नये ' ' असावांचून गत्यंतर नाहीं. ' [सं गति+अंतर=अन्यगति]

गत्या—क्रिवि. अनुसरून, रीतीनें; योगें; मार्गानें; सहित (समासांत) स्वभावगत्या, दैव–कर्म–प्रारब्ध–वस्तु–आत्म–भेद–गत्या [गति]

गथडी—स्त्री गंथडी पहा.

गंथळ्या—वि नाचणी धान्याची एक जात.

गथ.गाथा–थां, गथागोध—पुस्त्री. १ घोंटाळा; गुंतागुंत; घालमेल; पेंच, गोंधळ; (लक्षणेनें व शब्दशः उपयोग)

'जन्म हाचि अकारण । गयागावी ।' –दा ३ १ ४ २ घालमेल इ०चे काम, धदा [गुतण+गावणें]

गद्—पु रोग, आजार 'शरीरीं गद इतिल थडका ।' –राला ९२ [सं]

गदक—पु १ खदखद, कढ किंवा त्याचा आवाज (क्रि० येणें) २ उकळत्या वस्तूचा फेंस, ऊत [ध्व स गर्दी=गर्जना करणें]

गदका—पु गतका पहा

गदकी—स्त्री १ घाण, कचरा २ (ल) घोंटाळा 'एका मागील गदकी वारून पुढें ठीक करून टाकून घेणें आहे ' –रा ३ १४१ [फा गदगी, तुल० स गध]

गदगद्—स्त्री १ खाज, कड (क्रि० सुटणें) २ ऊब उकाडा ३ कढ, उकळी, कढ–उकळीचा आवाज ४ हसणें, हसण्याचा आवाज [ध्व, स गद्गद]

गदगद-दां—क्रिवि १ शिजण्याच्या, उकळीच्या आवाजाचें अनुकरण, खदखदा, २ मोकळें, आनंदयुक्त हसण्याचा आवाज ' गदगदां हासति । मुरकुंड्या वळति ऐकोनिया । ' तरी मम अभिलाष धरूनी । गदगदां हाससी पापिणी ॥ ' –नव २० २४ ३ ओक्साबोक्सीं, जोरानें हुदके देऊन रडणें

गदगदणें—अक्रि खदखदणें (आधणातील पदार्थ) –अकर्तृकक्रि १ उकडणें, गदमदणें, गदादणें २ उकाड्यानें, गुदमरल्यानें घामाघूम होणें ३ गदगदून येणें, जबरदस्त क्षोभ किंवा मनोवृत्तीनें कठ दाटून येणें, गहिंवरण [ध्व स गद्गद]

गदगदाट—पु गदगद पहा हसण्याचा ध्वनि ' थोर हासे गदगदाटें। ' –मुसभा १४४० [ध्व]

गदगा-गी—पुस्त्री (व्यायाम) चामड्यानें मढविलेली काठी, सोटा, तलवारीचे हात शिकण्याचें एक हत्यार, बरोबरच चामड्याची एक लहान ढाल (फरी) असते [स गदा हिं गदका]

गदगी, गजगी—स्त्री (क) खावाखालचा दगड, खुर्ची उथळें ' गदगी चागली घडीव '

गदम—वि (राजा) पावसाळा संपल्यानतर ज्यात फार दिवस ओल राहते तें, पाणथळ, दलदलित (शेत, जमीन)

गदम—न (कु) गलबत थोड्या पाण्यात असताना त्याला दिलेला टेंका गदाम पहा

गदमणें गदमरणें—अकर्तृकक्रि १ उकडणें, ऊष्मा होणें २ अक्रि उकाड्यानें घामाघूम होणें

गदमद—स्त्री १ गुदमरा, उकाडा, ऊन २ अतिशय गदगदणें, तल्खी, घामाघुमी [गदगद]

गदर—स्त्रीन १ बड, गर्दी ' महादजी पाटिलावरी आपण चालोन गदर केली ' –रा १५ ३३ २ वैर, विश्वासघात [अर गद्र]

गदर—पु गजर पहा

गदरणें—अक्रि १ फुगून इ० पिकण्याच्या स्थितीस येणें (फळ, गळू) २ घामाघूम होणें

गदरा गदरल—वि परिपक्व दशेस आलेलें (विड्याचें पान, फळ) [हिं गदरा, गदर]

गंदलकी गदवल—स्त्रीन १ बसावयाच्या पाटाच्या खालच्या टेकण्याच्या दोन पट्या, आढात, धुर २ दरवाजा, झडप इ० च्या फळया जोडल्यानतर मजबुतीसाठीं त्यांना आडव्या ठोकलेल्या पट्या, दांडवीं

गदवाली—वि गद(ढ)वाल येथील, पैठेसबधीं (वस्त्र इ०)

गदळ—न १ घाण, गढूळपणा, राड (प्रवाही पदार्थांतील) २ गाळ, मैल कचरा, मळ ३ केर, धूळ, मूस तुस (धान्यांतील) ४ (सामा) एखाद्या वस्तूतील निरुपयोगी भाग, ५ गाळसाळ, ढेंदल, धुरळा ६ माजलेलें व घाणरडें गवत, रान –पु (ल) अव्यवस्था, गोंधळ, घोंटाळा, धादल (वस्तु, कामकाज यातील) –वि १ घाणेरडें, मळकट, मलीन, गढूळ, भिकार, क्षुल्लक, कवडीमोल ओंगळ, हिडिस (पाणी, माणूस, वस्तु, गोष्ट) २ घोंटाळ्याचें, गडबडीचें, घालमेली, गबाळी (कृत्य, पुस्तक, लेख) ३ क्षुभित (वाईट मनोविकाराच्या जोरानें मन) जसें दु खी सतप्त, मत्सरी, सशयी इ० [सं गलित–गलिद–गल्द, गदल हिं गदला तुल० का गदडु=वाईट वास]

गदळणें—उक्रि १ मळकट, गढूळ करणें ' नभ पृथ्वीरजें न गदळ ।' –एभा ७ ४४८ २ घालमेल करणें, विसकटणें, अस्ताव्यस्त, दुर्दशा करण ' परानें पापी गदळली आहे ती लाविलें ' –अक्रि गवत, रान माजून खराब होणें (पीक, शेत)

गदळावच—सक्रि (गो) गोंधळात टाकणें

गदा—स्त्री १ लाब दाड्याचें व टोंकास मोठा गोल जोडलेलें एक प्राचीन आयुध, लाखडा अगेळा ' भीमाला आणुन दे वृषपर्व्याच्या गृहातम गदेतें। –मोसभा १ ६ २ काव कागलाहदंड गदा घेऊन । दैत्यास मारी मल्लिकार्जुन ॥ ' ३ (ल) घाला, हल्ला, धाड (क्रि० येणें आणणें) ' मूळ व्यापारावर इग्रजानी गदा आणली ' –क १७–६–३० ०धर–वि गदा धारण करणारा, वरील विष्णु [स] ०युद्ध–न गदेनें करावयाचें परस्पर युद्ध [स]

गदा—पु १ भिकारी २ भीक मधुकरी 'तुका म्हणे वृत्ति साडुनि । गदा मागत जाती ॥ –तुगा ४१२ [फा गदा]

गदाई—स्त्री. एक भिक्षेकरी जात, मेंढे जाणाऱ्या पाटलाची कुळी. –गांगा ३०. [फा गदा]

गदादणे—अकर्मकक्रि. १ उकडणें. गुदमरणें. लाहीलाही होणें ' गदादीत काया समुद्रात घाली । ' –रामदास कविता खं. १ पृ ९. २ उकाड्याने उवण, घामाघूम होणें.

गदाधर—पु पाणी पिण्याचें विशिष्ट भांडें. हें अवकऱ्या प्रमाणें असत [सं.]

गदाम—न. (इट) (नाविक) गलबतें चोपडण्यास लवतें वेळीं तीं तराजू सारखीं राहण्यासाठीं दोन्ही बोडतास, पाण्यात लांकडें उभी करुन त्याना आडव्या दांड्या बांधतात त्या. गलबताच्या बाहतांच्या दुरमिणास दोरी बांधून गदामावर गलबतांचा तोल घेतात गदम

गदा(द)रोळ-ळी—पुस्त्री. १ मोठा गोंगाट, गजर. ओरडण ' सर्भोंवत मिळोनि गोपाळ । गदरोळ करिताती । ' –ह १३ ४५ ' करुं गदारोळीं हरिकथा ॥ ' तुगा १८११. २ (ल) मोठें पांडित्य, निरूपण. ' निज मंडपीं शिशुपाळ । करीत होता गदारोळ । ' –एरुस्व १२.१. ३ लढाईतील वीराच्या आरोळ्या ४ लढाई, लढाईतील धुमचक्री. ' पाडौनि गदारोळु । मज एने पातला आळु । ' –शिशु १९२. ५ खटाटोप; प्रयत्न. ' तेणें करविला हा गदारोळ । प्रयत्नचनेचा ॥ ' –विवेकसिंधु [सं. गद्= शब्द करणें; गद=मेघध्वनि. तुल० का गद्दल=आवाज, आरोळी सं. गंदरगोळ्ळु]

गदी—वि. रोगी, आजारी. ' अमृतहि पिता नस्वास्थ्याला करील गदी क्षण । ' –मांअंबरीष (नवनीत) पृ ३६९ [सं. गदिन्]

गदीन—वि गदायुद्धनिपुण, गदाप्रवीण ' श्रीकृष्ण म्हणे हा रे भीमा जरि तु महाभुज गदीन । ' –मोउद्योग ६ १८ [गदा]

गदे(द्दे)पदे(द्दे)—पुअव १ टाळाटाळी, अळटळ, चालढकली, बहाणे, सबबी, लबाडीची चुकवाचुकवी २ (सामा) छक्केपंजे, पाचपेच, डावपच [सं. गद्यपद्य]

गदेरा—पु (बे) गदळ, घाण.

गदेला—पु मोठी गादी, सभ गृहांत बरीच मंडळी बसतील अशी केलेली बरीच लांबरंद पातळ गादी. ' ठाईं ठाईं चोपाळ गांदिले । –पला १०१. ' आगगाडीच्या एका मोठ्याल्या डब्यात गदेला टाकून त्यावर उशांचे टेंके देऊन व गाडीच्या पुढच्याच बाजूकडे तोंड करुन तुरा बसविले ' –सूर्ये ३ [हिं]

गद्देला—(ओतकाम) निरनिराळे आकार देण्याची पेरण

गद्गद गद्गदध्वनि-धार्णा—पुस्त्री अंतःकरण उचंबळून आल्याने तोंडांतून निघणारा अडखळत किंवा अस्पष्ट आवाज, उमासा, जोराचा हुंदका, दाबलेलें रडणें [सं]

गद्दा—पु (गो.) गदला. [हिं. गद्दी=गादी]

गद्दी(र्दी),गर्दा जमीन—स्त्री. १ नदी किंवा तलाव याच्या कांठची मळईची जमीन, मळई मळी. २ (मावळ; कों.) अव्वल प्रतीची भातजमीन. [का. गद्दे=भात शेत]

गद्धा—पु गाढव म्ह० (व.) गद्धयानें खाल्लें पाप ना पुण्य [सं गर्दभ, प्रा. गद्दह हिं गदा]

गद्धेपंचविशी—स्त्री. (ल.) तारुण्यकाळ (यांत विवेक, पोक्तेपण फारसा नसतो), चुका होण्याचा काळ.

गद्धेमल्हार—पु (विद्यार्थी) १ गाढवांच्या ओरडण्याचा मिलाफ २ (ल) वाईट, कर्कश गाणें इ० ३ (ल.) मूर्ख माणूस. [हिं गदा+मल्हार=राग]

गद्य—न १ अक्षरें किंवा मात्रा अमुक असाव्या असा नियम नसलेली कविता, छंदोविरहित अथवा तालसुरानुरूप रचलेल्या पद्यरचनेचा स्वतंत्र भाग. निरः वाक्यखंड. (सामा) छंदोरहित प्रबंध, लेखन.भाषा पद्याच्या उलट लेखन प्रकार २ साधी वाक्यरचना; काव्यगुणरहित लिखाण ३ (ल.) अरसिक बेचव, रटाळवाणें विवेचन, लेखन ०रूप,गद्यात्मक–वि ज्यांत साध्या पदरचनेचा समावेश आहे तें. ०पद्य–न. १ छंदोरहित व छंदोबद्ध रचना. २ (ल.) छक्केपंजे, डावपेंच, कपट; कारस्थान, कावा, कुलंगडें, दगा. गदे पदे पहा. [सं गद्=बोलणें.] ०पद्यरूप.–द्यात्मक–ज्यात गद्य (साधी रचना) आणि पद्य (छंदोबद्ध किंवा कविता) यांचा समावेश आहे तें. चंपूकाव्य म्ह० गद्य उद्योगाचा सांठा, पद्य दैवाचा सपाटा.

गंध—पु १ वास (चांगला, वाईट): सुवास किंवा घाण. ' मी पृथ्वीच्या ठायीं गंधु । ' –ज्ञा ७ ३४. २ सुवास, परिमळ; परिमळ द्रव्य. ३ (कर्नां) चंदनकाष्ठ, खोड –पुन. १ (चंदन, रक्षा, अगरु, केशर इ० चा) कपाळावर किंवा शरीरावर लाविलेला टिळा किंवा उटी २ अगरु गंध उटी गंध आर्दिंचि असो अनुसूया । दे मला पर न जीत अपुला । ' –वामन लोपामुद्रा संवाद १८. [सं] ०काष्ठ न सुवासिक लांकूड, चंदनाचें खोड (वाप्र) ०नसणें–(वास देखील नसणें) अजीं अस्तित्व नसणें, कांहीं ज्ञान नसणें (एखाद्या गोष्टीचें) ' तिच्या माहेरीं इमजीचा कीं नवीन कमला गंध ०खेळ० नाहीं ' –पाधे त्याला संस्कृतचा गंधहि नाहीं =त्याला संस्कृतचें अल्प ज्ञानहि नाहीं (एखादें पदार्थ खावयास न मिळतां नुसता त्याचा वास (गंध) घेऊनहि एखाद्याचें समाधान होते; पण तो वास सुद्धां न मिळता अतृप्त रहाणें, यावरुन हा प्रयोग रूढ. सामान्यतः– ०फूल करणें–१ पूजा करणें. २ (ल) फजीती करणें, खरडपट्टी काढणें. ०धींड, धीड–न. पादेलोण, काळें मीठ, बीडलवण. ०मार्जार–पु जवादि मांजर. [सं] ०मोरी–स्त्री. घाण पाण्याची मोरी, गटार. ' मग गल्लीकुची गधमोरी । आऊनी तेथें वस्ती करी ॥ ' –नव १२.६०.

०रस-पु बोळ [स] ०राज-पु एक फुलझाड [गं] ०वाटी-स्त्री गंध व त्याची वाटी, गंधाची वाटी ०वान-वि सुवासिक व गंधाच्या प्रमाणाचें [स] ०वार्ता-स्त्री (वासानें बातमी) यत्किंचित ज्ञान, अनुभव (क्रि० नसणें) 'याची मला गंधवार्तासुद्धा नाहीं' -ऋद्र १७८ ०हास्य-न एक उपरत्न, याचा रंग पांढरा लाल किंवा लालसर पांढरा असतो हें प्रचारात नाहीं गंधाकाडा-स्त्री (गो) चंदनाचा तुकडा, चंदन गंधाटा-डा-स्त्री एक वनस्पति -बदलापूर १६४ गंधानिळ-पु सुगंधी वारा 'उठिला मंदगंधानिळीं।' -ज्ञा १७ २ गंधापान्तु-पु (व) (ल) मार, ठोक 'आताच गंधापान्तु काढतो तुझा' गंधाक्षत-ता-स्त्री धार्मिक कृत्याच्या आरंभीं यजमानानें उपाध्यायाच्या कपाळीं लावावयाचें गंध व अक्षता. 'या आमच्या कपाळाच्या गंधाक्षता पहा' २ (शुद्ध व पवित्र लोक याचा उपयोग नेहमीं करतात त्यावरून) शुद्ध व पवित्र सहवास संबंध 'त्याची त्याची गंधाक्षता होत नाहीं' गंधाक्षतवर्जन-न मिलाफ, एकजूट बरोबरीचें दळणवळण यास प्रतिबंध, अडथळा गंधाक्षतवर्ज्य-वि प्रतिबंध इ० करण्यास योग्य

गंधक-पु १ एक खनिज द्रव्य, उपरस, अधातुरूप ज्वालाग्राही रासायनिक मूलद्रव्य धातुवैरी २ एक विशिष्ट मिश्रण (औषधीसाठीं) गंधकाच्या चार जाती-तांबडा (हा सुवर्णक्रियेत उपयोगी), पांढरा (हा जखमांच्या लेपनाप्रयोगीं) पिवळा (रसायनासाठीं) व काळा (श्रेष्ठ पण दुर्मिळ) -योर १२४० ०रसायन-न गंधकाचें एक औषध गंधककाडी-स्त्री गंधक लावलेली काडी, आगकाडी गंधकाचें तेल-न (इं) सल्फ्युरिक ॲसिड, गंधकाम्ल पहा गंधकाचें फूल-न गंधकाला आंच देऊन त्याची केलेली भुकटी गंधकाम्ल गंधनाम्ल-न गंधकाचा तेजाब, सल्फ्युरिक ॲसिड, सर्व रासायनिक क्रियांकरतां याचा फार उपयोग होतो हें फार दाहक आहे

गंधकिसल-न उपयुक्त व गुंगी आणणारें द्रव्य (इं) सल्फानल

गधडा-पु गाढव (तिरस्कारार्थी वापरतात) [हिं गदहा]

गंधन-न (इं) सल्फोन

गंधरगोळ-पु (कु) दंगा, गोंधळ 'त्यानें गंधरगोळ घातला पण कांहीं चालले नाहीं'

गंधर्व-पु १ एक उपदेव, स्वर्गातील गायक, सुरगायक हे स्वर्गात राहून प्रमुख देवांच्या सर्वई ताब्यात काम करतात 'धनपति सभेत गुह्यक, राक्षस, गंधर्व, अप्सरा त्र्यक्ष।' -मोसभा १ ४२ २ (ल) गानवादनपटु ३ अदृश्य पुरुष ४ (मराठा व इतर अब्राह्मण जातींत) पाटाचें लग्न, स्त्रीचा पुनर्विवाह, म्होतूर, मोहतीर, (स्त्रीचा पहिला नवरा जिवंत असल्यास त्याच्याशीं फारकत, घटस्फोट किंवा काडीमोड करून मग म्होतूर लावतात) 'मी मग गंधर्व करीन, त्यानंतर तुमचा माझेवर नवरेपणाचा हक्क राहणार नाहीं' [स] सामासिक शब्द- ०गायन-गान-न १ गंधर्वांचें गाणें 'गंधर्वगान गाणीं। जेथ रंभेऐशिया नाचणी॥' -ज्ञा ९ ३२३ २ स्वर्गीय गाणें (अंतराळीं ऐकलें) ३ अत्यंत मधुर व आलापदारीचें गाणें [स] ०नगर-न १ गंधर्वांचें शहर, दिसेनें न दिसतें व एकाएकीं अदृश्य होतें किंवा अल्पभाग्यवानांनीं आढळतें असें अंतरिक्षस्थ किंवा मांत्रिक शहर 'गगनीं गंधर्वनगर जैसें।' -विपु ३ ४४ २ हवेंत प्रकाशकिरणांच्या वक्रगतीनें उत्पन्न झालेला भूलोकावरील शहरें, वन इ० पदार्थांचा देखावा, आकाशातील ढगांच्या आकृतीवर होणारा नगरादिकांचा भास 'गंधर्वनगरींचीं ठाणीं। घेतलीं देऊनि चिंतामणी।' -एभा २ २२६ 'पोकळीमध्यें गंधर्वनगरें। नाना रंगें ल्हानथोरें।' -दा १६ ९ २१ ३ (ल) छाया, आभास, मिथ्याभास, काल्पनिक अथवा मिथ्या गोष्ट 'कीं गंधर्वनगरींचें सैन्य।' -ह १३ २६. ०नगरासारिखा-वि अशाश्वत, क्षणिक, चल, पाण्यावरच्या बुडबुड्याप्रमाणें ०पूजा-स्त्री सन्मानानें एखाद्यास बोलावून आणून मग त्याची भासडपट्टी काढून त्याला मार देणें [स] ०भुवन-न. गंधर्वनगर पहा 'न रचितां गंधर्वभुवन। उठी जैसें।' -ज्ञा १८ ४७९ ०लग्न-विवाह-नपु १ गांधर्व विवाह अष्टविवाहांपैकीं एक, उभयपक्षांच्या (नवरा व नवरीच्या) अनुमतीनें होणारा विवाह (यांत आईबाप किंवा इतर वडील माणसांच्या परवानगीची गरज नसते) 'मग करूनि गंधर्वलग्न। भोगिती रती॥' -कथा १ ४ १३५ २ पाट, म्होतूर [सं] ०विद्या-वेद-स्त्रीपु संगीतविद्या, गायनकला, गाणें-बजावणें यांची कला ०सृष्टि-गंधर्वनगर पहा

गंधलकी गंधवल-स्त्रीन गदलकी पहा

गंधा-वि घाणेरडें, दुर्गंधी, वासट [फा गंदा=वासट तुल० सं गंध] हा शब्द बहुधा पुढील समासांत येतो ०नाला-पु गटार, घाण पाण्याची मोरी गंधेरपाणी-न घाणेरडें पाणी

गंधाबिरोजा-बेरोजा-पु राळ, सुरूचे झाडाचा चीक, एक वनस्पतिद्रव्य याला उग्र व कडू वास असून औषधें व रोगण यांच्या कामीं हा उपयोगी आहे [फा गंदाबीरोजा]

गंधार-पु (संगीत) मूळच्या सप्तस्वरांतील तिसरा स्वर, सा रे ग पैकीं [सं गांधार]

गंधिकाळिक-स्त्री गंध (कल्क) व काळेपणा 'धातूची गंधिकाळिक जैसी। जाती रजतमें तैसी।' -ज्ञा १८ २०९.

गंधी—स्त्री गंध, घाण, दुर्गंध 'लसणातें न सांडी गंधी।' –ज्ञा १८ ७५७ 'त्याच्या जखमेला गंधी सुटली यामुळे जवळ बसवत नाहीं' –पु १ सुगंधी द्रव्यें विकणारा, अत्तारी २ औषधें विकणारा, गांधी –सयाजी कोश (इ) ॲपोथेकरी [स गंध]

गंधी कर्पित—न कॅर्बालिकाम्ल व गंधकित यांच्या संयोगानें तयार झालेलें द्रव्य, हें विषावर गुणकारी आहे

गधुळणें गधूळ—गढुळणें, गढूळ पहा

गधेघाट—पु (व ना) ढोरांचा कोंडवाडा [गदा+घाट]

गंधेल—न (गो) चंदनी अत्तर, तेल [गंध+तेल-एल]

गधेलोट—पु (कुस्ती) (गाढवें लोळतात त्या वेळच्या क्रीवरून) कुस्तींतील एक डाव आपल्यास कोणी खालीं धरलें तर आपला हात जोडीदाराच्या दोन्ही पायांच्या आतून घालून जोडीदाराची मांडी आपल्या पंजानें धरून त्याच बाजूनें आपण फिरून जोडीदारास चीत करतात तो डाव [गदा+लोटणें]

गंध्या—वि १ गंधी अर्थ २ पहा २ घाणेरडा, घाण्या, ज्याच्या अंगास घाण येते असा (माणूस) [स गंध]

गध्यागाढव—पु (नाशिक) गांवाच्या शिवेचा दगड

गना—पु (वीणकाम) कापड विणताना आडवें घालावयाचें सूत जीवर गुंडाळतात व जी धोट्यात बसवून त्यायोगें आडवें सूत घातलें जातें ती कांडी, गणा, (इ) बॉबीन

गनिमत—न (व) पुरें होणें, बस्स 'बोलावण्यानें आला हेंच गनिमत समजा' [अर घनीमत्]

गनिम(मा)त—स्त्री लूट, मिळकत, बरकत, विपुलता [अर घनीमत्]

गनिमाई—स्त्री १ शत्रूची धाड लूट, हल्ला २ गनिमी कावा, गनिमी लढाई शत्रूचें सामान भारी आल्यास बुणगें एकीकडे लावून द्यावें, आणि खडी फौज करून आज या ठाण्याजवळ, उद्या दुसऱ्या ठाण्याजवळ याप्रमाणें गनिमाई करावी' –ख ६ २७९६ **गनीमी**–स्त्री गनिमाई गनिमी कावा, गनिमी लढाई पहा 'उभयतां सर्दारांनीं त्याचे फौजेभोंवतीं गनिमी करून अन्नपाणी हुगमूत बंद करून आठ रोजांत लुटून घेतलें' –होकै १५ **गनीमी कावा-लढाई**–पुस्त्री १ पळपुटी लढाई कजारवी, अगोदर भ्यालोंसें दाखवून शत्रूला पाठीवर घ्यावयाचें व तो अडचणीच्या जागेंत आला असें पाहून त्याच्यावर जोरानें उलटून हल्ला करावयाचा व त्याचा फन्ना उडवायचा समोरासमोर लढाई न करता युक्तीनें, आडमार्गांनी शत्रूला जेर करणें मुसलमानांशीं लढताना मराठे या रीतीचा अवलंब करीत 'आम्ही गनीमी काव्यानें राहतों,' –भाब ५८ २ (ल) लबाडीची युक्ति, लडाव, कपटप्रयोग

गनिमात—स्त्री १ ईश्वरी कृपा, आशीर्वाद, दया 'तूं यांचलास गनिमात झाली' २ चांगली गोष्ट, कृत्य 'इतक्या संकटांत त्याचा परम मित्र आला, काय गनिमात हो!' [अर घनीमत्]

गनी(नि)म, गलीम—पु १ शत्रु दुष्मन वैरी 'गनीमाच्या देखतां फौजा। रणशूरांच्या फुर्फुरिती भुजा।' –दा १९ ९ २५ २ चोर, लुटारू 'सेख निजाम गनीम संगमेश्वरास आला' –इऐ ५ ५० ३ (सांकेतिक) मराठ्यांस मुसलमानांनी दिलेलें नांव 'गनीमांनी मसुरास वेढा घातला' –इम ३७ [अर घनीम्]

गप-प्प—वि स्तब्ध, चूप, शांत, निश्चल –क्रिवि गडप, ठावठिकाणा न लागेल अशा प्रकारें 'त्या रानांत गाय शिरली ती कोणीकडे गप्प झाली [ध्व हिं तुल० फा गप्प=अदृश्य] **०करणें**–१ गट्ट करणें, मटकावणें २ गडप करणें, नाहींसें करणें **०छाटणें-तासणें-झोकणें**–एखाद्या बातमीची चर्चा चालविणें, रिकाम्या बातम्या पसरविणें 'आम्हीं कवी नवीना रीति नव्हे छाटितोंचि लास गपा।' –मोरोपंत सामाशब्द– **०कन-कर-दिशीं**–क्रिवि अकस्मात, तडकाफडकीं, एकदम, एकाएकीं झालेल्या गोष्टीच्या आवाजाचें अनुकरण (क्रि० धरणें, बसणें, गिळणें, खाणें, मारणें, पाहणें, उचलणें) **गपका**–पु १ आवाज होऊन गट्ट केलेला घास, गटगुळा, मटका (क्रि० मारणें) २ (ल) हात मारणें, लाच (क्रि० मारणें) ३ हलका ठुस्सा, गुद्दा (क्रि० मारणें) [ध्व] **गपगप-गपा गपागप, गपापा, गपापून**–क्रिवि उतावीळपणें मटकावतांना गिळताना होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण, अतित्वरेनें, भराभर 'गोडी लागताच मग घोडा गपागप खाऊं लागली' म्ह० अपापाचा माल गपापा **गपची(चू)प, गप्पची(चू)प**–क्रिवि निवांतपणें, निश्चलपणें, मुकाट्यानें, न बोलतां 'एवढा तो रागें भरला तरी मीं उत्तर दिलें नाहीं, गपचूप बसलों होतों'

गप-प्प—स्त्री १ सामान्य बोलणें, उडत बातमी, अफवा वार्ता, आवई २ निरर्थक बोलण, भाषण, बकवा, रिकामी बटबट, बाता ३ खोटी बनावट हकीकत, मिथ्या गोष्ट [फा हिं गप] **गपछप-शप-सप** स्त्री रिकामटेकड्या गप्पा, चकाट्या [फा गप्शप्] **गपाटा**–पु गप्प, बात 'कृष्णराव नावाच्या मुंबईकरानें महाराजांच्या मुलाखतींत बरेच गपाटे मारले' –विविध ३ ५३ [हिं] **गपा-प्पा-गप्फा**–स्त्रीअव बडबडी, चकाट्या गप पहा 'न सार्थक लटक्या साऱ्या गपा।' –राला ८७ **गप्पागोष्टी**–स्त्रीअव १ गोष्टी, कथा, हकीकती, खबरबातर २ बकवा बाता; रिकामी बटबट ३ शिळोप्याच्या गोष्टी रिकामपणचें बोलणें (क्रि० करणें, हाकणें) **गपापणें**–अक्रि बटबट, बडबड करणें [गप]

गपाड्या-वि वटवट्या, बडबड्या, वरळणारा, वाताड्या
गप्पाष्टक-न गप्पा, वटवट, बडबड, रिकामपणच्या गोष्टी 'उगीच गप्पाष्टकें ऐकून फळ काय, घटकाभर देवाचें तरी नांव घ्यावें' [गप्प+अष्टक=समूह] गप्पाष्टक्या, गपी-प्पी-प्या
गपोड्या-ड्या-वि बाता झोकणारा, वटवट्या गप्पिष्ट गप्पी, गप्पीस्त, गप्पीदास-नाथ-वि बाता झोकणारा गोष्टीवेल्हाळ, थापाड्या, बाताड्या

गपच(चि)प—न सायीमध्यें कणीक मळून तळलेलें पक्वान्न

गबाणा—पु बकाणा, मोठा घांस (भाजलेले दाणे, कोरडे खाणें याचा) [गव+दाणा]

गप्पाघोळ—पु अहगळ

गफलत—स्त्री १ निष्काळजीपणा, हयगय, दुर्लक्ष, गैर सावधपणा, अविचार, चूक, गलती, अनवधानता, 'करारात दोघांच्या झाली काहीं किंचित गफलत।' -ऐपो ३९५ 'गफलतीमुळें पोथी विसरून आलों' २ हयगयीमुळें वस्तु हरवल्याची स्थिति, निष्काळजीपणामुळें नाहींसें होणें, न सापडणें 'माझ लेखणीची गफलत झाली' ३ अव्यवस्था, गोंधळ, घालमेल (पदार्थ, वस्तु याची) 'पोरानें पोथीची सारी गफलत केली' [अर घफ्लत्] गफलतणें-उक्रि १ गैरसावधपणानें गमावणें, पाडणें, गळणें, हरवणें २ अव्यवस्थितपणें भेसळ करणें, स्थान भ्रष्ट करणें, ढवळाढवळ करणें, गोंधळ करणें, विस्कटणें गफलती-त्या-वि १ नेहमीं हरविणारा, नेहमीं भलत्या ठिकाणीं वस्तु ठेवणारा, विसराळू गैरसावध, हलगर्जी २ लबाड, अविश्वासु

गबकन कर, गब(रा)गब-बा, गबाबां, गबाबून-क्रिवि गपकन इ० पहा

गबका—गपका पहा

गबगबणें—अक्रि १ अतिशय पडसें-खोकल्यानें पिडणें २ अश्रूंनीं डोळे भरून येणें ३ गुबगुबीत, लठ्ठ होणें (याचा व्युत्क्रमानेंहि उपयोग करतात 'मांस गबगबतें अंगावर' ४ भरगच्च दिसणें होणें, भरपेठ (प्रफुल्लित) दिसणें 'ठळक हातामधीं चुडे झळाली डागिन्यात रुप गबगबशी।' -पला ४ ४० [स गर्भ प्रा गब्भ, ध्व]

गबगबीत—वि १ गुबगुबीत, तुंद लठ्ठ, मांसाळ 'हा शरीरानें गबगबीत दिसतो, पण शक्ति नाहीं' २ भरदार, दळदार, रसभरित (फळें) 'हा आंबा रसानें भरला आहे म्हणून गबगबीत दिसतो' ३ मसालेदार पदार्थांनीं पूर्ण भरलेली (पोळी, करंजी इ०) 'पुरण पुष्कळ घातलें म्हणजे पोळी गबगबीत होते' —वि क्रिवि भरपूर, भरगच्च 'तेणें पात्रें भरली गबगबीत।' —महिकथा ३३ १९९

गबदुल्ला, गबदू, गबदूल—वि ठेंगू व बळकट, घटमूठ बांध्याचा, लठ्ठ व मजबूत, वाटोळ्या अंगाचा, गलेल्ठ [हिं गबदल, स गर्भ, प्रा गब्भ, म गब+दुला?]

गब(ब्ब)र—स्त्रीपु १ एक सोन्याचें नाणें त्यावरून (ल) २ तीं ज्याच्यापाशीं पुष्कळ आहेत असा माणूस, श्रीमंत व्यक्ति [हिं]-वि श्रीमंत, द्रव्यसंपन्न, धनवान् 'श्रीमान् पुरुष आणि दरोडेखोर यांमध्यें वास्तविक वाटतो तितका फरक नाहीं दोघेहि दुसऱ्याच्या वित्तावरच गबर होतात' -सद्‌चारिणी ६० [स गब्हर, प्रा गब्भर, किंवा स गर्भकर, प्रा गब्भगर किंवा गुब्भर? हिं]

गबरू—पु १ रूपवान व मजबूत माणूस २ (ल) श्रीमंत व्यक्ति, अबादानीचा किंवा मालमत्तेचा माणूस [गब्रू पहा]

गबान—वि (राजा) सुपीक, फायदशीर, नफा देणारी (जमीन, देश, व्यापार इ०)

गबान, गबानी—नस्त्री (राजा) किफायत, नफा, फायदा, लाभ 'यदा कापडाचे व्यापारात शभर रुपये गबानी झाली'

गबाळ—वि निरुपयोगी, टाकाऊ गावाळ पहा 'भोंवतें मेळवूनि गबाळ। -तुगा१८१६ ०ग्रंथी-वि वेंधळा, गोंधळ्या, गरीब 'महाराष्ट्र साधा आणि गबाळग्रंथी आहे' -इप ९२

गबाळ—वि (गो) पाणथळ

गबाळ, गबाळग्रंथ, गबाळणें, गबाळी-ळ्या—गावाळ पहा

गबाँ, गब्बा, गाब्बोटा, गबा—पु (गो वे) केळीच्या खुंटाचीं सोपटें [गाभा]

गबेलें—न (कों) घमेलें, कोळवें, लाकडाची पाटी (चिखल, चुना इ० वाहून न्यावयाची)

गब्बू—वि १ लठ्ठ व ठेंगणा, गुबगुबीत गबदूल पहा २ (ल) ऐपतदार, श्रीमंत गबरू ३ भरभराटीचें, श्रीमंत (शहर इ०) [स गर्भ, गब्भ?]

गब्रा—स्त्री पिकावरील कीड (ज्वारी, मका, ऊस इ० च्या गाभ्यातील). [स गर्भ, म गाभा]

गब्रू—वि १ पठ्ठा, बहादर २ सुंदर, तरुण ३ आढयताखोर, खोटा विद्वान ४ गबरू पहा [गबर हिं गब्रू किंवा गब्बर, तुल० हिब्रु ग्याब्रिएल=बलाढ्य देव, हगेरि गबोर, इंग्लि गब्रिएलो]

गभस्ति—पु सूर्य 'जैसा प्रगटलिया गभस्ती। अशेषही मार्गे दिसती।' -ज्ञा २ २६१ [स]

गभीर, गभीर—वि १ खोल, अगाध (समुद्र, नदी) 'विमल हृदय तूझें पोत गंभीर वारा।'-मुरामा अयोध्या ५७

(हा शब्द बहुधा लाक्षणिक अर्थानें वापरतात). २ शांत; सोशीक; भारदस्त; जरबी; धीराचा. ३ विचारशील; विवेकी. ४ आंतल्या गांठीचा; खोल मनाचा किंवा विचाराचा; ५ घन; धीर; उद्दाम (मेघ, सिंह, प्रवाह इ० चा ध्वनि). [स गभीर]

गम—पु (क) रोख; कटाक्ष; झोंक; कल; अभिप्राय; पेंच; धोरण; आशय (भाषण इ० चा). 'त्याचे बोलण्यांतला कांहीं गम समजत नाहीं.' [स. गम्य ?]

गम—पुस्त्री. १ संयमन; कानाडोळा; क्षमा; दुर्लक्ष (अपराधाकडे). (क्रि० करणें, खाणें; येणें). २ विराम; थोडें थांबणें; अवसान. (क्रि० खाणें) [अर. घम्=दु.ख] ०खाणें-धीर धरणें; क्षमा करणें; सोसणें; शांत रहाणें. 'त्यानें एवढ अन्याय केले तथापि आम्ही आजपावेतों गमच खात आलों.' (पमखाना) ०गिना-गम्गीनी-स्त्री. दु ख. 'हें एकून दिलास बहुत गम्गीनी व खपगी जाली.' –पया ४६७.

गम—पु. (कों.) एक मलम; गमपलास. [इ गम्=गोंद]

गमक—न. १ दाखला; पुरावा; कारण. 'ईश्वरास भजावें एतद्विषयीं वेदशास्त्रपुराणादि अनेक गमकें आहेत.' २ आभासन ; आश्रय; अंगिकार केल्याचा मुद्दा; साक्ष; मजुरी; आधार; प्रमाण. ३ –स्त्री. (संगीत) तान; एकणाराच्या मनाम आनंद वाटेल अशा प्रकारें स्वरास कंप देणें; आलाप, जोर व गमक या तीनपैकीं एक. शास्त्रांत असल्या प्रकाराचे गमक कांहींच्या मतें १०,१५ व २२ वर्णितात. तथापि प्रचलित गायनांत त्याचा व्यवहार योग्य प्रकारें केलेला दृष्टीस पडत नाहीं व गमकांचें योग्य स्वरूपहि ग्रंथांत वर्णिलेल्या वर्णनावरून ध्यानांत येत नाहीं यांचीं नावें ग्रंथांत अशीं आहेत-स्फुरित, कंपित, लीन, आंदोलित वलि, त्रिभिन्न, कुरुल, आहत, हुम्फित, नामित इ०. ४ –वि सुचक. [सं. गमक=जाणण्यास कारणीभूत होणें] गमकेची तान-स्त्री. गमकयुक्त तान.

गमक, गमका—पु. १ तोरा; मिजास; चाळा; नखरा; डौल. 'नयनाचे हाणी भाले, चाले करीत गमके।' –प्रला ११२ २ गर्व. 'इंद्रधनुष्याचा गमक। तृणतुच्छ ज्यां केला।' –वेसीस्व ४.९४.

गमजा, गम्जा—पु. १ तोरा; ऐट; मिजास अकड; गर्व; ताठा. 'सज्ञानीं धस्वरूणेचीयुनि मतिचे न चालती गमजे।' –मोविराट ६.१२०. २ थाटमाट; शृंगारिक नेत्रकटाक्ष; नखरेबाजी; मुरका; चोचला, तिरप्या दृष्टीनें पाहणें, हावभाव; नटणें; मुरडणें (स्त्रियांचें); कामविकाराचें कृत्रिम प्रदर्शन. 'तेंहि टाकें हुमेंक बहुतांपरि। गमजा उत्तम तियेचा।'–स्वादि २.३.१० ३ दिमाख; दांडगेपणा; चावटपणा, धटाई; कमर्यादा (वाय कोची नवऱ्याशीं, मुलाची बापाशीं, चाकराची धन्याशीं इ०); बहुधा अनेकवचनी प्रयोग ४ (सामा.) चोचले; चाळे; चेष्टा. [फा ग़म्ज़ा=कटाक्ष; विभ्रम] ०करणें-१ दिमाख दाखविणें; गर्व करणें. २ (माण.) मजेत असणें. ३ उच्छृंखलपणानें वागणें; चाळे करणें. 'गमजा करिता मनि उमजाना, हें सुख न पुढें पडेल वजा।' –राला ८५. ०चालणें-अमर्याद वर्तन खपणें, करणें. ०न चालणें-न चालू देणें-चाळ्यांना अवसर न देणें, नियंत्रण असणें.

गमणूक—स्त्री. रिकाने चाळे. खेळ. [गमणें]

गमणें—अक्रि. १ आळसानें काम करणें; सुस्त किंवा हळू हळू काम करणें; निरुत्साहानें, रेंगाळत जाणें; खेळणें; घुटमळणें; रगाळणें, रखडणें, रमत रमत फिरणें. 'नाना उदिलें दिवाकरें। गमावा मार्गु दिठी भरे।' –ज्ञा १५.१५८. २ मजेनें वाटेल तसा वेळ घालविणें [सं गम्=जाणें]

गमणें—अक्रि. १ शोभणें; पसंत पडणें; पटणें; आवडणें. 'तशी न यमुना गमे जशि गमे निर्लिपपणा।' –केका १०८. म्ह० राज्याप गमली ती राणी. २ (काव्य) दिसणें; वाटणें; भासणें. 'श्रीरमाप्त ऐसें गमले। कीं हा राक्षस बैसला।'; 'कर्णवध क्षितिपाच्या चित्तास गमे क्षणक्षणीं लटिका।' –मोकर्ण ६.१. वाक्यांत गमिजे असें रूप आढळतें 'ज्ञानें ज्ञेय गमिजे।' –ज्ञा ४.१४२. ३ बरें वाटणें; चैन पडणें; (ना.) चैन पडणें, करमणें, 'म्हणे कृष्णा विण वैसें तुम्हां गमे।' –तुगा २३. ४ काळ काढणें; राहवणें; कंठणें. 'अनाथासी आम्हां तुजविण गमेनाचि सहसा।' –कीर्तन १.१७. [स. गम=जाणणें]

गमत—स्त्री १ सुखसमाधानानें कालगमन; चैन. २ करमणुकीची, चैनीची वस्तु, विषय, व्यापार, साधन. [सं. गम्=जाणें]

गमत—न. (कों) गाबऱ्यावारें किंवा गलबताच्या तळच्या फळ्यांच्या सांध्यातून आंत (गमतांत) आलेलें पाणी; घमत पहा.

गमत(ता)ढ-ढी—स्त्री. १ गमत सांचण्याची गलबतांतील जागा. २ गमत; गलबतांतील गाळ पाणी. [ग–घमत]

गमतरमत–क्रिवि. खेळत व आळसत; रखडत; रेंगाळत; चाळे करीत; घुटमळत; गुंगत; हळू हळू (जाणें, येणें, खाणें, काम करणें) (प्र.) रमतगमत [गमणें+रमणें]

गमती-त्या—वि. करमणूक, मनोरंजन करणारा; विनोदी; दुसऱ्याचा काळ सुखानें जाई असा हास्यविनोद इ० करणारा. (माणूस, कवि प्रमण) [गमत]

गमद(दा.)सडा, गमदासरा—वि. खेळणारा, रेंगणारा; चाळे करणारा; रगाळणारा, रखडणारा; आळसानें किंवा सुस्तपणानें काम करणारा [गमणें+दास]

गमन—न. जाणें; हलणें; जाण्याचा व्यापार. [सं.] ०शीलयना-स्त्री. (शाप.) गतिप्राप्त होण्याचा धर्म.

गमनागमन—न. येजा; येरझार; वारंवार जाणें येणें. [सं.]

गमनाज्ञा—स्त्री. (काव्य) जाण्यास परवानगी; वाटेस लावणें; निरोप; बिदागी. 'जमी दिल्ही गमनाज्ञा। गोवर्धनवासि देवें।' [सं. गमन+आज्ञा]

गमानी—वि. १ (शिवी) लुच्चा; पोदा; गुलाम; हराम खोर; दगलबाज. २ मात्रागमनी; आईच्या खाटल्यावर जाणारा (समासांत) मातृगमनी; मात्रागमनी. [सं. गम्=जाणें]

गमनीय—वि. १ जाण्यास, पोहोंचण्यास योग्य, शक्य, गम्य; जायाजोगा; जाण्यास सुलभ. २ अभिगम्य; आक्रमण्या जोगें; पादाक्रांतयोग्य. ३ सुघड; सुगम; साधण्याजोगें; प्राप्य; संपादनीय.

गमला—स्त्री. (काशी) फुलझाडाची कुंडी.

गमरड—(व. घ टा) बरें न वाटणें; न करमणें.

गमवि णें—उक्रि. १ फुकट घालविणें; हरविणें; अतीत करणें; गमाविणें पहा. २ खेळांत, आळसांत, रेंगाळण्यांत (वेळ) घालविणें. ३ खेळत, रेंगाळत करणें (काम): ४ करमणूक करून कालयापना करविणें (माणसाची). [सं. गमन, हिं. गंवाना; पं. गंवाउणा; सिं. गंवाइणु]

गमविणें. गमावणें-विणें—अक्रि. (ल)नायनाट होणें; मरणें. —उक्रि. हरविणें; पाडणें; हरपणें; सांडणें; उधळणें; घालवणें (वस्तु, वेळ, प्रकृति) 'स्वयें बोधा काढावेलु। गमवीतु असे।'—ऋ ७७. 'का रे गमाविल्या गाई।'—तुगा १८८. [सं. गम्=जाणें; हिं. गंवाना]

गमावा—वि. चालून जाण्याचा; आक्रमण करण्याचा (मार्ग). 'नाना व्रतीं दिशाकरें। गमावा मार्गु दिठी भरे।'—ज्ञा १७ १७८. [सं. गम्]

गमावू-उ—वि. घालविणारा; हरविणारा. 'आले हें नाव गमाऊं।'—सप्र मगोतें ८२.

गमी—स्त्री. १ शोक; दुःख 'गमी करून कोणास न बोलतां दाखल जाले.'—रा ७ १४२. २ दुखवटा. 'वर्षे गमीचीं.'—रा ७. खलप १२. [फा. ग़म्]

गमूत्र—न. गोमूत्र; गाईचें मूत. [सं. गोमूत्र]

गमेल—न घमेलें; पाटी, गवेंल पहा.

ग्मत—स्त्री गमत पहा.

गम्य—वि १ गमनीय; जाण्याजोगें किंवा योग्य; सुलभ 'तेय आम्हा नेई सामर्थ्यें तुज खग असें गम्य।'—साआदि ४९५ २ (शकरज: व ल) पावण्याजोगा; भेटण्याजोगा. ३ प्राप्य. 'ऐसें अगाध माहात्म्य। जें सकळमार्गैकगम्य।'—ज्ञा ११. ७३. ४ जाणण्यासारखा; समजण्यासारखा; सुलभ. समासांत—अनुमान-अभ्यास-अनुभव-इंद्रिय-परिचय-बुद्धि विचार-व्यवहार-गम्य. १०. दुसरी आणखीं उदाहरणें-उपदेश-गुरु-भाव-वाद-शास्त्र-श्रम-साधन-अध्ययन-अर्थ-उपभोग-तर्क-निर्णय-ज्ञानगम्य; म्हणजे अनुमानानें, अभ्यासानें, अनुभवानें इ० नीं जाणलें जाण्यास किंवा समजण्यास योग्य (आहे किंवा होतें); याप्रमाणेंच उपदेशानें भावानें इ० समजण्यास योग्य. —न. प्रवेश; परिज्ञान; परिचय; ज्ञान; माहिती 'तुला चित्रकलेंत कांहीं गम्य आहे काय?' (क्रि० असणें). ०मान-वि. ज्ञेय; जाणण्याजोगें.

गय. गयगोळा—गई मध्यें पहा.

गयतमयत. गयामयत. गयामत—वि मेले गेलेले; नाहींसे झालेले; नष्ट 'दरम्यान मंजामदार लोक गयतमयत होत गेले.'—इनाम ३६ —बदलापूर ३७१ [सं. गत+मृत; प्रा. गय+मय; हिं गया+मयत]

गयफ—वि. गब; गुम 'भाऊसाहेब व जनकोजी शिंदे यांची गत कशी जाली... गयफ जाले किंवा असमानात गेले...'—भाव १२०. [गयब पहा]

गयबान्या—वि. (व.) बावळट.

गयवडा—पु. दैन्य; दीनवाणी स्थिति. 'मागा तो यदुरावडा गयवडा नाशील ह्या आवडा।'—आसु ५.

गयसून गयससना—(गो. खा.) (जाणें या क्रियापदाच्या कांहीं रूपांत गय शब्द येतो) गेल्यापासून.

गया—स्त्री. बिहार प्रांतांतील एक हिंदूंचें (व बौद्धधर्मीयांचेंहि) पुण्यक्षेत्र. येथें विष्णूनें गयासुरास ठार मारलें व त्याच्या विनंतीवरून त्याच्या पाठीवर एक यज्ञ केला. येथें विष्णूचें एक पाऊल उमटलें आहे, त्याची पूजा करून मृत पितरांस पिंड दिला आणि तेथील गयावळानें (पिंड देणारास) 'तेरे पितर सरग भये' असें म्हटलें म्हणजे पिंड देणाराच्या पितरांस स्वर्ग प्राप्त होतो व पुन्हा (श्राद्धप्रसंगीं) पिंडदान करण्याचें कारण पडत नाहीं असें हिंदुलोक मानितात. गौतम (बुद्धावस्था प्राप्त झाल्यानंतर) येथें राहून उपदेश करीत असे म्हणून बौद्धधर्मीय लोकहि यास पुण्यक्षेत्र मानतात. ०वर्जन—न (अप) गयावर्जन-वर्जन: गयेस जाऊन करावयाचें पिंडप्रदान व तीर्थश्राद्ध 'पितर उद्धारु आपण। गयावर्जन करानियां।'—नभा २३ ३७८. [गया+वर्जन] ०वळपुत्र-पु १ गयेंतील यात्रेकरूंचा तीर्थयात्रा करणारा भिक्षुक, पंडया; पुजारी. 'गयावळ ते गंगेचे। गंगापुत्र'—दावि ४७४. २ (ल) आचारविचारहीन. भ्रष्ट मनुष्य. धर्मशास्त्राप्रमाणें न चालणारा; मलीन; आचारहीन भिक्षुक, भट. ३ चिकट, घालवट, वेड पांघरलेला मनुष्य. ४ बावळट. गयाळा पहा. म्ह० बुरा गयावळ आणि बाई चंद्रावळ. ५ (गो) निष्ठुर माणूस.

गयाल-ळ गयाळी—वि १ धिनवारस २ पडित सोड लेली, टाकलेली (मिरास, वतन, जमीन, घर) 'गाव गयाळी पडलें ' —थोमारो २ १६५. ३ (राजा) परागंदा, दशोधडी झालेला (मनुष्य, कुटुंब) 'सरकारचे उपद्रवामुळें त्या गावची दहा कुळें गयाळ झालीं ' ४ बेपरवा ५ अजागळ, गचाळ, बावळा गाईसारखा भित्रा, गरीब, गयाळ 'गयाळाचें काम हिताचा आवारा ।' —तुगा ३१२८ ६ ज्यास स्वत ज्ञान नाहीं व सांगि तलेलें समजत नाहीं असा, मूर्ख, गैंदी, खुळा, भोंगळमुनी, अव्यव स्थित गोबरागणेश (मनुष्य), गयाबळ अर्थ ४ पहा ७ अयोग्य, गचाळ, घाण, फुसकी, वाईट (वस्तु) [स गत, प्रा गय, हिं गया, गु घेला]

गयाली—वि गांव सोडून गेलेले —पदलापूर ३८७

गयावया—स्त्री क्षमेची याचना, विनवणी, करुणा भाकणें दीनवाणीची प्रार्थना (क्रि० करणें) 'असें म्हणून व पुष्कळ गया वया करून मीं त्याचा राग शांत केला ' —पकोघे [गई-गय= क्षमा+स वद, प्रा वय ?]

गयावया—क्रिवि अति लीनतेनें, करुणास्पद रीतीनें, अजीजीनं, दीनवाणीनें (क्रि० करणें)

गय्या—वि (गो) मूर्ख, अडाणी गयाल अर्थ ६ पहा

गर—फारसी प्रत्यय कर, कार, करणारा या अर्थी उदा० सिकलगर, बाजीगर

गर—पुन १ विष, हालाहल २ (ज्यो) अकरा करणांतील पांचवें करण [स]

गर—पु गाभा, दळ, गीर, मगज (फळांतील) [स गर्भ हिं गर] **गरय**—पु (कु) फळांतील मगज **गरभरू**—वि मगज, दळ यानीं भरपूर

गर—स्त्री १ घोड्याच्या छातींतील व पायांतील किंवा माने ला एक रोग अथवा सूज (क्रि० भरणें) २ खरारा न घोड्याच्या अंगावर जमलेला मळ [स गर=रोग ?]

गरऊ—पु गर्व ताठा बैसटी गरऊ सांडविला। —शिशु २१७ [गर्व]

गरक—वि १ गर्द, मग्न विमग्न बुडालेलें (जलादिका मध्यें) २ चिंतनांत निमग्न पडलेला, गुतलेला, विचारांत चूर ३ (स) निमग्न झालेला, तल्लीन ग्रस्त आसक्त, वाहिलेला 'साधू ईश्वरध्यानामध्येंच गरक होऊन जातात ' ४ गाढ, गहद घोर (झोप) ५ हरवलेला भरदय नाहींसा झालेला गडप, नाहीसा झालेला; नष्ट गृप्त [अर. घर्क] ०करणें—खाणें, गिळणें, दगलबाजीनें अपहार करणें (ठेव इ०) 'त्यांनीं तिचा सा गरक केला '

गरकणें—अक्रि १ रुतकर मुरणें, भिनणें, आत शिरणें 'शेतामध्यें पाणी लागलेंच गरकलें ' २ दचकणें, धुजणें, घाब रणें, गोंधळणें [गर्क । अर घरीक=बुडालेला]

गर-कन-कर-दिशीं, गरंक(कां)डा, गरकांडी, गरका, गरगंडा—गिरकन इ० पहा

गरका—पु. १ घेर, वेढा, परीघ २ घेरणें, वेढा घालणें, गराडा 'त्या स्त्रियाभोंवता जेव्हां हजार मनुष्यांनीं गरका घातला तेव्हां उपाय नाहींसा झाला ' ३ वाटोळा, मंडलाकार फेरा, गरगरा फिरकी, गिरकांडी, चक्कर घिरटी प्रदक्षिणा (क्रि० घेणें, मारणें, बसणें) 'मग परमस्नेहाचा खुट उभवोन। गरके घालिती त्यासवें ।' —नव २४ १५५ ४ (ल) घोंटाळा, गुरफटा, गूढ, तारवळ घोळ ५ सोंडी भोंवतालचा घेरा, चक्कर ६ शेतातील नादुरुस्त, पडित, वाटोळा जमिनीचा तुकडा [अर घर्क]

गरकू—स्त्री (कों) आकडीसारखी काठी, काठीला लहान लाकडाचा तुकडा बांधून करतात ती 'फुलें हातास येणार नाहींत गरकू घेऊन फांद्या ओढ ' गरखी पहा

गरको—पु (कु) दाटी, गर्दी 'एकदम गरको कोलो '

गरखी—स्त्री (कों) आकडी, टोंक वाकडी असलेली काठी (फळें इ० काढण्याची) गरकू पहा

गरगच्चा—पु गलबला, गोंगाट, गरगशा पहा (ग्रामा) आरडाओरड, गवगवा [ध्व]

गरगट-ड गरगटा-टें—पुन १ एकत्र वाटलेल्या किंवा उगाळलेल्या अथवा कढविलेल्या पुष्कळ प्रकारच्या औषधांचें सरबरीत मिश्रण, बाळंतिणीचा काढा, दाट मिश्रण २ भाकरी साठीं आलें (दाट आमटी इ०) भाजीपाला डाळ, पीठ यांचें सरबरीत मिश्रण 'आज आळवाचें गरगट केलें होतें ' ३ (चेष्टेनें) अतिशय पाणी राहून पचपचित बनलेला भात किंवा इतर खाद्य पदार्थ ४ राहीं उरलासुरला सरबरीत गाळसाळ (औषध काढा इ०कांचा) ५ तंबाकूवर पडणारा एक रोग [गर्‌ग=वाटोळें+ गट]

गरगटणें—उक्रि १ (दगडी खलांत) खलणें, घोटणें, ढगा ळणें, चूर्ण करणं, वाटणें 'तूं एवढें पुरण गरगटून दे म्हणजे मी पोळ्या लाटीन ' [गरगटा=खल] २ गरगाटानें (भिंत इ० सारवण्यासाठीं केलेलें शेण व पाणी यांचें मिश्रण, त्यानें) सार वणें, पातरें घालणें, रोगमाती इ० नीं लेपाटणें ३ (माण) धुळीवर शिजत असलेल्या पदार्थांस ढवळणें, कालविणें, घाटणें [गर्‌ग=वाटोळें+घटणें=घाटणें]

गरगटणें गरगाप—नपु औषधी, मसाला इ० वाट ण्याचा, खलण्याचा दगडी खल उखळ [गरगट]

गरगडा—पु १ गोंधळ, घोंटाळा, गर्दी, गडबड अव्यवस्था, अदाधुदी (स्वयपाक, लग्न दणेदार काम इ० ची) २ गरगट अर्थ १ पहा

गरगर रां—क्रिवि १ चक्रवत, सभोंवतीं, मडलाकार होई असें, गिरनींत फेरात (फिरणें, भोवडणें) 'गरगरा आतु भव तुसें तैसा।'—शिशु १०४३ 'चित्र गदा महोग्रा गरगर फिर वुनि सोडिली जे गा।'—मोकर्ण ९ २६ २ अति त्वरनें, उठा उठीं, भराभरा (मूल किंवा रोप याची वाढ) 'पुरुषापेक्षा पारीची जात वाढू लागली म्हणजे गरगरा वाढते' [गरं द्वि]

गरगरणें—अक्रि १ गिरक्या घेणें, भोंवतीं फिरणें २ घेरी, भोवड यणें (मस्तकात) ३ उफाळ्यान वाढणें, फोंफावणें (झाड) [गरगर] **गरगरून येणें, गरगरायास लागण गरगरणें**-पोटात ढवळणें, फिरणें, घेरी यणें 'सकाळपासून या चुलीच डोसक्र धरून बसल्यामुळें गरगरायला लागल आहे'—नाटयछटा (फाटक) ३ [गरं द्वि]

गरगरा—पु १ गिरकांडी, भिरकाडी, भोंवरा २ (ल) कामाचा घोंटाळा, गोंधळ (क्रि० करणें, घालण, पडण) [गर् द्वि]

गरगराट—पु जोराची गिरकाडी, घेरी, फेरा 'फासे फिरती गरगराटें।'—मुसभा १४ ४०

गरगरीत—वि (याच्या मागें किंवा पुढें वाटोळा शब्द जोडून अतिशयत्व दर्शवितात) १ अगदीं वाटोळा २ मोठे, गोल व सुदर (डोळे) [गरगर]

गरगशा, गर्गशा—पु गोंधळ, आरडाओरड कल्ला गलबल्याचा हल्ला किंवा भोंवतीं गर्दी २ त्रासदायक किंवा घोंटाळा करणारा गलगा, गवगवा, ओरड ३ त्रास उपद्रव, अव्यवस्था त्यामुळें झालेला घोंटाळा (क्रि० घालण, पडणें होणें) 'मसलतीच्या प्रसगाचा गरगशा आहे'—पया ८५ ४ अव्यवस्थित कामकाज धदा, घोंटाळ्याचा कारभार, गडगच्चा पहा ५ —न तटा, भांडण 'तुरकाचे काहीं गरगशा जहाल नव्हत'—इम ६ [फा पर्घशा]

गरगस्त-स्ती—स्त्री (व) सकट दुर्दशा 'आमच्यावर गरगस्त आली'

गरगा—पु सांच, सदा [का गरकु=चढउताराचा पृष्ठभाग, विषमता ?]

गरंगाटा—पु (गो) पदे पडे असणारा व करकच्या स रस्ता एक मासा [स गर्गाट]

गरंगाल—वि (राजा) लाजरा, गायनोंडया, भेकड, गरीब, गोगाऱ्याय (माणूस)

गरगूट—न (गो) भाताची एक जात

गरगोट—न (व) चिंचेचा दाट पदार्थ, गरगटें पहा

गरगोटी, गरगुटी—स्त्री मान, मानगुटी (धरणें, आवळणें, दाबणें वसण इ० क्रियापदाबरोबर योजतात) 'त्याची गरगोटी धरू नको, प्राण जाईल'

गरज—पु मोत्यातील नर दाणा

गरज—स्त्री १ दरकार, पर्वा २ उपयोगासाठीं (कोणत्याहि वस्तूची इ०) उणीव, अभाव, अडचण, चणचण ३ ओढ, ताण, निकडीची आवश्यकता, जरूरीचा प्रसग किंवा इच्छा 'मला लेखणी करावयास चाकूची गरज आहे' ४ हक्क, प्रयोजन 'सुदरशुकदेव यास कथळा करावया गरज काय ?'—रा १५ ७१ [अर गरज, तुल० स गृध-गृध्य-गरज्ज-गरज=इच्छा —भाइम १८३२] (वाप्र) ०करणें-१ चालवून घेणें, गुजराण करणें, कसा तरी निर्वाह करणें 'धोतरें घ्यावयास पैसे नाहींत म्हणून पचावर गरज करतों' २ हेळसांड चालढकल करणें, कसें तरी रेटणें 'नीट जपून लिहा, गरज करू नका'? ३ एखाद्याची अपेक्षा, निकड, उणीव पुरविणें ४ (आपलीं साधनें, शक्ति) हात राखून खर्चणें, शिलक टाकणें, बचत करणें, आपल्या आटोक्यात, ऐपतींत मापानें ०**चालविणें-पुरविणें**—गरज भागविणें ०**ह्राणें**—गरज पुरविली जाणें म्ह० १ आपले गरजे गाढव राजे २ गरज सरो वैद्य मरो=आपलें काम सपल्यावर मदत करणाऱ्याशीं बेपर्वाईनें वागणें सामाशब्द— ०**गो**—वि स्वार्थानें प्रेरित होऊन बोलणारा, गरजेपुरता हांजीहांजीखोर, मतलबी 'गरजगो लोकांनीं मनास यईल तसें नबाबास समजाविलें'—रा ६ ३५७ [फा गो=बोल] ०**वत**—वि १ अडलेला, जरूरी असलेला २ कगाल, भुकेकगाल म्ह० १ गरजवता अक्कल नाहीं=गरज असल्यानें वाटल त्याची वाटल तीं बोलणीं ऐकण्याचा प्रसग यणें —भा ५२ २ गरजवत तो दरदवत [फा पररूमद] ०**साधु**—वि आपले हेतु साधण्याविषयीं तत्पर, आपली गरज झाली की पुरें असा स्वार्थी अप्पलपोटया [गरज+साधणें] **गरजी-जू**—पु १ गरजवत पहा २ आपन श्रम वांचविणारा वरवर किंवा उपराट परी काम करणारा बेतावातानें श्रम करणारा अगचोर 'असल्या गरजी मनुष्यांनीं वाढें काम चांगलें हात असतें ?' [स गृधु ?]

गरजेची—वि जरूरीपुरती, कामचलाऊ कशीबशी 'गडाची इमारत गरजची करून मग'—मराभा १०

गरजणी—स्त्री गर्जना, गरजण्याचा व्यापार [स गर्जना]

गरजणें—अक्रि १ जरूर असणें अपेक्षा, अडचण, कारण असणें 'मी आज दहा रुपयांसाठीं गरजलों'

गरजणें—अक्रि (अनुकृत) १ गर्जना करणें, गडगडणें, घडघडणें २ (ल) गर्जना करणें, मोठयानें ओरडणें, डुरकणें, आरोळी मारणें (तोफ, वन्य पशु यांनीं) 'गरजला गजाज

घनारवें।' –र ५७. ३ गर्जणें; दुमदुमणें; घुमणें; प्रतिध्वनि करणें, होणें. 'श्री वसंत देखोनि सुस्वर। कोकिळा गरजती आनंदें।' [सं. गर्ज्] म्ह० वाजेल तो करील काय, गरजेल तो पडेल (वर्षेल) काय ? =ज्याची फार वटवट त्याचे हातून प्रत्यक्ष कार्य होणार नाहीं.

गरजणें—क्रि. (गो.) खर्च करणें.

गरजिणें—क्रि (गा) गरज भागविणें, जिरविणें. [गरज]

गॅरंटी—स्त्री. १ हमी; जिम्मा २ खात्री. [इं.]

गरड—पु (गा.) मोठयानें केलेला आक्रोश.

गरडगप—क्रिवि. पुरल्या, गिळल्या, हरवल्या, बुडल्या जाण्याच्या स्थितींतील, गडप [सं. गृ-गर्= गिळणें+गप्प]

गरडर, गर्डर—पु लोखंडी तुळई 'गर्डरें बसविताना त्याचे भिन्न भिन्न भाग हंग मी बोल्टानी जोडावे.' –मॅरेट २२. [इं]

गरडा—पु १ हलकी ढेकर; गरदई २ घरघर; श्वास (मरणोन्मुख प्राण्याचा) [ध्व घर !]

गरंडेल—पु (कु) एक प्रकारचा फटाका (आतषबाजींतील).

गरद(ड)ई—स्त्री. अजीर्णामुळें पोटांतील वायु ऊर्ध्वगत होऊन घशांत येणारा जळजळ; घशाशीं येणें; डचकी. (क्रि० येणें; लागणें).

गरत-ती—स्त्री. संभावित, मर्यादशील, कुलीन स्त्री (सवाष्ण किंवा विधवा) अव्यभिचारी, पतिव्रता स्त्री; हिच्या उलट नगर भवानी: भटवी, व्यभिचारी 'ऐका बाई लाज नाहीं आणिको त्या गरतीची।' –तुगा २९६ 'करीत होती तेंच नवसा गरता रती।' –माकृष्ण ५५ ४३ [म गृहरत, गृहवती]

गरता-दा—स्त्री १ गर्ता, खड्डा, खांच २ पोट (क्रि० भरणें) [स. गर्ता]

गरद्—विक्रांव दाट, गर्द; गच्द पहा.

गरद्—न. धुराळा, गरदा पहा 'गरद बहुत उठला.' –रा १.६४ [फा. गर्द्]

गरद्—न. एक प्रकारचे रेशमी कापड

गरद(ध,ट—वि मनस्वी; अविचारी, बेपर्वा; गळदट पहा.

गरदन, गर्दन—स्त्री मान, गळा. [फा. गर्दन्] मारणें–ठार करणें.

गरदा—पु. १ गर्दी, दाटी. २ (व.) धुळ धुराळा 'रस्त्यात गरदा उडाला' [फा. गर्द्] गरदून जाणें-भयभीत होणें; गांगरणें; छाती दडपणें.

गरदा-गर्दा—पु. वाळलेली व चुरलेली तंबाखूची पत्ती; गांजा; भुकटी इ०. कुसुंब्याचा गरदा-गांजाच्या वाढ्याचा उरलेला भाग, गाळसाळ.

गरदुड, गरदोडा—पु (व.) खड्डा; खाच. [सं. गर्ता. हिं. गर्दोडा]

गरनळा-नाळ, गरनाल—पुस्त्री. मोठी तोफ; फुलपी गोळयांची तोफ. *हिचा आकार लांकडी उखळीसारखा असतो.* 'गरनाळा भर गोळयाचा मार।' –ऐपो ११३. [हिं.]

गरयखिळी—स्त्री (नाविक) जमीनीत उभे केलेले नाडवळ भक्कम होण्यासाठीं आंगीतून व नाडवळाच्या भेदयातून पार नेलेला *लोखंडी खिळा. [गर्भ+खिळी]*

गरवड—गडवड पहा.

गरवरणें—अक्रि. पोटांत गुरगुरणें; गुडगुडणें; पित्तादिकानें वरती दाण्दाणीं दबळणें. 'मला गरबरतें.' 'माझें पोटांत गरबरतें' [ध्व]

गरवीण—स्त्री. (सुतारी) सरळ रेघ काढण्याचें हत्यार.

गरभा—पु. एक प्रकारचें गुजराथी नाच-गाणें; नवरात्रांत व इतर सण त समईभोंवती फेर धरून बायका देवस्तुतिपर किंवा कृष्णलीलेचीं गाणीं म्हणतात तो प्रकार. गर्भा पहा.

गरमार—गर्भार पहा.

गरम—वि. १ ऊष्ण; ऊन (शब्दशः व ल) २ कडक; तिखट; रागीट. ३ लोंकरीचें ऊबदार (कापड इ०). 'थंडीचे दिवसांत गरम कपडे अंगांत घालावे' ४ दाट (बातमी इ०). 'केरेदाखल होतात म्हणून आवई गरम होती.' –रा १.५४ ५ कट; संतप्त. 'तो मजवर फार गरम झाला.' [फा गर्म] (वाप्र.) ०होणें–(ल) रागावणें; संतापणें सामाशब्द– ०नरम–वि. १ फार ऊन किंवा थंड नाहीं असें (वस्तु इ०) २ (ल.) कडक व सौम्य; निष्ठुर व दयाळु; कधीं कडक व कधीं शांत (मनुष्य, स्वभाव, भाषण). ३ नवेजुन; उत्तममध्यम; चांगलें व सामान्य. ०बाजारी–स्त्री. १ फार मागणी; भारी किंमत; व्यापारांत तेजी. २ श्रीमंत होण्याची संधि साधणें 'मध्यस्थ लोकांनीं गरमबाजारी करून ...' –दिमरा २ २८२ [फा. गर्म+बाजारी] ०मसाला–पु १ भाजीला घालण्याचा धने, हळकुंड, दालचिनी, हिंग इ०चा कच्चा मसाला. २ ऊष्ण व शक्तिवर्धक औषधें, मसाले. [हिं.]

गरमर-ल—न. माईनमूळ याचें झाड २ फूट उंच असून पानांस ममाळ्यासारखा तिखट वास व रुचि असते मूळ लोणच्यांत घालतात.

गरमा—पु. उन्हाळा; ऊष्मा (हवेतील) गरमी पहा. [फा. गर्मा=उन्हाळा]

गरमाई—स्त्री. वितुष्ट; तंटा. 'भिन्न इतिहासांच्या लोकांत केव्हां केव्हां थोडीबहुत गरमाई उत्पन्न झाली तर...' –भागर २.१८५. [गरम]

गरमागरम—वि फार ऊन, ऊनऊन, कढत [गरम द्वि फा गर्मागर्म] ०गरमी—स्त्री उष्णता, सताप, राग, क्षोभ

गरमी—स्त्री १ उष्णता, ऊन उकाडा 'दाटली दिव्यांची गरमी सदनांतरी ।' –प्रजा १०० २ (ल) अगाची तलखी कहाली, आग, ताप, रोगाची उष्णता ३ राग, क्षोभ ४ उप दश, फिरग रोग, गर्मी [स घर्म, झेंद गरेम, फा गर्मी]

गररर—क्रिवि जोरानें गरगर फिरणाऱ्या वस्तूच्या होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें [ध्व]

गरल—न विष, जहर सापाचें विष गरळ पहा 'शीत मद सुगधहि वद सेवावा कसा गरल वायु ।' –मोवन १३ २१

गरवणें—(कों कु) गळ टाकून मासे पकडणें, वेंचणें (गो) गरवप, गरोंचें [गरी]

गरवस, गरवा—वि (कों) उशीरानें पिकणारा, मागस (धान्य, पीक) याच्या उलट हळवा [स गुरु गरीयस्, तुल० हिं गरावा=हलकी जमीन] **गरवें भात**—न पाच, साडेपाच महिन्यात तयार होणारें भात **गरवी अवणी, गरवी शेत गौरी**—स्त्री नाचणीची एक जात

गरवार—वि गर्भार 'झाली गुरूदर जशा अत्यासन्नप्रसूति गरवारी ।' –मोवन ८ ३७ [गर्भार]

गरवारशी हळकुंड—न ज्या हळकुडास बाजूला लहान कुडीं अथवा कोंब फुटलेले असतात असें –प्रसूतीकृत्यादर्श (बडोदें) ८ [गर्भारशी]

गरस—स्त्री मोठें, कठिण, टणक व तोंड नसलेलें गळू गाठ (अव गरशी गरसा) 'दोन्ही खायाला दोन्ही घे बाधल्या गरशी ।' –पला ८० 'उरी उसासले गेंद लहान गरसा । –सरा ७ [गर्‍हा=वाटोळें]

गरसळी-सुळी-सोळी—स्त्री १ गळसरी गळ्यातील एक दागिना, काचेचे किंवा सोन्याचे मणी व मध्यें पुतळी असलेली माळ 'प्रियाच्या बाहूंचा गरसळ गळ्यामाजि असता ।'–विवि ८ १ २० 'तोडून गरसुळी फोडून हातचीं कांकण ।'–ऐपो ११६ २ (तंजा) मगळसूत्र 'मगलराज गरसळी ।' –वेसीस्व १० ८४ [स गल, हिं गर+सरी]

गरळ—न विष हालाहल, गर 'गरळ जें वमी मुखें । –ज्ञा ६ २४१ –स्त्री १ साप, पाल इ० ज्या तोंडाचा विषारी फेस (गवतावर पडणारा) २ (प्रा) आस्था, छद नाद 'त्या पडण्याची गरळ सोडली ३ लाळ तोंडास सुटलेलें पाणी (क्रि० येण) [स गरल]

गरळा—पु १ काहीं औषधी किंवा वनस्पती विडयात घालून चावून त्यांचा काढलेला रस (तान्ह्या मुलास खोकला, हग वण इ० प्रसगीं आई देते तो) 'ते माय देत गरळ्या तयाला । –सारुह १ ५४ (क्रि० घालणें) २ (ल) लांच, मूठदाबी (क्रि० देणें) [गरळ]

गरळा—पु (कों) भात, वरी इ० कांड्या लोंबीच्या देठाजवळचा भाग (कापण्याच्या वेळीं म्हणतात)

गरळी—स्त्री अजीर्णानें पोटातून घशात येणारें पाणी, अम इ०, घशाशीं येणें (क्रि० येणें, आणणें) (वाप्र) **जेवूं घालून गरळ्या आणणें**—अति आग्रह करणें, एखाद्या गोष्टीचा अति रेक करणें

गरा—वि गरवस, गरवा पहा [स गुरु]

गरा—पु १ फळाचा गर असलेला फणसांतील भाग, आठळीविशिष्ट खाण्याचा अश गऱ्यात बी–आठळी असते जसे बरे गरे बहु कपी भड ।' –मोसीतागीत १४१ (नवनीत पृ २६१) २ दाणेदार कणीक रवा ३ (क) उसाचा करवा, गंडेरी [गर]

गरॉ—पु (गो) गळ, आमिष गरी पहा

गरागर-रा—क्रिवि वाटोळें, गिरकीत, वर्तुळात (फिरणें, गुडाळणें) गरगरा पहा

गराज—पु लोखडी किंवा लाकडी गज, काव, कठडा (जाळी, खिडकींतील) गराद-दा पहा

गराठी—स्त्री १ (कों) गरखी, आंकडी (दुबेळक्याची, किंवा शेवटास आकडा असलेली, फळें तोडण्याची) २ (गो) गराटी–ठी, मासे पकडण्याचा गळ, गरी [गरा+काठी]

गराड—न (व) जोराची वावटळ, झझावात, वादळ [हिं गिर्द गिर्दबाद गराडा]

गराडगप—क्रिवि गरडगप पहा

गराडणें—अक्रि (व) झाडें इ० तोडणें, वर पाडणें '

गराडा—पु १ घेरा वेढा सैन्याची टोळी (वेढा घाल णारी) 'त्या शहराभोंवता हजार स्वाराचा गराडा पडला आहे ' २ कुपण आवार, आवाराची गोलाकार भिंत (क्रि० घालणें, करणें) ३ वेढा घालून बसणें (क्रि० घालणें, देणें, पडणें) [गर्द, गिर्द]

गराडा—पु गरादा गराज पहा

गराडी—स्त्री १ (रस्त्यावर पडलेली गाडीची) चाकोरी 'जेव्हा गाडीच्या अरुद गराडींत असला म्हणजे ' –कुवडी चेंड्र (पहादे) १३ २ धुन्याच्या पाणीचें चाक फिरण्यासाठीं केलेला गाल खड्डा, पाणी

गराडी—स्त्री करपट ढेकर, उचकी गरळी पहा

गराद-दा—स्त्रीपु गज काव, कठडा गराज पहा 'ती एक भल्या मोठ्या गरादा लाविलेली खिडकी होती '

–सुर्योदय १०२. [पोर्तु. ग्राद, हा शब्द हिं. वं. गु इत्यादि भाषांतुन आहे]

गरारणें—अक्रि १ जलदीनें किंवा मोठा आवाज करून भोंवताली फिरणें; गिरक्या घेणें. २ जलदीनें भिजणें, मुरणें, जिरणें ३ उफाळ्यानें, जोरानें अंकुर फुटणें, फोंफावणें (पीक, झाड). जामात किंवा स्वार्नीत येणें; रसरसणें (फळ, तरुण स्त्री). 'गळ शरीर चहुकडून तसें दिसेंदिवस वाढे गरारलें।' –प्रला १४२. ४ एकाएकीं, सपाटून घाबरणें. 'चोर म्हणताच गरारला.' ५ मालदार, वाटोळें होणें. [गरारा]

गरारां—क्रिवि गरगरा; सभोंवार; वाटोळें; चक्राकार (फिरणें, गुडाळणें, लोळणें). [गर्‌र]

गरांव—पु (गा.) अर्धगुंज (वजनी माप). [पोर्तु इं. ग्रेन]

गरिब—गरीब पहा.

गरिमा—पु १ भारदस्तपणा; गुरु-व.गांभीर्य २ मान्यता; थोरवी; श्रेष्ठत्व; मोठेपणा. 'गरिमेतें आगळे । येवोंचि नेदी।' –ज्ञा १३ १८० ३ (ल.) पुरुषपणा. ४ अणिमादि अष्टसिद्धींतील तिसरी सिद्धि ५ मोठेपणा; प्रचंडता.'प्रतापगरिमा पाहें माझा।' –भारा किष्किंधा ३ ६५. [सं]

गरिमान—पु मोठेपणा. गरिमा पहा. 'ईच्या नितंबा गरिमान यावा।' –सारुह २.५४.

गरिष्ठ—वि १ फार किंवा अतिशय जड; अवजड. २ भव्य, अपरिमित, जबरदस्त; अति बलवत्तर. ३ प्रौढ, प्रतिष्ठित; संभावित ४ पचायला जड वाटणारें जड (भक्ष्य). [सं.]

गरी—स्त्री १ (कों) मासे पकडावयाची गळाची काठी; जाळें वगैरे दोरांची दोन टोंकें काठीच्या अग्राला बांधून त्या वलयाकार दोरींत चिमोरी इ० चा तुकडा सापडवून पीळ घालून त्यास धरितात ती काठीसहित वलयाकार दोरी. २ (राजा.) लहान मासे धरावयाचा गळ.

गरा—स्त्री (कों) फणस तील लहान गरा.

गर्‍या—स्त्री (व) कडक्याच्या ७५।८० पेंढ्या उभ्या करून केलेला गंज. 'कडबा कापून त्याच्या गऱ्या करून ठेव ण्याला सुरवात करा.' [गरा=वाटोळें]

गरां—वि उशिरां येणारी भाजी वगैरेची जात. –बागेची माहिती २३ [गरवी]

गरातोड—क्रिवि तावडतोब; लवकर, एकदम. –शरे.

गरीब—वि. १ दरिद्री; कंगाल, द्रव्यहीन. २ शांत; निरुपद्रवी; सात्त्विक; थंडा. ३ दीन; लाचार. [अर. घरीब्] म्ह० (व. गरीब की जोरू सबकी भाबी=गरिबाला सर्व जण त्रास देतात; गरिबाचा काळ. ०गाय–वि. अगदीं निरुपद्रवी; दीन, लाचार (मनुष्य). ०गुरीब गुरबा–वि. लोकगरीब, गरीब लोक (समुच्चयार्थी). 'गरीब गुरबांची घरें बहुतेक वाहून गेलीं.' –रा ५.७०. 'धर्म करणें तो गरीबगुरिबास करावा.' [अर. घरीब+गुरबा (अव)] ०नवाज, परवर–वि. दीनदयाळ; अनाथनाथ; गरीबांचा पालनकर्ता. 'गरिबानवाज माधवजीची दुरुनि द्वारावती देखियली।' –अमृत ३०. धनी, मोठे लोक, यांना अर्जदारांकडून ही पदवी लावण्यांत येते. [फा. घरीब्+नवाज्, घरीब्+परेर्] ०सार–वि. लाचार; कंगाल; बापुडा. गरिबाई–स्त्री. १ गरीबी; कंगाली, लाचारी; पराधीनता; दैन्य. २ शांतपणा; सात्त्विकपणा; थंडाई (स्वभावाची) [फा. घरीबी]–बांचा काळ (आणि मोठ्यांचा प्रतिपाळ)-वि. दुबळ्या लोकांना त्रास देणारा व श्रीमंताच्या लाथा खाणारा. गरिबी–स्त्री. १ दारिद्र्य. २ सात्त्विकवृत्ति; नम्रता; शांत स्वभाव; गरीबपणा [फा. घरीबी] –बी हुरिबी–स्त्री. १ दारिद्र्य व श्रीमंती. २ नीचता व मोठेपणा.

गरुड—पु. १ विष्णूचें वाहन असणारा पक्ष्यांचा राजा; हा चपळ, भव्य, सुंदर व पिष्टपिवाऱ्याचा, निर्भय, तीव्रदृष्टि, वेगवान असतो, म्हणून याला पक्ष्यांचा राजा (खगेंद्र) म्हणतात. २ गिधाडाची मोठी जात. [स] (वाप्र.) ०करणें–अक्रि (कु.) बनविणें, फसविणें. म्ह० गरुडापुढें मशक सामाशब्द– ०घुबड–न. अतिमोठें घुबड. हें दर्शी पक्ष्याएवढें असतें. –प्राणिमो ६६. ०टका–स्त्री. गरुडाचें चिन्ह काढलेला ध्वज, निशाण, पताका. 'दिंडी पताका गरुडटके । नामघोषें गर्जतें।' –एभा ११ १२८०. ०ध्वज–पु १ गरुडांकित निशाण, गरुडटका. 'अमर्ध्यरत्नीं रत्नखचित। गरुडध्वज लखलखित।' –एरुस्व ५.११. २ विष्णु. 'धांव धांव गरुडध्वजा । आम्हां अनाथांच्या काजा।' –तुगा १५७९. ०पक्ष–वि. दोन्ही कुशींवर दोन भोंवरे असणारा (घोडा); हा शुभदायक आहे. –अश्वप १.११. ०पक्षक(संयुतहस्त)– पु. (नृत्य) त्रिपताक हस्त एकमेकांत गुंतवून त्यांस तळहात खालीं नेणें ०पक्षी–पु गरुड. –वि (व) दोन्ही बाजूंनीं फांसोळीकमी असलेलें (जनावर) ०पाच पाचू–पुस्त्री. पाच नांवाचें रत्न, राजनील. गरुडपाचूच्या ज्योती पूर्ण । प्रभामय विराजती।' –ह २.१६. [सं. ग रुत्मत मणी] ०पार–पु गरुडाचा पार, विष्णु किंवा त्याचा अवतार यांच्या मूर्तीपुढें गरुडाची मूर्ति बसविलेला पार,विठोबाच्या देवळांतील गरुडाची स्थापना केलेला ओटा जागा. गरुडपारावरी उभा राहिलासी।' –तुगा ८२८. ०वृक्ष–पु. एक झाड. ०वेल–स्त्री. गरुळ, गरोळ; गुळवेल पहा. [सं. गडुची] –आसन–न (हठयोग) याचे चार प्रकार-उभ्याचे दोन व ओणव्याचे दोन. उभें रहावें; नंतर डावे पायानें उजव्या पायास वेढा घालावा व ज्या पायानें वेढा घातला त्याचा आंगठा जमीनीवर टेंकावा व दोन्ही हात गुडघ्यावर टेंकावेत. यातच पायांची अदलाबदल केल्यानें दुसरा प्रकार होतो. –संयोग ३५२.

गरुरी—स्त्री मगरूरी, ताठा, गर्व; तोरा; दिमाख. [सं गर्व; अर. घुरूर्]

गरुवती—स्त्री श्रेष्ठता; गुरुत्व. 'म्हणोनि हा काव्यां रावो। ग्रंथ गरुवतीचा ठावो।' -माज्ञा १.३३. [गुरु]

गरुवा—वि. म्हातारा, मोठा. 'पिंड गरुवा माकडु। होईल हा।' -माज्ञा १३.५६९. [सं. गुरुवत्]

गरुवा—पु. गर्व; ताठा; गरुरी. [सं. गर्व]

गरुस्ती—स्त्री (कु) दरवडयांतील वस्तु ठेवण्याची पिशवी

गरूर-री—पुस्त्री गर्व; मगरूरी. 'टिपूही आतां मस्नद नशीन जाहला तो गरूरीच्या पहाडावर चढला।' -ख ८.४३५५. 'मग नबाव म्हणो लागले गरूर प्रधान पंतांत फार जाहला आहे.' -पेद १०.६६. [अर घुरूर]

गरू(रो)ळ—स्त्री गुरवेल पहा.

गॅरेज—पु मोटार ठेवण्याचा तबेला; (सामा.) तबेला. [इं]

गरो(ज)झ—स्त्री. (गो) पक्ष्यची शीळ. [पोर्तु]

गरोडा—पु कापसावरील रोग -कृषि ३९०. [सं गर=रोग?]

गरोदर—वि. गर्भार; गर्भवती. (क्रि० होणें; येणें) 'मग तयाचे पाठीवर। कनकाई झाली गरोदर।' [सं. गुरु+उदर]

गरौणी—स्त्री. (गो.) आमिष दाखविण्याचा प्रकार [गरा-री=आमिष]

गर्क—गरक पहा. मग्न. 'ज्या ठिकाणीं भाऊसाहेब गेले आणि गर्क जहाले तें ठिकाण आपण दृष्टीनें पाहूं नये' -पाव ४७

गर्क, गर्ग—वि. घोडयाचा एक रंग? -अश्वप १.२८.

गर्गा—पु कुंकू लावण्याच्या ठिकाणीं मेणानें चिकटवून लावण्याची नक्षीदार टिकली. -जनि (बडोदें) शेवटची यादी २.

गर्ग—पु १ एक ज्योतिषशास्त्रप्रणेता ऋषि. यादवाचा ज्योतिषी.

गर्गट — गरगट पहा. 'आला पाला वाटुनि गर्गट घेतां पोट भरे रे।' —अमृत ११९.

गर्गरणें— गरगरणें पहा.

गर्गशा—पु भांडण; गोंधळ; गडबड, गरगशा पहा. 'या उभयतांमध्यें कसबे मसुरचे पटेलगीचा गर्गशा देणियाबद्दल लागला होता.' -रा १५.३२. 'बाहदापुढें बहुतच गगशा करूं लागले. -मरिडवि २.५०३.

गर्गाचार्याचा मुहूर्त—पु सूर्योदयापूर्वीच्या ५व्या घटके पासुन तिसऱ्या घटकपर्यंतचा काल किंवा (सामा.) सूर्योदयापर्यंतची वेळ. हा शुभ मुहूर्त असून गमनास योग्य मानतात उष काल, प्रभात. 'गर्गमुहूर्तें प्रयाण रामा श्रुतिवग नें गाइन मी।' -आप ७२.

गर्जणें—गरजणें पहा. 'ते वेळीं जयजयकार शब्दीं। गर्जीनले समस्त।' -मुआदि ४५.१४७.

गर्जन-ना, गर्जित—नस्त्रीन. १ मेघनाद; ढगांचा गडगडाट. 'हें ना घनगर्जितासरिसा।' -माज्ञा १८.४८४. २ आरोळी; डुरकणी; प्रचंड आवाज (वन्य पशु किंवा ताफ यांचा). 'वाघाची गर्जना जरी झाली तरी मेघाचे गर्जनेखालीं.' [सं. गर्ज्=शब्द करणें] **गर्जित**-वि. गर्जना करणारा. 'गर्जितें नि शब्दें।' -ज्ञा ११.१२७.

गर्ता—स्त्री १ खळगा. गरता पहा. 'एवं तमाचिये पडिलें गर्तें।' -ज्ञा ९ १८५ २ डोळयाची खाच; डोळे चांगले असुन न दिसणें; डोळयाचा एक रोग 'फुलें वडस आणी पडळें। कीड गर्ता रातांधळे।' -दा ३ ६ ४०. [सं.]

गर्ती. गर्तिणी—स्त्री स्त्रीभव गरती पहा. 'पतिव्रताधर्म ऐका गे साजणी। धन्य त्या गर्तिणी पुण्यशील।' -ब ४६७ [गरती]

गर्द—स्त्री गरद, गडद धूळ; धुराळा, छाया; काळोखी. 'मनांत संशयाची गर्द आली असेल ती काढून टाकिली म्हणजे माफ कांहींच खत्रा रहात नाहीं' -रा ५ १६६ -वि. १ दाट (छाया). २ धुलीभूत, गडद; निबीड (झाडी). ३ नष्ट. 'टिपूचे मेस्थान गर्द जालें ह सरकारचे दौलतीस चांगलें नाहीं.' -ख ११.६०५६. [फा. गर्द्] ०होणें-नष्ट होणें. **गर्दबाज, गर्दाबाज**-वि. १ घोर; निबीड; दाट,घन, विर्र (झाडी). 'त्या रानाला मारे कीं गर्दबाज झाडी लागून गेली आहे.' २ भरदार; पानाफुलांनीं भरगच्च (झुडप, वनस्पति). ३ गहिरा; गाढ; काळाकुट्ट (पाऊस, अंधारी, छाया). **गर्दबाजी, गर्दाबाजी**—स्त्री निबीडपणा; गर्दी; दाटी (गर्दबाज पहा) **गर्दीस मिळविणें**-धुळीस मिळविणें, नायनाट करणें. 'उपेक्षा केलियानें अन्यायाची बुद्धि होणार असे होते त्यास मारून गर्दीस मिळविलें.' -मराआ ५.

गर्दन—स्त्री. मान, गरदन पहा. 'माझी गर्दन कापली तरी रसा मिळावयाचा नाहीं.' [फा गर्दन्] ०बाजी-स्त्री. तळहातावर शीर घेऊन, जिवावर उदार होऊन लढणें,

गर्दपोस—पु. धुराळा बसूं नये म्हणून (बिछाना इ० वरील) घालावयाचा अभ्रा, चादर, रुमाल. 'गर्दपोस काढून कडूं या नीट तक्ये पल्गावरले।' -होला ९५. [फा. गिर्दपोश]

गर्दभ—पु घोडयाच्या पायाचा एक रोग -अश्वप २ ३८.

गर्दभ-व—पु गाढव पशु, खर. 'जरी गर्दभ वर्गों धांव। तरी कां अश्वमोल पावे।' [सं]

गर्दा—गर्द पहा. ०बाज-वि गर्दबाज पहा.

गर्दा—पु भांगेची पूड [फा.]

गर्दास—वि. घोडयाचा एक रंग. ढोंडीपासुन नाकापर्यंत असलेली पांढरी लकेर. -अश्वप १.२७

गर्दी-र्दी—स्त्री १ फार दाटी, भरगच्ची (धूळ, धूर्ण, धुगधी धुकणी, धूर इ०ची) २ (ल) दाटी, चेपाचेपी, चेंगरा चेंगरी 'हरदास नामी होता म्हणून आज श्रोत्यांची भारी देव ळांत गर्दी झाली' ३ अतिशय विपुलता, रेलचेल (पाऊस, पीक, हंगामातील उत्पन्न, जेवणांतील पदार्थ याची) ४ मोठा गोंगाट आरडाओरड [फा गर्द]

गर्दी-र्दी—स्त्री १ उत्पात, नासधूस (लुटारूनी केलेली) २ दाणादाण, धूळदाण (सैन्याची) भाऊगर्दी=भयंकर पराभव व नाश (पानिपत येथील भयंकर युद्धावरून) ३ (सामा) अदा धुंदी, अव्यवस्था, सैन्याचा हल्ला 'गर्दी झाली त्यावरती।' –ऐपो ३५८ ४ अकस्मात हुद्दा नाहींसा होणें, बडतर्फ होणें, अमू जाणें (मुत्सद्दी, सरदार, अधिकारी यांची) [फा गर्दी=नाश, कमनशीब] ०करणें–(कायदा) गैरकायदा मडळीनें किंवा त्यां पैकीं कांहीं जणांनीं बळजोरी किंवा जुलूम करणें, (इ) रायटिंग

गर्दीद—क्रिवि (भूतकाळीं) झालें, होऊन गेलें [फा गर्दीद]

गर्दोदर्दी, गर्दोगर्दी—क्रिवि चारी बाजूस, सभोंवार, आसमतात, आवतींभोंवतीं [फा गिर्दागिर्द]

गर्नाळ—पु गरनाळ पहा [पोर्तु गार्नेळ]

गर्भी-र्भी—स्त्री (गो) दोन भिंतींच्या आतील अंतर [स गर्भ]

गर्भ—पु १ पोटातील जीव, पुरुषवीर्य व स्त्रीरज यापासून तयार झालेला व स्त्रीच्या गर्भाशयात असणारा पिंड २ मगज, गीर, मेंदू, काळजाचा बोका, (सामा) आंतील भाग ३ (ल) तत्त्व, कस, तात्पर्य, हाशील, सारांश, ऐवज 'त्याजवरून येथील गर्भ सर्व अवगत जाहलाच असेल' –पेद १ ४४ ४ व्यापलेली जागा, क्षेत्रफळ ५ मध्य, केंद्र मध्यबिंदु ६ अर्थ, भाव 'ग्रंथ–श्लोक–वाक्यगर्भ' ७ आतील प्रदेश, बाजू 'या चौकटीचा गर्भ साधा' ८ गर्भाशय, पोट 'न ना भरतें सिंधुगर्भीं।' –ज्ञा ११ ६५० ९ आतील खोली, बाळंतिणीची खोली १० देवळाचा गाभारा समासात–गर्भ कवि–गायक–बृहस्पति=उपजत–कवि–गायक–वक्ता इ० [स] (वाप्र) **गर्भगाळ कोसळणें**–गर्भगळित होणें 'गर्भगाळ कोसळला' –ऐपो ५८ [गर्भ] ०**संभवणें–समावणें–राहणें**–पोटांत राहणें, गर्भार राहणें, गरोदर होणें **गर्भाचें करणें–होणें**–चैनीनें जेवणें, पोटपूजा करणें, आपल्या पिशव्या भरणें सामाशब्द– ०**कर–कर्ता–कारक–जनक**–वि गर्भ धारणेस कारणीभूत होणारा, गर्भस्थापना करणारा ०**कोश**–पु गर्भाशय, पोटांतील गर्भ राहण्याचें ठिकाण [स] ०**ग(गि)ळीत–गीळ**–वि १ जिनें गर्भ टाकला आहे किंवा जिचा गर्भ गळाला आहे अशी २ ज्याची पाचावर धारण बसली आहे असा, घाबरा, भ्यालेला (बहुधा लाक्षणिक अर्थी प्रयोग) [गर्भ+गळणें] ०**गलित होणें**–(भीतीनें गरोदर स्त्रियांचा गर्भ गळतो त्यावरून) फार घाबरणें 'वाघ दृष्टीस पडतांच तो गर्भगलित झाला' ०**गुल्म**–न गर्भाच्या वाढीच्या आनुषंगिक मांसमयीची वृद्धि. [स] ०**गृह**–न गाभारा, माजघर [स] ०**गोळ**–पु गर्भांतील मूल 'जैसा गर्भगोळु उदमातें। कोणाही नेणे।' –ज्ञा ९ ३३५. ०**ग्रहण**–न गर्भधारण, गाभ धरणें [स] ०**घाती–पाती**–वि ज्यानें गर्भाचा (बेताचा) घात होतो तें, गर्भाचा घात करणारा [स] ०**चलन**–न. गर्भाशयांतील गर्भाची हालचाल, चळवळ किंवा त्यांत प्राणशक्ति येणें [स] ०**च्युत**–वि गाभ पडलेली, धुपावलेली ०**च्युति**–स्त्री गाभ पडणें, धुपावणें ०**छाट**–पु, १ गर्भाशयात गर्भाचा नाश त्यावरून २ (ल) समूळ नाश, संहार, गर्भाशयांतील मूल सुद्धां कापणें –पुस्त्री १ निवड, वेंचणी, टिपणी, नेवडलेला भाग २ कुलपी गोळ्यांचा स्फोट, धडाका –वि. गोळ्या, छरे, खिळे, दगड इ०नीं भरलेला (कुलपी गोळा, तोफ) स्त्री. १ कुलपी गोळा २ गरनाळी तोफ [स गर्भ+हिं छाटना=कापणें, तोडणें] ०**छाट गोळा**–पु स्फोटक द्रव्यें भरलेला गोळा, कुलपी गोळा ०**छाट तोफ**–स्त्री कुलपी गोळे भरलेली तोफ, तसले गोळे भरावयाची तोफ, गरनाळी तोफ ०**छाया**–स्त्री गर्भ धारणा झाल्याची सूचक खूण, चिन्ह, दर्शन (मुखावरील टवटवी इ०) 'तत्काळ आली तिस गर्भछाया।' –सारुह २ २७ 'आंगीं नसतां गर्भछाया। घ्यावा डोहळे सांगतसे वाया।' [स] ०**दास–दासी**–पुस्त्री जन्मापासून एखाद्याची बटीक, दासी, कुणबीण, तिचें मूल, लेकवळा (मुलगा, मुलगी), दासदासीचा पुत्र किंवा कन्या, दासीपुत्र–पुत्री [स] ०**द्वार**–न गर्भाशयाचें मुख, तोंड ०**धनी**–वि (चद्रपुरी) गर्भार 'हरणी एकटी धनीं। असे रे गर्भ धनि। पारधी आला।' –मासिक मनोरंजन, जुलै १९३२ [गर्भ+धनी] ०**धारण**–न गर्भ राहणें, गाभण होणें, गरोदर होणें [स] ०**नाडी**–स्त्री नाळ, वार [स] ०**पंडित**–पु १ गर्भांत असताच विद्वान झालेला पुरुष २ (ल) अतिशय मूर्ख, अक्षरशत्रु मनुष्य [स] ०**पतन, पात**–न गर्भच्युति, धुपाव, पूर्ण महिने न भरता गर्भ बाहेर येणें, बाळंत होणें विणें हा होऊ नये म्हणून लाजाळु धायटीचीं फुलें, कमळाचीं फुलें, मध, लोध्र याचा काढा कमळाचा कल्क घालून घ्यावा –योर २ ६२५ ०**पोषण**–न गर्भाशयात गर्भाचें संगोपन [स] ०**पत्र**–न आतून निघणारें कोंवळें पान 'तिये अगवला गर्भपत्रें।' –ज्ञा १५.९९ ०**पुट**–न गाभ्याचा पडदा, ज्यांतून सुयरा बाहेर येतो तो भाग 'कर्पूरकेळीचीं गर्भपुटें।' –ज्ञा ११ २५०. [स] ०**भाव**–पु तात्पर्य, गोपवारा 'त्या कथेचा गर्भभावो। सांगा मज।' –कथा १ २ २८. ०**यातना**–स्त्री गर्भांत असतांना त्या प्राण्यानें भोगलेले क्लेश [स गर्भ+यातना] ०**रेशमी**–वि (काठाशिवाय

असतात रेशमाचे धागे असलेले (वस्त्र) याच्या उलट गर्भसुती ०वती–स्त्री गर्भार, गर्भारशी स्त्री [स] ०वायु–पु. गर्भाचा किंवा गुल्माचा वात [स] ०वास–पु. १ गर्भाशयांत राहणें 'नवमास गर्भवासीं। कष्टविलें त्या मातेसीं।' २ जन्माचा फेरा मुक्ति नसणें 'तुका म्हणे गर्भवासीं। सुखें घालावें आम्हांसीं।' –तुगा ११६३ [स] ०वासी–निवासी–वि गर्भाशयांत राहणारा, पोटांत असणारा [स] ०विकासशास्त्र–न गर्भाची वाढ कसकशी होते इ० शिकविणारें शास्त्र ०वेदना–स्त्री स्त्री बाळंत होतांना तिला होणारे कष्ट, प्रसूतियातना [स] ०वेष्टन–न गर्भास लपेटणारी अंतरत्वचा, खोळ, वार [स] ०वोवरा–पु गर्भ, गर्भांत असलेला जीव 'देवकीचा गर्भवोवर'। माझा अवताररूप होय।' –ह २ २५ [गर्भ+ओवर=घर] ०शंकु–पु मृतगर्भ बाहेर काढण्याचें शस्त्र [स] ०शय्या–स्त्री गर्भाचें विश्रांतिस्थान, गर्भाशय [स] ०शूर–वि जन्मापासुन धीट, स्वाभाविक धैर्याचा [स] ०श्राव, स्राव–पु गर्भपात, धुपणें [स] ०श्रावी–वि गर्भपात करणारें गर्भघाती [स] ०श्रीमंत, श्रीमान्–वि जन्मापासुन श्रीमत वाडवडिलांपासून ज्याच्या घरीं संपत्ति आहे असा पिढीजात श्रीमान [स गर्भ+श्रीमान] ०संभव–पु गर्भधारण [स] ०सुखी–वि गर्भश्रीमंत, जन्मापासुन कशाचीहि ददात नसलेला 'शिष्य नसावा गर्भसुखी।' –दा ५ ३ ३३ ०सुती–वि ताणा (उभें सूत) सुताचा व बाणा (आडवें सूत) रेशमाचा असें (वस्त्र) [गर्भ+सुत] ०सूत्र–न १ मध्यरेषा, मध्यापासुनची रेषा २ (ज्यो) भूमध्यापासन ओढलेली रेघ ३ केंद्रांतून जाणारी कोणतीहि रेघ [स] ०स्थ–वि १ गर्भाशयात असलेला २ मध्यवर्ती आंतील, आंत किंवा मध्यात वसलेला ३ (काव्य) गर्भार 'तिघी राण्या जाहल्या गर्भस्था।' –रावि ४ २७ [स] ०स्थान–न गर्भाशय [स] ०ज्ञानी–वि गर्भपंडित, जन्मत ज्ञानी विद्वान असलेला गर्भी–क्रिवि पोटांत असतांता, जन्मापासुन जन्मास येण्यापूर्वी समासात– गर्भी अधळा–रोगी–ज्ञानी–शहाणा–श्रीमत गर्भी–रोग–राज्य–वैराग्य–पुन जन्मापासून रोग इ० ०रोजमुरा–जन्मास येणाऱ्या मुलाची पोटगी इ०

गर्भा—पु (गु) १ रासक्रीडेसबधीं हिंदी किंवा गुजराथी गाणें, नवरात्रात देवीपुढें गर्भे गातात २ गर्भारशी किंवा गर्भार होऊं इच्छिणाऱ्या स्त्रियांची एक क्रीडा यात देवीची पुजा करतात व वर्तुलाकार फेर धरून गाणीं म्हणतात हा सस्कार आश्विन शु दशमीपासन पौर्णिमेपर्यंत करतात वरील वेळच्या गाण्यांनाहि गर्भा म्हणतात आश्विनी नवरात्र किंवा सर्व शुक्लपक्षामध्येंहि हा विधि होतो [स गर्भ]

गर्भागार—पु देवळाचा गाभारा [स गर्भ+अगार]

गर्भांध—वि जन्मापासून आंधळा [स]

गर्भाधान—न १ गर्भधारण, गर्भ राहणें २ त्रैवर्णिकांच्या सोळा सस्कारांपैकीं एक सस्कार गर्भस्थानाची शुद्धि होऊन गर्भधारणा सुलभ व्हावी म्हणून प्रथमरजोदर्शनानतर जो सस्कार करतात तो, हा सस्कारविधि रजोदर्शनापासुन १६ दिवसाचे आंत करितात [स]

गर्भार, गर्भारशी—स्त्री गरोदर स्त्री, गर्भवती [गर्भ+वार?]

गर्भारा—पु गाभारा (देवळाचा) [स गर्भागार]

गर्भार्थ—पु फलितार्थ, ध्वनितार्थ [स]

गर्भावली—स्त्री मूळ गर्भांत असतानांच त्याच्या सबधानें केलेल्या योजनांची मालिका [स]

गर्भाशय—पु १ गर्भशय्या, गर्भस्थान, कूस २ गर्भाची खोळ, वार, गर्भवेष्टन [स गर्भ+आशय]

गर्भासन—न योगशास्त्रातील ८४ आसनांपैकीं एक आसन

गर्भिण—स्त्री (कु) समांतर रेघा काढण्याचें सुताराचें एक हत्यार गरचीण पहा

गर्भिणी—स्त्री १ गर्भार स्त्री २ फळ देण्याच्या बेतात आलेली वनस्पती 'एके गर्भिणी उकडविली। पुष्टामार्जी।' –ज्ञा १३ २२७

गर्भित—वि ध्वनित, फलित, आकलित, बोधित, समाविष्ट [स]

गर्भी—स्त्री १ व्यापलेली जागा, क्षेत्रफळ, गर्भ अर्थ ४ पहा २ घेरा, वेढा (इमारत लाकूड याचा) ३ मध्य, केंद्र ४ मधला भाग, अश ५ (कु) सुपारीच्या कोंवळ्या घोसावरील, लोंगरावरील कोश, आवरण [स गर्भ]

गर्मा–र्मी गर्मिणा—पुस्त्री १ गरमा–मी, उकाडा, तलखी गरमा पहा 'दोनी मडप बुलदीस कमी, याजमुळें गर्मिणा भारी,' –ख १० ५४४५ २ उपदश रोग या रोगाचा कौशिक सूत्रांत ग्राम्य असा उल्लेख आहे ग्राम्य=मैथुन, ग्राम्यव्याधि=मैथुनसयोगापासुन होणारी व्याधि –भाम १८३२ [फा गर्मा, हिं गरम]

गर्मी—स्त्री १ जाण, गुर्मी 'इकडील मोंगलांची गर्मी राहिलीच नाहीं –रा १ २६२ २ जरब 'गर्मी दाखवून जें मिळेल त मेळवावें' –पया ३२७ [फा]

गर्मेजणें—अक्रि (व) ऊन किंवा कोंबट होणें 'मी गर्मेजल पाणी पितों' [हिं गरम+होणें]

गर्व—पु अभिमान, ताठा तोरा, डौल, दिमाख, अहकार, मान (क्रि० वहाणें, होणें, फुगणें) 'इंग्लिश लोक आपल्या

उत्कृष्ट भाषेचा राष्ट्रभाषा भूमडळावर प्रसार होत चालला आहे याच। अतिशय गर्व वाहतात ' –नि ५ [स] म्ह० गर्वाचें घर खालीं=खोट्या अभिमानाचा परिणाम वाईट होतो सामासिकशब्द– ॰मोचन–न अभिमानापासून सुटका, अहंकारपरिहार ॰हत–वि अभिमानापासून सुटलेला मानभंग झालेला, तोरा गेलेला 'गर्वहत नळ होऊन। खालपाहे अधोवदन। गर्वित गर्विष्ठ गर्व्ही–वि अभिमानी, दिमाखखोर मगरूर गर्वोक्ति–स्त्री अभिमानाचें, आढ्यतेचें भाषण, (सामा) गर्व शब्द 'गर्वोक्ति फाल्गुन वदे जगदीश्वराया।' –वामन भीष्मयुद्ध ७

गर्वस–वि मागाहून पिकणारें (धान्य) गरवा, गरवस पहा

गर्वेल–न (को) गरवस गर्वें भात –वदलापुर १८३

गर्हण गर्हणीय–वि (प्र) गर्हणीय निंद्य,तिरस्करणीय टपका ठेवण्यास योग्य दूषणीय, त्याज्य, अयोग्य 'जैसे उदकरूपी लवण। तृषिता सेविता होय गर्हेण।' –कथा ६ १२ ५ [स गर्ह=निंदा करणें]

गर्हदार गर्ह्दार गर्ह्दारदी–स्त्री गहदार स्त्री गर्भार स्त्री पहा गर्हवारेहा विधि। पाट वादविल चिर्धी।' –तुग ६२५

गर्हा गर्हा–स्त्री १ (प्र) गर्हा निंदा, दोष, टपका, तक्रार 'देवद्वारी कह नको गर्हा।'–मो २ निंदा करण, टपका ठेवण [स गर्हा]

ग(गा)र्हाणें–न १ कागाळी, तक्रार गिला (क्रि० सांगणें, करणें) तरी तो मजची दे गर्हाणें।' –उषा १०६५ २ प्रार्थना, विनवणी, विनति (देवाजवळ) (क्रि० घालणें, करण) [स गर्हण]

गर्हि(र्हि)त–वि दोष दिलेला निंदा केलेला, कुटाळी किंवा कागाळी केलेला निंदित [स]

गर्ह्य–वि निंद्य गर्हण गर्हणीय पहा [स]

गल–स्त्री विटी–दांडू गोट्या इ० खेळण्यासाठीं जमिनींत केलेला खळगा [का अगलु]

गल–१ गाल २ (गा गलें) कल्ले [स गल्ल] सामासिकशब्द– ॰गचा–च्ची स्त्री (मावळी) गाल व मान 'त्याची गल गची एक झाली ' ॰कल्ला–गुच्छ–पु गालावरचा मिशाचा झुबका,कल्ला ॰मिशा मिशी–मुची मुच्छा–मुच्छ मुच्छ–दाढ्य–स्त्रीअव कल्लेमिशा गलगुच्छ पहा ॰मुच्छा–वि ज्याच्या मिशांची जाड असें गालावर वळविलेली आहेत असा

गल–पु गळा, मान [स गल] ॰कंबल पु बैलाच्या मानेखालची पोळी [स] ॰गंड–पु गंडमाळा रोग ॰ग्रह–पु १ गवाडी, गळचेपी (क्रि० करणें) २ प्रतिपदा चतुर्थी षष्ठी सप्तमी, अष्टमी नवमी चतुर्दशी, त्रयोदशी, पौर्णिमा व अमावास्या या तिथी (या तिथींस मुंज करीत नाहींत) ३ अन ध्यायाचा दिवस ४ ज्याच्या अन्नग्रासाचा भार त्याच्या इच्छेविरुद्ध दुसऱ्यावर पडलेला असतो तो, खायला काळ व भुईला भार असा माणूस –दार ॰घांटी–स्त्री गळघांटी पहा गलची–स्त्री गळा, मानगुटी ॰च्छ(स्थ) कंठच्छ(स्थ)–वि शोषण करण्यास, अतिशय दाट, गहन (मैत्री) 'आज गलस्थ झाली ' –पेद ६ १ [स] ॰शुंडिका–स्त्री १ अग्रभागीं गळा, मस्तकाची नळी गळघांटी (निघंटु) २ पडजीभ, लोळा, घशांतील गुदकृति गाठ [स]

गलका–गा–पु गलबला, गोंगाट कल्ला, गडबड, गवगवा [स कल–कलका, तुल० का गलगु=मोठ्यानें बटबट]

गलंगाती, गलंसरी, गलंतकी–स्त्री कांबळा, घोंगडी किंवा इतर वस्त्र यास घोंवर टाके घालून व मुरडून कामचलाऊ बनविलेली थैली, पोतें पडशी [स गलंतिका]

गलगल–स्त्री कलकल, बडबड गजबज पहा [स कलकल]

गलगल–पु १ कांहीं वनस्पतींचा चिकट पदार्थ, मोकर इ० फळाचा चीक २ दवमासाची चरबी, समुद्रांतील जार [स. गल= गळणें]

गलग्रह–पु घटसर्प, घाटसर्प [स]

गलजोड–पु (वास्तुशास्त्र) एकावर एक असलेला सांधा, (इं) ओव्हरलॅपिंग जॉइंट

गलगलणें–अक्रि अलमय किंवा दलदलीत होणें, पाणथळीचें होणें [स गल्]

गलगलणें–अक्रि गोंगाट करणें, बडबड करणें, घोंगावणें, गुणगुणणें, [स कल्–कलकल, का गलगु]

गलगला–पु (ना) घोसाळें, गिलकें

गलगलाट–पु कलकलाट मोठी गडबड, मोठा गलबला, आरडाओरड मोठ्यानं घोंगावणें [गलगल]

गलगली–स्त्री १ दलदल, रेवण २ थलथलीतपणा, रबरबीतपणा [स गल् द्वि]

गलगलीत–वि १ थलथलीत, बिलबिलीत (फार पिकलेलें फळ भात गर), २ मृदु व चेपें (चीक, गाळ, जार) ३(गो) चिकचिकीत (घाम)

गलड–न गळू, केसतूड, आवाळू गाठ वेंढ 'घाम खिळ गलडें असें।' –दा ३ ६ ५० [स गलाड]

गलडणें–अक्रि (व) कण्हणें, लवडणें

गलत–वि १ अव्यवस्थित, घोंटाळ्याचें,गोंधळी (कृत्य, वस्तु) २ अव्यवस्थित, गफलत्या, वेंधळ्या (माणूस) ३ खोट, 'पदारी यांची आवई उठली होती परंतु तें गलत वर्तमान ' –रा १० ३९९ ४ रद्द 'सरदेशमुखीचा परवाना पहिले जाला होता तो गलत करून ' –इम १७४ ५ बेपत्ता, हरवलेली

'दो मोती गल्त ' पेशव्याची बखर -क्रिवि १ वाट चुकून, आड वाटेनें, आडरानीं, गहाळ किंवा गडबडलेल्या स्थितींत २ बाहेर किंवा आड बाजूस फेंकलेला, जास्त किंवा निरुपयोग म्हणून टाकलेला [स गलित हिं गलत]

गलत, गलतन-तान--स्त्री १ अस्ताव्यस्त व गफलतीची भेसळ (पुस्तकें, कागद याची) 'हीं असलीं गल्तपानें कोण घेतो, चागलीं असतील तर काढ ' २ नाश, वाटोळें, वाताहत (कामकाज उद्योगधदा याची) ३ विचडाचिवड, अव्यवस्था, विघडलेली स्थिति, चूक ४ (पत्ते गजिफाचा खेळ) घोळ गल्त, पिसणी (क्रि॰ करणें) [अर घलत्, घल् तान्]

गलतपत्र--गलितपत्र पहा

गलतान--वि १ (व) आजारी, 'त्याची आई गल तान आहे ' २ नालायक, निरर्थक, अयोग्य, अशक्त, मूर्ख गचाळ (मनुष्य) ३ लव्यापेच्या, फुसका, कुचकामाची (वस्तु) ४ बेसुर, कर्कश, कर्णकठोर (गाणारा, गाणं, आवाज इ०) [अर घल्तान, तुल० स गलस्तन ?]

गलता--स्त्री चूक, दोष अपराध 'नोकराच्या हातून गल्ती होण्याचा फार सभव '-वज्राघात ११९ [अर घल्ती, सं गल्=गळणें, हिं गल्ती]

गलत्कुष्ट--न ज्यांत रोग्याचे अवयव हळू हळू क्षीण होऊन गळून पडतात असा महारोग, रक्तपिती [स]

गलत्या--वि गाफील, गबाळ्या, विसराळू, नेहमी हर विणारा, गलतान [गलत]

गलथा--पु गठ्ठा, गड्डी 'त्याच्या कारकुनानीं याचे दोन गलथे घेतले आहेत ते देत नाहींत -पेद ८ २५

गलथा--पु १ (वास्तुशास्त्र) गुळगुळीत किंवा वक्र कड, कोर (पायऱ्या, कंगोरा, पुढें आलेला दर्शनी भाग खुर्ची-टेबल इ० चा), अशा रीतीनें घडलेला व पुढें आलेला भाग, कंगोरा साधलेला तुकडा, दर्शनी भाग, अशा प्रकारचा घोटलेला, उलटलेला, मुरडलेला भाग (भिंत इ० चा), शेवटास दिलेला गाल निमुळता आकार (इं कॉर्निस) २ (ल) उत्तम ठेवणीची आणि वर्तुळाकार केलेली फरसबंदी रस्ता [गाल+स्था ?] **गलथेदार**-वि गळथ्याची आकृति दिलेला गलथा केलेला (चौरंग पाटइ०)

गलथा--पु (तंजा) गचांडी, अर्धचंद्र (क्रि० देणें) [स गलहस्त, प्रा दे गलत्थल=गचांडी]

गलद(घ)ट--वि गळद(घ)ट पहा

गलदुम--स्त्री वर पाय करून हातावर चालणें (क्रि० करणें टाकणें, चालणें) [गल+दुम]

गलन--न १ वितळणी, आटणी २ गळती, द्रव, पाझर, स्राव [स] **गलनीय**-वि आटण्याजोगें, प्रवाही करण्यास किंवा द्रवण्यास योग्य, द्राव्य

गलपोर्जा--पु (वे) खडवळ नाटकातील सूत्रधार.

गलफ--न अभ्रा, आच्छादन गलेफ पहा

गलफ(फा)टणें--अक्रि १ गांगरून जाणें, हरवणें, थांग न लागणें, सांडणें (वस्तु) 'कालपासून लेखणी कोठें गल फटली आहे ती शोधिताना दमलों ' २ रस्ता चुकणें, गमावणें, आडरानात जाणें, बहकणें ३ सुचेनासें होणें, गोंधळणें (सक-टादि कारणामुळें) (क्वचित सकर्मकहि उपयोग करतात) [गफलत]

गलफ(फा)टा-डा--पु घोंटाळा, घादल, घोळ, तारंबळ, घालमेल, घोळकार, बहकण्याची, हरवण्याची, गहाळ होण्याची परिस्थिति (मनुष्य, प्राणी, वस्तु याची) 'याचा अर्थ होत नाहीं म्हणून मी मोठया गलफट्यात पडलों ' [गफ लत]

गल्बत--न जलमार्गानें प्रवास करावयाचें साधन, नौका; तारू, जहाज, डोलकाठी असलेलें कोणतेंहि जहाज, यास लाकूड साग, बटेक, फणस आंबा धूप याचें चालत गल्बत सुमारें ४०-५० वर्षे टिकतें याची वहनशक्ति खडीवर मोजतात, एक खडी=एकचतु र्थांश टन (क्रि० हाकारणें) [पोर्तु, गल्वेत, इ गॅली=डोलकाठी व शिडें असलेलें किंवा नसलेलें वल्ह्यानीं चालविलेलें पसरट गलबत+बोट-गलिबत]

गलबल-ला--स्त्रीपु १ गलका, गडबड, आरडाओरड. 'स्नानदान देवपूजा गलबलित अगदींच अतरली।'-ऐपो ३०८. २ घाबरेपणा (भयादिकामुळें) ३ गफलत, गोंधळ, घालमेल (काम, हिशेब याची) 'याचे कागदपत्र संगीत नाहींत आत गलबल पुष्कळ दिसते ४ हुल्लड, दंगल 'फौज रवाना होत आहे तन्हा राज्यात कांहीं गलबल दिसते ' [ध्व]

गलबलणें--अक्रि १ घाबरणें भिणें, धाका घेणें 'दरवडा आला असं समजताच माणसें गलबललीं २ तारंबळींत, गोंधळात, दंगलींत असणें ३ हरवणं, गमावणें चुकणें, बहकणें, आडरानांत जाणें ४ गडबडणें घोंटाळणें घादलणें ५ जीव घोंटाळणें, घाबरणें बेचैन होणें माझा जीव गलबलतो आहे ' 'तो काल अगदीं गलबलला होता '

गलबलाट--पु (गलबलाचा अतिशय) १ मोठी गलबल, आरडाओरड २ घोंटाळा

गलबलित--वि विस्कळित अव्यवस्थित 'तिचा (कविता-वधूचा) ओंचा पदर फार टेकटेकीचा नसतो किंबहुना गलबलीत असतो ' -आ प्रस्तावना ८

गलबल्या--वि १ बोभाटया, गडबड माजविणारा २ गोंधळ्या, अव्यवस्थित, भ्रमिष्ट, गफलती

गल्या--पु १ गलका, गोंगाट, आरडा, गवगवा, कल-कलाट. २ हल्ला 'गलबला उठेल' -ख ८ ४३५६. ३ जोर

धामधूम 'शिबाचा गलबा भारी' –दिमा [अर घल्बा?] –स्त्री 'गडबड 'तयारीची गल्बा दाखविली म्हणजे यणेकडून श्रीमत संतोष मानितील' –रा २ १०८१

गलंभ—पु स्त्रियाचे स्तन (गलड?) 'कोरिलिया पुतळियांचे गलंभ।' –रयोवा १० ८८३

गल(ले)री—स्त्री सज्जा, वरील मजल्या(माडी)चा भींतींच्या बाहेर आलेला पुढील स्वतंत्र भाग [इ]

गलांकुर—पु पडजीभ मोठी होणें (इ) टॉन्सील [स]

गलांड, गलांडा—नपु गलड पहा 'तेच गलांडें राहावें।' –जै ४५ १०१ ०वात–पु गल उद्भवण्यास कारण होणारा वात

गलाफ गॉल्फ, गॉलाफ—पु (गो) हडी (झुवर) [पोर्तु?]

गलास—पु १ काचेचा पेला २ (ल) आत वात ठेवून पेट दिलेले कांचेचे पेले 'चवतर्फा लाविले गलासे जिकडे तिकडे उजाले।' –पला ४ २७ ३ फुलपात्र, पेला 'सोन्याचा गलास ठेऊन . ' –ऐरापुप्र २ १४५ [इ ग्लास]

गलाव—न (हेट) ल्हान गलवत

गलिच–च्छ, गलीच–च्छ—वि घाणेरडा, मलिन, अमंगळ [अर घलीझ]

गलिचा—पु गालिचा पहा

गलित—वि १ पडलेला, गळलेला, फेंकलेला, गळलेला 'मक्षोनिया शुष्क गलीत पाला।' –नरहरि गंगारत्नमाला ५६ (नवनीत पृ ४२१) २ वितुळलेले, पाघळविलेलें, पातळ (रस) केलेलें ३ (ल) खचलेला, सुकलेला, क्षयी, न्हास किंवा खराब झालेला निःशक्त 'गलित झाली काया। तेवि लवित पवरि राया।' [स गल=गळणें] सामासशब्द– ०काय–देह–शरीर–अंग–वि रोडका, लुकडा क्षीण, सकटया ०काया–स्त्री अशक्त झालेलें शरीर ०कुष्ठ–नपु वाहणारें कोड, रक्तपिती 'शर मशु महाकुष्ठि। परि गलितकुष्ठ भरला त्यासि।' [स] ०चक्षु–पु अश्रु (आसवें) पाझरणारा, वाहणारा डोळा [स] ०दंत–चक्षु–नास–केश–नख–वि दात पडलला, डोळे गेलला इ० [स] ०नास–न बेंबडें नाक [स] ०पत्र–न १ झाडाचें गळलेलें पान २ (ल) फार वार्धक्यानं किंवा रोगानें निःशक्त झालेला माणूस शिथिलावयवी पदार्थ ३ (ल) पदभ्रष्ट अधिकारच्युत, सत्ता हीन माणूस [स] ०पात्र–न गलितपत्र अर्थ ३ पहा ०यौवन–वि उतारवयाचा, म्हातारा [स] –तेंद्रिय–वि इंद्रियें किंवा ज्ञानेंद्रिय नष्ट झालेला [स]

गलि(ली)म, गलिमाई—गनीम, गनिमाई पहा 'मुलुख सरंजामास देऊन केली कायम गल्मिाई।' –ऐपो ४२१

गली—स्त्री १ गल्ला पहा २ गळ पहा ३ खळी, खाच 'आज एकादशवर्षपर्यंत। गरत गलींत पचला योगीनाथ।' –नव १५ ७४

गलु(लो)तें—न पाटीवर झालरीवजा कापड सोडलेलें वर्दीचें (ल्हान मुलाच) टोपरें, एक प्रकारची कुंची

गलू(लो)ल—स्त्री खडे मारावयाची कमान, गोफण 'विना यकपताचा गलोल।' –ऐपो २२२ 'कवळ कुणी मदनाचें गलोले प्राणपक्षि विंधिती।' –प्रला २३६ –पु आगीच्या ज्वाळांचा समूह –स्त्रीन लोंबता अवयव, अग (बकरीच्या गळ्यातनासारखा) [फा घडूल, हिं गुलेल] ०खडा–पु गलूलीन मारावयाचा खडा

गले(ल्ले)पट्टी–पट्टी—स्त्री एक कर, सरकारी पागाकरिता मुमार घान्यावर बसविलेली पट्टी, धान्यमहसुलावरील कर –मसाप २ १४८ 'गलेपट्टी दर खंडीस रुपये ४ प्रमाणें' –मसाप २ १७८

गलेफ—पु १ गवसणी, पिशवी, अभ्रा, खोळ (रजई, उशी, सुरी कोच, पुस्तक इ०ची) 'वर गलेफ हिरवा जरतार।' –होला १५० २ पिराच्या कबरेवर घालण्याचें, झालर लावलेलें वस्त्र, प्रेताचें वस्त्र 'तटा सुरू झाल्यावर त्याच्यावरील गलेफ उचलून पहातात तों त्याखाली फुलाचा ढीग!' –हिंदुमुसलमानांच्या ऐक्याचे प्रयत्न [अर घिलाफ]

गलेलठ्ठ—वि १ अवजड, फार मोठा, स्थूल (पोळ, बैल) २ लठ्ठमारती, गावढळ, अडाणी, दांडगा, धष्टपुष्ट पण अक्षरशत्रु (माणूस) [स गलि=बळकट पण आळशी बैल? +लठ्ठ]

गलेलोट—वि (माण) गल्याकुल्या लोटल्या (पिरल्या) न पुष्कळ अन्न भिजून लठ्ठ बनलेला गलेलठ्ठ पहा

गलोरा—पु गालास घेतलेला चिमटा, गालोरा (क्रि० घेणें, धरणें, उपटणें) [स गल=गाल]

गल्ल—स्त्री गोटया, विटीदांडू इ० खेळातील गल, खाच गल पहा

गल्ल—पु १ गाल 'ओले गल्ल प्राज्य प्रेमाश्रुभरें करुनिया डोले।' –मोभीष्म १० १८ २ (गो) व्याघ्रादि क्रूर पशूच्या गळ्याभोंवतालचे केंस [स] ०चूर्ण–न गालास लावण्याची पूड 'कमांडर इन चीफच्या तुऱ्यानेंव मडमाच्या गल्लचूर्णानें . ख्रिस्ती धर्मास अपूर्व शोभा यऊन ' –नि ३४७ ०शपथ–पु गालमुच्छ गालमिशी [स]

गल्लत—गलत पहा 'म्हणुनी फिरून नानांनीं सल्टी मारूनी केली गल्लत।' –ऐपो ३९५

गल्ला—पु १ धान्य, दाणागोटा, प्रत्येक प्रकारचें धान्य २ धान्याचा साठा (मण, खडी या प्रमाणात) 'आम्ही यदा पन्नास खंडी गल्ला खरेदी करून ठेवला आहे' ३ पीक, उत्पन्न

पुरी शेतसारा किंवा त्याचा कांहीं भाग गल्याच्या (धान्याच्या) स्वरूपांत भरीत असत. [अर घल्ल=धान्य] ०खरीदी–स्त्री गांवानें विकत घेतलेल्या सर्व घ न्यावरील पट्टी, कर ०वाढविणें–विक्री (येळ झाल्यामुळें) बंद झाल्यानंतरची जादा विक्री करणें

गल्ला—पु १ व्यापारी, सराफ यांची पैसे ठेवण्याची पेटी किंवा लहानसा खळगा 'गल्ल्यांत पैसे टाक' २ पैसे ठेवण्याचें भांडें 'गल्ला घासुन आण' ३ रोकड रकम, साठलेले पैसे, रोजच्या विक्रीचे पैसे ४ मजुरांस वाटावयाचा पैसा [गल, गल]

गल्ला—पु घोड्याच्या पायाचा (खुभावरचा) रोग –अश्व २ २७३

गल्ली—स्त्री वाळ, आळी, लहान रस्ता 'अमगळ गल्ली कुथळ।' –नव १६ १२० [हिं गली] ०कुची–स्त्री १ आळी, बोळ, विदी यांस व्यापक सज्ञा २ आड गल्ली 'त्याला शहरांतील गल्लीकुची माहीत नाहीं. पण मोठमोठे रस्ते सर्व ठाऊक आहेत' [हिं गली+फा कुचाह तुल० स कुलिसन] ०कुचीचा–वि. लोकविख्यात नसलेला, गांवढळ, अडाणी, असभ्य, अधम, नीच, पाजी, अप्रसिद्ध, गैर मजूचा (मनुष्य, काम, गोष्ट, वस्तु) असल्या गल्लीकुचीच्या मनुष्यासंगतीं व्यवहार केला असता त्यात आपली फजीती होते'

गल्ली—गल, गल्ल पहा

गल्लेकरी—पु भुसारी, वाणी, मोदी [गल्ला+करी]

गॅल्व्हनोमीटर—न (शाप) रसायनजन्य (घर्षणजन्य नव्हे) चलविद्युत्च्या प्रवाहाचा जोर, किंवा तीव्रता मोजण्याचें यंत्र, चलविद्युन्मापक [इ]

गल्हाटणें—१ रोग वगैरेनीं अशक्त होणें २ सावसावकाशीत तोटा, वृद्ध झाल्यानें दारिद्र्य येणें गल्फटणें, गळ्हाटणें पहा

गल्हाटा—पु गळाठा, अस्ताव्यस्त समुदाय, अव्यवस्था इ० कारणानें झालेली दुर्दशा गळहाटा पहा

गव—स्त्री १ पकड, चिमटा, अडकण (पक्ष्याच्या पजाचा, नख–बोटें याची), २ हाताची कव, वेंघ, मिठी, आलिंगन 'हा खांब माझ्या गवेंत मावत नाहीं' ३ऐन वेळ, योग्य प्रसग, काळ वेळ, संधि 'कोणताहि उद्योग करणें तो गव पाहून करावा' ४ फुरसत, अवसर, संधि, रिकामी किंवा सोईची वळ ५ पत, अब्रू, विश्वास (व्यापारात) ६ ताकद अटोका [कव, तुल० का गवि=व्यापणें, झाकणें]

गव—स्त्री (कों) १ गुप्तपणा 'तयाहि साक्षित्वाची गव। सापडे केंवी।' –सिस १९४ २ मतलब

गव—स्त्री (व) महत्त्व 'काढून पेरले जव तर ज्याची त्याला गव' ०लावणें–कि फायद्याची वस्तु सापडणें, अदृश्य निधि सांपडणें

ग(गं)व—पु (गो) गहू

गवई—पु गायक, गाणारा, गवय्या [हिं]

गंवई—स्त्री गावई पहा –चे लोक–पुअव (काशी) खेडवळ, गावढळ लोक

गवख-खें—न (प्र) गवाक्ष खिडकी, छिद्र, गुहा 'जळतया गिरीच्या गवखा–। माजीं घापती पतगाचिया झाका।' –ज्ञा ११ ४२५ [स गवाक्ष, प्रा गवक्ख, हिं गवाख]

गवगव—स्त्री आरडाओरड, गलबल, गडबड, कलकल [ध्व]

गवगवणें—कि (गो) क्षुधेनें व्याकुळ होणें

गवगवा—पु १ गवगव पहा गडबड 'असो ऐकोनि गवगवा। द्वारी आली शामवा।' –कथा २ १० ९३ २ (ल) बोभाटा, परिस्फोट, हाकाटी, डका, प्रसिद्धि (कि० होणें) 'या गोष्टीचा गवगवा करूनका, सरकारात समजलें तर दड पडेल'

गवग्गशी—वि भरलेला –बदलापूर ४०

गवठ्या—पु (छत्तीसगडी) पाटील, खेडेगांवांत राहणारा ०महाजन–पु (व) (ल) मठ्ठ, मूर्ख

गवंड-डी—पुनस्त्री (कों) गोवड, डोंगरावर चरणाऱ्या गुराचा रस्ता, गुराच्या पायानीं मळलेली वाट, नदीची दरड (रस्ता असलेली), जगल किंवा टेकडीवरील चरण्याची जागा, (व) दोन्ही बाजूला कुपणें असून मधून गेलेला गुरांचा रस्ता, पांदण [स. गोवर्तनी ?]

गंवडा—पु गव्हाचा भुस्सा गव्हाडा पहा [गव=गहू]

गवडी-ड्या—पु दगड, विटा, चुना, माती वगैरे साधनानीं बांधकाम करणारा, घर बांधणारा, विटा रचणारा

गवण—स्त्री (गो) गव्हाण, गोठ्यातील गुराना चारा टाकण्याची जागा, गोठ्याचा मध्यभाग

गवणें—सकि प्राप्त होणें, लाभणें, सापडणें, आटोक्यात येणें 'ना गवे दखोनि गृत्सावो। इद इच्छी मित्रभावो।' –मुआदि ५ १०१ [स ग्रह्, म गव]

गवत—न १ तृण, शष्प, याचे पुष्कळ प्रकार आहेत– पवनी, गोंडवळ, कुसळ, मारवेल, वरखेल, सुरी, कुरा, काशा, काळ्म, तिखाडी, करड, शिपी इ०. २ घास, चारा, ज्या वनस्पतींच्या मुळ्या व पानें सर्व प्रकारचीं जनावरें खातात तें [स गो+अत्त, प्रा द गवत्त] (वाप्र) गवत(ता)ळणें–अकि (कों) १ गवतानें आच्छादित होणें (नवीन केलेली पाळ, शेत, गवताची हुडी) २ गवत किंवा रानपाडानीं गुदमरणें, खुरटणें (पिकांची वाढ) म्ह०(व) गवतीची गरव्हार उताणी चालें=एखाद्या जयानें किंवा क्वचितकाळीं चालेल्या धनलाभानें गर्विष्ठ बनून छाती काढून चालणाऱ्यास म्हणतात सामाशब्द– ०कटाई–स्त्री १

गवत कापण्यास परवानगी मिळण्याची पट्टी, कर २ सरकारी पागाकरिता गवतखरेदीचा खर्च भागविण्यासाठी बसविलेला कर ३ गवत कापण्याची मजुरी ४ (सामा) गवतकापणी ०काडी–स्त्री सामान्यपणे गवत, चारा इ० ०कापी–वि (निंदार्थी) लोणीकापी (तलवार, वस्तरा यांची धार बोथट असल्यास त्यास म्हणतात) ०काप्या–अडाणी न्हावी, शिपाई कामकरी व त्याचे हत्यार किंवा शस्त्र [गवत+कापणे] ०चराई–स्त्री कुरणांतील चरणावळ, चरण्याचें भाडें **गवतशी**–स्त्री (कों) पेंढ्याची एक काडी **–ताचा उंदर**–पु गवत्या टोळ, नाकतोडा, याचे पंख सरळ असून हा काळोख्या रात्रीं झिंग झिंग करीत हिंडतो **–तारू**–वि गवती छपराचें 'एक गवतारू खोप रहायातें।' –केक १५ **–ताळ**–वि सपाटून गवत उत्पन्न होणारी (जमीन) विपुल गवत असलेली (जागा) **–ती चहा**–पु पातीचा चहा हा हिरवा व खरखरीत असून याचें सुवासिक तेल काढतात तापात घाम येण्यासाठीं हा देतात याची उंची १–१॥ हात पाती चहांत घालतात **–ती जमीन**–स्त्री गायरान, गवताची जागा **–तुलें**–न (माण) एक तृणधान्य **–त्या**–वि १ गवता विषयीं २ गवतकाप्या, अडाणी **–त्या गोमाजी**–पु (तिरस्कारार्थी–एक कल्पित विशेष नाम) *अल्पस्यागल्पल्या माणूस* कोणी तरी अप्रसिद्ध, गल्लीकुचीतील माणूस, भलतासलता, भिकारी ओळखीचा, क्षुद्र, गफलती, गवतकाप्या मनुष्य, गवत्या

गवॅत—न (गो) टेबलाचा खण, कप्पा [पोर्तु]

गवद—स्त्री १ रानोमाळ उगवणारी एक वनस्पती, गवत २ गर्दी, दाटी

गवनसार—क्रिवि सोईस्कर किफायतशीर, गवसार [गवणें+सार]

गवना—पु (व हिं) गर्भाधान '*गवन्याचा दिवस नेमला*'

गवय—पु गवा, रानबैलाची एक जात '*गवय गंडप* हस्ती, शूकर, रेडा, सरूप इ० जनावरांस अनूपवासी म्हणतात –अश्वप २७ [स गो]

गवय्या—पु गवई पहा [गवई] म्ह० गवयाचें पोर रडलें तरी सुरावरच रडणार=(आनुवंशिक संस्काराची थोरवी वर्णन करितांना योजतात) परिचित गोष्ट सहज घडते

गवर, गवरणी—स्त्री (गो व) गौरी, गौर

गॅवर–री—गोंवरी पहा (ग्राम्य) **गवऱ्या मसणात जाणें**–मृत्युकाल जवळ आलेला असणें

गं(ग)वरणें—अक्रि (व तजा) गहिंवरणें, आठवण काढून रडणें 'ती शोकानें गवरते' [गहिंवर]

गवराई—गवर, गवरणी पहा

गवरीचे केश—पुअव एक ल्हान वेल

गवटी—स्त्री (खा) तार ओढून काढण्याची सोनाराची पकड, चिमटा

गवल्यो—स्त्रीअव (कु) गव्हले पहा

गं(ग)वशा—वि १ फुकट सांपडलेला, उचललेला, खर्च किंवा प्रयत्नावांचून मिळालेलें 'ही घोडी मी विकत घेतलेली नाहीं, गवशी आहे' २ ठेवलेला (लग्नाशिवाय राखलेला पुरुष किंवा स्त्री), जार, रखली ३ मिळालेला, हातीं आलेला (पोरका, निराश्रित पोर) [गवसणें]

गवस—पु. १ (व) शोध तपास, ठाव, चौकशी (क्रि० लागणें, लावणें) २ संधि 'आला दिवस रिती करू नयस गवसेना गवस।' –प्रला २०४ [स गवेषण] ०गाढव–पु ढोणपा, मूर्ख माणूस

गवसणी–नी—स्त्री १ खोळ, अस्तर, वेष्टण, आच्छादन, झांकणी, आच्छादनाची पिशवी (तरवार, ढाल, तबला, सतार, पालखी इ०ची) '*जयांचें चित्त गवसणी। व्यापका मज।*'–ज्ञा ९ १९३ '*तैसी कोदंडाची गवसणी।*'–रावि २५ १११ २ व्याप्ति, समावेश [म गवसणें, का गवसणिग=झांकण खोळ इ०] ०करणें–(राज्यास) आपल्या आवरशक्तींत ठेवणें ०घालणें–झांकण घालणें 'घालितु आला लोहाची गवसनी।'–शिशु ९७९

गवसणी–गंवसणीची पोळी—स्त्री (कों) वरकडपुरणाची केलेली कणकेची पोळी, तांदुळाची उकड पुरणासारखी भरून केलेली कणकेची पोळी, ही आंबरसाबरोबर खातात

गवसणें—अक्रि १ सांपडणें, उचललें जाणें आढळणें '*इच्छी आलिंगाया कर्णातें अन्य कांत गवसेना।*' –मोकर्ण ७ ६ २ मनांत यण्याजोगा, धरण्याजोगें असणें, एखाद्याच्या कचाटींत सांपडणें, हातीं लागणें गवसलाच असा खग भासला। –र २१ –उक्रि १ शोधणें, धुंडाळणें २ गोळा करणें, गुंडाळणें आवरणें, एकत्र करणें (एखाद्या वस्तूचे सर्व भाग) [स गवेषण, प्रा गवसण]

गवसणें—*उक्रि १ आच्छादन करणें, कवटाळणें* 'कीं सभ्यारां गवसलें। –ऋ २१ २ आश्रयाखालीं आणणें 'आतां याचेनि बळें गवसलें। हें दुर्ग जैसें पनासिलें।' –ज्ञा १ ११६ ३ व्यापणें 'कांतिचें मुख रम्य जें गवशिलें कोपांशु विद्रूस्करें।' वैराग्यशतक श्लो ९३ [गवसणी]

गवसविणें—उक्रि म्यानाबाहेर काढणें, गवसणींतून काढणें, २ (ल) सरसावून घेणें 'ऐसे बोलोनि पापमती। खड्ग गवसवूनि आपुले हातीं।' –ह ३५ ३२ [गवसणी]

गवसार—क्रिवि १ (वेळेच्या दृष्टीनें) फायदेशीरपणें, सरिफेवार गव पहा 'जो बाजारांत नेहमीं बसतो त्याला पदार्थ गवसार मिळतात' २ (सामा) नफ्यानें, फायदेशीर [गव+सार प्रत्यय]

गवळ—पु. (गो.) दुपारची घर; मांगर. [गोंवळ]

गवळट—पु. (तिरस्कारार्थी) गवळी.

गवळण—स्त्री. गवळी (पुरुष) याची स्त्री; गवळयाचा धंदा करणारी स्त्री; गवळीण. 'गवळण करिते न्हाणधूर्ण । माजी बाजारासी जाणं ।' [सं. गोपालिनी; प्रा. गावालिणी]

गवळण— १ कोष्टी पक्षी; हा धान्य खातो. २ कोळी किड्या सारखा एक किडा. [का. गवुलि=पाल]

गवळणकालो—पु (गो.) कलावंतिणी देवळांत श्रीकृष्ण चरित्राचें नाटक करून दाखवितात तें.

गवळदा—पु. (कु.) शेतांतील देवांस दाखविलेला नैवेद्य

गवळदेव—पु. (कु.) गुरें व गुराखी यांची संरक्षक देवता

गवळवाडा—पु. गांवांतील गवळी वस्तीचा भाग; गवळी आळी.

गवळहाट—पु. गवळयाच्या वस्तीचा भाग; गवळवाडा पहा.

गवळा—वि. पांढरे ठिपके अंगावर असणारा (बैल). गव्हळा पहा.

गवळी—पु. १ गुराखी, खिल्लारी यांची एक जात व तींतील व्यक्ति. हे गायी, म्हशी पाळून दूधदुभत्याचा धंदा करतात. 'सहसा प्रभात गाठुनि बहु ताडुनि करूनि बद्ध-भुज गवळी।' —मोविराट ३.२. २ (गो.) गांवठी; छाधाभोळा माणूस. [सं. गोपालिन्; प्रा. गोवालि; हिं. गोवाल]

गवळीण—स्त्री. गवळण पहा.

गवळे—पुअव. दैवज्ञ ब्राह्मणातील मुंज झालेलीं लहान मुलें. —बदलापूर २२८.

गवा—पु. रानटी बैल; रानरेडा; याचें कपाळ रुंद, अवयव लांब व भरदार, डौलदार वशिंड, बांकदार व आखुड शिंगें व सशक्त स्नायु असतात. याच्या शिंगाच्या नक्षीदार वस्तु होतात. याच्या शिंगाचें शंकराच्या पुजेस अभिषेकपात्र करतात. हें जनावर म्हैसूर व मध्यप्रांतात आढळतें. [सं. गवय]

गवा—पु ठसा, शिक्का किंवा छाप याला शाई लावण्याचा कापडी चेंडू, बोळा. [फा. गो-ए=चेंडू]

गंवाई—स्त्री. गांवई पहा.

गवाण—पु. (माण) झरोका; सवाण; म्हणें.

गवाणी—स्त्री. (कु.) गाताडी; चाऱ्याची जागा. ग्व्हाण पहा.

गवांद—स्त्री (खा.) भागी; भागीदारी. गवांद्या-वि. (खा.) भागीदार; वाटेदार; सोबती; भिडू. 'काल राते माझ्या • वांद्याची अन् रुपा सोनाराची मोठी लडाई झाल्ती.'

गवादी—स्त्री. गव्याचें शिंग. याच्या टोंकास गायमुख बसवून त्यांतून शंकरावर अभिषेक करतात. [गवा]

गवादी, गवांदी—स्त्री. १ अमछत्र. 'कृष्णउद्धव संवादीं। होईल परब्रह्म गवादी।' —एभा ५.५६७. 'जयानें घातली मुक्तीची गवांदी।' —तुगा. ५४२. २ मेळवण. 'निंदास्तुतीची होय गवादी।' —भाए १८५.

गवान—पु. (गो.) सरळ व सुरेख केस.

गवाय—स्त्री. (गो.) साक्ष. -पु साक्षीदार. 'नसती गवाय पंचवाडे.' [फा. गवाह्]

गवार-री—स्त्री. गवारीची भाजी; बांवच्या; या झाडाच्या शेंगांची भाजी करतात त्या वाळल्या म्हणजे आंतील दाणे जनावरांस घालतात. या भाजीच्या ४ जाती आहेत. गोवारी पहा. [प्रा. गवर]

गंवार—वि. गांवढळ; खेडवळ; मूर्ख. गव्हार पहा. [प्रा. गवार=खेळवट; हिं. गंवार; तुल० फा. गवार=जिप्सी जात]

गवालंभन—न. मधुपर्काच्या किंवा आतिथ्याच्या वेळचा एक विधि. प्राचीन काळीं यावेळीं गाय मारीत असत, आतां त्याऐवजीं गोरुत्सर्ग करतात. 'यज्ञदान गवालंभन।' —गुच १२. ९४.

गवांव(वि)णें—सक्रि. गमावणें. 'तैसें नरदेह पावोनि गवाविलें।' —स्वादि ६.४.६८.

गवासणें—क्रि. (कों.) सांपडणें; गवसणें पहा.

गवाळा—पु पोथ्यापत्रांचा गळाठा; गबाळ; गाबाळ पहा.

गवाळी—स्त्री. (व.) भिंत व वळचण यामधील मोकळी जागा.

गवाळें—न. १ सोवळें, उपकरणी, देव ठेवण्याचें लोंकरीचें वस्त्र किंवा पिशवी; बासन. 'माळा गवाळीं आसनें।' —दा २.७. ८२. चेंबुगवाळें असाहि शब्द येतो. २ (गो.) बोचकें; सामानसुमान. ०आटोपणें-१ (ल.) पळ काढणें; निसटून जाणें. २ कामावरून काढला जाणें; स्थानभ्रष्ट होणें. ३ मरणें. ०चवाळें-न. (व्यापक रीतीनें) सामानसुमान; चीजवस्तु; बोचकें. —ळ्यांत घालणें, टाकणें-ताब्यांत घेणें; थैलींत टाकणें; मुठींत ठेवणें.

गवाळया—वि. १ गवाळें नेणारा. २ ज्याचेपाशीं गवाळें आहे तो.

गवाक्ष—पुन. १ वारा व प्रकाश येण्यासाठीं घरास ठेवलेलें भोंक, लहान खिडकी; जंगी; धारें; झरोका; सार्णे. 'मग मोहार्णवगवाक्षें। रिघोनि ठेला।' २ बैलासारखे डोळे असणारा एक माकड. ३ (ल.) गव्याचें शिंग. 'गवाक्ष नव्हे हाड।' —तुगा ३४२. [सं.] ०जाल-पु. जाळीदार खिडकी; जाळी.

गवी—स्त्री. १ लोहाराचा चिमटा; साबस ६०; गावी पहा. २ (कैकाडी) दरोडा घालण्याची कुऱ्हाड व बेगडी (घरफोडीचें एक हत्यार), दरोडा घालण्यापूर्वी यांची पूजा करतात. —गुजा ४७.

गवी—स्त्री. सरकारी कामदारांनीं केलेली जमाबंदी किंवा सोडलेले हुकूम मान्य न करणाऱ्या गांवकऱ्यांची जूट.

गवी—स्त्री. गव; हातांची कव; पकड; खेंव; क्षेप. 'समय पाहून त्वरित धाऊन घेऊनया गवी गवून स्ववस्तु घेऊन जाई हो।' —होला ३३. 'त्याच्या गवींत एखादें भोळसर भक्ष्य सांपडण्यापूर्वीच...' —नि ३२३. [गव]

गवी—स्त्री. १ गुहा. 'मग चंद्रगिरीगवींत दडपत।' —दावि १०१. २ (माण) आंतून पोकळ असलेली धान्याची गरी, उडवी. [का.]

गवेची—स्त्री. खड्डा.

गवेंडा—पु शिताफळीसारखें एक रानटी झुडुप.

गवेषण—नस्त्री. गवसणी; शोध; तपास; चौकशी; तलास. 'ते तुमतें न देखोन। करितील वो गवेषण।' —रास १.५४९. [सं.]

गव्य—वि. गाईसंबंधीं; गाईपासून झालेलें (दूध, दहीं, तूप इ०). 'पंचगव्य' —न. गोरस. [सं.]

गव्हर—वि. गांवढळ; अडाणी; गंवार पहा

गव्हर—स्त्री. १ गुहा, कंदरा, गुफा; 'जैसा सिंह उफाळला हिमगिरीच्या गव्हरापासुनी।' —आसी ६३. २ (ल) हृद्गत; अर्थ; अभिप्राय; अंतरंग 'वेदाचें गव्हर न कळे पाठकां। अधिकार लोकां नाहीं येरा।' —तुगा २५१४. [सं.]

गव्हर-रू—पु. गह्विर 'जो अे दुःखाचा पूरू। तो सांगिता गव्हरू। सावरेना॥' —शिशु १०३.

गव्हरणें—सक्रि विवरण करणें, गूढार्थ सांगणें. 'पंचमी गव्हरिलें। योगतत्त्व।' —ज्ञा १०.२५.

गव्हरनर—पु. १ प्रांताधिपति; इलाख्याचा अधिकारी, सरसुभेदार. २ (यंत्र) नियंत्रक; वाफेचा दाब नियमित ठेवणारें यंत्र. [इं.] ०जनरल-पु देशाचा मुख्य अधिकारी, हा सर्व गव्हरनरावर मुख्य असतो. [इं]

गव्हला—पु. एक सुगंधित द्रव्य, प्रियंगु, याचें झाड लहान असतें. याचा सुवासिक तेलें, उटणें, उदबत्ती वगैरेकडे उपयोग करतात. हा तुरट, शीतल व वांती, दाह, पित्त याचा नाशक आहे. [सं. गंधफला, गु. घउला]

गव्हला—१ मोटवा; दुधांत भिजविलेल्या गव्हाच्या पिठाची किंवा सपिठाची दोन बोटांत वळून केलेली लांबट वळी (याची खीर करतात) अनेकवचनी गव्हले. २ गव्हाच्या रुचीचें एक फळ. [गहूं]

गव्ह(व्हा)ळा, गव्हाळ्या—वि. १ गव्हाच्या रंगाचा. २ गव्हासारखा ठिपके असलेला (साप, गुरूं) 'वय नूतन हातीं निन्या चालणें चपळ जशी नागीण गव्हळी।' —होला ८७. ३ गहूं पिकण्यास योग्य (शेतजमीन). ४ गदरलेलें; पक्क दशेस आलेलें; पिवळें जर्द (फळ). [सं. गोधूम; म. गहूं]

गव्हा, गव्हाई—स्त्री. (व) साक्ष; साक्षीदार. गवाय पहा. 'तुमची गव्हा दस्तऐवजांत टाकतों.' [फा. गवाह्]

गव्हाची माळ—स्त्री. (तंजा.) स्त्रियांच्या गळयांतील गव्हासारख्या आकाराच्या मण्यांची माळ; एक अलंकार.

गव्हांडा—पु. (व.) गव्हाचें कूट, कुटार. गंवडा पहा. 'बैल गव्हांडा खात नाहींत.' [गहूं]

गव्हाण-णी—स्त्री. १ गवताडी; गुरांना चारा घालण्यासाठीं केलेली जागा; २ (व) गोठयांत गुरें जेथें राहण्याची जागा व भिंत यांच्या दरम्यान घातलेलें आडवें लांकूड, किंवा तुराठयांचें कुड; यामुळें वैरण गुरांच्या पायाखालीं येत नाहीं. [सं. गवादनी]

गव्हान—न. आश्रयस्थान. 'वायो वरुणाचीं गव्ह नें मोडिलीं।' —शिशु १६१. 'हिंडतां गव्हानें गा शिणलों येरझारी।' —तुगा ३४९.

गव्हार-रू—मूर्ख; गंवार पहा. 'गव्हार निद्रासुखें। घर जळत असे तें न देखे।' —ज्ञा १३.७४१. 'चतुराला देहे हजर, गव्हारां अयोग्य पदर पसरावे।' —प्रला १६२.

गव्हारी—पु. ठाकूर लोकांत नवरा मुलगा लग्नमंडपांत शिरण्यापूर्वी हातांत काठी धरून उभे राहणारे दोन मुलगे. —बदलापूर १४८.

गव्हाळ-ळी—वि. १ गहूं पिकण्यासारखी (जमीन) गव्हळा अर्थ ३ पहा. २ गव्हळा अर्थ २ पहा 'गव्हाळे तैसेचि शंखपाळ। विषधर सारखेचि व्याळ।' —गीता १.३६९.

गव्हा—वि. गव्हाच्या पोळीचा पाहुणचार करण्यास योग्य (पाहुणा); याच्या उलट पिठ्या.

गॅस—पु पदार्थांची घन, द्रव या विरहित एक वायुरूप अवस्था, वायुरूपी पदार्थ. यांचें एकाएकीं द्रवीभवन होत नाहीं. [इं.] —गॅसचा दिवा-पु. किटसन दिवा; तेलाच्या धुरावर जळणारा मोठया प्रकारचा दिवा.

गस्त—स्त्री. रात्रीं संरक्षणार्थ काढलेली घिरटी, रखवाली; जागल; रौंड, रोण; पहारा. 'देती गस्तींवर गस्ती।' —ऐपो १६९. २ जागल करीत फिरणें, पहारा करणें. ३ जागल करणारे शिपाई किंवा पाहारेकरी. 'फिरे काळ गस्ती।' —दावि २१६. —न. १ (कों) दोन खांब किंवा तुळवटें यांतील जागा; खण; सोपा. 'या गस्तापेक्षां त्या गस्ताची रुंदी अधिक आहे.' २ गांवांतील एका भागाची व्याप्ति; पेठ; वाडे. [फा. गश्त (बाप्र.)]

०येणें-(व.) भोंवळ, चक्कर, घेरी येणें. सामाशब्द- ०करी-पु. गस्त घालणारा शिपाई; रोणकरी. गस्तंगर-गिर्दी-स्त्री. फेरी; व्यापाऱ्याची फेरी; उत्पन्न पाहून दरदाम इ० समजून घेण्याकरितां देशावरी किंवा बाजारांत घातलेली फेरी; व्यापार पाहण्यासाठीं फिरती. [फा.] गस्तंगीर-पु गस्तंगर करणारा; फिरता व्यापारी.

गहं—पु. (गो.) गहूं.

गहजप-ब—पु. गजब पहा.

गहजर—गजर पहा.

गहजरी—स्त्री. जोराचा तडाखा; महत्संकट; जीवावरची पीडा. गजब शब्दाबद्दलहि योजतात (क्रि० गुदरणें; होणें)

गहदम—क्रिवि. वेळोवेळीं; एकसारखा; सतत -शर [फा. गहे=कोणतीहि वेळ+दम !]

गहन—न. १ संकट. 'मा पडिलिया गहन कवण तयाचें।' -ज्ञा ८.६३. २ अरण्य. 'ग्रीष्मीं गहनामध्यें वायूनें दहन जेविं पेटविला।' -मोकर्ण १२.१५. -वि. १ विकट मार्गाचा, वाटेचा; जाण्यास, पोंचण्यास अवघड; दुर्गम (नदी, रस्ता, अरण्य, डोंगर). २ दुर्ज्ञेय; जाणण्यास अवघड; समजण्यास कठिण (शास्त्र, ग्रंथ, काव्य). 'त्यांचा अर्थ न कळे गहन। अज्ञान जनां कलियुगीं।' -भवि २.१. ३ गाढा; जाडा. '(जोतीराव) हे कवि आहेत, इतिहासज्ञ आहेत, मोठे गहन भाषापंडित आहेत.' -नि ४५८. ४ दुर्घट; दुष्कर. 'तें याग अथवा दानें। तपादिकें गहनें।' -ज्ञा १७.४०६. ५ थोर; श्रेष्ठ 'परमगहन अति सुशील, सत्य उपाय, सत्य अंतरीं। सूर्य वंशीचा राव जसा हरिश्चंद्र अयोध्यापुरीं।' -ऐपो ३१९. [सं.] ०गति-वि. गूढ; अगम्य; खोल; गुप्त मार्गाचें. 'ईश्वरी कर्तृत्व गहनगति आहे.' गूढ व्यवहार, रस्ता, मार्ग; अगाध लीला. म्ह० कर्मणो गहना गतिः (गो.) गहनो कर्मणो गती, कोंव्यान गिळो हत्ती=गहन कर्मगतीनें विपरीत गोष्ट होणें. ०बुद्धि-वि. खोल, गाढ बुद्धीचा, कल्पनेचा. [सं.]

गह(हि)ना, गहनागाठा—पु १ किडुकमिडुक; दागीने; अलंकार (व्यापक अर्थी.) २ (सामा.) दागिना; अलंकार. 'खुशालिनें घातला ग अंगावर फार गहिना।' -प्रला १४३. [हिं. गहना]

गहाण, गहाणवट, गहाणखत, गहाणपत्र, गहाणलहाण, गहाळ, गहाळणें—याहा मध्यें पहा.

गहि-ही—स्त्री. १ गई पहा. २ गईच्या समीपचा प्रदेश. ३ सोनाराचें एक माकत.

गहिगट—न. कुसुंब्याचा खालीं उरलेला गाळ, रेंदा; गगट. ०काढणें-जबर मार देणें; भीतीनें लेंड्या गाळावयास लावणें; गांड फाडणें. ०जमणें-परस्परांशीं एकमेकांची दृढ मैत्री जमणें.

गहि(ही)न—वि. गरीब; दीन; सात्विक; थंड; धिम्मा; शांत; सौम्य; सालस; क्षमाशील (माणूस). -शास्त्रीको [सं. गहन]

गहिरा—वि. १ गडद; दाट; पक्का; जबर; चांगला खुललेला (रंग) २ खोल; दाट; निबिड; गाढ (पाणी, पीक, जंगल, छाया, झोंप). ३ गर्द रंगानें रंगविलेलें (वस्त्र). ४ मोठा; उंच; कडाक्याचा (आवाज, स्वर). 'माट गर्जती गहिरावचनीं।' -भारा बाल ७.५५. [सं. गभीर; प्रा. गहिर; हिं. गहरा] -री नजर-स्त्री. जिवांत भरणारी, हृदयास चटका लावणारी नजर, दृष्टि; वांकडी नजर.

ग(गं)हिरु—वि उच्च; गंभीर; गहिरा पहा. 'परी तो महाघोषु थोर। गर्जतु असे गहिरु।' -ज्ञा १.१४४. [गहिरा]

गहिला, (व) गहिल दा, गहिरादा—वि. वेडा; गैरशिस्त; अज्ञानी; मूढ; अडाणी. [सं. ग्रहिल; प्रा. गहिल=पछाडलेला, पागल]

गहिंवर—पु. प्रेम, शोक-दुःखादि विकारांच्या अतिरेकानें रडें येण्यापूर्वी कंठ दाटून येण्याची अवस्था; कंठ दाटणें; हुंदका; मनोविकारांचा उमाळा. 'मग अत्यंत उद्वेगला। न धरत गहिंवरु आला।' -ज्ञा १.२६९. 'मेल्याला फार वर्षे झालीं तरी आईचें नांव घेतलें कीं त्याला गहिंवर येतो.' [सं. गह्वर]

गहिंवरणें—अक्रि. गहिंवर येणें; कंठ दाटून येणें; सद्गदित होणें (आनंद, दुःखादिकामुळें). 'पडुनि गळां गहिंवरल्या सीतेच्या कन्यका तशा गमल्या।' -मोरा १.४६१. 'दशरथ गहिंवरला हृदयीं।' गहिंवरविणें-गहिंवर आणणें. 'ब्रह्मासहि गहिंवरवी मद्विर वीरेंद्र-पांडुची भार्या।' -मोउद्योग ७.४४. गहिंवरी-वि. रडें आणणारें 'गाई करून गहीवरी कवन।' -प्रला ११.

गहिंस—वि १ जड; भारी. 'जें हलुवट ना गहिंस। जें चिवळ ना सपोस।' -एभा ३.६७५. २ प्रचंड. 'प्रळयकाळीं अति गहिंसु। अगाध उयळे जळोल्हासु।' -एभा ३ १७४. ०पण-न. मूर्खपण 'अगा मरे हा बोलु न साहती। आणि मेलिया तरी रडती। परि असतें जात न गणिती। गहिंसपणें।' -ज्ञा ९ ५१३ [सं. गरिष्ठ]

गहिसर-रा—गइसरा पहा.

गहुला-ळा—गन्हुला पहा.

गहू—पु गवा (पशु) पहा.

गहूं—पु एक धान्य; याच्या जाती-काटया, खपली, जोड, पोटया, बक्षी, सोनसळ, शेत, जोंधारी, तांबडा, पांढरा, पिवळा, पाण, दाऊदखानी, कवडया, पिसी, सरबती इ० हा फार पौष्टिक

आहे याचें झाड भडीच ते चार फूट उंचीचें असून एका मुळ-यापासून अनेक फांगडे फुटून प्रत्येकास शेवटीं घोट-वीतवोट लांब लोंबी येते व तींत दाणा असतो कोंवळ्या लोंब्यांचा हुरडा भाजतात त्यास ओंब्या म्हणतात [स गोधूम, प्रा गहूम्, प गेऊ, हिं गेऊ, गोहू, गु घऊ, पोर्तुजि गीर, गील, फ्रेंजि गीव] (वाप्र) गव्हाची कणीक करणें–श्रम कमी करण्याच्या प्रयत्नांत श्रमाची वृद्धि करणें (कुणब्यानें दळून कणविल्याची वेताळाची एक जुनी कथा आहे तिजवरून) म्ह० १ गव्हासरसे (बरोबर) किडे रगडले जातात=श्रीमंत माणूस विपत्तींत पडला म्हणजे त्या बरोबर गरिबावरहि संकट कोसळतें २ एक गहू प्रकार बहू ३ कुणब्याची बेटी गव्हाची रोटी मळल्यानें तिला चव येते ०गिळ्या–वि. मुदस्तभ, सूर्गिळ्या

गह्वा—पु (को) वाऱ्यानें फुगलेली समुद्राची मोठी लाट 'समुद्रावर मोठमोठ्या गह्वा भरतीच्या वेळीं येतात [स ग्रह् प्रा दे गहिअ=मोडलेली?]

गह्वर—स्त्री दरी, गुहा गव्हर पहा [स]

गळ—पु १ मासे धरण्याचा लोखंडी आकडा, गरी 'परी सयामाजीं गळु आहे। जो प्राणातें घेऊनि जाये।' –ज्ञा ३ २१४ २ विहिरींत पडलेली वस्तु वर काढण्यासाठीं एका लोखंडी कडीला ५–६ आंकडे (हूक) अडकविलेले असतात ती कडी ३ नवस फेडण्याच्या बगाडाचा आकडा हा वाघ्या, मुरळी किंवा नवस फेडणारा हे आपल्या पाठींत अडकवून घेतात 'केले गळाचे नवस।' –दा २ ६ २९ ४ फाशीचा फांस, आकडा [स गल=दोरी, प्रा गल=मासे पकडण्याचा आकडा] (वाप्र) ०काढणें–(चांभारी) जोड्याच्या सगळेचे तुकडे करणें ०घालणें–१ भीड घालणें, कत्याग्रह करणें, २ जबरदस्ती करणें, बलात्कार करणें ०घेणें–ओळकवणें ०टाकून पहाणें–उद्योग, प्रयत्न करणें, डाव घेणें गळीं देणें–१ फांशीं देणें (माणसास) २ (ल) मोठ्या संकटात क्लेशात घालणें गळीं लागणें– १ कोंडमारा होणें, फास लागणें (दाव्याच्या आवळण्यानें वासरास) २ (ल) यातनेंत पडणें, गुंतणें, फासांत अडकणें (अपेक्षा, आशा, लालूच इ०च्या), ताणण्याच्या आकडींत असणें ३ न झेंपेल इतक्या मोठ्यानें ओरडण्यानें दुरवस्था पावणें सामासशब्द– ०खंड–पु गळाच्या ज्या भागास आमिष लावतात तो भाग 'जैसा गळ खंडाचिये भेदीं। न शके मीन आपण।' –कथा ४ १५ ४०

गळ—न (राजा) दमेकऱ्याची धाप, कण्हणें, कुथणें, दमा

गळ—स्त्री गळती, स्राव, पाझर, सतत प्रवाह (दुखऱ्या डोळ्यातील पाण्याचा, क्षतातील पुवाचा), पडझड, गळती (जोराच्या वादळानें फळें किंवा मोहोर याची), [सं गल्]

गळ—स्त्री गोट्या खेळण्याची गली, खाच गल पहा [स गर्ता, का अगल्लु]

गळ—पु (ना) शिमग्याच्या दुसऱ्या दिवशीं भरणारी जत्रा, उत्सव

गळ—गळा, गल पहा [स गल] सामासशब्द– ०खुटी–स्त्री (व) नाठाळ पशूच्या एका पायास व गळ्यास बांधावयाची दोरी ०खोड्याची टांग–स्त्री (कुस्ती) सण्याची टांग पहा ०गट बांधणें–(माण) अंगावरून धोतर लपेटून बांधून गळ्या मागं गांठ देणें ०गंड–न गंडमाळा, गळ्याच्या मांसग्रंथींची वाढ (आवाळू वाढूक इ० [स गलगंड] ०गु(गूं)ळ–नस्त्री १ गाय, बैल यांची मानेखालची पोळी २ अजागलस्तन ३ गळ्याखालची गाठ गलांड ०गोटी–स्त्री गळगुड अर्थ १ पहा ०ग्रह–पु गलग्रह पहा १ मानगुटी धरणारा पुरुष, डोईजड माणूस 'तो घरात गळग्रहच होऊन बसला आहे' २ (ल) फार त्रास देणारा, विनवणी किंवा बळजबरी करून पाठ पुरविणारा माणूस जिगजिग लावणारा भिकारी, तगादेदार, धरणेकरी, वेठीस धरून कामें करून घेणारा 'तो गळग्रह भगरीं दारांतच धरण धरून बसला' ३ (नियमितपणाच्या अभावीं, अविश्वासानें) थांबविणारा, अडथळा आणणारा, हरकत किंवा प्रतिबंध करणारा, खोळंबविणारा माणूस ४ लोढणें, खोडा, प्रतिबंध, फास ५ आग्रह, जबरी, बलात्कार 'तुम्ही भोजनास यण्याविषयीं मला गळग्रह घालता परंतु मला फावणार नाहीं' ६ गळ्यास येणारी सूज गळा धरणें ७ एक प्रकारचा चिमटा (तापलेलीं भांडीं उतरविण्याचा) ८ (ज्यो) एक दुष्ट ग्रह सामासशब्द– [स गलग्रह] ०घांटी–स्त्री १ गळ्यापुढचें हाड, घाटी, मणका, घसा, गळा (यात श्वासनलिका व अन्नमार्ग याचा समावेश होतो) २ बैलाच्या गळ्यातील घंटा ०चंडी–चोंडी–स्त्री १ मान (क्रि० धरणें) २ गचांडी, अर्धचंद्र (क्रि० देणें) ०चढाव–पुन. फाशी 'अपाजीराम यास गळचडाव केलें' –ख ३९६९ ०चिपी–स्त्री १ मानगुटी धरणें, दाबणें गळा 'त्याची गळचिपी आवळू नको, कदाचित प्राण जाईल' ३ (ल) खोटी, तहकुबी, आशेंत लोंबकळत ठेवणें ३ पिच्छा, अति आग्रह, तगादा, खणपटी, पाठ पुरावा (क्रि० धरणें, आवळणें, करणें, लावणें) [गळा+चेपणें] ०चुवा–पु (बडोदें) बायकांच्या चिंचपेटीप्रमाणें पुरुषाच्या गळ्यांतील एक अलंकार –जनि, शेवटची यादी २ ०चुटी–चुट्या–चेट्या–चोट्या–स्त्रीअव गळघाटीची सूज, (इ) टॉन्सील (क्रि० बसणें, येणें, फुगणें, होणें) २ (निंदार्थी किंवा सूचकतेनें) श्वास किंवा अन्ननलिका (क्रि० भरणें, धरणें, चेपणें, फोडणें) 'निबाला निघोण्या आल्या व कावळ्याच्या गळचुट्या धरल्या' ३ (व) अजागलस्तन ४ (क) बैलाच्या मानेखालची पोळी.

॰चुटी मोकळी होणें-गळचुटी ओसरणें, नाहींशी होणें. ॰चेपी-स्त्री. १ गळचेपी पहा. २ दडपणें; नजुमानणें; फेंटाळणी. 'सरकार लोकांच्या हक्कांची गळचेपी करतें.' -के २७.५ ३०. -वि. (माण.) गळयाला दोन भोंवरे असलेला. हें अशुभचिन्ह समजतात. ॰जोट-ड-स्त्री. जीवश्चकंठ्य मैत्री. 'बाह्यइंद्रियांची चडफड। शमेसि करावा गळजोड।' -एभा २५.५४. ॰तंतु-पु. गळसरी; जानवें. 'गळतंतुव्रत भजन हो।' -दावि १७७. ॰द(ध)ट-वि. १ कोडगा; २ उद्दिष्ट; बेफाम व गाफिल [गळा+दाट] ॰दंड-पु गळयांतील सांखळी, हार. 'रिते कुंजर गळदंडीं।' -एरुस्व ७.५६. ॰पट्टा-पु. चारसहा बोटें रुंद व तीन हात लांब विणलेलें, गळयाभोंवतीं बांधावयाचें लोंकरीचें वस्त्र [गळा+पट्टा] ॰पट्टी-स्त्री १ (इं) कॉलर. 'ज्या महाद्वारानीं इंग्रजी पाटलून... इंग्रजी गळपटी वगैरे सुधारणेची सामग्री आपलीशी करून टाकली...' -नि ९१३. पपत्रे ७८. २ (कुस्ती) जोडीवाल्याच्या गालफडाच्या खालून आपल्या हाताच्या पोटरीनें जोडीदाराच्या गळयावर पटी बांधून (दाब देऊन) त्याला चीत करणें. ॰पातें-न. (व) मोटेचें जू. 'मोटेचें गळपातें घे व वाड्याकडे दुरस्त करण्यास घेऊन जा.' [गळा+पातें] ॰पेंडें-ढें-न. खुंट्यास बांधलेल्या जनावराच्या दाव्यास जोडलेला गळबंद (हा चामड्याचाहि असतो). ॰फाशा-वि. हट्टी; अत्याग्रही (भिकारी). ॰फांस-पु. १ सरफांस; गळयाला घातलेला फांस; फाशीं देण्याचा फास. २ जीव जावयाजोगा दोरीचा वेढा (गुरें इ०च्या गळयास) (क्रि० देणें; घालणें). ॰फांस घेणें-स्वतःच्या मानेस फांस लावून लोंबकळणें; मरणें; जीव देणें; आत्महत्या करणें. ॰फास देणें-दुसऱ्याच्या गळयास फांस लावणें; मारणें. ॰फांसणें-अक्रि. (काव्यांत) गळयास फांस लावणें, लागणें. ॰बंद-पु. १ खोगिराचा पुढील बंद. २ दोर (गुराला दावणीला बांधावयाचा) गळपडें पहा. ३ गळयाभोंवतीं विशिष्ट तऱ्हेनें बांधावयाची पट्टी; नेकटाय (इं.) 'मोजे, बूट, गळबंद इत्यादि कासंबंधींहि विशिष्ट पद्धत ठरली असल्यानें...' -सासं २.२१२. ॰भट-भंड-भणा-भणी-वि.क्रिवि. गळयापर्यंत भरलेलें; काठोकाठ भरलेलें (भांडें); तोंडोतोंड; भरपूर; तुडुंब. 'दुधाचें भांडें एक शेरानेंच गळबट भरलें मग त्यांत दुसरा शेर कसा मावेल?' 'गळबंड निठळें तादूळ घे.' ॰बटी-चडशी-स्त्री मानेखालची पोळी. गळगोटी पहा. ॰श्चकंठश्च-स्यकंठस्य-न. दृढतर मैत्री; गळेलागु स्नेह; जीवश्चकंठ्य. ॰सट-न. कफ अथवा श्लेष्माची तार, चिकटा. ॰सर-री-पुस्त्री. १ गळयांत बांधावयाचा मणी. २ चार ते आठ पदरी कांचेच्या किंवा सोन्याच्या मण्यांचा हार; एक दागिना. ३ एकपदरी हार. 'गळसरी दुसरी न धरी गळां।' -वामन, रुक्मिणीविलास १३. ४ सौभाग्यालंकार; मंगळसूत्र; काळया पोतीचा सर. 'कीं स्त्रियेसी सर्व शृंगार। परि गळसरीविण अपवित्र॥' -कथा ३.८.७३. 'सुगंधामाजी कस्तुरी। कीं अलंकारांत गळसरी।' -भवि २.२०७.५. (कु.) एक दागिना, यांत पाटल्यांचें मंगळसूत्र, पदक इ० असून दोन बाजूस (सुमेदें) (सुमारें १॥ तोळा सोन्याचीं पोतेंगाली चलनी मणी), गिन्या किंवा पुतळया ओंवतात, तसेंच बिलोरी काळया-हिरव्या पोतेचे सर असतात हा फक्त सौभाग्यवती स्त्रिया घालतात. ५ (ल.) वेढा; वेष्टन. 'असो त्या सिंधूच्या पैलपारीं। कुशद्वीपाची गळसरी।' -कथा ६.३.६९. [सं. गल+सृ] ॰सरी बांधणें-(ल.) लग्न लावणें; सौभाग्यचिन्हांकित करणें. 'कीं माझा पिता दिनकर। तो हा जाणे विवाहविचार। त्याचे विचारें गळसर। बांधीन तुमचा॥' -कथा ५.१३.१५७. ॰सुजी-स्त्री. गुरांचा एक स्पर्शजन्य रोग. ॰सु(सों)टी-नस्त्री. गळयांतीची सुज; गळसुटया पहा. (क्रि० बसणें; येणें; फुगणें; होणें). 'गळसोटया आणी जीभ झडे।' -दा ३.६.३६. 'गळसुटया गंडमाळा सुरम।' -स्वानु २.५ ७. ॰सूत्र-नअव. (विनोदानें) १ गळपांटी. २ (काव्य) गळयांतील दोरा. 'योजितो हयगळा गळसूत्रें।' ॰होड-स्त्री. गळयाची शपथ.

गळका—वि. गळणारा; पाझरणारा; फुटका. [गळणें]

गळगळ—क्रिवि. उतावळीनें खाणें किंवा पिणें याच्या आवाजाचें अनुकरण; गटागटां; ढसांढसां. [ध्व.] ॰घाशी-वि. खाण्याला पुढें पण कामाच्या वेळीं अंगचुकारपणा करणारा; भोजनभाऊ; ऐतखाऊ. [गळगळ+घास]

गळगळा—पु. (गो.) घुटी; काढा; अर्क.

गळगळां—क्रिवि. रडकुंडीस, काकुळकीस येऊन; गयावया करून (प्रार्थिणें, मागणें). (क्रि० येणें). 'तो दोन रुपयांसाठीं अगदीं गळगळां आला.' [गळणें].

गळगळाट—पु. रेलचेल, भरपूर; तुडुंब, उचंबळ.[गळणें द्वि.]

गळगळीत—वि. तोंडोतोंड; भरपूर; तुडुंब.

गळगळीत—वि १ पचपचीत; अळचकर; पाणचट(पक्वान्न). २ पुळपुळीत; निरर्थक; अर्थबोध न होणारें. ३ (सामा.) गुळगुळीत, मऊ व तजेलेदार 'माझा गडवा गळगळीत पडला म्हणून लौकर डजळतो.' ४ (गो.) सैल; विस्कळित.

गळगा—पु गळती-शर.

गळंगा—पु. १ गवत, कडब्याचीं ताटें, पानें इ० अस्ताव्यस्त पडलेला कचरा; अडगळ; गळाठा, पसारा (कागद, वस्त्रप्रावरण इ०चा), गाळघाळ; चोया. (क्रि० पडणें; होणें). गळंगयांमधील जग ज्योति। चेतेल कोठें।' -दा १९.२.५. २(ल.)गोंधळ; घोंटाळा. 'प्रत्ययाविण गळंगा होये। अनुमानज्ञानें॥' -दा १०. १०.९. ३ (ल.) खरेंखोटें. -मनको. -वि. ढिला; सैल; खिळखिळा; सैल बांधलेलें, आवळलेलें; अखडलेलें. [सं. गल्; म. गळणें]

गळण—न (गो) गरल, सापाचें विष [स गरल]

गळणी—स्त्री १ गळती, पाझर, झारा चाळण, गाळणें, नरसाळें [गळणें]

गळणें—अक्रि १ झरणें, पडणें, ढळणें (सुटून, उकलून, मोकळा होऊन), पतन पावणें (फळें, फुलें भिंतीचा गिलावा) 'मोठा वारा येतांच त्या आंब्याचे आंबे पटापट गळले' २ टिबकणें, पाझरणें, वाहणें (पाणी, दाणे इ० जिन्नस) चाळणी तून दाणे गळले' ३ वाहणें, पाझरणें (भांडें, नाव इ०) 'तांब्या गळतो' ४ निचरणें, रस वाहणें (बरबरीत व्रण, क्षत), वाहणें, झिरपणें (पू), ५ थकणें, दमणें, घटणें क्षीण होणें, अशक्त होणें 'हिंडे वनोवनीं तो अन्नावांचुनि बहु गळाला हो।' —मोवन ४ १०४ ६ चोपणें, अंग सोडणें ७ गमावणें, खचणें, नाश पावणें ८ नाहीसें होणें, अंतर्धान पावणें, तद्रूप होणें, मावळणें, मागें राहणें 'सुर असुर तई मी वैसवी वेगळाले। सहजरिपु तरी ते भाव त्यांचे गळाले।' —वामन, बालक्रीडा ५१ 'काशीस पन्नास असामी जावयास निघाले त्यांतुन पांच गळाले' ९ चालविलें जाणें, नापसंत होणें 'चाकरीस सात असामी गेले, तीन राहिले, चार गळाले' १० कमी होणें, उणावणें ११ खचणें, गमावणें, सुटणें, मृतप्राय होणें (धैर्य, विश्वास, आशा सुटून) 'त्यावरि पाण्डुसुतांतें दुरुनि पाहुनि भयें गळाले हो।' —मोशल्य ३ ७२ १२ कचरणें, कांकू करणें (माणसानें) १३ सुटणें, विसरणें (विषय, मुद्दा) १४ रतस्खलन होणें, खळणें १५ फाटणें, जीर्ण होणें, न्यूनता असणें (पुस्तकांत पानांची) 'काहीं ग्रंथ गळाला' १६ (हिं) वितुळणें (धातु इ०) १७ थकणें 'एक स्वव्यसनीं सहाय हय जो होता सखा तो गळे।' —मोकृष्ण २३ ५७ १८ ढळणें, चळणें 'निज मनापासुनि त्या गळाल्या।' —सारुह १ ६१ [स गलन, हिं गलना]

गळंत—न १ एखाद्या अक्षराचा शब्दाचा किंवा वाक्याचा संक्षेप करतेवेळीं त्याचें पहिलें अक्षर लिहून पुढें पूज्य लिहितात तें (क्रि० घालणें) २ ज्याकरितां पूज्य घातलेलें आहे तें गाळ लेलें वाक्य शब्द इ० —वि संक्षेपानें सोडलेलें, गाळलेलें, वर्ज्य केलेलें, गहाळ, नष्ट (वाक्यातील शब्द, शब्दातील अक्षरें) [गळणें] ०करणें– गिळणें, गट्ट करणें (सरकारी पैसा इ०)

गळती—स्त्री १ उन्हाळ्यांत देवावर अभिषेक करण्याचें तळाशीं छिद्र असलेलें धातूचें किंवा मातीचें भांडें 'कीं त्या मृ लिंगास निर्मळा। गळत्या लाविल्या अधोपर्यीं।' —पांप्र ४ १२३ ज्यांतून पाणी गळत असतें असें कोणतेंहि पात्र २ देवावरील पाण्याची सतत धार, अभिषेक ३ टिबकणी, पाझरणी, पाघळणी 'तापार्तीची गळती जी पाहुनि अमृतबिंदु शीतळ गळती।' —मोरा १ ३४२ ४ सपाट्याचें पतन (वाऱ्यानें फळें, तराजूत किंवा त्याच्या पारड्यांत न मावणारे जिन्नस) ५ गड्ढे वजन करण्यासाठीं ज्यांत लोंबकळवितात तो सरफांस(दोरीचा इ०) ६ गळ (डोळ्यास लागणारी) ७ गळतें पहा [स गल्=गळणें]

गळतें—वि गळण, पाझरण, टिबक, सुळकी, भोंक, ज्यांतून गळतें तें छिद्र ०काढणें–गळणें बंद करणें, भोंक बुजविणें [गळणें]

गळदगें—वि ओढण्यास कडक व शौचास साफ करणारी (विडी)

गळपट—स्त्री गफलत, नजरचूक, भूल, भ्रम, दृष्टिदोष —क्रिवि १ बळकट घट्ट, गच्च (क्रि० बांधणें, आवळणें, धरणें) २ ठांसून, चेंदून, कचकावून (क्रि० भरणें)

गळपत्तर—वि (व) गळून गेलेला, थकलेला 'हगण्यानें गळपत्तर झाला' [गळणें]

गळफटणें गळफाटणें गळफटविणें—उक्रि गुंतागुंत करणें, घोंटाळा माजवून एकमेकांत गुरफटविणें (दोरा किंवा त्याच्या जाळ्यांत एखादी वस्तु), गोवणें, गुंतविणें, घोंटाळ्यांत घालणें २ (ल) हरविणें, सांडणें, गमावणें, पाडणें [अर गफलत]

गळफटा-फाटा–पु गुंतागुंत, घोंटाळा, अव्यवस्थित किंवा गुरफटलेली स्थिति (वस्तु, प्राणी, माणसें यांची) [गळ फटणें]

गळबळीत—वि १ खळबळीत मनाचा मोकळा, सरळ बुद्धीचा, सलगीचा, भला, निष्कपट (मनुष्य, पत्र इ०) २ ढिला, सैल भोंगळ, गद्दी, गबाळ (मनुष्य पोषाख, कृत्य, कार्य इ०) ०पात्र–न गबाळ माणूस

गळवणी– न गाळलेलें, गळलेलें, झिरपलेलें पाणी [गळणें+पाणी]

गळस—वि मांसल-दार

गळसरणें—अक्रि उलणें, तडकणें, भेगा पडणें (ओल किंवा थंडीपासून पायाचीं बोटें इ०) [गिळा=ओल+सर प्रत्यय?]

गळहाटणें—अक्रि गळफटणें गलित होणें कंठांत प्राण येणें गव्हाटणें पहा

गळहाटा—गव्हाटा पहा

गळा—पु १ घसा कंठ मानेचा पुढील भाग व आंतील मार्ग २ (गायन) सूर, आवाज कंठ 'तिचा गळा बसला' 'त्याचा गळा मधुर आहे' म्ह० १ गाणाराचा गळा नाचणाराचा चाळा २ गातां गळा शिंपतां मळा ३ घागर घाटली, मडकें इ० चा कंठ, मान तोंड व पोट यांचेमधील आकुंचित भाग ४ (सतार) दांडीचें आरंभस्थान [स गल हिं गला] (वाप्र) ०उगविणें–कर्जमुक्त होणें, संकटांतून पार पडणें

•ओरडून पडणें–मोठ्यानें शोक करून कंठास मिठी मारणें. •फाडणें–मोठ्यानें रडणें. •फाटणें–१ फसविणें; ठकविणें; भोंदणें. २ उमेद खचून नाश करणें. ३ (शिंपी) गळ्याचें कापड बेतणें. म्ह० गळा कापला तोंडला मिटला–घारला= संकटापेक्षां त्याच्या परिहाराचा उपाय जेथें विशेष घातक असतो तेथें वापरतात. केसानें गळा कापणें–वरून मैत्री दाखवून आंतून विश्वासघात करून नुकसान करणें. गळा गुंतणें–अटकणें–अडविलें, बांधलें जाणें; एखाद्या अडचणींत गोंवलें जाणें. •गोंवणें–१ प्रतिबंध करणें; अडकविणें; एखाद्याचे हातपाय बांधणें (जुलमानें, वचन इ० घेऊन). २ गुंतविणें; अडक-विणें (त्रासदायक कामधंद्यांत). •घालणें–(चांभारी) जोड्यावर रेशीम भरणें (रेशीम भरण्याचा एक प्रकार). •तांगडून बोलणें–फाडफाड, खरडून, मोठ्यानें बोलणें. •ताणणें–टांगणें–(गायन) गळ्याच्या शक्तीपेक्षां फार उंच स्वरानें गाणें; अशा प्रकारें गाइलें असतां गळ्यास त्रास होणें. •तापणें–सुटणें–कंठातील कफ इ० जाऊन टीपेस जाण्याइतका स्वर मोकळा होणें. •दाटणें–गहिंवरणें; उमाळ्यानें घसा दाटणें (दुःख, माया इ० मुळें). 'तथ्यप्रभुक्त परिसुनि धर्माचा गहिंवरें गळा दाटे।'–मोशांति ६.४२. •धरणें–१ घसा बसणें (रोग, आंबट, तिखट, खवट, इ० पदार्थांमुळें). २ थांबविणें; खोटी करणें; हरकत आणणें (बोली, करार यांत बेमानपणानें वागून) ३ वाचा बसणें; आवाज नष्ट होणें; निरु-त्तर होणें. ४ ताब्यांत घेणें. 'स्वद्गुणकीर्तन करितां लज्जा हे पापिणी धरू न गळा।'–भक्तमयूरकेका ५८. •निवळणें–(गायन) फुटलेला आवाज चांगला होणें. •पडणें–माळ घेणें. 'गळां मोतीं असोन निवाडें। लोकांचिया गळां पडे।'–ह २१. २२९. •पडणें–फुटणें–बसणें–आवाज घोगरा होणें, चिरकणें. गळां–गळीं पडणें–१ मानेस मिठ मारणें. 'गेलों गृहासि माता धावुनियां माझिया गळां पडली।'–मोमगु ६.६८. आलिंगन देण. 'लावशील लळा तर पडेल गळां.' २ गळ घालणें; निकड लावणें; तगादा लावण; सक्तीनें पाठ पुरविणें. ३ अन्या-यानें दोषारोप करणें. ४ शिव्य, देत अंगावर तुटून पडणें. ५ एखाद्याच्या अंगावर भार घालणें; लोढणें होणें; फार भीड घालणें; विघ्नासारखें होणें. ६ वाईट संवय, खोड लागणें. •पिंजणें–गळा सोलवटणें; आवाज चिरकणें (वाती होऊन किंवा गातांना). •बसणें–मानेंत बसणें; थबकट किंवा चपटा होणें (भाडें). •बांधणें–आळा घालणें; हातपाय बांधणें, अडकविणें. गळां–गळीं बांधणें–१ सक्ती करणें; घेण्यास भाग पाडणें. २ अन्या-यानें दोषारोप करणें; आळ घेणें; कलंक लावणें. •भरणें–भरून येणें–गहिंवरणें (मनोविकारामुळें) व त्यामुळें आवाज कंपित होणें; गुदमरणें; श्वास कोंबणें. 'असुहृदुदासीनाचे भरले भरतिल न अन्य काय गळे।'–मोभीष्म ११.११९. •मोठा करून रडणें–मोकाड पसरणें; मोठ्यानें रडणें. •लागणें–(संगीत) आवाज चांगला लागणें; सूर लागणें. •सोडविणें–(खाटीक) १ धडापासून मान वेगळी करणें, कापणें. 'केली हत्ता मधीं शिरला सोडवी गळा कानडयाचा।'–ऐपो ३९२. २ एखाद्यास पेंचांतून मुक्त करणें. गळां–ळीं–कंठांत; मानेवर. 'अर्पी गळां हार जया मुकाळीं।' –वामन सीता स्वयंवर ६९. म्ह० १ गळां नाहीं सरी सुखी निद्रा करी. २ गळ्यांत माळा, पोटांत काळा. गळीं उत-रणें–पटणें; समजणें. •जाणें–फाशीं जाणें. •लागणें–१ पाठ पुरविणें; आळी घेणें (मूल, तगादेदार, काम घेणारा). २ मोठ्यानें ओरडणें, हरकणें. 'गळीं काय लागतोस, हळू कां बोलेनास!' गळ्याखालीं उतरणें–१ गट्ट करणें (लांच, लुच्चे-गिरीचा पैसा इ०). २ स्वाधीन होणें; पदरांत पडणें. –ळ्याचा लाखोटा होणें–श्वास बंद होणें, कोंदणें; गुदमरणें. –ळ्याची आण–शपथ, गळ्याचेण (संक्षिप्त)–गळ्याची शपथ वाहणें, घेणें. –ळ्याची फुंकणी होणें–घसा घोगरा होणें, बसणें. गळ्यांत असणें–भार पडणें (काळजी, काम, सटपटी इ०चा); अवलंबून असणें. •गळा घालणें–दुःखानें दुसऱ्याच्या कंठास मिठी मारणें. •गोणी येणें–१ अडचण, दुःख यांचें असमंजस उपायांनीं निरसन करीत असतां उलट जास्त अडचणींत येणें (जसें, एखाद्या बैलानें पाठीवरील ओझें लोटून देण्याचा प्रयत्न केला असतां तें मानेवर येऊन जास्त ओझें होणें). २ नुकसानी, तूटतूट अंगावर ओढून घेणें. •घोंगडें–लचांड येणें–(डोईवरचें घोंगडें घसरत घसरत गळ्यांत आलें म्हणजे जीव गुदमरतो त्या-वरून). संकट गुदरणें. 'ताई, आलें घोंगडें गळ्यांत!'–शारिका. •धनुष्य घालणें–(प्राचीन पद्धत) पराभव करणें व पराभव केल्याची खूण. 'घालुनि धनुष्य कंठीं धरिला धरि गारुडी जसा अहितें।'–मोकर्ण १४.६७. •धोतर घालणें–स्वतःचें म्हणणें सिद्ध करण्यासाठीं एखाद्यावर सक्ति करणें •पडणें–हिताहिताची, रक्षणाची, पोसण्याची, वजावणीची, निस्तरण्याची इ० जबाब-दारी अंगावर येणें. 'भाऊ गेल्यापासुन त्याचा संसार माझ्या गळ्यात पडला' •तंगड्या–पाय येणें–सुटण्यास कठिण अशा अडचणींत जास्त गुरफटलें जाणें. 'ज्याच्या तंगड्या त्याच्या गळ्यात.' •बांधणें–आग्रहानें देणें; स्वीकारण्यास भाग पाडणें. •माळ, माळखंड घालणें–१ शिस्त दाखवून काम सोंप-विणें, हवालीं करणें; व्यवहार गळ्यांत टाकणें. २ वरानें वधू-किंवा वधूनें वर पसंत करणें, वरणें (माळेचा उपयोग लग्नांत होतो यावरून). •येणें–अंगावर येणें, बेतणें (धंदा, कारभार, काळजीचें कार्य). •लोढणें किंवा धोंड बांधणें–नाखुषीनें अडचणींत आणणें; कठिण काम करण्याचा प्रसंग आणणें.

'राष्ट्रीय पक्ष हा कांहीं जुन्या पक्षाच्या गळयांत लोढणें बांधण्यासाठीं निर्माण झालेला नाहीं ' -टि ३ २६३ ०हात घालणें-१ आलिंगन देणें २ मन अनुकूल करणें, वळविणें, दादा-बाबा करणें **गळयापर्यंत येणें**-सहनशक्तीची परमावधि होणें (कष्ट, पीडा, दुःख यात) **गळयाला दोरी-फास- रसायण- तात लागणें**-एखाद्या कार्याकडे ओढ लागणें, त्याविषयीं अतिशय चिंता लागणें, पेंचांत असणें, संकटांत पडणें 'आग्रह करूनि लावू कोणेकाच्या गळयां कशी तात।' -भक्तमयूरकेका २ 'माझ्या गळयाला त्या कामाच रसायण लागलें आहे ' **गळयावर-गळयांत गाणें**-सुरेलपणें, शास्त्रीय पद्धतीनें व मनमोकळेपणानें गाणें **-घर बोलणें**-सहज बोलणें, अविचारीपणाचें भाषण करणें, कपटयुक्त बोलणें **-वर सुरी ठेवणें, गळयास नख लावणें**-जीव घेण्याची भीति घालणें, अत्यंत संकटांत घालणें 'का नख न लाविलें जननी।' -मोउद्योग ११ २३ **गळयाशीं गळा मिळविणें-१** (गायन) दुसऱ्याच्या सुराशीं आपला सुर मिळविणें २ गळयांत गळा घालणें **गळयाशीं येणें किंवा ०पाणी लागणें**-नुकसानीची बाध होणें, परमावधीस पोहोंचणें 'मुलगी गळयाशीं लागली ' (वयानें फार झाली, उपवर होऊन दिवसगत झाले) म्ह० १ त्याचा गळा व माझा नळा जेव्हां एकत्र होईल तेव्हां हें काम करेल=एखाद्याच्या खणपटीस बसल्याशिवाय कार्य होत नाहीं अशा वेळीं म्हणतात २ गळयांत माळा पोटांत काळा ३ गळयांत गळा आणि नळयांत नळा=निकट मंत्री ४ गळयांत गरसोळी आणि गावांत बोंब=खांद्यांत मूल व गावांत शोध ५ माझा गळा आणि कादा मुळा सामाशब्द- ०गळाकाटू-वि १ गळ्याच्या एके बाजूवर भोंवरा असलेला (घोडा) २ गळेकाटू गळेकापू गळयातला ताईत-तन्मणा-वि अत्यंत लाडका प्रिय (क्रि० करणें; मानणें, मोजणें, वाढवणें, बनणें, होणें) 'तू नवऱ्याच्या गळयांतला ताईत ' -विवि ८ २ ३०

गळागोठा—पु धोळका, गर्दी, दाटी (भाडण इ० च्या वेळची)

गळाट—वि (व) गळयाबरोबर

गळाटा-ठा—१ गळ्हाटा पहा २ गोंधळ 'पृथ्वीचा जाला गळाटा।' -दा ११ २ १८

गळाठणें—गळ्हाटणें पहा

गळाठी—स्त्री (कों) १ गुणागुत मानगड, अडचण २ मानगडीची परिस्थिति गळ्हाटा पहा

गळाड-डा—पु गळ्ह गळांड पहा

गळांत—क्रिवि गळ्यात पहा 'या श्लोकाचा चौथा चरण गळांत केला.' ०करणें-खाणें

गळाळा—पु १ मधुर रसाची धारा 'कृष्णदास मुद्गलासी श्रीरामरसें गळाळे यती।' -सप्र १६ ३० २ लोट, घांस 'निवालिया विपोदकाचा गळाळा।' -ज्ञा ८ १४७

गळि(ळी)तकुष्ठ—पुन (काव्य) झरविणारें, घटविणारें, वाहणारें कोड, महारोग गलत्कुष्ठ, गलितकुष्ठ पहा

गळी—स्त्री टीप, किनरी, तिपदरी गळा, बारीक स्वराचा गळा (आवाज) -वि खड्या सुराचा, टीपेचा; किनरी, तिपदरी, तिप्पट उंच चढण्यास योग्य [गळा]

गळी—स्त्री (गु) नीळ -कृषि ३९७

गळीत—न १ तेल निघणारें धान्य, ज्यापासून तेल निघतें असा पदार्थ, तलकट (आंत तेल असणारा) पदार्थ २ रस निघणारी वस्तु (ऊस वगैरे) -वि १ गळलेलें, पडलेलें, झाडलेलें २ ज्याचीं पानें गळालीं आहेत असें (झाड) ३ फाटलेलें, खराब झालेलें (पुस्तक) ४ गाळलेला, पाझरलेला, ठिबकलेला (प्रवाही पदार्थ) [स गलित]

गळींव—वि गळलेला पडलेला झिरपलेला गळणें पहा

गळींवसुक(ख)ड गळीसुक(ख)ड—स्त्री पुरता पिकून माडावरून खालीं गळलेला नारळ [गळणें+सुकड]

गळुगा—पु कचरा, गळाठा, गळगा पहा

गळू—पु वेळगांवकडील एक जातीचा हलका बांबू [का गळे]

गळूं—न मोठा फोड, करट गळाड केस्तुड, वेंड, उठाणू [वैदिक-ग्लौ=चंद्र स गल=गळणें]

गळूंदं—पु (बडोद) हुशीप्रमाणें गळयांत घालण्याचा बायकांचा एक दागिना -अनि शब्दांची यादी ३

गळेकापू-काप्या, गळेकाटू—वि (गळा कापणारा) विश्वासघातकी, दगलबाज मैंद शत्रु

गळेपडू—वि १ स्वतःचें काम करून घेण्यासाठीं दुसऱ्यास त्रास देईपर्यंत अत्याग्रह करणारा, छळवादी (भिकारी, घरणेकरी) २ आळ घेणारा, दुसऱ्यावर लटके तुफान घेणारा, असा माणुस करीत असलेला (धंदा) ३ कुभांडी, बालटी (भाषण) 'याचा गळेपडू धंदा आहे, सगळ कामाची नव्हे ' ४ गळयांत पडणारें, न टाळतां येणारें (काम, व्यवहार) [गळा+पडणें]

गळेफाड—स्त्री घसाफाड, त्रासदायक व निष्फळ आरडाओरड, खरडपट्टी उपन्यास विवरण, शिक्षण इ० [गळा+फोडणें]

गळेपद—पु गळोटी (३) नेकटाय

गळेबाज—वि सुरेल मधुर कंठाचा, सुराचा (गवई)

गळेलठ—वि १ गलेलठ्ठ पहा लठ्ठ गर्दन मान असणारा (पशु) २ आडदांड, धटिंगण गबदूल पण मूर्ख (माणुस)

गळेसर-री, गळेसरी—गळसर-री पहा

गळोगदी—स्त्री बगाड, गळबगदी

गळोटी-ठी—स्त्री गळपट्टी, (इ) नेकगाय गळेबंद पहा –वियाहरण.

गळोप्टो—स्त्री मुठीच्या (खोगराच्या) उराठीपासुन मानेवर जाणारा कासरा, दोर (बैलाचा), चढणीच्या वेळीं मूठ बळकट करण्याकरिता हा बाधतात

गळ्या—पु (राजा) गळींबसुखड पहा [गळणें]

गळ्हांग(घ)ती—स्त्री गळयातील घोंगडी किंवा पासोडी खांकेखालून आणून तिची केलेली खोळ (क्रि० घालणें, बांधणें) [स गल+प्रा दे अगुढी=घुगुट खोळ]

गळ्हाटणें—उक्रि १ गळाठा, अव्यवस्थितपणा, गोंधळ होणें २ हरवणें गमावणें ३ (आजारीपणामुळें) चिजणें क्षीण होणें, थकणें, दमणें 'मुख्य हुजुरात तें अगदीं गळ्हाटान हुजुरात असें नाव मात्र अवशिष्ट राहिलें होतें' –मराआ ५

गळ्हाटा-ठा—पु १ गवत, कडबा इ० चा गळगा, पाचोळा २ पदार्थ किंवा कामकाजाचा घोंटाळा, घालमेल, गोंधळ ३ दुर्दशा, चिवडाचिवड, रेंदा ४ (माळवी) अश क्तता ५ (ना) दीर्घ परिश्रमानें व तुबलेलें काम ६ अफाट, अवजड, अनावर खातें, ताडा, स्वारी [गळणें]

गा—संबोधन (बहुधा काव्यांत) अरे! अगा पहा 'बाला, गा राउत हो भणतिलें।' –शिशु ५६१ 'हा गा! रोगु कायी रोगिया।' –ज्ञा १८ १२९७

गाइजणें—उक्रि गाणें, म्हणणें 'तुझी लीला नामें गाइ जेसी।' –दाव ४२५ [स गै]

गाई—स्त्री १ (कों) गाय (जनावर) २ गायचें अनेक वचन, गाया ३ अगाई, जो जो ४ (ल) दीन, गरीब 'हे त्यापुढें नृपति केवळ जाण गाई।' –साहद ८ ११६ [स गो, प्रा गाई] ०**पाण्यावर आणणें**–(कुत्सितार्थी) गाल फुगवून रडणें –**चा गोहरा**–वि (ल) मुर्ख

गाईर—स्त्री १ (राजा) गारभीचे डोंगतील वीं (कागद इ० घासण्यास व मऊ करण्यास उपयोगी) २ (ल) गळयांतील गांठ किंवा कठिण भाग ३ प्रौढकुमारिकेच्या स्तनातील काठिण्य किंवा गांठ, स्तनात प्रथम येणारी गांठ ४ अंड्यातील पिवळा बलक

गाईर—स्त्री शेणखळी, शेण साठविण्याची खाच [गाय]

गाउ-ऊ—न गाव पहा 'आठा गाउआ बाहीरि वाडी।' –शिशु ३२१ [स ग्राम, म गाव, हिं गाओं]

गाउ(ऊ)ली—स्त्री (काव्य) लाडवाळपणें गायीस म्हण तात (माय–माउलीप्रमाण रूप) 'गुरुचि शिष्यवासुरासि कामधेनु गाउली।' –निमा १ ३६

गाऊ—स्त्री अगाई, जो जो [गा–गाई]

गाऊडी—वि गावढळ –शर [हिं गांवदी, गावढा–ढा]

गाऊल—न १ नफा, फायदा, किफायत, कमाई २ श्रम विरहित किंवा अकल्पित फायदा, भूमिगतधनाचा लाभ, घबाड (क्रि० सापडणें, लागणें) [गावणें]

गाक(ख)र, गागरा—पु. थटी, अरोळी, निखाऱ्यावर भाजलेली–गव्हाच्या कणकेची–जाड दामटी (क्रि० घालणें, पाडणें करणें) खाकर पहा

गाकरी—स्त्री पिठीची (तादळाच्या) व कणकेची दामटी.

गाखर—पु (प्रा) फुफाटा, निखारा

गाग—न गंगेचें पाणी 'कां वोघ साडुनि गांग।' –ज्ञा १४ ३५३ [स] –वि गंगेचें, गंगेसंबंधीं 'आता निर्वाळुनि कनकें। भरिला गांगेंपीयूखें।' –ज्ञा १६ १९७ [स गंगा]

गांगडा—पु (व) गर्दी, घोंटाळा गागरडा पहा

गागजणें—गागण पहा

गागणें—अक्रि १ ओरडणें, मोठयानें बोलणें, गर्जना करणें 'हलुच तिस म्हणे हे गागसी का गव्हारे।' –साहद ४ ७२ 'तू मोठयानें गागलास म्हणून भिणारा नाहीं' २ मोठयानें बोलावणें, हांक मारणें ३ त्रासणें [स गर्ज्, गद्, घघ्?]

गागर्या—वि (गो) तोतरा [पोर्तु.]

गागर—पु एक मासा, गेगर हा कोरडया हवेंत असतो.

गागर—वि (व) ढेरपोटया

गांगरडा, गांगर्डा—पु १ आरडाओरड, कोलाहल, गलबला २ एक कुळी 'चित्रकण्याच्या पाटलाची एक कुळी गांगर्डा' –गागा ३० [ध्व]

गांगरणें, गागारणें, गांगावणें, गांगर्णे—अक्रि भीतीनें घाबरणें, गोंधळणें, सुचेनासें होणें 'त्यानें दोन शब्दांचा अर्थ विचारताच तो गांगरला' [ध्व गा?, प्रा गग्गर= अति अस्पष्ट वक्ता] **गागी–पुगे धनिष्ठा करूं लागणें–म्हणणें**–(जोश्याला कडली दाखविल्यास तो कांहीं बडबडत जातक पहातो त्यावरून) गोंधळणें, गागरणें, काहीं तरी बडबडणें

गागरा—पु (व) धूळ, कचरा, धुरळा

गागा—वि पाढरा, तावुस छटा असलेला पांढरा, (शेपटीखालीं व तोंडावर तांबडा बाकी सर्व पांढरा–घोडयाचा रंग) 'शुद्ध श्वेत निर्मळ। गाग जैसें सोज्वळ। तया वर्णाचे केवळ। ते गागे घोडे।' –गीता १ ७८४ [स गंगा]

गागाचार्य, गागादीक्षित, गागाभट्ट—पु (मूळचा गागाभट्ट हा अति विद्वान पडित असुन त्यानें शिवाजीमहाराजांना राज्याभिषेक केला होता त्यावरून) (ल) दिखाऊ ढोंगी विद्वान, अकडो–विकडं पडित **गागाभट्टी**–स्त्री, १ गागाभट्टानें

लिहिलेला धर्मशास्त्रावरील ग्रंथ २ (ल) विद्येचें आडवर, अवटो विद्वद पांडित्य

गागायर्णे—अक्रि आरडाओरड करणें, खेंकसणें, रागानें ओरडणें, गागणें पहा

गागाळी—स्त्री (को) गान्हाणें, तक्रार, फिर्याद, कागाळी

गागो—पु (राजा) गावाची व गावांतील गुरांचें रक्षण करणारी एक देवता, ग्रामदेवता [प्रा दे गामगोद्द=गावचा मुख्य ?]

गाज—पु (गो) गाजावाजा, भयंकर आवाज, ओरड. [स गर्ज्, प्रा गज्ज]

गांज—स्त्री (गो) ओरखडा [गाजणें]

गांजणी, गांजणूक—स्त्री १ जाचणूक, त्रास, छळ, गाजणें 'वाटे त्या धरितील तुज तरुणी, होते मला गाजणी' —आक ८ २ गाजल्यामुळें होणारें दु:ख [गाजणें]

गांजणीचें गवत—न एक प्रकारचें मसाल्याचें गवत

गाजणें—अक्रि १ वाजणें, शब्द होणें, गर्जना होणें, गरजणें, गागणें (मेघ, पडघम, नगारा) 'तो गाजत असे अद्भुत।' —ज्ञा ११२६ २ दुमदुमणें, घुमघुमणें, प्रतिध्वनि होणें, नाद निघणें (वाद्यें इ० चा) 'आम्ही गाजत वाजत गेलों शिबिरासि विजय साधूनी।'—मोमीप्म १०११८ ३ जगजाहीर होणें, प्रसिद्ध असणें, सर्वांना माहीत असणें ४ डौल मिरविणें 'कां रूपें वयसा माजा। आथिलेपणें कां गाजा। —ज्ञा ९ ४३२ [स गर्जन, प्रा गज्जण, हिं. गाजना]

गांजणें—उक्रि १ चैन पडूं न देणें, छळणें, जाच करणें, यातना देणें २ खणपटीस बसणें, निकड लावणें, सचीनें पाठ पुरविणें —अक्रि जाच, छळ, त्रास, सक्ति इ० होणें, सोसणें, गाजणूक काढणें 'आइल गांजिल पीडिले ससारी। त्याचा तू कैवारी नारायणा।' —तुगा ८८३

गाजती राणीव—स्त्री श्रुतींची गर्जना —मनको

गाजर—न एक कद, हा लांबट, तांबुस रगाचा असतो याच्या झाडाची उंची हात-सव्वा हात असते गाजर गाई—म्हशींना घात त्यामुळें त्या पुष्कळ दूध देतात [स गृंजर, प्रा गज्जर, का गज्जरी] (वाप्र) —रासारखा होणें—रागानें तांबडा लाल होणें म्ह० १ जेव्हां येते वेळ, तेव्हां होतें गाजराचें केळ २ गाजराची चोरी व फाशीची शिक्षा ३ गाजराची पुंगी वाजली तर वाजली नाहीं तर मोडून खाणी=झाल्यास फायदा होईल नाहीं तर तोटा तरी खास होणार नाहीं अशा अर्थी ०पारखी-ख्या-पु गाजराची परीक्षा करणारा, अकलेचा खंदक, शुभ, दीडशहाणा माणूस, मूर्ख, रिकामा डौली, परीक्षा नसणारा मनुष्य (कुत्सितार्थी) 'आम्हां पुरुषांची जात अशी गाजरपारखी आहे' —कीचकवध सामाराव्द- ०मुटके-पुअव गाजरांचा कीस मसाला घालून डाळीच्या पिठांत मिसळून तळलेले गोळे. —गृदि १ ३५८० ०सुंब-स्त्री नरम नाजुक खुर (घोड्याचा) ०सुंबा-ब्या-वि गाजरसुंबाचा (घोडा) —राची तुळा-तुला पहा म्ह० गाजराची तुला आणि विमानाची वाट

गाजरा—वि गाजरासारखा तांबूस व नरम (घोड्याचा खुर) ०तीळ-पु १ काळा तीळ गाजराच्या पदार्थांत याचा मसाला घालतात म्हणून २ गाजराच्या रंगाचा तीळ (शरीरावरील)

गांजवा-जिवा—पु पिशवीसारखें जाळें (फळें वगैरे नेण्याचें) गजवा पहा 'मोहरी पावा गांजिवा पाठीं।' —शिशु १७

गांजवा—पु एक औषधी मूळ, काष्ठौषधी

गाजविणें—उक्रि १ वाजविणें, गर्जना करणें, आरोळी मारणें, डुरकळी फोडणें २ प्रसिद्ध करणें, डांगोरा पिटणें ३ (विशिष्ट नामांशीं संयोग होऊन) मोठीं, प्रतापी, कीर्तिमान, आश्चर्येची कृत्यें करणें, प्रसिद्धीस आणणें उ० तरवार गाजविणें= शौर्याचीं कृत्यें करणें, कीर्ति, नाव इ० गाजविणें=आपल्या नांवानें कीर्तीनें जग भरून टाकणें लग्न, मुंज प्रयोजन इ० गाजविणें=लग्न इत्यादि मोठ्या थाटमाटानें साजरें करणें इतर कारागिरी, चाकरी डंका इ० गाजविणें गाजवून वाजवून करणें—एखादें कृत्य उघडपणें व प्रसिद्धपणें करणें [गाजणें]

गाजा—पु १ (राजा) आरडाओरड २ (बालभाषा) मेघ गाजा गाजा गाजू दे। तवशी भोपळी लागू दे। '[गाजणें] ०वज्य-न गलबल, गडबड, गोंधळ 'गाजावज्यही न धरावें।' —ज्ञा ४ ३१ ०वाजा-वाज-वाजी-पुस्त्री १गाणं, गायनवादन २ (ल) कीर्ति, प्रसिद्धि ३ गवगवा, बोभाटा [गाजणें+वाजणें]

गांजा—पु भांगेच्या झाडाचीं वाळलेलीं फुलें, देंठ, मंजिऱ्या, तुरे गांजाचें झाड सुमारें ३ हात उंच वाढतें यास अबाडीच्या पानासारखे तुरे येतात हे सुकवितात याच्या तुऱ्यास भांग म्हणतात भांग पाट्यावर वाटतात, त्यास घोटा म्हणतात गांजा-भांग यांनें निशा येते गांजाच्या व्यसनी माणसास गांजेकस म्हणतात 'गांजा ओढु नको सुरा पिउ नको। तू भांग घोटू नको।' [स गंजिका=दारूचा पिठा, हिं गांझा-जा, गंजा=एक वनस्पति]

गांजा—पु पिशवीवजा जाळें गाजवा, गांझा पहा

गाजी—पु लावा किंवा लाहूरची एक जात [गांजिकाय]

गाजी—वि १ धर्मवीर, धर्मसंरक्षक २ शूर, योद्धा, पराक्रमी, महत्कृत्यें करणारा 'यशादा आइळे गाजी।'—दा१९ ८ ५ [अर. घाझी] म्ह० क्षणामध्यें गाजीचा पाजी, पाजीचा गाजी होतो ०मर्द-पु १ शूर, वीर इ० २ (कौतुकानें) घोडा [फा घाझी+मर्द]

गाजीनर्णे—अक्रि (काव्य) गाजणें पहा 'गगनु गार्जा निलें।' –दाव ७०.

गांजील-मूस—पु (गो) गांधील माशी.

गांजूल—न (गो) कुदप उपडण्याचें (विळीशिवाय) एक हत्यार [पोर्तु]

गांजेकस—वि गांजा ओढण्याचें व्यसन असणारा, गांजा पहा. [हिं]

गांजो-झो—पु (गो.) १ पक्ष्याच्या शरीरांतील अन्नाची पिशवी, कोठा २ माणसाच्या पोटावरची कातडी. गाझा पहा

गांझा—पु गांजवा, गांजा, आंबे इ० शेल्णीनें गोळा केल्या नंतर ते ठेवण्याचें जाळें, हारा, झेला, सारणी. [फा गन्जा, तुल० सं गंज, हिं गजिया, तुल० इ गॉस]

गाटा—पु. (व) १ पाणी धरून ठेवणारें व चिखल होणारें शेत २ चिखल, गारा 'नान्यांत गाटा झाला आहे' [हिं गारा?]

गाटा-टी-ट्या—वि हट्टी, दुराग्रही, स्वच्छंदी, हेकड, हटेल 'जात होते मथुरेच्या हाटा। तेथें आला यशोदेचा गाटा।' –मन्व ११६ **गाटें**–क्रिवि हटवादानें, हट्ट धरून

गॉटॉ—पु (गो) शिजलेला दाणा, दाटा.

गाटेगीळ—वि (व) कधीं न चिडणारा, शांत, मुख स्तंभ 'एवढें त्याला चिडवलें ना, पण तो पुरा गाटेगीळ पडला, कांहीं रागावला नाहीं' [गाठ+गिळणें?]

गाटेगोटे—पुअव १ दगडगोटे. २ (ल) मूर्ख अडाणी लोक 'फार माजले गाटे गोटे।' –अफला ६५ [गोटा द्वि]

गांठ—स्त्री १ तिढा, अढी, गुडाळा, वेटाळें, गुतागुत इ० हिचे प्रकार:-निर-सर-सुट-आवुड-पोकळ-ब्रह्म-आढाणी-खुण-चाढे-निसर-गांठ २ झाडाचें टेंगूळ, लाकडातील गां गुळव ३ बोरू, ऊस यांच्या दोन पेऱ्यामधील सांधा ४ (ल) शरीराचा गोल मांसल भाग, पोटरीतील वेढकी ५ तिमऱ्या मदि न्याचा गर्भ ६ सामना, भेट मुलाखत, दृष्टादृष्ट, उत्तरप्रत्युत्तर ७ कामकाजाचा संबंध, व्यवहार प्रसंग (क्रि० घालणें, असणें, होणें) 'बळवानाशीं गाठ आहे विचार करून बोल मजशीं मशीं, माशीं गाठ, तुझ्शी–त्याशीं गाठ' ८ विष तोंडाचे (आधळें) गळू कम तुड, सुज, अवधाणा, वेंड, (प्लेगच्या आजारात बहुधा सांध्यात गाठ येते) ९ परिणामाचा अविष्याशीं बसलेला ताळा, मेळ, तसेच गोष्टींचा मेळ, कालैक्य, समकालिकत्व 'बोलाफुलांस गाठ पडली' १० एकवाक्यता, संगति, संबंध, मेळ 'त्याच मागचें बोलणें व पुढचें बोलणें ह्यास गाठ नाहीं' ११ पैशाचा कसा, थैली (मूळांत पैसे ठेवून वस्त्राला मारलेली गाठ) १२ (अव) कपाळावरील आठ्या १३ सोय, सवड 'तुमचे रुपये मला गाठ पडेल तेव्हां देईन' १४ चंचीमोंवतालची ग्रंथी किंवा काठिण्य, ही प्राण व अपान या दोन वायूंच्या संयोगानें बनते असें म्हणतात १५ (ल) बंधन, आळा, बेडी; अगेळा 'तैसा निर्विकार जगजेठी। न चालती द्वैतभावाच्या गाठी।' १६ अढी; पूर्वग्रह 'त्याजविषयीं जर आपल्या मनांत गांठ आहे तर' –नि १४९ [सं ग्रंथि, प्रा गंठि, प्रेंजि गेंड] (वाप्र) ०घालणें–ठेवणें–१ लक्ष्य ठेवणें दृष्टि पुरविणें, मनावर घेणें 'हा मतलबाशीं–स्वार्थाशीं–तात्पर्याशीं–कामाशीं गाठ घालतो–ठेवतो' ०घालणें–१ भेटणें, एकत्र येणें, समोरासमोर येणें २ चढाई करून जाणें. सामना घेणें 'घालीन गांठ त्यातें, मी कीं मारील तो मला आजी।' –मोकर्ण २०२१ 'रोम सारख्या बसलेल्या सत्यानशीं गाठ घालून.' –नि ५५ ०घेणें–भेटणें ०पडणें–भेट होणें 'सर्व मग मम अज्ञानतम झडेल। स्वजन सघाशीं गाठडी पडेल।' –भ्रा भा भिडे ०लागप–(गो) इच्छा होणें **गांठीस असणें**–हुकमात किंवा ताब्यात असणें, जवळ असणें 'ऐसें गाठीस असता दात्र। तुज भय नाहीं जे।' २ शिल्कीस ठेवलेला असणें, संग्रही असणें (पैसा इ०) म्ह० आपण करील तें काम, गाठीं असेल तो दाम (कतरी) **गांठीस करणें**–साठविणें, राखणें, शिल्लक ठेवणें **जन्माची गांठ**–विवाहसंबंध, हिंदु लोकांत एकदा लग्न झालें म्हणजे तें मृत्युपर्यंत कायम टिकतें. **सात गांठी देऊन ठेवणें किंवा सात गांठीपलीकडे ठेवणें**–केव्हांहि खर्च न करण्याच्या उद्देशानें साठविणें म्ह० १ गाठीचा एक बाहेरच्या शंभराबरोबर=आपल्या हातीं असलेली गोष्ट अपेक्षित गाठीपेक्षा जास्त महत्त्वाची आहे २ गाठचें द्यावें पण जामीन न व्हावें ०चा–चा–चें–वि जवळचा, स्वत च्या कशा तील थैलींतील पदरचा, कडासरीचा म्ह० १ खोटा तरी गाठचा वेडा तरी पोटचा २ (गों) गाठचें खर्चून दुसऱ्याचें उचौपट्टरच खाऊन लष्कराच्या भाकरी भाजणें ०चा वाहणें–स्वतच्या पैसा (शिलकी) खर्च करणें 'जासील रहा आणि गाठचें वहा' **गाठळ गुंजट-गुठळ**–वि गांठीगाठींचा. ०दाम० **सोडावण**–पु लग्नात वधूवराच्या पदराची गाठ सोडविण्यासाठीं वधूच्या बहिणीस दिलेलें बक्षीस, करवलीचा मान ०घल-**वेल**–न (गो) दवाचर नवस फेडतांना एकमेकाच्या पदरास गाठ मारून पूजा करणारें जोडपें, वोहर हा प्रकार जत्रेच्या दिवसांत दृष्टीस पडतो ०सरपळी–स्त्री (गो) गाठी गाठी असलेली सोन्याची साखळी [ग्रंथि+सर्प] **गांठळ, गांठाळ गाठेळ**–वि १ गांठी असलेलें, गाठींचें (लाकूड) २ (ल) मांसल, धष्टपुष्ट

गाठडी—स्त्री गाठोडें, गठडी पहा

गांठण—स्त्री १ गुंतवणी, वीण, गायण (कुपणाच्या काट्याची, बांबूच्या तट्या, छाट ताटी इ० ची), छपराच्या

ओमण रिफाड इत्यादींची बांधणी (कृति व काम दोन्हीहि) २ गाठ मारलेली स्थिति किंवा गाठीचें काम (क्रि० देणें, मारणें बांधणें, सोडणें सुटणें, तुटणें इ०) [स ग्रथन]

गॉठणां—(गो) गुरांची रानांतील दुपारची विश्रांति, गोठण 'आमचीं गोरवां गाठणीं दवल्यात ' [गोठण]

गांठणें गांठविणें—उक्रि १ गाठीनें बांधणें जोडणें गांठ देणें-मारणें गाठळणें (दोरी सूत इ० नीं) २ गाठीनें बद्ध किंवा सुरक्षित करणें दोरींत ओंवून हालेनासें करणें (माळेंतील मणी इ०) ३ ऐन वेळीं जाणें, अवचित धरणें किंवा अडविणें, ऐन संधि साधणें व पकडणें 'त्याला चोरानीं ऐन खिडींत गाठलें ४ (ल) आकळणें वश करून घेणें, वठणीवर आणणें कह्यांत आणणें 'हा पराकाष्ठेचा दुराग्रही याला गाठेल तो धन्य।' ५ मिळविणें, संपादणें 'सर्वत्र तूं यशस्वी त्वद्दामें यश सुखचि गांगवें।' —मोसभा १ ६८ ६ संपविणें, साधणें पोहोंचणें (प्रवास मजल मुक्काम गांव) ७ ताब्यांत आणणें, कबजा घेणें (देश प्रांत यांचा) ८ भेटणें भिडणें, सन्मुख होणें [गाठ]

गाठलें—न १ मुलें किंवा स्त्रिया यांच्या गळ्यातील पुतळ्यांची, रत्नांची किंवा मण्यांची साधी माळ, एक अलंकार, यांत पुतळ्या, वाघनखें, पदकें इ० ओंवलेलीं असतात २ (व) (गाठळें)=मंगळसूत्र ३ (कु) साखरेची गाठी, साखरेच्या पुतळ्यांची माळ [स ग्रथित]

गाठलें माठलें—न *ब्राह्मणांत प्रसूतीनंतर तिसऱ्या दिवशीं* कच्च्या सुताला हळद लावून पिवळें करून त्याला काळ्या घोंगडीची दशी व निरगुडीचा पाला बांधतात व तो दोरा मुलाच्या गळ्यांत बांधण्याचा प्रकार, विधि —वदलापुर २०८

गाठा—पु १ खंडोबाच्या भक्ताच्या गळ्यांतील रुप्याची हसळी किंवा कडें गळा गाठा हिंडे द्वारीं।' —तुगा ४१६ २ (कु) सोन्याची साखळी असलेला कानांतील एक अलंकार ३ (ल) पिंजरा 'पुंपा लावोनि बांधिजे गाठा।' —ज्ञा १३ २३३ [ग्रथि]

गाठी—स्त्री कातकरणीच्या गळ्यांतील पोत —वदलापुर १२८

गा(गा)ठी—स्त्री १ खारीक खोबरें लवंगा,जायफळ इ०ची माळ, गाठलें (मुलांचें) २ होळीच्या सणांतील गळ्यांत घालावयाची साखरेच्या पदकांची माळ (ही होळी-पाडव्याला मुलांना देतात ३ –पु (राजा) मळवाच्या पानाचा गाठलेला तुकडा किंवा त्या पानांची सुपारीएवढ्या गाठींची दशांतील भाजी, अळूवडी ४ गाठ या स्त्रीलिंगी शब्दाचें अनेकवचन ५ (गो) दाण्याची माजी ६ (गो) मूग इ० कडधान्यांची पाल्याची भाजी इ० मुगाची, घम्याची गांठी ७ अहंकार, आग्रह —दार —वि हट्टी [स ग्रथि]

०कि(चि)राईत, गाठिकि(चि)राईत-न एक प्रकारचें चिराईत ०चा दाम-मान-पु गाठदाम-सोडावण पहा **गाठींव**-वि गांठलेलें, गाठींनीं कायम केलेलें (हार, माळ) [गाठणें] ०हळद-स्त्री गाठी गांठी असलेली हळकुंडें

गाठुलीमाठुली—स्त्री अव (बायकी) बाळंतिणीच्या ५ व्या दिवशीं सुईण व बारशाच्या दिवशीं घरच्या स्त्रिया मुलाच्या हातापायांस व कमरेस जे दोरे बांधतात ते गाठलें-माठलें पहा [गाठलें द्वि]

गाठूर—पु. घोड्याचा एक रोग, टाचक —अभप २ २६०.

गांठे-ठो—पु (गो कु) कानांतील अलंकार गाठा अर्थ २ पहा म्ह० (कु) गांठा शेंडलो कान मुंडलो=दागिना गेला व तो घालण्याचा भोंकहि बुजलें

गाठेविटप—क्रि (गो) कंटाळा वीट येणें

गाठोडी-ळी—स्त्री लहान गांठोड, गठडी [स ग्रथकुटी-गांठऊडि-गाठोडी —भाअ १८३४]

गाठोडें-ळें—न १ गाठ, गठ्ठा, बोजा, बोचकें (गाठ मारलेलें, वस्त्रांत बांधलेलें कापड इ० चें) २ (ल) पुंजी, भांडवल, मालमत्ता, संपत्ति, ऐवज, द्रव्य, गुप्त धन 'तुझ्या बापाचें गाठोडें येथें पुरलें नाहीं ' ३ नागपंचमीच्या दिवशीं केलेलें उकडीचें दिंड (एक पक्वान्न) [स ग्रथ्=रचणें] **०आटोपणें-गुंडाळणें-बांधणें**-१ आवरणें, आखडणें, बंद करणें (व्यापार धंदा, कामकाज) २ पळून जाणें, निघून जाणें ३ मरणें **०होणें-जमणें**-स्थूळ ठबर श्रीमान होणें

गाठ्या—पु १ गांठा अर्थ १,२ पहा २ भाजीकरितां केलेली मळवाच्या पानाची गाठ गाठी अर्थ ३ पहा नेहमीं अनेकवचनीं प्रयोग जसें- गाठे आळू ३ सुमारें ९ इंच लांबीच्या काथ्याच्या वेलीचें (ताण्याचें) नाव ४ तीन इंच उंचीची एक वेल [गाठ]

गाठ्याळ—वि १ गाठाळ, गांठळ. 'गाठ्याळ वेळू येतु जाती।' —मुमादि १७ १०४ २ (ल) आंतल्या गाठीचा, खोल मनाचा 'कपटी कुटिळ गाठ्याळ।' —दा २ ३ २३ [स ग्रथिल]

गाड—न (व) फट

गॉड—न (कों गो) गूळ

गाड—स्त्री १ गुदप्रदेश, ढुंगण २ मलद्वार, गुदद्वार, बोचा ३ मागची अथवा खालची बाजू बुड अथवा तळ (वस्तूचा) [स गुद] (ग्राम्य) ०गुडघ्यांत होणें–क्रि भीतीनें दडून बसणें, पशु, पेटके वगैरेनीं आखडलें जाणें ०जड होणें–गर्विष्ठ बनणें, शेखी चढणें ०तोंड हातीं धरणें-बाहेरख्यालीस किंवा खादूपणास प्रवृत्त होणें, सोकावणें, बदफैलीपणा व अविश्वास ह्या दोन्ही गोष्टी करणें ०फाटणें-भीतीनें गारठणें, लेंड्या गाळणें, गर्भगळित

होणें ०मारणें–१ गुदमैथुन करणें, बृहती सतरणें ०घालणें गांडीवर रेघ ओढणें–मागें सरणें, नाकबूल करणें **गांडी खालचें घोडें**–न उपजीविकेचें साधन (नोकरी, व्यापार धंदा वगैरे) **गांडींत सुंठ फुंकणें**–गांडींत काडया घालणें, एखाद्यास उत्तेजन देणें, भर, फूस देणें २ (ल) शिक्षा, फजिती करणें, पराभव करणें **गांडीवर घाव घेणें**–काम काजांत फजीत होणें, अपमानानें मागें सरणें, पराभव पावणें **गांडीस हात पोंचणें**–मातापितादिकांच्या ताब्यांतून सुटून स्वच्छंदानें वागण्यास मोकळें होणें म्ह० १ गांडीवरचा घाव सोसतां नये आणि दाखवितां नये २ गांड फाटे पण कपडा न फाटे ३ गांडींत नाहीं गू कावळ्याला आमंत्रण=शक्तीबाहेरचें काम करण्याचा आव घालणें कांहीं महत्त्वाचे सामासिक शब्द पुढें दिले आहेत –

०कणी–स्त्री गोणीच्या मागचा पदर, लेंडी याच्या उलट उराठी ०गमाऊ–वि बेअकली, मूर्ख, नालायक ०गुडघा-घी, गांडगुडघा–पुस्त्रीपु गांडीवर गुडघ्यानें मारलेला ठोसा (क्रि० देणें, मारणें, बसणें) ०गुलामी–स्त्री मानहानीची खुशामती, फार हांजीहांजी ०गोटा–पु (ना) पाण्याच्या अभावीं दगडानें गांड पुसणें ०चाळणा–पु चड्डी ०जोरा–पु (अशिष्ट) मागून दुजोरा, अनुमोदन, फूस, पाठ पुरावा (क्रि० देणें) ०पिटकी–स्त्री १ ढुंगणावर ढुंगण आपटणें (ल्हान मुलांत रूढ) २ खेळीमेळी, दाट मैत्री ०पुसा–वि हलकट, नीच, क्षुल्लक, य:कश्चित्. ०पोतें–न (कु) जाडेंभरडें वस्त्र, नेसणें ०फोला–पु ढुंगणावर आलेलें गळू, व्रण, क्षत ०भरू–वि (निंदावाचक) संपत्तिमान,द्रव्यवान धनवान,श्रीमंत ०मणी–पु गुह्य गोष्ट राग नको धरूं मनीं। गांडमणी सांगतों॥ –तुगा ३००३ ०माहुळ-मांहुळ–पु किडा, लाल रंगाचा, दुतोंडी, पावसाळ्यांत उत्पन्न होणारा उरागामी किडा ०मैत्री-मैत्रिकी–स्त्री गांडपिटकी अर्थ २ पहा ०मोडी इरलें–न माणूस वाकलें असतां ढुंगण झाकलें जाईल अशा पद्धतीचें इरलें ०मोडा मुंगा–स्त्री एक मुंगीची जात (ही चालत असतां हिचें ढुंगण मोडल्यासारखें दिसतें) ०मोरा–वि पाठमोरा, ढुंगणाकडून तेव्हां त्याला गांडमोरा वर बोलावलान् ' –लोक २ ४६ ०रग–स्त्री खोटा अभिमान, अहंकार, रिकामा तोरा, ताठा, बढाई ०राऊ-वू–पु गाढव, गांडभरावू गढया ०वळ–पुन (कों) किडा गांडमांहुळ पहा ०सुकाळ–ळा–ळ्या–पु गांडराऊ–वू पहा

गाडगा–गें, गाडला–लें—पुन ल्हान मडकें ' तव गरळ वमिलें उरगीं। त पडिलें गौळणीचें गाडगीं ' –कथा २ १५.४१ [स घट, का गडिगे] म्ह० ताकास जाऊन मग गाडगें लपवूं नये

गाडगुलाव—वि (गो) लठ्ठ व ठेंगू. [गाडगुल]

गाडगूड—स्त्रीन १ (तोफा बंदुका, मेघ यांचा) गडगडाट, धडधडाट २ पोटांतील गुरगुर, कुरकुर ३ (ल) काळजी, चिंता, धस्स होणें (पोटांत या शब्दाशीं जोडून योजना) [ध्व]

गाडगूल—न (गो) ल्हान गाडगें, मडकें [गाडगें ल्घुत्व]

गाडगे(ग्या) आंबा—पु मडक्याच्या आकाराचा मोठा आंबा

गाडण—न (ना) चिखल, दलदल [स गाढ, हिं गाढा=गढूळ, चिखली]

गाडणें—उक्रि १ (खड्यांत) पुरणें, मातीआड, भूमिगत करणें २ मूठमाती देणें ३ (ल) (न भितां एका जागेवर) पाय रोवणें, टाकणें ' म्हणून गाडून उभे राहिले '–भाब ८० [स गर्त्, प्रा गड्ड, हिं गाडना, का गडायिसु]

गाडतक हानाव—पु (कों) (नाविक) पहिल्यानें कोंदीसा तिरपा, नंतर सरळ व पुन्हां तिरपा असा सांधा जोडणें हा हानाव फार मजबूत असतो [गाडणें+हानाव]

गाडद—पु पाहारा, चौकी 'मामा यांजकडील गाडद आहे ' –खरे ४९७८ [इ गार्ड]

गाडदी—पु शिपाई, पायदळांतील शिपाई विशेषत शरीर संरक्षक शिपाई पाहारेकरी पेशवे, इतर सरदार व राजे यांजवळ असे गाडदी असत यांत विशेषत परदेशीय व मुसल्मानांचा विशेष भरणा होता गारदी पहा [पोर्तु गार्दा, इ गार्ड]

गाडली लें—स्त्रीन (प्रां) ल्हानगाडी [प्रा दे गड्डिआ=गाडी]

गाडवाट—स्त्री गाडीचा रस्ता, गाडीवाट [गाडी+वाट]

गाडहत्यारी—वि मोठेधारकरी, शूर मर्द, तरवार(भाला) वगैरे शस्त्रांनीं जवळून लढणारे ' आम्हाकडील आधींच गनीमयांचे कच्चे दील गाडहत्यारी निढवले तरि झाडास बांधले तरि झाड घेऊन जातील '–भाब ९ [गाढे+हत्यारी]

गाडा—पु १ ओझें नेण्याची गाडी, पेटी किंवा चौकटी खेरीज गाडी ' म्हणे मी गाडा जुंपिलों होतों । ' –पच १ २६ म्ह० भरल्या गाड्यास सूप जड नाहीं २ चाकाचा घेर, रहाटाचा वृत्ताकार अंश ३ कडें वेढें सांगाडा, वलय (ढोल, तंबूर डफ, चाळण, नथ इ० चा) ४ (तंजा) चाक **संसाराचा गाडा**–पु आयुष्यातील एकंदर व्याप कामकाज, खटाटोप, आटापीट संसारासंबधीं खटला, प्रपंच पसारा [प्रा दे गड्डिआ] (वाप्र) **चालत्या गाड्याला खीळ घालणें**=चालू काम बंद पाडणें अडविणें **गाड्याला जुंपलेला**–वि कामाचा रगाडा पाठीमागें असणारा, नेहमीं कामात गुंतलेला **गाड्याचर नाव नावेवर गाडा**=(कधीं नाव गाड्यावर घालून नेतात तर कधीं गाडा नावेवर घालून नेतात त्यावरून)

१ कामाची अल्दापास्ट, अदलाबदल चक्रनेमिक्रम २ देवाची, उलटापालट किंवा फेरा, हत्यरांची भरमराट व सज्जनाची पडती वेळ यामाशब्द- ॰नाडा-पु समार, प्रपंच, पसारा इ० गाडा पहा 'या सावकाराचा गाडानाडा कवडा हो ! [गाडा द्वि०] ॰भर- १ गाडयाच्या भरतीचे ओझें २ (ल) पुष्कळ सामान -वि फार पुष्कळ, अफाट ॰भर अनू घाहणें-अमू मुळीं नसणें याअर्थी ॰उतार- नदींतून गाडी जाण्याचा रस्ता ॰करी पु गाडी हांकणारा, गाडीवान ॰कार (महानु) वेरे दण्याच कम करणारा फरास 'भगओनि ते गाडकार डोंडी । -शिशु ५६८ ॰घगाड-न एक प्रकारचें ल्हान बगाड, हें गाड्यांत ठेवलेलें असतें व तो गाडा दवामोंवतीं फिरतो ॰भिगान्या-गाड्या भिगोन्या-स्त्रीअव ॰गाडे भिगारे-पुअव समोंवार गिर काड्या मारण्याचा मुलांचा एक खेळ हा खेळ चारस्यद्वन कालींहि होता -मसाप ४ ४ २५७ ॰वाट-रस्ता-मार्ग-स्त्रीपु गाडीची वाट, गाडरस्ता पहा म्ह० १ गाड्याबरोबर नळयासहि यात्रा=दुसन्याच्या बरोबर सहजासहजीं झालेलें काम, ' गाड्याबरोबर या न्यायानें करमणुकी खातर परक्या भाषांचा अभ्यास करा असता त्यापासून दुसरेहि पुष्कळ फायदे करून घेता यतील ' के २ भरल्या गाड्यास सुप जड नाहीं ३ चालला तर गाडा नाहीं तर खोडा

गॉडॉ—पु (गो) कैफ नसलेले मद्य [स गौडी]

गाडा—पु एक प्रकारचा ऊस [हिं गन्ना]

गाडा—वि १ (व) खराब, बेढब, वाईट 'गांडा माल कमी किंमतीला जाईल ' २ (गु) वेडा, खुळा

गॉडान्न—न (गो) गुळाचें एक गुळाचें पक्वान्न [गुड+अन्न]

गाडाळ —वि (अशिष्ट)१ मोठे कुळ किंवा टुगण नसलेली, पृथुजघना २ जारिणी, व्यभिचारी (स्त्री) [गाड]

गाडी—स्त्री १ माणस बसावयाचा व स टा किंवा पेटी असलेल्या ल्हान गाडा, घमनी, रथ, शकट, वाहन २ (मोटेच्या विहिरीची) स्लाट, चाक ३(राजा) कप्पा, कप्पी, कप्पीचेचाक, फिरकी ४ नय, दफ, इ०चे कडे, सागाडा, गाडा मधें ३ पहा ५ (ल) आगगाडी, सायकल मोटार [भा गड्डिआ, गड्डि=गाडी] ॰चें चाक-(हें उलटसुलट फिरतें यावरून) दोन घरांवर हात ठेवणारा, विशेषत आपल्या चाकराच्या कोणत्याहि कामात दोष काढणारा धनी ॰घालणें-(व) उसाच्या कुण्यावर मातीची भर घालणें ॰भराई-स्त्री गाडीत माल भरण्याची मजुरी ॰भाडें-न मालाच्या वहातुकीची मजुरी, गाडींत बसण्याबद्दल भाडे ॰वान-पु. गाडी हांकणारा, कोचमन, ड्रायव्हर. [हि] ॰घडार-पु. दशरातील एक जात -खया ९९ ॰सुदर्णे-घपा दपात पाठ म्हणणें

गाडीव—वि गाडलेला पुरलेला, जमीनींत बसविलेला (खांब दगड निशाण इ०) [गाडण]

गाडीव—पु १ अर्जुनाचें धनुष्य 'तेथ बेवळ हातु गेला। गांडिवाचा ।' -ज्ञा १ १९७ २ (सामा) धनुष्य [स] ॰गुण-पु धनुष्याची दोरी [स]

गाडु—पु ल्हान मडकें,गडू, खोलकें, गुणी 'अमेदार यास कद सफर्तीत खग व मडकी व घर गाडु .' -मसाप २ १७५ [स गड्डु]

गाडू गाड्या—वि १ (शिवी) गडस गांडमारक पद, नपुंसक गांड मुडला २ दुर्दैवी, हतभागी; कुचकामाचा, नीच प्रतीचा, हलका म्ह० मन पातशाही दैव गाडू ३ (ल) नामर्द, भित्रा, असमर्थ [गांड हि सिं गांडु]

गाडु(डो)ळ—पुन काडू गाडवळ पहा [स गडु प्रा गडुल

गाडें—न पैज होड पण (सोंगट्या, जुवा या खेळांत)

गाडें—न १ ल्हान गाडा,गाडी २ व्यवहार काम धंदाभोड ' व्यापाराचें गाडें। माझलाही अपाडें।' -अमृ ९ ३१ ३ माळका एका मागून एक यणें, आणें, चक्र

गाडेचिरी—पु मासा, एक प्रकारचा मासा

गाडेराव—पु (व) अव्यवस्थित, घरांतली, स्वतःच्या कामाराची दाद नसणारा, बेपर्वा माणूस 'त्याच्या घरीं कोणी गृहस्थ यऊन कितीहि दिवस राहिला तरी कळून येणार नाहीं, असा तो गाडेराव पडला '

गाडेसोनाग्या—पु (व) एक प्रकारचा वाघ, ढोल्या, विवट्या ह आणखी दोन प्रकार

गा(गा)ढो(डो)रा-रें—पुन इमारतीचा पाया, पायातील भर किंवा पायाशोधनी जशी शोधुनि गाढारें। -माए ४८९. की फाडानि आम्ही गाढोरा घातला।' -ज्ञा ११ ५३९

गाड्या—वि गाडणारा पुरणारा म्ह० गाड्याची वाट आणि गाडल्याची वाट एकच ' [गाडण]

गाड्धा—वि गाडू पहा -क्रिवि दुष्णानें वर फरफटणारा -जाणारा

गाड्डी—पु (गो) गारडी पहा

गाढ—वि १ गडद स्वस्थ भरपूर (झोंप) २ निबिड, घन (काळोख) ३ अत्यंत, दाट, घोर (अज्ञान) ४ गच्च दाट, घनदार (जंगल) ५ घट्ट मजबूत, दृढ, गच्च, भरपूर ' रसें गाढीं घरीं ढिली। -ज्ञा १७ १२८ ६ आवळ, तंग, बळकट. ग्रन्थे मुग्तील गाढीं।' -एरुस्व ७ ७४ ७ मोठा, पुष्कळ द्राविडदस्तावरि करिति महागजसमान गाढ क्ली।' -मोआदि २८ ३६ 'तथापि ते बुद्धि न ये च गाढी।' -सारुह २ ११

८ शूर, पराक्रमी, खंबीर 'मानवी वीर गाढा।'–मुवन १० ४९ ९ उत्कृष्ट, अप्रतिम 'तुझें सौंदर्य देखोनि गाढें।'–ह १ ३० [स] ०मूढ–वि अतिशय गडद, घोर, स्वस्थ, प्रशांत (झोप) 'येक ते गाढमुढीं पडिले। सुषुप्तिमधें।'–दा १८ ९ १९ [स गाढ+मूढ]

गाढणें—उकि कसणें, घट करणें 'तैसें नितंबावरी गाढिलें। पीतांवर झळके।'–ज्ञा ११ २२१

गाढव—पुक्लीन १ रासभ, खर, गद्धा (ज्यावेळीं लिंग भेद उल्लेखिला नसतो त्यावेळीं नपु वापरतात) ' २ उकिरड्या वरील एक पाढरा किडा, कसर, वाळवी ३ गाढवी दगड पहा [स गर्दभ, प्रा गड्ड, हिं गदहा, गधा, फ्रें जि गेर, पोर्तु गे] (वाप्र) **गाढव ना ब्रह्मचारी**–मूर्खहि नाहीं किंवा शहाणा अथवा साधूहि नाहीं **गाढवाचा नांगर फिरविणें**–एखा द्याच्या घरादाराचें किंवा वतनवाडीचें वाटोळें करणें एक जुना शिक्षेचा प्रकार गुन्हेगाराचें घर जमीनदोस्त करून त्याचें शेत करीत **–वाच्या लेका**–एक शिवी म्ह० १ गाढवाच्या गोणीस खंडीभर तूट किंवा भोकें=लागणाऱ्या सामानापेक्षा नासधूस जास्त होते तेव्हां म्हणतात प्रमाणाबाहेर लुच्चेगिरी, नाश २ ज्याचें त्याला आणि गाढव ओझ्याला=ज्याचें ओझें त्याचेकडे जाईल गाढव फक्त ओझें वाहून नेण्याचें मालक (वाप्र) **गाढवाचा खरारा**–पु मूर्ख, टोणपा, मनुष्य **गाढवी दगड–धोंडा**–पु ओबडधोबड दगड

गाढवा–ण—स्त्री गाढवाची मादी [गाढव]

गाढहत्यारी—वि मोठे धारकरी, शूर, मर्द, तरवार, भाला वगैरे शस्त्रांनीं लढणारे [गाढे+हत्यारी]

गाढा—वि १ गाढ, घट्ट, दाट (पातळ पदार्थ) २ दांडगा, मजबूत, बळकट, धष्टपुष्ट (शरीर) 'तैसा मुनी निजो गाढा। परि प्रहो।'–ज्ञा १८ १०६२ ३ शूर, पराक्रमी 'रणें करूं कोपला वीर गाढा।' राक १ १५ ४ प्रवीण, तरबेज, पक्का, वाका, निष्णात, पटाईत (वाईट किंवा चांगल्या गुणांत) 'गाढा खाडिल गाढा गायक' ५ दृढ, अचल 'दंतीं ज्यां देवदंती धरुनि मुरडिला शैल कैलास गाढा।'–भासी ३२ ६ (व) खोल मनाचा, गुपित न फोडणारा [गाढ]

गांढा—वि (प्रा) गांडू पहा

गाढिका—स्त्री दृढता, बळकटपणा 'म्हणोनि आसना चिया गाढिका।'–ज्ञा ६ २६४

गांढुळ—पु गांडूळ पहा

गाढें—वि भक्तिपूर्वक केलेलें, कळकळीचें दृढभावदर्शक 'ऐसें करितां स्तवन गाढें।'–मुमादि २ १३३ 'गाढा पहा

गांढें—वि दुर्बल, कमकुवत, गांढ्या पहा ०पण –न दुबळे पणा, भित्रेपणा, गाडूपणा 'काय देवा नेणों आलें गांढपण।' –तुगा १२९०

गांढ्या—वि (निंदार्थी) भिडिया, गांडू, हतभागी, कपाळ करंटा, गांडया पहा म्ह० गांवचा गांढ्या तो सासवेचा देश पाड्या [गांड]

गांढ्याळ—वि भित्रा, दुर्बल, गांढ्या, गांडू पहा. 'देव गांढ्याळ देव गांढ्याळ। देखोनिया बळ लपतसे।' –तुगा ३७००

गाण—स्त्री (कों) डोंगरातील पाण्याची जागा, उथळ विहीर, डबकें, पोखरण

गाण—पु १ (गो) गवई, वदा (जात), देवळी, गायक –नागा २१९ २ (कु) नायकिणीचा साजिंदा [स. गान, प्रा गाण] **गाणावाणा**–पु गाणें व वाणणें, गानवर्णन 'घेऊनि गीतार्थ उगाणा। ज्ञानियें जे विचक्षणा। ठाकिती तें गाणावाणा। गीतेचा तो लाहे।' –ज्ञा १८ १५२७

गाणपत्य—वि १ गणपतिविषयक सांप्रदायिक २ गणप तीचा भक्त 'गाणपत्य म्हणती गणेश। तो जाण द्वारकाधीश।' –ह २४ १७८ [स]

गाणी—वि गाणारीण, गायिका, गानी 'जेथें सरस्वती-सारखी गाणी।' –कालिका ४९ **गाणीक**–वि गायक, गाणारा –न गायनचातुर्य **गाणीव**–न १ गायनचातुर्य 'गाणीव जाणीव शहाणीव। वोंवाळूनि साडावी सर्वे।' –एभा ११ ७३८ २ गाणें 'बहिरीयापुढें हृषीकेशा। गाणीव करा।' –ज्ञा ११ १५७ [गाणें]

गाणें—उकि १ गान करणें, गळ्यावर म्हणणें २ कवि पेशांत कवन, गायन करणें, गाण्यांत वाखाणणी, गुणवर्णन करणें 'गातसे सकळ रामकथा।' ३ प्रशंसा करणें, वाखाणणें, स्तवणें 'साधुजन जे ते निरंतर हरीतें गातात' ४ (ल) एकच एक सूर लावणें, जपमाळ घेणें, पिरपीर चालविणें, लावणें 'जें प्रथम गात होता गाणें अद्यापि तेंचि खळ गातो।' मोशल्य ३ ७४ [म ग=गान] म्ह० कैलास कराळतों गाणें आणि कान फाटतों लेणें ०बजावणें–न गाणें म्हणणें व वाद्य वाजविणें, गायन वादन (सामा) संगीत [हिं गाना+बजाना]

गाणें—न १ गायन, गीत (धृपद, ख्याल इ०) म्हणणें २ तत्संबंधीं धृपद इ० पद कवन ३ (ल) (पोरासोरांची) पिरपीर, टुरटुर, भुणभुण 'पोरानें खाऊं दे। खाऊं दे। असें दिवसभर गाणें लाविलें आहे ' ४ लांबच लांब, कंटाळा यावयाजोगें कृत्य, कहाणी, कथा, रडगाणें (क्रि० गाणें, गात बसणें) ५ (ल) काम, कारभार, व्यवहार, देणें घेणें इ० चें सटलें, प्रकरण 'या सावकाराच्या गाण्यांतून मी मोकळा झालों म्हणजे देईन ' ६ पडून आलेली गोष्ट, प्रसंग, वेळ [स गै–गान] (वाप्र)

०म्हणणें-साधें पद म्हणणें; साधारणरीतीनें गाणें. हें बहुधा स्त्रियांकडून होतें. शास्त्रीय नव्हे असें गायन करणें. ०गाणें-कुशलतेनें गाणें. हें गवयांकडून होतें; शास्त्रोक्त गायन करणें.

गात-तें—न. खाट, पलंग यांच्या चौकटीचीं चार लांकडें प्रत्येकीं. 'तेव्हां पलंगाचें तडतडी गात।' —अफला ७७. [सं. गात्र] आडवें गात न उभें गात-अनिश्चित व असंदिग्ध कृत्य, भाषण, वर्तन (माणसें वगैरेचें). [सं. गात्र]

गांत—न. (गो.) दुखण्यानें, रोगानें बिघडलेलें रक्त.

गात(ता)डी—स्त्री. १ गव्हाणी; गव्हाणीचा दांडा, फळी. २ गाभाऱ्या(देवाच्या मूर्ती)पुढील लाट, आडवें लांकूड; अडवण. ३ (ल.) गदें ढगाची रांग, ओळ. (क्रि० जमणें; धरणें; करणें; मोडणें; विरणें). ४ हातमागावरील लांकडी रूळ. [गात. प्रा. दे. गत्ताडी, गत्तडी=गवादनी, डोणी]

गातदार—वि. जोडप्यासारखा सुंभ असणारा (घोडा). यापासुन भयव नाहीं. -अश्व १.१०३.

गाता—वि. गाणारा; गायक. 'पोवाडा गात्याला उद्धाण ऐकत्याला पडो पुण्य।' —ऐपो ६३. [सं. गातृ]

गाताडा—वि. १ स्वच्छंदी; अडेल; दुराग्रही. २ मूर्ख; मंदधी; जडबुद्धि.

गात्र—न. १ अवयव; अंग. 'नाडीतें सोडवी। गात्रातें विघडवी।' —ज्ञा ६.२१९. २ (शाप. प्राणि.) कांटा; सोंड; शिंग (गोगलगाय इ० प्राण्यांना स्पर्शज्ञान होण्यासाठीं असणारा अवयव). (इं.) टेंटॅकल. [सं.] ०भंग-पु. गात्रास आलेली अशक्तता, अवयवाची बधिरता; विकलता. 'नको जाऊं देऊं भंगा। गात्रें माझीं पांडुरंगा।'—तुगा ११९८ [सं.] ०विक्षेप-पु अंगविक्षेप.

गात्रीयंत्र—न. ब्रह्मवीणा; गायनयंत्र. 'गात्रीयंत्राची मिळनी। सप्त स्वरां गुंफितु वेणी।' —शिशु ४४. [सं गायत्र=गवयी+यंत्र]

गांथण—स्त्री. वेळू, साठ इ०ची बांधणी, गुंफण, वीण; गुंतण (कुंपणाच्या उभ्या काठ्यांची); छपराची ओमण; वीण व कृति दोन्ही. [सं. ग्रथन]

गांथणें—उक्रि १ गाथणीनें बांधणें; विणणें; गुंफणें; गुंसविणें. २ (गो.) ओंवणें; माळ करणें. [सं. ग्रथन]

गा(गां)थन—स्त्री. (गो. कु.) माळ विशेषतः काजू किंवा मासे यांची. [सं. ग्रथन]

गाथा—स्त्री. १ कविता; धार्मिक काव्य. २ प्राकृत; छंदरहित रचना; साधें गद्य. ३ फक्किका; पूर्ण वाक्य. ४ गप्पा; भाकड कथा; गटारगप्पा; (क्रि० सांगणें; कुटणें). ५ हकीकत; बातमी. 'सांग तो मज सविस्तर गाथा।' —आपू २. ६ आर्या. 'गाथा म्हणजे आर्या गीति तियेहुन विशेष नादवती।' —छंद १२४. [सं.]

गाथा—पु. १ गुंतागुंत; घालमेल; गोंधळ. २ घुटकुनलेली, घुटमळलेली स्थिति; जपणूक, निगा नव्हे. 'विषयाचा काय गाथा। अनुचित की सत्या।' —राला ४४. ०गोवा-वी-पुस्त्री. १ घोंटाळा; घालमेल; गुंतागुंत. २ (विशेषतः) धांदल; तारांबळ; गडबड. 'जन्म हेंचि अकारण। गाथागोवी।' —दा ३.१.४. [गोवणें द्वि.] —वि. व्यर्थ. ! —हंको.

गाथा—पु. अभिमान. 'मी देह ऐसा गाथा। आला देहबुद्धीचे माथां।'

गाथिक—वि. १ कथा, कहाणी, चरित्रें, गोष्टी इ० सांगणारा-रें. २ गाथा किंवा गद्य रचणारा.

गादंच—(गो.) भुकेनें घेरी येणें. [गादणें]

ग्यादणें—अक्रि १ गढूळ, मलिन होणें; पीडणें; मासणें. 'महामळें मन हें तें जें गादलें। शुद्ध चोखाळलें स्फटिक जैसें॥' —तुगा २०७२. २ (व.) पेरें तणानें खराब होणें. [हिं. गाद=गाळ]

गा(गां)दणें—उक्रि. (काव्य) गांजणें; पीडा देणें. —अक्रि. पीडा पावणें; पीडित होणें. 'जे अग्नीचेनि उपद्रवें। गादलें विष आघवें।' —ज्ञा १२.२२१. [हिं. गादना=ठासणें]

गादथेकार—पु. (गो.) गुत्तेवाला; गुतेकार.

गादरगुदर—वि. (ना.) मांसल; गुटगुटीत. [हिं. गादर=अर्धपिका; म. गदरणें ?]

गादला ली—वि. मलिन. [गादा]

गाद(दा)विणें—उक्रि. १ गढूळ, रेंदाड करणें. २ (ल.) विसकटणें; गढूळ, खराब करणें. 'तृणें गादळिये वसुधरे।'—गीता २.११८९. ३ अव्यवस्थित करणें; गोंधळ उडविणें (सैन्य किंवा कळप यांत). [गादणें.]

गाद(दा)विणें—उक्रि. त्रास देणें; चिडविणें; कंटाळा आणणें. [गादणें]

गादा—पु. समुद्रांतील देवमाशाच्या जातीचा एक मोठा मासा. (इं.) पोरपोईस किंवा डोल्फिन. —प्राणिमो ४५.

गादा—पु. राड; चिखल; रेंदा; खळमळ (बहुतेक गढूळ व दाट द्रवपदार्थासंबंधीं; माती मिसळलेलें पाणी, सूप इ०). [हिं. गादा]

गादा—पु (व) भातजमीनीचा तुकडा. [गद्दी; का. गद्दे. (गद्दे=जमीन करणें)]

गादाड—(गो.) दलदलीची जमीन; गादा पहा.

गादापादा—पु. चोळामोळा; चुरगळलेली स्थिति (कागद, कापड यांची). [गादा द्वि.]

गाद्रावणें—अकर्तृक्रि. पोटांत गदळ, घाण सांचणें; गदळणें; अजीर्ण होणें; आमांश होणें. [गादा=चिखल]

गादॉळ—स्त्री (गो) ओली, दलदलीची जमीन, गादाड [गादा]

गादिजॅणॅ—अकि लिप्त होणें, गादणें पहा 'अगा आकाश केंवि नाहीं। हें न रिघेचि करणें ठायीं। परि कादिसनी कहीं। गादिजेना जैसें।' –ज्ञा १३ १११९ [गादा]

गादी—स्त्री कागदाचे दहा दस्ते गड्डी

गादी—स्त्री १ कापूस भरलेला गाशा, बिछाना, गदेला कोणतेंहि कापूस भरलेलें नरम आस्तरण किंवा बिछाईत, तक्क्या लोड २ प्रख्यात पुरुषाचें आसन स्थान, दर्जा अधिकार, पद, सिंहासन 'राजाचे गादीस इंग्रजानें पाय लावू नये' 'सावका राची गादी' (=सावकाराचा गाशा) ३ मक्ता, विकण्याचा संपूर्ण हक्क 'मुबईंत तबाखूची गादी आहे म्हणून दुसऱ्यास विकतां नये' ४ मऊ भाग (हाताचा, जोड्याचा) हुशा, टिक यांचा तळचा गेदामो विणलेला भाग ५ जनावराच्या पाठीवरील खोगीर [हिं](वाप्र) गादीला पाय लावणें–१ राजाविरुद्ध बंड करणें २ वरिष्ठांशीं उद्धटपणें वागणें, उपमर्द करणें ०वर गोष्टी सांगणें-गर्विष्ठपणें भाषण करणें सामाशब्द- ०चा चाकर-पु संस्थानचा नोकर याच्या उलट राजाचा चाकर ०ची चाकरी-नोकरी-स्त्री राज्याची सेवा ०ची दौलत-स्त्री राज्याचा (राजाचा नव्हे) खजिना, संस्थानचा खजिना गादी हुजुर-क्रिवि सिंहासनासमोर, राजासमोर

गादी—स्त्री (गो) दारूचें दुकान

गादीतंबाकू—स्त्री (राजा) सुपारी, वाणी व किरकोळ व्यापारी याच दुकान

गाद्याळ—वि. (व) तणानें खराब झालेलें (शेत) [गादणें]

गाध—स्त्री १ (ल्हान) फोड, गाठ, टेंगूळ, आवाळू (सुगी, माशी इ० च्या दशापासून, किंवा पित्तापासून झालेली) २ गाधीलमाशी किंवा गोमाशी (जिच्या दशापासून गांध येते ती) [स गधाली, प्रवि] गाधट गाधाड–न मोठी गांध, गाठ (गाध याचे विस्तारविशेष रूप)

गांधगी, गांधल—स्त्री गाधील माशी, गाधीण पहा

गाधर्व—न (गधर्वानें गायिलेलें) सगीत, गाणें, गायन इ० [स] ०लग्न-विवाह-नपु १ वधूवराच्या परस्पर सम तीनें झालेलें लग्न, प्रीतिविवाह अष्ट विवाह पहा 'विवाह तव बहुतापरि। पिशाच गांधर्व आसुरी।'–एरुस्व ४ ४२ २ (कायदा) स्त्री व पुरुष यानीं परस्परावर प्रेमानें मोहित होऊन केलेला साके तिक विवाह [गधर्व पहा]

गाँधाड—न (को) गाधट

गांधार—न सात स्वरांपैकीं तिसरा 'स्वरसप्तक' पहा ०ग्राम-न गाधार ग्रामांतील एक गायनाचा प्रकार हा भरता गायांच्या पूर्वीपासून प्रचारांतून नाहींसा झाला आहे ०देश-पु कंदाहार [स]

गाधिक—वि गधयुक्त (इ) वायो ०भानिन (इ) वायाफेन

गाधी—पु गधी, औषधी द्रव्यें विकणारा, औषधविक्या, (इ) ड्रुजिस्ट [स गाधिक, प्रा गधिअ]

गांधाण-ल गांधल गांधीलमाशी—स्त्री एकप्रकारची माशी, ही चावल्यानें गांध उठते गाध अर्थ २ पहा या माशा मधमाशांसारख्या टोळ्यांनीं पोळें करून गहतात यातहि नर, माद्या व कामकरी माशा असतात म्ह० उगाच गाधीण चाळ विणें [स गधा(धो)ली]

गांधेल—न गाधीलमाशी 'गांधेलें म्हणती आमुचें घर।' –दा १ १० ४२

गान—न गाणें, गायन (कला किंवा गाण्याची क्रिया) हें वाग्गेयकारांनीं रचून लक्षणबद्ध करून देशी रागाच्या द्वारें प्रचलित केलेलें असतें अनिबद्ध गान व निबद्ध गान असे याचे दोन प्रकार आहेत 'गानरूप ही सृष्टी जाणा।'–विक ८७ [स गै] ०लिपी-स्त्री गाण्यातील बीज, स्वर व ताल वगैरे लिहिण्यासाठीं तयार केलेली चिन्हमालिका गानवी–स्त्री (काव्य) बोलणें, भाषण गानश्रेढी–स्त्री १ (सगीत) गायना सबधीं स्वरमालिका, स्वरमेलनाच्या चढउतारासबधीं अक्षरपक्ति २ (गणित) गायनश्रेढी पहा [स]

गानी—स्त्री गाणारीण, गायिका 'मालती गानी सरस्वती।'–शिशु ५१ [स] म्ह० कचित् गानी पतिव्रता

गॉपॉ—पु (गो) माडाची पोय फुटून न जाता सुर निघावी म्हणून तिच्या भोंवतीं बांधावयाचा दोर

गाफ(फी)ल गाफली—वि १ असावध, बेफाम, बेभान २ जड, सुस्त, मूढ, निशाखोर, झिंगट, दारूनें धुंद झालेला ३ निष्काळजी, आळशी, बेफिकीर [अर घाफिल] गाफलाई–स्त्री बेसावधपणा 'गाफलाई जाहली'–मदरु २ ९८ गाफली, गाफली–स्त्री जिचा मालक मेला किंवा फार दिवस गैरहजर आहे अशी जमीन गाफिली गाफीलगिरी–स्त्री गैरसावधपणा, गाफलाई 'हे गाफिली कार्कुनापासुन जाहली'–वाड–बाबा २ ८६ 'शिपाई लोकाचे व घोड्याचे सामान सरजाम कसे आहेत ते वरचेवर पहात जाऊन दुरुस्त ठेवण्यास कदापि गाफीलगिरी करीत जाऊ नये'–ऐस्फुले ५४ 'गाफीलगिरी तरिहि जगा वरि।'–केक ९९ [फा घाफिली]

गाब-भ—पु १ (गो) गर्भ 'गाब धर्रो' गर्भ राहिला २ (कु) फळ(कोंवळ्या)पेक्षाहि कोंवळें फळ [स गर्भ]

गाबडी-डें—स्त्रीन भोंक, खड्डा, चीर बुजविण्या–आच्छा दण्यासाठीं लाविलेला तुकडा, पुस्ती, जोड, ठिगळ, दुसऱ्या

तुकड्यांत घसविलेला तुकडा २ (नाविक) शिरपे, भोंक, छिद्र 'खांदेरीच्या जवळ आमच्या गलबतांना गावडया पडून आंत पाणी येवूं लागलें' [का गव्यरिसु=छाणणें, फाडणें ?]

गायणॉं—वि (गो) श्रीमंत, पैकेवाला, गाभणा [स गर्भ, म गाभ]

गायणें—क्रि. (गो.) मासे धरणें.

गायती-त्री—पु (राजा.) गायीत, प्रावती, खारवी, कोळी, मासे धरणारा, एक कोंकणी जात —शाको (ग) १०१पहा. [अर गुराब-माव(गुराव)=एक आरबी गलबत यावरचे लढाऊ मराठे ते प्रा(गा)वती. शिवाजीच्या काळीं हा शब्द रूढ झाला] म्हृ० गाबयास गुरु, गुराख्यास तारू गायतीण-स्त्री कोळीण, मासे विकणारी स्त्री

गाय(बा)ळणें—उक्रि १ गमावणें, सांडणें, गळपटणें, हरवणें, गैरविल्हे लागणें 'पोरानें पोथीचीं पानें सारीं गावळिलीं' २ भेसळ करणें, होणें, अव्यवस्थित ठेवणें (कागद, वस्तु), गोंधळ होणें, गुरफटणें, घालमेल्ला जाणें 'तुमच्या घरांतले चिरगुटात कोठें माझा पचा गावळला तो सापडत नाहीं' ३ (कर) डाग ळणें, डाग पडणें 'गायळलेले आंबे फेंकून दे' [गावाळ]

गायागुयी—स्त्री १ (सामान्य किंवा परस्पर) गुद्दागुद्दी, धक्काबुक्की, कुटाकुटी, कुदाकुदी (क्रि० करणें, होणें) २ (ल) लांचलुचपत, दावादावी, हरामखोरी, दगलबाजी [ध्व, गवू, गुदू]

गायाळ—नपु १ गळाटा, चोथा, घाण, केरकचरा, गाळ 'मानिक नका कांहीं गावाळाचे भरी॥ पडों येते चोरी नागवण।' —तुगा २७१६ २ जुनाट, फाटक्यातुटक्या, निरुपयोगी वस्तूचा ढीग, रास(रद्दी, कसरीनें खाल्लेल्या कागदाची, पुस्तकाची) ३ उसाचा वाळलेला पाचोळा, चोयटया —पु (कों) नारळाच्या बोंडगापासून, डोक्यापासून फुटलेले तंतू, दोडी याचा काय्या करतात (कु) गावाळो —वि १ जुनाट व उरलासुरला, जीर्ण व फाटका, चिरलेला व विदारलेला इ० २ निरर्थक [गवाळ]सामा शब्द- ०गुयाळ-वि गावाळ पहा [गावाळ द्वि] ०ग्रंथ-पु १ फाटकातुटका, कसर लागलेला ग्रंथ, पुस्तक २ अनेक पुस्तकांतून घेतलेल्या पानांचें बांधीव पुस्तक, रद्दी कागदाचा ढीग, वेंच्यांचें पुस्तक, खर्ड्याचें पुस्तक 'ज्या लक्षावधि लोकास वाचवलें हें केवळ गावाळ ग्रंथ वाटतें' नि ४२० ०मुद्रा-स्त्री अजागळी किंवा मूर्ख चर्या, चेहरा, भोंगळ मुद्रा, सूरत, गावाळी-ळ्या-वि अव्यवस्थित, निष्काळजी, गद्दी, अजागळ 'रामदास म्हणे अवघेची गावाळी।' —रामदास, स्फुट अभंग ५ (नवनीत पृ १४५)

गायाळी—स्त्री (कु) माशाच्या पोटांतील अंड्यांची जाळी गाभळी पहा

गावी—स्त्री गाभी पहा.

गावीत-द—पु (राजा) गावती पहा

गॉंर्वा—पु (गा.) रासी रंगाचा एक मासा.

गार्वां-मर—स्त्री उतावरील कीड

गाभ—स्त्री (राजा) दोन टेकड्यांतील मोठी खिंड, कपार.

गाभ—पु १ गर्भ (विशेषत पशूचा) २ मध्य; गाभा [स गर्भ, प्रा गब्भ, मॅ जि खसनी=गर्भार] गाभटणें, गाभ टणें-अक्रि गाभ सांडणें पहा दुवेतणें, गर्भपात होणें —शे १०४ ०सांडणें-टाकणें १ विणें, गर्भ पडणें २ पूर्ण काल होण्यापूर्वी विणें गाभास जाणें-१ गर्भ धारण करणें २ विणें, प्रसवणें

गाभडा—वि पूर्णत्वास आलेलें, दळदार, मगजाचें, गाभुळलेलें, पाडाचा, पिकण्यास आलेला, गुरमा (आंबा, चिंच) [गाभ]

गाभडी-डें, गाभणी—स्त्रीन छो टिगळ, भोंकयुक्तविणारा तुकडा, गावडी पहा

गाभण-णा—वि १ गर्भार, सत्र, गर्भानें युक्त (घोडी शिवाय इतर पशू) २ उघड न केलेली, मोघम ठेवलेली (गाष्ट) 'तिकडलें वर्तमान गाभणें कशास ठेविलें, बोला ना ?' [गाभ] (ग्राम्य) (एखाद्याच्या पुढें) गाभणी गाभ टाकील-उम, कडक, आज्वल्य अशा पुरुषाविषयीं योजितात

गाभणी—वि (गो) गर्भिणी, गाभण पहा [प्रा गब्भिण]

गाभणें—अक्रि गाभण होणें (गाय, म्हैस, सर्पीण इ० प्राय विणें क्रियापदासह) —न (ल) गुप्त गोष्ट, मोघम ठेवलेला मजकूर [गाभ]

गाभरू—पु (व) उनाड पोर [गवरू]

गाभसाड—पु गर्भपात (जनावरासंबंधीं योजतात) (क्रि० करणें, होणें) [गर्भ+साळणें].

गाभळणें—अक्रि गाभुळणें पहा

गाभळी—स्त्री (गो) माशाच्या अंड्यांचा समुदाय

गाभा—पु १ मगज, गर, गर्भ, नार, पोटांतील अंश (लाकूड, तार्डे, मुळें यांच्या) २ मोना, कोका, ताडक (ताड वृक्षाचा अथवा केळीचा) ३ बोखा, शत्रा (ताड, नारळी यांचा) ४ पागोटयांतील यताणा, आंतील भाग, पागोटयाच्या आतील ल्हान पागोटें, फडकें ५ (ल) मतलब, सार 'बुद्धीचिया भाजि। बोलाचा न चाखता गाभा।' —ज्ञा ७ २०७ ६ मधला भाग, मध्य, गर्भागार (दऊळ इ० चा) [स गर्भ, प्रा गब्भ]

गाभाटणें— १ गाभटणें, अकालीं प्रसवण २ अपूर्ण राहणें

गाभागाभा—पु हरवत, प्रतिबिंब, अडचळा 'जैसी जळींची प्रतिभा। जळनाशीं दिवा। येतां गाभागोभा। कांहीं आहे।' —ज्ञा १८ १३६५

गाभार-रा—पु १ देवळाच्या आंतील (ज्यांत मूर्ति असते तो) भाग, याच्या बाहेरील सभामंडप २ माजघर, अंतर्गृह 'जो संतोषाचा गाभारा।' -ज्ञा ४ १०७ ३ (ल) हृद्गत, मनोगत 'तसें जया अखरा। भटती गाभारां।' -अमृ १० २८ [सं गर्भागार]

गाभारी—स्त्री ल्हान गाभारा [स गर्भागार]

गाभाळ, गाभाळणें—गाबाळ, गाबाळणें पहा.

गाभिणी, गाभीण—स्त्री गाभण, गाभणी पहा 'कर्म कर्ता काय ऐशी। त्रिपुटी असे ते जैसी। गाभिणी मारिली।' -ज्ञा १८ ९७१ [स गर्भिणी]

गाभिणें—वि १ फदफदलेलें, किडे पडलेलें 'शुष्क अथवा सडलें। गाभिणेंही हो।' -ज्ञा १७ १५९ २ फुगलेलें [गाभण]

गाभी—स्त्री गाबडी पहा

गाभी—स्त्री गाभ, गर्भावस्था

गांभीर्य—न १ मनाची शांति, स्थैर्य, गंभीरता, भारदस्तपणा २ खोली, ओंडी (पाणी, आवाज, सुर याची) गभीर पहा [स]

गाभुट(ड)णें, गाभोट(ड)णें—अक्रि. १ गाभटणें पहा २ गुरमळणें, गाभुळणें पहा [गाभ]

गाभुटा धरणें—सक्रि (चांभारी) तळाच्या बाहेरच्या बाजूस बसविलेला चामड्याचा तुकडा जर पातळ असेल तर त्यास जोड देणें.

गाभु(भो)ळणें—अक्रि १ पाबास लागणें, मगज भरून परिपक्व होण्याच्या स्थितीस येणें, गुरमळणें (फळ) २ उमळणें, उतणें, सडीस लागणें (आंबा इ०) ३ (व) जनावराचा गर्भपात होणें [गाभ]

गाभूळ गाभोळ—वि दळदार, भरदार, मगजाचें (पाडाचें फळ) [गाभ]

गाभेवन—न सूक्ष्म अंकुर गर्भातील पान 'कां गाभेवन वाढु गिंवसवे।' -ज्ञा १० ७० [गाभ+वन]

गाभोळी—स्त्री १ धान्याचें भरदार कणीस २ (क) माशाच्या पोटांतील गर्भ [गाभ]

गॉम—न (गो) गोंद खळ [पोतु इ गम्] **गॉमार करणें**-क्रि कपडे खळींत घालून इस्त्री करणें

गामचाल—स्त्री घोड्याची गति चाल, सरळ व एकसारखी (सात्रक) चाल, डौलदार छानदार, दिसाऊ तुर्की चालीचा एक प्रकार यास सध्यस्तम यें घौरितक म्हणतात

गॉमॉ—पु (गो) मासे विकण्याचें माप, ल्हान खोटलॉ किंवा कुर्णो

गामी—पुवि जाणारा, गमन करणारा, (स्त्री) गामिनी (समासांत)-आकाश-पाताळ-पितृ-मातृ-गामी [स गामिन्]

गाय—स्त्री १ धेनु दूध देणारा एक माणसाळलेला चार पायाचा सस्तन प्राणी २ (ल) गरीब ३ स्वभावानें गरीब, सात्विक अनाथ, दीन माणूस ४ एका जातीचें काळ्या रंगाचें डुरळ एक पक्षी ५ पारी पहा ६ एक वनस्पति, ल्हान इंद्रावण, कडुतूंदावन (अव गायी रूप एव हि वापरतात) [स गो-गाव(म्), प्रा गावी, इं-गाओ] (वाप्र) ॰**गोंचणें**-आक्षेपित, अयोग्य स्थळीं मुलगी देणें ॰**चिखलांत अडकणें**-अडचणींत, पेंचात सांपडणें ॰**माय सारखी**-दोन्हीहि आपल्या दुधानें पोषण करतात म्हणून ॰**गायवाना करणें**-(व) काकळूत करणें गयावया करणें पहा 'गाय गायवाना करूं लागला तेव्हां सोडलें' ॰**होणें**-दीन, दुबळा होणें, (दुर्दैवानें, दुसण्यानें) रंजीस येणें 'उगिच अबोला धरिला। कांहीं भिउन असावें हरिला। झालें मी गाय।' -प्रभाकर, पदें **गायीचा खूर तिखट**-अनाथाचा वाली ईश्वर **गायीनें माणीक गिळणें**-जेथें फार मोठा तोटा सोसल्यावाचून किंवा पाप केल्यावाचून बूड भरून येत नाहीं तेथें योजतात **गायी पाण्यावर आणणें**-गाल फुगवून रडणें **गायीवासराची ताडातोड करणें**-नातेवाईकांत भेद करणें, त्याचा संबंध तोडणें (विशेषत मायलेकराची ताडातोड) **गायीवासराची भेट करणें**-जवळचे आप्त, स्नेही, नातेवाईक भेटविणें, त्यांना एकत्र आणणें **गायीसारखा हंबरडा फोडणें**-मोठ्यानें कळवळून आक्रोश करणें (मुलानें) म्ह० १ गायीनें गाय फळत नाहीं=एका गरिबाला दुसऱ्या गरिबास मदत करवत नाहीं २ दुभत्या गाईच्या लाथा गोड=लाभासाठीं माणूस अपमानहि सहन करतो ३ अल्लाची गाय=फार गरीब माणूस इ० ४ अडकली गाय फटके खाय=अडचणींत सांपडल्यावर हालअपेष्टा सोसाव्याच लागतात ५ कसायास गाय धारजिणी=दुष्टापुढें निमूटपणें वावरतात पण गरीबाला मात्र छळतात सोनारानें कान टोंचणें याअर्थी ६ एकानें गाय मारली तरी दुसऱ्यानें वासरूं मारूं नये=एकानें चुकी केली तर दुसऱ्यानें तरी करूं नये स माशब्द- ॰**कवाड-कैवारा**-पु एक आडनाव **गायकया**-वि गुराखी ॰**चाळा**-पु ल्हान मुलाचा एक खेळ ॰**तुरा**-स्त्री (गा) गायत्री ॰**तोंड्या-डा**-वि लाजाळू भित्रा ॰**दूम** वि गायपुच्छासारखा निमुळता [फा गांवदूम] ॰**नाखे**-वि १ (गा) निर्लज्ज २ अधेकच्चे ॰**पारख**-स्त्री गुराची परीक्षा किंवा वयकी ॰**पारखी**-पु गुराचा परीक्षक किंवा वैद्य ॰**मुख**-न गाईचें तोंड पाणी वहाण्यासाठीं केलेलें (लांकूड, दगड याच) ॰**रट**-न (निंदार्थी) गाय **गायरा**-पु गुराखी **गायरान**-न १ गोचुर, कुरण

२ नापीक, माळ जमीन. गायरूं–न. १ (निंदार्थी किंवा लडिवाळपणें) गाय. गायरट पहा. २ (ल.) सौम्य, गरीब, निरुपद्रवी माणूस. 'तो गरीब बापडा गायरूं.' ३ (गो.) वयांत आलेली गाय. ४ (बे.) अगदीं लहान जातीची कोंकणी गाय. ०घट–न. (चांभारी) गोचर्म. ०घाडा–पु गोठा. 'गंगा आपली पाटी (शेणाची) घेऊन गायवाडयांत गेली.' –माझे हाल मीच सोसूं जाणें ६ (उषा ग्रंथमाला). गायीचा गो(ह)रा–पु. १ कृतघ्न मानूस. २ मूर्ख; ढ मनुष्य. ३ वासरूं; बैल. ४ (ल) नागरलेला माणूस; वेडा. गायीचा पुत्र पहा. 'गाईचे गोरे जाले' –भ ब १२३. गायीचा पुत्र, गायीचें बाळ–मूल. गायीचा बाप–पु नपु बैल (ल.) टोणगा; मूर्ख माणूस

गायक—वि. गाणारा; विशेषकरून त्या धंद्यावर पोट भरणारा; गवई. [सं. गै=गाणें] ०गण–वर्ग–पु (ख्रि) सामुदायिक उपासनेच्या वेळीं प्रमुखपणें गदपद्य गाणारी मंडळी. (इं) कॉयर 'हा गायकगण हो तुमचा। मज नाहिं काहिं कामाचा।' ०गुण–पु. गवयाच्या गाण्यांतील गुण, हे २२ आहेत (भारतीय नाट्य शास्त्र). ०दोष–पु गवयाच्या गाण्यांतील दोष हे २५ आहेत.

गायकी—स्त्री. १ गुरुपासून निरनिराळया रागांतील चिजा म्हणण्याचें ज्ञान; संपादन केलेल्या गाण्यांत जास्त भर घालून तयार केलेलें ज्ञान; गाण्याचें कसब. २ गाण्याची पद्धत. 'हिंदुस्थानी गायकी निराळी, दक्षिणी निराळी.' ३ गायनाचा धंदा.

गायकी-क्या—वि. गुरें राखणारा; गुराखी. [गाय]

गायंडोळ—पु (गो) गोंडवळ पहा.

गायंढोळी—स्त्री (गो.) आतडी.

गायणी-नी—स्त्री गाणारीण; गानी पहा.

गायत्री—स्त्री. १ गाय. 'गायत्री विकोनी पोट जे जाळ्ती। तयां होय गती यमलोकीं।' –तुगा २४२४. २ वेदांतील एक मंत्र (ऋ ३. ६२ १०.) उपनयनसंस्कारात याचा उपदेश होतो; त्या वेळेपासून संध्याकर्मांत याचा जप करावयाचा असतो. ३ एक वैदिक छंद, वृत्त. या वृत्ताचीं २४ अक्षरें व ३ चरण असतात. 'गायत्रीछंद जे म्हणिजे।' –ज्ञा १०.२८२. ४ (उपलक्षणेनें) हिंदूंतील त्रैवर्णिकांची माता; एक देवता. ५ ब्रह्मदेवाची स्त्री. [सं] ०मंत्र–पु. गायत्री अर्थ २ पहा. 'तत्सवितुर्वरेण्यम्' इ० सूर्यस्तुति. या मंत्राचें महत्त्व व प्रभाव फार मानीत. स्त्रिया यांना हा मंत्र वर्ज्य आहे. संकटनिरसनार्थंहि याचा जप करतात.

गायदङ—स्त्री. एक वनस्पति; कोबीचें झाड.

गायन—न. १ जेव्हां एखादा मनुष्य आनंदानें स्वपरिंत्र आपे स्वकंठानें प्रमाणबद्ध मधुर ध्वनि काढीत राहतो ती क्रिया; गाणें; गान; गीत २ तदुपयोगी ध्रुवपद इ० पद. [सं गै=गाणें] ०श्रेढी–स्त्री. (गणित) ज्या श्रेढींतील लागोपाठचीं तीन पदें घेतलीं असतां पहिल्या व दुसऱ्या पदांतील अंतर आणि दुसऱ्या व तिसऱ्या पदांतील अंतर या दोन अंतरांचें जें गुणोत्तर तेंच गुणोत्तर पहिल्या व तिसऱ्या पदाचें असतें ती श्रेढी. उदा० १२, १५, २०, हीं तीन पदें. यांत तीनपंचमांश हें गुणोत्तर सारखं आढळेल. (इं.) हार्मोनिक प्रोग्रेशन.

गायब—वि. हरवलेला; नष्ट; गत; गुप्त. गईब पहा. 'चाकू गायब झाला.'

गायबाना—क्रिवि. अपरोक्ष. [अर. घाइबाना]

गायर—पु. (कु. गो.) शेण साठविण्याचा खड्डा; गार.

गायांवायां—क्रिवि. दीनवाणीनें; काकुळतीनें (याचना इ०). (क्रि० करणें). गयांवयां पहा.

गार—स्त्री. १ एक कठिण पांढरा दगड; करका; गारगोटी. 'का रत्नें म्हणोनि गारा। वेंची जेविं।' –ज्ञा ९.१४८. २ पावसांतून पाणी गोठून पडणारा खडा. ३ (ल.) जडजवाहीर, रत्न इ०. 'टार, नार, गार, सार.' टार पहा. [सं. ग्रावन्; प्रा. दे. गार=पाषाण, कंकर]

गार—स्त्री. १ खड्डा; खांच. 'हा रस्ता गारेचा आहे.' 'शेणाची गार.' 'गारींत निघाले जीवें जीत।' –रावि १९.१२१. २ (ल.) पोट. ३ (विणकाम) माग उभा केला असेल त्या जागीं चाळाच्या पावड्या दाबण्यासाठीं व खालीं सोडण्यासाठीं केलेला खड्डा. ४ झाडाचें आळें. 'पूर्वाभिमुख गारिंम्र कोहळी घाइ घालणें.' –ऋ १२६. [सं. गर्ता; हिं. गाडा?]

गार—वि. १ थंड; फार थंड (पाणी इ०) थंड शब्दाबरोबर उपयोग:–थंडगार=अतिशय गार. 'आणि आषाढुं पडे गार।' –ज्ञा ६.१३४. २ अतिशयितपणा दाखविण्यासाठीं हिरवा या शब्दाबरोबर उपयोग; जसें– हिरवा गार=दाट, गर्द हिरवा. (सं. गुरु=गार (स्तब्ध, थंड); गोरवाय-गारवभ. –भाभ १८३२] (वाप्र.) ०बसणें–शांत व थंड बसणें (काईट किंवा भलतेंसलतें काम केल्यावर). ०होणें–१ संतुष्ट होणें; तृप्त होणें (हेतु सिद्ध झाल्यानंतर). २ निराशायास्तव स्वस्थ राहणें. (वाप्र.) गारगार थंड. गारगार करचंद्र गार करचत, गारकरचंद. गार टणक अतिशय थंड (पाणी, हवा).

गार—स्त्री. (गो.) घोरपड.

गार—कर्ता, करणारा या अर्थी फारसी प्रत्यय. हा समासांत येतो. जसें– खिदमतगार.

गारगोट-टी—पुस्त्री. गार; पांढरा बाटोळा दगड; घडमकीचा धोंडा. [गार+गोटा]

गारट—वि. १ थोडासा गार, थंड (हवा, पाणी, वस्तु). २ नुसता गार (कमी किंवा जास्त अर्थी–गारट, ओंवट, तुरट या सारखा प्रयोग). ३ फारच थंड. [गार]

गारट(ठ)णें, गारणें—अक्रि. थंडीनें गोठणें; थिजणें(वस्तु). २ थंडीनें किंवा इतर कारणानें बधिर, जड होणें; बधिरावणें (शरीर, अवयव). 'एवढ्या सकाळीं जाऊं नको, दहिंवरानें पाय गारठ तील.' ३ दडस, निबर, कठिण होणें (थंडीमुळें न पिकलेला आंबा किंवा गऱ्हा). ४ नरम येणें; उत्साहरहित होणें (माणूस). [गार, गारठा]

गारटें—न. खड्डा; खळगा. [गार=खड्डा]

गारठा—पु. १ कडाक्याची थंडी; हवेंतील अति गारवा. (क्रि० पडणें). 'आज भारी गारठा पडला आहे.' २ अतिशय थंडपणा, शीतता (पाणी इ० ची). 'एवढा वेळ तापतें आहे तरी अजून पाण्याचा गारठा मोडत नाहीं.' [गार]

•गारत-द—क्रिवि. १ पुरलेल्या, बुडलेल्या, मासलेल्या स्थितींत. २ नष्ट; समूळ नाहींसा झालेला; उध्वस्त; फस्त; ठार. 'जनकोजी शिंदे गारद आले.' —इमं २९६. [अर. घरत=लूट]

गारती—स्त्री. नाश; गर्दी. 'सदाशिवराव कार्यकर्ते, लेकीन गरूर मोठा या सबबानें गारती जाहली.' —ऐटि ३.१७ [गारत]

गारदी—पु. गाडदी पहा. 'ते गारदी निष्ठुर, त्यांजला दया कोठून? इच्छारामपंत गाईच्या आड पडला असतां, गाई-सुद्धां गारद्यांनीं इच्छारामपंतास ठार केलें.' —पेब ९१. गारदाई—स्त्री. १ गाडद्यांचा दंगा, थंड. २ (ल.) गोंधळ; दंगा; गलगा; गर्दी; धिंगामस्ती. ३ नाश; नुकसान; खराबा; विघाड. 'धनाची मालाची, संसाराची गारदाई.' [इं. गाडें—गारदी पहा]

गारपगार-री-ऱ्या—पु. १ मंत्रतंत्रानें गारांचा पाऊस पाडणारी किंवा गारांपासून संरक्षण करणारी एक जात. 'थंडीनें मेले लोक उठविले गारपगाऱ्यांनीं भुन।' —ऐपो ४०१. पिकांना नुकसानी पोंहचूं नये म्हणून कांहीं खेड्यांतून गारपगारी ठेवलेला असे. वऱ्हाडांत अद्याप असे लोक वेतन देऊन ठेवलेले असतात. २ (ल.) ढोंगी; लबाड; ठक. 'हरि ऐसा गारपगारी मदनिया काल खगारी।' —प्रला १६. ३ वाममार्गी; मांत्रिक. [गार+अपकार?]

गार(रं)बी-भी—स्त्री. एक वेल व तिचें बीं.

गारभांड-डें—न. चापी बंदूक; गारेच्या चापाची बंदूक; हिच्या उलट तोड्याची बंदूक. 'गंजिफियाच्या वगैरे गारभांडी व बंदुकांचा मार ऐसा जाला कीं.' —भाब ६३. [गार+भांडें=तोफ]

गारमणी—स्त्री. गारगोटी.

गारवट—वि. गारट पहा.

गारवट, गारवंठा-डा, गारवा, गारिंवठा, गारिंवडा—पु. अतिशय थंडपणा; गारठा. (हवा, पाणी इ. चा). (क्रि० पडणें). गारट-ठा पहा. [गार]

गारशेल—वि. कांहींसा दळदार व पिकलेला; गदरलेला (आंबा, फळ). [गर्]

गारसणें—अक्रि. गारांनीं नासाडी होणें. [गारा]

गारसणें—अक्रि. थंड होणें (वस्तु, पाणी). [गार=थंड]

गारसणें—अक्रि. गदरणें; पिकूं लागणें (फळ); गाभुळणें. 'गारसल्या आंबाची रुचि उत्कृष्ट.' [गर]

गारसा—वि. (व.) गारोळा; घारा (डोळा इ०). 'त्याचे डोळे गारसे आहेत.' [घार]

गारा—पु. १ गिलावा; चिखल; सरबरीत मिश्रण (गिलाव्या-साठीं केलेलें पाणी, माती, गवत चुना, शेण इ० चें). २ (ल.) पातळ व पड अन्नाचें बरबट. [सं. गाढ? हिं. गारा=कुंभार कामाची मळलेली माती; का. गारे]

गारा—पु. (ना.) शिकारीच्या वेळीं जनावराकरितां केलेला बांधण. [?]

गारा—पु. गाडा. —बदलापूर ९२.

गारा—पु. (संगीत) एक राग; यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण-संपूर्ण, वादी षड्ज व संवादी पंचम; वेळ सार्वकालिक; आरोहांत तीव्र गांधार, तीव्र निषाद आणि अवरोहांत कोमल गांधार, कोमल निषाद घेतात.

गाराणें, गाऱ्हाणें—न. १ कागाळी; तक्रार; दुसऱ्याचा अपराध सांगणें. (क्रि० सांगणें; करणें; गाणें; देणें). 'प्रजान प्रजा तें अवधारीं। मज सांगती गाराणीं।' 'मधुर सुरातें उत्पा-दिनी। तें गाऱ्हाणें हरिसीं देती।' —एरुस्व १.७९. २ प्रार्थना; विनंति; विनवणी (देवाची, मूर्तीची). (क्रि० घालणें; करणें). [सं. गर्हणा; प्रा. गरहणा]

गाराफ, गार्फ—न. (कु गो.) कलमी आंब्याचें झाड. [पोर्तु. इं. ग्राफ्ट] गार्फेलो—वि. कलमी आंबे लावणारा.

गारीगडद्दल-र—(तंजा.) खाचखळगा; खड्डा; उंच-सखल भाग. 'जैसें आंधळें चांचरोन पडे। गारीं आणि गडघरां।' —दा ५.१.२७. [गार=खाच+गड=उंच भाग]

गारुड—न. विषावरील उताराचा मंत्र. गारुड पहा. [सं. गरुड]

गारुंडा, गारोंठा-डा—पु. अतिशय गारवा, गारठा (हवा, पाणी इ० चा). [गार]

गारु(रो)डी—पु. १ सर्पमांत्रिक; सर्प बाळगून त्यावर पोट भरणारा. 'हें जाणोनि ऐसी प्रौढी। जो दृष्टिवें विष फेडी। तो धावया श्रीहरी गारुडी। पातला कीं।' —ज्ञा २.७२. २ जादुगार; नजरबंद करणारा. 'गारुडी नाहीं ऐसा एकु। जो भारी जाणे पूर्वकु।' —शिशु ८१०. [सं. गरुड—गारुड]

गारुड—न १ जादू इंद्रजाल, नजरबंदी २ कपट, ढोंग डाव, पाचपेंच, छक्कपंजे, जादूटोणा [स गारुड]

गारो(-हो)ळा—वि १ मांजराच्या डोळ्याच्या रंगाचा (डोळा), घारा २ बिडालाक्ष, घाऱ्या डोळ्याचा 'गारोळ जामून टाफरें।' –दा ३ ६ ४२ [घार+डोळा ?]

गार्जप—अक्रि १ (गो) कीर्ति पसरणें २ मोठा नाद होणें. [स गर्ज्]

गार्टर—पु मोजेबंद, पायमोज्याचा बंद, पायमोजा बांधावयाची पट्टी [इ]

गार्ड, गार्द—पु रखवालदार, अरण्यरक्षक, शिपाई [पो गार्दा, इ गार्ड]

गार्डियन—पु मालक, सांभाळणारा, संरक्षक (अज्ञान्याचा), पालनकर्ता 'आपल्या अज्ञान मुलांकरितां गार्डियन किंवा पालक नेमण्याचा प्रत्येक बापाला हक्क आहे' –घका २२७ [इ]

गार्दी(गर्दी)—पु कुलाबा जिल्ह्यांतील महारांतील एक पोट जात –अस्पृ ३४

गाऱ्याभिगोऱ्या—गाडेभिगोऱ्या पहा

गार्हपत्य—पु श्रौतकर्मांतील एक प्रमुख अग्नि पचाग्नी पहा [स]

गाल—पु कपोल, तोंडाच्या दोन्ही बाजूचे मांसल भाग 'अरे त्यानें डाव्ये गालावर मारलें तर उजवा पुढें करावा पण बोलू नये' [स गल्ल] (वाप्र) ०**घडणें**–(उद्धटपणाबद्दल) शिक्षा करणें ०**निपटणें**–गाल बसणें, खोल जाणें, तोंड चापट होणें (दुखणें, उपवास यांनीं) ०**फुगणें**–१ राग येणें २ गर्वानें अंध होणें 'न तुजपुढेंचि पराचें गर्वभरें गाल बा ल्वहि फुगती।' –मोशल्य १ ६३ ०**फुगविणें** १ फुगवणें राग येणें 'बसति बां गाल फुगवून।' २ फुगणें, शेखी, बढाई मारणें ०**रंगविणें किंवा गालात बसविणें**–थोबाडीत मारणें गाल (मारण्यानें) लाल करणें **गालात बसणें**–थोबाडीत मिळणें **गालावर गाल चढणें-येणें**–(चांगल्या खाण्यापिण्यामुळें) चेहरा गुबगुबीत होणें **गालात–गालीं–गालींगालीं–गालावर हंसणें**–गालांतल्यागालांत हसणें, मंदस्मित स्मितहास्य करणें म्ह० १ एका गालात मारली तर दुसरा पुढें करावा=(ही ख्रिस्ताची शिकवण आहे)=नामर्दीचें लक्षण 'एका गालांत मारली असतां दुसरा गाल पुढें करण्याचे आतां दिवस उरले नाहींत' –टि १ ५१० २ खातीच गाल व न्हातीचे बाल सामाशब्द– ०**कल्ला**–पु गालांवरील मिशांचा गुच्छ, कल्ला ०**कुचा -च्चा**–पु गालावरील खळी **गालठें**–नअव (एव गालठ) गाल (निंदार्थी) **गालडी, गालोडी**–स्त्री १ तोंडाच्या दोंपन्हाजवळील गालाची खळी २ गाल फुगविल्यानें पडलेली खळी ०**गुच्चा**–पु गालाव घेतलेला चिमटा, गाल ओढणें (क्रि० घेणें, धरणें, उपटणें) ०**गुंड-डा** स्त्री गालात लहान गाठी होऊन त्या फुटून होणारा रोग, गालाचा रोग, गालफुगी म्ह० वैद्याचीं पोरें गालगुंडानें मेलीं ०**गुडा**–पु (कों) चपराक थोबाडींत मारणें ०**गोंजारणी**–स्त्री (गाल गोंजारणें, कुरवाळणें) रागावलेल्याचीं आर्जवें, शांतवन, मनधरणी ०**चिंदा**–वि गालफडें बसलेला, खप्पड ०**दोडी**–स्त्री १ गालडी अर्थ २ पहा २ माकडाच्या गालांतील पिशवी (माकड यांत खाद्य भरून ठेवतें) गालफड (क्रि० भरणें, फुगविणें) ०**पट्ट**–न (रागानें, निंदार्थी) गाल, थोबाड ०**फट-ड**–न १ गालाची (बाहेरील) बाटी, गाल बसलेली जागा २ गालपट ३ गाल फुगवून तोंडांत केलेली पोकळी, गालाची आंतील जागा 'वानराचें ठेवणें। गालफडीं भरावे चणे।' –भाराकिष्किंधा १३ १०६ [गल्ल+पट] ०**फुगा–गी**, **गालफें**–पुस्त्री न गालगुंड पहा ०**बोट**–न दृष्टीची बाधा न व्हावी म्हणून (मूल, नवरदेव, नवरी इ०च्या) गालांवर काजळ किंवा कुंकूं याचा लावलेला टिकला ०**वाद्य**–न गालावर बोटें ठेवून डमरूप्रमाणें (शंकरापुढें) आवाज करण्याचा प्रकार 'जिकडे तिकडे 'शंभो हरहर' शब्दाचा व दक्षप्रजापतीचे गालवाद्यांचा घोष होत आहे' –मञ्जुघोषा (भाग्रवि १०) ५ ०**विधा**–पु गालकुच्चा पहा (क्रि० घेणें) –**लाचा ढोपर**–पु पुढें आलेलें गालाचें हाड –**चा ढोपर फाटलेला**–वि काटकुळा, रोड, मांस जाऊन हाडें राहिलेला

गॉल—न (गा) अगरख्याचा गळा [पोर्तु]

गॉलँ—न (गा) पातळ पदार्थ मोजण्याचें ४ क्वार्टचें माप. हें मातीचें असतें

गॉलभर—वि (गो) सैल

गालन—न १ वितळविणें २ सधान, निस्सारण करणें, (दारू) गाळण ३ चाळणें, छानणें गाळून काढणें [स]

गाल(लो)ब—वि वरचढ, जोरदार, शिरजोर 'इमजावर दिपू गालब' –ख ८ ४४०७ 'रात्रीचे ठायीं विषप्रयोग करून असह्य दहायमान व्हावें ही शरम गालीब जाली' –इम २९२. [अर घालिब्]

•**गालंवाँ, गालमा**—पु. (गो) बारीक कोळंबी (मासा), सुकट

गालिचा—पु १ लोंकरीची सतरंजी, चित्रविचित्र रंगीत नक्षींचें उंची आसन, चित्रवर्ण कर्णावस्त्र २ (नेवासें प्रांत) लिफाफा, पाकीट (पत्राचें) [तु फा कालिचा] –**च्याचा बूट**–पु देखणा, छानछोक पण कामाला निरुपयोगी माणूस, छानछबेला, अलबेला माणूस गालिच्यावरचें फूल जसें निरुपयोगी त्याप्रमाणें), दिखाऊ, ऐदी माणूस [गालिचा+बूट=बुट्टी]

गालिप्रदान—न १ शिवीगाळ, निंदा २ ती करण्याचा व्यापार. [स]

गाली—स्त्री शिवी, अपशब्द [स गालि] **०गलोची**—स्त्री मोठी शिवीगाळ, निंदा (क्रि० करणें) [गाली द्वि]

गालीधुपास—पु (कु) गाळेस्वास पहा

गालुंडा—पु (अलिबाग) झोडून झालेल्या भाताच्या पेंढ्याची पेंढी, जुडी [गळणें+उडा ?]

गालो—पु (कु) दालन [गाळा?]

गालोरा—पु गालगुचा 'एक ठगेंच गालोरे घेती।' –अफला २६ [गाल]

गॉल—न (गो) गर्द झाडी

गा(गा)व—पुन १ वस्तीचें ठिकाण, ग्राम, मौजा, खेडें २ (व्यापक) नगर, शहर ३ गांवातील वस्ती, समाज 'यंदा दुष्काळामुळें कित्येक गाव पळून गेले ' ४ आश्रय ५ (दोन गांवामधील अंतरावरून) चार कोस योजन, चार ते नऊ मैल अंतर 'मारीचातें प्रभु शत गावें पुखसमीरें उडवी '–मोरा १ १९९ हा शब्द कोंकण आणि देशांत पुल्लिंगी व सामान्यपणें नपुंसकलिंगी योजतात समासांत–गांव-कुलकर्णी–चांभार–न्हावी–भट इ० याप्रमाणें बारा बलुत्याच्या नावापूर्वी गांव हा शब्द लागून सामासिक शब्द होतात व त्या शब्दावरून त्या त्या बलुतेदाराच्या एक वर्षाच्या कामगिरीवरील हक्काचा बोध होतो [स ग्राम, प्रा गाम, हिं गु गाम, सिं गांउ, पैंजि गाव, पोर्तुजि गाऊ] (वाप्र) (त्या) **गांवचा नसणें**–दुसऱ्यावर लोटणें, टाळणें (काम), (त्या) कामाशीं आपला कांहीं अर्थाअर्थी संबंध नाहीं असें दर्शविणें **०मारणें**–लुटणें, खंडणी बसविणें 'दौड करून गांव मारू लागले'–पया १८८ **गावानावाची हरकी देणें-सांगणें**–(तू कोठून आलास, तुझें नाव काय आहे सांग इ०) ज्याच्या अंगात भूतसंचार झाला आहे अशा मनुष्यास (भुतास, किंवा झाडास) विचारतात यावरून पाहुण्यास आपण कोठून आलांत इ० नम्रपणें विचारणें **गावाला जाणें**–१ जवळ नसणें २ (ल) निरुपयोगी असणें जसें–' माझे हात कांहीं गावाला गेले नाहींत ' (जवळच आहेत, वेळ आली तर तुला रट्टा मारतील) **गावीं नसणें**–पूर्ण अभाव असणें अज्ञानी असणें, दरकार नसणें, खिजगणतींत नसणें सामाशब्द– **०आकार–आकारणी**–पुस्त्री गावचा हिशेब हिशेबाचा तक्ता **०आखरी**–क्रिवि (व) गावालगत–शेवटीं–लागून **गावई**–स्त्री सरकारी जुलुमामुळें आपलें गाव सोडून दुसऱ्या गावीं केलेली वस्ती, सरकारी हुकुमाची अमान्यता, सरकारी अटींना प्रतिरोध (सान्यांत सूट तहकुबी इ० मिळविण्यासाठीं गावचे सर्व लोक हा उपाय अमलांत आणतात) **०कंटक**–वि गावाची पीडा, गावाला त्रास देणारा [स ग्राम+कंटक] **०कबुलात**–स्त्री. १ (कों) वहिवाटदार खोतानें गांवातील जमीनीचा सारा भरण्याबाबत दिलेली कबुली २ गावांतील गावकऱ्यांनीं वहीत किंवा पडित जमीन कोणती ठेवावी याबद्दल केलेला निश्चय, ठराव **०कर**–पु १ गावातील वृत्तिवंत –कोंकणी इतिहाससाहित्य लेख ४०० २ (राजा) गावच्या सुद्यातील देवस्कीच्या मानपानासंबंधातील एक अधिकारी ३ भूतबाधा नाहींशी करणारा, देवस्की करणारा माणूस, घाडी –झांमु १०२ ४ गावचे लोक, रहिवासी, गावांत घरदारशेतभात असणारा 'गावकर म्हणती हो पेटली आग।'–दावि ३५० ५ (कु कों) पाटील, खोत, पुढारी ६ (रत्नागिरी) कुणबीवाड्याचा व्यवस्थापक, कुणबी **०करी**–पु. १ एखाद्या गांवात ज्याचें घरदार आहे तो त्या गांवचा रहिवासी, गांवांत राहणारा 'त्या गांवचे सर्व गांवकरी आज देवळाजवळ मिळाले होते ' २ शेतकरी **गावकी**–स्त्री. १ गावाच्या संबंधीचा हरयेक अधिकार (अमल इ०), गांवचा कारभार २ गावसभा, तींत झालेले ठराव ३ गावचा विचार, गावकरी व पुढारी यांनीं एकत्र जमून केलेला विचारविनिमय ४ वतनदाराचा गावासंबंधाचा परस्पर संबंध व त्याचा समाईक अंतर्बाह्य व्यवहार –गागा १६७ [स ग्रामिक] **गांवकुटाळ**–वि गावकुचाळ, गांवातील निंदक, टवाळ, लोकांची निंदा करणारा **०कुठार**–वि १ गावांतील लोकांवर संकट आणणारा (चहाडी, वाईट कर्म इ० करून), गांवभेद्या, कुऱ्हाडीचा दांडा २ गावांतील सामान्य लोक ' दिल्लींतील वाणी, बकाल, बायका देखील गावकुठार (हे) लष्करच्या लोकांस मारू लागले '–भाव १६० **०कुप–कुसूं–कोस**–नपु १ गावाच्या भोंवतालचा तट २ (ल) वस्त्राचा (रंगीत) काठ (धोतरजोडा, शेला इ० चा रेशमी, कलाबतूचा) **०कुळकर्णी**–पु गावचा वतनदार पिढीजात हिशेबनीस याच्या उलट देशकुळकर्णी (जिल्हा, प्रांत, याचा कुळकरणी) **०खर**–न गावाची सीमा हद्द, सीमाप्रदेश, परिकर [गाव+आखर] **०खर्च**–पु (जमीनमहसुली) गावचा (धार्मिक समारंभ करमणूक इ० चा) खर्च, पंडित गोसावी, फकीर इ० स द्रव्य शिधासामुग्री इ० देतात त्याचा खर्च **०खातें**–न १ (पोलीस कुळकर्णी वगैरे गावकामगार लोक २ गावचा हिशेब **०खिडकी**–स्त्री गावकुसवाची दिंडी हिच्या उलट गाववेस (दरवाजा) **०खुरास**–क्रिवि गावानजीक, जवळपास **०गन्ना** क्रिवि दर गावास प्रत्येक गावाकडून–गणिक–पासून 'गावगन्ना चार रुपये करून घ्यावे ' गावगन्ना ताकीद करून सर्व लोक बोलावून आणा ' **०गरॉ**–वि (गो) गावठी **०गाडा**–पु गावातील सर्व प्रकारचें (तंटे, प्रकरणें, बाबी इ०) कामकाज, गांवचा कारभार, गावकी (क्रि० हाकणें, चालविणें, सभाळणें)

०गाय-स्त्री माळशी व गर्विष्ट स्त्री, नगरभवानी ०गांवढें-न गावें, खेडीं (व्यापक अर्थी) ०गिरी-वि गावांत उत्पन्न झालेलें, तयार केलेलें, गावराणी, गावठी, याच्या उलट घाटी, तरवटी, वदरी इ० ०गुंड-गुंडा-पु १ गावचा म्होरक्या २ विद्वानास आपल्या हुशारीनें (वास्तविक विद्या नसता) कुंठित करणारा गावढळ ३ जादुगारांची माया चालू न देणारा पंचाक्षरी, गारुड्यास त्याच्याच विद्येनें जिंकणारा 'जेवी गारुडी याचें चेटक उदड । क्षणें निवारीत गावगुंड ।' –जै २४ ९ ४ गावांत रिकाम्या उठाठेवी करणारा, त्रासदायक माणूस, मवाली, सोकाजी, फुकट फौजदार, ठगबाज ०यक्ति, खेळ्या ०गुंडकी-स्त्री १ गांवगुंडाचा कारभार, गावकी २ (ल) फसवेगिरी, लबाडी ०गुंडांचा खेळ-पु पंचाक्षरी किंवा जादूगार यांच्याशीं गावगुंडाचा चढाओढीचा सामना, मुठीचा खेळ ०गोहन-पु (व) सरव गांवातील गाई एकत्र असलेला कळप ०गौर-स्त्री सवध गावांत भटकणारी स्त्री, गावभवानी 'पोरीबाळीसुद्धा हिणवून पुरेसें करतील कीं, या गावगौरीला हें भिकेचें वाण कुणी वाहिलें म्हणुन ?' –पुण्यप्रभाव ०घेणी-स्त्री दरवडा, डल्ला 'समुद्राचें पाणी सातवा दिसीं करील गावघेणी ।' –भाए ६९ ०चलण-णी, गावचलनी-वि गांवांत चालणारें (नाणें) ०चा डोळा-पु गांवचा वेसकर, महार, जागल्या ०चा लोक-पु गावातील कोणी तरी, कोणास ठाऊक नसलेला, परका, अनोळखी ०चावडी-स्त्री गावातील सरकारी कामकाजाची जागा, चौकी ०जाप्या-वि गांवदेवतेस वाहिलेलें (मूल) ०जेवण-जेवणावळ-भोजन-स्त्रीन १ गावातील सर्व जातींना घातलेलें जेवण २ गावातील स्वजातीस दिलेली मेजवानी म्ह० हें गाव जेवण नव्हे कीं घेतला थाळा ता॰या चालला जेवायला (महत्त्वाच्या गोष्टीची यद्दा करणारास उपरोधिकपणें म्हणतात) ०जोशी-पु गावातील धृत्तिवत जोसपण करणारा ०झाडा-पु गावांतील (शेत इ०) जमीनींचा कुळकर्ण्यानें तयार केलेला वर्णनपर तक्ता, कुळकर्णीदप्तर ०झोंड-पु १ सर्व गावापासून कर्ज काढून नागविणारा २ गावातील खटपाळ खाष्ट माणूस, गावास त्रास देणारा माणूस ०ठण-ठाण-न स्त्री गावांतील वस्तीची जागा (अस्तित्वात असलेली किंवा उजाड झालेली) आईपांढर [स ग्राम+स्थान=म गाव+ठाण] गावठा-पु १ गावचा एक वतनदार म्ह० गावचा गावठा गावीं बळी २ खेडवळ, गावढळ गावठी-ठू-वि १ गावचें, स्थानिक गावगिरी अर्थ १ पहा 'बाजारी तुपापेक्षा गावठी तूप नामी ' २ गावढळ, खेडवळ ३ (विशेषत गावठू) रानटी, खेडवळ (माणूस, चालरीत) गावठी वकील-पु देशी भाषेत वकिलीची परीक्षा दिलेला माणूस इंग्रजी न जाणणारा किंवा वकिलीची मोटी परीक्षा न दिलेला साधा मुखत्यार वकील गांवडुकर-पु डुकराची एक जात, गावातच राहणारें डुक्कर, याच्या उलट रानडुक्कर गांवडें-ढें-पु अनाडीपण, अडाणीपणा गांवढ(ढा)ळ-गांवढ्या-वि १ खेडवळ, मूर्ख, रानवट, अडाणी, 'खती करिती कर्मांची । ते गावढे गा ।' –ज्ञा ३ १४५ २ खेड्यात राहणारा, शेतकरी ०ढळकर-पु (गो) गावढळ, खेडवळ, शूद्र गांवढें-न ल्हान खेडें, गाव, शेतकऱ्यांची वाडी, शेतवाडी, 'मला माझें गावढेंच बरें ' –इसापनीति (छत्रे) [स ग्रामटिक प्रा गामड] गावढेकर-वि खेडवळ, गावढ्या 'तेथें कोणी गावढेकर कुणबी बसला होता ' –नि १४९ गावढेकरी-पु खेड्यात राहणारा माणूस, गावकरी गांवढें गाव-पुन वाडी, पाडा, खेडें, निवळ शेतकरी राहतात तें गांव म्ह० गावढे गावात गाढवी सवाशीण (गाढवी बद्दल गावठी असा पाठभेद)=लहान गावात क्षुद्र माणसासहि महत्त्व येतें ०थळ-न गावठण पहा [स ग्राम+स्थल] ०था-वि गावढळ –शर ०दर-री-स्त्री गांवाच्या लगतची जागा 'आताशीं वाघ रात्रीचा गावदरीस येत असतो ' ०देवता-देवी-स्त्री गावची संरक्षक देवता, ग्रामदेवता [स ग्राम+देवता] ०धर्णे-न गावचीं गुरें –शर [गाव+धन ?] गावधें-न १ वाडी, खेडें, गावढें पहा २ दुसऱ्या खेड्यांतील कामकाज 'मला गावधें उपस्थित झालें ' गावधोंड-स्त्री १ गावावर बसविलेली जबरदस्त खंडणी २ (सामा) गावावर आलेलें संकट, अरिष्ट [गांव+धोंडा] ०निसबत इनाम-न निरनिराळ्या प्रासंगिक खर्चांकरिता किंवा सरकारी खर्चाकरिता काढिलेल्या सार्वजनिक कर्जाच्या फेडीकरिता गावकऱ्यांनीं गहाण ठेवलेली जमीन ०निसबत मिरास स्त्री जिचा मालकीहक्क सर्व गावकऱ्याकडे मिळून आहे अशी जमीन ०नेमणुक-स्त्री गावखर्चाकरितां तोडून दिलेला पैका ०पडीत-न गांवांतील बिन लागवडीची, पडीत जमीन ०पण-(गो) ग्रामसभा, गावकी 'गावपण मांडलिया वायसें ।' –सिसं ८ १५७ ०पाणोठा-था-पु गावची नदी-तळ्यावरील पाणी भरण्याची जागा ०पाहणी-स्त्री गांवातील पीक किंवा शेतजमीन यांची पाटलानें केलेली पाहणी, मोजणी, (सामा) गावाची सर्वदृष्टीनें पाहणी ०पंदी-वि गांवात वस्ती करून असलेला (फिरस्ता नव्हे) ०बैल-पु (पोळ्याच्या दिवशींचा) पाटलाचा बैल, हा सर्व बैलांच्या पुढें असतो, हा पाटलाचा एक मान आहे ०महार-पु (बिगारी इ०च्या) गावच्या चाकरीवर असलेला वतनदार महार ०मामा-पु गावांतील शहाणा माणूस गावकऱ्यांवर चरितार्थ चालविणारा व सर्वांशीं मिळूनमिसळून असणारा माणूस (उपहासात्मक) ०मावशी-स्त्री गांवांतील कुलीन, (सामा) वयस्क व स्वैरिणी स्त्री ०मुकादम-पुअव गांवचे सारे श्रेष्ठ वतनदार –गागा ४० ०मुकादमी-स्त्री वतनी

ग्रामव्यवस्था ०मुनसफ-पु शेतकऱ्यांचे १०६ च्या आतील दावे चालविण्यासाठीं, शेतकरी कायद्याप्रमाणें नेमलेला बिनपगारी मुनसफ -गागा७२ ०मेव्हणी-स्त्री गावातील वेश्या ०म्हसन-न गांवातील स्मशान ०रस-न गावातील पाणेरडें पाणी, लेंडी नाला, लेंडे ओहोळ 'हां गा गावरसें भरलें। पाणी पाठीं पाय देत आलें।' -ज्ञा १६ २५ ०रान-न १ गाव व त्याच्या आस पासचा प्रदेश, जमीन २ गावची व आसपासची लोकसंख्या ०रान-नी-राणी-वि स्थानिक, गावठी, घरगुती, रानवट (भाजी, पदार्थ इ०), याच्या उलट शहरी, पेठी ०वदळ-स्त्री गायरानाखेरीज गावच्या हिमनीस असलेली इतर जमीन ०वसाहत-वसात-स्त्री १ गावची वसलेली स्थिति, वस्ती २ गांवचा वसलेला भाग ३ गावची लोकसंख्या ०वहीत-न गावची लागवडीखालची जमीन ०वेस-स्त्री गावाच्या तटाचा मोठा दरवाजा ०वेसकर-पु गावाच्या वेशीवर पहारा कर णारा पाळीचा महार, याच्याकडे गावाचें निकडीचें काम कर ण्याचें असतें ०शाई-स्त्री खडवडीत चपटें मोर्ती ०शीव-स्त्रीन गाव किंवा गावें (याना सामान्य सज्ञा), नावगाव वगैरे माहिती 'त्याची गांवशीव मला ठाऊक नाहीं' ०सई-स्त्री १ गावच्या भुताखेताना दरसाल द्यावयाची ओंवाळणी, वळी (नारळ, कोंवडे इ०) २ एकुणएक गाववस्ती, गावकरी, अखिल ग्रामस्थ ३ भगत सांगेल ते सात किंवा नऊ दिवस गावा तील यच्चावत माणसानीं बाहेर जाऊन राहणें -वदलापूर ३२० ०समाराधना-स्त्री गावजेवण पहा ०सवाशीण-सवाष्ण-स्त्री १ (गोंधळ, मोहतूर इ० प्रसगीं) पाटील किंवा चौगुला याच्या बायकोस म्हणतात २ (ल) गावची वेश्या गावळी-क्रिवि गावोगाव, सर्व गावातून 'जेवीं निळ्ढारयाची नासे निळी। तो मिथ्यामात उठवी बायकोळी। ते देशीं विस्तारें गावळी। साचा सारिखी।' -ज्ञाप्र ६२७ गांवाची खरवड-स्त्री गावास त्रास देणारा, द्वाड माणूस गांवा-देशानें ओंवा ळलेला-वि द्वाड, वाईट म्हणून गावानें दूर केलेला, कुप्रसिद्ध, गावाची खरूज (ओवाळणें पहा) गावाबाहेरचा, गांवा भायला-वि. महार, पत्वारी (कु) गावाभायला. गावार-न गावजेवण गावीक-वि (राजा) सार्वजनिक, गावचें (शेत, पाणी, खर्च, पट्टी, कथा) गावुडगो-वि (गो) गावात राहणारा

गावगाई—स्त्री नगरभवानी, भटकभवानी स्वैरिणी स्त्री

गावट(ठ)विणें—उक्रि १ समावेश करणें, अतर्भूत करणें होणें २ धरणें, पकडणें [गावणें]

गावडमोट—स्त्री (माण) पाटलास द्यावयाची मोट (कण साची) [का गौडा=पाटील+मोट]

गावडा—पु १ मीठ, कात तयार करणारी एक जात व तींतील व्यक्ति याची वस्ती कोंकण व गोंवे प्रांतीं आहे [स ग्राम=गाव? का गौडा?] २ एक क्षुद्रक गांवकामदार, धन गरातील एक मुख्य अधिकारी [स गौ? गाव? का गौडा] ३ (गो) गोव्यातील एक कुणबी जात सारस्वतानीं हे गौड देशाहून आणले असें समजतात हे अभक्ष्यभक्षण करीत नाहींत [स गौड? का गौडा=पाटील]

गावडी, गावडें गाभाडें—स्त्रीन १ गाय (लडिवाळपणें किंवा कुत्सितअर्थी) २ (खा) गाय (सामान्यपणें) 'गावडी गुमी ग्यल्ती ती वी भेटली' [गो-गाव+डी प्रत्यय]

गावडेगजाल—स्त्री (कु) अर्थशून्य बडबड [गावडा+जाल?]

गावणें—अक्रि १ सापडणें, आढळणें (हरवलेली वस्तु), २ मिळणें, प्राप्त होणें (इच्छित वस्तु, हेतु) ३ भेटणें, गाठ पडणें, मिळणें, भेटविणें (सरळ व व्युत्क्रमानें प्रयोग) 'तो मला वाटेनें गावला' 'मी तुला उद्यां गावेन' ४ पकडला जाणें, हातात सापडणें, हातीं लागणें, कह्यात येणें [स ग्रह्=घेणें]

गावणें—अक्रि १ (व) गाणें म्हणणें, गाणें २ (कों) सदासर्वदा म्हणणें, जपमाळ घेणें, घोष घेणें (काहीं एक कर्तव्य गोष्टीसबंधीं), काशीस जावें काशीस जावें असें दोन वर्षें गावत होता' [स गै, प्रा गाव, हिं गावगा=गाणें]

गावदी—वि अडाणी, (हिं) मूर्ख, टोणपा, ढ [स गो, हिं गा=बैल]

गावरान—न (कु) (नाविक) नैर्ऋत्येकडील वारा गावाकडे येणारा वारा

गावली—स्त्री (काव्य) गाय (लडिवाळपणें माय, माउली प्रमाणें) गावडी पहा

गावलें—न उपटलेल्या हरभऱ्याच्या ढाळयाची लहान जुडी, पेंढी, याची वाळल्यावर गंजी करतात, तिला उडवें म्हणतात

गावस—पु (गो) क्षत्रियाची एक जात

गावा—पु (कों) पुन्हा पुन्हा बोलून दाखविलेली इच्छा, ध्यास, एकाच गोष्टीची जपमाळ, अट्टाहास, घोष 'घर बाधीन बाधीन म्हणून चार वर्षांनीं गावा लागला' (क्रि० गाणें, लागणें, (सफला असल्यास) मोडणें, सरणें, सपणें, आटोपणें) [गावणें, स गै, प्रा गाव]

गावा-वी—पुस्त्री (कारागिरी) धातूची तार ओढण्याचें हत्यार, चिमटा [गावणें=सापडणें, पकडणें]

गावाई—स्त्री गुंतागुंत, घोंटाळा 'एथ उपदेशामाजि गोवाई।' -ज्ञा ३ २१ [गावणें]

०होणें-भीतीनें गांगरून जाणें गाळणा-स्त्री (क) भीतीनें उडालेली त्रेधा, गोंधळ, पळ काढण्यासारखी स्थिति, गाळण उडणें 'वाघ पाहिला, माझी गाळणा झाली' (इसापनीतींत (भाषा तरित) असे बनविलेले शब्द येतात)

गाळणावळ—स्त्री गाळणेचाळणेची मजुरी [गाळणें]

गाळणी—स्त्री १ चाळणें, गाळणें, शोधणें २ स्वच्छ करणें, गाळ काढणें, साफ करणें (विहीर, तळें) ३ (सोनारी) (कु गो) मूस ४ नरसाळें, गाळणी पातळ पदार्थांतील केर कचरा काढून टाकण्याकरिता वापरावयाचें वस्त्र किंवा छिद्रयुक्त पात्र. (इ) फनेल. -क्रि. गाळणें पहा

गाळणें—उक्रि १ वस्त्रांतून किंवा छिद्रयुक्त पात्रांतून ओतून चाळणें, स्वच्छ करणें २ रद्द करणें, बाजूस टाकणें, परतविणें, घालविणें, वाटेस लावणें ३ ढाळणें (अश्रु, केस, पिसें) ४ पाडणें (अंडीं) ५ वर्जणें, वगळणें, टाकणें (माणूस, वस्तु गोष्ट) 'सगळा गाव बोलावला पण चार घरें गाळलीं' ६ शुद्ध करणें, चकचकीत करणें (धातूचे जिन्नस विस्तवांत घालून) ७ यंत्रांत दाबून पिळून काढणें, तेल, अर्क काढणें (गळिताचें धान्य, वीं यांचें) ८ (अवसान हातपाय इ० शब्दांस जोडून) धीर सोडणें, कच खाणें, खचणें ९ रस करणें, वितळविणें, पातळ करणें १० स्वच्छ करणें, मळ, गाळ काढणें (विहीर, तळें, धरण यांतील) 'प्राज्य प्रीतिद झालें सुहृदाला गाळिलें जसें आज्य।'-मोसभा ७ ३ [सं गल्=गळण]

गाळणें, गाळाणें—न चाळणी, गाळणी

गाळा—पु १ मळ, गाळ, रेंदा, गाळल्यानंतर राहिलेला साका २ नदीला पूर येऊन गेल्यानंतर काठावरील झाडास अड कून पडलेला पातेरा, केरकचरा, चिखल, मळी ३ स्वच्छ पिंज लेला कापूस [गाळणें]

गाळा—पु १ खण, दोन वहालांतील जागा २ चौकट इ० च्या गर्भाचें प्रमाण 'या चौकटीचा गाळा दोन गज आहे' ३ इमारतींच्या दोन भिंतीमधील भाग, खोली 'कडेचा गाळा भाड्यानें घेतला आहे'

गाळाँ—पु (गो) एक प्रकारचें रेशमी पातळ, (दैवज्ञ) वधूची रेशमी साडी, वधूवस्त्र -बदलापूर ४८२

गाळागाळ—स्त्री १ वर्जन, वगळणें, टाकणें २ नाकबुली, नकार ३ (ल) वेंचणें, निवडणें [गाळणें द्वि]

गाळीत—न गाळण्याचें वस्त्र

गाळींव—वि १ गाळलेलें, चाळलेलें, वेंचलेलें, स्वच्छ केलेलें २ निवडक, निवडून घेतलेलें ३ (ल) उत्कृष्ट, चांगलें ४ (ल) पक्का, बिलंदर, अट्टल, लबाड (लुच्चा, शठ वेडा) (निंदार्थी) [गाळणें] ०मूर्ती किंवा वस्तु-वि सर्व दुर्गुण एकत्र असलेला (माणूस), अट्टल सोदा

गाळेकंपास—पु (को) (सुतारी) गळ्याचें आंतून व बाहेरून माप घेण्याचा कंपास, कैवार (इ) कॅलिपर गाली-कुपास पहा

गाळेखेरें—नअव गोट्या उडविणें व झेलणें (लहान मुलांचा एक खेळ)

गाळोटी—स्त्री (व) गाळवड जमीन

गिग्गी—स्त्री (क) लहान दुबेळकें, मेढ

गिचका, गिचगिचीत—वि मऊ आणि चिकट, चिक-चिकीत, मोकळा नव्हे असा (शिजविलेला भात) [ध्व गिच्, का गिज]

गिचगिदा—पु एकत्र कालविलेला, सरसरीत, खाण्याचा पदार्थ, काला, चोडण [का गिज, गिज्जति]

गिचमिट-ड—स्त्री १ किडबिड लिहिलेलीं अक्षरें, चित्रें आकडे, आकृति, गोष्ट, अव्यवस्थित लिखाण, खरडणें, कुत्र्या-मांजराचा पाय २ खरडलेला, चिताड कागदाचा तुकडा -वि १ ओरबाडलेलें, ओरखडलेलें, किडबिड लिहिलेलें ओबड-धोबड केलेलें (लिखाण, काम) २ गोंधळाचें, भरमसाट, भरकटलेलें (भाषण) [का गीचु=खरडणें, ओरखडा]

गिचाड—न १ गर्द झाडी, दाट अरण्य २ घनता, दाटी (अरण्य, झाडी इ० ची) गचाड पहा

गिच्च—क्रिवि गच्च, दाट, गर्द, खेटून, गर्दीनें (क्रि० होणें, भरणें, घालणें, लावणें, लागणें) गच्च पहा ०दाटी-स्त्री निबिडदाटी, गर्द, चेप, गर्दी

गिच्ची—स्त्री (भोंवऱ्याचा खेळ) भोंवऱ्याच्या डावांत एक भोंवरा दुसऱ्या फिरत्या भोंवऱ्यावर आपटून तो तसाच फिरत ठेवणें गुच्चा पहा [का]

गिजगिजीत, गिचगिचीत—वि गिचका, मऊ, चिक चिकीत (भात, साकर, केळें, अपुरें शिजलेलें-भाजलेलें अन्न, पिकलेलें फळ) गिचका पहा

गिजगोळा—वि (क) लद्दा, डिचका, गिचका पहा. 'गिजगोळा भात केलास तर ताटाला शिवणार देखील नाहीं' [का गिज+म गोळा]

गिजबिजलें—न काचेच्या व सोन्याच्या मण्याची माळ, गळसरी

गिजबिड गिजमिड—गिचमिट पहा

गिजरा—वि (व) घारा 'त्याचे डोळे गिजरे आहेत'

गिट—वि (क) दुहेरी सुताची वीण असलेलें, भक्कम (लुगडें, कापड) [का]

गिटकडी-कारी—स्त्री (हिं) (संगीत) गळ्यातील कंप, कोणताहि स्वर वाजवीत असतां त्याच्या मागच्या व

पुढल्या चार स्वरांस झटका दऊन उत्पन्न केलेला मिश्र स्वर [का गिट=अनुकारी आवाज?]

गिटकळी, गिटंगळी—गटकळी, गग्गळी पहा

गिट्टी—स्त्री (ना) दगडाची खडी

गिडगाप—न सातारा जिल्ह्यात होणारें खरीपातील जोंध ळ्याचें हलकें पीक, या जोंधळ्याचें कणीस मोठें असतें -कृषि २६६

गिडगिडी—स्त्री (सोनारी) करणीसारखें एक हत्यार, यानें भांड्याच्या किनारीवर तोंड्याच्या आकाराची गोलाई मारतात

गिडगिडि(आ)या—पु (महानु) वाद्यविशेष 'सुप रिवारें जय वाद्यें राय गिडगिडिआ गोमुखें भेटी।'-धवळे, उत्तरार्ध ४७ गिडबिडि पहा [ध्व गिड्]

गिडगी—स्त्री (प्रा) दारूचें दुकान

गिडगें—न. (गो) सगाणा

गिडथिड—क्रिवि डबराच्या आवाजाप्रमाणें (शब्द, आवाज करणें) [ध्व]

गिडबिडणें—अक्रि खरडणें, ओरखडणें, रेखाटणें [का गीजु गिचबिड]

गिडबिडि-डी—स्त्री. एक वाद्य 'दुंदुभि गिडबिडिया भेरी।'-कुमुरा १७६९ 'मुखवातें सनया रसाळ। गर्जती ढोल गिडबिडी।'-ह २२.२७ [ध्व]

गिडबिडीत—वि गिचमिड, खरडलेलें, चिरखोड्या ओढलेलें

गिडबिड्या—वि एक जात डाकुता, दाकोता पहा [गिड बिड]

गिडमंग्या—पु (वे) एक प्रकारचा झाडावरील खेळ [का गिडा-झाड+मग्या=माकड]

गिंडी—स्त्री १ तीर्थ ठेवण्याचें, खालीं रुंद पोटाचें व ऱ्हान गळ्याचें व अरुंद चबूसारखें भांडें २ सतेलें, युरोपीयन लोक हात धुण्याच्या सतेल्यासारख्या भांड्यास म्हणतात ३ (तंजा) झारी [का]

गिड्डु-ड्डा—वि १ ठेंगणा, खुजा २ ठेंगणा व जाड, थप कट व बळकट [का] **गिड्डुवायलें**-वि (गो) ठेंगू [गिड्डा+बाहुली]

गिणगिण-णा—क्रिवि १ गुणगुणत, गात आवाज करीत २ नाकातील आवाजानें, गोंगावत [ध्व] **गिणगिण**-स्त्री १ नाकांत बोलणें २ गुणगुण, गाण्याचा, वाजण्याचा आवाज ३ भुणभुण, रड रड मागणें [ध्व] **गिणगिणणें**-अक्रि १ नाकांत बोलणें, गेंगाणा, नाकातील असणें (शब्द, आवाज, याचा कर्ता आवाज, बोलणें, बोलणारा, किंवा नाक असतो) २ गुणगुणणें, गाणें, गोंगावणें (चिलट, घुंगुरटें) (डोक्यात अथवा कानांत) **गिणगिणणें**-अकर्तृकक्रि एखाद्या ठिकाणीं गुणगुण असा आवाज होणें **गिणगिणा**-गिण **गिणीत**-वि १ सानुनासिक, नाकांतील (उच्चार) २ अस्पष्ट, गुळमुळीत ३ गात, गुणगुणत (डांस) **गिणगिणाट**-पु (गिणगिणचा अतिशय) १ गुणगुणाट, गोंगाट, सर्वांचा मिळून मोठा आवाज (माशा, मच्छर, भुंगा यांचा) २ खणखणाट, घण घणाट, मोठा गोंगाट ३ लांबचा व अस्पष्ट गोंगाट (विद्यार्थी किंवा लोकसमूह याचा), ४ गिल्ला, त्रासदायक बडबड, कलकलाट ५ लोकांची गुणगुण, कुरकुर **गिणगिण्या**-वि गेंगाणा, नाकांत बोलणारा [ध्व]

गिणमिणणें, गणमणणें—अक्रि (गो) सांगितलेलें ऐकणें, दाद घेणें

गिण्णाठें—न (गो) पायलीचा ३२ वा भाग, अर्ध चिपटें, कोळवें

गितस(सा)ई—स्त्री एक ल्हान व सरळ वाढणारें झुडूप

गितु-तू—न गाणें, गीत [स गीत]

गिद(दा)वा—पु घराच्या धाब्यावर पसरण्याची (विटाच्या भट्टींतील) माती, चुरा, विटकरांची पूड

गिदाडा—पु (ना व) केरकचरा, घाण -वि घाणेरडा [गिदावा]

गिदार—न (गो) शिप्यांचें अगुस्तान [पोर्तु, इ गार्ड]

गिद्री—स्त्री (गो) वराई, मच्याचा भाग, हिस्सेरशी

गिध, गिध(धा)ड, गिधाडा—नपु एक मृत मांस खाणारा मोठा पक्षी, गरुडवायलें [स गृध्र, प्रा, गिध्दो, प गिध्दो, गु हिं गीध, ब गिधर]

गिधण—न एक औषधी वनस्पती

गिधाऊ—पु (खा) डोळ्यांतील पू चिपडें इ॰

गिधाडीमशीन—न (छाप) एक छापण्याचें यंत्र, कोलंबियन हँडप्रेसला प्रतिशब्द -मुद्रण ६०

गिध्यान—स्त्री १ (व) गाधीलमाशी २ एक औषधी वनस्पती

गिनी—स्त्री १ पूर्वी इंग्लंडात चालणारें एक सोन्याचें नाणें आतां हें चलनी नाणें नसून फक्त हिशेबी आहे याची किंमत २१ शिलिंग ठरलेली आहे २ पौंडाच्या नाण्यास (तुर्कीने) म्हणतात ३ (गिन्नी)-स्त्री निकलचें, हिंदुस्थानात चालणारें एक आणा किंमतीचें नाणें [पोर्तु गिने आफ्रिकेंतील गिनी प्रदेशा वरून नांव]

गिनी—न एक प्रकारचें विलायती गवत, चारा [गिनी देश]

गिन्ना—पु. (क.) खरवस; चीक (दुधाचा). [का. गिण्ण]

गिबत—स्त्री. (व.) निंदा; चहाडी. 'याची गिबत त्याच्यापाशीं अशी संवय त्याला आहे.' [अर. घीबत]

गिम—न. भळवाची एक जात. –कृषि ६४५.

गिमवस—स्त्री. १ उन्हाळ्यांत पाट-मोट यांच्या पाण्यानें तयार केलेलें (नाचणी, भात यांचें) शेत. २ अशा तऱ्हेचें पीक, धान्य. [सं. ग्रीष्म; प्रा. गिम्ह; हिं. गीम. गीम+वस]

गिम(म्ह)वा—पु. गिमवस अर्थ २ पहा.

गिमावणें—अक्रि. (राजा. कु.) उन्हाळ्यांतील श्रमानें (चारा पाणी यांचा अभावानें) मलूल होणें, सुकणें, रोडावणें (पशु); उन्हाळा बाधणें. [सं. ग्रीष्म]

गिमाळा—पु. उन्हाळा. 'आपदेचा मोडवा भंगला। आला आनंदु गिमाळा।' –शिपु २.५२.४८. गीम पहा. [ग्रीष्म+काल]

गिर-कन-कर-दिनी-दिशी—क्रिवि. गरगरां; गरगर. (भोंवरा इ० वाटोळें फिरणें). [ध्व.]

गिरका—पु. १ कापसांतील सरक्या काढण्याचें यंत्र, जीन. २ फेरी; चक्कर; गिरकांडा; गरका पहा.

गिरकांडा—डी, गिरकंडा-पुस्त्री. १ गरका; चक्कर; भोंवरी; वेढा; फेरा; वळसा. २ फेरी; चक्कर. (क्रि० देणें; मारणें; घेणें; घालणें), ३ भोंवांडा; वाटोळा रस्ता; घेर. (क्रि० खाणें; घेणें; घालणें (उलट) क्रि० बसणें; पडणें). ४ एखाद्या स्थलीं जाऊन येणें; हेलपाटा; खेप. ५ (ल.) द्राविडी प्राणायाम; चरपटपंजरी. ६ (ल.) गोंधळ; घोंटाळा; गळफाटा; घोळ; फेरा (क्रि० पडणें).

गिरकी—स्त्री. १ गिरकांडा अर्थ १।२ पहा (क्रि० मारणें; देणें; खाणें; घेणें). २ भोंवंड; घेरी. (क्रि० येणें) ३ (गाण्यांतील) कंप; तान (क्रि० घेणें). **गिरकें**-न. १ घेरी, घुरें, अपस्मार, फेंफरें यांचा झटका. (क्रि० येणें). २ गिरगिरें पहा. **गिरगिंडा**-पु. १ माणसांचा गराडा; गिरकांडा, गरका पहा. २ (ल.) भेसळ; भिसळ; खिचडी; काला (अनेक भिन्न सदृश वस्तूंचा). **गिरगिर-रां**-क्रिवि. सभोंवार; भोंवतालीं; गरगर (फिरणें, भोंवंडणें इ०). [ध्व.] **गिरगिरणें**-अक्रि. १ सभोंवार फिरणें; वाटोळें भोंवंडणें २ चक्कर, भोंवळ येणें; फिरणें (डोकें). **गिरगिरमाथा**-पु एकमेकाचे हात धरून वाटोळें फिरण्याचा मुलांचा एक खेळ. **गिरगिरी**-स्त्री. मूर्च्छा; भोंवंड. (क्रि० येणें). 'तशा संधी हाणी नर शर तयानें गिरगिरी।' –वामन विराट ५.१६९. **गिरगिरें-गिरी**-नस्त्री. १ खेळणें; लांकडी फिरकिर. २ हवेनें फिरणारें कागदी भिरभिरें. **गिरगिरें**-न. (गो.) एका खांबावर एक ल्हान लोखंडी कांब गरगर फिरवून खेळण्याचा जुगार. **गिरगोट**-पु. (ना.) उडता पतंग खालीं पाडण्याकरितां ल्हान दगडाला दोरा बांधून केलेलें एक साधन. **गिरटी**-स्त्री. १ घिरटी; प्रदक्षिणा; वळसा; फेरी. (क्रि० घालणें). २ फेरी; गिरकी; भोंवरी. ३ (ल.) (अव. प्रयोग) घिरट्या; येरझारा; जा ये; फेरे. **गिरवणी**-स्त्री. अक्षरवळवणी; घोटणी. [गिरविणें]

गिरगटण—न. (व.) दाट सारवणें; चेंदामेंदा होऊन झालेलें सारवण; गिरगटणें. 'देवीचे फोड इतके दाट आले आहेत कीं अंगाचें सारें गिरगटणच झालें आहे.' [गरगट]

गिरगटणें—उक्रि. (प्रां.) फासणें; सारवणें (भांडीं, जमीन). गरगटणें पहा.

गिरगदार-री—गिरवदार-री पहा.

गिरगिटाविणें—उक्रि. गिरविणें पहा.

गिरचटणें—उक्रि. (प्रां) जमीन, भांडीं खसखसां घासणें; गिरगटणें.

गिरड, गिरप—पु. (गो.) मगज; गर.

गिरण-णी—स्त्री. कापसाचें सुत काढण्याचा, गठ्ठे बांधण्याचा, दळण दळण्याचा इ० कारखाना; सामान्यतः यंत्रांनीं चालणारा कारखाना.

गिरणूळ—पुस्त्री. ज्याच्यामुळें खरूज बरी होते असें एक वनस्पतीचें मूळ.

गिरदनी—स्त्री. (गो.) उशी; गिरदी पहा.

गिरदा—पु. १ हुक्क्याच्या खालचा ल्हान गालिचा, बैठक. २ गिर्दी; उशी. ३ घेरा; गराडा. [फा. गिर्द]

गिरदी—स्त्री. १ ल्हान वाटोळी उशी. २ (ल.) टेंगणी ढुसकी, गुबगुबीत स्त्री. [फा. गिर्द=वर्तुळ]

गिरपथा—पु. घोड्याच्या शिरा आंखडणारा एक वायुरोग; वात. –अश्वप २.१८२.

गिर(रि)फतार-दार—वि. १ अडकलेला; कैदी; बद्ध; बंदी. २ निमग्न. 'तोंपर्यंत याच मनसुब्यांत गिरिफदार आहों.' –रा १.९७. ३ विवंचनामग्न; चिंतातुर; ४ हैराण. 'वाढेनें पर्जन्यामुळें फार गिरफतार जहाले.' –पया ४२८. [फा. गिरिफ्तार्] ०री-स्त्री. १ कैद; बंदी; बंधन. २ विवंचना; चिंता. 'अम्हांस्रारखे आहेत ते गिरफदारींत मग्न असतात.' –ख १.३९. [फा. गिरिफ्तारी]

गिरव(वि)डणें—अक्रि. माखलें जाणें; लडबडणें; बरबटणें; –उक्रि. (व.) माखणें; सारविणें; पोतणें (चिखलानें) 'जैसे बाभुळीचें खोड। गिरवडूनि जाती सरड।' –ज्ञा १३.५६१.

गिरवडा—पु. (व.) सारवण.

गिरवॉ—पु. (गो.) सामता.

गिरवुजली—वि (गो) खुजी, टेंगू (मुलगी)

गिरभी—स्त्री (राजा) पोफळीच्या किंवा सुपारीच्या पाडाच्या गाभ्यातून निघणारें शिंपूट तुरा, कणिस [स गर्भ]

गिरमाळ—वि उच, नापीक, माळरानाचा, पगाराचा (प्रदेश) [गिरि+माळा]

गिरमीट—न एक प्रकारचा सामता, भोंक पाडण्याचें एक हत्यार [इ गिम्लेट]

गिरव, गिरो—न गहाण [फा]

गिरविणें—उक्रि १ वळविणें, किरयातील अक्षरांच्या वळणावरून (शाईत न बुडविता) लेखणी फिरविणें २ (क्रिता) (ल) सारखें वागणें, बरहुकूम करणें [गिर्]

गिरा—पु १ मद्द गिन्हा पहा २ भूतावळ [स ग्रह]

गिरा—पु १ दीड तसूचें (गजाचा एकचवदांश किंवा एक-माळाश भाग) कापड वगैरे मोजण्याचें साधन 'तोफ लांबी दहा गज दोन गिरे आली '-रा ७ २६६ २ (व) तुकडा

गिरा—स्त्री॰ वाचा, भाषा, वचन 'भक्तकामकल्पद्रुम तमाल्नीळ। मेघगंभीर गिरा बोले।' [स]

गिराण—न ग्रहण 'दे दान सुटे गिराण ' [स ग्रहण]

गिराणी—स्त्री १ संकट, ओझें, दु:ख 'लोकांस खर्चाची गिराणी फार आहे '-मदबा १ ७० २ रचना, खपणी 'मर्जीस गिराणी येईल '-रा १० २५२ ३ जेरी, मेणकुटी 'किल्लेवालेहि गिराणीस आले आहेत '-मदबा १ २०७ ४ महागाई, दुष्काळ 'लष्करात गिराणी फार म्हणून लोक बहुत हैराण ' -दिमरा २ १० [फा गिरानी]

गिरामी—वि श्रेष्ठ पूज्य, थोर [फा]

गिरायण गिरवाण गिरेबान—न आंगरख्याचा खांद्याचा भाग [फा गिरेबान्=गळा, गळपट्टी]

गिरावळ—स्त्री (राजा) अत्यंत रडकें पोर [ग्रह+वलय?]

गिराशी-सी—पु १ गुजराथेंतील एक जमीनदार, वाटमारें लुटारू, चावेलोकाची जात -पया ६९ -स्त्री गिराशाचा धंदा, वाटमारूपणा [स ग्रास गिराशिया, गिरास]

गिरास—पु १ गिराशांचा धंदा, लूट, गिराशी (-स्त्री) पहा -न गिराशीची टोळधाड समुदाय, टोळी (लुटण्यासाठीं निघालेली) [स ग्रास, हिं गिरास]

गिरि—पु १ पर्वत डोंगर २ (दसनाम) गोसावी जातींतील एक शाखा, गोसाव्यांत एक भेद [स गिरि] ॰कंदर-रा-पुस्त्री डोंगर-पर्वतांतील गुहा, दरीखोरीं, कपार 'कपी सांडिती युद्ध समाम भूमी। निघाले गिरीकंदरी वृक्ष गुल्मी।' -सुरामायण, युद्ध १६० ॰गीता-स्त्री (खि) येशुख्रिस्ताचा पर्वतावरील उपदेश (इ) सर्मन ऑन दी माउंट. -मत्तया ५ ७ अध्याय 'ख्रिस्ती धर्माचें सार गिरिगीतेंत आहे असें पुष्कळ विद्वानांचें म्हणणें आहे '

गिरिघांटी—स्त्री १ (मुलांचा खेळ) ओयट्यामोवळ्या २ गिरकी, फेरा, हेलपाटा (क्रि॰ घालणें, करणें, लागणें) [ध्व गिर्+घोंटी=एक बांटरी मुद्रा]

गिरिजा—स्त्री हिमालयाची मुलगी, पार्वती [स गिरि+जा]

गिरिवदार—वि गरीब, दरिद्री, संकटग्रस्त ॰री-स्त्री गरीबी, ओटगस्त स्थिति, संकट, हालअपेष्टा [फा]

गिरिरी-गिरी-गिरीगिरी, गिरीघिरी—स्त्री मूर्च्छा, घेरी, चक्कर, भोंवड 'तेणें घाए गिरिरी आली।' -शिशु १०६६ 'आले शहरातून गरकन हरकन आली पहातां मज गिरी। -रला ४ २ 'तेणें गिरगिरी आली अपार।' 'गिरी विरी आणि अंगारें।' -दा ३ ६ २९ [गिर्]

गिरेयाज—वि हवेंत उडतांना गिरक्या मारण्यास शिकविलेलें (कबूतर) [गिर(की)बाज]

गिरेस्तकाय—स्त्री (गो) श्रीमती, ऐश्वर्य [स गृहस्थ]

गिरो—न (मु) गहाण, गिरव पहा -मौज २ ६ ३० [फा]

गिर्कांडा-डी, गिर्की, गिर्गिर, गिर्टी—गिरकांडा पहा

गिर्द—क्रिवि सभोंवार. 'सर्व फौजा दिल्लीचे गिर्द जाऊन रसद बंद करावी '-दिमरा १ २६६ -स्त्री १ परिघ, घेर, सभोंवतालचा प्रदेश 'नवशें रुपयाचे जमेचा गाव झांसी गिर्दीत तज्वीज करणें '-ऐटि ३ ५७ २ चौकी 'अल्पिस्टन साहेब यांणीं शहराभोंवती गिर्द बसवून '-रा १४ ६४ ॰नवाई-ही-स्त्री १ (किल्लाकोट यांच्या) भोंवतालचा प्रदेश आसमंतांतील भाग 'गिर्दनवाईचे गाव लुटून उध्वस्त केले '-रा १४ २० २ भोंवतालच्या प्रदेशाचें संरक्षण [फा गिर्द+नवाह्] ॰नवाजी-पु गस्तकरी, किल्लेकरी 'गिर्दनवाजी गनिमाकडील अताजी माणकेश्वर आहे त्यास पुसावें '-भाव २० ॰व गिर्द-क्रिवि चाऱ्हीबाजूनीं -रा १० २० ॰वारी-स्त्री १ गिर्दावरी पहा २ (व) मुशाफरी **गिर्दावरी**-स्त्री १ जमवाजमव 'तू बाहेर खमे दाखल होऊन फौजची गिर्दावरी करावी '-रा ५ ७८ २ बदोबस्त ३ जप्तातवसुली, जप्तात बदोबस्त -रा ८ २१ [फा]

गिर्दी—स्त्री १ ल्हान उशी, गिरदी २ किल्ल्याच्या घेराचा प्रदेश ३ गस्त, घरटी, पहारा [फा गिर्द] -ची पार्टी-स्त्री १ गस्त घालणारी टोळी गस्त, पाहारे [फा गर्द+इ पार्टी]

गिर्वड—स्त्री (गो) कटकट [गरबड?]

गिर्वीदगी—स्त्री १ निष्ठा २ स्नेह, नवाजीस 'मर्दमाणूस लोकांस गिर्वीदगी करून कित्येकाचें पारपत्यच केलिया उत्तम आहे '-ऐटि २ ७१ [फा]

गिऱ्हा—पु १ जलग्रह, पाण्यांतील पिशाच २ राहु (चंद्राला मारतो म्हणून), ग्रहण ३ रोडकें, भुतासारखें पोर ४ (ल) त्रास, कटकट, पीडा (एखाद्याला लागलेली) [स ग्रह] –ऱ्हेपूजन–न लग्नाच्या वेळीं केलेलें ग्रहांचें (सूर्य व इतर ग्रह यांचें) पूजन, ग्रहमख [स ग्रह+पूजन]

गिऱ्हाईक-यीक—पु १ माल खरेदी करणारा २ (ल) गुणग्राहक, रसिक, चाहता 'तुझे गुणास कोणी गिऱ्हाईक नाहीं' –न सामान्यत माल घेणार वर्ग [स ग्राहक] ०मरणें–आपल्याकडे गिऱ्हाईक पटविलें जाणें ०मारणें–आपल्याकडे गिऱ्हाईक ओढून घेणें, पटकविणें ०(जिवाचा–प्राणाचा)होणें–जीव, प्राण ग्रहण करणारा होणें ०गिऱ्हाइकी-यकी–स्त्री १ धंदा, व्यापार, वर्दळ, वहिवाट (मालखरेदी–विक्री करणाऱ्याची दुकानावर) २ माल घेणारा वर्ग, लोक

गिऱ्हाण—न (ना) ग्रहण अपभ्रष्ट [स ग्रहण]

गिऱ्हाद—वि (गो) दारूनें झिंगलेला

गिऱ्हवाळ—स्त्री गिरावळ, गिऱ्ह्याची पीडा, भुतावळ गिऱ्हा अर्थ ३ पहा

गिऱ्हे—गिऱ्हा, ग्रह पहा

गिलकी, गिलची, गिलकें—स्त्री घोसाळी–ळें पहा

गिलकें—न (खा) फाटक, झडप, दार झापा (काट्या–कामट्याचा)

गिलगिलीत—वि १ बिलबिलीत, गरगलीत, थलथलीत (अधिक पिकलेलें केळें इ०) २ मऊ आणि द्रवद्रवीत (जार, खळमळ) ३ गिळगिळीत पहा [स गिल्]

गिलथिलें—न (गो) सरीसारखा एक दागिना, गिज बिजलें

गिलाणी—(राजा कुण) आर्जव, विनवणी 'साव कारांयँन् जातो नि गिलाण्यो करून दिवाळ्येसर थायदो करून येतो' –मसाप २.३६९

गिलावा—पु १ लेप (भिंतीस दिलेला चुना, माती इ चा), चुन्याचा अगर मातीचा थर, गारा २ लिंपण, सारवण [फा गिल्=माती+आवा, फा गिला=ओली, गिलावा=तयार माती तुल० प्रा दे गिलोइया, गिलोई=भिंतीवरची खपली]

गिलास—पु (व) गलास, पाणी पिण्याचा पेला (काच, धातु इ० चा) [इ ग्लास]

गिलि(ली)ट—न मुलामा, पाणी (चांदी, पितळ, इ धातूंचे दिलेलें) [इ गिल्ट]

गिलित—वि गिळलेलें 'राहु गिलित, सर्पगिलित, मत्स्य गिलित इ०' [स गल]

गिलेगुजार—वि १ दुखावलेला. २ रुष्ट 'हे वृत्त शहाजीस समजल्यावर बहुत गिलेगुजार आहेत' –दिमरा २ २३ [फा. गिला+गुजार] गिलेगुजारी–स्त्री १ रुसवा २ तक्रार 'भवानी कुवर ही दरबारास जाऊन खलबत करितात म्हणून बहुत गिलेगुजारीनें लिहिलें होतें.' –दिमरा २ २३ [फा गिला+गुजारी]

गिले(ली)फ—पु अभ्रा (उशी, लोड, तक्या इ० वरील) गलेफ पहा [फा गलेफ]

गिल्ला, गिला—पु १ ओरडाओरड, गोंगाट, गडबड, गलबल 'येथें कांहीं गिल्ला पडणार नाहीं' –मराचिथोरा ३०. २ तक्रार, गाऱ्हाणें, फिर्याद, निषेध, नालिश (क्रि० करणें, सांगणें, येणें, पडणें, होणें) 'भटजींनीं नानाप्रकारें इकडील गिला दरबारांत लिहिला आहे' –रा ७ ३२५ ३ हाकाटी, नालस्ती, निंदा (क्रि० सांगणें) ४ रडगाणें (प्रपंचादि संबंधी) 'याला जेव्हांतेव्हां संसाराचे गिले लोकांपाशीं सांगावे अशी खोडच आहे' ५ दोष, ठपका 'या गोष्टीचा गिला आम्हांकडे नाहीं' –रा ७, खलप २ ३३ [फा गिला] ०शिकवा–पु तक्रार, कागाळी 'न जाणों, पूर्वी खोजीमकुली खानांहीं गिल्ला शिकाही आमचा काय लिहिला असेल' –रा ६ ६०७ [गिला+शक्वा]

गिल्ली—स्त्री (व ना काशी) विटी 'गिल्ली दांडूचा खेळ' [हिं] ०दांडू–पु (व) विटीदांडू

गिवसण—स्त्री (गो) उशीचा अभ्रा, गवसणी पहा

गिवसणें—गवसणें पहा 'जेथा वेदाची आम्हा आशु। तेथां गिवसितां जाले सायासु।' –शिशु ८३

गिवसु—पु विस्तार –शर ?

गिळंकृत-ऱ्हा—क्रिवि दुसऱ्याचा पैसा लुबाडणें, खाणें (क्रि० करणें) –वि गिळलेलें, लुबाडलेलें, बळकावलेलें (धन, पैसा, ठेव) ०कन्यादान–न १ नवऱ्यामुलाकडून पैसा घेऊन मुलगी देणें याच्या उलट सालंकृत कन्यादान (क्रि० करणें) २ एखाद्या म्हाताऱ्यास मुलगी देणें (उद्देश हा कीं म्हातारा जावई वारल्यावर त्याच्याकडून–मुलीला विकून घेतलेल्या पैशाखेरीज–तो मेल्यावर त्याच्या मालमत्तेवर गजर व्हावें) [गिळणें+अलंकृत]

गिळगिळीत—वि गळगळित कांठोकांठ, पळपळीत [स गल, म गळा]

गिळगिळीत—वि गळगळीत, बेचव, पाणचट, नीरस [स गॄ=गिळणें]

गिळणें—उक्रि १ गट्ट करणें, गळ्याखालीं उतरविणें 'मला कोरडा भात गिळत नाहीं, कालवण असेल तर गिळेल' २(ल) शोषून घेणें, खाऊन टाकणें (पारा सोनें शोषतो, भाकर दूध शोषून घेते त्याप्रमाणें) ३ (ठग, राहु इ० नीं) मारणें, व्यापणें, घेरणें.

'गौतमपत्नी गिळिली होती जे पापतापशापाहीं' -भक्तमयूर केका ४ ४ लांच खाणें ५ दाबणें, दडपणें, आंत कोंडणें, आत ल्याआत चेपणें (अश्रु, राग, दु ख) ६ अपकार, अपमान, अपराध) सहन करणें, पोटात घालणें, प्रतिकार न करणें त्यानें त्याला एवढ्या शिव्या दिल्या परतु त्यानें गिळिल्या' [स गल्+गिळणें]

गी—स्त्री (काव्य) वाणी वाचा, वचन 'आटा पुत्रांतें दे राज्यें प्रभुवर करि सत्या गी।' -मोरा १ २०६ [स]

गीडवीड-डें—न एक वाद्य गिडबिड पहा 'दौंडीची गीडवीडीं दुटाळा।' -ह्मुरा ६५ ३०

गीत—न १ (सगीत) मनोरजक स्वरसमुदाय 'गीत गाईंव तो श्रवणीं। कर्णजपु।' -ज्ञा १७ २९७ गीताचे प्रकार दोन-गाधर्व व गान २ गाणें, पद 'सुखगीत नृत्य तेथें मजलाही तोचि एक थारा हो।' -मोसमा १ ३३ ३ गाणें म्हणणें, पद गाणें (क्रि० गाणें, म्हणणें) ४ दळताना किंवा लमात म्हणतात त्या ओंव्या ५ पदाचा छद, वृत्त, छदोवद्ध गाण्यांतील एक भेद -वि गायिलेलें, म्हटलेलें (नावें) ०गाणें-श्रोणी बरें केलें असता त्याच्या अपरोक्ष त्याची स्तुति करणें ०गाणें-१ दुसऱ्याजवळ, आपली सर्व हकीकत सागणें, रडगाणें लावणें २ तेंचतेंच सागणें एकच धरून बसणें [स गै=गाणें] म्ह० जात्यावर वसलें म्हणजे गीत आठवतें सामाशब्द- ०मान-न गाण्याच्या (सगीतातील) मात्रा, अतरा, नियम वगैरे गीतोपयोगी नाद-पु (सगीत) ज्या नादात अखडता, स्पष्टता, व माधुर्य हे गुण असून ज्यात कांहीं प्रमाण असतें तो नाद

गीतसाया—पु एक वनस्पति

गीता—स्त्री १ गाइलेलें काव्य, गीत २ पुराणाचा भाग, धर्मपर पवित्र, आध्यात्मिक काव्य उदा० भगवद्गीता, शिवगीता, नारदगीता ३ (विशेषेंकरून) भगवद्गीता, श्रीकृष्णानें अर्जुनास केलेला उपदेश हा महाभारतातील भाग असून याचे १८ अध्याय आहेत [स] ०सप्तक-न भगवद्गीता, रामगीता, गणेशगीता, शिवगीता, देवगीता कपिलगीता व अष्टावक्रगीता या सात गीता

गीति—स्त्री १ एक छद, आर्येचा एक प्रकार, मोरोपती आर्या याचे चार चरण असून पहिल्या व तिसऱ्या चरणात प्रत्येकी मात्रा १२ व दुसऱ्यात व चवथ्यात १८ मात्रा अस तात २ गाणें गीत [स]

गीद-ध—पु. १ गिधाड 'करिता रामनामस्मरण। गीध भक्षण करू न शके।' -भारा किष्किंधा १६ ९० २ घार [स गृध्र, प्रा गिद्ध, हिं गीध]

गीम-म्ह—पु (राजा कु गो) उन्हाळा गिम पहा [स ग्रीष्म, प्रा गिम्ह]

गीर—पु १ गर, मगज, दळ, गाभा, सार, गर पहा २ गाईची एक जात -शे ११ २६

गीर—अ काम करणारा, कर्ता याअर्थी नामाला जोडून येणारा प्रत्यय जसें-तगादगीर, तमाशगीर गर, गार, पहा [फा गर्, गीर्]

गीर्दपाषाण—पु घोड्याचा एक रोग हा पायाला होतो -अश्व २ २५८

गीर्वाण—पु. देव, देवता -स्त्रीन १ भाषा, भाषण, बोलणें 'बळिराम आणि जगज्जीवन। बोलती स्वर्गीचे गीर्वाण।' -ह १४ १८३ २ सस्कृत भाषा, देवांची भाषा गीर्वाण-णी-वि ईश्वरी, दैवी, स्वर्गीय गीर्वाण(भाषा)-स्त्री दैवी भाषा, देव भाषा, सस्कृत भाषा 'गीर्वाण शब्द पुष्कळ जनपद भाषाचि देखता थोडी' -मोरोपत स्फुट आर्या (नवनीत पृ २५४) [स गिर्वण=देव-गीर्वाण=देव]

गीर्वाण—न अगरख्याच्या मानेचा (वस्त्राचा) तुकडा गिरावण, गिरवाण पहा

गील—पु. गर, मगज, दळ, गीर पहा

गीळ, गिळ—पु (गो) गळ्याची एक बाजू 'गिळ धर्स'=घसा वद झाला [गिळणें]

गु॥—(सक्षेप) १ गुजारत २ गुदस्त, गुदस्तां ३ गुरुवर्य

गुखडा, गुखाड-डी—स्त्री १ सर्वजण, शौचास जातात ती जागा, हगीनदारी २ चहूंकडे विष्ठा पडली आहे असें स्थल [स गू=विष्ठा करणें+खाडा, खाणी]

गुंग—वि १ वेभान, मूढ, धुद, जड, निपचित (ज्वर झोंप, दु ख, निशा इ० नीं) २ गर्क, तल्लीन, निमग्न (एखाद्या विद्येचा अभ्यास, व्यासग यांत) ३ थक्क, आश्चर्ययुक्त, मोहपावून परावृत्त, स्तम्भित (शास्त्रातील कठिण अश पुरतेपणीं मनात न आल्यामुळें इ०) ४ एखाद्या विषयांत एकतानता झाल्यामुळें इतर व्यवसायात अनासक्त, विरक्त [फा गुग=मुका]

गुंगणी—स्त्री गुगी, झापड (झोंप, निशा वगैरेची) गुगी पहा

गुंगणें—अक्रि १ गुगु करणें घुमणें, गुणगुण करणें (गाधील माशी, भुगा, भोंवरा जोरानें फेंकलेला भोंडा, गोळा वगैरेंनीं) 'गुगत गोळे येती छणाछण।' -ऐपो २२३ २ (ल) हु हु हु असें हळु गाणें, मोठा शब्द न करतां तोंडातल्या तोंडात गाणें म्हणणें [ध्व]

गुंगणें—अक्रि १ धुद, जड, मूढ, सुस्त होणें (मूर्च्छा, निशा, झोंप यानीं) २ मागें लागणें, भुलणें, वेडावणें 'त्या राडेच्या पाटीमागें राजेश्री गुगले' ३ हस्त्चजाणें, निसटणें, सट कणें ४ तल्लीन, गर्क होणें, निमग्न असणें ५ गुग होऊन डुलू लागणें, थक्क होणें [फा गुग, गुगा=मुका]

गुंगविणें—सक्रि १ गुंग करणें, मूढ, मुग्ध, जड करणें २ गुंगु करावयास लावणें ३ (ल) एखादी वस्तु पळविणें ४ (मुलाच्या खेळांत) जेरीस आणणें 'आतां तुला गुंगवतों पहा.' [गुंगणें प्रयोजक]

गुगळी—स्त्री माशाची एक जात

गुंगारणें—अक्रि सूं सूं करीत जाणें (गोफणगुंडा) [ध्व गुं]

गुंगारणें—अक्रि १ फसवून फरारी होणें, पळून जाणें, पसार होणें, लपाडीनें नाहींसें होणें (गोफणीच्या दगडाप्रमाणें) २ गुंगींत, धुंदींत, अमलांत असणें (औषध, दारू वगैरेच्या) ३ डोळे जड, सुस्त होणें (औषध, झोंप यामुळें) [फा गुम]

गुंगारा—पु १ गुंगु आवाज, गुणगुण २ गोफणगुंडयाचा आवाज [ध्व]

गुंगारा—पु १ फसवून पळणें, फरारी होणें, फसविणें (क्रि० देणें, मारणें) 'एवढें त्याचें केलें पण शेवटीं त्यानें मला गुंगारा दिला' २ (सामा) नजर चुकवून जाणें, निसटणें 'लिहायला नको म्हणून केव्हांच मला गुंगारा देऊन जातो' [फा गुम]

गुंगावणें—गुंगणें अर्थ १, २, ४ पहा

गुंगी—स्त्री १ सुस्ती, जाडय, धुंदी, झापड (झोंप, ताप, दुःख, दारू, यामुळें आलेली) (क्रि० येणें, चढणें) २ मूल, बेशुद्धि (औषधानें येणारी) **गुंगीचें औषध**-न. क्लोरोफॉर्म **गुंगी-ग्या**—वि गुंगींत असलेला, गुंगलेला [फा गुम]

गुगुपंजर—न एक औषध, डोळयांत फूल पडल्यास त्यावर औषध 'गुगुपंजर लिंबाचे रसांत घालून लावावें' –अश्वप २ १२१

गुग्गल—पु दक्षिणेंत लिंगायतावर बसवावयाचे कर –विल्सन कोश

गुग्गुळ, गुगुळ, गुगूळ—१ एक कांटेरी झाड याच्या चिकाचा धूप करितात हा सुगंधी असतो हें झाड औषधी आहे २ गुगुळाचा चीक, धूप 'जे घे फुलागंधाचा गुग्गुळु।' –ज्ञा १७ २९८ [स गुग्गुलु हिं गुगल, गु गुगुल, ते गुग्गिल, सिं गुगुरु] म्ह० घे गुग्गुळ दे प्रसाद=थोडें देऊन फार मिळावें अशी अपेक्षा धरणें **गुगळ काढणें**-क्रि (माण) १ भदें काढणें २ लग्नांत फुटक्या मडक्यांत विस्तव घालून नवऱ्या मुलाच्या व त्याच्या आईच्या डोक्यावर देऊन त्यांनीं नाचत देवास जाणें [गुग्गुळ+काढणें]

गुग्गुळी—स्त्री हत्तीवेल

गुंघाटा—पु गोंगाट, गलबला, आवाज 'आस्वलें दिवा मिर्ते सायेळया। देती गुंघाट किंकाळया। बदकें विडाळकें पाकोळया।' –होला ११४ [ध्व]

गुघाण—पु १ गुवाची घाण, हगीनदारी २ अत्यंत दुर्दशा, अनिष्टावस्था, दैना ३ घोंटाळा, गैरव्यवस्था, गोंधळ (कारभार, संसार, वस्तु इ० चा) ४ नासाडी [गू+घाण]

गुचकी—स्त्री १ (राजा) उचकी २ गटागळी 'पोहणारचि गुचक्या खातो।' –दा १७४४ [ध्व गुच्]

गुचकुला—वि (कों) ल्हान व गोंडस, चिमुकला [का गुच्चु-ज्जु=ल्घुता, ल्हानगेपणा]

गुच्चा—पु १ भोंवऱ्यावर भोंवरा मारून पडलेला भरीचा खोंचा (क्रि० मारणें) गिच्ची पहा २ (ल) पोंचा, खोचा, खोलगा ३ बुक्का, ठोसा ४ आटयापाटयाच्या खेळांतील हुल्कावणी [का गिच्ची]

गुच्ची-च्छी—स्त्री गुच्चा अर्थ १, २, ३ पहा

गुच्छ गुच्छक—पु १ झुबका, गोंडा, घड, घोंस, गेंद, तुरा, गोटा (फुलें, फळें, पानें वगैरेचा) 'झाला धीर परि परिम्लान सखा जातिपुष्पगुच्छक सा।' –मोभीष्म १० ९३ २ माळ, हार, कंठा ३ जुडी, जुडगा, जमाव ४ गवताची पेंढी [स]

गुज—न गुपित, गूढ, गुप्त गोष्ट, रहस्य, मर्म, (हित, निज इ० शब्दांबरोबर प्रयोग) 'हें जीवींचें निज गुज।' –ज्ञा ४ २८ –परमा १४ २१ [स गुह्य] ०**गुज**-न हळु हळु बोलणें, कुजबुज ०**गुज-जां**-क्रिवि कुजबुजत, पुटपुटत ०**गोष्ट**-स्त्री गुप्त गोष्ट, मनांतील बेत **गुजणें, गुजगुजणें**-अक्रि कुजबुजणें, पुटपुटणें, हळु हळु बोलणें 'आपणपयाचि गुजाये। दुजेनवीण।' –गीता १ ३००१

गुज—पु घोडयाचा एक रोग हा गुडघ्याला होतो –अश्वप २ २८८

गुज—न माळ, हार 'गुजें हीं मोत्याचीं धरित निज कंठीं सुचतुरा।' –निमा ३ ७० [स गुच्छ?]

गु(गुं)ज—न संकट, कोडें 'मातापित्यावर गुज पडलें।' –बसा ४३ [का गुजु=गुंता होणें]

गुंज—पु (कों) एक मासा (पावसाच्या आरंभीं उडणारा)

गुज—पु १ कट. 'तिला आपल्या गुजांत घेतां कामा नये' –विवि १० ९ २१० २ जमाव 'मोंगलाची गुज बळावली म्हणजे भारी पडेल' –पेद १ ५२ [का गुजु]

गुंज—नस्त्री विंडा, गुंजडा पहा –चांगदेव पासष्टी १९ 'रेशमाचें गुंज' –मुग्या १६५

गुंज—स्त्री १ एक औषधि वनस्पति, हिचा वेल असतो पानें बारीक व लांबट असतात गुंजेच्या तांबडी व पांढरी अशा दोन जाती आहेत तांबडी गुंज विषारी असते २ गुंजेचें बीं, यानें सोनें वगैरे जोखतात ३ एक वजन, परिमाण, एका तोळयाचें ९६ गुंजाभार वजन असतें [स गुंजा] म्ह० जातो तेथें हत्ती जातो नाहीं तर गुंजहि मारक होते' **गुंजडा-डी, गुंजवडा-ला, गुंजाडा**-पुस्त्री वर गुंजा डकविलेला मेणाचा गोळा, गुंडी, चेंडू मुलास खेळण्यासाठीं हा करतात [प्रा गुंजलिअ=पिंडी

क्त] गुंजलाड्ड–पु गुंजा चिकटविलेला लाडू 'दाक्षलाडू गुंज लाडू।' –वेसीस्व ८ ११५

गुंज, गुंजट—न लाकडास आलेलें टेंगूळ, गांठ [फा गुजु=गुता, गुंडा ?] गुंजट–वि गांठाळ (लाकूड), गुंजार

गुजगुज–जें—न गुजगुज, गुपगुप वाजणारें एक वाद्य (नदीवैलांसह येणारे पांगुळलोक वाजवितात तें) 'गुजगुजें सास नगारा उपांग।' –स्वादि १० २ ४६ [ध्व]

गुंजडा–डी–डें—पुस्त्रीन गोळा, बिंडा, रीळ (फीत, दोरा, दोरी इ० चा) [प्रा गुंजेल्लिअ=पिंडीकृत, फा गुज्ज]

गुंजणें—अक्रि गुंगु करणें, घोंगावणें (मधमाशी), गुंजा रव करणें 'ज्याचिया पदनखावरी। भ्रमर गुंजी सुवासा।' [ध्व स गुंजन]

गुजर—स्त्री गुजराथेंतील एक वाणी जात [सं गुर्जर, प्रा गुज्जर] गुजर–डीण–पुस्त्री गुजराथी माणूस, गुजराथें तील रहिवासी (पुरुष, स्त्री) गुजरड्डा–पु गुजराला निंदा व्यंजक शब्द

गुजर—पु १ कसा तरी होणारा उदरनिर्वाह, निर्वाह, गुजारा, गुजराण पहा 'तीनशें रुपये रोजांत गुजर होत नाहीं' –दिमरा १ ६१३ २ चालढकल, जोगवण, निर्वाह [फा गुजर्] गुजरणें–अक्रि १ गुदरणें, (दिवस, काळ) कठणें, घालविणें 'सद्दा चार महिने तिथें गुजरले पुण्यास येऊनी।' –ऐपो २७४ २ नाहींसें होणें (वैभव, संपत्ति, सौंदर्य) ३ मरणें ४ ओढवणें, येऊन येतणें, कोसळणें, येणें (आपत्ति संकट) –उक्रि १ ताब्यांत देणें, स्वाधीन करणें, दाखल करणें (अर्ज वगैरे) २ कायम करणें, जागा देणें अधिष्ठित करणें (हुद्दा, जागा) [फा हिं गुजरना, फा गुजर्–गुजश्तनचें आज्ञार्थी रूप]

गुंजरडी—स्त्री (व) बिंडा, रीळ, गुजडी पहा

गुजर(रा)णी—स्त्री दागिन्यावर रेघोतळीनें सोनारानें काढलेली बारीक रेघ, नक्शी

गुजरवा—पु (सोनारी) दोन वाट्या जोडून तयार केलेला भोंक पाडण्यापूर्वीचा मणी, भोंक नसलेला मणी (क्रि० उठवणें, =गुजरवा करणें) [गुंज+रवा]

गुजराण गुजराणी—नस्त्री १ गुजर, गुजारा, कसा तरी उदरनिर्वाह कष्टप्रद उपजीविका 'आमची गुजराणी चालेल' –रा १३ ९४ २ कालक्षेप ३ पाठवणूक ४ नजर 'शहानशहानीं मेहेरबानगी करून श्रीमंत प्रधानासजवाहीर घोडे हस्ती गुजरान केले' –रा ६ ५०५ [फा गुजरान्]

गुजराणणें—सक्रि प्रविष्ट करणें गुजरणें पहा 'अर्जी तजवीज करोन गुजराणिली आहे' –रा ८ २०२

गुजरात–थ—पु १ मुंबई इलाख्यांतील एक प्रांत २ (निदार्थी) सुखाडी, हशीनदारी ०कमावणें–संपत्ति मिळविणें ० गुजराथी—वि गुजराथविषयक, गुजराथेसंबंधीं [स गुर्जर+राष्ट्र]

गुजराविणें, गुजरविणें—उक्रि १ प्रविष्ट करणें, गुजराणणें २ कठणें, काढणें (काळ, दिवस) गुजरणें पहा

गुजरी—स्त्री तांबडे अंग व पांढरे पट्टे असलेलें लुगडें कृष्ण गुजरी लुगडें 'पैठण्यापितांबर गुजऱ्या शालु सजेले।' –प्रला २८ [गुजर]

गुजरी—स्त्री एक पायांतील दागिना 'चरणीं वाळे घागरिया। वाकी वरत्या गुजरिया।' –व्य ५६ [स गुञ्ज=ध्वनि करणें ?]

गुजरी—वि गुजरासंबंधीं (वस्त्र, वेष, इ०)

गुजरी—वि १ गोजिरी २ (लक) दुष्ट, वाईट 'भाऊ ग म्हणीतो थाल बहिणीला दूधभात। भावजय गुजरी म्हणती आज म्हशीनें दिली लाथ।' –स्त्रीपाळण्यावरचीं गाणीं [गाजिरा]

गुजरी, गुजरीचा बाजार—स्त्रीपु १ सायंकाळचा बाजार २ भाजीबाजार, मंडई, मार्केट 'सायंकाळ गुजरीचा समय' –शिदि २५१ [फा गुज्री] गुजरीची वेळ स्त्री मंडई करण्याची वेळ

गुजरीतोडी—स्त्री (संगीत) गायनशास्त्रातील एक राग ह्या रागांत षड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल गांधार, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात ह्या रागांत पंचम वर्ज्य आहे जाति षाडव–षाडव वादी धैवत व संवादी ऋषभ गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर

गुंजली—न (कु) एक मासा

गुजवला—पु एक वनस्पति चिंचुडाच्या जातीचें वाटोळें फळ

गुजस्त—वि गुदस्त, गत, झालेले [फा गुज़श्त]

गुंजाइशी, गुजाईश–ष–स, गुजापस—१ उत्पन्न, ऐपत 'दिवाणानें गुजाईस अधिक सांगितल्यानें भांडावयास उभे राहतात' –सभासद २५ २ व्यंग, दोष, लबाडी 'यात गुजाईश आहे हें निमित्य ठेऊन लिहिलें' –पेद १० ३३ ३ सवड, जागा ४फायदा गुजावीस पहा [फा गुजाइश्=जागा, सवड]

गुजागर—पु टांकसाळींतील धातु गाळणारा, गुदाजगर –भाद ससमसमेलनवृत्त ८१ [फा गुदाज्]

गुंजायरी—स्त्री (हिं) (प्रयाग) सवड 'आपणास पैसे देण्यास तूर्त गुजायरी नाहीं' [फा गुजाईश=जागा]

गुंजायश–ष—स्त्री गुजावीस पहा १ उपयोग 'स्वारांची गुजायश चहू महिन्यात (वर्सांनीच्या) नाहीं' –रा ८ ४३५४

२ (य) प्राप्ती, नफा 'आजकाल वकीलीच्या धंद्यात बिलकुल गुजायश नाहीं' ३ (माळवी) सवड, गुजायरी पहा [फा गुजाइश्]

गुजार—स्त्री आदा, सोपवणूक, देणें, (क्रि० करणें), 'तुम्ही आपले पचसहस्रीचा जो जमाल कराल तो मशारनिल्हेसी गुजार करीत जाणें' –रा १५ ३७५. [फा गुजार]

गुजारत-ती—स्त्री १मार्फत, द्वारभूतता, मध्यस्थी (माणसाची) 'तेंही निळो कृष्ण याचे गुजारतीन विदित केलें की' –इम १३१ २ (सावकारी) कायदेशीर विद्यमानता, समक्षता, साक्ष 'मी खऱ्या माणसाच्या गुजारतीनें तुला रुपये देईन' ३ (जमाखर्च) खर्ची, कीर्द इ०त अमुकाचे गुजारतीन (कडोन, मार्फत या अर्थी) गुजारत अमुक असें लिहितात 'अ कडोन आपली रकम यणें होती ती अच्या पत्रावरून बनें क बरोबर पाठविली, तर या रकमेस ब ची गुजारत व क ची हस्तें लिहावी' ०वार–क्रिवि गुजारतीसह, कायदेशीर साक्षीसह जसें–गुजारतवार अर्ज्या–पावत्या–तपासणी–वसुल–पटी ०हाय–स्त्रीअव (सावकारी) कायदेशीर साक्षी [गुजारत+हाय, अव प्रत्यय]

गुंजारव—पु भुग्याचा गुंगु आवाज 'प्रदक्षिणा ते अवघे तिलाहो। धरूनि गुंजारव घेति लाहो।' –वामन, वेणुसुधा–प्रसग २, श्लो ३ [स गुंज्+रव]

गुजारा—पु १ गुजर गुजराण पहा निर्वाह, कालक्षेप (क्रि० करणें होणें) २ (व) गत, हिशेब, पर्वा, पाड 'रामा सारखे राजे गेले, तुझा काय गुजारा' [फा गुजारा]

गुंजावा—पु विंडा, गुंडाळी (सुत, दोरा याची) 'सुताचा गुंजावा करी शुद्धला।' –वसा ५८, [का गुंजु=गुंता]

गुंजावीस—स्त्री गुजाईस, गुजायश पहा १ दोष, अपुरेपणा, व्यंग, कसर 'हें लाकूड सारखें तासलें गुंजावीस राहिली नाहीं' २ चूक, तफावत 'या हिशेबात गुंजावीस काहीं नाहीं' ३ व्यत्यय, अंतर, कसूर (चाकरी, उद्योगधंदा, काम इ० मध्यें) ४ उत्पन्न, नफा, मिळकत, लाभ (धंदा, व्यापार यात) ५ बेकायदेशीर नफा, खादगी, लाचखोरी ६ कूस, बाकी ७ उपयोग ८ खोंच 'बोलण्यात काहीं गुंजावीस नाहीं' –ऐच ७ ९ सवड, गुजायरी पहा 'मला खर्च करण्यास गुंजावीस नाहीं' [फा गुजाइश्]

गुंजाळें—न एक प्रकारचें लुगडें

गुजास्त—स्त्री स्वाधीन, सोपवणूक 'माल गुजास्त करू' –ख ७ ३५७२ [फा गुजाश्त्]

गुजी—स्त्री कालवड, वासरू, लहान गाय, गोजी [स गो+जन्? दे प्रा गोज्ज=ऱ्यणी बैल, का गुज्जो=लहानगी, ठसकी?]

गुंजी—स्त्री (गो) गुंज पहा

गुंजुला-ळा—१ गुजवला, गुजडा पहा २ (कों) बसलेल्या माणसाचें कोंडाळें, कडें ३ (गो) जमाव, घोंटाळा. [का गुजु]

गुंज्या—पु (गो) एक मासा (मुडशीच्या जातीचा लाल रंगाचा) –मसाप ३ ३

गुझरान, गुझार, गुझारत, गुझरी—गुजरान इ० पहा

गुट-फन-कर-दिशी, गुटगुट—घुट-फन पहा

गुटक(कु)ळी—स्त्री १ गचकळी, पुचकळी, गटगळी, निमज्जन, पाण्यांत खालीवर होण्याची स्थिति (बुडणाऱ्याची) (क्रि० खाणें) २ लहानशी ढेंकर, गुचकळी, आवढा, घशाशीं येणें [ध्व]

गुटका—पु १ साधु, जादूगारानें दिलेली, तोंडात धरावयाची गोळी (हिनें मनुष्य अदृश्य वगैरे होतो असें म्हणतात), जादूची गोळी, गुटिका २ लहान गोळी (औषधाची, बदुकीची) ३ लहानसा घोट, घुटका ४ लहानसें बांधीव पुस्तक, पोथी [स गुटिका]

गुटकुला, गुटुंगा, गुटुणा—वि ठेंगणाठुसका, आखुड पण मजबूत, गिड्डा, गट्ट

गुटगुटीत—वि १ वाटोळा, गरगरीत २ लठ्ठ, पुष्ट (माणूस) [गुटी, गोटी]

गुटळणें—अक्रि १ घुटमळणें, अडखळणें, आरडणें, गोंधळणें २ गमणें, रेंगाळणें, कुचराई करणें ३ धरसोड करणें काकू करणें गुपटणें पहा [घुटमळणें]

गुटा-ट्या—पु १ एक शेतकरी औत २ (वाई) बीन पासेचा व बीन जानवळयाचा कुळव

गुट(ठ)लावणें—क्रि १ (गो) चोरणें, लांबविणें २ गुंडाळणें [गुठळी=गाठोडें?]

गुटावणें—क्रि (गो) कापसातील सरकी काढणें [स गुड=कापसाचें झाड?]

गुटिका—स्त्री १ गोळी २ गोटी वैदूल लहान पोथी, गुटका अर्थ २, ४ पहा [स] ०पात–पु चिठ्या टाकणें, नशीब पाहणें (क्रि करणें) [स.]

गुटी—स्त्री गोळी, गोटी, गुटिका गुटका पहा [स गुटिका]

गुटी—स्त्री फळ येणारें पण फूल न येणारें एक मोठें झाड

गुटे(ठे)ल—न (गो) सुताची गुंजडी, विंडा [गुठळी]

गुटोळा—वि गोटोळा, वाटोळा, गोटयासारख्या, गोलाकार [गोटा]

गुठळी, गुठोळी, गुटळी-गुटोळी—स्त्री १ गोळी, गोळा (गोठलेलें रक्त, दुधातील–दह्यांतील कवडी, आमटींतील

पीठ इ० चा) २ गाळा, जमाव, गांठ (पिंजलेला कापूस, कापड याची) ३ गाठ, गच्च, गरस ४ विटेचा खडा ५ कठिण भाग (पुरकुली, स्त्रियांचे स्तन यांतील) ६ बीज, बी, आठोळी [स ग्रथिल, प्रा गठिल्ल]

गुठळेबाज—वि कामचुकारू, जडभरत, अगचोर [गुठळी+बाज] गुठळेबाजी–स्त्री कामचुकारूपणा, हयगय.

गुठा-ठें—पुन नांगरलेली शेतजमीन सारखी करण्याचें, ढिफळें फोडण्याचें एक औत, मैद (पु) गुठो नांगरलेली जमीन साफ करण्याचा फलक, औत याला मधोमध वितीच्या अतरानें एक लाब व एक आखूड अशा दोन दांड्या बसवून त्यांची टोकें पुढें एकत्र बांधून टाकतात व तें एकत्रित जोड टोंक बैलाच्या मानेवरील जुवाच्या मधोमध बांधून तोल सभाळण्या साठीं बांधलेली दोरी हातात धरून शेतकरी या आउतावर उभा राहून त्यावर आपलें वजन पाडतो [का गुन्द] ०घालणें–१ चुरडणें, फोडणें २ तुडवून मळविणें, चुरगळणें (वस्त्र इ०) गुठावणें-विणें–उक्रि गुठ्यानें नांगरलेली जमीन सारखी करणें गुठेफळी–स्त्री (राजा) गुठा पहा गुठेणी–स्त्री (कु) गुठा

गुंठा—पु एक चौरस साखळी भर जमीन, जमीन मोजण्याचें एक माप, एकचाळिसाश एकर किंवा १२१ चौरस यार्ड ३३ फूट लाब व रुंद जमीनीचा तुकडा [का गुंटे (गुंट=सुगी, खाच)]

गुड—पु गूळ [स गुड]

गुड—पु १ (व) रास, गज-गजी (कडब्याची, गवताची) –वशाप ५२ १ २ (खा) वदिस्त ढीग [का गुड्ड=डोंगर]

गुंड—पुन १ वाटोळें भाडें, हडा गज 'तेव्हा ठेवी चुलीवर गुंड पाण्याचा राही तत्क्षणीं।' –अफला ५६ २ (विण काम) हरएक नावाच्या चौकटीखालचें लांकूड ३ (ल) खरडा मोत्याचा पुढें आलेला भाग गाठ ४ वाटोळा दगड, गुंडा, गोंग, (सामा) घडीव दगड 'वरि यमनियमेंसीं गुंड घडिले।' –स्वादि ७ ३ ५४ ५ गोळा (लोखंडी, दगडी) ६ (तजा) तोफेचा बार ७ (तजा मद्रास) लाकूड, कोळसा मोजण्याचें ५६ पौंडी वजन [स गुड=चेंडू, का गुंड=वाटोळी वस्तु]

गुंड— वि १ वस्ताद कावबाज धूर्त २ चतुरस्र हर हुनरी, हुषार, तरबेज [जु का गुंड=नोकर]

गुंडगडगी—स्त्री (कर्ना) लिंगायतांच्या गळ्यातील लिंगाची पेटी

गुंडगळें-गाळें गुडगुळें, गुडगें गुडगी—न १ ल्हान गुंड, गुणगळें, गुडगी मातीची २ (ल) टेंपू हसका माणूस –वि वाटोळें, वर्तुळाकार गडगडत जाणारें [गुड]

गुडगुड-डा—क्रिवि गुडगुड, घुडघुड, गुरगुर (पोटांतील गडबड, वाळलेल्या नारळांतील खोबरें, डोंगेतील दाणा, गुडगुडी तील पाणी यांप्रमाणें) शब्द होईसें [ध्व]

गुडगुडणें—अक्रि १ गुडगुड असा शब्द होणें २ पोटांत गुडगुड आवाज होणें [ध्व]

गुडगुडा—वि. पिकून वाळल्यानतर फळाच्या पोटांतील अग गर अगापासून सुटून गुडगुड असा शब्द व्हावयाजोगा होतो तो (नारळ, उडी इ०) –पु सुकलेला, आंत वाजणारा नारळ, गुडगुडें [ध्व]

गुडगुडी—स्त्री धूम्रपान करण्याचें, तबाखू ओढण्याचें एक साधन, हुक्का 'गुडगुडीचें पाणी नव्हे मदाकिनी।' –मध्व ४९९ [ध्व गुडगुड] ०बंद करणें–जातीबाहेर टाकणें

गुडगुडीत—वि स्थूल, फोफशा गुग्गुगीत पहा

गुडगुडें—न (कु) सुकून करवटीपासुन सुटलेला नारळ, गोटा गुडगुडा (–वि) पहा [ध्व गुडगुड]

गुडघा—पु १पायाच्या मध्यभागावरील सांधा,जानु, ढोंपर २ (ल) आधार, मदत, पाठिंबा, आश्रय [स घोटक, सिं गुड] (वाप्र) गुडघे टेकणें–जानू खालीं टेकणें ०टेकणें,–घ्यावर हात देणें-येणें–१ म्हातारपणामुळें वांकणें, गुडघ्यावर हात देऊन उठणें, चालणें २ (ल) दमणें, थकणें, मद्यास येणें, मरगळीस येणें गुडघेमेटी येणें–(बैलगाडी) रेताड जमीन, फुपाट्याचा रस्ता, चढण इ० ठिकाणीं बैल पुढील पायाच्या गुडघ्यानें चालतात त्यास म्हणतात गुडघ्यात मान घालणें–घालून बसणें–१ हताश, निराश होणें, असणें २ दु खी असणें सामाशब्द– गुडघा देणारा–वि मदतगार गुड घिल्यो–क्रिवि (कों) गुडघ्यावरून अढी मारणें गुडघी–गी–स्त्री १ गुडघ्यापर्यंतची विजार, चोळणा 'गुडगी तग वर काचा जी।' –सला ३८ २ गुडघ्यास होणारा एक रोग गुडघेमार–स्त्री एखाद्याच्या ढुंगणावर गुडघ्यानें मारणें (क्रि० देणें, करणें) 'बुक्या गचाड्या गुडघेमार' –दा ३ ७ ६५

गुडणें—अक्रि (कों) गुढणें, वेताला येणें, दारीं असणें, सन्मुख, उन्मुख होणें (मरणाला) 'तो मरायला गुडला असता लग्न कशाला पाहिजे' [स प्रा गुड=सजविणें, तयार ठेवणें]

गुडणें—उक्रि १ बांधणें गुडाळणें, वळकटी करणें, लपेटणें 'तया गुडलिया प्रकाशा। क्षेत्रज्ञ नाम।' –ज्ञा १४ ७९ २ गोत्यात सापडणें गडणें पहा [गुड]

गुडदा—पु गुर्ज, तरवारीसारखें पातें असलेली लोखडी गदा, एक शस्त्र [फा गुर्ज]

गुडदा—पु १ बकऱ्याच्या पोटांतील एक खाण्यालायक मासाचा गोळा –शशि २ ६ २ (क) केसाची विशिष्ट रचना 'त्यानें गुडदा राखला'

गुडदाणी—स्त्री. एक मासा; तेपडी.

गुडदा(धा)णी–नी, गुडधान—स्त्री. चिक्की; गुळाच्या पाकांत पाकविलेले कुरमुरे, दाणे, राजगिऱ्याच्या लाह्या वगैरेची मिठाई. [सं. गुड+धाना]

गुडदावणी—स्त्री. (कु गो.) पायानें चेंचणें; तुडवणी (पायांखालील); घुस्तावणी.

गुडदा(द–धा)विणें—उक्रि. चेंचणें; ठेचणें; तुडविणें; अस्ताव्यस्त करणें; सुरकुत्या पाडणें; चिरडणें; चुरडणें; गुधडणें पहा.

गुडदी—स्त्री. बूच; बोळा; दट्टया; झांकण (आंतील पदार्थ पडूं सांडूं नयेत म्हणून दौत, बाटली इ० च्या तोंडावर बसवितात तो लांकूड, कांच इ० चा तुकडा). [का. गुडगु=बंद करणें]

गुडदू—वि. ठेंगणा आणि जाड; गट्टू; गिड्डा व लठ्ठ.

गुडबुजें—न. एक वाद्य. 'गीडबीडीं सावेरीं । गुडबुजीं दुटाळा।' –कृमुरा ७७.२९. [ध्व.]

गुंडरी—स्त्री. (गो.) ब्राम्हीसारखी एक वनस्पती.

गुडवें—न. (गो) उडवें; गंजी. गुड पहा. [का. गुडी]

गुंड(डा)ळी–ळें—स्त्रीन. गुंजडी; गुंडाळा; वळकटी; पिंडा; बिंडा एकावर एक वेढून केलेला गोळा. (कागद, कापड, दोरी इ० चा). [गुंड]

गुडा—पु. (व.) १ गुढीपाडवा. २ गुढीपाडव्याची गुढी.

'गुडा—पु. (गो.) पाणी उपसण्याचें साधन; तेडा; ओत्ती.

गुंडा—पु. १ वाटोळा, मोठा गोटा, दगड. 'जैसा पर्वतावरौनि घोहटळि गुंडा लोटित तयासि तळवटा। यावया वेळ न लगे तैसा।' –चक्रधर सिद्धांतसूत्रें पृ. ५२. २ (ल.) मोठा गुंड; एक भांडें. 'दोंच घागरीचा गुंडा नित्य घ्यावे।' –रामदासी २.३५. ३ (बांधकाम) माठीव चौरस दगड; चिरा; मोठी खांडकी. ४ (कुंभारी) मडक्यांना आकार यावयाचा दगड, हा मडकें घडवितांना एका हातानें मडक्याच्या आंतील बाजूस धरून बाहेरून लांकडी पट्टीनें ठोकतात. यामुळें मडकें पाहिजे तसें जाड–पातळ होतें. ५ जोरयाचा मधला थर; पेटी, वेदरीच्यावर पायाशीं ओळंब्यांत बांधलेलें दगडी काम. ६ (कुंभारी) चाकाचा मधला ठोकळा, याच्यावर मातीचा गोळा ठेवून त्यास आकार देतात. बिंडा; गुंडी; गुंजडी (सूतदोऱ्याची). [का. गुंडु]

गुंडा—वि. धूर्त हरहुन्नरी, हरकामी माणूस. अतिशय शहाणा, हुषार. 'पुत्र व्हावा ऐसा गुंडा । ज्याचा तिहीं लोकीं झेंडा।' –तुगा.(वाईट अर्थानेंहि योजतात).सोदा; टक; काशीकर. [का.गुंड]

गुडाका—स्त्री. आळस, निद्रा; झोंप. –गीर ६०७. [सं.]

गुडाकू–खू—स्त्री. १ गूळ, केळीं इ० मिश्र करून केलेली तंबाकू. २ रोगट पिकाच्या पानांवर शिंपडावयाचा तंबाखूचा काढा. ३ (ल.) त्रेधा; तिरपीट; दुःखपूर्ण स्थिति; दुर्दशा. [सं. गुडक] ०काढणें–वि. (ना.) खरडपट्टी काढणें.

गुडाकेश—वि. आळसाला, निद्रेला जिंकणारा (अर्जुन) –गीर ६०७. [सं. गुडाका=आळस, निद्रा. +ईश]

गुडार—न. १ जाजम; झोन्या; पालपटें; तंबू (लहान). [का.]

गुडाल—न. (कु. गो.) केंबळाचें लहान घर; खोंपट. [का. गुडलु=केंबळाची झोंपडी]

गुंडाळणी—स्त्री. उंसाचीं पातीं उंसाभोंवतीं गुंडाळण्याचें काम; ऊंसबांधणी.

गुंडाळणें—उक्रि. १ वळकटी करणें; (दोरी इ० नें) लपेटणें; वेष्टणें. २ एकत्र गोळा करणें. ३ आवरणें; आटोपणें; बंद करणें, टेवणें (उद्योग, कामधंदा). 'सारे कागद रुमालांत गुंडाळून ठेव.' ४ पराजित करणें; जिंकणें; कुंठित करणें; निरुत्तर करणें. ५ हाताखालीं घालणें; वळकावणें; काबीज करणें (परका देश, माल इ०). 'यास ज्ञान नाहीं म्हणून चार शेतें होतीं तीं दायादांनीं गुंडाळिलीं.' ६ (सामा.) व्याप्ति कमी करणें. ७ आच्छादणें; वेढणें. 'माथें वस्त्रानें गुंडाळतो.' –अक्रि. १ गुंडाळलें जाणें. २ (पंचप्राण एकत्र आल्यामुळें) मरणें. [सं. गुड्=वेष्टणें, प्रा. गुडदालिअ=एकत्र करणें ?] **गुंडाळून ठेवणें**–न जुमानणें; बाजूला सारणें. 'प्रसंग पडला म्हणजे युक्तिवाद गुंडाळून ठेवणारी सुधारक मंडळी दृष्टीस पडते.' –टि ४.१३८.

गुंडाला–ळी–ळें—पुस्त्रीन. १ वळकटी; दळी; भेंडोळें; बिंडा; बंडल (कागद, कापड, दोरा इ० चें). २ गाठोडें; गांठ. 'तैं केशांचा गुंडाळा।' –माज्ञा ८.४२. ३ (विशेषतः गुंडाळें, निदार्थी) वेडेंवांकडें गुंडाळलेलें पागोटें, रुमाल. ४ दोऱ्याची गुंतागुंत व त्याचा गोळा; कसेंतरी अस्ताव्यस्तपणें एकत्र बांधणें; सटरफटर मालाचें बोचकें. 'ईश्वरें मोठें, सूत्र केलें । मनुष्यमात्र गुंतोन राहिले । लोभाचें गुंडाळें केलें। उगवेना ऐसें॥' –दा १७.२.३०. ५ फेरा; भोंवतीं फिरविणें; हात (पट्याचे). 'पट्याचा गुंडाळा मारिला।' –ऐपो १९. ६ (ल.) गोंधळ, गुंतागुंत.

गुंडिका—स्त्री. (प्र. गुणिका) घोकंपट्टी; संथा; पुन्हां पुन्हा वाचणें व म्हणणें; घोकणें; उद्‌घोष. 'तिनें जशी कांहीं पत्रांचीं पाठांतरें किंवा गुंडिकाच केल्या.' –नवलपूरचा संस्थानिक, प्रकरण ५. [सं. गुणनिका. सं. गुंडिक=पीठ ?]

गुडी–पाडवा—गुढीपाडवा पहा. [का. गुडि=निशाण, पताका]

गुंडी—स्त्री. एक वनस्पति; जाफरीची गुंडी.

गुंडी—स्त्री. १ लहान गुंड, भांडें; लहान चरवी; कासंडी. २ बिरडयांत अडकविण्याची गोळी; गुतावें; बटन (अंगरखा,

कोट यांचे). ३ (कों.) पेंढी (पेंढा, गवत इ० ची). ४ (कों.) विडा; गुंडा; गुंडाळा (दोरा, सूत, इ० चा). 'नवारीची गुंडी करून ठेव म्हणजे पलंग भरावयास बरें पडेल.' [गुंड]

गुंडीचा विडा—पु. (बडोदे) केळीच्या सोपटानें एकत्र बांधलेले दोन विडे; पद्या. –ऐराप्र प्र २.४२.

गुंडीदार—वि. गुंडी असलेला (आंगरखा). आंगरखा पहा.

गुडुप—वि. गडद; गर्द; दाट (काळोख, अंधकार). 'एथें गुडुप अंधार पडला.' –कमं ३.९३.–न. अतिशय अंधार; अंधारांचें बाहुल्य. 'दिवे मालवतांच घरामध्यें गुडुप झालें.' [का. गुडपु-गुडपु=लोखंडाची काब] ०निजणें-डोळयांवरून पांघरूण घेऊन स्वस्थ निजणें.

गुडुंब-बा, गुडूम—न. गळूं; गुर्डुंब पहा.

गुडूची—स्त्री. गुळवेल; गरूळ. [सं.]

गुंडें—न. (कु.) चेंडू; गोळा; विंडा; पिंडा (सूत, सुंभ, दोरी वगैरेचा). [गुंड]

गुंडेरी—स्त्री. (गो.) ब्राह्मी वनस्पति.

गुंडो—पु. (कु.) वरवंटा; दगड-धोंडा. गुंडा पहा.

गुड्डी—स्त्री. (गो.) १ बूच; गुडदी. २ गुप्त कारस्थान; कूट; कट. [सं. गूढ] **गुड्डुलासांव**—न. (गो.) कारस्थान.

गुड्डू—वि. ठेंगणा व जाडजूड; गिड्डा. [का.]

गुढ—न. मर्यादा; आवरण. गुड्डी अर्थ १ पहा. 'अधोर्ध्वे गुढेंकाढी।' –ज्ञा १८.७३९. [गुढणें]

गुढगा—पु गुडघा पहा.

गुढणें, गुंढाळणें—गुंडणें-गुंडाळणें पहा. व्याप्त होणें. 'जी मूर्ती मूतळ माखिलें। जैसें नक्षत्रीं गगन गुढलें।' –ज्ञा ११. २८६. [सं. गुंठन]

गुढन—न. (व.) कापणी केल्यानंतर धांन्यांच्या कणसांच्या पेंढ्या बांधणें. [सं. गुंठन]

गुढर, गुढार—न. १ हत्तीचें खोगीर; कवच. 'एक हस्ती गुढर पालीत।' –उषा ८२०. 'पृष्ठीं मिरवलीं गुढारीं।' –कथा ६.९.४६. २ हौदा; अंबारी. 'त्ल-चार्के सुवर्ण गुढार। माजी गोमला लक्ष्मीवर।' –मुसभा १६५ 'गुढरें घातलां ऐरावती। री अटेजणी कन्या बैसती।' –कालिका १७.१४. ३ डेरा; राहुटी; पाल. 'जैसें होति गुढरें। अनंगाचे॥' –शिशु २९०. स. गुढ=हत्तीचें कवच, प्रा. गुडा; का. गुडार=तंबु]

गुंढल—स्त्री. (गो.) गुंडी.

गुढा—पु. दगड. –शर. ?

गुढा—पु. १ (व.) कंबरेभोंवती वस्त्र घट्ट राहण्यासाठी गोवतात तो वस्त्राचा भाग; कनवटी. २ देवकस्थापनेच्या वेळीं बांधलेलें फडकें; गुह्रतैमेटीचें फडकें. [गुढी]

गुढार—न. १ परचक्राला भिऊन गांवकरी लोकांनीं केलेलें पलायन; दंग्यामुळें पळून आलेला मनुष्यसमुदाय.

गुढार—न. कोडें; गुप्त गोष्ट. 'तुका म्हणे तूंचि निवडी हें गुढार।' –तुगा ९३७. [सं. गूढ]

गुढार—न. १ पाल; खोप; झोंपडी. गुढर पहा. २ (क.) पालखर्दे; हांथरी; जाजम 'गुढार बसावयाला घाल.' [गुढर; का गुडार]

गुढारणें—उक्रि. १ आच्छादणें; झांकणें. २ सज्ज असणें, ठेवणें; सजविणें. 'गाढा वीर गुढारल्या निजरथीं संमुद्र आरूढला।' –आविश्वायज्ञ २५. ३ कवच, वस्त्र घालून सजविणें (हत्ती) 'त्यामागें शमदमादि। मतांग गुढारले योगसिद्धि।' –स्वादि १०.२.५७ [सं. गुढ; प्रा. गुड=हत्तीला कवच इत्यादि घालून सजविणें]

गुढी—स्त्री. १ वर्षप्रतिपदेस उभारावयाचा ध्वज (आंब्याचा मोहोर, लिंबाचा टाहाळा, उंची वस्त्र, गाठी व एक भांडें यांसह काठीला बांधून उभारतात तो). (त्यावरून) आनंद-प्रदर्शनार्थ उभारलेली ध्वजा, पताका. 'तंवं आत्मा उभिताभे गुढी। रोमांचमिषें।' –शिशु ६०. –एरुस्व ५.७९. २ देवास कांहीं प्रश्नादि विचारणें झाल्यास गोटी, फूल, तांदूळ वगैरे चिकटवितात व प्रसाद किंवा कौल मागतात ती. 'देवानें त्याविषयीं डावी गुढी दिली कीं उजवी?' ०उजवी देणें-विनंति मान्य करणें. ०डावी देणें-विनंति अमान्य करणें. (यशाची) ०उभारणें-(ल) प्रसिद्धि पावणें. कीर्तिवंत होणें. ०पाडवा-पु वर्षप्रतिपदा; चैत्र शु॥ १. या दिवशीं गुढी उभारतात.-[कां. गुडि=काठी, निशाण]

गुढी—स्त्री. १ देशांतराहून आलेली मृत्यूची बातमी. 'गोमाजीपंत मेल्याची कालच लष्करांतून गुढी आली.' २ (सामा.) बातमी; वर्तमान; निरोप. 'विजयाची सांगे गुढी।' –ज्ञा १४. ४१०. ०कार-पु. निरोप्या; जासूद. 'गुढीकार पुढें पाठविला।' कालिका १७.२१.

गुढी—स्त्री. १ अढी; दुमड; फांसा (पिळतांना दोरी-पडणारा). (क्रि० पडणें). २ सुरकुती; घडी (वस्त्राला [illegible] [सं. ग्रंथि; प्रा. गंठी, गुत्थ; हिं. गुंथ?]

गुढी—स्त्री. खोपटी; झोंपडी; पाल; गुढर, गु[illegible] 'गुढ्या पालुनया वनीं राहूं, म्हणा त्यातें।' –प्रला १[illegible]

गुढें—न. १ गावचा पळ; गुढार अर्थ १ पहा. (क्रि[illegible] पळणें). २ आपलें घरदार, मालमत्ता सोडून परागंदा होणें[illegible] माणूस, कुटुंब ३ गूढ; दुसऱ्या गांवीं पीकें कापण्यासाठी [illegible] करण्याकरितां निघालेली एका गांवची शेतकरी लोकांची [illegible] विशिष्ट ४ गूढ-ढ; न मळलेल्या धान्याची पेंडी, गुढी; [illegible]

मळावयाच्या भाऱ्याच्या पेंढया. ५ कापणी; देत काढणी. [का. गुड्डे=रास, ढीग; गुडी=जमाव, जूट]

गुद्दे—न. घोडे; उखाणा. (क्रि० घालणें; सांगणें उकलणें). [सं. कूट]

गुद्दे—न. (विणकाम) वशारन झाल्यावर जो पांजणीचा भाग शिल्लक राहतो तो.

गुद्ध्याचा पाडवा—पु गुद्दे झाल्यानंतरचा, पिकें कापल्या-नंतरचा दुसरा दिवस. ब्राह्मणांच्या तीन मोठया भिक्षेच्या दिवसां-पैकीं एक. दुसरे दोन दिवस म्हणजे दिवाळीचा पाडवा व राखी पाडवा हे होत.

गुण—पु. १ मनोधर्म किंवा पदार्थाचा धर्म; त्यांतील बल; तेज; सत्व; अंतःस्थित धर्म; विद्या, कला, सत्य, शौर्य इ० धर्म. 'एवं गुण लक्षण।' –ज्ञा १७ ११९. २ (न्यायशास्त्र) रूप, रस, गंध, स्पर्श, संख्या, परिमाण, पृथक्त्व, संयोग, विभाग, परत्व, अपरत्व, गुरुत्व, द्रवत्व, स्नेह, शब्द, बुद्धि, सुख, दुःख, इच्छा, द्वेष, प्रयत्न, धर्म, अधर्म, संस्कार हे २४ धर्म. ३ सृष्ट, उत्पन्न केलेल्या वस्तूंचा धर्म. हे गुण तीन आहेत, सत्व, रज, तम. हे ब्रह्मा, विष्णु, शिव यांचें अनुक्रमें लक्षण दर्शवितात. 'गुणीं देवां त्रयी लाविली' –ज्ञा १८ ८१७ ४ उत्कृष्टता; योग्यता; व्यंगा-पासून अलिप्तता; निर्दोषता. ५ उपयोग; फायदा; नफा; फल; लाभ. ६ निपजलेलें फल, वस्तु, परिणाम, निपज; उत्पन्न. ७ (अंकगणित) गुणून आलेलें फळ; गुणाकार. ८ दोरी; रज्जू. 'हें कर्माचे गुणीं गुंथलें।' –ज्ञा १३.११०२. 'मुक्तमोती लग संपूर्ण। गुणेविण लेइलासे॥' –एरुस्व १.३९. ९ प्रत्यंचा; धनु-ष्याची दोरी. 'गेला लक्ष्मण किष्किंधेतें गुण जोडुनि चापातें।' –मोरामा १.५११. १० (समासांत)–पट; प्रमाण; गुणाकार. –अष्टगुण=आठपट; सप्तगुण, इ०. 'शतकोटिगुणें तदधिक ा शर निकर विखरितां पार्थें।' –मोभीष्म ३.५६ ११ ; कमीपणा (रोगाचा). १२ (अंकगणित) गुणक. १३ .ति) वर्तुळखंडाची ज्या. १४ दिव्याची वात. 'पै गुणु ला खाय।'–ज्ञा १३.७१९. १५ परीक्षा उतरण्यासाठीं ठरवि-ण्यांत आलेले संख्यांक; (इं.) मार्क. १६ (व्याक.) संधि करतांना वगैरे स्वराच्या रूपांत होणारा फेरफार. [इचा ए, उचा ओ, ऋचा अर्, लृचा अल्] १७ वधुवरांचें घटित पाहण्याचे अंक. हे ३६ असतात. १८ (ल.) रोग, व्याधि. म्ह० अठरा गुणांचा खंडोबा. १९ प्रभाव; परिणाम. 'संपत्ति हें एका तऱ्हेचें मद्य –े. तें आपला गुण केल्याखेरीज बहुधा सोडणार नाहीं.' ३.१. [सं.] (वाप्र) ०आठविणें–(मृत, गैरहजर मनु गुड) चांगल्या गोष्टी स्मरणें; त्यांचा उल्लेख करणें. ०उध-ळणें-पाघळणें–स्वाभाविक वाईट, दुष्ट स्वभाव बाहेर पडणें; वाईट गुणांचें आविष्करण करणें. 'पत्र पुरतें झाल्या-वर सदाशिवराव म्हणाले हे आपल्या मातोश्रींनीं कसे गुण उध-ळले पहा!' –रंगराव. ०काढणें–१ दुर्गुण काढून टाकणें. २ यथेच्छ झोडपणें. 'बोलाचालीनंतर त्यांचे गुण चांगलेच बाहेर काढले.' ०घेणें, देणें–पिशाचादि बाधा न व्हावी म्हणून देवा-दिकांपासून कौल घेणें, देणें. ०दाखविणें, गुणावर येणें–खरा स्वभाव दाखविणें. ०दिकविणें–मारून शहाणा करणें; गुण काढणें. ०सोडणें-विसरणें–सन्मार्ग सोडून वाईट मार्गास लागणें. गुणाची चहा करणें-होणें–सद्गुणावर प्रीति करणें, असणें; चांगल्या गोष्टींचा सन्मान करणें. गुणाची माती करणें–सद्गुणांचा, बुद्धीचा दुरुपयोग करणें; अंगच्या चांगल्या गोष्टी, बुद्धि नासणें गुणा येणें–सगुण होणें. 'गुणा आला विटेवरी। पीतांबर धारी सुंदर जो।' –तुगा ७. गुणास येणें-पडणें–१ लागू होणें; फळणें; इष्ट परिणाम होणें. २ चांगल्या रीतीनें वागणें. म्ह० १ ढवळ्या शेजारीं बांधला पोंवळा वाण नाहीं पण गुण लागला. २ गुणाः पूजास्थानम्। =गुणामुळें माणसाला आदर प्राप्त होतो; जेथें गुण तेथें आदर. सामाशब्द–गुणक, गुणकांक–पु. (गणित) ज्या संख्येनें गुणतात ती संख्या. गुणक–वि. १ हिशेब ठेवणारा; गणना करणारा. २ मध्य गुणक; विशिष्ट शक्तीचें, गुणाचें मान दाखविणारा वर्ग, जात. [सं.] ०कथा–स्त्री. १ ईश्वराच्या गुणांचें कीर्तन, प्रशंसन. 'गुणकथा श्रवणादि साधनें। करुनि सेवटीं आत्मनिवेदन.' २ (सामा.) गुण, ईश्वरी देणगी, स्वधर्म इ० विषयीं स्तुति. गुणकप्रमाण–न. (गणित) गुणाकारानें वाढणारें संख्येचें प्रमाण. १.४.८. १६.६० प्रमाण; (इं.) रेशिओ. ०कर-कारक-कारी-गुण-कारीक–वि. (अशुद्ध) १ गुणावह; गुण करणारें, देणारें. २ परिणामी; प्रभावी. गुण-कर–वि. (काव्य) गुणसंपन्न; बुद्धि, सुलक्षण, सद्गुण यांनीं युक्त (मूल). ०गंभीर–वि. चांगल्या गुणांनीं युक्त. 'उदारधीर गुणगंभीर।' [सं.] ०गहिना–स्त्री. गुणवती व रूपवती स्त्री. 'जेव्हां जिवाला वाटेल तुमच्या आतां पाहिजे गुणगहिना।'–सला६. ०गान-गाणें–न. गुणांचें स्तवन, गायन, प्रशंसा, प्रशस्ति, गुणकथा. [सं.] ०ग्रहण–न. गुण ओळ-खणें; गुणाची चहा; गुणीजनांचा परामर्ष, आदर करणें–उमगणें. [सं.] ०ग्राम-निधि-पात्र-राशि-सागर, गुणाकर गुणाची रास-खाण–वि सर्वगुणसंपन्न; सुलक्षणी; सद्गुणी; अनेककलाकोविद. ०ग्राहक-ग्राही–वि. गुणांचा भोक्ता, चहाता, गुणाचें चीज करणारा, गुण ग्रहण करणारा; दुसऱ्याचे गुण ओळखून संतोष मानणारा. [सं] ०घाती–वि. गुणदूषक; निंदक; हेटाळणी करणारा. [सं.] ०ठेली–स्त्री. गुणांची शैली; गुणखनि. 'सुतारुण्यें तारुण्य गुणठेली।' –आपू १०.

[स गुण+स्था-थेली] ०**गुणत** -क्रिवि गुणाप्रमाणें, गुणानुरोधानें [स] **गुणत्रय**-न सर्व पदार्थांचे सत्त्व, रज, तम हे तीन गुण, धर्म [स] ०**त्रयविरहित**-वि वरील तीनहि गुणांविरहित असा (ईश्वर), निर्गुण 'गुणत्रयविरहित अगम्य तू।' [स] ०**दोष**-पुअव चांगले वाईट गुणधर्म, सुलक्षणें आणि कुलक्षणें 'नको माझे कांहीं। गुणदोष घालू ठायीं।' ०**दोषपरीक्षा**-स्त्री गुणदोषाची चौकशी, छाननी, तपास ०**धर्म**-पु गुणलक्षण, स्वभाव (बरा किंवा वाईट) गुण अर्थ १ पहा **गुणन**-न १ गुणाकार, मोजणी, गणना **गुणनिधान-निधी**-न गुणांचा साठा, गुणग्राम पहा 'त्याची कन्या चिद्रत्न लावण्यागुणें गुणनिधान।' -एरुस्व ३ ४६ **गुणनीय**-वि गणण्यास, गुणण्यास योग्य ०**पंचक**-न आधिभौतिक वस्तूंचा मूळभूत पांच गुणांचा समाहार (पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश, किंवा शब्द, रूप, रस, गंध व स्पर्श) 'गुण पंचकें धरित्री आथिली।' ०**परिणाम**-पु मूळ वस्तूंचें तात्त्विक स्वरूप कायम राहून त्यास दुसरें नाव-रूप प्राप्त होणें उदा० काथ्याची दोरी होणें, दुधाचें दहीं होणें -गीर २३९ ०**परिणामवाद**-पु त्रिगुणात्मक प्रकृतींतील गुणांच्या विकासानें किंवा परिणामानें व्यक्त सृष्टि निर्माण होते असें मत (सांख्य मत) -गीर २३८ ०**भूत**-वि १ गौण, दुय्यम प्रतीचें २ वरून, पासून निघणारें, अनुकल्पित ०**माया**-स्त्री त्रिगुणांनीं युक्त असलेली माया 'मुळीं झाली तें मूळमाया। निर्गुण झालें ते गुणमाया।' -दा ११ १ ९ -गज २५ ०**वचन-वाचक**-न गुण दाखविणारें वचन, शब्द विशेषण ०**वंत-वान**-वि गुणसंपन्न ०**विशेषण**-न (व्या) विशेषणाचा एक प्रकार, हा नामाचे गुण दाखवितो ०**वेल्हाळ-ळी**-विपुस्त्री (काव्य) गुणांनीं आकर्षिलेला-ली, मोहित, परितुष्ट ०**वैषम्य**-न गुणत्रयांचें (सत्व रज-तम) विषम मिश्रण याच्या उलट गुणसाम्य ०**सुशीळ**-वि (काव्य) गुणी व शीलवान्, चांगल्या गुणांचा स्वभावाचा 'पतिसेवे सदा अनुकूल। सत्य वचनीं गुणसुशीळ।' ०**स्तुति**-स्त्री गुणांची प्रशंसा ०**हीन**-वि १ गुणविरहित, गुणाशिवाय २ दुर्गुणी ०**क्षोभ(भि)णी-माया**-स्त्री माया, त्रिगुणांची साम्यावस्था मोडणारी (माया), मूळ मायेंतील गुप्त असलेले त्रिगुण जेव्हां स्पष्ट होतात तेव्हां तिला गुणक्षोभिणी म्हणतात 'पष्ट होती सधी चतुरी। जाणावी गुणक्षोभिणी।' -दा ९ ६ ६ **गुणज्ञ**-वि गुणग्राहक जाणता (विद्यादि गुणांचा) पहा **गुणांक** पु (गणित) गुणाकार **गुणाकभागोत्री**-स्त्री १ गुणाकार व भागाकार २ (व्यापक) अंकगणित गणित 'तुझा पंतोजी कांहीं गुणाकभागोत्री शिकवतो कीं नाहीं?' **गुणाकार**-पु १ गुणांक, गुणनाचें फळ, गणिताचा एक प्रकार, गुणकानें गुण्यांकास गुणणें याचे कांहीं प्रकार - कोष्टकी-धावरा-बैठा-विविध गुणाकार इ० कपटसिंधु पहा २ गुणणें, गुणाकार करणें [स गुण्, म गुणणें] **गुणाकारक-कारी**-वि गुणकारक-कारी पहा **गुणागुण**-पु गुण आणि अवगुण, गुणदोष **गुणाचा**-वि भलेपणा, चांगले गुण अंगीं असणारा **गुणाची खाणी-रास**-स्त्री अनेक प्रकारचे चांगले गुण अंगीं असणारा, विविध गुणांचा **गुणाचें गुणपात्र लेंकरूं**-न (ल उप) अट्टल लुच्चा, लबाड, सोदा 'गुणाचें गुणपात्र हातीं फुलपात्र' **गुणाढ्य**-वि १ गुणसंपन्न २ एक प्रसिद्ध कवि बृहत्कथेचा कर्ता [स] **गुणातीत**-वि गुणविरहित, निर्गुण (ईश्वर) **गुणानुवाद**-पु गुणांची वाखाणणी, गुणकीर्तन, प्रशंसा **गुणानुवादकीर्तन**-न गुणांचें स्तवन **गुणावह**-वि गुण देणारें, गुणकारक, परिणामी, प्रभावी (औषध वगैरे) **गुणांश**-पु १ गुणकारीपणा, प्रभाव, सुपरिणाम 'हा जें औषध सांगतो त्याचा गुणांश केवढा?' २ परिणाम, फळ, यश -'त्या औषधानें अद्यापि गुणांश आला नाहीं' **गुणित**-वि (गणित) गुणलेलें **गुणें(ण्या)गोविंदें-दानें**-क्रिवि १ शांततेनें, भांडणतंटा न करिता, मुकाट्यानें, आनंदानें, स्वेच्छेनें 'पक्षीही लहान। घरटीं बांधुन। गुण्यागोविंदानें नांदताती॥' २ मोठ्या स्नेहानें ममतेनें 'गुण्यागोविंदें मला दहा वेळ पलगावर पालवा।' -प्रश ३ चांगल्या प्रकारानें, रीतीनें **गुणोत्कर्ष**-पु गुणांचें वैपुल्य विकास, वाढ **गुणोत्कीर्तन**-न गुणांचें कीर्तन, गुणानुवाद, प्रशंसा **गुणोत्तर**-न (गणित) संख्यांची, दोन परिमाणांची पट, हिस्सा, प्रमाण, भूमितिश्रेणींतील पदांमधील ठराविक अंतर, एका संख्येनें दुसरीस भागिलें म्हणजे दोहोंमधील गुणोत्तर निघतें **गुण्य**-वि १ जिला गुणावयाचें ती संख्या २ गुणण्यास, गणण्यास योग्य [स गुण्=मोजणें] **गुण्यांक**-पु गुण्य संख्या

गुणकली-टली—स्त्रीपु (संगीत) एक राग या रागांत षड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल मध्यम, पंचम कोमल धैवत हे स्वर लागतात गांधार व निषाद हे स्वर वर्ज्य आहेत जाति औडुव-औडुव वादी धैवत व संवादी ऋषभ गानसमय प्रातःकाळ हा एक भैरवप्रकार आहे

गुणगुण—स्त्री १ गुगु आवाज, गिणगिण (डांस, चिलट, यांची) २ हळू हळू कोंडल्याप्रमाणें, दबून, अस्पष्ट बोलणें, वाचणें ३ कुचकुच, कुजबूज ४ वदंता, बातमी [ध्व] **गुणगुणणें**-अक्रि १ तोंडांतल्या तोंडांत म्हणणें, गाणें, आळापणें, गुगु करणें, मनाशींच म्हणणें २ ओठांतल्या ओठांत बोलणें, अस्पष्ट उच्चार करणें, पुटपुटणें ३ नाकांत बोलणें, गेंगाणें भाषण करणें 'तो गेंगाणा घटकाभर गुणगुणतो आहे पण मला कांहींच समजत नाहीं' ४ निश्चित न समजण्याजोगें, मळमळीत बोलणें,

रोखठोक न सांगणें 'रुपये मागितले पण गुणगुणला आहे, खचित काहींच बोलला नाहीं' [ध्व]

गुणगुणा—पु नाकाचा पडदा, भाग, घोणा धक्का लाग ल्यास यातून रक्त वाहतें [स घोणा=नाक द्वि] ०**फुटणें**-नाकातून रक्त वाहणें

गुणगुणीत—वि १ सानुनासिक, नाकातील २ अस्पष्ट, गुळमुळीत, गुणगुणल्याप्रमाणें (उच्चार) [गुणगुण]

गुणगुण्या—वि १ गुणगुणणारा, हळू, आपल्याशींच गाणारा २ नाकात बोलणारा ३ अस्पष्ट शब्द करणारा, पुटपुटणारा ४ अस्पष्ट, हळू, नाकातला, अनिश्चित (भाषण) [गुणगुण]

गुणगुळें—गुडगळें पहा

गुणणिका—गुण्णिका, गुडिका पहा

गुणणें—उक्रि १ (अंकगणित) गुण्य आणि गुणक याचा गुणाकार करणें, सख्येची पट करणें २ पुन्हा पुन्हां वाचणें व म्हणणें, पाठ करणें, गुडिका करणें, घोकपट्टी करणें [स गुणन]

गुणफोड—स्त्री एक औषधी

गुणा—पु १ गाडीचा कणा, आंस २ सुतार गवडी यांचें एक हत्यार, गुण्या काटकोन बाधण्याचें साधन

गुणाबर—न (काव्य) गुणस्थान, स्वर्ग 'जेथें मानव शलभ पामर। गुणाबर केर्वि क्रमी।' [स गुण+अवर]

गुणांब्ली—स्त्री (गो) एक वृक्ष.

गुणिया—पु १ गारोडी, पचाक्षरी, मान्त्रिक -एभा ७ २०६ 'आहे गुणिया देवरसी जाणता।' -सप्र १ ३३ २ गुणी, गुणवान् [गुणी]

गुणी—वि १ गुणानीं युक्त, शास्त्र, कला यांत पारंगत, बुद्धिवान २ मान्त्रिक, गुणिया -ज्ञा १३ ७२१ 'तुझिया कपटाची वाढणी। करावया आलों मी गुणी।' -एरुस्व १२ ९५ ३ (ल) राडकर द्वाड [स] **गुणीक**-वि गुण्युक्त 'गुणीक योजविले असता।'-गीता १३ १७४ **गुणि(णी)जन-लोक**-पुअव १ गायक, वादक नर्तक वगैरे लोक (सामुदायिक), कलावंत मडळी २ हिंदु कलावंतिणीचे पोटची संतति, कलावंतिणीचा पुत्र

गुणा—स्त्री (चे) (शेतकी) ठिपरी, नाडा व मोट यांना जोडणारें लांकूड) [का]

गुणी—स्त्री गुरांचा मानमोडी रोग

गुणें—गुण शब्दाचें तृतीयेचें रूप १ (काव्य) मुळें, करितां साठीं 'तृणाचें बुझवणें। आदाळें वारें गुणें।'-ज्ञा १३ ५६९ -गुरु ३८ २७ २ आश्रयानें 'कोठें तरी देउळाच्या गुणें। देव पहा।' -दा १७ १ १२ [स गुण]

गुणेस्त—वि (गो) सद्गुणी

गुण्णिका—स्त्री आठवण राहण्यासाठीं पुन्हा पुन्हा वाचणें, म्हणणें, घोकपट्टी [गुणणें]

गुण्या—पु काटकोन्या, गुणा पहा

गु(गु)त—स्त्री गुतणें, गुंता पहा 'या सेताची गुत सिलक असेल त्याची किंमत' -मसाप २ १७७ [स ग्रथित, प्रा गुत्थ] **गुंतणु(णू)क**-स्त्री (क) अडवणूक, गुंतागुंत गोंधळाची, घोंटाळयाची स्थिति [गुंतणें] **गु(गुं)तणें**-अक्रि १ एकमेकांत गुरफटलें जाणें (दोरा), अडकणें 'सूत सुतें गुंतलें।' -ज्ञा १८ १३०६ २ गुरफाटणें, अडचणींत सापडणें मोकळेपणा खुंटणें ३ गुग असणें, गढून जाणें, व्याप्टत असणें, अडकणें (कामांत उद्योगांत-मनुष्य पशु वस्तु जागा) 'यदुतिलक जिचे हा गुंतला पूर्ण भाके। -सारुह ४ ८७ ४ फसणें [स ग्रथन] **गुंतत बोलणें**-अडखळत घुग्मळत बोलणें, अडखळणें **गुंतलें**-न गुंता, गुंतागुंत, गुंताड-डा 'तुटे बधमोक्षाचें गुंतलें एथ।' -ज्ञा १८ ३१९ **गु(गुं)तवळ**-स्त्री १ केंस विंचरतांना गळालेल्या केसाचा (गुतवळाचा) गुजडा, समुदाय २ (अव प्रयोग) (ल) तुरळक थोडे वाढणारे खुंट -पु १ डोक्यांच्या केसांतून गळलेला केस, गुतवळी पैकीं केंस २ गुंतागुंत (केंस दोरी इ० ची) **गुतविणें**-उक्रि (ल व शब्दश) गुरफाटणें, गोंवणें, अडकविणें

गुतका-गा, गुता—पु (कों गो) गुत्ता, मक्ता (विक्री, पुरवठा वगैरेचा) 'पाच सात हजार रुपये तूर्त व सत्तावीस हजार येथील बाबतीचा गुतका जाला होता' -पेद १० ५८ **गुतके(गे)दार**-पु (गो) मक्तेदार [का गुत्तिगे=करार]

गुतकुली—स्त्री गुदगुली पहा 'तव तव गुतकुलिया होती।' -शिशु ६६६ [ध्व]

गुं(गु)ता—पु १ अटकाव, अडथळा, खोटी, प्रतिबंध २ (ल) अडचण, हरकत, नड 'आम्हांधि कांहीं गुंता नाहीं।' -ऐपो ३२ ३ शेंडी-वेणींतील गुंतवळ, विंचरतांना बाहेर निघालेले केंस ४ (ल) गुतक ५ गुंतागुंती (केस, दोरा इ० ची) ६ (भात सावा, हरींक वगैरेचें) मळणीनतरचें तृण गवत, कचरा ७ (ना) क्याद, लचाड ८ लढा, तग ०**गुंत-गुंत, गुंतामूत** स्त्री १ गुंता, गुंताड २ गळफास, घोंटाळा, गोंधळ, घोळ **गुंताड, गुंताडा**-नपु १ गुंता, गुंतलेली स्थिति (विशेषत केसांची) २ गुतवळ ३ गुंता अर्थ ६ पहा ४ शिवाऱ्यावरून आयडा काढला व चुड्याची दोरी सोडून शेंडयाला बांधून तो हालवल्यावर खालीं पडतात त्या भाताच्या बारीक पाती -वदलापूर २९१ ५ गुंतागुंत, घोंगळा गोंधळ **गुंतागुंता, गुंतागुंता**-पु १ अडथळा, अटकाव, अडचण (क्रि० घालणें, पाडणें)

२ अडथळा केलेली स्थिति (क्रि० करणें, होणें) [गुतणें+ स्तणें] गुंतापणें-त्रि (वे) गुतणें गुतापा, गुंतोळा-पु (वे) गुताड-डा (सूत, केस, इ० चा) पहा

गुताघ, गुंताघा—पु १ गुतविण्याचें साधन, बधन २ करार, (इ) बोंड

गुंति-ती—स्त्री १ प्रतिबंध, अडचण, गुता, बधन 'ज्ञानदेवा सार सावळिय मूर्ति निवृत्तीनें गुति लावियली।' –ज्ञागा १४६. –मुभादि २२ २९. २ गरज –दार ३ (ल) ओझा, पाश 'ज्यांची वुज गुती। ते तों मोकलिती अर्ती।'–तुगा २६८० ०पाडणें–अडचण आणणें, सकटात टाकणें 'मग योलेप्रभावनी। स्वांचि मजमी पाडिली गुंती।'–कथा १ ५ २१४ [गुतणें]

गुत्ता—पु १ मक्ता गुतका पहा २ अड्डा, ठिकाण ३ (स्यावरून) दारूचा पिठा दुकान, (मक्तयानें घेतलेले) ४ गुता, गुता पहा [का गुत्तिगे=करार]

गुत्तेर—न कापड –देहु १६९.

गु(गुं)थणें—अक्रि (प्रां) गुतणें पहा १ गुफलें जाणें 'देह तव पांचांचें जालें। हें कर्मांच गुणी गुथलें।' –ज्ञा १३ ११०२. २ अडकून पडणें, गुतलें जाणें –उक्रि ओवणें, माळ करणें, गुफणें [स ग्रथन]

गुथयागुथव—स्त्री (साना) गुतागुत, गोंधळ, गुताडा. गुतागुत पहा [गुथणें द्वि]

गुथा—पु एक लहान झाड

गुंथाडें—न गुतागुत, गुताडा पहा 'तत्वांचें गुंथाडें जालें।'–दा ९ ७ २१ [गुथणें]

गुद—पु अपानद्वार, पचकर्मेंद्रियांपैकीं पांचवें इंद्रिय, गांड, वाचा, मलद्वार 'गुदमेंढ्रामातौतीं। चारी अगुळें निगुतीं।'–ज्ञा ६ १९५ [स] ०द्वार–न गुद, अपानद्वार ०भ्रंश–पु शौचाच्या वेळीं अग बाहेर येणें (अशक्ततेमुळें) एक रोग ०मस्ती–स्त्री मग्रूरपणा शिरजोरी, उद्धटपणा, दाढगाई 'त्यानें आपल्या गुदमस्तीनें हातची भाकरी घालविली' –विविध ३ ९१ ०मैथुन–न अनैसर्गिक सभोग, गाड मारणें. ०रोग–अंकुर–अर्श–पु मूळव्याध ०व्रण–न भगेंद्र ०शूल–ळ–पु अपान द्वारातून निघणाऱ्या कळा

गुद गोद—पु हाडांच्या नळींतील द्रवपदार्थ, चरबी

गुंद, गुदणी—नस्त्री भोंकर, गोंधण, गोंधण, सेलवन, एक झाड [सु गुदी, का गोंदिणी]

गुदगसाळ—स्त्री (बे) साळीचा एक प्रकार [का गुदग= लाड]

गुदगुद-दी, गुदगुली—स्त्री १ शरीरास हात वगैरेचा स्पर्श झाल्यामुळें हसू येण्याचा जो विकार होतो तो (क्रि० करणें, येणें, सुटणें, वाटणें) २ (ल) सतोषणें, हर्ष, आनद, सुख' आनदाची उकळी 'भगवद्गुणश्रवणेंकरून चित्तास गुदगुल्या होतात' ३ कंड, आग, खाज (फोड, जखमा इ०मुळें होणारी) ४ (ल) फुरफुरी, सुरसुरी, कडू (लढाई, भांडणतटा इ० ची) (क्रि० मोडणें, जिरवणें) गुदगुद-दां-क्रिवि खदखदां (कढ ऊन याच्या ध्वनीप्रमाणें) गदगद-दां पहा गुदगुदणें–अक्रि १ कढ येणें; खदखदणें (पदार्थ करतांना, ऊत यतांना) २ कड, खाज सुटणें (शरीर, अवयव यांस) [ध्व गुद्गुद स गद्गद, हिं गुदगुदना]

गुदड—पु गाळसाळ, ढाकाऊ रेशीम [गुदडणें]

गुदडणें, गुदडा—गु रडणें, गुधडा पहा

गुदम(मा-मु)रणें—अक्रि १ कोंडमारा होणें, दम, श्वास कोंडणें, श्वास बद झाल्यामुळें घाबरणें, घुसमटणें 'श्वास गुदमुरला' २ ढवळणें, उकडणें (उन्हानें) गदमदणें, उकाड्यानें जीव कासावीस होणें गुदमरा-मारा-पु कोंडमारा, जीव घाबरा होणें, कासाविसी, श्वासावरोध (क्रि० करणें, होणें)

गुदया—स्त्रीअव (विणकाम) कामटयाचे तुकडे, हे चार चार बोटें लांब असून यांमध्यें नळी चालण्याच्या बद्धा फास घालून अडकवितात [का गुदग=अडकणीची काठी ?]

गुदरणें—अक्रि उक्रि १ गुजरणें पहा २ त्रास होणें, ओढवणें (सकटादि) 'समय गुदरला असतां यांला कोणी कामास यावयाचा नाहीं'

गुदरणें—अक्रि १ (राजा) लेपाटणें, बरबटणें, लिड बिडणें 'शेणानें गुदरलेल पाय धु' २ (ल) (दुर्गुणांनीं दुर्व तैनानीं) कलंकित होणें, कालिमा लागणें ३ काळजीमस्त होणें, गुतणें, अडकणें (ससारांत) [हिं गुदरना]

गुदराण-णी—गुजराण-णी पहा उपजीविका, निर्वाह 'दाणे खाऊन करी गुदरान।' –पला ८७ कालक्षेप 'आणखी मास-पद गुदराण करायाचें' –रा ७ ३६१६ [फा गुझरान्]

गुदस्त-स्ता—वि १ मागचें, गत (वेळ, महिना, वर्ष) 'साल गुदस्त' २ झाली गकेली, होऊन गेलेली (गोष्ट) [फा गुझस्ता] ०घार्की–स्त्री (बद केलेल्या खात्याची) राहिलेली बाकी गुदस्ता-क्रिवि गतवर्षी

गुदाजार—गुजाजार पहा

गुदाम—पु वखार, तळघर, माल किंवा अडगळ साठवि ण्याची जागा [पो गुदांव, मलाया गोदाग, इ गोडाऊन]

गुदाम—पु (शिंपी) गुडी, बटण

गुदारा—गुजारा पहा

गुदाळी—स्त्री (गो) प्रदक्षिणा 'आदाळी गुदाळी' =स्वत भोंवतीं गरगर फिरण्याचा मुलांचा एक खेळ

गुद्दा—पु मुष्टिप्रहार, ठोसा, बुक्की (क्रि० देणें मारणें, लगावणें)]का गुद्] ०गुद्दी–स्त्री ठोसाठोसी (क्रि० करणें)

गुद्दा—पु (व) खणाळें, खणाचा तागा 'या गुद्द्यात वीस खण आहेत'

गुधडणें—उक्रि १ गुधड्या घालणें, पायानें तुडविणें, चोळा मोळा करणें, चिरडणें, उलथापालथ करणें २ (धसमुसळेपणानें अव्यवस्थितपणें वापरून) खराब करणें मळविणें, नासणें (कापड, वस्तु) दामटणें, खुदळणें, दपटणें (जनावर) –अक्रि धुडगुस घालणें दाडगाई करणें [का गुद्]

गुधडा—पु १ (तुडवून, लाथाडून) गुधडण्याचा व्यापार, चोळामोळा, धसफस, दुर्दशा 'पधरा दिवसात पोरानें पोथीचा गुधडा केला' २ दाडगाई धुडगुस (क्रि० घालणें) ३ खुद ळणी, दामटणी, (फार कामानें झालेली) खराब स्थिति

गुधाडी—स्त्री (व) उकिरडा, घाण, गुखडी पहा 'घराभोंवतीं गुधाडी आहे'

गुनकल्ली—एक राग गुणकली पहा

गुना—पु १ सुरत चेहरा, रग २ भार, पुढारीपणा 'सर्व मसलतीचा गुना तुम्हावर आला आहे' –रा १२ ७९ [फा गूना]

गुन्याव—पु (गो) गुन्हा पहा ०कार–वि गुन्हेगार

गुन्हा—पु अपराध, दोष, अन्याय, कायद्याचें उल्लघन [फा गुनाह्] सामाशब्द–**गुन्हेगार**–वि अपराधी, दोषी, गुन्हा करणारा [फा गुनाह्+गार] **गुन्हेगारी**–स्त्री १ गुन्हा, अपराध २ दड (अपराधाबद्दल गुन्हेगाराकडून घेण्यात येणारा) ३ दड पासुन सरकारास होणारें उत्पन्न [फा गुनाह्+गारी] –०पत्र–न दडपत्र –भाअ १८३२ **गुन्हे-बे-गुन्हे**–क्रिवि १ गुन्हा असो नसो, हकनाहक २ खात्रीनें 'जर हें काम न करितों तर गुन्हे बगुन्हे हा पारिपत्य करील' –जोरा १०७ **गुन्हेवार** क्रिवि गुन्ह्या प्रमाणें–गणिक–प्रती–धरहुकूम, (समासात) गुन्हेवार–तक्ता–ताळेबद–पत्रक लिहिणें ०वारी–स्त्री कालानुक्रमें नोंदलेली गुन्ह्याची यादी–तक्ता (शिक्षावारी शब्दाशीं जोडून योजना) उ० गुन्हेगारी शिक्षावारी अपराध्याच्या शिक्षाचा तक्ता

गुप, गुपचिप गुपचुप–चूप—क्रिवि १ निमूटपणें, मुकाट्यानें, हलकेंच, निवांत २ चोरून, लपून नकळत [स गुप्=लपविणें+चुप्=मद गतीनें जाणें का गुप्पन=इत्यच? हिं गुपचुप्]

गुपका—पु मारलेल्या जागेवर फिरेल असा भोंवरा फेंकणं [गपका]

गुपचीप—न दुधावरील साईच्या मिठाईचा एक प्रकार –च्या वड्या–स्त्रीअव (व) साखरपाकाच्या वड्या

गुपटणें—अक्रि १ अडखळणें (भाषणात) २ धरसोड, काकू करणें, आवाकू लागणें (व्यवहार, कामधदा यामध्यें) ३ घोंटाळणें, गोंधळणें, सुचेनासें होणें

गुपट(त)मार–मारा–घाला—गुपित मार, बाहेर दृष्टोत्प त्तीस न येणारें दु ख, छपलेलें, छपवावें लागणारें दु ख गुप्त घाला, मार पहा

गुंपणें—अक्रि गुतणें पहा 'गुपलें नुगवे मन चरणीं।' –गीता १ ८३

गुपित—गुप्त, लपविलेलें –न गुप्त गोष्ट ०घाला–मारा–पु गुप्तमारा, गुपटमार

गुपिस्त—क्रिवि गजीफातील एक सज्ञा

गुप्त—क्रिवि १ गुपित, अगोचर, दडविलेलें, लपविलेलें, चोरटें २ सरक्षित, राखीव ३ गूढ [स गुप्=रक्षण करणें] स मा० शब्द–०घाला–मार–रा–पु गुपित–आडून घाला, मार, गुप्तपणें नाश, अपकार छळ (मत्र, कलह, मर्मभेद करणारी, चीड आण णारी भाषा इ०नीं) २ एकदम, चोरटा घाला–हल्ला करणें (भूत, आजार, चोर शत्रु यानीं) (क्रि० घालणें, मारणें, करणें, पडणें) ०दान–न न दिसावें अशा तऱ्हेनें, हलक्या किंमतीच्या वस्तूत दिलेलें भारी किंमतीचें दान (उदा० कोहळा वगैरे फळात द्रव्य), प्रच्छन्न दान २ निनावी दान, आपलें नाव जाहीर न करिता दिलेलें दान ०दूत–पु हेर, गुप्तपोलीस, गुप्त रूपानें बातमी पुरविणारा ०धन–न १ (ल) तप, विद्या, ज्ञान, गुण चातुर्य, शहाणपणा इ० न दिसणारें धन २ जमीनींत पुरून ठेवलेलें द्रव्य –वि विद्या, ज्ञान, चातुर्य यानीं युक्त (माणूस) ०भाग–पु गुह्यांग, ढुगण किंवा पुढला भाग, गुह्य भाग –के १६ ४ ३०

गुप्ती—स्त्री एक शस्त्र, हें बहुधा ओळखलें जात नाहीं काठींत लपविलेली तरवार किंवा आंत तरवार असलेली काठी 'गुप्ती माळे असिल्या।' –नव १२ १८१ [स गुप्त]

गुप्तेश्वर—पु (गुप्त असणारा ईश्वर शकर) महादेवाचें लिंग पिंडी [स]

गुप्प—क्रिवि हटच, नकळत गुप पहा

गु(गुं)फ—स्त्री गुतवळ (दोरी वेणी केंस इ०ची) [सं गुफ्–गुफ्]

गु(गुं)फटणें–फाटणें—गाफाटणें पहा

गुफणी—स्त्री १ गांठणें, गायण, गोंवणी, ओंवणी २ वेणी, वीण [गुफणें]

गुफणें—सक्रि १ एकत्र माळेंत आणणें, गाठणें, माळ करणें ओंवण, गोवणें २ वणी घालणें, विणणें, वळण ३ जोडणें, जुळणी करणें रचणें ४–अक्रि घोंगळयांत पडणें, गुतणें 'ऐसें विचारतां विचक्षण! गुफोनि ठेलें।' –ज्ञा ८ ८१ **गुफित**–वि १ गुफलेला,

रचलेला, बनविलेला २ विणलेला, माळेत ओंवलेला गुंफिरा-रें-पुन गुंताडा, गुंतागुंत, जाळें 'परी चाज हें धनुरेरा। जे एरडा गुफिरा।' -ज्ञा १४ २८४

गुंफाटणें—उक्रि पाईवाईनें परवटणें, भरकटणें, बरबर करणें गोफाटणें पहा

गु(गुं)फा—स्त्री १ लताकुंज, पर्णकुटी, पानांची बांधलेली झोंपडी 'काय्यगुण अति विकळ। आला तत्काळ गुंफेसी।' -भारा बाल २ १२ २ गुहा, दरी ३ गुंतागुंत 'आवडीचा मंत्र सांगितला सोपा। जणें नोहे गुंफा कांहीं कोठें।' -तुगा ४८७ [स]

गुफेद—पु (गो) हलक्याचा एक प्रकार [पोर्तु]

गुबकणें—उक्रि कुदवणें, धबकणें, कुटणें, मारणें गबका पहा [ध्व गुब्?]

गुबगुबणें—अक्रि १ लठ्ठ, जाडजूड होणें, फोफशा होणें २ अतिशय लठ्ठ होणें, 'शरीरावरील चर्बीची अधिक वाढ होणें 'मांस गुबगुबतें अगावर।' गुबगुबीत-वि १ लठ्ठ, जाडजूड, मांसल(माणूस, पशु) २ चांगलें, भरदार(फळ) गबगबीत पहा

गुबडें, गुब्री—नस्त्री (व) ढुंगण, कमरडें 'गुबड्यावर लाथा बसल्या'

गुबर—न भ्रम -शर

गुबार—पु १ मळ, धूळ 'दिलांतील गुबार झाडून निर्मळ प्रांजळ व्हावें' -रा ५ ७५. २ संशय, किलाफ 'बाल्यात कोणत्या गोष्टींचा पडदा व गुबार राहिला नाहीं' -ख ९ ४८४२ [अर गुबार]

गुब(भा)र-रा—पु १ अंतर्दाह, दु:ख, तोंड बंद पण आंत पू असलेली जखम २ पोटांत वारा धरणें, पोट गच्च होणें पोटाचा फुगारा, तडतडी, तणावा, फुगवटी (वायुमुळें) (क्रि० (पोटांत)धरणें) ३ गुप्त द्वेष, मत्सर हेवा ४ ढगाचा जमाव 'पावसाचा-मेघाचा गुबारा ५ जलप्रवाह, पाण्याचा संचय (क्रि० धरणें) ६ ऊन उष्णता, तापन, ताव, उष्णतेनें होणारी स्थिति, उन्हाळपणा (क्रि० देणें, घेणें) [अर गुबार=वाफ, मलिनता]

गुबारणें—क्रि आंतील उष्णतेनें कासावीस होणें, उबगणें धामाधूम होणें [गुबारा]

गुबारा—पु १ गोळे उडविण्याची तोफ, मरनाळ, गड गोळ २ (दारूकाम) आकाशांत उडविण्याचा दिवा, कंदील (यांत स्पिरिटचा धूर किंवा साधा दिव्याचा धूर कोंडतात) [फा गुबारा]

गुबाल्या काढणें—सक्रि (व) पिच्छा पुरविणें 'भाइ भांडे गुबाल्या काढला'

गुम—क्रिवि शांतपणें, स्वस्थपणें, मुकाट्यानें (क्रि० बसणें, असणें) [प्रा दे गुम्म=मूढ होणें? फा गुम्=हरवलेलें, दुर्लक्षित]

गुम—विवि चुकलेल्या, हरवलेल्या स्थितींत -वि नष्ट, हरवलेलें, चुकलेलें [फा गुम्] ०शुद-वि (पत्रव्यवहार) गहाळ, हरवलेलें, नष्ट झालेलें 'सनद गुमशुद झाली म्हणोन हरकोल न करीं' -रा २० ३११ [फा गुमशुद]

गुम—न (व) टेंगूळ, फुगवटा, गुबारा 'पाठाला गुम धरलें' [हिं गूमडा]

गुमकट—पु (व) चाकाच्या तुंब्याला बसविलेल्या दोन्ही लोखंडी वाटोळ्या पट्टया प्र यरी

गुमगुमीत—वि गुबगुबीत पहा

गुमज-ट-गुमट—पु घुमट, रोजा घुमट पहा 'नंतर सर्वत्रांनीं जाऊन माती दिली आणि गुमजटी बांधिला' -पया ४०० [फा गुंबज़]

गुमठा-डा—पु परसदाराच्या, गुदगाच्या मोहाना समोरचा भाग [हिं गुमडा=उचवटा, पुढें आलेला भाग]

गुमणें—अक्रि (खा) हरवणें 'गावडी गुमी गयल्नी ता बो भेटली.' [फा हिं गुमाना=हरवणें]

गुमन घुसम्या—वि १ (माण) मुखदुर्बळ २ (ल) कपटी [फा गुम=स्तब्ध+घुस?]

गुमजा—पु (शोभेची दारू) स्वतःभोंवती गरगर फिरणारे दुतोंडी बाण [प्रा दे गुम=घुमणें]

गुमा—पु (कों) मक्का (जमीनीचा)

गुमान—क्रिवि (क) मुकाट्यानें, निमूटपणें, गुम पहा 'गुमान निघून जा'

गुमान—पु १ पर्वा, खातर, क्षिति, खिसगणती (क्रि० नसणें, धरणें, करणें) 'एकलेका गुमान। न धरिती ते।' -मिस ३ १०६ 'औरंगजेब याचे फौजेचा गुमान काय आहे' -मरा चित्र (आवृत्ति ३) २२ २ गर्व, ताठा 'उदास वृत्तीच्या गुमानें। उठोन जातो।' -दा १५ २ १८ ३ आधिक्य -हको ४ विचार, मत ५ वहीम, संशय, किंतु 'श्रीमंताकडील सूत्र आली जाहाकडे असेल तेसा गुमान येत आहे' -रा ५ ५३ [फा गुमान्=संशय मत] गुमानात ठेवणें राखणें-मोघम, अनिश्चित ठेवणें, स्पष्ट न करणें, सांगणें गुमानी-स्त्री संशय 'तेव्हां त्यास सरकारचा आश्रा नाहीं गुमानी येऊन' -मदरु २ १३७ -वि १ अहंकारी, गर्विष्ठ बढाईखोर 'धड धाविला निदयत्वें गुमानी।' -किंद्रौपदी ११ २ बेगुमान, बेपर्वा, बेफिकीर ३ संशयी, संशयित [गुमान]

गुमान—वि तृप्त, धड -शर

गुमानीत—न (गो) गुप्त

गुमास्ता—पु १ मुनीम, प्रतिनिधि, मुखत्यार, कारभारी, अडत्या, बातमीदार, मुतालीक 'प्रधान याचे गुमास्ते व अमात्याचे वगैरे यांणीं काम तुर्त करावें' -मराचिस ८ २ (कायदा) कोणत्याहि व्यवहारांत दुसऱ्या ऐवजीं प्रतिनिधि दाखल वागण्याकरिता मोबदला देऊन नेमलेला मनुष्य, एजंट ३ (वतन कायदा) वतनी नोकरीचें काम करण्याकरिता नेमलेला बदली इसम -वि पाठविलेला. [फा गुमाश्ता] **गुमास्त(स्ते)गिरी**—स्त्री १ गुमास्त्याचें काम, मुतालिकी, एजंटी २ प्रतिनिधि व 'नामाजी लाडा पुणेहून गुमास्तगिरी देऊन कार्यांत मावळास पाठविला' -इम १६

गुरकणी—स्त्री १ गर्जन; गुरगुर, डुरकावणी (हिंस्र पशूची) 'त्या वाटेनें जात होतों पण वाघाची गुरकणी ऐकताच मागें फिरलों' २ माणसानें तसा केलेला शब्द ३ (ल) धमकी, रागाचें बोलणें [ध्व गुर+करणें]

गुरकणें, गुरकाव(वि)णें—अक्रि १ गर्जना करणें, गरजणें, गुरगुरणें, डरकाळी फोडणें २ भेडसावणें, धमकावणें, आरडाओरडा करून दबविणें, धाक दाखविणें **गुरकावणी**—स्त्री दुसऱ्यानें म्यावें, दबलें जावें म्हणून गुरकणें, डोळेवटारणें, धमकावणी, दरकावणी **गुरकी, गुरकाई**—स्त्री १ गुरकणी गुरकावणी पहा 'इतकी गुरकी दाखवितोस कोणाला?' २ डोळे वटारणें, रागानें पाहणें

गुरक—पु रागाचा झटका, घुस्सा (क्रि० येणें) **गुरकाक्या**—वि गुरकावणारा, अरेराव, दांडगा, मोठ्यानें आरडाओरड करणारा, खणक्या, मस्त [गुरकणें]

गुरखा—पु गुरें राखणारा, गोवारी गुराखी पहा [म गो+रक्ष्-म राखणें]

गुरखीटाळा—पु (चांभारी) टाळ्याच्या वरच्या चामड्याचा भाग

गुरग(गु)टणें, गुरगुटणें—अक्रि शरीर अवगुंठित करणें, कपड्यानें झाकणें, गुरफटून घेणें, बुरखा घेणें, सर्व अवयव झाकतील असें पांघरूण घेणें

गुरगुर-रां—क्रिवि १ गुरगुरत, गुरकावीत २ डुरडुरत, फुरफुरत

गुरगुर-री—स्त्री १ आरडाओरड, डुरडुर, डुरडुर, गुरकणी २ पोटातील, घशातील घरघर आवाज **गुरगुरण-णी**—स्त्री गुरकणी, घुरघुरणें, गुरगुरणें **गुरगुरणें गुरगुरणें** अक्रि १ गुरगुर करणें, घुरघुरणें, गुरकणें, गुरकावणें, अंगावर येणें 'अपमान असा करिता पाहे तो वीरसिंह गुरगुरली।' -मोउद्योग १० ६० २ मांजराप्रमाणें ओरडणें, म्याव करणें ३ (पोटात) गुरगुर आवाज होणें 'पोट-पोटात गुरगुरतें' ४ (घशात) घरघर आवाज होणें ५ क्रोधाविष्ट होणें **गुरगुराट**—पु अतिशय मोठा गुरगुर आवाज, एकदम सर्वांची गर्जना **गुरगुरावणें**—अक्रि १ गर्जना करणें, अंगावर ओरडणें (माणसाच्या) २ डोळे वटारणें, धमकावणें

गुरघुस—स्त्री घूस व मांजर यांची गर्जना, गुरम्याव -क्रिवि गाढपणें, शांतपणें, घोरत (झोंप) (क्रि० करणें, निजणें) [ध्व गुर्+घुस तुल० का गुरु=गोरण्याचा आवाज]

गुरगु(गू)ज—पु १ गदा, लोखंडी सोटा, पर्शु गुरदा २ फकिराजवळ असणारी (साखळ्या लावलेली) लहान गदा हिनें तो स्वतःला मारून घेऊन भिक्षा मिळवितो [फा गुर्झ]

गुरगुडी गुर्गुडी—गुडगुडी पहा 'आधीं लागे सवय विडिची मागुनी गुर्गुडीची।' -अर्वाचीन ३८८

गुरगुरीत—वि १ टवकारलेले, वटारलेले, गुरकावणारे (डोळे) २ फुगलेली, वर उचलून आलेली (पुरी, पोळी, भाकरी, गुरोळी) ३ फुगलेलें, सुजलेलें (शरीरावयव)

गुरचरण—स्त्री १ गायरान, गुरें चारण्याची जागा, गोपचार २ त्याबद्दल दिलेली मजुरी ३ गुरें चारण्याबद्दलची फी **गुरचराई**—स्त्री चरणावळ गुरचरण अर्थ २,३पहा [गुरें+चारणें]

गुरजी—स्त्री एक कुत्र्याची जात. [फा गुर्ज=लांडगा]

गुरंजणी—स्त्री (गो) गुरगुरणी, गर्जना **गुरंजणें**—(गो) गुरगुरणें पहा

गुरथळ-ळी—स्त्री १ चेंदामेंदा चुरगाळा, गुथडा गुथडणें पहा २ (सामा) अव्यवस्था, गोंधळ (क्रि० घालणें, लावणें, मांडणें)

गुरदंड—पु (चारणीकरिता) शेंताबरील गुरें जाण्याचा मार्ग **गुरव(वा)डा**—पु गुरें बांधण्याची जागा, गोठा

गुरदा—पु गदा, साखळ्या लावलेलें भिक्षेकऱ्याचें हत्यार गुरगुज पहा [फा गुर्झ]

गुरदा—पु १ मूत्रपिंड २ पातळ वाटोळी चपाती, मारोळी [फा गुर्दा, गिर्दा]

गुरपटणें, गुरपटिण, गुरफटणें, गुरफाटणें—अक्रि १ गुतागुत होणें, करणें, एकमेकात गुतवणें, जाळ्यात सांपडणें, अडकणें (दोरा पदार्थ इ० फेऱ्यात). २ (शब्दश व ल) गळफटणें, गोंधळणें, भांबावणें ३ गहाळणें, गहाळ करणें, गमावणें **गुरपटा, गुरफटा-फाटा**—पु घालमेल, गोंधळ, गळफटा, गुतागुत, अव्यवस्थित घालमेलीची, गडबडलेली स्थिति (वस्तु, माणूस इ० ची) (विशेषत अलंकारार्थी पंचमी विभक्तींत योजतात जसें-गुरपट्यात पडणें)

गुरवी—स्त्री (व) चिमणी [का गुब्बी]

गुरंभळणें—अक्रि गोडसर होणें, गाभुळणें (पेरू, आंबा इ०), पिकण्यापर्यंत येणें **गुरंभा-भी-बि** पाडाचें, गदरलेलें, गाभुळलेलें (फळ)

गुरमळणें—अक्रि १ गुणगुणणें, गुळमुळणें, पुटपुटणें, चाचरत, अस्पष्ट बोलणें २ गुरमळणें, गोंधळणें, अवांकणें, कांकें, अळटळ करणें ३ गुरमळणें, गमणें, रेंगाळणें, वेळ दवडणें

गुरमा, गुरमाई, गुरमी—पुस्त्री मस्ती, आवेश, ताठा, धुंदी, ऐट (कैफ तारुण्य, विद्या इ० ची) 'प्रहर दिसा रवि वारी सर्वे आले आरव गुरमीस।'–ऐपो ३९८ २ जेवणानंतर पश्चात होणारी, औषधानें होण री जळजळ, आग ३ रागाचा झटका ४ जागरणानें होणारी डोळ्यांची जळजळ, लाली [फा गर्मी]

गुरव—पु एक ब्राह्मणेतर पुजारी जात किंवा तींतील व्यक्ति विशेषत शंकराची पूजा करणारी जात, एक बलुतेदार, गांवच्या देवाचा पुजारी, याशिवाय याचा धंदा वाजनी वाजविणें, द्रोण पत्रावळी लावणें इ० [का गोरव=भिक्षावेशांत शंकर, शैव भिक्षेकरी, धनगराचा उपाध्याय] म्ह० १ देवळाची मेली घाट व गुरवाचें गळें चट्टाट (इयाट) **गुरवकी**–स्त्री. गुरवाचा धंदा (देवपूजादि कर्म), हक्क, वृत्ति वगैरे ०डा–पु (निंदार्थी) गुरव [गुरव+डा निंदार्थी प्रत्यय] ०पुंज–पु शतकऱ्याकडून गुरवाला देण्याकरितां सरकारनें वसूल केलेला–घेतलेला –हक्क, गुरवाचा धान्यांतील वाटा, बलुतें **गुरवासय** पु (गो) गुरव लोकांची वस्ती, वाडा **गुरवी**–वि गुरवासंबंधीं (पान, पत्रावळ इ०) **गुरवीण**–स्त्री गुरवजातीची स्त्री

गुरवळी, गुरळी—स्त्री एक पक्वान्न, गुळाची पोळी, साखरपुरी, गुळवरी 'अनारसे फेणिया गुरवळिया।'–जै ९४ ५२ [गुळवरी वर्णव्यत्ययानें]

गुरवा—वि श्रेष्ठ [स गुरु, गुर्वी]

गुरवार—वि (कु गो) गरोदर [गर्भार]

गुर(रा)ळा-ळी—पुस्त्री चूळ, गुळणा 'उदकामधें साडी गुरळी।'–दा २ १ ६४ [ध्व]

गुराखी-ख्या—पु गोवारी, गुरें राखणारा, गोपाल [स गोरक्षक, प्रा गोरक्ख] म्ह० गुराख्यानें गुरें टाकलीं म्हणून धरधनी टाकील काय

गुराब-ब, गुराबा-बा—स्त्री एक रुंदाक मोठें गलबत हें फक्त अरबी समुद्रांतच चालत असून याची घडण विशिष्ट प्रकाराची असे 'स्वैरेंहि मडपींच्या भवसिंधूतील बा गुराबा ज्या।' मोडयोग १३ १७२ 'चालीच्या गुराबा बहुत थोर ना बहुत ल्हान ऐशिया मच्चरीतीनें सजाव्या'–मराभा ३४ [फा गुराब्, इ ग्रॅब]

गुराळ—गुऱ्हाळ पहा

गुरु—पु १ मंत्रोपदेशक २ धार्मिक उपाध्याय धार्मिक संस्कार इ० करणारा ३ उपनयन संस्कारामध्यें गायत्र्युपदेश करणारा ४ शाळे इ० शिकविणारा, विद्यादाता. 'सकोप दिसती गुरु क्षणभरीच जे तापे।'–केका ८८ (यावरून) ५ (ल निंदार्थी) फूस, भर, प्रोत्साहन देणारा वाईट मसलत देणारा माणूस ६ पिता, बाप, पूज्य, वडील माणूस 'गाति जामे जया तव गुरुच्या आधर्यं मरण जननाचें।'–मोभभ ४ ८० ७ या नांवाचा ग्रह ८बृहस्पति, देवाचा गुरु 'वृत्रारिप्रति वदला गुरु ज्या या भद्रयामनीतीतें।'–मोसभा ६ ७० (सामा) शिक्षक, मास्तर, आचार्य ९–संबोधन अहो। लब्धप्रतिष्ठित, बोवाजी! म्ह० गुरुची विद्या गुरुस फळली–भोंवली=लोकांस फसविण्याची युक्ति ज्याला शिकविली त्यानेंच याला (शिकविणाराला) फसविलें सामासशब्द–०**किल्ली**–स्त्री १ न समजणारें, खोल, गूढ रिखाण, प्रबंध, मंत्र (गुरूनें सांगितल्याखेरीज न समजणारें) २ (सामा) गूढ, कठिण गोष्ट, शंका ३ खुबी, मख्खी, मर्म (कुलपद्यावें), गूढ उकलण्याची युक्ति 'प्रकरण जरा जड आहे, पण तुझ्यापासून तिला नरम करण्याची गुरुकिल्ली आम्हां शिकलोंच आहे'–प्राटिका [गुरु+किल्ली=फक्त *गुरुलाच चालवितां येणारी किल्ली*] ०**कुल**–न गुरूचें कुटुंब २ गुरूनें विद्यार्थ्यांना पुत्रवत् मानून, त्याचे खाणें, पिणें, *विद्याभ्यास इ० सर्व सोय लावणारी पाठशाळा, प्राचीन आश्रम* पद्धति [स] ०**कृपा**–स्त्री. गुरूची मर्जी, आशीर्वाद गुरुकृपा संपादन केली असतां विद्या लवकर येते' ०**क्रम**–पु गुरुपरंपरागत, अधिकृत शिक्षण [स] ०**गम्य**–वि ज्याच्या समजुतीस गुरु लागतो असें, गुरुकिल्ली लागणारें, दुर्बोध, गहन (श्लोक, वचन प्रयमार्ग) गम्य पहा 'कीं गुरुगम्य हन टाय।'–ज्ञा ६ ४७९ [स] ०**जन**–पु पूज्य, माननीय व्यक्ति, वडील माणसें 'कशि गुरुजनीं सतींची शिवला ज्या कुमुदिनीश अग्र दर्के।'–मोसशयरत्नमाला १३ (नवनीत पृ ३५०) वडील धारीं माणस, मानाची मंडळी ०**जनसभा**–स्त्री १ (खि) युनायटेड चर्च ऑफ नॉर्दर्न इंडियाच्या एका विशिष्ट क्षेत्रातील चर्चेसच्या आचार्य व प्रातिनिधिक मंडळींची सभा २ इंग्लंडचे चर्चच्या एखाद्या पादरीच्या आचार्यांची व मंडळीच्या अनेक कामांत त्याची मदत करणाराची प्रातिनिधिक सभा हे सहाय्यक वडीलच असावेत असें नाहीं **गुरुजी**–पु गुरु, शिक्षक, आचार्य, पुरोहित **गुरुतल्पग-तल्पी**–पु १ गुरुपत्नीशीं गमनकरणारा २ (ल) मातेसमान स्त्रीपाशीं गमन करणारा, महापापी, नीच [स गुरु+तल्प+ग] ०**दक्षिणा**–स्त्री विद्या संपल्यानंतर शिष्यानें गुरूस द्यावयाची देणगी, संभावना, शिकण्याची फी [स]

०द्रव्य-न आपल्या गुरूची मालमत्ता (समासात)गुरुद्रव्यहरण-साधन-अपहार-अभिलाप [स] ०द्रोह-पु गुरूचा द्वेष, गुरूचा गुन्हा करणें, गुरूचा विश्वासघात [स] ०द्रोही-वि गुरूचा द्वेष करणारा, गुरूशीं वैर करणारा 'मित्रद्रोही गुरुद्रोही। विश्वद्रोही देवद्रोही।' [स] ०द्वार-न शीखाच्या गुरूनीं स्थापन केलेलें देऊळ (सामा.) शिखाचें देऊळ ०परंपरा-स्त्री आपला गुरु गुरूचा गुरु, त्याचा गुरु असा गुरूचा वंश ०पीठ-न गुरूचें राहण्याचें ठिकाण, गुरूची गादी [स] ०पुत्र-पु १ गुरूचा मुलगा २ साधुसंतामध्यें वाढलेला व त्याच्याप्रमाणें वागणारा, सत्पुरुषानें उपदेश केलला, साधु शिष्य [स] ०पुरुष-पु नवरा, पति 'मतोपवास करावा। गुरुपुरुष निरोपानें।' -गुच ३५ ८७ [स] ०पूजा-स्त्री १ कार्यारंभीं राशीस प्रतिकूल असल्यास करावयाची बृहस्पतीची पूजा २ स्वगुरूची पूजा ०पौर्णिमा-स्त्री आषाढी पौर्णिमा, यादिवशीं आपला मंत्रोपदेशक गुरु, सन्यासी इ० ची पूजा करतात [स] ०प्रतीति-स्त्री १ गुरूची पारख, गुणदोष परीक्षा २ गुरूचा अनुभव (बरा-वाईट) येणें [स प्रतीति] ०प्रसाद-पु १ गुरूची कृपा २ गुरूच्या आशीर्वादाचें फल (विद्या, कौशल्य भरभराट इ०) ३ (ल) भाग, अफू, तंबाखु [स] ०बंधु-पु १ एकाच गुरूचे दोन किंवा अनेक शिष्य, ते परस्पर २ सहाध्यायी ३ स्वतःच्या गुरूचा पुत्र [स] ०मंडली-गुरु करणें (महाराच्या जातींत)-बदलापुर १७५ ०मंत्र-पु १ गुरूनें सांगितलेला धार्मिक उपदेश, गुरूनें उपदेशिलेला मंत्र २ (ल) बरी वाईट सल्ला मसलत, गुप्त शिकवण (बहुतेक वाईट अर्थानें) (क्रि० देणें, शिकविणें, सांगणें, म्हणणें) [स] ०मार्ग-पु गुरूनें उपदेशिलेल्या मंत्रासबंधीं जपादि विधि [स] ०मुख-न अध्ययनाच्या प्रसंगीं गुरूच्या मुखातून वाक्य निघणें, प्रत्यक्ष गुरूचा उपदेश, शिकवण 'ही माझी विद्या ऐकीव आहे, हिला गुरुमुख नाहीं' [स] ०शाप-पु गुरूनें रागानें काढलेलें वचन, गुरूनें दिलेला शाप [स] ०शिक्षा-स्त्री १ अभ्यासाविषयीं गुरूनें लावून दिलेले नियम, गुरूची शिकवण २ नियम वगैरे मोडल्याबद्दल गुरूनें दिलेला मार [स] ०सप्रदाय-पु १ गुरुमार्ग पहा २ विशिष्ट गुरूचे अनुयायी लोकाचा आचार, परंपरा वगैरे ०सप्रदायी-वि १ गुरुमार्गी २ विशिष्ट गुरूचे अनुयायी (लोक जमाव, संघ) ०स्मरण करणें-कार्यास प्रारंभ करणें गुरूपदेश गुरोपदेश-पु गुरूनें दिलेला मंत्र

गुरु—पु सूर्यमालेंतील सर्वांत मोठा ग्रह गुरु अर्थ ५ पहा दर तेरा महिन्यास एक राशि अशी याची गति आहे याच्या अस्ताचा काल मंगलकार्यास वर्ज्य मानितात गुरु सिंह राशींत असला म्हणजे सिंहस्थ व कन्याराशीस असला म्हणजे त्यास कन्यागत म्हणतात ०पुष्ययोग-पु एक चांगला योग गुरुवारीं पुष्य नक्षत्र आलें असतां त्या योगास म्हणतात हा अमृतसिद्धि योग होय ०बल-न स्वराशीस या ग्रहाचें आनुकूल्य असणें जन्मलग्नकुंडलींत हा ग्रह दोन, पांच सात, नऊ, यास्थानीं असलेला शुभ मानितात व या कालीं गुरुबल आहे असें मानितात ०वार-पु बृहस्पतीचा वार, (रविवारापासून) आठवड्यातील पाचवा दिवस, बृहस्पतवार

घको ३ १२

गुरु—वि १ जड, स्थूल, वजनदार २ मोठा विस्तृत 'हा गुरु मार्गुय गा।' -गीता १३ २२२ ३ पचण्यास जड (पदार्थ) ४ दीर्घ, द्विमात्र (स्वर) ५ कठिण, अवघड, भारी (वस्तु) ६ आदरणीय, मान्य, पूज्य सामाशब्द- ०घंगाळ-वि (कों) अवडवर माजविणारी गुरुत्व-न १ (यंत्रशास्त्र) पृथ्वीच्या मध्याकडे पडण्याचा पदार्थाचा कल २ जडत्व, वजन ३ मोठेपण, थोरपणा 'तोपेचिना शार्ङ्गधर। गुरुत्वासीं।' -ज्ञा १६ २६ ४ गुरुपणा गुरुत्वमध्य-पु गुरुत्वाकर्षणाचा मध्यबिंदु ज्या बिंदूसभोंवतीं पदार्थाच्या सर्व भागाचें कोण त्याहि स्थितींत समतोलन होतें तो बिंदु गुरुत्वशून्य-वि मुळींच वजन नसलेलें गुरुत्वाकर्षण-न विश्वातील वस्तूंचें परस्पराकर्षण, एक जड पदार्थ दुसऱ्याला आपणाकडे ओढतो अशी स्थिति, पृथ्वीमध्याकडे ओढण्याची शक्ति गुरुलघुविचार-पु १ बोलण्यांत लिहिण्यांत ऱ्हस्वदीर्घ स्वराचा काल जीपूर्वक विचार, ऱ्हस्वदीर्घाकडे लक्ष २ बारीक, खोल विचार, सब बाजूनीं विचार ०वती-वि महत्त्व, मोठेपणा, विस्तार 'प्रय गुरुवतीचा ठावो।' -ज्ञा १ ३३ गुरुवी-वि थोर, मोठा, श्रेष्ठ 'अर्जुना हे गुरुवी भक्ती।' -ज्ञा ९ २२८ गुरुवृत्त-न मोठें वर्तुल, मंडळ

गुरु—पु (संगीत) दोन मात्राचा काल

गुरुमुखी—स्त्री शिखाच्या धर्मग्रंथाची लिपि, ही देवनागरीवरून बनली आहे [गुरु+मुख]

गुररी—स्त्री ताठा, गर्व, मस्ती, गुर्मी, जोर 'जुनरकर मोगलानेंहि आपले ठाई गुररी आणली आहे' -पेद ३ १४७ [अर घुरूर]

गुरळा—स्त्री चूळ, गुळणी 'मीचि होईन साग्ळा। करू सुइन गुरळा।' -ज्ञा १३ ४१८ [ध्व]

गुर(रो)ळी—गुरळी, गुरवळी पहा

गुरू—पु गोंवर देवी या दुखण्याचे माहणारे फोड मुका गुरु न वाहणारे फोड [का गुरुळे=खळी, छिद्र]

गुरू—न चतुष्पाद प्राणी, जनावर, गाय, बैल, म्हैस, रेडा, ढोरू, ढोर एक पशुजात [तुल० इंग्रजि गुरुव, पा गुरई] म्ह० लेकरागुरानीं वाडा साजरा ०ढोरू-रं-न गुरू,

चवत खाणारें सशृंग जनावर •वासरूं-न १ सर्व लहानमोठ्या जनावरांना व्यापक शब्द, गुरेंढोरें, जनावरें २ जनावर, गुरू, पळ्यातील एक.

गुरूप-य—वि गुडूप, गडद, अंधाराचा, अंधारमय, दाट (अंधार) [अर गुरूब=सूर्यास्त, का गुड्डु गुड्डु=लोप दाची कांब]

गुरूळ—पु (कों) दोनाच्या बाधाला सेकड्यानें पाड लेलें भोंक, यांतून दोतांतील पाणी वाहून जातें [का गुरुळ= खळी, भोंक]

गुरोडा—पु १ जनावरांचा गोठा, गायवाडा २ (निदार्थी) गुरू [गुरू]

गुर्की—गुरकी पहा. वचक, दाब 'लागेलुगे कवि भेदरले अवघ्यावर त्याची गुर्की।' –होला १८

गुर्गलेंत—न (गो) थंड पाण्याचा माठ, मातीची घागर [पोर्तु]

गुर्गा—पु (गो) कोळी, किडा

गुर्जर—पु गुजराथ देश, त्यांतील रहिवासी गुजर पहा [स]

गुर्दा—गदा, गुडदा पहा 'बारा हजार गुर्दा।' –ऐपो ४४ [फा गुर्झ]

गुर्फटणें—गुरफटणें पहा

गुर्वत—स्त्री नम्रता आजिजी, काकुळत 'इंग्रज गुर्वत दाख वून कानू साधण्यास चुकणार नाहीत' –दिमरा १ ५४ [अर गुर्बत्]

गुर्मळणें—गुरमळण पहा

गुर्मी—गुरमी पहा

गुर्रावणें—अकि (व) गुरगुर करून अंगावर येणें, गुरका वणें पहा [ध्व गुर]

गुर्वचार—पु (गो) गरोदरपण, गर्भारपण

गुर्वार—वि (गो) गरोदर, गर्भार गरवार पहा

गुर्विणी—वि गर्भिणी, गरोदर गर्भार 'आणि सत्ता सभोगें। गुर्विणी होय।' –ज्ञा १४ ८९ [स]

गुऱ्हाळ—न १ ऊंस गाळण्याचा चरक, ऊंस गाळण्याचें यंत्र २ चरक असलेली जागा ३ गूळ तयार करण्याचा कार खाना (यंत्र, इमारत इत्यादि सर्व उपकरणांसह) ४ ऊंस गाळ ण्याचा, गूळ करण्याचा धंदा काम 'गुऱ्हाळ–लागलें–चाललें– संपलें.' ५ (ल) लांबट हकीकत भाषण कंटाळवाणें भाषण, चऱ्हाट 'पण श्रीमंताचें गुऱ्हाळ आवरेना त्याला ते काय कर णार।' –ख [गुल्हार] म्ह॰ गोष्टीचें गुऱ्हाळ पायलीचा फराळ •घर-न गूळ करण्याचा कारखाना, गुऱ्हाळ म्ह॰ गुऱ्हाळघर आणि लगीनघर बरोबर

गुल—स्त्री गहजब ? -शार [?]

गुल—पु १ फुल २ दिव्याची काजळी, कीट ३ आग काढील सारलेलें फारफरस व गंधक यांचें पूट ४ हुक्क्यांतील कोळशाचा गोळा, विस्तव [फा गुल्] सामासिक शब्द–**गुल(ला) अनार**-पु १ डाळिंबीचें फूल, अनारकली 'सर्व गुलाअनार गुलचमन निदिचा रमग तमा गाजिरा सुमा मुनक्टा।' –होला १०४ २ डाळिंबी रंग ३ एक झाड, गुलनार पहा –वि डाळिंबी रंगाची (शालजोडी, वस्त्र इ॰) [फा गुल्+अनार्=डाळिंब] •कंद-पु एक लेह गुलाबाच्या फुलाच्या पाकळ्या व खडी साखर यांचें मिश्रण, गुलाबाचा मुरब्बा •काडी-स्त्री आग काडी •केरा-पु कोंबड्याच्या शेंडी–तुऱ्याप्रमाणें असलेलें फूल •गुलाब-पु गुलाबाचें फूल, गुलाब •गेंद-पु फुलाचा गुच्छ 'सगीन धुच भादार, सजिव सरदार, गुलगेंद उमासले।' –प्रला ११३ •चनी-चिनी **गुलाचीन**-स्त्री फुलाची एक जात, गुलदावरी •चांदणी-स्त्री एक फूल •चिमणी-स्त्री पिवळ्या पोटाची चिमणी (पक्षी) •छबू-दबू-पु निशीगंध, हें झाड कंदापासून होतें फुलें विशेषत सायंकाळीं उमलतात, त्यांस फार मधुर वास येतो फूल लांबट असून सफेत रंगाचें असतें व देंठ थोडासा वक्र असतो –वि मोहक चेहेरा असलेला (माणूस) [फा गुल्शब्बो] •छडी-जाफिरी-स्त्री एक प्रकारचें फूल [फा गुलिजाफरी] •जार-वि १ नाजूक, सुंदर मोहक, रमणीय २ टवटवीत, प्रफुल्ल ३ संपन्न, ऐश्वर्ययुक्त 'वाच्छाई सख्त गुलजार दिसे रंगबहार पुण्याची वस्ती।' –होला १७८ ४ आबाद 'महाल उडणगाव वगैरे महाल गुलजार दिले' –रा ८ २१२ [फा गुल्झार्=गुलाबांची बाग] •टोप-पु १ एक फुलझाड, व त्याचें फूल 'पर्यंतक गुलटोप गुलगुल्त अळी कमळणवावरी।' –प्रला १५५ २ कबूतराची जात •तुरा-पु १ (व) शंखासुर नावाचें फुलझाड २ गुलमोहोर, यास पिवळ्या व तांबड्या रंगाचीं झुबकेदार फुलें येतात फुलास वास नसतो यांचें मूळ कांड्यात घालतात, लांकूड बळकट असल्यामुळें खुंटे करतात 'हवना मरवा गुलतुरा। वाळागीर पडदे आणवा।' –पला ४ २२ •दान-न १ फुलें ठेवण्याचें पात्र २ पेटलेला तोडा न विझता ठेवण्याची लोखंडी पेटी ३ कात्रीनें दिव्याची कोजळी काढण्याचें पात्र 'गुलदानें रुप्याचीं' –पया २८७ 'गुल दानानीं गुल काढावे' –पया २८७ •दावदी-री-ली-स्त्री एक फूल व झाड 'हरिर मुकुमार की गुलदावरी।' –प्रला ११० •नार-१ डाळिंबीचें फूल, गुलअनार २ डाळिंबाची एक जात, हीस फक्त फुलें येतात, फळ धरत नाहीं –कृषि ७०१ •फूल-न•

गोजिव्हा, गुलगोजबान -मुव्या १४० ०वदन-वि गुलाबाच्या फुलासारखा सुंदर वदन असणारी (स्त्री) -पु १ तापत्यातील (रेशमी वस्त्र) एक भेद, प्रकार, एक प्रकारचें कापड 'दाविली। वचुद्री गुलवदनी।' -प्रल १४९ 'गुलवदनें रेशमी' -ऐटि ५२३.२एकरंग ०वस-वासी, गुलवासी-स्त्री सायंकाळी फुलणारें एक फुलझाड याचीं फुलें पांढरीं, तांबडीं, जांभळीं वगैरे अनेक प्रकारचीं असतात 'छतें मारशांचीं बशिवलीं रंग गुल बासी।' -प्रला ९२ -न या झाडाचें फूल -वि या फुलाच्या रंगाचें [फा गुलि-अब्बास] ०मखमल-पु-स्त्री एक फुलझाड व त्याचें फूल, गेंद, छेंडू. ०मस-पु रानटी पांढरें फूल व त्याचें झाड ०मेंधी-मेहंधी-स्त्री मेंदीचा एक प्रकार व त्याचें फूल ०मोहोर-पु १ एक फुलझाड २ (शोभेची दारू) दारूच्या झाडाचा एक प्रकार एका बांबूस १६ लोखंडी तारा बांधतात, शेंड्याला फुलबाजी व इतर रंगीबेरंगी ज्योती बांधतात (जळता)भुईनळा दाखविल्याबरोबर ४ मिनिटांत फटफट आवाज होऊन तारा पडतात

गुलरणें—अक्रि खुशींत येऊन रंगेलपणें, मनापासून, मोकळेपणानें, सदयतेनें हसणें गुल-कण-कन-कर हीं अव्ययें गुलकणें-हांसणें, गुळणी टाकणें-याबरोबरहि योजतात [ध्व फ गुल=फूल? गुलकी खुदकन पहा]

गुलकातरी—स्त्री गुल दिव्याची काजळी काढण्याची कातरी, दिव्याची कातरी [फा गुल=काजळी+कातरी]

गुलकावणी—स्त्री हुलकावणी, ढोंग, फसवणूक, मायावी मापण, व्यापार, रोंख, झोंक, आव (क्रि० दाखविणें, करणें)

गुलकाविणें—उक्रि १ हुलकावणी दाखविणें, फसविणें २ आरडाओरड करून दबावणानें घाबरें करणें, गोंधळविणें ३ (मान शब्दाबरोबर प्रयोग) ओवाळणें, हलविणें (मान), चेष्टेनें मान मुरडणें घुलकाविणें पहा गुलकावून घेणें गुरक विणें अर्थ २ पहा

गुलकी—स्त्री स्वच्छंदी, रंगल हास्य दयापूर्ण हास्य, सरल हास्य (क्रि० येणें, टाकणें, मारणें)

गुलखैरा-रू—पु एक चिनी-इराणी फुलझाड [फा गुलखार?]

गुलगुल, गुल्दगुल्—क्रिवि हळू हळू कानाला गोड लागेल अशा प्रकारें, हलक्या स्वरांत (प्रेम रहस्य, इ०च्या गोष्टी बोलणें) [ध्व स गुल्गुलाय प्रा गुलगुल] ०गोष्टी-स्त्रीअव हळू हळू चाललेल्या प्रेमाच्या गोष्टी, कानगोष्टी 'ते आपल्या घरींच बायकोशीं गुलगुल गोष्टी बोलण्यास निघून गेले' -सुद ७५

गुलगुलीत—वि १ जाड, लठ्ठ, गुबगुबीत, गोंडस (शरीर) २ मऊ व दबणारी (उशी, गादी) ३ फुगलेला आणि मऊ गुरगाच्याच्या (भात) ४ (सामा) फार मऊ (पदार्थ) [हिं गुलगुलाना= तापन्यातील मऊ करणें]

गुलगुलेत—पु (गो) पाण्याचा सुजा

गुलड—स्त्री एक झाड.

गुलडा—पु १ (विणकाम) ज्यास ताण्याच्या अलीकडचीं टोंकें बांधलेलीं असतात असें येंत्रीवरील आडवें लाकूड ताण्याची दुसरीं टोकें जुपणी अथवा जुपणें यास बांधलेलीं असतात गुलडा आणि जुपणी यांनीं ताणा ताणला जातो २ वेलीच्या टोंकयावरील आडवी दांडी, हिच्या प्रत्येक टोंकास एक लांब पेंडें-पेंढे-पेंढी असते ही सुताच्याला (गुलडयाशीं समांतर असणाऱ्या काठीला) स्थिर राखते

गुलदस्त—पु १ फुलाचा गुच्छ, झेला २ गंजीफांतील एकमेकां चार चार पानांचा एक एक दस्त पानें वाटतांना एक दस्त तसाच न पाहतां ठेवून शेवटीं तो लावतात गुलदस्तांत ठेवणें-१ राखून ठेवणें २ लपवून ठेवणें, गुप्त राखणें 'पण तें सध्या गुलदस्तातच राहू द्यावें बरें' -नपुक १८ [फा]

गुलदस्ता—पु (माळवी) फुलपात्र, फूल ठेवण्याचें भांडें

गुलप(फ)णें—अक्रि १ (कों) कष्टानें उच्चारणें, बोलतांना अडखळणें, चाचरणें २ पायांत पाय पडतील असें चालणें, पायांना आळेपिळे देत चालणें ३ गुरफटणें पहा

गुलमाल—क्रिवि नापत्ता (क्रि० करणें, पळविणें)

गुलमुच्छा—स्त्री गलमिशा, गालावरील राखलेले केस 'गुलमुच्छा होत्या त्या वरच्या बाजूस चढविलेल्या' -सूर्योदय १४७

गुलमेख—स्त्री एक प्रकारचा खिळा, गंडदार खिळा हा लहान असून याचें डोकें पसरट असतें [फा]

गुलसान—स्त्री (गो) बंदुकींत घालण्याची शिशाची गोळी [फा गुल=गोळी]

गुल्हवस-हौस—स्त्री ऐषआरामाची आसक्ति, चैनबाजी. गुलहैसी-हवसी-हौशी-हौसी-वि चैनबाज, ऐषारामी, आवडशोकी, विषयी, हौशी व खर्चिक [फा गुल्हवस्]

गुलाई—स्त्री (गवंडी काम) गोलाई, छोपऱ्याच्या बाहेरील भिंतीचा गोल भाग 'दरजा भरलेले साधे स्पष्ट दिसून दरजा सारख्या जाडीच्या असून चपटया गुलाईच्या किंवा घोटणीच्या असाव्या' -मेरेट ७९ [हिं गुलाई, स गोल]

गुलाटी—स्त्री (विणकाम) करवतीकाठाचें विणकाम करण्याचें यंत्र, चाळा [फा गुल्=फूल]

गुलाब—पु १ एक फुलझाड हें झाड सरळ वाढतें याचीं पानें सुंदर असून झाडाच्या सर्वांगास काटे असतात फुलाचा रंग तांबडा, गुलाबी, पिंवळा, पांढरा असतो फुलापासून अत्तर

काढतात व गुलकंद तयार करतात २ त्याचें फूल ३ गुलाबपाणी व अत्तर 'गुलाबाशिसे अवमगे तीन चार पाठविल्न तर वेरें होतें.' -ऐच २५३ [फा गुल्=फूल+आब=पाणी, हिं गुलाब= गुलाबाचें फूल] ०कंद-पु गुलकंद 'गुलाबकंद वजन पक्के एक शेर पाठविला तो पर्णे' -ऐच १२९ ०कळी-स्त्री गुलाबाची कळी, ही औषधी असते ०चक्री छकडी-स्त्री साखरेच्या पाकांतील गुलाबाची मिठाई ०छडी-स्त्री १ चटकचांदणी स्त्री, एक प्रकारचें गाणें ०छडी-पु छडीसारखी कांडी ०जांब-जामून-पु मैद्यामध्यें दूध व खवा मिसळून तुपांत तळून आणि नंतर जिल्बीसारखी पाकांत मुरत टाकून केलेली मिठाई -गृशि १४३६. [फा गुलाबजामन्=एक फळ] ०दान-दाणी-नस्त्री गुलाबपाणी ठेवण्याची व तें शिंपडण्याची झारी [फा गुलाब्दान्] गुलाबदान-पु द्राक्षाची एक जात -कृषि ५१२ ०पाणी-न (पांढऱ्या रंगाच्या) एक जात -कृषि ५१२ ०पाणी-न गुलाबाच्या फुलापासून तयार केलेलें सुगंधी पाणी हें पानसुपारीच्या वेळीं अंगावर शिंपडतात ०पाश-पु गुलाबदाणी [फा] ०शकर-स्त्री गुलाबपाक 'गुलाब-शकरीच्या वड्या सुमार पन्नास पाठविल्या त्या पावल्या' -ख १२ ६६२६ ०शेवंतें-न (गो) सोन्याचें गुलाबाचें फूल एक दागिना गुलाबाचें फूल-न १ गुलाब २ गुलजार ३ (ल) नाजूक स्त्री, मुल 'बाईसाहेब हें फूल फार कडक आहे वरें आपण आपलें हें गुलाबाचें फूल घरांत नेऊन जपून ठेवा' -नाटिका गुलाबी- -स्त्री १ (कोल्हाटी, डोंबारी) दोरावर काम करणारी मुलगी, दिला लाडकें नांव २ एक लहान झुडुप -वि गुलाबविषयक गुलाबाचा (रंग, वास, अत्तर) ०अत्तर-न गुलाबाच्या फुलापासून काढलेलें अत्तर. ०चंदन-न गुलाबासारख्या वासाचें चंदन चंदनाची एक जात ०जांब-आम-पु एक फळ राय जांभूळ [फा गुलाब्-जामन्] ०झांप-स्त्री पहांटेची, थंड वेळेची झोंप ०थंडी-स्त्री सौम्य प्रकारची, सुखावह थंड हवा (ही गुलाबांना हितावह असते असें म्हणतात), पहांटेची थंडी

गुलाम—पु १ बटकीचा मुलगा, दासीपुत्र २ कामासाठीं विकत घेतलेला माणूस, दास ३ (ल) लुच्चा, वस्ताद ठक, चोर, हरामखोर, सोदा (हैदरअलीस उद्देशून) 'गुलामानें दगाच केला होता' -ख ८७९ ४ पत्यांतील गुलाम, गुलाम्या (इ) नेंक ५ (कौतुकानें) हुषार लहान मुलगा ६ चगडांचन गंजिफांतील सहावा रंग [अर गुलाम्] ०गिरी गुलामी- स्त्री १ दास्य गुलामाप्रमाणें राबणें, गुलामवृत्ति, गुलामाप्रमाणें खुशामत २ सोदेगिरी, शाठ्य हरामी लुच्चेगिरी ३ गुलामांचा व्यापार ४ (ल) हांजी हांजी, खुशामत (क्रि० करणें) जादा-पु. (शिवीगाळ) हरामखोर ०गु मडा-पु (तिरस्कारार्थी) गुलाम गुलामपिचणी-पिसणी-स्त्री (पत्त्याचा खेळ) प्रथम पानें वाटतांना एक एक उताणें पान देऊन पहिल्यानें ज्याला गुलाम येईल त्यानें करावयाची पिसणी

गुलाल—पु एक रंग, तांबडा रंग दिलेलें पीठ, बाजरी, नाचणी इ० चें पीठ सुरजी, पतंगी इ० लांकडाच्या पाण्यानें रंगविलेलें असतें तीं बुकणी मंगलप्रसंगीं, उत्सवांत, देवतांच्या जन्मोत्सवांत व जेवणावळीच्या समयीं रांगोळींत व विशेषत शिमग्यांत याचा उपयोग करतात [हिं] ०गोटा-पु गुलाल भरलेला गोळा, पातळ कांचेच्या, लाखेच्या, अभ्रकाच्या गोळ्यांत गुलाल भरून तो ज्याच्या अंगावर फेकावा त्याच्या अंगावर तो गोळा फुटतो व गुलाल पडतो शिमग्यांत हे एकमेकांच्या अंगावर फेकीत. गुलालगोटे शिवाय पिचकारी निरनिराळे अबारीत!' -ऐपो १९१ गुलाली-वि १ (गुलालाच्या, गुलालासारख्या रंगाचें (वस्त्र) २ गुलालाचा, गुलालासारखा (रंग)

गुलाल—स्त्रीन (गुलबासी पहा एक फुलझाड व त्याचें फूल.

गुलाला, गुल्लाला—पु एक फूल झाड

गुलालाडु—पु १ (कुस्ती मल्लविद्या) एक कुस्तीचा डाव याचे दोन प्रकार आहेत (१) जो सांडीदाराच्या हातांचें मनगट त्याच्या पायांतून बाहेर धरून आपलें अंग दुसरा हात जोडीदाराच्या बगलेंतून वक्र असतो... जा ठेवावा व पायानें जोडीदाराची मान दाबून व त्याच्या ... काढून घेतलेला हात वर उचलून त्याला चीत करावें ... २ सपाट ... बाहेरील तून बाहेर काढून आपल्या ... दुसऱ्या हातानें जोडीदाराची ... (उजवा किंवा डावा जो बाहेर असेल तो) ... वर घालून गुडघ्याच्या रवणीं जोडीदाराची ... त्यास चीत करावें [हिं]

गुला—स्त्री (प्रां) प्रवाळ [हि गुली ...] त्याची एक जात]

गुलुगा—कुलगा कुलगा पहा नोकण [हिं]

गुलेल—स्त्री (व) गलोल गोफण गुलरी उभी गुलरी नमून या

गुलरी—स्त्री पुष्पांनीं गुलाबी -पला [फा गुल्+परी] परी कर जोडून सेवेमधीं। -पाशा गुल्दवय धरिजे।' -ज्ञा ६

गुल्म—पु वायाचा घोटा 'गुल्दवय धरिजे।' -ज्ञा ६ १९७ [स]

गुल्वांग—पु शुमका, आवई, बोलणें, वडी 'वेदराम देण्याचा गुल्वांग दाट होता' -रा ७ ११२ [फा]

गुल्म—पु १ प्रकुपित वातादि दोषानें पोटांत उत्पन्न ... हृदय, नाभी, बस्ती हीं गोळ्यासारखा एक रोग ... होत, वायगोळा 'एकातें गुल्म ...'

१३ २४९४ २ पाणयरी ३ विशिष्ट सख्येचा व रचनेचा सैन्यविभाग, तुकडी तीन सेनामुखाची तुकडी (सेनामुख=३ हत्ती, ३ रथ, ९ घोडे व १५ पायदळ) ४ ग्रथि, गाठ, ५ गाठ, गोळा, गठ्ठ गरस ६ गुंतागुंतीचें व दाट किंवा पसरणारें झुडूप, तृण, वृक्ष, लता व गुल्म हे वनस्पतिक्षेत्रातील मोठे वर्ग होत [स] ०वात-उ एक प्रकारचा वात पोटाची किंवा पाणथरीची सूज [स] **गुल्मोदर**–न उदररोगाचा एक प्रकार [स]

गुल्ल—न (गो) अतिशय गुंगी, कैफ –वि कैफानें उल्लू झालेला, धुंद [स गुड गुल=गूळ ?]

गुल्ल-ल्ली—पुस्त्री गलबल –शर 'तन्दाचा गल्बला जेथें। निवांत कैचें असेल तेथें। याकारणें गुल्लिपरतें। कोणियेकें असावें।' –दा १३ ५ २४ [ध्व]

गुल्लडाग—पु तापविलेल्या खिळयानें, मुद्रेनें दिलेला डाग, चोचा, गूल 'गुल्लडागाची जाचणी।' –दा ३ ७ ३४ [फा गुल=डागल्याची खूण+डाग]

गुल्ला—पु (व) चुकाडा, भ्रुकाडी

गुल्ली—स्त्री १ (काशी) विटी, इटी २ (ओतकाम) धातूचा चूर पुन्हा वितळून त्याची ओतलेली चपटी वाटोळी चकती [हिं]

गुल्ली—स्त्री (व) लहानसा ढीग, गज, लहान गुड

गुल्हेर—वि शेंदरी, डाळिंबी (रंगाचें) [फा गुल ? गुलाल ?]

गुवलणें—उक्रि (व) वापरणें

गुवाड—स्त्री (राजा) गुरुडी पहा [गृ] **गुवाडा**–पु (बे) घाणेरी गुवारडो, गुवाड्डॉ –वि १ (कु गो) घाणेरडा, ओंगळ, गूघाण २ (ल) कमी किंमतीचा

गुवार—स्त्री (गु) गोवारी, गवार (भाजी) पहा

गुवेरें—न (लहान मूल किंवा आजारी माणूस याच्या) विष्ठेनें भरलेलें वस्त्र [गू+चीर, चेल]

गुसपणें—अक्रि (गो) गोंधळणें, गुंतणें **गुसपागोंधळ**–पु (गो) गोंधळ गुंतागुंत

गुस(सु)ल—स्त्री आंघोळ, घुसळ पहा 'आराम होऊन गुसल केली' –पया ४६७ [अर घुस्ल्] ०खाना-पु न्हाणीघर, स्नानगृह, घुसळखाना [फा घुस्ल्+खाना]

गुसळण-णें घुसळीघ—घुसळण इ० पहा

गुसाई—पु गोसाई, गोसावी साधु हरिदास गोसावी पहा

गुस्सा—पु राग क्रोध कोप [अर् घुस्सा]

गुह—पु १ कार्तिकस्वामी २ रामास गंगापार नेणारा कोळी [स]

गुहा—स्त्री दरी, कदरा, घळ, कपार, डोंगर-पर्वतातील बीळ [स गुप्-गुह् गुहा, तुल० इ केन्ह]

गुहाडी—(व) गुघाडी पहा

गुहिरा—पु सरड्याच्या जातीचा एक प्राणी, हा इच्छेस येईल त्याप्रमाणें रंग पालटतो 'कीं गुहिरिया सरडाचे नाना रंग।' –स्वानु १३ २ ९७ [गहिरा ?]

गुहिरा—वि (व) कुजट स्वभावाचा 'तिच्या नवऱ्याचा स्वभाव गुहिरा आहे तो बोलून दाखवीत नसता' [स गुह्, गूढ]

गुह्य—न १ जननेंद्रिय, उपस्थ, शिश्न, योनी, भग २ गुप्त गोष्ट, वर्तमान –वि १ खाजगी, एकांताची, आडवळणाची (जागा) २ गुप्त गूढ, प्रच्छन्न (कृत्य, कारभार, गोष्ट) [स गुह=लपविणें]

गुळकी-खी-खें—स्त्री न (शिंपी) गुंडी, बिरडें, बटण २ (दावें इ० च्या) बिरड्यात अडकवावयाची गाठ ३ बिरडें व गाठ (एकत्र मिळून) ४ (कु राजा) स्त्रियांचें एक शिरोभूषण, वेणीच्या आंत किंवा अंबाड्याच्या वर घालावयाचें अग्रफूल [स गोलक]

गुळखें—न (गो) गोंधळ, लचांड (गो) अपुरें [स गोलक]

गुळगुळथापडी गुळथापडी—स्त्री १ (लहान मुलास निजविण्यासाठीं हळू हळू थोपटणें) गोड गोड भाषण, वर्तन, नरम नरम शब्द २ गुळगुळीत, संदिग्ध किंवा मोघम भाषण गुळमुळू बोलणें याच्या उलट खडसावणें 'असल्या ठिकाणीं गुळगुळथापडी काय करतोस ? तो चोर ठरला, त्याला चोर म्हण ३ समजूत पाडणारें वळविणारें, अनुकूल करून घेणारें भाषण, वर्तन, युक्तिप्रयुक्ति 'म्या कोण्हाला काहीं सांगून कोण्हाला काहीं देऊन अशी सर्वांची गुळगुळथापडी करून अनुकूल केले'

गुळगुळीत—वि साफ मऊ व चकचकीत नितळ, सफाईदार खाचखळग्याविरहित खरखरीत नव्हे असा [स गुल्-गोल, इं गुळ (मऊ पृष्ठभागावर होणारा) ?] ०करणें-(ल) उलटीसुलटी (हुमायत खरडपट्टी) करणें

गुळचट, गुळंबा गुळमट गुळमटणें, गुळवणीवरी गुळव्या गुळसर गुळार—गूळ मध्यें पहा

गुळणा णी—पु स्त्री (चूळ भरण्यासाठीं घेतलेलें) तोंडभर पाणी घोट (क्रि० घेणें) २ (पाण्याची, रक्ताची) टाकलेली चूळ (क्रि० टाकणें) ३ तोंडांत येणारें पित्त तोंडांतील मग (क्रि० येणें) ४ तोंड खुळखुळावणें, घुणें चूळ भरणें (क्रि० करणें) [ध्व गुळगुळ, स गुलगुलाय् प्रा गुलगुल=गुलगुल आवाज करणें, घोळणें ?] ०धरणें-१ गुप्त ठेवणें, मिठाची

गुळणी धरणें असा प्रयोग रूढ आहे (गुळणी धरल्यावर बोलता येत नाहीं यावरून अर्थ) २ न बोलणें, तोंड दाबून धरणें •सोडणें-गुप्त फोडणें तुपादुधाच्या गुळण्या टाकणें=सपत्तींत लोळणें, सपत्तींत न्हाणें

गुळधवा-गुळधा, गुळधिवा-धुवा—गूळभवा पहा

गुळर-वा, गुळंभ—नपु न गुवुर-भ पहा

गुळंर, गुळम -मा-मी, गुळाम, गुळीम—न (गा कु) वाडगें, पितळेची मोठी वाटी गुळव-न (वे गो) जेवण्याचें काशाचें पात्र

गुळंवा, गुळाव-वा—पु गूळ शब्दात पहा

गुळमु(म)ळणें—अक्रि १ गुणगुणणें, तोंडातल्या तोंडात बोलणें २ बोलण्यांत अडखळणें, घुस्मळणें, कांकू करणें [ध्व]

गुळमुळीत—वि मुळमुळीत, असदिग्ध अधेवट, अस्पष्ट, तोंडातल्या तोंडात (भाषण इ०)

गुळमेख—स्त्री मोटेच्या खालच्या चाकाची (दांड्याची) आरी

गुळवेल—स्त्री एक कडूवेल, (वों) गरुडवेल गुळवेल लॅ मेनिस्पेर्मम कॉर्डिफोलियम, ही औषधात फार उपयुक्त व महत्त्वाची असून तुरट, कडू, उष्ण, वीर्योद्दीपक व ज्वरनाशक आहे बहुतेक सर्व रोगावर ही उपयोगी पडते हिला बारीक फळांचे घोंस येतात थोर इ० विषारी झाडावरील गुळवेल औषधास घेऊ नये कडू लिंबावर वाढलेली उत्तम [स गुडूची हिं गु(गी)लोय बगाली गुलच, गु गलो फा गुलाई, अर गिलोई इ गुलंचा]

गुळहार—गुऱ्हाळ पहा गुळहारी—वि गूळ तयार करणारा 'कवणी एक गुळहारी असे, तो गुळ करी ' -चक्रधर सिद्धांतसूत्रे ५३

गुळ(ळा)ळा—पु गुळणा, चूळ गुळळा वीजे राउळें। आरोगणातीं ।' -ऋ ८४ [ध्व]

गुळाफो—पु (कु) शिजविलेला, पाणी मुरलेला भात

गुळी—स्त्री नीळ (झाड व त्यापासून होणारा पदार्थ) [गु गळी] •तोळ-पु निळीच्या एक मण उत्पन्नावर घ्यावयाचा एक रुपयाचा कर

गुळी गुळी साखर—स्त्री तावडा भरड अशी एक प्रकारची साखर गुळासारखा रग असणारी एक प्रकारची साखर [गूळ]

गुळी—स्त्री १ घोड्याच्या वर्ळी बाहेर येणारा मलाशय (क्रि० उतरणें) २ (गो कु) गोळा गुटिका, लहान लाडू •न्हाणें-(गो) यरकाप होणें गुळी झाली ' =थरकाप झाला

गुळीं—न १ (कों) वाल इ० द्विदल धान्याच्या मळणीनतर निघालेलें, गुरांस घालावयाचें भूस २ शेंगाचीं टरफलें झाडाचा पाला, वेलाचा तुकडे इ० मिळून झालेलें गुरांचें खाणें

गुळुंब-भ, गुळुंबा, गुळूम—नपु १ गरस, गांठ, फोड, गळू २ झाडावर येणारी आवाळूसारखी गांठ ३ बांडगूळ, परोपजीवी वनस्पती [स गुल्म]

गुळें—न (राजा) (कु) दुष्काळ-दंग्यामुळें परागदा झालेला गांव, वस्ती, गुडार, गुंड पहा [का] •येणें-(वे) पेंढार येणें

गुळ्यें—न (कों) (अव गुळिया) मासे पकडण्याच्या जाळ्याच वजनासाठीं लाविलेली चपटी कडी [गोळी, किंवा का गुळ=लोखंडी गज, सापळा ?]

गू—पु १ विष्ठा (मनुष्याची), हाग २ धातूचा गज, मळ ३ डोळ्यातील पू, मळ ४ (ल) दारू [स] (ग्राम्य) गूकाडी करणें-(काडीनें गू चिवडणें) १ एखाद्याचे दोष पुन्हां पुन्हां उच्चारणें २ अतिशय त्रास देणें ३ अतिशय अपकीर्ति करणें ४ नासविणें, बिघडविणें, खराब करणें गूचा भाऊ पाद पादाचा भाऊ गू-दोघही सारखेच बदमाष लुच्चे गू चिवडणें-(ल) वडें होणें, बावचळणें गूजाळणें-१ अगांतील विषारच जाण्यासाठीं अगांत येणाऱ्यापुढे विष्ठा जाळतात तो प्रयोग २ (ल) एखाद्याला मनातीं खिजविणारें, अपमानाचें, चिडविणारें कृत्य करणें गू जाळून धूर घेणें-वाईट कृत्य करून त्याचा आनद मानणें त्याची मौज करणें, पाहाणें म्ह० गुवात धोंडा टाकावा आणि शितोडा घ्यावा=वाईट वर्तणुकीचें फळ भोगणें गुवावरून आडणें-अतिशय फजीती, अपमान करणें, छी थू करणें सामाशब्द- गूघाण-स्त्री वाईट परिस्थिति ' कोल्हापुरात न भूतो न भविष्यति अशी राज्यव्यवस्थेचे कामीं गूघाण झाली असें इतिहास बोलतो ' -केका आर्या ७ -वि वाईट त्याज्य गूघाण करणें-नासणें, बिघडणें गूमाणूस-पु घाणेरडा, अव्यवस्थित माणूस गुवांतील कवडी घेणारा-वि अतिशय कंजूष गुवावरची माशी-स्त्री एक प्रकारची माशी

गूज—न गुप्त गोष्ट गुह्य हित, निज या शब्दाशीं जोडून उपयोग गुज पहा वर पाहता गूज तयेचि राहे। ' -राम १५५ निजगूज-न स्वत च आपले गुज [स गुह्य]

गूड-ढ—न गुड पहा १ कणसासकट बांधलेली पेंढी जुडी (जोंधळा बाजरी वगैरेची) 'बाजरीच-जोंधळ्याचें-नाचणीचें-गूड-ढ ' २ (खा) गजी ढीग, रास झुडी ३ (व) कड ल्याचा वगैरे उंच व ख्वळाच्या शिखरासारखी रचलेली गज [का गुड्ड=डोंगर गुडी=कळस]

गूढ—न १ कूट, कोडें २ ग्रंथातील लेखातील कठिण स्थळ, मेख ३ पेंच पचायत ४ गुप्त गोष्ट, गुह्य 'म्हणौनि आघवीचि गूढें। जें फाकुनि अति उघडें।' -ज्ञा १८ १३५२. -वि

१ गहन, दुर्ज्ञेय दुर्बोध, अगम्य (विद्या शास्त्र). 'तया हा परमार्थ गूढ।' -ज्ञा ३ १७९ २ खोल गुप्त अज्ञात (काम, गोष्ट) [स] (वाप्र) ०वाटणें-दिसणें-पडणें, गूढांत पडणें-विचारात पडणें, कोडें, पेंच पडणें सामाशब्द- ०अर्थ-पु १ पुरलेला ठेवा, भूमिगत द्रव्य गूढ अर्थसंचयाच्या भ्रमानें कोणी . . घरातील जमीन ठोक ठोकून पहावी ' -नि ७९६ २ गुप्त गोष्ट हेतु, अभिप्राय [गूढ+अर्थ] ०चार-पु गुप्त बातमीदार, हेर, गुप्तपोलीस गूढज गूढपुत्र गूढोत्पन्न-पु (कायदा) हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें बारा पुत्रांपैकीं चवथा, येराच्या बापाचा पत्ता नमलेला ०जत्रु-वि फोपशा, लठ्ठ निरजन (ज्याचें गळ्याचें हाड मांसात गुप्त झालें आहे असा) [स जत्रु=गळ्याचें हाड] गूढणें-समाविष्ट होणें, व्यापणें 'दर्पु कामक्रोधीं गूढला।' -ज्ञा १६ ३९६ ०साक्षी-पु (कायदा) गुप्त साक्षीदार ०स्मृति-स्त्री (वैद्यक) थोडासा स्मृतिभ्रंश, काहीं वेळानें आठवणें गूढार्थ-पु १ समजण्यास कठिण असे ग्रंथ, लेख इ० तील भाग २-वि दुर्ज्ञेय, दुर्बोध [गूढ+अर्थ]

गूत-थ—स्त्री १ गुंतागुंत, तिढा, गांठ 'दीर्घकाळ ग्रथित (मराठी भाषेची) तिची जी गूत ती हातीं घेऊन तिचे पदर सोडवून काहीं तरी उकलण्याच्या धोरणात आणून बसवावी ' -दादोबाकृत मराठी भाषेचें व्याकरण प्रस्तावना (३ आ) पृ २१ २ (कों) अव्यवस्थितपणें पडलेलें, तुडविलेलें गवत, गुरानींच खाण्याजोगें झालेलें गवत ३ भात्याण्याचा पेंढा बांधताना त्यांतून खालीं पडणारे भात्याणाचे लहान लहान तुकडे ४ गुंतवळ [गुंतणें, स ग्रथित, प्रा गुत्थ]

गूथ—स्त्री (व) सुज

गूद—पु १ कडू, खाज, आग (क्रि० येणें, सुटणें) २ (ल) जोर, भर, चढ (रोग, साथ, पाऊस इ० चा)

गून, घून—वि (तजा) कुबडा, पोंक्या [का गूनु=पोंक]

गूम—वि नष्ट, गहाळ, गुप्त 'इनामतीच्या सनदा अलाहिदा आपल्यापाशीं आल्या होत्या त्या फित्रतीकरिता गूम जालिया ' -वाडसनदा १४० -स्त्री (गो) गुप्त गोष्ट [फा गुम्]

गूय—पु (खा) गूळ पहा

गूल—पु (गो) जरीची वीण [फा गुल्=फूल]

गूल—पुस्त्री १ (आगकाडी, मशाल, वात, याचा) जळालेला भाग २ आगकाडीचें टोंक, जो भाग जळतो तो ३ बंदुक इ० चा तोंडा पेटविल्यावर शेवटीं जो कळीसारखा आकार होतो तो ४ विस्तवाची काजळी, किटाळ, फुणगी ५ खिळ्याचा माथा, डोकें ६ खिळ्याचें डोकें इ० तापवून दिलेला बागोळा डाग -पु गुलाब गुल पहा [फा गुल्] ०खिळा-पु मोठ्या दरवाज्यात ठोकता येणारा रोंदाचा खिळा गूलडाग-गुल्लडाग पहा

गूल—स्त्री १ दगल, आरडाओरड, गलगा 'तीन रोज उपवास लष्करात गुल एकच जाहाली ' -पेद २० १७६ २(ल) बोभाटा, प्रसिद्धि, जाहीरपणा 'रात्रींच गूल झाली असती तर फार वाईट होतें ' -बाळ २ १२७ [अर घुला, फा घुल्गुल] ०गलगा-पु दगा, बखेडा 'खवायतकर मोगल उगेच सरकारचे महाल राऊन गूल गलग्याचे वेळेस हे शैत्य होतात ' -ऐटि १ ८०

गूळ—पु आटवलेला उसाचा रस, पदार्थाला गोडपणा येण्यासाठीं रस आटवून केलेला घन पदार्थ, साखरेचा कच्चा प्रकार, अवस्था, तावडी साखर [स गुड, प्रा गुल, पाली गुळ, कों गोड, सा गुय] (वाप्र) ०करणें-उपहास, निंदा करणें ०देणें-हातीं देणें-१ लालूच दाखविणें, लाच देणें २ फसविणें, भुरळ घालणें, झुलविणें, तोंडावर हात फिरविणें ०पुन्या वाटणें-हौस पुरविणें गुळमटणें-१ (राजा) अंबा, चिंच इत्यादींनीं गुळमट, गोडसर होणें २ गुळमळणें, संदिग्ध, अडखळत बोलणें म्ह० १ गाढवास गुळाची चव काय? २ जो गुळानें मरतो त्याला विष कशाला ? सामाशब्द- ०आंबा, गुळंबा-ळावा, गुळाव-पु एक पक्वान्न गुळाच्या पाकांत शिजविलेल्या आंब्याच्या फोडी, गुळाचा मोरबा ०कैरी-स्त्री (व) गूळ घालून केलेलें विन मोहरीचें आंब्याचें लोणचें ०खोबरें-न (गूळ आणि खोबरें याचा खाऊ) १ (ल) निवळ फसवणूक, लाच, लालूच 'गुळखोबरें विलोकुनि भलत्याहि जनासि बाळक वळावा।' -मो उद्योग ७ ९ २ पोकळ भाषण, वचन ०चट-चीट-मट-वि १ याडेंसें गोड, गोडसर 'येक्या सर्गे तें कडवट। येक्या सगें तें गुळचट।' -दा ११ ७ १६. २ (तजा) गोड, मधुर ०चट, चीट-गूळसाखर वगैरे गोड पदार्थ गुळण्णा-पु (गो) गुळाचा गणपति [गूळ+अण्णा] गुळान्न-य-न गूळ, राब, काकवी याचा समुदाय 'मद पारा गुळान्न।' -दा १५ ४ १५. गूळदगड-धोंडा-पु १ गुळाच्या ढेपेंत साप डणारा दगड 'गुळासारिखा गुळदगड। परी तो कठिण निचाड।' -दा ८ ५ ४७ २ (ल) ढोंगी, कपटी मनुष्य ०धवा-धाविधा-धुवा-देवा-धेवा धाची-पु केवळ तांबडा नव्हे, केवळ पांढरा नव्हे असा मिश्र रंग, गुळी रंग -वि अशा रंगाचा (मोती, इ० पदार्थ) ०धानी-वि लालसर, गुळधवा रंगाचा (मोती) ०पापडी-स्त्री १ एक पक्वान्न, गुळात पाकविलेल्या रव्याच्या वड्या २ (राजा) गुळाच्या पाकात भाजलेली कणीक वगैरे घालून केलेले लाडू ३(ल)एखाद्यानें मागें अपराध करून समक्ष गोड गोड, कपटी भाषण करणें, गुळगुळ थापडी, गुळमट, गुळवणी

•पीठ–न एकमेकाचा दाट स्नेह, मेतकूट, एकी, सलोखा, एक विचार •पोळी–स्त्री गूळ घालून केलेली पोळी **गुळमट, गुळचट**–१ गुळचट अर्थ १ पहा २ (गो) आंबटमर •मारी–स्त्री दर उसाच्या मळ्यापाटीमागें २२॥ शेर गूळ घ्यावयाचा कर •वणी, **गुळेणी गुळोणी**–न १ गुळ मिश्रित पाणी २ (कु व) गुळाच्या पाण्याचें कालवण (पोळीशीं खाण्यासाठीं) यांत कधीं थोडें पीठहि घालतात [गूळ+पाणी] •वरी, **गुळोरी**–स्त्री एक खाद्य, पक्वान्न गुरोळी पहा 'मांडा साखरपाडा गुळवरी।' –एभा २७ २९०, –ह१० ३४ **गुळरा-गुळावा-गुळवी-व्या–गुळव्या, गुळराण्या**–पु गूळ तयार करणारा [गुड वाहक] •शील-शेल-शेंल–न (व) तांबडा भोपळा उकडून त्यात दूध, गूळ घालून केलेली खीर **गुळाचा गणपती–गणेश**–पुवि १ आळशी, मंद, गलेलठ्ठ, अचलोपी २ होयबा, बुळा, दुर्बळ, शेणाचा पोहो म्ह० गुळाचा गणपति गुळाचाच नैवेद्य–वस्तुत: एकच असणाऱ्या दोन व्यक्ती, ज्याचें त्यासच देणें **गुळार, गुळहार**–गुऱ्हाळ पहा **गुळेरस** पु (वेट) नारळाचें दूध व गूळ घालून केलेले पिठाचे गोळे याचें बनविलेलें एक पक्वान्न

गृध्र—पु गिधाड, मोठी घार [स] •व्यूह–पु गृध्र पक्ष्याच्या आकारासारखी सैन्यरचना 'गृध्रव्यूह सैन्य रचावें। गृध्रास देखून स्वभावें। गरुड नय त्या स्थळीं।' –अ १२ ९३ **भगृध्रावलीनक(करण)**–न (नृत्य) पाय थोडा गुडघ्यात वाकवून पाठीमागें पसरणें व दोन्ही हात पुढें पसरणें

गृह—न घर सदन, आलय, आगर, मंदिर, मकान [स] सामासशब्द– •कच्छप–पु कासवाच्या पाठीच्या आकाराचा दगडी पाटा, खल •कर्म-कृत्य-कार्य-धंदा–न घरकाम घरगुती धंदा (विशेषत: बायकांचें–झाडसारवणादि) •कलह–पु भाऊबंदकी घरगुती तंटा, यादवी, अंत कलह •कुक्कुट-मार्जार-श्वान–पुन घर–कोंबडा–मांजर–कुत्रा पाळलेला कोंबडा वगैरे, पाळीव जनावर •छिद्र–न १ कुटुंबांतील दोष व्यंग, उणेपणा खाजगी वाईट गोष्टी, वर्मेंकर्में (क्रि० काढणें, बोलणें) श्रीमंतांच्या घरोघर दुराचार व गृहच्छिद्रें किती असतात हें जवळजवळच्या लोकांस तरी पूर्णपणें विदित असतें' –नि २ (ल) घरातील फूट भेद, बेबनाव ज्यामुळें तिऱ्हाइताचा शिरकाव, फायदा होईल अशी घरातील गुप्त नाजुक गोष्ट •जात–गृहदास अर्थ २ पहा •दान–न घर दान करणें •दार–न घराचा पुढचा दरवाजा दार •दास–पु १ घरातील चाकर गुलाम २ (हिंदु कायदा) दासीपुत्र •दासी–स्त्री मोलकरीण •निमग्न–वि घरच्या गोष्टींत नेहमीं गुंतलेला, पाजील गृहा नंतर क, घरबसा •पति–पु यजमान, घरधनी, मालक •प्रवेश–

शाद।

पु १ सुमुहूर्त पाहून, धार्मिक विधि करून नवीन घरांत समारंभानें रहावयास जाणें, घरभरणी, वास्तुशांति २ विवाहानंतर नूतन वधूचा स्वगृहीं प्रथम प्रवेश, वरात •भंग–पु घर, कुटुंब, पेढी, मंडळी इ० ची फूट, वाताहत, नाश, मोड, घरादाराचा सत्यानाश •भूमि–स्त्री घराची जागा. •भेद–पु १ गृहकलह पहा यादवी २ गृहच्छिद्रें, घरातील बिंग कळण्यासाठीं घरांत भांडण लावणें ३ घरफोडी, दरवडा •भेदी–वि १ घरांत कुटुंबांत भांडणें लावणारा, उत्पन्न करणारा, घरभेद्या २ घरांतील बिंग माहीत असणारा ३ चोर, दरोडेखोर •मंडन–न घराची मांडामांड करणें, घर सुव्यवस्थित राखणें, सुशोभित, अलंकृत, सज्ज –वि घरांतील कर्ता पुरुष घराला भूषणभूत असा माणूस, घराचा अलंकार •मंडप–पु घरांतला, घरालगत घातलेला (रस्त्यावरील–सार्वजनिक नव्हे) मांडव •मंत्री–पु. दिवाण–मंत्र्यांपैकीं एक, देशात शांतता आणि सुव्यवस्था राखणारा मंत्री, (इ) होममेंबर •रत्न–न (ल.) मुलेंबाळें, 'गृहरत्नानि बालका:।' •लंपट-लोलुप–गृहनिमग्न पहा •वास–पु घरात राहणें, गृहस्थाश्रमी असणें याच्या उलट अरण्यवास •विच्छेद–पु कुटुंब निर्वंश होणें–करणें, वंशक्षय, कुलक्षय •शांति-संमार्जन-शुद्धि–स्त्री १ घराच्या शुद्धीकरणाचा धार्मिक विधि, वास्तुशांति, भूतेंखेतें, विटाळ, रोग इ० च्या नाशासाठीं केलेला धार्मिक विधि २ घराची स्वच्छता, सारवण, झाडलो … करणें •संपत्ति–स्त्री १ गृहसौख्य, घर चांगलें असः … सौख्य २ मोठा घरखटला, मोठें कुटुंब, मोठा परिवार … स्थ–पु १ घरबारी, गृहस्थाश्रमी, चार आश्रमांपैः … आश्रमांतील व्यक्ति (संन्यासी, अरण्यवासी नव्हे … सहकुटुंब, कुटुंब वत्सल, प्रापंचिक याच्या … माणूस, इसम, व्यक्ति ४ भिक्षुक नव्हे तो ५ … मला **गृहस्थ गिरी–पणा, गृहस्थाई–गृहस्थ** … स्त्रीपुन्ही १ माणुसकी, सभ्यता, भलेपणा २ गृहस्थवृत्ति, गृहस्थाचें कर्तव्यकर्म, आचरण •स्थधर्म–पु गृहस्थाश्रम, गृहस्थाचीं कर्तव्यकर्में, वर्तन, वाग पू६ 'श्रीकृष्ण म्हणे सुता सर्वांत गृहस्थधर्म सन्मत रे।' –मोउद्योग ३ ५३ •स्थभाई–पु सामान्य नोकरपेशाचा, भिक्षुकीखेरीज धंद्याचा, भिक्षुक नव्हे असा मनुष्य •स्थाश्रम–पु चार आश्रमांपैकीं दुसरा आश्रम गृहस्थधर्म पहा 'आतां स्त्रीकरून यथार्थ। गृहस्थाश्रम संपादी।' •स्थिति–स्त्री घरची स्थिति, घरप्रपंचाची व्यवस्था •स्थी–वि गृहस्थाविषयींची (रीत–भात, वेष, भाषण, डौल बाणा इत्यादि) •स्थी अक्षर–न सुबोध, ठसठशीत, ऐटबाज अक्षर, व्यवहाराला योग्य असें लेखन •स्थी कारभार–पु १ घरगुती खर्चाचा बेतबात, टापटीप २ घराची आर्थिक, पैशासंबंधीं नीट व्यवस्था, मितव्यय •स्थी

खर्च-पु मि०व्यय, येण्यात गृहस्थी कावा ०स्थी याणा-पु १ गृहस्थाची वृत्ति गृहस्थ धर्म २ टापटिपीची, व्यवस्थित पणाची वागणूक ०स्थी घेत-गृहस्थीवाणा अर्थ २ पहा गृहांगन-ण-न घराचे अगण गृहांगना-स्त्री परपनीन, मालकीन गृहांतर-न दुसरें घर गृहांतर, गृहाभ्यंतर-न घराच्या आंतील, खोलीतील भाग. गृहासक्त-वि गृहनिमग्न पहा. गृहिणी-स्त्री गृहांगना, घरधनीण, पत्नी, बायको, विवाहित स्त्री. गृह्य-वि १ घरासंबंधी, घरगुती २ पाळीव, माणसाळलेले गृह्याग्नि-पु प्रत्यक्ष त्रैवर्णिकाने लग्नानंतर किंवा वेगळे विभक्त झाल्यानंतर निरंतर पाळावयाचा अग्नि विवाहानंतर वधूसह गृहप्रवेश करतेवेळी ज्या अग्नीवर होम करावयाचा तोच अग्नि पुढे निरंतर जतन करून ठेवावयाचा असतो व यावर नित्य सकाळ-संध्याकाळ होम द्यावयाचा असतो

गृहीत—वि १ धरलेले, पकडलेले, घेतलेले २ मनांत धरलेले, समजलेले —तागमा—स्त्री बी ए च्या तोडीची महिला विश्वविद्यालयीन पदवी, स्त्री पदवीधर —विचावि १४०

गे—उद्गा १ अगे ! चे संक्षिप्त रूप 'तो गे ! तोचि राम सर्वत्र पाहे।'—राम २०० २ (व) स्त्रीला बोलावण्याचा शब्द, हॉय

गेंगडी—स्त्री (व) वेंगडी, हातपाय लटपटणे, भग्नप्रस्त स्थिति, घाबरगुंडी 'समोर या राक्षसाला पाहतांच त्याची गेंगडी वळली'

गेंग(गा)णें—अक्रि नाकातून बोलणे गेंगाणा-ण्या, गेंगणा-वि १ नाकांत बोलणारा (माणूस) २ सानुनासिक, नाकातील (उच्चार) गेंगा(ग)रणें-अक्रि १ पडशामुळें, सर्दीमुळे नाकातून बोलणे २ मेंगा, तिरीट उडणें, गांगरणें, अतिशय घाबरणें [ध्व]

गेचक गेचकल—न १ झाड, खुंट यांचे बेचक, बळके, २ हात, पाय यांच्या दोन बोटांमधील जागा, बेचकी [का गेज्जे=अडसरी ?]

गेचु(चो)डी—स्त्री (व) गोचीड पहा

गेज—पु माप, मापण्याचें साधन (आगगाडीसंबंधीं) आगगाडीच्या दोन रुळांमधील कमीजास्त अंतर, (इं) ब्रॉड-मिटरगेज गेजग्लास-पु (यांत्रिक) बॉयलरांतील पाणी व वाफ बरोबर दाखविणारी नळी, गेजचेंबर [इं]

गेज गेजमाळ—स्त्री (कुमाण) मोरीला बहावयाची कापसाची साखळीसारखी माळ, वस्त्र, कापमाळे सूतपुतळी यात मध्ये थोडासा कापसाचा पुंजका, नंतर वातीप्रमाण बारीक, नंतर पुन्हा पुंजका अशा प्रकारें पेड घेऊन वळतात

गेंगट, गेंडा, गेंझट, गेझा—वि (कों) अतिशय लोचट, हट्टी, दारामडी, चेंगट (ना.पूम)

गेट—न १ दार, फाटक (बंगल्याच्या आवाराचें, बाहेरचें) २ चौकी, देवडी ३ पोलीसचौकी [इं]

गेट(ठ)ण—न बैलाच्या गळ्यांतील वळलेला दोर, पट्टा, याला ठाकडा किंवा घांट बांधतात, घाटपट्टा [घांटवण ?]

गेटम—पुन १ जर्मेनमध्ये लोकरीचें आजम, कापड, गालिचा, रग, कव्हर 'मांनिट भोजिष्ट धारिवट। गेटम जातीचे पट निघोट।'—मुमभा १५ २२० २ (खा व) सुताचा झोन्या, योन्या, तडव, सुताडा [हिं गौटम]

गेटम्—वि (व) व्यवस्थित, ठाकठीक 'ही इमारत फार गेटम आहे'

गेठा—पु कमर आणि पाय यांना (गुडघ्याखाली) उपरणें गुंडाळून बसण्याची पद्धत, जेटा पहा. (क्रि० मारून बसणें)

गे(ग)ठा—पु १ (खा व) बैलाच्या गळ्यातील रंगीबेरंगी मण्याची अगर कवड्याची माळ २ कानांतील एक दागिना (हा मराठ्याच्या बायका घालतात), गाठ्या पहा 'कानीं घालुनी गेठे हो।'—मध्व ३९ ३ रखोवांच्या गळ्यातील एक चांदीचा अलंकार, हा जेवतांना कानावर ठेवावा लागतो गाठा—ट्या पहा (खामा) एक चांदीचा दागिना 'महार पोरांचे गळ्यात गेठे।'—अफला ६६ उद्गा० गेठे गेले भोंके राहिली [स ग्रंथि ?]

गेडू—पु (व) लग्न इ० वेळीं माडवाच्या मुहूर्तमेढीला (त्यांत सुपारी, हळकुंडे घालून) बांधावयाचें फडकें 'गडू बांधला' [गाठ]

गेडफणें—अक्रि गदाणे, पाडाला येणें-लागणें (आंबा,फळ)

गेडमिळें-मेळी—स्त्री (विणकाम) मागावरील ताणाच्या खालीं (वहीच्यापुढे) असणाऱ्या अडसराचीं दोन टोकें ज्यात बसवितात ते दोन उभे खुंट

गेड(ड्ड)र—पु (कों) एक मासा

गेंडा—पु नाकावर शिंग असणारा एक वन्य क्रूर पशु [त. गड]

गेंडा—पु (व) जनावराच्या गळ्यातील गोंडेदार दोर, गेठण व गेठा २ अर्थ १ पहा

गेंडुर—न (व) गाडूळ [स गंडोल, प्रा गंडुल, तुल० प्रा द गडु=माती]

गेंडें—वि (कु) विषम संख्या उ० १, ३, ५, ७ इ०, सम संख्येला फाडें म्हणतात ०फडें-न (कु) १ लहान मुलाचा एक (एकीबेकीचा) खेळ, २ पहिल्याने मुलगा व मग मुलगी असा जन्म क्रम

गेणा —पु (गो) पायाच्या बोटातील एक चांदीचा अलंकार [का गणिंग=बोटाचें पेर]

गेणी—स्त्री. (को.) एक मासा. याची लांबी १५ ते २० फूट असून याच्यापासून ५ ते १० मण तेल निघतें; तें गलबताच्या अवजारांना टिकाऊपणा देण्यासाठीं लावतात.

गेणी—स्त्री. कर; शेतसारा; भाडें. 'सोडवीन भद्रमोनी अपराधु। मासी गेणी देती तरी।' –शिपु २.४२.७७. [का.]

गेत—न. (गो.) गेळ.

गेताडपट्टी—स्त्री. (ना.) जोराची चपराक.

गेंद—पु. १ तुरा; झुबका; गोंडा (फुलांचा). २ पुष्कळशा पाकळ्यांचें फूल (झेंडू, बटमोगरा, इ०चें). मान अशा फुलाचें नांव गेंदाच्या पुढें जोडतात. जसें– गेंदमोगरा, गेंदशेवंती इ०. ३ झेंडूचें फूल. ४ घोडयाच्या लेंडीवरील रेशमाचीं किंवा चांदीचीं फुलें किंवा मुद्रा. ५ बायकांच्या पायांतील चौथ्या बोटांतील चांदीचा, मोगऱ्याच्या फुलाच्या आकाराचा दागिना यांत बाळ्वे बारीक खडे असल्यानें चालतांना त्यांचा आवाज होतो. ६ (ल.) गेंदेबाज वस्तु. उदा० स्त्रियांचे स्तन. 'रुंद छातिवर बुंद गेंद जणुं गुलाब बहारामधीं फुलती।' –प्रला ११३. ७ (सामा.) गुच्छ; झुबका; तुरा. ८ गोळा; गोळदार पदार्थ. [सं. गेंडुक=कंदुक; प्रा. गेंदुअ] ०जोडी–स्त्री. घोडयाच्या शेपटीवरील गेंद भूषणांचा समूह. गेंद अर्थ ४ पहा. 'जीन भिडविला घोडयाला गेंदजोड त्याला' –ऐपो ४३१. गेंदातगर–स्त्री. तगरी (फुलझाड) मधील अनेक पाकळ्यांचें फूल असणारा एक प्रकार. गेंदेबाज–वि. गेंद असलेला; गोंडेदार; झुबकेदार.

गेना—पु (व) तांदुळांत न कुटतां राहिलेला भातकण. 'गेने धान आहेत'

गेम—स्त्री. १ खेळ, डाव. २ खेळ पुरा होण्याची मर्यादा. [इं.] ०लागणें—हरणें; डाव अंगावर येणें.

गेय—वि गाण्यास, प्रशंसा करण्यास योग्य. [सं.]

गेर—स्त्रीपु (कों.) लोकक्षोभ; बंडाळी; दंगा. 'होळकराचे गेरींत त्याचें सर्वस्व लुटलें गेलें.'

गेर—पु (व.) तुकडा, पेरें. 'या लांकडाचे तीन गेर करा.'

गेर—अ (गो.कु.) घरीं, कडे, इकडे या अर्थाचा प्रत्यय. 'अमगेर,' =मामाच्याकडे [गृह?]

गेर—न (कु.) अति कोंवळी सुपारी. [गर?]

गेरवा—पु. थंडी इ० नें धान्यावर पडणारा तांबेरा-रोग, गव्हाचा एक रोग. यानें गहूं बारीक होतो. 'यंदा गव्हावरून गेरवा गेला.' [गेरू]

गेरू—पु. १ काव, तांबडी माती. २ चिटकरीची भुकटी; पाटीवर घालण्याची तांबडी धूळ ३ (सुतारी) लाकडावर खुणा करण्यासाठीं तयार केलेलें (कवलेंहि) तांबडें पाणी [सं. गैरिक, प्रा. गेरुअ; हिं. गेरू] गेरुंडी–स्त्री. (सुनार) खुणा करण्याचें, पाणी ठेवण्याचें पात्र, काचेचा टोकला; गेरूचें भांडें.

गेल—धावि. गत; मृत; गेला पहा. 'गेल घेउनी जावें नंदेवर।' –उषा १४१८.

गेल—स्त्री. चेष्टा; आगळीक? 'गेल घेतली मोर मर्कटें। लंका दग्ध केली कपटें।' –कथुरा ३.३ ८९. [सं. केलि=क्रीडा; का. गेली=चेष्टा?]

गेला—धावि. (जाणें याचा भूतकाल) १ गेलेला; संपलेला; गत झालेला (काळ, दिवस इ०). २ (ल) मेलेला; मृत. ०गेला–मि. १ मेलागेला; नष्ट. २ कांहीं झालें तरी; केव्हांहि, निदान. 'गेला मेला पाउस पडेलच कोंकणांत.' ०बाजार–क्रिवि. (बाजाराची वेळ सरल्यावर देखील) किमानपक्षीं; निदान; कमींतकमी.

गेस्ट—पु. अतिथि; पाहुणा; अभ्यागत; आला गेला. [इं.]

गेह—न. घर; गृह, वस्ती; राहण्याचें ठिकाण. 'प्रभो तुज जसें तसें मतिस गेह भासे वन।' –केका १०५. [सं.] गेहात्यय–पु घरदार, आप्तसंबंधी यांचा त्याग. गेहात्यय आणि देहात्यय–पु. संन्यासानें केलेला घरादाराचा व शरीराचा त्याग. गेहेपटु–वि. घरचा हुषार; घरांत फक्त वाकबगार पण बाहेर कुचकामाचा; घरचा देशपांडया (बाहेर भित्रा). गेहेपंडित–वि. गांवढळांत पंडित, अरेराव; घरचा काळ; घरपंडित. [सं.] गेहेप्रगल्भ–वि. जेथें विशेष गरजच नाहीं तेथें धाडस, चपळाई इ० दाखविणारा; घरशूर. [सं.] गेहेमेही–वि. (घरांत मुतणारा) घरबस्या; घरकोंबडा [सं.] गेहेशूर–नर्दी–पु. घरांत शूर; घरांत शौर्याच्या गप्पा मारणारा पण बाहेर भिगद, शेंदाडशिपाई. [सं.]

गेळ—न. १ बेचकें; दोन बोटांतील भाग; बेचक अर्थ १ पहा. २ दुभागलेल्या खुराचा एक भाग; दोन भागांतील अंतर. म्ह० गाईचे गेळीं, म्हशीचे वेळीं (दूध काढावें)=गाय हरणांतून आल्यावर व म्हशीचे नियमित वेळीं दूध काढावें.

गेळ–ळी, गेळा, गेळफळ—स्त्रीपुन. एक झाड व त्याचें फळ. या झाडास दोन अंगुळें लांबीचे कांटे असतात, फळ सुपारीएवढें असून पिकल्यावर पिवळें होतें, याचा गळ्यावर लेप केल्यास तें पिकतें; याला (कु.) गेळी–गेळो किंवा गेळफळ असेंहि म्हणतात. [सं. गालव]

गेळेंदी—स्त्री. (जुन्नर) तांबडया रंगाची टोकडी.

गेळा—पु ल्हान तोंडाचें वाटोळें भांडें; तेल इ० ठेवण्याची किंवा पाणी पिण्याची झारी, खुजा; सुरई.

गेळी—स्त्री. ल्हान गेळा.

गेळी—स्त्री. खुराचा भाग. गेळ अर्थ २ पहा. (अव. गेळया)

गै, गैगोळा इ०—गई, गईगोळा पहा. ' ते देवोल मज चार? करीन गै मी ।' –र ३६.

गैदी, गैवती-त्या, गैवी-गैवान्या—वि.१ ढिला; नेभळा; गबाळ्या; अजागळ; बावळा; अव्यवस्थित. २ आळशी आणि टोणपा. गावदी पहा. [फा. घइब्; हिं-गैबी]

गैब-ब, गैबत-ती—क्रिवि. (प्र. गईब, गईप) १ गुप्त; न दिसणारा; अदृश्य. 'गैबचि होऊनि जाती ' –दावि २१५. ' त्यांतच गैबत जाले. त्यांचा मुर्दा देखिल दृष्टीनें कोणी देखिला नाही ' –भाव ६३. २ नष्ट; गहाळ. [अर. घइब्; घइबत्]

गैंव—पु. (गो.) गुरांनीं केलेल्या नासाडीची नुकसानभर-पाई करून देणारें खातें. [पोर्तु.]

गैवती—न. (राजा.) धूपार्तीचा मुदलीवजा दिवा, यांत तेलाचें भांडेंहि असतें.

गैवती—वि. (गो.) भलाहिंदा. फालतू; कोणीतरी; माहीत नसलेला; भलताच.

गैबी—वि. १ गुप्त; गूढ. २ निनांवी. [अर. घइबी] ०अर्जी–स्त्री. गुप्त, निनांवी अर्ज (वऱ्हाड खानदेशांत रू०). ०आवाज–पु. आकाशवाणी; दैवी, गुप्त संदेश. 'गैबी आवाज वाजवी घंटा जलमय ब्रह्महृदय नीलकंठा ।' ०खबर–स्त्री. माग-बातमी-चातमी–स्त्रीदबी. गुप्त, गुपित बातमी; चोरबातमी. ०फकीर–पु. गुप्त सामर्थ्यामुळें चमत्कार करणारा फकीर, गोसावी. ०वार–पु. कोठून आला हें न कळणारा बंदुकीचा वार. ०माणूस–पु तोतया. ०मार–पु. आडून केलेला, न दिसणारा मारा. 'गैबीचा मारा जाहला.' –भाव ३४. ०वाद्य–न. आकाशवाद्य. ' विचित्र गैबीवाद्यें वाजीनलीं । '–सप्र २०.६८.

गैर—अ. निराळेपणा, भिन्नपणा दाखविणारा परंतु सामान्यतः अभाव किंवा अन्यथाभावदर्शक अरबी अव्ययशब्द किंवा प्रत्यय. याचा मनसोक्त (विशेषतः हिंदुस्थानी शब्दांबरोबर) उपयोग करितात. या शब्दाचे पुढील कांहीं अर्थ होतात–१ इतर; अन्य. ' गैर पयकें येऊन मोर्चेबंदी केली आहे.' –रा १२.१२५. २ अयोग्य; अन्यायाचा. 'हें तुम्हीं गैर केलें.' –मदरु १.१०६. ३ (नामाच्या किंवा विशेषणाच्या प्रारंभीं जोडल्यास) अवास्तविक, उलट; विपरीत. ४ विना; वांचून. ' गैर अन्याय मला गांजतो.' 'गैर अपराध दंड घेऊं नये.' [अर. घैर=निराळा, व्यतिरिक्त] (वाप्र.) ०अदबी–स्त्री. असभ्यता; अपमान; अनादर. 'गैर अदबी बोलला सबब पातशाहा यास राग येऊन होळे काढिले.' –मदरु २.७०. ०अदा–वि. रद्द; न पटलेलें. ' शिंदे कर्जाल वरात आली तर मग गैरअदाही व्हावयाची नाहीं. '–ख१०.५२.७९. ०अब्रू–स्त्री. अप्रतिष्ठा. 'गैर-अब्रू फारशी न करणें.' –वाडबाबा २.७५. ०अमली–वि. परस्वाधीन; दुसऱ्याचें. 'चार लक्षाचे भरतीस अमली महालांपैकीं बेरीज कमी आल्यास गैर-अमली महाल आहेत त्यांपैकीं भरतीस कमाल आकाराचे गैर-जेचा महाल लावून देणें.' –रा १०.३२१. ०आबादी–वि. ओसाड; उजाड; बेचिराख. ०आरामी–स्त्री. अस्वस्थता. 'दुम्र-तांचे शरिरास दोन दिवस गैरआरामी आहे.' –दिमरा २.३२. ०इतबार–पु. अविश्वास. ' तमाम फौजेस गैरइतबार जाहला.' –भाव ८०. ०इमान–न. इमान नसणें; द्रोह; अनिष्ठा. ' आमचें गैरइमान असतें तरी आम्हीं आजपर्यंत येथें तुम्हापाशीं न टरतों.' –भाव १११. ०कबजी–वि. परस्वाधीन; गैरअमली पहा. 'सरंजाम गैरकबजी, कांहीं सुटला त्यांत वस्ती नाहीं.' –रा २ १४२. ०कायदा–वि. बेकायदेशीर; असनदशीर. (इं.) इल्लीगल. ०कायदा मंडळी–स्त्री. (कायदा) गुन्ह्याचें कृत्य करण्याच्या इराद्यानें पांच किंवा पांचाहून अधिक एकत्र जमलेले इसम. (इं.) अनलॉफुल असेंब्ली. ०किफायत–स्त्री. तोटा; नुकसान. ' किफायत, गैरकिफायत समयासमयास चित्तांत आणून किफायतीचीं कामें करीत आलां, पुढें त्याचप्रमाणें करावीं ' –रा १.३४६. ०कौली–वि. परवाना किंवा अभयपत्र न दिलेले; विगर परवाना –मराभा ०खर्च–पु १ जादा, फिरकोळ खर्च. २ गैर-वाजवी, अयोग्य खर्च. ०खुशी–षी–वि. नाकबूल, नाखुष; रुष्ट. 'खुषी किंवा गैरखुषी असा हा कौल बायकांशीं ।'–पला १०४. ०चलन–नी–वि. १ चालू नसलेलें (नाणें). २ (ल.) अव्यवस्थित; बेशिस्त; अशिष्ट (वर्तन). ०चलन–स्त्री. १ चलनाचा अभाव; चलन नसणें. २ (क) गैर वर्तन; बदचाल. ०चाकर–वि. बडतर्फ; माजूल. ' जरामी जहाले त्यांस गैरचाकर करून जागिरा तगीर करविल्या.' –जोरा ७५. ०जप्त–वि. गैरअमल; गैरकबजी; परस्वाधीन. 'गैरजप्त देश साधावे. ' –चित्रगुप्त ११०. ०जबाब–पु उद्धटपणाचें, अनादराचें उत्तर. ०दस्त-स्ती–वि. सरकारसाऱ्याची सूट असलेली (जमीन). ०नफा-फायदा–पु तोटा; नुकसान. 'येणेंकरून तुमचा गैरनफा जाहला.' –जोरा १४. ' अत्यंत वोढ केल्यास पाटीलबावांचा गैर फायदा आहे. ' –जोरा ४७. ०प्रकारचा–वि. १ इतर; भिन्न; दुसरा. २ चमत्कारिक; हास्यापद; तऱ्हेवाईक; विलक्षण. ०बर्दार–वि. बहार नसलेला; फळहीन. ' पोफळी गैर-बर्दार, डेंडे वाळलेल्या आहेत. '–रा ११ ७९ ०मजुरा–क्रिवि. (हिशेब) मजुरा(वजा) टाकल्याशिवाय; वजावाट न करिता. [गैर+मजुरा–मुजरा] ०मंजूर–वि. नामंजूर; रद्द. ' अप्पांनीं जापले जागा वाजवी असतां गैरमंजूर करून एकपक्षीं तह केला.' –रा १२.१२२. ०मर्जी–स्त्री अवकृपा; रुष्टता; इतराजी; नाराजी. ०मसलत-मनसुबा–स्त्रीपु. मूर्खपणाचा, वेडगळपणाचा बेत, कट, योजना. ०महसर्दार–वि. अप्रतिष्ठित. –रा ८.४३. [अर. मआसिर=थोरवी] ०महसूल–पु. जुलमी करांपासून किंवा अन्याय्य मार्गानें

काढलेला वसूल; योग्य सरकारधाऱ्याविरहित वसूल. 'विजापुराहून एक हवालदार गैरमहसूल पैदागिरी वसूल करून आला.' -इऐ ५.१००. ०माफूल-मूर्ख; अडाणी; गैर; वाईट. 'दाभोळास सलेल करणें हे गैरमाकूल गोष्टी आहे.' -रा १८.३३. -क्रिवि. मूर्खपणें. 'लोक गैरमाकूल आम्हांस न कळत वर्तले तरी त्याची बद्लामी आपणावरी न ठेवावी.' -रा ८.१०. ०मान्य-वि. अमान्य; असंमत. ०मार्ग-पु गैरशिस्त आचार, रीत; दुराचरण. ०माहीत-वि. १ अपरिचित; अनोळखी. २ अजाण; नेणता. 'घाटे आहेत ते गैरमाहीत.' -ख ७.३५५१. ०माहीतगार-वि. अज्ञानी, अडाणी. ०मिरासी-वि. वंशपरंपरा मालकी नसलेला. 'मातकदीम मिरासी खरी जाहली. कागद मजकूर गैर मिरासी मुतालीक ऐसे जाहले.' -इऐ ५ १०२. ०मेहनत-स्त्री. निरुद्योग. 'परंतु मेहनत, गैर-मेहनत सर्व एक ईश्वरी क्षोभानें वायां गेल्या.' -ऐ ५. ०मेहेरबानी-स्त्री. अवकृपा; इतराजी. 'सांगितल्यावरून मनांत गैर मेहेरबानी न धरावी.' -रा ८. १०. ०मोसम-हंगाम-पु. अवेळ. 'गैर मोसमांत (पौष वद्य १२ स) आंबे आले यावरून कौतुक वाटलें.' -रा २२.५. ०रआबंद-वि. नाराज; नाकबूल. 'तो क्रिस्त गैररआबंद जाहला.' -वाडशाछ १३२. [फा.] ०रहा-रीत-स्त्री. बदचाल; अयोग्य रीत; वाईट आचरण. -वि. बदचालीचा-वर्तणुकीचा. 'भुजंगराव याची वर्तणूक गैररहा दिसते.' -ख ११. ५७७६. ०राजी-वि. असंतुष्ट; नाराज. 'पादशहा गैर-राजी जाले.' -रा ६ २६. ०रावता-वि. १ बंदी, मनाई; खंड (मार्ग, मिळणें, येणें-जाणें, वहिवाट, चाल यामध्यें). 'नाना फडणीस लष्करांतून आल्यापासून गैररावता बहुत करूं लागले, कोणाचीच गांठ पडत नाहीं.' -ख ८ ४१५१. २ वहिवाट, चाल यामध्यें अनभ्यास; अपरिचय; अवापर; वळण नसणें. ०रास्त-वि. गैरवाजवी; असत्य; खोटा. ०रुजू-वि. १ गैरहजर. २ मंजूर किंवा दाखल किंवा मान्य न केलेले (हिशेब). ०लायक-वि. अयोग्य; नालायक; अनुचित. ०वळण-न. १ गैररावता. 'त्या मार्गास सध्यां गैरवळण आहे.' २ एकीकडे असणें; आडवळण; दळणवळण नसणें. 'हा गांव गैरवळणांत पडला.' ३ गबाळ, वाईट लिखाण. ४ सरावांत नसणें; संवय नसणें, निरुपयोग. ०वाका-पु. खोटी किंवा बनावट गोष्ट; गैरसमजूत; लबाडी. 'ऐसा गैरवाका सांगितला.' -रा ८ ५२. -वि. वेडावांकडा. -शर [फा. घैर्-वाकिअ] ०वाजवी-वाजिवी-वि अयोग्य; अनुचित; फाजील, अन्याय्य. 'त्यांचा अभिमान गैर-वाजवी याणीं नच धरावा.' -रा १२.७९. [फा. घैर्+वाजिबी] ०वाजवी दाब-पु. (कायदा) अयोग्य वजन. (इं.) अनडयू इन्फ्लुअन्स. ०वास्तविक-वि. खोटा, असत्य; वस्तुस्थितीस सोडून.

०विल्हा-क्रिवि. आडवाटेनें; आडवळणी. -वि. (विल्हेसाठी चुकीनें योजलेला) न मिळणारा; न जुळणारा. ०विल्हईस-विल्हेस-विल्हे-क्रिवि. भलत्या (योग्य) ठिकाणाच्या विरुद्ध जागीं; भलतीकडे. ०विल्हेस लागणें-पडणें-१ दुसरीकडे किंवा चुकीच्या ठिकाणीं लागणें; गमावलें जाणें. २ योग्य ठिकाणाहून गहाळणें; गमावणें. ३ घोंटाळा होणें, अव्यवस्थित असणें. ०शर्ती-स्त्री मालीजमीन म्हणून ठरविल्यानंतर जिला इतर दुसऱ्या कोणत्याहि अटी पाळावयाच्या नसतात अशी जमीन. ०शिस्त-वि. बेशिस्त; अव्यवस्थित; विना रीतभात; नियमबाह्य; असभ्य; फाजील (माणूस, वर्तन, भाषण). -स्त्री. बेशिस्तपणा; अव्यवस्थितपणा; अयोग्यपणा; अनियमितपणा. ०शेरा-शरा-वि. धर्मशास्त्रविरहित. 'काजीपासून गैरशेरा अमल होऊन आला.' -वाडसनदा १५. [अर. घैर्+शरअ=धर्मशास्त्र] ०संधी-स्त्री अवेळ; गैरमोसम; अवकाळ. ०सनदी-वि. १ बेसनदशीर; बेकायदेशीर; सनदेनें अधिकृत नसलेलें. २ जादा मंजुरीशिवाय. 'गैर-सनदी खर्च करावयाची सरकारची आज्ञा नाहीं.' -ख ५. २३५३. ०समजाविशी-स्त्री. (कायदा) गैरसमजूत; (इं.) मिस्‌रिप्रेझेंटेशन ०समजूत-स्त्री. उलट, चुकीची समजूत, चूक. ०सल्ला-सलाह-गैरमसलत पहा. 'हे कपनी इंग्रजबहादूर यांचे सलाहानें अगर गैर सलाहानें ...' -रा २२.१२५. ०साल-वि. अनिश्चित वेळेचा; वर्ष नमूद नसलेला. 'गुणवरे यांनीं कागद एक काढिला, तो बहुतां दिवसांचा, गैर-साल.' -रा ६.८९. ०सावध-वि. १ बेसावध; गाफील. २ बेशुद्ध; मूर्छित. ०साळ-वि. १ खोटसाळ; सरकारी टांकसाळींतून न पाडलेलें, इतर ठिकाणचें म्हणजे हिणकस, कमी किंमतीचें (नाणें). 'गैरसाळ तामगिरी। कोणी नवी मुद्रा करी।' -दा १०.८.१४. (त्यावरून) खोटा; बनावट; लबाडीचा. २ (ल.) बेशिस्त; अनभ्यासी, गांवढळ; अडाणी (माणूस); अयोग्य; अनुचित (वर्तन). ३ अशिष्ट; अडाणी; हलका; रानट; बेडौल, गावठी इ० ०सोई-य-स्त्री. अडचण; त्रास; हाल, असावधता. ०सोईचा-वि. अडचणीचा; सोईचा, सुखकर नसलेला. ०हंगाम-पु गैरमोसम पहा. 'त्यांस गैरहंगाम, हली खर्बुजी तयार मिळाली ते आठ सेवकांनी पाठविली असेत.' -रा ३.३१२. ०ह(हा)जीर-वि. मौजदा नव्हे; त्या वेळीं समक्ष नसलेला; अविद्यमान, अनुपस्थित. [फा.] ०हिसा (शे)बी-स्त्री. अन्याय; अव्यवस्थितपणा. -क्रिवि. अन्यायानें. 'आपले जागिरींत नाहक गैरहिसाबी पादशाह खलल करविताती।' -इमं ६७. ०हुकुमा-वि अनधिकृत, संमति, आज्ञा नसलेले; नामंजूर. ०हुर्मत-स्त्री. अप्रतिष्ठा, बेअब्रू.

गैरत—स्त्री. लज्जा; भीड. 'हलीच शिकस्तेची गैरत आणि शरमंदगी नवाबास फार जाली आहे.' -रा ५.१९. [अर. घैरत]

गैरा-री—वि. १ अशक्त; मंद; मूर्ख; गयाळ; खुळा(माणस) २ कुचकामाचें; कवडीमोल; क्षुद्र (वस्तु). ३ मळना; अपेक्षे विरहित (पदार्थ). [गैर]

गैरात—वि. १ गैदी; अव्यवस्थित; बेपर्वा. २ मंद; मूर्ख. गैरा-री पहा.

गैराद—पु. वरकड इतर लोक. -समासद १४. [अर घेरात घेरू (अव.)]

गैरांव—पु. (गो.) कोळ्याचें जाळें; जळमट; घेरू; घेरोसा.

गैरी—स्त्री. गुन्हा; तफावत; अन्याय. 'ज्याकडेस गैरी लागेल त्यापैकीं मसाला होनु एक देणें.' -सासंह ८८. [गैर] **गैरी करणें**-वाईट वर्तणूक, दुर्वर्तन करणें.

गैहरा—वि. गडद; दाट; गहिरा पहा.

गो॥—(संक्षेप.) गोसावी.

गो—उद्गा (कों. काशी) अगो! अगे! (बंगालींतही हें संबोधन आहे) 'असें कायगो करतेस?' -कफा १.

गो—स्त्री. १ गाय. २ बैल (पशु) समासांत- गाईपासून झालेलें; गाईसंबंधीं (दूध, चामडें, मांस इ०). 'अगा गोक्षीर जरी जाहलें। तरी पथ्यासि नाहीं म्हणितलें।' -ज्ञा २.१८४. [सं.] सामासिक- ०कर्ण- ०कर्ण-न. १ मुलाला दूध पाजावयाचें (गाईच्या कानाच्या आकाराचें) बोंडलें. २ एक वेल व तिचें फूल ३ बारा ज्योतिर्लिंगांपैकीं एक. हें कुमठें (कानडा जिल्हा) तालुक्यात आहे. ४ (तजा.) दांड्याचें सारपात्र; कावळा. याचा आकार गोकर्णासारखा असतो. -पु गाईचा कान. **गोकर्णांत येणें**-संपुष्टांत, गाकुळांत येणें; संपणें; दरिद्री होणें. **गोकर्णिका-कर्णी**-स्त्री. एक प्रकारचा लगाम. **गोकर्णी**-स्त्री. एक वेल, हिचीं फुलें (पांढरीं, निळीं) गाईच्या कानास रखीं असतात. [सं.] **गोकु(कू)ल ळ**-न. १ श्रीकृष्णाच्या लहानपणच्या वसतीचें गांव. २ गोकुळाष्टमीस नंद, यशोदा, गोप-गोपी, गाईवासरें इ० ची पूजा करण्यासाठीं केलेलीं मातीचीं चित्रें. ३ (ल.) स्वैरसंभोग; व्यभिचार. (क्रि० माजविणें). [सं. गो+कुल] **गोकुळांत येणें**-१ संकोचित होणें; संपुष्टांत येणें; संपणें. २ आटोक्यांत येणें (व्यवहार). [विश्वव्यापी कृष्णपरमात्मा ज्याप्रमाणें गोकुळाच्या मर्यादेंत आला त्याप्रमाणें] **गोकुळाष्टमी**-स्त्री. श्रावण वद्य अष्टमी; या दिवशीं भगवान् श्रीकृष्णाचा जन्म झाला. [सं.] **गोकुळासारखें घर**-न. मुलाबाळांनीं सुखसंपत्तीनें भरलेलें घर. **गोकोस**-पु. जमीन मोजण्याचें एक माप; गायीच्या हंबरण्याचा टप्पा; गोरुत; दोन कोसांचें अंतर. **गोखडी**-स्त्री गाई उभ्या राहण्याची जागा; गोठण. 'गिलच्यानीं गोखडींत दहा-पांच वैरागी सत्पुरुष होते तेहि वसले टिकाणीं लढे केले.' -भाव २८. **गोखमा**-पु. १ गुराखी. २ (ल.) गावढळ खेड-वळ; शेतया; नांगऱ्या. **गोखरें, गोखरेण-रेड**-न. (कों.) गुरांनीं खाऊन शिल्लक राहिलेलें गुरांच्या पायाखालचें, निरुपयोगी गवत. 'केळीला गाखोरड्याचें खत चांगलें' [गो+खुर] **गोखाना**-पु १ सरकारी किंवा एखाद्या मोठ्या माणसाचा गायवाडा; गुरांचें खातें. २ गायठाण; गोठा. [सं. गो+फा. खाना] **गोग्रहण**-न. गाईचें हरण, चोरी. 'उत्तरगोग्रहणें.' 'तुवां गोग्रहणाचेनि अवसरें। घातलें मोहनास्त्र एकसरें।' -ज्ञा ११.४६९. [सं.] **गोग्रास**-पु. १ जेवण्यास बसण्यापूर्वी गायीसाठीं राखून ठेवलेला अन्नाचा नैवेद्य. २ गाईसाठीं भिक्षा. [सं.] **गोचर**-न. गुरचरण; गुरचराई. [सं.] **गोचर्म**-न. १ गाईचें कातडें. २ (ल.) जमीन मोजण्याचें एक माप. गाईच्या चामड्याइतकी जमीन; (गाईच्या कातड्याची वादी काढून तिनें वेष्टिलेली जमीन एका माणसानें राजापासून मागून घेतल्याची एक जुनी गोष्ट आहे तिच्यावरून) तीनशें फूट लांब व दहा फूट रुंद या मानाचें क्षेत्र (यांतील धान्य एका माणसास एक वर्ष पुरतें असा हिशोब आहे). [सं.] **गोजरू गोजी**-नस्त्री. (प्रेमानें किंवा तिरस्कार करतेवेळीं योजना) कालवड, वासरी **गोजिव्हा**-स्त्री. एक वनस्पति, गोजबान पाथरी; दवली. [सं.] **गोठ(ठा)ण**-स्त्रीन. दुपारीं सावलीसाठीं पाण्याजवळ झाडाखालची बसण्याची गुरांची आखर, जागा; गोठा. 'पशु पीडती पर्जन्यें। गळती गाईंचीं गोठणें।' -मुसभा ३ ७९. [सं. गोष्ठ, गोस्थान] म्ह० गोठणीच्या गाई माभळगट दान घेई. =हलवायाच्या घरावर तुळशीपत्र. **गोठण घालून बसणें**-सभेत अस्ताव्यस्त बसणें. **गोठा-ठो**-पु गुरें बांधण्याची जागा; जनावर रहाण्याची जागा. [सं. गोष्ठ; प्रा. गोट्ट] **गोठापाणी**-न. सकाळीं गोठा झाडणें, गुरांचें शेण, मूत काढणें इ० गोठ्यांतील व्यवस्थेचें काम **गोठाव(वि)णें**-सक्रि. गोठणांत गुरें जमविणें; गोठ्यांत गुरें पाळणें. **गोठी**-स्त्री. (कों.) वासरांचा लहान गोठा. **गोठ्यांचें**-क्रि (गो.) पशूंचें बसग [गोठा] **गोथवड**-स्त्री. (कों.) गुरांची दावण, ठाण; लाव पडळ; खोटेंबा. [सं. गोष्ठ-वट] **गोदंती हरताळ**-स्त्री. पिवळा हरताळ. **गोदण**-स्त्री. (बे.) गुरांपुढें वैरण टाकण्याची जागा. [गवादनी] **गोदन**-न. (माण.) लहान गोठा. **गोंदरड**-स्त्री. (राजा.) गोठ्यांतील केरकचरा, पाण. **गोदान, गोप्रदान**-न. ब्राह्मणास गाईचें दिलेलें दान 'प्राचीन काळीं गाय दान मिळणें सोपें होतें, पण ती मिळणें कठीण, पण हल्लीं चार आण्यांत गोप्रदान.' -नांगा १४४ **गोदान**-न. सोळा संस्कारांपैकीं व समावर्तनाच्या वेळीं करावयाचा एक संस्कार. [सं.] **गोधन**-न. गुरेंढोरें किंवा त्यांच्या रूपानें संपत्ति. 'धन्य तीं गोमनें कावळीं कांबळिका।' -तुगा २०८. **गोधूल गोधूल मुहूर्त, गोधलिक, गोपुच्छक**-पुन. १ सायंकाळचा (गुरें रानांतून परत घरीं येत असतां त्यांच्या

चालण्यानें उडालेली धूळ दिसते तेव्हांचा) काळ. २ सूर्यास्ता-पूर्वीचीं व नंतरचीं ३० पळें ग्रामधील काळ; हा त्यास शुभ मानतात. गोरज मुहूर्त. **गोधूल लग्न**–न. १ गोरज लग्न. गोधूल पहा. २ सूर्यास्तसमयीं उदय पावणारी राशी, लग्न. **गोधूलिक**–वि. गोधूलसमयीं (कार्य, लग्न–मुहूर्त). **गोधूळ–ळी**–स्त्री. गोधूल पहा. **गोप**–पु. गुराखी, गवळी जात. व तींतील एक व्यक्ति. 'पूजिति साग मना ती रीति । मुखाचीच गोप सांगत गातीं ।' –मोकृष्ण २४ ७. **गोपचार**–पु. गायरान, गोचरण. **गोपद**–न. १ गाईचें पाऊल. २ गाईच्या पावलाचा मार्ग, खूण ३ आंत पाणी भरलेली गोपदाची खूण, डबकें. **गोपद्म**–न. चातुर्मास्यांत स्त्रिया गोठींत गाईचीं पावलें नववधू काढतात व पूजा करतात तें. गोपदचिन्ह. [सं] **गोपवाडा**–पु. गवळीवाडा. 'जो नांदवी उत्कट गोपवाडे ।' –साछ १.७८. **गोपाल–ळ**–पु. १ गुराखी, गुरें पाळणारा. २ राजा. ३ भगवान श्रीकृष्ण. ४ एक जात व ती तील व्यक्ति, डोंबारी; हे मनगटानें दगड फोडतात, मोठालीं वजनें उचलतात व कसरतीचे खेळ खेळतात. हे गांवकऱ्यांचीं गुरें राखोळीस घेतात. –गांगा १२२. **गोपाष्टमी**–स्त्री. कार्तिक शुद्ध अष्टमी या दिवशीं श्रीकृष्ण हे प्रथम गाई चारण्यास निघाले, म्हणून या दिवशीं त्यांची व गाईची पूजा करतात. **गोपाळकाला**–पु. गोकुळअष्टमीच्या उत्सवाच्या व श्रीकृष्णाच्या इतर उत्सवाच्या शेवटीं करावयाचे खेळ, खावयाचा प्रसाद, जेवण इ०; गोकुळाष्टमीच्या पारणेच्या दिवशीं दहीहंडी फोडून तींतील प्रसाद वाटतात तो. **गोपाळखेळ**–पु. गोपाळ लोकांची कसरत, खेळ; डोंबाऱ्यांचा खेळ. **गोपाळीं**–क्रिवि. गोरजीं; गोधूललग्नीं. **गोपिका, गोपी**–स्त्री. गोपाळणी; गवळण. 'तुझे कथिति गोपिका विविध तीस वोभाट ते ।' –केका ८६. [सं.] **गोप्रदान**–१ गोदान पहा. २ (थट्टेनें) शिव्या. 'त्यानें त्यास गोप्रदानें केलीं.' **गोप्रसव**–पु. कुनक्षत्रीं जन्मलेलें मूल गाईच्या तोंडापुढें धरतात व असें केल्यानें तें गाईचें मूल होऊन अशुभापासून मुक्त होतें, अशा मुलाला म्हणतात. **गोप्रसवशांति**–स्त्री. कुयोगीं जन्मलेलें मूल गाईच्या मुखांतून जन्मलें अशी भावना धरून कुयोगदोषनाशार्थ करावयाची शांति. **गोब्राह्मण**–पु. १ गाय आणि ब्राह्मण २ (ल.) अगदीं साधाभोळा, गरीब ब्राह्मण. **गोमय**–नपु. गाईचें शेण. 'शुद्ध करूनिया गोमय गोळा । मृतिकाकण विरहित ।' [सं.] **गोमाशी**–स्त्री. घोडे, गाई इ० ज्यांना चावणारी एक मोठी माशी; माशीची एक जात. **गोमांस**–न. गाईचें मांस; दृष्टपेशारखा किंवा निषेध दाखवितांना याचा उपयोग करतात. कारण हिंदूंना गोमांस अगदीं निषिद्ध आहे 'ही तुमची टेव मला गोमांसाप्रमाणें आहे.' **गोमुख**–न. १ तीर्थ इ० पवित्र पाणी खालीं पडण्यासाठीं बांधलेलें किंवा बनविलेलें दगडी किंवा धातूचें गाईचें तोंड. २ एक प्रकारचें गाईच्या तोंडासारखें वाद्य. 'तों वाजे शंखभेरादी पणवानक गोमुखें ।' –वामन गीताश्लोकी १.१३. **गोमुखव्याघ्र**–पु. १ दिसण्यांत गाईसारखा सौम्य पण अतिशय क्रूर असा वाघ. २ गाईचें कातडें पांघरलेला लांडगा. ३ (ल.) वरून गरीब पण आंतून लुच्चा माणूस. [सं.] **गोमुखी**–स्त्री. गाईच्या तोंडासारखी कापडाची जपमाळेची पिशवी; हिच्या आंत हात घालून जपाची माळ ओढतात. 'काय मौन धरुनियां गोमुखीं खेळा जाळिसी ।' –राला ८७. –पु. (कों.) एक प्रकारच्या नवस किंवा नियम केल्यामुळें हात न लावतां तोंडानें अन्न उचलून जेवणारा माणूस [सं.] **गोमूत्र**–न. गाईचें मूत; हें पवित्र मानतात व अपवित्र वस्तूंवर शिंपडून त्या पवित्र करतात. **गोमूत्रिका, गोमूत्रिकान्यायगुणाकार**–पु (ज्यो.) गुणाकाराचा एक प्रकार. **गोमूत्रिकाबंध**–पु. काव्याचा एक प्रकार या या द्वितीय चरणांत पहिल्या चरणांतील बहुतेक अक्षरें येतात. **गोमूत्रवायु**–पु एक नवयुक्त वायु. (इं) आमोनिया. **गोमेध**–पु ज्यामध्यें गाय मारतात तो यज्ञ [सं.] **गोरखो**–पु. गुराखी; गुरें (गाई) पाळणारा. 'कवळाचिया सुखें । परब्रह्म झालें गोरखें ।' –तुगा १८१. **गोरज**–पु. गाईची धूळ. गोधूल पहा. 'गोरजें डवरला, मुखचंद्र ।' –ह २८.६३. **गोरजमुहूर्त**– गोधूलमुहूर्त पहा. **गोरस**–पु गाईचें दूध, दहीं, तूप इ० गाईपासून होणारे पदार्थ. [सं.] **गोरक्ष–रक्षक**–पु. १गुराखी. २ गुरांची रक्षक देवता. ३ नाथपंथांतील गोरक्षनाथ नांवाची एक प्रसिद्ध व्यक्ति गोरख–गोरखनाथ पहा. **गोरक्षण**– न. कसायापासून गाय वांचविणें; गोपालन. **गोरा–ऱ्हा**–पु. गाईचा पाडा, खोंड; धांडा. **गोरूं**–न. गोवत्स. **गोरुं, गोरवा, गोरें**–न. (राजा. गो.) ढोर, गुरूं. 'गोरूं खडवडी बाहिरीं ।' –भाए ३९४. **गोरोचन–ना**–स्त्री. गोवर्धन; हें गोमूत्रापासून किंवा कुपित्याच्या रूपानें गाईच्या ओकण्यापासून, किंवा गाईच्या डोक्यांत उत्पन्न होतें याचा रंग पिंवळा. हें रंग, चित्रें औषधें यांत उपयोगी आहे 'गोरोचनापरिस गौर असें गण.वें ।' –र ६. (लोकसमजूत अशी कीं वाजीकरण किंवा क्रियांत मोहविण्यांत गोरोचनाचा उपयोग होतो) [सं.] **गोवंड–डी.गोवंडी**–पुनस्त्री. जंगल किंवा डोंगरावरील जनावरांची चरण्यास जाण्याची पाऊलवाट, गायवाट [सं. गोवर्तनी] **गोवंडास लागणें–येणें**–सरळ रस्त्यास लागणें; चालीस लागणें (माणूस, काम). **गोवत्स**–पुन. गाईचें वांसरूं. **गोवत्सद्वादशी**–स्त्री. आश्विन वद्य द्वादशी; या दिवशीं गाईची पूजा करितात. **गोवपा**–स्त्री. गाईच्या आतड्यावरील आवरण; सामान्यतः गाय, बैल यांच्या चरबीस व हाडांतील मगजासहि म्हणतात. [सं.] **गोवर**–पु. १ शेणी; न थापलेलें वाळलेलें शेण, वाळलेल्या शेणाचा चुरा. २ गाईचें

खाल्यानंतर उरलेला चारा, गळाठा ३ (कों) राब ४ (हेट) उकिरडा [स प्रा गोवर] **गोवरकोंडा**–पु गोठ्यातील केरकचरा, शेणमूत **गोवरी**–स्त्री १ वाळलेल्या शेणाची थापटी, शेणी, गोवर अर्थ १ पहा. २ (कु) शेगरात ३ राब भाजण्यासाठी वाळविलेला शेणगोळा **गोवरीची आग**–स्त्री गावरी जाळली असता वर राख दिसते परंतु आत विस्तव असतो यावरून गुप्त परंतु भयंकर वैर **गोवऱ्या मसणांत जाणें**–वृद्धपण येणें मरण जवळ येणें, वय होणें **गोवर्धन**–पु १ मथुरेजवळील टेकडी, इंद्रानें पाडलेल्या पावसापासून गोकुळाचें रक्षण करण्यासाठीं श्रीकृष्णानें याला करंगळीवर धारण केलें व याच्या खालीं गोकुळातील सर्व माणसें आणि पशु सुरक्षित राहिले २ कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेच्या (बलिप्रतिपदेच्या) दिवशीं भात, शेण, भाजीपाला इ० चा वल्लभसंप्रदायी लोक गोवर्धनासारखा पर्वत करून त्याची पूजा करतात तो –न १ गोरोचन २ महाराष्ट्रातील एक प्राचीन राष्ट्र हल्लींच्या नाशिक जवळच्या भागात हें असावें ०ब्राह्मण–पु एक महाराष्ट्रीय ब्राह्मण जात **गाईच्या तोंडें गोवर्धन निवडणें**–पचाईत इ० प्र रणीं ज्याचा विषय त्याच्याच तोंडानें निवाडा करणें **गोवळ, गोवळगोठा**–पु (कों) गोशाला, गायवाडा, गोठा **गोवळ, गोवळा, गोवाळली**–पु १ गुराखी, गवळी 'उगला राहे न करी चाळा। तुज किती सांगों रे गोवळा।' –तुगा १२९ २ (राजा) वयानें मोठा पण पोरकट माणूस, दुधखुळा (निंदार्थी) [स गोपाल, प्रा गोवाल] **गोवारी**–पु गुराखी, गवळी 'तंव गाई आलिया रानीं। कां नाहीं आला गोवारी।' –कथा १५८२ **गोवाल**–पुत्र्य गणावन, गाईच्या शेपटीचे केस [स] **गोवेल**–पुस्त्री एक वेल, ही गुराना विषकारक असते म्हणतात, भारे बांधण्याच्या कामीं हिचा उपयोग होतो **गोवैद्य**–पु गाईचा वैद्य, गुराचा वैद्य, पशुवैद्य **गोशत**–न १ शंभर गाई २ शंभर गाई दान देण्याचें कर्म [स] **गोशाला–ळा**–स्त्री गोसाना, गोठा पहा **गोष्ठ**–पुन गोठा **गोष्पद**–न १ गाईचें पाऊल, पाऊलाचें चिन्ह २ गावडी ३ गोपदाइतकें माप, गाईच्या खुराखालीं समावेश होईल इतकी जमीन ४ चिखलात उमटलेलें व पाण्यानें भरलेलें गाईचें पाऊल 'गज गोष्पदीं बुडाला हा दैवा सिंधुशोषिला मशकें।' –मोद्रोण १२३ 'गोष्पद मानुनि दिनात शतदा यमुना वोलांडिली।' –राला ८१ **गोष्पदोपम**–वि गोष्पदाप्रमाणें (४) ओलांडून तरून जाण्यास सुलभ, सहजसुलभ, क्षुद्र, सुगम 'ईश्वरभजन केलें असता भव गोष्पदोपम होतो' **गोस्फुरण**–न गाईचें अंग थरारणें, गाईनें भोंवरा करणें [स] **गोहण**–स्त्री गव्हाण पहा गाताडी **गोहन**–न (व) गाईचा कळप [गोधन] **गोहण्या**–पु (व) गुराखी **गोहत्या-हनन**–स्त्रीन १ गाईचा वध २ गोवधाचें पातक **गोहरा–गोहोरा**–पु गोऱ्हा पहा म्ह० 'गोऱ्ह्याच्यानें शेत पोराच्यानें समार होता तर मग काय?' **गोहोत**–न (राजा) १ दाणा, चोंडा, पेंड इ० गुरासाठीं शिजविलेलें आंबोण, मिश्रण २ (ल) घोंटाळा, खिचडी, गोंधळ **गोक्षुर**–पु १ गोखरू, सराटा २ गाईचा खुर ३ गाईची पाऊलवाट, गोवडी [स]

गोईवाई–वि (व) नामर्द, दुळा, दुर्बळ गउवाई पहा 'गामचा अधिकारी गोईवाई मिळाला'

गोकटी-कनळी–स्त्री (राजा) (बाप गोकटीस बसतो त्यावरून) मान, गळा, चोंडाडी (क्रि० धरणें, फोडणें फुटणें, बसणें) [गो+कटि] **गोकटी धरणें**–मडविणें, कुचंबविणें, दु खद स्थितींत तिष्ठत ठेवणें **गोकटीस बसणें**–मानगुटीस बसणें, पिच्छा पुरवणें खनपटीस बसणें (शत) **गोकटीस येणें**–पीक पोटरीस येणें, कणसात दाणे भरंगच्च भरणें

गोकरा–पु (वे) लाकूड-शेणीचा चुरा गोखरें पहा

गोक्क–न (वे) पाटण्यान्यातील भगदाड, भोंक [गो अक्ष-गोख?]

गोख–न १ पोट २ मध्य भाग गोखा पहा मध्यवर्ती लोक 'ऐसा नव्हता प्रळयाचा वेळु। गोखा तूंचि माडला काळु।' –ज्ञा ११ ३८४ ३ झरोखा [स गवाक्ष, प्रा गवक्ख]

गोखडा–पु १ सज्जा २ कोनाडा, झरोका, गोखला. 'तरणीजी गोखड्यातुनी। बघा जरा तर हळूच डुकुनी।' –भा रा तावे कविता, भाग २

गोखणें–उक्रि (कों) १ घोकणें, पाठ करणें २ तेंच तेंच पुन्हा म्हणणें, सांगणें, गाणें गाणें, रडगाणें लावणें [घोकणें]

गोखरू, गोखरूचें झाड–पुन १ एक जमीनीवर पसरणारी वनस्पती व तिचें फळ, सराटा हीं फळें फार औषधी आहेत २ पालखीच्या दांड्या (गोंड्या)चे शेवटीं लावलेला लहान गेंद ३ (चाभार) बुटाच्या उंच तळास (हायसोलास) लागणारा खिळा [स गोक्षुर, प्रा गोक्खुर] **गोखरूबांगडी**–स्त्री स्त्रियांचा एक दागिना, हातांतील कंकण, याच्यावर गोखरूची आकृती असते

गोखला–१ कोनाडा २ गवाक्ष, खिडकी, वातायन, जाळी, झरोका गोख, गोखडा पहा [स गवाक्ष, गोअक्ष-गोख+ल]

गोखा–क्रिवि मध्यंतरीं, मध्यें 'ऐसा नव्हता प्रळयाचा वेळु। गोखा तूंचि मिनलासि काळु।' –ज्ञा ११ ३८९

गोखा-खी–स्त्री (कु) फळें, फुलें काढण्याची शेंड्यास आडवी कामटी बांधलेली ऊंच काठी, टोकाटा, आकडी, गरकू.

गोगडी–न एक प्रकारचें गवत 'कुदा गोगडी हराळी।' –गीता २५२८६

गोंगणें—अक्रि. गुंगु आवाज करणें; सणाणणें (तीर, हवाई बाण) [ध्व.]

गोंगणें—अक्रि. रागानें, दुःखानें घुमसणें; कुरकुरणें. [गुंगु]

गोंगर(रा)ण—न. जेर होईपर्यंत धावयाचा मार; मारठोक, शिव्या इ०.

गोंगरणें—अक्रि. गांगरणें; घाबरणें; घाबरणें. [गांगरणें]

गोगलगाय—स्त्री. १ एक जउरप दवर्गातील कीटक. हिचें शरीर मांसल, थंड, नरम असून वर कवच असतें. हिला दोन शिंगें व त्यांच्या शेवटीं डोळे असतात. २ (ल) सौम्य; गरीब; कष्टाळु-प्राणी माणूस. ३ एक प्रकारची सुवडी; पाण्यांतील प्राणी. [दे. प्रा. गोआलिका] म्ह० गोगलगाय आणि पोटांत पाय= बाहेरून गरीब व आतून दुष्ट.

गोंगलु—न. (गो.) गर्द झाडी.

गोंगाट—पु १ गलगा; बडबड; आरडाओरड. २ गों गों शब्द (माशी, बाण इ० चा) ३ शुभ गोष्टीची प्रसिद्धि; बोभाट. ४ (संगीत) प्रमाणबद्धता नसल्यामुळें जो गायनोपयोगी असत नाहीं असा आवाज. गोंगाटया-वि. १ गलबल्या. २ बोभाटया.

गोंगाणी—स्त्री. माशाचा गुणगुण आवाज; घोंगाट अर्थ २ पहा. ' ठली माशांची गोंगाणी । '—एरुस्व १४.६६. [ध्व. गों]

गोंगावणें—अक्रि १ गों गों शब्द करणें; घोंगावणें (माशा इ०). २ बाण, बंदुकीची गोळी इ० नीं विशिष्ट शब्द करणें. ३ कुत्र्यानीं मारलें असतां गों गों आवाज काढणें. [ध्व.]

गोच—स्त्री. (प्रां.) खोंच; लोमा. (क्रि० मारणें).

गोचका—पु १ (व.) धसा ' गोचक्यात अडकलें. ' २ पानांनें पुड.

गोचका—स्त्री. १ डचकी (विशेषतः शेवटची). २ लचका (मांस, मैदा याचा हातानें, तोंडानें तोडलेला). (क्रि० तोडणें; घेणें; काढणें).

गोचका, गोचकुला, गुचकुला— वि. लहान; चिमुकला, ठेंगू पण सुंदर (मूल).

गोच(चि-ची)ड, गोचिडी—स्त्री १ अष्टपाद वर्गांतील प्राणी. कुत्रा, गाय, म्हैस यांच्या अंगास चिकटून रहाणारा लहान किडा. हा माणसाला चावल्यास सूज किंवा टायफस ताप येतो. मोठी स्त्री गाचडी तो गोचीड होय. २ (ल) लोचट माणूस. [गो+चिकटणें, सं. गो+कीट; प्रा. गोकीड !]

गोचमाडणें—अक्रि. (माण) भर येणें, गच्च भरणें (पिकांनें, फळांनीं झाड) [गिचमिडणें]

गोचर—वि. १ दृश्य; माहीत; प्रकट; प्रत्यक्ष. ' पै जीवा भया बोधा। गोचर जो हा धांदा । ' —माशा १५.३४६. २ मनानें किंवा इंद्रियांनीं समजणारा; ज्या पदार्थाचें प्रत्यक्ष ज्ञान ज्या इंद्रियास होतें तो त्याम गोचर. जसें-दृष्टि-कर्ण-इंद्रिय-गोचर. —न (ज्यो.) जन्मराशीपासून द्वादशराशींच्या ठिकाणीं सूर्यादि ग्रहांचा वर्तमान संचार. [सं.]

गोज—पु (गो.) खटला; प्रकरण; व्यवहार; तंटा. [गूज]

गोगोंज—न. १ (कों) एक प्रकारचें काल्याचें पंचामृत, लोंढीलावणें. २ (व.) उडदाच्या पिठाचें डांगर. [का. गोज्जु]

गोजका-कुला—गोचका, गोचकुला पहा.

गोजडी—स्त्री. (गो. कु.) गोधडी; कंथा.

गोंज(जा)रणें—सक्रि. १ गोंजारणें-गोंजारणें; अंगावरून हात प्रेमानें फिरविणें (समजाविण्याकरितां, फसविण्याकरितां); कुरवाळणें; समजूत पाडणें. २ (माण.) माया लावणें. म्ह० आयतें तें गोंजारणें लोटविं तें लाजिरवाणें.

गोज(जि)रा-रें, गोजिरवाणा—वि. नाजूक आणि सुंदर; सुकुमार व लहान; सुरेख; देखणा. ' तुका म्हणे गोजिरीया । विठोबा ! पाया पडो या । ' —तुगा ५. [का. गुजुर=लहानगेपणा; थाकटेपणा ?]

गोज्जणें—अक्रि. (वै.) शिरडणें; शिंतडणें (पाणी इ०).

गोंट—शअ. (चि.) जवळ. गोटा-टे-टेस पहा.

गोट—पु (खा.) जमीन नांगरतांना चुकून मध्यें राहिलेला न नांगरलेला तुकडा, भाग.

गोट-ठ—पु १ हातसर; बायकांच्या हातांतील गोल बांगडी; सलकड्यासारखा धातूचा एक दागिना. २ घेरा; वेढा. (क्रि० घालणें; देणें) ३ सैन्याची छावणी, तळ, कंपू; तळाचा एक भाग. सामासिक शब्द- ०गणती-स्त्री. ठाणबंदी घोड्यांची मोजदाद; यांच्या उलट मोकळया किंवा एक एक घोडा चालू असतां गणती घेतात ती. ' गोट गणतिला हमाम जपले । ' –ऐपो २२०. ०गारते-पु. १ (बडोदें) लष्कराच्या गोटाची व्यवस्था ठेवणारा अंमलदार. २ राजवाड्यांत होणाऱ्या नित्यनैमित्तिक कामगिऱ्यांची सर्व व्यवस्था पाहणारा अधिकारी; दरबार, स्वाऱ्या इ० ची व्यवस्था ठेवणें याजकडेच असतें. -ऐरापुप ८.४०६. गोटांत घालणें—मागें हटविणें; छावणीपर्यंत मागें रेटणें. ' त्यास शिकस्त करून बरें वजेन गोटांत घातला. ' –दमं २७३ [का. गोट्टु=मर्यादा, सीमा]

गोट—पु. १ (फाटू, झिजूं नये किंवा शोभा यावी म्हणून) वस्त्राच्या बाजूस घातलेली मुरड किंवा लावलेला काठ, किनार (वस्त्राचा, जोडयाचा इ०). [का. गोट्टु=१ कोंपरा २ काठ; फीत; मुरड. तुल० हिं. गोट-टा=मुरड, फीत]

गोटगीळ—वि. (व.) आपला अपराध कधींहि कबूल न करणारा.

गोटमार-री—पु १ (ना) गोटे-दगड-फेंक, वर्षाव २। (विनोदानें) इग्रजी बोलणें -**री**-स्त्री (ना) एक खेळ यात गोट्याची फेंक व पळसाचा झेंडा सर करणें हे प्रकार असतात [गोटा+मारणें]

गोटली गोटी आंबा—स्त्रीपु ल्हान जातीचा आंबा [गोटी]

गोटा—पु १ गोलसर वाटोळा दगड २ वैदूल (दगड लाख, लाकूड इ० चा) ३ (ल) कणसातील धान्याचा दाणा, डाळीचा दाणा 'पावसानें भाताचे गोटे झडले' ४ सुका नारळ पूर्ण वाळलेला व खडवड वाजणारा किंवा करवंटीपासून सुटून सुकलेला नारळ ५ (व) वजनाचा दगड ६ निंदा-तिरस्कार वाचक प्रत्यय उदा० तेलगोटा, माळगोटा इ० [का गोट्ट=वाटा, कोय गोट्टु=वाळलेपणा ?] **गोटाड-ळ**-वि (व) दगडाळ खडकाळ (जमीन) **गोटाळें**-न (व) दगडी, ल्हान भाडें (तेलासाठीं) **गोटा मारणें**-(चांभारी) घोटणें

गोटा-टे-टेस—(चि) **गोटीं**-शअ (काव्य) जवळच समीप

गोटा—पु (हिं) कलाबतू चांदी-सोन्याची जर

गोटा—पु (व) भिलावा, बिब्बा

गोटी—स्त्री १ ल्हान गोटा, गोळी गोटा अर्थ १ २ पहा २ तालमींतील उचलण्याचा मोठा वाटोळा दगड ३ देवळांतील कौलाचा दगड उचला पहा ४ (ल) मजबूत व बांधसुत गुटगुटीत शरीर ५ रुप्याचा गोळा (जर वितळवून केलेला) ६ वाटोळा व ल्हान आंबा ७ खराब झालेली चांदीची तार (ही आटवून चांदी काढतात) [गोटा, का गोट्टु ?]

गोटु(टो)ळा—वि १ गोल, गोलसर, गोट्याच्या आकाराचा २ (ल) मजबूत व आडव्या अंगाचा, ठेंगणा व पिळदार (माणूस, पशु) [गोटा]

गोटो—पु (गो) शिजलेलें (भाताचें) शीत भातगोटा

गोठ-ट-गोठगणती—गोट गोट-गणती पहा

गोठ—स्त्री (खा) गोष्ट [स गोष्टी प्रा गोट्ठी=वार्तालाप]

गाठघोळणी—स्त्री (सोनारी) गोठ (दागिना) तयार करण्याचें हत्यार

गाठणें—अक्रि दृढ किंवा घट्ट होणें, थिजणें, आटणें (जमीन चोपून शाई इ० घालून दूध इ० उकळून पातळ पदार्थ थिजून) 'ज्याच्या भयें गोरस नित्य गोठे।'-सारुह १ ६१ २ गोळा होणें एकत्र होणें 'तों शिळा गोठल्या सरेंही।'-ह २५ १२३, [स गोष्ठ्=एकत्र येणें प्रा गोट्ठ]

गाठला—न (गो) एक फूल

गोठवण—स्त्री (बडोदें, गु) मांडणी, व्यवस्था **गाठविणें**—व्यवस्थित लावणें [गोठणें]

गोठळी—स्त्री गुठळी पहा

गोठी—स्त्री १ (काव्य) गोष्ट, कथा 'गोठी सांगति श्रीकृष्णाचिया। विरहिणीसी।'-शिशु २८५ २ कामकाज, कारभार, विषय, मुद्दा [स गोष्टी, प्रा गोट्ठी]

गाठुलें—न गाठोडें, गठळें, गठडी पहा

गोठु(ठो)ळा—वि गोटुळा पहा

गोठु(ठो)ळी—स्त्री १ डिखळ, गोळा, गोळी, गुठळी पहा २ साखरेच्या पाकांतील तिळाचा हल्वा, तिळगूळ [गठुळी]

गोड—पु (काशी) तंगडी, पाय [प्रा दे हिं]

गोड—न १ षड्रसांतील मधुर रस २ (व खा) मीठ 'वरण अलोणी झालें गोडाशिवाय बरें लागत नाहीं' [तुल० स मिष्ट-मीठ] ३ (वैद्यक) पथ्याला अनुसरून मधुर किंवा साखरेनें युक्त असा पदार्थ 'त्या औषधास गोड वर्ज्य' -पु (गा कों) गुळ -वि १ मधुर (आंबट, तिखट, खारट नव्हे असें), स्वादिष्ट २ सुवासिक ३ मंजुळ, सुंदर, साजिरें ४ मृदु ५ सौम्य ६ सुखकारक, संतोषदायक 'मनास गोड वाटत नाहीं' ७ नीटनेटकें, नियमित, योग्य चांगलें, शुद्ध (भ्रष्ट नसलेलें) जसें गोड-प्रयोग-उदाहरण-वाक्य-कवन इ० ८ (तजा) चांगलें, सुरस, चवदार 'सगळी गोड आहे' ९ औरस (लग्नाच्या स्त्रीची) संतति ह्याच्या उलट कडू (दासीपुत्र-कन्या) १० शुभदायक मंगलकारक 'सत्वाचा गोड जाहला अंत।' -विक ८ [स गुड प्रा गोड्ड में पो जि -गुडलो, गोळास] (वाप्र) ०**करून घेणें**-कसेंहि असलें तरी गोडीनें, चांगल्या हेतूनें स्वीकारणें, मान देणें, अव्हेर न करणें ०**गाड गुळचट**-अतिशय गोड **दिलें घेतलें गोड**-मिळून मिसळून वागणें चांगलें ०**वणें, गाडावणें**-अक्रि १ गोड करणें, होणें, खारट, आंबट नाहींसें करणें (जमीन, पाणी, फळें इ०) २ मिट्टी बसणें (गोड पदार्थ खाल्ल्यानें जिभेस) ३ (काव्य) गोडी लागणें लुब्ध होणें, लालचावणें 'भक्तीचिया सुखा गोडावली।' ४ पाड लागणें पिकणें (फळ) म्ह० १ गोड करून खावें मऊ करून निजावें=अडचणींतहि सोय करून घ्यावी २ गळे नाहीं तव वर जड खावें नाहीं तववर गोड=माहीत नसलेलें सर्वच चांगलें असतें सामाशब्द- ०**ढेंडी**-स्त्री एक झाड ०**करांदा**-पु खाण्याला गोड लागणारा करांदा, करांदा पहा ०**गळा**-पु १ (संगीत) गाण्याला मधुर आवाज २ मधुर गायन, गाणें ०**घास** पु १ जेवणाच्या शेवटीं खाण्यासाठीं ठेवलेला आंब वगैरे पदार्थाचा घांस २ सुग्रास, मिष्ट भोजन 'त्याचे एथें गोड घांस मिळतो, तो टाकून तुमचेकडे कशाला येऊ?' ३

अप्रिय, दु सद गोष्टीचा शेवट गोड करणारा मुद्दा, प्रकार ०खाशा-खाऊ-वि १ सदा गोड खाण्यास पाहिजे असा, गोड गोड खाण्याची आवड असलेला. २ चोखदळ, मिजाजी ०जेवण-तोंड-न १ वधूपक्षानें वरपक्षास अथवा वरपक्षानें वधूपक्षास दिल्ली मेजवानी २ मृत माणसाचें सुतक धरणान्या नातेवाइकास आणि इष्टमित्रास, सुतकाच्या १४ व्या दिवशीं (सुतक फिटल्यावर) मुख्य सुतक धरणान्यानें दिलेलें (विशेषतः गुळाच्या पक्वान्नाचें) जेवण ३ पक्वान्नाचें जेवण 'गोड जेवण केलें तर पाण्याचा शोष लागणारच' ०दोडकी-स्त्री (भाजी) घोसाळी, घोवक याची एक जात हिचीं फुलें पाढरीं असतात. ०धड-न नेहमींच्या पेक्षां थोडेसें गोडाचें चांगलें जेवण, पक्वान्न, मिष्टान्न 'उद्या सण आहे, तर कांहीं तरी गोडधड करा' ०निंब-पु (व) कढीनिंब ०बोल्या-वि मृदु, सौम्य भाषण करणारा, तोंडचा गोड, दुसन्याला आवडेल असेंच बोलणारा म्हं० गोड बोल्या काल सोल्या=बोलणारा मिठ्ठा परंतु मानकाप्या गोडरें-वि गोड, गोडवें 'वायका गोडरें प्रिय असे।' -गीता २ १७५ गोड लापशी-स्त्री दुधातील लापशी (ताकांतील नव्हे) ०वणी-स्त्री गोडपाणी 'हिंग पडताचि राजणीं। गोडवणी होय हिंगवणी।' -भारा वाल १० ३६ ०वा-गोवा-वि १ सापेक्षतेनें गोड, विद्यमान पदार्थांत-गोष्टींत अधिक, विशेष गोड २ (ल) कोरा, असडा, अपेट, अस्पष्ट, कोंवळा इ० ३ ताजें (पाणी, खारट नव्हे असें), क्षारयुक्त नसणारें, मधुर ४ विन काटेरी, किडय ना प्रिय (झाड, वनस्पती) ५ मऊ, नरम (लांकडाचा नाराव्यावून वाहेरचा भाग) ६ विन खारवट, क्षार, लोणा नसणारी (जमीन) ७ गोडें (तीळ, कारळे याचें तेल याच्या उलट उंडी, करंज याचें कडवें तेल) ८ सात्त्विक, सुस्वभावी, सौम्य (माणूस) ९ जितें, जीवंत (मांस-मुरदाड, मृत नव्हे असें) १० सौम्य (खानन्या, उष्ण, तिखट, नव्हत असा सुरण इ० भाज्या) ११ मादक नसणारी (हरीक, खडसावळी इ० वनस्पतींतील प्रकार) १२ निर्विष (साप) १३ कोमल, नाजुक, रोगाला वळी पडणारें (शरीर, अवयव), १४ नदींतील, गोड्या पाण्यातील (मासा) १५ खारवणांनील नसलेलें, गोड्या जमीनींत तयार केलेलें (गोडें भात) १६ जिव्हाळ्याचें, नाजूक, मर्माचें (अंग, गोडें अंग-जांघ, वस्ती, अड इ०) १७ खारट नसलेला (दाणा-धान्यातील) १८ शुद्ध, नेक जात, भेसळ रक्ताचा नसलेला (मराठा माणूस), (कडकशाच्या उलट) गोडया-पु स्तुति, प्रशंसा गोडवा(वे)गाणें-सांगणें-१ दुसऱ्याकरितांसाठीं आपण केलेल्या चांगल्या कृत्यांचा पाढा वाचणें, (उपहास इत्यर्थ झाला असता विशेषत) दुसऱ्यावर केलेले उपकार किंवा अनुग्रह यांचा उल्लेख करणें, आपलें एखाद्यावर प्रेम असून तो तें विसरला असता त्याच्यासमक्षानें आपल्या मुखातून निघणारे उद्गार 'जिष्णु म्हणे स्वद्रचितें मज मिळतिल हे न गोडवे दास्यें।' -मोआदि ३६ ७४ २ एकाद्याच्या कृत्याची स्तुति करणें, प्रशंसा करणें, नावाजणें गोडवे-गाणें(सांगणें नव्हे)-(औप) कुरकूर करणें, निंदा करणें गोडवी--गोडी-स्त्री भूक व तोंडास रुचि असल्यानें जेवण्यासंबधींची इच्छा, रुचि, याच्या उलट वीट, कटाळा, तिरस्कार, गोडशें-न (गो) मिठाई गोडसर-सा-वि थोडेसें गोड, मधुर. 'जे आंगेंचि पदार्थ गोडसे।' -ज्ञा १७ १२६ ०सांद(धा)णें-न दुधांत, गन्यांच्या रसांत तयार केलेलें (ताकांतील नव्हे) सांदणें गोडसाण-स्त्री (गो) गोडी

गोंड—पुन १ दाण्यावरचें टोपण, कचोळें, तुरमणें (कांहीं वनस्पतीचें नागली वगैरेचें २ (माण) टोपणें वर असलेलें धान्य.

गोंड—स्त्रीन १ (कों) पाणद, गल्ली (गाव किंवा कुंपणांतील) २ घोळ, खेंडुकली, खिंड, अरुंद रस्ता, डोंगरातील गाय वाट किंवा जनावराची पाऊलवाट [का गोंदी]

गोंड—न १ (राजा) मिऱ्यांचा घड, देंठासकट घड २ गोंडाळ शेवाळ्याप्रमाणें झुबकेदार वनस्पती (विहिरींच्या, तलावाच्या पाण्यावरील) गोंडाळ पहा. [प्रा दे गोंडी=मंजरी, का गोंडे झुबका, गुच्छ] ०घळ-वण-न गोंडाळ पहा ०वेल-स्त्री (माई) एक प्रकारची हरळी

गोंड—पु विंध्य पर्वतांतील एक अनार्य जात व तींतील व्यक्ति, याच्यात राजगोंड म्हणून एक उच्च जात आहे [दे प्रा गोंड=जंगल] ०वण-वन-न चांदा जिल्ह्याजवळील विंध्याद्रीजवळचें गोंड लोक राहातात तें जंगल, हें वर्धा-नर्मदा-महानदी यांच्या तिआवात आहे

गोंड—पु गोटण, गोवड पहा

गोडगस्ता—पु पाटलाच्या हाताखालील एक गावकामगार गावात काय काय गोष्टी होतात त्या तो पाटलाला सांगतो गोठगस्ते पहा

गोडगस्ती—पु जकातीकडील एक अमलदार.

गोंडण—न धान्यावरचें टोपण गोंड पहा

गोंडवी-डांबी—स्त्री १ भिलाव्यातील बी (ही शेल्यावर देतात) २ काजूतील बी

गोडली—स्त्री जनावरांच्या नखीस होणारा रोग.

गोंडस—वि १ हत्तीच्या सोंडेप्रमाणें मांसल व निमुळतें २ सुंदर, सुरेख, मोहक गोंड्यासारखें [प्रा गोंडी=मंजरी, का गोंडे]

गोंडसाण—वि (गो) साफ, सुरेख (केंस)

गोडा—वि 'गोडसा' पहा ०एरंड-पु सुरती एरंड याचे उलट मोगली एरंड गोडाया-आंब्याची एक जात, याच फळें

फार येतात व तीं मधुर असतात गोडवर्णे-गोडमध्यें पहा
गोडविणें-सक्रि समुद्रानजवळची खारी जमीन चिक्कण माती टाकून लागवडीस योग्य करणें, क्षार काढून टाकणें

गोंडा—पु. १ गुच्छाप्रमाणें फूल, घुमका, तुरा (शेंडू इ० फुलांचा) २ पद, पुंजका, गोळा ३ गेंद, झेला, घुमका, गूल, फुगा (पालखी, जनावराची शेंपटी इ० स गुच्छसदृश असणारा) ४ (कों) शेंडूचें फूल, मखमल ५ गुडा पहा ६ वेणींतील एक अलंकार 'वेणीस जीचे विलसेत गोंडे।' -सारुह २.३१ [का गोंडे प्रा गोंडी=मंजरी] (वाप्र) ०घोळणें- कांहीं मिळेल या आशेनें पुढें पुढें नाचणें, शेंपूट हलविणें, खुशामत करणें, खुषी सेलणें ०फुटणें-(गुळाला, रसाला)-कढणाऱ्या रसावर साय येणें ०फोडणें-१ (सूर्य) पुरापुरा उगवणें, वर येणें 'सूर्यानें गोंडा फोडला नाहीं तों दारीं येऊन बसला' २ ठळकपणें प्रख्यात होणें, पुढें येणें (माणूस, बहुधा वाईट अर्थानें) ०काढणें-(व) फसविणें, घात करणें ०लावणें- (चांभारी)जोडयाच्या टांचेस रेशमाचा गोंडा लावणें ०हालणें- झुलणें-(को.) सतत काम चालू ठेवणें (उत्तेजनासाठीं किंवा चेष्टेनें म्हणतात)

गोंडाक पचप—(गो) फुकटयावारीं जाणें

गोडावी—स्त्री भिलाव्याची बी, गोडवी

गोंडाळ—न गोंड पहा १ झुबकेदार गवत म्ह० गवत गोंडाळ, शेत धोंडाळ बायको तोंडाळ २ (कों स्त्री) तळें, विहीर इ० च्या पाण्यावर शेवाळासारखी पसरणारी, पाणी शुद्ध राखणारी व झुबकेदार वनस्पति, गोंडाळी 'गोंडाळ साहून नीर घेइजे।' -दा ६ ५ १२ -वि. १ भरदार, भरगच्च, ठेंचून भरलेलें(कणीस) २ गोंडाळशेवाळानें आच्छादलेली (विहीर इ०) ३ गोंडस 'दळ पाहुन गोंडाळ हस्ती गडस्थळीं धुळ घालुन बसले।' -प्रला १३३ [गोंडा]

गो(गों)डाळी—स्त्री गोंडाळ गवत 'कांइवेलु, मारवेलु गोंडाळी।' -गीता २ ५२ ८६

गोडिरा-सा—वि गोड, गोडसर 'कीं सेविता चराचरां। माझा स्वामि गोडिरा।' -ऋ ७४ 'निर्गुणा उपजवी। गुण गोडिसे।' -ऋ ७७ [गोड]

गोडिलणें-गोडुलणें—अक्रि (राजा) गोड, पक्व होणें (फळें, फणस, केळी) [गोड]

गोडी—स्त्री १ गोडपणा, मिष्टता, सुवासिकपणा, मधुरता गोड(-वि)पहा २ चव, रुची, अरुचीच्या उलट 'तापानें तोंडाची गोडी गेली' ३ नामीपणा, रुचकरपणा (पक्वान्नाचा) ४ सौम्यता, मृदुता, मधुरता (भाषणाची) ५ चस्क, लज्जत, आवड 'नीच दास्यत्वाची गोडी।' -दा २ ७ ३० ६ सख्यभाव, मैत्री ७ (गो.) फेफनसलेली (दारु) [स. गुड] (वाप्र.) गोडीस चढणें-गोड होत जाणें, पिकणें गोडीस पडणें- मानवणें, पचनी पडणें (औषध, काम) गोडीस येणें-१ पुन्हां सख्य, मैत्री होणें २ चटक लागणें, शौकी बनणें सामाशब्द- ०गुलाबी-स्त्री १ मैत्री, रहस्य, भलेपणा 'त्याची आमची गोडीगुल बी आहे म्हणून एकमेकांचे घरीं येतों जातों' २ मौज, आनंद, खेळीमेळी ३ सामोपचार, मनमिळाऊपणा.

गोडीळ, गोडूस, गोडूळ-वि १ गोडसर २ गदरलेलें (फळ)

गोंडी—स्त्री जोंधळा, बाजरी यांच्या दाण्यावरील टोपण गोंड पहा

गाडी—स्त्री १ (कों) पाणंद, गल्ली २ मोठ्या रस्त्याला फुटलेला आडरस्ता, आडवाट ३ गोवडी, गायरस्ता गोंड पहा [का]

गोंडी—वि गोंडा असलेलें(फूल, झाड) समासांत- 'गोंडी-तगर-मखमल-जास्वंदी' [गोंडा का गोंडे] ०कुद्री-ली- फुवली-स्त्री साधी कुद्री (खाजकुईरीच्या उलट)

गोंडु—न भोंक -बदलापूर १३३

गोंडे—न गोड कालवण, गुळवणी (गूळ, नारळ, दूध यांचें) [गुड] (वाप्र) ०करणें-(वे) रान काढणें सामाशब्द-- ०अळू-न अळवाची गोडी जात ०काष्ठ-न (गा) ज्येष्ठमध ०वृंदावन-न या नावाची गोडया जातीची वनस्पति कवडळ (हिच्या उलट कडू वृंदावन)

गोंडे—न (राजा) झाडाच्या खोडाच्या गाभ्यावरचा कोंवळा भाग, नार सोडून इतर भाग

गोंडेरा-री गोंडेर—वि गोंडेदार, झुबकेदार (फूल-जास्वंद मखमल, तगर इ० चें) [गोंडा]

गोडू—वि (क) वांझ 'ती बाई गोडू आहे' [का गोड्डु]

गोड्या—पु (कों) धान्यांतून दारू काढून घेतल्यानंतर राहिलेला चोथा [का गोड्डु=नीरस, शुष्क वस्तु]

गोड्या—वि १ गोडघाशा, गोडखाऊ २ पक्वान्नाचा शोकी, मिष्टान्नप्रिय [गोड]

गोडयादेवी—स्त्रीअ बळी न घेणाऱ्या देवी, ज्यांना बळी, हत्या लागत नाहीं अशी ब्राह्मणी देवता -बदलापूर २२२

गोण—स्त्री १ पोतें, कोथळा थैला गोणी (गोणपाटाची केलेली, दाणे साठविण्याची) २ (ल) ओझें संकट भार (काम, काळजी याचा) [स का गोणी हिं गोण, तुल० प्रा दे गोण-णी=बैल] म्ह० गाढवाचे गोणीस खडीची गूद गोणता-पु गोणताटाचा किंवा ताडाच्या पात्याचा विणलेला बैलावर लाद ण्याचा गोण, पोतें ०ताट-न १ तागाचें, गोणाचें कापड,

गोणपट, तरट. २ गोणी पहा 'घरीं गोणताटें मुठ होतें । तें विकिलें त्वरित वाणियासी ' गोणती-स्त्री (राजा) गोणताटाची ल्हान पिशवी गोणतें-टें-न (खा व) गोण, पोतें, वाटवें गोणपट-पाट-पुन तरट गोणताट पहा [का गोणी+स. पट]

गोणा—पु १ मोठा गोण, गोणी, मोठा थैला, पिशवी, पोतें २ रस्त्यावरील वाळू, गाळ इ० नेण्यासाठीं केलेलें ओवड धोवड विणीचें तरट ३ बांबूची किंवा वाळुंजीची विरळ विणलेली पाटी (कावडींत, बहुंगींत नेण्यासाठीं) ४ गाढवावरची गोण (दगड, विटा, कौलें, माती इ० नेण्याची) ५ (ना) तट्ट, जाड पण पीळ नसणाऱ्या सुताचें दणकट जाजम, सुताडा [स का गोणी]

गोणी—स्त्री १ तरट, गोणपाट २ पोतें, गोण, कठाळी 'रचोनी गोण्या कनकपट सकळीं।' —नव २१६. ३ (ल) भार, ओझें, संकट गोण अर्थ २ पहा [स का गोणी, प्रा दे गोण=बैल तुल० महाभाष्यात-गावि, गाणि हे तद्धित शब्द येतात] (वाप्र) ०गळ्यांत-मानेवर येणें, पडणें-गळा पहा ०दंडावर-मनगटावर देणें-एखाद्याच्या इच्छेविरुद्ध त्याचेवर भार, संकट, जिकीर, काम इ० लादणें, भार घालणें, अवघड काम सांगणें 'मी धर्मस्थापनेसाठीं युगायुगाचे ठिकाणीं संभवत असतों अशा प्रकारचें विधान केलेंस, त्या वेळेस तें कार्याविषयीं तुझ्या दंडावर कोणी गोणी दिली होती '—ज्ञाळ ०पाठीवर घालणें-एखाद्यावर ओझें, काम बळेंच लादणें ०मनगटावर येणें-पडणें-जिकीरीचें काम इ० एखाद्याच्या अंगावर येणें, पडणें सामाशब्द- ०लोट-(कुस्ती) लंगोट खोंवतात त्या ठिकाणीं चड्डी धरून जोडीदारास थोडा मागें गोता (झटका) देऊन जोडीदाराच्या मागें आपण ओणवें बसून आपल्या खांद्यावरून जोडीदारास ढकलण्याचा पेंच (गोणी बैलाच्या पाठीवरून खालीं पाडताना एका बाजूची गोणी थोडीशी वर उचलतात म्हणजे तिच्या ओझ्यानें दुसरी बाजू खालीं येते याप्रमाणें पेंच) [गोणी+लोटणें]

गोत, गोतगंगा-गोतपत-पात-गोतवळ-वळा—नस्त्रीपु १ भांडण, बहिष्कार इ० च्या चौकशीसाठीं जमलेली जातीची सभा, पंचायत, जातीचें कोर्ट, निवाडाकचेरी २ (सामुदायिक) एकत्रित झालेली जात, सबंध जात, गोत्रज ३ (सामुदायिक) नातेवाईक मंडळी, सगेसोयरे, भाऊबंद 'सांडून सर्वहि गोत।'—दा २१९. ४ नातें ५ आळनेबळुते ६ (पेशवाईतील) धार्मिक किंवा सामाजिक अपराधाच्या चौकशी सारखीं किंवा दत्तक, वांटणी, वतन इ० चा निर्णय देण्यासाठीं भरणारी गावांतील सरकारी कामगार, वतनी अधिकारी, बलुते बलुते व प्रतिष्ठित माणसें याची न्यायनिवाडा करण्याची सभा, हिनें दिलेला निवाडा सरकारहि सहसा फिरवीत नसे [स गोत्र] (वाप्र) ०मिळणें-१ एकत्र जुळणें, जमणें २ मिळणें, संयोग, एकजीव होणें 'ताकाचें व तेलकट भाजीचें गोत मिळत नाहीं' ३ एकमत होणें, जुळणें (मुद्दे, गोष्टी) ४ सख्य होणें ५ पूर्वापर गोष्टींचा संबंध जुळणें म्ह० कुन्हाडीचा दांडा गोतास काळ=स्वकीयाशीं फितूर होणारा माणूस सामाशब्द- ०घोडा-पु १ अगम्यगमन करणारा माणूस २ अशिक्षित, अक्षरशत्रु असें मोठें मूल, पोळ, म्हसा ३ कुटुंबातील शुभ, ढ माणूस ०पत-पात, गोताई-स्त्री १ जातिबहिष्कृत, गुन्हेगारास शुद्ध करून पुन्हा जातींत घेण्याच्या वेळचा संस्कार, प्रायश्चित्ताचें जातजेवण २ जातसभा (मराठ्यांत), पतितास आपल्या पंक्तीस घेऊन जात त्याला पावन करते तो विधि ०पत्र-न वंशावळ ०पुड्या-स्त्रीअव (खा) देवप्रतिष्ठा 'गोतपुड्या बांधून टाक'=देवप्रतिष्ठा वसव ०महजर-पु गोतसभेनें दिलेलें निकालपत्र, निकाल, थळपत्र गोताई-स्त्री १ गोतसभा, ग्रामसभा २ गोतपत अर्थ १ पहा गोतावळ-ळें, गोतावळा, गोतोळा-गोत, गोतसभा, गोतगंगा [स गोत्र+आवलि म गोत+ओळ]

गोतर—पु गव्हाच्या काडाचा भुस्सा —कृषि २५८

गोतरचाटा—पु (कु) नवरीनें नवऱ्याच्या गोतांतील मंडळीबरोबर केलेला फलाहार (हा वरात निघण्यापूर्वी नवरीच्या घरीं होतो) [गोत्र+चाटणें]

गोतरणी—पु स्त्री (कातकरी) गोतसभेची आमंत्रणें करणारा —वदलापूर १२४ गोतारणी पहा

गोता, गोत—पु स्त्री १ आचका, गचका, हिसका, झोंका (पतंग, वावडी यास दिलेला) (क्रि० खाणें, मारणें, देणें) २ मुचकुळी, बुडी (पक्ष्यानें मारलेली) ३ (ल) संकट, विघ्न, पेंच, ४ तोटा, धक्का, गचका, तोट्याची बाब (क्रि० खाणें, बसणें) ५ थाप, फसवणूक, ठकवण (क्रि० देणें) ६ व्यर्थ एरझार, हेलपाटा, हिसका (क्रि० खाणें, बसणें) [अर घोता] (वाप्र) ०खाणें-तोटा, नुकसान, पराभव, निराशा, दंड, इजा इ० प्रसंग ओढवणें, प्राप्त होणें, अपेश येणें, बुडणें, फसणें म्ह० (गु) जेणु काम तेने थाय बिजा करे सो गोता खाय' ०बसणें-नुकसान येणें गोत्यांत येणें-संकटांत सांपडणें, अडकणें-त्यात आणणें-संकटांत किंवा निष्कारण खर्चांत आणणें, घालणें

गोतापा—पु (क) गोता, गुतावा

गोतांबील—स्त्री १ शरीरसंबंध न होणाऱ्या जातींतील परस्पर शरीरसंबंध झाल्यानें होणारा वर्णसंकर, सवंगोलंकार जातीजातींची सरमिसळ २ सर्वांनीं एका पात्रांत जेवणें 'का सवें बैसोनि नारी। गोतांबील करी।'—ज्ञा १७१३०. ३ (ल) पचमेळ, खिचडी, सरभेसळ, गोंधळ [गोत+आंबील]

गोतारणा—पु १ (आगरी) गात जमविण्याचा हक्क असणारा इसम –वदलापूर ३३ २ ठाकरातला प्रमुख –वदलापूर १४५ गोतरणी पहा.

गोती—स्त्री गोता पहा –वि (राजा) नात्याचे, गोता सबधीं [गोत]

गोतीशेरों, घोटीशेरों—पु (गो) सहस्रमुळी (एक वनस्पति)

गोत्र—न १ कुटुब, जात, वश २ वश–कुलस्थापक, वशाचा मूळ ऋषि (अत्रि, कौंडिण्य इ०) ३ गोतावळा, नातेवाईक 'माझें गोत्र अलीकडे भारी वाढलें' गोत पहा (समासात) गोत्र वध–हत्या–सबध–विचार–घटित [स] (वाप्र) **०उतरणें–जमणें येणें**–लग्न जुळविण्याच्या वेळीं परस्पर घराण्यातील गोत्राचा मेळ बसणें, सबधास अनुकूल असणें **०मिळणें**–१ जुळणें, जुडणें २ मिसळणें **गोत्री लागणें**–दत्तकानें एखाद्या कुटुबात जाणें २ (ल) एखाद्याच्या नादीं लागणें, चटावणें ३ कर्जेत, भाटो क्यात येणें (व्यवहार) सामाशब्द–**कुठार–कुद्दळ**–पु १अग म्यागमनी, स्वगोत्रज स्त्रीशीं गमन करणारा गोतघोडा अर्थ १ पहा २ गोताचा काळ **गोत्रज, गोत्री**–वि सबध असलेला, नात्याचा 'हे येर येर आघवे । गोत्रज आमुचे'। –ज्ञा१ २०७ **०पुरुष–बंधु**–पु गोत्रात उत्पन्न झालेला मनुष्य स्वत चे गोत्रातला पण पिढ्या तुटलेला दायाद (कायद्यात हे शब्द एकाच सामान्य गोत्राच्या दायादास ल वितात, याच्या उलट बधु) **०हत्या**–स्त्री १ गोत्रजाचा वध २(विनोदानें) आपल्याच भिडूची सोंगटी मारणें **गोत्रैक्य**–न समानगोत्र याच्या उलट प्रवरैक्य(लग्नाच्या वेळीं विचारात घेतात) [स गोत्र]

गोथवड—स्त्री (कों) चाळीसारखा गोठा दावण, ठाण, कोटवा [स गो]

गोद–दी—स्त्री १ खाडीचें पाणी आत येईल अशा बेताची गलबतें बांधण्याची जागा ही चारी बाजूनीं बद असते व उपहक्षाप करता येईल असें हिला समुद्राच्याकडे दार असतें २ सांठवण, वखार ३ धक्का [हिं गोद=मांडी, वक्ष स्थळ, फा गोदी]

गोंद–ध—पु १ चीक, डिंक, हा बाभळ, खैर इ० झाडाच्या चिकापासून निघतो अरबीगोंद हा सर्वात चांगला असतो रग, चिटें छापणें, चित्रें इ० कामीं हा उपयोगी आहे याचे लाडू फार पौष्टिक असतात २ सरस, चिकट पदार्थ [हिं] **०दाणी–नी**–स्त्री गोंद ठेवण्याचें पात्र, डिंकदाणी, डिंकपात्र **०शर्करा**–(रसा शास्त्र) डिंकापासून होणारी साखर (इ) अर्विनोस **गोंदाम्ल**–न डिंकापासून होणारें अम्ल (इ) अरेबिक ॲसिड

गोदई—स्त्री (व) गर्भाधानसमयीं मुलीस माहेराकडून पलग, बिछाना, विड्याचें तबक इ० मिळणारें सामान, गर्भाधानाचें साहित्य

गोदड—वि खरबरीत, राठ पुळ्या आलेली (कातडी, पित्तातिशयामुळे होणारी)

गोद(ध)ड, गोंदड—पु गोसाव्याच्या १८ पथापैकीं एक पथ, हे गोधडी पांघरतात अखाडा पहा **०शाई**–वि १ गोदड पथी २ ठिगळाचा, तुकड्याचा, गोधडीसारखा (कापड) ३ अव्यव स्थित, भोंगळसुती (काम कारखाना) **गोदडी–ड्या, गोदड पंथी–बावा**–वि गोदड गोसाव्यासबधीं–सारखा, गोदडशाई

गोद(ध)डी—स्त्री १ थोडासा कापूस आत असलेली व अनेक कापडाचे तुकडे एकत्र शिवलेली पासोडी, वाकळ, रजई २ (ल) फाटलेलें, ठिगळ दिलेलें वस्त्र, चोधरी ३ गोंवर, धामोळें इ० नें भरलेलें अग [हिं गूदड–डी] **०आवा**–पु ज्याची साल गोदडीसारखी जाड असते असा आंबा **०निंबू–लिंबू**–न चकोत्र्याप्रमाणें असणारें (ज ड सालीचें) एक जातीचें लिंबू

गोदडें—न (विद्यार्थी) गोदडी

गोदण—स्त्री (वे.) गवाणी (गुरापुढें वैरण टाकण्याची) [स गवादनी]

गोंदण–न णी, गोधण–णी—स्त्री १ एक मोठें रानटी झाड यास भोंकरासारखीं बारीक लाल फळें येतात २ त्याचें फळ

गोंदणें—उक्रि काग, सुई यांनीं टोंचून वर पानें चोळून कातड्यावर आकृती काढणें, अगावर नक्षी काढणें (वायकात रूढ) –न टोंचून घेणें पूर्वी अपराध्याना गोंदण्याची एक शिक्षा हि असे **गोंदण–लें** न गोंदलेलें चिन्ह 'गालीं गोंदण नवें। तैशी वासनी सजली जाणा।' –चतुर्भंग ७१ **गोंदवण**–न गोंदण्याचें साहित्य व साधनें

गोदंती हरताळ—पु हरिताल, हरताळ पहा

गोंदविडा—पु नागवेलीच्या पानाचा एक विशिष्ट आकाराचा विडा गोविंदविडा पहा

गोदवेल—स्त्री भाताची एक जात

गोंदळा—पु समुदाय –मनको [गोंधळ]

गोंदळी—पु १ पिशाच 'का साधुतें गोंदळी । सचरानि सुये मेळीं।' –ज्ञा १३ १००९

गादा—पु १ खिळा इ० नें तापवून दिलेला वाटोळा डाग २ गादी, लेप याच्यातून आरपार नेलेल्या दोऱ्याच्या गांठीचा (टाक्याचा) वरचा भाग, डोकें

गोदा—स्त्री गोदावरी, नाशिक जिल्ह्यात त्र्यंबकेश्वरीं उगम पावणारी नदी, वृद्ध गगा हिला गगा असेंहि म्हणतात

गोदी—स्त्री गोद पहा

गोद्री, गोदरी—स्त्री १ (व) गुराडी, गावाजवळची शौचाची जागा. २ (व देऊरगांव) गुजरी, मडई [गोदरड?]

गोंध—स्त्री १ (राजा) गुतवळ २ (ल) गोंधळाचें, जिकीरीचें काम, भानगड

गोधड-डी-गोधडीआया-गोधडें—गादड पहा

गोंधड-डी—स्त्री (वाई) एक वनस्पति

गोंधण-णी—स्त्री एक झाड गोंदण-णी पहा

गोंधणें—अक्रि गुतणें, गुताडा होणें, गोंधरणें, गोंधवणें पहा. [का गोंदण]

गोंधणें—गोंदणें पहा

गोंधता—पु (व) पळसाच्या फुलांचा रंग 'गोंधता केशरी असतो'

गोंधरणें-गोंधवणें—अक्रि १ गुतलें जाणें २ अव्यवस्थित होणें, गैरविल्हे ए गणें (पोथ्यांची पानें इ०) 'पोथी गोंधरली आहे ती लावितों' ३ गुरफटणें, घाबरणें, गोंधळणें —सक्रि गुतविणें अडकविणें

गोंधलें--गोंदलें पहा

गोंधवण—स्त्री १ गुतागुत, गोंदरण २ गुतागुतीचा गोळा, गुतागुत, गुताडा ३ गुतलेली स्थिति

गोंधळ—पु १ अव्यवस्था, अस्ताव्यस्तपणा, पालमेल (वस्तु काम, दिवस यांत) २ अदाधुरी, घोंटाळा, दगदग, त्रास ३ धादल, गडबड तारावळ 'कां उपभोगाचे गोंधळ।' -दा २ ५ २१ ४ धांवाधांव, धांवपळ, धामधूम ५ देवीच्या कुलधर्मांत देवीप्रीत्यर्थ गोंधळी लोकांकडून करावयाचें गाणें, नाचणें, कीर्तन देवीचें भजन, स्तुति 'वदवाचा वरदायिनी। गोंधळ गाती द्वयेचा।' -मुआदि ४ १२८ ६ गडबडीचा, आरडाओरडीचा प्रकार, कोलाहल, धुडगूस (क्रि० घालणें) [स गुध्=खेळणें? स गुदल=एका वाद्याचा आवाज, तुल० का गोंदल] (वाप्र) ०घालणें-१ (गोंधळाप्रमाणें) अव्यवस्थितपणें वागणें, वाटेल तसें वागणें 'खर्चापुरतें दिलें असतें फेकून अन म्हटलें असतें घाला गोंधळ' -रगराव २ धुडगूस घालणें, गडबड करणें गोंधळणें-ळविणें-अक्रि अव्यवस्था, पालमेल करणें, घोळ घालणें, एकत्र करणें, मिसळणें —अक्रि १ गैरविल्हे लागणें (वस्तु) 'पोथी गोंधळली ती नीट लावतों' २ भोंवडणें, भ्रमणें, भोंवरा होणें (वारा पाणी यांचा सकुचित जागेंत) ३ चोहोंकडे झपाट्यानें फेंकल, गुरफटल जाणें (गवत धूळ) ४ घाबरणें त्रासा उडणें, भांबावणें, घोंटाळ्यांत पडणें म्हण० गाढवांचा गोंधळ, लाथांचा सुकाळ सामाशब्द- गोंधळलग्न-न गोधूल लग्न पहा गोंधळी-पु १ देवीचा गोंधळ घालणारी जात व व्यक्ति. हे गातात, नाचतात व कोटेंकाटे वाजवितात २ भिक्षेकऱ्यांची एक जात [गोंधळ, का गोंदलिग]

गोंधळीक-ळूक—वि (पि गा) गोधूलिक, गोरज (मुहूर्त) —न प्रातवेळ, सायंकाळ 'मग वैराग्याची गोंधळूक। नेणतांन्यासीं पार्थक्य।' -ज्ञा १८ १०८५ [स गोधूलिक]

गोंधळ्या-वि १ पालमेल्या, घोंटाळ्या, अव्यवस्थित (माणूस) २ घांदरट, गफलती, गोंधळलेला

गोधा—स्त्री घोरपड [स] गोधांगुली-ळी, गोधा-स्त्री. (काव्य) धनुर्धाऱ्याचें अंगुस्तान, हें घोरपडीच्या चामड्याचें असून धनुष्याच्या दोरीपासून इजा होऊ नये म्हणून हें डाव्या हाताला गुंडाळलेलें असतें 'जरासंध पाहे हस्त विलोकून। तों देख गोधांगुळीचिन्ह।' -ह ३३ ७५ [स]

गोंधागोंध—स्त्री गुतागुत, गुंताडा [गोंधणें]

गोधूम—पु गहू [स]

गोनचवळी—स्त्री (व) लांब शेंगा येणारी चवळी, शेंग चवळी

गोना-न्हे—पु (चाद्रा) गोणपाट, दरट गोण-णा पहा

गोनें—वि (गा) दुसऱ्यानें दिवडलें रक गोंत पहा

गोप—स्त्री एक प्रकारचें गवत नागरमोथा, गोपुर

गोप, गोपचार, गोपद गोपद्म, गोपाल-ळ गोपाष्टमी, गोपाळकाला, गोपाळखेळ, गोपाळी—'गो' (गाय) शब्दामध्यें पहा

गोप(पी)चंदन—न १ द्वारकेकडील, गंधासारखी अगास लावावयाची पांढरी माती गोपमाती, याचे गर्भांत मुद्रा बुडवून टिळे लावतात २ सर्वस्वी नाश वेचिराखी राखरांगोळी (देशाची) [स]

गोप—गोफ पहा [हिं]

गोपन—न १ लपविणें, छपविणें २ राखणें, ठेवणें, रक्षणें, संरक्षण सगोपन शब्द रूढ आहे [स गुप्=गुप्त ठेवणें] ०नीय-वि छपविण्यास, रक्षण्यास योग्य [स]

गोपरू—पु एक प्रकारची बांगडी

गोपा—पु (लहान्या मुलांस लडिवाळपणें म्हणतात) तान्हें मूल (गोप=श्रीकृष्ण यावरून) २ गर्भाधानाचे दिवशीं जिचा गर्भाधानसंस्कार असतो त्या स्त्रीच्या हातांत मुलाप्रमाणें कुंची वगैरे घालून द्यावयाचा नारळ किंवा कपड्याचा गुंडाळा ३ लग्नात नवरानवरीच्या अंगावर किंवा इतर प्रसंगीं पाहुण्यांच्या अथवा जमलेल्या मंडळीच्या अंगावर मुलाचें मूत म्हणून ज्यांतील रंग शिंपडतात तो वस्त्राचा गोळा, बदका (क्रि० मुतवणें) ४ मुलाचें नांव ठेवताना पाळण्याच्या खालूनवरून कुंची घातलेला नारळ बायका एकमेकींच्या हातीं देतात तो. -बदलापुर

२१२.५ स्वतांचे स्वतांला राखणी, हालचाल करतां न येणारें मूल, गोळागोळा [सं.]

गोपानशी-सी—स्त्री. सरण्याच्या गांवाला ही येणारा मुलईचा खबर, छपराचा वासा, छप्पर 'गोपानशीला भरगोत मोतीं।'-सादद ५.२० [सं. गोपानसी]

गोपायिता—वि रक्षक, रक्षण करणारा [स]

गोपिका, गोपी, गोप्रदान, गोप्रसव-शांति—'गो' (गाय) शब्दामध्ये पहा.

गोपित—वि गुपित १ गुप्त, झांकलेलें २ राखलेलें, रक्षण केलेलें [सं -गुप]

गोपिर्पी—पु एक लहान काळा पक्षी

गोपुच्छ(यति) स्त्री (ताल) गायनांतील विलंबित, मध्य गम्य व अतीं द्रुत अशी त्यांची गति असणें [स]

गोपुर—पु न गांवच्या वेशीवरील, देवळाच्या प्राकारावरील, राजवाड्याच्या महाद्वारावरील, मजलेदार, नक्षीदार किंवा मूर्ती वगैरे काढलेली इमारत ही द्राविडी शिल्पपद्धति दक्षिण हिंदुस्थानांत रूढ आहे 'एक घडतें म प्रिया गोपुरीं'। -एरुस्व ६ १७ २ अशी वर इमारत असलेलें महाद्वार, वेस इ० ३ (सामा) महाद्वार, वेस, फाटक ४ घरांत भिंत भिंतीवर चित्र काढतात तीं नक्षेदार ५ (क) गोपुराकार विशिष्ट रचना [स]

गोपुर—पु नागरमोथा गवत

गोप्य—वि १ गोपनीय, लपविण्यास, छपविण्यास योग्य, अवश्य किंवा शक्य असा आयुष्य, द्रव्य, गृहच्छिद्र, मंत्र, मैथुन, भेषज, दान, मान, अपमान इ० नऊ बाबी आहेत २ गुप्त 'तुका म्हणे माझ्या वडिलांचें ठेवणें। गोप्य नारायणें न करावें।'-तुगा १२९८ -न एक प्रकारचें गहाण ताब्याची माहीं इत्यादि सांसारिक वस्तू या गहाणावर वापरल्यास व्याज मिळत नाहीं -याज्ञवल्क्यस्मृति, व्यवहाराध्याय ५९ [स]

गोफ—पु १ गळ्यांत किंवा कमरेस घालावयाचा एक दागिना (सोनें, चांदी, वळीव रेशीम यांचा) २ विणलेला चाबूक, दोरी, पद, चागला वळीव जाड दोरा ३ कमरेचा करगोटा ४ एक खेळ, निरनिराळे दोरीचे पदर घेऊन अनेकजण टिपऱ्या खेळत त्याचा गोफ विणतात तो, पौराणिक नाटकांतून कृष्णलीलेंत असे गोफ गोप-गोपी रंगभूमीवर विणीत 'गोपालकृष्णा आला आपण गोफ खेळू '-रासक्रीडा २१ [स गुफ]

गोफ(फी)ण गोफणें—स्त्रीन दगड मारण्यासाठीं दोरीची, चामड्याची, रवराची केलेली विशेष प्रकारची आकृति साधन, दगड फेंकण्याचें साधन, एक हत्यार 'हातीं घेवोनि गोफणा।' -कथा १ १९ ५१ [स गुफन, प्रा गुफण] ०गुंडा-गोटा-पु १ गोफणींतून मारावयाचा दगड २ (ल) हुपार, चुणचुणीत माणूस गोफणणें-सकि गोफणीनें फेंकणें, मारणें, गोफण मारणें. 'एकें चिंतामणि गोफणिला। तो येऊन अगणांत पडिला।' -ह ४ २१.

गोंफा—पु १ घोटा (पायाचा) २ खोंपा, बुचडा (वेणीचा) [स गुल्फ]

गोंफा(फ)टणें—सकि १ गुरफटणें, धरणें, पकडणें, गुंतवणें, ओढून घेणें (आपणांत) २ पेचांत घालणें, गोंधळविणें 'अवघ्या मिळोनि गौळणी। गोफाटली नंदराणी।'-ह ७ १५९ ३ भुलविणें, चकविणें, फशीं पाडणें ४ (कों) वेढ घालणें, गडबडगुंडा करणें, कसें तरी, अनुरतेपणीं करणें (तोकड्या सामुग्रीनें, पैशानें) ५ भागविणें, निवड करणें 'पांचशें रुपयांचें काम सारें परंतु पैशाचे अडचणीमुळें सरासरी हजार रुपयांत गोफाटून घेतलें' ६ वळणें, वेढणें -अकि १ श्वास कोंडणें, दम छाटणें, गुदमरणें २ गुरफटणें

गोफाटणें—सकि झुगारणें, गोफणणें पहा

गोफाटा—पु संकट, पेच, अडचण, घोंटाळा, पचाईत (फक्त सप्तमी विभक्तींत प्रयोग) (क्रि० घालणें, सांपडणें, पडणें) -ट्यांत पडणें-घालणें-अडचणींत, पेचांत सांपडणें, सांपडविणें [सं गुप, गोफ ?]

गोफ्त-गो—स्त्री संभाषण, बोलाचाली 'त्यावरून बहुत गोफ्त-गो जाली '-रा २० ३८ [फा गुफ्त्‌-गो]

गोंब-बी—स्त्री गोम, घोण गोम पहा

गोबटी-टें—गोमटी-टें पहा

गोबड—न १ गुराच्या शेणामुताचा राडा गोबर पहा. २ भ्रमणोगळा, खिचडी गोवडणें-अकि घाणीनें, राडीनें लिडबिडणें (भांडें, वस्तु जागा), गोवाडणें-सकि १ शेणानें, घाणीनें मारणें (भांडें, वस्तु जागा), सारवणें २ एकत्र करणें, मिसळणें, गोंधळ उडविणें [स गो]

गोबर, गोबोर—पु १ (कु गो) राख, शेण, इ० २ खत [स गो का गोब्बर=खत, हिं]

गोवर—पु (वै) गोवर पहा [का]

गोवरहारी(वाणा)—(संगीत) गौहारी पहा

गोबरा—वि १ मोठ्या पोटाचें, बेडौल दिसणारें, स्वाभाविक फुगीर (भांडें, मडकें) २ (निंदेनें) धसकट, चापट चेहऱ्याचा, फुगीर चेहऱ्याचा ३ (व्यापक) विद्रूप, बेडौल, कुरूप (माणूस) ४ (गो) एक मोठा मासा गोब्रू पहा [का गुबर] ०गणेश-पु गुबगुबीत व वाटोळ्या अंगाचा माणूस (गणपती सारखा) [हिं] गोबराळ-स्त्री केळीची एक जात

गोवस्नान—वि गाईसारख्या छातीचा (घोडा) (दिसण्यात खराब परंतु खोडी नाहीं असा) -अश्वप १ १०४ [गो+वक्ष-स्थान-वस्तान]

गोंवा—पु गोळा, मोठा घास 'भाताचे गांवेच्या गोंवे हाणणें.'

गोबी-भी—स्त्री (माळवी) कोबी (भाजी) [हिं गोभी=पाथरी]

गोबें घोबें—न अचानक लाभ, घबाड, सापडलेला गुप्त ठेवा, नशिबाची रपा उमटणें, हबोलें (क्रि० येणें, सांपडणें, मिळणें, हातास लागणें)

गोब्र—पु (कों) राखी रंगाचा मासा, हे मासे दिवाळीच्या सुमारास पकडतात गोबरा पहा

गोभ—न (व) शिंदीच्या झाडास त्यातील शिंदी धरण्यासाठीं टांगलेलें मडकें

गोभी—स्त्री एक औषधी वनस्पती, पाथरी [स गोजिव्हा, हिं गोभी]

गोम—स्त्री १ पुष्कळ पायांचा एक किडा, गोंव, घोण 'गोमीस पाय बहुत, एक पाय मोडला तरी उणें पडत नाहीं' —भाव ८२ २ घोडयाच्या ७२ खोडीं पैकीं एक, टेंपटीकडे रोंख असलेल्या परतलेल्या केसाची रेघ, भोंवरा अशुभचिन्ह—रक्षण पहा ३ सरळ केसाची गोमाकार रेषा, डोक्याकडील रोखाची असलेली गोम ही शुभ मानतात पण डोक्यावर असेल तर अशुभ ४ (ल) दोष, ऐब, व्यंग, खोड, गुणामध्यें एखादी उणीव ५ लुगडें, धोतर इ० च्या काठांतील गोमेसारखा वाण, विणीतील गोमेसारखी नक्षी ६ खुबी, मर्म, सार, गुह्य [प्रा दे गोमी, का गोंबे=शाखा] म्ह० गोमेचे पाय तिला भारी नसतात सामाशब्द- ०चिवळ-पुन दोन फाटयांच्या टेंपटीची काळसर चिमणी ०पठाडी-स्त्री १ मोठी गोम २ (ल) मोठा दोष, मुख्य मर्म, खुबी गोमीकाठ-पु गोमेसारखी वीण असलेला वस्त्राचा काठ गोमीकाठी-वि गोमीच्या विणीचे काठ असलेलें (लुगडें, धोतर इ०)

गोम—पु (गो) गोंद [पोर्तु, तुल० इं गम्]

गोमगाला—पु (क) दंगा, मस्ती, गडबड, गोंगाट, गलबला 'गोमगाला कराल तर मार खाल' [ध्व गों, गल]

गोमजी—गोमा-जी पहा

गोमटा—पु विणकामासाठीं ओव्या, वह्या तयार करावयासाठीं केलेला पाच पेडी दोरा ओवी पहा

गोमटा-टें—वि १ (काव्य) गोड, सुंदर, चांगलें, मनोहर का ने या जगीं तुजपरतें। गोमटेंचि नाहीं।' —रास १ ९६५ २ सुरूप, सुंदर, गौर (वर्ण, रंग), गोऱ्या वर्णाचा

गोमटी—स्त्री एक प्रकारची काचेची बांगडी

गोमटी—स्त्री (गो) मान गोमटार बसप-मानेवर बसणें, हृास पेटणें [का गोमाळे=कंठमणी गोमनाळी=गळा?]

गोमटें—न चांगलेंपण, सुरेखपण 'गोमटें काय शब्दांचें। एकैक बाणू।' —अमृ ६ ११.

गोम(मां)-तक—पु गोंवें प्रांत, अपरांतकाचा एक भाग [गोम + अंतक राजवाडे, गोमन्त + क] गोमांतकी-वि गोंव्याविषयीं, गोव्यांतील (आंबा, पत्रावळ इ०)

गोमा—पु १ इच्छित वस्तुविषयीं उदासीनपणाचें किंवा नावडतेपणाचें ढोंग दाखविणें, ज्याविषयीं उत्तम माहिती आहे त्याबद्दलचें अज्ञानपणाचें मिष (क्रि० करणें, लावणें) २ मांठेपणाचा ढौल, आव ३ ढोंग, बतावणी ०गणेश पितळी दरवाजा-(मोंगली अमलांतील एका चतुर मिशेकऱ्याच्या गोष्टी वरून हा पितळी दरवाजा नावाच्या वेशीवर बसून मालावर वेपरवाना जकात घेई) आढयतखोर, स्वत स उत्कट इच्छा असून दुसऱ्याकडून आग्रह करून घेणारा

गोमाजी, गोमाजी कापशा—पु १ उद्दटपणें पृच्छा करणारास उत्तरादाखल योजिलेलें काहीं तरी नांव २ कोणी तरी, अलवत्यागलवत्या, कवडीं अप्रसिद्ध, क्षुद्र माणूस, दा, अ 'गोमाजीनें उठून तिमाजीच्या घरावर दरवडा घालावा —नि ३ लुडबुड्या, लाडा कारभार करणारा ४ (सरकारी हिशेब) एखादा अमुकदारपण शेतसारा न भरलेल्या माणसाबद्दल हें टोपण नाव घालतात या माणसाच्या साऱ्याबद्दल पाटील जबाबदार असतो ५ पूर्वी एक प्रसिद्ध पुरुष होऊन गेला 'तुम्ही कोण मोठे गोमाजी कापशे गेला?' =तुम्ही मोठे बाजीराव? ०ना तिमाजी-पु कोणी तरी फालतू, ज्याचे नाव सांगावयाची गरज नाहीं असा कोणी तरी ०सोमाजी-पुअ अलबतेगलबते, सालकोनीमाल कोजी, वाटल ते लोक (तिरस्कारार्थी) ०ची दिवाळी-स्त्री (कु) कुडाळदेशकर आद्यगौड ब्राह्मण राजघराण्यांतील गोमाजी नावाच्या पुरुषाच्या नावें मार्गशीर्ष शुद्ध १ रोजीं कुडाळ प्रांतात पाळला जाणारा सण —मठगावचा शिलालेख पृ ७०

गोमीच—न घोडयाची एक खोडी व्यंग चिमूट पहा

गोमेटा, गोमेटी-टी—(गो कों) एक वेल, हिचें फळ तोंडल्यासारखें पण दोडक्यासारखें कवेंदार आणि पिकल्यावर मधाप्रमाणें गोड असतें वेलीचा ताणा —बदलापूर १५३ गोमेटें-टें-न गोमेटीचें फळ

गोमेद—न एक रत्न, वैडूर्य, याचा रंग गोमूत्रासारखा असतो शिवधातु, शिलिमणी, हा पुनखडीचा पोटभेद आहे हा फार कठिण असल्यानें याचे रसायनशाळेंतील खलबत्ते, छत्रीच्या मुठी, सुऱ्या इ० करतात, याजवर रंग देतां येतो हें रत्न राहूला प्रिय आहे [स]

गोंय—न गोंवें प्रांत ०बाबू-पु गोव्यांतील रहिवासी गोंवेकर

गोयडॉ—पु. (गो.) दांड.

गोयढी—स्त्री. (गो.) गोधडी पहा.

गोयए—पु. (कु.) लांकूड कांतण्याचें हत्यार.

गोयला—पु. (कों.) सरपणाची मोळी, आंटुड भारा (दोन हात लांबीचा).

गोया—अ. म्हणजे, जणुं काय. 'जे ये समयीं आपलें येणें गोया करामत जाली.' –रा ९.१८८. [फा.]

गोयों—स्त्री. (गो.) गुराख्यांचा लांब स्वर, हेल, हरळी. [गो......ओ; ध्व]

गोयाया—पु. मंद, आळशी माणूस; मूर्ख, अनाडी माणूस; गरीब, बावळा माणूस.

गोर—स्त्री. गळा; मान. 'राहिना घरीं कधीं गोर गोंविली मज गाईचीं। –पला ८० ब. [प्रा. दे. गोरा]

गोर—पु. गोवर (रोग) पहा.

गोर—पु. गुजरातील ब्राह्मणेतरांचा उपाध्याय. –बदलापूर २५०. [सं. गुरु]

गोर कफण—न. (प्र. गोरकफन) मूठमाती; उत्तरक्रिया; प्रेतसंस्कार. 'गोर-कफणेचीं साहित्यें करून त्यांचीं सार्थकें केलीं.' –भाव १०७. [फा. गोर्=थडगें+अर. कफन्=प्रेतावरील वस्त्र]

गोरख—पु. १ गुराखी; गुरें राखणारा. २ गोरखनाथ; गोरख (कानफाटे) संप्रदायाचा आदिपुरुष. [सं. गोरक्ष; प्रा गोरक्ख] सामाशब्द– ०गांजा–पु. तागाच्या किंवा भांगेच्या सुद्राप्रमाणें सुटें येणारी औषधी वनस्पती. ही नळगुदावर देतात. ०चाळा–सांखळी–पुस्त्री १ भोंवतीं कड्या असलेला लोखंडी गज. हा गोसाव्यांच्या हातांत असतो. २ (ल.) संबंधाची गुंतागुत; परस्परावलंबन (अनेक अंतर्विवाहांनीं कुटुंबीयांत, परस्पर जामीनकीनें गावकऱ्यांत; झुंपणांत, काटेरी झुडपांत). ०चिंच–स्त्री. १ एक प्रकारच्या चिंचेचें झाड व फळ. हें मोठें असतें. फळांतील गीर पित्तशामक, रुचकर, पथ्यकारक आहे. २ गोरक्षी नांवाचें झुडूप. ०नाथ–पु एक नाथपंथीय श्रेष्ठ पुरुष. मच्छिंद्रनाथाचा शिष्य. याचे संप्रदायी कानफाटे योगी होत. ०पंथी–मार्गी–वि. गोरखनाथाचा अनुयायी. ०मंत्र–पु. गोरखनाथानें उपदेशिलेला मंत्र. ०मुहूर्त–पु. गोरखनाथानें सांगितलेल्या अनेक मुहूर्तांस सर्वसामान्य शब्द.

गोरगरीब—पु. अव. गरीब व दरिद्री माणसें; गरीब लोक, अनाथ; गरजू; भणंगभिकारी [विस्तारवाचक प्रत्यय+गरीब]

गोरजी—पु. (कों.) जैनांचा मामगुरु. [सं. गुरु गु गोर+जी]

गोरटा–टी—वि. गोरा; गोऱ्या रंगाचा (माणूस); गोरा (रंग). सुंदर; सुरेख. गोरटी–स्त्री. १ सुंदर, गोरी स्त्री. शको. ३. १५ (सामा.) २ स्त्री; बाई; 'तों मथुरेच्या गोरटी। ज्यांची केवळ प्रपंच दृष्टी।' –ह २१.३३. गोरटेला–वि. साधारण गोरा. [सं. गौर; प्रा. गोर]

गोरव–वें—न. (कु.बे.) कमरेखालीं न मुरडलेलें, सरळ रहाणारें इरलें (खोळीच्या आकाराचें); याचे उलट कमरमोडी इरलें. [का. गोरवु]

गोरबंद—पु. घोडा, उंट यांच्या खोगिराचा पुढील बंद. [गोर=मान+बंद]

गोरवीकटगी—स्त्री. (गोरवीची काठी) माकडीच्या (तेलकट) झाडाची मशालीसारखी उपयोगांत आणावयाची फांदी. प्रवासी किंवा जासूद रात्रीच्या वेळीं हिचा उपयोग करतात. [का. गोरवी=मशालीचें झाड+कटगी=काडी]

गोरस(सा)ण–न—न. (चांभारी) कातडें मऊ होण्यासाठीं व कमावण्यासाठीं, चुरडलेल्या एरंडया व दहीं, हळद, ताक यांचें मिश्रण. (क्रि. देणें; लावणें; चोळणें). [गोरस?]

गोरसणें—अक्रि. साफसूफ करून, खतमूत घालून पेरण्यासाठीं तयार करणें (शेत जमीन); मशागत करणें.

गोरक्ष—पु. गोरखनाथ; गोरख पहा. ०क–१ गोरख; गुराखी. २ गुरांची संरक्षक देवता. गोमध्यें पहा. ०घटी–स्त्री पारद, लोह, ताम्र हीं तीन भस्में समभाग घेऊन त्यांना रिंगणीच्या फळाच्या रसाच्या २१ भावना देऊन मुगाएवढी गोळी करावी. ही तोंडांत धरल्यानें सर्व प्रकारच्या स्वरभंगाचा नाश करते. –योर १.६६४.

गोरा—पु. गोऱ्हा; गाईचें वासरूं, खोंड. [हिं. गोरू]

गोरा—पु. १ गोरा माणूस. २ साहेब; इंग्रज; युरोपियन माणूस. –वि. १ उजळ; गौर (वर्णे); गोऱ्या रंगाचा. २ पांढरा; शुभ्र (तांदूळ, कापड). [सं. गौर; प्रा. गोर] म्ह० एक गोरी आणि बत्तीस खोड्या चोरी. सामाशब्द ०गोमटा–वि. गोऱ्या रंगाचा व सुंदर रूपाचा; देखणा. म्ह० गोरागोमटा नवरदव (कपाळ) करंटा= देखणा पण हतभागी. 'दुर्गीचा नवरा लग्नांत गारागोमटा पण पुढें ... कपाळकरंटा निघाला. –पकोघे ०गोरापान–गोरापान–वि. अतिशय गोरा. [गोरा+पान=आधिक्यवाचक प्रत्यय] ०पावसा–वि (ना.) गोरागोमटा; देखणा. ०भरांट–वि. (ना.) गोरापान. ०भुरका –वि. गोरा व किंचित भुरका; तांबुस गोरा. ०माजा–पु. पांढरें मायफळ, मायफळाची एक जात. ०मोरा–वि. चर्या पालटलेला; पांढरा पडलेला; प्रेताप्रमाणें किंवा कागदाप्रमाणें पांढराफटफटीत (भय इ० नीं). [का. मोरे=तोंड] ०गोरेला–वि. गोरटेला.

गोरांजन—न १ गोरोचन पहा २ ईश्वरप्राप्तीसाठीं स्वत.स अग्नीत जाळून घेणें, अग्निकाष्ठ भक्षण करणें 'करोत तपादिसाधनें। कोणी साधात गोरांजनें।' —तुगा २६२१

गोराडू—पु कोनकळ, जमीनींत उत्पन्न होणारा एक भाजीचा कंद हा भाजून, उकडून उपासाला खातात

गोराण-णी—स्त्री दलदल, खाडीचा किनारा यात होणारें एक झाड, याच्या सालीचा उपयोग कातडीं कमावण्याकडे आणि झाडाच्या अर्काचा उपयोग कपड्याना तपकिरी रंग देण्यास होतो

गोराल—न (धाटा) तेल ठेवण्याची दगडी

गोरी—पु १ फासेपारधी 'की गारियाचें गायन।' —रावि २ २३ २ (ल) त्याचें गाणें 'का गोरीचिया भुरी। मृग व्याधा दृष्टि न घाली। —ज्ञा १३ ७३९ गौरी पहा

गोरू—न (कु) (अव) गोरवा गुरू पहा [हिं]

गोराय(प)—पु (गो) गर्भ, मगज, नार [स गर्भ]

गोल—पु १ गोलक, वर्तुळाकार, वाटोळी, वर्तुळस्तभाकार, वरवंट्यासारखी वस्तु, ज्या भरीवाच्या पृष्ठभागावरील बिंदु मध्यबिंदूपासुन समान अंतरावर असतात तो, गाळा २ मडळ, वर्तुळ, परिधिवृत्ताकार आयत ३ कृत्रिम गोल, वर्तुळ, खगोल, भूगोल, स्वगोल पहा ४ गोलदार दांडा, वासा, चरकावर केलेला गोलदार दांडा ५ वर्तुळपणा, वर्तुलत्व, लववर्तुलत्व ६ (चेंडू दांडू खेळ) लाकडी चेंडू ७ नक्षीदार काठ, पदर (पागाटयाचा) ८ घोळ, थवा, जमाव, कळप, थुंड ९ सैन्याची एक रचना 'चौफेर घाघुना गाल।' —सप्राम ६० १० लोंढा, झोल, डोंब (आगीचा) ११ राशीचक्रमडलाचा एक भाग किंवा अर्धे 'धुवमराशीचा ग्रह उत्तरगोलात जाणावा' १२ फुलाचा गुच्छ, धुनका, गोटा तुरा पहा १३ नदींतील एक मासा १४ गोफ, वरगोटा यांच्या पदराची एक तार (सोनें, चांदीची) १५ (विणकाम) वशारन्याच्या साधीच्या कवींत घालण्याच्या उपयोगी सागवानी २॥–३ हात लांबीची वाटोळी काठी १६ गोळा, तोफेचा गोळा —वि वाटोळा, वर्तुळाकार, लव वर्तुळाकार, वर्तुलस्तभाकार [स] सामाशब्द– ०कल्प–ज्या गोलाच्या समोरासमोरच्या दोन बाजू चपटया किंवा फुग लेल्या असतात तो ०चवडदी–स्त्री (कासार) भांडें घडवितांना ठोकठोकून, कमजास्त जाड असेल तेथें सारखें करण्याचा चौरस हातोडा ०ची–स्त्री १ गोलाकार २ (सुतारी) खांब वगैरे चौरस लाकडांच्या कोपऱ्यास गोलाकार देण्याचें हत्यार, याला (कु) गोलची रोखणहि म्हणतात (क्रि० मारणें) ४ (चांभारी) रेषा मारण्याचें हत्यार ०दा–पु (इमारत काम) आड, गोल पग ओरडून वासा जाड मुद्दरा असलेला वासा ०थरें–वि (गो) सैल ०दडा-दाड-दाडा-दोडा–पु एक गोठा सरळ सोट वृक्ष, याचें फळ भाजून खातात व हें औषधी आहे **गोलंदाज**–पु तोफ डागणारा, तोफची, गाळा फेकणारा [फा गोलदाज् स गोल] **गोलंदाजी**–स्त्री तोफ डागण्याचें काम, तोफाची सरवत्ती [म गोल+फा दाजी] **गोलदानी**–स्त्री वटुकवाल्याच्या कमरेस बांधलेलें गोळया ठेवण्याचें शिंग [स गोल+फा. दानी] ०दार–वि १ वर्तुळाकार, वाटोळें २ आकडेदार (मिशा) ३ मांसल, भरदार (हात, मांडी) ४ नक्षीदार पदराचें (पागोटें) ०परिघ–पु महावृत्ताचा घेर, मर्यादारेषा —सूर्य १० ०बाह्य–वि (शाप) गोलाच्या पृष्ठभागाप्रमाणें बाहेरील अगानें गोल (इ) कॉन्व्हेक्स ०मापकयंत्र–न (शाप) कोणत्याहि गोलाची किंवा त्याच्या तुकड्याची त्रिज्या आणि एखाद्या पदार्थाची जाडी काढण्याचें यंत्र (इ) स्फेरोमिटर ०मिंद–(वों) मासे पकड ण्याचें एक जाळें ०सर–वि थोडें गोलाकार, गोल **गोलाची लंब संस्था**–स्त्री विपुववृत्तावरून आढळणारी स्थिति; या ठिकाणीं विपुववृत्त व त्याच्याशीं समातर जीं वृत्तें आहेत तीं क्षितिजावर लंब होतात' —मराठी ६ वें पुस्तक पृ ३१६ (१८७५) **गोलाची–चक्रसंस्था**–स्त्री जेव्हा एक ध्रुव क्षितिजाच्यावर आहे आणि एक क्षितिज्याच्या खालीं आहे तेव्हा विपुववृत्त व त्याच्याशीं समातर दुसरीं वृत्तें यांचें क्षितिजाशीं पडणारे वक्रकोन मराठी पुस्तक ६ वें पृ ३१६ (१८७५) **गोलाट–ठ, गोल्हाट गोलाटी**–स्त्री खालीं डोकें वर पाय करून मारलेली उलटी उडी, कोल्हाटा (क्रि० घणें, मारणें) **गोलांतर**–वि आंतून गोल, गगनाकृति, पोकळ गोलाच्या आंतील भागाप्रमाणें असलेलें (इ) कॉनकेव्ह **गोलाध्याय**–पु गोलासबधीं विवरण करणारा गणितशास्त्राचा भाग भास्कराचार्यांच्या सिद्धांतशिरोमणीचा हा एक भाग आहे **गोलार्ध**–पु गोलाचा अर्धा भाग उ० पूर्व–पश्चिम गोलार्ध [स गोल]

गोल—पु १ पादकंदुक क्रीडेमध्ये डाव होण्याकरितां हद्दीवरील दोन खांबामधील ज्या रेषेंतून चेंडू दवडावा लागतो ती रेषा (क्रि० करणें) डाव २ ध्येय [इ गोल]

गोल(ळ)क—पु १ ब्राह्मणविधवाच्या सततीचा वंश, ज त, जारजवर्ग गोलकातील दोन भेद (१) **कुंडगोलक**–पु नवरा असलेल्या (मुख्यत्वें ब्राह्मण) स्त्रीची अनौरस सतति (२) **रंडगोलक**–पु (ब्राह्मण) विधवेची अनौरस सतति [स]

गोलक—न पैसे ठेवण्याची व ते आंत टाकण्यासाठीं वर भोंक असलेली बंद पेटी [फा गोलक]

गोलक—पु १ एखादी वाटोळी वस्तु, गोळा २ लहानशा गुळ वस्तु हा शब्द इंद्रियास जोडतात उदा० कर्णगोलक= कानाची पाळुली, कानाचा बाहेरील कान नासागोलक=

बाहेरील दिसणारें नाक, नाकाचा एकंदर भाग नेत्र-मुख-इंद्रिय-गोलक इ० इंद्रिय-गोलक (अव)=इंद्रियग्राम, इंद्रियवर्ग (सामान्यत) ज्ञानेंद्रिय ? 'देवताशक्ति असल्यावाचून केवळ इंद्रियगोलकानीं कार्य होत नाहीं '

गोलमाल—पु गलबला, गडबड, गोंगाट, आरडाओरड 'हा गोलमाल त्याचाच असला पाहिजे '-सुर्यप्र ८१ [हिं]

गोलसर—स्त्री (ना) वकुळीचें झाड -वि साधारण गोल

गोला—पु गोल्या पहा

गोला—गोळा पहा

गोलाकार—वि गोलसर [गोल+आकार]

गोलां(ळा)गुल(ळ)—पु एक जातीचें वानर, नीळ, काळ्या रंगाचें व गाईच्या शेंपटीसारखी शेंपटी असलेलें वानर, माकड 'पुढें चालती भार गोलांगुलाचे '-राक १ ५२ -वि दुबळा निर्बल ' समर्थ माहेरींचें बळ। तेणें स्त्रिया उत्सराळ। भ्रतार मानुनि गोळागुळ। अव्हेरिती सर्वस्वें ॥ ' -मुआदि ९ २२ [स गो=गाय+लांगूल=शेंपटी]

गोली—स्त्री १ कोळपें कुळव किंवा इतर कांहीं आउतें याना लावलेला आकडा, लोखंडी बाकदार गळ

गोली—स्त्री (कु हेट) १ मातीची लहान घागर, कळशी २ (गो) गोलें=द्रव पदार्थ मोजण्याचें चारशेरी माप [गोल]

गोलेवाला-गोल्या—पु गोल्यानें तांदूळ सडणारा व त्यावर उपजीविका करणारा माणूस

गोल्या—पु शेवटीं वाटोळा दगड लाविलेलें मुसळ दगडी मुसळ

गोल्या—स्त्री (कु) सुतारी हत्यार, रोखणीचा एक प्रकार (गोलचीच्या उलट)

गोल्या—पु १ कोळप्याच्या दात्या (दिंडा) वरील आडवी लोखंडी पट्टी कोळप्याच्या दिंडात बसविलेला भाग, दर दिंडास असे दोन गाले असतात २ दोन घडीव बाजूचा, पायखाना, जिना यास लावण्यांत येणारा अर्धगोलाकार दगड

गोल्या—पु लहान घागर गोली -बदलापूर ६५ [स गोल-ल]

गोल्हाट—पु १ गोलांट पहा २ छातीच्या आतील पोकळींत जो उलटा प्राण आहे त्यातील ज्ञानवृत्तीला इंद्रियावाचून स्वत च्या स्वरूपाचा यथार्थ बोध होत नाहीं अशा त्या प्राण वायु राहण्याच्या ठिकाणास गोल्हाट म्हणतात -व ल पारखकृत ज्ञानेश्वरचरित्र पृ ९३ तिसरें जें का गोल्हाट। तेज तत्त्वाचें मूळ पीठ।' -सिस ७ २६२ औट पीठावरलें योगशास्त्रोक्त स्थान औटपीठ पहा 'औटपीठें गोल्हाट म्हणती।' -बोधवैभव (जगन्नाथ) २० [गोल, कोल्हाट]

गोल्ही—स्त्री (व) दोन तासांचें कोळपें [गोली]

गोव-वा,वी—स्त्रीपु १ गुंता, अटकाव, अडथळा, गुताड (ल) २ संकट, घोटाळा, अडचण ' उदंड गोवा केला लोकीं ' 'होती मृगजळें गोवी केली' -तुगा ७१५ ३ कायम अडविणें (एखाद्यास एखाद्या कामीं, हुद्यावर) [स गोपय्, प्रा गोव ?]

गोवई—वि गोमांतकी, गोवें प्रांतासंबंधीं (आंबे इ०) [गोवें]

गोवणी—स्त्री ओंवण, गुंथण, जुळणी, ओढणी [गोवणें]

गोवणें—उक्रि १ गुंफणें, गुंथण, ओंवणें (मणी फुलें) २ गाठ देणें, गुतविणें, बांधणें (केंस, खुंट्यास पशु) 'तो गोविला बाळक ऊखळ या।' -सारुह १ ७५ ३ गुतविणें, अडकविणें, घालणें (शाळेंत मूल किंवा उमेदवारींत, विवाहात, उद्योगात, माणूस) ४ अडकविणें, बांधून घेणें (रोखा, वचन यानीं) 'वचनीं गोवून वायुकुमरा। नाथ मच्छिंद्रातें मागीतलें।' -नव १९ ७६ ५ गोंधळणें, पेचात पाडणें जे थोरथोरासी गोवी। जाणपणें ' -दा १ ३ २३ ६ भाषणांत गुतविणें, पकडणें ' वाचाबळें जन गोवती।' ७ लक्ष वेधणें, गुंतविणें, अवधानात धरून ठेवणें 'मला गोष्टीखालीं गोवून आपण चोरी करून पळाला ' [स गोपन, प्रा गोवण ?]

गोंवर-रें—पुन अगावर देवीसारखा पण लहान पुरळ येणारा एक रोग हा विशेषत लहान मुलास होतो (क्रि० येणें, निघणें, मावळणें, चिरमुटणें, कानपणें, बाहेर पडणें इ०) [स गोवर्ण (गोवरात अंग गायीच्या रंगाप्रमाणें होतें त्यावरून) तुल० का गोब्बर] ०पोटीं पडणें-गोंवर बाहेर न पडणें, अशामुळें पोटात ऊष्णता राहून मुलाला पुढें जड जातें

गोवर्धनी गाय—स्त्री गोरोचन असलेली गाय -बदलापूर ७२

गोवसा—पु नवस गाम४यें पहा ? -शर

गोवळगाथा—पु घोटाळा, भानगड, गोंधळ, घोळ गवाळप्रय [गवाळ+गाथा]

गोवळजेणें—सक्रि घुसळणें -शर

गोवाइ—स्त्री गुतागुत गोवा पहा ' एय उपदशामानि गोवाइ।' -माज्ञा ३ ११

गोवारें—पु (कु) साक्षीदार साक्ष ?

गोवारें—न समुदाय ? ' निरवूनि तुका चालला गोवारें। देवापाशीं भार साडवूनि।' -तुगा २०८१

गोवारी—स्त्री भाजीची शेंग गवारी, एक झाड व शेंग एक उपधान्य

गोविंद—पु १ श्रीकृष्ण भगवानाचें एक नाव २ काव ळीच्या झाडाचें फूल ३ (गो) एक जातीचा कावळा ४ तावडा कांचेचा मणी [स] सामाशब्द- ०नामसंकीर्तन-पुन्हां पुन्हां

गोविंद, गोविंद, म्हणणें; गोविंदनामाचें भजन. ०मणी-पु. गोविंद अर्थ ४ पहा. ०विडा-पु गोंदविडा; खालीं चौकोनी बैठक असून चारी बाजूनीं वर निमुळता होत जाऊन वर कोन असलेला विडा; हा ८ पानांचा असतो.

गोविंदफळ—न. किंकिणी; वाघंटें; तोंडांत टाकल्यावर हें गोविंद गोविंद म्हणतें असें म्हणतात. **गोविंदी**-स्त्री. वाघंटीचा वेल. [सं.] **गोविंदें**-न. वाघंटीचें फळ; गोविंदफळ.

गोवी—पु हेरिंग वर्गाच्या माशासारखा एक जातीचा मासा. –प्राणिमो ८७.

गोवें—न. गोमंतकांतील एक शहर.

गोवें—न. १ अर्धवट घट्ट झालेलें दूध; अदमुरें दहीं. २ मृदु, भोळा, सहज वळणारा व उदार धनी. ३ चांगल्या मिळकतीचा, बैठा रोजगार. ४ श्रमाशिवाय चांगल्या गोष्टी मिळण्याचें साधन ५ घबाड; ध्यानींमनीं नसलेला लाभ, फायदा; मोठा फायदा, नफा. 'भावें उगवीसी गोवें बोलसि निज भाव।' –देप (आरती) २. ०सांपडणें-घबाड हातीं लागणें.

गोवें—न. परांबी; माळा.

गोवेगिरी—स्त्री. एक केळीची जात. हिचें केळें वनकेळी-सारखें असतें. परंतु साल जाडीला कमी असतें. –यामेची माहिती १४७.

गोव्या—वि. (रा. कु.) निष्काळजी व अव्यवस्थित; ढिला व गयाळी; गोंधळ्या व विसराळु; गयाळ–ळी; गबाळी–ळ्या; गैरा, गैरात, गैरी, गावदी, गल्लान, झावऱ्या, भोंगळ या वर्गांतील ह्या अर्थाचा हा शब्द आहे.

गोश(प)पेच—पु. १ कानावरून बांधलेली टापशी; थंडीच्या दिवसांत कानावरून उपरणें, रुमाल बांधतात तो; कानपट्टें २ एक शिरोभूषण 'चिमणा गोशपेच त्यावरी कलगी झळके फार।' –मध्व ३६. [फा. गोश=कान. गोशपेच=टापशी; पागोट्या वरील अलंकार]

गोश(प)माल-ली, गोश्माल-ली, गोस्माल—स्त्री १ कानउघाडणी; कान पिळणी; शिक्षा; नतिजा. 'आम्ही हराम खोर असें खचित यकीन जालें असल्यास आम्हास परिच्छिन्न गोश्माली करावी.' –ऐस्फुले ४९. २ चोरटा हल्ला 'भोवतें हिंडून गोपमाल देऊन त्याचा मुलुख मारून धुंदी करावी' –मराचियोशा ५७. [फा. गोश=कान+मालना=घासणें. फा गोशमाली=कानउघडणी, शिक्षा; गोशमाल=कान पिळणें]

गोशा–षा–सा—पु १ धनुष्याचें टोंक. २ कातकऱ्याच्या धनुकलीची मूठ. ३ वस्त्राचा शेवट, टोंक, पदर. ४ अंत पुर; पडदपोशी; पडदा; बुरखा. ५ परपुरुषापुढें तोंडावर बुरखा घेतल्याशिवाय स्त्रीनें केव्हांहि येऊं नये अशी चाल. [फा. गोशा] ०निशीन-वि. १ एकांतवासी; निवृत्त. २ गोशा असणारी; गोषांतील (स्त्री.) **गोशेनशीन**-क्रिवि. गुप्तपणें. 'अशीं पत्रें सवाईसिंगानीं राजास गोशेनसीन लिहिलीं.' –जोरा १०६. [फा. गोशा+निशीन]

गोशवारा, गोशेरा, गोश्वा(श्वा, स्वा)रा, गोसारा—पु. १ विस्ताराच्या हकीकतनाम्यावरून तयार केलेला संक्षिप्त उतारा; संक्षिप्त टांचण, हकीकत, सूची. २ सारांश; निष्कर्ष; रोख; अभिप्राय; तात्पर्य. ३ चिरशांवरून तयार केलेली खेड्यांतील जमीनीबाबत थोडक्यात माहिती. [फा. गोश्वारा]

गोश्वारा—पु. कर्णकुंडल. 'दोन गोश्वारे.' –दिमाश १. १०५. [फा. गोश=कान]

गोश्गुजार—वि. श्रुत. 'अजाहे दोस्ती तुम्हांस गोश्गुजार करून ठेवितों हें निमित्य उलट येईल.' –रा ५.१६४. [फा. गोश्गुझार]

गोष—न. मांस; गोमांस. 'असिस्टंट बटलरला बाजारांतून गोष, अंडीं, लोणी वगैरे आणण्यास त्यानें पाठवून दिलें.' –नपुक ३३. [फा. गोश्त]

गोष्ट—स्त्री. १ कथा; दंतकथा; आख्यान. २ (व्यापक) वाक्य; शब्द; पद; उच्चार; चकार; उल्लेख. 'तुम्हीं येथें गोष्टी बोलूं नका.' ३ कृत्य; काम; प्रकरण; बाब; व्यवहार. 'अजपासून अशी गोष्ट घडणार नाहीं.' ४ वृत्त; वृत्तांत, घडलेला प्रसंग; घटना. ५ स्थिति; अवस्था; प्रकार. 'श्रीमंत लोक कितीही खर्च करोत त्यांची गोष्टच निराळी.' ६ (पुराव्याचा कायदा) ज्याचें ज्ञान इंद्रियांच्या योगानें होतें अशी कोणतीहि वस्तु किंवा वस्तूची स्थिति अथवा संबंध; मनुष्याच्या मनाची कोणतीहि स्थिति. (इं.) फॅक्ट. [सं. गोष्ठी] (वाप्र.) **पक्क्या गोष्टींत**-एकदम; झटक्यास; सपाट्यास, चटकन. ०काढणें-खोड काढणें. **गोष्टी खापलणें**-क्रि (व.) गप्पा छाटणें. म्ह० (व) गोष्टीचा खाप विसरला मायबाप ०फोडणें-गुप्त प्रगट करणें, जाहीर करणें. **गोष्टी सांगणें**-१ बोलणें; संभाषण करणें; गप्पा छाटणें, वार्ता करणें. 'ठाव्या आहेत मला साया यथेष्ट गोष्टी अन्या या।' –माउद्योग १३ ३७ २ (ना) सबबी सांगणें; बयादी लावणें. सामाशब्द- **गोष्टम**-वि (व ना.) गप्पीदास; गोष्टीवेल्हाळ, बाताड्या. ०मात-स्त्री. गोष्ट अर्थ १ पहा. 'एखादी गोष्टमात सांग म्हणजे धीर करमेल' ०श्राद्ध-न. १ अडचणीमुळें सर्वोपचारयुक्त श्राद्ध करण्यास सवड नसेल तर्व्हा अनुकल्पानें केवळ शब्दांनीं केलेलें श्राद्ध. २ (ल) निवळ गप्पाटक, बडबड; निरर्थक गोष्टी. **गोष्टिप्रिय-लंपट-वेल्हाळ**-वि १ गोष्टी ऐकण्याचा किंवा सांगण्याचा शोक असलेला; कथाप्रिय. २ गप्पागोष्टींनी परिपूर्ण. **गोष्टिया(मा)ना(था)**-स्त्रीअव गप्पाटकें; व्यर्थ संभाषण; निव्वळ गोष्टी व कथा. [सं.]

गोष्ठांवाल—स्त्री (गो) एक रानटी वेल

गोष्ठेशूर—वि घरातील शूर, घरगोहो [स]

गोस—पु (गो) तीन वितींचें माप

गोसाई-वी—पु (ना) १ पावसाळ्यात दिसणारा एक ल्हान किडा याची वरची बाजू लाल मखमालीसारखी असते मृगातील किडा २ बाजरीवरील एक किडा

गोसावी-मी-ई—पु १ ज्यानें सासारिक इ० सुखाचा त्याग केला असा योगी, याचीं वस्त्रें भगवीं असतात, यापैकीं काहीं मुडण करतात २ (ल) घरदार, बायकापोरें यांच्या विरहित माणूस, फटिंग ३ हरिदास ४ (जुना पत्रव्यवहार) सन्मानदर्शक एक पदवी ५ मालक, धनी 'मुषकारूढ गणेश गोसावी।' –वेसीस्व ६ ४२ ६ वाजविण्याची मातीची चिमणी, भुरकट रगाची चिमणी (पाखरूं), ७ तव्यास वर राख लावून त्यावर केलेली भाकर, गाक्र ८ केळीची एक जात **गोसा मडा-सावडा**-पु (निंदार्थी) गोसावी **गोसामपण**-न गोसाव्याचा धर्म, चाल, रीत **गोसावीण**-स्त्री धनीण, माल कीण 'पैं जीवाचे कसीं उतरलीं। ते दासी कीं गोसावीण झाली।' –ज्ञा १८ ९१२ **गोसावीपण**-न प्रभुत्व 'जी जालेनि पाइकें आले। तें गोसावीपण केवीं बोलें।' –ज्ञा १८ २२ [स गोस्वामी]

गोस्त—न मास गोव पहा [फा गोश्त]

गोस्तनी—स्त्री द्राक्षें [स गो+स्तन]

गोस्तनदेवी-स्त्री गाईच्या सडावरील गाठीतून लस काढून माणसाच्या शरीरात टोचून घालण्याचा डॉ. जेनर याचा शोध यामुळें आलेले फोड [स गोस्तन+देवी]

गोहऊ—पु (गोंडी) गहू (धान्य) –विवि ८ ९ ३

गोहर—पु (ना) १ हुरहुर, काळजी २ खोडी, चाळा अवगुण **गोहरी**-वि (ना) खोडकर, अवगुणी

गोहा—स्त्री १ ग्वाही, साक्ष 'गाहीवीण जाऊ नये। राजद्वारा।' –दा २ २ २० २ साक्षाची जबानी ३ साक्षीदार [फा गुवाही] ॰दार-पु साक्षीदार 'गोहीदारांचें जरी मोड तरी साहेबास गुन्हेगारी देऊ' –रा १८ ३५

गोहो—पु १ (घरगुती भाषा) नवरा पति घो 'सुखें योळव दावी गोहा। माझ दु ख नेणा पाहा॥' –तुगा २९५७ २ बाप्या, तरणाताठा वयात आलेला माणूस, गोखमा ३ वस्ताद मारतापीर, मालक मी त्याचा गोहो आहे मजपुढें येऊ द्या 'हें औषध पित्ताचा गोहो आहे' ४ तोडीस तोड शेरास सव्वाशेर सवाई [स गोध=पति गुह प्रा दे गोह= योध्दा पुरुष मुखिया]

गोळ—१ गोल पहा २ अडें

गोळ—(गो) १ एक भाजी (वेली) घोळ २ एक झाड ३ एक प्रकारची मासळी [स गोल] **गोळगोळकी**-स्त्री (वे) एक वनस्पती

गोळ—पु (गो) गळ **गोळाक लायप**-हात बाधून टाकणें ॰दिवप-१ फासावर चढविणें, २ मुलास धाडी (शिक्षा) देणें **गोळार मारप**-फाशी देणें

गोळक—पु गोलक पहा –**काचें सोवळें**-न खोटें सोवळें (गोळकाना सोंवळ्याचा अधिकार नाहीं या समजुतीनें) म्ह॰ गोळकाचें सोंवळें सारा वेळ विळविळें

गोळंकार—पु (गो) दुखण्यामुळें आलेली असहाय्य स्थिति, खोडाविडी होऊन पडणें

गोळंकारी—वि वाकलेला, पोंक आलेला (वार्धक्य, वात, अशक्तपणा यामुळें), खोडाविडी होऊन पडलेला

गोळवा—वि (कु) आळशी, अजागळ [स गोल? म गोळा]

गोळंवी—स्त्री पाण्यातील एक ल्हान प्राणी

गोळा—पु १ गोल, गोलक, चेंडू २ वर्तुलाकार पदार्थ, पिंड, मेला, डिखळ, रास ३ जथा, जमाव, मेळा (मनुष्य, पशु वस्तु याचा) ४ (ल) हातपाय नसलेला किंवा ते लुळे झालेला माणूस, पागळा ५ (निंदार्थी) जेवण, भाकर-तुकडा, पिंड, घास ६ धुपावणें, दुवेतणें, गर्भपात, स्राव ७ नाकांतील चादीचा वेंसर (मोत्याऐवजीं) ८ फळातील विशिष्ट नाव नाहीं अशा अठी, बीं, गर, गर्भांश इ० ना लावतात जसें – बदाम–पिस्ते–काजू–भुईमूग–ताड–उहे–एल्ची–गोळा 'हीं मोत्यें शुद्ध कर्दळीचे गोळे आहेत' ९ (व) लाडू ढोकळा 'बेसनाचे–गूळपापडीचे गोळे' १० प्लेगची गाठ ११ तोफेची मोठी गोळी १२ साठा समूह १३ (गो) गोल आकाराचें भाडें, गुड गुडा –वि १ चिंब या अर्थी ओला शब्दाबरोबर प्रयोग 'चिरगुटाचा ओला गोळा पडला आहे' 'हीं लाकडें ओलीं गोळ आहत' २ एकत्रित एकत्र होई असा [स गोलक प्रा गोलओ, अप गोलउ हिं व गोला, प गोळा] (धाप्र) ॰करणें-एकत्रित करणें ॰गिळणें-(लाच) खाणें ॰टाकणें-गर्भपात होणें ॰देणें-जवें दिवसास एक वेळ गोळा दिल्हा म्हणजे आठा प्रहराची काळजी वारली' ॰मारणें-गपापा करून टाकणें ॰होणें-१ गोळ्याप्रमाणें गार्ने एकत्रित होणें झोपेनें या मुलाचा गोळा होऊन गेला आहे' **गोळा चिणें**-उक्ति (गजा) १ गोळा-जमा करणें २ (ल) मिळ विणें सपादणें **गाळेगावाला वेढा घालणें-पडणें**-अक्रि जेवावयास बसणें सामाशब्द- ॰**गोळी**-स्त्री परस्पर (बदुकी–तोफा याच्या) गोळ्याचा भडीमार, मोठा तोफेचा भडिमार

०बेरीज–स्त्री १ (अंकगणित) ठोक बेरीज किंवा तेरीज २ (ल) तात्पर्य, साराश, निष्कर्ष, मथितार्थ ०करणें–(हिशेब) लगाडीनें कांहीं बाबी दाबून किंवा खोट्या लिहून ठोक बेरीज किंवा तेरीज देणें ०भर–वि. पोटभर, भूक शांत होईल इतका ०भाजी–स्त्री पीठ लावून किंवा तांदुळाच्या कण्या घालून केलेली भाजी, डिच्या उलट मोकळी भाजी

गोळिव गोळीम—स्त्री गोळबी पहा

गोळी—स्त्री १ (सामा) लहान गोळा, गोला, गोलक, गोटी २ बंदुकीचा गोळा ३ चोळमटलेल्या कपड्यांचा लहान ढीग, रास ४ (ना) वेटूल ५ (ना) पत्की, कॉलरा ६ (गो) लहान तांब्या, घागर, विंदर्लो ७ (राजा) खार्डीतील चिख लाचा वीतभर लांबी–रुंदी–उंचीचा गोळा या गोळ्याचा बांध टिकाऊ असून यावर नाचणी चांगली होते ८ गुराचा एक रोग (इ) अॅन्थ्रॅक्स [स गुली, प्रा गोलिया] (वाप्र) ०घालणें–१ बंदुकीची गोळी मारणें ०चढविणें–मादक पदार्थाची गोळी खाणें (व्याकुन) ०मारणें–स्वत पुढें न होता दुसऱ्याकडून इष्ट कार्य घडवून आणणें, अप्रत्यक्षत काम करून घेणें ०लागणें–१ मारी लागल्यामुळें ती होणें २ कार्य नेमकें होणें, मात्रा लागू पडणें सामाशब्द– ०बार–पु बंदुकीच्या गोळ्याची फैर, बंदुक उडविणें ०चा–ळ्याचाटप्पा, गोळीमारणी–पुस्त्री बंदुकीच्या किंवा तोफेच्या गोळ्याचा मारा जेथपर्यंत जातो तें अंतर **गोळी–ळे बेरीज**–स्त्री गोळाबेरीज पहा

गोळुजणें—सक्रि घुसळणें ? –नागा १७०९ –शर

गोळेगणित—न (गणित) गोळ्याच्या राशीचें गणित, चढत्या उतरत्या राशीचें गणित [स]

गोळणवराचो खेळ—पु (गो) विटीदांडूचा खेळ

गोळ्णा—स्त्री (गो) विटी

गोळ्या गोल्या—पु (का) लहान मडकें, घागर. [स गोर]

गोळ्या—पु तांदूळ सडणारा, गोली–ल्या पहा

गोल्हाट, गोल्हाटचक्र—गोल्हाट पहा

गौ—स्त्री गाय (पशु) गो पहा [स] ०कोश– गोकोश पहा ०खाना– गोखाना पहा **गौड–गौंडी**–पुनस्त्री गुराचा मार्ग गोवड पहा –क्रीच २ ८९ **गौमासी–मुखी**–गोमाशी, गोमुखी पहा 'तुम्हा लागीनिलिश गौमासिया। तरि वारा जा का।' –शिशु २१९ **गौळण–गौळवाडा–गौळा–ळी**–गव मध्ये पहा

गौड—पु १ गौर, गौडबंगाल, बंगाल देशातील या नांवाचा प्राचीन प्रांत व त्याची राजधानी २ एक ब्राह्मण जात व तींतील व्यक्ति, पंचगौड –वि गूढ जाणणारा [स] सामाशब्द– ०बंगाल–(गौड व बंगाल या देशांत पूर्वी गारुडविद्या फार होत्या म्हणून) (ल) गारुड, तंत्रमंत्र, जादूटोणा ३ (ल) युक्त्या, मसलती, हिकमती, लबाडी ४ (ल) गूढ, कूट रचना 'गौडबंगाल रच ण्यात त्यानें (मोरोपंतानें) आपला काळ घालविला' –नि ८८९ ५ खोलडाव, कट करणें ६ चमत्कार, अद्भुत घटना ०बंगाली–वि १ गौडबंगाल जादूटोणा करणारा, २ गौड–बंगाल देशविष यक ०मल्हार–पु (संगीत) गायनातील एक राग यांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण–संपूर्ण वादी मध्यम व संवादी धैवत गानसमय दिवसाचा तिसरा प्रहर ०सारस्वत–सारस्वत ब्राह्मणाची जात सारस्वत पहा

गौड—वि गुळासंबंधी, गुळाचा [स गुड]

गौंडरीटोपी—स्त्री जिच्यावर गुंतलें सलम्याचें काम असतें अशी टोपी, ही फार टिकाऊ असते

गौडा—पु पाटील, गांवचा मुख्य अधिकारी [का]

गौडारी(वाणी)—स्त्री (संगीत) तानसेन हा गौड ब्राह्मण असल्यानें त्याच्या म्हणण्याच्या ध्रुवपदपद्धतीस हे नाव पडलें आहे [गौड]

गौडी—स्त्री गुळापासून काढलेली दारू [स गुड]

गौडी—स्त्री (संगीत) एक रागिणी [गौड]

गौंडी, गौंड्या—गवडी–ड्या पहा

गौडुकी—स्त्री (गो) एक प्रकारचा कर

गौण—न १ न्यून, अभाव, तुटवडा, कमीपणा २ अपूर्णत्व, हीनता, तफावत –वि १ कमी प्रतीचा, हलक्या प्रतीचा, कमी महत्त्वाचा, अप्रधान २ आनुकल्पिक, गौणभूत बदला ३ मुख्य नव्हे तें, दुय्यम 'मूळबंधाचें लक्षण। वज्रासन गौण। नाम यासी॥' –ज्ञा ६ १९९ [स] ०मानणें–कमी लेखणें 'तें तीर्थ घालता वदनीं। ब्रह्मरस गौण मानी।' ०कल्प–पु १ अमुख्य, अप्रधान हेतु किंवा उद्देश २ दुय्यम ध्येय, विकल्प, अनुकल्प, बदला, प्रतिनिधि ०पक्ष–पु १ कमजोर, खालच्या दर्जाचा, अमुख्य, अप्रधान पक्ष, बाजू (वाद, गोष्टी, प्रमेय यांचा) २ गौणकल्प ३ (सामा) हलका पक्ष, बाजी ०मुख न्याय–पु तारतम्याचा नियम (मुख्यामुख्य, मौलिक व अल कारिक प्रधान अप्रधान यातील) मुख्य पक्ष संभवत असता गौण अर्थिकारू नये या अर्थी वापरतात **गौणीवृत्ति**–स्त्री शब्दाची स्वाभिधेय गुणसंबंधामुळें अर्थांतराच्या ठायीं असलेली प्रवृत्ति [स]

गौतमी—स्त्री १ गोदावरी नदी 'गौतमी तीरीं उत्पन्न होऊन।' –सप्र ३ ४० २ गाय (पशु) 'कीं गौतमी देखतां पंचानन। भयें कांपत चळचळां।' –भवि ९ १५७ [स गौतम एक ऋषि]

गौप्य—वि १ गोप्य, गूढ, गुप्त 'परतु गुज तें जाणावें । गौप्य आहे ।'-दा ६ २ २० गुप्त ठरण्यास लायक, गुप्त गोष्ट, रहस्य [स गोप्य]

गौर—वि १ गोरा, शुभ्र, निर्मळ, स्वच्छ (माणूस, वर्ण, रग-शरीराचा) २ तेजस्वी, कांतिमान 'गौरकाय व सरकार यांवि षयींचे त्याचें पक्षपातित्व लोकांच्या चांगलें नजरेस आलें' -अमृ ७ २७१ ०काय-पु युरोपीयन माणूस' -केले १ २६९ ०खर-पु रानगाढव

गौर—स्त्री पार्वती, भवानी, देवी, गौरी [स] (याप्र) ०आणणें-ज्येष्ठागौरीची स्थापना करणें भाद्रपद शुद्ध षष्ठी किंवा सप्तमीस नदी, ओढा, यांच्या कांठच पाच किंवा सात खडे घेऊन, धुवून, शरीरावरील तबकडींत ठेवून आणून त्याची पूजा करतात गौर आणणाऱ्या मुलीं घरीं यतांना तोंडात पाणी घेऊन माग न पहता मुक्यानें दवापाशीं ते (खडे=गौर) आणून ठेवावयाचे व मग चूळ थुकावयाची असतें (गाडग्याची) ०उभी करणें-तपेलें किंवा तमज भाडें घेऊन त्यास नवें लुगडें नेसवून वर मुखवटा (किंवा खापराची वेळणी) बसवून मग दागीने घालून मूर्ति तयार करणें (गाडग्याची) ०उतरविणें-भाद्रपद शु॥ षष्ठी-सप्तमीस गौर आणावयाच्या दिवशीं दोरे घ्यावयाचे असताल, ते गणपतीचा व कुमारिका आणि मुंज्या मुलाचा याचा आठ पदरी, व सवाष्णीचा व गौरीचा सोळा पदरी, असे घेऊन आठपदरी दोऱ्यास आठ सोळापदरी दोऱ्यास सोळा अशा गाठी देऊन त्यात आघाडा खोबरें, दूर्वा व रेशमी दोरा बांधून मग ते दोर हळदीनें पिवळ करून गौरीपुढें ठेवून त्याची पूजा करून गळयात बांधतात नतर दहिभाताचा नैवेद्य दाखवून गौर (सुगड) एकीकडे ठेवतात ०जागविणें गौरीच्या सन्मानार्थ जागरण करणें ०जेवणें-सासरहून माहेरीं आलेली सवाष्ण जेवू घालणें, यावेळीं गुळाची पोळी गव्हल्याची खीर व करंज्या करतात ०चोळविणें-(ज्येष्ठा गौर) दहिभात करजी ही शिदोरी व पूजेचें सामान घेऊन, जेथून गौरी (खडे) आणल्या तथें जाऊन त्यांची पूजा करून ओटी भरावी व शिदोरी आणि गौरीचे खडे पाण्यात सोडून कांठची वाळू घेऊन घरीं आल्यावर ती वाळू सर्वत्र फेकणें इ० विधि (गाडग्याची) ०वस्त्रविणें-श्रावणातल्या पहिल्या शुक्रवारीं एका सुगडात तांदुळ हळकुड घालून वर वळणा झाकून त्यास सोवळयाचा खण किंवा चोळी पांघरविणें ०लिहीणें-प्रथम सुगड व मातीची वळणी यास काव लावून ती वाळल्यावर चुन्यानें नाक डोळे कान तोंड इ० आकृति काढून कोळशाच्या पुडीनें केसाचा भाग काढणें मग हळदीचा रस करून त्याचे दागीन चितरावे शेवटीं सुगडाचे तोंडा वर रगविलेली वेळणी बसविणें

गौर—स्त्री खोल व पूर्ण विचार 'याची हरएकविषयीं गौर करित जाणें' -रा ३ २०५ [अर गौर]

गौरनर—पु प्रांताधिप, गव्हर्नर (अप) [इ गव्हर्नर]

गौरव—न वजन, गुरुत्व, जडपणा 'पारदाचें गौरव इतर पदार्थांत नाहीं' २ -पु न अमू मोठेपणा, भारदस्ती, मान्यता, सन्मान (काम, मनुष्य यांचा) 'आपले घरीं कोणी गृहस्थ आला असतां त्याचा गौरव करावा' ३ वजन, भारदरी मुजाखा, योग्यता 'श्रीमंताजवळ याचें गौरव आहे' ४ सत्कार, मान, आदर, पूजा (क्रि० करणें, ठेवणें, राखणें) ५ डौल, थाट माट, शोभा, बडेजाव, वैभव 'काय हा आरंभरभेचा गौरवु' -ज्ञा ६ ४६२ ६ विनाकारण जास्त श्रम प्रयत्न कारणीं लावण्याचा दोष दुरा, श्रम अप्रिय क्लेशदायित याच्या उलट लाघव, हाल, त्रास, कठिण गोष्ट थोडा असता प यीं चालणें यात गौरव आहे' [स गुरु-गौरव] **गौरवण**-न मोठेपणा देणें, सन्मान सत्कार **गौर(व)विणें**-उक्रि १ मानसन्मान करणें, मोठेपणा देणें, आदरानें वागविणें, गौरव करणें 'दिव्यालंकार वस्त्रें गौरवुनि। मडपात बैसविल्या' २ (ल) अगावर वस्त्र जळणें (जळणें शब्द अशुभ आहे म्हणून त्याऐवजीं) वित्स्त वाजवळ यसू नको लुगडें गौरवेल' **गौरवी**-वि गौरवयुक्त, आदरशील सन्माननीय, सभ्य

गौरशी—स्त्री १ खोल चौकशी, सूक्ष्म परीक्षा गौर पहा 'आमची गौरशी करून आज्ञा होईल त्याप्रमाणें वर्तणुकस हजीर आहों' -ऐस्फुले ५२ २ (चुकीनें) कृजित, सर्फराजी, गौरव 'आम्ही कामकाज केलें हें धनी दृष्टीनें पाहून गौरशी करील म्हणोन आस्था होती' -पया १०० [फा घौर्+रसी]

गौरी—स्त्री (सगीत) एक राग याचे दोन प्रकार -पहिल्या प्रकारात षड्ज कोमल ऋषभ तीव्र गांधार कोमल मध्यम पचम कोमल धैवत तीव्र निषाद हे स्वर लागतात आरोहात गाधार व धैवत वर्ज्य जाति ओडव सपूर्ण वादी ऋषभ सवादी पचम गान समय सायकाळ प्रकार दुसरा-यात षड्ज कोमल ऋषभ, तीव्र मध्यम पचम, कोमल धैवत तीव्र निषाद हे स्वर लागतात गाधार व धैवत हे स्वर वर्ज्य अवरोहात गाधार वर्ज्य जाति औडुव षाडव वादी ऋषभ व सवादी पचम, गानसमय सायकाळ

गौरी—स्त्री १ गौर पार्वती, देवी भवानी २ ऋतुप्राप्त न झालेली मुलगी कन्या कुमारी कुमारिका ३ दहा वर्षाच्या वयाची अविवाहित मुलगी ४ देवीच्या पूजेचा भाद्रपद शुद्ध पक्षातील जागर व उत्सव (क्रि० जागविणें) गौर जागविण पहा ५ गौरवर्णाची स्त्री, गोरी कनक चपक दाम गौरी' [स] सामाशब्द- **गौरीचा पेंड**-पु भाद्रपदात शेताचे बांध

घालण्यासाठीं खणलेली ही माती फार चिकण असते या महि न्यात गौरीचा उत्सव असतो म्हणून यास हें नाव पडलें —चा हलग्या–पु नाचणीची एक जात. —चे डोहळे–पुमव चैत्रात पडणारी पावसाची भुरभुर ०तृतीया–स्त्री चैत्र शुद्ध तृतीया ०फळ–न एका कांटेरी झुडपाचें फळ ०शंकर–पु १ एकमुखी रुद्राक्ष २ कठा, दाणे (मोती) ०हर–हार–पु १ शिवपार्वती २ वाङ्निश्चय झाल्यावर, वधूमंडपीं वर येण्यापूर्वी वधूनें जिची पूजा करावयाची ती पार्वती (आणि शंकर) कुमारी चार वोळवी व एक कळस अशा चार उतरंडी चार बाजूस व मागच्या बाजूस मधोमध आणखी एक उतरंड मांडून त्यांच्या मध्यें धुतलेल्या पाटावर धुतलेले तांदूळ ठेवून त्यावर ठेवाव याची अन्नपूर्णा, गौरीहाराचें साहित्य 'मांडिला गौरीहार।' —वसा ४६ ०हर पूजणें–१ वरील देवीची पंचामृती पूजा करणें व लग्न लागेपर्यंत तिला कुंकुममिश्रित अक्षता वाहात राहणें २ (ल) लग्नाविषयीं शिवपार्वतीची आराधना करणें गौरीहार सुतविणें–गौरीहाराच्या प्रत्येक मडक्याच्या गळ्याभोंवती सुताचे तीन फेरे घेणें —वदलापूर २०१

गौरी—न गायनाचा एक प्रकार, पारध्याचें गाणें 'पारधी घाट वाये। साधावया गौरी गाये। तेथ हरिण लुब्ध होये। आइकावया॥' –ज्ञाप्र ७२० गारी पहा

गौरी—स्त्री शेणाची गोवरी, तिचा तुकडा, भुसकट इ० गवरी गोवरी पहा

गौल—वि गोड मधुर 'बळ तुझें अति आरुप बोल। परिअमृताहूनि दिसती गौल' –स्वादि ६ १ २९ [स गुड–ळ= गुळ, गु गोल्य]

गौल्य, गौलता—स्त्री रुचि, मधुरता, 'हा गा साकर आणि दूध। हें गौल्य कीर प्रसिद्ध।' –ज्ञा ३ २२६ २ मृदुता, माधुरी, मधुरता (भाषणात) 'गौल्यता नाहीं वचनाची।' –दा १ ६ १५

गौल्यता—स्त्री सुबकपणा, सुंदरता (आकृति अक्षर याची) [स गोल, गोलता]

गौळ्या—वि (माण) (महारातील एक शिवी) गर्भांत नाचा, सापडलेला [गवळण]

गौसणी, गौळण गौळवाडा, गौळा, गौळी—गव मध्यें पहा

गौसायळ—स्त्री सायळ, अगावर काटे असणाऱ्या साळ (जनावर)ची एक जात –दा ३ ७ ८ १

गौसी, गोसी—स्त्री परस्परसबंध, सांखळी 'आणि विपर्येंदियां गौसी। स्वभावें तव भूतासीं।' –ज्ञा १४ ९३

ग्याज—स्त्रीन बैलाच्या गळ्यांतील घाट किंवा ठोकळा (मधली लोखंडी घंटा) जींत बांधलेला असतो ती दोरी बैलाच्या गळ्यातील घाट [?]

ग्याझि(झे)ट—न बातमी–वर्तमानपत्र, पत्रक, आज्ञापत्र (सरकारी), गॅझिट पहा [इ] **ग्याझेटियर**–न भूगोलविषयक कोश, स्थलकोश, स्थलवर्णनकोश

ग्याट—न गेट पहारा, पोलीस चौकी 'गेला कोळ्याचे ग्याटाला।' –ऐपो ४६ [इ गेट]

ग्यादरिंग—न संमेलन, जमाव, गर्दी, समाज, मंडळी, सभा [इ गॅदरिंग]

ग्यान—न ज्ञान पहा [स ज्ञान] ०गंड–वि अल्पज्ञान व फारगर्व असलेला 'तुका म्हणे ग्यानगंड। देवा सुखें पावो नाड।' –तुगा ३१८१ **ग्यानी**—पु ज्ञानी माणूस

ग्यान, ग्यानदास—न गुन्हे करणाऱ्या लोकांचे घरफोडीचें (पळी, चमचा यासारखें, सहा पासून अठरा इंच लांबीचें) एक हत्यार –गुजा १२३

ग्यारंटी—स्त्री हमी, जामीनकी वइयालाची गॅरंटी' [इ]

ग्यारिसन—पु फौजबंद ठाणें, सैन्याचें ठाणें, बदोबस्ता साठीं फौज ठेवण्याचें ठिकाण, शिबंदी [इ गॅरिसन]

ग्यारेंय करणें—क्रि (व) पकडून आणणें, सुबाल्या करणें 'त्यानें ग्यारेंय केली'

ग्यालन—पु पातळ प्रवाही पदार्थ मापण्याचें एक कैली माप हें सामान्यत सहा मोठ्या बाटल्याएवढें असतें [इ गॅलन]

ग्यालरी—स्त्री १ गॅलेरी, सज्जा २ (नाटक) नाटकगृहांतील दुसऱ्या मजल्यावरील प्रेक्षक बसण्याची जागा [इ गॅलरी]

ग्याली—स्त्री (छाप) मुद्रापाट, ठसेपाट, ग्रथित मुद्रापात्र, स्टिकेंत जुळविलेला मजकूर, स्टीक भरल्यानंतर उतरून (काढून) ठेवण्याचें साधन हिचे कॉलम् गॅली व पेज गॅली असे दोन प्रकार आहेत [इ] **ग्यालीप्रुफ**–न कच्चें मुद्रित, कच्चा छाप, शुद्ध करण्याचा छापील खर्डा, ठसेपाटाचा छाप [इ गॅली]

ग्रँट—स्त्री १ द्रव्यसाहाय, मदत २ सरकारकडून मिळणारी वार्षिक मदत (खातें, शिक्षणसंस्था इ० ना) [इ ग्रँट]

ग्रंथ—पु १ प स्पर सगतवार अर्थाच्या वाक्याचा रचना विशिष्ट समुदाय पोथी, पुस्तक (गद्य किंवा पद्य याचें) २ (ल व शब्दशः) गुंफणी, जुळवणी, जोडणी, सपादणी ३ पुस्तक भाग, अध्याय, परिच्छेद इ० ४ बत्तीस अक्षरांचें वृत्त किंवा वृत्ताची ओळ 'व्यासकृत महाभारत लक्षग्रंथ प्रसिद्ध हा भारी।' –मोआदि १ ९ (एका अनुष्टुभात ३२ अक्षरें असतात व अनुष्टुभालाहि ग्रंथ म्हणतात त्यावरून ३२ ची संख्या) ५ (ल)

योजना; बेत; कट; मसलत. 'बाळोबा आणि भाऊ हा सगळा एक ग्रंथ आहे.' –अस्तंभा ९६. ६ प्रसंग; गोष्ट; हकीकत (व्यवहार इ० संबंधीं). 'आमचा पूर्वापार ग्रंथ ऐकून मग न्याय करा.' ७ पराचा कावळा; एखद्यानें पुढें करणें; विस्तार. ८ अर्थ, संगति. 'त्यांनीं राजीनामा कां दिला याचा ग्रंथ लावणें कठीण.' –के २७.५.३०. ९ अकांडतांडव; धुमाळ. [सं. ग्रथ् = रचणें] (वाप्र.) ०आटोपणें–(काम) संपणें; (कार्य) नाश होणें, (माणूस) मरणें. 'पण आमच्या दुर्दैवानें सर्वच ग्रंथ आटोपला।' –भयंकरदिव्य. प्र-ग्रंथन–न. गुंफण; जुळण; बांधणी; रचना. 'आणि मासें तव आपवें। ग्रथन येणेंचि भावें।'–ज्ञा १३. ३२८. [सं.] ०पंचक–न. (ख्रि.) पवित्रशास्त्रांतील पहिलीं पांच पुस्तकें. हीं मोशे यानें लिहिल्याचें मानितात. (इं.) पेंटाटयूक. 'ग्रंथपंचकामध्यें इस्राएल लोकांचें नेमशास्त्र आहे.' ०विस्तार–पु. ग्रंथांतील गोष्टींचा, भाषेचा विस्तार, पाल्हाळ; मोठा ग्रंथ. सामाशब्द– ०कर्ता–कार–वि. पुस्तक तयार करणारा, रचणारा कवि; लेखक; संपादक. प्र-ग्रंथणें–उक्रि. (काव्य.) १ अर्थानुसंधानपूर्वक अनेक वाक्यें एकत्र गुंफणें, बांधणें, जुळणें, रचणें (पद्य,कविता) ग्रंथरचना करणें; ग्रंथ संपादणें. 'जें मी संजात ग्रंथलों देख। आचार्यें कीं।'–ज्ञा १८.१७६९. 'ग्रथिलें भारत ज्यानें त्यालाहि स्वमनिं सौख्य वाटेना।' २ गुंफणें; ओंवणें (पुष्पादि). ३ एकत्रित करणें; जुळणें. [सं. ग्रथन] ग्रंथाची-ग्रंथांतर टीका–स्त्री. एका पुस्तकानें दुसऱ्या पुस्तकाचें विवरण करणें. ग्रंथावरचा मालकी हक्क–पु. (कायदा). ग्रंथलेखकाचा त्या ग्रंथाचें पुनःप्रकाशन, भाषांतर इत्यादिसंबंधी हक्क. (इं.) कॉपीराईट. ग्रंथीय–थी–वि. पुस्तकासंबंधीं; पुस्तकांतील. ग्रंथोपजीवी–वि. ग्रंथ लिहून (रचून) पोट भरणारा. 'आणि ग्रंथोपजीविये। विशेषीं लोकीं इयें'–ज्ञा १८.१८००. [सं. ग्रंथ+उपजीविन्]

ग्रंथि-ग्रंथिका—पुस्त्री. १ गांठ २ लांकडावरील गुठुंब; गांठ. ३ वेत, वेळू यांची गांठ, संधि, पेरें. ४ (ल.) शरीराचे सांधे. ५ बंधन; संबंध; नातें; लागावांधा (लग्न इ० चा). ६ (ल.) घोंटाळा; गुंतागुंत; गळफांस; फासटा; गुंतविण्याचें, गोंवण्याचें कोणतेंहि कारण जसें.–मोह–माया–संशय–अज्ञान-ग्रंथि. 'मा मी विश्वेश्वर भेटे। आणि जीवग्रंथी न सुटे।'–ज्ञा १८.१४०४. ७ गर्द; उठाणू; वाघणा. ग्लँड या इंग्रजी शब्दास प्रतिशब्द. [सं. ग्रथ्=बांधणें]

ग्रंथिक संन्निपात—पु. ज्या तापांत संधिभागात गांठ येते असा ताप, ज्वर; प्लेग. ग्रंथिका–स्त्री. वरगडीचें हाड. 'मेद शोभला निजपृष्ठीचा कणा। चौदा लोकेंसीं ग्रंथिका जाणा।' –स्वादि ७.४.२०. ग्रंथिरोग–पु. अंगावर गांठी गाठी उठणारा रोग.

ग्रथित—वि. ग्रथन केलेलें; गुंफलेलें; जुळलेलें; रचलेलें. [सं.]

ग्रॅफाइट—पु. एक खनिज पदार्थ; हा काळा व मऊ असतो. याच्या शिसपेनसिली करतात. [इं.]

ग्रसणें—उक्रि. (काव्य) गिळणें; आच्छादणें; व्यापणें. ग्रासणें पहा. ग्रसन–न. गिळणें. [सं. ग्रसन]

ग्रसित, ग्रस्त—वि. १ गिळलेलें; खाल्लेलें. 'सर्पानें मंडूक ग्रस्त केला.' २ अक्षर, पद गाळून उच्चारलेलें; खाल्लेलें; गाळलेलें. ३ (ल.) गिळंकृत, आत्मसात केलेलें; पालमेल-अफरातफर केलेलें. ४ व्यापलेलें. ५ गट्ट केलेला; हरवलेला; धरलेला; मारलेला; पीडिलेला; ग्रस्त झालेला अशा अर्थी समासांत योजतात; जसें–कामग्रस्त=मदनानें त्रस्त; चिंता-दारिद्य-भूत-राहु-शाप-काल-भय-भार-रोग-शत्रु-संकट-व्याधि-ग्रस्त=चिंता, गरीबी इत्यादिकांनीं पीडिलेला. [सं. ग्रस्=भक्षण करणें; ग्रस्त]

ग्रस्तास्त–पु. ग्रहण असतांनाच (तें सुटण्यापूर्वी) सूर्य किंवा चंद्र मावळणें. ग्रस्तोदय–पु. ग्रहण असतांना सूर्य किंवा चंद्र यांचा होणारा उदय.

ग्रह—पु १ घेणें; स्वीकार; अंगीकार; धरणें. २ चंद्र किंवा सूर्य यांचें ग्रहण (राहुकेतुकडून). ३ सूर्याभोंवतीं फिरणारा गोल (पृथ्वी, बुध, शुक्र, गुरु, मंगळ इ०चा); ज्योतिःशास्त्राप्रमाणें हे (सुप्रसिद्ध) नऊ आहेत; (सामा.) केंद्रस्थ, उष्ण व देदीप्यमान पदार्थाभोंवतीं फिरणारा, कमी उष्णतेचा परप्रकाश गोल–सूर्य २२; (ग्रहाभोंवतीं फिरणारा तो उपग्रह) ग्रह हा ताऱ्याप्रमाणें दिसतो. पृथ्वीच्या दैनंदिन गतीमुळें हा उगवतो व मावळतो आणि स्वतःच्या गतीनें ताऱ्यांमधून पूर्वेकडून पश्चिमेकडे जातो. परप्रकाश असल्यानें याचें तेज स्थिर असतें. –सृष्टि. ४ एक प्रकारचें पिशाच्च, गिरा. 'जैसा ग्रहातें पंचाक्षरी। अनुमानी कां'–ज्ञा २ ८५. (यापासून ल.) व्याधि, उपाधि, पीडा इ०; तापदायक माणूस; खनपटीस बसणारा, पाठीस लागणारा इ० बद्दल म्हणतात. ५ कल्पना; भावना; मत. ६ चिकाटी. ७ उमज; अधिगम (एखाद्याच्या अर्थाचा); बुद्धि; अर्थग्रहण, अर्थबोध; धारणा; समजुत. ८ मगर; एक मोठा मासा; ग्राह. 'गज सरोवरीं ग्रहग्रस्त। स्त्रियांपुढें सांडिला जीत।'–एभा १२.८५. [सं.] सामाशब्द–०कुंडली–स्त्री. पंचांगांतील ग्रहांच्या दशा दाखविणारी आकृति. ०गणित–न. ग्रहांच्या गतीविषयींचें गणित. ०गति–स्त्री.(फलज्योतिष किंवा ज्योतिःशास्त्र) १ ग्रहांची गति २ दृष्टि ग्रहाचा विशिष्ट परिणाम (मुख्यत्वें माणसाचें नशीब पाहतांना) 'गृहस्थ पडले ग्रहगतीत.' ०चार–पु. सूर्य किंवा इतर ग्रह यांची गति, भ्रमण. ०जप–पु ग्रह प्रसन्न होण्यासाठीं त्या त्या ग्रहाच्या विशिष्ट मंत्राचा करावयाचा जप. ०दशा–स्त्री. मनुष्यादिकांस

प्राप्त होणारी शुभाशुभ फलसूचक सूर्यादि ग्रहाची दशा, दृष्टि, अवस्था, काल ०दान–न नवग्रहांना प्रसन्न करण्यासाठीं ब्राह्मणाला द्यावयाचें दान ०पीठ–न ग्रहमख करण्यासाठीं नवग्रह देवता मांडण्याचा पाट, चौरंग ०पीडा–बाधा–स्त्री. १ प्रतिकूल ग्रह किंवा ग्रहयोग यापासून उत्पन्न होणारें दु ख, दारिद्र्य, आजारीपण इ० २ भूतपिशाच्च बाधा ०बल–न विवक्षित राशीस ग्रहाची अनुकूलता (विवाह, उपनयन, मंगल कृत्य करण्याविषयीं) ०मख–यज्ञ–पु ग्रहांना अनुकूल करून घेण्यासाठीं, ग्रहांच्या प्रीत्यर्थ करावयाचा यज्ञ, ग्रहशांति, नवग्रहांना उद्देशून करावयाचा होम, हा होम विवाह, मुंज व इतर शांतीच्या प्रसंगीं करतात ०मंडळ–न ग्रहगोल, सर्व ग्रहांचें चक्र ०मैत्री–स्त्री वधूवराच्या पत्रिकांचा मेळ पत्रिका जुळणें, परंतु राशींचे स्वामी सात असल्यानें, ज्या राशींत नवरी जन्मली आणि ज्या राशींत नवरा जन्मला, त्या दोन्हीं राशींचा स्वामी एक असणें किंवा एकमेकांस अनुकूल असणें ०योग–पु शुभाशुभदायक ग्रहाचा योग, स्थिति ०वैर–न १ ग्रहाचें शत्रुत्व २ पत्रिका न जमणें याच्या उलट ग्रहमैत्री ०शांति–स्त्री ग्रहमख ०साधन–न १ (कोष्टक गणित किंवा दुर्बिण इ० यंत्रें यांच्या साह्यानें) ग्रहस्थितीचा निश्चय, ग्रहाचें स्थळ व गति यांचें शोधन, ग्रहाचे वध घेणें २ ग्रहाची आराधना ०सारणी–स्त्री अमुक ग्रह अमुक ठिकाणीं आहे याचा निश्चय करण्याचीं गणितें किंवा कोष्टकें, ग्रहसाधनाचें गणित ग्रहानुकूल्य–न ग्रहाची प्रसन्नता, ग्रहबल ग्रहावेक्ष–ग्रहपीडा ग्रहेश–पु सूर्य

ग्रह–पु (ताल) ताल देण्याचा प्रारंभ याचे प्रकार चार–सम, अतीत, अनागत व विषम [स] ०मोक्षविचक्षण–वि (संगीत) ग्रह व न्यास यांचे नियम जाणणारा ०मोक्षविचक्षणत्व–न (संगीत) ग्रह व न्यास यांचे नियम जाणणें

ग्रह–कलह–कृत्य–छिद्र–द्वार—गृह मध्यें पहा

ग्रहण—न १ घेणें, स्वीकारणें, धरणें, अंगीकार, धारणा, इ० उदा० विषयग्रहण, स्वादग्रहण इ० ग्रह पहा २ (सामा) दोन खस्थ पदार्थांमध्यें तिसरा येऊन एक अदृश्य होणें सूर्याच्या आड चंद्र आल्यामुळें किंवा चंद्रावर पृथ्वीची छाया पडल्यामुळें जें सूर्य–चंद्र बिंबाचें आच्छादन होतें तें पूर्ण (खग्रास) अपूर्ण व कंकणाकृति असे ग्रहणाचे तीन प्रकार आहेत ग्रहणाच्या प्रारंभास स्पर्शकाल मध्यास मध्यकाल व अंतास मोक्षकाल म्हणतात. खग्रासाच्या प्रारंभास संमीलनकाल आणि शेवटास उन्मीलनकाल म्हणतात, सुमारें १८ वर्षे व १० महिन्यांनीं पुन्हां तींच तींच ग्रहणें येतात –सृष्टिज्ञान (भिडेकृत) १४ चंद्रसूर्यांचा ग्रास सूर्यग्रहण–न (अमावास्येस) चंद्राची छाया पृथ्वीवर पडल्यानें काहीं वेळ सूर्य न दिसणें अशी स्थिति चंद्रग्रहण–न (पौर्णिमेस) पृथ्वीची छाया चंद्रावर पडल्यानें काहीं काळ चंद्र न दिसणें अशी स्थिति पृथ्वी, चंद्र व सूर्य हे फिरत असतांना एका रेषेंत आले म्हणजे ग्रहणें होतात चंद्राच्या कक्षापातास राहु, केतु म्हणतात, सूर्यग्रहणाचा प्रारंभ पश्चिमेकडे व शेवट पूर्वेकडे होतो, याच्या उलट चंद्राचा होतो ग्रहणपट–पु कुंडली, जन्मपत्रिका 'मग वाचिला ग्रहणपट। सत्यभामेचा ॥' –कथा ५.२.१७ ग्रहणफळ–न ग्रहणकालाचीं फलज्योतिषावरून निघणारीं भविष्यें ग्रहण लागणें–१ चंद्रसूर्ये अदृश्य होणें २ (ल) संकटग्रस्त होणें ग्रहण सुटणें–(ल) संकटावस्थेंतून मुक्त होणें 'ग्रहण सुटलें' –टि २ १८ ग्रहणाशौच–न. ग्रहणामुळें प्राप्त झालेला विटाळ ग्रहणकालांत मानलेली अस्पृश्यता

ग्रहणी—स्त्री १ संग्रहणी, रक्तातिसार २ सान ल्हानसर आतडीं ३ शरीरांतील उष्णताप्रसारक व चैतन्योत्पादक भाग, धमनी. [स]

ग्रहणीय—वि घेणें, स्वीकारणें, ताबा घेणें, पकडणें वगैरेस योग्य, ग्राह्य, ग्रहण पहा [स]

ग्रहस्त–स्थ—पु गृहस्थ पहा

ग्रहस्वर—पु (संगीत) गीताच्या प्रारंभाचा स्वर

ग्राईक—वि १ गिऱ्हाईक पहा २ (ल.) गुणग्राहक [ग्राहक]

ग्राथिक—वि १ प्रयासवर्धी, प्रयांत आढळलेलें, लेखी [स ग्रंथ] २ गुंफलेला, ओंवलेला, रचलेला [ग्रथ्]

ग्रानाईट—पु एक प्रकारचा दगड, यांत स्फटिक, चकमक व अभ्रक हे भिन्न भिन्न प्रमाणांत मिश्रित असतात हा फार कठिण व टिकाऊ असतो हिंदुस्थानांत पुष्कळ ठिकाणीं हा सांपडतो [इं]

ग्राम—पु १ गांव खेडें २ (संगीत) सप्तस्वरांतील मुख्य तीन अवधी यांचे प्रकार तीन–षड्जग्राम, मध्यमग्राम व गांधारग्राम सात स्वरांचा समूह (इं) गॅमट ३ गांवांतील प्रमुख किंवा माननीय माणूस ४ अरेराव, कचाट्या, जरब बसविणारा, कचाटींत धरणारा माणस 'तो कसला ग्राम त्याजबरावर भांडून तुम्हा परिणाम लागणार नाहीं' ५ जमाव, समुदाय 'मुतेंद्रिया ऐसा वाग। ग्राम कर्मेंद्रियांचा।' –यथादि ३ ९२ (समासांत) इंद्रिय–गुण–पुण्य–भूत–स्वर–ग्राम 'इंद्रियग्रामावरी येणें नाहीं।' –ज्ञा ५ १०५ [स] सामासशब्द–०कंटक–कुठार–पु चहाड्या, निंदा, त्रास, तंटे इ० लावणारा, गांवगुंड, गांवची पीडा, व्याद दुष्ट, वाईट माणूस ग्रामकी–स्त्री गांवजोशी किंवा पाटील इ० चें काम गांवकी ०कूळ–केसरी–सिंह–पु १ (ल) गांवांतील कुत्रें 'इया ग्रामसिंहाचिया ठायीं' –ज्ञा १३ ६८० २ (ल) भेदरट माणूस ०खर्च–पु १ गांवचा खर्च २ फुकट किंवा विनाकारण खर्च,

ज्याचा मोबदला नाहीं असा खर्च ०जोशी–ज्योतिषी–पु गावचा जोशी, हा पचाग सागणें, पत्रिका पहाणें, मुहूर्त काढणें इ० कामें करतो 'आधीं होता ग्रामजोशी। राज्यपद आलें त्यासी। त्याचें हिंडणें राहीना। मुळ स्वभाव जाईना॥'–तुगा ग्रामज्य–न ग्राम्य, मैथुन, सुरत क्रीडा 'ग्रामज्य आठवे चित्तीं।'–दा २ ५ २८ ग्रामणी–पु १ (काव्य, विद्वानाचें सभाषण) पाटील, गावचा मुख्य २ (लौकिक) गावगुड, चावट, वाईट, कुनाळ्या, पीडादायक माणूस, द्वाद 'रामनामें विव र्जित। ग्रामणीं बोलिजे तें ग्राम्य गीत।'–एमा ८ १६९ ३ गावचा महार –स्त्री कुटाळकी, गावकी. ग्रामिणी पहा 'आनित्य ग्रामणी मस्ती सदा।'–दा २ ३ ६ –वि मुख्य, श्रेष्ठ, प्रमुख ग्रामणीक–न हरामखोरपणा, ग्रामणी, ग्रामिणी पहा 'तरी जी पाहता हेंहि ग्रामणीक। दिसोनि यतसे कीं निटक।'–सादि १२ २ १०८ ग्रामण्य–न १ मुख्यत जातीसबधींचा किंवा इतर गावकीचा तटा, खटला २ बहिष्कार ३ जातीच्या खट ल्यासबधीं चौकशीसाठीं भरणारी ग्रामसभा, जातगगा ०न्नय–न (सगीत) ग्राम अर्थ २ पहा ०थिल्लर–न गावांतील ल्हा लर्पे तळें, डबकें 'कीं गतधवेचें यौवन। कीं ग्रामथिल्लराचें जीवन।' ०दुर्गा–स्त्री गावची कुलदेवी, भवानी, ग्रामाधिका रिणी देवता ०देऊळ–न गांवातील सार्वजनिक देऊळ ०देव–देवता–दैवत–पुलीन १ ग्रामाधिकारी–रिणी, गावचा कुल देव–देवी २ या देवतेच्या खर्चास इनाम दिलेली जमीन, उत्पन्न, ग्रामदेवीची जमीन ०धर्म–पु गावचे धार्मिक विधी, नियम, चालीरिती इ० परपरेनें चालत आलेला गांवचा धर्म ०नेत्र–न (ल) महार, गावचा जागल्या ०पंचायत–सभा–संस्था–स्त्री गावची सव व्यवस्था पाहणारी सस्था खेड्यातील म्युनिसिपाल्टी, ग्रामस्वराज्य ०पशु–पु माणसाळलेलें जनावर ०विदुटी–स्त्री खेड्यातील गल्ली, बिदी 'तव ते गोधन ग्रामविदुटी। अपार मौळी असती चव्हाटी।'–नव १३ ११५ ०याजक–पु गावचा उपा ध्याय, ग्रामोपाध्याय ०लेखक–पु कुळकर्णी 'ग्रामलेखक ते स्थळीं।'–निमा (आत्मचरित्र १ १०१) ०सूकर–पु गावडुकर ०स्त–स्थ–वि गावात राहणारा, गावचा रहिवासी, गावकरी 'ऐसें बोलून ग्रामस्तानें'–नव १० १६३ 'आताच भोगू तरी हे पहाट। ग्रामस्थ येतांच भरेल हाट।' ग्रामाचार–पु ग्रामधर्म पहा ग्रामांतर–न १ दुसरें गाव २ आपलें गाव सोडून परगावीं जाणें ग्रामाधिकार–कारी–पु गावासबधीं अधिकार, तो गाजवि णारा माणूस, अधिकारी, गावकामगार ग्रामाधिपति–पु पाटील 'ग्रामाधिपतिरूपें श्रीरघुवीरें जाण।'–सप्र २ ३४ ग्रामिणी–स्त्री हरामखोरी, चहाडी इ० ग्रामणीक पहा ग्रामोपाध्याय–पु गावचा उपाध्याय, ग्रामजोशी, ग्रामयाजक पहा ग्राम्य–वि १ खेड्यात झालेला, जन्मलेला, गावात उत्पन्न झालेलें किंवा गांवासबधीं २ गावठी, गांवराणी, गांवढळ, खेडवळ ३ माण साळलेला (पशु) याच्या उलट रानटी ४ लागवडीनें उत्पन्न केलेलें (शेतीचें उत्पन्न), याच्या उलट आपोआप झालेलें ५ प्राकृत व इतर देशी (भाषा), याच्या उलट सस्कृत ६ प्रापचिक, ससारी, याच्या उलट वन्य=जगलांत राहणारा ७ अश्लील, अशिष्ट, असभ्य ८ अतिशय विषयासक्त ग्राम्यगीत–न १ अश्लील पद, लावणी. २ खेडवळ गाणें, पवाडा इ० ग्राम्यधर्म–सभोग, ग्रामज्य पहा ग्रामस्त्री–स्त्री वेश्या, राड 'ग्राम्य क्रियाचे सगतीं जाणें।'–एमा ८ १२९ ग्राम्यालाप–पु १ खेडवळ गप्पागोष्टी २ लावणी, शृगारपर कविता [स]

ग्रामोफोन–पु फोनोग्राफ, ध्वनियत्र, गाणारें यत्र [इ]

ग्राव–पु (शाप) दगड, लिथियम या द्रव्याची शब्दास प्रतिशब्द ०काम्ल–न. ग्लायकोलिक ॲसिड [स ग्रावन्]

ग्राव–पु १ धोंडा, दगड 'मुखें फाडिती ताडिती ग्राव धोंडा'–मुरामा, युद्धकाड ११४ २ मेघ ३ पर्वत 'ग्रावाग्राहुनि मूतर्गी उतरली ते स्वर्णदी सत्वरी।'–वैराग्यशतक ६८ [स ग्रावन्]

ग्रास–पु १ घास, अन्न २ गट्ट करणें, गिळणें ३ ग्रहण किंवा ग्रहण लागलेला भाग ४ राज्य, सस्थान, सरदारी वडील मुलास मिळते, म्हणून धाकट्या मुलास इतमाम चालविण्या साठीं जो ऐवज मिळता तो –गागा ४१ ५ नाश 'ग्रासातेंही ग्रासूनि पुरता।'–ज्ञा १५ ५४९ [स] (वाप्र) ग्रासणें–सक्रि १ गिळणें, गट्ट करणें २ लाच घेणें, अफरातफर करणें ३ (ल) व्यापणें आच्छादणें (ढगानें आकाश, राहूनें चद्र सूर्य) ४ (ल) गजणें (एखादी धातु), एखाद्या पदार्थानें खाली जाणें, कीट होणें. ५ निरुत्तर करणें, कुठित करणें, गतिहीन करणें ६ नाश करणें 'ना अर्जुना मी काळु। आणि ग्रासिजे तो माझा खेळु।'–ज्ञा ११ ४९१ ७ (काहींच्यामतें) त्रासविणें, पीडणें छळणें (तोंडाचा) ०नेणें, काढणें–काम पुरें होत आलें असता त्याचा नाश होणें–करणें आयत्यावेळीं कार्य बिघडणें, बिघाड करणें म्ह० प्रथमग्रासे मक्षिकापात [स ग्रास, ग्रसन]

ग्राह–पु १ नक्र, मगर, सुसर २ पाणहत्ती ३ (सामा) समुद्रातील कोणताहि मोठा प्राणी, जलचर 'गज करवडी महा-ग्राह।'–एरुस्व १० ८० ग्राहक, ग्राही, ग्राहिक–वि १ धरू णारा, घेणारा, स्वीकारणारा २ (ल) योग्य गुणग्रहण कर णारा, चाहता ३ ज्ञाता, जाणता 'यथें कोणी ग्राहक असल्यास न्यायशास्त्रातील विषय काढू' (समासात) गुणग्राहक–रस ग्राहक इ० ४ गिऱ्हाईक, माल विकत घेणारा 'ग्राहीक पातला परमनिका।'–सुभादि १८ १२९ ग्राहकबुद्धि–स्त्री विषय

ग्रहणाविषयीं कुशल बुद्धि —वि तद्विशिष्ट मनुष्य **ग्राहकी–हिकी, ग्राहिकै**–स्त्री १ गिन्हाइकी २ खरेदी 'आतां सुखेंसि जीविता । केंचीं ग्राहिकी किजेल पाडुसुता ' –ज्ञा १ ४९७ **ग्राह्य**–वि १ मान्य, कबूल २ स्वीकारणें, घेणें, धरणें, पकडणें वगैरेस योग्य, शक्य, जरूर, पात्र **ग्राह्यांश**–पु तथ्य, सार, मुख्य भाग, चांगला किंवा उपयोगी पडण्याजोगा अंश, तात्पर्यार्थ [स]

ग्री(ग्रि)वा—स्त्री १ गळ्याच्या पाठीमागील बाजू मन्या प्रांत, (सामा) मान, २ कंठ, गळा 'उदासीन जातो ग्रिवा दाटताहे।' –राक १९५ **०घंटा**–स्त्री गळ्याची घंटा, गळ्यावरील डेरा 'उपरि सोळावा अभ्यावो। तो ग्रीवेघंटेचा आवो।' –ज्ञा १८४० **०प्रणाली**–स्त्री (प्राणिशास्त्र) कवचावर वर्गापैकीं दीर्घ व वक्ष यामधील करकोंचा **०करोरू**–पु (प्राणिशास्त्र) मानेचा कणा, (इ) सर्व्हिकल व्हर्टेब्रा

ग्रीष्म-ग्रीष्मर्तु—पु ज्येष्ठ–आषाढ असा दोन महिन्याचा काळ, उन्हाळा 'नातरी ग्रीष्मकाळीं सरिता । शोषूनि जाती समस्ता' –ज्ञा २ ३५९ [स]

ग्रूत—(गो) १ काचा बसविण्याची लाबी २ विठाची खळ

ग्रेट—पु (छाप) जबरा, पायका टाईपापेक्षा थोडा मोठा टाईप, हा सोळा पॉइंट असतो [इ ग्रेट प्रायमर]

ग्रोस—पु बारा डझन, १४४ सख्या [इ]

ग्लान—वि ग्लानीनें युक्त, श्रांत, थकलेला, खिन्न, क्लांत, श्रमलेला (दुखणें, शोक, श्रम इ० नीं) [स ग्लै]

ग्लाति, ग्लानि—स्त्री १ माय, सुस्ती, मांदगी २ खिन्नता, खती आयुष्य निमालें आतुलियेकडे । ते ग्लानीचि नाहीं।' –ज्ञा १ ५११ ३ नम्रपणाची प्रार्थना, काकुळत, विनवणी 'ग्लाति लिहिता वेळोवेळा।' –एरुस्व ४ ४४ ४ क्लांति, श्रांतपणा ५ दु ख पश्चात्ताप 'वासना नदी माहापुरीं । प्राणि बुडता ग्लाती करी।' –दा ५ २ १२ ६ उतरती कळा, दुर्बलता [स ग्लै]

ग्लास—पु १ पेला (काचेचा, धातूचा) २ (ल) दारू, मद्य [इ]

ग्लिसरिन—न एक औषध पाक तेलें व चर्बी यांत सापडणारा घटकांश शोधन क्रियेनें निराळा काढल्यावर हें तयार होतें हें चिकट रंगहीन चवीस गोड, पातळ, व जखमेस आरामकारक यहीन अंग फुटल्यास त्यावर गुणकारी, हवेंत न उडणारें असें आहे [इ]

ग्लोब—पु पृथ्वीचा, दिव्य ज्या कांचचा (किंवा सामान्य कोणताही) गोल [इ]

ग्वडू—वि (कर्ना) धाष्ट (जनावर) 'ती म्हैस ग्वडू आहे' [का]

ग्वळूळी—स्त्री (वे) तुरीचें टरफल [का]

ग्वाड—न (कु वे) गूळ, गोड [गोड]

ग्वाही—स्त्री गोही, साक्ष, शाहिदी, शपथेवर दिलेली जबानी, साक्षीपत्र 'दुष्ट आचरण ग्वाही माझें मन।' –तुगा १८५७ –पु साक्षीदार [फा गुवाही] म्ह० मना एवढा ग्वाही त्रिभुवनात नाहीं' **०दार**–वि साक्षीदार

घ

घ—व्यंजनमालेतील चौथें व्यंजन, ग ह्या वर्णाचें महाप्राणोच्चारी रूप अक्षरविकास –पहिली अवस्था अशोक गिरनार लेख, दुसरी रुद्रदाम गिरनारलेख, तिसरी प्रतिहार बाउक जोधपुरलेख, चवथी परमार उदयादित्य उदेपूरलेख, पाचवी उज्जनीलेख, प्रचलित अवस्था इ. स १२०८ मधील परमार धारावर्ष याच्या वेळचा ओरिभा इ० लेख

घइलट, घइलाड, घईस—घैल्ट पहा

घई—गई, गय पहा 'योग्य जाहला सग म्हणावा काय घई या कैवारासी।' –राला ४३

घई—स्त्री (घराच्या दालनाची) गर्भी विस्तार रुंदी, (समासांत) दुघई, चौघई इ० [[१] तुल० स गृही, गति, प्रा गइ= प्रकार हिं घाई=आचा, हिं घाई=दोन बोटांतील अंतर]

घऊस—वि लठ्ठ, घष्टपुष्ट, –स्त्री खुशीमारखा लठ्ठ माणूस 'शरिरानें बनली घऊस । तुला निजाया वसायाची हौस।' –पला ७७ [घूस]

घऊस—वि घौस पहा

घगाट—पु सोसाटा, घोंगाट पहा

घंगाळ—न घोंगाट, कडक थडी, गारठा (क्रि० पडणें, सुटणें) [?]

घंगा(घा)ळ—न एक भांडें, घंगाळ पहा **०पोतें–टोपलें**–घगाळपोतें, घगाळटोपलें पहा

घंघाची विद्या घघाची बाराखडी—स्त्री (घच्या बाराखडींतील) घेणें या क्रियापदापासून झालेला विशिष्ट वाक्प्रचार घेऊ जाणें पण देऊ न जाणें अशी वृत्ति दुसऱ्याचें घेण्याचें, लाटण्याचें ज्ञान, स्वभाव, लोभ हावरेपणा, स्वार्थी वृत्ति, अप्पलपोटेपणा याच्या उलट ददाची विद्या=दुसऱ्याला देण्याचा स्वभाव 'त्याला घघाची बाराखडी ठाऊक आहे पण ददाची येत नाहीं'

धंघाळी—स्त्री (कों) एका जातीची माशी, गोमाशी. [ध्व घ]

घजन्फर—पु १ सिंह २ (ल) वीर, योद्धा [अर घझन्फर्] ०जंग-पु एक बहुमानाची, युद्धनैपुण्यदर्शक पदवी, युद्धात सिंहाप्रमाणें शूर, रणसिंह. –मव ५८ [अर् घझन्फर=सिंह+फा जग=युद्ध]

घट—पु १ पाणी इ० ठेवण्याचें भांडें, घडा, घागर (मातीची किंवा धातूची) 'जैसी भाडघटशरावीं। तदाकारें असे पृथ्वी।' –ज्ञा १३ ८७२ २ नवरात्रांत उपास्य देवतेजवळ पाण्यानें भरून ठेवलेली मातीची घागर, घडा, कलश, नवरात्र बसणें, विशेष प्रकारची देवीची पुजा ३ (ल) विश्व, ईश्वरानें निर्माण केलेलें यच्चयावत् जगत्, शरीर इ० सृष्ट जीव, पदार्थ 'म्हणौनि प्राणिजाताच्या घटीं। करूनि कदावरी आगिटीं।' –ज्ञा १५ ४०७ 'तें विस्तारिलें सव घटीं।' ४ वाद्यविशेष दक्षिण हिंदुस्थानात मातीचा माठ पालथा घालून त्याच्या पाटीवर दोन्ही हातानीं तबल्यासारखें वाजवून गायनाची साथ करतात ५ नवरात्राकरितां कुंभाराकडून मातीची घागर घण्याचा हक्क [स घट] (वाप्र) घटीं बसणें–अक्रि १ (नवरात्र इ०कात) आराध्य देवता घटावर अधिष्ठित होणें, देवतेची स्थापना होणें २ घटस्थापन करणारा यजमान अथवा उपाध्याय यानीं घट असे पर्यंत व्रतनियमानें असणें ३ (ल.) (आजारामुळें–आळसानें किंवा काहीं कारणानें) घरात बसून असणें ४ (स्त्रीनें) विटाळशी होणें अस्पर्शपणामुळें निरुद्योगी बसून असणें सामाशब्द–०क्रिया–स्त्री (गो) घटस्फोट पहा 'तदनंतर हिंदूरीतिप्रमाणें विधियुक्त घट क्रिया करून '–राजकार ५ (गोमतकातील रीतिभाती, भाषां तर १८८०) ०पट घटपट–स्त्री न न्यायशास्त्रात नेहमीं घट (घडा) व पट (वस्त्र) यांचीं उदाहरणें देण्याची चाल आहे त्यात घट व पट हे शब्द पुढील अर्थी रूढ आहेत–१ फुशारकीचें–शेखीचें–चढाईचें–पोकळ ऐटीचें–भाषण २ असंबद्ध, टाळाटाळीच बोलणें, ल्पपछप्प थाप ३ निष्कारण उरस्फोड वाचाळता, व्यर्थ बडबड, मायाकूट वितंडवाद शब्दावडबर उ० (कवी निरंकुशतेच भोक्ते असल्यामुळें नैयायिक व वय्याकरणी यांनीं घातलेल्या भाषेवरील व्याकरणविषयक निर्बंधाच्या खटाटोपास घटपट असें हेटाळणीनें संबोधितात कवींना साहजिकच व्याकरणविषयक सूक्ष्म निर्बंध म्हणजे व्यर्थ उरस्फोड मायाकूट आहे असें वाटतें) 'नलगे व्याकरणाची न्यायाची घटपटादि खटपट ती। वैकुंठ पेठ मोठी नामावरि हीनदीन खट पटती।' –कीर्तन १ ३७ [घट+पट] घटपटा–स्त्री (व) खटपट, अवडंबर, लटपट 'त्याच्या लग्नाच्या वेळीं मोठी घटपट झाली' ०भंग–पु घटाचा नाश, घागर फुटणें 'घटभंगीं घटाकाशें। आकाश जैसीं।' –ज्ञा १४ ५४ ०मठ–पु १ घट आणि मठ. २ (ल) सर्व सृष्टवस्तू (ज्यांत पोकळ अवकाश आहे अशा) 'घटमठ नाम मात्र। व्योम व्यापक सर्वत्र।' –य २६२ 'मजवरी घालती व्यर्थ आळ मी सर्वांतीत निर्मळ। जैसें आकाश केवळ। घटमठाहीं वेगळें।' –ह ७ १५२ घटाकाश आणि मठाकाश असे प्रयोग वेदांतांत ऐकू येतात [घट=घागर+मठ=मठ–राहण्याचें ठिकाण, घर] ०माळ–स्त्री नवरात्रांत देवीच्या पूजेकरितां स्थापन केलेला घट व त्यावर सोडलेली फुलांची माळ, देवताप्रीत्यर्थ बसविलेला माळेसहित घट [घट+माला] ०घात–स्त्री १ नवरात्रांत घट बसविणें व अखंड दिवा लावणें २ या हक्काचें वेतन, मान 'होळीस पोळी व घटवात वगैरे मानपान जो घ्यावयाचा तो घेतो' –मसाप २ १७२ [घट+वात (दिव्यातील वात्ती)] ०वांटप–पु न (कों) घर दार, भांडींकुंडीं, जमीन जुमला इ०कांची (भावाभावांत–नातेवाईकांत) वाटणी, [घट+वाटणें] ०स्थापना–स्त्री घट बसविणें, आश्विन शुद्ध प्रतिपदेस मातीच्या स्थंडिलावर घट ठेवून त्यावर पूर्णपात्र ठेवून त्यात कुलदेवतेची स्थापना करून तिची नऊ दिवस पूजा करतात, दररोज घटावर फुलांची नवी माळ लोंबती बांधतात, अखंड दीप जाळतात आणि सप्तशतीचा पाठ इ०कर्मे करतात त्या विधीस घटस्थापना म्हणतात, देवतेची घटावर स्थापना, देवप्रतिष्ठा [घट+स्थापना] ०स्फोट–पु (घागर फोडणें) १ गुन्हेगाराचा जिवतपणीं प्रेतविधि जो पतित प्रायश्चित्त घेऊ इच्छित नाहीं त्याला वाळीत टाकण्या करिता–समाजाच्या दृष्टीनें तो मेलेलाच आहे असें दर्शविण्या करिता–मातीची घागर फोडणें इ० अशुभ क्रिया–विधि २ जातिबहिष्कृत करणें ३ नवरा–बायकोची फारकत पंचायतीच्या किंवा कोर्टाच्या मदतीनें विवाहाचें बंधन रद्द ठरवून नवरा–बायको दोन्हीं स्वतंत्र होणं, काडीमोड (इं) डायव्होर्स 'इंग्रज लोकांतील घटस्फोटाचे वाईट वाईट खटले कोर्टापुढें येतात' –टि ४ ९५ 'जारकर्मात विधवा गरोदर सापडली असता तिला बहिष्कृत करून तिचा घटस्फोट नामक विधी करतात' –व्युनि २ घटाकाश–न (वेदांत) घटातील पोकळी अवकाश, रिती जागा कोण घरोनियां आकाश। घरीं घातलें सावकाश। तरी घटयोग घटाकाश। मिथ्या गगनास नांव आलें।' –एमा १३ ७३२ –दा ८ ७ ४९ [घट+आकाश=पोकळी]

घट—न (गो) सोंगट्या वगैरेच्या पटातील घर

घट—वि (प्र) घट्ट घट्ट पहा ०करणें सक्रि (ना) तोंडपाठ करणें घोकणं

घट घटली—स्त्री १ दागिने तयार करताना घासताना, कानसताना त्याचे गोळा न करता येण्यासारखे परमाणू उडाल्यानें

मूळ वजनांत येणारी तूट. 'गाळणींत, घाट करण्यांत अगर वहि-वाटींत लागलेली घट खर्चे घालण्याची मंजुरी देणें.' (बडोदें) खानगी खात्यांतील अंमलदारांचे अधिकार १७८. २ धान्य मापतांना, तूप इ० पदार्थ तोलतांना मूळ मापांत–वजनांत होणारा कमीपणा; तूट; घस. 'आमचा माल निर्मळ असून त्यांत घट फार निघाली अशा प्रकारचे पुष्कळ बोभाटे नेहमीं पत्रांतून येतात.' –मुंव्या प्रस्तावना ५. ३ नुकसान (गळती, नास, आटणी इ० मुळें झालेलें); तूट. (क्रि० येणें; लागणें). 'हाली शिक्याला घटती कीं बढती?' ४ (सामा.)=ऱ्हास; उतार; कमती होणें. (क्रि० येणें, लागणें). ५ (मातकाम) घोटकाम करतांना किंवा कोरीव काम करतांना खालीं पडलेली माती. [सं. घट्=घासणें, हलवणें, मारणें; हिं. घटना, घटती] ०घध–स्त्री. (गु.) (वजन–माप–इ० कांतील) तूट अथवा वाढ; कमजास्तपणा; [घट=तूट+ सं. वृध्–वधन=वाढ]

घटक—वि.१ मध्यस्थ; मध्यस्थी करणारा; दोन पक्षांत तड-जोड करणारा (विशेषतः लग्नें जुळवितांना). २ (सामा.) व्यव-स्थापक; म्यानेजर. ३ घडविणारा; कार्यसाधक. 'क्रोधन नामा यत्नें आला नृपकार्यसिद्धिचा घटक।' –मोरा १.७२.४ ज्योतिषी. ५ अवयव; अवयवभूत. 'अगदीं प्रथम मूत्राचा घटक यूरिया हा सेंद्रियसंयुक्त पदार्थ कृत्रिमरीत्या करण्यांत आला.' –सेंपु १.२. 'आतां दुधाच्या घटक पदार्थांविषयीं विचार करूं.' –विवि ८.२. २१. ६ मूलमान; एकं; एकाक; परमाणू. (इं.) युनिट. 'यानंतर गाव मुद्दन घराणें हा सामाजिक घटक झाला.' –सासं २.४१९. ७ कार्यकर्ता; व्यापारकर्ता; पर्यायानें ईश्वर. [सं.] ०कण–पु. अंश-भूत, अवयवभूत अणु. 'मांसाच्या घटक–कणास चलनवलनाचें ... इत्यादि कामें नेमलेली असतात' –आरोग्य १.४. [घटक+कण] ०द्रव्य– (मिश्र पदार्थांतील, धातूंतील) अवयवभूत पदार्थ; [घटक+द्रव्य] ०धातु–पु मिश्रधातूंतील अवयवभूत मूल धातु. 'पण कांहीं गुणांनीं मिश्रधातु घटक धातूंहून भिन्न असतो.' –मराठी ६ वें पुस्तक पृ १६८. (१८७५) [घटक+धातु] ०प्रेरणा स्त्री. फलित प्रेरणा ज्या निरनिराळ्या प्रेरणांपासून उत्पन्न झालेली असते त्यांपैकीं प्रत्येक, अवयवभूत प्रेरणा. 'फलित प्रेर-णेच्या संबंधानें प्रत्येक प्रेरणेस घटकप्रेरणा म्हणतात.' –यंस्थि ६. [घटक+प्रेरणा] ०भाग–पु फलाचा अंश, रचनेंतील मूळ निरनिराळे भाग; (इं.) रिझॉल्व्हड पार्ट. 'जेव्हां घटकप्रेरणा एकमेकांशीं काटकोन करतात तेव्हां त्यांपैकीं प्रत्येक घटकास मूळ प्रेरणेचा त्या दिशेंतील घटकभाग असें म्हणतात.' –यंस्थि १५. [घटक+भाग] ०मूलतत्त्व–न. (मिश्रपदार्थांतील, धातूंतील) अंशभूत असलेलें ., घटकभाग. [घटक+मूलतत्त्व] –कायवय–पु. अवयव-अंगभूत, एक भाग; घटक, घटकद्रव्य. (इं.) कॉन्स्टिट्युएंट. 'हिंदुस्थान देश इंग्रजी साम्राज्याचा अद्याप घटकावयव झाला नसला तरी एक मोठा पोषक भाग आहे असें कोणीही कबूल करील.' –टि २.४४३. [घटक+अवयव]

घटका—स्त्री. १ साठ पळांचा किंवा चोवीस मिनिटांचा काळ; एक विशिष्ट कालविभाग; काळाचें एक परिमाण; दिवस व रात्र मिळून होणाऱ्या काळाचा साठावा भाग; अडीच घट-कांचा एक तास होतो. २ साठ पळांनीं भरून बुडण्याजोगें तांब्याचें सच्छिद्र पात्र; ज्योतिषी लोक या पात्राचा विवाहादिप्रसंगीं घटका मोजण्याकडे उपयोग करतात. [सं. घटि] (वाप्र.) (एखाद्याची) **घटका घातलेली असणें**–एखाद्यास अंतकाळच्या वेदना होऊं लागणें; मरणोन्मुख अवस्था, स्थिति असणें; अंतकाल जवळ येणें. (मरण्याची, एखादें कृत्य करण्याची). ०घालणें– निश्चित वेळ ठरवणें; 'त्याची घटका घातली आहे.'=तो आतां मरेल, घटकेनें मरेल अशा अवस्थेस आला आहे. ०भरणें– १ दिलेली, ठरलेली मुदत संपणें. २ विनाशकाल जवळ येणें; आयुर्मर्यादा पूर्ण होणें, संपणें; आयुष्य संपुष्टांत येणें; 'इंग्लिशांच्या सत्तेची घटका आतां भरत आली आहे.' –के १०.६.३०. [सं. घटिका] सामाशब्द– ०भर–क्रिवि. १ तूर्त; सध्या. २ थोडा वेळ; अंमळ; किंचित-काल. [घटका+भरणें] **घटकाभर पडणें**–अक्रि. थोडा वेळ विश्रांति घेणें. ०वेळ–स्त्री. नेमकी वेळ; निश्चित समय. –केचा गुण–पु. कालमहात्म्य; वेळेचा गुण, सामर्थ्य; वेळेचा परिणाम; विशिष्ट कालीं विशिष्ट क्रिया घडल्यामुळें त्या कालाचा त्या क्रियेवर होणारा सामान्यतः वाईट परिणाम. –केचें घड्याळ–न. (ल) क्षणभंगुर जीवित; नश्वर देह अशाश्वत वस्तु इ० जगण्याची शाश्वति नसते तेव्हां म्हणतात.

घटघट–टां—क्रिवि. पाण्याचा घोट गिळण्याच्या, पिण्याच्या आवाजाचा वाचक शब्द. (क्रि० पिणें; घोटणें). 'घटघट त्या स्वाहितासुगुटका पी।' –मोकर्ण ४५.१४. [ध्व. घट् द्वि.]

घटण–णा—स्त्री. १ (प्र.) घटन–ना पहा. २ भेट; एकी; एकत्र येणें; संघटण. 'महाकार्यार्थ आगमन। होता झालें आमुचें घटण।' –निमा १.१५०. [सं. घटन]

घटणिया—स्त्री. (घटण) घडणी; ठेवणी; रचना. 'दोही वाही घटणिया चांगी' –वसा ३६. [सं. घट्]

घटणूक—स्त्री. घटना अर्थ ४ पहा.

घटणें—अक्रि. घडणें, होणें. घडणें पहा. 'ऐसेनिहि प्राण-संकटें। जरी विपायें पा निघणें घटे।' –ज्ञा २.२०५ 'जयाचेनि भवव्यथा तुटे। अज्ञानापासूनि सुटे। तो ईश्वर हें न घटे। काय म्हणूनि॥' –विउ ११.२६. [सं. घट्–घटन]

घटणें—अक्रि. १ (कापड इ०) आकसणें; आंखुडणें. २ (धान्य; तेल, तूप, गूळ इ० पदार्थ मापांत, वजनांत) कमी होणें. 'दोन मण गूळ आणला त्यांत पांच शेर घटला.' ३ (शरीर, अवयव इ०) बळकट होणें; मजबूत होणें; भरदार बनणें; सुदृढ बनणें. ४ (शास्त्राभ्यास, कला, इ० व्यासंगानें) घोकून घोकून घोटून घोटून पक्का होणें; दृढता पावणें. 'गांवठी शाळेतील मुलें अक्षर घटावें म्हणून वळणांच्या नकला करितात.' –विवि ८.८ १४८. ५ (शास्त्रांत, कलेंत मनुष्यानें) तरबेज, निष्णात, कुशल होणें; सरावणें. 'त्या कामामध्यें मी घटलों, माझा हात घटला, माझी बुद्धि घटली.' ६ योग्य दिसणें; शोभणें; साजणें; सजणें; बेताचें होणें. ७ (काव्य.) कमी होणें; शांत होणें; नाहीशीं होणें; शमणें. 'जैसे भाजिलें करवटें। तेणें क्षुधा न घटे।' ८ घट्ट पडणें; (शिथिल अवयव) दृढ होणें; झिजणें. 'कटि खांदे वाहतां घटले।' –मध्वमुनि (नवनीत पृ. ४४६.) [सं. घट्–दृट]

घटना-न—स्त्रीन. १ घडणें; बनविणें; घडण; रचना; विधि घटना. 'हें सर्व जगत् ईश्वराची घटना आहे.' २ हस्तकौशल्य; कलाकुसरीचें काम. ३ प्रसंग; बनाव; घडणें; उपस्थिति. 'काननामाजीं पडलें घटन। डोंगरारण्यीं कैचें जीवन।' –दावि २८०. ४ घटणूक; (लग्न इ० कांच्या संबंधांत) रदबदली, मध्यस्थी; पडवून . आणण्याची खटपट. बेत; सल्लामसलत. 'येईल शीघ्र घटना करुनी तियेची।'–र ३०. 'उभय पक्षांसी ऐक्य घटना साधिजेल.' 'तुम्ही घटना कराल तर त्याचें लग्न होईल.' ५ कार्याची योजना. 'कोणत्याही एका घटनेचा विघाड झाला असतां तिच्या जागीं दुसरी घटना करावयाची झाली तर ...'–केले १.४१. ६ राज्याच्या –सभेच्या–संस्थेच्या अंतर्व्यवस्थेची–कारभाराची नियमावली; कायदेकानू. 'हिंदी स्त्रियांच्या युनिव्हर्सिटीच्या घटनेबद्दलचा हा लेख येथें संपवितों.' –केले १ ४९. ७ बनावणी, निर्मिति; बनण्याची क्रिया, पद्धत. ८ (शाप.) संयोगीकरण; समाहार. (इं.) कॉंपोझिशन. [सं. घट्–घटना] सामाशब्द– **घटनात्मक**–वि. १ विधायक; रचनात्मक. २ बनावट, निर्मिति, घटना याबद्दलचा; घटनेसंबंधीं. [घटना+आत्मक] ०**दर्शकसारणी, घटकसारणी**–स्त्री. (रसा.) रासायनिक संयुक्त पदार्थ कोणत्या मूलद्रव्यांचा बनलेला आहे, ते मूल पदार्थ कसे निराळे करतां येतात इ० माहिती दर्शविणारी सारणी, माराखडा. (इं.) स्ट्रक्चरल फार्म्युला. [घटना+दर्शक+सारणी= माराखडा] ०**मंडळ**–न. (एखाद्या संस्थेची, सभेची, राज्य मंडळाची) घटना तयार करण्याकरितां नेमलेलें मंडळ. [घटना+ मंडळ] ०**सादृश्य**–न. समधर्मता; तुल्यजातीयता; सममूलता; घटनेंतील सारखेपणा. (इं) होमोलोजी. [घटना+सादृश्य]

घटपाण—न. (गो.) घट्टपणा. शक्ति; सामर्थ्य; बळकटपणा. [घट्टपणा अप.]

घटमान—वि. १ चालू असलेलें; हातीं धरलेलें; हातांत घेतलेलें. २ होणारें; घडणारें; घडण्याजोगें; संभवनीय. 'म्हणूनि दुर्घटत्व हें भूषण। मायेसी नव्हे दूषण। तीं जरी असे घटमान। तरी माया नव्हे ती।' –विपु ३.३७. [सं.]

घटमूट-मुठ—वि. १ धडधाकट; सुदृढ; मजबूत बांध्याचा; भक्कम. २ टिकाऊ; मजबूत, घट्ट विणीचें (धोतर, कापड इ०) भरींव; ऐवजदार. 'गुलमट कलसे, घटमुठ दिसती, हुमनाबादी निपटनिरेंदी, फलवुर्गा हलवुर्गा लगडें।' –अमृत ४९. [म. घट+ मुट=एक अर्थहीन प्रत्यय; द्विरुक्ति]

घटवटना—स्त्री. १ घटणूक; मध्यस्थी; घाटाघाट; चर्चा; रदबदली; जुळवाजुळव (विशेषतः लग्नासंबंधींची). 'मुलाच्या लग्नाची घटवटना चालली आहे.' २ विचार; चर्चा; घाटाघाट. 'जावें न जावें अशी मनाशीं घटवटना करीत तो इकडे आहे.' –वज्राघात १३३. [घटना]

घटवाई—पु. (हिं.) घाटावरील कर घेणारा. [घाट+ वर्ति]

घटवाई, घटाई—स्त्री. घटमूटपणा. घटाई पडा.

घटविणें—उक्रि. १ (घटणें प्रयोजक) (कपडा, वस्त्र इ०) आखूड करणें; घट करणें. २ (शरीर, शरीरावयव) सुदृढ करणें; मजबूत बनविणें; कमाविणें. ३ (परिशीलनानें कला, शास्त्र इ० कांत) पारंगतता मिळविणें; सराव करणें; अभ्यास करणें. ४ (श्लोक इ०) घोकून पाठ करणें. ५ कोरड्या लेखणीनें अक्षरें पुन्हा पुन्हा गिरवून हातास त्या अक्षरांनें वळण देणें. ६ (पैसा इ०). उधळणें; अति व्यय करणें; भरमसाट खर्चणें. [घटणें]

घटसर्प—पु. (प्र.) घांटसर्प; गळयास होणारा एक (सर्पाकृति) रोग. हा मुलानाहि होतो. (इं.) डिफ्थेरिया. [सं. घाट= गळा+सर्प]

घटसान—वि. (गो.) घटमूट; बळकट; घट्ट; मजबूत. [का. घट्टिसु=शक्ति मिळविणें]

घटा—स्त्री. १ समुदाय; जमाव; टोळी; कळप. 'जैसें न गणिजे पंचाननें। गजघटातें।' –ज्ञा १.९२. 'हरिकरिघटेसि जैसा त्या कुरुसेनेसि वासवी रमडी।' –मोविराट. ४ ८'. २ मेघजाल; मेघमंडळ. [सं.]

घटा—पु १ (कों.) भोपळ्याचें, कलिंगडाचें कोंवळें फळ. २ हरभऱ्याचा टरफलासहित दाणा, शेंग. घाटा पहा. –स्त्री. (प्रा.) घडण; घटाव; रचनाविशेष; घाट; तऱ्हा; बांधा. 'शरिरसपती तरुण तयारित गई घटा दुसरी।' –प्रला १५४. [सं. घट्]

घटा, घट्टा—पु घसवटणें इ० कारणानीं शरीराच्या एखाद्या अवयवावरील भागाचें रक्त मरून घट्ट झालेली जागा, घट्टा पहा

घटा—स्त्री १ एक वाद्यविशेष, घाट, ही कांशाची केलेली व ओतीव असते हिचा आकार मोठ्या पेल्यासारखा असून हिच्या वरच्या अगास मोठी दोरी ओंवण्यासाठीं कडी असते आंतल्या बाजूस पोकळीमध्यें (आवाज, नाद निघण्याकरिता) लोखंडी, लाकडी लोळी लावतात काहींस वरच्या बाजूस धरण्या करितां मूठ बसविलेली असते, हिचे लहान–मोठे अनेक आकार असतात 'गिडिबिडिया दौंडका दुटाळा। घटा जेगटें मृदंग।' –कृमुरा ४० ११ २ तास, तासाचे टोक वाजवण्याकरितां मिश्र धातूची केलेली वर्तुळाकार तवकडी, ३ (माणूस, वाहन इ०) आल्याचें किंवा इतर कांहीं सुचना देण्याचें साधन ४ (ल) पुरुषाचें जननेंद्रिय, शिस्न –पु (व खा) तास, तासाचा अवधि 'तू दोन घटे थाब' [स घट्=शब्द करणें, स घटा] (वाप्र) ०वाजणें–झालणें–अक्रि (एखादा पदार्थ) सपणें, खलास होणें, फन्ना उडणें 'घरात वाजे नकार घटा।' सामाशब्द–०घोष–पु १ घटाचा घटचा आवाज २ (ल) गाजावाजा, बोभाटा, प्रसिद्धि, [घटा+घोष=आवाज] ०देवी–स्त्री एक क्षुद्र देवता, 'घटादेवी म्हणे मी श्रीरामघाटीं। श्रीगुरुभक्तिच्या परिपाटीं।' –सप्र५ १७ ०पथ–पु (ज्यावरून गळ्यात घटा असलेले बैल येत जात आहेत असा) हमरस्ता, राजमार्ग, रहदारीचा रस्ता [स घटा+पथ=रस्ता] ०पळी–स्त्री (माण) जेवण्याचें पितळेचें भांडे ०पारधी–पु घटानादानें हरिणास भुलवून फासात अडक विणारा पारधी घटापारधी जैसा। मधुर नादें मृगमानसा। भुलवोनिया पाडी फांसा।' –भारा, बाल २ २६ [घटा+पारधी] ०पुष्प–न घटेच्या आकाराचें पाढरें किंवा निळें फूल [घटा+पुष्प=फूल] ०वडव्या–वि (तुच्छतेनें) पुजारी, पुजा करणारा 'कृष्णरावाच्या पदरीं गोविंदपत तुकता घटावडव्या होता' –कोरकि ३५ [घटा+वडविणें] ०शास्त्र–न या शास्त्रात घटा कशा करतात व वाजवितात या सबधीं माहिती असते (इ) कॅम्पेनॉलॉजी

घटाई—स्त्री १ घटवाई, घटाई पहा २ तूट, कमीपणा, घट [घटणें]

घटाघट–टा, घटाटा—क्रिवि पाणी इ० पितांना, गिळताना होणाऱ्या घट घट आवाजानें, घट् घट् आवाज करीत घटघट पहा [ध्व घट् द्वि]

घटाघोळ—पु घपाघोळ पहा

घटाटोप—पु १ (गाडी पालखी, हौदा, पलंग, देव्हारा इ०चा) घुमटाकार चादवा, मडपी, छत्र २ घुमट डेरा, [स घट+आटोप]

घटाटोप—पु खटाटोप पहा

घटाव—पु १ (सैन्य इ०काची) माडणी, रचना. 'कलम ज्यारीचे घटाव मचले। मोंगलावर मोर्चे रचले।' –ऐपो २१४. २ (सुरू असलेल्या, योजिलेल्या कामाच्या दिग्दर्शनार्थ) माड णूक, थाटमाट, देखावा, डौल. (क्रि० घालणें), 'गातिचा अवघा साज करून या घटाव घडून।' –होला १०० ३ (भाषणाचा, कृतीचा) झोक, स्वरूप, ढब, रूपरेखा 'बाई घटाव खुब स्वारिचा। चाले गोल घडून वाहारिचा।' –प्रला ११७ ४ मिलाफ, मेळ, बनाव, मयोग अनेक पदार्थ एकत्र केल्यानें उत्पन्न होणारा गुणविशेष, उत्पन्न होणारा परस्परांचा आनुकूल्य भाव 'आनद घटाव ब्रह्म करवे।' –दावि ३१२ 'आवाडीच्या भाजीचा आणि तेलाचा घटाव चांगला बनतो' ५ (सामा) घटना पहा [स घट् हिं घटाव]

घटावणें—अक्रि घटणें, सराईत होणें 'भापणें उतरून ठेवण्याच्या कलेंत तो घटावत गेला' –नि ६९१ [घटणें]

घटिका—स्त्री १ साठ पळें, चोवीस मिनिटें मिळून होणारा काल, घडी, घटका पहा 'म्हणोनि उपजतखेंवो मुहाली। लग्न घटिका।' –ज्ञा ६ ४७१ सामाशब्द– ०यन्त्र–न घटियंत्र, रहाटगाडगें, 'उपजे तें नाशे। नाशलें तें पुनरपि दिसे। हें घटिकायन्त्र तैसें। परिभ्रम गा।' –ज्ञा २ १५९ [घटिका=लहान मडकें+यन्त्र=चक्र] ०स्थापन–ना–न स्त्री विवाहादि मगल कार्यांत मुहूर्त साधण्याकरितां बरोबर वेळ मोजण्या करितां सूर्योदय होताक्षणीं पाण्यात घटिका (पात्र) टाकण्याचा विधि [घटिका+स्थापन]

घंटिका—स्त्री १ लहान घटा, घागरी, घुंगरू, क्षुद्र घटिका पहा २ पडजीभ, ३ गळ्याची घाटी, गळ्याचा अस्थिमणि, कंठमणि, ग्रीवामणि 'माजि घटिका लोपे। वरी बहु जो आरोपे। तो जालधर म्हणिपे। पडुभ्रमरा।' –ज्ञा ६ २०८ 'घटिकवरी हनुवटी साग।' –कृष्णदासकृत अपरोक्षानुभव ११ ८४ [स]

घटित—न (विप्र) घटीत. १ पत्रिकावरून ठरणारें वधूवराच्या ग्रहांचें आनुकूल्य, (वधुवरांच्या) ग्रहयोगाची जुळणी, पत्रिका जुळणें (क्रि० उतरणें जमणें, काढणें, पाहणें, ठरवणें) कृष्ण अगुणाचा अरूप। कन्या सगुण आणि स्वरूप। दोहींसी घटिताचा विकल्प। शून्यसकल्प सायरीके॥' –एरुस्व १ ९६ २ मैत्री, सख्य, मिलाफ (क्रि० जुळणें, जमणें होणें, जुगणें) ३ दैव, नशीब संचित, दैवयोग पूर्वकर्म, भवितव्य 'शरीर सबधाचें कारण। घटित आहे मज अधीन।' –एरुस्व ४ ३४ –वि (समासात) युक्त, बनलेला, रचलेला, केलेला, याअर्थी उ० सुशब्दघटित, अनुस्वारघटित

घटितार्थ—पु. १ दाल करून, विचारविनिमय करून काढलेला निर्णय, निकाल; ठरविलेला बेत. २ दैवयोग; भवितव्य; कर्मगति. 'त्यांनीं चांगल्यास मुलगी द्यावी असें योजिलें होतें परंतु तिचा घटितार्थ होता तसें झालें.' ३ (वधूवरांचें) घटित; पत्रिकांचा मेळ, जुळणी; घटित अर्थ १ पहा. 'ब्राह्मणीं घटितार्थ पाहिलें। गुण छत्तीसही उतरले।'–भवि २.५७. [सं. घटित+अर्थ]

घटी-टि—स्त्री. १ घटका; घटिका पहा. २ घडी; घड्याळ; तासाचे ठोके वाजण्याकरितां केलेली मिश्र धातूची वाटोळी व जाड तबकडी; तास. ३ लहान भांडें, मडकें; (समासांत) काचघटी; मृद्‌घटी; ताम्रघटी; सुवर्णघटी. [सं.] ०यंत्र–न. १ रहाटगाडगें २ वेळ मोजण्याचें साधन; कालदर्शक यंत्र; घटका; वाळूचें घडयाळ; घडयाळ. 'घटियंत्राचा काटा घडोघडी अंक तेंच ते दावी।' –विक ७. [सं. घटी=घटका+यंत्र] ०लग्न–न. गोरजखेरीज कोणत्याहि शुभ मुहुर्तावर लागणारें लग्न; याच्या उलट गाधूल (गोरज) लग्न. [सं. घटी=घटका+लग्न]

घटी—स्त्री. (गो.) युक्ती; कळ; युक्ति. [सं. घट्]

घटी—वि. कडक; टणक (घोरू इ०). 'नाना देशींचे घट आणावे। घटी बारिक सरले घ्यावे।' –दा १९.१.१६० [घट्ट]

घंटी—स्त्री. (गु हिं.) दळण्याचें जातें. घंटी पहा.

घटीगोत्र—न. पत्रिका आणि गणगोत्र; (क्रि० मिळणें; येणें;जमणें;जुळणें;उतरणें). –गोत्रीं–जुळणें–जमणें–मिळणें ठरणें–अक्रि. (वधूवरांचें) पत्रिका व गोत्र या बाबतींत जुळणें; काहीं विरोध न येणें (विवाहासंबंधीं वाटाघाटींत या वाक्प्रचारांचा उपयोग करतात). [घटित (अप.)+गोत्र=कुळ]

घंटीचोर—पु. (कर्ना.) चोराची एक जात; भामटा; उचल्या. [का. गंटी=गांठोडें+चोर]

घटीव—वि. १ सुदृढ, बळकट, कणखर झालेलें (शरीर, शरीरावयव). २ घटलेलें; चांगलें वळलेलें; वळणदार (अक्षर, लेखन, हात). ३ परिशीलनानें, अभ्यासानें पक्की झालेली(कला, विद्या) ४ कसबी; सराईत झालेला; सरावलेला; कुशल बनलेला (मनुष्य). ५ (सराईत हातानें) उत्तमरीतीनें केलेलें; तडीस नेलेलें, उत्कृष्टपणें साधलेलें (काम इ०). [सं. घट्; म. घटणें=घट्ट होणें; बळकट होणें]

घटें—क्रिवि. घट्टपणें; निश्चयेंकरून; खात्रीनें. –मनको [घट्ट]

घटोत्कच—पु. भीमास हिडिंबा नामक राक्षसीपासून झालेला मुलगा. हा अत्यंत शूर व इंद्रजालविद्येंत कुशल होता. [सं] (वाप्र.)–चाचा बाजार–पु. १ माया; मायावी बाजार; घटोत्कचानें वत्सला–अभिमन्यु यांच्या विवाहाच्या वेळीं एक मायावी बाजार तयार केला होता, या कथेवरून. २ (ल.) फसवणूक. –ची माया–स्त्री. (ल.) फसवणूक; कपटयुक्ति; भुरळ. 'आमचे महाजन आतां मात्र याच्या घटोत्कचाची मायेंत पूर्णपणें सांपडल्यासारखे दिसतात.' –माझी बहीण.

घको. ३. १७

घट्ट—वि. १ बळकट; मजबूत; भक्कम; घटमूठ (शरीर, मनुष्य, कापड इ०). २ घन; दाट; पाण्याचा अंश कमी असलेलें (दहीं, दूध, पातळ पदार्थ). 'वरण घट्ट असावें.' 'आजचें दहीं चांगलें घट्ट आहे.' ३ पक्कें आवळलेलें; गच्च बसलेलें; सैल नसलेलें (झाकण, चौकट, पट्टी) 'पागोटें घट्ट बांध.' ४ दुःखाला न भिणारें; कठोर; हळुवार नसलेलें (मन इ०).' मन अंमळ घट्ट केलें पाहिजे.' रप्र १०६. ५ अचाट; न डळमळणारें. 'पाहा धैर्य हें केवढें घट्ट।' –दावि ३९. ६ निलाजरा; निर्लज्ज, बेशरम; कोडगा; निगरगट. 'घट्ट मोठी हो जोगडी जाती।' –दावि ३४७. [सं. घृष्ट; प्रा. घट्ठ किंवा सं. घट्ट, घट्ट; तुल० का. घट्टिनु=बळ येणें ?] ०करणें–सक्रि. पाठ करणें; घोकून घोकून मनांत पक्कें करणें. ०द्रव्य–न. घन पदार्थ [घट्ट+द्रव्य=पदार्थ]

घट्टण, घट्टाण—न. (गो.) निर्मूलन; निःसंतान. [घटणें=कमी होणें]

घट्टपट्ट, घट्टमूट, घट्टा, घट्टाघोळ—वि. घटपट, घटमूट, इ० पहा.

घट्टव—न. (गो.) जमीनदोस्त झालेल्या इमारतीच्या खुणा; पडक्या इमारतीचे अवशेष. [घटणें, घट]

घट्टा—पु. घर्षणाच्या योगानें शरीराच्या त्वचेला पडणारी खूण; घटा. 'पाणी वाहून वाहून खांद्यास घट्टे पडले.' [सं. घृष्ट; प्रा. घट्ट]

घट्टाई—स्त्री. घट्टपणा. १ (कापडाचा) घटमूटपणा;विणीचा घट्टपणा. २(शरीराचा, इमारतीचा) भक्कमपणा; दृढता; मजबूतपणा. ३ (पातळ पदार्थांचा) घट्टपणा, पाण्याचा भाग कमी असलेली स्थिति, दाटपणा; घनता. ४ आवळपणा; पक्केपणा (बांधलेल्या पट्टीचा, बंधनाचा). [घट्ट]

घट्टी—स्त्री. (खा.) जात्याची तळी, घरटी. [सं.घट्ट; सं घट्ट=घर्षण करणें ?] घट्टट्या–स्त्रीअव. जातें.

घट्टीकरण—न. (रसा.) द्रवस्थितींतून घनस्थितींत रूपान्तर करणें, घनीकरण, विरजणें. [घट्ट+सं. करण]

घट्ठ—पु काठी, दंडा. 'हातीं घट्ठ, शरीर घट्ट प्रथमे येकाचि ये सासुरा।' –आ नवरस चरित्र ३२.

घड—पु. १ (फळाचा) गुच्छ; घोंस; लोंगर. 'का येकुनि फळाचा घडु। पाडव्वी केळीची वाढु।' –ज्ञा १८.९६८. २ आकार; डौल, घाट 'बाप विदानीं हृषीकेशी। तेणें घड कळास मेळविला।' –एभा २८.६९६. ३ (ल) वृषण. ४ चार पांच वाटया जडून कोशिंबिरी, चटण्या इ० ठेवण्याचें तबकासारखें

केलेलें पात्र, संच, पाळें. 'चांदीच्या वाटयांचा घड मध, तूप व साखर ठेवलेला.' –ऐराइग्र ८.४१३. ५ टोळी; जमाव; झुंड. 'राक्षसांचे घड घड। कांपले हो तेधवां।' ६ (कों.) जुळणी; मिश्रण; मिलाफ; ऐक्य; बनाव. ७ (ल.) सख्यभाव; सलोखा. 'साखर आणि दूध यांचा घड चांगला जमतो.' ८ (गामा.) समुदाय; जूट; जुडगा. [सं. घट्ट; प्रा. घड]

घडई—स्त्री. घडण; घडकाम. 'हातानें घडई पुरी करून मोत्यास सुबकपणा आणावा लागतो.' –पदाव ४८. [घडणें]

घडका—स्त्री. (गो.) धटका पहा.

घडकाम—न. १ (धातूचीं भांडीं वगैरे) घडण्याचें, बनविण्याचें काम, कला. 'येथील कासार घडकाम मात्र करतात, ओतींव काम करीत नाहींत.' २ (भांडीं वगैरे) घडण्याच्या कामांतील कुशलता, कारागिरी. ३ (हातोड्यानें घडलेल्या, ठोकून तयार केलेल्या वस्तूंचा) घाट; आकार; घडण; ढाळ. [घडणें+काम] घडकामी-काम्या–वि. फक्त घडकाम करणारा (कासार, लोहार). [घडकाम]

घडगशीळ—न. खडकाळ, ओबडधोबड उतरण. –वि. (राजा.) खडकाळ, ओबडधोबड, कडा तुटलेला. [गडगा+शीळ?]

घडघंच—वि. (कर.) रगड; विपुल. गडगच पहा.

घडघड-डां—क्रिवि. १ (गाडी, रथ इ० चालतांना होणारा) घड घड असा आवाज करीत. २ अस्खलित; न अडखळतां; मोठ्यानें; सरसर. 'हा मुलगा घडघड वाचतो.' [ध्व. घड् द्वि.]

घडघडणें—अक्रि. १ गडगडाट होणें, करणें; गडगडणें. 'संहार प्रळजें मेघु घडघडिला। कीं खवळला महाकाळु डाडाइला।' –शिशु १०७७. 'घडघडीत चक्रवाटी। ते की मेघाचे गजर।' –उपा ८३१. २ (गाडी, रथ, इ० चालतांना) घडघड आवाज होणें; कडाडणें; घडघड, खडखड आवाज करीत (रथ गाडी इ०) चालणें; खालीं पडणें; कोसळणें. 'रथ घडघडिला समीरगती।' –ह १८.११८. ३ (बेत, काम, मसलत) ढांसळणें; निष्फळ होणें, रसातळाला जाणें. 'त्यांची मसलत घडघडली.' ४ (ल.) मरणें. 'तो दुखणेकरी घडघडला.' ५ घरघर आवाज करणें. 'वळे जिभेची वोयडी। कफें कंठ घडघडी।' –दा ३.५.३७. [घडघड]

घडघडा—पु गडगडा; पाणी काढण्याचा लाकडी, लोखंडी आंखाभोंवतीं फिरणारा ठोकळा; फिरकी. 'विहिरीचें पाणी लोखंडी पोयरा व साखळी यांनीं रहाटावरून अथवा घडघड्या वरून काढावें.' –मारोशा १.११. [ध्व. घडघड]

घडघडाट—पु. घडघड असा मोठा आवाज; गडगडाट; कडकडाट; खडखडाट. 'करुणाकीर्तनाच्या लोटें। कथा करावी घडघडाटें।' –दा ४.२.१२. –क्रिवि. १ घडघडां; अस्खलित. 'रत्नखचित मांडलासे पाट। त्यावरी बैसविला द्विजश्रेष्ठ। संकल्प म्हणतसे घडघडाट।' –नै ७३.१९. २ (गाड्या, रथ इ० यांच्या) घडघड, खडखड आवाजानें युक्त होत. 'तुका म्हणे वाहे वाट। वैकुंठींची घडघडाट।' [घडघड चा अतिशय]

घडघडे—क्रिवि. पटापट; तडाक्यानें. घडाघड पहा. –शर.

घडघशीळ—(राजा.) घडगशीळ पहा.

घडघूप—वि. निबिड; दाट (अंधार); 'तें देखोनियां विवर। गजबजिले वानरवीर। भीतरीं घडघूप अंधार। रविचंद्र असेना॥' –मारा, किष्किंधा १४.७६. गुडुप पहा. [सं. प्रा. घट=निबिड+घूप=गुप–गप्प. गडगूप का. गुडुपु. गुडपु=लोखंडाची कोब]

घडघोंस—पु.घोसाळ्यांचा घड. घडघोसाळी–स्त्री. घोसाळ्याची एक जात; एक प्रकारच्या घोसाळ्याची वेल. हिला घोसाळ्यांचे घड येतात; सातपुती; सहस्रफळी. घडघोसाळें–न. घडघोसाळीचें फळ. एक प्रकारचें घोसाळें, गिलकें; सातपुतें; सहस्रफळ. [घड+घोसाळी]

घडण—स्त्री. १ (घडून केलेल्या वस्तूंचा) घाट, डौल; आकार; ढाळ. 'या दागिन्याची घडण चांगली आहे.' २ घडण्याचें कौशल्य, हातोटी. 'या सोनाराच्या घडणीपेक्षां त्या सोनाराची घडण चांगली आहे.' ३ (दागिने, भांडीं) घडण्याची, बनविण्याची मजुरी; घडणावळ. ४ घटना; कृति –न. भांडीं घडण्याकरितां कासारास दिलेला धातूचा पत्रा, मोड इ० 'त्या सोनारापाशीं दोन महिने घडण दिलें आहे. [सं. घटन; प्रा. घडण]

घडणावळ—स्त्री. १ घडकामाची मजुरी, किंमत. २ (राजा.) घाट; घडण; आकार. ३ (क.) घडण्याची कुशलता; घडकामांतील कारागिरी, हातोटी. [घडणें]

घडणी—स्त्री. १ घडणें; करणें; बनविणें. २ (घडलेल्या दागिन्यांचा, वस्तूंचा) घाट; डौल, ढाळ; ढब. ३ घडण्याचें कौशल्य, कारागिरी, हातोटी. ४ कुळकर्ण्यांनें ठेवावयाचा गावांतील कुळवार हिशेबी तक्ता. ५ प्रांतवार सरसालीचे जमाबंदीचे वगैरे हिशेब व प्रांतवार सरसालांत झालेले हुकूम याची प्रांतवार खतावणी. –इनाम ५१. ६ समुदाय; जमाव. 'येती कपींच्या घडणी।' –वधा ४५. [घडण]

घडणें, घडून येणें—अक्रि. १ जुळून येणें; होणें; बनणें; अस्तित्वात येणें. २ उत्पन्न होणें. 'हें आंग तंव घडलें। जीवींचि आधीं जडलें।' –ज्ञा ३.२५५. ३ पार पडणें; शेवटास जाणें. 'तेथें वाभिचयो घडे केंचा।' –एरुस्व २.२९. 'सुसंगति सदा

घडो।'-केका ११८. ४ मिळणें; होणें; जुळून येणें; साधणें. 'घडे शत्रु लोकांत त्याचा प्रवेश।' ५ (एखाद्याकडून एखादी गोष्ट) सिद्धीस, तडीस जाणें; 'आमच्या हातानें तुमचें कार्य जितकें घडेल तितकें करूं' [सं. घटन; प्रा. घडण]

घडणें—उक्रि. १ हातोड्यानें ठोकून ठोकून, तासून तासून, भट्टींत तापवून, कोरून आकार देणें, बनविणें; तयार करणें; निर्माण करणें; उत्पन्न करणें. 'शब्द कैसा घडिजे। प्रमेयीं कैसें पां चढिजे।' -ज्ञा १८.१७६७. 'ते लावण्याची लतिका। तिसी घडे अंबिका।' -कथा १.३.३६. २ (माहिती, हिशेब, जमाखर्च) लिहून काढणें; नमूद करणें; तयार करणें; आकारणें. [सं. घटन; प्रा. घडण; सिं. घडणुं; गुज. घडवुं]

घडणें—उक्रि. १ स्पर्श करणें; शिवणें. 'तो शूद्र मला घडला.' या क्रियापदाचा प्रयोग करतांना कर्त्याची नेहमीं प्रथमाच पाहिजे. कर्ता तृतीयेचा नसावा. २ भेटणें 'नातरी उद्यानीं माधवी घडे।' -ज्ञा १.४३. [सं. घृष्-घृष्ट-घट्ट=घांसणें; स्पर्शणें]

घडता—वि. योग्य; मान्य; जुळणारें. 'तैसें घडतें प्रमेय घेइजे। उणें तें मज देईजे।' -ज्ञा १५.५९५. [सं. घट्. तुल० गुज. घटतुं]

घडती—स्त्री. घटती पहा.

घडतें—न. १ प्राप्ति; २ अनुकूलता. म्हणौनि शास्त्राचें घडतें। नोहे प्रकारें बहुतें॥' -ज्ञा १७.२९. ३ साधन -शर.

घडत्यास पडता—वि. समयोचित; प्रसंगोपात्त; त्या त्या वेळेला योग्य; प्रसंगाला अनुरूप. [घडणें+मोडणें]

घडघड—क्रिवि. भांडीं इ० परस्पर लागल्यामुळें होणाऱ्या घड्घड् आवाजानें. [ध्व. घड् द्वि.]

घडघडणें—अक्रि. घडघड शब्द होईल अशा तऱ्हेनें (भांडीं इ० परस्परांस लागल्यानें) वाजणें; खडखडणें. [ध्व. घड्]

घडघड्यां—क्रिवि. (प्र.) गडबडां (क्रि० लोळणें इ०) गडबडां पहा.

घडमाळ—स्त्री. (कों.) रहाटगाडग्यावरील लोटयांची, मडक्यांची एकेरी माळ; रहाट्याची माळ. [घड+माळ]

घड(डा)मोड—स्त्री. १ (भांडीं, मडकीं, दागिने इ०) घडण्याची आणि मोडण्याची क्रिया; बनविणें व नष्ट करणें; २ (ल.) देण्याघेण्याचा, खरेदी-विक्रीचा, उसनें घेण्या-देण्याचा व्यवहार; खटाटोप; उचापत; धंदा; व्यवहार; व्यापार. ३ फेरफार; उलथापालथ; (सरकारी नोकर) ठेवणें काढणें; बदलणें; जुन्याच्या जागीं नवीन आणणें इ० किंवा नवें-जुनें करणें. ४ रचना; घाट; बनावट; घडण (यंत्रावयवाची, भागाची इ०). ५ (धंद्यांतील, व्यापारांतील) भानगडी; गुंतागुंत; गाशा गुंडाळणें दिवाळें इ०. ६ (एखाद्या श्लोकाची, कवितेची, उताऱ्याची) गुंतागुंत; घोंटाळा; क्लिष्टता; लपेटी (कवीच्या काव्यरचनेंतील) गुंतागुंत; क्लिष्टता; नाना तऱ्हेच्या युक्त्या. ७ (नाटकांतील-नाटकाच्या संविधानकांतील) कूट; डावपेंच; खुबी; गुंतागुंत. ८ (सामा.) कुशलता; चातुर्य; खुबी; हातोटी; कला (एकत्र मांडणें, विवरण करणें; वागविणें इ० ची) [घडणें+मोडणें]

ईश्वराची(ब्रह्मदेवाची) घडामोड—स्त्री. चढविणें व खालीं पाडणें हा परमेश्वराचा व्यापार-खेळ. संसारांतील चढउतार; अवस्थांतरें. घडमोडणें—अक्रि (काव्य.) घडलें, बनवलें आणि मोडलें जाणें; उत्पन्न आणि नष्ट होणें. 'तुमच्या इच्छामात्रें निश्चितीं। अनंत सृष्टि घडमोडती।' [घडमोड]

घडला घाट—वि. १ अगोदरच; आयता घडून तयार केलेला. २ (सामा.) आयता; तयार; तयार करून ठेवलेला; घडितघाट. [घडणें+घाट=आकार, ढाळ]

घडली, घड्डी, घल्डी, घडळी—स्त्री. (व.ना. खा.) लहान घडा; घागर; कळशी. [सं. घटिका; प्रा. घडिआ, घडी; म. घडा]

घडवंची—स्त्री. १ घडोंची; तिवई; लांकडाच्या फळीस तीन किंवा चार पाय बसवून केलेली बैठक, चौकट (घागरी, भांडीं, पेटया इ० सामान ठेवण्याकरितां केलेली). लांकडी चार पायी चौकट; चौकी; शिडी; (इं) स्टूल. २ (कों.) (भात इ० झोडण्याची) घोडी. [सं. घट+उच्च; हिं. घडोंचा-ची; का. गडंची, गडगंची; सिं. घडाम्जी]

घडवट—न. १ घडवलेली वस्तु. २ (ल.) देह. ३ पायघडी. 'वेगीं मंडपासी चला। घडवटें आधीं घाला।' -एरुस्व १५.१२. [सं. घट्; प्रा. घड; म. घडणें, घडी]

घडवण—न. (राजा.) घडण पहा.

घडव(वि)णें—उक्रि. १ उत्पन्न करणें; बनविणें. 'तेथ इच्छा आणि बुद्धी। घडवी अहंकारेंसीं आधीं।' -ज्ञा १३.९६८. २ घडवून आणणें, जुळवून आणणें; साधणें; शेवटास नेणें. ३ तयार करणें; बनविणें. 'तोडयाचा जोड तुम्हि। कां घडविल कां घडविला।' -मसाप २.१.२७ [घडणें प्रयोजक]

घडवशी—स्त्री. १ मृदंग ठेवण्याची घडवंची; घोडी; २ लाकडी पाय असलेली बैठक, चौकी. (हा शब्द घडवंची यामर्यीं चुकीनें लिहितात, व वापरतात) [घडवंची अप.]

घडशी-सी—पु. १ कर्नाटक प्रांतांतील वाजंत्र्याचा-गाण्या-वजावण्याचा धंदा करणारी एक हलकी जात. २ घडशी जातीचा मनुष्य; 'लग्नमुजीत लोक शंभरपासुन हजारपर्यंत पैका नाश्ततात. पैकीं घडशाला, आचाऱ्याला, दारू जाळायला ......शे. ९९ व १ उपाध्याला व धार्मिक विधीला मिळून!' -खेया ७२.

घडशी—वि स्त्री. (राजा.) १ विटाळ झालेली. २ विटाळशी; [घडणें=शिवणें]

घडसण—स्त्री (ध.) १ गर्दी; दाटी; खेचाखेच. 'एवढ्या घडसणींत तूं कां शिरतोस!' २ अडचण; अडचण. 'घराला आग लागून नुकसान झालें, तितक्यांतच लग्नाचीही घडसण आली. असा चोहोंकडून मी जेर झालों.'

घडसणें—सक्रि. (अक्षरें इ० पुन्हां पुन्हां काढून) घोटणें; घडवणें. 'ब्राह्मणें बालवय अक्षर। घडसुनी करावें सुंदर।' –दा १९.१.१. [घडणें]

घडळ—स्त्री. (गो.) घडण. [घडण]

घडा—पु. १ घागर; घट; मडकें. 'अवतरली गाडग्यां घडां। पृथ्वी अनोळख जाली मूढां।' –ज्ञ १८.५४३. २ ताडाच्या पोयीला (ताडी काढण्याकरितां) लावावयाचें गाडगें. ३ जम; घडी. –शर. [सं. घट; प्रा. घड; हिं. पं. घडा; गु सिं. घडो] (वाप्र.) घडा फोडणें–संकेत, खरें तत्त्व बाहेर सांगणें; गुप्त गोष्ट प्रकट करणें. (एखाद्याचा) घडा भरणें–अपराधांची परमावधि होऊन शिक्षेस पात्र होणें. 'त्याचा घडा भरला म्हणजे त्याला शासन होईलच होईल' (आयुष्याचा) घडा भरणें–१ अंतकाल जवळ येणें; आयुष्य संपणें. २(ल) अधिकाराची मुदत संपण्याच्या बेतांत येणें. (पापाचा) घडा भरणें–(पापपुण्यें सांठविण्यासाठीं घडे असतात या कल्पनेवरून) दुष्कृत्यांचा कळस होऊन त्याचें फळ भोगण्याची वेळ येणें. (फुट्या) घड्यानें पाणी भरणें–वाहणें–१ निष्फळ काबाडकष्ट करणें; निरर्थक उद्योग, मेहनत करणें. २ अतिशय हाल काढणें; कष्ट करणें. सामाशब्द– ०बाजी–स्त्री. दारू उडविण्याचा प्रकार; मडक्यांत फटाके, चिचुवा इ० ठांसून त्यांचा घडाका करणें; (प्र.) घडेबाजी पहा.

घडाई—स्त्री. १ (दागिने, भांडीं इ०) घडण्याची मजुरी. घडणावळ, घडणावळ अर्थ १ पहा २ घडकामाची, घडण्याची, घिसाड कामाची मजुरी. ३ (दागिने, भांडीं, दगड इ०) घडण्याचें काम, घडकाम [घडणें] ०दार–वि. घडण्याचा धंदा करणारा (घिसाडी, शिलावट इ०) [घडाई+दार प्रत्यय]

घडाघड—स्त्री १ लोहार, तांबट इ० कांच्या येथें हातोड्यानें चालणारी ठोकाठोक, घडण्याच्या कामानें होणारा आवाज. २ घडण्याचा व्यापार; घडकाम. 'त्या तांबटाच्या घरीं नित्य घडाघड चालते.' [घडणें द्वि.]

घडाघड-डां—क्रिवि. १ पदार्थ एकामागून एक उंचावरून गडगडत, धडाधड, पडतांना होणाऱ्या घड्घड् आवाजाप्रमाणें, गडक्यांची रास, घर कोसळल्यानें होणाऱ्या घड्घड् आवाजाप्रमाणें. २ न अडखळतां; अस्खलित; घडघडा. 'हस्तलिखित पोथ्या त्या घडघड वाचूं शकत.' –कोरकि २२. घडघड पहा.

घडाड—पु. घडघड अशा आवाजाचा अतिरेक; घडघडाट; गडगडाट; घणघणाट इ०. [घडघडचा अतिशय]

घडाडणें—अक्रि. कोसळणें. घडघडणें पहा. [घडाड]

घडाडां—क्रिवि. मोठ्यानें घडाड आवाज करीत, होत; घडघडा; एकावर एक पडण्याच्या आवाजानें. 'धाया घेती, घडाडां रचिति रिचविती सिंधुमध्यें घडाडां।' –आसेतु ९ [ब्व.]

घडापड—स्त्री. (राजा.) विटाळ; स्पर्श (विशेषतः हलक्या जातीचा). [घडणें=शिवणें, स्पर्श करणें+पडणें]

घडामोड—स्त्री. घडमोड पहा.

घडारणें—अक्रि. (कु.) वृक्ष, फळांच्या घडांनीं बहरणें, घोसांनीं युक्त होणें. 'गुदस्तां याच एकेरी फळें आलीं होतीं परंतु यंदा घडारला आहे.' [घड=घोस]

घडाव, घडावण—स्त्री. १ घडणावळ. घडाई अर्थ १ पहा. २ घडण या शब्दाच्या बाकीच्या अर्थींहि कधीं कधीं वापरतात. [प्रा. घडाव, घडणें, तुल० गुज. घडामण]

घडावलें—न. (गो.) लहान घड. [घड]

घडाळ, घडाळजी, घडाळटिपरूं, घडाळें—घड्याळ मध्यें पहा.

घडिक—क्रिवि. एका घटकेंत; एका वेळीं, क्षणीं. 'घडिक म्हणति जाऊ प्राणही हे अमासे।' –मारुद.३.६३. [घडी= घटका+एक]

घडिघडि, घडीघडी—क्रिवि. प्रत्येक घटकेस; प्रत्येक क्षणीं; वारंवार; घटकोघटकीं; पदोपदीं. 'स्मरे घडिघडि प्रभो भवपयोधिच्या पारदा।' –केका ११५. 'घडिघडि घडि मरण हुडे आस्वती रामा।' [घडी=घटका द्वि.]

घडितघाट—वि. आयता घडलेला; विक्रीकरितां घडून ठेवलेला; तयार. (जिन्नस, दागिना, भांडें इ०) घडलाघाट पहा. [घडणें+घाट]

घडि(डी)बंद—वि. १ घडी केलेला. २ ज्याची घडी मोडली नाहीं असा; नवाकोरा (धोतरजोडा इ०). [घडी+बंद]

घडिया—स्त्री. पात्र, तस्त. 'शुद्धमती देतसे विडिया। पीक धरावया सुवर्णघडिया।' –एरुस्व १६.३३. [सं. घटिका; प्रा घडिआ]

घडियाल—न. घड्याळ पहा. 'नफेरी अरु मोरचंग। घडियाल बाजे चंग।' –देवनाथ कृष्णजन्म ७२.

घडी—स्त्री. १ घटका; साठ पळांचा अथवा चोवीस मिनिटांचा अवधि. 'तो अवकाळु मेघु काय घडी। राहात आहे।' –ज्ञा १७.२५१. २ (ल) थोडासा वेळ; क्षण. 'पृथ्वीचिया पैमारा।–माजीं घडी न लागतां धनुर्धरा।' –ज्ञा १०.२४०. ३ योग्य संधि; वेळ; काळ. 'ही पुन्हां न ये बा घडी।' –राम'

८८. ४ कालमापनाचें साधन; यंत्र; घटका; वाळूचें घडयाळ; घड्याळ इ०. ५ (सामा.) तास (इंग्रजी ६० मिनिटांचा; वेळ मोजण्याचें साधारण माप तास असल्यानें तासाऐवजीं सुद्धां घडी शब्द वापरतात. [सं. घटी; प्रा. घडि; हिं. गु. ब. पं. घडी] (वाप्र.) (एखाद्याची) घडी भरणें-१ घटका भरणें पहा. 'आला समयूं पिसाच आपन घडी भराया मामी।' -विक ५५. २ शिक्षा भोगण्याची वेळ येणें; घडा भरणें. घडीघटकेचा गुण-(एखादी गोष्ट अमुक प्रकारेंच कां घडली, तशीच कां घडली नाहीं हें सांगतां येत नसलें म्हणजे वरील वाक्प्रचाराचा उपयोग करतात) एखादी गोष्ट ज्यावेळीं-ज्याक्षणीं घडली असेल त्या विवक्षित वेळेचें सामर्थ्य, प्रभाव, गुण. ०घडीं, घडोघडीं-क्रिवि पुन्हां पुन्हां; वारंवार; घडोघडीं; घटको-घटकीं घडिघडि पहा. [घडी द्वि.] म्ह० घडीघडी लांब दाढी= हरघडीला रागावणें चरफडणें किंवा दाढी धरणें. घडीचें घडयाळ-ळें-न. क्षणभंगुर जीवित, शरीर; पाण्यावरचा बुड-बुडा. ०भर-क्रिवि. घटकाभर; थोडा वेळ. [घडी+भरणें] ०भरानें-क्रिवि. थोडया वेळानें घटकाभरानें; एका घटकेनंतर; मागाहून. घडीवट-स्त्री. मुहूर्त; घटका. 'बोले इंद्र सुरपती। आलि घडीवटीयांची आईती। नोवरा येऊंद्या म्हणती। संभ्र-मेंसी।' -कालिकापुराण १६.४२. [सं. घटी+वर्ते; म घडी+वट]

घडी—स्त्री. १ एकेरी वस्त्र, कागद इ० दुहेरी, तिहेरी, चौप-दरी केलें असतां होणारी स्थिति, आकार; दुमड; चुण; निरी. 'इयें पदें नव्हती फुडिया। गगनाचियाचि घडिया। येथ मायुची मति बुडिया। याव न निघे॥' -ज्ञा ७.१९५. २ दुमडलेली, घुणलेली स्थिति. ३ घडीबंद कापड, वस्त्र इ०; उ० लुगडयाची घडी; कापडाचा, वस्त्राचा संग. ४ (ल.) संच; बस्तान; जम; संघटित स्थिति; ऐक्य; मलोसा (क्रि० बसणें; जमणें; विघडणें; मोडणें); 'घडी जों मानाची विघडलि असे तोंवरि घडी।' -वामन भामाविलास ११ (नवनीत पृ १००). ५ रचना; निर्मिति. 'घडी स्त्रीजातीची घडविलि असे ख्याति सुघडी।' -वामन भामाविलास ११ नवनीत पृ. १००. [सं. घट्=रचणें] (वाप्र.) ०फोडणें-(ढोराचा धंदा) चामडयास चुना देऊन त्याची घडी घालतात ती दोन-तीन दिवसांनीं उलगडणें. ०बसणें-१ समज पटणें, समजूत होऊन मलोसा होणें; 'तुमची उभयतांची घडी बसली म्हणजे मी पैका देईन.' २ बस्तान, जम बसणें; 'आतां मात्र मनाजोगती घडी बसली.' -विवि ८ ९ १७४. ३ योजलेलें कार्य यथास्थित जुळणें. ०बसविणें-जम बसविणें; सुयंत्रित करणें; 'बुद्धिमतीनें स्वतां बसविली पति-राज्याची घडी।' -विक २८. ०विघडणें-१ दोन व्यक्तींत असलेला मलोसा नष्ट होणें; बेबनाव होणें; बिघाड येणें. 'त्याची आमची घडी बसली होती ती विघडली.' २ (पंथाची, कार-भाराची, राज्याची) भरभाट, दुर्व्यवस्था, सुस्थिति नाहींशी होणें; विस्कळितपणा येणें; (कार्यांचा) सुश्लिष्टपणा नष्ट होणें. 'पुण्याच्या राज्यकारभाराची घडी विघडली होती.' -इंप १३७. सामाशब्द- -ची टोपी-स्त्री. मोडतां, घडी घालतां येण्याजोगी टोपी; होडीच्या आकाराची टोपी. -ची पोळी-स्त्री. पदर सुट-लेली, चौपुडी पोळी; दुमडून लाटलेली पोळी. ०पदर-पालव-पु. घडी घातलेल्या वस्त्राचा (लुगडयाचा, पैठणीचा) वरचा पदर. [घडी+पदर] ०बंद-वि. घडी केलेलें; घडी न मोडलेलें (वस्त्र, लुगडें, मुंडास इ०). घडियेद पहा. [घडी+बंद]

घडी—स्त्री. पायघडी; वरून चालण्याकरितां आंथरलेलें वस्त्र, कापड इ० 'एवं द्विधा समाधिचिया। तेणें चालतां नेणीं घडिया। तळीं उपर जाणविती तया। उपनिषदें।' -विठ १.७९.

घडी—स्त्री. १ लहान घागर. -शर. २ भंडारी लोक दारू काढण्यासाठीं माडावर जें मडकें लावतात तें. घडा पहा.

घडीत—न. १ घडण्याकरितां दिलेली धातु, धातूचा पत्रा, तुकडा, मोड इ०. २ घडलेला जिन्नस; घडविलेला पदार्थ. ३ घडणावळ; घडण्याची मजुरी. 'हा तोळ्यास एक रुपयाचें घडीत मागतो.' ४ (दागिन्याचा, भांडयाचा) घाट; घडण; ढाळ; रचना. 'चातुर्य येचे चतुराननाचें। घडीत आलें तर आननाचें।' -सारुह २.३९. म्ह० १ घडीत मुडवून घडणावळीचा तगादा= एका नुकसानींत दुसऱ्या नुकसानीची भर. २ करारांत सांगित-लेलें काम न करून, विघडवून कामाची मजुरी मागणें. [घडणें= बनविणें]

घेटीत—न. (गो.) विकून येणारी किंमत.

घडीव—वि. १ घडून, हातोडा इ० नें ठोकून ठोकून तयार केलेला (जिन्नस, दागिना, भांडें इ०). याच्या उलट ओतीव. २ हातावर केलेली (पोळी), याच्या उलट थापटीव, लाटीव. [घडणें=बनविणें, तयार करणें] ०लोखंड-न. घडलेलें लोखंड; याच्या उलट ओतीव. (इं) रॉट आयर्न [घडणें]

घडुला—पु. (प्र.) घोडुला पहा.

घडुली-लें—स्त्रीन. लहान मडकें, घडा, डेरा. 'वैसी घडुलि तोंडवरि भरिलि।' -पंच ५.९. [म. घडा; हिं. घडोला]

घडुलें—न. (कु.) केळीचा लहान, नुकताच बाहेर पडलेला कोंवळा घड, लोंगर. [घड]

घडेबाजी—स्त्री. १ मडक्यांत फटाके वगैरे भरून त्यांना बत्ती देणें; आतषबाजी; दारूकाम. '...झाडें नानाप्रकारचीं व घडेबाजी...दारू सुटावयाची.' -ख ४५८७. (क्रि० उडविणें;

करणें, लावणें) २ (ल) एकदम होणारा वाद्यांचा गजर, कड कडाट [घडा+वाजी हिं]

घडेस्री काढणें—अक्रि (कु) कानउपाडणी करणें

घडोघडी—क्रि. वारवार, पदोपदीं, क्षणोक्षणीं, घटको घटकीं, दुग्घडी, घडिघडि [घडी द्वि]

घडोंची घडोंची—स्त्री. (व मा) घडवची पहा [हिं]

घडोशी—स्त्री (कों.) घडवची, घडवशी पहा

घडौतें—न साधन (कार्य इ० चें), घडवून आणतें तें [घडणें]

घ(घों)डुं—पु (गो) भाजलेल्या तांदुळाचें पीठ पाण्यांत कालवून तयार केलेले पदार्थ, हें पद्य वाङ्मयात प्रचलित आहे

घड्यावरघेळ—पु वरगळ भाताची एक जात

घड्याळ—न १ वाळूचें कालमापक यन्त्र, वाळूचें घड्याळ २ तासाचे ठोके जीवर वाजवितात ती घंटा, तास 'स्वराज्यांत घड्याळ वाजविण्याचा मान सरकारकडून मिळे स्वारींमध्यें ताचे वाजत्रीप्रमाणें घड्याळहि वाजवीत '—वाडबाबा २ १२१ 'घटिका पाणी पिते आणि घड्याळ टोले खातें '—सुतमजूष १५१ ३ कालमापनाचें आधुनिक यन्त्र, यांत तबकडीवर तास, मिनिटें इ०दाखविणारे कांटे असून हें यन्त्र स्प्रिंग किंवा चाकावरच्या वजनानें चालतें याला ठराविक वेळीं किल्ली द्यावयाची असते 'स्विस व अमेरिकन कारखानदारांची घड्याळें करण्याबद्दल फार प्रसिद्धि आहे —ज्ञानो प ४ ४ काहीं विशिष्ट गोष्ट दर्शविणारें यंत्र (उदा० मोटारींतील पेट्रोल, हवा, इ०, इंजनांतील वाफ इ०, किटसन् बत्तींतील हवेचा दाब) ५ एक प्रकारची माशाची जात —मराठी ६ वें पुस्तक पृ ३११ (१८७१) [स घटी=घटिका+ आलय=घर प्रा घडिआलय,हिं घडियाल]घड्याळची—जी—पु १ तासाचे ठोके वाजविणारा कामगार २ घड्याळें दुरुस्त करणारा, घड्याळें विकणारा [घडयाल, सिं घड्यालूचीं] ०टिपरूं—न १ घड्याळ वाजविण्याची लाकडी मोगरी २ (ल) भाकर व मिरची 'शुद्ध देशांत गेला म्हणजे घड्याळटिपरूंशीं गाठ ' [घड्याळ+टिपरू]

घण—नपु लोखंड, तांबें इ० ठोकण्याचा, घडण्याचा लोखंडी मोठा हातोडा 'घणानें घाईं पिटे तैसा।'—विउ २ ७ 'जैसे ऐरणीवरी घण। तैसे ज्ञानिती असणपण।'—कथा १ १३.९८ [स घन=लोखंडी गदा प्रा घण] म्ह० १ हिऱ्याची परीक्षा घणावांचून होत नाहीं २ घणाचे घाव सोसील तो हिरा (हिरा हा अत्यंत कठिण पदार्थ आहे घण मारल्यानेंहि तो फुटत नाहीं यावरून)=लोकनिंदा, संकटांना जो जुमानीत नाहीं तोच थोर होय [वै स घन=हन —मसाप निरुक्त भाषांतर ७८] ०करी—पु (मारणारा मनुष्य गडी [घण+करणें] ०कोरा—वि १ घणाखालून नुकाच निघालेला (रुपया, मोहोर इ० नाणें) २ (ल) अगदीं कोरा, कोराकरकरीत, कारागिरीतून नुकाच बाहेर पडलेला, [घण+कोरा] —णाखालचा—वि १ घणकोरा, टांकसाळींतून नुकाच बाहेर निघालेला (रुपया, नाणें इ०) २ कोराकरकरीत (जिन्नस), कारागिराच्या हातून नुकाच तयार झालेला (जिन्नस, दागिना इ०

घण—वि १ दाट, घट्ट, पाण्याचा अंश, द्रवांश कमी असलेलें) (द्रवपदार्थ, मध इ०) 'या मधापेक्षां हा मध घण आहे ' 'सांभारें घण झालें आहे '' घण ताक'=दाट ताक २ अविरल, जोराच्या सरींचा अतिशय (पाऊस इ० च्या) ३ दाट विणीचा (कपडा, कापड इ०) घट्ट, विणलेला ४ किर्र, निबिड,गहन (अरण्य झाडी इ०) ५ जाड, जाडसर (लाकडाची फळी इ०) ६ गर्दीचा, दाटीचा, खेंचाखेंच झालेला (मनुष्यांचा जमाव, गर्दी इ०) ७ हटानें मौन धारण केलेला, स्तब्ध, घन पहा [स घन, प्रा घण, गु घणो, सिं घणि] ०दाट—स्त्री (काव्य.) गर्दी, खेंचाखेंच, जमाव, समुदाय 'त्या यमुनातिरीं यादवांची हो घणदाट ' —वि १ अतिशय दाट, संकीर्ण, गचगच्च 'जैसे जें क्षेत्र पिकत। तों तों कणसें घणदाट दिसत।' २ (सामा) दाट, घट्ट (द्रवपदार्थ), निबिड, गहन, गर्द (झाडी, अरण्य), भरगच्च, भरींव, ऐवज- दार (देणग्या, इनाम इ०) जोराचा(पाऊस). ०दाट—टी—स्त्री. (काव्य) जीवप्रकण्ठ स्नेह, दाट परिचय, मैत्री 'आतांशीं त्याचें व याचें घणदाट आहे ' [घन+दाट] ०सर—वि १ दाटसर, बरेंच दाट (ताक इ०) २ रासट, कणखर(मनुष्य इ०). जाडाभरडा(कपडा) भक्कम, ऐवजदार, मजबूत, [घण+सर प्रत्यय]

घण—(कों नाविक) एक प्रकारचें जाळें

घणकणें—अक्रि (भोंवरा इ० गरगरा फिरतांना) घण्णुण्ण ऽऽण असा आवाज करणें, वाजणें 'त्रिभवन्या त्रिवेणी संगम घणघणाट घणके भवरा।'—पला १४ [ध्व घणूण्]

घणगा—पु (दादर) गणग पहा

घणघण—स्त्री १ घंटा इ० काचा घण घण असा आवाज. २ ठक्ठक, ठाटू इ० कोणताहि आवाज ३ चिलटाचें गुणगुणें, गुणु ४ स्पष्ट व खणखणीत गाणें, म्हणणें, बोलणें ५ (ना) कटकट किरकीर [ध्व घण् द्वि]

घणघण-णां—क्रिवि १ झणझण्, छणछण् झणत्कार, टणत्कार इ०कांच्या होणाऱ्या घणघण असा आवाजानें (क्रि० वाजणें करणें) २ स्पष्टव खणखणीत आवाजानें [ध्व घण् द्वि]

घणघणघंटा—स्त्री (ल) नकारघंटा टणठणीतपणा पूर्ण अभाव आज घरामध्यें तुपाची घणघणघंटा वाजली आहे ' (विहिरी इ० कांचा) ठणठणीत कोरडेपणा 'या विहिरींत चार महिने पाणी असतें, मग घणघणघंटा।' [घणघण+घंटा]

घणघणणें—अक्रि. १ घणघण असा (घंटा इ०कांचा) आवाज करणें; छणछणणें; झणझण वाजणें; खणखणणें. २ (मनुष्याचा आवाज कंठ इ०) खणखणीत, साफ, स्पष्ट असणें. ' त्या गवयाचा कंठ घणघणतो. '

घणघणाट—पु. घणघण या आवाजाचा अतिशय, अतिरेक; मोठा घणघण असा आवाज; (घंटा इ० कांचें) मोठ्यानें वाजणें; (वाद्यांचा) दणदणाट; खणखणाट; झणत्कार; कडाका. [घणघण]

घणघणावचें—क्रि. (गो.) १ मोठा आवाज काढणें. २ कीर्ति पसरणें.

घणघणीत—वि. ठणठणीत; खणखणीत; स्पष्ट; मोकळा; कानाला भेधणारा; घणघणणारा (आवाज).

घणघाव, घणघावु(उ)क—वि. (राजा.) १ (भडार्‍यी लोकांत रूढ). जाडेंभरडें; दणकट; दाट विणीचें (कापड). २ बोजड; भजस; जाडाजुडा; मोठाधाटा (दागिना इ०). दांडगा; मजबूत; भक्कम (मनुष्य). [घन=हातोडा+घाव]

घणघोर-घणाघोर—घनघोर पहा. ' मौंजीबंधन लग्न रायाचें खुपरायाचें झालें घणघोर। ' -ऐपो १७७.

घणघोष—पु. दणघण असा आवाज; नाद; ध्वनि. ' झळंबाचे घणघोषीं। मिळतां धुंधि घालितांसे आकाशा। ' -शिशु १०१८. [घण=घण असा ध्वनि+घोष]

घणमणणें—अक्रि. घाबरणें; डगमगणें; मागें पुढें पहाणें, फिकीरींत पडणें. ' ज्ञानी हीन स्वनाशीं घणमणति, न त्या साहवे मानहानी। ' -मोकृष्ण ५७.४. ' करीं स्वर्णस्पर्शी किमपि न महात्मा घणमणी। ' -मोअंबरीष ८८. (नवनीत पृ. ३७१) [सं. घन=घण+मन्=विचार करणें]

घणवट, घणवटणें—घनवट, घनवटणें पहा.

घणल, घणसा—पु. सर्पाची एक जात, घोणस. [सं. घोनस; प्रा. घोणस] म्ह० घणसापुढें गरुड चालत नाहीं=घोणस गारुड्याच्या मंत्रतंत्राला वश होत नाहीं यावरून लक्षणेनें), शिरजोरापुढें चोराचें, दुष्टाचें कांहीं चालत नाहीं. घणसाचें—न. (राजा.) घोणसाचा दंश. ' त्याला घणसाचें झालें, वांचला तर वांचेल. ' [घणस]

घणसकांडें, घणसवेल—स्त्री. एक वेल. घोणसकांडें, घोणस वेल असेंहि म्हणतात. ही घोणसाच्या विषावर उपयुक्त आहे असें मानितात

घणसर—स्त्री. (वै.) केकताड; एक प्रकारची वनस्पति; घायपात.

घणसा—पु १ घणसें; एका जातीचें पडवळ. २ घणस पहा.

घणसा—पु. भोंपळ्याची एक जात. [सं. घनवास]

घणसें पडवळ—न. पडवळाची एक जात; हें आंखुड असतें यास घणसा, घोणसें असेंहि म्हणतात. [सं. घनवास]

घणा—पु. (वै.) घाणा. [फा. घन=तेल काढावयाचा मोठा जड दगड; म. घाणा]

घणा—पु. अतिशय मोठा घण; हातोडा. [घण] घण्याघायीं-क्रिवि. घणाच्या (उत्साहपर-उत्तेजनपर) आवाजांत ०नांदणें-असणें-नेहमीं दागिने हातोड्याखालीं असणें. (ल. श्रीमंत असणें. [घणा+घाव]

घणा—पु. संपत्ति; धन. [अर. घना]

घणाघणा—पु. (व.) तुंबून राहिलेलें काम.

घणाघणा—पु. कटकट; घणघण. [ध्व. घण]

घणाट्या—स्त्रीअव. १ निरर्थक, कंटाळवाणे हेलपाटे, हिसके फेर्‍या; पायपिटी. २ (सामा.) व्यर्थ शीण; फुकट प्रयत्न. (क्रि० खाणें; घेणें). [घण?]

घणाणघंटा—पु. घणघणघंटा पहा.

घणाणां—क्रिवि. घणघणां पहा.

घणावणें—अक्रि. दृढ होणें; निश्चित होणें. ' सुषुप्ति बैसे घणावोनी। ' -ज्ञा १४.१४२. [सं. घन; प्रा. घण]

घतणें—अक्रि. इजा करणें; बाधणें; अपाय होणें; हानिकारक होणें. [सं. घात]

घतन—न. १ घातुक, अपायकारक, मारक, वस्तु किंवा गोष्ट. २ संकट; धोका; प्राणसंकट. ३ (सामा.) नुकसान; नाश. ४ प्राणनाश. ५ घात पहा. ' रसरसली नवती नुतन। नुजकरितां केली जतन। त्यागितां करिन जिव घतन। ' -प्रला १७८.-वि. १ घातुक; अपायकारक; मारक. २ (सामा.) अनर्थकारक; अहितावह. [सं. घात, घातन]

घन—पु. लोहाराचा मोठा हातोडा. घण पहा. ' घन सांडस नागफणी। रात हात हातवडे ऐरणी। ' -कथा ३.१७.९४. [सं.] ०कोरा—वि. घणकोरा पहा. ०वर्धनीय—वि. (पदार्थ.) प्रसरणशील; घनानें ठोकल्यानें किंवा दाब घातल्यानें न मोडतां पसरणारें. (इं.) मॅलिएबल्. [घन=हातोडा+वर्धनीय=वाढण्याजोगा] ०वर्धनीयत्व—न. (पदार्थ.) हातोड्यानें ठोकल्यानें किंवा दाब घातल्यानें प्रसरण पावण्याचा पदार्थाचा धर्म; पदार्थविज्ञानशास्त्रांत सांगितलेल्या पदार्थाच्या अंगच्या गुणापैकीं एक. (इं.) मॅलिॲबिलिटी. [घनवर्धनीय]

घन—न. १ ताल; पितळेचें, काशाचें वाद्य याअर्थी सर्वसाधारण शब्द; घड्याळ. ' घनाचा घमंड तंत लाविते लया। ' -दावि १६३. २ घंटा, करताल, टाळ, झांज, झेंगट इ० प्रमाणें

१. घण. १ जाड; जाडेंभाडें; घट्ट विणीचें (कापड). २ पातळ नसलेलें (ताक इ०). ३ दाट; गर्द; निबिड (झाडी, पालवी इ०). ४ दुर्भेद्य (अंधार). ५ जाड; (झोंप इ०). ६ घुमेपणानें स्तब्ध असलेला (मनुष्य). ७ गाढ; (झोंप इ०). 'ना स्वरूप अवस्थान। ते सुषुप्ति कां घन।' –ज्ञा १४.७४. ८ मोठा; जोराचा; मोठ्या सरीचा (पाऊस). 'इंदिराकळत्रा इंद्रें वर्षतां घन घन धारा।' –र ... घट्ट; अप्रवाही; द्रव, वायुरूप पदार्थांविरहित. [सं.] –– ०घोर–घनाघोर–वि. १ निबिड; दाट; जोराचा (ढग). २ भयंकर; निकराचें; तुंबळ, हातघाईचें (युद्ध ...). ३ मडिमाराची; आवेशाची; जोराची (शिवीगाळ). ... (झोंप.) ५ दाट; निबिड; गर्द (अंधार, झाडी ...). ६ दाट; गजबजलेला; खेंचाखेंचीचा; गडगच्च (मनु... जमाव, पीक, फळें इ०). [घन+घोर=भयंकर] ०चर्मक–... कातडीचा (पाणघोडा इ०). [सं. घन=जाड+चर्म=...] ०दाट–वि. १ गडगच्च, निबिड, 'भरला घनदाट ...।' २ घट्ट; पातळ नसलेला (द्रवपदार्थ) ३ (ल.) सलगीचा; जिवलग; सलोख्याचा (स्नेहभाव, मैत्री). पहा. ४ गजबजलेला; खेंचाखेंचीचा (जमाव, सभा इ०). 'सभा बैसली घनदाट।' –शनि ८. घणदाट पहा. [घन= किंवा ढग+दाट] ०दाटणें–गर्दी होणें; खेंचाखेंच होणें. '...घनदाटली विमानीं।' –देवीचीभूपाळी ३०. [घनदाट] ...–स्त्री. १ जीवश्चकंठश्च स्नेह, मैत्री; जिवलग सख्य. २ दाटी. घणदाटी पहा. [घनदाट] ०प्रसरण–न. (...) घन पदार्थाचें उष्णतेनें प्रसरण पावणें; आकारमानांत ... (इं.) एक्स्पॅन्शन्. [घन+प्रसरण=पसरणें] ०रूप द्रव्य–... काराचा, लांबी, रुंदी व उंची असलेला पदार्थ, घट्ट, ... नसलेला पदार्थ. [घन+रूप+द्रव्य=पदार्थ] ०वट–वि. ... (...त; जाड; घट्ट विणीचें (कापड इ०). २ (काव्य.) ...क; श्रेष्ठ, सर्वव्यापी; सर्वांचा सारभूत. ३ (काव्य.) ... वजनदार. 'मेरुपासाव घनवटें। जीं हिंडीं जालीं ...' –अ ३०. ४ (काव्य.) भरीव; भरदार; 'कीं भूस ... । उपणितां राहे घनवट।' –ज्ञा २.१३०. –अमृ ...ा ११.१७. –दा ६.१०.२२. ५ घट्ट; कठिण. ... घनवट। लघुत्वें बोली हळुवट।' –विउ ११. ... 'ती येतुली घनवट ऐसे। पृथ्वीचि जाणे।' –ज्ञा ... मानि [घन=दाट+वृत्त किंवा वत्] ०वटता–स्त्री. भारी... ...ा; घट्टपणा. [घनवट] ०वटपण–न. घट्टपणा; भरीव... ...रपणा; घनता. 'शब्दफोल अर्थ असे। घनवटपणें।' ...०.२०. 'कीं अवधान आणि श्रवण। कीं पृथ्वी आणि घनवटपण।' –भवि ४५.१२९. [घनवट] ०वाड–वि. निबिड; दाट; गर्द. –शर. [घनवट] ०विरोध–पु. (पदार्थ.) पदार्थाच्या आकारमानामुळें उत्पन्न होणारी प्रतिबंधक शक्ति. (इं.) व्हॉल्यूमरेझिस्टिव्हिटि. [सं. घन+विरोध=प्रतिबंध] घनाकार–पु भरीव आकार; गोळ्याचा आकार; लगड. 'पुढती तो घनाकारु हारपे। जैं येवीं अलंकार होती।' –ज्ञा ८.१७३. [घन=भरीव, घट्ट+आकार=रूप] ०सर–वि. दाट; विपुल; ऐवजदार; भरदार. 'पिकें होतीं धान्यें घनसरचि स्वस्त विकतीं।' –दावि २२५. घणसर पहा. [घन+सर प्रत्यय] घनांधकार–पु. (काव्य.) दाट काळोख; घोर अंधार. 'घनांधकारात दिवा जसा बनीं।' –मृच्छकटिक. [घन=दाट+अंधकार=अंधार] घनाज्ञान–न. गाढ, घोर अज्ञान. [सं. घन=गाढ+अज्ञान] घनीकरण–न. (पदार्थ.) पातळ, वायुरूप पदार्थ घट्ट करणें. (इं.) कन्डेन्सेशन. [सं.] घनीभवन–न. (पदार्थ.) पातळ, वायुरूप पदार्थ दाट, घट्ट होणें. उ० पाण्याचें बर्फ बनणें, पातळ मेण थिजून घट्ट होणें. (इं.) सॉलिडिफिकेशन्. –मूत्र २६. [सं.] घनीभूत–वि. गोळ्याच्या, लगडीच्या रूपानें असलेलें; घट्ट झालेलें; आकार धारण करणारें. 'नाना घनीभूत सुवर्ण। जैसे न्याहाळितां साधारण।' –ज्ञा १.४४. [सं.]

घनगडा—पु. (व.) फोडून वेगळें केलेलें मडक्याचें तोंड; मडक्याचा कांठ. 'घनगडा घातला गळयात।'

घनघन—स्त्री. (व.) १ किरकीर २ कुरकुर. [ध्व. घन द्वि.]

घनणें—अक्रि. (खा.) घाणणें; दुर्गंधि येणें. [घाण]

घनतुरूप—पु तोफखाना. 'विजयादशमीच्या स्वारीला घनतुरूप पागा रिसाला।' –ऐपो ३५. [इं. गनट्रुप]

घनपाग—न. (राजा.) मासे पकडण्याचें बारीक भोंकांचें जाळें; हें आडपागापेक्षा लहान असतें. [घन=दाट+पाग=जाळें]

घनपाठी—१ वि. वेदाचा घनपाठ म्हणणारा; घन नांवाची वेदाची विकृति पठण करणारा (जटा, माला, शिखा, रेखा, ध्वज, दंड, रथ व घन अशा वेदपठणाच्या आठ विकृती आहेत); नमो रुद्रेभ्यो ये, हें वाक्य पुढीलप्रमाणें घनपाठांत म्हणतात.– नमो रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यो नमो नमो रुद्रेभ्यो ये ये रुद्रेभ्यो नमो नमो रुद्रेभ्यो ये इ० २ वेदपारंगत; मोठा विद्वान; वैदिक. 'विप्र शोभती वेद–घनपाठि।' –दत्तपदें २५. [सं. घन=वेद म्हणण्याची विशिष्ट पद्धत+पाठ]

घनमणणें—अक्रि. घणमणणें पहा. घाबरणें; डगमगणें. 'बरगडी रगडीत असे सदा। घनमणी न मनींहुनि तो कदा।' –किंगवि ३२ [घन+मणि]

घनघटणें—अक्रि (काव्य) १ गडगच्च, घनदाट भरणें, (सभा इ०), दाटणें; जमणें; चिकार भरणें. 'सभा घनवटली

अपार।' -वेसीस्व १.१७.' तेज घनवटे घनवटे हृदयमुवनीं।' -वेप १९०. २ ऐक्य होणें; सामानाधिकरण्य होणें. 'चंचल निश्चळ घनवटे। हें तों घडेना।' -दा १५.१०.१४. ३ दाटी, गर्दी करणें; खेंचाखेंच होणें; चेंगराचेंगर होणें. [घनवट]

घनवटा—स्त्री. (निजण्याची) गादी, गालिचा. -मनको.

घनवेल—स्त्री. एका तऱ्हेचें कापड.

घना—वि. (नंद भाषा) सोळा. 'घना रुपये उसनवार आणले.' 'ह्या लुगड्याची घना रुपये किंमत घे.' [घन=१६ घनाक्षरी]

घनाटथा—स्त्रीअव. घणाटथा पहा.

घनाना—पु. (व.) घोंटाळा. 'तुमच्या न येण्यानें कामाचा सगळा घनाना झाला.' [ध्व. घणाणा]

घनावणें—अक्रि. घन होणें; घट्ट बनणें. [घन=दाट]

घनावणें—अक्रि. (आकाश) ढगांनीं युक्त होणें; अभ्राच्छादित होणें. [घन=ढग]

घनाक्षरी—स्त्री. मराठींतील एक ओंवीसारखा सोळा चरणांचा छंद, वृत्त; याचे चार पाद असतात. प्रत्येक पादाच्या पोटीं चार चरण असतात. पहिल्या तीन चरणांत प्रत्येकीं आठ अक्षरें व बारा मात्रा असतात; चौथ्या चरणांत सात अक्षरें व अकरा मात्रा असाव्यात. प्रत्येक पादांत तीन तीन चरणांचीं यमकें व प्रत्येक पादाच्या चौथ्या चौथ्या चरणांचीं यमकें असावीं हा सामान्य नियम. उदा० 'अहो कैकयी हें काय। केलें तुवा हाय हाय। न म्हणवे तुज माय॥ जन्मोजन्मीं वैरिणी।' [सं. घन+अक्षर]

घनिष्ठ—वि. अतिशय दाट, दृढ, बळकट. 'आपण व श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांचा संबंध घनिष्ठ होण्याचा योग आला.' -साहित्यसेवकास अनावृत पत्रें (ग. दे. खानोलकरकृत) पत्र ६ वें. [सं]

घनू—वि. (माण.) पुष्कळ; विपुल; भरपूर. [सं. घन; तुल० गुज. घणुं]

घप-कन-कर-दिशीं-दिनीं—क्रिवि. वासाचा-घाणीचा आकस्मिकपणा व विपुलता ध्वनित करणारीं. -क्रिवि. (वास ध्वनित करणाऱ्या शब्दांबरोबर योजतात.) एकदम वास, घाण सोडून, 'कराड उघडतांच घपकन वास आला.' गपकन् पहा.

चिवडा; संकर. ३ (कामांचा, हिशेबाचा, पदार्थांचा एकत्र मिळाल्यामुळें होणारा) गोंधळ; घोंटाळा; अव्यवस्था. 'या पोथीचा त्या पोरानें घप्पाघोळ करून टाकला.' ४ अनेक कार्यें, धंदे एकत्र आल्यानें उडणारी तारांबळ, धादल, ताणाताण. ५ लगबग; धामधूम; घायकुत.

घबकें—न. अवचित होणारा लाभ; अलभ्य, आगंतुकलाभ; घबाड; टाळक; टावकें. (क्रि० लागणें; मिळणें; सांपडणें). गबका पहा.

घबघबीत—वि. (प्र.) गबगबीत; गबगबीत पहा.

घबदूल—वि. गलेलठ्ठ; घट्टपुष्ट; भक्कम; दांडगा. गबदूल पहा

घबराट, घबराहट—स्त्री. (व. ना.) १ (रोग्याचा) जीव घाबरणें; बेचैन वाटणें; कहाली होणें; गलबलणें. २ (ल.) भीति, धास्ती; दुःख. ३ गोंधळ; घोंटाळा. [हिं. घबराहट. म. घाबरणें]

घबाड—न. १ एक शुभ मुहूर्त; सूर्यनक्षत्रापासून चंद्रनक्षत्रापर्यंत मोजून येणाऱ्या संख्येला तीन या संख्येनें गुणून गुणाकारांत चालू तिथि मिळवून आलेल्या संख्येला सातांनीं भागून बाकी तीन उरल्यास त्या दिवशीं हा योग येतो असें समजतात. २ (सामा.) शुभ वेळ, मुहूर्त; सुयोग. 'त्याला जेव्हां अकस्मात एवढें द्रव्य मिळालें त्यावरून असें दिसतें कीं त्यावेळेसयीं त्यास घबाड साधलें होतें.' ३ (ल.) आकस्मिक लाभ; अनायासें झालेली मोठी द्रव्यप्राप्ति; लाट. (क्रि० मिळणें; साधणें). 'प्राण विहंगमें गेला। घबाड अवचित पावला।' -दावि २७४. 'मी एक पैशाचें घबाड पाहतों आहें.' -मोर १२. ०चूक-स्त्री. मोठी चूक; घोडचूक. ०दैव-न. सुदैव, मोठें भाग्य. ०माप-न. १ बाजारांत चालणाऱ्या शिरस्त्याच्या मापापेक्षां, वजनापेक्षां मोठें माप, वजन. 'हे दहा पायली गहूं आहेत, परंतु त्या घबाड मापानें मोजले असतां आठ पायल्या भरतील.' २ मोठा आहार असणाऱ्या माणसाचें पोट, कधीं तृप्त न होणारा कोठा. 'चार माणसांचें अन्न या तुमच्या घबाड मापास पाहिजे.' ०मुहूर्त-पु. घबाड अर्थ १ पहा. ०वरशिला-पु. दांडगा वशिला; कार्य साधण्याकरितां मोठ्या माणसाकडून घातलेली गळ; ०षष्ठी-स्त्री. ज्या षष्ठीला घबाड मुहूर्त येतो ती षष्ठी. [घबाड+षष्ठी]

घम—क्रिवि. स्तब्धपणें; मुकाटपानें. घम्म पहा.

घम—स्त्री. गम. १ क्षमा; अपराध गिळणें; सहन करणें; सहनशीलता; गय; गई; (क्रि० खाणें; करणें; घेणें; म्हणणें). २ दम; विश्रांति; विसावा. (क्रि० खाणें). गम पहा. –क्रिवि. शरीरात एकदम वेदना किंवा चमक उत्पन्न झाली असतांना निघणारा उद्गार; हाय ! आयायो ! (क्रि० करणें) हाय पहा. [अर. घम्=दुःख]

घम—पु (अव.घमे.) (बे.) वेपाळें; गुळाच्या ढेपा घालण्याकरितां केलेलें मांडें. घमेलें पहा. [सं. घर्म; प्रा. घम्म=कढई]

घम-कर-कन-दिशीं—क्रिवि. धपकर-कन्-दिशीं पहा.

घमघम—पु. (गो.) घमघमाट पहा. –क्रिवि. १ अतिशयित सुवासाच्या दर्पाचें निदर्शक क्रियाविशेषण. ' मोगरीजवळून गेलों तर घमघम वास आला–सुटला. ' २ एकदम; भरपूर; सुरळितपणें; संतोषानें. ' गाय घमघम दूध देते. ' ' दूध घमघम पडतें. ' ३ धडकून; जोरानें. ' छडी लागे चमचम विद्या येई घम घम. ' [ध्व. प्रा. घवघव] घमघमणें—अक्रि. अतिशय सुवास येणें; सुगंधानें, फुलादि दरवळणाऱ्या वासानें युक्त होणें. ' कीं तें वैराग्यवल्लीचीं सुमनें । प्रेमसुवासें घमघमती ॥ ' ' येथें कायहो फुलें घमघमतात. ' घमघमाट—पु. वासाची अतिशयता; मधुर व उग्र वासांचा संयोग; सुगंधाचा अतिरेक–दर्प; फार दरवळणारा सुगंध; ' फुलांचा घमघमाट व मन्त्रांचा झुळझुळ आवाज यांपासून मोठा आवाज होई ' –पान्ह ३७. घमघमीत-वि. उग्र, मधुर आणि दरवळणारा (सुगंध); घमघम सुवासयुक्त (फोडणी इ० पदार्थ); खमंग. ' आजची भाजी घमघमीत आहे. ' [घमघम]

घमट गुळवणी—न. १ घमंड गुळवणी पहा. २ तोंडापुरतें लाडीगोडीचें भाषण; गोड थापेबाजी; खुशामत. [घमंड+गुळवणी=गुळाचें पाणी]

घमड—वि. धामड पहा.

घमंड-डी—स्त्री. १ विपुलता; प्राचुर्य; अतिशयता; रेलचेल; समृद्धि; अतिरेक ' आज लाडवांची घमंड झाली. ' २ (कामाचा, काळजीचा) रगाडा; नेट; कचका; निबिडता. ' आज कामाची घरात घमंडी आहे. ' ' अशा ह्या कर्जाचे पेंचाचे घमंडींत तो अद्यापि पडला आहे. ' –व्यनि ९०. ३ थाट; बहार; मजा; रंग. ' केलें घमंड कीर्तनीं । ' –दावि ४१६. ' घमंडी मोठी न्हायाची । केंस पसरुनि उदवायाची । ' –प्रला २१७ ४ अतिशय उपभोग; चैन; चंगळ. ' त्यावेळेस त्यांची खाण्यापिण्याची व नानाप्रकारचे सळीण विषयोपभोग घेण्याची मोठी घमंडी उडली. ' –व्यनि ४३ ५ घोष; गजर; एकतानता; नाद मधुरता. ' ताळमृदंगघमंडी । मिळोनि जाता उठे अधिक आवडी । ' –दावि १७५. ' घमंडी टाळांची घाई । करटाळिया फडकती पाहीं । ' –ह १०.१४१. –वि. १ कर्णमधुर; सुस्वर; सुश्राव्य. ' भजन कीर्तन घमंड करित । ' –दावि १६७. २ भरपूर; विपुल; समृद्ध; मोठा; मनसोक्त. ' नटोनि घमंड नाचो लाऊं लोकां । ' –दावि १४. ' पाकार घमंड मांडला । ' –वेसीस्व ११.७७. [हिं. घमंड=गर्व]

घमंड-डी, घमेंड—स्त्री. १ पोकळ ऐट; डौल; ताठा. २ अहंकार; गर्व. [हिं. घमंड=गर्व, अहंकार] घमंड, घमंडखोर, घमंडानंद, घमंडानंदी, घमंडानंदन, घमंडीनाथ–त्रि. १ (जो पोटाशिवाय दुसऱ्या कशाकडेहि लक्ष्य देत नाहीं अशा माणसास उपरोधोक्तीनें लावावयाचा शब्द) पोटभरू; पोटबाबू. २ चैनी; खुशालचेंडू; रंगेल; विलासी. ३ प्रौढी मारणारा; बढाईखोर; गर्विष्ठ. ' कां घमंडे हो ठाकिला संसार । ' –दावि ३०९. ' पेनिलोप राणीच्या पाणिग्रहणार्थ जमलेल्या राजपुत्रांप्रमाणें घमंडानंदन आहेत. ' –व्रावि ३.

घमंडगुळवणी–न. लापशी इ० गोडसर पातळ पदार्थ बिघडून बेचव, पाणचट झाले असतांना त्यांना तिरस्कारानें लावावयाचा शब्द; गरगट; डपळवणी; खरकटवणी; घमटगुळवणी. [घमंड=समृद्धि+गुळवणी=गुळचट पाणी]

घमत–स्त्री. (कों.) तारवास भोंक पडून त्यांतून तारवाच्या तळाच्या भागात साचलेलें किंवा झिरपलेलें पाणी; गलबतांतील गाळ पाणी. गमत पहा.

घमतड-डी—स्त्री. (राजा.) जेथें घमत सांचते ती जागा; गलबताचें पोट. गमतड पहा.

घमताड—स्त्री. १ (कों.) घमतड. २ गलबतांतील गाळ पाणी. गमताड पहा.

घमशा(स्या)न—न. १ (क्रियेचें आधिक्य, जोर किंवा पदार्थांची रेलचेल दाखविण्यासाठीं अनियमितपणें या शब्दाचा उपयोग करतात) धांगडधिंगा; धुमश्चक्री; खिदडा; धुडगूस. (क्रि० घालणें; मांडणें). २ चमचमाट; खाणें, पिणें, गाणें, बजावणें इ० प्रकारांची चैनबाजी; धूमधडाका. ३ (पावसाची, खाद्यपदार्थांची, पिकांची) रेलचेल; चंगळ; लयलूट; समृद्धि; विपुलता. ' साहित संगीत प्रसंग मानें । करावीं कथेचीं घमशानें । ' –दा १८.३ १८. ' त्याच्या घरीं खाण्यापिण्याविषयीं तोटा नाहीं, घमशान आहे. ' ४ दाडगाई; लाथाळी; तुडवणी. ' माझ्या अंथरुणावर घमशान घालून दुर्दशा करून टाकली. ' ५ पराभव; फडशा; धुव्वा (वाद, शिवीगाळ इ० मध्यें). –वि. १ धिप्पाड; भक्कम; धटिंगण; दांडगा (मनुष्य). २ भव्य; शोभिवंत; छानदार; नामी (इमारत इ०). ३ भक्कम; दणगट; मजबूत; टिकाऊ (कापड, दोर इ०). ४ घमंडानंदन; विलासी;

चैनबाज; खुशालचंद (मनुष्य). [तुल० सं. घोर+श्मशान ? हिं. घमसान=तुंबळ युद्ध; गु घमशाण=धामधूम, धुडगूस; सिं.घम्शानु= गर्दी, गडबड; सं. घम्मर ?]

घमाघम-मां—क्रिवि. घमघम पहा. [हिं.]

घमामा—क्रिवि. घमाघमां, भराभर; घमघम. 'दोहुं चला रे गाई घमामा।' –दावि ७६९. [घमघम]

घमेलें—न १ लोखंडी पाटी, टोपली, तगारी. २ आगगाडीच्या रुळाखालीं आधार देण्याकरितां पाल्थी घातलेली लोखंडी आड तगारी, एका स्लीपरखालीं ह्या दोन्ही बाजूंस दोन असतात. ३ घम, घेंपाळें. [सं घर्म=उष्णता+आलय; प्रा. घम्म+आलय]

घम्म—क्रिवि. (बायकी) स्तब्ध; मुकाट्यानें. घम पहा. 'पण मास्तरीणबाई अगदीं घम्म बसल्या, अगदीं रामा! शिवा! गोविंदा!' –सराद १०. [धुमा-म्या]

घम्मनमेट—वि. (माण.) खंबीर; घट; पक्का. [घम+मेट; का. मिट्टु-मिट्टि=रास, ढीग]

घर—न. १ रहावयासाठीं बांधलेली जागा; वाडा. २ एका कुटुंबांतील (एके ठिकाणीं) राहणारी मंडळी; कुटुंब. ३ गृहस्थाश्रमधर्म, संसार; प्रपंच. 'त्याला नोकरी लागताच त्यानें स्वतंत्र घर थाटलें' ४ एखाद्या व्यवसायात जुटीनें काम करणारीं माणसें, मंडळी, संस्था; अड्डतीची जागा. ५ (उंदीर, चिचुंद्री इ०कांचें) बीळ, घरटें. ६ एखादा पदार्थ शिरकवण्यासाठीं केलेला दरा, भोंक, खाचण, खांचण 'भिंतीस घर करून मग खुंटी ठोक.' ७ (मालकाच्या इच्छेविरुद्ध मिळविलेलें, बळकावलेलें) वस्तीचें ठिकाण 'कोटयानें माझ्या टाचेंत घर केलें' ८ एखादी वस्तु सुरक्षितपणें ठेवण्यासाठीं केलेलें धातूचें, लांकडाचें आवरण, वेष्टण, कोश, उ० चष्म्याचें घर. 'माझ्या चष्म्याचें घर चामड्याचें आहे.' ९ पेटींतील, टाइपाच्या केसींतील कप्पा, खण, खाना १० सोंगट्याच्या, बुद्धिबळाच्या पटावरील, पंचांगांतील (प्रत्येक) चौक, चौरस, मोहऱ्याचा मूळचा चौरस; 'मोहऱ्याचा मारा 'राजा एक घर पुढें कर' 'घोडा अडीच घरें (एकाच वेळीं) चालतो.' ११ (ज्यो.) कुंडलीच्या कोष्टकांतील सूर्य, चंद्र इ० ग्रहांचें स्थान १२ घराणें, वंश, कुळ 'त्याचें घर कुलीनाचें आहे.' 'त्याच्या घराला पदर आहे.'=त्याच्या वंशांत परजातीची भेसळ झाली आहे' १३ उत्पत्तिस्थान; प्रांत, प्रदेश, ठिकाण, ठाणें (वारा, पाऊस, प्रेम, विकार, रोग इ०कांचें), 'सर्वज्ञतेचि घरीं। चिन्मात्राचे वोवरीं। परी ते आन घरीं। जाणिजेना।' –अमृ ७ १३०. 'कोंकण नारळाचें घर आहे.' १४ रोग इ०कांच्या उत्पत्तीचें कारण, मूळ, उगम, जन्मस्थान, खाण. 'मागें हें खरजेचें घर आहे.' 'आळस हें दारिद्र्याचें घर आहे.' १५ वादांतील आधारभूत मुद्दा, प्रतिष्ठान, गमक, प्रमाण. १६ सतार इ०. वाद्यांतील सुरांचें स्थान; सनईसारख्या वाद्याच्या दोन भोकांमधील अंतर; सतारीच्या दोन पडद्यांमधील अंतर. १७ शास्त्र, कला इ०कांतील युक्ती, मर्म, रहस्य, मख्खी, किल्ली. 'तुम्ही गातां खरे पण तुमच्या हातीं गाण्याचें घर लागलें नाहीं.' 'गुणाकार, भागाकार हें हिशेबाचें घर.' १८ सामर्थ्य; संपत्ति; ऐपत; आवांका, कुवत. 'जें कांहीं करणें तें आपलें घर पाहून करावें.' १९ मृदंग इ० चर्मवाद्याचा, वादी, दोरी इ० परिच्छेदानें परिच्छिन्न प्रांत, जागा. २० (संगीत) तान, सूर यांची हद्द, मर्यादा, क्षेत्र. २१ (अडचणीच्या, पराभवाच्या वेळीं) निघून जाण्यासाठीं करून ठेवलेली योजना; आडपडदा; पळवाट; कवच; 'हा घर ठेवून बोलतो.' २२ खुद्द; आपण स्वतः; स्वतःचा देह. म्ह० इच्छी परा तें येई घरा.' २३ (वर्तमानपत्राचा, पत्रकाचा, कोष्टकाचा रकाना, सदर. (इं.) कॉलम. 'येऊन जाऊन पत्रप्रकाशकास स्वतःचा असा मजकूर दर खेपेस पराकाष्ठा दोन तीन घरें घालणें येतें.' –नि १५. २४ वयोमानाचा विभाग; कालमर्यादा. 'हा नवा गृहस्थ पन्नाशीच्या घरांत आला होता.' –कोरकि ३२. २५ (मधमाशीचें पोळें वगैरेंतील) छिद्र. 'केळीच्या सोपटाचीं घरें ज्यांनीं पाहिलीं असतील' –मराठी सहावें पुस्तक पृ. २२५. (१८७५) २६ ठाणें; ठिकाण. 'कुडल, बांकी घरें। शिवराजाच्या हातां आलीं' –ऐपो ९, २७ बायको; स्त्री. 'घरांत विचारा.' घर उघडणें पहा. [सं. गृह; प्रा. घर; तुल० गु. घर; सिं घरु, बं. घर; आर्मेजि. खर; मेजि. खेर; पोर्तु जि केर.] (वाप्र.) ०आघाडणें-(कों.) घर जळून खाक होणें. ०उघडणें-१ लग्न करून संसार थाटणें. 'नारोपंतांनीं आतां घर उघडलें आहे, ते पूर्वीचे नारोपंत नव्हत!' २ एखाद्याचें लग्न करून देऊन त्याचा संसार मांडून देणें. 'सदुभाऊंनीं आपली मुलगी त्या भटाच्या मुलास देऊन त्याचें घर उघडलें' ०करणें-१ बिऱ्हाड करणें; रहावयास जागा घेऊन तींत जेवण खाण इ० व्यापार करावयास लागणें. 'चार महिने मी खाणावळींत जेवीत असे, आतां घर केलें आहे' २ (त्रासदायक वस्तूंनीं) ठाणें देणें; रहाणें; वास्तव्य करणें 'कांट्यानें माझ्या टाचेंत घर केलें.' 'माझ्या हृदयांत घर करून बसून त्यानें मला घायाळ केलें.' –वाय ३.३. ०खालीं करणें-घर सोडून जाणें, घर मोकळें करून देणें. 'गांवांत प्लेगचें मान वाढतें असल्यामुळें सर्वांनीं आपापलीं घरें खालीं केलीं.' ०घालणें-(एखाद्याच्या) घराचा नाश करणें. ०घेणें-१ (सामा.) लुबाडणें, लुटणें; नागविणें; बुचाडणें. 'मग रेणुकेनें बोलिलें। अहो जेऊनि कैसें घर घेतलें।' –कालिकापुराण २३.४०. 'ज्या

ठिकाणीं वादविवादाचा किंवा भांडणाचा कांहीं उपयोग नसतो त्या ठिकाणीं पडून घर घेणें यांतच मुत्सद्दीपणा असतो.' –चंग्र ८४. २ (एखाद्याचा) नाश करणें. ' म्हणती जन्मोनि द्रौपदीनें। आमचें घर घेतलें तिणें।' –जै ७१.९९. ३ (त्रासदायक वस्तु) घर करून बसणें, ठाणें देऊन बसणें; घर करणें अर्थ २ पहा. ०चालविणें–प्रपंचाची, संसाराची जबाबदारी वाहणें. म्ह० घर चालवी तो घराचा वैरी. ०जोडणें–इतर घराण्यांशीं, जातींशीं, लोकांशीं इ० मैत्री, शरीरसंबंध घडवून आणणें; मोठा संबंध, सलोखा उत्पन्न करणें. ' लक्ष्मीपतीचें घर थोर जोडे।' –सारुह २ १.· याच्या उलट घर तुटणें. ०डोईवर घेणें–आरडा ओरड करून घर दणाणून सोडणें; घरांत दांडगाई, कलकलाट, धिंगामस्ती करणें. ' वडील माणसें घरीं नाहींत हें पाहून मुलांनीं घर डोईवर घेतलें.' ०तुटणें–मैत्रीचा, नात्याचा संबंध नाहींसा होणें; स्नेहांत बिघाड होणें. (दुसऱ्याचें) ०दाखविणें–१ आपल्या घरीं कोणी त्रासदायक मनुष्य आला असतां कांहीं युक्तीनें त्याला दुसऱ्याच्या घरीं लावून देऊन आपला त्रास चुकविणें; (एखाद्याची) ब्याद, पीडा टाळणें. २ घालवून देणें; घराबाहेर काढणें. ०धरणें–१ घरांत बसून राहणें; घराच्या बाहेर न पडणें (संकटाच्या, दंगलीच्या वेळीं पळून जाणें, पळ काढणें, गुंगारा देणें, निसटणें याच्या उलट). २ (रोग इ० नीं शरीरावर) अंमल बसविणें; एखादा आजार पक्केपणानें जडणें. ' दम्यानें त्याच्या शरीरांत घर धरलें.' ३ चिटकून राहाणें; चंचलपणा न करतां एकाच ठिकाणीं भिस्त ठेवून असणें. ४ (बुद्धिबळांत, सोंगट्यांत) सोंगटी एकाच घरांत ठेवून घर अडविणें. ०धुणें, धुवून नेणें–१ एखाद्याचें असेल नसेल तें लबाडीनें गिळंकृत करणें; हिरावून नेणें; नागविणें; लुबाडणें. 'तुम्ही कारकुनावर फार भरंवसा टाकून राहूं नका, तो संधि सांपडल्यास तुमचें घर धुवावयास कमी करणार नाहीं.' २ नागविणें; लुबाडणें; लुटणें; अगदीं नंगा करणें. 'शेंभर वर्षांनीं घर धुवून नेल्यानंतर ही ओळख आम्हांस पटूं लागली आहे.' –टिव्या. घर ना दार देवळीं बिऱ्हाड–फटिंग, सडा, ज्याला घरदार नाहीं अशा भणंगास उद्देशून अथवा ज्याला बायकामुलांचा संसाराचा पाश नाहीं अशास उद्देशून या शब्दसहतीचा उपयोग करतात. ०निघणें–(स्त्रीन) नवऱ्याला सोडून दुसऱ्या मनुष्याबरोबर नांदणें; (सामा) दुसऱ्याच्या घरांत, कुटुंबांत निघून जाणें. ' माझें घर निघाली.' –वाडमा २. २०९. ०नेसविणें–घरावर गवत घालून तें शाकारणें, घर गवत इ० कानीं आच्छादणें; (वो) घर शिवणें ०पहाणें–१ (एखाद्याच्या) घराकडे वक्रदृष्टि करणें, (रोगाचा, मृत्यूचा) घरावर पगडा बसणें; घरांत शिरकाव करणें). 'कालानें एखाद्याचें घर पाहिलें कीं तें बुडालेंच म्हणून समजावें.' 'म्हातारी मेल्याचें दुःख नाहीं पण काळ घर पाहतो.' २ (बायकी) वधूवराचें योग्य स्थळ निवडणें. 'सुशील तारेनें आपल्या पुण्यबलाच्या साह्यानें योग्य घर पाहून ... ...' –रजपूतकुमारी तारा. (आनंदी रमण.) ०पालथें घालणें–(घर, गांवइ०) १ हरवलेली वस्तु शोधण्यासाठीं घराचा कानाकोपरा धुंडाळणें. ' त्या बाईनें आपला सोन्याचा फुटका मणि शोधण्यासाठीं सारें घर पालथें घातलें.' २ सर्व घरांत; गांवांत हिंडणें; भटकणें.' ' त्या मुलाला रांगतां येऊं लागल्यापासून तें सारें घर पालथें घालूं लागलें आहे.' ०पुजणें–१ आपलें काम करून घेण्यासाठीं एखाद्याच्या घरीं आर्जवें, खुशामत करण्यास वारंवार जाणें. २ (घरें पुजणें) आपला उद्योग न करतां दुसऱ्याच्या घरीं भटक्या मारणें. ०फोडणें–१ संसार आटोपणें, आवरणें. २ कुटुंबांतील माणसांत फूट पाडणें; घरांत वितुष्ट आणणें. ' बायका घरें फोडतात.' ३ घरास भोंक पाडून आंत (चोरी करण्यासाठीं.) शिरकाव करून घेणें; घर फोडतो तो घरफोड्या. ०बसणें–कर्ता मनुष्य नाहींसा झाल्यामुळें, दुर्दैवाच्या घाल्यामुळें कुटुंब विपन्नावस्थेस पोहोंचणें; घराची वाताहत, दुर्दशा होणें. ०बसविणें–संसार थाटणें; घर मुलाबाळांनीं भरून टाकणें (स्त्रीच्या विवाहोत्तर जीवनाच्या बाबतींत या वाक्प्रचाराचा उपयोग करतात). 'माझी बायको मेली म्हणून मीं मुलाचें लग्न करून दिलें, म्हटलें कीं सुन तरी घर बसवील.' ०बुडणें–१ कुटुंबाची नासाडी, दुर्दशा होणें; कुटुंब धुळीस मिळणें. २ संतति नसल्यामुळें वंशाचा लोप होणें. ०बुडविणें–१ (एखाद्याच्या) कुटुंबाचा विध्वंस करणें; संसाराचा सत्यनास करणें. २ घरास कालिमा आणणें. ०भंगणें–कुटुंब मोडणें, विस्कळित होणें; कुटुंबास उतरती कळा लागणें; कुटुंबाचा नाश होणें; मंडळींत फूट पडणें. ' बापलेकांत तंटे लागल्यामुळें तें घर भंगलें.' ०भरणें–१ दुसऱ्यास बुडवून, त्याची उपेक्षा करून आपण श्रीमंत बनणें. २ दुसऱ्याचें घर लुटणें, धुणें. व स्वतः गबर होणें. घर भलें कीं आपण भला–लोकांच्या उठाठेवींत, उचापतींत न पडतां आपल्या उद्योगांत गर्क असणारा (मनुष्य). ०मांडणें–थाटणें–(संसारोपयोगी जिनसांनीं) घर नीटनेटकें करणें, घराची सजावट करणें. ०मारणें–घर लुटणें. घर म्हणून ठेवणें–एखादी वस्तु, सामान प्रसंगविशेषीं उपयोगी पडण्याकरितां संग्रही ठेवणें; प्रत्यक वस्तु जतन करून ठेवणें. ०रिघणें–घर निघणें पहा ' घर रिघे जाई उठोनि बाहेरी।' ०लागणें–घर भयाण भासणें (एखाद्याचा मुलगा अथवा पत्नी वारली असतां घरांतील भयाण स्थिति वर्णितांना ह्या वाक्प्रचाराचा उपयोग करतात). घराचा उंबरठा चढणें–घरांत प्रवेश करणें. 'जर तूं माझ्या घरची एखादीहि गोष्ट बाहेर कोणाला सांगशील तर माझ्या घराचा उंबरठा चढण्याची मी तुला मनाई करीन.'

घराचा पायगुण-घरातील माणसाची वागणूक, वर्तणूक, वर्तन, शिस्त, घराचे पुण्य पाप. **घराचा पायगुणच तसा, घरची खुंटी तशी**-कुटुंबातील माणसाच्या वागण्याची रीत असेल त्याप्रमाणे, एखाद्या कुटुंबातील माणसाच्या सर्वसाधारण अशा वाईट व्यसनास खोडीस, सवयीस उद्देशून म्हणतात. **घराचा वासा ओढणें**-ज्याच्यामुळें एखादें काम, धंदा चालावयाचें व जें नसल्यास बंद पडावयाचें असें साधन, वस्तु, गोष्ट ओढणें, एखाद्या मोठ्या कामातून फार जरूरीचें साधन नाहींसें करणें, अडवणूक करणें. 'आमच्या मंडळींतून पाटीलबुवानीं रामभाऊस फितविलें, आता आम्ही काय करू शकू! त्यांनीं आमच्या घराचा वासाच ओढला.' **खाल्ल्या घराचे वासे मोजणें**-कृतघ्न होणें, केलेला उपकार विसरणें **घरात, घरीं**- (ल) पतीनें पत्नीबद्दल शिष्ट संप्रदायानें वापरण्याचा शब्द याच्या उलट पत्नी नवऱ्या सबधीं बोलतांना 'बाहेर' या शब्दाचा उपयोग करते 'तुम्हाला पदार्थ दिला तर घरांत मनास येणार नाहीं.' 'हा जिन्नस घरांत दाखवून आणतों' -विवि १०.५-७ १२७. **घरांतले**-विभव. (बायकी) नवरा, पति, तिकडचे, तिकडची स्वारी 'आमच्या घरातल्यांनी दादासाहेबांना दारूचें व्यसन लावलें' -एकच प्याला **घरांतील मंडळी**-स्त्री (सांकेतिक) बायको, पत्नी 'पाहू घरातील मंडळीस कसाकाय पसत पडतो तो' -विवि ७. १० १२७ **घरात पैशाचा-सोन्याचा धूर निघणें-निघत असणें**-घरची अतिशय श्रीमंती असणें, **घरांत समजणें**-कुटुंबातील तटा चव्हाट्यावर न आणणें, घरातल्याघरात तटा मिटविणें, आपापसात समजूत घडवून आणणें **घराला राम राम ठोकणें**-घर सोडून जाणें आज या घराला रामराम ठोकण्यापेक्षा घरकाभर जुल्माचा रामराम पतकरला' -भा ९०. **घरावर काऱ्या घालणें- गोवरी ठेवणें- निखारा ठेवणें**-एखाद्याच्या कुटुंबाची धूळधाण बदनामी करणें, **घरावर कुत्रें चढविणें**- (गोव्याकडे घरावर कुत्रें चढल्यास घर सोडावें लागतें यावरून) १ एखाद्याच्या घरांत कलागती, भांडणें लावून दंगे, तंटे उत्पन्न करणें, २ दुष्टावा करणें, अडचणींत आणणें **घरावर गवत रुजणें**- घर ओसाड, उजाड पडणें. **घरास आग लावणें**-(ल) एखादें दुष्कृत्य करून घराचा नाश करणे. **घरास कांटी लागणें**-घर उध्वस्त होणें, घरांत कोणी न राहणें **घरास कांटी लावणें**-१ घराच्या भोंवतीं कांटे काटक्या लावून येणें-जाणें बंद करणें २ (ल.) घर उजाड उध्वस्त ओसाड करणे **घरास हाड बांधणें, घरावर टाहळा टाकणें**- (एखाद्यास) वाळींत टाकणें, समाजांतून बहिष्कृत करणें, जाती बाहेर टाकणें (नात जमीन मळा, बाग) **घरीं बसणें**-स्वत बहिवाटणें. **घरीं बसणें**- (एखादा मनुष्य) उद्योगधंदा नसल्यामुळें, सोडून दिल्यामुळें घरीं रिकामा असणें, बेकार होणें 'तो एक वर्ष झालें घरीं बसला आहे' (एखाद्याच्या) **घरीं पाणी भरणें**-(एखादा मनुष्य, गोष्ट) एखाद्याच्या सेवेंत तत्पर असणें, त्यास पूर्णपणें वश असणें 'उद्योगाचे घरीं। ऋद्धिसिद्धि पाणीभरी' **घरीं येणें**-(एखादी स्त्री) विधवा झाल्यामुळें सासरच्या आश्रयाच्या अभावीं पितृगृहीं, माहेरीं परत येणें, विधवा होणें. 'कुटुंब मोठें, दोन बहिणी घरीं आलेल्या' -मनोरंजन भागकर अंक **घरीं तसा दारीं देवळीं तसा बिन्हाडीं, घरीं दारीं सारखाच**-सर्व ठिकाणीं सारखाच वागणारा, (सामा) सर्वत्र उपद्रवकारक असलेला (मनुष्य, मूल), जसा स्वत च्या घरीं उपद्रवकारक तसाच दुसऱ्याच्या घरीं उपद्रवकारक असलेला (मनुष्य, मुलगा). **आल्या घरचा**-वि. पुनर्विवाहित स्त्रीस पहिल्या नवऱ्यापासून झालेला (मुलगा) म्ह० १ घर फिरलें म्हणजे घराचे वासेहि फिरतात=(एखाद्या) घरांतल्या मुख्याची खपा मर्जी, नाराजी झाली तर घरांतलीं लहानमोठीं नोकरचाकर सर्वच माणसें त्याच्या विरुद्ध उठतात. सामाशब्द- ०असामी-स्त्री १ वतनवाडी, जमीनजुमला, मालमत्ता २ घरकामासंबंधाचा मनुष्य, घराकडचा माणूस ०कज्जा-पु घरांतील तंटा, कौटुंबिक भांडण, गृहकलह ०करी-पु १ पत्नीनें नवऱ्यास उद्देशून वापरावयाचा शब्द, घरधनी, कारभारी, यजमान, घरमालक 'माझे घरकरी गावाला गेले' ०करीण-स्त्री पतीनें पत्नीविषयीं वापरावयाचा शब्द, कारभारीण 'माझ्या घरकरणीला तिकडच्यामुळें आराम वाटतो' -कोरकि ३१५ २ घरधनीण, घरची मालकीण यजमानीण ०कलह-पु घरांतील भांडण, घरातील माणसांचें दायग्रहणादिविषयक भांडण, आपसांतील भांडण अंत कलह ०कसबी-पु आपल्या अक्कलहुशारीनें घरगुती जरूरीचे जिन्नस घरच्याघरीं तयार करणारा व घरची मोडतोड दुरुस्त करणारा मनुष्य, घरचा कारागीर बाहेर काम करून उपजीविका न करणारा माणूस ०कहाणी-काहुणी-स्त्री (वाईट अर्थी उपयोग) घरांतल्या खाजगी गोष्टींचें कथन. ०कान्ता-स्त्री (गो) घरधनीण, बायको, घरकरीण [स. गृह+कान्ता] ०काम-न घरगुती काम घरासंबंधीं कोणतेंहि काम, प्रपचाचें काम 'बायकांचा धंदा घरकामाचा लागतात' ०काम्या-वि घरांतील, कुटुंबांतील किरकोळ कामें करण्यास ठेवलेला नोकर गडी, घरांतील काम करणारा [घरकाम] ०कार-री-पु (गो कु) १ नवरा, पति २ घरचा यजमान, घरधनी, मालक [स गृह+कार] घरकरी पहा ०कारणी-पु घरचें सर्व काम पाहणारा, कारभारी, दिवाणजी, खाजगी कारभारी ०कुंडा-पु (वों) १ पक्ष्याचें घरटें, कोठें २ (ल) आश्रय स्थान, 'आम्ही तुझ्या विश्रांतीचा घरकुंडा सोडतोंच है आमचे

अद्वैतज्ञानाचे पाश आम्हास तोलत नाहींसे होऊन आम्ही खालीं पडों लागलों ' –दादोबा, यशोदा पांडुरंगी [स गृह+कुड] **०कुवडा–कुवा–कोंबा–घरकोंग्या–कोंडा–कुडा–कोंघा–कोंवडा–घुबडा**–पु (घरातला घुबड, कोंबडा इ प्राणी) (दुबळ्या व सुस्त माणसाला–प्राण्याला तिरस्कारानें लावावयाचा शब्द) नेहमीं घरात राहाणारा, एकलकोंड्या, माणुसघाण्या, चारचौघात उठणें, बसणें, गप्पा मारणें इ० ज्यास आवडत नाहीं असा, कधीं बाहेर न पडणारा मनुष्य, घरबशा **०कुल्ली**–वि (गा) बहुश घराबाहेर न पडणारी (स्त्री), घर कोंबडी **०केळ**–स्त्री (ग्रा) गावठी कळ घरीं लावलेली केळ **०खटला–लें**–पुन. १ घरचा कामधदा, गृहकृत्य, प्रपच, शेतभात इ० घरासबधीं काम २ घराची, कुटुबाची काळजी, जबाबदारी–अडचणी इ० ३ गृहकलह, घरांतील भांडण **०खप्या**–वि घरातील धुणें, पाणी भरणें, इ० सामान्य कामाकरिता ठेवलेला गडी, घरच्या कामाचा माणूस, घरकाम्या पहा [घर+खपणें= काम करणें, कष्ट करणें] **०खबर**–स्त्री घरातील व्यवहाराची उठाठेव–चौकशी, घराकडची खबर, बातमी ' उगाच पडे खाटे वर तुज कशास व्हाव्या घरखबरा । ' –राला २२ [घर+खबर= बातमी] **०खर्च**–पु कुटुबपोषणाला लागणारा खर्च, प्रपचाचा खर्च **०खातें**–न घरखर्चाचें मांडलेलें खातें, खानगी खातें **०खास(ज)गा**–वि घरातील मालमत्ता, कामें, कारखाना इ० सबधीं, घरगुती बाबीसबधीं, घरगुती, खासगी व्यवहारबाबत **०गणती**–स्त्री १ गावातील घरांची सख्या २ गावातील घरांची मोजणी, मोजदाद ३ गावातील घराच्या मोजणीचा हिशब तपशील (क्रि० करणें, काढणें)[घर+गणती=मोजणी] **०गाडा**–पु ससाराची कामें, जबाबदारी, प्रपचाची राहाटी प्रपच ससार, घरखटला (क्रि० हांकणें, चालवणें, सभाळणें) **०गुलाम**–पु घरातील नोकर, गडी ' चौदाशें घरगुलाम सुटले या निजपा याला ।'–ऐपो ३१३ **०गोहो**–पु चुलीपाशीं, बायकांत आश्रि तांत शौर्य दाखविणारा मनुष्य, गेहेशूर, घरातील माणसांवर जरब ठेवणारा पण बाहेर भागुबाईपणा करणारा पुरुष [घर+गोहो= नवरा, पुरुष] **०घरटी**–स्त्री दारोदार, एकसारखी फेरी घालणें (क्रि० करणें) ' चद्र कथुनि मग महेंद्रगृहीं घरघरटी करित बायां । ' –भामहाबळ १९१ **०घाला–ल्या, घरघालु**–वि १ भांड खाळ, फसवाफसवी करणारा, बिलदर ' भिजल्या पारी कशी होरी ग ह घरघाली । ' –राला ४० २ कुळाची अब्रू घालवणारा, घर बुडव्या दुसऱ्याचें घर बुडविणारा किंवा व्यसनादिकांनीं आपलें घर बुडवून घेणारा ' कशी घरघाली राड बसली आम्हां गिळून । ' –राला ४१ ३ सर्व नाश करणारा ' भयानका क्षिति झाली घर घाली रुद्रविशति अग्नि कांचली । ' –ऐपा ३६८ [घर+घालणें, तुल० गु घरघालु=द्रोही, खर्चीक] **०घुशा–सा**–वि सर्व दिवसभर उदासवाणा घरात बसणारा, घरबशा, घरकोंबडा, घरकुबडा पहा [घर+घुसणें] **०घुशी–सी**–स्त्री नवऱ्याचें घर सोडून दुसऱ्याच्या घरात नांदणारी, दुसऱ्याचा हात धरून गेलेली विवाहित स्त्री ' कोण धागड राड घरघुशी । ' –राला ७८ [घर+ घुसणें] **०घेऊ–घेणा**–वि घराचा, कुटुबाचा नाश धुळधाण करणारा, घरघाला, घरबुडव्या, दुसऱ्यास मोह पाडून, फसवून त्याचें घर बळकावणारा जळो आग लागो रे ! तुझि मुरली हे घरघेणी । ' –दप ८० ' लाबलचक वेणी, विणुन त्रिवेणी, घरघेणी अवतरली । ' –प्रला १११ [घर+घेणें] **०चार, घराचार**–पु १ कुटुबाची रीतभात, घराची चालचालणूक कौटुबिक रूढी, वहिवाट म्ह० घरासारखा घरचार कुळासारखा आचार २ गृहस्थधर्म, ससार, प्रपच –ज्ञे १०६ ' दु खाचा घरचार निर्धन जिणें भोगावरी घालणें । ' –किंदुदाम ५० [स गृहाचार, म घर+आचार=वर्तन] **०चारिणी, ०चारीण**–स्त्री (काव्य) गृहपत्नी, घरधनीण यजमानीण, घरमालकीण 'शेवटीं नवनीत पाहता नयनीं । घरचारिणी सतोषे । ' [स गृहचारिणी] **०जमा**–स्त्री घरावरील कर, घरपट्टी **घरजाव(वा)ई**–पु बायकोसह सासऱ्याच्या घरीं राहणारा जांवई, सासऱ्यानें आपल्या घरींच ठेवून घेतलेला जावई, सासऱ्याच्या घरीं राहून तथील कारभार पाहणारा जावई ' तो ससाराचा आपण । घर जांवई झाला जाण । देहाभिमानासि सपूर्ण । एकात्मपण मांडिलें ॥' –एभा २३ ५९२ [घर+जावई] **०जांवई करणें**–सक्रि १ (एखाद्यास) सर्वसपत्तीसह कन्यादान करणें, जावयाला घरीं ठेवून घेणें, त्याला आपली जिंदगी देणें ' त्याला त्यानीं घरजांवईच केला आहे ' –इप २७ २ (उप) एखादी उसनी घेतलेली वस्तु लाटण्याच्या हेतूनें, मालकानें परत मिळण्याविषयीं तगादा लावीपर्यंत, ठेवून घेणें **०जांवई होऊन बसणें**–अक्रि आपल्यावर सोपविलेल्या कामाचा किंवा धंद्याचा नफा किफायत आपल्याच कामीं लावणें, आपणच घेऊन टाकणें **०जिंदगी, जिनगाना**–स्त्री १ घरातील सामानसुमान, उपकरणीं, भांडीकुंडीं, द्रव्याव्यतिरिक्त इतर मालमत्ता, घरातील जगम चीजवस्त, मिळकत २ (सामा) मिळकत, इस्टेट ' पादशहाची घरजिनगानी समग्र लुटून ' –ख ८ ४२२४ [घर फा झिंदगी, जिंदगानी=मालमत्ता, जन्म ससार] **०जुगूत–जोगावणी**–स्त्री १ काटकसर, मितव्यय, थोडक्यात घराचा निर्वाह २ घरांतील जरूरीची सपादणी, कसाबसा निर्वाह एक स्त्रीस आहे तिणें घर जुगूत मात्र होत्ये –शास्त्रीको [घर+जुगुत=युक्ति+जोगवणी= प्राप्तीची व खर्चाची तोंडमिळवणी] **०टक्का–टका**–पु घरपट्टी, घरजमा, घरावरील कर **०टणा–णा**–घरठाण अर्थ २ घरवद

पहा ०टीप-स्त्री १ गावातील घरांची गणती (क्रि० करणें; काढणें) २ घरमाजणीचा हिशब, तपशील, घरगणती पहा [घर+टीप=टिपणें, लिहिणें] (वाप्र) ०टीप काढणें-करणें-घेणें-(ल) (शाधीत, लुटीत, मारीत, आमंत्रण देत) गावांतील एकहि घर न वगळतां सर्व घरांची हजेरी घेणें, कोणतीहि क्रिया, रोग, प्रादुर्भाव गावांतील एकहि घर न वगळतां होणें 'यंदा जरीमरीनें ह्या गावाची घरटीप घेतली' ०टोळ-स्त्री. (को) प्रत्येक घराचा झाडा, झडती 'त्या गावची घरटोळ घतली तेव्हां चोर सांपडला' घरडोळ पहा ०ठा(ठ)ण-न १ घर ज्या जागेवर बांधलेलें आहे सी इमारत बांधून राहण्याच्या कामासाठीं उपयोगांत आणलेला जमीनीचा विभाग -रॅंडरहिन्दू कोड २ मोडलेल्या घराचा चौथरा, पडक्या घराची जागा घरवद पहा [स गृहस्थान, म घर+ठाणा-ण] ०ठाव-पु १ नवरा, पति, भ्रतार 'मुदतींत आपल्याकडे नादण्यास न नेल्यास मी दुसरा घरठाव करीन' २ अनीतिकारक आश्रय, रखेलीचा दर्जा, रखेलीस दिलेला आश्रय 'नीरांजनील मुंबईत एका गुजराथी धनवानानें चांगला घरठाव दिला होता' -वहकलेली तरुणी (हडप) ८ ०डहुळी-डोळी, -डोळ-स्त्री १ घराचा झाडा, झडती, बारीक तपासणी 'मग थावली त वाहुटुळी। मेघ घेऊनि घरढहुळी। -ज्ञा ६ २१६ 'तया आधवियांचि आतु। घरडोळी घेऊनि असें पाहतु।' -ज्ञा ११ ५८६ २ प्रत्येक घराची केलेली झडती. (क्रि० घेणें) [घर+ढहुळणें=ढवळणें] ०डुकर-न १ गांवडुकर, पाळीव डुकर २ निद्राव्यंजक (कुटुंबातील) आळशी, निरुद्योगी व्यक्ती [घर+डुकर] ०तंटा-पु गृहकलह, घरांतील भांडण [घर+तंटा] ०दार-न (व्यापक) कुटुंब, घरांतील माणसें, चीजवस्त इ० प्रपंचाचा पसारा, खटलें, [घर+दार] (वाप्र) **घरदार खाऊन घासे तांब्यां लावणें**-सारी धनदौलत नासून, फस्त करून कफल्लक बनणें, ०**दार विकणें**-घर व त्यांतील मालमत्ता विकणें, सर्व स्थावर जिंदगी घालविणें म्ह० एक पाहुणा म्हणजे घरदार पाहुणें=एका पाहुण्यासाठीं कांहीं मिष्टान्न केलें तर तें घरांतील सर्व मंडळींस वाढावें लागतें ०देणें-न घरपट्टी, घरटका ०धणी-नी-पु १ यजमान, गृहपति, घरांतील कर्ता माणूस 'निर्वीरा धरणी म्हणे घरधणी गोंवुनी राज पणीं। -आसी ५२ २ पति, नवरा, घरकरी 'मग घरधन्यास्नी पकडूनइयेनी न्ये' -चाय २ २ ०धंदा-पु घरांतील कामधाम, गृहकृत्य [घर+धंदा] ०धनीण-स्त्री १ घरमालकीण, यजमानीण २ पत्नी बायको, घरकरीण 'माझी घरधनीण फार चांगली आहे' -विवि ८ २ ४० ०नाशा-वि घराचा, कुटुंबाचा नाश, धुळधाण करणारा, घरघाल्या [घर+नासणें] ०निघ(घो)णी-स्त्री १ घरनिघी पहा. २ (क) घरभरणी अथवा गृहप्रवेश शब्दाबद्दल वापरतात येव्हां वेव्हां या दोन्हीहि शब्दांबद्दल योजतात [घर+निघणें] ०निघी-स्त्री वाईट चालीची, दुर्वर्तनी, व्यभिचारिणी स्त्री, घरांतून बाहेर पडलेली, स्वैर, व्यभिचारिणी स्त्री 'कीं घरनिघीचें सवाष्णपण।' -नव १८ १७२ [घर+निघणें=निघून जाणें, सोडणें] ०निघ्या-पु १ स्वतःचें कुटुंब, घर जात सोडून दुसऱ्या घरांत, जातींत जाणारा, दुर्वर्तनी, व्यभिचारी मनुष्य २ एखाद्या व्यभिचारिणी स्त्रीनें बाळगलेला, राखलेला पुरुष, जार [घर+निघणें] ०पट्टी-ट्टी-स्त्री १ घरटका, घरदेणें, घरावरील कर, हल्लींसारखी घरपट्टी पूर्वीं असे मात्र ती सरकारांत वसूल होई पुणें येथें शक १७१८-१९ मध्यें घरांतील दर खणास सालीना ५ रु घरपट्टी घेत. मात्र घरांत भाडेकरी किंवा दुकानदार ठेवल्यास घेत स्वतःचें दुकान असल्यास, किंवा भाडेकरी नसल्यास घेत नसत -दुसरा बाजीराव राजनिशी २०९-८० 'पचाकडे घरपट्टी वसविण्याचा अधिकार आला -के १६ ४ ३०.२ एखाद्या कार्याकरितां प्रत्येक घरावर बसविलेली वर्गणी [घर+पट्टी=कर] ०पाग-पु निराश्रितता, आश्रयराहित्य 'तव दरिद्रियासी ठाव तत्त्वतां। कोणीच न देती सर्वथा। जंव घरपाग पाहतां। बाहेर घालिती पिटोनि॥' -ह २९ ३५ [घर+पांग=उणीव] ०पांड्या-पु. घरातल्याघरांत, बायकांत वडवडणारा, पांडित्य दाखवणारा [घर+पाड्या=गावकामगार] ०पाळी-स्त्री (सरकारला कांहीं जिनस पुरविण्याची, सरकाराचा विवक्षित हुकूम बजावण्याची, भिकाऱ्यांना अन्न देण्याची इ०) प्रत्येक घरावर येणारी पाळी, क्रम [घर+पाळी] ०पिसा-वि ज्याला घराचें वेड लागलें आहे असा, घरकोंबडा, घरकुडा, [घर+पिसा=वेडा] ०पिसें-न घराचें वेड, घरकुबडेपणा, घर सोडून कधीं फार बाहेर न जाणें [घर+पिसें=वेड] ०पोंच, पोंचता-वि. घरीं नेऊन पोंचविलेला, स्वाधीन केलेला (माल) [घर+पोहोंचविणें] ०प्रवेश-पु नवीन बांधलेल्या घराची वास्तुशांति करून त्यांत राहावयास जाण्याचा विधि (प्र) गृहप्रवेश पहा [म घर+स प्रवेश=शिरणें] **घरास राखण**-स्त्री १ घराचें रक्षण करणारा मनुष्य २ थोडासा संचय, शिल्लक, साठा, संग्रह 'सगळा गूळ खर्चूं नको घरास राखण थोडकासा ठेव.' घर म्हणून पहा. ०फूट-स्त्री आपसांतील दुही तटबखेडे, गृहकलह घर, राज्य इ० कांतील एकमतानें वागणाऱ्या माणसामध्यें परस्पर वैर द्वेषभाव [घर+फूट=दुही, वैर] ०फोड-स्त्री घरांतील माणसांत कलि माजवून देणें, कलागती उत्पन्न करणें [घर+फोडणें=फूट पाडणें] ०फोडा-स्त्री १ (कायदा) एखाद्याच्या घरात त्याच्या संमतीवाचून कुलूप-कडी काढून, मोडून किंवा मार्ग नाहीं अशा ठिकाणीं मार्ग करून (चोरी करण्याकरितां) प्रवेश करणें,

(पीनलकोडातील एक गुन्हा) २ घराची भिंत वगैरे फोडून झालेली चोरी (इ) हाउस् ब्रेकिंग [घर+फोडणें] ०फोड्या–वि १ घरात, राज्यात फूट पाडणारा, दुही माजविणारा, घरफूट करणारा २ घरें फोडून चोरी करणारा [घर+फोडणें] ०बंद–पु १ (वों) घराची वस्ती, संख्या 'त्या शहरात लाख घरबंद आहे [घर+बंद=राग] २ घराचा बंदोबस्त, घरावरील जप्ती, घर जप्त करणें, घराची रहदारी बंद करविणें, चौकी–पहारा बसविणें 'ऐकोनि यापरी तुफान गोष्टी। क्रोध संचरला राजयापोटीं। पाहरा घाइनि घरबंदसाटीं। ठेविला यासी काराग्रहीं।' –दावि ४५६ [घर+बंद=बंद करणें] ०बशा–वि उप घरबोंबडा, घरात बसून राहणारा [घर+बसणें] ०बसल्या–क्रिवि घरीं बसून, नोकरी, प्रवास वगैरे न करता, घरच्याघरीं, घर न सोडता (ल) आयतें श्रमाविना (क्रि० मिळणें, मिळवणें) 'तुम्ही आपले पैसे व्याजीं लावा म्हणजे तुम्हाला घरबसल्या सालीना पाचशें रुपये मिळतील' ०बाडी–स्त्री बेवारसी घराचें भाडें (ब्रिटिशपूर्व अमदानींत, काही शहरांतून सरकार हें वसूल करीत असे) घरवाडी पहा ०बार–न घरदार, घरातील मंडळी व मालमत्ता, संसार, प्रपंचाचा पसारा 'तेवि घरबार टाकून गावींचे जन।' –दावि ४१२ 'घरबार बंधु सुत दार सख तुजसाठिं सकळ त्यजिले।' –देप २७ [स गृह+भृ म घर+भार, हिं घरबार, गु घरबार] ०बारी–पु १ कुटुंबवत्सल, बायकोपोराचा धनी, गृहस्थाश्रमी, संसारी 'भार्या मित्र घरबारिया।' –मुवन १८ ७१ २ घरधनी, घरकरी, नवरा, पति 'का रुसला गे माझा तो घरबारी।' –होला १४८ [स गृह+भृ, म घरबार, हिं घरबारी, गु घरबारी] म्ह० ना घरबारी ना गोसावी=धड संसारीहि नाहीं की बैरागी नाहीं अशा मनुष्याबद्दल योजतात ०बारीपणा–पु गृहस्थपणा, कर्तेपणा 'पुरुषास घरबारीपणा प्राप्त होतो' –विवि ८ २ ३५ [घरबारी] ०बुडवेपणा–पु १ घराचा नाश करण्याचें कर्म २ देशद्रोह, स्वदशार्थी, स्वदेशीयार्थी, स्वराज्यार्थी बेइमान होणें 'हा प्रयत्न त्याच्या इतर प्रयत्नाप्रमाणेंच घर बुडवेपणाचा आहे हें आम्ही सागावयास नकोच' –टि १ ५४८ [घर बुडविणें] ०बुडव्या–वि अत्यंत त्रासदायक, दुसऱ्याच्या नाशाची नेहमीं खटपट करणारा घरघाल्या स्वतःच्या दुसऱ्याच्या घरादाराचा नाश करणारा, देशद्रोही [घर+बुडविणें] ०बुडी, ०बूड–स्त्री १ (एखाद्याच्या) संपत्तीचा, दौलतीचा नाश सर्वस्वाचा नाश २ एखादें घर कुटुंब अनिवात नष्ट होणें एखाद्या कुळाचें, वंशाचें निसंतान होणें [घर+बुडणें] ०बेग(ज)मी–स्त्री कुटुंबाच्या खर्चाकरितां धान्यादिकांचा केलेला सांठा पुरवठा संग्रह प्रपंचासाठीं केलेली तरतूद [घर+फा बगमी=सांठा] ०बेरया–पु (राजा.) घराची आंवणी करणारा (इ) दाचो १ १९

इंजिनिअर [घर+बैतणें] ०बैठा–वि १ घरीं बसून करता येण्यासारखें (काम, चाकरी, धंदा) बाहेर न जाता, नोकरी वगैरे न करता स्वतःच्या घरीं, देशात करता येण्याजोगा २ घरात बसणारा (नोकरी, चाकरीशिवाय), बेकार –क्रिवि (सविभक्तिक) घरीं बसून राहिलें असता, घरबसल्या पहा [घर+बैठणें] ०भंग–पु १ घराचा नाश, विध्वंस 'जिवलगाचा सोहिला संग। अब चिंता जाला घरभंग।' –दा ३ २ ६० २ (ल) कुळाचा, कुटुंबाचा नाश, कुलनाश [घर+भंग] ०भर–वि (कर्तृत्वानें, वजनानें) घर, कुटुंब भरून टाकणारा–री, घरात विशेष वजन असणारा–री, घरातील जबाबदार –क्रिवि घरात सर्व ठिकाणीं, सर्वजागीं 'त्यानें तुला घरभर शोधलें [घर+भरणें] ०भरणी–स्त्री १ गृहप्रवेश, नवीन बांधलेल्या घरात राहण्यास जाण्याच्या वेळीं करावयाचा धार्मिक विधि, वास्तुशांति, घररिघणी पहा २ पतीच्या घरीं वधूचा प्रथम प्रवेश होताना करण्याचा विधि, नववधूचा गृहप्रवेश, गृहप्रवेशाचा समारंभ, वरात, घररिगवणी, घररिघवणी 'वधूवरें मिरवून। घरभरणी करविली।' –र ४८ ०भरवण–णी–स्त्री (गो कु) गृहप्रवेश, वरात, घरभरणी अर्थ २ पहा [घर+भरवणें] ०भाऊ–पु कुटुंबातील मनुष्य, नातलग, कुटुंबाच्या मालमत्तेचा, वतनवाडीचा वाटेकरी, हिस्सेदार, दायाद ०भाट–पु १ (कु) घराच्या आजूबाजूची आपल्या मालकीची जागा, जमीन, घरवाडी, विसवाट २ (गो) घराशजारचा, सभोंवारचा नारळीचा बाग [घर+भाट] ०भाडवल–न १ कुटुंबातील मालमत्ता, जिंदगी, इस्टेट २ एखाद्याचा खाजगी द्रव्यनिधि, ठेव, उसना काढलेला, कर्जाऊ काढलेला पैसा, द्रव्यनिधि याच्या उलट [घर+भाडवल] ०भाडवली–वि घरच्या, स्वतःच्या भांडवलावर व्यापार करणारा [घर भाडवल] ०भाडें–न दुसऱ्याच्या घरात राहण्याबद्दल त्यास द्यावयाचा पैसा, भाडें [घर+भाडें] ०भारी–पु (प्र) घरबारी १ घरबारी पहा २ ब्रह्मचारी, संन्यासी याच्या उलट गृहस्थाश्रमी ०भेद–पु कुटुंबाच्या माणसांतील आपसांतील भांडण, तंटा, फाटाफूट घरफूट ०भेदी–द्या–वि १ स्वार्थानें, दुराग्रहानें परक्याला शत्रूला घरात घेणारा, फितूर, देशद्रोही २ घराचा, राज्याचा, पक्षा माहितगार घरचीं सर्व बिंगें ज्यास अवगत आहेत असा म्ह० घरभेदी लंकादहन=घरभेद्या मनुष्य लंका जाळणाऱ्या मारुतीप्रमाणें असतो ३ घरातील राज्यातील कृत्यें, गुप्त बातम्या बाहेर फोडणारा घर फोडणारा. 'घरभेद्या हाऊनि जन्हा।' –समामगातें १४० ४ घरात कुटुंबात, राज्यात तंटा, कलह लावणारा ०भोंदू–वि १ लोकांचीं घरें (लोकांना फसवून) धुळीस मिळवणारा २ (सामा) ठग, लिलाव प्रसिद्ध असा लुच्चा, लफंगा (मनुष्य) [घर+भोंदू=फसविणारा] ०महार–

पु राबता महार ०मारू–ऱ्या–वि शेजाऱ्यास नेहमीं उपद्रव देणारा, शेजाऱ्याच्या नाशाविषयीं नेहमीं खटपट करणारा ०माशी–स्त्री घरात वावरणारी माशी, हिच्या उलट रानमाशी ०मेढा–मेढया–पु घरातील कर्ता, मुख्य मनुष्य, कुटुंबाचा आधारस्तंभ, घराचा खांब पहा [स गृह+मेथि, प्रा मेढी, म घर+मेढा=खांब] ०मेळीं–क्रिवि आपसांत, घरीं, खाजगी रीतीनें, आप्तेष्टमंडळीमध्यें (तंट्याचा निवाडा, तडजोड करणें) 'घरमेळीं निकाल केला' [घर+मेळ, तुल० गु घरमेळे=आपसात] ०मोड–स्त्री. घर मोडून तें विकणें 'कांहीं दिवसपर्यंत येथें घरमोडीचा व्यापार उत्तम समजला जात होता' –टि १ १६९ [घर+मोडणें] ०राखण–स्त्री १ (ग्रां) घराची पाळत, रक्षण, पहारा २ घरराखणारा, घरावर पहारा ठेवणारा [म घर+राखणें] ०राख्या–वि घराचें रक्षण करणारा, घराचा पहारेकरा, घरराखण [घर+राखणें] ०रिघणी, ०रिघवणी–स्त्री १ नवीन बांधलेल्या घरांत प्रवेश करतेवेळीं करावयाचा धार्मिक विधि, घरभरणी अर्थ १ पहा २ घरचा कारभार, घरकाम 'रचून विविध दहकुटी। तो घररिघवणी परिपाठी।' –विपू ७ १२८ [घर+रिघणें=प्रवेश करणें] ०रिघणें–घरांत येणें, प्रवेश करणें 'घररिघे न साहता भजकाच्या।' –दावि १६१ ०लाठ्या–वि (महानु) घरातील लाठ्या, लठ्या, घरपाड्या, गृहपहित, घरात भांडी मिरविणारा, राडयाराघोजी 'ऐसेआ घरलाठेआ बोला। तो चेष्टु मानवला।' –शिशु ८९९ [घर+लठ्ठी] ०वट–ड–स्त्री १ (कु गो) एखाद्या कुटुंबाची सर्वसाधारण, समायिक जिंदगी, मालमत्ता, कुटुंबाचें सहयेचें सवसाधारण काम, प्रकरण घरोनी पहा २ (गो) कुळ, कुटुंब, परंपरा ३ आनुवंशिक , रोग, भूतबाधा इ० आनुवंशिक संस्कार [स गृह+वृत्त, प्रा वट्ट] ०वण–न (कों) घरपट्टी, घरासंबंधीं सरकार देणें ०वणी–न घराच्या छपरावरून पडणारें पावसाचें पाणी याचा धुण्याकडे उपयोग करतात [स गृह म घर+स वन, प्रा वण=पाणी] ०वंद–पु (राजा) घरठाणा, पडक्या घराचा चौथरा, पडलेल्या घराची जागा –वि घरंदाज, कुलीन, खानदानीचा 'शहर पुणें हरहमेष भरलें वाडे बांधिती घरंदाजी।' –ऐपो ४२० [गृहवत[1]] ०वरौतें स्त्री १ घरवात, प्रपंच, संसारकथा, घरवात पहा २ –न नवरा बायको, दांपत्य, जोडपें 'तीं अनादि घरवरौतें। ज्याली ब्रह्मादि प्रपंचातें।' –विउ ६५ 'पुढती घरवरौतें। वदिलीं तिये।' –अमृ १४९ [गृह+वृत्–वर्तिव्] ०वसात–द स्त्री १ वसति, रहाणें वास, मुकाम २ घराची जागा घराची जागा आणि सभोंवतालचें (मालकीचें) आवार परसु मोकळी जागा, अंगण [घर+वसाहत] ०वाटणी, ०वाटा ०हिस्सा–स्त्रीपु घराच्या मालमत्तेंतील स्वत चा, खाजगी, हिस्सा, भाग [घर+वांटणी] ०वाडी–स्त्री (को) ज्यात घर बांधिलेलें असतें तें आवार, वाडी कोणाच्या अनेक वाड्या असतात, त्यापैकीं जींत धन्याचें घर असतें ती वाडी [घर+वाडी] ०वात–स्त्री संसार, प्रपंच, संसाराच्या गोष्टी, प्रपंचाचा पसारा, घरवरौत, घरकाम. 'घरवातें मांडवीं दोघें। जें गोसावी सेजे रिगे। दैपत्यपणें आगे। स्वामिणी जे॥' –अमृ १ १३ 'ऐसी तैं घरवात वाढली। खातीं तोंडें मिळालीं।' –दा ३ ४ ६ [स गृहवार्ता] ०वाला–वि १ घराचा मालक २ (खा) नवरा, घरधनी, पति [घर+वाला स्वामित्वदर्शक प्रत्यय, तुल० गु घरवाळो] ०वाली–वि (खा) बायको, पत्नी, घरधनीण 'माझ्या घरवालीनें साखर पेरताच त्यानें सर्व सांगितलें।' –राणी चंद्रावती ५३ [घर+वाली, गु घरवाळी] ०वासी–वि कुटुंबवत्सल, प्रपंचात वागणारा [घर+वास=राहणें] ०वेडा–वि १ घरपिसा २ बाहेर राहून अतिशय कंटाळल्यामुळें घरीं जाण्यास उत्सुक झालेला, (इ) होमसिक् ०शाकारणी–०शिवणी–स्त्री घरावरील छपराची दुरस्ती करणें, घरावर गवत वगैरे घालून पाव सापासून संरक्षणाची व्यवस्था करणें, घराच्या छपराचीं कौलें चाळणें [घर+शाकारणें, शिवणें] ०शोधणी–स्त्री १ स्वत चीं खाजगी कामें पहाणें २ स्वत च्या साधनसामर्थ्याचा विचार करणें, स्वत ची कुवत अजमावणें [घर+शोधणें] ०संजोग–पु १ एखाद्या कामास लागणारा घरचा सरंजाम 'त्या हरदासाचा घरसंजोग आहे' =कीर्तनास लागणारीं साधनें तबला, पेटी, टाळ इ० हीं त्या हरदासाच्या घरचींच आहेत २ काटकसरीचा प्रपंच, घरजुगूत, घरव्यवस्था ३ सुव्यवस्थित घरातील सुखसोयी, समृद्धता [घर+स संयोग, प्रा संजोग=सरंजाम] ०संजोगणी–स्त्री घरसंजोग अर्थ २ पहा घरजुगूत, काटकसर, मितव्यय ०समजूत–स्त्री घरातल्याघरात, आपआपसांत स्नेहभावानें, सलोख्यानें केलेली तंट्याची तडजोड, समजावणी ०संसार–पु कुटुंबासंबंधीं कामें, घरकाम, प्रपंच ०सारा–पु घरावरील कर, घरपट्टी, घरटका [घर+सारा=कर] ०सोकील–वि घरीं राहून खाण्यास सोकावलेला, घरीं आयतें खाण्यास मिळत असल्यानें घर सोडून बाहेर जात नाहीं असा, घराची चटक लागलेला (बैल, रेडा इ० पशु) [घर+सोकणें] ०स्थिति–स्त्री १ घराची स्थिति, घरस्थीत पहा २ गृहस्थाश्रमधर्म, संसार, प्रपंच 'ऋषीस अर्पिली कन्या शांती। मग मांडिली घरस्थिति।' –कथा ३ ३ ६३ [स गृहस्थिति] ०स्थीत–स्त्री घराची, कुटुंबाची रीतभात चालचलणूक, वर्तन, आचार, स्थिति म्ह० अंगणावरून घरस्थीत जाणावी=अंगणाच्या चांगल्या किंवा वाईट स्थितीवरून त्या घरातील मंडळीचा आचार कसा आहे तें समजतें

शितावरून भाताची परीक्षा या अर्थी [घर+स्थिति अप] घराचा साव, घराचा धारण, घराचें पांघरूण–पुन (ल) घरातील कर्ता माणूस, घरातला मुख्य, घरमेढ्या घराचार–पु १ संसार, प्रपंच, गृहस्थाश्रमधर्म, घरकाम 'परी अभ्यंतरीं घराचार मांडे।' –विपू ७ १३८ 'यापरी निज नोवरा। प्रकृती गोविला घराचारा।' –एभा २४ ३१२ –कालिकापुराण ४ ३५ २ (ल) पसारा, व्याप 'तेय वासनेचा घराचार। न मांडे पैं। –सिस ४ २०७ ३ घरातील मंडळींची राहाटी, रीतभात, आचरण, वागणूक, व्यवहार 'वंध्यापुत्राचा घराचार। तैसा जीवासि संसार।' –एभा २६ ३० [स गृह+आचार] घराचारी–वि १ घरदाज २ नवरा, पति, घरकरी, दादला 'ऐशिया स्त्रियाचे घराचारी। खराच्या परी नादती।' –एभा १३ २१४ [घराचार] घरास राखण–स्त्री १ घराचें रक्षण करणारा मनुष्य २ थोडासा संचय, शिल्लक, साठा, संग्रह 'सगळा गूळ खर्चू नको घरास राखण थोडकासा ठेव' घर म्हणून पहा घरींवसल्या–क्रिवि घरबसल्या पहा घरोपाध्या–पु कुलोपाध्याय, कुलगुरु, कुलाचा पुरोहित, भटजी [घर+उपाध्याय, अशुद्ध समास]

घरकंद–पु एक प्रकारचा कंद (सामा) कोनफळ, गोराडु

घरका–पु १ (कु) कांटा इ० कानीं कातडींत, पायात केलेलें घर २ वस्त्र, लाकडाची फळी इ०कास पाडलेलें छिद्र, भोंक [घर]

घरकुरती–(प्र) घरगुती पहा [गृह+कृति]

घरकु(कू)ल–न १ ल्हान घर, भातुकलीच्या खेळातील मुलींनीं केलेलें ल्हानसें घर, खेळातील घर तिया खेळती करिती घरकुली। –ज्ञा ९ ३७४ ३ ल्हानसें झोपडीवजा घर 'वस्ती करिता झावळ्यांचें घरकूल करीन' –पाव्ह २८ २ घरटें, खोप घराचें घरकुल होणें, घरकुलें होणें (दादर) वाताहत होणें 'त्याच्या घराचं अगदीं घरकुलें झालें'

घरकुली–स्त्री घरकूल अर्थ १ पहा 'करूनि ब्रह्मांडाची घरकुली। माजी बैसविली ब्रह्मादिक बाहुली।' –जै २९ ४५

घरगॅ(घॅ)रें–न (गो) पिरपीर, टुमणें

घरंगळणें–अक्रि गडबडत जाणें, उतरत्या जागेवरून घसरत, गडबडत खालीं येणें, घरळणें, उतारावरून खालीं घसरणें, 'नाहीं तर विचारास खालीं आधार न सापडल्यामुळें विचार श्रोत्यांकडे घरंगळत जायचे' –नि ११२ [ध्व घर ? + गळणें]

घरगुती, घरघराऊ, घरगती–वि १ घरचा, घरीं तयार केलेला (माल सामान, वस्तु), घरीं वाढविलेला, पाळलेला (घोडा, पशु) घरीं लावलेलें (रोप, झाड इ०) 'दोन घोडीं भाड्याचीं केलीं, दोन घरगुतीं होतीं' २ घरचा, भाड्याचा, उसना, बाजारांतून याच्या उलट [स गृह=घर+कृति=करणें, (अप) घरकुती (कुण)]

घरगुती–क्रिवि १ स्वत च्या अंगमेहनतीनें, कौशल्यानें २ घरच्या माणसाकडून 'आम्ही रहाट घरगुती भरला'

घरघर–स्त्री १ चरक, रहाट, जातें, इ० कांचा होणारा घर्र् असा आवाज २ कंठात कफ दाटल्यामुळें होणारा घोगरा, विशिष्ट आवाज (विशेषत मरणासन्न माणसाचा) 'मग कशाची जाते घरघर।' –तोव १४ [ध्व, घर द्वि] ०लागणें–अगदीं थोड्या अवकाशात मरणार अशा स्थितींत असणें, मरण्याच्या बेताला येणें

घरघर-रां–क्रिवि जातें, चरक, रहाट इ०कांच्या होणाऱ्या घरघर आवाजाप्रमाणें, तसा आवाज करीत [ध्व, घर् द्वि]

घरघरणें–अक्रि घरघर वाजणें, कंठ कफानें दाटल्यामुळें घरघर आवाज होणें, घरघर असा आवाज करणें [घरघर]

घरघरा-री–पुस्त्री मरावयास टेकलेल्या माणसाच्या घशातील घरघर आवाज घरघर अर्थ २ पहा (क्रि० लागणें, वाजणें). [घरघर]

घरघशा–पु प्र गरगशा गरगशा पहा

घरघुती–वि खाजगी, घरासंबंधीं (प्र) घरगुती पहा

घरघुवी–स्त्री ओलसर जागेंत राहणारा एक ल्हान प्राणी, हा सहसा बाहेर दिसत नाहीं नेहमीं आपल्या घरात मातीखालीं असतो हा प्राणी जर स्वत चें ठिकाण सोडून घरांत येताना दिसला तर कोंकणात तें पाहुणे येण्याचें लक्षण समजलें जातें –घरघुवेपणा–पु एकलकोंडेपणा, घरघुवेपणा

घरचा–वि १ कुटुंबातील, घरांतील (माणूस), घरात जन्मलेला, वाढलेला, तयार केलेला इ० 'घरचा उठला चोर गेला' २ (ल) नवरा, पति 'आम्हास आता फार रात्र झाली, घरचीं रागें भरतील' –रत्न ५ ४ ३ स्वतसिद्ध, स्वसंपन्न, दुसऱ्याची अपेक्षा न लागणारा उ० घरचा गाणार, सुतार, विद्वान इ० ४ (सामा) घरगुती पहा (वाप्र) ०कारागीर –कसबी–पु घर शब्दामध्यें घरकसबी पहा ०दाणा–पु घरीं उत्पन्न केलेलें, घरच्या शेतातलें धान्य, स्वत चा धान्याचा सांठा, वेगमी, याचप्रमाणें घरची विद्या, घरचें द्रव्य इ० ०विद्वान–वि स्वत च्या कामापुरती विद्या शिकलेला, नेहमींच्या, किरकोळ कामात, बाबींत त्या त्या कामांतील तज्ज्ञाचें साहाय्य ज्यास घ्यावें लागत नाहीं असा, ०सुखी–वि खाऊन पिऊन सुखी, सुखवस्तु, निर्वाहाकरितां धंदा, नोकरी ज्यास करावी लागत नाहीं असा –ची उतरंड-फूट–स्त्री (मा)

दुसऱ्याला निरुत्तर करण्याच्या अथवा त्याची फजिती करण्याच्या हेतूनें वापरण्यात येणारा हलकट शब्दप्रयोग -ची विद्या-स्त्री कुटुंबात चालत आलेली विद्या, धयाचें ज्ञान, घरीं शिकता येण्या सारखी विद्या -ची सोबत-स्त्री कुटुंबातील माणसाची, नात लगाची, ओळखीच्या, सलगीच्या माणसाची सोबत सगत (प्रवास वगैरेसाठीं) -चें द्रव्य-न कुटुंबातील द्रव्याचा निधि, खासगी, स्वत चें द्रव्य घरचा ना घाटचा—वि कोण, कुठला, कोणाचा, काय उपयोगाचा इ० ज्यासबधीं कांहींहि सागता येत नाहीं असा (मनुष्य, पदार्थ, प्राणी) अगदीं अनोळखी, परकी

घरट-टा-टी—पु स्त्री १ घिरटी, धान्य भरडण्यासाठीं दळण्यासाठीं केलेलें मोठें जातें 'हिरे, माणकें, मोतीं सर्व जबरदस्त घरटाखालीं घालुन त्याचा चुरा केला' -वज्राघात ६६ २ (कों) भात भरडण्याचें मोठें जातें ३ दळणारा, धान्य इ० दळून पोट भरणारा, घरटभुसारी याजवर मोहतर्फा मलिक वरीं याचे कारकीर्दीपासुन होता तो. ' -मसाप २ १६३ ४ -स्त्री न गस्त, घिरटी -मनको •[स घट्ट=मोठें जातें]

घरटण-णा—न पु पडलेल्या घराची जागा, जमीन, चौथरा घरठाण अर्थ २ पहा [घर+ठाण (स्थान अप)]

घरटणें—उक्रि भरडणें, घरटात घालुन दळणें [घरट]

घरटा-ठा—पु (कों) १ पक्ष्याचें घरटें, काठें 'या लक्षयोजनावुधि-परतीरीं आमुचा असे घरटा।' -मोकर्ण २८ ५७ २ घर रहावयाचें ठिकाण, ब्रह्मद्वेषी राक्षसु। प्रामु घरटा पाडी वोसु।' -गीता २ ३४१५ ३ आश्रयस्थान ठिकाण 'विषया चिया अभिलाषा। पायपाखाळणिया दशा। घरटा जाला।' -ज्ञा १८६५१ ४ पडलेल्या घराची ओसाड जागा जमीन चौथरा, घरठाण ५ काटा इ०कानीं वातलीत केलेलें छिद्र घर, एखादी वस्तु राहील ठेवता येईल असें भोंक ६ न्हाणीघर, -घार [घर+स्था ठाव] घरटाण-न (कु) पडीत घर घर टण पहा

घरटा—स्त्री १ घिरटी, फेरी गिरकी, 'भुमनें गुफिलीं वीरगुटीं। त्यावरी मधुकराची घरटी।' -एभा ३ ८३६ -दावि ३१३ 'सप घरण्यासाठीं धारानें दहा घरट्या घातल्या' २ गस्त पहारा (इ) राउंड 'यापरी स्वयें मन। दुर्ग पवासी आपण। त्यासी सबाह्य राखण। घरटी जाण स्वयें करी।' -एभा २२ ३०६ तुमच्या घरामोंवतीं सुदर्शनचक्राला घरटी करायला लावतों' -नामना ८२ ३ येरझार हलपाटा खप, खेटा, जाणें न परत येणें इ० कांची निष्फळ क्रिया कृपणाच्या घरीं कितीहि घरट्या घातल्या तरी तो काय देणार?' ४ (ल) आडकाठी कैद प्रतिबध 'जयातें अभ्यासाची घरटी। यमनियमांची ताटी।' -ज्ञा ३ ३११ [ध्व] •कर कार-वि १ गस्त घालणारा, पहारा करणारा, राखणदार, रखवालदार 'रामाश्रमीं अहोरात्र। जटायु झाला घरटीकार।' -मारा-किष्किंधा १६ १३२ 'घरटी कार मी तुमचा।' -मुआदि ५ ४४ गांवांत गस्ती जागती घरटीकर।' -मक ३४ १०० २ चार, हेर, गुप्तपोलीस ३ (सामा) आसूद, बातमीदार 'तों सभेस घरटीकार सांगत। रावणासन्मुख वर्तलें।' -रावि १९ १७३ [घरटी+कार=करणारा]

घरटी—स्त्री (कों) भात भरडण्याचें मोठें जातें जातिणी, घरट -वि घरटांत घालुन भरडलेलें भात [स घरट, म घरट] •खोती-स्त्री गांवचें सगळें दळण दळून देण्याचा मक्ता [घरटी+खोती=मक्ता] •भर-सारा-पु मराठ्यांच्या अमदानींत जात्यावर, घरटांवर बसविलेला कर

घरटी—स्त्री १ (कों) प्रत्येक घराचा, कुटुंबाचा वर्गणी-तील वाटणीतील भाग, हिस्सा घरपट्टी २ (राजा) वर्गणी, पट्टी, दड, दणग्या देण्याच्या किंवा घेण्याच्या बाबतींत स्वतत्र पणें मोजलेलें प्रत्येक घर [घर+पट्टी]

घरटी घरटीस—क्रिवि (कों) प्रत्येक घरागणीक, घरो घर, प्रत्येक घरीं, एकहि घर न वगळता, 'त्यानें घरटीस पाच पाच रुपये दिले, घेतले' 'खोजेवाडीस घरटी काठी चालू आहे इतका नारूचा उपद्रव डोळ्यांनीं पाहिला' -खेया ३५ •आमत्रण न गांवांतील प्रत्येक घरीं दिलेलें जेवणाचें निमत्रण बोलावणें

घरटें—न घरटा, पक्षी, प्राणी इ०कांचें घर, रहावयाचें ठिकाण, बीळ, घरटा पहा

घरठा—पु १ घरटा, पक्ष्याचें घरटें, खुराडें २ ठिकाण, ठाव, स्थान 'कीं ब्रह्मविद्येचा घरटा। अन्य चोराचा कुरठा। कीं परमपुरुषाचा वसैठा। राजमठु तो॥' -ऋ ३८ [स गृह+स्था, घर+ठाव]

घरड—पुन घरट पहा

घरडई—स्त्री १ मरणोन्मुख माणसाच्या तोंडाला पडणारी कोरड व घशांत होणारी जळजळ २ (सामा) अजीर्णामुळें येणारी करपट ढेकर गरढई पहा (क्रि० लागणें, येणें) [ध्व]

घरडणें—उक्रि १ घरटात घालुन (धान्य इ०) भरडणें २ (माणसाची प्राण्याची मान गळा, नरडी) वाकडेतिकडे ताडणें खाडणें छिंदणें खापलणें, चोंबावून तोडणें [घरट]

घरडा—पु १ भरडताना जात्याचा होणारा घरघर आवाज २ (ल) गाढ झोपेंत मतकाळीं होणारी घशातील घरघर (क्रि० लागणें) [घरडणें तुल० गु घेरडो]

घरडा—पु (राजा) घरटें विशेषत ज्यात एखादी वस्तु राहील ठेवता येईल असें लहानसें भोंक, पोकळी घरका अर्थ १ पहा

घरडा—पु बैलाची एकसारखी पण जलद चाल [ध्व घर]

घरडुळणें—अक्रि. घराचा झाडा घेणें; धुंडाळणें, कानाकोपऱ्यांतून शोधणें; घरढोळ. [घर+डहुळण]

घरण-णी—स्त्री. १ (राजा. कु.) घरधनीण; घरांतील मुख्य कारभारीण; गृहपत्नी; गृहिणी. २ पत्नी; बायको; घरधनीण. [स. गृहिणी; हिं. घरनी]

घरण—न.घरटक्का किंवा वाणटक्का. -बदलापूर ३६३; ४०२.

घरत—स्त्री (प्र.)गरत;कुलीन व सभ्य (विधवा, सधवा)स्त्री; मर्यादशील व अब्रूदार स्त्री. गरत पहा. [सं. गृह+रत]

घरंदाज—वि. १ खटलेवाईक; कुटुंबवत्सल. २ एके ठिकाणीं कायमची वस्ती, घरदार करून राहिलेला; कायमचा रहिवासी ३ कुलीन; अभिजात; स्वसत्तेच्या घरांत अब्रूनें राहणारा; खानदानीचा; चांगल्या कुळांतील. [घर+फा. अंदोझ्=मिळणें]

घरन(नो)ळें—न. म्हशीच्या, रेड्याच्या (कांहींच्या मतें उंटाच्याहि) उरोभागीं पुढच्या दोन पायांमध्यें असलेला मांसल भाग, आवाळूं. [?]

घरप—स्त्री. (गो.) गव्हांची भाजी.

घरली—वि. स्त्री; बायको; घरधनीण. [प्रा. घरिल्ली=गृहिणी; म. घर+ईल-ली=घरील-घरली]

घरंव, घरवसा—पु. (को.) घराच्या छपराला, न झाडलेल्या भिंतींना लागलेलीं कोळिष्टकें, जाळीं, जळमटें; केरडोक. घेरू; घेरोसा. [घर+वसणें ?]

घरवत—स्त्री. (गो.) घरसंसारासंबंधींची कथा, गोष्ट. (घर शब्दांत) घरवरीत पहा.

घरवी—स्त्री. (कु.) घरासाठीं काढलेलें, घरास लावलेलें इमारती लांकूड, गवत, वासे इ० सामान, साहित्य. [घर+वी प्रत्यय]

घरसणें—अक्रि. अंगावर धांवून, रवसडून, घसरून येणें. 'आली घरांतुनि तदा घरसुन नारी।' -आकु ५. [घसरणें वर्णविपर्यासानें]

घरसा—वि. (गो.) घारा (डोळा). [घार]

घरळणें—अक्रि. १ गडबडत, सरपटत, गडगडत जाणें. २ घरंगळणें; उतारावरून घसरत खालीं जाणें; घुळणें. **घरळता**-वि घुळता; घरंगळेल, गडगडेल असा.

घरा—पु १ (कांटा, गळू इ० मुळें अंगाला पडलेलें) छिद्र, भोंक; लहान घर; घरडा. यात काहीं जाऊन बसेल अशा तऱ्हेचें तें असतें घरडा (राजा.) पहा. २ (सामा.) छिद्र; भोंक. घर पहा. 'घरिल कसा सद्रम तो, ज्या कलशाच्या घरा बुडाला च।' -मोभनु ८ ३९. ३ जखम; व्रण; क्षत. [म. घर; वें. घरा= छिद्र; तुल० अर घार=जखम, भोंक]

घरा-रे-पाडणें-पडणें—एखाद्याचें वर्म काढणें; टोंचून बोलणें; काळजास धक्का बसेल असें उणें भाषण करणें. 'पडले हाते हृदया धर्मोक्ते धिरडियासि जेवि घरे।' -मोद्रोण २३.८७.

घराऊ—वि. १ घरगुती; घरासंबंधीं; कुटुंबासंबंधीं. २ घरचे घरींच बोलावयाची; खाजगी (गोष्ट). 'घराऊ गोष्ट बाहेर बोलूं नये.' ३ घरीं तयार केलेला (जिन्नस); घरीं वाढलेला, बाळगलेला (पशु); घरीं लावून वाढविलेलें (झाड इ०). ४ घरचा; स्वपक्षीय; परका, भाडोत्री याच्या उलट [म. घर+आऊ प्रत्यय; तुल० वें. घराऊ; सिं. घरू]

घराक—वि. गिऱ्हाईक, ग्राहक. [सं. ग्राहक; गु घराक]
घराकी-स्त्री. गिऱ्हाइकी. -मौज २-६ ३०.

घराडा—पु. (प्र.) घरडा पहा. भरडण्याचा आवाज. [ध्व.]

घराणा-णें—पुन. १ कूळ; वंश; कुळी; गोत्र. 'म्हणती पाखिज आमुचा घराणा। गुरुउपदेश नाहीं लाहणा।' -दावि १५०. २ वंशांतील माणसें; घराण्यांतील मंडळी. ३ ठिकाण; स्थान. 'ऐसे पुनरावृत्तीचीं घराणीं। आधवी एकवटती जयाचिया प्रयाणीं।' -ज्ञा ८.२३४. [हिं. घराना; म. घर]

घराणी—स्त्री. (गो.) घरधनीण; गृहपत्नी; यजमानीण; गृहिणी. घरकाम, घरणी पहा. [सं. गृहिणी; प्रा. घरणी, घरिणी]

घराणें—वि. साधन; योग?-शर.

घरूं—न. (कों.) १ कीड लागलेल्या लांकडाचें पीठ, भुसा. २ जळमटें; कोळिष्टकें; घरंव, घरवसा पहा. [घर]

घरूं—वि. घरचें; खाजगी; घरगुती. 'चोरीच्या गुन्ह्याबद्दलचा विचार करतां रुपये २८॥ सरकारी नसुन केशव नाथू याचे घरूं होते.' -विक्षिप्त ३.८२. [म घराऊ]

घरोटा—पु घरटें 'जशी रानपक्षीण बांधी घरोटा।'-अर्वाचीन ४९९. [घर]

घरोटी—स्त्री. (कों) कुटुंबाची समायिक मालमत्ता; वडिलोपार्जित मिळकत, इस्टेट; घरवट पहा. 'घरोटीपैकीं गुरें वांटावयाचीं आहेत' [घरवट]

घरोबा—पु १वस्तुत.एका घरचे नसता मित्रपणामुळे घरच्यासारखा झालेला स्नेहभाव; घरच्या माणसासारखा जिव्हाळ्याचा स्नेहसंबंध, एक्यभाव, बंधुभाव; भाईवदी; भाइचारा; एकमेकाकडे जाणें-येणें; दाजारप्रेम. 'तारुण्य रासभल्लियेपासीं। तिचा घरोबा वाहे शिरीं।'-भारा, बाल ९ ६२. २ (बायकी) घरकाम; गृहकृत्य; घरातील कारभार. 'त्वां आपला चालवितां घरोबा। धरूं नये किंचितमात्र लोभा।'-सारुह ७ १२०. ३ प्रपंच; संसार; गृहस्थाश्रम. 'घरोबा मांडिला देहकाधारें। वाढली वाइको उपजलीं पोरें।' -दावि ४०. ४ (ल). लग्न, विवाह; पाट. (क्रि० करणें.) 'बायकोनें दुसरा घरोबा सोनाराशीं केला.' -योमारो २.१५३. [घर+ओवा प्रत्यय, तुल० गु घरोवो]

घरोसा, घेरोसा, घरवसा—पु (कों बे. तंजा) भळ मट घरवसा व घरव पहा.

घरौते—पु गृहस्थाश्रमी मनुष्य, पुरुष, गृहस्थ. ०घरौते-अव (घरवरौत) १ नवरा-बायको, स्त्रीपुरुष, दपती, दापत्य, जोडपें, 'तुम्ही घरौतें वरौतें । दोघे निजानदभरितें । अमूर्त माला मूर्तिमते । भक्तानुग्रहासी ॥ ' —विउ ११ ७४ २ घरदार, गण गोत ' घर ' मध्यें घरवरौत पहा

घर्म—पु घाम, स्वेद, अतिश्रमामुळें त्वचेला येणारा ओलावा घाम पहा. [स] ०रंध्र—न घामावाटे शरीरातील घाण ज्यातून बाहेर पडते असें (शरीराच्या) त्वचेवरील अत्यत सूक्ष्म छिद्र हीं छिद्रें फार सूक्ष्म असून शरीराच्या त्वचेवर लक्षावधि आहेत [स घर्म=घाम+स रंध्र-छिद्र] ०स्राव-पु घाम येणें [स घर्म+स्राव= वाहणें]

घर्वड—स्त्री (गो)वश, कुल, कुटुंब (प्र) घरवड अर्थ २ पहा

घर्वत-ता—स्त्री (गो) घरातील सामान, (प्र) घरवत पहा

घर्वस, घर्वास—पु (गो.) घर, घरातील राहणी, घर-वसात पहा [घर+वास]

घर्षक—वि घासणारा —न घासण्याचें, पुसण्याचें साधन, रवर [सं]

घर्षण—न १ घासण्याची क्रिया, घासणें २ (पदार्थ) एका पदार्थाच्या सपाट पृष्ठभागावरून दुसऱ्या पदार्थास ओढू लागलों तर सलग्न पृष्ठभागांच्या खरबरीतपणामुळें आपल्या कार्यास होणाऱ्या प्रतिबधास घर्षण म्हणतात —यस्थि २ (इ) फ्रिक्शन् ३ (ल) (एखाद्या गोष्टीचा, विषयाचा) अतिशय व्यासग, अभ्यास, परिश्रम ४ एखाद्या गोष्टीची वादविवादानें केलेली वाटा घाट, चर्चा, छेडून केलेली पृच्छा, चिकित्सा ५ भाडण, कला-गत, तटा, कटकट बखेडा ६ घसट [सं] ०जन्य-वि (पदा रसा)घासण्यानें उत्पन्न होणारा [घर्षण+जन्य=उत्पन्न होणारा] —णाचा प्रतिबंध-पु (पदा) घर्षणानें होणारा प्रतिबध, (इ)फ्रिक्शनल् रेझीस्टन्स्—रसापु घर्षणें—उक्रि घासणें [स घर्षण] घर्षित—वि घासलेलें [स]

घल—पु (कों) (पातळ पदार्थाचा) अमळसा दाटपणा, चिकटपणा (हा पाहिजे तसा नसल्यास म्हणतात)

घलणें—उक्रि १ उडी मारणें, ' तरी न घलूनि महापुरीं । न घेपे बुडण्याची शियारी । ' —ज्ञा १६ ६९ २ घालणें, मारणें (यज्ञ इ०) ' न घला न घला सत्र । राया आम्हें प्राण।' —वेपा १७६९ [प्रा घन्=फेंकणें, घालणें म घालणें]

घल्डी—स्त्री (खा) कळशी, ल्हान घागर, घडली ' घल्डीभर पाणी लय होईन ' [घडा घडली वर्णव्यत्यास]

घल्ळ—न (व) पाणी भरण्याचें ल्हान भाडें, घडली; कळशी [घडली—घल्डी—घल्ळी]

घवकर—क्रिवि एकदम, एकाएकीं ' अकस्मात अवचिता। घवकरि सस्वरूप देखतां । ' —एभा १३ ६७१ [ध्व]

घवघव-वां—क्रिवि. १ घोंगावत २ बेसुमारपणें, अति शय दाटीनें, गजबजून, दाट, गच्च ' दक्षिणेस ब्राह्मण घवघव मिळाले ' घवघव माणसें जमलीं ' ३ घमघम ' घवघव वास सुटला ' [ध्व घव! घव! अथवा घो! घो! या भाशाच्या घव्याच्या आवाजाचा अनुकरणवाचक शब्द]

घवघवणें—अक्रि १ चोहोंकडे सुगंध दरवळणें, सुवासाचा घमघमाट होणें २ शोभणें, शोभून दिसणें ' हरितनूच्या आश्रयें पूर्ण । अलंकार घवघविती । ' —ह १८ ६४ ' चरणीं घवघवती नेपुरें । ' —कथा १ १ १२ ३ घू घू असा आवाज करणें —नागा २२८५ ४ रुमझुमणें, छुनछुनणें —शर [घवघव]

घवघवी—वि घवघवीत पहा ठळक, स्पष्ट ' रामप्रताप आत्यादरें । मातृका अर्थ घवघवी । ' —वेसीस्व ६ १२ —क्रिवि थाटानें, थाटमाटानें ' मुषकारूढ गणेश गोसावी । रायें पुजिला घवघवी । ' —वेसीस्व ६ ४२ [घवघव]

घवघवी(वि)त—वि १ पहाताच डोळ्यांना आनद देणारा, डोळ्यात भरणारा, भरदार, भव्य २ गोंडस, गुबगुबीत, धष्टपुष्ट, मोठा आणि देखणा (पुरुष, स्त्री) 'घवघवीत डोळा पहाताती । ' —रामदासी २ १२२ ३ ठळक, ठसठसीत, भरदार, डोळ्यांत भरणारा (दागिना, डोळा), हलका, खुरटा बारीक याच्या उलट ४ खूप दागिने घालून शोभणारी (स्त्री, मुलगी), तेजस्वी, भव्य, शोभणारा, भरदार (चेहरा, मुख) ' कासे कशिला सोन सळा । अपाद रुळे वनमाळा । घनसांवळा घवघवित ॥ ' —एभा ३ ५५१ ' वदे तें अवसी घवघवित जीचा मुखविधू । ' —सारुह ८ ८७ ' रत्नभूषणीं घवघवीत । ' —मुआदि ५ ६ ५ ठळक, स्पष्ट, मोठा, चागला ऐकू येणारा ' घणघोष घवघवीत ।' —मुवन १३ १०६ ६ चमचमीत, उची खाद्य पदार्थांनीं भरलेलें (जेव णाचें ताट, पान) ' वाढिलेंच असें घवघवीत । ' —रामदासी २ ८१ ७ दरवळणाऱ्या सुगधानें युक्त, सुवासाच्या घमघमाटानें युक्त [घवघव]

घवसुचें—अक्रि (गो) (गवसणें) मर्म समजणें, खुबी लक्ष्यात येणें, वर्मी सांपडणें [गवसणें]

घवा—पु (मावळी) खोल खळगा, तळखडकाला मिळणारा खड्डा ' काल जोराचा पाऊस पडल्यामुळें पाणी तालींत शिरून तीमध्यें घवा पडू लागला ' [स गह्वर, प्रा गव्वर ? तुऽ० का गवि=दरी, गुहा]

घव्य—वि. तेजस्वी. 'नाना उदास घव्य मूर्ति।' –सप्र ५.३३. ०वाणो–वि. तेजस्वी. 'तंव समर्थमूर्ति घव्यवाणी देखिली।' –सप्र २.२२. [धव]

घशा—पु. (कों.) चुन्यासारखी पांढरी असलेली एक प्रकारची माती.

घशिटा, घशिटें, घशीट, घशेट, घशेटा—स्त्री.न. (खोगिराला) तंग घासदूं नये म्हणून खोगिराच्या प्रत्येक भागाला लावलेलें चामड्याचें अस्तर. [घासणें]

घष्टणी–णी—स्त्री. १ घांसाघांसी. 'घष्टणी घिसणी घस्मरपणें। घसर घसरूं घसारवाणें।' –दा १४.४.४. २ (गो.) मांडी घांसण्याची नोकरी; काबाडकष्टाची नोकरी; दास्य. [सं. घृष्–घृष्ट]

घष्ट(स्ट)णें—सक्रि. १ घांसणें. 'जो सांपडला काळचपेटीं। पडपडों। पुनरपि होईल कष्टी। याक न लागे घष्टिला च घष्टी।' –दावि २२८. २ कष्टानें काढणें, कंठणें (वेळ, काळ). 'मनीं राम वेष्टी वळें काळ घष्टी।' –दावि २१६. [घष्टा]

घष्टा—पु. घसटा–टी. १ पदार्थ घांसतांना त्याला दिलेला जोराचा घसडा; पदार्थ घांसण्याकरितां त्यावरून हात इ० फिरविण्याची क्रिया. 'तांब्या काळा पडला आहे, चार अधिक उणे, पंच मार म्हणजे स्वच्छ होईल.' २ एखाद्याच्या शेजारून जोरानें जातांना लागलेला धक्का, घसरा. [सं. घृष्ट]

घष्टें—न. (ग्राम्य) तूप; कढविलेलें लोणी.

घस—स्त्री. झुपका; गुच्छ; घड. (प्र.) घोंस पहा.

घस—स्त्री. १ व्यापारांत आलेली तूट; तोटा; नुकसान; धूड; खोट. (क्रि० सोसणें; बसणें; लागणें, येणें). २ (गळण्यानें, झिरपण्यानें, सुकल्यानें, घांसलें गेल्यानें) पदार्थाच्या मूळच्या मापांत, वजनांत येणारी तूट, न्यूनता, झीज, घट. 'दोन मण गुळांत दहा शेर घस आली.' 'घशीबद्दल लांकूड आकारात धरूं नये.' ३ सोनें पारखतांना कसावर उमटलेली सोन्याची रेघ, सोन्याचा कस. [सं. घृष्; प्रा. घस; म. घासणें]

घस—स्त्री. १ (कु.) भांडें, कढई, किटली, मडकें इ० सतत चुलीवर ठेवल्यानें त्याच्या बुडाला जमणारा मशीचा थर; खरप; खरपी; मस; जळ. २ लोणी कढविल्यानंतर भांड्याच्या तळाला बसणारी बेरी.

घस—वि. (राजा.) एकदम उतरतें; उभ्या उतरणीचें (छप्पर इ०).

घस–कन–कर–दिशीं—क्रिवि. १ धान्य इ० एकदम पुष्कळ ओततांना होणाऱ्या घस् घस् अशा आवाजानें. २ (ल.) एकदम; एखाद्या कामाची तडकाफडकी व चटपट यांचा निदर्शक शब्द. 'त्यानें घसकन भाताची वेळणी माझे पानांत ओतली.' 'त्यानें घसदिशीं दहा रुपये काढून दिले.' [ध्व.]

घसका—पु. १ रडा; धपाटा; धोपट अथवा धारेच्या शस्त्रानें दिलेला तडाखा; २ घसरा; ओरखडा; घटा अर्थ २ पहा. ३ घसडा; हिसका; हिसडा; गचका; हयका. [घांसणें; किंवा घस् ध्व.]

घसकाविणें, घसकावून, घसकून—कचकाविणें इ० पहा.

घसकया—वि. घसटया. १ ज्याच्या कामांत नाजुकपणा नाहीं असा; धसमुसळ्या; भाडदांड; रानवट; अडाणी; दांडगा (मजूर, कामकरी इ०). २ (ल.) बदफैली; अत्यंत कामुक; विषयलंपट; बाहेरख्याली; इष्कबाज. [घासणें]

घसघशा—वि. १ नेहमीं कटकट, कुरकूर, धुसफूस, हमरी तुमरी करणारा; घसघस करण्याची संवय ज्याला आहे असा. २ घासाघीस करणारा; करार, खरेदी विक्रीचा व्यवहार करतांना घिसघीस करणारा; घासघोस घालणारा. [घासणें]

घसघशी(सी)त—वि. धवधवीत अर्थ २, ३, ६ पहा. –क्रिवि. १ अघळपघळ; ऐसपैसपणानें; पुरेपूर; भरपूरपणें; तब्बल. 'त्याला दिवसास घसघशीत शेर भात लागतो.' 'घसघशीत पांच रुपये घेतलेस, आतां मागेंपुढें काय करितोस.' २ खसखशीत अर्थ १–३ पहा. ३ विपुलपणें; अघळपघळ; रेट; रेलचेलीनें (वस्तु, क्रिया इ० होणें).

घसघशीत—वि. (कु.) साधारण कढत; गरम असलेलें (अंग, शरीर).

घसघस—स्त्री १ घासाघीस; जिकीर; चिणचिण; खाराखोर; (पदार्थ विकत घेतांना होणारी) कोरडी तक्रार; निरर्थक ओढाताण. 'तुम्ही कांहीं विकत घेणार कीं कोरडी घसघस लावणार.' २ (एखाद्यास) सदोदित दोष लावणें आणि राग भरणें, निंदा करणें. ३ कुरकूर; धुसफुस; कुरबूर; खाजगी कुटुंबांतील कटकट, चडफड, चिणचिण. 'घसघस करितां विटे। सगट लोकु।' –दा १९.७.२१. ४ कडाक्याचा, धडाक्याचा वादविवाद, चर्चा; तंडणें; रिकामा वाद. (क्रि० करणें; लावणें; घालणें; माडणें). ५ सैन्याचा किरकोळ हल्ला. ? [सं. घर्षं म. घासणें]

घसट, घसटणी, घसणी—स्त्री. घरोबा, संघटण; मैत्री; सलोखा; विशेष परिचय, घसरट. 'कोणाशीहि झाली तरी घसट ठेवावी, पण अतिप्रसंग करूं नये.' –विकारविलसत १९. [घांसणें]

घसटणें—उक्रि घांसणें १ चालतांना (एखाद्या पदार्थाशीं, भिंतीशीं) घासून जाणें, घमवटणें; घसटून किंवा चाटून जाणें; ओरखडणें; घांसणें. 'त्या भिंतीशीं त्याचें अंग घसटताच वरची त्वचा निघाली.' २ एकमेकांस कळण्याजोगा स्पर्श करून, खेटून जाणें. 'तो चांभार त्या ब्राह्मणास घसटून गेला.' ३ घांसणें

चोळणें, चोळवटणें, रगडणें. ४ निष्काळजीपणानें, बेदरकारपणें, लाटालाटीनें एखादी गाष्ट, काम रेटून नेणें, दडपणें, फारशी काळजी न घेता (काम) करून टाकणें. 'न निवडतांच भाजी तशीच घसटली' [घासणें]

घसटी—स्त्री एखादा पदार्थ दुसऱ्याशीं घासून गेल्याची खूण, घस, घसरा, ओरखडा (प्राय या शब्दाचा अनेकवचनी प्रयोग करतात) [घसटणें]

घसट्या—वि १ अडाणी, अडमुठ्ठा, दांडगा, लाट्या घसमुसळ्या (मजूर, कामकरी) घसक्या अर्थ १ पहा २ सुस्त, मंद, गाफील, टाणपा, ढांचन्या [घसटणें]

घसडा—पु (विप्र) घसरा, घसरा पहा

घसण—स्त्री १ (कों) व्यापारातील, धंद्यातील तूट, तोटा, नुकसान, घट, घस २ अति परिचय, घसट पहा ३ संगत, सघर्ष 'आणि फळाचिया हावां। हृदयीं कामा जाला रिगावा। कीं तयाचिय घसणी दिवा। ज्ञानाचा गेला।' —ज्ञा ७ १३९. 'ऐसी पंचमहाभूतांची वणी। स्वांत गुणत्रयाची कसणी। ऐशिया चिये घसणीं। पडियेला जो॥' —सिस २ १६० ४ संघर्ष, स्पर्श 'गगन असोनिया जनीं। भेळेना जनघसणीं।' —एभा ७ ४४४ ५ सवय, सराव, —शर (क्रि० पडणें, पाडणें) ६ बैलाची गाडी उतरणीला लागली असता चाकाला लावावयाचा लाकडाचा दांडा, खरडी [स घर्षण, प्रा घसण]

घसणी—स्त्री १ घर्षण, घांसण्याची क्रिया 'शिला पानीय वरि घसणी पडतसे, चंदना। रे। ।' —दासोपंतपदें, राजवाडे ग्रंथ माला पृ ५ २ घसण अर्थ ६ पहा ३ खर्च, व्यय, नाश न्हास 'पतीची शक्ति अल्पवयात अविचारानें घसणीस पडल्यामुळे पुढे उपयोगास पडेल इतकी रहात नाहीं' —विवाहविज्ञान ७ [घासणें]

घसणें—अक्रि घसरून खालीं येणें, निखळणें 'अशोकवनि धार्ती (?) निवसे। तारा क्षितिवरि काय घसे।' —निमा १४ [घसरणें]

घसन—न युद्ध, लढाई, धुमश्चक्री घसदान अर्थ ४ पहा 'उठीली अणीया भाले। जवळीं पांच पाच सले। नाडासनीं दोनी दोनी पर्व। मोजे घसनी पातलें॥' —उपा ८२४ [स घर्षण हिं घमसान, गु घमशाण म घमशान अप]

घसमट—स्त्री (कु) दृढपरिचय, घसट घसरट [घासणें]

घसमरपण—न खाकरून खाकरून घसा खाण्याची क्रिया, व्यापार —मनको घस्मर पहा [घस्मर]

घसमस—स्त्री (कों) धुमफूस, कटकट, तटाबखेडा, बाचाबाच खटका कचकच, कगागत, धसफस, धडाधडी [घासणें]

घसमस—वि असार —शार

घसर—स्त्री (दर, भाव, किंमत) उतरणें, कमी होणें, (बाजारात एखाद्या मालाची) मंदी येणें [घसरणें] ॰**गुंडी**—स्त्री १ अधोगति, अवनति, अपकर्ष, उतरती कळा, उच्चपदावरून खालीं येणें, घसरणें 'जुन्या शिक्षकांची अशीच घसरगुंडी झालेली आहे' —माधि १०५ २ (खेळ) घसरून खालीं येण्या साठीं उतरत्या फळीचें केलेलें साधन [घसरणें+गुंडी-गुंडा=गोळा]

घसरट—स्त्री दाट परिचय, मैत्री, घसट पहा [घासणें]

घसरट—वि निसरती, निसरडें असणारी, बुळबुळीत (जागा), घसरता, निसरडा, बुळबुळीत [घसरणें]

घसरड-ण—स्त्री १ निसरडें असलेली, बुळबुळीत, घस रती जागा २ (घसरण) घसरगुंडी अर्थ १ पहा [घसरणें]

घसरडा—वि निसरडा, बुळबुळीत, घसरट, घसरून पडण्याजोगी, घसरट (—वि) पहा [घसरणें]

घसरंडा—पु (ना व) घसरड, घसरण, निसरडी जागा [घसरणें]

घसरडें—न १ निसरडें, घसरड, घसरण २ घसरडपणा, बुळबुळीतपणा [घसरणें]

घसरण घसरड—स्त्री घसरड पहा

घसरणी—स्त्री १ घसरण्याची क्रिया. २ निसरडी जागा, घसरडें [घसरणें]

घसरणें—अक्रि १ निसरणें, निसटणें, घरळणें, बुळकणें, उतरणीवरून, घसरड्यावरून सरकत, गरगळत जाणें २ (ल) एखाद्याच्या अंगावर जोरानें, त्वेषानें तुटून पडणें, चाल करून जाणें, चढाई करणें, एखाद्यास रागें भरावयाला, निंदायला आवेशानें पुढ सरसावणें, एखाद्यावर जोराचा शाब्दिक हल्ला चढ विणें, एखाद्याच्या तोंडास लागणें 'जोत्याची त्याच्यावर घसरून पडला' —स्वप ३१ 'दोघाना फसविण्याचा त्यानें बेत केला पण दोघे त्याजवर घसरले' —विवि ८ ६ ११० ३ एखाद्या कामास आवेशानें, जोरानें लागणें, जुपून घेणें 'तें काम मी चार दिवस घसरून तडीस नलें' ४ चुकणें, चळणें, च्यवणें 'बोलत होता ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी, मग जो घसरला तो रांडबाजीच्या गोष्टी सागू लागला' ५ अधिकार, हुद्दा, आश्रय इ०कापासून च्युत होणें, (नोकरींतून) कमी होणं, बडतर्फ होणें, तो त्या मामलतीवरून घसरला' ६ (शरीर इ०) क्षीण होणें, खड्णें, (शरीरप्रकृति) ढासळणें, 'अलीकडे त्याची प्रकृति बरीच घसरली आहे' ७ मूळ स्वरूप नष्ट होणें, न्हास पावणें, उच्चपदावरून ढळणें, उतरती कळा लागणें 'चांदीचा भाव घसरला आहे' —के १० ६ ३० (व्यवहारांत, व्यापारात

खोंच बसल्यानें) खालीं येणें; डबघाईस येणें. 'त्या व्यापारांत पांच हजाराची खोंच येतांच तो घसरला.' ८ (धैर्य, आत्मविश्वास) गलित होणें, गारठणें, पार निघून जाणें, नष्ट होणें, ढळणें, डगमगणें, डळमळणें. ९ (मनुष्य) खचणें; डगमगणें; कचरणें; हटणें. १० (व.) पळून जाणें; पोबारा करणें; हातावर तुरी देणें. [ध्व. घस्+सं. सृ-सर; किंवा सं. घर्षण, म. घासणें, सिं गीसिरणु]

घसरपट्टी—स्त्री. १ (ग्राम्य) खरडपट्टी; बेमुर्वतपणें केलेली निर्भर्त्सना; खरड; चोडंती. (क्रि० काढणें; निघणे); २ जडयाचें, जडावाचें काम करावयाचें एक हत्यार. –शर.

घसरवट—वि. निसरडी; घसरडी (जागा). [घसरणें]

घसरा—पु. १ घसडा; ओरखडा; घट्टा; (एखाद्या पदार्थास) जोरानें घांसून, चाटून जाणें; चाटून गेल्यानें पडणारी खुण; हिसडा (क्रि० मारणें). २ सपाटा; वेग; जोर. 'तैसीं घसरें मिसळैलीं। दोन्हीं दळें।' –शिशु १०४२. ३ शेजारून झपाट्यानें जातांना दिलेला रेटा; धक्का. ४ रट्टा; तडाखा. ५ (ल.) राग; कोप. 'महादेवाला ल्युन तुम्ही जा रे पदर पसरा। कठीण जाचिल त्याचा घसरा।' –प्रला १३५. ६ धमकावणीचा, खडसण्याचा, खणकावण्याचा, दटावणीचा आविर्भाव, भाषण; गुरकावणी; दटावणी. (क्रि० देणें; करणें; घालणें). 'त्या चोरास घसरा देतांच तो कबूल झाला.' ७ तुटून पडणें; हल्ला करणें. 'रा. रा. गुरुजींनीं जागे केल्यावर त्याजवर विनाकारण घसरा करून ...' –टि २ ८१. ८ व्यापारांत, धंद्यांत आलेली बूड, नुकसान, घस, तूट, तोटा. ९ दुर्दैवाचा घाला, तडाखा; (संकटाचा) धक्का. 'जय अपजय परस्वाधीन बसला घसरा।' –ऐपो २३५. 'नाहीं तरी बसल एखादा घसरा.' –राला ३९. [घसरणें; गु. घसारो]

घसरा—पु. दिवस. [सं. घस्र अप.]

घसराघसर-री—स्त्री. हिसकाहिसकी; धक्काबुक्की; ओढाओढी; झुंज; झोंबाझोंबी. [घसरणें द्वि.]

घसंचकर—क्रिवि. जड पदार्थ पाण्यांत एकदम पडतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें; धपकन; डुबकन; ढब्बकन. [ध्व. घसंच+करणें]

घसवट, घसवटा, घसाटा—स्त्री.पु. १ (एखाद्या कामाचा, कलेचा) राबता; सराव. २ परिचय; घसट; दाट ओळख. ३ वहिवाट. **घसटीस, घसटीखालीं पडणें**–१ एखाद्या कामाचा, कलेचा राबता, सराव होणें. २ दाट परिचय होणें; घसट, घसट होणें. [घसवटणें]

घसवटणें—अक्रि. १ घांगले जाणें; झांजरणें; खरचटून जाणें; घासटणें, घाटलें जाणें; घासल्यानें झिजून जाणें. 'अहो आत्मेपणीं न संटों। स्वसंवितीं न घसवटों।' –अमृ ८.४. 'अपवा तें घसवटेना। अपवा अ॑दृश्य होयेना।' –दा १.९.१०. २ घांसणें; घांसटणें. 'वायोचा कातरा घसवटे। तेणें उष्ण वन्हि पेटे।' –दा १३-३.८. ३ घसवटीस पडणें; सराव होणें; अंगीं मुरणें, जडणें. ४ (मनुष्य, पशु, वस्तु) चांगली राबती असणें; सारखी उपयोगांत आणली जाणें; अभ्यस्त होणें. 'या कामांत तो चार दिवस घसवटेल तेव्हां उपयोगी पडेल' [घसट]

घसवटा—पु. सराव; निरंतर चालूपणा. घसवट पहा. 'तो बैल घसवट्याखालीं पडेल तेव्हां नरम होईल' [घसवटणें]

घसवटी—स्त्री. १ घसवट पहा. २ घसरा; खरचटून पडलेला ओरखडा; घट्टा. 'पाषाणघाव घसवटी। अदृश्यपणें मिरवले।' –नव २४.१३०. [घसवटणें]

घसा—पु. राव वाहून नेण्याची बिनचाकी गाडी. –बदलापूर २९४. घसें पहा. [घासणें, घसरणें]

घसा—पु. १ गळ्याच्या आंतील भाग; नरडें; अन्ननलिका. २ श्वासनलिका. ३ आवाज; कंठध्वनि. 'त्याचा घसा गोड आहे.' [सं. घस्–खाणें, गिळणें] (वाप्र.) ०**कोरडा करणें**–फार वेळ बोलत राहणें; घसा कोरडा होईपर्यंत एखाद्यास उपदेश, एखाद्याशीं मायाकूट करणें. ०**खाणें**–घशाशीं घुरघुरणें; घशांत घरघर आवाज होणें. घसा वाजणें. 'घसर घसरूं घसा खाणें। घुमघुमोंचि घुमणें। योग्य नव्हे॥' –दा १४.४.४. **घशाखालीं उतरणें**–१ गिळला जाणें; गिळंकृत होणें. २ (ल.) लाच खाल्ला, लबाडीनें लाटलेला पैसा पचविला जाणें. ३ कबजांत जाणें. 'पण एतद्देशीय संस्थानें मात्र सरकारच्या घशाखालीं उतरविलीं.' –नि. **घशांत घालणें**–बळकावणें; गिळंकृत करणें; (एखाद्या मालमत्तेवर) बळेंच हक्क सांगून (ती) बळकावणें. 'दुसऱ्याचे देश घशांत घालण्याची असुरी लालसा टिकणार नाहीं.' –के १४.६.३०. **घशांत टाकणें**–गिळंकृत करणें, लाटणें. 'सरकारचा विचार इंदूरची इस्टेट घशांत टाकण्याचा होता.' –विक्षिप्त ३.१६४. **घशांत पीक धरणें–अडकणें**–पाऊस न पडल्यामुळें पिकांची, कणसांची वाढ खुंटणें. **घशांतून काढणें**–खाल्लेला, गिळंकृत केलेला पैसा, चोरलेला माल इ० ओकावयास, परत देवयास भाग पाडणें. **घशाबाहेर पडणें**–१ गिळंकृत केलेली वस्तु, पैसा बाहेर ओकून पडणें. २ (पिकाच्या पोटरी येणें; पीक निसवणें, पिकाचें कणीस लोंगर बाहेर पडणें. ०**पसरणें**–(एखादी वस्तु खाण्याकरितां, गिळण्याकरितां) आ करणें; तोंड उघडणें; अधाशीपणानें पहाणें ०**फुटणें**–(मुलगा) वयांत आल्यामुळें त्याचा आवाज, स्वर बदलणें; आवाजाची कोमलता नष्ट होऊन तो मर्दानी बनणें, घांटी फुटणें; घांटी पहा ०**बसणें**–(ओरडण्यानें, तेलकट, इ० पदार्थ खाल्यानें) आवाज घोगरा होणें, शब्दाचे उच्चार अस्पष्ट होणें. ०**वाजणें**–घोरणें; (घसा) घरघर वाजणें (प्रयोगांत कर्त्यांची षष्ठी असावी लागते)

घसाघस-सां, घसासां—क्रिवि. १ गवत कापतांना, पदार्थ चावतांना, चर्वण करतांना होणाऱ्या घस् घस् अशा आवाजाप्रमाणें; घसाघस. २ उपळाट्टीनें; मनमोकळपणें; मनास येईल तसें; बेसुमार (पैसा खर्च करणें, खाणें इ०). [ध्व.]

घसाघसी—स्त्री. (व.) तकार; भांडण; घासाघीस. [घासणें, घासाघीस]

घसाटा—पु. घसवट पहा.

घसाड—वि. (अशिष्ट भाषेंत) विपुल; पुष्कळ; रगड.

घसाडणें—उक्रि. १ चोळणें; घांसणें; उजळा देणें; घांसडणें. २ (धान्य इ०) भरडणें. [घासणें]

घसारा—पु. १ दहा-पांच औषधें उगाळून एकत्र केलेलें सरबरीत मिश्रण. २ (आसन्नमरण मनुष्यास लागलेली) घरघर; घरटा. ३ (एखादा पदार्थ दुसऱ्या पदार्थास लागून गेल्यानें पडणारा) ओरखडा, रेघोटघा; घस; घसरा. घसरा पहा. 'चामड्यास घसरा लागूं नये म्हणून त्यावर लांकडी चिपा बसवाव्या.' –स्वारीनियम (बडोदें) ५५ ४ झीज, इमारत, यंत्रें, सामान वगैरे वापरल्यामुळें त्यांच्या किंमतींत पडणारी तूट, न्यून, उणेपणा. [घासणें]

घसास-सां—क्रिवि. घसाघस पहा. 'वीर तोडिती घसास सिर फोडिती ठसास शुळ टोचिती भसास आपशुद्धी नेणती।' –दावि ४९६. [ध्व.]

घसिट—पुस्त्री. (संगीत) इच्छित उंच स्वरापासून ध्वनींत खंड पडूं न देता इच्छित नीच (खालच्या) स्वराकडे जाणें.

घसिटा—पु १ जोरानें घांसण्याची, चोळण्याची, पुसण्याची क्रिया, घशा; घसडा; (क्रि० मारणें). २ (क.) घसरा शब्दाच्या इतर अर्थीहि उपयोग होतो. [घासणें]

घसीट, घसि(से)टा, घसेंट—पुस्त्रीन. घसीट पहा.

घसें—न (को) मातखाचरांत उपयोगी पडणारी एकचाकी हातगाडी; आवणाचें मूठ नेण्यासाठीं केलेलें गाडीसारखें लांकडी वाहन. घसा पहा. [घासणें, घसरणें]

घसेल—वि. (व) १ कंजूष; कृपण. २ घासाघीस करणारा. [घासणें]

घस्टणी—स्त्री. (गो.) घटणी पहा.

घस्टणें—अक्रि. १ घट्टे पडणें. घासणें, घटणें पहा. २ (ल) झिटणें. 'वक्त्याच्या मुखा पाठ पडिलें। श्रोतयाचे श्रवण घस्टोनि गेलें।' –दावि २४१. [घर्षण]

घस्टुचें—क्रि (गो.) खेटून, धक्के मारून चालणें

घस्त—स्त्री. १ व्यापारांत आलेली घट, तूट, तोटा. २ (पदार्थ सुकल्यानें, गळण्यानें, त्याच्या मापांत, वजनात आलेली) तूट, कमीपणा. घस पहा. [सं. घृष्ट]

घस्त—स्त्री. गस्त; फेरी; पहारा. (प्र.) गस्त पहा. 'महाराजांची प्रकृति नीट होऊन ते हंमेशाप्रमाणें छावणींत घस्त घालूं लागले।' –विक्षिप्त १.२४३. [फा. गश्त]

घस्मर—वि. जाड; घट्टमुट्ट; जाडामरडा; बळकट; मजबूत (कापड, कपडा, भांडें, शरीर). ०पण–न. (मनाची) बळकटी; धैर्य. 'ध घ घस्मरपणेंचि मायाममता त्यजंल।' –दावि २१३. [सं. घस्मर]

घस्मर—वि. खादाड; अधाशी; खादून जेवणारा; अत्याहारी; वृकोदर; बहुभक्ष; खाइंनंदत. २ (ल.) (दुसऱ्याचा) नाश, निसतान करणारा; दुसऱ्याला गिळणारा. [सं.]

घस्र—न. दिवस. 'तेथें घस्रे दिवेकें क्रमुनि पुनरपि श्रीनंदतोपकंठीं।' –वीरेश्वर, उपमन्युचरित्र २२. [सं. घस्र]

घळ—स्त्री. (पाण्याच्या ओघानें धुपून डोंगराच्या दोन्ही देहामध्यें पडलेली) भेग; खांचण; ओहळ; लवण; खोलगट जागा; गुहा; 'अरण्यांत गेले पर्वताची घळ।' –रामदासी१.२५. 'घळमवडधाहून सुदतमाकत नळ वाजण्याच्या सुमारास मोरघळीस आलों. –खेया ४४. –स्त्रीपु (घुशींनीं भिंतींत पोखरून पाडलेलें) भोंक; बीळ. (खडडे, पाणी इ०कांनीं) खडकाला, बंधाऱ्याला पोखरून पाडलेलें छिद्र. [ध्व. घळ]

घळ—पु (राजा.) झाडावरून आंबे वगैरे काढण्याची जाळी लावलेली काठी; झेला; झेली; आंकी. २ विहिरींत पडलेली घागर, बादली इ० वस्तू काढण्याचा गळ. [गळ]

घळ—वि. (गो.) सढळ जिभेचा; भडभड्या; बडबड करणारा; (मनुष्य) [अघळ ?]

घळक—स्त्री. (अशिष्ट). विपुलता; लयलूट; चंगळ; रेल चेल. –वि. १ विपुल, भरपूर. २ फार उत्पन्नाचा, किफायतीचा (धंदा). [ध्व. घळ]

घळघळ-ळां—क्रिवि. घटघटां, आकंठ; पुष्कळ; विपुल. 'आधीं उदक आणविलें। घळघळां उदंड घेतलें।' –दा १८. १०.१९. अश्रूंची व पाण्याच्या प्रवाहाची विपुलता, अनिरुद्धता इ०कांचा वाचक शब्द. १ डोळ्यांतून खळखळ अश्रु ढाळीत. 'पोरांची आठवण झाली म्हणजे ती घळघळ रडूं लागते.' २ खळ खळ आवाज करीत (पाणी इ० वाहतांना). ३ सढैलसर; अघळपघळपणें, सुरदुटीतपणें (दागिने, कपडे अंगाला होणें, बसणें). [ध्व घळ-खळ द्वि.] ०घंटा–पु. १ घणघण घंटा; पोकळपणा; रितेपणा. २ पूर्ण अभाव; शून्यभाव. [घणघणघंटा] ०पोतें–वि. (ल.) अंगास नीट न येणारा, सैल होणारा, 'पोत्यासारखा घळघळां लोंबणारा (कपडा, दागिना, जोडा इ०). [घळघळ+ पोतें] ०माळा–स्त्री अव हात बारीक, रोडका असल्यानें सैल होणाऱ्या व त्यामुळें माळांप्रमाणें घळघळ वाजणाऱ्या बांगड्या,

काळणें, अगदीं ढिल्या होणाऱ्या बागड्या [घळघळ+माळा] ०वाघ्या-वि (उप) ज्याच्या अगावरील कपडे घळघळा लोंबत आहेत असा (मनुष्य) घळघळ पोत्याचा [घळघळ+वाघ्या= खंडोबाचा भक्त]

घळघळणें—अक्रि १ (शरीर वाळल्यामुळें कपडे, बांगड्या, दागिने इ०) अंगाला, सैल ढिले होणें (मोत्यांचे वेजें, छिद्र मोठें झाल्यानें तें) ढिलें, सैल होऊन तारेंत, दोऱ्यात हाल सरक लागणें २ आजारीपणामुळें सांधे ढिले पडून अशक्तता वाटणें, गळाठा येणें, (शरीर) गळाल्यासारखें होणें 'कालच्या उपोष णानें मी केवळ घळघळलें ' [घळघळ]

घळघळाट—पु १ (कपड्याचा, दागिन्याचा) फाजील, अवास्तव सैलपणा, घळघळा लोंबत राहण्याची अवस्था, झोल, पोतें २ (अश्रु इ०काच्या) सतत धारा, सारखा लागलेला ओघ, सतत अश्रुधारा, पुष्कळसा मोठा प्रवाह, लोट ३ (सामा) समृद्धि, विपुलता, लयलूट [घळघळ]

घळघळाट—क्रिवि १ घटघटा, भरभर, अधाशीपणानें (पाणी इ० पिणें) २ (कपडे, दागिने इ०) अतिशय सैलप णानें लोंबत घळघळ अर्थ ३ पहा [घळघळ]

घळघळीत—वि १ सैल, ढिला, घळघळ लोंबणारा, घळघळणारा (आंगरखा, कपडा, दागिना), घळघळ पोतें २ मोठें झालेलें, रुंदावलेलें (कानाचें भोंक, मोत्याचें वेजें इ०), ३ मोकळा, निष्कपट, खुल्या दिलाचा, सकोचरहित (मनुष्य, स्वभाव, सवय, व्यवहार इ०) ४ उघड, निष्कपट, प्रांजल, अकृत्रिम, मोकळ्या मनाचें, मनमोकळेपणाचें (वर्णन, भाषण इ०) –क्रिवि १ रगडून, भरपूर, मनसुराद 'त्याच्या घरीं लाडू घळघळीत वाढले ' २ मोकळेपणानें, अघळपघळ, प्रशस्त पणानें 'नदीमध्यें घळघळीत स्नान करावयास सांपडत नाहीं' ३ (अशिष्टपणें, अतिलोभानें म्हणताना) पुरेपूर, घसघशीत, भरपूर 'घळघळीत अडीच हात धोतरजोडा मला लागतो ' 'त्याच्या पोटाला घळघळीत दोन शेराचें अन्न पाहिजे ' [घळघळ]

घळण—नस्त्री १ पाण्याच्या प्रवाहानें पडलेली खोवण खाचण, घळ, ओघळ, नाला 'त्या खडकातील भेगा व घळणी पाहून एकदर अनुमान होईल ' –मू ३३ २ पाण्याच्या नेटानें घळून घळून झालेली उतरती जागा, निसरडी जागा, जमीन, घसरण. [घळणें]

घळणें—अक्रि १ पाण्याच्या प्रवाहानें माती धुपून जाणें (नदीतीर, बांध यांची) २ खडक धुपून जाऊन घळ, ओघळ, चर पडणें ३ मोत्याचें वेजें दागिन्याच्या वजनानें नाक, कानाचें छिद्र मोठें होणें, सैल होणें ४ (सामा) हारांतून, माळेंतून ओवलेलीं मोत्यें, मणी, फुलें निखळणें, ओघळणें, घळून पडणें, ओघळणें पहा [घळ, स गल्]

घळच(म)ळीत—वि घळघळीत (–वि) अर्थ ३, ४ पहा

घळम(मे)ळ—स्त्री १ (प्र) घालमेल (एखाद्या कामाची) धादल, खवदव, दगदग, तारांबळ, उपद्व्याप २ (बाह्य वस्तूचा, मनाचा) गोंधळ, घोळ, घोटाळा (क्रि० पडणें, होणें, चालणें) घप्पाघोळ पहा 'कोणी आड येईना या चिंदा । अशी घळमळ पडली मदा । ' –पला ८६ [घालमेल]

घळय—स्त्री (कों) घळण, घळ पहा

घळसणचें—अक्रि (गो) चुकणें, घसरणें

घळा(ळ)मेळ—स्त्री मोकळ्या मनाचा, स्नेहभावाचा सवय, दळणवळण, व्यवहार **घळामेळीचा** वि विशेष सल गीचा, दाट परिचयाचा [घळमळीत, घळणें+मळ]

घळ्या—वि निष्काळजी, बेसावध, अनवधानी, दुर्लक्ष्य करणारा, हयगय करणारा, विसराळू २ ओंगळ व गबाळेपणाचें स्वरूप व वर्तन असलेला [तुल० गु घेलो=मूर्ख]

घाइ—स्त्री घाय, घाव, घाई, घायी पहा घाईबद्दल काव्या तील रूप घाव याचें तृतीया विभक्तीचें रूप 'चेंडु घाईं मातला। हाक दओनि उसळैला ।' –शिशु १०६७ 'निष्कपटा होआवें। उसिणा घ ईं लुझावें ।' –ज्ञा २१९० 'कसालागी हरी हा वधील एके घाईं । ' –अफला ५३

घाइटा—पु (क) घाई, गडबड, त्वरा 'कायरे घाइटा लावला आहेस ? ' [घाई+टा प्रत्यय]

घाइवटा—पु (काव्य) घाव, जखम, वार, शस्त्राचा आघात (प्र) घायवटा 'इवज्राचे घाइवटे लागता। मज श्रम न वाटे । ' [घाय+वटा प्रत्यय]

घाई—स्त्री १ त्वरा, जलदी, गर्दी २ तातडी, उतावीळ, धादल, लगबग, घायकूत ३ धामधूम, धडाका, गडबड, तडाखा 'कन्यागतात जी लग्नाची घाई चालली होती ' ४ धुमाळी, धुमाकूळ, धागडधिंगा, धुमाफळी, दंगा 'तववरिच भूताची घाई। जव मत्रवादी नाहीं पावला।' घाइ(ई)घाईनें–क्रिवि अगदीं गडबडीनें, गर्दीनें लगबगीनें [घाई द्वि] घाईं–क्रिवि घाईनें, तडकाफडकी ०स येणें–अक्रि (व) जिकीरीस येणें, त्रासून जाणें, नम्र होणें

घाई—स्त्री १ घाय, घाव पहा ठोका, दणका २ (नगारा इ० चर्मवाद्याचा) दणदणाट, गजर 'दिशाचक्र बहिरैलें। घाईं निशानाचा । –शिशु ५८५ –ह३६ ४० म्ह० जेथें नगाऱ्याची घाई तथें टिमकीचें काई ' ३ (कों) सगीतांतील, वादना तील ताल, गति, वाद्याची गत, बोल, विशेषत द्रुतगति [स घात, घाति, प्रा घाई]

घसाघस-सां, घसासां—क्रिवि. १ गवत कापतांना, पदार्थ चावतांना, चर्वण करतांना होणाऱ्या घस् घस् अशा आवाजाप्रमाणें; सपासप. २ उधळपट्टीनें; मनमोकळपणें; मनास येईल तसें; बेसुमार (पैसा खर्च करणें, खाणें इ०). [ध्व.]

घसाघसी—स्त्री. (व.) तकार; भांडण, घासाघीस. [घासणें, घासाघीस]

घसाटा—पु. घसवट पहा.

घसाड—वि. (अशिष्ट भाषेंत) विपुल; पुष्कळ; रगड.

घसाडणें—उक्रि. १ चोळणें; घांसणें; उजळा देणें; घासटणें. २ (धान्य इ०) भरडणें. [घासणें]

घसारा—पु. १ दहा-पांच औषधें उगाळून एकत्र केलेलें सरबरीत मिश्रण. २ (श्वासमरण मनुष्यास लागलेली) घरघर; घरडा. ३ (एखादा पदार्थ दुसऱ्या पदार्थास लागून गेल्यानें पडणारा) ओरखडा; रेघोटया; घस; घसरा. घसरा पहा. 'प्रामध्यास घसरा लागूं नये म्हणून त्यावर लांकडी चिपा बसवाव्या.' –स्वारीनियम (बडोदें) ५५. ४ झीज, इमारत, यंत्रें, सामान वगैरे वापरल्यामुळें त्यांच्या किंमतींत पडणारी तूट, न्यून, उणेपणा. [घासणें]

घसास-सां—क्रिवि. घसाघस पहा. 'वीर तोडिती घसास सिर फोडिती ठसास शुळ टोंचिती भसास आपशुद्धी नेणती।' –दावि ४९६. [ध्व.]

घसिट—पुस्त्री. (संगीत) इच्छित उंच स्वरापासून ध्वनींत खंड पडूं न देतां इच्छित नीच (खालच्या) स्वराकडे जाणें.

घसिटा—पु. १ जोरानें घांसण्याची, चोळण्याची, पुसण्याची क्रिया; घटा; घसडा; (क्रि० मारणें). २ (क) घसरा शब्दाच्या इतर अर्थीहि उपयोग होतो. [घासणें]

घसीट, घसि(से) टा, घसेंट—पुस्त्रीन. घसीट पहा.

घसें—न. (कों) भातखाचरांत उपयोगी पडणारी एकचाकी हातगाडी; आवणाचे मूठ नेण्यासाठीं केलेलें गाडीसारखें लांकडी वाहन. घसा पहा. [घासणें, घसरणें]

घसेल—वि. (व) १ कंजूष, कृपण. २ घासाघीस करणारा. [घासणें]

घस्टणी—स्त्री. (गो.) घटणी पहा.

घस्टणें—अक्रि. १ घट्टे पडणें. घासणें, घटणें पहा. २ (ल) किटणें 'वक्तयाच्या मुखा पाठपडिलें। श्रोतयाचे श्रवण घस्टोनि गेले।' –दावि २४१. [घर्षण]

घस्टुचें—क्रि. (गो.) खेटून, धक्के मारून चालणें.

घस्त—स्त्री. १ व्यापारांत आलेली घट, तूट, तोटा. २ (पदार्थ सुकल्यानें, गळण्यानें, त्याच्या मापांत, वजनांत आलेली) तूट, कमीपणा. घस पहा. [सं. घृष्ट]

घस्त—स्त्री. गस्त; घरटी; पहारा. (प्र.) गस्त पहा. 'महाराजांची प्रकृति नीट होऊन ते हंमेशाप्रमाणें छावणींत घस्त घालूं लागले.।' –विविधज्ञान ३.२४३. [फा. गश्त]

घस्मर—वि. आड; घटमूठ; जाडाभरडा; धळदट; मजबूत (कापड, कपडा, भांडें, शरीर). ०पण–न. (मनाची) बळकटी; धैर्य. 'घ घ घस्मरपणेंचि मायाममता उलंघ।' –दावि २१३. [सं. घस्मर]

घस्मर—वि. खादाड; अधाशी; रपाटून जेवणारा; अत्याहारी; वृकोदर; बहुभक्ष; खादुंसदन. २ (ल.) (दुसऱ्याचा) नाश, निःपात करणारा; दुसऱ्याला गिळणारा. [सं.]

घस्र—न. दिवस. 'तेथें घस्रें कितेकें क्रमुनि पुनरपि श्रीनटेशोपकंठीं।' –वीरेश्वर, उपमन्युचरित्र २२. [सं. घस्र]

घळ—स्त्री. (पाण्याच्या ओघानें धुपून डोंगराच्या दोन्ही दंडांमध्यें पडलेली) भेग; खांचण; ओहळ; लवण; खोलगट जागा; गुहा; 'अरण्यांत गेले पर्वताची घळ।' –रामदासी २.२५. 'पळसवडयाहून सुखतमाफत नऊ वाजण्याच्या सुमारास मोरघळीस आलों. –खेया ४४. –स्त्रीपु (घुशींनीं भिंतींत पोखरून पाडलेलें) भोंक; बीळ. (खडडे, पाणी इ०कांनीं) खडकाला, बंधाऱ्याला पोखरून पाडलेलें छिद्र. [ध्व. घळ]

घळ—पु. (राजा.) झाडावरून आंबे वगैरे काढण्याची जाळी लावलेली काठी; झेला; झेली; आंकी. २ विहिरींत पडलेली घागर, बादली इ० वस्तु काढण्याचा गळ. [गळ]

घळ—वि. (गो.) सढळ जिभेचा; भडभडया; वडवड करणारा; (मनुष्य) [अघळ ?]

घळक—स्त्री. (अशिष्ट). विपुलता; लयलूट; चंगळ; रेलचेल. –वि. १ विपुल, भरपूर. २ फार उत्पन्नाचा, किफायतीचा (धंदा) [ध्व. घळ]

घळघळ-ळां—क्रिवि. घटघटां; आकंठ, पुष्कळ; विपुल. 'माधीं उदक आणविलें। घळघळां उदंड घेतलें।' –दा १८. १०.१९. अश्रूंची व पाण्याच्या प्रवाहाची विपुलता, अनिरुद्धता इ०कांचा वाचक शब्द. १ डोळ्यांतून खळखळ अश्रु ढाळीत 'पोराची आठवण झाली म्हणजे ती घळघळ रडूंलागते.' २ खळखळ आवाज करीत (पाणी इ० वाहतांना). ३ सैलसर; अघळपघळपणें, सुटसुटीतपणें (दागिने, कपडे अंगाला होणें, बसणें) [ध्व. घळ–खळ द्वि.] ०घंटा–पु. १ घणघण घंटा; पोकळपणा; रितेपणा. २ पूर्ण अभाव; शून्यभाव. [घणघणघंटा] ०पोतें–वि. (ल.) अंगास नीट न येणारा, सैल होणारा, पोत्यासारखा घळघळां लोंबणारा (कपडा, दागिना, जोडा इ०). [घळघळ+पोतें] ०माळा–स्त्री.अव हात पारीक, रोडका असल्यानें सैल होणाऱ्या व त्यामुळें माळांप्रमाणें घळघळ वाजणाऱ्या बांगडया,

कांकणें; अगदीं ढिल्या होणाऱ्या बांगडया. [घळघळ+माळा] ०वाघ्या–वि. (उप) ज्याच्या अंगावरील कपडे घळघळां लोंबत आहेत असा (मनुष्य). घळघळ पोत्याचा. [घळघळ+वाघ्या= खंडोबाचा भक्त]

घळघळणें—अक्रि. १ (शरीर वाळल्यामुळें कपडे, बांगड्या, दागिने इ०) अंगाला, सैल ढिले होणें. (मोत्याचें वेजें, छिद्र मोठें झाल्यानें तें) ढिलें, सैल होऊन तारेंत, दोऱ्यांत हालूं, सरकूं लागणें. २ आजारीपणामुळें सांधे ढिले पडून अशक्तता वाटणें; गळाठा येणें; (शरीर)गळाल्यासारखें होणें. 'कालच्या उपोषणानें मी केवळ घळघळलों.' [घळघळ]

घळघळाट—पु. १ (कपडयांचा, दागिन्यांचा) फाजील, अवास्तव सैलपणा; घळघळां लोंबत राहण्याची अवस्था; झोल; पोतें. २ (अश्रु इ०कांच्या) संतत धारा; सारखा लागलेला ओघ; संतत अश्रुधारा; पुष्कळमा मोठा प्रवाह, लोट. ३ (सामा) समृद्धि; विपुलता; लयलूट. [घळघळ]

घळघळाट—क्रिवि. १ घटघटां, भरभर; अधाशीपणानें (पाणी इ० पिणें). २ (कपडे, दागिने इ०) अतिशय सैलपणानें लोंबत. घळघळ अर्थ ३ पहा. [घळघळ]

घळघळीत—वि. १ सैल; ढिला; घळघळ लोंबणारा; घळघळणारा (आंगरखा, कपडा, दागिना); घळघळ पोतें. २ मोठें झालेलें; रुंदावलेलें (कानाचें भोंक, मोत्याचें वेजें इ०); ३ मोकळा; निष्कपट; खुल्या दिलाचा; संकोचरहित (मनुष्य, स्वभाव, संबंध, व्यवहार इ०). ४ उघड, निष्कपट; प्रांजल; अकृत्रिम; मोकळया मनाचें; मनमोकळेपणाचें (वर्तन, भाषण इ०). –क्रिवि. १ रगडून; भरपूर; मनमुराद. 'त्याच्या घरीं लाडू घळघळीत वाढले.' २ मोकळेपणानें; अघळपघळ; प्रशस्तपणानें. 'नदीमध्यें घळघळीत स्नान करावयास सांपडत नाहीं.' ३ (अशिष्टपणें, अतिलोभानें म्हणतांना) पुरेपूर; घसरशीत; भरपूर. 'घळघळीत अडीच हात धोतरजोडा मला लागतो.' 'त्याच्या पोटाला घळघळीत दोन शेराचें अन्न पाहिजे.' [घळघळ]

घळण—नस्त्री. १ पाण्याच्या प्रवाहानें पडलेली खोवण, खोंचण, घळ, ओघळ, नाला. 'त्या खडकातील भेगा व घळणी पाहून एकंदर ... अनुमान होईल.' –मू ३३. २ पाण्याच्या नेटानें घळून घळून झालेली उतरती जागा; निमरडी जागा, जमीन; घसरण. [घळणें]

घळणें—अक्रि. १ पाण्याच्या प्रवाहानें माती धुवून जाणें (नदीतीर, बांध याची). २ खडक धुवून जाऊन घळ, ओघळ, चर पडणें. ३ मोत्याचें वेजें, दागिन्याच्या वजनानें नाक, कानाचें छिद्र मोठें होणें, सैल होणें. ४ (मामा.) हारांतून, माळेंतून ओंवलेलीं मोत्यें, मणी, फुलें निखळणें, ओघळणें, घळून पडणें; ओघळणें पहा. [घळ; सं. गल्]

घळब(म)ळीत—वि. घळघळीत (–वि.) अर्थ ३, ४ पहा.

घळम(मे)ळ—स्त्री. १ (प्र.) घालमेल (एखाद्या कामाची) धांदल; खवदव; दगदग; तारंबळ; उपद्व्याप. २ (बाह्य वस्तूचा, मनाचा) गोंधळ; घोळ; घोंटाळा. (क्रि० पडणें; होणें; चालणें). घप्पाघोळ पहा. 'कोणी आड येईना या चिंदा । अशी घळमळ पडली मदा ।' –पला ८६. [घालमेल]

घळय—स्त्री. (कों.) घळण, घळ पहा.

घळसणचें—अक्रि. (गो.) चुकणें; घसरणें.

घळा(ळ)मेळ—स्त्री. मोकळया मनाचा, स्नेहभावाचा संबंध, दळणवळण, व्यवहार. **घळामेळीचा**-वि. विशेष सलगीचा; दाट परिचयाचा. [घळमळीत; घळणें+मळ]

घळ्या—वि. निष्काळजी; बेसावध; अनवधानी; दुर्लक्ष्य करणारा; हयगय करणारा; विसराळू. २ ओंगळ व गबाळेपणाचें स्वरूप व वर्तन असलेला. [तुल० गु. घेलो=मूर्ख]

घाइ—स्त्री. घाय, घाव, घाई, घायी पहा. घाईबद्दल काव्यातील रूप. घाव याचें तृतीया विभक्तीचें रूप. 'चैद्यु घाई मातला। हाक देओनि उसळैला।'–शिशु १०६७. 'निष्कपटा होआवें। उसिणा घाई झुंझावें।'–ज्ञा २.१९०. 'कंमालागी हरी हा वधील एके घाई।'–अफला ५३.

घाइटा—पु (क) घाई; गडबड, त्वरा. 'कायरे घाइटा लावला आहेस?' [घाई+टा प्रत्यय]

घाइवटा—पु. (काव्य.) घाव; जखम; वार; शस्त्राचा आघात. (प्र.)घायवटा. 'इंद्रवज्राचे घाइवटे लागतां। मज श्रम न वाटे।' [घाय+वटा प्रत्यय]

घाई—स्त्री. १ त्वरा; जलदी; गर्दी. २ तातडी; उतावीळ; धांदल; लगबग; घायकूत. ३ धामधूम; धडाका; गडबड; तडाखा. 'कन्यागनांत जी लग्नाची घाई चालली होती. ...' ४ धुमाळी; धुमाकूळ; धांगडधिंगा; धुमाफळी; दंगा. 'तंववरिच भूतांची घाई। जंव मंत्रवादी नाहीं पावला।' **घाइ(ई)घाईनें**–क्रिवि. अगदीं गडबडीनें; गर्दीनें; लगबगीनें. [घाई द्वि.] **घाईं**–क्रिवि. घाईनें, तडकाफडकी. ०स येणें-अक्रि (व.) जिकीरीस येणें; त्रासून जाणें; त्रस्त होणें.

घाई—स्त्री. १ घाय, घाव पहा. ठोका, दणका. २ (नगारा इ० चर्मवाद्यांचा) दणदणाट; गजर. 'दिशाचक्र बहिरैलें। घाई निशानाचां।' –शिशु ५८५.–ह३६.४०. म्ह० जेथें नगाऱ्याची घाई तेथें टिमकीचें काई.' ३ (कों.) संगीतांतील, वादनांतील ताल, गति; वाद्याची गत, बोल; विशेषतः द्रुतगति. [सं. घात, घाति; प्रा. घाई.]

घसाघस-सां, घसासां—क्रिवि. १ गवत कापतांना, पदार्थ चावतांना, घर्षण करतांना होणाऱ्या घस् घस् अशा आवाजाप्रमाणें; ससाखस. २ उपळाट्टीनें, मनमोकळपणें; मनास येईल तसें; बेसुमार (पैसा खर्च करणें, खाणें इ०). [ध्व.]

घसाघसी—स्त्री. (व.) तकार; भांडण, घासाघीस. [घासणें, घासाघीस]

घसाटा—पु. घसवट पहा.

घसाड—वि. (अशिष्ट भाषेंत) विपुल; पुष्कळ; रगड.

घसाडणें—उक्रि. १ चोळणें; घांसणें; उजळा देणें; घांसटणें. २ (धान्य इ०) भरडणें. [घासणें]

घसारा—पु १ दहा-पांच औषधें उगाळून एकत्र केलेलें सरबरीत मिश्रण. २ (आसन्नमरण मनुष्यास लागलेली) घरघर; घरडा. ३ (एखादा पदार्थ दुसऱ्या पदार्थास लागून गेल्यानें पडणारा) ओरखडा; रेपोटया; घस; घसरा. घसरा पहा. 'चामड्यास घसरा लागूं नये म्हणून त्यावर लांकडी चिपा घसवाव्या.' –स्वारीनियम (बडोदें) ५५. ४ झीज; इमारत, यंत्रें, सामान वगैरे वापरल्यामुळें त्यांच्या किंमतींत पडणारी तूट, न्यून, उणेंपणा. [घासणें]

घसास-सां—क्रिवि. घसाघस पहा. 'वीर तोडिती घसास सिर फोडिती ठसास शुळ टोचिती भसास आपशुद्धी नेणती।' –दावि ४१६. [ध्व.]

घसिट—पुस्त्री. (संगीत) इच्छित उंच स्वरापासून ध्वनींत खंड पडूं न देतां इच्छित नीच (खालच्या) स्वराकडे आणें.

घसिटा—पु १ जोरानें घांसण्याची, चोळण्याची, पुसण्याची क्रिया; घटा; घसडा, (क्रि० मारणें). २ (क.) घसरा शब्दाच्या इतर अर्थीहि उपयोग होतो. [घासणें]

घसीट, घसि(से)टा, घसेटें—पुस्त्रीन. घसीट पहा.

घसें—न. (कों) भातखाचरांत उपयोगी पडणारी एकचाकी हातगाडी; आवणाचे मूठ नेण्यासाठीं केलेलें गाडीसारखें लांकडी वाहन. घसा पहा. [घांसणें, घसरणें]

घसेल—वि. (व) १ कंजूष; कृपण. २ घासाघीस करणारा. [घासणें]

घस्टणी—स्त्री. (गो.) घटणी पहा.

घस्टणें—अक्रि. १ घट्टे पडणें. घासणें, घटणें पहा. २ (ल) किटणें. 'वक्तयाच्या मुखा पाठ पडिलें। श्रोतयाचे श्रवण घस्टोनि गेलें।' –दावि २४१. [घर्षण]

घस्टुचें—क्रि (गो) खेटून, धक्के मारून चालणें.

घस्त—स्त्री. १ व्यापारांत आलेली घट, बूड, तोटा. २ (पदार्थ सुकल्यानें, गळण्यानें, त्याच्या मापांत, वजनांत आलेली) तूट, कमीपणा. घस पहा. [सं. घृष्ट]

घस्त—स्त्री. गस्त; फेरी; पहारा. (प्र) गस्त पहा. 'महाराजांची प्रकृति नीट होऊन ते हमेशाप्रमाणें छावणींत घस्त घालूं लागले।' –विक्षिप्त ३.२४३. [फा. गश्त]

घस्मर—वि. जाड; घटमूठ; जाडाभरडा; बळकट; मजबूत (कापड, कपडा, भांडें, शरीर). ०पण–न. (मनाची) बळकटी; धैर्य. 'घ घ घस्मरपणेंचि मायाममता चळंप।' –दावि २१३. [सं. घस्मर]

घस्मर—वि. खादाड; अधाशी; रपाटून जेवणारा; अत्याहारी; वृकोदर; बहुभक्ष; खादूमंदन. २ (ल.) (दुसऱ्याचा) नाश, निःपात करणारा; दुसऱ्याला गिळणारा. [सं.]

घस्र—न. दिवस 'तेथें घस्रें स्थितेकें क्रमुनि पुनरपि श्रीनटेशोपकंठीं।' –वीरेश्वर, उपमन्युचरित्र २२. [सं. घस्र]

घळ—स्त्री. (पाण्याच्या ओघानें धुवून डोंगराच्या दोन्हीं देहामध्यें पडलेली) भेग; खाचण; ओहळ; खळग; खोलगट जागा; गुहा; 'अरण्यांत गेले पर्वताची घळ।' –रामदासी २.२५. 'पळसखडयाहून सुरतमार्गे नळ बाजगयाच्या सुमारास मोरघळीस आले. –खेया ४४. –स्त्रीपु. (घुशींनीं भिंतींत पोखरून पाडलेलें) भोंक; बीळ. (खेकडे, पाणी इ०कांनीं) खड्डा; बंधाऱ्याला पोखरून पाडलेलें छिद्र. [ध्व. घळ]

घळ—पु. (राजा.) झाडावरून आंबे वगैरे काढण्याची जाळी लावलेली काठी; झेला; झेली; आंकडी. २ विहिरींत पडलेली घागर, बादली इ० वस्तु काढण्याचा गळ. [गळ]

घळ—वि. (गो.) सडळ जिभेचा; भडभडया; घडघड करणारा; (मनुष्य) [अघळ ?]

घळक—स्त्री. (अशिष्ट). विपुलता; लयलूट; चंगळ; रेलचेल. –वि. १ विपुल, भरपूर २ फार उत्पन्नाचा, किफायतीचा (धंदा). [ध्व. घळ]

घळघळ-ळां—क्रिवि. घटघटां; आकंठ; पुष्कळ; विपुल. 'आर्धी उदक आणविलें। घळघळां उदंड घेतलें।' –दा १८. १०.१९. अश्रूंची व पाण्याच्या प्रवाहाची विपुलता, अनिरुद्धता इ०कांचा वाचक शब्द. १ डोळ्यातून खळखळ अश्रू ढाळीत. 'पोराची आठवण झाली म्हणजे ती घळघळ रडूं लागते.' २ खळखळ आवाज करीत (पाणी इ० वाहतांना). ३ सैलसर; अघळपघळपणें, सुटसुटीतपणें (दागिने, कपडे अंगाला होणें, बसणें). [ध्व. घळ–खळ द्वि.] ०घंटा–पु. १ घणघण घंटा; पोकळपणा; रितेपणा. २ पूर्ण अभाव; शून्यभाव. [घणघणघंटा] ०पोतें–वि. (ल.) अंगास नीट न येणारा, सैल होणारा, पोत्यासारखा घळघळां लोंबणारा (कपडा, दागिना, जोडा इ०). [घळघळ+पोतें] ०माळा–स्त्री अव हात बारीक, रोडका असल्यानें सैल होणाऱ्या व त्यामुळें माळांप्रमाणें घळघळ वाजणाऱ्या बांगड्या,

कांकणें; अगदीं ढिल्या होणाऱ्या बांगड्या. [घळघळ+माळा] ०वाघ्या–वि. (उप.) ज्याच्या अंगावरील कपडे घळघळां लोंबत आहेत असा (मनुष्य). घळघळ पोत्याचा. [घळघळ+वाघ्या= खंडोबाचा भक्त]

घळघळणें—अक्रि. १ (शरीर वाळल्यामुळें कपडे, बांगड्या, दागिने इ०) अंगाला, सैल ढिले होणें. (मोत्याचें वेजें, छिद्र मोठें झाल्यानें तें) ढिलें, सैल होऊन तारेंत, दोऱ्यांत हालें, सरकूं लागणें. २ आजारीपणामुळें सांधे ढिले पडून अशक्तता वाटणें; गळाठा येणें; (शरीर)गळाल्यासारखें होणें. 'कालच्या उपोषणानें मी केवळ घळघळलों.' [घळघळ]

घळघळाट—पु १ (कपड्यांचा, दागिन्यांचा) फाजील, अवास्तव सैलपणा; घळघळां लोंबत राहण्याची अवस्था; झोल; पोतें. २ (अश्रू इ०कांच्या) संतत धारा; सारखा लागलेला ओघ; संतत अश्रुधारा; पुष्कळसा मोठा प्रवाह, लोट. ३ (सामा) समृद्धि; विपुलता; लयलूट [घळघळ]

घळघळाद—क्रिवि. १ घटघटां, भरभर; अधाशीपणानें (पाणी इ० पिणें). २ (कपडे, दागिने इ०) अतिशय सैलपणानें लोंबत. घळघळ अर्थ ३ पहा. [घळघळ]

घळघळीत—वि. १ सैल; ढिला; घळघळ लोंबणारा; घळघळणारा (अंगरखा, कपडा, दागिना); घळघळ पोतें. २ मोठें झालेलें; रुंदावलेलें (कानाचें भोंक, मोत्याचें वेजें इ०); ३ मोकळा; निष्कपट; खुल्या दिलाचा; संकोचरहित (मनुष्य, स्वभाव, संबंध, व्यवहार इ०). ४ उघड; निष्कपट; प्रांजल; अकृत्रिम; मोकळ्या मनाचें; मनमोकळेपणाचें (वर्तन, भाषण इ०). –क्रिवि. १ रगड्न; भरपूर; मनमुराद. 'त्याच्या घरीं लाडू घळघळीत वाढले.' २ मोकळेपणानें, अघळपघळ; प्रशस्तपणानें. 'नदीमध्यें घळघळीत स्नान करावयास सांपडत नाहीं.' ३ (अशिष्टपणें, अतिलोभानें म्हणतांना) पुरेपूर; घसघशीत; भरपूर. 'घळघळीत अडीच हात धोतरजोडा मला लागतो.' 'त्याच्या पोटाला घळघळीत दोन शेराचें अन्न पाहिजे.' [घळघळ]

घळण—नस्त्री. १ पाण्याच्या प्रवाहानें पडलेली खोवण, खांचण, घळ, ओघळ, नाला. 'त्या खडकातील भेगा व घळणी पाहून एकंदर ... अनुमान होईल.' –मु ३३. २ पाण्याच्या नेटानें धडून घळून झालेली उतरती जागा; निसरडी जागा, जमीन; घसरण. [घळणें]

घळणें—अक्रि. १ पाण्याच्या प्रवाहानें माती धुपून जाणें (नदीतीर, बांध याची). २ खडक धुपून जाऊन घळ, ओघळ, चर पडणें. ३ मोत्याचें वेजें, दागिन्याच्या वजनानें नाक, कानाचें छिद्र मोठें होणें, सैल होणें. ४ (सामा.) हारांतून, माळेंतून ओंवलेलीं मोत्यें, मणी, फुलें निखळणें, ओघळणें, घळून पडणें; ओघळणें पहा. [घळ; सं. गल्]

घळव(म)ळीत—वि. घळघळीत (–वि.) अर्थ ३, ४ पहा.

घळम(मे)ळ—स्त्री. १ (प्र.) घालमेल (एखाद्या कामाची) धांदल; खवदव; दगदग; तारंबळ; उपद्व्याप. २ (बाह्य वस्तूचा, मनाचा) गोंधळ; घोळ; घोंटाळा. (क्रि० पडणें; होणें; चालणें). घप्पाघोळ पहा. 'कोणी आड येईना या चिंदा । अशी घळमळ पडली मदा ।' –पला ८६. [घालमेल]

घळय—स्त्री. (कों.) घळण, घळ पहा.

घळसणचें—अक्रि. (गो.) चुकणें; घसरणें.

घळा(ळ)मेळ—स्त्री. मोकळ्या मनाचा, स्नेहभावाचा संबंध, दळणवळण, व्यवहार. **घळामेळीचा**-वि. विशेष सलगीचा; दाट परिचयाचा. [घळमळीत; घळणें+मळ]

घळ्या—वि. निष्काळजी; बेसावध; अनवधानी; दुर्लक्ष्य करणारा; हयगय करणारा; विसराळू. २ ओंगळ व गबाळेपणाचें स्वरूप व वर्तन असलेला. [तुल० गु. घेलो=मूर्ख]

घाइ—स्त्री. घाय, घाव, घाई, घायी पहा. घाईबद्दल काव्यांतील रूप. घाव याचें तृतीया विभक्तीचें रूप. 'वेंचु घाई मातला । हाक देओनि उमळैला ।'–शिशु १०६७. 'निष्कपटा होआवें । उसिणा घाईं झुंझावें ।'–ज्ञा २.१९०. 'कंसालागीं हरी हा वधील एके घाईं ।' –अफला ५३.

घाइटा—पु (क.) घाई; गडबड, त्वरा. 'कायरे घाइटा लावला आहेस ?' [घाई+टा प्रत्यय]

घाइवटा—पु.(काव्य.) घाव; जखम; वार; शस्त्राचा आघात. (प्र.)घायवटा. 'इंद्रवज्राचे घाइवटे लागतां । मज श्रम न वाटे ।' [घाय+वटा प्रत्यय]

घाई—स्त्री. १ त्वरा; जलदी; गर्दी. २ तांतडी; उतावीळ; धांदल; लगबग, घायकुत. ३ धामधूम; धडाका; गडबड; तडाखा. 'कन्यागतांत जी लभाची घाई चालली होती. ...' ४ धुमाळी; धुमाकूळ; धागडधिंगा, धुमाफळी; दंगा. 'तंववरिच भूतांची घाई । जंव मंत्रवादी नाहीं पावला ।' **घाइ(ई)घाईनें**-क्रिवि. अगदीं गडबडीनें, गर्दीनें; लगबगीनें. [घाई द्वि] **घाईं**-क्रिवि. घाईनें, तडकाफडकी. ०स येणें-अक्रि. (व.) जिकीरीस येणें; त्रासून जाणें; त्रस्त होणें.

घाई—स्त्री. १ घाय, घाव पहा. ठोका; दणका. २ (नगारा इ० चर्मवाद्यांचा) दणदणाट; गजर. 'दिशाचक्र बहिरैलें। घाई निशानाचां ।' –शिशु ५८५.–दा१६.४०. म्ह० जेथें नगाऱ्याची घाई तेथें टिमकीचें काई.' ३ (कों.) संगीतांतील, वाद्यांतील ताल, गति; वाद्याची गत, बोल; विशेषतः द्रुतगति. [सं. घात, घाति; प्रा. घाई.]

घसाघस-सां, घसासां—क्रिवि. १ गवत कापतांना, पदार्थ चावतांना, चर्वण करतांना होणाऱ्या घस् घस् अशा आवाजाप्रमाणें; ससाखस. २ उघळपट्टीनें; मनमोकळपणें; मनास येईल तसें; वेसुमार (पैसा खर्च करणें, खाणें इ०). [ध्व.]

घसाघसी—स्त्री. (व.) तकार; भांडण; घासाघीस. [घासणें, घासाघीस]

घसाटा—पु घसवट पहा.

घसाड—वि. (अशिष्ट भाषेंत) विपुल; पुष्कळ; रगड.

घसाडणें—उक्रि. १ चोळणें; घांसणें; उजळा देणें; घांसटणें. २ (धान्य इ०) भरडणें. [घासणें]

घसारा—पु १ दहा-पांच औषधें उगाळून एकत्र केलेलें सरबरीत मिश्रण. २ (आसन्नमरण मनुष्यास लागलेली) घरघर; घरटा. ३ (एखादा पदार्थ दुसऱ्या पदार्थास लागून गेल्यानें पडणारा),ओरखडा; रेघोटया; घस; घसरा. घसरा पहा. ' चामड्यास घसरा लागूं नये म्हणून त्यावर लांकडी चिपा बसवाव्या.' —स्वारीनियम (वडोदें) ५५. ४ झीज; इमारत, यंत्रें, सामान वगैरे वापरल्यामुळें त्यांच्या किंमतींत पडणारी तूट, न्यून, उणेपणा. [घासणें]

घसास-सां—क्रिवि. घसाघस पहा. ' वीर तोडिसी घसास सिर फोडिती ठसास शुळ टोचिती भसास आपशुदी नेणती।' —दावि ४५६. [ध्व.]

घसिट—पुस्त्री. (संगीत) इच्छित उंच स्वरापासुन ध्वनींत खंड पडूं न देतां इच्छित नीच (खालच्या) स्वराकडे जाणें.

घसिटा—पु १ जोरानें घासण्याची, चोळण्याची, पुसण्याची क्रिया; घष्टा; घसडा; (क्रि० मारणें). २ (क.) घसरा शब्दाच्या इतर अर्थींहि उपयोग होतो. [घासणें]

घसीट, घसि(से) टा, घसेटें—पुस्त्रीन घशीट पहा.

घसें—न. (कों.) भातखाचरांत उपयोगी पडणारी एकचाकी हातगाडी; आवणाचे मूठ नेण्यासाठीं केलेलें गाडीसारखें लांकडी वाहन. घसा पहा. [घासणें, घसरणें]

घसेल—वि. (व) १ कंजूष; कृपण. २ घासाघीस करणारा. [घासणें]

घस्टणी—स्त्री. (गो.) घष्टणी पहा.

घस्टणें—अक्रि. १ घरटे पडणें, घासणें, घष्टणें पहा. २ (ल) किरणें. ' वक्त्याच्या मुखा पाठ पडिलें। श्रोतयाचे श्रवण घस्टोनि गेले।' —दावि २४१. [घर्षण]

घस्टुचें—क्रि. (गो) खेचून, धक्के मारून चालणें.

घस्त—स्त्री. १ व्यापारांत आलेली घट, घूट, तोटा. २ (पदार्थ सुकल्यानें, गळण्यानें, त्याच्या मापांत, वजनांत आलेली) तूट, कमीपणा. घस पहा. [सं. घृष्ट]

घस्त—स्त्री. गस्त; घरटी; पहारा. (प्र.) गस्त पहा. ' महाराजांची प्रकृति नीट होऊन ते हमेशाप्रमाणें छावणींत घस्त घालूं लागले.।' —विविधज्ञा ३.२४३. [फा. गश्त]

घस्मर—वि. जाड; घटमूठ; जाडाभरडा; बळकट; मजबूत (कापड, कपडा, भांडें, शरीर). ०पण-न. (मनाची) बळकटी; धैर्य. ' घ घ घस्मरपणेंचि मायाममता उलंघ।' —दावि २११. [सं. घस्मर]

घस्मर—वि. खादाड; अधाशी; रपाटून जेवणारा; अत्याहारी; वृकोदर; बहुभक्ष; खादूनंदन. २ (ल.) (दुसऱ्याचा) नाश, निधतान करणारा; दुसऱ्याला गिळणारा. [सं.]

घस्र—न. दिवस ' तेथें घस्रें कितेकें क्रमुनि पुनरपि श्रीनरेशोपकंठीं।' —वीरेश्वर, उपमन्युचरित्र २२. [सं. घस्र]

घळ—स्त्री. (पाण्याच्या ओघानें धुपून डोंगराच्या दोन्हीं दंडामध्यें पडलेली) भेग; खांचण; ओहळ; लवण, खोलगट जागा; गुहा; ' अरण्यांत गेले पर्वताची घळ।' —रामदासी२.२५. ' पळसवडयाहून कुक्तमाकत नऊ वाजण्याच्या सुमारास मोरघळीस आलों. —खेया ४४. —स्त्रीपु. (घुशींनीं भिंतींत पोखरून पाडलेलें) भोंक; मोंळ. (खेकडे, पाणी इ०कांनीं) खडकाला, बंधाऱ्याला पोखरून पाडलेलें छिद्र. [ध्व. घळ]

घळ—पु (राजा.) झाडावरून आंबे वगैरे काढण्याची जाळी लावलेली काठी; झेला; झेली; आंखी. २ विहिरींत पडलेली घागर, बादली इ० वस्तू काढण्याचा गळ. [गळ]

घळ—वि. (गो.) सढळ जिभेचा; भडभड्या, बडबड करणारा; (मनुष्य) [भवल ?]

घळक—स्त्री. (अशिष्ट). विपुलता, लयलूट; चंगळ, रेलचेल. —वि. १ विपुल; भरपूर. २ फार फायद्याचा, किफायतीचा (धंदा). [ध्व. घळ]

घळघळ-ळां—क्रिवि. घटघटां; आकंठ; पुष्कळ; विपुल. ' आधीं उदक आणविलें। घळघळां उदंड घेतलें।' —दा १८. १०.१५. अश्रूंची व पाण्याच्या प्रवाहाची विपुलता, अनिरुद्धता इ०कांचा वाचक शब्द. १ डोळयातून खळखळ अश्रू ढाळीत. ' पोराची आठवण झाली म्हणजे ती घळघळ रडूं लागते.' २ खळखळ आवाज करीत (पाणी इ० वाहतांना). ३ सैलसर; अघळपघळपणें, पुरपुटीतपणें (दागिने, कपडे अंगाला होणें, बसणें). [ध्व. घळ-खळ द्वि.] ०घंटा-पु. १ घणघण घंटा; पोकळपणा; रितेपणा. २ पूर्ण अभाव; शून्यभाव. [घणघणघंटा] ०पोतें-वि. (ल.) अंगास नीट न येणारा, सैल होणारा, पोत्यासारखा घळघळा लोंबणारा (कपडा, दागिना, जोडा इ०). [घळघळ+पोतें] ०माळा-स्त्री.अव हात बारीक, तोडका असल्यानें सैल होणाऱ्या व त्यामुळें माळांप्रमाणें घळघळ वाजणाऱ्या बांगड्या,

कांकणें; अगदीं ढिल्या होणाऱ्या बांगड्या. [घळघळ+माळा] ०वाघ्या-वि. (उप.) ज्याच्या अंगावरील कपडे घळघळां लोंबत आहेत असा (मनुष्य). घळघळ पोत्याचा. [घळघळ+वाघ्या= खंडोबाचा भक्त]

घळघळणें—अक्रि. १ (शरीर वाळल्यामुळें कपडे, बांगड्या, दागिने इ०) अंगाला, सैल ढिले होणें. (मोत्याचें वेजें, छिद्र मोठें झाल्यानें तें) ढिलें, सैल होऊन तारेंत, दोऱ्यांत हालें, सरकूं लागणें. २ आजारीपणामुळें सांधे ढिले पडून अशक्तता वाटणें; गळाठा येणें; (शरीर)गळाल्यासारखें होणें. 'कालच्या उपोषणानें मी केवळ घळघळलों.' [घळघळ]

घळघळाट—पु. १ (कपड्यांचा, दागिन्यांचा) फाजील, अवास्तव सैलपणा; घळघळां लोंबत राहण्याची अवस्था; झोल; पोतें. २ (अश्रु इ०कांच्या) संतत धारा; सारखा लागलेला ओघ; संतत अश्रुधारा; पुष्कळसा मोठा प्रवाह, लोट. ३ (सामा.) समृद्धि; विपुलता; लयलूट. [घळघळ]

घळघळाट—क्रिवि १ घटघटां, भरभर; अधाशीपणानें (पाणी इ० पिणें). २ (कपडे, दागिने इ०) अतिशय सैलपणानें लोंबत. घळघळ अर्थ ३ पहा. [घळघळ]

घळघळीत—वि. १ सैल; ढिला; घळघळ लोंबणारा; घळघळणारा (आंगरखा, कपडा, दागिना); घळघळ पोतें. २ मोठें झालेलें; रुंदावलेलें (कानाचें भोंक, मोत्याचें वेजें इ०); ३ मोकळा; निष्कपट; खुल्या दिलाचा; संकोचरहित (मनुष्य, स्वभाव, संबंध, व्यवहार इ०). ४ उघड; निष्कपट; प्रांजल; अकृत्रिम; मोकळ्या मनाचें; मनमोकळेपणाचें (वर्तन, भाषण इ०). -क्रिवि. १ रगडून; भरपूर; मनमुराद. 'त्याच्या घरीं लाडू घळघळीत वाढले.' २ मोकळेपणानें; अघळपघळ; प्रशस्तपणानें. 'नदीमध्यें घळघळीत स्नान करावयास सांपडत नाहीं.' ३ (अशिष्टपणें, अतिलोभानें म्हणतांना) पुरेपूर; घसघशीत; भरपूर. 'घळघळीत अडीच हात धोतरजोडा मला लागतो.' 'त्याच्या पोटाला घळघळीत दोन शेराचें अन्न पाहिजे.' [घळघळ]

घळण—नस्त्री. १ पाण्याच्या प्रवाहानें पडलेली खोवण, खांचण, घळ, ओघळ, नाला. 'त्या खडकातील भेगा व घळणी पाहून एकंदर ... अनुमान होईल.' -मू ३३. २ पाण्याच्या नेटानें घसून घसून झालेली उतरती जागा; निसरडी जागा, जमीन; घसरण. [घळणें]

घळणें—अक्रि. १ पाण्याच्या प्रवाहानें माती धुपून जाणें (नदीतीर, बांध याची). २ खडक धुपून जाऊन घळ, ओघळ, चर पडणें. ३ मोत्याचें वेजें, दागिन्याच्या वजनानें नाक, कानाचें छिद्र मोठें होणें, सैल होणें. ४ (सामा.) हारांतून, माळेंतून ओंवलेलीं मोत्यें, मणी, फुलें निखळणें, ओघळणें, घसून पडणें; ओघळणें पहा. [घळ; सं. गल्]

घळव(म)ळीत—वि. घळघळीत (-वि.) अर्थ ३, ४ पहा.

घळम(मे)ळ—स्त्री. १ (प्र.) घालमेल (एखाद्या कामाची) धांदल; खवदव; दगदग; तारंबळ; उपद्व्याप. २ (बाह्य वस्तूचा, मनाचा) गोंधळ; घोळ; घोंटाळा. (क्रि० पडणें; होणें; चालणें). घप्पापोळ पहा. 'कोणी आड येईना या चिंदा । अशी घळमळ पडली मदा ।' -पला ८६. [घालमेल]

घळय—स्त्री. (कों.) घळण, घळ पहा.

घळसणचें—अक्रि. (गो.) चुकणें; घसरणें.

घळा(ळ)मेळ—स्त्री. मोकळ्या मनाचा, स्नेहभावाचा संबंध, दळणवळण, व्यवहार. **घळामेळीचा**-वि. विशेष सलगीचा; दाट परिचयाचा. [घळमळीत; घळणें+मळ]

घळ्या—वि. निष्काळजी; बेसावध; अनवधानी; दुर्लक्ष्य करणारा; हयगय करणारा; विसराळू. २ ओंगळ व गबाळेपणाचें स्वरूप व वर्तन असलेला. [तुल० गु. घेलो=मूर्ख]

घाइ—स्त्री. घाय, घाव, घाई, घायी पहा. घाईबद्दल काव्यांतील रूप. घाव याचें तृतीया विभक्तीचें रूप. 'चेत्रु घाईं मातला । हाक देओनि उमळैला ।'-शिशु १०६७. 'निष्कपटा होआवें । उसिणा घाईं जुंझावें ।'-ज्ञा २.१९०. 'कंसालागी हरी हा वधील एके घाईं ।'-अफला ५३.

घाइटा—पु (क) घाई; गडबड, त्वरा. 'कायरे घाइटा लावला आहेस ?' [घाई+टा प्रत्यय]

घाइवटा—पु.(काव्य.) घाव; जखम; वार, शस्त्राचा आघात. (प्र.)घायवटा. 'इंद्रवज्राचे घाइवटे लागतां । मज श्रम न वाटे ।' [घाय+वटा प्रत्यय]

घाई—स्त्री. १ त्वरा, जलदी; गर्दी. २ तातडी; उतावीळ; धांदल, लगबग; घायकूत. ३ धामधूम; धडाका; गडबड; तडाखा. 'कन्यागतांत जी लग्नाची घाई चालली होती. ...' ४ धुमाळी; धुमाकूळ; धांगडधिंगा, धुमाफळी; दंगा. 'तंववरिच भूतांची घाई। जंव मंत्रवादी नाहीं पावला।' **घाइ(ई)घाईनें**-क्रिवि. अगदीं गडबडीनें; गर्दीनें; लगबगीनें. [घाई द्वि.] **घाईं**-क्रिवि. घाईनें, तडकाफडकी. ०स येणें-अक्रि (व.) जिकीरीस येणें; त्रासून जाणें; त्रस्त होणें.

घाई—स्त्री. १ घाय, घाव पहा. ठोका; दणका. २ (नगारा इ० चर्मवाद्यांचा) दणदणाट; गजर. 'दिशाचक्र बहिरेलें। घाईं निशानाचा ।' -शिशु ५८५.-ह३६.४०. म्हण० जेथें नगाऱ्याची घाई तेथें टिमकीचें काई.' ३ (कों.) संगीतांतील, वाद्यांतील ताल, गति; वाद्याची गत, बोल; विशेषतः द्रुतगति. [सं. घात, घाति; प्रा. घाई.]

घाउस, घाऊस—पु १ घास; लचका. 'जे जे ठाय समांस। तेथ आद्यच जोडे घाउस।' –ज्ञा ६.२३१. २ खाणारा मद्दण करण्यास उत्सुक. –राज्ञा ६.२२१. ३ खाण्याची इच्छा. [सं. घस्=खाणें; ग्रस्=गिळणें]

घाऊक—वि. १ ठोकळ; भरींव; मोठी (रक्कम; संख्या, आंकडा) याच्या उलट किरकोळ; धारीकधारीक. 'घाऊक घाऊक रकमा काय असतील त्या सांग, किरकोळ मग पाहूं.' २ सगळा; सर्वच्या सर्व; अशेष, उक्ता; उघडा. ३ ठोकविक्रीनें; एकठोक, ठोकबंद 'घाऊक माल घेतला तर सवंग मिळेल.' [घाव+ऊक प्रत्यय]

घाऊल—न नफा; फायदा; किफायत (विप्र.) गाऊल; गाऊल पहा.

घाए—पु. घाव; घाय; धार. घाय पहा. 'तंव चेयु भणे हो हो राहे। माझा घाए साहे॥' –शिशु १०७१. **घाएवटणें**–अक्रि जखमी होणें; जखमेनें जर्जर होणें; घायवटणें पहा. 'कटाक्षीं मन घाएवटे।'–शिशु ६६६.

घांग—स्त्री. १ दखलगिरि; सावधानता; जाणीव. (क्रि० ठेवणें; गसणें; धरणें; असणें; राहणें) 'त्याला मेजवानीची घांगही नव्हती.'–अस्तंभा १३५. २ आठवण; आठवणूक; सई; स्मरण; याद. (क्रि० येणें; आठवणें). (दोन्ही अर्थी सामान्यतः अकरण रूपीं प्रयोग करतात.)

घांग—वि. (कों.) १ कांहीं एका गोष्टीविषयीं अंगीं सामर्थ्य असुन रडण्याचा स्वभाव असलेला (मनुष्य); रडया; कोणी पैसा मागितला असतांना, काम करावयास सांगितलें असतां नाकारणारा, माघार घेणारा; रडगाणें गाणारा. २ रडवा; थोड्याश्या इजेनें मोठी आरडाओरड करणारा. ०**चाळे**–पुअव. १ (पैसा देण्याविषयीं, काम करण्याविषयीं असमर्थतेबद्दल) कुरकूर; पिरपीर, रडगाणें. २ (थोडासा धक्का लागल्यानें दुबळया, अशक्त प्राण्याचें) केविलवाणें व मोठयानें आक्रोश करणें; किंकाळी. [घांग+चाळे]

घागर—स्त्री (तांबें, पितळ, माती इ०कांचें) पाणी ठेवण्याचें आवळ गळयाचें भांडें; घडया पेक्षां मोठया आकाराचें पाणी ठेवण्याचें भांडें; मोठी कळशी; घट. 'अमूप अमृत फल क्षीर घागरी। दध्योदनेंसीं वायन करी।'–भारा, बाल १२.२३. 'घागरीची तहान पण घोटानेंच भागवायाला हवी.'–जन्मरहस्य २४. १ (दारूकाम) एक दारूचें झाड; खापराची घागर घेऊन तिच्या बुडाला जाळीदार भोंकें पाडून त्या प्रत्येक भोंकाच्या तोंडाशीं बाण ठेवतात. तोंडावर भुईनळा ठेवून नळा दाखवितात. वर झाड उडतें व सभोंवार तारे व बाण उडतात. [सं. गर्गरी; प्रा. गग्गरी; घग्घर; सिं. घागरि] (वाप्र) **घागर उदवणें**–महालक्ष्मीच्या दिवशीं रात्रीं बायका शेगडीवर ऊद घालून वर घागर धरतात ती क्रिया –बदलापूर २१५. –**री फुंकणें**–आश्विन शुद्ध अष्टमीच्या रात्रीं महालक्ष्मीची स्थापना करून तिची पूजा करून तिच्यापुढें स्त्रिया घागरींत तोंडाचा फुंकर घालून घुमतात ती क्रिया. **पालथ्या घागरीवर पाणी**–(पालथ्या घागरीवर पाणी ओतल्यास तें तिच्या आत न जातां वाहून जातें यावरून) निरुपयोगी, निरर्थक उपदेश. जेथें उपदेश ठसत नाहीं तेथें प्रयोग. सामाशब्द– ०**गडचासुभा**–पु पाणी भरण्याची नोकरी; पाणक्याचें काम. ०**गडचीं सुभेदारी**–स्त्री. पाणक्याची नोकरी **घागराळें**–न. प्रवासांत खोगिराला घागर अडकविण्याकरितां काटयाची व दोऱ्यांची केलेली विशिष्ट रचना, चौकट. [घागर+आळें] **घागऱ्याआंबा**–पु आंब्याची एक मोठी जात; घागरी एवढा आंबा. [घागरी+आंबा]

घागरघोळ—पु. अनेक घुंगरू एकत्र करून केलेलें वाद्यविशेष; चाळ. 'वाजवीत वाघें खेळत खेळ। शिंगें कहाळा घागरघोळ।'–निगा ४२. [घागरी+घोळ=समुदाय]

घांगरणें—अक्रि. घाबरून, घांगरून जाणें; भयभीत होणें; भांबावणें; गांगरणें.

घागरपट्टा—पु. (गो.) घागऱ्यांचा केलेला मुलांच्या कंबरेंत घालावयाचा रुप्याचा दागिना; घागऱ्यांचा कमरपटा, करगोटा. [घागरी+पट्टा]

घाग(गु)रमाळ-ळा—स्त्री १ (हत्ती, बैल इ० प्राण्यांच्या गळयांत घालावयाची) घुंगुरांची माळ; गळघांटी. 'कीं ते कृष्णपक्षींची रजनी। चंद्रशोभा उरेली दशनीं। घागरमाळीचे मणी। तारागणें कीं॥'–कथा ४.९.४१. 'शिवराम शिंग घेऊन येतो व मोतद्दारास घागरमाळा वाजवावयाची खुणेनें आज्ञा देतो.'–बाळ २.१५५. २ (सामा.) मोठी घागऱ्यांची माळ. 'मखरीं लोंबती घागरमाळा।'–अमृतसुदामचरित्र पृ. ३४. [घागरी+माळ]

घागरा—पु. गुजराथी, मारवाडी स्त्रियांचें परकरासारखें नेसावयाचें घेरेदार, घोळदार वस्त्र; लहंगा [दे. प्रा. घग्घर, गागर; हिं घघरा; गु. घाघरो; सिं. घघिरो] **घागरेवाली**–स्त्री. हायलंडर पलटण; या पलटणींतील शिपाई कमरेला लहंग्यासारखें वस्त्र गुंडाळतात. –सन १८५७. पृ. १९१. [हिं. घाघरा पलटन]

घागरा—पु. १ मुलांचा खेळावयाचा एक प्रकारचा खुळखुळा. २ एक वनस्पतिविशेष. हिचें बी मोठें व भरदार असुन वरील कवच मऊ असतें. [ध्व. सं. घर्घरा का. गग्गर]

घागरी—स्त्री घट; घागर पहा. 'परी तो न सांडीच घागरी। अमृताची॥'–कथा ४.१४.१८८. [सं. गर्गरी; प्रा. गग्गरी]

घागरी—स्त्री. १ (लहान मुलाच्या करगोटयास असलेले; नर्तिकेच्या पायांतील चाळांत असलेले) घुगरू; घांटी; क्षुद्रघंटिका;

एक अलंकार 'झुणझुणशब्दा करिति घागऱ्या तालावरती गाती।' –कम ४१०९ २ (कों) घागरा नावाची वनस्पति, तिचें फळ [स घर्घरी का गागर] **घागरा-घागऱ्या गाचीड**–पु मोठ्या जातीचा गोचीड [घागरी+गोचीड] **घागऱ्यादेवी**–स्त्री अव (रोग) दर्वीचा एक प्रकार ह्या देवी घागऱ्याएवढ्या मोठ्या असतात देवी शब्द पहा [घागरी+देवी] **घागऱ्यांचा कर्नाटकी पट्टा**–पु स्त्रियांचा एक कमर पट्ट्यासारखा दागिना हा चांदीचा अथवा सोन्याचा असतो याला पुढें घागऱ्या असतात ह्याचे दोन-तीन रचनाविशेष आहेत **घागऱ्यांची गरसोळी**–स्त्री (व) ठुशी **घागऱ्यांचे घाळे**–पु अव घागऱ्या लावलेले वाळे 'नाकांत अद्यापि कांहीं नव्हतें हातांत बांगडी दखल नव्हती, पायांत मात्र चांदीचे घागऱ्यांचे वाळे होते' –सुद ५

घागऱ्याघोळ—पु १ मनाची उडालेली त्रेधा गोंधळ, घाबरगुंडी, 'ह्या मुलानें माझ्या जिवाचा घागऱ्याघोळ केला' २ (कामाची, वस्तूची, पदार्थाची) अव्यवस्था, गोंधळ, घोटाळा, अस्ताव्यस्त स्थिति [घागरी+घोळ=घोटाळा]

घागरें—न कणकद्दाचें बुड ज्या लाकडाच्या तुकड्याच्या खाचणींत बसवलेलें असतें तें लाकूड, भोंवरी

घांगा—पु (गो) (मुलांच्या भाषेत) बागुलबोवा

घागावणें, घागाइणें—अक्रि (व) भीतीनें गांगरून जाणें गोंधळून जाणें सुचेनासें होणें, भांबावणें, घाबरणें 'तैसीच घागाइली तियें एकें वेळें।' –भाए ३२२

घागुरी—स्त्री (साष्टीकोळी) घागरी, घुंगरू 'तिनें बांधिल्या पायाला घागुऱ्या।' –मसाप १ १ ११

घागुड—पु (कों) फुलांतील गड्डा, कंद (ज्याला पाकळ्या फुटलेल्या असतात तो) (कमळाच्या) पाकळ्या गळाल्या नंतर राहिलेला गड्डा, दांडा

घागेर—स्त्री (खा) घागर

घाघर—स्त्री (प्र) घागर पहा

घाघरणें—अक्रि घागरणें पहा

घाघरा—पु (प्र) घागरा पहा [गु घाघरो]

घोंघा—पु (गो) पाणलोट उंचावरून पडणारा पाण्याचा प्रवाह [ध्व घोंघों]

घाघु(घो)सणें घागोसणें—उक्रि १ घासाघीस करणें २ बारकाईनें शोधणें, चिकित्सापूर्वक छाननी करणें 'जें मना आक ळितां घुवाडे। घाघुसितां बुद्धी नातुडे।' –ज्ञा ५ ६७

घाची—पु तेली [दे प्रा घंचिय गु घांची का गाण=तेलाचा घाणा गाणिग=तेली दे प्रा घाण, म घाणा]

घा(घां)ट—स्त्री १ घसा, घशाचा बाहेरील भाग, घांटी, कंठ, कंठमणि 'गेलें घांटीं झालें माती' २ गळा, कंठ, आवाज [स घाट] (वाप्र) **घांटी फुटणें**–१ (मुलाच्या) आवा जांतील कोमलता जाऊन तो मोठा, प्रौढ होणें, हें (मुलगा) वयांत येण्याचें लक्षण आहे 'घांटी फुटला =बदसुर झाला २ (गाणाऱ्याचा) आवाज घोगरा होणें, स्वरभेद होणें, स्वर बिघडणें, आवाज चिरकणें बसणें, **घांटीं शेंदूर ओतणें**–(पेय खाद्य पदार्थांत मिसळून) शेंदूर गिळावयाला, खायला लावणें, प्रति पक्षीय गवयाचा कंठ बिघडविण्याकरितां ही युक्ति करतात सामा शब्द– ०**कार**–स्त्री गळ्याचा भाग नरडी 'अमें धुंमांड करून दांड होऊन भाड धरिती घाटकोर।' –होला ३७ [घाट+कोर=कड, बाजू] ०**रोग**–पु गुरांना घशांत होणारा एक रोग [घाट+रोग] ०**सर्प**–पु घशांत होणारा एक रोग, घटसर्प हा कफदोषा मुळें होतो, ह्यानें गळ्यांत लवंट व जाड अशी सूज उत्पन्न होऊन श्वासमार्ग बंद होतो इ डिफ्थेरिया

घाट—स्त्री १ घंटा, जनावराच्या गळ्यातील घंटा 'वाजती शंख घांटा। मी जाते वैकुंठा।' –मसाप २ १ २२ २ (उप) गुप्त गोष्ट सर्वांना सांगत सुटणारा, चोंबडा, चहाडखोर माणूस, बोंबल्यागणेश, जिभेचा, कानाचा हलका, लुतरा, गजघंटा [स घंग] (वाप्र) **घाटेखालीं उभें राहणें**–(शपथेचा एक प्रकार) शपथ घेणें सामाशब्द– ०**कार**–वि (गो) घंटा ओतणारा शिल्प कार [घाट+करणें] ०**पट्टा-पान**–पुन ज्याला लहान लहान घंटा, घुंगरू अडकविलेले असतात किंवा एकच लोखंडी पितळी घांट, बांधलेली असते असा बैलाच्या गळ्यांत बांधण्याचा चाम ड्याचा, गोणपाटाचा पट्टा [घांट+पट्टा-पान] ०**पारधी**–पु घंटानादानें हरिणास फसवून, त्यास फांसांत अडकविणारा पारधी 'घाटपारधी पाश पसरी। त्यावरी तो मृगांत धरी।' –एभा २६ २३६ [घाट+पारधी] ०**सर**–पु १ बैलाच्या गळ्यातील लहान लहान घुंगरांची, घंटांची माळ घुंगुरमाळ २ बैलाच्या गळ्यांतील घुंगुरमाळ जींत ओविलेली असते ती दोरी [घाट+सर=दोरा माळ]

घाट—पु १ देश एकमेकांपासून भिन्न करणारी पर्वताची रांग, दोन देशांच्या सरहद्दीवरील पर्वताची रांग २ (विशेष अर्थानें) सह्याद्रीची रांग ३ डोंगर ओलांडून जावयाचा रस्ता, डोंगरावरील वाट खिंडीतील रस्ता उ० खंडाळ्याचा घाट, कात्रजचा घाट डोंगरावरील अडचणीची व बिकट वाट उ० रद्द तोंडीचा घाट 'तेंहवळीं कुचपर्वताचा घाटीं। ओलघतां होळे आले आयतुटीं।' –शिशु ५६० 'लष्कर चाल पेणोपेणीं घाटा हाडत उतरलं।' –ऐपो ८१ ४ नदी तलाव इ० काच्या कांठावर नावेतून उतरण्या करितां नावेंत बसण्याकरितां बांधलेला

घाउस, घाऊस—पु १ घास; लचका. 'जे जे ठाय समांस। तेथ आहाच जोडे घाउस।' –ज्ञा ६.२३१. २ खाणारा ग्रहण करण्यास उत्सुक. –ज्ञा ६.२३१. ३ खाण्याची इच्छा. [सं. घस्=खाणें; ग्रस्=गिळणें]

घाऊक—वि. १ ठोकळ; भरीव; मोठी (रक्कम; संख्या, आकडा) याच्या उलट किरकोळ; बारीकसारीक. 'घाऊक घाऊक रकमा काय असतील त्या सांग, किरकोळ मग पाहूं ' २ सगळा; सर्वच्या सर्व, अशेष; उक्ता; उधड. ३ ठोकविक्रीनें; एकठोक; ठोक चंद 'घाऊक माल घेतला तर स्वस्त मिळेल.' [घाव+ऊक प्रत्यय]

घाऊल—न. नफा; फायदा; किफायत (विप्र.) गाऊल; गाऊल पहा.

घाप—पु घाव; घाय; वार. घाय पहा. 'तंव चैद्य भणे हो हो राहें। माझा घाए साहें॥' –शिशु १०७१. **घाएवटणें**—अक्रि जखमी होणें; जखमेनें जर्जर होणें, घायवटणें पहा. 'कटाक्षीं मन घाएवटे।'–शिशु ६६६.

घांग—स्त्री. १ दखलगिरि; सावधानता; जाणीव. (क्रि० ठेवणें; गमणें; धरणें; असणें; राहणें). 'त्याला मेजवानीची घांगही नव्हती.'–अस्तंभा १३५. २ आठवण, आठवणूक; सई; स्मरण; याद. (क्रि० येणें; आठवणें) (दोन्ही अर्थी सामान्यतः अकरण रूपीं प्रयोग करतात.)

घांग—वि. (कों.) १ कांहीं एका गोष्टीविषयीं अंगीं सामर्थ्य असून रडण्याचा स्वभाव असलेला (मनुष्य); रडया; कोणी पैसा मागितला असताना, काम करावयास सांगितलें असता नाकारणारा, माघार घेणारा; रडगाणें गाणारा. २ रडवा, थोड्याश्या इजेनें मोठी आरडाओरड करणारा. **०चाळे**—पुअव. १ (पैसा देण्याविषयीं, काम करण्याविषयीं अक्षमतेबद्दल) कुरकूर; पिरपीर; रडगाणें. २ (थोडासा धक्का लागल्यानें दुबळया, अशक्त प्राण्याचें) केविलवाणें व मोठयानें आक्रोश करणें; किंकाळी. [घांग+चाळे]

घागर—स्त्री (तांबें, पितळ, माती इ०कांचे) पाणी ठेवण्याचें आंखूड गळ्याचें भांडें; घड्या पेक्षां मोठया आकाराचें पाणी ठेवण्याचें भांडें; मोठी कळशी; घट. 'अमूप अमृत फल क्षीर घागरी। दुर्योधनेसी वायन करी।'–भारा, बाल १२.२३. 'घागरीची तहान पण घोटानेंच भागवायाला हवी.'–जन्मरहस्य २४. १ (दारूकाम) एक दारूचे झाड; खापराची घागर घेऊन तिच्या सुरागा जाळीदार भोकें पाडून त्या प्रत्येक भोकाच्या तोंडाशी बाण ठेवतात. तोंडावर भुईनळा ठेवून नळा दास्तवितात. वर झाड उडतें व सभोंवार तारे व बाण उडतात. [सं. गर्गरी; प्रा. गग्गरी; घग्घर; सिं. घाघरि] (वाप्र) **घागर उदघणें**-मरा, लक्ष्मीच्या दिवशीं रात्रीं बायका गुडघ्यांवर ऊद पाडून वर घागर धरतात ती क्रिया –बदलापूर २१५. **–रीं फुंकणें**–आश्विन शुद्ध अष्टमीच्या रात्रीं महालक्ष्मीची स्थापना करून तिची पूजा करून तिच्यापुढें स्त्रिया घागरींत तोंडाचा फुंकर घालून घुमतात ती क्रिया. **पालथ्या घागरीवर पाणी**–(पालथ्या घागरीवर पाणी ओतल्यास तें तिच्या आत न जातां वाहून जातें यावरून) निष्प्रयोगी, निरर्थक उपदेश जेथें उपदेश ठसत नाहीं तेथें प्रयोग. सामाशब्द– **०गड्यासुभा**–पु पाणी भरण्याची नोकरी; पाणक्याचें काम. **०गड्याची सुभेदारी**–स्त्री. पाणक्याची नोकरी **घागराळें**–न. प्रवासांत खोगिराला घागर अडकविण्याकरितां काठयांची व दोऱ्यांची केलेली विशिष्ट रचना, चौकट. [घागर+माळा] **घागऱ्याआंबा**–पु आंब्याची एक मोठी जात; घागरी एवढा आंबा. [घागरी+आंबा]

घागरघोळ—पु. अनेक घुंगरू एकत्र करून केलेलें वाद्य विशेष; चाळ. 'वाजवीत वाद्यें खेळत खेळ। शिंगें कहाळा घागरघोळ।'–निगा ४२. [घागरी+घोळ=समुदाय]

घांगरणें—अक्रि. घाबरून, घांगरून जाणें; भयभीत होणें; भांबावणें; गांगरणें.

घागरपटा—पु. (गो.) घागऱ्यांचा केलेला, मुलांच्या कंबरेत घालावयाचा रुप्याचा दागिना; घागऱ्यांचा कमरपटा, करगोटा. [घागरी+पट्टा]

घाग(गु)रमाळ-ळा—स्त्री. १ (हत्ती, बैल इ० प्राण्यांच्या गळ्यांत घालावयाची) घुंगुरांची माळ; गळचांटी. 'कीं ते कृष्णपक्षींची रजनी। चंद्रशोभा उजेली दशनी। घागरमाळांचे मणी। तारागणें कीं॥'–कथा ४.५.४१. 'शिवराम शिंग घेऊन येतो व मोतदारास घागरमाळा वाजवण्याची खुणेनें आज्ञा देतो.'–वाळ २.१५५. २ (सामा.) मोठी घागऱ्यांची माळ. 'मखरीं लोंबती घागरमाळा।'–अमृतसुदामचरित्र पृ. १४. [घागरी+माळ]

घागरा—पु. गुजराथी, मारवाडी स्त्रियांचें परकराप्रमाणें नेसावयाचें घेरेदार, घोळदार वस्त्र; लहेंगा [दे. प्रा. घग्घर, गग्गर; हिं घघरा, गु. घाघरो; सिं. घघिरो] **घागरेवाली**–स्त्री. हायलँडर पलटण; या पलटणींतील शिपाई कमरेला लहंग्याप्रमाणें वस्त्र गुंडाळतात. –सन १८५७. पृ. १९२. [हिं. घागरा पलटन]

घागरा—पु १ मुलांचा खेळावयाचा एक प्रकारचा खुळखुळा २ एक वनस्पतिविशेष. हिचें बी मोठें व भरदार असून वरील कवच मऊ असतें. [ध्व. सं. घर्घरा का. गग्गर]

घागरी—स्त्री घट, घागर पहा. 'परी सोन सांडीच घागरी। अमृताची॥'–कथा ४.१४.१८८. [सं. गर्गरी; प्रा. गग्गरी]

घागरी—स्त्री. १ (लहान मुलाच्या करगोट्यास असलेले; नर्तिकेच्या पायांतील चाळांत असलेले) घुगरू; घांटी; क्षुद्रघंटिका;

एक अलंकार. ‘ झुणझुणशब्दा करिति घागऱ्या तालावरती गाती । ’ –कमं ४.१०९. २ (कों.) घागरा नांवाची वनस्पति; तिचें फळ. [सं. घर्घरी. का. गग्गर] **घागरा-घागऱ्या गोचीड**-पु मोठ्या जातीचा गोचीड. [घागरी+गोचीड] **घागऱ्यादेवी**-स्त्री. अव. (रोग) देवींचा एक प्रकार. ह्या देवी घ,गऱ्यांएवढ्या मोठ्या असतात. देवी शब्द पहा. [घागरी+ देवी] **घागऱ्यांचा कर्नाटकी पट्टा**-पु. स्त्रियाचा एक कमर-पट्टयासारखा दागिना. हा चांदीचा अथवा सोन्याचा असतो. याला पुढें घागऱ्या असतात. ह्याचे दोन–तीन रचनाविशेष आहेत. **घागऱ्यांची गरसोळी**-स्त्री. (व.) ठुशी. **घागऱ्यांचे वाळे**-पु.अव. घागऱ्या लावलेले वाळे. ‘ नाकांत अद्यापि कांहीं नव्हतें, हातांत बांगडी देखील नव्हती, पायांत मात्र चांदीचे घागऱ्याचे वाळे होते. ’ –मुद्दे ५.

घागऱ्याघोळ—पु १ मनाची उडालेली त्रेधा, गोंधळ; घाबरगुंडी; ‘ ह्या मुलानें माझ्या जिवाचा घागऱ्याघोळ केला. ’ २ (कामांची, वस्तूंची, पदार्थांची) अव्यवस्था; गोंधळ; ...ा; अस्ताव्यस्त स्थिति. [घागरी+घोळ=घोटाळा]

...**ारें**—न. कणकहाचें बूड ज्या लांकडाच्या तुकड्यांच्या ...ंत बसवलेलें असतें तें लांकूड, भोंवरी.

...**गा**—पु. (गो.) (मुलांच्या भाषेंत) बागुलबोवा.

...**गावणें, घागाइणें**—अक्रि. (व.) भीतीनें गांगरून ...गोंधळून जाणें; सुचेनासें होणें; मांबावणें; घांगरणें. ‘ तैशीच ...ी तियें एकें वेळें । ’ –भाए ३२२.

...**ागुरी**—स्त्री. (साष्टीकोळी) घागरी; घुंगरूं. ‘ तिनें ...्या पायाला घागुऱ्या । ’ –मसाप १.९.१९.

...**गूड**—पु. (कों.) फुलांतील गड्डा, कंद (ज्याला पाकळ्या ...्या असतात तो); (कमळाच्या) पाकळ्या गळाल्या-राहिलेला गड्डा, दांडा.

घागेर—स्त्री. (खा.) घागर.

घाघर—स्त्री. (प्र.) घागर पहा.

घांघरणें—अक्रि. घांगरणें पहा.

घाघरा—पु. (प्र.) घागरा पहा. [गु. घाघरो]

घॉघॉ—पु. (गो.) पाणलोट; उचावरून पडणारा पाण्याचा प्रवाह. [ध्व. घोघो]

घांगु(घो)सणें, घांगोसणें—उक्रि. १ घासाघीस करणें. २ बारकाईनें शोधणें; चिकित्सापूर्वक छाननी करणें. ‘ जें मना आकळितां झुवाडे । घांघुसितां बुद्धी नातुडे । ’ –ज्ञा ५.६७.

घांची—पु तेली. [दे. प्रा. घंचिय; गु. घांची, का. गाण= तेलाचा घाणा; गाणिग=तेली. दे. प्रा. घाण; म. घाणा]

घा(घां)ट—स्त्री. १ घसा; घशाचा बाहेरील भाग; घांटी; कंठ, कंठमणि. ‘ गेलें घांटीं झालें माती. ’ २ गळा; कंठ; आवाज. [सं. घाट] (वाप्र.) **घांटी फुटणें**-१ (मुलाच्या) आवाजांतील कोमलता जाऊन तो मोठा, प्रौढ होणें; हें (मुलगा) वयांत येण्याचें लक्षण आहे. ‘ घांटी फुटला ’=वयस्थ झाला. २ (गाणाऱ्याचा) आवाज घोगरा होणें; स्वरभेद होणें; स्वर बिघडणें; आवाज चिरकणें, बसणें; **घांटी शेंदूर ओतणें**-(पेय, खाद्य-पदार्थांत मिसळून) शेंदूर गिळावयाला, खायला लावणें; प्रतिपक्षीय गवयाचा कंठ बिघडविण्याकरितां ही युक्ति करतात. सामाशब्द– **०कोर**-स्त्री. गळ्याचा भाग; नरडी. ‘ असें कुभांड करून दांड होऊन भांड धरिसी घाटकोर । ’ –होला ३७. [घाट+कोर= कड, बाजू] **०रोग**-पु. गुरांना घशात होणारा एक रोग. [घांट+ रोग] **०सर्प**-पु. घशांत होणारा एक रोग; घटसर्प हा कफदोषामुळें होतो, ह्यानें गळ्यांत लांबट व जाड अशी सूज उत्पन्न होऊन अन्नमार्ग बंद होतो. इं. डिफ्थेरिया

घांट—स्त्री. १ घंटा; जनावराच्या गळ्यांतील घंटा. ‘ वाजती शंख घांटा । मी जातें वैकुंठा । ’ –मसाप २.१.२२. २ (उप.) गुप्त गोष्ट सर्वांना सांगत सुटणारा, चोंबडा, चहाडखोर माणूस, बोंबल्यागणेश; जिभेचा, कानाचा हलका; लुतरा; गजघंटा. [सं. घंटा] (वाप्र.) **घांटेखालीं उभें राहणें**-(शपथेचा एक प्रकार) शपथ घेणें सामाशब्द– **०कार**-वि. (गो.) घंटा ओतणारा शिल्पकार. [घाट+करणें] **०पट्टा-पान**-पुन. ज्याला लहान लहान घंटा, घुंगरु अडकविलेले असतात, किंवा एकच लोखंडी, पितळी घांट, बांधलेली असते असा बैलाच्या गळ्यांत बांधण्याचा चामड्याचा, गोणपाटाचा पट्टा. [घांट+पट्टा-पान] **०पारधी**-पु. घंटानादानें हरिणास फसवून, त्यास फासांत अडकविणारा पारधी. ‘ घाटपारधी पाश पसरी । त्यावरी तो मृगातें धरी । ’ –एभा २६.२३६. [घाट+पारधी] **०सर**-पु. १ बैलाच्या गळ्यातील लहान लहान घुंगराची, घंटाची माळ; घुंगुरमाळ. २ बैलाच्या गळ्यांतील घुंगुरमाळ जींत ओविलेली असते ती दोरी. [घांट+ सर=दोरा, माळ]

घाट—पु. १ देश एकमेकांपासुन भिन्न करणारी पर्वताची रांग, दोन देशांच्या सरहद्दीवरील पर्वताची रांग. २ (विशेष अर्थानें) सह्याद्रीची रांग. ३ डोंगर ओलांडून जावयाचा रस्ता; डोंगरावरील वाट; खिंडीतील रस्ता. उ० खंडाळ्याचा घाट; कात्रजचा घाट; डोंगरावरील अडचणीची व बिकट वाट. उ० रड तोंडीचा घाट. ‘ तेहवेळीं कुचपर्वताचा घाटीं । ओळघता होळे जाले मायेतुटीं । ’ –शिशु ५६०. ‘ लष्कर चाल घेणोघेणीं घाटा हाडत उतरलें । ’ –ऐपो ८१. ४ नदी, तलाव इ० कांच्या कांठावर नावेंतून उतरण्या करितां, नावेंत बसण्याकरितां बांधलेला

घाउस, घाऊस—पु १ घास; खवका. 'जे जे ठाय समास। तेथ आहाच ओढे घाउस।' –ज्ञा ६.२३१. २ खाणारा मदण करण्यास उत्सुक. –ज्ञा ६.२३१. ३ खाण्याची इच्छा. [सं. घस्=खाणें; ग्रस्=गिळणें]

घाऊक—वि. १ ठोकळ; भरींव, मोठी (रक्कम, संख्या, आकडा) याच्या उलट किरकोळ, बारीकसारीक. 'घाऊक घाऊक रकमा काय असतील त्या सांग, किरकोळ मग पाहूं' २ सगळा; सर्वच्या सर्व; अशेष, उक्ता; उचडा. ३ ठोकविक्रीनें; एकठोक, ठोकचद 'घाऊक माल घेतला तर सवंग मिळेल.' [घाव+ऊक प्रत्यय]

घाऊल—न नफा; फायदा; किफायत (विप्र.) गाऊल, गाऊल पहा.

घाप—पु घाव; घाय, वार. घाय पहा. 'तंव चेतु भणे हो हो राहे। माझा घाए साहे॥' –शिशु १०७१ घापवटणें–अक्रि जखमी होणें, जखमेनें जर्जर होणें, घायवटणें पहा. 'कटाक्षीं मन घाएवटे।' –शिशु ६६६.

घांग—स्त्री. १ दखलगिरि; सावधानता; जाणीव. (क्रि० ठेवणें, गसणें; धरणें; असणें; राहणें). 'त्याला मेजवानीची घांगही नव्हती.' –अस्तंभा १३५ २ आठवण, आठवणूक, सई; स्मरण; याद (क्रि० येणें; आठवणें) (दोन्ही अर्थी सामान्यतः नकारार्थी प्रयोग करतात)

घांग—वि (कों.) १ काहीं एका गोष्टीविषयीं अंगीं सामर्थ्य असुन रडण्याचा स्वभाव असलेला (मनुष्य), रडया; कोणी पैसा मागितला असतांना, काम करावयास सांगितलें असता नाकारणारा, माघार घेणारा, रडगाणें गाणारा. २ रडवा, थोडयाश्या इजेनें मोठी आरडाओरड करणारा. ०चाळे–पुअव. १ (पैसा देण्याविषयीं, काम करण्याविषयीं अक्षमतेबद्दल) कुरकूर, पिरपीर, रडगाणें. २ (थोडासा धक्का लागल्यानें दुबळया, अशक्त प्राण्याचें) केविलवाणें व मोठयानें आक्रोश करणें; किंकाळी. [घांग+चाळे]

घागर—स्त्री (तांबें, पितळ, माती इ०काचें) पाणी ठेवण्याचें आवळ गळयाचें भांडें; घडया पेक्षां मोठया आकाराचें पाणी ठेवण्याचें भांडें; मोठी कळशी, घट. 'अमूप अमृत फल क्षीर घागरी। दध्योदनेसीं वायन करी।' –भारा, बाल १२.२३. 'घागरीची तहान पण घोटानेंच भागवायाला हवी' –जन्मरहस्य २८. १ (दारूकाम) एक दारूचें झाड, खापराची घागर घेऊन तिच्या बुडाला जाळीदार भोकें पाडुन त्या प्रत्येक भोकाच्या तोंडाशीं बाण ठेवतात. तोंडावर भुईनळा ठेवून नळा दाखवितात वर झाड उडतें व सभोंवार तारे व बाण उडतात. [स गर्गरी; प्रा गग्गरी, घाघर; सिं घाघरि] (वाप्र) घागर उदवणें–मदा लक्ष्मीच्या दिवशीं रात्रीं बायका शेगडीवर ऊद घालून वरघागर परतात ती क्रिया –बदलापूर २१५ –री फुंकणें–आश्विन शुद्ध अष्टमीच्या रात्रीं महालक्ष्मीची स्थापना करून तिची पूजा करून तिच्यापुढें स्त्रिया घागरींत तोंडाचा फुंकर घालून घुमतात ती क्रिया. पालथ्या घागरीवर पाणी–(पालथ्या घागरीवर पाणी ओतल्यास तें तिच्या आत न जातां वाहून जातें यावरून) निष्फळ प्रयोग, निरर्थक उपदेश जेथें उपदेश ठसत नाहीं तेथें प्रयोग. सामाशब्द– ०गडचाशुभा–पु पाणी भरण्याची नोकरी, पाणक्याचें काम. ०गडचीं सुभेदारी–स्त्री. पाणक्याची नोकरी घागराळें–न. प्रवासांत रोगिराला घागर अडकविण्याकरितां काठयांची व दोऱ्यांची केलेली विशिष्ट रचना, खाट [घागर+आळें] घागऱ्याआंबा–पु. आंब्याची एक मोठी जात; घागरी एवढा आंबा. [घागरी+आंबा]

घागरघोळ—पु. अनेक घुंगरू एकत्र करून केलेलें वाद्य विशेष; चाळ. 'वाजवीत वाघें खेळत खेळ। शिंगे कहाळा घागरघोळ।' –निगा ४२. [घागरी+घोळ=समुदाय]

घांगरणें—अक्रि घाबरून, घांगरून जाणें, भयभीत होणें, भांबावणें; गांगरणें

घागरपटा—पु. (गो.) घागऱ्यांचा केलेला मुलाच्या कंबरेत घालावयाचा रुप्याचा दागिना, घागऱ्यांचा कमरपटा, करगोटा. [घागरी+पट्टा]

घाग(गु)रमाळ-ळा—स्त्री १ (हत्ती, बैल इ० प्राण्यांच्या गळयांत घालावयाची) घुगुरांची माळ, गळपाटी. 'कीं ते कृष्णपक्षीची रजनी। चंद्रशोभा उदेली दशनी। घागरमाळांचे मणी। ता गणे कीं॥' –कथा ४.६ ४१ 'शिवराम शिंग घेऊन येतो व मोतद्दारास घागरमाळा वाजवावयाची खुणेनें आज्ञा देतो.' –बाळ २.१५५. २ (सामा.) मोठी घागऱ्यांची माळ. 'मखरीं लोंबती घागरमाळा।' –अमृतसुदामचरित्र पृ ३४. [घागरी+माळ]

घागरा—पु गुजराथी, मारवाडी स्त्रियांचें परकरासारखें नेसावयाचें घेरेदार, घोळदार वस्त्र, लहंगा [दे. प्रा. घग्घर, गागर, हिं घघरा, गु. घाघरो, सिं. घघिरो] घागरेवाली–स्त्री. हायलंडर पलटण, या पलटणींतील शिपाई कमरेला स्त्रियांसारखें वस्त्र गुंडाळतात –सन १८५७. पृ. १९२. [हिं. घागरा पलटन]

घागरा—पु १ मुलांचा खेळावयाचा एक प्रकारचा खुळखुळा २ एक वनस्पतिविशेष हिचें बी मोठें व भरदार असुन वरील कवच मऊ असतें [म्ह. सं. घर्घरा का. गग्गर]

घागरी—स्त्री घट, घागर पहा. 'परी तो न साहीच घागरी। अमृताची॥' –कथा ४ १४.१८८. [सं. गर्गरी, प्रा. गग्गरी]

घागरी—स्त्री. १ (लहान मुलाच्या करगोटयास असलेले, नर्तकेच्या पायातील चाळांत असलेले) घुगरू, घाटी, क्षुद्रघंटिका;

एक अलंकार 'झुणझुणशब्दा करिति घागऱ्या तालावरती गाती।' -कम ४ १०९ २ (कों) घागरा नावाची वनस्पति, तिचें फळ [स घर्घरी का गागर] घागरा-घागऱ्या गोचीड-पु मोठ्या जातीचा गोचीड [घागरी+गोचीड] घागऱ्यादेवी-स्त्री अव (रोग) देवीचा एक प्रकार ह्या देवी घ.ग-याएवढ्या मोठ्या असतात देवी शब्द पहा [घागरी+देवी] घागऱ्यांचा कर्नाटकी पट्टा-पु स्त्रियांचा एक कमर पट्यासारखा दागिना हा चांदीचा अथवा सोन्याचा असतो याला पुढें घागऱ्या असतात ह्याचे दोन-तीन रचनाविशेष आहेत घागऱ्यांचा गरसोळी-स्त्री (व) ठुशी घागऱ्यांचे वाळे-पु अव घागऱ्या लावलेले वाळे 'नाकांत अद्यापि कांहीं नव्हतें हातात बागडी देखील नव्हती, पायांत मात्र चांदीचे घागऱ्याचे वाळे होते' -सुद ५

घागऱ्याघोळ—पु १ मनाची उडालेली त्रेधा, गोंधळ, घाबरगुंडी, 'ह्या मुलानें माझ्या जिवाचा घागऱ्याघोळ केला' २ (कामाची, वस्तूची, पदार्थाची) अव्यवस्था, गोंधळ, घोटाळा, अस्ताव्यस्त स्थिति [घागरी+घोळ=घोंटाळा]

घागरें—न कणेकडाचें बुड ज्या लाकडाच्या तुकड्याच्या खोबणींत बसवलेलें असतें तें लाकूड, भोंवरी

घाँगा—पु (गो) (मुलांच्या भाषेत) वागुलबोवा

घागावणें, घागाइणें—अकि (व) भीतीनें गांगरून जाणें, गोंधळून जाणें, सुचेनासें होणें, भावावणें, घागरणें 'तेशीय घागाइली तियें एकें वेळे।' -भाए ३२२

घागुरी—स्त्री (साष्टीकोळी) घागरी, घुंगरू 'तिनें बांधिल्या पायाला घागुऱ्या।' -मसाप १ ९ १९

घागूड—पु (कों) फुलांतील गड्डा, कंद (ज्याला पाकळ्या फुटलेल्या असतात तो), (कमळाच्या) पाकळ्या गळाल्या नंतर राहिलेला गड्डा, दांडा

घागेर—स्त्री (खा) घागर

घाघर—स्त्री (प्र) घागर पहा

घाघरणें—अकि घागरणें पहा

घाघरा—पु (प्र) घागरा पहा [गु घाघरो]

घाँघाँ—पु (गो) पाणलोट, उंचावरून पडणारा पाण्याचा प्रवाह [ध्व. घोघो]

घाघु(घो)सणें घागोसणें—उक्रि १ घासाघीस करणें २ बारकाईनें शोधणें, चिकित्सापूर्वक छाननी करणें 'जें मना आकळिता थुवाडे। घाघुसितां बुद्धी मातुडे।' -ज्ञा ५ ६७

घाची—पु तेली [दे प्रा घंचिय, गु घांची, का गाण=तेलाचा घाणा, गाणिग=तेली दे प्रा घाण, म घाणा]

घा(घां)ट—स्त्री १ घसा, घशाचा बाहेरील भाग, घांटी, कंठ, कंठमणि 'गेलें घांटीं झालें माती' २ गळा, कंठ, आवाज [स घाट] (वाप्र) घांटीं फुटणें-१ (मुलाच्या) आवा जातील कोमलता जाऊन तो मोठा, प्रौढ होणें, हें (मुलगा) वयांत येण्याचें लक्षण आहे 'घांटीं फुटला'=बदसूर झाला २ (गाणाऱ्याचा) आवाज घोगरा होणें, स्वरभेद होणें, स्वर बिघडणें, आवाज चिरकणें, बसणें, घांटीं शेंदूर ओतणें-(पेय खाद्य पदार्थांत मिसळून) शेंदूर गिळावयाला, खायला लावणें, प्रति पक्षीय गवयाचा कंठ बिघडविण्याकरितां ही युक्ति करतात सामा शब्द- ०कार-स्त्री गळ्याचा भाग नरडी 'अमें दुर्भांड करून दाड होऊन भांड धरिसी घांटदोर।' -होला ३७ [घांट+कोर=कड, बाजू] ०रोग-पु गुरांना घशांत होणारा एक रोग [घांट+रोग] ०सर्प-पु घशांत होणारा एक रोग, घटसर्प हा कफदोषा मुळें होतो, ह्यानें गळ्यांत लांबट व जाड अशी सूज उत्पन्न होऊन अन्नमार्ग बंद होतो इ डिफ्थेरिया

घांट—स्त्री १ घंटा, जनावराच्या गळ्यांतील घंटा 'वाजती शंख घांटा। मी जातें वैकुंठा।' -मसाप २ १ २२ २ (उप) गुप्त गोष्ट सर्वांना सांगत सुटणारा, चोंबडा, चहाडखोर माणूस, बोंबल्यागणेश, जिभेचा, कानाचा हलका, छुतरा, गजघंटा [स घण्टा] (वाप्र) घांटेखालीं उभें राहणें-(शपथेचा एक प्रकार) शपथ घेणें सामाशब्द- ०कार-वि (गो) घंटा ओतणारा शिल्प कार [घांट+करणें] ०पट्टा-पान-पुन ज्याला लहान लहान घंटा, घुंगरू अडकविलेले असतात, किंवा एकच लोखंडी, पितळी घांट, बांधलेली असते असा बैलाच्या गळ्यांत बांधण्याचा चाम ड्याचा, गोणपाटाचा पट्टा [घांट+पट्टा-पान] ०पारधी-पु घंटानादानें हरिणास फसवून, त्यास फासांत अडकविणारा पारधी 'घांटपारधी पाश पसरी। त्यावरी तो मृगात धरी।' -एभा २६ २३६ [घांट+पारधी] ०सर-पु १ बैलाच्या गळ्यांतील लहान लहान घुंगरांची, घंटांची माळ, घुंगुरमाळ २ बैलाच्या गळ्यांतील घुंगुरमाळ जींत ओंविलेली असते ती दोरी [घांट+सर=दोरा, माळ]

घाट—पु १ देश एकमेकांपासुन भिन्न करणारी पर्वताची रांग दोन देशांच्या सरहद्दीवरील पर्वताची रांग २ (विशेष अर्थानें) सह्याद्रीची रांग ३ डोंगर ओलांडून जावयाचा रस्ता, डोंगरावरील वाट खिंडीतील रस्ता उ० खंडाळ्याचा घाट, कात्रजचा घाट डोंगरावरील अडचणीची व विकट वाट उ० रड तोंडीचा घाट 'तेहवळीं कुचपर्वताचां घाटीं। ओळघता डोळे जाले मायटुटीं।' -शिशु ५६० 'लष्कर चाल येणेपेणें घाटा हाडत उतरलें।' -ऐपो ८१ ४ नदी तलाव इ० कांच्या काठावर नावेतून उतरण्याकरितां, नावेंत बसण्याकरितां बांधलेला

धक्का; नदीकांठीं बांधलेला दगडी धक्का. ५ पाण्याचा उपयोग चांगला करतां यावा म्हणून सोयीची दगडी बांधणी (विशेषतः पायऱ्यांची). नदीवरील पायऱ्या. उ० ब्राह्मणघाट; धोबीघाट. 'ज्या नांव तीर्थ वरि घाटहिरम्य आहे ।' –नरहरि गंगारत्नमाला १५९ (नवनीत पृ. ४३३). ६ धरण; बंधारा; धक्का. ' आणि सुटलिया पिंधु जलाचा लोटु । न शके धरूं सैंधवाचा घाटु । ' –ज्ञा ९.१२४. ७ सह्याद्रीच्या रांगेच्या पूर्वेकडील देश, प्रदेश; सह्याद्रीचें पठार (ज्यास कोंकणसापेक्ष देश हें नांव आहे). 'आम्ही घांटावरची माणसें आहोंत.' –कोरकि ४८३.' सालमजकुरीं घाट चांगला पिकला. ' [सं. घट्ट=घाट; तुल० का. गट्ट, घट्ट, घाट;हिं. सिं. घाटी=डोंगरांतील रस्ता; वें. घट्ट, घाइट] (वाप्र.) घाटांत अडवणें–धरणें–मारणें–(चोर, लुटारू, डोंगरांतील घाटांत किंवा अडचणीच्या मार्गांत वाटसरूंना गांठून त्यांना लुबाडतात त्यावरून ल.) एखाद्याच्या अडचणीचा फायदा घेणें; एखाद्याला अडचणीच्या वेळीं अडवून धरणें. ०कावला–पु. घाट चढून आल्यावर घाटावरील चौकीचा द्यावयाचा कर. ' घाट कावला खुशकीवर घाटी . ऐन जिनस वगैरे येईल किंवा जाईल ... त्यास दरवेळीं घ्यावयाचा शिरस्ता रुपये ... ' –मसाप १.२.१८४. [घाट+कौल] ०नाळ–स्त्री. डोंगरामधील अरुंद रस्ता; वाट; खिंडींतील मार्ग. [घाट+नाळ=डोंगरांतील अरुंद वाट] घाटपांडे–ड्या–पु. नदीच्या, डोंगराच्या घाटावरील जकात वसूल करणारा अधिकारी; घाटाच्या तोंडाशीं जकात घेणारा अधिकारी; जकातदार; –योमारो २.२३८. [घाट+पांड्या=कारकून] ०पाय–पाया–पु घाटाचा पायथा. 'घाटपायापासून घाटमाथा कोसभर उंच आहे ' [घाट+पाय] ०बंदी–स्त्री. १ (डोंगरांतील) घाटांतून कोणी रहदारी करूं नये म्हणून केलेला बंदोबस्त. २ (नदीचा, डोंगराचा) घाट बांधण्याकरितां झालेला खर्च वसूल करण्यासाठीं बसविलेला कर, पट्टी [घाट+बंदी=बंदोबस्त, मनाई] ०बुडी–स्त्री (राजा.) घाटाचा पायथा, घाटपाया. [घाट+बुड] ०माथा–पु. १ डोंगराचा माथा; डोंगरावरील सर्वांत उंच भाग. पठार. २ (डोंगरांतील) खिंडीतून जाणारा अरुंद रस्ता; घाटांतील सर्वांत उंच भाग [घाट+माथा] ०रखवाली–पु. घाटावरील रखवालदार, पहारेकरी. ०घळ–ळी–वि. घाटावरचा; सह्याद्रीच्या पूर्वेकडील मुलुखांतील; देशावरचा (मनुष्य) हा शब्द विशेषतः घाटावरील लोकास उद्देशून वापरतात. घटी हा शब्द घाटावरील प्राणी व पदार्थ यांचा वाचक आहे. ०सरटी–स्त्री. पर्वताच्या, रांगेच्या उतरणीचा अगदीं वरचा प्रदेश; घाटमाथ्याच्या आजूबाजूचा प्रदेश, घाटमाथा. 'घाटसरीचे किले प्रायः पाडले ' घाटोघाट–क्रिवि. निरनिराळ्या घाटांतून. 'अवघामग जळक्षेत्रं घाटोघाट । ' –पेपो २४१. [घाट द्वि.]

घाट—पु. १ (भांडी, दागिने इ० कांचा) आकार; घडण; डौल; ढब; ठेवण; रचना. ' अति तरल विलोकी घाट ते मेखळांचे । ' –सारुह ३.३८. 'चेहेरा घाटानें लांबट होता.' –कोरकि २२. २ (ल.) (बेत, मसलत, हातीं घेतलेलें काम इ० कांचें) बाह्य स्वरूप; रागरंग; रंगरूप. 'या मसलतीचा घाट कसा दिसतो?' ३ (हेतु, योजना इ० कांचा) आविर्भाव; अवडंबर; उठाव; आव. 'यास्तव त्यानें स्वयंवराचा घाट तिच्या घातला.' –विक ३१ ४ योजना; बनाव; बेत. ' हा घाट जमून आला तर काय बहार होईल ! ' –अस्तंभा ८९. ५ विशिष्ट घडण; आकृति; बैठक; साज. ' लावके समयाचे घाट । केले उदवत्यांचे घाट । ' –मसाप २.१.२३. [सं. घट्=रचणें, करणें, म. घडणें; गु. घाट; सिं. घाड़ु] (वाप्र.) ०घालणें–बेत योजणें, करणें. सामाशब्द– ०काम–न. १ (बांधकाम) कोनाडे, कमानी यांवर केलेलें नक्षी काम. २ (सोनारकाम) सरी, वांकी वगैरे हातांनीं करण्याचें व त्यांस आकार देण्याचें काम. ०घडाव–वि. कमजास्त. [घाट+घडणें] ०शुद्ध–वि सुंदर; सुबक घाटाचा, घडणीचा. ०सूद–वि. (अशिष्ट) घाटशुद्ध पहा. [घाट+शुद्ध]

घाट—स्त्री १ घाटलेले हरभरे, डाळ. २ (मिठाई, मिष्टान्न इ० करितां) शिजविलेलें पीठ. ३ हरभऱ्यावर पडणारा तांबेरा, गोरवा, एक रोग. (यानें हरभऱ्याचा घाटा भरत नाहीं) (क्रि० पडणें). ४ अटघाट, आटघाट पहा. (घाटणें]

घाट—पु (कों. नाविक) भाडी व गलबताच्या बाजूच्या फळ्या जोडणारा खिळा. मालवण, गोमांतकाकडे खिळा किंवा खिळे या ऐवजीं सुमाचे दोर लावून फळ्या जोडतात.

घांट—न. (गो.) एक हलक्या प्रतीचा आंबा.

घाटण—न. १ डाळ शिजवून, ती घेवून तोंडीलावण्याकरितां केलेलें दाट कालवण; घाट. 'जुना करार, नवा करार, कुराण, झेंदावेस्ता वेद या सर्वांचे आपल्या परिपक्वबुद्धीनें घाटण करून आमचे नूतन सामाजिक जसें आपल्या एकेश्वरास भक्तीं मसालेदार खाद्य देतील तसें आमच्या जुन्या भक्तमंडळीकडू कोठून मिळणार '–नि ८१८.२ (पळी इ०कानें) चेंदामेंदा करणें ठेचणें; घोटणें,ढवळणें; (क्रि० घालणें) [सं घट्ट्; म. घाटणें

घाटणा–पु (कु.) (खलाचा) बत्ता; धोंटा; (उखळीचा) बरवटा; बाटणागुंडा; घाट पहा. घाटवाइनांत डाळ इ० घाटायाचा लांबोडा दगड. [घाटणें]

घाट(टा)णा–घाटणेरा—पु (लाह्यांसाठी) खापरांत धान्य भाजतांना तें हलवण्यासाठीं. वर–खालीं करण्यासाठीं एक टोंकास चिंध्या बांधून गोंड केलेली काठी, दांडकें. [घाटणें]

घाटणूक—स्त्री. (प्रां.) (एखादी गोष्ट–विशेषतः लग्नसंबंधीं) जुळवून आणण्यामंबंधींची बोलणी, घाटाघाट, बोलाचाली; घटवटना; घटणूक. [घाटणें+णूक प्रत्यय]

घाटणें—उक्रि. १ (पळीनें, दांडयानें, चमच्यानें इ०) ठेचणें, चेचणें, घोंटणें; ढवळणें. 'तुज लाविलें स्वतेजें म्यांच कढी–भात–वरण घाटाया।'–मोगदा २.१६. २ आघात, प्रहार करणें; घावटणें; घडवणें; ठोकणें; ताडण करणें. 'वीं तयाही पार्टी। जे वेळीं लोह मांसातें घांटी। ते वेळीं विजयश्रियेच्या पार्टी। एकुचि वैसे॥'–ज्ञा ७.१२. ३ (ल.) त्रास देणें; गांजणें; सतावणें; बेजार करणें; छळणें; जाचणें; कुतरओढ करणें. ४ चर्चा, खल, वाटाघाट करणें; (विषय, गोष्ट) घोळणें. 'पंधरा दिवस तें लग्न घाटत होतें पण सिद्धीस गेलें नाहीं.' ५ (ग्रामा.) एकजीव करणें; मिळविणें. [सं. घट्ट, घट्टन; प्रा. घट्टण, बं. घाँटा=ढवळणें] घाटून वाटून–क्रिवि. १ घोटून आणि पिष्ट करून; चेंदामेंदा, चेंचा करून. २ छळून; सतावून; त्रस्त करून (क्रि०खाणें; पिणें; गिळणें) (प्र.) वाटून घाटून. वाटणें पहा.

घाटणें—अक्रि. घडणें; होणें. 'जीये दीसी माहाप्रळयो घाटें। उदधीचें वळण फुटें॥'–उपा ११२३. [सं. घट्=घडणें]

घाटणें—न. १ घाटण्याकरितां ज्याचा उपयोग करतात तो दांडू, चमचा, पळी; घाटणा; घाटणेरा; ढवळण्याचें साधन. २ घाटण्याची, घोटण्याची, ढवळण्याची क्रिया. ३ (खा. कुंभारी) मडक्याचें बुड घासण्याचें लांकडी हत्यार, साधन, उपकरण. [घाटणें]

घाट(ड)पण—न. (गो.) (प्र.) घाडीपण; पिशाच, दैवत प्रसन्न करून घेण्यासाठीं घाडी (मांत्रिक, जादूगार) जो विधि, मंत्रतंत्र करतात तें. [घाडी+पण]

घाटरूं-रें—न. १ (बैलाच्या गळ्यांतील) लहान घंटा; लहान टोकडा; २ (निंदार्थी) घांट; घंटा. म्ह० ढोरान ढोर मेलें कुत्र्याच्या गळ्यांत घाटरूं आलें.' =(कुटुंबांतील) मोठीं कर्तीं माणसें जाऊन हलक्यांच्या हातांत अधिकार आला. [घांट=घंटा]

घाटरूं-न. १ घोंटी; कंठनाल; कंठमणि; नरडें. २ घशांतील एक रोग; घाटसर्प. [घाट=घसा, कंठनाल]

घाटलें—न. १ (राजा.) घांटलें; तांदुळाच्या कण्या व नारळाच्या चवाचें दूध यांची घगसर खीर; गुळ, खोबरें, पाणी व तांदुळाचें पीठ यांची बनविलेली खीर; गुळवण्यास पीठ लावून घाटून केलेलें (कोंकणी) पक्वान्न, खाद्य. यास गोडें असेंहि म्हणतात. २ (दादर) पिठलें. [घाटणें]

घाटवाई(ह)न—न. घाटण्याचें वाईन–उखळ; पुरणाची डाळ किंवा इतर पदार्थ घोटण्यासाठीं केलेली लांकडी किंवा दगडी उखळी; ज्यानें घोटावयाचें त्या दगडास घाटणा, घाटणेरा असें म्हणतात. [घाटणें+(कों.) वाईन=खल; उखळी]

घाटा—पु. घाटपांडया; देशाच्या मर्यादेवर जकात वसूल करणारा अधिकारी; यावरून घाटे आडनाव पडलें असावें. –राजवाडे-ग्रंथमाला [सं. घाट; हिं. घाटिया]

घाटा—पु. १ घाटणा, घाटणेरा पहा. २ बाजरी, उडीद, मूग इ० शिजवून व वाटून गुरांकरितां केलेलें पौष्टिक खाद्य. 'एकाचिया घाटया टोके। एका फिके उपचार।' –तुगा १८०. ३ जोंधळयाच्या, बाजरीच्या कण्या शिजवून तयार केलेलें खाद्य; भात 'ज्या भक्षिती केवळ ताक घाटा।'–सारुह ३.१६. [घाटणें=ढवळणें, घोंटणें] ०घुगरी–स्त्री. (ल.) गरीबाचें अन्न; मीठभाकर. 'घाटा घुगऱ्या कोरड्या भाकरी।' –निगा १००. [घाटा+घुगरी]

घाटा—पु. जनावर ओढण्यासाठीं महारांना देण्यांत येणारें धान्य. –गांगा १०५.

घाटा—पु. (दे.) हातोडा. (गो.) घाटियो.

घाटा—पु. (व.) तोटा; घट; बूड; तूट; घस. 'ज्यांत त्यांत घाटाच येत गेला तर चरितार्थ कसा चालेल?' [घटणें]

घांटॉ—पु (गो.) पांच हात लांबीचें एक जुनें माप.

घाँटॉ—पु (गो) दाणे, तंबाखु इ०कांत आढळणारा किडा.

घा(घां)टा, घाटाणा—पु. ओल्या हरभऱ्याचा टरफलासहित असलेला दाणा. 'घाटा दिसे परी दाणा नाहीं।'–एभा १०.५२७. [सं. घंटा; म. घांट?]

घाटाई—स्त्री. एका देवीचें नांव. –खेया

घाटाघाट—स्त्री. १ (एखाद्या गोष्टीविषयीं, कार्याविषयीं) बराच वेळ चाललेला खल; वाटाघाट; चर्चा. २ (एखादा पातळ पदार्थ, डाळ इ०) जोरानें, घाईनें घाटण्याची क्रिया. [घाटणें द्वि]

घाटाणा—पु. घाटणें, घाटणा–घाटणेरा पहा. [घाटणें]

घांटी—स्त्री. घसा; गळा. 'पूर्वी तुम्हां नाहीं भेटी। तरि कां येणें धरिली घांटी।'–गीता २.२२६१. २ घाट; कंठमणि; कंठनाल; नरडें. 'तिणें पसरितांचि जाभाडी। हनुमंत सवेग घाली उडी। आकळितां जिव्हा लवडी। तंव घाटीबुडीं रिघाला।' -भारा किष्किंधा १८.६८. [सं. घाट] (वाप्र) ०खाऊन बोलणें–मोठ्यानें बोलणें; ओरडून, खेंकसून बोलणें; जीव तारडून, तोडून, खाऊन बोलणें; गळा काढून रडणें, ओरडणें; शिरा ताणून बोलणें; गळेफोड करणें. ०खाजवणें–(व.) घसा खवखवणें ०चिप्पचीप होणें–१ गळा, आवाज बसणें, २ गळ्यांतील, घशांतील विकारामुळें गिळतां न येणें. ०पडणें–(व.) आवाज बसणें. ०फुटणें–बदलणें–१ (मुलगा वयांत आल्यामुळें) आवाज प्रौढ होणें. २ (गाण्यांत) आवाज बसणें; आवाज घोगरा

होणें; कंठ फुटणें. ०घसणें-(मा.) गळ्यांतील विकारामुळें आवाज बिघडणें. ०वर येणें-(व.) जिवावर येणें; दुष्कर वाटणें. 'काम मोठें घाटीवर येतें तिच्या.'

घाटी—स्त्री. लहान घाट; डोंगरांतील लहान चढण; डोंगर चढावयाची बांधलेली वाट. 'आसपासची जमीन डोंगराळ म्हणून अनेक लहान पण दमविणाऱ्या घाटया चढाव्या व उतराव्या लागत.' –विवि ८.१.७. 'सूर्य वर येतो आहे तों कुंचेलीची घाटी चढूं लागले.' –सह्याद्री १७१. [घाट=डोंगरांतील रस्ता]

घाटी—वि. घाटावरचा; देशावरचा; सह्याद्रीवरच्या प्रदेशांतील; घाटवळ हा शब्द लोकांसाठीं व घाटी हा जनावरें, माल यांसाठीं वापरतात. मुंबईंत नोकराला घाटी म्हणतात. 'तवांपासून घचा घाटी झालोया.' –संगीत घोटाळा ७ [घाट] ०खंडी—स्त्री. वीस मणांची खंडी; घाटावरील खंडीचें माप.

घांटी—स्त्री. लहान घंटा (बैल इ० पशूंच्या गळ्यांत बांधण्याची); पितळी लहान घांट, घंटा. [सं. घंटा; म. घाट] ०खालीं उभें राहणें-शपथ घेण्याचा एक प्रकार; बेल भंडार-उचलणें, देवाचा निर्माल्य उचलणें ह्याप्रमाणेंच देवळाच्या घंटेखालीं उभें राहून खरें असेल तें सांगावें असा प्रघात आहे. 'घांटीखालीं उभें राहणें, देवावरची बेल-तुळस उचलणें, कृष्णेच्या पाण्यांत उतरणें, हीं साधनें अत्यंत कठिण प्रसंगीं व अज्ञात वृत्तांतास्तव जुनीं माणसें अमलांत आणीत.' –खेया २८.

घाटी—स्त्री. साखरेची गांठी, गांठी पहा.

घाटींव—वि. १ घाटलेला; चढविलेला; तुडविलेला; चेंदामेंदा केलेला; ठेचलेला; (पळी, चमचा इ० नीं) ढवळलेला; घोटलेला. २ ग्रासलेला, ग्रस्त झालेला; छळलेला; गांजलेला. ३ घाटाघाट, चर्चा, घाटाघाट केलेला. [घाटणें]

घाटू—पु पळीच्या आकाराचें पण मोठें-लांकडाचें-डाळ इ० घोटण्याचें, ढवळण्याचें उपकरण; लांकडी मोठी पळी; एका टोंकास मोठें टवळें असलेलें-दांडकें. [घाटणें]

घाटोळा—वि. (उप.) घाटवळ. घाटवळ या शब्दाचें तुच्छतादर्शक रूप. [घाटवळ]

घाट्या—पु तीर्थाच्या ठिकाणीं घाटावर स्नान करणारांना गंध व भस्म पुरवून उपजीविका करणारा ब्राह्मण, गंगापुत्र; (सामा.) घाटावरचा ब्राह्मण. [घाट; हिं. घाटिया]

घाट्या—स्त्रीअव. रांधलेल्या कण्या.-शर घाटा अर्थ २, ३ पहा.

घा(घां)ट्या, घाटिया—पु. लहान हातोडा; नकशीचें, कलाकुसरीचें काम करावयाचें सोनाराचें, कासाराचें एक हत्यार; लहान हातोडी. [घाटणें=घडवणें]

घाठ—स्त्री: भात्याणाची पेंडी; भाताच्या पेंढ्याची गड्डी, वळकटी. [सं. घट्ट=घट]

घाड—स्त्री. व्रण; क्षत; जखम. 'महाराज, कोलिष्टक कशाला? घाव भरून काढायला?' –रोज्यु २२. [घाड=व्रण होणें]

घाड—पु. (विणकाम) (बे.) विणावयाच्या कापडाच्या कांठात फुलें उठविण्याकरितां चक्रें बसवलेला लांकडी सांचा, चाळ. हा मागावर टांगलेला असतो. [घडणें]

घाड—पु. (कुंभारकाम) एक प्रकारचें चक्र, चाक; जें फिरवून दुसऱ्या चाकास, यंत्रास गति देतां येतें तें.

घाड—स्त्री. (सोनारकाम) सोनें, चांदी इ० धातूंची तार ओढून बारीक करण्यासाठीं लागणारी एक करवतीसारखी भोकें असलेली फळी; एक विशिष्ट रचना, योजना. [घाडणें]

घाडकी—स्त्री. घाड्याचें, देवळांतील गुरवाचें काम, धंदा, हक्क. [घाडी=(देवळांतील) गुरव]

घाडणें—सक्रि. घडणें याचें प्रयोजक रूप. घडवणें. 'चंद्रबिंबाचेनि घाडें। पातों दीसतुमे चोखडें। अहवाड घाडिलें दळवाडें। कापूरकेळीचें।' –शिशु ७६३. [सं. घट्]

घॉडपॉघल—न. (गो.) वनस्पतिविशेष.

घाडवस—पु (कु.) घाड्याचा, गुरवाचा वंश. [घाडी+वंश]

घॉडवाल—स्त्री. (गो.) घोटवेल पहा.

घाडी—पु. १ (राजा.) देवस्कीचा एक अधिकारी; देवळांतील झाडलोट, दिवाबत्ती करणारा शूद्र जातीचा नोकर. गांवकर अर्थ २ पहा. यालाच कांहीं ठिकाणीं गुरव असें म्हणतात. 'नंतर घाडी व गुरव घरोघरीं येऊन शिपणें करतात.' –मसाप ४४.२६१. २ (गो. हेट.) मांत्रिक; जादूटोणा करणारा. याच्या डोक्यावर जटा असतात, हा जातीनें शूद्र असून याच्या अंगांत वारें संचरल्यावर भूत-पिशाचासंबंधीं विचारलेल्या प्रश्नांचीं उत्तरें हा सांगतो. याला भूतपिशाच्चाबरोबर बोलणारा मध्यस्थ समजतात. ०पण-न. घाड्याचा धंदा; कौल, प्रसाद इ० देणें, भुतें काढणें इ०. ०विद्या-स्त्री. घाडी लोकांची विद्या; मंत्रतंत्र; जादूटोणा; अंगाराधुपारा.

घांडॉ—पु. (गो.) नदीचें खारें पाणी शेतांत शिरण्यासाठीं ठेवलेलें द्वार. घाडॉमारप=घांडॉ बंद करणें.

घाण—स्त्री. १ वास; गंध. 'जैसे खालारा धांवे पाणी। भ्रमर पुष्पाचिये घाणीं।' –ज्ञा १८.४८१. २ दुर्गंध; दुर्गंधी; नाकाला न आवडणारा वास; दर्प; ओरढाण. ३ घ्राणेंद्रियाला, डोळ्यांना न आवडणारी ओंगळ वस्तु; केरकचरा; खेड; रेंदा; राडा. 'अंगणांत घाण पडली ती काढून टाक.' ४ (तिरस्कारार्थी) घाणेरडा, वाशेरा, घाणेरा मनुष्य, पदार्थ. 'हा घोतरजोडा

आठ हात ! ही घाण मला नको ' ५ (कामातील, हिशेबातील घालमेल, घोटाळा, अव्यवस्था, गफलत, गोंधळ, मानगड, (मनुष्याचा, कामाचा) घप्पाघोळ, हबेलडी, गळहाटा, दुर्दशा, फजिती, (पदार्थांचा, सामानाचा) चिवडा, चिचका, बचबच, चबढव 'कामाची सगळी घाण केलीस ' –विवि १० ५–७ १२९ –विक्षिप्त ३ १६८ ६ एखाद्या व्यवहारासबंधीं अवशिष्ट खटलें, काम, बाकी ' मागील घाण काढून टाका, नतर दुसरा पैका घ्या ' –उद्गा छी ! थू ! तिरस्कार, चीड, त्रास, मत्सर याचा वाचक शब्द [स घ्राण=नाक, प्रा घाण, फ्रें जि खन] (वाप्र) ०येणें–दुर्गंध येणें, वाईट वास मारणें घाणणें, घाण(णा)वणें–अक्रि वाईट घास येणें, वास मारणें, उग्र वास, दर्प येणें ' हरि कथा विरहित जें वदन । तें केवळ मद्यप्याचें भाडें जाण । विषय कृमी परिपूर्ण । निंदा दुर्गंधीनें घाणतसे । '–जै ४२ ७ सामाशब्द– ०कढा–वि खवट, वासाळ, घाण मारणारें, योग्य मर्यादेपली कडे कढवल्यानें वास मारणारें (तूप, भात इ०) [घाण+कढणें] **घाणट, घाणवट**–वि १ दुर्गंधयुक्त, वाईट वास मारणारा, घाणेरा २ (ल) बीभत्स, ओंगळ, किळस, तिटकारा, शिसारी आणणारा [घाण+ट वट प्रत्यय] ०पाणी–न वाईट, घाणेरडें, पाणी, गढूळ पाणी, मोरीचें पाणी ०यारों–पु (गो) दुर्गंध युक्त पानाची एक वनस्पति, घाणेरी –वि घाणेरडा, घाणेरा [घाणेरा] ०घट–स्त्री १ (प्रा) घाणीची, दुर्गंधयुक्त जागा २ घाण येणारी, घाणेरडी वस्तु पदार्थ –वि घाणट पहा ०वास–पु दुर्गंध, वाईट वास घाणीचा–वि १ वास स्वाद लज्जत असलेला २ (ल) एखाद्याशीं दूरचा सबंध असलेला, लांबच्या नात्याचा ' हा हिचे घाणीचा आहे '=आश्रितत्वादि सबंधविशिष्ट आहे घाणेरडा, घाणेरा घाणेल–ला–वि १ दुर्गंधी, वाईट वास येणारा, वास मारणारा, वासेरा २ मलिन, घाणट, गलिच्छ, किळसवाणा, ओंगळ, शिसारी, ओकारी, तिरस्कारा उत्पन्न करणारा (पदार्थ, काम, कृति, मनुष्य). ' पांडव किमपि न मदती तू वदसि सभेंत शब्द घाणेरे । '–मोसभा ४ ८९. ३ खवचट, कुटाळ, कुचाळ (मनुष्य, भाषण) ४ गदळ, लुच्चा, शिंदळ फटकडी, पाटीतलें माप, बदफैल (मनुष्य). [घाण]

घाण घाणवट, घाणसत, घाणपत्र—वि महाण, महाणवट, महाणसत महाणपत्र प.१ ' जैसा घाणवटियाचा दऊ । ,

घाण—स्त्री पुन्याची पाळी, घाणा [प्रा दे घाण म घाणा, का गाण] घाणेंचार–पु (गो) चरकाला तेल पिळणारा, घाणा चालविणारा ०माकड–न (ना) शिमग्याच्या दिवसांत जमीनींत एक साधारण उंच खांब रोवून व त्याच्यावर एक आडवा दांडा ठेवून त्या दांड्याच्या दोन टोकांवर मुलें अथवा माकडें बसवून फिरविण्यासाठीं केलेली रचना [घाणा+माकड] ०वट–टा–स्त्री १ घाणा २ (तेलाचा) घाणा ज्या जागेवर असतो ती जागा [घाणा+वट–टा=ओटा] ०वड–स्त्री (माण) उसाचा रस साठविण्याचें भाडें ठेवण्याकरिता आणि पिळलेलीं चिपाडें घेण्याकरिता मनुष्यास बसण्यासाठीं केलेलें डबरें [घाणा+वाटी, प्रा दे वट्ट=पेला]

घाणा—पु १ तीळ, भुईमुग, करडई वगैरेचें तेल काढण्याचें साधन, यत्र, साचा, तेलाची गिरणी ' घाणा गाळिले गुडे । तेथ तेल ना पेंडी जोडे । '–ज्ञा १७ ४१९ २ तेल्याच्या घाण्याची लाट जींत फिरते ती लाकडी कुंडी ३ एका वेळीं जातें, गिरणी, घाणा इ० मध्यें घालावयाचा घास, एकवार घालावयाचें परिमाण, तेल काढण्यासाठीं घाण्यात घालावयाचें तिळाचें, करडईचें एका खेपेचें परिमाण खापरात भाजण्याच्या, उखळांत कांडण्याच्या पदार्थाचें धान्याचें औषधाचें एक वेळेचें परिमाण, भर, इत्या. ४ उसाचा रस गाळण्याचा चरक ' रणभूमीचा घाणा करोनि सरिसा । महाकाळु इक्षु गाळीतुसे जैसा । –शिशु १०४३ ५ मकरसक्रांतीच्या दिवशीं ब्राह्मणास दान देण्याकरिता स्त्रिया उखळावर जी धान्याची रास ठेवतात ती ६ कांडण्याचा विधि (देवक बसण्यापूर्वीचा), लग्न मुंज, इ० मगल कार्यांत दुरडींत तांदूळ घालून सौभाग्यवती स्त्रिया मगलगीतें गात ते तांदूळ कांडतात तो विधि, मगलविधीच्या आरंभीं कांडण्याचा समारंभ करतात तो (क्रि० भरणें, घालणें) लग्न किंवा मुंज यांच्या सांहित्याला आरंभ करण्याची सूचक ही घाण्याची चाल असावी ही शास्त्रोक्त नाहीं ७ चुना मळण्याची घाणी ८दौतींत उगीच लेखणी घालून ठेविली असता होणारी विशिष्ट स्थिति, अवस्था –शास्त्रीको [प्रा दे घाण, का गाण, गु घाण, तिं घाणो=तेल्याचा घाणा, तुल० महाणक–महाणअ–घाणअ–घाणा – राजवाडे, पाटणचा शिलालेख शके ११२८, मूळ अर्थ घाण्यांतला घास, इत्या] (वाप्र) **घाणा फरणें**–१ (मनुष्यास प्राण्यास) छळणें, त्रास देणें, गांजणें सतावून सोडणें, शक्तीबाहेर काम करावयास लावणें २ (कागद कापड, कपडे इ०) विसकटून टाकणें, अस्ताव्यस्त करणें, चुरडणें, चुथडणें, चुरडल्यानीं युक्त करणें चुसडणें घाण्यात घालणें–(एखाद्यास) मोठ्या सकटांत लोटणें, पेंचात पाडणें घाण्यातून पिळणें–काढणें–१ चेंगरणें, चिरडणें, पिळून काढणें २ (एखाद्यास त्याच्या) शक्तीबाहेरचें काम सांगून करावयास लावून, नि सत्त्व निर्बल धनहीन (एखाद्याचा) भुगा पाडणें घाणेंकार–पु (गो) तेली, तलविक्या [घाणा+करणें]

घाणाळ—वि लांब नाकाचा, घनाळ –दार घानाळ पहा [स घोणा=नाक]

घाणा—स्त्री १ घाणा अर्थ १, ३ ते ५ व ७ पहा २ चुन्याच्या घाणीचें दगडी चाक [दे प्रा घाण]

घाणी—स्त्री घाण, दुर्गंध, वाईट वास 'ऐसेनि कहीं विपायें। सदसा वरपडा होये। तरी घाणी सुटे सव शह। व्याघ्र जैसा।' –ज्ञा १७ १५८ [घाण]

घाणेरडा, घाणेरा-घाणेल-ला—१ घाणट, घाणवट पहा २ कटाळवाणा, नावडोचा, वाईट (पदार्थ, भाषण इ०) 'घाणेरड्या गोष्टी येथें बोलु नको ' [घाण]

घाणेरी—स्त्री एक दुर्गंधयुक्त वनस्पतिविशेष 'तोरण, चिमट व घाणेरी या कांटरी झुडपांसिरीज उपयुक्त लांकूड मिळेल तर शपथ ' –खया ३३ [घाण]

घाणेरी मुंगी—स्त्री. जिला घाण येत असी मुग्यांची एक जात

घात—पु १ वध, ठार मारणें, उच्छेद, संहार 'घाता त्या उभयांस मी मज विधि घातास योजीतसे।' –र ११. २ आघात करणें, आघात, प्रहार, मारा, घाव; तडाखा –ज्ञा ३ २३६ 'घावोनि हाणिती त्यातें। एरेंचि घातें घातचूर्ण।' –एरुस्व ८ ४६ ३ (कामाचा, धंद्याचा, व्यवहारांचा, मसलतीचा, योजनेचा) बिघाड, चकाचूर, नाश, नासाडी, विध्वंस, उच्छेद, (एखाद्या मनुष्याचा) नाश, हानि, नुकसान (क्रि० करणें) 'म्हणऊनि आपणचि आपणपेयां। घातु कीजतु असे धनंजया।' –ज्ञा ६ ७० 'राहूचा घात कला विषसहजनिला काण सेवील त्याला।' [सं घात=वध, नाश] (वाप्र) घातणें–अक्रि घात करणें, मारणें –दार (या शब्दापासून सामासिक शब्द वाटेल तसे साधिले आहेत समासांत हा शब्द पूर्वपदीं (अ) अथवा (आ) उत्तरपदींहि योजतात उ० (अ) आत्मघात पक्षघात, प्राणघात, सर्वस्वघात, शस्त्रघात इ० (आ) घातयोग, घातकरण, घातवेळा, घाततिथि इ० (पहिल्या प्रकारांत या शब्दाचा नाश प्रहार या अर्थी व दुसऱ्यांत अशुभ, अमंगल या अर्थी उपयोग होतो) सामाशब्द– घातक–की–वि घातुक, हिंसक, मारक, नाशकारक, अनर्थकारक, अपकारक, अपायकारक, नाश करणारा, ठार मारणारा [सं] ०करी–वि १ ठार मारणारा, वध करणारा, मारेकरी २ उपद्रव करणारा, अपायकारक, नाशकारक (वस्तु, मनुष्य, जिन्नस) [घात+करणें] ०घेणा–वि घातकी पुढल्या घात शब्दाखालीं पहा ०चतुर्दशी–स्त्री भाद्रपद वद्य चतुर्दशी या दिवशीं लढाईत अथवा अपघातानें मेलेल्या पितरांचें महालय श्राद्ध करतात [सं] ०चतुष्टय–न (ज्यो) घातकारक अनिष्ट असा चौकडा, घातचंद्र, घाततिथि घातनक्षत्र व घातवार यांचा समूह [घात+चतुष्टय=चाराचा समुदाय] ०चंद्र–पु (ज्यो) अशुभ नक्षत्रीं आलेला चंद्र, हा अनिष्टकारक असतो [सं] ०तिथि–स्त्री (ज्यो) अशुभ, अनिष्ट तिथि [सं] ०नक्षत्र–न (ज्यो) अशुभ नक्षत्र [सं] ०पात–पु १ (व्यापक) ठार मारणें, पशु हत्या, अपु करणें, हत्या, अपकार करणें २ जाळपोळ, नाश, वध, तोटा, इजा, अपकार 'मनुष्यानें कोणाचाही घातपात करूनये ' [घात+ठार मारणें+पात=पडणें, पाडणें] ०पाती–वि घातपात करण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे तो, अपकारी, दुष्ट [घातपात] ०मारा–मारायणा–वि (गा) घातकी, दुष्ट [घात+मारणें] ०वार–पु (ज्यो) आठवड्याच्या सात दिवसांपैकीं (एखाद्यास) अनिष्ट असलेला दिवस, ज्या दिवशीं एखाद्यानें कोणतेंहि काम सिद्धीस जात नाहीं असा अशुभ, अनिष्ट दिवस 'राजाची निघाली स्वारी मशालची म्हणे माझा घातवार.' ०वेळ–स्त्री १ घातुक, अनिष्ट वेळ २ मरणाचा, घोर संकटाचा, अरिष्टाचा, समय, जिवावरचा प्रसंग, प्राणसंकटाची वेळ [घात+म वेळ] घातीव–न प्राणघातक शस्त्र 'हीं अपेक्षक प्राता पूर्ण। परी घातीव घणार प्राण।' –नव १८ १६९ [घात]

घातुक–वि १ घातक, हिंसक, ठार मारणारा, प्राणनाशक, क्रूर, नाश करणारा 'घातुक पक्षी '–प्राणिमा ६३ २ अपायकारक, अनिष्ट, दुष्ट, घातक पहा [घात]

घात—पु. १ (गणित) समान संख्यांचा गुणाकार, एका संख्येला त्याच संख्येनें गुणिलें असता त्यास त्या संख्येचा घात केला असें म्हणतात त्याच संख्येला त्याच संख्येनें गुणण्याची आवृत्ति अथवा त्या आवृत्तीच्या संख्येचा अंक, तीन या संख्येचा नऊ हा द्विघात व सत्तावीस हा त्रिघात आहे [सं] ०कर्म–न एखाद्या संख्येचा निर्दिष्ट घात करणें; एखाद्या संख्येला त्याच संख्येनें निर्दिष्ट केलेल्या वेळां गुणण्याची क्रिया [घात=गुणाकार+कर्म=क्रिया] ०प्रकाशक–वि (बीज) एखाद्या संख्येस त्याच संख्येनें किती वेळां घात करावयाचा, गुणावयाचें, गुणिलें आहे तें दाखविणारा (आकडा, अंक) हा अंक मूळ संख्येच्या डोक्यावर लिहितात उदा० $३^६$ यांत ६ घातप्रकाशक समजावा [घात+प्रकाशक=दाखवणारा]

घात—स्त्री (शेती इ० काच्या कामांची ऋतुपरत्वें येणाऱ्या, पिकणाऱ्या, धान्याची) योग्य वेळ, मोसम, हंगाम उ० पेरण्याची घात, कापणीची घात, आंब्याची घात उसाची घात, लग्नाची घात इ० 'या दिवसांत उत्तरा व हस्त या पावसानें पेरणीस घात थोडी उशिरा आली आहे ' –खया १६ [ ] (वाप्र) ०घेणें–(एखाद्या, मनुष्याचा, कार्याचा मसलतीचा) आणीबाणीच्या वेळीं नाश करणें मातेरें करणें, बुडवणें, (एखाद्यास आलेली संधि घालवून देऊन त्याची निराशा करून त्यास लुबाडणें (एखाद्या मनुष्याची, कामाची) संधि दवडणें, हुकविणें

'कापणीची घात पावसानें नेली.' **घातीचे दिवस**-पुअव. १ हंगामाचे दिवस. २ (ल.) सत्तेचा, चलतीचा भरभराटीचा, उपभोगाचा काळ, दिवस. **०घेणा-घेण्या**-वि. अवसानघातकी; आणीबाणीच्या वेळीं घात, दगा करणारा. 'जैसा वैद्य दुराचारी। केली सर्वस्वें चोहरी। आणि सेखीं भीड करी। घात घेणा।' -दा ५.२.२६. [घात+घेणें] **०वाफ**-स्त्री. एकदां पर्जन्यवृष्टि होऊन गेल्यानंतर पुन्हां पर्जन्यवृष्टि होईपर्यंतचा (जमीनींतून वाफ इ० निघत असलेला) पेरणीस अत्यंत अनुकूल असा काळ. (क्रि० संभाळणें; जपणें). 'क्षेत्र गुणें बीज अंकुरे। तें अनंतधावृत्ती विकारें। घातवाफ ते आदरें। साधूनि घेतली।' -गीता १३.१७६. [घात+वाफ]

घांतड—स्त्री. (हेट; नाविक) धामत (गलबतांतील, होडींतील) पाणी काढण्याची जागा. गमतड पहा. [घामत]

घानाळ—वि. लांब नाकाचा. 'दांतिरें बोचिरें घानाळ। घ्राणहीन श्रोत्रहीन बरळ।' -दा ३.६.४३. [सं. घोणा=नाक]

घानो(नौ)डी—स्त्री. घाण्याचा बैल फिरण्याचा गोल मार्ग; घाण्याची भोंवरी; घाण्याचा मार्ग. (सामा.) घाणा. 'कर्मभूमीचिए घानौडि। बांधौनि मिथ्या ज्ञानाची झांपडी। काळें भवंडिलीं बापुडीं। जीव पशुवें॥' -ऋ ३०. 'डोळां अज्ञानें झांपडी। मोवें देहबुद्धि घानोडी।' -दावि ३५४. [घाणा]

घापणें, घापतणें—उक्रि. १ घालणें, घातलें जाणें. 'नाना गगनौलाचिया माळा। बांझिच्या जालया गळां। घापती तो सोहळा। पाविजतसे॥' -अमृ ७ ८२. २ घालवून देणें; बाहेर टाकणें; सोडणें.' जरी आत्मा तूं एकसरा। हेंही म्हणतां दातारा। तरी आंतुल तूं बाहेरा। घापतासि।' -ज्ञा १८.२३. -अमृ ७. १९०. [घालणेचें कर्मणि रूप]

घाव—स्त्री. (राजा.) डोंगराच्या बाजूंत, कातळांत पडलेलें खिंडार, मोंक, भगदाड. आंत जातां येण्याजोगें डोंगराचें चीळ. [सं. गर्भ; प्रा. गब्भ; हिं. घाव]

घावरणें, घाभरावणें—अक्रि. १ (दुःख, शोक, वेदना, आकस्मिक क्षोभ, मनोविकार इ० कांनीं) आक्रांत, आकुल होणें; २ बावरणें; भयभीत होणें, गांगरून जाणें, गोंधळणें, कांहीं सुचेनासें होणें. [सं. गह्वर; प्रा. गब्भर; हिं. घबराना; तुल० का. गाबु=भीति; गावरी=घाबरलेला; घाबरि=घोटाळा, भीति]

घावरा—वि. १ (दुःख, शोक, वेदना, भीति इ० कांनीं) व्याकुल झालेला; घाबरलेला; बावरलेला; भीतीनें गोंधळून, गांगरून गेलेला. २ उतावळा. 'म्हणा मज उतावळा गुणचि घेतला घावरें। असो मन क्षेचि या भजक्षर्दिमेघा बरें।' -केका ४५. [घावरणें]

घावरा(र)विणें—सक्रि. १ घाबरायाला लावणें; घाबरून सोडणें; भिवविणें; भयाकुल करणें. २ घोटाळ्यांत, गळफटघांत पाडणें; गोंधळून सोडणें. [घावरणें प्रयोजक]

घावाड—न. (प्र.) घवाड पहा.

घाविरणें—अक्रि. घावरणें पहा. 'घाविरले न सुचे पुढें।'. -दावि ३४. **घाविरा**-वि. घावरा पहा. 'स्वप्नदुःखें घाविरा जाला। या नांव भ्रम।' -दा १०.६.१९. 'न दिसत निजनेत्रीं घाविरा फार झाला।' -माधव रामायण अयोध्याकांड २४.

घावोय, घावोली—स्त्री. (गो.) एक प्रकारचा मासा; घावो.

घाम—पु. ऊन, ज्वर, उष्णता, श्रम इ०कांनीं अंगाच्या त्वचेच्या छिद्रांतून गळणारें पाणी; घर्म; स्वेद; स्वेदोदक. २ ओलें लांकूड जळत असतांना त्यांतून बाहेर येणारा द्रव. ३ विस्तवावर पाणी असलेलें भांडें ठेवून त्यावर झांकण ठेविलें असतां झांकणाच्या आंतील बाजूस जमणारे (वाफेच्या) पाण्याचे) थेंब. ४ कठोर हृदयाला, पाषाणहृदयाला फुटलेला पाझर; दया; द्रव. [सं. घर्म; प्रा. घम्म; तुल० गु. घाम; बं. घाम; फ्रें. जि. खम=सूर्य, ऊन] (वाप्र.) **०सुटणें**-बावरणें; भीतीनें अंगास दरदरून घाम येणें. 'राघोबादादांना हें भाषण ऐकतांच घाम सुटला.'-इंप६७. सामाशब्द- **०गंडा**-पु. (ना.) उष्णतेमुळें उत्पन्न होणारी पुळी. [सं. घर्म; म. घाम+सं. गंड=फोड, पुळी] **घाम(मा)घूम**-स्त्री. १ धापा टाकण्याची, गुदमरण्याची, श्रमानें क्षीण आल्याची, उकडण्याची अवस्था; (श्रमानें, उन्हानें भीतीनें) घामानें डबडबण्याची स्थिति; अंगांतून घामाच्या धारा निघून जीव कासावीस झालेली अवस्था. -वि. (श्रमानें, भीतीनें, उन्हानें) घाम सुटलेलें; घामानें डबडबलेलें (अंग, मनुष्य); श्रमानें थकलेला; धापा टाकीत असलेला; सुस्कारे टाकीत असलेला. [घाम+घुमणें] **घामट-ड**-वि. ओंगळ; अस्वच्छ; घाणेरडा; मैंदी; ज्याच्या अंगाला नेहमीं घाम येऊन घाण येते असा; मलिन. **घामटघाण, घामठाण, घामणाण, घामसाण**-स्त्री. घामाची घाण, दुर्गंध. [घाम+घाण] **घामटा**-पु. (कों.) १ अति श्रमामुळें आलेला घाम, निढळाचा घाम. (क्रि० काढणें; निघणें). 'चौघाचें काम त्याच्यावर पडल्यामुळें त्याचा घामटा निघाला' २ अतिशय श्रमाची अवस्था; पिट्टा पडणें. [घाम] **घामाझोकळ**-वि (व.) घामानें डबडबलेला; घामाघूम. (क्रि० होणें) 'पन्नास दंड व पन्नास बैठका मारल्यानें तो घामाझोकळ झाला.' **घामावणें, घामे(मै)जणें, घामेणें**-अक्रि. १ (राजा.) श्रमादिकांमुळें शरीर घामानें युक्त होणें. 'ऐसा भीमचि एक जर्गी। जया नाना कर्मांची बव्हांगी। तेणें वियोग

घाणी—स्त्री १ घाणा अर्थ १, ३ ते ५ व ७ पहा २ चुन्याच्या घाणीचें दगडी चाक [दे प्रा घाण]

घाणी—स्त्री घाण, दुर्गंध, वाईट वास 'ऐसेनि कहीं विपायें। सदया वरपडा होये। तरी घाणी सुटे तव राहे। व्याघ्रु जैसा।' –ज्ञा १७ १५८ [घाण]

घाणेरडा, घाणेरा-घाणेल-ला—१ घाणट, घाणवट पहा २ कटाळवाणा, नावडीचा वाईट (पदार्थ, भाषण इ०) 'घाणेरड्या गोष्टी येथें बोलू नको' [घाण]

घाणेरी—स्त्री एक दुर्गंधयुक्त वनस्पतिविशेष 'तोरण, चिमट व घाणेरी या कांटेरी झुडपांखेरीज उपयुक्त लाकूड मिळेल तर शपथ' –खया १३ [घाण]

घाणेरी मुंगी—स्त्री जिला घाण येत अशी मुंग्याची एक जात

घात—पु १ वध, ठार मारणें, उच्छेद, संहार 'घाता त्या उभयांस मी मज विधि घातास योजीतस।' –र ११ २ आघात करणें, आघात, प्रहार, मारा, घाव, तडाखा –शा ३ २१६ 'धावोनि हाणिती रयातें। एकेचि घातें शतचूर्ण।' –एरुस्व ८ ४६ ३ (कामाचा, धंद्याचा, व्यवहाराचा, मसलतीचा, योजनेचा) बिघाड, चकाचूर, नाश, नासाडी, विध्वंस, उच्छेद, (एखाद्या मनुष्याचा) नाश, हानि, नुकसान (क्रि० करणें) 'म्हणऊनि आपणचि आपणपेया। घातु कीजतु असे धनंजया।' –ज्ञा ६ ७० 'राहूचा घात केला विषसहजनिला कोण सेवील त्याला।' [सं. घात=वध, नाश] (वाप्र) **घातणें**–अक्रि घात करणें मारणें –शर (या शब्दापासून सामासिक शब्द वाटेल तसे साधिले आहेत समासांत हा शब्द पूर्वपदीं (अ) अथवा (आ) उत्तरपदींहि योजतात उ० (अ) आत्मघात पक्षघात, प्राणघात, सर्वस्वघात, शस्त्रघात इ० (आ) घातयोग, घातकरण, घातवेळा, घाततिथि इ० (पहिल्या प्रकारांत या शब्दाचा नाश प्रहार या अर्थी व दुसऱ्यांत अशुभ, अमंगल या अर्थी उपयोग होतो) सामाशब्द– **घातक-की**–वि घातुक, हिंसक, मारक, नाशकारक, अनर्थकारक अपकारक, अपायकारक नाश करणारा, ठार मारणारा [सं] **०करी**–वि १ ठार मारणारा, वध करणारा, मारेकरी २ उपद्रव करणारा, अपायकारक नाशकारक (वस्तु मनुष्य, जिंदगी) [घात+करणें] **०घेणा**–वि घातकी पुढल्या घात शब्दाखालीं पहा **०चतुर्दशी**–स्त्री भाद्रपद वद्य चतुर्दशी या दिवशीं लढाईत अथवा अपघातानें मेलेल्या पितरांचें महालय श्राद्ध करतात [सं] **०चतुष्टय**–न (ज्या) घातकारक अनिष्ट असा चौकडा, घातचंद्र, घाततिथि, घातनक्षत्र व घातवार यांचा समूह [घात+चतुष्टय=चारांचा समुदाय] **०चंद्र**–पु (ज्यो) २ अशुभ नक्षत्रीं आलेला चंद्र, हा अनिष्टकारक असतो [सं] **०तिथि**–स्त्री (ज्या) अशुभ, अनिष्ट तिथि [सं] **०नक्षत्र**–न (ज्यो) अशुभ नक्षत्र [सं] **०पात**–पु १ (व्यापक) ठार मारणें, पगू लगडा, अधू करणें, हत्या, अपकार करणें २ जाळपाळ, नाश, वध, तोटा, इजा, अपकार 'मनुष्यानें कोणाचाही घातपात करूनये' [घात+ठार मारणें+पात=पडणें, पाडणें] **०पाती**–वि घातपात करण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे तो, अपकारी, दुष्ट [घातपात] **०मारॉ-मारांचणॉ**–वि (गा) घातकी, दुष्ट [घात+मारणें] **०वार**–पु (ज्यो) आठवड्याच्या सात दिवसांपैकीं (एखाद्यास) अनिष्ट असलेला दिवस, ज्या दिवशीं एखाद्याचें कोणतेंहि काम सिद्धीस जात नाहीं असा अशुभ, अनिष्ट दिवस 'राजाची निघाली स्वारी मशालची म्हणे माझा घातवार' **०वेळ**–स्त्री १ घातुक, अनिष्ट वेळ २ मरणाचा, घोर संकटाचा, अरिष्टाचा, समय, जिवावरचा प्रसंग, प्राणसंकटाची वेळ [घात+म वेळ] **घातीव**–न प्राणघातक शस्त्र 'वीं अर्थसाधक श्रोता पूर्ण। परी घातीव घणार प्राण।' –नव १८ १६९ [घात]

घातुक–वि १ घातक, हिंसक, ठार मारणारा, प्राणनाशक, क्रूर, नाश करणारा 'घातुक पक्षी' –प्राणिमो ६३ २ अपायकारक, अनिष्ट, दुष्ट, घातक पहा [घात]

घात—पु १ (गणित) समान संख्यांचा गुणाकार, एका संख्येला त्याच संख्येनें गुणिलें असता त्यास त्या संख्येचा घात केला असें म्हणतात, त्याच संख्येला त्याच संख्येनें गुणण्याची आवृत्ति अथवा त्या आवृत्तीच्या संख्येचा अंक, तीन या संख्येचा नऊ हा द्विघात व सत्तावीस हा त्रिघात आहे [सं] **०कर्म**–न एखाद्या संख्येचा निर्दिष्ट घात करणें, एखाद्या संख्येला त्याच संख्येनें निर्दिष्ट केलेल्या वेळां गुणण्याची क्रिया [घात=गुणाकार+कर्म=क्रिया] **०प्रकाशक**–वि (बीज) एखाद्या संख्येस त्याच संख्येनें किती वेळा घात करावयाचा गुणावयाचें, गुणिलें आहे तें दाखविणारा (आंकडा, अंक) हा अंक मूळ संख्येच्या डोक्यावर लिहितात उदा० $३^{६}$ यात ६ घातप्रकाशक समजावा [घात+प्रकाशक=दाखवणारा]

घात—स्त्री (शेती इ० कांच्या कामाची, ऋतुपरत्वें येणाऱ्या, पिकणाऱ्या, धान्याची) योग्य वेळ, मोसम, हंगाम उ० पेरण्याची घात, कापण्याची घात, आंब्याची घात उसाची घात, लग्नाची घात इ० 'या दिवसांत उत्तरा व हस्त या पावसानें परणीस घात थोडी उशिरा आली आहे' –खया १६ [ ] (वाप्र) **०घेणें**–(एखाद्या, मनुष्याचा, कार्याचा, मसलतीचा) आणीबाणीच्या वेळीं नाश करणें, मातेरें करणें, बुडवणें, (एखाद्यास आलेली संधि घालवून देऊन त्याची निराशा करून त्यास लुबाडणें (एखाद्या मनुष्याची, कामाची) संधि दवडणें, हुकविणें

'कापणीची घात पावसानें नेली.' **घातींचे दिवस**-पुअव. १ हंगामाचे दिवस. २ (ल.) सत्तेचा, चलतीचा भरभराटीचा, उपभोगाचा काल, दिवस. ०**घेणा-घेण्या**-वि. अवसानघातकी; आणीबाणीच्या वेळीं घात, दगा करणारा. 'जैसा वैद्य दुराचारी। केली सर्वस्वें बोहरी। आणि सेखीं भीड करी। घात घेणा।' -दा ५.२.२६. [घात+घेणें] ०**वाफ**-स्त्री. एकदां पर्जन्यवृष्टि होऊन गेल्यानंतर पुन्हां पर्जन्यवृष्टि होईपर्यंतचा (जमीनींतून वाफ इ० निघत असलेला) पेरणीस अत्यंत अनुकूल असा काळ. (क्रि० संभाळणें; जपणें). 'क्षेत्र गुणें बीज अंकुरे। तें अनंतधावृत्ती विकारें। घातवाफ ते आदरें। साधुनि घेतली।' -गीता १३.१७६. [घात+वाफ]

घांतड—स्त्री. (हेट; नाविक) घामत (गलबतांतील, होडींतील) पाणी काढण्याची जागा. गमतड पहा. [घामत]

घानाळ—वि. लांब नाकाचा. 'दांतिरें बोचिरें घानाळ। प्राणहीन श्रोत्रहीन बरळ।' -दा ३.६.४३. [सं. घोणा=नाक]

घानो(नौ)डी—स्त्री. घाण्याचा बैल फिरण्याचा गोल मार्ग; घाण्याची भोंवरी; घाण्याचा मार्ग. (सामा.) घाणा. 'कर्मभूमीचिए घानौडि। बांधौनि मिथ्या ज्ञानाची झांपडी। काळें भवंडिलीं बापुडीं। जीव पशुवें॥' -ऋ ३०. 'डोळां अज्ञानें झांपडी। भोवें देहबुद्धि घानोडी।' -दावि ३५४. [घाणा]

घापणें, घापतणें—उक्रि. १ घालणें; घातलें जाणें. 'नाना गगनौलाचिया माळा। वांशिच्या जालया गळां। घापती तो सोहळा। पाविजतसे॥' -अमृ ७ ८२. २ घालवून देणें; बाहेर टाकणें; सोडणें.'जरी आत्मा तूं एकसरा। हेंही म्हणतां दातारा। तरी आंतुल तूं बाहेरा। घापतासि।' -ज्ञा १८.७३. -अमृ ७.१९०. [घालणेंचें कर्मणि रूप]

घाव—स्त्री. (राजा.) डोंगराच्या बाजूंत, कातळांत पडलेलें खिंडार, भोंक, भगदाड. आंत जातां येण्याजोगें डोंगराचें बीळ. [सं. गर्भ; प्रा. गब्भ; हिं. घाव]

घावरणें, घाभरावणें—अक्रि. १ (दुःख, शोक, वेदना, आकस्मिक क्षोभ, मनोविकार इ० कांनीं) आक्रांत, आकुल होणें; २ घाबरणें; भयभीत होणें; गांगरून जाणें; गोंधळणें; कांहीं सुचेनासें होणें. [सं. गह्वर; प्रा. गब्भर; हिं. घबराना, तुल० का गाबु=भीति; गाबरी=घाबरलेला; घाबरि=घोटाळा, भीति]

घावरा—वि. १ (दुःख, शोक, वेदना, भीति इ० कांनीं) व्याकुळ झालेला; घाबरलेला; बावरलेला; भीतीनें गोंधळून, गांगरून गेलेला. २ उतावळा. 'म्हणा मज उताविळा गुणचि घेतला घावरें। असो मन असेंचि या भजत्वर्दिमेघा बरें।' -केका ४५. [घावरणें]

घावरा(र)विणें—सक्रि. १ घाबरायाला लावणें; घाबरून सोडणें; भिवविणें; भयाकुल करणें. २ घोटाळ्यांत, गळफटयांत पाडणें; गोंधळून सोडणें. [घावरणें प्रयोजक]

घावाड—न. (प्र.) घबाड पहा.

घाविरणें—अक्रि. घावरणें पहा. 'घाविरले न सुचे पुढें।'. -दावि ३४. **घाविरा**-वि. घावरा पहा. 'स्वप्नदुःखें घाविरा जाला। या नांव भ्रम।' -दा १०.६.१९. 'न दिसत निजनेत्रीं घाबिरा फार झाला।' -माधव रामायण अयोध्याकांड २४.

घावोय, घाबोली—स्त्री. (गो.) एक प्रकारचा मासा; घावो.

घाम—पु. ऊन, ज्वर, उष्णता, श्रम इ०कांनीं अंगाच्या त्वचेच्या छिद्रांतून गळणारें पाणी; घर्म; स्वेद; स्वेदोदक. २ ओलें लांकूड जळत असतांना त्यांतून बाहेर येणारा द्रव. ३ विस्तवावर पाणी असलेलें भांडें ठेवून त्यावर झांकण ठेविलें असतां झांकणाच्या आंतील बाजूस जमणारे (वाफेच्या) पाण्याचे) थेंब. ४ कठोर हृदयाला, पाषाणहृदयाला फुटलेला पाझर; दया; द्रव. [सं. घर्म; प्रा. घम्म; तुल० गु. घाम; बं. घाम; फ्रें. जि. खम=सूर्य, ऊन] (वाप्र.) ०**सुटणें**-वावरणें; भीतीनें अंगास दरदरून घाम येणें. 'राघोबादादांना हें भाषण ऐकतांच घाम सुटला.'-इंप६७. सामाशब्द- ०**गंडा**-पु. (ना.) उष्णतेमुळें उत्पन्न होणारी पुळी. [सं. घर्म; म. घाम+सं. गंड=फोड, पुळी] **घाम(मा)घूम**-स्त्री. १ धापा टाकण्याची, गुदमरण्याची, श्रमानें क्षीण आल्याची, उकडण्याची अवस्था; (श्रमानें, उन्हानें भीतीनें) घामानें डवडवण्याची स्थिति; अंगांतून घामाच्या धारा निघून जीव कासावीस झालेली अवस्था. -वि. (श्रमानें, भीतीनें, उन्हानें) घाम सुटलेलें; घामानें डवडवलेलें (अंग, मनुष्य); श्रमानें थकलेला; धापा टाकीत असलेला; सुस्कारे टाकीत असलेला. [घाम+घुमणें] **घामट-ड**-वि. ओंगळ; अस्वच्छ; घाणेरडा; गैदी; ज्याच्या अंगाला नेहमीं घाम येऊन घाण येते असा, मलिन. **घामटघाण, घामठाण, घामठाण, घामसाण**-स्त्री. घामाची घाण, दुर्गंध [घाम+घाण] **घामटा**-पु. (कों.) १ अति श्रमामुळें आलेला घाम; निढळाचा घाम. (क्रि० काढणें, निघणें) 'चौघाचें काम त्याच्यावर पडल्यामुळें त्याचा घामटा निघाला' २ अतिशय श्रमाची अवस्था; पिट्टा पडणें. [घाम] **घामाझोकळ**-वि. (व.) घामानें डवडवडेला; घामाघूम. (क्रि० होणें) 'पन्नास दंड व पन्नास बैठका मारल्यानें तो घामाझोकळ झाला.' **घामावणें, घामे(मै)जणें, घामेंणें**—अक्रि. १ (राजा.) श्रमादिकामुळें शरीर घामानें युक्त होणें. 'ऐसा मीचि एक जगीं। अया नाना कर्मांची यज्ञांगी। हेणें वियोग

दुःखाचिया आगी। तनु घामैजेना ॥' –ज्ञाप्र १११४. 'धाकें धाकें घामेजत। दही देत गुमत्वें।' –एभा १०.८.२ श्रमी होणें; श्रमानें थकणें, शिणणें. 'नाना परांचीं मूर्ती। दाटणी नव्हे क्षिती। तैसा नाना द्वंद्वीं प्राणी। घामेजेना।' –ज्ञा ११.३४८. ३ (ल.) द्रवणें; कींव, दया येणें; हृदयास पाझर फुटणें 'चित्तीं अंध म्हणे सुत हत वधितो, लेशही न घामेला।' –मोभाश्रम १.२२. [घाम] घामेला–ल–वि. घामानें डबडबलेला; घाम आलेला. 'ये उठुनिहि घामेला, जनभावी वांचला जरि मघा मेला।' –मोकृष्ण ३६.१०.

घामणें—सक्रि. ठार मारणें; नाश करणें. 'शुंभ निशुंभा चिया घामणारा। मोहनी रूप धरा दैत्यांतका।' –निगा २०९.

घामत—स्त्री. (कों. कु. हेट.) (नाविक) होडींत, गलबतांत पाझरून आलेलें समुद्राचें पाणी; घमत.

घामोळी—स्त्री. घामानें अंगावर उठणारी पुळी, पुरळ, पुरकुळी. [घाम+ओळी]

घामोळें—न. १ जिच्या योगानें अंगावर काटे उभे राहतात, अंग चुणचुणतें, अशी उष्णता, ऊन. २ घामानें अंगावर उठणारा पुरळ, पुळी; घामोळी. ३ घाम शोषून घेण्याचें साधन–अंगरख्याच्या बगलेला, पागोटयाला, आंतील बाजूस लावलेला कापडाचा तुकडा, फडकें; जोड्याच्या आंतील बाजूस लावलेला कातड्याचा तुकडा; खोगिराखालीं लावलेला, ठेवलेला बुरणुसाचा तुकडा. [सं. घर्मावली, घर्मावलय, म घाम+ओळें प्रत्यय]

घाम्यौचें—अक्रि (गो.) घाम सुटणें, येणें; घामावणें; घामणें. [घाम]

घाय—पु १ जखम. 'डोळा हरळ न विरे। घायीं कोंत न जिरे।' –ज्ञा १३ ५३८. –एरुस्व १२ २० २ शस्त्राचा वार, घाव, आघात 'दु खशोकाच्या घाईं। मारिलियाची सेचि नाहीं।' –ज्ञा ७.१०७ –२ ५८ [सं. घात=प्रहार; प्रा घाय; का. हिं. गु. घाय] (वाप्र) घायावर घाय घालणें–पहिल्या जखमे वरच दुसरा घाव घालणें; जखमेवर मीठ टाकणें; दु खावर डागण्या देणें; मेलेल्यास मारणें घायास येणें–अक्रि. संकटाच्या, नुकसानीच्या, दुःखाच्या परिस्थितींत पडणें, सापडणें सामाशब्द– ॰कटर–कटार–खट्टर–वि. (राजा.) कोडगा; निगरगट्ट, लातखुन्या; लातखाऊ; निखुक, कितीहि मारलें किंवा रागावून बोललें तरी न सुधारणारा. [घाय+कट्टर ?] ॰कुठार–खोर–वि थोडीशी इजा झाली असता मोठ्यानें ओरडून फार इजा झाली आहे असें भासविणारा, कांगावखोर; कांगावखोर. [घाय+कुठार] ॰तेल–न. बिबा, राळ, आंबेहळद, गंधक, मोरचूत, दईचें पान इ॰ तेलांत मिसळून खरूज इ॰ कांस लावण्याकरितां केलेलें मलम; यास भडकतेल असेंहि म्हणतात. घायभरपु. चांगला प्रहार; शस्त्रानें लागलेला वार. ॰घट–१ न. जखम; व्रण; घाव; –वि. घायाळ; जखमी झालेला. 'अडखळूनि आदळे पोट। म्हणे मी घायवट पडलों की।' –एभा २२.६२५. 'अल्प घायवट वरले।' –कृगुरा २३.६३. [घाय+वट प्रत्यय] ॰वटणें–अक्रि. १ घाव लागून जखम होऊन जर्जर होणें; घायाळ होणें. २ (ल.) मनाला अतिशय अस्वस्थता वाटणें; कसेंसेंच वाटणें, आजारी असणें, होणें. ॰वटा–पु. १ घाव; तडाखा; प्रहार; २ जखम; व्रण. ३ अतिशय क्षीण. ॰वारा–वारें–पु न. १ जखम; व्रण; शस्त्राचा वार. २ घाव लागण्याची किंवा घाव लागून व्याकुळ झाल्यामुळें उत्पन्न होणारी भीति. 'वीरीं देखले घायवारें। म्हणती पळा रे पळा रे।' –एरुस्व १२.१९. –भाए१५६. –कथा ६.१६.५५. [घाय+वारा]

घाय—स्त्री. त्वरा; जलदी; घाई. (प्र.) घाई पहा. [घाई] सामाशब्द– ॰कूत–स्त्रीन. १ मोठी धांदल, उतावळेपणा; तांतडी. (क्रि॰ येणें). २ (एखादें काम करण्याबद्दल) दुसऱ्यास लावलेली निकड, तगादा, नेट, आग्रह. (क्रि॰ लावणें; देणें; करणें; मांडणें). ३ ताप येण्यापूर्वी होणारी तगमग, काहिली, अस्वस्थता. (क्रि॰ येणें). ४ खाजविण्याची अनिवार प्रवृत्ति, अतिशय कंडू; खाजेची इसळी. (क्रि॰येणें). [घाय=घाई+कुथणें किंवा आकूत] ॰कुतीस येणें–अक्रि. उतावळेपणाची, घाई करण्याची, लहर येणें; अतिशय घाईला, अडीच कांड्यावर येणें. ॰कुतेपणा–पु. (मनाची) दम न निघण्यासारखी अवस्था; अस्वस्थता; उतावळेपणा; घायकूत करण्याचा स्वभाव. 'त्याचा उतावळेपणा, घायकुतेपणा, प्रेमळपणा व रागीटपणा हे सर्व गुण अतिरेकामुळें हास्यास्पद होतात.' –सुदे १५१. घायकुत्या–वि. घायकूत करण्याचा स्वभाव ज्याचा आहे असा; घाई करण्याचा, उतावळेपणाचा स्वभाव ज्याचा तो; हुलहुल्या; स्वतः घायकूत करणारा किंवा दुसऱ्याला घायकूत करावयाला लावणारा. 'परंतु बळवंतराव घायकुत्या माणूस नव्हता.' –भयंकरदिव्य घायकोत–स्त्री. (माण.) घायकूत पहा.

घायटा—पु. घाव; तडाखा; घायवटा; घावटा. 'ठेचा लागती मोडती कटि। विसती शस्त्रांचे घायटे!' –दा ३.७.४. [घाय+टा प्रत्यय]

घायडाय—पु आणीबाणीचा प्रसंग. घावडाव पहा.

घायतळ—वि. १ घेरी; भोंवळ, भोंवंड; चक्कर. (क्रि॰ येणें) २ आघातानें, तडाख्यानें येणारा बेशुद्धपणा; मूर्च्छा; बेसावधपणा. (क्रि॰ येणें) ३ (ल) विस्मय; आश्चर्य; अचंबा; चकभूल ४ घायातळ पहा. [घाय+का. तलै=डोकें ?]

घायताव(वि)णें—उक्रि (कों.) घायकुतीस येणें; घाई, उतावीळ करणें, घाबरविणें; गडबड, लगबग करणें, करावयास लावणें; दुसरा घाबरेल अशी त्यास घाई करणें. [घाई]

घायपत, घायपात, घायमार, घायमारी—स्त्री ही कोरफडीसारखी दिसणारी अतिशय उपयुक्त व औषधि वनस्पति आहे हिंदुस्थानांतील उष्ण व सर्द प्रदेशांत ही वनस्पति होते हिचा उपयोग औषधी अन्न पेय साखर, द्राक्षासव, रायणा सारखें द्रव्य इत्यादि करण्याकडे होतो हिच्यापासून निघणाऱ्या ततूचे वाखाचे दोर, चटया, कुचले इ० करतात [घाय=घाव+पात ?]

घायवरणें—अक्रि घाबरणें, भयचकित होणें गोंधळणें

घायली—स्त्री झुजणाऱ्या, लढणाऱ्या दोन जनावरामध्यें पडणाऱ्या तिसऱ्या जनावरास लावावयाचा शब्द [स घात]

घायातळ—स्त्री खालचा भाग **घायातळीं-ळा-आणणें**-सक्रि खालीं, जमीनीवर पाडणें 'धनुष्य घालोनिया गळां। वोढुनि आणिला घायातळा। -एरुस्व १२ १३६ 'श्रीरामें हल घेऊनी धिर दिरा घायातळीं आणिल।' -मुद्गल कृत रुक्मिणीस्वयवर ११ [स घात+तल]

घायाळ—स्त्री घायपत-पात पहा

घायाळ—न १ लढाईत मेलेल्या अपघातानें मृत्यु पाव लेल्या पितरांचें महालय श्राद्ध **०चतुर्दशी**-स्त्री भाद्रपद शुद्ध चतुर्दशी या दिवशीं घायाळाचें, अपघातानें मेलेल्याचें महालय श्राद्ध करतात

घायाळ—वि १ जखमी झालेला घावाचे वार ज्याच्या अगावर झाले आहेत असा, आघातानें घावानें, व्याकुळ झालेला 'रण तुबळ, घुमतें घायाळ, गणती नाहीं मुडद्याची।' -ऐपो १८५. घायका भिवयांचें धनुष्य करून मदनाचे विषारी बाण सोडून पुरुषाना घायाळ करितात '-वाय १३ २ (ल) (दाव्यांत वादांत) चीत कुठित प्रतिहत केलेला पराजय कुप्रसिद्धि इ०कारणांमुळें मानखडना पावलेला ३ कमजोर झालेला (रोग शत्रु इ०) ४ (लाजिरवाण्या कृत्यामुळें) मान खालीं घालणारा समाजात (आपलें) तोंड लपविणारा 'त्याच्या पोरीनें व्यभिचार केला म्हणून तो घायाळ झाला [घाय]

घार—स्त्री १ एक पक्षिविशष 'गीध घारी काहेसरें।' -दावि २२४ २ घारीच्या आकाराचा व तिच्यासारखा दिसणारा कागदाचा केलेला पतग [स गृध्र प्र घारी] (वाप्र) **घारी सारखो वाट पहाणें**-एखाद्याच्या येण्याच्या वाटेकडे (घारी प्रमाणें त्यावर हल्ला करण्याकरिता) बारीक लक्ष देऊन टपून बसणें डोळयात तेल घालून बसणें सामाशब्द- **०पट**-न (वे)घारी सारखा केलेला कागदाचा पतग [घार+पाट=वस्त्र कागद] **०मोर**-न ल्हान मुलाचा आळचो माळचोसारखा एक खेळ [घार+मोर] **०मोर करणें**-ल्हान मुलास पायाच्या धुरीवर घेऊन (घारीप्रमाणें) उच करणें **०यड**-स्त्री. ल्हान घार

घारकूट, घारवीट—न तांदूळ व उडीद एके ठिकाणीं दळून केलेलें जाडें पीठ

घारगा—पु एक खाद्यविशेष, पक्वान्न, तांदुळाच्या, गव्हाच्या रव्यात किंवा सांज्यांत गूळ घालून त्याची थापटी-चांदकी करून ती तुपात तळतात त्यास म्हणतात, तावच्या भोपळ्यांत कणिक मळून त्याचा गोळा करून त्याच्या थापटया तुपात तळून काढ तात त्यास भोपळयाचे घारगे म्हणतात [प्रा दे घारिया, गु घारी, का गारिग, तुल० स घार्तिक, का घारिगु=तळणें]

घारणें—अक्रि १ व्यापणें, घेरणें 'नेणें आपुलें पारिखें। घारलें तें आपल्या दु रवें।' -निगा २८३ २ कैफ इ० का मुळें उन्मत्त होणें, माजणें ३ चढणें, घेरणें, बाधणें (विष इ०), पस रणें 'परि तें बुद्धि विषयविखें। घारिली होती।' -ज्ञा १० १५८ 'भव भुजगाचेनि गरळें। हे जीवजात घारलें।' -भाए ७७१ 'त्यासी सर्प नाहीं लागला। मा विखें केवीं तो घारला।' -एभा २३ ५९७ [स घृ प्रा घार]

घारपीठ-घडा—पु वडयाचा एक प्रकार, आयतोळा

घारवीट—न घारकूट पहा

घारा— वि. १ माजराच्या डोळयाच्या रगाचा (डोळा) २ घारडोळया (माणूस) **घारडोळ्या**—वि घारा, माज राच्या डोळयांच्या रगाचे डोळे आहेत असा, मांजरडोळया [घारा+डोळा] **घारेला, घारोळा**-वि गारोळा १ किंचित, थोडासा घारा (डोळा) २ किंचित थोडासा घारडोळया [घारा+एला ओळ प्रत्यय] **घाऱ्या**-वि घारोळया [घारा]

घारी—स्त्री (काव्य) घार 'घारी ब्रह्मवरें करूनि। उद्ध रुनि पावली स्वस्थानीं।' [प्रा घारी] **घारूड**-न १ घारींचा समुदाय २ (कों) घर [घार]

घारी—स्त्री पुरण घालून तळलेली गव्हाची पुरी घारगा सफेद फेणिया पदरोपदरीं। शुद्ध शर्करा भरली भरीं। अमृत फळें ठेविलीं वरी। अभेद घारी वाढल्या।' -एरुस्व १४ १२०. -जै १६ ११० [प्रा दे घारिया गु घारी] **०पुरी**-स्त्री घारी पुरीचा एक प्रकार 'घाऱ्यापुऱ्या पच मधुरस। श्रद्धापूर्वक ठेविल्या।' -नव ९ ११७ -सारुह ६ ७८ [घारी+पुरी]

घाल—स्त्री १ (एखाद्यावर केलेला) हल्ला चढाई, घाला, चाल (क्रि० घालणें पाडणें पडणें) २ (ल) (आर्थिक) नाश आघात खराबी नुकसानी (क्रि० घालणें पाडणें पडणें) ३ (सामा) (देवान मनुष्यानें एखाद्यावर आणलेलें) महा सकट अनर्थ आपत्ति (क्रि० पडणें)

घॉल—वि (गो) दाट झाडी

घालण—स्त्री (अशिष्ट) १ सकट आपत्ति, (क्रि० घालणें) 'बहु घालणीं घातलें पूवपापें।' -दावि १६५ २ मार्गातील

अडण्याचें, अडकण्याचें, रुतण्याचें, फसण्याचें ठिकाण; रुतण; दलदल. ३ (ल.) अवघड, दुर्बोध कविता. ४ नुकसानीची बाब; बुडीचा धंदा; आंतबट्याचा व्यवहार. 'यंदाच्या व्यवहारांत हजार रुपयांची घालण पडली.' ५ चोर, दरोडेखोर, लुटारू इ० कांचा उपद्रव असलेलें मार्गावरील ठिकाण, जागा; चोरखिंड; घालणीचें रान. 'चोरें पाळतीलें घालण पाहोनी।' –रामदासी २.१३१. 'मार्गांत चार ठिकाणीं घालण आहे, संभाळून जा.' ६ फशीं, तोंडघशीं पडण्याची अवस्था; तोहमत. 'दहांनीं आपली घरें भरलीं आणि मजवर घालण घातली.' [घालणें] घालणीस पडणें–मोठ्या व दु:खकारक अशा असहिष्णुतेस, उतावळेपणास बळी पडणें.

घालणी—स्त्री. घाला; छापा; हल्ला. 'मग अवचीती घालूं घालणी। इंद्रिएग्रामीं।' –ऋ ५६. 'म्हणउनि मागें परतलें मन। घालणीचें रान देखोनियां।' –तुगा ८१०. [तु. का. घळणे= भांडण, युद्ध]

घालणें—न. हल्ला; घाला; छापा. 'अनुर्घा कारणें। पडलें अवचीतें घालणें।' –उषा ८९९. 'कोपावरी घालणें घातलें। कापट्य अंतरीं कुटिलें।' –दा ५.९.५०. [का. घळणे]

घालणें—सक्रि. १ ठेवणें; राखणें; स्थित करणें. 'भंवती अळीयांची शापणे। तेथें घातली ते राजकुमारी।' –उषा २१. २४. 'सर्व माल आधीं घरांत घाल.' २ सोडणें; टाकणें; फेकणें; टाकून देणें; फेकून देणें. 'उडी घालितो धंवडीं स्वामि तैसा।' –राम ३७. 'घोडा घालण्याची सोय नसेल अशा खड-काळ व डोंगराळ मुलखांत डुकराची शिकार गोळीनेंच करावी लागते.' –डुकराची शिकार (बडोदें) १. 'त्याला काठीवर भार घालून चालावें लागे.' –कौरकि ३२. ३ उडी टाकणें 'वणवा मियां आघवा। पांखेंचि पुसोनि घेयावा। पतंगु या हांवा। घाली जेवीं।' –ज्ञा १४.१९१ 'रागें सभा घातलें आगी। यालागीं याज्ञिकाचें शिर भंगी।' –एभा ५. १७७. ४ जडविणें; लावणें; तल्लीन करणें. 'स्वरूपीं घातलें मना। यातनेसी केली यातना।' –दा ५.९.५४. ५ मारणें; फेकणें; प्रक्षेपणें, फेकून मारणें. 'अभिमंन्युनी पंनकासवें। बाणु घातला ईस्वरें।' –उषा १६९४. 'इंद्राच्या या कपटी वारांगनेच्या डोक्यांत विश्वामित्रानें जर कमंडलु घातला असता तरच असल्या स्त्रीजातीचा योग्य सन्मान झाला असता.' –नाकु ३ ९१. ६ ओतणें. 'दुधांत पाणी घालणें.' ७ पसरणें; बाहेर मांडणें, मांडून ठेवणें; रचणें; ठेवणें. 'आकाशीं घातीला मंडप।' –मसाप २.२६. ८ (आंत) खुपसणें; भोसकणें 'घे सुरी घाल उरीं.' ९ (एखाद्या पदार्थांत दुसरा पदार्थ) शिरकावणें, प्रविष्ट करणें; 'पिशवींत पैसे घाल' १० (एखाद्या कामाला मनुष्य, जनावर) लावणें; जुंपणें; नेमणें; योजणें. 'मुलगा पढावयास घातला.' 'तो गडी भात कांडाव-यास घाला.' ११ (दुकान, शाळा, बाजार इ०) मांडणें; स्थापन करणें; सुरू करणें. १२ (अंगावर धारण करण्याच्या विवक्षित वस्तु) धारण करणें; परिधान करणें; चढविणें. 'अंगांत अंगरखा, डोक्यांत पागोटें, पायांत जोडा घातला.' 'नाकांत नथ व बोटांत आंगठी घाल.' १३ (अन्न, खाद्यपदार्थ इ०) वाढणें. 'मला भात घाल.' १४ एखाद्यावर अनिष्ट संकट आणणें; गोत्यांत आणणें; (एखाद्याच्या) नुकसानीस कारण होणें; गंडा घालणें; (एखाद्यास) बुडविणें. 'त्यानें मला दहा रुपयांस घातलें.' १५ (मूल) प्रसवणें; (अंडीं) टाकणें; गाळणें. १६ (प्रश्न, उदा-हरण, कोडें इ०) सोडवावयास देणें, सांगणें; हिशेब सांगणें. १७ एखाद्यास एखादी गोष्ट करण्यास अथवा न करण्यास शपथ इ० देणें; शपथ इ० कांचा जोर, आग्रह करणें; शपथ घालणें. १८ बाहेर टाकणें; काढणें; काढून देणें; घालविणें. 'या चोरास प्रथम घराबाहेर घाल.' १९ (दरारा, धाक, भीति, भूल इ०) उत्पन्न करणें; उपस्थित करणें; उठवणें; उद्दीपित करणें. २० (वाद, गोंधळ इ०) करणें; माजविणें. २१ (भिंत, कूड इ०) बांधणें; उभारणें; रचणें. २२ (भोजन, समाराधना, ब्राह्मण, मित्र इ० कांस) अर्पण करणें; देणें. २३ (एखादें काम) सुरू करणें; आरंभणें. 'तिनें गहूं दळावयास घातले.' 'त्यानें घर बांधावयास घातलें.' २४ (चाल, संप्रदाय) प्रचलित करणें; रूढ करणें. २५ (सणाच्या दिवशीं पुरण इ० खाद्यपदार्थ) खावयास, नैवेद्यास सिद्ध करणें. मंगलप्रसंगीं ब्राह्मण जेवावयास घालणें. घालणें हा धातु कांहीं नामास जोडूनहि वापरतात. उदा० (गोष्ट) कानावर घालणें; (मुलाला) विस्त्यावर घालणें इ० या धातूचे अर्थ अनेक आहेत, पण त्या सर्वांचा भावार्थ ठेवणें; स्थापणें; मांडणें; लावणें असा आहे. [प्रा. घल; तु. का घळणे भांडण, युद्ध, मारामारी; हिं. घालना] (वाप्र.) घालून घेणें–(हटानें, जोरानें, वेगासरशीं) स्वत:चें शरीर, अंग खालीं वरून आंत टाकणें, फेकणें; एकदम अंग टाकणें. 'त्याला फेफरें आलें म्हणजे तो आगींत घालून घेतो.' 'नदी भरतां भरतां घालुनिया घेती।' –रामदास–रामदासी भा. १५. पृ. २६४. 'भूतळीं भरत घालुनि घे ही। त्या स्थळींहूनि न चित्त निघेही।' –वामन भरतभाव ५१. 'हें वर्तमान मल्हारराव यांनीं ऐकताक्षणींच अंबारींत घालून घेतलें.' –माब ७४. घालून पाडून बोलणें–वक्रोक्तीनें उपरोधिक भाषेंत निंदा करणें, दोष देणें; टोमणा मारणें, खोचून बोलणें. 'टोंचून, घालून पाडून बोलण्याच्या कामांत बायका पटाईत असतात.' –संगीत मेनका ११. एखाद्यावर घालणें–एखाद्यास दोष देणें, लावणें. 'कष्टी होऊनिया केसीं। प्रारब्धावरी घालिती।' –दा १२.२. ५. त्या धातूचें समासांत घाल असें रूप होतें. घाल– घालणें या क्रियापदाचें समासांत योजावयाचें रूप. यावरून

पुढील सामासिक शब्द बनले आहेत. ०काढ-स्त्री. (कांहीं जिन्नस, सामान इ० विशिष्ट ठिकाणीं) पुन्हां पुन्हां घालण्याची व तेथून काढण्याची क्रिया, व्यापार; उपसाउपस; (जिनसाची) उगीच्या उगीच हालवाहलव करण्याचा व्यापार; चालढकल पहा. [घालणें+पाडणें] ०घसर-स्त्री. १ लांबणीवर टाकणें; टंगळमगळ; दिरंगाई; चालढकल. 'आज पाहूं उद्यां पाहूं अशी घालघसर केली तर ऐनवेळीं कांहींच करतां यावयाचें नाहीं.' -हिंदु(गोवें) १३.८.१९२९. २ रपाटणें; खच्चून भरणें; कोंबणें; ठासणें; कोंडून भरणें. ३ अनास्था; आळसामुळें दुर्लक्ष. 'अभ्ययनाविषयीं घालघसर करशील तर फसला जाशील.' ४ घालघुसड शब्दाच्या कांहीं अर्थीहि या शब्दाचा उपयोग करतात. घालघुसड पहा. [घालणें+घसरणें] ०घसरपणा-पु. चुका करण्याचा स्वभाव; वेंधळेपणा. [घालघसर] ०घसऱ्या-वि. दिरंगाई, टंगळमंगळ; चालढकल करणारा. [घालघसर] ०घुसड-स्त्री. १ (एखादें काम, धंदा इ०) स्वैरपणानें, मनसोक्तपणें, दपटणें; पुढें चालवणें, ढकलणें. २ (एखादें काम) दडपण्याची, लाटण्याची, लोटण्याची क्रिया; वेठ वारून, बिगार काढून, गडबडगुंडा करून (एखादें काम) करण्याची क्रिया. ३ जमाखर्च इ० मांत) अव्यवस्थितपणें, लबाडीनें बाकी, रकमा घुसडणें. ४ मूळग्रंथांत पदरचा भाग) लबाडीनें दडपून देणें; घुसडणें. ५ गोंधळ; घोटाळा इ०नीं युक्त भाषण, व्यवहार; लबाडीचा व्यवहार; लपंडाव. 'मी वचन मोडून कांहीं घालघुसड केली तर मग त्याला काय समजणार आहे?' -नाल २.१८८. [घालणें+घुसडणें]

घालपांड्या-पु. १ विनदिक्कत (दुसऱ्याचा) घात, नाश करणारा, कळलाव्या, आगलाव्या, घातकी मनुष्य. २ बहून मात्र बावळा, वेडा दिसणारा पण आतून कावेबाज असलेला मनुष्य; वेड पांघरणारा मनुष्य; घालवेडा पहा. [घालणें=बुडविणें, गुरुसानींत आणणें+पांड्या] घालपिसा-वि. वेडेपणाचें, बावळटपणाचें सोंग, ढोंग करणारा; वेड पांघरणारा; घालवेडा. [घालणें+पिसा=वेडा] घालपिसें-न. वेडाचें ढोंग;बाह्यात्कारी धारण केलेला वेडेपणा, खुळेपणा, बावळेपणा. [घालणें+पिसें]

घालफेड-डी-स्त्री. घालफेल; तळमळ; काहिली; (ताप इ०नें) जीव कासावीस होऊन शरीराची होणारी चळवळ; घालमेल अर्थ ७ पहा. 'नवन्सिलयतत्पीं तीजला नीजवीतीं। घडिघडि करिते हे भीमकी घालफेडी।' -सारुह ३.६५. [घालणें+फेडणें] घालफेल-स्त्री. (कों.) (आजारी मनुष्याची होणारी) तळमळ; तगमग; कासाविसी; काहिली; तापाच्या काहिलीमुळें आजारी माणसानें इतस्ततः केलेलें शरीराचें चलनवलन. घालमेल-ली-स्त्री. १ (वस्तूंचा, हिशेबाचा, कामांचा) घोंटाळा; अस्ताव्यस्तपणा; अव्यवस्थितपणा; गोंधळ. २ धांदल; गडबड; गर्दी; धामधूम; धुमाळी. ३ सरमिसळ; सर्व एकांत एक मिसळणें; उलथापालथ. ४ (ल.) एकसारखी मसलत, हिकमत, युक्ति, बेत करणें; डावपेंच खेळणें; साहसाच्या धाडसाच्या कामांत स्वतःस गुंतवणें; (उपजीविकेसाठीं) अनेक उलाढाली करणें; मामलत इ० व्यवहाराची अदलाबदल, घडघटना. ५ (एखादें कार्य जुळवून, घडवून आणण्याची अनेक प्रकारची) खटपट; मसलत; गडबड; धांदल. 'तो सध्यां लग्नाच्या घालमेलींत आहे.' ६ सुरळीतपणें चाललेल्या व्यापारांत, क्रमांत झालेला अडथळा, भंग, खळ. 'पथ्यामध्यें घालमेल न झाल्यास गुण येईल.' ७ (ताप इ०कांच्या योगानें होणारी शरीराची) तगमग; तळमळ; कासाविसी; काहिली. 'नारायण नांदे जयाचिये ठायीं। सहज तेथें नाहीं घालमेली॥' -तुगा २९. घालफेल पहा. ८ तगमगीमुळें (आजारी माणसानें चालवलेली शरीराची) चळवळ; चुळबुळ. 'तिचा जीव घालमेल घालूं लागला' -चंद्र १४०. ९ पोटांतील क्षुब्धता, कालवाकालव. १० (पित्तक्षोभामुळें) उमासणें; उमासा येणें; (उकाड्यामुळें, उबाऱ्यामुळें शरीराचा होणारा) गदका; गदमदणें; गदगदणें; चवढव पहा. ११ (व्यवहारांतील, हिशेबांतील) अफरातफर, डावपेंच; घोंटाळा; गोंधळ; छक्केपंजे; लपंडाव; लुच्चेगिरी. १२ (गो.) भानगड. [घालणें+मेळ; हिं. घालमेल; गु. घालमेल] घालमेलणें-घालमेल करणें; उलथापालथ, गोंधळ, घोंटाळा करणें. [घालमेल]

घालमेली-स्त्रीअव. (गो.) हेलपाटे; येरझारा; त्यापासून होणारा त्रास. [घालमेल] घालमेल्या-ली-वि. १ घालमेल, चवढव, अव्यवस्था करण्याचा स्वभाव असणारा. २ चळवळ्या; खटपटी, नाना युक्ती, हिकमती काढणारा, योजणारा; उलाढाली; कारस्थानी. [घालमेल] घालवेड-न. वेडाचें सोंग; बाह्यात्कारीं धारण केलेलें वेडेपण; खुळेपणा; घालपिसें. [घालणें+वेड] घालवेडा-वि. वेडाची बतावणी करणारा; बाहेरून वेड पांघरणारा परंतु आंतून धूर्त, लुच्च्या असलेला. [घालवेड] घालाघाली-स्त्री. (कामाचा) गोंधळ; धुडगूस; घालमेल. 'घालाघाली घालिती नित्य सासा। टाकूं बाई नेदिती हा उसासा॥' -सारुह ७.१०६. [घालणें द्वि.] घालामेल-स्त्री. (गो.) व्याकुळता; घालमेल अर्थ ७ पहा. घालामेलचें-अक्रि. (गो.) कासावीस होणें; तगमगणें; व्याकुळ होणें [घालमेल]

घालव(वि)णें-उक्रि. १ विवक्षित स्थळीं असलेला (पदार्थ, मनुष्य) दूर करणें; काढून टाकणें; हाकलणें; हांकून देणें. 'याना एकदा येथून घालवून दिलें होतें.' -विक्षिप्त २.४३. २ धाडणें; पाठविणें; पिटाळणें; 'मी गडी गावास घालविला आहे, आतांच येईल.' ३ (आळ, आरोप इ०कांचें) निराकरण; निरसन, निरास करणें, काढून टाकणें; (प्रायश्चित्त इ० नीं पाप इ०) क्षालन

करणें; नाहींसें करणें; घुवून टाकणें. ४ (पैसा, संपत्ति इ०) उध ळणें; उडविणें; बेफामपणें खर्च करणें. ५ (वेळ, आरोग्य, तारुण्य इ०ची) नासाडी करणें; आळसानें दवडणें; नष्ट करणें. ६ काढणें; कंठणें; अतिक्रांत करणें. 'घालवि दिवसा वनांतरीं वसुनि।' –विवि ८.६.१२०. ७ (अन्न, पत, संधि, लाभ इ०) गमावणें. ८ (काम, धंदा इ०ची) नासाडी करणें; सुधडा करणें; विघात करणें; मातेरें करणें; धुळीस मिळवणें. ९ (गणित) (एका संख्येंतून दुसरी संख्या) वजा, बाद करणें; वगळणें; काढून टाकणें; कमी करणें. 'विसांतून पंधरा घालविले तर पांच राह- तात.' १० (एखाद्या मनुष्यास त्यास जावयाच्या ठिकाणा- पर्यंत किंवा मार्गाच्या कांहीं अंतरापर्यंत सोबत) पोंचविणें; करणें; निरोप देणें; बोळविणें. 'साधु पती कांता मूल येक करून। गृहामी नेऊन घालवीली॥' –रामदासी २.१३८. ११ (दिवा इ०) मालविणें; विझविणें. 'रदनिके, घालविलास दिवा?' –मृ १३. [घालणें]

घालवर—स्त्री. (क. कुण.) घार. 'घालवर आकाशात अतिशय उंच उडते.'

घाला—पु. १ हल्ला; धाड, चाल; प्रहार; मारा; छापा. (क्रि० घालणें; पडणें). 'धांवोनि घाला घातला कामें।' –एक- नाथ–नरनारायणाख्यान. 'बाळकपणें घातला घाला। काम धांडाळ उठिला। तरुणपणीं॥' –दा १८.३.४. 'घाला घालें त्यांवरि ज्याहीं वधिले छद्मनि अनघाला।' –मोसौप्तिक १.७. २ (एखाद्यावर आणलेलें) मोठें संकट; अरिष्ट; आपत्ति; घात. (क्रि० घालणें). 'सर्वस्व नाश जेणें तो याहुनि कोण वद नवा घाला।' –मोभीष्म ५.३५. 'कसा गुपित घाला केला रावसाहे- बाला।' –ऐपो १६८. [घालणें]

घाला—पु. एक प्रकारचा मासा. हा मलबार किनाऱ्यावर सांपडतो. –प्राणिमो ८१.

घालीवजंग—वि. रणशूर; युद्धनिपुण; रणगाजी. [अर. घालिब्=वरचढ, जोरदार+फा. जंग=युद्ध]

घाल्द, घाल्या, घालपाडू—वि. १ लबाडीनें, फसवे- गिरीनें व्यापार, व्यवहार करणारा. २ (दुसऱ्यास) गोत्यांत, पेचांत, संकटांत आणण्याचा स्वभाव ज्याचा तो. ३ कर्ज इ० रूपानें दुसऱ्याचें द्रव्य घेऊन तें बुडविणारा. [घालणें]

घाव—पु घाय १ शस्त्र, हत्यार, इ०कानी केलेला प्रहार; वार; तडाखा; आघात. 'म्हणौनी नीशाना घावो दीधला।'–उषा ८१७. 'अद्या तुळतुळीत आणि तेजस्वी शरीरावर घाव करण्यास आपला कांहीं हात धाडयाचा नाहीं' –नि १७०. २ (शस्त्र, हत्यार इ०काच्या प्रहारानें झालेली) जखम; व्रण; घाय; क्षत. ३ (व्यापारांत झालेलें) नुकसान; तोटा; बूड; (धंद्यात बस लेला) धक्का; ठोकर. (क्रि० बसणें; लागणें; पडणें; भरणें). [सं. घात; प्रा. घाय; सिं. घाव] (वाप्र.) घाव लावणें– (बायकी) (एखाद्या पदार्थाला, धान्याला) उखळींत घालून हळू हळू कांडणें. (निशाणीं) घाव घालणें–१ युद्धारंभनिदर्शक दुंदुभि वाजविणें; शत्रूवर चढाई करून जाणें. 'घाव तेव्हां घातला निशाणीं। तेणें दुमदुमली अवनी।' –ह २२.२४. २ (कपडे धुतांना) आपटणें; धोपणें; धुणें. 'पडदाणीचा घातला घाव।' –मसाप २.२२. म्ह० १ एक घाव दोन तुकडे=एखाद्या वाद- ग्रस्त प्रकरणाचा एका झटक्यासरशीं–तडाख्यासरशीं निकाल लावणें. 'काय? एक घाव दोन तुकडे करा!' –धनुर्भंग ९८. २ टांकीचे घाव सोसल्यावांचून देवपण येत नाहीं=दगडाला टांकीनें घडून देवाच्या मूर्तीचा आकार आणतात, यावरून अनेक अडचणी, कष्ट, संकटें सोसल्याशिवाय वैभव प्राप्त होत नाहीं.

घावघवित—वि. धवघवीत पहा. 'अठसष्टि तीर्थांचा तोडरु। चरणीं घावघवित मनोहरु।' –शिशु १४.

घावटणें, घावटळणें—उक्रि. १ (कों.) हळू हळू कांडणें; सडणें; कुटणें; हळू हळू घाव देणें; अर्धेमुर्धें मोडणें; चुरणें. 'तांदुळ ममळसे घावटून आण.' २ लहानशी जखम करणें; चरटणें; खरचटणें; भाजरणें; ओरखडणें; हळू हळू प्रहार करणें. 'चोरांनीं त्यास घावटलें.' [घाव]

घावटा—पु. १ (शस्त्रानें, हत्यारानें झालेली) जखम; क्षत; व्रण. २ शस्त्रानें झालेल्या जखमेची खूण; जखमेचा व्रण; वण. [घाव+टा प्रत्यय]

घावटों—पु. (गो.) नुकसान; तोटा; बूड.

घावडाव—पु १ एखादी गोष्ट करण्याला अनुकूल स्थिति; योग्य संधि, काल, प्रसंग. 'काळ घेऊं नेदीं घाव। आला तो राखें घावडाव।' –तुगा ३३८. 'माझ्या घावडावांत जेव्हां येईल तेव्हां मी घर बांधीन.' २ कचाटी; पकड; तावड; पेंच; आवांका; कबजा; अधिकार. 'हातीं आला घावडाव। आमुचा मायबाप देव।' –तुगा ९४४. 'हा ज्या दिवशीं माझ्या घावडावांत सांप- डेल त्या दिवशीं मी याचें पारिपत्य करीन.' ३ (–अव.) युक्त्या; कपटाच्या शकली; लुच्चेगिरीचे उपाय; छक्केपंजे; कावा; डाव. 'मामा मारा करावा म्हणून हा अनेक प्रकारचे घावडाव करतो.' ४ (–अव) प्रयत्न; खटपटी; येत; हिंमती; युक्त्या. 'घावडाव करून पहावे, काम साधलें तर साधलें' ५ घाव; वार. 'निवडे घावडाव। व्हावा अंगीं।' –तुगा २३०६. [घाव+डाव; डाव द्वि]

घावणें—अक्रि. (विप्र) गावणें, सांपडणें; आढळणें. गावणें पहा. 'गुरु उदार माउली प्रज्ञातिसौख्यसाउली। जया नरांसि फावली तयांसि सिद्धि घावली।' –निमा १.३५. [गावणें]

घावणी—स्त्री घावन पहा 'ह्या पुऱ्या पोळ्या घावण्या तेथें काय उणें।' –अफला ५७

घावन—न दगडाची उखळी, उखल, धाटवाईन [घाव? स ग्रावन्]

घावन-ना—पु (को राजा इट) तांदुळाच्या पिठाचें केलेलें पोळीसारखें एक सच्छिद्र खाद्य, धिरडें (का) डोशे कोर्डे–'चार आले पाहुणे चार केले घावने एकेकाच्या तोंडीं दोन दोन' 'घावन पाताळयाच्या ओळी।'–मसाप २ १ २३

घावशे, घावस—पुस्त्री (गो कु) माशाची एक जात

घॉशॉ—पु (गो) लहान मुलाच्या पोटात होणारा एक विकार

घाशि(शी)रामी—स्त्री १ (घाशीराम नावाचा पुण्यातील एक जुलमी कोतवाल सवाई माधवरावाच्या कारकीर्दीत होऊन गेला तो तलंगी ब्राह्मणाना लहान लहान काठडयात भरणाऱ्या बांधून कोंडून ठेवीत असे त्यावरून) श्वासावरोध होण्याइतकी माणसाची गर्दी, दाटी, कोंडमार २ घाशिराम कोतवाल याच्या कारकीर्दीसारखा जुलमी अंमल कारकीर्द, झोटिंगपाच्छाई, करडा अमल 'चार दिवस घाशीरामी चालवून घेतलेल्या अर्वाच्य पडित मडळीची आमच्या देशासवर्धी एक मोठी समजूत ही आहे कीं, आमचा देश केवळ श्वासनमरण झाला आहे' –नि [घाशिराम]

घाश्या—पु (माण) गाशा पहा [म गाशा, गु घासियो, अर घाशिआ]

घाश्याल—न (कु) घास्तेल, रॉकेल, करोसीन. [इ गॅस+ऑईल]

घा(घा)स—पु १ तोंडात घालून चर्वण करिता यईल इतका खाद्य पदार्थाचा अश, परिमाण, तोंडात मावेल इतका अन्नाचा गोळा, कवळ २ घाण्यात, जात्यात घालावयाचा वैर *मीचा एक हेलका हता, परिमाण, 'घास लहान घाल म्हणजे* पीठ बारीक येईल' ३ जात्याच्या भोंकांत, खळगीत, धिरटी पाशीं दळले न जाता शिल्लक राहणाऱ्या दाण्याचा समुदाय (क्रि० धरणें) 'हें जातें घास धरतें' [स ग्रास, किंवा घस्= खाणें, सं प्रा. घास, फें जि ग्रास] (वाप्र) ०**उतरणें –काढणें–चिरणें–मोडणें**–शिजविलेल्या अन्नाचा, भाताचा घासाएवढा गोळा घेऊन त्यावर तेल वगैरे घालून व रेघोट्या काढून अन्नाचा वीट आलेल्या माणसावरून उतरून–ओंवाळून तो घास अग्नींत किंवा घराच्या बाहेर टाकतात तो प्रकार, परक्या माणसाची दृष्ट अन्नास लागून पुढें खाणारास अन्नाची किळस, वीट येतो तेव्हां हा प्रकार करतात ०**करणें–भरणें**–(एखादा घास) अतिशय छळणें सळो का पळो करून सोडणें ०**काढणें**–जात्यांत दळले न जातां राहणारे दाणे काढून टाकून जातें साफ करणें ०**देणें**–१ विवाहसमारंभीं जेवणाच्या वेळीं नवपरिणीत वधूवरानीं उखाणे घेऊन एकमेकाच्या तोंडात घास घालणें २ भरविणें, जेऊ घालणें म्हृ० घास भर देणें आणि कोसभर नेणें=थोडक्या मोबदल्यात बरेचसें काम करून घेणें 'घासभर देणें आणि कोसभर नेणें ही अवस्था या लोकाना नकोशी झाली आहे' –खेया **घासीं गू खाणें**–(अक्षरश) (अन्न खात असताना त्याबरोबर विष्टा भक्षण करणें उ० एखादी आई जेवीत असताना तिचें मूल तिच्या माडीवर हगतें व न कळत, त्या विष्टेचा अश अन्नाबरोबर आईच्या पोटात जातो यावरून•) एखाद्यासाठीं अतिशय कष्ट सोसणें, हरयत्न करणें, खस्ता खाणें सामासिक शब्द– ०**खाऊ**–वि.(उप) आयतें खाण्याशिवाय दुसऱ्या कशाकडेहि लक्ष न देणारा (कुटुंबातील आयदी, निरुपयोगी, मनुष्य) [घास+खाणें] ०**मुटका**–पु पिशाचाचा उपद्रव टाळण्यासाठीं, त्याना सतुष्ट करण्याकरिता बाहेर टाकावयाचा अन्नाचा गोळा (क्रि० देणें, टाकणें, उतरणें)

घास—पु गवत, वाळलेलें गवत, तृण 'अरिवरि शर जैवि अग्न्युपरि घास।' –मोकर्ण १४ ६१ [स घास, हिं घास] सामासिक शब्द– ०**कटाऊ–काटू**–वि (गवत कापण्याचें काम करण्याला लायक) १ अडाणी धटिंगण, घसमुसळ्या २ (उप) बिन धारेची, बोथट तरवार, शस्त्र ३ (उप) शिपाई, तरवारीनें लढणारा [घास+काटणें=कापणें] ०**काटणी**–स्त्री १ गवताची कापणी २ सरकारी जमिनीवरील गवत कापण्याबद्दलचा कर, फी [घास+काटणी=कापणी] ०**काडी**–स्त्री (व्यापक) गवत, कडबा, वैरण इ० ०**गहाण**–न गहाणाचा एक प्रकार यात व्याजाऐवजी गहाण टाकलेल्या जमिनीचें उत्पन्न धनकोनें घ्यावयाचें असतें. [घास+गहाण] ०**दाणा**–पु १ सैन्याला गवत व वैरण पुरविण्याच्या *खर्चासाठीं बसविलेला कर, खडणी हा कर मराठे लोक मुलुख* गिरीच्या काळात स्वत च्या लष्करासाठीं शत्रूच्या गावातून वसूल करीत हा राजाराम छत्रपतीच्या वेळीं सताजी, धनाजी, व रामचंद्र अमात्य यानीं उत्पन्न केला तो वसूल करण्याचें काम नागपूरकर भोसल्याकडे बहुधा असे घोडयास गवत व चंदी मिळावी ह्या उद्देशानें हा कर घेत असत हा सुमारें शेंकडा दोन असे (–पया २५०) व पैसा किंवा धान्यरूपानें वसूल केला जात असे –रा १० ३२३ याला मेजवानी असेंहि म्हणतात (–वाडसभा २ ३०३) 'जमीनीच्या उत्पन्नाप्रमाणें दोनपचमाश हिस्सा घासदाण्याच्या रूपानें वसूल घेण्याचा खुद्द गावाशीं ठराव केला' –गागा ८ 'ह्या दोघा वीरांनीं घासदाणा म्हणून तिसरी एक बाब वसूल करण्याचा प्रघात घातला' –स्वप २५९ २ (सामा) सरबराई, दाणावैरण, पाहुण्याची बडदास्त [म घास+

दाणा, गु घासदाणे, हिं घासदाना] ०वाला, घासीवाला-पु गवत विकणारा 'कबाडी तुरक घासीवाले।' –दावि ७०

घास—स्त्री मोत्यास छेद पाडण्याने वजनांत होणारी घट, कमीपणा, घस –जनि परिशिष्ट (बहोर्दे) ३ [स घर्षं, प्रा घास, म घासणें, घस, गु घास=तोटा] ०काम-न (सोनारी) दागिने वगैरे घांसुन त्यांस झिलाई, तजेला देण्याचें काम

घासघीस—स्त्री घासाघीस पहा

घा(घां)सटणें—उक्रि १ घासणें, खरचटणें, खरवडणें, घसटणें २ (ल) बुचाडणें, लुबाडणें, बुडविणें, नागविणें. 'मला त्यानें शंभर रुपयास घांसटलें' –अक्रि. १ घासलें जाणें, घसवटणें यावरून २ (एखाद्यास व्यापारधंद्यांत) बूड येणें, ठोकर बसणें, तोटा होणें 'त्या व्यवहारांत मी फार घासटलों' [घासणें]

घा(घां)सण—स्त्री (कों) (व्यापारांत आलेली) घस, बूड, नुकसानी, तोटा (क्रि० बसणें, लागणें, येणें) [घासणें]

घा(घां)सणी—स्त्री १ घासण्याची, जोरानें पुसण्याची, घासटण्याची, रटण्याची, उजळा देण्याची क्रिया, घासण्याचा व्यापार २ ज्यानें घासावयाचें, उजळा द्यावयाचा, तो पदार्थ, घासण्याचा पदार्थ उ० भगघासणी, दातघासणी ३ (मांडी इ० घासण्यास केलेला) गवत, पानें, काड्या इ० काचा चोंथा ४ (ल) कचाकची, घासाघास, जिगजीग, कटकट, भांडाभांडी, चकमक ५ गाजणूक, जाच, छळ [घासणें]

घा(घां)सणें—उक्रि १ घर्षण करणें, चोळणें, जोरानें पुसणें, साफ करणें, घासटणें २ खरडणें, झाशरणें, ओरबडणें. ३ रागें भरणें, कानउघाडणी करणें, खरडपट्टी काढणें, खडसणें ४ वाद विवाद, चर्चा, भवति न भवति, काथ्याकूट करणें ५ (एखाद्यास व्यवहारात) फसविणें, बुडविणें, लुचाडणें ६ (ल) पुन पुन (एखाद्या अभ्यासाची) आवृत्ति करणें, घोकणें, पाठ करणें, घट करणें 'हा श्लोक दहादा घासला म्हणजे पाठ होईल' ७ पढवून तयार करणें, पढविणें, मेहनतीनें अभ्यास करविणें 'हीं पोरें घासलीं पाहिजेत, तेव्हां दोन अक्षरें येतील' ८ (ज्ञान इ० कांच) उजळा देणें, गज चालविणें, आवृत्ति करून (ज्ञान इ०) तयार ठेवणें –अक्रि १ घासलें जाणें २ (ल) (एखाद्याशीं) भांडणें, झगडणें, चकमक होणें, खेटणें, बरकशी लावणें, स्पर्धा करणें ३ घासाघीस करणें, आग्रह, अट, हट्ट धरणें, ओढून धरणें [स घर्षण प्रा, घासण, हिं घिसना, गु घसवु सिं घसो, फ्रें खोस] घासून घेणें–१ (निराशेनें, संतापानें, निष्फळ झालेल्या मत्सरानें) हात चोळणें, चुरमळणें, चडफडणें 'तू आपल्या घरीं घासुन घेतलेंस म्हणून त्याचा केंसही वाकडा होणार नाहीं' २ सोसणें, सहन करणें (नुकसान, दु ख) म्ह० घासुन घ्यावें पण हांसुन पेक नये=वेळ पडल्यास वाटेल तें नुकसान सोसावें पण लोक आपणास हसतील, टपका देतील असें करू नये

घासलेट—न केरोसीन तेल, घासतेल, रॉकेल [गॅसतेलचा अप इ गॅस=वायु.+म तेल]

घासाघा(घी)स, घांसाघां(घी)स—स्त्री १ पुन पुन घासणें, यावरून २ (ल) नेहमीं खडकावणें, खरडपट्टी काढणें, कानउघाडणी करणें ३ वादविवाद, चर्चा, काथ्याकूट ४ काचाकाच, कजागत, कटकट ५ खाराखीर, जिकीर, ओढून धरणें, घिसघीस करणें, ओढाताण ६ (स्पर्धा, मत्सर इ० कोनीं होणारी) कचाकची, चकमक, झगडाझगडी, भांडाभांडी, अति शय बरकशी लावणें (क्रि० करणें, घालणें, मांडणें, लावणें) ७ सैन्यांचे किरकोळ हल्ले प्रतिहल्ले [घासणें द्वि]

घासापूस—स्त्री (गो) चौकशी घासापुसचें-भक्रि (गो) १ चौकशी करणें २ घासाघीस करणें [घासणें+पुसणें]

घासारी—पु. (सोनारी) घासणारा, मोतीं वगैरेवरील खरक घासुन त्यास आकार व तजेला देणारा [घासणें]

घासावचें—(गो) घास मारणें [घांस]

घासावणें—अक्रि (गो) (दुखण्यामुळें अंथरुणावर) खितपत पडणें, अशक्त होत जाणें [घासणें]

घासी—स्त्री कष्ट, त्रास, दु ख 'पापियांची घासी कां लावावी। तो पापाविना असता।' –शिपु २ ९ २२ [का घासी=श्रम, कष्ट, त्रास]

घासीव-वि. घासलेला, खरडलेला, घासटलेला [घासणें]

घाळ—स्त्री. (कों) (पाण्याच्या प्रवाहानें, जोरानें पड लेला) ओहळ, घळ, चर, खांच [घाळणें]

घाळ—वि १ (प्र) गहाळ, गाहाळ, अव्यवस्थित, घोटाळ्या, गोंधळ्या, विसराळू (मनुष्य), अस्ताव्यस्त, विस्क ळित, गोंधळयुक्त (काम, धंदा, कागदपत्र इ०) २ (गो) गाफील बेशुद्ध, असंबद्ध घाळाजाणें-(गो.) चुकणें, सांडणें घाळापडणें-(गो) १ सांडणें, गहाळ होणें २ ढिलें पडणें. [गहाळ] ०घोळ-पु १ (बेत, मसलत, वस्तु काम इ० कांचा) गोंधळ, घोटाळा खिचडी, अव्यवस्था, गोंन्कार २ धादल गडबड, हैराणगत

घॉळंकार—पु (गो) गोलकार गोलाकार पहा [घोळ]

घॉळकावचें—क्रि (गो) हेलपाटे, खेपा घालावयास लावणें, नाचविणें

घाळण—स्त्री (कों) घळण (भिंत, बांध, धरण यातील) भेग, भगदाड, खिंड, खिंडार. (क्रि० पडणें, होणें) [घळणें]

घाळणें—अक्रि (मोत्याचें वेजें, कानाचें छिद्र) मोठें, सैल होणें, घळणें [घळणें]

घाळणें—सक्रि गमावणें, हरवणें, भलत्या जागीं ठेवणें, गहाळणें —अक्रि १ विसरून घोडचूक करणें, गोंधळल्यामुळें चुकणें, घसरणें, बेसावधपणें फसणें २ आडमार्गानें जाणें, भटकणें, भलती कडे जाणें (प्र) गहाळणें [गहाळणें]

घिगी—स्त्री (राजा) तुळया, ओंडके, वगैरे इ० उच चढवण्यासाठीं केलेली दोन लाकडांची कैची, वाकलेल्या, कलेल्या झाडाला धीर, आधार देण्याकरितां लावलेली कैची

घिग्या लावणें—(असमर्थ, नाखूष मनुष्यास एखादें काम करण्याची) उठावणी देणें, चेतविणें, रडतराऊत घोड्यावर बसविणें

घिट्टी—स्त्री (गो) घिरटी

घिरगीस—पु कीड लागलेल्या लाकडाचें पीठ

घिरघिरचें—अक्रि. (गो) १ घेरी येणें २ फिरत राहणें, गरगर फिरणें [गिर्‌गिर्]

घिरघिराट—पु (जातें इ०कांचा) घरघाट, घर्‌घर् आवाज [ध्व. घिर द्वि]

घिरघिरें—न लहान मुलांचें एक प्रकारचें खेळणें, एक प्रकारचें भिरभिरें गिरगिरें [ध्व घिर्]

घिरघिसा—पु वाळवीनें खालेल्या लाकडाचा भुगा, किरकिसा पहा

घि(घिं)रट—पु १ (राजा कु गो) (प्र) घरट भात भरडण्याचें जातें, मोठें जातें, घरट पहा २ वेढा, फेरा, घेर, गराडा, घिरटी 'तेथें अलिकुलाचा घिरट।'—कथा १ १ १४ [स घट्ट]

घिरट-टी—स्त्री (कर) (जातींतील) घरागणिक एकेक माणसास दिलेलें जेवण, मेजवानी घरटी आमंत्रण पहा 'त घिरट घालणार आहेत'

घिरटणें—सक्रि (राजा) घ(घि)रटांत धान्य इ० घालून भरडणें [घिरट]

घिरटी—स्त्री १ जातें, घरटी २ वर्तुलाकार फिरणें, फरी, गिरकी, गिरकांडा, भ्रमण (क्रि०) घालणें 'नाना अवताराच्या घिरटी। स्वयें घेत परमात्मा।'—ह १८ १७२ ३ वळसा फेरा, (क्रि० घालणें) ४ हेलपाटा, येरझार, फरी, (निष्फळ झालेली) खेप ५ घस्त, (पोलिसाचा) फिरता पहारा, (इं) राउंड. ६ लपत छपत, चोरून लपून, गिरकी घेणें, गिरकी घेत टेहळणें, उदा० घार आकाशांत घिरट्या घालते 'काळ चोर घिरट्या बहु घाली। पामरा तुज कशी नीज आली।' घरटी पहा

घिरटी—वि घरटांत घालून भरडलेलें (भात इ०) [घिरट]

घिवर—घीवर पहा

घिसघिशा—वि घिसघिस, घासाघीस करणारा स्वभाव ज्याचा तो [घिसघिस]

घिसघि(घी)स—स्त्री घासाघीस पहा

घिसण—न घासणें, घर्षण, घासणी 'अग्नी सकळा ठाईं आहे। कठीण घिसणीं प्रगट होये।'—दा १६.५ २० [घासणें, हिं घिसना]

घिसणें—सक्रि (अशिष्ट) घासणें. [घासणें, हिं घिसना]

घिसा—पु घिसाडी 'घिसा चतुर अपाडेसीं।'—भयराज (महाराष्ट्र सारस्वत) २ ६०

घिसाडी—वि १ जाडेंभरडें लोहारकाम करणारी एक हलकी जात, ही स्थायिक नसते २ वरील जातीचा मनुष्य, लोहार

घिस्सा—पु कुस्तींतील एक डाव, यांत आपल्या एका हातानें जोडीदाराच्या बगलेवरून हात घालून आपल्या बाजूच्या जोडीदाराच्या मांडीजवळ चड्डी धरून आपल्या दुसऱ्या हातानें जोडीदाराच्या आपल्या जवळ असलेल्या हाताचें कोपर धरून जोडीदाराला ओढून चीत करतात [म घिसणें, हिं घसीटना] ०चतुरशिंगी—स्त्री आपल्या एका हातानें जोडीदाराच्या आपल्याकडील गुडघ्यावर चड्डींत हात घालून धरून आपल्या दुसऱ्या हातानें जोडीदाराच्या बगलेंतून हात घालून जोडीदाराच्या पलीकडील हाताचें मनगट धरून आपल्याकडे ओढून आपला बाहेरील गुडघा जोडीदाराच्या मानेवर व डोक्यावर ठेवून जोडीदारास चीत करणें यास चतुरशिंगी घिस्सा म्हणतात ०नालमोड्याचा—पु आपल्या हातानें जोडीदाराचा बाहेरचा पाय पजानें धरून दुसऱ्या हातानें जोडीदाराचा आपल्याकडे असलेला हात कोंपरावर धरून आपल्याकडे जोडीदारास झटका देऊन चीत करणें ०वाळसागड्याचा—पु आपल्या हातानें जोडीदाराच्या आपल्याकडील पायाच्या घोट्यावरून हात घालून जोडीदाराच्या पायाच्या पजावर आपला मुंडा टेकून आपल्या हाताच्या पजानें जोडीदाराची मांडी धरून आपल्या बाहेरच्या पायानें जोडीदाराच्या आपल्याकडच्या हाताच्या कोंपऱ्यास आपल्या पायाच्या तळव्याचा दाब देऊन जोडीदारास चीत करणें ०लपेट—पु आपला एका पायाचा पजा जोडीदाराच्या गुडघ्याच्या लवणींत घालून आपला जो पाय जोडीदाराच्या गुडघ्याच्या लवणींत घातला आहे त्याच बाजूच्या आपल्या हातानें जोडीदाराच्या बाहेरील हाताचें मनगट धरून त्याच्या बगलेंतून आपल्याकडे ओढून आपला दुसरा हात जोडीदाराचा जो हात ओढला असेल त्या मुंड्यावर ठेवून आपल्या पायानें जोडीदाराच्या गुडघ्याच्या लवणींत घातलेला पाय वर उचलून झटका देऊन जोडीदारास चीत करणें याला लपेटघिस्सा म्हणतात ०शोरेगरी—पु जोडीदारास लाव करून एका हातानें बरगडीवरून आपला हात पोहोंचेल त्या ठिकाणीं, जांघाड्यांत, चड्डींत हात घालून जोडीदाराच्या

आपल्या जवळ असलेल्या पायाच्या पोटरीवर जोडीदाराकडील आपल्या पायाचा पंजा ठेवून आपलें डोकें जोडीदाराच्या आपल्या बाजूच्या हाताच्या मुद्यावर ठेवून आपल्या चड्डीस धरलेल्या बरगडीस कळ येईल असा दाब देऊन त्याला चीत करणें

घिस्सी—स्त्री. (व) एका बाजूनें फरफटत जाण्यासाठीं (गाडीच्या) आखाला चाकाऐवजीं बांधलेलें तिरपें लाकूड [घिसणें]

घी—(राजा कु) घे बद्दल वापरतात 'माजे दोन सबाद ऐकोन घी'–ममाप २ ३६७

घी—न. तूप [स. घृत, प्रा घिअ, हिं गु घी] म्ह० १ (गु)घीनो दोडियो अने दोडियानु घी=वाण्यांचा फसवेगिरीचा रटपटीचा प्रकार, लटपटीचा, फसवेगिरीचा हिशेब इ० २ घीगया पर कुपा तो गया नहीं=घालेल्या गोष्टीबद्दल कांहीं तरी समजूत करणें ३ घी देखा पर बडगा नहीं देखा सामासिकशब्द–॰गुत्ता–पु गांवच्या जमीनदाराचा किरकोळीनें तूप खरेदी व विक्री करण्याचा हक्क, मक्ता **घीवकेणी**–पु तूप विकणारा 'खोत कुणबी दाणे दाणी। घीव केणी।'–दावि ७० [घीव=घी अप केणी=विकणारा]

घीवर-घेवर—पु फेसलेल्या रव्याचें तळून, पाकवून केलेलें पुरीसारखें पक्वान्न [स घृतवर, प्रा घेवर] **तांदुळाचे घीवर**–पु तांदुळाच्या पिठांत दाट दूध घालून व मळमळाल करून व ताप वलेल्या तुपात तें ओतून चांगलें पसरट घीवर तयार करतात ते ॰पात्र–न घीवर ज्यांत करतात तें पात्र

घीस—स्त्री झीज शरीरें घीस साहाणें। दुर्जनासीं मिळोन जाणें। निदकास उपकार करणें। हा सत्त्वगुण।'–दा २ ७ ६९ [घिसणें=घासणें तुल० का घासी=श्रम दु ख]

घुई—स्त्री १ (ना) अळवाचा कांदा, अळकुडी २ (ना व) कोय अठोळी बाठी [हिं घोर्या]

घुई—स्त्री (व) रातकिडा [ध्व]

घुक—वि (ना) काळाकुट्ट घोर निबिड, घनदाट अंधार घुक पडला होता'

घुग—पु भुगा भ्रमर 'तेव्हां तळ्यांत म्हैस बसली होती तिच्या शिंगात घुग होऊन धाकटा मुलगा जाऊन बसला'–मसाप १ २ २३ [ध्व गु]

घुगघुगी—स्त्री गळ्याच्या घांटीखालचा, कंठमण्याच्या खालचा गोलवट भाग

घुंग(गु)ट—पु डोक्यावरून व तोंडावरून घेतलेलें वस्त्र, कपडा, तोंडावरून आच्छादनार्थ घेतलेलें वस्त्र, बुरखा [हिं घूंघट=घुंघटा पडदा, गु घुंघट, तुल० स गुंठन, प्रा अगुट्ठ]

घुंगरटें—न चिलट, मच्छर, फेंगरें, डास घुगस्ट पहा. [ध्व गु. गु]

घुगरा—पु (राजा.) (नाविक) चार मोठे जाडे दोर घेऊन त्याचा एक मोठा जाडा (गलबताच्या उपयोगाचा) कर ण्याची क्रिया यासाठीं एक लाकडी चौकट वगैरेचें यंत्र असतें

घुगरा—पु (ना) एका टोंकास घुगरू बांधलेली काठी हिचा ताल धरण्यास उपयोग होतो [घुगरू]

घु(घुं)गरावणें—अक्रि १ (प्रां.) चिडून, संतापून (एखाद्याच्या) धसकन् अंगावर येणें, (एखाद्यावर) तुटून पडणें, २ धुडकावणें

घुगरी—स्त्री १ न भरडता, सालीसकट शिजविलेलें (विशेषत द्विदल) धान्य, शिजविलेलें हरभरे, कडधान्य, हरभऱ्याची उसळ 'घुगऱ्या वांटूनि निजप्रीतिनें। आली रुक्मिणी राउळासी।' २ (व) चणे, तूर वाटाणे इ०ची उसळ ३ धान्याची, पिकाची मळणी झाल्यानंतर शेतकरी कमाविसदार, पाटील सरकार यांना जी धान्याची (त्यानीं घुगऱ्या कराव्या म्हणून) नजर करतो ती, हें एक प्रकारचें मलुतें आहे धान्य खळयांत मळल्यानंतर शेतकरी गांवच्या अधिकाऱ्यांस (त्यांच्या) हक्कादाखल देतो 'यावरी पाटील कुळकर्णी याची। काय रीत परभारा नेमणुकीची। घुगरी किंवा मलुत्याची। ते लावणीवर कोणे विधी॥'–पैमार्येंदु (एखाद्याच्या) **सटीच्या घुगऱ्या खाणें–खाल्लेल्या असणें**–(एखाद्या पेक्षा) ज्ञानानें व अनुभवानें पुष्कळच अधिक चतुर व प्रौढ असणें, वयानें मोठा असणें (जन्मीच्या दिवशीं–मूलजन्मल्याच्या सहाव्या दिवशीं-सटी देवीची पूजा करून तिला घुगऱ्याचा नैवेद्य दाखवितात आप्तेष्टानाहि घुगऱ्या वाटतात त्यावरून)एखाद्याच्या सटीच्या घुगऱ्या खाल्लेला मनुष्य त्या (दुसऱ्या) मनुष्यापेक्षा अनुभवानें वयानें ज्ञानानें पुष्कळच अधिक असणार त्याला लहान माणसानें शिकवू नये)

घुगरू—पु मोगऱ्याची एक जात

घुगरू—पु (काव्य) घुगट घोंगती 'मग धावळीचा घुगरू घेऊनि। अप्नीची करीत मानसपूजा।'

घुंगरू, घुगूर—पुन न घागरी, हा पोकळ असून त्याचा आकार करवंदाएवढा गोल असतो याच्या वरच्या बाजूस दोरा ओंवण्याजोगी कडी, नाकें असतें हा पोकळ असून आंत खडा घातलेला असतो, त्यामुळें कोमल आवाज होतो ह्याची दोरींत माळ ओंवून तो चाळ नर्तिका नाचतांना पायाच्या घोट्याजवळ बांधतात मोठे घुगरू शोभेसाठीं जनावरांच्या गळ्यांत बांधतात [ध्व घु+स रू–रव हिं घुघरू सिं घिंघिरु] **घुगुरमाळ**–स्त्री, घुगराची केलेली माळ ही माळ बैल इ० पशूच्या गळ्यांत घालतात

घुगरू—न रेशमाची एक जात –मुव्या १७

घुंगरूट, घुंगु(घु)रटें-डें घुगडें—न १ चिलट, मच्छर, केंबरें, (लहान) डांस 'घुगडीं म्हणती आमुचें घर। निश्चयेंसी।' –दा ११०४१ २ (ल) लहान मुलगा, अगदीं लहान व अशक्त मनुष्य [घुगरू]

घुगस—पु भोंवतालीं कोट असलेल्या शहराच्या, गांवाच्या वेशीपुढें असणारा बाहेरचा कोट, बाह्यकोट [घुगट]

घुगा—पु १ पूर्णपणें उमललेली कळी २ (को) छपरावर घातलेल्या भातेणाच्या शुन्या पेंढया, घरावरील तृणाची कुसकी गुडी

घुंगार—पु कोणताहि पदार्थ-विशेषत मास इ०-नरमसर शिजल्यावर खालीं उतरून थंड होऊं द्यावा, थंड झाल्यावर त्याचें कोंडाळें करून त्यात एक निखारा ठेवावा आणि त्यावर तूप ओतुन लागलीच भांडयावर झाकण ठेवावें या कृतीस घुगार असें म्हणतात –गृशि २ ३७ (क्रि० देणें)

घुगी—स्त्री १ पाऊस इ० कापासुन सरक्षणार्थ डोक्यावर घालावयाची धुंगमाची, सखलादीची घोंगी, खोळ, बुर्णुसाचें शिरस्त्राण, बनातीची कुची [फा कूकी, हिं घूगी]

घुगी—स्त्री (कों) वाऱ्याचा झपाटा, वाऱ्याची वावटळ, भोंवरी

घुगी—स्त्री (कों) किंकाळी, कर्कश आरोळी, किंचाळी. [स घु=शब्द करणें, फा धुघा]

घुगी, घुगुम—स्त्री (गो) घुबड [स घूक] **घुगु, घुगुयाळ**-घुघु घुघुवाळ पहा

घुंगट—पु घुगट पहा 'स्त्रीची साक्ष घुगुट घालुन किंवा पडद्यात घालुन घ्यावी?' –न्यासे ३४ ०**पट**-पु बुरखा, बुरख्याचें वस्त्र 'गुगुम्पट काढुनिया हळुच लागे काना।' धयाबाई रामदासी–राजवाडे ९३ [घुगट+पट=वस्त्र]

घुंगुर—पुन घुगरू पहा 'त्या खालते घुगुर सज्ज घाली।' –साहृद ६ ३० 'होती नाद निघे झुमझु हलतीं जीं काचिचीं घुगुरें।' –कम २६८ ०**माळ**—घुगरूमध्यें पहा ०**वाळा**-पु घुगरू, घाग-या लावलेला (लहान मुलाच्या पायात घालावयाचा) वाळा 'पाजवरे वाळा। वेल्हाळा। रुमझुम घुगुरवाळा।' –वाग्विजयती

घुंगु(घु)रडा-रुडा-डें—पुन घुगरटें पहा. 'घुगुरुडऐसें वदन। म्हणे पर्वत सगळा मासीन।' –ह ३५ १०९.

घुगू—पु (व) राग, घुस्सा 'एवढयाशान घुगू येतो'

घुघर(रू)ट—न घुगरटें पहा

घुघरी—स्त्री घुगरी पहा.

घुघाट-टी—पुस्त्री घुबडाचा शब्द, घूत्कार 'दिवाभीताचे घुघाट।' –मुआदि ३६ ५८ 'क्रूर श्वापदाची दाटी। दिवाभीताची घुघाटी।' –भारा बाल १२ ६३ [ध्व घु+आट प्रत्यय]

घुंघाणें—न घुबडांचा आवाज, घूत्कार, घुघाट. 'दिवसा दिवाभीत घुघाणे। राजद्वारीं श्वानें सैंघ रडती।' –एभा ३० ६५ [ध्व घू घू+णाणें]

घुघातणें—अक्रि (घुबड इ० कांनीं) शब्द करणें, घु घु शब्द करणें, गुणगुणणें 'जैसे सर्व लोक निजलिया। उल्लुक उठे घुघातु।' –ह्को? [ध्व घू घू]

घुघु—स्त्री घुबड, पारवा, होला इ० कांचा आवाज, घूत्कार [ध्व स. घु]

घुघु—वि १ लहान, चिमुकलें, छवकडें, कुकुलें (मूल अथवा पोरकटपणा ज्यांच्या अंगीं आहे असा मोठा मुलगा किंवा मुलगी). २ खुजा, दुबळा (मनुष्य) [कुका–कु] ०**वाळ**-न अजाणतें मूल, लेकरू, कुकुवाळ, घुघुलें बाळ घुघु अर्थ १ पहा [घुघु+बाळ] **घुघुलें बाळ**-न लहान मूल, कुकुवाळ, कुकुल बाळ, घुघुवाळ [घुघु]

घुंघुर, घुंघुरटें-डें, घुंघुरडा-घुगरू, घुगरटें पहा

घुघुरदा—पु घों घों आवाज करणारा भुंगा, भ्रमर, भोंवरा. [ध्व. घु]

घुंघूर—पु १ (प्र) घुगुर, घुगरू पहा २ घागुड, फुलाचा कांदा.

घुट—पु (गो) बहुमतानें केलेला ठराव [स घट्ट]

घुट-कन्-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि १ घुटक्यासरशी, गट्कन, पाणी इ० गिळण्याच्या आवाजाप्रमाणें (क्रि० पिणें) २ एकदम, खुटकन (क्रि० जाणें) 'घुटकन् प्राण गेला' [ध्व]

घुटका—पु १ गुटका, पाणी इ० पातळ पदार्थाचा घोट, आवढा, चूळ (क्रि० घेणें) गुटका पहा [प्रा घु॰ हिं घूट, म घोट, का गुटकु सिं घुट्को]

घुटका—पु एखादें काम करताना अवयवविशेषाला अलौकिक शक्ति यण्याकरिता योगी बैरागी लोक तोंडात धरण्याकरिता जी गोळी देतात ती (प्र) गुटका, गुटिका गुगे, ताईत, गुडी गुटका पहा. काहींना काहीं प्रयत्न व्हावा। पुवजन्मदस्यु जग्गि बोलावा। घुटका बनवावा कीं घुटका।' –दावि २६०. [स गुटिका]

घुटघुट-टां—क्रिवि घगघग, घटघटा, घटघट पहा 'मूल घुटघुट दूध पिनें' [ध्व घुट् द्वि]

घुटना—न कुस्तींतील एक डाव आपले दोन्ही हात जोडीदाराच्या आपलेकडील बगलेंतून घालुन बाहेरील हात दढ धरून ओढ वा व आपल्या पायाची नळी जोडीदाराच्या मानेवर ठेवून जोडीदाराला त्याचा धरलेला दंड आढून व मानवर पाय देऊन त्याला चीत करणें [हिं घुटना=गुडघा]

घुटम(मु)ळणें—अक्रि. १ अंतकाळची घरघर लागली असतांना प्राण न जातां घोटाळत राहणें. २ गुटमळणें; गुरमळणें. ३ रेंगाळणें; अडखळणें; मागें-पुढें करणें.

घुटराण—वि. (ना.) १ अतिशय घाणेरडा (वास); २ दुर्गंधयुक्त.

घुटवळणें—अक्रि. अंतकाळच्या वेदनांनीं युक्त होणें; आंचके देणें; तडफडणें; प्राण जाण्याची पाळी येणें. 'एका तिडके-बरोबर तो घुटवळला.' २ प्राण कंठास येणें. 'सर्पदंश होतांच प्राण घुटवळला.' ३ (एखाद्या मनुष्याच्या, पदार्थाच्या उत्कंठे-मुळें) घाबरें होणें; घायकुतावणें. 'त्याचा प्राण आईसाठीं घुटवळला आहे.' [घोटणें+वळणें]

घुटा—पु. (वे.) गुठा; एक प्रकारचें औत; गुठा-ठें पहा.

घुटी—स्त्री. १ गुटी; जायफळ इ० औषधें उगाळून त्यांत दूध घालून तान्हया मुलास पाजावयाचें मिश्रण. 'नाहीं दिधली घुटी स्वहस्तें।' –देकृष्णजन्म (पद) ५३. 'गुज उपाळुनी पाजितें घुटी।' –मध्व ३५. २ उंसाचें पेरें, कांड. ३ योगी, बैरागी देतात ती अजब शक्तिदायक गुटिका; गोळी; गुटका, घुटका पहा. [सं. गुटी=गोळी; का. गुडि; हिं. घूटी; फ्र. गुगी] ०देणें—सक्रि. भारणें; मोंदणें; भुलविणें; भुरळ घालणें; मोहनी घालणें. ०धरणें-(गुटिकेचा) परिणाम होणें; अंमल दिसूं लागणें, लागू पडणें.

घुटुघुटू—क्रिवि. घटाघटा. [घटघट]

घुटें—न. उडदाच्या डाळीचें फोडणी, मसाला इ० घालून केलेलें वरण, आमटी

घुटूर—न. प्राणोत्क्रमण होतांना कंठांतून निघणारा आवाज. –क्रिवि घुटकन्; घुटदिशीं [ध्व.]

घुट्टा—पु. (कर) मुठींत दांडू धरला असतांना दांडूच्या वरंगळीकडील बाजूनें पुढें आणून दाहवर चिन्नी ठेवावयाची व ती पुन्हां उडवून त्याच बाजूनें पुन्हां चिन्नी मारणें 'घुट्टा मुकला.'

घुट्टा—वि. (व) ठेंगणा; ठेंगू बुटा; गिड्डा. 'घुट्या नव-ऱ्याला घुगी बायको बरी' [का. गुड्ड]

घुड्ड—न. (माण.) सशाचें पिलूं.

घुड—पु. (गो) घुमट.

घुडगा—पु (को) गुडघा. [गुडघा]

घुडॅग—न. (राजा.) घुबड.

घुडघुडी—स्त्री. (कु) गुडगुडी पहा.

घुडणें—अक्रि. (प्रवास-निघणें, जेवणें, मरणें इ० करा-यास) सिद्ध होणें; (प्रवास, अनंतत्वाचा प्रवास करण्याच्या) बेतांत असणें. 'तो निघावयास, जेवण्यास, जाण्यास घुडला.' [सं. घट्] घुडाघूड-स्त्री. (राजा.) (जाण्याला, काम कर-ण्याला) सिद्ध, तयार होणें; प्रवासास जाण्याच्या वेळची (माणसाची, पशूची) सिद्धता, तयारी, सज्जीकरण. 'तुमची घुडाघूड होईल तों मीं जेवून येईन.' [घुडणें द्वि.]

घुडवो—पु. (कु.) शेतास पाणी देण्याकरितां दोन्ही बाजूस दोन दोन दोऱ्या बांधलेली, एक हात लांबीची चपटी टोपली या टोपलीनें दोन इसम डबक्यांतील पाणी वर शेतांत फेकूं शकतात. (गो.) मुडों.

घुडों-डी—पुस्त्री. (गो.) शेताचा विभाग.

घुडा-ड्या—पु. वरंगळ जातीच्या तांदुळांतील एक प्रका-रचा तांदुळ. –वि. वरंगळ जातीचा (तांदुळ). ०वरंगळ-पु. वरंगळ जातीचा एक प्रकारचा तांदूळ.

घुडी—स्त्री. कबुतरखाना; खुराडें; घूड पहा.

घुडी—स्त्री. (कु.) गुडी पहा.

घुडें-डा—नपु. आकारानें अर्धवर्तुळाकार व उंच असें शेतास पाणी देण्याचें एक प्रकारचें सूप. (कु.) घुडवो पहा.

घुडु—न. १ (खिन्नता येण्याच्या वेळचा) पोटांत होणारा गडगड आवाज. २ मेघगर्जना; विजांचा कडकडाट; गडगडाट. [ध्व. का. गुडु]

घुण—पु. लांकूड कोरणारा एक किडा. 'कै खट्वांग घुणें घुणें लिहिलें? हें सहज कैसें करीं।' –निमा १.६६. [सं.]

घुणाक्षर—न. १ घुण नांवाच्या किड्यानें लांकूड कोरल्यावर उमटलेल्या, उठलेल्या अक्षराची आकृति; किड्यानें कोरलेल्या जागेचें अक्षराकार चिन्ह. 'विषाचें घुणाक्षर पडे। टाळिये कातळा सांपडे।' –ज्ञा १७.३०१. २ मुंग्याच्या मुंजारवांत, घुणघुण-प्यांत अक्षरासारखें भासतें, ऐकायाला येतें तें. [घुण+अक्षर]

घुणाक्षरन्याय-पु. (न्याय) घुणाक्षरावरून बनविलेला न्याय-शास्त्रांतील एक न्याय. किड्यानें सहजगत्या कोरलेल्या आकृतींत एखाद्या अक्षराचें, वस्तुचें, मनुष्याचें, साम्य (चित्र) आढळतें. यावरून यदृच्छापतित अकल्पित गोष्टीस हा न्याय लावतात. सहजासहजीं घडणारी गोष्ट; असंकल्पित घटना. 'हा घुणाक्षर-न्यायानें या कटकटींतून खरोखरच नांव विचारण्याचा कानडी प्रश्न उमटला कीं काय?' –मा ६३. [घुण+अक्षर+न्याय]

घुणघुणा—पु. नाकपुड्यांतील पडद्याचा खालचा मांसल भाग; नाकांतील एक अवयव; गुणगुणा; घोळाणा; घोणा. [सं. घोणा=नाक]

घुणघुणाट—पु. घों घों असा आवाज. [ध्व. घुण द्वि.+ आट प्रत्यय]

घुणा—पु. १ (सोनारी) सांखळीचा, दागिन्याचा दुहेरी दुवा; कांवळ गांठ (याचा आकार ८ सारखा असतो) (क्रि० देणें). २ बिरडें; गेंद; पेंच; बोंडी; मणी (तोडा इ० दागि-न्यांचा). ३ दोरांची, सांखळ्यांची एकांत एक गुंतून

(शोभेसाठीं) केलेली मोठी गांठ, गोंडा, झुबका. ४ लांकडाशीं लांकूड जोडून तीं तेथें घट्ट रहावीं असा बांधण्याचा प्रकार. ५ (उतरणीवर गतीचा अवरोध करण्याकरितां) गाडीच्या चाकांच्या मागें घालावयाचा लांकडाचा दांडा, काठी, खरडी. (क्रि० घालणें, लावणें). 'गाडीला घुणा लावा.' ६ (ल.) अडथळा. 'चालू कार्याला घुणा घालण्यासारखें होईल.' [सं. घोणा? तुल० का. गुणी=चांबकाची मुठ] ०घालणें–अडथळा करणें; व्यत्यय आणणें. ०घेणें–एखादें ओझें घट्ट बांधताना दोराची दुहेरी अढी, दुमड, विळखा (घोणा) घेणें.

घुणा-ण्या–वि. दुर्मुखलेला; एकलकोंडया; आंतल्या गांठीचा; तोंडाचा जड; घुम्या पहा. [सं. घृणा; हिं. घुणा]

घुनी–स्त्री. (माण.) फार लहान कान असलेली मेंढी.

घुन्या–वि. (व.) घुणा-ण्या पहा.

घुबड–न. १ घू घू शब्द करणारा एक पक्षी; उलूक. हा दिवसा दडून बसतो (म्हणून यास दिवाभीत असेंहि म्हणतात) व रात्रीं भक्ष्य शोधण्याकरितां बाहेर पडतो. हा उंदरांचा संहार करतो. घुबड व त्याचा घुं घुं आवाज हीं सर्वत्र अशुभ मानलीं जातात २ (निंदार्थी) हिडिस व ओंगळ दिसणारी म्हातारी स्त्री. [ध्व. घूघू+ड प्रत्यय] ०तोंडया–वि. (निंदार्थी) एक शिवी; घुबडासारखें तोंड असणारा. [घुबड+तोंड]

घुंबड–स्त्री. (वे.) गर्दी; झुंबड. [का. गुंपु, गुमी=गर्दी]

घुंबरडा–पु. १ कबुतरांचा घू धूं असा आवाज. २ (ल.) गोंगाट; कलकलाट (मुलांचा–खेळण्याच्या वेळेचा). (क्रि० घालणें; करणें). [ध्व. घुंब+रडा प्रत्यय. हुंबरडा प्रमाणें]

घुर्या–पु. (गो.) ताडमाडाच्या घुडतास वेष्टून असलेला कापसासारखा भुगा; चकमकीपासून उत्पन्न होणारी ठिणगी यावर घेतात. चकमकीचा कापूस.

घुसुकेल–न. टावकें; गुप्त ठेवा. घसुकेल पहा. (क्रि० लागणें; सांपडणें)

घुम–स्त्री. गोम; घोण. –बदलापूर १२८.

घुम, घूम–पु. (गो. कु.) कानाच्या मधल्या पाळींत घालण्याची लहान मुगडी; कुडें.

घुमकट–न. (वे.) चाकाच्या तुंब्यावरील धावेप्रमाणें असलेली लोखंडी कंगणी, कडें. गुमकट पहा. [का. गुब=चाकाचा मांदळा+कट=वेढें]

घुमकांधचें–क्रि. (गो.) गुद्दे मारणें; टोंसे देणें; ढोंसणें. [गो. घुमको=गुद्दा]

घुमकी–स्त्री. (वादन) डाव्या हातानें बाग्यावर तळ हाताचा मनगटाजवळील भाग टेंकून बोटांनी जो गंभीर ध्वनि काढितात तो. [ध्व]

घुमको–पु. (गो.) गुद्दा; ठोंसा; ढोंसा. [ध्व]

घुमघुमणें–अक्रि. (तोफ इ० कांचा) घुमघुम आवाज होणें; दुमदुमणें; दणाणणें; दणदणणें; घोषणें; घुमणें. 'घुमघुमती घोषा। वेदपथांच्या।' –ज्ञा १५.१८८. 'तेणें दिशा घुमघुमती।' –रावि [ध्व. घुम् द्वि.]

घुमट–पु. देऊळ इ० कांच्या कळसाखालीं असलेला डेऱ्याच्या आकाराचा बंदिस्त; कळस; घटाटोप; डेऱ्याच्या आकाराचें छप्पर. –न. घुमटाच्या आकाराचें एक चर्मवाद्य. हें घुमटाच्या आकाराच्या मातीच्या (मोठ्या) घड्याच्या तोंडास चामडें लावून तयार करतात. 'थोडया वेळानें मध्यभागीं बसलेल्या तिघा–चौघां इसमानीं आपापल्या घुमटावर प्रास्ताविक थापा देण्यास सुरवात केली.' –सह्याद्री ६६. [फा. गुम्बज्–द्; हिं. गुम्मट=मनोरा, डेरा]

घुमटला–वि. (ना.) घुम्या; एकलकोंडा; मुकस्तंभ. [घुमा]

घुमटा–पु. (विशिष्ट वाद्यांचा) घुमणारा आवाज; गजर. [घुमणें]

घुमटी–स्त्री. १ लहान घुमट. २ (गो.) देव्हारा. [घुमट]

घुमड–पु. १ घुम; डोळ्यांतील खुपऱ्या. (क्रि० येणें; फोडणें; बसणें). २ (मुलांच्या भाषेंत) पापण्यांचा तांबडा अंतर्भाग (जो भिवविण्याकरतां बाहेर काढतात तो). 'त्या पोरानें मला डोळ्याचे घुमड दाखवले.'

घुमण–न. घुबड. [ध्व]

घुमणें–अक्रि. १ (तोफ इ० कांचा व गंभीर शब्द) दुमदुमणें; दणाणणें; घोषणें; प्रतिध्वनियुक्त होणें; हवेंत भरून राहाणें. 'जंव नाझु नाहीं पवना। तंव वाचा आथी गगना। म्हणऊनि घुमे।' –ज्ञा ६.२७८. २ (वाद्यें इ० कानीं) आंतल्या आंत बराच वेळ खोल आवाज काढणें. ३ (वाद, गप्प, आजार, आवाज, खेळ इ०) रेंगाळणें; लांबत जाणें; चिघळणें; रेंगणें. ४ (पिशाचसंचारामुळें, थंडीच्या हुडहुडीमुळें, अति श्रमामुळें, रेंगाळलेल्या दुखण्यामुळें, हरीक इ० कांचा माद चढल्यानें) हूं हूं करणें; धापलणें; उसासणें; लाहक्या देणें; धापा, फुस्कारे टाकणें; कुंथणें. 'तरवारीनें कैक मेले कैक घायाळ तिथें घुमती।' –विवि ८.४.८०. ५ (हरीक इ० धान्य, पदार्थ) चिवचिवणें; उमळणें, सतसतणें; फसफसणें. 'हे हरीक कांहींसे घुमतात, निवळले म्हणजे चांगले होतील.' ६ (अंगांत संचारलेलें भूत) चेष्टा करूं लागणें; खेळणें; हालचाल करणें. ७ (पारवे इ० पक्ष्यांनीं आपला) घूं घूं असा आवाज करणें. (पक्ष्यांनीं) हारगंभीर आवाज करणें, गाणें. 'जेवीं घुमति पारवे पंक्ति। तेवीं वाजति पादभूषणें।' 'पंचमस्वरें पक्षी घुमती। राघव स्मरणें

गर्जोनिया ।' ८ (एखाद्या गोष्टीची) बराच काळ बोलवा असणें 'ते माझा वाधणार हें वर्षभर घुमत आहे ' ९ (एखादी गोष्ट गुप्तपणें) कर्णोपकर्णी पसरणें, पसरलेली असणें 'तिनें पाट केलें आहे हें वर्तमान दोन महिने गावात घुमत आहे ' १० लवकर पुरें व्हावें म्हणून चालू झालेलें कार्य लांबणीवर पडणें. 'तें काम चालू होऊन पाच वर्षे झालीं, अजून घुमतेंच आहे, समा सीस गेलें नाहीं ' [स घूर्णन, प्रा घुम्म, घुम्मण, सिं घुमणु]

घुमपट—पु. (गो) गाडीच्या धुर्याखालोंवार असलेला लोखंडी वाळा, कडें, घुमकट पट्टा [का गुब=चाकाचा मादळा+पट्टी]

घुमरणें—अक्रि (कों.) १ (पिशाचसंचार होऊन) घुमणें, हू हू असा आवाज करणें, अंगात येणें २ (भूत–पिशा चानें) चेष्टा करणें, खेळणें, वारें शिरणें [घुमणें]

घुमरा—वि थोडासा अम्मल, माज, खिसारी आणणारा, घुमणारा (हरीकाचा प्रकार). [घुमणें]

घुमराई—स्त्री विपुलता, घुमरी 'येकच रणवाद्याची घाई । वीरश्रीची घुमराई । '–होला १८८ –ऐपो २६८ [घुमरी]

घुमरी—स्त्री १ गुराख्याचा एक खेळ, यात तोंडानें घुमण्यासारखा आवाज काढून नाचतात (क्रि० घालणें) २ मोठमोठ्यानें आरडणें, ओरडणें (क्रि० घालणें) 'घुमरी घालीत जोर बैठक दवळात व शेतात दखील फावेल तेव्हा मारावी ' –खेया ३ एक प्रकारचें वाद्य. 'घुमऱ्या मोहऱ्या पावे सुस्वर ।' –ह १० १५ [घुमणें]

घुमरी—स्त्री (काव्य) १ लयलूट, विपुलता, चगळाई, सुकाळ, समृद्धि, भर उत्कर्ष 'त्याचिया पिकासी आलिया घुमरी । आल्या गाईवरी अधिक गाई ।' –तुगा २९ २ (ल०) पीक, धान्य, दाणा 'मेघा तोयोनि यावरी । इच्छिल्या ऐसी वृष्टि करी । तेणें पिकती घुमरी । आणि गोधनेंही दुभती ॥' –निगा ४६ –वि भरपूर, विपुल, समृद्ध 'ऐशिया वोजा परी । बीजें पेरिलिया क्षेत्रीं । पीक पिकेल घुमरी ।' –एभा ६ ३०७ [ध्व]

घुमवणें—सक्रि (आवाज इ०) पसरविणें, निनादित करणें 'जनीं घुमवली स्वातंत्र्याची धैर्य उत्तजक वाणी ।' –विक ३७ [घुमणें]

घुमशाण—न (गो) धांगडधिंगा, मनसोक्त नाच [घुम शान]

घुमशान—न घमशान पहा (गो) घुमशाण

घुमा—पु. १ (भोंवऱ्याच्या खेळात) भोंवऱ्याच्या डोक्या वर पाडलेला खोंचा, डाव जिंकणारानें हरलेल्याच्या भोंवऱ्यावर आपला भोंवरा मारणें २ (मनुष्य, पशु वठणीवर आणण्याकरितां, पशु माणसाळविण्याकरितां त्याला दिलेला) चोप, दणका, दण कारा, धक्का, धपाटा, कठोरपणानें वागविणें, जरब दाखविणें (क्रि० घालणें, गाजविणें) 'हा भारी दांडगाई करतो दोन दिवस घुमा घालावा म्हणजे वठणीस येईल ' ३ (अतिशय काम केल्यानें, आजारीपणानें आलेला) क्षीण, थकवा, निरुत्साह, (छळणुकीमुळें, तगाद्यामुळें आलेला) ग्रासीकपणा, हुळहुळे पणा, (बेदम मार मिळाल्यानें अंगाचा उडालेला) खुर्दा, चकना चूर, खुरमा, चक्काचूर (क्रि० घालणें, गाजविणें, घेणें) 'ह्या श्लोकानें माझा घुमा घातला ' ४ मोडकळी, खुरदा, चूर [? का गुम्मु=मारणें] **घुमेबाजी**–स्त्री भोंवऱ्याचा एक खेळ, भोंवऱ्याच्या खेळात डाव जिंकणारानें जिंकलेल्या गड्याच्या भोंवऱ्यास खोंच देण्याचा प्रकार

घुमा—पु १ (एखादें काम धंदा) दिरंगाईवर, लांबणी वर टाकून बसणें, चालढकल झालेली अवस्था (क्रि० घालणें, कर्माची पट्टी) २ (एखाद्या हातीं घेतलेल्या कामाची चालवि ल्ली) दिरंगाई, चालढकल, ढयगय, ळळढळ, चेंगटाई (क्रि० घालून बसणें, घेणें) [घुमणें]

घुमा—पु एक प्रकारचा नाच, खेळ. 'नाचे ग घुमा ।' –मसाप २ २३४ [ध्व]

घुमा-म्या—वि १ दुर्मुखलेला, एकलकोंडा, मनमोकळा नसलेला २ वरून स्तब्ध पण आंतल्याआत घुमफुसणारा, आंतल्या गाठीचा, खोल मनाचा ३ मुखस्तंभ, तोंडाचा जड, अबोल्या, मितभाषी. ४ (ल) ठोंब्या, सुस्त, जड, दगड, ढोणपा (मनुष्य) [तुल० प्रा गुम्म=मुग्ध, घाबरा, व्याकुळ, का गुब=संकोच एकलकोंडेपणा] **घुमावाघ**–पु १ गर्जना न करता सावजावर झडप घालणारा वाघ २ (ल) वाच्यता, उगाच वटवट न करता आपलें काम साधून घेणारा खोल मनाचा मनुष्य ३ अतिशय आळशी मनुष्य (आळशी वाघाप्रमाणें) –शाको **घुमें वेड**–न १ कोणाशींहि न बोलण्याचें, मुखस्तंभाप्रमाणें वेड २ वरील वेडाचें ढोंग, सोंग (क्रि० घेणें) [घुमें+वेड]

घुमाऊ घुमाव—पु १ गांवकरी, शेतकरी याजपासून (गाव, शेत याबद्दल) सरकारी वसुलापेक्षा घेतलेला जादा आकार २ (रत्नागिरी, कोल्हापूर इ० भागात) आवराई कुरण, शेत जमीन इ० काचा मक्ता कौल –क्रिवि (कर)खंडानें, मक्त्यानें, कौलानें 'जमीन दोन वर्षांकरितां घुमाऊ दिली आहे ' [हिं घुमान=एक बलाची जोडी एका दिवसात जितकी नागरील तितकी जमीन]

घुमाट—न (कु इट) एक वाद्य घुमट अर्थ २ पहा

घुमाणघुस्का—वि (बे) आंतल्या गांठीचा, घुमा, खोल मनाचा पण कपटी [घुमा+घुस्का=राग]

घुमार—न घुमण्याचें कार्य, किंवा घुमारा पहा 'मायेचें घुमार सर्वांगीं भरलें वारें।' -दावि ५०१ [घुमणें]

घुमारणें—अक्रि (कैफ, मादक पदार्थ इ० काच्या) अमलानें, माजानें युक्त होणें, धुंदी, कैफ चढणें 'तेणें घुमारिला भीमसेन। परि कपट नेणती धर्मार्जुन। मग निजेला पडुनदन। वृकोदर ता।' -कथा ५ ११ २९

घुमारा—पु मांत्रिक, पंचाक्षरी 'कोणी वैद्य घुमारा पहा बाई आसल पुरता।' -पला ९६ [घुमरणें]

घुमारा—पु घुमणारा आवाज, नाद 'न लगे रवि दृढ डेरा। काढुनि दे आंतील घुमारा।' -ह ६ ११ [घुमरणें]

घुमारा, घुम्मा—पु (बे) एक प्रकारचा पक्षी

घुमारा-रें—पुन (पिशाच भूत इ० काचा) अंगात संचार होणें, वारें येणें, अवसर, संचार 'काय आता घुमारें येईल अंगासी।' -ब ३१ [घुमरणें]

घुमारीन—वि घुमणारा, अंगात वारें येणारा (देह अंग) पछाडलें जाईल असें 'नाहीं यत वारें अंगासी माझीया। घुमारीन काया नव्ह माझी। -ब ३५ [घुमरणें]

घुमा(म)रणें—सक्रि फिरावयास लावणें, चक्कर देणें, फिरवणें [हिं घुमाव=फिरवणें, सिं घुमाइणु=फिरविणें]

घुमिली—वि धुंद माज आलेला, तर्र झालेला (डोळा इ०) 'राधा हरिला पुसनी नेत्र विलासती लाल भासती उघड दिसती दृष्ट घुमिली।' -होला २२ [घुमणें=माजणें, कैफ येणें]

घुमें—न (राजा) घुमा अर्थ २ पहा (क्रि० घालणें)

घुयऱ्या—वि (व) घुम्या

घुरकणी—स्त्री (गो) वाघाची डुरकावणी डरकाळी गुरकणी पहा [घुरकणें]

घुरकणें—अक्रि (वाघ इ० नें) आरडणें, आरोळी टाकणें गुरकण पहा 'पदतळीं असती दांनी व्याघ्र। घुरकोनि पाहती रूप उग्र।' -दावि ३४४ [हिं घुरकना, म गुरकणें ध्व]

घुरकों—वि (गा) डुरकणारा, घुरकणारा, डरक्या फोडणारा (वाघ इ०) [घुरकणें]

घुरकी—स्त्री (दे) घुमरी अर्थ १ पहा

घुरगडी—स्त्री (हट) एक प्रकारचा हुक्का गुरगुडी पहा

घु(गु)रगुटणें—अक्रि गुरगुरणें पहा

घुरगुटों—पु (गा) कोळी (कीटक) [गुरगुरणें]

घुरघुर घुरघूर—स्त्री गुरगुर पहा घरघर दडपे धनुर्ध्वर। दाही वरी घुरघुर। चणे ऐसी दशा क्रूर। कधीं नाहीं देखिली।' [ध्व गुरगुर प्रा घुरघुरत गु घुरघुर] **घुरघुरणें**-अक्रि १ गुरगुरणें पहा २ वाजणें 'ठराविती वाद्यांचा। घुर घुरिती टिवाळ्या।' -शिशु ५२३ [घुरघुर] **घुरघुर वात**-पु वातो १ ११ ज्याच्या योगानें पोटात गुरगुरतें व स्नायूंच्या शक्ती क्षीण होतात असा वाताचा विकार [घुरघुर+वात] **घुरघुरावणें**-अक्रि डरकाळी फोडणें, गुरगुरणें, गुरकणें, गुरकावणें.

घुरघुरा—पु एक किडा, घोंगरा [ध्व घुरघुर, हिं घुरघुरा]

घुरघूस—पुस्त्री गुरगुज पहा एक टोंक अणकुचीदार असून दुसऱ्या टोंकास लोखंडी बारीक कडया बसविलेलें, एका जातीच्या फकीराच्या हातात असलेलें हत्यार, पैसे मागितले असता न दिल्यास तो फकीर हें हत्यार आपल्या छातींत, मांडींत खुपसण्याचा आव आणतो व अशा रीतीनें आपणाविषयीं दया उत्पन्न करून पैसे उपटतो [फा गुर्झ, गुरगुज]

घुरघूस—क्रिवि' गाढ, स्वस्थ, घोरत गुरघुस पहा (क्रि० निजणें) ०मारणें-पाय पोटाशीं घेऊन निजणें, गुरगुटून निजणें [गुरघुस]

घुरट-टा-वि १ ज्याच्या अंगास दूध, दहीं, ताक, लोणी इ० काचा कुजट व उग्रस वास येतो असा (बकरा, माजर, वाघ इ०) 'तुझिये अंगीं घुरट घाणी। बहु खासी दूध सुप लोणी।' -तुगा १२९ २ घामट, घाणेरडी घाणेरी घुरटी तुला तरि कसी त मानली नाकळ। -निमा १ ६६ 'घुरटे घाणेर वोंगळ गोवळी।' -ब ५२९ [उग्रट वर्णविपर्यास] -टाण-स्त्री (बकरा माजर इ० जनावराच्या अंगाची येणारी) उग्रट, कुजट घाण, घुरटाण [घुरट+घाण]

घुरणें—अक्रि १ घोरणें २ घुर्घुर् आवाज करणें (माजर इ० नीं) [स घुर्]

घुरदळणें—अक्रि इकडून तिकडे उडया मारणें, धांगडधिंगा घालणें, धिंगामस्ती करणें, धुडगूस, धिंगाणा घालणें, खिदडणें गिगडणें -सक्रि गुधडणें पहा [घुरदळा]

घुरदळा-ळें—पुन १ गुधडा पहा २ खिदडा, धिंगाणा, धांगडधिंगा धिंगामस्ती (क्रि० घालणें, मांडणें) [स. घुर्= आवाज करणें+दल्=फोडणें नासणें म घुरणें+दळणें]

घुरदळी-ळ—स्त्री घुरदळा अर्थ २ पहा (क्रि० घालणें, मांडणें) [घुरदळा]

घुरप्याउदीर—पु १ मोठ्या जातीचा उंदीर शेत तील उंदीर २ (ल) अहल बिलंदर नार ३ कावबाज व कारस्थानी पाताळयंत्री मनुष्य

घुरम—स्त्री (गो) दोन टोंकानें ढुंसें

घुरमळणें—अक्रि घुरमळणें १ (एखाद्या पदार्थाभोंवती) घिरट्या घालून गुरमळणें रेंगाळणें मावळणें (उ० पतंग दिव्या भोंवती, मांजर गाई वासराभोंवतीं घुरमळ्यान लागे) २ (कांहीं एका आशानें) एखाद्याच्या भोंवतीं असणें, पुढें पुढें करणें, लाळ घोटणें ३ (विसरल्यास आलेल्या दिव्याचीं ज्योत निपून चालल्या

जातील अशा तऱ्हेनें वापरणें, अनास्था चुयडा करणें –अक्रि रेंटून, जोरानें आत शिरणें, (स्वत स) जोरानें आत ढकलणें [घुसणें, हिं घुसेडना]

घुसडा—पु. (वाईट रीतीनें वापरलेल्या कपडे, कागद, पुस्तकें इ० काचा) चुयडा, चोळामोळा दुर्दशा, चेंचा, चेंदा, घुडगूस (मनुष्य, जनावर इ० ची) फार काम करून घतल्यानें झालेली दुर्दशा, भुसडा, दामगी वळलेली स्थिति [घुसडणें] ०**घुसड**-स्त्री (वस्त्र, कागद, पुस्तकें इ० काची) तुडवातुडव, चोळामोळा, हिसकाहिसक, चुयडा, (मनुष्य जनावर इ० काचा फार कामानें पडलेला) भुसडा, दामटी [घुसडणें द्वि]

घुसणी—स्त्री (गाट्याचा खेळ) गोट्याच्या खेळात हरलेल्या गड्यास थावयाची एक प्रकारची शिक्षा इचे कोंपर घुसणी, पेरघुसणी व कानघुसणी असे तीन प्रकार आहेत [घुसणें] **कोंपरघुसणी**–स्त्री हरलेल्या गड्यानें, कोपरानें उडवीत गोटी गलींत नेणें **पेरघुसणी**–स्त्री यात बोटाच्या पेऱ्यानें गोटी गलींत उडवीत न्यावी लागते **कानघुसणी**–स्त्री यात कानानें गोटी गलींत न्यावयाची असते

घुसणें—अक्रि १ जोरानें आत शिरणें, प्रवेश करून घणें, दपटून शिरकणें, दुर्गम अशा स्थळीं गर्दीत बळानें, युक्तीनें प्रवेश करून घेणें 'त्या दाटीमध्यें तो घुसला' २ (ल) (हक्क, अधिकार, आमन्त्रण नसतां जमातींत) आगतुकाप्रमाणें, प्रविष्ट होणें शिरणें, आगतुक जाणें, 'त्यास जातीमध्यें घेत नव्हते पण तो युक्तीनें घुमला' [म गवेषण, म गवसणी, हिं घुसना]

घुसदणें, घुसदा— (कु) घुमडणें, घुसडा पहा

घुसपणी—स्त्री (गो) गुलागुत, गोंधळ, घोंटाळा [गो. गुमपूचे]

घुसपटणें—घुसमटणें पहा

घुसपागोंधळ—पु गुतागुत, घोंटाळा

घुसपाल—पु (गो) (कान इ०) पिळण्याची, पिरगळण्याची क्रिया, कानाला खडा लावणे, पुन्हा न करण्याचा निश्चय [अर गोश्माल ?] **कानाघुसपाल**–पु (गो) कानपिटी, कानास खडा लावण [कान+घुसपाल]

घुमपूचें—अक्रि (गो) गुनगें, गोंधळणें (प्रयोजक) घुसपावचें.

घुमसट—स्त्री १ श्वासनिरोध, जीव कोंडणें २ घुसमड पहा

घुसमटणी—स्त्री (गो) गुदमरणी, श्वासाचा कोंडमारा [घुसमटणें]

घुसमटणें—अक्रि. १ दम कोंडल्यासारखें होणें, गुदमरणें श्वासावरोध होणें 'मी धुरानें घुसमटलों' २ (ल) कोंडमारा झाल्यानें, तोंड दाबून बुक्कीचा मार अशी अवस्था झाल्यानें अगदीं जेरीस येणें, कोंडमारा होणें, अडचणलें जाणें ३ घुमडलें जाणें, अस्ताव्यस्त होणें, चोळवटून जाणें, चुयडा होणें [स घृष्+मृद्]

घुसमटमार—पु (गो) गुदमरणें, कोंडमारा, दम कोंडणें. [घुसमटणें]

घुसमड—स्त्री १ तुडवणी, गुधडा पाडणें, मर्दन, चोळामोळा २ घुडगूस, धिंगाणा, धिंगामस्ती, धागडधिंगा [घुसमटणें]

घुसमाट(ड)णें—सक्रि १ (ना) (एखाद्याची) रग जिरविणें, (एखाद्याला) जमीनीवर लोळवून त्याचीं गात्रें शिथिल करणें २ रगडणें, दडपणें 'मुरगाळीता कान। घुसमाडील सावधान।' –तुगा ३२०६. ३ कोंडमारा करणें [घुसमटणें]

घुसमांडणें—सक्रि कोंडमारा करणें –शर [घुसमटणें प्रयोजक]

घुसलखाना, घुसल्खाना, घुसळखाना, घुसूलखाना—पु १ स्नानगृह न्हाणीघर २ खल्वतखाना, एकांताची खोली –मदरु १५३ [अर घुस्ल्=स्नान+फा खाना=घर]

घुसवि(व)णें—उक्रि आत ढकलणें, रेटून (आत) घालणें, शिरकवणें, घुमडणें, बळेंनें, जोरानें रेटणें [घुसणें प्रयोजक]

घुसळखांब—पु (ताक, दहीं इ०) घुसळण्याची रवी दोरीनें ज्या खांबास अडकविली असते तो खांब, घुसळण्यास उपयोगी खांब 'माझें नाव घुमळखांबांत' –सुवु २ [घुसळणें+खांब]

घुसळण—न १ घुसळण्यासाठीं भांड्यांत घातलेलें दहीं, विरजण इ० 'उठुनी प्रात काळीं गौळणी घुसळण घुसळीती।' –भज १० २ घुसळण्याची क्रिया [घुसळणें] ०**पात्र**–न विरजण घुसळण्याचें भांडें [घुसळण+पात्र=भांडें]

घुसळणें—सक्रि १ (दहीं इ० भांड्यात घालून) रवीनं मथणें, मथन करणें, ढवळणें २ गदगदा जोरानें हलविणें, इकडून तिकडे ढकलणें ३ (एखाद्यास) फार किंवा अवघड कामें सांगून दमविणें, भागविणें, राबविणें बेजार करणें, जरीस, जिकीरीस आणणें, घाम काढणें याच अर्थी **हाडें घुसळण** असादि प्रयोग आहे 'मला अनेक उद्योग सांगून घुसळू नकोस' 'ह्या श्लोकानें मला भारी घुसळलें तेव्हां लागला' [प्र प्रा घुसल, आर्मेनियन जि खुसेल]

घुसळप—न (क) घुसळण्याची क्रिया घुसळण अर्थ १ पहा 'घुसळपानें हात दुखूं लागले' [घुसळणें]

घुसळा—पु १ घुसळून निघालेला पदार्थ २ (घुसळून काढलेला) लोण्याचा गोळा नवनीत [घुसळणें]

घुसळीव—वि घुसळलेला, मंथन केलेला [घुसळणें]

जातील अशा तऱ्हेनें वापरणें, अनास्था, चुयडा करणें —अक्रि रेंदन, जोरानें आत शिरणें, (स्वत स) जोरानें आत ढकलणें [घुसणें, हिं घुसेडना]

घुसडा—पु. (वाईट रीतीनें वापरलेल्या कपडे, कागद, पुस्तकें इ० काचा) चुयडा, चोळामोळा, दुर्दशा, चेंचा, चेंदा, धुडगूस, (मनुष्य, जनावर इ० ची) फार काम करून घेतल्यानें झालेली दुर्दशा, भुसडा, दामगी वळलेली स्थिति [घुसडणें] ०**घुसड**-स्त्री (वस्त्र, कागद, पुस्तकें इ० काची) तुडवातुडव, चोळामोळा, हिसकाहिसक, चुयडा, (मनुष्य जनावर इ० काचा फार कामानें पडलेला) भुसडा, दामटी [घुसडणें हि]

घुसणी—स्त्री (गोटयाचा खेळ) गोटयाच्या खेळात हरलेल्या गडयास द्यावयाची एक प्रकारची शिक्षा इचे कोंपर घुसणी, पेरघुसणी व कानघुसणी असे तीन प्रकार आहेत [घुसणें] **कोंपरघुसणी**—स्त्री हरलेल्या गडयानें कोपरानें उडवीत गोटी गलींत नेणें **पेरघुसणी**—स्त्री यात बोटाच्या पेऱ्यानें गोटी गलींत उडवीत न्यावी लागते **कानघुसणी**—स्त्री यात कानानें गोटी गलींत न्यावयाची असते

घुसणें—अक्रि १ जोरानें आत शिरणें, प्रवेश करून घेणें, दपटून शिरकणें, दुर्गम अशा स्थळीं गर्दीत बळानें, युक्तीनें प्रवेश करून घेणें 'त्या दाटीमध्यें तो घुमला' २ (ल) (हक्क, अधिकार, आमंत्रण नसता जमातींत) आगंतुकाप्रमाणें, प्रविष्ट होणें शिरणें, आगंतुक जाणें, 'त्यास जातीमध्यें घेत नव्हते पण तो युक्तीनें घुसला' [म गवेषण, म गवमणी, हिं घुसना]

घुसदणें, घुसदा— (कु) घुमडणें, घुसडा पहा

घुसपणी—स्त्री (गो) गुतागुत, गोंधळ, घोंटाळा [गो. गुमपूचे]

घुसपटणें—घुसमटणें पहा

घुसपागोंधळ—पु गुतागुत, घोंटाळा

घुसपाल—पु (गो) (कान इ०) पिळण्याची, पिरगळण्याची क्रिया, कानाला खड्डा लावणें, पुन्हा न करण्याचा निश्चय [अर गोशमाल?] **कानाघुसपाल**-पु (गो) कानपिळी, कानास खड्डा लावण [कान+घुसपाल]

घुसपूचें—अक्रि (गो) गुतणें, गोंधळणें (प्रयोजक) घुसपावचें

घुसमट—स्त्री १ श्वासनिरोध जीव कोंडणें २ घुममड पहा

घुसमटणी—स्त्री (गो) गुदमरणी, श्वासाचा कोंडमारा [घुसमटणें]

घुसमटणें—अक्रि १ दम कोंडल्यासारखें होणें, गुदमरणें श्वासावरोध होणें 'मी धुरानें घुसमटलों' २ (ल) कोंडमारा झाल्यानें, तोंड दाबून बुक्कीचा मार अशी अवस्था झाल्यानें अगदीं जेरीस येणें, कोंडमारा होणें, अडचणलें जाणें ३ घुसडलें जाणें, अस्ताव्यस्त होणें, चोळवटून जाणें, चुयडा होणें [स घृष्+मुट्]

घुसमटमार—पु (गा) गुदमरणें, कोंडमारा, दम कोंडणें. [घुसमटणें]

घुसमड—स्त्री १ तुडवणी, गुधडा पाडणें, मर्दन, चोळामोळा २ धुडगूस, धिंगाणा, धिंगामस्ती, धागडधिंगा [घुसमटणें]

घुसमाट(ड)णें—सक्रि १ (ना) (एखाद्याची) रग जिरविणें, (एखाद्याला) जमीनीवर लोळवून त्याचीं गात्रें शिथिल करणें २ रगडणें, दडपणें सुरगाळीता कान। घुसमाडील सावधान।' —तुगा ३२०६. ३ कोंडमारा करणें [घुसमटणें]

घुसमांडणें—सक्रि कोंडमारा करणें —शर [घुसमटणें प्रयोजक]

घुसलखाना, घुसल्खाना घुसळखाना, घुसूलखाना—पु १ स्नानगृह न्हाणीघर २ खल्वतखाना, एकांताची खोली —मदरु १५३ [अर घुस्ल्=स्नान+फा खाना=घर]

घुसवि(व)णें—सक्रि आंत ढकलणें, रेंदून (आत) घालणें, शिरकवणें, घुसडणें, बळेंनें, जोरानें रेटणें [घुसणें प्रयोजक]

घुसळखांब—पु (ताक, दहीं इ०) घुसळण्याची रवी दोरीनें ज्या खावास अडकविली असते तो खाब, घुसळण्यास उपयोगी खाब 'माझें नाव घुसळखावात' —सुपु २ [घुसळणें+खाब]

घुसळण—न १ घुसळण्यासाठीं भाडयांत घातलेलें दहीं, विरजण इ० 'उठुनी प्रात काळीं गौळणी घुसळण घुसळीती।' —भज १० २ घुसळण्याची क्रिया [घुसळणें] ०**पात्र**—न विरजण घुसळण्याचें भाडें [घुसळण+पात्र=भाडें]

घुसळणें—सक्रि १ (दहीं इ० भाडयात घालून) रवीनें मथणें, मथन करणें, ढवळणें २ गदगदा जोरानें हलविणें, इकडून तिकडे ढकलणें ३ (एखाद्यास) फार किंवा अवघड कामें सागून दमविणें भागविणें राबविणें बेजार करणें, जेरीस, जिकीरीस आणण घाम काढणें याच अर्थी **हाडें घुसळण** असाहि प्रयोग आहे मग अनेक उद्योग सागून घुसळू नकोस' 'ह्या ग्लाकानें मला भारी घुसळलें तव्हां लागला' [ध्व प्रा घुसल, आर्मेनियन जि खुसन]

घुसळप—न (क) घुसळण्याची क्रिया घुसळण अर्थ १ पहा घुसळपानें हात दुखूं लागले' [घुसळणें]

घुसळा—पु १ घुसळून निघालेला पदार्थ २ (घुसळून काढलेला) लोण्याचा गोळा नवनीत [घुसळणें]

घुसळीव—वि घुसळलेला, मथन केलला [घुसळणें]

घुसा घुस्सा—पु राग रागाची लहर 'माठा घुसा जोंधळ्याचा कडबा वगैरे उभी टाके करून लावलेली रास [का. यत्न' –मदद ११७ [अर घुस्सा] म्ह० कमकुवत घुस्सा गुड्] बहुत

घुसा-घुस्सा—पु ठोसा, गुद्दा, धपका, धक्का, तडाखा [हिं घूमा, म घुमणें]

घुसाडणें—सक्रि (ना) घुसमाटणें पहा [घुसडणें प्रयोजक]

घुस्तावचें—सक्रि (गो) पायांनीं तुडविणें

घुस्मारणें—सक्रि. मारणें, घुसमटून मारणें गुदमरून ठार करणें 'यणें गोपाळें चाणूर घुस्मारिला।' –दावि २० [अर घुम्स=गळा दावणें कोंडमारा करणें घुमणें+मारणें, तुल० घस्मर]

घुळघुळ-ळा—क्रिवि पाझरणाऱ्या घुळघुळ वाहणाऱ्या पाण्याचा किंवा किणकिणणाऱ्या घटांप्रमाणें आवाज होत, घळ घळा, खळखळा. [ध्व]

घुळघुळणें—अक्रि १ (पोट पाटांत) गुरगुरणें, गडगडणें, घुळघुळ शब्द होणें 'पोट घुळघुळतें, पाटांत घुळघुळतें' २ (थिरपणाऱ्या पाण्यानें) घुळघुळ असा आवाज करणें ३ गड बडत, गडगडत, लोळत जाणें, घुळत जाणें [घुळघुळ] **घुळघुळत जाणें-येणें**-अक्रि घुळघुळणें अर्थ ३ पहा

घुळणा—पु नाकांतील पडदा, घोणा, घोळणा [घोणा]

घुळणें—अक्रि लोळणें, गडबडणें, गडबडत जाणें, घरळणें, लोळत जाणें [ध्व घुळ]

घुळमडचें—अक्रि (गो) श्वास, दम कोंडल्यानें गुदमरणें, घुसमटणें अर्थ १ पहा

घुळी—पु देवाला अर्पण केलेला बैल, पोळ, सांड (हा नेहमीं मोकळा फिरत असून ह्याजकडून कोणतेंहि काम करून घेत नाहींत) (क्रि० सोडणें) 'तारुण्याच्या मदें न मानी कोणासी। सदा सुसमुसी घुळी जैसा॥' –तुगा ३१७४ २ (ल) रिकामा, धष्टपुष्ट माणूस पोळ [का गूळी]

घूक—पु घुबड, दिवाभीत 'देत परघूकातें सुहृदब्जांचे प्रभाकर दरा ज।' –मोद्रोण १२ २५ [स]

घूं घू—उद्गा घुबडाचा आवाज, ओरडणें 'कुंभकर्णाच्या घरावरी। दिवाभीत घू घू करी।' –भारा बाल ७६ [ध्व घू द्वि]

घूघू—उद्गा घुग माशा इ० कांचा आवाज –मसाप १ ३ २९ [ध्व घुघु]

घू(घूं)ट—वि (कों) लठ्ठ व ठेंगू धष्टपुष्ट आणि बुटका

घूड—पु १ घोंस, पुंज पुंजका, घड गुच्छ २ काप इ० दागिन्यास लावतात तो मोत्यांचा घोंस झुबका ३ (बा) देवळाचा घुमट मनारा, डेरा ४ -पु न (क मर) कोंबड्या झाकून ठेवण्याची मातीची घुमटी, कोंबड्याचे घर ५ (वे) झाड

घूम—पु डोळ्याच्या पापणीच्या आंतील धानुस होणारा रोग, (सामा.) रुपरी, घुमड (क्रि० येणें, फुटणें, होणें) २ (भोंवऱ्याच्या खेळांत) हरलेल्या गड्याच्या भोंवऱ्यास पाडलेला खोंचा ३ घूमपेंडीच्या खेळांतील व आटयापाटयामधील एक पारिभाषिक शब्द [का गुम्मु=मारणें]

घूम—पु (कवायत) अर्धचक्र मारणें, –सव्या ४० [स घूर्ण, प्रा घुम्म, म घुमणें, हिं घूम=फेर, चक्कर, घेर] ०जाव–कवायतींतील एक हुकूम हा हुकूम मिळाल्यास ज्या दिशेस आपलें तोंड असेल तें तिच्या विरुद्ध दिशेला करणें, हुकुमाच्या वेळीं उजव्या बाजूनेंच नेहमीं वळावयाचें असतें

घूय घालणें—न (कु) मुलांचा एक खेळ यांत एखाद्या मुलास कांबळ्याखालीं झांकून त्याला टाहळ्यानीं झोडपून रागास आणून सवंगड्यांस पकडावयास लावावयाचें असतें

घूर—पु (गो.) माशाची एक जात

घूर्ण—वि धुंद, मस्त माजलेला. 'अहंमहामदें उन्मत्त घूर्ण। देह तारुण्यें अति घूर्ण।' –एभा ३ ५१७ २ भ्रमणारा, घुमणारा [सं]

घूर्णन—न गरगर फिरणें, परिभ्रमण करणें, फेर घेणें, भोंव डणें, गिरकी घेणें [स घूर्ण्-घूर्णन]

घूर्णित—वि १ गरगर फिरविलेलें, भ्रमविलेलें, भ्रमण करावयास लावलेलें २ (ल) बेसावध, धुंद 'एकें घूर्णितें सावधें।' –ज्ञा ११ १२६ ०करण–न (नृत्य) उजवा हात बाजूस करून बाटाळा फिरवणें, डावा हात दोलित करणें, पायाचें स्वस्तिक करून त्या स्वस्तिकांतून पाय दूर करणें हा प्रकार [स] ०नेत्र–, ०लोचन–पु न १ गरगर फिरणारा डोळा २ (ल) (मद्य काम इ० कांनीं) धुंद, लाल झालेला, तारवटलेला डोळा –वि १ ज्याचे डोळे गरगर फिरताहेत असा २ (ल) (मद्य इ० कांनीं) धुंद, तारवटलेले आहेत डोळे ज्याचे असा [स घूर्णित+नेत्र, लोचन=डोळा]

घूल—पु एक प्रकारचा नरभक्षक वन्य राक्षस 'तो कांहीं घूल किंवा सैतान नव्हता' –वज्राघात ११० [अर घूल्]

घूल—स्त्री १ (राजा) घुला नावाच्या माशाची एक जात घुला पहा २ (गो) एक प्रकारची पिंवळ्या रंगाची व टिकाऊ असलेली मोठी कवडी गोटी, घुला पहा ३ एक प्रकारचें झाड

घूस—स्त्री १ उंदराच्या जातीचा पण उंदरापेक्षां मोठा प्राणी, 'कां न सदन बांधावें कीं त्यात पुढें बिळें करिल घूस।' –मो स्फुट आर्या २ (नवनीत) पृ २५४ २ (उप) अतिशय

काळ्या वर्णाची स्त्री (अतिशय काळ्या पुरुषास काळा माजर असें म्हणतात) (अव) घुशी [स गृहेशया, हिं घूस] **घुशीचा सापळा**–पु १ घुशी पकडण्याकरिता केलेला पिंजरा २ (ल) (एखाद्यास) संकटात, पेचात आणण्याकरिता रचलेला डाव, व्यूह ' हा घुशीचा सापळा कसा तयार केला गेला हें गूढ उकलणें कठीण नाहीं ' –केळकरकृत टिळकचरित्र खड ३ भाग ६ पृ १०

घूस—स्त्री (कु गो) पाखडताना धान्यातुन निघणारें, उडणारें मूसकट माती इ०

घृणा—स्त्री १ दया, कृपा, अनुकपा, कींव, कळवळा, करुणा २ वीट, तिरस्कार, कटाळा [स]

घृणी—वि दयाळु कृपावत, दयार्द्र, मायाळु कनवाळु, करुणाशील [स घृणा]

घृत—न तूप आज्य ' अथवा इद्रियें आणि प्राण। हेचि यज्ञोपचारभरण । अज्ञान घृत।' –ज्ञा ९ २४० ' घृत सोडुनि कोण करिल आ तेला। ' –मोउद्योग ६ ३५ [स] **०कुभ**–पु (काव्य) कामातुर प्रियकरा–रमणाबद्दल कवि हा शब्द वापरतात [घृत+कुभ=घडा] **०कुमारी**–स्त्री कोरफड, कुमारी कुवारकाडें, कुवारी [स] **०कु(क)ल्या**–स्त्री.१ (भाजनाच्या वेळीं) पानात वाढणारे तुपाचे पाट, यावरून २(ल) (जेवणात) तुपाची व इतर पक्वानाची समृद्धि, चंगळाई, चमचमीत जेवण वाजसनेयी सहितेंत (६ १२) हा प्रयोग येतो. [स घृत+स कुल्या=नदी पाट] **०कुल्या मधुकुल्या**–स्त्री १ (तुपाचे पाट व मधाचे पाट) तूप व गोड पदार्थ याची चगळ, रेलचेल समृद्धि २(ल) मिष्टान्नाचें सुग्रास व चमचमीत भाजन पुराणाचा शिमगा जेव्हापासुन सुरू झाला व भटाच्या घृतकुल्या मधुकुल्या दशात प्रवृत्त झाल्या तेव्हापासुन कौशल्य चट सारें पार वाहून गेलें ' –नि [घृतकुल्या+मधु+कुल्या] **०धेनु**–स्त्री तुपाचा गोळा घेऊन त्यास गाय कल्पून त्याची पूजा करून ब्राह्मणास दान करतात ती [घृत+धेनु=गाय] **०पक्व–पाचित**–वि तुपांत तळलेलें, शिजविलेलें (खाद्य) [घृत+स पक्व–पाचित= शिजलेलें शिजविलेलें] **०बुद्धि**–स्त्री बुद्धीचा जडपणा मद जड बुद्धी बुद्धीची ग्राहकशक्ति तीव्र नसणें (पाण्यात तुपाचा थेंब थिजतो किंवा फार हळू हळू पसरतो यावरून) याच्या उलट तैलबुद्धि (कारण तेलाचा थेंब पाण्यावर फार जलद पसरतो) २ –वि मदबुद्धीचा, तल्लख बुद्धि ग्रहणशक्ति नसणारा [घृत+बुद्धि] **०विपाक**–पु (रसा) तूप खतखतणें फसफसणें रासायनिक विकृति पावणें साखरेचा दुग्धविपाक व नतर घृतविपाक होऊ दकन '–सेंपु २ ५४ [घृत+विपाक=विकृति] **०श्राद्ध**–न तीर्थयात्रा करण्याच्या उद्देशानें घराहून निघतांना करावयाचें श्राद्ध यातील मुख्य द्रव्य घृत(तूप) असतें म्हणून यास हें नांव आहे –तीर्थ परिशिष्ट २ पृ २ **घृताम्ल**–न (रसा) गाईच्या लोण्यात असलेलें एक अम्ल कॉडलिव्हर ऑईल व दुसऱ्या कांहीं चरब्या व कांहीं उद्भिज्ज कोटींतहि हें सापडतें दधिजाम्ल (इ) ०बुटिरिक ॲसिड –सेंपु २ ५४ [घृत+अम्ल=ॲसिड]

घृष्ट—वि घासलेलें, चोळलेलें घर्षण पावलेलें [स] **०तल**–न घोड्याच्या पायास होणारा एक रोग हा घोड्याच्या खुराचे तळवे अधिक घासले गेल्यानें होतो –अश्वप २ ३८ [घृष्ट+तल=तळ]

घृष्टि—स्त्री १ घर्षण, घासणें, ' का दोहीं काष्ठांचिय घृष्टी– माजी वन्हि एक उठी। ' –ज्ञा १८ ११५९ २ (ल) ससर्ग, सहवास, सघट्टन, घसण ' काय द्विजु अत्यजघृष्टीं । अत्यजु नोहें।' –ज्ञा १७ ५१ [स घर्षु]

घृष्णेश्वर—पु बारा ज्योतिर्लिंगापैकीं एका शिवलिंगाचें नाव, हें स्थान निजाम हद्दींत वेरूळजवळ आहे –वि (ल) मदधी, बध्यड, दगडोबा [स घुसृण ? घृष्ण+ईश्वर]

घेऊघेवडी—स्त्री. लोभी, खादाड स्त्री [घेणें+घेवडी]

घेऊपांशरी, घेऊपाशेऱ्या घेऊपा(पा)सरी, घेऊ (ओ)वा, घेओपासरी—वि नहमी दुसऱ्यापासुन घेणारा, उसन काढणारा परतु दुसऱ्यास कधीं दण्याची, उमनें दण्याची सवय नसलेला (मनुष्य), अप्पलपोट्या, स्वार्थी [घेणें+पासरी= पाचशेरा, घेऊपाशेरी]

घेऊंपांशेरी—स्त्री १ दुसऱ्यापासुन विकत घेतांना दुकानदार वापरतात तें पाच शेराचें माप (हें सर्वसाधारण मापापक्षा किंचित् मोठें असतें) २ विवेकबुद्धिविरुद्ध, अयोग्य, अन्याय्य लोभीपणा, अनितीमूलक लोभ –वि दुसऱ्याचे जिनस गैरवाजवीपण, जुलमानें लाटणारा, लाटण्याची इच्छा धरणारा, दुर्वृत्त लोभी [घेणें+पाशेरी=पासरी]

घेंगडी घेंगरी, घेडी घेडीमुगी, घेडा—स्त्री पु एका जातीची तांबडी व आकारानें मोठी असलेली मुगी, घेवडी, चावड, ही चावते या मुग्या समुदायानें राहतात [घेवडा ? तुल० स घुड=एक मोठी काळी माशी]

घेगा–घा, घेंगा–घा—पु १ एखाद्यास कांहीं काम करण्यास भाग पाडण्याकरिता त्याला सर्वांनी मिळून दिलली उठावणी, नेट (क्रि० करणें) ढोकणें २ (एखाद्या विरुद्ध उठलें) काहूर गिल्ला ओरड गवगवा, (क्रि० करणें) ३ (एखाद्या कामात उद्योगांत केलेला) जोराचा व निर्धाराचा नेट प्रयत्न हल्ला, गर्दी, चढाई एल्गार पहा ' हा हा म्हणतां त्यानी घेगा केला ' ४ (एखाद्या कामाची) तांतडी घाई निकड (क्रि० होणें) [घेणें ? घेघे]

घेगाटणें—अक्रि (ष) १ रेटत घालणें, दरडावून बोलणें, घेंगावणें गेंगाटणें पहा.

घेंगा(घा)वणें—अक्रि १ (एखाद्यावर) कडकडणें, जळफळणें, तोंड टाकणें, चवताळणें, घेमार करणें २ घेग्यामुळें, गर्दीमुळें रजीस येणें, (कामाच्या निकडीमुळें) बेजार होणें [घेगा]

घेघे—स्त्री १ नेटाचा प्रयत्न, जोराचा, निकराचा हल्ला, घेगा २ लढाईच्या वेळीं हल्ला करतांना आवेशानें ('हा धार घे' अशा अर्थी) योद्धे हा शब्द उच्चारतात 'तोंडानें बोलुनि घे घे।'—सप्रामगीतें ७६ [घेणें द्वि] ०मार—पु १ निकराचा, नेटाचा, जोराचा एकत्रितपणें प्रयत्न, हल्ला, चोहोंकडून अने कांचा पराकाष्ठेचा प्रयत्न 'घेघेमार केला तेव्हां त्याचें घर विझालें' २ (ल) हातघाईची लढाई (कारण अशा वेळीं घे, घे, मार, मार अशी वीरश्रीची भाषा चालू असते) —क्रिवि घाईनें, उतावीळपणानें, मागें पुढें न पाहतां, विचार न करितां, 'सपचि यतांच घेघेमार घरें बांधली' 'घेघेमार लिहू नका, विचार करून लिहा' **घेघेमारी**—स्त्री १ घेघेमार पहा २ दाणादाण 'क्षोपा जाली घेघेमारी। पळती भरले दिशा चारी।' —तुगा २२३९ [घे+घे+मार]

घेटा—पु बोकड, एडका, मेंढा 'शिकारी सबधात प्राथमिक व्यवस्था करण्यासाठीं पाठवलेल्या अमल्दारांस पाडे, घेटे मिळवून देण्यासाठीं'—सिंहाचे व वाघाचे शिकारीसबधीं नियम (बडोदें) ४ **घेटी**—स्त्री बकरी, कोंकरूं [हिं घेटा=डुकर, गु घेटी, घेटु=बकरी]

घेटू(टो)ळी—स्त्री (वैद्यक) एक प्रकारची वनस्पती हीस पुनर्नवा असें म्हणतात हिचे पाढरी व काळी असे दोन प्रकार आहेत

घेणी—स्त्री. १ घेणें, ग्रहण करणें, स्वीकार 'अहो प्रत्यक्षादि प्रमाणीं। कीजे जयाची घेणी।'—अमृ ७ ४२ —ज्ञा १६ १६४ २ (गजिफाचा खेळ) दशावतारी गजिफांतील एक पारिभाषिक संज्ञा, ज्या गड्याकडे राजा असुन वजीर नसेल त्याचा वजीरवाल्या इसमाकडून डाव घेण्याचा हक्क, तलफ ३ (ल्प्रमात) दुसऱ्या पक्षाकडून घ्यावयाची रक्कम, जिन्नस इ०, करणी, हुडा [घेणें]

घेणें—सक्रि १ स्वीकारणें अंगीकारणें, (आपल्या) हातात येईलसा करणें 'त्यात घेऊ स तितुकें घ्यावें।'—दा १५ ९ ३२ 'घेयीं तू मधुपर्क पावन बरें सद्मेमपात्रीं असे।'—निमा १ १३. २ धरणें पकडणें हिसकुण, झोंबाडणें 'जे घेय हातीं वरवी विपची।'—वाउद १ २ ३ लागणें, बसणें; मिळणें (मार इ०) 'तेथें गलास तर मार घेशील.' ४ समजणें, मानणें 'घेय दुजें नाहीचि घेई। सर्वत्र मी गा।'—ज्ञा १५ ४११ ५ ऐकणें 'वाक्य घेऊनि हरषली आई।'—शावि ११० 'तुझी सजणे हा समाचार घेतां'—र ११ ६ समाविष्ट, प्रविष्ट, अतर्भूत करणें, आत येऊ देणें 'त्या माणमास जातींत घेतलें' ७ कवटाळणें, कैवार घेणें, पत्करणें, स्वीकारणें, अंगीकारणें, उचलणें (पक्ष, बाजू, धर्म इ०) 'त्यानें ख्रिस्ती धर्म घेतला' ८ कबूल, मान्य करणें, मान्यता देणें, संमति, अनुमोदन देणें; प्राप्त समजणें 'त्या आशंकेचें त्यानें समाधान केलें तें तुम्ही घेतलें काय?' ९ योग्यता, किंमत जाणणें (गुणांची), आदरणें, चांगलें लेखणें (गुणाबरोबर उपयोग). १० मनात आणणें बाळगणें, ठेवणें (शंका, संशय, तिरस्कार इ०) 'मागें हांसति गौळणी हरिपुढें ह्या घेतलीसे भ्रमें।'—आकृष्ण ३८ ११ आविर्भाव आणणें, पांघरणें, बळेंनें धारण करणें (वेड, सोंग इ०) १२ (भय, रोग, मोह इ० कांच्या) ताब्यांत जाणें, (ज्वर, भय, मोह, दुखणें इ०कानीं) घेरलें जाणें, व्यथित होणें 'आणि तेणें आपुलेपणाचेनि मोहें। तुम्ही सत घेतले असा बहुवें।'—ज्ञा ९ १७ 'सुघडि नेत्र घे भीतिला।'—केका १०. १३ सुरवणें, हरण करणें, नाश करणें, सुहरिणें (प्राण, शील इ०) १४ छाटणें, तोडून टाकणें, कापणें 'तुझें नाक-कान घेईन' 'ह्या भाताचे शेंड चारचार बोटें घेतले म्हणजे पडणार नाहीं' १५ लागणें, आवश्यकता असणें, खर्ची पाडणें, खपवणें, अटवणें, खाणें (वेळ, स्थळ, शक्ति) 'हें काम दोन वर्षे घेईल' 'हें गांठाळ लाकूड फोडण्यास फार बळ घेतें' १६ खडकावणें, खडसणें, ठोक देणें, मारणें 'मी त्याला भले घेतलें' १७ विशिष्ट आचरण, वर्तन, कृति करणें (उ० शोध वाद, गांठ, लढाई माप घेणें), शोध घेणें=तपास करणें, चौकशी करणें, वाद, लढाई घेणें=वाद लढाई उपस्थित करणें, माप घेणें=मोजणें (लांबी, रुंदी इ०मध्यें), उडी घेणें=उडी टाकणें, गाठ घेणें=बांधणें इ० १८ हस्तगत करणें मिळवणें, पैदा करणें शोधून मिळवून आणण, संपादन करणें (खबर बातमी, चाहूल, पायरव) १९ हातानें देणें उचलून देणें, जवळ नेणें (ह्या अर्थी नेहमीं आज्ञार्थींच प्रयोग होतो) 'ती दौत इकडे घ्या' २० जोडणें मिळविणें, स्वत वर आणणें, ओढून घेणें (उपहास निंदा मार), विषय होणें (निंदा, मार इ० चा) 'अरे पोरा दाटीमध्यें तुडवून घेशील' 'मारून हांसुन, घासुन, नागवून घेशील' २१ पलीकडे जाणें, ओलांडणें (डोंगर, विशिष्ट स्थिति), संपविणें, शेवटास नेणें, सिद्धीस नेणें (प्रवास मजल इ०). 'त्यानें दहा कोसांची मजल घेतली' २२ जोडणें, सामील करणें, वाढविणें 'हा ओग फार अरुंद झाला आणखी दोन हात घ' २३ स्वत स जोडणें, जडवून घेणें, लावून घेणें (सवय, खोड, व्यसन) २४ आणणें, घालणें, माथीं मारणें, अंगाला

चिकटविणें (मारोप, भाळ, बालट तुफान) २५ (एखाद्या वस्तूनें दुसऱ्या वस्तूचा स्वत वर) परिणाम होऊं देणें, विकार पावणें, परिणाम लागू करून घेणें. 'ओलें लाकूड आग घेत नाहीं' 'तेलकट वस्त्र पाणी घेत नाहीं' २६ जवळ येऊं देणें, पाजणें 'ती गाय वासरू घेत नाहीं' २७ मारणें, बळी घेणें, नाश करणें 'ही नदी, हें तळें, ती विहीर वर्षांत एक माणूस घेते.' 'माझा भाऊ भुतानें घेतला.' २८ जाणें, पळून जाणें, एखाद्याचा आश्रय करणें 'काळयवन मेणें थोर। तेणें घेतल गिरिकंदर।' २९ स्थापणें, ठेवणें, आदरानें स्पर्श करणें 'येऊनि तुजजवळीं। चरण घेतिल तव भाळीं।' -रत्न १७ ३० वठणें, कल होणें, एखादी गोष्ट करावयास तयार होणें (मन इ०नीं) 'त्यामुळे त्याचा शब्दश अर्थ करण्यास माझें मन घेत नाहीं' -मसाप २ ११७ ३१ (बुद्धिबळाचा खेळ) एकानें दुसऱ्याचें मोहरें मारणें (कित्येक वेळीं क्रियापदाच्या पुढें घेणें याचें रूप मन सोक्तपणें लावतात अशा ठिकाणीं तें कारक ह्या क्रियेचा कर्ता आहे असें दाखवितें, तर कांहीं ठिकाणीं शब्दावर जोर देण्या करितां त्याचा उपयोग करतात, विशेषत कर्त्याविषयीं जोरानें बोलावयाचें असल्यास क्रियापदास जोडून घेणें याचा प्रयोग करतात परंतु सामान्यत अशा वाक्यरचनेनें विशेष अर्थ ध्वनित होत नाहीं व वाक्य चांगल्या रीतीनें पुरें करण्याकरताच केवळ याचा उपयोग करतात 'पारानें हात पाडून घेतला' कांहीं वेळां एखादी क्रिया आटोपून, उरकून टाकणें या अर्थी पूर्वकालवाचक धातुसाधितास घेणें हा शब्द जोडतात. उ० स्नान करून घ्या, मी भात शिजवून घेतों, हें तुम्ही शिजवून घ्या इतक्या ब्राह्मणास गंध लावून घेतों आणि वाटी स्वाधीन करतों)' घेऊं देणें-या शब्दसंहतीचा उपयोग पूर्वकालवाचक धातु साधितांना जोडून करतात अशा वेळीं त्याचा अर्थ एखाद्यास एखाद्या क्रियेचा विषय, त्या क्रियेच्या आधीन होऊं देणें किंवा एखाद्यानें स्वत करतां एखादी गोष्ट करणें असा होतो जसें- 'रडून-जेवून-पिऊन-बसून-उठून-धुवून-घेऊं दे' घे म्हटल्या, घे म्हटल्यावर-क्रिवि (जी जी गोष्ट, कृत्य करतां येईल ती ती गोष्ट, कृत्य करण्याला ज घडकावतात अशा भडदांड व तापट लोकांच्या रीतीला अनुलक्षून हा विशिष्ट प्रयोग रूढ झाला आहे) उतावीळपणानें, एकदम, विचार न करतां 'तो घे म्हटल्या शिव्या देणार न हीं' घ्या-क्रि इकडे पहा, हे पहा (लक्ष्यवेध घ्याकरतां याचा उपयोग करतात) (घेणें ह्या क्रियापदाचे निरनिराळ्या स्वरूपांत अनेक प्रयोग होत असल्यानें ह्या स्थळीं सर्व देतां येणें शक्य नाहीं) दस्तपान-भर-चालीवर-जागा-देवर-तोंडीवर-स्वरवर-पाव-पर स्ता-पाठ-रान-इ० अनेक शब्दांना जोडून घेणें या क्रियापदाचा प्रयोग होतो त्याचप्रमाणें देणें, टाकणें, मारणें, घालणें व पाडणें या धातूं प्रमाणें अनेक धातुसाधितांना जोडूनहि घेणें शब्दाचा प्रयोग करतात उ० आटोपता-काकरता-चालता-काढता-घेणें. श्वास, रजा, सूड इ० शब्दांना जोडूनहि घेणें या क्रियापदाचा उपयोग होतो शिवाय उपयोग करणें, गिळणें, सहन करणें सोसणें (रोग, व्यसन इ०), जडवून घेणें इ० अनेक अर्थ होतात. म्ह० घेऊं जाणतो, देऊं जाणत नाहीं [सं ग्रह्, प्रा गेण्ह, झें. गेरेपु, गॉ ग्रेइप, अँग्ल ग्रेफ, लिथु ग्रेब्जु, स्ला ग्रॅबल्जु, हिब्रू ग्रेग्रैम, ग्री ग्रीफॉस, लॅ गेरा, पोलि गार्निआक]

घेणें—न उसनी दिलेली, परत यावयाची रक्कम, प्राप्ति घेणें-देणें पहा सामाशब्द- ०करी-दार-वि १ सावकार, धनको, कर्जदार २ कांहीं एक काम न करतां जो पोटभर खाण्यास मिळ ण्याचा हक्क सांगतो तो (नातेवाईक मनुष्य, आजारी नोकर) [घेणें+करणें, घेणें+फा. दार] ०देणें-न १ उसनें देणें व घेणें, देवघेव, व्यवहार (एखाद्याशीं करण्याचा) 'मग सुखानुभूतीचीं घेणीं देणीं। मैंदावों लागती।' -ज्ञा १६ १२ २ व्यापार, दळण वळण, उदीम [घेणें+देणें]

घेता—धावि घेणारा 'जे मुकुटाचे वृथा नटति घेते।' -मोआश्रम ४ २४ [घेणें]

घेता-देता—वि नेहमीं पैसे उसनवार, कर्जाऊ घेऊन वेळेच्या वेळीं फेडणारा, कर्जाच्या बाबतींत चोख व्यवहार करणारा, नेहमीचा गिऱ्हाईक घेत्या दे या कुळास पैसा यावा' [घेणें+देणें] घेता देता-क्रिवि (व्यापारात) शेवटीं नक्की ठरविण्याच्या वेळीं, देवघेवीच्या रदबदलीच्या शेवटीं, प्रत्यक्ष देवघेवीच्या वेळीं, किंमत ठरवून खरेदी करावयाच्या वेळीं 'सनगाची किंमत दहा रुपये सांगतो, घेता देता एक दोन रुपये उतरील'

घेतावणा—वि घेण्याकडेच प्रवृत्ति असलेला, याच्या उलट देतावणा [घेणें+वण-णा प्रत्यय] ०देतावणा-वि उधन देण्या कडे व घेण्याकडे प्रवृत्ति असलेला, यावरून शेजारधर्माचें दळण वळण ठेवण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा

घेतें—न अंत.करण

घेपणें—सक्रि १ घेणें, ग्रहण करणें 'तव आपुलिय फळीं होत। न घेपतिही।' -अमृ २ १८ -अक्रि २ घेतलें, ग्रासलें जाणें, वढले जाणें 'तो कामनामात्र न घेपे। -ज्ञा ३ ७१ [घेणें, प्रा घे-घेप्पन] घेप(पि)जणें-(घेपणें प्रयोजक) वढणें, ग्रासणें 'न घेपिजती सर्पी गरुड जैसे।' -ज्ञा १५ २९५

घेपाट—पु (व) (एखाद्या गोष्टीसाठीं एखाद्याचा)हट्ट, एकसारखें पाठीस लागणें. (क्रि० घेणें) 'आण्याचाच घेपाट घेतल तर्‍हां पाठवावें लागलें' [घेणें+पाठ ?]

घेपुदेपु घेपादेपो—पु १ ज्यापासून कांहीं लाभ नाहीं असें उसनवार घेणें-देणें बिनव्याजानें पैसे देणें 'सहावा करिवि

गडयारे पेडूरेडुनाना।'-देव २११ 'व्याजाच्या लोभावाचून व्यर्थ पैसे देणे कोण करतो ' २ (ग्राम्य) फिरून फिरून केलेली व त्रासदायक अशी देवघेव [घेणें+देणें]

घेमार—पुस्त्री पे घेमार पहा 'घ मार सुरू जे झाली।' सप्त मराठे ११५ [घेणें+मार] •गर्दी—स्त्री पलवदार, अतिशय गडबड 'पण मरा घेमारगर्दीत तसें करण्यास फारच थोडी सवड सांपडते ' -पाले १००

घेर-रा—पु १ परिघ, फेर, वेढा, महल ' या किल्ल्याचा घेर पांच कोस आहे ' २ (अंगरखा इ० वस्त्राचा) घोळ, पाल्व, झोल, पदर ३ शेंडीभोंवतीं राखलेले केसांचें वर्तुळ, सजाफ, सजाव ४ कुरण, घई, आवार [सं ग्रह्, हिं] •दार—वि १ मोठा घेर, घरीप असलेला २ मोठा घोळ, सजाफ, फेर असलेला (अंगरखा इ०) 'बारा हजारांना केसरी झगा। घेरदार बारा हजार।' -ऐपो ४४ ३ मोठा घरा असलेली शेंडी [घेर]

घेरणा—स्त्री वेढा, विळखा, घेरा 'कालभुजंगाचिया घेरणी। तैसिया दिठीं डंखिली कामिनी।' -दाव ४४१ [घेरणें]

घेरणें—सक्रि १ सर्व बाजूंनी वेढणें, वेढा देणें, वेष्टणें, गराडा घालणें ' फौजेनें त्याला चोहोंकडून घेरलें ' २ (एखाद्यास) संकटात गोवणें, पेचात आणणें, कचाटींत सांपडविणें ' हा कोण धुटमळतो आहे येथें ? त्यारीला घेरलें पाहिजे ' -पुण्यप्रभाव ३ (ताप, मूक, झोप इ० कर्ता) पछाडणें, व्याकुळ करणें, ग्रासणें ' कामानें त्यास घेरलं आहे ' [सं. ग्रह्, घेर, हिं घेरना, तुल० सिं घेरणु]

घेरविणें—सक्रि (किता, वळण अक्षरें इ०) कोरड्या लेखणीनें गिरविणें, वळविणें, किरमावरून लेखणी फिरविणें [घेरणें प्रयोजक]

घेरा—पु घेर पहा १ परिघ, घेर, फेर, भोंवतालचा भाग, प्रदेश २ वेढा, वेष्टन, गराडा 'ह्याच देमूनें स १६११ त मेवाडप्रांतास घेरा घातला '-दलासुंदरी ९ ३ डोंगरी किल्ल्याच्या भोंवतालचा तीन-चार कोस घराचा प्रदेश, प्रांत, किल्ल्यावरील सरकारी अधिकाऱ्याच्या व किल्ल्याच्या इतर खर्चास पुरेल इतके उत्पन्न आणि धेन्याच्या प्रदेशाचे असे हा प्रांत किल्लेदाराच्या ताब्यात असे किल्ला घेणारास घेऱ्याची मालकी आपोआप मिळे -शिच प्र ३ 'किता घेरा रायेगडी गाव -मसाप २ २ १३७ 'विशाळगडच्या घेऱ्यांत आमचा गाव आहे ' ४ शेंडीभोंवतीं ठेवलेली केसांची वर्तुळाकृति पट्टी ५ एक वाद्यविशेष हे मोठ्या डफासारखें असतें, जिलीची सवधानें एकवाद्य -कलावत खातें (बडोदे) ११४ ६ पेच, गोता, अडचण, कचाटी [सं ग्रह्, हिं घेर, गु घेरावा, सिं घेरो, तुल० गिर्=वाटोळें]

घेराघेरी, घेरघर—स्त्री १ गनिमी लढाई -होके १५.२ वेढा ' मोगल फौजा चहूंकडून उतरून घेरघर केला आहे ' -पेद २० ८६ [घेरणें द्वि]

घेरी—स्त्री. चक्कर, भोंवळ, मूर्च्छा, भोंड (क्रि० येणें). [घेरणें]

घेरु—पु (कों) १ कीड लागलेल्या लांकडांतून पडणारें भुस धरू पहा २ न शाकारलेल्या भिंतीवर, छपराला लागलेली कोळिष्टकें, जळमटें, घेरोसा

घेरोसा—पु धुळीच्या, धुराच्या योगानें भिंतीवर, छपराला जमणारीं जळमटें, घरोसा पहा [घरोसा]

घेऱ्या—पु सुनली तयार करतांना तिला पीळ देणारा मनुष्य [घेरा]

घेलखोचा—वि. (वों) (अशिष्ट) मूर्ख, मद, घोडचुका करणारा, अव्यवस्थित, विसराळू, निष्काळजी [गु घेलो=मूर्ख मनुष्य+खोचा]

घेलाशेट—पु (उप) १ अति द्रव्यवान असलेला मूर्ख, चिकट मनुष्य २ उलाढाल्या व्यापारी ३ अर्धवट, बावळट माणूस [गु घेलो+शेट]

घेव—पु (कु) (एखाद्यापासून) घ्यावयाचा, यावयाचा जिन्नस, पैसा इ० घेणें 'त्यापासून माझा कांहीं घेव घ्यावयाचा आहे ' [घेणें]

घेय—वि घेण्याजोगें 'घेव ये तेंचि घ्यावें। घेव न ये तें साडावें।'-दा ११ ४ २४ [घेणें]

घेवडा—पु १ एक वेल, यास वालाचा वेल असेंहि म्हणतात २ (सामा) वरील वेलाची शेंग, हिला पेवडी, घेंगडी असेंहि म्हणतात याच्या पांढरा, पिंवळा, काळा, चद्दारी, घोट घेवडा व गर्वा घेवडा असा अनेक जाती आहेत शेंगाची व दाण्याची भाजी करतात **घेवडी**—स्त्री १ घेवडयाचा वेल शेंग, फळ, दाणा २ घेवडी मुगी, घेडी पहा **घेवडें**—न (कु) घेवडयाची शेंग

घेवणी—स्त्री (चि) घणी, घेण, येणें [घेणें]

घेवदेव, घेवादेवा-वी—स्त्रीपु १ व्यापारधदा, उदीम २ देवघव, घेणें-देणें इ० चा व्यवहार, दळणवळण ' त्याचा व आमचा उदीमसंबधें घेवदेव आहे ' [घेणें+देणें]

घेवपत-धंदा-व्यापार-व्यवहार-उदीम—पु भांडवल पुरतें भांडवल असून बहुतेक पतीवर चालविलेला धंदा, व्यापार [घेणें+पत+धंदा]

घेवया—वि दुसऱ्यापासून निरंतर मागून घेण्याचा स्वभाव असलेला घेऊपाशारी पहा [घेणें]

घेवादेवा—पु (कों) घेवदेव पहा

घेवाणदेवाण—न (सक्रात वगैरे प्रसगीं सुवासिनी स्त्रिया परस्पराना वाण (वायन) देतात-घेतात त्यावरून) १ आपसातलें (उसनें) देणें-घेणें, देवघेव २ पैशाचा व्यवहार ३ (मेजवानी लाभ, नुकसानी, भेट, अहेर इ० काची) परत फेड, परत करणें, प्रतिक्रिया [घेणें+वाण+देणें+वाण]

घेवारी—पु १ घाऊक माल घेऊन किरकोळीनें विकणारा, केवट्या, डाळपिठ्या, हिंगमिऱ्या वाणी २ (प्रा) बागेतील निपज, पदास, माळवें विकत घेऊन बाजारात किरकोळीनें विकणारा व्यापारी

घेवासें—क्रिवि. (राजा कुण) घेता यण्यासारखें —मसाप २ ४ ३६० [घेणें]

घैर(रां)व—पु (गो कु हेट) घेरू, कोळिष्टक, कोळिजन, जळमट, घेरोसा पहा

घैलाट, घैलाड, घैरा, घैस—वि (कों) मूर्ख व हेकेखोर, अगदीं वेडगळ, अजागळ व आळशी, स्वच्छंदी व मठ्ठ [गु घेलस=वेडा, घेलाई=वेडेपणा] **घैलटचाली**—स्त्री (कों) असमजसपणाचा हेकेखोरपणा, वेडगळपणा, घैलटपणा [घैलट+चाली=वर्तन]

घों—उद्गा सोसाट्याचा वारा, समुद्राच्या लाटा इ०काचा मोठा आवाज 'आणिक श्रीकृष्णाचें बोलणें। घों करी आलें श्रवणें।' –ज्ञा ९ ५३२ [ध्व घों+करणें]

घो-घोव—पु. (रा वे गो) १ नवरा २ पुरुष, गोहो पहा [प्रा गोह=पुरुष, जार]

घोऊरा—पु (राजा. को.) नवरा; घो पहा

घोक—पु घाप, गजर, 'सागितलें सतीं करा नामाचा घोक।' –निगा २३५ 'किंवा जैसें तें चातक। मेघा उजु करिता घोक।' –स्वादि १ २ ८२ २ घोकणी, चिंता, काळजी [स घोष]

घोकणें—सक्रि १ पुन पुन म्हणून पाठ करणें, घोष करणें, पाठ म्हणणें 'आम्ही अहर्निशीं नाम घोकूं।' –रामदास स्फुट अभग ४७ (नवनीत पृ १५४) 'गोरक्ष घोकिता सद्विदेसी।' -नव १० ४० २ (एखाद्या गोष्टीची) जपमाळ घेणें, घोष लावणें, बारबार सांगणें, उच्चारणें [सं घुष्-घोषण, हिं घोकना] म्ह० (व) घोकति विद्या खोदति पाणी=घोकल्यानें विद्या व खादल्यानें पाणी मिळतें (पर्यायानें) कोणतीहि गोष्ट श्रमानें साध्य होते ' घोककाम्या-वि अर्थांकडे लक्ष न देता सदर्भ लक्षांत न घेता घोकपट्टी करणारा (विद्यार्थी), दुसऱ्याच्या सागण्याचा हेतु मर्म लक्षांत न घेता सांगण्याप्रमाणें अक्षरश चालणारा [घोकणें+काम] **घोकणी**—स्त्री १ (एखादी गोष्ट लक्ष्यांत रहावी म्हणून) पुन पुन घोकण्याची क्रिया, आवृत्ति (क्रि० करणें, घेणें) 'अजुनि तरि करि ही घोकणी।' –राला ८८. दाको ३ २४ २ त्याच त्याच गोष्टीचा पुन पुनः उच्चार, निदिध्यास, एकच गोष्ट धरून बसणें, आपली इच्छा, हेतु पुन्हा पुन्हा सागणें (क्रि० घेणें, लावणें, करणें, लागणें, माडणें, धरणें) 'सुख असल्यावर दिनासारिखे का भौंति फिरते। घोकण्या करिते।' –सला २० 'त्या मुलानें आईची घोकणी घेतली आहे ' [घोकणें]

घोकपट्टी—स्त्री घोकण्याची क्रिया, घोकणी अर्थ १ पहा (क्रि० करणें) 'दुसऱ्या इयत्तेत फळयावरील शब्द मुलांनी आपल्या वहींत उतरून घेऊ नयेत, कारण या योगानें घोकपट्टी करण्याची सवय मुलाना लागत ' –अध्यापन ७४ [घोकणें+पट्टी] **घोकीव**—वि १ पाठ केलेला, घोकलेला (धडा इ०) 'याचें घोकीव पांडित्य आहे ' २ स्मरणात, ध्यानात पक्का ठेवलेला मनात पक्का ठसलेला **घोकीव, घोक्या**—वि १ समजूत न घेता, ध्यानात न ठेवता निव्वळ घोकपट्टी करणारा, मद (विद्यार्थी) २ पोपटपची करणारा, घोकनच फक्त ध्यानात ठेवणारा, (क) कोणत्या वळीं काय बोलावयाचें हें पढविलेला, लाच घेऊन बनावट साक्ष दणारा (साक्षीदार इ०) [घोकणें] **घोक्या**—वि घोकणारा, घोकपटीनें अभ्यास करणारा, घोककाम्या अर्थ १ पहा [घोकणें]

घोकमळ—वि (गो) अतिशय पातळ, पाणचट (सावारें कॉफी इ०)

घोख—पु घोष, गजर, गर्जना [स घोष]

घोंग—न सोंग, वेष 'नदालयीं बाळक घोंग त्याचें। ब्रह्मादिकां दुर्लभ सोंग त्याचें।' –साव्द १ ६० [हिं घूघी-घोंगी=खोळ]

घोंगट, घोंगाट, घोंघट—न १ तोंडावरून घेतलेलें वस्त्र, बुरखा, घुगट पहा २ (ल) भरलेलें आभाळ, पाऊस दवरून आलेलें आकाश (क्रि० घालणें) [स गुठ्-गुठन, हिं घुघट] ०घालणें-रुसणें

घोंगट, घोंगाट—न १ घों घों शब्द करणाऱ्या, घोंगावणाऱ्या माशांचा समुदाय, गोंगाट २ घुगुरट, 'मज सिंहाति बळ दाविसी। घोंगटाचें।' –कथा ३ १० ७९ ३ झट, रचाड, झेंगट, शुष्ककाष्ठ [ध्व घों]

घोंगड—न (व) कांबळें, घोंगड

घोंगडी—स्त्री कांबळ्याचें एक पट्टें, दोन घोंगड्या उभ्या शिवून जोडल्या असतां कांबळा होतो यरे घोंगडीच्या पांघरणारा। गाई वळणारा।' -भज ६३ २ कर्नाटकी कांबळ्यासारखीच पण भारी किंमतीची व पांढरी माटी असत ती [घोंगट]

घोंगडें—न १ घोंगडी अर्थ १ पहा, कांबळ्याचें एक पट्टें २ कांबळें ३ लचांड, लोढणें, पायखाडाविडी, दुस्सह, दुर्बोध परतु करणें अवश्य असलेलें काम इ० ४ (शिम्प्या दऊन धडे मारून,

उपहास करून एखाद्याची केलेली) फजीती, त्रेधा, हवेल्डी, दुर्दशा ' त्या चौघानीं माझें घोंगडें केलें ' [घोंगट] (ग्राम्र) ०गळ्यात येणें-पडणें-एखादें लचांड मागें लागणें, 'त्याच्या गळ्यात पोराचें घोंगडें पडलें आहे ' (एखाद्याच्या गळ्यांत) घोंगडं घालणें-एखाद्यास कांहीं उपद्रवकारक काम सांगणें, एखाद्याच्या मागें त्रासदायक कर्तव्य, लचांड लावून देणें ' तो, लचांडी आहे, तुमच्या गळ्यात एखादें घोंगडें घालील ' म्हृ० गरिबाचें गर्ले घोंगडें गरीब पडलें उघडें सामाशब्द-घोंगडगुचो-स्त्री (व) पाऊस निवारण्यास वापराव याची घोंगडयाचा कुची [घोंगडें+कुची] घोंगडयाऊ-पु द्वाड मुलाला भिवविणारा घोंगडें पांघरलेला मनुष्य, बागुलबोवा [घोंगडें+बाऊ] घोंगडया-वि १ (ल) घोंगडी पांघरणारा, (यावरून) गरीब कामकरी, मजूर २ काळया रंगाचा मोठा सुरवंट

घोंगण—न गुरफटून घेतलेली स्थिति [घोंगट]

घोंगण—न गोळा केलेला कचरा, गळहाटा, राडा, खळ मळ, घाण, खिचडी (अशा वस्तूवर माशा घों घों करतात त्यावरून शब्दप्रयोग) [ध्व. घों, घोंगणें]

घोंगणा—पु. नाकपुड्यातील पडद्याचा मांसल भाग, घोणा [स घ्राण-घोणा]

घोंगणें—अक्रि १ घों घों असा आवाज करणें, गर्जणें (वारा, लाटा इ०नीं) २ घोंगावणें, घों घों आवाज करणें (माशा इ०नी) 'माशा घोंगती माह्यावर। म्हणोनि वस्त्र झांकिलें तयावर ।' ३ एकत्र जमणें, गर्दी, गिल्ला करणें [ध्व, घों घों]

घोंगता-ती-तें—पु स्त्री न (कु) १ घोंगडी रुदीच्या बाजूनें दुमडून एका बाजूस शिवून केलेली खोळ, याचा उप योग मूस, काड इ० पदार्थ साठविण्याकडे करतात २ पावसा पासुन रक्षण करण्याकरिता कांबळयाची केलेली घुमी, घुगट खोळ (क्रि० घेणें) ३ (लहान मुलाची) कुंची, एक प्रकारचा झगा घोंगशी पहा [हिं घोंग, म घोंगट]

घोंगत्याकुवर—पु पुष्य नक्षत्राचें एक नांव, कारण या नक्षत्राचा पाऊस फार पडत असल्यानें घोंगत्याचा खप फार होतो [घोंगता+कुवर]

घागर—न (ना) मोठें घुंगरू

घोगरा—पु नदींतील एक प्रकारचा मासा

घोग(घ)रा—वि १ फुटक्या मडक्याच्या ध्वनीप्रमाण म्हशीच्या ओरडण्यासारखा असलेला (आवाज) बसलेला, फुटलेला, पिचका (आवाज, कंठ) २ फुटलेल्या, पिचक्या बस लेल्या आवाजाचा (मनुष्य) [स घर्घर प्रा घग्घर, का गोग्गर]

घागला—पु १ फोड २ भाजल्यानें, देवीनें यतो तसा फोड

घोंगली—वि पोचट, पोकळ ? 'पेरण्याकरितां सरकी चांगल्या कापसाची, म्हणजे घागली सरकी कमी आहे अशी घ्यावी ' —महाराष्ट्रदीपावल, पृ ३४ ऑगष्ट १९३०

घोंगशी—स्त्री १ (व) लहानसें कमानीवजा देऊळ २ (सर्व अर्थी) घोंगता पहा ३ फाटून ढावळा पडलेल्या वस्त्रास चोहोंकडून आटपून घेऊन शिवलें असता येणारा झोळ

घोंगस—स्त्री (व.) घोंगता अर्थ २ पहा पावसाकरितां केलेली घोंगडीची खोळ, घुगी [घोंगशी]

घोगा—पु. ओरड, गिल्ला ' जल्द चला ऐसा घागा करू लागले ' —मदरु २ २७ [फा घुघा]

घोंगा—पु (कु) घोंगडवाळ, बागुलबुवा [प्रा. घपल, हिं घोंघा]

घोंगाट-ड-घोंगाण—न १ तोंडावरून वस्त्र, घुरखा घेत लेली अवस्था, घुगट (क्रि० घालणें, मारणें, घेणें) ' आज काय घोंगाट घालून बसलास ? ' २ पावसाचें अवडंबर अंधारी, मळभ. ' पावसानें घोंगाट घातला आहे ' घोंगट, घोंघट पहा [घोंग]

घोंगाट-ण—न १ माशाचा, मुंग्याचा गुणगुणाट २ माशाचा थवा, समुदाय, घोळका ' जें का खरकटलें मरकटलें। अत्यंत घोंगाणें घोंगाळिलें।'—दको ३ (ल) लोटालोटी, झोंबा झोंबी, घेंघेमार, झोड, झुम, रेटारेटी ह० भिकाऱ्यांची भिक्षा मिळविण्यासाठीं इ० (क्रि० पडणें, बसणें, जमणें, उडणें) घोंगट पहा ४ गोंगाट पहा

घोंगाडणें—अक्रि एकत्र जमणें, दाटणें, गोळा होणें (आका शांत ढग इ०) [घोंगणें]

घोंगाणा—पु नाकपुडयांतील पडद्याचा मांसल भाग, घोणा घोंगणा पहा

घोंगाणा—वि १ आरडाओरड करणारा, घोंगावणारा २ ओंगळ घाणेरडा ' काय घोंगाणी माघाणी । ताकामध्यें घाटी लाणी।' —तुगा ६२३ [घोंगणें]

घोंगायणें घोंगावणें—अक्रि घों घों करणें, घों घों (माशा इ० कानीं) घरणें, (माशा इ० बसल्यामुळें) बुजबुजणें, घाणे रडें होणें हे बहुतांचें उच्छिष्ट ताट । घोंगायलें विकारीं ।'—मुरशु ४०८ २ मोठ्यानें घों घों करीत जाणें गोळा होणें [ध्व घों घों]

घोगार घोगारणें—घोंगाड घोंगाडणें पहा

घोंगावणें, घोंगेणें—अक्रि (प्र) घोघावणें, घोघेणें पहा

घों(घा)गी—स्त्री पावसापासुन रक्षण करण्याकरितां, डोक्या वर घेण्याकरिता केलेला घोंगता, खोळ घुगी अर्थ १ पहा [हिं घूघी=पिशवी, थैली]

घोगे-गै-घे, घोंगे-घें—क्रिवि १ घों घों आवाज करीत २ (ल) जलदीनें, सत्वर –वि. मोठें 'तुका म्हणे आम्हां जोगें। विठ्ठल घोगें खरें माप।' –तुगा १७९८

घोंगे(घे)रा—पु भुग्याच्या जातीचा एक लहान किडा. हा वाचू कोरतो व जमीनींत बीळ करून राहतो, घुंघुरा [ध्व घोंगणें]

घोंगो—पु (गो कु) वाघुळशेवा, घोंगडवाळू.

घोग्या—वि (व) वेडगळ, मूर्ख, कोणाकडूनहि सहज फसविला जाणारा [हिं घोंगा=मूर्ख मनुष्य]

घोग्रा—पु एक प्रकारचा मासा घोगरा पहा

घोंघट—न घोंगट घोंगाट पहा.

घो(घों)घाट-ण—पु १ समुद्र नदी, वारा इ० काचा घों घों असा आवाज, घोंगाट पहा (क्रि० घालणें) २ भुंगे, माशा इ० काचा घोळ, गुणगुणाट, घोंगाट ३ गलबला, गिल्ला, हुल्लड, हाकाटी, कलकलाट (क्रि० करणें, माडणें, घालणें) ४ (ल) गाजावाजा, गवगवा, परिस्फोट, डंका वाजणें (क्रि० करणें) [ध्व घों]

घोंघाणी माशी—स्त्री १ गु गु करीत येऊन मेवामिठाई इ० खाद्यपदार्थावर बसणारी (मोठी) माशी यावरून २ (ल) भोजनभाऊ पंक्तिपठाण, पंक्तिबारगीर, ताज्या घोडयावरील गोमाशी परान्नपुष्ट [घोंघणें+माशी]

घोघारिया—पु कापसाची एक जात –कृषि ३८५ [गु.]

घोघारी—वि घोघो बदरासबधी (कापूस, खोबरें इ० जिन्नस) [गु घोघारिया]

घोंघावणें—अक्रि घोंगावणें पहा

घोघावणें घोघेणें—अक्रि (राजा) (समुद्र, वारा इ० कानीं) घों घों असा आवाज करणें, गर्जणें [ध्व घों द्वि]

घोघें—क्रिवि १ घों घों असा आवाज करीत 'पै सरिते चेनि ओघें। सिंधुजळा मीनलें घोघें।' –ज्ञा ८ ८४ २ (ल) सत्वर जल्दीनें, त्वरित [ध्व. घों]

घोघें—न १ घबाड, डबोल आकस्मिक सापडलेला ठेवा, झालेला लाभ 'तें एक मोठें घोघें सापडलें' –विवि १० ५ ते ७ १२४ –वि मोठें

घो घो घों घों—न एखाद्या पदार्थाभोंवतीं जमणाऱ्या माशाच्या थव्याचा आवाज [ध्व]

घो घो—पु १ समुद्र, वारा, नदीचा प्रवाह पूर इ० काचा आवाज, गजना 'घो घो शब्दें पूर चालला।' –नरहरि गगारत्न माला कटाव (नवनीत पृ ४२५) 'जीवजतु घो घो शब्द करूं लागतात –पाव्ह ५६ २ (गो) घवघवा –क्रिवि १ लाटाच्या आपटण्याच्या, वाऱ्याच्या, घोंघावण्याच्या पावसाच्या गर्जनेच्या आवाजाप्रमाणें शब्द करीत, होत २ (मनुष्याच्या घोळक्याच्या) गोंगाटाच्या, गलबल्याच्या, गलक्याच्या, आवाजाप्रमाणें, खूप खेचाखेचीनें, (माणसें इ० कानीं) गजबजत, पेव फुटल्याप्रमाणें घोंगावत, घवघवा, घवघव पहा [ध्व द्वि]

घोघ्या—वि घो घो करणारा, घोंघावणारा [घो घो]

घोघ्यांवें—अक्रि (गो.) घोघावणें, घो घो असा आवाज होणें [ध्व घा]

घोट—पु (पाणी इ० द्रव पदार्थ) गिळण्याचें एक वेळेचें परिमाण, घुटका, चूळ 'बहु उग्र गमे घेता गरळाचा जेंवि घोट कामारी।' –मोभीष्म ८ ४९ [प्रा घोट्ट=पिणें, हिं घुटकना=गिळणें, घोट ध्व] (वाप्र) (जिवाचा) घोट घेणें-करणें-भरणें–सक्रि (एखाद्याचा घोट करणें, गिळणें) अतिशय छळून, गांजून हैराण करणें, प्राण घेणें, ठार मारणें 'तैं घोंट भरू धावसी। देखताचि घेसी जिवें त्यातें।' –एभा ५ २ 'विवेकबळें जन्म मृत्याचा। घोट भरिला जेणें।' –दा ७ १० २८

घोंट—स्त्री १ (कों) एक कांटेरी वनस्पतिविशेष २ –स्त्री (राजा.) एक जंगली कांटेरी वल, हिच्या कोंवळया पानाची भाजी करतात ३ –न सदर वनस्पतीचें फळ ४ –न (कों) झाडावरच पिकून कठिण झालेली सुपारी, घोंटसुपारी ०सुपारी–स्त्री (कों) झाडावरच पिकून कठिण झालेली सुपारी, घोंट अर्थ ४ पहा. [घोंट+सुपारी]

घोट, घोटक—पु १ घोडा, अश्व 'निजकरें तव स्यदन घोटका। धरिन मी करिं शत्रु सघोटका।' –वामन विराट ६ १११ 'ते काळ्याल करटिघोटक-भटभेक खावया सुटले।' –मोभीष्म ३ ५९ २ (बुद्धिबळात) घोडा या नावाचें मोहरें [स घोटक, अर घोरा]

घोटखोर—पु १ पाणबुडया २ दक्षिणेंतील कांहीं मराठा सस्थानांत गावचा पाणबुडया हा एक सरकारी नोकर म्हणून समजला जातो विहिरींत, तळयात पडलेल्या जिनसा काढून देणें हें ह्याचें काम असतें [हिं घोट+खोर प्रत्यय]

घोटणी—स्त्री १ घोटण्याची क्रिया २ (सोनारी) सोन्याचे मणी घोटण्याची सारखे करण्याची आवटी, घोटण्याचें हत्यार, साधन ३ (ना) कंकट, घासाघीस जिगजिग [घोटण]

घोटणें—न घोटण्याचें उपकरण, घोटणी, घोटा –खानगी खातें–लागतीचे नियम (बडोदें) ३८ [घोटणें]

घोटणें—उक्रि १ गिळणें. 'अथवा मीना गळु घोटे –ज्ञा ७ ९४ –एभा १० ३५० 'अगस्ती घावे समुद्र घोटू।' –मुम्मा ७ १८ –केका १०४ २ (ल०) सहन करणें, भोगणें (दुःख, अपमान) 'मुनि त्या अपमानातें घोटी जेंवि त्रिलोचन गरातें।' –मोआदि २२ ७ [प्रा घोट्ट, म घोट ध्व]

घोटणें—सक्रि १ (कागद इ०) गुळगुळीत करण्याकरितां (कवडा इ०) कठिण व गुळगुळीत पदार्थानें घासणें २ कुटणें, खलांत घालून बारीक करणें, वाटणें, उगाळून बारीक करणें, गर गटण ३ नीट मिश्रण होण्याकरितां हलविणें, ढवळणें, मळणें, खलणें ४ (श्लोक, धडा इ०) पाठ करून पक्का करणें, घटवणें, (अक्षरें किंवा, वळण) घटविणें, गिरवणें, घोटविणें, वळविणें [हिं घोटना, सिं घोंटणु ध्व]

घोटवाल—पु वालाची एक जात याची शेंग चापट व लहान असून दाणा वाटोळा करवदासारखा असतो

घोटविणें—सक्रि १ (अक्षरें, कित्ता इ०) गिरविणें, वळविणें, घोटणें २ (ल) (एखादी गोष्ट) मनात घोळविणें [घोटणें]

घोटवेल—स्त्री १ एक रानटी वेल २ तांदळाची एक जात

घो(घों)टा—पु १ भांगेचें एक पेय, वेलदोडे, बदाम इ० मसाल्याच्या पदार्थांसह घोटून केलेलें भांगेचें पेय 'ब्राह्मणाचें तीर्थ घेता श्वास मोठा। प्रेमें घेतो घोटा घटाघटा।' –तुगा ४२३४ २ दागिने घोटण्याचें, झिलई देण्याचें एक हत्यार, हें गार किंवा एखादा दगड मुठींत बसवून केलेलें असतें घोटणी पहा ३ लाकडी लाठ्या, मुसळ वगैरा [घोटणें]

घोटा—पु पायाचा डोळा, खुबा, पायाची नळी व ववडा यांच्यामधील सांध्याचें हाड [स घुट–टी घोटक –भाडारकर]

घोटेस्नान–न १ फक्त घोट, पाय धुणें २ (ल)छोटें एखादे स्नान [घोटा+स्नान]

घो(घों)टाळणी—स्त्री १ इकडे–तिकडे भटकण, भ्रमण भटक्या मारणें २ घिरट्या घालणें, घुटमळणें, घोटाळणें [घोटाळणें]

घो(घों)टाळणें, घोटळणें—अक्रि १ (गुंतागुंतीच्या मार्गांत चक्रव्यूहात) इकडे तिकडे, मागेंपुढें फिरणें, भ्रमणें २ कोंडाळणें, वळणें, तोंड फिरविणें, दिशा बदलत फिरणें, भोंवणें, गरगर फिरणें, घुटमळणें इ० कोंडलेल्या जागेंतील वारा २ (गवताच्या काड्या, केरकचरा इ० वाऱ्याच्या स्रोतावर) इतस्तत उडणें, गरगर फिरत राहणें ३ (नदी इ०) वळणावळणांनीं वहात जाणें, भोंवरे करीत वाहाणें ४ (मन इ०) गोंधळून जाणें, घोंटा ळ्यांत पडणें, दिङ्मूढ होणें, बावरणें, गडबडून जाणें, गुंतणें, ' तें सगळ तितक्या रुपयांनीं देण्याविषयीं त्याचें घोटाळत होत ' [स गुट्–घोट–घोटाळणें–गुंटाळणें=लपणें, भात ओढण, –भाअ १८३२] –सक्रि गोंधळून टाकणें गुतवणें बुचकळ्यात पाडणें, घुटमळावयास लावणें 'जाता परी वय मोहनी। घोटाळीत माझे प्राणालागुनी।' –नव २१४९ [घोटाळणें प्रयोजक]

घोटाळणें—सक्रि १ घाटणें, घोटविणें, घोटून गुळगुळीत व टणक करणें (जमीन, भिंत इ०) 'चीत्र लीहावेयाची भाईती केली। नीट भींती कापडीली। घडी सारुनी घोटाळली। वर्ते घडी मेळवीली।' –उषा २८१३ २ किर्यातील अक्षरावरून कोरडी लेखणी फिरवून अक्षरें गिरवणें, घटविणें, वळविणें, घोटणें ४ अर्थ पहा [घोटणें]

घो(घों)टाळा—पु १ (वारा, पाणी, गवताच्या काड्या, धूळ इ०कांचा) गिरक्या, घिरट्या, वळणें घेत जाण्याची स्थिति, गरगरा फिरणें, भ्रमण करणें २ (कामें, हिशेब, वस्तु इ०कांचा) गोंधळ, अस्ताव्यस्त स्थिति, गल्हाटा, गुंतागुंत, गोलंकार, खिचडी 'त्या पोरानें पोथीचा घोटाळा करून टाकला ' ३ (मनाची) गोंधळून, बावरून, दिङ्मूढ होऊन गेलेली अवस्था, मनाचा गोंधळ ४ नागमोडीची, वेडीवाकडी जागा, स्थल, गुंतागुंतीचें काम ५ (वाऱ्यानें) दिशा, रोख बदलणें, घोटाळणें ' वाऱ्याच्या घोटाळ्यात सांपडून तें गलबत बुडू लागलें ' ६ एककार, गोलकार [घोटाळणें]

घोटाळा–ळें—पु न कागद घोटण्याचा कवडा, घोटा, घोटकवडा 'सुन्या कातऱ्या जागाईत। खळी घोटाळें ताणाईत।' –दा १९ १ १५ [घोटणें, घोटाळणें]

घो(घों)टी—स्त्री बोरासारखीं पण कठिण फळें येणारें एक कांटेरी झाड [सं घोटा]

घोटी—स्त्री (ना व) लहान आकाराचा आंबा, (प्र) गोटी 'ही घोटी खा, इला साखरघोटी म्हणतात ' [गोटी] ०झेला–पु घोटी आंबे झाडावरून काढावयाचें जाळें [घोटी+झेला]

घोंटी—स्त्री (कु) १ कापसाच्या गऱ्यांतील बी, सरकी २ गाईची कांस. ३ धोतराचा पदर कनवटीस खोवून, लंगोटाचा लोंबता पदर वर करून खोंवला असता होणारा घोळ [ओंटी]

घोंटीव—वि १ घोटलेलें घोटून घोटून, घासून घासून गुळगुळीत केलेलें २ उजळा दिलेलें, चकचकीत केलेलें 'पधरे याची चोखडी। घोंटीव जैसी॥' –ज्ञा ६ २२४. हिरा घोंटीव व तासलेला नसून . ' –पदाव ७० ३ चांगलें वळविलेलें, सेह नत घेऊन काढलेलें (अक्षर) ४ टाविक, टरीव, विवक्षित, नेहमींच्या प्रचारातील 'इतर लोक नव्या–जुन्या पद्धतीच्या घोंटीव शिध्या दऊन बळ मारून नेत असतात '–विविज्ञ १ ५६ [घोटणें] ०काम–न १ मातीच्या चित्राचा ओबडधोबडपणा जाण्याकरितां तें चित्र घोटून गुळगुळीत करण्याचें काम २ (रंग इ०) घोटण्याचें काम

घोटी(टू)ल—पु (गो) १ एका जातीचें झाड घोटी पहा २ वरील झाडाचें फळ

घोटें—न (राजा) गुरास औषध इ० पाजण्याचें नळ काडें, नळी [घोटणें=पिणें]

घोटें—न घोटी या झाडाचें फळ

घोंटेर, घोटीर—पु (गो) पक्ष्याचें घरटें, 'नेर्ली घोंटेरीचीं पिलें चोरुनु। पखें नाथिली।' –ख्रिपु १ १४२ [स कोटर, म घरटें]

घोंटोणी—स्त्री (गो.) आपोष्णी, आपोशन [घोटणें=पिणें, गिळणें]

घोट्या—पु १ जड्याचें, दागिने इ० घोटण्याचें उपकरण, घोटणी पहा २ गवड्याचें गिलावा गुळगुळीत करण्याचें हत्यार, साधन –वि १ अभ्यास घोटणारा, पाठ करणारा, नुसताच पाठावर भर देणारा, मदबुद्धि, ढोर मेहनती २ एकसारखें घोकणें, पाठ करणें, मोठयानें वारवार म्हणणें 'चक्कू ताडया घोटया अभ्यासाचे प्रकार हे तीन।' [घोटणें=गुळगुळीत करणें]

घोड—घोडा या शब्दाचें समासाच्या पूर्वपदीं येणारें रूप उ० घोडनवरा, घोडग्रह, घोडदौड इ० घोडपूर्वपदी सामासिक शब्दाकरिता घोडा हा शब्द पहा

घोडा—पु १ खुर असलेला एक चतुष्पाद प्राणिविशेष ह्याचा उपयोग ओझें वाहण्याच्या, गाडी ओढण्याच्या व बसण्याच्या कामीं करतात ह्याच्या जाती अनेक आहत अरबी घोडे जग प्रसिद्ध आहेत लहान घोडयास तट्टू व घोडयाच्या पोरास शिगरू म्हणतात घाडयाच्या आकृतीवरून, गतीवरून, उपयोगावरून व लक्षणेनें हा शब्द अनेक वस्तूस लावतात २ बुद्धिबळाच्या खेळातील एक मोहरा हा सर्व बाजूनीं दोन सरळ व एक आडवें (अडीच) घर जाता या मोहऱ्याचा विशेष हा आहे कीं हा इतर मोहऱ्याच्या डोक्यावरून उडून जातो, तशी गति इतर मोहऱ्याना नसते ३ बंदुकीतील हातोडीच्या आकाराचा अवयवविशेष हा दाबला असता ठिणगी उत्पन्न होते व बदूकीचा बार उडतो, चाप ४ (मुलाचे खेळ) दोन पायात काठी घालून (तिला घोडा मानून) मुलें धावतात तो काठीचा घाडा. ५ (उप) मूर्ख व टोणगा असा वयस्क मुलगा, वयानें मोठा पण पोरकट मनुष्य ६ वस्त्रें, कपडे ठेवण्यासाठीं खुंट्या ठोकलेला खाब, स्नान करणाऱ्या माणसाचे कपडे ठेवण्याकरिता जमिनींत रोंवलेली काठी, खाब, (इ) स्टँड ७ (ल) शरीर वाहून नेतात म्हणून पायास लक्षणेनें (दहाचोटी) घोडा असें सबोधितात तगडया 'आमचा दोन पायाचा घोडा आम्हाला हवें तयें वाहून नेईल' ८ पाळणा टागण्यासाठीं एका आडव्या लांकडाला चार पाय लावून करतात ती रचना, घाडी ९ पालखीचा दाडा ज्याला बसविलेला असतो तें दुबेळकें वेचक, पालखी तवे स्यान वगैरे ठेवताना ज्यावर ठेवतात तीं दुबेळकें असलेलीं लाकडें प्रत्येकीं १० गाडयाच्या बैठकीच्या चौकटीचीं दान बाजूचीं लाब लाकडें प्रत्येकी, गाडीच्या दाडयास आधार द्यावयाचें दुबेळकें ११ मूल रागावयास लागलें असता दोन हात व दोन गुडघे जमीनीला टेकून करतें ती घोडयासारखी आकृति (क्रि० करणें) १२ मृदग, पखवाज ठेवण्याची घडवची, घोडी, (दिवे इ०लावण्याची) दोन बाजूस पायऱ्या असलेली घडवची, (पिपें, पेटया ठेवण्याची) लाकडी घडवची १३ नारळ सोलण्याचा, शेंडयास सुरी बसविलेला खाब, नारळ सोलण्याचा एक प्रकारचा साचा १४ समुद्राच्या भरतीच्या पाण्याचा चढ, फुगोटी, फुगारा, लाटेचा उच भाग, नद्याच्या मुखातून वर गेलेलें समुद्राच्या भरतीचें पाणी –सृष्टि ५७. १५ ओबडधोबड असा आकडा, फासा, पकड १६ (ल) घोडेस्वार 'तीन हजार घोडा पेशव्याचे तैनातींत ठेवावा' –विवि ८ ७ १२९ १७ दाराच्या दुहेरी चौकटीच्या वरच्या बाजूचे, परस्पराला जोडणारे दोन लाकडी तुकडे (त्याच्याच जोडीच्या खालच्या बाजूच्या तुकडयास छिली म्हणतात) १८ (खाटीक इ०काचें) साकटणें, सकोटन, खाटकाचा ठोकळा १९ (मुद्रण) केसी व ग्याली ठेवण्यासाठीं केलेली घडवचीवजा चौकट २० फळा, चित्रफलक इ० उभा ठेवण्याची लाकडी उभी चौकट २१ (कों) रहाटगाडग्याचें कोळवें ज्यावर ठेवतात ती लाकडी चौकट २२ (पोहण्याचा) चार भोपळयाचा तराफा २३ (गो) (विटी दाडूचा खेळ) विटी मारण्याचा एक प्रकार. (क्रि० मारणें) [स घोटक, प्रा घाड, गु घोडो, मिं घोडो, स्पॅनिश जि गोरो, अर घारा] घोडी—स्त्री १ घोडा या जातीच्या प्राण्याची मादी २ सतार, तबोरा इ० ततुवाद्याच्या भोपळयाच्या मध्यावर हस्तीदती अगर लाकडाची पाटाच्या आकृतीची एक इची किंवा दीड-इची पऱ्हीची बैठक, तिच्यावरून तारा पुढें खुटीस गुडाळलेल्या असतात ३ मुलाना शिक्षा दण्याकरितां निला हातानें धरून शिक्षा दिलेला लोंबकळत असतो अशी आढयापासून लोंबणारी दोरी, फासा, मुलास टागण्यासाठीं उच बाधलेली दोरी अशी शिक्षा पूर्वी शाळातून फार देत (क्रि० घेणें, दणें) 'एखाद्या मुलाशीं माझं वाकड आल कीं, रचलच त्याच्यावर किटाळ आणि दिलीच त्याला पतालीकडून घोडी' –चद्रम ८० ४ उभें राहून पखवाज वाजविण्याकरिता पखवाज ठेवावयाची घडवची 'इतक्यात देवळाच्या एका कोंपऱ्यात मृदग ठेवावयाची उच घोडी सुन्दाला दिसली –सुद २५ ५ गवत इ० वाहण्याकरिता खगऱ्यावर उभारलेला सागाडा, चौकट ६ फळा जमीनीपासून उच ठेवण्याकरिता व त्याला उतार दण्याकरिता केलेली लाकडी चौकट, सागाडा ७ वयस्क असून पोरकटपणा करणारी, खिदडणारी मुलगी खिदडी धागडधिंगी, भोपळदेवता, घोडकुदळ ८ (सुतारी) तासावयाचें लांकूड हलू नये म्हणून त्याला आधारभूत असें दुसरें लाकूड, चौकट इ० सोईनें बसवितात तें.

९ (विणकामांत) सूत उकलण्यासाठीं केलेलें लाकडी चौकटीसारखें साधन १० (सोनारी) पायांत घालावयाच्या साखळयांच्या कड्या वाकविण्यासाठीं असलेला बोटाइतका जाड असा निमुळता मोळा. ११ (हेट नाविक) पोरकें (लहान) शीड उभें करण्यासाठीं असलेलें कमानीसारखें लाकूड १२ वधाऱ्याच्या मुखाशीं (पाणी सोडण्याच्या ठिकाणीं) पडद्यासारखी बांधलेली भिंत हिच्यावरून पाणी जात असतें १३ (हेट) गलबताच्या कडेस शौच्यास बसण्याकरितां टांगलेली लाकडी चौकट १४ साकटणें, सकोटण, घोडा अर्थ १७ पहा १५ तीन पायांचें दिवा ठेवण्याचें सुरडी तिकाटणें, तिवई १६ पागस जे दोन आडात मारितात ते प्रत्येकी १७ हत्तीवरील चौकट, हौदा 'साहेब नौबतीकरिता हत्तीवर लाकडी घोडी घालून '–ऐरा ९ ५०६ १८ उभें खुगाळें (इ) स्टँड 'तिकोनी खुटयांची घोडी आणि रुमाल ठेवावे'–व्यायामनियम ७० १९ सामान ठेवण्याचा घोडा **घोडें**–न १ सामा (लिंगभेद न धरतां) घोडा या जातींतील जनावर 'कृष्णाकाठचीं घोडीं सडपातळ पण चपळ असतात.' २ खगाऱ्याच्या साटीच्या चौकटीचीं दोन बाजूचीं उभीं लाकडें, घोडा अर्थ ९ पहा घोडकें अर्थ १ पहा ३ चार भोंपळे लावलेला पाण्यावर तरंगणारा तराफा घोडा अर्थ २१ पहा ४ (व) गाडीचे दांडे–जूं ज्यावर ठेवतात तें दुबेळकें घोडा अर्थ ९ पहा [स घोडा] (वाप्र) **घोडा आडवा घालणें**–(एखाद्या कार्यांत) अडथळा, विघ्न आणणें 'आणि म्हणूनच तुम्ही घोडा आडवा घातलास वाटत?'–चद्रप्र ६८ **०उभा करणें–बांधणें**–(घोडा) थोडा वेळ थांबवणें, जरासें थांबणं, घाई न करणें (घाईत व धांदलींत असणाऱ्या मनुष्यास उद्देशून ह्या वाक्प्रचाराचा उपयोग करतात) **०काढणें**–१ (बांधून ठेवलेला घोडा बाहेर नेणें) घोडा हाकारणें पिटाळणें. २ (ल) (एखाद्यानें) पळ काढणें पोबारा करणें, निसटणें **०चालविणें**–(कर) (ल) डोकें खाजवणें युक्ति लढविणें **०टाकणें**–घोडा फेकणें, उडवणें, अंगावर घालणें 'आरेरे टाकौनि घोडा। मणती याचिआं अंगें उपडा।' –शिशु १४१ **०मैदान जवळ असणें**–(घोडा धावण्यांत कसा काय आहे याची परीक्षा त्यास मैदानांत पळवून करतां येते यावरून) ज्याची परीक्षा करावयाची तो पदार्थ मनुष्य व परीक्षेस लागणारी सामग्री हीं दोन्ही जवळ असणें असा अर्थ होतो, एखाद्या गोष्टीची निरर्थक चर्चा न करतां तिला कसोटीला लावणें कसोटीची वेळ किंवा साधुमी जवळ असणें हा सूय हा जयद्रथ 'कोरडी बढाई कशाला पाहिजे? घोडामैदान जवळच आहे' **०हाकणें**–पळून जाणें, निघून जाणें; पोबारा करणें घोडा काढण पहा 'पतोजीबुवास पाहून त्या पोरानें घोडा हाकला' **घोडी फाडणें–भरविणें**–सन्नि (माण) घोडीस घोडा दाखविणें, देणें, घोडी फळविणें **घोडी घेणें**–(एखाद्याशीं) घासणें, कटकट करणें, मत्सरबुद्धीनें दोष काढणें **घोडें उभें करणें**–अडथळा आणणें 'बाळासाहेब नातूसारख्यांनीं विशेष प्रसंगीं एखादें घोडें उभें केलें तरी त्याकडे दुर्लक्ष्य करून ज्यानें त्यानें आपला पंथ सुधारावा'–आगर ३ १४४ (एखाद्याचें) **घोडें थकणें**–एखाद्यानें (प्रवास, धंदा, व्यापार, अभ्यास इ० यांत) थकून जाणें, हतबल होणें, पुढें रेटण्याची शक्ति न उरणें (एखाद्यानें आपलें) **घोडें पुढें दामटणें–ढकलणें–हांकणें–घालणें**–१ इतराच्या पूर्वी आपला कार्यभाग साधून घेण्याचा घाईनं प्रयत्न करणें 'या शर्यतींत जो तो आपलें घोडें पुढें दामटायला पहात आहे'–नि 'ब्रिटिश वसाहतींनीं आपल्या हक्काचें घोडें पुढें दामटलें'–सास २ ४४६ २ लुब्रेपणानें दुसऱ्यांच्या संभाषणांत तोंड घालून त्यांच्यावर आपले विचार लादणें (एखाद्याचें) **घोडें मारणें**–एखाद्याचें नुकसान करून त्याला राग आणणें (पूर्वी प्रवासाचें मुख्य साधन घोडें असे प्रवासाचें घोडें ठार केल्यास त्याचा प्रवास थांबत असे व त्यामुळें त्याचें फार नुकसान होई यावरून) एखाद्याचें फार नुकसान करणें 'मी काय तुझें घोडें मारलें आहे?' (आपलें) **घोडें पुढें ढकलणें**–आपलें काम प्रथम करूं लागणें, आपल्या कामाला महत्त्व देणें **गाडी खालचें घोडें**–संसारादि निर्वाहक मालमत्ता, वाडी इ० आधारभूत मुख्य साधन म्ह० आपले गाडीखालचें घोडें गेलें, मग त्यावर महार बसो कीं चांभार बसो **घोडीं आडवीं घालणें**–१ शत्रूवर तुटून पडून त्याच्या चालीला, पळाला अडथळा करणें २ (ल) (एखाद्यास त्याच्या कामांत) संकट, अडथळा, व्यत्यय आणणें 'जर त्याणीं आपल्यावर चालून घेतलें तर आम्ही आडवीं घोडीं घालतों'–ख ४२९७ **घोडीं घालणें–घोड्याच्या अनीना उचलणें**–घोडदळांतील सर्व स्वारांनीं ईर्षेनें शत्रूवर एकदम तुटून पडणें –हाके २ **घोड्याच्या, हत्तीच्या पायांनीं येणें व मुंगीच्या पायांनीं जाणें**–(आजार संकट, अडचण इ० च्या संबंधांत हा वाक्प्रचार योजतात) जलदीनें येणें व धिमेधिमें जाणें, आजार इ० जलदीनें येतात पण अतिशय हळू हळू नाहींसे होतात यावरून वरील वाक्प्रचार रूढ आहे (एखाद्याच्या) **घोड्यानें पे (पेंड) खाणें**–या वाक्प्रचारांत पेण=प्रवासांतील टप्पा मुक्कामाची जागा या ऐवजीं चुकीनें पेंड हा शब्द उपयोग आणतात लांबच्या प्रवासांत निरनिराळ्या टप्प्याच्या ठिकाणी घोडीं उभीं रहात ह्यामुळें टप्प्याचें ठिकाण आलें कीं घोडें तेथें अडे, पुढें जात नसे याहून वरील वाक्प्रचार एखादें काम करतांना कोणी अडून बसल्यास त्यास 'तुझें घोडें कुठें पे

खातें' असें विचारताना उपयोगात आणतात **घोड्यापुढें धावणें**–जिकीरीचें, दगदगीचें, कष्टाचें काम करणें (एखाद्याच्या) **घोड्यापुढें धावणें**–एखाद्याची कष्टाची सेवा, चाकरी करणें, (उप) एखाद्याची ओंगळ खुशामत करणें, एखाद्याची थुकी झेलणें **घोड्यावर घोडा घालणें**–(लिलाव इ० कात) चढाओढ करणें, एखाद्यानें केलेल्या किंमतीपेक्षा अधिक किंमत पुकारणें, उडीवर उडी घालणें **घोड्यावर बसणें**–दारू पिऊन झिंगणें, ताठ्यात असणें **घोड्यावर बसून येणें**–घाईनें येणें, आपलें काम तातडीनें करण्यास दुसऱ्यास घाई करणें **सर घोड्या पाणी खोल किंवा पाणी पी**–(घोड्या मागें हट, पाणी खाल आहे तेथूनच पाणी पी) गोष्ट मोठी कठिण आहे, मागें परतता येणें शक्य आहे तोंच परतावें याअर्थी **म्ह०** १ घोडा आपल्या गुणानें दाणा खातो=चांगला घोडा खूप कामकरून आपल्याला खाद्यहि जास्त मिळवतो त्याला जास्त देण्यास मालक असंतुष्ट नसतो यावरून चांगला चाकर आपल्या गुणानें व मेहनतीनें मालकाकडून पगार वाढवून घेतो २ घोडा स्वार (माहू) ओळखतो=बसणारा कच्चा कीं पक्का आहे हें घोडा ओळखू शकतो (यावरून), आपला मालक कडक कीं नरम आहे हें हाताखालचीं माणसें ओळखू शकतात ३ (व) जाय रे घोड्या खाय रे हरळी=घोड्याला हरळी खावयास मोकाट सोडण्यास (घोड्याला) तें चांगलेंच होईल, पथ्यावरच पडेल **म्ह०** १ घोडा मरे भारें शिंगरू मरे येरझारें=घोडी ओझें किंवा माणूस वाहून नेत असता तिचें शिंगरूहि तिच्याबरोबर जात असतें घोडीच्या प्रत्येक हेलपाट्याबरोबर शिंगरूहि हेलपाटा खातें. यावरून प्रत्यक्ष काम करणारास श्रम होतातच पण त्याच्या सहवासात असणारांना सुद्धा जवळ जवळ तितकेच श्रम होतात. २ वरातीमागून घोडें=लग्नाच्या वरातीच्या मिरवणुकींत सर्वांच्या पुढें शृंगारलेलें कोतवाली घोडें चालवण्याची चाल आहे यावरून वरात निघून गेल्यावर मागाहून शृंगारलेलें घोडें नेणें व्यर्थ होय किंवा औचित्यास धरून होत नाहीं त्याप्रमाणें एखादी गोष्ट होऊन गेल्यावर मागाहून तत्संबंधीचीं साधनें जुळविणें व्यर्थ होय २ माझें घोडें आणि जाऊ दे पुढें=इतरांचें काहीहि होवो माझें काम आधीं झालें पाहिजे स्वार्थी माणसाची निंदा करतांना या म्हणीचा उपयोग करतात समासात घोडा शब्द पूर्वपदीं आल्यास त्याचीं घोड किंवा कधीं कधीं घोडे अथवा घोडं व घोडू, अशीं दोन्ही रूपें होतात उ० घोडचूक, घोडेस्वार घोड(डे)चिलट इ० सामाशब्द–**घोडकट घोडकें**–न (घोड्याला तिरस्कारानं लावावयाचा शब्द) घोडकें, मतलक व धिप्पाड घोडें, भगाचा तद्द **घोडकुदळ**–पु १ (उप) मुजाचें वय झालेलें असून मुंज न झालेला मुलगा, घोडमुंज्या २ –स्त्री. (उप) उपवर असून लग्न न झालेली दांडगट नाचरी मुलगी, घोडी, घोडगी, भोपळदेवता, घोडनवरी, घोडी पहा **घोडकूल**–न १ (गो) लहान घोडें, तट्टू २ (खा) ओटयाच्या खाबावर तिरपा टेंकू (कणें) देऊन त्यावर कोरलेली घोड्याची आकृति **घोडकें–का**–नपु १ ज्याच्या भरीला करळया व तरसे घालून गाड्याची तक्तपोशी, बैठक तयार करतात अशीं चौकटींतील दोन बाजूचीं दोन उभीं लाब लाकडें २ तेल्याच्या घाण्याच्या कातरीला खिळलेलें व जुंदाचा दोर बांधावयाचें लाकूड **घोडकें**–ढोराचा गुरु –मागा २६ **घोडकेळ**–न (कु)एक हलक्या जातीचें भसाडें केळें [घोडा+केळें] **घोडक्या–का**–पु १ घोड्याचा खिजमतगार मोतद्दार. 'घोड्यास शिपाई काय करिल घोडका।' –ऐपो ३७२ २ चाबुकस्वार, अश्वशिक्षक, घोडा अर्थ ९ मधील शब्दचा अर्थ पहा **घोडकास**–पु (गो) तीन मैलाचा काश **घोडगा–गी**–पुस्त्री (उप) वयानें प्रौढ पण पोरकटपणा, नाचरेपणा अंगीं असलेला मुलगा, मुलगी, घोडा अर्थ ५पहा घोडी अर्थ ७ पहा **घोड(डे)गाठ**–स्त्री (बुद्धिबळाचा खेळ) एकमेकाच्या जोरात असलेली घोड्याची दुक्कल **घोडचवड**–स्त्री घोडदौड, घोडा चौफेर उडविणें, चवड्चाल 'घोडचवडीखालीं नाना पुण्याला आला' –ऐपा १६२ [घोडा+चवड=विशिष्ट चाल] **घोडचाल**–स्त्री घोड्याची चाल (ल) जल्द चाल [घोडा+चाल] **घोड(डे)चिलट**–न मोठें चिलट, डास, मच्छर **घोडचूक**–स्त्री मोठी व अक्षम्य चूक. **घोडचाट्या**–वि १ (मनुष्य) (अश्लील) घोड्याच्या चोटासारखा मोठा चोट ज्याचा आहे असा २ (निंदार्थी) मुंज न झालेला, वाढलेला मुलगा, घोडकुदळ, घोडमुंज्या **घोडजावई**–पु (उप) मोठ्या वयाचा नवरामुलगा, घोडनवरा **घोडजाळी**–स्त्री (भोंवऱ्याचा खेळ) विरुद्ध पक्षाच्या भोंवऱ्याला खोंचा देऊन आपला भोंवरा दूर जाऊन फिरत राहील अशा रीतीनें भोंवरा फेकण्याचा प्रकार [घोडा+जाळी=दोरी] **घोडतोंड्या**–वि घोड्याच्या तोंडासारखा लांबट चेहरा असलेला, कुरूप, लांबट, ओबडधोबड तोंडवळ्याचा [घोड+तोंड=चेहरा] **घोडदळ**–न १ घोडस्वाराचें सैन्य, फौज २ सैन्यांतील घोडस्वारांचें पथक, तुकडी [घोडा+दळ=सैन्य] **घोडदौड**–स्त्री घोड्यासारखें पळणें, घोड्याची दौड, जल्द जाणें [घोडा+दौड=पळणें] **घोडनट**–न ज्याचें एक तोंड आढ्यावर व एक ग्लीवर ठेऊन दरम्यान तिरपें राहतें असें लाकूड टाकतात तें **घोडनवरा**–पु (उप) प्रौढवयाचा नवरामुलगा, घोडजांवई **घोड(डे)नवरी**–स्त्री (उप) मोठ्या वयाची नवरीमुलगी, वधू योग्य व सामान्य वयामर्यादेबाहेर अविवाहित राहिलेली मुलगी ह मोठमोठ्या घोडनवऱ्या घरात बाळगल्यास परि णाम बर।' –ज्ञाम् **घोड(डे)पाळणा**–पु घोड्याला (लांकडी

हरभरा. २ (ल.) बुंदीच्या लाडवास तिरस्कारानें म्हणतात. **घोड्याचा पूत-लेक**-पु. (उप.) मूर्ख; गाढव; गद्धा. **घोड्याची चाकरी**-स्त्री. घोडयांना दररोज चोळणें, खरारा करणें इ०काम. **घोड्याची जीभ**-स्त्री. (राजा.) एक वनस्पतिविशेष. **घोड्याची मुंज, घोड्याचें बारसें**-स्त्रीन. एखादा कोठें जावयास निघाला असतां एखाद्या अधिक प्रसंगी व फाजिल चौकशी करणाऱ्या माणसानें त्यास कां, कुठें जातां असें विचारलें असतां म्हणतात. **घोड्यांचें नाटक**-न. (ना.) सर्कस. **घोड्याचें मूत**-न. १ कुतऱ्याचें मूत; अळंबें; भुईछत्री. २ कुजलेल्या लांकडांतून फुटलेलें अळंबें. **घोड्याच्या पाठीवर**-क्रिवि. भरधाव; झरकन; त्वरेनें. (क्रि० जाणें; करणें). **घोड्याच्या पाठीवरचा कोस**-पु. कंटाळवाणा व लांब पीचा कोस, घोड्यावरून गेल्यासच कोसाएवढें व कंटाळवाणें न वाटणारें अंतर.

घोडरी—स्त्री. (राजा. कुण) घडवंची.

घोडसर—पु. घोडयांची पागा. –श्रीचरित्र २.१३५. [घोडा+सर=सोपा, रांग]

घोडागद्यान—पु. एक प्रकारचा गद्यान; एक नाणें आहे. –चौऱ्याशीचा शिलालेख, पंढरपूर (शक ११९५).

घोडाचोळी—स्त्री. गंधक, पारा, हरताल इ० एकत्र करून केलेली गोळी. हिला संस्कृत भाषेत अश्वकंचुकी असें म्हणतात.

घोडावज—न. वेखंड. –मुंग्या १६७. घोडा वच पहा.

घोडीकुर—स्त्री. कुरघोडी. 'घोडीवरी होईल स्वार। त्याचा बहुत पडेल भार। भाराखाले निघेल वुर। पोरें म्हणती घोडीकुर।' –मव्व १७७. [घोडी+कुर; ध्व]

घोडुला—पु. घोडला पहा. (क्रि० करणें).

घोडूक—न. (गो.) घोडकें पहा.

घोडेकातरा—पु. एक औषधी जिन्नस.

घोडेकुसळी—स्त्री. एक प्रकारचें जाड गवत; घोडेघास; घोडशाडा. 'तिकांडी घोडेकुसळी।' –गीता २.५२८६.

घोण—स्त्री. १ पुष्कळ पाय असलेला एक सरपटणारा क्षुद्र प्राणी; गोम. [घोणस?] म्ह० घोणीचा एक पाय मोडला तर ती लंगडी होत नाहीं. =घोणेस पुष्कळ पाय असतात त्यापैकीं एखादा पाय जर मोडला तरी तिचें फारसें नुकसान होत नाहीं. तिच्या चालण्याच्या कामात व्यत्यय येत नाहीं. त्यावरून अनेक साधनांनीं सज्ज, संपन्न माणसाचें थोडेसें नुकसान झालें तरी तो डगमगणार नाहीं असा अर्थ होतो.

घोण—स्त्री. (कों.) १ घराचीं काटकोनात असणारी पाखीं जेथें मिळतात तो संधि, सांधा. सदर सांध्यावरील वासा; कोनवासा; यास घोणवासा असेंहि म्हणतात. २ दुःखानें, खिन्न मनानें गुडघ्यांत मान घालून बसण्याची अवस्था; खिन्नावस्था. (क्रि० घालून बसणें) 'ते भीमकी हें मग घोण घाली।' –सारुह २.६९. ०घालणें–(व.) लाडणीवर टाकणें; लांबविणें. 'त्याच्या दुखण्यानें घोण घातली नसती तर गेलों असतों.' ०वासा–पु. घोण अर्थ २ पहा.

घोण—स्त्री (गो.) धार.

घोणशा—वि. (कों.) सुस्त, मंद; लठ्ठ व आळशी.

घोणस—पु. (कों.) सर्पाची एक विषारी जात; हा सर्प जाड असून चार पांच फूट लांब असतो. याचा रंग पिवळसर असून पाठीवर मध्यभागीं काळ्या मोठ्या ठिपक्यांची रमी रांग असते. हा फार विषारी असतो. घणस पहा. 'जसा नकुळ घोणसा गमला।' –मोउद्योग ११.१२० [सं. घोण(न)स; प्रा. घोणस] ०कांडें–न. एक वनस्पतिविशेष ही दिसण्यांत घोणसासारखी दिसते व हिचीं वेटोळींहि घोणसाच्या वेटाळ्यासारखीं दिसतात. गुरांना घोणस सर्प चावला असतां तीं ही वनस्पति जेथें असेल तेथें जातात व ती खातात. [घोणस+कांडें] –सें पडवळ–न. पडवळाची एक आंखूड जात.

घोणा—पु. १ नाक. 'येता तल्पसमीप कांत ललना ते वक्र घोणा करी।' –विरस १७. २ दोन्ही नाकपुडांमधील मांसल पडदा; घुळणा; घोळणा; घुणघुणा. [सं. घ्राण–घोणा] ०फुटणें–उन्हामुळें, उष्णतेमुळें नाकांतून रक्त वाहूं लागणें.

घोणा—पु (राजा.) वाळवी किडा. [सं. घुण]

घोणाटणें—सक्रि. मोठ्यानें ओरडून, आरडाओरड करून (गुरें, हरिण, शिकार इ०) एके ठिकाणी हांकून आणणें, हांकणें. –अक्रि. १ (माशा, भुंगे इ०) घों घों करीत एकत्र जमणें. २ डरकाळ्या फोडीत, हुंबरत हुबरत एकत्र होणें, जमणें. (गुरें इ०). [ध्व घोण, घों]

घोणाटणें—अक्रि. (राजा. कुण.) निश्चेष्ट, कासावीस होणें; घायाळ होणें. –मसाप २.४ ३६०. [घोणा]

घोणाटा—पु. १ (माशा इ०) घोंघावत एकत्र जमणें, घोंघावणें. २ (काम, वस्तु, व्यवहार इ०कांचा) गोंधळ, गुंतागुंत, घोंटाळा, अव्यवस्थितपणा. [घोणाटणें]

घोण्या—पु १ पाख्याचा साधा. घोण अर्थ १ पहा; घोणवासा २ घोणवाशावर, पाटिसावर जे नळे घालतात ते समुदायानें. [घोण]

घोन—न. (व.) नाक. [सं. घ्राण–घोणा] ०वागविणें–नाकाचा शेंडा वाकविणें; डोकें खालीं करणें.

घोंप—पु. (कों.) झुबका; गुच्छ; फुलें, दोंगा, वीं इ०नां असणारा देठ, झुपका; घड; घोंस.

चौकटीला) टांगलेला पाळणा, इलयाना न रांगता जमीनीवर घोड्यास अडकविलेला पाळण्याचा एक प्रकार घाडा ८ अर्थ ... पिंपळी-स्त्री पिंपळीची मोठी जात, हिन्या ... पहा घोड ... वल्द लवगी पिंपळी घो... -नामन-पु घोड्याला (विशेषत बुद्धि बळातील घोड्याला) प्रेमानें किंवा प्रोत्साहन ... संबोधण्याचा शब्द [घोडा+पुत्र=मुलगा] घोडपेटें-न १ दोन भोपळे पुढें व दोन ... मागें बांधून केलेला तराफा, घोडा अर्थ २१ पहा. २ भोपळ्यावर दोन्ही बाजूस पाय टाकून घोड्यासारखें बसून पाण्यावर तरणें, तरणें घोडबच्य-न दुबळा घोडा पुष्ट होण्यास एक औषध 'घोडबच्य पावशेर, राई पावशेर भाजलेली काळी मिरें पावशेर मिश्रणापैकी भातपाव दररोज देत जावें ' -अश्वप १ १७५ घोडबांव-स्त्री (कु) घोड्यांना पाणी पिता येईल अशा तऱ्हेनें बांधलेली विहीर [घोड+बाव=विहीर] घोडबाही-स्त्री १ दाराच्या दुहेरी चौकटीच्या आंतल्या चौकटीतील दोन्ही बाजूचे खांब २ खटाऱ्याच्या बैठकीच्या चौकटीच्या दोन बाजूच्या लांब लांकडांपैकीं प्रत्येक, घोडकें, घोडें पहा, [घोडा+बाही=बाजू] घोडवाळ-वि (उप) पोरबाळें करणारा प्रौढ पुरुष स्त्री पारकट माणूस [घोडा+वाळ] घोडब्रह्मचारी-पु (उप) लग्नाचें वय कधींच झालें असूनहि अविवाहित राहिलेला मुलगा, घोडनवरा [घोडा+ब्रह्मचारी] घोडमल्ली-स्त्री (बुद्धिबळांचा खेळ) घोड्यानें मात करण्याचा प्रकार प्रतिपक्षाचे घोडें व राजा आणि आपलें घोडें, राजा व एकच प्यादें राखून प्यादमात करणें, घोडमात घोड(डे)मात -स्त्री (बुद्धिबळांचा खेळ) घोड्यानें राजाला दिलेली मात, घोडमल्ली पहा [घोडा+फा मात्=कोंडणें] घोडमाशी-स्त्री १ मोठ्या आकाराची हिरवी काळसर माशी २ (ग्रामा) मोठी माशी घोडमासा-पु एक प्रकारचा मासा सागराश्व ह्याचें तोंड काहींसें घोड्यासारखें दिसतें यास लांब शेपूट असतें हा नेहमी उभा पोहतो घोडमुख ख्या-पु १ घोड्याचें तोंड असलेला किन्नर नांवाच्या देवयोनींतील पुरुष याचें वर्णन पुराणांतरीं सांपडतें २ (ल) अगदीं कुरूप घोडतोंड्या माणूस एक मीर ... बलें भुरळें पींगळें । घोडमुखें । -दाव २८५ घोडमुगळा-पु मोठा व काळा मुगळा घोडमुगी-स्त्री मोठी काळ्या जातीची मुंगी घोड(डे)मुंज्या-पु उप १ मुंज होण्याचें वय झालें असून मुंज न झालेला मुलगा २ लग्न न झालेला प्रौढ मुंज्या [घोडा+मुंज्या] ... घोडला पु मूल रांगत असतांना त्याची होणारी घोड्यासारखी आकृति घोडा अर्थ १० पहा घोडली-स्त्री (कों हेट) (...) शौचास बसण्याकरितां ऱ्यास एक चौकट चार दो...नी अडकवितात ती [घोडा] घोडवळ-स्त्री १ बांधलेल्या घोड्यांची ओळ, रांग २ घोड्यांचा तबेला, घोडशाळा, घोडसाळ, यावरून (ग्रामा) तबेला, 'रोडेला हत्ती घोडवळींतुन जाणार नाहीं ' ३ लंबचलांब, टेंगणें व बेढब घर, मागरघर, ढांडसाळ, केवळ तबेल्यासारखें असलेलें घर; कोठडी ४ (उप) घोडनवरी ५ न झोडपलेल्या, थोडपून दाणे न काढलेल्या धान्याच्या पेंढ्यांची रास, गंजी [घोडा+ओळ] घोड(डे)वाट-स्त्री घोड्यांकरितां केलेली, फक्त घोड्याला जातां येईल अशी वाट, रस्ता (विशेषत डोंगर इ० याच्यावरून), उलट गाडीवाट [घोडा+वाट] घोडविवाह-पु विषमविवाह 'आपली नात शोभेल अशा दहा वर्षांच्या पोरीशीं लग्न लावण्यास तयार असतात व असा घोडविवाह करूनहि फिरून समाजांत हिंडण्यास त्यास दिक्कत वाटत नाहीं ' -टि ४ ५६ [घोडा+विवाह] घोडवेल-स्त्री (सांकेतिक) घोड्याची लीद (औषधांत घोड्याच्या लिदीचा उपयोग करावयाचा असल्यास तिचा निर्देश या शब्दानें करतात) घोडशह-पु (बुद्धिबळांचा खेळ) घोड्यानें दिलेला शह [घोडा+शह] घोडशाळा घोडसाळ-स्त्री १ घोड्यांचा तबेला घोडवळ अर्थ २ पहा [घोडा+शाळा=घर] घोडशिष्य-पु (निंदार्थी) विद्यार्जन करू पाहणारा मोठ्या वयाचा विद्यार्थी, मोठेपणीं शिकावयास लागणारा मनुष्य घोडशीर-स्त्री १ पायाच्या टाचेच्या वरच्या बाजूस असलेली शीर नाडी दवणशीर घोंडशीर प०। २ (क) पायाचा किंवा हाताचा स्नायु घोडसटवा-स्त्री. १ उग्र स्वरूप धारण केलेली देवी (क्रि० लागणें) २ घोडी व्याल्यापासून सहाव्या दिवशीं करावयाची सटवीची पूजा (एखादीला) ०लागणें-१ घोडसटवीप्रमाणें उग्र व विक्राळ दिसणें २ घोटसटवीची बाधा होणें घोडेखाद-स्त्री १ घोड्याच चरणें हरळी खाणें 'या घोडेखादीमुळें माळावर एक काडी राहिली नाहीं ' २ फक्त घोड्यांना चरतां खातां येईल इतक्या वाढीचें गवत 'ह्या माळावर मोठें गवत नाहीं घोडेखाद कोठें कोठें आहे [घोडा+खाद=खाणें] घोडेखोत-पु घोडे भाड्यानें देण्याचा धंदा करणारा भाड्याच्या घोड्यांचा नाईक [घोडा+खोत=मक्तदार] घोडेघाटी-स्त्री एक प्रकारचें रेशमी कापड घोडेघास-न १ विलायती गवत, ल्युसर्न घास २ घोडकुसळी पहा [घोडा+घास=गवत] घोडेपाऊल-न एक वनस्पतिविशेष [घोडा+पाऊल] घोडेराऊत, घोडेस्वार-पु घोड्यावरील शिपाई घोड्यापवढी चूक स्त्री फार मोठीचूक ढोबळ चूक घोडचूक पहा घोड्या गोंवर-पु एक प्रकारचा गोंवराचा आजार याच्या पुटकुळ्या मोठ्या असतात [घोडा-मोठा+गोवर] घोड्याचा-पु (निंदार्थी) घोड्यावर बसलेला मनुष्य घोडेस्वार 'ते पहा घोड्याचे चालले मागून स्वारी यतीसें वाटतें ' घोड्याचा दाणा-पु १ (—)

हुरभरा २ (ल) बुंदीच्या लाडवास तिरस्कारानें म्हणतात **घोड्याचा पूत-लेंक**-पु (उप) मूर्ख, गाढव, गद्दा **घोड्याची चाकरी**-स्त्री घोड्याना दररोज चोळणें, खरारा करणें इ० काम **घोड्याची जीभ**-स्त्री (राजा) एक वनस्पति-विशेष **घोड्याची मुंज, घोड्याचें बारसें**-स्त्रीन एखादा कोठें जावयास निघाला असता एखाद्या अधिक प्रसंगी व फाजिल चौकशी करणाऱ्या माणसानें त्यास का कुठें जाता असें विचारलें असता म्हणतात **घोड्याचें नाटक**-न (ना) सर्कस **घोड्याचें मूत**-न १ कुत्र्याचें मूत, अळंबें, मुंईछत्री २ कुजलेल्या लाकडातुन फुटलेलें अळंबें **घोड्याच्या पाठीवर**-क्रिवि भरधाव, झरकन, त्वरेनें (क्रि० जाणें, करणें) **घोड्याच्या पाठीवरचा कोस**-पु कंटाळवाणा व लाब णीचा कोस, घोड्यावरून गेल्यासच कोसाएवढें व कंटाळवाणें न वाटणारें अतर.

घोडशी—स्त्री (राजा कुण) पडवची

घोडसर—पु. घोड्याची पागा —स्त्रीचरित्र २ १३५ [घोडा+सर=सोपा, राग]

घोडागयान—पु एक प्रकारचा गयान, एक नाणें आहे —चौऱ्याशीचा शिलालेख, पढरपूर (शक ११९५)

घोडाचोळी—स्त्री गधक, पारा, हरताळ इ० एकत्र करून केलेली गोळी हिला सस्कृत भाषेत अश्वकचुकी असें म्हणतात

घोडावज—न वेखड —मु०या १६७ घोडा वच पहा

घोडीकुर—स्त्री कुरघोडी 'घोडीवरी होईल स्वार। त्याचा बहुत पडेल भार। भारामाले निघेल धुर। पोरें म्हणती घोडीकुर।' —मध्व १७७ [घोडी+कुर, ध्व]

घोडुला—पु घोडला पहा (क्रि० करणें)

घोडूक—न (गो) घोडकें पहा.

घोडेकातरा—पु एक औषधी जिन्नस

घोडेकुसळी—स्त्री एक प्रकारचें जाड गवत, घोडेघास, घोडशाडा 'तिकाडी घोडेकुसळी।' —गीता २ ५२८६.

घोण—स्त्री १ पुष्कळ पाय असलेला एक सरपटणारा क्षुद्र प्राणी, गोम [घोणस १] म्ह० घोणीचा एक पाय मोडला तर ती लंगडी होत नाहीं =घोणेस पुष्कळ पाय असतात त्यापैकीं एखादा पाय जर मोडला तरी तिचें फारसें नुकसान होत नाहीं तिच्या चालण्याच्या कामांत व्यत्यय येत नाहीं त्यावरून अनेक साधनांनीं सज्ज, सपन्न माणसाचें थोडेसें नुक सान झालें तरी तो डगमगणार नाहीं असा अर्थ होतो

घोण—स्त्री (कों) १ घराची काटकोनात असणारी पाखी जेथें मिळतात ती संधि, सांधा सदर सांध्यावरील वासा, कोन वांसा, यास घोणवासा असेंहि म्हणतात २ दु खानें, खिन्न मनानें गुडघ्यात मान घालून बसण्याची अवस्था, खिन्नावस्था (क्रि० घालून बसणें) 'ते भीमकी हें मग घोण घाली।' —सारुह २ ६९. ०घालणें—(व) लावणीवर टाकणें, लावविणें 'त्याच्या दुखण्यानें घोण घातली नसती तर गेलों असतों ' ०वासा—पु घोण अर्थ २ पहा

घोण—स्त्री (गो) धार

घोणशा—वि (कों) सुस्त, मद, लड व आळशी

घोणस—पु (कों) सर्पाची एक विषारी जात, हा सर्प जाड असुन चार पाच फूट लाब असतो याचा रग पिवळसर असुन पाठीवर मध्यभागीं काळया मोठ्या ठिपक्याची ठमी राग असते हा फार विषारी असतो घणस पहा 'जमा नकुळ घाणसा गमला।' —मोउद्योग ११ १२० [स घोण(न)स, प्रा घोण्स]

०**काडें**—न एक वनस्पतिविशेष ही दिसण्यात घोणसासारखी दिसते व हिचीं वेटोळींहि घोणसाच्या वेटाळ्यासारखीं दिस तात गुराना घोणस सर्प चावला असता तीं ही वनस्पति जेथें असेल तेथें जातात व ती खातात [घोणस+काडें] —सें पड वळ—न पडवळाची एक आखुड जात

घोणा—पु १ नाक 'येता तल्पसमीप कात ललना ते वक्र घोणा करी।' —विरस १७ २ दोन्ही नाकपुडामधील मासल पडदा, घुळणा, घोळणा, घुणघुणा [सं घ्राण-घोणा] ०**फुटणें**—उन्हामुळें, उष्णतेमुळें नाकातुन रक्त वाहू लागणें

घोणा—पु (राजा) वाळवी किडा [स घुण]

घोणाटणें—सक्रि मोठ्यानें ओरडून, आरडाओरड करून (गुरें हरिण, शिकार इ०) एके ठिकाणी हांकून आणणें, हाकणें —अक्रि. १ (माशा, भुगे इ०) घों घों करीत एकत्र जमणें. २ डरकाळ्या फोडीत, हुबरत हुबरत एकत्र होणें, जमणें (गुरें इ०) [ध्व घोण, घों]

घोणाटणें—अक्रि (राजा कुण) निश्चेष्ट कासावीस होणें, घायाळ होणें —ससाप २ ४ ३६० [घोणा]

घोणाटा—पु १ (माशा इ०) घोंघावत एकत्र जमणें, घोंघावणें २ (काम, वस्तु व्यवहार इ०कांचा) गोंधळ, गुंता-गुत, घोंटाळा, अव्यवस्थितपणा [घोणाटणें]

घोण्या—पु १ पाख्यांचा सांधा. घोण अर्थ १ पहा, घोणवासा २ घोणवाशावर, पाटिमावर जे नळे घालतात ते समुदायानें [घोण]

घोन—न (व) नाक [स घ्राण-घोणा] ०थागविणें—नाकाचा शेंडा वांकविणें, डोकें खालीं करणें

घोंप—पु (कों) झुबका, गुच्छ, फुलें, शेंगा, धीं इ०ना असणारा देठ, झुपका, घड, घोंस

घोपड—पु (ग्रा) मोठें, खुजें व पसरट असें अळवें, कुत्र्याचें मूत

घोपाण—स्त्री. (कु) मर्दपणा, शक्ति, ताकद –मसाप ४ २८० [घोव=नवरा+पण]

घोबार—न भ्रम –शर

घोबें—न १ अकल्पित रीतीनें झालेला मोठा लाभ, घबाड, घबुक (क्रि० येणें, मिळणें, सापडणें, हातास लागणें) 'त्यास घोबें सापडतांच तो चढला ' २ (व्यापार इ० कांत) सट्यानें झालला फायदा 'त्यानें व्यापारांत घोबें तर साधलें ' ३ अल्प प्रयासानें संसाराचा निर्वाह व्हावयाजोगें द्रव्य धान्य इ० देणारा यजमान किंवा शेत 'तो यजमान याला मोठें घोबें सांपडलें आहे ' [घबाड]

घोमेटी, घोमेटें—स्त्रीन गोमेटा, गोमेटें पहा.

घोयटीक—स्त्री (गो) सराव, अभ्यास, घसट

घोयरा—पु सरडयाच्या जातीचा एक प्राणी

घोर—पु १ वीणा इ० वाद्यातील खर्ज स्वराची तार (वाद्यातील) खर्ज स्वर २ झोपेंतलें घोरणें, मृत्युसमयीं होणारा घशातील घरघर असा आवाज 'हा वेदार्थसागर । जया निद्रिताचा घोर । ता स्वयें सर्वेश्वर । प्रत्यक्ष अनुवादला । '–ज्ञा १ ७२ 'आपण गाढ झाले निद्रिस्त । चलनवलन सांडूनि स्थित । कटीं घोर वाजवी । '–नव १३ १६२ ३ काळजी, धास्ती, मानसिक अस्वस्थता, खुणखुण, चिंता (क्रि० करणें, लागणें) 'त्याचा निल्याचा घोर नाहींसा होऊन त्याची स्वभाववृत्ति प्रबळ झाली '–नि ७०३ निरुपाय झाली गोष्ट कबर बसली घोरानें। –ऐपो ४१२ ४ अन्य स्थळीं गेलेल्या माणसा बद्दल घेतलेली खबर, घोकणी (क्रि० घेणें, कर्माची षष्ठी) 'पोरानें आईचा घोर घेतला ' ५ आक्रोश, आकांत, रडारड, कोलाहल 'तो मरताच पोराबाळांनीं एकच घोर केला ' ६ आरडाओरड, गलबला, गिल्ला, गलका, गोंगाट कल्ला 'हा काय मजुरदाराचा घोर पडला ' ७ हल्ला 'केला मर्खी घोर निशाच रानीं ।' –आविश्वा २० 'तनी धरला सवता घोर' –ऐपो ३५२ ८ मरण्याच्या वेळची घरघर ९ संकट 'घोर हा नको। फार कष्टलों ।' 'मानअपमानाचे पडिले। प्रांतीच घोरीं। –दावि २६० –वि अघोर १ भयंकर, भयप्रद, भयानक, विकाळ (मुद्रा आवाज काम, घडणाऱ्या गोष्टी) म्हणऊनि सशयाहूनि थोर । आणिक नाहीं पाप घोर ।' 'नव्हे सार ससार हा घोर आहे ।' –राम ६६ २ गाढ घनघोर (निद्रा) 'त्यास घोर निद्रा लागली ' ३ निबिड दाट घनदाट, गाढ, (अंधार अरण्य इ०) 'मी राजाच्या सदनीं अथवा रानीं हिंडेन । –खरे, जन्मभूमि ४ घनघोर, तुंबळ; हातघाईचें, निकराचें (युद्ध ल्हाई, इ०) कलह इत्यादी अति घोर ।' –एभा १ २०४ ५ अचाट, अवाढव्य, अगडबंबाळ (इमारत) ६ अफाट (भरलेली नदी) [स. घोर] घोरंदर, घोरांदर–वि (काव्य) भयंकर, घोर शब्दातील विशेषणाचे सर्व अर्थ पहा 'झोटी घऊनि पाडिती अपार ।घोरांदर माडिलें।' –एरुस्व ८ ४४ 'युद्ध मांडिलें घोरदर।' –मुआदि १३ ३२ 'युद्ध जाहलें घोरांदर । सकळ राजे पराभविले ॥ '–ह २६.५७ [म घोरतर] घोरवेळ–स्त्री (ज्यो) १ अशुभ,अनिष्ट भयसूचक वेळ २(अनिष्टत्व्या ध्वनितार्थावरून)दरकरीत तिन्हीसाजा, टळ टळीत मध्यान्ह घोरासुराचें आख्यान–न (ल) डाराडूर झोंप, घोर झोंप 'चालून टेंवलेलें अवलण पायानच उलगडून ही अरशी घोरासुराच्या आख्यानाला सुरवात '–फाटक नाट्यछटा २.

घोरकंड—पु आरास्टाची एक जात –बागेची माहिती ५५

घोरकार—पुअव (एखाद्या कार्याबद्दलचा) पराकाष्टेचा प्रयत्न खटाटोप, मटाचा, आवशाचा यत्न, अनेक प्रकारची चलाढाल, साहस, हिकमत इ० 'त्यानें घोरकार करून घर बाधलें, विहीर खणली, लग्न केलें ' [घोर+आकार किंवा कार= यत्न उद्योग] म्ह० असत्याच विकार नसत्याचे घोरकार= ज्याच्या जवळ साधनांची विपुलता आहे त्यानें कार्य सहज सिद्धीस जातें परंतु ज्याच्या जवळ कांहींच साधन नाहीं त्याला कार्य शेवटास नेण्यास फार खटाटोप करावा लागतो

घोरड—न. (राजा) सुस्त, मैंदी, नेभळा, अव्यवस्थित, झोंपाळु अशा माणसाला तिरस्कारानें लावावयाचा शब्द [घोरणें]

घोरडदेव—पु (व) १ सर्व पदार्थांच्या शिजलेल्या मिश्रणाचा नैवेद्य ज्याला लागतो असें दैवत 'आमच्या घरीं घोरडदेव आहे' २ (ल) अनेक पदार्थांचें मिश्रण, खिचडी

घोरणें—अक्रि झोंपेंत घर घर असा आवाजानें श्वासोच्छ्वास करणें [स घुर्, घुरण, म घोर] म्ह० मायघारे गोठा भरे, बैल घोरे धनी मरे

घोरपड—स्त्री १ सरड्याचा जातीचा एक मोठा प्राणी, हिची गणना सरपटणाऱ्या प्राण्याच्या वर्गांत होते हिला उष्ण व ओलाव्याची हवा लागते हिची चरबी औषधी आहे ही आपल्या नखांनीं खडकास अतिशय घट्ट धरू शकते शक १०४९ च्या शिलाहार ताम्रपटांत हा शब्द येतो २ (ल) लचाड, लिगाड, त्रासदायक काम मनुष्य 'ही घोरपड विश्वामित्राच्या गळयात पडली '–नाकु ३ १४ 'माझ्या गळयात हा कामाची घोरपड घालू नकोस ' ३ अरिष्ट, मोठें संकट, आळ, तुफान 'बाळकृष्णपंतावर कोणती घोरपड येणार हें पाहण्याकरिता टपून आहेत ' –विक्षिप्त १ ३७ (एखाद्यावर) घोरपड आणणें–सक्रि एखाद्यास गोत्यात आणणें, संकटात नाणणें 'त्या

विचाऱ्यावर त्यांनीं घोरपड आणून त्याला राजीनामा द्यावयाला भाग पाडल ' (एखाद्यावर) घोरपड येणें—सकटात, पेचात, अडचणींत सांपडणें

घोरबंद—पु खोगिराचा पुढचा बद गोरबद पहा

घोरांटी—स्त्री. (प्रां) मरणसमयीं लागणारी घरघर, घोर [घोर+अत]

घोरां(रं)दर—न तुबळ, घनघोर, निकराचें युद्ध घोर पहा [स घोरतर]

घोरेणी—स्त्री (गो) घोरणें, घरघर

घोरोप—पु (गो) मगज [स गर्भ]

घोल—पु (कों) दोन डोंगरामधील खिंड, दरी, खोल खिंडार ' मोठे पर्वताचे घोल पुढें या खोल खोल ' —न (कु) गर्द झाडी असणारी राई —स्त्री (गो) १ ढोल, गुहा २ परसांत जाण्याचें दार [घळ]

घोल—पुन पाणी न घालता व लोणी न काढता घुसळलेलें दहीं —योर १ १५५ [स]

घोलणें—उक्रि (खा) (सुतारकाम) लाकडास पाडलेलीं भोकें पटाशीनें साफ करणें

घोलमडणें—सक्रि (माण) चिलमडणें, घोळणें

घोलसरी—स्त्री (व) बकुळीचें झाड

घोलसा—पु (कु) येरझार, येजा (क्रि० घालणें)

घोलांकार—पु घोळकार पहा

घोलांट-टी—स्त्रीन कोलांटी उडी ' एकनाथाचे भय व त्यांचें चरित्र याच्या परिशीलनानें मडळातील लोकाच्या घोलांटया उलटया पडतील अशी शका स्वप्नीं तरी येणें उचित होईल काय ' —भागवत, देशीभाषा १० [प्रा घोल]

घोलाणा—पु घोळाणा पहा

घोला(ळा)णा—पु घोळणा पहा

घोलावणी—स्त्री भुलावणी, फुसलावणी [घोलावणें]

घोलावणें—उक्रि फुसलावणें, भुलविणें, भोंदणें, गोंजारणें, घुलावणें पहा [हिं घुलवाना, घोळणें प्रयोजक]

घोव—पु (कों रा कु. गो) नवरा, पति, गोहो पहा [प्रा गोहो] ०करीण—स्त्री (राजा) पत्नी, बायको सौभाग्यवती स्त्री, सवाष्ण [घोव+करीण] घोवकी—स्त्री पुरुषत्व मर्दपणा, पौरुष [घोव] म्ह० घोवास नाहीं घोवकी बायको करी शिनळकी=नवऱ्याच्या अगीं पौरुष नसलें म्हणजे बायको परपुरुषाशीं सबध ठेवते घोवगाडा—पु १ नवरा दीर, इ० सासरचें माणूस, पालनकर्ता माणूस २ तिरस्कारार्थी नवऱ्यासहि हा शब्द लावरतात [म घोव+का गडा=नवरा] घोवदी—पु (राजा) पुरुष, बाप्या, गृहस्थ श्रीयुत घोवपण-पणा—नपु १ नवरेपण २ पुरुषत्व, पौरुष, घोवकी घोपाण पहा

घोवया—पु (गो) नायकिणीचा मुलगा घोवसांडा(दिवस)—पु (कु) उन्हाळ्याचा दिवस [घोव=नवरा+सांडणें ?]

घोंशे—(गो) जताचा विकार

घोष—पु घोंस (मोत्यें इ०काचा), झुबका ' मर्गजामणीचे घोषें। कमलकांति होति हशासें। ' —शिशु ४०९ [घोंस]

घोष—पु गवळीवाडा, गवळयाची वस्ती ' गुरुसुत महेंद्र धनु धन शर ते जलवृष्टि सैन्य तो घोष। ' —मोकर्ण १२ १२ ' चाले चुकावुनि पुढें चमकोनि घोषा। ' —आर्क ३ [स] ०मंदीर—न गोठा, गुरें बाधावयाचें घर ' तो राधेची सासू म्हातारी। तीही नसे कदा घरीं। सदा राहे घोषमंदिरीं। दधिमथनाकारणें। ' —ह ८५८ [घोष+मंदिर=घर] ०यात्रा—स्त्री गाई म्हशी इ० पशूचें अरण्यात चरणें, बागडणें इ० पाहण्याची क्रीडा [स घोष+यात्रा]

घोष—पु १ (समुद्र, ढग, अध्ययन, पठण इ० कांचा) मोठा एकसारखा होणारा गभीर आवाज, गर्जना, गजर ' पढता श्रीकृष्ण पवाडे। ठिकसा बाला घोंषु पढे। ' —शिशु २० ' ते जय जय घोष कलरवें। स्वर्गे वाजविताती आघवे। ' —ज्ञा ११ ३३६ २ परा वाचा, परा, पश्यति, मध्यमा व वैखरी या चार वाणीं-पैकीं परा वाणी, यांनाच अनुक्रमें घोष, ध्वनि, नाद व आकार अशींहि नावें आहेत ' पैं ब्रह्मबीजा जाहला अकुरु। घोषध्वनी नादाकारु। ' —ज्ञा ९ ३७५ ३ घोकणें, पाठ करणें ४ (आपला उद्देश, इच्छा इ० काचा) पुन पुन उच्चार करणें, सांगणें, घोकणी अर्थ २ पहा एकाच गोष्टीचा निदिध्यास (क्रि० घेणें, लावणें, लागणें, मांडणें) [स. घुष-घोष]

घोषण-णा—नस्त्री. १ मोठ्यानें बोलणें, वाजविणें, ऐकविणें २ प्रसिद्ध करणें, जाहीर करणें, प्रसिद्धि [घोष] घोषविणें—सक्रि जाहीर करणें, दवंडी पिटवून कळविणें, प्रसिद्ध करणें ' मग नगरीं घोषविलें कीं कोणी करिल जो सुरापान। ' —मामौसल १२० [घोष]

घोषी—न १ मिश्रितपणा २ भाडवल —मनको

घोस—पु मास, गोस, गोष ' अबा त्या वाइने घोस गाईचा पाहिला। ' —ऐपो ५८ [फा गोश्त, हिं गोश्त]

घो(घों)स—पु (मोत्यें फुलें इ० काचा) गुच्छ, झुपका, तुरा, झुमका ' सन्मुख भेटला राजहस। मुक्ताफळाचा घोंस मुखीं धरूनी। ' —मारा बाल १२ २४ —वि मोठा, देखणा, पुरा, भरपूर लठ्ठ व दिखाऊ, धवधवीत [स गुच्छ, प्रा. गोच्छ, हिं गुच्छा सिं छुगा] ०दार—वि (मोत्यांचा) घोंस असलेलें (कर्णभूषण इ०), घोंस लागलेला, घोसांनीं युक्त, भरदार ०दार फुलबाजी—स्त्री फुलबाजीचा एक प्रकार हिची फुलें पुष्कळ पडतात ०दोडका—पु दोडक्याची एक जात यास घड येतात ' घोस

दोडके यांगी सगळीं।' -अमृत ५३. ०वाळी-स्त्री. मोत्यांचे घोस लावलेली कानांत घालावयाची बाळी. 'कोयिंधिरी, टोपण, घोंसबाळ्या।' -साह्य ६.२४. 'घोसबाळ्या पर्वींच्या बाळ्या ल्याली सुंदर।' -अफला ५५. [घोस+वाळी] ०वाळें-पुअव. दागिन्यांत लटकता बांधावयाचा लोलक, ताईत, करण. -ज्ञानि पारिभाषिक शब्द ३. ०वाला-पु. पैलूचा अगर बिन पैलूचा पण टोंकावर भोंक असलेला लोंबट हिरा.

घो(घों)स—पु १ (नाविक कों. हेट.) शिडाचा पुढील (नाळीकडील) भाग; परबाणाचें नाळीजवळचें टोंक; हें दुसऱ्या टोंकापेक्षां जाड असतें. शीड दोन्ही टोंकांनीं परबाणाला बांधलेलें असतें. हें केन्द्रांहि डोलकाठीच्या मागें जात नाहीं; वाऱ्याच्या दिशेप्रमाणें शीड बाधण्याचा एक प्रकार व दमाण हा दुसरा प्रकार आहे. 'घोस घ्या; घोस!' -शेक्सपियर नाटयमाला, तुफान पृ. ३. २ शीड बाधण्याची दोरी. ३ वाऱ्याची दिशा. ४ गलबतानें प्रवास करणें; विवक्षित स्थळीं गलबतानें केलेली फेरी; समुद्रावरील सफर. 'मुंबईच्या घोंसास दहा रुपये पडतात.' [सं. घोष]

घो(घों)स—पु (आवेश, उत्साह, ऐश्वर्य, वैभव, इ०कांचा) प्रकर्ष; वैपुल्य; भर; जोस. 'तो भर घोसांत मेला' [फा. गोष] **भर घोसानें, भर घोंसानिशीं, भरल्या घोंसानें**-क्रिवि. सर्व शक्ति एकवटून; नेटानें व छातीठोकपणानें; भगीरथ प्रयत्नानें. 'भर घोंसानिशीं किल्ला घेतला.' 'भरल्या घोसानें डोंगरावर चढला.' **घोसांत असणें**-अक्रि. (गो. घोंसार आसप)ऐश्वर्यात दंग असणें; मनोराज्य करणें.

घोसणें—उक्रि १ शोधणें. २ गवसणें; सांपडणें. [सं. गवसणें]

घोसळणें—अक्रि (व.) १ जमिनीवर लोळणें, घासणें. २ जमिनीवर लोळवणें; घासणें; ढोसलणें [घुसळणें]

घोस(सा)ळें—न. घोसाळी पहा.

घोंसा—पु (कों.) फुलाचा गजरा, गुच्छ. [घोंस]

घोंसाळ—वि. घोष करणारा; आवाज करणारा. 'चंद्रकांताचेयां घाळानेयां वरी। घोंसाळेयां कांकणां चांकरीं।' -शिशु ३४०. -शिशु ५५०. [घोष+आळ प्रत्यय]

घोंसाळ—वि १ घोसांनीं युक्त; घोसांनीं, घडांनीं लटकलेला; २ (ल.) गुटगुटीत. 'सुनीळु घोंसाळें। निन्दा शोभेति डोळे।' -शिशु ४१८. 'ऐसा यमदमीं घोंसाळिया। उठनी तपाचिया डाहाळिया।' -ज्ञा १५.१५०. [घोस]

घोसाळवेल—स्त्री. तादुळाची एक जात. ह्या जातीचा तांदूळ जाडा असून लवकर तयार होतो.

घो(घों)साळी—स्त्री. एक प्रकारची वेली; हिच्या फळाची भाजी व भर्ती करतात; गिलक्यांचा वेल. [प्रा. दे. घोसाली]

घो(घों)साळें—न. १ घोसाळीचें फळ; गिलकें; पारोसें. २ कित्येकांच्या मतें घोसाळें हा फळांचा जातिवाचक शब्द आहे. त्याचे शिरघोसाळीं अथवा दोडकी; तेलघोसाळीं; पारोसी घोसाळीं असे अनेक प्रकार आहेत. ३ (गो.) दोडकें. ४ क्षुद्र पदार्थ; बहुधा शून्य; नास्तिवाचक. 'तूं पैसे मागायला जातो आहेस पण तूं त्याच्या जवळून घेणार काय? घोसाळें!'

घोसुलें—न. घोंस; घड. [घोंस]

घोळ—स्त्री. (कों. गो.) तावडसर पांढऱ्या रंगाचा (समुद्रांतील) एक मासा.

घोळ—पु. १ पुन पुनः हलवणें; घोळणें; फिरविणें; छाननें; पर्यालोचन २ (ल.) चर्चा; वादविवाद; छाननी; वाटाघाट; मंथन. 'ह्या शास्त्राविषयीं चार दिवस घोळ घातला तेव्हां सिद्धांत झाला.' ३ गोंधळ, घोंटाळा; अडवणूक. 'उगा लोळसा घोळ मोठा करी तो।' -राक १.३६. 'पुरी माजि नानापरी घोळ केला।' -राक १.३०. ३ (वस्तूंचा, सामानाचा, हिशेबाचा, कामांचा) गोंधळ; गळकाटा; घोंटाळा; धप्पाघोळ; अस्ताव्यस्तपणा; गुंतागुंत. ४ गडबड; घांदल; तारंबळ, त्रेधा. ५ धामधूम; लगबगीची हालचाल; दौडादौड, धांवाधाव. (क्रि० घालणें; मांडणें). 'तुजी नों मुलीचा म्हणे याग नाहीं। असा मांडिला घोळ पौराजनाहीं।' -अर्वाचीन १२५. ६ काठीच्या टोंकास कोयंडा बसवून त्यात लोखंडाचे तुकडे घातलेली खुळखुळ असा आवाज करणारी कडी. रात्रींच्या वेळीं चालतांना सापांना भिवविण्यास हिचा उपयोग करतात. ७ (वाघ्या इ० लोकांचें) लोखंडाच्या कांबीस कडया अडकवलेलें वाद्यविशेष. 'टाळ घोळ मृदंग कुसरीं। नाना चरित्रें गाती गजरीं।' -एभा ११.१२७४. -ह २.१२२. 'मंजुळ नादीं घोळ। टिमकारिती।' -शिपु २.३१.१७. ८ (राजा.) धान्य इ० सुपांत चाळणींत घोळल्यानंतर मागें राहिलेला गाळसाळ, गढळ भाग. ९ (व) तोरडी; स्त्रियांच्या पायांत घालावयाचा एक अलंकार. १० (क.) हरभऱ्याचा अगर तुरीचा कोंडा. [घोळणें] ०काठी-स्त्री. एका टोंकाला लोखंडी कडीमध्यें लोखंडाचे तुकडे अडकविलेली, खुळखुळ आवाज करणारी काठी; खुळखुळी काठी. घोळ अर्थ ६ पहा. घोळं(ळां)कार-पु. गोंधळ; घोंटाळा। गोलंकार घोळ ३,४,५ अर्थ पहा. 'त्या लग्नात सगळा घोळंकार माजला' **घोळपाट**-पु. (व) घोटाळा, गोंधळ 'त्यानें जो घोळपाट घातला तो काहीं पुसूच नका' **घाळघोटया**-पु १ एक प्रकारचा गवहला. २ हरकाम्या, हरहुन्नरी, हुडहुडया मनुष्य; एक ना धड भाराभर चिंध्या अशी स्थिति ज्याची आहे असा मनुष्य.

घोळ—पु. १ (अंगरख्याचा) घेर; खालचा परिघ;(झगडें, परकर, धोतर इ० कांचा); ओचा; सोगा; पदर. 'पीतांबराचा बहु घोळ लोळे।' –सारुह ५.३४. 'घोळ चारु चरणावरि लोळे।' –शशिसेना २०२. २ (गो.) मासे भडकण्यासाठीं जाळयाच्या टोंकावर बांधलेली पिशवी. घोळ कोटंबा–कोटमा–पु. कापडाचा घोळ लावलेला खंडोबाच्या वाघ्याचा भिक्षा मागण्याचा चौकोनी लाकडी कोटंबा; खंडोबाचे भक्त याची पूजा करतात. 'त्या खिरीपैकीं वाघ्या मुरळी यांस त्यांचा घोळकोटंबा भरून खीर द्यावी लागते.' –ऐरा २०३. घोळ दार–वि. ज्याचा उत्तम घोळ आहे असें (वस्त्र, काठी इ०). घोळ अर्थ ६, ८ पहा.

घोळ—स्त्री. डोंगरामधील दरी; कपार; खवदड; घळ; घळ पहा. 'त्या पर्वतश्रेणींतील घोळी फारच गडद व भयंकर आहेत.'

घोळ—स्त्री. एक पालेभाजी. हिच्या दोन जाती आहेत. उत्तर हिंदुस्थानांत हिला कुलफा हें नांव आहे. [सं. घोली]

घोळका—पु. १ (मनुष्यांचा, प्राण्यांचा) आरडा ओरडा, दांडगाई इ०करणारा अव्यवस्थित समुदाय, जमाव, गर्दी. 'दार उघडतांच अगांतुकांचा घोळकाचा घोळका आंत शिरला.' २ गोंगाट; गलबला; कलकलाट. (क्रि० चालणें; होणें; पडणें; माडणें; करणें). ३ (कामें, प्रकरणें इ. कांचा) घोंटाळा; गोंधळ; खिचडी. [घोळ+का प्रत्यय]

घोळचें—अक्रि. (गो.) उपयोगी पडणें.

घोळकाकडी—स्त्री. (व.) तोंडलें.

घोळकांवचें—अक्रि. (गो.) घोटाळणें; घोटाळत राहणें.

घोळटीक, घोळटीकाय—स्त्री. (गो.) सराव; ओळख; परोवा; घसरट; घोयटीक. [घोळणें]

घोळण—न. १ सुपानें, चाळणीनें (धान्य इ०) घोळण्याची क्रिया. २ सुपांत, चाळणींत घोळावयाचा धान्याचा एका वेळचा हप्ता; एकवार घोळे'असें सुपात घेतलेलें धान्य. ३ (व.) पोळी लाटतांना तिला लावावयाचें पीठ, पिठी. [घोळणें]

घोळणा—पु. १ (कों.) धान्य भाजतांना तें हलविण्यासाठीं एका टोंकास चिंध्याचा चेंडूसारखा वोळा बांधलेली काठी किंवा दाडू, घाटाणा; घाटणा; घादू; घाटणा पहा. 'घोळण्या नांव लक्ष्मुण। करितें भजन लाह्यांचें।' –निगा २८६. २ भात चाळावयाची वारीक वेळूची चाळण. ३ ठसे उठविण्याचें सोनाराचें एक साधन, हत्यार. [घोळणें]

घोळणा—पु नाकपुड्यामधील पड्याचा खालचा, मुळाचा मासल भाग, घोणा पहा

घोळणी—स्त्री. १ घोळण्याची क्रिया; घोळण. घोळण अर्थ १ पहा. २ सोनाराचें एक हत्यार; घोळणा अर्थ ३ पहा. एका काशाच्या कांबिला दोन चार ओहोळ पाडलेले असतात.

घोळणी—स्त्री. १ (राजा. कुण.) प्रदर; धुपणी. –मसाप २.२६०.

घोळणी पुनीव—स्त्री. (व.) भाद्रपद शुद्ध पौर्णिमा.

घोळणें—न. घाटणा; घाटाणा; घादू; घोळणा अर्थ १ पहा. [प्रा. घोल]

घोळणें, घोळविणें—उक्रि. १ (धान्य इ. सुपांत घालून हलके, बारीक, जड मोठे इ० दाणे निराळे करण्याकरितां) इकडे तिकडे हलविणें; हिंदळणें; पाखडणें. २ (दोन किंवा अधिक पदार्थांचें) मिश्रण होण्याकरितां ताट, परात; सुप इ०कांत घालून हलविणें; खुंदळणें; ढवळणें; मारवणें; लेपणें. 'ऐक्यें घोळिली बुद्धि कैसी। मानु श्रोत्यांसी वाढविला।' –एमा ९.४६३. 'लाडवांच्या कळ्या पाकांत घोळून लाडू बांधावे.' ३ जोरानें ओढणें व ढकलणें; खुदळणें; अपाय होईल अशा तऱ्हेनें ओढा-ताण, हिसकाहिसक करणें; घोळसावणें. 'त्या मल्लानें दुसऱ्या मल्लास एक तासभर घोळविलें.' ४ (गंजिफांचा खेळ) गंजिफांची, पत्त्यांची गलत करणें; पिसणें. ५ (एखादी गोष्ट) चिंतनाचा, वादाचा, चर्चेचा विषय करणें; वाटाघाट करणें; वादविवाद करणें; विचार करणें; (एखादी गोष्ट) पुन:पुन: मनांत आणून मनन करणें, घाटणें; 'निमुटपणें वर पाहूं लागली म्हणजे असें वाटे कीं कांहीं तरी तिच्या मनात घोळत आहे.' –पाव्ह १८. 'त्याच्या मनांत सर्वदा शास्त्र घोळत असतें.' ६ त्रास देणें; छळणें; जेरीस आणणें; सतावणें; जांचणें; कष्टविणें. 'यालागीं दुकाळा करितों मनन। आम्हांहि घोळिला बहुता पर्णीने।' –दावि २७. 'लोळावें मांडीवरि तेणें द्रोणादिकांसि घोळावें।' –मोद्रोण ३ ८५. 'त्या श्लोकानें मला चार घटका घोळलें तेव्हां त्याचा अर्थ लागला.' 'घोड्यानें मला दिवसभर घोळलें तेव्हा सांपडला.' 'त्याला दुखण्यानें दोन महिने घोळलें.' ७ (सुतार–सोनारकाम) तासून, घासून, घोटून, गुळगुळीत करणें. 'कुऱ्हाडीचा दांडा अमळसा घोळ, मग चांगला बसेल.' ८ खोदून खोदून विचारणें; उलट सुलट प्रश्न विचारणें; 'चोरास जेव्हां घोळघोळून घेतलें तेव्हा कबूल झाला.' ९ (एखाद्या कामांत) सरावणें; वहिवाटणें; राबत्यास पडणें. 'त्या कामात मी नवशिका नाहीं, दोन वर्षे घोळलेला आहें.' 'हा घोडा दोन चार दिवस घोळला म्हणजे बसावयास येईल.' १० (एखाद्या गोष्टीशीं, गोष्टीचा) नेहमीं प्रसंग पडणें, (एखादि वस्तु उदा० रुपये, दागिने इ०) हातात खेळवणें; इकडून तिकडे देणें, इकडून तिकडे ठेवणें. 'हातीं रुपये घोळवण्याजोगा प्रामाणिक माणूस कामावर ठेवावा.' ११ चोळामोळा करणें, वापरणें; वरदळींत, वापरण्यांत येणें, आणणें. 'हा आंगरखा खडखडीत लागतो पण दोन दिवस घोळला म्हणजे मऊ होईल.' १२ चाळविणें; छकविणें; भुलविणें.

'घातकी न असा तैसा दुसरा । घाळितो नृपाला घेउनी ।' —दावि ४५७. [स घुण्-घूर्ण् प्रा घोल्—घुमविणें, हिं घोलना] घोळ-घोळून घोळून घोळून—क्रिवि १ आलटून पालटून, बदल करून, आळीपाळीनें, एकामागून एक (क्रि० करणें, खाणें, घणें देणें) 'नित्य एकाच ब्राह्मणास दान देतास, हें काय? घोळून घोळून सांगावे' २ वारवार, पुन पुन घोळण्याचा क्रिया करून, पुन पुन इकडून तिकडे हलवून, ढकलून, घोळसून चचा करून, मनांत आणून, उच्चारून, घोळणें याच्या त्या त्या अर्थी द्विरुक्तिनें क्रिया करून 'हा मत्र लोकांच्या तोंडीं आपोआप यतो व ताच घोळघोळून पाठ होऊन जातो' —खास २ ४०१ [घोळणें द्वि] घोळीव—वि १ घोळलेला घोळणें पहा. २ गुळगुळीत केलेला 'सर्वांगानें गोल असा घोळीव हिरा कोणी गिळल्यास त्यापासुन इजा होत नाहीं' —पदाव १ ७० १ (व) गाळीव निवडक [घोळणें] घोळून—क्रिवि (गो) एक दिशानें भ्रमविभागानें घोळवि(व)णें—सक्रि घोळणें पहा 'मृदव पदर जात स्वजनाकरवीं हि वह घाळविले।' —मोसभा ९ ४४ [घोळणें प्रयोजक]

घोळमाडणें—उक्रि १ ओढाताण करणें, हिसडाहिसडी करणें, त्रास देणें २ छळणें, गांजणें, जाचणें, त्रासविणें, सतावणें ३ (क) घोळणें इतर अर्थी [घोळणें]

घोळरी घाळस घोळसो—स्त्रीपु (गो) माशाची एक जात

घोळसणें, घोळसावणें—उक्रि घोळणें १ (चूर्ण द्रव पदार्थ इ०त) ढवळणें २ (एक पदार्थ दुसऱ्या पदार्थात भिनून जाईल अशा तऱ्हेनें) हलविणें, मिसळणें खालीं-वर करणें उलथा पालथ करणें ३ (ल) कुचलणें, कुरा काढणें खुदलणें, लोळविणें, मारपीट करणें खुदलणें वह धोळसिता नरकद्वारीं। तो अनुभवी कुश्चेना। एभा २६ ३४० लोभदंभें घोळसुन। काखावीस केला।' —दा १२ ४ ९ 'सात्विकिचेही बाण-व्रज झाले त्या वृथासि घोळसिते।' —मोकर्ण १९ ५ ४ घोळणें, वाटोळें फिरविणें. 'नाचविसी पाय गे घोळसुनि भोय।' —निगा ९० [घोळणें]

घोळा(ळ)णा—पु नाकपुड्यांमधील पडद्याचा मांसल भाग गुणगुणा, घाळणा घोणा पहा [म घोणा=नाक] ०फुटणें—नाकांतून (उन्हामुळें उष्णतेमुळें) रक्त वाहू लागणें

घोळाणा—पु (व) गोंधळ गुतागुत घोटाळा घोळ अर्थ ३ ४,५ पहा

घोळाणा—पु १ हरभऱ्याचा हुळा ज्वारीचा हुरडा इ० जो हातावर चोळून मीठ घालून खातात तो 'हुरडा ओंब्या घोळाणा। तिळगुळें सि चाखविले, ढुजाणा।' —एभा ३१ ४०१ २ (व ना) वह निंबाची कोवळी पानें, चिंच, विंचे इ० कांचें मिश्रण करून त्याला फोडणी देऊन तयार केलेला पदार्थ हा आर्द्रा नक्षत्राच्या सुरवातीस—बदलत्या ऋतुमानाचा शरीरावर होणारा परिणाम टाळण्यासाठीं—खातात [घोळणें ?]

घोळाना-णा—पु (व.) कच्ची पालेभाजी कुसकरून तिखट, मीठ, तेल वगैरे घालून केलेला खाद्यपदार्थ, घोळणा. [घोळणें]

घोळी—स्त्री (व) एक प्रकारची भाजी [घोळ]

घोळहाटमंडळ—(प्र) गोल्हाट पहा

घौस—वि १ (को.) खणखणीत, टणटणीत, ठोर, पहाडी (आवाज, वाय) २ (रूढ) मोठा व देखणा, ठसठशीत, ठम केबाज, धवधवीत (दागिना इ०) लहान, किरकोळ याच्या उलट

घौसाळी—स्त्री एक वेल, घोसाळी पहा

घ्न—वि (समासांत) ठार मारणारा, नाश करणारा, उदा० कृतघ्न=केलेला उपकार विसरणारा, रोगघ्न=रोग नाहीसा करणारें, वातघ्न=वात नाहींसा करणारें, कफघ्न, दोषघ्न इ० [स हन्=मारणें]

घ्या—घ्या पहा! ऐका! हें घे! अतां! या अर्थी

घ्यों, घेंवचें—सक्रि (गो) घेणें

घ्राण—न १ नाक नासिका 'घ्राणीं लाविजती मुक्ताफळें। तरी तयाचें काय कळे। मोल मान॥' —ज्ञा १५.३९५.—सुच३६ १६० २ ज्यानें वास कळतो तें इंद्रिय घ्राणेंद्रिय 'घेयावया फुलचि जालें घ्राण। आपुली दुती॥' —अमृ २ ५७ —एभा १ २५१. [स] **घ्राणानुमेय**—वि. वासानें ज्याचें अस्तित्व कळतें तो (पदार्थ) वासानें कळण्याजोगा 'हो कां घ्राणानुमेयो। यवा कां हातीं घेवो।' —अमृ ७ २३८ [घ्राण+अनुमेय=ओळखता येण्यासारखा] **घ्राणेंद्रिय**—न ज्यानें वासाचें ज्ञान होतें तें (पचज्ञानेंद्रियांपैकीं) इंद्रिय, घ्राण अर्थ २ पहा [घ्राण+इंद्रिय] **घ्रात** वि वास घेतलेलें, हुंगलेलें [स] **घ्राता**—वि वास घेणारा, हुंगणारा 'वाय सुवास सुमन। घ्रेय घ्राता आणि घ्राण। कृष्ण मकरंदें जाण। विश्रांति संपूर्ण स्वयें घेती॥' —एभा १ २५२ [स] **घ्रेय**—वि वास घेण्यास योग्य, ज्याचा वास घ्यावयाचा तें 'घ्रेय घ्राता आणि घ्राण।' —एभा १.२५२ [स]

ङ

ङ—व्यंजनमालेंतील पांचवें व्यंजन अक्षरविकास—तीन अवस्था पहिली बुद्धगया येथील स्तंभावरील लेखांत आढळते हा ङ चौकोनी वसासारखा आहे दुसरी मंदोसर (इ स ५३२) व तिसरी उज्जयिनीच्या लेखांत (११ व शतक) आढळते. हें व्यंजन आरंभीं असलेले शब्द मराठींत मुळींच नाहींत

च

च—सहावें व्यंजन. याचा उच्चार संस्कृतांत तालव्य होतो, पण मराठींत बहुधा दंततालव्य होतो, उदा० चमचा, चवरी. अक्षरविकास – तीन अवस्था–पहिली अशोककालीन, दुसरी इ स. दुसऱ्या शतकांतील मथुरेच्या लेखांत व तिसरी ११ व्या शतकांतील उज्जयिनी लेखांत कान्याविरहित ग सदृश आकृती पासून आजचा विकास आहे

च—अ १ निश्चय, खात्री, स्पष्टपणा, वैशिष्ट्य, स्वत पण इ० दाखविणारें अव्यय उदा० तुम्हीच या=इतरास न पाठविता तुम्ही स्वत या, तुम्ही याच=कधींहि करून, न चुकतां या, तो चोरच आहे=तो चोरीचाच धंदा करणारा आहे, तोच चोर आहे=इतर कोणी नाहीं तो स्वत चोर आहे 'मी जेवलाच उठलों=जेवण होताक्षणीं उठलों, मी येईनच=येईनच येईन (खात्रीनें, नि संशय मी येईन) २ या अव्ययाला कधीं गुणदर्शक अर्थ असतो उदा० तो पंडित बराच आहे=चालण्यासारखा (उपयोगी पडेल असा) आहे ३ सदृश, सारखा पडलेला ग्रंथ बहुत दिवस न पाहिला असतां परका परकाच दिसूं लागतो' [स चित्]

चइणें—अक्रि (महानु) जागा होणें 'चइला तव लटके।' –चक्रधर सिद्धांत सूत्रें ५३ [स चित्, प्रा चेअ]

चइत-त्र—पु चैत्र महिना 'श्री सकु ११९८ धाता संवत्सरे चइत्र सुध १५' –चौऱ्याशीचा शिलालेख [स चैत्र, प्रा चइत्त]

चई—स्त्री १ केंस किंवा लोकर खाणारा एक रोग कातर, उदरी. चाई पहा. (क्रि० लागणें) २ गुराचा एक रोग –शे १० १३१.

चईन—चैन पहा

चउकडे, चउत्रा, चउथरा चऊक, चऊन चऊथ—चौकडे चौत्रा, चौथरा इ० चौ मध्यें पहा 'कोणी चउत्र घालोनि जाण। निर्मळ जागा करितें सारऊन।' –महिकथा २५ ६४ 'सवाहात रुमालावर चऊक भरविला।' –पला ९७

चउदशी—स्त्री शुक्ल किंवा कृष्ण पक्षांतील चौदावा दिवस चतुर्दशी [स चतुर्दशी, प्रा चउदसी]

चऊर—पु जमीन मोजण्याचें एक परिमाण चाहूर पहा

चऊर, चऊरगोंडा—चवर, चवरगोंडा पहा

चक—पु. १ धाक दरारा, वजन पगडा (सत्ता, अधिकार यांचा) अप्रचलित अधिकारमान्यता 'मामलतदार नवा होता परंतु एका अपराध्याचें शासन होतांच सर्वांवर चक बसला.' २ कायदा नियम, कानू, शासन, ठरलेली पद्धत 'नित्य नवें सांगू नका एक चक बांधून द्या त्याप्रमाणें मी वर्तेन ३ जुनी, नेहमीची पद्धति, रीत, वहिवाट 'त्या मंडळीचा प्रात स्नान करण्याविषयीं बारा वर्षें एकसारखा चक चालला आहे ४ हक्काची रक्कम, दस्तुरी, कर, फी 'माझा दोन रुपये चक येणें आहे' [शक? तुल० स चक्र]

चक—पु एकी, एकमत, ऐक्य, संगनमत, जूट, सख्य, मिलाफ 'ग्रामस्थांचा चक असल्यावर सरकारचा जोरा चालत नाहीं [स चक्र, प्रा चक्क]

चक—पु तंबाखूच्या आळ्यावरचें आच्छादन झांकण [तुल० गु. चक=पडदा)

चक—पु. १ अधिकारांतील, मालकीची, वांटणीस आलेली जमीन नंबर, क्षेत्र. २ लागवड करावयास घेतलेली सलग, मोठी, लांबलचक जमीन, मोठें जमीनीचें क्षेत्र ३ विभागलेल्या जमिनीचा एक भाग, तुकडा, जुन्या जमाबंदी दप्तरांतून याचा अर्थ गांवकऱ्यांकडून घेऊन तिन्हाइतास लागवडीकरितां दिलेली जमीन असा आहे जमीन मोजणींत याचा अर्थ एका नंबरांतील दुसरें शेत (शेतांतलें शेत) असा आहे. –विल्सनकोश [हिं चक, ते चेकु=तुकडा]

चक—पु (सरकारी नोकरांत रूढ) ताकीद, ठपका, कानउघाडणी (क्रि० येणें ठेवणें, घालणें) [इ चेक]

चक—चक्क पहा दिले जरी पाघांख स्वामीला चक 'दौलतरायानें।' –सला ५२

चकई—स्त्री चकवा पक्ष्याची मादी चकवी पहा [स चक्रवाकी, प्रा चक्कवाई, हिं]

चकचक—न (अशिष्ट) दूध

चकचक—क्रिवि १ चकचकीतपणानें, डोळे दिपून जाण्यासारखें, झकझक, लखलख २ स्पष्टपणें, चक्क पहा 'चकचक चुकावेना। चाट चावट चळावेना।' –दा १४ ४ ६ –वि चकचकीत पहा –पुन चकचकीत पदार्थ गाट, चकचकाट 'तेथें काहीं चकचक दिसतें' [द्वयावरून स चक्=प्रकाशणें, चाकचक्य=तेज, प्रभा, म चक्क चकचकणें]

चकचक-का—क्रिवि श्वानादिकांच्या जलप्राशनसमयीं होणाऱ्या शब्दाप्रमाणें शब्द करून, चाटतांना, पितांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें [ध्व चक! चक!]

चकचकणें—अक्रि प्रकाशणें, लकाकणें, चमकणें, झळकणें (चीज हिरा इ०) 'काय तो हिरा चकचकतो' [स चक]

चकचकणें—अक्रि १ चकचक चुकचुक आवाज काढणें, चुकचुकणें (पाल, साप इ०नीं) २ (ल) साद करणें, दु स

करणें; चक असा ध्वनि काढणें (इव्हळण्याच्या वेळीं तोंडांतून चक असा ध्वनि निघतो त्यावरून). ' मेकसदा याद्ं आती । तेंही चकचकून पळती । ' –दावि ४०३. [ध्व. चक]

चकचकाट—पु. झळाळी; लखलखाट; झगझगाट; चमचमाट; प्रखर प्रकाश; डोळे दिपण्याजोगा दिव्याचा प्रकाश. [चकचक]

चकचकायणें—अकि. (माकड, पक्षी इ०नीं) चकचक असा शब्द करणें. [ध्व. चकचक]

चकचकावणें—सकि. डोळ्यापुढें चक होईल, डाव्यांत चमकतील असा जोरानें कानशिलावर चपराक मारणें; थोबाडींत लगावणें. 'एक कानशिलावर चकचकाविली तेव्हां कबूल झाला.' [सं. चक]

चकचकी—स्त्री. १ तेज; प्रभा. २ लकाकी; उजळा; झकाई; चकचकीतपणा. ' हिऱ्याची चकचकी गारगोटीस याव याची नाहीं. ' [सं. चक्]

चकचकीत—वि. १ सतेज; लखलखीत, प्रकाशमान; चमकणारें. २ (ल.) लकपक; चापचोप; नीटनेटका; स्वच्छ; व्यवस्थेशीर; टाकटीक; नीटस; सुरेख (माणसें, वस्तु, स्थळें, इ०). [चकचक] ०पणा–पु. चकाकी; तेज, लखलखीतपणा.

चकचूर, चकचुरी—चक्काचूर, चक्नाचूर पहा. ' चकचूर करिति कर छर चरण शिर सुरकुलज रणशूर तदा । ' –भाय २९. ' कपि वेघता जरी वरी । तैं होता चकचुरी निर्नाम । ' –भारा किष्किंधा १७.१३४.

चकट—स्त्री. (चि.) चटक पहा. (चटक वर्णविपर्यास)

चकडमकड—स्त्री. (व.) सोंगढोंग; चाल्हील. ' आतां चकडमकड करण्यांत काय अर्थ ? ' [मनःकल्पित शब्दरचना]

चकर्दा—स्त्री. आठां(वडां)चा समूह, समुदाय. [का. चेक्कु=गढा]

चकण—स्त्री. (कों. ठाणें) घुरांड्यांच्या मधून जोखडाच्या खालीं घातलेली लांकडी पट्टी. –मसाप २५१. [सं. चंकुण=गाडी]

चकणा—वि. तिरवें पाहणारा; काणा. [सं; चक्षुष्काण–चक्खाण–चकाण–चकणा. –भाम १८३२.]

चकणी—स्त्री (बायकी) पैसे, कवड्या इत्यादिकांच्या खेळांत जी चकण्याची पाळी येते ती; चकणें. [सं. चक्कलन= वाटोळा घेर; म. चकणें]

चकणें—क्रि. १ आश्चर्यात किंवा कौतुकांत निमग्न असणें; गोंधळणें; भांबावणें, मूल पडणें. ' त्या शालेचा भडक रंग पाहतांच मी चकलों आणि दोनशें रुपये दिले. ' ' मदनें मति त्याचीही कीडा चकली। ' –रास ९. २ (ल.) फसणें. ' लॉर्ड कर्झन साहेबांच्या राजकीय धोरणासंबंधानें बोलतांना हे चकतील... ' –टि २.५१४. ३ भय पावणें; दचकणें. ' देखुनी चमदर्ता चकती ते । भागती जिवन वेंचकती ते । '–आनंदतनय नवरामचरित्र. [सं. चक्, चकित]

चकणें—चुकणें पहा.

चकणें—क्रि. १ (बायकी) सवंगड्या व छापोच्या खेळांत सर्व मुलींनीं घेर धरून उभें राहून डाव्या उताण्या हातावर उजवा हात पालथा किंवा उताणा मारणें व त्यावरून हार कोणावर तें ठरविणें; गडी उजविणें. २ गोट्या किंवा कवड्या यांच्या खेळांत प्रारंभीं खळींत पैसा टाकणें. [सं. चक्कलन=वाटोळा घेर]

चकली—स्त्री. १ वाटोळी, सपाट, पातळ अशी कोणतीहि वस्तु किंवा पदार्थ, (केळें, काकडी, कांदा इ० कांची) खाप, फोड; चांदकी; चाकुली; पापडी; पातळ वडी; वाटोळा तुकडा. २ चिठ्ठी; पत्र; कागद; तिकिट; कार्ड. 'आपली चकली मिळाली.' =आपलें पत्र मिळालें. (राजारामशास्त्री भागवत यांनीं हा इं. कार्ड यास नवीन शब्द बनविलेला दिसतो). ' मी त्याचे बरोबर शेटजींना देण्याकरितां चकली पाठविली आहे. ' ३ सनद; पास; दस्तक. ४ शिपायांचा बिल्ला. ' एक चपराशी चकली पाहून रयत घरधरी थरथरी जशी । '–पला ६५. ५ यादी. –ख ३८००. ६ मांसाचा पातळ तुकडा; परसंदा पहा. –शृशि,२.९. [सं. चक्रवत्; प्रा. चक्कवत्ति; हिं. चकली]

चकदळ—न. १ (फलादिकांची) लहान चकती; खाप; वाटोळा कातळा. २ वाटोळा डाग, तुकडा, स्थळ. ३ पापुद्रा; खवला. ४ (व.) चट्टा. चकदळी–स्त्री. १ लहान भाकरी, पोळी; पापडी; वडी. २ कोणत्याहि नळकंड्याच्या आकाराच्या पदार्थाची पातळ चकती. [सं- चक्र+दल]

चकंदळ-ळा—पुन. १ वर्तुळाकार तुकडा, जागा. २ नायटा किंवा गजकर्ण किंवा इतर रोगाचा वाटोळा चकदा; खवला; स्फोट. ३ भिंतीवर ओल्यामुळें किंवा गिलावा पडल्यामुळें पडलेला डाग. ४ धान्य पेरलेल्या किंवा उभ्या शेतात असलेली उघडी जागा, पीक न उगविलेली जागा. ५ कोणतीहि वाटोळी, उघडी जागा. ६ (ल.) हिशेबांत फट, भगदाड, अफरातफर; हिशेबांत मोकळी जागा सोडणें; किंवा लबाडी, गफलत करणें. ' ते रुपये खाऊन अगदीं चकंदळ केलें ' ७ कथा; फडशा; (खाद्यपदार्थांचा) स्वच्छपणा. ८ लोकांचें कडें, समुदाय मंडळ. [सं. चक्र+मंडल]

चकदा—पु. १ शरीरावरचा वाटोळा डाग; खवला. २ पापुद्रा; कपळा, खपला; साल; कातळा. (क्रि० उडणें; निघणें; काढणें; तोडणें). चकदळ पहा [सं. चक्र+दल]

चकन(ना)चूर—पु १ चुरणा; चूड; भुगा; तुकडेतुकडे; खंड; समुदाय (फुटलेल्या, मोडलेल्या पदार्थांचा); छिन्नभिन्न झालेला गोळा. २ मोडलें गेल्याची, भंग झाल्याची कल्पना, समज ' अंगाचा चकनचूर झाला. ' ३ सत्यनाश; नायनाट. ४ मति भ्रमानें

आलेला थकवा —वि १ छिन्नविच्छिन्न, भग्न, तुकडे तुकडे झालेला (पदार्थ) २ थकलेला, भागलेला, दमलेला, मरगळीस आलेला, आपल्याला नष्टप्राय समजणारा (मनुष्य शरीर) [चकती+चूर हिं. चकनाचूर]

चकनळचें—अक्रि (गो) १ पोटात ढवळण २ पातळ पदार्थ हिमळणें, हलणें (बाटली, भांडें इ०कांत)

चकनामा—पु १ गावच्या जमिनी, तनख, गायरानें, इनामें याची माहिती, हिशेब, यादी २ वतनाच्या, शेताच्या मर्यादा सीमा ज्यात नमूद केल्या आहेत असा कागद चतु सीमापत्र ३ करारनामा, दस्तैवज ४ हुकुमनामा, फतवा [चक+नामा]

चकपक—स्त्री १ चपळाई, चापल्य, तरतरीतपणा २ नीटनटकपणा, ठाकठिकी (माणसाची) ३ स्वच्छता तेजेला 'गळे चकपक अगींचे नीघोनी।' –निगा ६३ –वि नीटनेटका, व्यवस्थित, सुरसुरीत झुळझुळीत, निर्मळ व स्वच्छ लकपक (मनुष्य, स्थळ, वस्त्र, वस्तूची मांडणी) [चक द्वि]

चकबंदी—स्त्री १ जमीन, शेत, वतन याच्या चतु सीमा ठरविणें मर्यादा घालून देणें २ जमिनीची आकारणी, सारा ठरविणें, साऱ्याचा दर निश्चित करणें आणेवारी काढणें [चक+बंदी]

चकभूल—स्त्री आश्चर्य, विस्मय, भ्रांति, संभ्रम, संमोहा वस्था भ्रमवा 'हें पाहून विद्याधरानें पुत्राची चकभूल जावी म्हणून तथें एक बंगला होता त्या ठिकाणीं त्यास नेऊन भोजन घातलें ' –वाल २ ११७ –वि आश्चर्यचकित, विस्मित, विमोहित दिङ्मूढ [स चकित+ हिं भूल चकणें+भुलणें]

चकमक—स्त्री १ अग्नीची ठिणगी पाडणारी गारगोटी व पोलादी पट्टी (याच्या घर्षणानें ठिणगी पडते), विस्तवाचें साधन 'त्याजवळ विस्तव पाडण्यास चकमक नव्हती –पाव्ह २६ २ पोलादी पट्टी, पोलाद ३ (ल) बोलाचाली, भांडण झटापट, बाचाबाच परस्पर आघात ४ कलह, युद्ध, मारामारी वगैरे (क्रि० झडणें उडणें, होणें) 'पहिल्या चकमकींत माधवाचा जय झाला ' –नाकु ३ ७ [तुर्की चक् मक्=गारेपासून ठिणगी पाडणारें पोलाद चापी यदूक तुल० स चक्=प्रकाशणें म चक्क]

चकमकणें—अक्रि चकचकणें, प्रकाशणें, लखलखणें, झळकणें [चकमक]

चकया—पु (कु) वाजविण्याचा टाळ [म चक्र, प्रा चक्कय ? ध्व]

चकरणें—अक्रि (कों) किंचित फिरविणें वळविणें (बदाम, चिरा, इ० जड पदार्थ) [म चक्र प्रा चक्कर]

चकरणें—अक्रि चुकणें, प्रमाद करणें, चूक करणें [चकणें] एको १ २६

चकरदंड—पु एक प्रकारचा व्यायाम, कसरत, चकदंड [स चक्र+दंड]

चकरदांतॉ—पु (गो) चकल्या करण्याचें यंत्र, सोऱ्या [स. चक्रदंत, म चक्कर+दात]

चकरमकर—स्त्री १ युक्त्या, डावपेंच, हिकमती, घाव डाव, चेष्टा, लपडाव. २ सबबी, बहाणा मिष खोटीं कारणें सांगणें ३ भीति, भय, धडकी, त्रधा (क्रि० भुलणें, भुलवणें, कर्त्याची किंवा कर्माची षष्ठी) ४ (खा) गमजा [चक्कर द्वि हिं] ०पाहणें–अत्यंत भयभीत होऊन गांगरून सभोंवार पाहणें

चकरावणें—अक्रि (ना) चकित होणें, स्तंभित होणें. [हिं चकराना]

चकरी—स्त्री १ (चांभारी) वेरा व मोट एकत्र शिवण्या साठीं वेऱ्याचा मधला कापून काढलेला गोल भाग, ठिगळ २ (राजा) घेरी [स चक्र, चक्कर, हिं चकरी]

चकला—पु १ अनेक परगणे मिळून बनलेला देशाचा विभाग २ शहराचा भाग, पेठ मोहला ३ शहराच्या, मदा लाच्या विशिष्ट भागांतील खटले चालविण्याची जागा, कोर्ट, कचरी, पठेची, वाडाची मॅजिस्ट्रेट कचरी, कोतवाली ४ सराफ कट्टा ५ अड्डा तळ (मजूर, गाड्या, जनावरें याचा), खुंट. ६ (भिक्षेकऱ्यांत) अगदीं सकाळीं भिक्षा मागण्याकरितां ठराविक ठिकाणीं उभें राहण्याची पद्धत, वहिवाट 'आज माझा चकला आहे ' ७ अशा ठिकाणीं मागितलेली, दिलेली भिक्षा 'त्यांनीं चकला केला ' 'मला चकला द्या ' [स चक्र, प्रा चक्कल, हिं चकला]

चकला—पु (राजा) एक हलक्या प्रकारचें गर्भसुती वस्त्र [हिं]

चकला—पु (कों राजा) अनेक प्रकारचीं फुलें वगैरे कोर लेली पट्टी, दागिन्यावर टीक अगर फुलें उठविण्याचा सोनाराचा ठसा [हिं चकलना=दाबणें, वर दाब टाकणें]

चकला, चाकळा—पु (सोनारी) जरींतून काढलेली चांदी

चकली—स्त्री १ धातूची किंवा धातूच्या पत्र्याची चकती, गोल लहान तुकडा पिशवींत साम्दरीन एवढ्या शिशाच्या चकल्या घालतात –गुजा ३४ २ हरभऱ्याची डाळ, तांदूळ, उडदाची डाळ गहूं जिरें वगैरे पदार्थांचें पीठ मळून एका मच्छिद्र सांच्यातून तें कढईतल्या तेलात अगर तुपांत गोलाकार जिलबीप्रमाणें तळून काढतात तो पदार्थ [स चक्र प्रा चक्कलिआ= चक्राकार] ०पात्र-साचा–नपु चकल्या तयार करण्याचा सांचा, सोऱ्या

चकल्या—पु (दे) चकल्यावर, शहराच्या चवाठ्यावर असणारा चौकीदार, कोतवाल, मॅजिस्ट्रेट. चकला पहा

चकचणी-चिणी—स्त्री १ दिशाभूल, भुरळ २ ठकबाजी, थापा, फसवणूक ' ज्यानें दणें झालें त्यांनीं घेटे पालीत बसावें आणि ज्यानीं दणें आह, त्यांनीं . . एकसारख्या चकविण्या दाखवीत असावें —आगर [चकविणें]

चकचा-पु कोळपांच्या, नावाडपांच्या गाण्यांतील एक प्रकार, नाव वल्हवितांना नावाडी म्हणतात तें गाणें

चकवा—पु हंसाच्या जातीचा एक पक्षी, चक्रवाक [स चक्रवाक, प्रा चक्कवाग-य, हिं चकवा] **चकवी**—स्त्री चकवा पक्ष्याची मादी, चकई [प्रा चक्कवाई] •

चकवा—पु १ एखाद्या ठिकाणीं रात्रीच्या वगैरे वेळीं दिशाभ्रम वगैरे होऊन अगर भूल पडून मनुष्य भलतीकडे जातो, त्यास म्हणतात (क्रि० भेटणें, होणें) २ (व) भूल पाडणारें भूत ' चकव्यानें भुलविलें म्हणून वाट चुकलों ' [स चकित ? म चकणें=भुलणें]

चकविणें—सक्रि १ भुलविणें, चकित करणें, गोंधळांत पाडणें, दिपविणें, मोह घालणें २ डोळ्यांत धूळ फेकणें, फस विणें, ठकविणें, भूलथाप देणें [स चकित, म चकणें प्रयोजक]

चकसणें—अक्रि (कों)एखाद्या पदार्थाची गोडी, लज्जत चटक लागल्यामुळें तो मिळविण्यासाठीं उत्कंठित होणें, आतुर असणें, पुन पुन झटणें [चव+कसणें ? तुल० चटक]

चकळ—न तुकडा भाग, कांड [स शकल]

चकळी—स्त्री. चिळकांडी, धार (दूध, रक्त रस इ०ची) [चळक]

चकाकणें—स्त्री (चकचकणेंचा अतिशय) झळकणें, चम कणें, लखलखणें, झळझळणें, प्रकाशमान होणें, झकपकणें [स चकास् म चकाकी]

चकाकी—स्त्री (चकचकीचा अतिशय) १ चकचकीतपणा, लकाकणें, झळझळणें, चकचकाट २ एकसारखा पडणारा मोठा प्रखर प्रकाश, तेज प्रभा खनिज पदार्थांच्या अंगीं चकाकी असते ' —पदाव १ ५

चकाचकी—स्त्री १ तळपणें चकमक, खणखणाट (तर वारींचा) २ हमरीतुमरी, भांडण, झटापट, झकापकी (क्रि० झडणें उडणें) [चकचक]

चकाचूर—चकनाचूर पहा

चकाट—स्त्री (राजा) चट चटक पहा

चकाट-टा—न चेष्टा चकाट्या येकमेका करिती चकाट ' —शिशु १ १ १३८

चकाटणें—चाकाटणें पहा [चक्र]

चकाटी-ट्या—स्त्री (बहुशः अनेकवचनीं प्रयोग) रिकाम्या गप्पा, गमतीच्या गोष्टी, बाता, चेष्टा; गप्पासप्पा, वायफळ गोष्टी (क्रि० पिटणें; मारणें) ' भोजनाचे पदार्थ शिजत लावल्यावर चकाट्या पिटीत बसू नय ' —गृदि २ ४ [स चक्राट (चक्र+अट)—चकाट=लुच्या, सोदा —भाअ१८३२]

चकाणा—वि (प्रां) चकणा पहा

चकांदळ-ळा—नपु चकदळ पहा

चकाभूल—स्त्री. तिरपीट, गाळण, घाबरगुंडी (क्रि० करणें, होणें) (कर्त्याची व कर्माची षष्ठी) [चक+भूल]

चकार—पु च हें अक्षर [स च+कृ] ०शब्द-पु किंचितहि भाषण, एक अक्षरसुद्धा, अवाक्षर, शब्द, व्यक्त उद्गार (निषेधार्थी प्रयोग) ' घरांत मोठमोठ्या गोष्टी करतोस सभेंत चकारशब्द तोंडावाटे निघावयाचा नाहीं ' ' याप्रमाणें तो दिवस गेला, आण्णासाहेबांनी त्यासबधानें एक चकार शब्दहि काढला नाहीं ' —यशवतराव खरे [म चकार (ध्व)+शब्द]

चकार—वि (व) चलाख

चकार-रा-री—पु स्त्री (सांकेतिक)चवली, दोन आण्याचें नाणें,(पावलीबद्दल पकार-री असाहि संकेत आहे) 'ही दक्षिणा कांहीं चकारी पकारीवर भागावयाची नाहीं जिमानपक्षीं बाण (५)सख्या तर खरी ' —मराठीची सजावट १ ५४ [म च= चवल+कार]

चकारविल्हा-विल्हातला—वि (उप) चहाडखोर, चुगलखोर [म च=चहाड+अर विलाइयाह् म विल्हा]

चकारा—स्त्री (संकेत) चहाडी [म च+कारी]

चकारी—स्त्री १ गाडीच्या चाकाची खूण, चाकोरें गराडी २ गाडीचें वळणें, फिरविण (क्रि०घेणें) ' अडचणीच्या जागेत चकारी घेऊ नये पैस जागा पहावी ' ३ गाड्या फिर विण्याकरितां रस्त्यापासून कांहीं अंतरावर एका बाजूला जी जागा केलेली असते ती ४ काठीनें मारून फिरवीत न्यावयाचें लहान मुलाचें चाक [स चक्र+आकार, म चाक]

चकाव चकाव—क्रिवि १ वानराच्या टोळींतील म्होर क्याच्या आवाजाप्रमाणें आवाज करून चकचक २ खातांना जो चकचक आवाज होतो त्यासारखें, मचामचा [ध्व]

चकित—वि १ डोळे दिपलेला, विस्मित, आश्चर्ययुक्त ' परि ऋषि होऊनि चकित। म्हणे राया आपुलें आर्त। दात्याची सामुग्री पाहोनि तेथ। मागावें कांई।' —कथा ६ १९ १५३ २ गोंधळलेला, भांबावलेला, भयभीत-चकित दचकलेला (क्रि० होणें) 'नेली सभेंत साध्वी व्हावें शिवता जिला चकित वातें।' —मोगदा २ ३ [स]

चकीर—न दोरा घालून फिरविण्याचें लहानसें लाकडी चाक, चक्री पहा [स चक्र, म चक्कर]

चकुली—न अव (गो) चकल्या, चकली पहा [का चक्कुली]

चकें—स्त्री चूकभूल, भ्रम, भुरळ 'आपण आतोनि ठिकरिया। बहु चकें झातया। आणिली जगें।'—ज्ञा १८५३९ [स चकित, प्रा चक्किय?]

चकोट—वि (वे कर) चोखट, उत्तम, चागलें (मुसलमानात किंवा मराठ्यात रूढ) 'चकोट बोलाव' 'चकाटमाल गि हाइकाला यावा.' [स चोक्ष=शुद्ध, निर्मळ, का चोक्कट]

चकोत्र-त्रा, चकोतरा—पु एक फळ, पपनस [हिं]

चकोंदळ-ळा—नपु चकंदळ, चकदळ पहा

चकोर—पु एक पक्षी, हा चद्रकिरणावर जगतो असा कविसंकेत आहे चद्राबद्दल याचें प्रेम प्रसिद्ध आहे 'जैसे शारदीयेचे चद्रकळे-। मार्जी अमृतकण कोंवळे। ते वेंचिती मनें मवाळें। चकोरतलगें।'—ज्ञा १ ५६ 'बा हू मजचि म्हण न त्या द्विष दंगाराचिया चकोरा हू।'—मोविराट ४ ६७ [स] **चंद्र चकोर न्याय**—पु (चातक जसा मेघाची तसा चकोर चद्राची वाट पहात असतो यावरून)एखाद्यावर आपलें जीवित अवलबून असणें किंवा एखाद्याची वाट पहाणें 'माझा नदपिता यशोदा जननी। दोघे कठीं प्राण ठेवूनी। वाट पाहती दिनरजनीं। चद्रचकोरन्यायसीं।'—ह २१ ७२

चक्क—न १ डोळे दिपायाजोगें आकस्मिक तेज, लखलखन प्रकाश (क्रि० होणें) प्रथम चक्क झालें एकदा मग कडकडून वीज पडली' २ आकस्मिक येणारा नवा विचार. 'विचार करता करता त्यास एकदम चक्क झालें.'—सूर्योदय ८४ —वि १ सतेज, प्रकाशमान, लकाकणारा, चकचकणारा (सराफ लोक हा शब्द सोनें रुपें, यास प्रथम वापरीत, नतर इतरांकडून तो पुढील अर्थी वस्त्रें, भूषणें, घर इत्यादींस लावण्यात यऊ लागला) स्वलखलीत, नीटनेटका, ठाकठीक, सुरेख, स्वच्छ, चागला, झकास 'त्यानें आपलें घर चक्क करून ठेविलें आहे' —वि क्रिवि. आश्चर्यात बुडालेला, चकित 'त्याजवर जडलल्या रत्नांचें पाणी पाहून तो चक्कच झाला'—विवि१० ५ते ७ १२६ —क्रिवि १ स्पष्टपणें, डोळ्यासमोर, धडधडीत ती आपल्या प्रियकराला चक्क सागत'—नाकु ३ ४६ २ पूर्णपणें पुरेपूर 'आता चक्क उजाडलें.' 'मापट्याच्या भातात दाघेजण चक्क जेवतील' [स चक्र म चकचक] ०कर-करून-दिशीं,

चक्कन, चक्कर—क्रिवि चक्क होऊन, डोळे दिपून जाण्याजोगा, एकदम प्रकाश पडून, झळाळून 'आणि एकाएकीं चक्कन उजेड पडून मोठा गडगडाट होतो'—मराठी ६ वें पुस्तक (आवृ २) पृ ३६ [चक्क+कर प्रत्यय]

चक्कर—न १ एक खेळणें, चक्री, भोंवरा २ कडें, मडळ, वर्तुळाकृति रस्ता किंवा जमीनीचा भाग, डोंगराचा किंवा खडऱ्याचा वाटोळा किंवा पुढें आलेला भाग. ३ (अश्वविद्या) घोडा मडलावर धरण्याची जागा ४ —न स्त्री भोंवळ, भावड, घेरी ५ चुन्याची घाणी, घाणा ६ पित्तप्रकोपामुळें डोळ्यापुढें उभें राहणारें चक्र किंवा मडळ, डोळ्यापुढें काजवे चमकणें ७ खळें, तेजोवलय, कडें, परिवेष, परिधि (चद्रसूर्य, देवादिक इ० कांच्या भोंवतीं असणारें) ८ फेरी, गरका, वळसा, हेलपाटा, येरझारा (क्रि० घेणें) ९ चाकें. १० विष्णूचें सुदर्शन चक्र ११ (व) शेंडीचा घेरा 'या वर्षी शेंडीला चक्कर ठेविलें' १२ तन्हवाईक, चक्रम मनुष्य, विचित्र, विक्षिप्त माणूष 'काय चक्कर आहस?' १३ कांहीं तरी क्षुल्लक काम [स चक्र] (वाप्र) (एखाद्यावर) **चक्कर फिरणें**—१ (सुदर्शन चक्रावरून प्रयाग) ईश्वराच्या कृपा छत्राखालीं असणें २ दु खें, सकटें यात गुरफटणें किंवा यानीं घेरणें, वेष्टणें, सकटात सापडणें ०**मारणें, मारून येणें**—फेरी, गरका, वळसा, हेलपाटा, येरझार घालून येणें, जाणें येणें, जाऊन परत येणें. 'किल्ल्यावरून चक्कर मारून परत तुझ्या महालाकडे येतो'—कोरकि २९ 'दुकानाकडे चक्कर मारून ये' **चक्करा वर धरणें**—१ घोडा मडलाकार फिरविणें २ (ल) कचाटींत, जरबेत धरणें **चक्करघाड**—स्त्री (विणकाम) (वे) ताण्यातील दोरे खालींवर होऊन धोटा जाण्यास वाट मिळण्यासाठीं फणीस दोरीनें फणीच्या वरच्या भागास जोडलेली चक्राकृति वस्तु [सं चक्र+घाट]

चक्करभेंडी—स्त्री एक फुलझाड, याचीं फुलें सकाळीं पाढरीं असतात व तींच संध्याकाळीं गुलाबी रगाचीं होतात —बागेची माहिती १००

चक्का, चक्का दहीं—पुन १ दह्याचा एक प्रकार, घट्ट किंवा सारख दाट विरजलेलें दूध, सुरीनें कापण्याजोगें दहीं, श्रीखडाच्या उपयोगी दहीं 'चक्कादहीं मसाल्याचे खमग तादूळ'—मृ ३ २ (सकत) यथेष्ट व मिष्टान्न भोजन 'आज चक्का कोणीकडे घरला' [हिं चक्का=दाट, चक्का=दहीं]

चक्काचक्की—स्त्री हमरीतुमरी, उपडभाडण, झकापकी, चकाचकी पहा 'दाहोंकडून दापा जबरदस्ताची चक्काचक्की उडू लागली म्हणज हलक्यासलक्यानें तींत पडू नये'—विकार

चक्काटा—पु (बालभाषा) गमत (क्रि० दाखविणें) [चक्क, का आटा=खेळ]

चक्की—स्त्री १ जातें २ पिठाची गिरणी ३ (व्यायाम) मानेचा व्यायाम करण्यासाठीं दगडाचें केलेलें कडें सख्या ६२.

चाभारी) चामडें कापण्याचा लाकडी गोल ठोकळा [स हिं]

चक्कार—वि (प्रां) विस्मित झालेला, आश्चर्यचकित [स चकित]

चक्र—न १ रथ, गाडी, इ०चें चाक, कुंभाराचें चाक. भवडीचें दड । भ्रम चक्र ।' —ज्ञा १८ ३१०. २ चाकासारखें आयुध, विशेषत विष्णूचें सुदर्शन चक्र 'कैसें चक्र हन दा। सौम्यतेजें मिरवे।' —ज्ञा ११ ६०४ ३ एक खेळणें, चकीर, चक्कर ४ बोटावरच्या वर्तुलाकार रेषा, या शुभ त (याच्या उलट शंखाकृति रेषा अशुभ समजतात) ५ सैन्य, मूह, जथा, जमाव 'स्वचक्र परचक्र' 'पालाणिचे त्वरित शा रवा हो!'—वामन, विराट ५ ११ ६ राष्ट्र, देश, भू प्रांत, जिल्हा ७ (मकत) वड (खाद्य पदार्थ) ८ (विणकाम) च्या कपाळकाठीच्या शेवटाला अडकविलेलीं दोन चाकें, कपाळकाठी किंवा ढेकणी याच्या ऐवजीं ज्या चाकाचा ग करतात तें नक्षीच्या कामाच्या दोऱ्या–काठाचा चाळा असें लाकडी चाक, ज्यावर सुत गुंडाळतात तें चाक (रीळ) आकार सैन्यरचना, व्यूह 'चक्रव्यूह' १० पाण्याचा भोंवरा, ११ भविष्यकथनासाठीं किंवा जातक वतविण्याकरिता ची आकृति, कुंडली १२ (शारीरशास्त्रांत) शरीराचे , प्राणस्थानें प्रत्येकी एकदर सहा आहेत, आधार–लिंग–हृत्–कंठ–भ्रू–चक्र षट्चक्रभेद पहा 'येक सांगती अष्टांग नाना चक्रें।' –दा ५ ४ २४ १३ संवत्सराचें मंडल , आवृत्ति १४ (ज्यो) मंडल वर्तुल, राशिचक्र, पचक्र १५ (कुण) संकट गोंधळ, घोंटाळा, कोंड, फास चक्रांत घालणें–येणें=फसणें) १६ (सामा) मंडलाकार करणारा, खालचा वर–वरचा खालीं होणारा रहाटगाडग्या फिरणारा पदार्थ, वस्तु, स्थिति. वायुचक्र ' समाजचक्र ज्यक्रांति १८ (शाप) पेशी, पिंड, (इ.) सेल १९ र्गीत कल्पिलेलें एक चक्र हीं चक्रें सहा आहेत मूलाधार, ष्ठान मणिपुर, अनाहत, विशुद्ध, सहस्रार ऊर्ध्व तळौतें तया भवामाजि चक्रांचे। पदर उरती।' —ज्ञा ६ २३७ चक्राक पक्षी चक्रापरीच सजलों असता फिराया।'—र १७ माशब्द– ०गति–स्त्री वर्तुळाकार (आपल्या भोंवतालीं) गति चक्रावर्त व गरगर फिरणें. नित्य जे उदयास्त त चक्रगतीनें आणि प्रहाध राश्यतर हातें हें स्वगतीनें ' ०चाळ–वि चमत्कार करणारा, लीलानाटकी 'तुका चक्रचाळें। वेढ बळें लाविलें।'—तुगा २१२४ 'स्वर्ग मार्गीं रेंईल गुढाळ। कान्हो चक्रचाळ पडरीचा।' —निगा [चक्र+चाळणें] ०दंड–पु. एक व्यायामपद्धति दोन्ही हातांचे नळवे जमिनीवर टेकून ते स्थिर ठेवून पायानीं वर्तुलाकृति फिरणें–व्यायाम मासिक ४ १९२३ चक्रदड पहा ०धर–पु १ सुदर्शन चक्र धारण करणारा, विष्णु २ महानुभाव पथातील प्रमुख महात्मा [स चक्र+धर] ०नेमिक्रम–पु फिरणाऱ्या चाकाच्या धावेचा वरचा भाग खालीं व खालचा भाग वर जातो व पुन वर खालीं होतो याप्रमाणें परिस्थिति बदलणारा क्रम, उच्च–नीच स्थित्यतरें, जगाची चांगल्या दिवसामागून वाईट नंतर पुन्हां चांगले दिवस अशी रहाटी. [चक्र+नेमि=परीघ+क्रम] ०पाणी–पु सुदर्शनचक्र धारण करणारा विष्णु, चक्रधर 'मनुज तनुज जैसा भूतळीं चक्रपाणी।' –वामन रुक्मिणीपत्रिका १५ [स] ०पाळणा–पु यात्रेच्या, जत्रेच्या प्रसगीं टांगलेले फिरते पाळणे २ गोलाकार फिरणारा पाळणा, झोला ०पाळ–पु १ प्रांताचा सुभेदार २ चक्ररक्षक, रथी युद्ध करीत असतां रथाच्या चाकाचें रक्षण व योग्य गतिमध्यें चलन यावर देखरेख करणारा योद्धा 'कीं दों पार्श्वीं दोघे भीमार्जुन चक्रपाळ जेविं रवी।' –मोभीष्म ११ ५१ [स चक्रपाल] ०भेंड–डी–स्त्री एक झाड, याचें फळ चक्राकार असतें चक्रभेंडी पहा ०पूजा–स्त्री चक्राची पूजा करण्याचा खानदेशातील कुलाचार ०भेद–पु युक्ति, हिकमत, डावपेंच, छक्केपंजे, युक्तिप्रयुक्ति, कावा [स. चक्र+भेद, शकटभेद याचा प्रतिशब्द] ०मंडल(करण)–न (नृत्य,) आणवें होऊन गुडघ्याच्या आतील बाजूनें दोन्ही हातानीं पायास विळखा घालणें [स] ०रक्षक–पु चक्रपाल पहा. ०वत्–क्रिवि चक्राप्रमाणें–सारखा, वर्तुलाकार, गरगर चक्राकार 'पायीं धरोनि अवनीळा। तारक चक्रवत् भोवंडिला।' [स] ०वर्ती–र्ती–पु चक्राचा अधिपति, एका समुद्रापासुन दुसऱ्या समुद्रापर्यंत असलेल्या पृथ्वीचा राजा, समुद्रवलयांकित पृथ्वीचा राजा, सार्वभौम राजा, बादशहा 'जे चैतन्यचक्रवर्तीची शोभा। जिया विश्वबिंबाचिया कोंभा।' –ज्ञा ६ २७२. 'पुढें पुढें राघव चक्रवर्ती। सगें प्रिया मानसतापहर्ती।' –मुरामा [स] ०वर्तिनी–स्त्री बादशाहीण, सार्वभौमराज्ञी 'चक्रवर्तिनी श्री महाराणी व्हिक्टोरिया यास आमची अशी प्रार्थना आहे कीं' –टि १ ६६७ [स] ०वर्तीघोडा–पु घोड्याचा एक प्रकार याच्या नाकाच्या मध्यभागीं भोंवरा असतो –अश्वप १ २५. ०वाक–पु एक पक्षी याच्यामध्यें दिवसा नरमादीचें संमीलन व रात्रीं वियोग होतो असा कविसंकेत तया चक्रवाकाचें मिथुन। सामरस्याचें समाधान।' –ज्ञा १८.८ ०वाक घोडा–पु घोड्याचा एक प्रकार सर्व अंग पिवळें चारी पाय पांढरे व डोळे अंतरंगाचे असा घोडा –अश्वप १ २५ [स] ०राट–स्त्री रथाच्या चक्राची चाकोरी 'परसैन्य देखानि दृष्टी। वर्में चालिला जगजेठी। पडपडिल्या चक्रवाटी। उठाउठीं पातला।'

–एरुस्व १० ४४ ०वाटी–स्त्री. वावटळ (क्रि० घडघडणें) 'घडघडीत चक्रवाटी।' –उषा ८३१. ०वाढ– ०वाढ व्याज–स्त्रीन दर वर्षास अथवा ठरविलेल्या मुदतीस व्याजाचा हिशेब करून तें व्याज मुद्दलात मिळवितात आणि ती रक्कम (रास) दुसऱ्या वर्षाचें किंवा मुदतीच व्याजासह्दी मुद्दल धरतात, अशा रीतीनें जें व्याज होतें तें, व्याजाला व्याज आकारणें ०वात–पु. सोसाट्याचा वारा, वावटळ [स] ०वाल–पु १ क्षितिज, काळी धार २ पृथ्वीच्या भोंवतीं कल्पिलेली पर्वताची ओळ, मंडळ [स] ०वाल–पु एक पक्षी [म] ०वाहा–वि १ चक्र चालवणारा २ चक्रधर, विष्णु (कुंभार), 'चक्रवाहा का देवेंसी। केवि कुलाळा करू सरिसी।' –ऋ ४७ [स चक्र+वह्] ०वृद्धि–स्त्री चक्रवाढव्याज पहा [स] ०वेला–स्त्री (रूढ) चक्रवेळ फलज्योतिषशास्त्रातील एक वेळ मुहूर्त, याचेवेळीं आरंभ केलेलें कोणतेंहि कार्य फार दिवस रेंगाळत राहतें [स] ०व्यूह–विभू–विहू–पु १ एक विशिष्ट प्रकारची सैन्याची वाटोळी रचना, या सैन्यरचनेंत शत्रूचा प्रवेश होऊं शकत नाहीं. 'चक्रव्यूह गुरु द्रोण। रचिता झाला अद्भुत।' –पाप्र ४५.४ २ मोठी मसलत, कपटकारस्थान, कट, सकटाचा डाव रचणें, जाळें पसरणें, फार खोल, भानगडीचा, गुंतागुंतीचा केलेला बेत. 'आक्रपाचा भ्रामक चक्रव्यूह रचून अभिमन्युप्रमाणें बुद्धिमान्...नेटिव लोकाचा छल व वध करण्यास लॉर्ड कर्झन याच्या कारकीर्दींत हिंदुस्थानसरकारनें तयार व्हावें' –टि २ ५२३ [स चक्र+व्यूह, म विभू, विहू=व्यूह] चक्राकार–पु वर्तुळ, चक्रासारखी आकृति –वि. वाटोळी, चक्राप्रमाणें गोल [म] ०कार मासा–पु- एक प्रकारचा मासा, (इ) स्टार फिश –प्राणिमो १३६ चक्रांकित, चक्रांगीत, चक्रांगद–पु १ चक्राकार रेषांचीं वर्तुळें, चिन्हें असलेला पांढरा दगड, याची दवारा मानून पूजा करण्यात येते हा समुद्रकांठीं सापडतो 'चक्रांगीत चक्रतीर्थाहुनी। घेऊन येती।' –दा १९ ५ ३ 'सोळा सहांकित नवांकित। शाळिग्राम शकलें चक्रांकित।' –दा ४ ५ ६ २ (घोड्याचे) अंगावर देवीचे वण किंवा इतर कांहीं विद्रूपता असणारा द्रम्म [स चक्र+अंकित] चक्रांत–पु कट, कारस्थान 'विल्दिरसाहेबाच्या विरुद्ध त्यानें चक्रांत केला' –कोरकि६१ चक्रावळ–चक्रावाळ–१ चक्रवाढ पहा चक्रावाळ–२ स्त्री घोड्याचें एक लक्षण, अंगावर अनेक केसांचे भोंवर असणें, हें घोड्याचें अशुभ लक्षण मानितात [स चक्र+आवलि] चक्रावळ–स्त्री घोड्याचा एक रोग –अश्वप २ २५८.

चक्रं–वि तऱ्हेवाईक विक्षिप्त, चक्रम (मनुष्य). [म.]

चक्रापत्ति–स्त्री एका वस्तूचा दुसरीस दुसरीचा तिसरीस आणि तिसरीचा पहिलीस असा जो परस्परावर आधार तो, चक्राप्रमाणें फेरा. [स]

चक्रम–पु १ दोन रुपये दहा आणे किंमतीचा एक होन २ तऱ्हेवाईक माणूस, चक्र पहा

चंक्रमण–न १ (शाखाचक्रमणाचें संक्षिप्त रूप, वानराचें या फांदीवरून त्या फांदीवर उड्या मारणें यावरून) कसेंतरी जाणें, उड्या मारीत जाणें २ अक्रमिक किंवा उडाणटप्पूपणाचा अभ्यास [सं]

चक्रावळ–स्त्री घोड्याचा रोग, यानें घोड्याच्या पायाच्या तळावरचा मेंदा फुटतो, कठिण होतो आणि चेपला असता दुखतो. –अश्वप २ २५८

चक्री–स्त्री १ वेदपठण, पुराण, कीर्तन, भजन, गायन याचा एकत्र जमून समवयस्क, समानशील व्यक्तींनीं केलेला कार्यक्रम २ पागोट्याच्या विनीवर चक्राकार एकावर एक पट्या बसवून करतात ती रचना, पागोट्याचें चाक (चक्राकार वेढे असणारें), चाकाप्रमाणें बांधलेलें पागोटें ३ एक खेळणें, भिंगरी ४ सभोंवार कळ्या व मध्यें एखादें फूल असा पुष्पगुच्छ, फुलाचा तुरा पागोट्यावर अलंकार म्हणून लावतात ती ५ परंपरा ६ (व) पांढरें अगर इतर रंगाचें डाग ७ बटाट्यातील एक रोग. ८ (गो) चकली (खाद्य) ९ समुदाय, मंडल, कंपू [स चक्र] (वाप्र) ०उडविणें–उपहास करणें, छि थू करणें, टोमणा मारणें, छद्मी भाषण करणें, (एखाद्याची) फजीती करणें ०करणें–१ उपहास करणें २ परस्परात दांडगाईनें किंवा धिंगामस्तीनें (एखाद्याची) ओढाताण करणें ०गुंग करणें–गुंगविणें–उतरणें–भुलविणें–१ (चक्री=अक्कल) एखाद्याच्या पगडीचा–पागोट्याचा अगदीं पुढचा भाग (म्हणज अभिमान, शौर्य निदर्शक) ओढून काढणं किंवा त्यास गोंधळांत पाडणें, फजीत करणें, नक्षा उतरणें २ (ल) लाव लाव खाता, डौलाची, आढ्यतेची वाणी जिरविणें, पोल पाडणें, एखाद्याचा नक्शा, तोरा उतरविणें, मानहानि करणें, कान उपटणें ०गुंग होणें–भुलणें–उतरणें–गोंधळणें, आशाळा होणें, खुंटणें किंवा कुंठित होणें, अक्कल गुंग होणें. ०फिरविणें–पगडी फिरविणें १ पागोट्याचा चक्रीचा पाठीमागचा भाग पुढें आणून दोन हात करण्यास अगर लढण्यास सिद्ध होणें २ बाजू बदलणें, विरुद्ध पक्ष स्वीकारणें सामाशब्द– ०झोंप–स्त्री जींत निजणारा वाटोळा वाटोळा फिरता, लोळतो अशी झोंप. ०दार–वि १ पुढें चक्री असणारें (पागोटें मुलाची गोंपी) २ वाटोळें, चाकासारखें ०पुराण–न एकाच बैठकींत एकामागून एक असें अनेकांनीं सांगितलेलें पुराण चक्री पहा [स चक्र+पुराण] ०परिषद–स्त्री जींत प्रत्येक सभासदाला आपलें म्हणणं स्पष्ट पणें मांडतां येतें, प्रत्येकजण सारख्या योग्यतेचा गणला जातो अशी सभा (इ) राऊंडटेबल कॉन्फरन्स

चक्री—पु कुंभार 'दे येक म्हणतां कोरी घागरी । हास्य करोनि चक्री अंतरीं । पांच रुपया घाल जरी तरी । घडा देईन सुंदर वदे । ' –दावि २३५ –वि चक्र धारण करणारा (विष्णु, कुंभार) 'दिनमणि तव नोंडे चद्रसा रग चक्री' –मुरामाभरण्य १०१

चखणें, चुंखणें—(प्रा) चोखणें पहा [हिं चखना]

चखांदळ—चकदळ पहा

चखोट—वि स्वच्छ, निर्मळ, शुद्ध, उत्तम, सुरेख, छान, चागला 'गोपीचित्तीं वळला वळता कां वासुदव न चखोटा।' –मोउद्योग ७ ७० [स चोक्ष=शुद्ध, निर्मळ, का चोक्कट] ०तेल–न (तजा) गोड तेल, तिळाचें तेल

चंग—पु १ अल्गुजासारखें एक वाद्य 'हातात घेऊन चग रग जमवीला।' –हापो १५ २ मोठा डफ ३ (ल) घुंगरा सारख वाजणारें कडें ' 'हरिनाम वाजविचग, अहो चग।' –देप ६६ ३ (ना) वावडी उडताना फडफड वाजावयासाठीं तिला कागद कातरून त्याचा जो फरारा लावतात तो, पतगाची शेपटी ४ चगकाचनी गंजिफाच्या आठ रंगातील पहिला रंग ५ घुंगुर माळ, चगाळ, बैलाचा एक दागिना (गु) घटा –खाला ५१ ६ (चुकीनें ?) पैज, प्रतिज्ञा (चग बाधणें या प्रयोगावरून अर्थ बनला असावा) [फा] (ग्राम्य) ०बाधणें–१ (पचग बाधणें असा मूळ प्रयोग असेल) उद्युक्त होणें, कबर बाधणें 'तें काम करण्यास त्यानें चग बाधला ' २ पैज, फुशारकी म'रणें, खात्री-पूर्वक सांगणं, ठासून प्रतिज्ञा करणें 'एखाद्या मर्त्यानें मी अमुक वर्षे जगेन असा चग बाधणें हा केवळ मूर्खपणा होईल' ०चाळ गणें–शौर्य विद्या इत्यादिकांचा अंश, बाणा बाळगणें सामा-शब्द- ०कांचनी–वि. गंजिफाचा एक जुना प्रकार. या गजिफाच्या जोडातील आठ बाजूची नावें चग, कांचन बरात, कुमाश, ताज, गुलाम रूप व शमशेर याहून दशावतारी गंजिफा हा निराळा प्रकार आहे ०चिखलत–चिलत–चिलुत–चिल्लद–चिल्ली–चल्ली–स्त्री गंजिफांच्या खेळातील कांहीं विशिष्ट सज्ञा खेळात शेवटीं शवटीं दोन रगाचीं दोन पानें राहिलीं असता खेळणारानें एकपान उतार्णे पडावें म्हणून दोन पान झुंदून वर उडविण्याचा प्रकार चचल पहा ०राणी–स्त्री १ प्रमातील स्त्री, प्रियपात्र, अतिपरिचित स्त्री. २ चग डावातील राणी

चग—वि. १ चपळ, चलाख, चुणचुणीत, हुशार, तैल-बुद्धीचा (मुलगा) २ चागलें, सुरेख [स चग, प्रा द चग, तुल० का चन्नु–चग्ग]

चगडग—स्त्री १ कचाट, खटलें, उलाढाल, जोखमीचें ।म २ धाल्मेली करणें, भानगडी उत्पन्न करणें साहसाचा व्यापार, उदीम. ३ (क) अव्यवस्था, गोंधळ (काम, हिशव वगैरेचा) [ध्व] चगडग्या–वि चगडग करणारा, कचाटें उडविणारा, चळवळ्या, उलाढाली करणारा, साहसी, व्यापार करण्यांत धाडसी [चगडग]

चगण्या—स्त्रीअव. (बायकी) भाव, डौल, दिमाख, मकड, कुर्रा, मिजास (क्रि० करणें, लावणें, आठवणें, जडणें).

चगदळ–दाळ–ळें, चगदळी—चकदळ, चकदळी पहा

चगदा—चवदा पहा.

चगळणें—उक्रि चघळणें पहा 'चगळितो गिळितो धन वदना।' –र ५८

चंगळ, चगळपट्टी, चगळवटी, चंगळा—स्त्री १ वैपुल्य प्रचुरता, भरपूर, समृद्धि रेलचेल, लयलूट यदा आम्ही खूप फन्नाके घेतले आणि मुबईहूनहि माल त्यामुळें घरांत फटा-कयांची चगळ झाली ' २ समृद्धता, भरभराट, चलचलाट, चालता काळ, सधनता, सुबत्ता, वैभवाची स्थिति ३ परिपूर्णता, तृप्ति ४ चैन, मजा हिंदुस्थान म्हणजे आपल्या तरवार बहा-दर पूर्वजांनीं एक चैनीची जागा आपणास करून ठेवली आहे तर्थे मनास यईल तशी चगळ करावी ' –नि ७५६ ०उडणें–लाट, लयलूट, रेलचेल होणें

चंगा—वि. क्रिवि १ चागला, निर्मळ, शुद्ध, पवित्र 'मन असे चगा तर काथाटींत(काथोटींत–काठेवाडात) च गगा ' २ चांगली, रुचकर, उत्तम, चखोट 'आजची भाजी बहुतच चगा झाली होती ' [स चग, हिं चगा, का चगु=बरा]

चगाराणी—चंगराणी पहा

चंगाळ–ळें—न (व) घोड्याच्या बैलाच्या गळ्यांत, गाडीच्या भोंवतालीं लहान घटाची माळ बाधतात ती, घुंगुर माळ चग अर्थ ५ पहा [चग+आली, म .आळें]

चंगाळ–ळी—स्त्री १ चगळ, वैपुल्य, समृद्धि २ परिपूर्ति, रेलचेल, शिगारी, अतितृप्ति चगळ पहा

चंगी, चगीभगी—पु १ दुर्व्यसनी, बदफैल, ढगी 'वेद शास्त्र पूर्ण निपुण । जाऊनि ब्राह्मणगण। चगीभगी मूढ पूर्ण । तुळसी आज लाधले।' २ अफू, भांग, गाजा वगैरे व्यसनांच्या अधीन, गजद ' हविसर पदरीं चगीभगी । ' –ऐपो २१८ [गु चगी= अफू+भांग]

चगोल—वि १ (खा) वेडा 'त्या चंगोलाच नांव नको घेयना ' २ चावट. –भाव ७१ ते ४ [चघळ ?]

चघळ—न चघळून बाहेर टाकलेला, तुडविलेला चारा(जना वरांनीं, गुरानें खाल्ल्या चाऱ्याचा अवशिष्ट भाग, पाचोळा, गळाटा (कोंकणात पुल्लिंगी योजतात) –वि १ एकाच गोष्टीचा घोष लावून कपाळ उठविणारा, तोंडाची एकसारखी टकळी चाल विणारा २ असबद्ध ताळतत्र नाहीं असें बोलणारा ३ शुष्क, पाल्हाळिक, नीरस (भाषण). ४ सुस्त, ढेपट, मद, अबुद्धीनें

कलें जाणारें (काय, गोष्ट). ५ औदासिन्यपूर्ण, एकांगी ६ एकमार्गी, एकलकोंडा (इसम) [स गृ=खाऊनबाहेर टाकणें चघळणें पहा]

चघळ—वि रुंदावल्यामुळें, उघडल्यामुळें, वापरल्यामुळें, मोठें केल्यामुळें सैल ढिला, शिथिल, पोकळ (खिळा, भोंक, कुलूप यंत्र, जोडा, कपडा इ०) [हिं चकना=रुंद]

चघळणें—अक्रि खाण्याचा पदार्थ तोंडातल्या तोंडात घोळवणें, फिरविणें, चर्वण करणें, रवंथ करणें [स गृ-जिगल-(सघत)-चिघल-चघळ —भाअ १८३२ हिं चिकल्ना, म. चाखणें व घोळणें]

चघळवघळ चघळचुघळ—नपुस्त्री १ गुरांनी अर्धे वट खाऊन अवशेष राहिलेला, तुडविलेला चारा, वैरण, धाटूक, गुरानी खाऊन उरलेला चारा ' त्यात घे घालून चघळाचुघळाचा भारा ' –तोव ९२ २ (ल) मूर्खपणाचें भाषण, वटवट, वडवड, निरर्गल प्रलाप [चघळ द्वि]

चघाळ—चघळ पहा

चंघी—वि (प्रां) वेगवान् –शर [स जंघा]

चंच—वि १ धूर्त, हुशार दक्ष, वाकबगार, चतुर २ तल्लख, चपल, चलाख तरतरीत चंचिवाग पहा [स चच्=उडया मारणें, चपळाई करणें, चचु=हुशार हिं चच्या=ते जातात, लॅ सुक्तरि]

चंच—पु (कों) कसून घेतलेली व सूक्ष्म अशी तपासणी, परीक्षा, बारीक तपासणी, चौकशी

चंचकारी—स्त्री गोडगोड भाषण, खुशामती बोलणें ? ' धरूनि चचकारी सुपारा सगट । करूनिया गट्ट धीट जालों । ' –दावि २४० [चच]

च(चं)चणें, चचकरणें, चंचरणें—अक्रि १ (साकेतिक) मरणें ' चचला नाहीं म्हणती म्हातारा । ' –अमृ ७२ २ कामा वरून, नोकरीवरून दूर होणें, बडतर्फ होणें चसणें पहा **चंची पडणें–मरणें** –खिपु [तुल० प्रा चच=एक नरक]

चंचनी—वि एक घर हिरवें, एक काळें उभार व आडवणहि एकघर हिरवें व एक काळें किनार कोणत्याहि प्रकारची रेशमी असें (लुगडें, वस्त्र)

चंचल—वि १ हलणारा, सरणारा, कापणारा, डगमग णारा धावणारा २ अस्थिर, अधीर लहरी, तरल ३ क्षणभंगुर, अशाश्वत क्षणिक, फारवळ न टिकणारें, उडून जाणारें नाहींसें होणारें ' गंधक व फास्फरस हे दोन चचल अप्रवाही पदार्थ आहेत ' ४ नाचरी, चाळक, स्वैरिणी, स्वेच्छाचारी (स्त्री) ५ चपल चलाख, तल्लख [स चचल, चल्=हलणें] **चचलता**–स्त्री १ अस्थिरता, अनिश्चितता, अशाश्वतता २ संक्रमावस्था ' इंग्लडच्या इतिहासाचा हा काळ पराकाष्ठेचा चचलतेचा असल्यामुळें नाटककारास आपल्या नाटकात गुफण्याजोग्या पुष्कळ गोष्टी त्याच्या डोळ्यांपुढें घडत असतील ' –विकार **०चित्त**–वि क्षणिक बुद्धीचा, लहरी, अस्थिर मनाचा, कमकुवत [सं] **०पणा**–पु चचलता, अस्थिरता, स्वैरपणा. ' घोलण्यांत चचलपणा असण्याचें कारण विचारात चचलपणा असतो. .तो कृतींतही उतरतो ' –शिवपावित्र्य ७०

चचल—स्त्री (गंजिफा) अखेरीच्या वेळीं उतारी करणारा जवळ राहिलेल्या रगाचीं पानें दोन असुन त्याच्या वरील दोन हुकुम दोघाकडे असल्यास उतारी करणारानें दोन्हा पानें एक्मे कास जुळून वर फेंकिलीं असतां जो रग उताणा पडेल त्या रगाचा हुकुम ज्याकडे असेल त्यानें खेळावें ही पानें फेंकण्याची क्रिया, चगचिखलत पहा

चचविणें—उक्रि १ दग्यानें, विष घालून किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि निंद्य व गुप्त उपायानीं एखाद्यास ठार मारणें, फस वून मारणें २ एखाद्याचा नाश, बडतर्फी घडवून आणणें ३ (सांकेतिक) वाट लावणें, निकाल लावणें, करणें [म चचणें, चसणें]

चंचळ—वि चचल पहा 'चचळीं चचळ निश्चळीं निश्चळ।' –तुगा ३८६५ ' नाना शरीरीं चचळ । अखड करी चळवळ । ' –दा १५ ५ २४ **०वेळ–ळा**–स्त्री दिवसाच्या किंवा रात्रीच्या ज्या तीस घटका त्यांच्या आठ विभागापैकीं एक वेळ पहा

चचळाकारी–वि चचाळाकार ' चचळाकारी तितुकी माया माईक जाय विलया । ' –दा. ११ २ ९ [चचल+आकार]

चंचा—स्त्री १ गवत, काड, पेंढा किंवा भुसा भरून ठेविलेली मनुष्याकृति बुजगावणें २ (ल) रोडका, अशक्त, हातपाय अधू किंवा काडीसारखे आहेत असा माणूस, पेंढयाच्या माणसाप्रमाणें हातपाय निर्जीव, लु० असणारा मनुष्य [स चचा]

चचाट—न अवडबर, स्तोम 'का चचाट करणें नियमाचे.'

चंचिवाग, चंचियाज, चचुवाग—वि १ हुशार, चतुर, कर्तबगार, शहाणा, दक्ष २ चपळ, तल्लख, चुणचुणीत [चच]

चंची—स्त्री सुपारी, कात, लवंगा, पान इ० विडयाचें सामान ठेवण्यासाठीं निरनिराळे घडते कप्पे असलेली पिशवी ही वळकटी करून गुडाळता येते बटवा 'मार्मिक रावाच्या चंचीतला हलुच एक बार भरला ' –नाकु ३ ३५ [स चचा=वेताची वगैरे विणलेली टोपली ? स चच पाच बोटें रुंदीचें माप तुल० सच ?]

चंचु चंचुपुट—स्त्रीन चोंच, पक्ष्याचें तोंड [स]

चंचुप्रवेश—पु अल्प शिरकाव होणें, किंचित पगडा बसणें, थोडीशी वाट वाव मिळणें थोडा हात शिरकणें त्याचा बदोबस्त चागला यामुळें राज्यात कोणाचा चचुप्रवश होत नाहीं ' [म चचु+प्रवेश] म्ह० चचुप्रवेशे मुसलप्रवेश =चोंच खुपसण्या इतकी जागा मिळाली पुरे कीं हळू हळू मुसळ जाण्याइतकी

मोठी जागा करतां येते प्रथम थोडासा अवकाश मिळाला म्हणजे तेवढ्यावर जास्त जागा मिळवितां येते, भटाला दिली ओसरी भट हात पाय पसरी या अर्थी **चचुप्रवेश करणें**–थोडासा हात घालणें, आत किंचित् शिरकाव करणें

चंचू—वि निष्णात, हुषार [स चचु=प्रख्यात, हुशार]

चचोर-री—चिचोर-री पहा

चच्कारा—पु (कों) सुभाषित

चट—पु श्राद्धसमयीं आमंत्रित ब्राह्मण हजर नसला किंवा ब्राह्मण मिळाला नाहीं तर त्याऐवजीं अर्चन, पूजन करण्याकरितां ब्राह्मणस्थानीं ठेविलेली दर्भांची प्रतिमा, दर्भ. 'का एकुलत्या एक पोरीचें कन्यादान तिसऱ्याकरवीं चटावर करून घेऊ ? '–भा ६९ [स] ०श्राद्ध–न ब्राह्मणस्थानीं चट ठेवून केलेलें श्राद्ध **चटावर**–चट पहा

चट—स्त्री १ चव, आवड, आस्वाद, गोडी २ चटक, नाद, सवय, गाडी लागल्यामुळें चैन न पडणें, व्यसन 'अखडित चटे त्यानीं लावियेला कान्दा । आवडे तयाचे सकल्प वाढाती मना ।' –तुगा १३२ [स चाटु म चाटणें, का. चग]

चट—स्त्री. पातळ थर, गिलावा रग, सफेती इ०काचा पातळ हात लेप (क्रि० देणें) [म चाटणें]

चट—वि चावट, चपळपणाची (गोष्ट) 'ऐकोनिया चट गोष्टी । येर धावती येरापाठीं ।' –एभा ५ १८७

चट—क्रिवि १ एकदम सर्व, सारेच, निःशेष असें, त्वकर, एकूणएक, एकदर, साफ, झाडून (क्रि० जाणें, खाणें) 'या घरचीं चट माणसें यात्रेस गेलीं आहेत ' 'आले होते योगी दवर्षि महर्षि सिद्ध चट सारे ।' –मोभनु ५ ४०. २ भक्षणकरून, खाऊन, चट पहा (क्रि० करणें) 'सद्दर्शनचि सुदर्शन करि गट चट कटक अतरायाचें ।'–मोआदि १० ८५ [म झटिति चटकन्,ध्व]

चट—क्रिवि १ चटकन पहा २ आपसुक आपण होऊन 'बोलावू नकोस, मागाहून चट येईल '

चट—वि (माळवी) वस्ताद [हिं चट=कृपण]

चटई—स्त्री कळक, खजुरी, शिंदी इ०काच्या पानाची किंवा काड्याची केलेली हातरी, अथरी, विविधप्रकारच्या गवता पासून रगीबेरगी व तऱ्हतऱ्हेच्या सतरज्या बनवितात त्याप्रत्येकी [स झट्=एकत्र होणें गुतणें, हिं] ०भरणें–(चांभारी) चट ईची वीण घालणें ०चप्पल–स्त्री चामड्याच्या वाद्या चटई-सारख्या विणून केलेली चपलाची एक जात, वहाणा **चटईची घाण**–स्त्री चटईच्या विणकरीसारखी घडण असणारा स्त्रियांचा एक दडात घालावयाचा अलकार दागिना, हातरीच्या वाकी

चटक—पु चिमणी, चिमणा, पक्षिविशेष 'श्येनासीं घृष्ट पणें गाठिबळें घालितां जसा चटक ।' –मोद्रोण १० ८२ [स चटक] ०पाक–पु चिमण्यापासुन तयार केलेला एक औषधी पाक, हा फार पौष्टिक असतो [स]

चटक—अ अतिशयितता, आधिक्य दर्शविणारा प्रत्यय पिवळा या शब्दास जोडून उपयोग पिवळा चटक=पिवळाजरद

चटक—स्त्री. १ रुचि, गोडी, चट, अफेक, जडलेली आवड, नाद, चव (क्रि० लागणें) 'कादबऱ्या वाचण्याची ज्यास एकदां चटक लागते त्यास मग दुसरें काहींच वाचावेंसे वाटत नाहीं ' –नि ७५ २ दुर्व्यसन, खोड, रीत, बोलणें चालणें इ० गोष्टींतहि कांहीं विशिष्ट सवय 'याला बोलतांना 'जेते की नाहीं' म्हणायाची चटक लागली आहे ' ३ प्रिय वस्तूच्या वियोगामुळें व ती वस्तु पुन्हा मिळावी अशी उत्कठा लागल्यामुळें होणारें दुःख, मन स्ताप, चटका, हुरहुर (क्रि० लावणें, लागणें, बसणें) 'चटक लाउनी सोडावें । भल्या मनुष्यासी ।' –दा १९ २ १३ 'गुरुनें चटक लाविली मोठी '[चट]

चटक—स्त्री तडफ, हुशारी 'जगामध्यें जर मनुष्याच्या अगात थोडी चटक नसेल तर नुसत्या ज्ञानाचा तादृश उपयोग नाहीं '–मौनयौवना (आवृ २) १४३ [ध्व चट्]

चटक—स्त्री छान [स चटुल] ०दार–वि छानदार, लज्जतदार, स्वादिष्ट, रुचकर

चटकचटक—क्रिवि १ स्त्रियांच्या पायातील जोड्यांच्या आवाजाप्रमाणें २ झपझप, चटचट, भराभर, धडधड, झरझर (क्रि० चालणें, धावणें, बोलणें) [ध्व]

चटकचांदणी-चांदिणी—स्त्री (काव्य) १ सुदर, नखरे-बाज स्त्री, चित्ताकर्षक, मादक, नखरेल तरुणी, मापुक स्त्री 'हीं रान भशी चटकचांदणी खाशी । ध्या बहार उठा किति घालु हात हनवटीशीं ।'–प्रला २ (सामा) अति सुदर तरुणी, खुपसुरत 'दाघींहि रूपानें चटकचांदण्या असतील, पण एकीस माणीक मोत्यानीं आपणांस लेववण्याची हौस असेल (दुसरीस नसेल) ' –नि ७७८ [म चटक+चांदणी=नक्षत्र]

चटकचांदणें—न १ स्वच्छ किंवा टिप्पूर पडलेलें चांदणें २ शुक्रप्रकाश, शुक्राचें चांदणें

चटकणी—स्त्री (व) दारें, खिडक्या इ० काच्या फळ्या वाऱ्यानें लागू नयेत म्हणून त्यास लाविलेली अटक, चिमणी 'चटकणी मोडली म्हणून खिडकी वाऱ्यानें लागते ' [ध्व]

चटकणा, चटकाणी—स्त्री १ चापट, चपराक, तडाखा, टोला, फटकारा, फटका 'त्याला खोटं बोलण्याबद्दल बापानें चांगली चटकणी ठेवून दिली ' २ चाबकाचा तडाखा, आघात [ध्व चट, का चटुकु=तडाखा, फटका, हिं चटकना]

चट-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि १ चाबूक छडी मारल्याच्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन, सपकन् चाडकन्,

ताडकन् २ एक चुटकींत, उठाउठीं, चपकन्, पापणी लवते न लवते तोंच, झटक्यास, झटपट, त्वरेनें (क्रि० जाणें, येणें) [ध्व स चट् फुन्चा,–भाभ १८१२ का चटकने]

चटका—पु (विणकाम) सुताची तारेची गोल गुंडाळी, लड

चटका—पु. १ दाह, भाजणारी उष्णता, तल्खाई, प्रखरता, (सूर्य, अग्नि किंवा तापलला पदार्थ यापासून उत्पन्न होणारी), ताप २ कडू किंवा तिखट पदार्थ खाल्यानें घशाशीं होणारी आग, अशी आग होण्याचा गुणधर्म (क्रि० लागणें) ३ पाळल्यामुळें किंवा तिखट पदार्थ खाल्यामुळें होणाऱ्या तात्कालिक वेदना, दु खावेग. (क्रि०बसणें). ४ पोळल्यामुळें पडलेला डाग, जखम ५ अत करणाला होणाऱ्या वेदना, मनस्ताप, आधि, चरका, सताप, मानसिक यातना, चुटपूट, रुखरुख (क्रि० बसणें, लागणें). 'मी सोडुनि आलों तटका। तो जिवा लागला चटका। –मध्व २२० ६व्यगोक्ति, औपरोधिक मर्मभेदी भाषण, प्रतिक्षेप, टामणा, टोला, जिव्हारी लागणारी व डोंबण्यासारखी टीका. (क्रि० मारणें) ७ काळजी, चिंता, आस्था, कळकळ, पर्वा, दरकार 'मनासि चटका म्हणुनी तव पदीं लगबग येत बालिका।' –स्वयवर नाटक ८ विरह, दु ख, हुरहुर, एखादी वस्तु परत मिळण्याविषयीं लागलेली उत्कंठा, चटक, चुटपुट, ध्यास, छद, तहान (क्रि० लागणें, लावणें, बसणें) 'च च चटका लागला पावसी पद उच।' –दावि २९३. 'लोभ हरीचा लटका.. लावुनि गेला चटका' 'तो माळी दादव्या केला। तो विहिरींत पडून मेला। त्याचें काहीं वाटत नाहीं मला। सख्याचा चटका लागुनि गेला।' ९ साडसानें दिलेला डाग, चरका (क्रि० देणें, लावणें) 'वसतेचि चटक लावीत। शुद्धावरि मुखत्वें।' १० मोरचूत वगैरे लावून सोनें अग्नींत तापविणें (क्रि० देणें) ११ (जहल्लक्षणेनें) या कृत्यास लागणारी साधनसामुग्री, द्रव्य साहित्य, साधनीभूत पदार्थांचा सच १२ व्यापारात ठोकर, तोटा, थप्पड, अद्दल (क्रि० बसणें, लागणें) 'जामीनकी विषयीं मला असा चटका बसला आहे कीं पुन्हा जन्मांत कोणास जामीन राहू नये' १३ मिऱ्याचें तिखट तिखट चटणी, विशेषत हरभऱ्याची डाळ वाटून दहीं व ओल्या मिरच्या घालून करतात तो १४ (को) खमग काकडी १५ (राहिलेल्या मर्यासाठीं) चटक, चरका पडा [सं चट्=जखम करणें, म चाटण, झाजरणें, घसटून जाणें] म्ह० (व चटकामटका तोंडाला फाटके घातर गाडीला= खायला चम मीत हवें व अगावर फाटके कपडे चालतात अशा माणसाला म्हणतात

चटका—पु चाळा चालेल जागता चटका। हा असाच चटकाधटका।' –पाळणेसग्रह पृ १७ [ध्व चटक]

चटका—वि. चोर, लबाड, ठक. 'चटक गावगुड गारडी। येक भाणिती कावडो।' –दावि ४७४ [चट् करणारा]

चटकावणें—सक्रि १ फटकारा लगावणें, सटकावणें. २ (माण) चावणें, लचका तोडणें, तुल० (गु) चटका मारणें= चावणें [चटकणी]

चटकी—स्त्री. १ हाताचें एक बोट व आगठा यांच्या साह्यानें जो ध्वनि होतो तो, चुटकी पहा २ चकाट्या, गप्पाष्टकें (क्रि० पिटणें, मारणें) [ध्व] **चटक्यांचा(चे)मांडव**–पु एक बाई आजारी पडली असता तिनें दुखण्यांतून बरें होण्यासाठीं देवास एक मांडव घालीन असा नवस केला तिनें आपला नवस प्रत्येक खावागणिक नुसत्या चुटक्या वाजवून पुरा केला या वरून काहीं एक मोठ्या कार्याविषयीं उद्योग न करता चुटक्या वाजवून त्यासबधीं बतबाताच्या गोष्टी सागणें, रिकाम्या आव्यतेचे, पोकळ डौलाचे, दिमाखाचे, बडेजावीचे, वढाईखोर शब्द, भाषण 'तुला चटक्याचे मांडव घालायला काय होतें पण जातीने काम करावें हे निराळें' आळशी, चेंगट व पाल्हाळ लावणाऱ्या नोक राला लावतात. 'असे चटक्याचे मांडव घालणारे पुष्कळ अस तात' म्ह० चटक्याचा मांडव होत नाहीं =एखादें मोठें कार्य किंवा व्यापार, वेळ आणि मेहनत याशिवाय होत नाहीं

चटकोरा—पु (व.) लाकडी मोठा टाळ; एक गोंडी वाद्य

चटक्याचग—पु. चग वाद्य वाजविणारा 'भाट वैकाटी टोलीके। चटक्याचंग।' –दावि ४७४ [चटक+चग]

चटक्याचटक्यांत, चटक्यापटक्यात—क्रिवि. चटकन्, हां हां म्हणता, निमिषमात्रात, एका पळात, चुटकीसरशीं [ध्व चटक+पटक]

चटचट-टां—क्रिवि १ चाबूक, कारडा, छडी इत्यादि काच्या होणाऱ्या ध्वनीप्रमाणें ध्वनि होऊन, चटकन् पहा (क्रि० लागणें, वाजणें) 'चटचटा चटक्या वाजती।' –दा १८ ९ ३ 'पायीं खडावा चटचट करिती।' –सौभद्र २ एखाद्या वस्तूच्या तटतटण्यानें अगर ठेकून, पिसा, दास वगैरे चावण्याचें, डसण्याचें अनुकरण होऊन 'त्या खोलींत चिलटें चटचट चावतात' ३ एकदम एखादा पदार्थ जळल्या–भाजल्यावर जो चटचट आवाज होतो त्याप्रमाणें (क्रि० भाजणें, लागणें) 'पाय चटचट भाजतात' ४ (सामा) त्वरेनें, झटकन्, लगबगीनें 'मुलांनीं जेवण चटचट आटपा' [ध्व चट]

चटचटणें—अक्रि १ चटचट आवाज करणें, खतखतणें (एखादी चरचरत, तटतटत, फुरफुरत, असलेली वस्तु, पदार्थ) 'झुणका चागला चटचटू लागला म्हणजे उतर' २ उन्हात ताप त्यानें भाजून करपून निघणें 'अग चटचटतें आहे' ३ (कर) आवळणें. [ध्व चटचट]

चटचटणें—अक्रि कमी पडणें, चणचण होणें, उणीव पडणें, टचाई होणें. 'आणखी दोन महिने गेले कीं गावच्या

पिण्याच्या विहिरीचें पाणी चटचट्ट लागतें म्हणतात ' -सेया २१ [ध्व पाणी नसल्यामुळें भांड्याचा होणारा आवाज]

चटचटीत—वि १ न शिजलेला, मऊ न झालेला, अपक्व, टचटचीत, कच्चा (भात, सांजा, धान्य) २ तव्‌ तारा निघण्या इतका दाट झालेला (उसाचा रस), चिकचिकीत, चिचमिचीत [टच+टचीत]

चटचटीत—वि १ लखलखणारें, चकचकणारें (हत्यार, पातें) २ गुळगुळीत गुळ्गुळीत (हजामत), किंवा तासून काढलेलें (गड्‌ डोसकें) ३ भडक, मदिरा, दाट, झकाकणारा, लकाकणारा (रंग) ' चटचटीत पिवळा, पांढरा, काळा, तांबडा, हिरवा, रंग ' [स चट्ट चटुल]

चटणी, चटनी—स्त्री. १ मिरच्या, कोथिंबीर, खोबरें, घालून जें तिखट किंवा तोंडीलावणें करतात ती २ (ल) घस घस तोडलेली, फोडलेली, मोडलेली अवस्था, मोडतोड तुकडे तुकडे झालेली, छिन्नभिन्न, विकलांग केलेली, चेंगरलेली अशी स्थिति, चेंदामेंदा, चकाचूर, पुरा नाश ' या शमर मनुष्यांनीं एका क्षणांत त्याचे पांचशें माणसांची चटणी करून टाकली ३ पराजित, अपमानीत, पाडाव केलेली मावाळलेली गोंधळलेली स्थिति, ४ (व्यापक) तिखट, मीठ मसाले घालून केलेलें तोंडीलावणें, चटका ठेंचा, डांगर, तिळकूट इ कोणताहि चव अगर रुचि वाढविणारा खाद्य पदार्थ, वस्तु, [स चट्‌=फोडणें, हिं चग्नी, सिं चटिणी]

चटपट—स्त्री १ कांहीं अनिष्ट किंवा नुकसान झाल्यामुळें जी अंत करणास दु खाची टोंचणी लागते ती, चिंता, काळजी हुरहुर, खेद चुटपुट पहा ' चित्तीं चिंतेची चग्पट । ' —मुवभा १६ १३७ ' चटपटी लागली ससारीं । ' —दावि ८३ २ उत्कंठा, छंद, सोस, ध्यास, चटका (क्रि० लागणें) [चुट पुट]

चटपट—स्त्री १ (पत्त्यांचा, गंजिफांचा हात, दस्त) भ्रतवार लावणें, पानाची हातातल्या हातात गल्त करणें, पानें लावणें २ चपळाई, चापल्य, तल्लखपणा चलाखी ३ वस्तऱ्याला पला टप्यावर घांसून धार लावणें ४ धार सारखी करण्याचें कातडें [ध्व चट द्वि]

चटपट-टां—क्रिवि १ एका चुटकीसरशीं, लवकर झट कन, सत्वर, त्वरेनें अस्लदीनें, घाईनें, क्षणक्यासरशीं, शीघ्र ' आवस्ता लागतो चग्पट । नामस्मरण करावें । ' —दा ४ ३ ६ [ध्व चटपट सिं चट्‌पटि हिं चग्पट]

चटपटणें—अक्रि तडफडणें, चुरपुर लागणें, व्याकुल बेचैन होणें, दु खाची टोंचणी लागणें, हुरहुर, काळजी लागणें, चुट पुटणें पहा [चटपट]

चटपटें—न (कों) भिजलेले चणे परतून जें तोंडीलावणें करतात तें [चटचट]

चटपटी-ट्या—वि १ तल्लख, चलाख, हुशार, तरतरीत, चपळ २ कचाटणा, रोंकटेखोर, उलाढाल्या (व्यापारांत वगैरे) [ध्व चटपट]

चटपटी-ट्या—वि एखादी गोष्ट मनास लावून घेणारा, चिंताग्रस्त, चुरपुर लावून घेणारा, काळजी करणारा [चुटपुट]

चटमट—न (गो) (हाडी चालवितांना) बांबू मारण्याचा एक प्रकार

चटम्—न (म गवंडीकाम) पडदीच्या चौकटीची मधील लांकडें

चटाई—चटई पहा

चटाचट-टां—क्रिवि चटचट पहा (चटचट शब्दापेक्षां या शब्दांत जास्त जोर, अतिशयितता, आवृत्ति आहे)

चटार—वि चवोर १ ग्राम्य, पाचकळ, छिचोर, टारगा, अप्रगल्भ, हलकट, छद, सोदा, हलका, अचावचा, अद्वातद्वा भाषण करणारा २ बेढंगी, बदफैली, दुराचारी, विषयासक्त [स चाटु]

चटावणें—अक्रि चट लागणें १ गोडी, चटक, छंद, लागणें, जडणें २ खोड, सवय, व्यसन, छंद, रीत, पद्धत लागणें, जडणें, पडणें, सवकलें, चटकणें पहा [म चट]

चटी—स्त्री आवड, चट पहा ' वाणीसहि लाउ चटि हरि नाम । ' -मोकृष्ण ४६.११०

चटी—स्त्री (कुमरी) लगोट ' पहिलवान चटी नेसला ' [चड्डी]

चटी, चटीपटी—चटी, चडीपडी पहा

चट्टघटास—पु कृपण, कंजूष माणूस

चटेल—वि चट लागलेला, व्यभिचारी 'या चटेलमैनेच्या कोणाच्यावर तुम्ही इमारत उभारलेली । ' —तोब ७७ [चट+ एल प्रत्यय]

चटोर—वि चावट, हलकट, छिचोर चटार पहा

चटोवटी—स्त्री (प्रां) चढाओढ बरोबरी, प्रतिस्पर्धा, चुरस —क्रिवि चढाओढीनें, प्रतिस्पर्धेनें, चुरशीनें. [चढणें+ वाढणें, गो चट्टीवाटी]

चट्ट—क्रिवि पार, एकदर, सबध, साफ, झाडून, चाटून पुसून ल्हख, चट पहा [प्रा द चट्ट=चाटणें]

चट्टा—पु १ चुरचुर करणारा, वेदना करणारा भाग, चायटा, खाज सुटणारा पुरळ, दुखापत, क्षत खवद २ वण, डाग क्षत, चिन्ह (क्रि० पडणें) ३ (ल) तोटा, दुर्दैवाचा आघात, कोण त्याहि कृत्यांत धधात आलेली लागलेली तोहमत, ठेंच खोट नुकसान, तूट, धस, चाट (क्रि० येणें, बसणें) ' यदा आताच व्यवहारात पांचशें रुपये चट्टा बसला ' [हिं म चाटणें]

चट्टा—पु फडशा, फन्ना, निःशेषपणा –क्रिवि. चट्टपट्टा. ०**मट्टा**–पु १ खाऊन निःशेष करणें, फडशा, फन्ना, ताव मारणें; सप्पा करणें. 'त्या दोघांचा श्वापदांनीं केव्हांच चट्टामट्टा उडविला असता.' –स्वप १९८ २ (ल) नाश, नागवणूक 'मला खालीं पाडून माझा चट्टामट्टा करण्याची तुझी इच्छा आहे'–के १० ६ ३० ३ (बायकी) भातुकलीच्या खेळांत खेळ संपल्या वर मुली खाण्याचे सर्व पदार्थ खाऊन टाकतात तो 'चट्टामट्टा बाळंभट्टा बाळभट्टाची शेंडी उपटा' –मुलींचीं गाणीं [म चट्टा+मट्टा(मटमट आवाज)]

चट्टी—स्त्री (काश्मीर) यात्रेकरू, उतारू लोकांस राहण्यासाठीं केलेलें गवताचें छप्पर [तट्टी]

चट्टी—स्त्री चट्टा, व्यापारांत आलेला तोटा, नुकसान, हानि, ठोकर, तूट (क्रि० बसणें, येणें, लागणें)

चट्टी, चपणी—स्त्री (गो.) चढण

चट्टीपट्टी—स्त्री १ अंगावरील भूषणें, वेणीफणी वगैरे शृंगार, शरीरमंडन २ छानछोक दिसण्याजोगा रचनाप्रकार, नट्टापट्टा, फाजील नीटनेटकेपणा, भपकेपणा, चापचोप 'चट्टीपट्टीचा चोभाटा क्षिपरी मारी झपाटा' [पट्टी द्वि]

चट्टेकरी—पु पट्टेवाला, चपराशी, हरकामी नोकर [हिं चटेकार=हाफकास्ट, युरेशियन?]

चड—पु चढ, चढणें पहा –शअ. चढून नतर, ओलांडून 'धांडिती पर्वताचड पैलाड।' –दावि २०१ [प्रा चड] ०घेणें–(चांभारी) जोड्यास वळण देणें

चंड—पु महादेवाच्या मूर्तीजवळ बसविलेली ओबडधोबड दगडी मूर्ति. ह्यास कोणी महादेवाचा गण समजतात, स्कंध –वि. १ रागीट, क्रोधिष्ट, तामसी, तापट, उग्र २ (समासांत) जोराचा, कडक, तीव्र, प्रखर उदा० चंडवात, चंडांशु, चंडकिरण–कोप–घन–भानु इ० 'चंडवातें ज्योति। आहत जैसी।'–ज्ञा २ ३२३ ३ (काव्य) मोठा, विशाल, अवजड, अवाढव्य, स्थूल 'किंवा घालून चंडपाषाण।' –दावि २० २७ 'पायीं चंडशिळा बांधिती। महा नरकीं बुडविती।' ०किरण–पु सूर्य 'निशांतीं उगव चंडकिरण।' [स]

चडक, चडकण, चडकणा, चडकणी, चडकाणी—स्त्री १ चपराक, चापट, थप्पड 'तयाकडे पहावें क्षणभरी। चडका हाणाव्या मुखावरी।' –कथा १ १० १४६ 'नातरी जैसें चडकणा। गगन हाणितलें अर्जुना।' –ज्ञा १७ ४१८ 'बळें हाणोनि चडकण। घायें प्राण घेतला।' –मारा किष्किंधा १४. ५२ 'कोपा चडला अत्यद्भुत। धांवोनि मारी चडकाणा।' –मु हरिचंद्राख्यान (नवनीत पृ २०३) २ तडाखा, मारा, आघात 'रामा कामाचिये चडके। प्राणी सुदृष्ट न देखे। जाति १७५ कुळासि नोळखे। अभिलाप गुणे।' –कथा २ ५ ८३. [ध्व. चड, प्रा दे चडक]

चड-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि चाबकानें, छडीनें मारलेल्या फटकाऱ्याच्या किंवा तडाख्याच्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन, फाडकन 'चडकुनि मिथिलेसी मारियेला हरीनें' –मकक २ कृष्ण-कौतुक ६३ [ध्व]

चंडकाई, चंडाबाई—स्त्री एक दवता 'दवी नामें चडजाई वाघजाई ... .. चडकाई या दवतांच्या यावतींत, चहूंकडे आरलाई, मोंगलाई माजून राहिली असुन . .' –खेया ५६. 'तुकाई यमाई नमू चडाबाई।' –दावि ११८ [स. चंडी, चंडिका+म आई]

चंडगो—पु. (कों.) माशाची एक जात हे आश्विनकार्तिकांत सांपडतात

चडचड—स्त्री धान्य, द्रव्य इ० कांची दुर्लभता, दुर्मिळता; अडचण, चणचण, टंचाई, कमतरता

चडचड-डां—क्रिवि चापट, छडी मारण्याच्या आवाजाप्रमाणें आवाज करून, फाडफाड [ध्व चड]

चडचडणें—अक्रि १ केस विंचरतांना, हिसडतांना, ओढले असतां केसांचा चडचड आवाज होणें, तडतडणें २ बाजार भाव बेसुमार वाढणें, चढणें, जबर होणें, दर कडाडणें [म चडचड]

चडचडीत—वि चटचटीत पहा.

चडचडीचा—वि तेजीचा, भरभराटीचा (व्यापार, धंदा इ०) [चडचड]

चंडप्रचंड—वि १ प्रखर, तीक्ष्ण, तीव्र, जालीम, जाज्वल्य; भयंकर. २ वरचढ, जास्त प्रखर, एकापेक्षा एक अधिक जालीम; तळख [स चंड+प्रचंड]

चडफड, चडफडणी—स्त्री १ जळफळ, धुसमुस, कडकडणें, फुफावणें, रागानें दात ओठ चावणें; कातावणें, चडफडाट. 'त्याला सारा दिवस चडफड लागली आहे' २ तापांत होणारी तळमळ, घालमेल, अस्वस्थपणा, काहिली [ध्व चड+फड, तुल० स. चड्=रागावणें]

चडफडणें—अक्रि १ जळफळणें; धुसमुसणें, आदळआपट करणें, मोठ्या संतापानें क्रोधाविष्ट होऊन हातपाय आपटणें, कोपास चढणें, रागानें दात ओठ खाणें 'मग ह्यानें चडफडी। जाणिवेच खुर खोडी।' –ज्ञा १४.१४९ 'देखतां श्रीमंत स्वरूप। दुर्जन जेविं चडफडती।' २ तळमळणें; तापांत घालमेल घालणें, माशासारखें तडफडणें, हातपाय झाडणें, पाखडणें 'जळा वेगळी मासोळी जैसी। चडफडी।' [चडफड] **चडफणें**–अक्रि जळफळणें, तडफडणें, संतापणें 'स्वर्गसुखें चडफाये।' –भाए

चडफडाट—पु (चडफडचा अतिशय) तडफडाट, रागा मुळें वेड्यासारखी वागणूक, जळजळाट, रागाचा उद्रेक, संताप, चडफड करणें [चडफड]

चंडमुंड—पु १ दोन प्रबल दैत्यांचीं नावें यावरून २ (ल.) शौर्य, बल विद्या इत्यादि गुणांनीं सारखे विख्यात अशा जोडीला म्हणतात [स चंड+मुंड]

चडवा-वी—पु स्त्री पाणी भरलेला माठ ठेवण्याची घड वंची 'पाणी भरून ठेवण्याकरिता चडवी व झाकणमुद्दा माठ वगैरे .. '–ऐरापुप्र ९ ४५१ [चढणें]

चडवड—न (प्र) चढवढ पहा •

चंडवात—पु मोठा, प्रचंड, सोसाट्याचा वारा, वावटळ, वादळ, वायधूळ ज्ञा २ ३२३ 'चंडवातें जैसी कर्दळी। उल्थों पाडू जी समूळीं।' –एरुस्व १९ ११४ [स चंड+वात]

चडळ—न. १ (प्रां) भिंतीपासून सुटलेला चुन्याचा, गिलाव्याचा विटाचा भाग, तुकडा, पोपडा, पापुद्रा 'भिंता-चिया चडळा। पदराचा पुंज वेगळा।' –अमृ ५ ५९ २ जोड, तुकडा 'तें चडळ नसता अटराळ। चहुकडे।'–दा १७ १० ७ [स चट्=फोडणें, विभागणें ?]

चंडातक—पु ल्हान चोळी, काचोळी 'तदुपरि तिस अर्पी पीत चंडातकातें।' –सारुह ८.७४ [स]

चंडाल—पु १ ब्राह्मण स्त्री व शूद्र पुरुष यापासून झालेल्या संततीच्या जातींपैकीं, संकर, मिश्र जातीच्या अतिशय नीच वर्गा पैकीं एक, अंत्यज, महार, चांभार, मांग इ० २ (ल) नीच, घाणेरडा, तुच्छ, तिरस्कार वाटण्यासारखा, ज्याचें दर्शन नकोसें वाटतें असा, अति पापी मनुष्य ३ क्रूर, राक्षसी, अधम, मांग हृदयाचा, भयंकर, दुष्ट असा मनुष्य अगर कृत्य –वि. दुष्ट, निर्घृण, अत्यंत वाईट सामासांत चांडाल–कर्म–कृत्य–सेवा इ० [स चाडाल] ०वृत्ति–स्त्री अधमता, नीचपणा, अघोरपणा, भयानकत्व अत्यंत दुष्टपणा, कापट्य, क्रौर्य –वि अधम, नीच, दुष्ट, उलट्या काळजाचा

चडाव—पु (गो) १ चढ, चढण २ पायमोजा

चडांश-शु—पु सूर्य मैं चंद्र चंडांशु डोळां। दावितासि कोप प्रसाद लीळा।'–ज्ञा ११.२११ –एभा २ ७ [स चंड+अंशु=किरण]

चंडाळ—चंडाल पहा ०खत–न रद्द झालेलें, मुदतीबाहेर गेलेलें, निरुपयोगी खत, रोखा, कर्जफेड झाल्यानंतर कुळाचा सावकाराजवळ जो दस्तैवज राहतो तो ०चौकडी–स्त्री दुष्ट माणसांची जूट, कुटाळखोर लोकांचा कंपू, गट, टोळी, मुठाण, टवाळ कंपू

चंडाळण्या—स्त्रीअव (व) खटाळ्या, खोड्या 'नाहक आमच्या चंडाळण्या करू नका.' [चांडाल+णी प्रत्यय]

चंडाळी—स्त्री १ दुष्ट कृत्य, नीचपणा, विक्षिप्तपणाचीं, राक्षसी कृत्यें, क्रोधाचा किंवा संतापाचा झटका. २ संतापलेल्या मुलाचें मोठमोठ्यानें आरडणें–ओरडणें, उच्छृंखल, बेताल होऊन वेडे वेडे चार करणें (क्रि० घेणें) [चंडाळ]

चंडाळी, चंडाळीण—स्त्री १ चंडाळ जातीची स्त्री २ (ल.) अत्यंत ओंगळ, किळसवाणी स्त्री ३ तामसी, पाषाण-हृदयी, अघोर कृत्यें करणारी स्त्री, कैदाशीण

चंडिका, चंडी—स्त्री १ दुर्गादेवता, महाकाली, भवानी. 'सुवर्णाचिया चंडिका। सुवर्णशूळेंचि देखा।' –ज्ञा १८ ४४४ रडी चंडी शक्ती। मद्यमांस भक्षिती।' –तुगा ७९१ २ (ल.) (चंडीसारखी) अति रागीट, कैदाशीण, निर्दय स्त्री [स]

चंदु—पु. एक शस्त्र 'नागरचंडु आणि सुरी। असिलता बाणधारी।' –कथा ३ ११ ११५

चडोल—पु १ एक गाणारा पक्षी २ (ल) हुषार, बोलका माणूस 'वाटेल त्याच्या मनातील हालचाल ओळखणारे चडोल पुरुषोत्तमराव पहेले ना।'–इप १० ३ रंगेल, आनंदी प्राणी ४ सैन्याची पिछाडी, सैन्याच्या पिछाडीची रक्षक फौज '(निजा माचा) चडोल अगदीं बुडविला ' –रा १ २५७ 'या वेळीं यशवंतरावांनीं मोठ्या पराक्रमानें कवटयाचे रानात मोंगलाचे चडोलाचा अगदीं मोड केला ' –धार सस्थानचा इतिहास ३७ ५ सर्व बाजूनीं व्याप्त करण्याची क्रिया –धार ६ नीटनेटका, ठाकठिकया, छबडा, गोजीरवाणा माणूस. [हिं]

चडोल—पु अफू, विडयाचीं पानें इत्यादिकांचे बनविलेलें मिश्रण, अमली पदार्थ अफूचा चडोल–पु चिलमींत घालून अफू ओढणें (क्रि० करणें) ०खाना–पु. अफू किंवा चडोल तयार करण्याची किंवा ओढण्याची जागा, स्थळ

चड्डी—स्त्री १ कुस्ती, तालीम करतेवेळीं वापरावयाची लांडी विजार, जाघ, पहिलवान लोक लंगोट कसून वर एक फक्त मांडी-पावेतोंच लांब असणारा विजारीसारखा कपडा चढवितात तो २ ल्हान मुलांची गुडघ्यापर्यंतची विजार 'चड्डी आंवळ आहे' [का चड्डी]

चढ—पु १ चढण, चढाव, उंच भाग, पर्वतादिकाचा उंच होत गेलेला प्रदेश 'आता सडकला येथून चढ लागला ' २ बढती, वाढ, उन्नति संवर्धन, वृद्धि (संपत्ति, स्थिति, हुद्दा, दर्जा, मोल, माप, किंमत धारण यांची) 'पुण्याचे मापानें मोजलेला पदार्थ कोंकणी मापानें मोजला असतां काहीं चढ येतो ' ३ वादावा, बरोबरी होऊन जास्त येणें ४ वाढवलेली पट्टी कर, बाराबादी (क्रि० बसवणें, देणें) ५ हल्ला करणें, एखाद्यावर

तुटून पडणें, एखाद्यावर चढाव, चाल करणें, हल्ला, मोहीम, चढाई 'रघोजीच्या सैन्यावर चढ केल्यामुळें त्याच्या सैन्याची धादल उडाली' –विवि ८ ७ १३३ 'तो प्रथम चढ करून माझे अगा वर आला' ६ वरचष्मा, वर ताण करणें, मागें पाडणें, जिंकणें अतिक्रम, वरचढ, मागें टाकणें 'याण त्याचे मामलतीवर चढ केला' ७ पूर 'उदकावेनि अति चढें। आकाश न बुडे सर्वथा।' –एभा २८ ३४३ –वि श्रेष्ठ, श्रेष्ठ दर्जाचा, वरचढ, जिंकणारा 'एकाहुनि चढ एक जगामधि थोरपणाला मिरवु नको।' 'वोवी चढी दावि वोवी। कथा वदवी श्रीराम॥' –भारा किष्किंधा १५ [चढणें, हिं प, गु चड, सिं चड्हु] (वाप्र) ०देणें– १ भर घालणें, उत्तेजन देणें 'भाऊसाहेबानें चढ दिला।' –ऐपो १५०. २ लिलावांत अगोदर किंमत सांगणें, किंमत चढविणें ०पसणें–वाढणें, जास्ती होणें **चढावर चढ देणें**–आरतींत जास्त चढणें, वाढणें, वरवर जाणें **चढास–चढीं देणें**–उत्ते जन देणें, काम करण्यास भर देणें **चढीस भरणें, चढीस– चढीं लागणें**–१ मोठ्या जोरानें, निश्चयानें, कितीहि संकटें आलीं तरी पिच्छा पुरविणें, पाठीमागें लागणें २ लिलावात जास्त किंमत बोलणें ३ प्रतिस्पर्धेनें चढाओढीनें, ईर्षेनें, ईरेस पेटून एकादी गोष्ट करणें, ईरेस पेटणें 'उगीच चढीं लागून पाच रुपयाचें कापड पाचशेंस घेऊं नका' सामाशब्द–०उतर–उतार–स्त्रीपु १ चढणें व उतरणें, चढण उतरण, वर जाणें व खालीं येणें 'विहि रींतलें पाणी आणावयास मला चढउतार करवत नाहीं' २ जास्तकमी होणें, भरणें व कमी होणें कमीजास्त प्रमाण होणें प्रमाण सारखें नसणें (ताप, दुखणें इ० चें) ३ उत्कर्षापकर्ष, क्षयवृद्धि. ४ आशा निराशा, एक वेळ दु खाचा तर एक वेळ समाधा नाचा विचार 'म्हणोन मनात चढउतार करूं लागले परंतु बाहेर व्यंगोक्ति शब्द बोलेनात' –भाव १०३ **चढण चढणी**– स्त्री १ चढ, चढाव, चढती, उच्च होत गेलेली जागा चढणीस घोडा उतरणीस, रेवगीस रेडा २ उच्चपणा उभटपणा **चढण उतरण**–चढउतार पहा **चढणारी कमान**–चढती कमान पहा 'पेशवाईच्या अस्ताला त्यावेळच्या मुत्सद्दयाच्या महत्वा कांक्षेची चढणारी कमान नडली' –अस्तभा ७

चढणें–अक्रि १ वर जाणें, ऊर्ध्व गमन करणें, आरूढणें वर बसणें (डोंगर, टेकडी, घोडा झाड इ० ऱ्या) २ उच्च जाणें होणें वाढणें, खूप उच्च असणें (इमारत तारा) ३ वृद्धि पावणें, वाढणें जास्त होणें अधिक होणें, फुगणें, मोठा आकार होणें विस्तृत होणें (समुद्र संपत्ति ज्वर) 'त्या विहिरीस पाणी चढलें' 'कालच्या उपासानें आज पित्त चढलें' ४ महाग होणें (किंमत, धारण) 'सोन्याचा भाव चढला आहे' ५ कडक होणें, जलाल होणें, तीव्र होणें (भांग) 'भांग जसजशी छिनावी तसतशी चढती' ६ अम्मल चढणें, मद चढणें, निशा येणें, उन्माद चढून गिरकी येणें, कैफ येणें (विष, मादक औषधि द्रव्य, विखार, उवाखा इ० नीं) 'मला घोटा कधीं चढत नाहीं' ७ शिरणें, जाणें, शरीर त्यात जाणें (चोळी, आंगरखा इ० अंगांत) (बंदुकींत बार भरणें, मशीन) 'आंगरखा चांगला चढतो पण जोडा चढत नाहीं' आंत जाणें (खुंटी, खिळा, खीळ) 'ही खुंटी छिद्रात चढत नाहीं अमळ तास' ८ साचणें, थकणें, चढत राहणें, हळू हळू वाढत जाणें (ऋण, शंका, प्रश्न, इ०) 'माझे वीस दिवस चढले त्याचा पैसा द्या' 'माझे पांचशें रुपये त्याजवर चढले' ९ गर्वानें ताठणें, फुगणें, उन्मत्त होणें 'एकदा कोठें लढाईंत यश आलें तर ते गृहस्थ अलीकडे चढले आहेत' १० आच्छादणें, आव रण होणें, वर पसरणें, आक्रमणें (धूळ, काजळ जंग, बुरसा, शेवाळ). ११ (देवादिकाना) वाहिलें जाणें, अर्पण केलें जाणें 'ईहूची फुलें देवास चढत नाहींत' १२ सूर मोठा होणें, वाढणें, उच्च होणें (गाताना आवाज, वाद्य इ०) १३ फिरणें, वर जाणें, उलटणें (अम्मल चढला असता, अथवा प्राणोत्क्रमण समयीं डोळे) १४ बसणें, लागणें, लावला जाणें (गिलावा, रंग, लेप, तेल, हात) 'ह्या भिंतीवर शेंदरी रंग चढला म्हणजे चांगली दिसेल' १५ खुलणें, चकचकीत दिसणें, पूर्णत्वास पोंचणें (रंग किंवा रंगविलेला पदार्थ, वस्तु) 'हिंगुळामध्यें निंबूचा रस पिळला म्हणजे रंग चांगला चढतो' १६ ताणला जाणें (पखवाज मृदंग) १७ (घुंगुर्‍यास) सुर लावणें, सज्ज करणें १८ प्राप्त होणें, येणें, लाभणें 'जणें करिता महिमा चढे। विरक्तासी।' –दा २ ९ २ [सं उच्चलन–प्रा उच्चडन चड्ढन, सिं चड्हणु] म्ह० चढेल तो पडेल पोहेल तो बुडेल **चढे चढ्या चढत्या घोड्यानिशीं**–क्रिवि (घोड्यावर बसला असतानाच, एक वेळहि खालीं न उतरता) एका तडाख्यानें, एका दौडींत, न थांबता, मोठ्या आवेशानें 'शत्रु जो आला तो लागलाच चढे घोड्यानिशीं किल्ल्यावर गेला' 'नादिरशहा याची फौज चढत्या घोड्यानिशीं दिल्लीस पोहोंचली' –भाव २३

चढता—वि १ चढणीचा, उंचट, चढावाचा, उंचवट 'पाय रीचे दगड अमळसे चढत लाव' २ वाढणारा सुधारत जाणारा, चांगला होणारा, प्रगतिपर 'चढत वाढत प्रेमा।' –दावि १६६ 'चांगलें काम केलेंस तर तुला चढता रोजगार मिळेल' ३ उच्च, आध्यात्मिक विचाराचा 'चढता अर्थ लागला। तरी अंतरात्मा चढतचि गेला।' –दा १३ ७ १३ ४ (ल) उंच, उच्च सार(स्वर) 'चढत्या स्वरात गायन पाहिजे' –नाकु ३ २९ [म चढणें] ०दिवस–पु चढती वेळ पहा ०पाया पु सुधारत चाललेली स्थिति, अवस्था (एखाद्याच्या दैवाची), उत्कर्षाचा आरंभ व हळू हळू पुढें गति उर्जितावस्था भरभराटीची स्थिति

चढती—स्त्री १ वाढ, प्रगति, सुधारणा, उत्कर्ष 'सवाई माधवराव पेशवे सवाई चढती राज्याला ।' –ऐपो १७६ २ श्रेष्ठपणा, उच्च दर्जा 'अन चढतीही मानिति तीची मी झालें खाली ।' –रत्न २० ३ चढती, चढती, चढता पाया. [म चढणें] सामासिक– ०उतरती–स्त्री चढउतार, उत्कर्षापकर्ष ०कमान–न–स्त्री (धनुष्याची वरती असलेली बाजू) वाढत्या उत्कर्षाची स्थिति, वाढतें मान, प्रमाण, चढती कळा, चालता काळ; भरभराटीचा काळ, समृद्धीचा काळ, उदयकाल, वृद्धीस अनुकूल काल. ०कळा–स्त्री १ ज्या काळांत चंद्राच्या कळा वाढत जातात ते दिवस शुक्ल पक्षाचे दिवस २ (ल) भाग्याचे दिवस, भरभराटीची स्थिति अवस्था, उत्कर्षकाल 'चढतीकळा धन्याची आपुन वीर असे भीडती ।' –ऐपा २११ ०गोष्ट सांगणें–फुशारकीनें, आढ्यतेनें, भरारीनें बोलणें ०दौलत–स्त्री वाढत असलेली श्रीमंती, वाढती भरभराट ०पडती–स्त्री चढउतार 'चढतीपडती वस्तुमात्राच्या मागें लागलीच आहे' –इलासुंदरी १०७ (मकरंदमाला) २० ०पराई–पायरी–स्त्री चढता पाया पहा ०पराई–वाढतें वय 'चढती पराई जाऊन उतरती पराई लागली' [पराई=ज्वानी] ०बाजू–स्त्री १ गंजिफांच्या डावांत आलेली (एक्का, दुरी, तिरी अशा चढत्या क्रमानें) चांगली चांगलीं पानें २ (ल) भरभराटीचे दिवस, उत्कर्षाचा काळ, चढती कमान, कळा पहा ०भाजणी–स्त्री (गणित) हलक्या परिमाणाच्या अंकास भारी परिमाणाचें रूप देण्याची कृति उ० आण्याचे रुपये करणें वगैरे ०भावना–स्त्री चढता, वाढता कल, चिन्ह जोर, भर (रोग, संपत्ति इ०चा) ०मुदत–स्त्री वाढणारी मुदत चढतीमुदतीची हुंडी–ज्यामनुष्याकरितां हुंडी करावयाची त्याच्या सोईसाठीं नेहमीपेक्षां ज्यास्त मुदतीची केलेली हुंडी **चढती वाढती**–वि १ एकसारखी वाढत जाणारी 'चढती वाढती गोडी । भगवद्भजनाची ।' –दा १४ ३ २३ २ जास्त जास्त, उत्तरोत्तर वाढत जाणारें 'चढतें वाढतें वाढवावें । पूजन देवाचें ।' –दा ४ ७ ३ ०वेळ–वेळा–स्त्री १ चढणारी, वाढणारी वेळ, सूर्योदयापासुन मध्यान्हापर्यंत, सकाळ व दुपार, पूर्वाण्ह 'चढते वेळेस रक्त काढूं नये' २ भरभराटीचा, उत्कर्षाचा काळ ०श्रेढी–स्त्री. (गणित) या श्रेढींत एकया एका पुढें एक वाढत जातात याच्या उलट उतरती श्रेढी ०हळद–स्त्री (रमात) पायाकडून वर हळद लावणें (मृत्यूनंतर वर खालीं–उतरती हळद लावितात –बदलापूर २५

चढतें व्याज—न चक्रवाढव्याज

चढत्यापुठ्याचा—वि भरदार कुल्ल्याचा (घोडा)

चढपट्टी—स्त्री वाढविलेली, जादा पट्टी, कर

चढला—वि वाढलेला, जास्ती झालेला, जादा (पगार) [चढलेला]

चढपट—पु भर, चरण, उपवटा –वि वाढणारें, चढाचें, चढणीचा, चढावाचा, उचट [चढ]

चढघडी—क्रिवि (प्र) चढवडी, चढाओढीनें 'पुढें शिवदीचा थाट सभोंवता दाट पाठ्याला उडी । राहिले उभे चढवडी ।' –पया ४ २२ [चढाओढ]

चढपढ—पुस्त्री चढचढपणा, श्रेष्ठता, चढ, प्राबल्य (क्रि० चढणें). [चढ द्वि]

चढपण–उतरण—न जिनगीच्या जुन्या मालकाचें नांव काढून जो नवा मालक झाला असेल त्याचें नांव सरकारदप्तरीं दाखल करणें [चढवणें+उतरणें]

चढपणी—स्त्री स्त्रमापूर्वी मुलीवर बलात्कार घालणें –बदलापूर २६८–२६९ चढावा पहा [चढवणें]

चढव(वि)णें—सक्रि १ वर जाण्यास, बसण्यास, आरूढ होण्यास लावणें, करविणें, वर बसविणें २ उठविणें, वाढविणें, जास्ती करणें सुजविणें, फुगविणें 'धनी (साव्हरिनचा) भाव चढविण्यास कबूल आहे' –गुजा १५ ३ ताणणें, आकर्षणें, लावणें (धनुष्यास गुण) 'सारंगधनुका चढाउनु गुणु ।' –उषा १६५२ ४ मारणें, लगावणें, तडकाविणें (चापट, तडाखा, रपाटा) 'दोन तोंडावर चढविल्या आणि कबूल झाला.' ५ तोंडांत घालणें, पिणें (तंबाखु भांग इ०) 'तंबाखूची गोळी चढवावी आणि गावयास बसावें' ६ ईर्ष्येस लावणें, चेतविणें, स्फुरविणें, भर देणें, तयार करणें, उद्युक्त करणें, कपटानें स्तुति करणें 'समर्थ चढदा कौतुक नीच यातीस चढविलें ।' –सप्र ३ ७६ ७ अंगांत घालणें (पोषाख) 'योग्य तो पोषाख चढवावा' –ऐरा २ ४८ [म चढणें प्रयोजक, हिं चढवाना] **चढवून येणें**–१ (भांग, दारू, इ०) पिऊन येणें २ रंगावणें, एकदम सतावणें, कैफ आल्याप्रमाणें वागणें, बोलणें

चढवाचढव—स्त्री हें चढीव तें चढीव इ० रूप व्यापार, चढविण्याची क्रिया

चढवोहट—स्त्री १ चढणें–उतरणें २ भरती–ओहटी 'समुद्रीं चढवोहट चालें ।' –एभा ८ ५८ [चढणें+ओहटणें]

चढा—वि १ उंच, उच्च पहाडी, उदात्त (आवाज सूर) २ ताणलेला (पखवाज) चढ्या सुराचा (मृदंग इ०) ३ जास्त, अधिक चढ पहा 'बाबा, तू हा जो आपल्यापुरता चढा व विशेष हक्क सांगतोस' –सास २ ४१३ [चढ] ०बुचडा–पु मानेपासुन वर ओढलेला, आंवळलेला बुचडा –खराद २७

चढाई—स्त्री १ हल्ला, चाल, अंगावर जाण्याची क्रिया, मोहीम, स्वारी करणें 'तलवार जुंप्यावर धरून मोंगल आला चढाई करून ।' –ऐपो २३० [चढ+आई प्रत्यय] चढाईच्या

गोष्टी-लौकिक दरडावणीच्या, अरेरावीच्या, दिमाखाच्या, मगरूरीच्या गोष्टी, गुरकावणी.

चढाईत—पु १ पगाईत घोडेस्वार, अश्वारोहणकुशल २ माडावर किल्ल्यावर चढण्यात पटाईत, निष्णात, चपळ

चढाऊ—वि १ चढता येण्यासारखा, चढून जाण्यासारखा, वर जाता येण्यासारखा (वृक्ष डोंगर, टेकडी इ०) २ आक्रमशील, पुढे चालून जाणारा 'अत्यजांस गील विशय चढाऊ पुढाऱ्यांनीं '–सास २ ४४४ [चढ+आऊ प्रत्यय]

चढाऊ—पु (व) टाच उच असून बंद असलेला (मुसलमानी) जोडा चढाव पहा

चढाचा—वि १ जास्ती होणारा, वाढणारा, जास्ती करणारा वाढविणारा २ ज्याला चढ वाढ आहे असा, वृद्धिंगत होणारा, वाढीचा (औषर, भाषण ध्वनि, आवाज) ३ दुराग्रहानें, मगरूरीनें वाढणारी, बेपर्वाईची (भाषा, आचरण, चाल चालणूक) [चढ]

चढाव—पु चढ पहा (फारसा प्रचारात नाहीं) [चढ+आव प्रत्यय]

चढाव—पु पायांत मागच्या बाजूनें चढविता येणारा जोडा [म चढ, हिं चढौवा]

चढावणें—न (चांभारी) आड्यावर किंवा तुळईवर चामडें अडकविण्यासाठीं केलेली काठी, अडकावणें

चढावणी-नी—स्त्री १ चढ हल्ला २ वरताण, वरचढपणा 'तेथ वसताकरितां चडावनी । भ्रिम्मिअें केली रीगवणी ।'–शिशु ६२१

चढावा—पु १ परदेशीं लोकांत नवरदेवाकडून विवाहविधींत पंचासमक्ष मुलीकरिता आलेला पोषाख व इतर वस्त्रें, –वदलापूर २७३ २ भेट नजर [हिं चढाव=देवाला भेट]

चढावा—पु १ वर ताण वरचष्मा 'कैवल्याही चढावा । करित विषयसेवा ।'–अमृ ९ ३०. २ वाढ वृद्धि 'अपेक्षे नाहीं रिगा । सुखासि चढावा । जयाचें असणें । –ज्ञा १२ १७२ ३ पूट लप चढ 'चौथा मेळौनि पाचवा । तया हरि चदना करुनि चढावा ।'–ऋ ९३ [म चढणें]

चढावाचें धोरण—चढाई करण्याचे धोरण, प्रथम चढाई हल्ला करणें चढावाचें धोरण स्वीकारून भारताचार्यांवर तुटून पडलों '–नाकु ३ ६७.

चढासूर—पु चढविलला वाढविलेला स्वर, आवाज (गवयाचा) [चढ+सूर]

चढिन्नले—चढल (काव्यात चढले बद्दल चढिन्नले असें रूप येतें) –मुवन १ ३६

चढी—वि १ सरस, वरचढ, श्रेष्ठ, उत्कृष्ट, थोर 'एकाहुन एक चढी जगामधि थोरपणाला मिरवु नको ।'–अफला ६० २ अधिक उच 'वृक्ष एकाहुन एकेक चढी ।'–ऐपो २४१ ।

चढीत—पु (कों.) अधिकमास

चढेल—वि. १ गर्विष्ठ, बेपर्वा, मगरूर गर्वी, मानी, उद्धट, उन्मत्त, शेफारलेला, ताठरलेला २ उच्च, उच [चढ+एल प्रत्यय]

चढोवढसा—क्रिवि जास्त जास्त चढोवढी पहा 'मन तोष भरेल चढोवढसा ।'–दावि २१९

चढोवढी, चढोवाढी—स्त्री. ईर्षेची चढाओढ, झटापट, झुज (या शब्दाचा प्रयोग सामान्यत तृतीया व षष्ठी विभक्तींत करतात) –वि. चढतें-वाढतें **चढोवढीनें**–स्पर्धेनें, ईर्षेनें, वर ताण वरचढ करण्याच्या आवेशानें इच्छेनें **चढोवढीचा**–वि ईर्षेचा, स्पर्धेचा

चढोवढी—क्रिवि (काव्य) १ जास्त जास्त, उत्तरोत्तर, अधिकाधिक, वाढत्या प्रमाणानं, चढीचढीनें 'वाढतें दु ख तयासी । अहर्निशीं चढोवढी ।'–एभा ९ २३ 'दया अहिंसा विष्णुभक्ति । चढोव.ी मज धावी ।'–मुधन १५ ३३ २ चढाओढीनें, अहमहमिकेनें 'नारद प्र[illegible]दि भक्त कोडी । चढोवढी धावती ।'–एभा १९ २३२

चण—स्त्री ठेवण, बांधा 'त्याची चणच ल्हान '–व्रावि ३९ 'स्वाराचा घोडा काळ्या रगाचा असून ल्हान चणीचा होता '–कोरकि ४२४

चणक—पु हरभरा [स]

चणक चणाक—स्त्री (गो) एक मोठा मासा, हा स्वादिष्ट असतो –मसाप ३ ३

चण-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि चाबूक छडी, काठी इ०नीं केलेल्या आघाताप्रमाणें आवाज होऊन, चटकन, फाडकन [ध्व स चण्=शब्द करणें]

चणका—पु १ विंचू साप, पिसू इ०नीं केलल्या दशामुळें त्याच्या चावण्यानें होणारी चुणचुण, वेदना २ चिमटा घेत ल्यानें किंवा डागल्यानें जी तीव्र वेदना होते ती ३ मिरीं खाल्ल्यानें तोंडाची ऊन लागल्यानें अगाची जी आग होते ती ४ फोडणीचा तडतड चरचर आवाज (क्रि० मारणें लागणें, बमण) ५ रागाचा सपाटा झटका, फणकारा (क्रि० येणें, लागणें) [ध्व चण]

चणकावणें—अक्रि १ चुणचुणणें, वेदना होणें, तिडीक उठणें (विंचू साप ढेकूण, पिसा, मुंग्या, पिसोळे इत्यादिकांच्या दशानें चावण्यानें) २ चावणें दश करण (विंचू साप इ० प्राण्यांनीं) 'विंचू चणकावला ' [चणका]

चणकायिणें—अक्रि १ जोरानें मारणें; चमकून मारणें, टोंकणें २ (ल) स्मरणशक्ति आठवण ताजी करणें, उजळणें [चणका]

चणच—वि तल्लख; चणचणीत, बुद्धिमान, हुषार, तेल-बुद्धीचा (मुलगा)

चणचण—स्त्री १ कमतरता, कमालीची उणीव, अडचण; गरज चडचड. (अन्न, पाणी वस्त्र इ०ची) २ तंगचाई, महागाई, दुर्भिक्ष अडचण, तारंबळ ३ ठणका, तिडतिड, चुणचुण, ठुमठुम चणचण (क्रिवि) पहा

चणचण-णां—क्रिवि १ रिकाम्या भांड्याचा, मडक्याचा जो खणखण किंवा ठणठण आवाज होतो त्याप्रमाणें ध्वनि होऊन खणखण, ठणठण २ जखमेच्या किंवा क्षताच्या वेदनांप्रमाणें किंवा तिडकांप्रमाणें ३ छडी मारली असतां होणाऱ्या ध्वनी-प्रमाणें ध्वनि होऊन ४ ढेकूण, पिसा, मुरकुटे चावतांना जी चळवळ, गजबज केली जाते त्याचें निदर्शक, चरचर, चटचट. 'मुरकुट चणचण तोडतात' 'चण चण चण पिसा आणि ढेकूण खाणी।' –दावि ? ५ मोठ्यानें, स्पष्टपणें 'शब्द बोलणाती चणचणा रे।' –दावि ७८० [ध्व]

चणचणणें—अक्रि १ (कों) फार वाढणें, चढणें (भाव, दर, किंमत धारण) २ चुणचुणणें, तिडीक मारणें (जखम, क्षत), वेदनामुळें लागू होणें, परिणाम होणें (क्षतावर घातलेलें मीठ), व्यथा प्राप्त होणें ३ कडकडून भूक लागणें, क्षुधा अत्यंत प्रदीप्त होणें ४ छडी, चाबूक इ०च्या फटकाऱ्यानें, तडाख्यानें चणचण असा आवाज होणें, छमछम फाडफाड लागणें [चणचण]

चणचणाट—पु १ (चणचणचा अतिशय) अतिशय अड-चण, तारांबळ २ पैसा, संपत्ति इ०चें दुर्भिक्ष, अडचण ३ अति-शय महागाई ४ पिसा वगैरेंनीं अतिशय चावणें, फार चुरचुर, मोठा चटका [चणचण]

चणचणीत—वि १ यथायोग्य व ठीक मालमसाला घातला आहे किंवा ज्यास मीठमिरची चुरचुर लावली आहे असा, चम-चमीत, मसालेदार, खमंगणीत (भाजी मुणका) २ तल्लख, चुणचुणीत चुरचुरीत चलाख, हुषार बुद्धिमान (मूल) ३ प्रखर तीव्र (सूर्यकिरण) ४ कणकणीत कडकडीत जळजळीत रसरशीत (ताप) ५ तीव्र कडक (भूक) ६ तिडीक मारणार, ठणठणणारें, वेदना होत असलेलें (क्षत, जखम) ७ कडत [चणचण]

चणफण—स्त्री दंश झालेल्या भागाची चुणचुण वेदना, तिडीक फुणफुण [ध्व]

चणपाणी—न हरभऱ्याच्या पिठाचें पिठलें किंवा आमटी [चणा+पाणी स. चण=हरभरा+वण=पाणी] ०मिठपाणी–न गरीबी जेवण, कदान्न, पालापाचोळा, कोंडामोंडा ०मिठवणी पिऊन असणें–केवळ अन्नोदकावर राहण्याची पाळी येणें, वाईट अवस्था येणें

चणा—पु १ हरभरा (मोठ्या दाण्याचा) 'वानराचें ढेवणें। गारफळां आर्थ चणे।' –भारा किष्किंधा १३ १०६. २ (व) पागऱ्यांत घालावयाचे हार्ड अग्रेयकी, चणे घातलेल्या पागऱ्या पूर्वी मुलांच्या पायांत घालीत असत. 'घागुऱ्या चरणि वाहे चण्याच्या।' –शिशिसेना [स चणक, प्रा चण, चणअ] चणेफुटाणे–पु अव भाजलेले हरभरे फुटाणे [चणा+फुटाणा] एखाद्याचे चणेफुटाणे करणें–उधळणें, उधळपट्टीनें खर्च, व्यय करणें (पैसा, द्रव्य, सामग्री) चण्याचे झाडावर चढविणें–(हरभऱ्याच्या झाडावर चढविणें) खुशामत करून किंवा तोंडापुरतें बोलून एखाद्यास चढविणें, फुगविणें, उन्मत्त करणें

चणाचण-णां चणाणा—क्रिवि चरचर, चणचण पहा.

चणाणणें—अक्रि १ (चणचणणेंचा अतिशय) अतिशय वाढणें, चढणें २ अतिशय जबर वेदना होणें, ठणकणें किंवा तिडकणें ३ अतिशय खाज सुटणें, खाजावणें ४ वाजणें 'स्वर मृदांग चणाणित वीणे।' –दावि ४३१ [ध्व]

चणी—स्त्री १ (गु) बारीक हरभरा २ (वे.) मसूर [चणा]

चणेबोर—न बारीक बोराची जात चण्याएवढें बोर

चणोरा-र—वि लहान, अल्प आकाराचा लहान आकृ-तीचा (वेत, पावटा, घेवडा, शेंग इ०च्या निरनिराळ्या जाती दर्शविण्यासाठीं हें विशेषण लावतात) [चणा+आर प्रत्यय] ०वेत–पु लहान आकाराचा वेत

चतकोर चतकर—पुस्त्री १ (भाकर, पोळी, फळ, लाडू इ०चा) चतुर्थांश, पाव भाग, चारापैकीं एक भाग 'आमच्या-तील कांहीं चतकोर-अर्धी शहाणी मंडळी म्हणूं लागली आहे' –टि १ ३७० २ लहान तुकडा [स चतु +म कोर] ०भर–वि चतकोराएवढा, लहानसा 'चतकोरभर वाढ' [चतकोर+भर प्रत्यय]

चतुर्—वि १ चार, चतुर्गुण–गणित इ० २ श्रावक किंवा जैन लोकांमध्ये जे दोन भेद आहेत त्यापैकीं एक. ह्याचा धंदा शेतकीचा, दुसरे पंचम हे व्यापारी आहेत [स]

चतुर—वि १ अत्यंत हुषार बुद्धिमान तीव्र बुद्धीचा, चुण-चुणीत, वाकबगार, चाणाक्ष युक्तिवान्, हरहुन्नरी, कुशल, धूर्त सूज्ञ समजस 'चतुर तो चतुरांग जाणे। इतर तीं वेडीं।' –दा ११ १० २५ २ लेखन चित्रें कला, शास्त्रें इ० विषयांत प्रवीण ३ व्यवहारज्ञ, व्यावहारिक ४ (संगीत) गायनशास्त्रापेक्षा गायनकलेमध्यें जो अधिक प्रवीण तो [स] चतुर(करण)–न

(नृत्य) डावा हात वांकवून छातीसमोर आणणें व उजव्या हाताचीं करंगळीशिवाय सर्व बोटें मिटविणें व उजवा पाय जमीनीवर हळू हळू आपटणें [स] चतुर(सुचई)–न (नृत्य) भुवया माहक दिसतील अशा तऱ्हेनें दोन्ही बाजूस लावविणें सौम्य स्पर्श व ललित शृंगाराच्या वेळीं हें प्रकर्म करावें [स]

चतुरक(हस्त)—न (नृत्य) आगठा मिटवून त्यावर करंगळीशिवाय तीन बोटें मिटवणें व करंगळी उभी ठेवणें [स]

चतुरंग—न १ (संगीत) पहिल्यात चिजांचे बोल, दुस ऱ्यात तनानादि अक्षरें, तिसऱ्यात स्वर, चौथ्यात पखवाजाचे बोल अशा प्रकारचें गीताई पद्य २ बुद्धिबळाचा खेळ यांत घोडा, उंट, हत्ती व प्यादीं हीं चार अंगें असतात –वि १ ज्याला चार अंग, शक्ती, साधनें (हत्ती, घोडे, रथ, पायदळ इ०) आहेत अशा प्रकारचें (सैन्य), सेनेचें विशेषण चतुरंगा परिवारा । सजोडिया रहंवरा ।'–ज्ञा ११ ३९७ २ कपाळावर चार दिशास चार भोंवरे असलेला (घोडा) –अश्व १ ८७ [सं] सामाशब्द– ०दळ-सेना–नस्त्री हत्ती, घोडे, रथ, पायदळ हीं चार अंगें ज्यात आहेत असें सैन्य 'रथकुंजर पालाणा । सन्नद्ध करा चतुरंगसेना ।' –एरुस्व ५ ३९ ०बल–न. १ चतुरंग सैन्य २ (आधुनिक) घोडदळ, पायदळ, आरमार व वैमानिक दळ ०लिपी–स्त्री बुद्धिबळाच्या खेळातील खेळया उतरण्याची संक्षिप्त लेखन पद्धति असें. राघो=राजाचा घोडा, वउं×हत्त्या =वजिराचा उंट हत्तीच्या घरातील प्यादें मारतो, घो (रा२) –उ ३ = राजाच्या दुसऱ्या घरातील घोडा उंटाच्या तिसऱ्या घरीं जातो, ००० =राजा वजिराकडील बुरजात जातो इत्यादि

चतुरसावाजी—पु (विपरीतल) मूर्ख माणूस, अकलचा कांदा [चतुर+सावाजी=विजापुरच्या राजाचा सावाजी या नावाचा बुद्धिवान वजीर]

चतुरस्र—पु चौकोन, चौरस –वि १ चौकोनी, चार्‍ही कडून सारखा २ (ल) चतुर, गुढा, चाणाक्ष, हुशार, तरबेज, निष्णात, पारंगत [स] चतुरस्र(जाति)–स्त्री (ताल) पहिला विभाग ज्यामध्यें चार मात्राचा असलाच पाहिजे असा एक दक्षिणेकडील तालाचा प्रकार ०युतहस्त–पु (नृत्य) दोन हाताचीं दोन्हीं कोपरें खांद्याच्या सरळ रेषेंत येतील इतकीं उंच करणें व हात खटकामुख करणें व हाताचे तळवे प्रेक्षकाकडे येतील अशा रीतीनें ते छातीपासुन आठ अंगुलें अंतरावर धरणें

चतुराई—स्त्री १ (काव्यांत व नेहमीं बोलण्यात चत्राई किंवा चतराई) १ चतुरपणा, हुषारी, चुणचुणितपणा, चातुर्य, कुशलता, चाणाक्षपणा, कुशाग्रबुद्धि, बुद्धिमत्ता, बुद्धिमत्तेचा विल क्षणपणा २ चतुर स्त्री 'फूल दउनि तिला उतराई। होइ मी समज हृ चतुराई।'–वामन भामाविलास (नवनीत पृ १०१). [चतुर+आई प्रत्यय]

चतुरानंद—पु आत्मानंद, ब्रह्मानंद, अविद्यानंद व विष यानंद हे चार आनंद [सं चतुर्+आनंद]

चतुरानन, चतुरास्य—वि चार तोंडांचा (ब्रह्मदेव) 'जियेतें सरूं न शके चतुरानन ।'–एरुस्व ६ १०१ [सं चतुर्+ आनन, आस्य=तोंड]

चतुराय, चतराय—(कु गा) चतुराई पहा.

चतुरायुध—न शंख, चक्र, गदा व पद्म ०क्षेत्रें–नअव १ शंखक्षेत्र–जगन्नाथपुरी २ चक्रक्षेत्र–भुवनेश्वरी (कलकत्ता) ३ गदाक्षेत्र–जयपूर (कलकत्ता) ४ पद्मक्षेत्र–मैत्रावन (कोनारक)

चतुराश्रम—पु ब्रह्मचर्य, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थ आणि संन्यास असे चार आश्रम 'चतुराश्रमवर्गीं। एकु पुरुषु चतुर्धा दिसे।'–ज्ञा १८ ६२९ आश्रम पहा [स]

चतुर्घात—पु एकाच सख्येला त्याच सख्येनें चारदां गुणून जी सख्या येते ती [सं]

चतुर्थ—वि चवथा –पु (ल) कात, मोक्ष, दह इ. ना संकेतानें म्हणतात कारण ते प्रत्येकीं आपापल्या वर्गातील चवथ्या स्थानचे आहेत उदा० १ पान, सुपारी, चुना, कात २ धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष ३ साम, दाम, भेद, दंड इ० [सं]

चतुर्थाश्रम—पु. ब्रह्मचर्य, गार्हस्थ्य, वानप्रस्थ व संन्यास या चार आश्रमांपैकीं शेवटला, म्हणजे संन्यास [सं] 'मी आता ससार सोडून चतुर्थाश्रम धारण करणार.'–विवि १० १० २२५

चतुर्थी—स्त्री १ चौथी तिथि (शुक्ल व कृष्ण पक्षातील), विनायकी, सकष्टी चतुर्थी 'चतुर्थी तुझ्या मी करिन अवघ्या थोर गजरें ।'–साह्द ६ १०७ २ चौथी विभक्ति –वि. चौथी 'सर्वेत्याचे चतुर्थी। भक्ति जैसी।'–ज्ञा १४ २७० [स]

चतुर्दल–ळ—वि. चार दलांचें, पाकळयांचें, प्रकारचें, बाजूचें 'गुदस्थानीं चक्र आधार। तेथ चतुर्दळ कमळ सुंदर।' –स्वादि ९ ३ ५४ [म]

चतुर्दश—वि १ चौदा २ चौदावा [स] ०भुवनें, लोक–नपु ७ लोक व ७ पाताळ मिळून १४ भुवनें, लोक, भू, भुवर्, स्वर्, मह, जन, तप, सत्य, हे सप्त लोक आणि अतळ, वितळ, सुतळ, रसातळ, महातळ, तळातळ, पाताळ, हीं सप्त पाताळें मिळून एकदर चौदा भुवनें होतात –एभा १३ ६२० 'तुजसाठीं अजेठीं भुवनें चतुर्दश साधिलीं।'–देप ७५ ०विद्या–स्त्री चार वेद (ऋग्वेद यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद), सहा शास्त्रें (छंद, निरुक्त, व्याकरण, ज्योतिष, शिक्षा, कल्प), न्याय, मीमांसा, पुराण, धर्म मिळून चौदा विद्या [स] ०विद्याधाम–वि उत्तम विद्वान मनुष्य, पडित [स]

चतुर्दशागलोह—पु रास्ना, कापूर, तालीसपत्र, ब्राह्मी, शिला जित, सुंठ, मिरीं, पिंपळी, हिरडा, बेहडा, आवळकाठी, नागरमोथे

वावडिंग व चित्रकमूळ हीं चौदा औषधें आणि लोहभस्म १४ भाग यांचें चूर्ण, तूप व मध यांशीं खावें हें क्षुधाकारक, बलवर्धक व पुष्टिकारक आहे -योर १.५६७

चतुर्दशी—स्त्री चान्द्रमासांतील दरएक पक्षांतील चौदावी तिथि. [सं.]

चतुर्दिक्षु—वि चारी दिशांकडील, चोहोंकडील 'चतुर्दिक्षु वारा। न लाहे निघों बाहिरा।' -ज्ञा १३ ४११ [स चतु + दिक्=दिशा]

चतुर्धा—क्रिवि चार प्रकारांनी, चार तन्हांनी, प्रकारांनीं 'चतुराश्रमवशें। एकु पुरुष चतुर्धा दिसे।' -ज्ञा १८ ६२९ [सं]

चतुर्भुज—वि १ ज्याला चार हात आहेत असा (देव, विष्णु). गुणवाचक शब्द 'जयुनि इयें द्विभुजें हन चतुर्भुजें। सुरकार्याचेनि व्याजें। घेयोंघेवों येसी।' -ज्ञा ११ ८३ २ चार बाजू, तोंडें किंवा पृष्ठभाग असलेला 'याचे चपटे चतुर्भुज स्फटिक असतात' -सेंपू २ २५ ३ (ल) मुसक्यावांधलेला, कैदी, मुसक्या बांधल्या आहेत असा, हात मागें बांधलेला (क्रि० होणें; करणें) 'अत पुरांत असा पांचटपणा करायला लागलें म्हणजे चतुर्भुज होण्याला उशीर लागत नाहीं' -मृक ४ (ल) विवाहबद्ध, लग्न झालेला 'मंत्र एक अक्षर कुठें बडबडलास तर असा चतुर्भुज होण्याऐवजी सजा चतुर्भुज होशील' -भा ५० [स]

चतुर्मास—पु पावसाळा, पावसाळ्याचे चार महिने, आषाढ शु॥ १० पासून कार्तिक शु॥ १० किंवा १५ पर्यंतचा (चार महि-न्याचा) काळ, चातुर्मास्य पहा [स]

चतुर्मासारंभ—पु चतुर्मासाचा आरंभाचा दिवस; आषाढ शु॥ दशमी, पावसाळ्याचा आरंभ किंवा आरंभाचा दिवस, या दिवशीं चातुर्मासांत वर्ज्य समजलेले (कांदे, वांगीं इ०) पदार्थ चापून खातात [स]

चतुर्मुख, चतुर्वक्त्र चतुर्वदन—पु ब्रह्मदेव, चतुरानन, चतुरास्य

चतुर्मूल्य—वि चौथ्या दर्जाची किंमत असणारा (ह) टेट्राव्हॅलंट 'कर्बिल हा चतुर्मूल्य आहे' -सेंपू १ ३१० [स.]

चतुर्वर्ग—पु. धर्म, अर्थ, काम मोक्ष हे चार पुरुषार्थ या चार गोष्टींसाठीं मनुष्यानें खटाटोप करावयाचा असतो 'देखिले आजि तुमचे चरण। चतुर्वर्ग फळ पावलों।' [स]

चतुर्विध—वि १ चार प्रकारचा, जातीचा, चतुर्धा 'मंगळ रागातें आळवीत। चतुर्विधा दडींचे वियावत।' -दाव ३१३ २ सर्व जातीचा, प्रकारचा 'चतुर्विधु ठसा। उमटो लागे आपैसा।' -ज्ञा ७ २३ [स] ०अन्न-नें-न चार प्रकारचें अन्न, खाद्य (खाण्याचा) चोष्य (चोखण्याचा), लेह्य (चाटण्याचा), पेय (पिण्याचा) पदार्थ 'मद्रूपें नव्हे अधिक न्यून। पचवी अन्न चतुर्विध।' -एभा १० ६१८. ०जाति-स्त्री. स्त्रियांचे मुख्यत चार वर्ग- पद्मिनी, चित्रिणी, शंखिणी, हस्तिनी, मानसी उपभेदहि आहेत ०मुक्ति-स्त्री सलोकता, समीपता, सरूपता, सायुज्यता हे मुक्तीचे चार भेद आहेत ०वाचा-स्त्री परा, पश्यंति, मध्यमा आणि वैखरी या चार वाचांचा समुदाय 'तू चतुर्विध वाचेतें। प्रसवलासी निरुतें।' -विपू १ ७

चतुर्व्याज—न क्षेत्र, ज्ञान अज्ञान आणि ज्ञेय असे चार प्रकार 'तेथें एकचि चतुर्व्याजें। कथिलें आम्हीं।' -ज्ञा १३ ९५०.

चतुर्व्यूह—पु १ वासुदेव, संकर्षण, अनिरुद्ध आणि प्रद्युम्न असे पृथ्वीस आधारभूत असलेले चार व्यूह आहेत त्यांच्या समुच्चयाचें नांव. २ विष्णु [स]

चतुर्हस्ती—वि १ चार हात असलेला २ (ल) माकड 'माकडें आपल्या हातांनीं व पायांनीं एखादी वस्तु धरू शकतात म्हणून त्यास म्हणतात -प्राणिमो १८ [स चतु +हस्त]

चतुश्शास्त्री—पु न्याय, व्याकरण, पूर्व आणि उत्तर मीमांसा हीं जो पढला आहे असा मनुष्य, यांपैकीं कोणत्याहि चार शास्त्रांत पारंगत [स]

चतुःषष्टिकला—स्त्री चौसष्ठकळा पहा [ध]

चतुष्क, चतुष्टय—न चारांचा समुदाय, चौकडा 'चित्त चतुष्टय बाहालिका। कोंभजेतो।' -ज्ञा १५ ९७ या पदानें युक्त असे बरेच समास आहेत उ० अंत करण चतुष्टय, अनुबंधचतुष्टय, आश्रमचतुष्टय, पुरुषार्थचतुष्टय, अवस्थाचतुष्टय, उपाय चतुष्टय, पदचतुष्टय, प्रमाणचतुष्टय, योनीचतुष्टय, वर्णचतुष्टय, वाक्चतुष्टय, व्यूहचतुष्टय, समुद्रचतुष्टय, साधनचतुष्टय, सेनांगचतु-ष्टय इ० [स]

चतुष्कोण—पु चौकोन, चौरस, चार बाजू किंवा कोपरे अस लेली वस्तु -वि चार कोनाचा, चार कोपरे ज्याला आहेत असा, चौकोनी [स]

चतुष्टाई, चतुष्टयी—स्त्री १ चौघे किंवा कांहींजण मिळून एखाद्या व्यवहाराची जी चौकशी करतात ती, पंचाची तपासणी, परीक्षा विचक्षणा २ बोभाटा, प्रसिद्धि, वाच्यता, गवगवा, गौप्यस्फोट 'कुकर्म झालें असता त्याची चतुष्टाई करू नये' [स चतुष्टय]

चतुष्पथ—नपु चौक, चवाठा, चार रस्ते मिळण्याचें ठिकाण 'ते संवादचतुष्पथींचे। गणेश जाहले।' -ज्ञा १० १२४ [स]

चतुष्पद, चतुष्पाद—वि चार पाय असलेला (पशु, जनावर) 'परि भक्तांचेनि नावें। चतुष्पदादि आघवें।' -ज्ञा १२ ९३ -एरुस्व १८ १३ [स]

चतुस्समुद्र—पु समुद्रचतुष्टय पहा [स] ०वलयांकित-वि चार समुद्रांनीं वेष्टिलेली (पृथ्वी)

चतु सीमा—स्त्री. (विरू) चतुश्शीम-श्शीमा १ चारी दिशाकडची हद्द, चोहों बाजूची मर्यादा (शेत, गांव इ० ची) २ या मर्यादा ठरविणें, रेखणें, घालून देणें (क्रि० करणें) [स] ०पूर्वक-क्रिवि चारी सीमा नक्की करून, नोंदून, ठरवून

चतु सूत्री—स्त्री चार तत्त्वाचा चौकडा 'स्वदेशी बहिष्कार, राष्ट्रीय शिक्षण व स्वराज्य ही लोकमान्याची चतु सूत्री असे' -वि. चार प्रकारचा, तत्त्वाचा, नियमाचा (कार्यक्रम, व्यवहार इ०) [स चतु +सूत्र]

चतोडा—पु (व) घेरा

चत्र-त्रा—वि शहाणा, चतुर पहा [चतुर अप]

चत्राई—स्त्री फाजील हुशारी, चतुरपणा, चतुराई पहा 'हे पहा! चत्राई करीत बसण्यात काहीं तात्पर्य नाहीं -यशख

चत्राय—स्त्री (गा) १ सूक्ष्म दृष्टि २ आठवण, सूचकता चतुराई पहा

चत्वर—पु चौक, अंगण 'पाहे तों अलकापुरीसम दिसे रत्नप्रभे चत्वरें।' -नरहरि, दानव्रत १२ [स]

चत्वार—वि चार [स] ०गुण-पु चार प्रकारचे गुण 'तमोगुण रजोगुण। सत्वगुण शुद्धसत्वगुण। ऐसे हे चत्वार गुण। चौदेहाचे।' -दा १७ ९ ५ [स] ०देह-पु चार प्रकारचे देह. 'स्थूळ सूक्ष्म कारण माहाकारण। ऐसे हे चत्वार देह जाण।' -दा १७ ९ १. ०भूतग्राम-पु जारज, अंडज, स्वदज आणि उद्भिज्ज या चारांचा समुदाय ०भोग-पु चार प्रकारचे भोग स्थूळभोग प्रविक्तभोग। आनंदभोग आनंदावभासभोग। ऐसे हे चत्वार भोग।' -दा १८ ९ ३ ०मुक्ति-स्त्री चतुर्विध मुक्ति पहा 'पहिली मुक्ती ते स्वलोकता। दुसरी ते समीपता। तिसरी त स्वरूपता। चौथी सायोज्य मुक्ती। -दा ४ ९ २९ ०वर्ण-पु ब्राह्मण क्षत्रिय वश्य, शूद्र हे चार वर्ण. ०शक्ति-स्त्री चार शक्ती, चार प्रकारचें सामर्थ्य क्रियाशक्ति द्रव्याशक्ती। इच्छाशक्ति ज्ञानशक्ती। ऐशा चत्वार शक्ती।' -दा १७ ९ ६

चत्वारि अनुबंधन—न विषय, संबंध, प्रयोजन आणि अधिकारी या चारींचा जो समुच्चय तो अनुबंधचतुष्टय पहा

चंद—चांद पहा [स चंद्र प्रा चंद]

चंद—वि काहीं, थोडे [फा] ०दर चंद-वि कित्येक, विविध

चंदन—न एक झाड हें २० त ४० फूट उंच वाढतें याचे पान कढुनिंबा सारखें असून लाकूड फार सुवासिक असतें याच्या पेट्या पंखे, चित्र अत्तरें, तेलें इ० बनवितात चंदन औषधी आहे 'मंदारामल बकुल बिल्व कुट अशोक चंदन जाती। -नरहरि गंगारत्नमाला (नवनीत पृ ४३२) -न १ या झाडाचें लाकूड, गाभ्याचा तुकडा खोड. २ (चंदनाचे) गंध, लाकूड उगाळून द्रवास लावण्यासाठीं करतात तें ३ (ल) नाश, धूळधाण, उच्छेद निर्दाळण, सत्यनाश, नुकसान (क्रि० करणें) 'पेंढाऱ्यानीं गांव लुटून चंदन केलें,' 'पोरानें पोळ्याचें चंदन करून टाकलें.' [स] (वाप्र) ०उडविणें-१ नाश करणें, उध्वस्त करणें, चक्काचूर करणें २ (व) बरोबर नेम मारणें ०काढणें-झडकून ठोकणें, यथास्थित बदविणें, चोपणें सामाशब्द-०काचोळी-स्त्री काचोळीच्या आकाराचा अंगास लावलेला चंदनाचा लेप 'चंदन काचोळया रेखिल्या। पाटावाच्या चोळिया।' -कालिका पुराण १६ ४७ ०चारोळी-स्त्री चंदन वृक्षाचें बी-बीज ०बटवा-पु एक पालेभाजी ही औषधी असून संग्रहणी, कोड, मुळव्याध इ० वर गुणकारी आहे -योर १ ४१. ०होशी-वि गुलजार, गुलहौशी, चैनी ऐषआरामी, विषयी, खुशालचंद चंदना-वि चंदन काष्ठाचा, काष्ठमयीचा (तल, चौरंग, दंऽहारा इ०) 'चंदनि वृक्ष तोडावया। तोडावया।' -मसाप (कोंकणी गाणीं) २८ ०अत्तर-तेल-न. चंदनाचें जें अत्तर किंवा तल काढतात तें यास चंदनेल असेंहि म्हणतात ०पोपट, चंदन्या पोपट-पु एका जातीचा पोपट, याच्या गळ्यावर व पंखावर तांबड्या रेघा व पट्टे असतात

चंदरबिल्ली—स्त्री (स्थापत्य) चपटी कवलें 'बेलगाव-कडे छपरातील वाशावर चंदरबिल्ली बसवितात' -मॅरट २८६ [चंद्र+बिल्ली]

चंदर—पु एक वृक्ष, यास चांदा, चांदाडा, चांदवडा असेंहि म्हणतात याचीं पानें एकबाजूस वाऱ्गेळीं व शवटीं निमुळतीं होत गेलेलीं असतात

चंदा—पु १ वर्गणी, सर्वसाधारण पट्टीचा अंश, हिस्सा २ वर्गणीनें पैसा गोळा करणें उभारणें (क्रि० करणें) [फा]

चंदा—पु एक वृक्ष

चंदा—पु चंद्र, चंद, चांद पहा.

चंदाचंदा—स्त्री लुगड्याची एक जात 'चंदाचंदी ओर कल्दर।' -अमृत ४९ [चंद=चंद्र द्वि ?]

चंदाजी—पु (व) आगंतुक, अनाहुत

चंदी—स्त्री १ घोडा, उंट इ० कास नित्यश जो दाणा देतात तो २ (ल) कुटुंबाला दररोजचा लागणारा खर्च अगर सामुग्री (क्रि० चालणें) ३ (ना) उकाडा, रतीब (दूध इ०चा) [हिं] ०दाणा-पु गुराचा घास वेठ बिगार चंदीदाणा, चारटा वर्गणी वगैर -खेया २ आपला चंदी वाढवून खाणें-चांगले मेहनतीनें व परिश्रमानें काम करून आपला मुशाहिरा वतन, पगार वाढवून घणें आपल्या गुणानीं वर यण

चंदीचंदावर—न विना तजावर 'चंदीचंदावरचा नाच पाहती।' -गापो ३५. [चंदी=जिंजी+चंदावर=तंजावर]

चंदुलाल—पु विना १ हा जातीचा खत्री असून निजामचा मुख्य दिवाण होता याचा दानधर्माबद्दल लौकिक असे २ (ल) फाजील दानशूर, उधळ्या, चैनी माणूस म्ह० (व) चंदुलाल मरगये चंदुलालके नोकर घरघर लगगये=खुशालचंद माणखावरो वर खूप चैनी केल्या परंतु तो मरताच भीक मागण्याची ज्यास पाळी आली त्यास म्हणतात

चंदेरी-ली—वि चंदेरी गावीं तयार केलेलें बनविलेलें किंवा त्या गावासंबंधी (वाटी, तांब्या, पातेली, पागोटें, शेला) चंदेर हे बेटेच्या दक्षिण तीरावर गांव असून उमरावतीच्या कापसाची येथें वस्त्रें विणतात हे कापड अतिशय मूल्यवान असल्यानें फक्त बडे लोकच वापरीत पूर्वी चंदेर ही एक कापडाची पेठ असे 'नाना भाक्नी करून पोषाग चंदेरी तऱ्हा।' -ऐपो १११. 'चंदेरी ताटाघारखा मण्यावर उचट व कांठाकडे उतरता असे हे तवे असतात ' -मृदि २ १५

चंदोरी—स्त्री (तिरस्कारार्थी) पातळ भाकरी, चादकी [स चंद्र, हिं चंदिर]

चंदोल—पु. चंडोल, एक गाणारा पक्षी. [चंडोल]

चद्दर—स्त्री. १ चादर, वस्त्र २ तिच्याप्रमाणें उपयोग करावयाचा लाव पत्रा. 'प्रयोजनाच्या कामास तिच्याऐवजी चद्दर सोयीची ' ३ पसरलेला; आथरलेला थर ' रुपयाची तर चद्दर लावून दिली होती ' [हिं चद्दर=धातूचा तुकडा, चादर पहा]

चंद्र—पु आकाशांत दिसणारा एक कलायुक्त व सूर्यप्रकाशित गोल, पृथ्वीचा उपग्रह, नवग्रहांतील दुसरा ग्रह. चंद्रमा, चांद; चांदोबा, सोम २ मुसलमानी तारीख. 'आज चंद्र तेरावा माह मोहरम ' ३ (ल) कित्येक गाई, म्हशी इत्यादिकांच्या तोंडावर जो पांढरा ठिपका असतो तो ४ स्त्रिया कपाळावर जी अर्धचंद्राकृति गोंदतात ती कोर ५ मोराच्या पिसांतील डोळा ६ चंद्रामृत 'तैसें शरीर होये। जे वेळीं कुंडलिनी चंद्र पिये।' -ज्ञा ६ २५९ ७ (तंजा) स्त्रियांच्या नाकांतील एक अलंकार ८ डोक्यांतील एक चंद्राकार दागिना. [स](वाप्र) (सुतानें) **चंद्र ओवाळणें**-द्वितीयेच्या दिवशीं दिसणाऱ्या नूतन चंद्रावरून सूत किंवा दशी ओवाळणें यामुळें नूतन वस्त्र मिळतात अशी समजूत आहे ०**पिकणें**-पूर्ण चंद्रबिंबाचा प्रकाश पडणें 'चंद्र पिकलासे अंबरीं। ते पिक घ्यावं कीं चकोरीं।' -कथा १ ८ ६२ ०**मोहरणें**-(माण) चंद्र उगवणें **चंद्रानें कोंबडा करणें**-चंद्राला खळें पडणें म्ह० चंद्रम् दिवटे दिदम् थाळी=(व्यंगार्थीनें) अत्यंत दरिद्रावस्था, ज्याच्या घरांत चंद्र हा दिवटीचें काम करतो व नागवेलीचें पान थाळीच्याएवजीं उपयोगी पडतें सामाशब्द-०**कर**-पु. १ चंद्र किरण 'हारपली का चंद्रकर। फाकता जैसे -ज्ञा १८ ४०६ २ चंद्रकळा लुगडें. 'पाट करुनि मार नसली चंद्रकरकाळी।' -मसाप १.१ २ ०**कला-ळा**-स्त्री. १ चंद्राची कला, चंद्रबिंबाचा षोडशांश. २ एक प्रकारचें एकरंगी लुगडें (तांबडें अथवा काळें) चंद्रकला गंगा जमुना= उभार व आडवण काळें, किनार एक बाजू हिरवी, एक बाजू तांबडी असें एक स्त्रियांचें वस्त्र ३ चंद्राचा प्रकाश, किरण. 'जैसे शारदीयेचे चंद्रकळे-। माजीं अमृत कण कोंवळे।' -ज्ञा १ ५६ ०**कांत**-पु एक काल्पनिक रत्न, मणि, चंद्राचे किरण यावर पडले असतां याला पाझर फुटतो असा समज आहे. 'अहो चंद्रकांतु द्रवतां कीर होये। परि ते हातवटी चंद्रीं की आहे।' -ज्ञा १.२१ ०**कांती**-वि चंद्रकांताचा बनविलेला (दम्मा). [स.] ०**कोर**-स्त्री चंद्राची कोर, किनार (कु) १ चंद्रकोरेच्या आकाराचें एक सुवर्णाचें शिरोभूषण या कोरेला लागूनच नाग व विष्णुमूर्ति कोरण्याची हल्लीं नवी तऱ्हा निघाली असून याच्या पुढच्या बाजूस घागऱ्या लावितात २ (को) कपाळावरची कुंकवाची अगदीं बारीक लहान कोर [चंद्र+कोर, तुल० स. चंद्रकेयूर (-राजवाडे भाअ १८३४)] ०**ग्रहण**-न चंद्रास लागणारें ग्रहण. ग्रहण पहा. पृथ्वीच्या छायेंत चंद्र आला असतां त्याला ग्रहण लागतें तें [सं] ०**घार-घारी**-स्त्री. (विनोदार्थी) कानशिलावर लावलेली चपराक, चापटी, मार (क्रि० ठासवणें, देणें) 'मुष्टिमोदक चंद्रघाऱ्या दिल्या म्हणजे विद्या येते.' [चंद्र+घार (पक्षी)] ०**चकोरन्याय**-पु चंद्र अमृतबिंदु स्रवतो व चकोर सेवन करतो त्यावरून असणारा चंद्र व चकोर यांमधील संबंध ०**चूड-शेखर**-पु महादेव, शंकर. याच्या जटेंत चंद्रकला असते यावरून. [सं] ०**जोत, ज्योति**-स्त्री १ चंद्रासारखा प्रकाश देणारें दारू काम, हवाई, याचे निरनिराळे प्रकार आहेत-सफेद, तांबडी, लाल, हिरवीगार, पिवळी, अस्मानी, किरमिजी, गुलेनारा, आबाशाई, आंबळी, नारिंगी, प्याजी. 'चंद्रज्योती चंद्राकार। तेजें अंबर प्रकाशे॥' -ह २ १२१ २ (व) मोंगली एरंड याच्या बिया विषारी असतात, परंतु जाळल्या असतां चंद्राप्रमाणें प्रकाश पडतो ३ चांदणें, चंद्रप्रकाश ४ (उप) कुटुंबादिकाला लागलेला कलंक, डाग ५ डोळ्यांत घालावयाचें एक औषध [चंद्र+ज्योति] ०**ज्योत्स्ना**-स्त्री. (काव्य) चंद्रप्रकाश, चांदणें 'मुखीं चंद्रज्योत्स्ना अवयव यथापूर्व वरवे।' ०**धणी**-स्त्री मनाची तृप्ति 'बाळ चोरूं लागी। आजी घेऊं चंद्रधणी।' -तुगा २२८. ०**नक्षत्र**-न चंद्राधिष्ठित नक्षत्र [स] ०**पर्व**-न चंद्रग्रहणाचा काल, अवधि [स] ०**प्रभा घटी**-स्त्री. रससिंदूर, सुवर्णभस्म, अभ्रकभस्म हीं सर्व समभाग, सर्वांबरोबर खैराचा कात मात्रस घेऊन सर्वांचा एकत्र खल करून सावरीच्या मुळ्याच्या रसानें एकत्र दोन प्रहर खलून हरभऱ्याएवढा गोळी करतात ती ही अतिसारावर गुणकारी आहे -यार १४३४ ०**फूल**-न सोन्याचा एक दागिना. -ऐरापु विवि ४२९ ०**बल-ळ**-

न १ चंद्राची अनुकूलता. माणसाच्या जन्मराशीला चंद्राचें साह्याम्य २ (ल) मदत, साह्याम्य 'नेदावें चोरादीं चंद्रबळ.' –तुगा ३२५३ **ओढून चंद्रबळ आणणें**–१ एखादी गोष्ट इष्ट असताहि वरपांगी तिच्याविषयीं अनिच्छा दाखविणें, आढें वढें घेणें 'आजीनें मला हाका मारल्या मी बराच वेळ ऊं ऊं करून ओढून चंद्रबळ आणिलें ... शेवटी दुर्गीनें मला ओढून नेलें.' –पकोधे. २ अंगीं प्रतिष्ठा नसतां बळेंच धारण करणें (एखाद्यास) **चंद्रबळ देणें**–एखाद्यास काहीं कार्याविषयीं उत्तेजन देणें –तुगा ३२५३. **०वाळी**–स्त्री (कु) कानातील एक मोत्याचा दागिना चंद्रपरवा यामध्यें चंद्रकोरप्रमाणें हिरकणी बसवितात **०बिंब**–न चंद्राचें बिंब, मंडल, गोल [स] **०मजकूर**–पु (व) (विनोदानें) रोजची चंदी **०मंडळ**–न १ चंद्रलोक, चंद्रभुवन, चंद्राचें राज्य २ चंद्रबिंब. 'शुद्ध चंद्रमंडल पाहून स्नान करावें' [स] **०मणि**–पु एक काल्पनिक रत्न चंद्रकांत पहा **चंद्रमा**–पु १ चंद्र. 'मुखचंद्री चंद्रमा।' –एरुस्व ७.१७ २ (तंजा) एक शिरोभूषण [स] **०मुखी–वदना**–स्त्री. चंद्रासारखें जिचें तोंड आहे अशी रूपवती स्त्री, सुंदर स्त्री [स] **०मूलिका, मूळ**–स्त्रीन एक वनस्पति [सं] **०मौळा**–पु शंकर 'उठोनिया प्रातःकाळीं। वदनीं वदा चंद्रमौळी।' –भूपाळीगंगेची ६ 'नाम जपतां चंद्रमौळी। नामें तरला वाल्हा कोळी।' –तुगा २५२२ –वि (डोक्यावर चंद्र धारण करणारा) ज्याच्या छपरातून चंद्रकिरणाचा प्रवेश आंत होतो असें (म्हणजे मोडकळीस आलेलें, जीर्ण झालेलें) घर इमारत, पडक्या घराला व्याजोक्तीनें म्हणतात [स चंद्रमौलि=शंकर] म्ह० कळीवर नारळी आणि घर चंद्रमौळी **०रेखा**–स्त्री चंद्राची कोर. 'पाडिव्याची चंद्ररेखा। निरुती दावावया शाखा।' –ज्ञा १५.४७०. [स] **०वती**–स्त्री चांदणें 'नदीतटीं रात्रीं न चंद्रवती।' –जगन्नाथ (शक १६६९) राजवाडे ग्रंथमाला **०विकासी**–वि चंद्रोदयानंतर उमलणारें (कमलादि पुष्प) **०शाला**–स्त्री उंच माडी, गच्ची 'चंद्रासहीं स्पर्शति चंद्रशाला।' –सारुह ५.२० **०समुद्रन्याय**–चंद्रोदयानें समुद्रास भरती येते या न्यायानें 'बॉसवेल यास या महापंडिताचें (जॉन्सनचें) वक्तृत्वसेवन करण्याची अतोनात इच्छा होती व इकडे जॉन्सन यासहि कोणी भाविक श्रोता मिळाला असता चंद्रसमुद्रन्यायानें त्याच्या वाणीस मोठें भरतें येई' –नि ६८६ **०सूर**–पु (योगशास्त्र) डाव्या नाकपुडीनें श्वास सोडणें याच्या उलट सूर्यसूर **०सूर्य**–पु (चंद्र आणि सूर्य) इडा व पिंगला या दोन नाड्या 'चंद्रसूर्यां बुझावणी। करूनि अनुहताची सुडावणी।' –ज्ञा १२.५४ **०सूर्यसंपुट**–न वरील दोन नाड्यांचें संगमस्थान 'बंधत्रयाचीं घरटीं। चंद्रसूर्य संपुटीं। सुये चित्त।' –ज्ञा १३.५०८. **०हार**–पु. स्त्रियांच्या गळ्यातील एक अलंकार, सोन्याच्या वड्यांची माळ

चंद्रकांत—पु (संगीत) गायनशास्त्रांतील एक राग या रागात षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, तीव्र मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात आरोहांत मध्यम वर्ज्य जाति षाडव–संपूर्ण, वादी गांधार, संवादी निषाद गानसमय रात्रीचा पहिला प्रहर [स]

चंद्रय, चंद्राय—पु चांदवा, छत, चांदणीमंडप 'चौभुता वहतें मांए केले। तेयां शोभवतें आकाश रचिलें। चंद्रयाचें परी विस्तरिलें। विशाल मखें।' –शिपु १२४१ [चंद्र+आयत?]

चंद्रवेली—स्त्री भंगी, चांभार खेरीज करून सर्व प्रकारच्या हिंदु–मुसलमानाचा एक गुन्हेगार पंथ –गुजा १६८

चंद्रस, चंद्रुस, चंद्रास—पु एका झाडाचा सुवासिक चीक, राळ, निघंटात यास सर्जनिर्यास म्हटलें आहे 'विश्ववया वडवानळा। धाविनला शुष्क तृणाचा पुतळा। लाक्षादंड हातीं घेतला। ओढण खादी चंद्रसाचें।' –ह २४.३१ [अर. सुंदरोस्, लॅ. सन्दरक, ग्री सन्दरकी]

चंद्रसेनीऊद—पु उदाची एक चांगली जात [चंद्रस]

चंद्रसेनीकापूर—पु कापराची एक सुवासिक जात [चंद्रस]

चंद्रामृत—न पु १ सतरावी कळा, चंद्रकिरणांतून होणारा अमृताचा स्राव 'सूर्यें विकासिनी नेघ चंद्रामृत। वाट पाहे अस्त उदयाची।' –तुगा ७५७ 'तृषाक्रांत जैसा इच्छित जीवन। चकोर हा जाण चंद्रामृता।' –ब १५५ २ योगिक मतें मस्तकांत असणाऱ्या तळ्यांतील अमृत. 'तव वरिलेकडेनि ढाळें। चंद्रामृताचें तळें।' –ज्ञा ६.२४७ [स]

चंद्रार्क, चंद्रार्कवरि—क्रिवि (काव्य) चंद्रसूर्य आहेत तोंपावतों, यावच्चंद्रदिवाकरौ, सतत, कायमचें निरंतर 'मग चंद्रार्कवरि। पुत्रपौत्रीं नांदाल।' [चंद्र+अर्क=सूर्य]

चंद्रावळी—स्त्री १ कृष्णाच्या अष्टनायिकांतील जी राधा तिची बहीण. 'अविद्या चारिली चंद्रावळी।' –एरुस्व ८.१७ २ एक प्रकारचें गाणें [स]

चंद्रिका—स्त्री १ चांदणें, चंद्रप्रकाश 'जळीं चंद्रिकेचिया पसरतीं वलीं।' 'तं वाढी चंद्रें नाहीं वाढविली।' –ज्ञा ९.१२३ २ (रंगारी) रंगाला येणारा तजेला, झिलाई, सफाई [स]

चंद्री—स्त्री १ तंद्री, टक, एकसारखी नजर, एकलय, एकाग्रता, ध्यानावस्था (प्राणोत्क्रमणसमयीं किंवा मद्याच्या धुंदींत) 'चंद्री लागे होय विरूप। जठराग्निहि विझे।' –स्वादि ११.५.३१ २ मनाची एकाग्रता झाली असता, एकाकडेच सारखें लक्ष लागलें असता मुलांना जी निश्चलता येते ती (क्रि० लागणें) 'येकाच्या बैसल्या अमृतकळा। येकास चंद्री लागली डोळां।'

–दा ३ ५ ४ ' एगीं वखियेला गशानें तो वैरा। तेणें नेत्रीं चद्री लागलीम।' ३ निश्चल न बसण्याजोगी स्थिति, 'दिवसभर मेल्याला चद्री लागली आहे ' ४ अतिशय तरफटा, चिंता 'परी सततीवाण दिस दरिद्री। म्हणानी लागली मनीं चद्री।' –मुसभा ६ ८ (एखाद्याची) चद्री भुलणें–गुग होणें–(हर्ष, भय, आश्चर्य याच्या योगानें) बावरणें, घाबरणे, गडबडणें, वेडेपिसे होणें, बभान, गुग होणें 'लोकांचीं घरें भडभडा पेटत पहात पाहशील तर चद्री गुग होईल' –शाळ २ १०४ [स चद्र]

चद्री—स्त्री चदरी, पितळी वाटी. [चदरी]

चद्री, चद्या—वि कपाळावर पांढरा टिपका असणारी (गाय, बैल, म्हैस, रेडा इ०) [चद्र]

चद्रोदय—पु १ चद्राचा उदय, चद्राचें उगवणें २ दर महिन्यास चद्राचा जो प्रथम उदय होतो तो, शुद्ध प्रतिपदा [चद्र+उदय]

चनका, चनकावणें, चनकाविणें—चणका, चणकावणें, चणकाविणें पहा

चनी—स्त्री. (महानु) मोहर, बहर 'आम्रतरुची पहिली चनी तें। एसी होय' –भाए ५४१ [हिं चनी=डाळीचा चुरा?]

चनोडा—पु (ना) कसाचा घेरा, सजाव [चणोरा?]

चन्नफन्न—पुअव खोड्या, चाळे, चेष्टा, अपडग (क्वचित् एकवचनी प्रयोग) [छदफद अप]

चन्नी—स्त्री (माण) कपाळावर ल्हान पांढरा टिकला असलेली मेंढी [चद्री]

चप—पु चपार, कोंपऱ्याचा छाट इमारत अगर रस्त्याचा कोंपरा पुढें आलेला असतो तो वळणावर छाटून टाकणें, (इ) चाफर

चप—न (गो) पोंचा आदळल्यामुळें भाड्यास आलेला बांक, वाकडेपणा [चेपणें]

चप—उद्गा गप! चीप! चूप! बोलू नका –क्रिवि गप, स्तब्धपणें, शांतपणें, मुकाट्यानें, गुपचीप (क्रि० बसणें, राहणें इ०) [स चप्–दाबणें, प्रा चप्प=दाबणें, म चपणें, गु चप=गप्प, हिं चपना=चूप होणें]

चपई—वि चाफ्याप्रमाणें पिवळ्या रगाचा '(कमरबद) चपई रगाचा, सव्वातीन वार लांबीचा' –ख्यानो ३५ [चपक प्रा चपय]

चपक चपकण चपका—चवक, चवकण, चवका यांचा उच्चारभेद चवक इ० शब्द पहा

चपक—पु एक पुष्पवृक्ष, चाफा, हिरवा, सोन व पांढरा अशा याच्या जाती आहेत याच्या फुलावर भुगा गुजारव करीत नाहीं हा चाफा विषारी असल्यामुळें फुलांतील रस चाखल्यास तो मरतो असा कविसकेत आहे 'पतग कवळी दीपिकलिका। मधुकर शिवार चपका। विवर भाऊनि सर्पमुखा। मूषक जैसा प्रवेशे।' –मुआदि २८१९ –न चाफ्याचें फूल [स]
०माला–स्त्री एका वृत्ताचें नाव, याला रूपवती, रुक्मवती अशींहि नावें आहेत याच्या एकेका चरणांत दहा अक्षरें व भ म स ग हे गण असतात उदा० 'धांव मुरारी दुष्टविमर्दी। धांव रमेशा दुःखविनाशा।'

चप–कन–कर–दिनीं–दिशीं—क्रिवि एका पळांत, निमिषार्धांत, अति त्वरेनें, त्वकर, झटदिशीं, तावडतोब चटकन पहा (क्रि० आणें, येणें, उठणें इ०) [ध्व चप]

चपकणें—अक्रि (ना) भांड्याला पोंचा पडणें [चप]

चपकल, चपखल, चपका—चवकल पहा त्याबरोबर तें दार नरमाषावर फिरून पितळेच्या चौकटींत सदिशीं आवाज करून चपखल बसले' –कोरकि ३६६

चपका—पु १ चपकन मारलेली थाप चापट, चापटी, रपका, तडाखा (क्रि० देणें) चवक पहा २ (गो) पजा [चप]

चपका—पु १ मारचूत, टाकणखार, काव इत्यादि लावून दागिना किंवा सोन तावण व तें विस्तवात घालणें (क्रि० देणें) २ उजळा, जिल्हई देण्याची एक तऱ्हा, रीत पद्धत ३ दहीं, ताक वगैरेंचा आंबटपणा मोडण्यासाठीं तापविलेल्या पळींत तूप, जिरें, हिंग, माहऱ्या वगैरे घालून ती पळी दहीं इ० कात बुडविणें किंवा घालणें, फोडणी [चप हिं. चपकाना]

चपका—क्रिअव. (खा) चमक

चपचप—वि (व) ओला, भिंव [चिप्प]

चपचप–पां—क्रिवि चटकन, झरझर, तडकाफडकी, पटकन 'चपचप जेव' [ध्व चप]

चपचपणें—१ चवचवणें पहा 'अगातला अगरखा घामानें चपचपला।' २ मुरणें, (गुणधर्म इ० नीं) युक्त होणें 'सल्फ्युरिक आसिडांत चपचपलेले पार्मेस दगडाचे तुकडे' रसापु १२१

चपटा–डा—वि १ बसका व सपाट नकटा, चापट बसकट, कमी उच २ चेपटलेला, चिवळ, चापटलेला, ठोकलेला, चपरट चापट पहा ३ ल्हान बारीक (डोळे) ४ (व) नकटा. [स चपट, चपेट=हाताचा तळवा, म चापट तुल० का चपट=सपाटपणा]

चपटा–टें—पुन (को) एक प्रकारचो कालस हा एका बाजूस करवतीसारखी असते [चपटा]

चपटी-डी—स्त्री १ ठोकून, चोपून चापट केलेली कोणतीहि वस्तु पदार्थ (पैसा, तिंबलेल्या कणकेचा गोळा, उदा). 'एडक्याचे टकरेनें पैशाची चपटी झाली' २ जोंधळ्याची हलकी (भरगडीसारखी) जात, ही गुजराथेंत होते —कृषि २६६ ३ दुध्या भोंपळ्याची एक जात —कृषि ६०३ [स चिपट, चिपिट]

चपडा—वि (सांकेतिक, भाजीपाला व्यवहार) दोन सख्या

चपडा—पु (व) शिवण्याचा दोरा गुडाळलेलें पाकीट, दोऱ्याचें पाकीट [चापट]

चपडाई—स्त्री (खा) चपळाई —भाग्ने ७ १ ते ४

चपडाई—स्त्री (जरतारी धंदा) १ सुत चापट करणें २ चपण्याचें यंत्र

चपडाक, चपराक—स्त्री चापट, थप्पड [म चपट, चपेट]

चपडा(टा)लाख, चपडीलाख चपर्डी—स्त्री पातळ तुकड्याची, चकत्या पाडलेली लाख लाखेचा एक प्रकार [हिं चपडा लाक]

चपडास, चपडाशी—चपरास, चपराशी पहा [सिं चपिडासी]

चपणी—स्त्री वल्ह्याची फळी, वल्ह्याचें पातें —वि १ चपटें, बसकट, नकटें (नाक) २ चपट्या नाकाचा, बसक्या नाकाचा, नकटा [स चपट]

चपणी—स्त्री झाकण, झाकणी, झाकण्याचें भांडें, वाडगा. —ऐरापुप्र ९ ४५१ [हिं चपनी]

चंपत होणें—अक्रि १ एकदम अदृश्य होणें, नाहींसें होणें २ चटकन् निघून जाणें, दडी मारून बसणें, लपून बसणें, तोंड काळें करणें (कांहीं अपराध किंवा गुन्हा केल्यामुळें) [स चप्=जाणें, हिं चपत=अदृश्य, चपत=पळून जाणें]

चपताळ-तळा-ताळा, चपताड, चपताडा—वि चापट, थापटका, पातळ आणि सपाट, चिपतळ चपटा पहा

चपना—वि १ डावखुरा २ डावा, उजव्या हातानें ज्या प्रमाणें काम झटपट सुलभतेनें व सुबक होतें तसेंच डाव्या हातानें करणारास म्हणतात 'हा चपन्या हातानें काम झरझर करतो.' [फा चप्=डावा हात]

चपपच—न धैर्य, चवूपकु ? 'तेणें चपपच त्याचें गेलें। म्हणे ओढवलें दुर्मरण।' —निगा १८

चपरंग—पुस्त्री चांगली नीट घासलेली, गुळगुळीत केलेली कवडी (मुलांच्या खेळांत चढण्या-टाकण्याकरितां)

चपराक—स्त्री चापट, थप्पड, चपडाक [ध्व]

चपराकणें—अक्रि चापट मारणें, थप्पड मारणें, रपाटा लगावणें, घालणें [चपराक]

चपराशी-सी—पु चपरास (बिल्ला) धारण करणारा, जासूद, नोकर, शिपाई, दूत, हरकारा, पट्टेवाला, सरकारी शिपाई [हिं]

चपरास—स्त्री १ शिपायाच्या गळ्यातील पट्टयावरील बिल्ला, बकल (पितळ, इ० धातूचा) २ मेणबत्ती इ० चा आकडा अडकविण्यासाठीं खाच, भिंत इ० कास जो धातूचा पत्रा किंवा चकती बसवितात ती ३ छातीचें कवच ४ बिजागरी कडी, जी कडी बसविण्यास मागें चापट भाग असतो ती [हिं]

चपराळकी—स्त्री चपराक, थप्पड 'त्यावर चपराळकी सारखें दुसरें रामबाण औषध नाहीं' —आगर ३ १०६ [ध्व]

चपल, चपळ—वि १ चलाख, तरतरीत, तल्लख, हुषार. २ चचल, अस्थिर, तरल, चुळबुळ्या ३ स्वैरिणी, स्वेच्छाचारी, छिचोर; उठवळ (स्त्री) ४ त्वरा असणारा, निसटणारा, हातीं न लागणारा ५ (शाप) उडून जाणारी, वायुपरिणामी, बाष्पभावी. (इ) व्होलटाईल [स चपल]

चपल-ळ, चंपल, चपळी—स्त्री पायातील वहाण, चप्पल 'हा जरी गंभीर होये। तरी चपल्या का खाये।' —कालिका पुराण १४ १४२ [ध्व चप, हिं चप्पल]

चपला-ळा—स्त्री १ वीज 'कीं अगावरी चपला पडे।' —रावि ४ ४९ 'मधुनि मधुनि ही चचल चपला।' —मृ २ स्वैरिणी, कुल्टा स्त्री 'किंचित मकला। चपला भिंगरी।' मानाप —वि. चपळ पहा

चपलिव्ह—स्त्री एनॅमलची एक पद्धत पत्र्यावर खाचा पाडून एनॅमलची पूड टाकून कुरुंदाच्या दगडानें घासतात आणि जिल्हई चढवितात

चपळा—पु एक झुडुप (इ) मिमोसा

चपळाई—स्त्री. १ चपळपणा, चलाखी, तरतरी, तल्लखपणा 'ही चपळाई वर्णनीय नव्हे काय ?' —स्वप २ जलदी, त्वरा, घाई. [स चपल]

चपा—पु १ (व खा) चमचा २ (खा) दोन शेर धान्याचें माप

चपाचप-पा—क्रिवि चटकन्, चपकन् चटदिशीं, झपाझप, झटकन्, चपचप पहा

चपाट—न रासरांगोळी, निःशेषता, मत्यनाश, उध्वस्त जमीनदोस्त केलेली किंवा खाऊन फडशा पाडलेली स्थिति 'चावोनी चपाट केलें मक्त भाळे। अव्यक्त ठेविलें निजप्रेम।' —ब ७०५ 'त्यानें शामर लाडवाचें एका क्षणांत खाऊन चपाट केलें —वि १ उध्वस्त केलेला, जमीनदोस्त केलेला, सपाट करून टाकलेला, लुटलेला 'पेंढाऱ्यानीं गांवचे गांव चपाट करून टाकले' २ मारलेला, फन्ना उडविलेला; साफ, चांदनुसून स्वच्छ,

गुळगुळीत केलेला. ' त्यानें दहा माकऱ्या खाऊन चपाट केल्या '
[चपटा, चापट, चापणें]

चपाटचें—उक्रि (गो.) काबीज, हस्तगत करणें

चपाटणें—उक्रि (कु) १ खाऊन टाकणें; फन्ना उडविणें; यथेच्छ खाणें, चपाट करणें २ चटकन, झटकन उरकून टाकणें, आटोपणें (काम–धंदा). [चपाट]

चपाटा—पु १ वेग, सपाटा, झपाटा पहा. 'जो निघालों तो एका चपाटयानें वीस कोस गेलों ' २ (गो.) तावडी, हल्ला, मार. 'शिवाजीराजाचा चपाटा । फाजिलखान धारा धाटा ' –ऐपो ७१ ३ झटका. ' याचे हातचे चपाटयानें त्याचे डोकी वरचें पागोटें पडलें ' [चप]

चपाटी—स्त्री १ चापट, थप्पड, रपका. २ (व) चिंचेच्या झाडाची तोडलेली फांदी [चपाट]

चपाती—स्त्री १ लाटण्यानें लाटल्यावाचून केलेली भाकर, पोळी. २ (सामा) पातळ पोळी, रोटी [हिं]

चपापणें—क्रि १ दचकणें, भिणें, घाबरणें, वचकणें 'कोत वालाचें शिंग वाजताच चोर चपापले ' २ संकोच वाटणें, लज्जा किंवा भीति यामुळें माघार घेणें, मागें सरणें, दबणें, आकस्मिक लाजेनें वृत्तींत बदल होणें 'कृष्ण येतांच सर्व स्त्रिया चपापल्या.' [हिं चपना क्रि]

चपापविणें—उक्रि लाजविणें, शरमविणें, लज्जित करणें, ओशाळा करणें, मान खालीं घालावयास लावणें [चपापणें प्रयोजक]

चपापां—क्रिवि चपाचप–पा पहा

चपाषष्ठी—स्त्री मार्गशीर्ष शु॥ ६, खंडोबाचा सण. या दिवशीं खंडेरावानें मल्लासुराचा वध केला [सं]

चपाष्टमी—स्त्री. मार्गशीर्ष शुद्ध अष्टमी, या दिवशीं खंडो बाचा कुळधर्म करावयाचा असतो [सं]

चंपी—स्त्री (गु) १ मर्दन, अंग रगडणें, चेपणें २ चेंदा मेंदा 'पूर्वी हत्तीच्या पायीं बांधून त्याची चंपी करून सोडीत ' –विक्षिप्त २ ४७ [सं चप्=दाबणें, प्रा चप=दाबणें] ०उडविणें, करणें–फजीती करणें, थट्टा करणें या अर्थी वापरतात

चंपू—पु गद्यपद्यमय काव्य, उदा० नलचंपू, भारतचंपू, भोज चंपू इ० [सं]

चपेट—स्त्री १ चापट, थापड, थप्पड, आघात, प्रहार, चपेटा, तडाखा (वाघाच्या किंवा मांजराच्या पंजाचा, हाताचा) ' मृत्युरूपाचे चपेटघात । मारूनि प्राण घेतला । ' –मुआदि २७ १०६ ' माझेल काय हरिचो गज, गरुडाचीहि लावड चपेट । ' –मोवयोग १२ २४ २ दुर्दैवाचा किंवा मकद्याचा तडाखा, झपाटा ३ धंद्यांत बसलेली ठोकर किंवा आलेली तूट (क्रि० मारणें, बसणें) ' यंदा पुरें मेल्यामुळें मोठी चपेट बसली ' ४ तुफान किंवा पशु याचा हल्ला, धाड. ५ पिकावर हिंव, चिकटा, मोवा पडून किंवा पीक उंदरांनीं खाऊन झालेला नाश ६ भूत, पिशाच यांचा तडाखा, झपाटा ७ जुलमी राजाकडून, माणसाकडून झालेलें दु:ख, ताप ८ लढाईंत किंवा युद्धांत बसलेला आघात, लागलेला मार. ९ (ल) हाताची चापट, तडाखा –एभा ९ ४४ 'घा पडरीची थाट। जव नाहीं च पट। घात पडिला काळाचा।' –तु २५६४ १० वर्चस्व, सत्ता, मुठींत येणें 'ता माझे चपेटीं येईल त्या दिवशीं मारून निर्मंदान करीन ' –वि १ दडपून पाडलेला, उध्वस्त केलेला, जमीनदोस्त केलेला, उजाड पाडलेला २ (ल) खाऊन फस्त केलेला, सारून टाकलेला, लक्ष साफ केलेला चपेट (–नाम) पहा [म] ०साधणें–(व्यापारात वगैरे) चांगला लाग साधणें, चांगलें बस्तान बसणें, नीट सधान लागणें

चपेटणें—सक्रि मारणें, तडाखे लगावणें, झोडपणें 'हस्ति दंत दोघे घेऊन। पुढें चपेटनी शाधनारा [illegible] ९ १९ ११० –मो]

चपेटा—पु १ चपेट, चापट, [illegible] पट, चापटी, ' सिंहाचा जो बाल तोही चपेटा । मा[illegible] (गा.) पजा मोठा । ' –मराठी चवथें पुस्तक पृ १[illegible] झोत, रोसाटा ३ (काव्य) दांडगा, ज[illegible]चा हल्ला, [illegible]न येणारा, धांवणारा, धडकणारा, भयकर लोंढा, पूर [illegible] ' असो यशोदा ऐके सादर। गान्धर्णिपाचे चपेटे थार। [illegible] १६३. ४ (क) चपाटा, झपाटा ' तुज लागला एक्य[illegible] कोचा चोरटा । ' –भज ५३ [चपेटा]

चप्प—उद्गा गप्प! चीप! –[illegible]ना]

चप्पल–ळ, चप्पली–ळी–[illegible]

चप्पी—स्त्री १ सबंध डोक्याच[illegible] करणें २ अंग रगडणें, द[illegible] ३ वस्त्राचा ट[illegible]की, पट पोथाखाल्या नखाच्या, घड्या चापूनचोपून बस[illegible]

चप्पू—वि १ सावध, हुशार, काळजीचा, आपल्या लक्षात बाळगणारा, विवेकी, दूरदर्शी, शहाणा २ हुशार, समजूतदार (लहान मुलाला म्हणतात).

चव—स्त्री चेपणें, दाबणें, चप पहा ' तावदानें ल बसवून चव मारावी ' –मॅरट २५

चवक, चवकण चवका—वचक, वचकण, वचका या शब्दापासुन वर्णव्यत्यासानें झालेले शब्द

चवकणें—अक्रि चपापणें, वचकणें, दबणें, चपापणें पहा [वचकणें]

चवक्कल, चवखल—क्रिवि १ बरोबर, नीट, टाकठीक ततोतंत, नमका, जसा हवा तसा 'हा चिरा चवकल बसला ' २ (ल) सगतवार, योग्य प्रकारें, लागू पडेल अशा रीतीनें

'त्याच्या प्रश्नास प्रत्युत्तर चवकल उतरलें, पडलें ' –वि १ अनुकूल सयुक्त, साजेसा, योग्य, युक्त, बरोबर २ न्यायाचा, खरा, रास्त

चवचवणें—अक्रि ओलें थबथबीत असणें, पाण्यानें पूर्ण पणें भिजलेलें असणें, चपचपणें [ध्व ठिबकण्याचा चव चव आवाज]

चवचवीत—विक्रिवि ओली, थबथबीत, चपचपीत, (पाणी, तूप इ० नीं) थबथबीत, लिब्लिबीत, चिंब, भिजलेलें (क्रि० भिजणें) [ध्व]

चवडव, चवडवीत चवढव, चवढवीत—वि. ढवळलेलें, गदळ झालेलें, गढूळ (पाणी)

चवडा—पु अवडा पहा हनुमतावरी अकस्मात। वेगें लोटला विनतासुत । चवडा चचूनें झडपित। परि किंचित न हाले।' –ह ३१.१४४

चवडाक—स्त्री चपडाक, चपराक पहा

टुकड्याची च, चवडव—स्त्री १ गढूळ किंवा घाण करण्याकरिता
चपडा लाक]डणें, हलविणें, एखादा घाणेरडा पदार्थ त्यात खळबळणें
चपडास वा चिवचिवीत करणें, पाणी कुचमल्यामुळें झालेली
चपिडासी] दार्थ, वस्त)फिरविणें,इकडे तिकडे फेकणें, अस्ताव्यस्त
चपणी-अवाखर करणें ३ दुसऱ्याना त्रास होईल अशा रीतीनें
१ चपटें, बाखुड करणें, लाडा कारभार करणें, ढवळाढवळ ४ (अन्न
नाकाचा, चिवडणें, निवडणें, भेसळ करणें ५ वेतावर नेत करणें,
चपणाजी करणें, पैसा मिळविण्यासाठीं सर्व प्रकारच्या खेकटयात
–ऐरापुभ्र ९ ४५ पडणें, शिरणें, घालमेल, खडदव उपद्व्याप.
चपत हो स्त, रेंदाडपणा (पाणी इ० काचा) ७ अव्यवस्थित
२ चप्पन् ॥ पहा उखरवाखर (वस्तूचा, पदार्थांचा) ८ चिवडा
काळें करणें (ग्री धं) ९ घोळ, घोळकार (स्वच्छ आणि अस्वच्छ
चप्=जाणें हिं मूक० (युक्त्या, बेत, मसलती) परामूत होणें,
चपताल–ि फसणें, वाया जाणें ११ स्थानभ्रष्टता, अस्ताव्य
चाप, था (वस्तु कामें, मनुष्यें इ० चा) [ध्व चवडव, चिव
चपनढवळणें]

प्रमाणें **चवढवी, चवडवी**—स्त्री व्यभिचारिणी, बदफैली स्त्री

चवढवी-च्या, चवडवी च्या—वि १ मनस्वी खेंकटे खोर व साहसी, उपद्व्यापी, पैशासाठीं नाना तऱ्हेच्या हिकमती आणि युक्त्या करणारा, घालमेल्या, चळवळया २ (ना) हरहुन्नरी, अष्टपैलू चवढव पहा

चवरख—न चापट, चपराक (क्रि० मारणें, चढवणें, उडून देणें)

चवरचवर—क्रिवि अवरचवर, अचावचा, बडबड करून, लवलव, सुरूसुरू, तोंडास येईल तसें, अद्वातद्वा. (क्रि० बोलणें) दाको ३ २९

–न १ गप्पाष्टकें, चकाटया, गोष्टिश्राद्ध, रिकामी बटबट २ (विप्र) अबरचबर, अरबटचरबट, गरीबाचें, अल्प, शिळेंपाकें, वेचव अन्न [ध्व अबरचबर, फा चर्ब्=स्निग्ध अस्खलित भाषण द्वि]

चवरा, चवरट—वि (व) बडबड करणारा, वाजवीपेक्षा जास्त बोलणारा, वाचाळ

चवा—वि तरळ, चचल, हलणारें ' चित्सौंदर्या चवा नयनीं सुवाया हल्लवा वरिल्या विंबा । ' –अमृत १०१ [स चम्=हलणें, जाणें] ०रमाल–पु एक वस्त्र

चवावणें—२ थबकणें, दवडणें ' चवाविती थबाविती । काल्वे पाट । ' –दा १६ ४ २८ २ थचकणें, दचकणें, चपापणें पहा

चवावा—क्रिवि. चवचव असा आवाज टाकून ' सहज चालता चवावा । पाणी वाजे । ' –दावि २४४ [ध्व]

चविणा-ना, चवीना—पु १ चावून खाण्याचे पदार्थ, भाजलेलें धान्य, हरभरे, फुटाणे इ० २ (अशिष्ट) चावण्याचें, चर्वण्याचें, चर्वण करण्याचें यत्र, दाढा. ३ (सामा) चर्वण, सारखें तोंड चालणें ' पोराचा दिवसभर चविणा चालला ' [स चर्वण, हिं. चबाना=चर्वण करणें, चबेना=भाजका पदार्थ चणे इ०]

चवुतरा, चवुत्रा—पु १ महालाच्या किंवा पेठेच्या मुख्य अधिकाऱ्याची, कोतवालाची, न्यायाधिशाची कचेरी, चावडी, चौकी २ दस्तुरी घण्याचें स्थळ, नाका, नाकें–वाडमा २ १०७ ३ चौकोनी ओटा, उचवटा, चौथरा ४ रिकामटेकडया लोकाचें वाता मारण्याचें स्थळ, जागा, कुटाळाचा अड्डा, खुट [हिं चबूतरा, चबूत्रा, तुल म चौथरा, चवुतरा]

चवू-भू—पु पोट मोठें पण गळा लहान असें उभट भाडें, गडवा, गिंडी, एक धातूच पात्र, सुरई, गडू [फा चबु] (वाप्र) ०होणें–निरुत्तर होणें, स्तब्ध बसावयास लागणें सामाशब्द– ०गवाळें–न (सोवळेंमाडें) १ भाडींकुडीं, कपडेलत्ते वगैरे सामानसुमान २ बिऱ्हाड, वस्ती, बस्तान ' मनुष्य एकदा कोणत्याहि गोष्टीविषयीं अत्यत आतुर झाला म्हणजे सारासार विचार व शक्याशक्यतेचा समय ओळखणारी त्याच्यातील अक्कल आपलें चबूगवाळें उचलून पार चालती होते ' –वाईकर भटजी [चबू+गवाळें=मुकटा वगैरे ठेवण्याची पिशवी, फडकें] ०गवाळें आटोपणें–निघून जाण्यासाठीं सामानाची आवराआवर करणें बाधाबाध करणें, मुक्काम हलविणें, बिऱ्हाड उचलणें ' आपलें चबूगवाळें आटोपून तो तुळापुरी आला ' –स्वप ११ ०गवाळें फेंकणें–बळेंच आमत्रण लावणें, आगतुक जाणें

चंबेल, चंबेली, चंबेली अत्तर—चमेल, चमेली, चमेली अत्तर पहा.

चमळ—वि. ढिला; सैल; भिजल्याच्या, वापरल्याच्या योगानें रुंद, पसरट झालेला; लापट.

चंमारकुकडा—पु. (व.) कोकीळ पक्षी.

चमक—स्त्री. १ लकाकी; तकतकी; चकाकी; झगमग; छटा; झलक. (क्रि० मारणें). ' धातूसारखी चमक.' ६ विजेचा प्रकाश. ' जैसी सग मेघडंबरी । चमका मारिती चपळापरी ।' –नव १५।१४०. २ (ल.) पेच; हूल, हुलकावणी; ज्याची सुसती हुलकावणी दाखवावयाची अशा प्रहार; हेतूचें खोटें दिग्दर्शन; बताावणी; ढोंग. 'एकीकडे चमक दावोनी । सवेंचि गदा हाणिती फिरवोनी ।' ३ (स्नायूंचें) स्फुरण; हलणें; उडणें; धमक. (पाठींत, कमरेंत, पोटांत, डोक्यांत, अवयवांत उठणारी) तिडीक; ठिणक; ठणका; वेदना; उसण. (क्रि० मारणें; येणें; उठणें; निघणें; भरणें; चालणें; चढणें; काढणें; उतरवणें). धमक पहा. ४ प्रभा; तेज; लकाकी (सोनें, हिरा इ० ची). ५ एक अलंकार. चमकी पहा. ६ चूज; घाबरटपणा. 'प्रथम त्याला माणसाकडून त्याची चमक घालवावयाची असते '–विमा १२. [हिं. चमक; सं. चम्=प्रकाशणें किंवा चमत्कृ]

चमकणें—अक्रि. १ लखलखणें; चकाकणें; तकतकणें. २ चमकून चालणें; डौलानें चालणें; नखऱ्यानें चालणें; ठुमकत चालणें. (क्रियासंबंधीं) ' त्या मार्गे जनक कुमारी । हंसगति चमकतसे । ' ३ (कों.) चालणें. 'पारिखा पाई कृष्ण ठाके। हें बोलणें समूळ लटिकें। ऐसें आणोनि निष्टंकें। चरणीं चमके वैदर्भी।' –एरुस्व ६.६६. 'ज्याधि हरूनि चमकिला । खडाखडां पावलीं । '–शिपु २.३६.६७. ४ शिणका लागल्यामुळे व्यथित होणें. ५ दचकणें; धुजणें; भिणें. 'वाघ जवळ येण्यास चमकणार नाहीं. ' ६ चमक भरल्याप्रमाणें करणें. ' देवे म्हणोनि चमके, करि फार घाई। ' –आपू २३. ७ पुन्हां प्रकट होणें; वारंवार येणें. [सं चमत्कृ; किंवा चम्=प्रकाशणें; चमक; हिं. चमकना]

चमकणें—अक्रि. आश्चर्यचकित होणें. ' प्रबोध पारवे घुम घुमिती । तेणें वागेश्वरी चमके चित्तीं । '–एरुस्व २.७. [सं. चमत्कृ; प्रा. चमक]

चमकविजली—स्त्री. चपळ व सौंदर्यसंपन्न स्त्री. –वि. (व.) नाचरी; नखरेबाज (स्त्री). [चमकणें+विजली]

चमकविणें, चमकाविणें—सक्रि. १ शोभविणें; लकाकविणें; चकाकविणें २ रपाटून, सडकून फटके मारणें, छड्या मारणें; डोळ्यांपुढें काजवे चमकतील असें करणें; मारणें; रागें भरणें. ३ शृंगारचेष्टा करणें (डोळे, नथ इ० कांची चमक बाहेर दिसे अशा प्रकारें). –अक्रि विराजणें; विलसणें; चमकून दिसणें. [चमकणें प्रयोजक]

चमकी—स्त्री. १ छडी; वेताटी; वेत; वेताची काठी; चाबूक; चमकविण्याचें साधन, चाबकाचा मार, फटका. ' अंगावरती चमक्यांची ओळ । '–मफला ६५. २ कानांतला सोन्याचा ठोलक किंवा लवंग; स्त्रिया–विशेषतः मुली–नाकांत घालतात तो सोन्याचा दागिना; नथेवर, गुंडीवर शोभा येण्याकरितां जी हिरकणी बसवितात ती; मुगबट; मुरकी. ३ हिरा, कांच इ० चा तुकडा; टिकली. ४ (जरतारधंदा) बनावट रेशीम. ' चमकी गोफ ' =बनावट रेशमाचा (चपटा) गोफ. [चमक]

चमकु(को)रा—पु. (व.) मळूं; पोथीचीं पानें. 'चमकोऱ्याची भाजी केली होती. ' [ते. चामा=मळूं+कूरा=पालेभाजी]

चमचम-मां—क्रिवि. १ छडी मारतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें ध्वनि होऊन; छमछम, चटचट. म्ह० छडी लागे चमचम विद्या येई घमघम . २ पायांच्या चोटांतील घागऱ्यांचें छणछण वाजणें; छन्छन्. ' घागऱ्या चमचम वाजतात. ' [ध्व. चमचम]

चमचमणें —अक्रि. १ (कु.) झोंबणें; चुरचुरणें. २ चमकणें. ' भालावर घर्म बिंदु चमचमती । '–विक ६१ [चमचम]

चमचमाट—पु. रोषणाई; आरास; झगमग; चकचकाट (दिवे, रत्नें, दिखाऊ भडक पोषाख यांचा). विजेचें लकाकणें, चकचकाटणें; लकाकी; झकझकाट; शोभा. ' दिवाळींत घरोघर दिव्यांचा चमचमाट असतो. ' [चमचम; हिं. चमचमाहट]

चमचमाट—पु. १ भोजनाच्या पदार्थांची चंगळ, विपुलता; समृद्धि; बहार; दिवाळी; धुमाळी; रंगलूट; धमशान; धुमचकी; धुमास जेवणें. २ (अन्नाचा, खाद्य पदार्थाचा) उत्तम मसाले वगैरे घालून आलेला खमखमीतपणा; खमंगपणा. [सं. चम्=खाणें; तुल० चमचम]

चमचमी(मि)त—वि. १ चांगला मालमसाला घालून तयार करविलेला, शिजविलेला; खमखमीत; खमंग; रुचकर. २ विपुल; रगड; लागेल तितका; यथेष्ट (पक्वान्नें, खेळ, क्रीडा, दारूकाम). ३ स्वच्छ, निर्मळ; अचळपचळ. 'मगचि चमचमित लिहावें।'–दा १९.१ ११. [सं. चम्=खाणें; चमचम]

चमचा—पु. एक प्रकारची उथळ व लांबट तोंडाची लहान पळी. [सं. चमस; फा. चम्चा; हिं. चमचा]

चमडी—स्त्री. चामडी; कातडें; त्वचा.. [सं. चर्म; हिं. चमडा] म्ह० १ चमडी फाटे वस्त्र न फाटे=अत्यंत चिवट कापड. २ (व) चमडी जाय पण दमडी न जाय=अत्यंत कंजूष माणसाला लावतात.

चमत्कार, चमत्कृति—पु. १ आश्चर्य; आश्चर्यकारक वस्तु, वृत्त, स्थिति, गोष्ट, प्रकार, देखावा. ' श्लेषयुक्त शब्दाच्या एका अर्थाबरोबर दुसराही अर्थ सुचून चमत्कृति उत्पन्न करिता येते. ' –अन्मरहस्य ११. २ आश्चर्य; नवल; अचंबा. (क्रि० होणें;

वाटणें) १ देव, औषध इ० पदार्थांचा आश्चर्य वाटावयाजोगा अनुभव [स चमत्कृ-कार]

चमत्कारणें—अक्रि. चमत्कार वाटणें, आश्चर्यचकित होणें, विस्मित होणें, नवल वाटणें 'दखुनि अजगराची मातु। चमत्कारिला प्रमिती सुतु।' –मुआादि ३ ८० मुनि मनीं चमत्कारला। म्हणे हें काय आठवलें इला। जाणोनिया सन्ध्याकाळा। केवीं मागे ऋतुदान।' –जै ७८ ४० –स्वादि ८ ३ ४९, [चमत्कार]

चमत्कारिक, चमत्कारी, चमत्कृत—वि १ आश्चर्यकारक, विलक्षण, अचंबा वाटण्यासारखा, अद्भुत २ (निंदार्थी) विलक्षण, गैर रीतीचा, चालीचा ३ विशेष, असाधारण, असामान्य [स]

चमन—पु १ फुलबाग, फुलांचा ताटवा ।' फिरोन विलोकितां ते स्थळीं चमन।' –दावि ४०३ २ दिखाऊपणा, भपका, दिमाख, डौल, थाटमाट, भव्यपणा, डामडौल, झगझगाट (मंगल समारंभाचा) ३ बहार, चैन, चंगळ, मजा 'न करी आचमन, आहे चमन।' –अमृत (कटाव) पृ २५ ४ अत्यानंद मनीं चमन भरून।'–भज ६९ [फा चमन्] ०दहीं–न सुवासिक दहीं तीन शेर दूध तापत ठेवून अर्धाच शेर उरवावें, निवल्यावर त्यात १५ भार साखर घालून आंबट ताक विरजणास घालावें, भांड्याच्या तोंडावर गुलाबाची फुलें ठेवावीं दुसरे दिवशीं फुलें काढून दहीं वाढण्यास घ्यावें –पाक ४७

चमनी—वि. रंगेल, गमत खेळ, करमणूक यांचा शौकी, ख्यालीखुशालीचा [चमन]

चमरी, चमरमृग—स्त्रीपु वनगाय, मृगविशेष याच्या पुच्छाच्या केसांची चवरी करतात [स चमर]

चमस—पु १ यज्ञात सोमरस ज्या लाकडी पात्रांतून ठेवतात तें पात्र हें चौकोनी असतें चमस आणिलें चौमुखी पात्र। यालागी।' –कया ३ ८ १३९ २ चमचा पळी [स चमस]

चमार—पु. चांभार [स चर्मकार, प्रा चम्मार, हिं चमार]

चमू—स्त्री सेना सैन्य 'पांडव–चमू–पतीचें मयुनि चमू पाडिलें पतित्व रिते। –मोभीष्म ४ १० [स]

चमेटी—स्त्री हत्तीच्या पायास बांधण्याचा फास [स चर्मेष्ट, प्रा चम्मेट्ठ हिं चमोरी]

चमेल, चमेली—स्त्रीन १ एक फुलझाड व त्याचें फूल २ चमेलीचें अत्तर, तेल

चमेली—स्त्री तोफेचे गोळे मोजण्याचें लोखंडाचें माप, वजन ०नळा–पु एक प्रकारचा भुईनळा –अभि २१

चम्मन—स्त्री चैन, चमन पहा 'चम्मन चालते आहे लेकाची त्या बाईच्या देणग्यावर ' –वज्राघात ११४

चय—पु १ एके ठिकाणीं रास करणें, राशि, एकत्र जमाव, समूह समूह (समासांत) अपचय, सचय, समुच्चय २ भूमिति श्रेढी ३ गणितश्रेढी [स ची–चय]

चम्मा—(कों) ताव, हात मारणें. [चमन]

चयन—न गोळा करणें, एकत्र जमविणें, रास करणें. संचय, समूह. –पु १ अग्निचिति, अग्निष्टोमादि सोमयज्ञास जोडून करावयाचें एक श्रौतकर्म यांत विशिष्ट आकाराच्या विटा तयार करून त्या श्येन, कूर्म इ० आकाराच्या मांडून त्याची वेदी करून त्यावर याग करावयाचा असतो २ अशा प्रकारचा यज्ञ [स]

चयन—स्त्री १ चैन, स्वत स रजविणें, बागातून फिरणें, भ्रमण करणें, भटकणें, सहल करणें, खेळांत, क्रीडेत विविध करमणुकींत दंग असणें, मजा मारणें इ०, मजा, गमत, चैन पहा. २ विश्रांति, आराम, सुख, स्वास्थ्य. [चैन] ०पडणें चैन पडणें–आराम वाटणें ०बाजी–स्त्री चैन, चनबाजी

चयनी—वि सुखाचा, चैनीचा, रंजनाचा शौकी चैनी पहा

चर—न १ अंतरिक्षातील तारादिकाचें ख्वेस (ख्वेवरून प्रथम याम्योत्तर जातें असें मानलें आहे) उगवणें आणि त्याचें एखाद्या विवक्षित स्थळीं उगवणें या दोहोंच्या कालातील अंतर, रेखांतर, स्पष्टपरिधि २ (फलज्योतिष) सोमवार ३ (सांकेतिक) गमन –वि १ हलणारा, जंगम, चालणारा, सरणारा, जाणारा, चलनशील, ज्याचें स्थित्यंतर करता येतें असा (वस्तु किंवा पदार्थ, मालमत्ता, चीजवस्त) चरद्रव्य जलचर, खेचर, भूचर, वनचर 'स्थिरचर व्यापुनि अवघा तो परमात्मा दशांगुळें उरला।' –धुंडिराजकृत प्रल्हादचरित्र २ स्वाती, श्रवण, धनिष्ठा, शततारका इ० नक्षत्रें ३ मेष, कर्क, तुला मकर इ० राशी, एखादी गोष्ट किंवा कार्य करण्यास आरंभ या नक्षत्रराशींच्या वेळीं केल्यास फल निष्पत्ति लवकर होते, परंतु तें कार्य चिरस्थायी व्हावें असें वाटत असल्यास या काळात आरंभ करता कामा नये असें फलज्योतिष सांगतें नक्षत्रें, राशी, लग्नें यांचे तीन पुढील प्रकार केले आहेत – १ चर=चरस्वभाव २ स्थिर= स्थिरस्वभाव व ३ द्विस्वभाव चरराशी –मेष कर्क तुला, मकर स्थिरराशी –वृषभ, सिंह, वृश्चिक कुंभ द्विस्वभाव– मिथुन, कन्या धन, मीन ४ (व्यापक) चालण्याच्या, सरण्याच्या, पळण्याच्या बेतात असलेला, गमनोन्मुख झालेला, निघण्याच्या बेतांत असलेला, निघायला अगदीं तयार झालेला [स चर्=चालणें] सामासशब्द– ०खंड–न चर अर्थ १ पहा विषुवांशासबधीं अंतर, चरार्ध;

चरदल ॰ऱ्या–स्त्री चराची उया ॰मूर्ति–स्त्री ठबिना, अगर दिडोळ्या वर्गी भिरविण्यात येणारी लहान मूर्ति, उग्ग्रमूर्ति

चर—पु कोटाच्या, किल्ल्याच्या भोंवतालचा खंदक खाच, लांबलचक खळगा, खाई, खड्डा, दरळ, टरळी, जमिनीसाठीं केलेलें भुयार –पुस्त्री १ (घासल्याच्या, चोळल्याच्या योगानें किंवा इतर कारणानें पडलेला) ओरखडा, चरा ओरखाडा, (क्रि॰ पडणें) २ चिडणें, चिपळणें, चरत जाणें (असाम मण, इ॰). ३ केशाकर्षणामुळें द्रवपदार्थ पसरणें [हिं. म चरणें]

चर—पु (कोळी) कोळपाजवळ असलेला मोठा सुरा –गुमा ६८

चरक—पु १ उसाचा रस काढावयाचा तेलाच्या घाण्या-सारखा लांकडी घाणा, यंत्र २ (उप) दांत आणि जबडे, टाळीं, तोंड (पीठ करण्याचें जणु यंत्र) ३ कातण्याचें काम, धातुमय पात्रावर नक्षी कापसांतील सरकी काढून तो साफ करणें, किंवा दुसरीं अशाच प्रकारचीं कामें करण्यासाठीं जें यंत्र असतें तें, उजळा देण्याचें नक्षी करण्याचें यंत्र ४ दळण्याचें, पीठ करण्याचें, वाटण्याचें यंत्र 'पुरण वाटण्याचा चरक ' ५ चक्कर मारणें, फेरा घालणें, गिरक्या घालणें ६ (ल) कोणतीहि एखादी गोष्ट सतत चालू राहणें, सतत चालणारें काम खाण्याचा लिहिण्याचा, स्वयंपाकाचा पाहुण्यांचा चरक चालला आहे ' ७ जिल्हई करण्याचें यंत्र [फा. चर्ख्, तुल॰ स चक्र–चक्कर, चरक] (वाप्र) चरकीं धरणें–१ चरकावर लावणें, धरणें २ (ल) कांचांत धरणें, खूप मेहनत करविणें, सारखें खपविणें (एखा द्याच्या कामांत, धंद्यांत अभ्यासांत), एखाद्या कामावर इकडे तिकडे न होऊं देतां कुयविणें

चरक—पु (जरतार धंदा) वाटोळी मोठी परडी ॰पाठ–पु पटवेकरी कामासाठीं सुताचा विडा

चरक-ख—क्रिवि थक्क गुग कुंठित स्तंभित, आश्चर्य चकित (क्रि॰ होणें) ' माझीबुद्धि अक्कल चरक झाली ''मी चरख झालों ' [चरकणें]

चरकट—पु १ चऱ्हाट पाल्हाळिक गोष्ट, मिळमिळीत, नीरस चघळपणाची गोष्ट चरपटपंजरी, चावटाई २ (प्रां) चापटी, चपराक (क्रि॰ मारणें, चढवणें) [स चर्पट]

चरकटणें—१ (राजा) गबाळीपणानें व सैल असे दोर खड वळणें कशी तरी घाईनें दोरी वळणें २ (ल) भरकटणें, सरासरी निष्काळजीपणानें करणें, गडबडगुंडा करणें, घोंटाळा करणें गुरकाटणें, भलतेंच करणें ' एका क्षणांत त्यानें दहा बंद चरकटले म्हणून त्यांत फार अशुद्धें पडलीं ३ तासणें [चरकट]

चरकट्या—वि निष्काळजीपणानें कसें तरी सरासरी काम करणारा घिसाडघाई करणारा, दडप्या [चरकटणें]

चरकणें—अक्रि. फाटणें, टरकावणें –अक्रि १ फाटल्या सारखें होणें, वाटणें, अंत करण द्विधा होणें, अत्यंत व्यथित होणें, व्याकूळ होणें, व्यग्र होणें, कष्टी होणें ' सुवर्ण की त्याच्या घर बत असे तो दिनपना । ' –विवि ८ १ ७० २ (भीतीमुळें) भांबावणें, भ्रष्ट होणें, गोंधळणें, घाबरणें ' वाप हटीस पडतांच मी चरकलों ' ' उमेस जातांच त्याची बुद्धि चरकली ' ३ (व) मनांत समजणें (प्र) तरकणें [ध्व फाटण्याचा चर आवाज]

चर-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. १ फाडतांना, टर करतांना, भाजतांना जो आवाज होतो त्या सारखा ध्वनि होऊन, टरकन (क्रि॰ फाटणें, चिरणें) २ एकदम शहारे येऊन, वेदना उत्पन्न होऊन, व्यथा पावून

चरकपूजा—स्त्री (व.) आकडपाला किंवा गळाला लोंबत, लोंबकळत राहणें, बगाड घेणें [चाक=चक्र+पूजा]

चरका—पु १ जळलें, भाजलें असतांना जो चर् आवाज किंवा वेदना होते ती २ चटका डाग, डाव (क्रि॰ बसणें) ३ भाजीला फोडणी घातली किंवा भाजी फोडणीस टाकली असतां जो चर् आवाज होतो तो; तापविलेलें हत्यार पात्र इ॰ पाण्यांत बुडविलें किंवा त्यावर पाणी टाकलें असतां जो आवाज होतो तो (क्रि॰ बसणें, देणें) ४ मनाला होणाऱ्या वेदना, चटका, अंत करणावर आकस्मिक बसणारा घाव, मर्मभेद, धक्का 'बघुनि त्या भयंकर मृता या हृदया चरका बसला ।'–शारदा [ध्व चर्र फा चरका=लहान जखम]

चरका—चरखा पहा.

चरकी—स्त्री (चामारी) कोंकराचें अगर करडाचें पाढऱ्या रंगावर कमाविलेलें कातडें

चरकी—वि चरकावर धरून साफ केलेलें, जिल्हई दिलेलें, पॉलिश केलेलें (भांडें) [चरक]

चरकी-खी—१ (चाकू कातर इ॰ स) धार लावण्याचें यंत्र चाक 'भांडीं, जबुरे चरख्या आदिकरून येंत्र सुरजासुरजाव ठेवावीं ' –मराभा १३ २ चरकीबाण (शोभेच्या) दारूचा एक प्रकार. (दारूनें भरलेली लोखंडी नळी काटीला बांधतात) ३ लोंकर, ताग अंबाडी इ॰ चे धागे काढण्याकरितां केलेलें लांकडाचें साधन यंत्र, तकुटी, चाती ४ चरक घाणा 'घाणा चरखी सिरकला । चाकाखालें सापडला । '–दा ३ ७ ८ [फा चर्खा, स चक्र–चक्री]

चरकें—न (गो) काजूच्या बियांच्या खेळांत बियांच्या जमावाचें नांव

चरक्या—वि चरक चालविणारा

चरख, चरखी—चरक चरकी पहा

चरखा—पु सुत काढण्याचें यंत्र, रहाट [फा चर्खा, सं चक्र] ०कारागिरी–स्त्री चरख्यावर सुत काढण्याची कला 'हिंदुस्थानची प्राचीन चरखाकारागिरी कशी बुडाली याबद्दल ऊर बडवावा.' –नाकु ३ १६

चरखावर्णे—(ना) चणखावर्णे पहा

चरगण—न १ कुरण, गायरान, गायरानांतील जमीन २ चारा, गायरानांत उगवलेलें गवत 'पाऊस पडला तरी चरगण व्हावयाला एक महिना पाहिजे' [चरणें]

चरचर-रा—स्त्री १ चुरचुर, तीक्ष्ण, तीव्र वेदना, खुपत असलेलें दुःख, इजा, झणझणणें. (क्रि० लागणें) २ (ल) पश्चात्ताप, रुखरुख, हुरहुर (क्रि० लागणें) ३ तीक्ष्णता (शस्त्र, हत्यार इ० ची) ४ खोंच, खमगपणा, औद्धत्य, चपलता (भाषणाची) –क्रिवि. १ चिरण्याचे, टरकण्याचे वेळीं होणाऱ्या आवाजाचें अनुकरण २ फडफडणें झडझडणें, खडखडणें, सरसरणें थुकणें, थुकत बोलणें, फुसकारणें, तडतडणें, चरचरणें, वाळलेलें गवत कातणें धसाधस कापणें इ० क्रियांच्या आवाजासारखा ध्वनि होऊन 'मग कठनाळ चरचर तो सत्य करावया विरुद्ध कापी।' –मोकर्ण ४५ १४. 'घावे कीं चरचरा नरा खावें।' –मोआदि ३० २१ 'पुनरपि त्या पापानीं सद्विप्र कुमार चरचरां चिरिला।' मोआदि ९ २६ ३ तडकाफडकीं किंवा भरभर बोलणें, लिहिणें, शिकणें, या व इतर क्रियांच्या तऱ्हांचें अनुकरणात्मक ४ पोळल्या-भाजल्या, प्रमाणें वेदना देत 'चरचर चुरचुर लागेना। ऐसें करावें।' –दा १४ ४ ७ –वि क्रिवि. तीक्ष्ण, तिखट (धार) (क्रि० करणें, लावणें) [ध्व चर्र् द्वि]

चरचरणें—अक्रि १ चरचर आवाज करणें २ चरकणें पहा

चरचरीत—वि १ खरमरीत, भरमरीत, खुपणारें, आडें भरडें (जीभ, वाळलेलीं पानें, वाळू, पीठ इ०) २ तिखट, चणचणीत, झणझणीत, तोंडाला भाजणारें, झोंबणारें (तिखट, मसाला घातल्यामुळें पदार्थ) ३ खरमरीत, ठसठसीत, स्पष्ट व खडखडीत (भाषण हुकूम) ४ तिखट, तीक्ष्ण (धार) –क्रिवि पुरेपूर, धडधडीत, निखालस, तब्बल, बरोबर खास, नक्की 'हें कापड चरचरीत पधरा हात लांब आहे' चरचरीत पंचवीस रुपये पडतील' [चरचर]

चरचीक—वि (राजा.) तलख, हुषार, दक्ष, चणचणीत, चचिबाग

चरचोंडा—वि (कों) चहाडी गवगवा, बोंबाबोंब करणारा, वेडयावेडयासारखें बोलणारा वल्गना, जल्पना करणारा, भकणारा, बोंबल्यागणेश, सर्व उघड करून दाखविणारा (मूर्ख माणूस)

चरट—न. (क) चऱ्हाट, दोर, दोरी 'तरी त्याला भ्रांती चरट न दिसे सर्पचि दिसे।' –वामन स्फुट श्लोक ९ ५.

चरटी—स्त्री (वे) नारळाची करटी [का]

चरड, चरडा—नपु कोंडा, भुस, भरडा, कण्या, न दळले गेलेले दाणे (जोंधळा, गहू याचे) [चुरडणें, चुरडा]

चरडक, चरढक—न चघळपणानें लावलेली भाषा, चर्पटपंजरी, पाल्हाळ (क्रि० लावणें, करणें; मांडणें) [चरड+क प्रत्यय]

चरडणें—सक्रि भरडणें (धान्य, भात), सालपटें काढण्याकरितां जात्यात घालून जाड दळणें, जाडेंभरडें दळणें

चरडभरड—स्त्री १ जाडेंभरडें दळणें, चरडणें किंवा भरडणें २ अशा रीतीनें दळलेला-भरडलेला पदार्थ [चरडणें+भरडणें]

चरण—न १ पाय २ छंदाचा, वृत्ताचा, एक भाग, पाद. ३ चतुर्थांश (श्लोक, नक्षत्र, रुपया इ० चा) ४ प्रथम चरण, आरंभ, प्रथमभाग ५ अभंग इ० प्राकृत कवितेचें, गीताचें कडवें ६ हस्त नक्षत्राचा चतुर्थ पाद, चतुर्थांश कुणबी लोकांत या चार पादांना अनुक्रमें लोखंडी, तांबेरी, रुपेरी, सोनेरी असें म्हणतात कारण पहिल्या पादात पडलेल्या पावसाच्या योगानें जमीन कठिण होते, दुसऱ्यामुळें चांगली होते, तिसऱ्या व चवथ्यामुळें विशेष चांगली होते ७ जोडा 'शाहूमहाराज मध्यघराच्या दरवाजांत गेले व तेथें चरण टाकिले' [सं चरण+चर्=जाणें] (वाप्र) ०लागणें–घरीं येणें, भेटणें, आगमन होणें 'आपले चरण माझ्या वाड्यास लागावे अशी इच्छा धरून . विनति करितों' –रत्न १६ ०धरणें, चरणीं लागणें–१ आश्रय करणें, आश्रय करून राहणें २ शरण जाणें, प्रार्थना किंवा मिनतवाऱ्या करणें ३ नमस्कार, वंदन करणें 'सौमित्र चरणीं लागला। ते स्थळीं शंकर स्थापिला।' सामाशब्द– ०चारिया,चारी-च्यारी–वि १ पादचारी, चरणचाली पहा तो कैवल्यनाथु चरण चारिया। पदें ठेवी जेंवा वरिया।' –ऋ २२ २ पायउतार, पायदळ वीर भद्र चरणच्यारी।' –उषा १३५१ ०चाल–स्त्री पायीं चालणें, गमन करणें **चरणाचाली, चरणचालीनें**–क्रिवि १ नुसत्या पायानीं पायीं 'तैसी माया माहेर साहूनि वेगीं। चरणचाली निघाली। –एरुस्व ६ ६४. 'राज्य हिरोनि वल्कलवसनीं। चरणचाली दवडिले वनीं।' –मुसभा १६ १३५ २ पायउतार, पायदळ, वाहनाशिवाय, चरणचारी अर्थ २ पहा 'चरणचाली सत्यजित। पुढती क्षुजा मीनला। –मुआदि ३२ ६५ ०तळ–नपु तळपाय पायाचा तळवा चरणतळें देव्हडीं। आधारद्रुमाच्या बुडीं।'–ज्ञा ६ १९३ ०तळवट–पु तळपाय, बूड 'अक्षयवीट चरणतळवटीं।' –भूपाळी विठ्ठलाची पृ २४ ०तीर्थ–न गुरु,

ब्राह्मण इ० ज्या पायाचें तीर्थ [स] ०दासी-पु एक वैष्णव पंथ, स्थापक चरणदास ०धूलि-धूळ-रज-पु १ पायधूळ 'शिवादि चरणरज वांछित। त्या मज पाठविलें लिखित।' –एरुस्व ५ ५१ २ पायांची धूळ, दासानुदास (कागदोपत्रीं लिहिणारानें केलेला स्वतःचा नम्र निर्देश) 'स्वामीचे सेवेसी चरणरज रामाजी पंत' 'महाराज मी आपली चरणधुलि आहें' ०युगुल-न दोन पाय 'अकार चरणयुगुल। उकार उदर विशाल।' –ज्ञा १ १९ [स] ०संपुट-पु (उप) जोडे. [चरण+सपुट=पात्र] ०संवाहन न पाय चेपणें, पाय चुरणें, रगडणें 'सेज मी म्हाडीन। चरण संवाहन। मीचि करीन।' –ज्ञा१२ ४२३ **चरणांगुष्ठ**-पु पायाचा आंगठा 'कीं संतुष्टीसी संतुष्टी। चरणांगुष्ठी जयाचे।' –एभा १ ३९ [सं.] **चरणांबुज**-न पादरूपी कमळ, पदकमळ, पाय 'तुका म्हणे फळ। चरणांबुज हें सकळ।' –तुगा ११९९ [स] **चरणामृत-चरणोदक**-पुन चरणतीर्थ पहा [स] **चरणारविंद**-न (काव्य) पादकमळ, चरणांबुज पहा 'अतीं तुझ्याचे वरणें चरणारविंदा।' –वामन रुक्मिणीपत्रिका १४ **चरणारविंदीं मिलिंदायमान होणें**-(वाप्र) कमळाचे ठायीं रममाण होणाऱ्या भ्रमराप्रमाणें पायाची एकनिष्ठपणें सेवा करणें हांजी हांजी करणें, खुषमस्करी करणें [स]

चरण—स्त्री १ गायरान, कुरण, गायरानांतील गवत–जमीन २ गुरें चरण्याबद्दल सरकारांत द्यावी लागणारी रकम, चराई ३ चरण्याचा व्यापार 'त्या गाईपेक्षां ह्या गाईची चरण जलद आहे.' गुरचरण पहा [चरणें]

चरणारा—वि १ चरत जाणारा, चिडणारा २ (शाप) मांसनाशक (इ) करोजिव्ह [चरणें ३ पहा]

चरणें—अक्रि (गुरानें) गवत, पाला इ० खाणें २ वेंचणें, टिपणें (दाणे), खाणें (पक्ष्यानीं चारा) ३ (ल) घर करणें, पसरणें वाढत जाणें चिडणें (व्रण, क्षत) अपकारक तऱ्हेनें, जलदीनें पसरणें (फोड आणणारा एखादा पदार्थ) 'व्रण चरत चालला' ४ गब्बर होणें, श्रीमंत होणें, पैसा कमावणें ५ सारा दिवस कांहीं तरी खात असणें ६ वाढणें, जास्त होणें (विद्या) ७ चीर पडणें, तडकणें [स. चर] म्हृ० फिरे तो चरे=परिश्रम करणारा मनुष्य श्रीमंत होतो

चरणें—अक्रि लागणें, चालणें, जाणें, चढणें, शिरणें 'देखे बोलेंवा हालु न चरे।' –ज्ञा ८ ८९ [स चर्]

चरणें—उक्रि (लोंकरीचें सुत, पेड) हातावर पिळणें, गुंडाळणें वळविणें, वळणें

चरदल—न चर, चरखड पहा. [स.]

चरप—स्त्री (व.) गाडीच्या चाकाचा मार 'बैलाला फार चरपा लागल्या'

चरपट चरपटपंजरिका, चरपट-चर्पटपंजरी—स्त्री १ पाल्हाळ, चऱ्हाट, कंटाळवाणें, लांबलचक निरूपण, कथन, लापनिका २ (चरपटपंजरी) श्री शंकराचार्यांचें एक स्तोत्र [स]

चरपट्टी—स्त्री (स्थापत्य) लांकडी सांध्याचा एक प्रकार एका लांकडांत खोल खांच घेऊन व दुसऱ्याच्या मागाबाहेर पट्टी काढून एकमेकांत बसविणें (इ) टाँग अँड ग्लोव –मॅरट ५९ [चर+पट्टी]

चरपूस—स्त्री (व) थांत, दमलेला, थकलेला 'कावाड कष्टांनीं चरपूस झाला'

चरपूस—वि (ना.) खरपूस पहा

चरप्रतिष्ठा—स्त्री तात्पुरतें कायमचें नव्हे असें देव–देवता-प्रस्थापन किंवा देवमूर्तीची प्रतिष्ठा करणें अधिवासन पहा

चरफड, चरफडाट—चडफड इ० पहा

चरफडणें—१ तळमळणें चडफडणें पहा 'अमर अमृतातें सेवित। तेही चरफडित हरिदासा।' –एरुस्व १ ७७ २ रागावून बोलणें 'सांगें काय परिभवें नृप भीष्माजवळ जें चरफडे तें?।' –मोभीष्म १ ४५

चरफी—स्त्री बाड–भरड दळलेली कणीक

चरब—क्रिवि १ तब्बल, बरोबर ठाम, हमखास, भरभक्कम 'तो गांव येथून चरब कोसभर आहे' 'हा धोतरजोडा चरब दहा हात लांब आहे' –वि १ अतिशय भारी, जबर (दर, किंमत). २ जरबेच्या ऐवजीं उपयोग [अर जर्ब्, फा चर्ब]

चरबट—स्त्री. १ कंटाळवाणें भाषण, चऱ्हाट (क्रि० लावणें, मांडणें) २ उद्धटपणा, दांडगेपणा [चरब]–वि १ ओबडधोबड खरखरीत, चरबरीत 'फरशांचा पृष्ठभाग साधारण चरबट मांठीव असावा' –मॅरट ५५ २ जिभेला चरचरीत, कठिण लागणारा (खाद्य पदार्थ) ३ तीव्र, तीक्ष्ण (धार, अपशब्द, निंदा, निर्भत्सना) ४ हिकमती, शहाणा, कल्पक, धूर्त 'नेणती बऱ्हाडिणी चरबटा।' –एरुस्व १४ ५९ ५ उध्दट, दांडगा ६ फाजील वटवट करणारा, चर्पटपंजरी करणारा, रिकामा गप्पिष्ट 'भारीच चरबट आहे हा पोर' ७ (ल) वेचव, चव न समजणारी (जीभ) 'जीभ चरबट झाली आहे'

चरबटणें—अक्रि. १ खरखरीत किंवा चरबट होणें (अळू, नागवेलीचें पान इ० खाल्ल्यामुळें जीभ, तोंड) २ फुळाच्या, फोडाच्या, खवल्यांच्या योगानें खरखरीत, चरबरीत होणें (शरीर) ३ खरखरीत असणें, होणें (खरकटें, राख माती चिकटून राहिल्यामुळें भांडीं हात वगैरे), कामाच्या योगानें खरखरीत चरचरीत जाड होणें (हात) ४ ओरखडला जाणें, ओरबडला जाणें, खरडणें, खरचटणें, अस्ताव्यस्तपणें किंवा धसफस केल्यानें फाटणें (शरीर, अवयव) ५ चाटून जाणें, घासून जाणें 'बाणाची

नखें चरचरली '' सापाचा दांत चरवटला मात्र '' म्हाम्यानें केंस चरवटले उगीच '' गोळी चरवटली ' ६ धडवडणें, वट वट करणें, चकाटया पिटणें [चरवट]

चरवटणें—उक्रि (क) जोरानें, धसमुसळेपणानें घासणें, चोळणें, चोपडणें, तासणें, रधणें, छाटणें

चरवटणें—सक्रि चरबीनें माखणें, चरबी लावणें, लागणें ' लवकरच नव्या चरवटलेल्या काडतुसाचें प्रकरण उद्भवलें —सन १८५७. ४०७. [चरबी]

चरवत्तर—क्रिवि (ना) तर्र, थबथबीत

चरवदर—वि (व) आचरट, मवाल्या

चरवर—वि (प्रां) जाडेंभरडें, रुक्ष, गरीबीचें (अन्न) चरवट पहा [फा चर्ब]

चरवर, चरवरचरवर—वि उद्धट, दांडगा, धीट, चर मरीत

चरवरीत—वि १ खरखरीत, खरबरीत, जाड, राठ, बोचका २ कठिण, टणक, अपक्व, नीट शिजलेले नाहीं किंवा ज्याचा रस झाला नाहीं असे (तांदूळ, भाजी)

चरवा—स्त्री प्राणिजन्य व वनस्पतिजन्य स्निग्ध पदार्थ मेद वसा, मांसस्नेह, माखण, ओशट, मासाचें तेल [फा चर्बी]

चरवेट—स्त्री खाडीमध्यें आढळणारा एक मासा

चरवेंचें चरवेंचरें—अक्रि (गो) अंगात चरबी येणें [चरबी]

चरम—वि. शेवटचा, अंत्य, अतीचा, अंतिम. [स] सामा शब्द-०काल-पु शेवटची वेळ, घटका, मरणकाळ ०कोटी-पु शेवटचा उपाय अंतिम साधन ०गति-स्त्री शेवटली गति, मोक्ष ०ज-पु धाकटा मुलगा ' हा मोठा मुलगा व हा चरमज आहे ' [चरम+ज] ०प्रत्यय-पु (व्या) ज्यावरून दुसरे प्रत्यय होत नाहींत ते प्रत्यय [स] ०युक्ति-स्त्री शेवटचा उपाय हिकमत तोड ०लक्ष्य-न. खरी खुरी गोष्ट, अंतिम, अखेरचें, अगदीं सत्य, अखेरचें ध्येय निर्णय ब्रह्मज्ञान पहा ०स्थिति-स्त्री समाधिरूप अवस्था [स] ०ज्ञान-न शेवटलें किंवा अखेरचें ज्ञान, पूर्ण, अंतिम सत्य. ब्रह्मज्ञान पहा [स] **चरमावयव**-पु शेवटचा, अखेरचा भाग, अंश **चरमावस्था**-स्त्री शेवटची स्थिति

चरम—न (गो) मुळाच्या अतिवृद्धीमुळें जमिनीस येणारा घट्टपणा, टणकपणा

चरमकांठ—पु (नाशिक) जरीच्या काठाची एक जात

चरमर—स्त्री १ तिखटपणा, खमखमीतपणा, चरमरीत पणा २ (ल) खवटपणा, जहालपणा (भाषा इ० चा), उद्धटपणा, दांडगेपणा ३ चपलपणा, चुणचुणीतपणा (भाषण इ० चा) **चरमरचरमर**-क्रिवि उद्धटपणानें, दांडगेपणानें, खरमरीतपणानें

चरमरीत—वि १ मालमसाला घातलेलें, खमखमीत, चण चणीत, झणझणीत, चवदार, झोंबणारें २ उद्धट, दांडगा. ३ चुणचुणीत, हुषार, चपल, तल्लख. ४ चरमर पहा [ध्व चुर्र द्वि]

चररर—क्रिवि एखादी वस्तु जोरानें फाटत किंवा टरका वत असतां होणाऱ्या आवाजासारखा आवाज होऊन [ध्व]

चरवट—न विवक्षित आकृतीचें मातीचें भांडें, थाळा [चरवी !]

चरवण, चरवा—नपु १ कुरण, गायरान २ गायरानाची जमीन ३ गुरचराई गुरें चारणीस लावल्याबद्दल द्यावी लागणारी मजुरी, किंमत. [चरणें+वण प्रत्यय]

चरवा—पु (व.) कोंडवाड्यातील गुराची सोडबांध कर णारा नोकर, गुराखी ' आज चरवा कामावर आला नाहीं ' [चरणें हिं चरवैया]

चरविणें—उक्रि कळप किंवा खिल्लारें चारणें, गुरें चारणें, चारणीस घालणें मावगाईकरवीं चरवितो पीक । ' —दावि ४०६ [चरणें प्रयोजक]

चरवी—स्त्री १ दूध काढण्याचें भांडें, कासंडी ' गंगाळें चरव्या अनेक निवडी सोन्यारुप्यांची जडें । ' —सारुह ३ ४३ २ (कों) मधाचें पोळें [का चरविगे, तुल० स चरु=यज्ञपात्र]

चरवी—स्त्री तटाला असलेले तोफाचे झरोके प्रत्येकीं २ तटाचा वरचा भाग ' सुवर्णमय दुर्गे दिसती । चरव्या झळकती शेषफणाकृती । रजनीमाजीं वाटती । नक्षत्रें वरीं जडियेलीं । ' —ह २१ ६४

चरवें—न चारा, पशु पक्षी इ० चें खाद्य [चरणें]

चरवेदार—पु गुराखी, मोतद्दार, जनावरांवर देखरेख कर णारा, त्यांना चारून आणणारा नोकर. चरवा पहा —वाडमा १ ३४१

चरस—पु दवासहित काढलेला भांगेच्या झाडावरील बोंडाचा मादक द्रव, एक मादक पदार्थ (क्रि० पिणें, ओढणें) [हिं चरस चर्स]

चरसा—पु १ कातडें (विशेषत काळया रंगाच्या गुराचें), सबंध कातडें २ दरसाल एक कातडें देण्याबद्दल चांभारावर कर बसवितात तो. [हिं]

चरळ—स्त्री ओळ पंक्ति, मालिका. होतो निंदा परि ह्या लावित शब्दाच्या चरळा । ' —देप ९९ [चर]

चरा—पु १ ओरखडा, रेषा, घासल्यामुळें जी रेषा पडते तो. २ खांडा, खाड (धान्याच्या पातीचें) [चर]

चराई—स्त्री १ गुरांच्या चरण्याबद्दल पैसा द्यावा लागतो तो, कुरणाचें भाडें, चरण २ गुरें राखण्याबद्दल जी मजुरी देतात ती, राखणावळ [चरणें]

चराचर—स्त्री १ परंपरा, पिढ्यानुपिढ्या चालत आलेली रीत, वहिवाट २ स्थावरजंगम जग, पदार्थ, सजीवनिर्जीव सृष्टि, अखिल विश्व 'प्रसवतसे अक्षर । म्हणऊनि हें चराचर । ब्रह्म यद ।' -ज्ञा ३ १३६ ३ जगातील लोक, जग, जनता 'गंधर्व अग्नि सोम भोगिती कुमारी । कोठें चराचरी स्थान केला ।'—तुगा ३२५० [स चर+अचर]-वि १ सजीवनिर्जिव, चलाचल, हालणारी व न हालणारी, स्थावर-जंगम (वस्तु, गोष्ट इ०) २ परंपरागत असा 'आम्हींच येगळे झालों असें नव्हे चराचर संप्रदाय असाच चालला आहे ' [स] ०पति-पु (काव्य) स्थावर जंगम वस्तुंचा स्वामी, नियंता, ईश्वर. [स.]

चराचर-रां, चरच्चर-रा, चरारां—क्रिवि १ टराटर, जोरानें फाडीत, चिरीत असताना जो आवाज होतो तसा आवाज होऊन २ फुटणाऱ्या, मोडणाऱ्या मोठ्या तडतड किंवा कडकड आवाजाचें उद्बोधक ३ बेपर्वाई आवेश, त्वरा यांचें निदर्शक (क्रि० खाणें, बोलणें, लिहिणें, वाचणें) चरचर पहा [चरचर ध्व]

चरांट—न चरट, चऱ्हाट पहा.

चराटचें—उक्रि (गो) आवळणें [चराट]

चराडणें—अक्रि (चरचरणेंचा अतिशय) चरचरणें पहा

चराडी—स्त्री चौर भेग (कागद, पान इ० ची)

चराधें—न चर, चरखड पहा

चराळ—क्रिवि (व) जोरानें, धोधो, सतत 'पाऊस तर चराळ चालला होता, पावसात जाण्याची हिंमत चालेना ' [स चर्, ध्व]

चरित—न आचरण, चरित्र पहा 'बाळपणीं कृष्णानें काय चरित केलें तें मला सांग ' 'चरित मुकुंदाचें ।' -दाव ४५६ २ कथा, गोष्ट 'कथिन चरितरूपें व्यासभावार्थ हो तो।' ३ कीर्ति, प्रभाव पद चरित दाविजे त्रिजगदब्जकीलालसें ।' —केका १९ [स चर्, चरित]

चरितार्थ—पु १ (कामाची, धंद्याची) सिद्धि, संपादणी, हेतु साध्य होणें सफळ होणें, शेवटास जाणें, इच्छा तृप्त होणें, तृप्ति २ कशी तरी बरीवाईट, सरासरी सार्थकता, शेवट 'पाचशें रुपयांनी लग्नाचा चरितार्थ होईल ' ३ कसा तरी, स्वल्प सामुग्रीनें, उदरनिर्वाह 'मणभर भातामध्यें कसा तरी चरितार्थ करतों ४ पोट भरणें, उदरभरण, उदरनिर्वाह ' स्त्रियांनीं घरचीं कृत्यें सभा ळावीं आणि पुरुषांनीं पराक्रम करून दोघांचा चरितार्थ चालवावा ' —गुप्तमजूष ४. -वि सिद्धीस गेलेला, लागू पडलेला, पूर्ण केलेला, अभिप्रेत अर्थी स्वीकार केलेला (नियम, विधि, आज्ञा) समाधान पावलेला, तृप्त झालेला (मनुष्य) [स चरित+अर्थ]

चरित्र—न चरित १ कृत्य, क्रिया, आचरण, वर्तन 'य दरो चरित्र केलें नारायणें ।' —तुगा ८५. २ अवस्था, स्थिति, प्रकार 'जाणोनि चरित्र अवळोंच होता । आली अनंता कृपा मग ।' —तुगा १०९ ३ देवाचे, वीरांचे पराक्रम, महत्कृत्यें, मर्दुम कीचीं कामें. ' स्त्रीचें चरित्र आणि पुरुषाचें भाग्य कोणास समजत नाहीं ' ४ इतिहास, कथा, गोष्ट, प्रकार 'ते गुणभेदचरित्र। ऐसें आहे ।' -ज्ञा १८ ५२३ ५ विशिष्ट व्यक्तीचा आयुष्यक्रम, तो वर्णन करणारा ग्रंथ [स चरित]

चरिंदा—पु १ वैरण, घोड्याचें, गुराचें खाद्य, दाणा व चारा 'पगार व चरिंदा वगैरे खर्च ' —स्वारीनियम (बडोदें) ५६ २ (सामा) कुरण, कडबा, गवत ३ गायरानात गुरें राखण्याबद्दल जो पैसा द्यावा लागतो तो. ४ खाद्य 'चरिंदे लाविले हेरब वदना ।' —सप्र ९.२३. [फा. चराइद्=चरणें, स चर्]

चरी—स्त्री (कों) १ लहानसा चर, खंदक, खाच, मोरी, नहर, गटार २ लोकर किंवा सूत हातावर वळून करलेली दोरी 'दोन हजार वांव लांब चऱ्याची शिडी तयार करून बरोबर घेतली ' —नारवीरमाळपुरें ४६ [चर पासून अल्पत्वदर्शक]

चरी—स्त्री पंजाबात होणारी जोंधळ्याची हलकी जात —कृषि २६७

चरी—(व) चरवी पहा.

चरीव—न (कों) १ गुरचरण, कुरण, गायरानाची जमीन. २ घास, गवत, चरणग पहा [चरणें]

चरु—पु १ शिजवलेले तांदूळ, भात 'कीं होमशाळेंतून श्वान । जाय चरुपात्र घेऊन ।' २ (गो) पितराऱ्यास अर्पण करण्यासाठीं शिजविलेला भात ३ पिंड (भाताचें) ४ (खा) ताक्या [स चरु, हिं चरुआ] **चरुस्थाली**—स्त्री १ भात ठेवण्याचें भांडें, हवि ठेवण्याचें पात्र २ स्वयंपाक, पाकनिष्पत्ति, पाकक्रिया [स चरु+स्थाली=भांडें]

चरुचमकुरा—स्त्री एक भाजी, अळू चवळी कवळी चरुचमकुरा ।' -अमृत ६२ [चमकुरा पहा यास निरर्थक अ- प्रासार्थ चरु शब्द लावून]

चरोळें—न तूप ठेवण्याचें रोगण दिलेलें मडकें, मातीपात्र लासलोटी

चर्काखर्का—पु चरका, चटका. ' रमा की सर्वेशी समदरु चर्काखर्का गेली लाऊन ।' -पला ४ ३७ [चरका द्वि]

चर्गासतार—स्त्री एक वाद्य —देहु ९५

चर्क—न (गो) होकायंत्र. [स चक्र]

चर्च—न १ सार्वजनिक ख्रिस्ती देवालय, उपासनामंदि २ ख्रिस्ती महामंडळ, ख्रिस्ती मंडळी [इं]

चर्चणें, चर्चिणें—उक्रि. (काव्य.) १ फासणें; चोपडणें; मारणें (चंदन, राख). २ उटी लावणें. 'चंदनातें कायसेनि चर्चावें।' -ज्ञा १०.१२. ३ चर्चा करणें. 'मवे ना चर्चे। वाढे ना रार्चे।' -ज्ञा १३.१११३. 'ज्या देवा स्तविताति वेद समुदे शास्त्रें जया चर्चिती।' -निमा १.७. [सं. चर्चन]

चर्चन—न. १ चर्चणें; लेप देणें; चोपडणें; मारणें (चंदन, राख इ०). २ लेप; उटी. [सं.]

चर्चराट—पु. कापण्याचा, चिरण्याचा चरचर असा आवाज. 'चरचरित चचारी चर्चराटें चरारी।' -दावि २७८. [ध्व. चर चर+आट प्रत्यय]

चर्चरी—स्त्री. चरचरी; मनांतील चुटपुट; काळजी; आधि. 'उगाचि व्यर्थ चर्चरी।' -दावि ७७६.

चर्चरी—स्त्री. (गो.) एक प्रकारचा वेल.

चर्चा—स्त्री. १ प्रासंगिक उल्लेख; वरवर उच्चारणें. (क्रि० निघणें). 'आज तुमची तेथें चर्चा निघाली होती.' २ वार्ता; बातमी. ३ (देवादिकांच्या) अवतारांचें, महत्कृत्याचें, पराक्रमाचें, वर्णन, निरूपण, कथन. 'सर्वकाल भगवच्चर्चा करीत असावें.' ४ एखाद्याच्या पाठीमागें केलेली निंदा. 'हे तुमचे तोंडावर गोड बोलतात पण मागें तुमची चर्चा करीत असतात.' ५ चर्चन; लेप देणें; उटणें. ६ दोनहि पक्षांनीं आलटून पालटून किंवा एकापुढचें एक म्हणणें (पद, चरण, श्लोक इ०); गवयांनीं एकत्र गाणें. ७ (ल) चडाओढ; भांडण; कलह; वादविवाद; उत्तरप्रत्युत्तर; उहापोह; वाटाघाट. 'अवसरीं उदारु। आत्मचर्चे चतुरु। एऱ्हवीं वेडा।' -ज्ञा १३.२११. ८ विचार [सं. चर्च्=चर्चा]

चर्चित—वि. माखलेलें; चोपडलेलें; लिप्त. [सं.]

चर्पट—चरपट पहा. **०पंजरी**—स्त्री. १ एका स्तोत्राचें नांव. चरपटपंजरी पहा. २ (ल) मनस्वी लांबलचक गोष्ट, भाषण, वडबड, चऱ्हाट. 'भास्करभाऊची ती स्थिति पाहून सीतारामाला वाईट वाटलें, पण पंड्याजीची चर्पटपंजरी चाललीच होती.' —जग हें असें आहे.

चर्पटिका—स्त्री. १ एक वृत्त २ निरूपण; लांबलचक वायफळ भाषण; चर्पटपंजरी. ३ अलंकृत; सुसंस्कृत, प्रौढ, भारदस्त वाक्य. [सं.]

चर्फडणें—क्रि. चरफडणें पहा. 'नाना निग्रहें पिडावें। देहदुःखें चर्फडावें।' -दा २.६.३६.

चर्ब—वि. वरचढ. 'आपण साऱ्यांवर चर्ब असावें' -रा ५.१२७. [फा.]

चर्बण—न. चर्वण; चावणें. 'अपुले वोंठा चर्बण करिती।' -शिपु २.४४.५०. [चर्वण]

चर्बी—स्त्री. चरबी पहा.

चर्म—न. १ कमावलेलें कातडें; चामडें; चाम. 'चर्म रंगू लागे रोहिदासासंगें।' -तुगा ३६९१. २ साल; वरील आवरण; त्वचा. ३ ढाल. 'खड्गचर्म वेई आणोन।' -जै ११.३२. 'दडनि शरनसी दृढ रथ चर्मासह खड्गही दाकल भाचा।' -मोकर्ण ३.२८. [सं.] सामाशब्द- **चर्मक, चर्मकार**-पु. चांभार; मोची; जोडे शिवणारा. 'नाम न म्हणे ज्याचें तोंड। तेंचि चर्मकाचें कुंड।' -तुगा २५०८. [सं.] **चर्मका**-स्त्री. पखाल. 'चौमुखिया चर्मका जळपूर्णा।' -कमुरा २७.९८. **चर्मकील**-पु. चामखीळ; हा वात, पित्त, कफ या तीन कारणांपासून होतो. वातज, पित्तज, कफज, असे याचे प्रकार आहेत. [सं.] **चर्मकुंड, चर्मकाचें कुंड**-न. कातडीं भिजत घालण्याची चामाराची कुंडी. [चर्म+कुंड] **०चक्षु-दृष्टि**-नस्त्री. पाहण्याचे डोळे; व्यावहारिक पदार्थाचा बोध होणारे डोळे; भौतिक डोळे; दृष्टि; पाहण्याची शक्ति. याच्या उलट ज्ञानचक्षु; दिव्यचक्षु. [सं.] **०दंड**-पु (संकेतानें) शिश्न; लिंग. [सं.] **०धन**-न. मेंढरें, घोडे, बैल इ० जनावरें हेंच धन. 'चर्मधन गहाण घेऊन पैसा देऊं नये.' [सं.] **०पत्र**-न. चामड्याचा विशिष्ट संस्कार करून बनविलेला कागद. इं. पार्चमेंट. **०पादुका**-स्त्री. पायांतील जोडा; वहाण. [सं.] **०फराश**-पु. कमावलेलीं कातडीं व चामडीं यांचा व्यापार करणारा. **०वाद्य**-न. चामड्यानें मढविलेलें वाद्य; पखवाज; नगारा; तबला; डग्गा इ० [सं.]

चर्मातु—न. (दे.) कातडें. -तुगा ४५४. -शर. **चर्मिकी**—स्त्री. चांभारीण. 'मातंगीचें नाम तुळशी। चर्मिकीचें नाम काशी।' -दा १४.१०.१५. [सं.] **चर्मी**—वि. चामड्याचा; कातड्याचा (जोडा इ०). [सं.] **०जोडा**-पु. १ चामड्याचा जोडा. २ एक हक्क; (सरकाराला, वतनदाराला) चांभार लोकांपासून कराच्या किंवा हक्काच्या रूपानें जो जोडा मिळतो किंवा घेतला जातो तो.

चर्या—स्त्री. १ पद्धत; चाल; रीत; तऱ्हा; आचरण. 'रोजगार लागल्यापासून अलीकडेस त्याची चर्या पालटली.' २ मुद्रा; चेहरा; रूप; तोंडवळा; तोंडाची घडण; (रोगी किंवा निरोगी) चेहऱ्यावर किंवा मुद्रेवर जी कळा, छटा, चिन्ह, तेज असतें ती. 'दुखण्यानें त्याचे तोंडाची चर्या फिरली.' 'हा ब्राह्मण आहे असें म्हणता परंतु यावर ब्राह्मणाची चर्या दिसत नाहीं.' ३ विहित कर्माचें, रूढीचें सतत आचरण, पाळणूक. 'व्रताची हे चर्या त्वरित फळ देईल सकळा।' ४ रचना; बांधणी 'उभारिली दुर्गे दारवटे फांजी। कोटी चर्या माजीं शोभलिया।' -तुगा १००. ५ संचार; गमन. ६ लीला; पराक्रम. 'हे असो दासाची अगाध चर्या।' -दावि ४६७. ७ युक्ति; मसलत. 'अवघ्या मानली हे चर्या। म्हणती प्रगट बोलूं नका।' -पाप्र ८.९७. ८ वहिवाट; व्यवहार. 'चर्या हे तुमचे त्या

मतिमंदा।' –दावि ४६७ [स] ०पालटणें–पालटणें–चेहेऱ्यावर टवटवी येणें, तजेला दिसू लागणें (आजारपणानंतर) चेहेऱ्यावरील विकार बदलणें, काळवंडणें (अपराधाच्या भयाच्या जाणिवेमुळें)

चर्र—न एकदम भय वाटल्यामुळें पोटाच्या खालच्या बाजूस जो धक्का बसतो किंवा वेदना होते ती, धसका, पोटांत गोळा उठणें (या शब्दाचा उपयोग नामाप्रमाणें करतात) 'वाघ पाहतांच पोटामध्यें चर्र झालें' –क्रिवि फाडतांना, चिरतांना, भाजतांना, डागतांना जो आवाज होतो तसा ध्वनि होऊन [ध्व]

चर्वण—न १ चावणें, चघळणें; दातांनीं बारीक करणें, रवथ २ चावण्याचा पदार्थ (भाजलेलें धान्य इ०) [स]

चर्वणा—स्त्री (साहित्य) एक अलंकार, एखाद्या गोष्टीविषयीं आपलें मत वाढत्या स्वरानें, जोरानें पुन्हां पुन्हां उच्चारणें, पुनरुच्चारण उदा० ही चांगलीच, हीच चांगली, चांगलीच ही इ० २ (वाटाघाट करतांना, हुकूम सोडतांना इ०) निरर्थक पुनरुच्चारण, अनेक शब्दप्रयोग करून तीच गोष्ट वारंवार सांगणें (निंदार्थी प्रयोग) काथ्याकूट ३ सर्व प्रकारची भाषणशैली व युक्तिवाद लढविणें [स]

चर्वणें—सक्रि (काव्य) चावणें, चघळणें [स चर्वण]

चर्वित—वि चावलेला, चघळलेला, रवथ केलेला, चर्वण झालेला (पदार्थ) [स] ०चर्वण–न. १ चघळलेलें पुन्हां चघळणें, चावलेलें पुन्हां चावणें २ काथ्याकूट, निष्फळ, रिकामी पुनरुक्ति, निरर्थक पुनरुच्चारण (विनंति, हकीकत गोष्ट वगैरेंचें) 'तुच्छें चर्वित चर्वणोपम सुखें जीं तीच तीं भोगितां। संसारीं न तिरस्कृती उपजते हें कोण निर्लज्जता॥' –वामन स्फुट श्लोक ६७ (नवनीत पृ १४१) [सं चर्वित+चर्वण]

चर्वी—चरबी पहा 'आटीव दुधाच्या चर्व्या झोंकाव्या' –तोव १

चर्वेदार—पु मोतद्दार चरवेदार पहा 'बोधुनि तुरगा चर्वेदारकरीं।' –दावि २८० [चरणें]

चर्वो—पु (गो) चोरीचा व्यवहार

चऱ्हा—पु. १ घासल्यामुळें पडलेला ओरखडा २ चाकू, सुरा, तरवार यांच्या पातीला पडलेली खांड चरा पहा

चऱ्हाट—न १ दोर जाड दोरी, दोरखंड, (ध) धाद २ चर्पटपंजरी, पाल्हाळ कंटाळवाणें भाषण (क्रि० वळणें, लावणें) 'अहमद याप्रमाणें आपलें लांबलचक चऱ्हाट वळीत असतांना दोन घटका निघून गेल्या' –उप काल [स वराट] म्हण० देवाची गेली घाट (तर) गुरवाचें गेलें चऱ्हाट

चल—पु चाल, हल्ला 'जाणों दारिद्र्यावरि निधिनीं सज्जन वळेंचि चलवला –मोअश्वमेध ४ ८६ –वि १ हालणारें, चालू असलेलें, गतिमान, जंगम २ विनाशी, क्षणिक, चंचल, अस्थिर [स] ०चित्र–न चलत्‌चित्र पहा ०कर्ण–पु. पृथ्वीपासून ग्रहाचें जें अंतर तें [स] ०त्रिज्या–स्त्री सूर्याच्या मध्यबिंदूपासून ग्रहाच्या मध्यबिंदूपर्यंत काढलेली रेषा

चलकंप—चळकांप पहा (चळकांपबद्दल संस्कृत शब्द) 'एका सुरला चलकंप। गेला बळदर्पे गळोनी।' [स]

चलखाई, चलखपणा—स्त्रीपु चलाखी पहा 'जेव्हां रत्याच्या ठायीं जे तिचे दूषण प्रकार दिसतात तच तिच्या अंगीं अर्थव्यंजकता, माधुर्य, चलखपणा वगैरे गुण आणणारे असतात' –नि १२३

चलचल, चलचलाट—स्त्रीपु १ चलती, भरभराट, अनुकूल काळ २ अधिकार, वर्चस्व, वजन [स चल]

चलटा—न एक सुंदर फळ झाड पावसाळ्याच्या आरंभीं यास पांढऱ्या रंगाचीं फुलें येतात. त्यांस मधुर वास असतो फळ नारळायेवढें मोठें असतें तें पावसाळाअखेर पिकतें. फळावरील टरफल आंबट असून तें खाण्याच्या उपयोगी असतें हें झाड कलकत्याकडे होतें –दागेची माहिती पृ १७१

चलणें—अक्रि १ निघणें, गमन करणें सुटणें, चालावयास लागणें, प्रवासास आरंभ करणें, जाण्यास निघणें (वहवर्तमान, पुढें, मागें यांबरोबर प्रयोग बहुधा विध्यर्थी, क्वचित भविष्यीं, भूतकाळीं मुळींच नाहीं) २ चालणें याअर्थी चुकीनें उपयोग [स चलन]

चलती—स्त्री १ भरभराट, अभ्युदय, सुकाळ, चांगले दिवस 'खायावांचून बैल दमले कर्जबदी झाला। चलतीचेसोयरे धायरे कोणी पुसेना त्याला।' –पला ८६. २ अमल, वजन, वर्चस्व, सामर्थ्याचा किंवा अधिकाराचा काळ ३ प्रवेश, रिघाव, प्राप्ति म्हण० चलती तिकडे भरती=जो समृद्ध आहे त्याला हवी ती वस्तु–मनुष्य मिळू शकतो ज्याच्याजवळ संपत्ति आहे त्याला वाटेल तें करण्याची मुभा आहे –वि चालू, उपयोगांत असणारें, लागणारें ०दफ्तर–न चालू व्यवहारास लागणारें दफ्तर फडणिसाकडे असणारा पेशवा दफ्तराचा भाग

चलत्‌चित्र चलत्‌चित्रपट—नपु हालचाल करणाऱ्या चित्राचा देखावा, सिनेमा, सिनेमाचित्रपट [स]

चलन—न १ चालणें, जाणें, निघून जाणें, वाटेला लागणें २ चालणूक, वागणूक 'चिंतामण किब्याचें चलन चांगलें नव्हतें' –विक्षिप्त ३ ६७ ३ (शाप) पदार्थाचा एके स्थानापासून दुसऱ्या स्थानाकडे जाण्याचा व्यापार ४ –स्त्री नाणें नाण्याची चाल, प्रकार, वहिवाट, देवघेवींत उपयोगी पडणारीं नाणीं कागद इ० 'सर्वमान्यता हें चलनाचें मुख्य अंग समजलें पाहिजे' ५ पैसे पोंचण्याची चिठ्ठी, पावती, याद, चलान

०(तारा)-(नृत्य) डोळ्यांचीं बुबुळें ह्या बाजूकडून त्या बाजू कडे सारखीं हालवीत राहणें, हा अभिनय वीर व रौद्ररसद्योतक असतो [स] ०चलन-न चालणें, हलणें, सरकणें, हालचाल करणें, जीवाची गति, व्यापार, जिवंत प्राण्याची हालचाल, चळवळ [स]

चलनी—वि चलनात, वापरीत असणारें, बाजारांत चाल णारें, चालू (नाणें) (सामासात) गावचलनी,पेठचलनी, बाजार चलनी, सरकारचलनी, चलनीनोटा [चलन]

चल्फल—न ग्रहाग्रहाचा वार्षिक स्थानभेद व अतस्थ ग्रहाचें इनापगम (सूर्यापासून अंतर) [स]

चलविचल—स्त्री १ अनिश्चितता, अस्थिरता, अनि त्यता, अस्थायित्व, अध्रुवता 'त्याचे मामलतीची कालपासून चलविचल दिसते ' २ (क) घरसोड, अकडतिकड, इधरतिधर —वि चचल, अस्थिर, अध्रुव, अस्थायी, अनिश्चित, अनिर्णीत [स चल+विचल, हिं चलबिचल]

चलबुलाई-बुलावणी—स्त्री फिरून फिरून केलेलें, त्राग दायक किंवा निकडीनें, सक्तीनें केलेलें बोलावणें, तांतडीचें बोला वणें, समन्स [हिं चलना+बुलाना]

चलराशि—स्त्री उत्तरायणसपात सुमारें ७२ वर्षांस १ अश ह्याप्रमाणें क्रांतिवृत्तावून पश्चिमेकडे चळत असतो ह्या चल सपातापासून राशिचक्राचे जे तीस तीस अशाचे भाग होतात त्याना चलराशि म्हणतात —सूर्य १८ [स]

चलवादी—वि (व) माडखोर, एक बायकी शिवी

चलसंक्रांति—स्त्री सूर्याला चलराशिक्रमणाला जो काळ लागतो तो, सौरमास, चलराशि पहा —सूर्य १८. [स]

चलाऊ—वि चालण्यासारखा, चालढकल करण्यासारखा, काम भागविण्यासारखा कामचलाऊ पहा [चलणें, हिं]

चलाक-ख—वि हुशार, चाणाक्ष, पाणीदार, धूर्त, तर तरीत, तल्लख, चपळ, चुणचुणीत, जलद, झपाट्या, चचिवाग [फा. चालाक्, तुल स चल्]

चलाकी-खी—स्त्री १ तल्लखपणा, चपळपणा, चुणचुणीत पणा, हुषारी, धूर्तता, चाणाक्षपणा २ नजरबदी, दिशाभूल, फसवणूक, हातचलाखी 'डॉ पराजप्यांचा लष्करी शिक्षणाचा ठराव अयशस्वी झाला सरकारनें लायकीची चलाखी केली ' —टिळक हायस्कूल (कऱ्हाड) त्रैमासिक [फा चालाकी]

चलाचल—वि १ चलव अचल, स्थिर व अस्थिर, स्थावर जगम २ (ल) सजीव व निर्जीव चराचर पहा [स चल+ अचल]

चलाधिकार—पु पगारी नोकरी, चाकरी, याच्या उलट स्थिराधिकार.

चलान—न (तुरुगातील साकेतिक भाषा) अट्टल चोर, दरोडेखोर, खुनी इ० चा समुदाय

चलान—न खटला भरणें (क्रि० करणें) मऊजणास चलान न करितां सोडण्यात आलें ' —के २२ ७ ३० [स चल्, हिं]

चलान—न मालाची यादी, पास, मालाबरोबर पाठवि लेला कागद इन्व्हॉइस खजिन्यांत रकमेबरोबर पाठवावयाचा कागद [हिं]

चलित—वि १ चलन पावलेला, जो हलला आहे असा २ (शाप.) फिरणारा ३ चालू असलेला [स] ०**चित्त**-वि चचल मन असलेला ' जयजय देव निश्चळ । चलितचित्तपानतु दिल ।' —ज्ञा १८ ६.

चलितगर्भरोग—पु गर्भाशयात गर्भाचें फिरणें हा रोग गर्भधारणेपासून ५ व्या किंवा ६ व्या महिन्यात होतो [स]

चलितोरु(करण)—न (नृत्य) हात व्यावर्तित व परा वर्तित करून झुकुडुक करणें व मग मांड्या हलविणें

चली—स्त्री (गो) मुलगी, चेंगी [स चेटी]

चलो—पु (गो.) मुलगा, चेडा, चेला पहा [पोर्तु जिप्सी चलार, तुल० सं चेटक, हिं चेला]

चलोच्च—न ग्रहाच्या कक्षेतील सूर्याला जवळ असणारा बिंदु, नीच [स]

चल्मा—पु (व) ओहोळाच्या काठची ल्हानशी विहीर ' आम्ही चल्म्याचें पाणी पितों ' [का चिलिमे=ओढ्यातील वाळूत खोदलेला खड्डा, झरे]

चव—स्त्री १ रुचि, गोडी, (जिभेनें, कानानें, समज शक्तीनें) ग्रहण बोध ज्वरिता जसें ससितपय सद्वचन न दुर्जना तसें चव दे।' —मोसभा ४ ८७ २ आवड, गोडी, आस्वाद, रुचिरता, स्वारस्य ' ' सत्कीर्तिची सदा चव घे।' —मोआदि ११ ६७ 'या व्यापारात चव राहिली नाहीं ' ३ सौख्य, आराम सोईस्करता (धदा नोकरी इ०ची) ०**काढणें**-चोख दळपणा, चौंढळपणा करणें (खाण्यांत) ०**घेणें-पाहणें**-१ स्वाद, गोडी पाहणें, चाखणें २ अनुभवानें जाणणें **चवेस पडणें**- पसत पडणें, मानवणें, आवडणं म्ह० १ गाढवास गुळाची चव काय? २ बधिरास काय गायनाची चव? ३ तापल्या पाण्यास चव यत नाहीं=एकदा स्नेह तुटला म्हणजे पुन जडत नाहीं

चव—पु चेव, स्पर्धेच्या योगान उत्पन्न झालेला आवेश, एखादी गोष्ट करण्याविषयीं आलेली उकळी उत्कठा, कड्ड (क्रि० येणें) ' मद्रिशीं अझुनि का चव नाला ।'—किंगवि ५३ [चव]

चव—पु नारळाचा कीस [का चिब्बु=खरडणें, तासणें]

चव—पु मोत्याची सख्या व वजन यावरून त्याच्या किमतीचें बसविलेलें प्रमाण, मोत्याची किंमत काढण्याची रीत, नियम चव हें मोत्याचें वजन नसून किमतीचें परिमाण आहे

चव—न (व) नांगराचें-ज्यावर फाळ बसवितात त्या भागाचें बारीक लाकडी टोंक

चवई—स्त्री चौरग पडवची (चार पायांची), चवकी पहा [चौ+पाय-पायी]

चवई, चवईण—स्त्री. एक प्रकारची रानवेल या जातीचें केळें फार बारीक व खाण्याच्या निरुपयोगी असतें पावसाळ्यांत इचे कादे आपोआप फुटतात पानाचा उपयोग केळीच्या पानांसारखा (भोजनाकडे) करतात

चवक—पु १ काळ्या मिऱ्याच्या झाडाचें मूळ, मिरवेलीचें मूळ, चवमिऱ्याचें मूळ, एक औषधि २ जिला पिंपळी येते अशी एक वनस्पति [स चविक] *

चवक—न १ माधर्य २ भीति, धाक, वचक 'अत्यत न्याहारं पाहता। चवकु पडेल प्राण्याच्या चित्ता। –एभा ३ ४५८ ३ अधीरपणा 'थरक सरक दावी चवक। अति नि:शंक निजगडा।' –एरुस्व १२ १२७ [चक्क ?]

चवक—चौक पहा 'मागेत कोण्ही चवकास सेला।' –साछ ७ ९५

चवकट, चवकडा, चवकडी, चवकळशा, चवकी, चवखणी, चवचें, चवचाल चवटकें, चवकशी, चवकस, चवकसणें, चवकसदार, चवकळ चवकाल, चवकी, चवकीदार, चवकीदारी, चवकीपाहरा, चवंगा, चवघडा, चवघडी, चवघला, चवघाचार, चवघुलशी, चवघुला, चवघे—चौमध्ये पहा

चवकणें—क्रि १ भिणें, दचकणें, चकित होणें, सशयांत पडणें 'जैसें कामे कवळिलिया मारांकें। विरहिणी भोग होती पारिकें। रिपुचिया परी चवक। चवांतें दखोनी।' –ज्ञाप्र ७६७ –एभा २४ ३०६ २ माघार घेणें, मागें पाऊल टाकणें 'धैर्य घरोनि उभा ठाके। मृगभावें मागें चवके।' –भारा बाल २ २४ [चक]

चवकी—स्त्री चवरग, चौका, 'त्यामध्यें चवकीस। जानकीवर विराजे।' –वेसीस्व ८ १३ [चौकी]

चवगिरा—पु मिरवेल चवक पहा

चवचव—स्त्री गल्हाटा, चवढव, कालवाकालव, अतिशय गोंधळ, दुर्दशा, अव्यवस्था (वस्तु, कामें, माणसें इ० ची) चावचाव; चिवचिव [ध्व]

चवचवणें—अक्रि (कों) चिडखोर बनणें, अडचणीच्या, सतापदायक परिस्थितींत चेवणें, सतापून जाणें, कातवणें, कावणें चिवचिवणें पहा [ध्व चवचव]

चवचवीत—वि (कु गो) बेचव

चवचिंदी—स्त्री (ना) अंदाधुदी; झोटिंगपादशाई

चवंटकें—न. एकतारी वाद्य चवडकें पहा

चवठा—पु चार रस्ते जेथें एकत्र मिळतात तें स्थळ चवाठा पहा

चवठाई, चवढाई—अ चार जागीं, चौठायीं पहा

चवड—स्त्री चळत, रास, ढीग (पोळ्या, भाकरी इ०चा) [का सिवडि]

चवड—न १ नारळीस येणारे शहाळ्यांचे झुबके २ नारळाचे पाचुंदे, वेढून चोड पहा

चवड—वि (गो.) साडेचार ही सख्या [चौ+अर्ध, चव+अर्ध]

चवंडकें—न एकतारी, गोंधळी लोकांचें वाद्य, तुणतुणें. 'तमाशांत चवडक्यावांचून चालत नाहीं' चौंडकें पहा 'म्ह० खडींत नवटकें आणि कटकांत चवडकें कोठें पहावें ?'

चवडचाल—स्त्री घोड्याची एक चाल, दुडकी, लाब फिरतीच्या घोड्यास योग्य अशी विशिष्ट चाल [चवड-चौड+चाल]

चवडशी—स्त्री चपट्या तोंडाचा हातोडा, भांड्याचा गळा अगर तोंड सारखें करण्यासाठीं उपयोगी पडणारा हातोडा –बदलापूर ९६

चवडा—पु १ पावलाचा पुढला भाग, तळपायाचा बोटाजवळचा प्रदेश 'तो तुवली चवडा। कोण्हेयांवरी।' –शिशु ४८६ २ पावलाचा एक रोग, वाघचवडा ३ हाताच्या तळव्यासहि म्हणतात 'न्याहाळा पां केवढा। पसरलासे चवडा।' –ज्ञा १३. ६४ ४ तळव्यास होणारा रोग वाघचवडा पहा. ५ (व) अगावर एखाद्या ठिकाणीं सुजून वर आलेली जागा [सं चपेटा, प्रा चविडा] चवड्यावर बसणें-पायांच्या बोटांवर, टाचा न टेकता बसणें चवड्यावर चालणें-अतिशय जलदीनें चालणें, फार घाईंत असणें

चवडा—वि रुंद 'विश्वामित्राची स्वी-चवडी चौदा फूट पाढरी दाढी धरून .' –नाकु ३ १० [हिं]

चवडा—पु भात कापल्यावर जमीनींत राहिलेला बुडखा –कृषि २३७

चवडो—पु (गो) एक पोळी

चवडी—स्त्री आवरण, आच्छादन चवडा २ पहा 'जैवि पुरुष जीर्ण वस्त्र साडी। नवीं पांघुरे घडिघडी। तैशी स्थूळ देहाची चवडी। भोगी देहीं।' –कथा ६ १२ १२०

चवढव—स्त्री गोंधळाचें, भानगडीचें स्वरूप चवचव पहा 'मराठी भाषेविषयीं नाक मुरडणें व तिची चवढव लागणें या भानगडींत आमच्या लिस्ती बधूनीं फार करून पडूं नये' –नि ९१७.

चवढाल चवढाळणें, चवथरा चवथा, चवधारी, चवरग चवतकोर—चौ मध्ये पहा

चवणा-ना—पु १ आवड, गोडी, चटक २ व्यसन, खोड, वाईट सवय, दुर्गुण, चाळा 'एवढया पोरास तंबाखूचा चवणा लागला हें ठीक नव्हे' ३ नखरा [चव, चवणें]

चवणे करणें–(ना) मिजास करणें, नखरे करणें, हट्ट धरून बसणें **चवणेखोर**–वि (ना) मिजासी

चवणें—अक्रि १ चळणें, स्वैराचारी, बदफैली, व्यसनी बनणें, वहकणें. २ वेड लागणें, वेडें होणें [सं च्यु–च्यवन, प्रा चवण]

चवत(ता)ळणें—अक्रि १ क्रुद्ध होणें, संतापणें, आवेशानें दात–ओठ खाणें, आदळ–आपट करणें, वटवट करणें. २ (व्यापक) चेकळणें, चौताळणें पहा. [चौताल]

चवताळें—न केरकचरा गळाठा काढण्याचें एक लाकडाचें दाताळें, कुळव एका लाकडात चौदा दात (मेखा) बसवून हें केलेलें असतें [स चतुर्दश+आलय म चवदा+आळें]

चवदा—हा शब्द व याचे सामासिक शब्द चौदा या शब्दामध्यें पहा [स चतुर्दशन्, प्रा चाउद्दाह, हिं चौदह]

चवदार—वि रुचकर, लज्जतदार चव पहा [चव+दार प्रत्यय]

चवधारी—वि घेवडा निवडुंग याची जात चौधारी पहा

चवधव—स्त्री चव, रुचि, गोडी [चव द्वि]

चवधव—स्त्री अव्यवस्था, चवढव पहा

चवन—न (गो) क्षत, किवण पहा.

चवनट—वि १ चोखंदळ, मिजाजखोर, गोडघाशा २ बीभत्स, विचकट, शिवराळ ३ (सामा) चावट चावनट [चवणा]

चवर—स्त्री महाबळेश्वरीं उगवणारी एक वनस्पति

चवर चवर—१ चवरी, चामर 'लागली वायाची घाई। चवरें ढळती दोहीं बाहीं।' –एरुस्व ६ १४ २ (लेखणी, काठी सुरी इ० च्या शेवटास) मारून आपटून पिंजल्यामुळें आलेला चवरीसारखा आकार, चोंचण ३ (गो) मोहोर [स चामर हिं चँवर] **चवर–चवरगोंडा**–पु (व) श्रावण शुद्ध पौर्णिमेच्या दुसऱ्या दिवशीं बैलाच्या शिंगास बांधलेला झाडाच्या सालींचा किंवा तागाचा झुबकेबाज साज **०धर** वि चवरी वारणारा मी तळ उपरु जाणविता । चवरधारु हातुदता।' –ज्ञा १३ ४१७

चवरग—१ चौरग पहा २ खुडुक होणें पगुपणा 'केला चढून चवरग पतीचा घरामधीं पडले खाटे।' पला ७५ –वि हातपाय तोडलेला चौरग पहा

चवरडोल—पु १ अंबारी, हौदा 'सहस्रकरी मदोन्मत्त। चवरडोल त्यां पृष्ठीं।' –मुविराट ८ २ २ देव्हारा, गादी इ० वरील चादवा, छत, मडपी, मेघडवरी [स चतुर्–चवर–चार+डोल=घुमट]

चवरडोली—स्त्री १ मूर्तीवरील मंडपी, देवावरील छत २ स्त्रियाकरिता खाद्यावरून वाहण्याची एक डोली

चवरा—पु (कों) नदीच्या, खाडीच्या नजीक असलेला व पाण्यानें कधीं कधीं वेढिला जाणारा भूप्रदेश

चवरी—स्त्री वनगाईच्या केसाच्या झुबक्यास सोनें, रुपें इ० ची दांडी बसवून देव, राजा किंवा इतर मोठी व्यक्ति यांच्या अंगावरील माशा वगैरे वारण्यासाठीं केलेलें कुंच्यासारखें साधन, चवरी देणें हा पूर्वी एक मोठा मान असे व तो सरकारातून खर्चासह मिळे –बाडसमा ३ २०७ 'मोकळी चवरी ऐसी। चिरीव गमे।' –ज्ञा १ ८३२७ [स चामर, हिं चँवर] **०वरदार**–वि चवरी वारणारा, ढाळणारा, चवरधर **०गोंडो**–पु (गो) पालखीचा किंवा मुडावळीचा गोंडा

चवराभवरी—स्त्री (खा) विवाहातील सप्तपदीचा विधि [चवरी=सभोंवतीं+भवरी=फिरणें]

चवरें—न १ मस्तक, शिखर, माथा.'ब्रह्मभुवन गा चवरें। लोकाचळाचें।' –ज्ञा ८ १५४ २ शेवट 'येता धारणेचे निपैसारें। ऊमी ध्यानाचें चवरें। सापडे सव।' ज्ञा ६ ५८ ३ गादी, सिंहासन, आसन 'चैतन्याचया। चवरेयावरी।' –शिशु ३६ [हिं चौरा=चबूतरा, तुल० स. चौड–ल]

चवरेचाळ, चवरेचाळीस चवरेताळ, चवरेताळीस—वि ४४ चौवेचाळीस, चाळीस अधिक चार ही सख्या [स चतुस्+चत्वारिंशत्, प्रा चउत्तालीस चउआलीस, हिं चौआलीस चवालीस गु चुम्माळीस–श]

चवऱ्याण्णव, चवऱ्याशी—चौऱ्याण्णव, चौऱ्यांशी पहा

चवल-ली—पुस्त्री रुपयाचा आठवा भाग, हिस्सा, दोन आणे, दोन आणे किंमतीचें एक नाणें दुवेली

चवलीचा मामला—पु शळ्यामेंढ्यावरच्या कराची मामलत मक्त्यानें देणें घेणें

चवल्या—वि दोन आणे रोजावर लावलेला इसम, चवलीचा मजूर [चवल]

चवल्या—स्त्रीमत्र (व) गमज्या

चवल्यापावल्या—स्त्री (कु) (ल) कच्चींबच्चीं [चवली+पावली]

चवचिणें—सक्रि (काव्य) १ जागृत करणें, २ चेतविणें, प्रोत्साहन देणें मनोगुण इंद्रिया चवचिती।' –मुआदि २० ६५. [स च्यवन]

चवसट—वि (प्र) चौसट, चौसष्ट, ६४ संख्या [म चतु षष्टी]

चवसा—क्रिवि चारसहा (दिवसांनीं) 'परस्परें पाल्टी असे जन दर्शो वईल महिन्या चवसा।' –पला [चौ+सहा]

चवसुन—क्रिवि (राजा कुण.) चोहोंकडून, सर्वप्रकारें [चौ+सुन]

चवळवेल—पुस्त्री चवळीचा वेल, एका द्विदल धान्याचा वेल चवळी पहा

च(च)वळा, चवळई, चवलाई—पुस्त्री एक पालेभाजी

चवळी, चंवळी—स्त्री १ एक कडधान्य, हिची शेंग चार अंगळापासुन वीतभर लांबीची असते चवळीच्या बारकी चवळी, बडगी, तांबचवळी, काळ्या तोंडाची चवळी, आळघुदा अशा जाती आहेत २ चवळीच्या पानांची किंवा शेंगांची भाजी

चवळी—स्त्री १ अफवा, बातमी; वदंता, आवई (क्रि० निघणें, उठणें, पिकणें, होणें, राहणें) २ बोभाटा करणें, बेअब्रू, अपमान उपहास करणें, गवगवा किंवा धिंधा करणें ३ अशी बेअब्रूची, बभ्र्याची स्थिति किंवा अवस्था (क्रि० करणें, होणें) ४ (गो) चेवळयो=बात, थाप, गप्प [चावळणें]

चवा—पु लांकूड उंच चढविण्याकरितां दोन लांकडें किंवा वासे एकत्र बांधून जी कैची करतात ती कातर

चवाई—स्त्री चौरंग, चवई पहा 'चारी पुरुषार्थांची चवाई। तेथि बासन त्यावरी पाहीं।' –एरुस्व १४ ८० (गो.) चवाय.

चवाटकें—न तूप तेल इ० मापण्याचें माप, परिमाण, शेराचा सोळावा हिस्सा, छटाक [चौ+टांक]

चवाठा—पु १ जेथें चार रस्ते मिळतात तें स्थळ, चौक, चव्हाटा, खुट २ गप्पीदास, रिकामटेकड्या बाता झोकणारे जेथें बसतात तें ठिकाण (उदा० खाणावळ, न्हाव्याचें दुकान, हमरस्त्यावरील झाड इ०) चावडी. [चौ+वाट स चतुष्पथ] चवाट्या-(ठ्या)वर आणणें–उघडकीस आणणें, गौप्यस्फोट करणें गुप्त गोष्ट जाहीर करणें 'घरगुती भांडणें चवाठ्यावर आणणें बरें नाहीं'

चवाठा—पु (कडोली) देवळाचा दव

चवाणमाणकी—स्त्री (कु) समुद्रमाणकी, समुद्रफेस

चवार—स्त्री आडत –शे ७

चवारी—स्त्री सुपारींतील एक जात या जातीचें फळ लहान कोंवळें असताच खातात जून झाल्यावर तें फार कठिण होतें

चवाळ—स्त्री १ एकमध विणलेले चार पचे 'चार पचे एका लगत एक विणल्के असले तर त्या सर्वांस मिळून चवाळ म्हणतात' –मराठी ३ रें पु पृ ७८ (आ ४) २ (व) झूल चवाळें पहा

चवाळी—स्त्री चवळी पहा. 'दोतावून गुदतीच चवाळी वेळ लागली आहे' –राया

चवाळा-मण—पु एक प्रकारचा मण या मणाचें वजन सुर्ती १६४२ रु १० आणे, ८ पै भार मसनें –मुख्या १०१

चवाळें—१ चवाळ पहा २ ही दान पट्यांची आडीमरडी घोंगडी चौरस असून लहान असते हाच कांबळ्यात व यांत फरक आहे, लहान उणास घोंगडी 'एक नवारीची खाट, त्यावर चवाळ्यासारखें कांहीं तरी टाकलेलें' –वज्राघात ८७ ३ (कों) ज्यांच्या साहाय्यानें चार माणसें ओझें नेतात तें वासे आणि दोऱ्या, घोंगा इ० उचलून नेण्यास वांसास दोरी बांधून करतात तें साधन ४ चार माणसें (दगड इ०) ओझें उचलून आणतात ती क्रिया ५ गवाळें या शब्दानंतर शब्दपुरणार्थ उपयोग. ६ (व) बैलाच्या पाठीवर घालण्याची झूल 'आमचें चवाळें हरवलें' [चौ+वाळें]

चविक, चविका—पुस्त्री १ पिंपळी वनस्पति २ निघंटांत हिला चवक (काळी मिरीं जिला येतात अशा वनस्पतीचें मूळ) म्हणतात [स]

चविणें—क्रि मोकाट सुटणें, चळणें, चवणें पहा 'निष्कपणास्तव शुष्कपणें गिरा।शुष्कवना चवितें।' –माप ५२

चविनट—वि ज्याला चव नाहीं तो, नष्टरुचि 'चविनटानें कालविलीं। नाना अन्नें।' –दा१७ १० १५ चव (चाव) नष्ट पहा

चविष्ट—वि चवदार, रुचकर, स्वादिष्ट [चव]

च(वि,वी—स्त्री १ (काव्य) चव रुचि, गोडी, जिभेनें ग्रहण करणें 'चाखिली आपुली चवि।' –राम ३ ७० २ आस्वाद, बऱ्यावाईटाची परीक्षा, चाखणी (क्रि० पाहणें) 'जी तेंचि चवी करूनि पाहिजे। तव अमृत आहे।' –ज्ञा ६ ३ [का सवि, त चवी, ता सुवै, म चवी]

चवीं चवीण, चवेण-णी, चवैण—स्त्री रानकेळ चवई चवईन पहा

चवे(व्वे-व्हे)चाळ-चाळीस, चवे(व्वे-व्हे)ताळ-ताळीस—वि चाळीस अधिक चार ही संख्या, ४४, चवेचाळ पहा [चौ+चाळीस]

चव्य—न १ पिंपळी २ मिरवलीचें मूळ चवक पहा [स]

चव्या चव्वा—पु १ गंजिफांच्या, पत्त्यांच्या डावातील चार ठिपक्यांचें पान 'चव्या-तिर्रीसारखीं हलकीं पानें आलीं आहेत' २ फांशातील चार, चाराचें दान [चौ]

चव्वल—पु दोन आण्यांचें नाणें, चवल-ली पहा [चवली]

चव्वीस—वि चोवीस, २४ ही संख्या [चौ+वीस]

चव्हाटा—पु १ चवाठा पहा 'चव्हाट्यावरचीं कुत्रीं भाकरीच्या तुकड्यानें तरी भुंकायचीं थांबतात' –वेड्याचा

बाजार ५ २ (कों) होळीच्या समारंभाची जागा. [चौ+वाट, सिं चौवाटो]

चव्हाळें—न जाभाडा, जबडा

चश्मा-ष्मा, चस्मा—पु १ आरशी, चाळशी, डोळ्याची भिंगें, उपनेत्र 'अधिकाराचे चष्मे याच्या डोळ्यास लागल्यावर त्याला पूर्वीचें जग निराळ्या रंगाचें दिसुं लागतें ' –टि ३ ३३७ २ पदवी, ओटी ३ नाटकगृहातील प्रेक्षकासाठीं केलेली खास खोली ४ दोन खांबामधील किंवा तुळयांमधील जागा, खण [फा चश्म्=डोळा, चश्म=आरशी, तुल० स चक्षुमत्] ०(अमुक)चश्म्यांतून पाहणें–अमुकया प्रकारची, विशिष्ट दृष्टि ठेवणें, अमुक दृष्टीनें पाहणें –के १७ ४ ३० ०पोशी–स्त्री डोळेझाक 'गोष्टी बोलेल त्याच चश्मपोशी करून ऐकल्या पाहिजेत ' –मराठवि २.३१४.

चषक—पु पला, भांडें, पात्र, प्याला [स]

चसणें—अक्रि. (कुण) (सोनारी) १ फसणें, बसणें, बुडणें (धंदा, पैसा) २ चाकरीवरून, हुद्यावरून दूर होणें, निघणें ३ मरणें चवणें पहा [हिं चसना, तुल० स चष्=मारणें]

चसणे(णा)पुरास-जाणें–मरणें

चहड, चहडणें—चड, चडणें पहा 'मग चहडुनि माथ्यामरी।' –दप ७०

चहरा—पु चेहरा पहा

चहरेदार-बाज—चेहरेदार-बाज पहा

चहलदा—पु वजारी लोकावरील जुना कर –विल्सनकोश

चहा—पुस्त्री १ आवड, वासना, हौस (मनुष्य, वस्तु इ० ची) २ अपेक्षा, आशा ३ आस्था, आदर, प्रेम, मान, नाहवा, कीर्ति 'आपल्या धनीची लोकात चहा होते हें पाहून तिला धन्यता वाटत असे ' –कोरकि २६ [प्रा चाह हिं चाय, चाहा, चाह=इच्छा, प्रेम, स इच्छा]

चहा—पु. १ एक झाड व त्याचीं पानें, या पानापासून तयार केलेलें एक पेय २ गवती चहा [फा चा, जपानी चा, पोर्तु शा, चिनी चा, सिं चाहि] **चहाचा काढा**–पु पुष्कळ उकळून कढत केलेला चहा, बाईट चहा **चहादानी-णी**–स्त्री चहा करावयाचें एक पात्रविशेष, किटली [फा. चादान्] ०पाणी–न तोंड धुवून चहा घेणें इ० सकाळचें कर्म, (सामा) चहापान, फराळ 'तो उठून चहापाणी व्हायला अजून चांगला दीड तास पाहिजे ' –मु १०

चहाटळ—वि १ चावट, एकसारखी बडबड, वटवट क(र)णारा, एकाच गोष्टीवर कंटाळवाणें चर्वितचर्वण करणारा २ खणपटीस बसणारा, पिच्छा पुरविणारा, थोडकी लावणारा, चवळ, ३ टवाळीनें उगाच बभ्रा करणारा, षट्कर्णी करणारा, गजरघंटा ४ (सामा) फाजील, वात्रट, टवाळ [चौ+वाट किंवा हाट?]

चहाड—वि १ लोकांचीं दुष्कृत्यें, गुप्त गोष्टी बाहेर फोडणारा २ बनावट गोष्टी सांगणारा, मनचें सांगणारा, खोटेंनाटें सांगणारा ३ चुगलखोर, लावालावी करणारा, चहाडया सांगणारा, निंदक [प्रा दे चाड=मायावी, कपटी ? का चाडि=निन्दा] ०खोर-बुचका-लुतरा–वि चहाडया करणारा, चुगल्या करणारा 'मी कांहीं चहाडबुचका नाहीं सांगायला ' –बाळ २ १८१

चहाड—वि शिजविला असतांहि मऊ होत नाहीं तो, भिजत घातला असता फुगत नाहीं किंवा ज्याला मोड येत नाहीं असा, कुचर, अशिजा (दाणा) चाड पहा

चहाडणें—उक्रि. (क) चुगल्या, चहाडया करणें [चहाड] म्ह० वाढल्यापेक्षा चहाडलें गोड=निंदा, चहाडया या वाढलेल्या अन्नापेक्षां गोड लागतात

चहाडा—पु (व) सध्याकाळीं इशाऱ्यादाखल डफडें वाजविणें

चहाडी—स्त्री १ लावालावी, चुगली, दुसऱ्याचीं वर्म-रहस्यें प्रकट करणें 'एन्हवीं चहाडा चहाडींची गोडी । ब्रह्मविदें नाहीं फुडी ।' –शिशु ११३ २ बनावट गोष्ट, निंदा, खोटेंनाटें [चहाड का चाडि] ०चुगली–स्त्री (व्यापक) चहाडी [का चाडिचुकलि]

चहाण—न (व) गाय, म्हैस यांचें जननेंद्रिय

चहाणें—सक्रि. चाहणें पहा

चहाता—वि चहा करणारा, आवड बाळगणारा, भक्त [चहा]

चहाळ—पु (व खा) चाहुल, आवाज, शब्द ०घेणें–(व) कानोसा घेणें

चहाळी—स्त्री चहाडी पहा. 'निळा म्हणे चहाळी करी। रिचवीवरी आणि हांसे।' –निगा ८७

चहु-हुं-हू—वि १ चार, चौ यांचें समासांत योजावयाचें रूप २ (काव्य) चार वद 'सा चहू वेगळा अठरा निराळा। गाऊ वाजवू एक चाळा रे।' –तुगा २४६ [स चतुस्, चौ] (वाप्र) **चहूं पायांनीं दोहों पायांनीं उतरणें**–शिंगरू, वासरूं, पाडा वगैरेनीं चार पाय किंवा दोन पाय पुढें करून जन्मणें सामाशब्द- ०कडला-कडील–वि सभोंवतालच्या दिशाकडील, सव बाजूचा, सार्वत्रिक. ०कडून–क्रिवि सर्व प्रदेशाकडून, सर्व बाजूकडून, जिकडूनतिकडून 'स्वगजासहि भी तो गज मारित येता चहूंकडुन चवघे।' –मोभीष्म ५ ५१ ०कडे-दिशांस-फेर-फेरी–क्रिवि. चाहींकडे, सभोंवार, जिकडेतिकडे, सर्व बाजूंना 'सदा भय वाटे चहुंकडे। तरी दक्षोम जाणिजे।' –ह ६ १०९ ०कोण–क्रिवि चोहींकडून

०देह-पु स्थूल सूक्ष्म, कारण, महाकारण हे चार देह. 'चहूं देहांची अहकृती। स्वप्नीही न धरिती हरिभक्त।'-एभा २ ७१० ०रंगी-वि चहुरंगी, वेढंगी 'चोरटा चहुरंगी बल्चंड।'-आम २६. ०वाचा-वाणी-स्त्री परा, पश्यंती, मध्यमा आणि वैखरी या चार वाचा 'ते अनिर्वाच्या निजगोडी। चहूवाचामाजीं वाढी।'-एभा १ २१ -एभा ३ २८९

चहुत्रा, चहुतरा—पु चबुत्रा पहा 'लोखंडी चहुतऱ्यावर घोड्यावर बसलेला पुतळा उभा केला'-कोरकि ३१७

चहुत्रा, चहोत्रा—पु दरमहा दरशेकडा चार दराचें व्याज [चौ+उत्तर]

चहू—पु नारळाचा कीस चव पहा

चहूटा-चहोटा—पु चवाठा पहा 'चहोटा पडला उताणा।'-गीता १.१९०४ 'प्राणसख्याचा महाल चहूटा। जागा धरा जा चहूकून वाटा।'-पला ४८

चहे—पुभव पाण्यांतील एक पक्षी -गृशि २१० [एव चहा, हिं चाहा; स चाष]

चळ—पु १ घसरणें, चचलपणा, चाचल्य, अस्थिरता 'जागेला तर चळ पडतोच परंतु द्रव्याला पडतो' २ अतर, फरक, व्यवन, च्युति, नि सरण (वचन, कायदा, नियम आचार इ० पासून) 'वचनासि चळ नव्हे माझ्या।' 'मत्र देवता साध्य करण्याविषयीं जे नियम सांगितले आहेत त्यांत यत्किंचित चळ झाला तर अनर्थ होतो' ३ खुळ, चित्तभ्रंश, बुद्धिभ्रंश, भ्रम उ० काम-द्रव्य-भय-शास्त्र-स्त्री-चळ (क्रि० लागणें) 'तरलों म्हणुनि धरिला ताठा। त्यासी चळ झाला फाटा।'-तुगा २८७७ ४ हाव, उत्कटेच्छा, अधीरपणा, उतावीळपणा वेड, खाज (क्रि० घेणें, भरणें, येणें, लागणें) -पुस्त्री १ एकसारखा नाद, छद, हट्ट, खत (मुलें घेतात ती) (क्रि० घेणें) -स्त्री मूल रडत असतां तें रडें न आटोपण्याजोगी अवस्था त्यास प्राप्त होते ती. [स चल्] ०भरणें-वेड लागणें 'इंग्याच्या कोर्टेकडून किती काला भरला चळ।'-ऐपो ३८८

चळक—स्त्री. १ टोळी, मडळी, जमात झुंड, समुदाय, जमाव २ पावसाचा वर्षाव, मोठी पर्जन्यवृष्टि, पावसाची सर (क्रि० येणें, पडणें) ३ जोराचा प्रवाह, लोंढा, पूर (एखाद्या रसाचा किंवा पदार्थाचा) ४ धाव, हल्ला मुसडी, झपाट्यानें येणें, जाणें (घोडेस्वार, मनुष्यें, जनावरें, कुत्रीं इ० नीं) ५ रास, ढीग चळथ पहा [स चल्] सामाशब्द- ०धार-वि सरीवर सरी येणारा, मुसळधारेप्रमाणें (पाऊस)

चळकणें—अक्रि चळणें पहा 'धातु कराया गेला। वेष मुळीं चळकला।'-दावि २०१

चळकप-काप—पु १ कांपरें, थरकांप, भीतीनें गागरून आऊन शरीरास सुटणारा कप, धडकी (क्रि० भरणें, सुटणें) 'एकास सुटला चळकप। गेला बळदर्पे गळोनियां।'-रावि ८६० २ (ल) पायरगुडी [चळ+कप, स चल्कप]

चळका—स्त्री एक वाद्य 'गोमुखी चळका चौढकी दुदाळ।'-ह २२ २७ [ध्व ?]

चळकांडी—स्त्री चिलकाडी पहा

चळचळ-ळा—क्रिवि १ थरथर, लटलट (कापणें) 'मान कापे चळचळां। -दा ३ ५ ३८ 'दिग्गज चळचळां कापती। २ चळचळ शब्द होई असा, फळफळां (अति भयानें गागरून मुतणें) 'नदी फुफाती चळचळ रेरे।'-दावि २५२ [स चल्]

चळचळाट—पु १ (कुण) विपुलता, रेलचेल, चगळ, ल्यलूट (खाद्य, पदार्थ पक्वान्नें इ० ची) २ समृद्धि, वैपुल्य (गाई म्हशी, गुरें, धान्य, पैसा इ०) ३ (क) दरारा, दब दबा, दहशत, धाक, जरब ४ भीतीनें थरथर कापणें चळाळ पहा [चळचळ]

चळचळीत—वि (कुण) १ विपुल, भरपूर, समृद्ध, प्रचुर, पुष्कळ (मेजवानीच प्रसंगींचे उत्तमोत्तम पदार्थ) २ जींत मिष्ट पदार्थांची चगळ आहे अशी (मेजवानी) [चळचळ]

चळचूक—स्त्री (सर्वसमावेशक अर्थी) दोष, हयगय, चूक, कमतरता, टंगळमगळ, कमजास्तपणा, अल्पस्वल्प विप र्यास (कांहीं एक नियमामध्यें) [चळ+चूक]

चळण—न चलनवलन, हालचाल, जिवतपणा 'जोंवरी चळण या तोंवरी म्हणती माझा।'-तुगा ३५१ [स चलन]

०वळण-न १ चलनवलन, हालचाल, काम २ चालचलणूक, वागणूक आचरण 'सपत्ति आल्यापासून त्याचें चळणवळण फिरलें' [स चलनवलन]

चळणें—अक्रि १ खुळा, मूर्ख, भ्रमिष्ट होणें, बनणें 'कार्या कार्य न समजे चळला तो वृद्ध काय सागावें।'-मोभीष्म ११ १६ २ क्षुब्ध होणें 'चळला वायू वाहटुळी। चेष्टे तैसा।' -ज्ञा १८६६६ ३ चूक करणें, प्रमाद होणें, घसरणें ४ च्युत होणें, ढळणें, हलणें, सोडून जाणें, सोडणें ५ चालणें 'कां उचलिलें वायुवशें। चळे शुष्क पत्र जैसें।'-ज्ञा ३ ६१ ६ निस टणें, वगळला जाणें स्मरणांतून जाणें, नाहींशी होणें 'सगुण भक्ति ते चळे।'-दा ४ १० ३१ ७ (कों) दीर्घ रोदन करणें, एकसारखें रडणें (मूल) [स चलन] चळोकापळो करणें-सतावून सोडणें (प्र) पळोकापळो करणें

चळतागुण्या—पु सुतारकामात फळी कोनदार कापा वयाची असल्यास ज्या चळत्या काटकोनाचे कोन आखून घेतात तो (इ ऐंग्ल्स्केअर)

चळथ चळत—स्त्री १ गड्डी, चवड, रास ढीग 'सदा उच्छिष्टांच्या उचलिसि अवश्यात चळथा।'-साह्द ६ १५१.

'तेथल्या पन्नावळीच्या चळथींतली एक पन्नावळ आण.' २ समुदाय. 'म्हणूनि असुराचिया चळथा । पार्था उजू धाविन्नल्या ।'–मुआदि ४९.११०. ३ फोड; फांक; तुकडा. 'फाडूनि वदन केल्या चळथा ।' –निगा १८. ४ चक्र; फेरा; पाळी. 'अमृत म्हणे हरिभजनें चुकती जन्ममरण चळथा रे ।'–अमृत ११५. ५ रांग; पंक्ति. ' मम क्षेमें चालती चळथा । कपिपुंग वांचिया ।' –कृमुरा २.७८. **चळथणें, चळतणें**–उक्रि. रचणें; रास करणें. [सं. चलित ?]

चळथा—स्त्री. श्वासोच्छ्वासक्रिया. –शर. [सं.]

चळवळ, चळवळणें, चळवळाट—चळवळ पहा.

चळवळीत—वि. चांगलें तेलतुपानें माखलेलें; तुपट, अगर तेलकट.

चळवळ—स्त्री. १ हालचाल; चलनवलन. 'वायु चळवळेसीं। जिराला व्योमाचिये कुसी ।' –अमृ १.४८. २ अव्यवस्था, वळवळ; चांचल्य. ३ उद्योग; गडबड; खटपट. ' सामर्थ्य आहे चळवळेचें । जो जो करील तयाचें ।' –दा २०.४.२६. ४ समाजांत उत्पन्न केलेली जागृति; चेतना; उठावणी. ' राजकीय चळवळ करणारापाशीं संपत्तीच असली पाहिजे असें नाहीं.' –टिव्या. ५ प्रचार; प्रसार. ' स्वदेशी चळवळ.' ६ खळवळ; अशांतता. [सं. चलनवलन; प्रा. चलनवलण]

चळवळणें—अक्रि. १ अस्वस्थ असणें; अस्वस्थतासूचक हालचाल करणें; हातपाय हलविणें (आजारी मनुष्यानें). २ वळवळ करणें; इकडेतिकडे धांवणें (मूलानें). ३ हालचाल करणें; फिरणें; हलणें. ' जें चळवळिजे अनिळें । तें दैविकेनि जी निज बळें । ' –ज्ञा १४.९. ३ उद्योगी असणें; खटपट करणें. [सं. चल्+वल्]

चळवळाट—पु. अतिशय मोठी चळवळ; क्षुब्धता; मोठी खळवळ. [चळवळ+आट प्रत्यय]

चळवळ्या—वि. १ चळवळ करणारा; अचपळ; चुळबुळ्या. २ उलाढाल्या; साहसी; चवढव्या. ३ प्रचार, प्रसार करणारा. ४ लोकांत जागृति उत्पन्न करणारा. ' श्री. शिंदे हे राजकीय चळवळे नाहींत. ' –के १७.५.३०.

चळविणें—सक्रि. १ वेड लावणें; खूळ लावणें; बुद्धिभ्रंश करणें; मूर्ख बनविणें. २ गोंधळविणें; भांबाविणें; आडमार्गात, भ्रमांत, घोंटाळ्यांत घालणें. ३ हलविणें; सरकविणें; सरकूं देणें. [चळणें प्रयोजक]

चळाचळ-ळां, चळाळां—क्रिवि चळचळां पहा.

चळाळ—पु १ भीतीनें लटलट, थरथर कांपणें; थरकांप (क्रि० सुटणें; होणें) २ खळाळ; खळखळ आवाज. 'शुष्क जळाचे चळाळ । धारा धबाबे भळाळ ।' –दा ११.७.४. [चळचळ]

चळाळणें—अक्रि. १ भळभळां वाहणें; फळफळणें; प्रवाह चालणें (थानांतून, कासेंतून दूध, रक्त, मूत्र, घाम, इ०चा). २ (इंद्रिय, अवयव वगैरे). वाहणें, प्रवाह सुरू होणें. [ध्व. चळ ? चळ ?]

चळिया—स्त्री. चंचलता.

चळी—स्त्री. १ सांडणें; सांडलवंड; सांडलेला पदार्थ (पीठ धान्य, साखर इ०). २ धारा. ' अहंकाराचिया चळिया । वरि मदत्रयाचिया उकळिया ।' –ज्ञा ७.७५. [चळ] **चळीं पडणें**–चळणें; नाहींशी होणें; उडून जाणें; दूर होणें (झोंप इ०). ' माझी झोंप चळीं पडली. '

चळीं—क्रिवि. भळभळ. 'चळीं कांपती लागला घायवारा।' –दावि ४६५.

चळें—न. १ (आंतील) कांहीं धान्य काढून घेतल्यामुळे सैल झालेला मुडा. २ (कु.) मुडी बांधण्याच्या दोरीची जुडी. मुडी पहा. [का. चळति=सैल, ढिला; सं. चल्]

चळेल—वि. (गु.) चळ लागलेला; वेडा; भ्रमिष्ट; खुळचट; पागल. [चळ]

चळोबळिक—स्त्री. चुळबुळ; चळवळ. 'फुन बहुतीं चळोबळिकां पुडें रीगतांती ।' –शिशु ६६८.

चक्षु, चक्ष—न. डोळा; नेत्र; नयन; आंख; पाहण्याचें इंद्रिय ' बाह्यत्वचा श्रवण । चक्षु रसना घ्राण । हे पंचविध जाण । इंद्रियें गा ।' –ज्ञा १८ ४९९. 'जगीं पाहतां ज्ञानचक्षीं न रक्षे ।' –दावि ५७. [सं. चक्षुस्, चक्षस्; फा. चश्म] म्ह० चक्षुर्वैसत्यं= डोळ्यानें पाहिलें तें खरें.

चक्षुरिंद्रिय—न. नेत्ररूप जें इंद्रिय तें; नजर; दृष्टि; चक्षु. [सं.]

चक्षुरुन्मीलन, चक्षुर्दान—न. डोळे उघडणें; दृष्टि देणें; मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा करतांना किंवा दक्षिणाचाराच्या संप्रदायाच्या विधींत मूर्तीला दृष्टि देण्याचा किंवा तिचे नेत्र उघडण्याचा जो विधि करतात तें. [सं.]

चक्षुर्विषय—पु. १ दृश्य वस्तु; दृष्टीला दिसणारा पदार्थ. २ दृष्टीचा टप्पा; क्षितिज. [सं.]

चक्षुःश्रवा—पु. (डोळे हेच ज्याचे कान आहेत असा) सर्प; शेष ' तुझे पवाडे देवाधिदेवा । वर्णितां शिणला चक्षुश्रवा ।' [सं.]

चक्षुमान्—वि. १ ज्यास डोळे आहेत असा; पाहणारा; डोळस. २ ज्याचे नेत्र सुंदर आहेत असा. [सं.]

चक्षु(क्षु)रोग—पु नेत्रविकार; नेत्ररोग. [सं.]

च्या—१ षष्ठी विभक्तीचा प्रत्यय, याचे अर्थ– १ मिळकत किंवा ताबा. ' हें त्याचें घर.' २ विनियोग; विवक्षित उपयोग, योजना. ' हा बसावयाचा घोडा. ' ' ती स्नानाची घोंड. ' ३

एखाद्या क्रियेचा काल किंवा कालाचें समकालीनत्व. 'मी दुपारच्या येईन ' 'तो सांजचा गेला ' 'तो केव्हांचा येऊन बसला आहे ' ४ संबंध, अन्वय 'तो गांवाचा पाटील ' 'मुलाचा बाप ' 'झाडाचें पान ' 'नित्य दानाचा ब्राह्मण ' 'घरचा पैका ' ५ पूर्ति, पूर्णता, सादृश्य 'पैक्याचा पैका'= सर्व पैसा, 'घरचें घर' =सबंध घर; 'महिन्याचा महिना.' अशा रीतीनें विभक्तिप्रत्यय लागलेल्या नामाची द्विरुक्ति होते उदा० बापाचा बाप गेला खोंवलताना हात गेला ६ अवस्यांतर, फरक 'दरिद्र्याचा श्रीमंत होतो श्रीमंताचा दरिद्री होतो ' चा हा प्रत्यय लागल्यामुळें नामाचें रूपांतर विशेषणांत होतें नामरूपांतरांत प्रासंगिक संबंध किंवा अन्वय दृष्टीस पडतो उदा० 'घरचा धनी' =घराचा मालक 'घरचा पैका '= घरापासून उत्पन्न झालेला पैसा. रूपांतर नसेल तेव्हां विशेष निकट, अवलंबनाचा संबंध, स्वाधीनता, अवलत्व या सारखे अर्थ होतात उदा० 'घरचाधनी =कुटुंबाचा मुख्य, 'घरचा पैका = घरांतलें भांडवल, 'घरचीं माणसें'=घरांतील माणसें 'अंगचें बळ' =शरीरसामर्थ्य सारांश नामाचें सामान्यरूप झालें असतां 'चा' हा षष्ठी विभक्तिप्रत्यय असतो व तद्भावीं चा हा त्या नामास विशेषणरूप देतो [सं स्य]

चां—(महानु) चा, षष्ठीचा प्रत्यय 'जमांतळीं नेदाचां कुमडे । '-दाव १३९ [सं स्य]

चाई—स्त्री १ एक प्रकारचें झुडूप याचीं पानें खातात २ एका वनस्पतीचें मूळ ॰चाईचा मोहोर-पु चाईच्या झाडाचा मोहोर हा व चाईचीं पानें खाण्यांत येतात

चाई—स्त्री केंसाला व लोंकरीला होणारा रोग, ह्याला कातर, कातरी, उदरी असेंहि म्हणतात (व) कसर (क्रि० लागणें) केंसांच्या ठिकाणीं विकार होऊन त्या जागेचे केंस एकाएकीं गळून पडतात असा रोग 'चाई चाटी लाळ गळे । या नांव आध्यात्मिक । '-दा ३ ६ ५१ [हिं चाई]

चाईन—स्त्री एक रानवेल हिचीं पानें खाण्याच्या उपयोगी असतात

चाउटी—स्त्री (काव्य) १ वटवाळवाणी बडबड, वाफळ गप्पा चावटी पहा 'येक म्हणती सांगा गोष्टी । वायांचि करिती चाउटी । '-दा ८ १० १४. 'वाउगी चाउटी काम खोटी।' २ चावटपणा, वात्रटपणा, फाजिलपणा, भलती गोष्ट 'भलतेंची कामें रे करिसी चाउटी । '-दावि २८ [सं. वाचाट-चावट-टी]

चाउरी, चाऊरी—स्त्री (महानु) मंडपी, घुमट आच्छादन, चवरी, घरपाया वरील मेघडंबरी, चादर 'काळाचेया मुगुटावरि । जयाचिए आज्ञेची चाउरी । '-ऋ ७७ 'पद्मरागाचेया रत्नावरी । घातैली क्षीरोदक चाउरी । '-शिशु ६४ [सं चतुर= चार, प्रा दे चउरिया चउरी=मंडप, गु चोरी]

चाऊ—पु कान (चाऊमाऊ हा खेळ कान धरून खेळतात) [ते चेवी, का किवी] ॰माऊ-पु लहान मुलांचा एक खेळ. या खेळांत एकमेकांचे कान धरून 'चाऊमाऊ पत्रावळीचें पाणी पीऊं इ० गाणें म्हणतात 'तीं मुलें चाऊमाऊं खेळत आहेत.'

चाऊर—पु चावर, चाहूर पहा.

चाऊर—पु. (बाग.) तांदूळ [सं तंडुल ? प्रा दे चाउल= चावल]

चाऊल —चाहूल पहा

चाऊस—पु पोलीस अधिकारी, जमादार [तुर्की चावुश]

चाक—न १ गाडी, रथ इ० स गतिदायक वर्तुळाकार साधन २ ज्यावर दोर घालून विहिरींचें पाणी ओढतात तें चक्र, कप्पी, रहाटी. ३ मडक्यास आकार देण्याचें (कुमाराचें) साधन [सं. चक्र, प्रा चक्क, पं चक्क, सिं चकु, हिं चाक, ब चाका, फा चर्ख, ग्री चक्र, ग्री कुकोस्](वाप्र) ॰आयघळणें-चाकावर नवीन भाव चढविणें. ॰वर येणें-१ चाकाचा खालचा भाग वर येणें, यावरून २ (ल) अडचणींतून चांगल्या स्थितीस येणें, अवनतीमागून उन्नति होणें 'भारतल्या राष्ट्ररूपी गाडीचें चाक आतां वर आलें पाहिजे' -टिळ्या ॰बुडणें-सूर्य मावळणें, दिवस मावळणें. ॰दांडा-पु. (मोट असलेल्या विहिरीच्या) चाकाचा आंस, रहाटगाडग्याचा कणा, चाकाचा फिरत राहणारा कणा ॰दोरीचा खेळ-पु चकोचा खेळ, या खेळांत चक एकदां खालीं सोडलें म्हणजे दोरीच्या स्थितिस्थापकत्वामुळें पुन्हां आपोआप वर येतें ॰पट्टी-पाटी-स्त्री १ ज्यावर चाकाचा कणा बसविलेला असतो त्या लांकडाच्या दोन दांड्या ज्यांत बसविलेल्या असतात ती आडवी दांडी २ मोटेच्या विहिरीला जे दोन उभे खांब असतात त्यांना जोडणारें आडवें लांकूड ३ एक कर, टोल

चाक—स्त्री. हट्ट, हट्टियाधा ॰काढणें-मीठ मोहऱ्या ओंवाळून टाकणें, लोण उतरणें

चाक—न (शिंपी) तोंड, फट (कापडास असलेली), न शिवलेला भाग 'कोटाला चाक ठेवल्यानें नीट बसतां येतें ' [सं चक्क्, हिं चाक्] ॰करणें-फाडणें, कापणें 'उभयतांचे पोट चाक करावे म्हणोन आज्ञा केली आहे '-दिमरा २ ८२

चाक—वि नीटनेटका, चकपक, टाकठीक, लक्क, चक्क पहा [तु॰चाक्=चपल तयार] ॰चोप-वि तडफदार, नीटनेटका, टाकठीक सुरेख, लकपक चाक पहा ॰चोप-चोपी-स्त्री १ नीटनेटकेपणा, टाकटिकी, चकपकपणा, चापचोपी २ थाटणें, नटणें, (शरीराचें), दाबणें, साफ, गुळगुळीत करणें, मोठ्या दक्षतेनें किंवा नीट काळजीपूर्वक शेवटास नेणें, तडीस नेणें ३ नीटनेटकेपणा, चकपकपणा (गुण किंवा तत्त्व या दृष्टीनें असणारा), टापटीप ॰पाक-वि नीटनेटका, व्यवस्थित, बेतावाताचा चकपक पहा

चाकचक्य—न चकचकीतपणा, तेज, चमक, लकलकीतपणा, लकाकी, झकपक, डोळे दिपून टाकण्याजोगें तेज (विद्युल्लता, हिरा इ०चें) 'केवळ बाह्य चाकचक्याचा फार दिवस टिकाव निघत नाहीं ' –नि [स]

चाकटणें—अक्रि १ आश्चर्यचकित होणें; विस्मित होणें २ गोंधळणें, बावरणें चाकाटणें पहा 'सिद्ध चाकटले समस्त। जाले विस्मित महा ऋषी।'–भारा ९ ९५ ३ (माण) पश्चात्ताप होणें [चक्र]

चाकण—स्त्री एका जातीचा साप

चाकवंदी—चकवंदी पहा

चाकर—पु नोकर, सेवक, गडी 'ज्या घरीं हरिचा कर नाहीं। त्या घरीं हरि चाकर नाहीं।' [फा] म्ह० १ धन्याला धत्तुरा आणि चाकराला मलिदा=एखाद्या वस्तुवर ज्याचा वास्तविक हक्क आहे त्याला ती न मिळतां भलत्याच माणसानें त्या वस्तूचा उपभोग घ्यावा या अर्थी उपयोग २ कोणाची होऊ नये बाईल आणि कोणाचा होऊ नये चाकर= बायको आणि चाकर या दोघानाहि यजमानाच्या तंत्रानें वागावें लागतें यावरून सामाशब्द- ०चुकर-नफर- पुअव चाकरमाणसें, नोकरचाकर, गृहभृत्य, सेवकजन, घरकाम करणारे गडी, मजूर हुजरे, हलकारे इ० एकवचनीहि प्रयोग होतो [चाकर+नफर] ०ड्या–वि माडोत्र्या, मजुऱ्या, नोकरडा (चाकर निंदाव्यजक) ०पेशा–पु १ (समुदायार्थी) गडी, हुजरे, घरकाम करणारे सेवक २ चाकराचें काम, पेशा, हुद्दा, पदवी, मोलमजुरी ३ दास, नोकर, हुजऱ्या [चाकर+फा पेशह्] ०मनुष्य–पु (सरकारी) नोकर, अंमलदार 'त्या राज्यात जे चाकरमनुष्य त्यानीं मात्र हत्यार बाधावें ..' –भाव ४७ ०मानी-न्या–वि (प्रतिष्ठार्थी) ज्याचें चाकराचें नातें किंवा पेशा आहे असा माणूस, चाकरमाणूस, आश्रित 'पावतो मुशारा चाकरमाना।'–दावि २११ [चाकर+मानई]

चाकराचाकरीं, चाकरानफरीं—क्रिवि चाकराकडून, चाकरामार्फत

चाकरी—स्त्री चाकराचें काम सेवा, नोकरी, शुश्रूषा 'का मोटा भाग्यलाभ स्वसुकृत फळलें तें नव्हे चाकरी ती। –मोकृष्ण ५६ ४१ 'स्वदास समर्यों जपे तरि न देवरा चाकरी।' –कका ८४ [फा] म्ह० चाकरी करावी भाकरी खावी=अगोदर काम करावें मग जेवावें ०चुकरी–स्त्री (व्यापक) रोजगार, नोकरी, धदा, काहीं तरी उद्योग [चाकरी द्वि] ०चोर– वि अग चोरून किंवा चुकारपणानें काम करणारा, चुकारतट्टू

चाकरीया जमीन चाकरिया–स्त्री नोकरी करण्याच्या कबुलीनें सारा न घेतां दिलेली जमीन, इनाम जमीन प्रपचार्थ, धर्मार्थ जमीनीप्रमाणें (पहा).

चाकल—पु घोड्याचा एक रोग यामध्यें माड्यावर किंवा पोटाखालीं सहाणेएवढी वाटोळी सूज येते –अश्वप २ २८३ [स चक्र, चक्कल]

चाकवत—पु एक पालभाजी, ही सारक, थड, त्रिदोषनाशक व पाचक आहे [स चक्रवत् चक्रवर्ते, का चकोतु]

चाकवारा—पु (महानु) वावटळ, चक्रवात, भवरा 'भवेंघडाचा चाकवारा।' –शिशु ४४८ [स चक्रवात]

चाकळ—वि (ग्रा) अति बडबड्या, बोलका चपळ पहा

चाकळा—पु. १ घास, तुकडा, चकती 'तेवींचि संतोषाचे चाकळे। अखड चुंपळी।' –ज्ञा ९ १८१. २ गुदद्वाराच्या मांसाचा गोळा [स चक्र]

चाकाटणें—अक्रि. दिपून जाणें, आश्चर्यानें थक्क होणें, चकित होणें 'चित्त चाकाटलें आइ्टु घेत।' –ज्ञा ९ ५२७ 'अर्जुनही चाकाटला तेथ।' –मुआदि ३० १८९ 'चित्त चाकाटलें स्वरूपामाझारी। न निघे बाहेरी सुखावलों।' –तुगा ४३२६ [चक्र]

चाकाट्या—स्त्रीअव चकाट्या, गप्पा, शिळोप्याच्या गोष्टी चकाट्या पहा (क्रि० पिटणें, मारणें)

चाकारी—स्त्री गाडी चालली असतां तिच्या चाकाची रेषा धुळींत किंवा चिखलात उमटते ती, चाकोरी, चकारी पहा. [स. चक्र, म चाक]

चाकी—स्त्री १ धातु, लाकूड इ० चा वाटोळा तुकडा २ चपटा, बसकट, वाटोळा भोंपळा, कोहळा, सुरणाचा गड्डा. ३ गुळाच्या ढेपेसारखा लहान खडा ४ चक्री वराटा ५ चक्राकार चकती कडें (इ) नट् ६ चक्की, जातें ७ चाती, टकळी ८ (कों) रहाटाच्या तुबजोडावर बसविलेलें एक लहान चाक [स. चक्र, म चाक, हिं चाकी]

चाकू—पु १ लेखणी करण्याचें, आबे इ० फळ कापण्याचें एक लहान हत्यार, शस्त्रविशेष, लहान सुरी २ चाकूसारखें युद्धाचें एक हत्यार [फा] ०मारणें–नमुना दाखविण्यासाठीं चाकूनें धान्याचें पोतें कापून आतील माल काढणें

चाकोत-चाकोता—चाकवत पहा

चाकोत्या—वि (व) (निंदाव्यजक) मध्येंमध्यें लुडबुडणारा 'हा चाकोत्या मिरवत होता

चाकोदळ—चक्रदळ, चकदळ पहा

चाको-रा री-रें—पुस्त्रीन १ गाडीच्या चाकानीं पडलेला रस्ता, चाकारी पहा ते वेळीं कर्मराहाटीचा चाकोरा। भ्रमणीं पडे।' –ज्ञाप्र २४४ २ गाडी गेल्याबद्दलची किंवा आल्याबद्दलची चाकाची खूण 'इंद्रियाचा चाकोरा। भवसी गरगरां।' –भाए २०९ [चाक+ओरा=ओरखडा]

चाकोली—(व.) चाकोरी पहा

चाकोली—स्त्री. (व.) १ चकली. 'आज चाकोल्या खाल्ल्या.' २ (व.) होळींत जाळण्यासाठीं हाताच्या थोटावर केलेल्या शेण्या. 'चाकोळ्यांची माळ होळींत टाकली.' [सं. चक्रल=चाटोळें; म. चकली]

चाकोलेट—न. एक मिठाई; कोकोच्या वड्या. [इं.]

चाकोळें—न. (कों.) रिकामटेकड्या लोकांचा अड्डा, कोंडाळें; चौकडी; मंडळी; क्लब; चाखोळें. [चाक+ओळ]

चाख—वि. नीटनेटकें; चकचक; चाक पहा.

चाखणी—स्त्री. चाखणें; चाखण्याची क्रिया. [चाखणें]

चाखणें—उक्रि. गोडी समजण्यासाठीं खाऊन पाहणें; चव घेणें; रुचि, आस्वाद घेणें; लक्षणेनेंहि हा शब्द पुष्कळ वेळां योजतात. [सं. चष्; प्रा. चक्खण; हिं. चाखना] (वाप्र.) **चाखतमाखत बोलणें**—नाजूक तऱ्हेनें, रुचि, चव घेत जेवणें (भूक नसतांना); चिकित्सा करीत किंवा नाकाओठावर जेवणें. **चाखतमाखत जेवणें**—अडखळत, थांबत थांबत बोलणें. **चाखून रांधणें**—अगोदर चाखून किंवा रुचि पाहून अथवा किंचित खाऊन पाहून मग शिजविणें (स्वयंपाक्याला पदार्थ चांगला झाला किंवा नाहीं हें चाखल्याशिवाय समजत नाहीं. म्हणून या वाक्प्रचाराचा उपयोग निषेधार्थी व शेवटाविषयीं, परिणामाविषयीं अनिश्चित किंवा संशयित असणें या अर्थी करतात). **चुकीविषयीं कोणी चाखून रांधलें नाहीं**—कोणालाही आपल्या हातून चूक व्हावयाची नाहीं अशी खात्री बाळगतां येत नाहीं. म्ह० १ तळें राखील तो पाणी चाखील. २ चाखलें नाहीं पण वेखलें तर असेल.

चाखंदळ—वि. चोखंदळ पहा.

चाखवटी—स्त्री. चव; चाखण. 'त्या स्वादामृताची चाखवटी।' —रामदासी २.४४. [चांखणें+वटी प्रत्यय]

चाखवत—चाकवत पहा.

चाखविणें—उक्रि. १ चव घेण्यास लावणें. 'कर्माचा तुज परिपाक चाखवाया।' —मोअंबरीष (नवनीत पृ. २११.). २ (ल.) थोबाडीत मारणें; चपराक लगावणें; श्रीमुखात भडकाविणें. 'तोंडांत जेव्हां दोन चाखविल्या तेव्हां कबूल झाला.' [चाखणें प्रयोजक]

चाखळ—चपळ पहा.

चाखुंदा—पु. (प्रां.) विचका; बारीट व त्रासदायक गति, दशा; त्रेधा, गोंधळ; दुर्दशा.

चाखेणें—उक्रि. (महानु) अनुभविणें; चाखणें पहा. 'चाखेति स्वामिरुपेची गोडी। म्हणति स्वर्गसुखें राकडीं॥' —ऋ ३१. [चाखणें]

चाखो-को—पु. (गो.) फणसाची भाजी.

चाखोळा—पु. मुंजीच्या वेळीं आई मुंज्या मुलाला आपल्या ताटांत भोजनास घेते तो समारंभ; मातृभोजन. यावेळीं मुलगा शेवटचें आईचें उष्टें खातो. [चाखणें+ओळा—ळें प्रत्यय, सं. आलयपासून]

चाखोळी-ळें—पुन. (कों.) अड्डा; बैठक. चाकोळें पहा.

चांग—वि. १ चांगला; बरा; उत्तम, छानदार. 'ते वेळीं भूमि तैसें चांग। चोख जें असणें। —अमृ ४.४३. 'कोणास लाभ घडतां सुख त्यांस वाटे। तें लाविती रिपुस बोधुनि चांग वाटे।' —अर्वाचीन २२१. २ धीट; धैर्यवान; शूर. 'एकां उभयांचि प्राण गेले। चांगाचे दांत बैसले।' —ज्ञा १.१३५. [सं. चंग= सुंदर; सुदृढ; तुल० का. चग—न्गु=सुंदर] ॰चाली—वि. चांगल्या चाली(गती)चा 'सकलहि कलहंसीसारिख्या चांग चाली.' —आसी ७४. **चांगट**—वि. (काव्य) सुंदर; सुरेख; सुबक; गोजिरवाणा; सुरूप देखणा. [चांग+ट प्रत्यय]

चांग, चांगदेव—पु. वाघोबा; शिवाचा अवतार जो भैरव तो; एका ज्योतिर्लिंगाचें नांव. चांगभला पहा. (शके ११५५ चा पंढरपूर शिलालेख) चांगा असेंहि रूप येतें उदा० चांग—वटेश्वर—चक्रपाणी—सत्यसिद्ध इ०.

चागटणें—कि. थक होणें. —शर. १

चांगभला—पु. भैरवउपासक यात्रेकरूंचा समुदाय, ज्योतिर्लिंगाचे भक्त, हमाल, मजूर इत्यादि (जे ज्यांना पुष्कळ लांबवर जोरानें ओढणें, उचलणें इत्यादि क्रिया कराव्या लागतात असे) एकदम मोठ्यानें जो गजर करतात तो. या शब्दाचा अर्थ कल्याण अगर चांगलें होऊं दे असा आहे. भैरवाच्या प्रार्थनेचा शब्द. उदोउदो! शिंपी माणसें एकमेकांस भेटलीं असतां 'चांगोभला' (=चांगलें चाललें आहे ना!) असें उच्चारतात. महाराल चांगभलें असें नमस्कारार्थी उच्चारतात. (का. चांगु=शाबास, भले या अर्थी+भला; धि. चंगभलाई तुल० सं. चंद्रमाल] ॰करणें—जयजयकार करणें; स्तुति करणें; प्रशंसा करणें. 'खायाला यथेष्ट मिळतें म्हणून चांगभला करतो.'

चांगमांग—पु. क्रियांचा नष्टापद्दा, वेणीफणी. [चाग+मांग]

चांगभेल—चांगभला महादेव. —बदलापूर ८०.

चांगला—वि. १ उत्तम; बरा; छान; योग्य; नीट; साफसूफ असा. 'चार मंडळी बसायची जागा चांगली लागते.' २ भरभराटीचा; समृद्ध; सब्बर; सुखी; ज्याचा चालता काळ आहे असा. ३ नेहमीचा; सांप्रदायिक; शिरस्त्याचा; रूढीस धरूनसा; लोकप्रचाराचा; लोकरिवाजाप्रमाणें योग्य. [सं. चंग; म. चांग; का. चन्न=सुंदर; गुज. चांगलु=सुंदर] **चांगलेपण-णा-नउ** चांगलें असणें; भलेपण; उत्तमपणा.

चागा-गी-गें—वि चांगला, चाग पहा 'हें स्मरे तो चागु। बहुतामध्यें।' -विपू २ ९०

चांगावा-वें—पुन. चागुलपणा, उत्तमत्व 'जे गीतार्थाचें चांगावें। मोक्षोपायपर आघवें।' -ज्ञा १८ १२३० [चांग]

चांगुलपण-णा—नपु चागलेपण पहा

चाघा—पु. (सोनारी) चांदी ठोकून वाढविण्याचा हातोडा, चघा ?

चांच—वि हुषार, चपळ, चलाख, दक्ष (मूल) चच पहा 'समय न कळे वेडगळ बुद्धि। विजाती त शुद्धि चाच चाट।' -तुगा ३७४१.

चांच—न. चाचे लोकांची टोळी, चाचा

चांच—न (कु) १ आम्याच्या बाठीस किंवा सालीस असणारे बारीक तंतु २ मुगटाच्या अगावरील खवलें

चाचड—पु मोठा तांबड्या रंगाचा मुगळा, दात्या -न एक क्षुद्र जंतु

चाचण-णी—न स्त्री १ चाचड २ डांस, मच्छर, चिलट, 'पिसा पिसोळे चाचण।' -दा ३.७ ७ 'चाचण्या म्हणती आमुचें घर।' -दा १० १० ४१

चाचणी, चाचणी, चांचण—स्त्री साखरेचा पाक (मिठाई, मुरंब्याकरिता केलेला) -**चाचणीचें वेसन**-न. हरभऱ्याची भिजलेली डाळ वाटून लाल पडेपर्यंत परतून काढावी व त्यावर दूध शिंपून ठवळावें नंतर साखरेचा पक्का पाक करून त्यांत वेलदोडे वगैरे मसाला टाकून त्यात पीठ घालून त्याचे लाडू करावे

चाचणी, चाचणी, चाचणूक, चाचणूक चाचण—स्त्री १ परीक्षा करणें, चव पाहणें, पारखणें, तपासणी, परीक्षा. (क्रि० करणें, पाहणें, घेणें) 'तो पढित काय काय पढला आहे याची मी चाचणी पाहिली' २ (सोनारी) कसासाठीं ठेवलेला भाग (चादी-सोन्याचा)-जनि (बडोदें) [स चष् म चोचणें ?]

चाचपड चाचपड—न पहाटेचा अधुक अधुक उजेड, प्रकाश, संधिप्रकाश अरुणोदयाच्या वेळीचा प्रकाश [चपू द्वि] -क्रिवि. (अधारांत हातांनीं चाचपडतात त्याप्रमाणें) अधुक, अस्पष्ट तुरळक (क्रि० दिसणें) [चाचपडणें द्वि]

चाचपडणें, चाचपळणें—अक्रि चाचपणें १ दिसत नसल्यामुळें अगर अधार असल्यामुळें हातांनीं स्पर्श करून धोरणा धोरणानें चालणें 'मोहअधारीं मणी पडला। तो युक्तीच्या हातीं चाचपडला।' -एरुस्व ५ ८५ २ (ल) भीतभीत कासकूस करीत-शंका घेत बोलणें, लागत लागत अडखळत बोलणें (प्रश्नास उत्तर देताना) बहुधा, चाचपडत बोलणें असा प्रयोग करतात ३ धडपडत जाणें, धडपडणें [स चपू (अभ्यास)]

चाचपडत, चाचपत-(या धातुसाधिताचा उपयोग क्रिया विशेषणाप्रमाणें करतात) अडखळत, रडतखडत, रेंगत, धोरणा धोरणानें, शंका घेत घेत 'चंद्र आकाशांत पूर्ण तेजानें तळपत असतां त्याला शोधण्याकरितां अंधारांत चाचपडत जावें लागतें कीं ?' -वधू २९

चाचपणें—उक्रि १ हातांनीं स्पर्श करून पाहणें, समजण्यासाठीं दाबून पाहणें (दुखावलेला अवयव अगर एखादी वस्तु) २ विशिष्ट वस्तु आहे किंवा नाहीं पाहाण्यासाठीं हात लावणें, दाबणें 'चिमणी आणि यमुना यानीं आपल्या पिशव्या चाचपल्या' ३ हात लावणें, स्पर्श करणें (लाचाचा ऐवज). ४ चाचपडणें पहा

चाचर—स्त्री १ बोलताना अडखळण्याची क्रिया, खोडी, बोलताना लागणें, बोबडी 'किंबहुना सात्त्विका आठा। चांचर माडता उमेठा।' -ज्ञा १८ १६०६ [का चच्चर=घाई, गडबड, तुल० स चर् अभ्यास] २ घेरी, तोल जाणें 'व्याकुळ निर्बळ चाचर जाउनि कामिनि काय वदे सखियाला।' -अकक २ -वस्वलिंग द्वादशमास १४

चाचर—स्त्री काळजी; रक्षण 'पोरा चाचर चाकरासि कष्टुनी दारा समुदायसीं।' -आनंदरस चरित्र ६ [का. चचर= काळजी]

चाचर—न मच्छर, चिलट

चाचर—पु (को) तुकडे टरफल, चर, चिंध्या (उदरानीं) कुरतडलेल्या वस्तूच्या)

चांचर—वि चंचल, कुरळें 'वरुनि चाचर केशहि वाकुडे। -वामन रुक्मिणीविलास १२ -स्वादि ७ ४ ७ [स. चर्चरीक= केसाचा वाकडेपणा, कुरळ]

चाचरणें चाचरणें, चाचरत जाणें—अक्रि १ झुकणें, रखणें, झोकांड्या खाणें 'ब्रह्मविद्ये झगटैली। परा चाचरैली -ऋ ९४ २ (ल) भलतीकडेच भरकटत जाणें, विषयांतर करणें, बहकणें, भटकणें, वाहवण स्वत कोठें आहोंत हें विसरणें ३ अडखळणें, बोलण्यांत काकू करणें, कचरणें चाचपडणें पहा ४ अडखळणें ठेंच लागणें 'जैसें आधळें चाचरोन पडे। गारीं आणि गडधरां।' -दा ५ १ ३७ ५ मुळणें [का चच्चर=घाई, गडबड, तुल० स चर् अभ्यास]

चांचरा—वि बोबडा, तोतरा, अडखळणारा, चोचरा, [चाचरणें]

चाचरी चाचरीमुद्रा—स्त्री समाधि लावलेल्या योग्याची एक मुद्रा, ध्यानस्थ स्थिति, पापण्या व बुबुळें हलवीत भ्रूमध्यावर पहात बसण्याची, धारणाप्रकरणीं तिसरी मुद्रा [चाचरणें+मुद्रा]

चा(चां)चरा चाचारी, चाचारें—क्रिवि १ झोंके, झोकाच्या खात, (क्रि० जाणें) 'चाचरी जात सुपर्ण । महाद्वारी मूर्च्छा यऊन।' –ह ३१ १२४ २ कांकू करीत, कासकूस करीत, क्षणिक विसराळूपणानें ३ धपटून, निसटून; चुकून एकीकडे, भलतीकडे 'तेणें हात चाचरी गेला। मिशी भादरली ते वेळा।' –रावि १९ १८३ ४ ताततीनें, त्वरागोनें 'इतुकिया अवसरीं । पातला गणेश ब्रह्मचारी । रावणापुढें चाचरी।' –गुच ६ १५३ ५ भांबावून, फिरून 'डोळा न पाहावे सुदरी। दृष्टी जातसे चाचरी।' –एरुस्व १५६६ ६ अडखळत, लँगत, बोबड्या शब्दांनीं 'तो एक बाळ बोलें चाचरें। त्यास तैसेंच वेडा वती।' –ह ५ १०४ [चाचर] **चांचरी चांचरी जेवणें**–रेंगाळत, नखरे करीत, नाजुकपणानें चिकित्सता करीत जेवणें.

चांचरी—स्त्री १ झोकाड्या, झोक (क्रि० खाणें) २ बोबडी, अडखळणें, घोटाळणें, काकू करणें (भाषणांत) (क्रि० जाणें) [चाचरणें]

चाचल—पु चाहूल, ध्वनि, आवाज 'इतक्यात दार वाजविल्याचा चाचल येतो' –कफा १९ [ध्व]

चांचल्य—न १ चचलपणा, अस्थिरता, अस्वास्थ्य (मन, स्वभाव इ० चें), बालमेल, अस्वस्थता २ क्षणिकत्व, नश्वरता, अशाश्वतता [स चचल]

चांचवर—न (गो) पीठ, कणीक, कोंडा वगैरेचें मिश्रण

चाचा—पु समुद्रावरील लुटारू, लुटारू जात [चांच= अरबी समुद्रातील बेट तुल०, स चचा=कुपुरुष?]

चाचावणें—अक्रि चेवणें, जळफळणें, गुरगुरणें, कातावणें पहा

चाचावणें—उक्रि १ हलकेंच चेंचणें, चोंचणी, चाकू इ०नीं हळू हळू बरेच हल्याराचे घाव मारणें, तोडणें, चेंचणें (तास ताना, तुकडे करतांना, चिरा पाडताना), चोंचावणें पहा २ अक्षमा करणें 'अति निठुर वैकर्तन निशित शरांहीं यथेष्ट चाचावी।' –मोकर्ण ३९ ५ [स चचु, म चाचु=चोंच, तुल० का चच्चु=मारणें, चुरडणें]

चाची—स्त्री चाच्यांची जात

चांचु-चू—स्त्री चोंच 'तिये प्रिये भणौनि चांचु-आंटे खोविती। चुबनालागी॥' –शिशु ६४७ [स चंचु]

चाचुर—वि भुरभुर उडणारे (कुरळे केंस) चाचर पहा 'विस्तीर्ण दिसती ललाट पटलें। शोभती चाचुर कुरळे।' –कथा ४.६ १२३ [चांचरणें तुल० स चचल]

चाचुरी—स्त्री चाचरण्याची क्रिया

चा(चां)चुवडें, चाचुवडा—नपु चोंच, चचुपुट 'जें पाखिरू एकू चांचुवाडा घरौनि उपटिलें।' –शिशु ८६७ 'तै चकोरें चांचुवडें । उचलितोंना।' –ज्ञा १३ ३२५ –एमा ७. ५७५ [स. चचु]

चाचुवेस—स्त्री चोंच, तोंड –शर ?

चांचू—न. १ एकहि अक्षर, शब्द, ब्र पहा (निषेधार्थी प्रयोग) 'त्याला सभेमध्यें मीं चांचू करू देणार नाहीं' 'एवढे तेथें बसले होते पण त्यापुढें कोणी चांचू केलें नाहीं' २ जागरूकता, सावधानता, अस्तित्व दर्शविणारा आवाज, हुंकार, खाकरणें अगर दुसरें कांही शब्दोच्चारण, हुंकांचू [ध्व]

चांचेगिरी—स्त्री समुद्रावर जहाज किंवा त्यांतील माल इ० ची लुटालूट करण्याचा धंदा, काठेवाडनजीक अरबी समुद्रांत चाच नावाचें बेट आहे, तेथील लोक पूर्वी समुद्रावर लुटारूपणा करीत असत त्यावरून हा शब्द रूढ झाला असावा चाचा पहा.

चांचोड—स्त्री चोंच चाचुवडें पहा

चाट—वि. १ हलकट, नीच, लबाड, सोदा, व्यसनी, लुचा, हरामखोर, पाजी, चावट 'मेळवूनी चाट करी सुरापान, –तुगा २५०९ २ चाहटळ, चावट, वाश्रट 'तरी गुज घेऊनि चाट।' –परमा १४ २१ 'गोकुळींचीं मुलें चाट। तेणें समस्त केली पै।' –ह ७ ६० [स चाट]

चाट—वि १ रिकामी बडबड करणारा, गप्पीदास, चपळ 'चाट चावट वाजट।' –दा २ ३ ३० २ गमधरा; तोंडाळ तोंड स्वाधीन नसणारा [स. वाचाट, सं चाटु] ०पण–न चपळपणा –हका वाक्यवृत्ति २२२२

चाट—स्त्री गप्प, थाट (क्रि० दणें, मारणें) 'दिली चाट ठेवून' [ध्व, स चाटु, तुल० इ चॅट] ०देणें–हातावर तुरी देऊन निसटणें, एखादें काम पतकरून न करणें, फसविणें.

चाट—स्त्री १ (व) कुस्तींत जोडीदारास पाडण्यासाठीं त्याच्या पायांत जोरानें पाय घालणें, पायाची धडक देणें (क्रि० मारणें) २ तडाखा, 'आणि ही पायावरची चाटहि त्याच्याच फटकाऱ्याची' –चद्रप्र ४३ 'शिवाजीनें अफजुलखानास चांग लीच चाट दिली' ३ तोटा, खोट, नुकसान (क्रि० बसणें) 'त्या व्यापारांत त्याला चांगलीच चाट बसली' [ध्व किंवा स चट्= तोडणें, मार करणें]

चाट—पु. तबल्याच्या पुड्याचा कडेचा भाग, कांठावरची वाजविण्याची बाजू 'चाटीवर वाजीव' 'चाट सुळली नाहीं' चाटी पहा

चाट—स्त्री. इच्छा –शर [हिं]

चांट—स्त्री (गो) १ टांच २ (ल) प्रगति, पुढें पाऊल [टांच]

चाटक—स्त्री रमणीयता, सौंदर्य -शर [स चाटुक]

चाटक—पु (गणित बगालप्रात) पाचतोळे वजनाचें परिमाण -छअं १९९. [म चार+टाक]

चाटकेवुटके, चाटलेवुटले—न. (ना) मुलाच्या खेळातील भार्डोकुर्डी, चूलबोळकीं

चाटण—न पुष्कळ औषधी उगाळून किंवा कुटून जें रसायन बनवितात तें, लेह, चाटण्याचें औषध [चाटणें]

चाटणें—उक्रि १ जिभेनें ग्रहण करणें, जिभेनें खाणें २ (ल) ओझरता स्पर्श होणें, घासून जाणें (गोळा, गोळी, बाण) ३ (ल) नागवणें, लुबाडणें 'मोंगलाचें दग्यामुळें रयत चाटली गेली ' -वाडमा २ ६९ [ध्व. चट् प्रा दे चट्ट=चाटणें, हिं] (वाप्र.) **चाटलें आणि वाटलेसें होणें**-सुखाच्या थोड्याशा सेवनाबद्दल जितक्या शिक्षा किंवा प्रायश्चित्तें असतील तीं भोगणें **चाटून पुसून खाणें**-सारें खाऊन टाकणें, ताट निपटणें **चाटून पुसून जेवणें**-उदासीन वृत्तीनें चव न घेता जेवणें **चाटूनपुसून नेणें**-सपशेल लुटणें, निव्वळ नागविणें, निःशेष नेणें

चाटवण—न १ पहिल्या पावसानें उगवलेली हिरवळ, आंखूड गवत २ चाटण पहा [चावणें]

चाटळ—वि थाम्रट, चटवच्या, कुटाळखोर, चाट, चहाटळ पहा

चाटा —पु पल्ला, अतर 'अशा संकटानें रोज कूच करून वीस पचवीस कोसांचा चाटा पाडावा ' -भाव ७८ (टीप) [चाटणें]

चाटा—पु (विणकाम) गन्या, ज्यावर बॉबिन वसवून ती फिरली असतां बॉबिनवर सूत गुडाळलें जातें तो (इ.) स्पिंडल

चाटा—पु मुलगा -शर

चाटा—वि स्वच्छंदी, स्वैराचारी -शर [चाट]

चाटाई—स्त्री. थाम्रटपणा 'का करिशी चाटाई ।' -दावि २४१ [चाट]

चाटार—वि बडबड्या -शर१ [चाट]

चाटी—स्त्री तबला अथवा पखवाज ह्यांचें दुहेरी कातड्यानें मढविलेल्या तोंडाच्या कडेचें, सुमार दोन बोटें रुंदीचें गोल कातडें चाट पहा.

चाटी—वि चावट, चाट पहा 'निगुरीक चाटी जल्पती तें न्यायें ।' -दावि २७३

चाटी, चाट्या—पु १ कापडाच्या व्यापाऱ्याची जात कापडवाला 'चाटी आणि सराफ सोनार ।' -जे १०.४० 'द्वारकेचा सभाग्य चाटा । वस्त्रश्रेणी पुरवी अचाटा ।' २ (व) कोष्टी [स श्रेष्ठी तामिळ=चेट्टी]

चाटु—वि मनाला सतोष देणारें; सुखद, हृदयंगम, मनोहर (चेहरा भाषण, कृत्य) 'अगाधु चाटु स्तवितां ।' -दाव २५७ [स] **चाटुक**-वि गुळचट, गोड [स]

चाटु-टू—पु १ लांकडाची पळी (स्वयपाकाची), डाव; चमचा 'जैसा चाटू क्षीरीआत ।' -एमा १० ४६७ 'प्रुरुष चाटूकरूनि चरू वाटी ।' -यथादी १३ ६२ २ नाव चालवितांना पाणी तोडण्याचें हत्यार, वल्हें ३ माडाचीं फुलें ज्या भांड्यात कुजत ठेवतात त्याच्या तोंडावर ठेवण्यासाठीं लाकडाचें केलेलें, शंकराच्या पिंडीसारखें डख्याच्या तोंडाच्या आकाराहून कमी आकाराचें जें भाडें तें -बदलापूर ३१० [प्रा चट्टु, प चट्टू, हिं चाटी]

चाटू—पु मोठ्या ढेकणासारखा एक जलकीटक

चाटू—वि १ लांचखाऊ २ मूठचेप्या दाब्या, लाच देणारा. [चाटणें]

चाट्याभाट्या—वि वाचाल, बोलघेवडा, बहुभाषी, स्तुतिपाठकासारखें बोलणारा [चाट+भाट]

चाड-डी—स्त्री १ आवड, गोडी, चटक, छंद 'दास्यावरि जेभा । आति चाड ।' -ऋ २४ 'वाईट गोष्टींची आम्हास चाड लागत चालली आहे ' -विवि ८ ४ ७४ 'आणि आकर्णी नसली चाड । तरीन लागती गोड भक्तकथा ।' १ जरूरी, इच्छा, गरज 'जैं सायेचिये चाडे । हतुळिजे दुधाचें भाडें ।' -अमृ ७ ७४ 'आइलिये चाडे सज्ञाना । योग्य नोहे ।' -ज्ञा ४ ८४ 'कंठ शोषला उदक चाडें ।' -मुआदि २ ११४ ३ बुद्धि ४ पर्वा, भीड, किंमत, मर्यादा, मुरवत, मुलाजा 'आतां याची चाड नाहीं आम्हा भीड ।' -तुगा ११० [स. चाटु, प्रा चाडु?] म्हृ० १ रोग्यासी कुपथ्याची चाड २ ज्याची लागे चाड तो उद्दे ताडमाड=ज्याचें लोक फार अगत्य ठेवतात तो आपल्याच तोऱ्यांत असतो

चाड—न चाडें पहा ०**दोर-री**-पुस्त्री १ चाडें पाभरीला बांधण्याची दोरी २ जिला चाडेगांठ मारलेली आहे अशी दोरी [चाडें+दोर]

चाड—न (खा) झाड 'चाडातोले हुतो ' -भि १८.

चाड, चाडखोर, चाडी-चाड्या—चहाड, चहाडखोर, चहाडी पहा

चाडयेरो—वि (कों) चहाडखोर 'तो सगे चाडयेरो ' -लोककथा २ २८

चाडर—स्त्री चादर पहा 'रत्नजडित चाडरिया ।' -कृमुरा ३ ११९

चाडा—वि (कों) बडबड्या, लुब्रा, तोंडाचा ढिलाळ, फटकळ, शिवराळ, ज्याच्या तोंडांत कांहीं रहात नाहीं असा, बाष्कळ [चाट]

चांडा—वि. (वे.) निलाजरा.

चांडा-डी-डें—वि. (क.) लाडावलेला; लाडका. 'तुमचा मुलगा चांडा झाला आहे.' 'असल्या चांडया मुलांना दोन हात दूर ठेवलें पाहिजे.'

चांडाल-ळ—१ अति नीच माणूस. चंडाल पहा. 'चांडाळ पूर्विचा वैरी। ...उलट त्या विचारिस मारी।' –शारदा. २महार; मांग; अस्पृश्य. 'नाना चांडाळमंदिरासीं। अवचटें आलिया संन्यासी।' –ज्ञा १६.१७६. [सं. चंडाल] **चांडाळ चौकडी, चांडाळी**–चंडाळ पहा. ०खत–जळीत खत; चंडाळखत पहा. 'त्या सावकाराचें ४००० रुपयाचें खत चांडाळखत झालें.'

चाडी—स्त्री. चहाडी पहा. 'चाडी केली ज्यांनीं त्यांचा शिरछेद।' –रामदास २.७२. [का.]

चाडी-डू—स्त्री. किंमत; पर्वा; जरूरी. चाड पहा. 'तरी नसती कीर्तिची मला चाडी।' –केक १५ 'लोट्ट परिसाची चाड्ड। देवा रे।' –ऽयबक, स्तोत्रमाला १३४. [चाड] **चाडीस अडणें**–मोहास, लोभास गुंतणें. 'सये चाडीस अडलें। अज्ञान तें येंऽ।' –सिसं ४.१५७.

चाडी—स्त्री. (व.) नरसाळें; चाडें.

चाडें-ढें—न १ समईंत ज्या ठिकाणीं तेल वात घालतात तो वाटीसारखा भाग; दवलें. २ ज्यांत धरच्या टवळ्यांतलें तेल ठिबकतें तो भाग ३ बीं पेरण्याकरितां पाभरीवर जी लांकडाची वाटी असते ती. यांतून धान्याची मूठ सोडतात. 'ज्ञानदेव म्हणे मी चाडें। सद्गुरूंनीं केला कोड।' –ज्ञा ६.४९२. –एभा ६.३०६. ०फूल–न समईचा वरचा भाग (ज्यांत तेल वात घालतात तो) याला फूल असेंहि म्हणतात. चोंड (१) **चाड्या-वर मूठ(चाडेंमूठ)धरणें**–(पेरण्यास आरंभ करणें यावरून) कोणतीहि गोष्ट-कार्य आरंभिणें. **चाडेमूठ लागणें-चालणें**–इ० वाक्प्रचार, पेरण्याचें कार्य, पेरणी चालू आहे, सुरू झाली हें दर्शवितात.

चाडेगांठ—स्त्री एक तऱ्हेची गांठ; पेंडेगांठ; साधी व सोपी गांठ.

चाड्डी, चड्डू—पु (गो.) बाटविलेला वैश्य; एक जात.

चाढें—न. (कों.) खांबाचा उथळा

चाणकें—न (ना.) तुणतुणें. चौंडकें

चाणक्य—पु १ एक दक्षिणी ब्राह्मण. यानें पुष्कळ कारस्थानें करून मगध देशाच्या नंद राजवंशाचा निःपात केला व चंद्रगुप्त मौर्यास गादी मिळवून दिली यावरून. २ (ल.) अतिशय पाताळयंत्री व कारस्थानी मनुष्य. [सं.]

चाणक्ष, चाणक्ष, चाणाक्ष—वि. बुद्धिमान्; आत्या धूर्त; चतुर; उत्तम वक्ता इ० गुणांनीं युक्त असा (मनुष्य), चलाख; हुशार (मुलगा, स्त्री). 'चाणाक्ष हा शब्द चाणक्य या महा धूर्त व चतुर ब्राह्मणाच्या नांवावरून मराठींत आलेला आहे.' –चंद्रगुप्त ३६. [चाणक्य-अप.]

चाणूक—स्त्री. (प्रां.) चुणूक पहा.

चात—पुस्त्री. १ सूत काढण्याचा चाकाचा जो गरगर फिरणारा अवयव, भाग असतो तो; ज्यावर सूत गुंडाळलें जातें ती सळई, सुई. चात चातीपेक्षां मोठा असून तो रहाटाला जोडलेला असतो. परंतु चाती ही स्वतंत्रहि फिरकीसारखी वाटोळी व हातानें सूत काढण्यास उपयोगी अशी चकती असते. २ सोनाराची मोंकें पाडण्याची लोखंडी सळई, सामता; भोंक पाडण्याचें साधन. ३ चातीच्या आकाराचा लांबट मळसूत्रासारखे कांटे असलेला शिंपला, शंख. [प्रा. दे. चत्त=सूत काढण्याचें साधन; तुल० सं. तर्कु; सं. कृत्=सूत कांतणें]

चातक—पु. एक पक्षी, हा ढगांतील पाणी पिऊन राहाणारा आहे. म्हणून हा नेहमीं ढगाची अत्यंत उत्कंठेनें वाट पहात असतो अशी याची प्रसिद्धि आहे. 'पाहापां भरोवरी आषवी। मेघ चातकांसी रिचवी।' –ज्ञा १५.२० [सं.] **चातक न्यायें-करून**–क्रिवि. मोठ्या उत्सुकतेनें; पराकाष्ठेच्या प्रबल उत्कंठेनें (वाट पहात बसणें, प्रतीक्षा करणें.)

चातली—स्त्री. (व) जानव्याच्या सुताला पीळ देण्यासाठीं केलेली भिंगरी. [चात]

चाती—स्त्री. १ छाप मारून नाणें पाडण्यासाठीं (सोनें, रुपें, तांबें या धातूचा) केलेला वाटोळा व चपटा तुकडा; चकती. २ वजन म्हणून उपयोगात येणारी (शिसें इ० ची) वाटोळी चकती. ३ लाखेपासून जी वाटोळी दामटी (कणीक इ० ची) करतात ती; पोळी किंवा पिठाची वर्तुलाकार दामटी; एखाद्या पदार्थाची थापटी, वडी, चकती, लाटी. ४ सूत काढण्याच्या रहाटाचें चाक; त्या चाकाचा लोखंडी दांडा; सूत काढण्यासाठीं, पीळ देण्यासाठीं पैशाला किंवा धातूच्या चकतीला मधोमध भोंक पाडून त्यात दांडा घालून केलेलें यंत्र; टकळी. ५ सूत भरलेली सुताची कांडी; बॉबीन. [प्रा. दे. चत्त; म. चात पहा]

चातुर—वि. १ (काव्य पोवाडे) शहाणा; हुशार; बुद्धिमान्, समजूतदार; कुशल 'दादू चातुर बोलला।' –ऐपो ९६. २ (विशेषत. *लावण्यामध्यें*) प्रियकर; सखा. [सं. चतुर]

चातुरंग-दळ—न. सैन्य; चतुरंग पहा. 'सवे चातुरंग चाले नीट। जैसीं जमाची राज वाट।' –शिशु ९३१.

चातुराश्रम्य—न. ब्रह्मचर्य, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम व संन्यास या चार आश्रमांचा समूह. [सं.]

चातुरी—स्त्री. (काव्य-पोवाडे) हुशारी; चतुराई; धूर्तता; कौशल्य; कल्पकता; करामत. [सं. चतुर]

चातुर्जातक—वि दालचिनी वेलदोडा, पत्री, नागकेशर हीं चार द्रव्यें एकत्र करून बनविलेलें औषध [स चतुर्+जातक]

चातुर्थक-र्थिक—पु दर चवथ्या दिवशीं येणारा हिंव ताप, चौथरें हींव 'चातुर्थक तरि नोहे।' –गीता १ १६४९ [स]

चातुर्थिक—पु शूद्र, चातुर्वर्ण्यातील चवथा वर्ण 'चातुर्थिक वंदे नाहीं स्मरण।' –दावि १५१ [स चतुर्थ]

चातुर्दक्ष—क्रिवि चहू बाजूस, चान्ही दिशाच्या ठायीं 'सवरितु नगराची बरव। तैसे चातुर्दक्ष आरव।' –ऋ १५ [स चतुर्+दिक्]

चातुर्भद्र—न अतिविष, सुठ, नागरमोथा, गुळवेल या चार उत्तम औषधी द्रव्याचा समुच्चय [स]

चातुर्मास(स्य)—न १ (चतुर्मास अप) चार महिन्याचा काल आषाढ शु॥ ११ ते कार्तिक शु॥ ११ हा काल चतुर्मास पहा 'नाहीं तरी चातुर्मासात हा लग्नाचा विषय हवा कशाला?' २ शीत, उष्ण व पर्जन्य याचा जो चार चार महिन्याचा अवधि तो प्रत्येकीं ३ या चार महिन्याच्या काळात केलेलीं व्रतें वैकल्यें, होमहवनें वगैरे ४ एक विशिष्ट इष्टि. [स]

चातुर्य—न चतुरपणा, बुद्धिमत्ता, हुशारी, बुद्धिसामर्थ्य, कर्तृत्व, 'मुख्य मनोगत राखणें। हेंचि चातुर्याचीं लक्षणें।' –दा ११ १० २५ [स] ०**कळा**–स्त्री चातुर्य ही एक कला मानण्यात येते [चातुर्य+कला]

चातुर्वर्ण्य—न चार वर्णांचा समुदाय, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या हिंदुसमाजातील चार आद्य जाती, वर्ग, वर्ण 'चातुर्वर्ण्याच्या कल्पनेचे अवशेष प्राचीन ग्रीक व इराणी लोकांत आढळून येतात' [स]

चातेंपोतें—न (व्यापक) सोनार, शिंपी जव्हेरी, इत्यादींचीं लहानसहान किरकोळ हत्यारें, उपकरणें (समुच्चयार्थी) [चात+पोतें]

चाथा—पु सार 'कथित सुरस गाथा, सव ससार चाथा।' –भामा ९ [चोथा]

चाथी—स्त्री. बडबड 'आणि ईश्वराचिया स्तुती। सुबुधि यासि करिती चांथी।' –ज्ञा १६ ३१४ [स चाडु तु० इ चॅट]

चांद—पु १ चंद्र 'देखोनि निजप्रबोध चांद। भरतें अगाध सुख दाटें।' –एभा २० २ 'बदली हृदयात नांदतो तव माझा अभिलाष चांद तो।' –मोरा १ ३७५ २ चंद्राच्या आकाराचा दागिना, बिल्ला, पदक 'तीन चांदाचा अहागिरदार' ३ (वे) चांदई ४ एक प्रकारचें दारूकाम, यांत चंद्राच्या आकाराच्या कांबी असतात व उडतांना निरनिराळ्या रंगाचे तारे बाहेर पडतात, [स चंद्र प्रा चन्द, हिं गु म चांद. प चद, सिं. चंड्र] (वाप्र) **चांदाची वृद्धि असणें**–द्वितीयेच्या चंद्राप्रमाणें वाढणें 'चादाची वृद्धि असो नांदा सानद सागुण स्वस्थ।' –मोआदि ३५.७७ **चाद बांधणें**–भिंतीस पाऊस लागू नये म्हणून आढोसा बांधणें

चांदई—स्त्री १ दुपाखी घराची आढ्यापर्यंतची उच भिंत, कडेची रुद भिंत, करा –शिल्प २०२ [का चदी]

चांदकी—स्त्री लहानशी भाकरी, पोळी [स चंद्र, म चांद]

चादड—वि (दे) वृद्ध अशक्त किंवा दुर्बळ, जराग्रस्त, अस्वस्थ मनुष्य, पशु

चांदणापाख—पु शुक्ल पक्ष [स चंद्र+पक्ष]

चांदणी—स्त्री १ लहान तारा, तारका २ घोडा दाणा खात असता त्याच्या पाठीवर झूल, फडकें किंवा चिरगूट वगैरे आच्छादन नसेल तर त्याना नक्षत्रापासून होणारी बाधा किंवा विकार होतो ता ३ छत, चादवा. ४ राखडीसारखा परंतु जरा लहान असा स्त्रियाचा दागिना. ५ घोड्याच्या कपाळावरील पांढरा अशुभ डाग ०**तरारणें**–आशाळभूतपणें पाहणें, भीति, क्षुधा, राग इ० कारणानें कावरीबावरी मुद्रा होणें, डोळ्यापुढें काजवे चमकणें, 'दोनप्रहरां यास खावयास न मिळालें तर कशी चादणी तरारती' म्ह० चादण्यात निजती आणी माडीची हवा पहाती= कंगाल स्थितींत चैन व भोग भोगण्याची आशा करणाऱ्या माणसास ही म्हण लावतात. ०**रात-रात्र**–स्त्री ज्या रात्रीस चादणें असत अशी रात्र

चांदणीकेदार—पु (राग) गायनशास्त्रांतील एक राग, ह्यात षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार कोमल मध्यम, तीव्र मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात आरोहांत ऋषभ व गाधार वर्ज्य व अवरोहात गांधार वर्ज्य जाति औडुव, षाडव वादी मध्यम, सवादी षड्ज गानसमय रात्रीचा पहिला प्रहर [स]

चांदणें—न १ चंद्रप्रकाश २ ग्रहाचा प्रकाश [स चंद्र हिंदी चांदनी] ०**पाठ-टिपुर**–चकचकीत स्वच्छ पिठासारखें चांदणें (क्रि० पडणें) **चांदिणां**–क्रिवि चादण्यांत 'कांहीं चांदिणां उठे लहरी। मृगजळाची।' –अमृ ७५ [चांदणें]

चांदमारी—स्त्री नेम मारण्याचा अभ्यास, लक्ष्यवेध, (लक्ष्य चंद्राकृति असतें यावरून) [हिं म चंद्र+मारणें]

चादर—स्त्री कौलाचा पांढरा बावटा 'त्यापेक्षां चादर फिरवून किल्ला स्वाधीन कर –गास्वविलास १५

चादर चादरी—स्त्री (हिं) १ पलगपोस, वस्त्राचें आच्छादन बैठकीचें वस्त्र 'भीमकें कला बैसकार। चादरिया घातल्या अरुवार।' –कथा १ ८ १४८ २ धबधब्याचें पाणी खालीं पडत असतांना दिसणारा देखावा ? [चद्दर पहा]

चांदर—वि. (गो.) कपाळावर पांढरा ठिपका असणारी गाय, बैल [चांद]

चांदरात-त्र—स्त्री. (हिं.) १ सूर्येंदुसंगमानंतर किंवा अमावास्या झाल्यावर येणारी पहिली चांदणी रात्र. २ चांदणें असलेली रात्र. ३ (ल.) आनंदाचा काळ; सढळ हाताचा रावे. [सं. चंद्र+रात्रि; चंद्रारमन्-चंदरात-चांदरात-माम १८१२] ०होणें-ज्या रात्रीं प्रथम चंद्र दर्शन होतें त्या रात्रीपासुन मुसलमानी महिन्यास प्रारंभ होतो व त्या रात्रीं नोकर-चाकर लोकांस पगार मिळतो त्यावरून पैसा मिळणें; द्रव्यप्राप्ति होणें; चैन होणें इत्यादि.

चांदला—पु. १ (पितळ, रुपें, कांच इ० ची) कुंकवावर लावण्याची चकचकीत टिकली. २ गंधाचा मोठा टिका. ३ टिकली; पुतळी. -बदलापूर २४०. [चांद]

चांदवड-डा—पु. १ एक वृक्ष. याचीं पानें एका बाजूस वाटोळीं व शेवटीं निमुळतीं होत जातात व देठ मध्यभागीं असतो २ -नपु कुंभा, धामळ इ० वृक्षांचा ताजा काढलेला सालीचा (खोडापासुन निराळा केलेला.) तुकडा; खाप.

चांदवड-डी—वि. नाशिक जिल्ह्यांत चांदवड गांवीं पाडलेले (रुपये, अगर तत्संबंधीं).

चांदवा—पु (हिं.) १ पाळणा, मंडप यांच्यावर जें छत असतें तें. 'पावसाळा तरि चांदवा धरीति।' -पूजावसर. २ देव, देवता यांच्यापुढें टांगलेली लाकडी चौरस, मंडपी. 'चांदवा मोत्यांचा गुंफीयेला।' -रासक्रिडा २०. ३ मोरव; मोरवाच्या मध्यभागीं असलेला चंद्र भाग. ४ बायका कपाळावर कुंकवाच्या खालीं जी टिकली लावतात ती. ५ टोपीचा वर्तुळाकार भाग [चंद्र]

चांदवेल—स्त्री एका जातीची वेल.

चांदसलामी—स्त्री. (हिं) १ नूतन चंद्र उगवण्याच्या दिवशीं सरदाराला अगर उमरावाला दिलेली सलामी, मुजरा. २ प्रसंगोपात्त चाकरीवर असणें (मुक्तपणा करणाऱ्या चाकरा विषयीं बोलताना) 'हा चाकर एखाद वेळेस चांदसलामी सारखा दृष्टीस पडतो.'

चांदळ—न. एक झाड. -वेहु १४१.

चांदा-द्या—वि. १ कपाळावर पांढरा ठिपका असणारा (बैल). २ डोक्यावर सफेत ठिपका असणारा लहान मासा. हा किनाऱ्याकिनाऱ्यानें फिरतो. [सं. चंद्र]

चांदा, चांदाडा—पु एक वृक्ष; चांदवड पहा. [चांद]

चांदामांदा—पु लहान मुलांचा खेळ. 'चांदामादा गिर गिर कांदा, अर्धी भाकरी सगळा कांदा, टी ऽऽ कल्यो. टीकल्यो' म्हणुन मुलाच्या कपाळाला हात लावावयाचा.

चांदिणापाख-चांदिणी-चांदिणें—चांदणापाख पहा.

चांदिणी—स्त्री. १ चांदणें. [चंद्र] २ चांदणी. ०रात्र-स्त्री. चंद्रप्रकाशाची रात्र.

चांदिणें—वि. पांढरें.

चांदिणें—न. चांदणें पहा.

चांदी—स्त्री. (हिं.) १ शुद्ध रुपें; लगडीचें रुपें; वीट; चीप; चांदी नरम, पांढऱ्या रंगाची, जड, रंग न बदलणारी अशी असते. २ रुपें. ३ अशुद्ध रुपें. [सं. चंद्र] ०आटणें-आटविणें-१ (ल) खरपूस समाचार घेणें; रग जिरविणें. 'गप्प बैस नाहींतर चांदी आटवीन.' २ (ल.) जिवावर बेतणें. 'पण जर कां ... कटकटींत सांपडलों तर चांदी आटल्याशिवाय राहावयाची नाहीं.' -तोबं १५८. ०उडणें-नाश होणें; मतोनात नाश होणें; नुकसान होणें; व्यर्थ उडणें. 'पाश्चात्यांतील लोकांकरितां आमची चांदी आणखी कितीं दिवस उडणार ......' -टि २.२.६१. ०करणें-नाश करणें; खाक करणें; बिघडविणें; नासणें. उधळून टाकणें.

चांदा—स्त्री. चट्टा; पांढरें कोड. [चंद्र]

चांदुकली—स्त्री. लहान भाकरी; पोळी; चांदकी. [चांद; चांदकी]

चांदें—न. १ बैल, रेडा यांच्या कपाळावरचा पांढरा डाग, ठिपका. २ (कु.) डोक्यावर सफेत टिकल्या असणारा मासा. [चंद्र]

चांदोड—पु. चांदवड पहा.

चांदोडी—पु. (चांभारी) मारवाडी जोडा (हा सामान्यतः बायका वापरतात).

चांदोबा—पु चंद्र. 'पण ते आशेचे पख चांदोबाच्या खबरीवर मोर्गे साहबांनीं तोडले...'-टिम्या. [चांद] चांदोबा दाखविणें-एकायास उताणा पाडून त्याच्या डोळ्यांपुढें १०० चंद्र दिसूं लागतील अशी कानशिलांत चपराक मारणें.

चांदोवा—पु. चांदवा पहा. 'नाना पदक मंडप चांदोवे।' -दा ४.५.२४.

चांद्र, चांद्रिक—वि. चंद्रासंबंधीं; चंद्राविषयीं. [सं.]

चांद्रमान—न. चंद्राच्या फेऱ्यावरून, स्थितिगतीवरून केलेली गणना; कालमापन. अमावास्येपासून किंवा पौर्णिमेपासून सुरू होणारा महिना. चांद्रमानानें वर्षाचे दिवस ३५४ होतात. 'एवंच चांद्रमानें तेराही स्पष्ट सारिले अब्द।' -मोविराट ४.६३. [सं.]

चांद्रमास—पु. चंद्र एकदां पूर्ण झाल्यापासुन पुन्हां पूर्ण होईपर्यंत किंवा एका रात्रीं मुळींच न दिसल्यापासुन पुन्हां दिसेनासा होईपर्यंत जाणारा काल '(नक्षत्रप्रदक्षिणेनंतर) सूर्याची युति होण्यास चंद्राला २ दिवस ५ तास आणखी लागतात या कालास यौतिक मास किंवा चांद्रमास म्हणतात. हा

मास २९ दिवस १४ तास आणि १४ मिनिटें यानीं पूर्ण होतो ' -मराठी सहावें पुस्तक (गा २) पृ ३३६ [स]

चांद्रवर्ष—न १बारा चांद्रमासाचा काळ 'सौरवर्षापेक्षां चांद्रवर्ष कमी आहे ' -मराठी ६ वें पुस्तक पृ २११

चांद्रायण—न पौर्णिमेस पधरा घांस खाणें व नंतर वद्यपक्षात रोज एकेक घास कमी कमी करून शुक्लपक्षात एकेक घास वाढविणें अशा प्रकारचें प्रायश्चित्तात्मक व्रत हें चंद्राच्या क्षय वृद्धीप्रमाणें करतात 'अथवा एकांतरा कृच्छ्री। चांद्रायणें मासोपवासीं।' -ज्ञा १७ ३६४ [स]

चाघई—चादई पहा

चानक्या—स्त्रीअव (चद्रपुरी) वशा [चद्र]

चानी—स्त्री (कों) खार नावाचा प्राणी 'चुकचुक चान्या राघती।' -मसाप

चानूक—चुणूक पहा

चाप—न धनुष्य [स]

चाप—पु बदुकीचा घोडा [स चप्=दावणें, हिं चाप] **चाप झाडणें**–बदुक, पिस्तुल वगैरे उडविणें **चापाची बंदूक**–स्त्री घोडा असलेली बदूक याच्या उलट तोड्याची बदूक

चाप—पु १ कापसाचे गठे दाबात घालण्याचें एक यत्र २ शारीरिक दु ख अगर तीव्र वेदना देणारें एक यत्रसाधन (कान, अड वगैरे टिकाणीं लावतात) ३ (कु) उदरास दाबून मारण्याचा लोखडी सापळा [स चप्=दावणें] **०लावणें**–छल करणें, गाजणूक करणें

चाप—पु कानाची पाळ -शर चापा पहा [चापणें]

चाप—पु एक पक्षी, हा वाळवी, नाकतोडे, टोळ खातो

चाप—पु (क) खणाळें, काहीं अखड खणाचा तुकडा, समुदाय, (व्यापान्यात रूढ) कालखणाचे चार चाप खपले ' 'चापा मागें आम्हाला आठ आणे तरी मिळायाला पाहिजे का नको ? '

चाप—स्त्री (क) ढीग, रास, थडी **०लावणें**–(क) रचून ठेवणें [स च१]

चाप—पु ढोलाच्या एका बाजूवर टिपरू व दुसऱ्या बाजूवर हाताचीं बोटें मारून बोल काढतात ती ढोलाची बाजू हाताचीं बोटें मारून बोल काढावयाच्या बाजूला चाप आणि दुसऱ्या बाजूला धुमाड म्हणतात

चाप—पु तबाखूची लागवड -शे ६ १८४

चाप—स्त्री (व.) तट्या लहानसा तट्या, झाप ' भिंतीवर चापा टाकल्या म्हणजे भिंती पाणी खाणार नाहींत '

चांप—स्त्री उडी, उड्डाण झाप (क्रि० करणें)

चापकर्ण—न १ ज्या (वर्तुळाची) २ धनुष्याची दोरी [स]

चापकेसी—स्त्री धमकावणी -शर

चापचणें—अक्रि चापसणें पहा [दे]

चापचोप, चापचोपी—पुस्त्री चाकचोप चाकचोपी पहा 'मस्तकीं मुदराकडी फाकडी चापचोपमधें सदा।' -पला ४ ३३

चापट-टी—वि सखल असून चपटा, थबकट किंवा सखल, चेपटलेला, थापटलेला, ठोकून सपाट केलेला [स चिपिट]

चापट-टी—स्त्री थप्पड, चपराक थापट [स चपेट] **०पोळी**–स्त्री तळहातानें मारलेली चपराक **चापडपोळी धम्मक लाडू देणें**=गुद्दे, थपडा मारणें

चापटणें—उक्रि चापट करण्यासाठीं ठोकणें, प्रहार करणें, ठोकून ठोकून चपटा करणें [चापणें]

चापटी—स्त्री १ ठोकून चापट केलेला पदार्थ २ चपराक ३ लहान पातळ भाकरी

चापट्या—वि (कों) चिकट

चापडी—स्त्री एक प्रकारची कारागिरी -देहु ९७

चापणी—स्त्री १ दाबात घालण्याचा व्यापार 'कापसाची चापणी केल्यावांचून गठ्ठे बाधावयास येत नाहींत ' २ अफू तयार करताना अफूच्या गोट्या (गोळे) दाबून पाडण्याचें काम या गोट्यावर अफूच्या पानाची भुकणी घालून त्या पधरा–वीस दिवस ठेवलेल्या असतात त्यावरील भुकणी झाडून गोट्या दाबून पाहतात त्यास चापणी म्हणतात -कृषि ५१० [चापण]

चापणें—उक्रि १ चेपणें, दावणें, पिळून काढणें २ दाबणें, लाटणें, गिळकृत करणें (लाच वगैरे) [स चप्=दावणें, हिं. चापना]

चापणें—अक्रि १ चाचपडणें, चापसणें दु खाची जागा शोधण्यासाठीं दाबणें, स्पर्श करणें २ लाच घेणें, खाणें [स चप्=सान्त्वन करणें, स्तब्ध करणें]

चापणें—अक्रि. (कु) १ दबकावणें, कान उघाडणी करणें २ धमकी देणें ३ पुष्कळ खाणें [स चप्]

चापती—स्त्री (कों) उटाळीसारखा जिचा उपयोग करतात अशी काठी किंवा दांडी, तरफ

चापर-पाटा—पु (विटाचें बांधकाम) खिडक्या व आळ्या याच्या पायऱ्याचा गिलावा सपाट असतो म्हणून त्यास चापर-पाटा असें म्हणतात

चापऱ्या—पु (व) शिंदीच्या पातींचा विणलेला बोऱ्या, 'गई हातरी चापऱ्यावर बसला होता '

चापलता—स्त्री धनुष्य -दको [स चाप+लता]

चापल्य—न १ चपलता, चपळाई, चलाखी २ चचलपणा, चचलप्रकृति, अस्थिरता

चांपसणें—अक्रि चाचपडणें, चापणें पहा

चापसाचापसी—स्त्री १ चाचपडण्याची क्रिया, घाईघाईनें तपासणें २ लांचलुचपत, लांच घेणें-देणें, खुप दडपादडपी करणें, लांच खाण्याचा क्रम, सपाटा. [चापसणें]

चापा—पु कानाची पाळ ' कांहीं तजविजी करून कानांचे चापे लांब करावे अशी कोठें कोठें एक चाल असे.' –मराठी ६ वें पुस्तक पृ ३४ (१८७५) [चापणें]

चापा—पु एक दागिना.

चापा, चांपा, चाफा—पु १ एक पुष्पवृक्ष २ एक विवक्षित दारूकाम [सं चंपक]

चापाचंदन—न सप्पा, मायनाट ' सान्या तुपसाखरेनें चापाचंदन केलें ' [चापणें+चंदन]

चापाचाप, चापाचापी—स्त्री १ दाबणें किंवा स्पर्श करून पाहणें चांपणें पहा २ दाबादाब या अर्थी, लपवालपवी, छपवाछपवी

चापी—वि चापाची, घोडा असलेली (बंदूक) [चाप]

चापीचोपी—स्त्री १ नटापटा, साज शृंगार करणें, सजविणें (शरीर) २ दाबणें व साफ करणें ३ मोठ्या दक्षतेनें, हुशारीनें, कसोशीनें करणें, सपविणें ४ ठाकठीकपणा, व्यवस्थितपणा. ५ उचलाउचल, घालकाढ, चाचपाचाचप (क्रि॰ मांडणें)

चापी धनुकटा—पु वैदीर धरण्याचा एक प्रकारचा सापळा

चापीयमापन—न त्रिज्यातुल्य चापाचें एक माप धरून कोण मोजण्याचा प्रकार [सं]

चापु—पु चाकू

चापूनचोपून—क्रिवि चोपून चापून पहा

चापें—न. १ चापा नामक पुष्पवृक्षाचें फूल २ (सामा) फणसांतील गऱ्यांमोंवतीं असणारीं पातीं [चांपा]

चापेकळी—स्त्री चाफ्याची कळी 'चापेकळिया मिरवत। चापेकळी जानकी।' –वेसीस्व ५ १३४ **चापेकळ्यांची माळ**–स्त्री चापेकळ्याप्रमाणें आकृति असलेल्या सोन्याच्या किंवा चांदीच्या मण्यांची माळ–हार

चापेखण, चांपेखण—पु घराचा सर्वांत मोठा खण चौकाच्या कोंपऱ्यावर दोन बाजू मिळतात त्या ठिकाणीं होणारा मोठा खण 'चापेखण चौकडिया। वधूलागीं कोठडिया।' –मुआदि २९ ५०

चांपेगोर-गोरी—वि चाफ्याप्रमाणें गोरी असलेली 'तो चापेगोर अभिवंदिला।' –भाए ३ एकें चांपेगोरी कवळें। हरितें एकें।' –ज्ञा ११ १३५. [सं -पक+गौर]

चांपेपण—न सुगंध [चापा]

चांपेमोळ—न. छपराच्या आढ्याचीं दोन्हीं टोकें

चा(चां)पेल—न. चाफ्याच्या फुलांचें 'घातिली हळद चांगली। चापेल तेलें मोहिली।' –स्त्रीगीत १४ [चापा+तेल]

चांपेसट—स्त्री (कुण) चंपाषष्ठी

चांपोळ, चांपोळी—नस्त्री चाफ्याची कळी किंवा फूल. ' नाना चांपा चांपोळी पूजिला।' –ज्ञा १८ ८५३ [चापा+कळी]

चांफणें, चांफसणें, चांफा, चांफें चांफेकळी, चांफेखण, चाफणें—चापणें, चापसणें वगैरे पहा.

चाफरा—न (कु) चार बियांचीं फळें

चाफलणें—अक्रि १ (व) चाचपडणें, अडखळणें ' तो चाफलत चालतो ' २ (व) अर्धवट चावणें 'दात नाहींत म्हणून चाफलत खातो '

चाफा—पु एक फुलझाड याच्या सोनचाफा, हिरवा चाफा, पांढरा चाफा, तांबडा चाफा, नाग चाफा इ॰ निरनिराळ्या जाती आहेत पांढऱ्या चाफ्याची साल, चीक व डिंग फार औषधी आहे सर्प विषावर डिंगेचा उपयोग होतो [सं चंपक]

चाफा—चापा पहा

चाफेकळी—स्त्री चापेकळी पहा

चाफेल—न चापेल पहा ' फुलेलें चाफेल घेउनी।' –वेसीस्व ८ ७.

चांब—पु चामडें ' चांबाचे पहा दाम चालती ज्याचा तो मुल्ला काजी।' –पला ६९ [सं चर्म] ॰रडा–पु चांभार

चांबऊ चांब—(विरु.) चामऊ पहा

चाबडा—पु (रुढ) जाबडा, जबडा, जाभाडा, तोंड [सं चर्व्=चावणें]

चांबडी, चांबडें—(प्र) चामडी, चामडें ' जैसें घम नाचें चांबडें।' –कथा १ १ ५२ [सं चर्म] ॰लोंबविणें–शरीराची कातडी निघेपर्यंत मारणें, मरेमरेतोंवर मारणें 'शिपायानें कैद्याची चामडी लोंबविली '

चाबरणें—अक्रि (कों) गोंधळणें, भांबावणें, पक्ष होणें, सुचेनासें होणें

चावा—पु १ चावणें, खाणें, जेवणें (क्रि॰ करणें, पाडणें) २ चावण्याचें यंत्र, चावण्याचा उद्योग, ' या पोराचा दिवसभर चावा चालला असतो ' ३ खाण्याचा पदार्थ, चावण्याचा पदार्थ [सं चर्वण, हिं चावना] ॰चवीना–पु. चावून खाण्याचा पदार्थ, खाण्याची क्रिया

चाबुकणें, चाबकणें—उक्रि घोड्यास चाबूक मारणें, चाबकाचा फटकारा लगावणें [चाबूक]

चाबुकस्वार—पु चाबुकस्वार पहा

चाबुळी—स्त्री एक झुडूप

चाबू—वि (कुण) खादाड, अधाशी [चावणें]

चाबूक—पु १ घोड्यास, बैलास मारण्यासाठीं काठी दोरी, वादी वगैरे लावून केलेला कोरडा, आसूड २ (ल) जाज्वल्य, चरचरीत, उद्दीपक औषध, रसायन ३ (ल) तिखट मिरची [फा चाबूक=कोरडा] (वाप्र) ०ओढणें-सपासप चाबूक लगावणें, मारणें सामाशब्द- ०स्वार-पु. १ घोडेस्वार २ घोड्यास शिक्षण देणारा ०स्वारी-स्त्री चाबूकस्वाराचें काम, धंदा [हिं चाबूकसवार-री]

चांबोटा-टी—पु स्त्री (प्र) चामोटा-टी पहा

चाभरा—वि (व) वटवट्या, शेखी मिरविणारा, कुगाळ खोर, गौप्यस्फोटन करणारा, वात्रट, लावालावी करणारा [स चर्वण, हिं चाभट्ना]

चाभाड—चावडा पहा 'प्रेमसुखा आड । काय वाजतें चाभाड ।' –तुगा २९९२

चांभार—पु. कातड्याचे जोडे, वहाणा वगैरेचा धंदा करणारी जात अगर व्यक्ति [स चर्मकार] ०की–स्त्री चांभाराचा धंदा, चामड्याच्या वस्तू तयार करण्याचा कारखाना. ०कुकडी–स्त्री (व) भारद्वाज पक्षी ०गोचीड, चांभारी–ऱ्या गोचीड–पुस्त्री १ गुराच्या अंगावरील एक प्रकारची गोचीड. २ (ल) अत्यंत लोचट, चेंगट मनुष्य ०चतुराई-चौकशी–स्त्री १ कसोशीनें सूक्ष्म दृष्टीनें केलेली परीक्षा, अतिशय घासाघीस २ नसती उठाठेव, पंचाईत, एखाद्या कार्यात उगाच निष्कारण दोष काढणें, खोड ठेवणें, अति चिकित्सा ३ मूर्खपणाचें, भुरळ पाडणारें भाषण, थतरमतर, घमटगुळवणी ०चाळवणी–स्त्री चाळवण्या दाखवणें, लावणीवर टाकणें, टोल्वाटोलव करणें, धाब्यावर बसविणें (चांभार जोडा शिवावयास दिला असता आज देऊं उद्यां देऊं अशा चाळवण्या दाखवितो यावरून) ०डा–पु चांभार (निंदाव्यंजक) ०फट स्त्री (राजा) नसती पंचाईत ०रीण–स्त्री चांभार स्त्री ०वाडा–पु चांभार लोकांच्या वस्तीचा भाग पेठ मोहल्ला ०हिरडा चांभारी हिरडा–पु एक झाड व त्याचें पिवळें फळ, चामडें रंगविण्याकडे याचा उप योग करतात बाळ हिरडा व सुरवारी हिरडा अशा दुसऱ्या दोन जाती आहेत

चांभारी—स्त्री एक प्रकारचें झुडूप

चांभारी—स्त्री (व) ढोराच्या जनावराच्या अंगावर उमटलेला माराचा वळ किंवा व्रण 'बैलाच्या अंगावर चांभाऱ्या पडल्या होत्या'

चाम—न १ कातडें, चामडें 'घातला चामाचा बोकसा' –भाए ७५८ 'येर खेटया(ठ्या)पोट भरी । चाम मसकाच परी ।' –तुगा २५५१ २ एक नाणें म्ह० एक आण्याचे तीस दाम एक दामाचे तीस चाम 'राजाकरी तैसे दाम । चाम तेही चालती ।' –तुगा ३९६० [स चर्म] चामाचे दाम चालविणें–अधिकाराच्या जोरावर कातड्याचें नाणें सुरू करणें, आपला अधि कार वाटेल तसा चालविणें, अनन्वित कृत्यें बिन दिक्कत करणें

चामऊ चाम, चामवा चामू—स्त्री शरीरावर, अंगावर वाढणारी ऊ, गोचीड, याहून निराळी 'गोचिड अशुद्ध सेविती । चामवा मासांत घुसती ।' –दा ११०५४ [स चर्म+ म ऊ]

चामकणें—अक्रि जाणें, चालणें, 'मातें साण्डोनी पुढारें । पाय कैसे चामकती ।' –मुवन ७१२३.

चाम(की)खीळ चामखोड, चामफोड—स्त्री पु पु व्यानवायु कफाला घेऊन शरीराच्या बाह्यत्वचेवर फोडासारखा उत्पन्न करतो तो मोड त्यास वेदना नसतात –योर १३६५ 'वाग तिळ सुरमें लासें। चामखिळ गलडें मसें ।' –दा ३६५० [स चर्मकील]

चामकूट—पु (कु) चामखीळ

चामगोचीड—स्त्री पु गुराच्या अंगावरील गोचीड

चामचिराई—स्त्री कातड्यासारखे पंख असणारें वाघुळ किंवा पाकोळी

चामचोट—पु शिस्न, पुरुषाचें जननेंद्रिय [स चर्म+चोट]

चामचोरी—स्त्री गुराढोराची चोरी याच्या उलट दाम चोरी=पैसाअडक्याची चोरी [चर्म+चोरी]

चामट—वि १ चिवट, वातड २ दृढ, पक्की, मजबूत बस लेली, न सुटणारी, जाम (उटाची पकड, मस्वलाची मिठी) ३ चंगट चिक्ट (माणूस)

चामठा—पु (राजा) नदींतील खेकडा

चामडी—स्त्री अंगाचें कातडें, त्वचा, कातडें वगैरे [स चर्म, आर्मेनियन जिप्सी त्सम] ०लोंबविणें–कातडी काढणें, बेदम मारणें, चाबकानें छडीनें निर्दयपणानें झोडपून काढणें

चामडें—न. १ कातड, साल, साल्टी, बाह्यांग. २ कमा वलेलें कातडें [स चर्म] (वाप्र) ०फुटणें–कातडी सोलून निघणें 'शिवाय हातापायाच्याहि चामड्या फुटल्या होत्या' –स्वपरि १९५ ०रंगविणें–१ (व) कातडें कमावणें, मेलेल्या जनावराचें उघडलेलें कातडें जोडा तयार करण्यास योग्य होईल असें करणें २ मारणें सामाशब्द–चामड्याचा पट्टा–पु वस्तरा साफ करण्यासाठीं हजाम ज्या कातड्याच्या पट्टयावर तो वस्तरा घांसतो तो चामडेंहेरक चामरडेल–पुस्त्रीन मोठा बेडूक

चामढोक—पु (व) पाण्यांतील एक कीटक 'विहिरीच्या पाण्यांत चामढोक झाले'

चामफोड—पु चामटोळ

चामर—न १चवरी पहा (क्रि० ढाळणें, धारणें) 'मग वर्णामाजी छत्रचामर।' –ज्ञा १४७५ २ एक वृत्त याच्या चरणांत १५अक्षरें व र ज र ज र असे गण असतात उदा० 'राधिका पहावयास जातसे रमापती। माळ्नासमान त्यास वृद्ध गोप कोपती।' [स]

चामवा—चामऊ पहा

चामाठी—स्त्री. चाबूक

चामाडौला—पु दृश्य, देखावा, थाटमाट, ढोंग, बतावणी, आविर्भाव, डामडौल (क्रि० करणें, मांडणें, मिरवणें)

चामाडौली—वि (व) चोंबडा, मध्यें लुडबुडणारा 'मोठा चामाडौली आहे तो'

चामीकर—न (काव्य) शुद्ध सोनें, सुवर्णालंकार [स] **०कंठ चामीकरन्याय**–पु स्वतःच्या गळ्यांत दागिना असून शोधार्थ एखाद्या स्त्रीनें चोहोंकडे तपास करणें, यावरून एखादी वस्तु जवळच असून तिचा सर्व गावभर तपास करणें

चामी गोचीड—स्त्रीपु जनावराच्या अंगावरील गोचीड

चामुंडा—स्त्री पार्वतीचें नाव 'प्राणशक्ति चामुंडे। प्रहारूनि संकल्प मेंढे।' –ज्ञा १२ ५३ [स]

चामू—चामऊ पहा

चामोटा-टी—पुस्त्री १ कातड्याचे हातमोजे किंवा पायमोजे (क्रि० खिळणें) २ कातड्याची वादी अगर पट्टी

चाम्हार, चाम्हारकी, चाम्हार गोचीड, चाम्हार चतुराई, चाम्हारचौकशी, चाम्हार चाळवणी, चाम्हारडा, चाम्हारवाडा, चाम्हार हिरडा, चाम्हारी—चांभार मध्यें पहा

चाय—स्त्री (कुण) अर्थ, उपयोग, मातब्बरी चहा पहा

चार, चारचार—पुअव १ चेष्टा, चाळे, ढंग, छंद, सोंग, वेडयासारख्या गोष्टी, थेर 'त्यजुनी चार विचार करी बरा।' 'मना आले करिता चार। त्या फार हा एकला।' –तुगा १४८ २ अकडबाजी, ख्याल, मौजा, लहर, नाजूकपणाची ऐट, दिमाख ३ गाठ दिल्यावाचून जाडणें साधणें (क्रिया कार्य किंवा त्या प्रकारची अवस्था) [स चर् आचार]

चार—पु चाड पहा. 'आता मोटी थार। माझी नका धरू चार।' –तुगा १४५

चार—पु १ हेर, गुप्त दूत, टेहळणी करणारे जासूद 'राजाप्रमाणें जरी आम्हाला चार किंवा डिटेक्टिव्ह ठेवता आले नाहींत तरी एवढें खूप समजा की परमेश्वर सर्वांत मोठा डिटेक्टिव्ह आहे' –टिव्या २ दूत, निरोप्या, सेवक 'चार प्रेरिले असंख्यात' –शुविराट ४ १० [स चर्, चार] **०चक्षु**–न राजाचे हेररूपी डोळे 'राजास चार चक्षु असावे' –वि हेर हेच ज्याचे डोळे आहेत असा (राजा, सेनानी) 'राजा चारचक्षु असतो' –वद्द १०४

चार—स्त्री १ हिरवें गवत, नुकतेंच उगवलेलें हिरवें गार गवत २ गुरांनीं खाण्याजोगा हिरवा पदार्थ (झाडपाला, हरळी वगैरे) **०फूट**–न (को) नुकतेंच उगवलेलें कोवळें गवत

चार—पु १एक वृक्ष, याचीं पानें मोहाच्या पानासारखीं मोठी व लांबट असतात हीं झाडें महाबळेश्वर, गंगातीर, गुजराथ या भागांत असून याच्या पानांच्या पत्रावळी करतात २–न (राजा) या वृक्षाचीं फळें 'चारांच्या पक्व फळांचा रंग जांभळा असतो.'

चार—पु चार झाडाच्या बिया चारोळ्या ह्या मिठाईत व पक्वान्नांत घालतात

चार—पु फणसाचे गऱ्याभोंवतीं जे बारीक तत्वाकार अवयव असतात ते प्रत्येकी, पातीं **०खंड**–न १ फणसाचा तुकडा किंवा अलग केलेला भाग २ ज्यांतील गरे काढून घेतले आहेत असा फणसाचा भाग, चारीसकट किंवा सागुळीसकट जो फणसाचा भाग तो ३ वरील काटे अगर आवरण काढल्यानंतर अगर गरे काढल्यानंतर फणसाची सागुळ राहते ती ४ गर काढलेला फणस (या चार अर्थांपैकीं कांहीं अर्थ कोंकणातील एका भागांत प्रचलित आहेत, कांहीं दुसऱ्यांत प्रचलित आहेत दुसरा अर्थ बहुधा सार्वत्रिक आहे)

चार—पु एक हलक्या जातीचें बोर, ज्यांत मगज नसून केवळ सालपट व बी असणारें बारीक जातीचें बोर. याच्या झाडास चाराचें झाड असें म्हणतात

चार—वि १ ४, चार ही संख्या २ एक परिमित संख्या दर्शविणारें 'त्याला चार गोष्टी समजावून सांग' 'त्याचेजवळ चार पैसे आहेत' ३ चवथ्या प्रतीची, (वसुलीच्या कागदांत वापरतात) [स चतुर्, फा चाहरम्, च्यारम्, फ्रें जिप्सी स्तर, आर्मेनि स्सतर, ग्री तेस्सारेस] सामाशब्द– **०अभिमानी**–पुअव विश्व, तैजस प्राज्ञ प्रत्यगात्मा हे शरीरांतील चार ४अवस्थांचे अभिमानी **०अवस्था**–स्त्रीअव जागृति, स्वप्न सुषुप्ति आणि तुर्या या चार अवस्था **०अक्षरें**–नअव थोडीशी विद्या, विद्येचें एक परिमाण माप 'ज्यास चार अक्षरें येतात त्यासच ठेवावें' त्याला चार अक्षरें आलीं कीं दतो कोठें तरी नोकरींत अडकवून' [चतुर्+अक्षर] **०आणी**–स्त्री (व) पावली, चार आण्याचें नाणें **०आत्मे**–पुअव जीवात्मा, शिवात्मा, परमात्मा व निर्मलात्मा. **०काणे-ने-न्हे**–पु.अव तिफाशीं खेळांतलें एक विशिष्ट दान चार पगड **०खण**–पु निवाऱ्याची जागा, रहावयाची एखादी लहानशी खोली **०खणी**–स्त्री एक प्रकारचें कापड –देहु १५० **०खाणी**–स्त्रीअव प्राणिवर्गांतील

व वनस्पतिवर्गातील सृष्ट पदार्थांचे अगर वस्तूचे कल्पिलेले चार वर्ग-अंडज, जारज, स्वेदज उद्भिज्ज 'चारी वर्ण चार खाणी। चारी युगें चारी वाणी। चारी पुरुषार्थ चहु लक्षणी। मुक्तीची मांडणी चतुर्धा।' -एभा ३ ७७ चत्वार भूतग्राम पहा ०खुट-खुंट-क्रिवि चोहोंकडे, सर्वत्र 'अक्कल कोटचे येट राहणार चार खुट फिरलो शाही। -पला ४ १३ ०खुंट जहागार-स्त्री. पूर्व, पश्चिम, दक्षिण व उत्तर या चार दिशाकडे भिक्षेकऱ्याच्या झोळीचे कोंपरे असतात झोळीचा विस्तार हाच जहागिरीचा प्रदेश यावरून लक्षणेनें भिक्षेकऱ्याची वृत्ति, दरिद्री स्थिति 'चार खुटाची जहागिरी असल्यावर कुणाची पर्वा राहील' ०गामी-वि ज्याच्या किनारीमध्यें रेशमी चार गामी असतात असें (लुगडें) ०गोष्टी लावणें, करणें-वडेवांकडे आक्षेप काढणें ०गोष्टी सांगणें-मन वळविण्या जोगे, समजून पटण्यासारखें भाषण करणें ०घेणें-चार देणें-शजारधर्मानें देणें, घेणें करणें ०चौघे-पुअव चार-पाच माणसें, कांहीं थोडकीं माणसें ०डोळे-पुअव दोन माणसें (एकाच कामात गुतलेलीं) 'तुमचे आणि माझे असे चार डोळे झाले म्हणजे चुकी होण्याचा सभव कमी' ०दाणे-पुअव तिफाशी डावातील एक विशिष्ट दान, चार काणे ०दिवस-पुअव. थोडे दिवस, थोडा काल, कांहीं काळ. म्ह० चार दिवस सासुच आणि चार दिवस सुनेचे ०दिशा-स्त्रीअव पूर्व, पश्चिम दक्षिण, उत्तर या दिशा चार दिशा मोकळ्या होणें-वाटेल तिकडे जाण्याला जग सगळे मोकळें असणें ०दोष-पुअव आत्माश्रयता, अनोन्याश्रयता चक्रकापत्ति व अनवस्था हे चार दोष विकल्प विषयीं शास्त्रात सांगितले आहेत ०धाम-नअव हिंदुस्थानात उत्तरेस केदारेश्वर दक्षिणेस रामेश्वर (हीं शिवधामें), पूर्वेस जगन्नाथ व पश्चिमेस द्वारका (ही दोन विष्णुधामें) हीं देवस्थानें [चतुर्+धाम] चारपंजम-वि चवथ्या व पाचव्या प्रतीचें हलक्या दर्जाचें रेशीम [फा चाहरम्+पजम्=चार व पांच] ०पायी-स्त्री खाट, पलग [स चतुर्+पद हिं. चारपाई] ०पुरुषार्थ-पु धर्म अर्थ, काम आणि मोक्ष हे पुरुषार्थ ०बैली-वि जिला बैलाच्या दोन जाड्या म्हणजे चार बैल लागतात अशी (गाडी मोट) ०भक्त-पुअव आर्त, जिज्ञासु अर्थी आणि ज्ञानी हे चार प्रकारचे भक्त ०मुक्ति-चत्वारमुक्ति पहा ०युग-नअव कृत (किंवा सत्य) त्रेता, द्वापार व कलि हीं चार युगें ०लोक-पुअव १ स्वर्ग मृत्यु पाताळ आणि कैलास २ समाज, समाजातील माणसें, चार स्नेही ०वर्ण-पुअव चातुर्वर्ण्य पहा ०वाटा-स्त्रीअव १ काणतीहि बाहेरची वाट २ (ल) विस्तीर्ण जगात हिंडण्याची परवानगी दहा वाटा किंवा बारा वाटा असेंहि म्हणतात. 'तुला चारी वाटा मोकळ्या आहेत जा कसा! ०वाणी-चतुर्विध वाचा पहा ०स्थानें-नअव नेत्र कठ, हृदय आणि मूर्धि हीं स्थानें ०हात होणें-१ लठ्ठाल्ठी होणें, हात घाईवर येणें २ लग्न होऊन कर्तासवर्ता होणें चारही ठाव-पुअव. भात, वरण, भाजी पोळी हे जेवणांतील मुख्य मुख्य पदार्थ, म्हणजे उत्तम प्रकारचें जेवण याच्या उलट 'पच्याळ टिपरू' =निवळ चटणीभाकरी

चार—क्रिवि प्रकर्षद्योतक म्हणून हिरवा या शब्दापुढे अत्यत हिरवा, हिरवागार या अर्थी योजितात 'या पागोट्याचा रग हिरवाचार आहे'

चारकट—न वरील साल काढलेला व वाळलेला दोडका. गाईचें अग खाजविण्याकडे याचा उपयोग करतात

चारभट, चारगट, चारट—वि. १ वात्रट, चावट, खोडसाळ खट्याळ, दुर्गुणी कुटाळखोर, कुचेष्टेखोर वाह्यळ, खोडकर उत्पाती, उपद्व्यापी, चहाडखोर फंदी २ लहरी, विनोदी, छांदिष्ट, दुसऱ्याचीं मर्में बाहेर काढणारा, थट्टेखोर [स चारभट-चारहट-चारगट-भाअ १८३४,चार+कृत] ०पणा-पु वात्रटपणा, लहरीपणा 'रमात अलीकडे चारगटपणा फार वाढला आहे' -जगन्नाथ (शक १६६९, राजवाडे ग्रथमाला)

चारकटा, चारकट—पुन (को) गऱ्याशिवाय फणसामध्यें जीं पातीं वगैरे असतात तो भाग कोंवळया फणसाच्या आतील भाग याची शिजवून भाजी करतात चारखड पहा

चारकळशा—पु (स॰मा) चौकळशा, एक जात

चारखुवा—स्त्री. १ मुसल्मानी तऱ्हेचा एक उंची पोशाख. २ चौकटीदार कापड [अर्]

चारकूर—पु (सिं) मरळमासा -बडोदें-मरळ माशाची पैदास प्रस्तावना १

चारगट—चारकट पहा

चारगॉ—पु (गो.) स्वदा पक्ष्याची एक जात

चारजमा, चारजामा—पु १ वस्त्राच्या घडयाचें बनविलेलें व झालरी लावलेलें खोगीर (क्रि० घालणें, कसणें, ठेवणें) २ घोड्यावर खोगीर चढविणें (क्रि० करणें.)

चारट—वि १ हिरवें २ चारकट पहा

चारण—पु धान्य मिठ वगैरेची न आण करणारी एक जात ताडेवाले [स चर=फिरणें]

चारण—पु १ देवयोनींतील एक भेद २ भाट, स्तुतिपाठक [स]

चारणी—स्त्री १ चरण्याची क्रिया (द्वितीया विभक्तींत प्रयोग) चारणीवर चारणीस चारणीला पाठविणें, घालणें, ठेवणें=(गुराना) चरण्यास सोडणें 'भाकड गुरें घरीं ठेवू नका चारणीस पाठवा' २ गुराकडून खाववणें 'तुरीची

चारणी झाली म्हणजे पीक चांगलें होतें ' 'त्या बांधाच्या दोन चारण्या झाल्या ' [स चर्=खाणें]

चारणें—उक्रि १ गवत खाण्यासाठीं गुरांना कुरणांत घालणें. २ खावविणें, भरविणें ' लोणी मुला(स) चारितसा स्वधामीं ।' ३ (ल.) लाच, पैसा देणें (पैसा चारणें, लाच चारणें), लाच देणें ४ गांठ दिल्यावांचून जोडणें, सांधणें ५ विषयसेवन करणें ' जो इंद्रियें अब्दासवा । चारी एथ । ' –ज्ञा १३ ७७०

चारवट—न. (माण) जनावरानें गवत चावून खाल्यानंतर रवंथ करण्यापूर्वीचा पोटांत राहिलेला खाद्य पदार्थ [स चर्=खाणें]

चारा—पु पशु पक्षी यांचा आहार, भक्ष्य, खाद्य (गवत, पाला, दाणे किडे, कीटक इ०) गव्हाचें भूस, कुठार, कुदार, कडधान्याचें भूस ' चारा घेतला पोटभरी । कमळांचा । ' –कथा १ ३ ५७ 'गगनीं लागला कोंवळा । चारा कोण पुरवी त्याला ।' 'गुराचा स्वाभाविक चारा म्हणजे गवत होय ' [स चर्=खाणें, हिं चारह]

चाराचारानीं, चारेंचारें—क्रिवि चोखंदळपणानें, मिट्टस्तपणानें, नाजूकपणानें, बारकाईनें, नाक मुरडून, तोंड वेडेंवाकडें करून, तोऱ्यानें, नखरेबाजपणानें (क्रि० जेवणें, खाणें, पिणें, बोलणें, चालणें, लिहिणें, इ०) [चार करून]

चाराचुरा—पु. पदार्थाचे बारीक तुकडे, चुरा (क्रि० करणें पडणें) 'पुण्यें जोखुनी चाराचुरा । समान आलिया तुलाभारा । –एमा २ २२० [चुरा द्वि]

चाराघोरा-मोरा—पु गवत वगैरे ' एक चारावोरा गुतले नाहीं जीवन चित्तीं । ' –तुगा १७० [चारा द्वि]

चारी—वि पु जाणारा किंवा चालणारा (सामासांत) ब्रह्म-आकाश-ग्राम-जल-पाद-वन-चारी [स चर्=चालणें]

चारी—स्त्री मोटेच्या विहिरीचें उतरतें क्षेत्र मोटेची उतरण, धाव [स चर्]

चारी—पु स्त्री (सातारा) पाट, कालवा, काल्व्याच्या मोठ्या पाटापासून जो ल्हान पाट शेतांत नेतात तो [चर]

चारी, चाऱ्ही—वि चार चारी या शब्दापासून होणारे सामासिक शब्द चार मध्ये पहा [स चत्वारि–चभरि–चाऱ्ही] ०चे सहा होणें–लेकुरवाळें होणें; मूल होणें 'आतां मला दक्षतेनें वागलें पाहिजे, कारण आमचे चारीचे सहा झाले '

चारी (अभिनय)—स्त्री (नृत्य) नर्तनांत एका पायानें केली जाणारी क्रिया. हिचे दोन भेद आहेत-भौमीचारी व आकाशिकी चारी

चारु—पु. चाळे 'त्या पितरांचे मांडिले चारु । ऐसा पुत्र निपजला । ' –ब ४६६ [स चर्]

चारु—वि चांगलें, उत्तम, सुंदर, रमणीय, देखणें (मनुष्य किंवा वस्तु) [सं] ०गात्र–वि रूपवान्, सुस्वरूप, सुंदर व ठाकठीक अवयवांचा ' तो घनश्याम चारुगात्र ' ' नंद म्हणे राजीवनेत्रा । शालिग्राम दई चारुगात्रा ।' ०गात्री–वि. सुंदर अवयवांची, सर्वांगसुंदर ०वर्णा–वि रूपवती, सुंदर ०स्थळ–न १ उत्तमोत्तम ठिकाण, सुंदर मनोहर स्थान २ ब्रह्मस्वरूप 'चारुस्थळीं एकाहारी । एकागाचा ॥' –अमृ १ २ ' जो आत्मबुद्धि शरीरीं । चारुस्थळीं । ' –ज्ञा ६ ७२

चारुळें—न भाडें, पखवी

चारुळी—वि (खा) चवथी ' गोठ चारुळी ' –भि १३.

चारू—पु. चारा, गवत ' नाना वसो घातला चारू । माथां तुरविला वुरू । ' –ज्ञा १७ २८१ [चारा]

चारोळी, चारोळें—स्त्रीन १ चार या झाडाच्या फळाची बी, चारोळ्या भाजून पेढे, बर्फी इ० मिठाईवर घालतात २ चंदनाची बी, चंदनचारोळी ०सांभारें–न चारोळ्या घालून केलेलें सांभारें, एक खाद्य पदार्थ ' चांगला चमचमित फोडणी देउनि चारीत चारोळी सांभारें । ' –अमृत ३४

चार्वाक—पु. एक नास्तिक तत्त्वज्ञ यावरून कोणीहि नास्तिक मताचा प्रवर्तक ' कीं वेदांतापुढें चार्वाक । कीं शंकरापुढें मशक । ' [स] ०मत–न धर्म, कर्म, परलोक हीं सर्व मिथ्या आहेत, मृत्यु हाच मोक्ष, चैतन्ययुक्त देह तोच आत्मा, देह हा पृथ्वी, आप, तेज वगैरे पंचमहाभूतांपासून उत्पन्न होऊन त्यास आपोआप चैतन्य प्राप्त होतें तस्मात् जन्मास आल्यावर मनुष्यानें द्रव्य मिळवून चैन करावी अशीं चार्वाकाचीं मतें होतीं. [स] ०वाद–पु चार्वाकमताचें प्रतिपादन [स] ०वादी–वि चार्वाकमताचा पुरस्कार करणारा [स]

चाऱ्ही—वि चारी पहा

चाल—स्त्री १ जाणें, गमन करणें, मार्ग आक्रमण करणें, प्रवास करणें ' आज मला दहा कोसाची चाल पडली ' २ रीत, वहिवाट, पद्धत, रिवाज, परिपाठ, प्रघात ' या बेटांतील जुन्या लोकांच्या चालीप्रमाणें त्याचा पोशाख होता ' –पाव्ह १ 'त्या देशीं स्त्रिया काशोटा घालीत नाहींत, अशी चाल आहे ' ३ चालण्याचा नोक, पाऊल टाकण्याची, चालण्याची ढब, ऐट ४ घोड्याचा कदम, किंवा गति, याच्या कांहीं तऱ्हा पुढीलप्रमाणें आहेत–कुकर, कोंदर, दुडकी, चवक, तुकक, तुर्की, दुडकी, घावरी, चौक, टाकण, बाजी, भरधाव, दुदरूक, सात्रक, रहिवाळ, दुलत, धापी, दुडक, हुदुक, तुरतुर इ० ५ चलन, फैलाव; प्रसार ' मुबईत मुरती रूपयाची चाल आहे ' ६ काम भागविणें, गुजराण करणें, ऐवजी, बदली योजना ' सोंवळें दुसरें कांहीं नाहीं म्हणून बाबळीवर

चाल करतो ' ७ सत्ता; वर्चस्व वजन, अधिकार, चलती 'दरबारात त्याची चाल होती तेथपर्यंत त्याचें वाकडें कोणाच्या नेंहि झालें नाहीं ' ८ वागणूक, आचार, वर्तणूक, वर्तन 'यावरून तो उमेदवार सभ्य चालीचा आहे हें मी ताडिलें ९ प्रकार, जाति तऱ्हा (काव्यांतील छंदविषयक), गाण्यांतील तान, स्वर, गति १० हल्ला करणें किंवा अंगावर तुटून पडणें, चढाई. (क्रि० करणें). ११ दुसऱ्या भिंतीचा जोड मिळण्याकरिता ठेवलेला भिंतीच्या शेवटाचा बाहेर आलेला भाग, आणखी जोड करतां यावी म्हणून छपराची खाडें पाडलेली कड १२ ऊसाचा रस गाळण्याच्या चरकाच्या नरमादीमध्यें जी मळसूत्रासारखी खोवण व पुढें काढलेला भाग असतो ती १३ बुद्धिबळाच्या खेळांत मोहऱ्यानें केलेली खेळी किंवा हल्ला [स चल्=चालणें] (वाप्र) **चाल करणें**–तुटून पडणें, हल्ला करणें, चढाई करणें. **चालीवर घेणें**–भागविणें, गुजारा करणें, निर्वाह करणें, चालवून घेणें, करविणें **चालीस लागणें**–मार्गास लागणें, चालू होणें, सुरवात करणें. (धदा, कृत्य यास) **चालीस लावणें**–चालवयास लावणें, चालू करणें, सुरवात करून देणें

चाल—वि विशिष्ट ठिकाणीं चालू असलेलें, किंवा पाडलेलें नाणें (समासांत) पुणेंचाल, चांदवडचाल, समशेरीचाल, नाशिकचाल समासशब्द– ०चर्या–स्त्री वागणूक, रीतभात, नेहमींचें आचरण, 'रोजगार लागताच त्याची चालचर्या फिरली ' ०चलन, चलणूक, चलाण चलाव–स्त्री वर्तणूक, आचार-विचार, वर्तन ०चलाऊ–वि १ चालण्याजोगा; वेळेस उपयोगी पडण्यासारखा २ प्रसंगोपात्त आचरण ठेवणारा ३ कसें तरी काम भागविणारा ०चलाक–ख–वि मजबूत, बळकट आणि तडख मनुष्य, वेगवान्, चपळ जनावर [चाल+फा चालाक] ०चलाकी–खी–स्त्री चपळाई, वेग (घोड्याचा जनावराचा), चापल्य, तल्लखपणा ०ढकल–ढाळ–स्त्री १ कामाची हयगय, आळसानें कालावधीवर टाकणें, सोंपविणें, कसेंबसें ओरबाडत करणें २ गरज भागविणें, जोगावणी करणें ३ संकटांत किंवा सांखळींत आयुष्य कंठणें ४ कार्य लांबणीवर टाकणें, दिवस गतीवर सोंपविणें, ढकलाढकल करणें [चालणें+ढकलणें] ०ढाळ–पु सवय, क्रम, रीतभात, कार्यपद्धति, संप्रदाय, परिपाठ

चालक—पु. पायाचा एक रोग 'मुजी आणी चालक। या नांव आध्यात्मिक।'–दा १ ६ ४६ 'चालक विसरल्या पुढी आली। वेवलेना।'–दा १८ १० २४ –वि १ मुख्य सूत्रधार, रस्ता चालविणारा २ गति देणारा, चालविणारा, भागविणारा हांकणारा ३ जलद चालणारा, वेगवान्, चपळ ०वाऊ–पु पायाचे सांधे धरणारा एक रोग ०वाऊ वायू, वाऊचा मणी–पु कांचेची आंगठी किंवा पांढरी गारगोटी घाको ३ ११

मनून पायास घोट्यावर बांधतात ती ०शक्ति–स्त्री प्रेरक शक्ति, स्फूर्ति आणणारी शक्ति 'राष्ट्रीय पक्ष ही चालकशक्ति आहे.'

चालकाबोलका—वि १ चालण्याबोलण्याला समर्थ असलेला, चालूबोलूं लागलेलें (मूल) २ बोलून चांगला, भला, गोड तोंडाचा गोड, मिळूनमिसळून वागणारा

चालगती—पु (कु) मुदतीनें आणलेलें पिशाच्च, अनुकूल पिशाच्च [चाल+गति] ०आणणें–कुटुंबाची भरभराट होण्यासाठीं अनुकूल पिशाच्च आणणें

चालट—पु एक प्रकारचा मासा

चालणा—वि., चालणारा 'तें मी होईन सुखासन। तें मीचि वाहीन आपण। भोई होईन चालणा।'–एभा १२ ५६ ६

चालणें—उक्रि १ गमन करणें, जाणें, मार्ग क्रमण करणें, रस्ता क्रमणें, जाण्यासाठीं पावलें टाकणें 'मी दिवसास पधरा कोस चालतों' २ पुढें जाणें, प्रगति होणें, चालू असणें, सुरू असणें 'त्या वकिलाचे हातामध्यें माझें काम यथायोग्य चालतें' 'कोश चालला' 'घर चाललें' ३ जाणें, लोटणें, गतींत असणें, कंठिला जाणें (दिवस, भरभराट, आयुष्य), चालू राहणें, वर्षानुवर्षे अस्तित्वांत असणें (जिंदगी, रीतरिवाज) 'ही माझी वृत्ति पाचशें वर्षें चालली' ४ अधिकार, वर्चस्व असणें, प्राधान्य असणें, पटणें, यश येणें 'त्या मनुष्याचें कोठेंही चालत नाहीं' ५ मान्य केलें जाणें, पसंत पडणें, उपयोगांत असणें, चालू देणें, बाजारांत व्यवहारांत घेणें, स्वीकारणें (नाणें, गोष्ट, वागणूक, हकीकत). 'हें नाणें, ही गोष्ट, तुझी चेष्टा, त्याची हनाहकी एथें चालणार नाहीं 'तू दिलेला रुपाया आमच्या मुलखांत चालत नाहीं '–गुजा ३७ ६ वागणें, वर्तणें, ऐकणें (आज्ञा, हुकूम) 'गुरु जसें सांगतील तसें चालावें ' वैद्य सांगेल तसें चालावें.' ७ कामास, उपयोगास पडणें, पुरवणें, समाधान करणें, भागणें. 'ओलेंकोरडें जसें मिळेल तसें मला चालेल ' 'चालला तर गाडा नाहीं तर वाडा '=उपयोगी असला तर सोय नाहीं तर अडचण ८ चालू असणें, सुरू असणें (काम, यंत्र) ९ विवक्षित, विशिष्ट गतीनें, ढबीनें, ऐटीनें, गमन करणें, चालण्याची क्रिया करणें १० योग्य होणें, उपयोगी पडणें, उतरणें, जमणें; हेतुला, उद्देशाला योग्य असणें. ११ लिहिण्यास वठणें (लेखणी वगैरे) १२ दगवळणें भग्न जाणें (सुवास वगैरेंनी) १३ उपाय, युक्ति असणें 'आलें दवाजीच्या मना। तेथें कोणाचें चालेना।' (या शब्दाचा सर्वसाधारण अर्थ गमन किंवा गति असा आहे) [स चर्= हलणें, चलन, प्रा चलइ, फा चरिदन, अँद चर, मँजि चलव] (वाप्र) घमकून चालणें–ऐटींत चालणें 'चाले दुकायुनि पुढें चमकोनि पोथा।'–आक १ चालता घेणें–चालवून घणें,

गुजारा करणें चालू होणें चालून जाणें-हल्ला करणें चढाई करणें; स्वारी करणें 'हिंदुस्थान सरकाराचें लष्करी धोरण जरी रशिया सयधानें बचावाचें असलें तथापि एकदरीनें चालून जाण्याचेंच आहे '-टिर ३५७ चालू(चालीं)न देणें-न ऐकणें. 'चालों न देवि मत, करि मन तैशाचेहि बद्य पाप तिंचे' -मोमभा १५२

चालता—वि १ चालू असणारा, गतीत, उपयोगांत असणारा, सुरू असलेला २ उपयोगात येण्यासारखें, तीक्ष्ण (धार किंवा धार लावलेलें हत्यार, शस्त्र) ३ प्रचारांत असणारा, अस्तित्वांत असलेला वर्चस्व असलेला [चालणें] सामासिकशब्द- ०**कजा, मोकदमा**-पु सुरू असलेला तंटा, भांडण किंवा प्रकरण ०**काळ**-पु भरभराटीचा काळ, उत्कर्षाचे दिवस. 'या तुमा चालता काळ। खायाला मिळती सकळ।' -अमृत ११८ ०**गाडा**-पु सरळ चाललेला गाडा, सुरळीत चाललेला क्रम, परिपाठ, एखादें काम म्ह० चालत्या गाड्यास खीळ घालणें= सुरळीतपणें चाललेल्या कामांत विघ्न करणें ०**घोडा**-पु कामांत असलेला, वापरण्यांत असलेला, जिवंत घोडा **चालत्या घोड्यावरच्या गोमाशा**-घोडा जिवंत असतांनाच त्याच्या अंगावर गोमाशा बसतात मेल्यावर बसत नाहींत, यावरून लक्षणेनें माणसाजवळ पैसा, अधिकार असतो तोंपर्यंतच लोक त्यास चाहतात आश्रयाला असणारे कार्यसाधु लाळघोटे लोक यांना म्हणतात **चालत्या पायीं**-क्रिवि चालत असतांनाच, न थांबतां, तावडतोब 'चालत्या पायीं परतणें' ०**बोलता**-वि १ मूर्तिमंत २ ज्याला चालतां बोलतां येत असें (मूल) ०**बोलता चालतबोलत असता**-क्रिवि १ चटकन, सहजासहजीं, लवकर अनायासें 'तो म्हातारा चालता बोलता मेला' २ अल्पकाळांत, एकाएकीं, तात्काळ इतक्यांत चालतांबोलतां दौत कोणी नेली.' 'हे आठ महिने राहिले ते चालतां बोलतां जातील' ०**रुपया-नाणें**-पुन व्यवहारांत चालू असलेला रुपया अगर नाणें ०**रुमाल**-पु (कचेरीकामांत, प्रकरणांत) चालू प्रकरणांचा समूह **चालतीतब्लक चालतें पुढचें**-हेहि शब्द याच अर्थानें वापरतात ०**सैपाक**-पु साधा, सोपा, सहज होण्याजोगा सैपाक, शिजत असतां फारसें लक्ष्य द्यावें लागत नाहीं असा स्वयपाक

चालती—वि चालू असलेली, चालणारी, सुरू असणारी [चालणें] (वाप्र) ०**स लावणें**-सुरू करणें, चालू करणें 'गाडी चालतीस लावून आलों.' 'काम चालतीस लावून आलांत तर आपणास त्याजकडे जाण्यास वेळ फावेल' सामासिकशब्द- ०**मजल-मजील चालता कूच**-स्त्री न थांबतां कूच मार्गक्रमण करणें ०**वहिवाट**-स्त्री चा१ देखरेख उपभोग मालकी (परंपरागत आलेल्या जिंदगीचा) प्रस्तुत उपभोग

चालतें—वि चालू असणारें; सुरू असणारें [चालणें] सामासिकशब्द- ०**औषध**-न रोग्याला नेहमीप्रमाणें वागण्यास वगैरे याची मोकळीक ठेवणारें औषध ०**काम**-न. चालण्याची क्षमता किंवा समर्थता, गमनक्षमता 'गाड्याचें चालतें काम फलें' ०**कालवण**-न सहज किंवा चालतांचालतां तयार केलेलें कालवण, विशेषतः पिठलें किंवा कांदा ०**दप्तर**-न १ चालू सरकारी कामासाठीं नेमिलेली मंडळी अगर कचेरी, कारखाना २ चालू कामाकरतां तयार करून ठेवलेले कागदपत्र ३ (लक्षणेनें) चालू काम ०**नांव**-न टोपण नांव व्यावहारिक नांव पद्दा

चालन—न १ (छपराचीं कौलें, पुस्तकाचीं पानें, गंजिफा, विड्याचीं पानें इ०) चाळविणें, उलथींपालथीं करणें; (महासभेंधीं बतैविलेलें गणित, शास्त्रीय मूलतत्त्वें) पुन्हा करून पाहणें अगर उलटून पाहणें, नीट व्यवस्थेशीर लावण्याकरतां, बसविण्याकरतां, फेरतपासणीकरितां, परीक्षा करण्याकरितां, शोध काढण्याकरतां, तपासण्याकरतां छानण्याकरितां फिरविणें अगर उलटणें २ मद्दा दिकांच्या मस्तोदयाचें अंतर आणून क्षेपक कल्पितात तें, अशा प्रकारें मिळवून, वजा करून काढलेलें अंतर, फेरबदल ३ चालवणें, सरकणें, गति [सं चल्-चालन]

,**चालना**—स्त्री १ गति, प्रेरणा २ उजळणी.

चालवर्तणूक चालचळ—स्त्री (वि प्र) चालचलणूक, (व्यापक) वागणूक वर्तन

चालविणें—उक्रि १ सुरू व्हावयास लावणें, गति अगर चालना देणें, सुरू करणें 'सोके धर्मशाळा चालवावी। नूतनचि कार्ये।' -दा ४ ७ ४. २ चाल वहिवाट, परिपाठ ठेवणें, गति, कारभार चालू ठेवणें ३ चालू करणें, प्रसृत करणें, उभारणें ४ क्रम चालू राखणें, हांकणें, उपयोगांत आणणें प्रचारांत, व्यवहारांत, कामांत आणणें ५ परामर्श घेणें, समाधान करणें, उपयोगी पडणें ६ साजेसें, अनुरूप करणें, योग्य व ठीक जमवून देणें ७ (व्याक) शब्दाचीं सर्व रूपें सांगणें, चालण्यास लावणें विशिष्ट शब्दाचें सर्व व्याकरण सांगणें. ८ खोटें नाणें दुसऱ्याला मोठ्या हातचलाखीनें घ्यावयास लावणें किंवा देणें ९ मारणें (हत्यार काठी वगैरे) 'गर्दी दूर करण्याकरता पोलिसांनीं लाठी चालविली' १० कारभार हाकणें (गादी, सस्था यांचा) ११ लिहिणें (लेखणीनें) १२ नेणें, घेऊन जाणें 'गुरें कोंडवाड्याकडे चालविलीं' [चालणें] **काळ्या पाण्यावर चालविणें**-काळ्या पाण्याची शिक्षा देणें, दूरदेशीं नेऊन टाकणें

चालाख—वि (व) हुशार, चपळ, तरतरीत [फा चालाक]

चालाणापालाणा—पु (महाङ्ग) सैन्याचा मुक्काम संपवून डेरे राहुट्या वगैरे सामानासह कूच करण्याची तयारी अगर

विद्वता 'चालाणापालाणा भणओनि आफाविलिया मेरी' –धवळे पूर्वार्ध २६ [चालणें द्वि]

चालित—वि चालण्यास लावलेला, चालविलेला [स]

चाली—स्त्री उसाच्या चरकाच्या नवरानवरीमधील कोरलेलें मळसूत्र चाल १२ पहा

चाली—स्त्री १ प्रवेश, वशिला, वजन 'ज्याची चाली रायापाशीं। लाच द्वाता ये तयासी।' –एभा २८ ६६४ २ व्याप 'सकळ सृष्टीची चाली घेवुनी।' –दा २० २.१७ ३ चाल याचें अनेकवचन [चालणें] (वाप्र•) **चालीस लावणें**–मार्गास लावणें, उपयुक्त करणें 'किल्लेकोटाची राहिली इमारत नवी चालीस लावून ...' –मरामा ५ सामाशब्द– **चालीवजा**–वि १ चालीप्रमाणें, रूढीबरहुकूम, सर्वसमत, सांप्रदायिक, सामान्य 'त्याचें घर खबरदार नव्हे, चालीवजा आहे २ कामचलाऊ, निर्वाहापुरेसें वेळ भागवून नेणारें, प्रसंगोपात्त असें [चालणें]

चालू—वि चालता, सुरू असलेला, सध्याचा, प्रचलित [चालणें]

चालूक—वि चालक, जलद जाणारा, चपळ. [चालणें]

चाव—पु (क) वर्चस्व, अधिकार, सत्ता 'त्याचा चाव घरात माजला आहे' 'तुझा चाव मी चालू देणार नाहीं'

चावका—वि चावणारा, चावरा (कुत्रा वगैरे) [चावणें]

चावट—वि चिवट, वातड, चावण्यास कठिण (भक्ष्य पदार्थ वगैरे) [स चर्वण, म चावणें]

चावट—वि १ बाष्कळ बडबड करणारा, वात्रट, तोंडाळ, चपळ, चहाटळ 'चावट गोष्टींची प्रचारातील पुस्तकें त्यास (पाल्ला) आवडत नसत.' –पाव्ह ८५ २ तिरस्कारपूर्वक नापसती दर्शविणारें, सल्लींतल्या लहान माणसाला लावण्यांत येणारें उपपद 'केव्हा चालविलें खडे सुपतिर्थे काठें तुला चावटा।' –देवीसुधा मनोरजन जून १९२१ ३ झीज झाल्यामुळें ढिलें अगर सल झालेलें (विजागऱ्या, स्थावर माल, यंत्रें) [स. वाचाट]

चावटा—स्त्री वटवट, बडबड. 'तव देहयेश म्हणे वाजटा। व्यर्थ कां करिसी चावटा। तव सैन्य लाविलें वारा वाटा। हें काय दृष्टीं न देखसी।' –जै ७९ ६७ [वाचाट]

चावटाई चावटगिरी, चावटपणा—स्त्री वात्रटपणा, बडबडेपणा, वाचाळता, पाजीपणा [चावट]

चावटी—स्त्री (काव्य) चावटाई, चाव्टी पहा (क्रि० करणें, पिटणें) तैसा मी जीं तुम्हाप्रती। चावटी करीतसें बाळमती।' –ज्ञा ९ १६ कवी चावटीचे बोल। हिंग क्षिरीं मिथ्या फोल।' –तुगा ३०४४

चावडी—स्त्री १ कोतवालाची कचेरी, बाजारांतील पोलीस चौकी 'बा, म्हणज त्यानें मला आयतेंच चावडीवर न्यावें'। –मृ ४३ २ गावांतील कामकाजाची जागा, गावकचेरी ३ प्रवासी, उतारू वगैरेसाठीं असलेली धर्मशाळा, अड्डा वगैरे ४ कुटाळकपूचा अड्डा (हॉटेल किंवा न्हाव्याचें दुकान याप्रमाणें). ५ सारा, सरकारला द्यावयाचा कर 'तलाठ्यास रुपये १६।१२।२० काय चावडी म्हणेल ती त्यतेनें द्यावी' –खेया १७ [स चौवाडी, चव्हाटी, हिं चावडी] म्ह० चावडीवर दरवडा=ज्यानें लोकांचें सरक्षण करावयाचें त्या पोलीस अधिकाऱ्याला स्वत चेंच रक्षण करता येईनासें झालें म्हणजे ही म्हण योजितात

चावणें—उक्रि १ चर्वण करणें, दाताखालीं रगडणें २ दश करणें, दातानीं जखम करणें, नागी वगैरे टोंचणें साप, कुत्रा. इ० नांवील चावणें, विंचू चावणें ३ (ल) दु ख देणें, टोंचणें उदा० जोडा चावणें ४ पोटात तोडणें, आतड्यास पीळ पडणें ५ डोकें दुखणें, डोक्यास खाज सुटणें, चिवचिवणें, बेचैन होणें ६ आत्मसात करणें, लाच घेणें त्यानें या कामांत त्यापासुन शभर रुपये चावले.' [स चर्वण, फ्रेंजि चम] (वाप्र) **चावत बोलणें**–दात आवळून बोलणें. **चावूं कां गिळूं करणें**–एखाद्याच्या नाशास उत्सुक होणें. **चावून घालणें**–पुष्कळ विवरण करून आणि पुन पुन बोलून सांगणें अथवा शिकविणें **चावून चिवून खरचणें**–कृपणपणें, कजूषपणानें खर्च अथवा उपयोग करणें **चावून चिकट करणें**–१ (विरघळू दिली असतां आपो आप सहज विरघळणारी वस्तु विनाकारण चावून चावून चिवट, चिकट करणें) स्वत ला फसवून घेणें, लोभटपणामुळें काम बिघडून घेणें, दुराग्रहपूर्वक घासाघिशीनतर पहिल्यापेक्षां कठिणतर अटी अथवा कनिष्ठ प्रतीच्या वस्तु स्वीकारणें २ कटाळवाणी बडबड करणें, जपमाळ घणें, व्यर्थ काथ्याकूट करणें **चावून चिवून ठेवणें**–अतिशय काटकसरीनें सचय करणें **चावून चिवून संसार करणें**–२८ **चालविणें**–काटकसरीनें संसार चालविणें चिवून चावून अथवा चिवून चावून असेंहि म्हणतात

चावणें—न खाव बाढविण्याकरतां त्यास जोडलेला तुकडा

चावदस-सी—स्त्री चतुर्दशी (कृष्ण) चौदस पहा 'चौघ मोटकी पाह। आणि गणेशाचाचि होये। चावदसी म्हणे माय। तुझाच वो दुर्गे।' –ज्ञा १३ ८१८ 'चारा असि कृष्णपक्षि चावदसी।' –मार्कंड २८ ४. [स चतुर्दशी]

चावदसी—स्त्री जागृतावस्था, जागपणा, जागृती

चावदिवस, चावदास—पु (ग्र) आश्विनवद्य चतुर्दशी

चावनट—वि वात्रट, बडबड्या, पाजी, कटकटी करणारा. [चावट]

चावर—पु १ (सामा) चाहूर 'त्या सर्गी क्षिति किंवा चावर। ज्याचिजी प्रभु मधें जिचा वर।' –वामन वामनचरित

२.१०. २ उंसाकरतां खोल चाफे तयार करण्याचें हत्यार. ३ (कु.) चाचर.

चायर—स्त्री. नांगराच्या पुरीपुढच्या बैलजोडीची जागा. 'चावरीला वांझोटी म्हैस बांध.' चाहुर, चाहूर, चाव्हर पहा. **चायरीचा**–वि. नांगराच्या दुसऱ्या जोडीला योग्य असा. 'हा बैल चावरीचा आहे.'

चावरा—वि. चावणारा (घोडा इ०). [सं. चर्व्]

चावरा—स्त्री. चौरंग. [सं. चतुर्]

चावरा—पु. जनावरांनी चावून चुरविलेला चारा. [सं. चर्व्]

चावरा, चावरी, चावरीमोट, चावऱ्या—चाव्हरी मध्यें पहा.

चावरी—स्त्री. (वें.) चावलेल्या अन्नाचा किंवा गवताचा जनावरापुढें पडलेला अवशेष [सं. चर्व्]

चावरी—स्त्री (काव्य) एक प्रकारची चबवंची, तिवई. 'रत्नजडित चावरिया। ठायीं ठायीं मांडिल्या।' [सं. चतुर्]

चावल—स्त्री. १ चाहूल; हालचाल. २ उपदेश. 'तेथें पांचाल देश सुभिक्ष सुकाळ। भिक्षेचा नाहीं दुष्काळ। ऐसा करोनिया चावल। गेला व्यास देवो।'—कथा ५.१२.८३. [सं. चल्]

चावल—पु तांदूळ. [सं. तंडुल; हिं. चावल]

चावलीन—न. (कु.) ल्हान मुलांस औषध देण्याचें लहान कांचेचें भांडें.

चावळ—स्त्री. चळवळ. [सं. चल्]

चावळ—स्त्री. चौफणी पाभर. –कृषि २७२. [सं. चतुर्]

चावळणें—अक्रि. १ बोलणें. 'आपुलिया मना मरवी। असमाई गोठी जीवीं। तें कवणेसि चावळावी। जरी ऐक्य जाहलें।'—ज्ञा ६.११८. २ बडबडणें; भलमलतें बोलणें 'चावळ ताहीं वाग्जल्प्। अर्थहीन उमजेना।' —मुआदि १९.७६. ३ ज्वर, भय, निद्रा इत्यादि कारणामुळें विचूक बोलूं लागणें; बरळणें. 'भय घेतलें मानसीं। म्हणोनि भलतें चावळसी।'—रावि २३.८३. [सं. स्वप्+चल्=भल् हा धातु. भलनें–सवळणें–चवळणें–चावळणें=झोपेंत चलन करणें. —भाम १८३२. सं. चलनवलन]

चावळी—स्त्री. निरर्थक बडबड. [चावळणें]

चावा—पु. दंश; दंशाचें चिन्ह; व्रण; दातानें केलेली जखम [सं चर्व्=चावणें; तुल० का. कच्चु–चावणें] ०चवीना–पु लांच 'प्रवासांत ठिकठिकाणीं वाटाड्यांना चावाचवीना द्यावा लागतो.' मारणें–लाच घेणें.

चायाचीव—स्त्री. असंतोष; कुरकुर; विनाकारण केलेली हरकत, टाळाटाळ इ० [चिवचिव]

चाविरा—वि. १ चावणारा; चावण्याची संवय असलेला. २ चंचल; स्वैर; चळवळ करणारा; बहकणारा. 'मीचि एक तिहीं लोकीं। स्वाचारनिष्ठ स्वयंपाकी। यापरी स्वकर्मादिकीं। मन होय अधिकीं चाविरें।'—एभा २३.६३६. [चर्वणें]

चावी—स्त्री. १ किल्ली. २ सुची. ३ हार्मोनियममधील सुराची पट्टी. ४ बांधकामातील कमानीच्या मध्याचा दगड. [कों. हिं. गु. तुर्की पोर्तु. चावे]

चाव्येकार—पु. (गो.) किल्लीवाला; कोठीवाला. 'आज चाव्येकार कामार येंऊक ना=आज किल्लीवाला कामावर आला नाहीं.

चाव्हरतें—न. (खा.) गौरीहार आणणें. 'चाव्हरतेला मंडळी चला.' [सं. चतुर्]

चाव्हरा—पु शेतकऱ्याचा लांब चाबूक; कातड्याचा, चामड्याचा चार बैल हांकावयाचा कोरडा. [सं. चतुर्]

चाव्हरी—स्त्री. बैलाची दुसरी जोडी लावावयाचा शोलाचा, दोराचा पुढचा भाग. [सं. चतुर्=चार] **चाव्हरी–रे–बैल**–पुअव. पुढल्या जोखडाला जुंपलेली बैलांची दुसरी जोडी (यावरून सहा बैली–आठ बैली–दहा बैली–सोळा बैली–चाव्हरी हे सामासिक शब्द होतात). ०मोट–स्त्री. बैलांच्या दोन जोड्यांनीं ओढावयाची मोट. —च्या आसुड–पु. चार बैल जोडले असतां वापरावयाचा शेतकऱ्याचा लांब चाबूक, कोरडा, आसुड.

चाष–शा–स—पु. पक्षिविशेष; तास पक्षी; खास खंजन; खंजरीट; मणिकंठ असेंहि म्हणतात. [सं. चाष]

चाषगति—स्त्री. (नृत्य) उजवा पाय पुढें सरकवून पुन्हां पहिल्या जागेच्या मागें ठेवणें, व डावा पाय मागें गेलेल्या त्या उजव्या पायाजवळ आणून ठेवणें. [सं. चाष+गति]

चास—स्त्री. नांगरतांना पडलेली नागराची रेषा; नांगराचा तास; नागरट. [तुल. हिं. चास–(स्त्री). शेती; कृषिकर्म; नांगरणें]

चासेचास–क्रिवि नांगरानें पाडलेल्या प्रत्येक रेषेंत, पाभरीच्या प्रत्येक तासांत. 'जिया अमृत लेशालागीं सायास। तयाचा पाउस केला चारी मास। पृथ्वी वाहून चासेचास। चिंतामणि पेरिले।'—ज्ञा ११ ५८२.

चासणी—स्त्री. साखरेचा पाक. चाचणी पहा. 'खडीसाखरेची भुकटी करून ती अदपाव पाण्यांत टाकावी व तिची चासणी तयार करावी.'—कृषि २.३२.

चासणी, चासणूक—स्त्री. चाचणी; चाचणूक.

चासपणें—अक्रि. चापसणें.

चाह—स्त्री. चहा पहा. [हिं. चाह–आवड]

चाहटळ चाहड, चाहडखोर, चाहडवुचका—चहाटळ इत्यादि पहा

चाहणें—उक्रि आवडणें, प्रिय असे मानणें, मान्य करणें, 'मला तो भारी चाहतो' [स इच्छा, हिं चाह=आवड, प्रेम]

चाहा—स्त्री चहा पहा

चाहाड—वि चहाड पहा

चाहादाणी—स्त्री चहा पहा

चाहाळ—पु (व) चाहूल, आवाज. 'कोणी चालल्याचा चाहाळ आला' [स चल्]

चाहुरी, चाहुरीमोट—चावर, चाहूर, चाव्हरी पहा.

चाहुली-ळी—स्त्री चाहूल, आवाज, हालचालीनें होणारा शब्द 'राक्षस आला तेचि वेळीं। जाणोनि विप्राची चाहुली।' —कथा २ १३ १२१ [स चल्] ०**मारणें**-चाहूल लागू न देणें, आवाज न करता चालणें 'गडी ठेवूनिया बाहेरी। चाहुली मारूनियां संचार करी। तव या शिकियांचिया हारी। चाचपडता सापडल्या।' —निगा ३६

चाहूर—पुन १ एकशेंवीस विघे २ चार बैली आउतातील पुढची जोडी, धुरवीच्या पुढची जोडी चावर चाव्हर, चाहुरी पहा ३ धान्य पारवण्याची घडवची, वावडी [स चतुर्]

चाहूल—स्त्री पदसाद; कानोसा, मनुष्याच्या अथवा जनावराच्या हालचालीचा आवाज चिन्ह, माणसाच्या येण्याची सूचना. 'जागा रे गोपाळांनो ठायीं ठायीं जागा। चाहुलीनें भागा दूर मजपासूनी।' —तुगा २५१ [चाल+हूल]

चाळ—स्त्री अनेक बिऱ्हाडासाठीं बांधलेली एकाच नमुन्याच्या घरांची पटी [स शाला—साल—चाल—भाभ १८३२]

चाळ—पु १ पैंजण, नाचताना पायास बांधावयाची घुंगराची माळ २ घोंघर्णे, हुंदकणें ३ उलयापालय, धडामोड इ० यावरून (ल) कारवाई, पाताळयंत्र ४ धोतरजोड्याचीं दोन पानें जेथें कापून वेगळीं करावयाचीं असतात तेथें वाण्याचे तंतु न विणतां रिकामी सोडलेली जागा, करळी, धोतरजोडा इ० स जी वुरल असते ती ५ चालणें, हालचाल, हलविणें ६ (कु) मदीतील भोंवरा ७ तोंडानें घातलेली शीळ, सू असा आवाज, चाळाच्या आवाजाप्रमाणें केलेला आवाज ८ एक प्रकाराचा गजकर्णाचा किडा ९ भरतीच्या वेळीं पाण्याबरोबर येणारे मासे पकडण्यासाठीं खारे पाटात केलेले खड्ड १० खेळावयाच्या सागरगोटयांचा सच ११ काठांत नक्षी उठवण्याचें विणकामाचें साधन १२—स्त्री खोली, चाळा. १३ पटी 'चौदा-चाळ कोंकण।'—मुभादि २६ २८ [स चल्]

चाळ—न (कु) अनपेक्षित लाभ

चाळक—न आश्चर्य —शर

चाळक—पु चाळक बाळ नामक व्याधि (गजकर्ण) चालक पहा

चाळक—वि चालविणारा, प्रेरक, गति देणारा असें-विश्व चालक, चक्रचालक, चित्रचालक इ०. 'कोण होईल तो ब्रह्मांड चाळक।' —तुगा २६६८ [स चालक]

चाळक—वि १ खोडकर, मात्य, खटयाळ 'द्वाड आपेसी वोंगळ। चाळक चुवक लच्याळ।' —दा २ ३ २८. २ नखरेबाज छिचोर (स्त्री) [स चल्] ०**भवानी**-स्त्री चटकचांदणी, नखरेबाज, छिचोर चाळे करणारी स्त्री, पुंडें पुढें करणारी चावट स्त्री

चाळढाळ—९ १ चालढकल, अडचण दूर करणें, कसेंहि करून मागणी पुरविणें 'एवढा माझा चाळढाळ पाच रुपयाचा करावा' 'कसाही चाळढाळ करून रुपये देऊन टाकावे' २ हालचाल 'जियेतें अलुमाळु। रूपागुणाचा चाळढाळु। ते अलतैसाही खेळु। लेखा आणि।' —ज्ञा १३ ९८५ 'जयेसी पाहाता आलुमालु। रूपागुणाचा चाळढाळु। परि असेल तैसाहि खेळ। आणीतसे रूपातें।' —स्वादि १३ ३ ३८

चाळण—स्त्री १ धान्य, पीठ इ० चाळण्याचें सच्छिद्र साधन २ (ल) पुष्कळ झरे असलेली विहीर ३ झिरझिरीत विणीचें अथवा जीर्ण झालेलें कापड ४ —न चाळावयाचा पदार्थ, धान्य पीठ वगैरे ५ चाळण्याची क्रिया ६ चाळल्यानतर राहिलेलें भूस, केर कचरा [स चालन]

चाळणपुळी—स्त्री. चाळपुळी, दूरवर पसरणारी पुळी, व्रण, क्षत

चाळणा—पु. १ लाह्या भाजताना दोन हात लांबीच्या काठीच्या टोंकाला कापड गुंडाळून लाह्या हलविण्यासाठीं केलेलें साधन, घाटाणा, घोळणा २ गहू डाळी इ० चाळण्यासाठीं केलेली पत्र्याची मोठी चाळणी [स चालन]

चाळणावळ—स्त्री चाळण्यासाठीं दिलेली मजुरी, पैसे

चाळणी—स्त्री १ धान्य, पीठ इ० चाळण्याचें साधन. २ उलयापालय ३ गंजिफाची पिसणी ४ घराचीं कौलें शाकारण्याची क्रिया ५ शोधणें, हुडकणें ६ (ल) सूक्ष्म चिकित्सा, छाननी 'आम्हीं घतलेल्या चाळणींत अखेरीस कांहीं नावडतच खडे राहिल्यास' —टि २ १०४ [स चालनी] **चाळणींत पाणी घालून जीव देणें**-विनाकारण जिवावर उदार होणें, अत्यंत निराश होणें, कोरड्या विहिरींत जीव देणें

चाळणें—सक्रि १ करणें 'ऐसा चाळीत नाना युक्ती' —मुभादि ४९ ३ २ पेलणें, झेपणें 'परी जेणें हाक्षामी चालिजे। यश गौरव त्यासीच साजे।' —मुसभा ७ ७०. 'नावेक चाळवूं धीरेंशा पाठीं पुरवू कामना।' —मुवन ४ १०९ ३ फिरविणें 'बायसा

एकें मुखें दोहींकडे । डोळा चाळितां अपाडें । '-ज्ञा १५ १३५ ४ चाळणींत घालून गाळणें ५ पुस्तकाचीं पानें घराचीं कौलें, विड्याचीं पानें इ० उलटणें, गंजिका पिसणें 'यंदा बगल्याचीं कौलें चाळलीं नाहींत म्हणून फार गळतें ६ धुंडाळणें, शोधणें उदा० घरघर, देशदेश, गावगांव चाळणें 'सगळें घर चाळलें, तरी आंगठी सापडत नाहीं' [स चलन] चाळूनचाळून, चाळूनपाळून-क्रिवि पुन पुन उचलून, फिरवून, उलटापालट करून, अदलाबदल करून

चाळणो—पु १ (गो) मोठी चाळणी २ चाळल्यानंतर चाळणींत राहिलेला शेष

चाळपुळी—स्त्री एक व्रण, रोग, यांत प्रथम एक पुळी उठून नंतर तिच्या भोंवतीं अनेक पुळया उठतात व चाळणीसारखा व्रण होतो [चाळ+पुळी]

चाळवट—न थोपटण्यापूर्वीचें हातानें तयार केलेलें मातीचें भांडें -बदलापूर६६

चाळवण-णी, चाळवणूक—स्त्री आशा लावून दिरंगाईवर टाकणें, झुलविणें, टाळाटाळ करणें, आज ये उद्या ये असें सांगणें, खेटे घालावयास लावणें 'त्यानें पैशाची चाळवणी चालविली आहे' [स चालन]

चाळवणें—सक्रि १ भलतेंच सांगून नादीं लावणें, फसविणें 'काय आम्हां चाळविसी वायांविण । म्हणती दुरून देखिलासी ।' -तुगा ३८ २ झुलविणें 'ब्राह्मणासी आशा लावून । चाळवी कदा न करी दान ।' ३ -सक्रि. निसटविणें बाजूस सरकविणें, हलविणें, ढळण्यास लावणें [स चालन]

चाळवाचाळव—स्त्री १ अनेक प्रकारें केलेली चाळवणूक, झुलवणी, आशा लावणें २ एकसारखी उलथापालथ करणें, खालींवर करणें, ढसढसणें ३ चिडविणें

चाळविणें—सक्रि. १ झुलविणें, आशा लावणें, वेडें करणें 'कोणी यकें चाळविलें । कोणी यकें भ्रष्टविलें ।' -दा ३ ७ १६ २ हलविणें, चळत देणें, प्रवृत्त करणें 'नव प्रकृतिचे कोंद साधे । चाळविलों फळश्रुतीचेनि मार्गें ।' -स्व २८ ३ बाजूस फिरविणें ४ घसरावयास, निसटावयास, झुकावयास लावणें, मूळ जागेवरून हलविणें ५ चेष्टा करणें, व्यर्थ आशा लावणें, दुसऱ्याच्या भ्रमावर चढविणें ६ चीड येईलसें करणें, त्रास देणें, खोडी काढणें

चाळशी-सी, चाळिशी-सी—स्त्री १ वयाला चाळीस वर्षें झाल्यावर दृष्टींत येणारा अधूपणा. २ चाळीस वर्षांचें वय ३ चष्मा 'चाळशी लाग प्राणिया । या नांव आध्यात्मिक ।' -दा ३.६ ४९

चाळा—पु १ छंद, नाद, सवय, व्यासंग 'देवपूजेचा चाळा । हातीं सोंगट्यांचा चाळा' 'वाचेसी शिवनामाचा चाळा' २ वेड 'चाळा लावियेला गोप गोपीनाथें' -तुगा ११२ ३ खोडी 'उगला राहें न करी चाळा । तुज किती सांगों गोवळा ।' -तुगा १२९ ४ पदार्थ जोडण्याचा सांधा, कळाशींत बसविण्याचा प्रकार उदा० शवट खालीं करून बोटें एकमेकांत अडकविणें इ० सांधा, जोड, जसें-हाताचा, मनगटाचा-मानेचा-खवाटयाचा-गुडघ्याचा चाळा ५ भुताच्या अथवा पिशाच्या एका वर्गाचें नांव ६ हातमागाचा पावडा व पावसरा जोडणारी दोरी ७ जेथ भाग करावयाचे आहेत तेथल्या कपड्याचा न विणलेला भाग, कापडातील आडवे किंवा उभे यापैकीं एका जातीचे दोरे न विणले गेलेला भाग, करळी चाल पहा ८ मागातील ओवी किंवा वही या नांवानें ओळखला जाणारा भाग [स चल्] ०लावणें-क्रि नाद किंवा छंद लावणें ०लावणें-अक्रि नाद किंवा छंद लावणें 'चाळा लावूनि गोवितासी । दावूनिया लपसी । लपोनि कवता जासी । तैसा भाव न करी आम्हांसी रे गोविंदा ।' -ज्ञानदेव

चाळाचाळ-चाळी—स्त्री उलथापालथ, उसकाउसक, खालींवर करणें

चाळाचूळ—वि उतावळा -घार

चाळाबोळा—पु १ हातानें चुरगळून चोळाबोळा केलेला कागद अथवा कापड, चुन्याच सुरकुत्या पडलेला कागद अथवा कपडा २ चाळाबाळा करण्याची क्रिया ३ (ल) (व्यवस्थाप्रमाणें अथवा इष्टाप्रमाणें) घाईघाईनें, अव्यवस्थित रीतीनें केलेली सामानाची, कपड्यांची, कागदांची बांधाबांध. [चाळणें]

चाळाळ—पु लाटांचा किंवा पाण्याचा खळाळ 'पहाट जाहल चाळाळ । पाणियाचे ।' -शिपु २ २७ ७९ [ध्व]

चाळिता—पु हलविणारा, प्रेरक, गति देणारा 'ज्या हालविल्या प्राणु हाले । जो जगातें चाळिता ।' -ज्ञा९ ३८३ -एभा ११७ [स चल्, म. चालणें]

चाळिशी—स्त्री चाळशी पहा.

चाळिसा—स्त्रीअव (कुण) चाळीसाचा समुच्चय, अनेक चाळीस

चाळिसा—पु १ चाळीस शेरांचा मण २ सामान्यत चाळिसांचा समुदाय ३ चाळीस हात कापड ४ चाळीस मनुष्यें अथवा पशु लागणारें ओझें [चाळीस]

चाळींपाळीनें, चाळूनपाळून—क्रिवि आळीपाळीनें, पाळींपाळीनें, आलटूनपालटून [म चाळणें]

चाळीय—वि १ चाळतला, चाळावयाचा २ (ल.) चाळीव

चाळीस—वि ४०, चार दशक

चाळीसपत्र—न चष्मा, उपनेत्र

चालु—पु टाकून बोलणें 'उपहासु चालु। वर्मे स्पर्शु। –ज्ञा १३ २७०. [चाळा]

चाळूंद्रा—वि चाळे करणारा, खोडकर, खटयाळ

चाळूनपाळून—क्रिवि आळीपाळीनें चाळीपाळीनें पहा

चाळें—न फसविण्याची युक्ति, छक्केपंजे –शर –तुगा [चाळा]

चाळेखोर—वि खोडकर, खटयाळ, वात्रट, हूड

चाळेकृत्य—न चह्याटळपणाचें कृत्य

चाळेगत—पु (कु) भुताचा जमाव, पिशाच्चाचा समुदाय

चाळौणी—स्त्री (गा) टाळाटाळ, दिरगाई, चाळवा चाळव 'पैशे मागल्या चाळौणी दाखिता' =पैसे मागितल्या-वर आज-उद्या करतो [म चाळवणी]

चाक्षुप—न प्रत्यक्ष ज्ञान डोळ्यापासुन होणारें ज्ञान –पु सहावा मनु –वि १ नेत्रविषयक, डोळ्यासंबंधीं, दृष्टीसंबंधीं २ दृश्य, दिसणारें [सं चक्षुस्=डोळा]

चाक्षुपी—वि डोळ्यासंबधाची, दृष्टिविषयक –स्त्री एक अस्त्र 'मग योजिता झाला चाक्षुपी। कामिनी सैन्य वधावया।' –जै २२ ५८ [स] –प्रेम–न दृष्टिविषयक प्रेम, बाह्य स्वरूपावरून उत्पन्न होणारें प्रेम 'चाक्षुपी प्रेमाच्या पहिल्याच दृष्टीनें आपक मापुक बद्ध होतात' –विचाहरण पृ २० –विद्या–स्त्री जादु गिरी, नजरबंदीची विद्या, दृष्टिमोह करण्याची विद्या, जगातील कोणताहि पदार्थ आपल्या चक्षुंनीं जसा पहावा असें इच्छावें तसा तो दिसणें ह्या विद्येला चाक्षुपीविद्या म्हणतात ही चित्ररथ गंधर्वानें अर्जुनास दिली होती. 'अर्जुनें सावधानें ते क्षणां। चाक्षुपी विद्या जपिन्नली।' –जै ७५ १७३ 'मी चाक्षुपी स्वविद्या दतों ह्या दिव्य पांचशत वाजी।' –मोआदि ३१ २५

चि—एक प्रत्यय च पहा 'प्रेक्षक त्या युद्धाहुनि बहु वर्णिति आपुलेंचि ते पुण्य।' –मोकर्ण १० १०. 'स्मर–हर–पुरसाचि हरमरच नाचे।' –मोकर्ण ४ ४

चिआं—चा चें सामान्यरूप, षष्ठी विभक्तीचा प्रत्यय, च्या 'भ्रमराचिआं झांदा। वरी पडत।' –दाव १४३ 'जें श्रीकृष्णा चिआं बहळिका।' –दाव १० १२२

चिऊ–ऊ—स्त्री चिमणी या पक्ष्याचें ल्हान मुलांच्या भाषेंतील नांव जसें काऊ–चिऊ

चिक—पु बांबूच्या बारीक कामट्याचा केलेला पडदा चिकाचा पडदा पहा [फा चीप् चीक्]

चिकचिक—स्त्री चिकटी, चिकटाई [स चिक्कण, च्व]

चिकचिकणें—अक्रि चिकट होणें (घाम इ० कापासुन शरीर इ०) (गो) चिकचिकुक [चिकट]

चिकचिकाट—पु फारच चिकटपणा, अत्यंत चिकटपणा [चिकचिक]

चिकचिक्ति–कीत—वि चिकट, चिकटणारें, डकणारें, घामानें चिकट झालेला. [चिकटणें]

चिकचीक—स्त्री चिकटपणा, पाऊस पडल्यामुळें जमीनी वर चिखल वगैरे होणें

चिकट—वि १ चिकटपणा असलेला, चिकटणारा २ (ल) कंजूष, कद्रू, घासाघीस करणारा (ल) ३ चिवट व मजबूत बांध्याचा (माणूस) ४ लाळघोट्या, पिच्छा पुरविणारा चावून चिकट, चावणें, चावून पहा ०पदार्थ–पु ऊद, धूप, गुग्गुळ वगैरे वस्तु ०भेंडी–भोंकर–वि (ल) पिच्छा पुरविणारा, लोचट [स चिक्कण, म चीक]

चिकटण—स्त्री चिकटपणा.

चिकटणें—१ चिकटपणामुळें एक पदार्थ दुसऱ्या पदार्थाशीं संलग्न होणें २ (ल) एक पदार्थ दुसऱ्याच्या अगदीं जवळ येणें 'संपत्ति आली म्हणजे सोयरींधायरीं बरेच येऊन चिकटतात' ३ एक पदार्थ, वस्तु दुसऱ्यास लागून असणें. 'माझें घर त्याच्या घरास चिकटून आहे' ४ खोडी, सवय, व्यसन जडणें 'त्याला विडीचें व्यसन चिकटलें'

चिकटचट—स्त्री (जमीनीची) स्निग्धता, कस इ०

चिकटवण—न चिकटविण्याचे पदार्थ गोंद, डिंक, खळ, सरस [चिकटणेंपासून प्रयोजक]

चिकटव(वि)णें, चिकटाविणें—सक्रि गोंदानें डकविणें

चिकटा—पु १ केसांस, कातडीस चिकटून असलेला मळ, केसांचा चिकटपणा २ पावसाची बारीक सर पडल्यावर होणारा जमीनीचा चिकचिकीतपणा ३ अंगमेंतून वाहणारा चिकट पु इ०; गाई, म्हशी इ०कांच्या स्तनांतून येणारा चिकट दुग्धांश ४ डाळी वर किंवा धान्यावर रोगरूपानें वणारा चिकट पदार्थ, बुरशा ५ एक प्रकारचें गवत ६ दळतांना जात्याच्या तळीस चिकटलेलें पीठ ७ रोगट हवेनें झाडांना, जनावरांना होणारा रोग ८ पक्षी पकडण्याकरितां केलेला चिकट पदार्थ [चिकट] ०पडणें–क्रि पिकांवर पानउवा पडणें

चिकटा—पु पुरुषांचें नेसावयाचें मुकटयाप्रमाणें सोवळ्याचें रेशमी किंवा लोंकरीचें वस्त्र [का चिक्क्–ल्हान] **चिकटें**–न. सोवळ्याचें, ल्हान्या रुमानें वस्त्र [का चिक्क्=ल्हान]

चिकटाई—स्त्री चिकटपणा

चिकटी—स्त्री. १ केसातील चिकट मळ २ घामटपणा, ओंगळपणा ३ जात्याच्या तळीस पीठ चिकटल्यामुळें जात्यास येणारा चिकटपणा; नव्या धान्याचा चिकटपणा ४ चिंचोक्याची खळ

चिकटीव—वि चिकटवून तयार केलेलें, गोंदानें, सरसानें, खळीनें डकविलेलें.

चिकट्या—वि लोंचट, पिच्छा पुरविणारा, चिसरडा [चिकट]

चिकण—वि १ कठिण (दगड), चिवट (लांकूड), मजबूत (कापड, कागद दोरा), कणखर, दमदार, कसदार (मनुष्य, जनावर) २ दृढप्रयत्न (मनुष्य) ३ चिकट स्निग्ध (जमीन) ४ ज्यांत कस विशेष आहे असें (दूध) किंवा असें दूध देणारी (गाय) ५ कजूष, चिक्कू, कृपण ६ गुळगुळीत [चिकट] सामाशब्द- ०कांकडी-स्त्री तवसें, एक प्रकारची कांकडी —कृषि ५८२ ०खडू-पु पांढरी माती, एक प्रकारचा खडू ०चोपडा-वि. १ स्निग्ध, चिकट (जमीन) २ गुळगुळीत (दगड, कागद लांकूड) ३ मऊ, चिवट मजबूत (रेशीम) ४ चकचकीत, पॉलिश केलेलें ०चोपडें-न आस्त तेल किंवा चरबी असलेले स्निग्ध खाद्य ओशट पदार्थ (तेल चरबी इ०चा) ०जमीन-स्त्री जिला चिकटपणा फार असतो अशी जमीन, जींत वीस भागापेक्षां रेतीचा भाग कमी असतो, व दुसऱ्या भागापेक्षां चिकणमातीचा भाग अधिक असतो अशी जमीन —कृषि १६ ०माती-स्त्री फार चिकटपणा असलेली माती, अल्युमिना व सिलीका यांच्या मिश्रणानें बनलेली माती —पदाव ३७ —वट-वि ओशट, चिकट(जमीन) ०सुपारी-स्त्री झाडावरून कच्ची काढून दुधांत शिजवून वाळविलेली सुपारी 'चिकणसुपारी कात जो केवड्याचा' [स चिक्कण]

चिकणा—पु एक औषधी वनस्पती, यास चुच असेंहि दुसरें नांव आहे

चिकणा-ना—वि स्निग्ध, तेलकट, चमकदार, गुळगुळीत [स चिक्कण, हिं चिकना]

चिकणाई—स्त्री स्निग्धपणा, गुळगुळितपणा, तेलकटपणा

चिकणी—स्त्री १ एकप्रकारचें झाड २ एक प्रकारचा मासा —वि चिकण पहा ०जमीन, माती सुपारी-चिकण पहा

चिकरणें—सक्रि विखरणें, विलग करणें

चिकलवणी—वि (गो) दल्दलीत, चिखल व पाणी यांनी युक्त

चिकलवाणो—वि (गो) अमंगळ घाणेरडा, चिखलात फिरून तयाच राहणारा

चिकवडी—स्त्री तांदुळाचें पीठ मीठ-मिऱ्यांसह शिजवून त्याच्या बारीक बारीक वड्या वस्त्रावर घालून उन्हांत वाळवून तेलांत तळून खावयास करतात तें एक प्रकारचें तोंडीलावणें [चीक+वडी]

चिकशा-स्या—स्त्री १ संशय, खुरखुर, संदेह, आशंका, (क्रि० आणणें, बाळगणें, धरणें, वागविणें, येणें, उठणें, वागणें इ०) २ कटाळा, वीट [स चिकित्सा] ०येणें-वीट येणें

चिकसा—पु अंगास लावण्याकरितां केलेलें एक प्रकारचें सुगंधी द्रव्य, जोंधळा, हळद इ० वाटून अंगास लावण्याकरितां केलेलें उटणें 'नाना मुठिता देहदशा। काल्वूनि लाविजे चिकसा।' —अमृ ७,७२

चिकसें—न एक प्रकारचा खाण्याचा पदार्थ, हरभऱ्याची डाळ पाण्यात भिजत घालून ठेवून वाटावी नतर त्यांत जायफळ वेलची पूड, बदामबी, पिस्ते, खिसमिस व पिठीसाखर मिसळून त्यात चमचाभर सोडा टाकावा व मिश्रणाचा गोळा तूप लावलेल्या ताटांत थापावा तें ताट भट्टींत ठेवून खालींवर जाळ लावावा चांगलें भाजल्यावर रोटासारखे तुकडे पाडावेत हेंच मोदकपात्रात वाफूनही कोणी उकडून काढतात बेसन दुधांतहि भिजवून करण्याचा रिवाज आहे —गृशि १ ४५२.

चिकाचा पडदा—पु बांबूच्या बारीक कामट्यांचा केलेला पडदा चिक पहा

चिकाट, चिकचिकाट—पु चिगचिग, मचपच, रेंदा डपणा

चिकाटी—स्त्री १ पक्षी धरण्यासाठीं केलेला चिकट पदार्थ, चुना, सफेता लावलेली काठी, किंवा तो चिकट पदार्थ (चुना, सफेता) 'सुर्णी ससाणे चिकाटी खोंचरा। घेऊनि निघती डोंगरा। पारधी जैसे।' —ज्ञा १६ ३४५ २ बळाची परीक्षा पहावयासाठीं एकानें दुसऱ्याचें मनगट धरावयाचें आणि दुसऱ्यानें तें सोडवून घ्यावयाचें व पुन्हा त्याचें धरावयाचें हा जो प्रकार तो, मनगटाची पकड, 'पहनियां हातीं हात पोरा परिसी चिकाटी।' —निगा ९६ (क्रि० धरणें, सोडणें) ३ पहिलवानाची विशिष्ट पकड ४ (ल) वादविवादात प्रतिपक्षाची अडवणूक करण्यासाठीं घातलेला प्रश्न ५ चिवटपणा (लांकडाचा) ६ धडाडी, नेट, करारीपणा, सोशीकपणा, निग्रह ७ चिकटपणा ८ (ल) लघळपणा, लोचटपणा, लांगूलचालन ९ चिरगुळा, दीर्घसूत्रीपणा—स्वभाव १० मजबूत माड (घोड्यावरील स्वाराची)

चिकाड्या—पु एक प्रकारचें दुधाळ झाड शेर [चीक]

चिकार—क्रिवि पूर्णपणें, खच्चून, रिकामी जागा न ठेवता (क्रि० भरणें) 'हें गलबत मालधनीनीं चिकार भरलें आहे' —वि दाट, गच्च, फार, कल्पनातीत

चिकार, चिकारा—पु (हिं) कथारी लोकांची सतार, दोन तारांची किनरी, एक गोंडी वाद्य

चिकारा—पु नावड, तिटकारा किळस

चिकारी—स्त्री सतारीस लावलेल्या सात तारांपैकीं शेवटची (सातवी) तार [ध्व]

चिकारीबोली-भाषा—स्त्री शब्दाला आरंभी च-चि लावून त्यातील वर्णांची उलटापालट करून बोलण्याची सांकेतिक भाषा उदा० चलाम चिलाम=मला, चलातु-चिलातु-तुला इ०

चिकार—न. (नदभाषा) मूल, पोर

चिकाळ-ळा, चिकाळ्या—वि फार चीक असलेलें (झाड, फणस, आंबा) [चीक]

चिकित(चिवुक)—न (नृत्य) खालचे-वरचे दात एकमेकापासून दूर ठेवणें जांभई आली असें दाखविण्याच्या वेळीं नृत्यांत हा अभिनय करितात

चिकित्सक—पु १ वैद्य २ (ल) काथ्याकूट करणारा, कीस काढणारा, खोदूनखोदून चौकसणारा (विशेषकरून मूर्ख व ढोंगी असा मानलेला) ३ भावी परीक्षावत, परीक्षक, कलावंत ४ दर्दी, तज्ञ, [स कित्-जाणणं, रोगमुक्त-बरें करणें, इच्छिणें, शंका घेणें, जगणें, राहणें]

चिकित्सनीय—वि औषधी, औषध म्हणून देण्यास योग्य, चिकित्सा करण्याजोगा, उपायसाध्य [स]

चिकित्सा—स्त्री १ वैद्यकी, वैद्यक्रिया, उपचार 'ते हिंसा निवारावया केली। चिकित्सा कां।' -ज्ञा १३ २२५ 'रोगाची योग्य चिकित्सा करणारे वैद्य फार थोडे' -योर १ ३ २ रोगासबंधीं साध्यासाध्य विचार व औषधयोजना ३ रोगाची परीक्षा ४ (ल) सूक्ष्म निरीक्षण. (विशेषत फाजील, विचक्षणापूर्ण असें) ५ कांक्षा, वितर्क, कुकल्पना, अंदेशा, आपल्या आशंकांनीं मनात उत्पन्न केलेले तरंग (क्रि० येणें) [स]

चिकित्सालय—न रुग्णालय, दवाखाना [स चिकित्सा+आलय]

चिकित्सेखोर—वि उगीच काथ्याकूट करणारा, दिक्कतखोर, कांक्षी, फाजील चिकित्सा करणारा, भलभलते संशय-शंका घेणारा (मनुष्य) [स चिकित्सा+खोर]

चिकी—स्त्री १ पातळ चिकट पदार्थ, गोंद, खळ २ पाक घणारा आंबूस गूळ. ३ काकवी ४ दाट होईल इतकी कढविलेली साखर, पाक ५ तांदळाच्या पिठाची खळ ६ तावदानें चौकटींत घट्ट बसविण्याचें लुकण, लांबी इ०, लोखंडाची लाख

चिकीचा—वि खळी काढलेला (लुगडें कापड, कपडा) [चीक]

चिकार—वि किचकट, त्रासाचें, घोटाळ्याचें, सतावणाऱ्या व क्षुद्र बाबींनीं पूर्ण असें (काम-धंदा) जिकीरीचें

चिकीर्षा—स्त्री. करण्याची इच्छा, [स कृ=करणें या पासून इच्छादर्शक भाववाचक नाम]

चिकीर्षित—वि करूं इच्छिलेलें, करण्यासाठीं योजिलेलें [स चिकीर्षा]

चिकीर्षु—वि करूं इच्छिणारा, करण्याची इच्छा ज्याला आहे असा [स चिकीर्षा]

चिकू, चिक्कू—पु १ एक आवट-गोड, साधारणपणें बटाट्या एवढें फळ -वि कंजूष कृपण, कद्रू, हाताचा जड

चिके—क्रिवि. क्षणभर, जरा, कांहीं क्षण 'चिके रहा मी आतां येतों' [का चिक्क्=लहान]

चिकोटा—पु चिकटा शब्दांतील १,२,३ ४,६,८ अर्थ पहा [चीक]

चिकोटी—स्त्री चिकाटी पहा

चिकोडा—पु. जोंधळ्यावर पडणारा रोग, फार थंडी पडली म्हणजे जोंधळ्याच्या पातींवर एक चिकट पदार्थ तयार होतो तो.

चिकोरपणा—पु (व) चहाटखोरपणा, छिचोरपणा 'असा चिकोरपणा चालवाल तर तुम्हाला येथून घालवून दिलें जाईल'

चिकोरी—स्त्री मातीची पणती

चिकोरी—स्त्री (व.) (प्राय बहुवचनी प्रयोग) थट्टा, मस्करी 'जन्मभर तुम्ही चिकोऱ्याच केल्या, तुम्हाला भारदस्तपणा कधीं येणार?' [छिचोरी]

चिकोल—पु (कुण) (चिखल अप), गारा, रेंदा, राड.

चिक्कट—वि चिकट पहा

चिक्कण—वि चिक्कण पहा

चिक्कर—वि लहान, चिमुकलें, क्षुल्लक, आकारात कमी (फळें, फुलें, अक्षरें, आकृति, विड्याचीं पानें इ०) [का. चिक्क्=लहान]

चिक्की—स्त्री चिकी पहा

चिक्कू—पु चिकू पहा.

चिक्र—न. (गो) कपबशी 'वे प्यौक चिक्र हाड' =चहा प्यावयाला कपबशी आण [पो शिकर, इ सॉसर, तुल० म चक्र]

चिखल—पु गारा, रेंदा [स चिक्लि-चिखल-राजवाडे, चिकिल्ल-राजवाडे, स क्लिद-चिक्लिद -नारायणशास्त्री मराठे बोरे] (बाप्र) ०करणें-भाताचे रोप लावण्यापूर्वी करण्यांत यणारी दुसरी नांगरट -बदलापूर २८७ शेतात चिखलासारखी जमीन करणें गल्लांतील रस्तरीत करणें, मिसळणें चिखलांत घोडा टाकणें-भलत्याच भानगडींत पडून स्वत स त्रास करून घेणें चिखलात रुतलेली गाय-असहाय्य मनुष्य, स्त्री; संकटांत सांपडलेली व्यक्ति म्ह० (व) चिखल पाण्याला

घडो १ १४

सोडत नाहीं व पाणी चिखलाला सोडत नाहीं=परात वाएलेकांत किंवा भाईमुलींत भांडण झालें तरी कांहीं वेळानें तीं एक होतात त्याला म्हणतात.

चिखलणें—अकि १ पावसानें जमीन चिखलयुक्त होणें. २ चिखल्यांचा विकार होणें. ३ रेंदाड करणें.

चिखलणें—सकि. ढांकणें; लोटणें (हत्ती, घोडा). चेतवणें; पुढें ढकलणें.

चिखलधुणी—स्त्री. (कों.) भाताची थोणी, पेरणी करणाऱ्या मजुरांचें कामानंतरचें हातपाय धुणें, स्नान करणें, अवजारें वगैरे धुवून काढणें इ० काम. [म. चिखल+धुणें]

चिखलभावळी-भाची—स्त्री. (व.) ज्येष्ठ कृष्ण अमावास्या. 'चिखलभावळीपासुन आमचा हिशेब करा.'

चिखलघट—स्त्री. दाराचा उंबरा. -वि. १ जेथें लवकर चिखल होतो अशी (जागा, जमीन). २ जेथें चिखल झाला आहे अशी (जागा, जमीन); चिडचिडीत; रेंदाड.

चिखलपाणी—न. चिखलानें युक्त पाणी; गढूळ पाणी. [चिखल+पाणी]

चिखलवाट—स्त्री. ज्यावर चिखल झाला आहे असा रस्ता; चिखलाची वाट. [चिखल+वाट]

चिखली—स्त्री. पावसाळ्या चिखलांतुन हिंडल्यानें पायाच्या बोटांच्या बेचक्यामध्यें ओलसरपणा उत्पन्न होतो आणि त्या ठिकाणीं कंड सुटून आग होते व ठणका लागतो असा विकार, चिखलांत फिरल्यामुळ पायांच्या बेचकांत होणारा विकार; -अव. चिखल्या 'चिखल्या जिव्हाळया लागती। या नांव आदिभूतिक।' -दा ३.७ २२.

चिखल्या—पु हळीशींत रुमणें खुंटी मारून बसवितात ती खुंटी. -बदलापूर २८७.

चिखोरा—पु (व.) नखांनीं घेतलेला चिमटा; नखांनीं त्वचेवर काढलेला ओरखडा; चिमकोरा.

चिखोल—पु चिखल. 'हा शोणितमांसांचा झाला सर्वत्र दुर्गम चिखाल।' -मोकर्ण १२.३५.

चिगचिग, चिगढाण, चिगधाण—स्त्री १ चिकचिक; चिडचिड; फार चिखल होणें. २ घामानें अंगास येणारा चिकटपणा; चिबचिब.

चिगचिग—वि. चिखलानें युक्त; रेंदाड.

चिगट—वि. चिकट पहा.

चिगलेचिगले—पु. (कर्ना.) फांसेपारधी. [का. चिगरी=हरिण+बलेगार=फास लावणारा]

चिगर—वि. किरकोळ.

चिगळ-ळी, चिंगूळ—स्त्री. १ अतिशय लहान मासा; २ लहान पिंचू, खेंकडा इ० ३ चिमुकले गाजर, बटाटा, कांदा, अपक्क फळ इ०. चिगळया-पु. एक गोड्या पाण्यांतील मासा. -प्राणिमो ८१. चिंग्री-पु. एका जातीचा मासा. 'चिंग्री या जातीचे मासे घेतांना फार जपलें पाहिजे.' -आरोग्य १.११४.

चिंगा(गो)टी—स्त्री. १ लहानसा भोंवरा. २ (ल.) चलाख, चपळ, मोहक मूल. ३ टेंगु मनुष्य.

चिगुटी—स्त्री. (मि) चिधोटी; चिंधी. 'कोवरास इ लेंगुटी भाल मुनकाचे इं चिगुटी.' =कंबरेला ही लंगोटी आणि डोक्याला ही चिंधोटी. -मि ३५.

चिघरा—पु एक प्रकारचा तिळांवरील रोग (ज्यानें दाणा चांगला भरत नाहीं, पोंचट होतो असा). -कृषि ३५१.

चिघळ—पु (कों.) गूळ, साखर, मीठ इ० पदार्थांस जो द्रव सुटतो तो. -स्त्री. एक प्रकारची रानभाजी.

चिघळणें—अकि. पाझरणें; गळणें; स्रवणें (मीठ, साखर, गूळ इ०). [सं. गल्=गळणें; म. चीक+गळणें; का. चिगिल=चिकट होणें]

चिघळया—वि. पाझरणारा; वितळणारा; (हवेंतील ओलाव्यानें) झिरपणारा (गूळ, साखर इ० पदार्थ). -देवी-स्त्री. अव ज्यांतून पू वाहतो अशा देवी; कथलया देवी.

चिघुर—वि. लहान; चिमुकला; छोटा; खुजट. चिक्कर पहा.

चिंच—स्त्री. या नांवाचें एक झाड आणि त्याचें फळ. ओसाड व जंगली भागांत हीं झाडें आपोआप वाढतात. याचें खोड उंच असून फार जाड असतें. झाड सावकाश वाढतें. याचा विस्तार मोठा असतो. चिंचेचें फळ आंबट असून स्वयंपाकांत भाज्या वगैरे पदार्थांत त्याचा उपयोग करतात. चिंच पित्तशामक व रक्तशुद्धिकारक आहे. चिंचेचें सार व पन्हें करतात. पाला व फुलें यांची भाजी करतात. [सं. चिंचा] गोरखचिंच-स्त्री. हें फळ मोठें असून आंत तांबडा गर असतो. रुचि गोड असते. ही औषधी आहे. चिंचेचा तक्र-पु. (व.) गाभुळया चिंचा घालून त्यांत तिखट, मीठ घालून केलेला पदार्थ.

चिंचुकली—स्त्री. चिमटी.

चिंचणी, चिंचवणी—स्त्री. १ गवतांत अथवा भातखाचरांत उगवणारी एक वनस्पति, हळदीसारखें एक प्रकारचें गवत. २ चिंच. 'चिंचण्या तोडूं झाडावर।' -दावि २६२.

चिंचतसर—न. चिंचेवरील कर.

चिंचप(पे)टी—स्त्री. स्त्रियांचें एक कंठभूषण; चिंचेच्या पानांच्या आकाराच्या सोन्याच्या पेट्यांवर मोत्यांचे किंवा

हिरकण्यांच कोंदणकाम करून त्या पेटया वर्तुळाकृतिकेप्रमाणे रेशमाने पटवून केलेला अलंकार [म चिंच+पटी-पेटी]

चिंचपटो—पु (कु) (अव) चिंचपटे, चिंचपेटी

चिंचपानी—वि चिंचेच्या पानाच्या रुंदीचे काठ असणारा (धोतरजोडा) [चिंच+पान]

चिंचमोहर—पु (वे) मेथी, मोहरी, हळद, चिंच याची चटणी, चिंचेचें चोकळ-त्वक् चिंचेचें पाणी, मिरची, मीठ यांस फोडणी देणें

चिंच खा)रो—पु (गो) चिंचोका, चिंचेचें बी

चिंचवणी—न चिंच कोळलेलें पाणी, चिंचेचें पाणी [चिंच+पाणी]

चिंचळा—पु १ दिव्याच्या वातींची काजळी, कोजळी २ तेलाच्या दिव्यापासुन पडणारे जळते कण, फुलें यापैकी प्रत्येक

चिंचादर—स्त्री. (गो) चिचुंदरी, उंदराची एक जात

चिंचारा—पु (कु) चिंचोका, चिंचरो पहा

चिंचावणें—अक्रि चिवचिव करणें, चिवचिवणें [ध्व]

चिंचि—स्त्री रानकिडयाचा, रातकिडयांचा आवाज चिम ध्याचा चिवचिव शब्द [ध्व]

चिंचिणी—स्त्री भातात, गवतांत वाढणारें एक रोप (हें दुभत्या गाईंना खाऊ घाल्तात) चिचणी पहा

चिंचुकली—स्त्री चिमटा ०घेणें-अक्रि चिमटा घेणें

चिचुंदरी, चिचोंदरी, चिचुंद्री चिचोंद्री—स्त्री १ उंदराची एक जात, उंदरासारखा परंतु आखुड शेपटीचा व चूंचू आवाज करणारा एक प्राणी (याचा कस्तुरीसारखा वास येतो) २ एक प्रकारचें चक्राकार फिरणारें दारूकाम [स छुछुंदरी-छुछुंदर-छुछु+उंदर-चिचुंदर-री -भाभ १८३२]

चिंचुरटी-डी चिंचोरटी-डी—स्त्री वाग्याच्या जातीची एक वनस्पति

चिंचुरटें-डें चिंचोरटें डें—न चिंचुरटीचे फळ 'चिंचुर टयाची भाजी करा '

चिंचोका—पु चिंचेतील बीं चिंचोका भाजून खातात चिंचोक्याच्या बारीक भुकणीची घोंगडी बुरणुसइ०कास लावण्या साठीं खळ करितात

चिंचोणी—स्त्री (व) चिंच दाट कोळून त्यात गूळ, खाबन्याचा कीस चारोळी घालून सवपित्री अमावास्येस करि तात तो पदार्थ [चिंच+पाणी]

चिचोंदरा—वि चपळ हुषार, धुरुधुरु बोलणारा (मुलगा)

चिचोंद्री, चिचुंद्री—स्त्री चिचुंदरी पहा

चिचोर दा छिचार—वि अचावचा बोलणारा, पोकळ ढौल करणारा, दुर्व्यसनी, क्षुद्र, हलकट, विषयासक्त असणारा, हलकट (मनुष्य)

चिचोरडा—वि (व) क्षुल्लक (जीव) 'एवढासा चिचो रडा आहे, पण मोठा हुषार आहे '

चिचोरा चिंचोरा—पु (व) चिंचोका, चिंचेतील बी, ' मुलें चिंचारे खलतात '

चिचोरी—स्त्री छिचोर वर्तन, हलकटपणा, क्षुद्रपणा, पोकळ ऐटबाजपणा, पोरकटपणा, स्वभावाचा, वर्तनाचा मूर्खपणा

चिंचोरी—स्त्री (खा) चिंचोका

चिंचोला-ळ—वि निमुळता, हळू हळू अरुंद होत जाणारा, चिवळ, (हत्तीच्या सोंडेप्रमाणें) क्रमाने बारीक होत जाणारा

चिंचोळा—पु दिव्याच्या वातीची काजळी, कोळिष्टक चिंजळा पहा

चिच्छक्ति—स्त्री सचेतन तत्त्व, शुद्ध चैतन्य, परमात्मा, बुद्धि मन [स चित्+शक्ति]

चिजपट, चिजवट, चिजरीज—वि गिचमिड, चिताड (अक्षरें), वाईट रीतीनें लिहिलेलें, काढलेलें

चिट—क्रिवि निमुटपणें, स्तब्धपणें, मुकाटयानें, चूप ०राहणें-अक्रि चूप बसणें, राहणें 'मी इतकें बोललों, परंतु तो चिट राहिला '

चिटकी—स्त्री हाताचें मधलें बोट व आंगठा याच्या सयोग वियोगानें होणारा आवाज,चुटकी 'शतसहस्र वाजवी ज्या जेवविता माय ववकी चिटक्या।'-मोउद्योग ७ ७६ [ध्व का चिटकु चिटिके] चिटक्याचे माडव-पुअव चटक्याचे माडव पहा

चिटकी—स्त्री विशिष्ट आकाराचें मातीचें भाडें

चिटकी—स्त्री १ मुळयाची शेंग, डिंगरी २ एका विशिष्ट वनस्पतीची शेंग, एरंडाचें बारीक जातीचें बी ३ गवारी

चिटकुला—वि ल्हान, चिमुकला, छोटासा [का चिटि= ल्हान]

चिटकें—न अर्ध्या कोळव्या इतकें किंवा शेराच्या सोळाव्या भागाइतकें माप [का. चिट्टे]

चिटकोबा—पु मातीचें लिंग 'चिटकोबाला पाटावर बसवा व हळदकुंकू लावा '

चिटचिट-टा—क्रिवि दूध काढावयाच्या भांडयात येत येत गळणाऱ्या दुधाच्या होणाऱ्या शब्दाप्रमाणें वासरू गाईचें दूध पीत असतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें [ध्व]

चिटणी—स्त्री (चिटणपासुन नाम) चिटणें पहा ०स पडणें-मूल वासरू याच्या नि शेष पिण्यानें (गाईचे) क्षीण होत जाणे 'वासरू चिटून चिटून पितें म्हणून गाय चिटणीस पडली [ध्व]

चिटणें—सक्रि १ कासेतील, स्तनांतील दूध संपल्यावरहि येंब येंब दूध काढणें, पिंणे 'काय पिटून पिटून (दूध) काढतोस, वासराला ठेव' २ -न. येंब येंब पिटून काढलेलें दूध [ध्व]

चिटणें—सक्रि (पालीनें) चिट असा शब्द करणें, पालीच्या आवाजाचा वाचक धातु [ध्व]

चिटनविशी, चिटनिशी—स्त्री १ चिटनविसाचें काम, अधिकार २ चिटयाचपाटया लिहिणें, निष्फळ पत्रें लिहिण्याचें काम

चिटनवीस, चिटनीस, चिटणीस—पु पत्रें व पत्रांचे जबाब लिहिणारा सरकारी अधिकारी, सरकारी कचेऱ्यांतील शिरस्तेदाराचा वाचक शब्द [फा चिट=चिठ्ठी+नविस्=लिहिणारा]

चिटनिशी—वि १ चिटनिसाच्या खात्यासंबधीं, नोंद वगैरे, लिहून घेण्याचें (काम) २ चिटणिसाच्या अक्षराप्रमाणें सुंदर, ल्हान (अक्षर)

चिटपट, चिटपिट—विक्रिवि खरडलेलें, गिचमिड लिहिलेलें -न खरडलेला, गिचमिड लिहिलेला कागदाचा तुकडा

चिटपाखरूं—न कोणीहि (मनुष्य, पक्षी, जनावर इ०), ल्हान पाखरू सुद्धां (या शब्दाचा उपयोग नेहमीं नकरणरूपींच करतात) 'मी त्या वाड्यांत शिरलों तेव्हां मला तेथें चिटपाखरूहि आढळलें नाहीं' [स कीट+(हिं) पखेरू] ०नसणें—सक्रि पूर्ण शून्यता, शांतता, असणें

चिटमिटा—वि. चुटमुटा, चुरपुरता, जेमतेम पुरेल असा

चिटलिंग चिटू—पु ल्हान पण हुशार व मोहक मूल [तुल० इ चिट=चिमुकलें, ल्हान मूल, तरुण स्त्री]

चिटलेलें—वि धार काढून झाल्यावर जोरजोरानें, प्रयासानें पिळून काढलेलें (दूध)

चिटवी, चिटी—वि चिटाचें, चिटानें आच्छादिलेलें, चिटानें केलेलें [चीट]

चिटी—वि चिटवी पहा

चिटी-चिठी-चिठ्ठा—स्त्री १ ल्हानसें पत्र २ लिहिण्याच्या उपयोगी असा कागदाचा ल्हान तुकडा, चिटोरें, कपटा [म चिट्ट, हिं चिठ्ठी, तुल० इ चिट] ०मसाला-ले-पु सरकारी हुकूम पाहोंचविणारास रयतेकडून मिळणारी पोटगी 'चिटी मसाला मौजे कोलोसे इनाम गाव पैकी सालाबादी जमा आहेत'-मसाप २ १५३ प्रतिवादीस बोलविण्याची फी -बदलापूर ३६३

चिटुकली—वि चिमुकली, ल्हान 'आधीं या बाहुलीच रक्षण करायच कशाला आणि हा चिटुकली उषा तिच रक्षण करणार काय ?' -सुदे ५८

चिटू—पु ल्हान, हुशार मूल [तुल० इ चिटी]

चिटूक—पुन. एका पक्ष्याचें नांव

चिट्टी-ट्ठी, चिटी-ठी—स्त्री चिटी पहा १ छोटें पत्र २ हुंडी [स चिट्=निरोप घेऊन पाठविणें-चिटीका-चिटी, -भाअ १८३२; तु० हिं चिठ्ठी, इ चिट्] **चिठ्ठी उतरणें**-(वर किंवा विषयीं या शब्दयोगी अव्ययास जोडून उपयोग) मरण्याची सनद मिळणें. (श्रीमताची, देवाची इ०) **चिठ्ठी उतरणें**-एखाद्याकडून पैशाची विलक्षण मदत होणें **चिठ्ठी-ठ्या टाकणें**-आपल्या मनांत जो प्रश्न असेल त्याची होकारार्थी व नकारार्थी अथवा संभाव्य असतील तितकीं उत्तरें कागदाच्या सारख्या निरनिराळ्या चिठ्ठयांवर लिहून त्या घुरळून देवासमोर टाकून आपल्या प्रश्नाचें बरोबर तें उत्तर देण्यास प्रार्थून त्या चिठ्ठयांपैकीं एक ल्हान मुलास उचलावयास सांगून अथवा वीवर पडलेल्यानें माझी वचेल अशी चिठ्ठी वाचणें आणि तींत लिहिलेलें आपल्या प्रश्नाचें उत्तर असें समजणें **चिठ्ठी फिरविणें-माघारें टाकणें**-मरणाचें आमंत्रण नाकारणें, असाध्य दुखण्यांतून बरें होणें.

चिठडी-चिठोडी, चिटो(ठो)रा, चिटोरें—स्त्रीपुन कागदाचा लिहिलेला, लिहिण्याकरितां घेतलेला ल्हान तुकडा, कपटा, वरील शब्दांपैकीं चिठडी, चिटोडी हे शब्द चिंधी या अर्थींहि वापरतात [चिठ्ठी]

चिठ्ठ-ठ्ठी—पुस्त्री १ जमाबंदीचा तक्ता २ खजिन्यावर केलेली मागणी. ३ इनामचिठ्ठी, इनाम जमिनीचा तक्ता ४ (प्रांतांतील) पगारदारांच्या पगारवांटणीचा तक्ता ५ (लावणी हा शब्द पूर्वी जोडल्यास) लागवड केलेल्या जमिनीचें पत्रक

चिठ्ठीचपाटी—स्त्री चिठ्ठी वगैरे, चिठ्ठीचिठ्ठी [चिठ्ठी+चपाटी]

चिड, चिडा, चिडचिड्या—वि १ रेंदाड, चिखलाचा २ चिडखोर

चिडका—वि चिडणारा, लवकर रागावणारा [तुल० का. सिडुकु]

चिडखोर, चिडखोर—वि लवकर चिडणारा, गरम होणारा, रागावणारा [चिडणें+खोर]

चिडचिड—स्त्री १ थोडक्या जागत पुष्कळ माणसें, पदार्थ असल्यानें होणारी दाटी, गर्दी, अडचण. २ चिकचिक, रेंदाड पणा ३ (घाम आल्यानें) शरीराचा चिकटपणा, चिबचिब ४ कुरकुर.

चिडचिडणें—अक्रि १ चिखलानें युक्त, रेंदाड होणें (जमीन जागा इ०) २ चिकट होणें, चिडचिडीत होणें (डोळे, शरीर इ०) ३ चिडणें, त्रासणें

चिडचिडा—वि १ चिपलाचा, चिखलानें युक्त असा, रेंदाड २ त्रासिक, चिडणारा, चिडखोर.

चिडचिडीत—वि १ चिखलानें युक्त, रेंदाचा, निसरडा २ (घामानें) चिकट झालेलें (डोकें, शरीर), चिपचिपीत

चिडचिड्या—वि चिडखोर, तिडतिडा, त्रासिक [चिड चिडणें]

चिडचीड—स्त्री दाटी, गर्दी

चिड(ढ)णें—अक्रि १ चीड, राग येणें, कावणें, सतापणें २ फोड झालेल्या, सडलेल्या जागेंतून मांस वगैरे वर येणें उभ रणें, उतणें [तुल० हि चीडना=रागावणें, का सिडि=रागावणें, सिट्टु=राग]

चिडमिड—स्त्री अतिशय दाटी, गर्दी, गोंधळ, गर्दीपासून उत्पन्न होणारा संकुचितपणा, अडचण

चिडमिडणें—अक्रि चिडमिड करणें, अंग फिरविणें, हलणें, सरणें (गर्दीत, दाटींत) [का चिडुकु=हलविणें, ढवळणें]

चिड(ढ)रा—वि चिडका, चिडखोर, चिडचिड्या, तिडतिड्या [चिडणें]

चिड(ढ)वणी—स्त्री खिजवणी (एखाद्यास) कुत्सित बोलून, त्याचें मर्म काढून राग आणणें, चिडविणें [चिडणें] ०च्या **गोष्टी**—स्त्रीअव राग, संताप चीड आणणाऱ्या गोष्टी. ०चें **भाषण**-न मनोवृत्तींना चालना देणारें भाषण, चेतविणारें भाषण, राग आणणारें भाषण.

चिडविणें—सक्रि चेतविणें, खिजविणें, चीड, राग, संताप येईलसें बोलणें

चिडां—न. चिमणी, पाखरू –ग्रदलापूर १२८.

चिडाणी—स्त्री १ कटिर, कटिरी जागा क्रोधाचें प्रबल भरलें। भरी द्रैपाचिया तरियातें। असूया तिरस्काराची तेथें। चिडाणी उठे अतिरुति।'–एभा २ ९७ २ कुजकेपणा, कुजणें, 'अन्नाचिया चिडाणीं। पीडती पशुपक्षिप्राणी।'–एभा २३ ८५१ ३ घाण, कुपात्र, घाणेरडें भाडें 'जे का दुर्गंधाची पोहणी। जे उठली चिडाणी विष्टेची। –एभा २६ २०३

चिडिकामिडी चिडिमिडी—स्त्री दाटी गर्दी, चगरा चेंगरी गोंधळ [का चिडुपु=चेंगरणें, चिडुगोडु=अन्यवस्था]

चिडी—स्त्री (व) चिमणी एक प्रकारचा टिनचा ल्हानसा दिवा चिडी लाव म्हणजे उजेड पडेल'

चिडी चिडिया—स्त्री चिमणी. 'काळी चिडी काकण घारी' –एभा १० ५८१ 'तेणें ते चिडी हाता धरुनि शिळेवरि उपटिली।'–पच १४९ चिडया चिमणे कावळे।' –दावि २४४ [हिं चिडिया तुल० स चटका]

चिडीकामिडी—स्त्री चिडिकामिडी पहा

चिडीमिडी—स्त्री चिडिकामिडी पहा

चिडू—क्रिवि (वे) वाढ खुटलेलें 'भात चिडू धरलें' =भात खडावलें भाताची वाढ खुटली

चिढखोर, चिढणें चिढरा, चिढवणी—चिडखोर इ० पहा

चिणका, चिणकारा—पु १ फणकारा, संताप, रागाचा झटका, क्रोधावेश (क्रि० येणें, लागणें). २ तिटकारा, किळस, शिसारी (क्रि० येणें) [ध्व]

चिणका-क्या—वि चिडका, चिडखोर, रागीट

चिणकारणें—अक्रि रागाचा, संतापाचा झटका येणें. [चिणका]

चिणकुला—वि (विद) चिमकुला, ल्हान, चिमकुला [का चिण्ण=मूल]

चिणचिण—स्त्री १ (उष्णतेनें, उन्हानें होणारी) चुण-चुण, आग २ धुसफुस, रागाची कुरकुर, चडफड, फणफण 'क्रोधें करी चिणचिण। ता येक पढतमूर्ख।' –दा २ १० ३३ 'सोसवेना चिणचिण केली। तेथें तामस वृत्ती दिसोन आली।' –दा १९ ७ ५ [ध्व]

चिणचिण-णि—क्रिवि रातकिड्याच्या शब्दासारखा शब्द करून [ध्व]

चिणणें—सक्रि वीट, दगड, इ० रचून बुजविणें (दार, खिडकी इ०), 'धर्माचा दारवटा दडतर चिणिला हा कठी फार खोटा।' –निमा १ ५७ २ (वीळ इ०कांत) दगड, माती ठोकून भरणें ३ ठासणें (ल्हानशा जागेंत माणसें, सामान), कोंबणें, चेंदणें ४ जिवंत गाडणें (एखाद्या माणसाला भिंतीच्या पोकळींत जुलमानें घालून), भिंत बांधून काढणें ५ ठार मारणें ६ चेतविणें, खिजविणें, चिडविणें

चिणाचीण—स्त्री अनेक खिडक्या, बिळें इ० बुजविण्याचें काम, कृत्य

चिणो—पु (गु) राळा –कृषि २९३

चिणोरा—वि चिमुकला, ल्हानुला, ल्हानसा [का चिण्ण=मूल]

चित्—स्त्री ज्ञान, बुद्धि, चैतन्य शुद्ध ज्ञान–चैतन्यरूपी ईश्वर, ब्रह्म आत्मा, मन [स चित्=ब्रह्म आत्मा, चैतन्य ज्ञान]

चित्—न (गो) मन चित्त पहा

चित—वि उताणा पाठीवर निजलेला चीत पहा ०**करणें**–सक्रि उताणा पाडणें, कुस्तींत जिंकणें [हिं चित=उताणा]

चितक—वि चिंतणारा, चिंतन करणारा, इच्छिणारा, मनांत आणणारा, बाळगणारा, (समासांत) शुभचिंतक, अभीष्ट चिंतक, अनिष्टचिंतक इ०. [स चिन्त्+विचार करणें]

चितकपडा—स्त्री (खेळांत) उताणी पडलेली कवडी (याच्या उलट फट्टी कवडी)

चितरा, चितांग—पु स्त्री (खा) स्त्रियांच्या गळ्यातील सोन्याचा, चांदीचा पट्टीसारखा एक दागिना चितांक पहा.

चितड—वि गिचमिड लिहिलेलें, खरडलेलें, खोडाखोडी केलेलें, काट मारलेलें (लिखाण)

चिंतणी चिंतणूक—स्त्री चिंतन करणें, विचार करणें, (गुरूच्या उपदेशाचें) मनन करणें [स चिन्त्]

चिंतणें—सक्रि १ चिंतन, विचार करणें, मनांत धरणें योजणें 'तुम्ही अंक चिंता, मी प्रहरभर चिंतितों पण कांहीं सुचत नाहीं' २ मनन करणें (कांहीं एक गोष्ट कशी होईल, कशी करतां येईल इ० सर्वधानें) विचार करणें 'लग्न कसें होईल हें मी चिंतीत होतों' ३ इच्छिणें, देवाजवळ मागणें (कल्याण, शुभ, अकल्याण इ०) 'समस्तही चिंतू लागले। रघुपतीस कल्याण।' ४ मनांत रचणें, कल्पिणें, धरणें, काढणें 'चिंतिला मनोरथ पूर्ण होय। एक आवर्तन करितांचि।' ५ (शिकलेला, ऐकिलेला विषय) मनांत घोळविणें, मनन करणें ६ वेत करणें, योजणें 'चिंतणं घडेना पदरीं पडेना' [स चिन्त्=विचार, मनन करणें]

चिंतन—न मनन, ध्यान, विचार करण्याचा व्यापार: ध्यास [स चिन्त्]

चिंतनिका, चिंतनी चिंतना—स्त्री मनन, ध्यान, विचार (विशेषत गुरूनें शिकविलेल्या गोष्टी मनांत साठविण्या साठीं), मनन, चिंतन करणें

चिंतनीय—वि मनन, ध्यान, विचार करण्यास योग्य, ज्याचें ध्यान मनन, चिंतन करावयाचें तें [स चिन्त्]

चितपावन—पु कोंकणस्थ ब्राह्मण [क्षेत्र+पावन-चेत्पावन-चितपावन=परशुराम क्षेत्राला पवित्र करणारे, किंवा क्षिति+पावन-चिति+पावन-चितपावन=पृथ्वीला पवित्र करणारे, -भाम १८३२, चित्तपोलन=चिपळोणचे राहणारे]

चितय—स्त्री अजगाराप्रमाणें एक जनावर हें आकारानें मोठें, मद व निरुपद्रवी असतें २ ज्याचा रंग पिंवळा फार गरीब, डोक्यावर कुकवासारखा टिळा गाईच्या तोंडासारखें तोंड, चावत नाहीं अशा सर्पाची एक जात -बदलापूर ३४७

चितरकथी-थ्या—वि पौराणिक कथांचीं चित्रें काढून त्यांवरून कथा सांगणारी एक जात किंवा तींतील व्यक्ति चित्रांचें विवरण करणारा [स चित्र+कथ्]

चितरणें—सक्रि १ चित्रांनीं आकृतींनीं आच्छादणें (जमीन भिंत इ०) (जमीनीवर भिंतीवर) चित्रें काढणें 'हृदयभिंति वरी चितरावा।' -दावि २७२ २ (कागदावर) रेघोट्या फराटे मारणें ३ वाईट रीतीनें चित्रें, आकृती इ० काढणें ४ (पान्यानें) आकाश बारीक ढगांनीं आच्छादित करणें [स चित्र, चित्र् तुल० हिं चितरना]

चितरणें—अक्रि १ (जमीनीवर भिंतीवर) चित्रें, आकृती काढणें. २ (कागदावर) खरडणें, रेघोट्या, फराटे काढणें ३ (चित्रांतील रेषाप्रमाणें) बारीक बारीक धारांचा पाऊस पडणें, झिमझिम पाऊस पडणें

चिंतवणी—स्त्री १ काळजी, चिंता, 'तुम्हांचि तयाची चिंतवणी। मजचि पडली।' -ज्ञा ९ ३३८ 'हा निरोधु सांडा-वयालागीं। धैर्याचिया चागचागीं। चिंतवणी जितीं आंगीं। वाहे जो कां।' -ज्ञा १८ ६३८ २ ध्यास लावणारी गोष्ट

चिंतवणें—न चिंतन मनन करण्याची क्रिया 'जया सर्वत्र सर्वपणें। सर्वांही काळीं असणें। जें पावूनि चिंतवणें। हिंपुटी जाहलें।' -ज्ञा १२ ४३

चिंतवन—स्त्री, चिंता, काळजी 'पाडियेलों वनीं थोर चिंतवनीं। उशीर का अझुनि लाविवेला।' -तुगा १६०६ [चिंतन]

चितवार्ती—स्त्री मन स्थिति, चित्तवृत्ति -शर [स चित्त+वृत्ति]

चितळ—पु न अंगावर ठिपके असलेलें, आखूड शिंगांचें किंवा बिनशिंगाचें हरिण, चित्रमृग; 'एकत्र मृग व्याघ्र चितळ।' -दाव १४२ चितळी-वि चित्रमृगाच्या रंगाचा, चित्रमृगा सारखा (प्राणी) 'एकें मोहरीं मोरी पारडीं। एकें वाघी चितळी पुडीं।' -दाव २८१ [स चित्रल=चित्रविचित्र]

चिता—स्त्री प्रेतदहनासाठीं रचलेला लांकडाचा ढीग, सरण [स चिता] म्हु० 'चितेपेक्षां चिंता कठीण' ०भस्म-न चितेंतील राख ०भूमि-स्त्री स्मशान, ज्या जागेवर प्रेत जाळ तात ती जागा

चिता, चितेवान—चित्ता, चित्तेवान पहा

चिंता—स्त्री १ काळजी, फिकीर; विवंचना, हुरहुर २ चिंतन, विचार करणें, मनन करणें इ० चिंतन पहा ३ हरकत, अडचण, 'आभासही नाहीं स्वप्नीं दुश्चिता। प्रत्यक्ष बोलतां काय चिंता।' -तुगा १२३३ [स] (ग्राम्य) चिंता नाहीं-हर कत नाहीं (एखाद्या वस्तूची, माणसाची) चिंतावणें-अक्रि काळजी करणें, काळजींत पडणें, विवंचनेंत पडणें, चिंताकुल होणें. 'मग सुभद्रापति चिंतावला।' -ज्ञे १५ ११ नसचि सुत त्याजला म्हणुनि फार चिंतावला।' -तिमा ३ १४ चिंता वाहणें-एखाद्याची दुःस्थिति, उत्कर्ष कसा होईल याचा विचार करणें सामाशब्द-चिंताकुल चिंताक्रांत चिंताग्रस्त चिंता तुर, चिंतान्वित-वि काळजीनें ग्रासलेला, खचलेला, गांजलेला चिंताग्नि-चिंताज्वर-पु. पराकाष्ठेची काळजी घोर चिंता, चिंतारूपी अग्नि ज्वर, ताप 'जळतों चिंताग्नीमीतरीं। मेघ मस्करी वर्षे तूं।' ०मणि-पु १ चिंतिलेलें इष्ट वस्तु देणारें स्वर्गीय

रत्न, 'कां चिंतामणि जालया हातीं । सदा विजयवृत्ति मनोरथीं ।' –ज्ञा १ २४ २ गणपति, गणेश 'धुडी विनटला तुम्या चरणीं। दयाळू तू चिंतामणी।' –चिंतामणीविजय २ ६ १ परीस, ज्याच्या स्पर्शानें लोखडाचें सोन होतें तो कल्पित दगड 'चिंतामणीचा होता स्पर्श । सुवर्ण करी लोहास । –तुच ५ ६८ ४ (उप) चिंचवणी, चिंचेचें पाणी ५ –वि ज्याचे मानेवरील केस खुरापर्यंत लांब आहेत असा (घोडा) –मसाप २ ५६ ०रत्न–न चिंतामणी, एक रत्न 'ते पाषाणही आघवे । चिंता रत्नें कां नोहावें ।' –ज्ञा १८ १६४३ ०रोग–पु काळजी हा एक रोग, काळजीरूपी रोग 'चिंतारोगें जन ऐसे क्षीण काय होतात।' –मोआदि १२ ८५ [चिंता+रोग] चिंतार्णव–पु काळजीरूपी समुद्र, निरनिराळया पुष्कळ गोष्टींची काळजी [स चिंता=काळजी+अर्णव=समुद्र]

चिताक–चिताक—पुस्त्री हा अलंकार सोन्याचा असून मराठे लोकांतील स्त्रिया वापरतात. याचा आकार पद्यासारखा असून तो गळयात सरीसारखा घालतात नाथांच्या वेळींहि तो गळयात दागिना होता, परंतु आठव्या शतकाच्या सुमारास तो कमरेचा दागिना होता असें दिसतें. 'चितिका कटिशृंखला' –हारावली 'तसेंच (त्याचा) आकार पद्याप्रमाणें नसून साखळीसारखा होता.' –मसाप २ ३८ 'फिटला चितेचा अभिलाख । म्हणोनी न घाली चिताक। कृष्णपदींचा पदाक। तचि पदक हृदयींचें। '–एरुस्व ७ ३७ 'सरी चिताक भोंवरी । अलंकाराचिया परी। नामें झालीं दुरी। एक सोनें आटिता।' –तुगा ३७७५ [स चित्र+ अंक–अकन, रेखा]

चिताग—पु (खा) चिताक पहा 'नवरीचा चिताग अन वाकरवाळया गहान टाकीसन रुपये कढाहीन '

चिताड, चितड, चिताडगुतार—वि गिचमिड लिहि केलेलें, डाग पडलेलें, रेघोटया, फराटे ओढलेले [चितरणें]

चिताड—क्रिवि (कुण) पूर्णपणें चीत 'कायदा फास झाला कीं रयत चिताड मेली ' –खेया १३.

चितारणी—स्त्री चित्रें काढणारी स्त्री 'अन्यथा ज्ञानाचें चित्र उठी । तेथ चितारणी हे त्रिपुटी। प्रसिद्ध जे कां।' –ज्ञा १८ ४६०

चितारणें—सक्रि चितरणें पहा 'जे सुखें चितारूनिया। फळती दु खें।' –ज्ञा १४ २६२ 'नाना चित्रीं चितारव्या। उंच चित्रें।' –दा १९ १ १९

चितारी—पु चित्रें काढणारा, चित्रकार, चित्रें रंगविणारा [स चित्रकार, तुल० हिं चितेरा]

चिताविणें—सक्रि १ आगे करणें, सुचना देणें २ चिड विणें, त्रास देणें, खोडी काढणें, सतावणें [स चित्; तुल० हिं चितावना=सुचना, इशारा, आठवण]

चिति—स्त्री सहा काटकोन-चौकोनी पृष्ठांनीं मर्यादित असलेली घनाकृति उदा० पुस्तक, पेटी, चौकोनी ओटा इ० [सं ची=गोळा करणें]

चिति—पु विशिष्ट आकाराच्या विटा मांडून तयार करावयाची यज्ञवेदि चयन पहा

चिंतित—वि चिंतिलेलें, मनांत आणलेलें, मनन केलेलें. [सं चिंतित]

चिती—स्त्री धुरा, धुरसा, धुरशी 'अन्न बरेच दिवस राहिलें तर त्यावर चिती येते ' चितेणें–अक्रि पांढऱ्या धुरशीनें युक्त होणें, धुरसणें [चित्र]

चितोडा–ड—पु. घोडयाचा एक रंग, पाढऱ्या अंगावर तांबडे ठिपके असलेला (घोडयाचा) रंग, तद्विशिष्ट घोडयाचा प्रकार –अश्वप १ २७ [स चित्र]

चितोडी—वि चितोड गांवासबधीं, चितोडचा उदा० चितोडी रुपाया

चित्कला–ळा—स्त्री १ प्राण्याचें सचेतनत्व, ज्ञानशक्ति, चैतन्य 'जे त्रिभुवनपतीची चित्कळा। ब्रह्मांडमाळा घडी मोडी।' २ जीवनकला, जीव 'तू प्रेमाचा पुतळा। भक्तीचा जिव्हाळा। मैत्रियेचि चित्कळा। धनुर्धरा।' –ज्ञा ४ २९ [स चित= ब्रह्म, चैतन्य+कला=अंश]

चित्कलि(ळि)का—स्त्री चैतन्यकालिका, ज्ञानरूप ज्योति. 'अर्जुनालागीं चित्कळिका। उजळलिया श्रीकृष्णें।' –ज्ञा ११ १७८ [स चित्=चैतन्य+कलिका=कळी]

चित्त—न मन, अन्त करण, बुद्धि, वृत्त्यात्मक अन्त करण पचकातील चवथा अवयव, मनोवृत्ति विकार, भावना राग इ० कांचें अधिष्ठान मानलेलें हृदयस्थान 'जे वस्तुचा निश्चयें केला। पुढें तेंचि चिंतु लागला। तें चित्त बोलिल्या बोला। येथार्थे मानावें।' –दा १७ ८ ८ [स](वाप्र) ०उडून जाणें–अक्रि १ घाबरणें, उदास होणें, मन न रमणें (कर्त्याची षष्ठी असते) 'तें ऐकून महाराजांचें चित्त उडून गेलें '–चद्र १३४ २ एखाद्या गोष्टी विषयीं मन विटणें नावड उत्पन्न होणें ०पुरविणें–वि लक्ष्य देणें, लक्ष्यपूर्वक ऐकणें. चित्तात खाणें–अक्रि मनास लागणें, वाईट वाटणें समानाशब्द– ०क–वि हुषार, चलाख, अल्पवयस्क असून मोठया विषयाकडे चित्त लावण्याचा स्वभाव ज्याचा तो चित्तंगम–वि हृदयंगम, मनावेधक, हृदयस्पर्शी मार्झीं मी निवडूनि अर्पिलि फुलें अत्यंत चित्तंगम।'–टिक१५२ ०गेह–न हृदयरूपी घर मन हेंच घर, मन विकल्प प्रवेशला ते समयीं। चित्तगेहीं कैकेयीच्या।' –रावि ९ १६१. [स चित्त+गेह=घर] ०चतुष्टय–न मन, बुद्धि, चित्त व अहंकार या चारांचा समुदाय

'चित्तचतुष्टय डाहालिका। कोंभेजेतो।' –ज्ञा १५ ९७ 'चित्त चतुष्टय चमत्कार। मन बुद्धी चित्त अहंकार।' एमा २२ ३५० –एमा ३.११२ [स चित्त=मन+चतुष्टय=चारांचा समुदाय] ०चमत्कार–पु आश्चर्य, अचंबा, आनंदाश्चर्य [सं चित्त+चमत्कार] ०चाळक–वि १ इच्छेचें, मनोवृत्तींचें नियमन करणारा (ईश्वर). 'चित्तचाळक विठेवरला। तो हरि माझ्या मनीं भरला।' 'जयजय सकळ चित्तचाळका।' २ मन रमविणारा; मनोरंजक, मन चाळविणारा, विकारयुक्त करणारा [सं चित्त+चालक] ०चोर–चोरटा–वि मन हरण करणारा; चित्ताकर्षक [स चित्त+चोर] ०ज–पु मदन, कामदेव, मनांत जन्मणारा (मदन) [सं चित्त=मन+ज=जन्मणारा] ०जडसंयोग–पु. आत्मा आणि शरीर यांचा संयोग [स चित्त=चैतन्य+जड=स्थूल (शरीर, देह)+सम्+योग=एकत्र येणें] ०निग्रह–पु मनाचें संयमन, नियमन, मन ताब्यांत ठेवणें (स चित्त+निग्रह=ताब्यांत, दाबांत ठेवणें] ०निर्वृत्ति–स्त्री. मनाची शांति, चित्ताची विश्रांति [स चित्त+निर+वृत्ति] ०पावन–पु चितपावन पहा ०पोळ्या–पु चितपावनांना तुच्छतेनें, उपहासानें संबोधण्याचा शब्द ०प्रसन्न–वि समाधानी, संतुष्ट, शांत चित्ताचा [स चित्त+प्रसन्न=तुष्ट, शांत] ०भ्रंश–पु. १ मानसिक शक्तींचा भग, म्हातारचळ. २ देहमानाचा नाश, चित्तभ्रम, डोकें ठिकाणावर नसणें, डोकें फिरणें [स चित्त+भ्रंश] ०भ्रामक–वि मनाला मोहून टाकणारा, चित्ताकर्षक, मन वेडें करणारा [स. चित्त+भ्रामक] ०लहरी–स्त्रीअव मनस्तरंग, मनाची हुक्की, मनोविकार, मनाचे छंद, तरंग, विलास इ० 'ब्रह्मानंद सागरीं। विराल्या चित्तलहरी।' [स चित्त=मन+लहरी=लाटा, तरंग] ०विभ्रम–पु मन बहकणें, बुद्धि भ्रंश, मन ठिकाणावर नसणें [स चित्त=मन+वि=विरुद्ध+भ्रम=फिरणें] ०वृत्ति–स्त्री १ लक्ष्य, मन चित्तवृत्ति ठिकाणीं नाहीं फिरली, बदलली, उडून गेली' २ मनाच्या लहरी, तरंग, परिभ्रमण, वगैरे चित्तवृत्ती घटकघटकेंत पालटतात' [स चित्त=मन+वृत्ति=वर्तन, वागणें, असणें] ०वेधक–वि मन आकर्षिणारा, मन हलवून सोडणारा, अन्त करणास भिडणारा, हृदयंगम, [स चित्त+वेधक=वेधणारा] ०वैकल्य–न मनोभ्रम, बुद्धिभ्रंश, मन बहकून जाणें. [स चित्त+वैकल्य=विकलता, भ्रम, पशुपणा] ०शुद्धि–स्त्री मनाचा शुद्धपणा, पवित्रपणा, मनाचें रागद्वेषादि वाईट भावनापासून अलिप्त राहणें 'चित्तशुद्धि नसल्या जाणा। एकांतीं मांडिती देवार्चना। पुढें आठवी मन कामना। तें रानोरान हिंडवी।' [स चित्त+शुद्धि] ०संकोच–पु १ मनोनिग्रह, मनावरील दाब २ (विनयामुळें होणारा) मनाचा लाजाळूपणा, भिडस्तपणा, शालीनता [सं चित्त+संकोच=आखुडपणा, भिडस्तपणा] ०समाधान–न मनाचें स्वास्थ्य, चित्ताची शांति, संतुष्टता [स चित्त+सम्+आ+धा धन] ०स्थैर्य–न मन स्वास्थ्य, मनाची स्थिरता, शांति [स चित्त+स्थैर्य=स्थिरता] ०हीन–वि मन ठिकाणावर नसणारा, मनावर योग्य संस्कार नसलेला, अप्रबुद्ध 'तें आघवेंचि गेलें वाया। जे चित्तहीन।' –ज्ञा ९ १७८ [स चित्त=मन+हीन=टाकलेलें, वाईट क्षुद्र] चित्ताची आर्द्रता–स्त्री मनाचा कोंवळेपणा, चित्ताची मृदुता चित्तायिला–वि सजीव, विचारी, चित्तप्रसन्न 'मा मी तव चित्तायिला। आणि श्रीगुरु ऐसा दादुला।' –ज्ञा १८ १५ ३२ चित्तैकाग्र्य–न मनाची एकाग्रता एकतानता [स चित्त+ऐकाग्र्य=एकाग्रता]

चित्तळ—पु चितळ पहा

चित्ता—पु वाघाच्या जातीचें एक जनावर, बिब्या, बिबट, बिबळ्या वाघ, याच्या अंगावर ठिपके असतात हा रानावनांत, झुडपांत, डोंगरांत वस्ती करून असतो हा अत्यंत चपळ व सावध असून अत्यंत क्रूर व हिंस्र पशु आहे हिंदुस्थानात हा मनुष्यभक्षक प्राणी म्हणून प्रसिद्ध आहे. [स चित्रक, प्रा चित्तओ, हिं चीता, गु चित्तो, फ्रेंजि चिचइ=मांजर]

चित्तेवान—पु राजाच्या, सरदाराच्या संग्रहाला असलेल्या चित्त्यांची निगा राखणारा अधिकारी

चित्पावन, चित्तपावन—पु चितपावन पहा

चिंत्य—वि विचार करण्यास योग्य, मननीय, लक्ष्यांत घेण्याजोगा, विचार, मनन, करण्यास योग्य, आवश्यक, शक्य [स चिन्त्+य]

चित्र—न १ रंगीत तसबीर, रेषांनीं रंगांनीं दगड, कागद, धातूंचीं भांडीं इ०कांवर काढलेली, किंवा माती इ०कांनीं बनविलेली मनुष्य, जनावर, काहीं पदार्थ, देश इ०कांची आकृति २ पत्त्याच्या डावांतील गंजिफांतील चित्रांपैकीं (राजा, राणी, गुलाम, यापैकीं) एक ३ चित्रविचित्र रंग. ४ मृगजल ५ आश्चर्य, नवल 'द्रोणवधें रिपु मानिति जय मानूं था, न चित्र हें तोही।' –मोकर्ण २ ५ ६ विचित्रपणा, विचित्रपणाचे चाळे मातें पाहुनि चित्र काय करिता का पा! तुम्हीही असे।' –आसु ४२ –वि १ आश्चर्यकारक, चमत्कारिक २ निरनिराळ्या रंगाचा, बहुविध, नानाप्रकारचा 'दिसों लागलीं चित्र चिन्हें सुखाचीं।' सामाशब्द–०क–पु. १ चित्ता, बिबळ्या वाघ २ एक औषधी वनस्पति ३ चित्रकार, चितारी 'गर्विष्ठ चित्रक शस्त्रधारी' –गुच ३६ ९७ ४ एक प्रकारचें रत्न, वैरंग, तोर [स चित्रक] ०कथी–थ्या–पु पुराणांतील राजांचीं, देवांचीं, वीरांचीं चित्रें दाखवून त्यांचें विवरण करून, त्यांच्या दंतकथा सांगून, त्यावर उपजीविका करणारा मनुष्य चितरकथी पहा [चित्र+कथणें] ०कला–स्त्री चित्रें काढण्याची कला, सृष्टिसौंदर्याचें अगर एखाद्या ऐतिहासिक प्रसंगाचें

किंवा एखाद्या व्यक्तीचें हुबेहुब चित्र कागदावर अगर सपाट फलका वर काढणें या कलेस चित्रकला म्हणतात 'चित्रकलेची ललितकला मध्यें गणना आहे ' ०काई-वि अपूर्व देहाचा, ज्याचें विचित्र शरीर आहे तो [स चित्र+काय=देह, शरीर] ०कार-पु चित्रें काढणारा, चितारी, चित्रें बनविणारा [स चित्र+कार=करणारा] ०काव्य न ज्यात ध्वनि अथवा व्यंग्यार्थ नसून केवळ शब्दाच्या रचनेची चमत्कृति मात्र असते असें काव्य [स चित्र+काव्य] ०गुप्त-पु १ मनुष्यमात्राची पापपुण्याची नोंद ठेवणारा यमाच्या दरबारातील फडणीस २ (ल) हिशेबाच्या, लिहिण्याच्या कामात तरबेज असलेला मनुष्य, कलमबहाद्दर (उप.) लोकाचीं गुप्त व निंद्य कृत्यें दुष्ट हेतूनें पहात असणारा [स चित्र+गुप्त=रक्षिलेलें, कोणास न कळणारें] ०पट-पु चित्रें काढलेलें कापड, नकाशा, सिनेमाची फिल्म [स चित्र=तसबीर+पट=वस्त्र] ०मणी-पु ठिपक्यानीं युक्त असें रत्न ' नीलमणी हे क्ण सोन्याचे चित्रमणी तिकडे।' -टिक ४८ [स चित्र=चित्रविचित्र+मणी=रत्न] ०भंगी-वि एका किंवा तीन पायांनीं पाढरा असलेला (घोडा) -अश्वप १९८ हा अशुभ मानितात अरजल-जली-जल पहा ०मार्ग-पु. (वादन) दोन मात्रा प्रमाणाचा ताल [स चित्र+मार्ग] ०मूळ-स्त्री एका वनस्पतीचें नाव [स चित्र+मूल=मूळ] ०योग-पु मातीचीं चित्रें तयार करण्याची कला [चित्र+योग] ०रथ-पु एका गधर्वाचें नाव ' चित्ररथु मी गधर्वा। सकळिकामाजी।'-ज्ञा १० २३६ ०रेखा-स्त्री १ चित्राची रूप रेषा, बाह्यरेषा, आराखडा २ एका सुदर स्त्रीचें नाव उषेची दासी ३ चित्रासारखी जिची रूपरेषा आहे अशी सुदर स्त्री. ०लेखन-न चित्रें काढण्याची कला, चित्रें काढणें 'कृषिकर्मशास्त्र किंवा चित्रलेखन हे विषय घेऊन जे परीक्षा देतील त्यासच नोकरीस लायख समजलें जाईल ' -रसापू १ [स चित्र+लेखन=लिहिणें] ०लेखसृष्टि-स्त्री चित्रकाराची सृष्टि, चित्रसृष्टि [स चित्र+लेख+सृष्टि=जग] ०लेप-पु १ गोपीचदन अथवा गधगोळ्या याची केलेली मूर्ति 'ताऱ्याचे देव चित्रलेपें।' -दा १९५१ २ तसबीर, भितीवर काढलेलीं चित्रें 'तटस्त जैसी चित्रलेपें।' -वेसीस्व ५७ [स चित्र+लेप=लिहिणें, लिंपणें, चोपडणें] ०वज्रतुंड-न एक प्रकारच्या रत्नाचें नाव [स चित्र+वज्र+तुड] ०विचित्र-वि चमत्कारिक निरनिराळ्या रगाचें आश्चर्यकारक, नानाविध [स चित्र+विचित्र] ०शाकापूपभक्ष्यचिकारक्रिया स्त्री नाना प्रकारच्या भाज्या पक्वान्नें इ० तयार करण्याची कला [स चित्र=नानाविध+शाक=भाजी+अपूप=अनरसा, घारगा इ०+भक्ष्य=खाद्य पदार्थ+क्रिया=कर ण्याची कला] ०शाळा-स्त्री चित्रसग्रहाचा दिवाणखाना [स चित्र+शाला] ०सग्रहालय-न म्युनिसिपालिटीसारख्या सस्था सौंदर्य, कला, मनोहर रंगकाम, आकृतिविशेष इ०कानीं युक्त, मानवी विचाराचीं व कल्पनाचीं स्थित्यतरें दाखविणारीं चित्रें लोकांना पाहण्याकरितां ज्या ठिकाणीं सग्रहित करून ठेवितात तें ठिकाण [स चित्र+सग्रह+आलय] चित्राचें बाहुलें-न उप ज्यास बाहुल्याप्रमाणें नाचविता येतें असा आश्रित मनुष्य चित्रासारखा-वि (ल) स्तब्ध, मूक, निश्चल चित्रासारखें चालणें-बोलणें-हसणें इ -सक्रि सुदर, मधुर, मनोहर चालणें, बोलणें, हंसणें इ० चित्रित वि १ चित्रानीं युक्त, ज्यावर चित्रें काढलीं आहेत असा २ स्तमित, दिङ्मूढ, आश्चर्यानें थक्क, चकित झालेला [स चित्रित] चित्रीव-वि चित्रातील, चित्रात काढलेलें; चितारलेलें ' जाण पोकळीचे पेंडवळें। अगा चित्रीव फळें। धीर हे देखें।' -ज्ञा ११ ४६४. [चित्र] चित्रींचा लेख-लेप-पु १ भितीवर काढलेलें चित्र 'चित्रींच्या लेपें उठीउठी। प्रळय चपळा भासिली।' २ (ल) देखण्या मनुष्यास व प्राण्यासबधीं म्हणतात, सुदरी, सुदर स्त्री

चित्रा—स्त्री सत्तावीस नक्षत्रांपैकीं चवदावें नक्षत्र [स] म्ह० पडतील चित्रा तर भात न खाय कुत्रा=चित्राच्या पाव सानें धान्याची समृद्धि होते त्यास अनुलक्षून ही म्हण आहे. चित्राचें ऊन न चित्रा हें पर्जन्यनक्षत्र असताना पडणारें ऊन हें रूक्ष व कडक असतें याचे काहीं आश्चर्यकारक गुण सागतात उदा० उन्हीं वस्त्रें या उन्हांत तापविलीं तर त्याना कसर लागत नाहीं हरिणाच्या पाठी (ह्या उन्हानें) काळ्या होतात

चित्रान्न—न १ खिचडी. २ साखरभात [स चित्र=रगीबेरगी+अन्न]

चित्रालंकार—पु साहित्यशास्त्रातील एका अलकाराचें नाव याचे दोन प्रकार आहेत-(१) प्रश्नवाक्यांतच उत्तर असतें तो (२) दोन किंवा अधिक प्रश्नाना एकच उत्तर असतें तेव्हां होतो तो

चित्रावती, चित्राहुति चित्राथी चित्रावथी—स्त्री अव भोजनारंभीं ब्राह्मणादि पात्रास परिषेक केलेल्या परिषेकाच्या बाहेर उजव्या बाजूस देवताना उद्देशून जे भाताचे लहान घास ठेवतात ते त्यांची सख्या सप्रदायपरत्वें दोन ते पाचपर्यंत असते [स चित्राहुति]

चित्राविणें—सक्रि चितरणें पहा

चित्रास्वाती—स्त्री सत्तावीस नक्षत्रांतील चवदावें व पधरावें नक्षत्र चित्रा आणि स्वाती या पर्जन्यनक्षत्राचा पाऊस [चित्रा+स्वाती] म्ह० पडतील चित्रास्वाती तर पिकतील माणीकमोतीं पण कापूस न मिळे वातीं=चित्रा आणि स्वाती या नक्षत्रात पाऊस पडेल तर धान्याची अतिशय समृद्धि होईल, पण कापसाचें पीक मात्र बुडेल.

चित्राहुति चित्रावती(थी), चित्राथी—स्त्री चित्रावती पहा [स चित्र=चित्रयुत इ + आहुति]

चित्रिणी—स्त्री शृंगारशास्त्रानुसार ठरविलेल्या स्त्रियांच्या चार (पद्मिनी, चित्रिणी, हस्तिनी, शंखिनी इ०) वर्गांपैकी एक, नानाविध छंदांनी व गुणांनी युक्त स्त्री. [स चित्रिणी]

चित्सागर—पु. ज्ञानसिंधु ज्ञानरूपी समुद्र [स चित्=ज्ञान+सागर=समुद्र] **चित्साक्षी-चित्स्वरूप**-पु ईश्वर [स चित्+साक्षी] **चित्सुख**-न १ चित्‌मध्ये असणारें सुख; ज्ञानमय आनंद २ -वि ज्याचें चित् हेंच सुख आहे तो, ज्ञानमय आनंदाचा भोक्ता [चित्+सुख] ०**गेह**-न ईश्वर, ज्ञानमयशांति, आनंद इ० कांचें स्थान, घर ठिकाण **चित्स्वरूप**-वि ज्ञानरूप, ज्ञान हेंच रूप ज्याचें तो (ईश्वर)

चिथड, चिथाड, चितड—वि चितड पहा

चिथडा—पु चिंधी, फडका, रगटें, फाटलेला कपडा [हिं चिथडा-चिंधी]

चिथडा—पु माणसाच्या जनावराच्या अंगावरील तीळ, मस डाग, फळावरील डाग [चित्र]

चिथडी—स्त्री. १ चिंधी, फडका, रगटें, मुडकें, चिरगूट २ वस्त्रादिकांस लावलेलें ठिगळ

चिथडें—न पातळ साल, सालपट, टरफल, पापुद्रा

चिथणें—अक्रि चिडणें, रागावणें, फावणें [स चित्-पाहणें समजणें]

चिथ(था)वणी—स्त्री १ (वाईट गोष्ट करावयाला दुसऱ्यास दिलेलें) प्रोत्साहन; उत्तेजन २ (एखाद्याच्या विरुद्ध दुसऱ्यास दिलेली) उठावणी ३ चिडविणें, संतापविणें [चेतविणें]

चिथ(था)विणें—सक्रि १ (वाईट गोष्ट करण्यास दुसऱ्यास) भर उत्तेजन प्रोत्साहन देणें २ (एखाद्याच्या विरुद्ध दुसऱ्यास) चेतविणें, भडकविणें [चेतविणें]

चिद्—न चिन्ह, लक्षण, खूण 'सेखीं कांहीं तुझें मज्हें वा। हें मायेचें चिद।' –देप १८५ [स चिन्ह]

चिदचिद्ग्रंथी—स्त्री चैतन्य व जड देह यांची गांठ भेट, जड व चैतन्य यांचा परस्परांशी संबंध. 'जीव नाशे शिवपणेंसी। चिदचिद्ग्रंथीसी अहंकारु।'–एभा २० ३७८ [स चित्=चैतन्य+अचित्=जड, स्थूल अचेतन+ग्रंथी=गांठ भेट]

चिंद(ध)डी, चिंदी-धी चिंदीचोळा चिंधुकली चिंदो(धो)डी—स्त्री चिंधी पहा

चिदंबर—न १ चैतन्यरूप आकाश चिदाकाश 'कां प्रतीतिपाखीं चिदंबरा । गोसाविया नोहावें।' –ज्ञा ७ १५४ २ चिद्रूप वस्त्र, चैतन्यस्वरूप वस्त्र [स चित्=चैतन्य+अंबर=आकाश वस्त्र]

चिदंभोधि—पु. चित्सागर, ब्रह्म, चैतन्यरूप समुद्र, [स चित्+अम्भस्=पाणी+धि]

चिंदर-चिंदरी—स्त्री चिंधी, चिरगुट

चिदाकार—वि चैतन्यस्वरूप [स चित्+आकार=रूप]

चिदाकाश—न चैतन्यस्वरूप आकाश 'आला ज्ञातृज्ञेया विहीन। चिदाकाश।' –ज्ञा १८ ९७५ 'उपाधीवेगळें आकाश। तया नांव चिदाकाश।' –दा ८ ७ ५२ [स चित्+आकाश]

चिदानंद—पु ज्ञानमय आनंद; ब्रह्मानंद [स चित्+आनंद]

चिदाभास—पु. (सांख्यांचें) सचेतन तत्त्व, ज्ञानाभास, चैतन्याचा आभास, जीव [स चित्+आभास]

चिद्‌गगन—न चैतन्यस्वरूप आकाश 'भोगवी जो चिद्‌गगन। -भुवनदिवा' –ज्ञा १६ १ [स चित्+गगन=आकाश]

चिद्‌घन—वि चैतन्यमय, ज्ञानमय (ईश्वर) [चित्+घन=व दाट]

चिद्‌भैरव—पु ज्ञानरूप शंकर, सांब शिव 'नाचतया पुण्यगिरी। चिद्‌भैरवाच्या खापरी। मन पवनाची खीचपुरी वाढूनिया।' –ज्ञा १८ १०४० [स चित्+भैरव=शंकर]

चिद्‌भ्रमर—पु चैतन्यस्वरूप भ्रमर, भुंगा 'लिंगदेह कमळाचा। पोटीं वेंचतया चिद्‌भ्रमराचा। बंदिमोक्षु जयाचा। उदैला होय।' –ज्ञा १६ ४ [स चित्+भ्रमर=भुंगा]

चिद्रत्न—न चैतन्य, ज्ञानरूप रत्न 'मी चिद्रत्न तुझें। असता हातीं।' –ज्ञा १८ २८२ [स चित्+रत्न]

चिद्रु(द्रू)प—वि चैतन्यरूपी शुद्धज्ञानस्वरूपी (ईश्वर) 'तो साक्षी चिद्रुपु। कर्मप्रवृत्तीचा संकल्पु। तंठी तो का निरोपु। आपणचि दे।' –ज्ञा १८ ४५७ [स चित्+रूप]

चिद्‌वृत्ति—स्त्री १ चैतन्यस्वरूप वृत्ति असणें २ माया, आदिप्रकृति 'तेथ चिद्‌वृत्ती पहिलें। महत्तत्त्व उमललें। तें पान वाल्हेंदुल्हें। एक निघे।' –ज्ञा १५ ९४ [स चित्+वृत्ति]

चिद्‌शक्ति—स्त्री १ (काव्य) (विरु चिच्छक्ति) चैतन्यरूपी शक्ति, शुद्धज्ञानस्वरूप शक्ति, आदिप्रकृति 'परम पुरुषाची चिच्छक्ति। मज आज्ञा भेटेल निश्चिंति।' २ सांख्यांतील सचेतन तत्त्व [स चित्+शक्ति]

चिंधडी—स्त्री १ (चिंधीचें तुच्छतादर्शक रूप) जीर्ण व फाटक्या कापडाचा तुकडा, मुडकें रगटें २ कपची, चिरफळी, झिलपी ढलपी [चिंधी] -ड्या उडणें-उडूनजाणें-चिंध्या चिंध्या होणें, तुकडे तुकडे होणें, नाश होणें

चिंधाचोळा चिंधीचोळा—पु (तप)विशृंट पांघरूण [चिंधी+चोळा]

चिंधा(ध्या)देवी—स्त्री १ जिला रस्त्यानें जाणारे लोक चिंध्या अर्पण करितात अशी एक रस्त्यावरील देवता (या चिंध्या

रस्त्याच्या बाजूस असलेल्या झाडास बांधितात). २ (ल.) चिंध्या गाळणारी, नेभळी शामळभटीण. ३ एका काठीला चिंध्या गुंडाळून केलेली मुलींच्या खेळांतील देवी.

चिंधी—स्त्री. कापडाचा, जमीनीचा, अरुंद पण लांब असा बांकडातिकडा किंवा सरळ तुकडा, पट्टा, पट्टी; फाटलेलें वस्त्र; पटकुर. [सं. छिद्; तु. का. चिंदी]

चिंधुकली—स्त्री. चिंधूक याचा लघुत्ववाचक शब्द; लहान, बारीक चिंधी; लंगोटी. [चिंधूक]

चिंधूक-ट—न. (उप.) लहान चिंधी; फटकुर. [चिंधी]

चिंधोटी—स्त्री. चिंधी; धांदोटी; चिरफळी. म्ह० चिंधोटीची धांदोटी=मुळांत टाकाऊ असुन त्याच्यापेक्षांहि टाकाऊ होणें.

चिंध्यापीर—पु. १ ज्या पीराला चिंध्या वाहतात तो. २ (उप.) गोधडया-चिंध्या-फटकुऱ्या गुंडा. [चिंध्या+पीर]

चिन(ना)ई—वि. चीनदेशाचा; चीनदेशासंबंधीं; चिनी. [चिनी]

चिनका-क्या—वि. चिडखोर; रागीट; तामसी. चिणका पहा.

चिनका-गा—वि. लहानगा; छोटा; चिमुकला (मुलगा). [का. चिण्ण=मूल; चिन्न=लघुता]

चिनका, चिनकारा, चिनकारणें—चिणका, चिणकारा, चिणकारणें पहा.

चिनकाविणें—सक्रि. १ चिडविणें; चेतविणें; खाजविणें; आठवण ताजी करणें; डिवचणें; टोचणें. २ इशारा, खुण करणें. [चिन्ह ?]

चिनकु(गु)ला—वि. छोटा; लहानसा; चिमुकला; चिमणा. चिणकुला पहा. [का. चिन्न=लघुत्व]

चिनख—स्त्री. (व.) चिंता; काळजी. 'परीक्षेची चिनख ठेव.'

चिनचिन, चिनीचिनी—क्रिवि. रात्रीच्या आवाजाप्रमाणें शब्द करून; रातकिड्याच्या आवाजाप्रमाणें. चिणचिण पहा. 'रात्र चिनचिन करत्ये.' [ध्व]

चिनचिनी—स्त्री. १ कटकट. २ रात्र. [ध्व.]

चिनट, चिलट—न. डांस, मच्छर; इ०

चिनणें—सक्रि. चिणणें पहा. [सं चि]

चिनमुला—वि. लहान; छोटा; ठुरेख (डांग, ठेंगु मनुष्य). [का. चिन्न=लघुत्व]

चिना, चिनॉ—स्त्री. (कु) एक प्रकारचें फळ; चिनी; एक कंद.

चिनाई—पु जमीनीवरील एक पक्षी; यास चिनी असेंहि म्हणतात. -गृशि २ १०.

चिनाई—वि. चिनई पहा

चिनाटी—वि. लहानसा पण सुंदर; नीटनेटका. [का. चिन्न= लहानपणा]

चिनापटणी, चेनापटणी—वि. मद्रास संबंधीं; मद्रासचा; मद्रास कडील.

चिनापट्टण—न. मद्रास. [का. चिन्न सोनें+पट्टण शहर]

चिनारी—स्त्री. (गो.) घेरी.

चिनिमारो—वि. (कु.) लहानसा, चिमुकला. [का. चिन्न]

चिनी—स्त्री. कोनफळाची एक जात; चिनी कोनफळ.

चिनी—स्त्री. (इटीदांडूच्या खेळांतील) विटी. [का. चिनी]

चिनी—स्त्री. (व.) (धोतराची) चुणी.

चिनी—स्त्री. एक प्रकारची पांढरी पिठी साखर. बंगालमध्यें सामान्यतः साखरेस म्हणतात. कदाचित ही चीनमधून येत असावी. -वि. चीन देशाचा; चीनदेशासंबंधीं; चीनदेशांतील. [चीन] ०कापूर-पु. कापराची पांढरी जात (चीनदेशांतून हा कापूर येतो असा समज आहे). ०माती-स्त्री. चिकण मातीचा एक प्रकार; ही शुभ्र पांढरी असते. हिचींच चिनी भांडीं (पेले, बशा, चहादाण्या इ०) करतात. ०मोहोर-स्त्री. चीनदेशांतील एक नाणें; याची किंमत साडेचौदा रुपये असते.

चिनी—स्त्री. १ ज्यानें पत्रा तोडतात तो लोखंडी जाड खिळा; छिनी. २ भांड्यावर नांव घालण्याचें हत्यार. -बदलापूर १६. [सं. छिद्=छेदणें]

चिनुक(ग)ला—वि. चिमुकला; इवलासा; छोटा. [का. चिन्न]

चिनुला—वि. छोटा; लहानगा; न्हानुला; चिमुकला. [का. चिन्न]

चिनें—न. १ चिनी कोनफळाचा वेल. २ चिनी कोनफळाचें मूळ, कंद. चिनी पहा.

चिनोरा—वि. लहान पण सुंदर; मनोहर; चिमुकलें (मूल, पिलूं, वस्तु इ०). [का. चिन्न]

चिन्नादाणी-नी—वि. चुणचुणीत आणि हुषार (मुलगा); चलाख; हजरजबाबी (पोर, मूल). [का. चिन्न=लहानपणा. छोटेपणा]

चिन्नें—न. (वे.) रताळें.

चिन्मय, चिन्मात्र—वि. १ ज्ञानस्वरूप; चैतन्यरूप; शुद्धज्ञानमय (ईश्वर, ब्रह्म) २ शुद्ध ज्ञानानें, बुद्धीनें युक्त [सं. चित्=ज्ञान+मय=युक्त, पूर्ण] 'रक्त श्वेत कृष्ण पीत प्रभा भिन्न। चिन्मय अंजन सुदलें डोळां।' -तुगा ४०३६. ०खाणी-स्त्री. शुद्ध ज्ञानाचा सांठा. 'ब्रह्मादींची खुण पिंडीं ओळखावी। ह्या वेगळी पाही चिन्मयखाणी।'

चिन्मात्र—वि. १ शुद्ध ज्ञानस्वरूपी, चैतन्यरूप, चिन्मय असा ईश्वर, ब्रह्म, परमात्मा. 'तैसे नेणणें जें गेलें। तेणें जाणणेंहि

नेलें। मग निष्क्रिय झालें । चिन्मात्रचि। '–ज्ञा १८.९७७. २ चिन्मय; चैतन्यरूप असें. [सं. चित्=चैतन्य+मात्र=केवळ]

चिन्ह—चिह्न पहा.

चिप, चीप—क्रिवि. चूप; गप्प; कांहीं न बोलतां; हूं कां चूं न करतां; अमदीं स्तब्ध. 'काय इतनायिशिशुच्या शब्द उचित सांत्वनीं पडे चिप हा।' –मोउद्योग १०.९३. 'निळा म्हणे चिप चरणें धरूनियां निग। न पडसी कोडियांत ज्यातां हा श्रीरंग।' –निगा१६. [म. चिपणें=मिटणें. ध्व. तुल० का. चिप्पु=शिंपला]

चिपका—वि. (वर्णविपर्यासानें झालेलें पिचका याचें रूप). १ अर्धवट मिटलेला; चिपडया; मंद तेजाचा; ज्यांतून पाणी गळतें आहे असा (डोळा). २ पिचक्या डोळयाचा (मनुष्य).

चिपकी—स्त्री. चिमूट; चिमटी (तपकीर इ० कांची).

चिपकुरा—पु. अळू; एक प्रकारची पालेभाजी. चमकुरा पहा.

चिपचिपणें—चपचपणें, चवचवणें इ० पहा.

चिपचिपीत—चवचवीत पहा.

चिपट-ड—न. १ द्विदल धान्याची कवचासकट, वरील पापुद्र्यासकट असलेली डाळिंबी अथवा असल्या डाळिंब्यांचा समुदाय. २ डाळीवर राहिलेलें फोलकट, कोंड. [सं. चिपट=सपाट]

चिपट, चिपटचिपट, चिपड—न पहाटेचा संधिप्रकाश; प्रभातकाल, अरुणोदय.

चिपट—स्त्री. (कारवार) संध्येची पळी; आचमनी –शार

चिपटी—स्त्री. १ रस काढून घेतलेला, पिळलेला ऊंस, उंसाचें चिपाड. २ खावयाला न मिळाल्यामुळें, आजारामुळें वळलेली पोटाची सपाटी, शरीराची, अंगाची दामटी, रोडावलेलें शरीर, पोट इ०. ३ झाडाची बारीक फांदी; फोंक; शिपटी; शिमटी. [सं. चिपिट=सपाट, चापट]

चिपटें—न. पावशेराचें माप.

चिपड—न. १ डाळींतील फोलासकट असलेला डोळ, दाणा; डाळींतील फोलासकट असलेल्या दाण्यांचा समुदाय चिपट पहा. २ पोकळ, न भरलेला धान्याचा दाणा. ३ रस काढून घेतलेलें उंसाचें चिपाड, करबा. चिपटी पहा. [सं. चिपिट]

चिपड—न डोळयाला येणारा चिकट पांढरा मळ; डोळ्यांतील चिकट मळाचा तंतु; तुकडा. 'डोळांनिघतीं चिपडें। नाकीं दाटलीं मेकडें।' –दा ३ १ २१ [सं. चिपिट]

चिप(पा)ड, चिपडचिपड, चिपाडचिपाड—वि. अंधुक अंधुक; अस्पष्ट दिसणारें; भुरकट दिसणारें. [चिपड] ०दिसणें–१ (डोळयांतील अधूपणामुळें) अंधुक अंधुक दिसणें. २ धुंदुकसुंदुक; अंधुक पहाटेचा प्रकाश पडणें; फटफटणें.

चिपडचिपड, चिपाडचिपाड—न. पहाटेचा संधिप्रकाश; अरुणोदय; प्रभात होऊं लागणें; फटफटणें.

चिपडणें—अक्रि. (डोळयांस) चिपटा, चिपड येणें; चिकटयानें डोळे चिकटणें. [चिपड]

चिपडा—पु. डोळयांतील चिकट मळ, यू, पू. –वि. १ चिकटा आलेला (डोळा) 'पाहों न शकति कोण्ही जन डोळे भातुतें जसे चिपडे।'–मोअनु ९.२७. २ चिपडलेल्या डोळयाचा; मिचमिच्या डोळयाचा (मनुष्य). 'चिपडे अमंगळ तीं पोरें। प्रिय कृष्णासी अद्भुत. रे।' –रासक्रीडा २२. [सं. चिपिट]

चिपडी—स्त्री. डोळयाचें पातें लवण्यास लागणारा काळ; क्षणार्ध; निमेष. [सं. चप्=दाबणें]

चिपडें—न. डोळयांतील चिकट मळ. [चिपड]

चिपणें—सक्रि. चेपणें; दाबणें; मिटणें या रूपांत या क्रियापदाचे जुळविणें, एकमेकांजवळ आणणें, एकमेकांशीं जोडणें; संलग्न होणें इ० अर्थ होतात. उदा० **पाय चिपणें**–(उडी मारतांना) पाय एकमेकांशीं जोडणें, जुळविणें. **फांसे चिपणें**–(दान टाकतांना) इष्ट त्या दानाचे फांसे जुळविणें. **घसा चिपणें**–घसा, आवाज बसणें **डोळे चिपणें**–चिपडानें डोळे चिकटणें. **डोळे चिपणें, नाक चिपणें, हातानें चिपणें**–खुणावितांना, सूचना करितांना) डोळे मिटून, मिचकावून, नाकावर बोट ठेवून, हात दाबून खुणावणें. **ओंठ चिपणें**–(तापांत) ओंठ एकमेकास चिकटणें. [सं. चप्=दाबणें],

चिपतळ-तळा-ताळा—वि. बसकट; थबकट; चपटा. [चीप+तळ]

चिपताळा—वि. चिपतळ पहा.

चिपनळी—स्त्री. १ पिचकारी; पाण्याची धार जोरानें दूर उडविण्याकरिता केलेलें नळीच्या आकाराचें एक यंत्र. २ सळईच्या आकाराचें एक वैद्यकीय हत्यार. [चिप+नळी] ०मारणें–सक्रि. पिचकारी, सळई मारणें.

चिपली—स्त्री. एक प्रकारची पिवळ्ट माती.–मराठी ६ वें पुस्तक पृ. ११५.

चिपळी—स्त्री. १ पिचकारी. २ सळईसारखें वैद्यकीय शस्त्र, कापसाची वात. ३ ओघळ; ओहोळ. ४ पाण्याची चिळकांडी. 'धारा धवाचे खळाळ। चिपळ्या चळक्या भळाळ।' –दा ११.७४. पिकलेलें रसभरित फळ दाबलें असतांना उडणारी चिळकांडी; पिकलेलें गळू दाबलें असतां उडणारी रक्त, पू इ०कांची चिळकांडी. ५ मांडयाची पकड. [सं. चप्=दाबणें] **चिपळींत धरणें**–मांडयांच्या पकडींत दाबणें.

चिपळी—स्त्री (व. चिपळ्या) तीन बोटें रुंद व टीचभर लांब असेलाकडाचे दोन तुकडे घेऊन त्यांस आंतल्या बाजूनें चापट

व बाहेरील बाजूनें निमगोल करून माशाचा आकार आणतात यातील प्रत्येकात शेंडयाच्या बाजूत दोन पातळ पितळी चकत्या व शेपटाच्या बाजूत घुंगरू बसवितात प्रत्येकीस मध्यभागीं वाट अडकविण्यास पितळी आंगठी बसविलेली असते हाताचा आंगठा व मधलें बोट यात हे दोन भाग अडकवून भजन, कीर्तन इ०कांच्या वेळीं ताल धरतात [स चप्=दाबणें, का चप्पळि=टाळी, टाळया वाजविणें]

चिपळी—स्त्री (क) पावसाची सर 'पावसाची चिपळी जाऊ द मग जा [ध्व]

चिपांझी—पु आशिया व आफ्रिका या दोन खंडात आढळणारी हीनगुच्छ वानराची एक जात

चिपाट-ड—न १ उसातील रस पिळून काढल्यावर राहिलेला (उसाचा) कडवा 'उसाचीं चिपाडें साडुनी। जैसा रस घेईल गाळुनी' -विउ ६ ६७ २ (ल) पोट खपाटीं गेलेला, दुबळा झालला मनुष्य ३ डोळयातील चिकट मलाश, चिपडा, गू डोळ्यांतील चिपडयाचा तंतु अथवा थोडासा भाग [स चिपिट=चापट का चिप्पु=खडबडीत कवच, साल, चिप्प=उसाचा चोथा]

चिपाडया-वि गुन्हाळांतील चिपाडांची वारावार करणारा

चिपाडचिपाड—क्रिवि. चिपडचिपड पहा

चिपाडें—न रस काढल्यानतर राहिलेला उसाचा कडवा

चिपारी—स्त्री एक विशिष्ट वनस्पति

चिपारी—स्त्री खडकातील, डोंगरातील भेग, कपार, खबदड 'खिडीच्या चिपारीतून सारखे पाण्याचे प्रवाह वहात होते' —स्वप २८ [कपार पहा]

चिपारी—स्त्री चांभाराची बारीक आरी —बदलापुर १८६

चिपिटास्थि—स्त्री चापट हाड. [स चिपिट=चापट+अस्थि=हाड]

चिपीउडी—स्त्री पाय जुळवून मारलेली उडी [चिपणें+उडी]

चिपुटचिंगळी—स्त्री चिटपांखरू या शब्दाचा अकरणरूपी प्राय प्रयाग करतात उदा० 'त्या गांवात चिपुटचिंगळीहि राहिली नाहीं'

चिपुळी—स्त्री (महानु) चिपळी पिचकारी 'कनककमळांची चिपुळी। पेओनी करतळी। सिंचिता जाला वनमाळी।' —शिशु ६६२. [ध्व]

चिपुळी—स्त्री (दि) चिळकांडी, चिरकांडी रक्ता चिया चिपुळिया उसळती। वेदना माली मन्मुती।' —शिशु २४९ ११ [ध्व]

चिपोटा—पु लाकडातील अथवा दगडातील भेग, छिद्र पोकळी बुजविण्यासाठीं उपयोगात आणलेला लाकडाचा तुकडा, चीप, कपची इ०. (अगाचा, शरीराचा, पोटाचा) [स चिपिट=चापट] ०होणें—श्रम, शरीर, पोट आजारानें, अशक्तपणानें, खावयास न मिळाल्यानें खपाट, कृश होणें

चिपोटी—स्त्री वरून व खालून दाब देऊन बांधून काढलेली गठडी, गांठोडें [स चिपिट]

चिपोरा—पु (व.) (दगडाचा, सुपारीचा) बारीक तुकडा

चिपोळणा, चिपुळणा, चिपोळा—पु चित्पावन, कोंकणस्थ ब्राह्मण [चिपळूण]

चिपोळी—स्त्री १ (दगडाची, लाकडाची ल्हान चीप, कपची धलपी २ कथेकरी, भजनकरी याच्या हातातील वाजवावयाच्या चिपळया प्रत्येकीं

चिप्प—वि ओलें चिंब

चिप्प—क्रिवि शात गप्प, चूप स्तब्ध, गपचीप

चिप्पड—न चिपड पहा

चिंब—न पूर्णपण न पोसलेली शेंग, दाणे काढून घेतलेली (भाताची, वरीची वालाची) शेंग, लोंबी

चिंब—न बांबूची कामटी, ढांबीट इ०

चिंब—वि गळण्याइतका भिजलेला, चिबचिबीत थबथबलेला भिजलेला [स स्तिम् भिजणें]

चिंबका—वि १ चेंबटलेला, चपटा झालला, बसकलेला २ सुरकुतल्या, वळया, चिरम्या पडलेला, चिरमुटलेला [चिंब]

चिंबखडा—पु चिमखडा पहा

चिंबचळें—न नभरलेला दाणा (मुख्यत्वें भाताचा) [चिंब] म्ह० चिंबचळें शेतचें थोटेंपांगुळ पोटचें =स्वत च्या शेतांतील टाकाऊ धान्य भाग्यच मानलें जातें व व्यग असलेलें पोटचें पोर प्रिय असतें

चिबचिब-बां—क्रिवि पाऊस पडणें, पाण्याचे थेंब टपकणें इत्यादिकांच्या आवाजाप्रमाणें अवाज होऊन [ध्व]

चिबचिब—स्त्री १ (कपडे इ०कांचा) ओलेचिंबपणा, चिबचिबीतपणा. २ (रस्त्याची) चिडचिड चिगचिग ३ (जमीनीचा) दल्दलीतपणा, निसरडेपणा

चिबचिबणें—अक्रि १ (कपडे इ०) ओले चिंब भिजणें, पाण्यानें थबथबणें २ (जमीन) निसरडी, गुळगुळीत होणें, चिखलानें युक्त होणं, चिडचिडीत होणें, रेंदाडणें [चिबचिब]

चिबचिबीत—वि १ ओलें चिंब, पाण्यानें थबथबलेलें ज्यांतून पाण्याचे थेंब टपकत आहत असें २ चिडचिडीत, चिखलाची, दल्दलीत, निसरडी, रेंदाड (जमीन) [चिबचिब]

चिवट—स्त्री. (अव. चिवटा) बांबूची कामटी, पट्टी; कांबीट. 'बांबूच्या बारीक बारीक चिवटा करून उभ्या माडच्या बसवीत' -कृषि ४८६.

चिवट, चिमट—वि. १ चिवट (लांकूड). २ मुरकुटल्या, वळपा पडलेलें. ३ हिरवट; कच्चें; पूर्णपणें न पिकलेलें; आंत रस, द्रव असलेलें (धान्य, कणीस) ४ आंबट ओलें; पूर्णपणें न वाळलेलें (वस्त्र इ०). [चिव]

चिवटणें—अक्रि. १ चिमटा घेणें. २ चिमटणें; दाबणें; पिळणें; चेंगरणें. [चिवणें]

चिव(खो)ड—वि. दलदल; पाणथळ; झिलाण, (जमीन) [चिवचिव] ०भुई-जमीन-स्त्री. दलदलीची जमीन; पाणथळ जमीन. ०रान-न. पाणथळ रान; झिलाण.

चिवडीण—स्त्री. (राजा.) चिवुडाची वेली; दोंदाडाची वेली.

चिवणें—अक्रि. चिरमुटणें (फळें इ०); आकसणें (लांकूड, कातडीं); मुरकुटणें. -सक्रि. १ चेपणें; दाबणें; जोरानें एकत्र करणें. २ चिरफाळणें; पिंजणें. [का. चिपु=भेग, चीर]

चिंवणें, चिंवळणें—सक्रि. दाबणें;; चिरणें. -शर.

चिवपोल—न. भाताचा, वरीचा, नाचण्याचा, कडधान्याचा न पोसलेला, न भरलेला दाणा; पोंचट, पोकळ दाणा.

चिवल्लें—वि. (खा.) वाह्यात; खोडकर; द्वाड. 'काय चिवल्लें पोर आहे.' [हिं. चिचिल, चिचिल्ला=पोरकट, वांड]

चिवळ—पु. धान्य खाणारा एक पक्षी.

चिंवळ—स्त्री. डोक्यावर ओझें घेतांना तें डोक्याला रुतूं नये म्हणून डोक्यावर ठेवण्यासाठीं केलेलें कपड्याचें, फडक्याचें, गवताचें वेटोळें; चुंबळ. [चिवणें]

चिंवळणें—सक्रि. (कान इ० शरीरावयव) चिमटींत धरून आवळणें; दाबणें; चिमटा घेणें; चिंवटणें. [चिवणें]

चिंवा—पु. (व.) फुलोरा. 'देवापुढें चिंवा ठेव.'

चिंवा—वि. १ चिरम्या, मुरकुटल्या, वळया पडलेला; आकसलेला. २ चापटलेला; दाबलेला; चेंगरलेला; चेंचलेला; चिरडलेला. [चिवणें]

चिंवु—पु (गो.) आवळ गळ्याचें पाणी प्यावयाचें एक भांडें; चंबू [चिवणें]

चिवुक—पु १ हनुवटी. २ (नृत्य) हनवटीचे अभिनय, हे ओंठ, जीभ व दात यांच्या साहाय्यानें करितात. हे सात प्रकारचे आहेत, ते-चिवुक-कुट्टन-खंडन-छिन्न-चिकित-दष्ट,-लेहन-सम. [सं.]

चिंबुता—पु. माला; तिराळा असलेलें पोलादी पातें. -बदलापूर १२६.

चिवुड—न. दोंदाड; वाळूक; चिबूड. [सं. चिर्भिट-चिब्भिड-चिबीड-चिबुड; -राजवाडे ग्रंथमाला]

चिंवुळ—स्त्री. (को.) चुंबळ. चिंवळ पहा.

चिवोणी—न. ऊंसाची लागवड केल्यावर त्यांस पांच सहा दिवसांनीं द्यावयाचें पाणी. आंबवणी पहा. [चिव+वन=पाणी]

चिंवोरी—स्त्री. खेकड्याची एक जात; हिरवागार, काळा खेकडा. -बदलापूर ३३८.

चिंम—न. पूर्णपणें न भरलेली, दाणा काढून घेतलेली शेंग; चिंव पहा.

चिभट-ड, चिभूट-ड—स्त्री. दोंदाडाची, चिबुडाची वेली. -न. दोंदाड; चिबूड; वाळूक; राजापुराकडे याळाच चिभाड, चिबुड म्हणतात. कांहीं प्रांतांत फूट असेंहि म्हणतात. 'हाणतां चिभडिं वालुकें आतु असे.' -पंच १.२६. २ पूर्णपणें वाढ होण्यापूर्वी पिवळा पडलेला आंबा. [चिर्भिट]

चिंमाटी—स्त्री. बांबूची एक अगदीं बारीक जात.

चिभावनी—स्त्री. (व.) वांकुली; वेडावून दाखविणें. 'तो मला चिभावन्या दाखवितो.'

चिंमुड—स्त्री. चिमट पहा.

चिंमुळ—स्त्री. चिंवळ पहा.

चिम—न. (कु.) पोल; फोलकट; पोंचट भात. [चिव, पूर्णपणें न भरलेला]

चिमकणें—सक्रि. (मिचकणें याचें वर्णविपर्यासानें झालेलें रूप.) (डोळयानें) खूण, इशारा, संकेत करणें. [सं. श्मील्= (डोळयाची) उघडझांक]

चिमका, चिमकु(को)ला—वि. ल्हान, छोटा; चिमुकला.

चिमकु(को)रा—पु (अंगाला घेतलेला) चिमटा; (अंगावर नखांनीं काढलेला) चिचकुरा, ओरखडा. ०घेणें-चिमटा, चिमटी घेणें. [का. चिमट्ट=चिमटा घेणें]

चिमकुरावळ—पु एक प्रकारच्या अळवाची भाजी. चमकु(को)रा, चिमकुरा पहा. 'चिमकुरादळ चिवनि चांगली चमचमीत फोडणी देऊनि वारित।' -अमृत ३४.

चिमकुला—वि. ल्हानसा; चिमणासा; छोटा; न्हानुला. (गो.) चिमकुलो. [का. चिम]

चिमखडा—पु १ (कामटीवरून बोटाच्या, जोरानें फेंकावयाचा) ल्हान खडा. २ (ल) चलाख, चुणचुणीत, चाणाक्ष मुलगा. ३ रस्त्याच्या बाजूची दगडांची रास; रस्त्यावर जाण्यायेणाऱ्या लोकांनीं एक एक दगड टाकिल्यामुळें जमलेला दगडांचा ढीग. चिमणखडा पहा.

चिमखु(खो)रा, चिमकु(को)रा, चिमको(खो)डा—पु एक पालेभाजी; अर्ध चमकोरा पहा.

चिमखुरा—पु. १ (बोटांनीं घेतलेला) चिमटा. २ नखांनीं काढलेला ओरखडा; विचकुरा. चिमकुरा पहा.

चिमचिमणें—सक्रि. कुजबुजणें; निंदणें. 'चटक चांदण्या मज चिमचिमती। तारे तरुणे दर्पण गणति।'—जननीजनक. [ध्व]

चिमचिमणें—अक्रि. (कु.) झोंबणें; चावणें; दुखणें. [ध्व]

चिमट—स्त्री. १ (अंगास घेतलेला) चिमटा; चिमखुरा. २ चिमूट; चुकटी; हाताचा आंगठा आणि पुढलें बोट यांच्या जुळणीनें घेतलेल्या पदार्थाचें परिमाण; आंगठा व तर्जनी यांची जुळणी. ३ स्पर्श केला असतां जिचीं पानें मिटतात अशी लाजाळु सारखी वनस्पति. [सं. मुचुटी=चिमटी वर्णव्यत्यास; का. चिमटु+चिमटा घेणें]

चिमट—वि. चिवट पहा.

चिमटणें—अक्रि. चिमटा घेणें; दाबणें; चिमटींत धरून आवळणें. २ चेंगरणें; चिरडणें; चेपणें; चिवटणें. ३ आकसणें; संकोच पावणें; संकुचित होणें; झुरकुरया पडणें. [चिमट]

चिमटा—पु. १ हाताच्या आंगठा व तर्जनी यांच्या परस्पर दाबाची पकड; चिमखुरा; विचकुरा. २ पदार्थ वर धरण्याकरितां, पिळवटण्याकरितां, उचलण्याकरितां, उपटण्याकरितां केलेलें सोनार इ०कांचें हत्यार. ३ (ल.) एकमेकांस मिळणाऱ्या (परस्परांशीं लघुकोन करणाऱ्या) दोन नद्यांमधील, दोन रस्त्यांमधील जमीनीचा त्रिकोणाकृति चिंचोळा भाग. ४ (ल.) इकडे आड तिकडे विहीर अशा प्रकारची पेंचाची, अडचणीची, संकटाची स्थिति. ५ (चिमट्यानें केस इ०) उपटणें. [चिमट] (वाप्र.) **चिमटा घेणें**—एखाद्यास झोंबेल, बोंचेल असें बोलणें, तशी कृति करणें. ०**धरणें**—न्हाव्याकडून चिमटा करवून, केस उपटून घेणें. **-ट्यांतधरणें**—पेंचात धरणें; अडचणींत आणणें. **-ट्यांत सांपडणें**-अडचणींत, पेंचांत पडणें, धरलें जाणें.

चिमटा—वि. कपाळावर दोन भोंवरे असलेला (घोडा). —मसाप २.५६.

चिमटी—स्त्री. चिमट (तपकीर इ० काची). [चिमट] ०**टाकणें**-विषादि उतरायासाठीं मंत्र घालणें. ०**लावणें**—युक्तिप्रयुक्तीनें कोणाएकास वश करणें. ०**सालविणें**—कोणाएकानें मरावें म्हणून त्याजवर मंत्रप्रयोग करणें.

चिमटी—स्त्री. डोंगरावर पसरणारें एक कांटेरी झुडप.

चिमटो—पु. (गो.) चिमटा; चिमखोरा. [चिमट]

चिमडी—स्त्री. (सांकेतिक) तलवार —गुजा.

चिमणखडा—पु. कामटीनें, गलोलीनें, धनुकलीनें जोरानें उडवावयाचा बारीक खडा. [का. चिम्मु=बोटानें उडविणें]

चिमणचारा—पु गवताची एक जात; हें गवत चिमण्यांना विशेष आवडतें म्हणून यास हें नांव पडलें असावें. [चिमणी+चारा]

चिमणचिटकें—न. प्रातःकाळची चिमण्यांची चिवचिव सुरू होण्याची वेळ. [चिमणी+चिटकें]

चिमणडोळ्या—वि. चिमणीच्या डोळ्यांप्रमाणें लहान, बारीक डोळे असलेला (मनुष्य). [चिमणी+डोळा]

चिमणबाग—पु.स्त्री. लहानसा बाग. 'तिच्या (वाडीच्या) मध्यभागीं एक लहानसा चिमणबाग असे.' —पाव्ह ३७. [चिमणा=लहान+बाग]

चिमणसा, चिमणा—वि. चिमुकला; इवलासा; छोटासा; लहान पण सुरेख; लहान आकाराचा. [चिमणा+सा]

चिमणसाळ—स्त्री. एक प्रकारचें भात. [चिमणी=लहान+साळ]

चिमणा—पु. चिमणी या पक्ष्यांतील नर, —वि. चिमकुला; न्हानुला; लहानगा; लहान (मुल). 'आइापिलें फिरविण्या चिमण्यास नार्यी।'—मनोरंजन, जून १९२१.

चिमणाचारा—पु. चिमणचारा दहा.

चिमणी—स्त्री. १ एक प्रकारचा लहान पक्षी. हा रानांत न राहतां मनुष्यानें गजबजलेल्या वस्तींत राहतो. हा जगातील बहुतेक भागांत आढळतो. ह्याची उपजीविका धान्य व किडे यांवर असते. २ चिमण्यांतील मादी. ३ लांकडाचें, मातीचें चिमणीचें चित्र, ज्यांतून शिटी वाजवितां येते तें. ४ दोन वाटोळया खापऱ्यांस चामडें मढवून केलेलें खेळणें; कुडमुडें. ५ दारांचीं, खिडक्यांचीं तावदानें बंद करण्याच्या उपयोगी असलेलें, कादयाभोवतीं फिरणारें चिमणीच्या आकाराचें लांकडी बोंड. ६ केळफुलांतील काळयाच्या, चोराच्या तळांतील कोश. हा शुभ्र व अर्धवट पारदर्शक असतो. हा भाजीला निरुपयोगी असतो. (वाप्र) **—च्या दांतानें फोडणें**—(सुपारीसारखा) खाद्य पदार्थ वस्त्रांत गुंडाळून दांतांनीं फोडणें. असें केल्यानें तो पदार्थ मुखरसदूषित, दुसऱ्या माणसानें खावयास उष्टा होत नाहीं अशी (मुलांची) समजूत आहे. ०**सारखें तोंड करणें**—(निराशेमुळें, दुःखामुळें, अपमानामुळें) मुद्रा, तोंड, चेहरा उतरणें; निस्तेज होणें; एवढेसें तोंड करणें. 'पण पहा तो कसें चिमणीसारखें तोंड करून बसला आहे.'—गुलमंजुष **—चे पोहे**—पु एक प्रकारच्या गवताचें बीं. हें चिमण्यांस फार आवडतें. पोहे पहा. **—ची मुरकुंड**—स्त्री. एक प्रकारची चिमण्यांच्या चित्रांनीं (भिंत इ०कांवर) कांढलेली, रंगविलेली वर्तुलाकृति. हींत चिमण्यांचीं तोंडें बाहेर असतात [सं. चीव्-चिवणी-चिमणी-राजवाडे, मंयमाला]

चिमणी—स्त्री. १ (गिरण्यांतील, कारखान्यांतील) उंच धुरांडें. 'पुण्याच्या आसपास शेंकडों चिमण्या उभ्या राहतील...' —टि १.१६९. २ धारें (धूर बाहेर घालविण्यासाठीं घराला असतें तें). ३ राकेलच्या दिव्याच्या वर्नरवर ठेवण्याची कांचेची

नळी, फुगा इ० ४ तेल इ० ओतण्याकरितां केलेलें नरसाळें ५ टिनच्या पत्र्याचा धुराडदिवा [इं चिम्नी]

चिमणें, चिमळणें—उक्रि चिवणें, चिंवळणें पहा

चिमणो—पु. (गो) चिमणी, मोठा टिनचा दिवा.

चिमाटी—स्त्री (कामारी) तजावीं, (जोडव्यावरील भाग ओचीं) मागील दोन टोकें जोडण्यास मध्यस्थी धरलेली चामड्याची चीर

चिमी, चिमू—स्त्री लहान मुलांच्या भाषेंतील चिमणीचा वाचक शब्द

चिमुकला—वि चिमकुला पहा

चिमुटणें—सक्रि चिमटा घेणें, दाबणें; पिळणें, चिमटणें, पिरगळणें 'लेंशी सुबद्ध आटली। पुरीं हाती दाटली। तें वज्रा पणें चिमुटली। सावध होय।' –ज्ञा ६ २२५. [चिमूट]

चिमुरडा—वि (उप) लहान, पुरुष, टिल्या, पूर्ण वाढ न झालेला (मुलगा)

चिमु(मो)रा—पु चिमटा, चिमखोरा, (सामा) चिचुरा, आरखडा (वाप्र) ०उठणें-अक्रि ओरखडा, चिचुरा पडणें ०काढणें-चिमखोरा काढणें. ०घेणें-चिमटा घेणें [चिमटा]

चिमू(मो)ट—स्त्री. १ चिमट (तपकीर इ० पदार्थांची) २ चुटकी, चिमटी, चिमकोडा ३ घोड्याच्या कपाळावरील एक अशुभ चिन्ह, घोड्याच्या कपाळावरील दोन भोंवरे जोडणारी केसाची रेषा, चिमटा, चुटका पहा [स मुचुटी=चिमट, चुटकी, मुसुरमुरिमोटन- त्रिकांडशेष-मुचुटि-चिमुर-चिमूट-राजवाडे, भयमाला; का. चिमटु=चिमटा घेणें]

चिमोटा—पु चिमटा, चिमखोरा [चिमटा] ०घेणें-चिमटा चिमखोरा घेणें 'आपणास चिमोटा घतला। तेणें कासाविस जाला।' –दा १२ १० २४

चिमोरा—पु. चिमटा, चिमखोरा 'सासुरवास गाळीरे। हुणके लासणें चिमारे। –दा ३ ७ २५ [चिमटा]

चिमोरा-री-रें—पुस्त्रीन. नदींतील खेकड्याची एक जात

चिमोला—वि (प्रा) लहान व सुंदर, चिमुकला, छोटा

चिम्म—वि भिजलेलें, चिंब (-वि) पहा

चिर—न वस्त्र 'कैंचीं चिराभरणें चिरें। मना धरें आलें तें।' –तुगा १०१७ 'हरिपदि लागा मागा। धन धान्य चिरें।' –भाग ७ [स चीर=वस्त्र]

चिर—क्रिवि दीर्घकाळ पर्यंत बरेच, दिवस [स चिर=दीर्घ काळपर्यंत] ०काल-क्रिवि फार काळपर्यंत, फार दिवस पावेतो ०स्थायी-वि फार काळ टिकणारा राहणारा ०भोजी-वि दीर्घ काळपर्यंत (राज्य) उपभोगणारा, राज्य करणारा

चिरक—स्त्री (प्रा) चिटकारा, पीट, शिसारी, किळस

चिरकखोर—वि (प्रा) तन्हवाईक; कटाळखोर; मिजाशी (आजारीपणामुळें) चोखनळ झालेला

चिरकं(कां)डी—स्त्री १ (दूध, रस, रक्त, मूत्र इ०कांची) जोरानें बाहेर पडणारी, उडणारी धार, चिळकांडी २ पिचकारी ३ (ल) पावसाची आराची सर [ध्व] ०लागणें-(दूध रक्त, रस, मूत्र इ०कांची) जोरांत धार उडणें, पावसाची सर येणें.

चिरकणें—उक्रि चर्, टर् आवाज होऊन, कडकन फाटणें, फाडणें (वस्त्र इ०) [ध्व चर्=कापड फाडतांना होणारा आवाज]

चिरकणें—अक्रि १ मामांशादि विकाराप्रमाणें लहान मुलास, आजारी मनुष्यास एकदम पण थोडें शौचास होणें २ (हत्तीचें) चीत्कार करणें ३ (मातीच्या, काचेच्या भांड्यास) चीर, तडा पडणें ४ (वयांत आल्यावर मुलाचा फार गायन केल्यामुळें गळ याचा) आवाज फुटणें, बदसूर होणें (सामा) (गवयाचा आवाज गातांना) मधून मधून बदसुर होणें ५ बिघडणें, फसणें, फिसकटणें (धंदा, मसलत, बेत इ०) ६ (रागाच्या भरांत भावे शांत) बडबड लागणें [ध्व चर्]

चिर-कर-कन-दिना दिशीं—क्रिवि चिळकन्, टर्कन, चिरें, टरें असा आवाज करीत टरदिशीं

चिरका—स्त्री डोंगरावरील हरळीसारखें गवत –मसाप ३ २४६

चिरका—वि १ सहज फाटला, चिरला, कापला जाणारा, ठिसूळ (कागद लाकूड इ०), २ फाटलेला (कागद) भेग, फट चीर पडलेलें (लाकूड, दगड) [चिरणें]

चिरका—वि चिरकणारा

चिरकांडी—स्त्री चिरकंडी पहा

चिरकाव—स्त्री (प्रां) चीप (सोन्याची, चांदीची) [चीर+कांब]

चिरकाम—न (कों) करवतानें लांकडें कापण्याचें काम, अरेकशाचें काम [चिरणें+काम] चिरकामी-पु (राजा) लांकूड कापण्याचा धंदा करणारा, अरेकस, अरेकशी-शा.

चिरकाल-ळ—क्रिवि बहुतकाल, दीर्घकाळपर्यंत [सं चिर+काल] चिरकालिक-वि. फार दिवस टिकणारें राहणारें फार दिवसांपासून चालत आलेलें [सं चिर+काल+इक] चिरकाळी-वि (प्रां) पुरातन, फार जुनें बहुत दिवसांचें [स चिर+काल]

चिरकाळी—स्त्री चिरटी, पट्टी (लांकडाची, पानाची काग दाची) [चिरणें]

चिरकी—स्त्री चिरकांडी, जोरानें उडणारी पाण्याची रक्ताची, रसाची, मूत्राची धार २ पिचकारी. ३ आंतड्याचा

एक विकार आमाशामुळें थोडा थोडा विसर्जिलेला मळ [चिरकणें] ०स येणें-अक्रि (कों) थकणें, दमणें, जिकीरीस येणें

चिरकी-क्या—वि. (ग्रा) ज्यास त्वकर किळस, कटाळा, वीट येतो असा (मनुष्य), खतखोर, ज्यास मळमळ सुटली आहे असा [चिरक=कटाळा, वीट]

चिरकुट-कूट—न १ कापड, कपडा २ चिंधी, फाटलेलें कापड, चिंधुक, फक्कूर 'सर्वांगीं लोंबलें मास। चिरकुटा सारिखें।' –दा ३ ५ ४६ 'जैसे मुखकानीं फाडिलें। चिरकुट।' –दावि २९४ चिरगुट पहा. [स चीर=वस्त्र कुट अल्पार्थी]

चिरक्या—वि. (कों) लाकडें कापण्याचा धंदा करणारा, अरेकशाचें काम करणारा [चिरणें]

चिरखांव—पु (कों) तुळई उभी चिरून, कापून केलेला खाव [चिरणें+खाव]

चिरंगट—स्त्री (राजा) (पदार्थांची, वस्तूची, सामानाची) ठेंचाठेंच, गर्दी, खेचाखेंच. [चिरडणें]

चिरगटणें, चिरंगटणें—उक्रि (दोन पदार्थांच्या कैचींत, पेंचात, दावात, सापडून) चिरडलें जाणें, चिरडणें, दाबणें, चेंगरणें, दाबलें जाणें [चिरडणें]

चिरंगटाचिरंगट—स्त्री (ग्रामा) चेंगराचेंगर, ठेंचाठेंच [चिरगटणें]

चिरगुट-गूट—न १ (उप) कापड, कपडा, वस्त्र २ चिंधी, चिरोटी, फडकें, चिंधूर [स चीर] ०पांघरूण-न आपरा पांघरावयाचे कपडे, वस्त्रप्रावरण, कपडालत्ता वगैरे [स चीर=वस्त्र+प्रावरण]

चिरघोडी—स्त्री (ग्रामा) कुरघोडी बेहुकउडीचा, धुर घोडीचा खळ

चिरचिर—स्त्री (कों) चिरचिर, रपरप, चिवचिव, रेंदड

चिरचिर-रा—क्रिवि चिरकन्, टरकन्, चर्र् आवाज करीत [ध्व चिर चिर!]

चिरचिर-रा-रि—क्रिवि बुरबुर पाऊस पडत, झिरी मिरि, झिरिझिरि

चिरचिरणें—अक्रि १ ओरडणें, चीत्कार करणें (हत्ती इ०कांचें) २ (कोणाएकावर) रागावणें ३ तडकणें, तडासणें, फुग्णें, चिरडणें (आवाज) ४ आवाज होऊन फाटणें

चिरचिरीत—वि जुनें, झिरझिरीत, विरविरीत झालेलें (कापड) [ध्व चिर=फाटतेवेळीं होणारा आवाज]

चिरचिऱ्या—वि. तापट स्वभावाचा, चिडखोर, अल्प निमित्तावरून चिडणारा (मनुष्य)

चिरघोळी—स्त्री एक प्रकारचें झाड, (ग्रामा) गेळ ह्या नांवानें ओळखलें जाणारें झाड -ळें-न गेळफळ, चिरघो ळीचें फळ

चिरंजीव—पु १ पुत्र, मुलगा 'पण आपले चिरंजीव आप णास उलट लिहिणार नाहीत कशावरून!' –पकोघे २ पुत्रास, धाकट्या भावास, आपल्यापेक्षां कमी वयाच्या मनुष्यास पत्र लिहितांना त्याच्या नावामागें लावावयाचें उपपद, शब्द उदा० 'चिरंजीव गोपाळ यास अनेक आशीर्वाद' ३ अमरपुरुष, ब्रह्म कल्पापर्यंत जगणाऱ्या सात पुरुषांपैकीं प्रत्येक (अश्वत्थामा, बली, व्यास, मारुती, बिभीषण, कृप, परशुराम हे सात पुरुष चिरंजीव आहेत) ४ दीर्घायुषी, फार दिवस वांचणारा, चिरकाल टिकणारा 'तेणें न लोटती जे भाग्याचे। दखती ते स्वर्गींचे चिरंजीव।' –ज्ञा ८ १५७ 'सुश्री सुकीर्ति होईल गतिही बरवी प्रजा चिरंजीव।' –मोभनु ८ ५ [स चिर=फार दिवस, दीर्घकाळ+जीव्=जगणें, वांचणें] **चिरंजीवी**—स्त्री मुलगी, कन्या [चिरंजीव] -वि. चिरकाल जगणारा, दीर्घायुषी [चिर+जीविन]

चिरट-टूं. चिलट—न डास, धुगुरटें, मच्छर, मुरकुट. चिलट पहा

चिरंट—न चिऱ्हाटीचें फळ

चिरटा—पु एका बाजूपासून फाडून घेतलेला केळीच्या पानाचा तुकडा, फाळका [चिरणें]

चिर(रा)टी—स्त्री (चिरटा या शब्दापासून लघुत्ववाचक) १ चिरटा, कळीच्या पानाचा एका बाजूनें फाडलेला तुकडा 'मात्राचिया त्रिपुटिया। प्रणव काय केला चिरटिया।' –अमृ १ ५८ २ जमीनीचा चिंचोळा तुकडा ३ चिंधी, चिरफळी, पट्टी (कापडाची, कागदाची).

चिरटें—न (कापडाची, कागदाची) चिरोटी, तुकडा, कळीचा फाळका [स चीर]

चिरटोळी—स्त्री ल्हान मुलास स्तनपान करण्याचें शिक विण्यासाठीं कापसाचा बोळा दुधांत भिजवून चोखावयास देतात ता मूल जन्मल्याबरोबर त्यास स्तनपान करता येत नाहीं म्हणून अशा रीतीनें दूध पाजतात

चिरड, चीड—स्त्री १ रोष, रसवा, राग, त्राग, तणें उत्तर, मर्मभेदन इ०कांपासून होणारा मनाचा क्षोभ, अपमान जाणवणें, राग (क्रि० भरणें) २ चिडखोरपणा, क्रोधस्वभाव, शीघ्रकोपी पणा ३ तिटकारा, किळस, कंटाळा (क्रि० येणें) [चिडणें]

चिरड(डी)खोर, चिरडी—वि चिडणारा त्वकर रागा वणारा, तिडतिडा, चिडचिड्या, खिसखिशा, हिरवट, चिडत खोर [चिरड+खोर]

चिरडणें—उक्रि चपणें, दाबणें, चेंगरणें चिरगटणें, दाबा मुळें फुटणें, फाटणें [वै.स चिपु=नाश करणें, मारणें, नष्ट होणें, इजा करणें –भाभ १८३५]

चिरडणें—अक्रि रागावणें, चिडणें, संतापणें

चिरडी—स्री. लहान मुलीचें लुगडें. ०नेसणें-(ल.) रागानें, संतापानें फणफणणें, धुमसणें; तळपायाची आग मस्तकाला जाणें. ०मागणें-रागावणें (रागानें फणफणणाऱ्या मुलामुलीसंबंधीं म्हणतात).

चिरडीचापटी—वि. उम आणि तापट; हाडकपाळ्या आणि कडक; शीघ्रकोपी.

चिरण—स्री. १ उभें चिरलेलें केळीच्या पानाचें अर्धें, तुकडा; फाळका २ चीर; भेग; तडा; फट. ३ अरुंद रस्ता; बोळ (दोन घरांमधील). [चिरणें]

चिरणा—पु. फाळका. चिरण अर्थ १ पहा.

चिरणी—स्री. १ चिरण; केळीच्या पानाचा मधून उभा कापलेला तुकडा,फाळका. २ लांकडाला,दगडाला पाडलेली खोबण, खांचण ३ खाचगरंधा; खाचण पाडण्याचें हत्यार, एक प्रकारचें किकरें; अरुंद पटाशी. ४ भिंतीचा पुढें आलेला भाग (ज्याचा बसण्यासाठीं किंवा वस्तु ठेवण्यासाठीं उपयोग होतो तो); भिंतीचा कंगोरा, कड; छपेली. ५ आडोशासाठीं केलेली एक विटेची भिंत. ६ करंज्यांचे काठ कापण्याची कातण. ७ एक प्रकारची लहान गाडी. [चिरणें]

चिरणें—न. १ सुतारकामांतील एक हत्यार; एक प्रकारची लहान पटाशी; किकरें. २ कातण. ३ कागदाची जाळी खोदावयाचें हत्यार ४ मूर्ती कोरण्याचें हत्यार. [चिरणें]

चिरणें—उक्रि १ फाडणें; कापणें; चीर पाडणें. (ग्राम्य) **उभा चिरणें**-लांबीच्या बाजूनें कापणें; फाडणें. 'महाकाळ उभा चिरीन बाणीं।' २ पसरणें. 'एकीकडे त्यानें चिरिल्या वागुरा। ठेविले श्वानपुत्रा एकीकडे।' –तुगा ३ (मर्यादा इ०) आखणें. 'मग महा भूतांचे एकवाट। सैरा घेटाव्दिनि भाट। भूतग्रामाचे आघाट। चिरिले चारी।' –ज्ञा ११.४५. ४ वेगळाले भाग करणें. 'तेणें भावशुद्धि चिया वाटे। विखुरले विकल्पांचे कांटे। मग चिरिले अव्हांटे। अप्रवृत्तीचे।' –ज्ञा ७ १७०. [वैसं. चिरि=कापणें; जखमी करणें; ठार मारणें; तुल० हिं. चिरना ध्व.]

चिरंतन—वि १ जुना; प्राचीन; पुरातन; शाश्वत. २ चिरजीव. 'तरी सांगें कायि हे होती। चिरंतन।' –ज्ञा २.१८ [सं. चिरम्+तन=फार काळ टिकणारें]

चिरपणें, चिरपुटणें, चिरपिटणें—अक्रि. (आजारीपणामुळें, अशक्तपणामुळें) एकदम, न कळत पण थोडें शौचास होणें; चिरकणें. [ध्व. चिर]

चिरपुट-टी—स्री. (गो.) एक प्रकारची वनस्पती. ही हात-दीड हात उंच असून हिला पांढरट हिरवट लहानशा वाटोळ्या बोराएवढीं फळें येतात हीं फळें खातात.

चिरफळ—स्री. एक प्रकारचें झाड. –न. चिरफळीचें फळ. याची मिरमिर लागते. याला कोंकणांत तिरफळ असेंहि म्हणतात.

चिरफळ, चिरफाळी, चिरफोळी—स्री (वस्त्र, लांकूड, कागद इ०कांचा) फाडून, चिरून काढलेला लांब तुकडा; चिरटी; चिंधी. [सं. चीर=वस्त्र+फलक=पट्टी]

चिरघुट—न. (कु.) एक प्रकारचें लहान झाड व त्याचें फळ.

चिरबोटी—स्री. एक वनस्पती; कपाळफोडी पहा

चिरबोटें—न. चिरबोटीचें फळ; कपाळफोडा पहा.

चिरमी—स्री. १ मनुष्याचें शरीर, लांकूड, फळ इ०कांतील रसांश कमी झाल्यामुळें वरील त्वचा आकुंचित होऊन पडलेली सुरकुती. २ वस्त्र इ०कांस पडलेली घडी. [चीर]

चिरमी जोडा—पु. लाल्या आकाराचा एकतळी जोडा; मारवाड्यांच्या समांत लागणारा एक जोडा. [चर्मीजोडा]

चिरमुटणें—अक्रि सुरकुत्या, वळ्या पडणें; चिरम्यांनीं युक्त होणें. [चिरमी]

चिरवट—वि. गिचमिड लिहिलेलें; खरडलेलें; चिताक.

चिरंघटा—पु गव्हाचा रवा व मैदा एकत्र करून आठ नऊ पदरांची केलेली चौकोनी पुरी; चिरोटा पहा.

चिरस्थाई-स्थायी— वि. कायम टिकणारें; पुष्कळ काळपर्यंत राहणारें, टिकणारें; शाश्वत; चिरंतन. 'एऱ्हवीं जगदाकाराचें सिरें। जे चिरस्थायीयाचे घुरे।' –ज्ञा ८.१५४. [सं. चिर=फार वेळ+स्थायिन्=राहणारा, टिकणारा, असणारा]

चिरा—पु कौमार्य; क्वारी; कुमारीदशा. ०उखळणें, उतरणें-कौमार्य नष्ट करणें; वेश्येच्या अनुपभुक्त मुलीशीं प्रथम संभोग करणें. 'चिरा उखळा माझा राव नशा। घेऊन तुम्ही पलंगावर बसा।' –पला ४.२५.

चिरा—पु जरीच्या उभ्या कांड्या असलेलें अरुंद व लहान पागोटें; मंदील. 'शिरीं बांधियेला चिरा। खोंवी मोतियाचा तुरा।' –अमृत १२७. 'भिरभिरिल चिरा, शिरावर तुरा।' –अमृत ५१. [सं. चीर=वस्त्र]

चिरा—पु १ चाफा. २ इमारती घडीव दगड; खाणींतून सुरुंग लावून उडविलेला दगडाचा, खडकाचा तुकडा, खपला; दगड, शिळा. 'हरिनें कामा घातला चिरा। विसवरा मुकविलें।' –तुगा १२३. ३ बांधावरील हद्दीचा दगड (ग्राम्य) ०उलथणें-(कोणी लठ्ठ मनुष्य) एकाएकीं मरण पावणें ०घालणें-सक्रि. धोंडा घालणें, नाहींसें करणें; नष्ट करणें. 'तुका म्हणे घालूं जिवपणा चिरा। जाऊं त्या माहेरा निजाचिया।' –तुगा २५५४. ०पडणें-१ धोंडा, दगड पडणें. २ (ल) (एखादी क्रिया) बंद पडणें. 'शरीरा येणें सरे। किंबहुना येरझारे। चिरा पडे।'

–ज्ञा १२ ११६ (बाप्र) –चिन्यांचा पाया–पु. १ दगडी पाया २ (ल) (स्त्रीसततीहून विरुद्धगुण, भिन्न अशी) पुरुष सतति (स्त्रीसतति दुसऱ्या कुळांतच जाते आणि पुरुषसतती मूळच्या कुळात कायम राहते म्हणून पुरुषसततीस चिन्याचा पाया असें म्हणतात) ३ (ल) स्थैर्य, भक्कमपणा असलेलें राज्य, मालमत्ता, हुद्दा, उद्योग, मसलत इ० **चिन्यावरची रेघ**–स्त्री १ दगडावरील लेख २ (ल) कधीं न पुसलें जाणारें लिखाण ३ कधींही न मोडली जाणारी चाल ४ इराणी लोकाचा एक कायदा

चिराई—स्त्री लाकडें कापण्याची मजुरी [चिरणें]

चिराई(य)त—स्त्री किराईत, काडेचिराईत विराईत पहा

चिराक-ख—चिराग पहा

चिराख, चिराखदान—चिराग पहा

चिराखबत्ती—स्त्री. (देवळातील, मशिदीतील, घरातील) दिवे लावण्याची अथवा व्यवस्थेनें ठेवण्याची क्रिया [फा चिराग्+बत्ती] ०**करणें**–दिवे लावणें, साफसुफ करणें इ०काम करणें

चिराखी—स्त्री १ (मुसलमानांच्या) पिराजवळ दिवा बत्ती लावणें पिरास फुलाचे हार इ० वस्तु अर्पण करणें इत्यादि कार्य २ वरील कामाबद्दल मिळणारें सरकारी वेतन वर्षासन ३ वरील काम करण्याची नोकरी, कामगिरी. ४ फकीरास सध्याकाळीं द्यावयाची भिक्षा [फा चिराग्=दिवा]

चिराग—पु दिवा, दिव्यांची रांग ठेवण्याची चौकट [फा. चिराग्=दिवा] ०**दान**–न १ दीपस्तभ, दीपमाला २ शोभे करिता ओळीनें लावलेल्या दिव्यांचा समुदाय [फा चिराग्+दान]

चिरावा—पु चिरलेला आणि खारलेला आंबा [चिरणें+आंबा]

चिरायु—वि दीर्घायुषी, बरेंच आयुष्य असलेला [सं. चिर=फार काळ+आयुस्=आयुष्य]

चिरी(रिं)चिरा—स्त्री (४) चिरचीर

चिरि(रीं)मिरी—स्त्री ल्हानशी लांच, बक्षिशी, बक्षीस म्हणून दिलेला पैसा साहेबाची भेट घ्यावयाची म्हणजे शिपायाला चिरिमिरी द्यावी '–क २६ ७ ३० [चिरी द्वि] ०**घेणें**–सक्रि बक्षिशी घणें, ल्हानशी लाच घेणें तार घेऊन आलेला शिपाई चिरिमिरी घतल्याशिवाय जाईना '

चिरी—स्त्री १ कळीच्या पानाची चिरटी २ भेग, चीर, ओरखडा ३ (कुंकवाची वगैरेची) बारीक कोर, रेघ माथीं शोभे कस्तुरी। जैसी त अर्धचद्राची चिरी।'–कथा १.२ ६१. ४ एखाद्या वस्तूचा चिरून केलेला तुकडा 'तव तेचिये कव सरीं। जरा नामें निशाचरी। तियेन दखिल्या दोन्ही चिरी। रात्रिमार्गीं।'–कथा ४ १६ ७४ [चिरणें]

चिरी—स्त्री ल्हान साडी, चिरडी [स चीर=वस्त्र, चीवर (री)–चिभरी–चिरी –भाभ १८३४] ०**पट्टी**–स्त्री बायकाची वेणीफणी, काजळ कुकू इ० प्रसाधनविधि [चिरी+पट्टी]

चिरीक—स्त्री आकस्मिक भीति धास्ती, गाळण, त्रेधा, तिरपिट [फा]

चिरीमिरी—स्त्री चिरिमिरी पहा

चिरीव—वि चिरलेलें, फोडलेलें, फाटलेलें करवतीनें कापलेलें, उभ चिरलेलें 'मोकळी चवरी ऐसी। चिरीव गमे।' –ज्ञा १८ ३२७ [म चिरणें]

चिरू—स्त्री (राजा) कपड्यात होणारी मोठी वपाढरी ऊ [स चीर=वस्त्र+म ऊ]

चिरूट—पु निवळ तबाखूचीच विडी, चुट्टा [ता शुरुट्टु=वळकटी गुडाळी, इ चिरूट्, पो शारुट्]

चिरेकार—पु (गो) इमारतीचे दगड घडून विकणारा

चिरेख(खा)ण—स्त्री चिरे व्हावयाजोगे दगड जींतून निघतात अशी खाण [चिरा+खाण]

चिरेबंदी—स्त्री १ घडीव दगडाचें बाधकाम, चिऱ्यांनीं केलेली बदिस्ती, फरशी, फरसबदी २ (ल) दमदार व स्निग्ध पदार्थांचें भोजन ३ –वि चिऱ्यांनीं बाधलेला, भक्कम मजबूत [म चिरा+बदी] ०**पाया-घर-काम**–पुन घडीव दगडांनीं बाधलेला पाया–घर–काम ०**पाया घालणें**–(ल) (कोणत्याही कार्याचा) भक्कम पाया घालणें, पक्केपणीं आरभ करणें

चिरो—पु (गो) चौकोनी दगड

चिरोंजी—स्त्री चारोळी, चार नामक झाडाचें बीं.

चिरो(रों)टा, चिन्होटा—पु गव्हाचा रवा व मैदा एकत्र मळून त्याची पोळी लाटून तीस आठ नऊ पदरा घालून त्या घडीचे चौकोनी ल्हान तुकडे तुपात तळून केलेले पक्वान्न 'लाडु बुंदीचे मामट। तिये चिरोटे धाकुटे।'–मसाप २ २१

चिरोटी—स्त्री ल्हान चिरोटा

चिरो(रों)टी—स्त्री १ कळीच्या पानाची चिपळी; फाळका २ जमिनीचा कापडाचा कागदाचा लांबट तुकडा, पट्टी, चिंधी [चिरणें]

चिन्हवटा चिऱ्होटा—पु चिरवटा चिरोटा पहा

चिन्हा(न्हा)ट—न चन्हाट दोरखड [चन्हाट]

चिन्हाट-टें—न चिन्हाटीचें फळ

चिन्हाटी—स्त्री एक वल्ली –कृषि ५०७

चिल—न मकूच्या दातांतील मवाद

चिल—स्त्री. घार. (अव. चिला) 'होले तितर गोंवा चिला।' –दावि २४४. [सं. चिल्ला]

चिलकं(कां)डी—स्त्री. चिरकंडी पहा.

चिलका—स्त्री. (क.) बरग्यावरची फळी. 'बरग्यावर चिलका बसवा' 'चिलका चांगली बसली नाहीं.' [किलचा वर्णव्यत्यास]

चिलख(क)त—न. शरीराला बंदुकीची गोळी किंवा तरवारीचा, शस्त्राचा वार लागूं नये म्हणून घालावयाचा लोखंडी कड्यांचा, पट्ट्यांचा अंगरखा; शरीरत्राण. [फा. चिहिल्ह्द्]

चिलखी—वि. १ चांगला; उत्कृष्ट; नामी, उंची. २ घणकोश; मूर्तिमंत (रुपया इ० नाणें) [हिं. चिलक=चकाकी]

चिलघोळ—स्त्री. बारीक पानांची घोळ नांवाची भाजी. [चिल+घोळ]

चिलचिलाट—पु (मनुष्यें, पक्षी, माकडें इ०कांच्या) घोळक्याचा आवाज; किलकिलाट; गलबला. [ध्व]

चिलट—न. १ डांस. २ धुंगरटें. ३ उवरांतील कीटक.

चिलण—स्त्री. (कों.) १ चीर; चिरण; भेग; तडा. २ खिंड; भगदाड. ३ बोळ, शेरी [चीर]

चिलप—स्त्री. (गो.) चामड्याचा पट्टा बसविलेल्या खडावा, प्रत्येकी; चपल. [चपल]

चिलपाट—पु (व.) कुणबी लोकांतील एक प्रकारचा खेळ.

चिलबिलाट—पु चिलचिलाट पहा

चिल(ली)म—स्त्री १ तंबाखू इ० आत घालून वर अग्नि ठेवण्याचें हुक्क्याचें मातीचें पात्र; तंबाखूचा धूर ओढण्याची मातीची नळी २ चिलमींत घातलेली तंबाखू इ०. [हिं फा चिलिम] **चिलमी**–वि १ चिलीमबाज, तंबाकू ओढणारा २ गंजीभंगी लोकांनीं ठरवलेली लोणकढी (कंडी, थाप, गप्प).

चिलवंत—पु लिंगायतांच्या (चिलवत, पंचम, तिलवली व कुलुग या चार आश्रमांपैकीं एका आश्रमाचें नांव अथवा त्या आश्रमांतील पुरुष

चिलवाण-न. **चिलवणा-ना**—वि. ठेंगू; खुजट; बुटका (मनुष्य, जनावर इ०). [फा. चिहरे, चिर्ले=लहान; खुर]

चिला—पु (विद्र. चिरा) जरीच्या तम्या काठया भरलेलें लहान पागोटें; मदील चिरा पहा

चिलार-री, चिल्हार-री—स्त्री एका वनस्पतीचें, वेलीचें नांव. इच्या र्वे स वाल म्हणतात.

चिलारी—वि. लहानगा; छोटा; चिमकुला. 'यमुना जमुनाची बारीक वाळू। तेथें खेळे चिलारी बाळू।' –मसाप ४ २५१ [फा. चिर्ले]

चिलिचिच(च्ची)ल—वि. (दे.) चिलचिलीत, चिकचिकीत.

चिली, चिलये—स्त्री. (हेट.) आग्नेयी दिशा.

चिलीपाट—स्त्री. (व.) आट्यापाट्यासारखा एक खेळ.

चिलींपिलीं—नअव. १ मुलेंबाळें; कच्चींबच्चीं; बालबच्चीं. २ मकरसंक्रांतीच्या दिवशीं स्त्रिया ब्राह्मणांस सुगडाचें वाण देतांना त्यांत जीं बारीक बारीक बोळकीं घालतात तीं. [पिलें द्वि तुल० का. चिल्लिपिल्ली=सर्वत्र पसरलेलें; द्वि.] **चिल्यापिल्याची पाटी**-स्त्री. (व.) (ल.) मुलेंबाळें असलेली स्त्री.

चिलींविलीं—न (कु.) चिलींपिलीं अर्थ २ पहा.

चिलीम, चिलिमी—चिलम, चिलमी पहा.

चिलेबखतर—न चिलखत; शरीरत्राण 'आंगांतील चिलें बखतर घातिलें लिहून आलें सविस्तर।' -गापो ८०. [फा. चिहिल्+बख्तर्]

चिल्या—पु. १ आग्नेयीकडील वारा. चिली पहा. २ होडी सरपटत किनाऱ्यावर नेण्याकरितां केलेली फळ्यांची रचना.

चिल्ल—पु घार. [सं चिल्ल]

चिल्लर, चिल्हार, चिल्हेर—पु. हलकीं नाणीं; खुर्दा –वि. किरकोळ; बारीकसारीक; ल्हानसहान. 'धुर्डीतसे चिल्लर शिल्लरातें।' –र ५५ [फा. चिल्लर=ल्हान, लहानसें नाणें] ०**खर्च**-पु १ किरकोळ खर्च. २ एतद्देशीय बसुलीनोकरास दिलेली सादीलवारी. ०**जमा**-स्त्री. वसुलाच्या ल्हान बाबी, (जमाबंदींतील) जमेच्या ल्हानसहान रकमा. ०**देणें घेणें**-न. ल्हान प्रमाणावर देवघेव. ०**मंडळी**-स्त्री. मुलाबाळांचा जमाव. ०**सामान**-न किरकोळ ल्हान सहान वस्तु **चिल्हार-री**-स्त्री. (उप) बाजारबुणगे.

चिल्लर, चिल्हार, चिल्हारी—स्त्री. वनस्पतिविशेष.

चिल्ला—पु. धनुष्याची दोरी. 'धनुष्यबाण तीर कंकण रात्रंदिवस चढवून चिल्ले।' –पला १०९. [हिं.]

चिल्ला—पु. चाळीस दिवसांचें उपोषण व ध्यानमग्नता. 'तुम्हीं चिल्ल्यांतून उठलें याची खबर लिहिली मालूम जाली.' –ब्रप २३९. [फा.]

चिल्लावणें—अक्रि. (व.) रडणें; ओरडणें [ध्व]

चिप—पु (कु) मासे पकडण्यासाठीं घातलेला बचार

चिवचिव—स्त्री चिमणी, उंदीर वगैरे प्राण्यांचा आवाज. २ रागावलेल्या लोकांचा, तगादा करणाऱ्यांचा, भिकाऱ्यांचा, शाळेंतील मुलांचा कलकलाट. 'तुम्हीं सगळे मला चिवचिव लोहूं नका, एक जण सांगा.' 'बाजारांत त्याची चिवचिव झाली.' =बाजारांत लोक त्याच्या भोंवतीं जमून तिरस्काराचा, तगाद्याचा, निर्भर्त्सनेचा कलकलाट करूं लागले. ३ चीत झालेल्या पहिलवानाचें, मुष्टियोद्ध्याचें धुटपुटणें, फडफडणें, कबुली देणें. ४ असंतुष्टपणानें स्वतःच्या मनाची कशीबशी समजूत घालून घेणें;

अक्षमतेची, दुबळेपणाची पिरपिर [स चीव्=बोलणें द्वि, चीव्-भाषार्थे-राजवाडे प्रथमाला]

चिवचिवणें—अक्रि १ (चिमण्याचें) चिवचिव आवाज करणें, (उदराचें) चूचू करणें २ चिडणें, कावणें, खिजणें ३ (जखम, गळू इ०) ठुमठुमणें, शिणका मारणें ४ (अम्ल पदार्थ) फेनयुक्त होऊन फुरफुरणें फिदफिदणें ५ (पक्वान्न) बचव आणि पाणचट होणें [चिवचिव]

चिवचिवाट—पु अतिशय चिवचिव, पराकाष्ठेची चिवचिव. [चिवचिव]

चिवट—न जाडया-भरडया सुताची गुडाळी, ही बहुधा दहा बारा हात लांब असते आणि तानवटामोवतालच्या शभर दोनशें फेऱ्याची असते

चिवट—वि १ वातड, चामट; चिकट, (उप) सोसाळु, चिकट कृपण, हिमटा. २ कुसकरलेलें, चेंगरलेलें, चिवडलेलें (अन्न, फळें इ०) ०पणा–पु चिकटपणा, सोशीकपणा, निग्रह, धारणा 'हा जो चिवटपणा आमच्यात आहे तोच आमच्या जिवंत पणाचें कारण आहे' –टिच्या

चिवटणें—उक्रि चुरडणें, चेंदामेंदा करणें, एकत्र होणें, चिमटणें

चिवटा—पु कितान, गलबताच्या शिडाचें जाड कापड

चिवटॉग नवटॉग—न (कु) कच्चीबच्ची, चिल्लीपिल्ली.

चिवटी—स्त्री (व.) चोय चोयटी, शिळक

चिवटी—वि चिवटाचें केलेलें, चिवटासंबंधी

चिवडणी—स्त्री १ चिवडण्याची क्रिया २ (ल) चिडविणें, खिजविणें, सतापविणें ०मांडणें, लावणें–चिडविणें, खिजविण्यास सुरवात करणें.

चिवडणें—सक्रि १ काला करणें, कुसकरणें चेंगरणें, चुरडणें २ अव्यवस्थित करणें, चवढव करणें, बचाबचा कालवणें, [स चिविट-पोहा]

चिवडा—पु १ (अन्न फळें, फुलें इ० पदार्थांची) पुन पुन चिवडल्यामुळें झालली दुर्दशा भरळ २ (ल) बिघाड, विचका पोट ळा, बचबच मूखा करिता चिवडा होय। मजा रसींचा।' दारिद्र्यें चिवडाचि सर्व, दवडा यारीवडापावडा।' –आमु ५ ३ पोहे चुरमुरे, हरभऱ्याचें डाळें इ० अनेक पदार्थ तळून एकत्र मिसळून केलेलें तिखटमिठाचें खाद्य [स चिविट= पोहा]

चिवडाचिवड—स्त्री १ पुन पुन चिवडणें, काला करणें, घालमेल करणें २ घालमेल, सरमसळ खिचडी. [चिवडणें]

चिवणें—न एक प्रकारचा मासा

चिवर चिंवर—न पणसाच्या गऱ्याभोंवतालचें ततूचें वेष्टण, पातीं [स चीवृ=झाकणें, आच्छादणें]

चिवरें—न कच्चें पोफळ, सुपारीचें कच्चें सालासकट फळ

चिवली—स्त्री एक प्रकारचें रेशमी कापड [स चीव्= झाकणें]

चिवली—स्त्री चिवा जातीचा जगली बांबू (चिवा बागेंत लावतात) [चिवा]

चिवळ—वि १ रोड, सडपातळ, बारीक, प्रमाणाबाहेर लहान घेराचा 'जें हलुवट ना गहिस। जें चिवळ ना सपाश।' –एभा १.६७९ २ लांब आणि बारीक, चपटा केलेला, चेपटलेला ३ (वे) अरुद [चिवळणें]

चिवळ—स्त्री (व) उन्हाळ्यात होणारी एक पालेभाजी

चिवळणें—सक्रि १ हातानें दाबणें आणि मर्दणें, (फळें इ०) हातानीं दाबून चोळून मऊ करणें. २ चेपटणें, चापट करणें, लांबट करणें [का चिव्वु=सालणें]

चिवळी—स्त्री (कु) नद्यादिकांच्या काठीं असलेली अरुंद वाट

चिवा—पु. लहान जातीचा बांबू. [का चिव्वे=काठी]

चिवार, चीवार—स्त्रीन १ चिवा जातीचें बांबूचें बेट. २ एका जातीचें गवत [चिवा]

चिवारी—स्त्री. (इट) बांबूची भरीव काठी, बांबू [चिवा]

चिवाळणें—अक्रि (कु) बारीक होणें [चिवळणें]

चिवून चावून—क्रिवि. काटकसरीनें, कोरून कोरून, जेम तेम, मितव्ययानें 'चिवूनचावून पन्नास रुपये जमविले' चावूनचिवून पहा

चिहळणें, चिहाळणें, चिळणें—अक्रि प्र विघळणें (मीठ, साखर, गूळ इ० पदार्थ) द्रवणें, झिरपणें, गळणें, निचरणें. [विघळणें]

चिहाळ—पु. (कों) घाम, पाझर, (मीठ इ० कांचा) स्राव, निचरा, दमटपणा [म चिहळण]

चिहन, चिन्ह—न १ (जणें करून विवक्षित प्रकारानें कोणी ए० मनुष्य, वस्तु पदार्थ ओळखला जातो अशी) खूण, निशाणी, उ० मस तीळ, डाग, ठिकें इ० २ (साहचर्य, समानाधिकरण्य इ० नियमामुळें कोणी एका गोष्टीचें, गुणादिकाचें) ज्ञापक, गमक, अभिज्ञान, व्यंजन, उ० कॉस, स्वस्तिक, बिल्ला इ दक्षिण वायु सुटला हें पर्जन्याचें चिन्ह दिसतें ' 'या स्वारींत छत्रचाम रादि राजाचीं चिन्हें दिसत नाहींत त्यावरून येथें राजा नसेल ' 'तम्हा हें काहीं मला धड चिन्ह दिसत नाहीं ' –रत्न ३ ३ ३ (गणितशास्त्र रसायनशास्त्र) पारिभाषिक संकेतिक खुणा उ० अधिक (+), उण (−), गुणिल (×) भागिले (−) इ० ४ (लाकडाच्या फळीनें, बंदुकीच्या बारानें, दिली जाणारी) सूचना

५ अवलक्षण, लोकविलक्षण कृति, चाळा, खोडी 'असीं काय चिन्हें आरमलीस' ६ अवलक्षणी विचित्र, खोडकर द्वाड लोकविलक्षण असा मनुष्य, मूल हा मुलगा एक चिन्हच आहे ७ ज्ञापक अगर गमक गोष्ट, वस्तु निदानाच्या पाच प्रकारांपैकीं चौथा प्रकार (रोगाचें) बाह्यलक्षण उ० पिवळे डोळे, कांटेरी जीभ इ० 'नाना रोगाची परीक्षा। नाना चिन्हांची परीक्षा। हें ज्ञान नव्हे।' -दा ५ ५ १५ चिह्नित-वि खूण केलेला, डाग, ठिपका, असलेला, आकृति काढलेला, ज्यावर चिन्ह आहे असा [स]

चिळक(कां)डी, चिळकी—स्त्री (सामा) चिरकांडी, (रक्ताची, दुधाची) जोरानें बाहेर पडणारी धार [का चिळकिबु=शिंपडणें]

चिळण—स्त्री चिलण पहा

चिळवें—न एक माप, कोळव्याचा निमा भाग, शेराचा बत्तिसावा भाग

चिळस-सो-शी—स्त्री किळस, वीट, तिरस्कार, शिसारी 'किंबहुना चिळसी। पात्र होईन।' -ज्ञा १३ ५७३ ०खोर-खाऊ-वि खतखोर, कटाळखोर, मिजासखोर, चोखनळ, जिभेचा शिदळ चिकित्सेखोर चिळसी-वि चिळसखोर पहा. चिळसणें-अक्रि १ कटाळणें, विटणें, कटाळा तिटकारा, शिसारी येणें 'मग आपुलियचि लाळे। चिळसाय जैसा।' -ज्ञाप ६९० 'तेंही खाणों चिळसा। म्हणे तुम्ही।' -ज्ञा १८ १५३ [चिळस]

चिळहाट—पु (कों) घाम, चीक, चिहाळ, पाझर (मीठ, साखर इ० काचा) [चिहळणें]

ची—अ (काव्य) चि च पहा

ची—स्त्री (कुस्ती खेळणारातील) पराभव दुर्बलता कबूल करण्याचा शब्द [ध्व] ०म्हणणें-अक्रि, चीत झालों असें कबूल करणें 'मी त्याला अखेरीस ची म्हणावयास लावलें २ वेगानें जाणाऱ्या गोळीचा सू सू असा आवाज

चीक—पु १ (वड, उंबर रुई शेर इ० झाडाचें) दूध, चिकट पदार्थ (बाभूळ निंब इ० झाडाचा) डिंक २ नुकत्याच प्रसूत झालेल्या स्त्रीच्या नुकत्याच व्यालेल्या गाय म्हैस इ० पशूच्या स्तनातील चिकट दूध, नवप्रसूत मानव पशुजातीय स्त्रीच्या स्तनातील चिकट दूध ३ वलक गोंद ४ चिकवड्या अथवा पापड्या वनविण्यासाठीं शिजविलेलें तांदुळाचें पीठ ५ केळीच्या सोंपगापासून किंवा गहू इ० धान्यें भिजत घालून वाटून त्यापासून काढलेलें सत्त्व ६ तिळाच्या तेलात काढलेलें चमेलीचें सत्त्व [स चिक्कण] चिकानें-चिकें चोळला-वि त्याच्या चिकण रसानें प्रचुर झालेला, खाण्यास योग्य, पक्व झालेला (जोंधळा, बाजरी इ० काची कणसें खाण्यास योग्य झालीं असता त्यांस म्हणतात)

चीकसा—पु चिकसा पहा

चीची—स्त्री १ छी थू, फजिती 'जिकडेतिकडे होते चीची। अवलक्षणें।' -दा १९ ३ २४ २ फोल, निरर्थक, क्षणभंगुर 'कायामाया दों दिसांची। आदिअंतीं अवघी चीची।' -दा १५ ८ ३८ [ध्व]

चींचीं—उद्गा पराभवाच्या कबुलीचा वाचक शब्द 'मी त्यास चींचीं करावयास लाविलें' [ची द्वि]

चीज—स्त्री गाणें, पद 'त्यानें रागदारीतल्या मारदस्त हिंदुस्थानी चिजा अशाच्या तशा म्हटल्या' २ लकबीनें गाण्याकरितां रचलेलें पद, गीत [फा चीज़]

चीज—स्त्री १ वस्तु गोष्ट, (सामा) चित्ताकर्षक चमत्कारिक, सुंदर वस्तु गोष्ट 'गायनासारखी दुसरी चीज नाहीं' -न सार्थकता, सफलता 'परीक्षेत तो पहिल्या वर्गात उत्तीर्ण झाला, त्याच्या अभ्यासाचें चीज झालें' [फा चीज़] ०वस्त-स्त्री सामानसुमान, भांडीकुंडीं, वस्त्रप्रावरण वगैरे

चीझ—न दुधाचा केलेला एक खाद्य प्रकार दहीं व अर्ध्यातील वलक हे घुसळून बदामाच्या पिठात मिसळाव साखर व लोणी घालून तें मिश्रण चुलीवर घाटून उतरावें म्हणजे चीझ तयार होतें -गृशि १ ५४१ [इं]

चीट—न. छापून चित्रविचित्र केलेलें एक प्रकारचें कापड, छीट [स क्षिप्त, हिं छीट]

चीड—स्त्री १ चिरड, तिटकारा त्रुस्सा राग, संताप २ शीघ्रकोपीपणा, रागीटपणा. [चिडणें हिं]

चीड—पु कोयड्यासह असलेला कल्दार रुपया हा कुळंबिणी स्त्रिया गळ्यामध्यें घालतात -गुजा

चीण—स्त्री १ (वस्त्रादिकांस पडलेली) सुरकुती, (परकर, इजार इ०कास घातलेली) चुणी, निरी २ (जमीन, भिंत इ० कांस पडलेली) भेग, चीर, फट ३ (कों) घरास माल येऊं नये म्हणून चिणून बसविलेला दगडाचा थर ४ चालली ठोकलेली, चोपलेली, जमीन, गच्ची [स चि=एकत्र करणें]

चीत—वि १ कुस्तींत पराभूत होऊन उताणा पडलेला, जमिनीला पाठ लागलेला २ (ल) जमीनदोस्त केलेला, नास धूस झालेला, खराब झालेला व्यापारात गमावलेला (पैसा) ३ (कवड्याच्या खेळात) उताणी पडलेली (कवडी) (याच्या उलट पट) ४ चितारलेलें, खरडलेलें, चिचमिड लिहिलेलें [स जित, हिं चित] ०करणें-जमीनदोस्त करणें, ठार मारणें, उताणा पाडणें पराजित करणें

चीत्कार—पु हत्तीचें ओरडणें 'चीत्कारकरी जाणों पतिला पाटावया म्हणे गुरु घे।' -मोद्रोण २ ५० [ध्व स]

चीन—पुन १ चिनीचें मूळ, रताळयाची एक जात. २ –पुस्त्री (प्र) चीण (कपडयाला, कापडाला, पडलेली) सुरकुती, चुणी, निरी ३ (जमिनींतील, भिंतींतील) फट, भेग [चीण]

चीन—पु चीन नामक देश चिनी रेशीम–न चीन देशां तील रेशीम, हलक्या जातीचें रेशीम ०मेंधी–स्त्री मेंदीची एक जात

चीनचीनी—स्त्री रात्रीं चिनचिन आवाज करणारा प्राणी, रातकिडा 'नीजों नव्हे उकाळी वेळी। राती काळी चीनचीनी। –तुगा ४१६४ [ध्व]

चीप—न (कों) खाडींतुन, खाऱ्या दलदलींतुन वाढणारें, टोंगणें पण फैलावणारें एक प्रकारचें झाड 'तेथेंच आज खारवट पाण्यावर पोसणारीं हीं दलमद्री इपलीचीं व चिपीचीं झाडें मातलीं आहेत' –सह्याद्रीच्या पायथ्याशीं ९४

चीप—स्त्री १ दगड, लाकूड, सोनें इ०काचा पातळ, सपाट तुकडा, पाचर; कपची, धलपी 'विविधा कौस्तुभाची दाटी। चीप दाटत होती कंठीं।' –ज्ञा १८ १५५६ २ फुलाची माळ सुरा पहा ३ (विशेषत लहान मुलांस होणारा) आतडयाचा एक प्रकारचा विकार ४ (चांभारी) टाचेचा मागचा भाग उंच रण्याकरिता, सुधारण्याकरितां लावलेला चामडयाचा तुकडा [स चिपिट]

चीप—वि गप्प, स्तब्ध, चूप

चीप-य—वि ओला, चिंब, निथळता थबथबीत चवचवीत

चीप—क्रिवि लवकर, जलद [स क्षिप्र चिप्प–चीप –भाअ १८३४]

चीफसाहेब—पु (व) फौजदार, दरोगा

चीय—वि चिंब, चवचवीत, चीप पहा

चीर—न वस्त्र, कपडा, (सामा) अन्तर्वस्त्र 'पाचवण चीर नेसो देतसा' –भाए १२१ 'जानकी फाडी चीरपदर। अलंकार बांधोनि समग्र। मारुतीकडे टाकिले। –रावि १५ १८६ –वेणीस्व ९ १५३ [म] ०गुट–न (नेसावयाचें) लहान वस्त्र वस्त्राचा तुकडा अंतर्वस्त्र [स चीर=वस्त्र+का गुट=गुप्त, आतील] ०चोळी–स्त्री मकरसंक्रांतीच्या दिवशीं सुवासिनी स्त्रिया एकमेकींस चोळी आणि लुगडयाचें जें वाण देतात तें ०घाण–न (स्त्रियांत रूढ) वयुक्या नातलग स्त्रियांस माहेर म्हणून बरपनाकडून आलेलें लुगडें वगैरे. उदा० आजेचीर, मामे चीर [चीर+वाण]

चीर—स्त्री १ फट भेग तडा २ (बायकी) कुंकवाची चद्रकोर लावण्याची चांदीची कांडी ३ कुंकवाची चंद्रकोर [स हिं] ०जाणें–तडा, भेग पडणें

चीर—न एक प्रकारचें झाड या जातीच्या झाडांपासुन राळ तयार करितात यापासुन टरपेंटाईन निघतें यांस इंग्रजींत पाईनचें झाड म्हणतात डेहराडून येथील जगलात हीं झाडें पुष्कळ आहेत

चीर—पु जमियाच्या डावापैकीं एक, यांत वेंबीच्या उजव्या बाजूला मारून डावीकडे चिरत आवें लागतें [चिरण]

चील—स्त्री एक प्रकारची पालेभाजी 'ते हजारों हजार थोर थोर मनुष्य नागवे उघडे केवळ भणग कगाल अन्नरहित, वस्त्रानें रहित, कळाहीन चीलाची भाजी खात आले' –भाव १२५. [चिलघोळ पहा]

चील—स्त्री १ (राजा) भेग, फाट चीर २ खिंड, बोळ, दरी चिलण [चीर]

चील—स्त्री (गो) १ पोतें (गाणपाटाचें) २ राजपुन्याचें झाड [स चिल्=वस्त्र परिधान करणें, चेल=वस्त्र, हिब्रू, चैलिम्= झाकणें, लॅ चेल प्राज हिलु गों. हुलजा]

चील—न चामड्याला लागलेलें मांस –बदलापूर १८५

चीळ—स्त्री (स्तनातून, सडातून) एकदम निघणारी दुधाची चिळकांडी, पान्हा ०फुटणें–अक्रि पान्हा फुटणें

चुइटी—स्त्री १ घोडयाच्या माथाळाच्या केंसाच्या वळ लेल्या वेणीस जोडलेली साटणीची, फितीची चिरमी, धादोटी चिंधी, पट्टी २ उसाच्या गडेरीचा, जोंधळयाच्या ताटाचा चावून राहिलेला चोथा [स चिपिट=सपाट]

चुइगी चुई चोय—स्त्री १ पत्रावळीचीं पानें जोडण्या साठीं (पत्रावळी लावण्यासाठीं) केलेली बोरूची, बांबूची बारीक काडी, चोय, चोई चोयटी २ फणीचा कंगव्याचा दांत घ्यावया-जोगी, दात म्हणून असलेली बांबूची बारीक सळई ३ डफावरील बोल काढण्यासाठीं वापरावयाची लवचीक वेताची काडी [स सुचि–ची=बारीक सळई सुई]

चुई चोय—स्त्री चुइगी पहा

चुकचुक—स्त्री पालीचा आवाज, काहीं जातीच्या पक्ष्याचा आवाज [ध्व]

चुकचुक-का—क्रिवि. चुकचुक अशा शब्दानें, चुक चुक असा आवाज करीत [ध्व]

चुकचुकणें—अक्रि. पालीचें, काहीं विशिष्ट पक्ष्यांचें चुक् चुक आवाज करणें [चुक् द्वि]

चुकटी—स्त्री १ चिमट चिमूट, २ (हाताचा आंगठा व मधलें बोट यांनीं वाजणारी चुटकी चटकी पहा ३ भुकटी पूड ४ (एखाद्या कामांतील) सुबी, हातखंडा, प्रवीणता –क्रिवि कचकचां, दडदडून मोठी आरमर्दी करूनि चुकटी दतावळी वाजुनी।' –आसी ४२ [ध्व हिं चुटकी] ०साधणें–येणें–बसणें–सुबी साधणें, हातोटी येणें इ० [हिं.]

चुकणें—अक्रि १ चूक, प्रमाद करणें, नको तें करणें; अपराध करणें 'लिहिणार चुकतो पोहणार बुडतो' २ मार्गापासून चळणें, बहकणें, भडकणें, भलत्या रस्त्याला जाणें. 'उबळ डबळ चुकों नये। हेकाडपणें।' –दा १४४१३ 'चुकला फकीर मशिदींत शोधावा' ३ कामांत कसूर, कुचराई करणें, कामचुकारपणा करणें 'मी चाकरीमध्यें कधीं चुकलों नाहीं' ४ (नेम, लक्ष्य इ०) न साधणें, न लागणें, अंतरणें, हुकणें 'वाटा लागे तरि गगना भेट। एऱ्हवीं चुके।' –ज्ञा ८ २५३ ५ अभाव याचें टळणें, न घडणें 'गेलें तें येत नाहीं, होणार तें चुकत नाहीं' 'सरकारचें देणें चुकावयाचें नाहीं' 'अपमृत्यू चुकला' ६ (इष्ट योग्य वेळांत, पद्धतींत) कमी किंवा जास्त होणें 'तुम्ही वेळ चुकलांत' 'चुकला तो मुकला' ७ संख्येमध्यें आंकड्याचा फरक पडणें, लागणें, आंकडा कमी येणें ८ गफलतीनें, नजरचुकीनें वगळला, टाकला जाणें, गळणें ९ (हिशेब) चुकता करणें, फेड करणें, (कज्जा) तुटणें, तोडणें, (खटल्याचा) निवाडा होणें, करणें 'हिशेब, खटला, कज्जा चुकला' १० (कांहीं एक काम, गोष्ट) केली जाणें, समाप्त होणें 'मी तर त्यास वचन देऊन चुकलों' [स श्कु=चुक+णें=चुकणें श्कु म्हणजे उडी मारणें, गति करणें करून चुकणें म्हणजे करून पुढें जाणें, –भाम १८३५, स च्यु=मार्गभ्रष्ट होणें, च्युत. स चुक=दु:ख देणें अथवा भोगणें, प्रा चुक्कइ, का चुकी=डाग] (वाप्र) **चुकल्या चुकल्या सारखें होणें**–आपल्या सवयीचें माणूस किंवा वस्तु जवळ नसल्यामुळें परक्या ठिकाणीं गेल्यामुळें चित्तास अस्वस्थ वाटणें 'घरचीं सर्व मंडळी परगावीं गल्यानें मला आज चुकल्या चुकल्यासारखें झालें आहे.' सामाशब्द–**चुकतचुकत-माकत–चाकत**–क्रिवि चुका करीत, घसरत, चुकतां चुकतां, वेड्यावाकड्या पद्धतीनें, अडखळत 'चुकत माकत आठवलें। इतुकें संकळित बोलिलें। न्यूनपूर्ण क्षमा केलें। पाहिजे श्रोतीं।' –दा १३ ५ १९ 'त्याला श्लोक पाठ येत नाहीं, चुकतमाकत म्हणेल' [चुकणें द्वि] **चुकलामाकला–चाकला**–वि नजरचुकीनें राहून गेलेला, योग्य वेळीं हजर न राहिलेला, वाट चुकून भलतीकडे गेलेला [चुकला द्वि] **चुकून माकून–चाकून**–क्रिवि चुकीमुळें, नजरचुकीनें, दुर्लक्ष होऊन [चुकून द्वि] **चुकूनसुद्धां**–क्रिवि चुकीनें देखील (नेहमी नकारणरूपी प्रयोग) 'मी चुकूनसुद्धां त्याच्या वाटेस जात नाहीं'

चुकता—वि पुरा केलला बाकी नसलेला (हिशेब), फेडलेलें (कर्ज) निकालास लावलेला, तोडलेला, मिटविलेला (कज्जा, दावा, खटला) [चुकणें] ०करणें–करून देणें–सक्रि १ निकालास लावणें 'सरकारची बाकी चुकती केली' 'सावकाराचा पैका, भांड्याचा कज्जा, लोकांचें कर्ज माझा हिशेब त्यानें चुकता करून दिला.' २ बाकी राहिलेला (हिशेब) शिल्लक असलेलें (कर्ज), वादग्रस्त असलेला (वाटा), अंगावर असलेला (हप्ता), निकालास न लावलेला 'चुकते रुपये दिले' 'चुकता पगार लष्करास मिळाला' 'चुकती बाकी दिली' चुकता पैका, हिशेब वाटा, हप्ता इ० ' [चुकणें]

चुकर—वि गोंधळलेला; घाबरा, बावरा, आश्चर्यानें, धोटाळ्यानें गुंग, थक्क झालेला [चुकणें]

चुकरा—वि (दे) चुकणारा; चुका करणारा [चुकणें]

चुकली—स्त्री प्र. चुगली पहा चहाडी

चुकवती चुकती—स्त्री कर्जाची फेड, तडजोड, कर्जाचा निकाल लावणें [चुकविणें]

चुकवाचुकव-वी—स्त्री १ टंगळमंगळ अळमटळम (एखादें कार्य आपल्यास करावें लागेल म्हणून कुचरपणें त्यास केलेली) टाळाटाळ; उडवाउडव, आज उद्यां करणें, दुर्लक्ष्य करणें २ (अनेक देण्याचा, कज्जांचा) निकाल, तडजोड, वारंवार [चुकविणें द्वि]

चुकविणें—सक्रि १ (नजर) टाळणें, झुकविणें, चुकवाचुकव करणें, झुकांडी देणें २ घोटाळ्यांत पाडणें, चूक करावयास लावणें, फसविणें ३ (कर्ज, देणें इ०) निकालांत काढणें, वारावार करणें 'सदर अदालतीनें जिल्हे कोर्टाचे निवाड्यावरील अपिलें चुकवावीं' –न्यासे ४ 'त्यास बोलावून आणून चौकशी करून तदा आम्ही चुकवितों' –मसाप २.१६७ [चुकणें पासून प्रयोजक]

चुका—पु चूक, घोटाळा 'परातरासि न लावावा धका। कदापि पडों नदावा चुका।' –दा १२ १० २० चूक पहा

चुका—पु १ एक प्रकारची वनस्पति, ही पोटावर घातली असतां गर्भ उमळून पडतो २ एक पालेभाजी, आंबट चुका, ही भाजी बारामास होते, ही अग्निदीपक, उष्ण रुचिकर, पित्तल, आणि सारक आहे धोत्र्याच्या विषावर हिचा उतारा देतात [स चुक्रिका]

चुका—पु. हिशेबाचा निकाल.

चुकाऊ—वि (काम, कर्तव्य) टाळणारा, चुकविणारा, (कामात) कुचरपणा, टंगळमंगळ करणारा [चुकणें]

चुकाचूक—स्त्री १ फार मोठी चूक, घोडचूक, घोटाळा गोंधळ बहकणें २ परस्पराची चुकामूक गांठ न पडणें [चुकणें]

चुकांडी—स्त्री झुकांडी, दृष्टि चुकवून पळून जाणें, हातावर तुरी देऊन पळून जाणें, फसविणें [चुकविणें] ०देणें–चुकविणें, झुकांडी देणें [चुकविणें]

चुकामुकी, चुकामूक—स्त्री १ परस्परांची भेट व्हावी असा संकेत असतां तो चुकणें व गांठ न पडणें 'चुकामुकी माजि

माय देखताचि वाडेकाडें बाळ जसें गळां पडे।'–अमृतभुव ६ 'अमोनिया सम्यक् जाणा चुकामुक। भुल्ले निश्क मनीं तनीं। २ योजिलेल्या अनेक साधनात मेळाचा, ऐक्याचा अभाव • [चुकणें द्वि]

चुकार-री-रू—वि वाट चुकलेलें, भटक्या मारणारें, दूर वळेले (जनावर वस्तु) (जनावर, वस्तु हरवल्यावर परक्याकडून सापडल्यावर त्यासंबधींहि हा शब्द योजतात) [चुकणें]

चुकार, चुकारचट्टू–तट्टू चुकारी–चुकारू–चुकावू—(आपणास मागितलेल्या, नेमून दिलेल्या कामाची) चुकवाचुकव, टाळाटाळ टंगळमंगळ करणारा, कुचराई करणारा, चुकाऊ

चुकाऱ्या जाणें—अक्रि चुकणें नाहींसें होणें, मरणें नाश पावणें 'पणतोंडें भक्षितो पणजा। मूल बापास मारी वाजा। चुकाऱ्या गेला राजा। चौथा जणाचा।'–दा १५५२ [चुकणें]

चुकावणा—वि चुकार, चुकारतट्टू चुकवाचुकव करणारा [चुकविणें]

चुकावणी—स्त्री. नजर चुकविणें, टाळणें, डोळा चुकविणें [चुकविणें]

चुकाव(वि)णें—सक्रि १चुकविणें, खाटें करणें 'लाकीं केलें तें चुकावी। लोकिं भाविलें तें उलथवी।' -दा ११ १० ११ २ टाळणें, नजर, डोळा चुकविणें 'मातें करीं धरिल देउनि एक लीला। चाले चुकावुनि पुढें चमकोनि घोपा। बिंबाधरा शशिमुखी पिकमञ्जुघोपा।'–आक ३ [चुकणेंचे प्रयोजक रूप]

चुकी—स्त्री १ चूक दोष अशुद्धता २ अपराध ३ अपराधाबद्दल शिस्तानें केलेली शिक्षा [चूक] ०ची अर्जी–स्त्री पुरवणी अर्ज, अधिक खुलासा करणारा अर्ज ०ठेवणें–अक्रि (ल) दोप लावणें, मागें सारणें टाकणें 'ज साहित्यातें बोजावी। अमृतातें चुकी ठेवी। गोडिसेपणें।'–ज्ञा १३ ११५६

चुकुर, चुकूर—पु १ भ्रम, भ्रांति २ चुकवाचुकव –वि भ्रमिष्ट, आश्चर्यानें चकित झालेला, बावरलेला, गोंधळलेला 'लपोनिया दरी चुकूर माउली। नाहीं हात केली निद्रा सांडी।' –तुगा १५८२ 'तुका म्हणे सग दशी कोण्या काळीं। चुकूर दुबेळी होतों आम्ही।'–तुगा 'चुकूर हाइजे मानसें। या नाव आध्यात्मिक।'–दा ३ ६ ५० ०पणा–पु भ्रमिष्टपणा. अनाचार मोह नेये चुकुरपणें।–दा २ २ ३४ [चुकणें]

चुकोट—वि (राजा) चांगलें, चोखट पहा –मसापर २ ३६०

चुकोती—स्त्री (कर्जाची)फेड, तडजोड, वारावार, परफरगा, व्यवस्था [चुकती]

चुका—पु चुका पहा
शको. १ १७

चुक्र—पु १ एक पालेभाजी, चुका पहा २ धान्यापासून बनविलेला सिरका [स]

चुंखणें, चुखणें—सक्रि चोखणें पहा

चुंग—स्त्री, पलटण, तुकडी, ताफा, टोळी, कळप, संघ, झुंड, (सामा) जमाव समुदाय

चुंगडा, चुंगडें—पुन १ एकत्र बांधलेला मोत्याच्या लडींचा, सराचा समुदाय, पेंढाळें २ (पेढ्याचें, ताटाचें, वेताचें, केसाचें आगकाड्याचें लहान सळयाचें, काठ्याचें) जुडगें, जुडी, पेंढी, पुडका, जुवड

चुंगडी—वि (तजावरी, गुज) किरकोळ, थोडें, थिटर 'अमर सिंगानें अकरा वर्षे चुगडी दिवस राज्य केलें'–तजाउर मराठी ऐतिहासिक शिलालिपी पृ ११४ (१८०७) [का चुगु= शेवटचा भाग तुकडा]

चुगल, चुगलखोर चुगलीखोर—वि चहाडखोर, पश्चात् निंदणारा खोटेंनाटें सांगणारा, कुटाळखोर, बालटखोर, कुचाळखोर, चहाड, तुफानखोर, कानाशीं लागणारा, लावालावी करणारा [चुगली]

चुंगल—स्त्री (व) चिमटी 'त्याची चुगल लौकर सुटत नाहीं, त्याचेजवळ पैसा मात्र रगड आहे' [स चतुर्+अगुल, फा चुगाल]

चुगली—स्त्री चहाडी, लावालावी, कुचाळी, बालट, द्वेषभावानें एखाद्याचीं वाईट मूर्खपणाचीं कृत्यें फोडणें [का. चुकलि, चुडालि=असत्य, निंदा] ०खाणें–सक्रि निंदा, लावालावी कुटाळी करणें

चुंगा—पु समुदाय, संघ –शार

चुंगाल—पु १ पजा २ (ल) जुल्म, जबरदस्तीचा ताबा. 'बहुत खुशवख्त जाले कीं जबरदस्ताच्या चुगालापासून गरिबाचें वतन खलास जालें'–रा २० ४९ [चुगल पहा. फा चुगाल्]

चुगी—स्त्री १ चुग पहा २ गवताची, कडब्याची पेंढी ३ शहरांत विकल्या जाणाऱ्या वस्तूवर बसविलेला कर [हिं चुगी= मूठभर धान्य चुगल]

चुच—स्त्री चोंच पहा 'उडी घालोनि महाडोहीं। चुची धरोनि काढिजे अही।'–मुमादि ३२ ७५ [स चञ्चु]

चुच—स्त्री एक औषधी वनस्पति चिंचणा नावाची वनस्पति

चुचकार चुचकाविणें—सक्रि १ (बुजालेलें, बेफाम झालेलें जनावर शांत करण्यासाठीं) ओठांनीं चू चू असा विशिष्ट शब्द करून गोंजारणें. २ लाडीगाडी लावणें, आंजारणें गोंजारणें, मन वळविणें, फूस लावणें, थोपटणें [ध्व]

चुचर, चुचरट—न आंबा इ० फळांतील रेषा

चुचळा—पु (कु) समई मालविल्यानतर लिकलिकत राहणारें वातीचें टोक, दिव्याचा काजवा कोजळी चुचुरा पहा

चुचा—स्त्री १ लहान पक्षी पकडला, दुखवला गेला असतां त्यानें केलेला केविलवाणा आवाज २ (ल)(पक्ष्याच्यासारखा) केविलवाणा, आर्त, दुःखाचा आवाज [ध्व]

चुचावणें चुंचवणें—अक्रि. १ (बंदुकीची गोळी) सणसणणें, झणकारणें, सुं सूं करणें २ (उंदीर इ०) चूं चूं करणें. ३ हूं कां चूं करणें, शब्द करणें 'एवढे लोक बसले होते पण कोणीही चुचावलें नाहीं' [ध्व]

चुंचु चुंचू—स्त्री चोंच [स चञ्चु]

चुचुरा—पु (कु) दिव्याची मोगळी चुचळा पहा

चुचू—स्त्री वृक्षविशेष

चुट्-कन्-कर-दिशीं—क्रिवि १ चटकन् झटकन् २ चुटकीसरशी, एका क्षणांत, निमेषांत [ध्व]

चुटकल—न (ना) चिपळीसारखें एक छोटें वाद्य

चुटका—पु १ अगदीं लहान पण विनोदी, हास्यकारक गोष्ट, आख्यायिका गाणें, लोकांची कविता, उपहासपर पोवाडा, विनोदी थोडें, उखाणा प्रहेलिका, अन्तर्लापिका इ० 'गुणें वेधी भेदी रसिकचि वदा रम्य चुटका।' -दावि २२३. २ (झोपेची) डुकली, थोडीशी स्वप्नमय झोंप (क्रि० लागणें, पडणें) 'स्वप्नाचा उगीच चुटका पडला.' ३ (चिलमीचा विडीचा) झुरका, (उसाचा रस, दूध पाणी इ० कांचा) घोट (क्रि० घेणें) ४ लाल तापविलेल्या लोखंडानें दिलेला डाग, चटका (क्रि० देणें) ५ मनाला चुटपुट, हुरहुर लागणारी गोष्ट, मनाला लागून राहणारी, लागलेली गोष्ट

चुटका—पु (क) रहाटाला गुंडाळलेल्या पचवीस फेऱ्यांचें सुत 'कितिही व्यवस्थेनें कोष्टी लोकांवर नजर ठेवली तरी ते एक चुटकाभर सुत काढून ठेवल्याशिवाय राहणार नाहींत' [हिं]

चुटका-की—पु (गोंडी) पायांतील जोडवें

चुटकी—स्त्री १ (हाताचा अंगठा व मधलें बोट यांच्या संयोगवियोगानें वाजणारी) चिटकी, चुटचुट असा आवाज २ चिमूट, चिमटी, हाताचा अंगठा व मधलें बोट यांच्या चिमटींत राहील इतका कोणत्याही पदार्थाचा अंश, चुटटी ३ स्त्रियांच्या पायाच्या अंगठ्यांत घालावयाचें चांदीचें वेढें जोडवें [स छोटिका, हिं चुटकी, तुल० का चिटिके] चुटक्याचे मांडव-पु. चटक्याचे मांडव पहा

चुटघुला—पु छोटासा चुटका -शर [हिं]

चुटकुला—वि छोटा, चिमकुला, इवलासा, लहानगा; चिटकुला

चुटपुंजी-ज्या—वि प्र तुटपुंजा, तुटपुंज्या, लहानसा, थोड्याशा भांडवलावर केलेला (व्यापार, धंदा) तुटपुंजी पहा

चुटपुट—स्त्री तळमळ, चडफड, तडफड, खंत, हुरहुर, हुरहुर, पश्चात्तापाचा चटका, न करावी ती गोष्ट केल्यामुळें, न आवडती गोष्ट झाल्यामुळें होणारी मनाची चडफड. [ध्व] ०लागणें-अक्रि (मनाला) हुरहुर, खंत, तळमळ वाटणें 'मी रागाच्या सपाट्यांत वडील भावाला थोडेसें टाकून बोललों, त्याची मला चुटपुट लागली आहे' 'कोण आलें होतें, तें पक्कें पणी समजून येईपर्यंत मनाला मोठी चुटपुट लागावयाची' -पडोपे

चुटपुट चुटपुटता, चुटपुटीत, चुटपुटा, चुटपुरता, चुटमुटा—वि बेताचा, अगदीं मोजका, हवा असेल तितकाच, आटोपशीर, अल्प, जेमतेम पुरेल इतका [स चुट्ट=कमी होणें-पडणें+पुट्ट=कमी पडणें, होणें] ०होणें-अक्रि (अन्नादि पदार्थ) अगदींच बेतवार, मोजके होणें

चुटपूट—स्त्री. चुटपुट पहा

चुटाचुर्मा चुटिया, चुटिया चुरमा, चुटीयाचुरमा, चुट्याचुरमा—पु कणिकेचे गाकर चुरून त्यांत तूपसाखर घालून केलेले लाडू [स चुट्ट=चुटणें+चूर्=चूर्ण करणें]

चुटिमुटि, चुठिमुठी—वि अधुरा, बेताचा, तुटपुंजा, -क्रिवि काटकसरीनें, अगदीं बेताबातानें, हात राखून (खर्च करणें)

चुटी—स्त्री (विरू) चुड्टी पहा

चुटी, चुट्टी—स्त्री १ विरूट; सिगार, तंबाखूच्या पानाची विडीप्रमाणें ओढण्यासाठीं केलेली वळी, चुरट. २ चिमूट

चुट्टा—पु. १ केळीच्या पानांत वळलेली विडी २ बंगाली चिरूट ३ तंबाखू ओढण्याची नळी, चिलीम [का चुट्टि, चुट्टु चुं=तंबाखूची वळकटी]

चुडणी—स्त्री (कों) अंधाऱ्या रात्रीं प्रवास करतांना उजेडासाठीं चुणकाड्या, माडाच्या पोई पिंजून केलेले तुकडे इ० कांची चुडी पेटवून घेतात ती दिवटी. 'काळोख पडला आहे चुडणी घेऊन जा' चुडी पहा

चुडत—न (कु) नारळीचें, ताडाचें पान; क्वचित भेरली माडाच्या पानासहि म्हणतात

चुडती—स्त्री. (कु बेट) नारळीच्या चुडताची पाती, माडाच्या झांपाची पाती (गो) उजेडाकरितां पेटवायची दिवटी

चुडतें—न चुडत पहा

चुडवत—न चुडत पहा

चुडा—पु १ कांकण, बांगडी २ (ल) स्त्रियांचें सौभाग्य (कारण नवरा मेल्यावर स्त्री करभूषण घालीत नाहीं) 'करी लागपाठ चित्त वित्त नको पाहों। अखंड तो चुडा तुज भोगईल नाहीं।' -तुगा २८८ 'हे जन्म अक्षयीं द

माथा चुडा।' -मसाप २ २१ चूडा पहा [स चूडा=शेंडी, करभूषण, काकण, का चुडेय=सोन्याची बागडी] (वाप्र) ०भरणें-लेणें-१ बागड्या भरणें, सौभाग्यवती होणें. ' जन्म सावित्री चुडा ल्याली '-नामना १० २ (उप) मिच्याप्रमाणें मागें सरणें, हटणें सामाशब्द- चुडेदान-न एखाद्या स्त्रीच्या नवऱ्याचा जीव वाचविणें, एखाद्या स्त्रीचें सौभाग्य राखणें [चुडा+दान] चुडेदान देणें-एखाद्या स्त्रीच्या पतीस मारण्याची वेळ आली असतां तिच्या सौभाग्याकडे लक्ष्य देऊन त्याचे प्राण वाचविणें, सौभाग्य कायम राखणें 'रुखमादेवी म्हणे देई चुडेदान। संरक्षी रे प्राण भ्रताराचा। -तुगा ' तुमचे माझ्यावर किती उपकार झाले म्हणून सांगू, तुम्ही मला चुडेदान दिलें ' -तोब चुडेदान मागणें-वैधव्य यऊ नये, सौभाग्य कायम, अखंडित रहावें अशी प्रार्थना करणें, पतीनें जीवित, प्राण रक्षण व्हावें अशी विनति करणें चुड्यावरची बांगडी-स्त्री बाग ड्याच्या विक्रीवर फुकट दिली जाणारी बागडी

चुडाचोंवडा—वि लुब्रेपणानें पुढें पुढें करणारा, फार लुडबुड करणारा, फाजील, अवास्तव कारभार करणारा, लुड बुड्या [चोंवडा द्वि]

चुडात, चुडित—न (देट कु) नारळीची झावळी, नार ळाच्या झाडाचा झाप चुडत पहा

चुडियार—पु बागड्या करणारा

चुडी—स्त्री अधाऱ्या रात्री उजेडाकरिता सणकाड्या, माडाच्या झापाची शिरें इ०काची जुडी पेटवून केलेली दिवटी, चुडणी, पेटविलेली गवताची पेंडी, जुडी 'क्षणार्धात जिकडे तिकडे चुड्या पेटून उजेड झाला '-स्वप [जुडी, दे चुडुली] ०पुनव-स्त्री माघ शुद्ध पौर्णिमा. कोंकणात ह्या दिवशीं होळीस सुरवात होते ह्यादिवशीं रात्रीं घरासमोर व गांवाच्या सीमेची खूण दर्शविणाऱ्या देवाभोंवतीं, दगडाभोंवती चुड्या, दिवट्या फिर विनात [चुडी+पुनव]

चुडी—स्त्री बागडी चुडा पहा [तु हिं चुरी]

चुडी—स्त्री (वा) शिजविण्याची क्रिया

चुडीत—न (कों) चुडत, नारळीचा न विणलेला झाप, झावळी, चुडत पहा

चुडेरहाट-चुडेराहट—पु (कों) एक प्रकारचा पाण रहाट, कनेडदास चोवीस रवे मारून केलेला रहाट

चुडेल—स्त्री (गुज) स्त्रीरूप दुष्ट पिशाच, हडळ [हिं चुडैल, स चूडा]

चुंडो—पु (मिश्रो) पाय 'आने राती तियाज ओटाचे हुणादोच चुडो घोलीन हुवी रेवो '=मानि रात्रौ त्याच्याच ओटयावर कऱ्हास रसे पोटांत पाय घालुन निजावें' -भि २५

चुड्या— वि १ दिवटी धरणारा, चूड धरणारा. २ (ल) आगलाव्या, कळलाव्या, लावालावी करणारा, कज्जेदलाल, कळेचेटया [चुडी]

चुण-कन-कर-दिनी-दिशीं—क्रिवि चुणण असा आवाज करीत, मणमण करीत, गोंगावत, सू सू करीत, सणमणा [ध्व]

चुणकस—स्त्री कापडास चुण्या पाडण्याचें, करण्याचें शिंप्याचें हत्यार [चुणी]

चुणकळी—स्त्री ज्याचा भाजून चुना करितात असा भुस-भुशीत खडा, दगड, चुनखडी. [चुना+कळी]

चुणका—पु (प्र) चुणुक पहा

चुणका—वि (प्रा) १ तरतरीत, हुशार, चल ख, चपळ, चुणचुणीत (मुलगा) २ (प्र) चुनका, निवडक, निवडीव, वेंचक, उत्कृष्ट [चुणणें=निवडणें]

चुणखडा—पु १ निवडक, वेचीव, उत्कृष्ट रत्न २ (ल) चणचणीत आणि आनंदी मूल, मनुष्य [चुणणें+खडा]

चुणचुण—स्त्री १ चुरचुर, सणसण, झणझण, तिडीक, फुणफुण (क्रि० लागणें, होणें, करणें) २ (ल) पस्तावा, मन स्ताप, रुखरुख, हुरहुर (क्रि० लागणें) [ध्व स. चुण्=टोंचणें द्वि]

चुणचुणणें—अक्रि. १ चुणचुण करणें, चुरचुरणें, झणझणणें, ठसठसणें २ चुणुण असा शब्द होईल असें उडी इ० कामुळें लागणें [चुणचुण]

चुणचुणाट—पु. चरचराट, सणसणाट, फार तीव्र चुणचुण, अतिशय झणझणणें (क्रि० लागणें, होणें, करणें) [चुणचुण]

चुणचुणीत—वि तरतरीत हुशार, चलाख, चणचणीत (मुलगा)

चुणचूण—स्त्री चुरचुण पहा

चुणणें—उक्रि १ निऱ्या करणें, (वस्त्रास) चुण्या पाडणें २ (विडयाचीं पानें इ०) चळत लावून ठेवणें, व्यवस्थेशीर रीतीनें रचणें [स चुण्-माकर्षणें, सकोच करणें]

चुणणें—सक्रि निवडणें [हिं चुनना, स चयन, चुण्=विभागणें]

चुणफुण चुणफुणणें चुणफुणाट—चुणचुण इ० पहा

चुणी—स्त्री मिरी, निरी, सुरकुती, दुमड, सळ, मोड, दुण [स चुण्=आकर्षण सकोच करणें आंखुड करणें]

चुणी—स्त्री. कांहीं कण्या मिसळलेला भरड कोंडा, बाळीचीं सालपटें धान्याचे कण इ० मिश्रित असा गुरस खावयास घाला-वयाचा कोंडा चूण [स चूर्ण]

चुणी—स्त्री लहान माणकी, लहान माणिक हिरा, हिर कणी कनकगर्भाचो धगधगित। मुक्तमणी ढाळ दत। रत्न चुणी झलावत। तजलहरी लोटती।' -ऋगीस्व ९ १२७ [सं चूर्ण, हिं चुनी=धान्याची कणी, माणिक]

चुणूक—स्त्री १ (एखाद्या शास्त्राचा, कामाचा) नमुना; योग, लज्जत, आस्वाद (कृतीचा, कार्यपद्धतीचा), थोडासा मासला, मासल्याकरितां म्हणून दिलेलें शिक्षण, पाठ; (एखाद्या उद्दिष्ट क्रियेचें) अपुक, अमसूचक, दिग्दर्शन (क्रि० दाखविणें; पाहणें) २ थोडीशी चुणचुण, चुरचुर, फळफळ ०दार-बाज-वि. तरतरीत; चुणचुणीत, चलाख; पाणीदार; हुशार.

चुतड, चुतडा, चुताड—नपु. (अश्लील) स्त्रीचें गुह्यांग, जननेंद्रिय [स चुत; च्यु]

चुतवावळा, चुतिया, चुत्या, चुत्यानंदन चुतियानंदन—वि (ग्राम्य) बावळट; मूर्ख; व्यवहारज्ञानशून्य, खुळा; खुळचट [चुत. हिं चुतिया=खुळा]

चुथडणें—सक्रि नष्ट करणें, नाहींसें करणें 'समुद्रा, तेणें त्या सकल खलनौका चुथडवूं।' -केक ३३. [चुथडा]

चुथडा—पु (प्रा.) उलथापालथीनें वस्तूची, सामानाची झालेली सरमेसळ, अस्ताव्यस्त स्थिति, घालमेल, दुर्दशा, खोडाखोड; डाग इ०कांनीं (लिखाणाची) झालेली दुर्दशा, विघाड; खराबी, कार्याची अव्यवस्था; चिवडा. [चुथणें]

चुथणें—सक्रि. (प्रा.) चाळाचाळ, उथलाउथल करून धुंडाळणें; अस्ताव्यस्त रीतीनें उलटापालट करणें; अनेक वस्तूंतून एखादी वस्तु गळफटलेली असल्यास ती शोधण्यासाठीं सर्व वस्तूंची उलथापालथ, गल्लत होईल असें करणें [सं चुद्?]

चुथाचुथ—स्त्री चाळाचाळ करून झालेली दुर्दशा, घालमेल, अस्ताव्यस्तपणा, गोंधळ, खोडाखोड, डाग इ० कांनीं (लिखाणाची) झालेली दुर्दशा, चुथडा [चुथणें द्वि]

चुनकट—स्त्री चिवटचाळ -मूव ८५ चुना असलेलें, चुनेरी -पक्षाव ११०. [चुना]

चुनकळी चुन्याची कळी—स्त्री. भाजलेल्या चुन्याचा खडा, न विरविलेल्या चुन्याचा खडा चुन्याच्या कळ्या पाण्यांत घालून कळीचा चुना तयार करतात [चुना+कळी]

चुनका—वि. निवडक, वेचक, शेलका. चुणका अर्थ २ पहा. [चुणें]

चुनखडा—पु १ न भाजलेला चुन्याचा खडा २ भाजलेला पण न विरविलेला चुन्याचा खडा ३ भाजलेल्या आणि उमललेल्या चुन्याच्या गोळ्याचा खडूसारखा रेघा, आकृति काढण्याचा तुकडा [चुना+खडा]

चुनखडा—पु १ निवडक रत्न २ (ल) हुशार, चपळ, चुणचुणीत मुलगा, माणूस [चुनणें+खडा]

चुनखडी—स्त्री. १ न भाजलेल्या चुन्याच्या खड्यांचा समुदाय. २ जींत चुनखडे असतात अशी माती. [चुना+खडी]

चुनखडी—स्त्री (ल) चुणचुणीत व आनंदी मूल. [चुन खडा]-वि जींत चुनखडे खूप आहेत अशी, चुनखड्यांनीं युक्त. (जमीन, जागा). [चुनखडा]

चुनखाण—स्त्री चुनखडीची खाण. [चुना+खाण]

चुनडी—स्त्री. १ एक प्रकारचें रत्न, याच्या सहा जाती आहेत हें निळ्या रंगाशिवाय बाकी सर्व रंगांचें आढळतें. यास संस्कृतांत पुलकमणी व इंग्रजींत गार्नेट म्हणतात

चुनडी—स्त्री. (क) १ चुंदडी, ठिपक्याठिपक्यांचें, वेलबुट्टींचें (स्त्रियांचें) एक प्रकारचें वस्त्र; बुट्टीदार लुगडें. २ चुनडीवरील ठिपका. [हिं चुनरी]

चुनणें—सक्रि (विप्र.) चुणणें पहा 'एकचि वस्त्र होतें अडजुनें। तें ठेविलें चुनोनि भितींवरी।'

चुनणें—सक्रि निवडणें, चुणणें पहा [हिं. चुनना=निवडणें]

चुनपटी-पट्टी—स्त्री विड्याबरोबर खाण्याच्या चुन्याचें पान, चुना लावलेलें पान [चुना+पटी]

चुनभट्टी—स्त्री. चुना भाजण्याची भट्टी; चुनखडी भाजून चुना करण्याची भट्टी. [चुना+भट्टी]

चुनलाखडा—वि. (व) कळलाव्या

चुनवटा—पु चुनखडीची खाण, चुनखाण. [चुना+ठाव]

चुनवणी—न चुन्याची निवळ. [चुना+पाणी]

चुना—पु. १ शिंपा, कालवे, चुनखडीचे दगड भाजून व विरवून त्यांचें केलेलें चूर्ण. चुना बांधकामाला वापरतात सुरती, परखाडी इ० याच्या जाती आहेत २ (ल.) विध्वंस; निर्दलन. [स चूर्ण=चुना, प्रा चुण्ण, हिं चूना; गु चुनो] (वाप्र) ०करणें-(ल.) एखाद्या पदार्थाचा मारून, खाऊन सत्यानास, विध्वंस करणें. (प्रतिपक्षीयाच्या) नाकास चुना लावणें-आपल्या कार्याला आड येणाऱ्या माणसाचें कांहीं चालू न देतां आपलें कार्य साधणें. ०होणें-(ल) नाश होणें, खराबी होणें 'केळीच्या पानाचा सडून चुना झाला' सामाशब्द-चुनळ, चुनाळ, चुनाळें-न विड्याच्या पानास लावण्याचा चुना ठेवण्याचें लहानसें पात्र, डबी [स चूर्ण+आलय] चुनेखाण-स्त्री चुन्याची खाण, चुनखाण; चुनखडीच्या दगडाची खाण [चुना+खाण] चुनेगच्ची-स्त्री. १ चुन्यानें बांधलेली गच्ची २ (ल.) सुरती तंबाखू चुना लावून खाणें यासहि चुनेगच्ची म्हणतात -वि चुन्याचा गिलावा करून बांधलेलें [चुना+गच्ची] चुनेरी-वि चुन्याचें बनलेलें 'याचें कवच चुनेरी पदार्थाचें बनलेलें असतें' -प्राणिमो ८ [चुना] चुनौटा-टी-पुस्त्री चुनाळें [स. चूर्णवती; हिं चुनौटी] चुन्याचा गिलावा-पु घराच्या भिंती इ० कांच्या पृष्ठभागावर चढविलेला चुन्याचा थर चुन्याचा घाणा-पु. चुना बारीक करण्याची, चुना, रेती इ० एकत्र करून

बारीक करण्याची घाणी **चुन्याची निवळा**–स्त्री चुनवणी, विरविलेला चुना तळाशीं बसल्यावर वर राहिलेलें पाणी, (इं) लाइम् वॉटर. **चुन्याचें चाक**–न चुन्याच्या घाणींतील चाक **चुन्याचे दगड**–अव चुनखडीचे दगड, जे भाजून चुना तयार करतात त दगड **चुन्याच्या कळ्या**–स्त्री‍अव भाजलेल चुनखडीचे दगड

चुनी—स्त्री (प्र) सर्वार्थी चुणी पहा 'जडविल्या चुन्या वेसरी। करून बुसरी। मयनाची खोचली सुरी।' –पला ४२३

चुनीदा—वि निवडक 'त्याचे उपराळयास जनरल मडोर यार्णे आपले हमराहापैकीं वेश चुनीदी जमी येत पाठविली –पया ४८१ [चुणणें]

चुघडी—स्त्री (तजावरी) चुनडी

चुपकड—न १ रहाटगाडग्याच्या माळेचीं लाकडें, ज्यावर रहाटगाडग्याचीं मडकीं बांधतात तीं ल्हान लाकडें, खापेकड २ रहाटगाडग्याचे चाक –शर

चुपकणी, चुपकणें, चुपकळणें, चुपकी चुपचुपणें, चुपचुपीत—(प्र) चुबकणी इ० पहा

चुप्प चुपचाप—क्रिवि १ गप्प, स्तब्ध, गुपचुप, मुकाट्यानें, कांहीं आवाज न करता २ –उद्गा गप्पाहा, योलूनको, खामोष [स चुप्–मंदया गतौ–राजवाडे प्रथममाला, हिं चुप, चुपचाप, लिथु कोपु जम हुफेन, इ हॉप]

चुंफणी—स्त्री. १ (मुलाचें) चोखणें, रिंगणें २ ल्हान मुलाच्या गळयांत बांधलेली चोखणी –शर [चुफणें=चोखणें]

चुफणें, चुंपणें—उक्रि (फळातील रस) चोखणें, (स्तनातील दूध) पिणें, तोंडानें फळ इ०कांतून रस आकर्षण करणें [स चुष् हिं चूमना, का चिपु=चोखणें]

चुंफा—पु १ तोंडानें फळातील रस स्तनातील दूध ओढून घेण्याची क्रिया २ एका वेळीं ओढून घतलेला फळांतील रस, स्तनातील दूध [चुफणें] ०**घेणें**–फळातील रस स्तनातील दूध एक वेळ ओढून घेतां येईल तेवढा घेणें [चुफणें]

चुंब—स्त्री. (राजा) गर्दी, दाटी, झोड, झुंड [स चुंब] ०**पडणें**–एखाद्यावर, एखाद्या वस्तूवर गर्दी होणें, झोड उठणें, गुद लोटणें

चुबक—स्त्री टोंचलेलें, वेधलेलें ल्हानसें भोंक छिद्र

चुबक—पु लोहचुंबक 'चुंबकसंनिधानमात्रे लोह भ्रमनस विचित्रें। –विउ २ ५७ [स] ०**जन्यविद्युत्प्रवाह**–न लोहचुंबक क्षेत्रात तांब्याच्या तारांची वेगळीं जारानें फिरविल्यामुळें यांत्रिक शक्तीचें विद्युच्छक्तींत रूपांतर करणारें यत्र यास इग्रजींत डायनॅमो म्हणतात 'चुंबकजन्म विद्युत्प्रवाहमुळे १९व्या शतकांत यांत्रिक सुधारणेंत फार उपयुक्त आणि महत्त्वाच्या अशा पहामोडी झाल्या आहेत' –ज्ञाको च १८३ ०त्व–न कांहीं जातींच्या दगडाचा लोखंडास आकर्षण करण्याचा गुण एखाद्या लोखंडाच्या तुकडयाभोंवतीं विद्युत्प्रवाह सुरू केल्यास त्यात चुंबकत्व उत्पन्न होतें. (इं) मॅग्नेटिझम **चुंबकाकर्षण**–न. लोहचुंबकाच्या अंगीं असलेली लोखंडास आपल्याकडे ओढण्याची शक्ति [स चुंबक+आकर्षण] **चुंबकीय दृक्शास्त्र**–न प्रकाश व चुंबकत्व यांच्या परस्पर संबंधाचें शास्त्र याचा प्रथम शोध फॅराडे यानें लाविला

चुंबक—वि १ (ल) चुंबन, मुका घेणारा, स्त्रीलंपट, विषयी २ कृपण, कद्रू, कंजुष, कवडीचुंबक 'द्वाड आपेसी वोंगळ। चाळक चुंबक लंग्याळ।' –दा २ ३ २८ [चुंबणें]

चुबकडा—वि ल्हान आकाराचा व गरगरीत, वाटोळसर, अटस आणि सुबक (घोडा, मनुष्य).

चुबकणी—स्त्री. धुवावयाचें वस्त्र दोन्ही हातानीं धरून दगडावर कुसकरण्याची, चिवळण्याची, मर्दण्याची क्रिया [चुबकणें]

चुबकणें—उक्रि १ धुवावयाचें वस्त्र दोन्हीं हातानी दगडावर चुबचुब आवाज होईल अशा रीतीनें कुसकरणें, चिवळणें, मर्दन करणें, चोळणें २ खुपसणें, टोंचणें, बोंचणें, छिद्र पाडणें. [ध्व]

चुबकणें—अक्रि थांबणें, कुंठित, स्तब्ध, तटस्थ होणें, मौनावणें 'सभा अवलोकिता दृष्टीं। शोभासमुद्र हेलावे पोटीं। चक्षु पोहणार उठाउठी। ऐलकाठीं चुबकले।' –मुसभा २ ७७ [स स्तभ्]

चुबकणें—न शिल्पकाराचें एक हत्यार

चुबकती उडी—स्त्री मोटकुळी उडीच्या उलट उडी. दोन्ही पाय जोडून पाण्यांत टाकलेली उभी सरळ उडी [चुबकणें+उडी]

चुबकवड्या—स्त्री (व) गोव्याचें सांबारें

चुबकळणें—उक्रि बुचकळणें, बुडविणें. 'जे आनंदसमुद्रीं कुंभ। चुबकळोनि भरिले।' –ज्ञा ९ १९१ 'मग हात चुबक ळुनि पहात। तव निर्मळ हिरा आतुनि येत।' –अक्रि १ बुडणें, गटांगळ्या खाणें २ (ल) मौनावणें, कुंठित होणें चुबुकळणें पहा [चुबकळणें]

चुबकळा—स्त्री बुडी, बुचकळी, बुटकुली [चुबकळणें] ०**मारणें**–बुडी, बुचकळी मारणें 'वाट त्याचिया तजात। चद्रसूर्य चुबकळ्या मारित। [बुचकळी]

चुबका—पु १ (गवताचा केसाचा, पानांचा) झुबका, बुचका, गुच्छ, झुबका, दोडा, तुरा २ पुजका, जमाव, घोळका 'जेथ जेथें गूळ पडला तथ तथें मुग्यांचे चुबके जमले' [स स्तबक]

चुबकुळी—स्त्री चुबकळी, पहा 'एक म्हणती अटाटी। पाणीपणाचा भेगी। चुबकुळ्या मारितां हिंपुटी। कासाविस व्हावें।' –दा ८ १० १८

चुयचुयणें—अक्रि चिंब होणें, ओलें गच्च होणें, थबथबणें, चिबचिबणें [ध्व , चुय द्वि]

चुयचुयीत—वि (पाण्यानें) चिंब झालेलें, थबथबणारें [ध्व चुय द्वि] ॰भिजणें-अक्रि पाणी ठिपकेल, थबथबेल इतकें भिजणें, चिंब भिजणें

चुयणें—उक्रि मुका, चुंबन घेणें [सं चुंबन, फ्रॅं. जि चुर, चुम]

चुयणें—उक्रि १ (स्तन, फळ इ०) चोखणें, सेवन करणें, 'परी तें वेगळपणें भागिजे। ऐसें पक्षिये फळ चुंबिजे।' -ज्ञा ५ १३१ २ (ल) चोखून शुष्क करणें, (ताप, मुतखडा, विशाखपाधा इ० कानीं) कृश, क्षीण करणें [सं चुम्ब्, तुल० गॉ कुक्क्, हिंद्र पोगइ, जिप्सी चोचिओजु]

चुवणें—सक्रि ओढणें, आकर्षणें [सं चुंबन]

चुवन—न १ मुका घेण्याची क्रिया २ मुका ३ आकर्षण (क्रि० घेणें, देणें) [स]

चुव(म)ळ—स्त्री. १ डोक्यावरील ओझ्याखालीं, घागरी खालीं ठेवावयाची कापडाची, चिरगुटाची गुंडाळी, वेटोळें २ (ल) मुलाच्याचीच्या मोहाचें वेटाळें, वेढ [प्रा चुंभल, का सिंबी, सिंबळ]

चुवळ—न (कों) उसाचें चिपाड

चुवा—पु (मुंग्यांचा, अळ्यांचा, कीटकांचा) घुचका, पुंजका, क्षुद्र थोक जमाव [चुंवन] ॰पडणें बसणें-जमणें-एखाद्या पदार्थावर मुंग्यांची माशांचा क्षुद्र पडणें

चुंवित—वि चुंबन घेतलेलें, चुंबिलेलें [स]

चुवी—स्त्री दाटी, गर्दी (प्र) चोंदी पहा

चुवी—वि १ चुंबन घेणारा २ (ल) पोंचणारा, आढण रा इ० गगनचुंबी, मुखचुंबी, चन्द्रचुंबी इ० [चुंबणें]

चुंवीत—क्रिवि आपण होऊन, मुकाट्यानें, निमूटपणें, फुकट, आपसुख, खालीं मान घालून, नाकमुठीत धरून 'दोन काट्या लाव राहून मग तो चुवीत करील' [चुंबन]

चुचुकडा—वि लहान पण गरगरीत, चुचकडा पहा

चुचुकणें—सक्रि बधण, छेदणें, टोंचणें [हिं चुभाना]

चुचुकणें—अक्रि शिरणें, आत जाणें बोंचणें. [हिं चुभना]

चुचुकळणें—सक्रि बुडविणें तिहें प्रमेयाचीच हो बा वळनीं। कीं क्षीरसाच्या सागरीं। चुबुकळनीं।' -ज्ञा ७ १८८

चुचुकळणें—अक्रि चुचुकळी बुडी मारणें नाहीं धारणा ध्यान। नाहीं समाधि आसन। चुचुकळीत आनंदघन। आपणामाजीं। -पामा १३ ५

चुमळ—स्त्री चुवळ पहा [प्रा चुंभल, दे चुंभ्ल, का सिंबल]

चुमळ—स्त्री मुरणाचा दर, भोंड खादतांना अंगावर गदळ वहू नये म्हणून पहारीच्या गोंडाळ्यावर बांधलेली कापडाची गुंडाळी [प्रा चुंभल]

चुमळ—वि मायामूच्छ, हावरा, लोभी 'रिद्धिसिद्धि देखी। आम्ही चुमळी नव्हों तमी। -तुगा १४५५ [स चुम्ब्= चुंबन घेणें]

चुमळणें—सक्रि चुचकळणें, बुडविणें 'बोलु जवि सुधा रसें घाळिलें। कीं वादिनां चुमळिलें।' -शिशु १९

चुंमळी—स्त्री व्यभिचारी स्त्री 'चुमळीशीं करी कुमुळीचा संग। अंगीं वसे गुण क्रियाहीन।' -तुगा ३१२२ [स चुम्ब्= चुंबन घेणें]

चुमळ्या—वि कामी, विषयासक्त, छीलपर

चुमुळीजणें—सक्रि बुडविणें 'वसळत तेलाची कढई। तयें चुमुळीजनी सवायी। तळिली कुरवडी सांडयी। ऐसे होती।' -ज्ञाप्र ३०३

चुमका—वि (व)कंजूस, कृपण [चुवक]

चुमल, चुमकळ, चुमही—स्त्री (गो.) चुवळ

चुयटा, चुर्या—स्त्री चुट्टी, चुई पहा.

चुर-कन-कर-दिशीं-दिनीं—क्रिवि कापड फाटतांना, फाडतांना, तापलेले तेलाड व ह्यात द्रुडवितांना होणाऱ्या चुर्र् अशा शब्दाप्रमाणें, चुर्र् असा आवाज करीत [ध्व चुर्र्]

चुरका—पु (चित्र) चरका पहा

चुरंगटणें, चुरग(गा)ळणें—सक्रि १ (कागद, कापड, फुल इ०) चुरडणें, चेपणें, कुसकरणें, चावामोळा करणें, रगडणें २ (मनुष्य, पशु इ० यांस) दाबगाईनें वागविणें, भलत्याच रीतीनें उपयोग करून खराब करणें ३ खराब करणें, अव्यवस्थित, विस्कळित करणें [चुरणें]

चुरग(गा)ळा, चुरगळामुरगळा, चुरगाळामुरगाळा—पु १ चुरगळून पिळवटून, चेंगरून, कुसकरून केलेली दुर्दशा, चोळामोळा करून केलेली खराबी २ (ल) (कामानें, श्रमानें, आजारीपणानें, काळजीनें झालेली शरीराची) दुर्दशा [चुरणें+गाळणें] ॰करणें-चोळामोळा, दुर्दशा करणें

चुरचुर—स्त्री १ भाजल्यामुळें, जखमेस मीठ इ० क्षार पदार्थ लागल्यामुळें, औषध झोंबल्यामुळें होणारी थोडीशी आग, वेदना २ (ल) (एखाद्या कृत्याबद्दल मनाला लागलेली) टोंचणी, हुरहुर, रुखरुख, पश्चात्ताप, खेद, काळजी, अनुताप ३ कटकट कचाच, वाचावाच, धुसफुस, धासाधास [स चुर्= जळणें, द्वि] ॰चालणें-कटकट सुरू असणें, धुसपूस चालणें इ० ॰लागणें-हुरहुर वाटणें, रुखरुख लागणें, पश्चात्ताप वाटणें

चुरचुर-रा—क्रिवि १ पदार्थ तळतांना होणाऱ्या चुर्र् आवाजाप्रमाणें, चुरचुर आवाज करीत २ चुणचुण, फडफडां,

चरचर, न अडखळता (क्रि० बोलणें) ३ (कापड इ० एकदम फाटताना होणारा चर्र् आवाज करीत (क्रि० जाणें) [ध्व चर्, द्वि]

चुरचुरणें—अक्रि १ थोडीशी आग होणें, चुरचुर होणें, चुणचुणणें, सणसणणें. २ (ल) पश्चात्ताप होणें, मनाला लागणें, खेद होणें, चुटपुट, हुरहुर खत वाटणें 'तेणें करून दुसऱ्या स्त्रिया आपणास तसी सपदा नाहीं म्हणून आपल्या मनात चुर चुरत असतात ' –स्त्रीनि ३५ [चुरचुर]

चुरचुराट—पु १ अतिशय चुरचुर, चुणचुण, सणसणाट, फुणफुण २ (ल.) अतिशय खद होणें, मनस्वी वाइट वाटणें, फार हुरहुर खत चुटपुट [चुरचुर]

चुरचुरीत—वि १ सुकें आणि तळण्यास योग्य, कुरकुरीत, तुडतुडीत, खुसखुशीत २ खडखडीत वाळलेलें, पूर्ण सुकलेलें (धोतर इ०) ' धोतर चुरचुरीत वाळलें ' [चुरचुर]

चुरचूर—स्त्री चुरचुर पहा

चुरचूरणें—अक्रि चुरचुरणें पहा

चुरचोंडा, चुरचोंवडा—वि वटवटया, लुब्रा, बडबडया, (दुसर बोलत असतां) मध्यें तोंड घालून बोलणारा, टकळी लाव णारा चरचोंडा पहा [चुरणें+चोंवडा]

चुरडई-य—स्त्री सापाची एक जात

चुरडणी—स्त्री चुरडणें, चोळामोळा करणें, चेपणें, दाबणें, चेगरणें, कुसकरणें [चुरडणें]

चुरडणें—सक्रि १ दाबून चुरा करणें २ चुरगळणें, कुसकरणें, चोळामोळा करण (चुरणें आणि चुरडणें हे शब्द जरी समानार्थक आहेत तरी चुरडणें याच्या अर्थात अधिक उग्रता आहे चुरडून कायमचा नाश होतो तसा चुरण्यानें होत नाहीं). [स चूर्ण]

चुरडा—पु चोळामोळा, कुसकरा, चुराडा, चुरडलेली, चिवडलेली स्थिति [चुरडणें]

चुरण—न (हट) चुरण

चुरण—न (व) (धान्याची) मळणी [स चूर्ण]

चुरण—न (गो) १ करंज्यांत घालावयाचे सारण, पुरण २ चूर्ण औषधी पूड [स चूर्ण]

चुरणें—सक्रि १ (हातानें कुसकरून, दाबून) चुरा, भुगा, चूर्ण करणें, बारीक बारीक तुकडे करणें २ (ल) (शरीराचे अवयव) दाबणें आणि कुसकरणें, चेपणें, रगडणें, मर्दणें, चपो करणें हलक्या हातानें दाबणें, चोळणें 'पायें स्वहस्तें चुरी धायां।' –मुआदि ३९ ३ ३ (ल) दु खानें, संतापानें हात चोळणें 'लोक शोकें चुरिती कर। आता म्हणती अनर्थ थोर।' –मुसभा १४ १६६ ४ चुरगळणें चोळामोळा करणें, दांडग पणानें विस्कळित अव्यवस्थित करणें, चुरगटणें ५ कचक्यानें किंवा जोराच्या दाबानें अपकृत, खराब करणें [स छुरण= घासणें-चुरणें (पाय वगैरे) –भाअ १८३२ स चूर्ण=पूड करणें]

चुरचुरा, चुरचुरीत—वि तीक्ष्ण

चुरम(मु)टणें—अक्रि सुरकुत्या, वळ्या पडणें, चिरमटणें, चिरम्यांनीं युक्त होणें, (सामा) आकुंचन पावणें, आकसणें, सकोचणें, अटरणें, चिमटणें [चिरमी]

चुरम(मु)टी—स्त्री सुरकुती, वळी, चिरमी

चुरमरणें—सक्रि (प्रा) सुरकुत्या, वळ्या पाडणें, गुंध ळणें, गुरफाटणें, मुरडणें

चुरमा—पु एक पक्वान्नविशेष चुटाचुर्मा पहा [हिं] ०येणें–आगमोडे येणें

चुरमुर—स्त्री १ शोक, तळमळ, झळणी, हायहय, विव्ह ळणी २ कुरकुर, कुरबुर, पुटपुटणें, मुळमुळणें, संताप, रुसवा, रुसरुस ३ (वरील प्रकारानीं दर्शविली जाणारी) चीड, संताप, रुसवा, खेद, हुरहुर इ० [चुरणें+मुरणें]

चुरमुरणें—अक्रि १ तळमळणें, विव्हळणें, शोक करणें, खेद करणें २ असंतुष्टपणानें कुरकुरणें, चरफडणें, मुळमुळणें [चुरमुर]

चुरमुरत—क्रिवि तळमळत विव्हळत, शोक करीत, कुर कुरत, चरफडत **चुरमुरत, मुरमुरत बसणें**–शोक करीत, तळमळत बसणें

चुरमुरा-री—पुस्त्री भात उष्ण पाण्यात भिजवून त्याचे तांदूळ करून खापरात भाजून करतात ते पोहे ओलवून भाजून करतात ते, कुरमुर [ध्व] ०खाणें-खात **बसणें-देत बसणें**–(उप) जागच्याजागीं भुकाटयानें चुरमुरत, चरफडत बसणें धुसफुसत राहणें, आशाभग झाल्यामुळ खजील होणें –**च्याचे लाडू खाणें**–(उप) जेवण न मिळाल्यामुळें चुरमु रत राहणें

चुरमुरा, चुरचुरा—वि झणझणीत, चुरचुरणारें, तीक्ष्ण ' आधींच द्रव्यें चुरमुरीं। वरि परिवडिजती मोहरीं। जिय घेता होती धुवारीं। नाकें तोंडें।' –ज्ञा १७ १४९

चुरमूर—स्त्री चुरमुर पहा

चुरली—स्त्री (कु) खेकडा.

चुरवट—वि (प्रां)१ चुरलेला, चुरडलेला २ चुरगळलेला, चोळामोळा केलेला [चुरणें]

चुरस—स्त्री १ द्वेष, वैमनस्य, अदावत, वैर, असंख्य दावा, डाव २ स्पर्धा ईर्षा, दुसऱ्यावर चढाई करण्याची इच्छा [स चिकीर्षा ?] –वि अपमानानें, स्पर्धेनें चिडलेला, खिन्न झालेला, रुसलेला गुनशी –शाका

चुरसाचुरस—स्त्री एकमेकांतील मत्सर, हेवा, द्वेष, दावा, स्पर्धा 'स्वतांच्या करून सरदार युद्धविती रिपु चुरसाचुरसा।' –ऐपो ३०४ [चुरस द्वि]

चुरसी—वि द्वेष, मत्सर करणारा, डाव धरणारा, मनात अढी बाळगणारा, खुनशी, हाडवैरी, दीर्घद्वेषी [चुरस]

चुरा—पु १ (ठेचण्याने, मोडण्याने, फुटण्याने, फाडण्याने झालेले एखाद्या पदार्थाचे) बारीक बारीक तुकडे, कुटके, कण इ०, भुगा २ (ल) (शरीराची) जर्जर स्थिति, शैथिल्य, ग्लानि, क्षीण, ठठवण [सं छुरा=चुरा (चुन्याचा वगैरे)–भाभ १८३२ स चूर्ण]

चुराचारा—पु तुकडेताकडे, काटेकुटके, चाराचुरा, (कोणताही पदार्थ फुटून, मोडून त्याचे झालेले) तुकडे इ०, भुगा [चुरा द्वि]

चुराडा—पु. १ (पदार्थ फुटून, तुटून त्याचा झालेला) चकनाचूर, चक्काचूर, भुगा, नाश, खुर्दा, खराबी 'काळचक्राने आजपर्यंत मोठमोठ्या राज्यांचा पार चुराडा झाला' –पा०द १० २ (ल) (अति श्रमाने शरीरास आलेली) ग्लानि, थकवा, क्षीण, गळाठा, ठठवण ३ (मसलतीची) नासाडी, खराबी, नाश [चुरा]

चुरी—स्त्री डाळीचा भरडा, चूर. [स चूर्ण]

चुरुचुरु, चुरूंचुरूं—क्रिवि. उद्धटपणाने, मर्यादा सोडून, चुरचुरा (बोलणे)

चुर्र—क्रिवि वरवर जाळताना, भाजताना, डागताना, तापलेले धातूचे तुकडे पाण्यात बुडविताना होणाऱ्या चुर्‌चुर्‌ अशा आवाजासारखा शब्द करीत [ध्व चुर्र]

चुल—स्त्री (प्र) चूल पहा

चुलइत—न (कों) होडीचे वल्हे अडकविण्याची खुटी, चुलत (–न) पहा

चुलत—वि चुलत्याच्या संबंधाचा, चुलत्यावरून, चुलत्याच्या बाजूच्या नातेविषयक शब्दास हा शब्द उपसर्गाप्रमाणे लावतात [चुलता] जसे ०आजा–पु आजाचा भाऊ बापाच्या किंवा आईचा चुलता ०आजी–स्त्री बापाची किंवा आईची चुलती, चुलत आजाची बायको ०चुलता–पु बापाचा चुलत भाऊ ०दीर–पु नवऱ्याचा चुलत भाऊ ०नणंद–स्त्री नवऱ्याची चुलत बहीण ०बहीण–स्त्री, चुलत्याची मुलगी ०भाऊ–पु चुलत्याचा मुलगा ०मामा–पु मामाचा चुलत भाऊ ०सासरा–पु आपल्या सासऱ्याचा भाऊ ०सासू–स्त्री आपल्या सासूची भाऊ, किंवा बायकाची चुलती (चुलत हा शब्द एक अंश दूरचा शरीरसंबंध दाखवितो आणि चुलतचुलत हा शब्द एकापेक्षा अधिक –मग तो कितीहि–दूरचा असो शरीरसंबंध दर्शवितो) –चुलत चुलत भाऊ–पु बापाच्या चुलत भावाचा मुलगा

चुलत, चुलइत चुलेत, चुलत—न होडीचे वल्हे ज्य उभ्या दांड्याला टेकून खेचतात तो दांडा, खुटा

चुलता—पु बापाचा भाऊ काका [स क्षुल्लतात–चुल्लताअ–चुल्ता–चुलता=बापाचा धाकटा भाऊ, –भाभ १८३२, चुल्य=निराळी चूल करून राहणारा –शर]

चुलती—स्त्री चुलत्याची बायको, काकी, काकू

चुलदान—न गलबतावरील विस्तव पेटवावयाचे भांडे [चूल+फा दान]

चुलभानवशा—वि १ चूल व भानवस सोडून न जाणारा, घरकोंबडा, राडयाराघोबा, बटकया बाईलकाम्या २ (ल) नेभळट, दुबळा, क्लीब, बायकी [चुल+भानवस]

चुलवण, चुलाण—न उसाचा रस शिजविण्याची, आटविण्याची भट्टी [चूल]

चुलवा—पु तात्पुरती केलेली चूल, ओबडधोबड चूल [चूल]

चुलवान ण, चुलागण, चुलाण—न १ उसाचा रस कढविण्याची काहिली ठेवावयाची चूल भट्टी २ चुलीची रांग ३ मोठी चूल [चुल+अंगण]

चुला, चुल्ला—पु वैल नमकेली मोठी चूल [स चुल्लि]

चुलाईभाजी—स्त्री एक वनस्पति

चुलणे—अकि. (भिल्ली) भांडण, तक्रार करणे 'एहेकों बेनी चुलामां लाग्या' असें दोघींचें भांडण लागलें –भि २३ [हिं चिल्लाना]

चुलाण—न चुलवण पहा

चुलाणे—न (कों) ल्हान चूल [चुलाण]

चुल्लिकापूजन—न १ चुलीची पूजा, आराधना, सेवा २ (ल) स्वयंपाक 'त्याने आपले अन्न तयार करण्यास चुल्लिका पूजन केले.' –चद्र ४१

चुवा—पु चंदनाच्या लाकडापासून केलेला एक सुवासिक पदार्थ 'चुवा चंदन कस्तुरी हो मैलागिरी।'–सला ३ [हिं चोआँ, चोवा]

चुवा, चुहा—पु १ उंदीर २ (ल) हुशार, तरतरीत, चप्पू मनुष्य [हिं चूहा=उंदीर] –चुहेदान, चुवेदान–न उंदराचा सांपळा, पिंजरा [हिं चूहा+फा दान]

चुवा, चुव्वा—पु (व) तळ्यामध्ये उन्हाळ्यांत पाण्यासाठी खणलेली विहीर [स कूप, हिं कुआँ=ल्हान विहीर]

चुवा घ लणे—अकि बोंबी भगर मिरच्या लावल्यानंतर पाऊस न पडल्यास तांब्यातांब्याने रोपांच्या बुडाशीं पाणी घालणें

चुस्त—वि १ तंग, घट्ट, बेताचा, नीटनेटका 'जरी मुद्दासे पायजमे चुस्त पायाला जी।' २ धूर्त, हुषार 'आपल्या चुस्त चलाखीनें महाराजाची कृपा संपादिली'—विक्षिप्त ३ ५३ [फा]

चुहा—पु चुवा, चुहा पहा

चुळ-ऱ्र-कन-दिनीं-दिशीं—क्रिवि पाण्याची दुधाची एकदम चिरकाडी उडतांना होणाऱ्या चुळ आवाजाप्रमाणें आवाज करीत (चुळकन इ० कानीं एकदम चिरकाडी उडतांना होणारा चुळ् आवाज दर्शविला जातो. चुळचुळ ह्या शब्दानें चुळ चुळ असा एकसारखा आवाज दर्शविला जातो) [ध्व]

चुळका—पु १ पाणी, दूध इ० द्रवपदार्थ घेण्याकरितां, राहण्याकरितां केलेला हाताचा विशिष्ट आकाराचा, खोलगट तळवा २ हाताच्या खोल केलेल्या तळव्यात, चुळक्यात मावेल इतकें पाणी, दूध इ० पदार्थ, चूळ [स चुलुक=चूळ] ०**भरणें**-चूळ भरणें म्ह० चुळक्यात पाणी घेऊन जीव देणें (उप) अशक्य गोष्ट मूर्खपणानें शक्य करू पाहणें, कोरड्या विहिरींत जीव देणें

चुळका—पु डोंगराचें शिखर, मस्तक, सुळका 'सिंहाचळाचिये चुळके।'—भाए १

चुळकें—न एक बायकी शिवी.

चुळचुळ—स्त्री निकड, तातडी; घाई, अधीरता, उत्कंठा, उठवणी. [हिं चुल्चुल—मसाप २ ३ २४३, ध्व चुळ द्वि] ०**लावणें**-सक्रि अतिशय उतावीळ, त्वरा, घाई करणें ०**लागणें**—अक्रि उतावीळ होणें, अधीर होणें, (एखादें काम, गोष्ट) केव्हां करीन असें होणें ०**मुंगळा**-पु मुलाच्या खेळातील एक शब्द (उप) ज्याला फार घाई झाली आहे, जो फार अधीर झाला आहे असा मनुष्य **चुळचुळ मुंगळा पळीपळी तेल**-मुलांच्या एका खेळाचें नांव

चुळचुळ-ळां—क्रिवि चुळ, चुळ आवाज करीत [ध्व]

चुळचुळा—पु १ अधीरता, उतावीळ, चुळचुळ, उत्कंठा २ (ल) खाज, खवखव (क्रि० सुटणें) ३ खेद, पश्चात्ताप, मनाची अस्वस्थता, हुरहुर इ० [चुळचुळ]

चुळचुळा-ळ्या—वि अधीर, उतावळा, उत्कंठित, सोत्कंठ, अस्वस्थ [चुळचुळ]

चुळणी—स्त्री चूळ भरण्यासाठीं तोंडांत घेतलेलें पाणी, गुळणा, चूळ

चुळत—न चुलत, चुलेत पहा

चुळबुळ—स्त्री १ चळवळ, कटपळ, कुरबैस, वळवळ लहान मुलाचा खेळकरपणा (क्रि० करणें, चालविणें, मांडणें, लावणें) २ पिसवांची चपळ हालचाल

शाको १ ३८

चुळबुळणें—अक्रि १ तेल, तूप, चिवट पदार्थ यानीं लिप्त होणें २ (झोपेंत, तापात) तळमळणें, अस्वस्थ होणें, (मूल) वळवळणें, चुळबुळ करणें

चुळबुळा-ळ्या—वि अस्वस्थ, चुळबुळ करणारा, चळवळ्या, कळपळ करणारा, एका ठिकाणीं शांत न बसणारा, अधीर [चुळबुळ, तुल० हिं चुल्बुला]

चुळबुळाट—पु चाळकपणा, चपळाई, अतिशय चुळबुळ, वळवळाट, (लहान मुलांची) अधीरता [चुळबुळ, तुल० हिं चुलबुलाहट]

चुळबुळाव(वि,णें—उक्रि (तेल, ओशट पदार्थ इ० लावून) चुळबुळीत करणें, उटी उटणें, माखण लावणें, चोपडणें [चुळबुळणें]

चळबुळीत—वि तेल चोपडलेला, ओशटलेला, बुळबुळीत [चुळबुळणें]

चुळमुळ—स्त्री १ चुळबुळ, वळवळ, चळवळ (क्रि० करणें, लावणें) २ अधीरता, उत्कंठा, उतावीळ ३ धुसफूस चिरचीव, मुळमुळणें (क्रि० करणें) [चुळबुळ]

चुळमुळणें—अक्रि १ चुळबुळ करणें २ उतावीळ होणें, उत्कंठा लागणें. ३ धुसमुसणें, मुळमुळणें [चुळमुळ]

चुळी. चूळ—स्त्री (द्रव पदार्थ राहण्याकरितां) खोल केलेला तळहात, चुळका

चुळुक—वि सुंदर, चमकणारें 'एकें सावियाचि चुळकीं। जैसा ब्रह्मकटाह खचिलें माणिकीं।'—ज्ञा ११ १३३.

चुळेत—न चुलत-चुलेत पहा

चुळोदक—न चूळभर पाणी 'का चुळोदकें आपापती। अर्घ्यु नेदिजे।'—ज्ञा ९ १३ [चूळ+उदक=पाणी]

चुळोवळिक—स्त्री. चपलता चळोवळिक पहा. 'हाव भावाचिया चुळोवळिका।—भाए ३१०

चुल्हा—पु (खा) चूळ

चूं—नस्त्री १ धनुष्याचा टणत्कार २ बंदुकीच्या गोळीचा सणसणाट ३ नाजुक सौम्य आवाज, शब्द उदा० उदरांचें चुचावणें, आजारी माणसाचा दुःखाच्या चमकेचा उद्गार [ध्व चू=सूं] ०**म्हणणें-करणें**-सक्रि. चुचावणें, गोंगावणें, सणसणणें

चू चुरा चुहा—पु (क) ओल्या खोबऱ्याचा-हळद मिश्रित-कीस, चव पहा 'चू नें-चुऱ्यानें-शेका' 'चू वाळत आहे'

चूक—स्त्री दोष, चुकी, अपराध, गैरवाजवी कृत्य, घडू नये अशी गोष्ट, गफलत, हयगय, भ्रम [चुकणें पहा स च्युति, हिं चूक] ०**डाव**-पु सोंगट्याच्या खेळात चुकीनें दिलेला डाव ०**दान**-न चुकीचें दान ०**भूल**-स्त्री नजरचुकीनें, विस्मरणानें राहिलेला, झालेला दोष, अशुद्ध इ०, अशुद्ध, व्यंग, दोष, कसर, न्यून इ०

कांच्या अर्थाचा व्यापक शब्द [चूक+भूल=भ्रम, विस्मृति] म्ह० चूक भूल द्यावी घ्यावी=हिशेबांत कांहीं बाकी चुकीच्या असल्यास किंवा कांहीं बाकी नजरचुकीनें दाखविल्या असल्यास, लिहावयाच्या राहून गेल्या असल्यास, देण्याघेण्यांत त्या दुरुस्त कल्या जाव्या व्यवहारात, दवपेवींत, व्यापारांत उभय पक्षांनीं एकमेकांस दोष कळवून देणें तें द्यावें व घेणें निघेल तें घ्यावें

चूक—स्त्री ल्हान खिळा

चूचुक—न स्तनाचें अग्र, बोंड [स]

चूचूं—न चिमण्यांचें चिवचिवणें, उंदरांचें चुचावणें [ध्व चू द्वि]

चूटणी—स्त्री निवडणूक —मीप्र १'६ ३० [स चुण्ट्=विभाग करणें गु. चूटणी]

चूड—न काहर जातीचा साप याचें शरीर चकचकीत असतें म्हणून यास हें नांव देतात, रंग कांडा, विषारी पावसाळ्यांत विशेष आढळणारी अशी सापाची एक जात —बदलापूर ३४४

चूड—पु मुकुट, तुरा [सं चूडा]

चूड—स्त्री १ जुडी, उजेडासाठीं पेटविलेली नारळीच्या झापांच्या पातींची, सणकाड्यांची, गवताची जुडी 'तीं (झाडें) कांहीं आणून डोमिंगोनें एक चूड बनविली' —पाव्ह ३२ २ (भात पेरणीच्या वेळीं हातांत धरून लावण्याचा) भाताच्या रोपाचा झुबका [जुडी, जुड, तुल० का. सुडु, सुडि=गवताची पेंढी, दे चुडुली] ०उचलणें-धरणें-लावणें-सक्रि. (ल.) एखाद्यावर खोटा आरोप, बालट उभारणें ०फिरविणें-सक्रि (ल) प्रजेची दुर्दशा होईल अशा तऱ्हेनें देश गांव इ० लुटणें, जाळणें, पोळणें

चूडा—स्त्री १ शेंडी २ मोराच्या डोक्यावरील तुरा, कोणताहि तुरा, गुच्छ, शेखर ३ (ल) मुकुट, शिखर, शेंडा [स चूडा=शिखा शेंडी, प्रा चूला, तुल० हिं चुटिया, चुम्ली, चोटी, गु चोटली] ०कर्म-न चौल, ल्हान मुलाचें जावळ काढून प्रथम शेंडी ठेवण्याचा विधि [स चूडा+कर्म] ०मणी-पु शिरोरत्न, मस्तकीं धारण केलेला मणि, रत्न 'हस्तें ओढिल वस्त्र चुंबिल तदा चूडामणी मागणें।' —विठ्ठल, रसमंजरी ६८ (ल) अत्युत्तम कर्तबगार माणूस, वस्तु, अतिशय निपुण मनुष्य उ० संगीतचूडामणी, चिकित्सकचूडामणी इ० [स चूडा+मणि] ०रत्न न मुकुटांतील रत्न, मस्तकीं धारण केलेलें रत्न —वि (ल) अग्रेसर, अग्रभागीं असणारें 'जो मातें सेवी किरीटी। तो होय प्रज्ञेच्या मुकुटीं। चूडारत्न।' —ज्ञा १४४०० [स चूडा+रत्न]

चूण—स्त्री न गुरांस खावयास घालावयाचा हरभरे इ० द्विदल धान्याचा चुरा आणि कोंडा, आंबोण [स चूर्ण, तुल० का चिणि]

चूण—न (भा) बेसनाचें, हरभऱ्याच्या डाळीचें पीठ [चूर्ण]

चूण—स्त्री ल्हान माणिक, हिरकणी, ल्हानसें रत्न, चुणी पहा. [स चुण्=तोडणें, कापणें, स. चूर्ण]

चूण—स्त्री वळी, सुरकुती, चुणी, वळकटी, मुरड, निरी, वस्त्राची मुरडलेली, सुरकुतलेली अवस्था [सं चूण्=आकसणें, आखुड होणें] ०कस—स्त्री कातण्याचें, चुण्या पाडण्याचें हत्यार चुणकस पहा (चूण+का खेंचणें, ओढणें या अर्थी कस प्रत्यय]

चूत—पु आम्रवृक्ष, आंब्याचें झाड 'रसा पिकें आपवी। तव चूत बाधे पाल्वीं।' —ज्ञा १८१२४ [स] ०फळ—न आंबा, आम्रवृक्षाचें फळ 'जैसें एकेचि चूतफळें। इंद्रियां वेगळें वेगळें।' —ज्ञा१८४७३ [स चूत+फल] —तांकुर—पु आंब्याचा मोहोर [चूत+अंकुर]

चूत—स्त्री (अश्लील) स्त्रियांचें जननेंद्रिय, योनि [स च्युति, सुत] ०पिसा वि. (व.) छीलपट, कामुक [चूत+पिसा=वेडा]

चूतिया, चूत्या—वि मूर्ख, ज्याला कांहीं समजत नाहीं असा चुतवावळा इ० पहा [प्रा चोत्त-चोत्तओ या शब्दाचा अर्थ प्राकृतात चांगला असा आहे विपरीत लक्षणेनें पाजी असा बनला —राजवाडे, प्रथमाला, हिं चूतिया]

चून—न. (कु गो) नारळाची खवड, खवलेलें खोबरें. २ (व) बेसन ३ घासकामात खालीं पडलेला पत्थ्याचा भुसा ४ (गो) चूर्ण, औषधी पूड [स चूर्ण, हिं चून=पीठ, चूर्ण]

चूनडी—स्त्री ल्हान लुगडें, चुनडी पहा 'एक म्हणे पैल माझी चूनडी।' —आपद ९५ [हिं चुनरी, म. चूण]

चूनवीड—न बिडाचें सूत हें शोभेच्या दारूकामांत घालतात याचा प्रकाश तांबडा पडतो [चून+बीड]

चूनवडा—पु (गो) गव्हाच्या पिठाचा साजा घालून तुपांत तळून केलेला वडा [चून+वडा]

चूप—क्रिवि गप्प, स्तब्ध, निमूटपणें चुप पहा 'चूप आग लावायची आहे मला' —नाकु ३ ४१ [स. चुप्=हळूच जाण]

चूर—पु १ चूर्ण, भुगा, तुकडेतुकडे, खुर्दा, चुरा, पूड 'असुराचे अस्थिपंजर। चूर होती लागता।' —शाबि २५ १४६ 'तव-सुत-दुर्मुख-बाण-मातें केला रणांगणीं चूर।' —मोकर्ण ४१२ २ (ल) (अति श्रमानें, थकव्यानें, तापानें झालेला) गळाठा, ग्लानि, ठणक, शैथिल्य [स चूर्ण, तुल० हिं चूर] ०चार-पु तुकडा, कपटा, कण; (अव) तुकडे, कपटे, कण, इ० [चूर द्वि] चूरवर्ग-पु अभिज दगडाच्या दोन वर्गांपैकीं एक, खडकाचा एक प्रकार, या वर्गांत ज्वालामुखीपासून जे पदार्थ

उडून मोकळे बाहर निघतात त्यापासून झालेले खडक येतात –मू ७९

चूर—वि मग्न, गुग, गर्क, तल्लीन, निमग्न, गढून गेलेला ०होणें–अक्रि १ (अभ्यासांत निद्रत, निशेंत, मद्याच्या धुंदींत, प्रेमलीलेंत) गुग गर्क मग्न होणें २ खजिल होणें, थिजणें, आश्चर्य चकित होणें, विस्मय पावणें, गोंधळून जाणें 'आपणा स्वत हून अधिक बुद्धिवान अशा स्त्रीशीं बोलत आहों ही खात्री पटून तो मनात चूरच झाला –नवलपूरचा सस्थानिक क १५ ५ ३४ [हिं चूर होना–बारीक बारीक तुकडे होणें, चूर्ण होणें, निशेंत इ० धुद होणें]

चूर्ण—न १ पूड, पीठ, भुकटी, औषधादिकाची कुटून वस्त्रगाळ केलेली पूड, बुकणी २ चुना [स] ०खंड–न चुन खडी, चुनखडीचा दगड [स चूर्ण=चुना+खड=तुकडा]

चूर्णिका—स्त्री १ गद्यात्मक तात्पर्यरूप टीका २ (ल) शब्दालकार व अर्थालकार यानीं प्रचुर असें वाक्य, लिखाण इ०, एक प्रकारचें गद्यात्मक वृत्त, छद उदा० श्रीमद्भागवतीं । शुक मुनीस पुसे परिक्षिती । अस्मत्पितामही सुभद्रासती । अर्जुनें वरिली कवण्या रीती । –निमा ३ ६७ [स]

चूल—स्त्री पदार्थास उष्णता देण्यासाठीं, अन्न शिजविण्या साठीं केलेली मातीची वीत–दीड वीत उचीची चार बोटें आडोची अर्धवर्तुलाकार रचना हिच्या पोकळींत लाकडें पेटवून विस्तव घालतात व माथ्यावर भाडें ठेवितात [स चुल्ली, प्रा चुल्ली, तुल० हिं चुल्हा–चुल्ही, गु चुलो] (वाप्र) ०अडणें–पैशाची अत्यत अडचण असणें स्वयपाक करून जेवण्याइतकही पैसे नसणें 'आज चूल्च अडली म्हणून दुसऱ्याजवळ पैसे मागणें भाग झालें,' चुलींत जाणें–अक्रि नाश पावणें, विध्वस होणें, निरुपयोगी ठरणें 'त्याच्या अकला चुलींत कां जातात?' –एक चुलींतून निघून वैलांत पडणें–आगींतून निघून फोफाट्यात पडणें, एका सकटातून वाचल्यावर दुसऱ्या त्यासारख्याच सकटात पडणें चुलींत मांजरें व्यालेलीं असणें–१ (ल) एखाद्याची अतिशय विपन्नावस्था, दारिद्र्यावस्था होणें २ कारणपरत्वें घरातील सर्व माणसें परगांवीं गेल्यानें चूल पेटविण्याचें बद पडणें चुलीला अक्षत देणें–एखाद्या घरची सर्व मडळी जेवावयास बोलावणें चुलीला अक्षत लागणें–घरातील सव मडळींस दुसरीकडे जेवा वयास जावयाचें असल्यामुळें चुलीनें न पेटतां राहणें कोणतेंही धर्मकृत्य सपलें म्हणजे ब्र ह्मण इष्ट देवतावर अक्षता टाकून तें सपल असें सूचित करितात त्यावरून चुलीचें त्या दिवसापुरतें काम नसणें असें वरील वाक्प्रचारानें दर्शवितात चुलीला विरजण पडणें–चुलींतील अग्नि विझणें चुलीजवळ शौर्य दाखविणें–घर कोंबडेपणा करणें रांध्याराधोबा बनणें चुलीशीं डोकें खुप सणें–स्वयपाकाची जिगजिग सहन करणें 'घरातील किती तरा कामें करावीं लागतात, याची कांहीं दाद आहे का? दोन्हीवेळा चुलीशीं डोकें खुपसावें' म्ह० १ घरोघर मातीच्या चुली= सर्व घरीं वागण्याचा सारखाच प्रकार सापडावयाचा २ बायकाचें शहाणपण चुलीपुरतें–पाशीं=बायकाना जगातील व्यवहाराच्या खुब्या, ठाऊक नसणें शक्य नाहीं सामाशब्द– ०खड–न (उप) (बायकी) चूल 'घरात चुलखड घडावल आहे, तिथ माझी हाड लावू का तुमचीं?' –एक ०जाळ्या–वि ऊसाच्या गुऱ्हा ळात काहिलीखालील भट्टीत ऊसाच्या चिपाडाचें जळण घालणारा, जाळ्या [चूल+जाळणें] ०दान –न १ चुली ज्यावर घातल्या आहेत तो मातीचा ओटा २ चूल ०पोतेरें–न चूल झाडणें, सारवणें इ०स्वयपाकाच्या तयारीच्या पूर्वीचें काम, याच्या उलट चूलभुई या दोन्ही शब्दाची वरील अर्थीं अदलाबदल होते चूलपोतेरें करणें–चूल झाडून, सारवून स्वयपाकाची तयारी करणें म्ह० सर्वसिद्ध आणि चुलीस पोतेरें=खायायला मात्र सर्व (जवण) सिद्ध, तयार आहे पण पाहू गेलें असता चुलीला पोतेरें घालणें चाललेलें आहे. (वरवर कांहीं भव्याच्या सव्वा थापा मारणें पण वस्तुस्थिति अगदीं निराळी असणें या अर्थीं ही म्हण वापरतात) ०भानवशा–वि घरघुश्या, राड्याराघोबा, चुलीपाशीं बसण्याची आवड असणारा [चूल+भानवस=चुलीच्या मागील बाजूस भांडीं वगैरे ठेवण्यासाठीं केलेला ओट्यासारखा भाग] ०भान(ण)वस-भान(नो)स–स्त्रीपु १ चुलीच्या मागील मातीचा, चुन्याचा ओटा २ चूल सारवणें, चुलींत पेटवण घालणें, वर भांडीं ठेवून स्वयपाकास लागणें इ० चुली पुढील कामें चूलभानवस झाडली–सारविली–लिंपली –अटपली–जेवण तयार आहे या अर्थीं [चूल+भानवस] ०भुई– स्त्री स्वयपाकानतर, जेवणानतर चुलीजवळील भांडीं आणि ताटें काढून टाकून जागा साफ करणें, सारवणें इ० काम या अर्थीं कुठीनें चूलपोतेरें या शब्दाचाहि उपयोग करतात [चूल+भुई=जमीन]

चूप—स्त्री मजा, गमत 'पण सध्याची चूप नाहीं यायची!' –सु ९१ 'ही एक बोल्शेविझमची चूप टेऊन दिला आहे महाराज!' –नाकु ३ २२

चूळ—स्त्री १ चुळका, द्रवपदार्थ राहण्याकरिता खोल केलेला तळहात चुळका पहा २ तोंडात घालून खळखळून बाहेर टाकण्यासाठीं तोंडात घतलेलें पाणी, गुळणी 'कीं चूळ जो जल धिची करि त्या मुनीची–।' –वामन लोपामुद्रासवाद ६ [स चुलुक प्रा चुलुली]

चूळ—स्त्री १ (खा) खाज, कडू २ खुमखुमी, बलवत्तर इच्छा [हिं चुल] ०करणें अक्रि खाज सुटणें

चेआ—(काव्य) चा चे सामान्यरूप षष्ठी विभक्तीचा प्रत्यय, चिया, च्या 'जा ने कृपावताचेआ द्वारा।' –ऋ २८

चेतवण—न अग्नि उत्पन्न करण्याकरितां, पेटविण्याकरितां उपयोगांत आणण्याचें गवत, काड्या, पलऱ्या काटक्या इ०; मूल चूड पेटवण [चेतविणें]

चेतवणी—स्त्री. सूचना, इशारा. [सं चित्, चेतणें; गु चेतवणी, हिं चेतावनी]

चेतवणें—अक्रि १ क्षुब्ध होणें, विकारवश होणें २ खिन्न, लज्जित होणें 'वढोनि मोहमें चेतवला। तव तेथि परीक्षी मृत्यु पातला।' –शिशु १ २२ १९ [सं चित्–चेतणें]

चेत(ता)वणें—अक्रि १ पेटणें, चेतणें. २ रड कोसळणें, (रहान मुलास) रडण्याची लहर येणें [सं चित्–चेतणें]

चेत(ता)विणें—सक्रि १ पेटविणें, पाजळणें, शिलगाविणें, प्रदीप्त करणें २ (ल) उद्दीपित करणें क्षुब्ध करणें, क्षोभविणें 'करणें रणशुरती प्रचंड। मनातें चेतवावया।' –मुआदि १९ २२ ३ चैतन्ययुक्त करणें, जीव घालणें, जिवंत करणें; उत्तेजन देणें, फिरुन जिवंत करणें. 'जें जडातें जीववी। चितनेतें चेतवी। मनाकरवीं मानवी। शोक मोहो।' –ज्ञा ७ २०. 'मुका म्हणे जगें ऐसें चेतविलें। त्याच्यानें उगलें कैसें नव्हें।' –तुगा १२४६ [चेतणें प्रयोजक]

चेतव्य—वि. १ चिंतनीय, विचार करण्याजोगा विचार करण्यास शक्य, योग्य आवश्यक इ० २ जिवंत करण्यास, चैतन्य देण्यास जागृत करण्यास योग्य, शक्य, आवश्यक इ० [सं चित्]

चेत(ता)ळणें—अक्रि खवळणें, संतापणें, प्रक्षुब्ध होणें; पेटणें चेकळणें पहा [चनणें]

चेत(ता)ळणें—सक्रि १ (लांकडें हालवून, ठसकारून अग्नि) प्रदीप्त करणें २ (ल) प्रबुद्ध जागृत करणें, चेतविणें, उचल, उठावणी करणें ३ (ल) राग, द्वेष मत्सर उत्साह क्रोध इ० मनोविकारांना चालना देणें (भावना) उद्दीपित करणें [चेतणें]

चेता—वि (व) जागा; जागृत सावध 'परि चता चेतयिता जाला। दोनी लोचि।' –अमृ २ ६६ रात्रभर चेता रहा ' [चतन]

चेतानद रेशीम—न एक प्रकारचें रेशीम

चेती—स्त्री सुरशेपणा सुरसलेली अवस्था सुरा चिती पहा

चेत्य, चैत्य—वि ज्ञेय जाणण्यास योग्य शक्य इ० 'तें चित्त चैत्यत्यागें। मातेंचि भजे। –ज्ञा १८ १२६७ 'ऐसें चेत्यजातें साविलें। चित्त माझ्याठायीं जडलें।' –माज्ञा १८ १२६८ [सं चित्=जाणणें जागें होणें+य]

चेंद—स्त्री १ चेंगट दाटी, गर्दी सेंचाखेंच २ (पाणी साठल्यामुळें पाऊस पडल्यामुळें होणारी) चिडचिड, चेंदरड, रेंदाड चिखल, निसरडें ३ गिळगिळीत बिळबिळीत, चिबळ णाऱ्या, पाघळणाऱ्या, चेंदरलेल्या (खरबुजें, आंबे, गूळ इ०) पदार्थांची रास [चेंदणें]

चेंदणें—सक्रि १ चुरडणें, दाबणें, चेचणें, ठेंचणें, चेंगरणें आईपर्यंत दाबणें २ (एखादा पदार्थ) ठासून भरणें, कोंबणें 'बरणींत साखर चेंदून भर म्हणजे सगळी मावेल '

चेंदरड—स्त्री (राजा.) चेंद अर्थ २ व ३ पहा [चेंदरणें]

चेंदरणें चेंदाटणें—सक्रि चुरडणें, कुसकरणें, दाबणें, मर्दणें, ठेंचणें [चेंदणें]

चेंदा—पु चेंचा, ठेंचा (फळें इ०कांची) चेंदरलेली, दाबलेली, चिरडलेली स्थिति अवस्था, ठेंचलेला, चेंचलेला पदार्थ २ (बऱ्याच लोकांची आजारामुळें झालेली) मरणावस्था, ग्लानि, उठवण; दुर्बलावस्था (क्रि० वळणें) ३ चिडचिड, चिकचिक, रदा, चिखल ४ दाटी, गर्दी, खेंचाखेंच ठेंचाठेंच [चेंदणें] ०चेंद–स्त्री ठेंचाठेंच, चेंगराचेंगर, गर्दी, दाटी, चेपाचेप, ठेंचाठेंचीमुळ, दाटीमुळें, चेंगराचेंगरीमुळें झालेली नासाडी, दुरवस्था [चेंदणें द्वि]

चेंदाटा, चेंदामेंदा चेंदुमेंदू चेंदू—पु चुराडा, चिरडलेली, चेंचाटलेली, क्षोभललेली, ठेंचलेली, कुसकरलेली स्थिति या शब्दांचा अर्थ चेंदा या शब्दाच्या अर्थाहून भिन्न आहे कारण चेंदाटा इ० शब्द नेहमींच चुराडा, नाश इ० अर्थ दर्शवितात पण चेंदा हा शब्द केव्हां केव्हा भक्ष्य पदार्थांच्या, अन्नाच्या काल्यासही लावतात [चेंदा]

चेंदाड—स्त्री. १ दाटी, गर्दी, ठेंचाठेंच, चगरट, रगाडा, दाटण २ (पाणी साठल्यामुळें, पावसामुळें झालेली) चिकचीक, रपरप रेंदाड, राड, चिडचिड

चेंदामेंदा—पु चेंदाटा पहा ०करणें–चुराडा, नाश करणें, ठेंचणें, चेंचून नाश करणें; कुसकरणें

चेंदुमेंदु—पु चेंदाटा पहा

चेन—स्त्री (कु) राड, पाणी सांचून झालेली रेंदाड

चेन—शअ (काव्य) पासुन,–ऱ्यानें 'आत्म्याचनी आप पवन। पवनाचेन प्रगटे अग्न।' –दा १६ १० ६

चेन—स्त्री जमीन मोजण्याची लोखंडी सांखळी ही ६६ फूट लांब असते [इं चेन्=सांखळी] ०लाइन–स्त्री शेतांतील परस्परांपासून दूरचीं ठिकाणें साधणारी जी रेषा कल्पितात आणि जीवर इतर कोणबिंदूपासुन लंब कल्पितात ती रेषा [इं चेन+लाइन=रेषा]

चेनापटनी–णी—वि चिनापटणसंबंधीं, मद्राससंबंधीं, मद्रासेकडील [हिं]

चेनि–नी—शअ (काव्य) –ऱ्यानें, मुळें, पासुन, –ऱ्यायोगानें 'जाओनि पूर्णगिरीचेनि घाटें। फळां आस्वादितांती।'

–दाव १५०. 'अवघें त्रैलोक्यचि चाले। जयाचेनी।' –दा ११.८.२. 'जयाचेनि गुह्यज्ञान। प्रगटे जनीं।' –दा १.५.१.

चेप—स्त्री.पु १ दाव; चेपणी; ठांसणी; दाटी होणें. २ दाटी; गर्दी; कचाटी. 'विधिनिषेधाचे सांपडलों चेपे। एक एका लोपे निवडेना।' –तुगा १५०७. 'त्या गलबतावर माणसांचा भारी चेप झाला आहे.' ३ रोग बोकाळणें; रोगाची सांथ 'गांवांत देवीचा चेप झाला आहे.' ४ पु. (कों.) कांटेरी काटयाकुडयांचा दाबून बांधलेला भारा; काटयांचा फेंसाटा. –स्त्री १ गुळाची चपटी ढेप. २ एकास॰एक चिकटलेल्या कागदांचा, जटा वळलेल्या केंसांचा समुदाय; केंसांतील गुंतवळाचा पुंजका. [चेपणें]

चेपकडें—न. (राजा.) चेप, काटयांचा फेंसाटा बांधून लहान करण्याच्या, घट्ट दाबण्याच्या उपयोगी अशा बांबूंच्या दोन कामटया, चिरटया.

चेपट—वि. चापट; बसकट; थबकट; चापटलेला; चिपतळ; चपताळा. [चेपणें]

चेपटणी—स्त्री. दाबून, ठोकून, पसरट, चापट करण्याची क्रिया. [चेपटणें]

चेपटणें—सक्रि. दाबून, दडपून चापट, पसरट करणें; चेपून सपाट करणें. [चेपणें]

चेपण-णें—न. (एखादा पदार्थ) चेपण्याकरितां, दाबण्याकरितां त्याच्यावर ठेवलेलें वजन, दडपण. [चेपणें]

चेपणी—स्त्री. १ गर्वस्याचें यापटणें; करणी. २ दाब देण्याची, चेपण्याची क्रिया; दडपण; दाब. [चेपणें]

चेपणी—स्त्री. १ अट. २ आढी. 'एन्हवीं चादिणें पिकविजन आहे चेपणीं। कीं वारया घापत आहे वाहणी।' –ज्ञा ९.२०.

चेपणें—सक्रि. १ चापणें; दाबणें; आवळणें; दाबून सपाट करणें; दाबून लहान करणें; जोरानें दाबणें. २ स्पर्श करणें; हात लावणें. 'जैसा वेश्याभोगीं कवडा वेंचे। मग दारही चेपूं न ये तियेचें।' –ज्ञा ९.३२९. [सं. चप्=कुटणें; वाटणें, दाबणें]

चेपणें—अक्रि. (पाया, भिंत, तुळई, खांब) खचणें; दबणें

चेपणें—न. (कु.) जमीन चोपण्यासाठीं केलेलें लांकडी आऊत; चोपणें. [चेपणें]

चेपली-ळी—स्त्री. (राजा.) वहाण; पायतण. चप्पल पहा.

चेपा—वि. बसकट; थबकट; दाबल्यामुळें सपाट झालेला; चापट; चपटा. [चेपणें]

चेपाचेप—स्त्री. १ दाटी; गर्दी; ठेंचाठेंच २ (ल.) दाबादाबी; छपवाछपव; दडपून टाकणें. [चेपणें. द्वि.]

चेपाटी—स्त्री. मागावरील गोणपाटाची खालचीं सुतें चेपण्यासाठीं व विणलेला भाग दाबण्याकरितां त्यावर दडपला आणाऱ्या नळयाला (बांबूच्या पोकळ काठीला) आगा करून देण्यासाठीं उपयोगांत आणलेली काठी, पट्टी. [चेपणें+काठी]

चेपारा—पु. चेप; दाटी; गर्दी; दाब. [चेपणें]

चेपाघलें—न. (कों.) स्त्रियांनीं पायांत घालावयाची वहाण.

चेपें—न. (राजा. कु.) बसकी चपटी टोपी; विशेषतः लष्करांतील शिपायांची, अधिकाऱ्यांची हॅट; टोपी.

चेंबट, चेमट, चिंब—वि. १ ओलसर; दमट; आंबट ओलें (कापड, कपडा इ०). २ चिवट (लांकूड इ०). ३ सुरकुतलेलें; चिमटलेलें; कोमेजलेलें; वाळलेलें आणि आकसलेलें.

चेंबटणें, चेमटणें—सक्रि. (शरीराचा अवयव इ०) दाबणें; चेपणें; चिरडणें; पिळणें; चेंगरणें.

चेंबणें—सक्रि. चेंबटणें पहा.

चेंबरी, चेमरी—स्त्री. (प्रां.) कोंडकें आणि एलें यांच्या जोडीला किंवा नुसत्या एल्यालाहि लावावयाचा शब्द; कोंडकें आणि एलें पहा.

चेमट, चेमटणें, चेमणें—चेंबट, चेंबटणें इ० पहा.

चेया—(काव्य.) चेआ पहा. 'जाला दीक्षागुरू आचार्या। सृष्टिचेया।' –ऋ ५.

चेयिरा—वि. जागा; जागृत. चेइरा पहा. 'चेयिरा करिताहि अवगणोनि। घोरती घोरें पुन्हपुनः।' –दावि २३४.

चेर—स्त्री. (प्रां.) खिजवणी; खाजवणी; चिडवणी; क्षोभ; गांजणूक; क्षुब्धावस्था; चेतवलेली स्थिति [सं. चेतन] ॰गडी–पु. खिजविणारा; चेतविणारा; चिडविणारा; आगलाव्या.

चेर—शअ. (गो.) वर उ० मेजाचेर=मेजावर.

चेर-रा—पु. एक रानटी वनस्पति. या झाडापासून एक प्रकारचा चिकट पदार्थ निघतो याचें कांटेरी बोंड असून त्याला तीन खापे असतात व आंत सहा बिया असतात.

चेरणें—अक्रि. (प्रां.) चेकळणें पहा.

चेरा—पु फजिती; टवाळी; हा शब्द फजिती या शब्दाला जोडून योजतात. फजिती चेरा=फजिती; खूप फजिती. फजिती पहा. 'अनवाद लोकनिंद्य पिशुनाचे चेरे। साहूं तुजसाठीं अंतरलीं सहोदरें।' –तुगा २९५. 'चेरा फार करूनि अश्व रथही हेरापरी झोडिले।' –वामन, विराट ७.७०. [तु का. चेष्ठ=चेष्टा, थट्टा, गम्मत]

चेरामोरा—पु. तोंडवळा; रंगरूप; मुद्रा; चेहरेपट्टी. [चेहरा द्वि.]

चेरी—स्त्री चिरी अर्थ १ व ३ पहा.

चेल—न. कापड; वस्त्र; कपडे. सचेलस्नान पहा. [सं. चेल=वस्त्र]

चेलगडी—पु. १ खेळगडी. २ चेरगडी पहा.

चेइ(ई)णें चेणें—अक्रि जागृत होणें, जागें होणें, निजून उठणें, निद्रेचा त्याग करणें 'चेइलिया आपुलें ज्ञान। जैसें नाहींचि होय स्वप्न।' –ज्ञा १५ ५५९ 'तव तो चोंढ म्हणे तें गोपुरम नेतां चेईल –पच ३.१७ [सं चित्=जागृत होणें, प्रा चेअ]

चेइरा, चेइला—वि जागृत, जागा 'न देखे स्वप्न किरीटी। चेइला जैसा।' –ज्ञा १८ ४३६ 'निद्रा सांडूनि चेइरा झाला। तो स्वप्नभयापासुन सुटला।' –दा ५ ९ ३३ [चेइणें]

चेइरी, चेइरें—स्त्रीन जागृति 'आतु महानंदा चेइरें जाहलें। बाहेरि मात्रांचें बळ हारपोनि गेलें।' –ज्ञा ११ २४६ [चेइणें]

चेइलेपण—न जागृतावस्था; जागेपणा 'काय कीजिती चेइलेपणीं। स्वप्नींची तिथें वोल्णीं।–ज्ञा १५ २१८० [चेइला=जागा+पण=अवस्था]

चेक—पु (अधिकाऱ्याचा) दपटशा, तंबी, दाब, अड थळा, विरोध [इं. चेक्] ०करणें–तपासणी करणें ०ठेवणें–घालणें–दाब ठेवणें, शह घालणें ०येणें–दाब येणें, निरोध, अडथळा येणें, होणें

चेक—पु कापडाचा एक प्रकार, चौकटीदार कापड [इं]

चेक—पु दारुविल्याबरोबर पैसे देण्यासाठीं सावकारावर, पेढीवर दिलेली चिठ्ठी, हुंडी, दर्शनी हुंडी [इं चेक्]

चेकळ—स्त्री चगळ, रेलचेल, विपुलता, बाहुल्य, प्राचुर्य, लयलूट, आबादानी, ढेल, गडगंजता, अहिमार

चेक(का)ळणें—अक्रि १ निश्चयानें, आवेशानें जोरानें उद्योगास, कामास, खेळावयास लागणें, आवेशानें प्रवृत्त होणें २ (घोडा, बैल इ०) मुजणें, बेफाम होणें ३ (पाऊस, वारा इ०) जोरात, सोसाट्यानें सुरू होणें ४ (मूल इ०) बेसुमार रडणें ५ (आग इ०) भडकणें, पसरणें ६ (धान्य, फळें इ०) माजणें, विपुल होणें, (धान्य, फळें इ० या) सुकाळ होणें, येथें पीक येणें (या क्रियापदाचा उपयोग अनियमित आहे सामान्यपणें या शब्दाच्या सर्व प्रयोगांमध्यें अमर्याद विपुलतेचा प्राचुर्याचा भास अभिप्रेत असतो)

चेंगट–टी–ट्या—वि १ आळशी, सुस्त, मंद, गमगारा, दिरंगाईनें काम करणारा (मनुष्य), दीर्घसूत्री, रमतगमत काम करणारा २ लांबणीवर पडलेलें, भिजत पडलेलें, रेंगाळत चाल लेलें (काम) ३ (गैरवाजवीपणानें) चिकट, लोचट, खणपटीस बसणारा [सं चिर=फारवेळ+कार=करणारा]

चेंगटाई—स्त्री १ चेंगटपणा, गमण्याची सवय, दिरंगाई, दीर्घसूत्रीपणा २ त्रासदायक असा लोचटपणा. [चेंगट]

चेंगट्या—वि चेंगट पहा

चेंगरट—स्त्री दाटी, गर्दी, भीड, अडचण, संकोच [चेंगरणें]

चेंगर(ड)णें—उक्रि चिरगटणें, चेंबरणें, चिरडल असा तऱ्हेनें दाबणें, चेपणें, दाबलें, चेपलें जाणें, मेंदा होणें

चेंगराचेंगर, चेंगडाचेंगड—स्त्री १ चेंदाचेंदी, चेपा चेपी २ चेंदाचेंदी, दाबादाबी होऊन झालेली स्थिति [चेंगरणें द्वि]

चेंघळणें—अक्रि चिंघळणें पहा.

चेंच—स्त्री (गो) ठेंच

चे(चें)चकट, चेचट—वि थोडाबहुत चेचका [चेचणें]

चेचका—वि १ अनेक चरे पडून विरूप झालेला (रुपाया इ०) २ खोमल्लेला, चेंचलेला, ठोकलेला, खोंचा पडलेला [चेंचणें]

चेच(चा)ड—वि १ कांहींसा चेंचका (रुपाया इ०) २ उचमखळ, खडकाळ, खडबडीत, चोराचिल्टाचा (रस्ता), ३ (ल) दुर्गम, दुर्बोध, घोटाळ्यांत टाकणारा, किचकट (ग्रंथ, श्लोक इ०) [चेंचणें]

चेचणें, चेंचणें, चे(चें)चरणें—उक्रि १ टेंचणें, चेंदरणें, चिरडणें २ दणकावणें, कुटणें, रपाटणें, ठोकणें, मारणें, पिटणें 'चोराला चागलाच काठ्यानीं चेचून काढला'

चेचा—पु (प्रा) (विह) ठेंचा; धने व मिरच्या एकत्र ठेंचून, कुट्न केलेली जाडीभरडी चटणी [चेचणें]

चेंचाड—वि (माण) जड, अवजड, धड चेचड पहा

चेंचूड—स्त्री (गो.) लाल मुंगी, चावड 'घरात चेंचूड आयल्यात'

चेंचें—न (अन्न इ० करिता) पक्ष्याच्या पिलाची चींव चींव [ध्व] ०करणें–(ल) दीनवाणीनें विनवणी करणें

चेट—पु दास, सेवक, चाकर 'तिकडे चेट, इकडे विट, हें आहे तरी काय?' –सू ११ [रा]

चेट, चेट(टु)क—स्त्रीन. १ जादूटोणा, जादूगिरी, करणी, मंत्रतंत्र, २ (ल) कपट, शाठ्य, छक्केपंजे, चकरमकर [स चेट, हिं चेटक=जादु]

चेटका–की, चेटक्या, चेटकाळ्या—वि १ जादूटोणा मंत्रतंत्र, करणी करणारा, कवटाळ्या, जारणमारणाचे प्रयोग कर णारा २ (ल) दुसऱ्याचा घातपात करणारा, दुसऱ्याच्या नाशा साठीं गूढ हिकमती योजणारा, कारस्थानी [चेटक]

चेटकी—वि चेटका पहा 'मैद भोंदु परद्वारी। मुरेकरी चेटकी।' –दा २ १ ३९.

चेटकीण—स्त्री जादूटोणा, जारणमारण, करणी करणारी स्त्री [चेटक]

चेटक्या—वि चेटका पहा

चेटणी—स्त्री (गो) चटणी, तिखट

चेटा—पु मुलगा 'सुईणीपुढें चेटा लपणार नाहीं ' या म्हणीशिवाय हा शब्द इतरत्र क्वचित आढळतो ' सुइणीपुढें चेटा। काय लपविती चाटा।' –तुगा ६२३. [स चेट ²]

चेटाळणें—अक्रि सचरणें, वारें शिरणें [स चेष्ट्]

चेटी—स्त्री दासी, सेविका [स]

चेट्रक—न (विप्र) चेटक पहा

चेड—स्त्री (कों) मुलगी, तरुण स्त्री [स चेट, चेटी]

चेड, चेडूं, चेडरूं—न (कों) ल्हान मूल चेड पहा

चेडको—वि (गो.) आईबापनसलेला, पोरका

चेडवळ—पु पक्षिविशेष, तुरा असलेला चडोल पक्षी.

चेडवा—स्त्री (कों) मुलगी [चेड]

चेडा—पु १ चेटुक, करणी, जारणमारण, जादुटोणा 'कोणी येकाचा श्राप जडे। कोणी येकें केले चेडे।' –दा ३.७ १५ 'तुका म्हणे आता आवरावा चेडा। लटिकी पीडा पाडु रगा।' -तुगा १२८० २ भूतविशेष, एक प्रकारचें पिशाच्च, याचा लोकाना गाणाऱ्याकडे उपयोग केला जातो 'रिचविती जळतकुडीं। लाविती चेड्याच्या तोंडीं।' –ज्ञा १७ ९७ ३ महाराचा देव, (अव) चेडे –वदलापूर ४९२ ४ मुलाची मरणोत्तर दशा –वदलापूर ४९२ [चेट]

चेडा—पु (कों) (गो) मुलगा [स च?, तुल हिं चेंडा=तरुण]

चेंडा—पु (झाडाचा) शेंडा 'मग पाय ठेऊनि खादिय वरी। चेंडा झेंपावला हरी। –निगा ४४

चेडी—स्त्री (गो) मुलगी [चेड]

चेडीपण—वि (गो) पोरका, आईबापनसलेला (मुलगा), चेडका [चेड]

चेडु(डुं) चेडूं—स्त्री (कों) मुलगी, कुमारी, कुवार २ –न मूल

चेंडू—पु १ खेळण्याकरिता केलेला चिंध्याचा रबराचा वाटोळा गोळा २ (ल) ढेंगणा परतु वाटोळा गरगरीत मनुष्य ३ रांगाळीचा एक प्रकार [स गेंडुक=चेंडु तुल० का चडु हिं गेंद गु चेंडु] ०फळी-स्त्री १ फळीनें आणि चेंडूनें खळाव लावयाचा एक खेळ कृष्ण खेळ चेंडूफळी ग।' –मसाप ? ३० २ (इ) क्रिकेट [चेंडू+फळी]

चेंडूल चेंडोल—पु (विह) डाक्यावर तुरा असलेला चडोल पक्षी

चेडें—न चटुक, चेडा पहा

चेंढळमेंढळ—स्त्री मुलें, पारवाळें, कारटीं.

चेंढायनी—स्त्री (व) चाळा, नाद, छद.

चेणें—न जागृति, जागेपणा, जागृतावस्था 'ययाचेनि बोभाटें। आत्मयाची झोंप लोटे। पूर्ण तरी ऋण न फिटे। जें चेणेंचि निद कीं।' –अमृ ३ १ [स. चेतन]

चेणें, चेयिणें—अक्रि. जागृत होणें, जागें होणें 'तुरेंचि चयिलिया। नीद जैसी।' –अमृ २ ४१, चेइणें पहा [स चेतन]

चेत—न चित्त, मन, अन्त करण [स. चेतस्=मन]

चेत—वि जागा, जागृत 'असतेनि देहें एतुला। जो चेतुचि दिसे निदेला।' –ज्ञा ६ ६५ [स चेतस्=सजीवपणा, जागृति]

चेत—स्त्री पेट, भडका [चेतन] ०घेणें–सक्रि पेट घेणें, भडका होणें ०येणें–अक्रि (आग) भडकणें, पेटणें [चेतणें]

चेत—वि १ मूर्च्छित, बेशुद्ध, निश्चेष्ट २ चीत, पाठीवर पडलेला, उताणा [स अचेतन याचें अपभ्रष्ट रूप]

चेतई—स्त्री (वाई) एक वनस्पति

चेतणें—अक्रि १ (विस्तव, आग इ०) पेटणें, भडकणें, जळणें २ (ल)(काम, क्रोध इ०) जागृत उद्दीपित होणें 'चित्त आपुलें आपण जिंतिलें। ते निश्चित्त जेय सुतलें। चेतीचिना।' –ज्ञा ५ १४८ –सक्रि ३ पेटविणें, भडकविणें, उद्दीपित करणें [सं. चित्-चेतयति, तुल० हिं चेतना]

चेतणें—सक्रि अगात (भूत, पिशाच) आणणें, (भूत) घालणें [स चित्=चेतना होणें]

चेतन—न १ जागेपण, जागृति, उद्बोध, सजीवपणा, जिवतपणा 'त्यांणें झालें मज चेतन। ज्ञानसूर्य प्रकाशून।'–गुच १९४ –वि १ सजीव, जिवत २ विषयवेदनक्षम, सचेतन ३ शुद्धीवर असलेला [स चेतन=प्राणी, बुद्धि, मन] **चेतनाचेतन**–वि सजीव व निर्जिव (सृष्टि), जीव (सृष्टि) व जड (सृष्टि) (सचेतन व अचेतन सृष्टि), ईश्वरनिर्मित सर्व (विश्व) [स चेतन=जिवत+अचेतन=जड, निर्जीव]

चेतना—स्त्री १ जीवनशक्ति, प्राणशक्ति, जीव, प्राण 'म्हणोनि अग्नीविण दहीं। चेतना न यरे।' –ज्ञा ८ २१४ 'चेतनारूपें इंद्रियवृत्ती। जे चाळिती सर्वदा।' –एभा १ १७ २ पुरुषत्व, पौरुष जननशक्ति ३ आकलनशक्ति, ग्रहणशक्ति, बुद्धि, चित्त, मन, ज्ञानशक्ति विवकाचें लोपल्या भान। स्तब्ध चेतना होय जाण।' –एभा २१ २१८ [स चेतना=प्राण बुद्धि] ०वर्ग–पु इंद्रियसमुदाय 'हा चेतनावर्गु आघवा। मरणीं अस टवग्वा। –ज्ञा ८ २१० [स चेतना+वर्ग=समुदाय] ०शून्यत्व–न बधिरपणा, बधिरता. [स चेतना+शून्यत्व=अभाव]

चेतव—पु क्षुब्धता, भावना, विकारवशता, (एखाद्या साहसकृत्यासबधींचा) आवेश, अभिनिवश, क्षोभ, उद्दीपन, उत्साह (क्रि० येणें, अगीं आणणें) २ जिवतपणा, प्राणशक्ति ३ पाझर, स्राव (क्रि० फुटणें सुटणें) [स चेतन]

चेला—पु शिष्य; छात्र 'चेल्यांचा सुकाळ। पिंडदर मग पाळ।' –तुगा २८११ 'मी विधात्याचा चेला मनगार.' –नाकु ३ २७ [स चेट, हिं चेला=शिष्य, शागीर्द]

चेला—पु (गो) मुलगा, चलो, पेडा [स चेटक, हिं चेला]

चेली—स्त्री शिष्या म्ह० चेलीचे कान गोसाव्याच्या हातीं=नोकराला मालकाच्या तन्हें वागलेच पाहिजे व मारक खालल तें करेंच पाहिजे [हिं चेला याचें स्त्री रूप]

चेव—पु १ जाग, जागृति, जागें होणें झोपेंतुन उठणें, चेतना 'दणके वाजती दणदणा। चेव आला पांचांजणा।' –मुमादि ३७ ३८ 'तव कृमी लोपोनि रायासी। पावला चेवो।' –कथा २ १५.७१ २ उद्दीपन, ईर्षा, स्पर्धा, आवेश; त्वेष, चेतव [स चित्=चेतन, चेतस्] ०येणें–आवेश येणें, उत्साह वाढणें

चेवचेव, चेंवचेंवणें—चिवचिव, चिवचिवणें पहा

चेवचेव—स्त्री (व) त्रास, जिगजिग

चेवणा—वि चिवटलेला, उच्छृंखल 'जा आज्ञेचिया चेवणा। सर्वांगाचा वोळगणा।' –एभा १७ ५१७ [चव]

चेवणें—अकि १ उच्छृंखल, बेताल बदफैल होणें, भ्रष्ट चारी होणें, भ्रष्ट होणें २ ढळणें, मुकणें 'तो आज्ञाचक्रावरोनि चेवला। कल्पा मुकला कल्पांसी।' –एभा १२ ३५० 'अच्युत म्हणिजे चेवत नाहीं। –दा ९ १ २६ जेवीं स्वर्गीहून चेवले। पुण्य सरतां भूलोकीं।' –ऐ ४३ ४५ ३ चळणें, वेडे होणें, (एखाद्या गोष्टीचें) वेड लागणें, उन्मत्त होणें मार्दी लागणें 'विषयीं चेवलों मीपणा मुकलों। शरण तुज आलों पांडुरंगा।' –तुगा ९४७. [स च्यवन]

चेवणें—अकि जागणें, चेतणें 'तव देखला स्फुरत। नारद कळी लावित। त्यासी पुसे जगन्नाथ। कां चेवलासि।' –कथा ३ १० १० [स चतन]

चेवव(वि)णें—सकि जागें, जागृत करणें, प्रबुद्ध करणें चतविणें 'जैसा एकला जग चेववी। सहस्रकरु।' –ज्ञा ६ २० 'कां निदेलें चेववुनी। चेववितें जैसें।' –अमृ ५ २४. 'विरक्त वद चेववावे। मुमुक्षुनिरूपणें।' –दा २ ९ ३८ [स चित्–चेतन]

चेवा—पु जागृति, जागेपणा

चेवाचेवानें—क्रिवि त्तणतणून रागावून चिडून, त्वेषानें 'अशा रीतीनें तो चेवाचेवानें बोलू लागला तेव्हां मिसेस स्वीटनें त्याला दावलें' –सुदे १५१ [चेव]

चेवाडी—स्त्री कुचेष्टा

चेष्टक—वि १ चिडविणारा, खिजविणारा त्रास देणारा, कुचाळखोर, खोडकर. २ चेतविणारा, उत्तजन दणारा [चेष्टणें]

चेष्ट(ऐ)खोर, चेष्ट(ऐ)बाज—वि (विप्र) चेष्टेखोर, चेष्टेबाज, चेष्टेदार पहा

चेष्टणें—अकि चलनवलनादि क्रिया करतां येणें, चलनवलन करणें, वर्तणें, वागणें, हालचाल करणें 'जगें चेष्टे सूत्राधीन। दारुयंत्र।' –ज्ञा १ ८१ 'चेष्टन परि तुळनतु तरिही त्या चेष्ट सत्तेविना।' –निमा २ ८७ [स चेष्ट्=हालचाल चलनवलन करणें, वागणें]

चेष्ट(टा)विणें—सकि १ प्रबुद्ध, जागें करणें, उठविणें, हालचाल करावयास लावणें. 'चेह जगें स्वभावें धनंजया। आलें तें अपेक्षया। चेष्टवीच दे।' –ज्ञा १८ ४२८ 'अहो समस्त मायतें। सगुण ब्रह्म चेष्टवितें।' २ चिडविणें, सतावविणें, चेतविणें सतवणी, उठवणी करणें ३ सचेतन, जिवंत करणें, जीव घालणें, उत्साह उत्पन्न करणें [चेष्टणें]

चेष्टा—स्त्री १ चलनवलनादि क्रिया, व्यापार, (जिवंत प्राण्याची) हालचाल, चळवळ 'जे चेष्टा त गुणाधीन। आपैसी असे।' –ज्ञा ३ ५३ २ हावभाव, वेडीवाकडी उडी, प्रयत्न ३ खोडी, चीड आणणारें कृत्य टवाळकी, खिजवणारें भाषण ४ दुसऱ्याला सतावण्याला एखादा पिशाचास उठवणें [सं चेष्टा=हालचाल चलनवलन कर्म] ०करणें–थट्टा करणें, चिडविणें, खिजविणें –घणें–विणें–सकि १ एखाद्याला दुसऱ्या० विरुद्ध भांडण्यास प्रवृत्त करणें २ एखाद्याविरुद्ध पिशाचाला चेतविणें, उठविणें [चेष्टणें] –खोर–बाज–वि थट्टेखोर, मस्करी करणारा, खोड्या टवाळ्या, कुचाळ्या करणारा ०वणी–स्त्री १ खोडी, कुचाळी, चीड आणणारी गोष्ट २ (एखाद्याविरुद्ध) पिशाच्चास चेतवणें [चेष्टाविणें] ०वणीचें भूत–न १ (एखाद्यास सतावण्याकरितां) चेतविलेलें उठविलेलें भूत पिशाच २ (ल) (एखाद्याविरुद्ध) भांडण करण्यास चिथविलेला शांत व निरुपद्रवी मनुष्य

चेष्टाकार—वि (गो) चेष्टा, खोड्या थट्टा करणारा, चेष्टेखोर [चेष्टा]

चेष्टित—न कृत्य, आचार कृति, कर्म, हालचाल 'आतां आहलिया भ्रमहत। जैसें पिशाचाचें चित्त। मग हृदयीं चेष्टित। विकळु दिसे।' –ज्ञा ५ ५७ –वि आचरलेलें, केलेलें हालचाल करण्याची शक्ति असलेलें, चलन पावलेलें इ० [स चेष्टित]

चेस—पु (छाप) छापण्याचा मजकूर कंपोज केलेला फॉर्म छापतांना ज्या लोखंडी चौकटीत घट्ट बसवितात ती लोखंडी चौकट [इं]

चेसरटपणा—पु लोचटपणा कोडगेपणा अन्यायमूलक निर्बंधाऱ्या कैदेमांत लोळत राहिल्यानें त्यांच्या मनाला असा चेसरटपणा आला होता' –रजपुताचा भीष्म

चेहरगडी—पु चेरगडी पहा

चेहरणें, चेहरावणें—अक्रि (प्रा) चेकळणें पहा

चेह(हे)रा—पु. १ मुख, तोंड, रूप, तोंडवळा, रंग, वर्ण आणि मुखचर्या (ज्यावरून एखाद्याच्या आजारीपणाचा किंवा निरोगी स्थितीचा बोध होतो) या दोहोंबद्दल हा शब्द वापरतात 'चेहरा भव्य व मनोवेधक होता.' –पाव्ह ३ (क्रि० उतरणें, पालटणें, बदलणें, टवटवीत होणें) २ मुद्रा, चर्या, सुरत [फा चिह्र'] ०करणें, बनविणें–दाढी वगैरे करवून, मिशा वळवून चेहरा मोहक, आकर्षक करणें सामाशब्द– चेहरेदार–बाज–वि सुंदर व आकर्षक चेहरा असलेला, भव्य चेहऱ्याचा, देखणा, गोरागोमटा. [चेहरा+बाज प्रत्यय] चेह(हे)रेपट्टी–स्त्री १ तोंडवळा, चेहऱ्याची ठेवण २ तोंडवळ्याच्या वर्णनाचा तपशील [चेहरा+पट्टी] ०मोह(हो)रा, चेहेरामोह(हो)रा–पु तोंडवळा, चेहऱ्याची ठेवण [चेहरा+मोहरा=मुख]

चेहराविणें—सक्रि चेतविणें, खिजविणें, चेष्टविणें

चेहरेदार–बाज, चेहरेपट्टी, चेहेरामोहरा—चेहरा पहा

चेहलक(ख)त, चेहलकत—न (विरू) चिल्खत पहा

चेहळ—पु १ घाम, (साखर, गूळ इ० कांस सुटलेला) द्रव, पाझर –स्त्री विपुलता, प्राचुर्य, समृद्धि, चगळ [हिं]

चेहळणें—अक्रि (मीठ, साखर, गूळ इ० पदार्थ) ओलसर होऊन पाझरणें, पातळ होऊन वाहू लागणें, पाघळणें, द्रवणें, वितळणें [चेहळ]

चेहेळ—चेहळ पहा

चेहेळणें—चेहळणें पहा

चेळ—स्त्री १ (प्र चेल), समृद्धि, वैपुल्य, चगळ २ –पु (विप्र) चळ, चळ अर्थ ३ व ४ पहा [हिं]

चेळणें—उक्रि. जोरानें मार शिरकावणें, ठासणें, चेंदणें, चिणणें [स चल्]

चेळणें, चिळणें, चिहळणें—अक्रि १ ओलसर होऊन पाघळणें, चिघळणें पहा २ बारगळणें, वेडे चाळे करणें चेकळणें पहा

चेळपंत्रा, चेंदरला—वि (व) वेडेचार करणारा चेळपंत्रा कुठला! बैस खालीं.'

चेळा—वि (प्रां) हट्टी, खोडकर, टवाळ, वाभ्रट, कुचाळ (मूल, पोर) [स चल्]

चेळें—न (प्रां) १ चळ, खूळ, पिसें, वेड, अतिरेकपणा, म्हातारचळ (क्रि० भरणें, येणें, लागणें, घेणें) २ (प्रां) दुराग्रह, हट्ट, मायाकूट, जिकीर [स चल्]

चैत—पु चैत्र महिना. [स चैत्र हिं चैत]

दाको. १ १९

चैतन्य—न १ जीव, प्राण, शरीरांतील चालक, प्रवर्तक शक्ति, आत्मा 'जैसें गतायुषी शरीरीं। चैतन्य वासु न करी।' –ज्ञा ३ १०९ २ ज्ञानकला, ग्रहणशक्ति, आकलनशक्ति, विषयवेदनशक्ति ३ चित्त, मन. 'इयावरी तो पंडुचा। कुमरु सद्भावो जीवींचा। पुसत तो चैतन्याचा। कामीं ऐका।' –ज्ञा १६.४७० ४ जीवमात्रांना प्रवर्तक, चालक, चेतना देणारी देवता, शक्ति, तत्त्व, परमात्मा, जीवमात्रांत, भूतमात्रांत व्यापून असणारें तत्त्व, ईश्वर 'जड पदार्थ चेतविले तें। म्हणौनि चैतन्य बोलिजेतें।' –दा २० २ २१ [स. चित्–चैतन्य] ०गाभा–ज्योति–मूर्ति मूस–स्वरूप–रूप–चैतन्याचा गाभा, ज्योति, मूर्ति इ० असा परमेश्वर, विश्वाला चैतन्य देणारा ०शक्ति–स्त्री चिच्छक्ति, सर्व विश्वाला प्रवर्तक अशी शक्ति, जीवनक्रिया 'शास्त्रज्ञांचें असें मत होतें कीं . . चैतन्यशक्तीच्या सहाय्यानेंच सेंद्रिय पदार्थ बनतात, आणि त्यास कृत्रिमरीत्या तयार करतां येणार नाहीं परंतु तें समजूत आतां राहिली नाहीं' –सेंपू १.२ [स चैतन्य+शक्ति]

चैतन्य—पु एका वैष्णव पंथाचा संस्थापक व धर्मसुधारक

चैताळणें—अक्रि हरखणें 'गाई चैताळताती हर्षे। तैसेंचि पाडे मज गोप।' निगा ५०

चैत्य—वि जाणण्यास योग्य चेत्य पहा

चैत्य—न १ एखाद्या वृक्षाभोंवतीं बांधलेला पार २ बौद्धांनीं कोरलेल्या लेण्यांतील मोठें दालन, यांत स्तूप असतो ३ पिंपळाचें झाड. [स चैत्य] ०द्रुम–पु. पिंपळाचें झाड, गांवांतील मोठा वृक्ष [स चैत्य+द्रुम=झाड]

चैत्र—पु हिंदूंच्या बारा महिन्यांपैकीं पहिला महिना हा इंग्रजी मार्च–एप्रिलच्या सुमारास असतो [स चैत्र] ०गौर–री, चैत्रागौर–री–स्त्री १ चैत्र महिन्यांत स्त्रियांकडून पूजिली जाणारी पार्वतीची प्रतिमा, मूर्ति २ चैत्र महिन्यांत एखाद्या शुभ दिवशीं पार्वतीची प्रतिमा थाटानें मांडून स्त्रिया सुवासिनींना हळदकुंकू देण्याचा जो समारंभ करतात तो [चैत्र+गौर–री=पार्वती] ०गौर–डोल्हारा बसविणें–सक्रि दोन्हीकडे दोन खांब व मध्यें झोंपाळा व त्याच्यावर देवी, असा लांकडी अथवा पितळी चौकटींत अन्नपूर्णा देवी बसवून चैत्र शुद्ध तृतीयेपासून वैशाखशुद्ध तृतीयेपर्यंत त्या देवीची, शआरीं सुपारी व लेकुरवाळें हळकुंड ठेवून पूजा करणें ०पालवी–पल्लव–स्त्रीपु चैत्र महिन्यांत (वसंत ऋतूमुळें) झाडांना फुटणारी नवी पालवी [चैत्र+पालवी] ०शिंपणें–न चैत्राच्या महिन्यांत भुरभुर पडणारा पाऊस [चैत्र+शिंपणें] –त्रा–वि चैत्राच्या महिन्यांतील, चैत्र महिन्यासबंधीं [चैत्र] –त्रांगण–न चैत्रांत पार्वतीच्या पूजनानिमित्त स्त्रिया तुळशीपुढें, अंगणांत ज्या रांगोळ्या घालतात तें [चैत्र+अंगण] –त्रागौरा–री–स्त्री चैत्र

गौर-री पहा. -त्री-स्त्री. १ चैत्र महिन्यांतील पौर्णिमा, चैत्रशुद्ध पौर्णिमा २ चैत्र महिन्यांत भरणारी वर्षाची यात्रा -वि चैत्र महिन्यांतील, चैत्रमहिन्यासंबंधीं. [स]

चैद्य—पु चेदि देशाचा राजा शिशुपाल 'कीं मत्सरु चैद्यादिकीं। चैद्यादिकीं।' -ज्ञा ९ ४६६ [स]

चैन—स्त्री १ आराम, सुख, विश्राम, विसावा, स्वस्थता, मजा, आनंद २ एषआरामाचा, सुखविलासाचा विषय, गोष्ट (अर्थशास्त्र) खोटया मजा भोगविण्यासाठीं ज्यांच्या उत्पादनास अतिशय मेहनत पडली आहे अशा गोष्टींसाठीं केलेला खर्च -शाको च २०२ 'चैन ही व्यक्तीला घातक व समाजाला मारक आहे' -शाको च २०२ [हिं चैन=आराम, स शयन] ०मारणें-मजा करणें, सुख भोगणें ०बाज चैनीबाज-वि सुखाभिलाषी, सुखलोलुपी, चैनीबाज, विलासी, ऐषआरामी, रंगेल [चैन+बाज प्रत्यय] ०बाजी, चैनीबाजी-स्त्री चैन करणें मजा मारणें, विलास सुखाधीनता, ऐषआरामानें वागणें [म चैनबाज] ०गड्डी चैनी गड्डी पु मजा मारणारा, चैन करणारा मनुष्य [चैन+गड्डी] -नी-वि चैन करणारा, मजा मारणारा [चैन]

चैल—न वस्त्र, दापट, कपडा, चेल पहा

चैली—स्त्री चलपी दलपी, सालपट [हिं चैला, म चिरणें]

चो—(गो कों) षष्ठीच्या प्रत्ययाबद्दलचा, चा बद्दल्या प्रत्यय उदा० 'सावकाराचो तगादो पाठीवर हा '

चो—पु (व) १ आंब्याच्या चिकाचें लोणचें 'काल चो घातला ' २ (व) चिन्ह्या 'लुगड्याचा फाटून चो झाला ' चव पहा

चोइटी—स्त्री चुई, चुरगी पहा 'नाना साली भक्षिल्या। अथवा चोइटया चोखिल्या। ' -दा ६ २ ४

चोक—पु चौक -मौज २ ६ ३० [गु चोक]

चोकडिया—क्रिवि (काव्य)चोहींकडे 'तन्हुतन्हेचे बैठक अथवा लाविले चोकडिया। ' -देव ५८ [चौवा=चार]

चोकडी—स्त्री मोरी -मौज २ ६ ३० [गु चोकडी]

चोकशी—स्त्री चौकशी पहा [गु]

चोख—पु एक वनस्पतिविशेष

चोख-खी—न स्त्री शुद्धपणा निर्मळपणा पांढरेपणा शुभ्रपणा स्वच्छता 'मग नचलतें कल्ककरीण। शशिबिंब जैसें परिपूर्ण। तैसें चोखी शृंगारपण। मनाचें जें। ' -ज्ञा १७ २३० [स चोक्ष तुल० का चोक्क तुल० गु चोख=स्वच्छता]

चोख—वि १ शुद्ध, निर्मळ निष्कलंक चांगलें, अस्सल स्वच्छ निर्मळ 'तें निजज्ञानही चोख। जाणता मीचि। -ज्ञा ५ ४३६ 'प्रेयारंभ पडला चोख। मुक्त मुमुक्षु इतर लोक। ' -एभा ११ १०४ २ उत्तम उत्कृष्ट योर; श्रेष्ठ 'अर्जुनाचें भाग्य चोख। ' -मुवन १ ७८ ३ प्रामाणिक [स. चोक्ष=स्वच्छ, शुद्ध आनंद दायक, प्रा चोक्ख; तुल० हिं चोखा, गु चोख चोक्खु, का चोक्क] साभार २- चोखट-वि चांगला; उत्तम, शुद्ध, सुंदर, चलोट 'ऐसा महिमा घनवट। गंगा तैसी चोखट।' -ज्ञा २ २१३ 'बहुतां जन्मांचा शेवट। नरदेह सांपडे अवचट। येथ वर्तावें चोखट। नीतिन्यायें।' -दा ११ ३ १ [चोख, का चोक्ट] स्त्रु० (व) चोखट विना दातीं सुरा=जी वस्तू स्वच्छ करते, परंतु जिचे दात स्वच्छ नसतात, पिवळे असतात अशा स्त्रीस उद्देशून ही म्हण योजतात चोखडा-टी-टें, चोखडा-डी-डें-वि (काव्य) चांगला, शुद्ध, दृढ, निष्क म; निर्मळ, चखोट 'चद चकोरा चोखटी। वोळे अमृतधारी आतुटी। ' -अ ५२ 'तैसें श्रद्धेचें दखवाडें। आणि धीर चोखडें। परी प्राणियांच्या पडे। विभागीं जैं।' -ज्ञा १७ ५५. 'ऐसें निरवधि चोखडें। स्वामिभक्त। -ज्ञा १ ११२ [चोखट] चोखटाई-स्त्री चांगुलपणा; शुद्धता, चोखटपणा कुशलता, उत्कृष्टता; स-चेपणा, प्रामाणिकपणा [चोखट तुल० हिं चोखाई, गु चोक्खाई] चोखटा ईंची भाजी-स्त्री निर्लेप भाजी, चटी, खरपटी न झालेली भाजी, याच्या उलट खरकटी खरपटा पहा चोखटीव—स्त्री चांगुलपणा, शुद्धपणा, निर्मळता 'चोखटिवा आगुलिया। पुढिला उपमा चेवावया। तया दर्पणाचीचि परी धनंजया। केली आम्हीं।' -ज्ञा १५.५७९ [चोखट] चोखटेल—न करडई, तीळ खुरासनी इ०कांचें तेल, गोडें तेल, याच्या उलट कडू तेल [चोखट]

चोखड—वि (ज्ञा व) पाव, चौथा हिस्सा, एकचतुर्थांश भाग, चतकोर [चौ=चार+खंड=भाग]

चोखणी—स्त्री उटी, उटणें शरीर, केश स्वच्छ करण्याकरितां लावावयाचें शिककाई इ० मसाल्यांचें सुगंधी मिश्रण 'मग ते सुगंध चोखणी। श्रीमंत कुंतळा लाउनी। ' -वेसीस्व ८ १५ [चोख=स्वच्छ शुद्ध, निर्मळ]

चोखणी—स्त्री १ लहान मुलास चोखण्यासाठीं द्यावयाचें रिंगणें, चोखणें २ चोखण्याची क्रिया [चोखणें]

चोखणें—सक्रि चुकणें, चोपणें, ओंठांनीं दाबून (आ०यांतील रस, स्तनांतील दूध इ०) तोंडांत ओढून घेणें [स चुषू-चोषण-चोखणें]

चोखदळ चोखन(ने)ळ—वि नाजूक टापटिपीचा, खाण्याच्या बाबतींत मिजासखोर चिकित्सेखोर, जिभेचा शिंदळ कडाळखोर [चोख]

चोखलण-न—न अंग घासणें चोळणें स्वच्छ करणें इ० यशोदा माता घालीत पाणी। चोखलण वेळोवेळां करीती। ' -श्रीगीत २०. [चोख]

चोखलणी—स्त्री चोखलण्याची क्रिया. [चोखलणें]

चोखल(ळ)णें, चोखाळणें—सक्रि. १ गवत आणि तण काढून (जागा, जमीन) साफ करणें. २ (झाडांच्या बारीक बारीक फाजील फाद्या व पानें) छाटणें; खडसणें. ३ (दांत) कोरणें; कोरून साफ करणें. ४ पायांतून कांटा काढून पाय मोकळा करणें. ५ (रस्ता, भांडीं, कपडा) धुवून, पुसून, घासून साफ करणें. 'ह्याच्या चोखाळल्या वाटा। नलगे पुसाव्या धोपटा।' ६ (खराब दाणे) वेंचणें; निवडणें. ७ धुंडाळणें; बारकाईनें शोधणें; झाडा घेणें; नम्र, नागवा करणें; नागविणें. ८ तेलानें (लहान मुलाची टाळू) भरणें; माखणें. ९ (एखादा मार्ग) अवलंबणें. [चोख]

चोखळ--वि. शुद्ध; निष्कलंक; उत्कृष्ट. 'तैशी भाषा माझी चोखळ।' -ख्रिपु १.१ १२२. [चोख]

चोखळा—पु तुकडा. 'कां केळीचा गाभा मोडला। चोखळा असुडला आकाशाचा।' -अमृ ७.६९.

चोखा—पु १ (गु.) तांदूळ. २ (कु.) देवाचारासंबंधीं उपडया दुवेत, अंगणात वगैरे शिजविलेला भात.

चोखा—वि. चोख; निर्मळ; शुद्ध; निर्भेळ; अस्सल; चोखट. ०कीड-वि. चांगलें व हिणकस. 'परी परिसाचा वरकली। नाहीं चोखाकिडाची बोली।' -ज्ञा १७.४०७. [चोख+कीड=हिणकस]

चोखांदळ—वि. चोखनळ; चोखंदळ; चिकित्सक; चिकित्सा करणारा. 'वाङ्मयांत नवोनव अशा चोखांदळ ग्रंथांची भर पडून वाङ्मयाची अभिवृद्धि होते.' -महाराष्ट्रीय नाटककार (अभिप्राय-किर्लोस्कर मासिक)

चोखामेळा—पु. १ महार जातींत पूर्वी होऊन गेलेला एक संत. २ (ल.) (सामा.) महार. 'संत झाले चोखेमेळे फार। टिळा टोपीमाळांचे भार।' -पला ६७.

चोखारी—वि. चोखनळ; (खेवण्याच्या बाबतींत) चिकित्सखोर. [चोख] म्ह॰ भिकारी आणि चोखारी=भिकारी असून खाण्याच्या बाबतींत चिकित्सा करणारा (इतरत्र उपयोग क्वचित).

चोखाळ-ळा—वि. चोखनळ; चिकित्सा करून जेवणारा; जीभदिढळ; खाण्याच्या बाबतींत सूक्ष्म आवडीनिवडी असणारा. 'पण बकरें इतकें चोखाळ आहे तरी मेंढरें ज्याला शिवणार नाहीं असें कांहीं खाणें बकरें खातें.' -मराठी ३ रें पुस्तक पृ. १२ (१८७१). [चोखणें]

चोखाळ—वि. (काव्य.) १ स्वच्छ, शुद्ध; निर्मळ, सोज्वळ 'सत्यचि देणें चोखाळें। करी दशादिकें सळें।' -ज्ञा १७.३१८. २ निष्कलंक; पवित्र; निर्दोष. 'कीं चोखाळ वाटे जी क्षिती। तिजवर चालती सकळ याती।' -भवि २३.४४. ३ चोख पहा. [चोख; तुल॰ का. चोक्कळ=पावित्र्य, सौंदर्य] **चोखाळणें**—उक्रि. १ स्वच्छ करणें; शुद्ध करणें; शुद्ध होणें. 'तैसे यमनियमीं कडसले। जे तपोज्ञानीं चोखाळले।' -ज्ञा ४.६५. 'जीव हा चोखाळला तुझिया कृपासलिलें।' -शिगीता ५८. २ चोखळणें या शब्दाचे बाकीचे अर्थ पहा. 'राष्ट्रास योग्य मार्ग चोखाळण्याची सुबुद्धि दे.' -के १२.७ ३०. ०त-ता-वि. निर्मळ; शुद्ध; चोखाळ पहा. 'जेणें चोखाळत दिसे न्याय। तो व्यवसायांत व्यवसाय।' -ज्ञा १०. २८६. ०पणा-पण-पुन. १ नीटनेटकेपणा; स्वच्छपणा; शुद्धपणा. 'वरि पंच धारगोरी। आंळगी चोखाळपणें।' -ॠ ८१. २ निर्मळपणा; निर्दोषता. 'चोखाळपणें झळकती। पल्लवसडका!' -ज्ञा १.९. 'तैसे हरिकथाश्रवणेंवीण। जीवां काई चोखाळेंपण।' -दाव १२. [चोखाळ+पण-णा]

चोखाळा—पु. (चोखाळणें पासून नाम) १ पूर्णपणें साफसूफ, स्वच्छ करणें. २ शोधणें; धुंडाळणें, बारीक रीतीनें तपासणें; पाहाणें; निरीक्षण करणें इ०. [चोखाळणें] ०घेणें-कसोशीनें झाडा घेणें; शोध करणें; तपासणें.

चोखी—स्त्री. १ चागुलपणा. 'विवचूं जातां चोख। चोखी बोलीं।' -ज्ञा १८.७६८. २ निर्मळपणा; शुभ्रपणा, स्वच्छपणा. 'कालिमा सांडील कोळसा। वरी चोखी होईल वायसा। राक्षसही मांसा। विटों शके।' -ज्ञा १६.२८५ [चोख]

चोखुट, चोखोट—वि. सुरेख; चांगलें; चखोट; चोखट. चोखी पहा. 'वडे केले चोखुट।' -मसाप २३.

चोखौळ—न. चांगलें फूल. 'स्वकर्माच्या चोखौळीं। मज पुजा करुनि भली।' -ज्ञा १८..१२४७. [चोख फूल ?]

चोंग(गा)ई—स्त्री. पुरुषाचें जननेंद्रिय. [हिं. चोंगा=नळी; कु. चोंगो=चार आंगुळाचें माप]

चोंगडी—पु. एक प्रकारचा मासा.

चोगला—पु. (प्र.) चौगुला, चौपला, चौघुला पहा.

चोगा—पु. एक पायघोळ अंगरखा. [का. चोंगे. गो. चोगो; तुल॰ इं. टोगा]

चोंगा—पु. (क.) रोटासारखा एक खाद्य पदार्थ (मुसलमानांत रुढ) 'त्या फकीरानें चोंगा आणला आहे तो ठेवून घे.'

चोंगा-गी—पु. (कों.) १ चार बोटें रुंदीचें माप; हाताच्या पंजाच्या रुंदीचें माप, चौंगा. (कु. चोंगो=)चार अंगुळांचें माप. २ दोन पंजाच्या रुंदीइतक्या काठीचें माप; आठ अंगुळें. [चौ+अंगुली]

चोंगे—स्त्री. चिलीम; चुंगा. [का.]

चोंधा—पु. (व.) एक हात व हाताची वळविलेली मूठ मिळून होणाऱ्या लांबीचें परिमाण, मुंडा हात. 'चोंधा टाकून हे धोतर मोज.' [चोंगा]

चोंच—स्त्री १ पक्ष्याच्या तोंडाचा अग्रभाग, चञ्चु, पक्ष्याचें तोंड २ (ल) पागोट्याची, पगडीची कोकी, कोचकी, राघू ३ चाकू, कातर इ० शस्त्राची टोंकदार अणी, शेंडा ४ कपाळावरील कडाला त्रिकोणाकृति देऊन केलेली, चोंचीच्या आकाराची, हजामत, चेहरापट्टी (सामान्यत मारवाड्यांत हा प्रकार आढळतो) (क्रि० करणें, ठेवणें) [स चञ्चु=चोंच, तुल० ब टोंच] म्ह० अगोदर चारा मग चोंच=प्राणी जन्मण्याच्या अगोदरच ईश्वरानें त्याच्या निर्वाहाची व्यवस्था केलेली असते.

चोंचण—न १ नारळ, सुपारी इ० कांच्या भोंवतालच्या तंतुमय वेष्टनाचा पुंजका, नारळाची शेंडी २ (फार ठोकलेल्या खिळ्याच्या, खुंटीच्या माथ्याची अथवा फार वापरलेल्या लेखणीच्या टोंकाची) नारळाच्या शेंडीप्रमाणें झालेली अवस्था, खडबडीतपणा, चोंचण्यामुळें बनलेला गुच्छ [चोंच]

चोंचणें—चोचावणें पहा

चोंचर, चोंचरट—न आंबा इ० फळांतील रेषा, तंतु.

चों(चो)चरा—वि (राजा) अडखळत बोलणारा, तोतरा, चोचरणारा [ध्व]

चोच(चे)ला—पु १ (लावण्यांतून रूढ) यार, जोबन २ प्राणनाथ, प्रियकर, जिवलग (स्त्रीनें पतीस किंवा प्रियकरास उद्देशून वापरावयाचा शब्द) ३ हावभाव, डौल, नखरा, छिचोरपणा ४ इष्कबाजी, विलास, लीला, कामचेष्टा ५ कोड, कौतुक [चोंच, हिं चोंचला=खेळकरपणा]

चोंचा—पु १ तुबडी, शेंबी लावण्यापूर्वी वस्तरा इ० कानी मारलेली फासणी २ औषधाकरितां दिलेली डागणी ३ डाग दिल्यानें कातडीवर पडलेली खूण, डाग, मूळ, सामान्यत अनेकवचनी प्रयोग उदा० चोचे देणें, मारणें [चोंच]

चोंचावणें—अक्रि (धनुष्यापासून सुटलेल्या बाणाचें, गोफणीनें फेंकलेल्या दगडाचें सूंसूं करणें, घोंगावणें, सणसणणें) [ध्व]

चोचाविणें—सक्रि १ चोंच मारणें, कुरतडणें २ (आवळे आवे इ० कांना शस्त्रानें) टोंचे मारणें, टोंचून टोंचून बारीक बारीक छिद्रं पाडणें, चोंचणें, (मुळा, काकडी इ० विळीवर उभी फिरवून फिरवून कोशिंबिरीकरितां) बारीक बारीक चिंधोट्या, कुचा खुरचा करणें ३ खाडणें, खापलणें, तुकडे करणें [चोंच]

चोचो—पु भोपळ्याच्या वर्गांतील एक वेल सिलोन व मद्रासकडे याची बरीच लागवड करितात याच्या फळाचा मोरबा परदेशीं फार खपतो -ज्ञाको च २०३

चोज—न १ नवल, आश्चर्य, आश्चर्यकारक गोष्ट, चमत्कार 'अहो पाहतां वीर प्रतिभासे। एथ नवलावो काय असे। परि न पाहतांही दिसे। चोज आइका।' -ज्ञा ११ २२९ पाहत होतां गगानुज। म्हणे कैसें झालें चोज।' -गुच १९ ४४. २ कौतुक, लाड. 'नातरी बालक बोबडा बोली। कां पाकुळा विचुळा पाउलीं। ते चोज करूनि माउली। रिझे जेवीं।' -ज्ञा ९ ६ 'हातीं धरूनियां काढिला बाहेरी। देखोनियां करी चोज त्यासी।' -तुगा २० (क्रि० करणें) ३ प्रेम, प्रीति. 'पाहा पां नवल कैसें चोज। कें उपदेशु केउतें गुज।' -ज्ञा ६ १२३ ४ कामत 'भीमा दाखवी आपलें चोज।' -मुविराट ५ ९१ ५ नखरा, चेष्टा, चाळा, गमत, मजा (अनेकवचनी प्रयोग) (क्रि० करणें) [स. चोद्य=आश्चर्य, नवल, प्रा चोज्ज] (बाप्र) (जिवाचें)-**चोज करणें**-नखरे, चाळे करणें, आपण नाजूक आहोंत असें मानणें, जिवाचें कोडकौतुक पुरविणें, स्वत ला फार जपणें **चोजणें**-अक्रि (काव्य) समजून, कळून येणें, कल्पनेस नवलाईप्रमाणें दिसून येणें, वाटणें, मनास कौतुकास्पद भासणें 'कां काळा राहे काळावस्था। तो आपणा ना आणिका। न चोजवे तरि असिका। हा मी बाणे।' -अमृ ४ ३६ 'हे ज्ञानासीं न चोजवे। ध्यानासी ही नागवे।' सामाशब्द- ०**बावळा**-वि चमत्कारिक, विलक्षण, तऱ्हेवाईक, खुळचट, अर्धवट, बेढब (बोलणें, भाषण) [चोज+बावळा] **चोजवणें-विणें**-अक्रि १ (काव्य) कौतुकास्पद असणें, वाटणें, होणें. 'द्वारकेचें केणें निश्चित। पंढरीस आलें चोजवत।' २ समजणें, आकळणें, कळून येणें 'तया सजया येणें बोलें। रायाचें हृदय चोजवलें।' -ज्ञा ६ ५ 'कवण कार्य तें यथार्थ। चोज वेना अनुमाना।' -मुवन ८ १३७ 'ब्रह्म इंद्रियांच्या मेळें। चोज्वेना।' -दा ७ २ ४ ३ आवडणें, कौतुक वाटणें 'ब्रह्मांडनायक चोजवेना। हें बरें नव्हे।' -दा ६ १ १३ ४ संतोषणें, प्रसन्न होणें 'सद्गुरूचें कृपें चोजवतो देव।' -दावि ३३३ -सक्रि १ आश्चर्यचकित करणें, नवल वाटावयास लावणें, विस्मित करणें 'राया चोजविलें वचनीं।' २ कौतुक करणें 'चोजवित घरा येती। ज्यांचा देखती शुद्ध भाव।' -निगा १६४ ३ शोधणें, तपास करणें 'कांयाचा खाणार चोजवी कस्तुरी। आपण भिकारी अर्थ नेणे।' -तुगा ८९२ **चोजावणें**-अक्रि चोजणें, कौतुकाकुल, विस्मित होणें 'राय चोजावला वचनीं।' -मुआदि १८ ३३ [चोज]

चोजविनी—स्त्री आनंद कौतुक, आश्चर्य वाटणारी गोष्ट 'तरी त्यास चोजविनी फार झाली।' -अकक २, कृष्णकौतुक ४७

चोट—स्त्री १ तडाखा, घाव, दुखापत, शस्त्रानें, मुष्टीनें केलेला प्रहार, बुक्की, गुद्दा २ (व ल) दगा, धाड 'आज लाडवावर चोट आहे.' ३ (ल) (व्यापारांतील, धंद्यांतील) घस, तोटा, नुकसान, दुर्दैवाचा घाला (क्रि० लागणें) 'जब कमाई न होय। चोट साहे धनकी रे।' -तुगा ४२९ ४ दैवयोगानें

झालेला अकल्पित लाभ, अनपेक्षित रीतीनें झालेला फायदा, लाग (क्रि० साधणें, लागणें, लावणें) 'व्यवहारात एखाद्या वेळेस चोट साधते तेव्हा चार पैसे मिळतात' 'ही हाताची चोट गमावू नकोस' ५ गाडडी व गावगुड याच्या खेळात परस्परावर डाव लायू झाल्यामुळें होणारी वेदना ६ (व) शर्यंत 'आमची दोघाची चोट लागली' (क्रि० खेळणें) ७ (व) शर्यतींत लावलेला पण 'पैसा चोट खेळू' ८ (सामा) जखम, व्यथा 'हृदयाची काळजामध्यें लागली चोट जी जी।' -प्रला १९३ [हिं, तुल० स चुट् (चोटयति)=कापणें, छेदणें]

चोंट—पु (अश्लील) पुरुषाचें जननेंद्रिय, शिश्न. -**चोंटाळ**-वि (व) बाहेरख्याली करणारा, रंडीबाज

चोंट(ड)कें—न गोंधळी, शाहीर इ० काचें एका तारेचें तंतुवाद्य, एकतारी, तुणतुणें, चौंडकें पहा

चोटणें—अक्रि (गु) चिकटणें -मौज २ ६ ३०

चोंटली—स्त्री (लहान मुलांचें) शिश्न, चोट लिंग, लुली

चोट(टा)ळणें—सक्रि १ फसविणें, ठकविणें, मुंडणें, भोंदणें, घदरणें, (व्यवहारात) नाडणें, लुबाडणें २ कस्पटाप्रमाणें मानणें, अगदीं तुच्छ लेखणें [चोंट]

चोटियाचुरमा, चोट्याचुरमा—पु चुटियाचुरमा पहा

चोटी—स्त्री (व) शेंडी [प्रा चोट्टी=शेंडी, हिं चोटी] ०**भोंवरी**-स्त्री घोडयाच्या (कपाळावरील) शेंडीखालचा भोंवरा, घेरा [चोटी+भोंवरी]

चोटी चोटीचुरमा—पु चुटियाचुरमा पहा 'चोटी चुरमा मालपुवे अनि।' -अमृत ६२ 'चोटी मुगदल बुदी विशेष।' -नव ९ ११७

चोट्टा—वि (ना) (निदार्थी) चोरी करणारा, चोरटा [चोरटा हिं]

चोट्टी—स्त्री (गो) चौरदरी

चोड—न १ (कों) नारळावरील (सुकलेलें) ततुमय वेष्टन साल फळाच्या (जायफळाच्या) वरची साल नारळाच्या चोडा सारखी जाड असते' -मराठी ३ रें पु पृ २४ (१८७३) कवच, आवरण काथ्या, चवड २ नारळावरील काथ्याच्या तुकडयाचा अर्धा भाग एका टोंकाला ठचून मीठ इ० गाळा करण्यासाठीं केलेली कुचली कुचा ३ पिळून काढलेल्या उसाचें चिपाड [स चूडा, प्रा चोड्ड हिं चोंडा]

चोंड—न (कों) भाताचें लहान शेत; चोंडा चोंढा पहा

चोंडक—पु तुणतुणेवाला

चोंडरें—न तोंड

चोंडकें-गें—न एकतारी, तुणतुणें, चोटकें पहा 'गोंध ळयाच्या मार्गे चोंडकें वादिणारा असतोच'

चोंडण—न सोडण, नारळावरील ततुमय आवरण चोड अर्थ १ पहा -कृषि ७४९ [चोड]

चोंडा—पु (कों) भाताच्या रोपांची जुडी, झुपका, चोंढा पहा

चोंढ-ढा, चोंढी-चोंढें—पुस्त्रीन १ बांध घातलेलें भाताचें खाचर २ खाच, खळगा -ज्ञा ७ ७६ 'जयजय देवी श्रीढुंढें। क्षणें घालिशी विश्व चोंढें।' -स्वानु १ ४ १६ ३ पाण्याचा डोह, गर्ता, खोल पाणी. 'चोंढिये पायरु गेला। तैसनि जो बुडाला।' -ज्ञा १३ ५४९ -एभा ११ १०६९.

चोढाळ-ळा-ळ्या चोढळणें, चोढाळणें—चौढाळ पहा

चोंढणें—सक्रि. (गु) चिकटविणें -मौज २ ६ ३०

चोंढोळी—स्त्री (व) विटाळ, हस्तस्पर्श इ० दोष, चव ढव 'त्या हड्यातील पाणी चोंढोळीचें झालें आहे, म्हणून तें मला स्वयपाकाला चालत नाहीं' [चौंढाळणें]

चोणकेपणा—वि (व) लुडबुड, चोंबडेपणा

चोणक्या—वि (ना) लुडबुड, उठाठेव करणारा, चोंबडा

चोतकर, चोतकोर—पुस्त्री (पोळी, भाकरी, लाडू, फळ इ० कांचा) चवथा, पाव हिस्सा, तुकडा, (प्र) चतकोर [चत कोर, स चतु कृत्वा-चतकुर-चोतकोर अथा ओ होऊन चोतकोर झालें -भाम १८३२]

चोतरी—स्त्री चोया, चोयट पहा. 'नीतिरूपी इक्षुदंडाचा आस्वाद न घेता त्याची नुसती चोतरी हातीं देण्यात तुम्हाला काय पुरुषार्थ वाटतो कोणास ठाऊक?' -नीतिशास्त्रप्रवेश २४२ [चोया]

चोयड—पु चोया, (पदार्थ, रस इ०) चोखल्यानतर, चावल्यानतर, चघळल्यानतर अवशिष्ट राहिलेला रद्दी अश, टाकाऊ भाग [चोया]

चों(चो)थडी—स्त्री १ चिंधडी, तुकडें, ठिगळ, धावणी. २ नासक्या दुधाची गुठळी, दह्याची ढवडी ३ पदार्थ चावून रस हीन झालेला, थुकून टाकावयाचा रद्दी भाग, चोथा [चोथा+वडी]

चोथल(ळ)णें—सक्रि चोथ्यानें धावणीनें चिंधीनें पुसणें, घासणें २ (शरीर भांडें इ०काला तल माती, राख, चिखल रक्त इ०) फासणें, लावणें चोपडणें, चोळणें, माखणें -अक्रि (दहीं, दूध इ०) चोथापाणी होणें [चोथा]

चोथवा, चो(चौ)था—पु (खा) एक माप, चोम्याचा चतुर्थांश किंवा एक पायली भरक चोथवा करून त्यावर शिक्का सरकारी।' -पला ७० [स चतुर्थ, प्रा चउत्थ म चवथा]

चोया चोंया—पु १ सत्व काढून घेतल्यानतर राहिलेला पदार्थाचा त्याज्य भाग, चोंयट 'आंब्याचा रस काढून घऊन राहिलेला चोथा मला खाण्यास द' २ (मांडीं धासण्याकरितां,

भोंकाला दट्टा देण्यास भरी उपयोगी) गवताची गुराळी, चिंधीचा बोळा, चाघणी इ० ३ भाताचें रोप –मगाप २ २५४ ४ नासक्या दह्याचा, दुधाचा गाळा, घट्ट भाग, चिवडी ५ एका चिम रींत भाताच्या रोपाच्या जितक्या काड्या घेतील त्यांचा समूह –बदलापूर २८७ [स चुत्त] ०पाणी–न १ नासलेल्या दुधाच्या चाईट विरजलेल्या दह्याच्या गुठळ्या व पाणी २ गुठळ्या व पाणी, चिपडपाव पाणी यांनीं युक्त झालेला कोणताही द्रव पदार्थ. 'या पाण्यांत साबू लवकर फेंसाळत नाहीं व त्याचें चोथापाणी होतें ' –आरोग्य १.९४ [चोथा+पाणी]

चोथी—वि (गो) १ बाईलबुद्धीचा २ चोंबडा

चोद्—स्त्री (व) जखम, व्रण 'त्याच्या कपाळाला चोंद पडली ' [स चुद्]

चोंदणें, चोंदडणें—उक्रि १ चोंदणें, ठांसणें, ठोंबरणें; ठांसून भरणें २ (चिंध्यांनीं, बोळ्यांनीं) बुजविणें, बंद करणें [स चोदन]

चोंदणी–स्त्री चोंदण्याची क्रिया [चोंदणें]

चोदणें—उक्रि (ग्राम्य) समागम, अगमन, मैथुन करणें, संभोगणें, उपभोगणें (या क्रियापदावरून बऱ्याचशा शिव्यांचे शब्द बनले आहेत) [स चुद्=चोदणें, हिं चोदना]

चोदना—स्त्री प्रेरणा, अंत स्फूर्ति –गीर ६९ [स]

चोदपावळा—वि. त्वारीनें, लुच्चेगिरीनें बावळी मुद्रा धारण करणारा, फसवगिरीनें वेड पांघरणारा, ढोंगी [चोदणें+ बावळा]

चोंदळणें—उक्रि १ पायाखालीं तुडविणें, मळणें. २ पायांनीं तुडवून पाणी गढूळ करणें, ढवळणें, गाळ करणें [चोंदणें]

चोंदा—पु १ भोंक बुजविण्यासाठीं उपयोग केलेल्या चिंध्यांचा, चिरगुटाचा बोळा, दट्टा, बंदुकींत ठांसलेला चिंध्यांचा गोळा २ बंदुकीत चिंध्या ठासण्याची भोंडांत चिंध्यांचा दट्टा देण्याची क्रिया. [चोंदणें]

चोंदाट(ड)णें—उक्रि चोंदणें पहा [चोंदणें]

चोंदी—स्त्री १ चोंदा अर्थ १ पहा २ फसवणूक, ठकाठकी (क्रि० दणें, बसण) ०घालणें-देणें-बसणें-बसवणें-चिंध्या इ० कांचा दट्टा देऊन बंद करणें ०देणें-(तोंडांत) बोळा देणें ०देऊन जाणें-अक्रि (ल) (एखाद्याला लुच्चेगिरीनें) फस वून पळून जाणें, भोळावण, मुंडणें, डोक्यावर हात फिरवून जाणें [चोंदणें]

चादीचा, चोदिच्चा—वि (अपशब्द) एक शिवी बद कीचा, रांडेचा, हलकट [चादणें]

चोदू, चादूनदन चाचा—पु एक शिवी, छाल्पसगी, रंडीबाज इष्कबाज, जारकर्मी [चोदणें]

चोंधळा—वि डोळ्यानें अधू, मिचक्या, मिचमिच्या डोळ्याचा. [हिं चौंधला]

चोन—पु १ तमाशा, चोट पहा. २ (ल) विलास, चैन, रंग 'आग लागो तुझ्या चोन्याला ।' –देपो ५२

चोनणें—(गो) चोंदणें पहा

चोप—पु १ चोपणीनें जमीन इ० ठोकण्याची, टणक कर ण्याची क्रिया; चोपणी २ ठोक, मार (क्रि० घेणें, देणें, मारणें, काढणें, बसणें) ३ विणकराच्या फणीचा खालचा भाग, याच्या ठिकाणीं दांते बारीक व अडळखडळ असतात ४ दंड, काठी; चोब पहा. –पुस्त्री १ (ल) जरब, दाब, नियमन, नियंत्रण, निग्रह, साधन (क्रि० करणें, देणें, बसणें) २ (अभ्यासामुळें, प्राविण्यामुळें मनाला लागलेली) सवय, परिपाठ, शास्ता, (क्रि० लागणें) 'चोप लाऊन मनाप्रति वेगें । सर्व नीट पडली अनुरागें।' –हरिसेना ५२ (कवि जगन्नाथ शके १६६९ राजवाडे प्रथ माला) –स्त्री १ (ताड, माड, सुरमाड इ० कांच्या सोटाची) उभी चिरफळी, सोपट, लांब फाळी २ (व) काळजी, चिंता, खबरदारी म्ह० (व) ज्याची त्याला चोप नाहीं, शेण पुजिला शोप नाहीं =मालक स्वत बेफिकीर, पण तिऱ्हाइतालाच त्याची काळजी अधिक ३ (व) चौघडा वाजवावयाची बारीक व लहान काठी, ढोलकें नगारा वाजविण्याचें टिपरें, टिपरी 'नगा ऱ्यास दोन चोपा लागतात. ' ४ (व) (घाम इ० कांचा) ओलावा 'घामाची चोप आली म्हणून ताप उतरेल '=पुष्कळ घाम आला म्हणजे ताप उतरेल [चोपणें का चोब्] (वाप्र) ०धरणें–१ (जमीन, गच्ची इ०) सपाट, साफ होऊन एका पातळींत येणें २ (मनुष्य) शिस्तीचा, वक्तशीर, व्यवस्थित, गंभीर, शांत बनणें, ताळ्यावर येणें

चोपई—स्त्री. सापसुरळी, सरड्याची एक जात

चोपचिनी—स्त्री एक औषधी वनस्पति ही चीन देशां तील असल्यानें हें नांव पडलें असावें चावचिनी पहा

चोपट—न १ सोपट, चोप 'सरस छम घालिजे धाणा। रस पिळूनि मोरे मादणा। रिता चोपटीं करकरी पाणा। ते मती आणा याज्ञिकां।' –एभा १० ४६८ २ (कों) ताड, माड, सुर माड इ० च्या खोडाची उभी चिरफळी, चोप [चोप] ०करणें– नष्ट करणें, पार सपाट, साफ करणें 'मुसलमानोकु चोपट किये और धर्म कायम रखा ' –इम १८९

चोपट—वि. चौकोनी, चतुरस्र, घन (लांकूड) [चौपट अप]

चोपट—वि तेलकट, गुळगुळीत, (सामा) चोपड, ओशट गुळगुळीत [चोपडणें]

चोपटणें—सक्रि १ (जमीन, गच्ची इ० चोपणीनें) ठोकून सपाट व गुळगुळीत करणें, ठोकून खालीं बसविणें, टणक करणें

२ मारणें, ठोकणें, पिटणें, बडवणें 'मास्तरानें मुलास चांगलें चोपटून काढलें ' -अक्रि १ (शरीर) झडणें, कृशतेमुळें बारीक होणें २ (जमीन, गच्ची इ०) दबणें, खचणें, खालीं बसणें [चोपणें]

चोपटणें—अक्रि (प्रा) गुळगुळीत, तुळतुळीत, ओशट होणें [चोपड]

चोपड—वि तेल चोपडलेलें, गुळगुळीत, तुळतुळीत, ओशटानें युक्त

चोपड—वि (नदभाषा) चौदा 'उघाड़ काटीवरी चोपडूची मास। नवरा राजस मिरवतसे।'.–तुगा ४४५९.

चोपड—पु चौपट, एक खेळ, हा लाब फाशानीं खेळतात 'गजीफा, सतरज चोपड नवें तें नदेही साग जे।' –साद्द ३ ४६. [चौपट हिं चौपड]

चोपड, चोपडण—न (तेल, तुप, चरबी इ०) स्निग्ध पदार्थ, ओशट [प्रा चोप्पड] म्ह० उष्टें खावें चोपडाचे आशेस्तव=फायद्याकरिता थोडेसें पाप केल्यास हरकत नाहीं फायदा वगैरे काहीं नसता पाप करणें मूर्खपणाचें होय

चोपड-डा, चोपडण—पुन १ अग, केंस यांस लावावयाचें तेल इ० 'नीटचि युक्ति पहाता हें कीं मी कृष्णवार चोपड तें।' –मोमनु ७ ४४ २ केसाना तेल इ० चोपडण्याची क्रिया. ३ शरीराच्या दुखावलेल्या अवयवास, थकलेल्या जनावरास तेलात औषधें कालवून करावयाचें मालिस, चिखल किंवा चिंचेचीं पानें बकरीच्या रक्तात भिजवून द्यावयाचा लेप ४ वरील लेप लावण्याची, मालिश करण्याची क्रिया. ५ वरील मालिश केलेली, लेप लावलेली अवस्था [चोपडणें]

चोपडण—न १ चोपड, चोपड-डा पहा २ (हेट) गलबतास तेल किंवा रग लावण्याची क्रिया (क्रि० करणें). ३ गलबताच्या पाण्यात बुडणाऱ्या भागास लावण्याचा तेलचुन्याचा रग

चोपडणें—उक्रि (तेल, तुप इ० कांनीं) माखणें, लेपणें, चोपडून नरम, गुळगुळीत करणें, चोपडण करणें [प्रा चोप्पड म चोपड, हिं. चुपडना]

चोपडा—पु १ चोपड पहा २ (गु) वनस्पतींना होणारा एक रोग, यासच मेकाड असें म्हणतात

चोपडा—वि १ गुळगुळीत, गुळगुळीत, चिकण, मऊ आणि सपाट २ तेलकट तुपकट, चिकट ०घटचटीत-वि गुळगुळीत, तकतकीत, पॉलिश केलेला, उजळ, चकचकीत, लसलशीत. ०देवदार-वि (व)(ल) वरपांगी भलेपणा दाखविणारा, साळसूद (मनुष्य) ०दोडका-पु (ना) घोसाळें [चोपडा+दोडका] ०पैसा-पु गुळगुळीत, वरील छाप गेलेला पैसा, खोटा पैसा ०लास-स्त्री वरीची लास (प्र) चपडा लास [चोपडा+लाख]

चोपडी—स्त्री १ एक साचाचे अनेक कागद एकत्र शिवून लिहावयासाठीं केलेली वही शिवलेलें, बांधलेलें पुस्तक, वही, ल्हानसें पुस्तक २ हिशेबाचें पुस्तक, जमाखर्चाची वही [हिं चौपत्री, गु. चोपडी]

चोपडू—पु चोपडलेला पदार्थ –दार [चोपडणें]

चोपडें—न लहानसें किंवा भिकार पुस्तक [स चतुस्=चार+पत्र=पान]

चोपडें—न पीतांबर, कोणतेंहि रेशमी वस्त्र

चोपण—वि (प्रा) चिकण (जमीन, माती) [चोपड] ०माती-स्त्री एक प्रकारची चिकण माती [चोपण+माती]

चोपण-णी, चोपणें—स्त्रीन १ (जमीन इ०) चोपण्याची, ठोकण्याची क्रिया (चोपणें पासुन नाम) २ गवंड्याचें जमीन चोपण्याचें लाकडी हत्यार हें हात दीड हात लाब, वीतभर रुद व चार पाच बोटें जाड असुन, याला हातांत धरण्यासाठीं मागें एक मूठ असते ३ ल्हान मुलाचें रिंगणें, चोखणी ४ तेलकट कापड चिकण मातींत भिजवून ठेवणें [फा चोब्=काठी? ध्व चोप]

चोपणें—सक्रि १ चोपटणें, (जमीन इ०) चोपणीनें ठोंकून सपाट, साफ, टणक, गुळगुळीत करणें. २ (ल) मारणें, बडविणें, ठोकणें, पिटणें –अक्रि १ (जमीन, भुई इ०) खचुन, खालीं बसुन सपाट दिसणें २ रोड, अशक्त होणें, कृश होणें, वाळणें. 'जनीं वनीं तुजसाठीं मनीं झुरतां मी चोपलें।' –होला ९४

चोपणें—उक्रि (सामा) चुफणें, चोखणें.

चोपदार—पु (प्र) चोबदार, वेत्रधारी, सोन्याची, चांदीची काठी हातांत धरून राजाच्यापुढें चालणारा हुजऱ्या हा प्रसंगोचित ललकारतो, व राजापुढें येणाराचें नाव उच्चारतो. दरबारात अव्यवस्थित बसणाराना इशारा देतो याच्या जोडीला भालदार शब्द येतो. [फा चोब्दार, हिं चोबदार]

चोपन—पु (व) दलदलीची जागा, जमीन 'चोपनावर चिखल आहे।' [चोपण पहा]

चोपय—स्त्री चोपई, सरड्याच्या जातीचा एक प्राणी, सापसुरळी

चोपरू—वि (नंदभाषा) (क) चौदा 'आजच्या सात कयांत चोपरू आणे नफा झाला' चोपड पहा

चोपाचोप—स्त्री १ (जमीन, भुई इ०) चापण्यानें सारखी ठोकण्याची क्रिया २ (ल) याला चोप, त्याला चोप अशा रीतीनें मार देण्याची, चोप देण्याची क्रिया, धबकाधबकी, ठोकाठोकी, धुंदी काढणें [चापणें द्वि]

चोपाटणें—अक्रि (राजा) थकणें, कृश होणें [चोपटणें]

चोपाडणें—सक्रि (राजा) चोपडणें, फासणें तेल इ० लावून गुळगुळीत करणें चोपडणें [चोपड]

चोपाय—पु. (गो.) पक्ष्याचा पंजा.

चोपा(फा)ळा—पु १ झोंपाळा; झोंपा; दोला; आंदोला. २ (कु.) फळयांची चार खुरांची, खाट, चोपाळा. [सं. चौ+फलक=फळा; हिं. चौपाला=पालखी, रथ]

चोपूनचापून—क्रिवि. १ (जमीन, भुई इ०) चांगल्या रीतीनें ठोकून; सपाट, साफ, गुळगुळीत करून. २(धोतर, उपरणें, फेटा, पटका इ०) चांगल्या रीतीनें दाबून, चेपून, योग्य रीतीनें धारण करून. ' चोपूनचापून धोतर पागोटें बांधून चालले राजश्री ' [चोपुन द्वि]

चोफाळ—पु. पातळ पासोडी, चादर. -शर [चौ+पल्लव, पालव; हिं. चौपाल]

चोपचिनी—स्त्री. एक वनस्पति; औषधी; चोपचिनी पहा. [फा. चोब् चिनी] ०चूर्ण—न. वरील औषधें कुटून केलेलें चूर्ण. [चोबचिनी=चूर्ण]

चोंबट(ड)पणा—चोंबडेपणा पहा. -शामू ५.

चोंबडा—वि. १ लावालावी करणारा, चुगलखोर, चहाडखोर; इकडचें तिकडे आणि तिकडचें इकडे करणारा २ उगाच लुडबुड करणारा; लुच्चा; लांडा कारभार करणारा; चरचोंबा. ३ कोडगा. ०चाटू-वि. १ लाळघोट्या; थुंकी झेलणारा; हांजी हांजीखोर, लाचरा. २ लुडबुड्या; लांडा कारभारी. ३ चुगलखोर; चहाडखोर

चोंबडकी, चोंबडे चाळे-स्त्रीपु. १ लांडा कारभार; लुडबुडेपणा. २ सांगासांगी; लुतेरेपणा; इकडची गोष्ट तिकडे करणें. ३ चहाडी; चुगली; निंदा. [चोंबडा+चाळा] चोंबडेपणा-पु. चुगलखोरपणा; चहाडखोरपणा; लुडबुड. (क्रि० करणें) [चोंबडा]

चोंबणें—उक्रि. (छिद्रांत) बोळा देणें; दट्या बसविणें; कोंबणें; चोंदणें.

चोबदार—पु. चोपदार पहा. [फा. चोब्=लाठी, दंड+दार] ०भालदार-पुअव हातांत सोन्याचांदीच्या काठ्या व भाले घेऊन राजापुढें, मोठ्या अधिकाऱ्यापुढें चालणारे हुजरे [फा. चोपदार+भालदार]

चोबलणें, चोंबळणें—सक्रि. (विप्र.) चोबाळणें पहा.

चोंबळणें—उक्रि. (शरीर, मांडे इ०) तेलानें माखणें, चोळणें, तेलानें मर्दन करणें.

चोंबळाचोंबळ—स्त्री. परस्पर, सार्वत्रिक फसवाफसवी; फुसलावणी; भुलावणी. [चोंबणें द्वि.]

चोबा—पु (कों.) भात, इतर धान्य पेरणीकरितां, वाहून नेण्याकरितां केलेला भाताच्या पेंढयाचा कणगा. मुडा पहा

चोंबा—पु १ तोंड बंद करण्याकरितां (तोंडांत) कोंबलेली वस्तु, बोळा; एखाद्या भोकांत दट्यप्रमाणें कोंबलेला चिंध्यांचा गोळा. (क्रि० देणें; घालणें; बसविणें; बसणें). २ गांठ, गुच्छ, झुबका, घुबका, जुडी, केस, पानें, गवत इ० वस्तूंचा (खोगीर इ०कांत घालण्याकरितां केलेला) गड्डा, गठ्ठा. ३ (गो.) शेत पेरणीचा एक प्रकार. ४ (गो.) चोंबों=जमाव. [चोंबणें]

चोबा-भा—पु सोळा पायल्यांच्या मणाचा चवथा हिस्सा; चार पायलींचें माप. [चौ=चार]

चोबा-भा—पु. गंगापुत्र; उपाध्याय; क्षेत्रोपाध्याय(विशेषतः मथुरेचे) -गांगा २८५. ' आम्हां मथुराजीच्या चोम्यां सारखा सुखी प्राणी पृथ्वीच्या पाठीवर कोणी तरी असेल काय?' -तोबं २. [सं. चतुर्वेदी; हिं. चौबे]

चोंबारा—पु. चवाठा. -शर [हिं. चौबारा]

चोबाळणी—स्त्री. (गो.) १ उपाद्व्याप. २ व्यवहार. ३ भानगड. ' नसल्यो चोबाळण्यो ' =अनवश्यक भानगडी.

चो(चों)बाळणें—उक्रि. १ (मुलाला, जनावराला) थोपटणें; गोंजारणें; शांत करणें; राग शमविणें. २ (ल.) गोड गोड बोलून, थापा देऊन फसविणें; एखाद्याच्या तोंडावरून हात फिरविणें. [सं. चौभू=खुशामत करणें]

चोबी—वि. लांकडी. ' नबाबाचे डेरा व चोबी बंगला जाऊन उभा राहिला. ' -रा ७.९८. [फा.]

चोंबी—स्त्री. (कुकीनें) चोंदी. पहा.

चोबीना—पु. १ लांकडें. २ लांकूडकाम. -रा ७ खलप २.७६. [फा. चोबीन]

चोंभळणें—उक्रि. तेल माखणें, चोपडणें. चोंबळणें पहा.

चोभा—पु ऊंसाचें वाढें.

चोमा—पु (व.) कानाच्या खालचा गोल भाग.

चोंमाळणें—सक्रि. चोबाळणें पहा

चोमडा—वि. (सामा.) चोंबडा पहा. चोमडेपणा-पु. चोंबडेपणा पहा ' बिंदुताई, लागलीस चोमडेपणा करायला ! ' -मा १७६.

चोमडा—पु (गो.) मोठें वेटोळें, गुंडाळी.

चोमण-णें—न. (अश्लील) पुरुषाचें जननेंद्रिय.

चोमणी—स्त्री. (अश्लील) लहान मुलाचें जननेंद्रिय; नुन्नी; नुंनी.

चोय—न. (कु.) ऊंसाचें गुऱ्हाळ.

चोय—स्त्री. (कु.) चुड पहा. नारळी किंवा त्यासारख्या झाडांवर असणाऱ्या फुलांचा झुबका; गुच्छ. ०काडी—स्त्री. बांबूची पातळ पण टिकाऊ काडी. ह्यांचा उदबत्त्या करण्याकडे उपयोग होतो. चोयटी-स्त्री. चुइटी पहा.

चोयोचोयो—स्त्री (गो.) तापवून विरजलेलें दूध.

चोर—पु. १ चोरणारा, चोरी करणारा, दुसऱ्याची वस्तु त्याला नकळत, जबरदस्तीनें लुबाडणारा माणूस. ' चोर भांडारी

करावा । पमरतीच साभाळावा ।' –दा १९ ९ ९ २ (एखादी पासून कांहीं गोष्ट वस्तु इ०) छपवून, लपवून ठेवणारा, (एखादी गोष्ट स्वत पाशींच) दाबून ठेवणारा, दडपून टाकणारा ३ फेफकुलांतील फणीच्या दाताच्या दात्यांतील कठिण व पसरट माध्याची काडी दांडा याग पावटा असेंहि म्हणतात हा भाजीच्या उपयोगी नसतो म्हणून फेंकून देतात ४ (समासांत) प्रच्छन्न, गुप्त, उपविलेला, छपविलेला, राखून ठेवलेला, खाजगी, आड, मागचा, कोपऱ्याचा इ० अर्थी उ० चोर–अडसर–अरगळ–कडी–खीळ–गाठ–छिद्र इ० असे अनेक सामासिक शब्द बनले आहेत व बनविता यतात त्यांपैकीं महत्वाचे सामासिक शब्द पुढें दिले आहेत ५ (गंजिफा, पत्ते, इ० खेळांतील परिभाषा) एक पान, प्रत्यक रंगांतील हुकुमाच्या शेरीज इतर पान, पत्ता 'त्याच्या हातांत एकच बाकी राहिलेला पत्ता हुकुम नसावा ता चोर असावा ' ६ (स्वत त) मागें राखणारा चाखून ठेवणारा, अग काढतें घणारा, चुकविणारा, चुकार या अर्थी पुढें चोर शब्द लावून अनेक सामासिक शब्द होतात उदा० कलमचोर=लिहितांना कांहीं गोष्टी राखून ठेवणारा, दाबून टवणारा, वगळणारा, चोरून ठेवणारा, सांगितल्याबरहुकूम न लिहिणारा खादचोर=१ दुसऱ्याबरोबर काम करताना जो आपला खादा काढता घेतो ता (मनुष्य, पशु इ०) कामचुकार २ (ल) निकडीच्या वेळीं मदत, द्रव्य देण्याचें कर्तव्य न करणारा, तोंडपशी पाडणारा चाकरीचोर= ल्हाडीनें चाकरींत सेवेंत कुचराई, अंगचोरपणा करणारा पाठचोर=सहज रीतीनें, सहजासहजीं पाठीवर बसू न देणारा (घोडा), सहजासहजीं पाठीवर ओझें न ठेवू देणारा (बैल) पायचोर=१ एखाद्या कारांतून, कामांतून गुप्तपणें, गपचिप काढतें घेणारा अंग काढून घेणारा २ चोरटपणानें, हळूच, आवाज होऊ न देता पाऊल टाकणारा, चाहूल न देणारा ३ चालण्यांत पळण्यांत कुचराई करणारा (मनुष्य, घोडा) बळचोर=बळ राखून जेवढें खर्चावें तेवढें न खर्चून काम करणारा, चुकार, मन पूर्वक शक्य तितकें शक्तिसामर्थ्य खर्च न करणारा मतलबचोर=आपला हेतु वेत गुप्त ठेवणारा, मतलबाचा थांग लागू न देणारा मसलतचोर=१ स्वत ची योजना मसलत गुप्त ठेवणारा २ दुसऱ्याची मसलत फोडणारा, काढून घेणारा विद्याचोर=१ शिकवयाच्या विद्येचा शास्त्राचा कांहीं भाग विद्यार्थ्यापासून चोरून ठेवणारा, पुरी विद्या न देणारा (शिक्षक) २ विद्या चोरणारा, चोरून शास्त्रीय ज्ञान गुप्त संपादन करणारा नकळत विद्या मिळविणारा (शिष्य) इ० अंगचोर कामचोर इ० आणखी अनेक सामासिक शब्द आहेत वरील शब्द कामचोरू खादचोरू अंगचोरू असेहि योजण्याचा प्रघात आहे [स] (ग्राम्य) **चोराची दावण देणें**–चोरांची दावण बांधून त्यांची डोकीं सड सडकणें, चावकानें वदवणें इ० १ चोराच्या मनांत चांदणें=चोर ला चांदण्याचें भय वाटतें, कारण त्यांत त्याची चोरी उघडकीस यण्याची भीति असते चोराचें मन नेहमीं त्यास खात असतें अपराध्याला नसती शंका येत असते 'बाटति सद्गुण तें तें प्रेम करिति लोक पांडवांवरि त । चोरासि चांदणें तापचि वाटें सुयोधना अरिसें ।' –मोमभा १० २ चोरावर मोर=एखा चोराला लुबाडणारा दुसरा सवाई चोर, एक वरचढ एक, शेरास सवाशेर तो आतां चोरावर मोर होण्याच्या विचारांत गढून गेला होता '–स्वप २१३ सामासिक शब्द– **०अंक–आंक–आंकडा–पु** १ कापडाच्या गांठीवर, कापडावर, विक्रीच्या वस्तूवर घातलेला गुप्त किंमत दाखविणारा, अत्यंत बारीक आंकडा हा आंकडा दुकानदाराच्या स्वत च्या उपयोगाकरितां असतो हा गिऱ्हाइकास कळावयाचा नसतो. गिऱ्हाइककरितां किंमतीचा दुसरा मोठा पण खोटा आंकडा दिलेला असतो २ हस्तलिखित पुस्तकाच्या पानावर घातलेला अनुक्रमाचा बारीक आंकडा ३ (सामा) गुप्त आंकडा [चोर=गुप्त, खासगी+अंक=आंकडा] **०ओंटा–स्त्री** दिसण्यांत लहान पण फार दूध देणारी (गाईची, म्हशीची) ओटी, कांस **०ओटी भरणें–सक्रि** स्त्रीच्या प्रथम गर्भारपणाच्या तिसऱ्या किंवा चवथ्या महिन्यांत खासगी रीतीनें (गरोदर खास शिक्यासाठीं बसवून) ओटी भरणें तीन महिने पर्यंत स्त्री गर्भार आहे हें निश्चित कळू शकत नाहीं यावरून या समारंभास चोरओटी म्हणतात ओटाभरण पहा [चोर=गुप्त+ ओटी] **०ओंवा–पु** एक प्रकारचा ओंवा **०कांटा–पु** १ तापाची बारीक कसर, घडीचा बारीक कांटा, चोरटा ताप (क्रि० येणें, लागणें भरणें, वाटणें) २ खोटा तराजू [चोर+ कांटा=दांडीचे तराजू] **०काठी–स्त्री** (शिकार) जनावर मारण साठवण्याची एक युक्ति चारपांच मनुष्यें समोरून पन्नास फुटांवरून घोंगडी पांघरून एकदम ओरडत पळत येऊन जनावराच्या पायांजवळ व तोंडाजवळ येऊन पडतात लोळतात व तोंड उघडून त्यास गोंजारतात या क्रियेस चोरकाठी म्हणतात –चिमा १५ **०काम–न** १ कितीहि केलें तरी दुसऱ्याच्या डोळ्यांत न भरणारें काम २ पार पडल्यावर ज्याचे फारच थोडे अवशेष शिल्लक राहतात असें काम **०कोनाडा–पु** कोनाड्यांत असलेला सहज न कळणारा दुसरा गुप्त कोनाडा [चोर=गुप्त+ कोनाडा] **०क्रांत क्रांति–स्त्री** चोरांची पुंडाई चोरांनीं केलेली लुटालूट नासधूस धुळधाण [चोर+क्रांति=पुंडाई वंड] **०खडी–वि** कोंदणांत बसविलेलें 'लेईला अलंकार भूषणें परवडी । दिव्य रत्नें चोरखडी खेवणें तया ।' –निगा १२४ **०खण पु** १ (पेटींतील कपाटांतील) गुप्त कप्पा, खण, पुढ २ घरांतील बिनमहत्वाची, बारीक खोली भाग [चोर=

घको ३ ४०

गुप्त+स्थण] ०खाई-स्त्री मुसाफरावर हल्ला करून लुटण्याच्या सोयीची खवदाडीची दऱ्याखोऱ्यांतील अडचणीची जागा, अरुंद खिंड [चोर+खाई=खोलगट जागा] ०खिंड-स्त्री चोरांनी प्रवाशांना लुटण्याच्या सोयीची दोन डोंगरांतील अरुंद वाट चोरखाई पहा ०खिडकी-स्त्री १ एकांतात बसावयाची लहान खिडकी २ (ल) (लेखांतील भाषणांतील) पकड, सोडवण, छिद्र (लेखांतून, भाषणांतून) निसटावयासाठी केलेली संदिग्ध वाक्यरचना, पळवाट ३ प्रसंगविशेषीं निसटून, पळून जाण्यासाठीं केलेली लहान व गुप्त खिडकी ०खिसा-पु अंगरख्याचा,कोटाचा गुप्त खिसा ०गल्ली-स्त्री (चोरांना लपण्याच्या सोयीची) आडगल्ली बोळ ०गस्त-स्त्री रात्रीं दुसऱ्याला कळू न देतां पोलीस लोक मुकाटपानें जी फेरी घालतात ती, गुप्तपणें घातलेला रस्त्यावरील फिरता पहारा, मुकी गस्त, वाद्यांशिवाय गुप चुप घातलेली गस्त याच्या उलट गजगस्त [चोर+गस्त= पहाऱ्याची फेरी] ०गस्तीनें-क्रिवि लपूनछपून, कोणास समजू न देतां, गुप्तपणें (क्रि०वागणें,येणें, जाणें,फिरणें) याच्या उलट उघड मराठी ०गांठ-स्त्री गुप्त गांठ, दिसून न येणारी गांठ ०घडी-स्त्री अपुरी घडी, लहान घडी, गिऱ्हाईक कापड विकत घेतांना त्याची लांबी घड्यांवरून, सळ्यांवरून ठरवितात म्हणून त्यांना फसविण्यासाठीं व्यापारी एका घडीच्या पोटांत दुसरी लहान अपुरी घडी घालतो ती ०घर-न गुप्त खोली, कप्पा, खण, खाना ०घाई-स्त्री १ चोर आले असतां उडणारी धांदल, घाई २ (ल) अतिशय धांदल, धांवपळ ०चाऊ(हू)ल-स्त्री गुप्तपणें ऐकून, पाहून लागलेली एखाद्या माणसाच्या, जनावराच्या अस्तित्वाची हालचालीची चाहूल, कानोसा [चोर=गुप्तपणें+चाहूल= कानोसा, हालचालीचा आवाज] ०चिरटा-चिलटा-चिल्लट-पु चोर वगैरे 'हल्लीं चोराचिलटाचा इथें फार त्रास आहे' -भा ५२ 'वेळप्रसंग पडल्यास चोराचिरट्यां पासून संरक्षण करण्याला उपयोगी पडनील असे शिपाई प्यादे वगैरे प्रकारचे लोक त्याजपाशीं फारच थोडे होते' -विंध्याचल १११ [चोर+चिरट, किंवा चोर द्वि] ०चुघा-पु १ गुप्तपणें दिलेला चोळा, दट्टया २ (ल) लांच (क्रि० पडणें, देणें) [चोर+चुघा=कापडाचा, चिंध्यांचा बोळा, दट्टया] ०जासूद-पु गुप्त हेर चार, टेहळ्या; (इं) डिटेक्टिव्ह -राज्यको ११७ ०ताजवा-पु खोटी तराजू, चोरकांटा ०ताप-पु हातास न लागणारा परंतु शरीरांत असणारा बारीक ताप हाडी ज्वर, तापाचीं सतत असलेलीं बारीक लक्षणें, चोरटा ताप [चोर+ताप] ०थरा-पु (महानु) खोटें नांव चोरमोर्चा पहा 'टाकू पाहिला चोरथरा ब्रह्मविद्येचा।' -भाए ६३५ 'ऐसा प्रपंच टांकू चोरथरा। मूढीं सुखभोगाचिया मोहरा।' -ज्ञाप्र ५८० ०दरवाजा-दार-पुन गुप्त, खाजगी दार, मागचें दार ०धाड-धाडा-स्त्रीपु चोरांनी केलेला आकस्मिक घाला, हल्ला, दरवडा, डांका ०नजर-स्त्री १ (दुसऱ्याला) नकळत पाहणें, डोकावून पाहणें, गुप्तपणें टेहळणी करण्याकरितां टाकलेली नजर, चोरून पाहणें, चोरटी दृष्टि 'घरांतील बायका चोरनजरेनें जावयाकडे पाहतात' -मोर २४ २ चोरासारखी मुद्रा, चर्या, दृष्टि [चोर+नजर=दृष्टि] ०पडदा-पु १ आंतील गुप्त पडदा २ शरीराच्या आंतील पडदा, अंतस्त्वचा ०पण-न (बायकी) मुलींच्या खेळांत येणारी चोर होण्याची पाळी ज्या मुली वर डाव असतो ती जर डाव न देतां आऊ लागली तर इतर मुली तिला आपलें चोरपण दुसरीस देऊन आण्यास सांगतात, [चोर+पण] ०पाइकी-स्त्री चोरून हल्ला करणें -पया ६६ -शर [चोर+पाइकी] ०पाऊल-पाय-न पु आवाज न करतां टाकलेलें पाऊल, पावलाचा शब्द न करतां चालणें, चोरटें चालणें, चोर चाहूल. ०पावलांनीं-क्रिवि मुकाटपानें, शब्द न करतां. 'मला चोरपावलांनींच पुरुषोत्तमरावांच्या वाड्यांत' -इप ३१ ०पाणी-न दुखणेकऱ्यास, नुकतेंच दुखण्यांतून उठलेल्यास-खोलींत स्नान घालण्याकरितां तयार केलेलें औषधियुक्त तापविलेलें पाणी ०पान्हा-पु १ धार काढतेवेळीं गाय किंवा म्हैस मुद्दाम कांसेचा संकोच करून दुधाचा कांहीं अंश वांसरासाठीं राखून ठेवते तो. २ असें राखून ठेवलेलें दूध बळजरीनें काढतात तें, गाईनें, म्हशीनें नाखुषीनें दिलेलें थोडें दूध ३ (ल) लबाडी केल्यानंतर पुन्हां थोडथोडी होणारी लबाडी, न कळत स्वचीस होणें, स्वधीस थोडें थोडें होणें, 'सेवा साहूनि आयनयनां। टाळी पडोनि ठाती काना। मुततां लागे चोरपान्हा। तरी देहाभिमाना वाढवी।' -एभा २२ ५२८ [चोर+पान्हा] ०पाळत-पाळती-स्त्री आपण दृष्टीस न पडतां दुसऱ्याची, दुसऱ्याच्या घरची, बातमी युक्तीनें काढण्याचा प्रकार, गुप्त रीतीनें ठेवलेली पाळत, पाळत पाळती पहा [चोर+पाळत=नजर] ०पेठ-स्त्री ज्यांत खोटीं वजनें वापरतात व चोरटा धंदा चालतो असा बाजाराचा गांव, पेठ,चोरबाजार ०पोर न (समुच्चायार्थी) चोर, उचल्या, भामटा इ० लहानसहान चोऱ्या करणारीं चोरटीं पोरें, उचल्ये इ० ०बातमी स्त्री हेराकडून समजलेली गुप्त बातमी, चोरपाळतीनें कळलेली बातमी -शिदि २६९ ०भय-न चोरांपासून उत्पन्न होणारी भीति ०भूक-स्त्री १ थोडी शिल्लक राहिलेली, पूर्णपणें न शमलेली भूक २ थोडेसें खाऊन शांत होणारी भूक, किंचित् भूक (क्रि० लागणें, येणें, सुटणें, वाटणें) ०महाल पु १ गुप्त जागा, खोली २ रखेल्या ठेवलेली जागा, दासीमहाल ०म(मु)ळ्या-क्रिवि लपून छपून, गुप्तपणें, पाळत ठेवून, गुपचुप गुप्तपणें (टेहळणें) (क्रि० पाहणें) ०मूठ-स्त्री

पकडलेल्या जनावरास तीन दिवस एका जागेवर पडूं देतात, त्यास चोरमूठ म्हणतात. –बिमा १. ०मोळा–पु चोरांचा शिक्का; खोटें नाणें; चोरघरा पहा. 'हा चोरमोळा अधिका। प्रपंचाचा ठसा स्टका। जो प्रवृत्ति पडिला लोकां। अज्ञानांचा।' –ज्ञाप्र ५४९. 'अवघेचि जाले चोरमोळे। नरदेहावांचोनिया।' –भाए २४७. [चोर+मोळा; का. मोळे=खिळा; म. मोळा=रीत] ०रान–न. चोर, लुटारू इ०कानीं युक्त असें रान. [चोर+रान] ०लक्षण–न. चोरटेपणाचा स्वभाव दाखविणारी मुद्रा, नजर, चेहऱ्याचें वळण, चालण्याची धाटी इ०; (पाहिलेला मनुष्य) चोर आहे असें दर्शविणारें लक्षण; चोरटेपणाची छाप. [चोर=चोरी करणारा+लक्षण=चिन्ह] ०वड–वंड, चोरावडा–धंडा, चोरवण–घाण, चोरघें–स्त्रीपुन. चोरांनीं केलेला उत्पात, धुमाकूळ, अनर्थ, नासाडी, लुटालूट, चोर फार माजल्यामुळें उत्पन्न झालेली दुर्दशा. (क्रि० सुटणें; मातणें; होणें; माजणें; उठणें; मोडणें; दाबणें; दवणें). [चोर+वड–ण प्रत्यय] ०वाट–स्त्री. गुप्त वाट, मार्ग. 'किल्ल्यांतून व वाड्यांतून बाहेर पडावयास चोरवाटा असत.' –कोरकि १९१. ०वाडा–पु. १ चोरांचा अड्डा; चोरांची वस्ती. २ ज्या घरांतील सर्वच माणसें चोराप्रमाणें वागतात तें घर. ०विद्या–स्त्री. १ गूढ, अज्ञात शास्त्र, कला. २ फारच थोड्या लोकांस माहीत असणारी व क्वचितच शिकविली जाणारी विद्या. गुप्त विद्या; ३ जारणमारणाची, जडीबुटीची विद्या. [चोर+विद्या] ०वेळ–ळा–स्त्री. १ दिवसाच्या किंवा रात्रीच्या तीस घटकांचे प्रत्येकीं तीनपूर्णांक तीनचतुर्थांश घटकेचे असे आठ भाग कल्पिले आहेत त्यास अमृतवेळ, काळवेळ, शुभवेळ इ० नांवें आहेत, त्या आठांपैकीं एका वेळेस चोरवेळ किंवा चंचल वेळ असें म्हणतात. वेळ पहा २ ज्या वेळीं चोरांची विशेष भीति असते ती वेळ ०शिवण–स्त्री आंतील, बाहेर न दिसणारी शिवण; गुप्त शिवण. ०हट्टी–हाटी–स्त्री. चोरबाजार; चोराचा अड्डा. चोरांचें वसतिस्थान [चोर+हट्टी=हाट, बाजार] ०हरकारा–पु. गुप्त दूत. –राव्यको १.१८. [चोर+हरकारा=निरोप देणारा दूत, हलकारा] चोरापोरी–मोरी, चोरींपोरीं–क्रिवि चोरांनीं आणि चोरट्या उनाड पोरांनीं; चोर, भामटे इ० का कडून (चोरून नेलेला इ०). 'गुळाची ढेप चोरापोरीं गेली.' [चोर+पोर] चोरामोरा–क्रिवि. चोरट्या मुद्रेनें; चोरटेपणानें; चोरूनमारून 'असा चोरामोरा किती दिवस वहिवाटणार.' –सूर्यग्र १२९.

चोरटा—पु. चोर 'सर्व मुलखात चोरट्याचा उपद्रव फार होता.'–विवि ८.८ १५४ –वि. १ फसव्या, अप्रामाणिक, लुच्चा २ खाजगी; गुप्त; लोकांना न कळत करावयाचा (धंदा, व्यापार इ०) 'चोरट्या पापामुळें मन जितकें भिनें होतें तितकें भिनें दुसऱ्या कशानें होत नाहीं.'–बाय ४.१. ३ वरून न दिसणारा (ताप इ०). [चोर] (वाप्र.) चोरट्यासारखें होणें–संकोच वाटणें, कांहीं अपराध, चूक केल्याप्रमाणें वाटणें. 'बाळू व सुनंदा यांना भागदींत चोरट्यासारखें झालें होतें, तें आतां जाऊन तेही सुशीलेकडे अर्धस्फुट स्मितदृष्टीनें पहात आपआपल्या बिऱ्हाडीं गेले.'–सुदे ८. म्ह० चोरटा हुशार मेहुनती दिलगीर. सामाशब्द– ०ताप–पु. बारीक ताप; चोरताप; हाडीज्वर; रोज नकळत थोडाबहुत असणारा ताप; कणकण. ०धंदा, चोरटीविद्या–पुस्त्री. १ गुप्त धंदा; लपून छपून करावयाचा धंदा; ठकबाजीचा, फसवेगिरीचा धंदा. २ ज्यांत लाभ न होतां उलट खोट येते असा धंदा. चोरटाचा–पु चोरटेपणा; चोरवड. –गागा २२९. चोरटाघें–टाई–नस्त्री. (सामा.) चोरायें, चोरवडा, चोरवण पहा. चोरटी–स्त्री चोरून होणारें नुकसान. 'वेठ, बिगार चंदीदाणा, चोरटी, वर्गणी.' –खेया २२. ०नजर–स्त्री चोरनजर; चोरून पहाणें. 'मी पोहत असतांना ज्या प्रेमाच्या चोरट्या नजरेनें तूं मजकडे पहात होतीस ... –बाय ५ २. चोरटें–न. चोराचा उपद्रव. –शर. चोरटे चाळे–पु चोरासारखें आचरण, वागणूक. (नेहमीं बहुवचनीं प्रयोग). चोरटेपण–न. चोरटेपणा; चौर्य; चोराची कृति वगैरे. [चोरटा] चोरटें पीक–न. कणसांत चांगलें भरलेलें पण काडांच्या आखुडपणामुळें उठावदार न दिसणारें, वरून भिकार दिसणारें पीक.

चोरणें—उक्रि. १ दुसऱ्याच्या वस्तूचा अपहार करणें; दुसऱ्याची वस्तु त्याला न कळत लांबविणें. २ गुप्त ठेवणें; दाबून, दडपून टाकणें (एखादी गोष्ट, माहिती इ०); (सामा.) लपविणें; छपविणें 'दरयास बाग्र संचलें। परी तें विषास चोरलें। –दा ९. २.५. ३ (एखादी गोष्ट) चोरून गुप्तपणें करणें. चोरणें हा शब्द पुढें जोडून अनेक वाक्प्रचार होतात. त्यापैकीं कांहीं पुढें दिले आहेत अंग चोरणें=कुचराई करणें; फार श्रम न घेतां काम करणें; दिरंगाईनें काम करणें. अंग–हात–पाय–डोळे–चोरणें–हात, पाय इ० अवयव संकुचित, आंखूड करणें, ओढून घेणें. पान्हा चोरणें=पान्हून स्तनात उतरलेल्या दुधाचें वर आकर्षण करणें (गाय, म्हैस इ० नीं) [चोरी] (वाप्र) चोरून–मारून–क्रिवि, दुराचरणानें, चोरीमारीनें. बेकायदेशीर कृत्यें करून पोट भरणें (क्रि० जाणें, येणें, फिरणें, शिनळकी करणें) गुप्तपणें, लोकांस न कळत, चोरटेपणानें.

चोरशी—स्त्री पटाशी, किंकरें

चोरळी—स्त्री चोरवेळ 'जेणें पाहालिये पाहाटे। भेदाची चोरळी फिटे। रिघती आत्मानुभववाटे। पांथिक योगी।' –ज्ञा १६ ७ [चोर+वेळ]

चोरा—पु १ (कु) विस्त्वा तापवून दुसऱ्या भागावर दिलेला चटका, चरका. २ (सामा) (कों.) डाग, चरका.

चोरा—पु (गु) १ मोठा आटा २ देवडी ३ पोलीसचौकी, फरासखाना 'तेव्हां त्यास चौकश्यासाठीं ती शिपाई आणि चोऱ्यावर आली '-मौन २ ६ ३०. [सं चतुर्=चार, म चौतरा, चबुतरा, चउतरा हिं चोरा]

चोराड-चोराडी—स्त्री चोरवट, चोरापें, चोरखण पहा [चोर]

चोराचें-चोरावा—पु १ (चोराचें) चोरांच्या भयासाठीं, लुग-लुगीयानें फिरतीवर किंवा चार, दरोडेखोरांच्या टोळीत भ्रमण २ चोरवड-ण पहा [चोर]

चोरी—स्त्री १ चोरण्याची क्रिया, चोराचें कर्म, (कायदा) दुसऱ्याला नकळत चीजवस्तु लांबविणें, मालकाच्या परवानगी वाचून त्याच्या ताब्यांतून जंगम माल अप्रामाणिकपणें नेणें २ गुप्तपणें केलेलें (भलतेंच) कर्म, चोरटें कर्म, वृत्ति, लपूनछपून केलेली गोष्ट, छपवणी ३ (एखादी गोष्ट) छपविणें, दावणें, दडपून ठेवणें, गुप्त ठेवणें, वगळणें, बाजूस ठेवणें ४ मनाई, आड काठी, प्रतिबंध, निर्बंधता; न करण्याची, बोलण्याची, दडपून टाकण्याची जरूरी, आवश्यकता, संयमन (क्रि० होणें, असणें) 'श्रीमंतांना जवळ पैसा व रत्नाकपडा असून त्याचा उपभोग घेण्याची चोरी झाली होती '-गुजराथचा इतिहास 'आमच्या जवळ दागिने असून ते या खेडेगावच्या राहाणीमुळें अंगावर घाल ण्याची सुद्धां चोरी झाली आहे ' ५ अन्याय, अपराध 'ऐसी काय केली ईश्वरा तुझ्या घरिं चोरी ।'-प्रला १६४ [सं चौरिका, प्रा चोरिआ, हिं. चोरी, बं. चुरि] म्ह० १ चोरीचे चौदा हात=चोरीचा माल फार स्वस्त विकला जातो, चोरलेलें कापड करयाला चौदा हात देखील देतां येतें २ शेताआड चोरी आणि दादल्या आड शिंदळकी (चालली आहे) ०चकारी-चपाटी-स्त्री चोरी, दरोडा, उचलेगिरी, सोदेगिरी, बदमाषी, ठकबाजी [चोरी द्वि] ०चा माल-पु चोरलेला माल, वस्तु ०रीची घाव-स्त्री १ चोरून आणलेली वस्तु, चोरीशीं संबंध अस लेली गोष्ट २ काळीबेरी गोष्ट, काळेंबेरें, जीबद्दल उघड बोलता येत नाहीं अशी गोष्ट, संशयास्पद कृत्य ३ ज्याचें खरें स्वरूप आपणास कळलेलें नाहीं असा व्यवहार बाब इ०, गुप्त गोष्ट ०छपी-क्रिवि चोरून लपून, लपून छपून, चोरून [चोरणें+छपणें] ०मारी-मारी-स्त्री चोरणें, मारणें, लुटणें, टोकणें इ० व्यापार, धंदा, दरोडेखोरी, सोदेगिरी, ठकबाजी चोरीचपाटी 'तो चोरी-मारी करून पोट भरतो ' [चोरी+मारी=मारणें] ०लबाडी-स्त्री चोरी आणि फसवेगिरी, चोरी आणि लबाडी

चोरीव—वि चोरलेला, चोरून आणलेला, मिळविलेला [चोरणें]

चोरूनमारून—क्रिवि लपूनछपून, चोरीमारी करून इ० चोरणें पहा

चोरोन, चरोय—पु (गो) चारा [चरणें]

चोलणें—सक्रि चोळणें पहा.

चोला-ळा—पु अंगरख्याचा, घेराशिवाय वरील भाग, बाह्यांचा पदर व कांठ याशिवाय भाग; ऊर्ध्वभाग आच्छादन कर णारा एक प्रकारचा अंगरखा [सं चोल, हिं चोला]

चोगी—स्त्री (व) पूजेचीं उपकरणें ठेवण्याचा पेटारा, सपटी.

चोच-चा—पु (कों) १ ओल्या खोबऱ्याचा कीस, खर वण, खवलेलें ओलें खोबरें २ दूध काढून घेतल्यावर राहिलेला खोबऱ्याचा चोथा चव पहा

चोवडा—पु (व) एक खाद्यविशेष; उडदाची डाळ भिजवून व वाटून त्यांत खारकोबऱ्याचा कीस घालून तेलांत तळून केलेला वडा; किमाचा वडा [चो=चाव, कीस+वडा]

चोयडी—स्त्री. चोयटी, चुयटी, रस चोखून घेतल्यावर (ऊस इ०कांचा) राहिलेला चोथा 'नाना भूस आणि कण । येकचि म्हणणें अप्रमाण । रस चोवडिया योग । शाहाणा सेवी ।'-दा १८ ५ ३० [चोव-य+डी प्रत्यय]

चोवा-हा—पु १ चंदनापासून केलेला एक पदार्थ, चंदनाची उटी, चुवा पहा 'चोवा कस्तूरी धुका सघर। कर्पूरें पुष्पांजळी उमार।'-एभा २७ ३३० 'टिळे केशर कस्तुरी। चोवे चंदन कुसरी।'-वेसीस्व १२.१२ २ अगरुसार -राज्यको ३ १२ [हिं]

चौंचा—वि दुःखी, धुकलेला, निस्तेज -शर [चोव]

चोवीस—वि १ २४ ही संख्या, वीस आणि चार २ (सांकेतिक) अठरा पुराणें व सहा शास्त्रें मिळून 'वेदश्रुति तुज नणती कोणी । चोवीस ठेंगणीं घोडोविता।' -तुगा ८७०. [सं चतुर्विंशति, प्रा चउवीस, हिं चौबीस, गु चोवीस] ०अवतार-पु मत्स्य, कच्छ, वराह इ० दहा अवतार व नारायण, शौनक, नारद स्वायंभू कपिलमुनि, दत्तात्रेय, ऋषभदेव, हंस, हयग्रीव, पृथुराजा, ध्रुव, धन्वंतरी, मोहिनी व्यास असे अनेक कारणास्तव विष्णूनें घेतलेले १४ अवतार -भागवत स्कं १ अ २ श्लोक ५ ते २६ मध्यें वर्णिले आहेत 'भगवताचे वर्णी पुरुषावतार सार चोवीस।'-मामभा १ ३ ०अक्षरीमंत्र-पु गायत्री मंत्र ०मावळें-नअव जुन्नरापासून चाकण पर्यंत १२ मावळें घांटावरील व पुण्यापासून शिरवळपर्यंत १२ मावळें कोंकणातील मावळ पहा

चोपक—वि वर ओढून घेणारा, वर आकर्षून घेणारा (वत्र पप इ०) शोषक 'ह्या वत्रानें पाण्याचें चोषण करता येतें व तें वर चढवितां येतें म्हणून ह्यास चोषक व उच्चालक असें म्हणावें ' -मराठी ६ वें पुस्तक पृ १८ दुसरी आवृत्ति (१८७५) [सं चुष्]

चोपण—न (पप इ०नीं पाणी) ओढून घेणें, शेचून घेणें, (सामा.) चोखणें; शोषणें. 'चोपणाच्या योगानें वृक्षांत पाणी वर चढतें अशी लोकांची समजूत आहे.' –मराठी ६ वें पु. पृ. ९७. आवृत्ति २री (१८७५) [सं.] ०क्रिया- (पप इ०कांनें) पाणी ओढून घेण्याची क्रिया; (सामा) चोखण्याची क्रिया. 'परंतु चोपणक्रियेनें एवढेंच होतें कीं दऱ्याखालच्या वंबांतील प्रदेशांत निर्वात प्रदेश होतो. –मराठी ६ वें पु ९७ आवृत्ति २ (१८७५) [सं. चोपण+क्रिया]

चोष्य—वि. चोखण्याचा, चोखण्यास योग्य; चोखण्याजोगा [स. चुप्]

चोंशीं—क्रिवि (गो.) चारी बाजूंनीं [चों=चार+शीं=तृतीयेचा प्रत्यय]

चोहट—वि (काव्य.) उत्तम; सुरेख; उत्कृष्ट 'नातरी सहोदरा चोहटा । वेग्हाड लाविसी ।'–कालिका १४ ६६ [चोखट]

चोहट-टा, चोहोटा, चौहटा—पु बाजारचौक; चार रस्ते जेथें येऊन मिळतात ती जागा; (प्र) चवाठा पहा. 'उत्फुल्ल विषयाचा पेठा । होत मनाचा चोहटा ।' –ज्ञा ८.१८४. 'ऐसा क्रोधाचा वसौटा । होय तमाचा चोहटा ।' –एभा ५ १०१. 'आम्ही न वजों तया वाटा । नाचूं पंढरी चोहटा ।' –तुगा २६२१.

चोह(हो)टी—स्त्री. (प्र) चुहटी; चुर्द पहा. चुइटी.

चोहा—पु (व) मिरचीचें किंवा तंबाखूचें रोप लाविल्यानंतर पाऊस न आल्यास त्या रोपास विहिरीचें पाणी देतात तें. (क्रि० घालणें) [हिं. चोहा=ल्हान विहीर]

चोहाट, चोहाटा, चोहोटा—पु. १ चवाठा पहा. 'भरला मोक्षाचा चोहाटा । सज्जन संगें ।' –दा ३ १०.२०. २ चौकी. 'लोभ मलारिवा चोहोटा । दांभिकता ही हळदी कुटा ।' –मुआदि १.६५ 'परि वाटेमधि चोहाटे बांधिले ।' –अमृत २३ [चो=चार+हाट=बाजार]

चोहीं(हीं)कडे, चोहोकोन-कोनीं—क्रिवि सर्व बाजूंस; चहूंकडे; चारी बाजूंस; चारी बाजूस चहूंकडे पहा. 'चोहोकोनीं नगोदक पाटी न्हाणिती ।' –वसा २१ [चौ+कडे]

चोहोंचा आकडा—पु (ल) प्रशस्त घातलेली मांडी; आसनमांडी. ती चार या आकड्यासारखी दिसते म्हणून (क्रि० घालणें)

चोळ—स्त्री १ (गाडींत भरून, बैलावर गोण्यांतुन नेलेल्या धान्याचे कण एकमेकांवर) चोळले, घासले गेल्यामुळें, फुटून, चुरडून गेल्यामुळें मूळच्या मापांत येणारा तुटवडा २ वापरल्यानें झालेली एखाद्या वस्तूची झीज, घासाघास, फुटतूट, वजनांत कमीपणा इ० ३ (जखम, गळू इ०) चोळलें, घासलें गेल्यामुळें होणारा विकोप, वाढ, अधिक विकृति. (क्रि० भरणें). ४ (रस्ता, जमीन, शहर इ०कांची) रहदारीची, वर्दळीची स्थिति; वर्दळीमुळें धुराळ्यानें युक्त झालेली जमीन, रस्ता. ५ (उभ्या पिकाची; शेताची गुरांनीं केलेली) तुडवातुडव; वर्दळ. 'मार्गावरच्या शेतास गुरांची चोळ फार लागते.' ६ (धान्याची) नास धूस, चोळामोळ, तुडवातुडव झालेली स्थिति. [चोळणें]

चोळ, चोळाची जमीन—पु (माण व.) १ खोरें; ल्हानशा खोऱ्यांतील उतरणीची जमीन; दोन उंचवट्यांवरून उतरती होत आलेली जमीन. 'काळीमळी पाढरी चोळ । परि ते केवळ वसुधाची ।' –एभा ४.२६४. २ खोऱ्यांतील सुपीक जमीन.

चोळकट—न. (अल्पार्थी) चोळी.

चोळकी-खी—पु. (गो.) केळीच्या पानाचा ल्हानसा तुकडा, फाळका. [तळवा]

चोळखण-खंड—पु चोळीचा खण; एक चोळी व्हावयाजोगा कापडाचा तुकडा. 'चोळखण हें नित्य प्रचारांतील उपायन आहे.' –भाति १०.३.१२६. [चोळी+खंड]

चोळखा—पु तुकडा; (प्र.) चोखळा पहा.

चोळटणें, चोळवटणें—अक्रि १ (वस्त्र इ०) घासलें, चोळलें जाणें. २ चुरगटणें; चुरडणें; (वस्त्र इ०ची) फार वापरल्यानें तकाकी, ताठपणा नष्ट होणें; चुरकुतणें.–सक्रि. (वस्त्र इ०). ओबडधोबडपणानें चोळणें; चुरडणें; कुसकरणें; चिवडणें; (पदार्थाची) खराबी होईल अशा रीतीनें (तो) वापरणें; नासधूस करणें. [चोळणें]

चोळण—स्त्री. (गुरांच्या वर्दळीनें होणारी शेताची, पिकाची) तुडवातुडव; चोळ; चोळाचोळ; वर्दळीमुळें, रहदारीमुळें (शेत इ०कांस) होणारा उपद्रव [चोळ]

चोळणा—पु गुडघ्यापर्यंतची आखूड विजार; मांडचोळणा; चड्डी, लांडी पाटलोण, तुमान. (चोळण्यांत विंचू, उंदीर, सरडे घालून तो अपराध्यास शिक्षा म्हणून नेसवीत ' –रा १६. १२. [का. चल्लण=वेगवेगळ्या लांबीची चड्डी]

चोळणी—स्त्री. १ (शरीर इ०) चोळण्याची, रगडण्याची क्रिया; मर्दन, संवाहन, चंपी. २ कणसें चोळून (धान्याचे) दाणे निराळे करणें ३ (ल) सेवा; संवाहन, लाच देण्याचा एक प्रकार. 'कोर्ट कचेऱ्या आणि बंगले उंबरठे झिजवून हात दाबणी, पायचंपी, विनवणी, चोळणी इत्यादि प्रकार करण्याचे अपूर्व प्रसंग जुन्या लोकांच्या परिचयाचे नव्हते ' –खेया २८. ४ चोळवटलेली स्थिति, खराबा; नास. [चोळणें] ०मो(म)ळणी–स्त्री गुरांच्या पायाखालीं कणसें तुडवून दाणे निराळे करणें इ० काम, चोळून व मळून कणसांपासून धान्य निराळें करण्याची क्रिया. 'दादा, घाई करूं नका चोळणीमळणी होऊं द्या

मग हवें घ्या ' [चोळणी=चोळणें+मळणी=गुरांच्या पाया खाली तुडविणें]

चोळणें—उक्रि १ धान्य मळण्याकरिता, शरीराच्या शिरा सैल होण्याकरितां, भांडीं स्वच्छ करण्याकरितां त्यावरून जोरानें हात फिरविणें, रगडणें, घासणें, मासणें २ मर्दन करणें, (शरीरात) तेल मर्दन करून जिरवणें, चपी करणें, मळणें -अक्रि चुरचुटणें, एखाद्या गोष्टीबद्दल हळहळणें, (मनाला) पश्चात्ताप होणें 'आतां चोळून काय उपयोग, मागेंच जपलें असतें तरठीक झालें असतें' [स चुल्, किंवा चुल्ल्] ०मळणें—चोळणें [चोळणें द्वि, चोळणें+मळणें]

चोळणें चोळी—नपु (गो) विजारीसह असलेला एक प्रकारचा सदरा, चोळणा, झगा, अंगरखा [चोळणा]

चोळपडणें—सक्रि मळणें (धान्य इ०) 'धान्याचीं कणसें चोळपडण्याचे हेच दिवस' [चोळणें+पडणें, सहाय्यक धातु]

चोळमालीश-स—स्त्री (चोळणें) अंग चेपणें, त्यास मालिश, खरारा करणें इ० काम [चोळणें+फा मालिश्=मर्दन करणें]

चोळलाग—पु चोळीचा लाग, सांधा, हातीखालीं (चोळींतील बगलेच्या त्रिकोणी तुकड्याखालीं) लावलेला, असलेला (कापडाचा) तुकडा, सांधा लाग पहा

चोळवटणी—स्त्री जोरानें मासण्याची, चाळवटण्याची क्रिया [चोळवटणें]

चोळवटणें—उक्रि चुरगळणें, चुरडणें, चोळटणें पहा 'हळूच ठेव माकराया पोथ्या चोळवटतील बरें' –बाळ २.१३४ 'पक्ष्यांची पिसें पावसानें चोळवटून नासून जाण्यासारखीं आहेत' –मराठी ६ वें पुस्तक पृ ६ भाग २ रीं (१८७५) [चोळणें प्रयोजक]

चोळा—पु पदर व काठ याशिवाय बाकीचा वस्त्राचा भाग चाला पहा [स चोल, हिं चोला]

चोळा—स्त्री (गु) अळसुदा, चवळी पहा

चोळा—पु १ (महानु) चोळेचा रंग, पुट. 'हरि घ्याना चिया चोळा। मना काले दिसती वेळोंवेळां।' –माए ६८६ 'अनुरागाचिये चोळ।' –माए ७९६ [चोळणें] चोळा देणें–(चांभारी) खालहिरडयाच्या रंगात चामडें ठेवल्यावर रोज दोन तीन वेळां च मडें चोळणें

चोळाखा—पु (व) हाल, हालअपेष्टा 'आमच्या जिवाचे चोळाखे झाले' [चोळणें]

चोळाखा—पु १ चोळीचा खण, चोळखण 'चोळाखा न फुटे या कलेवराचा।' –माए १४७ १ अंगरखा 'तुवां परम पुरवें। याचिजे शरिराचे चोळाखे।' –ऋ ५० वरील दोन्ही अवतरणांत 'तुकडा' हा अर्थ समजतो चाळखा पहा

चोळाचोळ-ळी, चोळामोळ चोळामोळा—स्त्रीपु १ गुरांनीं पिकांची केलेली तुडवातुडव २ (सामा) चुरण्याची, चेंगरण्याची, गुंगडण्याची, चुमकरण्याची क्रिया, चोळून चुरडून, कुसकरून, चेंगरून झालेली दुर्दशा ३ गुंगडणें, कुस करणें, चुरडणें ४ नाश, खराबी 'त्याचा होइल चोळामोळा।' –केक ८८ [चोळाचोळ=चोळणें द्वि, चोळामोळ=चोळणें+मळणें]

चोळी—स्त्री १ स्त्रियांचा उरोभाग व बाह्या झांकणारें शिवलेलें वस्त्र कपडा (कचुकीची–कांचोळीची गांठ ही मागें असते व चोळीला पुढें गांठ देतात) 'तेवीं वरौती पारुषीं उचलिलीं। चोळियांचीं।' –शिशु ५५९ 'सदऱ्याच्या बाह्या चोळीवजा सरकीव म्हणजे झालें' –वेश्यांचा बाजार २ कपड्याचें अंग, अंगरख्याचा छातीभोंवतालचा भाग, चोळा, (याच्या उलट घेर, चोळ) ३ (ल.) स्त्रीस इनाम दिलेली जमीन, हद्द व समाहारद्वंद्व खेरीज समासांत चोळीबद्दल चोळ होतें उदा० चोळकट, चोळखण, चोळलाग इ० [स चोल, हिं सिं. चोली] ०चिंधी- चिरगूट–स्त्रीन कपडेलत्ते, वस्त्रप्रावरण, विशेषत स्त्रियांचा कपडालत्ता 'नात्यावर चोळीचिंधी सोडून पाहतात' [चोळी+चिंधी=चिरगूट] ०बांगडी–स्त्री १ (व्यापक) स्त्रियांचा कपडालत्ता, दागदागिने इ० २ स्त्रियांनां घ्यावयाचीं वस्त्रें ३ स्त्रियांचा (वेणीफणी, लुगडें नेसणें, इ०) वेषभूषेचा विधि. वेणीफणीचें साहित्य शृंगारसाज ४ (ल) (बायकी) सौभाग्यवती स्त्रियांनां देणगी म्हणून ज्या वस्तु देतात त्यांना समुच्चयानें चोळीबांगडी म्हणतात सुवासिनीस चोळी व बांगडी ही कमींत कमी देणगी होय ५ माहेरपण, दरसाल कपडेलत्ते घेऊन देऊन बायकांची विचारपूस करणें (क्रि० करणें) ६ ज्यांचे पती सरकार कामात मृत्युमुखीं पडले त्या स्त्रियांना सरकारांतून मिळणारी पोटगी, इनाम उत्पन्न ७ इनाम (सौभाग्यवती स्त्रीस) ८ (व) बहीण मानून दिलेला आहेर वगैरे, (उपहासार्थी) आमानिमा [चोळी+बांगडी]

चौलें—न (कों) चौल, जावळ काढून शेंडी राखण्याचा संस्कार, चूडाकर्म 'भली भडीच वर्षे चोलेंकरिती।' –वसा १० [स चौल]

चौ चौं—वि १ चार या शब्दाचा उपयोग स्वतन्त्रपणें होत नाहीं केवळ समासांतच उपयोग करतात 'जेवीं मदोन्मत्त हत्ती। चौ दतांचे।'–ज्ञा १ १३ १५ 'वनचरी उठिल चौहटां। आहेत।' –दावि २२१ २ (सांकेतिक) चार वद 'तो हा पढरीचा राणा। पुसा सद्दा चौं अठरां जणां।' –तुगा २५१९

[स चतुर्=चार, प्रा चउ, तुल० हिं चौ] चौवरआढी, चौथा अंक-आकडा-घालून वसणें-प्रशस्त मांडी घालणें

चौक—पु १ चौकोनी अंगण, जागा २ (घोड्याची) चारी पाय उचलून भरधाव, डौलदार पळण्याची चाल, 'चिनें काढून चौक उजविले ।' -ऐपो २११ चारी पाय उचलून भर धाव डौलदार पळण्याची चाल. 'अशा घोड्यावानी चौक टाक'-चद्रप ९१ ३ लावणींतील अंतरा, पोवाड्यातील कडवें, एक भाग, एक छंद ४ फाशावरील चार ठिपक्यांची संख्या, चारीचें दान ५ चौसोपी वाडा, घराचा, मंदिराचा चौकोनी मध्यभाग, देवळांतील गाभाऱ्याच्या समोरील सभामंडपांतील खांबांमधील चौकोनी जागा ६ चवाठा, चार रस्ते येऊन मिळतात अशी शहरांतील चौकोनी जागा उ० मोतीचौक, टिळक चौक, शहरांतील मोठी पण मोकळी उघडी जागा (या ठिकाणीं बाजार भरतो, च वर्दी असते) ७ लग्नादि मंगल समारंभात पाटपासोड्यावर गहू, तांदूळ यांनीं काढलेला चौकोन 'चौक भरियेला माझनीं । पाचारिली कुळस्वामिनी ।' -तुगा २८२ 'तें मांडिली रत्नजडीत चौकी । मुक्ताफळांच्या हसलीत चौकीं ।' -साहह ६ १७ ८ रांगोळीचा एक प्रकार, नानाविध रंगांनीं काढलेली वेलींची मालिका 'सदैवीं जेय अपुला हातीं । चौक भरिले निगुती ।' -ऋ ७१ ९ (मनुष्याच्या) कमरेवरचा पाठीचा भाग, बगडा, (पशूंचें) ढुगण, ढिमोरा १० चौकोनी कापड, रुमाल 'मेणकापडाचे चौक'-प्रसूतिक्रियादर्श ११ ११ (बे.) चौकडा, मुलांच्या कानांतीलएक दागिना १२ (बे) शिमग्यांतील रात्रीचा जलसा १३ (सोनारी) हुशीचा एक भाग १४ (कु) चौकट -म चोक, कोणत्याहि संख्येची चौपट दर्शविणारा शब्द उ० तीन चौक (चोक) बारा, पांच चौक वीस इ० [स चतुष्क, प्रा चउक्क हिं चौक, सिं चौकु] (वाप्र) चौक भरणें-चौकपासोडा पहा सातव्या चौकांत वसणें-अक्रि १ (घराच्या) अतिशय आंतल्या भागांत, खोलींत बसणें २ (ल) भेट, दर्शन अगदीं दुर्लभ होईल अशा प्रकारें राहणें सामाशब्द- ०चाकर-पु सोंगट्यांतील एक पारिभाषिक शब्द ०नहाण-न लग्नसमारंभांत विहिणीला, वराच्या आईला, मख रांत बसवून थाटानें घातलेलें स्नान [चौक+नहाण=स्नान] ०पासोडा-पु १ मंगलकार्यांत प्रथम रांगोळी घालून तीवर चौरंगावर, पाटावर शाल इ० घालून त्यावर गहू तांदूळ यांचा चौकोन काढून वधूस, वरास, वधूस त्यांच्या आईबापांस बसण्याकरिता केलेलें आसन चौक अर्थ ७ पहा. २ (कऱ्हाड) मुलींचा एक खेळ, पासोडी पांघरलेल्या मुलीस आवाजावरून ओळखणं [चौक+पासोडा]

चौकट—स्त्री चवकट १ चार लांकडें चांगलीं तासून त्यांना पाटाच्या टोकांशीं काटकोनांत सांधून, जखडून बनविलेला चौकोन उ० दाराची, खिडकीची, तसबिरीची चौकट (साना) चार तुकडे जोडून सांधून केलेली चौकोनाकृति, चार कडा, बाजू असलेली वस्तु २ मोट ज्याला बांधलेली असते तो चार लोखंडी पट्ट्याचा सांगाडा ३ चौकोनी मोकळी जागा, चव्हाटा, देवळांतील, घरांतील चौक इ०, चौक अर्थ ५।६ पहा ४ मारका जखीण, तळखवा व समंध या भुताचा जमाव, टोळी, चौकडा ५ चार दुष्ट माणसाची टोळी, चांडाळचौकडी ६ पत्त्यातील (इस्पिक, बदाम, चौकट किलवर या) चार रंगापैकीं एक (लाल) चौकोनी रंग, या रंगाचें पान, तांबडें पान उ० चौकटचा राजा, एक्का, गुलाम इ० [स चौ, स काष्ठ=लाकूड, प्रा. चउकट्टी, तुल० हिं. चौखट] ०पांढरी-स्त्री (विणकाम) लुगड्यांतील एक प्रकार, फणीचीं तीन घरें काळा ताणा व एकघर पांढरा ताणा अशी उभार व आडवणहि त्याचप्रमाणें विणून केलेलें लुगडें [चौकट+पांढरी] चौकटीचें मरण-न (मारका, अखीण, तळखवा व समंध या) चार भुतानीं पछाडल्यामुळें ओढवलेलें मरण

चौकटा—पु १ हत्तीवरील एक प्रकारचा हौदा 'श्रीमंत राजपुत्र स्वारींत जात असल्यास त्यांच्याकरिता शिकारी चौकट्यासह हत्ती . पाठवावा'-डुकराची शिकार (बडोदें) १५ 'सेनाखासखेल समशेर बहादुर आंग्रे चौकट्यांत बसून हमेशा जातात ।' -गापो ७५ २ चौकडीची गाडी [चौकट]

चौकड—स्त्री चौकट (तेली राजा) घाण्याच्या तोंडावर बसवावयाची चौकट हिच्यावर घाणा हांकणारा बसून घाण्यांत गळित सारणें, लाटीवर पाणी शिंपणें, बैल हांकणें इ० कामें करतो [चौ+कड]

चौकडा—पु १ पुरुषांचें एक कर्णभूषण, हल्लीं हें कुणबी लोक कानात घालतात यांत सोन्याच्या चार कड्या असून प्रत्येक कानात दोन याप्रमाणें कानाभोंवतीं घालतात, चार कुडक्यांचा समुदाय २ नथेंतील किंवा डुलांतील साखळ्या चार मोत्यांचा समुदाय ३ कोणत्याहि चार वस्तूंचा, माणसांचा समुदाय ४ घोड्याचें खिदळणें, बागडणें, चारी पाय उचलून भरधांव, डौलदार चालणें, चौक अर्थ २ पहा. ५ कापडाचा, लुगड्यांचा आठ नगांचा समुदाय

चौकडी—स्त्री. १ चार वस्तूंचा समुदाय (चार कागद, नाणीं, मोतीं इ०) २ एककुटीच्या, विचाराच्या चार मनुष्यांचा समुदाय, उदा० चांडाळचौकडी ३ कापडावरील, लुगड्यावरील चौकट, आडव्या-उभ्या रषा, चतुरस्र चिन्ह ४ हरिणाचें उड्या मारणें, बागडणें, हरिणाची उडी ५ कृत, त्रेता, द्वापर व कली या युगांचा मिळून होणारा काल, उ० चौदा चौकड्या रावणाचें राज्य बहात्तर चौकड्या इंद्राचें राज्य 'जैं

चौकडिया सहस्र जावें । तें टाकेंडाची विजुचि होय ।' –ज्ञा ८.१५६. 'चौदा चौकडिया आयुष्यगणना । चंपुरुषें जाणा कुंभदेवो ।' –मुण्ण १४६३. ६ (क.) आठ नगदपांचा समुदाय; चोवीस सुरे किंवा लोणे. 'आज मी चौकडी लागें विकली.' 'एक चौकडी सुनाचा काय भाव आहे!' [चौकटी] (वाप्र) ०भुलणें–गुंग होणें–गोंधळून, गुंगून जाणें; भांबावून जाणें; बावचळणें; गोंधळणें. सामाशब्द– ०च्या–डच्याचा–वि. चौकटी असलेलें (कापड, लुगडें इ०). ०ची गाडी–स्त्री. चार घोड्यांची राजाच्या स्वारीची गाडी, बग्गी, रथ. 'स्वारीबरोबर पिछाडीस एक चौकडीची गाडी ठेविजे' –ऐराप्र प्र. ९.५१०. चौकटा पहा.

चौंकडे–चौकडो—क्रिवि. चोहोंबाजूस, चहूंकडे; चोहोंकडे पहा. 'चौदे चौंकडे वोढिती । येक ते शोंकून पाडिती ।' –दा ३.८.२४. 'शिष्यवृंद मिळाले चौकडो बहुत ।' –दावि २४०. [चौ + कड]

चौकणी–चौकणी चिरा—चौकोनी पहा.

चौकणें—अक्रि. (घोडा इ० नें) चौक टाकीत चालणें, नाचणें, बागडणें. [चौक]

चौकशी–सी—स्त्री. १ काळजीपूर्वक विचारपूस; निर्णयाविषयीं पुरतेपणीं विचार. २ शोध; तपास; छडा, पत्ता लावणें; पडताळा पाहणें. ३ इन्साफाव्यतिरिक्त गुन्ह्याबाबत मॅजिस्ट्रेट किंवा कोर्ट जें जें काम करतें ती. [हिं. चौकसी] ०ठेवणें–१ देखरेख असणें; व्यवस्था पाहणें. २ काळजी घेणें; तपासणी करणें.

चौकस—वि. १ हरतरीत; चाणाक्ष; चतुर; धोरणी. २ विचक्षण; चौकशी करण्यांत कुशल; शोधक; जिज्ञासु. 'सारा असारा निवडूनि चौकस द्विज त जे निर्मळ मानसौकस ।' –मोकृष्ण ६९.२ ३ सावध; दक्ष. ४ स्पष्ट; निश्चित. 'जुन्या कारकीर्दींत कारखान्यांचे चौकस विभाग झालेले नसल्यामुळें त्यांच्या हकीकतीची पुष्कळच गुंतागुंत होण्याचा व वारंवार पुनरुक्ति होण्याचा संभव असल्यानें...' –पेरा प्रस्तावना ३ [हिं. चौकस= दक्ष, सावध; तुल० सं चतुःकष] चौकसणें–उक्रि. १ शोधणें; तपासणें; छानणें २ परीक्षणें; पारखणें; कसाला लावणें. [चौकस] ०दार–वि १ धूर्त; शहाणा; शोधकबुद्धीचा; धोरणी; चतुर, विचक्षण. २ चौकशी, तपास, शोध करण्यास नेमलेला, लावलेला (मनुष्य, चाकर). ३ तपासनीस, पाहणी करणारा; देखरेख ठेवणारा. [चौकसी+फा. दार] ०नीस–वि. तपासनीस; पाहणी करणारा; देखरेख करणारा, (इं.) इन्स्पेक्टर. [चौकसी+फा. नवीस्]

चौक(का)ळ—स्त्री. (कुण.) रेलचेल; सुकाळ; चंगळ, विपुलता. –वि. विपुल, पुरून उरण्याइतका; भरपूर. चेकळ पहा.

चौकळशा—वि. १ महाराष्ट्रांतील एक क्षत्रिय जात. या जातींत लग्नप्रसंगीं वराच्या बोहल्यावर चार कलश ठेवण्याचा प्रघात आहे म्हणून यास हें नांव पडलें. २ चौकळशा जातीचा मनुष्य. [चौ+कलश]

चौका—पु. प्रवासांत स्वयंपाकासाठीं साफ केलेली व सारविलेली चौकोनी जागा. 'आपला आमचा चौका निराळा, सगळें निराळें.' –सूदेप ११२. [चौक; हिं. चौका=स्वयंपाकघर] ०बासन–न. प्रवासांत जागा साफ करून चूल मांडून स्वयंपाक वगैरे करून जेवण तयार करणें, भांडीं घासणें, इ० काम; स्वयंपाकपाणी. 'देशाचा गडी असला म्हणजे चौकाबासन करतो.' [हिं. चौका+बासन=भांडें, पात्र]

चौका—पु जरब; धाक. –दार [हिं. चौंकना=दचकणें, अचंबा]

चौकी—स्त्री. १ शहराच्या, रस्त्याच्या विशिष्ट भागांत चोर, भामटे इ० कांचा बंदोबस्त करण्याकरितां ठेवलेली शिपायांची तुकडी. –पया ५१. 'हे स्वयंपाक करून जेवतात तों चौकी आली.' –स्वप १४९. २ पहाऱ्याकरितां, बंदोबस्ताकरितां ठेवलेल्या शिपायांचें ठाणें, गेट; नाकें. ३ पाहारा; राखण. 'तयाभोंवती चौकी बळकट ।' –दावि ३९१ 'माझ्या घराची चौकी तुम्ही करा.' ४ (वीणा इ० तंतुवाद्यांतील) घोडी; तारदान; कट ५ चौरंग; घडवंची; देव वगैरे ठेवण्यासाठीं केलेली लाकडी, चौकोनी बैठक; आसंदी; तक्त. 'मुकुट काढुनी मस्तकि वरले । चंदनचौकीवरि विस्तारिले ।' –अमृत ३१. 'ते मांडिली रत्नजडीत चौकी ।' –साह्ह ६.१७ 'गज रथ तुरंग सिंहासनें । चौकिया निविका सुखासनें ।' –दा ४.७६. ६ चार ध्रुपदाचा समुदाय. ७ (बायकी) प्रकार, विधि, संस्कार. 'चवथ्या दिवशीं चवथी चौकी । बाळबाळंतिणीची न्हाणी हो होती ।' –पाळणेसंग्रह पृ. ३. ८ (गो.) घराची ओसरी. ९ दुधाचे दात; (माणसाची) पुढील दातांची चौकडी. १० देवडी; आल्यागेल्याची चौकशी, वर्दी जेथें होते ती जागा, पाहारा. ११ माड; ठाणें, बैठक. 'जव माणकोबानीं चौकी मांडुनी । सभोंवतीं भावें रंग भरुनी ।' –दावि ७८६. [सं. चतुष्किका; प्रा. चउक्किआ=चौक, हिं. चौकी=बसण्याचा पलंग; पहारा] (वाप्र.) ०देणें–पहारा करणें; राखण करणें. सामाशब्द––चे दांत–पुअव. (माणसाचे, मुलाचे) दुधाचे दांत, पुढील दांत, ज्यांचा पदार्थ फाडण्याकडे उपयोग होतो ते, चौकडीचे दात. हे प्रत्येक जाभाडांत चार असे एकंदर आठ असतात. 'कर्णी कुंडलें तळपती । लघुदंत चौकीचे झळकती ।' –ह ४.१७२. ०दार–पु पहारेकरी, रखवालदार; चौकीवरील शिपाई. 'नजीबखान रोहिला याणे चौकीदाराचा शिरच्छेद केला.' –भाब २९. [हिं. चौकी+दार]

०दारी-स्त्री १ पहारा ठेवण्याचें, रखवालदाराचें काम २ पहारा ठेवण्याबद्दलचें वेतन ३ चौकीदाराबाबत गावकऱ्यावर बसविलेला कर [चौकीदार हिं] ०पहारा-पाहरा-पाहारा-पु. रक्षण, रखवाली, बंदोबस्त (क्रि० असणें, होणें, करणें) –पया १०५ 'त्या किल्ल्याभोंवता चौकीपाहरा चांगला आहे' [हिं चौकी+पहरा] ०यात-पु पहारेकरी, रखवालदार 'प्रत्येक जलाशयावर दोन चौकीयात ठेवावे' –मरळ माशाची पैदास (बडोदें) ६ [चौकी]

चौकीं–अ चोक, चारानें गुणतांना म्हणावयाचा शब्द उदा० एकीं चौकीं चार, चार चौकीं सोळा

चौकूण—क्रिवि (अप) चहूंकडून, सर्व बाजूंनीं

चौकोन-ण—पु चार बाजू असलेली सरलरेषाकृति, चार कोनांनीं युक्त अशी आकृति [स चतुष्कोण, प्रा चउक्कोण, चौ=चार+कोन=कोपरा]चौकोन नी,चौकोण-णी,चौकून-कूनी-वि चार कोन, कोपरे असलेला (दगड, जमीनीचा भाग, आकृति इ०) –नी-णी चिरा-पु १ चारी बाजूंनीं घड लेला दगड २ (ल) हव्या त्या कामाला पुढें होणारा, हव्या त्या मंडळींत साजणारा किंवा खपणारा माणूस, अष्टपैलू मनुष्य, चौरस, बहुश्रुत चौकोनावचें-क्रि (गो) पदार्थ चौकोनी करणें

चौख—पु (गो) भिंतींत बसविलेलें कपाट [म चौक]

चौख—वि परीक्षक, तज्ज्ञ 'वरील टीकाकार यास मराठी भाषेचे चौख कोणी नेमले हेंही आम्हास कळत नाहीं' –नि ९१८ [चोखणें]

चौखंड—वि (व) चतकोर, पाव 'चौखंड भाकर वाढ' [चौ+खंड=तुकडा]

चौखंड—पु (गो) सुपारीच्या धडाला वेष्टणाऱ्या सालीचा केलेला द्रोण, फाळेरपाच्या किंवा विरीचा द्रोण

चौखणी—वि १ चार मजली (इमारत इ०) २ चार खण, भाग असलेलें (घर) [चौ+खण]

चौखंदा—पु (सामा) चौखुंदा पहा

चौखर—पु (व) १ सोंगट्याचा पट २ (व) चौरस्त्याची जागा, चौक

चौख(खु)रणें—सक्रि जखडून बांधणें, चारी बाजूंनीं ताणून बांधणें, चौखारणें पहा 'पार्था तें गा तम। रचूनि ऐसें वर्म। चौखुरी देहातम। मानियातें।' –ज्ञा १४ १७७ 'मोघरी मार घुपलेमार। चौखरून कमारें मार।' –दा ३ ७ ६५ [चौ+खुर]

चौखांबा—पु (राजा.) देवासमोर उभें राहून शपथ घेण्याची जागा [चौ+खांब]

चौखांबी—स्त्री (राजा) १ देवळाचा गाभारा (हा बहुधा चार खांबाचा असतो) २ मूर्ति असलेल्या गाभाऱ्याच्या पुढील जागा, सभामंडप, मंडपी [चौ+खांब]

चौखार—चौखुरीं पहा

चौखारणें—उक्रि. घट्ट आवळणें, ताणणें, ओढणें (विशेष जोर आणण्याकरितां इतर क्रियापदासह योजितात. उदा० चौखारून बांधणें, कसणें, आवळणें, ओढणें इ०) [चौ+खुर]

चौखुंट—क्रिवि. चारी दिशांना व्यापून (जहागीर इ०), चोहोंकडे, सर्वत्र, चारखुंट पहा. [चौ+खुंट] ०जाहगीर–स्त्री चारखुंट जाहगीर पहा.

चौखुंटी—स्त्री चौळतपणाच्या चौथ्या दिवशीं करावयाचा विधि

चौखुंटीमार—पु एखाद्या मनुष्यास त्याच्या पोटावर निजवून व चार खुंटास त्याचे हातपाय बांधून त्याच्या पाठीवर दिलेला मार (चोर, दरोडेखोर पैसे काढण्यासाठीं असला मार देतात) [चौ+खुंट+मार]

चौखुंदा—पु (कापड, कागद, जमीन इ० यांचा) चौकोनी तुकडा 'वर्तुळाकार क्षेत्रासी पाही। मध्यें चौखुंदा ल्वलाही।' –पैमा. –वि रुंद, प्रशस्त, मोठा, ऐसपैस उदा० चौखुंदा रस्ता, मार्ग, चिरा, छाती इ०

चौखुरणें—अक्रि (वासरूं, शिंगरूं) चार पायांच्या खुरांनीं युक्त असें जन्मणें [चौ+खुर]

चौखुरी—स्त्री बाज, खाट –वि चतुष्पाद, चार पाय, खुर असलेला (प्राणी, पशु) –शर [चौ+खुर] ०उडी–स्त्री चारी पायांनीं मारलेली उडी (क्रि० मारणें, टाकणें)

चौखुरीं—क्रिवि. १ चार खुरांच्या बाबतींत, विषयीं, चार पायांच्या खुरांनीं (युक्त जन्मणें) (क्रि० उतरणें) २ चारी पाय उचलून चौखुर पहा [चौखुरी+उडी]

चौखुरें—न (पु) खावयास योग्य असा चार पायांचा प्राणी, चतुष्पाद खाद्य प्राणी उ० बकरा इ० [चौ+खुर]

चौखूर—क्रिवि एकदम चारी पाय उचलून (उडी मारणें, पळणें इ०). चौखुरीं (क्रि० उडणें, धावणें, उडीमारणें, टाकणें) 'चौखूर निघे त्वेषाची। घोडदौड सताजीची।' –संग्रामगीतें १६ 'घोडा चौखूर उडत चालला आहे' [चौ+खुर] (वाप्र) ०दूध काढणें–(गाईच्या, म्हशीच्या) चारी सडांतील दूध काढणें (गाईचे सड व खाटेचे खूर यांमधील कल्पित साम्यावरून हा वाक्प्रचार रूढ झाला आहे.)

चौगण—स्त्री टाईच्या, सियातालाच्या चवथ्या दिशा इतका काल मूळ तालाच्या चौपट ल्द ताल '(पखवाजीस) सर्व

तंतुवायाची आणि नाचगाराचीहि साथ तोडा, दुगण, चौगण मुद्रा करता आली पाहिजे ' -कला १९ [चौ+गण]

चौगर्द-गर्दा—क्रिवि चोहींकडून, सर्व बाजूस, चोहोंबाजूंनी (पाकन इ० येणे) [हि चहुँ+फा गिर्द=परिघ, भोंवतालचा प्रदेश]

चौगस्त—न चार वर्षांमागील वर्ष [हि चहुँ=चार+फा गुजश्त=गत, गालेले]. **चौगस्तां**-क्रिवि चार वर्षांपूर्वी, गुदस्ता, तिगस्ता इ० प्रमाणे ' चौगस्तां मी काशीस गेलो होतों '

चौंगा—पु चार बोटें रुंदी, चार बोटाच्या प्रमाणाचें (लांबीचें, रुंदीचें) माप, चार अंगुलें, हाताच्या चार बोटाच्या मुळाशीं दिलेला दोऱ्याचा वेढा [स चतुर्=चार+अगुल= बोट, प्रा चउ+अगुल]

चौ(ग)गान—न मैदान, पटांगण ' तेणें घोडा फिरविला चौगानांत । ' -शनि ९६ [हिं]

चौगीर्द—क्रिवि चारी बाजूनीं चौगर्द पहा. ' एकाएकीं उडी घालू नये दुरूनच चौगीर्द धरून भांडियांचा मार देत असावें ' -मराभा ३६

चौगुण—वि १ चौपट, चतुर्गुण २ चौथा गुण जो शुद्ध सत्त्व गुण त्यानें युक्त असा ' येती पाणीया मिळोनि जगजेठी । चेंडु चौगुणा खेळती वाळवंटीं । ' -तुगा १३५ [चौ+गुण, सं चतुर्+गुण=पट, हि चौगुना] **चौगुणित**-वि चार पटीनें, चौपट, चतुर्गुणित, चौगुणी [सं चतुर्+गुणित= गुणलेलें, प्रा चउ+गुणित] **चौगुणी**-स्त्री चौपट. ' जें कर्म मांडवला सुये । तयाची चौगुणी येती पाहे । ' -ज्ञा १८ ७४७ ' चौगुणीनें जरि पूर्ण शीतभानू । नव्हा ऐसा तरि कलानिधी वानू । -र १ [चौगुण]

चौगु(घु)ला—पु एक गावकामगार, वतनदार, अधिकारी, गावाच्या बारा बलुत्यापैकीं एक, गावपाटलाच्या हाताखालील एक कामगार, महालाच्या चौगुल्याला देशचौगुला म्हणत -वाडसाछ १३९

चौघ-घी-घे—वि चार, चौघे पहा [स चतुर्=चार]

चौघडा—पु १ देवालयांतून, राजवाड्यांतून नित्य चार, चार घटकांनीं वाजविण्याकरितां काढ नगारे, नौबती, सूर, सनई इ० वाद्यांचा संच -हार. प्रत्येकी दोन याप्रमाणें दोन मनुष्यांनी वाज वावयाच्या चार नगाऱ्यांचा समुदाय यांपैकीं दोन नगारे व दोन टिमक्या-खिळा असतात यावरून नौबती सूर, सनई इ० वाद्यांच्या समुदायासहि हाच शब्द लावतात ' झडतो नामाचा चौघडा । ' -भज ६३. २ एक मान (चौघडा वाजगण्याचा) हा मराठी राज्यांत विजयी सरदारास मिळे, त्य बद्दल सरकारातून त्यास सालीना १२०० रु ची नेमणूक मिळे [स चतुर् + घटि=घडी, घटिका चतुर+घट=घडा] ०**वाजणें**-(कर्त्याची षष्ठी). (ल) एखाद्याची बदनामी होणें **चाघडी, डया**-वि चौघड्यांतील नगारा व झील वाजविणारा. [चौघडा]

चौघडा, चौघड्याची अयटी—पु स्त्री सोन्याचांदीच्या पत्र्यावर ठसे उमटवण्याचें सोनाराचें एक साधन [चौ+घडा]

चौघडी—स्त्री १ वस्त्राची, कागदाची चार पदरी घडी २ वायकांचें पांघरण्याचें चार पदरी वस्त्र बहुधा लुगड्याचीच चौघडी करतात [चौ+घडी].

चौघ(घु)ला—पु. चौगुला पहा. **चौघुलपणा, चौघुलकी**-पुस्त्री चौगुल्याचें काम, अधिकार [चौगुला]

चौघाचार—पु १ लोकांच्या मत्सराचा, अभिशापाचा, द्वेषाचा अमगल वचनाचा भोंवणारा परिणाम, (लहान मुलास लागणारी) लोकांची दृष्ट (क्रि० बाधणें) २ (क्र) प्रसिद्ध करणें, फोडणें, लोकास सांगणें, ३ (एखाद्या वस्तुवरील) पुष्कळांची मालकी, समायीक हक्क, सार्वजनिक सत्ता ४ (क्र) सामान्य व्यवहार आचार, लोकरीति ५ चौघांनीं केलेला न्याय, पचाईत, निवाडा ' राखिता हा होता बहु चौघाचार । साक्षीनें वेव्हार निवडिला । ' -तुगा १२१७ ' बहिणी म्हणे चाल करू चौघाचार । वैसोनि वेव्हार निवडीती । ' -ब ४९१ [चौघे=चार जण-लोक+आचार=व्यवहार]

चौघे-घी--विपुअव १ चार जण, चार आणि चौघे या दोहोंच्या अर्थात थोडासा फरक आहे चार शब्द सर्वसाधारणपणें वापरतात परंतु चौघे हा शब्द सजीव प्राण्यास उद्देशून-विशेषत मनुष्यास उद्देशून वापरतात (-स्त्री=चौघी-चौघ्या, -न चौघें-चौरीं) २ थोडे, तिघे-चौघे, तीन-चार ३ जग, जनता, समाज, लोक, जन उदा० चौघांचा विचार, बुद्धि, रीत ' चौघांची वाट ती आमची-आपली वाट ' ' चौघांत जावें लागतें ' ' चौघांत बातमी पसरली ' ४ (सांकेतिक) चार वेद. ' न मनी चौघांचीं उत्तरें । उपवासें नावरे । ' -ऋ ४४ ५ चार देह, सूक्ष्म, स्थूल कारण व महाकारण देह, शरीर राजस विठाबाई माझें ध्यान तुझे पायीं वो । त्यजूनियां चौघांसी लावी आपुलिये सोई वो । ' -तुगा २८९ ६ चार मुक्ती ' चौघी जणी तटस्थ पाहती । स्वरूपस्थिति न वर्णवे । ' -ह ३ २ ७ चार वाचा (परा, पश्यति, मध्यमा, वैखरी) ' कृष्ण वर्णुनियां श्रेष्ठ । चौघे गर्जताती भाट । ' -एरुस्व ६७६ [चौ=चार] (वाप्र) **चौघांत बसणें**-अक्रि लोकांत, समाजांत वावरणें, वागणें, लौकिक राखणें **चौघांवर तान घेणें**-(उप) लोकमत झुगारून देणें, जनतेचा, समाजाचा निर्णय धाब्यावर बसविणें, अधिक उंच तान, लकेर घेणें, लोकांवर ताण करणें

चौवेरा—वि (विणकाम) एकेका धरातन दोन फणीच्या दोन तारा घेऊन दाट विणलेलें (वस्त्र) [चौ+घेर]

चौचक—न कवाड, दाराच्या फळया, झडपा 'नवद्वारा चिया चौवकीं। वाणूनि सयतीची आडवकी।' –ज्ञा १२.५२ [चौकट]

चौचाकी पाढर—स्त्री गाव गावकरी, गाववस्ती, गावचे गरीब सुखवस्तु इ० सर्व लोक (क्रि० मिळणें, जमणें, गोळा होणें) चौचाकी यातील चार चाकाच्या अर्थासंबंधी बराच मतभेद आहे काहींच्या मतें ही चौचाकें म्हणजे देशमुख, देशपांडया, पाटील व कुळकर्णी हीं (चार चाकें) होत काहीं लोक सुर्याचे, कुमाराचें, तेल्याचें व ग डयाचें अशीं (गावाचीं) चार चाकें मानितात, कोणी १ लें सरकार, २ रें पाटील कुळकर्णी, देश पांडया, देशमुख, ३ रें मिरासदार शेतकरी इ० समुच्चयानें व ४ थें बलुतेदार अशीं चार चाकें मानित त काहीं लोक असें म्हणतात कीं खेडेगावचे लोक जो कोणी नेता भेटेल त्याच्या तन्त्रानें वेळेनुसार वागणारे, प्रसग पाहून पुढेंमागें, उजवीकडे, डावीकडे वळणारे व व अस्थिर बुद्धीचे असतात त्यावरून हा वाक्प्रचार रूढ झाला आहे

चौचाल—वि १ चवचाल, प्रत्येक नव्या कल्पनेनें, चालीनें, मोहून जाऊन तीप्रमाणें वागणारा २ लहरी, स्वेच्छाचारी, स्वच्छंदी ३ नाना कुलगडीं, लफडीं करणारा ४ मटक्या, मणगा बडबडया, नगरसवान्या, चहाडखोर, गप्पीदास, वाचाळ (हा अर्थ स्त्रियांच्यासंबंधीं विशेष रूढ आहे) ५ स्वेच्छाचारी, दुःशील, नाचरी नटवी (स्त्री) [चौ+चाल=वर्तन, वागणूक]

चौचिंधी—स्त्री अदाधुंदी, बडाळी 'नानाफडणीस याच्या मृत्यूनंतर पुणें दरबारात जी चौचिंधी माजली –सन १८५७ पृ ६० [चौ=चार+चिंधी]

चौचें—क्रि १ (गो) पाहणें २ चालणें

चौजारें—न चातुर्थिक ज्वर, दर चौथ्या दिवशीं येणारा पडीताप [चौ+ज्वर]

चौटकें—पु चार टांकांचें परिमाण, छटाक, शेराच्या सोळाव्या भागाचें माप, वजन, चवटकें [चौ+टाक]

चौटकें—न चोंडकें पहा

चौटाकी—वि चार ट कयाचा (द्रोण) [चौ+टांका]

चौडक—वि ज्याम चार डक्याचा मान आहे असा नृप चौडक गर्जती मुखें। लेला लागला म्हणानि। –मुवन १४ १२ [चौ+डका]

चौंडका-क्री-कें चौंटकें—प्राचीन चवडके चोंडकें पहा 'आणि सहस्रार्जुन सपरिवारीं मारिला। त्याचिया धडाचा चौंडका केला।' –स्वादि १ ६ ७७ 'गामुखी चळका चौंडकी दुटाळ।' –ह ०१ ७७ 'एक मरणाचेनि धाकें। काखे रामाच चौंडकें। प्रपचगोंधळाचेनि हरिख। उदो म्हणोनि नाचती।' –एरुस्व ११ ६० [का चौंडिके]

चोडचाल—स्त्री (घोडयाचें) पुढील पाय जरद उचलून झपाटयानें चालणें चवडचाल पहा

चौडाळ, चौंढळ—वि चौडाळ-ळया पहा 'काय गाढ बोलणें भुजवर चालणें मुरवत चौडाळपाची।' –सला ३९

चौडाळणें—अक्रि (गाय, म्हैस याची कास) प्रसूतीची वेळ जवळ आली असता विस्तृत होणें [हिं. चौडा=रुंद, म चवडा]

चौंडाळणें—सक्रि सकर करणें, बिघडविणें, चौढाळणें पहा 'गोवळीजन विटाळिलें। चौंडाळिला व्यभिचारें।' –मुसभा ११ २६

चौढाळ—न जातिधर्मविरहित आचरण –शर घोंटाळा 'हाटाचे चौढाळे कोण जाणे।' –रामदास स्फुट अभग, नवनीत पृ. १५१

चौढाळ—वि चार उतरत्या बाजू असलेलें (छपर, छावणी) [चौ+ढाळ=उतार]

चौढाळ-ळा-ळया—वि १ चौंढळ, चहाटळ, पाचकळ २ हरएक कामात ढवळाढवळ करणारा, कामात गोंधळ घालणारा, घोंटाळा करणारा, चोहींकडून एखाद्या कार्याचा टवळा करणारा. [चौ+ढाळणें=ढवळणें]

चौढाळणें—अक्रि –सक्रि जातिनिर्बंध विवाहबंधन तोडून सवगोलकार होईल अशा तऱ्हेनें वागणें, कामुकतेचा अतिरेक करणें, ताळतंत्र सोडून संभोग करणें, चौंडाळणें 'बहुत माजला गोवळ। गोकुळ चवढाळिलें सकळ।' –सक्रि १ धालमेल हलवाहलव करून गोंधळ करणें, बिघाड करणें, विचका करणें, अनेकांनीं मिळून एखाद्या कार्याचा विचका करणें २ बाटविणें 'चौढाळिलें गोकुळ सर्व येणें।' –साऊह १ ६९ [चौ+ढाळणें=ढवळणें]

चौढाळें—न गर्दी, दाटी –शर

चौणा—पु चवणा पहा

चौत—पु (फळ, कद भाकरी इ० कांचा) चवथा भाग, हिस्सा चतकोर –स्त्री चतुर्थी तिथी, (प्र) चौथ पहा [चौथ]

०कर कोर-पु (राजा) चतकोर पहा

चौतर्फ-तर्फा-तर्फी—वि चार राजे, मालक मुख्य असलेला देश रा य नागोठणें (नागाठण्याचा अमल) चौतर्फ आहे ' –क्रिवि चोहोंकडे-कडून सव बाजूस-बाजूनीं, चौगर्दा [चौ= चार अर तरफ़ तर्फ-बाजू पक्ष]

चौत(ता)ळणें—चवताळणें, चौताळणें पहा

चौतार-री—वि १ चार तारांचे, सुताचे धाग्याचे पेटे अस लेलें (कापड) २ चार ततु एकत्र करून विणलेला (पितांबर इ०) [चौ+तार]

चौताल-ला—पु. वादनातील एक ताल, ठेका. ह्यात मात्रा बारा व विभाग सहा आहेत. चार टाळ्यांचे ठोके लागणारा धृपद इ० [चौ+ताल=ठेका]

चौताला-ली—वि. चौतालांतील; चौताल ह्या ठेक्यांतील (धृपद इ०). [चौताल]

चौताली—वि. चार मजली; चार तालांची (इमारत, जहाज इ०) [चौ+ताल=मजला]

चौताळ—क्रिवि. चौखूर; चारी पायांनीं उड्या मारीत. 'निळा म्हणे फुंपात उठी। चौताळ लागे पाठीं।' -निगा २४ [चवताळणें]

चौताळणें—अक्रि. चवताळणें पहा. १ पिसाळणें; क्षोभणें 'मज लक्षितां मन आवळे। मज विमातां तें चौताळे।' -एभा १६.१७०. 'सिंध्यत्नुगृहीत दुष्कर्मे तें नीच। चौताळती म्लेंच्छ क्षोभलासे।' -दावि ३१५. २ धांवून येणें; आधांव पळत सुटणें. 'चौताळती गगनपंथें। ऐसे वारू सारथें।' -मुसाभा १२ १९२. ३ वेगानें जाणें. 'वेगें सारथ्यातें म्हणत। चपळ चौताळों दे रथ। कृष्णनाथ जेथें असे।' -एरुस्व १२.६९. ४ विस्तार पावणें, पसरणें 'माझी बळी होऊन गेले। पृथ्वीवरी चौताळले।' -दा १६.३.२६. [चौ+ताल]

चौतीस—वि. ३४ संख्या; तीस आणि चार. [सं. चतुस्त्रिंशत्; प्रा. चउतीस; तुल० गुज. चोतरीस]

चौतुकडा—वि. चार तुकड्यांनीं बनविलेला; चार तुकड्यांचा. [चौ+तुकडा]

चौतुकी, चौतूक—वि चार कडवीं, विभाग असलेलें (धृपद). अस्ताई, अंतरा व आभोग यानीं युक्त असें (भुगद). [चौथ]

चौतू—वि चौतारी पहा

चौत्य—चतुर्थांश, पाव हिस्सा. -शर. [चौथ]

चौथा—पु चवुथा; ओटा, चौथरा. [म. चौ+थर; हिं. चौथरा, फा. चौतरा]

चौथ—स्त्री १ चतुर्थी तिथि. २ (कों.) लोणी वगैरे तोलण्याचें अठ्ठेचाळीस दुदांडी शिवराई पैसेभार वजन ३ चतुर्थांश ४ चौथाई; मुसलमानांच्या अमलाखालील प्रांतातून सरकारी वसुलाच्या एकचतुर्थांश खंडणी मराठे वसूल करीत असत ती. ही खंडणी वसूल केल्यावर मराठे तिची पुढील प्रमाणें वांटणी करीत-चौथाईचा चतुर्थांश राजा स्वत.करितां ठेवीत असे आणि ह्या हिस्सास राजबाबती असें म्हणत बाकी राहिलेल्या रकमेपैकीं म्हणजे मोकाशापैकीं सर्व चौथाईच्या साहोत्र्या इतकी (शे ६ इतकी) रक्कम पंतसचिवास देत असत बाकी राहिलेला (चौथाईचा एकुणसत्तर शंभरांश) हिस्सा ज्याला ऐनमोकासा म्हणत त्याची विशिष्ट अटींवर सरदार-जहागीरदारांत वांटणी होत असे. यांनी मराठ्यांस स्वाईच्या वेळीं सैन्य पुरवावयाचें असे. कांहीं प्रांतांत मराठ्यांना चौथाईवर शेकडा तीन इतकी रक्कम वशा पालीत असत. तिला नाडगौडा असें म्हणत. मराठ्यांच्या अमलाखालीं ते प्रांत आल्यावरहि वरीलप्रमाणें चौथाई वसूल करून वर सांगितल्या प्रमाणें तिची वांटणी होत असे. ५ मुसलमानांच्या अमदानींत दाव्यांत, तवादांत यशस्वी झालेल्या व्यक्तीनें प्रतिपक्षाकडून चौथ घ्यावी असा नियम असे. दाव्यांतील ऐवजांतील (रकमेंतील) रुप यास चार आण्याइतकी साधारणतः ही रक्कम असे. ६ कामावर माहोत्री लाविलेल्या नोकरांच्या पगाराच्या रकमेचा चतुर्थांश मुख्य अंमलदारास मिळत असे त्यासही चौथ म्हणत ७ शिवाय कोर्टांतील बेलीफास प्रोसेस बद्दल दिलेल्या मजुरीचा चतुर्थांश नाझराम मिळत असे त्यासहि चौथ म्हणत. -वि. चतकोर (भाकरी). [सं. चतुर्थ; प्रा. चउत्थ] (वाप्र) **चौथीचा चंद्र(चांद) पहाणें**- कांहीं तरी आळ, किटाळ येणें; चतुर्थीचा चंद्र पाहिला असतां चोरीचा आळ देतो असा समज आहे. 'चौथीचा चांद पाहिलांत याचा हा परिणाम वरें का?' -भामना ८६. ०कर. कोर-पुस्त्री. (प्र.) चतकोर पहा. ०भरणी-स्त्री. १ भाद्रपद वद्यांत ज्या दिवशीं भरणी नक्षत्रीं चंद्र असतो असा (तृतीयेचा, चतुर्थीचा, पंचमीचा) दिवस.' २ मागील बारामहिन्यांत गेलेल्या माणसांचें या दिवशीं केलेलें श्राद्ध; भरणी श्राद्ध. [चौथ=चतुर्थी+भरणी=भरणी नक्षत्र]

चौथरा, चौत्रा—पु वर घर इ० बांधण्यासाठीं बांधलेला चौकोनी ओटा; चवुत्रा; घरटा; घराखालचा चौकोनी उंच ओटा. [म. चौ+थर; फा. चौथरा, हिं चौथरा]

चौथरा, चौथल—पुस्त्री. १ शेतांतील एकूण उत्पन्नाचा चौथा हिस्सा. २ शेत खंडानें देण्याचा एक प्रकार. यांत शेताचा मालक स्वामित्वाबद्दल शेताच्या उत्पन्नापैकीं चतुर्थांश स्वत ला ठेवून बाकी कुळास देतो [चौथ]

चौथा—पु (खा.) एक माप. चोयवा पहा.

चौथा—वि. पहिला, दुसरा, या अनुक्रमातील तिसऱ्याच्या पुढचा व पाचव्याचा मागचा: चार ही संख्या ज्यानें पूर्ण होते तो [सं चतुर्थ; प्रा. चउत्थ] ०पुरुषार्थ-पु धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष या मनुष्यानें साधावयाच्या चार पुरुषार्थांपैकीं चौथा जो मोक्ष तो. [चौथा+पुरुष+अर्थ = साधावयाची गोष्ट] -थी भक्ति-स्त्री ज्ञानभक्ति

चौथाई—स्त्री १ चौथा हिस्सा; चतुर्थांश. २ खंडणी; कर; हक्क चौथ अर्थ ३-७ पहा ३ मराठे अमदानींत सरकारनें जर भाऊबंटे तोडले किंवा मालमत्तेची वाटणी केली तर एकचतुर्थांश रक्कम जी सरकार घेई ती. 'वाटणी करून देऊन सरकारची चौथाई घेऊन सरकारांत जमा करणें.' -वाडमा २.१९३. [चौथ] ०अंमल-पु. चौथाई वसूल करण्याचा हक्क. [चौथाई+अंमल]

चोथाग्न—न (कु) विवाहसमयींचा वधूंचे नाव ठेवण्या-च्या आधींचा विधि

चौथेली—स्त्री चौथल, शेताच्या उत्पन्नाचा चौथा हिस्सा चौथरा पहा

चौदंती—वि १ चार दांत ज्याला आहेत असा (हत्ती) 'जेवीं मदोन्मत्त हस्ती । चौ दंताचे ।' –कथा १.१३.९५ २ ऐरावताचें विशेषण, चतुर्दंत=ऐरावत. 'ते चौदंते चोखडे । क्षीरसागरींचे ॥' –शिशु ९४१ [चौ+दंत=दात]

चौदस—स्त्री चतुर्दशी तिथि [स चतुर्दशी, प्रा चउ-दसी, गो गु चौदस]

चौदा—स्त्री चौदा विद्या 'चौदाजणींची ठेव । नचले स्वरूप वर्णावया ।' –ह ३ ३ –वि १४ संख्या, दहा आणि चार [स चतुर्दश, प्रा चउद्दाह, हिं चौदह, ब चौद्द, उ गु चौद, प. चौदा] सामाश०द- ०इंद्र-पु ब्रह्मदेवाच्या एका दिवसाच्या कालात जसे पृथ्वीवर एकामागून एक असे चौदा मनु राज्य करून जातात त्याचप्रमाणें स्वर्गात एकामागून एक चौदा इंद्र त्या कालात राज्य करून जातात म्ह० चौदा इंद्र झाले तरी इंद्राणी एकच (सभोंवतीं अनेक फेरफार होत असतांना देखील जी एकच व्यक्ति, वस्तु संस्था, विधि चाल इ० टिकून राहते तिचें वर्णन करतांना या म्हणीचा उपयोग करतात) ०गोत्रें-नअव (कोंकणस्थ ब्राह्मणांचीं) अत्रि, कपि, काश्यप, कौंडिण्य कौशिक, गार्ग्य, जामदग्न्य, नित्युंदन, बाभ्रव्य, भारद्वाज वत्स, वासिष्ठ विष्णुवृद्ध व शांडिल्य ०चौकड्या-वि चौदा चौकड्यांचें राज्य असणारा 'चौदा चौकडिया लंकापति । त्याची कोण झाली गति ।'–तुगा ०चौकड्यांचें राज्य-न कृत, त्रेता द्वापार व कलि हीं चार युगें मिळून एक चौकडी होते अशा चौदा चौकड्या होईपर्यंत केलेलें राज्य, अतिशय दीर्घकाल केलेलें राज्य, रावणाचें राज्य 'सर्व देवांना बदींत टाकणारा व चौदा चौकड्या राज्य करणारा रावण स्वत च्या प्रतापासवधाच्या चुकीच्या कल्पनेला बळी पडला.' –कीचकवध ०तंतुवाद्यें-वीणा वीन, रुद्रवीणा, एकतारी, सारंगी, सतार, सारमंडळ, तुंबरी (तबुरी), सरोद, कोंका, रबाब मदनमंडळ ताउस व तुणतुणें ०ताल-ळ-वि चौदा मजले उंच, फार उंच, गगनभेदी [चौदा+ताल] ०नारू-पु. चौदा अळूते अळुतेदार पहा [चौदा+नारू=अळुतेदार] ०ब्रह्में-नअव शब्द मीतिकाक्षर ख, सर्व, चैतन्य सत्ता साक्ष सगुण, निर्गुण, वाच्य, अनुभव आनंद तदाकार व अनु(नि)र्वाच्य ब्रह्म –दा ७ ३ ५ ते ९ ०भवनें भुवनें-नअव. चौदा लोक, सप्तस्वर्ग आणि सप्तपाताळ मिळून चौदा लोक भू , भुवर् स्वर्, महर् जन तप, सत्य हे सात लोक आणि अतल, वितल सुतल, महातल, रसातल, तलातल व पाताल हे सात पाताल लोक मिळून चौदा लोक ०मनु-सात सातांचे दोन वर्ग (१) स्वाय भुव, स्वारोचिष, औत्तमी, तामस रैवत, चाक्षुष, वैवस्वत (२) सावर्णि मनु –सावर्णि, दक्ष ब्रह्म धर्म, रुद्र, देव व इंद्रसावर्णि ०रत्नें नअव देव आणि दानव यांनीं समुद्रमथन करून चौदा मूल्यवान वस्तु काढिल्या त्या लक्ष्मी, कौस्तुभ, पारिजातक, सुरा, धन्वंतरी, चंद्र, कामधेनु, ऐरावत, रंभा (आदिअप्सरा), उच्चैःश्रवा नामक सप्तमुखी घोडा, कालकूट विष, धनुष्य (शार्ङ्ग), पांचजन्य शंख, अमृत ०लोक-पुअव चौदा भवनें पहा 'तेतिस कोटि देव सकळ । चौदा लोक सुवर्णाचळ । वेष्टित राहिले ।' –दा ४ १० १४ ०विद्या-स्त्रीअव ऋक्, यजुस् साम, अथर्व हे चार वेद व शिक्षा, छंद, व्याकरण, निरुक्त, ज्योतिष, कल्प हीं सहा वेदांगें व न्याय मीमांसा, पुराणें, धर्मशास्त्र मिळून चौदा विद्या 'चौदा विद्या ज्याच हातीं ।' –मेंपाळी गणपतिची पू ३ चौदावें रत्न-न १ (चुकीनें) चाबूक २ (ल) खरपूस मार (चौदा रत्नें वर्णन करणाऱ्या 'लक्ष्मी कौस्तुभ पारिजातक ' श्लोकातील 'शंखोऽमृत चांबुधे ' या तिसऱ्या पादाच्या शब्दीं 'चांबुधे ' बद्दल चुकीनें चाबूक असें वाचल्यानें चादावें रत्न म्हणजे च बूक असा अर्थ, किंवा चौदावें रत्न (अमृत) निघाल्यावर दैत्यांना बसलेल्या माराबरून शिक्षा) 'आम्ही इतके भीट आहों कीं चवदावें रत्न आमच्या दृष्टीस पडलें कीं पुर, आम्ही आपले पाय लावून पळत सुटलोंच ' –आगरकर २ भावड्या माणसाची केलेली खोडी, फसवणूक चौदावेंरत्न दाखविणें-चाबकानें मारणें, खरपूस समाचार घेणें

चौदिवाली—स्त्री चारी बाजूंनीं भिंती असलेलें चौकोनी अंगण, पटांगण, चौक [हिं चौ=चार+दिवाल=भिंत]

चौदिसां—क्रिवि चार दिवसांपूर्वी 'अमई ' निरखिली म्यां चारटी चोंदिसा ग ।' –आक १८ [चौ=चार+दिस=दिवस]

चौधरी—पु १ गांवचा एक सरकारी अधिकारी, पाटलाचा मदतनीस, काहीं प्रांतात यालाच सरदेशमुख आणि सवसामान्य पणें चौगुला म्हणतात 'सेटया ना चौधरी । पाडेपण वाहे शिरीं ।' –तुगा ३० ५९ 'भक्ति नाहीं राजापधानाचे घरीं । भक्ति नाहीं पारीं चौधर क्या । –ब ३९५ २ श्रेष्ठ मुख्य मनुष्य, पुढारी 'अवघ्या दिंदळाचा चौधरी । नवाजी आणिल बायका । –अमृत १२९ ३ एखाद्या समाजातील जातींतील, धंद्यातील मुख्य मनुष्य, वजनदार माणूस, पुढारी ४ बैलगाडी हाकणारा कामगार 'चांदीची बगलागाडी स्वारींत कोतल चालण्यास नेण्याकरिता एक बैल जोडी द्यावी आणि चौधऱ्याचीहि नेमणूक करावी '–पेराप्रद ९ ५११ [हिं चौधरी] चौधरीण-स्त्री चौधरीची पत्नी

चौधार-रा—वि चार धारा, बाजू कडा असलेलें, चौधारी 'हातयोजनें रुंद लांब । चौधार रत्नमणीचे खांब ।

आटोनिया शातकुंभ।' -मुसभा ४ १२ [चौ=चार+धार=दद, बाजू]

चौधारी—पु १ चार कडा असलेली घेवड्याची एक जात २ चौधारी निवडुंग -वि चार कडा असलेला चार धारांनीं युक्त असा, चौधार [चौ+धार] ०घेवडा-पु. चौधारी घेवडा, घेवड्याची एक जात ०निवडुंग-न पु चार धारा, कडा असलेला निवडुंग [चौधारी+निवडुंग]

चौनट—वि १ चवनट, चावनट पहा (खाण्यापिण्याच्या बाबतींत) चोखनळ, चिकित्सेखोर २ (प्र) चवनट, चावट, चहाटळ, फाजील, विचकट [च्यव+स नट्]

चौपई-य—स्त्री सापसुरळी, चोपई पहा

चौपट—स्त्री १ सोंगटया व दोन किंवा तीन फासे अथवा सात कवड्यांनीं खेळण्याचा एक खेळ. 'रंगीत चौपट तुशी खेळाया पेठे पटेलजान गडे।'-पला १०८ २ सोंगट्या खेळावयाचा (घरें आखलेला) पट [चौ=चार+पट=वस्त्र] -वि चारपट, चारांनीं गुणलेलें, चतुर्गुणित [चौ=चार+पट=गुणाकार]

चौपट्टा—पु १ चौकोनी सपाट व विस्तृत मैदान, जागा २ रुंद व सपाट प्रदेश. -वि (क) चौकोनी, सपाट व विस्तृत (मैदान) [चौ+पट्टा]

चौपड—पु एक खेळ, चोपड पहा [हिं]

चौपदरा-पद्रा—वि झोळीसारखा, चार पदर एके ठिकाणीं बांधलेला, 'हातीं पायीं धरिला। मग तो चौपद्रा केला। काळाचां हातीं पडला। लागले मारू।' -गीता २ २३८० २ (वे) चौपदरी, चार पदरी [चौ=चार+पदर] ०पसरणें-चौपदरी गळा काढणें, रडणें, भेकणें

चौपदरी—स्त्री चौकोनी फडक्याचीं चार टोकें एकत्र धरून भिक्षेसाठीं बनविलेली झोळी, मधुकरीचें फडकें, भिकाऱ्याची झोळी 'भनसन्नवाल्यास जशा चौपदरीचा योग यावा त्याप्रमाणें या भरतभूमिवासी जडभरताची आजला हालहवाल होऊन गेली आहे' -केसरी -वि १ चार पदराचा, पेडाचा (दोर इ०). २ चौपदरी, चार पदर होतील अशा रीतीनें घडी घातलेलें (लुगडें, धोतर इ०) [चा=चार+पदर=कोपरा, टोंक] (वाप्र) ०गळा काढणें-मोठ्यानें रडणें, ओरडणें ०(हातीं) घेणें-येणें-भिक्षा मागण्याचा धंदा आरंभिणें, भीक मागणें 'अलीकडे तू मुळींच अभ्यास करीत नाहींस, पुढें चौपदरी हातीं घेणार आहेस कीं काय?' ०चा जहागिरदार-पु (उप) भिकारी 'चौपदरीचा जहागिरदार, नी मिजास बादशहाची'

चौपन्न—वि ५४ संख्या, पन्नास आणि चार [प्रा चउपन्न-पण्ण, हिं चौवन, गुज चोपन]

चौपाइ-ई—स्त्री० १ चार पायांची खाट 'रव पुढा देखिला मचकु। मणों चौपाइ शेजु।' -ऋ ८५ २ एक हिंदी वृत्त छंद [स चतुष्पादिका, प्रा चउपाइया; हिं चौपा(प)ई, म चौ+पाय]

चौपा(पां)खी—वि. चार पाख्यांचें (घर), चार उतरत्या बाजवांची ज्याची छावणी आहे असें (घर, इमारत) चार छप्परांनीं आच्छादिलेलें (घर इ०) [चौ+पाखें=छप्पर]

चौपाट—वि चौरस, चौकोनी केलेला (इमारती लाकडाचा तुकडा) [चौ+पट] ०चौपाटणें-(लांकूड इ०) तासून चौकोनी, चौपट करणें [चौपट]

चौपाट—क्रिवि भरधाव, चौखूर (क्रि० काढणें, पळणें; धावणें, निघणें) चौपाठी पहा

चौपाठी—क्रिवि चौपाट, भरधाव, चौखूर 'सोनजाती उचलोनि आंधें। धावती चौपाठी।' -शिशु १११ [चौ+पाट किंवा पाठ]

चौपानी—स्त्री पाण्यांत वाढणारी एक चार पानांची वनस्पति, भाजी [चौ+पान]

चौपाय—पु चार पाय हा शब्द कांहीं विशिष्ट वाक्प्रचारांत आढळतो उदा० **चौपायाचा**-वि चारपायांचा. **चौपायांनीं**-क्रिवि चार पायांनीं.

चौपायीं—क्रिवि १ चारी पायांच्या ठिकाणीं, बाबतींत २ भरधांव, चौखुर, चौपाठी, चार पायांवर [चौ+पाय] (वाप्र) ०उगवणें-उजवणें-१ (घोडा इ०) चारी पायांत चांगला आणि सर्व लक्षणांत बरोबर आणि चांगला निघणें, यावरून २ (उप) सर्व लाज टाकणें, उच्छृंखल होणें, चोरी, शिंदळकी, चहाडी, लबाडी इ०मध्यें अट्टल तरबेज बनणें ०उतरणें-१ (वासरूं, शिंगरूं इ०) चारी पांढऱ्या खुरांनीं जन्मास येणें, जन्मकालीं पायाचे चारी खुर पांढरे असणें चौखुरीं उतरणें पहा २ चारी पायांत भोपळेपणा येणें, थकल्यामुळें पाय जड होणें पायांत गोळे येणें ०काढणें-(घोडा इ०) भाधांव फेकणें ०धावणें-पळणें-उडणें-सुटणें-निघणें-(घोडा इ०) भरधाव पळणें

चौपायी—स्त्री (प्र) चौपाई, चार पायी, खाट -वि चार पायांचा, चतुष्पाद [चौ+पाय]

चौपारीं—क्रिवि चाऱ्ही बाजूनीं, सर्वकडून, चौपाशीं पहा जैसा तडाग भरला विशाळ। त्याचे चोपारीं फुटलें जळ।' -पांप्र ५० ११२ [चौ+पार]

चौपालवी—स्त्री चौपदरी, भिक्षेची झोळी 'चौपालवी बांधोनि करीं। भीक मागावी दारोदारीं।' -एभा ३ ४५४ [चौ+स. पल्लव-पालव=पदर]

चौपाशी, चौपास-सी—क्रिवि. चारी बाजूंस; चोहों कडे; सर्व बाजूंस; सर्वत्र. 'महाभयाचीं मूतें चौपाशीं। अहर्निशीं क्षोवती।' -एभा २.२८०. 'शोभा चौपाशीं आणावी।' -एरुस्व १४.४७. [सं. चतुर्+पार्श्व=बाजू; प्रा. चउ=चार+पास= जवळ, समीप]

चौपाहरी-हारी—स्त्री. चार प्रहरांचा समुदाय. 'रात्रीची चौपाहरी। वेचलियो अवधारीं। डोळया तमारी। मिळे जैसा।' -ज्ञा १८.९६७ 'पुढती दिहाची चौपाहारी फिटे। आणि हा आकारसमुद्र आटे।' -ज्ञा ८.१६१. [चौ=चार; सं. प्रहर; प्रा पहर=साडेसात घटका; चौ+पाहारा]

चौपाळा—पु. चोपाळा पहा.

चौपुटी—स्त्री. (सामा.) चौपदरी; भिक्षामागण्याची झोळी. -वि. १ चार पुडें असलेली; चौपुडी पहा. २ (महानु.) चौकोनी. 'आसन सोरठा उणेपटीं। पुढां मांचळी चौपुटी।' -ऋ ८०. [चौ=चार+पुट=पुड, कोन] ०घेणें-भिक्षा मागण्याचा धंदा आरंभिणें

चौपुडी—वि. चार पुडें, खण, कप्पे असलेली (पेटी, करंडा). [सं. चतुर्+पुट; प्रा. चउप्पुड; म. चौ+पुड]

चौपेट—स्त्री १ एखाद्या इमारतीच्या चारी बाजूनीं, अंगानीं वेष्टिलेलें चौकोनी अंगण, जागा; चौक. २ (गो.) चौसोपा. [चौ+पेट=पेटी]

चौफळ—वि. १ चौकोनी; चतुष्कोणाकृति. 'घटाकारें वेटाळें। तेथ नभ गमे वाटोळें। मठीं तरी चौफळें। आये दिसे।' -ज्ञा १३ ८९७. २ चौपट; चारपट. 'मोठें चौफळ। अंगीं उच्छिष्टाचें बळ।' -तुगा २३५८. [चौ+फल]

चौफ(फा)ळा—पु. (राजा.) चौरंग; चौपाळा; जिचा खाटेप्रमाणें, चौपाळयाप्रमाणें उपयोग करितात अशी पायासहित किंवा पायाशिवाय असलेली फळयाची चौकट. [चौ=चार+फळी]

चौफळणें—सक्रि. चौरंग, चोपाळा करणें. 'आतां हृदय हें आपुलें। चौफळूनियां भलें। वरी बैसऊं पाउलें। श्रीगुरूचीं।' -ज्ञा १५ १. [चोपाला; चौफाळा]

चौफळा—पु. (विणकाम) (लुगडयाचे, खणाचे) सर्व सळ एक जागीं जमवून त्याची घातलेली घडी. [चौ+फलक]

चौफुला—पु १ लवंग, वेलदोडे, जायपत्री इ० विड्याच्या मसाल्याचे पदार्थ निरनिराळे ठेवण्याकरितां फुलाच्या आकाराचा, चार किंवा सहा, सात पुडाचा डबा; पानसुपारीचा डबा; कचोळें. 'खुशालित वर बसावया बांधुन दिधला झुला। रुपेरी तस्त तबक चौफुला।' -प्रला २१५ २ सराफाची वजनें ठेवण्याची वाटोळी पिशवी, बटवा. ३ एक पितळी, घनाकृति पांच लहान मोठे खळगे असलेलें, सोनाराचें उपकरण, याच्यावर सोन्याचांदीचे पत्रे हातोडयानें बडवून मंगळसूत्र इ०कांत ओवण्याच्या मण्यांच्या वाटया बनवितात. ४ (कों.) पत्रावळीचा एक प्रकार. यांत मधल्या पानाभोवतीं चार पानें लाविलेलीं असतात. [चौ+फूल]

चौफुली—स्त्री. १ नक्षत्राच्या आकाराची फुली (कापड इ० कांवर काढतात तशी); चांदणी. २ उभ्या रेषेवर बरोबर मध्यावर तिच्या इतकीच लांब आडवी रेघ दिली असतां होणारी आकृति; फुली; ३ एक प्रकारचा मोत्याचा (कानांत घालण्याचा) लहान दागिना. ४ सोंगट्यांतील चार ठिपक्यांची चौकट. [चौ+फूल]

चौफेर-री—क्रिवि. चारी बाजूंनीं; चहूंकडून; जिकडेतिकडे; चौगर्द. 'तंव पावले ऋपेश्वर। देवीं दाटलें अंबर। अग्नि लाविला चौफेर। पाशुरामें।' -कथा २.१३.१०७. [चौ+फेर] (वाप्र) ०उडणें-(ल.) भोंवण्यांत भलतीकडे वाहवणें; विसंगत विधानें करणें. २ चारी दिशांना उधळणें. ०काढणें-(घोडा इ०) भरधांव पळविणें; चौखुर दामटणें. ०निघणें-उडणें-लागणें-जाणें- चौखूर, भरधांव पळूं लागणें.

चौबक—स्त्री. विटीदांडूच्या खेळातील एक पारिभाषिक शब्द. विटी खालीं पडूं न देतां वरचेवर दांडूनें चार वेळां लागोपाठ उडविण्याची क्रिया.

चौबंदी—स्त्री. १ गांवठी कागदाचा ताव, प्रत्येकाचे दोन वर्खं (पानें) असे याचे दुमडून चार बंद केलेले असतात. २ (कागद इ० कांची) चार घडया पाडलेली स्थिति, गुण. ३ घोडयाच्या चारी पायांस नालबंदी करण्याची क्रिया; नव्यानें नालबंदी करणें. -वि. चारांचा बनलेला. १ चार बंद वर्ख ज्यास आहे तो (गांवठी कागदाचा ताव). २ चारी पायांस मारलेले (घोडयाचे नाल). ३ चार बंदानीं गांठलेलें (कुंपण इ०). ४ चतुर्गुणी; चारपट; चारांनीं संबद्ध. [हिं. चौबंदी]

चौबळा—वि. चौकोनी -शर.

चौबा—पु. एक ब्राह्मण जात. चोभा पहा. चार वेदांचा अभ्यास करणारा ब्राह्मण असा मूळ अर्थ असुन हल्लीं उत्तरहिंदुस्थानी अशिक्षित ब्राह्मणास म्हणतात.

चौवार-रा-री—पुन १ चव्हाटा; नगरांतील चार रस्ते ज्या ठिकाणीं मिळतात तो चौक. 'म्हणौनि वाचेचा चौवारा। घातलिया धर्माचा पसारा।' -ज्ञा १६.२२३. 'तपोद्रुमाचिया चिप्या। गुंडाळोनि देहनाम बाहुलिया। वाचेच्या चौवारिया। ज्ञान देती पोसणें।' -मुआदि १ ६२. २ (घरासमोरील) चौक; अंगण 'रिठेमाळ अति बरवी। करीं घेऊनिया सादावी। नद चौवारा जाऊनि।' -निगा ११. ३ चौपारी; दिवाणखाना; मंदिर. 'हाट चौहोटे तीवरी। मठ मडप चौवारी। देखे

धर्मसाह्यी।' –ऋ १० 'नवरत्नांची चौवारी।' –शिशु ६११. [चौ+फा वार=दरबार, मंदिर]–क्रिवि चोहोंकडून, सर्वबाजूंनीं 'उगवता दिनराज बाण भाले चौवारा।' –ब ६०५ [चौ+बारी=खिडकी, बार=द्वार]

चौवारी—स्त्री सोंगट्यांच्या खेळांतील पारिभाषिक शब्द चार एकरंगी सोंगट्या मेळ्यानें होणारा, येणारा डाव, बाजू, चौसष्टी

चौवारी—वि. एकामागून एक असे चार चार करणारा (फटाका) [चौ+बार=आवाज (बंदुक इ० कांचा)]

चौवारी—वि घर्षातून चार वेळां (फळांचा) बहार देणारें झाड [स चतुर्+वार, चौ+वार=वार, बहर]

चौबुरजी—स्त्री १ चार बुरूज असलेली गढी, कोट, लहानसा किल्ला 'त्या चौबुरजींत सारे दहा शिपाई आहेत' २ शत्रूपासून बचावाचें ठिकाण, लहान दुर्ग ३ एक प्रकारचा लाकडी किल्ला असा किल्ला संरक्षणाकरितां करीत असत व ह्यांतून तोफांचा मारा करतां यावा म्हणून भिंतींत भोकें ठेविलेलीं असत. ४ असमानी महाल, उंचावरील तटबंदी केलेला महाल, वाडा इ० –वि चार बुरूज ज्याला आहेत असा (किल्ला इ०) [चौ=बुरूज]

चौबे—पु ब्राह्मणांतील एक जात. चोबा–भा पहा [स चतुर्वेदी, हिं चौबे]

चौभास—वि १ चार भाषा जाणणारा २ (ल) हुषार, चलाख, तरतरीत, जाणता, चौकस [चौ=चार+भाषा]–क्रिवि (चार भाषा प्रांतांत) चोहोंकडे, चारी बाजूला, सर्वत्र 'उदीम चालला चौभास। बावन्नवर्णी धारिखा।'–मुआदि २५ ५३

चौमास—पु चार मास, चार महिन्यांचा काल, विशेषतः पावसाळ्याचे चार महिने [स चतुर्मास प्रा चाउमास, चौ=चार+मास=महिना, तुल० हिं चौमास गु चोमासु]

चौमुलुख—क्रिवि चारहि मुलुखांत, सर्वत्र 'चौमुलुख धिंड काढून।' –समामगीतें ३७ [चौ+मुलुख]

चौमुळी—वि (प्र) चौमोळी पहा

चौमेखणें—उक्रि. हात पाठीमागें बांधणें, मुसक्या बांधणें, चतुर्भुज करणें [चौ=चार+मेख]

चौमेर—स्त्रीपु चव्हाटा [स चतुर्=चार, प्रा दे मेरा=मर्यादा म चौ+मेर=(शेताची) मर्यादा, कड]

चौमेर-रीं-रें—क्रिवि (शेताच्या) चारी बाजूनीं मेरांनीं, कडांनीं, चौफेर, चहूंकडून ना तरी रणीं शव साहिजे। तें चौमेरी गिधीं विदारिजे।' –ज्ञा २ २०० 'तें शेत चौमेर सारखें लागलें आहे' [स चतुर्+मेर]

चौमोळी—वि चार पाखी असलेलें, चौपाखी (घर इ०) [चौ=चार+स मौलि=शिखर, मोळ=छपराचें पाखें]

चौर—स्त्री १ (काव्य) (प्र) चवरी पहा २ चवरा, चवरगोंडा पहा. [चवरी]

चौर—पु जमीन मोजण्याचें एक परिमाण, (प्र) चाहूर पहा

चौरकानी—वि. (दुमडून घड्या पातळ्या कागदाच्या) चार रकान्यांना व्यापून असणारी (रेघ). ०रेघ-ओळ–स्त्री दुमडलेल्या कागदाच्या चार रकान्यांतून जाणारी- रेघ, आळ, मुलांस, विद्यार्थ्यांस, आश्रितांस पत्र लिहितांना अशी (चार रकान्यांतून जाणारी) ओळ काढतात (क्रि० काढणें, आढणें) [चौ+रकाना]

चौरंग—पु १ चार पाय असलेली, स्नान इ० करतांना बसावयास घेण्यासाठीं केलेली लाकडी चौकी, लांकडाचें चौकोनी, चार पायांचें आसन, बैठक २ (ल) वि हातापायानें विरहित असा, पंगु 'त्या परतोनि राजकन्येसी सांगती। कीं चौरंग केला जो निश्चितीं। तो दैवें तळियाच्या पृष्ठावरी। पाणी हातीं घेतला।' –शनि २३६ [स चतुर्+अंग, प्रा चउरंग] (बाप्र) चौरंगणें–उक्रि (एखाद्याचे) हातपाय छाटून पंगू करणें, चौरंग करविणें. [चौरंग] ०होणें, हातापायाचा चौरंग होणें–१ (थंडीनें, दुखण्यानें) शरीर आंखडणें, बसण्याचा एक प्रकार 'करून चौरंग चौरंग देहाचा।' –भज ५४ २ (चोर इ०) हातपाय जखडून बांधला जाणें ०वायु–पु घोड्याचा एक रोग, यानें घोड्याचे चारी पाय धुजतात –अश्वप २ १८०

चौरंगी—पु चौरंगीनाथ, नवनाथांपैकी एक, हा हस्तपाद विरहित होता तो मत्स्येंद्र सत्संगी। भमावयवा चौरंगी। भेटला कीं तो सर्वांगीं। संपूर्ण जाला।' –ज्ञा १८ १७५३ –वि १ चौरंगाप्रमाणें, चौरंगासंबंधीं. २ बसण्याचा एक प्रकार –यृदि १ १६३ ०राघू–पु एक वनस्पतिविशेष

चौरडोल-ली—पुस्त्री अंबारी, चवरडोल पहा 'काम सुनेरी बहुत मुलायम चौरडोल हलकडिया।'–दप ५८ –साहह ७५२

चौरपंचक—न (ज्यो) चोरपंचक पांच अशुभ मुहूर्तांपैकीं एक अग्निपंचक, मृत्युपंचक राजपंचक व हानिपंचक हीं इतर चार अशुभ पंचकें होत या मुहूर्तावर प्रवासास निघाल्यास चोर दरवडेखोर यांपासून त्रास होतो अग्निपंचक पंचक पहा.

चौरली—स्त्री चोरवेळ, चोरळी पहा –हको

चौरशी—स्त्री एक प्रकारचा सामता, सुताराचें छिद्र पाडण्याचें एक हत्यार किकरें चोरशी पहा

चौरस—पु ज्याच्या सर्व बाजू समान व सर्व कोन काटकोन असतात तो चौकोन, समचतुष्कोन –वि १ चौकोनी, चतुरस्र,

(शेत इ०) २ साफ तासून चौरानी कलेग (इमारती लाकडाचा तुकडा, खाव इ०) ३ (ल) चतुर हुशार चौवानी चिरा हर एक कामात प्रवीण [स चतुर्=चार+अस्र=कोन प्रा चउरस हिं चौरस गुन चोरस] सामाशब्द– ०पण–न चौरसुपण, प्रमाणबद्धता कोनाचा प्रमाणशीरपणा 'परि ते माह कैसे। दवा चेनि कृपावस। दोन्ही माडले मरिस। चौरसुपणें।'–ऋ ७१ [चौरस] ०मान–न चौरस माप प्रमाण क्षेत्रमान जमीन इ० कार्चे क्षेत्र लिहिण्याची साणण्याची पद्धति उदा० १०० चौरस यार्डे चारशें चौरस फूट [चौरस=च कोनी क्षत्र+मान=मोजणें]

चोरस्ता—क्रिवि चारी अनेक रस्त्यावर रस्त्यातून चारी रस्त्याच्या बाजूनीं चारी बाजूनीं चोहोंकडून चौफेर [चौ+रस्ता]

चौरॉ पडणें—अक्रि (कु) एखाद वस्तूला फार मागणी असणें

चोराशा—स्त्री (को) एक सुतारी हत्यार चोरसी चौरशी पहा

चौं(चौ)री—स्त्र मोर्चेल चवरी पहा वसूनशानी दानी फडकवर चौरी उडवीत। –विवि ८ ४ ८० ०धर्दार–धारदार–पु चवरी ढाळणारा चवरीवरदार पहा

चौरेचाळ–चाळीस चोरेताळ–ताळीस—वि ४४ संख्या चाळीस आणि चार चवरचाळीस पहा [स चतुश्चत्वारिंशत् प्रा चउत्तालीस हिं चौआलीस चवालीस गु चुम्मालीस]

चौरे(न्या)हत्तर—वि ७४ संख्या सत्तर आणि चार [स चतुस्सप्तति प्रा चउहत्तरि हिं चौहत्तर गुज चुम्मोत्तर]

चौर्य—न चोरणें चोरण्याची क्रिया [स]

चौऱ्याण्णव—वि ९४ संख्या नव्वद आणि चार [स चतुर्नवति, प्रा चउणउइ हिं चौराणव गुज चोराणु]

चौऱ्याशी चोऱ्याशी—वि १ ८४ संख्या एंशी आणि चार २ (ल) चौऱ्याशी लक्ष योनी जीवास प्राप्त होणार अनेक जन्म 'उत्तम तनु जाइल मग फेर चौऱ्याशी फिरसा।'–दप ६८ अघ सचित दोषानें फिरणें चौऱ्याशीं। –दासपदें १ ९३ [स चतुर शीति प्रा चउरासी हिं चौरासी] (वाप्र) ०आसनें–नअव हठयोगातील (योगाच्या) बैठकीच्या निरनिराळ्या चौऱ्याशी तऱ्हा शरीररचना उदा० शीर्षासन पद्मासन, मयूरासन वकासन सर्वांगासन इ० म्ह० (ग्राम्य) एका शरीरावर चौऱ्याशी आसनें =एकच मनुष्यास अनेक कामें पहावीं लागणें –चाफेरा–गरका–पु १ चौऱ्यायशी लक्ष योनींतून भ्रमण, पुन्हा जन्म पुन्हा मरण असे ८४ लक्ष वेळा होणें जीवास चौऱ्यायशीलक्ष निरनिराळ्या देहातून रूपातून भ्रमण केल्यानंतर मोक्ष मिळतो अशी हिंदूंची समजूत आहे तरी सुटे जन्मफेरा। चुकवी चौऱ्याशीचा फेरा। –एकनाथ तुका म्हणे नाहाणा हाईर गव्हारा। चाऱ्याशीचा फेरा फिरों नको।'–तुगा ३०१८ २ (ल) पुनर्जन्म संसारयातना पुन चाऱ्यायशीच्या फेऱ्यात पडलात म्हणून समजा –नामना ४१ ३ (ल) अत्यंत गुंतागुंतीची स्थिति न उकलता येणारा घोंटाळ्याचा प्रश्न ०जन्मयातना–स्त्री चौऱ्यायशी लक्ष योनींतून जन्ममरणाच्या भ्रमणाचें दु ख न चुकता जन्म चाऱ्यायशी यातना। –निगा १२४ ०लक्षयोनि–लक्षजीवयोनि–स्त्रीअव जीवाला एका मागून एक घ्यावयाच निरनिराळे चौऱ्यायशी लक्ष जन्म चौऱ्याशीलक्ष योनींतून फिरल्यानंतर जीवाला मोक्ष प्राप्ति होते अशी हिंदूंची समजूत आहे जारज अंडज स्वेदज व उद्भिज या चार खाणींतून अत्यंत निरनिराळ्या एकवीस लक्ष योनी मिळून चौऱ्याशी लक्ष योनी होतात किंवा २० लक्ष वृक्षादि स्थावर योनी ११ लक्ष कीटकयोनी ९ लक्ष जलचर योनी पक्ष्यांच्या १० लक्ष योनी ३० लक्ष पशुयोनी व ४ लक्ष मनुष्ययोनी मिळून ८४ लक्ष योनी होतात प्राप्त चौऱ्याशी लक्ष योनी।'–दप ३६ चौऱ्यांशीलक्ष जीवयोनी। शास्त्रीं अवघे नेमुनी बोलिलें असे। –दा २० ६ ३

चौऱ्याहत्तर—वि ७४ संख्या सत्तर आणि चार चौरेहत्तर पहा

चौल—न लहान मुलाची शेंडी राखण्याचा विधि चूडाकर्म चोळें चौल तें कुमारावस्था जाण। ब्राह्मणपण उपनयनें। –एभा २१ १५१ [स]

चौली—स्त्री दोन आणे किंमतीचें (चांदीचें) नाणें दुवेली (प्र) चवल–ली पहा

चौवा—पु १ चव्वा गंजिफांतील पत्त्यांतील कोणत्याहि रंगाचें चार ठिपक्यांचें पान चव्वा पहा (२) फाशाच्या खेळातील चाराचें दान [चार]

चौवा(वाट)टा—पु चार रस्ते जेथें एकमेकास मिळतात तें ठिकाण चौक चवाठा अर्थ १ पहा [चा+वाट]

चौविशी—स्त्री चाविसाचा समुदाय –वि चोवीस भाग ज्याच्या पोटात आहेत असा (नेर इ०) [चोवीस]

चौवीस—वि २४ संख्या वीस आणि चार चोवीस चव्वीस [स चतुर्विंशति प्रा चउवीस हिं चौबीस गु चोवीस]

चौवेचाळ–ताळ चौवेचाळीस ताळीस—वि ४४ संख्या चाळीस आणि चार चौरेचाळ पहा

चौवेत–वेती—वि चार वेळा व्यालेली (गाय म्हैस इ०) [चौ=चार+विणें=प्रसवणें वेत]

चोशाला—पु शल्यागारखें एक वस्त्र अंगावरील चौशाला दोन जोडिया हात्या –पद १८ ८८ [चौ=चार+शाला=वस्त्र विशेष]

चौशीं-श्यां—क्रिवि (गो) चारी बाजूंनीं, चहूंकडून 'चौशीं संकट आयलीं' [चौं]

चौशेरी—स्त्री चार शेराचें माप, वजन —वि चार शेराचें बनलेलें (माप, वजन) [चौ=चार+शेर]

चौस—पु (गो) खाणणाचा भाग, [चौ]

चौसर—चौसार पहा

चौसष्ट-ट—वि ६४ संख्या, साठ आणि चार [सं चतु षष्टि, प्रा चउसट्ठी, तुल० हिं चौंसठ, गु चोसट-ठ] सामाशब्द- ०**कला-कळा**—स्त्रीअव लिहिणें वाचणें गाणें नाचणें, चित्रें काढणें इ० चौसष्ट कौशल्याचीं कामें 'चौदा विद्या चौसष्ट कला' या चौसष्ट कला कोणत्या याबद्दल निश्चित मत नाहीं सर्व कलांची यादी करयास त्या चौसष्टापक्षां जास्त भरतील निरनिराळ्या ग्रंथांतून चौसष्ट कलांची भिन्न भिन्न यादी आहे श्रीमद्भागवत, शुक्रनीति, वात्स्यायन कामसूत्र वार्तांविद्या दण्डनीति इ० ग्रंथांत चौसष्ट कलांच्या भिन्न भिन्न याद्या आहेत त्यांपैकीं वात्स्यायन कामसूत्रांतील यादी पुढें दिली आहे—१ गायन २ वादन ३ नृत्य ४ नाट्य ५ आलेख्य=लिहिणें वगैरे ६ विशेषकच्छेद्य=निशाण मारणें ७ तण्डुलकुसुमबलिप्रकार=तांदूळ व फुलें यांच्या तऱ्हेतऱ्हेच्या आकृती करणें ८ पुष्पास्तरण=फुलांचे गालीचे काढणें ९ दशनवसनांगराग=निरनिराळ्या रंगांनीं दांत सुशोभित करणें वस्त्रावर वेलबुट्टी काढणें व अंगास उटी लावणें अंग गोंदणें इ० १० मणिभूमिकर्म=त्रिकोण चौकोन इ० आकृतींनीं जमिनीवर रत्नांची, मण्यांची रचना करणें ११ शयनरचना=नाना तऱ्हेच्या बिछायती वगैरे घालणें व बिछायती वस्तू नीटनेटक्या ठेवणें इ० १२ उदकवाद्य=जलतरंग यासारखीं वाद्यें तयार करणें व वाजविणें १३ चित्रयोग=मातीचीं चित्रें तयार करणें १४ माल्यग्रथनविकल्प=फुलांचे हार तुरे गजरे इ० तयार करणें १५ शेखरापीडयोजन=तुरे इ०नीं मुकुट टोप सुशोभित करणें १६ नेपथ्यप्रयोग=नाटकांतील पात्रें (पडद्या आड) रंगविणें, त्यांना नटविणें इ० १७ सुगंधयुक्ति=सुवासिक पदार्थ तयार करणें १८ कर्णपत्रभंग=कानांवर कोंवळ्या पाकळ्या ठेवून ते सुशोभित करणें १९ भूषणयोजन=सोन्याचे अलंकार करणें घालणें नीटनेटके ठेवणें इ० २० ऐंद्रजाल=जादुगिरी २१ कौचुमारयोग=अंग रंगवून निरनिराळीं रूपें धारण करणें बहुरूप्याची कला २२ हस्तलाघव=हातचलाखी २३ चित्रशाकापूपभक्ष्यविकारक्रिया=नाना तऱ्हेच्या भाज्या व पक्वान्नें तयार करणें २४ पानकरसरागासवयोजना=नाना तऱ्हेचीं पेयें करणें तऱ्हेतऱ्हेच्या रसांचीं पुटें देणें पदार्थांवर निरनिराळे रंग देणें व मद्य तयार करणें २५ सूचीवाय कर्म=शिवणकला २६ सूत्रक्रीडा=बाहुल्या नाचविणें भोंवरे फिरविणें इ० २७ वीणाडमरुकवाद्यवादन=वीणा डमरु इ० वाद्यें वाजविणें २८ प्रहेलिका=उखाणे जिंकणें २९ प्रतिमाला=भेंड्या लावणें ३० दुर्वाचकयोग=कठोर वर्णमिश्रित श्लोकपठण ३१ वाचन ३२ नाटकाख्यायिकादर्शन=नाटकें प्रहसनें इ० करून दाखविणें ३३ काव्यसमस्यापूरण=दुसऱ्यानें दिलेला अपूर्ण श्लोक पुरा करून देणें ३४ पट्टिकावेत्रबाणविकल्प=छडी पट्टा, बाण तलवार इ०च्या उपयोगांत नैपुण्य ३५ तक्षकर्म=कातरकाम, जाळ्या इ० करणें ३६ तक्षण=सुतारकाम ३७ वास्तुविद्या=घरें बांधणें ३८ रौप्यरत्नपरीक्षा=रत्नें व नाणीं यांची परीक्षा करणें ३९ धातुवाद=अशोधित धातु शुद्ध करणें इ० ४० मणिरागज्ञान=रत्नांना रंग देणें इ० ४१ आकरज्ञान=खाणी कशा व कोठें सांपडतील इ० सांगणें ४२ वृक्षायुर्वेद=वृक्षांची जोपासना वाढ व त्यांचें आयुष्य वाढविणें इ० विषयीं ज्ञान ४३ मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधि=एडके कोंबडे लावी पक्षी यांच्या झोंब्या लावणें ४४ शुकसारिकाप्रलापन=पोपट मैना इ०कांना बोलावयास शिकविणें ४५ उत्सादन=पतंग उडविणें ४६ केशमार्जनकौशल=केसांना नानाविध तेलें लावणें व त्यांची नानाविधप्रकारें रचना करणें ४७ अक्षरमुष्टिकाकथन=मनांतील अक्षरें विचार इ० व मुठींत काय आहे तें सांगणें ४८ म्लेछितकुतर्कविकल्प=करपल्लवी, नेत्रपल्लवी इ० भाषांची योजना करणें ४९ देशभाषाज्ञान=देशभाषा जाणणें ५० पुष्पवाटिकानिर्मितिज्ञान=बागबगीचे करणें इ०चें ज्ञान ५१ यन्त्रमातृकाधारण=गूढ यंत्रें तयार करणें ५२ मातृकासवाच्य=मंत्र टाकणें भारणें ५३ मानसी काव्यक्रिया=न बोलतां मनांतल्या मनांत काव्यें रचणें ५४ अभिधानकोश=अनेक कोशांचें ज्ञान ५५ छंदोज्ञान=छंद शास्त्राची माहिती ५६ क्रियाविकल्प=चमत्कार करून दाखवणें ५७ वस्त्रगोपन=वस्त्रें नेहमीं नवीं राहतील अशा युक्तीनें ठेवणें कापसाचें वस्त्र रेशमी दिसेल असें करणें ५८ छलितकयोग=ठकसमस्करीपणा ५९ द्यूतविशेष=जुगार, फांसे खेळणें इ० ६० आकर्षक्रीडा=दुसऱ्याची मत्ता (मत्रानें) स्वहस्तगत करणें ६१ बालक्रीडनक=लहान मुलांचीं खेळणीं बनविणें इ० ६२ वैनायिकीविद्याज्ञान=विघ्नें नाहींशीं करण्याची जादू, युक्ति इ०चें ज्ञान ६३ वैतालिकी विद्याज्ञान=भूत वेताळ, पिशाच्च इत्यादिकांविषयीं ज्ञान ६४ वजयिक विद्याज्ञान=एका प्रकारच्या मंत्रविद्येचें ज्ञान इ० —ज्ञाको क १५३ अधिक माहितीकरितां —ज्ञाको भाग १०, कला व —मसाप १ २ ७ पहा [चौसष्ट+कला]

चौसष्टा—स्त्री १ एकाच जातीच्या चौसष्ट वस्तूंचा समुदाय २ (एका पक्षाच्या) एकाच रंगाच्या चार सोंगट्या मारल्या गेल्यानें अंगावर येणारी बाजू (सोंगट्यातील) चौबारी ३ चौसष्ट कला 'शिणल्या वहुत चौसष्टी। स्वरूप तुझें वर्णितां। —ह ३ ४ [चौसष्ट] ०**पिंपळी**—स्त्री चौसष्ट प्रहर खलून औषधाकरितां तयार केलेली पिंपळी [चौसष्ट+पिंपळी] ०**मूर्छना**—स्त्रीअव मूर्च्छनेच

(स्वरभेदाचे) ६४ प्रकार 'तर्गे साही राग छत्तीस भार्या। चौसष्टी मूर्च्छना दावूनिया। अनक उपरागाच्या क्रिया। गाइल्या तेव्हा रिमानें।'-ह २१ ११९

चौसा—वि (वाइ) खालच्या व वरच्या दाढा आलेला (बैल इ०) 'हा खोंड चौसा आहे [चौ]

चौसार चौसारखेळ—पु १सोंगट्या, बुद्धिबळाचा खेळ २ बुद्धिबळाचा, सोंगट्याचा पट, इ०-वि १ चार सोंगट्यासबंधीं, चार -सारासबंधीं, बुद्धिबळाच्या खेळातील एक पारिभाषिक शब्द २(प्रा) चौकोनी [स चतुर्=चार+सार=बुद्धिबळातील सोंगटी प्रा चउसार]

चौसा(स)रणी—स्त्री चौथ्यानदा (नांगरण्याची, वाचण्याची आवृत्ती करण्याची) क्रिया करणें -क्रिवि चौथ्यानें चौथ्यानदा [चौसार] **चौसा(स,रणें**—उक्रि (नागरणें, वाचणें उजळणी करणें इ० क्रिया) चौथ्यादा करणें चवथी पाळी करणें [चौ+सारणें]

चौसीम—स्त्री चौथ्या प्रकारची हलकी जमीन -बदलापूर ३६८ [फा]

चौसोपी—स्त्री १ चार सोप्याची जागा वाड्याचा एक भाग, चौक 'माननरी, सरदार वगैरेंची तजवीज चौसोपींत लावावी' -इकराची शिकार २ २ चार सोप्याचा समुदाय -वि चार सोप्याची (इमारत, घर इ०) [चौ=चार+सोपा]

चौह(हा)टा—पु चोहटा पहा 'मग म्लेंछाचे वसौटे। दागाणें हन केवाटें। का शिविरें चौहट। नगरींच ते। -माज्ञा १७२९४ [चौ+हाट]

चौहद्द—स्त्री चतुःसीमा दाखविणारा तक्ता, नकाशा [चौ=चार+हद्द]

चौहो(हा)ट—पु चौकाकृति दुकानें, चौकातील चतुर्बाही दुकानें चोहट, चोहटा नव्हाठा पहा 'रचनाविशेषें विचित्रीं। हाट चौहोटे तीवरी।' -ऋ २० [चौ+हाट]

चौहाशी—वि चारी बाजूला नक्षीदार काठ असलेली (शाल इ०) [हिं चौ=चार+हाशिया=काठ किनारा]

चौहु—वि चारहि 'अत करणचतुष्टय चौहु वृत्तीसि वरिलें। -य ५८७ [चौ=चार+ही प्रत्यय]

चौळा-ळी—चवळा-ळी पहा

च्यरित्र—न (प्र) चरित्र पहा [चरित्र अप]

च्यवणें—अक्रि १ (काव्य) घसरणें ढळणें पडणें 'जनीं इंद्रीनुनि क्रोधें च्यवला म्हणानि ता च्यवन।' -मोआदि ३१२ २ (ल) पतन पावणें भ्रष्ट होणें नीतिमत्तेपासून ढळणें, चळणें पिंडादक क्रियागेपें च्यवती सब पूर्वज। -वामन सम श्लोकी गीता १४१ [स च्यवन=पडणें]

च्यवन—न १ घसरणें, पडणें, दूर होणें च्युति २ पायरणें रागें भरणें [स]

च्यवन—स्त्री (गो) कलावतीण, नायकीण

च्यहरा, च्यहरेदार-वाज—चहरा, चेहरदार पहा

च्या, च्याव—पु (गो) चहा (अप)

च्याऊम्याऊ—स्त्री लहान मुलाचा एक खेळ यात मुलें एकमेकांचे कान धरून गाणें म्हणतात या खेळातील पदारभीं च्याऊम्याऊ इ० शब्द आहेत च्यावम्याव पहा

च्याच्या—स्त्री १ पक्ष्याच्या पिलाचा किंवा पक्षी दुखाव ल्यावेळचा, पकडल्यावेळचा आवाज किंचाळी, चावचाव २ (ल) पिरपिर करणें रडगाणें लावणें, गयावया करणें (क्रि० करणें) -क्रि व १ गयावया करीत पिरपिर करीत २ पक्षाच्या पिलानें केलेल्या दुखापतीच्या आवाजासारखा आवाज करीत [ध्व]

च्यान—प्रत्यय (कुण गो) पासून या अर्थी उदा० कालच्यान=कालपासून (देवाच्यान, गळ्याचान यातील च्यान शब्द शपथवाचक 'ची आण' असा आहे)

च्याप्या—स्त्रीक्रिवि १ मोठ्या कुटुंबातील चिल्यापिल्याचा एकत्रित गोंगाट २ (ल) पोरेंबाळें, चिलींपिलीं 'माझ्या मागें च्याप्या आहे, तुम्ही सडसोट!' [ध्व]

च्यामर—न. चामर, चवरी 'च्यामरें वीजणें विळासती।' -वेसीस्व १८५ [स चामर=चवरी]

च्यार—वि चार पहा

च्यारी—वि चारही 'ऐसे च्यारी आत्मे।'-दा ८७४५

च्यावच्याव—स्त्री. च्याच्या, चिवचिव, ओरड, कटकट, गोंगाट [ध्व]

च्यावम्याव, च्याऊम्याऊ—स्त्री १ लहान मुलाचा एक खेळ २ (ल) भित्रेपणानें कच खाणें, माघार घेणें, कचरणें [म्याव द्वि]

च्युत—वि भ्रष्ट झालेला पडलेला, गळालेला, घसरलेला, गळित (समासात) पदच्युत स्थानच्युत, अधिकारच्युत वधच्युत इ० 'नातरी जळदच्युता। पाणिया उचित सरिता। -ज्ञा १८ ८८६ वामबाणीं नव्हे च्युत। यालागीं नावें तो अच्युत। -एरुस्व ७५९ [स]

च्युति—स्त्री १ घसरलेली, खालवलेली स्थिति, अवस्था, भ्रष्ट अवस्था उतरती कळा ऱ्हास २ (शाप) मार्ग सोडणें सरणें सरकणें (इ) डेव्हिएशन [स] ०दाण पु जहाजावरच्या लोखंडाच्या आकर्षणानें रव चिंदूमधून जाणाऱ्या वर्तुळाशीं होणा यंत्राच्या सुईनें केलेला कोन

च्येल—न (गो) तावडा व जाड कपडा [स चैल]

च्योड—पु (गो) पंथे ब्राह्मणाचा मुलगा [चड]

छ

छ—वर्णमालेतील सातवें व्यंजन. आधुनिक—या वर्णाच्या चार अवस्था आहेत पहिली अशोकाच्या गिरनार लेखात, दुसरी इ स पहिल्या व दुसऱ्या शतकांतील मथुरेच्या लेखात, तिसरी ११ व्या शतकातील उज्जयिनी लेखांत व चवथी तिसऱ्या अवस्थे पासून बनली आहे.

छ—उद्गा. १ नापसंती किंवा तिरस्कार दाखविणारें अव्यय; 'छ ता काय मागतो कपाळ आपलें !' छि ! छि ! थू ! थू. २ जुन्या कागदपत्रांत छ अशी खूण मुसलमानी तारखेगाठीं (चंद्र या अर्थी) लिहिलेली असते. जसें—छ ५ मोहरम=मोहरमची पाचवी तारीख ३ पोथीच्या शेवटीं समाप्तिसूचक चिन्ह म्हणून लिहितात

छई—स्त्री. मानमोडीचा गुरांचा रोग. [हिं]

छक—पु (लोहारी) वस्तु पकडण्यासाठीं जबड्याच्या आकृती सारखी पकड, चक. [इं. चेक, तुल० सं. चक्=प्रतिघात करणें]

छक(क)ड—स्त्री. १ थप्पड, चपराक (क्रि० मारणें) २ (ल.) दुर्दैवाचा फेरा, तोटा (व्यापारात). (क्रि० बसणें, येणें). ३ लुच्चेगिरी, कपट. (क्रि० देणें). 'वाण्यानें मला बाजनात छकड दिली.' ४ पैशाचा तगादा. (क्रि० बसणें). 'गाव काराची छकड बसली तेव्हां गुरें आड करून पैका द्यावा लागला' ५ गाण्याचा एक प्रकार, लावणी. 'डफावर थाप मारून छकड म्हणतो.' —नाकु ३ ७४. ६ वादविवाद झगडा, झोंबी तंटा. [स. चक्=प्रतिघात करणें, हिं. ध्व]

छकडभेद—पुअ. युक्त्या, कपट, डावपेंच. [हिं. छकड+भेद. स. शकट+भेद]

छकडा—पु १ एकबैली गाडी (दारूगोळा, खजिना, तबुंवेर वगैरे न्यावयाची). २ तशा घातलेली गाडी ३ (व.) रेंगी पेक्षा किंचित मोठी गाडी रड्डू पायटागी, रकला, एक्का. [स. शकट] **छकडी**—स्त्री. छकडा पहा

छकडी—स्त्री सहा संख्येचें माप किंवा गट समुदाय (कागद, फाशावरील सहा ठिपके, आव, रुपये इ०चा) तिफाशीं सोंगट्यांतील सहाचें दान [स षट्क] ०चें **माप**—न. पाचाचा फाडा (फळाचा पण प्रत्येक फाड्यावर एक जास्ती शेवडा घेतला असता एकशेंवीस फळें मिळतात) सहाच्या गटानें केलेलें माप.

छकडें—न लहान मुलाचें लाडकें नाव छकुडें. 'तंव लहानें मुलें आलें छकडें।' —दावि ३८०.

छकणें—अक्रि १ खाडणें रप मारणें (व्यापाऱ्याच्या वही मधील चाव) २ फसणें, ठकणें ३ आश्चर्यचकित होणें, गोंधळून जाणें, दिपणें. स. चक्=प्रतिघात करणें]

छकल-ली—स्त्री. तुकडा, भाग, फार, फोड. [स. शकल]

छकवा वणी—स्त्री. फसवणूक, लुबाडणी. (क्रि० दाखविणें) [छकणें]

छकवाछकवी—स्त्री. १ सोडणें, रेप मारणें, बदलणें. युद्ध करणें. २ फसविणें. मूर्ख बनविणें धाब्यावर बसविणें. [छकविणें]

छक(का)विणें—सक्रि. फसविणें ठकविणें. [छकणें प्रयोजक]

छकाछकी—स्त्री. १ (व.) धमधम, झटापट. २ (व) थाटाची मेजवानी. 'आज आमच्या येथें छकाछकी आहे.'

छक्क—वि. १ आश्चर्यचकित-भरित, विस्मित भ्रांत. २ (व) अतिशय अशक्त. 'दुखणें लागल्यामुळें त्याची प्रकृति छक होऊन गेली'

छक्कड—स्त्री झगडा. छकड अर्थ ६ पहा. 'शास्त्रीय पद्धतींतील हेत्वनुमानांची केवळ बुद्धिग्राह्य नीरस छक्कड सुटल्याचें कोणासही ... वाईट वाटणार नाहीं.' —गीर ४६२. ०**भेद**—छकडभेद पहा. ०**धापडी**—स्त्री आधळीकोशिंबिरीचा खेळ.

छक्का—पु. १ पत्त्यांतील सहा ठिपक्याचा पत्ता. २ फाशांतील सहा हें दान. ३ सहाचा समुदाय. ४ छक्कापंजा पहा. [षट्क] ०**पंजा**—पु. पत्त्याचा खेळ. **छक्केपंजे**—अव १ लबाडी, कपट युक्ति डावपेंच लंपडाव २ (काव्य) कट, भेप, अतर्लीपिसा ३ बनावटपणा, नकलीपणा पाल्हाळ. (पंजाच्या ठिकाणीं हातचलाखीनें छक्क्या किंवा छक्क्याच्या ठिकाणीं पंजा आणतात त्यावरून वरील अर्थ लाक्षणिक बनले आहेत) (क्रि० करणें, ओळखणें) [सं. षट्क, हिं छक्का=सहा+सं पंच, पंजा=पांच]

छचोर-रा—वि. रंगेल, हलकट चटोर, बदफैली [सं. छित्वर-छित्तर-छिच्चर-छिचोर, छित्वरो धूर्त (उणादि २८८) —भाग १८३२.] ०**री-छिछोरी**—स्त्री. छचोरपणा. हलकटपणा

छट—वि १ लुच्चा, सोदा, कपटी, फसव्या. २ कृपण, चिकट [स शठ]

छटका—पु १ धपली, तुकडा (क्रि० उडणें, उडविणें) २ पुष्पगुच्छ ३ (ल) शेवटास गोंडा असलेला लहानसा चाबूक [ध्व.]

छटकारा—पु (सोनारी) रेघोटळीनें दागिन्यावर काढलेली बारीक रेघ [ध्व]

छटफट—स्त्री टवाळी, निंदा, छी-थू (क्रि० करणें, लावणें मांडणें चालविणें) —क्रिवि निंदा करून टवाळी करून [ध्व]

छटा—स्त्री १ रंग छाया लकेर, पद्धत, लय (बोलणें, विचार करणें इ० ची) २ चव रुच्जत लकेरी 'ह्या औषधात तुपाची छटा मारते' ३ प्रतिबिंब, झाक उपाधि अर्थ १ पहा 'स्फटिकावर जासवंदीची छटा मारते म्हणून तांबूस दिसतो' [स क्षिप्त, प्रा छित्त]

छटा—पु १ छप, टप्पा मर्यादा, आटोका, पल्ला २ शैली [हिं]

छटा(टां)क—पु शेराचा सोळावा भाग (वजनी, मापी) [सं षट्+टक]

छटाकी—स्त्री १ छटाकभाराचें वजन किंवा माप २ (ल) सुग्रास जेवणास क्षुत्सितार्थी म्हणतात (पूर्वी एक छटाक तूप प्रत्येकास वाटण्यात येत असावें) 'आज छटाकी कोणीकडे झाली ?'

छगछट-टां—क्रिवि खपाखप सटासट अशा त्वरेनें कापताना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन [ध्व]

छटेल-ला—वि १ झिंगलेला, मत्त २ बदफैली छचोर दुर्व्यसनी, मोकाट छाकटा

छट्टा—पु १ टप्पा अंतर पल्ला छटा पहा 'तो गाव एथून दाहा कोसाच्या छट्टयावर आहे' २ डाग 'जुन्या ओल्या रंगावर छेटे पडले अन्तील —मॅरट ७४ **बाणाचा छट्टा गोळीचा छट्टा**—पु बाणाची फेंक, गोळीचा पल्ला

छड—पु (काशी) सळ (खणाचा), घडीमुळें पडलेली रेघ

छडणी, छडणूक—स्त्री १ छळणूक, त्रास, यातना (ल) २ (ल) बारीक तपास, कसून तपासणें [छेडणें]

छडणें—उक्रि १ त्रास दणें छळणूक करणें, गाजणें 'येमे बहुता + + + छडुन काईल केले. —पेद ६ ५५ २ (ल) कसून, खोदखोदून विचारणें, छेडणें तपासणी करणें ३ सुर लावणें (गाण्याचा), रागदारींत म्हणणें जसें—ताल छडणें, राग छडणें ४ सतार, वीणा, बीन वाजविणें [हिं छेडना, स छिद्-छेद्]

छडा—पु १ बारीक तपास चौकशी माग, पत्ता, ठिकाण (वस्तूचा) (क्रि० लावणें लागणें) २ रेशमाचा गोफ किंवा सोन्याची साखळी (जिच्यामध्यें हातातील किंवा गळयातील दागिना ओवलेला असतो) ३ खिशातील घडयाळाची साखळी. ४ धाग्याचें शेवट, टोंक [छडणें] **०छड**—स्त्री. बारीक तपास परीक्षा

छडाछड-डां—क्रिवि. सपासप, छडीनें किंवा फटक्यानें मारिलें असताना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें [ध्व]

छडी—स्त्री. १ वेताची चमकी, बारीक लाट काठी २ चोपदाराच्या हातातील चांदी-सोन्याची काठी ३ वस्त्रातील विशिष्ट रंगाची रेघ, ओळ, पट्टी 'छडी जुनरी रंग नाना तऱ्हेची।' —विराट द्रौपदी वस्त्रहरण ७९ **म्ह०** छडी लागे छमछम विद्या येई घमघम, छडी कांहीं लागेना विद्या कांहीं येईना, छडीवर पडली सावली आम्हाला विद्या पावली **०दार-चरदार**—पु चोपदार —वि छडीसारखें उभे पट्टे असलेलें (कापड) **०पट्टा**—पु दांडपट्टयासारखा काठी आणि फरीचा खेळ [स. शर. हिं छड-छडी]

छड्ड मारणें—सक्रि दंड थोपटणें (कुस्तीपूर्वी) [हिं]

छण-कण-छन्-छर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि. विशिष्ट आवाजासह, ठण-कण-दिशीं, रुपये मोजताना होणाऱ्या आवाजासारखा आवाज करून [ध्व]

छणछण-णा—क्रिवि. १ ठण-कन-दिशीं सामान्यत रोख, सरळ, मुक्त हस्तानें पैसा देणें या अर्थी 'छण छण रुपये दिल्यावाचून कोणी कोणाचा ओशाळा होत नाहीं' २ पायातील चाळ्याच्या किंवा घुंगुराच्या होणाऱ्या आवाजासारखा ध्वनि होऊन (क्रि० छणछणणें) **छणछणाट**—पु १ छणछण असा मोठा आवाज २ (ल) दुष्काळाची मोठी हाकाटी खणखणाट ३ चोराची चावाचाव (माशा, डास यानी केलेली) **छणाणणें**—अक्रि. छणछणणें पहा **छणछणणें**—सक्रि रुपये, ताशा इ० चा छणछण असा आवाज होणें

छणी—स्त्री (वे) १ छिणी, दगड कोरण्याचें टोंकदार एक लोखंडी हत्यार [सं छिद्]

छत्—उद्गा १ हट, फट छि ! फू ! तिरस्कार, नापसंतिदर्शक उद्गार २ नकार, निषेधदर्शक उद्गार

छत—न १ पर्ड तक्तपोशी अभ्रा, आच्छादन चादणी; चादण (कापड, फळ्या, चुन्याचा गिलावा याची) 'महालीं जरीचा छत चिरवीला।' —पला ४३ (क्रि० बाधणें भरणें) २ तेज, चकचकाट ३ (काशी) गच्ची [सं छत्र छद्=आच्छादन करणें] **०बाधणें-भरणें**—पराकाष्ठेची बहार करणें रंग आणणें शोभा आणणें (उत्तम गवई गाताना, किंवा उत्तम वक्ता बोलताना अनुक्रमें गाण्याला आणि विषयाला) **छतगिरणें**—उक्रि छत लावणें, चादवा लावणें

छतार—स्त्री सहा तारांचें एक ततुवाद्य, सतार [स षट्+तारा हिं छे+तार]

छतीनतऊ—पुअव (तीन फाशाचा खेळ) फाशावरील नऊ सख्यचें दान (जसें एका फाशावरील ६ एकावरील २ व एकावर १)

छत्ता—पु (ना) छत्री [हिं. स. छत्र]

छत्तिशी—स्त्री १ छत्तीस परिमाणाचें वजन (तोळा, शेर) मण इ०चें) २ छत्तिसाचा समुदाय (माणसें, गुरें इ०चा) ३ (कों) छत्तीस माणसाची आवश्यकता असणारें काम, किंवा वजन ४ (वैद्) छत्तीस औषधाचा समुदाय **छत्तीस**—वि ३६ संख्या [सं षट्त्रिंशत=छत्तीस]

छत्तिसाचा आंकडा—पु (ल) दावा वितुष्ट ३६ या आकड्यात एकमेकाचीं तोंडें विरुद्ध दिशेस दिसतात त्यावरून ज्याचें कधीं पटत नाहीं असें वैर याच्या उलट ६३ **छत्तीस भार्या**—

छत्तीस (संगीत) छत्तीस रागिणी 'तेणें साही राग छत्तीस भार्या। चौसष्टी मूर्च्छना दावूनिया। अनेक उपरागाच्या क्रिया। गाइल्या तेव्हा रिसानें।'—ह १५ ११९ **छत्तिसा**—वि (व) कावेबाज, धूर्त

छत्र—न १ राजचिन्हाची छत्री (विशेषत पाढऱ्या रंगाची) २ देवाच्या मूर्ती-प्रभावळीस आकडा वसवून त्याच्या टोकावर बसविलेली व देवाच्या डोकीवर येण्यासारखी चांदीची, सोन्याची छत्री ३ (ल) आश्रय, संरक्षण 'रहे गोपिकाबाई एकटी छत्र दिसेना नयनीं। —ऐपो १३५ ४ छत्री (पावसाळ्यात वापरण्याची) ५ (काशी) अन्नसत्र [सं] ०**धरणें**—स्वारींत असताना राजावर छत्री धरणें, गाढवावरून धिंड काढताना केरसुणीचें छत्र धरणें 'कैकेयीचें शिरोवपन करून छत्र धरोत कोणीही।'—रावि १० १९७ 'मेघांनीं छत्र धरिलें=आकाश मेघाच्छादित झालें' [स] ०**चामर**—राजवैभवाचें चिन्ह, छत्री आणि चौरी राजचिन्हदर्शक वस्तु [सं छत्र+चामर] ०**चामर-सिंहासन**—न राजचिन्हें, राज्याधिकारदर्शक वस्तू ०**पति**—पु १ सार्वभौम राजा; श्री शिवाजी महाराजांनी ही पदवी धारण केली होती ती त्यांच्या वंशात शेवटपर्यंत होती २ श्री शिवाजी महाराजांनीं पाडलेलें तांब्याचें नाणें याच्या एका बाजूस दोन आडव्या रेषा असतात व दुसऱ्या बाजूस 'श्री शिवराज छत्रपति' अशीं अक्षरें असतात याला दुदंडी पैसा असेंहि नाव होतें, सरासरी वीस वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रात हें नाणें प्रचारांत होतें ३ (काशी) अन्नसत्रात जेवणारा म्ह० छत्रपति कीं पत्रपती=राजा किंवा भिकारी ०**बंध**—पु छत्राकार कोष्टकांकित चिन्ह करून प्रति कोष्टकात अक्षरें लिहितात त्यात छत्रांत पाति अक्षरें दंडस्थानी जातात, तीं द्विवार वाचलीं म्हणजे श्लोक होतो तो ०**भंग**—पु वडील माणसाचा मृत्यु मृताच्या आप्तेष्टाकडे समाचारास गेलें असता (मृत मनुष्य वडील असेल तर) छत्र नाहींसें झालें असें म्हणतात पूर्वकाली विधवा स्त्रीच्या समाचारास गेल्यावर 'छत्र मोडलें' असें म्हणण्याचा परिपाठ असावा असें कोशावरून दिसतें. 'वैधव्ये नृपनाशे च छत्रभंग प्रकीर्तित।'—निकांडशेष —मसाप २ ३८

छत्राक—न अळंबें, कुत्र्याचें मूत [स छत्र]

छत्री—स्त्री १ ऊन्ह किंवा पाऊस लागू नये म्हणून मेघडंबरी आकाराचें डोक्यावर धरावयाचें साधन छत्ता, आतपत्र २ समाधि व तीवर बांधलेली इमारत ३ छत्राक, अळंबें, एक वनस्पति, याचा देठ आणि पानें छत्रीसारखीं असतात आणि त्याचा उपयोग श्रावणातील रविवारी पुजेकरिता करितात —वि छत्रधारी, छत्रपति [सं. छद्=आच्छादणें, झांकणें, छत्र]

—वि राजावर छत्री धरणारा

छंद—पु १ शब्दांची गानयोग्य विशिष्ट रचना, काव्याचें वृत्त 'गायत्री छंद जे म्हणिजे'—ज्ञा १० २८२. २ ध्यास, ओढा, आवड (चाल्ल्या-वाईट गोष्टींची) (क्रि० घेणें, धरणें, लागणें). 'असा धरि छंद। जाइ तुटोनिया भवबंद।' ३ उत्कट इच्छा, आग्रह; हट्ट, नाद, सोस 'ऐसा नाथिला छंदु अंत करणें। घेऊनि ठाके।'—ज्ञा ६.७४ ४ मर्जी इच्छा, खुषी 'यजमानाच्या छंदानें आम्हांस चालावें लागतें.' ५ खोडया, उनाडपणाचें वर्तन, ख्याली खुशाली. 'ती नाना छंद करून मोकळी झाली'—निचं ४५ ६ कांचेच्या बांगडीवर रंगीबेरंगी लाखेची नक्षी केलेली हातांतील एक प्रकारची बांगडी ७ नक्षीदार, चांदीच्या जाड सुताचें पायात घालावयाचें पैंजण ८ वेदांचें एक अंग, छंद शास्त्राचा ग्रंथ [स.] **छंदास लागणें**—**भरणें**=नादीं लागणें, मोहून जाणें सामाशब्द० **खोर-बाईक**—वि छांदिष्ट लहरी, नादी ० **फंद-चिछंद**—पुअव वाह्यातपणा, खोडया ढग, धुमाकूळ, नखरे (क्रि० करणें, मांडणें, लागणें) 'अजुनि किती दाखवसील छंद फंदें।'—होरा ८९ ०**मरण**—न इच्छामरण 'छंदमरण अति दुर्जय अमरांत नसे असी महा मरता।'—मोभीष्म ११ १५४. **छंदःशास्त्र**—न श्लोकादिकाव्या रचनेसंबंधीं प्रमाणभूत असणारें शास्त्र वृत्तशास्त्र **छंदानुरोध**—पु दुसऱ्याच्या कलानें जाणें, आर्जव, खुशामत **छंदिष्ट**—वि १ छंदखोर पहा २ चेष्टेखोर विनोदी [सं छदस्] **छंदीफंदी**—वि वाईट चालीचा, सवयीचा, छंदखोर व्यसनी **छंदोबद्ध**—वि पद्यरूप, कवितावद्ध **छंदोभंग**—पु (काव्य) गणाच्या नियमाचें उल्लंघन ०ण योजण्यातील चूक, वृत्तनियमाचें उल्लंघन, अनियमित रचना **छंदोवती**—स्त्री (संगीत) चौथ्या श्रुतीचें नाव

छदाम—पु १ पैशाचा एकचतुर्थांश (नाणें) दोन दमडया, सहा दाम २ (ल) अल्प अंश, किंचित भाग, जवळजवळ अभाव 'एवं छदाम मिळावयाचा नाहीं.' 'मी तुझा छदाम लागत नाहीं' =यांची एक मिळायचें नाहीं—लागत नाहीं इ० [सं. षट्+द्रम्म, हिं छे+दाम]

छदोन आठ—पु (तिफाशी खेळ) फाशावरील आठ हे दान (एकावर सहा व दोहोंवर एक एक असे) [छ+दोन+आठ]

छद्म—न १कपट, लुच्चेगिरी, कपटाचा वेष समासांत छद्मकृति-भाषण-वाक्य-वेश-व्यवहार 'छद्मीं कल्याण नसे ऐकावें प्रथम हें सदुक्तपण।'—मोसभा ६ १०३ २ व्यंग, दोष, छिद्र, उणेपणा 'कोणाचें छद्म दहाजणांत काढू नये' ३ उपरोधिक भाषण किंवा त्यांतील खोंच, वर्म 'त्यास गर्भ श्रीमंत म्हणून म्हणतात खूष झाला, पण आंतील छद्म त्याला समजलें नाहीं' ४ इंगित, मतलब, गर्भितार्थ (कविता, वाक्य यांचा) 'ह्या श्लोकांतील छद्म निघाल्यावाचून तो चांगला समजणार नाहीं' [स] **छद्मी**—वि १ कपटी, खोडकर, मतलबी २ मर्मभेदक, तिरसट

छन—स्त्री (वे) छिनी पहा

छन्न—वि आच्छादित, झाकलेलें [स छद्=आच्छादणें]

छन्नी—स्त्री भोंक पाडण्याचें, तोडण्याचें हत्यार छिणी पहा

छपणें—अक्रि लपून बसणें, दडणें, गुप्त रहाणें [स क्षिप्, हिं छिपना] छपवणी, छपवणूक, छपावणी—स्त्री लप विण्याची क्रिया पांघरूण घालणें छपवाछपवी—स्त्री. छपवणी छपविणें—छपावणें—सक्रि लपविणें, दडविणें (शब्दश व ल)

छप(प्प)न्न—वि ५६ अक, पन्नास अधिक सहा, ५६ देश, भाषा व संस्कृतकोश आहेत अशी समजूत आहे 'छप्पन्न देश अनुतापें नाचताती तथवा।'—ह ५ ७८ [स षट्पंचाशत, प्रा छपन्न] ०वेळ-हजार—क्रिवि अनेकवार या अर्थी (यावरून) छपन्ना, छपन्न्या—वि १ अनेक देश हिंडून, अनेक भाषा शिकून आलेला (माणूस), त्यावरून २ (ल) लुच्चा, धूर्त, फसव्या ०दिवाळ्या—वि सदोदित दिवाळें काढणारा

छप(प्प)र—न १ घरावरचें आच्छादन, वोसरा २ ताटी, चौकट (घराचीं पाखीं झाकण्यासाठीं, सावलीसाठीं, वाटेल तेथें उभी करिता येण्यासारखी) ३ पलंगावरचें छत ४ झोंपडी, खोंपट ५ (ल) डोक्यावरील वाढलेले केंस ६ (नाभारी) चपलेच्या खालच्या तळावरील वरचें तळ (क्रि० कापणें) [फा सिपह्र=आकाश, गोल, स क्षिप्=टाकणें, हिं छपर, प्रा छिप्पीर=गवत, तृण] ०पलंग—पु छत असलेला पलंग किंवा खाट ०बंद—पु १ शाकारणी करणारा माणूस २ खोटीं नाणीं पाडणारी एक गुन्हेगार जात, यात छेडुडे आणि बारा गुडे असे पोटभेद आहेत गुजा ०बंदी—स्त्री १ शाकारणी २ तात्पुरत्या झोंपडया बांधणें बांधलेल्या झोंपडयाची रांग —वि छपर असलेलें, छपरी छपरी—स्त्री १ लहान झोंपडी, खोंपटी २ (व) पडवी, ओसरी

छपाई—स्त्री १ छापण्याची क्रिया २ छापण्याची मजुरी [छापणें]

छपा(पा)छप—क्रिवि छटाछट पहा [ध्व]

छपेली—स्त्री १ वाडयापुढील चुनेगच्ची २ आगाशी, तगाच्या वरील गच्ची, सफेली [फा सिफाली=मातीचें केलेलें]

छप्पा—पु १ शिक्का, उठाव मोहोर (क्रि० मारणें) २ कपाळावरील गंधाचा टिळा (क्रि० लावणें) ३ शत्रूवर अचानक पणें घातलेला हल्ला (क्रि० घालणें) सापा पहा [म क्षिप्, हिं. छपना] (वाप्र) ०पडणें—शत्रूवर जोराचा हल्ला करणें, पुष्कळ नाश होणें (रागानें) ०छप्पी—स्त्री छपाछप पहा कापाकापी, सपासपी 'पहिल्यानीं गोळागोळी झाली मग छप्पी चालली [ध्व] ०पाणी—न एक मुलींचा खेळ हा खेळ पुष्कळ मुली एकत्र होऊन खेळतात त्यात एकीवर शिवण्याची पाळी येते व तिनें कोण त्यादि एका मुलीस शिवून डाव फेडावयाचा असतो ती मुलगी आता आपणास शिवणार असें जर एखाद्या मुलीस वाटलें तर तिनें बसावयाचें व जिच्यावर डाव असेल त्या मुलीनें बसलेल्या मुलीच्या डोक्यावर छप्पा घालावयाचा व तीस दुसऱ्या मुलीनें हात दिल्याशिवाय तिनें उठावयाचें नाहीं (क्रि० घालणें) छप्पी—स्त्री. (कोल्हापुरी) छडी (क्रि० खाणें)

छब—स्त्री १ आकार, ठेवण आकृति, घडण, रूप (विशेषत प्रिय). २ नीटनेटकपणा, सौंदर्य, शोभा, चोलण्याचालण्याची ढब, मुद्रा, नूर [स छवि, हिं छब] ०कडा-डी—वि सुंदर, मोहक, गोजिरवाणा छबडें—न गोजिरवाणें मूल ०दार—वि १ सुंदर, सुरेख आकाराचा डौलाचा २ मनाला आवडणारा, मोहक (काम, आकार, रूप) छबना-न्या—वि गोंडस सुरेख, नीटनेटका, मोहक, विशेषत (पोषाख, दिखाऊ) छबिला—छबेला—वि गोजिरवाणा छबदार पहा

छ(छा)बडी—स्त्री फळें वगैरे ठेवण्याकरितां बांबूची केलेली करडी

छबि(बी)ना—पु १ घोडदळाचा पहारा, रातपाहारा (लष्कर किंवा किल्ला याच्या भोंवतालचा, लष्कर चालू असता आघाडीचा, राजा, देव याच्या मिरवणुकीस असणारा) 'जागो जाग छबिने भाऊच। —ऐपो ११३ स्वारीमध्यें असणारें घोडदळ किंवा पायदळ २ आरमारातील पहारा करणारें जहाज किंवा काफिला ३ (कु) कस्टम खात्याची पहारेकऱ्याची जलद जाणारी होडी, सरकारी प्रवासी गलबत याच्या बांधणींत व आकारांत बराच फरक असतो [फा शबीना]

छबी—स्त्री तसबीर, चित्र [फा शबीह्] ०दार—छबदार पहा.

छबुकडा—छबकडा पहा

छब्बा—पु १ संकेतानें रुपयास म्हणतात 'आज दक्षिणा छब्बा आली कीं छत्रपती?' २ सुंदर, सुरेख, हुशार मुलगा

छमकणें—अक्रि १ छणछणणें पहा २ (स्त्रीचें) छमकत चालणें [ध्व]

छम-कर-कन्-दिनीं-दिशीं—क्रिवि दागिन्याचा छम छम आवाज, पैशाचा आवाज, छडीच्या माराचा आवाज यासारखा आवाज होऊन [ध्व]

छमकाविणें—उक्रि सढळ हातानें खर्च करणें

छमछम-मा—क्रिवि छमकन छणछण-णा पहा

छमछमाट—पु छणछणचा मोठा आवाज (नृत्य वगैरेच्या वेळीं घुंगुरांचा) ०छमा—स्त्री छमछमाट पहा [ध्व]

छरा—पु (गवंडी) तीन घमेलीं वाळू व एक घमेलें सिमेंट याच्या मिश्रणाचा भिंतीवर सडकून मारावयाचा लेप [ध्व नं क्षर्]

छर्दी—स्त्री ओकारी, उलटी [स छर्द=ओकारी]

छर्रा—पु १ बदुकीची बारीक गोळी २ खिळे, दगड, गोळया वगैरेचा तोफेतील बार, खुर्दा [स क्षर्-क्षरणे हिं]
छर्रे उडविणें—(ल) जोरदार आणि आवेशानें भाषण करणें

छल–ळ—पु १ कपटवेष, रूप, सोंग २ ढोंग, सतावणी ३ त्रास, सतावणी ४ कपट, लुच्चेगिरी 'धर्म म्हणे छळ वरिसी मर्यादा त्यजुनि दाळिसी फार्से।' —मोसभा ४५ [स] छलक—वि छळ करणारा, त्रास देणारा छलना—स्त्री छळ अर्थ ३ पहा

छल(ळ)कट—वि (वों) उंच आणि सडपातळ

छल्ला—पु हाताच्या बोटात घालावयाची अष्टपैलू सोन्याची आंगठी, सत्र [स छल्ली=छल्ला हिं]

छली—वि (व) छचोर छाकटा

छवि—स्त्री प्रकाश, कांति तेज लावण्य, सौंदर्य, शोभा [स छवि, तुर्० फा शबीह]

छळ—छल पहा [स छल]छळी छळणें—त्रास देणें छळण–छळणा—छलक, छलना पहा छळण–छळणी–छळणूक—स्त्री छळ अर्थ ३ पहा छळणें—उक्रि १ त्रास देणें, गांजणें, सतावणें २ भयभीत होणें ०वाद—पु १ छल अर्थ ३ पहा २(राजा) त्रासदायक स्वभाव ०वादी—वि छलक पहा 'छळ वादी आगी दोषी।'—दा २ ३ १२ [छल]

छाउ—पु आश्रय, सावली [स छाया]

छाउणी–नी—छावणी पहा

छाक—स्त्री क्षाक

छाकटा—वि छटल पहा मदोन्मत, नखरेबाज, छचोर, क्षुद्र [स शठ]

छाकणें—अक्रि झिंगणें, नशा करणें (दारू पिऊन)

छाग, छागल—पु १ बोकड २ कातड्याचा पोहरा [स] छागवस्त्र—न लोकरीचें कापड 'तिळ इष्णाजिन छागवस्त्रें।'—सुच ३७६

छां–छुं–छू—उद्गा १ जादू, मनतंत्र करताना म्हणावयाचा मंत्र २(ल) दिखाउ प्रयत्न थोडक्यात 'त्यानीं घटकाभर छांछू करून किंवा स्वाधीन केला' पोकळ आरडाओरडा धामधूम खोकला, खाकरा (लक्ष वधण्यासाठीं केलेला) 'यजमान उगाच क्षणभर येऊन छांछू करून जातात पण तितक्यानेंच लोक सावध असतात' [ध्व]

छाट—पु १ खाप तुकडा, धादाटी २ तोडावयाचा किंवा तोडलेला भाग (पाहिजे असलेला आकार यावा म्हणून) ३ खालीं उरलेला गाळमाळ निवडून टाकलेला भाग, ४ वर्गीकरण, निवड 'हीं शंभर माल्यें सारखीं नाहींत छाट करून प्रती लावा ५ (हिं) वाती—वि (ना) लबाड धूर्त धुरंधर. [स कृडन, हिं] ०छूट—स्त्री १ छाट अर्थ १ पहा २ कापणें टल्पा ३ (ल) छाटणी छाटणी—स्त्री कापणी, तोडण्याची निया छाट पहा छाटणें—सक्रि १ कापणें, तोडणें, भादरणें, कातरणें २ खुडणें ३ वर्णवारी लावणें, निवडणें 'व्यापारी लोक फळें सरसकट घेऊन छाटून विकतात ४ भट्टीत न घालता वस्त्र धुवून धुणें ५ झटकन कापणें 'तरवारीनें गळा छाटला' ६ हलक्या हातानें मळ नाहींसा करणें, झाडणें ७ कपात करणें (पगार, खर्च यात) ८ गप्पा मारणें, वादविवाद करणें (गप्पा, राजकीय वर्तमान) ९ (पाणी वगैरे) शिंपडणें १० श्वास, दम कोंडून धरणें ११ कत्तल करणें (सैन्याची) १२ प्रवाहातील पाण्याची धार हातानें तोडीत पोहणें, या अर्थाचे पुढील शब्दहि आहेत कल्ल करणें–उडविणें, खाडोळी करणें, लेखण्या करणें, साकल्यें, लोथी, लोदी पाडणें खापलणें, गुच्चे पाडणें, सफा उडविणें (कफ, रोग) छाटणें—या रोगासंबधीं चर्चा करून निदान करणें [स खडन हिं छाटना]

छाटा—पु १ एक थेंब, शितोडा, तुषार (क्रि० मारणें उड विणें, उडणें, येणें) २ टप्पा, छटा पहा 'हीं तयून मिळाल्यास सोव्या कोसाचा छाटा होता'—भाव ६८ ३ डाग, ठिपका (रत्नातील एक दोष) [छाटणें] ०छाट—स्त्री १ कापाकापी २ (ल) कपात (पगारात, खर्चात)

छाटी—स्त्री १ सन्याशाचें अंगावरचें वस्त्र २ नाक पुसावयाचा हातरुमाल [सं शाटी]

छाटीव—वि १ कापलेला, छाटलेला २ वेंचक; निवडक छाटणें पहा

छाड—पु गुराचा एक रोग, घटसर्प

छाण—स्त्री परीक्षा, छाणणी; तपासणी, निवड [स शाण]

छाता—पु (कारी) १ छत्री २ मधमाशीचें पोळें [स छत्र]

छाताड—न छाती (तिरस्कारानें किंवा आश्चर्यानें ईद छातीस म्हणतात) [छाती+आड]

छाती—स्त्री १ वक्षस्थळ, उरोभाग २ स्त्रियांचे स्तन ३ (ल) धैर्य, धाडस हिंमत साहस जास्त माहितीसाठीं उर शब्द पहा [सं वक्षस+स्थिति] (वाप्र) ०करणें–काढणें—धैर्य दाखविणें ०चा, छातीदार—वि धाडसी धैर्यवान ०चा काट—पु अतिशय धाडसीपणा धैर्यवान होणें (क्रि० करणें) ०चा व्यापार—पु नफ्यासाठीं फार दिवस वाट पाहण्याचा व्यापार धाडसी व्यापार ०धडधडणें—धडकी भरणें भीति वाटणें ०पिटणें—दुःखानें छाती बडविणें ०फाटणें—दुःखानें अंतःकरण विदीर्ण होणें ०भरून येणें—दुःखाचा उमाळा येणें दुःखानें हृदय दाटणें ०ला हात लावून म्हणणें–सांगणें—खात्रीपूर्वक, न कचरता सांगणें ०वर करून–काढून–चालणें—ऐटीत चालणें

०वर दगड ठेवणें-(ल) संकटात हकलणें, पाडणें ०स लावणें-आलिंगिणें सामाशब्द- ०ठाव-पु छातीइतकें खोल पाणी याच्या उलट बुडत ठाव ०ठोक-क्रिवि सडेतोड धैर्यानें निर्भयपणें ०दार-वि छातीचा पहा ०पूर-वि १ दर आणि भरदार उराचा २ धीट धाडसी, धैर्यवान ०फोड-स्त्री उरस्फोड पहा [हिं]

छात्र—पु शिष्य विद्यार्थी [स] -आश्रम-पु विद्यार्थी रहावयाची जागा, (इ) बोर्डिंग होस्टेल

छात्रक—न घोडयाची चौथी चाल [स]

छादस—पु वेदशास्त्रसपन्न पुरोहित; उपाध्याय [स ८द]

छादसवृत्ति-छादिष्ट-छांदीस-छादसी-१ वैदिक रनादी, राडकर, टवाळ, नादिष्ट त-हवाईक लहरी मूळ शब्द छदस=वद वेदात इतरींच्या व्याकरणाच्या नियमाहून भिन्न अशीं पुष्कळ रूपें आहेत त्यावरून छादस (छादिष्ट) म्हणजे नियमाला सोडून वागणारा, स्वैरवर्तन करणारा असा अर्थ चालू छादसी म्हणती हा मुला हुनि।'-दावि ३२ ०पाडा-पु छादिष्टपणा

छान—स्त्री चाळणी, शोध, तपास विचार, वजन (मराठींत याचा उपयोग मुख्यत लाक्षणिक करितात) [स चालन किंवा क्षारण, हिं छान=चाळणी] छानणी-नी-स्त्री बारीक तपास, परीक्षा वादविवाद, उहापोह छानणें-सक्रि १ गाळणें २ चाळणें ३ (ल) बारीक तपास करणें, चोकशी करणें ४ (ल) निव डून काढणें

छान—स्त्री १ ऐट, नखरा, झकपक 'चक्रीदार पागोटें घालून छान करून कोणीकडे चाल्लास?' २ डामडौल सौंदर्य टवटवीतपणा (घर, बाग, कपडे याचा) ३ चांगुलपणा उत्तम पणा, लज्जत खुमारी (विषयतृप्तीच्या जिज्ञासाबद्दल) पुण्याच्या तपकिरीतील छान काहीं निराळीच आहे' ४ टीका उजळा 'आमच्या प्रतिपक्ष्याची वरील शब्दनयावर उडविलेली छान होय -नि ५११ -वि अतिशय उत्तम झळकफळक वस्तु छानदार 'हे फळ मोठें छान आहे' [अर शान] (वाप्र) ०उतरणें उडणें-चांगलें होणें सुशोभित होणें कालच्या गाण्याची मानी छान उतरली उडाली ०मारणें-थाटमाट करणें प्रावीण्य दाखविणें सामाशब्द- ०छु छो)की-स्त्री डाम डौल दिमाख चमकपणा शोभा नवेपणा [अर शान-उ-शौकत] ०छूक-छोक-वि अक्कडबाज डौलबाज थाटमाट कर णारा, चमकदारगी झाकदार ऐटबाज ०दार-वि १ सुरेख भपकेबाज डामडौलाचा २ छानछूक पहा [फा शान्दार=प्रति ष्ठित] ०दारी-स्त्री भपका डामडौल सुरेखपणा 'त्याचा स्वभाव छानदारीचा आहे -वाप्रइमा ५१ ०मोड-पु अपमान अप्रतिष्ठा, पाणउतारा

छानी—स्त्री ऐट गौरव 'किंवा हेंहि लिहिलें पसतीस न पडून याहूनहि छानी करण्याचें मनात आणण्यास'-नि ११२

[छान] छानीचा-वि सुंदर छानदार थाटमाटाचा

छाप—पु १ टाईप ठसा, गिळा, छापण्याचें अक्षर २ ठसा छापण्याचें साधन ३ थाप (तबला, मृदग यावरील) ४ (ल -स्त्री) वर्चस्व, दाब 'त्या पंडिताची सर्वावर छाप बसली' ५ परिपूर्णता, पूर्ण कौशल्य नैपुण्य त्याचा वाजण्याकरण्याचा छाप यापुढें बारा जन्मात यावयाचा नाहीं' ६ हात टाकणें (पोहण्यात) (क्रि० टाकणें) -स्त्रीन खोगिराखालचें बुरणूस घामोळें नमदा, अडीच हात लाब, दोन हात रुंद आणि सलग असलयास स्त्रीलिंगी व तुकडा असल्यास नपुसकलिंगी वापरतात शिक्का [स चप्=दाबणें हिं] ०टाकणें-डामडौल करणें प्रयत्न करणें जोगचा प्रयत्न दर्शविणें ०देणें-भूलथाप देणें छापेखालीं-एखाद्याच्या वजनाखालीं (क्रि० असणें चालणें वागणें निभणें) ०कागद-(इ) टिपकागद ०कार छापारी-वि (गो) शिक्का छापणारा, करणारा ०खाना-पु १ छापण्याचा कारखाना, मुद्रणालय २ टाकसाळ ०छूप-स्त्री १ डागडुजी साफसफाई (क्रि० करणें) २ (ल) थापाथापी, हुलकावणी धाब्यावर बसविणें (क्रि० करणें) ०णावळ-छपाई छापण्याची मजुरी छापणी-स्त्री छपाई ठसे मारणें कापडावर रग चढविणें

छापणें—सक्रि १ मुद्रित करणें; ठसा उमटविणें एकसारख्या प्रती काढणें २ लिंपणें (भित वगैरे) ३ (कु) शाई टिपणें [स चप्]

छापा—पु १ छाप अर्थ १ २ पहा २ छप्पा पहा अचा नक हल्ला [फा चापीदन तुर्की चापीत] ०खालचा गृहस्थ-पु वर्चस्वाखालील माणूस ताबेदार ०पाणी खेळ-छप्पापाणी पहा

छापारी-पु छापणारा कपडयावर निरनिराळ्या प्रकारची नक्षी उडविणारा रगारी लोकाची एक जात [छापणें]

छापी—स्त्री १ हातोटी कसब हुकमत प्रभुत्व आदर्शत्व २ (नाशिक) नाग पुसावयाचें फडकें चिलमीखालीं गुडाळावयाचें फडकें शापी -वि १ ठसा मारलेलें छापलेलें २ राजाचा छाप असलेला (का द) ३ विशेष प्रकारचा छाप असलेला (रुपया) ०खोगीर-पु बुरणसाच्या बाजू अमलेलें खोगीर छापील-ल-वि छापी अर्थ १ पहा ०सुलाखी-वि १ छाप आणि सुलाख अस लेलें (रुपया खरा किंवा खोटा आहे हें पाहण्यासाठीं विशिष्ट प्रकारचा ठसा त्यावर आहे किंवा नाहीं हे व भोंक पाडून त्यात हिणकस धातु आहे की नाहीं हें पहावयाचें असे) २ पुष्कळ ठसे मारलेला (रुपया-यामुळें याचें वजन कमी भरतें)

छापेकरी—पु १ नाण्यावर किंवा कचेरींत शिक्के मार णारा अधिकारी २ छापा घालणारा लष्करी अधिकारी

छापो—छप्पापाणी गेळ पहा

छाय—स्त्री छाया.सावली 'दिवस गेलिया टाकर्दल छाय।' –तुगा ७०१ [सं छाया]

छाया—स्त्री १ सावली २ प्रतिबिंब ३ आच्छादन; आश्रय, पडदा, रक्षण 'निवारोनी जाय माया। ऐसी छाया जयाची।' –तुगा ७ ४लक्षण, चिन्ह,निदर्शक गोष्ट (रोग, मनोविकार यांची) 'डोळे पिवळे झाले म्हणून कामिणीची छाया दिसते' 'मुखावर क्रोधाची छाया दिसते' ५ अंधुक प्रतिमा किंचित दर्शन प्रतिबिंब; मुद्रा, चर्या, अर्धस्पट पडछाया 'श्लोर लागत नाहीं परंतु त्यात राजनीतीची छाया दिसते' ६ थोडेसें साम्य. 'रामभाऊची छाया त्याच्यावर दिसते म्हणून हा त्याचा मुलगा' ७ स्वरूप, कांति, सर्वसाधारण देखावा. टवटवी शोभा 'झाडाला एक महिना पाणी मिळताच त्याची छाया पालटली' ८ (स नाटकात) बालभाषेची अर्थबोधक संस्कृत पदादिरूप व्याख्या ९ छद्म अर्थ ३ पहा १० रूपांतर प्रतिबिंब, प्रतिकृति, भाषांतर 'पण यास भाषांतर ही संज्ञा नसून छाया हें नाव आजपर्यंत चालत आलें आहे' –नि १८३ ११ सूर्याची स्त्री १२ भास [सं]०धरणें–(पाऊस, मेघ, आभाळ यांनीं) छायेनें, अंधारानें भरून टाकणें ०ग्रह–पु. सावलीनें प्राण्यास खालीं ओढून घेणारा मासा किंवा इतर प्राणी ०चित्र–न १पडद्यावर पाडलेली चित्राची छाया 'स्वमा येचें आडवस्त्र। लावूनि एकला खेळवी सूत्र। बाहेरी नटी छाया चित्र।'–ज्ञा १८ १३०३ २ सूर्यप्रकाशाच्या साहाय्यानें काढलेलें चित्र, फोटो ०चित्रपेटिका–स्त्री भिंग व आरशाच्या सहाय्यानें पदार्थांची चित्रें काढण्यास मदत करणारी एक पेटी या पेटींत एक भिंग (लेन्स) व त्यासमोर पंचेचाळीस अंशाचा कोन करून एक आरसा असतो, त्यामुळें पुढील वस्तुची प्रतिमा एका बाजूस वळ वून घेता येते [इ कॅमेरा ऑब्स्क्यूरा] ०नायक–पु सूर्य. 'छायानायकसा निदाघ समयीं छाया करी तो विधु'–र ७ ०निधि–एक पक्षी याची सावली ज्याच्यावर पडेल तो श्रीमंत होतो असा समज आहे ०नुहरण–न टोंवळ भाषांतर, अनुकरण ०पुरुष–पु उन्हात किंवा चांदण्यात उभें राहून आपल्या छाये कडे सतत पहात असता एकाएकीं सूर्य, चंद्र यांनकडे पाहिलें म्हणजे जो पुरुष दिसतो तो, स्वरशास्त्रात हा प्रसिद्ध आहे ०मंडप–पु १ छायाचित्र अर्थ १ पहा 'छाया मंडपीची सेना।सृष्टिमारिखींच रचना.' –दा ८ १ ३६ २ मॅजिक लँटर्नचा खेळ ०मंडपी–छायाचित्राचा खेळ खेळणारा ०रंग–पु सूर्य ०रोटी–पुत्र रोटी–दोन रूपाची गोष्ट एक भाकरीची सावली पाण्यांत पाडून ते पाणी पिणें आणि दुसरा भाकरी पाण्यात बुडवून तें पाणी पिइ ०लग राग–पु (राग) दुसऱ्या एखाद्या रागाच्या साहाय्यानें रंजनकारी होणारा राग ०विखार–पु. (कों.) ज्याची सावली पडली असतां मनुष्यास मृत्यु येतो अशी मण्यार (साप)

छायानट—पु (राग) गायन शास्त्रातील एक राग या रागात षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, तीव्र मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण, वादी पंचम, संवादी ऋषभ, गानसमय रात्रीचा पहिला प्रहर [सं]

छाल(न,छबीला,छबेला—वि नखरेबाज, सुंदर, अतिशय देखणा, (पुरुष, स्त्री) [हिं छबिला]

छाय—स्त्री छाया [सं छाया, हिं]

छावड-छावडें—न लहान मुलाचें लाडकें नांव, छबुकडें. [स शावक, हिं छावा]

छावणी–नी—स्त्री १ लष्कराचा तळ २ लष्करासाठीं तात्पुरतें बांधलेलें छप्पर किंवा इमारत ३ (घरावरचें) छपर व त्याची शाकारणी ४ खिडकीवरील किंवा दरवाजावरील विटांच्या कामा खालील फळी जमिनीच्या पोटातील नळावरील दगडी छपर किंवा कमान. ०चा दगड–पु वरील कामात वापरलेला आच्छादनाचा दगड. [सं. छादनी, प्रा छावणी]

छावणें—सकि. (ना.) शाकारणें (घर)

छावा—पु १ सिंहाचें, हत्तीचें पिलूं २ (ल) सुंदर मनुष्य, मूल, रेडा, किंवा शूर 'जो होळकराचा छावा.'–विक १४ ३ कोणत्याहि प्राण्याचें लहान पोर [स शावक, फें जि चावो, छावो]

छि छिछि—उद्गा तिरस्कार, तुच्छता, नापसंत दर्शक अव्यय छिथू–स्त्री फजिती, दुरेवडी, दुर्यो, दुरदुर (क्रि०करणें)

छिक्का—स्त्री छिंक, शिंकणें (क्रि० करणें) [स]

छिचर्डी—स्त्री मांसाचा टाकाऊ भाग, नेहमी अनेकवचनीं (छिचडया असा) वापरण्यात येतो [छिलणें ?]

छिचो(छो)र–री—वि छचोर पहा

छिटकणी—स्त्री (काशी) पडणें, शिंपडणें (पाना इ०)

छिटकाव–पु सडा, शिंपण [हिं छिटकना]

छिटणें–छिटाऊ–छिटाव–छिटाऊवंदर–छिटावणें—छिटणें इ० छिताऊ पहा

छिटझर्दा—न जर भरलेलें चीट, जरीचें चित्रविचित्र कापड, एक प्रकारचें कापड –देहु १९१ [चीट पहा]

छिटपि(फि)ट—स्त्री तिरस्कारानें नाकारणें हिडिसफिडिस, कमी लेखणें (क्रि० करणें लावणें) [ध्व]–वि सोडलेलें, ओरखडलेलें गिचमिड –क्रिवि धडपडत, फजिती करीत

छिटा–छिट्टा—पु डवविलेला शितोडा, डाग मोत्या वरील किंवा फळावरील डाग [स क्षिप्त, हिं छींटा]

छिटी—वि चिटाचें केलेलें [चीट पहा]

छिड(ट)कणें—स्त्री रंगविणें, रंगाचा छिटकाव देणें [सं क्षिप्त=फेंकणें, हिं छिडकना] छिडकाव–पु १ शिंपडण्याची

क्रिया शितोड टाकणें २ शितोड्यानें पाडलेले डाग किंवा ठिपके [हिं छिन्काव]

छिणा—स्त्री धातूचा तुकडा तोडण्याचें पोलादी हत्यार

छिणा(नी)क—स्त्री शिलक, वाताची कळ, वेदना, शिणक (क्रि० भरणें निघणें मारणें यणें होणें)

छिंद—स्त्री कापलेली वस्तु तुकडा शकल –वि छाटलेलें कापलेलें रवच्ची केलेलें, तोडलेलें [स छिन्न] **छिंदणें**–सक्रि १ (काव्य) कापणें, तोडणें छिनभिन करणें २ (ना) भिडणें स्पर्श करणें थांबविणें अडथळा करणें [स छिद]

छिद्र—न १भोंक छेद पोकळी दर बीळ 'छिद्राचा आश्रय उदीर कुल्वाडी।' –तुगा १९८३ २ (ल) उणीव न्यूनता दोष ३ (ल) प्रवेश बीळ मार्ग गुप्त दोष, कमीपणा गुह्य, अपूर्णता, मर्म मर्माची जागा 'आमची दारू सपली हें छिद्र शत्रूस कळलें तर ता आताच घाला घालील' ४ गुप्त मार्ग (किल्ला) चोरखिडकी, पळवाट ५ कपट छद्म [स] ०पाडणें–प्रवेश मार्ग शोधणें ०पाहाणें–न्यून दोष पाहणें **छिद्रात निघणें**–हलकें होणें नमणें ०दर्शी–दृष्टि–वि दुसऱ्याचे दोष न्यून पाहणारा –**द्रान्वेषण**–न न्यून पाहणें दोष पहाणें –**द्रान्वेषी**–वि छिद्रदर्शी

छिनाल—वि व्यभिचारी शिंदळ, शिनाळ, बदफैली (पुरुष किंवा स्त्री) [स छिन्न+नारी हिं छिनाल] ०**खाना**–पु कुंटणखाना वेश्यागृह ०**चाळा**–पु वेश्याचे नखरे, हावभाव ०**चारीचा**–वि व्यभिचारोत्पन्न, व्यभिचारापासून झालेला ०**नखरा**–पु छिनाल चाळा पहा ०**पुरा**–पु छिनालखाना पहा **छिनाला–छिनाली**–वि १ शिंदळकी करणारा (पुरुष स्त्री) २ निर्लज्ज

छिनाव(वि)णें—सक्रि हिसकावून घेणें बळजबरीनें घेणें [स छिन्न हिं छिनाना]

छिनी—स्त्री मुळ्याच्या पानासारखीं पानें असलेलें झाड

छिन्नी—स्त्री छिणी पहा

छिन्न—न १ तासलेला पृष्ठभाग २ ओबडधोबड तुकडा किंवा ढपला –वि तोडलेलें कापलेलें विभागलेलें [स छिद्–छिन्न] ०**पुच्छ** वि शेपूट कापलेला ०**हस्त–कर्ण–नासिक**–वि हात कान नाक तुटलेला **छिन्नभिन्न**–वि अस्ताव्यस्त, तुकडे केलेले, फाडलेले फाकलेले [स] ०**कटि**–न नृत्यांत एका पायावर उभें राहून दुसरा पाय ताठ ठेवून पुढें मागें हालवीत राहण्यानें कंबरेची पुढेंमागें हलत राहण्याची स्थिति फार व्यायामानें थकणें धापणें वगैरे दाखविण्याच्या वेळीं हा अभिनय करितात

छिपटा—स्त्री चिपटी चमचा डोई

छिलका, छिलटा, छिलपा—पु १ढलपा, चीप, चिप्पी, टरफल २ कातडें, साल [हिं]

छिलण—सक्रि तासणें चोळणें रंधणें, साल काढणें [स छिन्न हिं छिलना]

छिलवा छिलवागजरा—पु दाट एकमेकांत गुंतून केलेली फुलांची माळ, देठें खोडून केलेला पुष्पगुच्छ 'आणवा ल्हाहान छिलवा।' –सला ७ [छिलणें]

छिला–छिलें—स्त्रीन दरवाज्याच्या दुहेरी चौकटीची खालची जोडलेली दोन लाकडें वरच्या लाकडांना घोडा किंवा मेंढरी म्हणतात

छीं—छि पहा

छाट—न चीट रंगविलेलें छापमारलेलें सुती अथवा तागी कापड, चित्रवस्त्र [स क्षिप्त]

छीट—स्त्री जीव पक्षाची विष्ठा [स क्षिप्त]

छीपा—वि (माळवी) कपडे छापणारा रंगारी, खडी काढणारा [छापणें]

छील—स्त्री (सोनारी) चांदी सोनें इ० धातूच्या सुताची गोल कडी

छु—उद्गा कुत्र्याला सूचना करण्याचा हाकलण्याचा शब्द **छुक छुत**–उद्गा मांजराला हाकलण्याचा शब्द [ध्व] ०**छु छु**–छु पहा याच्या उलट यु यु ०**छुक म्हणणें–करणें**–शांत राहण्यास सांगणें [ध्व स तुच्छ]

छुट्टा—पु (गोंड) गोंडी नायकाच्या गळ्यातील कांचेच्या मण्यांची गळसरी

छुटी—स्त्री सुटी [स छुट्=छेदन हिं छूटना सुटणें]

छुणछुणणें—अक्रि दुमदुमणें छुणछुणणें तिढीक येणें [छुणछुण] **छुणछुणाट**–पु जास्त तारांचा तिढीक दुमदुम **छुणछुणा**–स्त्री तिढीक धडधड, छुणछुण टणटण [ध्व]

छुत—उद्गा छु पहा छुक [ध्व]

छुमछुम–मा—क्रिवि घागऱ्याच्या आवाजासारखा छम छमा शब्द होऊन 'बहु रुचिर नूपुरें छुमछुमा तरी वाजती।' –र म २ ७५ [ध्व]

छुरिका छुरी—स्त्री सुरी [स छुर्=कापणें, पो चुरी=चाकू छुरा] ०**बंध**–पु हुन्नर मुर्तीस म्यानीं समरार आहे

छू—छु पहा ०**करणें–म्हणणें**–कुत्र्यास भावण्याचा इशारा देणें (ल) (भाषण वगैरे करण्याविषयीं) उत्तेजन देणें

छूट—स्त्री सूट, सवलत, सट (नाचें)

छे छेछे—उद्गा नापसंति तिरस्कारदर्शक शब्द [ध्व]

छेकणें—सक्रि छकणें पहा

छेका—पु पाठ; रेघ (खोडून काढण्यासाठीं ओढलेली) छेकापन्हुति–स्त्री एक अर्थालंकार, वाक्याचा अर्थ फिरवण्यासाठीं भंगा एखादा श्लेषात्मक शब्द घालावयाचा कीं ज्याच्यामुळें श्रोत जो अर्थ समजले असतील त्याहून तो भिन्न व्हावा उदा० 'त्वरणतपरि पयोधरातें रगडुनि पडलो दुरी। कायहा धीट म्हणवा तरी। तो नराचा मूल कायगे सोंग चन्द्रम्याहारी। नव्हेगे मारुत मेघोदरीं' –राल १५ छेकोक्ति–स्त्री वक्रोक्ति, वाकडें, दुटप्पी, उपरोधिक भाषण छेकापन्हुति पहा छेकानुप्रास–पु दोन अथवा अधिक वर्णांची पुनरावृत्ति, वृत्त्यनुप्रासाहून विरुद्ध, गुणभिन्न 'नवहि नसे ज्या कार्या त्या काटावा कशास करवाल' –मो

छेटा, छेडणें, छेडा—छडा, छडणें, छडा पहा (वाग्र) छेटय्यानीं करणें–(ना) त्रास देणें खोडी करणें, कुचेष्टा करणें छेडी जाणें–(ना) त्रास देणें वगैरे

छेद—पु १ लहान छिद्र भोंक छिद्र पहा २ चीर, फट भेग ३ कापणें दोन करणें, तोडणें ४ (गणित) अंशस्थानीय आकड्यास ज्या अकानें भागावयाचें तो, मुख्य वस्तूचे किती भाग करावयाचे ते दाखविणारा अक उ० एकचतुर्थांश यथें एका वस्तूचे ४ भाग करून त्यातील एक घ्यावयाचा ५ (गणित) भाजक ६ अतर ७ जडपदार्थ उभा–आडवा कापला म्हणजे तो कापलेला भाग (इं) सेक्शन [सं छिद्=कापणें] ०पाडून लिहिणें–मध्यें जागा सोडून लिहिणें सामाशब्द– ०छेदक–वि १ तोडणारा, कापणारा, भाग करणारा २ (गणित) भाजक ३ छेद अर्थ ४ पहा –पु नक्षत्राचें स्थान आणि गति दाखविण्यासाठीं काढलेलें चित्र [स]

छेदणें—सक्रि १ कापणें, छाटणें तोडणें चिरणें भाग करणें २ मोत्याला वध पाडणें ३ दुभागणें ४ नाश करणें तोडणें कापणें [स छिद्–कापणें] छेदन–न छेद, कापण्याची क्रिया, ०बिंदु–पु (भूमिति) ज्या ठिकाणीं दोन रेषा किंवा वर्तुळें एकमेकास छेदतात तो ०रेघ–रेषा–स्त्री जिच्या योगानें दुसरी रेषा कापली जाते ती छेदनीय–वि छेदावयास योग्य भागार्ह छेदभेद–पु तोडमोड 'किंबहुना साडावे। छेदभेद।' –ज्ञा १७२१२ छेदित–वि कापलेला, भाग केलेला छेद्य–वि छेदनीय पहा [स]

छेंदणें—अकि (व) अडकणें, लागणें आपटणें 'विहिरींतून पाणी काढताना भांडें दगडाला छेंदलें' [स छिद्]

छेलछबि(बे)ला—वि छालछबीला पहा 'नको मला अशा ढक छेलछबल्या रे।' –प्रग १७९ [स]

छेला—पु (काव्य) नखरबाज माणूस अक्कडबाज माणूस

छेळणें—न अणकुचीदार लोखंडी गज, पहार, खळें –सक्रि पहार वगैरे टोकणें, टोचणें

छोकरा–री—पुस्त्री मुलगा, मुलगी [स शावक+रा, प्रा छावक+रा, हिं]

छोटा—वि लहान [सं क्षुद्र हि] ०मोठा–बडा–वि लहानमोठा ०हजेरी–स्त्री सकाळची न्याहारी (हा शब्द युरोपियन लोकाच्या घटलीं भाषेत रूढ आहे) छोटेखानी–वि सरासरीचा, मध्यम, दुय्यम दर्जाचा

छोटी—पु घुरांचा एक रोग, धम्मर्प

छोनछडी—स्त्री (माण) नवयौवन स्त्री

छोल—पु (सुतारी) रधा [छिलणें]

छोलदारी—पु तिकोनी तबू किंवा पाल [स छोरण+धारण हिं छोलना+धारना हिं]

ज

ज—आठवें व्यंजन वर्णविकास–याच्या चार अवस्था असून पहिली गिरनार शिलालेखात, दुसरी इ स २ ऱ्या शतकातील नाशिकच्या शिलालेखात (यांतील ज इग्रजी E या अक्षरासारखा आहे), तिसरी झाळपाटन यथील लेखात (इ स ६८९) व चौथी ११ व्या शतकातील उज्जयिनी यथील लेखात आढळते –वि (सस्कृत शब्दापुढें जोडला असता) जन्मलेला, उत्पन्न झालेला निघालेला इ०अर्थ होतात जसें–अडज, स्वेदज, जलज, पकज, कफज इ० ज, जवें–पुन (ल) जेवण (जेवण शब्दातील आद्याक्षरावरून)

जा॥ खर—विनाम (सांकेतिक) जमादिलाखर, मुसलमानी वर्षाचा ६ वा महिना जा॥ वल–जमादिलावल, मुसलमानी वर्षाचा ५ वा महिना

जइत—न (गो) जय [स जी=जिंकणें]

जई–जै—स्त्री १ जेथें भिंत छपरास मिळते त्या ठिकाणीं आतील बाजूस राहिलेली जागा यथें कांहीं वस्तु ठेवता येतात तसेंच कित्येकदा भिंतीच्या वर बाहेरील बाजूस काढून अशी जागा मुद्दाम केलेली असते २ (वे) विहीर पडू नये म्हणून धर लागे पर्यंत खणलेली जमीन

जई, जइं—क्रिवि (काव्य) जेव्हा ज्यावेळीं, त्याच्या उलट कई 'कृपा करुनि धाडिला जइं मदीय बधु स्वयें।' –मोकृष्ण ५८५ [स यदा]

जईनच, जईनसईन, जईनमईन—क्रिक्रिवि १ (अशिष्ट) कारणापुरतें, बेताचें २ पुष्कळ, विपुल, भरभक्कम, भरपूर

जईपट्टी—स्त्री (व सोनारी) तगडावरील बाजूची उभी पट्टी

जईफ, जयफ जैफ—वि कष्टी, क्षीण, अशक्त 'आम्ही जईफ झालों आहों बहुत दिवस वाचत नाहीं' –रा१ २८ [अर् झईफ्]

जउळी-जऊळ—जोळी, जौळी पहा

जक—१ खिपत, पराभव, धक्का, थप्पड, तवी 'एवढी जक खडर्यावर हजरतीस बसली' –रा ५ १६ २ (नाविक) एखाद्या लाकडास फूट गेल्यास मजबुतीसाठीं दोरीनें चार–सहा फेरे घेतात ते [अर दक्क=पीठ करणें]

जंक—न नावेचा एक प्रकार [इ]

जक(ख)ड—स्त्री १ ताण ओढ (क्रि० ताणणें, आवळणें) २ गारठ्यानें आखडणें (हा शब्द बांधणें, टाकणें, धरणें, राखणें या शब्दांशीं जोडून योजतात) [अर दक्क=पीठ करणें]

जक्रणी—स्त्री (माण) शेतातील एक देवता, जखीण [स यक्षिणी]

जक्ला—वि (अशिष्ट) सगळें, सपूर्ण, सर्व, अनीवात [स सकल ?]

जकात—स्त्री कर, सायर, दस्तुरी, कराडगिरी, स्थलांतरित (आयात व निर्गत) व्यापारी जिनसावरील कर, (मूळ अर्थ मुसल्मानात प्राप्तीचा काहीं ठराविक अश धर्मादाय म्हणून काढून इमामाचे स्वाधीन करावयाचा असा सप्रदाय असे, त्यावरून धर्मादाय कर, प १) [अर झकात] ०**दार**–वि जकात वसूल करणारा अधिकारी किंवा मस्तेदार रोमी सरकारच्या कारकीर्दीत जे लोक नाक्यावर बसून जकात वसूल करीत असत ते हे लोक परकी सरकारची नोकरी करून आपल्याच बधुनजनापासून अन्यायानें वाजवीपेक्षा अधिक पैसा घेत व अन्य मार्गानींहि जुलूम करीत, यामुळें यहुदी लोक जकातदारास नीच लेखून त्याच्याशीं अन्न व्यवहारहि करीत नसत ०**नाकें**–न १ जकात वसूल करण्याची जागा, ठाणें २ (ल) ज्यावर जाता येता कपाळ आपटतें असा टेंगणा दरवाजा –**न्या**–वि १ जकातदार २ एक पक्षी हा ज्या पक्ष्याला निकला त्याचें एक पीस उपटतो म्हणून त्यास म्हणतात

जखि(के)रा—पु १ अडगळ, जुना गळाठा, रास (पुस्तकें, कापड, कागद इ०ची) २ कोठार, साठा, सचय 'ठाण्यात दारूव तोफेचे गाळे वाणवगैरे जखिरा पाक्ता आहे' –ख ९ ४५०३ [अर झखीरा] **जखीरखाना**–पु कोठार, गजीखाना, अठरा कारखान्यांतील एक **जखिरी**–वि दारुगोळ्याचें 'त्याजवर सामान जखिरी पूर्वील प्रमाणें राखावें' –मराचियाशा ३२.

जखड-ल—वि बुढ्ढा वृद्ध अशक्त, क्षीण [अर दक्क= पीठ करणें]

जखडणें—सक्रि घट्ट बांधणें ताणून, आवळून बांधणें, इकडे तिकडे हाल्याल करता येणार नाहीं असा तऱ्हेनें बांधणें [जकड पहा] साम शब्द– **जखडबंदी**–स्त्री बंधन (गुरू खुरपाला) (क्रि० करणें) २ (ल) भाग पाडणें, उपकाराखालीं आणणें ३ बंधन, आकलन, वेष्टन (क्रि० करणें) **जखडाजखड-डी**–स्त्री बांधणें व आवळणें, घट्ट आवळणी (क्रि० करणें, होणें, चालणें)

जखडीन—स्त्री जखीण पहा

जखम—स्त्री १ दुखापत, घाव, व्रण, आघात (शस्त्रादिकानें झालेला) २ जोखीम या अर्थानें चुकीचा उपयोग, व्यापारांत तोटा, धक्का (क्रि० बसणें) [फा झख्म] ०**पट्टी**–स्त्री जखमेवरील मलमपट्टी ०**भरणें**–जखम बरी होणें.

जखमाणा-ना–न दुखापत झालेल्या शिपायाला सरकारातून मिळालेलें इनाम, पैका 'जखमानेही दिले' –रा ४.१०७.

जखमी–वि १ घायाळ २ ओरखडलेलें दुखावलेलें, जखम झालेला **जखमेवर मीठ घालणें**–दु खावर डाग देणें

जखाई जुखाई—स्त्री दोन क्षुद्र स्त्री देवता यावरून सर्व क्षुद्र देवताना नाव देतात [स यक्ष+आई]

जखात(द)दार—जकातदार पहा

जखि(खे)रा—जखिरा पहा

ज(जा)खीण-न—स्त्री जखाई जुखाई पहा १ एखादी बाळतीण मेली असता किंवा एखाद्या स्त्रीनें पाण्यात जीव दिला असता तिचें जें पिशाच्च होतें तें, हडळ २ एक क्षुद्र देवता 'जखिणी दवीं म्हणे जी सर्वस्तोंरा।' –सप्र ५ १० डंखीण पहा [स यक्षिणी]

जख्खड, जख्खड, जख्खल—वि अतिशय म्हातारा आणि अशक्त, थकलेला (म्हातारा शब्दाशीं योजून) (माण) जखुड [जकड]

जग—न. १ स्थावरजंगमरूप अखिल सृष्टि, विश्व, पृथ्वी, दुनिया २ ब्रह्मांड माणसाचें वसतिस्थान मनुष्यजात, लोक [स जगत] (वाप्र) **जगातून उठणें**–१ लोकाचाराविरुद्ध वागणें २ (वैधव्यामुळें आपत्तीमुळें) सर्वस्वी बुडणें **जगाघाहेरील-निराळी चाल**-लोकविलक्षण चाल **जगामुलखानें सोडलेला**-जातीवगळा टाकलेला, साऱ्या गावाची ओवाळणी, साऱ्या दुनियेची खरवड **म्ह०** आपण भला तर जग भलें आपण मेला जग बुडालें सामाशब्द– ०**गोळ**–पु (काव्य) पृथ्वीरूपी गोल 'जैसा महाप्रलयीं जगगोळ। जाहाला उदकाचें बंबाळ।' ०**चालक**–वि (काव्य) जगाचें भरणपोषण करणारा (ईश्वर) **जगच्छेट**–जगतशेट पहा **जगजाहीर**–वि सव लोकांना माहित असलेला, प्रसिद्ध अमलेला ०**जीवन**–न जगज्जीवन पहा ०**जुग**–न (महानु) मोठी आपत्ति जगावर आकाश कोसळणें 'औचितें जगजुग पडिल रानरा‍ळिकावरी।' ०**जूट**–पु मुख्यवस्था ०**जेठी**–पु (काव्य) १ जगामधील मोठा (ईश्वर) २ जगातील बलवान पुरुष, मल्ल 'आम्ही जगजेठी असता।' –एरुस्व ६ १५

-ज्जनक-पु जग उत्पन्न करणारा जगत्कारण पहा **-ज्जीवन**-न १ जगाचें जीवन; जीव सृष्टीचें जगण्याचें साधन (पाऊसपाणी, अन्न इ०) २ सजीव प्राण्यांचें अस्तित्व -वि जगाचें धारण पोषण करणारा (ईश्वर) **०झंपू**-वि (महानु) जगाला झोंपणारा 'उथटआ देवा जगझंपु।' -शिशु १५४ **०झोडी**-स्त्री वगैरे, दासी 'लाज धर्मी भाडे। जगझोडी राड।' -तुगा २६० **०डंबर**-न १ अवडंबर; अवाढव्य पण निरर्थक थाटमाट, धामधूम, आव (विद्या, पैसा याचा) (क्रि० घालणें) २ अफाट जगास आश्चर्यानें म्हणतात, विश्वविस्तार, एखादी अवाढव्य, विस्तीर्ण वस्तु 'हो हा जगडंबर।' -ज्ञा. १५ ४७ [सं जगत्+अंबर] **-ड्व्याळ-ड्व्याळ**-वि. प्रचंड अवाढव्य (इमारत, शरीर, अरण्य), प्रमाणरहित, बोजड (पदार्थ) [सं जगत्+व्याल] **०ढाल-ढाळ**-पु ध्वज, झेंडा [सं जगत्+ढाल] **जगत्**-न जग अर्थ १,२, पहा **जगती**-स्त्री १ जग अर्थ १, २ पहा 'किं पळता सरली अवघी जगती।' २ (महानु) मठ 'पूर्वाभिमुखजगती असे।' -ऋ १०६ **जगती तल**-न पृथ्वीतल पृथ्वीचा पृष्ठभाग **जगत्कर्ता**-पु ब्रह्मदेवाचें एक नाव जगज्जनक पहा **-त्कारण**-न जगाला उत्पन्न करणारी शक्ति, हा शब्द निरनिराळे पंथ, ईश्वर, माया, प्रधान, परमाणु, या निरनिराळ्या शब्दाना लावतात **जगत्त्रय**-न स्वर्ग, मृत्यु पाताळ **जगत्पति-प्रभु**-पु जगाचा धनी, नियंता, ईश्वर किंवा राजा **जगत्पालक-पाळक**-वि जगाचें पालन करणारा **जगत्प्रसिद्ध**-वि जगजाहीर पहा **जगत्प्राण**-पु हवा, वायु **जगद्बंधु**-पु विश्वबंधु सर्व सृष्टीवर प्रेम करणारा. **जगत्शेट** पु १ फार श्रीमंत २ (ल) निर्धन पुरुष **जगत्शेटीचा-नातू**-वि निर्धन मनुष्य **जगत्स्रष्टा**-जगज्जनक पहा **जगत्स्वामी**-पु जगाचा धनी **जगत्क्षय**-जगाचा नाश **जगदंत** पु जगाच्या नाश शेवट अखेर [जगत्+अंत] **०दंबा-दंबिका**-स्त्री पार्वती देवी जगाची माता 'विन्मुख जाहली जगदंबा।' -एरुस्व ५७१ [जगत्+अंबा] **०दळ-दाळ**-वि १ जगाला भरडणारा 'दापीतआ दवाच्या जगदळा।' -शिशु १५५ २ (वायकी) जगाशीं भांडणारा **०दात्मा-जगदीश-दीश्वर**-पु ईश्वर; ब्रह्म [जगत्+आत्मा, ईश, ईश्वर] **०दाभास**-पु विश्वसादृश्य, जडरूप माया, बाह्य सृष्टि [जगत्+आभास] **०दुद्धार** पु १ जगाच्या उद्धार, मुक्ति २-वि जगाचा उद्धार करणारा [जगत्+उद्धार] **-द्गुरु** पु १ ईश्वर २ श्रीशंकराचार्यांची पदवी ३ थिऑसफी पंथांतील गुरुस्थानी मानलेली श्रेष्ठ विभूति **-द्भूषण** न जगाचा अलंकार ईश्वर **-द्वंद्य**-वि सर्व जगास पूज्य **-द्विनाश**-जगत्क्षय पहा **-द्विलक्षण** वि १ सर्व जगाहून निराळा, विलक्षण २ बाह्यात; चमत्कारिक तऱ्हेवाईक **जगधाम-जग निवास**-वि (काव्य) सगळें जग व्यापून राहणारा; परमेश्वर, सर्व जग हें ज्याचें घर आहे असा **०नाड**-स्त्री जगदळ-दाळ पहा **०नाथ**-पु १ जगाचा स्वामी २ पुरी येथील श्रीविष्णूची मूर्ति म्ह० आपला हात अन् जगन्नाथ=स्वतंत्र पूर्ण स्वातंत्र्य असणें [जगत्+नाथ] **०नायक**-पु जगाचा स्वामी, पालनकर्ता, ईश्वर [जगत्+नायक] **०निंद्य**-वि सर्व जग ज्याची निंदा करतें असा **०नियंता**-वि जगाच्या हालचालींवर नियंत्रण ठेवणारा **-न्मंगल**-वि जगाचें कल्याण करणारा 'माळा हे कमळा विचारूनि गळा घाली जगन्मंगला।' **-न्माता**-स्त्री १ जगाची आई जगदंबा २ (ल) मातृतुल्य स्त्री **-न्मित्र**-पु जगद्बंधु पहा आवडतें मूल, सुस्वभावी माणूस **-न्मोहना**-स्त्री जगाला भुलविणारी स्त्री **०प्रसिद्ध**-जगजाहीर पहा **०बोळ** पु १ (महानु) जगाला पारखा होणें 'त्यागा जगबोळ जाहाला।' -भाए ९१ २ बहु कातबोळ. 'नारदा होतुसें जगबोळाचें मानू।' -भाए ६३ **०भाड**-वि जगदळ पहा **०मित्र-मैत्र**-वि सर्व जगाशीं मैत्री करणारा **०लीला**-स्त्री १ जगाची रीत, सर्वसामान्य लोकांची वागणूक, पद्धति, समजूत वगैरे 'जगलीला अशीच, बऱ्याला वाईट वाईटाला बरें म्हणावें' २ आधिभौतिक मोह, माया; खोटया जगाचा खऱ्या जगाप्रमाणें भास

जंग—पु १ गंज, कीट, (लोखंड, तांबें, पितळ यावरील) तांबरा (क्रि० चढणें) २ (ल) मलीनता, क्षीणता, जडता, मालिन्य, उपयोगांत नसल्यामुळें येणारी ग्लानि 'बारा वर्षे आवृत्ति केली नाहीं म्हणून माझ्या विद्येवर जंग चढला [फा झङ्ग] **जंगट**-वि गंजलेलें **०देणें**-पुष्कळ दिवस टिकणें, राहणें (एखाद्या धंद्यात, कृत्यात माणूस किंवा वस्तु) **जंगणें**-कि कीट चढणें

जंग-पुस्त्री लढाई 'या जंगेंत पाच मोहरे मृत्यु पावले' [फा जंग, तुल० सं जंज्=युद्ध करणें] हा शब्द फारसा प्रचारांत नाहीं पण पुढील वाक्प्रचारात त्याचा उपयोग करितात **जगजंग पछाडणें**-अतिशय श्रम करणें, कष्ट करणें, जाराची लढाई करणें सामाशब्द- **०जोड-जूट**-पु १ भरपूर व चांगली स्थिति, सुबत्ता, उत्तम प्रकारच्या साधनांनीं अनुकूल अवस्था २ भरलेलें घरदार, संसार (पुष्कळ मुलें-बाळें, चाकर-नौकर असलेला) ३ योग्य जोड, जम 'जुनीं नवीं हत्यारें मिळून त्याचा जगजोड बरा बसला' ४ संजोग जुळणी, साहित्य (क्रि० घालणें, करणें) ५ मैत्री 'जगजोड यासी करावा ऐसा मनसबा धरला आहे' -पेद २० ४५ ६ युद्धाची व्यवस्था 'जगजोड बसेल' -ख १० ५३४५

जंगट—न. झेंगट, काशाचा ताम्र, घडयाळ, देवापुढें आरती वगैरे म्हणताना वाजवावयाचें, भिकाऱ्याच्या हातात असतें तें वाद्य [ध्व.]

जंगड, जगडा स्त्री एकत्र जुपलेल्या पशूंतील स्नेह निकट संबंध योग यावरून दाट मैत्री [स युज=जोडणें]

जगणूक—स्त्री निर्वाह जगण्याची क्रिया जीवन 'आज तग आमची जगणूक झाली उद्यांचें उद्या, देव आहे ' [जगणें]

जगणें–क्रि १ जिवंत राहणें, अस्तित्वात असणें २ वाचणें, निभावणें रक्षण होणें 'ह्या जरीमरींतून जो जगेल तो पुढचें वर्षे पाहील' [स जीव् = जगणें]

जगतापंथ—पु १ आपत्तींतून वर येणें भयंकर दुखण्यातून बरें होण्याची स्थिति (क्रि० (जगत्या पथास) लागणें, लावणें) २ (ल) बुडू आल्यानंतर पुन्हा धंदा सावरणें, उभारणें (क्रि० लागणें लावणें) [जगणें + पथ]

जगती—स्त्री (काव्य) एक वैदिक छंद याचे चार चरण असून प्रत्येक चरणात १२ अक्षरें असतात [स]

जगन्नाथी—पु एक प्रकारचा पक्का जाड वस्त्र –वि जगन्नाथ शहरासंबंधी (धातूची भांडीं, हक्क)

जंगम—स्त्री (गो) एक रानफळ व त्याचें झाड

जंगम—वि हलविता येण्यासारखें, चल याच्या उलट स्थावर-अचल 'नाना हे तों जंगमजना'–रास १ १०२३ [स गम्=जाणें] **०जिंदगी माल-मिळकत**-स्त्री.पु स्त्री हलविता येणारी संपत्ति, मालमत्ता (२) (कायदा) जमीन व भूमीशीं संलग्न असणाऱ्या वस्तु किंवा अशा संलग्न वस्तूंशीं लगटून राहणाऱ्या वस्तूंखेरीजकरून हरएक वस्तु **०विष** न प्राणिज विष, याच्या उलट वनस्पतिजन्य किंवा खनिज हें स्थावर विष

जंगम—पु शिवपूजकांची एक जात व व्यक्ति लिंगाईत लोकांचा गुरु **०ढवळें** न समारंभांतील आचारविचारशून्यता [जंगम+ढवळणें] **०पट्टा**-पु १ जंगम लोकांच्या कपाळावरील लांबलचक भस्माचा पट्टा त्यावरून २ (ल) (उप) यासारखें एखाद्या बाईनें लाविलेलें कुंकू **०विद्या**-स्त्री जंगम जातीची, धर्माची शास्त्रें इ० **०शेंडाई**-स्त्री (कों) ओढूनताणून आणि त्या प्रतिष्ठा **जंगमी**-वि जंगम लोकांसंबंधीं

जंगम्या—पु खरीपाच्या जोंधळ्यावरील रोग याने ताटें वाढू लागतात व तांबडीं दिसतात –कृषि २७०

जगर—न अंगत्र [फा]

जगर-रें—न जागरें पहा

जग(गा)ळ—स्त्री (गो कु) नारळाचा फाळ

जंगल जंगला, जंगाल—पु तांब्याचा गंज नवसागर आणि जंगल याचें चूर्ण दारूत मिश्रण केल्यास त्यापासून हिरवी ज्वाला उत्पन्न होते अग्निक्रीडा पृ १५ –वि जंगल गंजलेलें [फा]

जंगल—न अरण्य झाडी उजाड आगाड नापीक मनुष्य, पक्षी नसलेली, जमीन जागा [स] (बाग्र) **०फिरणें**-शौचास जाणें झाडझाम जाणें इ० जंगलचा वारा-पश्चिमवारा सामासिक शब्द– **०खरडा**-पु कापणी होण्यापूर्वीचें पिकाचें पाहणीपत्रक आणेवारी अंदाजपत्रक **०गरक गर्क**-वि झाडाझुडपानीं भरलेलें (जमीन, शेत) 'बागाईत जमीन जंगल गर्क पाणी पाटमुद्धां जाहगी आहे'–वाड समा २ ७४४ [जंगल+गर्क] **०चिमणी**-स्त्री एक प्रकारची चिमणी (पक्षी) चोचा चिलचिली, ही साध्या चिमणी पेक्षा लहान असून हिचें पोट पिवळें व चोंच आणि पाठ काळी असते **जंगलगा**-वि जंगली रानवट खडवळ, अडाणी **०शाही**–स्त्री रानराज्य 'त्यावेळीं जंगलशाहीच्या बादशहाची सिंहगर्जना सुरू होऊन वरच्या अस्मानी सवालाला जमीनीचा जबाब मिळतो'–गडकरी, राजसंन्यास ५

जंगला-पु एक रागिणी

जगला—पु (माळवी) कठडा

जंगली-वि १ जंगलगा पहा २ रानटी रायवळ रानामधील (सर्व प्रकारचीं धान्यें–शिसू साग याखेरीज) ३ मुद्दाम लागवड न केलेलें (झाड) ४ न सुधारलेला, खेडवळ अडाणी निन माणसाळलेला (पशु माणूस, लोक) ५ जंगलात राहणारा ६ जंगलासंबंधीं [जंगल] सामाशब्द– **०कापशी** स्त्री एक वनस्पती **०गांजा**-पु एक वनस्पती **०चमेली** स्त्री रानटी चमेली **०चिमणी**-स्त्री जंगल–चिमणी पहा **०जट**-वि खेडवळ **०जायफळ-बदाम-हिरडा** नपु रानची जायफळ, बदाम, हिरडा (हा हिरडा कोंवळा घेऊन वाळविला म्हणजे त्याला बाळ हिरडा (हरितकी) म्हणतात

जगलावचें—क्रि. (गो) वीज चमकणें

जगवण-स्त्री जगणूक पहा वाढवणूक [जगविणें]

जगविणें—सक्रि वाचविणें राखणें सांभाळणें [जगणें] **०जगवून-तगवून** क्रिवि काटकसरीनें, हात राखून (खाद्य पदार्थ खर्चणें) सापस्काराने काळजी घेऊन

जगाविणें—सक्रि सूचना करणें ताकीद देणें जागा करणें [स जागृ हिं जगाना]

जंगी—स्त्री १ वटकीची गोळी मारण्यासाठी तटाला ठेवलेलें भोंक २ (गा) लहान खिडकी [फा जंग=लढाइ]

जगी—स्त्री लगडी, दाट मैत्री [जग]

जंगी—वि १ लढाईविषयीं लष्करी २ मोठा भयंकर जंगी आवाज ... राहिला जंगी –ऐपा १८२ **जंगी तायूत**-पु स्वारी ... शस्त्राचा कळस ताबूत **०सामान**-पु युद्धसामुग्री **०लढाई** स्त्री घनचक्कर लढाई युद्ध **०जहाज**-न युद्धनौका **०भोवरा-भोंवरा**-पु भों भों असा आवाज करणारा भोंवरा

जगोधर—न स्नानाचा एक नाच –मुव्या १७

ज(जो)गूल—न (गा) वीज

जगौचें—सक्रि (गो) वाचविणें जगविणें

जघन—पु १ कटिप्रदेश जाघ जाघाड (स्त्रियाचा) २ (काव्य) कुळण कवर धरिंग जघन द्वयकरीं। –निगा १२१ [स]

जघन्य—वि १ हलकें नीच २ शरीराचा पाठीमागचा –स्त्री अपकीर्ति [जघन] ०वृत्ति स्त्री अप्रशस्त हलकट नीच चाल

जघन्य—वि १ जगजाहीर 'हें शून्यवादि याचें मत जघन्य।' –कथा ३ ११९ [स जगत्] **जघन्यात होणें**-जगजाहीर होणें (मूर्खपणानें किंवा वाईट कृत्य) 'कीर्ति जघन्यात झाली।' –अफला ५१

जघा-घ—स्त्री १ मांडी सबध पायू जघन पहा २ पोटरी [स] ०ज्ञान न मांडीचें किंवा पोटरीचें चिलखत ०ल ळ

जघी वि वेगवान चपल (घोडा) 'जघाल जो पवन-स-गतिची सव घ। –र ७ हे वामनैक पदभूमि नगोनि जघी। –र ४

जचणें—अक्रि मेहनत घेणें फार श्रम करणें वीं नेरा बापाचेया पुत्र जचे।' -ज्ञा १३ ५४२ [जाचणें पहा]

जजार—पु १ ओनें २ त्रास प्रयत्नाची पराकाष्ठा (क्रि० तोडणें) [जजाल—म जग=युद्ध करणें]

जजाळ-ळ—पु १ त्रास कष्ट दगदग चिंता उपाध्याप गुतागुत ससारातील अडचणी नाव्ज्जाल जजाळ हा सर्व तूट।' –दावि ८ २ आधिव्याधि लेढणें यातना त्रास (माणसाच्या कामाचा) ही बायको पाठीमागें मोठा जजाळ आहे' ०तोडणें-अति त्राम कष्ट सोसणें ०पछाडणें-१ छळणें यातना देणें २ खूप प्रयत्न करणें जोराचा प्रयत्न करणें

जजि(झी)या—पु (मूळ अर्थ सरक्षणाकरिता बदला पैसा) मुसलमानेतरावरील डोईपट्टी कर हा प्रथम महमद पैगबरानें वसूल केला होता न्यायाच्या मार्गानें पाहता जजिया पट्टीचा कायदा केवळ गैर –वाड सनदा १५० [अर जिझया]

जजिरा जजीर—पु १ पाण्यातील किल्ला जलदुर्ग २ कुलाबा जिल्ह्यातील एक संस्थान व किल्ला [अर जझीरा=बेट]

जजिरा—स्त्री १ *लहान सासखळी २ कमान (भडशाळाची)* सोडा ३ ज ी ग्वाक्ष –वि तीक्ष्ण भवयकमाना ओढुन मारसी नजरबाण जजिरी। –प्रला १०६ [फा झजीर] ०गोळी स्त्री जोडगोळी

जजीर—स्त्री १ जजिरी पहा [फा झजीर] २ नग एक जजीर फील पया ३८४ ३ बेगी भक्र्यात जजीर तापेची –मराचिथोरा ६६ ०तोडणें जजाळ तोडणें ०बद वि भर भक्कम सगीन (इमारत) २ अर्गी बरोबर (हिशेब) ३ सुसगत (मापण लेखन)

जजू—पु (औपरोधिक) यजुर्वेदी लोक [स यजुस]

जज्ज ज्य—पु दिवाणी कोर्टात अध्यक्षस्थानीं बसणारा अम्मलदार न्यायाधीश 'चुकना रुमाचा जोडा पाई खाडा जज्य बाले। –पला ८३ [इ]

जंज्याळ—स्त्री जजाल पहा लाकडी बैठक(दस्ता) असलेली मोठ्या तोंडाची बदूक हिच्या तोंडाचा व्यास १।–२ इच असून नळीची लाबी ७ विती असते हा तोंडधाच्या बदुकीसारखी दिसत हिला इग्रजीत ब्लडरबस असें नाव दिलें आहे [स जज=लढणें युद्ध करणें]

जट—स्त्री १ पडवळलेले केस (शकर किंवा साधू लोक याचे) न विचरल्यामुळें, तेल वगैरे न लावल्यामुळें एकासएक चिकटलेल्या गुतलेल्या केसाच्या कपाळावर व पाठीवर लोंबत राहणाऱ्या बटा, वळ्या जटा २ सघ जूट जमाव **जटणें**-अक्रि एकत्र होणें जुळणें [स जट्=गुतणें]

जटल्ली—स्त्री (व) थाप, वात 'तू खूप जटली ठोकली'

जटा—स्त्री १ जट अर्थ १ पहा २ वेंसाची गुतागुत (गो) जटि ३ वैदिक वाङ्मयातील पठणविषयक एक विकृति सहितेच्या दोन पदाचा सधि करून म्हणणें त्यास क्रम म्हणतात व त्या दोन पदाच्या पुढील पद त्यास जोडून त्या तीन पदा ी सहिता करून तीं तीन पदें उलट म्हणणें उदा० 'अग्निमीळे ईळेग्निमग्नि मीळे। ईळेपुरोहित पुरोहितमीळ ईळे पुरोहित।' इ० [स जटा, सटा, में जि जर] सामाशब्द– ०गौर-स्त्री एक औषधी वनस्पति इच्यावर शेवाळवासारख्या रेषा असतात व ही गौरीला वाहतात ०जूट-पु केसाचा समूह जटा पहा जटाजूट एका मुगुट माथां शिरीं। –तुगा २०५० ०धारा-वि जटाधारण करणारा (शकर गोसावी इ०) ०पाठा-वि १ जटेचा पाठ करणारा (जटा अर्थ ३ पहा) अशासारखेच क्रम-घन शाखा-पाठी असे वेदपाठकाचे प्रकार आहेत २ ज्यानीं आपल्या जटा पाठीवर सोडल्या आहेत असा ०भार पु जट अर्थ १ पहा सावळनिया जटाभार। वरि मुकुट घातला सुदर।' ०मासी मावशी स्त्री पुष्कळ दिवस टिकणारी वनस्पति ही हिमालयात सापडते हिच्या तीन जातींपैकीं सुगधी जात अधिक उपयो ी असून हिच्या मुळ्याचें तेल केस काळे होण्याकरिता उपयोगात आणितात [स]

जटाळ्या जटाळयावाला-वि जटा धारण करणारा

जटायु—पु रामायणातील एक गृध्र राजा [स]

जटित—वि जडित करीं माळा मुखीं नाम। जटित सूत्रीं। –गीता १४८२ [स जट्=सघात करणें]

जटिल जटील—वि जटाधारी पहा [स] ०वेसड-न काळें वेसड **जटिली** वि जटिलासबधीं जटाधारी पहा [जटिल]

जठर—न पोट उदर [स] **जठराग्नि जठरानल**-पु पोटातील अग्नि पचनशक्ति

जड—स्त्री मुळी [हिं जड, सं जट] (वाप्र) ०दावणें-एखाद्या झाडाची फांदी मध्येंच जमीनींत पुरल्यावर त्या खादीस मुळ्या फुटून त्या खादीचें नवीन कलम करणें

जड—स्त्री धन, पैसा, मालमत्ता 'त्या सावकाराची लाख रुपयाची जड आहे' [स]

जड—वि १ भारी, वजनदार, उचलावयास कठिण २ (ल) मद, आळशी, मूर्ख 'मी अत्यंत जड असें।'-ज्ञा ३ १८ ३ शीत ४ पचनाला कठिण (अन्न, पाणी) याच्या उलट हलकें ५ दुःखी, दुःख देणारें ६ त्रासदायक, कठिण, महत्त्वाचें (काम) 'मद्रुदरण मात्र का जड तुम्हा दिसे वा रीती।'-कका १९ ३६० केलें नाहीं तोंवर जड खालें नाहीं तोंवर गोड ७ मोठेपणाचा, मानाचा, अधिकाराचा ८ भारी किंमतीचा, मौल्यवान ९ गंभीर विद्वत्ताप्रचुर परिपूर्ण (टीका, वाद, विषय) १० भयंकर जबर (रोग) ११ झोंपाळू त्रासलेला, थकलेला, दमलेला १२ अचेतन भौतिक 'जड परि जवळिका।'-ज्ञा ९ ११६ १३ द्वित्त वगैरे (अक्षर) १४ (वेदांत) धन, द्रव, वायुरूप नव्हे असें, भौतिकशरीर [स] (वाप्र) ०वरणें-मोठा समजणें ०वाटणें कठिण, दुःखदायक, त्रासदायक असणें ०लागणें-अधिकाधिक वाढत जाणें (रोग, अडचण) शेवटीं जबरदस्त होणें (बूड, गाड) ०होणें-प्रतिष्ठेमुळें एखाद्यास गर्व चढणें सामाशब्द- ०अवघड-न कठिण सकट आणि अडचण याना व्यापक सज्ञा ०गीर-वि (लुटीच्या भारानें) भारावलेलें -चित्रगुप्त ११९ ०ग्रंथि-पु (वेदांत) आत्म्याचा भौतिक पदार्थांशीं संबंध तसेंच बाह्य वस्तूशीं सबंध 'जड ग्रंथि सुटला म्हणज ज्ञानप्राप्ति' [स] ०चिदैक्य-न मन आणि दृश्य पदार्थ यांचें ऐक्य 'आत्मा न दखन मनीं व्यति रेकरीति। गर्वित ते जडचिदैक्य मुखें करीती। [स] ०जीववाद-पु सर्व आधिभौतिक व मानसिक चैतन्य जड प्रकृतिपासून झालें असें प्रतिपादणाऱ्या कोणत्याहि तत्वज्ञानमतास जडजीववाद हा शब्द लावतात ०जुग न आसें आणि भार (धंद्याचा, काळजीचा) 'ससाराचें जडजुग जोडल्या पुनारर आह ०जासीम-न संभवनीय आपत्ति, अनर्थ (सर्व आपत्ती किंवा एखादी आपत्ति) 'वाटेनें काहीं जड जोखाम पडल्यास कसें करावें' **जड डोसकें डोस्सें**-न हजामत करावयास कठिण अशा राठ केंस असलेल्या डोक्यास न्हावी लोक म्हणतात [जड+डोसकें] **जडता-जडत्व** स्त्रीन १ (शाप) प्रेरणारूप कारणा वाचून आपली स्थिर अवस्था अथवा सरळ रेषेंत समगत्यावस्था न बदलण्याचा जो पदार्थांचा धर्म त्यास जडता म्हणावें -यमु २१२ २ वजन सुस्ती -त्वाकर्षण न गुरुत्वाकर्षण ०दुखणें-न निरंतरचें दुखणें असाध्य रोग ०द्रव्य पु जागा व्यापणारा, वजनदार, ज्ञानेंद्रियांनीं कळणारा स्थूल पदार्थ ०पारडें, जडव पारडें-न १ सुबत्ता, भरभराट (तराजूच्या ज्या पारड्यात वजन जास्त असतें तें पारडें खालीं जातें व कमी वजनाचें वर जातें यावरून) २ समृद्ध माणूस ३ त्रासदायक काम (क्रि० उचलणें, वाहणें, उरकणें, सोसणें) **जड बुडाचा**-वि (ल) श्रीमंत आणि वजनदार (मनुष्य) [जड+बूड] ०बुद्धि-मति-स्त्री बुद्धीचा जडपणा, बुद्धिमांद्य -वि मूर्ख, अडाणी ०बोका-पु गलेलठ्ठ, स्थूल (माणूस, जनावर, वस्तु) ०भरत-पु १ एक ऋषी २ (ल) आळशी, सुस्त माणूस ०भारी-न (काव्य) सकट, आपत्ति 'पडता जडभारी। दासीं आठवावा हरी।'-वि कठिण, त्रासदायक 'माझिये जीवींचें काहीं जडभारी।'-तुगा ८५८ ०भ्रम-पु आधिभौतिक पदार्थांचें चुकीचें ज्ञान, सृष्टि शाश्वत असल्याबद्दल चुकीचा समज 'उदरी निम जडभ्रम तीते। राम उद्धरि जगा कमगीत।' ०वाद-पु सर्व विश्वाची जडप्रकृति व गति यांनीं खुलासा करण्याची पद्धति सर्व मानसिक क्रियाचा खुलासा आधिभौतिक व रासायनिक फरकानीं होतो असें हें मत म्हणतें पदार्थविज्ञान शास्त्रज्ञ, प्राणिशास्त्रज्ञ व जीवनशास्त्रज्ञ हें मत प्रति पादन करितात ०शीळ-ळ-वि जड, वजनदार भारी वजनाचा, अवजड **जडात्मकता**-स्त्री सुस्तपणा बुद्धिमांद्य, मदपणा, उदासीनता 'म्या शापिली तरि जडात्मकता मनींची।' [स] **जडाद्वैत**-न एका जड प्रकृतींतच सर्व गोष्टींचा समावेश करणारें, अद्वैत, सृष्टीचें मूळ -गीर १५९ **जडान्न**-न पचायला कठिण असें अन्न [स जड+अन्न] **जडार्थ**-पु आधिभौतिक पदार्थ [स]

जडकाम—न जोडण्याचें काम साधकाम [जडणें+काम]

जडकावणें—अकि रोग, पाऊस इ० पहिल्यापेक्षा अधिक होणें, वाढणें, वठावणें जडावणें पहा 'दोन दिवस अपथ्य करिताच ताप जडकावला' (ना) जड पडणें, दुधु लागणें (अग)

जडबिंब—न (वी) भातांतील ज्या दाण्यात फार सत्वाश नसतो परतु जे पालपेक्षा थोडे जड असतात त्याना जडबिंब म्हणतात जडपिंजन पहा

जड(जर)जवाहीर—न सोनें, रत्नें वगैरेना व्यापक सज्ञा 'सर्व जिनस अन्नास जरजवाहर नागपुरास घेऊन जाऊन ...'-रा ७ -रत्न १३ [फा जर्=सोनें+अर जवाहिर्=रत्न]

जडण—स्त्री १ जडकाम साधकाम २ (ल) आत बसविणें जडविणें खोचणें (रत्न इ० सान्याच्या कोंदणात) ३ जोड, सांधा. 'त्या साध्याची जडण चागली आहे' ४ जडणावळ, जोडण्याची मजुरी [जडणें] **जडणावळ**-स्त्री १ जडण अर्थ ४ पहा २ जोडण्यास्त्री कौशल्य चातुर्य

जडणी—स्त्री १ जडण अर्थ १ पहा २ (कु) पायतणाची शिवणावळ [जडणें]

जडणें जडविणें—उक्रि १ साधणें एकत्र होणें २ (ल) कोंदणात बसविणें (रत्न वगैरे) ३ (उ) ठाम बसणें नोकरावर कायम होणें (अधिकाराच्या जागेवर माणूस रोग वगैरे बद्दल) 'तो चाकरीवर राहावयास गेला तो जडला की नाही?' ४ चिकटणें धरणें बांधणें एव वासना जडल्या हरिरूपाशी। —एभा २ ६८८ [गु युज हिं जडाना]

जडतार-तारी—जरतार-तारी पहा

जडप—न (राग)१जडकाम साधकाम २जडण अर्थ ९ पहा ३ निरनिराळ्या रंगान्याच्या एकराकृत्यना मिसळ मळा जुळणी (अतमास कुत्र्या वाडें यांमधील) (क्रि० बसविणें बसणें) [जडणें]

जडप-रे—वि १ वगैरे भागणारा (काम धंदा) २ भयंकर (दुर्गमें) जास्त भागाचा (पदार्थ वस्तु) [अर इत्र]

जडपळिज—न पांगळ्यांना थोडें जड भात जडविश पहा

जडयळा वणा—स्त्री जुळणी जडणी, साधकाम [जडणें]

जडाई—स्त्री १ जोडकाम (कला आणि काम) २ जोड कामाची मजुरी [जडणें]

जडाजड जडी—स्त्री एक कपड्याची क्रिया साधकाम रवाचें (भिन्न वस्तु दोन्ही अनेक माणसांकडून व्यवस्थितपणानें कलेली) [जडणें]

जडाव—पु १ जडणी कोंदणात बसविण्याचें काम बसविलेली स्थिति २ रवना तरतूद त्या प्रमाणें मोर्चेबंदीचा नमावाचा जडाव लागला—तोफा दरवीत देऊन '—पेद ३ ११६ ३ हुद्यावर कायमची नमणूक [जडणें] ०जोहार-हार जडावाचे दागिने—नपु अव सोन्याच्या कोंदणात रत्नें वगैरे बसवून केलेले अलंकार दागिने

जडावणें—अक्रि १ जोर वाढणें (पाऊस वारा रोग इ० चा) तव्हा ती (जखम) जडावून राजास मृत्यूचीं चिन्हें होऊ लागलीं झल्डची बखर पृ ११९ २ भरभराटीस येणें (बसलेला व्यापार) ३ जड होणें (नासधायक औषधें) ४ सुस्त बधिर होणें (शरीर) ५ संपन्न होणें श्रीमंत होणें गाडीखालीं ऊब येणें जडीकावणें पहा [जड]

जडित जडीत—न रत्नखचित अलंकार —वि जडावाचित ल्याली जडिताचें भूषण। एपो ७ [जडणें] ०जोहार—जोहार-जवाहर पहा

जडी—स्त्री वबमेर जणाच्या कापशीची एक जात —कृषि ३८४

जडी—स्त्री मूळ औषधी पाळें [स जट हिं जड] ०रुजणें—१ मूळ धरणें २ (उ) कायम बळकट होणें जडी बुट्टी—स्त्री १ औषधी गुण असलेलें झाडाचें मूळ २ आप ल्याकरताटीं राखून ठेवलेला पैसा ३ (ल) अद्भुत रीतीनें कार्य घडवून आणणारी अशी वस्तु ताइत गंडा दोरा वगैरे

जडीप-व—जडप-व पहा

जडीव—न तुकड्यातुकड्याचा जोडून केलेला पदार्थ —वि १ सांधलेलें शिवलेलें (मुख्य वस्तूला दुसरी वस्तु) २ जोडलेलें, ठिगळ मारलेलें तुकडे तुकडे एकत्र केलेलें ३ जोड लेलें ४ कोंदणात बसविलेलें 'हा दागिना जडीव आहे' [जडणें]

जडया—पु (अव,जड) पच्चीकाम जडितकाम करणारा पची गर 'जडलाक त्याच्या (हिऱ्याच्या) योगानें रत्नें काचितात' —मराठी ६ वें पुस्तक पृ ११४ [जडणें] जडया भाऊ—पु छापखाना करून काम मुद्दा साधणारा 'हा त्या गावचा प्राचीन उपाध्याय नकळ जडया आहे' ०गणपति—पु निरनिराळे हात-पायादि सर्व अवयव जोडलेला गणपती याच्या उलट ठसा किंवा छापाचा गणपती

जडु—न (व) आजार रोग [का जड्डु]

जण-णी-णें—पु न (अव) माणूस व्यक्ति असामी, लोक या शब्दाच्या मागें संख्यावाचक शब्द लावतात जसा दान-तीन-चार-जण 'ऐसे तिघे जण प्रबुद्ध थोर जाल।' —पच १२ दोघे-तिघे-चौघे जण किंवा व्यक्ति हा शब्द फक्त मनुष्या नाच लावितात जन पहा [म जन] (वाप्र) जण हाराचें-जण चोराचें—काहीं लोक चोराच्या बाजूला काहीं लोक धन्याच्या बाजूला असतात अशांना उद्देशून जणाचे हातीं दोन घडे—कोणत्याहि तऱ्हेनें वागलें तरी लोक खूष राहात नाहीत याअर्थी जणात मिसळून राहाणें-असणें लोकात मिळून मिसळून राहणें-असणें जणकथा-चाल-जाहीर-मर्यादा-लज्जा-वाद—जन मध्ये पहा [सं जन प्रा जणा गु जण सिं जणो फ्रेंजी जनो]

जणु-जणों—अ जसें काय जसें काहीं जणुकाय मला वाटलें दर्शनी सुख दिसलें जणुचंद्र उगवला।' [सं ज्ञा-जाणणें-जाणें-मला वाटतें]

जत—स्त्री संघ जूट संयोग एकविचार [सं युति] ०नामा—पु वंशावळ वंशवृक्ष

जत—पु पक्वाशयात उत्पन्न होणारा वाटोळे चपटे निळ काळ कृमी हे फार वाढले म्हणजे आमाशयाकडे येतात व त्यामुळें दवाखो च्छवास उकर यास घाण येत याचे पाच प्रकार आहेत यांच्या हाल चालीनें मळ पातळ होतो व शूळ अशक्तता फिक्कटपणा अग्नि मांद्य वगैरे विकार होतात —योर १ ५१५ [सं जतु] ०वातोळें—न जतामुळें फुगणारें पोट ०विकार—पु पोटात जत झाल्या मुळें होणारा विघाड जताचा उपद्रव पु जतापासून होणारी पीडा दुःख

जतकारणी-णें—जतावणी-विणें पहा

जतकी—स्त्री (वे) बैलाच्या गळयातील पट्टे [का जतिगि]

जतन-जतनें—क्रिवि काळजीनें ठेवलेलें (क्रि० करणें ठेवणें, राखणें, असणें) 'तुझा पैका मजकडे जतन आहे'

जतन, जतना, जतनाई—स्त्री निगा, जपणूक, तत्परता, काळजीपूर्वक रक्षण, सरक्षण, सगोपन 'हें आता जतन करी नाम।' –तुगा १६४८ 'जतन करील याचें स्वाधिन कला न कापिला नाल।' [स यत्न] **जतनेस-नाईस-ठेवणें-घालणें-असणें**–कोणाच्या स्वाधीन काळजीनें उपचार होण्यासाठीं सरक्षण होण्यासाठीं ठेवणें. **जतनाविणें** सक्रि काळजी घेणें रक्षण करणें, शुश्रूषा करणें, सुरक्षित राखणें **जतने**-क्रिवि (कु) सभाळून, जपून, सावधगिरीनें 'बुरुबुरीत झाड आहे जतनें चढ' **जतनेऊन**-क्रिवि (कु) काळजीपूर्वक, सावधगिरीनें, निगा राखून [जतन]

जतनाय—स्त्री (गो) सचय साठा [स यत]

जतर—न १ (सा सोनारी) तार काढण्याचें यत्र पट्टी २ (आश्चर्यकारक आणि कल्पक) यत्र ३ तीक्ष्ण धारेचें शस्त्र आयुध [स यत्र] **०पट्टी-पाटी**-स्त्री (सोनारी) एकापेक्षा एक बारीक अशीं अनेक भोकें पाडलेली पोलादी जाड पट्टी या भोकांतून तार ओढून अवश्य तितकी बारीक करतात (गो) जतीर **०मतर**-पुन १ जादूटोणा छा छू, छु मतर थातुरमातुर २ (दिल्ली) वेध शाळा (सवाई जयसिंगानें बाधलेली) [स यत्र+मत्र]

जतराय—(गो) चावटपणा, फाजीलपणा [चतुराई]

जतान—स्त्री. (कु) शुश्रूषा [जतन]

जतावणी—स्त्री सूचना, इशारा, ताकीद [जताविणें]

जताविणें—सक्रि सूचना देणें बजावणें, हुकूम करणें सक्तीनें मना करणें [हिं जताना स यत्]

जती—पु जैन लोकांतील सन्यासी साधु यति २ योगी. 'कोमलांग राजीवनेत्र नव्हे शिवासारखा जती।' –प्रला ७ [स यति] **जत्या म्हणणें**–जती (यति) चें पवित्र लेख (स्तोत्रपाठ) वाचणें 'त्यानें आम्हा देखता साचार। जत्या कल्या पाठातर।' यावरून (ठ) **०म्हणणें मारणें** गप्पा छाटणें मारणें

जती—स्त्री यात्रा, यात्रा 'पुढें येत दसरी। तिची जती चालें याची।' –तुगा २८४ [यात्रा]

जती—स्त्री (व) (अव जत्या) कपाळाच्या वड्यावर व किल्लयाच्या खालीं बसविलेल्या गोल्यांच्या लहान पट्या

जतामता जथ मथी—स्त्री १ एकजूट एकविचार सयोग, एकमत २ (कायदा) एकाची पूर्णपणें किंवा पुष्कळांची पृथक्पणें किंवा सर्वांबद्दल एकाची, किंवा प्रत्येकाची स्वत बदल आणि सर्वांबद्दल जबाबदारी पक्ष ज्ती एक मती पहा [स युति + मति, जयणें + मयणें]

जतार—न १ (कु) कुंभाराचें चाक २ (गा) कापसाची सरकी काढण्याचें यत्र, कापूस गोडण्याचा रहाट जीन [स यत्र]

जतु—पु सजीव प्राणी–विशेषत सरपटणारा प्राणी किंवा कीटक कृमि (सान्ह्या जातींतील) [स जन्=उत्पन्न होणें] **०शास्त्र**–न सरपटणारे कृमींबद्दल विवेचन करणारें शास्त्र

जतो, जथो जसा—पु (कों राजा गो) (कुण) मधील नवरानवरीला लागणारें किंवा अहेराचें कापड [जथणें]

जत्र—क्रिवि (काव्य) जेथें 'जत्र जीव तत्र शिव हें तों न ये माझिया मनासी।' –ज्ञागा ०९६ [स यत्र]

जत्र—न १ यत्र २ जंतरपट्टी पहा ३ टाक चटुक जत्रावरि चीरु मार।' –ज्ञा ११ ३९५ ४ (गो) लाकूड पासरण्याचें साधन [स यत्र] **जत्रांतून ओढणें**–१ (ल) कडक शिस्त लावणें (दाडग्या मुलास) २ कसोशीनें पाहणा, परीक्षा करणें (हिशेब, जमानीमध्यें) **जत्रातून ओढलेला**–वि अतिशय कृश झालेला, चरकातून काढलेला **जत्रीं ओतलेला**–वि बाधसूद, साच्यात ओतल्याप्रमाणें सुरेख **जत्रीं धरणें**–कडक रीतीनें वागवून काम घेणें, तरवारीच्या धारवर धरणें **पट्टी-जत्राची पट्टी**–स्त्री जतरपट्टी पहा **०मंत्र**–जतरमतर पहा

जत्रा—स्त्री १ यात्रा, मळा (देवप्रीत्यर्थ उत्सवसबधी) २ यात्रेकरूचा मळा ३ यात्रेचें ठिकाण, क्षेत्र [स यात्रा] **०करणें**–१ क्षुद्र देवताना बकरें कोंबडें इ० बळी देणें २ (क) भूतबाधा न होण्याबद्दल कोंबडें किंवा बकरें मारणें

जत्री—स्त्री १ क्रमवार यादी, सूचीपत्र अनुक्रमणिका, कोष्टक, गोष्टी किंवा हकिकती याची परपरा साखळी शकावली जसें–काय वाची चवाची–दराची–बऱ्याची सनाची जंत्री, हकीकतीची, गोष्टींची हिशोबाची प्रथाची–जत्री २ सनवार कोष्टक ३ (बडोदे) यादी सूची कॅटलॉग ४ (बडोदे) अदाजपत्रक, बजेट –वि यत्रानें तयार केलेलें, घनवलेलें [स यत्र]

जत्री—स्त्री (व) मूस 'त्याची बायको इतकी सुस्वरूप होती कीं जशी काहीं जत्रींतून ओतली आहे' [स यत्र]

जत्रु—न गळ्याजवळील हासळीचें (सरीचें) हाड [स]

जत्रेकरी-करू—पु यात्रेकरू–करी [स यात्रा]

जथ—स्त्री जूट जमाव, समुदाय [स यूथ] **जथणें**–सक्रि १ एक ठिकाणीं जमणें युक्त्या–प्रयुक्त्या करून एकत्र जमविणें, गोळा करणें (पैशाची रक्कम) तयार करणें बाधणें (इमारत) एका रांगेत जमणें उठणें चालीस लागणें आरभ करणें (दुकान धदा इ०) 'मी युक्तिप्रयुक्तीनें हजार रुपये जथल होते' 'चौघाकडून चार लाकडें आणून एकदाचें घर जथलें घोंड्यावर भोंटें घालून लग्न जथलें' २ तयार करणें रचणें (पुस्तक) ३

जोडणें, जुळविणें 'कोणा ही पद्मी गोष्ट मी जमू।'—कचेमुच १६ (गो) जमवणें=जुदन येणें, मानणें जमयिणें-शरि जमविणें गाळा करणें, एकत्र आणणें, घडवून आणणें

जया—पु १ समूह तांडा, मंडळी २ कुटुंब, वंश, जात, कुळ, टाळी 'सूर्यवंशी जया निवा।'—वेरागम्य ६ ५१. [स यूयम; हिं जथा] ०जथ-पत-थ-स्त्री १ समूह ढीग, एकत्र जमाव; युक्तिप्रयुक्तीने केलेला (पैशाचा) संचय २ एकत्र आणणें, मर्दे यानूर्ती गाळा करणें (अस्ताव्यस्त पडलेले पदार्थ) ३ धंदा किंवा काम याच्यासाठीं केलेली सर्व तऱ्हेची उपाययोजना ०बंध-क्रिवि एकदम, एकत्र ०घळ-स्त्री १ जया अर्थ २ पहा २ (आनुवंशिकता रोग, दुर्गुण इ०ची) दागगिनांना विशेषत उपयोग करितात **जयेकरी**-पुभव. शेतऱ्यांच्या टोळ्या **जयेवार**-क्रिवि कुळवार **जथो**-पु (कि.) ज्या वधूवरांचें लग्न व्हावयाचें त्यांनीं वडील आणि धाकटीं भावंडें आई-बाप इ० चा समूह (लग्न जुळविण्यापूर्वी पहाण्याचें एक आवश्यक कृत्य) —मसाप २ ३६५

जदीद—वि १ नवीन (शिपाई चाकर) २ अलीकडचा नुकता 'जदीद करार झाला'—ऐ ७ ३५७० [अर जदीद्]

जंद्री—स्त्री (कु गो) पायांत घालण्याची-रुप्याची साखळी, तोडा (अव) जद्यो [फा झंजीर-जंजीर पहा]

जधीं—क्रिवि जेव्हां, ज्या दिवशीं 'जधीपासुन हरि जन्मला आनंद चित्तीं।'—पला २४ [म यदा]

जन—पु. १ माणूस (व्यक्तिश व एकत्र) 'तुज नको जन कोण म्हणे ऐसें।'—र४७ २ जमाव (माणसाचा) (समासात) मनुष्य जन=मनुष्यजात श्वजन=कुत्र्याची जात ३ जग, लोक 'जैसा जनामाजी खेचर।'—ज्ञा ५ ९९ म्ह० एकाचें जनाचें करावें मनाचें ४ (प्र) पु एव मी 'प्रसाद चतुरा कमा तरि करा वरा हा जन।'—केका ६३ [स] **जनकथा**—स्त्री (प्रमाणरहित) दंतकथा, गोष्ट, परंपरागत हकीकत आख्यायिका [म जन+कथा] **जनचर्चा**—स्त्री लोकचर्चा, बोलवा ०चार-चाल-पु स्त्री जनाचार, सर्वसामान्य लोकांची चाल, रीत ०जाहीर-वि जगजाहीर [जन+अर. जाहिर] **जनता** स्त्री लोकसमूह समाज 'शतयाजनें तदाश्रित जनता ती सर्व दुःख निस्तर्णा।'—मोसभा १ २३ **जनदाटी**—स्त्री लोकांची गर्दी 'तैसी जनदाटी बहु जाली।'—दावि ४२६ ०नीति—स्त्री सामान्य समाजाची नीति लोकवर्तन ०पद-पु देश, प्रांत ०पदधर्म-पु जननीति पहा ०पदभाषा-स्त्री देशी भाषा. 'गीर्वाण शब्द पुष्कळ जनपद भाषाचि देसता थोडी।'—मो मंत्ररामायण, परिभाषा १७ ०प्रवाद-पु बाजार गप्प कंडी ०प्रवाह-पु जनरीत ०प्रवृत्ति-स्त्री लोकप्रवृत्ति लोकांची चालचलणूक, रूढी, प्रघात ०मर्यादा-स्त्री सामान्य चाल, रीत, प्रवृत्ति लोकरीत ०रंजन-न लोकांस आवडेल अशी वृत्ति लोकांची करमणूक, त्यांस सुख देणें, लोकांचें रंजन, लोकतृप्ति ०रव-पु १ गोंगाट (लोकांचा), बाजारगप्प, वदंती ०रीति-रीत-स्त्री लोकांची चालचलणूक, वागण्याची पद्धति जनप्रवृत्ति पहा ०रूढ-वि लोकांत चालत आलेलें ०रूढी-रूढ-स्त्री लोकांची चाल-रीत ०लज्जा-लाज-स्त्री १ लोकांस काय वाटेल यासंबंधीं आदर लोकमताला मान देणें २ लोकांची भीति ०लोक-पु १ प्रत्येक मनुष्य २ सप्तलोकांपैकी पांचवा लोक सप्तलोक पहा ०वदंती-वाणी-स्त्री जन प्रवाद पहा ०वन-न संसार आणि अरण्य गृहस्थाश्रम, आणि वानप्रस्थाश्रम 'अहता टाकुनि सर्वस्वें। जनवन समान भासे।' ०वाक्यजनार्दन-सर्व लोकांचें म्हणणें तें देवाचेंच ही समज पांचामुखीं परमेश्वर ०वाद-स्त्री दिंडी, दुंडी इ०मधून सर्व लोकांनीं योग्य अशी ठरविलेली (अगाऊ दिलेल्या धान्याची) वाढ ०वाद-वार्ता-श्रुत-पुस्त्री जनप्रवाद पहा ०व्यवहार-शिरस्ता-पु जनरूढी, जनरीत पहा ०स्थान-न दंडकारण्यातील एक ठिकाण विशेषत नाशिक जवळच्या प्रदेश 'जनस्थानीं वाट पाहे श्रीराम कृपानिधि।'—मग्र २ ७५ **जनस्वी**-वि लोकांसारखा वागणारा. 'माहायोगी आणी जनस्वी। जनामाजि।'—दा १ ८ ११ **जनाचार**-पु जनरीत —क्रिवि लोक वहिवाटीप्रमाणें **जनापवाद**-पु. दोषारोप, टपका 'लीलावती शिकतो तो दरिद्री होतो असा जनापवाद मात्र आहे'' घर सर पार जातां हृदयींच जनापवाद शर धारे।'—मोवन ९ ५० **जनींजनार्दन**-सर्व लोक हे देव स्वरूपी आहेत अशी कल्पना. लोकमत हेंच देवाचें मत 'जनीं जनार्दन म्हणोनी जना। संतुष्ट करावें।'—दा १८ ४ ३८ **जनींमनीं**-क्रिवि (काव्य) आत-बाहेर प्रकट आणि गुप्त **जनींवनीं**-क्रिवि, गांवांत आणि (अथवा) वनांतरात, लोकसमाजात आणि अरण्यात

जनक—पु पिता, बाप 'कहनि जनक माशा धावता वेग गाठी।'—मुरामा ६ २९९ [स]—वि उत्पन्न करणारा, कारक समासात—हास्य-प्रीति-मृत्यु-अनिष्ट-कल्याण-जनक. **जनकपिता**-पु जन्म देणारा बाप याचें उलट दत्तक घेतो तो पिता **जनणें**-अक्रि प्रसवणें विणें जन्म देणें [स जन्=जन्मणें]

जनन—न जन्म, उत्पत्ति [स] ०शांति-स्त्री अनिष्ट ग्रहावर जन्म झाल्यास शास्त्रोक्त जी शांति करावयाची ती **जननशास्त्र**-न उत्पत्तिशास्त्र ०शौच-न सोयर वृद्धि ०स्थान-न. जन्मठिकाण ०स्थितिलय-न उत्पत्ति-स्थिति-नाश **जननी**-स्त्री आई माता **जनि**-स्त्री जनन जन्म **जनित**-वि जन्म दिलेला उत्पन्न झालेला, तयार केलेला (समासात) —संताप-संपत्ति गर्व-क्रोध-भय-लोभ-शोक-जनित **जनिता**-पु निर्माणकर्ता,

कारण, कर्ता, बाप पिता **जनिष्यमाण**–वि ज्याचा जन्म व्हाव याचा आहे असा, जन्मास यावयाचा [स] **जनु**–जन्म ' घेता नाव जिचें अनंत जनुचें जें पाप दहीं असे । —नरहरि–नगारत्न माला २४ (नवनीत पृ ४१९)

जनगी— स्त्री (गो) पायातील सासळी, तोडा जनीर, जद्री पट्टा

जनेल—न (गो) खिडकी [पो जनेला]

जनाजा—वि मानेवर केसाचे चार भोंवरे असणारा (घोडा)

जनात—स्त्री (नाविक) जास्त मजबुतीसाठीं काठाच्या साली जाडी फळी घडतात ती ही जनात सर्वच गलबतास असत नाहीं जनातीची फळी घडण्याच्या फळीपेक्षा जाड असते

जनानखाना, जनाना, जनदारखाना—पु अत पुर गोषा राणीवसा राज्यातील एक खातें [फा झनान्=स्त्रिया] **जनानी** वि १ बायकासाठीं केलेले बायकाना योग्य असे (वस्त्र, पदार्थ) २ बायकी गळयाला शोभणारें (गाणें पेहराव) ३ बायकी (बागणूक हावभाव, विचार, आवाज) ४ बायकी, नेभळेपणाचें, नामर्दपणाचें याच्या उलट पुरुषी ५ हिजडा नपु सक [फा झनानी]

जनाब—सबोधन स्वामी, महाराज [अर जनाब]

जनाब—पु १ उवरठा २ अगण बाजू ' ख वदाचे जना बात सेवक लोकानीं हजर असावें — रा ३ ७३ [अर जनाब्= श्रेष्ठत्व] **०आली** १ महाराज बहुमानदर्शक सबोधन २ उंच उवरा.

जनावा—पु (व) मुलाबाळाचा खटला पसारा [जन]

जनार्दन—पु विष्णु [स]

जनार्दना ऊद—पु पिवळसर आणि चागल्या जातीचा ऊद

जनावर—न १ पशु चतुष्पाद प्राणी २(ल)साप [फा जानवर मूळ फारशी शब्दाचा अर्थ प्राणी असा आहे मराठी फक्त पशूला लावतात तुल० स जन=जन्मणें] (वाप्र) **०उखळणें**–(माण) पायाचें मूळ सुजणें साधा निखळणें **०ठिपणें** मार लल्या दगडानें जनावराचा पाय दुखावला जाणें **०तणफटणें**–गवत खाऊन रूप फुगणें **०तुरट असणें**–थोडें दूध देणारें असणें **०बागरल्यासारखें दिसणें**–दुखणें अमलल्यासारखें दिसणें

जनित करण)—न (नृत्य) एक हात वक्ष स्थळावर ठेवणें व दुसरा हात लोंबत सोडणें व चवडयावर उभे राहणें **०भौमि चारी**–स्त्री (नृत्य) एक हात मुष्टिहस्त करून छातीवर ठेवणें व त्याच बाजूचा पाय अग्रतलसचर करणें [स]

जनी जनीचें पान—स्त्रीन एक प्रकारचें विडयाचें पान, पान वलीचा प्रकार हें लहान काळें, मुवासिक तिखट, दोन्ही बाजूला रोंच असलेलें व बायकाना खावयास योग्य म्हणून यास बाइरीचें पान म्हणतात

जनुगा-जनूब—स्त्री दक्षिणदिशा [फा]

जनाबा—पु कर्नाटकात पडाला म्हणतात

जनोबाभट्टी—वि मोडी अक्षर लिहिण्याची एक धाटी, बिवलकरी वळणापक्षा सरस जनोबा नावाच्या लेखकावरून

जन्नत-नशीन—वि कैलासवासी, स्वर्गवासी [फा जन्नत्= स्वर्ग+निशीन]

जन्ना—क्रिवि (गो) जेव्हा

जन्म—पु न . १ उत्पत्ति प्रसव २ आयुष्यमान 'मी जन्मात खोटें केलें नाहीं ३ (समासात) जन्मापासून एकदर आयुष्यभर जसें– जन्म– रडा, वेड, ठग इ० [स जन् =उत्पन्न होणें] (वाप्र) **०घेणें**–अस्तित्वात येणें **०जाणें**-(आळसामध्यें) आयुष्य सर्व होणें **जन्मणें** १ उत्पन्न होणें जन्मास येणें निपजणें उपजणें २ जन्म देणें **जन्म न्हाणें पहाणें–येणें**–(ल) ऋतुस्नात होणें न्हाण येणें **०टळणें**–गळत होणें प्रसुत होणें **जन्माचा**–१ जन्मप्रभृति जन्मापासून **नवें** जन्माचा रोग=वशपरपरचा, जन्मापासून असलेला राग जन्माचा रागा= जन्मापासून आजारी २ जन्मभर टिकणार जसें– जन्माचा जाडा– सोबती=अत्यत ऋणानुबधी मित्र पतिपत्नीसबध **जन्माचा पदर घेणें** एखाद्याच्या पालनपोषणाची जबाबदारी जन्मभर अगावर घेणें **—चा पाटा वरवर घेणें** एखाद्यास जन्मभर पोसणें, त्याच्यासाठीं श्रम घेणें **—ची आठवण राहणें**–१जन्मभर स्मरण ठेवणें कधींहि विस्मृति न होणें २ पक्की अद्दल घडणें **—चे कधीं कमी**-जन्मातून एकदा होणारी, वारवार न होणारी गोष्ट कृत्य नामाशीं याचा क्रियाविशेषणासारखा उपयोग करितात 'त्यानें जन्माचकर्मी एक मुज केली परतु दमडी दमडी दक्षिणा दिली —**तून जाणें**–(क) निरुपयोगी होणें (कर्तव्यशून्यमाणसा सबधीं योजतात) **जन्मास घालणें** अस्तित्वात आणणें **०घाल णारास रडणें** जन्मदात्याच्या नावानें खडे फोडणें **जन्मास येणें**–अस्तित्वात येणें **नवा जन्म होणें**–एखादा भयकर अप घातातून किंवा रोगातून उठणें **अन्य जन्मीं**–दुसऱ्या जन्मात **म्ह०** १ जन्मीं नाहीं तें कर्मी (अनिष्ट गोष्ट दाखविताना म्हणतात) २ जन्मा आला हेला आणि पाणी वाहता मेला सामाशब्द– **०करटा**–वि जन्मापासुन दरिद्री दुर्दैवी **०कर्म**–न १आयुष्यातील विशेष काम आश्रमधर्म २ उत्पत्ति आणि कार्य आयुष्यातील एक दर हकीकत तू काय समजलास ? तुझें जन्मकर्म मला ठाऊक आहे ' **०काल-ळ**-पु १ जन्माचा वेळ २ जन्मपत्रिका ३ सर्व आयुष्य **म्ह०** जी खोड बाळा ती जन्मकाळा **०कुटाळ, जन्माचा**

कुटाळ-पु नेहमींचा कुचेश करणारा. नेहमीं कुटाळी करणारा ०कुंडली-स्त्री ज्या लग्नावर जन्म होतो त्या लग्नकाळचें ग्रहांच्या स्थितीचें कोष्टक ०कुन्हाड-स्त्री (ल) नेहमींचा त्रास देणारा, गाव कुगाळ सतत त्रास देणारा ०खुंट पु (सोटोचा किंवा खोव डाचा खळ) सीमेवरचा, दोन टोकांवरचे गडी (माणूस किंवा वस्तु) ०खोड-स्त्री जन्मापासून लागलेला किंवा हाडीं मासीं खिळलेला दुर्गुण ०गांठ-स्त्री १ जन्मभर टिकणारा संबंध २ वाढदिवस [म जन्म+ग्रंथि] ०गुण-पु स्वाभाविक गुणधर्म ०चुडेल-चुडेल-स्त्री (निंदार्थी) भाडखोर, वजाग स्त्री ०जन्मांतरीं-०जन्मीं-क्रिवि पूर्वीपासून झालेल्या सर्व जन्मामध्यें आणि ह्या जन्मात अनेक जन्मात ०जुगाक-क्रिवि (गो) आजन्म, प्राण असेपर्यंत ०जूग-वि जन्मभर पुरेल असें 'जन्मजूग हाताता विभूतिचा गोळा।'—अमृत १२८ ०जोड-स्त्री जन्मभर पुरेल इतका साठा ०जोडा-पु जन्मगाठ पहा ०टिपण-न जन्म पत्रिका ०त.-क्रिवि १ जन्मापासून, जन्मामध्यें 'जन्मत वाईट गोष्ट मजपासून घडली नाहीं' २ स्वाभाविक, स्वभावत 'कोणी जन्मत शहाणा असतो कोणी पढून होतो' जन्मतिथि-स्त्री वाढदिवस जन्मकालची मिति ०दगदगी-वि नेहमीं काळजीचा, नेहमींचा चिंतातुर ०दरिद्री-भिकारी-वि जन्मापासून भिकारी ०दिन-दिवस-पु वाढदिवस जन्मतिथि ०नक्षत्र-न ज्या नक्षत्रावर जन्म झाला तें ०नाम-नाव-न जन्मनक्षत्राच्या संबंधानें अवकहडा चक्रावरून (बारशाच्या दिवशीं) ठेवलेलें नाव ०पंत्ता-पत्र-पत्रिका-पत्री-स्त्रीनवी जन्माच्या वेळचें वर्ष, तिथि, राशी, कुंडली इ० लिहिलेला कागद व त्यावरून सगळ्या जन्मा मधील घडणाऱ्या गोष्टींचें तयार केलेलें कोष्टक, जन्मटिपण 'याची करा जी जन्मपत्री।'—कथा ५४१५ ०पाश-पु जन्म, आयुष्य संपेपर्यंत मागें लागलेलें संकट, ब्याड ०प्रभृति-क्रिवि जन्म झाल्यापासून ०भाषा-स्त्री. मातृभाषा मायभाषा, मूल जन्मापासून जी भाषा बोलतें ती ०भूमि-भूमिका-स्त्री माय देश जेथें जन्म झाला ती जागा ०मरण-न जन्मणें आणि मरणें, याची परंपरा जन्ममरणाची आवृत्ति 'पुनरपि जननं पुनरपि मरणं।' ०मरणाधीन-वि जन्ममृत्यूच्या स्वाधीन ज्या गोष्टीस जन्म व मृत्यु लागलेले आहेत अशी (अशाश्वतपणा दाखविणारी) ०मर्याद-क्रिवि मृत्यु येईपर्यंत सर्व जन्मभर आजीव ०मास-पु ज्या महिन्यात जन्म झाला तो महिना ०योग-पु जन्मकालीन ग्रहांची शुभाशुभ फलसूचक स्थिति ०राशि-रास-पुस्त्री ज्या राशीवर जन्म झाला ती, जन्मकालीं चंद्र ज्या राशीस असेल ती रास ०रोग-पु जन्मापासून जडलला रोग ०रोगी-वि जन्मा पासून आजारी, नेहमींचा दुखणेकरी ०लग्न-न जन्मकालीं जी राशीउदय पावत असते ती ०लिखित-जन्मपत्र पहा ०वर-भर-क्रिवि आयुष्यभर 'जन्मवरी स्वार्थ केला।'—दा ३ ५ ५ ०वित्ता-वि जन्म देणारा. ०व्रती-वि जन्मभर व्रत घेणार आचरणारा ०सवाशीण-सौभाग्यवती-स्त्री १ सौभाग्या मरणारी २ (ल) वेश्या ०सल-वि जन्मापासून खोडकर त्रासदायक (मूल) ०सांड-स्त्री जन्मापासून एखाद्या गोष्टी पासून पराङ्मुखता (क्रि० देणें, करणें) ०साफल्य-सार्थक्य न आयुष्यातील ध्येयाची सिद्धि ०सावित्री-स्त्री १ (आशी र्वाद देताना) जन्मसवाशीण 'तू जन्मसावित्री होसी। चक्रवर्तेवरी राहसी।'—कथा १ ७ १०१ २ (ल) पाथरण्याचें किंवा नेसावयाचें जें वस्त्र कधीं धुतलें जात नाहीं असें वस्त्र ०सोंवळा-वि १ जन्म सावित्री अर्थ २ पहा २ (पवित्र समारंभामध्यें) तसलें सोंवळें नेसणारा ०सौभाग्य-न जन्मापासून चागलें नशीब ०स्थ-वि जन्मलग्नामध्यें असलेला जन्माच्या वेळेचा (ग्रह कुंडलींतील) ०स्थान-न १ जन्मभूमि २ जन्मलग्न ०स्थानीं लघुशंका करणें-१ मातृगमन, मातागमन २ (ल) उपकार करणारावर अपकार करणें कृतघ्नता ०स्वभाव-पु जन्मापासूनची वृत्ति, वागण्याची तऱ्हा जन्माची प्रकृति -ची गांठ-विवाहासारखा कधीं न तुटणारा संबंध -ची जोड-१ जन्मजोड पहा २ पतिपत्नी-बापलेक संबंध ची भाकरी-बेगमी-जन्मभर निर्वा णारें पोटापाण्याचें साधन -ची साट-जन्माची भाकर पहा जन्माचें सार्थक-जन्मातील ध्येय उद्देश, हेतु (क्रि० करणें) जन्मांतर-न १ दुसरा जन्म (मागचा किंवा पुढचा) २ नशीब दैव 'म्या पालखीत बसावें असें माझें जन्मांतर नाहीं' ०आठविणें-लहानपणचे दिवस आठविणें ०उपटणें-नशीब चागलें अथवा वाईट अनुभवास येणें ०काढणें-(ल)-वडलांचा अस्सल दस्तैवज शोधून काढणें ०सांपडणें-मिळणें-हातास लागणें-वरील प्रकारचा दस्तैवज मिळणें, सापडणें ०पाहणें-शोधणें-तपासणें-जन्मपत्रिका पाहणें संसारातील कामकाज पाहणें ०फुटणें-नशीब फुटणें, दुर्दैव ओढवणें जन्मांतरीं न घडणें-न होणें-संबंध जन्मात न होणें जन्मांतर-कथा-गोष्ट-हकिकत-स्त्री मागच्या आयुष्यातील गोष्ट किंवा वाईट कृत्य जन्मांतर(रीं,चा-वैरी-दुष्मन-दावेदार-वि मागील जन्मामधील शत्रु याच्या उलट जन्मांतरींचा मित्र, सहचारी (वाप्र) जन्मांतरींचा द्वेष-वैर मैत्री-ऋणानुबंध इ० वगैरे जन्मां तरचें ज्ञान-न लहान मूल किंवा प्राणी याच्यामधील दिसून येणारी उपजत बुद्धि जन्मांतरयोग-पु मागच्या जन्मीं केलेल्या चांगल्या कृत्यांमुळें या जन्मीं सुख मिळतें ही कल्पना जन्मादा रभ्य-क्रिवि जन्मापासून (आतापर्यंत) जन्मांध-वि जन्मा पासून किंवा उपजत आंधळा जन्माष्टमी-स्त्री गोकुळअष्टमी श्रावण वद्य अष्टमी जन्माक्षर-न पंचांगामध्यें अवकहडा चक्रात

जन्मनक्षत्राला जें अक्षर असतें तें. **जन्मोजन्म-जन्मीं**-क्रिवि या व पुढील जन्मात, अनेक जन्मात निरतर. जन्मजन्मातरीं पहा. **जन्मान्तरी-जन्मोत्री**-स्त्री जन्मपत्र पहा 'वरिष्ठे वर्तविती जन्मोत्री। यामी दोन पुत्र आणि येर स्त्री।' -कथा ३ ३ ७१

जन्य—न युद्ध 'नृपभगदत्तादि नरवरा जन्य।' -मोभीष्म ११ ७६ [स]

जन्य—वि. १ जन्मलेला, उत्पन्न झालेला, तयार केलेला. (समासात) पित्त-कफ-वात-शोक-क्रोध-काम-जल-अज्ञान-जन्य २ अद्यापि जन्मणारा (भविष्यकाळीं) ॰**जनक**-वि उत्पन्न होणारा व करणारा याचा जो परस्पर सबध तो; पुत्रपिता (संबध), कार्यकर्तृ (सबध)

जन्यराग—पु (संगीत) थाटामध्ये वर्गीकृत केलेला राग विशिष्ट थाटावरून तयार झालेला राग.

जप—पु. १ वेदऋचा, गायत्री इत्यादि मत्र याचें पुन पुन्हा पठण आवृत्ति, उच्चार नाव ६० मनातल्यामनात पठण करणें २ मत्र म्हणत जपाची माळ ओढणें ३ (ल) निदिध्यास, उच्चार करणें, विवरण करणें (कार्य, इच्छा याचें) (क्रि० धरणें, घेणें)[स] ॰**जाप्य**-न जप व त्यासारखें इतर धार्मिक कृत्य. सकाळीं स्नान करून काहीं जपजाप्य केलें पाहिजे ' ॰**तप**-जप जाप्य पहा ॰**माला-माळ-माळा**-स्त्री जपाची संख्या मोजावयाची माळ ॰**घेणें**-जप अर्थ • पहा ॰**यज्ञ**-पु नामस्मरणरूपी यज्ञ **जप्या-पी**-वि. जप करणारा **जपीतपी**-वि नेमानें जप व तप करणारा

जपण-णी,'**जपणूक**—१ स्त्री. जतन, साभाळ, राखण, वाट पहात बसणें पाळत (क्रि० करणें जपणीस बसणें, लागणें) २ लक्ष लावणें 'निजपणीं जपणी जड दाविना। -वामन, वृह रिर्दपण ८१ [जपणें] **जपणें**-अक्रि १ साभाळ करणें, लक्षपूर्वक नजर ठेवणें 'चाकरास जपलें पाहिजे नाहीं तर लोगवील ' २ लक्षपूर्वक पाळणें, पहाणें 'पथ्यास जपलें असता औषधाचा गुण लवकर येतो ' ३ सावधानपणानें, काळजीपूर्वक वाट पहाणें 'हगामास जपलें तर जिनस सवग मिळतो ' टपणें, टपून बसणें 'तुझी स्त्री परम सुदर। त्यावया जपती असुर।' [सं गुप] **जपून**-धातुअ. काळजीपूर्वक

जपणें—अक्रि १ पुन्हा पुन्हा उच्चारणें, वारवार म्हणणें, जप करणें २ (ल) सारखी कुरकुर करणें, रडगाणें गाणें 'द्रव्य गलें तें गेलें आता गेलें गेलें असें जपतोस कशास ? [स जप= मनात म्हणणें]

जपतर, जपतव—क्रिवि कसें तरी मोठ्या कष्टानें जव तव पहा

जंपती—पु दपती, नवराबायको [स दंपती]

जपा—स्त्री जासवद (झाड व त्याचें फूल) [स] ॰**कुसुम**-न जासवदीचें फूल 'जपाकुसुम तेथेंचि विवलें।' -रयावा ९ २५५

जपाळ—पु जेपाळ, जयपाळ पहा (एक औषधी)

जप्त—पु नियत्रण, दबाव. 'असे लोकावर जप्त कसा राहील ?' -रा ५ ५२ -वि पकडलेलें, धरलेलें, सरकारजमा; (सरकारनें) अटकाव केलेलें [अर झब्त] -**मुलूक**-वि प्रदेशनेता (सताजी घोरपडयाचा किताब) ॰**रप्त, जप्त रफ्त**-पु बदोबस्त, व्यवस्था. 'करारवाके जफ्त-रफ्त करू ' -रा ६ ६१२ [फा. झब्त-उ-रब्त्] **जप्ती**-स्त्री १ जप्त करण्याची क्रिया. हरण, नागवणूक, अम्मल, ताबा, जप्त केलेला माल २ (कायदा) मिळकतीवर खाजगी ताब्याऐवजीं कोर्टाचा ताबा सुरू करणें ३ (ल) नजरकैद 'तुझे घरीं तुजवर जप्ती करी सख सर्वनाही।' -होला १०३ **जप्तीदार-वाला**-पु १ बेलीफ जप्ती करणारा अमलदार २ (को) रत्नागिरी जिल्ह्यातील खोतीगावात वसुलाकरिता सरकारनें नेमलेला नोकर, तलाटी, खोत कबुलायत देत नाहीं त्या वेळीं गाव जप्तींत टाकून सरकार त्या वर्षापुरती वहिवाट करतें

जफा—वि (कु) फाजील, जास्त जापा पहा

जंब—पु टोंग [स दभ]

जब, जबा, जबे—स्त्री विधीपूर्वक हत्या, वध, ठार करणें 'पुढें गाय जब केली।' -ऐपो ११ (क्रि० करणें) 'काजीनें जबा करून द्यावी -भाइचमंर ६४ [अर झब्ह]

जबडा—पु तोंड, जाभाड, दाभाड (खालचा आणि वरचा या विशेषणासहित) वासलेलें तोंड. [हिं स जभ्=जम्भ]

जबतब—क्रिवि जेमतेम, कसें तरी. जपतव पहा. [हिं]

जंबया, जंबिया जंब्या—वि एक प्रकारची कटयार; खजीर [फा जबिया]

जबर—पु (पत्याचा खेळ) डाव्या हातचा भिडू, खेळणारा

जबर-रा—स्त्री दरारा, वरचढपणा 'जबर त्याची सगळे ज्यादा गादीवर दवलतराव शिंदा।' -ऐपो १५२ -वि श्रेष्ठ, ताकतवान (माणूस, पशु) जोराचा सोसाट्याचा (पाऊस, वारा), कठिण त्रासदायक (काम, ओझें) जगी. मोठें (घर, नदी, झाड) उभट, कठिण (चढ, चढण) देण्यास कठिण, फार अवाढव्य (किंमत, दर) दुर्घट त्रासदायक (रोग) लाब लचक कंटाळवाणा (रस्ता मार्ग, प्रवास) अगडबब, अवजड (दागिना) (प्रमाणराहित्य आणि प्रचडपणा दाखविण्यासाठीं योजतात) [अर जब्र फा झबर्] सामाशब्द- ॰**जंग**-पु ल्हान तोफ -वि शूर जवानमर्द लढवय्या [अर. जब्र+फा-जग]॰**दस्त**-वि १ जुलमी अन्यायी, दटप्या २ श्रेष्ठ, मजबूत, बळकट, मोठ्या योग्यतेचा याच्या उलट जेरदस्त ३ अदलाबदलीनें जबर बरोबर योजतात [फा झबर्दस्त] म्ह० (व)

जबरदस्तका ठेंगा शिरपर = जबरदस्तापुढें कुणाचेंच चालत नाहीं. ०दस्ती–स्त्री. १ जुल्म; जोर; अन्याय; बलात्कार. 'इंग्रजांची जबरदस्ती सर्वांवर पडली असें वाटतें.'–स ११.६०३०. २ आवेशाचें कृत्य, यत्न, श्रम. 'जबरदस्तीनें नदी डोंगरावरून नेली.' **जबरा**–पु (छापखाना) मोठा टाईप; मजकुरांतील स्थलनामें व व्यक्तिनामें या टाईपांत घेण्याची वहिवाट आहे. **जबरी**–स्त्री. जबरदस्ती. 'पादशाही जबरीनें घेईल.'–चित्रगुप्त १३४. [फा. ज़बरी] **जबरीची चोरी**–स्त्री. (कायदा) दरोडा; कोणा मनुष्यास जीव घेण्याची वगैरे भीति घालून त्याच्यासमक्ष त्याच्या ताब्यांतून जंगम माल नेणें. **जबरी-संभोग**–पु (कायदा) कोणा स्त्रीशीं तिच्या सम्मतीवाचून किंवा भय घालून मिळविलेल्या संमतीनें किंवा नवऱ्याचें नातें आहे अशी फसवणूक करून केलेला संभोग, बलात्कार.

जयजंग-दस्त—जबर मध्यें पहा.

जंबात—वि (गो.) हुषार; कुशाग्रबुद्धीचा; निष्णात.

जबान—स्त्री १ जीभ. २ वाणी, वचन. (क्रि० येणें; पालटणें). [फा. ज़बान तुल० सं. जिह्वा] **जबानी**–स्त्री. साक्ष; (न्यायाधिशापुढील) साक्षीदाराचें लेखी, तोंडी म्हणणें, हकीगत. **जबानीहुकूम**–पु तोंडी हुकूम; लेखी नव्हे तो.

जबाब—पु १ उत्तर; प्रत्युत्तर; कांहीं एका प्रश्नास दिलेला जाब २ हुंडीबरोबरचें पत्र ३ (कायदा) प्रतिज्ञा ४ तोंड. 'वाऱ्याचें भोंक केवढें आहे व त्याचा जबाब कोठें आहे'–सूर्योदय १०९ [अर जवाब्] (बाप्र) **जबाबणें**–क्रि उत्तर देणें **हजर-जबाबी**–तावडतोब उत्तर देणारा. सामासशब्द– ०**दार**–वि ज्याच्यावर जबाबदारी आहे असा; जिम्मेदार; जोखीम घेणारा, भरंवशाचा. [फा जवाब्दार] ०**दार प्रातिनिधिक राज्यशासनपद्धति**–स्त्री जेथील कार्यकर्ते लोकप्रतिनिधींस जबाबदार असतात अशी राज्यव्यवस्था; रिस्पॉन्सिबल गव्हर्नमेंट या इंग्रजी शब्दास बनविलेला मराठी प्रतिशब्द ०**दारी**–स्त्री जिम्मा; जोखीम, भार [फा जवाब्दारी] ०**निशी–नीस**–जबाबनिशी–नीस पहा ०**सवाल–जाबसाल**–पु बोलणें उत्तर प्रत्युत्तर. 'आम्ही जबाब सवाल केला जे.'–रा ८१. **जबाबी**–वि १ उत्तरें देण्यात तयार. हुशार २ तासाचे ठोके वाजणारें (घड्याळ). 'एक घड्याळ जबाबी'–रा १२.६८. ३ (कायदा) शपथ-प्रमाण करून न्यायासनापुढें सांगितलेली हकीगत, दिलेलें उत्तर ४ (नों.) मामलेदाराच्या हाताखालचा जबाबलिहून घेणारा (कारकून) ०**कार्ड**–न जोडचिठ्ठी; उत्तर देण्याकरितां कार्ड जोडलेलें असतें असें कार्ड, रिप्लायकार्ड या इंग्रजी शब्दास प्रतिशब्द. ०**हुंडी**–स्त्री पेढीवर पैसे भरून ज्याला पैसे पाठवावयाचे असतील त्याच्या नावची पेढीवाल्या कडून घेतलेली पावती

जंबाळ—पु १ चिखल, राड; रेंदा. २ पाण्यात वाढणारें एक झाड; (लॅटिन) घ्हॅलिस नेरिया. 'तों तो फुगे कुगेहद्वारीं मू हि जैंनि जंबाळ।'–मोकर्ण २८.१९. [सं. जंबाल]

जंबीर—पुन १ लिंबू २ लिंबाची एक जात. [सं. **जंबीराम्ल**–न लिंबापासून निघणारें अम्ल. (इं) सायट्रिक ॲसिड.

जंबु-बू—स्त्री जांभूळ (झाड आणि फळ) [सं.] ०**द्वीप** न १ हिंदुस्थान २ काश्मीराजवळील जम्मु संस्थान. [सं]

जंबु(बू)क—पु कोल्हा [सं.]

जबु(बु)न—वि १ वाईट; घाण, खराब 'जबुन हें कर्नाटकचें जळ।'–ऐपो ७४ २ दरिद्री गरीब, भ्याड. 'वऱ्हाडचे महार जबून म्हणतात.'–रा १.११७. [अर जुबून=भ्याडपणा, फा ज़बून]

जंबुरक, जंबूर, जंबुरा—पु. उंटावरील एक लहान तोफ 'सुननाळी जंबुरे उंटावर रोंखुन।'–ऐपो १०९. [फा. ज़ंबूरक् ज़ंबूरा]

जंबुर्दी—वि. पाचेसारखा हिरवा रंग असलेलें (हिरव्या मखमलादीविषयीं उपयोग). [फा. ज़ुमुर्रद=पाच]

जंबू—पु गुजराथेंतील एक ब्राह्मण जात व तींतील व्यक्ति. यांची वस्ती वऱ्हाडांतहि आहे खिस्ती ब्राह्मण हे नगरकडे आढळतात

जबेतराश-स—वि. हजरजबाबी; उत्तर देण्यास तत्पर; बोलण्यात हुषार [फा. जबान् = जीभ + तराश = कापणारा] ०**तराशी**–स्त्री. हजरजबाबीपणा. ०**फरास**–वि. वक्तृत्व करणारा [फा जबान्+फराश]

जंबेरी—स्त्री कागदी लिंबाची गोड जात; जंबीर पहा.

जंबोरा—पु मोठा अंबर; खिळे उपटण्याचा चिमटा

जब्बर-दस्त—जबरदस्त पहा

जंभ—पु दंभ, ढोंग, गर्व, अहंकार [सं. दंभ]

जंभोरा—वि (ना) अतिशय आंबट (दहीं वगैरे) [सं. जंबीर]

जम—पु व्यवस्था, मेळ, जोड, जमाव मिलाफ, बनाव, जुळवाजुळव, संबद्धता (वाद्य, पदार्थ, नानाप्रकारचे स्वभाव इ०ची) मिलाफ, जुळणी, एकी (बोलणें, भाषण, हिशोब यांची). (क्रि० पडणें; बसणें) [अर. जम्अ=जमणें, सं. यम्] ०**खट्टा** पु. (व.) जमाव, गर्दी; अड्डा. 'जमखट्टाच जमला आहे तुमच्या घरीं.' **जमचें**–अक्रि. (गो.) जमणें. ०**जमा**–स्त्री. (गायन) दोन स्वरांपासून तीन किंवा चार स्वरांपावेतों एकत्रपणा करून वेगवेगळे प्रकार करून दाखविण्याची क्रिया. –कला (बडोदें) १३४. ०**जुट**–पु. जंगजोड पहा. [जमणें+जुटणें] ०**बाजमव**–स्त्री निरनिराळ्या ठिकाणाहून एकत्र करणें. ०**विणें**–सक्रि. १ एकत्र करणें; गोळा

करणें २ गाठविणें, थिजविणें, दाट करणें (द्रवपदार्थ) ३ पट विणें, मिलाफ घालणें, जमणें पहा

जमई—स्त्री एक शस्त्र, जमदाड पहा. 'हत्यार जमई जम दाड माडु घेऊन हातीं।' -ऐपो १०९

जमखाण-न, जमखाना—पु सुखासन, जाजम मोठी सत रंजी 'तिवाशा जमखान टाकिले।' -ऐपो १५ [फा जमुखानाह्]

जमणें—अक्रि १ एकत्र येणें, एकवटणें. २ घ होणें, गोठणें, थिजणें इ० ३ दृढ आणि बळकट होणें (शरीर) 'या औषधानीं शरीर जमेल' ४ साचणें, चांगला होणें,, फळास येणें (भाजी पाला, उद्योग) ५ भरभराटीला येणें (उद्योग, प्रयत्न, काम) 'सबार जमत नाहीं' ६ मिलाफ होणें, सांगड असणें, मेळ बसणें, जुळणें, पटणें, एकमत होणें (नानाप्रकारचे स्वभाव, घटकावयव), जम पहा. एकत्र होणें मिश्रित होणें 'हे परमूमध्यें जमून गले' ७ मधुर होणें मजूळ होणें कानास गोड लागणें (गाणें) 'उघडया जागेमध्यें गाणें चागलें जमत नाहीं' ८ भरभराटीस येणें, श्रीमत होणें [हिं जमना, सं यम्-यमन तुल० अर जम्अ-जम्म= गर्दी, दाटी]

जमदग्नि—पु १ एक ऋषि २ (ल) शीघ्रकोपी माणूस

जमदड-दाड-दाढा-दाढा—स्त्रीपु लाब पल्याची तल- वार 'जमदाड माडु घेऊन हातीं।' -ऐपो १०९ -वि रुद्र, धटिंगण, अगडबब. [स यमदंड-दंष्ट्रा]

जमन, जमनबिलावर—यमन, यमनबिलावर पहा

जमनीव—स्त्री वधुवरातील अत पट, पडदा [स जवनिका]

जमनीस—पु १ एक वसूली अधिकारी २ फरासखान्या वरील एक अधिकारी [फा जमनवीस्]

जमयेत—स्त्री मडळी, जमात पहा

जमरूद—पु १ पेरूचें झाड आणि फळ. २ पाच (जवाहीर) 'जमरूद पाचेचा जोड एक' -रा ७, -खल्प १२१ [फा झुमुर्रुद्=पाच]

जमा—स्त्री १ आय, जमाव, सग्रह, नफा, उत्पन्न (जमीन, दुसऱ्याकडून रोख अगर अन्य रूपानें आलेली रक्कम, गार्ने यांचें); प्राप्ति, मिळकत २ (ल) गणना, अतर्भाव 'आमची योरातहि जमा नाहीं आणि पोरातहि नाहीं' ३ मकूण रक्कम, बेरीज [अर जम्अ, स यम्] -वि एके ठिकाणीं जमविलेलें, गोळा केलेलें (वाप्र) **०करणें-धरणें**-१ जमाखर्चाच्या वहींत रक्कम जमेच्या बाजूला लिहिणें २ गोळा करणें, एकत्र जमविणें 'उच्छिष्ट फळें जमा करी।' -देवदास, सतमालिका ६७ **जमेंत न खर्चांत**-मुळींच महत्त्वाचें नसणें सामाशब्द- **०कामिल-कमाल**-पु पुरापुरा, कायमचा, शेवटचा सारा **०कदीम**-पु जुन्याकाळापासून चालत आलेला सारा **०इन**-सक्रि (खा) जमविणें **०तक्सीम**-शको १ ४५ निरनिराळया प्रांताच्या साऱ्याच्या कराची जमेची बेरीज -भाइ वर्ष ७. अंक १-४ **०पंचोत्र**-न बाहेरून येणाऱ्या मालावरील जकात **०बंदी**-स्त्री १ शेतसारा, दरवर्षी द्यावयाचा आकार, जमीनीची पहाणी करून ठरविलेला आकार २ नियमित जमा व वसूल, सामान्य कर ३ शेतसाऱ्याचा जमाखर्च. [फा जम्अ+ बंदी] **०बंदी जमा**-स्त्री जमीन मोजणीच्या वेळेस अधिकाऱ्यानें ठरवलेली जमाबंदी किंवा वसूल याच्या उलट ताळेबदी जमा **०वसूल**-पु सरकारचावडी वसूलाची रक्कम (सरकारी) [अर] **०वसूलबाकी**-स्त्री जमेचा वसूल, कर आणि राहिलेली बाकी

जमाखर्च—पु १ आय-व्यय २ हिशोब, व्यक्ति किंवा सस्था यांनीं चालविलेल्या उद्योगधंद्यासबधीं होणाऱ्या देवघेवीची व्यवस्थित रीतीनें ठेवलेली नोंद [अर जम्अ+खर्च] (वाप्र) **जमाखर्च बरोबर असणें**-नफातोटा बरोबर असणें, शिल्लक बाकी पूज्य **०खर्च नसणें**-महत्त्वाचें नसणें **०खर्ची उगवि (ध)णें**-१ जमाखर्चांत दाखल करणें, माडणें २ कोणत्याहि कामाला, नोकरीला योग्य करणें म्ह० १ जमाखर्ची न पडे ताला पर्ती कागद केला काळा २ आजा मेला नातू झाला जमा- खर्च बरोबर सामाशब्द- **०खर्ची**-वि १ हिशोबासबधीं २ शिल्लक कमीजास्त न होता, देणें घेणें चटतें किंवा कमी होतें ती ३ जमाखर्चे लिहिण्यात हुशार

जमाजम—स्त्री १ एकत्र जमणें, गोळा होणें २ पुष्कळ लोकाचा जमाव. (क्रि० जमणें)

जमात—स्त्री १ जमाव 'पाहुनी गोधनाची जमात।' -नव १३ ५९ २ सभा, मंडळी थवा, सैन्याची तुकडी, एकत्र जमलेली मडळी, पचायत म्ह० जमात ती करामत (समासात) पाय दळ जमात=पायदळाची तुकडी, स्वारजमात=घोडदळाची तुकडी [अर जमाअत] सामाशब्द- **०खाना, जमायतखाना**-पु मशीदीचे तिन्ही बाजूस जमातीस बसण्यासाठीं बाधलेला दुमजली अगर तिमजली सोपा -ऐस्पुले २ ३४ **०त(तीं)दार-जमा दार**-पु सैन्याच्या टोळीचा नायक, जमादार [फा जमाअत्- दार] **०त(तीं)दारी-जमाद्दारी**-स्त्री जमादाराचा हुद्दा आणि पदवी [फा] **जमाती**-वि सैन्याविषयीं जसें-जमाती-खर्च- दरमाहा-मोहजवा-शिल्लक-हिशेब

जमादार—पु १ जमातदार पहा २ कपनीच्या सैन्यातील एक अधिकारी ३ (हर हरकारा, शिपाई यांच्या) टोळीचा मुख्य **जमादारी**-स्त्री जमादाराचें काम आणि हुद्दा

जमादिलाखर—पु मुसलमानी वर्षांचा सहावा महिना. [अर जुमादीयुल आखिर्]

जमादिला(लो)वल—पु मुसलमानी वर्षांतील पाचवा महिना. [अर जुमादीयुल अव्वल]

जमादिसानी—पु जमादिलाखर पहा [अर जुमादिस्सानी]

जमान—पु जबाबदार हमीदार जामीन प्रतिभू 'तिस तर्‍ह करून जमान घेऊन, —रा १५ २४ [अर झमान] ०तखया—पु जामीनपत्र हमीपत्र मुचलका **जमानत-नात**—स्त्री जामिनकी जबाबदारी (वि० पणें) ०**दार**—पु हमीदार जामीन [अर झमानदार]

जमाना—पु १ हंगाम ऋतु २ काळ, वक्त युग 'आजी जमानात प्रकारचा आला आहे —म ११ १८३ [अर झमाना] (वाप्र) **उलटा जमाना आहे**—विपरीत काळ आहे 'उलटा जमाना आला ।' —भपद्य ६६

जमायती—स्त्री सैन्याची भरती सैन्याची टोळी, समुदाय 'अशा जमाती करून ।' —ऐपो १०७ जमा पहा

जमालगोटा—पु (व) नेपाळ्याची याने शौचास साफ होते

जमाव—पु १ जमात पहा २ अनेक वस्तूंचा समूह ३ फौज. ४ जमाव या शब्दाचा जमा या शब्दाचे जे निरनिराळे अर्थ आहेत त्याप्रमाणेंहि उपयोग करतात [अर जम्अ] (वाप्र) ०**पडणें**—कायम करून घेणें (धंदा, हुद्दा) दृढ—स्थिर—भरभराटीचा—चांगला होणें (धंदा, व्यापार) —**धामसी**—क्रिवि जमाव, गट करून टोळीनें (केलेली चोरी), मंडळीनिशी—नें (केलेलें कृत्य)

जमाघर्दी—स्त्री पराक्रम, बहादुरी

जमाविणें—स्त्री एकत्र जमणें गोळा करणें.

जमिदार-री—जमादार—दारी पहा

जमिनीतोफ—पुढी इनामदारवी

जमियत—स्त्री मंडळी, सैन्य जमात पहा

जमी—स्त्री जमीन ०**दार**—न जमीनीचा मालक ०**दोस्त**—पु १ भुईसपाट जमीदोस्त किल्ले ईमजाचे लढाईत परिच्छिन्न रहाव याचे नाहीत' —रा ७ ६१ २ जमीनीशीं खिळलेला, जमीनदास्त

जमीन—स्त्री १ भूमी, धरणी भुई नद्या, समुद्र आणि वातावरण याखेरीजची जागा २ पृथ्वीचा पृष्ठभाग ३ तर, जागा 'यथून दहा कोस जमीन चालले म्हणजे समुद्र लागेल' ३ शेत लागवडीची जागा राजापूर प्रांतीं सगळा कातळ आहे जमीन थोडी ४ गच्ची मनल्यावरची भुई अथवा पेंडाची तयार केलेली भुई ५ वस्त्राच्या बाजूच्या काठामधील आतील अंग, तवा ६ चित्राची पार्श्वभूमि ७ (ल) मूळ आधार भुई पहा जमिनीचे प्रकार — पड जमीन=नापीक जमीन वहित जमीन=लागवडीची जमीन तणेरी जमीन=गवत माजलेली जमीन खरळ—चोपण—खळगा जमीन=काहीं खोलीवर चुनखडीसारखा टणक थर असलेली, हींतून पाणी लवकर झिरपत नाहीं आगरी जमीन=समुद्र किनारीं नदीच्या किंवा खाडीच्या काठीं असणारी रेताड जमीन हींत रेतीपेक्षा मातीचा अंश अधिक असल्या मुळें नारळींच्या बागा करतात पाणथळी=गावा, पारवार वगैरे गुरांनी, बगीचे यांच्या लागवडीची जमीन मध्यम काळी=इनाव रील जमीन हीत २ ते ४ फूट माती असून खालीं मुरूम असतो भारी काळी जमीन=मोठ्या नद्यांच्या दोन्हींतील पथरा—वीस फूट खोल काळी माती असलेली जमीन, कृत्रिम जमीन=(कों) डोंगराच्या उतारावर ठिकठिकाणीं बांध घालून केलेली भात जमीन केवटा जमीन-महाराष्ट्राच्या घरची काळी अथवा तांबूस जमीन खाजण—खारी जमीन=खारी अडवून केलेली. हींत १ शेती, बगदूर सापड, भारी इ० नावें आहेत पुळणी=(कों) वाळूची किंवा रेताड जमीन हींत नारळाची लागवड होते हींस रव, रवर शीळ इ० नावें आहेत पखणखळी=(कों) ओढ्यानाल्यांच्या काठीं बांध घालून केलेली जमीन वायळ, गदी=(कों) डोंगराच्या माथ्या वरील वातावरण नैसर्गिक माती येऊन झालेली मळसडी=या जमीनी पाण्यानें तयार झालेल्या असतात त्याची रोपें बनवीत नाहींत त्या देशातील जिराईत जमिनी-खाच्या माळव्या टेकिनात अशा जमिनींवर टाकी, कणग्या जिल्ह्यात पावसाळीं भरत होते या प्रकारच्या जमीनींत मानवट म्हणून एक भेद आहे घाटावरील खरळ जमीन व कोंकणातील मानवट जमीन यात बरेंच साम्य आहे मरडी=नदीकाठचा, गाळानें माखलेली वायगण=(राजा) पावसाळी भात काढल्यावर रब्बीच्या वेळीं डोंगरातील पाटाच्या पाण्यावर भाताचें दुसरें पीक काढिता येणारी बरकस=डोंगराच्या उतारा वरील जमीन हिचें भराड असें दुसरें नाव आहे हिचे प्रकार दोन—डोंगरी व माळ पहिलीची मशागत हातानीं खणून करतात जंगली भागात हिच्यात कुमरी—डाहळा या पद्धतीनें नाचणी वरी, सावा, कुळीथ तीळ इ० पिकें काढितात दुसरींत बैलाची नांगरट करिता येते शेळ जमीन=डोंगराच्या खालच्या भागात असणारी व सतत पाण्याचा झिरपा असणारी मळी जमीन=दरीच्या पायथ्याशीं असणारी जमीन हीस वेळू गाळ अशीं दुसरीं नांवें आहेत पाणथळ जमीन=स्वाभाविक सखलपणामुळें पावसाळ्यात पाणी साचणारी जमीन हीस कालणे असें दुसरें नाव आहे मळीजमीन=डोंगराच्या उतरणीवर एखाद्यानें एक बांध घालून केलेली जमीन हीस मॉलॉय आडी, मॉरोड अशीं दुसरीं नावें आहेत [फा झमीन् येन्द झेम] (वाप्र) ०**अस्मान एक होणें**—१ सपाटून पाऊस पडणें, धुरळा धुकें यांनीं दिशा धुंद होणें २ (ल) अतिशय गर्विष्ठ होणें ०**अस्मानाचें अंतर**—फार मोठें अंतर, तफावत ०**उकरणें**—भागट्यानी भुई उकरणें (संकटग्रस्त भीतिग्रस्त होऊन घोडा टापेनें जमीन उकरतो तसें) ०**आढणें**—जमीन लागवडीस आणणें ०**धरणें**—१ अ जातीपणामुळें अंथरुणाला खिळणें २ रागाला वश होणें ०**पाडी ठेवणें**—बागाईत पिकाकरिता जमीन रिकामी ठेवून चावाच्यात एकच पीक काढणें

०चाफेला येणें-मेरण्याच्या हंगामाला येणें. ०सोडणें-१ जमिनींतून वर येणें, दिसणें (पीक). २ (ल) दुष्काळ, दारिद्र्य इ० तूल वर येणें, उठणें **जमीनीवर पाय नसणें**-चपळ घोडा, जलद पळणारा, गडबडया माणूस यसंबंधीं योजितात. -स पाठ,अंग) **लागणें-घर पडणें**-दुसऱ्यानें किंवा अतिशय दारिद्र्यानें पीडणें. -स पाय लागणें-रोगमुक्त होणें. -स मिळणें-सर्वस्वी नाश होणें (अक्षरश: आणि ल). म्ह० जमीन बादशहाची लेक माय बापाची. सामाशब्द-०उत्पन्न-न १ जमीनीचें उत्पन्न. २ सारा किंवा वसूल. ०जुमला-पु खेडेगांवांतील सगळी जमीन, घर, दार, वतन वाडी. इत्यादि यास व्यापक अर्थानें म्हणतात [फा. झमीन+अर. जुम्ला=सर्व] ०झाडा-पु जमीनी, गाव, खेडें, यांची एक विस्तृत याद, यादी ०दार-पु वंशपरंपरेनें सरकारी वतनदार, वामदार; जसें-देशमुख-देशपांड्या, (कोठें कोठें) पाटील, कुलकर्णी. **जमीनदार, जमीदार**-पु १ (व.) इंग्रजीपूर्वीच्या राज्यांतील सनदी सरंजामी माणसें. २ स्वतः सार्डी मेहनताना म्हणून कांहीं टक्के (शेंकडा दहा टक्के) वसूल कापून घेऊन बाकीचा वसूल उगवून सरकारांत पाठविणारा; वतनदार. [फा. झमींदार, झमीन्दार] ०दार व कुळें-पुनअव. शेतीच्या उपयोगाच्या बऱ्याच जमिनी स्वत ज्या मालकीच्या असलेला सधन मनुष्य, त्या जमिनीचे वेगवेगळे गट करून ते जमिनीची लागवड करणाऱ्या गरीब लोकांस ठराविक मुदतीपुरते देतो व त्यापासुन जमिनीच्या भाड्याबद्दल कर (खंड) घेतो, अशा व्यवहारात जमिनीचे मालकास जमीनदार व जमीन करणाऱ्यास कुळ अशी संज्ञा आहे. **जमीनदारी**-स्त्री १ जमीनदाराचा हक्क, हुद्दा, धंदा; जमीनखंड इ० २ (ल) लुच्चेगिरी, छक्केपंजे ०दारी मत-न (ल) लबाडीचें, खोटें मत [फा] ०दारी जमा-स्त्री जमीनदाराकडून येणारा सरकारसारा, वसूल ०दोस्त-वि. १ (कुस्ती) जमीनीला खिळविलेला, लोळविलेला. २ सर्वस्वीं नाश झालेला, फन्ना झालेला ०धारा-स्त्री. जमीनीचा कर; सारा. ०नीस-नवीस-पु. १ शेत, जमीन, पिकें इत्यादींची पहाणी करून सारा ठरविणारा अधिकारी. २ (क.) दप्तरदार [फा. जमीन+नवीस] ०बाब-स्त्री सारा कर ०महसूल-पु जमीनबाब जमीनीपासुन कराच्या रूपानें होणारें सरकारी उत्पन्न ०माजणी-स्त्री जमीनीचें क्षेत्र मोजून जमाबंदी करणें ०शिरस्ता-पु जमिनीची पहाणी करून प्रत लावून ठरविलेला सरकारसारा. ०सांड-क्रिवि (राजा) जमिनीपासून निराळें (उचललेलें ओझें)

जमींये, जमें—वि सर्व एकंदर 'जमींये दोस्तास म्बारक लाये' -पया ४८२ [फा जमीइ-जमइ]

जमीव—वि १ जमविलेलें, एकत्र केलेलें. २ गोठलेलें, थिजलेलें जमणें पहा ३ वस्तु घेउन तयार केलेलें (पत्त, चिखलाची भिंत).

जमेत, जमेदार, जमेदारी, जमेयत, जमायत—जमात-दार-दारी पहा 'ते व आपली जमेत चालून पुढें आले.' -मराचिथोशा ३२.

जमचें—सकि. (गो.) जमविणें; एकत्र करणें.

जम्मत—स्त्री (एहान मुलाच्या भाषेंत) गम्मत.

जम्मन—वि (व) भला मोठा, जंगी. 'जम्मन सर्प निघाला.'

जय—पु. १ यश, सिद्धि, विजय, फत्ते; जयोत्सव. २ देवाला नमन करतांना त्याच्या नांवाच्या पूर्वी लावितात. ३ अर्जुन ४ भारत; कुरुपांडवकथा. 'तैसाचि लोमहर्षणनंदन उग्रश्रवाहि जयवक्ता।' -मोआदि १.६ [सं] (वाप्र) ०करणें-जिंकणें; यशस्वी होणें. **जयास जाणें**-भरभराटीस येणें (यत्न, उपाय, आयुष्य) सामाशब्द- ०गोपाळ-पु गुजराथी लोकांतील नमस्काराचा पर्याय शब्द ०घंटा-स्त्री जय झाल्यावर वाजविण्याची घंटा. ०घोष-पु. चांगली गोष्ट किंवा जय झाला असता तो सर्वांस कळावा म्हणून वाद्य वगैरेचा केलेला हर्षध्वनि. ०जय, जयजयकार-पु. १ स्तुतिकीर्तन, जयघोष. -शब. लाड करणें, थोपटणें; कुरवाळणें. -उद्गा. भले शाबास! भले पट्ठे! इ. उद्गार. जयगीत, जयाचें गाणें. 'जय जय स्वसंवेद्या।' -ज्ञा १.१. ०जया-उद्गा. जयनाद. ०जयवंती-स्त्री. (राग) गायनशास्त्रांतील एक राग. ह्या रागांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण-संपूर्ण वादी ऋषभ. संवादी पंचम. गानसमय रात्रीच्या दुसऱ्या प्रहराचा शेवट आरोहात तीव्र गांधार व तीव्र निषाद व अवरोहात कोमल गांधार, कोमल निषाद घेतात. ०ढाक-पु. जय झाला असतां वाजवावयाचा नगारा, ढोलगें. ०तिरम वि भरभराटलेलें (राज्य). ०तीर-पु (कु.) दसऱ्याची वेंगुर्ल्याकडील जत्रा. [सं. जैत्र] ०दुंदुभि-पु जय झाला असता वाजविलेल्या नगाऱ्याचा आवाज व तो नगारा ०ध्वनि-पु. १ जयघोष २ (ल.) थोगतांहि मंगलसूचक शब्द ०पताका-स्त्री जयाचें निशाण ०पत्र-न ज्याचा पराभव झाला त्यानें लिहून दिलेलें जयाचें पत्र, लेखी कबुली, कागद (कुस्ती, पंडितांतील वाद, फिर्यादअर्यादि यांतील). ०प्रतिष्ठा-स्त्री जयामुळें मिळालेला मान, वैभव ०प्रतिष्ठित-वि जयानें प्रसिद्ध झालेला, जेता म्हणून नाव मिळविलेला. ०प्रस्थान-न लढाईवर जाणें स्वारी; कूच, मोहीम (मोठ्या मौढीनें) ०फळ-न १ (काव्य) जय २ (कुरीनें) जयफळ. ०मंगल-वि वैन्या डोळयाचा (घोडा) डोकें, कपाळ, मान, छाती, ओंठ, वेनी या प्रत्येकावर एकएक केसाचा भोंवरा आणि पोटावर दोन व कुशीवर (पुठ्यावर) एकएक भोंवरा असलेला (घोडा) हें याचें शुभलक्षण होय. -अश्वप १.९२. ०वाद्य-न. जय झाला

असता वाजवावयाचें वाद्य 'जय वाद्य नित्य वाजती।' -ऐपो ३१८ ०वान-वंत-वि यशस्वी, जयी ०विजय-पु विष्णूचे दोन द्वारपाल ०शब्द-पु १ जयाचा ध्वनि, शब्द, दोन सैन्यें भिडलीं असता म्हणावयाचा वीरशब्द २ राजा लढाईला निघाला असता त्यास ब्राह्मणानीं दिलेला आशीर्वाद ०श्री-स्त्री. जयानें मिळालेलें तेज, टवटवी शोभा ०श्रीराम-सीताराम-उद्गा वैरागी लोकातील एकमेकाना नमस्कार करताना उच्चारावयाचा शब्द ०स्तंभ-पु जय मिळालेल्या ठिकाणीं जयाचें स्मारक म्हणून उभारलेला खाब (दगडी, लाकडी), रणस्तंभ ०स्वी-वि नेहमीं विजय पावणारा (अर्थी स्वी असणाऱ्या संस्कृत शब्दाचें अनुकरण)

जँय, जय—क्रिवि (कु) जेथें ०सर-क्रिवि (कु) जेथपर्यंत ०सून-क्रिवि (कु) जेथून [सं यत्र]

जयत्—पु (संगीत) एक राग यात षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, पंचम, तीव्र धैवत हे स्वर लागतात जाति औडुव औडुव वादी पंचम, संवादी षड्ज गानसमय सायकाळ. ०कल्याण-पु एक राग यात षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, पंचम, तीव्र धैवत हे स्वर लागतात जाति औडुव-औडुव वादी पंचम, संवादी ऋषभ गानसमय रात्रीचा पहिला प्रहर [सं]

जयतन—न (व) सरपण, जळण, जळवण [जळतण]

जयती—स्त्री १ देवाची जन्मतिथि (विशेषत दशावतारांची), अवतारी पुरुषाचा जन्मदिवस व त्या दिवसाचा उत्सव, वाढदिवस 'जयत्या उपोषणें नाना साधनें।' -दा ४ १ १२ २ एक झाड व त्याचें फळ याच्या फळाच्या माळा करतात

जयपाळ—पु एक वनस्पति, याचें बीं, हें उष्ण, सारक, जड, कडू असून वातिं, ज्वर, कुष्ठ, व्रण कफ वद्ध कृमी, विष यांचा नाश करणारें आहे -योर १ २५१ [सं जयपाल]

जया—स्त्री १ (ज्यो) तृतीया, अष्टमी आणि त्रयोदशी या तिथी २ भांग [सं]

जया जये—सर्वनाम ज्या, ज्याला, ज्यानें 'जया राहे पाठी तर।' -दा २ ७ ८० 'जये सगतीनें मती राम सोडी।' -राम ४५ ०चेनि-ज्याच्यानें 'जयाचेनि सें समाधान भग।' -राम ४५

जयावह—वि १ जयोत्पादक, यशदायक, फायदेशीर हितावह (सदाचरण इ०) 'मातापितराचें आज्ञोल्लघन केलें असता जयावह होणार नाहीं' २ मंगलदायक जयसूचक (शकुन) [सं जय+आवह प्रत्यय]

जयाविजया—स्त्री या दोन देवता आहेत, स्वारीवर निघण्यापूर्वी योद्धे लोक जय मिळविण्यासाठीं याची पूजाअर्चा करितात [सं जया+विजया]

जयी—वि विजयी, जय झालेला, जय मिळविलेला [जय]

जयीं—क्रिवि जेव्हा, जै पहा [प्रा जइआ, सं यदा]

जयेजणें—अक्रि जिंकणें, जिंकता येणें 'तुका म्हणे पदोपदीं कान्हो वनमाळी। जयेजत मग सेवटिला एक वेळीं' -तुगा ३३५ [अंगेजणें प्रमाणें जयपासून घटना]

जय्यत, जय्यद—वि पूर्ण, अगदीं 'त्यातील पल्लण जय्यद बर्बाद जाली' -होके ११६ २ सिद्ध 'तयारी जय्यत आहे' [अर झाइद्=अतिशय]

जर—पु १ ताप २ तापाच्या पुटकुळ्या, पुरळ 'तापानें त्याच्या तोंडावर जर उमटला आहे' [सं. ज्वर प्रा जर] (वाप्र) ०उतणें-(ताप गेल्यानतर) अगावर, तोंडावर पुरळ उठणें ०जाणें-दुखणें येणें, रोग उत्पन्न होणें शिवीशाप देताना योजतात 'तुझे हातावरून जर जावो ०बाधणें-ताप नाहींसा होण्यासाठीं मंतरलेला दोरा, गंडा, ताईत हातात, मनगटात बाधणें ०भरणें-होणें-१ अगात ताप भरणें २ (ल) अशक्त, नालायक, अयोग्य होणें (प्राणि आणि वस्तु यासबधानें नकारार्थी अथवा प्रश्नार्थी योजितात) 'धोतरजोड्याला वर्षभर टिकायाला काय जर झाला आहे?' 'तुला चाकरी करायला काय जर भरला आहे?' सामाशब्द- ०करी-वि तापकरी माणूस ०डा-पु जर, ज्वर, जरडा, जरडा भरणें=ताप भरणें 'उन्हाळीं जरडा पावसाळीं विजाळवती।' -वसा २० ०बद-पु. ताप बद करावयाचा मंत्र ०लपेट-स्त्री तापाची साथ

जर—पुस्त्री १ कलावतूचें वस्त्र, सोन्यारुप्याची तार, कलावतु २ (व) सोनें, पैसा 'जर पदरीं जर नसला तर तो नर संसारी येऊन बैल।' -पला [फा झर्=सोनें] सामाशब्द- ०कडी-स्त्री (कलावतु काम) धाग्याना पीळ देण्यासाठीं जिच्यामधून चातीवरून दोरे घेतात ती कडी ०कमर-पु सुवर्णकटिबंध, कटिसूत्र -राव्यको २ १६ ०खाना-पु सुवर्णशाळा -राव्यको २ २१ ०जरियान-न सोनें आणि सोन्याच्या वस्तू द्रव्य आणि अलंकार कलावतु आणि कलावतूचें काम, कशिदा (समुदायार्थी प्रयोग) [फा झर्+झरीन] ०तार-स्त्रीन १ कलावतु २ हलक्या धातूवर सोनें, रुपें, चादी चढवून त्या धातूची तार काढून ती रेशमी अगर सुती धाग्यावर गुंडाळणें यास जरतार म्हणतात हलक्या धातूवर सोनें, चादी चढवून तार काढून केलेल्या जरतारीस खोटी जरतार म्हणतात व चादीवर सोनें चढवून काढलेल्या तारेच्या जरतारीस खरी जर म्हणतात ०तारी-वि कलावतूचें, जरतार असलेलें (पीतांबर पागोटें इ०) ०दोज-पु कलावतूचें काम करणारा [फा झर्दोज] ०दोजी-स्त्री कलावतूचें काम -वि भरजरी जरीचा 'खाशा स्वारीकरतां भरगच्ची लोड गाशा बिंबा जरदोजी गादीलोड लाविणें' -ऐरा २७

०बाब-बाफ्त-वि. जरतारी, भरजरी जरदोजी पहा [फा] ०यान-न. सोनें, रुपें, इ० द्रव्य, चांदी-सोन्याचे दागिने जर जरियान पहा ०मिना-पु भरजरी मौल्यवान वस्तु, जर्मीना 'जरमिना जरबाब. .आदिकरून अशेष वस्तुजात याचा उदीम चालवावा' -मराआ पृ २१ **जरीटोपी**-स्त्री एक शिरोभूषण 'जरीटोपीस पिंपळपान।' -मध्व २५

जर—उभ संकेतबोधक अव्यय, अमुक गोष्ट घडली तर अशा अर्थी पूर्वीची अट, निर्बंध, वस्तुस्थिति दाखविणारें अव्यय हा शब्द पुढील शब्दाशीं जोडूनहि वापरतात-वा, करिता, काय, करून, होऊन जसें-जर का तो आला तर मी देईन [स यत्-यदि-यर्हि] ०करितां-उद्गा.जरी (एखादे वेळीं), जरी (एखाद्या रीतीनें), जरी (यद्यपि, अथापि) ०तर-(जर आणि तर) अट, कार्य कारणभावी बोलणें 'मला जरतर नको, काय असेल तें स्पष्ट सांग'

जरकबरक—वि लखलखित, चमकित, तेजस्वी, तजेलदार, उजळपाजळ [अर बर्क्-वीज द्वि]

जरंगा—पु मासे पकडण्याचें जाळें 'आता वृद्धाप्याच्या तरगा-। माजी मतिभ्रंशाचा जरगा।' -ज्ञा ७ ८६ [जर=तंतू+अंग?]

जरगूड—न १ आंब्याच्या कोईभोंवतीं ज्या रेषा असतात त्या, केसरपुंज २ आवाडी, काथ्या, पिंपळाच्या मुळ्या इ०दींच्या ततूचा गुंडा, जाळें, जुडी, ततुसमूह [जर=ततु+का गुंडे=गोळा] **जरगुडी**-वि रेशाळ ततुमय दोऱ्याचा

जरजर—वि १ (प्र) जर्जर, थकलेला, म्हातारा, जीर्ण, जुना झालेला (प्राणी, वस्तु) २ पराभूत निर्वीर्य 'इंद्रादि निर्जर समरंगणी। जरजर केले प्रतापें। [स जर्जर]

जरठ, जरंड—वि १ निबर, म्हातारा, जीर्ण, वृद्ध २ दुर्बल थकलेला, अशक्त, कमजोर [स जरा+स्थ, जरठ]

जरड—स्त्री दोर, रेषा, दोराळपणा, तंतुमयता (निबर भाजीपाल्याची) [जर]

जरड-डा—जरठ पहा [स जरठ-जरड]

जरडा, जरडी—स्त्री जरख, म्हातारी स्त्री, विशेषत सुवासिनी स्त्री म्हातारी हा शब्द कोंकणात वृद्ध विधवेलाच लावितात [स जरा-जरठा, प्रा जरडा, जरडा]

जरंडी—स्त्री (कों) पानथरी, कौळ्द 'जरडी घोळाणा गडमाळा।' -दा ३ ६ ३७ [सं ज्वर]

जरडेल—वि ततुमय, रेषाळ, जरगुडी पहा [जरड, तुल० स जरडी=एक गवत?]

जरण—स्त्री पचन 'अन्नात स्टार्च मिसळला म्हणजे अन्नाचें जरण चागलें होतें' -विवि ? २५८ [स जॄ-जीर्ण]

जरणी—स्त्री एक औषधी वनस्पति

जरत्कारु—वि १ एक ऋषि हा फार अशक्त होता (यावरून) २ (ल) फार अशक्त, रोडका, मुडदामदेव, कृशशरीर [सं]

जरद्—अ जर्द पहा

जरदा—पु खाण्याची तंबाखु (चागली कमाविलेली) -वि. पिवळा, पिवळ्या रंगाचा (घोडा) [फा झर्द] -दाइत-वि पिवळ्या रंगाचा (घोडा) **जरदा भात**-केशरीभात -गृशि १ ३७२

जरदाळू—पु एक फळझाड हें साधारण उचीचें असून पश्चिम हिमालयात याची लागवड होते या झाडापासुन बदामासारखा डिंक निघतो.त्यास चेरीगम म्हणतात याचीं फळें खातात [फा जर्द=पिवळा+आलु=कंद फळ]

जरप—न (गो) पाऊस पडल्यानंतर खणून पेरणी करावयाचें शेत

जरब—स्त्री १ धाक, भयोत्पादक तेज, वजन छाप 'त्या राजाची अशी जरब होती कीं, नाव ऐकताच शत्रु थरथरा कांपत असत' २ दरारा दटावणी (क्रि० देणें, दाखविणें) 'त्याला जरब देताच तो करकन् ळवला ३ भीति, धास्ती वचक (क्रि० खाणें, धरणें पावणें, घेणें) 'चाबुकस्वारावाचून घोडा जरब खाणार नाहीं 'पतोजीची हाक ऐकताच पोराला जरब बसली' ४ तोफ 'मोठमोठ्या पल्याच्या जरबा।' -ऐपो २१६ 'शिदही बाणाचे रोख पाहून जरबा सुरू करितात' -ख ११ ५६६१ ५ शिक्षा मार 'ज्यानीं मग्रूरी केली त्याचे प्रातास व त्यास जरब दिली' -मराचियोशा ४७, ६ नाणें पाडणें छाप, शिक्का 'अलीगोहराचा शिक्का दिल्लींत पडला पातशहाची जरब मोडून याचें नांवें करणें.' -रा १ ३६३ [अर. झर्ब्] (वाप्र) ०खाणें-भीति बाळगणें. 'हा दाडगा कोणाची जरब खाणार नाहीं' ०पिणें-भीति घेणें **जरबणें**-भिणें, भय पावणें, धास्ती घेणें, धाकात असणें सामाशब्द-**जरब,जरबदार**-वि १ अतिशय मोठें, प्रचंड (ओझें, माप) 'त्या मापापेक्षा हें माप जरब आहे २ फार जड, भारी, जबर (किंमत, दर) 'या लुगड्यास आठ रुपये किंमत जरब' ३ त्रासदायक, जुलमी, कठिण (नोकरी, धदा) ४ थकवा आणणारें, फार जड, भारी, राक्षसी (ओझें) (अतिशयपणा विस्तृतपणा, भारीपणा किंवा त्रासदायकपणा दाखविण्यासाठीं या शब्दाचा उपयोग करितात) ०वान-वि १ दराऱ्याचा २ कर्तृत्ववान 'जरबवान पुरुष आहे त्याचे तोंडात दौलत आहे' -हौक १०९ **जरबी**-वि १ अरेरावी, वचक, धास्ती बसविणारा. २ भयंकर, जुलमी, त्रासदायक भयोत्पादक ३ तीक्ष्ण प्रखर (शस्त्र, पशु) [जरब]

जरबंद—पु घोड्याचें पिछाडें जरबद पहा

जरंचा—पु. (राजा.) एक आर्वी आरट आंब्याची जात हा गारा अगर्ना तात्काळ ताप येतो म्हणतात. [सं. ज्वर-जर+आवा]

जरस—न. धारीक ओव्याराखरीं वी. हें पोटदुर्लावर वेतात. जिरवरण. -मुंव्या १४५.

जरा—स्त्री. १ म्हातारपण, वयस्कता. 'आणि तयाचिपरी जरा। न टेंकतां शरीरा।' -ज्ञा १३.५५४. 'कृतांत-कटका-मल-ध्वज जरा दिसों लागली।' -केका ४६. २ शिथिलता; अशक्तपणा, दौर्बल्य.

जरा—क्रिवि. १ तिळमात्र, किंचित, थोडेसें; थोड्या प्रमाणानें. 'जरा तूप पी म्हणजे आता सुपारी उतरेल. २ अमळसा; थोडा वेळ. 'राहोनी जवळी नयेसि कधिही मद्दृष्टिपातीं जरा।' -कर्म २.५४. [अर. झर्रा=अनुमान] **जराक-कसा, जरासा**—क्रिवि. थोडेंसें, किंचितसें जरा पहा. 'त्या कृष्णतारथिपुढें होशिल मूक, न जराक वकशील' -मोद्रोण १७.४१. [अर. झर्रा+एक, असा] ०**शानें**-क्रिवि. १ थोडक्या वेळानें. 'जराशानें आमच्या सेनापतीसाहेबांच्या महालात जाऊन तूं तें पत्र दे.' -वाय २.२.

जराबाजरा-बादरा, जराबजरा—पु. किरकोळ वस्तु; सटरफटर; लहान सहान गोष्टी. 'ऐवज व चीजवस्त गेलेलें जराबाजरा सुद्धां गड स्वाधीन करावा.' -ख ११.५७०४. 'हा जराबाजरा घेऊनि आला घरीं। नाहीं मुक्टोपली वैकुंठि तागडी।' -राला १६. २ कणन कण, एकुणएक वस्तु. 'इनामाचें जराबजरा पावते कीजे.' -रा १५.१६४. -वि ईषन्मात्र, किंचित्, थोडकीशीहि (चूक, अंतर इ०). 'मी बोली केली आहे यांत जराबाजरा अंतर पडल्यास सर्वांचा गुन्हेगार' [फा. झर्रा]

जरायु—न (प्रसूतीनंतरची) वार; गर्भकोश; गर्भवेष्टण, खोळ; गर्भाशय. [सं.] ०**ज**-वि. गर्भाशयापासून उत्पन्न झालेला (मनुष्य, पशु). जीवाच्या प्रकारांपैकीं एक. अंडज, स्वेदज, उद्भिज पहा

जरार-रा—पु उग्रपणा, रागीटपणा, क्रूरपणा, तापटपणा. [अर जरीर=क्रूर जलाल?]

जरारा-री, जरिदा—वि. एकटा, सडा; फडिंग, ज्याला बायकापोरें, नोकरचाकर नाहींत असा. 'जरारा राहिला आहे' -पेद २.१६६. 'जरिदा होऊन बऱ्हाणपुरचे पारिपत्यास येणार' -रा १२७ [अर जरीदा]

जरारा—वि फरारी -शर

जरियान—न १ सोन्याचे दागिने, सोनेरी भरजरी कापड, कशिदा २ सोन्याचांदीचे दागिने, जडजवाहीर [फा. झरियन्; जरीन्]

जरी-रीं—उभ १ यद्यपि, अथापि, तरी देखील २ जर (-उ.) पहा [सं यर्हि] ०**पण**-उभ जरी असें आहे तरी; परंतु जर, याच्या उलट तरी पण.

जरी—स्त्री. तापाची साथ [सं. ज्वर, म. जर] ०**मरी**-स्त्री. रोगाची साथ (विशेषत पटकीची); वाल्दा. देवी. (सामा) पटकी वाखा (गोस्तनी देवींची अशी एक देवी असते तशी या रोगाची एक देवी कल्पून तिची पूजा करितात)

जरी—स्त्री सोनेरी अथवा रुप्याच्या तारा -वि. जरीच्या, सोन्यारुप्याच्या तारांनीं विणलेला. 'जरी कांठी-पाण, पागोटें, पातळ, शेला.' 'जरी सामान.' -सभासद ६८. [फा. झरीन्] ०**कांठी**-वि काठांत जर असलेल्या; जरीच्या काठाचा. ०**जरतार**-स्त्रीन. जुनी जर; जुन्या वस्त्राची जर, जुना कलाबतु. काठ, शाला, सोनेरी नक्षी इ० कांचे तुकडे इ० (जरीपुराणेवाले ओरडताना हा शब्दप्रयोग करतात) ०**पटका**-पु १ मराठ्यांचें मुख्य निशाण, स्वारीवर जो सेनापती जाईल त्याच्या हवाली हें निशाण सरकारांतून करीत असत. 'टेंकून हत्तीवर जरिपटका। निघाले रावसाहेब पटका।' -प्रला. २ जरीचा कमरबंद; काच्या. मोहिमेवर जाणाऱ्या सेनापतींना हा पेशव्यांकडून मिळे. ०**पटका-रुपया-पटकी(क्या)चा रुपया**-पु जरीपटक्याचें चिन्ह असलेला अंशरी रुपाया. ०**पदरी**-वि. जरीचा पदर असलेलें (पागोटें; शेला). ०**बादली**-वि. जरीच्या, कलाबतूच्या उभ्या काड्या असलेलें (कापड). 'जरी बादले रांव चांदवे सोगा झाला चौफेर.' -ऐपो १७७ [जरी+बादल=जर, कलावतु] ०**बाब**-वि. कलाबतूनें विणलेलें, भरजरी. (प्र.) जरबाब पहा. ०**बुट्टी-बुटी**-स्त्री. १ जरीजरतार पहा. २ जुनी जर (जरीबुटी) गाळली असतां तींतून जी चांदी निघते ती. ३ जरतारी बुट्टी, ठिपके. ४ (ल) गुप्त ठेवा, राखून ठेवलेले दागदागिने, पैसा.

जरीब—पु. १ जमीन मोजण्याचें माप, दोरी किंवा साखळी. २ (अव.) जमिनीची मोजणी, पहाणी 'बिघेवार सेत पाहून जरीबाचे रुईने पायमाली ...घेईन' -पेद २०.२१५.-वि. जरदार पहा. [अर] ०**खरडा-खर्डा**-पु. जमीन मोजणीचा तक्ता ०**दार**-पु जमीन मोजणारा, सर्कल इन्स्पेक्टर

जरून—उभ जर, यद्यपि. [जर होऊन, करून]

जरूर—स्त्रीन. अपरिहार्य कारण, गरज, जरूरी, अवश्यकता. जरूरत 'तुम्हास जाण्याचें जरूरच असल्यास जावें' -क्रिवि. १ अवश्य, कर्मेहि करून, अगत्य, कांहीं असलें, झालें तरी. २ क्वचित्, क्वचित, विरळा 'ह्या दुखण्यातून त्याचें वांचणें जरूर दिसतें' ३ जलद; तावडतोब; त्वरेनें; त्वरित 'माझें जेवण होईतों इतक्यात जरूर जाऊन ये' [फा जरूर्] **जरूरत-रात**-स्त्री जरूरी; आवश्यकता 'कोणास बक्षीस वायचयाचें याची जरूरात तुमचे विचारें असेल त्याची याद पाठविणें' -ख ८ ४२००. [अर झरूरत्] **जरूराती**-वि कामचलाऊ, हंगामी. 'कांहीं लोक लागल्यास जरूराती ठेवणें व देणे वारलियावर दूर

करणें '—वाडसमा १२० **जरूरी**—स्त्री आवश्यकता, गरज, परवा [फा झरूरी] **जरूरीयत**—वि जरूरीची आवश्यक [फा झरूर्]

जरेणें—अक्रि (राजा) ज्वरानें युक्त होणें, ताप येणें, भरणें [स ज्वर म जर]

जर्गा—पु मंडळ, वेढा 'सर्वांनीं जर्गा एकच केल्यास काम तमाम होऊन नफे फार होतील '—रा १९३० [फा]

जर्गार—पु सोनार [फा झर्गर]

जर्जर, जर्जरीत—वि १ वार्धक्यामुळें थकलेला, क्षीण झालेला 'जर्जर झाल्या निंदक हे अवघे होती।'—श्रीधरकृत पदें (नवनीत) पृ ४४४ २ पीडित, पछाडलेला 'तैसा तो धनुर्धरु। अन्याय दु खें जर्जरु।'—ज्ञा १ २७० [स]

जर्द—वि सोनेरी, पिवळा 'नवाब जर्दा अंबारीत '—पया ५४—अ १ पिवळा आणि तांबडा या शब्दाचें गुणाधिक्य दाखविण्यासाठीं जर्द हा शब्द त्यास जोडतात 'पिवळा—तांबडा जर्द.' 'जर्द तांबडा ' २ काळा आणि हिरवा या शब्दांनाहि जर्द शब्द जोडतात [फा झर्द]

जर्दा—जरदा पहा

जर्ब—स्त्री १ जरब पहा २ प्रहार तडाखा —वि टार —भाव (टीप) २८ [अर झर्ब]

जर्बाबी—वि भरजरी, जरीबाब पहा 'खुर्शी मखमल जर्बाबी मडान मांडिल्या होत्या '—रा १ ४२

जर्मन सिल्व्हर—स्त्रीन एक प्रकारची धातु विलायती चांदी तीन भाग ताम्यान एक भाग निकेल धातु मिश्र केली म्हणजे रुप्यासारख्या पांढऱ्या रंगाची मिश्र धातु बनते, त्यात थोडें जस्त मिळवून जर्मन सिल्व्हर करितात याचीं नाना तऱ्हेचीं भांडीं तयार करितात [इ]

जर्हि-र्ही—उअ जर, जरी पहा. 'अगो जर्हि कृष्ण हृदिस्थ।'—रास ? ७८

जल—न वैभव झकाकी —रा ५ ७६ जलील पहा [अर जल्]

जल—न पाणी, उदक तोय अबु, नीर [स] म्ह० जलात राहून माशाशीं वैर. (वाप्र) **जलीं, स्थलीं, काष्ठीं, पाषाणीं**—१ मूळ सर्व ठिकाणीं ज्याचें अस्तित्व अशा देवाबद्दल म्हणतात २ (ल) ज्या त्या गोष्टींत व जें तें डोकें खुपसणारा, भेगणारा, पिच्छा पुरविणारा अशा माणसा बद्दलहि योजतात सामाशब्द— ०**कुक्कुट**—पु पाणकोंबडा ०**कूप**—पु विहीर (पाणी असलेली) याच्या उलट शुष्क कूप **कुंड**—न (शि) ज्या कुंडात अगर पात्रात वास्तिस्थ्याकरिता पाणी ठेवतात तें (इ) फाँट 'बाळकास घेउन आलेल्या लोकांनीं प्रार्थनेंतील दुसरा पाठ झाल्यावर लग लेच जलकुडाजवळ यावें —साप्रा ९० १०५ ०**केलि-क्रीडा**—१ विपयीपुरुष स्त्रियासहवर्तमान जलामध्यें विलास करतात ती, २ पाण्यामधील खेळ, नावा वल्हविण्याची, पोहण्याची शर्यत 'क्षीरधितीर विहारी जलकेलि करू नदींत गगनीच्या।'—हसकारीय आख्यान, मोरपंत २८ २५ ३ नदी—समुद्रपर्यटन ०**क्रिया**—स्त्री १ पितरांचें तर्पण २ पाण्याचें कार्य धुणें वगैरे ०**खोकड**—पु एक मासा —प्राणिमो ८५ ०**गतिशास्त्र**—पु (शाप) पदार्थांच्या पाण्यातील गतीसबधीं नियम दाखविणारें शास्त्र (इ) हायड्रो डायनामिक्स ०**चर**—न १ पाण्यातील प्राणी 'जैसे जळचर जळसांडे। आणि तत्क्षणीं मरण मांडे।'—ज्ञा ३ ११७ २ (सकेतानें) समुद्रापलीकडून आलेला परकीय माणूस, द्वीपातरचा मनुष्य ३ युरोपियन लोक इग्रज लोक 'जल्चर तयार झाले '—रा १० १७५ 'प्रताप महिमा थोर जळामधिं परि जलचर अडविला।'—ऐपा ३०४ ०**ज**—वि (काव्य)पाण्यापासून उत्पन्न झालेला, पाण्यात जन्म पावलेला (मेघ, कमळ इ०). ०**जघोष**—मेघगर्जना 'लक्ष दीपाचा प्रकाश। जलदघोष घनवरी।' ०**जंतु** पु जलचर, चलमचारी प्राणी, जलामध्यें उत्पन्न होणारे जतु (प्रत्यक्ष) ०**तरंग**—पु १ लाट, लहरी २ एक वाद्य, बारापासून बावीसापर्यंत चिनीमातीच लहानमोठे पले घेऊन, वाजविणारा ते आपल्यापुढें अर्धवर्तुलाकार मांडितो, मग त्यातून इच्छित स्वराचा ध्वनि निघण्यासाठीं त्यात कमीअधिक पाणी घालतो व दोन बारीक छड्या दोन हातात घेऊन पेल्यावर मारून इच्छित रागाची गत वाजवितो, अशा रीतीनें तयार केलेलें वाद्य ०**ताडन**—न (पाण्यास कितीहि मारलें तरी तें दुभग होत नाहीं यावरून) (ल) निष्फळ श्रम, प्रयत्न 'ही बाब जलताडणासारखी व्यर्थ होती '—सास २ ९३ ०**द-धर**—पु मेघ **जलदजालपटल**—न अभ्रपटल आभाळ, ढगानीं व्याप्त आकाश **जलदेवता**—स्त्री पाण्यातील देवता, अप्सरा ०**धर केदार**—पु (सगीत) एक राग, यात षड्ज, तीव्र ऋषभ, कोमल मध्यम पचम, तीव्र धैवत तीन निषाद हे स्वर लागतात जाति षाडव—षाडव वादी पचम, सवादी ऋषभ गान समय रात्रीचा पहिला प्रहर ०**धि-निधि**—पु १ (काव्य) पाण्याचा सचय, समुद्र 'जणें जलनिधि आटला आचमनीं।' २ (अकगणित) दहा शक्र किंवा एकावर चौदा पूज्यें इतकी सख्या ०**नाडी**—स्त्री जमिनीच्या पोटातून जाणारी पाण्याची शीर, पृथ्वीच्या पोटातील पाण्याचा मार्ग ०**पक्षी**—पु पाण्यातील पक्षी ०**पाई**—स्त्री एक औषधी वनस्पति ०**पान**—न १ जलप्राशन पाणी पिणें २ (काशी) फराळ ०**पादचारी**—वि पाण्यातून पायानीं चालणारा एक पक्षिवर्ग याचे पाय लाब व उघड असतात —प्राणिमा ५८ ०**प्रलय**—पु ज्या वेळीं सर्व पृथ्वी पाण्यात बुडून जात असा सृष्टिचा काल ०**प्रवाह**—पु गगाप्रवाह (थोर पुरुषाची रक्षा, अस्थि,

देवाचा निर्माल्य इ०) पवित्र नदीमध्यें सोडावयाची क्रिया ०प्राय–वि जलपूरित पाण्याची समृद्धि असलेला (देश) [सं] ०बुद्बुद–पुन १ पाण्यावरचा बुडबुडा २ (ल) क्षणभंगुरता, क्षणिकत्व दाखविणारी गोष्ट पाण्यावरचा बुडबुडा पहा ०मंदिर–न नदी, सरोवर यांच्या पाण्यात बांधलेलें किंवा नदीच्या काठीं तळघराप्रमाणें बांधलेलें घर (उन्हाळ्यासाठीं) जलातील क्रीडा-गृह धारागृह ०मय–न सर्वत्र पाण्याचा फैलाव, भोंवतालीं पाण्यावांचून कांहीं नाहीं अशी जी अवस्था ती 'समुद्रांत भारी लाव गेले म्हणजे सर्व जलमय दिसतें' –वि १ जलपूर्ण, जलप्राय पहा (देश, जागा, फळ) २ पाण्यानें झालेलें (बर्फ, गार) 'गार जलमय पडली यामुळें क्षणांत तिचें जल होऊन गेलें' ३ पाण्यात बुडलेलें (गाव, देश) ०मनुष्य–पुन जलमाणूस पहा ०मार्ग– १ गलबतें वगैरे जाण्याचा पाण्यामधील मार्ग, यांच्या उलट खुष्कीचा मार्ग २ समुद्रावरील वर आयातनिर्यात माला वरील पट्टी, यांच्या विरुद्ध जकात, ही जमीनीवर असते ०यंत्र–न १ कारंजें 'उठेत जेथें जलयंत्र धारा।' –सारुह ५ १७ २ रहाट पाणचक्की, लाट इ० पाण्याचीं यंत्रें ३ पाण्याच्या जोरावर चालणारें यंत्र ०यात्रा–स्त्री जलप्रवास (जलमार्गानें) पर देशगमन ०यान–न होडी, नाव गलबत, तराडें इ० पाण्यातील प्रवासाचें वाहन ०राज–पु (शाप) ज्यामध्यें सोनें विरघळतें असें अम्ल (इ) ॲक्वारेजिया ०रुह–न पाण्यात वाढणारें कमळ ०वास–पु कांहीं काळ बेंबीपर्यंत पाण्यात उभें राहण्याची तपश्चर्या (साधूची) ०विहार–पु जलक्रीडा पहा ०व्याल–पु. पाणसाप ०शाक–स्त्री (ल) मासे पाणशेंगा 'बगाली बाचूस ताजी जलशाक व महाराष्ट्रीय ब्राह्मणास लोणकढें तूप पाहिजे' –टि १ १७४ [जल+शाक=भाजी] ०शोधक–न पाण्यांतील गाळ काढून शुद्ध करणारें यंत्र अथवा पात्र (इ) फिल्टर ०शाप–पु १ तहानेनें घसा कोरडा होणें रुक्षता [illegible] २ दुष्काळ अनावृष्टि अवर्षण ०शोषक–[illegible] पाणी शोषून ओढून घेणारें, हवेंतील आर्द्रता दाखविणारें (यंत्र) (इ) हायग्रोस्कोपिक ०श्वास[illegible] न मासास श्वासोच्छ्वास करण्यास साह्य करणारी शरीरातील एक विशेष गळथुडी ०सत्र–न पाणपोई, जळछत्र पहा ०समाधि–स्त्री १ पाण्यात बुडून मरणें, सन्याशानें पाण्यात घेतलेली जिवंत समाधि, पाण्यात उतरून स्वतःस बुडवून घेणें फक्त सन्याशानेंच प्रयाग येथें जलसमाधि घ्यावी असा शास्त्रनिर्बंध आहे ०स्थलभ्रम–पु १ हें पाणी कीं जमीन यावदलचा भ्रम पडणें २ महापुरानें पाणी व जमीन एक होऊन जाणें सर्व जलमय होणें ०स्थितिशास्त्र–न पाण्यामध्यें पदार्थ स्थिर राहण्यासंबंधींचे नियम व गुणधर्म सांगणारें शास्त्र (इ) हायड्रोस्टॅटिक्स जलाचा विकार–पु पाण्याची विकृति, अवस्थांतर (गार, बर्फ, वाफ इ०) जलांज(ञ्जु)ली–स्त्री मृताच्या दहाव्या दिवशीं अश्म्यावर मृताच्या नांवानें तिळमिश्रित पाणी सोडणें, तिलांजली देणें, सोडणें (क्रि० सोडणें, देणें) 'देउनि जलांजली स्वप्रियसुत कौंतुसि म्हणुनि हा रडत।' –मोगभा ७.७२ [जल+अंजलि] जलाधिवासन–न १ एखाद्या देवतेच्या मूर्तीची मंदिरांत कायमची स्थापना करण्यापूर्वी एक रात्रभर ती मूर्ती पाण्यात ठेवण्याचा विधि. २ (सामा) मूर्तीची मिरवणूक काढण्याच्या पूर्वरात्रीं वरीलप्रमाणें अशीच करावयाची क्रिया जलार्णव–वि (ना) पाण्यानें भरपूर, दुद्र [जलवत] जलाभास–पु मृगजल जलाशय–पु पाण्याचा सांठा, स्थान (समुद्र, तळीं डबकें तलाव इ०) 'शैल वक्षांचीं धुरें। जलाशय परिसरें।' –ज्ञा ११ ११२ जलोत्सर्गपात्र–न पाणडोसळी (इ) फ्लशिंग पॉट जलोदर–पु पोटात पाणी झाल्यामुळें होणारा रोग, उदर [सं]

जलेंक–न (गो) बोट

जलजलाट–पु (व) भरभराट उत्कर्ष [हिं जलजलाहट]

जलद–क्रिवि शीघ्र त्वकर, त्वरेनें –वि १ चपळ, हुशार २ त्वकर काम करणारें, गुण देणारें (औषध) ३ भडकणारा, लवकर उडणारा, ज्वालाग्राही (स्वभाव, बंदुकीची दारू) [अर जल्द] ०कलम–स्त्री झपाट्यानें लिहिणें, लिहिण्याचें कसब, लेखणी –वि जलदकलमी पहा ०कलमी–वि झपाट्यानें लिहिणारा, कलमबहाद्दर. ०तिताला–(ताल) तिलवाडा शब्द पहा जलदी–स्त्री त्वरा, घाई गडबड, चपलता 'जल्दीस आतां विमत आहे' –रा ११ ५२ –क्रिवि त्वरेनें, जलद [फा जल्दी] जलदाई–स्त्री चपलता घाई 'रघुमाई भली केलि जलदाई कवर शकली (ओ[illegible]) [illegible] (स्फोडली)।'

जलम–जन्म (अप) पहा [हिं] ०जुग–क्रिवि मरेपर्यंत –बदलापूर ५२ [जन्म+जुगणें]

जलसा–जल्सा पहा,

जलाद–पु फांसी देणारा मांग –वि (ल) कठोर, जुल्मी 'अम्मलदार हमदानी जलाद' –ऐटी ५ १० [अर जल्लाद]

जलामणें–अक्रि (कु) जन्मणें (अप) (वण) जलमणें [जन्म]

जलाल जलेल–वि १ तीक्ष्ण तिखट २ उग्र तापट; कडक जालीम (स्वभाव) ३ रखरखीत जाज्वल्य तीव्र (आग, उष्णता) ४ झोंबणारी कापविणारी (थंडी) ५ तीव्र जहाल जळत जाणारें (औषध विष) ६ तीक्ष्ण धारेचें (शस्त्र) ७ भेदक क्लेशदायक दुःसह (दुःख आजार) [अर जलाल] जलाली–स्त्री उग्रता तीव्रता, कडकपणा [जलाल]

जलाल—पु जुल्म जबरदस्ती जलेल पहा 'रयतेवर जलाल होऊन रयत पीडा पावते —मराआ २४

जला-वतन—न हद्दपारी वतनापासुन दूर करणें वतन काढून घेणें (क्रि० करणें) 'ह्याडे याचें पारपत्य जला-वतन करणें —वाडसनदा ७०. [अर जला=हद्दपारी]

जलीत—न भुरदड —वदलापूर ३८६ जळीत पहा

जलाल—वि १ प्रकाशमान २ वैभवसपन 'नवाबाची दौलत वहुत जगील झालियांस आणखी जल देणें अथवा रोनक आणणें हा यख्तियार तुम्हाकडे आहे —रा ५७. [अर]

जलूका, जलौका—स्त्री जळू [स]

जलूस-ष-श—पु १ सिंहासनारूढ होणें राज्य करणें २ वर्चस्व हितसंबंध ३ समारभ 'मोठा जलूस जाहला —ऐटि १६५ ४ कीर्ति प्रख्याति 'माधवरावसाहेब याचे जरवेचा जलूश मोठा' —होकै ४२ [अर जुलूस] **०सन**—न राज्यारोहण शक (कोणत्याहि मुसलमान राजाचा) **जलूशी**—वि राज्यारोहणापासून मोजण्यात आलेला (सन) [अर जुलूसी]

जलेल-ली—स्त्री जुलूम जबरदस्ती अन्याय जबरी, जलाल 'रयतेवर जलेली न होऊ देता वाजवी करावी —मसाप २.१६६ [अर जलाल]

जलेहखाना—पु समारभाचें स्थान जिलौखाना पहा

जल्प-जल्पना—पुस्त्री बडबड, वल्गना, वरळणें मूर्खपणाच्या गप्पा, बढाईचें, प्रौढीचें भाषण 'मातला हस्ती क्षोभला सर्पु। भ्रष्टला ब्राह्मण पेटला द्वीपु। अमर्याद क्रियाचा जल्पु। आवरूं न शके विधाता।' —मुआदि १६ १६९ **जल्पक**—वि बडबड्या निंदक 'आतित्याई जल्पक। —दा २ ३ २६ **जल्पणें**—अक्रि १ प्रौढी सांगणें, वैवाहणें २ बडबडणें पोकळ बढाया मारणें —सक्रि बोलणें उच्चार करणें 'सदा परनिंदा जल्पती। सीतासती तेथें कैची।' [स जल्प्=बडबडणें] **०वाद**—पु बडबड, जल्पना 'अहं ममतेचिया जल्पवादीं। —ज्ञा ७ ०८

जल्म—पु (बायकी) जन्म पहा [हिं जल्म] **०भर**—क्रिवि जन्मभर **०भाख**—स्त्री (गो) जन्मभाषा [जन्म+भाषा] **जल्म चें मातेरें**—जन्माचें नुकसान 'तुमच्यामुळ मी माझ्या जल्माचं मातेरं करून घतल —मु ५०

जल्मा—पु (गो) शेतातील दवइत्यें करणारा माणूस

जल्हद—जल्द पहा

जल्हो—पु (गो) झुरळ

जल्सा—पु १ बैठक, संमेलन 'जल्सात जें ठरेल त्याची विनती लिहिण्यात यईल —रा ५ १४४ २ गाण्या-वजावण्याची मैफल ३ तमाशा. [अर]
ऋग्वे ३ ४६

जव—पु १ यव, सातु, हें झाड दोन-तीन फूट उंच वाढतें; जवाच्या भाकरी करितात व जनावराना चंदी म्हणून घालतात धार्मिक विधींत याचा उपयोग करितात २ या धान्याच्या लाबीचें माप, एक मोजण्याचें माप (सहा मोहऱ्या इतकें). ३ आगठ्याच्या दुसऱ्या पेऱ्यावरील यवाकृति रेषा ही माणसाची चागली स्थिति, स्वास्थ्य दर्शविते ४ कर्णात, माळेंत घालण्याचा यवाच्या आकाराचा सोन्याचा मणी ५ वायकाच्या हातातील एक प्रकारचें कारण जवा पहा [स यव फ्रें जि जोव हिं जौ, जव] **०खार**—पु जवाचा पेंढा जाळून केलेला खार औषधि क्षार, सोरा [स यवक्षार] **०माळा**—स्त्री आगठ्यावरील यवाकृति रेषा सामुद्रिक ही पाहतात **जवळी**—स्त्री (गो) लाबट सोन्याचा मणी जव अर्थ ४ पहा **जवा आगळा**—वि जवानें जास्त, थोडासा जास्त 'तो कवर तर हा जवाआगळा कुवर'

जव—पु वेग, गति 'आज्ञा घेऊनि दारुकात्मज हय प्रेरी जवें आले। —मोकृष्ण ७७ १. 'धडधड वात्या जवें जसा विटपी।' [स जु=पुढें जाणें] **०न**—वि वेगवान् 'धृतराष्ट्रायें वराया गांधारीतें नदीसुतें जवन त्या गांधारपतिकडे पाठविला दूतवर जसा पवन। —मोआदि १० ८९ 'मोह हा पवन जवन वारु भासतो —मृ ४

जव—क्रिवि १ जोंपर्यंत २ पावेतों पर्यंत 'मी जव स्नान करून येईं तव तू भाजी चीर ३ जों त्याच वेळेस, तोंच ४ जेव्हां, जें 'मुखासि जव पातगी श्रम अरण्य ऐशीं पदें। —केका ८० [स यदा, यावत् प्रा जइ, फ्रें जि जौं] **०जव**—क्रिवि जों जों **०पर्यंत-पावेतो**—क्रिवि जोंपर्यंत; ज्या वेळेपर्यंत **जवर, जंवरी** क्रिवि जोंपर्यंत जववर पहा 'करी स्मरण भूपती जवर आठवोनी पदा। —नरहरि गगारत्नमाला ८१ (नवनीत पृ ४२०) 'जवरी चंदन झिजेना। त्व तो सुगध कळेना। —दा १२ ० १७ **०वर, जव्हर लो** उभ (व) जेव्हा **०जंववर-वरा, जववरपर्यंत पावतो** क्रिवि (काव्य) जोपर्यंत **०सर** क्रिवि (क) जोंपर्यंत

जवणें, जवाणें जवळणें—क्रि १ एकत्र जोडणें एकमेकात गच्च बसविणें साधणें २ वस्त्र गोळा करणें ३ एकत्र घट्ट गच्च बाधणें ४ बाधणें, जखडणें (सुटलेला पशु) ५ गाठ घालणें बाधणें [स युज् किंवा जु=पुढें जाणें]

जवखेड—वि एकत्र केलेलें, गोळा, जमा केलेलें

जवंजाव-जाळ—पु त्रास यातायात जंजाळ पहा

जवजे—स्त्री —पी बायको वोम पहा कागदपत्रामध्यें नवऱ्याच्या नावाच्या मागें हा शब्द लावितात जसें—मुनाढे जवज कुणा [अर झौजा=बायको]

ज(ज)वट—न १ (ग्रा) मडळी, टोळी, जमाव, कपू समुदाय २ जोडपें, जुळें 'तैसीं जाण जवटें। दोन्ही इयें एकवटें।' –ज्ञा १३ ९६१ [जवणें] **जवटणें**–अक्रि जवळ करणें जवटणें पहा 'तृणैतें निवनी क्षमेस जवटी गर्वादिकाते पिटी।' –नीतिशतक

जवत—वि (कुलाबा कों) १ जास्त जादा २ व्यर्थ

जवनि(नी)क-निका—स्त्री १ पडदा; कनात 'तंव महाभूताची जवनिक फिटे।' –ज्ञा ६ १०६ २ वस्त्र, आड पडदा 'फेडूनी जन्माची जवनीक।' –भाए ६०४ ३ सस्कातील एक अक ४ नाटकाचा पडदा [स यवनिका]

जवरा—पु १ स्मशानातील पिशाच्च, काळ, मृत्यु यम 'म्हातारी मेल्याचें दुःख नाहीं पण जवरा सोकतो २ गोमानी मसणा, कुत्रा इ० ज्याचा काहीं सबध नाहीं अशा कल्पित व्यक्तीचा बोध करण्याकरितां योजितात काहीं एक कार्य मनात नसता कोणी सुद्धा करणार नाहीं याअर्थी याचा उपयोग करतात 'तुझें लग्न करावयास कोण जवरा खोळवला आहे [स. यमराज ?]

जवशी, जवस—स्त्री एक धान्य, अळशी पहा याचें तेल काढतात गळू वगैरेवर बाधण्यासाठीं पोटीस करितात, चटणी करितात तेलाचा उपयोग रन्हाडात स्वयपाकात करितात याच्या वाखाच्या तंतूंचा केलेला कपडा मौल्यवान व टिकाऊ असतो [स अतसी, यव यवस ?]

जवळ—शअ १ सनिध, निकट, पाशीं (स्थलवाचक, कालवाचक गोष्टी, पदार्थाचें, मनुष्याचें सादृश्य किंवा नात्याचें निकटवर्तित्व दाखविण्यासाठीं व्यापकपणें हा शब्द योजितात) २ वरोबर, स्वाधीन, ताब्यात '*त्याचे जवळ द्रव्य आहे*' ३ स, ला, तें या विभक्तिप्रत्ययार्थीहि योजितात 'त्याजवळ दे' 'त्याजवळ साग' –वि १ नजीकचा, निकटचा 'या रस्त्यानें तें ठिकाण जवळ आहे २ नात्याचा, आप्त [स यु युत, प्रा जुध, म जू जव] (वाप्र) **०करणें**–१ घरातल्या माणसात सामील करणें, विश्वासात घेणें, साभाळ करणें, काळजी घेणें 'पुरुषोत्तमरावाला राघोबादादानीं जवळ केलें' –इप ९ २ एखादी वस्तु निकट आणणें सनिध जाणें 'पाऊस आला त्वकर गाव जवळ करा' **०उभा करणें**–आपल्या समोर येऊ राहू देणें जवळ करणें, सबध ठेवणें (नकारार्थी प्रयोग) **०घेऊन**–जवळ आणून, प्रीतीनें, दयेनें ममतेनें **०जाणें**–१ समीप जाणें २ सभोग करणें गमन करणें उपभोगणें **०धरणें**–आपल्या चाकरामध्यें गणना करणें, जवळ करणें पहा सामासिकशब्द– **०चा**–वि निकट सबधी, निकटवर्ती (जागा, वेळ, नातें या अनुरोधानें) **०जवळ**–क्रिवि १ बहुतक बहुतांशीं 'त्याची परीक्षा उत्तम जवळजवळ झाली' २ शेजारीशेजारीं, खेटून **०नातें**–न १ जवळचा नात्याचा सबध, आप्तपणा २ निकट सबध, सलग्नता **०पास**–क्रिवि जवळच, सनिध, आसपास, शेजारीं, हाताशीं. **०ला-ळील**–वि जवळचा पहा **०स(सा)र**–क्रिवि शेजारीं, जवळपास **जवळी, जवळीक**–स्त्री १ सानिध्य, निकटता, शेजार 'बीज जळाची जवळीक लाहे।' –ज्ञा ९.१०९ 'मीं वस्तूचीं जवळीकु जाली।' –दाव २६७ २ निकट सबध, जवळची सोयरीक, आप्तपणा 'नात्याची जशी जवळीक तशी आदराची कोंवळीक' ३ सलगी, मैत्री 'हा लुच्चा माणूस याची इतकी जवळीक कामाची नाहीं' ४ सिद्धि लाभ 'परी पुनःप्राप्तीची जवळीक। न लभेचि तेणें ऐश्वर्य सुख। परम दुःख त्या वाटे।' –मुसभा ६ ९ –वि १ जवळ असणारें, जवळचें 'जें श्रीकृष्णाचिआ जवळिका।' –दाव १२२ २ अनुचर सेवक **जवळिकें**–क्रिवि जवळ, सनिध 'ऐसें बोलोनि सुरासुरगण पाचारिले जवळिकें। –मुआदि ४ १५६

जवळील—वि जवळचा **जवरून**–क्रिवि १ पासुन (गति दाखवून) मी त्याजवरून आलों' २ शेजारून, बाजूनें 'तो आमचे गावाजवरून गेला' ३ –च्यापासून घेऊन, काढून 'त्यानें मजजवरून रुपये नेले' ४ कडून, मार्फत 'हे भांडें मजजवरून फुटलें' ५ पैकीं, आतून, आसमतातून, सानिध्यामुळें

जवळ—वि (गो) जुळें 'जवळ येंधु घेतले कडिये।' –मुआदि १६ १३० [स युगल]

जवळ—न (कों) १ वादळ २ वादळी ढग, मेघजाल, अभ्र **जवळी**–वि १ वादळाला योग्य वादळातून पार पडण्याजोगें, जवळातून चालायाजोगी (मोठीं गलबतें) २ वादळाचा (वारा) [फा जौलान=फिरणारा, भटकणारा]

जवळ—पु दक्षिण कोंकणातील ब्राह्मणातील एक पोटजात व तींतील व्यक्ति याना खोत असेंहि म्हणतात हे जवळात म्हणजे वादळात किंवा भटकत आले म्हणून ही सज्ञा पावले असें म्हणतात [जवळ=वादळ तुल फा जौलान=फिरणारा]

जवळी—स्त्री लग्नानंतर प्रथम द्यावयाची साडीचोळी, वस्त्रें

जवळी—स्त्री (बे) वाणस्याही औतास द्यावयाचा जोड. [जव–जवळ]

जवळो—स्त्री (गो) शेतात पाणी खेळवण्यास केलेला लहान पाट

जवा—पु १ स्त्रियाच्या हातातील एक सोन्याचें काकण, यात जवाच्या आकाराच्या कळ्या बसविलेल्या असतात २ त्या काकणातील एक जवाची कळी, दाणा, अवयव [सं यव, म जव] **जव्याची माळ**–स्त्री सोन्याच्या जवाकार मण्याची माळ

जवा—पु १ जोड साधा, वळशी (दोन लाकडाच्या तुकड्याचा) (क्रि० बसणें, मिळणें) 'या कळथाचा जवा

चागला वसविला आहे म्हणून एकमधी दिसतें ' २ (ल) मिलाफ, मेळ (माणसाचा) 'कमा ब्रह्मदेव प्रारभीं मुकला जवा। मुर्खी सग न करता जगीं जाहला मवगवा।' -प्रला २००. 'एक साधु आणि एक सोदा ह्याचा जवा बसायाचा नाहीं ' ३ रचनेची जोड, जम, जुळणी, वस 'हा श्लोक लावीत होतों पण कांहीं केल्या जवा वसेना ' ४ ताळा मेळ, सगति (हिशेब, अजमास, युक्ति याची) 'लग्नाविषयीं पधरा दिवस वाटाघाट केली परतु जवा वसत नाहीं ' [स यम्=जमणें]

जवा—पु. सरोद वगैरे वाद्यें वाजविण्याची एक इचभर लाबीची हस्तिदती काडी [जव]

जवाई—पु जावई पहा

जवाद—वि मोठें, जादा, जास्त, अधिक (सख्या, प्रमाण, विस्तृतता यात) [अर झैद्=झियाद]

जवादी-दें—स्त्रीन (कों) कस्तुरी माजराचें अड अडातील कस्तुरी 'अगी जवादी चर्चिली।'-वसा ३ [अर फा झवाद] **०पेर**—न लिहिण्याचा काळा बोरू (जवादि माजराच्या रंगा वरून). **०मांजर-विडाळ-विडाळक**—पुन, (काव्य) गधमार्जार, ज्याच्या अडास सुवास येत असतो असें एक माजर, कस्तुरी मार्जार 'जवादी माजरें काळवीट,'-ऐपो २४२ 'जवाद्या माजराचा आड मिळाला तर .. आम्हास पाठवून देणें '-रा १७५२ 'जवादी विडालाचें वृषण। मस्तकीं खोंविती श्रीमत जन। रासभाचें लवायमान (कर्ण)। कोणी हातें नातळे।'-मुसभा ५६०

जवादें—न (कु) घोरपड [अर झवाद]

जवाद्या—पु वल्ली नावाचें जनावर जवादी पहा -बदला पूर १२५

जवान—पु १ ज्वानीतील तरुण, युवक २ पुरुष व्यक्ति (म्हातारपणापर्यंत) तरणाताठा माणूस ३ (व) शिपाई गडी ४ (खा) सोबती, मित्र -वि तरुण, तरणा बाड [स युवन्, फा जवान्] **०क्ष्ठा-पठ्ठा-जमान**—पु धमकटा तरण तरणाबाड तगडा [फा जवान+कठा हिं पट्ठा] **०मर्द, जवामर्द**—वि १ (तरुण आणि शूर) शूर, धाडशी साहसी २ जवानकठा, तरणा तगडा, चलाख ३ दिलदार, उदार [फा] **०मर्दी, जवाँमर्दी**—स्त्री १ शौर्य पराक्रम, धाडस २ शौर्याचीं कृत्यें कांहीं किल्ठाणीं पादशाहींत गर्लीं तीं जवॉमर्दीनें घेतलीं '-मराचिथोशा ७४ ३ औदार्य दिलदारी

जवानी—स्त्री १ ज्वानी तारुण्य तारुण्यावस्था २ तारुण्यातील जोम, भर [फा] **०दिवानी**—स्त्री तारुण्य आणि जोम (आधिक्य दाखविण्यासाठीं) तारुण्याचा माज, जोर [जवानी द्वि]

जवाब-बी—जवाव-जवाबी पहा **०दार**—वि हमीदार, जिमेदार, जवाबदार [फा] **०दारी**—स्त्री हमी जिम्मा **०निशी**—स्त्री जबाबनीस याचें काम व हुद्दा **०नीस**—पु १ अर्जाला उत्तर देणारा कामदार २ (चुनीनें) शिरस्तेदार, चिटणीस [फा] **०साल-सवाल-साली**—जाब-साल-साली पहा 'आपले मार्फतीचा जवाब सवाल, याजकरिता करार गुजरून गेला असता सबुरी करण्यात आली '-रा २२६३.

जबाबी—वि ज्याला उत्तराची गरज आहे असा, ज्यापासून किंवा ज्याच्या उत्तराची जरूर असते असा (सामासात) जबाबी-हुकुम-पत्र-अर्जी-हुडी इ० तसेंच जबाबी-फौजदारी काम-खातें-प्रकरण इ० [जवाब]

जवार-री, जव्हारी—स्त्री १ मोठ्या शहरा शेजारचीं खेडीं २ लहान पेठ (कापडाची), नागपूर, नारायणपेठ, इ० कापडाच्या मोठ्या पेठा आहेत त्याजवळच्या लहान लहान पेठा. प्रत्येकी 'हा धोतरजोडा पेठेचा आहे कीं जवारी आहे?' [अर जुवार=शजार] **०चा-जवारी**—वि गावठी, खेड्यात उत्पन्न, तयार झालेलें (तूप, वस्त्र, इ०).

जवार—न १ (गो) जवाहिर पहा २ जवाहिऱ्याचा धदा 'जवार केले तरी फिटेना।' -दा १९७२० [अर जौहर, अव जवाहिर्]

जवार-री—स्त्री. एक धान्य, जोंधळा, ज्वारी [स यव+नाल-जोनाल, हिं जुआर, ज्वार, का जोळ]

जंवाली—स्त्री बैलाचें जोत, जुपणी, जू बाधण्याचा पट्टा [जू] जुवाली पहा

जवाशी-सी, जवासा—स्त्री एक वनस्पती, तानडा धमासा [स यवास हिं जवासा, गु जवासो]

जवास—पु (कों) एक मासा

जवासा—पु जवादी माजराचें अड

जवाहीर-हर—न १ रत्न, मौल्यवान मणी २ रत्नें, मोतीं इ० ३ रत्नाचे दागिने ४ भारी रत्नाची व उत्तम कारागिरीची तरवार [अर जवाहिर्, फा होवर] **०खाना**—पु रत्नशाळा, रत्नभाडार **जवाहिरी-हरी**—पु जवाहिराचा व्यापार करणारा, जव्हेरी, जोहरी, रत्नपारखी **जवाहिरी**—वि १ रत्नासबधीं २ जवारीबद्दल चुकीनें योजतात

जवी—वि. जलद चपळ, वेगवान [स जव=वेग]

जव्हय—क्रिवि (खा) जेव्हा

जव्हर—न विशेष गुण यावरी मनुष्याचें जव्हर जाणणार असे शक्स होणें दुर्लभ '-ऐटि ३१७ [अर]

जव्ह(व्हा)र-री, जव्हेर-री—जवाहीर-हिरी पहा [फा जव्हरी]

जव्हार, जव्हारी, जव्हाली—जवार, जवाली पहा

जव्हारी—१ तंबोऱ्याच्या तारांचा ध्वनि गोड निघावा म्हणून घोडीवर ज्या ठिकाणीं तारा टेकतात त्यावर्ळी थोडा कापूस अथवा सूत घालून तारेचा ध्वनि गुळगुळीत करण्याची जागा. २ सतारीची तार घोडीवर ज्या ठिकाणीं टेकते ती जागा [हिं. जुवरी]

जशद—न (शाप.) एक खनिज धातु. जस्त (इं.) झिंक [सं. यशद] ०गंधकिद—न. जशद व गंधक यांच्या संयोगापासून बनलेला खनिज पदार्थ. (इं.) झिंकसल्फाइड्.

जशन—पु समारंभ उत्सव. 'पादशहानीं...जशन केला.' –चिमण २.६० [फा. जश्न्]

जसा होता तसा जसाचेतसा—वि जसा तो होता तसाच अ दींतोच विशिष्ट चेष्टेपासून न बदललेला. [जसा+तसा]

जशासतसा—वि ज्याला जसा हवा त्यासि जसा एक तसा दुसरा. सारख्यास सारखा. 'ही बायको जशास तशी भेटली.' –ह्यु० जशास तसे भेटे मनचा संशय फिटे.

जसो-सो—(राजा.) जसा—जसा.

जस—न.-(कुण.) यश जय उत्कर्ष. [सं यश]

जसन—न विनोद आडवथा मनोरंजक प्रकार. 'नाना माने नाना जसने,' –दा १२.५.६ [फा. जश्न=मेजवानी समारंभ]

जसला, जशेला, जसेला—वि. ज्याप्रकारचा, आकाराचा. तसचा तसला–तसेला याच्या पूर्वी हा शब्द जोडतात. [जसा+ला प्रत्यय]

जसा—वि ज्या रीतीचा, ज्या प्रकारचा, चालीचा. 'जसें तुमचें म्हणें तसें मालेमती जाणे' –क्रिवि १ ज्याप्रमाणें, मानानें २ जों: ज्यावेळीं एक गोष्ट घडत आहे तोंच तसा या शब्दाच्या आधीं योजितात. 'मी जसा गेलों तसा तो पळाला.' ३ जेव्हा 'दिव्य श्रीमंदित तो राम जसा दंडकावना गेला। पुसुनि मुनि म्हणति तुज्या पदें विमाथा दिला गेला।' –मोरामंत्ररामायण बालकांड १. [सं यादृश प्रा जइस] ०चे तसा–वि जशाचा तसा. जसा होता तसाच मुळींच फरक न झालेला 'तुमचें तूप जसेंचें तसें आहे' ०तसा, जसतसा–(विशेषणासारखा उपयोग करितात परंतु प्राय हें क्रियापदाचे गुणदोष दाखविणारें क्रियाविशेषण असतें तथापि कर्माच्या लिंगवचना प्रमाणें याचीं रूपें बदलतात) –वि वेडावाकडा, कसाबसा, कसातरी जसा येईल तसा 'करूं स्तव जसातसा फळ नव्हे जना याच का।' –केका २८ **जसातसा, जसें तसें न करून, जसें जैसेंपरी**–क्रिवि १ कसें तरी, कोणत्या तरी (भल्याबुऱ्या) साधनानीं 'या मामलेदारानें जसेतसे दोन लक्ष रुपये मिळविले' २ काहीं तरी (विशेषीं हयगय, अनिश्चय, शैथिल्य दर्शविण्याकडे उपयोग) 'हा माणूस माझ्या कामाचा नाहीं, जशी तशी चाकरी करितो.' 'अबुद्ध वाकुडें जैसें तैसें परि। वाचेनें तो हरि उच्चारूं।' ३ मोठ्या कष्टानें, श्रमानें (दीर्घप्रयत्न, प्रयास दर्शविताना) 'जसें तसें करून एकदाचें घर बांधिलें.' 'चोर पाठीस लागले होते मी जसा तसा गांवास पोंचलों.' [जसा+तसा]

जसें जैसें—क्रिवि. ज्या प्रकारें; ज्या प्रमाणें. [जसा] ह्यु० जसें पेरावें तसें उगवतें.'

जस्टिफाय—क्रि. १ मजकुराची एक ओळ जुळवून झाली म्हणजे स्टिकेच्या रुंदीप्रमाणें ओळीची लांबी भरून प्रत्येक शब्दात सारखें अंतर पडण्यासाठीं कमी जास्त स्पेस घालून ओळ सारखी करणें. २ एकाच ओळींत वेगवेगळ्या जाडीचे टाईप असल्यास सर्वांत जाड जो टाईप असेल त्या बरोबर सर्व टाईपांची जाडी (लहान टाईपास भर देऊन) सारखी करणें. –मुद्रण ५. [इं. जस्टिफाय=समर्थन करणें]

जस्त—न एक हलकी धातु कथील व शिसें यांची मिश्र धातु याचा रंग काळसरपांढरा. याचे पत्रे व तार काढिता येते तापवून ठोकल्यावर पसरतें [सं. यशद प्रा जसद] ०फूल–न जस्त तापून फुगलें म्हणजे जो पांढरा पदार्थ होतो तो **जस्ती**–वि. जस्तासंबंधीं. **जस्तीचीड**– जस्त वितळून लोखंडाचे कढईत ओतावें व निवेपर्यंत तांब्याच्या तपेलीनें हलवावें म्हणजे त्याचा वाळूसारखा चूर होतो तें –अग्निक्रीडा २५.

जहत्स्वार्थ लक्षणा-लक्षण—स्त्रीन. जहल्लक्षणा पहा

जहत्स्वार्थ वृत्ति—स्त्री. सामासिक शब्दाचा वर्ग, ह्यांत शब्दाचा मूळचा धात्वर्थ सोडून लाक्षणिक अर्थ घेतला जातो. जसें देवाना प्रिय =अशोक.

जहदजहल्लक्षणा-लक्षण—स्त्रीन ज्याच्या शब्दार्थाचा काहीं भाग ग्राह्य असतो व काहीं भाग त्याज्य असतो अशी व्याख्या किंवा वर्ग. जसें– तो हा मनुष्य अथवा काल जो मनुष्य आला होता तो हाच पुढें उभा आहे=तो मनुष्य हा आहे, तो पूर्वीं गेलेला मनुष्य हा जवळ हजर आहे ह्या ठिकाणीं वर्तमानकाल व भूतकाल ह्यांच्या मधील भेदाचा विचार त्याज्य केला आहे (जहत्), परंतु दोन्ही कालीं असणारा माणूस ग्राह्य धरला आहे (अजहत्) जहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा पहा. 'उपाधि दोनी टाकणें। अधिष्ठान दोहींचे उरणें। हीस म्हणती शास्त्रनिपुण। जहदजहल्लक्षणा।' –वामन, निगमसार ७ ७९.

जहन—न. जहान. १ पृथ्वी. २ जनता, लोक, मनुष्यजात. [फा जहान्] ०नशीन–वि श्रुत, माहीत 'मेहेरबानास जहन नशीन व्हावी म्हणोन तपशिलें कलमी केलें असे.' –ख ७ ३५५४. [फा जहन+निशीन्]

जहन्नम—पु नरक, अग्निस्थान [अर. फा जहन्नम=नरक]

जहमत-मती—स्त्री. १ श्रम २ आजार –राज्यको ३ २०. –वि. आजारी 'राजा जहमत जहाला आहे' –सभासद ४२. [अर जह्मत्]

जहर—न विख, गर विष –क्रिवि विषाइतका कडू अप्रिय (जास्त जोर देण्यासाठीं अतिशय कडू म्हणून सांगताना कडू शब्दावरोबरयोजितात) 'कुटकी कडूक्कडू जहर आहे' [फा ज़हर्] ०बद–पु एक रोग यानें जनावराच्या पोटावाली किंवा अंडावर फोड येतात –अश्वप २ २१५

जहरी—वि विषारी (प्राणी, वनस्पति, पदार्थ) [फा ज़हरी] ०कुचला पु एकप्रकारची औषधि ०खोबरें–न जहरी नारळांतील खोबरें ०नारळ–पु नारळाची एक जात यांचें खोबरें कडू असून औषधोपयोगी असतें ०मोहरा, जहर मोहरा–पु १ गर्द हिरव्या रंगाचा दगड हा सापाचें विष उतर णारा आहे २ (ल) जंगल, जहाल शिपाई इ०

जहल्लक्षणा–लक्षण—स्त्रीन जिचा शब्दश किंवा वास्तविक अर्थ न घेता केवळ लक्षणेनें अर्थ लावावयाचा असतो अशी व्याख्या जसें पाण्यावर गाव म्हणजे पाण्याच्या काठावर गाव (पाण्याच्या सपाटीवर नव्हे) आपल्या पानावर येम=पानाच्यावर नव्हे तर पानाजवळ याच्या उलट अजहल्लक्षणा (पहा) 'जहल्लक्षण बोलिजे त्याग। अजहल्लक्षण तो अत्याग। जहदजहल्लक्षण त्यागा त्याग।' 'शबळांश साडिजे। शुद्धांश मांडिजे। हें जहल्लक्षण बोलिजे। वेदांतशास्त्रीं।' 'जहल्लक्षणा जे म्हणिजे। ते त्यागलक्षणा जाणिजे।' –गीता १३–२९१ [स जहत्+लक्षणा]

जहा—स्त्री नजर 'नेत्राची करडी जहा।' –प्रला ११८

जहागिरदार जहागिरी, जहागीर—जाहगीर–दार पहा

जहाज—न १ तारू गलबत जलयान २ (ल) अगडबंब, थलथलीत मनुष्य भलें मोठें धोतर, पासोडी शेला इ० स धूड या अर्थी म्हणतात [अर जहाज्]

जहाजम—न, जाजम, सुनाडा, जहान अर्थ २ पहा [जहाज]

जहाती—क्रिवि निमित्तें कारणें 'जहाती भडारा –रा १५ १५३ [अर निहात=कारण, फा व–जिहति।

जहांदाद—वि जग पाहिलेला अनुभविक 'उमदा सरदार व जहांदीद होत –रा २२ ०५ [फा जहानदीदा]

जहान—न १ पृथ्वी जगत (माणसानीं वसलेलें) २ मनुष्य जात लोक विश्व ३ (ल) थवा जमाव (क्रि० जमणें लोटणें) ४ फौज सैन्य तीन लाख मिळाली जहान पातशाही। –ऐपा २३३ [फा जहान] **जहापन्हा** पु १ राजा २ (सरकारी कागदपत्रांतून) एखादा मोठा अधिकारी [फा जहान्पनाह= जगाचा रक्षणकर्ता]

जहा(हा)मर्द–मर्दी—जवानमर्द–मर्दी (चुकीनें) पहा जहा मर्द तरवारकराचे। –ऐपो २१८ जहामर्दी ससार दावितें करून तुम्हाला वधा। –पला ८५

जहावाज–वाद—जाहबाज पहा

जहार—पु (ना) जोहार पहा

जहाल—वि १ कडक उग्र, तीक्ष्ण, जलाल २ तिखट जळजळीत ३ कराल तापट रागीट मवाळ नसणारा ४ हिंदुस्थानातील एक जुना राजकारणी पक्ष याच पक्षाला पुढें राष्ट्रीय असें नाव पडलें याच्या विरुद्ध पक्ष तो मवाळ पक्ष [हि झाल, म झळ तुल० स ज्वर] ०जाणें–एखाद्यावर कावणें, आग पाखडणें **जहाली**–स्त्री, उग्रता तापटपणा भयंकरपणा तिखटपणा (मनुष्य, स्वभाव, मिर्ची, औषध याचा)

जहालीम, जहालम—वि जालीम निकराचा 'याची त्याची सरमिसळ होऊन जहालीम तरवार चालिल्या' –मदरु २३ [जालीम]

जहूर—पु प्रसिद्धि, जाहिरी 'सरकारचे वचनाची कायमी वर्दी हें आईदे जहुरात येईल' –रा १० १६६ [अर ज़ुहूर] **जुहुरात येणें**–प्रसिद्ध होणें –ख ३५७२

जळ—न पाणी, उदक सामासिक शब्द जल शब्दात पहा [सं जल]

जळ—स्त्री १ (धातु, लोणी, मेण, इ०) तापल्या–कढविल्या–वितळविल्यावेळीं गेलेला भाग जळालेला, वायां गेलेला भाग जळून, तापून कमी आलेला भाग २ भांडयाच्या बुडाची मस, करप –पु १ राग, सताप रोष 'त्याला चिरी देताच जो जळ आला आणि तोंडावर चाखविली २ आवेश (वाईट अर्थी) ताठरपणा रग, दुराग्रह जिद्द ३ जळफळाट अढी [जळणें] ०कट–जळका–वि थोडासा जळलेला, होरपळलेला, करपलेला, भाजलेला **जळका**–पु (नाशिक) १ फार उष्णता, लाही (शरीराची) २ जोराची खाज, कडू (क्रि० सुटणें, होणें) ३ पित्तापासून घशात जळजळणें, खवखवणें पोटात डाचणें आग होणें ४ हेवा मत्सर जळफळाट जळ (क्रि० येणें) **जळकें**–न (राजा) भात शेतीस होणारा एक रो। –वि जळकट

जळ—स्त्री पर्ण्हीमधील दोन फळयाच्या सांध्यावरील तुकडा, रीप जती पहा

जळका गी—स्त्री (कु क) मासळी, खारवलले मासे [जल]

जळगणें—अक्रि (कों) १ (भात नागली इ० पीक) उन्हानें किंवा इतर कारणानें करपणें चार दिवस तापी पडताव आवण जळगलें २ किंचित भाजणें जळणें, करपणें [जळणें]

जळछत्र—न पाणपोई [स जल+सत्र]

जळजळ—स्त्री १ अतर्दाह वेदना (पित्तानें, तिखटानें) आग (क्रि० सुटणें) 'मिर्ची चावताच उपाय नाहींसा तोंडाला जळजळाट सुटला' २ जुलूम, जबरदस्ती ३ क्रोधयुक्त मत्सर मनात जळणें, पोटात राग (क्रि० सुटणें) ४ प्रेमाची, मायेची

आच, अतिशय प्रीति, कळकळ **जळजळणें**—अक्रि १ घशात किंवा पोटात दाह होणें (ऊन्ह, तिखट अन्नापासून किंवा पित्ता पासून) (अकर्तृक प्रयोग) जसें– ' पोटात–उरांत–घशात–जळ जळतें ' २ (व) (वर शब्दाबरोबर प्रयोग) तडफडणें, रागानें जळणें, जळफळणें ३ तापानें वाहिली होणें [जळजळ] **जळ जळाट**–पु १ (जळजळचा अतिशय) कडक आग, उष्णता, पोळणें, भाजणें दाह; अतिशय जळजळ (गळा, डोळे, पोट, धगा या ठिकाणीं) २ रागाचें कृत्य, उपद्रव, भयंकर जुलुम; अत्याचार (क्रि० करणें, माडणें, चालविणें, वसविणें) ' मामले दाराचा जळजळाट भारी हो। म्हणून तीं कुळें परागंदा झालीं ३ निष्ठुरपणा अतिशय कडकपणा ४ दरारा, धाक 'पूर्वी त्याबरोबर वाद सागावा, तर त्याचा जळजळाट होता त्यामुळें उपाय नव्हता **जळजळीत**–वि १ अतिशय उष्ण, कढत, उकळणारें (पाणी, वस्तु) २ तिखट, तीक्ष्ण, कडक (मसाला, मद्य) ३ (व्यापक) शुद्ध, स्वच्छ, लखलखीत (रुपया, द्रव्य) 'ह्या सणगाला मीं जळजळीत दहा रुपये दिले '–क्रिवि पूर्णपणें, पूर्ण, पुष्कळ प्रमाणानें, भरपूर, घळघळीत

जळण—न १ जाळावयाचें सरपण, गोवऱ्या, लाकडें इ० 'चुलींत जळण घाल म्हणजे पाणी तापेल ' २ (ल) निरुपयोगी, कुचकामाचा माणूस (फक्त जळण्यास योग्य) [स ज्वल्, ज्वलन प्रा जलण, म जळणें]

जळणूक—स्त्री गाजणी, त्रास, जाच, जुलूम; यातना, वेदना देणें (जाळणूकबद्दल वापरतात)

जळणें—अक्रि १ पेटणें, अग्निसंयोगानें दग्ध होणें २ ज्वाला येणें, निघणें, प्रज्वलित होणें (आग, दिवा) 'रात्रीस चारी प्रहर दिवा जळत होता ' ३ होरपळणें, करपणें, नष्ट होणें (कडक थंडीनें अथवा उन्हानें पीक) ४ आग होणें (अंगाची), जळफळणें, लाही होणें, तडफडणें (राग, लोभ इ० विकारांनीं) ५ फणफणणें, जळजळणें, दाह होणें (ताप, पित्त इ० च्या वेळीं) 'तो तापानें कसा जळतो आहे ' ६ (पत्त्याचा खेळ) खर्ची होणें; निरुपयोगी होणें (वास्तविक पत्ता टाकावयाचा असता टाकला नाही म्हणून, किंवा मोठ्या पानाबरोबर, किंवा दुसऱ्या रंगाच्या हातात, टाकल्यानें) ७ (ल) संतापणें, जळफळणें, तडफडणें (द्वेष, राग इ० नीं) 'त्याच्या अंगीं किती मस्ती जळती आहे [स ज्वल, ज्वलन प्रा जलण हिं जलना] (वाप्र) **जळो जळोजळो जळलें**–जाळ तें। मरूदे! (रागानें किंवा तिरस्कारानें काढलेला उद्गार) 'जळो जळो तयाचा जप। व्यर्थ काय कोरडा प्रताप। **नजळणें**–आगीनेंसुद्धा जळण्यासारखें नसणें अतिशय समृद्ध भरपूर असणें (पीक, पैसा, मालमत्ता). म्ह० १ जळत घर भाड्यानें कोण घेतो २ कोरड्याबरोबर ओलें जळतें ३ जळत भाकर खाती पळत हागत जावें=अतिशय जरूरीच्या वेळीं होईल तितकी घाई करणें

जळत—वि कढत, उष्ण, आगीसारखें, ऊन, उकळतें धग धगीत जळजळीत पहा. [जळणें](वाप्र) ०**दांव**–पु (ल) दुसऱ्याचें विनफायद्याचें काम, लष्कराच्या भाकरी; विकत श्राद्ध खायावर घेणें याशब्दाशीं जोडून वापरतात ०**घर**–अतिशय धोक्याचें किंवा निन फायद्याचें काम, वस्तु (विकत घेतलेली, मिळालेली, पत्करलेली) विकत श्राद्ध नसता उपद्व्याप, भाडण (भाड्यानें घेणें यावरोबर योजतात) **जळत्याघरचा वासा–पळता वासा**–दिवाळ खोराच्या मालमत्तेंतून जें काय हातीं लागेल तें, चोराच्या हातची लंगोटी या अर्थी म्ह० 'जळत घर भाड्यानें जुनें जोंधळे काढ्यानें (घेऊं नयेत) ' सामाशब्द–**जळता पाय जाळणारा**–वि आपल्या नाश होत असताहि हट्ट न सोडणारा, जाणूनबुजून संकट ओढून घेणारा **जळतोंड्या**–वि दुर्दैवी, कमनशिबाचा (माणूस) [जळणें+तोंड] **जळत्या**–वि १ आगलाव्या (घर, मालमत्ता याना), घर जाळणारा २ (ल) दोष काढणारा, निंदक, आळ घेणारा

जळतण—न (व) सरपण, जळण पहा 'जळतणाची गाडी विकत घे ' [जळणें+तृण]

जळताड—वि (व) हेवा करणारा [जळणें]

जळती—स्त्री (ना) (अपचनामुळें घशात होणारी) जळ-जळ (क्रि० लागणें)

जळप जळंप—पु १ दाह प्रखर उष्णता 'धेनु गोप तया जळपानें। या विश्वानल चढे जळपानें। २ क्रोधाचा आवेश, अतिशय संताप ३ ज्या व्यवहाराचा दृढ अभ्यास झाला असेल त्याचें स्वप्न पडणें (क्रि० पडणें) —स्त्री जळ धातूचा रस केल्या वर, तापविल्यावर निघालेला मळ, वाया गेलेला, जळालेला भाग [जळ+प्रत्यय] **जळापणें**–क्रिवि (कु) चिडणें, चवताळणें बडबडणें, जळपणें पहा [स जल्प]

जळपणें—अक्रि (काव्य) रागानें वरळणें, भकणें, जळ फळणें 'का पूर्ण चंद्र देखता नयनीं। राहू मनीं जळपत '

जळपिंपळी—स्त्री पिंपळीची एक जात

जळफळ—स्त्री तडफडाट रागानें लाल होणें, मनात जळणें **जळफळणें**–अक्रि १ रागानें संतप्त होणें 'अपमानानें जळ फळुनी।' –संग्रामगीतें ५० २ ऊन होणें (तापानें शरीर) **जळ फळीत**–वि १ उष्ण आगीसारखें ऊन जळजळीत २ क्रोधयुक्त, संतप्त [जळणें]

जळंबट—१ लाळ, कफ, खाकरा 'तयाचि पाहें या तोंडा। येईल जळंबटाचा लोंढा।' –ज्ञा १३ ५६४ २ जळमट पहा [स जाल, म झळंब]

जळथंब—न पाण्याचा भरपूरपणा, चंगळ, पाणी बाहेर साडणें (नदी, तलाव, विहीर यातील). -वि पाण्यानें भरपूर, तुडुंब, जलमय (नदी इ०)

जळमट—न १ घराच्या पाल्यावरचें किंवा भिंतीवरील कोळिष्टक, सुतेरा २ पीठ, फळें, धान्य नासलें असता त्यामधून निघणार दोरे, जाळें, कृमिजन्य दोरा ३ तोंडातून निघणारा कफ, शेंबूड, गोठलेलें रक्त इत्यादिकाचे तंतु जळंबट पहा

जळमंडप—पु कळसूत्री बाहुल्याचा खेळ [जल+मडप]

जळमंडपी-पु १ जळमडप खेळ दाखविणारा, खेळ्या. २ खेळातील बाहुली. 'की जळमंडपियाचें नाचणें जाण। कळसूत्रा धीन असे कीं।' -भवि ५७ २१३

जळमळणें—अक्रि पाण्यानें काठोकाठ भरणें. [स जल-मय] **जळमळीत**-वि पाण्यानें काठोकाठ भरलेलें, तुडुंब.

जळमनुष्य-माणूस—पु १ मत्स्यकन्या-पुत्र, पाण्यात राहणारी एक कल्पित मनुष्यजात व तींतील व्यक्ति, जलमनुष्य पहा 'गोपानीं जळमनुष्य मारिलें।' -ह १३.१६८ २ (ल) कोळीजात, कोळी ३ अतिशय ल्हान खुजा, माणूस.

जळमुय—स्त्री (गो) एक प्रकारची बारीक मुंगी ही चावली असता फार आग होते

जळें(ळा)र—न (गो) डास, मच्छर

जळवण—न लाकडें, सरपण, जळण -बदलापूर २१ [जळण]

जळवण-वणी—स्त्री (गो) १ जाळणूक, गाजणूक २ सत्तेच्या जोरावर दिलेला त्रास [जाळणें] **जळवणी**-वि (गो) सत्तेच्या जोरावर त्रास देणारा [जळवण] **जळवणें**-अक्रि (व) त्रास देणें

जळवात—पु ज्यानें हातापायाची जळजळ होते असा एक रोग (प्र) जाळवात, विपादिका [जाळ+वात]

जळवेकरी—पु जळवा विकणारा, लावणारा माणूस. [जळवा]

जळाऊ—वि सरपणाजोगें, जाळण्यास योग्य [जळणें]

जळीत—न १ जळ अर्थ १ व जळप (-स्त्री) पहा धातु तापविण्यात किंवा वितळविण्यात आलेलें नुकसान (क्रि० जाणें) २ जळालेलें घर, गंज, पीक इ० अग्नीनें झालेलें कोण तेंहि नुकसान ३ अन्यायानें लादलेला कर, दंड, ओझें, भुर्दंड पहा 'त्याचा पैका मीं खाल्ला नसता पन्नास रुपये उगीच जळीत द्यावे लागले' ४ जाळण्याकरिता ठेवलेला पदार्थ (सरपण, गवत इ०) [स ज्वल्] (वाप्र) ०**जाळणें**-अन्यायानें त्रास देणें (जें जळलें आहे किंवा जळत आहे तेंच पुन्हा जाळणें) सामा शब्द- ०**खत**-पु १ कुळाकडून येणें राहिलेली बाकी आल्या नतर त्या कर्जखतास किंवा दस्तऐवजास म्हणतात २ सदर बाकी मिळत नाहीं असें दिसून आल्यावर त्या बाकीसंबधीं जवळ असलेलें करारपत्रक, मुदीत रकमेचें खत ०**बाकी**-स्त्री १ बाकी राहि लेला, बावया चा पैसा (रयत, कूळ याजकडील). २ जी परत येण्याची आशा नाहीं अशी बाकी

जळीपळीचीं भांडणें—नभव घरास आग लावणें, दुसऱ्याची बायको काढून नेणें किंवा विधवा अगर कुमारिका गरोदर करणें यासारखीं भाडणें (ही खेडेगावातील भाडणाची तऱ्हा आहे) -गागा ३३

जळींमळीं—क्रिवि (कु) निकडेतिकडे

जळू, जळूका—स्त्री १ एक जलजंतु हे वलयान्वित प्राणी जमीनीच्या आश्रयानें राहणारे आहेत यास करवतीसारखे तीन दात असून त्यायोगें हा प्राणी एखाद्या प्राण्यास दश करून त्याचें रक्त शोषून घेतो शरीरातील अशुद्ध रक्त काढून टाकण्यासाठीं जळ वाचा उपयोग करितात 'गोंवी जळवा अशुद्ध घेती।'-दा १ १० ५५ २ (राजा) आघातादि कारणानें शरीरातील रक्त नासून एकत्र जमतें तें ३ (ल्हान मुलाची) थोड्थोडें सारखें पिण्याची क्रिया, थान लवकर न सोडणाऱ्या मुलांस म्हणतात [स जलौका; प्रा जलोआ, हिं जलू, गुज जळो]

जळौचें—सक्रि (गो) सत्तेच्या जोरावर लोकास त्रास देणें जळवण पहा

जळ्ळं, जळ्ळं मेलं—उद्गा, (बायकी) नापसतीदर्शक किंवा त्रासदायक उद्गार, जळो! आग लागो! 'जळ्ळं मेलं माझं नशी बच खोट!'

जां—शभ (राजा) जों.

जाइजणा—वि जाणारा, नाहींसा होणारा, अशाश्वत 'धन कण लक्ष्मी सकळ। जाइजणें।' -दा ३ १० ४७ 'बळि म्हणे गा ब्राह्मणा। मी न सोडी नारायणा। जीव ही कवणे जाइजणा। दीधला नाहीं।' -कथा २ ४ ४५ [स या-यायिन्=जाणारा, प्रा जाइ म जाणें]

जाइत्री—स्त्री (व) जायपत्री पहा [स जातिपत्री]

जाई—स्त्री एक फुलवेल व तिचें फूल मालती या वेलाच्या सुमारें १५० जाती आहेत मूलस्थान आशियाखड फुलें पाढरीं असून सुकुमार, नाजूक व सुवासिक असतात जाईच्या फुलाचें अत्तर काढतात [स जाति प्रा. जाई] **जाईफूळ, जाऊळ**-न जाईचें फूल 'फाकणें कीं सुकणें। जाउळाचें।' -अमृ ४ ८ [स जातुल प्रा जाउल]

जाईफळ—न जायफळ पहा [जातिफल, प्रा जाइफल]

जाईफळी-स्त्री जायफळाचें झाड

जाउपें—न १ जावपें पहा २ वत्स, लेकरूं, मूल 'क्षीर सागराचें जाउपें।' -दाव २८२ ३ जुळें मूल

जाऊ—स्त्री. नवऱ्याच्या भावाची, दिराची बायको. [सं. यातृ; प्रा. जाऊ] **०भाऊ नसणें**–धाक दाखविणारा, ताब्यात ठेवणारा कोणी नसणें; स्वतंत्र असणें.

जाऊक, जावक—न (व.) गाईचें किंवा म्हशीचें वासरूं; जाउपें, जावपें पहा. ' गाईला हें दुसरें जाऊक आहे. ' [सं. जन्–जात]

जाकच—पु घोड्यास जीन तंग बांधला असतां होणारा रोग. यानें फोड उठतात. –अश्वप २ ३०१.

जाकलीं—क्रिवि ज्यावेळीं (अप.)

जाकळणें— वि १ भासणें; ' धर्म जाकळे लागल्या सर्व । ' –मुआदि ३२.७३ २ विव्हळ होणें; पोळणें; कळवळणें ' शोकें जाकळे राजा धर्म । ' –मुआदि २९.१३९. ३ व्यापणें. 'दिठी जाकळोनि निर्धों पाहे ।' –ज्ञा. ६.२६७. ४ मोह पावणें. [ते. जाकिलि=स्मरणें; का. जाकिसु]

जाकि (की) ट—न सदऱ्यावर घालावयाचा कपडा; बिन बाह्यांची बंडी. (इं.) जॅकेट.

जाख—स्त्री. गवताच्या मुळाचे तंतु; तण. दे ८.६२. [सं. शाखा, शिरा ?]

जॉख—न. (गो.) वजन.

जाखणें—उक्रि. (व.) संभाळणें

जाखणें—उक्रि. (व.) जोखणें पहा.

जाखमाता, जाखाई, जाखाईजोखाई—स्त्री. एक क्षुद्र देवता. जखाईजोखाई पहा. 'जाखमाता मायराणी ।'–दा ४.५ १६ ' नव्हे जाखाईजोखाई । मायराणी मेसावाई । ' –तुगा ७९१. [सं. यक्ष. प्रा जक्ख.]

जा(जां)खीण—स्त्री जखीण पहा. [सं. यक्षिणी, प्रा. जक्खिणी.

जाग—पु (कों) १ (कुण.) मृताच्या दहाव्या किंवा बाराव्या रात्रीं केलेलें जागरण. अंगांत येऊन आपल्या मरणाचें कारण सांगावें, पुरलेल्या पैशाची जागा दाखवावी किंवा आपल्या गुप्त गोष्टी सांगाव्या म्हणून त्याच्या कुटुंबातील माणसें जागरण करितात. यावेळीं चार देवझाडें मिळवून वाद्यादि पूर्वक समारंभ करतात. –स्त्री. १ जागृतावस्था; जागरण (क्रि० होणें. येणे) २ (राजा) हालचाल, गडबड गजबज (घर, खेडेगाव यातील) ३ गर्दी; गोंगाट (दाट वस्तींतील, जत्रेतील). ४ कोणत्याहि प्राण्याची एखाद्या जागेंतील सतत वस्ति. पाहरा, वचक बसण्याजोगें अस्तित्व. 'त्या रानात वाघाची जाग होती म्हणून गुरें जात नसत ' 'घरात माजराची जाग असली म्हणजे उंदराचा उपद्रव होत नाहीं.' ५ वस्ती. ' यवतेश्वराच्या डोंगरावर मनुष्याची जाग असल्यामुळें तो डोंगर न चढतां...'–स्वप ३६४ ६ (गो.) चाहूल. [सं. जागृ] सामासिक शब्द– **०भाग**–स्त्री जाग अर्थ ४ पहा. **जागणा**–वि जागा· जागृत **जागता**–वि. १ जागरूक; सावध; दक्ष २ शक्ति, गुण आणि सामर्थ्य यांनीं युक्त. तात्काल फलदायी; उपासकाला पावणारी (देवाची मूर्ति, मंत्र–तंत्र, औषध) ' या गावचा देव असा जागता आहे कीं, तत्काल धावण्यास पोंचतो.' मंत्र जागता असला तर तत्काळ विष उतरेल.' ३ तजेलदार; तेजस्वी; टवटवी असणारा; ज्याची सुधारणा आणि रक्षण काळजीपूर्वक होतें असा. संस्कृतिसंपन्न. सुस्थितीनें युक्त (धर्म, विधि, चाल) ४ तरतरीत जोमदार (मन, बुद्धि इ०). ५ ताजेतवानें. न गंजलेलें, मलिन नसलेलें (मिळविलेलें ज्ञान) ६ लोकांच्या डोळ्यापुढें असणारा व ज्याची लोकांना नेहमीं आठवण होते असा. अविस्मृत (सलगेला माणूस, गोष्ट, प्रसंग) **जागती जोत**–स्त्री. जागता अर्थ २ पहा कडक, सामर्थ्यानें युक्त अशी वस्तु, देव, मंत्र, औषध, सद्य परिणामी तात्काल फलदायी गोष्ट; खडखडीत दैवत; रामबाण औषध, (पुष्कळ देवस्थानांतून कांहीं विशिष्ट प्रसंगीं मूर्तीच्या अंगांतून ज्योत बाहेर पडते व म्हणून देवत्व नष्ट झालें नसून अद्याप आहे असें मानतात) ' जागती जोती काढिली हनुमान रूपें । ' –सप्र ३ ४२ [जागती+ज्योत] **जागती झोंप–निद्रा**–स्त्री १ गाढ नसलेली झोंप; थोडीशी चाहूल लागतांच जाग येते अशी झोंप. २ डुलक्या घेणें, पेंगणें. **०भाषा**–स्त्री प्रचलित भाषा; जिवंत भाषा. 'संस्कृत जागती भाषा नाहीं ' **जागणें**–अक्रि. १ जागत राहणें. सावध राहणें;लक्ष ठेवणें. २ निजून उठणें, जागें होणें, असणें. झोंप न घेणें, टाकून देणें. 'सूर्य देखोनि उदयाचळीं । जागिन्नले समस्त । '–मुआदि२१ १३०. ३ पाहरा करणें. सावधगिरी ठेवणें ४ लक्ष देणें. दख्खल ठेवणें; काळजी घेणें (धंदा, नोकरी, इनाम, शपथ, वचन याची) 'त्यानें वचन दिलें होतें पण त्यास तो जागला नाहीं ' ५ ताजें असणें; म्हटल्यावेळीं तयार असणें. आठवणें. कायम राहणें. स्मरणें (अभ्यासिलेलें शास्त्र इ०) 'व्यासगानें श्रुत जागे । –लेलेशास्त्री म्ह० १ सारी रात्र जागली आणि शेंगावर्णी राधली=व्यर्थ श्रम आणि प्रयत्न २ जागेल त्याची वाढ आणि निजेल त्याला रोणगा. [सं जागृ–जागरण] **जागर–रण**–पुन. १ जागेपणा जागृतावस्था.' ' पोराचे गडबडीमुळें रात्रीस चारी प्रहर जागर पडला ' २ निद्रा संयमन. देखरेख पाहरा ३ पोवती (नारळी,श्रावणशुद्ध) पौर्णिमा. ४ देवतेच्या उद्देशानें विवक्षित कालपर्यंत जागण्याचा प्रकार ' नवरात्रामध्यें देवाजवळ कथा करून मध्यरात्रपर्यंत प्रतिदिनीं जागर करितों ' ५ (गो) पुरातन कालचें नाटक ६ पुनरावृत्ति. उजळणी करणें, नवें, ताजें करणें (वेदघोषानें मंत्र).

'मंत्रजागर' [सं. जागृ] ०घालणें–(माण.) गंधोबाच्या नांवानें वाघ्यामुरळ्या आणून त्यांची पूजा करून त्यांना जेवावयाला घालून नाचविणें. जागरा–वि. १ भारी जागणारा. २ जागा राहणारा; दक्ष; सावध. जागरूक–वि. १ जागता पहा. २ स्पष्ट; उघड; टिकाऊ. कोर्टांत फेंकला येण्याजोगा (पुरावा). ३ जागणशील. जागरें–न. जागृति; जागेपण 'नीद मारूनि जागरें। नांदिजे जैसि।' –अमृ ४.१. जागल–स्त्री. १ पहारा; राखण; सावधानता. २ पहारेकऱ्याचा पगार. ३ जागरण, जागृतावस्था. 'मला रात्रीं जागल घडली.' जागलकी–स्त्री. जागल्याबद्दलची मजुरी; राखणावळ. 'गांवाला घोडे, गाडी मुक्कामाला रात्रीं राहिली तर महार जागले अर्धा आणा जागलकी घेतात.' –गांगा ९७. जागल्या–ळ्या–पु पहारेकरी. रखवालदार; प्रवाशांच्या सामानावर पाहरा करणारा खेड्यांतील महार. रामोशी. जागव(वि,णें–क्रि १ जागें, जागृत करणें, टेवणें; जागें राहून काळ काढणें. २ पहारा करणें, नजर ठेवणें. ३ (सामा) राखणें; पाळणें, टेवणें. बाग्यरचनेंत याचा पुष्कळ शब्दांशीं जोडून उपयोग करितात. जसें– अन्न–नाम–नांव जागविणें=अन्न, नांव संभाळणें; शील राखणें. दिवस जागविणें=दिवस राखणें, त्या दिवशीं जें कर्तव्य, जे विधी करावयाचे असतील ते करणें नियम–नेम–जागविणें=स्वतःचा नेम, चाल राखणें, चालविणें. सती जागविणें=सतीची चिता प्रज्वलित ठेवणें, विझूं न देणें. गौर जागविणें=गौरीला, देवीला जागविणें, रात्रभर गौरीप्रीत्यर्थ जागरण करणें. जागसूद–वि. १ ज्याची झोंप चटकन उघडते असा; चटकन् जागा होणारा. २ जागता, सावध 'तूं जागसूद ऐस मी निजतों.' ३ सावध, गाढ नसलेली (झोंप).

जांग—स्त्री. (विप्र.) जाघ १ मांडी, ऊरू २ गुह्येंद्रिय प्रदेश, कटिसंधि जांगवळ, जायंघळ–पु (गो) जानेस घेतलेला चिमटा.

जांग—स्त्री. (गो.) ओरखडा

जांगजोड—पु अंगजोड पहा

जांगट—न. ढेंगट, जंगट पहा

जांगड—न. १ (परत करावयाच्या बोलीनें) दुकानांतून मोघम आणलेला माल, पाहून पसंत करण्यासाठीं आणलेला, घेतलेला माल २ शिंप्यापासून किंवा कापडवाल्यापासून विक्रीसाठीं आणिलेलें कापड, कपडा. 'हीं लुगडीं खचित करून आणिलीं आहां कीं जांगड आणिलीं आहां.' ३ वरील प्रकारानें घेतलेल्या मालाचा हिशेब किंवा हिशोबाची वही; जांगड वही ४ (जनावरें) एकत्र बांधणें, दावण ५ जोड, सांगड घालणें (शिकण्यासाठीं विद्वानाशीं विद्यार्थ्याची) (क्रि० घालणें, करणें). संगतींत ठेवणें. ६ सांगड, संगत, प्रीति; संबंध –क्रिवि. कायम विक्रीच्या ठरावाशिवाय घेतलेला (दुकानांतील माल). ०वही–स्त्री. जांगड माल जींत टिपला आहे अशी वही.
 रासो. ३. ४७

जांगड—न. (तिरस्कारार्थी) जांग; जंघा.

जांगड—न. (ना.) लबाडीनें किंवा अन्य प्रकारानें मिळविलेलें द्रव्य.

जागतिक—वि. १ जगाची; जगासंबंधीं. 'जागतिक शांततेला जो धक्का बसणार आहे...' –केसरी १७.६.३०. २ विश्वव्यापी; सार्वत्रिक. [सं. जगत्]

जा(जां)गल—स्त्री. १ जांगड; सांगड; जोडगी. २ (गवंडी) एका दगडांत खाचा घेऊन त्यांत दुसरा दगड बसविणें; दोन दगडांना खाचा घेऊन ते लोखंडी बारानें सांधणें. [सं. युग्; म. जुग, जुंगणें]

जांगला–ळा—वि. १ रानटी. २ (तिरस्कारार्थी) युरोपियन लोकांस उपहासानें लावलेलें विशेषण. ३ जागली–ळी पहा. [सं. जंगल]

जांगली–ळी–पु (कों.) गुराखी; गवळी. –वि. जंगली; रानटी. [सं जागल]

जागा—वि. १ जागृत; झोंपेंत नसलेला. २ (ल.) सावध; दक्ष, सावधान. 'तन्मत मान्य मला, कीं नय तच्चित्तीं असे सदाजागा।' –मोसभा ४.१०१. ३ ताळ्यावर, शुद्धीवर आलेलें (मन, वृत्ति). 'भरतजननि जागी होय रामप्रतापें।' –वामन, भरतभाव ८९. ४ स्वस्थ; शांतचित्त ! [जागणें]

जागा—स्त्रीपु १ स्थळ; स्थान. २ खाली, रिकामें स्थळ; अवकाश; वाव. ३ हुद्दा, नोकरी, अधिकाराचें ठिकाण; दर्जा 'मुलगी देणें ती चांगली जागा पाहून द्या.' 'फडणविसाची जागा रिकामी आहे.' ४ बदला, ऐवजीं स्थळ ५ स्थळ, पाया, आधार (प्रमाण, पुरावा, समर्थन या सारखीं). 'ती आसामी चालत होती तों आमची पांचशें रुपयांची जागा असे.' ६ साधन; कारण, निमित्त; सवड (कृत्यासाठीं). 'धनी उठून जातांच चाकरास खेळावयास जागा झाली.' ७ उभें राहण्याचें ठिकाण, आधार; साधन; युक्ति; बल सामर्थ्य. 'त्यापाशीं पांचपन्नास रुपयांची जागा आहे.' ८ किल्ला, ठाणें 'तो जागा सुरुंगानें बुरूज उडवून घेतला.' –चित्रगुप्त ८७ –मराचिथोरा ४२. [फा. जाय्–गाह्] ०जागचे जागीं–क्रिवि १ त्याच स्थळीं, असलेल्या जाग्यावर 'महामारीनें माणसें जागचेजागीं मरतात' २ आपण होऊन, दुसऱ्यानें न सांगतां; मनाचे मनांत 'कोणी त्याला न बोलतां तो जागचे जागीं रुसला तर रुसो.' 'म्या तर काहीं सांगितलें नाहीं तो जागचे जागीं कल्पना काढतो.' जागां–गीं–गें–क्रिवि. ठिकाणीं, –च्या ऐवजीं, बद्दल. 'त्याना आम्ही वडिलांचे जागीं मानितों.' ०जुगा–पागा–स्त्री. स्थळ; जागा वगैरे [जागा द्वि.] दोन जागा करणें–होणें–दोन भाग

करणें द्विभागणें **जागा घेणें**–रिकामी केलेली जागा स्वीकारणें, बदला येणें **०भरणें**–नमशूक करणें, होणें

जागाईत—वि रखवालदार जागल्या पहा [जागणें]

जागाईत—स्त्री समासफळी पाथी लिहावयासाठीं काग दास रथा आसावयाची फळी 'सुन्या कातऱ्या जागाईत।' –दा १९ १ १५ [जागा]

जागाड—न (तिरस्कारार्थी) जाग मांडी [स जघा म जाग+ड प्रत्यय] **जागिया**—पु (बडोदें) (पहिलवानाची) चड्डी [स जघा, हिं जांघिया=चड्डी]

जागिरदार – जागिरी – जागीर – जाघिरदार– जाघिरी—हीं रूपें विशष प्रचारात नाहींत (तरी व्युत्पत्तिदृष्ट्या बरोबर आहत) जाहगीरदार, जाहगिरी जहागीर पहा

जागी—स्त्री (तेली) ही दुबळकी (पण वासुदेव प्याल्यातील नळी प्रमाणें) नळी असुन एक भाग घाण्याच्या अर्धांपर्यंत पुरेल इतका व दुसरा भाग लांब असतो जागी जमिनीपासुन थोडक्या अंतरावर घाणश्याच्या बाहेरून अडकविलेली असत

जागुलिक—पु सर्पवैद्य सर्पाच्या विषावर औषध दणारा वैद्य विषघ्न औषधाचा व्यापारी, गारुडी [स जागुल=विष जागुलिक]

जागृत—वि १ जागा सावध २ (ल) सावधचित्त दक्ष, तत्पर [स] **०निद्रा–झोप–नीज**–स्त्री १ तद्री जागेपणीं निद्रा वस्था २ पेंगणें डुलकी घणें जागती झोप पहा **०स्थान**–न जागती ज्योत पहा **जागृति**–स्त्री १ जागपणा सावधपणा. जें दैवत नवसाला पावतें किंवा ज्याबद्दल साक्षात्कार होता, प्रत्यय येतो अशी समजूत असतें असें दैवत २ (ल) सावधानता, दक्षता ३ खळबळ चळवळ निवतपणा 'आमच्या देशात असल्या उत्सवानें जागृति करण्याचा आमचा हेतु आहे' टिळ्या. **जागेकर**–जागल्या पहा 'थिरऱ्या घारिती जागेकर.' –जै ६१ ६६ **जागेश्वर**–पु जागती ज्योत 'बद तो जागश्वरू।' –ज्ञा ६ ४४६ **जागेसुती**–वि जागृत 'देव जाग सुती ७ रातीं।' –कल्किपुराण १६ ८. **जागोवा**–पु जागरण 'दिहा खोल्यें रानी जागोवा।' –ज्ञा १६ ३४० **जाग्रण**–न जागरण पहा **जाग्र(गृ)दवस्था जागृतावस्था**–स्त्री जागृति सावधपणा ह्याखेरीज स्वप्नावस्था आणि सुषुप्त्यवस्था अशा दोन अवस्था निराळ्या आहेत [स जागृ=जागें होणें]

जाघ—स्त्री मांडी, कटिसधि जाग पहा

जाघओढ—पु जगनोड पहा

जाघ(घा)ड—न (तिरस्कारार्थी) जाग जागड

जाघभोवरी—वि मांडीवर भोंवरा असणारा (घोड्याची एक खोड) (अशा प्रकारचा घोडा अशुभदायक होय) [जाघ+ भोंवरा]

जाघिव—पु मुलगा 'श्रीकृष्णाचा जाघिवा होईजे। तरि लावण्याचें पडप लाहिजे।' –शिशु ३७० –वि (महानु) मांडी पासूनचा, मांडीवरचा (मुलगा) [जाघ]

जाच—पु १ त्रास, गाजणूक छळणूक यातना, जेरीस आणणें, बेजार करणें 'जाद्व याचे हे तर आम्हा हा सोसवेल जाच कसा।' –मासभा ५ ३६. २ अशांतता, व्याधि पीडा उपाधि, अस्वास्थ्याचें मूळ **जाचक**–वि जाचणारा जाचास कारणीभूत, त्रासदायक (उद्योग, धंदा) 'हिशोबाचें खटें अर्धवट ठेवूं नकोस मागें पुढें जाचक होईल' **जाचजुलूम**–पु अतिशय जाच, छळ, त्रास पीडा जुलूम इ० उपद्रव (क्रि० करणें चालविणें) **जाचण– जाचणी, जाचणूक**–स्त्री गाजणूक जाच अर्थ १ पहा **जाचणें** सक्रि त्रास दणें छळणें गांजणें –अक्रि १ घट्ट बसणें, चालण्यास कठिण वाटणें, जाणें, कष्टानें हलणें किंवा प्रवेश करणें, त्रास होईल अशा दाब बसणें २ बोचक, जाचक होणें अथवा वर्णें पीडणें ३ अर्थ करण्याला कठिण जाणें (कविता वाक्य) ४ घडून येण्यास अशक्य, असभवनीय होणें असभाव्य, अशक्य असणें ५ अडणें, खुंटणें (घोडा) **जाचिजणें**–(काव्य) दुःख पावणें 'कोशकिडु जैसा जाचिनला पैं।' –ज्ञा १६ २८२ [स जम् ?]

जाचद जाचोंद्रा—वि (कों) पिचक्या डोळ्याचा, पिचका जाचोंद्रा पहा [तद्रा–चद्रा]

जाचद–द्रा जाचोंद्रा—वि (कु कों) त्रास देणारा, छळणारा (मूळ जनावर आजारी माणूस, इ०) **जाचद**–पु त्रास छळ गांजणूक जाच पहा [जाच]

जाजती ज्यादती—वि जास्त अधिक आगळी –स्त्री १ वढती २ जोरावारी, जबरदस्ती 'जाजतीनें पुढेंच होऊन वरा आपल हातून गेला हा प्रकार' –चिनगुप्त ३१ ३ आधिक्य 'कामाचा माणूस पाहून तैनात जाजतीनें इष्मामास करणें ती सर कारकुनानीं करावी' –सभासद ६० ४ जुलूम, पीडा, अधिकपणा 'ठाणीं इकडील असता ज्यादती करून टिपूनें घेतलीं' –रा ७ २१ [अर. ज़ियादत्+ई] **०आजार**–पु जुलूम, पीडा –बाड बावा २ ११५ **०जलाल**–पु जुलूम 'याजेकरू आले आहेत यास कोणी कज्ज्या भांडण व जाजती जलाल करूं नये' –ख ७ ३७८६

जाजम–जीम—न बसावयाची बैठक, रंगविलेल्या चिटाचें खालीं खारव्याचें अस्तर असलेलें वस्त्र बिछाईत [फा जाजिम, हिं जाजम] **जाजमी छीट**–न जाजमाच्या उपयोगाचें एक प्रकारचें चीट छापेरी पासोडी रजाई

जाजावणें—अक्रि १ रागावणें कावणें, अंगावर येणें 'जाजावला कुरूपती बहु मानसीं रे।' –वामन विराट ७ १७१. २ सुकणें, चिरडणें ३ मरणें मरण पावणें माणूस, गुरू इ०

अतिशय श्रमानें (िता आगाताने) ४ मारणें; ग्रस्त हाणें 'माहा पुरें जाजावग।' –दा ३ ६ ४ 'आत्मानि भारोश रडत।' –स्वारि २ १ ५५ [जा‍ जा? िना जाच?]

जाहु–जू—स्त्री आळ उदाय, आरोप. 'ल्टरीं जाजू येउ नये।' –दा २.२ २१. २ भाइण तिरस्कार.

जाज्वल–ज्वल्य—वी १ तेजस्वी; प्रखर (सूर्य, अग्नि) २ चकचकीत तातातीन (धातु) ३ गुणकारी, वीर्यवान (औषध, मंत्र) 'ही मात्रा अशी जाज्वल्य आहे कीं वायु तात्काळ उतरील' ४ तापट तीव्र, जगाठ चपळ, उत्साही (माणूस) ५ रागीट, भयंकर, जागतीजोत (दवना) ६ मोठी कार्यक्षम, तीक्ष्ण, उच्च दर्जाची (बुद्धि) 'त्याची विचारशक्तीदि मोठी जाज्वल्य असावी' –नि २०६ जाज्वल्यमान–वि १ जाज्वल्य, चकचीत, ल्स लेलीत २ प्रखर तजस्वी (अग्नि) [स ज्वल्]

जाट—पु रनपुतानील एक जात व तीतील व्यक्ति [हिं]

जाटिल्य—न तपस्या, तप 'वाणी येद कार्ये तें। जाटि ल्यासि न कळे।' –दा ६ ४.३९ [सं जटिल]

जाटी—स्त्री (तंजा) छाती [स. शाटी]

जाटी—स्त्री (तजा.) चाबूक [स जटा, म झ्याट]

जाठर—वि जठरा–पाटासंबंधीं, उदरस्थ 'जठरवायु'. [स]

जाड—न १ घन, ठोकळा, २ आडपडदा 'हद हद त्याचें पुण्य जळे वाड। वारले हें जाड तिमिराचें।' –तुगा ४० –वि १ स्थूल, जाडगा (तख्ता, फळी) २ जाडेंभरडें, खरखरीत (कापड) ३ दाट, पार पातळ नसणारा (प्रवाही पदार्थ) ४ धष्टेकट्टे वण कर (शरीर) ५ जड, मोठें (ओझें) ६ भारदस्त, प्रौढ थोर, कठिण 'प्रबंध कविता जाड वचनें।' –दा ११ ६ ८ ७ मोठी, भव्य, प्रचंड 'पुना देखता जाड जीवीं गळाले। –रामदास (करुणा ष्टक) ८ लठ्ठ, दाडगा, स्थूल (माणूस, शरीर) ९ घट, जाडा पहा [स जड] जाडगा, जाडगेला–वि जाड, लठ्ठ, धष्टपुष्ट घट्ट (मनुष्य, प्राणी) 'रेले किंवा काणे याच्यासारखा अमळ जाडगेला असा मासा त्याम गावला' –नि १०२६ ०सर–वि किंचित् जाड ०सुतो–वि जाडयाभरडया सुताचें विणीचें (कापड) जाडा, जाडगा–वि १ जाड पहा २ मोठा विद्वान, प्रतिभा संपन्न; भारदस्त (पंडित, कविता, कल्पना कोटी, लेख इ०) ३ भरींव अर्थपूर्ण गहन जाडाधांगडा–भरडा–वि १ ओबड धोबड, खरखरीत (वस्त्र) भरड दळलेलें भरडलेलें भरभरीत (पीठ) जाडी–स्त्री १ जाडपणा, घनता २ स्थूलता लठ्ठपणा ३ दाटपणा, जाड पहा ४ धुरीच्या पुढील चाकाच्या बैलाचें जूं, शिवाळ जाडें(डी)प्रकरण–न असामान्य माणूस वजनदार विद्वान श्रीमंत माणूस, धेंड 'वरील दोघाहूनहि जाडी प्रकरण जे वरील महाविख्यात स्वामी त्यांच्याविषयीं काहीं लिहून हा भाग आट पतों' –नि ३२९ ०यार–मोटा फगारा 'जाडे यारहि लाविती धडधडां त्याचा उठे तो ध्वनी।' –केक १४१ जाडेला–वि १ जाडा, लठ्ठ २ जाडगर, जाडा पहा [स जड]

जाड—न पलंग, खाट 'एकीं यत्नेसें जाड घालें। मग मन्मथोचित्यें कामें लागे।' –ज्ञा ७ ८१ [त जार्डी=तन्त्र]

जाडबुडी—स्त्री (वि) पोळी (एक जतु). [का जाड=शोळी]

जाडवीं—नम विवाहादि कार्यांत पाय धुतल्यावर पावलावर काढावयाच्या कुंकवाच्या रेषा, चौकोनाकृति तळावरकडे हळद, चुना पाण्यात मिसळून त्याच्या रेषा ओढतात (क्रि० काढणें) [तुळ० का जाडे=पावलाच्या गुणा]

जाडी—स्त्री (तंजा) बरणी, सुरई [तामिळ ई जर]

जाड्य—न १ वजन, जडत्व २ (ल) मदपणा, आळस, सुस्तपणा ३ अज्ञान, मूर्खपणा 'तुला अनेक लागत नाहीं हें कवीचें जाड्य नव्ह' ४ औदासिन्य, बेफिकीरपणा ५ जडपणा, अपाचकता, अविद्राव्यता, पचन न होण्याचा धर्म (अन्नाचा) 'उडि दाचें भाजीं जाड्य बहुत आहे' ६ पचन न झाल्यामुळें शरीरास आलेलें जडत्व, वायूचा अवष्टंभ, अजीर्ण ७ थंडी, हींव 'भवो वासा जाड्यें आलें असे।' –पूनावसर

जाड्याल—न (कु) तेरान पदार्थ तळल्यावर शिल्लक राहि लेलें तेल [जाडें+तेल=जाडेल]

जाण—स्त्री १ ज्ञान, ओळख २ कृपा, दया याची जाणीव, कृतज्ञता, प्रत्युपकारशील वृत्ति ३ नोकरीचा किंवा श्रमाचा गौरव, गुणज्ञता, गुणाचें चीज करणें, गुणग्राहकता (क्रि० जाणणें) 'आम्हीं श्रम केला पण त्याची जाण त्यानें जाणली' –वि १ जाणता, समजणारा, निपुण 'तरी जाणा नेणा सकळां।' –ज्ञा ५ १६ २ ज्ञानवान बुद्धिवान, वजनदार, विचारशील 'जाण मनुष्यावर संकटीं उपकार केला असता तो विसरत नाहीं' ३ लक्ष घालणारा मानणारा, काळजी घेणारा 'नव्हे कोणी कोणी सुखि याचा जाण।' –तुगा १४९२ 'दरिद्र्याचा जाण विश्वराजा।' ४ कृतज्ञ प्रत्युपकारशील 'जाण मनुष्यावर संकटीं उपकार केले असता तो विसरत नाहीं' ५ सज्ञान अज्ञान अजाण नसणारा साखरेचा द्रावण घडु। जाणा गोड नेणा वडु।' –एभा २८ ४६७ ६ भोक्ता रसिक 'परि सौरभ्य नेणे तिहीं। भ्रमरीं जाणीं जें।' –माज्ञा १५ ५९४ [सं ज्ञान, प्रा जाण] (वाप्र) ०असणें–(म्हैस) तिला जमजमें खाणें घालावें तसतसें तिचे कासेस अधिक दूध येत असणें जाणउ–ऊ–(काव्य) जाणों, असें जाणलें, मानलें जावो, असा विचार केला जावो जाणपण–न १ ज्ञान, विद्वत्ता 'सतापुढें जाणपण। सर्वथा आपण न मिर वावें।' –एभा ३ ३५७ २ जाणतपण 'जाणपणें न पिएति आव। –शिशु ८४ ३ अस्तित्व 'तवीं द्वैताचें जाणपण जाणवी

असे जें ज्ञान।' -एभा ३ ४११ जाणवणी-स्त्री १ सूचना, इशारा २ जाणीव. 'ऐसी होता जाणवणी' -रास १.१२९ जाणवाय-स्त्री. (गो) १ शहाणपणा २ जाणीव. 'तो होल्वानी अथ म्हणयाची जाणवाय टेर' -वि. (गो.) पाजिल प्रौढी पाळणारा. चेंढल 'तू फारच जाणवाय झाला आहेस' जाण न(सा)ळ-वि चतुर, जाणणारा, जाणता पहा. -स्त्री चातुर्य, नैपुण्य, ओळख, माहिती. जाणस(सा)ळणें-अकि जाणत असणें, चतुर असणें, निपुण असणें, अनुभव आणि व्यवहार असणें, व्यवहारात पडणें.-सकि. परीक्षा करणें, कसोटीस लावणें; अनुभव पाहणें

जाणणें—उकि १ समजणें, कळणें, ज्ञान असणें, उमजणें, खात्रीपूर्वक माहीत असणें 'वर्गभेद मनुष्यमात्र जाणतो, पशु जाणत नाहीं.' २ (ल) ओळखणें, दयनें, मानानें, गौरवानें वाग-विणें (जुन्या ओळखीच्या दीन, गरीब माणसास). 'भल्या माणसावर उपकार केला असता तो जाणतो.' ३ जाणीव असणें, मान्य करणें, मानणें, प्रत्युपकाराची, मोबदला देण्याची बुद्धि असणें (नोकरी, श्रम, उपकार यावद्दल) ४ भोगणें, संभोग करणें ५ गुणविशिष्ट माहीत असणें 'हा तुम्हास भला वाटतो पण मी याला पक्का जाणतों.' ६ प्रतिसत्कार करणें, लाभानुरूप वागणें (जनावरांनी) 'या गाईला दाणें घातलें ती जाणत्ये' [सं. ज्ञान. प्रा जाण प्रेजि. जन] न जाणों-कोणास ठाउक? कोण सांगूं शकेल? असेहि असेल, असेलहि या अर्थी जाणत, जाणतजाणत-क्रिवि जाणूनबुजून, समजूनउमजून, बुद्धया; जाणून जाणनमूर्ख-वि जाणत असुन मूर्खपणाचें ढोंग कर-णारा, ढोंगी मूर्ख [जाणणें+मूर्ख]

जाणता—वि १ शहाणा 'भव बुडवी म्हणुनिच तव भजनीं सनकादि जाणता रमला।' -मोउद्योग ६ १. २ जाण, निपुण ३ तरबेज, हुशार (रोग बरा करण्यात, सुतिकाशास्त्रात), पंचा क्षरी, मांत्रिक, वैद्य, पशुवैद्य ४ (ल) धूर्त, लुच्चा (जसें-चोराचा माग लावणारा, पाण्याचा थांग लावणारा) ५ निवाडा करणारा, न्यायाधीश ६ एखाद्या गोष्टीचा गौरव करणारा गुण ग्राहक, आश्रयदाता 'शास्त्रविद्येचा आता कोणी जाणता नाहीं' ७ (श्रम, उपकार इ०) ओळखणारा, आभारी होणारा 'मी नित्यश विचारपूर्वक लिहिण्याचा श्रम करितों याचा जाणता कोणी नाहीं ७ परीक्षा करणारा, परीक्षक, बऱ्यावाइटाची पारख कर णारा ८ वयात आलेला, सज्ञान ९ वडीलधारा (माणूस) [स ज्ञा] ०वर-नवरा-पु वयात आलेला नवरा जाणती-स्त्री १ बुद्धि 'धर्माधर्म रूपें जियें। तियें न चोजविता जाये। जाणती जे का।' -ज्ञा १८ ७३० २ (कु) वयात आलेली, ऋतुमती स्त्री [स ज्ञा] ०होणें-ऋतुस्नान होणें, न्हातीधुती होणें ०कळा-स्त्री १ परिपक्व, पूर्ण ज्ञानाचें तेज (जाणपणा आल्यानरचें). बुद्धीची चमक (क्रि० येणें). २ बुद्धि (निर्वंत प्राण्याची) (कल्पेंची एक). जीवनकला, प्रेतकळा यासारखी जाणती कुसरी रूपें होतात ३ अप्रत्यक्ष विषय दर्शन, त्रिजगत आणि त्रिकाल यामधील गूढ वस्तूंचे ज्ञान ४ ज्याच्यामुळे भूतबाधा जाणली जाते असा एक मंत्र ०वधू-नवरी-स्त्री. जाणती अर्थ २ पहा (क्रि० होणें)

जाणवणें—कि समजणें, कळणें, जाणणें 'ऐसा ज्ञानीं विचारी। तेव जाणवले मुरारी।' -कथा १ ४ १०४ [जाणणें] जाणविणें-उकि १ समजाविणें, जाणण्यास लावणें २ समजावून, कळून देणें, आपलें अस्तित्व भासविणें, ३ वाघणें अपायकारक परिणाम करणें (औषधें, सराव नसणाऱ्या गोष्टी इ०) 'जाणण-पित्त-जडान-जाणवलें' [जाणणें प्रयोजक, सं ज्ञापय, प्रा जाणाव]

जाणवसा—पु वस्ती, जानवसा पहा

जाणाई, जाणाईजोखाई—स्त्री. सटवाई, मायराणी, काळकाई यासारखी एक क्षुद्र देवी [जाणणें-जाणाई द्वि]

जाणावें—न ज्ञेयविषय, जाणण्याची गोष्ट 'जाणता ना जाणणें। जाणावें उरे।' -ज्ञा १८ ५३२

जाणिजे—कि (आज्ञार्थ) जाणावें, समजावें की, जाहीर करितों कीं, ध्यानात आणावें (पत्रामध्यें हा शब्द नेहमीं योजितात)

जाणी—वि ज्ञानी, शहाणा 'तिजें वासुदेवें तरि जाणी।' -दाव २२६ [सं ज्ञानी, प्रा जाणी]

जाणीतलें—कि, जाणवणें 'कृष्णच्छायेसि बैसता मदन। जाणीतला मानसीं।' -मुआदि १३ ७५

जाणीव—स्त्री १ जाणण्याची शक्ति, विषयग्रहणशक्ति, बुद्धि 'नातरी जाणिवेच्या आयणी।' -ज्ञा २ १२९ 'या देहीं जाणीव रूपें करून आत्मस्वरूप राहतें' २ समज, समजूत, ज्ञान 'म्हणौनि जाणीव स्फुरविती।' -परमा ११३ 'होईल थोरपण जाणिवेचा भार। दूरावती दूर पाय तुझे।' जाणुपण-न. ज्ञान, जाणीव 'परि एकें वासी थोर अभिमानु। जाणुपणाचा।' -दाव ३७१

जाणू, जाणों—उभ जणू जणू काय, जसें काय, यासारखें, मानल्यामतें [सं जाने]

जाणून, जाणूनउमजून-पुसून-बुजून-समजून-सव रून—क्रिवि समजून उमजून, विचारपूर्वक, बुद्धिपुरस्सर उघडया डोळयांनीं, ज्ञातत 'मुला, जाणूनबुसूनच हा कागद मी तुला दिला' -वाळ २ ६५ [जाणणें, उमजणें, पुसणें इ०]

जाणें—अकि १ गमन करणें, चालू लागणें, प्रवास करणें, पुढें सरणें, पूर्वस्थळ सोडणें 'तो या गावातून पडून गेला' २ पूर्वस्थळ सोडून विवक्षित स्थळ गांठणें 'तो उद्यां पुण्यास जाणार

आहे. २ निघून जाणें, नाहींसे होणें; नाश पावणें. हरणें. इ० हिरावले जाणें 'या घोनाडयांनी परंतु कधीं जात नाहीं पण आज गेली.' ३ लोटणें, क्रमणें (वेळ).' हां हां म्हणतां वर्ष गेलें.' ४ ठिकाणीं शिरणें, प्रवेश करणें, आत शिरणें सामावणें. 'या दोरीचें ओवण ठेवणीं जात नाहीं.' ५ (विशेषत: भूतकाळांत उपयोग) वाया जाणें, व्यर्थ, निरुपयोगी, टाकाऊ होणें गमावणें अयथायोग्य होणें 'ही बादली चांगली पण कंबरेस गेली.' 'हा बंगला विकून पण अभिमानानें गेला.' ६ पडून देणें, होणें (नजरचूक, चुका, दोष किंवा रूढ मार्गाचें उल्लंघन) 'हा आंगरखा फार उत्तम पण गुंडीजवळ कांहीं गेले' 'रोज औषध देत असें त्यांत एक दिवस माझें राहून गेलें, तोंनें घड केलें ७ एकाएकापासून दूर होणें, पडून देणें (स्त्रीनें एखादी गुप्त गोष्ट) 'ती गोष्ट मजपासून गेली नाहीं.' ८ कमी होणें कमी होणें. 'दहांतून पाच गेले तेव्हां राहिले पांच' ९ निर्बल होणें; शक्ति जाणें गुण जाणें (इंद्रिय, औषध वगैरे) १० अनुसरणें पाठीमागून जाणें. वेधणें, अभिप्रेत होणें (मन, डोळे, कान, प्रीति इ०) (वर अथवा कडे शब्दावरोबर प्रयोग) 'चांगली बादली करून नवे निजवर लोकांची इच्छा जाते' ११ दिले जाणें (शब्द, वचन–भूतकाळीं उपयोग) १२ विझणें (दिवा, प्रकाश, अग्नि).' हवाखान्यावरोबर दिवा गेला' १३ म्हान, नाश होणें, झिजणें (शरीर) १४ एखाद्या स्त्रीशीं रत होणें, संभोग करणें. १५ कांहीं एक पदार्थानें विवक्षित कालपर्यंत टिकणें. 'याला धोतरजोडा सहा महिनेपर्यंतसुद्धां जात नाहीं' कोणत्याहि क्रियापदाच्या वर्तमानकालवाचक विशेषणावरोबर या क्रियापदाचा उपयोग केला असतां त्याचा अर्थ नित्यसातत्य दर्शविण्याकडे होतो. उदा० जसा व्यापार वाढवाल तसा मी पैसा देत जाईन. २ सकर्मक क्रियापदाच्या पूर्णभूतकाळावरोबर उपयोग केला असता कर्मकर्तरीचा अर्थ होतो जसें– तुला शिक्षा केली जाईल ३ क्त्वाप्रत्ययांत धातुसाधितांशीं उपयोग केला असतां याचा अर्थ क्रियापूर्णता दर्शविण्याकडे होतो. जसें– तळ्यातील पाणी आटून गेलें शरीर थकून गेलें ४ दुसऱ्या क्रियापदाच्या आज्ञार्थी रूपानंतर या क्रियापदाच्या आज्ञार्थाचा उपयोग केला असता पहिल्या क्रियापदावर जोर दिला जाऊन, क्रियेचा जोरदारपणा सिद्ध होतो जसें–आण जा, ठेव जा, दे जा कर जा इ० [सं या. प्रा. जा. फ्रेंजि जा, रशियन या] (वाप्र) जाजा येये–क्री निरर्थक पुन पुन जाणें येणें, खेपा 'माझ्यानें हें हजारदा जाजा येये करवत नाहीं' [जाणें-येणें] जायाचा–जायां, जायांस–वि संगविशेषीं उसना घेतलेला, आपल्या हातातून पुढें मागें जाणारा, दुसऱ्याचा (कपडा, रत्नें वस्तु) म्ह० जायाचें लेणें लाजिरवाणें गेलामेला. गेलामेला गतला–सर्वस्वी गेला. अजीवात, वायमचा नाहींसा झाला. (माझें, तुझें, त्याचें इ०) –काय मानें–गेलें! –मग, त्याला, तुला, त्याची काय पर्वा, विसर 'गेला तो मेला–गेलेलें पुन्हां परत येत नाहीं गेलेला असणें–पाहाण्यांत, अनुभवांत, आढळण्यांत, ऐकण्यात येणें, असणें. 'हें मला गेलेलें आहे. =तें मला ठाऊक आहे

जाणीं—उभ जणूं. जणूं काय जाणूं जसें कांहीं 'कांटाभिघातिंग सां जाणों सर दुःखाच्या मना मथिल।' –मोरगं ४.१५ [सं जाने] ०परी–क्रिवि पाहण्यांत येतात जाणण्याच्या वेळेपासून. अनुभवाच्या, सज्ञानपणाच्या, जाणपणाच्या काळापासून. 'माझे जाणोपरी त्याचे घरीं लक्ष्मी पाणी भरीत होती' याच्या उच्च जाणोपरीचें असोद्र [जाण+उपरि=पासून]

जात—वि उत्पन्न केलेला विशेषत समासात उपयोग उदा० वृक्ष–फल जल–कमल–जात 'लक्ष्मीपासून जात जो अभिमान तो दारिद्र्यानें जातो' जेव्हां जा हें समासामध्यें दुसरें पद असतें तेव्हां त्याचा अर्थ –ल्यापासून उत्पन्न झालेला, जन्मलेला असा होतो. परंतु जेव्हां पहिले पद असतें तेव्हां –ला झालेला असा अर्थ होतो. जसें– 'पक्षी जातपक्ष झालें म्हणजे आईला सोडतात. याप्रमाणें जातक्रोध, जातकाम, जातलोभ=क्रोधानें, कामानें, लोभानें आविष्ट व क्रोधजात, कामजात, लोभजात=क्रोधापासून इ० झालेला. असे दोन्ही प्रकारचे समास वाटेल तितके होतात. जसें– जात–गर्भ–भोजन–अभ्यंग–संस्कार–आनंद–रोमाच–दुःख–सुख. इ०.

जात—क्रिवि गुणविशेषणाचे पूर्वी जोर देण्यासाठीं एक या शब्दासह लाविलेला उपपद. जसें– एकजात पातळ–पिवळा–मऊ= पूर्ण पातळ पूर्ण पिवळा, पूर्ण मऊ [जात=प्रकार]

जात—स्त्री. १ प्रकार, वर्ग, कुळ, वंश 'याचे गाण्याची जात निराळी, त्याचे निराळी' २ जन्मस्वभाव मूळस्वभाव, अंगचागुण 'तो अट सोडणार नाहीं त्याची जातच अशी' ३ चातुर्वर्ण्यांतील ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र या चार किंवा याच्यांतील अनेक पोटजाती जाति पहा ४ रजकण, बिंदु, तिळमात्र (नकारार्थी उपयोग) (तुल० इ जॉट) 'त्याचे अंगीं शहाणपणाची जात नाहीं' –न समुदाय, जमाव, समूह समुच्चय: मघ 'तैसा विषय जातांचा गरा । वाजों नेदिजे इंद्रियद्वारा।' –ज्ञा १६९० नेहमीं समासात उपयोग याचीं उदाहरणें असंख्य आहेत जसें– वस्त्रजात=सर्व प्रकारचीं वस्त्रें वस्त्रातील सर्व प्रकार, नमुने, वस्त्र या नावाखालीं येणारे सर्व, याचप्रमाणें धातु–शब्द–गुण–अर्थ–द्रव्य–जात इ० [सं जात] (वाप्र) जातीवर जाणें–येणें–मूळस्वभावाप्रमाणें करणें स्वभावांत बदल न करणें (निंदार्थी योजतात) म्ह० १ जात कळते पण मत कळत नाहीं. २ (व) रीत बाटली म्हणून जात थोडीच बाटली. सामाशब्द– ०भाई–पु जातींतला माणूस, ज्ञातिबांधव ०कुळी, कूळ–स्त्रीन

जात आणि वंश यासंबंधीं सर्व माहिती (लग्नाच्यावेळीं ही शोधून काढून हिचा विचार होतो). 'मुलगी सुरूप नव्हे पण जातकुळी चांगली म्हणून करितों.' **०गंगा-जमात**–स्त्री. एकंदर सर्व जात, एकत्र जमलेली सर्व जात (जातींत घेणें, बाहेर टाकणें इ० प्रश्नाचा विचार करण्यासाठीं) 'जातगंगेला व लोकगंगेला न्यालें पाहिजे.'–भाऊ १९ [जात+गंगा, जात अर.+जमाअत] **०गोत**–न स्वतःची जात आणि स्वतःच्या गोत्रांतील माणसें याबद्दल समुच्चयार्थी; आपल्या जातीचीं व गोताचीं माणसें. 'त्याला प्रायश्चित्त दिलें तेथें सर्व जातगोत मिळालें होतें.' **०चावडी**–स्त्री. सरकारी गांवचावडीखेरिज स्वतंत्र एखाद्या जातीनें बांधलेली चावडी, निवाडाकचेरी. 'सार्वजनिक कामासाठीं गांवचावड्याखेरीज स्वतंत्र जातचावड्या बांधल्या.' –गांगा ५५ **०चौगुला**–पु. जातींतल्या, जातपंचायतींतल्या अम्मलदारांतील प्रमुख –गांगा २८. **०जेवण**–न सर्व जातीला दिलेलें जेवण, जातींतील सर्व माणसांची पंगत, ज्ञातिभोजन **०पंच**–पु जातींतील प्रमुख अधिकारी. 'वडर, कैकाडी, कोल्हाटी, कुंचेवाले वगैरे जातींत ब्राह्मणाला न बोलावतां जातपंच लग्नें लावितात' –गांगा ११३ **०पाटील**–पु जातीनें नेमून दिलेला मुख्य अम्मलदार; जातचौगुला पहा. **०पात**–स्त्री. १ जातकुळी, जातगोत पहा. 'त्याची जातपात समजल्यावांचून आम्हीं पंक्तीस घेणार नाहीं.' २ जातगंगा पहा ३ बहिष्कृत माणसानें जातींत परत यावयाच्या वेळीं जातीला घातलेलें जेवण; जातजेवण. **०पूत** स्त्री जात आणि वंश 'जातकुळ' जातगोत पहा. [सं जाति+पुत्र] **जातपूतचा**–वि शुद्ध वंशाचा, बीजाचा, कुलीन. **०भाई-भाऊ**–पु जातिबांधव, स्वजातीय माणूस. 'आपल्या जातभाईच्या हितारिता सरकार त्या सत्ताचा कसा दुरुपयोग करितें ...' –टि १.५०२ 'या गांवांत त्याचा कोणी जातभाऊ असता तर उपयोगीं पडता.' **०लग**–वि. १ मोठ्या कुळांतील, जातींतील (जनावरें, फळें) 'त्या गाईपेक्षा-पेरूपेक्षां-ही-हा जातलग आहे' २ (क.) स्वतःच्या जातीचा, जातीसंबंधाचा **०वार**–क्रिवि. जातीप्रमाणें निरनिराळें (कर, नोंद, निवडणूक, प्रतिनिधि)

जात—स्त्री स्वतः 'आतां मदार नाना याचे जातीवर आहे.'–ऐटी १ ?५ [अर ज्ञात्] (वाप्र) **(आपले)जातीवर करणें**–स्वतः च्याच अकलेनें, शक्तीनें आणि साधनांनीं कोणतेंहि कृत्य करणें 'वडिलाचा पैसा न वेचतां यानें आपले जातीवर लग्न केलें' **जातीवर करणें-घेणें-देणें-करणें-मांडणें**=स्वतःच्या शक्तीनें, सामर्थ्यानें करणें सामाशब्द– **०इनाम**–न स्वतःच्या हयातीपुरतें, वंशपरंपरेचें नव्हे असें, सरंजामी नव्हे असें इनाम **०कतबा** पु (कायदा) जातमुचलका **०खुद**–क्रिवि. (अप.) जातखास–ई स्वतःसंबंधीं **जातनिशीं**–क्रिवि खास स्वतः, खुद्द आपण; जातीनें **०निसबत**–स्वतः लिहून दिलेला लेख क्रिवि. स्वतः, खुद्द; जातीनें. **०पत्र-मुचलका**–नपु स्वतःच्या नांवानें केलेला करार, करारनामा; स्वतःची लेखी जबानी. स्वतःसंबंधी करारपत्र. [अर. ज्ञात, तुर्की मुच्लका, मुचल्का] **०मुखतार**–वि १ स्वैर; अगदीं स्वतंत्र; बंधनापासून मुक्त. २ कुलमुखत्यार. इख्तियारभारी. ३ जातचौगुला-पाटील **०मुबारक**–स्त्री. खुद्द; श्रीमंत, राजा; स्वामी 'सरकारचे जात-मुबारकेचें लक्ष सोडून जे असतील त्यांचा बंदोबस्त मनोदयानुरूप केला जाईल.' –रा ७.२९. **०व्यवहार**–पु जातीनें व्यवहार करण्यास योग्य, पंधरावर्षांवरचा तरुण माणूस, कायद्यांत आलेला; सज्ञान (हल्लीं एकवीस वर्षांचा) **०सरंजाम-जागीर**–पु. लष्करी चाकरीबद्दल स्वतःचा पगार म्हणून मिळालेली नेमणूक किंवा इनाम; जेवढा उत्पन्नाचा भाग शिलेदाराचे, सरदाराचे अगर मुत्सद्याचे जातीचे निर्वाहार्थ दिला असतो तो, जातीनिशीं लष्करी चाकरी केली पाहिजे या करारावर दिलेला सरंजाम. **जातीनें**–क्रिवि १ स्वभावतः; जन्मस्वभावानें, प्रकृत्या. २ स्वतः खुद्द. 'लढाई घेऊं जातीनें'–ऐपो ३९१. 'तो जातीनें बोलावूं आला त्यापेक्षा भोजनास गेलें पाहिजे.' **जातीचा**–स्वतःचा. 'इंग्रजी कैदम...जातीचे घोड्यास चांदीचे नाल करून नालबंदी करीत होता.' –मदरु १??.

जांत, जांत—न १ बैल शिकण्याकरितां केलेला खुंटारा; याला एक आडवें लाकूड असतें; तें खांद्यावर घेऊन खुंटाभोंवतीं बैल माटोळा फिरतो. जनावरास वठणीस आणण्यासाठीं केलेलें साधन, एखाद्या माणसाला शिक्षा देण्याची रीत [यंत्र]

जांत—न (गो.) बैलांची जोडी, जोतें. [सं. युति] **०कर्‍यां**–पु. (गो.) शेत नांगरणारा

जातक—न. १ जन्मकाळच्या ग्रहांच्या स्थितीवरून माणसाच्या आयुष्यांत घडणाऱ्या शुभाशुभ गोष्टींविषयींचें वर्णन करणारा ज्योतिषशास्त्राचा एक विषय. ताजक 'नंदें जातक वर्तवून। धळिभद्र नाम ठेविलें।'–ह ३.५३. २ कुंडली इ० वरून भविष्य वर्तविणें, शुभाशुभफलपरिज्ञान (क्रि० वर्तविणें) ३ विवाह जुळविण्यास लागणाऱ्या आठ गोष्टींपैकीं एक, विवाहपद्धतीच्या आठ प्रकारांपैकीं योनिप्रकार ४ जातकर्म पहा. **जातकर्म**–न पुत्रावग. जातक; नूतन जन्म पावलेल्या बालकाचा पित्यानें करावयाचा संस्कार हा संस्कार सोळा संस्कारांपैकीं आहे या संस्कारांत सहाणेवर मध व तूप घालून त्यांत सोनें उगाळून सोन्याचे रज त्या तूप-मधांत उतरल्यावर तें चाटण जन्मलेल्या बालकास पाजावयाचें असतें नंतर बालकाच्या उजव्या कानावर सुवर्ण ठेवून पित्यानें बालकाच्या कानांत मंत्र जपावयाचा असतो –एभा २?.५८४. 'जातकर्म नामाभिधान। कटिसूत्र अन्नप्राशन।'–भारा, बाल ७.१२.

जातखेंघो—वि. (काव्य) जातीक्षणीन. 'ऐसें दावा जातखेंघो गोप। सापराग माळेचें।' –ज्ञा १.७१. [जाणें+सं. क्षण]

जातण, जातणी, जातली—स्त्री. (राजा.) लहान जातें; सेळांतलें जातें. **जातणी**—स्त्री. मोठें जातें.

जातवेद—पु अग्नि 'गुरुत घर धडाडी पेटिजे जातवेदें।' –मुंगमा युद्ध २१८ 'मग भरतें घेतलिया जातवेद।' [सं.]

जातां—न. (पु.) दळण्याचें जातें. 'मीं दळावेंआं पृथिवीचा जातां। पाळराची पेरणें घातलें मजपाती।' –शिशु १०४४ [सं. यंत्र]

जातापाया—पु ऱ्हास; क्षय; नाश; उतरती कळा (क्रि० येणें, लागणें; होणें, सुचणें). [जाणें+पाय]

जाताधाकी—स्त्री. (कारागीरी) पगार घेऊन किंवा खर्च करून राहिलेली चाकरी; शिक्का [जाणें+चाकरी]

जाति—स्त्री १ (संगीत) रागाचा आरोह व अवरोह ह्या मधील स्वरसंख्येवरून रागाचे जे प्रकार होतात ते प्रत्येकी. त्यांची संख्या ९ आहे. त्यांचीं नावें–संपूर्ण–संपूर्ण, संपूर्ण–षाडव, संपूर्ण–औडुव, षाडव–संपूर्ण, षाडव–षाडव, षाडव–औडुव, औडुव–संपूर्ण, औडुव–षाडव, औडुव–औडुव २ (संगीत) न्यास, अंश, ग्रह, इत्यादि स्वर, तसेंच ताल, कला, मार्ग हे ठराविक असून अमुक एक रस उत्पन्न व्हावा अशी योजना ज्या एखाद्या नियमबद्ध स्वररचनेंत असते ती. हिचे प्रकार दोन–शुद्ध जाति व विकृत जाति ३ (संगीत) मात्रानियमावरून तालाचे झालेले प्रकार प्रत्येकी ह्या जाती पांच आहेत–चतुरस्र, त्र्यस्र, खंड, मिश्र व संकीर्ण. [सं. जाति]

जाति—स्त्री १ जात; प्रकार, वर्ग. २ वंश, कुळ, बीज. ३ वर्ग जात पहा ४ (गणित) अंश व छेद यांचें एकीकरण उदा० विशेष–शेष जाति ५ (साहित्य) एक अलंकार संस्कृत आणि प्राकृत या दोहोंतहि सारखेच वाचले जातील अशी अक्षराची रचना. ६ छंदाचा एक वर्ग. हा मात्रासंख्याक असून, षण्मात्रिक तालाचा व अष्टमात्रिक तालाचा असे याचे दोन प्रकार आहेत. [सं.] **०दंड**–पु १ जातीनें लादलेला कर. २ जातिबहिष्कृत माणसानें शुद्ध झाल्यावर जातीला द्यावयाचा दंड **०पक्ष**–पु समुदायरीत्या जात, वर्ग, वंश (सबंध जात एक धरून विचार करताना) याच्या उलट व्यक्तिपक्ष=एकटा माणूस **०बंधु**–पु जातींतील माणूस, जातभाऊ, जातभाई. ज्ञातिबांधव. **०भेद**–पु वंशभिन्नत्वावरून, वर्णभिन्नत्वावरून अगर निरनिराळ्या उद्योगधंद्यावरून समाजाचे जे वेगवेगळाले गट बनले आहेत त्यास जाती म्हणतात जातीमधून भिन्न भिन्न प्रकार, आचार, रूढी उत्पन्न होतात त्यामुळें जातिभेद उत्पन्न होतात, जातींमधील भिन्नत्व, असमानता **०भ्रंश**–पु जातिबहिष्कृत होणें, जातींस मुकणें. **०भ्रष्ट**–वि. जातिबहिष्कृत; जातिबाह्य, बाटगा. **०मर्यादा**–स्त्री. जातीचे नियम (चालचालणुकीचे); जातीनें घालून दिलेलें बंधन. **०लक्षण**–न जातीचे विशेष किंवा सामान्य गुणधर्म; जातीची रीत, वर्तन. **०वंत**–वि. १ उच्च घराण्यांतील, कुळांतील; खानदानीचा वंशाचा; कुलीन, उत्कृष्ट 'विजवीज करिताती जातिवंत पाखरें।' –सला ४१. २ जातलग पहा. **०वाचक**–वि. १ (व्या) वर्ग–प्रकार–भेददर्शक (संज्ञा) याच्या उलट व्यक्तिवाचक २ सामान्य, वर्गवाचक (नाम) **०वैर**–न जन्मत, स्वाभाविक वैर. **०व्यवहार-वेव्हार**–पु विशिष्ट समाजामध्यें प्रचलित असलेल्या नीतिमार्गानें आचरण 'कीं जातिवेव्हारा परौता।' –ऋ १४. **०स्मृति**–स्त्री. पूर्वजन्मस्मरण 'मग जाहली जातिस्मृती।' –गुच ११.१२ **०स्वभाव**–पु. १ कुळाचा, जातीचा, वर्णाचा स्वभाव, जातिलक्षण २ जन्मस्वभाव; प्रकृतिस्वभाव.

जातीचा–वि १ जातीनें; जातीसंबधानें 'हा जातीचा ब्राह्मण आहे' २ जन्मस्वभावाचा, प्रकृतीचा 'जन्मत च जातीचा–भला बरा–आधळा–पांगळा–रोगी.' जातिवंत; अस्सल. 'तुका म्हणे तेथें पाहिजे जातीचें। येरा गबाळाचे काम नोहे.' –तुगा ३५८७. ३ खानदानीचा; मोठ्या कुळांतला. म्ह० १ जातीची खावी लात परजातीचा नको भात. २ जातीकरिता खावी माती.

जातीचें लेकरूं–न. (ल.) लुच्चा माणूस; लबाड माणूस. **०पुती–पूत**–स्त्री. वंश, कुळी, जातपूत पहा. म्ह० जाती तशी पुती, खाण तशी माती **०पुतीचा**–वि. खानदानीचा; कुलीन.

जातीय–वि. जातीसंबंधाचा, जातीचा. 'साधूस स्वजातीय व विजातीय सर्वसमान आहेत' वृक्ष–ब्राह्मण–पाषाण जातीय इ०

जाती—स्त्री. जाई, वेल व फूल. 'जैसें जातीचें मुकुल। का तेज परी शीतल।' –ज्ञा १६.११५. [सं]

जातीण—स्त्री. (कों) १ भात भरडण्याचें मोठें लाकडी जातें. २ जात्याच्या आकाराचें दारूचें झाड ३ (राजा) जात्याची पेड, तळी, जातें. जातण पहा. **०करणें**–(ठाणें) भात जातिणीवर भरडणें.

जातीपत्री—स्त्री. जायपत्री. **जातीफळ**–न जायफळ

जातुली—स्त्री (कों) लहान जातें, जातली.

जा(जां)तें—न दळण्याचें साधन, यंत्र दोन वर्तुळाकार दगड एकमेकांवर घासून मधील पदार्थाचा चुराडा करतील अशी यात योजना असते, घरटी, घंटी, चक्की, जातीण 'दळुनिया पीठ केलें। काळ बैल तेंहि गिळी। ऐसें हें दुष्ट जातें। बहुता जनाला छळी।' –मध्व ३८९ [स यंत्र] म्ह० १ जात्यावर बसल्या गीत आठवतें=प्रसंग आला असता आपोआप हातून काम होतें. २ जात्यांतले रडतात सुपांतले हंसतात **०ओढणें**–जातें फिरविणें. **०उकट्या**–वि टाकी लावणारा. [जातें+उकटणें]

जॉर्ने जुर्ते—न (गो) वहाण [सं युत हिं जूता] ०मार–पु (गो) चांभार

जात्य, जात्यत्रिभुज—न (भूमिति.) काटकोन त्रिकोण [सं जात्य=काटकोन+त्रिभुज=त्रिकोन]

जात्यंध—वि जन्मांध, उपजत आंधळा [सं जाति+अंध]

जात्यभिमान—पु जातीचा अभिमान पहा

जात्या–त्या—क्रिवि १ स्वभावत जन्मस्वभावत प्रकृत्या 'तो जात्या बुद्धिवान खरा' २ स्वत . जातीनें 'अन्नदान करीत असता आपण जात्या आपलें स्वकर्मी उजू तवाजू करून . ' –भाव ५२ 'एवढा श्रीमंत असून जात्या,पायांनें फिरतो आहे'

जात्रा—स्त्री (गो) जत्रा पहा [सं यात्रा, हिं जात्रा]

जात्रेकार–वि जत्रेस गेलेला, जाणारा यात्रेकरू

जाथू—क्रिवि १ कायम सतत नेहमीं, नियमितपणानें (नोकरी, होणारा नफा, घडून येणारी गोष्ट) 'याची चाकरी जाथू आहे' –वि फार दिवसांची (जुनी, रूढ–चालीत) [जथें]

जा(ज्या)दा—पु १ अधिक जास्त २ विशेष निराळें स्वतंत्र जवाद पहा [अर झियादा] ०तलबी–स्त्री फाजील तगादा 'स्वराज्याचा अमल बाजवी मामूलप्रमाणें देत जावा, ज्यादा तलबी न करावी' –पत्र २ ११३ [फा] ०पोलीस–पु (इ) दंगखोर अगर बडाळीच्या भागात शिक्षा म्हणून अधिक लादलेले शिपायी, प्युनिटिव्ह 'जादा पोलीस ठेऊन बाकी सर्व काम त्याजवर सोपवावयाचें' –टि १ २८०

जादू—स्त्री १ माया, चेटूक, इंद्रजाळ, पिशाच्चविद्या, जारणमारण अभिचार, शाबरीमंत्र २ या विद्येचा प्रयोग [सं यातु फा जादु] ०खोर–खोरा, जादूगर–गार–गीर–वि १ जादू करणारा, चेटक्या २ जादूविद्या जाणणारा, जादूत तज्ज्ञ ३ कपटी हिकमती 'शिवाजी राजा मोठा हुनेरवंत जादूखोर आहे' –मदरु १ ५३ ०गिरी–गारी–स्त्री चेटूक मोहनी जादू पहा 'जादूगिरी नजरबंदीनें दृष्टी फसते पण वार बुनी कल्पबंदीनें सृष्टी फसते' –रानसंन्यास १८ ०चा कंदील–पु पडद्यावर चित्रें अगर देखावे दाखविण्याकरिता ज्या तीव्र प्रकाशाच्या कंदिलाचा उपयोग करितात तो (इ) मॅजिक लँटर्न ०टोणा–पु जादूविद्या भुतावरी मंत्रतंत्र, जादू याला व्यापक संज्ञा [फा जादू+का टोणें–फसविणें]

जान—पुस्त्री १ जीव आयुष्य २ प्राण आत्मा 'वजीर खानासी बाण लागता हौयात जान सोडिली।' –इपुस्त्रिपो २१४ जान गेलें तरी जमीन देणार नाहीं ३ (ल) प्रियकर प्रिया 'मेरा–री जान' [वै सं जान=जन्म=आयुष्य 'कोवेद जान मेधा' –ऋग्वेद ४ ५१ फा जान्] ०गिरी–स्त्री खून 'तर्थे युध्दप्रसंग होऊन तुमची जानगिरी होईल' –भाऊ–शाछ ११४

जानजवान–जमान–यमान–वि. तरणाताठा, जवान. 'त्याचा एक जानजमान मुलगा थोडे दिवसापूर्वी वारला' [जान द्वि ०दार–वि (वों.) जेमतेम जिवंत, अतिशय आजारी, क्षीण (दुखणेकरी) [फा.]

जान—न (व) नुकसान 'घर जळाल्यानें त्याचें मोटें जान झालें'

जानक—कॉ पु (गो) देवाला बळी द्यावयाचा रेडा

जानकुड–खोड—न (व) वखराच्या खोडावर पास बसविण्याकरिता लाविलेले उभे खुंट वखराचे दांत, पाय जानोळें.

जानपछान—पु ओळखीचा माणूस स्नेही –स्त्री ओळख, ओळखदेख [सं ज्ञान+प्रत्यभिज्ञान किंवा पश्चाज्ज्ञान, प्रा जाण+पच्छाजाण हिं जानपहचान]

जान(नि)वसा जानासा—पु १ वधू किंवा वरपक्षाचें गावात ज्याच्या जागीं राहणें, उतरणें (क्रि० करणें देणें) वराचा–वधूचा तळ २ वधू–वर पक्षाला उतरण्यासाठीं दिलेलें घर जान वसघर, 'जानवशासी घर। दिधलें विशाळ सुंदर।' –ह २ ११४ जानवस(से घर–न जानोशाकरितां दिलेलें घर, स्थान वधू–वराचा तळ, विन्हाड, वऱ्हाड [सं जनवास, किंवा जन्य=नवऱ्याचे मित्र+वास]

जानवळ–चळें जानोळें—न जानकुड पहा कुळवाचा पास बसविण्याचा खुंट, हे दोन असतात –मसाप २.३ ७७

जानवा—पु (सोंधा) (जविया) बोंकमधील एक डाव आपल्या हातातील जैवियानें आपल्या उजव्या बाजूला (अर्थात जोडीदाराच्या डाव्याबाजूला) जानवें असतें त्या ठिकाणीं येवीच्या डाव्या बाजूपासून वर बरगडीच्या शिंपीपर्यंत कापत जाणें याच्या उलट डावाला (वरून खालीं कापत जाण्याला) जानवा उलटा म्हणतात. (पहा) जानवें सोडविणें, उतरणें पहा [म जानवें हिं जानवा]

जानवाळ—स्त्री खरूज (ल्हान पुरळ यणारी)

जानवें—न १ यज्ञोपवीत (उपनयनचिन्ह–सूत्र) २ (कुंभारी) मडकें चाकावर बनत असता त्याच्या मध्यभागीं वाराळी चिकटवून ठेवतात ती सुंभाची दोरी –बदलापूर ६६ ३ रस्त्याच्या नावाच्या रत्नावर एखाद वेळीं दिसणारी पांढरी रेघ ४ (वे) नांगराचा फाळ व पन्न जोडणारा लोखंडी वाटोळा तुकडा ५ (वे) गोंड्ळ [सं यज्ञोपवीत, प्रा जण्णोवीअ हिं प जनेऊ] (वाप्र) ०तोंन्ड्यास उठणें, जानव्यास हात घालणें–अतिशय रागावणें, चिडणें, जानवें तोडण्याचा धाक घालणें (जानवें तोडलें असता धर्म जाऊन अपवित्रपणा येतो) ०मोकळें करणें–उर्फ करणें–सुतकातून मोकळें होणें क्रियाकर्म करून शुद्ध होणें, दुसरें शुद्ध जानवें घालणें ०सोडविणें–उतरणें–जानव्याच्या जागीं

तरवारीचा वार करणें जानवा पहा ०धोतर फाडणें-टाकणें-१ अतिशय रागावणें डोक्यात राग घालणें २ निर्लज्ज, वदफैली होणें, बेफाम उधळणें जानव्याची लाज धरणें, जानव्यास लाजणें-(जानवें पवित्र म्हणून त्याचा मान राखणें) जानवें (धर्म) साभाळण्यासाठीं तरी दुराचरण न करणें जानव्याधोतराची गांठ घालणें-१ अतिशय रागावणें रागानें वफाम होणें २ (तुझ्या, त्याच्या या शब्दाशीं जोडून) दुसऱ्याच्या (जानव्याच्या) नाशाची धमकी देणें जानव्याला जानवें मिळणें-सजातीयाचें ऐक्य होणें, मिलाफ होणें, एक होणें जात ओळखणें जानव्यास घस्रा बांधणें-(पूर्वी वादविवादात निकल्यास जयपत्र घणें किंवा आपण पराजित झाल्यास वस्त्र्यानें जानवें तोडणें असा क्रम असे) यावरून जिंकण्याची प्रतिज्ञा करणें ०जोड-पु पाच जानवीं जानव्याचा धनी-वि जानवें धारण करणारा वर्ग (ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य वर्ग)

जानी—वि जीवश्चकंठश्च, अति निकट, जिवाचा वन्धिा, जिवलग (दोस्त) [फा]

जानी—स्त्री १ खंडोबाच्या किंवा एखाद्या देवाच्या नावानें सोडलेली गाय, वासरू, गुरू किंवा मुलगी, देवगाय, मुरळी २ (ल) आडदांड मुलगी

जानीबैन, जानबैन—क्रिवि दुतर्फा, दोन्ही बाजूंनीं 'जानी बैन जुदागी नाहीं' —पया ४८४ [अर जानिबैन्]

जानीवें—पु घोड्याचा एक रोग यात एका किंवा चारी पाया वर मांडयांच्या आत गाठी येतात —अश्वप २ २८४ [स जानु]

जानु—पु गुडघा [स] ०जंघपोटरी-स्त्री (लावणी) गुडघा, मांडी आणि पोटरी ०वर्त-पु गुडघ्यावर किंवा गुडघ्या च्याजवळ असणारा भोंवरा हें घोड्याचें अशुभलक्षण आहे

जानू(उलटा)—पु (जवियां) वॉकमधील एक डाव हाता तील जवियानें जोडीदाराच्या आपल्या डाव्या बाजूच्या (अर्थात जोडीदाराच्या उजव्या बाजूच्या) गुडघ्याच्या बाहेरील डोळ्यावर जवियानें मारणें जानू(सीधा) जोडीदाराच्या डाव्या गुडघ्या वर मारणें या डावाला जानूसीधा म्हणतात

जानू, जान्हवें—न जानवें पहा [हिं जनऊ जानवा]

जानेवारी—पु इंग्रजी वर्षाचा पहिला महिना [इ]

जान्हवी—स्त्री श्राद्धाच्या वेळीं शूद्र गळ्यात रेशमी दोरा गुंडाळतात तो [जानवें]

जान्हवी—स्त्री गंगानदी, भागिरथी 'न ज्ञानामृताची जान्हवी।' —ज्ञा १५ ५७२ 'जान्हवीस न्हावया थिल्लरोदक।' [स जह्नु]

जाप—पु १ जबाव, उत्तर जाब २ उच्चार न्न ३ दवाला कलेली विनति मागणें, नवस [जाब] ०लावणें-सक्रि देवा शपो ३ ४८ पाशीं मागणें —न्यायप ४४९ जा(जा)पणें-सक्रि (मुबई) मागणें म्हणणें —अक्रि जाब देणें, रडून काकुळतीनें बोलणें, कबूली देणें (अपराध कबूल करताना किंवा पुढील चागल्या वर्तनाची हमी देताना) जापचिणें—उक्रि (जापणें प्रयोजक) स्पष्टपणें, मोठ्यानें सागावयास लावणें (अपराध कबूल करताना किंवा पुढील चागल्या वर्तनाची हमी देताना) गुन्हा मान्य करावयास लावणें ०साल-पु (राजा गुण) जाबसाल पहा —मसाप २ ४ ३६१

जापक—वि जप करणारा, जाप्यक 'ज गायत्री मत्र जापक।' —भारा किष्किंधा ११ ९१ [स जप्]

जापाणणें—सक्रि १ आच्छादणें २ आरोपणें 'आता जापाणीं जापाणीं आपुलें।' —ज्ञा ११ ३८१ ३ अपमान करणें, भग्न करणें 'यक्ष द्रव्य जापाणिला।' —दा. ६ ३५

जापारणें—अक्रि उलटून बोलणें प्रत्युत्तर करणें (दांडगाईनें, उद्दामपणानें, उद्धटपणानें) [जाप]

जापाळ—पु जपाळ पहा

जापें, जावप—पु १ वत वीण (गुराची) 'या गाईचीं किती जावपें झालीं' २ वासरू जाउपें पहा

जाप्ता—पु पाहारा जाबता पहा 'सरकारी सामानावर जाप्ता ठेवणें' —डुकराची शिकार (बडादें) २१

जाफत, जियाफत, ज्यापत—स्त्री १ आतिथ्य, मेजवानी 'सरदार-दरकदाराच्या घरीं जाफत झाली' —वज्राघात १७८ २ नजर, भेट 'पाचशें रुपये नवाबानें जियाफत मेजवानी पाठविली त सेनवास दिधली' —रा १ ४३ जयाफत, असें दुसरें रूप आहे [अर जियाफत]

जाफरणें—अक्रि एखाद्यावर संतापणें, रागावणें, खेकसणें, उखडणें, तडफडणें आदळआपट करणें डाफरणें पहा

जाफरा—पु केशर [अर झअफरान्, हिं जाफरान]

जाफरमाना-मानी—वि केशरी केशरी रंगाचा 'मागें जाफरमानी व कशरीबुन्गाचा पोशाख पाठविले होते' —पद १९ ९८ [अर झअफरानी]

जाफराबादी—वि जाफराबादची, जाफराबाद गावची, गावासबधीं (विशेषत म्हैस गाय या सबधीं वापरतात)

जाफरीगुंडा—स्त्री अबोली गुल्मखमल फुलाची एक जात

जाफा—वि क्रिवि बाजवापेक्षा जास्ती अधिक ज्यादा, जस्त [अर इजाफा-वाढ जोड]

जाव जवाब—पु १ उत्तर कोणी कांहीं तरी दान पुण्य करा। जाब न दा तरी जातों माघारा गा' —तुगा ३४७ २ हुंडी सबधींचें पत्र जबाब पहा ३ बोलणें भाष-भाषा बोलण्याचें चातुर्य [फा जवाब] ०सार-पु १ प्रश्नोत्तर संभाषण बोलणें

तऱ्हा प्रमाणच सब्न ज्यावसाल वाणी न करीत ' —रा ११ १० २ बोल भाषण उच्चार ३ तह तहाचें बोलणें ' गोविंदराव बापुनीं चाऊनी जावसाल लाविला । —ऐपो २८६ ४ जबाब सुभाला या दुष्कृत्याचा जावसाल ईश्वराच्या घरीं याचा लागेल ' [अर जवाब्+सुआल्] ०साली–वि १ हजीर जबाबी, न गडबडणारा २ प्रमाणभूत साध्य व्यवहारास उप युक्त (कागद) ०साली कागद–अव कामाचीं पत्रें, उत्तर प्रत्युत्तराचीं पत्रें

जाव—पु १ जांभळीच्या जातींतील एक झाड याचें फळ भोंकराप्रमाणें असून लाकूड इमारतीच्या उपयोगी पडतें फुलें पांटरीं व फळें पिवळसर असून मधुर व सुवासिक असतात —वैपि ७१९ २ रायजांभूळ, फळ व झाड ३ पेरू झाड आणि फळ ४ (गो) काजू ५ खरबुजाची एक जात याचा रंग तांबूस आणि आकार गोल असतो —कृषि ५७२ जाम पहा [स जंबु]

जाव—पु जाम एक प्रकारचें भांडें, पेला खालीं पेंदी असलेलें फुलपात्र ' जावलोटी पाण्याशीं । '—स्त्रीगीत १६ [फा जाम]

जाव, जावय जावोय—स्त्री (कु गो.) जांभई [स जृंभा, प्रा जंभा, जंभाइआ, स जांभई]

जॉबकाम—न पंचांग, कॅटलॉग, जाहिराती वगैरे सारखें छपाईचें किरकोळ काम (इ) जॉबवर्क

जा-बजा ज्या-बज्या—क्रिवि स्थळोस्थळीं, ठिकठिकाणीं ऐसा ताकिद जा–बजा पाठवाव्या '—रा ७ ३५७५ [फा जा= स्थळ, जा–ब–जा=सर्वत्र]

जाबड—(माण) दाराच्या खालच्या बाजूस फळीला अस लेला माठा लोखंडी खिळा

जाबडणें—अक्रि १ (क) झापेंत बोलणें २ (राजा) बडबडासारखी बडबड करणें बरळणें जाबणें पहा [उजाबडा]

जाबडा—पु जबडा पहा

जाबणें—अक्रि (गानडळ) बरळणें बडबडणें (तापांत, झोपेंत) असंबद्ध भाषण करणें जाबडणें पहा [जापणें ?]

जाबत जाबीत—पु अधिकारी मुखत्यार जोगेश्वर मानभाऊ जाबती कमलनैन सेवेंन समत निंव —रा १५ १७२ [अर झाबित्]

जाबता—पु १ कायदा, नियम २ अधिकारपत्र मुखत्यार पत्र अधिकार मान्यता मंजुरी ३ परवाना पास ४ पाहारा रक्षण साथत ५ मोजलेल्या जमिनीचा तुकडा ६ नोंद ७ सर जाम किंवा इनाम याच्या अधिकाराची कलमवार याद ८ व्यापा ऱ्याने पाठविलेली मालाची याद, फर्द फेरिस्त ' आतेसमयीं कुळकर्णाचे ल्हान पोर गांवचें विद्यादीचें जाबत करावें ' —समासाद ४२ [अर झाबिता]

जाबता—पु १ अमल, कडक शिस्त ' लष्करचे लोकांनी ताकीद न ऐकतां त्याच्या गर्दनेस मारिल्या, जाबता बसविला ' —मदरु १ ८५ २ दरारा [अर झाबिता]

जाब बांगडा—पु बांगडा माशातील एक जात

जाबरी—स्त्री नाचणीची एक तऱ्हा

जाबरी—स्त्री बऱ्हा दगडाचा कापलेला चिरा

जाब(भ)ळा—वि जांभळाच्या रंगाचा **जाबळी**–स्त्री जांभळाचें झाड जांबूळ [स जंबू]

जाबळा, जाभळा—पु (गो) मोठ्या छिद्राचें जाळें

जाबळी—स्त्री (कु) मागें टेकण्यासाठीं केलेली जाळी दार परडी, टापरी

जांबा—पु १ एक नारळी झाड, जाब पहा २ एक प्रका रचा दगड हा तांबूस असतो कोंकणांत सांपडतो —वि जांबी, जांबेथर पहा

जाबाड-डें—न जबडा, जाभाड तोंडाचा खालचा वरचा भाग विशेषत खालचा जळचरें पसरिता जाबाडें ' —सुआदि २० २३१ [स जभास्थि, जंभा+हाड किंवा जभा+ड अल्पार्थीं]

जाबी, जाबी हुंडी—स्त्री (व्र) जबाबी जबाबी–हुंडी पहा

जाबीर—पुन कायदी लिंबु (व्र) जबीर पहा

जाबुवत—पु १ श्रीरामाच्या वानरसेनेंतील सर्वांत म्हातारा अस्वल त्यावरून २ (ल) मंडळींतील शहाणा म्हातारा माणूस, वृद्ध कपि वडीलधारा पुढारी [स जांबवत्]

जाबूनद—न सोनें ' पाषाण परिस भूमि जांबूनद । वंशाचा संबंध धातूयाचा । ' —तुगा ३४९३ जांबूनदाचा पिळिला रस । ' —वेमीस्व ७ ३३ २ धोतऱ्याचें फळ [स]

जाबूळ—स्त्रीन जांभळीचें झाड आणि फळ याचें लांकूड इमारतीच्या उपयागी असून सालीचा रंगाकडे उपयोग करतात फळाचा रस औषधी आहे

जाबेथर जांबीशी—वि जांभळसर रंगाच्या दगडाचा थर असलेला (दगड धोंडा) भरलेल्या दगडाचा कोंकणांत इमारतीकडे उपयोग करितात

जाबोस—पु (वों) माशाची एक जात हे दिवाळीच्या सुमारास पकडतात जाबा पहा

जाभ—पु पद्य० जार पहा

जांभई जांभळी जाभाळा—स्त्री निद्रा, आळस इत्यादी मुळें तोंड पसरून निघणारा दीर्घ श्वास (क्रि० येणें देणें) जाभळी हा शब्द वऱ्हाडांत रूढ आहे [स जंभा प्रा जंभा, जंभाइआ, हिं जंभाई] म्ह० रात्र महिन्याची जांभई–दीर्घ सूत्रीपणा कोणतेंहि काम करण्यांत पडण्याचा प्रकार

जांभळा—स्त्री, **जांभा, जांभाड**—डें, **जांभार, जांभूळ, जांभेधर**—जारजा-री, जारा, जावाड, जांभीर, जाभूळ, जावयर पहा

जाभूळ देवदार—पु एक सरळ वाढणारें सुरूचें झाड

जाम—पु एक प्रकारचें भाडें, जाव पहा

जाम—क्रिवि पक्कें, घट (क्रि० बसणें). 'ती गिरकी जाम बसली.' [इ जॅम=चिरडणें, दाबणें]

जामगी—स्त्री तोफ अथवा बंदुकीचा तोडा, वात, काकडा, फटाक्याची वात, बत्ती 'दोन जामग्या झाडाचे आड टाकीस पडल्या' —मराठियांशा ६० [फा] ०**लावणें**—१ तोडा पेट विणें २ (ल) भाइण लावून देणें. ३ त्रास देणें छळ करणें **जामग्यांनीं भाजणें**—अतिशय जुलुम करणें. छळणें.

जामजोड—पु १ घोड्याच्या टाचेच्या खुरावर बांधाव याचे चामड्याच्या पट्ट्याचा जोड २ दोन वस्तूंची जोडी, दुक्कल [जाम+जोडी]

जामण-न—नि जामुन, ठेंगणा; बुटका, खुजा जामुन पहा. [म. वामन]

जामदानी—स्त्री १ ज्या कापडात विणून वेलपत्तीचा उठाव केला आहे असें कापड, एक प्रकारचें कापड, हें आ त्याच्यास वाप रीत २ एक प्रकारची कातडी पिशवी, पटी (कपड्याची), बॅग, (इ) पोर्टमँटो [फा जामदानी]

जामदार—पु जामदारखान्यावरील अधिकारी, जवाहीर खान्याचा व वस्त्रागारावरील मुख्य अधिकारी खानाची खरी नदार हा दागिने, वस्त्रें साभाळून लागेल त्यावेळीं देतो [फा] ०**खाना**—पु १ सरकारी खजिना, जवाहिरखाना २ वस्त्रागार, कपड्याची कोठी 'रवनेचा मजकूर लिहिला तर प्रस्तुत जामदार खान्यात शाल नाहीं' —ऐप ७१. **जामदारी**—स्त्री जामदाराचें काम आणि हुद्दा

जामा—पु एक प्रकारचा आंगरखा, लांब झगा, पायघोळ आंगरखा (लग्नाच्या वेळीं नवऱ्याच्या अंगात असतो तसा) हा बहुधा मुसलमान वापरतात [फा] ०**निमा**—पु १ (जामा व निमा) अंगात घालावयाचीं दोन वस्त्रें २ जामानिमा घालून सजणें, सुंदर वस्त्रांनीं नटणें ३ सर्व पोषाख (क्रि० करणें) [फा निमा=आतील बंडी]

जामात-ता—पु कन्यापति जावई [स जामातृ]

जामीन—पु १ धुळाचा सावकारास विश्वास राहण्यासाठीं मध्यें विश्वासार्थ राहिलेला माणूस २ खात्री पटविणारा मध्यस्थ, हमीदार, (इ) गॅरंटर 'एवढें विचारात का पडलें आहा, तुम्ही हें औषध घ्या, गुण न आला तर मी जामीन' ३ (ल) पडायाला लागलेल्यास (खांब इ० स) घालून दिलेला धिरा, जोड तुकडा, आधारभूत वस्तु ४ पतंगाची दोरी ही आचका खावयासाठीं असते ५ (सोंगट्या) तिफाशी सोंगट्याच्या डावातील एक विशिष्ट सोंगटी, पक्क्या रंगाची सोंगटी अडवून पडण्यासाठीं कच्च्या रंगाची जी सोंगटी मारतात ती. ६ विरजण (रात्रीच्या वेळीं नासणाऱ्या दुधाला विरजण हें जामिनाप्रमाणें असतें म्हणून) [अर] म्ह० जामीन रहा आणि गाठच पहा सामाशब्द- ०**खत(द)खा**—पु जामीनकीचा दस्तैवज जामीनपत्र [अर]

जामीनकी—स्त्री. १ हमी, जबाबदारी (दिलेली, कबूल केलेली) (क्रि० देणें, घालणें, लिहिणें) २ जामीन राहण्याबावत दिलेला पैसा ३ आरोपी कचेरीस चुकल्यास जामीनाकडून घेतलेला दंड, जामीनाचा जप्त करावयाचा पैसा ०**गत-गिरी**—स्त्री १ हमी, जामीनकी (क्रि० देणें घालणें करणें) २ (ल) जामीन होऊन स्वतःला बांधून घेणें 'यतो म्हटलें त्यापेक्षा भोजनास गेलेंच पाहिजे एऱ्हवीं जामीनगत सुटणार नाहीं ०**दार**—वि हमीदार, हमी घेणारा ०**तलब**—स्त्री जामीनाची मागणी 'या निमित्तें साहेबाच्या स्वारांनीं जामीन-तलब केली, त्याजवरून मशारनिल्हेस आपण हजीर-जामीन असु' —रा १२ १६७ ०**सांखळी**—स्त्री. १ एक घराणें दुसऱ्या घराण्यास जामीन राहतें, तिसरें पहिल्यास आणि चौथें तिसऱ्यास याप्रमाणें गावा तील सर्व कुटुंबांनीं एकमेकास जामीन राहण्याची क्रिया, गावच्या वसुलाबद्दल सर्व रयतेची संयुक्त जबाबदारी. २ (ल) एकमेका वर अवलंबून असणें, अन्योन्य सापेक्षत्व, संबंधाची सांखळी (कवितांचा भाग, नाटकांचें संविधानक यातील) 'यातला एकच खर्डा पाहून हिशेब मनात यणार नाहीं, कारण ही सर्व खर्ड्यांची जामिनसांखळी आहे'

जामुन-न, जामुण-न—जामण-न पहा खुजा, ठेंगू 'एक दातिरें रासाडें फेंगडें। जामुन खुजें।' —दाव ७८६ 'गारोळें जामुन टाफरें।' —दा ३ ६ ४२ [स वामन]

जाय—स्त्री (गो) जाई, एक फूलझाड आणि तिचें फूल जाई पहा

जाय—क्रि (गो) पाहिजे 'माका एक पुस्तक जाय' [स युज्-ज्यते] **जायचें**—क्रि (गो) पाहिजे असणें

जायगड्या—उद्गा रागाचा उद्गार येथून जा! चालता हो! [जा+गड्या]

जायगणी—स्त्री (गो) विचारपूस 'माझी जायगणी तुला नाहीं' [स ज्ञा+जाणणें किंवा म जाणें-जाय]

जायजण-णा, जायजाणा, जायवळ—वि १ प्रसंग साजरा करण्यासाठीं उसनवार आणिलेलें, परत बोलीनें आणिलेलें (कापड, दागिने इ०) २ (ल) मुलगी (ती दुसऱ्याला द्याव याची म्हणून) ३ जाणारें, क्षणभंगुर, अस्थिर, नाशवंत (शरीर) 'कसया मी आता वेंचूं हें शरीर। आहें धारगीर जायजणें।'

–तुगा १७९१ 'जायतणें वसु निश्चय मानुनि तूं भज त्या रघुवीर पदाब्जा।' [जाणें+तण=तन, माणूस, स यात+जन प्रा जाय+जण म. जाणें+जण]

जायतां—वि (गो) पुष्कळ, पाहिजे जितका (अव) जायतें [जाता]

जायदाते—वि सनदी [फा जायदाद्]

जायदाद्—स्त्री १ सैन्याच्या खर्चास लावून दिलेली जहागीर २ जागा, नेमणूक, उत्पन्न, मालमत्ता 'नवाब नजवखान यानीं मिर्झा शफीखान यास मेरट वगैरे अकरा महाल जायदाद दिली होती' –दिमरा ११०१ [फा जाए-दाद्]

जायदी खजूर—स्त्री मोकळा, पेंड न घातलेला खजूर याच्या उलट पेंड खजूर

जायपत्री—स्त्री जायफळावरची साल. ही औषधी असून विख्यात खातात [स जातीपत्र]

जायपें—न (वों) जावपें, गाई–म्हशीचें वासरू जाउपें पहा

जायफळ—न (वों) औषधोपयोगी सुवासिक फळ, जायपत्रीच्या झाडाचें फळ, जायफळाभोंवतीं जायपत्री असते जायफळ हें उत्तेजक पाचक व वायुनाशक आहे [सं जातिफल, व हिं जायफल]

जायबंदा–बंदी, जायावंदा–बंदी—वि जखमी, दुखविलेला इजा झालेला, निरुपयोगी झालेला (मोडणें, फुटणें इ०मुळें) 'पाण्यावर जाताना पडला म्हणून त्या घोड्याचा पाय जायबंदी झाला' [अर झाइ=नष्ट+फा बंदी]

जायवाळ—न (कु) जायवळ, काकपक्ष, जावळ पहा [स. जात प्रा जाय=बच्चा+वाल=केस]

जायमान्—वि अस्तित्वात यणारें, उत्पन्न होणारें, भावी, [स जन्]

जायलेणें—न परत करावयाच्या बोलीनें आणिलेले दागिने, [जाणें+लणें]

जायवळ—न (रा) जावळ पहा

जायसर—क्रिवि (गो) होईपर्यंत 'जेवचें जायसर'= जेवण होईपर्यंत [म जाणें+सरणें]

जाया—स्त्री बायको, भार्या पत्नी 'त्या दुष्टोक्तिश्रवणें धर्माची सकळीं पडे जाया।'–मोसभा ५३ 'असे तयाची मग मुख्य जाया।'–सारह २४ [स] ०**पती–**पु नवराबायको, दांपत्य [स]

जाया–जाया जायां—विक्रिवि १ नष्ट २ खराब, नादुरुस्त 'नळ पाण्याचा जागा जागा जाया झाला आहे' –वाडसभा १३४ ३ घायाळ जखमी 'परतु कोणी जाया जखमी जालें नाहीं' –ख ८४३९० ४ निरुपयोगी. 'बाळेच्या मैथुनापरी गेलें वाया। वाढेल्याचें जाया जालें पीक।' –तुगा ३०४६ [अर झाइ=नष्ट] ०**देणें**–(गाय, दागिने, मालमत्ता इ०) गहाण देणें (ही देणगी टाकून दिल्यासारखी असते म्हणून]

जायां, जायास—क्रिवि उसनवट उसनें म्हणून [जाणें]

जाया(यां)चा—वि परत करावयाचा, उसना घेतलेला, जाणें, जायजगा पहा 'आता जायांचें जैसें लेणें। आगावरी आहाच-वाणें।' –ज्ञा ९ ४१२ **जायाचा दागिना–ची वस्तु**–पुढी (छ) मुलगी

जायिजणा—वि जायजगा अर्थ १ पहा.

जायी—स्त्री (कातकरी) मुलगी 'मी ब्राह्मणाची जायी आहें' –मसाप ३ ३१९ [स जात प्रा जाय]

जा ये—स्त्री १ उगाच ये जा करणें, जाणें व परतणें, पुढें मागें करणें, इकडेतिकडे व्यर्थ भटकणें, कटाळवाणी पायपीट निष्कारण येरझारा २ चुळबुळ, चळवळ ३ उगाच जाऊन येणें (क्रि० करणें, लावणें). [जाणें+येणें]

जायेल—वि (खा) १ गेलेला वाह्यात, अडाणी [जाणें+एल प्रत्यय]

जार—पु १ परस्त्रीशीं संबध करणारा उपपति. घडंद २ प्रियकर दोस्त, यार (स्त्रीचा) ३ जारकर्म, व्यभिचार 'ज्यास न कळता घडला जार। तिहीं रासमडळीं खेळला यादवेंद्र। –ह १८ १० [सं जार] ०**कर्म**–न व्यभिचार, बदफैलीपणा, विवाहित पुरुषानें भगर स्त्रीनें अन्य स्त्रीशीं अगर पुरुषाशीं केलेला संग, परशय्या, परदार, व्यभिचार (कायदा) जिचा नवरा जिवत असल्याचें माहीत आहे अशा स्त्रीशीं तिच्या नवऱ्याच्या संमतीवाचून केलेला संभोग ०**कर्मी**–वि जारकर्म करणारा, व्यभिचारी बदफैली **जारज**–वि अनौरस जारकर्मापासून झालेली (संतति) **जारिणी–रीण**–स्त्री व्यभिचारिणी, जारकर्मी स्त्री 'मी बरवंगी जवीं जारीण। यावी भतार सेवा करून।' **जारीवधु**–स्त्री जारकर्मी स्त्री 'जारीवधू न्यायज–नेमहारी।' –मुरामा बाल ८४

जार—पु १ फळाला समुद्राच्या काठाला साचलेला पाढरा फेंस २ प्रसूतीनंतर बाहेर पडलेली वार गर्भवेष्टन 'तुका म्हणे भार ज्याचा जार त्यासी –तुगा १३३४ ३ नुकत्याच जन्म झालेल्या मुलाच्या तोंडातून निघणारा फेंस, ओंठावरची कोमळ त्वचा [स जरायु] **तोंडाचा जार घाळलेला नसणें**–प्रौढ नसणें, बालबुद्धि असणें 'ओंठाच्या वरचाहि जार अजुनी नाहीं तुझ्या वाळला।' –बुद्धाख्यान ४१ (मराठी ५ वें पुस्तक, पृ १६५) **जारज**–वि गर्भाशयापासून झालेला जरायुज, पृथ्वीवरील जीव मात्राचा एक वर्ग अडज, स्वेदज, उद्भिज हे इतर वर्ग आहेत.

'परि आर्धी तव स्वेदज। जारज उदभिज मणिन।' –ज्ञा १५. १४८ [स जरायुज]

जार, ज्यार—वि १ बेजार; त्रस्त, जेर 'तरी तोफेचे गाळे राहीना नवाब झाला मग जार।'–ऐपो २५९ 'राधा मदनानें जार। जरी असता मोठा मनोहर।'–पला २ २ जरजमी, 'भाल्याच्या अणीनें इमन ज्यार केले।' [फा झार्]

जारजूद—वि (कु) मात्य, हरी

जारट—वि कठिण, टणक (फळ, गद्) 'येकें मधुरें अलवर्गीं जारटें।'–स्वादि६ ४४७ [स जरठ] **जारटणें-जारसणें**—अकि १ टणक, कठिण होणें, आकसणें (कडक उन्हानें किंवा अकाळी पावसानें फळें इ०) २ दडस, टणक, कठिण होणें आखडणें, आकसणें (गद्) ३ (ल) आजारीपणामुळें सुरकुत्या पडणें, वाळणें **जारटलें वांगें**—न १ वाढून टणक झालेलें वांगें २ (ल) वाढ खुरटलेला माणूस खुजट, मोठ्या वयाचा पण लहान मुला सारखा दिसणारा माणूस

जारण—न १ मन्त्रविद्या, जादुटोणा, वेड लागावें, मरावें, रोगी किंवा पड व्हावें इत्यादि करिता केलेला मन्त्रप्रयोग २ (वैद्यक) वनस्पति धातु इ० चें भस्म करणें ३ लय शब्द 'मग पवन टेलिया जारण। नीरींचें नीर।' –सिस ४ २१६ [स जॄ=जीर्ण होणें] **०मारण–मारण उच्चाटण**—न जारण, मारण व उच्चाटण हे मन्त्रविद्येतील तीन प्रकार आहेत शत्रूचें नुकसान (वेड, मरण, पडपणा इ० नीं) व्हावें म्हणून केलेले जारण, मारण इ० च मन्त्रप्रयोग, जादूटोणा यास व्यापक शब्द 'कठीण गाठ नानाशीं न चाले तथें जारण मारण।' –ऐपो ३९५

जारत—स्त्री यात्रा, पवित्रस्थानास भेट 'दर्गाहास जारत करून' –दिमरा १ ११८ [अर झियारत्]

जारस—वि १ (कों) अद्याप रस गळत आहे अशा स्थितींतील, शेतातील भात पिकल्यावर त्याचा दाणा पुरता वाळू न देता कापतात तें, किंवा तमल्या प्रकारचे (तांदूळ) २ (सामा) रसाळ, ज्यातून रस गळत असतो असा 'एकें जारसें कचरचित।'–एरुस्व १४ १०७ [स जातरस]

जारी—स्त्री १ चालू असलेलें, विद्यमान सरकार, कायदा २ गणतादि सुरू असलेला व सार्वजनिक वसुलातून निराळा केलेला अम्मल (वसुलाचा भाग), सरदेशमुखी आणि चौथ अम्मल हीं ह्या सदरासालीं येतात हीं उपभोगणाऱ्यांना जारी इनामदार म्हणतात ३ अधिकाराचा काल सत्ता अम्मल याचे दिवस चलती ४ कमाशी (क्रि० करणें) –वि १ चालू हयात विद्यमान, इनाम, चाकरी वर्षासन, सरंजाम इत्यादि शब्दांशीं हा जोडतात २ सुरू 'त्याचकडे बोलणें चालणें ही जारी आहे' –रा५ १८९ ३ दुसऱ्या-तिसऱ्यानें लागवडींत आणलेली (जमीन) [अर] **०करणें**—सुरू, प्रचलित करणें 'कंपनीच्या नावाचा नवा रुपया हिंदुस्थानात जारी करण्यात आला' –सन १८५७ १०१ **जारीत आणणें**—प्रचारात आणणें जारी करणें पहा **०अम्मल**—पु जारी अर्थ १,२ पहा. चौथ, सरदेशमुखी पहा **०चिठ्ठा**—पु जारी अम्मलाचा (वसुलाच्या विभक्त भागाचा) हिशोब **०वसूल बाकी–वहिवाट-हिशोब**—स्त्रीपु सार्वजनिक पैशाचा चालू हिशोब **जारीनें**—१ जोरानें, वेगानें २ कसोशीनें

जारी—ज्वारी पहा

जार्णें—न (गो) पावसाच्या सुरवातीस पेरण्याचें शेत 'आठदहा दिवस चांगला पाऊस पडल्याशिवाय जार्णेंची पेरणी करता येत नाहीं'

जाल—स्त्री (विणकाम) मागच्या गारी (खड्ड्या) मध्यें असणारी लाकडी फळी, पावडी, धोटे इकडून तिकडे जाण्यासाठीं, पेला पाडण्यासाठीं हिचा उपयोग करतात

जाल—पु (ना) आरोप, आळ [स जाल]

जाल—न १ मासे पकडण्याचें जाळें २ अनेक वस्तूंचा एकत्र समूह, समुदाय, जसें–कर–वर्ण–वृक्ष–शब्द–नक्षत्र–बाण–मेघ–तंतु–जाल ३ (ल) गुंतण्याचें साधन, यन्त्र, सापळा, पाश जसें कर्म–भव–माया–मोह–विषयजाल [स जाल] **जालंदाज**—वि १ पाश टाकण्यात कुशल, युक्तीनें शत्रूला जाळ्यात धरणारा २ कपटी.

जालंधर—पु झरोका, जाळी

जालंध(द)र—पु १ गोसाव्यातील एक पंथ २ नाथ पंथातील नवनाथांपैकीं एक ३·योगशास्त्रोक्त बंधत्रयातील कंठस्थानचा बंध. 'मग जालंधर साटी।' –ज्ञा ६ ३०२ [स] **०देश**—पु पंजाबातील दक्षिण भाग

जालनी—वि जालना शहरासंबंधीं, जालन्याचें (कापड इ०)

जालप—पु जयपाल, एका जातीच्या झाडाच्या मुळाची बुकणी ही फार तीक्ष्ण असून रेचकाच्या उपयोगी आहे –बालरोग चिकित्सा १ ३३

जालमी—स्त्री जुलूम 'याप्रमाणें जालमी व जलालीची चाल अलफखानची' –रा ७ १५० [फा झालिमी]

जाली—स्त्री (बे) बाभूळ

जालीम जालम—वि १ तीक्ष्ण, जलाल, कडक जोरदार वीर्यवान (औषध उपाय इ०). 'मोठमोठ्या जालीम मात्रा दिल्या तव्हा वायु उतरला' २ जुलमी कडक (अम्मल, राज्य, कायदा) ३ वरचढ चढेल कडक, जहाल, अति तामसी (माणूस) 'दोघही कर्ते नामी सिपाई जालम असे निवडले' –भाम १८३४ ९२ [अर झालिम=क्रूर]

जालें—न जन्म, उत्पत्ति, उत्पन्न होणें, संभव 'जयाचें जालें बधा। उरो नेदी।' –ज्ञा १७४१२ [स जात]

जालोरी—वि जालोरी नांवाचें (मारवाड) एक शहर आहे त्यासंबंधी, मारवाडसंबंधी 'जालोरीचें कैताणें पाह।'—शिशु १३७

जा(जां)वई—पु १ मुलीचा नवरा, जामात २ (ल) घोलविद्या-कळविद्या शिवाय दुसऱ्याच्या घरीं जाऊन जेवीत राहणारा माणूस [वैसं जामेय, पूर्वी बहिणीचा मुलगा (जामेय) जावई करून घेत, तेव्हां शब्दहि समाप्त (जामि=बहीण, जामेय=भाचा) बनला आहे सं जामातृ, प्रा जामाऊ हिं जमाई, पं जवाई, गो जावय, भी जामीतर पैजि नमुत्रो, पॅलेस्टाईन जम्रो] म्ह० १ जांवई न्हाला बापा पाणी प्याला (शिपला)= एका दगडानें दोन पक्षी मारण्याप्रमाणें २ असा लेक हवई, घरोघर जावई ३ सासरच दोंदावर जांवई उदार. ४ जावयाचें गर्भाचें जेवण व लेकाबरोबर अभ्यसन (मिळण्याग देव पाहिजे) सामासिक शब्द- ०**आग्रह**-पु १ (जावयाला करतात त्याप्रमाणें) जेवणाखाण्याचा अतिशय आग्रह २ बरवर पैल्या, तोंडदेखला आग्रह. ०**जेवण**-न (स्थानीक जावयाचें जेवण) थोडथोडें, नाजुकपणानें खाणें, अल्पाहार ०**डौल**-पु (जावयासारखा) फाजील ऐट, दिमाख, यथास्थित दुसऱ्याच्या घरीं चैन करणें **जांवईण**-स्त्री जावयाची बहीण करवली ०**पोशा(पा)ख**(ख)-पु अतिशय डाम डौलाचा, प्रसंगाला न साजणारा असा भपकेदार पोशाख ०**शोध**-पु मूर्खें घरांवर असता त्यांत ज्ञानाच्या घमेंडीनें अडाणी माणसानें बुद्धीचा घातलेला शोध. शुद्धाचें अशुद्ध करण्याचा खटाटोप, अनवश्यक दुरुस्ती (हा शब्द एका मूर्ख जावयाच्या गोष्टी वरून निघाला आहे) **जांवयाचा बेटा**-१ जावयाचा मुलगा. हा बहुत करून आपल्या कामाला निरुपयोगी असतो, कारण तो वेगळ्या कुळातला म्हणून त्याचें लक्ष आपल्याकडे लागणार नाहीं २ (ल) निरुपयोगी व आपल्याच ताब्यात असणारा आप्त म्ह० १ जावयाचा बेटा कढईचा पेंगा २ जावयाचें पोर हरामखोर **जांवयाची वीड**-स्त्री नाजुकपणादर्शक थट्टेची संज्ञा **जावयाची पगत**-स्त्री (जावयाच्या पंक्तीस खास साखर तूप, पक्वान्नें इ० रवत भरपूर वाढते यावरून) (ल) श्रीमंतपणाची राहणी, जेवण

जावक—वि जावयाचा, पाठवावयाचा धाडावयाचा (कचेरींतून कागद हुकूम पत्र) याच्या उलट आवक [जाणें, हिं जाव] ०**बारनिशी**-स्त्री जाणाऱ्या कागदाचा मतलब लिहिण्याची वही, रजिस्टर

जावडें—न मुलाच्या रेगा, वोरें जाडवीं पहा 'पायीं मी तव अर्पितों अतिशयें आलवकें जावडें।' —न्मा ११४

जावत, जावत्काल—क्रिवि जोपर्यंत 'माझा हातपाय जावत् चालतो आहे तों चार अक्षरें केलीस तर होतील. याच्या उलट तावत्, तावत्काल यावत, यावत्काल पहा [सं यावत्+काल, प्रा जावदअ, जाव] म्ह० जावत तैल तावद्व्याख्यानम्

जावत्री—स्त्री (गो) जायपत्री [हिं]

जावपें—न (गो) पोर (गाई-म्हशीचें), वासरूं पारडूं [सं जन्=जन्मणें] **जावपेकरीण**-स्त्री दुभती गाय किंवा म्हैस, पिणारें वासरूं नसून असलेली गाय, म्हैस, ०**शुद्ध**-वि चांगलें जावपें, पोर देणारी (म्हैस किंवा गाय) **जावपेंपेजानें घासा-पासायास देणें**—वासरास जें प्रथम जावपें होईल त्यास पोस णारानें घ्यावें अशा बोलीनें वासरूं पोसणें देणें

जावरदा-दे, जावर्दा—वि १ बाहेर जावयाचा माल, निर्यात निर्गत याच्या उलट आवर्दा २ (ग) जावक, बाहेर पाठविण्याचा कागद, हुकूम इ० [म जाणें, प्रा हिं जाव, आव रदा शब्दाप्रमाणें बनावट]

जावरी—स्त्री (राजा) चाऊ

जावळ—पु १ लहान मुलाच्या डोक्यावरचे मुळचें केस 'तैंगुरवाळी आळवीतें। जावळांसी कुरवाळितें। —मन्व २२ २ ते काढण्याचा विधि, चौल [स जात+वाल=केस, प्रा वाल]

जावळ—न (क) लुगड्याचा विशिष्ट कांठ 'जावळीं लुगडें',

जावळा, जावळाराबळा—वि १ जुळें एकाकाळीं, एका गर्भांतून उत्पन्न झालेलीं दोन अपत्यें 'पुत्र जावळे प्रसवली।' —मुआदि २७ २२५ २ जुळ्यातील एक जुळा भाऊ 'कौस्तुभाचा जावळा।' —मुसभा १४४८ —स्त्रीअव जावाभावा (एक वचन जाऊळ) [स यमल प्रा जमल] **जावळफळ**—न जुळें फळ, जोडफळ 'परस्परें क्षेम करुनी।उभयत्न् झाल्यामेळीं। जावळ-फळापरी।' —मुवन ८ ११४.

जावळिया—पु १ शेजारी, शेजारी पाजारी 'जावळिया सुख निपजे। ऐसें साधुत्व का दखिजे।'—ज्ञा १७ २१७ २ जुळा भाऊ 'कीं मदनाचा जावळिया। —शिशु २६४ —वि जोडीचा सोबती 'जेथ गरुडाचियें जावळियेचें।कांनले चान्ही।' —ज्ञा ११२८ जावळी पहा

जावळी—पु (जुन्नरी) बिन शिंगाचा मेंढा

जावळी—पु १ भावड 'कृतांताचिया जावळी।' —ज्ञा ११.३९६ २ सोबती, शेजार —स्त्री बरोबरी, सादृश्य **जावळीं-ळि**—वि जुळीं, आवळींजावळीं 'तयाचिये भार्येसि दोनि लेंकुरें जावळि जाहालि। —पच ५२ ०**भावळी**—वि १ भावाच्या वायकासंबंधीं, अनेक भाऊ आपल्या बायकांसह एकत्र असताना कोणा एकाचेंच स्वामित्व कुटुंबावर चालत नाहीं अशी परिस्थिति, व्यवहार, असल्यावेळीं वापरतात 'जावळी भावळी संसार असला म्हणजे प्रपंच करिता कामास नये' २ समाईक, सारखा, संयुक्त, समान (धंदा, प्रपंच इ० गोष्टी) (समासांत) जावळी

भावळी–धदा–विचार–मसार–खटें ०हळद–स्त्री पिवळी आणि मऊ जातीची, मोठ्या जातीची हळद

जावळें—न जुवळ, जुळें मूल.

जावा—पु जाणें, गमन याच्या उलट येवा [स यापय्, प्रा जाव, हिं जाव] म्ह० यवा व्हावा जावा न व्हावा, येवा वरा जवा वाईट ०येवा–पु १ जाणें यणें खेपा इकडे तिकडे प्रवास 'आमचा पुण्याकडे जावायवा होता तो पाहिजे ता देशाचा जिन्नस आणीत होतों २ (ल) दळणवळण, नेहमीं सबध आश्रय वहिवाट [जाणें–येणें]

जावाई-आग्रह-शोध-इ०—जावई पहा

जावु—स्त्री दिराची बायको जाऊ पहा

जाश्वनीळ जाश्वधीळ—पु शकर [म जास्वन=जास्वद (निळी)+नील]

जासवद–दी, जासुंद–दी, जास्वंद–दी—स्त्रीन एक झाड व त्याचें फूल जासवदीचें झाड मूळ चीन दशातील आहे या झाडाच्या सालीपासुन धागा निघतो, याचें पाढरें, तावडें, निळें, अशीं फुलें असतात फुलापासून रग तयार होतात फुलाचा एतद्देशीय औषधातहि उपयोग होतो या झाडापासुन पाढरी राळ निघत अतर्सालीच्या ततूचे मजबूत दोर होतात. 'शेंदुर चर्चिला मस्तकावरी। जास्वन सुमनाची पूजा शिरीं।'—श्रीगीत ७ [स जपा सुमन प्रा जासुमण] **जासवान**–वि जास्वदी रगाचें 'डाळिंबवाने जासवाने' –वर्मास्व ९ १५०

जासु(सू)द—पु १ निरोप्या, दूत, टपाल पोंचविणारा हरकारा, कासीद, बातमी पोंहोंचविणारा 'जासुद हल्कार वकीलत।' –नव ११ ६७ २(ल) पतगाच्या दोरीवरून पतगाकडे जाण्यास सोडलेला कागदाचा तुकडा [अर जासूस=हेर] ०काठी–स्त्री हरकाऱ्याची (हातात धरण्याची काळ्या वाबूची) काठी ०गिरी–स्त्री जासुदाचें काम, धदा, हुद्दा ०जोडी–स्त्री दोन जासुद बहुधा दोघे जासुद कामास बरोबर जातात ०पट्टी–स्त्री जासुदाच्या खर्चासाठीं गावावर वसविलेला कर किंवा पट्टी **जासुदी**–स्त्री १ जासुदगिरी जासुदाचें काम २ जासुदानें आणिलेली बातमी ३ जासुदाची मजुरी, पगार –वि जासुदाविषयीं–सबधीं (चर्मी जाडा चाळ, इ०) ०जोडा–पु (जासुदाच्या लायक) जाडा, वेडावाकडा, ओवडधोवड जाडा (तिरस्कारार्थी योजना)

जास्त–जास्ता–वि १ अधिक पुष्कळ अतिशय २ फाजील जादा फाल्तू [अर झाइद, ज़ियाद्]

जास्ती—स्त्री जुल्म, जोर जबरदस्ती जास्ती पहा [अर ज़ियाद्] ०जलाल–पु जुल्म 'जास्ती जलाल –ख ७ ३७८४

जाहगिर—स्त्री १ हातातला दागिना 'गुजराथी कारणें अंगुस्तान न जाहगिर।' –अफला ५५ २ (व) बोटात घालण्याची छुमराची आगठी (व) जहागिरी 'सोनागनें जहागिरी मागती केली आहे पण बोटात येत का?'

जाह(हा,गीर–गिरी जागीर—स्त्री १ सरकारातून मिळालेली जमिनीची अथवा वसुलाची इनाम किंवा धर्मादाय म्हणून दणगी ही सरकारी लष्कराच्या खर्चासाठीं किंवा एखाद्या व्यक्तीच्या अथवा कुटुंबाच्या पोषणासाठीं दिलेली असते ही इनामासारखी आदींच वरविरहित नसते, जायदाद, इनामजमीन २ मोंगलांनीं चार आणे मराठ्यास दिल्यावर त्याचे गावात अगर परगण्यात जे बारा आणे राहातात ते ३ देवादिकांच्या नमणुकीच्या खर्चाबद्दल गाव देतात तीं ४ (सामा) पन्दान लनखा [फा जाएगीर, जागीर] म्ह० चार सुट जाहागीर=चार सुट म्हणजे पृथ्वीचे चार कोपरे याची जाहागीर म्हणजे पृथ्वीवर हवें तिकडे भिक्षा मागण्याची मोकळीक (ल) भिक्षावृत्ति भिक्षादही ०अमल–पु १ सरदेशमुखी आणि चौथ वजा करून बाकी राहिलेल्या वसुलावरील हक्क २ मोकासा आणि चौथ वजा करून बाकी राहिलेल्या वसुलवरील हक्क ३ मराठ्याची चौथाई व आणखी चौथा हिस्सा (फौजदारीसाठीं) वजा केल्यानतर राहणाऱ्या वसुलाचा विशिष्ट भाग मोंगल सरकार काहीं जहागिरदाराकडून घेई तो ०दार–पु जहागीर असलेला, मिळालेला इसम, सरदार इनामदार [फा]

जाहज(जो)म, जाहजमी छीट—जाजम पहा

जाह(हां)बाज–बाद—पुवि १ हुशार पटाईत कुशल 'जाहबाज लिहिणार, गाणार' २ पक्का वस्ताद ३ शूर धाडसी ४ पुरुषी वेदाशीण, कृत्या (स्त्री) [फा जान्बाझ=धाडसी] **जा(ज) हांबाजी–बाजपणा**–स्त्रीपु १ शौर्य, जिवावर उदार होऊन केलेला पराक्रम 'राघोपत सुभेदारास धरावें इतक्यात त्याणें जहाबाजी करून शिपायात पडून गेले –ख १५२ २ हुशारी, वस्तादगिरी. 'जाहबाजीचे हुन्नरें गेलें राज्य साधावें मराचिथोरा ३०. ३ वेदाशीणपणा, कजागपणा

जाहर–री—न विष जहर पहा 'विश्वासिलेनि मलयानिळें। परिमळाचें सुरें घातलें। जाहरीं जगसासु डंविलें। वसताचा।' –शिशु २७२

जाहल—स्त्री १ भयकरपणा कडकपणा उग्रपणा २ साहस प्रखरता, वीर्य [हिं जहाल]

जाहली जाहेली जाहलीयत—स्त्री मूर्खपणा 'इतक्यानें दावसलावत मोठी होती त मल्हारराव याच जाहेलीमुळें ह खराबी ' –रा ७ खलप २७ 'दवीर न करिता जाहलीयत करावी ह वर्तणूक राजास युक्त नाहीं –जोरा १०६ [अर जाहिली–यत]

जाहली—स्त्री (क) त्वरा, घाई

जाहलीम—वि जालीम पहा

जाहाती—वि जुलुमी 'नाहीं वेठी जेवा सारा। जाहाती नाहीं म्हणियारा। —तुगा ३६० [फा जाह=वैभव, थोरवी]

जाहागीरदार, जाहागिरी-गीर, जहाजम, जाहाँ याज, जाहाली, जाहालीम—जाहम र्थे पहा

जाहाज, जाहान, जाहाल—जहाज वगैरे पहा

जाहांमर्द—वि कोणत्याहि कामात पुढे उडी घालणारा, कधीं न हटणारा, खबीर जवानमर्द (अप) जाहांमर्दी स्त्री जाहामर्दपणा, बहादरी शूरपणा [जवानमर्द]

जाहि(ही)र-रा—वि १ सर्वश्रुत, प्रसिद्ध, सर्वांस कळविलेलें, व्यक्त ते खबर जाहीरा होऊन्, ' —रा १५ २७४ २ सार्वजनिक रीतीनें प्रख्यात ३ विदित, माहीत 'हे खबर च्यारी पादशाहासी जाहीर जाहाले —इम १३ ४ छापील प्रकाशित [अर झाहिर्] ०खबर-स्त्री जाहिरात नोटीस जाहीरणें-१ प्रसिद्ध होणें २ उघड होणें 'अथर्वण खोटा जाहीरला ' —रा ८ ४३ ०दारी—स्त्री १ प्रसिद्धी २ बाह्य देखावा बाह्यात्कार जाहीर दारीनें सफाई ठीक नाहीं, दिलापासून साफ व्हावें ' —रा ५ ११७ ३ बाह्य सलोखा, वरपांगी मैत्री. 'सरदारांहीं आपसात चित्तशुद्धता नाहीं, जाहीरदारी मात्र परस्परें आहे ' —दिमरा १ ३१८ ४ जाहिरी, प्रसिद्धि 'अद्यापि मसलतीचे वर्तमान जाहीरदारींत आलें नाहीं ' —दिमरा १ ०९ ०नामा-पु १ प्रसिद्धि, डांगोरा, दवंडी २ जाहीर केलेला लेख, सरकारचें प्रसिद्धीपत्रक, नोटीस ३ (पाटनधारे खातें) मुख्य पिकात जें दुसऱ्या जातीचें पीक थोडें थोडें मिसळलेलें असतें तें ०सभा-स्त्री जाहीर ठिकाणीं भर लेली सभा; सर्वांना जयें येण्यास आडकाठी नाहीं अशी सभा जाहिराणा, जाहिरी-पुस्त्री प्रसिद्धि उघडीक, जहूर 'ही गोष्ट आपणास कळावी म्हणून लिहिले आहे, जाहिराण्यात आणू नये ' —ख ८ ३९२५ —क्रिवि प्रसिद्धपणें, उघडपणें—रीतीनें, लौकिकात 'परंतु जाहिराणा तर यादीप्रमाणेंच कबूल करावें म्हणतील ' —रा १२ १२८ जाहिरात-स्त्री १ प्रसिद्धीपत्रक, जाहीरनामा, प्रसिद्धीचें साधन २ स्वत तयार केलेल्या अथवा आणविलेल्या मालाची किंवा स्वत च्या धंद्याची वृत्तपत्रें, भिंतीवरील बोर्ड माहिती पत्रे, कॅटलॉग वगैरे साधनामार्फत जी प्रसिद्धि केली जाते ती 'विसावें शतक हें जाहिरातीचें युग आहे ३ कळविणें, प्रसिद्धि देणें. (क्रि० देणें, करणें लावणें) —क्रिवि प्रसिद्धपणें 'जाहिरात *अगर अन्तरगनीं या गोष्टीस त्याचें अनुमत नसावें* ' —रा १२ १२३ [अर झाहिरात] जाहिरी-स्त्री प्रसिद्धि जहूर 'यसमखुनी पणाची नेकी व खुनी सव टोपीकरात जाहिरीस येई तें करणें वाजीव व लाजीम आहे —रा १० २८० जाहिरीत-क्रिवि. बाह्यत 'जाहिरींत बहुत स्नेह दाखवून ' —दिमरा २ ९४

जाळ—पु १ विस्तव, ज्वाळा २ ताप, ज्वर (क्रि० येणें). ३ दाग, डाग ४ आग किंवा तिखट याच्या स्पर्शापासून शरीरास होणारी व्यथा जळजळ, काहिली 'तळव्या जाळ सुटला। —वमा ६१ 'तिखट वाटल्यापासून माझे हातास जाळ सुटला आहे ' [स ज्वाला प्रा जाला] (वाप्र) ०उठणें-(स—ला—र्थी—प्रयोग) जळजळीत होणें लाल होणें (डोळे, हात, पाय) म्ह० जाळावाचून कड नाहीं मायेवांचून रड नाहीं. सामासिकशब्द—जाळदोर-पु (गुऱ्हाळ) उसाच्या चुलाणाचें जाळ घालण्याचें तोंड, याच्यातून खराब हवा बाहेर येतें [जाळणें + द्वार] जाळपा-पु (गुऱ्हाळ) जाळ टाकणारा, जळण लावणारा, माणूस जाळपोळ-पोळी-जाळभाज-स्त्री १ शेत भाजणें व तत्संबंधीं इतर कृत्यें यास व्यापक संज्ञा 'शेताची अद्यापि जाळपोळ करावयाची आहे, पाऊस तर अगावर आला ' २ (ल) लुटारूनीं केलेली नुकसानी 'पेंढाऱ्यांनीं त्या मुलुखाची जाळपोळ करीत पैसा नेला ' जाळव्या, जाळ्या-वि जाळपी पहा जाळवात-पुस्त्री हातापायाच्या तळव्याला धर्मविरोधापासून होणारा रोग जळवात [स ज्वाल+वात] जाळाऊ-वि जाळण्यास योग्य, जळणाच्या उपयोगी जळाऊ पहा

जाळ—स्त्री (व) कोळप्याची (डवऱ्याची) जोडी

जाळ—स्त्री लतादि जाळी, कुंज, दाट झुडपें [जाळें] ०वड—वेलींची जाळी 'जाळवड जरा झोडपाव म्हणजे काय असेल तें आपोआप बाहेर येईल ' —चद्रग्र २१ —न १ (गो) मासे पकडण्याचें जाळें 'तरी जाळ पाणियें न भरे। —ज्ञा १६ ३२३ २ (समासात) समुदाय याअर्थी जसें- 'बाणजाळ सोडिलें।' —एरुस्व १० ४८ ३ (व) जनावर व्याल्यानतर बाहेर पडणारा जार

जाळखो—वि (गो) १ जळणारा, आग लावणारा २ (ल.) त्रास देणारा खरूज झालेला मुलगा फारच जाळखा वनतो जाळगा पहा जाळखेपण-न त्रास [जाळ]

जाळगा—वि (राजा) दुराग्रही, हट्टी, छळवादी (मूल) [जाळणें]

जाळगी—स्त्री (वे) भोंवऱ्याला गुंडाळण्याची दोरी जाळी पहा [स जालक, वा जालिग]

जाळगी—स्त्री (कु) मिर्ची (तोंड भाजतें यावरून) [जाळणें, जाळगा]

जाळण—नस्त्री (को) सरपण इंधन, जाळावयाची वस्तु जळण पहा [जळणें]

जाळणी—स्त्री १ (गो) कळकळ २ विचारपूस [जाळणें]

जाळणेकार-वि (गो) कळकळ बाळगणारा, काळजी वाहणारा

जाळणूक जाळणी—स्त्री जळणूक, छळणूक, त्रास, जुलूम यातना [जाळणें]

जाळणें—सक्रि १ आग लावणें पेटविणें, जळेल असें करणें २ (ल) त्रास देणें, छळ करणें, यातना देणें, गांजणें 'तो आपल्ये वायकोस दिवसभर जाळितो ' ३ केवळ जाळावयाच्या उपयोगी, निरुपयोगी किंवा अमंगळ असणें, करणें 'अतरीं क्षमा नाहीं। तीं मेलें तरी जाळसी वाई।' ४ (ल) नीच उपायानीं पोसणें, भरणें (पोट) [स ज्वल् प्रा जा जाल] (वाप्र) (पाणी) जाळणें—दैव अनुकूल असल्यामुळें मनास येतील त्या गोष्टी करणें (पोट) जाळणें—कमातरी वेडयावाकड्या उपायानीं उदरनिर्वाह करणें

जाळप करणें—सक्रि (कु) जमीन जाळणें, राब, दाट करणें

जाळपुळी—स्त्री एक त्वचारोग, आग करणारें व पसरणारें क्षत, मग चाळपुळी पहा [जाळणें+पुळी]

जाळमाळ—न गूढ कृति, कारस्थान ' असो युक्तीचें जाळ माळ। सुचना सागनसे अळुमाळ। ' —मुसभा ११ १८ [स. जाल+माला, म. जाळें+माळ]

जाळवणी—स्त्री (कु.) १ चौकशी, विचारपूस. जाळणी पहा. २ (ल) उठाठेव. [जाळ+वण प्रत्यय]

जाळांधर—न जाळी, झरोका, ल्हान खिडकी ' जाळा धरें मुक्तांचीं। ' —वेसीस्व ३ ५० [स जाल, म जाळी+धारें]

जाळी—स्त्री १ जाळें जाळीचें, जाळीदार, भोंकें असलेलें काम, जाळीदार भोंकें पाडलेली वस्तु, कोणतेंहि नक्षीदार छिद्रयुक्त काम पडदा, चाळणी, आडव्याउभ्या पट्या असणारें लाकडी काम इ० (क्रि० पाडणें, खोदणें, उभरणें, गुंफणें, घालणें) २ भोंवऱ्याची दारी ३ मुसकें (जनावराच्या तोंडास घालण्याचें) ४ वेलींचें घर, कुंज, गुंफा लतागृह, दाट झुडुप ' त्या करवदीचे जाळींत वाघ वसत आहे पुढें जाऊं नका ' ५ लग्नात व इतर सभारंभात मुलींच्या डोक्यावर घालावयाचा फुलाचा साज, फुलाचें कोणतेंहि जाळी दार काम, जाळीदाडा 'जील फुलांची जड होय जाळी।'—सारह ५ १२८ ६ कुरळया, दशा, (धोतराच्या वगैरे) पदराच्या शव टचे दोरे (विणल्यानतर) राहणारे ७ माळका, सागड (एखाद्या कामास बैल वगैरेंची) ८ अतिशय दाट मैत्री, स्नेह एक जूट ९ मडळ सघ १० जोडी, बरोबरी, साम्यता (एका जोखडाखालील वैलाची इ०) ११ दावें, दोर (पशूना बाधण्याचा) १२ विण लेल्या कापडाच्या काठाची करवत करवतीकाठ १३ (ल) पाश बधन. 'प्रपचाची जाळी न पडेचि ' —रामदासी २ ७० १४ (कु) मध माशाचें पोळें १५ शेतात मेंडवाडा करावयाचा असला तर तट्या वगैरेंच्या ऐवजीं केलेला जाळीप्रमाणें आडोसा १६ (खडीकाम) रंगाचा दाव कमजास्त करण्यासाठीं वापरावयाचा जाळीदार पडदा १७ न्यासवत्तीचें मेंडल १८ खिडकी, झरोका १९ पडदा, गोषा ' अमे मर्यादेनें जाळींत ठेविलीं ' —मराचिस २८ [स जाल] शको. ३. ४९

—चा मणी—पु वायकाच्या गळयातील छिद्रयुक्त (जाळीदार) मणी मध्यें असलेला एक माळेसारखा दागिना —चें कमळ—न रागोळीतील एक प्रकार ०दार—वि १ नक्षीचें केलेलें, जाळया लाविलेलें (मखर, देव्हारा इ०) २ जाळी खोदलेलें ०दांडा—पु डोल्यातील फुलाची जाळी

जाळीतें—न ज्ञान —मनको

जाळीव—वि १ जळाऊ २ जाळलेली, भाजलेली (पीं पेरण्यासाठीं, जमीन) ३ भाजलेल्या जमिनीमधील (पीक) ४ आतील घटकावयव भाजून तयार केलेलें (औषध, रसायन) ५ जळण्यास योग्य सरपणास योग्य (वस्तु) [जळणें]

जाळें—न १ दोऱ्यांनीं केलेलें अनेक छिद्रयुक्त साधन, गुंफणी, जाल, पाश २ जाळीदार काम, नक्षीचें काम, विरविरीत वस्त्र, चाळणीचा तळ ३ कोळीष्टक, कोळयाचें घर, जळमट ४ कामाराची भाती ५ मागावरच्या वस्त्राला जाळी (करवती काठ) करण्याचें साधन हा गुलाडीचा एक भाग आहे गुलाडी पहा. ६ (ल) आगोका, तावा, वागु, कपटव्यूह ' तो केवळ सेवेमुळें स्त्रीच्या जाळयात सापडणें शक्य तरी आहे काय? —नाकु ३ १३८ ७ रत्नात रेघा दिसतात तो रत्नातील दोष [स जाल] जाळयांत पकडणें—कावूत आणणें, कैचींत धरणें

जिअणें—अक्रि जिवणें, जगणें ' तनु जाली म्हातारी। जिआवें दीसु दोनि च्यारी। —शिशु १२७ ' वरें मी मेल्यानें जिउनि मिथिळे काय रहसी। ' —अनंतकविकृत सीतास्वयंवर ७५ [स जीव्—जीव प्रा. जीअ, जीवन प्रा जीअण]

जिआलें—न जीवन, आयुष्य, जिणें. ' तुझा स्नेहो साडिलें। तरी जळो हें जिआलें। —शिशु १०१ [स जीव+आलय]

जिउ-ऊ—पु १ जीव प्राण ' ग्राहेनाहे जाला हा जिउ। —होला १० २ प्राणी, जीवजतु [स जीव, प्रा जीअ]

जिऐं—सर्व १ जे याची तृतीया ज्या ' जिऐं कामाचेनि वीजमंत्रें। फीट तिना। ' —शिशु ८०१ २ जियें पहा

जिक—वि त्रस्त जिक पहा ' आमचें ही माणूस जिक जाहलें —रा ६ ४९७ [अर दिक्क]

जिक जिक—वि जिगजिग पहा ' जिक जिक जिक जिक दुःख पिचविलें। ' —राला ७७

जिकडचा-ला जिकडील—वि ज्या बाजूचा, दिशेचा, प्रदेशाचा, सबधाचा जो तो ' जिकडचा पाहुणा तिकडे [जिकडे]

जिकडणें-नें जिकडून जिकडोन—क्रिवि ज्याप्रदेशा बाजू—दिशे—कडून ही जमीन जिकडणें पाहिजे तिकडणें मोजा, दाभर वाढवा भरेल

जिकडून तिकडून, जिकडणें तिकडणें—क्रिवि १ सर्व बाजूनीं, चोहोंकडून सर्वत्र, सभोंवतीं, सर्वकडून पहा

जिकडे—क्रिवि १ ज्या प्रदेशाकडे, ज्या जागेकडे, दिशेकडे २ ज्या ठिकाणीं, जेथें [जी+कडे] ०**तिकडे**–क्रिवि सर्व ठिकाणीं, प्रत्येक स्थळीं, प्रत्येक बाजूला, प्रत्येक दिशेला, चोहोंकडे, सर्वत्र ' धंदा जिकडेतिकडे पर्जन्य सारखा पडतो आहे '

जिकणाभानी, जिकणूक—स्त्री (कवड्याचा खेळ) एक संज्ञा, कवळ गर्भागारातर नसून पण लावून डाव जिंकला असता कवड्या इ० दावयाचा संकेत करून खेळावयाचें असतां योजतात [जिंकणें+भान ?]

जिकणी-णूक—स्त्री (व) जय, विजय, यश, जिंकणें [जिंकणें]

जिंकणें—उक्रि १ पराभव करणें, पादाक्रांत करणें, पाडाव करणें २ जय मिळविणें, यशस्वी होणें, (लढाई, भांडण, खेळ यांत) ३ कबजांत ठेवणें, ताबा मिळविणें-मुक्त करून घेणें, स्वाधीन ठेवणें (झोंप क्षुधा, तहान, रोग) ४ दडपणें दाबून टाकणें, कांहीं चालूं न देणें (विकार, वासना, मनोवृत्ति, लोभ, इच्छा, भोगेच्छा यांचें) ' त्यानें काम जिंकला ' ५ वरचढ करणें सरसी करणें, आपल्या गुणांनीं इतर पदार्थ हलके करणें ' तुझे मुखानें चंद्रशोभा जिंकली ' ६ साडविणें, लुगडणें, फाड करणें, उत्तर देणें, काढणें, करणें (कोडें) ७ न्यायानें मिळविणें, स्वत्व सिद्ध करणें (विवादास्पद जिवा इतर द्रव्य) ' त्यानें पंचाइतीमध्यें दोन गाव जिंकिले ' —अक्रि १ संकटांतून मुक्त होणें, निभावून जाणें ' एवढें लग्न यथास्थित तडीस गेलें म्हणजे जिंकलें ' २ पराभूत होणें, जित होणें जुनें रूप ' जिंकणें ' असें आहे ' संग्रामातें जिंकणारु ' –गीता १ ८३५ [सं जी] (बाग्र) (ऊच) **जिंकणें**–मनोळखीमुळें एखाद्याच्या श्रेष्ठतेबद्दल भय वाटत असता तें ओळखीमुळें नाहींसें होणें भय वाटेनासें होणें, भीति जाणें ' नवा राजा झाला तेव्हां प्रजा जवळ जायाला वचकत असे पण आता ऊर जिंकली '

जिकनी—स्त्री (व) तोल सभाळण्यासाठीं खालून दिलेला आधार, धीरा [जुंपणें ?]

जिकर—पु (व) १ भानगडीची हकीकत, कर्मकहाणी ' त्यानें सर्व जिकर सांगितली ' २ जिकीर पहा

जिकि(के)रा जिकीरखाना—जकिरा, जकीरखाना पहा

जिकिरी जिकीरखोर—वि जिकीर करणारा

जिकीर—पुस्त्री १ कटकट, त्रासदायक प्रश्न, गोष्ट, भुणभुण, घासाघीस गळीं पडून, विनवण्या करून तगादा लावणें (क्रि० करणें लावणें) लढाईची गोष्ट लढाईत राहिली त्याचा जिकीर आता कशाला पाहिजे ' –रा ५ १२ ' हल्लीं ज्या समयीं इमजाचा जिकीर निघतो ' –दिमरा १ ९३ २ छळ, त्रास, विगविग (त्रासिक किंवा आजारी माणसाची) (क्रि० देणें, करणें) ३ निःसहाय स्थिति मेटाकुटी (सर्व प्रयत्न केल्यानतर, पैसा खलास झाल्यावरची) ' ढाळ यावे म्हणून त्यानें हजारों उपाय केले तथापि गुण पडेना, यामुळें तो फार जिकीरीस आला [फा जिक्रा–जिर्धार–जिगीर, पदार्थ घेण्याची इच्छा–भाअ १८३४, तुल० अर जिक्र=स्मरण, चिंता] **जिकीरीस येणें**–मेटाकुटीस येणें, हैराण होणें –मराचिथोरा ६० **जिकीरीची**–वि हताशपणाचीर, नैराश्यपूर्ण (उत्तर) जिकिरीचीं उत्तरें –पाच १२

जिकूनतिकून—क्रिवि (पुग) जिकडून तिकडून पहा

जिकूनपस—पु दम खालीवर होणें घोड्याचा एक रोग –अश्वप २ १८९

जिक—वि ग्रासलेला, कंटाळलेला, वीट आलेला जिक पहा ' एवढे दिवस मी संसार केला पण आतां जिक झालों ' [अर दिक]

जिखचें—सक्रि (गो) जिंकणें पहा

जिगजिग—स्त्री १ कटकट, पिरपीर जिकीर पहा (क्रि० लावणें मांडणें) २ श्रम व त्रास निष्फळ प्रयत्न, मेहनत, जगण्यासाठीं धडपड जिकीर पहा. ' पैसा तर कोणाजवळ राहिला नाहीं सार जिगजिग करून आहत ' –वि १ जिक पहा. २ जर्जर. ' शैशवहि हरिमुखें येता कला पळात जिगजिग जी. ' –मामीम्स ६ ३५ [फा जिकजिक्=ओरड]

जिगजिग—स्त्री (गो) चकचक **जिगजिगचें**–वि (गो) चकाकणें, झिलमिलणें पहा ' सर्वेश्वराचे वळेस वाजवे जिगजिगतील ' [ध्व ! ध्व !]

जिगजिगो—पु (गो) वाजवा **जिगजिगावचें**–क्रि (गो) १ प्रकाश पाडणें २ (ल) भेडसावणें, त्रास देणें ' अरेरावी अधिकारी प्रजेला फारच जिगजिगावतात '

जिगटा, जिगी—पु (वे) चिकट पदार्थ [का जिगट, जिगी=चिकटपणा]

जिगर—पु १ हृदय २ (ल) प्राण ' तुम्हांबरोबर आम्हीं आपला जिगरच दिला आहे ' –रा ६ ३८२ –वि जिवलग, प्यारा [फा जिगर्=मन हृदय जीव] ०**जान-दोस्त-जानदोस्त**–वि जिवश्चकंठश्च मित्र ' तुझा जिगरदोस्त प्रस्तुत अशा विरहात सापडलेला आहे –भा ४८ ' बिचारा रोज सुभानजी म्हणून कोणी त्याचा जिगरजान दोस्त आहे, त्याची आठवण करतो ' –स्वप ३४९

जिगरें—न ताटुलाची एक जात

जिगळी—स्त्री (व) (शेतकी) फुरीची, पाभरीची जिभली

जिगी—स्त्री (कु) माडीवरची खिडकी जगी पहा

जिगीषा—स्त्री १ जिंकण्याची इच्छा. 'युद्धामध्यें जिगीषा मृत्युभयास हृदयात शिरू देत नाहीं ' २ महत्त्वाकांक्षा, थोर इच्छा ३ लढण्याची हौस लष्करी बाणा उत्साह ४ स्पर्धा, ईर्षा, ईर [स] **जिगीषु**–वि जिंकण्याची, पुढें, वर जाण्याची इच्छा करणारा 'सर्व पृथ्वीचें राज्य जिंकून स्वर्गाविषयीं जिगीषु झाला ' २ महत्त्वाकांक्षी, स्पर्धालु

जिजी—स्त्री १ मोठी बहीण २ (बहुमानार्थी) कोणतीहि वयानें मोठी स्त्री ३ (ठाणें) मावशी –बदलापूर १२८ [जी ! जी !]

जिणी—स्त्री १ (कों) जीवन, जिणें २ जन्माची सफलता 'हो काना मनाची जिणी। –ज्ञा १३ ११६० [जिणें]

जिणें—न जीवित, प्राण, अस्तित्व 'अशा तुज न जो भजे मनुज धिक् तयाचें जिणें। –केका ११ [स जीवन हिं जिना] —अक्रि जिवंत राहणें, अस्तित्वात असणें जगणें (वाचणें याच्याशीं नेहमीं जोडून योजना) 'विश्व सर्व जेणें जियें।' –ज्ञा ८ ८८ **०वाचणें** –न जगून आपलें बरें चालणें, मनाप्रमाणें दिवस काढणें 'माझें जिणें वाचणें कसेंहि करून चाललेंच आहे ' —अक्रि (जिणेंचें जोरदार रूप) जिवंत राहणें व निभावणें, निर्वाह टिकाव धरणें

जिणें, जिणणें—अक्रि जिंकणें, जितणें 'कवणें कीर्तीसी जिती।' –ज्ञा १ ११३ 'कन्यात्रय जिणोनि पैजा। अनुजालागीं करणें भाजा।' –मुआदि २३ १०४ [स जि प्रा जिण= जिंकणें] **जिणता**–वि जिंकणारा 'तो जिणता ना हारवी।'–ज्ञा १४ ३३८

जित, जित—वि १पराभव पावलेलें,जिंकलेलें २मिळविलेलें, स्वाधीन करून घेतलेलें, वरचढपणा सरशी केलेलें, वश केलेलें (समासात) जित–काम–क्रोध–लोभ–मोह–प्राण–द्रव्य–पण= कामक्रोध इ० जिंकलेला जेव्हा समासात प्रथमपदीं हा शब्द येतो तेव्हा उलट अर्थ होतो जसें–काम–क्रोध–स्त्री–जित=काम, क्रोध इत्यादिकांकडून जिंकला गेलेला **जितणें जितणें**–उक्रि जिंकणें 'देवाचेनि दळें बहुवंशें। अरिराजें जिंतिलें ऊनायासें।'–शिशु ७३५ 'तों शकुनि म्हणे जितिला तें थाडयाचि चित्त न धर धरे।' –मोसभा ४ ३ [स जित] **०पत्र** न पराभव झालेल्या पक्षानें दिलेलें जयपत्र (कुस्ती, वाद यातील)

जित—स्त्री विजय, जयानें प्राप्ति [स]

जित—वि (राजा) १ जिवंत सचेतन २ (ल) कच्चा नि सत्त्वय (विशेषत पिशाच्च, समंध खवदसा अशा शब्दांशीं जोडून) पिशाच पहा 'ही पोर जित खवदसा आहे ' ३ जागरूक, सावध [जिवंत अप] **०रोटी**–स्त्री कांहीं मोडून दिलेल्या बायकोच्या उपजीविकेकरिता नवऱ्यास द्यावा लागणारा पैसा **०पाणी**–न (राजा) जिवंत किंवा वाहतें पाणी (पाटवगैरेचें) **जितेरहो**–उद्गा शाबास! फक्त! [हिं]

जित—वि जिवंत (प्र) जीत [जिवन] **०कोळसा**–पु. धगधगीत कोळसा, निखारा, जिता कोळसा पहा

जितका, जितकाला, जितुला—वि जेवढा पण [स यावत्, प्रा जित्तिअ, जित्तिल, जित्तुल] **जितकाचा**–वि ज्या संख्येचा–प्रमाणाचा–अंशाचा पायरीचा याच्या उलट तितकाचा.

जितक्यास तितका–वि जेवढा उपयोगी पडेल तेवढा जेवढा योग्य असेल तेवढा, विवक्षित कार्यापुरता, फार नाहीं व थोडा नाहीं बेताचा 'आजचे लाडू जितक्यास तितके झाले नपुरही आली नाहीं आणि उरलेही नाहीं ' 'जितक्यास तितकें बोलणें बोलावें, अधिक बोलू नय '

जितखोर—वि हट्टी, दुराग्रही, भाडखोर जिद्दखोर पहा [फा जिद्‌खोर]

जितपत—वि जेवढें, जितकें, ज्या प्रमाणाचें, याच्या जोडीला तितपत **जितपर्यंत-पावेतों**–क्रिवि जेथपर्यंत, जों पर्यंत जितका वेळपर्यंत, जितक्या दूरपर्यंत [जेथें+पावेतों]

जितर(रा)व—न जीवनाला आधार असें जमिनीचें उत्पन्न, श्रम करणारा प्राणी, पिकलेलें उभें शेत, बागाईत व तें करणारीं (घोडा, बैल, गाढव, गाय, रेडा, म्हैस इ०) जनावरें 'माझें जितराव यदा बुडालें त्यामुळें मी खराबीस आलों ' 'घोड्याचें जितरव एकदा मोडलें म्हणजे कामातून जातें ' 'जीव थावा त्यापेक्षा जितरव गेलें तरी उत्तम म्हणोन चोरीं सोडलीं ' –भाव ९१ [जीत=जिवंत+राव] **म्ह०** कायाचें कोरड्यास, मानभावाची बायको आणि गाढवाचे जितरव यात श्रम नाहीं

जित(तु)ला—वि जेवढा जितका पहा

जितवण, जिताणें—न १ औक्षण, निंबलोण कुरवडी, दृष्ट काढणें 'जितवण करूनि जननी। वस्तू सांडिल्या वोवाळूनि ' –मुआदि २९ १६५ 'दिवस लागलिया माता। कोपाचें की जीविता। निताणें कीजे। –ज्ञा १३ ३३६ २ जीवन जिवंत पणा 'आता जिताणें श्रीमूर्ती। नाहलें यिया।' –ज्ञा ११ ६६६

जि(जिं)तवणी—न (वाहतें पाणी) जीवन जिव्हाळा 'कर्माचें आहे जितवणी।' –ज्ञा १८ ५१४ [जितें=जिवंत+ वणी=पाणी]

जितवा—वि जितका जितकावा पहा

जिता—वि १ जिवंत २ (ल) न विझलेला (विस्तव) ३ राख न झालेला (कोळसा निखारा) ४ वाहणारें, न साचणारें (पाणी) ५ जिवंत झऱ्यातून वाहणारें (पाणी) ६ चचळ, मारलेला–भस्म केलेला नव्हे असा (पारा इ० धातु) ७ चालू प्रचारातील (भाषा, लिपी, चाल) ८ उपयोगात असलेली, न

हस्तेंली (वस्तु) ९ पडलें जाईल असें, टरतें न बुडणारें (वर्णे) १० अगदीं जिवत, नि मशय जित पहा ' जिता पिशाच, सम ' ११ हिरवें ७ सताना वापरेलें (गवत, भात) १२ जाग रूक [स जीव-जीवन प्रा जिभ-जिअत] (वाप्र) **जित्या पंथास लागणें**-भयकर दुखण्यातून उठणें जगण्याच्या मार्गांत असणें म्ह० १ जित्यारोनी मेल्यामाती=जित्याची खाड मेल्या शिवाय जात नाहीं **जिता**-क्रिवि जिवत असा ' जिता नाडतील मत्परीं। -यथादि १६ ११९४ **जिता कीं मेला**-वि जिवत आहे कीं मेला आहे असें समजण्यास कठिण असलेला मेल्यासारखा (नामशेष, स्तब्ध) ' चिप्प जिता कीं मेला बैस ' ' सहा महिने झाले तो जिता कीं मेला काहीं आटळत नाहीं ' **०कोळसा**-१ निखार पाण्यानें न विझविता जमिनींत पुरून तयार केलेला कोळसा २ धगधगीत जळत निखार याची पूड करून जखमाना लावितात ३ खवकर पट घेणारा कोळसा हा कांहीं विशिष्ट लाकडापासून करतात **०जागता**-वि चागला जिवत असणारा, जागरूक समर्थ असणारा धडधडीत जिवत 'तो जिता जागता असता त्याचें घर तुम्हीं कसें लुटलं ! ' [जिता+जागणें] **०जीव**-पु (जीव शब्दाला जोर आणण्यासाठीं) जिवत माणूस, सजीव प्राणी 'जिताजीव मारणें हें घोरकर्म आहे -वि जिवत, चेतनायुक्त (प्राणी) **०पिशाच, समंध-जिनीभवदसा**-जीवत पिशाच पहा

जिताड—स्त्री (कों) जळून गेलेल्या किंवा नाश पाव लेल्या पिकामध्यें हिरवागार दिसणारा पिकाचा तुकडा [जिता]

जिताडा, जितारा—पु (कों) उन्हाळ्यात ओलाव्याच्या आश्रयानें उगवलेलें हिरवें गवत [जिता]

जितासु—वि जीवत, वाहतें (पाणी) [जि+असु=प्राण]

जिती—स्त्री १ वास्ती दशा १ चैतन्य 'धैयांचिया चाग चार्गी। चितवणी जिती आगीं। वाह जो का।' -ज्ञा १८ ६३८ [जिता]

जितेंद्रिय—वि ज्यानें आपलीं इंद्रियें जिंकलीं आहेत असा, सयमी परी जितेंद्रियासीचि घडे। योग्यतावरी। -ज्ञा ४ १४१ [सं]

जितेर—(गा) (सुतारी) दोन माणसानीं ओढावयाचा रधा मिथूळ पहा

जित्रप-व—जित्रव पहा **जित्राप-व-न** १ (व) २ पीक (कु) शेत

जित्रा—वि पानें गळालेलें झाड मित्रा

जित्रुप—न (व) जनावर जित्रव पहा

जित्रुप—अ (गो) जथू काय खरोखरीच 'लक्ष्मीच जित्रुप घरची [स चित्रप]

जिथवा-ला, जिथील—वि जवरा, जेथील, ज्या जागेचा (सबधदर्शक) [जथें]

जिथणे-ने—क्रिवि जिथून

जिथपर्यंत-पावेतों-वर, जिथोर—क्रिवि १ जथपर्यंत ज्या जागेपर्यंत, ' एरा दमानें तू जिथवर धावत जाशील तिथवर मी जाईन ' २ जोंवरी जितकावेळपर्यंत, ज्यावेळपर्यंत ' जिथ वर वाट पहावयाची तिथवर पाहिली '

जिथाळणें—अक्रि (व) जिवत होणें, कोंम फुटणें (झाड इ०स) [जिता]

जिथून—क्रिवि १ ज्या जागेपासून, जेथून 'मी जिथून आलों तिथूनच तू आलास ' २ कधीं कधीं कालवाचक क्रियाविशे षणासारखा उपयोग, ज्यावेळेपासून कालापासून

जिथें—क्रिवि जेथें, ज्या जागेवर, ज्या ठिकाणीं [जथें] **०तिथें**-क्रिवि सर्व ठिकाणीं, सर्वत्र ' हा जिथें तिथें हात घुवून पाठीस लागला आहे ' म्ह० १ जिथें मरला दरा (पोट) तोच गाव बरा २ जिथें मिळाल्या दोघीतिघी तिथें निघे उगीदुगी=दोनतीन बायका एकत्र भेटल्या म्हणजे तिथें गुप्त गोष्टी बोलतात

जिद-जिद्द—स्त्री १ हट्ट दुराग्रह, जिकीर, आडमुठेपणा २ कमोशी ३ आग्रह ४ निकर निकड 'दुर्गेकर हिमतीनें झुंजत आहेत परतु हैदरखान जिदीस आला आहे ' -ख ६ ३०२९ ५ भाडण ६ उगाच विरोध हाच्या नकार जीद पहा [अर जिद्द= प्रयत्न] **०खोर, जिद्दी, जिद्दीखोर**-वि १ हट्टी, हेकट, दुरा ग्रही २ भाडखोर ३ आग्रही

जिंद—पु १ मेलल्या मुसलमानाचें पिशाच्च २ दुष्ट माणूस, कपटी मनुष्य सैतान ३ (व) हट्टी मुलगा 'तो फार जिंद आहे लाड घतल्याशिवाय नाहीं ऐकायचा ' [अर जिन]

जिंद—स्त्री जिद पहा ' जिंद बाळगिल्यास कामास येणार नाहीं ' -पार १८

जिंदगी जिंदगानी-णी—१ जिनगी पहा २ ससार ' उपरी कोणत्या सुखें जिंदगानी करावी ' -रा ११७८ ' काय उरली जिनगानी।'-राग ४५ [फा जिंदगी-गानी]

जिन—न कापूस लोडण्याचें यत्र कापसाच्या बोंडांतून सरक्या काढण्याचें यत्र कारखाना [इ जिन् ऐंजिनचें लघुरूप]

जिन—पु समध राक्षस जिंद पहा ' कुत्रवनात कोणातरी जिनानें तुम्हास पछाडलें तर नाहीं ? ' -बज्राघात ११ [अर जिन्न]

जिन—पु जैन पथातील विशिष्ट वर्गांतील व्यक्ति तीर्थंकर अर्हत् २ बौद्ध पंथांतील महान पुरुष बुद्ध -वि जितेंद्रिय [सं]

जिन(जिपटा)—वि (माण) धनलोभी

जिनगर-गर-गार—पु (जीन करणारा) १ खोगीर लगाम इ० कातडीसामान तयार करणारी जात व त्या जातींतील

व्यक्ति स्पृश्य आणि अस्पृश्य या दोन्ही वर्गांत ही जात आढळते 'जिनगराला तानीद केरी।'–ऐपो ४३० २ चिनें, बाहुल्या इ० तयार करणारी जात [फा झीनगर] **जिनगरी**–वि १ जिनगरानें तयार केलेलें २ जिनगरासंबंधी

जिणगाणी, जिनगानी, जिनगी—स्त्री १ जगणें प्राण धारण रूप स्थिति, जन्म, जीवित्व, अस्तित्व 'थू त्येच्या जिनगानीवर'–गड आला पण सिंह गेला २ उपजीविका, उदरनिर्वाह ३ मालमिळकत, इस्टेट, पुंजी, ऐवज (जमीनजुमला, वतनवाडी विरहित) जिंदगी पहा 'एकदा दत्तविधान झालें म्हणजे झाडून साऱ्या जिनगाणीवर आपला क्बजा बसलाच '–नि ६४० ४ अब्रू [फा झिंदगानी, झिंदगी]

जिनजिनव—न शेतांतील, बागेंतील, उभीं पीकें [हिं जिन=एक अर्थोत्कर्षक प्रत्यय+जिनव=जितरब, पीक]

जिनपैरा-पैरें—पुन (राजा) शेतकीच्या कामासाठीं शेजाऱ्याकडून मागून आणिलेला मजूर, उसनवार मजूर शेजाऱ्याची पाळी आली असता त्याला आपणहि परत फेडीसाठीं असाच मजूर द्यावा लागतो [जिन+पैरा=मजूर]

जिनबंद—पु खोगराचा बंद, जीन पहा (क्रि० करणें) 'घोडयाला तंग तोवरी जिनबंद कोरी।'–ऐपो ४२९ [जीन+बंद]

जिन(न्न)स—पुस्त्री १ वस्तु, पदार्थ (विक्रीचा, खरेदीचा) माल, चीज २ कोणतीहि एखादी वस्तु, काहीं एक पदार्थ 'त्याणें तुम्हापाशीं जिनस ठेविली आहे ती द्या' ३ जात, प्रकार ४ क्षुद्रवस्तु व पदार्थ 'निश्चय बोले गर्जुन मोंगल काय आणिला जिन्नस।'–ऐपो २५८ [अर जिन्स्] (बाप्र) **एक जिनसा**–वि १ एकाच जातीचा किंवा वस्तूचा २ अगदीं एकसारखा, एकाच प्रकारचा **०उडविणें**–खर्चून टाकणें सामाशा– **०अजूनास**–स्त्री पदार्थ, माल, वस्तु 'मशारनिल्हे या जिनस अजूनासीच्या तलाशांत शोधांत आहे'–ऐटि ३ ६५ [अर अज्नास्=जिन्स्चें अव] **०खाना**–पु कोठार तळघर वखार सामान साठविण्याची जागा –बाडबावा २ ४२- [फा] **जिनसाजिनसी**–वि हरतऱ्हेचें 'जडिताचा शृंगार घातलें हिर हरजिनसाजिनसी।'–अफला ५४ **०दार**–वि आंत जिनस (पुरण) घालून तयार केलेली (रोटी) –गृशि २ १९ **०पानस**–पु १ अनेक प्रकारच्या जिनस सामानसुमान हरजिनस २ कोठारांतील सामान **०भाव**–पु बाजारभाव **०वतावळा**–पु धारा धान्यरूपानें भरावयाचा असल तव्हा भारी जातीच्या धान्याच्या बदला हलक्या जातीचें धान्य जास्त प्रमाणांत घेतात, तें जादा प्रमाण, माप भारी धान्याच्या मोबदला वर्तावळा **०वार**–वि १ निरनिराळ्या तऱ्हेचें, पुष्कळ जातीचें 'एकाच जातीचीं फुलें आणूं नको, जिनसवार घेऊन ये' २ सुबक चित्रविचित्र, अतिशय चांगलें, उत्कृष्ट, भारी दर्जाचें (माल कापड) 'एखादें जिनसवार चीट आढळल्यास आणखल्यासाठीं घेऊन या' ३ प्रत्येक मालागणिक ठेवलेला, दर जिनसाचा निर्देश केलेला (हिशोब, कागद) 'जिनसवार याद लिहून दे म्हणजे तो आणील' ४ पिकासंबंधीं स्वतंत्र तक्ता जिनस वार जमाबंदी= प्रत्येक जातीच्या पिकावर बसविलेल्या धान्याचा तपशीलवार तक्ता **जिन्नसाना, जिनसजिन्नसाना, जिन्साना**–वि उंच दर्जाचा, खरा जिनसवार अर्थ २ पहा –पु माल, सामान, कोठारी माल 'तेथें सरकारचा जिन्साना आहे त्याची मोजदाद त्यास देऊन पावती घेणें'–रा १२ १३६ **जिन(न्न)शी–सी** वि १ मालाच्या वाहातुकीचें (जहाज) २ बारदान, भरताड भरलेलें, जिनस भरून आलेलें **जिनशी**–स्त्री कोठार, जिनसखाना 'तीन तोफा व वारूदचे पेटारे वारा आणिले होते ते जिनशींत दाखल करविले'–रा ५ १९४ **जिन्नसी गलबत-तारू**–स्त्री माल वाहावयाचें तारू–गलबत **जिनसीवाले**–पुअव तोफखान्याचा अधिकारी **जिनसी सामान**–न दारूगोळा, तोफखान्याचें सामान

जिनहार—क्रिवि बिलकूल सर्वथैव, हरगीज 'करारास जिनहार कसूर यणार नाहीं'–पया ४८४ [फा झिन्हार]

जिना—पु दादर, पायऱ्यांची वाट सोपान [फा झीना]

जिप्सी—स्त्री युरोपांतील एक भटकी जात व तींतील व्यक्ति जिप्सी हे मूळचे हिंदी होत [इजिप्शियनचा अप हे इजिप्तमधून आले असें युरोपियन मानीत]

जिबट—वि (गो) १ हलक्या जिभेचा २ वक्ता [जीभ]

जिबर—न (गो) एक मासळी

जिबली—स्त्री (गो) अर्धा कापलेला जोडयाचा तळ जिभरी पहा

जिबु(भू)ड—स्त्रीन एक वेल आणि त्याचें फळ, चिबूड पहा [स चिर्भिट प्रा चिब्भड म चिबूड]

जिभई—स्त्री १ मागावर कापड विणताना तें ताठ ठेवावयाची पट्टी, कामटी (या पट्टीच्या टोकांना कापड दाबून त्यास हा ताठपणा आणतात) २ (काहीं ठिकाणीं) ज्या दोन दोऱ्यांनीं मागाच्या वया आलटूनपालटून उचलल्या जातात अशा दोन बाजूच्या दोऱ्या [जीभचें लघुत्वरूप]

जिभली—स्त्री १ जीभ (लडिवाळपणें अथवा तिरस्कारानें योजतात) २ (वों) जीभ (साप, घोरपड, पोपट इ० ची) दुभागलेली, चिरलेली जीभ (यावरून) ३ निभरयाच्या दोन मुख्य शिरा ४ झाड (निरिरीच्या बाहेरच्या बाजूच्या उगवणारें) ५ (सामा) लहान जीभ ६ जीभ खरडण्याची बागडी, काडी इ०

[स जिव्हा, प्रा जिब्भा] ०कांठी–वि विशिष्ट फाटातून धोत रा नाव –मराठी १ रें पुस्तक, पृ ७८ (१८७३) जिभल्या चाटणें–(ल) तोंडाला पाणी सुटणें, प्राप्तीची इच्छा करणें

जिभ(भो)ळा—स्त्री १ जीभ खरडण्याची काडी २ जिभली पहा ३ ओष्ठ्यांत–भाग (क्रि० चाटणें) 'जिभळ्या चाटणें.'

जिभा—पु (चामारी) तळाच्या वरचा चामड्याचा दुसरा भाग [जीभ]

जिभागें—न (नाविक) वाऱ्याला रोखून धरणारा व जहाजाला गति देणारा शिडाला बांधावयाचा कापड वगैरेचा तुकडा [जीभ+अग]

जिभा(भा)ळी—स्त्री नखाच्या खालची मऊ, नाजुक कातडी जिव्हाळी अर्थ १ पहा. [स जीव]

जिभी—स्त्री जीभ खरडण्याची काडी, जिभली अर्थ १ पहा [जीभ]

जिमखाना—पु व्यायामशाळा, तालीमखाना, क्लब [इ जिम्नॅस्टिक+हिं खाना]

जिमती—वि जबाबदार, हमीदार 'माझे नावें पत्र जिमती खातरनमेचें पाठवावें' –मदचा २ ३३ [जिम्मा]

जिमा, जिम्मा—स्त्रीपु १ भार पत्कर हमी, जबाबदारी 'ज्यानीं लोकास मार्ग दाखवून काहीं प्रकारविशयानें ज्ञानामृत पाजण्याचा जिमा घेतला आहे –नि ८८७ 'मसलत ठरावी त्याप्रमाणें आपलाले जिम्यावर जावें' –पया २१५ २ विश्वास, जामीन (वस्तु, मनुष्य, कृत्य याचा) (इ) गॅरंटी ३ ताबा, हवाला 'हे दागिने एवढ तुमच्या जिम्मेस असूं' ४ (कायदा) तिसऱ्या इसमाचें वचन, जबाबदारी किंवा देणें पुरें करण्याचा करार, जामिनकी 'तुम्ही जर जिम्मा घ्याल तर ह्याला हजार रुपये देतों' **जिमेस करणें**–स्वाधीन करणें, हवाली करणें 'पनास हजार फौज व तीनशें तोफा तुझे जिमेस करितों' –भाव ४२ [अर जिम्मा] **जिम्माफा(पा)रक**–वि जबाबदारीतून मोकळा केलेला जिम्यातून मुक्त [अर झिम्मा+अर फारिघ्=मुक्त] **जिम्मेदार**–वि जामीन जबाबदार, ज्यानें आपल्या अंगावर जबाबदारी घेतली आहे असा टस्टी [फा जिम्मादार] **जिम्मेदारी**–स्त्री जबाबदारी हमी नागरिक सैन्यातील जिम्मेदारी त्यांचावर असे –इमु १६९

जिमा—स्त्री (वायनी) गणित जमा अंतर्भाव 'माणसात वरील जिमा व्हावयाची नाहीं त्याची' –एक] जमा]

जिमीन—स्त्री (कुण) जमीन

जिमेनीस, जम्नीस—पु जमावसुलाचा एक अधिकारी 'जिमेनीस याणीं पात, जामदारखाना, कोठी, बाजार वगैरे पैदास्ती कमावीस जमा यांवर दस्तगिरी करावी' –वाडसनदा १२६. [अर जम्=जमा+नीस]

जिया—मना ज्या 'जिये दोचें जीव प्राण। जिया दोघा।' –अट ११ **जिये–जीं**–'जगाचीं जियें जनें।' –भागु ११

जियादा—ज्यादा पहा [अर जियादा]

जियाफत—स्त्री मेजवानी, जाफत पहा –पेद ३१ ३४ [अर]

जियारत—स्त्री प्रार्थना, जारत पहा 'दर्गेत जाऊन जियारत केली' –रा १ १८३ [अर जियारत]

जियालें—न जगणें, जीवित, जिणें 'वरजटीं हें जियालें।' –ज्ञा २ ३६ [स जीव+आल्य, प्रा जिअ+अ आलें]

जियें—न जीव 'आर्ती लाहानि जियें।' –ऋ २.

जियेचें—अक्रि (गो) वाचणें, जगणें 'वैद्याच्या वरतानीं तों जियेगे' [स जीव, प्रा जिअ]

जिरगा—पु तादुळांतील एक प्रकार, जिरेसाळ

जिरगा—पु पुढाऱ्याची किंवा मतदारांची मोठी सभा जर्गा पहा [फा जर्गा]

जिरजिरीत—वि (गो) जर्जर, फाटकें झिरझिरीत पहा [स जर्जर]

जिरणी—स्त्री एक झुडुप

जिरणी—स्त्री आन मुरणें [स जॄ] ०पडणें–१ वर–स–खालीं हे प्रत्यय लावून व त्याच्या पुढें पडणें, यणें क्रियापदें जोडून योजतात उदा० जिरणी–स–वर–खालीं–पडणें कमी पडणें, हलकें होणें उतरणें (ताप) याचा ताप जिरणीस पडल्यावर येईन' २ शरीरांत भिनणें, गुणावह होणें (औषध) ३ सासणें, पचणें पचनीं पडणें (खाण्याचा पदार्थ, औषध–नेहमीं उपयोग केल्यानें) 'मला तंबाखू जिरणीस पडला म्हणून गिळला' [जिरणें]

जिरणें—अक्रि १ शोषलें जाणें, भिनणें, मुरणें 'इतकें तूप डोकीला जिरव म्हणजे कपाळाचा ठणका राहील' २ आतल्या आत नाहींसें होणें बसणें, नष्ट होणें (पित्तामुळें गर्भरूपणीं पोटाचा मोठेपणा, स्तनाची पुष्टता इ०) 'तिचें सहा महिन्याचें पोट जिरलें–गर्भ जिरला', 'स्तन जिरले' ३ बाह्यात्कारीं विकृति न होता कमी होणें, जाणें (घामाशिवाय ताप, पू झाल्याशिवाय गुल्म) 'तुझे अंगीं मोडशी जिरली आहे म्हणून अंगावर गळवें उठतात' ४ दबणें, खालीं होणें, आतल्याआत राहणें, शांत होणें (गर्व, राग, आनंद) 'सवाई बळकट भेटताच त्याचा गर्व जिरला' ५ शोषलें जाणें पचनीं पडणें काहीं दुष्ट परिणाम न होणें (औषध, विष याचा) 'सागें हाळाहाळ जिरेल। सेविलिया काई।' –ज्ञा ३ २०३ ६ गिळणें, गट्ट करणें, आधाशासारखें खाणें, नाहीसें करणें (पैसा, पदार्थ यांची) ७ पचणें (अन्न) ८ (ल) अंगीं लागणें पूर्ण उपभोग मिळणें (अन्यायानें मिळविलेल्या पैशाचा) 'अन्यायानें घेतलेलें द्रव्य जिरत नाहीं' १० लबाडी, गुन्हा याबद्दल काहीं न होणें, जाचक न होणें शिक्षा झाल्याशिवाय सुटणें (गुन्हा इ० तून) पचणें

'त्याला दोन रुजाडया जिरल्या म्हणून लगाडीच करावी असें वाद लागले' ११ आत सामावणें, राहणें, रापणें 'त्या गलव तात आणखी दोन खडीं ओझें घातलें तरी जिरेल' १२ साधन सामुग्री खपणें, लागणें 'या घराच्या एका पाख्याला हजार गुडया जिरल्या' [स जॄ] (वाप्र) (कंड-खय-खुमखुम-मोडशी)जिरणें-कमी होणें, जिरणें (सूड, द्वेष इ०च्या तीव्र भावना) जिर(रो)सपोट(टा)-लहान मूल पीत असता किंवा औषध घेत असता आई लटिवाळपणें म्हणते तो शब्द [स जॄ= जीर्यते, प्रा. जीरइ]

जिरमाणी—स्त्री पचन, जिरणी पहा

जिरमाणीं-माणीस पडणें—मानवणें, पचनी पडणें (सारखा उपयोग केल्यानें एखादें अन्न, औषध) जिरणीं पडणें पहा [सं जॄ-जीर्यमाण, म जिरणें]

जिरमुलॉ—पु (गो) एक प्रकारचा कंद विरघोळा पहा

जिरलें—न (कु) झुरळ [का]

जिरवण—न. पाचक औषध, अग्निवर्धक पदार्थ -स्त्री (गो) पचन [स जॄ=जिरणें]

जिरवणी—न १ जड अन्नाचें पचन होण्यासाठी घेतलेला द्रव पदार्थ २ (ल) हरामखोरीचें कृत्य जिरविण्यासाठीं सागितलेल्या काहीं तरी सबबी, सारवण ३ जिरवणीचा पाऊस ४ जिरवणूक पहा **जिरविणीचा पाऊस**-पु मीनपाऊस, ज्याचें पाणी जमिनींत जिरून जातें असा पाऊस, याच्या उलट धोपटवणीचा पाऊस **जिरवणूक**-स्त्री १ शोपविणें, मुरविणें, पचविणें २ जिरवाजिरव पहा

जिरवाजिरव—स्त्री बाहेर येऊं न देणें, छपवाछपवी, दाबादाब, निरवानिरव, सारवण

जिरविणें—उक्रि १ शोपविणें, मुरविणें, पचविणें 'तुझ्या निरविलें बहु प्रणतमतु पोटें पण।' -केका १८ २ दाबणें, कमी करणें ३ बाहेर पुढें-पडूं न देणें छपविणें ४ (मस्ती, रग, गुर्मी) खोडरी मोडणें, शिक्षा करणें [जिरणें प्रयोजक]

जिरवेल—स्त्री भाताची एक जात जिरगा पहा

जिरा—पु लोखडाचें कडें [फा झिराह=कडीं असणारें लोखडी चिलखत]

जिराइत—स्त्री मावळातील एक पाटजात ही अहमदनगर जिल्ह्यात आढळते -अस्तृ ४७

जिराइ(य)ती, जिराई(य)त जिरात—नि १ शेतातील पिकासवधीं (सारा, पाहणी इ०) 'जिराइती वसूल-पाहणी' २ शेतीच्या कामाची, शेतीला योग्य अशी (जमीन) ३ लागवडीच्या जमिनीवर उत्पन्न केलेलें ४ पावसावर पिकणारी, कोरडवाहू (जमीन, पीक) ५ उपऱ्या (मुसलमान किंवा वाणतादि परका माणूस-जो हिंदु लोकात राहून त्याच्या चालीरितीप्रमाणें वागतो असा) याच्या उलट बागायती=अस्सल, मूळचा [अर झिराअत] ०**गांव**-पु जेथें बागा अथवा रब्बीचें पीक होत नाहीं असा गाव **जिराईत-यत**-न १ कोरडवाहू शेतीला योग्य अशी जमीन, याच्या उलट बागायत २ लागवडीतली जमीन ३ धान्याचीं शेतें-जमीन, ह्या जमीनींतील उत्पन्न याच्या उलट बागाईत=मळ्यातील झाडें वगैरेचें-उत्पन्न, माळवद 'ऐसें आमुचें बागाईत। वरकड तुमचें जिराईत।' -मध्य ४०१ ४ केवळ पावसावर पिकणारें शेत-पीक [अर झिराअत्] **जिरायत-जिरातखाना, जिरादखाना**-पु धान्याचें कोठार, सरकारी धान्याचें कोठार, अठरा कारखान्यापैकीं एक

जिरातखाना—पु शस्त्रागार -वाडबाबा २ ४२ [फा झिराह्=चिलखत, झिराव्=लढणें?]

जिराफ—पु आफ्रिकेतील एक प्राणी, उष्ट्रव्याघ्र, चित्रोष्ट्र याची उंची डोक्यापासून पायापर्यंत साधारण बारा हात असते

जिराह—पु चिलखत, कवच [फा झिराह्=लोखंडी चिलखत] **जिरहगर**-पु चिलखत करणारा -राव्यको १० १६.

जिरी—पु (व) जिरें पिकवणारी माळ्याची जात 'आमच्या गावात जिऱ्याची वस्ती पुष्कळ आहे' [जिरें]

जिरें, जिरीं—न एकप्रकारचें सुवासिक धान्य याचा मसाल्यात उपयोग करतात हें रक्तशोधक व दाहशामक आहे [सं. जीर, फा झीरा, हिं जीरा, व जीर] **जिरें**-न जिऱ्याचा दाणा **जिरेंमिरें**-न जिरें व मिरें इ० मसाल्याच्या सामानाला व्यापक शब्द, किराणा जिन्नस **जिरेपाक**-पु जिरें वगैरे घातलेला एक प्रकारचा पौष्टिक पाक, औषध **जिरसाळ**-स्त्री एका जातीचें भात, जिरवल पहा

जिरे-जिरा—नस्त्री चिलखत, जिराह पहा 'जरीचे झगियाचे अंतर्भागीं नवरी बारीक कडियाची लोखडी जिरे' -चित्रगुप्त ११२ [फा झिराह्] ०**गार**-पु जिरेहगर चिलखत करणारा [फा झिराह्+गार] **जिरे-जिरेटोप**-पु शिरस्त्राण 'जिरटोप मटया बाधून' भाव १० 'शिरीं जिरेटोप घातला।' -ऐपो ३२

जिरेळ-ळी—स्त्री केळीची एक जात **जिरेळें**-न जिरेळीचें फळ, केळें जीर पहा [जिरें+कळें?]

जिरोंचें—अक्रि (गो) पचविणें, जिरविणें

जिलकाद—पु मुसलमानी (अरबी) वर्षाचा अकरावा महिना [अर झील्कअदा]

जिल(ल्ली)बी—स्त्री एक मोठें पक्वान्न, मैद्याच्या पिठात लिंबाचा रस, तूप, उडदाचें पीठ व दहीं मिश्र करून तें मिश्रण दुसऱ्या दिवशीं जिल्बीपात्रानें तुपात तळून साखरेच्या पाकात

दारू फेकणारा फळाच्या आकाराचा वाटोळा पदार्थ —ऐपि १४१३ जिल्बी असेंहि त्याचें रूप आहे [हिं जलाबी जिल्बी]

जिलीद जिल्दन—न बांधीव पुस्तक वेष्टबंध -राज्य ८११० [फा]

जिलाय, जिलब—स्त्री १ समुदाय, इतमाम, परिवार, इन्माम २ स्वारी, मिरवणूक (राजा किंवा दव याची, यांत कोतवाली घोडे, ईश्माजे, चोपदारीवाले, बंदुकवाले भालाईत, सांगवाले आणि बाणाईत असे सदा प्रकारचे लोक असतात,शिवाय कोतवाली घोडेहि असतात) 'श्रीमताची भेट घतली जिलीव चाले मागें ।' -ऐपो २८९ [फा जिल्व् ,जिल्बी] **०दार**-पु जिलबीमधील माणूस नोकर, हुजऱ्या **०हुद्दे**-पुअव वरील ईत्यादि सदा प्रकारची शस्त्रे धारण करणारे हुद्देदार **जिलदीस**-क्रिवि स्वारींत पुढें **जिलबीचा घोडा**-पु कोतवाली घोडा

जिलेटीन—न एक पदार्थ हें प्राण्यांचें मांस, अस्थी, कातडी, खूर व शिंगें इत्यादिकांपासून तयार करितात याचा सरसा-सारखा उपयोग करितात

जिलोह—पु १ लवाजमा 'त्यास छत्राची व जिलोहाची तयारी जलदीनें करून पाठवावी' —दिमरा २ १५० २ थाट सभारभ [फा जिल्वा=भपका]**जिलोहानें**-क्रिवि थाटानें **०खाना, जिलौखाना-जलोह खाना**-पु दरबाराचें दालन सभास्थळ 'नवाबानीं दवगीच जलोहखान्यापुढें एक तोफ ठेवली' —रा ५ १२० [फा जिल्वखाना=देवडी, दिवाणखान्याशजारची खोली]

जिल्हइ, जिल्ह, जिल्हे—स्त्री १ चकाकी उजळा तजगी २ पदार्थ गुळगुळीत करण्याची, चकचकीत करण्याची क्रिया, पॉलिश ३ तेज 'दवब्राह्मणाची मर्यादा नवाबबहादूर फार करितात म्हणानच दिवसेंदिवस दौलतीस जिल्ह व रौनक आहे' —रा १९ ५३ [अर जिला] **०गर-गार**-पु उजळा देणारा **०दार**-वि चकाकीत चकचकीत 'जिल्हइदार अपकर वाटत आज चरकी धरिले' —प्रला ११९ **जिलेवत**-वि शोभिवंत चकचकीत 'सवराव जिलेवत नाचती समागना आनंदात।' —प्रला ४१

जिल्हा—पु १ देशविभाग परगणा प्रांत (सामा) भाग देश पहा २ इलाख्याचा एक भाग यांत तालुके पाडलेले असतात व यावर कलेक्टर अधिकारी असतो ३ कागदाच्या घडीचा अर्धा भाग (त्याला पाडलेल्या चार घड्यांपैकी दोन घड्यांची जागा) ४ मिश्र राग [अर मिश्र] **जिल्हस**-घडीच्या अर्ध्या भागात (कौल करार) लिहिण्याची तऱ्हा लिहून देणाराच्या सह्या उजव्या बाजूच्या जिल्ह्यात आणि साक्षीदाराच्या सह्या डाव्या बाजूच्या जिल्ह्यात असतात **जिल्हेनीन-चीनरघ**—नली घडीच्या चार रकान्यापैकी दोन रकान्यामधून काढलेली रघ **०दार**-पु जिल्ह्यावरचा अधिकारी, सुभेदार पहा मराठी राज्यांत परगणे—तालुक्यावरच्या अधिकाऱ्यालाहि हा हुद्दा असे २ (तुर्कीने) नगर तुरुंगाचा अधिकारी [फा] **०मजिस्ट्रेट**-पु (इ) डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट, जिल्ह्याच्या कलेक्टरास १ ला वर्ग मॅजिस्ट्रेटचा अधिकार असतो म्हणून त्यालाच जिल्हा मॅजिस्ट्रेट म्हणतात

जिल्हें—न (कों) माशे धरण्याचें लहान जाळें

जिल्हज—पु मुसलमानी (अरबी) वर्षांतील बाराचा महिना [अर झीलूहिज्जा]

जिवट, जिवस—वि १ रगदार पाणीदार जोरदार दमदार काटक (मनुष्य,जनावर) २ योग्य लायक समर्थ ऐपत माण्मत्ता वगैरे असणारा ३ बळकट दृढ कणखर 'असा पुरुष जिंतीं एक मोमिर जिवट असता रहा।' —प्रला १८८ ४नफ्याचा फायद शीर उत्पन्नाचा (धंदा उद्योग) [सं जीव+ट प्रत्यय]

जिवडा—पु १ (सामा) क्षुद्र जीव जंतु २ सरपटणारा प्राणी उरोगामी (साप किडा इ०) ३ प्रियपुत्रादिकास लडिवाळ पणानें नांव (बछडा, हिरा याप्रमाणें) [स जीव+डा=अल्पार्थी प्रत्यय]

जिवणी—स्त्री जवणी, तोंड दोन ओष्ठामधील तोंड उघडण्याकरितां असलेली चीर फट 'त्या मुलाचे ओठ लाल असुन जिवणी लहानगर होती' —कोरकि ४२९ [स जीवन]

जिवणें—अकि जगणें जिवंत असणें [स जीवन]

जिवत जिवंत-कळा-कोळसा—जीवनमध्यें पहा

जिवती—स्त्री मूल जन्मल्यानंतर सहावीच्या दिवशीं पुजावयाची एक दवता, सटवी 'रक्षी गुरुसेवा हे सच्छिष्यशिशुसि गाल्या जिवती।' —माउद्याग ८ ८८ २ तिची एक लहान प्रतिमा करून मुलाच्या गळ्यांत बांधितात ती ' ३ श्रावणमहिन्यात मुलास दीर्घायुष्य मिळावें म्हणून माता दर शुक्रवारीं पूजन करतात ती देवता [स जीवतिका]

जिवता—स्त्री (व) आषाढ वद्य अमावास्या [स दीपवती ?]

जिवनळ—पु (गो) दवनळ एकप्रकारचें गवत बोरू

जिवलग—वि जिव्हाळ्याचा, आवडता प्रिय, जिवास आधारभूत (पति मित्र पुत्र ईश्वर इ०) जीवलग पहा 'दवाच्या सख्यत्वासाठीं। पडाव्या जिवलगासी तुटी।' —दा ४ ८ ८

जिवविणें—उकि जिवंत करणें जगविणें 'अन जिववी परिमित आहारीं। अधिक झालिया तेंचि मारी।' —मुआदि२० ८५ [जीवणें प्रयोजक]

जिवसा—वि जिवलग पहा [स जीवसन्श] **म्ह० १** तादूळ जिवसे पाहुणा निवसा १ पाहुणा निवसा आणि तादूळ निवस करीं साधक

जिवा—पु (राजा) जिता पहा [जीव]

जिग़ा—पु (नाविक) दोरीचे दोन पेड वळून झाल्या नंतर त्यांत मिसळावयाचा तिसरा पेड, शिडाच्या दोन पारस ज्या जोटसुमक्या दोरीनें जोडलेल्या असतात तो गोंड [जीव]

जिवाचा—हा शब्द व याचे समास जीव मध्यें पहा

जिवाजीवन—पु (विनोदनें) जीव, प्राण, याच्या उलट मनाजीवन (मन) 'मनाजीवन निघून जातो जिवाजी सताग चार दणें पडतें'

जिवाणूं-णें—न (को) (सामा) सर्पाच्या जातीचा प्राणी, क्षुद्र जीव, जन्तु, किड [जीव]

जिवाद—स्त्री (पु) घोरपड जवादें

जिवानकला—पु जीवखडा, अश्मा —यदलापूर ७० [जीवनका कल्लु=दगड]

जिवारा—वि किडयानें खाल्ला (पदार्थ) —मुंग्या १९२

जिवाळा—पु जिव्हाळा पहा (पु) १ दूह २ जिवंतपणा —वि सजीव 'लवणाची मासोळी। जरी होय जिवाळी।' —अमृ ७ ३६ [जीव]

जिवाळें—न (महानु) ल्हान कमळ 'चौवारि जिवाळीं। नवरत्नांचीं।' —कृ ७४

जिव्हा—स्त्री १ जीभ, रसनेंद्रिय 'जगामध्यें जगमित्र। जिव्हेपासीं आहे सूत्र।' —दा १९ २ १९ २ (ल) अग्नीची ज्वाला ३ जिभेच्या आकाराची वस्तु [स जिव्हा] (वाप्र) **०खाणें**—राग नें, रागानें जीभ चावणें **०वांकडी पडणें**—१ बेरमानप पणानें बोलणें २ अर्धांगवायूनें जीभ लटकी पडणें **०विटाळणें**—१ जिव्हेचें स्मरण नष्ट करणें २ शिव्या वगैरे देऊन जीभ वाया घालविणें, जिभेनें पाप करणें ३ नालायक, वाईट मनुष्याची एखाद्याला शिफारस करणें, मध्यस्थी करणें **०हातीं धरणें**—१ फार शिरजोरी करणें २ अन्याय वरळणें ३ वधाशीपणानें खाणें **जिव्हेला आडावेडा असणें**—बोलण्याची मनाई, आडकाठी असणें, बोलण्याला आडपडदा असणें, इतर वाक्प्रचारासाठीं जीभ पहा सामाशब्द— **जिव्हाग्र**—न १ जिव्हेचा शेंडा, टोंक २ (सुरीनें) जिव्हार 'ती काठी त्याच जिव्हाग्रीं (मर्मस्थानीं) पडली [स] **जिव्हाग्रीं असणें**—उपस्थित असणें, तोंडपाठ असणें 'जे तो पठला आहे तें त्याचे जिव्हाग्रीं आहे' **जिव्हाछेद**—पु जीभ कापणें (खरेपणा सिद्ध करण्यासाठीं योजिलेला) **०दंश**—पु (जिभेला झोंबणारें, चटका बसणारें) तोंडीलवणें 'आणि राखेडुनि पोरडे। आत बाहेरी यकपाडें। तो जिव्हादंशु आवडे। चतुरता।' —ज्ञा १७ १४४ [स] **०दोष**—पु १ भाषणांतील दोष २ जिभेंतील दोष, अडखळणें **०मूलीय**—वि क, ख वर्णापूर्वींचा विसर्गोच्चार याची अर्धविसर्गपूर्वक क्कार अशी व्याख्या केली आहे उदा० अन्तःकरण, दुःख इ० **०रूढ**—वि वाटेल तेव्हां पाठ म्हणून दाखविता येणारा, जिव्हाग्रीं असणारा, सदा सिद्ध, अगदीं तयार **०रोग**—पु १ जिभेवरील सूज, फोड २ (नामा) जिभेला झालेला रोग **०स्तंभवात**—पु जिभेचा अवष्टंभ, जीभ लुळी पडणें **जिव्हेचा जड**—वि १ स्पष्ट, पूर्ण शब्दोच्चार करावयास असमर्थ बोलण्यात खोट असणारा २ अबोल्या, फार बोलावयास नको असा

जि(जि)व्हार-री—नस्त्री १ (काव्य) हृदय, आत्मा; चैतन्यस्थान, काळीज, अंतःकरण 'भेदितें आमुचें जिव्हार।' —रास ३ ८० २ (ल) प्रमाणप्रमाणें चैतन्योत्पादक गोष्ट, तत्त्व, मर्म, सार जीवनकला 'जिव्हार मोडलें वैराग्याचें।' —माए ८४ 'जो वेदशास्त्राचें जिव्हार।' ३ जीव 'शस्त्राचीं जिव्हारें। आरोपुनी।' —ज्ञा १ २२० ४ जीवाचीं गुप्त गोष्ट, रहस्य, काळीज, मर्म 'दद जया लागीं झरविले। लक्ष्मीयहीं राहिपे। जिव्हार जें।' —ज्ञा ११ ११८ ५ जिव्हाळा 'ना तरी सकल धर्मांचें माहेर। सज्जनांचें जिव्हार।' —ज्ञा १ ३१ जिव्हाळा पहा **जिव्हारीं**—क्रिवि १ नाजुक भागीं मर्मीं काळजाच्या भागीं, अंतःकरणात (जखम इ०) 'नरपति रमणी ते टोंचलीसे जिव्हारीं।' —मारद ३ ५७ [जीव]

जिव्हाळ—स्त्री जिव्हाळी पहा

जिव्हाळा—पु १ उगम, उत्पत्ति, मूळ, झरा 'या विहिरीचा जिव्हाळा ल्हान आहे यामुळें पाणी थोडें' २ आत्मा सार, मर्म, मुख्य तत्त्व 'नेणों मुक्तीचा जिव्हाळा।' —एरुस्व ७ ६३ 'जगें भक्तीचा जिव्हाळा। तोचि देवाचा पुतळा।' —तुग, कीर्तन ११२ ३ पोहोंच, आवाका, धारणाशक्ति 'मुलाचा जिव्हाळा पाहून अभ्यास सांगा' ४ कळवळा, काळजी, उत्कंठा, जीव लागणें, मन जडणें 'दुसऱ्याच्या दुःखाने जिव्हाळ्याचा माणूस असावा' ५ (गोंगा इत्यादि लुटवणें) घाटी आणि तारा जेथें एकत्र होतात त्या बिंदुवर जो कापूर लावतात तो, झाग ६ मर्मस्थळ, वर्म ७ जीवित आणि चैतन्याचें उगमस्थान, पाझर 'नामरूपा तृप्ति जिव्हाळा।' —एरुस्व ३६ ९२ 'विद्याचा जिव्हाळा व्यवहाराचा जिव्हाळा' ८ लाभ तुझा जिव्हाळा। मानाना हा।' —ज्ञा १३ १०८९ ९ माया ममता [स जीव+आलय] **जिव्हाळी**—स्त्री १ एखादी मर्माची जागा नाजुक वर्माचा भाग (नखाच्या, शिंगाच्या खालचा जिव कानाच्या आतला) सचेतन मांसाचा भाग मर्मस्थान (क्रि० लावणें लागणें) २ जिव्हाळा झरा जिव्हाळा अर्थ ५ पहा [जीव+आलय] **जिव्हाळी-जिव्हाळीला लावणें-लागणें**—मर्मभेद होणें (अक्षरश व ल०) जिवाला लागून राहणें **जिव्हाळ्याचा**—वि अत्यंत मैत्रीचा जिवलग मायेचा काळजीचा कळकळीचा 'तो गाजुदीखान याच्या जिव्हाळ्याचा होता —भाव ७० माझ्या जिव्हाळ्याचा एथें कोणी नाहीं म्हणून तूं मला मारतोस'

जिव्हाळा—स्त्री १ शिरा (वाजविण्याचे), पिपाणी, पावे, अलगूज इत्यादींतून सूर निघण्यासाठीं त्याच्या तोंडातून बसविलेला

धैर्याळ रि जपग तुरंग २ यशस्वी पहा (दे) जिप्णु [तिष्ठ]

जिष्णु—पु १ विष्णु २ अर्जुन —वि १ सर्वजित विजयी, जयशाली २ (सामान्यत) जिंकणारा [स जि=जिंकणें]

जिमाळा—स्त्री (शाळी) एक भोर —श ७ १७

जिमुस्त—वि (गा) वगैरे [द जन्म में पो मुस्त]

जिहाद—न धर्मयुद्ध —जन १८०७ १८ [अर जिहद]

जिह्व(ह्वि)—स्त्री (नृत्य) शोणाचा न करता अशी रि रम नृत्यास पहा पापण्या मिटून आकुंचित करणें हा अभिनय असूया आलस्य, वाढप हे भाव दर्शित करण्याकरिता करतात [स]

जिह्वा—स्त्री जिव्हा पहा

जिज्ञासा—स्त्री ज्ञानाची इच्छा मुमुक्षु शोधकबुद्धि [सं]

जिज्ञासु-वि १ ज्ञानाची इच्छा असणारा साधक शोधक २ अभ्यासी जिज्ञासु मनाचा [स ज्ञा-जिज्ञासा]

जी—मना जा याचें स्त्रीलिंगी एकवचनी रूप

जी—१ नावाच्या पुढे आदरार्थी, बहुमानार्थी लावावयाचा प्रत्यय जसें—गणपतरावजी, हनुमानजी, रामचंद्रजी साहेबजी २ हुकूम करताना विनय परिचयार्थ असा योजावयाचा प्रत्यय 'अरे खट्याजी' ३ प्रश्नार्थक संबोधन (यात उत्तर गृहीतच असतें) तिरा रविशिशुवचनें अदमला शिव काय जी!' —कका १०६ ४ महाराज सरकार स्वामी यांप्रमाणें विनयार्थी संबोधन 'जी नमो जी! आया।' —ज्ञा १ १ ५ मान्यता होकार दर्शविण्यासाठी 'हो! अरे!' या अर्थाचा सवरानें योजावयाचा शब्द अरे हें काम करशील? जी महाराज ' ६ व्यक्तीच्या विशेषनामास लावावयाचा सन्मानार्थी प्रत्यय उदा० अप्पाजी रघुजी मल्हारजी उ०, ब्राह्मणात पंत किंवा वडिलांचें नाव जोडावयापूर्वी यांचितत नमें—कृष्णाजीपंत बाळाजी विश्वनाथ [स जयिन् प्रा जइ]

जाजी करणें जी म्हणणें—हांजीहांजी करणें खुशमस्करी करणें

जी—उद्गा पोवाडा लावणी यांच्या कडव्याच्या शेवटी साथ करतात उच्चारावयाचा शब्द [ध्व]

जीऊ—पु जीव त्रिविध तापानें तापलें मी बहु। नाहंना वा जीऊ प्राण माझा। —व २५ [जीव]

जीऊ—वि अमित अस्त निक पहा

जीक—स्त्री (गो) जय अजल्या मळात तुला बरीच जीक झाली [जिंकणें जीक]

जीण—न (गो) निं धन

जीणणें—अक्रि जिंकणें जिणें धन ज्यन्द्री मधुकराचा स तीं। कवि जीणर। —शिशु २६६

जीणें—न १ जन्म जगणें जिणें पहा 'काय जीणें मारितें दुःख भंगे।' —किंगमनि, पुरातस्थान १८ (नवनीत पृ ४१२) [स जीव्]

जीत—वि जिवंत जिता पहा 'जती आशाचें नारीर न कीजे। जीत मेल्या सारिखें।' —मुआदि ८८० ०ना मेला—वि जीवत अथवा मेला ग ३६० जीत ना मेली हरळीची मुळी= (गवादा धरा, व्यापार भरभराटीत असा किंवा मंद असो नेहमी चाल तरी फायदाचे होतात हरळीची मुळी पहा २ जिवा वी गोष्ट जितामध्ये पहा जीत हाडांला खिळणें-सर्व जन्म भरवरायाचा चिरहृत राहणें जीतणें—अक्रि जगणें, जीवत राहणें 'जीनाति हें मकर जीवहि चापप णी।'—मुल्लाचार्य आर्याचें भाषातर १ जीतवण-न दक्ष पाळण्याची क्रिया 'पुढी नी वा करून। भूर्णे दाखी ओवाळून।' —पाय ८१५१ ०सती—स्त्री (नवऱ्याच्या जिवंत पणीं ओपणाला जाळून घेण्या प्रमाणें सांगीतलीं वागणारी) मोठी पतिव्रता स्त्री ०हत्या(ते)र—न जें नेहमीं हातांशीं असतें व ज्याचा उपयोग तापडताच करता येतो असें (हत्यार भरा कट्यार यासारखें) हत्यार याच्या उलट बहुक तोफ

जीत—स्त्री (व) जय सरशी (खळ पण होडया मधीत) 'प्रसंग आला असतां युद्ध करावें, हार-जीत ईश्वराधीन' [स जि-जित]

जीत—स्त्री १ आग्रह जीद पहा 'दर्दम खावदाची जीत करावी' —पेद ६ ५६ २ (व) पैज होड हर 'तिनें ताशून धरण पी। पायीच्या पडल्या जीति। —पला ७७ 'यमा आता आगाच पाहिजे, नाहीतर तुझामाझी जीत [अर जिद]

जीतार्जे—न (मुराबा) एक प्रकारचा मासा

जीद—स्त्री निक्रर हट्ट जिद्द पहा 'राजे व व्यंकटराव मिळून करडे यानवरची जीद धरविली' —पेद १० १०८ [अर जिद]

जीन—न कापडाची एक जात —मुव्या १२३

जीन—पु भूत जिंद जिन पहा 'दिलीरखानाच्या अंगात कोणी जीन शिरून बातें आह' —सूर्यप्र ९० [इ]

जीन—वि म्हातारा वृद्ध जीर्ण 'वैगा जिंकावा हा करुनि वेळें अद्वा दुवा जीनें।'—मोभीष्म ४९ [स जीन+प्रा जिण्ण]

जीन—नपु खोगिराचा एक प्रकार विशेषत पिलायती चामड्याचें खोगीर पगाग जन्नीत जीन तयार्टी।' —मुसभा १४७८ [फा शीन] ०खाड—न खोगिरावर बसणाऱ्याच्या सुरक्षिततेसाठीं केलेला एक आधार ०गर पु चामड्याचें काम करणारी एक जात व तींतील व्यक्ति हे लोक खोगीर लगाम, कातडी पेटे ताफ-बंदुकीचें कातडीसामान वाहुल्या खळ्गी

वगैरे करतात [फा झीनगार, तुल० म अजिनकार] ०गरी–वि १ जीनगरासंबंधी २ जिनगरानें केलेलें (सामान) –स्त्री जिनगराचा धंदा, कसब ०तुकडा–पु न्हाव्याच्या धोकटींतील वस्तरे टेंकण्याचा सुरणमाचा तुकडा ०पाटक–वि सर्व रंग एक सारखा व फक्त पाठ पटरी असणारा (घोडा–हा अशुभ असतात) –अश्व १ १०१ [जीन+फरक] ०बंद–पु जीन आवळण्याची दोरी, पट्टा –ती खोगीर वगैरेंसुद्धां तयार ०बंदी–स्त्री १ कूच करण्याची तयारी, मुसनेदी 'शिपायाच्या लष्करांत आवई पडली त्यावरून तेथें दोन प्रहराच जीनबंदी जाहली '–ख ७ ४९८ स्वारी (मोहिमेंतील) 'पावसाळ्याच्या पाण्यावर जीनबंदीनिशी राहिले' –ख ९ ४६७० [फा] ०बाजी–जीनबंदी पहा 'शहरांतून झुकत चाल्ही केली हावयावर जीनबाजी ।'–पला ४ १३

जीना—पु (महानु) जिंकलेली वस्तु, दान 'कवणातें मागावा जीना ।'–भए १३१ [स जि–जिन]

जीभ—स्त्री तोंडातील एक अवयव, रसनेंद्रिय २ (ल) नंदीबैलाच्या पाठीवर जिभेच्या आकाराचें चित्रविलेलें कातडें वाटतें तें ३ जिभेच्या आकाराची वस्तु, भाग नखाची–डोळ्याची –सापाची जीभ पहा ४ फोगी, एक प्रकारचें शीड ५ (व) रणगाडा किंवा पाळणा याची खालची बाजू ६ (नाविक) जिभे-सारखा लांब पसरलेला फाटा 'नदीची जीभ लांबवर पसरली आहे' [स जिह्वा, प्रा जिब्भा फें, जि चीव, जीपा] (वाप्र) ०काढणें–पदार्थ खाण्यासाठीं आशाळभूतपणा करणें ०चावणें–चावलीशी करून बोलणें–भिऊन, संकोच धरून, दबत दबत बोलणें ०चुरचुर घालणें–अयोग्य, अप्रासंगिक, वेडेवाकडे बोलणें ०जड असणें–स्वतर पाठ करावयाला असमर्थ असणें जीभ जड होणें पहा ०जड होणें–१ (अस्पष्टोच्चारानें) बोलता न येणें चालणें शुद्ध बोलता न येणें 'लहान मुलानीं सुपारी खाल्यानें जीभ जड होते' २ मदबुद्धि होणें ०झडणें–(खोटें वगैरे बाण्यानें) जीभ कुजून पडणें याचा माहींशी होणें ०नरकात घालणें–पोरळ वदनानीं, शिव्याशाप वगैरेनीं वगैरे जीभ बाटविणें, खोटें बोलणें ०नाघटणें–गुप्त वार्ता फोडणें न यावयाची गोष्ट, गुप्त गोष्ट बोलणें ०बधिर होणें–जीभ जड होणें ०मोकळी सोडणें–वाटेल तसें बोलणें त्यांत कांहीं नियम न पडणें ०भाडणें–वाचणीं वळणें मुरें वनों शब्द न फुटणें ०लपलप करणें–लुसलुस करणें बोलणें ०लागत न चालणें–पश्चिमी अवळावळ बोलणें उरल्यानें बोलणें ०लाडनागणें–लज्जास्पद उत्पन्न असणें पाणी सुटणें ०वळवळणें–(लहान मुलें) बोलण्याचा प्रयत्न करणें बोलायला लागणें २ दिवचा वणें, पहा हा बोलणें ०विटाळणें–जीभ नरकात घालणें पहा

०शिंदळ–निसरडी–स्त्री वाचाळ, बिन ताब्यातील जीभ –वि फटकळ, शिवीगाळ करणारी ०सोकणें–१ चटक लागणें २ चव येणें (अन्नाची–सराबानें) ०सोकावणें–तोंड चटावणें जीभ सोकणें पहा ०हातीं धरणें–मन मानेल तसें बोलणें, खाणें. –भेचा पट्टा–अद्वातद्वा बोलणें, वाचाळता –भेचा पालट–खाण्यांत बदल, रोजचा खाण्याचा पदार्थ न खाता दुसरा खाणें –भेचा तोरा–अतिशय कडत पदार्थ खाल्यानें जीभ भाजून जाणें जिभेचे फुटाणे फुटणें–फाडफाड बोलणें (एकाच) जिभेनें साखर किंवा गू खाणें–एकाच वेळीं सम्मति आणि असम्मति देणें, बरवाईट म्हणणें, दोन्ही प्रकारें बोलणें –भेला टाळा लावणें–एखादी गोष्ट गुप्त ठेवणें –भेला चिमटा घेणें–बोलणें किंवा खाणें यापासून तोंड आवरणें –भेला डाग देणें–जीभ ताब्यात ठेवणें, जीभेला नियंत्रण घालणें जीभेवर असणें–१ तोंडपाठ असणें २ अगदीं ताज्या आठवणींत असणें ३ बोलून टाकण्याच्या तयारींत असणें –भेस–ला–आडवा–वेढा नसणें–वाचाळ वडवड करणें, निरर्थक प्रलाप काढणें. –भेस–ला आवरून धरणें–निर्बंध घालणें, जीभ आटोक्यांत ठेवणें –भेस–ला–टाचा देऊन,कांहींएक,ठेवणें–आपण न खाता दुसऱ्यासाठीं गोड पदार्थ राखून ठेवणें –भेस हाड नसणें–जीभ ताब्यात नसणें (खोटें बोलणें, शिवीगाळ करणें यात), खोटें, अपशब्द बोलण्याचें भय नसणें म्ह० उचलली जीभ आणि लाविली टाळ्याला=विचार न करता बोलणें

जीमूत—पु मेघ ढग 'जीमूत प्रेरिले सत्वर ।'–मुआदि ४९ ९८ [स] ०वर्ण–वि मेघवर्ण, निळा 'नील जीमूतवर्ण रघुवीर ।'

जीय—पु जीव पहा जीयावें–जावें 'या वर्षी आतां जीयावें या परीस हे पण वरें,' –गीताचंद्रिका १ ८६

जीर—पु (गों) कोरडें देठ

जीर—स्त्री लहान खाच [फा गिराह]

जीर्ण—पु जीर्णज्वर पहा –वि १ जुनें फाटकें तुटकें, यम खुणा वदत वाटलेलें वापरलेले (वस्त्र, वस्तु प्राणी) २ पचलेलें निरलेलें (अन्न) [स जॄ=वृद्ध होणें] ०ज्वर–पु पुष्कळ दिवसांचा बारीक ताप हाडींताप जीर्णोद्धार–पु १ जुनी मूर्ति किंवा देऊळ यांची डागडुजी किंवा नवीन बांधणी, जुन्याचें नवें करणें २ (ल) जुनी वस्तु काढून नवी घेणें, बदल करणें जुन्या वस्तूचें नवें करणें

जील—पुस्त्री १ जीर सरळ बाबांपैकी लहान टिमरी, मिहरी २ (व) वेताच्या गवताची जुनरें [फा झीर, तुल० सं जील एक वाद्य] ०देणें–(व) उत्पत्ती देणें, उत्तेजन देणें जील देणारा फोगी सांपडणार पाहिजे '

जील—पु (व) कठीण झुडपाची दाट जाळी

जील्सुभानी—स्त्री पदशाहाची एक पदवी 'हजरत जील सुभानी यांणीं आज्ञा कीजे' —रा ६ ६०७ [फा झिल्लि-सुब्हानी=ईश्वराची छाया]

जीव—पु १ प्राण, जीवित २ प्राण असणारा निर्जन प्राणी 'सर्व जीवांस ईश्वर पोसतो' ३ लहान कीटक, प्राणी (चिलट, घुंगुर्डे, पिसू, किडा इ०) 'या धान्यास जीव झाले आहेत' ४ तेज वीर्य, जोम, धाक पाणी शक्ति, धैर्य कार्यक्षमता, सत्त्व सार (माणूस, घोडा, वैरे इ०चें) ५ यश, नफा साम, अर्थ (कार्य काम उद्योग यांत) 'या व्यवहारामध्यें जीव नाहीं, करा न करा सारखा' ६ चळवळी स्वैर्य, माणुसकी, टिकाऊ पणा, भक्कमपणा (पदार्थ, पत्र यांचा) 'छत्रीचा जीव हलका म्हणून वाऱ्यानें फाटली' ७ खरपणा, सत्यता विश्वसनीयता, मिलाफ मेळ (बातमी वगैरेचा) 'या बातमीमध्यें, त्या म्हणत जीव नाहीं' ८ सौंदर्य, जोर (लिहिण्याचा) ९ मन प्रवृत्ति, धैर्य 'एक जीव म्हणतो जावें एक म्हणतो न जावें' १० अंतरात्मा, सचेतन आत्मा जीवात्मा, पक्ष 'त्याच्यासाठीं माझा जीव भारी तडफडतो' ११ देवगुरु बृहस्पति 'त्याच्या आला परिसुनि यश निववायासि मन धरा जीव।' [स जीव, प्रा जीवो, सिं जीउ, हिं जी] (वाप्र) **०अधांतरीं उडणें**—संकटांत पडणें, भांबावून जाणें, घाबरून जाणें **०अर्धा करणें**—मनुष्याला अतिशय त्रास देणें सर्व शक्ति खर्च करणें (श्रम, व्यर्थ शिकवण इ०) **०अर्धा होणें**—भिणें, त्रासलें जाणें, गर्भगळित होणें श्रमणें दमणें, अर्धमेलें होणें **०आटणें**—१ मरेमरेतों श्रम करणें २ अतिशय थकून जाणें (मेहनत, काळजी इ० नीं) **०आडकणें—टांगणें—टांगला असणें**—आवडत्या वस्तूच्या प्राप्तीसाठीं घाबरें होणें, काळजी लागणें **०आवरणें**—(क) त्रासून, मन आवळणें 'त्याची उस्तवारी ठेवतां ठेवतां माझा जीव आटून गेला' **०उडणें**—१ प्रेम नाहींसें होणें विटणें २ भीतिग्रस्त होणें **०कंठगत येणें**—(क) १ मेटाकुटीस येणें २ मुटकून पडणें **०कालविणें**—कालवणें, अतिशय क्षोभ होणें, पोखरणें गडबडणें **०कीं प्राण करणें**—अतिशय प्रेम करणें **०कासावीस होणें**—(ना) गुदमरणें **०कोरडा होणें—पडणें**—घसा कोरडा पडणें अतिशय दमणें (आजार, श्रम, भूक यांनीं) **०खाऊन टाकणें—सुकणें—रडणें**—आक्रंदन करणें, जाममी खाणें **०खाणें—घेणें जिवास खाणें**—एखाद्याच्या पिच्छास लागणें पुरविणें **०खाऊन काम करणें**—मनापासून काम करणें **०खालीं पडणें**—उत्कट इच्छा पूर्ण होणें साध्य गळ्यांत मनाचें होणें **०गोळा होणें—मरणें—कुरतडणें** अति चाप पकडणें 'जों जों देव ना कमेट चोर । तों तों त्याचा शोक विस्तार ।' —भाउ २६ **०गोळा करणें**—जीव मुठींत धरून पळून जाणें 'पळाली जीव घेऊनियां ।' **०जाळणें—मारणें**—निग्रह करणें, दमन करणें (कामेच्छा, पाप वासना, मनोविकार यांचें) **०टाकणें**—१ प्राण सोडणें २ निराश होणें, चित्त स्वस्थ नसणें ३ फार उत्कंठा लागणें, अतिशय हट्ट, छंद घेणें ४ (पूर्वकालवाचक धातुसाधित याच्या पाठीमागें असेल तर जसें—रडून—हसून—रागावून—जीव टाकणें) =रडणें हासणें, रुसणें (अतिशय जोरानें व मनःपूर्वकतेनें) **०टाकून पळणें**—अतिशय त्वरेनें, घाईनें, एकदम पळणें, भिऊन पोबारा करणें **०टांगणीस लागणें**—१ एखाद्या वस्तूवर प्रीति जडणें २ चिंताक्रांत होणें **०ठिकाणीं नसणें**—अस्वस्थ असणें, चैन न पडणें **०डहुळणें—मळमळणें**—(ना) मळमळणें **०तुटणें**—१ अतिशय श्रमणें २ तळमळ लागणें एखाद्याचा ध्यास लागणें, एखाद्याबद्दल अतिशय काळजी वाटणें **०तोडणें**—दुःखानें संचित होणें **०तोडून करणें**—अतिशय मेहनतीनें करणें (काम, धंदा) **०थारीं असणें**—स्वस्थपणा असणें **०थारीं नसणें**—अस्वस्थ असणें चैन न पडणें **०थोडा थोडा होणें**—(ग्लानि, देणें इत्यादि कारणांनीं) अतिशय चिंताग्रस्त होणें, काळजी लागणें, भीति वाटणें, फार दुःख होणें, धैर्य खचणें **०देणें**—१ आत्महत्या करणें २ सगळें लक्ष घालणें, लक्ष देऊन करणें, पुष्कळ प्रयत्न करणें **०धडधड करणें**—काळजी, भीति वाटणें **०धरणें**—नवीन शक्ति मिळविणें, रंगारूपास येणें; बरें व्हावयास लागणें, जगणें, बाळसें लागणें (झाड वगैरे) **०धरून**—१ धैर्य धरून, उत्सुकतेनें, उत्साहानें (कृत्य करणें) २ जिवंत राहून, अस्तित्व ठेवून (कशातरी याला जोडून योजना) **०धुकधुक करणें**—(ना) घाबरणें **०पछाडणें**—मोठ्या कळकळीनें, लाचारीनें नम्र होणें **०पडणें** एखाद्या गोष्टींत मनापासून शिरणें, गोडी लागणें, तत्पर होणें **०पाखडणें**—१ अतिशय मेहनत करणें, प्रयत्न करणें २ तडफडणें, तडफडणें **०पोळणें**—१ दुःख होणें २ चरका बसणें, धडा मिळणें **०प्यारा असणें**—जीवाविषयीं अतिप्रीति दाखविणें म्ह० ज्याच्या त्याला जीव प्यारा **०फुटणें**—अतिशय उत्सुक होणें 'तुझे भेटीलागीं निशिदिवस माझा जिव फुटे ।' —सप्रह ६ १५८ **०बसणें**—(एखाद्यावर) मन बसणें प्रेम करणें, शोक असणें **०भांड्यांत पडणें**—जीव स्वस्थ होणें **०मट्ट्यास देणें**—दमणें, दमवून जाणें **०मुठींत धरणें**—१ काळजी पूर्वक स्वतःचें रक्षण करणें (धोक्यामुळें) २ स्वतःवर ताबा ठेवणें अत्यंत संयमन करणें **०मोठा, मोठा जीव करणें**—१ धाडस करणें, धैर्य धरणें २ उदार होणें (खर्च वगैरे करतांना) **०मेटाकुटीस येणें**—(उ) कंटाळा येणें, त्रास होणें **०राखणें**—जीवाचें रक्षण करणें आळसानें काम करणें **०लावणें**—प्रेम करणें माया लावणें **०वर—वरता**

करणें–अतिशय उत्सुक होणें उत्कंठा लागणें **०वारा पिणें**–उदास भासणें भयाण वाटणें **०सुकणें**–अशक्त व्याकूळ होणें **०सुचित नसणें**–काळजींत असणें **०सोडणें**–१ मरणें २ जीव धोक्यांत घालणें, स्वतःच्या जीवाची आहुति देणें ३ अतिशय इच्छा दर्शविणें ४ आजारी माणसावरून ओंवाळून टाकणें (यानें आजाऱ्याचा रोग ओंवाळणारावर जाऊन तें मरतें अशी समजूत) **जिवा आगळा**–वि एखाद्याच्या काम करण्याच्या शक्तीच्या बाहेर **जिवाचा कलिजा**–वि प्राणापेक्षांहि प्रिय **जिवा(वि)ची गांठ**–अन्तःकरणांतील गोष्ट 'बरू सांग जीविंचा गांठी। त्याची आवडी लागे पोटीं।' –भारावक १७ **जिवाची ग्वाही-पाखी देणें**–खात्रीपूर्वक सांगणें **जिवाचा घात करणें**–१ आटोकाट प्रयत्न करणें निकराची मेहनत करणें २ अतिशय छळणें गांजणें (जीव जाईपर्यंत) **जिवाचा घोंट घेणें**–जीवाचा घात करणें मरेपर्यंत छळणें **जिवाचा धडा करणें**–साहसाचा प्रयत्न करण्यास तयार होणें **जिवाचा लाळ करणें**–१ फार कदम करणें जिवाला त्रास देणें २ (ल) फार मेहनत घेणें **जिवाची कायकाय करणें**–(कुत्र्यासारिखे भुंकावयास लावणें म्हणजे) अतिशय छळणें **जिवाचा सोवती**–वि आयुष्याचा सोबती (नवराबायको रोग) **जिवाची राख रांगोळी करणें**–अतिशय काम करणें (राळ्याच्या काडीसारखें होणें) त्रास घेणें **जिवाची हुलड करणें**–मोठा नेटाचा प्रयत्न करणें **जी(जि)वा अगोचर**–वि शक्तीच्या बाहेर **जिवाचा चार चार करणें**–चैन करणें नाचणें चैन विलास करणें **जिवाचें रान करणें**–अतिशय कष्ट सासणें **जिवाच्या गांठी बांधणें**–मनांत नीट ठसवून किंवा बिंबवून घेणें 'हरा हा अर्थु जिवाचिया गांठीं। का न बांधावा।' **जिवा-जीव आहे तोंपर्यंत**–मरण येईपर्यंत जन्मभर सदासर्वदा 'माझ्या जिवांत जीव आहे तों पर्यंत मी तुला सोडून चार दिवस देखील रहाणार नाहीं' **जिवांत जीव घालणें**–१ उत्तेजन देणें सांत्वन करणें धैर्य देणें २ आपलें व दुसऱ्याचें मन एक करणें आपले विचार दुसऱ्यास नीट समजावणें **जिवांत जीव येणें**–गेलेली शक्ति धैर्य पुन्हा येणें धीर येणें **जिवानिशीं**–जिवासकट **जिवानिशीं जाणें**–मरणें (प्राणास मुकणें) म्हण० गेली कातें जिव निशीं आणि खाणार म्हणा वगैरे **जिवापरता**–१ सामर्थ्याच्या बाहेर (श्रम इत्यादि) 'यावर जिवापरतें दुखणें आलें आहे जिभ वळेल तेव्हां खरा' २ प्राणापेक्षा प्रिय **जिवापलीकडे**–जिवापेक्षां प्रिय **जिवापाड-डें**–क्रिवि जिवाचें मोल देऊन शक्तीबाहेर **जिवा भावाचा**–पु (सोयरा चाकर पदार्थ गोष्ट काम) आपल्या स्वतःच्या रक्ताचीं जडलेला आवडता मूल्यवान वगैरे **जीवा भावानें-स**–क्रिवि स्वतःसाठीं स्वतःच्या विशेष जरूरीकरतां 'हें पारखी हृदय जीवभावास टेविल' **जिवाभावानें जीवें भावें**–क्रिवि अन्तःकरणापासून आवडीनें मनापासून उत्साहानें जागेनें **जिवाभ्यास-भ्यासानें**–क्रिवि आपलेपणाच्या भावानें आपुलीं मनापासून 'जिवाभ्यासानें ज्याचा श्रम करावा त्याचाच फलप्राप्ति' **जिवाला खाणें**–हळहळणें झुरणें मनाला लागणें **जिवाला चरचरीत लागणें**–अतिशय चिंता लागणें **जिवाला काहीं-तरी करून घेणें**–आत्महत्या करणें जीव देणें **–लागणें**–मनाला लागून राहणें झुरणें खिजणें **जिवावर**–स्वतःच्या शक्तीवर श्रमावर बुद्धीवर (आपलें काम करणें) **जिवावर उठणें**–दुसऱ्याच्या जिवाची काळजी न करणें त्याचा जीव घ्यावयाला तयार होणें **(दुसऱ्याच्या) जिवावर (आपलें) पोट भरणें**–दुसऱ्यावर अवलंबून आपला उदरनिर्वाह चालविणें **जिवावर उड्या मारणें**–दुसऱ्याच्या पैशावर मदतीवर चैन वगैरे मारणें **जिवावर उदार**–जिवाची पर्वा न करणारा म्हण० जिवावर उदार झाला लंकेशीं झुंजार **जिवावरचा**–जीव धोक्यांत घालणारा जीवघेणा **जिवावरचा-लाग-पाळी-गाठ-प्रसंग-खेळ-काम**–लागलीच तात्काळ येणारा धोका संकट इ० जीव जाण्याचें भय असणारी गोष्ट **जिवावरचा ताप-ज्वर-रोग-दुखणें**–प्राणघातक ताप आजार इ० **जिवावरचें आंधण उतरणें**–कठिण प्रसंगांतून बचावणें निभावणें **जिवावर द्वारका करणें** एखाद्याच्या आधारावर आश्रयावर चैन करणें महत्कृत्य करणें मोठा उपकार करणें 'तुमच्या जिवावर एवढी द्वारका केलें घरदार दोमजला।' –पगा ८५ **जिवावर येणें-बे(ब)तणें** **जिवाशीं गांठ पडणें**–१ जीव धोक्यांत पडणें मोठें संकट ओढवणें २ दुष्कर वाटणें ३ भिडणें **जिवावरलाल**–वि दुसऱ्याच्या मदतीवर चैन करणारा **जिवाविशेष**–क्रिवि स्वतःच्या शक्तीच्या पलीकडे **जिवासाठ**–वि जीवाला धोका येण्याइतका (आजार त्रास) **जिवाशी-जिवीं धरणें-बांधणें**–अतिशय प्रीति करणें बहुमोल वाटणें 'काय इणें न धरावें अधर्ते भूप जन-वरा जीवीं' –मोवन १२ १८ **जिवास जहानगिरी करणें-होणें**–जीवावर मोठें संकट येणें आणणें संकटाचा प्रसंग ओढवणें **जिवास जीव देणें** प्रिय माणसासाठीं आपला जीव देणें **जिवास मुकणें**–मरणें मृत्युपावणें **जिवींचा**–प्राणप्रिय जिवलग **जिवीं लागणें**–१ आवश्यक असणें प्रिय वाटणें २ मर्मभेद होणें जिवाला लागणें **जिव भुस जाणें** धस्स होणें जीवांत धडकी भरणें 'तसत एका दरीं ... माझा जीवें धुसगेलें' –शिशु १७ **जिवें जाणें**–एखादें संकट टळून जिवंत राहणें जीव जाण्याचा प्रसंग असतां जीव न जातां बचावणें 'आजी आम्हां येथें राखियलें देवें। नाहीं तरी जिवें न वांचतों।' म्हण० १ ज्याच्या

त्याला जीव प्यारा २ जीवो जीवस्य जीवनम् सामाशब्द– ०कण–पु अल्प जीवदशा, जीवात्मा 'जीवकणु जयाचा उपमर्दे।' –ज्ञा १८।१२७२ ०कळा–स्त्री जीवंत माणसाच्या तोंडावरचे तेज याच्या उलट प्रेतकळा ०कोश–पु (काव्य) प्राणाचें, आत्म्याचें आवरण, शरीर 'ऐसें हिरण्यगर्भाचें अंग। प्रसिद्ध जीवकोश।' ०खडा–पु (गुण आगरी) अडमा –वदनापूर ४१ ०घात–न जीविताचा नाश वध ०घातक–की–वि १ प्राणाचा नाश करणारा २ छळ करणारा, त्रासदायक ०घेऊ–घेणा–घण्या–वि १ जीव जाईपर्यंत त्रास देणारा, लोचट (भिकारी) २ भरी कठिण (काम) ०जंतु–पु १ ल्हान किडा, प्राणी, किडा मुंगी इ० २ –अव सर्व प्राणिमात्र ०डा–पु क्षुद्र जीवजंतु निरथ पहा 'नाहीं भाव वडा तया दहिंवडा पेंचा ग तो जीवडा।' –आभु ० –पु क्षुद्रजीव, प्राणी (साप, किडा–मुंगी इ०) ०डवाळ–स्त्री जीवाची उपाधि 'हे अज्ञानकृत जीवडवाळ।' –रयोवा ८ १४१ ०त्व–न चैतन्य, जीवदशा 'जीवत्वदुर्गी आडिला।' –ज्ञा १७२ ०दयासंघ–पु प्राणिमात्रावर दया दाखविणारी, प्राणिमात्राचा जीव वाचविण्याचा प्रयत्न करणारी मडळी, गोरक्षण वगैरे करणारी समिति ०दशा–स्त्री १ आयुष्य, अस्तित्व, सचेतन स्थिति 'जीवदशा तोंवर्यंत ससार' २ आत्म ज्ञानाचाचून जन्ममरणाच्या फेऱ्यात असावें अशी अवस्था ०दान–न १ जीविताचें देणें, देणगी, प्राण न घेणें २ दुसऱ्याच्या प्राणाचें सरक्षण (क्रि० करणें, देणें) 'या रोगाम काही ओषध देऊन तुम्ही मला जीवदान द्याल तर पहा' एखाद्या सकटातून वाचविणें ०दार–वि १ सचेतन, जिवत २ (ल) धैर्यवान, पाणीदार, जोरदार, शक्तिवान ३ रसयुक्त, रसाळ ४ (उ) फायदशीर (धदा, उद्योग) ०धन–न गुरेंढोरें, जगम माल मिळकत ०धर्म–पु अविद्या कामकर्मादिक ०धोंडा–पु (कों) अडमा जीवखडा ०पाप–(पापी आत्मा, बिघडलेला आत्मा) स्वत मध्यें किंवा दुसऱ्यात दुष्ट विचार आटळल्यानंतरचा दुःखाचा उद्गार ०प्राण–पु १ जीव आणि आत्मा, प्राण (जोर देण्यामाठीं वापरतात) 'मी तुजसाठीं जीवप्राण देतों' २ भावन्ता माणूस, लाडका, जीव की प्राण असा माणूस, मित्र ०भय–न जीव जाण्याचें भय ०भाव–पु १ जिवाचा भाव इच्छा मनीषा 'मागणें तें तुज मागों। जीवभाव तुज सांगों।' –तुगा १ ७० २ आत्मा स्वत (जोरदार अर्थी) ३ जीवदशा 'हरिला शमाचा जीवभाव देवें।' ०यानि–स्त्री १ सरपटणारे प्राणी, क्षुद्र कीटक इ०चा वर्ग २ जरायुज प्राणि वर्ग, योनि पहा ०रखी–स्त्री (कों) दवाचा नक्षीदार दरवाजा ०रस–पु जीवन देणारा रस, (इ) प्रोटोप्लॅज्म् ०लग–वि १ (जीवास आश्रयभूत आधारभूत) आवडता, प्राणप्रिय (पति ईश्वर) 'माझिया जिवलगाविण। न करी मी आणिक ध्यान।' २ आप्त मित्र 'जीवलग जीव घेती। –दावि पृ ' ७८ ०शक्ति–स्त्री प्राणशक्ति, (इ) व्हायटल फोर्स ०शास्त्र–न ल्हान जीवासबधी शास्त्र (इ) बायॉलॉजी ०जवत–वि जीवट जीवसृष्टि–स्त्री सचेतन सृष्टि ०स्वर–पु (संगीत) वादी पहा ०हत्या–स्त्री जीवजतु यांचा नाश, घात, खून, प्राणिहत्त्या, हिंसा जीवखकठखा–वि अत्यंत घरोब्याचा, अति शय दृढ (मित्र, मैत्री) एकजीव जाणें, एकजीव होणें– मरणाच्या दारीं असणें, शक्ती घरून राहणें एकजीव होऊन जाणें–एकत्र होणें, साधून जाणें एकरूप, एकच होणें

जीवणें—अकि जगणें जिवणें पहा 'म्या नेवि अन्यजन सख्यमुखें जिवावें।' –मुद्राचार्य आर्याचे भर्तृहरि १

जीवत—वि जीवन पहा जीवतपति–भर्तृका–वि सुवा सिनी, सौभाग्यवती स्त्री [सं] –पितृक–वि आईबाप किंवा नुसता बाप जिवंत असलेला (माणूस) जीवन्मातृक–वि आई जिवंत असलेला (माणूस)

जीवत—वि जीव, प्राण असणारा, जितो [जीव] ०कळा–स्त्री (व) जीवकळा पहा जिवतपणाचें तेज, तजेला ०कोळसा–पु जिता कोळसा पहा ०नरकवास–पु जीवत असून नरकाचे हाल भोगणें त्रासदायक स्थिति स्थळ, अति घाणीची जागा ०पितृक्य–वि जीवत्पितृक पहा ०पिशाच–संबंध(समंध)–अवदसा–पुस्त्री (ल) उपद्रवी, त्रासदायक माणूस, जीवतभूत ०भेट–स्त्री मरणो न्मुख माणसाची भेट, जिवंत असताना भेट (आसन्नमरण स्थितींत माणमाची) ०समाध–स्त्री जीवंतपणीं स्वतःस पुरून घेणें (व्याधिग्रस्त किंवा सन्यासी असें करतात) ०हत्या(ते)र–न तलवार, भाला इ०, जीवंतहत्यार पहा याच्या उलट मेलेंं हत्यार

जीवनिका, जीवती—स्त्री जिवती पहा 'ते असो प्रसन्न मायलेकरांसि जीवती।' –मध्व १९

जीवन—न १ आयुष्य, अस्तित्व, प्राणधारणा, निर्वाह २ जगण्याचें, उदरनिर्वाहाचें साधन (नोकरीचें किंवा अतिम, भक्ष्य, अन्न, उद्योग–धंदा) ३ कोणत्याहि वस्तूचा आहार भक्ष्य, धारणा–साधन, ज्याच्याशिवाय ज्या पदार्थ जगत नाहीं तें त्याचें जीवन जसें–अन्नाचें जीवन वायु झाडाचें जीवन पाणी 'यदन्नं तज्जीवनं। तें जीवन मज सुचे।' –एहस्व १ ५ ४ पाणी, जल ५ वगराई मोत्यें गोल्यपणात, रगात, सारखेपणांत व तेजात सर्वो त्कृष्ट असती म्हणून श्याम म्हणतात अशीं मोत्यें दहान १० ते १०० पर्यंत असली म्हणजे श्याम पत्र जीवन म्हणतात ६ वतन 'का मेवका दर्गी जीवन।' –ज्ञा ९ ९९ –वि आयुष्य दर्गारें, जीवदायक 'तें जीवननाम जपत। तये बैसला ध्यानस्थ।' [सं] (वाप्र) ०घालणें–प्राण घालणें, आयुष्य देणें जगविणें

'त्याशी जीवन घालीन मी।' सामशब्द– ०कलह–पु जग ण्यासाठीं धडपड, कष्ट 'ह्या काळात जीवनकलह मोठ्या निकरानें चालला आहे ' –टि १ ४५६ ०कला–ळा–स्त्री १ जीवकळा पहा यचशा उत्कट प्रेरकळा, मरणकळा 'बुद्धिरान् मनुष्यास देहही करवेल पण जीवनकळा ईश्वराचे हाती ' २ आयुष्य पुष्कळ दिवस राखण्याची युक्ति ०पाडें –नापाडी–राडें–मापक–क्रिवि यथाशक्ति यथासाधन, शक्त्यनुसार सामर्थ्यानुरूप (काम सांगणें, दंड करणें, औषध देणें इ०) ०पाणी–न शक्ति जोर, आवेश, दम, योग्यता, धारणाशक्ति जीव अर्थ ४ पहा 'या घोड्याचें जीवनपाणी पाहून ओझें घालणें तें घाला ' ०रसायन शास्त्र–पाश्चात्य वैद्यकातील एक प्रकार बारा क्षाराच्या औषधाचें शास्त्र मानवी शरीरात बारा क्षार असून त्यात एक अगर अधिक कमी झाल्यास रोग होतो, ही उणीव कमी असलेला क्षार शरीरात घालून भरून काढितात ०सूत्र–वि जीवाधार, जीवाचा चालक 'जय जग वें जीवनसूत्र। श्री महालया असे।' –ज्ञा १८ १८०३ ०हेतु–पु १ जगण्याचा हेतु कारण २ जीवाचें कार्य क्षम साधन –नापाय–पु १ निर्वाहसाधन, जीव राखण्याची युक्ति 'जीवनोपायो का जैसा। कोल्हाटियाचा।'–ज्ञा १८ ६०६ २ उदरनिर्वाह, शरीरधारणा ३ संकटापासून वाचण्याचा उपाय

जीवन्मुक्त—वि १ जीवतपणींच आत्मज्ञान होउन देहाभिमानापासून मुक्त झालेला, या जन्मीच संस्कार व पुढील जन्ममरणाचा फेरा यातून सुटलेला २ पूर्ण आत्मज्ञानी ३ अत्यंत विरक्त, संन्यस्त –मुक्ति–स्त्री आध्यात्मिक ज्ञानानें ऐहिक संस्कारापासून व पुढील जन्ममरणापासून झालेली सुटका, जीवन्मुक्ताची स्थिति –मृत–वि (जिवतपणींच मेलेला) १ दुर्गति प्राप्त झालेला, निंद्य पतित २ (ल) मूर्ख बडा

जीववितें—सक्रि चैतन्ययुक्त करणें जीवत करणें 'परि आता चक्रापासोनि निवविलें। जें अमृताहूनि जीवविलें।'–ज्ञा ९ २४ 'आता एक करी ताता। जीवनी दऊन जीववी सुता।' –पाप्र ५ ५२

जीवा—स्त्री (भूमिति) ज्या [ ]

जीवाजीव—पुअव जडाजड, प्राणी निर्जीव प्राणी सृष्टि [जीव+अजीव] जावा... –वि वस्तु सजीव ...धार–पु जडस्थावरात्मक पृथ्वी [जाव+अजीव+आधार] ...त्मा–पु जीवरूप आत्मा गुणानीं बद्ध देहाभिमानी आत्मा ... व्यापक ब्रह्माश। त्यास जीवात्मा बोलिजे। –दा ८ ७ ... याच्याहून शिवात्मा किंवा परमात्मा–शुद्धआत्मा हा निराळा आहे

जीवाभ्य–जीवादाभ्य—क्रिवि १ जन्मापासून २ जीवत असें पर्यंत जीवाभ्य श्रम साहस करून स्वामिकार्य करावें ' –मराआ २५ ३ मनापासून, तनमनधनेकरून, जीवापलीकडे 'य समयीं जीवाभ्य श्रम करून दौलत वाचवू '–मराचिस ०२

जीविका—स्त्री १ उपजीविका, जीवनोपाय पहा 'यज्ञा ऐसें वर्तन। जीविकें केलें।'–ज्ञा १७ ३३९ २ शक्ति, सामर्थ्य, अनुकूलता 'त्याणें आपल्वे जीविकप्रमाणें धर्म केला '

जीवित—न जीव, आयुष्य, अस्तित्व, जिणें, प्राणधारणा –वि जीवत केलेला, सजीव केलेला जीवितेश–पु १ (काव्य) जीविताचा, आयुष्याचा शास्ता (देवता, यम, नवरा, पियकर इ०) २ जिवलग, प्रियकर माणूस जीवित्व–न प्राण, आयुष्य, अस्तित्व जीवित पहा 'वाळें ओढुनि काढिली बाहेर। जीवित्वावरि उदार त्या।' [जीवित]

जीवी—वि जगणारा, निर्वाह करणारा (समासात) भिक्षा–नौका अन्न–मांस–चिर–कल्प–जीवी [स]

जुअ—पु जाडा, जाडी युग्म –वि जुळें 'जुआ सांगडी।' –दाव २८० [स युग, प्रा जुग जुअ]

जुआळिकारू—वि जवळ असणारा, रहस्यातील, गुह्य गोष्टी सांगण्यास योग्य असा 'गुपितिजें जुआळिकारू। मातुसागितें।' –शिशु ३५४ [स युज्]

जुई—स्त्री एक पुष्पलता व तिचें फूल जाईच्या फुलापेक्षा हें फूल थोडें लहान असतें याचा औषधिगुण जाईप्रमाणेंच [सं यूथिका प्रा जूहिआ, हिं गु जुई, जुही]

जुकण)ड, जुक(ख)ड—न जू जोखड पहा जुवाड–न जू (तिरस्कारार्थी) [स योक्त्र]

जुगविणें—अक्रि गाळणें क्रमविणें झुवविणें पहा 'या इष्कानें जुकविणें।'–होला ७६

जुनाम—न थंडी, पडसें –अश्वप १ १४५ [अर झुकाम्]

जुक्ति—स्त्री युक्ति जुगत पहा [सं युज्–युक्त]

जुखेळ—पु जुगार द्यूत [स द्यूत, प्रा जूअ, हिं जूआ+खेळ म जुवा]

जुग—न १ युग २ जुळें जोडी ३ एका घरात असलेल्या दोन सोंगट्या [स युग] ०डाव–पु सोंगट्या–फाशाच्या खेळातील एक डाव ज्या दानानें दोन सोंगट्यांचें जुग एकदम येता येतें असें दान उदा० पोबारा, छक्का, पचरा दसदोबारा इ० ०दान–न १ जुगडाव पहा २ सुपाळे कागद वगैरे ठेवण्याची पिशवी जुजदान

जुगट—न गुजर (वर्ण विपर्यासानें)

जुगणी—न ... (छातीवरील) [जुग, हिं]

जुगणें—अक्रि १ भाग तुकडे जाडणें जुळविणें २ (ल) एकरूप होणें एकमत होणें, सिद्धयनुकूल परस्पर सुसंगत

होणें (दोन माणसांचे विचार, उपाय, पदार्थ) 'एक देव पडला शाबूद, दुसरा पडला मद यामुळें नांगराचें कामाला शोभावें जुळत नाहीं.' ३ मनजूर पडणें; सख्य होणें, सहजोड होणें (पशु, पक्षी; स्त्री-पुरुष यांची). ४ मिलाफ करणें, परस्पर जमणें; जुळणें. अनुरूप पडला होणें (वस्त्राचे रंग इ० कोंची). 'आम्ही कापड घेतलें होतें परंतु कापडास्यांचें आमचें जुळत नाहीं' ५ संभोगार्थ स्त्रीपुरुषांनीं एकत्र होणें. ६ अनेक गोष्टया एका पर्त देणें. [सं युग]

जुगल-स्त्री. १ जमाव, समूह. २ सख्य; मिलाफ, एकतानता (गाणें, उपाय यांची). 'या मृदंगाची आणि गवयाची जुगल चांगली होते.' ३ सलगता; बरोबरी. ४ जोडीनें गाणें; खेळणें; दुसऱ्याशीं आपलें जमविणें, साथ; एकमेकांचा संयोग. 'याला पुढें तरी गाता येत नाहीं पण मागून सुर देण्याविषयीं जुगल चांगली करितो.' ५ सत्य केलेलें साजन, समजूत ६ (सामा) जुग; जूट; जोडी. [स युगल, प्रा जुगल] जुगविणें-१ एकत्र,जोडणें, संयोग करणें. २ मेळ बसविणें; एक मिलाफ करणें ३ सख्य करून देणें; मैत्री करविणें. [जुगणें प्रयोजक]

जुगत--स्त्री. १ युक्ति, शक्कल; चातुर्य; हिकमत; व्यावहारिक हुशारी. २ जुगूत या अर्थीहि हा शब्द योजितात. ३ जुगूत पहा [सं. युज्-युक्त, युक्ति. फा. जुगत] जुगताई-स्त्री जुगत अर्थ १ पहा.

जुगंत—वि एकत्र; मीलित. 'ऋषि झाले जुगंत।' –वमा ४८. [जुगणें]

जुंगा—वि (ग्रा) तरबेज, हुषार; चतुर, कुशल.

जुंगा—पु शिंगा नावाचा मासा. 'जेथ सजनाचा धुधुवाटीं। जुंगियाचा दणदणाटीं' –शिशु ३१८.

जुंगाड—न १ (कों.) झाडें, झुडपें, वेली इत्यादींच्या पाना-फांद्यांची गुंतागुंत, जुंवड, दाट विस्तारानें झाड, झुडप, जाळी. २ (ल) अगडबंब माणूस, रेडा, साप, मासा इ०. [जुगणें]

जुगांत—न प्रलय, घनघोर युद्ध [सं युग+अंत]

जुगार—पु द्रव्यप्राप्तीच्या लोभानें किंवा नशिबाची परीक्षा पाहण्याकरितां कवड्यांच्या किंवा पैसे लावून खेळणें; जुवा, द्यूत, शर्त [स द्यूतकार, प्रा जूआर] जुगारी-ऱ्या-वि जुगार खेळणारा, जुगारीचें व्यसन असलेला

जुगुप्सा—स्त्री निंदा निर्भर्त्सना; दोष देणें, लवणें [सं] जुगुप्सित-वि निंदिलेलें, दोष दिलेलें, तिरस्कृत [सं] ०दृष्टि-स्त्री. (नृत्य) डोळ्याचा मध्यभाग व पापण्या आकुंचित करणें हा भाव जुगुप्साद्योतक आहे

जुगूत—१ कल्पक युक्ति, योजना, खुबीदार कल्पना ऐ... बूट २ कला, कौशल्य; हातोटी, कार्याची सुरेख व्य... अवगी. ३ कारस्थानीनें प्रपंच चालविणें; निर्वाह करणें ...भर दूर, इत्यादि संसार वसती नीं मंगळागर्ताची जुगूत करितों.' जुगत पहा [सं. युक्ति; हि. जुगत]

जुगूल—स्त्री. जुगल पहा.

जुंगो—वि. १ (गो.) वृद्ध. २ निष्णात. जुंगा पहा

जुगोटा जोगी. जोगिड्डा—पु. मारवाड्याच्या रंगाचा, पुरुषभर लांब व जाडा साप. हा निर्विष, मोर, सगा खाणारा आहे, चावत नाहीं. –यदलापूर ३४८. [सं. योगी]

जुग्म—न. युग. [सं. युग्म]

जु(जुं)ज-झ—स्त्री, युद्ध; लढाई; झोंबी; भांडण; कज्जा. 'न होऊँची झुंझ भांडण।' –शिशु ११०. [सं. युद्ध, प्रा. जुंज]

जुंजणें, जुजणें-अक्रि. लढणें, भांडण करणें. जुजता-वि. १ भेटणारा, दोन विरुद्ध दिशांनीं समोरासमोरून येऊन एकमेकांस मिळणाऱ्या तुळ्या, काठ्या, ज्यांनें तिरप्या टेकलेल्या व एकमेकांचा एकमेकांना आधार आहे अशा. २ एकेका कडेवरुन वेगवेगळीं कामाना सुरवात होऊन मध्यावर एकमेकांस मिळणारें (काम, शेताची धापणी इ०) ३ कागदाच्या वरील व खालील बाजूकडून लिहिण्यास प्रारंभ करून मध्यें येऊन संपणारें (लिखाण). [जुज, जुंझ] .

जुजदान—न. जुगदान पहा. कापडाची पिशवी, बटवा (कागद, पानें, सोंवळ्याची चीजवस्तु इ० ठेवण्यासाठीं) 'जुज-दान देखील आणिलें त्यांत दरबारखर्चाची यादी' –स १०७१. [फा. जुज्+दान]

जुजबी—वि १ किरकोळ, तात्पुरती, सरासरी निर्वाहापुरती; कमजोर बांधणीची (इमारत) २ ल्हान प्रमाणावर चालविलेला; तात्पुरता, किरकोळ; यथा कथंचित निर्वाहापुरता (व्यवहार, धंदा). ३ थोडा, हलका, काहींसा, किंचित, क्षुद्र 'नासि जुजबी पीक आलें.' –रा १८३१. ४ कामचलाऊ, तात्पुरता, हंगामी. 'नंतर कॉंग्रेस सभेत काहीं किरकोळ ... होऊन त्या सभेनें आपल्या रचनेंत काहीं जुजबी फे... करण्याबद्दल ठराव केले' –पार्लमेंट ७४६ ५ आ... (संसार) –क्रिवि. वेतावातानें; हद्दहद्द, तुरळक. [अ... जुज्वी]

जुजरशी-... जुजरसी-सी—स्त्री १ काळजी, चिंता; लक्षपूर्वक शुश्रू...णाची, पदार्थाची) (क्रि० ठेवणें, राखणें, करणें; पाहणें) ...क चौकशी. 'शहरचे दरवाजे तीन चार खुले, तेथें गाड... 'येणाऱ्या जाणाऱ्याची जुजरसी बहुत आहे' –रा ... २ काळजीपूर्वक व्यवस्था, संपादणी (काम, धंदा यांची). ... जुस्तसी]

जु(जुं)जाट—झुजाटा पहा.

जुजा(झा)र—वि युद्धकुशल; युद्धाची आवड असणारा; वीर; शूर, लढवय्या. 'आधीं झुंजार; तुवां होआवें। मग झुंजावया

शस्त्र घेयावें।' –ज्ञा १८ १२८३ –न लढाई, युद्ध (क्रि० लागणें, होणें) [जुज]

जुजुत्सु—पु जपानमधील एका प्रसिद्ध खेळाचें नाव या खेळांत शक्तीपेक्षा युक्तीचा जास्त उपयोग करून आपल्यापेक्षा अधिक भारी अशा गड्यास चीत करावयाचें असतें [जपानी तुल० स युयुत्सु]

जुज्वियात—न किरकोळ गोष्टी तपशील 'आम्हांकडील जुज्वियातचें फडच करून यावें' –रा ५ ११ जुजवी पहा [अर जुज्वीयात्]

जुंझा-वात-वायु-मारुत-पवन—पु (काव्य) झंझा-वात इ० पहा

जुटणें—अक्रि १ जोडलें जाणें संयुक्त होणें मिळणें २ एकत्र जमणें, गोळा होणें नमणें ३ जुडणें याबद्दलहि कधीं कधीं योजितात [स युज्-यूय म जूट]

जुटी—स्त्री १ जूट ऐक्य मिलाफ २ टोळी संघ ३ गर्दी, जमाव, समाज [जुटणें]

जुट्टा—पु दहा चिटा-कौलांचा समुदाय, ढीग [जुटणें] 'एवढेशी पडवी शामरायाची पाचशें जुटे कौलें लागलीं'

जुडगा-गें, जुडका-कें—पुन भारा, गड्डी पेंढी, लहा-नसा गठ्ठा, जुडी (आगकाड्या, भाजी, उसाची कांडीं, वारू, कस, इ०ची) [जुडणें]

जुडवें—क्रि (गो) आगळट करणें दुडून पडणें जुडणें पहा

जुडणी—स्त्री १ जुळणी, साधणी जोडणी २ समुदाय, जुडगा [जुडणें]

जुडणें—अक्रि जुळणें १ लागणें, प्रवृत्त होणें, जोरानें धावून येणें, घुसणें, जुळणें 'जवायाला सर्व जुडतात परंतु कामास कोणी जुडत नाहीं' २ एकत्र जमणें, येणें 'तो एकटा होता तोंपर्यंत मी त्याचबरोबर भांडलों मग ते जुडून येताच पळालों' ३ मिळणें जमणें, जुळणें, एकमत होणें विरोध न येणें (अनेक मतांच्या, मनसूर याचा) ४ भिडणें चिकटणें सटणें मथुरा जुडे अंतरीं उडे।' –मध्व ४० –सक्रि १ व्यवस्थशीर व क्रमानें एकत्र करणें, जुळणें एकत्र रचणें क्रमानें लावणें २ लावणें, ग्रंथिणें, वर बसविणें, ठेवणें [स युज् प्रा जुडिअ]

जुडा—पु १ जुडगा समुदाय (आगकाड्या, भाजी, पेन्सिली, अगाडी याचा) २ गाठ जुडी बुचडा अंबाडा (केस, दाढे याचा) [जुडणें] **जुडाई**—स्त्री १ मिलाफ करणें जोतणें जोडणी २ जोडलेपणा संयुक्तता जूट ३ जुळविण्याची मजूरी ४ (गवंडी) बांधकाम

जुडी—स्त्री लहान जुडा जुडा पहा

दासो ३ ५१

जुडी—स्त्री १ सरदारांस चाकरांना त्यांच्या चाकरीबद्दल बक्षीस दिलेली इनाम जमीन २ या जमिनीवरील सरकारी सारा, पट्टी

जुडीव—वि व्यवस्थेनें एकत्र जोडलेलें, ठेवलेलें, बसविलेलें [जुडणें]

जुतणें, जुंतणें—सक्रि (व) जुंपणें, जोडणें 'तरी ससार पतीं जुनलिया। भवताचि असावें।' –ज्ञा ८-४४ [स युत]

जुतरी जुत्री—स्त्री १ लहान ओढा, नाला, ओहोळ २ कोरडा ओढा ओटयाचें कोरडें पात्र (प्र) झुतरी-त्री पहा

जुता, जुती जुतें—पुस्त्रीन पायताण, जोडा, वहाण, चप्पल (एक अथवा जोड) **जुती-ते पैंजार**—स्त्री १ खेटराखेटरी, जोडा जोडी वाहणानीं एकमेकास मारणें (क्रि० करणें, होणें, चालणें) भांडण 'सग्या भावांत देखील जुतेपैंजार होते' –आगर ३ १८४

जुती—स्त्री जुपणी

जुत्पत्ती—पु (काव्य) रणकुशल योद्धा, मोठा वीर लढ वय्या शूरवीर जेठी 'तो अंगद दक्षिणप्रती। सर्वे दवोनि जुत्पत्ती। रामें धाडिले सीताशुद्धीसी।' –भारा किष्किंधा १६ १५१ [स युद्धपति]

जुदा—वि निराळा, वेगळा भिन्न, अलग [फा] **जुदाई-गी**—स्त्री. निराळेपणा, वेगळीक, अंतर 'पंडित प्रधान व नबाब निजाम याचा तरिका एकरासीचा कदिमापासोन चालत आला, हल्लीं त्यासी जुदागी नाहीं' –रा १० १६७

जुनट, जुनवट—वि १ जीर्ण प्राचीन, जुना २ अनुभविक, जुन्यासारखा 'जुनटु जुझारू हा येकु। नाहीं जयातें वल्कु।' –गीता १ ४३७ [म जीर्ण, प्रा जुण्ण+वत्-वट प्रत्यय] **जुनवट**—स्त्री नागवेली, वड इ० झाडांचीं पिकलेलीं पानें **जुनवान**—वि १ पिकलेलीं (पानें) २ जुनाट (झाड, वनस्पति)

जुना—वि १ पुराणा, प्राचीन पुरातन अर्वाचीन काळचा नव्हे असा 'आता जुनीं माणसें फारशीं राहिलीं नाहींत' २ फार दिवस वापरलेली (वस्तु) झिजलेला फाटलेला (जिन्नस) ३ समाप्त होऊन त्यास बराच काळ झाला आहे असा (व्यापार इ०) 'तुम्ह पक्तिंच जेवणार जेवून उठून जुने झाले, तरी तुझें जेवण होतच आहे [स जीर्ण प्रा जुण्ण गु जूनुं] ०**जोड**—पु दणकट दिवस टिकणारे सदाफ (म्हाताऱ्या माणसास लावतात) **जुनाट**—वि १ जुना प्राचीन, फार दिवसांचा जुन्या काळचा 'आताचे मनुष्यांपेक्षा जुनाट मनुष्य प्रामाणिक' २ पक्का, पक्व (बुद्धि विचार अनुभव झाड) या झाडातें जुनाटलें झाड पाहून तोडा ०**पाना**—वि बराच जुना जुनापुराणा, वापरलेला, फाटलेला (कपडा भांडें घर) ३ जुना अर्थ ३ पहा ०**पापी**—वि भुर्गी, महाणा (म्हाताऱ्याबद्दल वापरतात) ०**पुराणा**—वि १

जुनाट, जीर्ण, पुरातन. २ वापरलेला, झिजलेला; जुनापुराणा. ३ पुष्कळ अनुभव फार दिवसांचा (माणूस) ४ बहुतकाळचा, जुना (कामदार, हुद्दा, धंदा, व्यापार) [जुना+हिं पुराणा] ०जुना **पणें**–अक्रि १ जून होणें, पक्व होणें, पक्के होणें, स्थायिक होणें, बळावणें, दृढता पावणें (वस्तु झाड, बुद्धि, अभ्यास, सवयी, रोग इ०) २ (बाईल प्रथानें) तारुण्यातील जोर जाणें (पुरुषाचा), उतरत्या वयाला लागणें **जुनेरें, जुनेर**–न (गों.) जुनें वस्त्र (विशेषत बायकांचें जुनें लुगडें)

जुनरहरहुनर—पु हिकमत, लुच्चेगिरी, युक्ति, करामत, कपट, उपद्व्याप (हा शब्द व्यापक अर्थानें वापरतात) 'जुनर हर हुनर करून मी पोट भरतों' [हुनर ची द्वि, किंवा जुनर+हुनर]

जुनरी—स्त्री जुनर शब्दासंबंधी कहा० जुनरी हरहुनरी=जुनर शब्दांतील लोकांची हुशारी व गोंडेगिरी वर्णन करताना वापरतात.

जुप—न कोठार भांडार 'नातरि दैव-राजयाचीं जुपें। उघडली मज पापा।'–अमृ २३

जु(जुं)पण-णी—स्त्री १ जुपण्याची क्रिया २ जुंपणी ३ जुपण्याचा सारखेपणा, योग्यता, गाडीच्या जुवाखालीं जुळतें असणें 'त्या बैलाची त्या बैलाची जुपण आहे' ४ (कु) नांगर बांधण्याची दोरी. –न (राजा) गाडीची धुरी, दुगाड व जूं यांना बांधणारी दोरी २ जाड, मजबूत पदराची–दुपेडी तिपेडी दोरी ३ (विणकाम) मागाच्या दुसऱ्या टोकाजवळचें सूत ताणणारें धनुष्याकृति लाकूड, ह्या लाकडानें व गुरड्यानें हें सूत ताणलें जातें गुरडा पहा ०**जु(जुं)पणें**–उक्रि १ जोडणें २ (ल) गुंतविणें, कामास लावणें, लावणें ३ प्रारंभ करणें, व्यवस्था लावून देणें (काम, उद्योग, इ० चा) ४ प्रवृत्त होणें (युद्ध, वाद इ०त), सुरू होणें 'त्याची बोलता बोलता अकस्मात लढाई जुंपली' [सं युज्, प्रा. जुप्प] –न १ जुंपण अर्थ ३ पहा २ (विणकाम) कापड विणून झाल्यावर उरणारी एक ताण्याची शेवट दुसऱ्या कापड विणावयाच्या ताण्यास जोडण्याचें साधन ३ (ल) उत्पत्ति, रचना 'जे पहिलें सृष्टीचें जुपणें।'–ज्ञा १४५७ ४ बैलाच्या गळ्यातील दोरी जोखडाचा पाश, दोरी, जुवणी, जुवाली पहा [सं युज्, प्रा जुप्प]

जुपन—न (व) जुपण पहा आऊताच्या जुंपण्याच्या वरडी, पन्हाट, वारती, वागरा मिळून

जुफण-णी-णें—जुपण–णी–णें पहा

जुफा—पु रानगाजा –मुव्या ११०

जुबा—पु पायघोळ झगा (सर्वांत वर घालण्याचा), झब्बा 'जुबा मोत्या पटीच मखुचा'–ऐटि ३ ५० [फा.]

जुवाड-डा-डें जुंवडा-डें, जुंभाड—न १ वेणी किंवा शेंडी यांचा डोक्यावर बांधलेला बुचडा, गाठ २ समुदाय, झुबका, जुडगा (काड्या, केंस, घोस, मुडगा, केंस, मोत्यांचे सर इ० चा) –दा ११ ३६३ 'नुशिया भुजावें जुंवाड। हें मी वर्णिन दृढ गंड।'–कथा २,१३ १४५ ३ माणसें वेटोळें 'हातें रगडिलीं सर्पें हें। गुंडाळी सर्पांचीं जुम्वाडें।'–मुआदि २९ १०६ ४ दाट पानांचा वृक्ष, झुडुप, जाळी, झाडाच्या फांद्यांची, पानांची गुंता गुंत, दाट झाडी 'नाना वृक्षांचें जुंवाड।'–दा १० ९.२ ५ (विशेषत जुंवाड), माणसांची टोळी, समुदाय. 'माणसांच्या जुंवाडची जुवारें धावली' जुगाड पहा [सं युग्म, प्रा जुम्म, तुल० हिं जवड]

जुब्द(बद)तुल्-आमासील(-पक्शान्)यल्—थोरात व सामर्थ्यसंपन्नांत श्रेष्ठ 'जुबदतुल अमासील बल अरकान दस्तगीर देशमुख'–रा २० २१८ [अर जुब्द=सार, नवनीत, पा]

जुमडा—पु (व) बुचडा जुवाड पहा

जुमला, जुम्ला—पु १ एकूण जमा, बेरीज, आकार 'नाकिर्दी अनेक जुम्ला पैकी। तें किर्दी वगैरे लिही।'–मेमंल्क (राजाधिकार) ११४ २ समुदाय ३ हजारों घोडेस्वारांची पलटण, हजार–दीडहजार शिपायांचें पायदळ [अर जुम्ला] **जुमलेदार**–पु १ जुमल्यावरचा अधिकारी, शताधिप –राव्यको ६ १ २ जमाबंदीखात्यातील मुख्य हिशेबनीस

जुम(म्म)स—१ भय, धास्ती, दरारा 'येथयेथें जुमस खाणार नाहींत'–पेंद ४५ २ वचक, फारकत जुमान पहा

जुमान, जूम, जुमास, जुमस—पुस्त्री १ जागा सोडणें, सरकणें, बदलणें, हार खाणें, हटणें (नेहमीं निषेधार्थी उपयोग) (क्रि० खाणें, घ करणें) 'पाऊल जूम खात नाहीं किंवा खाऊं देत नाहीं' 'हा सावकार, हें दुखणें, हा हींवताप मला जुमान खाऊं देत नाहीं' २ धाक आदरयुक्त भीति, दरारा (व्यक्ति, वस्तु यासंबंधीं फार भयप्रद किंवा थोर अशी कल्पना) (क्रि० खाणें, पावणें, पडणें, असणें) 'तूं डोळे वटारले म्हणून तो का तुला जुमान खातो आहे' [फा जुंबिश्=गति व फा गुमान=कल्पना, विचार. या दोन शब्दांपासून वरील अर्थाचे शब्द बनले आहेत] **जुमानणें**–सक्रि १ किंमत मानणें, मान देणें, महत्त्वाचें, मातब्बर किंवा भयंकर आहे असें समजणें, भय वाटणें, पर्वा करणें (निषेधार्थी उपयोग) 'जो सरकारला जुमानत नाहीं तो का कोतवाला जुमानता?' २ कमाला लावणें, अजमावणें 'गोष्टी जुमानून पहा' ३ अनुल्लंघनीय, दुर्निवार आहे असें मानणें ४ गांठणें [फा गुमान]

जुमारात—स्त्री गुरुवार [अर हिं जुमेरात]

जुयरें—न (कों) नदीतील, खाडीतील बेट, नदीच्या पात्रातील उघडा पडलेला रेताळ भाग [सं द्वीप जुवें पहा र= अल्पत्वदर्शक]

जुर्दै—वि घोड्याचा एक रंग –अश्वप १२८

जुरत—स्त्री धाडस, तामद, मर्दुमकी, विशाद, शौर्य (निषेधार्थी प्रयोग) 'जुरत कोणाशी पाहील मजकडे नजर करून वाकडी ' —पला ६ 'सुर्वेईवाले याची काय जुरत की कल मतेकर ठगवितील त्यास तफावन करितील ' —स ७ ३५६९ [अर जुर्अन्] ०दार **जुरदार, जुरती**—वि धाडशी, शूर, धीट, हिंमतदार. [फा] ०**मेहनत**—स्त्री धैर्याची कोशीस 'पूर्वीपासोन जो कोणी जुरत मेहनत करीत आहे त्यास मुलखाम व खजान्यास व फौजेस कमी नाहीं ' —दिमरा १ ३४

जुरदा—वि (माण) उत्तम

जुरा—पु ससाणा [अर जुर्रा]

जुरा, जुरीबावरा—वि कुर्रेबाज, अक्कडबाज, रंगेल, नटवा 'सवाई यशवंतराव जुरा।' —ऐपो ३९१

जुर्बा(र्मा)ना—पु दंड, शिक्षा [अर जुर्म=गुन्हा, अर मूळ जरीमान फा जुर्माना]

जुलयगार—स्त्री मिरवणुकींत तावुताच्या बरोबर तरवार आणि भाला नेतात तो [अर जुलफ्कार=भोंक पाडणें, अलियाच्या तरवारीचें नाव]

जुलमाना—पु दड [अर जर्माना अप.]

जुलाब—पु १ ढाळ होण्याचें औषध, ढाळक, रेचक २ त्या औषधानें झालेला ढाळ, रेच. [अर. जुलाब्]

जुलूप—न केसाचें झुलूप, काकपक्ष [फा झुल्फ]

जुलूम—पु १ जबरदस्ती, जबरी, बलात्कार, परपीडा, अन्याय, अन्यायाचा दाब, प्रतिबंध २ जोराचें कृत्य, दीर्घ प्रयत्न, अतिशय श्रम एखाद्या गोष्टींत बेसुमारपणा या अर्थानें उपयोग होतो अतिशयपणा, जाजती, कमाल 'आज पावसानें जुलूम केला ' 'पोरानें रडण्याचा जुलूम केला ' ३ अतिशयवैपुल्य किंवा अवाढव्य आकारमान पाहून झालेली आश्चर्यचकित मनोवृत्ति दर्शविण्यासाठीं योजितात [अर झुल्म्] (समासात किंवा सामान्य रूपात जुलम असें रूप येतें) सामासशब्द— **जुलमाचा रामराम**—पु (आपल्याशीं नीट न वागणाऱ्या अधिकाऱ्याला तो जुलम करील या भीतीनें, केलेला रामराम) निरुपायानें नाखुषीनें पत्करलेली गोष्ट, सभ्यपणें पण कडक हुकूम करून करवून घ्यावयाचा पाहिजे नाहीं तर शिक्षा होईल अशा धाकामुळें केलेलें काम सक्तीनें करून घेतलेलें काम, नोकरी इ० 'आज या घराला रामराम ठोकण्यापेक्षा घटकाभर जुलमाचा रामराम पत्करला ' —भा ९० **जुलमाजुलमीं, जुलमानें, जुलमाजुलमानें जुलमावर**—क्रिवि १ जबरीनें, बळजोरीनें २ अतिशय श्रमानें कष्टानें जीव तोडून, होईल तितका प्रयत्न करून, युक्तिप्रयुक्तीनें [जुलम द्वि] **जुलमी**—वि जबरदस्ती करणारा, कठोर परपीडक अन्यायी [अर झुल्मी] **जुलमजबरी**—स्त्री बलात्कार जुलूम ०**दस्ती-जास्ती**—स्त्री १ जुलूम —राजवाडे २ १२० २ जुलमाचा, जबरदस्तीचा व्यवहार किंवा आचरण, करडा अंमल, सक्ती, जबरदस्त उपाय [अर झुल्म+फा दस्त, फा जिआस्ती] ०**पादशाही**—स्त्री अतिशय जबरदस्ती, बलात्कार, बळजबरी, कडकपणा, कार्यातिरेक, अमर्याद कृत्य (एखाद्या कृत्याचा बेसुमारपणा दर्शविण्यासाठीं योजतात) [अर झुल्म्+फा पातशाही] ०**बाजार**—पु ठराविक दिवसाहून अन्य दिवशीं भरावयास सांगितलेला बाजार

जुलूस—पु १ राज्यारोहण २ समारंभ, थाट, डामडौल, भपका, वैभव 'तिसरे प्रहर दीडप्रहर रात्रीस मोठे जुलुसानें फिरंगियासहवर्तमान शहरांत आले ' —रा १ २७ जलूस पहा ३ मिरवणूक 'आज मुसलमानाचा जुलूस निघणार आहे ' —वि वचनदार [अर जुलूस्]

जुलै—पु इंग्रजी वर्षाचा सातवा महिना [इं]

जुल्कद्र—वि. प्रतिष्ठित 'जुल्कद्र कृष्णराव नारायण ' —रा १९ १०० [अर झुल्+क्द्र]

जुल्हाई जुलही—पु मुसलमानी कोष्टी, विणकर [फा जौलाह्, हिं जुलाह्]

जुंव—न जोखड जू पहा

जुवडी—स्त्री (खा) जोडजू, जोडणी जुवाड–डी पहा

जुवणी—स्त्री १ कोळप्याची जोडी २ (राजा) जुपणी, जोतें (बैल इ० काच्या मानेस अडकावयाचें)

जुंवळ—न जुळें, जुळींमुळें, एका गर्भापासून उत्पन्न झालेले दोन प्राणी [स युगल, प्रा जुगल, जुवल]

जुवळा—वि १ जुळा, जावळा जुळ्यापैकीं एक २ दुहेरी, जोडीनें वाढणारी (फळें) [जुवळ]

जुंवळी—स्त्री १ जोडपें, जोडा, जोडी युग्म २ जुळी [जुवळ]

जुवा—पु सांधा, जोड, जवा, एकमेकाशीं बरोबर मिळणें, जोडलें जाणें जवा पहा 'तीं (कौलें) एकमेकांत जुवा होऊन वसतील अशीं असावीं —मॅरप ८२ [स युज्]

जु(जु)वा जुवें—पुन (कों) नदींतील बेट उदा० कुंभारजुवें गांव जू पहा [स द्वीप]

जुवा जुवार—पु १ फाशाचा खेळ द्यूत जुगार २ जुगारी 'तें निगें कीं जुवाराचें। टिटघर।' —ज्ञा १८ ६७३ [स द्यूत]

जुवाड जुवाडी—स्त्री लहान जोखड, नांगराच्या चाहुरीच्या वगैरे पुढील बैलाच्या मानवरील जू [स युज्, प्रा जुअ]

जुवा(मा)मर्दी—स्त्री जवामर्दी, शौर्य जवानमर्दी पहा

जुवारी—वि जुगारी 'पाणें भाट का नागारी। सामान्य स्त्रिया का जुवारी।' —ज्ञा १७ २९६ [सं द्यूत, प्रा जूअ जूआरि=द्यूतकार]

जुगारा—स्त्री चौधळा जागे (धान्य) (जुगारी यानगी ह शब्द पुण प्रतात आणि नेकिंगी मडळींत प्रचारात आहेत परंतु दशावर त्याना जावळा सनगुण म्हणतात [प्रा दे जुआरी हिं]

जुगाली—स्त्री (वर्त) बैलाच्या जुगाच्याचा दोरी जुवगा पहा [जू+आळी]

जुगाज—पु (गो) न्यायाधीश आपल्या वडिलांच्या आज्ञेच्या एका जुवीजाश या मिठागराीत शेवटची वही चम्क लागली होती —सह्याद्री १०४ [पोर्तु ॰ जज]

जुगराज—वि फासानीं पुन खेळणारा जुगारी [जुवा]

जुगबाजी—स्त्री द्यूत फासाचा खेळ जुगार खेळण्याचा नाद

जुव्वा जुगराज जुव्वेबाजा—जुवा इ० पहा

जुगी—स्त्री आनंद 'विमे घ्यावा सम्मून। ही एक जुगी जुटी। —निवडक कविता पृ १८३ [स जुष्=संतोषविणें]

जुस्त—वि (कु) योग्य बरोबर [स युज—युक्त तुळ० इ जस्ट फें जुस्त]

जुळणा—स्त्री १ परस्पराचा संयोग जुळण्याचा व्यापार मळानें किंवा व्यवस्थेशीर क्रमवार जुळणें एकत्रकरणा रचना योग्य आणि नियमित एकत्रीकरण जुळणें पहा २ मेळ तुल्यता समता, जस जस त्या पदार्थी आणि अगाची जुळणी यागडी हाती आमचे जुळण्यास कोणी मिळत नाहीं [जुळणें]

जुळणें—उक्रि १ नियमितपणें एकावर एक ठेवणें (घरी वस्तु) बाजूला जाडणें (कापड सोडें करण्यासाठी त्यास तुकडा) एकापुढें एक ळावर लावणें किंवा ठेवणें ही कळाशी सारखी जुळत नाहीं २ (शब्दश आणि ल०) मेळात एकत्र नेमणें व्यवस्थित जुळविणें (यंत्राचे भाग कवितेचे चरण धर्माची खातीं पुस्तकें कागद पान ठम इ०) कागद पसरले आहेत ते नीट जुळून ठेव मेळ बसविणें एक जुळणी करणें एकत्र आणणें ठेवणें (अनेक हिशेब मजकूर नानाविध स्वभाव) तुम्ही गोष्ट सांगता पण हिचा पूर्व पर संबंध जुळत नाहीं [स युज् युगलित प्रा जुगलिय]

जुळलेला—वि १ एकत्र केलेला संयुक्त २ (वाढ) सबंध्या सात किंवा आठ दात उगवलेला (बैल) हा बैल जुळलेला आहे त्याचा सर्व दात आठ आहेत

जुळव—पु भारा जुडी —बदलापूर ६० [जुळणें]

जुळविणें—सक्रि एकत्र करणें मेळ घालणें [जुळणें प्रयोजक]

जुळा—वि १ जावळा जुळा आवळेजावळा ।ळी एक २ दुहेरी चवढाजवळा एकमेकास चिकटून उत्पन्न झालेली जाडीनें एकत्र वाढणारी (दोन फळें) जुळा आवा केळें [स युग्म]

जुळाजु(ज)ळ जुळ्याजुळव—स्त्री १ व्यवस्थित गाडणी नीटनेटकी व्यवस्था (अनेक भाग व्यक्ति इ० ची) जुळणी पहा २ अनेक मिळणाच्या आधार एक करण गाडण (वस्तु) तयारी [जुळणें]

जुळारी—पु गाड्या जोडणारा जोडारी (इ) धर्माशिप्र [जुळणें]

जुळी—स्त्री १ गड्डा नीग गड्डा जुडी युग्म जोड (विड्यांची पानें पत्ते कागद इ० एकाच जातीच्या आणि एकाच आकाराच्या वस्तु) २ दोन बाजूंच्याला दागिना दोन रत्नें किंवा सोनेरी मणी असलेले दोन सर ३ एकत्र वळविलेली दोन वातींची जाडी ४ (सामा) दुहेरी नाडवस्तु जुवळी पहा [जुळणें]

०दुड—स्त्री काचेच्या मण्यांच्या किंवा हिऱ्या मोत्यांच्या दोन पदरात सोन्याचे दोन मणी घातलेला लहान मुलाच्या गळ्यातील दागिना

जुळें—न १ जोड मुलें आवळीजावळी मुलें जुवळे पहा २ धागड्याचा जोड किंवा धागड्याचें जुळें जुळी पहा ३ जोडी दुकळ जूग याअर्थी—अन्याचें—कळ्याचें—पत्त्यांचें—फळाचें—जुळें सापाचें जुळें—आपाचें मैथुन ४ नवरावायको पुरुषस्त्री, मिथुन [स युगल]

जू—स्त्री ऊ (प्राणी) —बदलापूर १२८ [स यूका प्रा जूआ]

जू—न १ बैलाच्या मानवरचें लाकूड जोखड जुव पहा २ (ल) ओझें भार (जबाबदारीचा धंद्याचा काळजीचा इ०) जबाबदारी [स युग प्रा जुग]

जू—न जुगार द्यूत छलितया विंदाना—। माझी जू तें मी विचक्षणा। —ज्ञा १० २८४ [स द्यूत प्रा जूअ]

जू—न (वो) ने नीताळ चा जुवा पहा [स द्वीप]

जूग—न १ मण्डळी टोळी जूट त्या पोरावें जुग पाहा त्याबाचून सभेंतील गप्पड मानणार नाहीं २ मंडळ कट समिती संघ ३ (सोंगट्याचा खेळ) दोन किंवा अधिक सोंगट्या एका घरात येणें ४ युग एक दीर्घ कालमान जगाचें युग हीं चार आहेत युग पहा [स युग]

जूग—न (क नाविक) दोऱ्या (टासणी, अलाज सुगाप) तयार करण्याकरिता केलेलें एक साधन [स युग]

जूज—वि थोडें किरकोळ क्षुद्र जूज कामाकरिता आपल्या पत्न्यान नाखुशी राखणें ठीक नाहीं —रा ११ १० [फा जुज्व]

जूट—पुस्त्रीन १ जूग टळ मंडळी, जुळल मण्डळी २ एकोपा मनाचा सलगी एकमत्य ३ समान ताडा साथ सामु दाय कपू ४ नगमूर नगजोड पहा [स यूथ प्रा जूह किंवा स युक्त प्रा जुत] ०भाऊ पु दायादार इ० वर्गांतील परस्पर पुरुष एकत्र कुटुंबातील व्यक्ति

जूडा—पु (ना) खण्डा बुचडा (केसांचा) [जुडा]

जूद—क्रिवि उपर त्वरेनें जल्द जूद चनापल्ला ताल क्यानजा होयते करें —रा ११ १२ [फा जूद] ०तर—वि

विशेष लोकर 'मुद्दतर खर्चाची मदत दस्राद पाच्या ऐवज दऊन रागा कमन पाग्वावें' –पया ३८७ [जूर्तर्]

जून—पु इंग्रजी वर्षाचा सहावा महिना [इ]

जून—वि १ कोवळपणा गेलेला, निबर, राठ, पक्का झाल्या मुळें कठिण झालेली (वनस्पति, फळें इ०) २ (ल) दृढ, परिपक्व घट्ट (चागल्या व वाईट अर्थी–समज, समजूत, बुद्धि) [जुना]

जूफ—न अनेक खेळणारांनी चक्र्यावर उभे राहून प्रत्यमानें एकएक असे गर्गीत पैसे फेकावयाचा ज्याचा गर्लीत पैसा पडेल त्यानें गर्गीच्या बाहेर पडलेल्या (इतरांनीं नाकितलेल्या) पैशावर नेमका पैसा फेकून मारावयाचा व फेकलेले सर्व पैसे जिंकावयाचे अशा खेळातील एक सज्ञा, याच्या उलट ताग

जूम—पु १ जुमान पहा २ (वों) मचवाकरिता काथ्याचे दोर वळण्याचें एक साधन, जुग

जूय—स्त्री (गो) जुईचा वेल व फूल

जूर्गी—स्त्री पच [इ]

जूसर—न (कुलावा वों) जोखड –मसाप २ ३ - ५२

जूळ—न जुळें, दुहेरी वस्तु जुळें पहा –स्त्री (प्रा) एकत्र बाधणें, जुपणें (दोन बैल इ०) (क्रि० घालणें) [स युगल]

जृभण, जृंभा—नस्त्री जाभई जाभळी (क्रि० घेणें) [स]

जृभणें—अक्रि (काव्य) १ जाभई देणें २ स्वस्थता पावणें 'जी! जी! याहुनि लाभ काय? म्हणुनी भूपाळची जृभण।' –आसी ५७ [स जृभण]

जृभावात—पु ज्यामध्यें फार जाभया येतात असा वातरोग [स]

जे—उभ २ कीं, (हा शब्द पुढील विधानाचा दर्शक आहे) कारण कीं ज सानुकूळ श्रीगुरु।' –ज्ञा १ ७५ 'त्या पत्रात मजकूर असा ज' २ ज्यामुळें 'कैसें वो तुमचें करण। ज पुल्लिंग एको नाहें मरण।' –शिशु ८९० [स यत् प्रा ज]

जे—अ (अशिष्ट) सन्मानदर्शक उल्लेखाचा शब्द जय शब्दाचा अपभ्रंश 'ज दव! ज दव' जय मगलमूर्ती [स जय]

जे—सना (काव्य) जी या स्त्रीलिंगी शब्दाऐवजीं न आन ज्याचर्नी।' –ऋ १ 'विर्ते गदा मनोग्मा गरगर फिरवूनि सांडिगा जे गा।' –मादणी ९ २६ –अ १ पादपूरणार्थक अव्यय २ अनादरणासूचक अव्यय नव्हते [प्रा]

जे—सना कोणतें सबधी सर्वनाम तें याचें प्रतिरूपरूपी जो या पुल्लिंगी नपुसकलिंगी रूप

जेआ—सना ज्या पदे ठेवी नाभा वरिया। –ऋ २२ [स यत्] ॰चेनि–ज्याच्या जआचेनि चरणे पुनेतु।'–ऋ १८

जेउता–ती–तें—वि जेथ जिकड मग जउती वाम पाहिज।' –ज्ञा ४ १९१ याच उलट तेउता–ती–तें २ जितकें, जेवढें [सं यावत् प्रा जत्तिय]

जेका—उभ (काव्य) कीं, (पुढील वाक्याचा दर्शक) का पहा 'जेका लंका वसली नव्हती पैं।' [ज+का–एकाच अर्थी]

जेगट—न १ झेंगट, तास वाजविण्याचें धातूचें घड्याळ, हातघड्याळ (काशाचें) 'तव जेगट पीटानिलें। मध्यरात्रीचें।' –शिशु १६९ २ भिक्षेकऱ्याची वाजविण्याची थाळी, ताम, जगट पहा 'माथा सेंदुर दात खाती। जेगट हातीं सटवीचे।' –तुगा ४१६ ३ एक वाद्य (विशेषत दक्षणेतील) 'जेगट मृदाग टाळ।' –दा २ ७ २४ [ध्व]

जेगा—न डोईवरील (पागोटेवाला बाधण्याचा) एक मर्दानी अलंकार 'जेगा व शिर्पेच दिला' –ख ८ ४००० [फा जीघा]

जेगोपाळ—उभ सबोधन जय गोपाळ! नमस्कार या अर्थी मारवाडी, वाणी, भाट इत्यादिकात रूढ

जेजाणें—न युद्ध, लढाई झुजणें पहा

जेजाल—स्त्री फिरविता यण्यासारखी लाब नळीची बदूक 'रोखिल अघाडी ज्जाला।' –ऐपो ११८ 'जजाल जुबर बाण करी वळवळ।' –राला १०१ [हिं जजाल] **जेजालन्दाज, जेजाल-बरदार**–पु जेजाल उडविणारा, डागणारा गोलदाज [हिं]

जेजावंती, जेजेवती—स्त्री (प्र) जयजयवती एक रागिणी

जेजाळ—पु त्रास, जजाळ पहा

जेजे—स्त्री त्रास, श्रम, उपद्रव, यातायात, कंटाळवाणी गोष्ट (क्रि० करणें देणें पडणें, पावणें, सोसणें)

जेजेकार—जयजयकार पहा

जेजेवती—स्त्री एक फुलवेल

जेठ—पु (खा) वडील दीर १ (कुण) ज्येष्ठ महिना [स ज्येष्ठ, प्रा जेट्ठ, सिं जेठु]

जेठ—क्रिवि (खा) जेथें 'दूर जागा पाहिला तुझा वारा नाहीं जेठ। –होला ५३ [स यत्र]

जेठ जेठ्या—वि वडील ज्येष्ठ –बदलापूर ९९ [स ज्येष्ठ]

जेठणें—उक्रि घट्ट ताणून बाधणें आवळणें **जेठून बाधणें–धरणें**–असणें याचा रूढ प्रयोग

जेठवट जेठाडी—पु ज्येष्ठ महिना [स ज्येष्ठवत्]

जेठा—पु गुडघ उभ करून बसल्यावरत्सर व गुडघ्याच्या भोंवतीं वस्त्र गुंडाळून बाधतात तो प्रकार (क्रि० मारून बसणें) ज्ञा घालून सभ बैस। –मुक्तेश्वर मूर्खाचीं लक्षणें ७७ ॰मारून **बसणें**–१ जेठा पहा २ (ल) उद्योग न करणें स्वस्थ बसणें

जेठा—पु उसाच्या बाडल्या पहिला आणि गहिरा रंग [स ज्येष्ठ हिं जठा] ॰माल–(व) पहिल्या प्रतीचा, उत्तम माल

जेठाणी—स्त्री (खा गु) थोरली जाऊ [स ज्येष्ठ प्रा जेट्ठ स्त्री]

जेठा—पु १ मग पतिरम न, पूर्वीय 'थोडि जठा लागे। उर्वरित भागल। मिळाली।' –मध्य १७ २ ज्येष्ठ, थोर, वीर 'मनोवर्णी थोडा जेठा।' –सुगभा ११.६९. [सं. ज्येष्ठ, म जेठ]

जेठाई. जेठाईं—न ज्येष्ठाचा पहिला पाऊस. [ज्येष्ठ]

जेठु—पु (वे) मोठा [फा जाइ]

जेडला—क्रिवि (चि) जेव्हा [म यावा, प्रा जेत्तिअ]

जेडवळ, जेंडोळ—क्रिवि १ पोंपर्यंत जेथपर्यंत, जितका वेळपर्यंत २ इतका वेळ, उर्वरित याच्या हस्ते तेराव [जेव्हा+वेळ]

जेणॅ—न जिणें पहा

जेणें—अ ज्यायोगें, ज्यामुळें 'जेणें गद शांति पावे।' –दा १९२ [सं यत्, प्रा ज, म जे+णें-एँ करून] ०करिं, करून–ज्यायोगें, मुळें 'जेणेकरि नि गंगार तेरे।' –येथ १.२७.

जेतव्य—वि जिंकण्यास योग्य असा [सं]

जेता—वि सदा जिंकणारा, अजय विजयी, जयशाली. 'थोर आल्हाद जेत्यांचा।' –एरुय १२ ८१ [सं जेतृ]

जेताश्री—पु (संगीत) एक राग या रागात षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, तीव्र मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात आरोहांत ऋषभ व धैवत वर्ज्य जाती औडुव–संपूर्ण, वादी गांधार, संवादी निषाद, गायनकाळ सायंकाळ [सं]

जेतुका-ला-लें—विक्रिवि (काव्य) जितका, जेवढा (परिमाणवाचक) २ जितका (संख्यावाचक) 'अगनिधानि जे जतुलनि क्षाळावे त तेतुलनि क्षाळी।' –चक्रधर सिद्धांतसूत्रें २१ ८ [स यावत्, प्रा (अप) जेतुल]

जेतुलालें—वि जितकें, जेवढें म्हणून 'दवे जेतुगालें कर्म निपजे। तेतुलें आदिपुरुषीं जरी अर्पिजे।' –ज्ञा २ २७१

जेतुर—क्रिवि (कु) ज्यात

जेतृत्व—न जय विजयीपणा जिंकण्याचें सामर्थ्य [सं]

जेथ—क्रिवि (काव्य) जेथें ज्या ठिकाणीं, ज्या जागेवर (स्थलदर्शक) [जेथें] जेथचा जेथला, जेथील–वि ज्या जागचा (स्थलदर्शक) जेथपर्यंत-पावेतों-वर–क्रिवि १ जितके ज्या जागेपर्यंत जो पर्यंत, ज्या वेळपर्यंत [जेथें]

जेथू(थो न, जेथने—क्रिवि ज्या जागेपासून (स्थलदर्शक)

जेथें—क्रिवि जिथं ज्या ठिकाणीं (स्थलदर्शक) 'जेथें नाहीं उत्तम गुण। तें करंटपणाचें लक्षण।' –दा १९ ३ २७ [स यत्र, प्रा जत्थ] म्ह० जेथें खावें (खातो, खातोस इ०) तेथें हगावें (हगतो हगतोस इ०)=ज्यानें उपकार केला त्याचें नुकसान करणें ०कोठें–क्रिवि जेथें जेथें ज्या, कोणत्याहि ठिकाणीं ०तेथें, जेथूनतेथून–क्रिवि सर्वत्र, सर्व ठिकाणीं. 'निराळें परि उपरा। जेथें तेथें।'

जेद्वा—क्रिवि (गो.) जेव्हा, जेधवां पहा 'कांहीं जेद्वा मागें तद्वा कांहीं काय म्हणता' –गोव २ ५० [सं यदा]

जेदीस-दुस—क्रिवि (गो) ज्या दिवशीं [जे=जो+दीस=दिवस]

जेधवळ, जेधोळ—क्रिवि जेधवां जेव्हा वेळ [सं यावत्-काल]

जेधवां—क्रिवि (काव्य) जेव्हां, ज्या वेळेस 'तरी जेधवां रिघे ठायीं।' –ज्ञा ६ २५४ [सं यदा]

जेन—न १ कुणबी, रोकशीस इ० लावून केलेलें एक खोगीर २ (प) निकृष्टप्रतीची गादी ३ (ना) लेप, रगडे [जीन]

जेनाच्या पदरीं गांठ देणें-मारणें–अशक्य काम करण्याचा प्रयत्न करणें ०बुद्धि–स्त्री कुणबुद्धि (ज्याप्रमाणें कुणब्याच्या मुठीने पाडलेली भोकें बुजून जातात, त्याप्रमाणें ज्याच्या बुद्धीवरील शास्त्रांचे संस्कार लवकरच नाहींसे होतात, त्यावरून), जडबुद्धि स्थूलमति –वि मूर्ख, जड

जेपाळ—पु जयपाळ एक औषधी वनस्पति. याच्या बीस जमालगोटा म्हणतात, ही तीव्र रेचक असून पित्ताच्या विकारावर उगाळून लावतात कोंकणांत ही झाडें होतात [सं जयपाल] म्ह० जमालगोट्याची मात्रा आणि सुंठीची यात्रा जेपाळाचा ढाळ–पु १ मोठा रेच २ (दृतकर्यंतरून व व्यापकत्वानें) सर्वौषधी चूर्ण, अगस्त्य चिंतामणी, प्रत्येक रोगावरील औषध, वहात्तर रोगावर रामबाण

जेफा—वि (कु) फाजील, जास्त जाफा पहा [जाफा]

जेब—पु खिसा 'मडोयावर जाणें दोन दिवस तहकूब करावें, तें आपले जेबांत आहे.' –मदबा १ ३० [फा जेब, का. जोब]

जेब—वि ठार (क्रि करणें) 'मग मनुष्य एक शहरांतून धरून आणून तोफेवर जेब केले' –भाव ४० [फा जबे]

जेब-व-जीनत–स्त्री शोभा 'त्याचे देण्यात रौनक अधिक होईल, जेब व जीनत येईल' –रा ७ १५४ [फा. झेब्=शृंगार फा झीन-व-झीनत्]

जेमतेम—क्रिवि कसें तरी करून, पराकाष्ठेनें, मोठ्या कष्टानें (यामध्यें केलेल्या कामात अपूर्णता तरी असते किंवा पूर्णता असली तर करणाराला निदान फार श्रम पडलेले असतात) 'विद्यार्थीही जेमतेम करून तक्टी यातायात करतात' –नि १७० 'सकाळीं निघाला तर जेमतेम तीन तास जाईल' [हिं गुज जेमतेम=जमेनसें]

जेमन—न जेवण 'जेणें तृप्तिस कामधेनु करण्या पात्रें कीं जेमनीं।' –मोकृष्ण २० ५८ [सं]

जेय—वि जिंकण्यासारखा, वश करून घेण्यासारखा, हस्त गत करण्यासारखा [सं]

जेया—सर्वनाम (काव्य) ज्याला, जया पहा 'देखत देखता आत्मघातु। घडला जेया।' –ऋ ८

जेर—वि १ कमी प्रकारचा, योग्यतेचा, अशक्त, खालचा. २ हतवीर्य, दमलेला, भागलेला, थकलेला, त्रस्त, हैराण (आजार, दारिद्र्य इ० नीं) (क्रि० होणें, आणणें) 'पडल्यानें त्याला भारी जेर केलें' ३ चीत, पराभूत, निर्बल 'त्याहातूनखालीं तो जेर आहे' ४ हस्तगत 'तें स्थळ जेर करावें'–सभासद ५६ [फा झेर] **जेरकडी**–स्त्री लगामाची कडी **०जप्त**–वि हस्तगत, स्वाधीन 'पाण्यात गड वसविले म्हणून दर्या जेरजप्त आहे'–चित्रगुप्त ८७ **०जबर–जबरी**–वि १डाव्या अंगाचा जबर व उजव्या अंगाचा जेर अशा मर्यादेनें खेळण्याचा गंजिफाचा एक खेळ २ दुर्बळ, सबळ 'त्यास कळों न देता बिघाड करावा, मग जेर–जबर कोण किती तें पहावें' –गोरखविलास ८० **०जबरी**–स्त्री (कुणबी) जोर जबरी, जुलूम **०दस्त**–वि १ जेर अर्थ १ पहा, दीन गरजू २ कमजोर, दुर्बल 'तिकडून इंग्रजांचे शाहानें जेरदस्त केलें' –दम २६० याच्या उलट जबरदस्त ३ जेरजबर–री पहा ४ काबीज, जेरजप्त 'ममनाई दशपाडीग इणें तमाम प्रगणा जेरदस्त केंग'–भारतीभाष्य, अर्जदास्त पृ ७. [फा] **०दस्ती**–स्त्री १ विपन्नावस्था, दुर्बलता २ गंजिफाचे खेळातील एक मजा [फा] **०बार**–वि त्रस्त, हैराण 'तेथें जाऊन व्यर्थ जेरबार व्हावें, करवड अर्थ नाहीं'–दिमरा १ १८७ [फा झेरबार]

जेरबंद—पु घोड्याच्या पुढल्या पायांतून घेऊन तंगातून काढून वर म्हारकीच्या कडीस बांधावयाचा चामडी पट्टा, हा सरो सरान ओवलेला असतो या बंदाचा उपयोग जीन आवळून धर ण्याच्या व एखाद्यास मार देण्याच्या कामींहि होतो 'प्राणी रानदंड पावत। जेरबंद चाबुक वेत।'–दा ३ ७ ६३ [फा] म्हण० १ जें न निघे सरधीं तें निघे जेरबंदीं, २ घोडा जेरबंदीं मनुष्य सबधीं (ओळखावा–समजावा–जाणावा) (एखाद्याचा) **०उडविणें**–जेरबंदानें मारणें 'ती राड मुरलीत बोलत नाहीं याजकरिता चार जेरबंद मारिले पाहिजेत'–रा ७ ३७१३ [फा झेरबंद्]

जेरबाकी—स्त्री न उगवलेली वसूल बाकी

जेरी—स्त्री दुर्दशा, पडती, हैराणी 'फिरंगी याची जेरी, श्रीमंताची जबरी असें सांप्रतचें वर्तमान आहे'–रा ४ ९८ [जेर]

जेरी नारळ—पु एक प्रकारचा नारळ जरी नारळ पहा

जेल—पु तुरुंग, कारागार बंदिशाळा कैदखाना [इं]

जेलर–पु तुरुंगावरील मुख्य अधिकारी [इं]

जेवटा—पु जेवण 'मांडिला गोपाळीं जेवणा। प्रेम घेती मागमागा।'–एभा ४.५४ [सं जेमन]

जेवडें—न म्हसरें, ढोपणें –शर [जिवडा]

जेवढा—वि १ जितका मोठा, जितका २ जितका (संख्या वाचक), याच्या उलट तेवढा ३ जो, कोणता (पुष्कळांपैकीं), प्रत्येक, जो कोणी 'या मुलांमध्यें जेवढा पढावा तेवढा शाहणा' एवढा पहा [सं यावत्, प्रा जेवड]

जेवण—न १ भोजन, खाणें, अन्न भक्षण करण्याचा व्यापार (क्रि० जेवणें, करणें) २ जेवणाचे पदार्थ, वाढलेलें अन्न ३ आहार, खाण्याचें प्रमाण [सं जेमन प्रा जेंउणा] **०कार**–पु (कु) श्राद्धाच्या दिवशीं पितराच्या नांवें जेवावयास बोलाविलेला मनुष्य (हा शब्द ब्राह्मणेतरांत रूढ आहे) **०खाण, जेवणें खाणें**–न १ अन्न, खाद्य, खाण्याचे पदार्थ २ (सामा) भोजन, खाणें 'त्याच्या घरीं जेवण्याखाण्याची सोई नाहीं' ३ खाण्यापिण्याचा व्यापार 'आमचें जेवणखाण आटपेतों अजून चार घटका लाग तील' **०घर**–न १ (कों) घरांतील भोजनाची जागा, स्वयंपाक घर 'ती जेवणघरात गेली'–वाळ २ हॉटेल खाणावळ सन १८१३ सालीं मुंबईस हिंदूंच्या फराळाच्या दुकानास जेवणघर म्हणत असत **०रात्र**–स्त्री (व) जेवणाची वेळ होण्याइतकी रात्र, सुमारें ८।९ वाजण्याची वेळ जेवणवेळ पहा **०पत्र**–न जेवण्याच्या उपयोगाचें पान (केळ वगैरेचें) 'केळीची डांग मोठी असली तर चारपांच जेवणपत्रें होतात' [जेवण+पत्र] **०वार**–पु ज्या दिवशीं उपवास करावयाचा नसतो असा दिवस, तिथि [जेवण+वार] **०वेळ**–स्त्री भोजनकाळ थोरली जेवण वेळ=रात्रीं ९ वाजता धाकटी जेवण वेळ=सकाळीं ७ वाजता

जेवणाईत–पु १ जेवणारा माणूस २ पंगतीस घेतलेला आश्रित

जेवणावळ–स्त्री १ मेजवानी, भोजनसमारंभ (क्रि० करणें) २ जेवण्याबद्दलचा खर्च ३ (मुंबईस, जुन्या काळीं) जेवणघर, खाणावळ, हॉटेल [जेवणें]

जेवणा, जेवणिआ—वि (खा व) उजवा (हात) 'तो ओळगिजे जेवणिये भुज।'–शिशु ३५० [जेवण करण्याचा हात म्हणून उजवा]

जेवणी—स्त्री १ धान्य मळणारे मजूर नोकर यांच्या मजुरी बद्दल दिलेलें धान्य शिधा 'गांवांत कार्य प्रयोजन जाहाल्यास नारळ पानविडा जेवणी घ्यावी –मराप ? १७११ २ तोंड, मुख, चिवणी 'जेवणी स्नान' –मगरी ६ वें, पुरवणी पृ. ३०४ (आवृ ?) चिवणी पहा [जेवणें]

जेवणें—अक्रि १ खाणें भोजन करणें कधीं कधीं या क्रियापदाचा कर्म असतें तथापि त्याचा संबंध कर्त्यांशींच असतो उ० मी भात जेवणा, भाकरी जेवणें' २ (ल) फळ चाखणें भागणें (एखाद्या कृत्याबद्दल कृत्यानें) अनुभवणें परिणाम भोगणें 'पूर्वी दुष्कर्में केलीं त्याचें फळ आता जेवतो' ३ खाव घेणें –न

(राजा) दवळाला नजणावळ [म जमन पा नि जगार प्रांति जमार गु जमन प जउणा हिं यमना] (वाप्र) जेविता ठाव टाकणें–पुढचें सारे टाकून देणें पानावरून उठणें जेणें न्यमाचन होता धाही। तयामाजी अत्यन्त नाइं। मग ब्राह्मण उठली एतशर्नी। नविता ठाव टाकूनि। जेवू घालणें–१ खावयास देणें पोषण करणें २ वाढणें अन्न पुढें ठेवणें जेवून सेधा गाड–जवण या यानंतर मग गोरस वगैरे वरी घालत (दाहींकडून) जेवणें–एखाद्या कामात दोन्ही पक्षाकडून पैसा घेणें किंवा एका पक्षाकडून पैसे (फी) घेऊन दुसऱ्या पक्षाकडून तेच घेणें (वकिल राजधी योजनांत) म्हण० १ जेवीन तर दुधाशी (तुपाशी) नाहीं तर उपाशी=मी म्हणेन तसें नाहीं तर मुळीच नाही २ राधावें तसें जेवावें करावें तसें पावावें सामासन्द–दुसऱ्याच्या तोंडानें जेव णारा–वि १ दुसऱ्याचें बोलणें धरून घेऊन तेंच पुढा बाल्णारा २ स्वतःच्या मतानें काही न करणारा दुसऱ्याच्या ओठानें वागणारा जेवण्या–पु (वो) गम्मतावरील जवण करणारा जेवता गाण–वि १ केवळ जवण्याच्या कामाचा (माणूस) २ (ल) विन कामाचा पण ग्यादाड (माणूस) पुकटखाऊ भोजनभाऊ ता काडीमात्र उपयोगी नव्हे आपला जवतागण आहे [जवणें+गण] जेव्या–वि जेवणाचे वेळीं हजर असणारा भोजनभाऊ जेवतागण पहा [जवग]

जेवा–पु १ जवण स्वर्ण भाजन आनचा जवा तर बाहेर पडला उद्याची बात उद्या २ जवण्याचा कोरडा शिधा सामुग्री (धान्य पीठ इ०) पूर्वी दूरच्या सरकारी नोकरांना गावकऱ्या कडून असा सिधा मिळे सरकारचा शिपाइ आला तो जेवा घेऊन गला ३ अनसर्व भोजन ज्यवाखर्च (चाकराचा) 'नाहीं वडा जेवा सारा। –तुगा २६० ०घाडणें–साधणें–राढणें–जवरीनें जेवण मिळविणें [ज्वणें]

जेवीं–क्रिवि (काव्य) जसें ज्याप्रमाणें ज्या रीतीनें कृत कृत्य होय तसमत जेवि पिता अर्पिता वरीं दुहिता –भाकण ७ ३३ [स यथा] ०ते(वि)वीं–क्रिवि जसें असल तसें चांगलें किंवा वाईट कसेंनसें हरप्रकारें कल्याणाथ सुनेनें सासूचें जवि तवि सोसावें। –मोअनुशासन ७ १८ [स यथानथा]

जेव्हढा—वि (प्र) जेवढा पहा

जेव्हा—क्रिवि १ ज्या वेळस त्या रामइं नाहीं २ ज्या अर्थी तर ज्या कारणास्तव असें पहाता आम्हाला जव्हा तो मारणार तव्हा आम्हास जाता नय [स यदा गा जाह] ०कधीं क्रिवि कधींकाळी कदाचित् एखाद्या समयीं जेव्हां तरी (असच प्रकारचें दुसरें रूप केव्हा कधीं परंतु एव्हां कधीं तव्हाकधीं अशी रूपें दात नाहींत) ०तेव्हा–क्रिवि स तो दित नहमीं, प्रत्येक वळस सतत जेव्हातेव्हा नको यऊ करीत केव्हा तायं'

जेष्ठ जेष्ठमध जेष्ठवड—ज्येष्ठ इ० पहा

जेसणा—वि जसा जेवढा जितका याच्या उलट तसणा जो तू जेसणा जैसा। तो तू तेसणा तैसा –गीता १ ३६ [स यादृश जैसेनि?]

जेह—स्त्री जई पहा जेहीं–ज्यानीं 'जेहीं शोधुन पहिला। –दा १ ९ १२

जेहन–नशी(र्नी)न—वि शुध्द भारम 'अक्षरशः मनसूर नवाब सम्मामुद्दौला बहादूर यांना पत्रें वाचून दाखवून जहनासीन कलें' –रा १ ११४ [फा जिहन्–नशीन्]

जेह(हे)पटी—स्त्री 'माख्य केस वणीचीवर झिपरी झिपरी झिपरी पहा

जेहेते—वाप्र जे आहे ते (पुराणिक हरिदास याच्या तोंडी अवधारणाबोधक प्रयोग) ते पहा

जै—स्त्री भिंत व छप्पर यामधील जागा (काहीं पदार्थ ठेव ण्यासाठीं) भिंतीच्या शकाराजवळील जागा वळचण जई पहा

जै—स्त्री (क) निर्जीव ओंपणें (मुगात रूप) नोना गाई पहा 'गगू नै बरूया चल

जै जैं जैअ—उभ (काव्य) जर ज्यापर्शी –क्रिवि १ जेव्हां त्यावरळम याच्या उलट के के जैं जगादा भेग विला।' –दाव ५२ जैं कहीं देवें। अनुभविजे फावे। –ज्ञा ६ ३१७ २ (गा) जयें जेवून

जैकार—पु जयजयकार हेगार जैकार जैकार। तळप चार्ये चमत्कार।' –भाराकिष्किंधा ९ ४४ [स जय+कृ]

जैत जैत्य जैन—पु जय तेंसें दृश्य जिंकतां दृष्टे। पश्चिले जैतातिय कुडे।' –अमृ ७ १५४ रहसुतावाचानि जैत। येन आम्हां। –कथा २ ३ ११९ एका जैत्य एका हारी। –एरुक्म १२ ६४ [स जैनृत्व] ०वादी–वि विजयी 'रणीं जैतवादी चाला। यादव नरेंद्र। –शिशु १०८४

जैन—पु १ भारतातील एक प्राचीन धर्म याचा संस्थापक महावीर २ जिनमतानुयायी जैन धर्माचा माणूस हा वेदप्रामाण्य मानीत नाहींत याच्यात अहिंसा फार कडक प्रकारें पाळतात

जैनचैन जनमैन जैनसैन—क्रिवि नहनचहन पहा

जैपाल—पु नेपाळ पहा

जैफ जयफ जईफ—वि (व) म्हातारा बुढ्ढा अशक्त फकीर जैफ झाला [अर इफ़] जैफी जयफी–स्त्री म्हातारपण जयफी नवबाधा –रा ५ ८० [फा जइफी]

जैमिनी कानडा—पु (संगीत) एक राग यात षड्ज तीव्र ऋषभ कोमल गांधार कोमल मध्यम पंचम तीव्र धैवत,

कोमल निषाद हे स्वर लागतात. जाति संपूर्ण-संपूर्ण, वादी ऋषभ, संवादी पंचम, गानसमय मध्यरात्र.

जैयत—वि. जय्यत. १ तयार; सज्ज; सिद्ध. २ हत्यारबंद; कधीं कधीं जैयत तयार—असेंहि म्हणतात.

जैय्य—वि. जिंकण्यास योग्य; जिंकण्यासारखा; वश होण्यासारखा. [सं.]

जैल—पु. मायना; सदर. [अर. झील्]

जैसा-सी-सें—वि. (काव्य.) ज्या प्रकारचा. जसा-सी-सें पहा. [सं. यादश; प्रा. जइस]

जैसीताराम, जैसीराम, जैसीरामबाबाजी—जयसीताराम, जयश्रीराम, जयसीताराम बाबाजी, हे शब्द वैराग्यांना नमस्कार करितांना योजतात. [हिं.]

जो—सना. पुल्लिंगी संबंधी सर्वनाम; तो या शब्दाचा पूर्वगामी शब्द. [सं. यत्; प्रा. ज] **जो उठला तो, जो पहावा तो**—प्रत्येक माणूस; प्रत्येकजण.

जो, जों—अ. जंव; ज्या वेळेस; जेव्हां; हें अव्यय कोणत्याहि कृत्याचा जलद परिणाम, चापल्य, त्वरा दाखवितें. या अव्ययाचीं जो या सर्वनामाप्रमाणेंच जी आणि जे अशींहि रूपें होतात. उदा० 'जो टोला मारला तों लागलेच दोन तुकडे केले.' 'जी धाव मारली तों तेथें पोंचलों.'

जों—क्रिवि. १ जोंपर्यंत; ज्या काळापर्यंत; जेथपर्यंत. २ पावेतों; पर्यंत. ३ ज्या काळीं, अवधींत; ज्या क्षणीं. [सं. यावत्]

जोइ(ई)स—न. १ जोतिःशास्त्र. २ भाकित; भविष्य. ३ गणित. [सं. ज्योतिष; प्रा. जोइस] **जोइसी**—पु. जोशी. [सं. ज्योतिषी, ज्यो-ज्यौतिषिक; प्रा. जोइसिअ]

जोक(ख)ड—न. १ जुखड; जूं; बैलाच्या मानेवरील दोन लांकडांपैकीं एक; शिळवट; जोटें. २ (कों.) (उंसाचा चरक) चरकाचा आडवा दांडा; याच्या एका टोकाला पाटीवर नवऱ्याचें डोकें व दुसऱ्या टोंकाला दोलें असतें किंवा तें ओढकाठीला जोडलेलें असतें. ३ (ल.) काळजीचें ओझें. ४ (ल.) अधेलें, अजगर वगैरे जातीचा प्रचंड साप. [सं. युग, योक्त्र]

जोकाड—न. (कु.) जोकड पहा.

जोकी—(कों.) माशांची एक जात; हे दिवाळीच्या सुमारास पकडतात.

जोक्तर—स्त्री. वेश्याव्यवसाय करणारी चेटकीण. -गुजा ९.

जोख—स्त्री. जळू (प्राणी). [सं. जलौका; हिं. जोक]

जोख—न. १ भार; वजन. 'सहस्रखंडिकाप्रमाणें जोख।' -मु १२.१९१. २ मेळ; तुला; तुलना; जोखणें (क्रि० करणें). ३ (राजा.) माप; निश्चित आकार; भार. 'आला जोख उणा म्हणोनि वरला नंदीशही ठेविला।'-निमा १.४३. ४ प्रमाण; शको. ३.५२

मान. 'तूं आपल्या पायाचें जोख दे म्हणजे जुतें करून आणील.' [सं. जुष्] **जोखणी**—वि. १ जोखणारा. 'वैश्य तुला धरि वाणी। सत्य वाचा सत्य जोखणी।' -एभा १२.८९. २ मापन; तुला.

जोखणें—उक्रि. १ माप, वजन करणें. २ (ल.) अजमास करणें; अजमास काढणें; परीक्षा पहाणें; (पदार्थांतील) तत्त्वांश तर्कानें जाणणें; तुलना करणें. -अक्रि. फायदा होणें; मिळणें; पदरांत पडणें. 'तुला या कज्ज्यांत भांडुन काय जोखतें?' [हिं. जोखना] ०**माप**—न. वजनाचें प्रमाण; वजन केल्यानंतरचें माप. **जोखी**—वि. १ वजनी; वजनाचें (लांबीच्या किंवा घेरी मापाच्या नव्हे—माप). २ वजन केलेलें, ठरविलेलें. **जोखीव**—वि. वजन केलेलें; वजनानें ठरविलेलें. 'हें तूप जोखीव शेरभर आहे कीं मापी आहे.' [जोखणें]

जोख(खी)म, जोखींव—स्त्री. १ धास्ती; भय; संकट. २ धोका; धोक्याचें काम; जिवावरचें काम; अचाट किंवा साहसाचें काम; परिणामाची चिंता. ३ धोक्यांत घातलेली वस्तु; धोका येईल असें द्रव्य, माल. 'हे हजार रुपये न्या म्हणतां पण वाटेनें आम्ही दुसऱ्याचें जोखीम नेत नाहीं.' ४ (व.) कोणत्याहि कामामध्यें आलेला तोटा, कमतरता (पैशाची इ०). ५ जबाबदारी; हमी. [हिं. जोखिम] ०**उठविणें**—अंगावर धोक्याचें काम घेणें; साहस करणें. **जोखमी**—वि. धोका असणारें; संकटाचें.

जोखा—स्त्री. बाई; स्त्री. [सं. योषा]

जोखाइ—स्त्री एक क्षुद्र देवी. 'नव्हे जाखाई जोखाई।'-तुगा ७९१.

जोखी—स्त्री. (राजा.) सणकाडी.

जोखीण—स्त्री. जळवा लावण्याचा धंदा करणारी स्त्री. [जोख=जळू]

जोग—पु. १ संन्यास; संसारत्याग; कुटुंबपरित्यागपूर्वक वैराग्य; (क्रि० घेणें). 'एका पोटासाठीं जोग।' -तुगा ३४१६. २ हठयोग; योगाभ्यास; योग; चित्तवृत्तिनिरोध समाधि. (क्रि० घेणें). 'हरी येथेंचि जोग आचरावा।'-नव १७.१३२. [सं. योग] ०**भरणें**—१ मुरळीची पाटी अन्नानें भरणें (हा पूजेचा एक प्रकार आहे). २ जोगिणीची दीक्षा देणें; जोगीण बनविणें. **जोगडा**—पु (निंदाव्यंजक) वैरागी; गोसावडा; जोगी; योगी. 'जावोनी धरितांच ते म्हणतसे सोडी मला जोगडया।'-उमाविलास ९. **जोगड्याचें भात**—पुन. एका जातीचें भात. **जोगणी**—स्त्री. भिक्षापात्र; तुंबा. **जोगणीमागणी**—स्त्रीअव. १ ज्येष्ठी अमावास्येच्या दिवशीं शिवेवर जाउन जो विधि करावयाचा असतो त्यासंबंधी दोन देवता. चारावकुत्यांपैकीं दोघांना त्या दिवशीं या संज्ञा लावतात. २ संतिणी; जोगणी. नवरात्रामध्यें या भिक्षा मागण्यास येतात. **जोगण्या बांधणें**—(व.) मंत्रसामर्थ्यानें भीति घालविणें. 'वाघ दिसला नि तो भ्याला, म्हणून त्याच्या जोगण्या बांधतात.'

जोगण्या लावणें-(व) भीति, दरारा बसणें 'बापाच्या जोगण्या लागल्या त्याला' जोगती-पु १ हिंदु जातीचा हिजडा. २ कर्नाटकातील येल्लम्मा देवीच्या दृष्टिनें असतात, त्याच्या पोटीं ज्याचा जन्म झाला आहे असा.' -भग्र १८.

जोगडी—स्त्री. ज्वारीची एक जात -दी १.११७

. जोगता, जोगा—वि १ (कांहीं एका विषयविषयीं) योग्य हा शब्द असा अपानें शुद्ध देत नाहीं, पार्ल्याच्या भाषा, भावना प्रत्ययात रूपानें जोडून याचा प्रयोग होतो उदा० 'तो पुरा पायाजोगता आहे' 'तो गत पडावयाजोगता आहे' २ (विशिष्ट पदार्थास) अनुरूप, साजेसा 'पायाजोगता जोडा' 'अंगा जोगता अंगरखा' [सं योग्य, प्रा जोग्ग]

जोगतिणी-तीण—स्त्री १ जोगवा मागणारी स्त्री. २ योगेश्वरी (यल्लमा) देवीची स्त्रिया कर्नाटकातील समजुतीप्रमाणें परशुरामाची माता रेणुका हिची भक्तीण ३ मेंदरसि जाणणारी भिकारीण, नंतीण 'एका जोगतिणीच्या सांगण्यावरून तिन्हीसांजा गांवांतिहि गेपाची रमावारूनी सुराकानें मारलेला भात नेऊन टाकविला'

जोगम्मा—स्त्री. गवाळी आणि पाळेरी स्त्री, मुल्यी, गोसा धारण करून वेष मुंडलेली आणि अंगास राख फासलेली पोरगी, मागधऊर्मीण, हिडसी. [जोगी+अम्मा]

जोगलणें—उक्रि (राजा) मदत करणें, सांभाळणें, हात देणें, आधार देणें (आजारी किंवा अशक्त मागणारा) [सं योग=मदत+लावणें]

जोगली—स्त्री (कर्ना) मातीचा लहानसा परळ, थाळी (जेवण्याची) ठाणें जिल्ह्यांत जोगल्या असें पुल्लिंगी रूप आढळतें —वदलापूर ६५ [जागणें]

जोग(गा)वण-वणी-वणूक—स्त्री १ निर्वाह, पोषण, गुजारा 'प्रतिष्ठें अनुसरोनी। वाहीर वरि जोगावणी।'—रास २ ६०१. २ गमणें, आळस, दीर्घसूत्रीपणा, रेंगाळणें, सुस्तपणा ३ टाळपणी, चालढकल ४ (व) काळजीनें संरक्षण, निगा 'त्याच्या जोगवणीस कसलीहि उपमा साजत नाहीं' -नि ७६. ५ निर्वाहापुरतें उत्पन्न ६ (गो) जोगवण=शेतांतील एक दवकृत्य [जोग+वण प्रत्यय]

जोग(गा)वणें—अक्रि १ काम करतांना गमणें, आळसानें काम करणें, दीर्घसूत्रीपणा करणें, रेंगाळणें २ (ल) चांगल्या प्रकारें चालणें, त्रास न होता सुलभपणें निर्वाह होणें 'रानात गवत झाल्यापासून गायी जोगावून दर्ऊ लागल्या' ३ चालढकल होणें, सुखी-दुःखीनें, सुदृढ चालणें, कसा तरी वेतागवात होणें (ससार, प्रपंच) 'आमचा संसार २ हजार रुपयात जोगावतो' ४ भरभराट होणें चांगलें चालणें पोंपावणें, पुष्ट होणें (प्राणी, वनस्पति) 'जोगावले पोटीं खर। मरी भार वरि नाहीं।' —तुगा २३५४ ५ पुरें होणें, काम भागणें. 'तोंवरी उचायें दिवसीं जोगा वेल' ६ तृप्त असणें 'आलोमूं वो नेणे। अनुभवि जोगावणें।' —ज्ञा ११.३६१. [योग]

जोगवा, जोगेश्वरी—पु देवीच्या नावानें पाच घरें मागितलेली भीक देवीचे उपासक, परिवतन 'जोगवा' म्हणून अशी भिक्षा मागतात म्ह० देवीचा जोगवा म्हटल्यानें कोणीहि देत नाहीं (कि० मागणें) जोगवेकर-करी-करीण-पुस्त्री जोगवा मागणारा-री

जोग(गा)विणें—उक्रि १ वाढजी देणें, चांगलें पोषण करणें, पाळणें (विशेषत प्राणी) २ काटीनें पोसणें, वागविणें, मध्यम रीतीनें पोषण करणें, मोठ्याकरी देणें, कसें तरी गुजराण करणें ३ (ल) संपादन करणें, कमेंकमें उरकणें, पार पाडणें 'पुढिलीं दैवें जोगावी।'—ज्ञा ११ ७१७. 'तेणा एकरापि आघवें। जोगावी जो।' —ज्ञा ११ ६२० या क्रियापदाचे सकर्मक व अकर्मक हे अर्थ एकमेकांविरुद्ध आहेत, परंतु पहिला अर्थ अधिक प्रचारांतील आहे [सं योग, प्रा जोग]

जोगा-गें—वि योग्य, लायक, जोगता पहा 'हा प्रसंगु असे तुजचि जोगा।' -ज्ञा १५ ६७ [सं योग्य, प्रा जोग्ग, प जोग, जोगा, सिं जोगु हिं गु जोग]

जोगिया—पु (संगीत) एक राग यांत षड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात आरोहांत गांधार व निषाद वर्ज्य, अवरोहांत गांधार वर्ज्य, वादी षड्ज, संवादी मध्यम गानसमय प्रात काळ

जोगी—स्त्री एक रागिणी, असावरीची एक जात.

जोगी—पु १ गोसावी, वैरागी, सन्यासी 'जग जोगी जग जोगी। जोगेजोगे बोलती।' —तुगा १२६ २ एक प्रकारचा साप, याच्या अंगावर मळकट पट्टे असून हा फार विषारी असतो. ३ (कु) दुध्या भोपळा [स योगी, प्रा जोगि] म्ह० १ जोग्यानें जोडलें आणि उतन्यानें खाल्लें २ नवा जोगी आणि गांडभर जटा=थोडें काम करून फार गर्विष्ठ बनणारा जोगिडा—पु ससरडीचा रंगाट व पिवळा दिसणारा सरडा —कृषि ३०४

जोगीण—स्त्री १ जोग्याची बायको. २ देवीची भक्तीण, जोगी झालेली स्त्री ३ नाचणी धान्याची एक जात

जोगें—न (कु) जवीचें भात जोगडयाचें भात

जोगटा—पु (कों) (निंदेनें) १ जोगी, वैरागी २ जोगी नावाचा साप [स योगी]

जोगेश्वरा—पु (ल) वेल —मनको

जोग्या—पु उरटीतील एक पेंच, खांद्यावरी हात घालून वर उचलण्याचें व पुन्हा खालीं दाबावयाचें (कि० भरणें)

जो(जों)जार—पु १ कुटुंबादिरूप मोठा संसारखटला, मडळी, पसारा, व्याप (मोठा त्रासदायक व पोसण्यास कठिण) 'जोंजार प्रगवलासि बहुवसु।'-ऋ ३२ 'नमोनि काहीं जोजार। सन्यासा धर्म शुद्ध सार।' -निमा ११६७ २ (ल) बोजा, त्रास, जजाळ, भार कष्ट, ओझें 'तरी जन्मींनि जोजारु साहिजे।'-ज्ञा ४ ३४ कर्जाचा-कुटुंबाचा-घेण्यादेण्याचा इ० जोजार (व) जोजवार ३ कटकट, त्रास, कष्ट, खटपट 'कामया वरिसी जोजार।'-दा ३ १० ४८ म्ह० ज्याचा भार त्याला जोजार

जोजारणें, जोजावणें—अक्रि १ मोठें कुटुंब, खटला असणें, त्याच्या जबाबदारीखालीं वाकून जाणें २ त्रासणें, कष्टणें 'प्रलय काळीं जोजावलासि।'-कथा ७ ७ १४६

जोजारी—वि कुटुंबभारानें त्रासलेला, मोठें कुटुंब असलेला

जोजो—उद्गा १ लहान मुलास निजवितांना म्हणावयाचा शब्द अंगाई 'जो जो जो जो रे कुळभूषणा, दशरथ नदना, बाळा जो जो रे।'-स्त्री लहान मुलाची निद्रा, गाई (क्रि० करणें). निजावयास जाणें, निजणें, झोपीं जाणें (लहान मुलें) [ध्व] ०करणें-(बालभाषा) निजणें, झोंपणें

जोट-ठ—पु भरभरीत व जाडें सुती कापड, पांघरावयाची खादीची पासोडी, सुती शेला, शल्यासारखें वस्त्र 'एकवर्णी तत्तु नानावर्णी पट। कोण्ही जोट शेले पगडया।'-मध्व ५४१ [स जटा, हिं जूट]

जोट-ठ—पु (मावळ) मळईची जमीन [हिं जोत]

जोटा—पु पोत्यात माल भरून तोंड बद केल्यावर त्याच्या वर उलट बाजूनें दुसरें पोतें घालून तें शिवून तयार केलेली बगी, पार्सल [जोट, इ जूट]

जोटी-ठी, जोटीव, जोठींव—वि जोठाच्या कापडाचें केलेलें (पंचा, आंगरखा इ०).

जोठ—पु खाब आणि तुळई याच्यामध्यें मजबुतीसाठीं घातलेला लाकडी तुकडा [जोड]

जोड—पुस्त्री १ दुक्कल, जोडी, जोडा, युग्म (एका जातीच्या दोन, दोन, एकाचवेळीं चालणाऱ्या, असणाऱ्या वस्तू) 'पाटल्या जोड, कानांचे जोड, इ०' २ जोडी, सघ, सच, ताफा (सोंगट्या खेळणाराचा, पुजापाठाचा, खेळणाराचा वाद्याचा वाजविणाराची), डाव (गजिफाचा) सच (कपडे, धोतर व अंगवस्त्र याचा) सामान्यतः सेट ३ ठिगळ गाठली साधा लावलेला तुकडा, सयोग (वस्त्र लाकूड, धातू वगैरेस) ४ सूर लावण्यासाठीं सा, रि, ग, म, प ध, नी हे सूर खालीं-वर करीत आलाप घेणें ५ (स्त्री) (अउरदा व ल०) साठा, सचय, सग्रह मिळविलेलें द्रव्य 'आपल्या साऱ्या हयातीची जोड आपण भोळसरपणानें घालवून बसलें' ६ मिळकत लाभ, सिध्यर्थ 'जोड जोडिली मनुष्यदेहा ऐसी।'-तुगा ७१२ 'व्यर्थ भाकता त्यात जोड काय!' ७ जोडलेला या अर्थी हा शब्द फळाच्या नावाच्या मागें जोडतात जसें- जोड-आंबा-पेरू-कळ इ० ८ दुहेरी या अर्थानें जोड शब्दाचे समास होतात जसें- जोड-वही-कट-राव-तुळई-पत्र-भिंत इ० ' ९ गुनवण, साधा, सबध, सागड गुतवणूक (पशूची, माणसाची), जोडपणा, साखळी (क्रि० घालणें) १० विण्याच्या मधल्या दोन तारा, सतारीच्या मधल्या दोन (ज्या षड्ज स्वरात मिळविलेल्या असतात त्या) तारा ११ मैत्री, सख्य, जिव्हाळा. १२ बरोबरी, साम्य, साथ 'धर्मासि म्हणे थागा साधो जोडा नसेचि या दिवसा।'-मोविराट ७ १६ 'गुंगा व गामा यांची जोड अगदीं अप्रतिम होती' १३ (बाधकाम) पुस्ती, नवीन गोष्टीची किंवा काहीं कामाची वाढ. १४ (ओतकाम) दोन पिशव्याचा दोन हातानीं फुगला जाणारा भाता १५ (कुस्ती) एक डाव जोडीदाराचा एक हात त्याच्या दोन्ही पायांतून धरून आपला दुसरा हात जोडीदाराच्या मानेवर टेवून जोडीदाराची मान खालीं दाबून पायांतून जोडीदाराचा धरलेला हात वर उचलून त्याला चीत करणें [स युज्-योजय्, प्रा जोड, सं जुट्-बांधणें] (वाप्र) ०करणें-साधणें, मिळविणें 'पुण्याची करावया जोड, जीव हा सज्जला'-विक ६९ (पायाची) ०करणें-कृपा सपादणें 'मी आपले पायाची जोड केली आहे' ०देणें-लाभ, फायदा देणें 'सतपदाची जोड। दे रे हरी।'-अमृत १०८ ३४. ०नसणें-बरोबरी न होणें, उपमा न मिळणें सामाशब्द- ०अक्षर-न (जोडाक्षर) जोडलेलें अक्षर उदा० क्ष, म्ह, स्त इ० ०करीण-वि जोडीची वस्तु 'अटकेची जोडकरीण तोफ पत्तेलागर होती'-भाव ४० **जोडका**-वि (जोडणारा) मिळविणारा, संपादन करणारा, कमावता, मिळविता 'जोडका पुत्र देखोनी गुणी। जनक जैसा सुखावे।'-मुआदि ३० २२४ 'काढिला पति तोचि प्रीय हृदयीं जो का असे जोडका'-सदाशिव कविकृत उमाविलास ५ **जोडका-जोडता-पूत-राम-रावजी**-पु १ कुटुंबातील पैसा कमाविणारा मुलगा २ जातींतील कमावता पुरुष (अक्षरश व निंदार्थी) ३ (मराठी राज्यांत) लोकांच्या विरुद्ध बातमी मिळविण्यासाठीं व त्यावरून दंड करून पैसा जमविण्यासाठीं प्रसग आणून देणारा, सरकारनें टेवलेला नीच माणूस लोकांची अर्जीचिठी सरकारांत कळविणारा पाजी माणूस ०काम-न १ निरनिराळे तयार केलेले भाग, जमविलेलें सामान जोडून केलेलें काम २ जोडधंदा, मुख्य कामाखेरीज दुसरें काम ०कार-वि (गो) जोडणारा ०गहूं-पु सपल्या गहू ०गिरी-गीर-वि १ तुकडा जोडलेला, तुकडा जोडून केलेला 'या गाडयाचा आस जोडगिरी आहे' २ दुहेरी, दोन वस्तू ज्यांत आहे असा, जोडाचा (घर, भिंतीच्या भिंती, भिंतीचे घर).

' घरास जोडगिरी साव दिले असता चागली वळकटी येते '—स्त्री. १ साय, मदत (गवई, हरिदास यास) ' हा पोऱ्या त्या हरिदासाचे मागे उभा राहून जोडगिरी चागली करितो ' २ दुहेरीपणा, दोन पदार्थांचें एकत्रीकरण ३ जोडलेली स्थिति, तुकड्याची बना वगैरे **०गोळी**–स्त्री १ दोन गोळयाचा बार २ एका बदुकीत एका वेळीं दोन गोळ्या ३ (ल.) दोहीकडून सटपट ४ (ल) जोडी, युग्म ' नवरदवाची जोडगोळी ' **०चौकट**–स्त्री दुहेरी चौकट, याचा साचा (विशेषत दाराचा), दोन लाकडें यायाना जोडून केलेला असतो **जोडजं**–(पुणें) शेलाटी, (नगर) शिळवट, जडी, (सातारा) दावळ, शिवळ, (खानदेश) जोडणी जुपनी **जोडणी**–स्त्री जोड, साधा जोडणें, (जोडणें क्रियापदाचें धातुसाधित). **जोडणें**–सक्रि १ साधणें, जुडविणें, शवनास सयोग करणें, एकत्र करणें (दोन तुकडे) २ मिळविणें, अधिक लावणें, जोड देणें (लाबविण्यासाठीं), एकावर एक किंवा एकापुढे एक ठेवणें (दुसरा थर, अस्तर, लाबीचा तुकडा) 'सख लातीस आतून पासोडी जोडली तेव्हा थडी राहिली ' ३ जवळ जवळ, लाबीच्या पुढें, बाजूस शजारीं ठेवणें ' दोनी काठ्या जोडून पहा म्हणजे कोणती लाब ते कळेल ४ जुपणें, मानेवर जू ठेवणें किंवा खोगीर घालणें (घुरें, घाडे याच्या) ५ (ल) जागेवर गुतविणें, कामाला लावणें, चिकटविणें 'पोराग त्या चाकरीवर जोडून द्या ' ६ जमविणें, गोळा करणें, साचविणें ' ससारसवेंचि परमार्थ जोडे। ऐसें केवीं घडे जाणते हो। ' ७ पूर्ण करणें, तडीस नेणें, घडवून आणणें माझें एवढें लग्न जोडून द्या ' ८ मिळविणें, सपादणें, स्वत साठीं कायम करणें, दृढ करणें (कृपा, स्नेह, मैत्री, आश्रय, धदा इ०) ' आम्हीं जें जें जोडावें। तें समस्तीं इहीं भोगावें। ' —ज्ञा १ २१७ ९ युक्ति काढणें, तजवीज करणें, उपाय करणें —अक्रि १ ताब्यात येणें मिळणें ' कीं राज्याग रसायण निर्मळ। अकस्मात जोडलें। ' २ (व) भरभराट होणें, भरमसाट मिळणें, लागा साधणें [स जुड्=बाधणें] म्ह० अधव्याचा जोडला आणि पिंडीचा मोडला **जोडता**–वि मिळविता सपादन करणारा जोडका पहा **०दंड**–पु (व्यायाम) कसरत करण्यासाठीं दोन आडवीं लाकडें बसविलेली योजना (इ) पॅरलल बार **०नळी**–स्त्री दुहेरी नळी (बदुकीची) **०नाल**–पु तालीमखान्यातील एक वस्तु **जोडपट**–न (राजा) जोड साधा, जोडणें, जुडविणें **०पट्टी**–स्त्री (लोखडी पाणरहाट) पोहोर एकमेकाशीं अडकवून माळ करण्यासाठीं प्रत्येक पोहऱ्यास दोन बाजूस बसविलेले लोखडी कावचे तुकडे **०पाडें**–क्रिवि, द्वारानें, भेदबुद्धीनें ' विधिनिषेध जोडपाडें। जेथ विराय धर्म वाढे। ' —एभा ७ ६७ **०पाहरा**–पु. दोन शिपायाचा पाहरा, जोडीचा पाहरा **जोडपी**–वि जोडीदार, सोबती, बरोबरीचा, जोडीचा जुळणारा, (सजीव, निर्जीव वस्तू मध्ये) ' तुला नोग पाहिजे तो जोडपी पाहा ' —स्त्री (व) १ जुळणी, मेळ, एकत्र जोडणें २ जुळण्यास योग्य असणें, बरोबरी **जोडपें**–न (पों) नवराबायकोची जोडी ' अडचणीमुळें विवाहसंबधांस बद्ध असें स्त्रीपुरुषाचीं विसंगत जोडपीं दृष्टीस पडतात ' —टि ४ २ २ जुळें, एकदम जन्मलेला मुलगा व मुलगी **०फळ**–न (वाप्र) जुळें फळ, दुहेरी फळ **०फळाचा सांधा**–पु १ (ज) मननचा सयोग किंवा सबध, नजीकचा एकत्र भाव (चागलें वाईट, सुखदु ख इ०) २ निकटची मैत्री, दाट स्नेह ' जैसा जोडफळाचा साधा। तैसा सुखदु खाचा बाधा। ' **०बंद**–पु एकास एक चिकटवून लांबविलेला कागद

जोडवें–पु आगठ्याजवळच्या किंवा मधल्या (पायाच्या किंवा हाताच्या) बोटात घालावयाचें एक जाड व मोठें वळें *(चादीचें किंवा सोन्याचें) ' जोडवी अनवट मासोळ्या। '—स्त्रीगीत* ६५

जोडा—पु १ एकाच जातीच्या पदार्थांची जोडी, या पैकीं दोन पदार्थ प्राय एकत्र असतात (पायातले जोडे, एक ताण्याचीं दोन धोतरें इ०) विवाहित स्त्रीपुरुषाची जोडी ' हा जन्माचा जोडा आहे ' —मोर १९ सजीव प्राण्याचें (नरमादीचें) जोडपें ' हा पक्षियाचा जोडा। ' —कथा १ ३ ८५ जनावराचा जोड (पाच जनावरें), दोन सोबती ' रामावमवत कबीर खळिया। जोडा चला मिळाला रे। ' —तुगा २४३ २ पायातील जोड्यापैकीं एक, पायपोस कोणत्याहि जोडीपैकीं एक वस्तु सोबती मित्र ३ जोडीदार बरोबरीचा किंवा जोडीचा मनुष्य, वस्तु किंवा उदाहरण ४ बरोबरी, उपमा (क्रि० नसणें) ' त्याच्या पापासी नाहीं जोडा। ' ५ (कुण टाणें) भरणी नक्षत्रात आपल्या जातीच घाला वयाचें मेहुण ६ (ना) मराठी गौरीच वेळीं मुली परड्यावर फुलाच्या पाकळ्याची जी चित्रविचित्र आकृति काढतात ती. [जोड] (वाप्र) (कोणाचा) **जोडा कोणाचे पायांत नसणें**–जोडा पायात नसणें=चडाळी, घोंटाळा, अव्यवस्था असणें **०बांधणें–शिवणें**–पायातील जोड्याची जोडी तयार करणें **०फाडणें–झिजविणें**–(ल) एखाद्याच्या भेटीसाठीं अनेक फेऱ्या किंवा खटपट घालणें **०टाचणें**–(चाभारी) रेशीम भरण्यासाठीं तनास अणीनें भोंक पाडणें **०मारणें, जोडेपूजा करणें**–खरडपट्टी काढणें, पायपूजा करणें [जोड] **जोडाई**–स्त्री जोडणावळ, निरनिराळ्या वस्तू किंवा तुकडे एकत्र जोडण्याची मजुरी [हिं] **जोडाजोडी**–स्त्री १ जुळवाजुळव ' करू जोडाजोडी अक्षराची। ' —तुगा ९३६ २ परस्पराना जोडे मारणें मोठें भाडण मारामारी **जोडाक्षर**–न जोडअक्षर पहा सयुक्त वर्ण दोन किंवा अधिक व्यजनास पुढें एखादें अक्षर जोडिल्यानें अथवा दोन किंवा दोहापेक्षा अधिक व्यजनें एकत्र जोडून मग

त्यांत स्वराचा योग केल्यानें जोडाक्षरें होतात. –मराठी भाषेचें व्याकरण पृ. ११.

जोडी—स्त्री. १ जोडा; जोडपें; युग्म (एका जातीचें); जुळें. 'ही मोत्यांची जोडी पाणीदार आहे.' २ संच; जोड (हरिदास, पुराणिक इ०चा–एक मुख्य व दुसरे मदतनीस यांसह). ३ बरोबरी; साम्य; तुल्यगुणत्व. 'यानी त्याची जोडी बनली.' ४ (काव्य.) ठेवा; सांठा; राशी; लाभ. 'देवीं म्हणे रहा क्षण करिसी निरयार्थ काय जोडि खळा।' –मोसभा ५.११७. 'गुण गाईन आवडी। हेंचि माझी सर्व जोडी।' –तुगा ११९३.५ सरकारी सारा, पट्टी. जुडी पहा. ६ एका वेळीं फिरविण्याचे दोन मुद्गल. ७ प्रारब्ध; नशीव. 'तुझें कर्म असे सहज। आपली जोडी भोगावी।' –गुच २०.२१. ८ प्राप्ति; संग्रह. 'मानसा करि तयाचिच जोडी।' –सारह ४.१०४. **जोडीचा**–वि. जोडीसंबंधी; बरोबरीचा. **जोडीव**–वि. तुकडे जोडून केलेलें; ज्याला तुकडा जोडला आहे असें; जोडलेलें; एकत्र केलेलें; ठिगळ लावलेलें. [जोड]

जोडें—न. १ विवाहित जोडपें; जोडा (स्त्रीपुरुषांचा, नरमादीचा). २ (कों.) नारळांची जोडी. ३ (राजा.) हातापायांतील जोडवें; वळें.

जोडेजोडे—क्रिवि. (खा.) बरोबर; एकमेकांच्या संगतीनें. –भाि ७.१–८. [जोड द्वि.]

जोत—न. (कों.) १ जुंपलेल्या बैलांची जोडी (क्रि० बांधणें; लावणें; लागणें). २ बैलांच्या जोडीनें ओढलेला नांगर. 'जोत चालणें–धरलें–पडलें–सुटलें.' (खा.) ३ जुंपणी. ४ (कु.) दोन होड्यांनीं समुद्रांत जाऊन मासे मारतात तें जाळें. ५ (हिं.) नांगरणी; लावणी. ६ (व. खा.) बैलाच्या गळयास जूं अडकविण्याचा पट्टा. [सं. युत; फ्रेंजि. जुतो; सं. योक्त्र; प्रा. जोत्त; हिं. जोत; म. जोतें] म्ह० पुढील जोत तसें मागील जोत. ०करी–वि. (गो.) शेत नांगरणारा. जोतकरी पहा. **जोतणें**–(व. खा.) (बैल) जुंवास जुंपणें. [सिं. जोटणु] ०पात–न. नांगर, बैल वगैरे शेतकीस लागणारें सामान.

जोत—पु. घुमट वाद्यावर म्हणावयाचें एक गीत. 'एक जोत गायधाग त्यानें आरंभ केला.' –सह्याद्रि ६८.

जोत—स्त्री. १ ज्वाला. २ तेज; उजेड; चकचकीतपणा; शोभा; चमक. 'जोत जरिपटक्याची' –ऐपो १९१. ३ तेज; पाणी; झकाकी (रत्नांची). ४ सफाई; चकाकी (वस्त्राची). ५ पाणी (शस्त्र किंवा हत्याराचें). ६ जोर, जोम; सत्त्व; तेज; बळ; जोरकसपणा (पाऊस, ऊन, पीक, पदार्थ, मनुष्य, प्राणी, धंदा, व्यापार इ० चा). ७ प्रख्यात माणूस किंवा कडक देवस्थान; जागती ज्योत. 'हा साधु किंवा हें देवस्थान मोठी जोत आहे.' ८ पदार्थांतील जळजळ. (क्रि० लागणें). [सं. ज्योति] ०धरणें–तेज; शोभा, जोर, सौंदर्य संपादन करणें किंवा येणें. ०कार–वि. (गो.) देवाजवळील दिवे लावणारा. ०दार–वि. १ तेजस्वी; चकचकीत; लखलखणारा; प्रकाशमान. २ (ल.) शहाणा; धूर्त, समर्थ; हुषार; बुद्धिवान; प्रतिभाशाली.

जोताड—स्त्री. (ना.) ज्योत. [जोत] ०लावणें–(ना.) आगलावेपणा करणें.

जोतिबा, जोतिर्लिंग—न. महादेव; महादेवाचें लिंग, पिंडी; शंकराचें देवस्थान. [सं. ज्योतिर्लिंग]

जोतीवंत—वि जोतदार पहा. [सं. जोत–ती+वंत प्रत्यय]

जोतें—न. चिरेबंदी कडा, कांठ; हिच्या योगें घराची गच्ची किंवा ओटा सुरक्षित राहतो; चौथरा; गच्ची; उंच केलेली जागा. दिव्यानीं बांधलेला ओटा; इमारत बांधण्यापूर्वीचें चिरेबंदी काम. 'गरुडपारांचीं जोतीं।' –ह १४.१३५. [सं. युक्त; प्रा. जुत्त?]

जोतें—न. १ जिनें बैलाचा गळा जोखडाशीं बांधला जातो ती दोरी किंवा पट्टा. २ जूं; शेलें [वै. सं. योक्त्र; प्रा. जोत्त; का. जत्तगी; हिं. जोत]

जोतेकार—पु. (गो.) चांभार; जुतें करणारा. [हिं. जूता=जोडा+कार]

जो तो—सना. १ जो कोणी; प्रत्येकजण; प्रत्येक मनुष्य; हरएक व्यक्ति. 'जो तो चेष्टवी मुला।' –भारावाल ९.७४. २ कोणी; कोणी एक; कोणी तरी. 'जो तो म्हणे हा प्रचंडवीर। सांगती रावणासी वडिवार।' –रावि २१.११४. [जो+तो]

जोत्या—वि. नांगऱ्या; नांगरणारा माणूस; जोत धरणारा गडी; शेतकरी; २ (ल.) गांवढळ; नांगऱ्या. ३ (ल.) मंदबुद्धि; ढ; अक्षरशत्रु. [जोत; हिं. जोतिआ]

जोंधळा—पु. एक धान्याचें रोप व त्याचा दाणा; ज्वारी (धान्य) किंवा त्याचें ताट. याच्या जातीः–उतावळी, निवळा, शाळू, रातडी, पिवळा जोंधळा, खुंडी, काळवोंडी, दूधमोगरा, याशिवाय केळी, अरगडी, डुकरी, वेंदरी, गडगूप इ० हलक्या जाती आहेत जोंधळयाच्या भाजून लाह्या करतात व कुजवून दारू काढतात. पिठाची भाकरी होते. [सं. यावनाल; प्रा. जोण्णलिआ; का. जुनळ; तेलगु. जोन्न; हिं. जोन्हरी] **जोंधळी पोत**–स्त्री. जोंधळयासारखे बारीक सोन्याचे मणी असलेली व ४।५ पदरांची, मधोमध जाळीचा मणी किंवा वेलपान असलेली पोत. **जोंधळे उचलणें**–शपथ घेणें. (शपथेचा एक प्रकार).

जोधा—पु. योद्धा. –वि. १ मजबूत; धष्टपुष्ट; राकट; पहिलवानामारखा. 'देरा कवणु तो जोधांचा मेळावा।' –शिशु ९४४. २ (व.) उंचापुरा; लठ्ठ व टोकळ हातापायांचा. [सं. युध्]

जोप-पें—न. वांसरूं; जावपें पहा. (गाईचें, म्हशीचें).

जोपणें—उक्रि पाळणें, रक्षण करणें, सांभाळणें- राखणें [स गुप्=रक्षण करणें]

जोपर्यंत-पावतों—क्रिवि जेव्हां आज-वारपर्यंत, ज्यावेळे पर्यंत, पर्यंत [सं यावत्]

जोपा, जोपन—स्त्री काळजी, निगा, संगोपन, संरक्षण, जोपासना ' जो पाहे सद्‌गद्विचार हृदयीं जोपा जनाची करी । ' -र ४ [स गुप्]

जोपाणें—अक्रि धावणें 'मग ते अंतरजोपातां गुणीं पावणे परिपुष्टा ।'-गीता ११ १७८

जोपारणें—अक्रि जोपारणें, उल्ट जबाब देणें, वेफर्वाई दाखविणें, उद्धट होणें जोपारणें पहा ' वर मलाच उलटें अग काय करता हो म्हणून जोपाराव ? '-फाटक, नाटघछटा १ —सक्रि. झिडकारणें, तुच्छ मानणें, तिरस्कारबुद्धीनें नाकारणें.

जोपाव(स,णें—उक्रि. (कों.) काळजी घेणें, निगा राखणें, संगोपन करणें, बरदास्त ठेवणें (बागाईतसंबंधीं माईला लावतात व मनुष्यें, प्राणी वस्तु यासंबंधीं मनुष्याना लावतात) [स गुप्]

जोपासीर-ल, जोपा, जोपासना-सणी—स्त्री (कों राजा) निगा, बरदास्त, काळजी, लक्षपूर्वक पालनपोषण किंवा साभाळ, संगोपन करणें [स गुप्]

जोंबडा—पु (राजा) १ जुमडा, गवताचा भारा, गड्डा, पाटा. २ (विशेषत) शेतात टाकलेला किंवा फळझाडावर बांधलेला विडा, सरकारद्वाहीचें असें काहीं चिन्ह यावरून शेत कापणें किंवा झाडावरचीं फळें तोडणें यास सरकारी मनाई आहे असें रामजग्याची खूण ' या आम्यास द्वाहीचा जोंबडा बांधला आहे, आंबे पाडू नका ' ३ (ल) सैल बांधलेली शेंडी [जुंबाड]

जोंबन—पु १ (स्त्रीचा) स्तन कुच, थान ' तंग चोळी छातीवर जोबन कोवळे रसरसले । '-होला ८९ २ तारुण्य, ज्वानी [सं यौवन, प्रा जोव्वन, हिं जोबन]

जोंबाड—न झोंबाड, झोंबाड पहा

जोंबाळणी—स्त्री जोपासना, जोपासीर, जोपा पहा [जोंबाळणें]

जोंबा(मा)ळणें—उक्रि १ (कों) जोपावणें पहा उत्तम रीतीनें राखणें जपणें ' एवढे दिवस दागिना जोंबाळून ठेविला होता म्हणून प्रसंगीं उपयोगी पडला ' २ नेहमीं गोंजारणें, लाड करणें (लहान मूल इ० ना) ' ममतेनें पोरास घरीं जोंबाळून ठेविला तर निगा बरी राहील ' नेहमीं कुरवाळणें लडिवाळपणें वागविणें किंवा सांभाळणें, पाठीवरून हात फिरविणें (आवडता प्राणी, वस्तु यांच्या)

जोरेदंड—वि १ शक्तिमान, जोरदार बळकट. २ जवान मर्द, धिप्पाड, दांडगा मलेल्ल

जोम—पुन १ पराक्रम, दार्ढ्य, घनता, शरीराच्या या भागा व चेहऱ्याचा तजेला, भरदारपणा २ शारीरिक बळ, जोर, शक्ति, ताकद (बांध्याच्या घट्टपणामुळें) ३ जोर दम, अवसान [स यौवन, प्रा जोव्वण] **जोमांत असणें**- १ (माण) शोकांत किंवा रागांत असणें २ जोरांत असणें, उत्साह युक्त असणें ०दार-वि १ घट्टमुट, दृढ, आवळी. २ शक्तिमान, बळकट, जोरदार ३ दमदार अवसानयुक्त

जोयशी—पु (कु) ज्योतिषी, जोशी [सं ज्योतिषी]

जोर—पुन १ जोम, शक्ति ताकद, बळकटी २ स्थैर्य, दार्ढ्य, गंभीरपणा, दमदारपणा, सहनशक्ति (सजीव प्राणी, वस्तु यांची) ३ वेग, शक्ति आघात तडाखा, नदीचा वेग (वारा, बंदुकीची गोळी यांचा) ४ जुलुम, जबरदस्ती, अन्याय ५ दाब ताण, नेट, वजनाचा भार ' सगळे भोई सारखे असल तर बरं, नाहीं तर टेंगणा असतो त्याचे माथावर भारी जोर येतो ' ६ जोष, पूर्ण वेग, भर (रोग, पाऊस, थंडी यांचा) ७ तालमींतील एक व्यायामविशेष, दंड (क्रि० काढणें) ८ (नावि) पूर, समुद्राची भरती (विशेषत पौर्णिमा-अमावास्येच्या दिवशींची), भाग, उधाण ९ (यंत्रशास्त्र) प्रेरकशक्ति १० महत्त्व, भर या गोष्टीवर गव्हर्नरसाहेबांनीं बराच जोर दिला होता ' -केले १ १९९ [फा झोर्, अर जोर्] (वाप्र) ०करणें-लावणें-जोरास येणें= जबरदस्तीनें वागणें, अडथळा करणें, शक्तीची, बलात्काराची गरज उत्पन्न करणें, तडीस नेण्यास उरकण्यास कठिण करणें, जाणें ' आज पावेतों रुपये देतों दतों म्हणत होता पण अता जोरास आला त्यापेक्षा उपाय घातला पाहिजेत ' ०देणें-१ पुष्टी, मदत, आधार देणें २ महत्त्व देणें, विशेष उल्लेख, निर्देश करणें **म्हण**० जोर थोडा, आणि धुरळा बडा -भाव २८ सामासिक शब्द- **जोराचा**-वि नेटाचा, अति मोठा ०कस-दार-वान-वि १ दंड काढणारा २ पहिलवान, ताकदवान बळकट सशक्त ०गत-स्त्री (राजा) उधाण, उसाण, भांग, समुद्राची भरती (अमावास्या व पौर्णिमेची). ' पुनवेच्या व जोरगतीच्या दिवशीं भरतीच्या वेळीं मानसेचीं दारें बंद केल्यावरसुद्धा काय विशाद होती '-सावात्री १४ ०जबरी-स्त्री जुलुम, जबरदस्ती ०तलब-ब-स्त्री १ (कायदा) हजर राहण्यासाठीं जोराचें बोलावणें २ अन्यायपूर्वक हरण, बलत्कारानें हरण, बलात्कार ' जोरतलबनें ऐवज शिंदे यांनीं आणिला म्हणून वर्तो आहे '-ख१ ४९८४ 'माझें मनात आलें तर घईन, तुमचे जोरतलबेस भिणार नाहीं ' ०तलबी-बी-स्त्र जुलुम, जबरदस्ती -वि १ जुलुमाचें, जबरीचें, जोराचें, बलात्काराची (हजेरी, पैसा उकरणें यासंबंधीं मागणी) 'त्यापेक्षा अमर जोरतलबीचा सुरू करावा ' -मराचियोशा ७७ २ मग्रूर अरेराव ' कोठें जोरतलबा मशाल असतील, हरामखोरास तबी पोहोंचावून

पैसा वसूल करून देणें '-मदवा १ ११८ -पेद ६ १४९ [फा] ०तलगीटीर-सर-स्त्री. पत्त्याच्या खेळातील एक सज्ञा ०बळ-न शारीरिक बल, पाशवी शक्ति, आडदाडपणा, दाडगाईचा जोर, वळ, शुद्ध दाडगाई, जुलूम [फा झोर्+स. बल] ०पट्टी-स्त्री दोन थरास जोडणारी पट्टी 'जरूर पडल्यास वरवडच्या जोर पट्टीनें जोडाव्या '-मॅरट१३ ०बेजोर-बेजोर क्रिवि जोरा वारीनें, जबरदस्तीनें 'इग्रज घाट चढोन येउन जोरबेजोर होसकऱ्याचें ठाणें घेतलें.'-ख ९ ४४५४. 'प्रधानाच्या फौजेनें बदामीचा किल्ला जोरबेजोर फते केला '-ख ८ ४०९०.

जोर—पु (गो) ज्वर ताप [स ज्वर]

जोरा—पु १ अधिकार, सत्ता, जोम, सत्ता 'सावका राचा जोरा कीं सरकाराचा जोरा' २ जुलूम, जबरदस्ती अन्या याचा दंड, शिक्षा ३ शह, जोर 'स्वामीचे पुण्यप्रतापें अवदा लीस जोरा पोचवून तंबी करतील.' -इम २६० [फा झोर्]

जोरावणें—अक्रि १ (अक्षरश व ल०) बळावणें, समर्थ, शक्तिमान, पराक्रमी, तेजस्वी होणें २ जुलमी होणें, माजणें 'जोरावले वन करी धडकास देती '-अर्वाचीन (खरे) ४५६ ३ जोराचा होणें (वारा, पाऊस, मनोविकार, रोग). 'झरझर चला, पाऊस जोराव ल्यावर मजल आटोपणार नाहीं' ४ जोरानें वाढणें, फोफावणें, 'पाणी मिळू लागताच झाड जोरावलें' ०वर-वार-वि १जोरदार बलवान, समर्थ 'मालोजी जोरावर।'-मञ्च ३१४ २ जुलमी, जबरीचा, जबरदस्त. ०वरी-वारी, जोरावा-स्त्रीपु १बळजबरी, जुलूम, जबरदस्ती 'आपणावरी जोरावरी करिताती '-रा २०. ४० २ पाठपुरावा, पाठबळ, मदत [फा झोरावर्]

जोरी—स्त्री ज्वारी, जोंधळा पहा [प्रा जोवारी, म ज्वारी, हिं जोरी]

जोरी—स्त्री. जुलूम, जबरदस्ती, धुडावा 'विलेकरी जोरी करितील '-राज १६ ३४. बळजोरी शब्दात हा शब्द येतो -वि (बुद्धिबळाचा खेळ) पाठिंबा किंवा जोर दिलेलें, दणारें (प्यादें) या डावात एका बाजूनें दुसऱ्याचें जोरात असलेलें प्यादें मारावयाचें नसतें [फा थोरी=बल]

जोरी—स्त्री (गो) तापाची साथ [स ज्वर]

जोरू—स्त्री स्त्री, पत्नी, बायको [जोड, हिं जोरू] म्ह० (व) जोरू सात, पैसा गाठ=नेहमीं पैसा गाठीला लावावा व बायको बरोबर असावी

जोर्णे—(गो) पाऊस पडतवरीं पेरण्याची शेती जाणें पहा

जोल—स्त्री (प्रा) जमणें, सानणें शाभणें जुळणें जालीचा-वि मिलाफी, जुळणारा, योग्य धगणारा शाभणारा

जोलल—न (व) लाटेचा आपट [का जोल्लु=लाट]

जोव—स्त्री (राजा) वीन [स जव यु, द. प्रा जोईन्=बीन]

जोवणें-अक्रि. (राजा) बीज चमकणें [जाव, म योतन]

जोवणी—स्त्री (राजा) जोखडाची दिवळ, खुटी, खीळ [जू+अडवणी ?]

जोवणें—अक्रि (राजा.) दाटी जमणें, होणें, घोंगावणें (माशा, मुग्या इ०) [सं योजन, प्रा जोअण=जोडणें]

जोंवर-वरी, जोंवरीं—क्रिवि १ जोंपर्यंत, त्यावेळेपर्यंत २ यावत्काल, जितका वेळपर्यंत [स यावत्]

जोवाल—स्त्री (राजा) जमीन भाजणें, टहाळे तोडणें इ० शेतीचें सर्व काम करण्यासाठीं अनेक शेतकऱ्यांचा जमलेला समूह, अनेक शेतकऱ्यांनीं एकवट काम करणें, डाळें साप ३ पहा [जोवणें=एकत्र जमणें]

जोव्हारी— पु जोहरी पहा

जोश-ष-स—पु जोम, जोर, आवेश, वेग [फा जोश्]

जोशी-सी—पु १ पचाग, कुंडल्या समजून गावात साग णारा, ज्योतिषी, भविष्य वर्तविणारा, भिक्षुकी, जोसकी कर णारा ब्राह्मण (विशेषत धंदेवाईक), ग्रामजोशी पूर्वी ही वृत्ति असे व जोशाला गावात वतन देण्याचीहि वहिवाट असे २ एक कुणब्यातील जात, बुडबुड जोशी (कुणब्यातील), हे सह देवी मताचे मुहूर्त, ज्योतिष जाणतात ३ वगळ्याच्या जातींतील एक पक्षी, कुरुकुंभा [स ज्योतिषी, प्रा जोइस, जोइसिअ]

जोसकी, जोसपणा, जोसपण—स्त्रीपुन गावजोशाची वृत्ति, धंदा, वतन जोसगंड-पु जोशास निंदार्थी म्हणतात

जोहनळा—पु (महानु) जोंधळा पहा 'शिशुपाळ सैन्याचे जोहनळें। पीटु करीत एकें वेळें। उखळीं वसुधेच्या।' -शिशु ९१४ [स यावनाल, देश्य जोण्हलिया, हिं जोन्हरी]

जोहर—पुन १ अग्नि 'जोहरीं रखील सपातें।'-मुआदि ९७१ २ (ल) संकट 'मला सत्य घालील कीं जोहरीं तो।' -किमु ८८ ३ लाक्षागृह -ज्ञा ११ ६० 'येहीं लाक्षाजोहर रचिलें।' -गीता १ २३६१ [फा जोहर=अभिदिव्य किंवा जहर ?]

जोह(हा-हो)री—पु १ सराफ, जव्हरी, जवाहिऱ्या, रत्न परीक्षक 'जैसा रत्नामाजी जोहारी। रत्न पारखी आपुलें।' -मुआदि ४१ १०१ २ जुना जरतार विकत घेणारा, जरीपुराना वाला ३ आरसा, फण्या, चरकी माळी इ० जिन्नस विकण्यासाठीं दारोदार फिरणारा, अशी जात -शास्त्रीको ४ (व.) मणी, गोंवळी विकणारी एक जात [अर जौहरी]

जोहळा जोहया, जोहा, जोहा—पु (ना) जोंधळा पहा

जोहा(ह)र—न १ जवाहिर रत्नें इ० 'भागावर जोहार फार सुरेखे। वर्नी जणू पक्ष तरु फुलले।' -होरा १३५ २ जवाहिऱ्याचा धंदा सराफी [अर जौहर]

जोहार—पु नोकर लोक राजाला वंदन करितांना हा शब्द हे वीरा या अर्थी म्हणतात 'रायासि जोहार करुनि उचित स्थानिं बैसविला'—पच १ १६ 'प्रजा येउनी राजसभे। जोहार करुनी राहिले उभे।'—मुहरिश्चंद्राख्यान ६६ (नवनीत पृ १८६) महार, चांभार वगैरे आपसात किंवा वरिष्ठांना नमस्कार करितांना हा शब्द योजतात 'जोहार जी मायबाप जोहार।'—तुगा ३३६ [स जयहर, योद्धार, प्रा जोहर] **जोहारणें**—अकि वंदन करणें 'मग जाऊनि बंदीजन। जोहारिला नृपनंदन'—कथा ६ १५ २२ [फा जोहर]

जोहार—पु १ निकराच्या वेळीं आपल्या बायका-मुलांचा नाश करण्याचें हिंदु वीरांचें कृत्य रजपूत लोकांत बायका अग्नि प्रवेश करीत २ अग्निपात होणें 'कपि जोहार जालें'—भाए १०१ [फा जौहर=अग्निदिव्य]

जोळ—स्त्री (गो) जळू (प्राणी) [जळू]

जोळक—न (कु) माडाची बाग

जोळी—स्त्री १ (गो) आतडें २ (ठाणें) नांगराला बैल जोडण्याची दोरी —बदलापूर २८७

जोळोंय, जळोंय—पु (गो) जळण, सरपण [स ज्वल्]

जोंळळ—वि (वि) पोल (भाताचें) [का जोळ्ळु=पोल-पणा, अर्थहीनता]

जोश्नीकनू—क्रिवि (रा) फुरसतीनें

जों—क्रिवि जव, जोंपर्यंत [स यावत्]

जौजा—स्त्री पत्नी, स्त्री, जवेंत पहा 'राधा जौजे माधव= माधवाची पत्नी राधा' [अर जौजा=बायको]

जौंजार—पु त्रास, कटाळा, जोंनार पहा

जौनपुरी—पु (संगीत) एक राग यांत षड्ज तीव्र ऋषभ, कोमल गांधार, कोमल मध्यम पंचम, कोमल धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात आरोहांत गांधार वर्ज्य जाति षाडव संपूर्ण वादी धैवत संवादी गांधार, गानसमय दिवसाचा दुसरा प्रहर [जौनपूर गांव]

जौस, जौसगी—वि (नदभाषा) उत्तम चांगलें जोस-प पहा 'जौस लुगडयांना किंमत फार पडते'

जौहर—पु बायकामुलांना जाळून मारण्याची रजपुतांतील एक चाल जोहार पहा

जौळ—न १ (कों) अभ्र अभ्राच्छादित आकाश २ (राजा) सपाटयाचे वादळ जोराचा वारा याचा वेग दर ताशीं ५० मैल असतो [फा जौगान्-फिरता?]

जौळी—वि १ वादळी तुफानी (हवा, वारा) २ वादळाचा परिणाम न होणारें, त्याला तोंड देण्यासाठीं तयार केलेलें (तारू)

जौळ—न (मद्रास) समूह 'आनंदरसाचें जौळ।'—भाए ६६१ [सं जाल]

ज्यहान, ज्यहानपन्हा—जहान इ० पहा

ज्यहांगिरदार, ज्यहांगीर, ज्यहांबाज, ज्यहांबाद, ज्यहांमर्द—जाहगिरदार, जाहगीर, जहांमर्द इ० पहा

ज्या—स्त्री, १ धनुष्याची दोरी. २ पृथ्वी ३ जीवा, एक ज्या, वर्तुळाच्या परिघातील कोणतेहि दोन बिंदूस सांधणारी सरळ रेषा [स]

ज्याचा—जो संबंधी सर्वनामाचें षष्ठीचें पुल्लिंगी एकवचनी रूप ०तो-एकएकटा प्रत्येक माणूस स्वतंत्र 'ज्याचा तो पडला शहाणा, मग दुसऱ्यांनीं काय शिकवावें?' ०त्याला-सर्वांना प्रत्येकाला 'ज्याची त्याला काळजी पाहिजे, दुसरा किती पाहील?' **ज्याचें नांव तें**-भगदीं मुळींच बिलकूल 'तिला त्याबद्दल मीं पुष्कळ गळ घालू पाहिली पण ज्याचें नांव तें हिचें एकच उत्तर'—मूप **ज्यांत त्यांत**-प्रत्येक कामांत, प्रकरणांत 'ज्यांत त्यांत तोंड घालणें बरें नाहीं' म्ह० ज्याचें करावें बरें तो म्हणतो माझेंच खरें=उपकारकर्त्यानें सांगितलेली आपल्या हिताची गोष्ट न ऐकणें

ज्यादम—न (गो) जाजम

ज्यादा, ज्यादुगिरी, ज्यादू, ज्याफा, ज्यास्त—जादा, जादुगिरी इ० पहा

ज्यान, ज्यानजवान, ज्यानज्वानी ज्यानीजवानी—जवान इ० पहा

ज्यान फाइदा—पु तोटा, नफा [फा जियान्=तोटा+ फायदा]

ज्यापक्षीं, ज्यापेक्षां—क्रिवि कारणासाठीं, कारण कीं, असा करिता याच्या उलट त्यापक्षीं त्यापेक्षां

ज्याफत—स्त्री मेजवानी, जाफत पहा 'रसिडेंटामहीं त्यांनीं आपले येथें ज्याफतीस आणिलें होते'—तीप्र ८३ [अर झियाफत्]

ज्याफल—न (गणित) ज्यापासूनचें अकरूप फल, वर्तुल चापाचें माप, धनुष्फल [स]

ज्याबी(बु)द—वि सुरक्षित शाबूत, नादुरुस्त नसलेले [अर शाबीत]

ज्याम—वि (गो) दुर्बल अशक्त

ज्यामिति—स्त्री (भूमिति) भूपरिमाण भूमापन भूमिति पृथ्वीचें क्षेत्रफळ [स ज्या=पृथ्वी+मिति=मोजणें]

ज्यार—वि बिमार हैराण, बेजार जार पहा 'भाल्याच्या अग्नीनें इंग्रज ज्यार केले'—होपो १३ [फा झार्]

ज्यारत—स्त्री पवित्र स्थानास भेट यात्रा जारत पहा 'पिराची ज्यारत करून'—दिमरा १ २४७ [फा जियारत्]

ज्यारी—जि चारू जागी पहा

ज्यालें—न जीवित जन्म जगणें, निभावणें 'प्रिय प्रिय माझें ज्यालें।'—गीता १०.६४ ०पण—न जन्म आयुष्य

ज्याहा(हां)गिरदार, ज्याहागार, ज्याहांबाज—जाहगिरदार इ० पहा

ज्याहा—क्रिवि (राना) जेथें

ज्युर्दा—स्त्री (गो) अंगरखा

ज्युबिली—स्त्री महोत्सव आनंदोत्सव एखाद्या गोष्टीस, एखाद्या व्यक्तीस २५, ५०, ६० वगैरे अधिक वर्षे झाली म्हणून करावयाचा उत्सव [इं]

ज्युस्ताज्युस्त—वि (गो) नीटनेटका बरोबर [पोर्तु हे ज्युस्त इ जस्ट]

ज्यूरी—स्त्री पंच, पंचायत ज्यूरी पहा [इं]

ज्येष्ठ—पु हिंदु वर्षातील तिसरा महिना —वि १ सर्वांत वयानें मोठा वडील (भावंडामध्यें) वयानें थोर २ उत्तम उत्कृष्ट श्रेष्ठ [स] ज्येष्ठलय—पु (ताल) विलंबित लय पहा ०वार साचा कायदा—ज्येष्ठाधिकार पहा (इं) प्रायमॉजेनीचर लॉ ०मंगल—न विवाह किंवा उपनयन संस्कार [स] ०मध ज्येष्ठीमध—पुस्त्री एक औषधी वनस्पतीचें मूळ हा गोड असतो याचा अर्क खोकल्यावर देतात ०घड—स्त्री ज्येष्ठाचा काल सबंध ज्येष्ठ महिना (आठवडा पंधरवडा यासारखा वनलेला शब्द)

ज्येष्ठा—स्त्री सत्तावीस नक्षत्रापैकीं अठरावें नक्षत्र [स] ०कनिष्ठा—स्त्री १ समुद्रमथनातून निघालेल्या दोन बहिणीपैकीं वडील (ज्येष्ठा) ती लक्ष्मी आणि धाकटी (कनिष्ठा) ती अलक्ष्मी होय काहींच्या मतें फक्त लक्ष्मीच समुद्रमथनातून निघाली त्या वेळीं तिला ज्येष्ठा म्हणत व तिचें विष्णूशीं लग्न लागल्यावर तिलाच कनिष्ठा म्हणूं लागले २ वरील बहिणींच्या पूजेचा दिवस भाद्रपद शुद्धांत ज्येष्ठा नक्षत्र ज्या दिवशीं येतें तो दिवस [स] ०गोर—गौर—गौरी—स्त्री एक देवता भाद्रपदांतील ज्येष्ठा नक्षत्रीं हिची पूजा करितात ज्येष्ठांश—पु ज्येष्ठ भावापेक्षा सर्वांत वडील भावास वडिलार्जित मिळकतीचा सर्वांत जास्त हिस्सा मिळावयाचा हक्क सध्या सगळ्याच भावांना समसमान हिस्सा मिळतो ज्येष्ठासन न महान माइनें मोठ्या माणसास ज्यांत यावयाचा मानपान किंवा महा सुनेच्या लग्नप्रसंगीं मान्यता जावयास सासऱ्याकडून जो मानपान व्हावयाचा तो ज्येष्ठ जावयाची पूजा [स]

ज्येष्ठी—वि ज्येष्ठ महिन्यांतील (पौर्णिमा) [स]

ज्यैष्ठ्य—न १ वडिलपणा वडीलकी २ श्रेष्ठत्व वर्चस्व [स]

ज्योतिष—न १ ज्योतिःशास्त्र ग्रहांची गति जाणण्याची विद्या सामुद्रिक व ग्रहज्योतिष २ ज्योतिषाचा उद्योग व धंदा जोशीपणाची वृत्ति जोसकी [स] ०चक्र—न नक्षत्रगोल [स]

ज्योतिषी—पु १ ज्योतिःशास्त्र जाणणारा ज्योतिर्विद्यावेत्ता २ फलज्योतिष सांगणारा, जोशी गणक 'पढोनि मुहूर्तचिंतामणि। जाला ज्योतिषी ब्राह्मण।'—मन ४३० [स]

ज्योतिष्टोम—पु १ ज्यास सोळा ऋत्विज लागतात असा एक यज्ञविशेष, अग्निष्टोम २ (विनोदार्थी) मोठा घोळ, जंगी तयारी असणारें काम [स ज्योतिस्+स्तोम]

ज्योतिष्मान्—वि तेजस्वी तेजःपुंज, स्वयंदीप्त, सुंदर प्रकाशमान [स]

ज्यो(ति)ती—त—न १ जोत पहा उजेड तेज चकाकी प्रभा, प्रकाश २ वात ३ (काव्य) रूप 'तुका म्हणे होती। तुझी माझी एक ज्योति।'—तुगा ३७७२ ४ पाणी तेज (रत्नाचें) 'तैसीच हिऱ्याची ज्योती।'—यथा २.१४० [स ज्योतिस्] ०रूप—स्वरूप—न प्रत्यक्ष प्रकाश स्वयंसिद्ध प्रकाश परमेश्वरास हा शब्द लावितात ज्योतिर्लोक—पु आकाशांतील नक्षत्रलोक [स] ज्योतिर्लिं(लिं)ग—पु शिवाचें लिंग हीं १२ आहेत बारा ज्योतिर्लिंग पहा 'सत्य ज्योतिर्लिंगें बारा। प्रातःकाळीं स्मरण करा।' भूपाळी ज्योतिर्लिंगाची पृ १० ज्योतिर्विद्या—स्त्री ज्योतिःशास्त्र ज्योतिःशास्त्र—न सूर्यचंद्र ग्रहतारे इ० आकाशांत संचार करणारे दिव्य पदार्थ अथवा ज्योती यांच्या वास्तविक व भासमान स्थिती व गती, त्यांचीं वास्तविक स्वरूपें, आकार व घटना इ० गोष्टींविषयीं अवलोकन व अनुमान यावरून होणारें ज्ञान हा ज्याच्या विवेचनाचा विषय असें शास्त्र खगोलशास्त्र, फलज्योतिषशास्त्र [स]

ज्योत्स्ना—स्त्री चांदणें चंद्रप्रकाश कौमुदी [स]

ज्वर—पु ताप पुढें दिलेल्या शब्दासंबंधानें वैद्यामध्यें फार मतभेद असल्यानें ते येथें सार्थ दिले आहेत ज्वराचे प्रकार—ऐकाहिक ज्वर—१ रोजच्या रोज येणारा ताप २ एकामागामागून चढउतार होणारा ताप द्व्याहिक ज्वर—१ दोन दिवसांच्या अंतरानें येणारा ताप २ रोज दोनदा भरणारा ताप ३ फक्त मध्यें एकच दिवस न येणारा ताप त्र्याहिक ज्वर=१ तिसरे दिवशीं येणारा (मध्यें दोन दिवस अगदीं न येणारा) ताप २ प्रत्येक तिसऱ्या दिवशीं येणारा ३ तीन दिवस सतत येणारा चातुर्थिक ज्वर=चवथ्या दिवशीं येणारा ताप आता माधवनिदानाच्या मतें—एकाहिक—चढउताराचा ताप द्व्याहिक=एक दिवसाआड येणारा ताप त्र्याहिक=दोन दोन दिवस सोडून येणारा ताप चातुर्थिक=चवथ्या दिवशीं येणारा (यावद्दल मात्र सर्वांचें एकमत आहे) मात्र सतत-

ज्वर व सन्तत ज्वर यांत अर्थभेद आहे. सन्ततज्वर=चढउतार होणारा ताप. ज्वरसंताप=प्रसारशील ज्वर, जनपद=रोग भरणारा ताप. ०एर दिक्‌ज्वर [स] सन्निपात ज्वर—०पाच(चा)या–पु १ ताप निघाल्यावर रोगास ज्वराविषयास लागल्यावर पुन्हा उलट येणारा ताप. पाचावा पहा. २ दृष्टीने उलटलेला ताप. ०विपाक—पु तापाचा भर एक वारास असलेला ताप. विपाक पहा. [सं] ०सूति–स्त्री तापाच्या गुर्मीमुळे पडणारे रक्त, होणारा श्वास. [स] ज्वरांकुश–पु तापावरील एक औषध. [स] ज्वरातिसार–पु तापावस्थेतला अतिसार, हगवण. [सं] ज्वरांश–पु तापाची कमर, कणकण. तापाची लक्षणे. [सं] ज्वरित, ज्वरी–वि ताप आलेला. [स]

ज्वल —वि जहालापेक्षा जास्त, सरकारविरोधी, कडक. (इ) रॅडिकल —सुध [सं]

ज्वल —पु १ जळणे, दहन. २ विस्तव, अग्नि. ३ जळजळ, जळफळाट [स]

ज्वलित—वि १ जळत असलेले. २ जळलेले, दग्ध झालेले. [स]

ज्वल्प—वि १ लेप, संताप, क्रोध, राग. २ दुर्गंधि, घाण. ३ भीति, धाक, भयाची प्रबळ भावना. [जल्प]

ज्वात—न (कु) औत, जोत पहा.

ज्वान, ज्वानकट्टा, ज्वानपट्टा, ज्वानमर्द, ज्वानमर्दी, ज्वामर्दी, ज्वा(नि)नी, ज्वानादिवानी—जवान इ० पहा. 'अशी तारुण्याचा कहर, ज्वानीचा कहर, मारित लहर, मदा तलवार।'—राला ११३ [फा जुवान्–नी, स यौवन]

ज्वामर्द, ज्वामर्दी—जवानमर्द–र्दी पहा.

ज्वार, ज्वारी—स्त्री जोंधळा पहा. [हिं ज्वार] ०भड कणें–(व) ज्वारी वाळणें.

ज्वाला, ज्वाळ–ळा—स्त्री ज्योत, जाळ, अग्निशिखा, जळत असणारा विस्तव. [स] ०ग्राही–वि जळणारें, जळण्याला योग्य, जलद पेट घेणारें. [स] ०पटल–न ज्वालांचा समुदाय, आगीचा लोट, आगीचा झोत. [स] ०माळी–पु अग्नि. [स] ०मुखा–पु पृथ्वीच्या पोटातील उष्णतेमुळे वायु व रसरस ज्या पर्वताच्या तोंडावाटे बाहेर पडतात तो पर्वत. —स्त्री एक देवी. हिच्या मुखातून ज्वाला निघत असते.

झ

झ—वर्णमालेतील नववें व्यंजन. याचे ज या वर्णाप्रमाणें दोन उच्चार आहेत. एक तालव्य. उदा० झिरपणें, झकार व दुसरा दंततालव्य. उदा० झर्‍यो, झगा इ० अक्षरविकास—या अक्षराची जैन व दक्षिणी अशी दोन वळणें आहेत. प्रस्तुत वळण दक्षिणी आहे. या वर्णाची पहिली अवस्था अशोकाच्या गिरनार शिलालेखांत, दुसरी पुलुमावी याच्या लेखांत, तिसरी राजाशिवगणाच्या कोटा लेखांत (सन ७३८) व चौथी अवस्था इ. सन ११ व्या शतकांतील एका हस्तलिखित पुस्तकांत सापडते. याच्या अवस्थेतील झ चवथी पासून तयार झालेला दिसतो.

झऊल—वि (ना) (नशिट) लफंगा, थापेबाज. ०पणा–पु (ना) थापेबाजी, लफंगपणा.

झक—स्त्री १ (या शब्दाचा निराळ्या अर्थी उपयोग होतो पण मूळचा अर्थ म. झष=मासा यावरून निघाला असावा) मासा. २ (ल) वाईट गोष्ट, नियमर्म. [स झष=मासा, हिं झक=मूर्खपणा, पागलपणा, स. झष्=मारणें, दुखविणें, अर झक्=फसविणें] (वाप्र) ०मारणें–(अशिष्ट) १ ढोबळ चूक करणें, मूर्खाप्रमाणें वागणें. २ नियकर्म, व्यभिचार इ० करणें, लोकसंप्रदायाविरुद्ध वागणें 'तो आईबापाचें ऐकत नाहीं झक मारतो.' ३ कधी नव्हे ती गोष्ट करणें असें कबूल करणें किंवा कबूल करून तिच्याबद्दलचा दोष आपल्या पदरात घेणें. 'मी तुमच्या नादाला पडलों, यात झक मारली (एखादी गोष्ट) झक मारीत झक(क)त करणें–जाणें–देणें–येणें– इ०हा नमताहि नाईलाज म्हणून करणें–जाणें इ० आपसुख, चुपचाप करणें इ० 'या भरवशानें दवडिलें लुधा। येईल झकमारत म्हणोनि।'—दावि ४४० झकत पहा. झकमारीत राहणें–भीक मागणें नाइलाज म्हणून हात चोळीत बसणें, खोळंबत राहणें 'मागें दौलत किती स्वामीचें स्वामी घेतील. कर्जदार झक मारीत राहतील'—ख १७०७ [तुर्क० अर झकात=भिक्षा] झक मारून झुणका खाणें–(क) झकमारणें. मूर्खपणा करणें, यांचे ग्राणखादि ग्राम्य अर्थ आहेत.

झक—स्त्री झाक, चमक, दिपविणारा प्रकाश. 'झक पडे नयनीं। जाय निघोनि।'—दावि १७८. —वि झक, भपकेदार, चकचकीत, झगझगीत, लख्ख. 'झळकत झक झळ घनदामिनी।'—दावि ४९१. [ध्वनिसादृश्यावरून अनुकरणवाचक शब्द. स चकम्, चक, हिं झक साफ चकचकीत, चमक झाक] ०दिशी, ०कन–फर–दिनीं–दिशीं–क्रिवि एकदम चमकून, तेज पाडून, चकाकत, लखकन.

झककणें—अक्रि चळकणें, झकाकणें, चकाकणें 'सायकाची आकृती। हिरेजडीत झककती।'—ह ३४ ११८ [झक हि]

झकझक-झकी—स्त्री चकाकी, तेज, चमक, लखलखी, झळक (अग्नि, तारे, वगैरेची) —वि लखलखीत, चकचकीत, प्रकाशमान, झळकणारें. [झक द्वि] **झकझक-झकां**-क्रिवि लखलखकरीत चकचकत, झळकत **झकझकणें**-अक्रि चमकणें, झगझगणें, लखलखणें, लखलखणें, चमकणें [झकझक] **झकझकाट**-पु लखलखाट, चकचकीतपणा, चकचकाट, अतिशय प्रकाश **झकझकीत**-वि चमकणारें, तेजस्वी, झळकणारें, लखलखणारें, चकचकीत [झकझक]

झकटणें—अक्रि (काव्य) १ घसरणें (जाताना, येताना) घासून जाणें, चाटून जाणें, घसवटून जाणें २ झगडणें, भांडणें कलह करणें झगडणें पहा [देप्रा झगड=कलह]

झकणें—अक्रि १ निस्तिमित होणें, मोहून जाणें, घोटाळणें, फसणें, दिपून जाणें, थक होणें, चकणें 'येती ना द्विज केवळान्वय चकें इच्छापुढें झकले।' —आमु १८ २ मोहून, भुरळून, हुरळून, गोंधळून जाणें, चुकणें, भटकणें, मार्ग सोडून जाणें, बहकणें, चकणें, फसणें 'दसोदेखी गुरु करिती। शिष्य शिणती। गुरुची परिक्षा नेणती। झकोनि जाती।' —दावि १३५ [सं स्थग्?]

झक(क्क)त—क्रिवि अवश्य, निरुपायास्तव, झक्मारीत, चुरीत, आपोआप ह्या शब्द सर्व क्रियापदाचा गुण दाखवितो आणि पुरुषव वस्तु याम लागतो झक पहा [झक, सं धवित्-भिवर्यधवित्-झवित्-झक्त —रा भाअ १८३४] म्ह० नाक दावलें म्हणजे झक्त तोंड उघडेल.

झकपक, झकमग, झगमग—स्त्री १ चकाकी, झळकी, चमक २ साफसुफी, चकचकीतपणा. ३ नीटनेटकेपणा, टापटीप —वि साफसूफ, चकचकीत, लख्ख [झक द्वि, सिं झिगिमिगि]

झकमक—स्त्री चकमक, भांडण तंटा, खडाजंगी (क्रि० झडणें) 'झकमक सुरू झाली की अशा वातम्या निघायच्याच' —सुदम २३५ [चकमक]

झकवण-वणी, झकवणूक—स्त्री १ फसवणूक, ठकवणूक भुरधाप २ फसल गेल्याची स्थिति, भ्रमण [झकविणें]

झकव(वि)णें—उक्रि १ दिपविणें, मोहून टाकणें २ (ल) चकविणें, भुलविणें, नादी लावून झुलविणें फसविणें 'साचचि तुटे ना पण्या। तुम्ही लटकें न झकवा।' —ऋ १०२ 'तयापरी तू देवा। मज झका न येसी मावा।' —ज्ञा १२३२ [झकणें प्रयोजक]

झकवाद—पु १ झुक वाद, तिडवाद २ लपडाव पंगव गिरीचें भाषण, टावाद ३ मिथ्यावाद अतिरक्तसी भाषण उपदेश 'आणं कवणाचें झकवादी। चवरों नेणीं मानता।' —मुसभा १२ १४ 'म्हणोनिया स्त्रियेचे बुद्धी। जो नर लागे झकवादी। तो नासेल अथवा निर्बुद्धि। पटेल पत्नीं।' —कथा ५ ८ ४७ [झकण=फसणें+वाद]

झकाकणें—अक्रि अतिशय झकझकणें, चकाकणें, लखलखणें, लकाकणें, झळकणें 'सतेजीक तेज झकाकी लखाखी।' राक १ १० [झकझकणें, स चकास्]

झकाकी—स्त्री चकाकी, चकचकाट, झगझगाट, तेजस्विता, तकाकी [झकझकी]

झकाकीत-कत—वि १ चकचकीत, तेज पुंज, सतेज २ सफाईदार उजेलदार

झकाझक-झकां—क्रिवि १ धडाधड, सळसळ, गडोंसरीं झडझडा (पैसा येणें-जाणें) २ एकदम व एकसारखें गपदिशीं 'झकाझक डोळे झाकतात झोंप येते' [ध्व अनुकरण]

झकाझकी—स्त्री झकाकी, भपका, पोकळ डौल 'झकाकवरी झकों नका। टकाठकी टकों नका।' —दावि २०८ [झक=प्रकाश द्वि]

झकाझरी—स्त्री भांडण, झगडा झकमक पहा

झकाझोक—स्त्री ऐट, नखरा, डौल, थाटमाट, नटूनथटून डोलनें जाणें (क्रि० लावणें, मांडणें, करणें, बदून चालणें) [झक+झोक]

झकार—स्त्री (ना) उष्ण हवेची लपेट.

झंकार—पु झणझण, घणघण असा आवाज, झणत्कार, छुन्, छुन् आवाज (घंटेचा, किंवा नाचणाराच्या पायातील घुंगराचा, वाद्याचा इ०) 'जेथें निरंजनीं उठे झंकारा।' —दावि ६८ [स. ध्व]

झकारपटी—स्त्री (गा) खरडपट्टी, खटसावणी खरपूस समाचार

झकास-शा—वि १ चांगला, [illegible] मस्त २ (ल) ऐटबाज डौलदार ३ चकचकीत [स [illegible]]

झकू—वि १ ठक, ठग्या, [illegible] चगडे दिसणारें २ झकास पहा

झक्ष—पु (माण) मासा (क्रि० मारणें) [[illegible] झष]

झक्ष-कण-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि झरम पै पहा

झकाड—स्त्री झगडा झकमक —वि स्व[illegible]दी, हेकेखोर हट्टी दुराग्रही [हिं]

झक्की—वि (व ना) लहरी छांदिष्ट [हिं तु० हिं झक्की=बडबड्या]

झक्कू—पु १ (गिर्जीवंद्या गळ) एक मासा, खुरा (माई) माजल्याचा परिमाणवाचक शब्द, एक गवध डार, [illegible] वक्र, टेंढ इ० [illegible] इत्र लघु गाऊन एक [illegible] होतो २ (हा) उनागीच्या [illegible] पान [illegible] दुसऱ्या [illegible] पान टाकून

भारी पानवाद्याला डावातील सर्व पानें छ्यावयाग लावण्याची क्रिया शब्द या अर्थी सुरीचा प्रयोग 'दुर्गी टाक म्हणजे झवळूची ब्याद टळेल' ३ (अश्लील) मैथुन, स्त्रीसंग, संभोग

झगझग, झगझगणें, झगझगाट, झगझगीत, झगझगी—झगझग इ० पहा.

झंगट—न एक वाद्य, ताम जेंगट पहा 'तूं प्रथम झंगट वाजीव' —वाय १७ [ध्व]

झगट—न झगाड, भानगड, झंगट पहा.

झगटणें—उक्रि. १ जोरानें पकडणें, धरणें, कवटाळणें २ जोरानें घुसणें, घासणें ३ झाडणें, झटकणें 'हस्तीं झगटी वनरी भार।' —नव २०.१८ —अक्रि. १ जोरानें झोंबणें, चिकटणें दाबणें रेटणें, भिडणें, चिकटणें 'झगटियें झगटी। पण चाच केली।' —ज्ञा ५९४ २ झगडणें, भाउणें (एखाद्यावर) चालून जाणें जाताने हल्ला करणें, तुटून पडणें, भिडणें, वाद करणें, अद टणें पहा 'मेह माझर झगटले। तैसे रथ अतिशय टगटे।' —एरुस्व ११.२४. ३ जडणें, वेधणें 'माझ्या स्वरुपीं लागलें मन।' —एभा १४ १६२ [ध्व हिं झगडा, झगडणें पहा]

झंगट—स्त्री १ तारा, वाद्य जेंगट पहा. २ वाद्याचा गजर, कडकडाट (क्रि० उठणें, लागणें), गोंगाटानें युक्त असें भांडण, वादविवाद, कल्लोळ, गोंगाट, खडाजंगी (क्रि० लावणें, माडणें चालणें). ३ (व्यापक) (मेजवानीतील पदार्थ, गाणें, वाजवणें, नाचणें इ० काची) विपुलता, धमाल, लयलूट —क्रिवि जोरानें, मोठ्या आवाजानें, कल्कलाटानें, दणदणाटानें (ततुवाद्यें इ० वाजणें) 'झगट झगट नौबत वाजे। तें एवेच साजे।' [ध्व]

झगडणें—अक्रि १ भांडणें, तंटा करणें, वादविवाद करणें, झुंजत घालणें, लढणें २ बिलगणें, झोंबणें, झगडणें [द प्रा झगड=भांडण, का जगळ, हिं झगडना, सिं झगिडो]

झगडा—ड—पुस्त्री १ तंटा, भांडण, कलह २ कज्जा, मुकद्दमा खटला ३ लढाई, युद्ध 'तो दुःशासन राया सहदेवा बधुसीं करी झगडा।' —मोकर्ण ९.६ ४ (नाटक) दोन पात्रांवर सगीत वादविवाद, सवाद, झकड 'अशा पुस्तकात सगीत झगडे .. सैंगीत छकडी पाहिल्या आहेत' —सगीतघोटाळा ५ ५ (ल) एकरूपता, मिश्रण 'रानहमापुढे। चाचूचें आगळें। तोडी जेवीं झगडे। क्षीर नीराचे।' —ज्ञा १४२०७ [ध्व प्रा झगड, का जगळ, हिं झगडा, गु झघडो, सिं. झगिडो]

झगडाऊ—ळू—वि भाडखोर, भांडकुदळ कलहप्रिय, तंटखोर ०झगड—स्त्री १ भांडाभांडी (सामुदायिक, सार्वत्रिक), जोराचें भांडण कज्जा २ मुकद्दमा, खटला ०रगडा—पु खडा जंगी, धडकापडकी, गलबलानें युक्त असें मोठें भांडण [झगडणें+रगडणें]

झगडी—स्त्री भांडखोर, तंटखोर, भांडकुदळ. 'वासनावायरी शेजारीण। झगडी कुचीळ मोठी दारुण।' —भज २१

झगडेखार—वि (गो.) भांडणारा, तंटेखोर, कलहप्रिय [झगडा+करणें]

झगमग—स्त्री १ चकाकी, लकाकी, झगमग पहा 'दीपाचिया झगमगा। जाळील हें पतगा।' —ज्ञा १३ ७४० —वि लखलखीत, चकचकीत —ढार [अनु द्वि]

झगमगणें, झगमगी, झगमगीत, झगागणें, झगागी, झगागीत—झगझग इ० पहा

झगमगणें—अक्रि झळकणें 'केशर कस्तुरी भारी झगमगिताहे।' —मप्र ४ १७

झगमगी—स्त्री चकाकी, तेज 'दसोनि दीपरूप झगमगी। उपभोगबुद्धी पतगीं।' —एभा ८ ८९

झगमगीत—वि तेजस्वी, तेजपुंज 'त्रयोदश वर्षे रजनीत। झगमगीत होते पैं।' —पाप्र ३६.३३

झगरे—री—स्त्री १ पदविलेल्या गोवऱ्याचा, खरखरीत निखाऱ्यांचा टीग (स्वयपाकासाठीं, शेकण्यासाठीं), २ (चि) थोडासा विस्तव असलेली तप्त राख ३ (सामा) शेगडी, आगटी 'शतातून शतसरी लोक शीतनिवारणार्थ मोठमोठ्या झगऱ्या पेटवून सभोंवतीं बसले होते' —मौनयौवना, आवृ २. पृ २१५ [ध्व झग=अग्निप्रकाश धग=विस्तव]

झगलें—न लहान मुलांचा झगा, झबलें [झगा अल्प हिं झगुली]

झगा—पु १ पायघोळ आगरखा 'फाळी येकला निजगा। अंगीं विवरा झगा।' —मव्व ३१ २ मागें गुड्या असलेला व कमरेजवळ चुणया असलेला मुलींचा गळ्यापासून पायापर्यंतचा परकर राजव्यवहारकोशात याला प्रतिशब्द कबुची असा दिला आहे —राव्यको २ ७५ [अर जुब्बा, फा जुगा, तुल० स झगू=झाकणें]

झगागी—स्त्री झगी, झकाकी पहा

झगाझोरी—स्त्री (माण) ओढाओढी, ओढ्याओढ्वी

झगार—न १ पावसाची अंधारी मळभ आभाळ, मेघाचें अवडबर (क्रि० येणें उठणें, निघणें घालणें) २ अभ्रपटल, ढगाचा समुदाय मोठा ढग ३ पावसाची सर (क्रि० पडणें)

झगी—स्त्री चकाकी, तेज झाक, झकाकी 'नेत्रीं का शिंपीचे अगीं। जडली रुपेपणाची झगी।' —एभा १२ २३९ [झग—ग]

झंजर—पु (गो) घुंगुर. [ध्व, सं झर्झर प्रा झञ्झर=वाद्यविशेष]

झंजळणें—अक्रि. (व) रागावणें, सतापणें [सं प्रा झंझा]

झंजा(झा)पवन-मारुत-वात-वायु-समीर—पु पर्ज न्ययुक्त वादळ, सोसाटयाचा वारा, वादळ, वावटळ, अतिशय जोराचा, गर्जना करणारा वारा, तुफान 'जैसा प्रकटतां झंजामारुत। जलदजात विटुळे' –ह १२०. 'शिरला कौरवकटकीं जैसा झंझागमीर रहनिवर्गी।' –मोभीष्म ७१६ [स झंझा=वाऱ्याचा, पावसाचा आवाज, वादळ+मारुत=वारा]

झंझट—न (ना) झंगट लचाड, झुगराट व्याद [जंगट पहा]

झंझणा—पु (व) पंखा, विंझणा [स वीजन, म विंझणा]

झट—न. लचाड, लोढणें लिगाड, खोडी, झेंगट उपाधि, पाठलाग (मनुष्य, प्रसंग, स्थिति यांचे उपयोग) इतर अर्थी लचाड पहा 'मत्स्यनाथ म्हणे आलें होतें झट। परशरामभट दवा वाटे।' –म र ७६ –स्त्रीन १ आघात, धक्का धुमणी टोला लिगाडा, प्रहार (क्रि० लागणें) 'आदळतां मोहाची झटें। ज्याचा बोध कदा न पालटे।' –एभा २१३१० २ (व) ठेंच टक्कर [स घट्-संघातें] ०घेणें-(व) चालून येणें, विनाकारण आरोप करणें ०लावणें-(व) कटाळा यईपर्यंत गप्पा मारणें

झट झटसा—क्रिवि. लौकर, त्वरेनें, जलदीनें, झटकन झुटकीसरशीं 'तेव्हां भीम उठोनी गेला बाहेर तूर्ण झटसा रे।' –कीर्तन ११८ [सं झटिति, हिं गु झट ध्व] ०कन-कर-दिनीं-दिशीं-क्रिवि लौकर, जलदीनें, त्वरेनें चपलत, लगबग झटझट, झटझटा झटाझट टां, झटाटा-क्रिवि झटकन पहा चपलतेनें, एका क्षणात, झटक्यासरशीं, लौकर लौकर, पटपट 'चला झटपटा वोसडुनि वाट। पटरी मूळ पीठ दूरी आहे।' –व ४५८ 'तो शतश पट झटपट फेडुनि भागे सभेंत वेडावे।' –मासभा.५८९ [ध्व झट् द्वि]

झटक—स्त्री १ चटदिशीं जाऊन परत येणें फेरफटका फेरा, य जा (क्रि० मारणें) २ झटका, झटकारा, फटकारा तडाखा (क्रि० मारणें) 'हासें देखोनि मातें झटक उठविता काय सांगू कपाळा।' –आह २९ [ध्व झट्]

झटकणें—अक्रि १ सटकणें, झटाडणें झटकन् निसटणें, २ (व्यायापासून) विभक्त होणें निराळें राहणें संबध तोडून वागणें, तुटक वागणं (या अर्थी हें क्रियापद सामान्यत फटकणें या क्रियापदाला जोडून येतें उदा० झटकून फटकून राहणें असणें) [झटक]

झटकणें, झटकाविणें—उक्रि १ झाडणें (वस्त्र) २ कपडानें वाहून गारणें, फटकारा मारून, हिसका देऊन झाडणें ३ (धान्य, अग्नि इ० वर) वारा घालणें फोल, कोंडा इ० निघे असें करणें, पाखडणें. ४ पंखा इ० नें वारा घालून अग्नि प्रज्वलित करणें ५ हिसडणें, हिसडा देणें, झटका देणें, झाटणें (हात पाय इ०) 'कमीग हटके हलके झटके विजयी भवानी तलवार।' –हिरकणी, स्वातन्त्र्य शार्दूल [झटक, हिं झटकना, गु झटकवुं]

झटका झटकारा—पु १ (काठी इ० काचा) तडाखा, फटकारा, रपा, आघात २ हिसका, हिसडा (हातानें, पायानें मारलेला) 'हातानें मारित झटका।' –मग्रामगीतें ४७ ३ (वेद नेचा, दुखण्याचा) आवेग, कळ, लहर, आचका, तिडीक, चमक, करक ४ (वाऱ्याचा) वेग, झपाटा, सपाटा, गोंसाटा ५ (राग, वारा, संताप इ० काचा) फणकारा, झणकारा ६ झपाटा (भूत, पिशाच्च इ० काचा) ७ झोंका, पाय मागेंपुढें होणें (नृत्यातील) ८ (हाताचा, शरीराचा) हेलकावा, हलावा, झोक, झोल ९ (शस्त्राचा) झपाटा, फटकारा, फेर, मंडळ १० वस्त्राच्या शेव टाचा फटका, फटकारा (क्रि० मारणें, देणें, बसणें) ११ (धान्य इ० सुपात घालून किंवा पंख्यानें) फटकण्याची क्रिया, झटपण, पाखडणें. (क्रि० देणें) १२ (एखादा पदार्थ दुसऱ्यावर आदळ-ल्यानें लागलेला) धक्का, धुमणी, आघात, (पडताना लागलेला) ठोका, मार (क्रि० लागणें) १३ (उन्हाची) झळ, तिरीप १४ (रोग, जरीमरी, साथ इ० काचा) घाला, सपाटा, धाड (तापाचा पित्तविकार) १५ (पिकावर पडणारा) तांबरा, मेंकाडा १६ (व्यापारातील) तोटा, धक्का, टोकर (क्रि० लागणें, बसणें, मारणें) वरील सर्व अर्थी 'झटकारा' शब्दापेक्षा झटका याचाच जास्त उपयोग रूढ आहे [ध्व झट, हिं झटका] सामाशब्द– ०फटका-पु १ सर्व अर्थी झटका पहा २ (पावसाची) जोराची झड, झडी, वादळी पाऊस ३ जोराचा सपाटा, दाब जोर, झोल, तडाखा ४ तगादा, नेट, लकडा (एखाद्या कामाचा, धयाचा) [झटका+फटका] झटकारणें–उक्रि. १ झटकणें, झाडणें २ हिसडणें, ओढणें ३ झिडकारणें, तिरस्कारणें धिक्कारणें [झटकारा] झटक्यापटक्यांत–क्रिवि एका झटक्यात क्षणार्धात, झट् दिशीं, झटक्यासरशीं [झटक+पटक] झटक्यासरशी-सरसा–क्रिवि १ फटक्यासरशीं फटकारा लागताच तडाखा बसताच २ एका हिसक्यासरशीं एकदम ओढताच ३ एका उडीसरशीं, उसळी सरशी–सरसा ४ जोरानें चपलतेनें झटकन ५ (रागाच्या सता पाच्या) फणक्यानें फणकाऱ्यानें झणकाऱ्यानें ६ एका आच क्यात एकदम एकाएकीं (प्राण जाणें मरून पडणें)

झटका—पु (तंजा म्हैसूर) एका घोडयाची छकडेवजा गाडी ही उंचीला कमी असून वरीच लांब असत

झटकाविणें—उक्रि झटकणें पहा ते आपलें उर पाण्यात बुडवून तीं भिजलेलीं पिसें धुळीवर झटकावतें '–मराठी ६ वे पुस्तक (पृ २५) ६ आ २

झटझोंपट—न (व्यापक) १ तटरसेडे, भांडाभांडी, भाडणतंट २ अडचणी, गिर्मे, संकटीं, लचांडें, पेंच, पेचाईनी. [झट+पोवट]

झटणें—अकि १ (एखाद्या गोष्टीविषयीं) नेटाचा प्रयत्न करणें, आटोकाट यत्न करणें, मनापासून श्रम घेणें, 'धरावा रायाचें भट झटत चेतांधि जाती।' –मोकृष्ण ६२ १४ २ (लढाईत, भाडणांत एखाद्याच्या अंगाशीं) भिडणें, झोंबणें, रगट करणें, तुटून पडणें 'तो गज गदाप्रहारें धृष्टद्युम्नें झटोनि लोळ विला।' –मोशल्य ३ ३७ [सं झट्=गुंतागुंत होणें]

झटपट—स्त्री १ त्वरा, घाई, जलदी, चपळाई, चलाखी (कामाची) (क्रि० घेणें, ग्यणें, धरणें, करणें) 'असें आटसावर करूं नको, थोडी झटपट धर' २ झटापट, चकमक, खडाजंगी हमरीतुमरी (क्रि० उडणें, होणें) 'स्पर्धा खटपट आणी चटपट। तन्हे झटपट आणी वस्वट।' –दा २.३ ७ –क्रिवि चपकन झटदिशीं, चटकन, तडकाफडकी, लौकर, [ध्व देशा झडप्पड=त्वरा] झटपटथा–वि चलाख, चपळ, झपाट्यानें काम करणारा [झटपट]

झटा—पु झटापट, झुंज झट पहा 'बोलके पहिलवान कळवंटे।तयासीच घ्यावें झटे।'–दा १९ ९ १९ [स झट्=संघात]

झटारणें—अकि लागणें, चिकटणें 'लोखंड परिसा झगटलें जेव्हां।'–व ४४६ [झटा पहा]

झटापट-पटी—स्त्री १ भांडण, कलह, रागाचा वादविवाद, झटपट (क्रि० उडणें, झटणें, लागणें, होणें, लावणें, करणें) २ घाटाळा, घाई, गोंधळ, धावदौड, धादल ३ स्पर्धा, अहमहमिका. [ध्व स झट्+पट्]

झटाळ—न झट, झेंगट, लचांड. झट पहा [झट]

झटा(ट्या)ळ-ळी—वि नाना तन्हेच्या युक्त्या, हिकमती, कल्पना लढविणारा युक्तीबाज, मसलत्या २ कजेबाजीपणामुळें अनेक लचांडें मागें असलेला, पेचात सापडलेला ३ झोंट, झोंड, निर्लज्ज, अप्रामाणिक ४ (व) गळघट, चिकट, चिवट 'ही आसामी झटाळ आहे' [झट+आळ प्रत्यय] म्ह० झटाळ गट आणि फटकाळ नगरी=मनुष्य किंवा स्थळ याची दुर्व्यसनता दाखविताना योजतात झटा(ट्या)ळी–स्त्री झटाळ माणसाची वृत्ति, धंदा झटाळपणा

झटें—न १ दोसणी, ओढाताण झोंबी, झुंज, झट पहा 'वनवीतीं कपाटें। डोंगरा दहनति झटें।' –ऋ ७९ 'अहो तान्हयाचें लागलें झटें। तयें अधिकचि पान्हा फुटे।'–ज्ञा ९ १८ २ (ल) ऐक्य, एकरूपता 'तव महाभूताची जवनिक फिटे। मग दोहींसि होय झटें।'–ज्ञा ६ ३०६ [झट]

झटेपटे, झटेपटटे—न अव झटापीट, उलसोड, दगदग, अटाआट, यातायात (क्रि० लागणें, घेणें, सापडणें) [झटपट]

झटेल-ली—वि. धावटपणाच्या, खोडकरपणाच्या गोष्टी कर प्याच्या परंतु, पूर्ण हिकमती, धाडसी, उत्पाती झटाळ, झटवाळ पहा [झट]

झट्टी—स्त्री (गो) १ नाटकाची तालीम २ परवचा, उजळणी

झड—स्त्री १ पावसाची एकसारखी वृष्टि, झिंबड, पाऱ्याना ठेलत पर्यंत, त्यावरून २ (ल) एखाद्या वस्तूचा सारखा वर्षाव (क्रि० लागणें, घसणें) 'भीमावरि न गणुनि नरवृष्टीची गड करी करी लाट।' –मोद्रोण २ ८६ ३ जोराच्या पावसाचे उडणारे तुषार वावझड, झिट ४ (ल) पावसाचे तुषार आत येऊं नयेत म्हणून दार, खिडकी, पागोळ्या इ० वावर बनविलेलें झडप, तट्या, पासोडी, छपर, दावरी (सुपारीच्या झाडाची चुडती) ५ (घार, गिधाड इ० हिंस्र प्राण्याची) झडप, झपेट झोंप ६ (ल) धाव उडी, झपडा (एखादी वस्तु मिळावी म्हणून घातलेला) उत्कंठेनें घातलेली उडी झेंप 'झडकरि झड घाली धाव पंचानना रे।' –रामदास, करुणाष्टकें (७ नवनीत पृ १७०) ७ एका वस्तूवर एकाच कालीं अनेकांची प्रवृत्ति (क्रि० घालणें, करणें, पडणें, लागणें) 'एकच विहीर पडली त्यामुळें सर्व लोकांची झड पडते' ८ (एकामागून एक येणाऱ्या गोष्टींची, माणसांची) माळका, परंपरा (क्रि० लागणें, पडणें) [ध्व प्रा दे झडी=निरंतर वृष्टि]

झड—स्त्री १ (डोक्याचे केस, झाडाचा मोहोर, पानें इ० यांचें एकसारखें) गळणें, पड २ (ल) (शरीराची क्षय इ० रानें होणारी) झीज, क्षय, क्षयरोग (क्रि० घालणें, लागणें, पडणें) [झडणें पहा]

झड—स्त्री त्वरा, जलदी, घाई, 'पश्चात देखु स्वौनीं। पातलामें झड करीनि।' –शिशु ७३६ [स झटिति, प्रा झडि]

झड—स्त्री झुंज, लगट, झोंबाझोंबी, हल्ला 'ज्याच्या शरीरबळाचें कोड। एकला लक्षावरी दे झड।'–एभा १७ १३९ [स झट्, म झट] झडे येणें–अकि लोमाविष्पणें मारो लागणें 'तो गुरु नव्हे भिकारी। झडे आलं।'–दा ५ २ २०

झड—स्त्री (गो) पिशाचबाधा

झड—वि (गो) हट्टी, झोंड, झट. हूड [झोंड]

झडकणें—सर्व अर्थी झटकणें पहा विशेषत झाडणें क्रियापदाच्या पुढें योजतात उदा० झाडून झडकून ठेव (धान्य, बिछान्य इ० घर)

झड-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि झडकन इ० पहा

झडकर, झडकें—क्रिवि झपाट्यानें -शार झडकन पहा

झडकरी–करून—क्रिवि (काव्य) लौकर, झटकन, जलदीनें, त्वरेनें 'ते वेळीं अर्जुन म्हणतसे देवा। आता झडकरी रथु पेलावा।'—ज्ञा १ १६९ 'सतोषोनि बोले रमारमण। भीमा येई झडकरून।'—ऐअ १०२१

झडका—वि क्षीण झालेलें रोडावलेलें, झडलेलें (शरीर, पानें) [झडणें]

झडकारणें–कावणें—झिडकारणें पहा

झडगें—न (क) भाताची एक जात

झडझड-झडां—क्रिवि १ जलदीनें, झरझर, घाईनें, लगबगीनें झम्झट-टा पहा 'उठोनि झडझड पळती जन।'—दावि ३१०. 'पीटतु सावरीतु आहे कासोडा। तेवींची चालत आहे झडझडा।'—उपा १८४७ २ धडधड, झडझड असा आवाज होऊन 'वायो झडझडा वाजे।'—दा १३ ९ ३६. [स झटिति, प्रा झडि, म झड द्वि.]

झडझडणें—अक्रि १ (एखाद्याच्या अंगावर) वसकन् येणें, वसवसा करणें, तिडतिडणें, खिसखिसणें (वर–शीं–अंगावर या शब्दाबरोबर प्रयोग) २ (एखाद्या कामावर) तुटून पडणें, झपाट्यानें लागणें [ध्व झट्=वृत्ति द्वि] **झडझडया**—वि १ (एखाद्यावर) वसवस करणारा, अंगावर येणारा, तिडतिड्या, शिडशिड्या २ जोरानें धडाक्यानें काम करणारा, कामावर तुटून पडणारा, झटझटून कामास लागणारा [झडझडणें]

झडझडाट—पु १ जोरानें वाहणाऱ्या वाऱ्याचा आवाज, वेग, सोसाटा 'झडझडाटें सुटला वारा।'—मुआदि २६ ८१ २ घोष गर्जना ३ (ल) अस्तित्वाची मोठ्यानें जाणीव करून देणें 'मार्जी वेदाचा पाला दाट। तो करी मुक्तियेचा झडझडाट।'—ज्ञा १५ १९२ [ध्व झडझड]

झडझडीत, झडझडून—क्रिवि १ अर्थाला अधिक जोर आणण्याकरिता झाडणें या क्रियापदापूर्वी योजतात उदा० रोली झडझडीन, थडझडून झाड' २ जलदीनें, त्वरेनें, झडकरी पहा (क्रि० जाणें, चालणें, पळणें, धावणें, उठणें, मारणें, करणें इ०) ३ तिडकारून, झाडून 'मातुनि सुतसुया मनपक्षातें झडझडोनि या। निघ र।'—माउयोग ११ ३५ [ध्व झड द्वि]

झडझांयट—न झटजोंबट पहा

झडणें—अक्रि १ (टोकाचे केंस शरीराचे अवयव, फळें, पानें इ०) गरगारसें गळणें, गळून पडणें तुटून पडणें 'हे हात पाय झडून जावोत'—नामना ८३ २ झिजणें, क्षीण होणें, रोगानें जाणें 'आठ दिवस ह्यारी वर हाताच बाबाचें दोंद गेलें' ३ (रंग, चित्रें, लेखन इ०) निस्तेज फिके होणें ४ (ल) नाश पावणें भग्न मनुष्याचें करणें 'कागर झडनादिक्षडावें। नलकेचि अम्बर।'—दा १९.१ ११ 'कुणी पदर धरून आड झडुन उभ्या राहती।'—प्रला २३२ ५ तुटणें, छिन्न होणें नाश पावणें 'जरि जिव्हा जाय झडोनी।' (इमारत छप्पर, व्यवस्था, संस्था इ०) मोडणें, टासळणें [स शद् प्रा झर्, म झड] **झडणी, झडणूक**—स्त्री झडण्याची गळण्याची, गळून पडण्याची क्रिया [झडणें]

झडतपडत–क्रिवि (प्र) पडतझडत १ साटत्साडत, गळतगळत, टपक्तटपकत, झरतझरत (गवत, पानें, वाळू, रास इ० नेत असताना) २ धडपडत, कष्टाकष्टानें, ठेंचाळत, मोठ्या दु खानें, कसेंतरी. [झडणें+पडणें]

झडणें—अक्रि १ (चौघडा, झाज इ० वाद्यें वादविवाद इ० जोरानें) वाजणें 'झडे चौघडा अनेचे पुढें।'—पाळणेसग्रह पृ ६. २ (पतंग इ०) उडणें, धडाडणें ३ (सैन्याचा किंवा नोकरीचा) पगार ठरल्या वेळीं महिन्याचा महिन्यास मिळणें, भराभर, एकसारखा पैसा घेण्याचा क्रम सुरू असणें, अखंड पैसा मिळत असणें

झडती—स्त्री झाडा पहा १ (कायदा) (सामानाची, घरातील कागदपत्राची–पोलीस अधिकाऱ्यानें केलेली) बारीक तपासणी, झाडा, धुडाळा. (क्रि० घेणें). (एखादी वस्तु सापडण्याकरिता केलेला) शोध, तपास, धुडाळा. 'सुरी सापडली नाहीं म्हणून सगळ्या घराची झडती घेतली' ३ सैन्यगणना ४ (घरातील जंगम मिळकत, उत्पन्नाच्या बाबी इ० काची) मोजदाद, गणना, गणती, मोजदादीची, हिशेबाची तपशीलवार यादी किंवा तपासणी 'झडती चिरंजीव राजश्री माधवराव नीलकंठ याचें लग्न'—भाग्रे १० ३ १६ ५ (पैसा, हिशेब, अन्नादिक पदार्थांची सामुग्री इ० काचा) फडशा, फन्ना, बेवारा, नि शेषता (क्रि० लावणें, देणें) ६ (सामा) हिशोब, झाडा, उलगडा 'जागों स्वाऽधर्माची दती यवेंचि वीर ते झडती।'—मोकर्ण ३३ ४३ ७ (गो) ताळा ८ खेड्याच्या मुख्य उत्पन्नाचा व खर्चाचा हिशेब, सदर हिशेबाचा कुळकर्ण्याजवळ असणारा तक्ता, मामलेदारानें हुजुरून नेमणूक बेहेडा व अनमास घेऊन त्या अन्वयें जी सरसाल प्रांताची वहिवाट करी त्या वहिवाटीचा मामलेदार तपशीलवार हिशेब तयार करी तो ९ (व) नाटकांतील भूमिकेच्या भाषणाचें लिखाण 'झडती चांगली पाठ कर' १० (प) उठावणी सपादणी भूमिका घेतल्या प्रमाणें वागणें 'सोंग घेतो त्याची घडती दिली पाहिजे' ११ (कु) गणित उकलणी 'झडतीची तर मी एकाक्षीपर्यंत मजल गाठली होती'—कुलविहारी, मार्च १९२७ [झाज]

झडती—क्रिवि लौकर, त्वरेनें, झपाट्यानें 'नाना नीद धराया हातीं। घेऊनि उठिला झडती।'—अमृ ७ ७५ [स झटिति, प्रा झडति]

झडप—स्त्री १ झेंप, झप, उडी, उड्डाण धाव, पकड (क्रि० घालणें) 'झडप घालून पाय धरी।'—कीर्त १ दाराची, खिड

वीची फळी, ताटावरचे झाकण, आवरण २ (योगशास्त्र) पडदा [प्रा झडप, हिं झडप, गु झडप]

झडप—स्त्री झटपट त्वरा [हि प्रा झडप] **झडपसे**-क्रिवि (हिं) १ जोरानें, त्वरित २ सपाट्यानें (किंवा) एक हुकूम जो निघाल्याबरोबर चालणारांना ताबडतोब एकदम अतरनें पायऱ्या ठेवीत पुढें चालण्याचें असतें —सम्या ७४

झडपड—स्त्री तडपड पहा आरोची धडपड, धडपड **झडपडधा**-वि धडपडया, तडफडया [झड+पडणें]

झडपड—स्त्री झपट पहा [झपट प्रा झडप्पड] **झडपड्या**-वि चपळ, त्वरीत झपाट्यानें काम करणारा

झडपडा—पु झडप पहा पकड, पछाडणें, हिसडा (क्रि० घालणें) [झडप]

झडपण—न १ झडपण्याचें, वारा घालण्याचें साधन, पंखा २ झाकण, आच्छादन झाकण खिडकीची फळी झडपा [झडप]

झडपण-पणा—स्त्री १ भूतबाधा पछाडणें; सपाटणें 'कशी मन करूं या धाडाला झाली झडपणा। येईना पाल गे बाई कोणी करवा मनजना।' 'प्रीतिची बाधा झाहली तुला झडपणा।' —राला ३ २ एकाएकीं हल्ला करणें पछाडणें [झडपणें]

झडपणा—स्त्री १ वारा घालण्याची, झडपण्याची क्रिया २ वारा घा ण्याचें साधन, पंखा झडपणें पहा ३ देव भूत यांची इ०ची बाधा झडपणा पहा. 'यक्षी सागनि या जाणि झडपणी।' —निगा ७७ ४ निरसन —शर ५ झडप झपट झाप 'सागिंगरुडाची काय झडपणी चिमणी।' —मोमीमत १४७ [झडपणें]

झडपणें—न वारा घालण्याचें साधन, वारा घालण्याचें साधन, पंखा, सूप

झडपणें—सक्रि १ धान्य स्वच्छ करण्यासाठी वारा घालणें वारवणें २ (भूत, पिशाच, देवता इ० यांनीं) पछाडणें, झपाटणें 'भूतें झडपोन मारिती।' —दा १ १० ५९ ३ झोडपणें, मारणें झोडपणें पहा 'झडपीनी चारवाचे मोहाळें।' —उषा १७०३ ४ पाडणें, धरणें 'गरुड जसा गगनांतुनि वरी उतरोनि पन्नगा झडपी।' —मोकर्ण ४५ ११ —अक्रि १ वाजणें (पाऊस) २ (श्वान) झडप घालणें, पक्षी इ०नी) उडी घालणें 'तो वरीचा पिंड झडपानी। घारीनें नेला अकस्मात।' —गावि ३ १८७ ३ धडपड करणें हातपाय झाडणें 'चाप उरीं दडप धडप मग आननपंकि धर रचली।' —वामनगीता ११ ४ झडणें धास्ती घेणें, दडपून जाणें 'यागुज्भेणें काय झडप। वीं वारचमीं रवि हारप।' —ज्ञा ७८ १४ [प्रा दे झडप्प]

झडपपखा-पु नोकरानीं वारा घालण्याचा मोठा पंखा पंखा मराठ्यांच्या गोल्याशी लावणें, झडपपखा हजर ठेवणें —ऐरापु विवि ४८ [झडपणें+पंखा]

झडपा—पु १ (पर्ण इ०कांनीं) झांकण २ कामट्या, वासांच्या पाटया इ०कांनी बनविलेलें (दर्याच्या इ०कांनी) दार झांपा, झापा, ताटी, फाटक ३ बांबूच्या कामट्यांचा पंखा [झडपणें]

झडपाझडपी—स्त्री १ वारा घालणें, वारवणें २ (ल) झोंबाझोंबी, धकाबुकी [झडपणें]

झडपी, झडपें—स्त्रीन ताटी, फाटक झडपा पहा

झडपीव—वि वारा घातलेलें, वारवलेलें [झडपणें]

झडा—स्त्री त्वरा, घाई जल्दी झड पहा

झडाका—पु (काठी, पदर, पाऊस, वारा यांचा) जलद सडाका, रपा, प्रहार (क्रि० लागणें) या शब्दाचा झपाटा व धडाका या शब्दांच्या अर्थीहि क्वचित उपयोग होतो.

झडाझड-झडां-झडीं, झडाड-डा—क्रिवि लौकर लौकर, झटपट, जल्दीनें 'अश्रुंचाच महापुर वाहती शिरें उडारीं झडाझडीं।' —ऐपो ११४ [झड द्वि]

झडाड—पु १ (वारा, पाऊस इ०कांचा) जोर, सोसाटा, सपाटा, धडाका 'प्रळयवायूचेनि झडाडें। आकाश निजस्वभावें तुटे।' —एभा ११ ४१२. २ (पंखाचा) फडफडाट, जोराची फडफड 'ज्याच्या पंखाचा झडाड। उन्मळी मुळें भराडा।' —एभा २१ २

झडाडणें—अक्रि १ तडातडानें, त्वरेनें लागणें २ जोरानें, उत्सुकतेनें लागणें ३ उत्साहानें पुढें चालणें, सुरू ठेवणें ४ (वारा) सों सों करीत वाहणें झडझड आवाज करीत वाहणें 'झडाडी तो वारा झडकत नभामाजि विपुल।' —दावि २२७ [झडझडणें]

झडात—क्रिवि झडाडत, झडझड आवाज करीत 'वातवात झडात झडाडिलो।' —दावि ८६ [झडाडणें]

झडातावा—स्त्रीभर झरातावा पहा

झडिती—क्रिवि लौकर, झटकन्, जल्दीनें [स झगिति]

झडिवारा—पु जोराचा, सोसाट्याचा, वादळाचा वारा 'तव तेथें थोर पाऊस पडला। झडिवारा तेणेंहि वळा। रुखासालि वैगरा।' —पच ३ १५ [झड+वारा]

झडी—स्त्री १ पावसाची एकसारखी वृष्टि, झड २ क्षयरोग झुरणी, रेंगाळत राहणारा क्षीण करणारा रोग 'झडी पडली मी क्षणक्षण जमरा कष्टा भोग देसी।' —हाग १७५ ३ (झाडें इ० कांच्या पानांची) गळती, जीर्ण होऊन गळून पडणें 'प्रभाति होय पानझडी।' —एभा ३ १५५ ४ उडी झडप 'तुका म्हणे आता झडी घालूं पाहें। पांडुरंगे माये तुझे पायीं।' —तुगा १६११ ५ पावसापासून रक्षण करणारें दार खिडक्या इ०कांवरील झडपण, ताटी इ० [पडणें]

झडी—स्त्री १ घाई त्वरा २ उत्साह उमेद 'ओढीना न झडी धरूनि तुम्ही कोणी न तोंडी वरा।' —आसी ५० [स झगिति प्रा झडि]

झट्टी—स्त्री (कर) (मुलींच्या भाषेंत) वट्टी एका हातातून दुसऱ्या हातात झेलणें. 'झट्टीकर'

झडथा—वि (रोगानें) क्षीण होत जाणारा, खगणारा, क्षयी (शिवीसारखा याचा उपयोग करतात) 'मेरया झडथा' —शेक्स्पियर नाट्यमाला—रोमिओ ज्यूलियट ८७ [झड]
°**पडथा**—स्त्रीभव झोकाडथा, झुकाडथा, पायाचा थरकाप (क्रि० देणें, खाणें, जाणें) [झडणें+पडणें]

झण-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि १ झणझण, सणसण, सु सु करीत (बंदुकीची गोळी, गोफणीचा दगड इ० जाणें) २ झट्कन झटदिशीं, झटक्यासरशीं, खट्कन [ध्व झण्]

झणकवायु—पु घोड्याच्या पायाला होणारा एक रोग यानें घोडा चालत असताना त्याच्या पायात शिणका भारते (इ) स्प्रिंगहाल्ट —अश्वप २१११ [झणक+वायु=वात]

झणका—पु १ झणकारा (विंचु इ०काच्या दशानें होणारा) सणका, सणसण, चुणचूण, तीव्र वेदना (क्रि० लागणें, सुटणें, वाटणें) २ (राग, मताप इ० मनोविकाराचा) झटका, झणकारा (क्रि० येणें) 'प्रेमाच्या झणक्यात हसावाई म्हणाली.' —स्वप ४८ ३ झणझण असा आवाज, छनछनाट, झणत्कार. 'नाण्याच्या झणक्यानें नाचणारी भुतं दारिद्र्याच्या मनाला दूर होतात' —संतेचे गुलाम ९२ [ध्व. झण्]

झणकार-कारा—पु १ टणत्कार, झणत्कार, झणझण असा आवाज, सणाटा, सणसणाट २ झटका, फटकारा, झटकारा 'झणकाऱ्याबरोबर दिवा गेला' ३ (बोलण्याची, काम करण्याची) चपलाई, हुषारी, झपाटा, वेग ४ (मनोविकाराचा) उद्रेक, फणकारा, लहर (क्रि० येणें) ५ (विंचु इ० कीटकाच्या दशानें होणारा) सणकारा, शिणका, चुणचूण, झणका (क्रि० मारणें) [ध्व झण्]

झणका—स्त्री १ (आघातानें, तडाख्यानें कानात, हातास इ० होणारी) झणझणी, भणभण २ चुणचूण, दाह तीव्र वेदना (नागी मारल्यामुळें) ३ (अतिशय तिखट पदार्थ खाल्यानें होणारी जिभेची, तोंडाची) आग, दाह, झणझण (क्रि० मारणें, वहणें, निघणें) वरील अर्थी **झणक्या** (अव) हें रूप जास्त प्रचारात आहे. [ध्व झण्]

झणझण—स्त्री (गो) १ वारा झोंबणें २ झणझणी पहा

झणझण-झणां—क्रिवि १ झणझण असा आवाज होऊन २ जलद, लौकर ३ फणकाऱ्यानें [ध्व]

झणझणणें—अक्रि १ झणझण आवाज करणें खणखणणें टणटणणें घणघणणें (टाळ वगैरेनीं) २ (मोठा आवाज आघात इ०कानीं होणें, हात, कान इ० अवयव) झणक्यानें युक्त होणें, भणभणणें, शिरशिरणें, धमकणें, टणकणें 'चापगुण झणत्कारें झणो. ३ ५४ दिग्वारण मस्तकेंहि झणझणती।' —मोकर्ण ४८ ५१ ३ (तिखट इ० पदार्थांनीं तोंडाला, जिभेला) झोंबणें, आग होणें, भडका होणें ४ (विंचु इ० काच्या दशानें) सणका मारणें, चुणचुणणें, फुणफुणणें [झणझण]

झणझणाट—पु १ (वाद्याचा) झणझण असा मोठा आवाज खणखणाट, घणघणाट, टणटणाट २ (आघातानें शरीरावयवाला होणारा) भणभणाट, तीव्र वेदना ३ (तिखट पदार्थ तोंडाला झोंबल्यानें होणारा) भडका, आग ४ (विंचु इ० च्या दशानें होणारी) तीव्र चुणचुण, शिणका [झणझण]

झणझणी, झणझण—स्त्री १ (अगावर बुक्की मारल्यानें कानात होणारा) फणफणाट, वेदना २ (उष्ण पदार्थ खाल्ल्यानें होणारी) तोंडाची आग ३ (नागीच्या दशाची) रणरण (क्रि० येणें, सुटणें, लागणें, उठणें)

झणझणीत—वि फार तिखट, तोंडाला झोंबणारा, अतिशय मसालेदार, चरचरीत (पदार्थ, जेवण इ०) [झणझण]

झणत्कार—पु (नूपुरें, घागऱ्या, वाळे इ० काचा) झणझणाट, झणझण किंवा छुमछुम असा आवाज 'चरणीं वाजऱ्या नेपुरें। चालता गरजती झणत्कारें।' [सं]

झणत्कारणें—अक्रि (काव्य) झणत्कार करणें 'पदीं नेपुरें झणत्कारिती।' [झणत्कार]

झणफण होणें—अक्रि (कर) उडणें

झणाझण-झणां—क्रिवि एकसारखा झणझण, खणखण असा आवाज होऊन [ध्व नण द्वि]

झणाटा—पु १ (दगड इ० काचा किंवा इ० कावर होणारा) मोठा व आवाजयुक्त टोका, टोला, तडाखा (क्रि० बसणें, मारणें) २ (बाण, वेंडू, बंदुकीची गोळी इ० काचा) गोंगावत, सु सु करीत लागलेला तडाखा (क्रि० लागणें, बसणें) ३ विंचवाच्या दशाचा झणकारा (क्रि० मारणें, बसणें, होणें, वाटणें) ४ (उन्हाची) झळ, निरोप (क्रि० लागणें, बसणें) ५ (मनोविकाराचा) उद्रेक, उमाळा (क्रि० येणें) ६ (सढळपणें) अवाढव्य पणा मोठेपणा, विस्तीर्णता अवाढव्यपणा, अतिरेक, आधिक्य (आकार, संख्या, परिमाण, गुण इ० काचा, उदा० सापाचा-म्हशीचा-मुलुखाचा-शेताचा-पिकाचा-पावसाचा-उन्हाचा-*वाऱ्याचा-थंडीचा-झणाटा*), *समासातहि उपयोग होतो, तसेंच* विशेषण व क्रियाविशेषणासारखाहि उपयोग होतो उदा० झणाटा साप, झणाटी म्हैस; झणाटा पाऊस इ० [ध्व झण्]

झणाण—पु अतिशय मोठा, झणझण, घणघण असा आवाज २ (बाण इ०काचा) झणझण असा आवाज 'बाण झणाण गणाणित भाली होताहे भडिमार।' —दावि ३३४. ३ (आघातानें, तडाख्यानें होणारी हाताची, कानाची) झणझण, शिणका [ध्व

क्षण] झणाणणें—अक्रि १ (धाट इ० वाद्याचा) मोठयानें झणझण असा आवाज होणें 'वस्य श्री अश्वसाहणी । मागें तरटाचा कर झणाणी।' –एभा २०.२१६ २ (फोडणी, इ० कांचा) झण्झण, चुरचुर आवाज होणें, झणझणणें. [झणझणणें]

झणाणां—क्रिवि एकमारख्या झणझण असा मोठया आवाजानें, घणघणां, खणाणा ठणाणा 'घटका गेली पळें गेलीं तास वाजे झणाणा।' [ध्व.]

झणि-णीं, झणें—उभ (काव्य) १ कदाचित्, न जाणों, नाहीं तर 'तें देखोनि आदिपुरुष विस्मितु। म्हणे झणें होय पा अनु।' –ज्ञा १.१५९ 'म्हणेल अतुल कथा झणि म्हणाल तो आग्रही।' –केका १११ –क्रिवि लौकर, त्वरित, जल्दीनें 'कीं जीव दहावें धरणें। मज पाता सुटे झणें।' –ह १८ 'तया वैदर्भी देशि झणीं पावें।' –र १८ [स क्षणे, म. क्षणि-झणि, सं शब्दे–सणे–क्षणे–झणीं=शीघ्र –भाअ १८३४]

झणें—अ (काव्य) क्रियापदाला जोडून निषेधार्थी उपयोग करतात 'म्हणोनि अर्जुना अर्जुना। झणें चित्त देसी या हीना।' –ज्ञा २.१७ –क्रिवि निश्चितरूपें, खरोखर, निःसंशय, खात्रीनें 'केला कर्मी जें देयावें। तें झणें मज होआवें।' –माज्ञा १८ १११.

झननन—उभा (मजुळ वाद्यें, घुंगरू, पैंजण यांचा) झणझण असा आवाज 'झननन झानन झनत्कारी।' –राला ३१ [ध्व झन्]

झनाटया—वि. फार मोठा, दांडगा (वाघ, विंचू, साप इ०) झणाटा अर्थ ६ पहा 'तो मंत्र पण झनाटया वाघ होता' –सूर्योदय ४ [झपाटा]

झनानणें—अक्रि (व) झणझणणें, झणाणणें झनावणें—सक्रि (व) झणझण होण्याइतकें जोरानें मारणें भडकावणें [ध्व झण्]

झनाना—पु जनानखाना, जनाना पहा [फा झन्=स्त्री, बायको]

झप-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि झटकन, चटकन, लौकर, त्वरनें, झपझप पहा

झपका—पु १ झुपका, झुमका पहा –वि झुपकेदार, 'झाड झपक फूल टपक।' –मसाप ४ ४ १५२

झप(पा)झप-झपां—क्रिवि झटकन झपकन पहा 'तो झपझप चालतो' 'सर्व गोष्टी त्याला झपाझप समजत असत.' –गोरकि ७२८ [झपाटा]

झपणें—क्रि (व) दचणें

झंपा—पु १ एक प्रकारची झाज २ (संगीत) एक तालाचें नांव हा कर्नाटक संगीत पद्धतीतील आहे त्याचे ६, ७, ८, १० व १२ असे पांच मात्राप्रकार आहेत [स]

झपाटणें—सक्रि १ (एखादी गोष्ट, काम) त्वरेनें तडका फडकी करून टाकणें, उरकणें, जल्द संपादणें २ गट्ट करणें, वकावका खाणें, खाऊन फस्त करणें ३ (भूत, पिशाच इ०कांनीं) पछाडणें [ध्व झप्+सं पाटन=मोडणें, तोडणें, हिं झपटना] झपाटा—पु १ सपाटा, जोर, वेग, तडाखा आवेश, घाई (यांत कौशल्याचा अंतर्भाव होतो) उदा० चालण्याचा–लिहिण्याचा–खाण्याचा–झपाटा २ (शस्त्र, पदर, इ०कांनीं लागणारा) जोराचा तडाखा, घाव, फटका ३ जोर, आवेग, तीव्रता, उदा० तापाचा–वाऱ्याचा–उन्हाचा–जरीमरीचा–साथीचा–झपाटा ४ पछाडणूक, झडपणी, उदा० भुताचा–पिशाच्चांचा झपाटा ५(पशु, पक्षी इ०कांनीं भक्ष्यावर घातलेली) झडप, झपेट ६ अतिशयितता, आधिक्य उदा० हाताचा–बोलण्याचा–चालण्याचा–खाण्याचा–झपाटा ७ फटकारा, झटक उदा० पदराचा झपाटा ८ निरखोळ लढाई, चकमक [ध्व झप म झपाटणें] (वाप्र) (एका)झपाटयानें–क्रिवि एका झटक्यांत, दमात, तडाक्यांत (पदराच्या) झपाटयांत सांपडणें–कचाटींत, तावडींत सापडणें झपाटयासरसा–क्रिवि झटक्या-सरशीं, झटक्यांत झपाटया–वि चपलाईनें काम करणारा कामाचा उरक असलेला, झपाटा पहा. [झपाटा] झपाटयाचा वारा–पु तासीं तीस किंवा त्याहून अधिक वेगाचा वारा –मराठी ६ वें पुस्तक, पृ २०१

झपाडणें—सक्रि (ना) निजविणें, झोपविणें [झाप]

झपाडी—वि (गो) अतिशय झोंपी

झपाण—न डोंगराळ, अडचणीच्या प्रदेशांतील प्रवासाचें साधन वाहन हें पाळण्यासारखें असून यास चार माणसें उचलतात, डोली 'रघुनाथराव यांनीं त्या देशाचे रिवाजा प्रमाणें स्वतः बसण्याकरिता एक झपाण केलें' –तीप्र ३३ [प्रा झपण, हिं झप्पन]

झपापा—क्रिवि. झपझप पहा [झप द्वि]

झपु(पू)र्झा—उभा (काव्य) जा, पोरी, जा, हें वाक्य भराभर टयानें उच्चारलें असतांना होणारा ध्वनि, शब्द हा शब्द केशवसुत कवीनें प्रत्यानंदाच्या सीमेचा वाचक याअर्थी रूढ केला 'झपूर्झा! गडे झपूर्झा!' –केक १०९

झपेट—स्त्री १ (हिंस्र पश्याची) झडप झाप, उडी २ पिशाच्चबाधा [झपाटा हिं]

झबका—न झुबका, झुमका

झबलें—न लहान मुलाचें एक विशेष प्रकारचें अंगडें, हें अर्ध्या मांड्यापर्यंत लांब असून हे सरकफामाचें, गळपट्टीचें व गुंड्याचें असे तीन प्रकारचें असतें अंगलें पहा. [अर जुब्बा, फा जुबा जबा हिं झगुला]

झ(झु)बा—पु अंगा मोठा, पायघोळ सदरा (मेहुरदार सारखा) [अर जुब्बा=झगा, फा जुबा गु झभ्भो]

झंवाद्—वि (गो) १ जहाबाज २ निष्णात

झन्मू—पु १ घमेंडखोर मनुष्य. २ शिष्ट समजला जाणारा, एकप्रतिष्ठित माणूस ३ (परयाचा खेळ) एक खेळ त्या खेळातील मारणी [सं ध्रुव=ठेव्या]

झॅम—स्त्री (गो) झोंप, डुलकी

झमकणें—अक्रि १ चमकणें झळकणें, चकाकणें, प्रकाशणें 'कुंडलें तळपती नीळ। वरी जडिले झमकती।' —दा १२ १४ २ (ल) शोभणें 'बारा हजार घोडा पुण्यांत कडकडीत। त्याशिवाय चमकती पागा नाहीं गणित।' —ऐपो १३० ३ झण झण असा आवाज करणें झणत्कार करणें 'विणें टाळेंघोळें झम कत गुणी दीपदहनीं।' —दावि २२२ ४ (व.) लढाई, भांडण जुपणें, चकमक उडणें [चम् प्रमाणें झम्। ध्व दृग्य, हिं झमक= चमक]

झमझम-झमां—क्रिवि १ (घुंगराचा, घागऱ्याचा) रुण झुण, छुमछुम, झणझण असा आवाज होऊन २ जोराचा पाऊस पडत असतांना होणाऱ्या झमझम अशा आवाजाप्रमाणें ध्वनि होऊन. झिमझिम पहा [ध्व झम द्वि] झमझमा—पु (संगीत) खटका अर्थ ३ पहा [झमझम] झमझमाट—पु १ नुपुर, चाळ, घुंगरू इ० काचा झमझम असा मोठा आवाज २ (ल) नृत्य, नर्तन, नाच [झमझम अर झम्‌झम=गाणें नाच] झमाझमी—स्त्री १ तरवारींची चकमक कचाकच, चकाचकी २ (ल) भांडण, कटकट, वाचावाच खटका, चकमक [झमझम]

झमेला—पु बखेडा, धुडगूस, धुमाकूळ 'हुकमाप्रमाणें निवर्गानीं गडबड करून दिवसभर झमेला माडला' —विविध ३ ९६.

झर—स्त्री १ (गो) झरा २ (पदार्थाचा) झरून, झिजून गेलेला अंश 'हा गाळ म्हणजेच पाण्यानें वाहून आणलेली झर होय' —सृष्टि ४० [स क्षृ—क्षर=झिजणें, स झर-रा]

झरक—क्रिवि झरकन पहा 'शरीर थरक झरझरी रोम थर थरी अनचित्त तनें।' —दावि ४१७ [झरकणें]

झरकावणें, झरकटावणें—अक्रि (गो) ओरखडणें, झर करणें

झरकणें झर्कणें—अक्रि १ झरकन निघून जाणें पोबारा, गळ्ली, पलायन, करणें सटकणें, निसटणें हातावर तुरी देणें 'नेठे आडत उठली। बाण हवाया झर्कती। गगनामध्यें।' —दावि ५०४ २ पसरणें गरजणें तों नरकती प्रेमाबु लोचनीं।' —दावि ३७५ [ध्व झर् स क्षृ क्षर्]

झर-कन-कर-दिशीं-दिनीं—क्रिवि झरकन, चटदिशीं, झटक्यासरशी

झरका—पु (हालचाल, क्रिया, भाषण इ० व. रीत) त्वरा, चपलाई, चापल्य चलाखपणा (क्रि० करणें, मारणें, लावणें) [झरकणें] ०देणें सक्रि गिरका देणें पसविणें, हातावर तुरी देणें 'नाहीं तर दे झरका भाषा गळा।' —सला ०

झरकुंड—न जंगल

झरझर-रा, झराझर-रां, झरारां—क्रिवि झपझप पहा. 'निर्झर झरझर उडया मारिती मृग विपिनीं उडती बागडती।' —विक ३१ [ध्व द्वि]

झरथरणें—अक्रि स्फुरणें, फुरफुरणें, अंगावर शहारा येणें, थरथरणें 'शरीर झरक झरझरी रोम थरथरी अनचित्त वरतें।' —दावि ४१७ [झर द्वि]

झरझरी—स्त्री गुडगुडी हुक्का व त्याची नळी असता व्यस्त लोक गाशा टाकून झरझऱ्या लावून बसले' —भाव ९९ [ध्व झर् हिं चखझर]

झरझरीत—वि विरविरीत, झिरझिरीत, विरळ विणीचें, अतिशय पातळ (वस्त्र) [स जर्जरित]

झरणें—अक्रि १ पाझरणें, बारीक धारेनें वाहणें, झिरपणें, २ पाघळणें, चिघळणें ३ गळणें, टपकणें, पाझरणें उदा० ताल ४ (शरीर, आयुष्य, संपत्ति, वुद्धि इ०) कमी होत जाणें, झडणें, झिजणें, क्षीण होणें 'पुष्कळ गध उगाळ नको, खोड झरेल' [स क्षृ=झरणें, क्षृ=झिजणें, प्रा झरण, हिं झरना, गु झरवु]

झरनाटबंद—वि (व) मोठा, अवजड, अवाढव्य [झणाटा= अवजडपणा+बंद]

झरनाटा—पु (व) झपाटा, झगाटा [झणाटा]

झरनाटून—क्रिवि (व) सपाटून 'झरनाटून छन लागले'

झरम—न एक प्रकारचा मासा

झरवण—न झरा, झिरपण [झरा+वण प्रत्यय]

झरवणी—न १ झऱ्याचें पाणी २ निरपणारें, पाझरणारें, ठिपकणारें पाणी [झरा+स वन=पाणी]

झरम्—स्त्री एक वनस्पती ही मृदु व गोड असा दोन प्रकारची असून हिच्या पानांची भाजी करतात

झरा—पु १ जमीनींतून, खडकांतून निघणारें पाणी, त्याचा प्रवाह निर्झर वरळे वाहणें भावार्थ। उदकाचा तरंग जर।' —दा ११ ७ ३ २ (ल) पैशाचें सपत्तीचें उगमस्थान मूळ, निगम, खाण ३ (द्रव्य इ० ची) सतत होणारी प्राप्ति [स क्षर-झरा]

झरा—पु झारा पहा

झराका—पु चपळता, चलाखपणा झरका पहा

झराझर-रा, झरारा—क्रिवि झरझर पहा. 'मिळ्नचीं कार्यें भरभर बाहेर पडलीं नाहीं' —विवि ८ १ १६

झराट—वि सतत, एकसारखें, झरझर 'तेणें सोडलें गार जीवन। नखांतून झराट तें।' –नव १४ २३ [स झरणें]

झरातारा—स्त्री भव (ग्रां) जोराचा, नेटाचा प्रय त्न, आटो-काट यत्न (क्रि० देणें)

झरार-रा—क्रिवि झरझर पहा 'तुम हा झगर आला पुढें।' –रामदासी २ १५ 'अतीं जाशिल र झरारा।'–मोहि-रायाहृत स्फुट पदें (नवनीत पृ ४११)

झरी—स्त्री १ झरा आहळ आडा 'नाना झऱ्या भिर-पती।' –दा १६ ४ १ २ (को कोकणी) भार म्हणून जी भात जमीन तयार करतात तिच्या बांध घालून आतील पाणी सोडण्यास बांधास जो फाज (दरवाजा) राखतात तेथपासून भारजमि नीच्या उच भागापर्यंत बांधलेला फरसबंदी नाला –कृषि २१४ [स झृ]

झरी—स्त्री ह्रास, क्षय, (संपत्ति, शरीर, आयुष्य इ० चा), कमी कमी होत जाणें क्षय पावणें (क्रि० लागणें) [स झृ=झरणें]

झरी—स्त्री झारी पहा

झरीपट्टी—स्त्री (गवंडी काम) सिडक्या व जाळ्या याच्या पायथ्याची गिलाव्याची उतरती भिंत [झरणें+पट्टी]

झरु(रू)का, झरोका-खा–पु (भिंतींतील) लहान खिडकी, गवाक्ष, जाळी 'तिहीं पहाते झरका उघडुन शब्द तया पडतीं करणीं। –प्रभा १५० 'सुरधुर्जी रोधिति ज्या झरोखे।'–मारुह ७ ६७ [ध्व झरझर]

झर—पु अन्न मागाची एक पोटजात यांची वस्ती ठाणें जिल्ह्यांत आढळते –अस्पृ ४३

झर्नाट्या—वि (व कुण) भगभगीत, अवाढव्य भन्नाट्या पहा 'अगा मानांट्या माणूस मी पाहिला नाहीं'

झल—स्त्री (व) झळ पहा [हिं]

झलक-की—स्त्री (व) तरतरी हुशारी चलाखपणा [हिं]

झला(ल्ला)ळ—स्त्री (काव्य) १ झळाळ चमक, तेज, चकाकी, लखाखी मुगुट माथा कोटी सूर्याचा झळाळ।' –तुगा ३ २ ज्वाळांचा डोंब भडका, जाळ [स ज्वल् हिं झल]

झल्लर—स्त्री (काव्य) झालर किनार मुक्ताफळांची झल्लरें। झुबकें रत्नमणींचे।' –वसीस्व ७ ८० [स झल्लरी]

झल्लर—पु पाण्याचे तुषार, आलक्ता नीरन भार समीर घुमारें। झल्लर मारितसे वर वारें।' दावि ४४६ [म झिरी]

झल्लरी—स्त्री झांज 'मगर डाळ नाद उमित झल्लरी। मृदंगध्वनी त्यामाझारीं। –एहस्व ६ ७४ [स ध्व]

झ(झ)वणें—उक्रि (अश्लील) संभोगणें मैथुन करणें स्त्रीशीं रत होणें [स अवन-झवणें-झवणें; स धव=नवरा, त्याचें मुख्य कर्म धवन अथवा (-वि) धुवन (=रत) याचा अपभ्रंश झवणें –राजवाडे भाअ १८३३ तुल० स च्यु-झव=जाणें हलणें]

झवकीर–वि (अश्लील) कामुक विषयांध श्लील नाहीं तरी आस्नांतहि आहे [झवणें] **झवतरोड**–वि (अश्लील) रोडका, निस्तेज बांध्याचा, अशक्त, दुबळा मनुष्य, हें एक अप शब्दहि आहे [झवणें+रोड] **झवर-घाडपट्टी**–स्त्री (अशिष्ट) एखाद्याची भरमसाट शिव्या देऊन केलेली निर्भर्त्सना स्त्री संबंधी घाणेरड्या शिव्या देणें (क्रि० काढणें) [झवणें] **झवाडणें**–सक्रि (अशिष्ट) शिव्या देऊन खरडपट्टी काढणें, निर्भर्त्सना करणें, अभद्र बोलणें [झवणें] **झवाड्या**–वि (अश्लील) व्यभिचारी, अति शय कामुक, विषयासक्त [झवणें]

झष—पु मासा [स]

झळ झळई—स्त्री १ उन्हाची तिरीप, धाप, धग, अंग भाजणारी उष्ण वाऱ्याची झुळूक (क्रि० लागणें, लागणें, दाधणें धगणें) 'तृषार्ता मरुदेशीं। झळे अमृतें बोळवी जैसी।' –ज्ञा १८ १६१ 'कवळ बाळ झळनें ग्रीष्मास जसा त्याचि कोमेला। –मोभाव ५ ३२ २ अग्नीची धग, अढी, आंच ३ मृगजळ 'उदकाचिया दावुनि आणी। उर फोडी झळई।' –तुगा १८६३ –वि तेजस्वी, झगझगीत 'झळकत झक झळ घनदामिनी,' –दावि ४९६ [स झला; धातु ज्वल् दिव्यू गल्] **झळणें**–अक्रि सूर्यकिरणांनीं तापणें (भग इ०) **झळघट**–वि उन्हानें तापलेलें, तापविलेलें (पाणी इ०) ०**पाणी**–न उन्हानें गरम झालेलें, केलेलें पाणी (घामोळें इ० रोगास उपयोगी) [झळ+पाणी]

झळ—स्त्री १ धातु तापविल्यानें होणारी घट धातु तापवि ताना निघून गेलेलें अशुद्ध द्रव्य २ (ल) व्यापारातील घट, तूट, बूड, टोकर (क्रि० लागणें) [स झला] **झळणें**–अक्रि उन्हात तापणें, उन्हानें गरम होणें (पाणी)

झळक—स्त्री १ उन्हाची झळ –शर २ चमक चकाकी (क्रि० मारणें) 'तेंचे झळक दत किरीट तो साजे।' –गीताचंद्रिका १ ७ [स झल] **झळकणें**–अक्रि १ चकाकणें, प्रकाशणें चमकणें, झांक मारणें २ शोभणें साजणें 'करीं झळके माळ मुक्ताफळांची।' –आरती गणपतीची 'कानीं झळकते कुंडलें।'–उषा १० ८९ ३ दृष्टीस पडणें, आढळणें, दिसणें 'झळपडा झळकती सकळ। प्राणी तेथें।' –दा १४ ४ ९ [स झग म झळक, सिं झलकणु का जऴकने=चकाकत स्पष्टपणें] ०**झळक**–स्त्री चकचकीतपणा, चकाकी, तजस्विता नखाशी –वि चकचकीत स्वच्छ झळकणारा [झळकणें द्वि] **झळकावणें**–सक्रि १ चकचकीत करणें स्व च्छ लखलखीत करणें २ (ल) (शस्त्र इ०) परजणें लखलखीत करणें 'कोल्हाटी शस्त्र दावी झळकावून। परी रणपंडित नव्हे तो।' –ह ५ १९३ [झळकणें प्रयोजक]

झळकं—न. (गा) मासळी [झळकणें]

झळकणें—अकि (ना) (पातळ पदार्थ इ०) हेलकावणें, डचकणें, डचकून सांडणें, झुलकणें पहा [झुलणें]

झळझळ-झळा—स्त्री १ चकचकाट, लखलखाट, झिलई, तजेला, उजळा, तजेला २ कडसा —वाक्यवृत्ति ६४६ ३ (गो) स्वच्छता, सफाई —क्रिवि चकचक करीत, झगमगीतपणें 'अतिदृट पदतळ झळझळ तळपति।' —आविश्वा, चूर्णिका १ [स झला द्वि] **झळझळणें**—अकि (भांडीं, दागिने इ०) चकाकणें, चकचकीत दिसणें, चमकणें 'ओंकारातुन माया झाली हिन्याहून झळझळे।' —पला ८ [झळझळ] **झळझळाट**—पु (झळझळचा अतिशय) अतिशय तेज, चकाकी, झगझगाट [झळझळ] **झळझळांवचें**-सकि (गो) स्वच्छ करणें, खळवळणें [झळझळणें] **झळझळीत**—वि १ चकचकीत, झगमगीत २ स्वच्छ, स्पष्ट ३ निर्मळ, शुद्ध झुळझुळीत पहा ४ (ल) थाटमाटाचा 'तुमच्या तेवढ्या झळझळीत देवपुजा पहाव्यात' —नामना ७५ —क्रिवि १ अगदीं उघडउघड, स्पष्टपणें, टळटळीतपणें, धडधडीत ह्या शब्दाचा सदर अर्थी सामान्यत निंदाव्यंजक शब्दांबरोबर उपयोग करतात उदा० झळझळीत—वेड—सादेगिरी—शिनळकी, झळझळीत—वेडा—सोदा—शिनळ 'तो झळझळीत वेडा आणि त्याला मुलगी दता?' २ (निषधार्थी) बिल्कूल, अगदीं, मुळींच 'आज घरात झळझळीत तादूळ नाहींत' [झळझळणें]

झळणें—अकि झाकलें जाणें, डाग पडणें झाळणें पहा

झळपेंवचें—अकि (गो) झोपेंत वरळणें

झळफळ—स्त्री झकपक, झगमगाट, चकाकी (ल) थाटमाट 'धाव वेली नळफळ। दहबुद्धीचा निगाळ।' —रामदास, स्फुट अभग (नवनीत पृ १४७) [झळ द्वि] **झळफळणें**-१ झळकणें झळझळणें पहा 'मानीं कौस्तुभमणी झळफळी वो।' —दावि १०४ २ जळफळणें पहा [झळफळ] **झळफळाट**—पु १ झगझगाट पहा २ दाह, तडफडाट [झळफळ]

झळफळीत—वि १ झळझळीत पहा तेजस्वी 'रत्न धार्मी गार्ची तोंगलें झळफळितें श्रीनभावरि यति।' —क्र १३७ २ स्वच्छ निर्मळ 'झळफळित दर्पणें। माळा गळानें आसनें।' —दा २७८२ ३ भरभराट पावणारा, भरभराटीचा, समृद्ध संपन्न [झळफळणें]

झळंब—पु झोंपाळ, झळ, वळई जळप जळप पहा

झळंबर—पु चादरा 'दीं झळबाचनि मींपें। अनुरागें रगला असे।' —क्र ६८

झळपणें, झळमणें—अकि १ (जाताना एखाद्या पदार्थाशीं) घासणें, चाटून जाणें, घसवटणें, खरडणें २ भूत पिशाच्च यांनीं पछाडणें, झपाटणें ३ (काव्य) (दुःख, गर्व माया, मोह इ०कानीं) पछाडणें, व्याप्त होणें; झोंबणें 'सर्वेचि प्राणी झळपला। माया जाळें।' —दा ३४४९ ४ ताप देणें, जाळणें, पोळणें 'प्राक्तनु चडासाचा दमी। थोर तातली कर्मभूमि। झाउवी पडुउमीं। झळपिला जो।' —क्र ९ ५ उन्हात तापविणें, ऊन देणें ६ स्पर्श करणें, स्पर्शणें, (ल) लेपणें 'कापूरकुसुमाचें पाणी। मर्दिजे चद्रकिरणी। तेणें ते विरहिणी। झळंबीजे।' —शिशु ७८५ [झळ] —अकि १ भरून येणें, उचंबळणें, डबडबणें, बुडणें 'तैसे डोळे दीसति झळंबेले। अश्रुपातीं।' —क्र १६ २ हेलकावे, गटंगळ्या खाणें 'जन्ममृत्यूचिया लाटीं। झळंबती इया सृष्टी।' —ज्ञा १२ ८७ ३ विरघळणें 'जैसें लवण जळें झळंबलें।' —ज्ञा २ ३४ आदळणें, धक्के दिले जाणें, हादरणें, डगमगणें, मर्मी लागणें 'पै पुनरावृत्तीचेनि उभडें। झळंबती सत्यलोकींचे हुडे।' —ज्ञा ७ ८४ ५ ओळंबणें, लोंबणें, लटकत राहणें 'त्या नदीच्या तीरावरून एक मोठें झाड झळंबलें आहे' —सिंव ४५ ६ (गुच्छाच्या रूपानें फळें, फुलें झाडावर) लोंबत राहणें [तुल० का झळी=घुपका] ७ (सूर्यकिरणानीं पाण्यात किंवा मृगजळानें हवेंत) हेलकावे खाणें, हेलकावणें ८ (भूत, पिशाच्च इ०कानीं) पछाडलें—झपाटलें जाणें, चिकटणें ९ झळ लागणें [झळ] **झळंबून धरणें**—(फळें इ०कानीं झाडापासून) लोंबत राहणें, लटकून राहणें, झळंबणें अर्थ ६ पहा

झळंबुका—पु झेला, गुच्छ 'वासींगाचे झळंबुक दोहींकडे लागती।' —क्र १३८

झळंब—वि १ लोंबणारें, लटकत असलेलें, वाकलेलें, झळंबणारें (झाड) (यामुळें) २ (ल) चढावयास कठिण (वृक्ष, शाखा इ०)

झळमळणें, झळंघळण—अकि १ (हालणारें पाणी, काच इ०) चकाकणें, चमकणें २ (झाडाच्या फांद्या इ० वाऱ्यानें) हलणें, हेलकावणें, हेलकावे खाणें [झळ द्वि]

झळा(ळ्ळा)ळ—ळा—ळी—स्त्रीपु १ (झळझळचा अतिशय) चकचकाट, लखलखाट, चकाकी, उज्ज्वलता, कांति 'क्वस टिमाचे पाकळ। जळो वरील त झळाळ।' —ज्ञा १३४७४ २ तरग —दार —वि १ चकाकणारा उज्ज्वल, झळकणारा 'वज्रा ठिआ दचाचा पाखा। तुंगापिनाया।' —शिशु १५८ २ उन्हाच्या झळीमुळें उत्पन्न झालेलें (मृगजळ इ०) 'दशाही इंद्रियाच दश विषयरूप मृग त झळाळ उदकापाठि धाआति अज्ञानलें मार्गी रीग।' —क्र १ (टीप) [झळ] **झळाळणें**—चकचकणें, लकाकणें, चकाकणें झळझळणें पहा [झळाळ]

झळी—स्त्री (व) झुडप

झा, झा—अरि झ्या पहा ०**ड्रणें**—पडुन जाणें

झाऊ-द—पु एक प्रकारचें सुरूसारखें झाड, शारणी

झाऊ—स्त्री (ना) झळ

झाऊ—वि १ विरविरी। विरविरीत पातळ विणीचा (कपडा इ०) २ हलका, एकस्वदी नाजूक (दागिना, कागद भांडें इ०) ३ (ल) टाकाऊ निरुपयोगी, कुचकामाचा (मनुष्य, जिन्नस)

झाक—स्त्री १ (रत्नें, दागिने धातु रंग इ०कांची) चमक, चकाकी पाणी तेजस्विता २ (सापें, रुपें इ०कांचा) मुलामा गिल्हई ३ पावसाची जाराची सर (क्रि० येणें) ४ पक्ष्याची झुंड (टोळ इ०कांची) धाड, पक्ष्याची झेप थाप (क्रि० येणें, पडणें, मारणें) 'वरीनि कापूरकळी। भ्रमराची झाक उठिली।' –शिशु ६०१ ५ (पावसाची) तिरीप, झळ, ऊन किंवा थंड हवेचा मारा (क्रि० लागणें, बसणें येणें वळून जाणें) ६ (ल) सुंदर भास, लकेर 'दुष्काळामुळें बहर उमलला नाहीं तर त्याची झाक मात्र दिसली' –विवि ८ ७ ११५ ७ झुळूक, छटा 'म्हातारपणाची झाक मारत' ८ इतर अर्थी थाक पहा [झक]

झाक—वि १ चकचकीत चकाकणारें चक २ (ल) (सढळपणानें) सुंदर, छान, झोंकदार, दिसाऊ झक पहा

झा(झा)क—स्त्री १ (भूतबाधा, पित्त, अपस्मार यांनी डोळ्यावर येणारी) झापड झाप तंद्रा (क्रि० पडणें, येणें घालणें) २ चक्कर भोंवळ घेरी ३ ग्लानि गुंगी सुस्ती, टाळू जड होणें व तारवटणें (क्रि० येणें) ४ (ढग झाडें इ०कांची घनदाट) अंधारी छाया झापड काळोख (क्रि० घालणें पडणें) 'पाव साने थाक घातली परंतु पडत नाहीं' [झाकणें पहा तुल० गु झाख=अंधारी, काळोख]

झाकचें—अक्रि (गो) बडबडणें, बरळणें [गो थाक= बडबड, हिं झखना झकना=बडबडणें, शोक करणें]

झा(झा)कण—न १ आच्छादन, टोपण ढापण २ (कु) झापड व पडद पहा [सं छादन]

झा(झा)कणा—क्रिवि (राजा) झाकण घालून झाकण असलेल्या स्थितींत (भांडें इ० ठेवणें असणें) (क्रि० ठेवणें घालणें, असणें) [झाकण]

झा(झा)कणी—स्त्री १ आच्छादन, भांडीं इ० कांवर झाकण्याची टोपली, ढक्कणी वळणी 'तपतजाचा चतऊन भक्ति। उपासनेला ढकुनि पाटणी। आदण वातूनि पदिपायवरी। झाकणी झाकिली उपासना।' –दावि १०४ २ (बैल घोडा इ० जनावरांच्या डोळ्यांना लपवण्याची) झापडी; अंधारी ३ आच्छादण्याची पाण्याचा लपविण्याचा गुप्त ठेवण्याची क्रिया दाबादाब, लपवणूक ४ (गुंगीमुळें) डोळ्यावर येणारी झापड 'ननद्वारची झाकणी पडोनि ठेली।' [झाकण]

झाकणा—वि (गो) बरळणारा बडबडणारा [गो थाकचें= बडबडणें बरळणें]

झा(झा)कणें—न झाकण अर्थ १ पहा 'जैसें झाकणें चर्में कुडाचें। उघडिताच नये।' –दा ३ १.१८

झा(झा)कणें—उक्रि १ आच्छादणें, झाकण घालणें 'थाकिलें मार्गीं बाणांच्या सभानें। झाकिले यादवसैन्यें।' –मुवा ३ ७० २ लपविणें, छपविणें ३ (ल) (एखादी गोष्ट व्यवहार) छपविणें, दाबून, लपवून ठेवणें, दाबादाबी करणें ४ (उपकार इ०) न फेडतां तसेंच ठेवणें, राखणें 'तुझा ऐसा उपकार मी न झाकीं।' –र १२ [सं चद्=(आच्छादणें)–झांख–झांक –भाअ १८३४ प्रा झप=झाकणें, गु झाख=पूर्णपणें व्यापणें किंवा सं छादन] म्ह० न्हातीच धाड व खातीच गाड झाकत नाहींत ' (वाप्र) **झाकउघड**–स्त्री झाकणें आणि उघडणें उघडझाक पहा **झाकली मूठ**–स्त्री (एखाद्याची अप्रकट) स्वाभाविक स्थिति, परिस्थिति, स्वरूप म्ह० झाकली मूठ सव्वा लाखाची= आपण होऊन आपली (ज्ञान संपत्ति इ० यांची) स्थिति उघडी करून दाखवूं नये त्यांत आपली अब्रू राहते **झाकलें माणिक**–न (ल) दिसायला साधा पण खरोखर गुणी व विद्वान् मनुष्य **झाकल्या पाठीचा**–वि ज्याला कांहीं सबब सांगता येईल किंवा जो फारसा अक्षम्य समजला जाणार नाहीं असा (अपराध इ०) **झाकल्या पाठीनें**–क्रिवि अब्रू गमावून न घेता प्रतिष्ठितपणानें, चोज कायम ठेवून **झाकल्या मुठीं–मुठीनें**–क्रिवि गुपचुप, बभ्रा न करितां बोभाटा न होऊं देतां कोणालाहि कळूं न देतां, गुप्तपणें **झाकसाप करणें**–सक्रि (व) गवगवा न करणें **झाकून**–क्रिवि सभेंपानें –शर **झा(झा)कपाक**–स्त्री १ जेवण झाल्यानंतरचीं स्वयंपाकघरांतील उरलीसुरलीं कामें (समुच्चयानें) 'स्वयंपाक घरांतील झाकापाक करून त्याही वर गेल्या' –कोरकि ३०३ २ जल्दीनें, गडबडीनें आवरणें, उरकणें [झाकणें द्वि] **झाकीव**–वि १ झाकण, ढापण घातलेला (डबा, पेटी इ०) २ ज्यावर झाकण, आच्छादन ठेवलेलें आहे असा ३ झाकून ठेवलेला, लपवून ठेवलेला, बंद करून ठेवलेला [झाकणें] **झाकय**–वि झाकणारा [झाकणें]

झा(झा)कर—न १ अतिशय दाट व पुष्कळ फांद्या फुटल्यामुळें विस्तृत दिसणारें (मिरची इ० कांच्याप्रमाणें) झुडूप २ झाडाच्या अतिशय पानांचा गर्द निबिड भाग जाळी 'वानर आंब्याच्या झाकरांत जाऊन बसला आहे' ३ दाट पानें असलेली झाडाची खांदी उदा० बर्गी इ० चढविण्याकरितां लोक आणून पुरतात तशी [सं झाख–पूर्ण व्यापणें गु झाकळ=दाटी झुडूप]

झाकरणें—अक्रि (झुडूप झाड इ०) भरगच्च पानांनीं झाकलें जाणें–युक्त होणें, गुरफटलें जाणें [झाकर]

झाकरी—क्रिवि तातडीनें, लौकर त्वरित 'झाकरी अद्भुतमाताची कातडें।' –मा ७ ११२ [झ्या+करणें]

झाकली—स्त्री (गु.) निळीचा रंग तयार करण्याच्या कारखान्यात निळीचें पाणी साठविण्याकरिता बांधलेला हौद. –कृषि ४१२

झाकविणें—झाकविणें पहा

झाक(क्रा)ळणें—उक्रि १ झाकून ठेवणें, लपविणें, आच्छादित करणें, दडविणें २ घेरणें, व्यापणें, ग्रस्त करणें, छायेनें आक्रांत करणें, व्याप्त होणें 'झोंपेनें झांकळिला निये।'–मुभादि ५४० –अकर्तृकि १ अंधुक होणें, मलिन होणें, अप्रसन्न येणें (ढग येऊन) 'प्रभा पृथिवीवरी। यज्ञावरी नाकळली भरी।' –एपा १२७ २ झाकळणें, झाकोळणें पहा

झाकाताप—पु लपडाव, दपवाडपवी 'प्रगट विवक बोलेना। झाकातापा करी जना।'–दा १९६९

झाकी—स्त्री (व) मूक अभिनयाचें नाटक चालत्यावालत्या माणसाचा सिनेमा [हिं झक झाक]

झांक—स्त्री १ (प्रा) मूर्च्छा, भ्रमानीमुळें डोळ्यावर येणारी झापड २ अभागी, घेरी (क्रि० येणें, पडणें, घालणें). [झाकणें]

झांकी—स्त्री १ शोभिवंत मांडणी, आरास 'श्रावण महिन्यात देवाच्या मंदिरांतून झांकी व रोषनाई होण्याचा रिवाज आहे' –विविध १७० २ ऐट, डौल [झक्]

झांकु(को)ळणें—उक्रि १ (काव्य) झाकणें, लपविणें, आच्छादित करणें 'यादव सैन्याचा महागिरी। शरधारीं झाकोळला।' –एरुस्व ८.४९ २ (ल) झाकलें जाणें, फिकें पडणें 'मत्स्य पद्मपुष्पदीपकज्योती। झाकुळल म्हणऊनि उजोती। –वामन, विराट ७१४१ ३ व्याप्त होणें, लिप्त होणें 'परी तयेचिनि उर्मी। नाकोळेना।'–ज्ञा ३७० –अक्रि १ दिपणें, दिपून जाणें, चकित होणें २ बंद होणें, मिटणें (डोळे, पापण्या इ०) 'बुद्धीचें द्वार। झाकोळे जेणें।'–माज्ञा १३११५ ३ अंधारमय होणें, मळकट होणें 'झाकोळलें गगन सूर्य गेला मिळून।'–ऐपो १२० [झाकणें]

झाके—अ व्यर्थ-मनको

झांगड—स्त्री १एक प्रकारचें वाद्य झगट 'झागड नौबत वाजती गादण।'–ऐपो ११८ २ अनेक वाद्यांचा एकदम होणारा कडकडाट गजर ३ (व) लचाड लिगाड, झगट व्याद 'ती झागड मारे मागें आहे' ४ भांडण कलह बाचाबाच झागडधिंगा [ध्व] **०झांगड**-स्त्री भांडाभांडी जोराचें, हमरीतुमरीचें भांडण वगडा –क्रिवि नगारा, नौबत यांच्या आवाजाच्या दणक्यानें मोठ्या गोंगाटानें गलबल्यानें **०धिंगा**-पु तमाशखडा धागड धिंगा, धिंगाणा, धिंगामस्ती [झागड द्वि]

झांगड—न (कु) मोठरा विम्वणाचें जाळें

झांगड्ड-ट्ट—वि (कर) उत्तम फक्कड, फक्कड १ प्रेमपात्र, रखेली, यार २ प्रेमरहस्य, गुप्त प्रेम [झगट]

झांगरा—पु (मा व) उडवाउडव, थापेबाजी **झांगरें शिकवणें, झांगरेबाजी करणें**-(मा व) उडवाउडवीची उत्तरें देणें, चालताना एखाद्या गोष्टीचा थांग न लागू देणें

झाज—न जहाज पहा [फा जहाज]

झाज—स्त्री १ पंगा, विशणा २ तार्‍ही, पडदा चुरचुरा पहा. 'वाळियाच्या झाजी। दवण्याचे बुड घालोनी।'–ऐपो १५

झांज-झ—स्त्री. एक प्रकारचें धातूचें वाद्य, हें पुरीएवढ्या ४ ताच्या तुकड्याच्या मध्यावर थोडी फुगवटी असलेलें व तींत दोरी ओंवण्याकरितां एक भोंक पाडलेलें असें असतें ओवलेल्या दोरीस बाहेरील बाजूस धरण्याकरिता लाकडाची गोळी बांधतात प्रत्येक हातांत एक झांज घेऊन त्या परस्परावर आपटून भजन, कीर्तनें इ० वेळीं ताल धरतात [ध्व, स, प्रा झस, हिं झांज, सिं झाझु तुल० फा मज] (वाप्र) **झांज खाणें**-(व) सन्यासाची मरवड काढणें झांज झाडणें पहा 'आमच्यावर झांज खाण्यात काय अर्थ आहे' **०झडणें-जाणें**-अक्रि १ दोन्हा हातात असणें, झांजा वाजविल्या जाणें २ एखाद्या कामात असणें, चकमक उडणें, भांडाभांडी होणें, मोठ्यानें ओरडून बोलणें. **०झाडणें**-एखाद्याची खरडपट्टी काढणें, ताशेरा झाडणें **झांजी-ज्या**-वि झांज वाजविणारा [झांज]

झांज—स्त्री मूर्च्छा, झीट, घेरी, चक्कर डोळ फिरणें (क्रि० येणें) [स झंझा]

झाजड-र, झांजरमांजर, झाज(अ)ड माज(झ)ड—नस्त्री १ पहाटेच्या वेळचा धुसर मुंगसक, झुंजुमुंजु, पहाटेचा ल्व दिसण्याजोगी पहाट (सामान्यतः द्विरुक्तीनें) उदा० 'झाजड झाजड झालें की लागलेंच औषध घ्या' (क्रि० पडणें होणें) २ सायंकाळच्या मधिरप्रकाश 'सध्याकाळीं मागत फिरतो महारा पोरा पसीं चारा। झाजर पडता घेऊन पळ हा गडमुडेचा नित मारा।'–प्रला २४० –क्रिवि अधुकभधुक, मिणमिण [साज १]

झांजर—पु (हत्ती बैल घोडा इ० यांच्या पायांत घालावयाचा) वाळ्यासारखा घणघण वाजणारा दागिना –खानगी खातें लागणीचे नियम (बडोदें) पृ ५२ व ५५ [झांज]

झाजर—वि जीर्ण झालेला विरविरीत विरविरीत झालेला (कपडा इ०) 'एका अंगावर झाजर शेला तो उठतो चुरचुर।' –पला ८३ [स जर्जर, हिं झांझर=फाटलेला]

झा(झां)जरणें—उक्रि १ धमकावणें धासरणें खरडणें, खरचणें 'चंद्रिकेच्या अंगावर झाजरल्यासारखें झालें'–निच १४ २ (ल) (राजा) धमकावणें, एखाद्याला दोषी किंवा गोता धारणें ३ वाप रून खराब होणें, जीर्ण, जर्जर होणें, झिजणें, छिन्नभिन्न करणें, खराब

होणें, करणें 'ती जखम झाजरल्याइतकी . कठीण ठरली नाहीं' –झामू २ ४ (ल) पीडणें, पीडा देणें 'झाजरलीं पचवाणें एक मेकावरी पडितीं हरणें।'–भाए४३० [स जर्जर; म झाजर] (वाप्र) **झाजर माडाचे गरे खाणें–**(उप) झाडावरून पडून अग गरचटल्यानें, ठेचल्यानें पीडित होणें **झांजरता–**वि ओझरता पहा **झांजरसा–**वि शिजलेला, जर्जर झालेला 'दोन्ही खावाला दोन्ही घेरे बाधल्या गरशी। वाकडा हात्रुळा देह झाली झाजरशी।' –पला ८० [झाजरणें]

झांजरा—पु खुरपुट, हुरहुर 'शत्रुनें तुज बांधिता रथि दुवरा सम वासरा। फोडिला अनशील तू मज लागला जिवीं झाजरा।'–कुशलवाख्यान ३२ (मराठी ५वें पु आवृति ८, पृ १६१)

झाजरी—स्त्री. ल्हान झाज, टाळ 'मोरवग झाजरी पनी-सपत्यही नानापरी।'–राला ३१

झांजरी—स्त्री (बे) हुग्गी (गव्हाची कोंडा काढून केलेली खीर)

झांजरी, झांजी—स्त्री (व) झोपडीच्या दाराची झडपी (गवत वगैरेची), झाज पहा

झाजाव(वि)णें—सकि जोराजोरानें धसधस तोडणें, पुन्हा पुन्हा घाव मारणें, खापलणें, खाडणें, जाजावणें पहा

झांजु—न एका विशिष्ट तालात गावयाचे पद, पोवाडा

झाझ—झाज पहा

झांझड-डी—स्त्री झाजड पहा 'मोटकी जाली झाझडी।' –गीता २ २२८८

झांझर-री—स्त्री झाजरी पहा 'नाना ताळ झाझर सुंदर मृदंग।'–सप्र ९ ३१

झांझरणें—झाजरणें पहा

झा झा झा झां—उद्गा (घोडा, बैल इ०नें) जलद चालावें म्हणून उच्चारावयाचा इशाऱ्याचा शब्द 'झा झा म्हणता प्राण कण्ठासि आले' [ध्व झा द्वि] (वाप्र) **झाझा करणें, झां म्हणणें–**अकि निसटून जाणें, पलायन करणें हातावर तुरी देणें पोबारा करणें

झाझात—स्त्री (कर) शिकस्त, पराकाष्ठा अटोकाट यत्न, यातायात (क्रि० करणें) 'त्यानें झाझात केली पण नाहीं एक जुळलें नाहीं' [झा झा?]

झांझी—स्त्री (व खा) झाजी, कापसाच्या पन्हाट्यावी विण लेली ताटी [झाज]

झाझू—स्त्री १ कटकट, धुमधुरा बोंगाबाली २ झुमझुम छुनछुन असा आवाज [ध्व]

झां(झा)ट—न १ (अश्लील) शिस्नाच्या किंवा योनीच्या वरील केस, केसांचा समुदाय, गुह्यस्थानचे केस, शष्प शेट २ –स्त्री सारीं रोंवलेल्या बटा 'मोहाळीं पाखरावरी झाटा। पायीं नोपुरें क्षुद्र घटा।'–गीता १ ४८२ [स जट? प्रा झंटी=ल्हा-नसा केशकलाप, हिं झाट] ०**मुंडावण**–स्त्री गुह्येंद्रियावरील केस काढणें यावरून) (तिरस्कारार्थी) अतिशय क्षुद्र व सोपें काम [झाट+मुंडावण] **झांटोजी–**वि (अशिष्ट) (उप) व्यर्थ पुश रकी मारणारा, ढोंगी, गर्विष्ठ माणूस), क्षुद्र हलका (माणूस) [झाट]

झाड—न १ वृक्ष, झुडूप, रोप, वनस्पति (ल्हान, मोठी) 'तूं फिरलास झाडोझाड मीं फिरलो पानोपान'=तुझ्या पेक्षाहि मला जास्त माहिती आहे २ शाखायुक्त वस्तु, पदार्थ, वृक्षाकार वस्तु ३ मेणबत्ती इ० लावण्याचें काचेचें अंबर, पुष्कळशा उदबत्त्या लावण्याचें वृक्षाच्या आकाराचें धातूचें घर 'दादीच्या झाडांतून उदबत्त्या खोविल्या होत्या'–अरतभा १३६. ४ दारू कामातील एक प्रकार, वृक्षाच्या आकाराचें दारूकाम ५ भूतानें पछाडलेलें माणूस 'ज्यास भूत पछाडलें त्या झाडास तें सुमास अन्न खाऊं देत नाहीं'–अरतभा ५८ ६ वंश, वंश वेल ७ (कु) वल्हीचा लाकडी भाग, दस्ता [स झाट, प्रा झाड] (वाप्र) ०**उमें करणें**–उत्कृष्ट रीतीनें एखादें काम करविणें उदा० गायन, वादन, कीर्तन, व्याख्यान इ० इतक्या उत्तम शैलीनें करणें, रंगविणें कीं जणु काय तें करणारा, एक विशाल व फळफुलांनी युक्त असा वृक्षच उभारीत आहे असें वाटावें **कोण्या झाडाचा पाला**–एखाद्याचा दिमाख, नक्षा, मगरुरी उतरण्या करितां उद्धटपणाची उडबुड थांबविण्याकरितां, अभिमान, अधिकार झिडकारण्याकरितां योजावयाचा शब्द, अशा माणसाविषयीं क्षुद्रता व तिरस्कार दाखविणारा शब्दसमूह 'सुभेदार? ह सुभेदार म्हणजे कोण्या झाडाचा पाला? आम्ही ओळखीत नाहीं असें जाऊन सांग जा?'–नाट्यकथार्णव **झाडाचें रांऊन दिसणें, करणें**–भीति इ०कामुळें झाड घोडेस्वार इ०कांच्या आकृतीप्रमाणें दिसणें दोरीचा साप बनविणें (वायवलात मुद्धा अशीच कल्पना जजेस् ९ ३६ मध्यें दृष्टीस पडते) **झाडावरचें भूत**–(ल) ज्याचा नामनिर्देश करणें अनिष्ट आहे अशा नीच, तिरस्करणीय मनुष्याबद्दल वापरावयाचा वाक्प्रचार **सुक्या झाडास वा(पा)क लावणें**–(सुकलेलें झाड इ० त्या दिशेनें वाकविता येणें शक्य नाहीं यावरून ल) एखाद्या उद्धास उपदेश करणें हटी, हट्टवादी, पूर्वग्रहदूषित माणसास बोध करणें (पालथ्या घागरीवरच्या पाण्याप्रमाणें आहे) सामाशब्द **झाडकी**–स्त्री किरे झाडी ०**कुट**–न (गो) वाळलेलें मोडून पडायला आलेलें झाड, फांदी वगैरे ०**खड**–न १ जंगल, झाडी, झाकर झुडूप, राई रान 'विशाळें बहु लागलीं झाडखडें।'–राक ११२ २ झुडूपें, जाळी, ल्हान झाडांचा

समुदाय [झाड+खड] ०खडा–क्रिवि १ (वर दिलेल्या झाड उभें करणें या वाक्प्रचाराच्या उलट अर्थी–झाडाचीं पानें, फुलें, फळें, तोडून टाकलीं असता तें वढव व ओवडधोवड दिसतें या वरून) ओवडधोवड, अधवट, रुक्ष, नीरस अशास्त्रीय, अव्यवस्थित, बेशिस्त असें (गायन, वादन, कीर्तन, व्याख्यान इ०) २ गुरूपाशीं अभ्यास न करता नुसतें ऐकून आपल्याच अकलेनें वाज विणारा व त्यानें तें वादन, स्वयसिद्ध (गवयी, वादन) 'त्याचा थाणा, वाणी, गाणें, वाजविणें, म्हणणें, झाडखडा आहे' [झाड+खडणें] ०खंडी–स्त्री (व) झाडें व झुडपें 'दरें दर्कुटें झाडखडी अनेकी।'–दावि –वि अरण्यमय, जंगलाचा (प्रदेश, जागा इ०) [झाड+खड] ०ाळ–वि वृक्षमय झाडखडी पहा ०झुडला–पु (व्यापक) लहानमोठ्या झाडाचा समुदाय, वृक्ष, झुडुपें, रोपटीं [झाड द्वि] ०झाडोरा–झुडपी–झुडुला–झुड–झुडुप–पुस्त्री न लहानमोठ्या झाडाचा समुदाय (समुच्चयार्थी, एकूणएक किंवा कोणतहि) झाडझडुप पहा ०दस्त–पु फळझाडावरील कर 'झाडदस्त झाडे सुमारी ३१ येकूण रुपय' –मसाप २।१४१ [म झाड, फा दस्त=कर] ०पंचाल–वि १ (माकड अतिशय चपळ असल्यानें तें जणु काय एकाच वेळीं पाच झाडावर असल्याचा भास होतो यावरून) चपळ, तरतरीत, टुणटुणीत, चलाख २ चचल, चळवळ्या, चुळबुळ्या, पायावर भोंवरा असलेलें (मूल इ०) ०पदरी–वि किनारीमध्यें रेशमाचीं झाडें, फुलें काढलेलें (वस्त्र इ०) [झाड+पदर] ०पाला–पु १ (व्यापक) (औषधाच्या उपयोगी) वनस्पती, त्याचा पाला, मुळें इ० (सामा) वृक्ष, वनस्पति २ (व्यापक अर्थी) खाण्याच्या उपयोगाचा भाजी पाला, पानें इ० ०पाल्याचें औषध–न वनस्पतीपासुन तयार केलेलें औषध, याच्या उलट रसायनी औषध–खनिज धातु–पदार्थ इ०कापासुन केलेलें [झाड+पाला] ०पेढ–ड–माड–पु (व्यापक) झाडमाडोरा पहा [हिं झाड+पेड=झाड माड] ०झाडरू–न लहान झाड, झुडप 'या बाजूस रानातून, डोंगरावर दवणा, रामाळा, वगैरे झाडरूख खड' –वेया ४३ [खड] झाडदारे–स्त्री वस्त्रावर काढलेलीं झाडाझुडपाचीं चित्रें –वि झाडाचीं चित्रें ज्यावर आहेत असें (वस्त्र, भित, जमीन) झाडझना–वि (शब्दश अश्लील, पण तो अर्थ मनात यत नसल्यानें रूढ) उनाड, भटक्या, भणग, भटकभैरव, उडाणटप्पू [झाड+झवणें] झाडळ–ळी–स्त्री दाट झाडी, राई 'जीवधर्मांचिया झाडळी। मनोरथाचिया वशजाळी।'–ज्ञाप्र २१६ झाडसुनें–न झाडकुत्रा कुत्र्याची एक जात 'पाणसुनीं झाडसुनीं। नाना प्रकारींचीं सुनीं। –दावि २४४. [झाड+स शुन=सुना]

झाडण–स्त्री १ केरसुणी, झाडणी २ झाडण्याची क्रिया ३ (ल) (कर्जे, अवसामुग्री इ०काची) नि शेषता करण्याची क्रिया, फडशा पाडणें, देणें वारणें, काम पार पडणें [झाडणें] घको. ३ ५५

'झाडणा–वि झाडणारा 'मी झाडणा मी खिलारी।'–एभा १२ ५६१ [झाडणें]

झाडणी–स्त्री १ (खा को) झाडण, केरसुणी 'चित्तीं म्हणे नृप अहा चवरी ती झाडणीच कीं केली।'–मोआदि १२ ७८. २ झाडणें, झाडून, झटकून टाकणें ३ अगातील भूत, पिशाच्च इ० मन्त्रतन्त्रानीं काढणें, पिशाच, विष डोळ्यातील फूल इ०काढण्या करिता मान्त्रिक करतात तो टाहाळ टाकण्याचा विधि, हकालपट्टी. 'अहमहिपासुर लागला जनीं। त्यासि करावया झाडणी। कृष्ण गुणी चालिला।' –एभा १२०८ ४ (ल.) रागें भरणें, कानउघाडणी, खरडपट्टी खडसावणी, निर्भर्त्सना [स झाटन, प्रा झाडण]

झाडणें–उक्रि १ (केरसुणी इ० नीं) केरकचरा काढून साफ करणें जागा निर्मळ करणें २ हसडणें झटकणें झटक्यानें हलविणें (ओलें वस्त्र, शेंडी इ०), (हात, पाय डोकें इ कास) झटका देणें 'झाडिता आपला हात। तव आगासि असे जडित।'–परमा १० १९ ३ लोटून देणें 'त्यातें उडोनि झाडी झाले ते चूर्ण जेविं नगपातें।' –मोवन १२ २९ ४ काढून टाकणें, नाहींसें करणें लोक पारखुन सोडावे। राजकारणें अभिमान झाडावे।' –दा ११ ५ (विस्तव इ० कास) पखानें वारा घालणें, झड पणें ६ खरडपट्टी काढणें, खडसावणें, निर्भर्त्सना करणें 'थाळ्या आणि नयाला लक्ष्मीकांतूनीं चागलेंच झाडलें' –सुद ५२ ७ (मागणाराचा, भिकाऱ्याचा) निषेध करणें, मनाई करणें, साफ नाकारणें, वदी करणें 'अतींच स्मरावें श्रीरामराम। ऐसा कितेका जडला भ्रम। अमो गृहस्थानें भजनप्रेम पाहोनि मस्तक झाडिला।' –दावि २०२ ८ (सरकार, सावकार इ० काची) बाकी काढून टाकणें, देणें बेबाक करणें 'धन्याची बाकी हळु हळु झाडा।' –भज १३४ ९ (अगातील भूत, पिशाच्च इ०) काढणें, हाकलून लावणें १० (बदूक इ०) उडविणें, गोळी मारणें –अक्रि (बदूक इ० कानीं उडताना हात इ० अवयवास) हिसडा, झटका देणें [स झाटन, प्रा झाडण, हिं झाडना, गुज झडिसु=टाकणें, फेकणें, झाडणें=केरसुणी फेकणें] ०झट कणें–उक्रि केरसुणी इ० कानीं झाडून, फटक देऊन, धूळ उडवून साफ करणें, निर्मळ करणें झाडझपट–झटक–स्त्री १ (व्यापक) धूळ, केर इ० काढण्याचा, झाडण्याचा झटकण्याचा व्यापार, झाड झुड सडासमार्जन २ (ल) (व्यापक) चोरीच्या म्हणून समजल्या जाणाऱ्या लुबाडणें लुटणें इ० सव क्रिया 'त्यानें आजपावेतों झाडझपट करून पोट भरलें ३ लुटालूट, धूळधाण, दाणादाण 'पेंढा यानीं त्या गावात जाऊन झाडझपट केली' [झाडणें+झपाटणें] झाडझुड–स्त्री धाडझपट अर्थ १ पहा 'माझी झाड झुड होईतों तू पाणी घेऊन य' [झाडणें द्वि] झाडपट्टी–स्त्री १ जमीनीचा सारा किंवा घरपट्टी यावद्दलची बाकी चुकती

फणण्याची गरजेची मागणी २ (उप) गरहपणी, गडझावणी, पाणी (क्रि० करणें) [झाडणं+पणी=त्र] **झाडपाखड**–स्त्री १ (धान्य इ०) सुपानें पाखडण्याची, झटकण्याची साफ करण्याची क्रिया २ (ल) कवडीकवडीचा हिशाब देणें–घेणें [झाडणें+पाखडणें] **झाडपि(पी)ड**–स्त्री झाडझूड, झाडलोट 'झाडपीडी कर्मनि मागऊ सनाल।' –दावि १५१ [झाडणें द्वि] **झाडपिड्या**–वि देऊळ मंदिर इ०कांचा झाडझूड, साफसूफ करणारा [झाडपिड] **झाडपानें**–न कर्जेकरीचा शाब्दिक हल्ला [झाडणें+पानें] **झाडफूक**–स्त्री (ना) अंगारा, धुपारा, मांत्रिकाकडून करावयाचा मंत्रोपचार (क्रि० करणें) [झाडणें+फुंकणें] **झाडफेड**–स्त्री (राजा) झाडझूड झाल्गाट. [झाडणें+फेडणें] **झाडझाडी**–स्त्री १ (कर्ज अनामतुन्गी इ० कांची) पूर्ण निपटारा, वसूल निरानिपटा २ कर्जेकरीचा शाब्दिक हल्ला (क्रि० करून टाकणें, करणें) [झाडणें+फाडणें] **झाडलोट**–स्त्री केर काढणें, मार्जन इ० झाडझूड [झाडणें+लोटणें] **झाडलोटथा**–वि झाडलोट करणारा –मगाप २ ५ ३९७ [झाडलोट] **झाडवण**–स्त्रीन झाडण्याची क्रिया –पु (काव्य) १ झाडणारा 'चोखामेळा म्हणे मी तुमचा। झाडवण त्याचा म्हणवितों।' २ केरसुणी, झाड [झाडणें प्रा झाडवण] **झाडसारव, झाडवणसारवण, झाडसारवण**–स्त्री (समुच्चयानें) (घर इ०) झाडणें व शेणानें सारवणें इ० क्रिया; साफसुफी 'झाडसारवण वगैरे करताना त्याची ओं उकिरड्यासारखी हात ऊमटील यात काय नवल!' –नाट्य ३९ [झाडणें+सारवणें] **झाडून**–क्रिवि एकंदर सर्व, यच्चयावत्; एकूणएक एकहि न वगळतां 'यदुसचिव पौरमुख्य दुत आणविल सभेंत झाडूनी।' –मामोसल २ १९ –पया ७९ [झाडणें]

झाडन-नी–स्त्री झाडणी, (व) गवताची केलेली केरसुणी

झाडनी–स्त्री झाडणी अर्थ ३ पहा (क्रि० करणें) भूतबाधा झालीसे इनाम करा झाडनी यावडी।' –होला १४१ [झाडणी]

झाडनी–स्त्री (व) कडाक्याच्या थंडीनें किंवा फार आंबट पदार्थ खाल्ल्यानें (मनुष्यानें केलेली) हात पाय झाडणें इ० झाडण्याची क्रिया; शहारे आल्यासारखें करणें (क्रि० देणें) [झाडणें]

झाडपचाळ–पु सोनारांतील एक पोटजात किंवा त्या जातीचा मनुष्य (सोनार ही जात पांचाळ ब्राह्मणांपैकीं आहे) [झाड+पांचाळ]

झाडवळ–वि झाडवाला 'आवघ झाडवळी महार। उतरले पार सत्तासंगें।' –भग ६३ [झाडणें+स मतु हिं वाला; म वळ प्रत्यय]

झाडा–पु १ (कायदा सामानसुमान इ० कांची सरकारी नोकरानें केलेली) झडती; बारीक तपासणी (क्रि० घेणें) २ (सामा) हिशेब चुकता करणें; हिशेब देणें–घेणें मिटविणें ३ (ल) धुणें। कांहीं लपवून न ठेवतां उघड करणें; खरें स्वरूप प्रकट करणें; झाडा देणें 'अहंतादि भावां आपुलियां। झाडा देऊनि आघवयां।' –ज्ञा १५ २७९ ४ शुद्धत्व; मलविसर्जन मलशुद्धि ५ फडशा, निकाल, फडशा; निरास 'त्याच दिसीं झाडा द्रव्याचाही जाला।' –रामदासी २ ९९ ६ (गो गा) (भूत पिशाच्च, विखार इ० काढण्याकरितां मांत्रिकानें) टाहाळ्यानें, केरसुणीनें केलेली झाडणी (क्रि० घालणें) [स झाटन; प्रा झाड हिं झाडा, गु सिं झाडो] (वाप्र) **०करणें**–१ कर्ज फेडणें 'झाडा करून देऊ' –भाअ १८१५ २७९ २ नाश करणें, निकाल करणें 'ऐसा द्वादश वर्षे झाडा केला।' –जै ३० १७ ३ शौच करणें, परसाकडे जाणें **०घेणें**–बारकाईनें कसोशीनें तपास करणें 'छप्परबंदाच्या तळाचा झाडा बारकाईनें घ्यावा' –गुजा ४६ **०पुसणें**–विस्तारपूर्वक सांगणें 'श्रोते म्हणती न पुसों झाडें। सम निवारें लागोंदा।' –एहस्व १५ १५९ **०होणें**–संपणें 'आता बातमी हरकारे झाडा झाले लवकरी आणीक पाठविणें' –पद १० ११ **झाड्यास जाणें** शौचास जाणें सामाशब्द– **०झटका**–पु (व्यापक) १ सरकारी नोकरें इ० कांवर केली जाणारी झडती तपासणी इ० २ शौचमुखमार्जन, परसाकडणें तोंडधुणें इ० [झाडणें+झटकणें] **०झडती**–स्त्री १ (व्यापक) झाडाझडती अर्थ १ पहा २ (एखाद्याकडून) कवडीकवडीचा हिशेब घेणें, हिशाबाची कसून केलेली तपासणी विचारणूक (क्रि० घेणें) [झाडा+झडती] **०पत्र-पत्रक**–न मामलेदारानें ठेवावयाचें वसुलाच्या झाड्याचें मासिक पत्रक निकालपत्र पहा [झाडा+पत्र-कागद] **०पवाडा-पाडा**–पु १ कसून हिशेब मागणें; कडक रीतीनें जाब विचारणें २ अशा तऱ्हेनें दिलेला हिशेब जाब झडती (सामान्यत अनेकवचनीं प्रयोग) (क्रि० करणें; देणें; घेणें होणें, येणें) 'न पुसेचि बाकी नव्हे झाडापाडा।' –तुगा १५४३ 'या कामाविषयीं कोठें झाडेपवाडे द्यावे लागतील काय कोण जाणे' [झाडा+पवाडा=पाडा] **०बाकी**–स्त्री (कर्जाच्या) बाकीचा निकाल फडशा 'नामदेवा म्हणती घ्यावा जन्म तुम्हीं। झाडाबाकी आम्ही करूं पर्वे।' –रामदासी २ १४३ [झाडा+बाकी] **झाडावा**–पु तपासणी, शुद्धि –दार [झाडा] **०वारन्ट**–न (कायदा) जंगम माल शोधून काढून मॅजिस्ट्रेटकडे हजर करण्याबद्दल पोलीस अमलदारास दिलेला हुकूम (इ) सर्चवॉरंट [म झाडा+इ वारन्ट=आज्ञा परवाना] **झाडेकरा**–पु (जकातीच्या नाक्यावर नेमलेला) झाडा घेणारा अधिकारी; जकात अंमलदार [झाडा+करणें] **झाडेकार**–पु (गो) भूतबाधा घालविणारा विष इ० उतरविणारा मांत्रिक [झाडा+करणें] **झाडेभवाडे**–पुअव (व) १ अळंमळ हयगय दिरंगाई 'आतां का झाडेभवाडे देता' २ हाल हालअपेष्टा भोग 'आमच्या जिवाचे झाडेभवाडे आहेत' [झाडा+भोंवाडा]

झाडी—स्त्री १ झाडणें, झाडून टाकण्याची क्रिया 'मुरडिवें आगें झाडी करितु। अनियाळा डोळा भेंज घेतु।'—शिशु ७१० २ निकाल, फडशा झाडा पहा ३ शुद्धि 'देहजाड्याचिया किटा। आग्निपुटीं सुभटा। झाडी कीजे'—ज्ञा १७ २०९ ४ लावविणें; पळविणें [झाडणें] ०करणें—झाडून टाकणें, निकाल, नाश करणें 'स्वानंदें तृप्ति झाली। झाडी केली भवरोगा।'—एभा १० २९

झाडी—स्त्री १ जंगली किंवा झाडाझुडपांनीं व्यापलेला प्रदेश, राई, झाडाचा समुदाय 'ज्याच्या रम्य तरुवरी पसरल्या झाडया किती सुंदर।'—केक १२८ २ झाडोरा, झाडझुडपांनीं व्याप्त अशी अवस्था, निबिडता ३ (ना) चांदा व भंडारा हे अरण्यमय जिल्हे, याना झाडीपट्टी असेंहि म्हणतात [म झाड, का झाडी] ०वाट—स्त्री झाडींतून, जंगलातून जाणारी वाट, जंगलातील पायवाट या वाटेंत चोराची फार भीति असते 'झाडीवाट ते नेणती स्वामी। पुनासी न धाडिता समागमीं।'—दाति ३९२ [झाडी+वाट]

झाडी—स्त्री (हेट नाविक) गलबताच्या वाकाच्यामध्यें उभें घातलेलें लाकूड, (गलबताच्या) वाकाची वाटी व भाग व गलबताची एकएक बाजू यास जोडणारा तिरपा वासा [झाड]

झांडी—स्त्री (ना गोंडी) एक ल्हानसें लाकडी टाळासारखें गोंडी वाद्य [झाज, झाजडी]

झाडू—पुस्त्री १ केरसुणी, खराटा २ रस्ते झाडणारा, विशेषत भंगी, हलालखोर 'ही बया माझ्या शिकारखान्यामधीं झाडूचं काम करीत व्हती'—वाय २६ [झाडणें, हिं गु झाडू] ०खोर—पु (ना) भंगी, मेहतर ०वाला—वि रस्ते झाडणारा; भंगी 'पहिल्याच झपाट्याला झाडुवालीचें काम पत्करते'—नाकु ३ ३८ [झाडू+वाला=धंदेवाचक प्रत्यय]

झाडोरा, झाडौली—पुस्त्री (कों) १ दाट, गर्द झाडी, राई २ त्यामुळें होणारें अभेद्यत्व, दाट झाडेंझुडपें असणारी जागा. 'कल्पतरूचे झाडोरे।'—वेसीस्व ९ २० 'विचित्रा वेदवेलीं। दिसती सहजें सिद्धाओळीं। भावा भावाचिआ झाडौली। चर्होंकडे।'—दाव ४४४ [झाड+आवली=रांग]

झाडया—धाना १ झाडूवाला, भंगी, हलालखोर २ सोदा, उचल्या, भामटा, चोर [झाडणें]

झाडया—धाना पिशाच्च किंवा देव यानीं पछाडलेला मनुष्य, (भूताचें, पिशाच्चाचें) झाड [झाड]

झांनन—पु झनझन असा आवाज, झणझणाट झणत्कार छुमछुम, रुणझुण नाचण्याचा आवाज छनन पहा 'धिमकी धिमकी धिमधेरी—झननन झानन झनत्कारी।'—राला ३८ [ध्व झन्]

झांप—पु १ काटेरी झुडपाचें दाबून बांधलेलें मोठें ओझें, काट्याचा भारा २ झाडाची मोडलेली फांदी, झाकर ३ (कों) नारळीच्या झाडाची फांदी झावळी, सावळी ४ नारळीची, माडाची चटईसारखी विणलेली झावळी, सुडनन, सावळींचा पळलेला तट्या, घरई हा छपराला उपयोगी पडतो ५ गुरें जाऊ नयेत म्हणून केलेलें फाटक, दुबळकें मेरें, आंगर, झापा ६ दाराचें, खिडकीचें झडप, फळी ७ शेतातील गवताचे झोंपडी, गुरवाडा 'शेतात एकदोन घरें असली तर त्याना झाप म्हणतात'—गागा २ ८ कोंबडयासाठीं मोठया करंडयाच्या आकाराचें केलेलें तट्याचें खुराडें [प्रा झप=झाकणें, हिं झाप=झाकण, गु झाप=जाळें] ०टळ—न माडाची जुनी झावळी, जुनी झाप [झाप+टळ प्रत्यय]

झांप—न (गो) गुनागुत, घुसणी पहा [गु झाप=नाळें]

झां(झा)प—स्त्री. १ पक्ष्याची झडप झेंप, उडी (क्रि० घालणें) २ (मनुष्य पोहताना, साप सरपटताना, फरेवरील मूल एखाद्या ओळखीच्या माणसाच्या पुढें केलें असताना कर तात ती) शरीराचा पुढील भाग थोडा उचावून पुढें झोंकण्याची क्रिया, झेंप (क्रि० टाकणें, मारणें घालणें, खाणें) ३ (चोर इ०काचा) हल्ला, छापा. (क्रि० घालणें, पडणें) [स झप=उडी, बुडी, व झॉप तुल० इ जप्=उडी]

झांप—स्त्री (मूर्च्छा, भूतबाधा, पित्त इ०मुळें डोळ्यावर येणारी) गुंगी, झापड, ग्लानि, तद्री [स स्वाप (झोंप)-स्वाप-झाप-झाप —भाअ १८३४]

झां(झा)पड—स्त्री १ (पित्त, मूर्च्छा इ०मुळें डोळ्यावर येणारी) झाप, गुंगी, ग्लानि, तद्री, झोंपेचा पगडा, डोळे मिटू लागणें (क्रि० पडणें, घालणें) निद्रेच्छा, सुस्ती 'या स्वामीस लागलें वेड। सादर मृत्यूझापड।'—नव १५ ७४ २ ढगाची अधारी, काळोखी, मळभ (क्रि० घालणें) 'मेघानी, पाव सानें झापड घातली' ३ तोंडावरून पांघरूण घेणें, वस्त्रानें तोंड झाकणें (क्रि० घालणें) ४ (ल) भूल, मोह, भुरळ 'याम कालगतीमुळें झांपड पडली'—भाव ४८ ५ (ना) आटोक्, तावड, धाप 'लोक त्याना फितविण्यास आले परंतु ते त्याच्या झापडींत आले नाहींत'—सन १८५७ ४०८ ६ (खा) पहाट, उषःकाल, झाझरमाजर ७ जनावराच्या डोळ्याना बांधतात ती ढापणी [झापणें, झाकणें] ०देणें—(व) १ एखाद्याच्या तोंडावरून हाताचा पंजा उलटा करून डोक्याकडून खालीं उतरणें २ (ल) फसविणें

झा(झा)पडी—स्त्री १ झापड अर्थ १ पहा 'याण सुटले कडाडी। पडली डोळिया झापडी।'—एरुस्व १० १९ २ अंधारी, झापड अर्थ ७ पहा 'का तेलियाचा ढोर पाहीं। डोळा झापडी स्वदर्शी।'—एभा २१ २३१ ३ तोंडावरून वस्त्र गुंडाळणें, घुंघट, बुरखा ४ (व) पावसाची झडप घरात येऊ नये म्हणून दार वर, खिडकीवर केलेली पत्र्याची, गवताची छपरी, झटप, पाजी ५ (सामा) झापड पहा

झांपण—न झापड अर्थ १ पहा (क्रि० पडणें घालणें) —न १ झाकण झापण २ झापडीच्या दाराची झडपी, झापा [झापणें]

झांपणी—स्त्री १ अंधारी, झापड, झापण २ झाकण, झापण [झापणें]

झांपणें—उक्रि झाकण घालून बंद करणें, झाकणें, झाकण ठेवणें [झाप, हिं झापना]

झापणें—उक्रि (प्र) झेंपणें पहा

झापर—न (ना) झोपडीचें फाटक, झापा [झाप]

झापरें—न (ना) डोक्यावरील केंसाचें छप्पर; झिपऱ्या —वि केंसाळ [झिपरी]

झांपा—पु (धुपण, झोंपडी, गोठा याचा) तट्या, कामट्या, गवत, झावळी इ०चा केलेला दरवाजा, फाटक, झाप 'रोज चार वाघीर मारती, मुडकें उडविती दरक झाप्यास।'—गापा [प्रा झप=झाकणें, गु झापो] म्ह० बैल गला झापा केला=वगतीमागून घोडे याप्रमाणें

झापा(प)ळ—न, १ झाकर, गर्द छाया, झाडाच्या फांद्यांचा निबिडपणा, दाट झाडी २ ढगाची अंधेरी (क्रि० येणें) दाट फांद्या असलेलें (झाड), गर्द, निबिड, घन, दाट [झाप] **झाप(पा)ळणें**—अक्रि १ (झाड) दाट फांद्यांनीं, पालवीनें युक्त होणें, गर्द, घनदाट होणें २ (मेघ इ०नीं आकाश) दाटणें, व्यापणें, झाकोळणें भरून येणें [झापाळ]

झांपाळो—वि (गो) झोंपणारा, झोंपाळु

झांपी—स्त्री झापड —शर

झाब—स्त्री (खा) घेरी, मूर्च्छा —मादै ७ १-४

झाबड—वि (व) अगदीं वृद्ध, म्हातारपणामुळें रोड झालेली, अस्खड (स्त्री) 'झाबड झाली आहे बाई, पण तिचे ढंग कायम आहेत' [झाबड?]

झांबड—स्त्री १ हिसकावून घेणें २ (ल) लुबाडणें, लुटणें, लूट [झोंबड]

झांबड—स्त्री झापड, अंधार, काळोख (क्रि० पडणें) [झापड] **झाब(बा)डणी**—स्त्री हिसकावून घेणें, रटमार, लुटा लूट नागवणूक [झोंबडणें] **झांब(बा)डणें**—उक्रि १ हिसकावून घेणें हिसडणें, हिसकणें जोरानें ओढणें 'शिरींचा पाडोनिया मुकुट।दाहाही झांबाडिले वट।'—भारा किष्किंधा १६ १३६ २ लुटणें उबाडणें नागविणें बुचाडणें [झोंबडणें] **झांबडाझाबड**—स्त्री १ जोराची हिसकाहिसक, ओढाताण, झोंबाझोंबी २ लुटा लूट [झाबड द्वि]

झाबड—वि बडील अतिशय मोठा अवाढव्य

झाबड-ड्या—वि गोंधळ्या झाबऱ्या भाऱ्या; भ्रमिष्ट

झाबडणें—अक्रि (राजा) (आजारीपणामुळें) सुस्त होणें, मंद होणें मरगळणें

झाब(म)रा-ऱ्या—वि (राजा) (वर्तनांत, दिसण्यात) गोंधळ्या, विसराळु; भ्रमिष्ट, मगरूल्या, मगाळ्या, चुका करणारा [झाबड]

झाबवला—वि अशुद्ध, अस्पष्ट, मंद 'ना दिवस नव्हे सोज्वळ। जैसी झाबवली सांजवेळ।'—एभा २५ ०५१ [झाबड]

झावळ—स्त्री दुःख, जाळपोळ झाबड पहा

झावळा—पु (कु) दोऱ्याची विणलेली पिशवी, जाळें झारें पहा

झावळी—स्त्री १ (कों हेट) पकडलेले मासे ठेवण्याची कोळी लोकांची लहान जाळें २ (हिं) झाडय़ा सुताची विणलेली जाळी दार पिशवी (कु) गवत ठेवण्यासाठीं बैल्गाडीच्या खालीं असलेली जाळी

झावा-वू—पु तेल ठेवण्याचा ओतण्याचा चामड्याचा बुदला, तलाचें कातडी भांडें [हिं झावा]

झावू—वि (प्र) झावू झाऊ झाऊ पहा

झामड, झामडणें—झाबड, झाबडणें इ० पहा

झामरा—वि केंसाळ, फार केंस असलेली कुत्र्यांची जात, (ल माणसासहि म्हणतात)

झायाझुया—स्त्रीअव (ऊन्ह ताप यामुळें दिल्या जाणाऱ्या माळ्या) धापा सुस्कार; श्वासोच्छ्‌वास (क्रि० करणें, देणें, टाकणें, हाणें) हायतुरश —क्रिवि धापा टाकीत लाहऱ्या, अहाळ्या देत [प्रा झाय=जळलेलें, दग्ध किंवा झाय ध्व]

झार—स्त्री (राजा) तांदूळ इ० धान्याचे कुटल्यानंतर, दळल्यानतर चाळणीनें चाळून राहिलेले अतिशय बारीक कण [स क्षर-क्षार् किंवा क्षर् प्रा झर]

झार—पु १रशिया प्रजासत्ताक होण्यापूर्वीच्या राजघराण्यातील राजाची पदवी २ (ल) जुलुमी राजा [लॅ सीझर, रशि झारी] **०शाही**—स्त्री १झाराचा अंमल राज्य २ (ल) झार बादशहाच्या प्रमाणें जुलुमाचा व दडपशाहीचा अंमल 'सरकारच्या झारशाही जुलुमाचा निषेध केला आहे'—क ७ ३०

झार—पुन शेवाळासारखा नदींतून वाहून तीरास लागणारा एक बुळबुळीत पदार्थ —शर

झार, झारॅ—न (कोळी) समुद्रांतील एक प्राणी याच्या समुदायास आकृतीवरून पोर्तुगीज लोकांचें ल्याड जहाज या नावानें संबोधितात (इं) फिझेलिया —प्राणिमो १४२ [देप्रा झारुआ= क्षुद्रजंतु]

झार—वि (तंतुवाद्याच्या तारेस झारा लाविला असता होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें) खणखणीत उंच आवाजी पण्याची (कंठ, तंतुवाद्य इ०) [ध्व]

झार—रि (गो.) अतिशय कडु, कडू जहर 'औषध कडू झार झालें आहे' [जहर]

झारगें—न (को) मळणी झाल्यानंतर प्रथम ज्या चाळणीनें धान्य चाळतात ती झाळण, चाळणी [झारा]

झारणें—न १ (झाडावरून फळें काढण्याची) जाळी लावलेली आकडी, झेला २ (सामा) जाळें, पिशवी ३ (कु) नारळ वगैरे आणण्यासाठीं दोऱ्याच्या जाळ्याची केलेली पिशवी, थैली झावळा पहा [स क्षृ-क्षर् किंवा क्षर्]

झारणें—उक्रि १ (राना) (माती, पीठ इ०) चाळणें, गाळणें २ सोनाराच्या शेगडींतील राख, माती इ० चाळून त्यांतील सोनें काढणें झारा, झारेकरी पहा [स क्षृ-क्षर् किंवा क्षर्, प्रा झर]

झारवा—पु १ (उसाचा रस कढत असताना त्यावरील किंवा तेलावरील) मळी काढण्याची अथवा छाटून काढण्याची परडी, झारें, टोपली २ तेलातील गाळ –शर [झारणें]

झारय—स्त्री (गो) खेकडे धरण्याचा गळ [झारा]

झारा, झारी-झाऱ्या, झारिया, झारेकरी—पु १ सोनाराच्या दुकानातील राख विकत घेऊन किंवा रस्ता इ०कातील पडलेला केरकचरा इ० चाळून गाळून तींतून सोन्याचे कण काढून त्यावर चरितार्थ करणारी एक जात व तींतील व्यक्ति 'मिरविति गुणज्ञ कनका काढी सुक्ष्मा जपोनि झारा ज्या।'—मोमभा २ १ –स्नाम ४४ धुळी माजीं सोनें जैसें। मेसळलें न दिसे। तें निवडी जाणे जैसें। झारियाचि पें।'—विउ ४ ५९ 'सरंजामदाराची झारेकऱ्याप्रमाणें चौकशी सुरू झाली' २ (ल) कृपण कद्रू [झारणें]

झारा—पु १ वीणा इ० ततुवाद्याच्या घोडीजवळ तारेखालीं घातलेला कापूस, लोकरीची दशी जिव्हाळी (ह्याच्या योगानें आवाज चढा होतो) २ ततुवाद्यातील खर्ज स्वराची पितळी तार ३ झाऱ्याच्या योगानें निघणारा चांगला आवाज या आवाजासारखा कंठांतून निघणारा आवाज [ध्व झार]

झारा—पु १ दांडा असलेलें व एका टोकास सपाट वाटोळें व सच्छिद्र असलेलें स्वयपाकाचें पळीसारखें उपयोगी उपकरण यानें तळ गळून कढईंतील तळलेले पदार्थ वर काढता येतात तजावरकडे याला चारीची पळी म्हणतात २ गाळण्याचें साधन गाळणी 'नीर बहुत ठाईं हिंडलें। झारा घातला मग निवळलें।' –दावि ७७४ ३ पाणी तापविण्याच्या बंबातील विस्तव ठेवण्याची जाळी [स क्षृ-क्षर् किंवा-क्षर् प्रा झर फा मिर]

झारी—पु झारेकरी कीं धुळींत हारपलें मुक्त। त्यांतीं निवडी सावचित्त।'—रावि ३१ ४५ [झारणें]

झारी—स्त्री १ लांब गळ्याचें पाणी थंड राखण्याचें (विशेषत जस्ताचें) भांडें २ तोटी असलेला गडू 'निघे न झारींतुनि नीरबिंदु।'—वामन, वामनचरित्र १ ? ७ ३ झाडांस पाणी घालावयाचें जस्ताचें भांडें याला एक लांब तोटी असून तिचें तोंड पसरट व सच्छिद्र असतें ४ चहाची किटली ५ तोटी [स क्षृ-क्षर् क्रिा क्षर् प्रा झर मि झारी] °चा अपकरा पु पाणी पिण्याचा तोटीचा अपकरा गडू °ची पर्डी–स्त्री (तंजा) झारा

झारें—न झारवा अर्थ १ पहा

झारेकरी झाऱ्या—झारा, झाऱ्या पहा

झाल—स्त्री १ डाळी, वद्रो करलेलें उथळ व पसरट शिपतर २ या शिपतरात वणकीचे दिवे, फळें (आणि मराठवाडात) पुरणपोळ्या, कच्चे पापड इ० पदार्थ ठेवून याची पूजा करून ती विवाहसमारंभात वधू वरगृहीं जाण्याच्यापूर्वी वराच्या आईस दान करितात, तो विधि ऐरणीचालर पहा 'चरव्या घागरी आणी झाली। हार डेरे रत्नाचे।' –वमीस्व १४ ३९ [का जगी= वाटोळी वेळूची टोपली (धान्य ठेवण्याची), दुरडी ? झारगे, झालर पहा]

झाल—स्त्री १ (कु) सुरमाडाच्या फळाचा व फुलाचा लोंबता घोस २ सुरमाडाच्या पानाचें केलेलें पायपुसणें –पु पुढील बैलाच्या शिंगाला बांधावयाचा केसाचा गोंडा [प्रा झुत्र म झुलणें ?]

झाल—स्त्री १ एखाद्याच्या अंगावर लहान मुलानें टाकलेली थेंब उडी, झाप (क्रि० टाकणें) २ (गाट्याच्या खळांत) गोटी विशिष्ट मर्यादेच्या बाहेर पडणें, फेकणें (क्रि० खाणें) ३ एखाद्यावर रागानें धावून जाण्याची क्रिया (क्रि० जाणें) ४ झोल झोकाडी, चाचरी (क्रि० जाणें) –वि (प्र) जहाल पहा [झोल] °जाणें–(कोणाएकावर) त्याला उद्देशून अमर्याद भाषण करणें

झाल—स्त्री (नाव) सायंकाळचा अंधार झांपड 'आम्ही बाजारातून परत आलों तों चांगलीच झाल पडली होती, लांबून माणूस ओळखता येईना' [स ज्वाल ?]

झालणा—पु (को) बांबूच्या कड्याला अडकविलेलें मासे धरावयाचें हातजाळें हल्लीकडे ह्याला हातझालणा असेंहि म्हणतात व रत्नागिरीकडे हातविंड हें नांव आहे [म जाळ म झाल]

झालर—स्त्री १ मंडप छत झगा इ० कास शोभा आणण्यासाठीं लावावयाचा चुण्या घातलेल्या कापडाचा पट्टा सजाप, मगजी नक्षीदार कांठ २ (नाट्य) राक्षसाच्या मोंगानें नगाव याचा लुगड्याचा-चुण्या पाडलेला-घागरा ३ (नाट्य) पडद्याच्या वरच्या बाजूस लोंबणारा कापडाचा चित्रित पट उदा० महालाची, आकाशाची जंगलाची झालर [हिं झालर]

झालर—स्त्री १ गुऱ्हाळांतील मादण किंवा नांद यावरील विळ्याचें करलें झाकण, चाळणी, उसाचा रस गाळून घेण्याची विरळ विणीची टोपली २ विवाहसमारंभांत वरातीच्या दिवशीं,

(गोपा मुनकिंफ्याच्या वेळीं) प्रीत दिवे, रंगाचा तांम्या व बाळ कृष्णाची मूर्ति ठेवून जी मानकऱ्याच्या डोक्यावर ठेवतात ती झाउ गोपा अर्थ ३ पहा [झाल]

झालर—स्त्री १ झांज, झांजरी, टाळ 'मुहूर्तविद झालर त्वरित वाजवी त्या क्षणीं।' —वीरभद्रकविकृत सीतास्वयंवर ३० २ मोठ्या आवाजाचें एक रणवाद्य 'चौघडे व नगारे व ढोल व झालरी व ताशे इत्यादि रणवाद्यें गांवांत वाजणारा वाजवूं देऊं नये, परंतु मंगलवाद्यें वाजविल्यास चिंता नाहीं' —विष्णुबुवा ब्रह्मचारी-कृत-वेदोक्तधर्मप्रकाश पृ ४३६–४५० [स झल्लरी, हिं झालरी]

झाला—पु (वाद्य) सतारीच्या सर्व तारांवर (चिकारीच्या मुद्दां) द्रुत गतीनें मारलेले बोल काढणें, बीन किंवा सतार वाजवीत असतां कड-दोरीच्या तारेंत ताल भरणें

झालेपण—न जन्म, आयुष्य 'विजेगिंग मुदास आला म्हणोन नामोहरम व्हावें तरी झालेपणाचें सार्थक काय?' —भाव १० [म झाला=होणें याचा भूतकाळ+पण]

झा(झा)व—स्त्री (ना व) (उन्हाची) झळ, तिरीप 'दुसऱ्या उदाहरणांत उन्हाची झाव, आसपासची घाण व अशक्तता .' —न्यायप १३३ [स दह् प्रा झाप=जळणें, भाजणें, प्रा. झावण=दहन किंवा झाळ] ०काढणें-(व) एखाद्याची खरडपट्टी काढणें झावेला-वि (व) झळ लागल्यामुळें म्लान झालेला [झाव]

झा(झा)वळ—वि १ विसराळू भ्रमिष्ट, भ्रांतिष्ट, अजागळ, झावऱ्या 'बुद्धि झावळ जयाची। तो तें मानी।' —अयराज ६ ६७ २ विसराळूपणाचें, भ्रमिष्टपणाचें, गबाळपणाचें (वर्तन, भाषण इ०) ३ अस्पष्ट अंधुक, संदिग्ध 'एन्हवीं संकल्पाचिये सांज वेळे। नावेक तिमिरेंजती बुद्धीचे डोळे। म्हणोनि अखंडित परि झावळें। मृगजळ ऐसें देखे।' —ज्ञा ९ ७२ [स श्यामल?]
झावळणें—अकि भ्रमिष्ट होणें —दार ०झावळ-मावळ-धावळ—नली मुळुमुळु झाकड, झांजडमाजड सर्व अर्थी पहा —क्रिवि अधुकपणें

झावळी—स्त्री (कों) ताडामाडाचा, पोफळीचा, सुरमाडाचा झाप, फादी (विणलेली किंवा साधी) सामान्यतः सावळी असा शब्द आहे पण मुंबईच्या आसपास झावळी हा शब्द वापरतात 'सरळ मोठ सुरमाड यावर यत्र निवट झावळी।' —प्रला १५४ [स छाया+वल्ली]

झा(झां)वळी-ळें—स्त्रीन झांजड, अंधार, अस्पष्ट उजेड 'चांदणियाचें झावळें। दखणें जैसें।' —भाए २९६ [स श्यामल?]

झासाड—न खडकावर आपटणारी पाण्याची लाट (क्रि० उसळणें उठणें पडणें)

झासू—वि क्षुद्रक, फिरकोल झाऊ पहा

झांस—पु (महानु) दाट झाडी 'अनर्थांच आसुर। जेथ झांस दुर्धर। अतिस्नेहाचें पासर। उठाळें देति।' —ज्ञान २७८ [टीप-मंथातील अर्थ बरोबर नसावा स ज्ञस, प्रा झस=मासा हा अर्थ नीट लागतो]

झांसा—पु. १ (दुसऱ्याला लुबाडण्याची, दगा किंवा दुःख देण्याची, फाईट करण्याची) धमकावणी, दहशत, दपटशा, धाक, भीति (झागा याच्या उलट अर्थी), अमुक गोष्ट न केल्यास पुढें तुमें अमुक तऱ्हेनें फाईट करीन अशी (एखाद्यास) सूचना, धम कावणी 'मनाचा पत्लाहार कैसा। निर्गुणी पाडी गुणाचा फांसा। लावूनि जीवपणाचा झांसा। रामारवळसा आवर्ती।' —एभा २१ ११७ २ लुच्चेगिरी, गुंडगिरी, ठकळेगिरी ' झांसा करण्यास कोणी माणूस निघेल आणि त्यामुळें बंड, फितुर होईल तर माजि स्ट्रेटानें सदर अदालतीची आज्ञा घेऊन ' —न्यासे १०० [स झष्=मारणें, दगा करणें, हिं झांसा=दगा, धोका, गु झांसो=दगा झागा]

झांसा—पु तळमळ 'लाविसी हरि किती मज झांसा।' —सादह ४ ११७ [स ध्यास]

झांसुरणें—अकि मनांत झुरणें, तळमळणें 'तेंहि ब्रह्मणु नेंवों सरे। कीं हाणिवेनि सिणे झांसुरे।' —ज्ञा १७ २९१ [झांसा]

झांसुरणें—अकि आळसानें स्वस्थ पडून असणें, निश्चेष्ट पडणें 'उचितानुचित आघवें। झांसुरतां भाठवे जीवें।' —ज्ञा १४ १८४ [झांसा]

झाळ—स्त्री (उन्हाची) झळ, तिरीप, झळई 'झाळेंकरोनि म्लानलें मुख।' —दावि १५७ [स ज्वाल, झला]

झांळणी—पु (गो) पावसाळ्याचें कापडी छप्पर [झोळणा]

झाळणी—स्त्री १ झाळण्याची, डांक लावण्याची क्रिया, डांक लावून घर बसविणें २ झाळलेली, डांक लावलेली अवस्था [झाळणें]

झाळणें—सकि (धातूची भांडीं इ० काम) कस्तर, डांक लावून अग्निसंयोगानें साधणें, जोडणें [स ज्वल्? हिं झालना, गु झाळवु]

झि(झि)कणें—सकि (राजा) वरचेवर हेलणें, पकडणें, धरणें झिकणार-वि (गो) झेलणारा [जिंकणें?]

झिक(ग)झिक(ग)—स्त्री निगजिग पहा

झिकझिकणें, झिकझि(मि)को, झिकझिकीत—जिग मध्यें पहा

झिकलेस—स्त्री (भरतकाम) जरतारीचें यद जिगची ल्स वीक पहा [झिक=जिग+इं लेस=फीत]

झिकवण-वणी—स्त्री पसवणी, झक्वण-वणी पहा (क्रि० करणें, लावणें, मांडणें)

झिकविणें—उक्रि. चकविणें, फसविणें, ठकविणें झकवणें अर्थ ३ पहा

झिकापुरी कांठ—पु (नाशिक) जरीच्या काठाची एक जात

झिगवें—अक्रि (गो) खुरटणें, खगणें, रोडावत जाणें, झुरणें

झिगझिग—स्त्री १ जिगजिग, पायधरणी, मिन्नतवारी, त्रास दायक विनवणी २ किरकीर, पिरपिर, कटकट तक्रार ३ पाव साची बुरबुर ४ (हालचालींतील, कार्यांतील) मदपणा, सुस्ताई, ढिलाई, दिरगाई (क्रि० करणें, लावणें, मांडणें, चालविणें) —वि. ग्रस्त, त्रासलेला, वेजार (अविरत श्रमानें) [जिगजिग]

झिगझिग-झिगी—स्त्री चमक, लुकलुकी चकाकी; झकाकी, तेज, झगझगी 'राहेल कमी कौस्तुभमणिपाशीं माणिकांत झिग झिग जी।' —मोभीष्म ६ ३५ [ध्व, झिग द्वि] **झिगझिगणें**—अक्रि चकाकणें लुकलुकणें, चमकणें [झिगझिग] **झिगझिगीत**—झगझगीत, चमकणारें, लुकलुकणारें चकाकणारें [झिगझिग]

झिगट—न झिंगा नावाचा लहान मासा, झिंगाटी, कोळवें [सं चिंगट, हिं झिंगा]

झिंगट—वि दारुडया, निशाखोर, अमली, दारू पिऊन झिंग णारा [झिंगणें]

झिंगडी—पु (गो) चावटपणा

झिंगणें—अक्रि (दारू, अफू इ० मादक पदार्थांच्या सेवनानें) धुंद होणें, गुंगणें, बेशुद्ध होणें, गुंगून पडणें, बैफात, तारेंत येणें [?] **झिंगत चालणें**-(मद्यप्राशन इ० मुळें) झोंकाडया खात जाणें **झिंगा, झिंग्या, झिंगीखोर**—वि दारुडया झिंगट पहा [झिंगणें]

झिंगनी मात—पु (को) एक प्रकारचा गोड व पौष्टिक चारा, गवत 'वरच्या रानचा झिंगनी मात।' —मसाप ४ ४ २६४ [झिंगनी+मात=चारा]

झिंगरड्ड—न शेतात आढळणारा एक लहान कीटक [देश्य झिंगिरड]

झिंगरू—न (तिरस्कारानें प्रेमानें) झिंगा नावाचा लहान मासा [स चिंगट, हिं झिंगा दृश्य झिंगिर]

झिंगा—पु लहान मासा 'जळीं राघव माशास अडविलें असंख्य झिंग्यांनीं।, —ऐपो ४०३ [स चिंगट, हिं झींगा]

झिंगा—पु (राग इ० मनोविकाराचा) झटका, लहर आवेग झपाटा (क्रिं० येणें) [झिंगणें]

झिंगा—पु गारुडी जादुगार, तमासगीर इ० लोकांच्या विशेष उपयोगांतील अश्लील अर्थाचा एक शब्द

झिंगाटो—पु (गो) एक प्रकारचें राक्षसाचें सोंग [पोर्तु झिंगात=राक्षस]

झिंगी—स्त्री (नाविक वों) पटणास खालच्या अंगास आधार म्हणून जोडतात तीं लाकडें

झिंगी—स्त्री जिल्हई, चकाकी, झिगझिगी पहा —राको २४७

झिंगी—स्त्री १ अमल, धुंदी, माज, गुंगी २ (ल) (संपत्ति इ० काच्या योगानें येणारा) ताठा, धुंदी; माजोरेपणा, मस्ती ३ मादक द्रव्य, दारू, मद्य [झिंगणें] ०**खाणें**—दारू पिणें ०**खोर**—वि दारुडया, झिंग्या

झिंगी, झिंजी, झिंटी, झिंझोटी—स्त्री तोंडावरून अस्ता व्यस्तपणें लोंबणारी केसाची बट, झिपरी (नेहमीं अनेकवचनी प्रयोग उदा० झिंग्या, झिंज्या) [स झिंगी=झुडप]

झिंगुर्डं—न (वृ) १ बारीक बारीक कांटेरी बोंडें येणारें एक जंगली झाड २ माडगूळ

झिजणें—अक्रि १ घर्षण इ० काच्या योगानें क्षय पावणें, कमी होणें, झरणें 'मना चंदनाचे परी त्वा झिजावें।' —राम ८ २ (शरीर इ०) रोडावत जाणें, कृश, क्षीण होणें ३ (ल) कष्ट घेणें, करणें उपयोगी पडणें 'झिजल्यावाचुनी कीर्ति वेंचीं। मान्यता नव्हे कीं पुढ्यांची।' —दा १९ ३ २४ [स क्षि-क्षयति, प्रा झिज्जइ, हिं छीज(स)ना] **झिजणा-घळ**—स्त्री (एखाद्या वस्तूच्या आकारमानांतील) घर्षण इ० काच्या योगानें झालेला कमीपणा, झीज, झिजणी [झिजणें] **झिजणी**—स्त्री १ झिजण्याची, कमी कमी होत जाण्याची क्रिया, रोडावणें, क्षीण होणें २ क्षयरोग, झिरपणी **झिजविणें**—सक्रि १ झिजण्यास लावणें घर्षण इ० कानें कमी करणें २ घसव टून जाणें घस, झीज सोसणें, झरविणें, काचविणें **म्ह०** आपणास झिजवावें तेव्हा दुसऱ्यास रिझवावें=स्वत शारीरिक सांपत्तिक झीज सोसल्यावाचून दुसऱ्यास खुष करता येणार नाहीं [झिजणें]

झिंजाड(ट)णें, झिंझाडणें—उक्रि १ (एखाद्यास) केंस धरून खालीं पाडणें झिंजी धरून वाकविणें २ झिडकारणें 'थोरपणासि पाडिलें। वैभवासि लिथाडिलें। महत्त्वासि झिंजाडिलें। विरक्तिबळें।' —दा ५ ९ ३८ ३ झुगारणें झाडणें (हात, पाय इ०) 'सोडवूनि मगरमिठी। झिंजाडोनि लोटिला।' —मुसभा ७ २५ —आसी ४५ ४ (ल) झिडकावणें, तिरस्कारणें हुर्यो, छी थू करणें झिटकारणें [झिंजा]

झिजार(ड)णें—अक्रि १ (बंदूक उडताना काठी मार ताना) प्रत्याघात होणें झटका देणें उसळी खाणें २ झटका बसणें प्रत्याघातानें (हात इ०) व्यथित होणें [ध्व ?] **झिजारा-डा**—पु १ (बंदूक तोफ इ० उडताना किंवा काठीनें मारताना होणारा) प्रत्याघात, धक्का, झटका, उलट खाणें (क्रि० होणें येणें) २ वरील धक्क्यानें (हात इ० कावर) होणारा परि णाम, वेदना (क्रि० बसणें)

झिंजी—स्त्री झिंगी पहा केसाची बट 'भिना भरूनि पान्ती।' —पाप्र १६ १८९

झिंजो(झा)टी, झिंझूटी—स्त्री (संगीत) एक राग या रागांत षड्ज, तीव्र ऋषभ, तीव्र गांधार, कोमल मध्यम, पंचम, तीव्र धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण-संपूर्ण वादी गांधार, संवादी निषाद गानसमय रात्रीचा दुसरा प्रहर हा सार्वकालिकहि मानतात

झिज्या—पु एक प्रकारचा मुलांचा खेळ 'वाघोडी आणि आन्धापान्धा। झिज्या खोकर अगलगोटया। भोंवर चक्रें फेर वाटना। केती काठ्या सत्वर।' —भवि २७७०

झिझ्या—स्त्रीअव केसाची झिंझी, झिंझोटी, झिंगी पहा

झिंज्या(झ्या)तात—पु झंझावात पहा [स झंझावात]

झिट—न झाडाची फांदी फरर्या —कृषि ५०० झीट अर्थ १ पहा [स मिटी=झुडप]

- झिटकार(र)णें—सक्रि धिक्कारणें, तिरस्कारानें उडवून देणें, धुडकावणें, तिरस्कार दाखवून मारणें झिडकारणें पहा [झट कारा]

झिटिमिटि—क्रिवि १ थेंबाथेंबांनीं (दूध भांड्यात पडणें, पाणी इ० ठिपकणें, गळणें) २ कणाकणानीं, थोडा थोडा, थोडथोडका, तीळतीळ (नफा इ० मिळणें) ३ क्वचित् क्वचित्, कुठें कुठें, तुरळक (पाऊस पडणें, पिकें इ० पिकणें) [ध्व मिट् द्वि]

झिटी—स्त्री झिंजी, झिपरी झिंगी पहा [स मिमी=झुडप]

झिडकझिडकुं—क्रिवि झरारा, भरारा 'झिडकझिडकु धावे वारा।' —दा २० ८ २५ [झग्क]

झिडकणें, झिडकारणें झिडकाविणें—उक्रि धुतकारणें धुडकावणें कठोर आपणांतें धिक्कार करणें झटकारणें, तिरस्कारणें 'तिजरागी पोटासि धरिता होये। तों ती तयातें झिडकावीत।' —जै ७७ १७ 'चागळा निघ बाहेरी झिडकिला' मानारवचें दडे।' —कीर्तन १ ८२ [झटक झिडका; हिं झिडकना]

झिडका—पु १ (हात पाय वस्त्र इ० यांचा) झटका, हिसका, झटकारा हिसडा २ इतर अर्थी झटका पहा (क्रि० मारणें देणें) [झिडकणें] झिडकार-कारणी-पुस्त्री धिक्कार हगालणी हेटाळणी धुडकावणी [झिडकारणें]

झिडपुचें—सक्रि (गो) झिडकारणें

झिडवा—पु (गु) १ एकास एक चिकटलेले असा जोड केल्याचें लंगर —कृषि ४९० २ (गु) अफूचा दांडा, बोंड —कृषि ४९८

झिणकार—पु १ (वाद्यें इ० यांचा) झणत्कार झनत्कार २ (कठिण वस्तूवर आघात केल्यानें हात इ०कास येणारी) झणझणी, झणझणी ३ झिडकार पहा [ध्व झिण]

झिणझिणणें—अक्रि १ झणाणणें, झणझण असा आवाज करणें, झनत्कार करणें २ झणझणणें हा शब्द इतर अर्थीहि उपयोगांत आणतात (हा शब्द हलका आवाज आणि लहानशी वेदना कल्पना दर्शवितो) [ध्व झिण द्वि]

झिणा—वि झिजलेला; घासलेला (दागिना, भांडें इ०) [स क्षीण, प्रा झीण, हिं झिणो]

झिण्या—स्त्रीअव पूर्णपणें न पोसलेले, पोचट असे धान्याचे दाणे; हा शब्द एकवचनी (झिणी असा) क्वचितच आढळतो [झिणा]

झिनगी—स्त्री (ओतकाम) ओतलेली मूर्ति साफसूफ करतांना होणारी घम

झित्तर—न (व) शिंदीचें मोडलेलें टोपलें शिपतर

झिंद—पु मेलेल्या मुसलमानाचें पिशाच्च जिंद पहा 'तुमच्या घरान जिंद गेले' —धमाजी ८३ [जिंद]

झिनों—पु (गो) एक प्रकारचें झाड

झिनी—स्त्री (महानु) ठिणगी 'तया प्रकाशाची झिनी। ते स्वर्गी शशी तरणी।' —ज्ञाप्र ४५० [ध्व मिन्]

झिप्र—क्रिवि जलद सरधाव? 'दानिता खड्गु। वेंसे राउतें अतु। सुरडता जिन वेगु। डाळां सुनावली ना।' —शिशु १४७१ [ध्व]

झिप—वि (नवीन बनावट शब्द) गळलेली, खालीं पडलेली, झिम पहा 'पहा फुलाची पखरण झिप्। मानें गडेग। टिप् फुलें टिप्।' —कक ७७ —स्त्री रडा [स क्षिप्=टाकणें?]

झिपटी—स्त्री केसाची बट, झिंजी झिपरी अर्थ १ पहा

झि(झिं)परी—स्त्री १ झिंजी व झिपरी पहा 'माथा पिंगट झिपऱ्या मुखविर्ळी विक्राळ दतावळी।' —आपू ४२ २ (ल) अजागळ, गबाळ गोवरी पण व्यभिचारी स्त्री, माभळभटीण बेभळभटीण स्त्री म्ह० चोपीचें बोभाट झिपरी मारी झापटे=अनओळींनें राहणारी स्त्री व्यभिचारी नसताहि तिच्या सवयीं लोक बोभाटा करतात परंतु एखादी माभळभटीण व्यभि' चारणी असूनहि समाजाचें तिकडे लक्ष्य जात नाहीं ०धरणें-केस ओढणें अवहेलना करणें, प्रत्यक्ष शिक्षा करण्यास उद्युक्त होणें 'सेणा केव्हा धरूनि झिपरी देव घेईल झाड।' —आठल्ये

झि(झिं)परा ऱ्या—वि ज्याचे केस लांब असून पिंजारलेले आहेत असा 'सर्वेशीत काम करणाऱ्या झिपऱ्या पोरीसारखी उडी मारून' —नाकु ३ १२ [झिपरी] झिपा-झिपाखाणी खेळ—पु एक प्रकारचा मुलींचा खेळ, यांत दोन्ही पक्षांकडील गडी एकमेकांवर पाणी फेंकतात 'झिपा गे झिपा रामवरण पिंपा। विस्त्याचे गोडी पाया नको करूं खेपा।' —व ५९२ [ध्व झिप् स क्षिप्=झिपणें पिपणें]

झिपुटा—पु. झोक्याची, पाळण्याची, झोळीची (झोके देण्याची) दोरी; शेपटा. [सं. शेप]

झिपोरडी—स्त्री. (व.) झिपोटी. झिपरी, झिपटी पहा.

झिप्पर—न. (कुंपणाचें, झोंपडीचें) झांप, झडप, झोंपा.

झिंबड-डी—स्त्री. १ पावसाची जोराची झड. (क्रि॰ बसणें): २ (ल. मेजवानींतील, गाण्याच्या मजलसींतील, खेळांतील मंगळ; सामुग्रीची विपुलता; बहार-रंग. ३ (कामाचा, धंद्याचा) रगाडा; झोड. ४ (माणसांची) अतोनात गर्दी; झुंबड; झोड; दाटी. 'गिऱ्हाइकांची काय झिंबड पडली हो !' [ध्व. झिम]

झियली—स्त्री. (ना.) मिठाईची टोपली. [फा. संबील= टोपली !]

झिवा, झिंवे—पु.न. पायघोळ ओंगरखा. झुवा व झवा पहा.

झिंवा—पु. झिम्मा पहा.

झिवी—स्त्री. (कुण.) मुलींच्या वेणींतील रेशमी गोंडा.

झिम—क्रिवि. एकमारखा व जोरानें; मुसळधार (पाऊस पडणें) [ध्व. झिम]. **०झिम**—स्त्री. बारीक पण टिकाऊ पाऊस; भुरभुर **०झिम-झिमां**—क्रिवि. बारीक पण एकसारखा (पाऊस पडणें). झिमझिम पावसाच्या शब्दाचें अनुकरण. [ध्व. झिम् द्वि.]

झिमटा—वि. (वे.) कंजूष; कृपण; हिमटा. [ध्व. झिम]

झिम(म्म)ड-डा, झिमर—स्त्री. झिंबड ३ पहा. 'दररोज रात्रीं, दिवसां स्वामींच्या भोंवती ज्ञानेच्छु मंडळीची सारखी झिम्मड.' –नि ३४१. [झुंबड]

झिमऱ्या गाळणें—सक्रि. (व.) दुःख, शोक करीत बसणें.

झिमुट—वि. बारीक, झिमटा पहा. –विवि ८.३.४१.

झिमोटा—पु.(रागानें, तिरस्कारानें) कपाळास आठ्या घालणें, नाक, तोंड मुरडणें, फेंदारणें; भ्रुकुटीभंग. (क्रि॰ मारणें, घालणें)

झिम्मा—पु. मुलींचा एक खेळ. यांत मुली एकमेकींकडे तोंडें करून उभ्या राहून परस्परांच्या हातांच्या पंजावर पंजे मारून थोडेसें मागें जाऊन पुन्हां पुढें येऊन, परस्परांच्या हातांच्या पंजावर पंजे मारतात. [ध्व. झिम] **(एखाद्या घरीं भुतांनीं) झिम्मा खेळणें**–भुतें नाचणें, भुतांनीं घरांत खेळ करणें, धिंगाणा मांडणें.

झियाफत—स्त्री. मेजवानी. जाफत, जियाफत, ज्याफत इ॰ पहा. [अर. झियाफत्]

झिरकणी—स्त्री. (विकट दुखण्यामुळें, जिवलग माणसाच्या विरहामुळें लागलेली) झुरणी; झिजणी. झिरपणी पहा. [झिरकणें]

झिरकणें—अक्रि. रोडावणें; खंगणें; झिजणें; झुरणें; क्षय होणें. [झिरपणें, सं. झृ-झर्=झरणें]

झिरकुंचें—अक्रि. (गो.) ढेलल्या जाणें.

झिरकोगलल—न. (गो.) बराच वांक आलेलें काकडी, दोडका यासारखें फळ.

झिरंग—पु. कढीनिंबाचें झाड. –स्त्री. (वे.) एक प्रकारचें गवत.

झिरझिर-झिरी—क्रिवि. झुरझुर; थेंबथेंब (पाऊस पडणें) [झिरणें]

झिरझिरा झिरझिरीत—वि. १ जीर्ण झालेलें; विरविरीत झालेलें; फाटलेलें (वस्त्र). २ पातळ; विरळ विणीचें. (कापड इ॰). [सं. झृ (जुनें होणें)–झीर्यति; हिं. झिरझिरा]

झिरणें, झिरणीस लागणें-पडणें-येणें—अक्रि. झिजणें; झुरणें; कृश होत जाणें; झुरणीस लागणें. [सं. झृ]

झिरपणें—अक्रि. १ पाझरणें; गळणें; झरणें; स्रवणें (भांड्यांतून, खडकांतून, झऱ्यांतून पाणी इ॰). २ झुरणें; झिजणें; खंगणें; थकणें. [सं. झृ-झरण किंवा क्षरण; प्रा. झरण] **झिरपण-पणी**—स्त्री. १ पाझर; गळती; झरण्याची क्रिया. २ झुरणी; झिजणी. (क्रि॰ घेणें). **–णीस लागणें-पडणें-येणें**–अक्रि. झुरणीस लागणें; खंगणें; झिजणीस पडणें; कृश होत जाणें.

झिरपा—पु. १ स्राव; पाझर; गळती (एखाद्या फुटक्या भांड्याला असलेली, भांड्यांतून होणारी). २ ओहळ; ओघळ; झरा. 'ठिकठिकाणीं सतत वहाणारे झरे व झिरपे असून...'–मेया ८. [झिरपणें]

झिरबुटी—पु. हळवार जमीनींतील भात. –बदलापूर २८३.

झिरम(मि)ळी—स्त्री. झिळमिळी पहा.

झिरमिर, झिरिमिरि—क्रिवि. थोडाथोडा; झुरझुर (पाऊस पडणें). 'मग झिरमिर वर्षावो निर्मिला।' –दावि ६६. [ध्व.; झिर द्वि.]

झिरमिरी—स्त्री. मूर्च्छा; घेरी; झीट.–शर. [ध्व. झिर् द्वि.]

झिरमुळा—पु. (गो.) एक प्रकारचा कंद.

झिरमोळी—स्त्री. (फुलमाळयाचा धंदा) हाराच्या मध्यावर सोडलेले पदर. झिळमिळी पहा.

झिरवणी—न. झऱ्याचें पाणी; झरा. [झिरा+पाणी]

झिरा—पु. १ झरा; ओहळ. २ (ल.) उगम; उत्पत्तिस्थान;. 'त्याची नोकरी म्हणजे पैशाचा झिरा.' [सं. झृ-झर् किंवा क्षर्; प्रा. झर]

झिरुमिरु—वि. झुरूमुरू. १ सरासरी जीव मात्र धरून राहिलेला; अत्यंत अशक्त (मनुष्य); कसा तरी धुगधुगी धरून असलेला (आजारी मनुष्य). २ खंगलेल्या, खालावलेल्या स्थितींत असलेलें (झाड; पीक इ॰). –क्रिवि. बारीकबारीक; तुरळक तुरळक; थोडथोडा; किंचित (पाऊस, ऊन पडणें). [झिरणें+मरणें] **०करणें**–१ मरूंमरूं करणें; जिवंतपणाची किंचित धुगधुगी असणें;

(मरणममयीं) जीवज्योति किलकिलणें. २ आजारी असणें, अतिशय दुबळें, अशक्त होणें.

झिरें—न. १ (कों.) (कुंपणाकरितां) झाडाची तोडलेली फांदी. फाटकी; झांकर. २ (दादर) बांबूचा बारीक दांडा.

झिर्पिटावचें—सकि. (गो.) शिडकारणें.

झिल—स्त्री. (व.) बैलाच्या गळयांतील लहान घुंगरांची माळ. झील पहा.

झिल, झिलगा—पु (कों. राजा. गो. बे.) मुलगा; झील पहा. 'परवाचे दिवशीं झिलगे भोंवडीवर गेले व आज परत आले.' —राग्रादी ११८. [स. झला=मुलगी; हिन्दू. गहद=मुलगी]

झिलई, झिल(ल्ह)ई, झिला(ल्हा)ई, झिल्ही, झील—स्त्री. तारावी; चकाकी. जिल्हई पहा. झिलीची-झिल्हईची-झिलेची माती, झिल्हई, झिल्ली—स्त्री. भांडीं, हत्यारें साफ करण्याकरितां वापरतात ती पिवळसर तांबडी माती.

झिलपी—स्त्री. (व. ना.) ढलपी, धलपी

झिलमट—न. जळमट पहा. कोळिष्टक. 'कानाकोंपर्यंत कोठें जाळीं झिल्मटें आहेत कां काय पाहून ...' —मुदे ३३.

झिला-ल्या—पु. एक प्रकारचा नाग. 'मयोर मंडुक झिल्यादि नाग।' —दावि २५२.

झिलाण—न. १ पाणथळ जागा; दलदल, ओलवट जमीन. २ (जमीन इ० कांचा पाण्याच्या झऱ्याचा निदर्शक असा) ओलावा, ओलासरा; आर्द्रता; ओल. ३ जमिनीच्या पोटांतील झरा. झील पहा [सं. क्षीर=पाणी. हिं. झील=सरोवर]

झिलीं—क्रिवि. हळू —दार. (केशव. पद ५३८)

झिलकाद—पु अरबी अकरावा महिना. जिल्काद पहा. [अर. झील्+अदा]

झिल्लट—वि १ विरविरीत, झिरझिरीत (कापड). २ पातळ, अतिशय बारीक (कागद, मनुष्य इ०) ३ (ल.) क्षुद्र, किरकोळ, घाणेरडा (मनुष्य, जिन्नस) [हिं झिरी]

झिल्ली—स्त्री रातकिडा, राळ, मुरकुट 'ज्या वनीं करिति झिंकृत झिल्ली।' —आश ५ [स]

झिल्ली—स्त्री (मांसाहारात) (जनावराच्या) मेंदूवरचा पापुद्रा. 'प्रथम झिरीसह तीन मेंदू वाफल्यावर त्यावरची झिल्ली काढून टाकावी' —गृशि २ ८५ [हिं; सं छाल]

झिल्लीम—स्त्रीन १ शिरस्त्राण २ (विशेषतः) मुखवटा (शिरस्त्राणाचा). [हिं झिल्मा=चिलखत]

झिळमिटा-मिट्यार—पु (गो.) झुंजुमुंजु, झांजड, झांजर मांजर. झिळमिळणें पहा.

झिळमिळ-मिळां—क्रिवि झळंबत, झोलावत, हेलकावे खात, लोंबकळत (क्रि० लोंबणें, लटकणें, हालणें)

झिळमिळणें—अकि. (महानु.) लिकलिकणें, मिणमिणणें, मंदमंद प्रकाशणें. 'जीवज्योति झिळमिळीं हृदयांत.' —भाए ७४. [सं. ज्वल्; झला=ज्योत. हिं. झिलमिला=हलणारी ज्योत]

झिळमिळी—स्त्री. १ नथ, हार इ० दागिन्यांस शोभेसाठीं लावलेलें लोंबणारें मोतीं, लोलक इ०. 'पायीं पैंजण तांसव्या। नक्षिदार घरणागुल्या। लावून बसे झिळमिळ्या।' —होला ८०. २ कांचेच्या झुंबराला लावलेला लोलक. ३ (पगडी इ० वाम) शोभेसाठीं लावलेला कलाबतूचा झुमका, पदराचे दोरे, दशा, आंचळ्या. 'वर्ती टांगण्याकरितां कमानीचा पाट काढून खालीं झिळमिळ्या काढाव्या.' —रंगवल्लिका १.१६. ४ शोभेसाठीं लावलेल्या (कागद, झालर इ० काच्या) चिरफळ्या. ५ सुनार छपराला लोंबणारें चौरिष्टक, जळमट. ६ (ल.) लिकलिकी; मंदमंद प्रकाश; मिणमिण. 'तिचरी काजु सारखी। झिळिमिळी करी।' —शिशु २.२२.४२. [सं. झला=ज्योत. देश्य. झिडी=लहरी, तरंग, हिं. झिलमिला=हलणारी ज्योत, एक प्रकारचा बारीक मऊ कपडा]

झिळें—न. (कों.) मासे धरण्याचें जाळें.

झीक-ग—पु. जरतार; कलाबतू.

झीग—स्त्री. मुळक्याचा टका.

झीज—स्त्री. १ (दागिने, भांडीं इ० काची) वापरण्यानें, घर्षणानें होणारी घस; कांहीं अंश कमी होणें; वजनांत उणेपणा. २ (ल) शारीरिक कष्ट. ३ (व्यापार, व्यवहार इ० कांतील) घस; नुकसान, बूड. (क्रि० खाणें, बसणें; येणें) 'त्याच्या करितां मी बरीच तनमनधनानें झीज सोसली.' —टिसु ३. ४ (सामा.) क्षय; नाश. [झिजणें]

झा(झी)ट—स्त्री. १ (म्हातारपण इ० मुळें चालतांना जाणारी) झोकांडी, झोक; झोल. २ घेरी, मूर्च्छा, अंधेरी, भोंवळ. (क्रि० येणें). —न. १ काटक्या, टहाळ्या, फाद्या, उपटलेलीं वाळकीं रोपें यांचा भारा. हीं जमीन भाजण्यास उपयोगी असतात २ (नाविक. हेट.) दोरीला अडकवून ठेवण्याचें लाकूड. ३ (अरिष्ट) झेंगट; लचांड, अडथळा, पेंच, संकट; त्रास, दशा. पुढील शब्द पहा.

झी(झीं)ट, झीद, झीण—नस्त्री. (कों) १ जीर्ण व खराटलेलें, वठलेलें झाड, वनस्पति. २ अमल्या झाडाचें खोड, बुंधा, सोट. ३ असल्या वृक्षाची एखादुसरी उरलेली फांदी. ४ (ल) जर्जर झालेला, खंगलेला खप्पड, म्हातारा मनुष्य. ५ (ल.)(साथ इ० कांत कुटुंबांतील बाकीचीं माणसें मेल्यामुळें) शिल्लक राहिलेला एकटाच पुरुष, वंशांकुर ६ (ल) अतिशय खंगलेला, गरीब, मर तुकडा माणूस, दुष्काळी माणूस. 'हें मूल वाढून झीट झालें' [झड, सं क्षीण, प्रा झीण]

झीटपीट—स्त्री (प्र) झटापट; चकमक 'येसियास त्याची याची झीटपीट झाली.' —पेद३.१२१.

झीण—स्त्री (चदनाचें खोड, गधाचा रवा, हल्लुड इ० काचें उगाळून उगाळून शिल्लक राहिलेलें) थोटूक, खोड, (एखाद्या पदार्थाचा) घासून घासून अवशिष्ट राहिलेला भाग [स क्षीण, प्रा झीण, हिं झीन, गु झिणु]

झींर्या—स्त्री झिंबी पहा 'त्याखालीं फुल तेंचि ताइत पहा झींर्यावरी आवळे।' –अक्क २ अनत, सीतास्वयवर ४५

झील—पु १ मुलगा, झिल्गा (कों गो) चीलो 'तूं नदाचो झीलो, माका फडचो दी।' –भज ८ –भवि ३५५५ २ एका झाडापासुन कलेलें, उत्पन्न झालेलें दुसरें झाड 'हा आवा त्या आम्याचा झील आहे' ३ (ल) जवळजवळ नष्ट झालेल्या वशातील जिवत मनुष्य, वशाचा अंकुर [स झला=मुलगी]

झील—स्त्री रत्न इ०वरील तेज [अर जिला, म जिल्हई] (वाप्र) (एखाद्याचा) झील उडणें–उतरणें–विघडणें–(एखाद्याचें) वैभव खालावत जाणें, नष्ट होणें, कीर्तीचा, मानमरातबाचा नाश होणें झील चढणें–(वरीलच्या उलट अर्थी) (एखाद्याच्या) वैभवाची, मोठेपणाची भरभराट होणें झील चढविणें–१ अगदीं तक्तरीत, साफ हजामत करणें, तासणें २ (एखाद्यास) नावारूपास आणणें, प्रतिष्ठा मिळवून देणें, मोठेपणाला चढविणें.

झील—स्त्री (सगीत) १ गाण्यातील सफाई, टाकटिकी २ गाणाऱ्या कठाचा कप, गिटकडी ३ (वाद्य) सवळाच्या दोन टिमक्यापैकीं लहान आवाराची खणखणीत आवाजाची टिमकी (मोठ्या व दब आवाजाच्या टिमकीस वब म्हणतात) ४ (क) चौघडा 'झील सुरू करा' ५ एक प्रकारचें चर्मवाद्य हें कड्या एवढ्या टिमकीच्या आकाराचें असून याला प्राय कडयाच्या मधून सभोंवार खाचा पाडून लोखडी अगर पितळी गोल पत्र्या किंवा झाना बसविलेल्या असतात ६ (तमाशात) गाण्यातील पालुपद, (तमाशातील) पुढील गाणारानीं म्हटलेल्या भागाचें मागील साथीदारानीं पालुपद म्हणून सुराचा आरोह शेवटास नेण्याची जी साथ करावयाची असते ती ७ (व) वैगाच्या गळ्यातील घुगरमाळ [स झिल्ली, हिं झील फा झील] (वाप्र) ०ओढणें–धरणें–देणें–१ (दुमग) गातानां त्याच्या सुराची साथ करणें २ (ल) (एखाद्याचा) अनुवाद करणें, री ओढणें, धरणें झीलकरी, झील देणारा–पु (तमाशातील) मुख्य गाणाऱ्याचा झील ओढणार, धरणार, सुरकी [झील+करणें]

झील—न (प्रां) एका नेंकास आडी लावलेली, झाडावरून ओढ इ० काढण्याची याबूची आकडी, झेला [झेलणें]

झील—पु १ पाणथळ, दलदलीची जागा, जमिनीचा ओलावा दमगरगा आईना, ओझरा 'एकेकडून पानें व डहाळ्यांची वर्दे व पाखियांची झील असे भडकर्णीत उतरलें' –माव ५६ २ झरा, ओहोळ [स क्षीर हिं झील=सरोवर] झीलाण–न झिलाण पहा [झील]

झील—स्त्री (गो) १ दाट झाडी २ (गो) (विडीदाड्च्या खेळातील) एक सप्तक, झक्क

झील—वि हल्कें 'का मेघाचें आग झील। दिसे वारेनि असें जाईल।' –ज्ञा १३.२१३ –क्रिवि हळू, मदपणें [प्रा दे झिली=लहरी, तरंग ?]

झीलगो—पु (कु) १ मुलगा २ गडी झिलगा पहा

झीलफ—पु (सगीत) एक राग ह्या रागांत षड्ज, कोमल ऋषभ, कोमल गाधार, कोमल मध्यम, पचम, कोमल धैवत, कोमल निषाद हे स्वर लागतात अवरोहात ऋषभ वर्ज्य असतो *जाति सपूर्ण-षाडव, वादी धैवत, सवादी गाधार, गानसमय दिवसाचा पहिला प्रहर*

झुई—स्त्री नदींतील बेट, जुवा, जुवें, जू

झुकणें—अक्रि १ लवणें, वाकणें, एका बाजूस तोलणें, कलणें, वळणें २ डुलत डुलत, झोंके खात चालणें ३ रमत गमत, रेंगाळत चालणें, डौलानें, मिरवणुकीतल्या प्रमाणें चालणें 'घाटगे मोहितेमाने पाटणकर झुकती।' –ऐपो १०७ ४ दृष्टि चुकवून निसटणें, पळून जाणें, हातावर तुरी देणें, पोबारा करणें ५ (आजारानें) कृश, रोड होणें 'तो पधरा दिवसाच्या तापानें बराच झुकला' [सं युज्–युक्, हिं झुक, झुकना, सिं. झुकणु] झुकत झुकत–क्रिवि डुलत डुलत, झोंके खात

झुकवणी—स्त्री १ वाकविण्याची, ओणविण्याची, कलविण्याची क्रिया २ झुकांडी, झुगार, हुलकावणी, टाळाटाळ, झुकवाझुकव [झुकविणें]

झुकविणें—सक्रि १ वाकविणें, नमविणें. २ फसविणें, चकविणें, झुकांडी, झुगारा देणें, हुलकावणें, निसटून जाणें. [झुकणें प्रयोजक]

झुकाटणें, झुकांडणें—अक्रि (एखाद्याच्या) हातावर तुरी देणें, पोबारा करणें निसटणें [झुकणें] झुकाटा–टी झुकांडी, झुकाटणी–पुस्त्री झुगारा, चुकवाचुकव, चकविणें, फसवून निसटून जाणें (क्रि० देणें) [झुकाटणें]

झुकांडा–डी—पुस्त्री १ झोल, तोल २ डुलणें, झोंक-झोकांडी, भेलकांडी, मिरवडी ३ झुगारा, पळ, निसटणें [झुकणें]

झुकापुरी—स्त्री (विनोदी शब्दप्रयोग) हुलकावणी देऊन निसटून जाण्याचा व्यापार, झुकांडी (क्रि० देणें) [झुकणें+पुर=शहर]

झुंकार—पु झणत्कार झकार 'तेथें आलीं दर्पणबुध्दें। झुंकारान्दें।' –दा १०११. –दया ३१६८२ [ध्व, सं

कार] झुंकारणें–अक्रि झुंकार शब्द करणे, गुंजारव करणे 'भ्रमर झुंकरती झुंकारें।' –मुआदि २८९,

झुंग–स्त्री (प्रां.) ताडा, समुदाय, टोळी, झुंड. [झुंड]

झुगझुग–झुगा–क्रिवि अतिशय मदपणें, मिणमिण, धुग धुगानें, अंधुकपणें (दिवा, जीव–प्रकाशणें, असणें) म्ह० झुगझुग जिणें टुकटुक खाणें =गरीबीनें किंवा आजारीपणात दिवस काढणाऱ्यास म्हणतात [ध्व , झुग द्वि] झुगझुगणें–अक्रि १ (दिवा प्राण) लिकलिकणें, मिणमिणणें धुगधुगी असणें २ फडफडणें, लुकलुकणें [झुगझुग] झुगझुगी–स्त्री (दिवा, जीव इ० याची) धुगधुगी, लिकलिक, मिणमिण, अति मद प्रकाश [झुगझुग]

झुगटणें–सक्रि फेंकणें, दूर लोटणें, झुगारणें 'सुवर्णागि सर्लमें झुगटिलें।' –द ५९४८

झुगर–न झुवर

झुग(गा)र–न १ जाडेंभरडें व विरविरीत कापड २ समारंभात पार्टीत, दरबारात इ०कास देण्याचा मानापानाचा पोषाख ३ टाकाऊ, क्षुद्र किंमतीचें कापड, वस्तु, मनुष्य इ० –वि जुनें व जीर्ण (वस्त्र इ०)

झुगारणें–सक्रि फेकणें; फेकून देणें, उडविणें, दूर लोटणें, भिरकावणें, झोंकणें, (ल्ला) झुगाडणें 'दाढी सनाळ कमलास तशी झुगारी।' –र ५६ झुगारपट्टी–स्त्री छकवाछक्व, आज–उद्यां असें सांगून काहीं तरी पोकळ मदतीवर लावणीवर टाकणें, झुकवा झुकव, झुलवणी (क्रि० देणें) [झुगारणें+पट्टी] झुगारा–पु नजर चुकवून काढलेला पळ, झुकांडी चकविणें झुकांडा गुंगारा, टाळागळी, दगी झुगारपट्टी (क्रि० देणें) [झुगारणें]

झुगारणें–न दुर्बळ व क्षुद्र मनुष्य, जनावर 'कणखर दल्दपन गडी असावा, हें झुगारणें काय नागर हाकितें'

झुज–झ–नस्त्री १ लढाई युद्ध रण 'बहुतवरूनि कौरव। ह आदर दु रवभाव। वांटिवावीण हाव। वाधिली झुर्जी।' –ज्ञा १।१७२ २ भांडण, कलह, झोंबाझोंबी [स युद्ध प्रा जुज्झ, स युन् प्रा जुज हिं जूझ आर्मेनियन जिप्सी जुन] (वाप्र) झुंजणें झुज(झ)णें–१ लढणें, युद्ध करणें २ हुज्जत घालणें, भांडणे झुंजविणें–१ झुंजण्यास लावणें लढविणें २ भांडणास प्रवृत्त करणें [झुजणें] (पण्या–दाणे टाकून झुंजविणें) झुंज घेणें १ आपल्या गमतीखातर सर्व सोसूनहि लोकांना भांडण्यास प्रवृत्त करणें २ वर्षास ठेवून त्यामार्गी एखाद्या मंडळात, जूट असणाऱ्या लोकात भांडण लावणें आपल्या समाईक दुश्मनीनें एखाद्या गांवात फूट पाडणें कलागत लावणें झुझात राहणें–लढाईत ठार होणें झुझा(जा)स उभें राहणें–लढाई देणें लढाईस सिद्ध असणें 'मेजवानी म्हणून दहा लक्ष रुपये घेत असल्यास उत्तम, नाहींतर झुंजास उभें राहावें' –भाव ३१ सामाशब्द–

झुंजणार–रा–वि झुंजार, लढवय्या 'रावरास पानसे परशु राम भाऊ भट झुजणार।' –ऐपो २५५ झुंजागाळ–स्त्री, (गो) रणभूमि [झुज+(गो) गाळ=मैदान] झुंजा(झा)र–ट–स्त्री १ लढाई युद्ध; धनचक्र (क्रि० लागणें, असणें, होणें) २ –वि लढवय्या, युद्धनिपुण, रणशूर 'धाक घेतला झुंजारीं। केशिक गेन्य पठ दूरी।' –एरुस्व १०।३६ [झुंज] झुंजा(झा)रराव–पु योद्ध्यास द्यावयाची एक पदवी, वीरपुरुष, शूरबहादर, रणगाजी 'पुण्यातल्या तरुणांनीं मोठमोठ्या झुंजार रावांना चकविलें' –ह्मा १०० [झुंजार+राव] झुंजारी–वि (गो) अंगावर अंग लावून लढणारा, झुंजार (–वि) पहा [झुंज]

झुजता–वि जुजता पहा

झुजरूक मुंजरूक, झुंजमुंज, झुंजुकमुंजुक–न पहा टेचा संधिप्रकाश, अरुणोदयाच्या वेळेचा प्रकाश, झाजड पहा

झुजा(झा)ट–झुंजा(झा)ट–स्त्री जोराचा वारा, वादळ, वावटळ, झुनाट पट्टा (क्रि० येणें) –वि सोसाट्याचा, जोराचा, घोंघावणारा, सनाटधाचा (वारा इ०) 'तो सुटला झुझाट वारा।' –वेसीस्व २।४२ –क्रिवि १ सोसाट्यानें वाहात, घोंघाट्यानें वाहात (वारा इ०) (क्रि० सुटणें) २ जोरानें; चपळतेनें, चपळा-ईनें (घोडा इ० धावणें) [ध्व स झंझा=वादळ, वाऱ्याचा आवाज झुंजणें]

झु(झु)जा(झा)टा–पु (काव्य) सोसाट्याचा वारा, वावटळ, (प्र) धुमाटा 'वात सुटला झुजाटे थोर।' –जै ३४. १८ [ध्व झुंझाट]

झुंजात–न तुफान, वादळ; झंझावात झुजाट पहा [स झंझावात]

झुंजुरका–र्का–कें–क्रिवि पहाटेस, उजाडत उजाडत, अरुणोदयाच्या वेळीं

झुंझुरझुंझुर–क्रिवि थोडथोडें, अस्पष्टपणें, अंधुकपणें 'आता पायाखालीं झुंझुरझुंझुर दिसू लागतें' –निच

झुझूरमाला–ळा–स्त्री घोड्याचा एक दागिना –स्वप १३

झुट–न झुडप 'कनकनाम हा पलाश, तैसा क्षुद्र झुट धत्तूर।' –निक १८८ [स]

झुटकणें–अक्रि पळून जाणें झुकांडी, गुंगारा देणें पळ काढणें, झटकणें पहा

झुटका–पु १ (विडी गुडगुडी इ० कांचा) झुरका २ (उसाचा रस, दूध पाणी इ० पेयाचा) घोट, घुटका (क्रि० घेणें) ३ झुटा विडी, चिरूट ४ (गोष्ट, गाणें लेखन इ०कांचा) चुटका मजेदार उतारा ५ म्हणीचें उखाणा, आहाणा कोडें, कूट प्रश्न ६ चुटका झटक्क डुलकी 'निद्रेचा, झोपेचा झुटका' [ध्व]

झुटा, झुटेसानक—स्त्री १ उष्टें झाल्यामुळें दुसऱ्याच्या उपयोगी न पडणारें ताट, अन्न इ० २ (ल) कायमची, परत न घेता येण्यासारखी जहागीर, इनाम जमीन, सानक, खुर्दसानक पहा ३ इनामपत्र [स उच्छिष्ट हिं झूटा उष्टें+सानक=ताट]

झुटामुटा—क्रिवि १ 'दुधाचा, पिकाचा झुटामुटा' थोडथोडें, थेंबथेंब (दूध गळणें, पिकून काटणें) 'झुटामुटा धार पडती, वासरूं पितें, गाय दुभती, बाई दोहती' २ तुरळक तुरळक (पीक इ० येणें) 'झुटामुटा पीक आलेलें दिसतें' —पु (क) तुटवडा, दुष्काळ, कमतरता, तोटा [हिं]

झुट्यार—वि (कु) खट्याळ, स्वैर, हूड, द्वाड वानट 'ही मुलगी पहिल्या नवरची झुट्यार आहे' [मिं झुटी=कसबीण]

झुंड—स्त्री (मनुष्य, प्राणी इ० काची) टोळी, जमाव, गर्दी, समुदाय, (पशु इ०काचा) कळप, सिझार 'दैवें एकहि न मिळे जेथ मृगाच्या सदैव बहु झुंडी।'—मोकर्ण ४१ ५७ [स यूथ, हिं. गु झुंड]

झुंड—वि (प्र) झोंड, झोंट पहा [झोंड] **झुंडाई**—स्त्री झुंडपणा, दाडगाई झोंटाई पहा [झुंड]

झुडणें—क्षडणें पहा

झुडत(ता)र—न (निंदार्थी) १ खुरटें, पर्णहीन व कोमेज लेलें झुडप २ खुजा व दुबळा माणूस, म्हातारपणानें जर्जर झालेला जख्खड मनुष्य, जनावर [झुडणें]

झुडतुडला—वि क्षीण, कृश झालेला, झुरतुडला पहा [झुरतुडणें]

झुड(ड्ड)प—न १ लहान, खुजट व पसरणारें झाड २ (कों) दाट झाडी, झाडाची जाळी, झाडी; वृक्षवाटिका, झुडपी पहा

झुडपी—स्त्री (को) झुडुपांची दाटी, झाडी, लपून रहाव याजोगें अनेक फांद्यांनीं, वेलींनीं गच्च भरलेलें झाड, जाळी, झाड झुड [झुडप]

झुडी—स्त्री (सामा) झुंड झुड पहा

झुणका—न वडून, पिठलें, अळण

झुणझुण-झुणां—क्रिवि १ पायांतील पैंजण, नुपूर इ०काचा झुणझुण असा आवाज होऊन (क्रि० वाजणें) 'झुणझुण शब्द करिति पायांच्या ताम्रपत्रीं माता।'—रूम ८ १०९ २ सुं सुं करीत सोंसावत गोंगावत (वारा वाहणें) [ध्व झुण द्वि]

झुणझुणणें—अक्रि १ (वारा इ० कानें) सुं सुं धा धा करणें, गोंगावणें, घोंघावणें २ (वीणा, वीन इ०तनुवाद्यानें) तनन तननं, झुन झुन करणें ३ (पायांतील पैंजण, वाळे इ० कानीं) झन झन, छुमछुम असा आवाज करणें झणझुणणें झुणझुणणें ४ घुणघुणणें, गणगणणें भणभणणें **झुणझुणा-झुणी**—स्त्री लहान मुलांचा एक प्रकारचा खुळखुळा [झुणझुणणें]

झुणा-ना—पु १ (मुलीचा) लहान लहगा, परकर, लहान लुगडें (व) झुना=रंगीत पातळ 'जरतारि झुणा करनाटकिचा।'—अकक २ किंकिर, द्रौपदीवस्त्रहरण ७७ [हिं झूना]

झुणा, झुण्णा, झुना—पु लहान मुलींचा एक खेळ 'झुना बाई झुना। झुना घालूं रात्रीं।'—ममाप २३ १३२ [ध्व]

झुणूक—स्त्री किंचित् भास, चुणूक पहा

झुतरी, झुत्री—स्त्री १ लहान ओढा, नाला २ लहान ओढ्याचा पाट ३ पाटाचें कोरडें पान, तास [झुरती ?]

झुप(प)का, झुमका—पु १ गुच्छ, घोंस, पुंज, गेंद (फुलाचा, केसाचा इ०) २ कर्णफुलाला लावलेला लोंबणारा मोत्यांचा घोंस, लोलक [हिं झुमका, तुल० अर झुमरा=गर्दी]

झुपकी—स्त्री (वेली इ० काची) जाळी, पुंज, पुंज, झुपका 'मुलीचे हातीं एक शतावरी नामक वेलीची झुपकी लागली होती'—धर्माजी ७५ [झुपका]

झुंपडी—स्त्री (गु) झोंपडी —मौज ता ७ ६ ३० [द प्रा झुपडा, का झोंपडी]

झुबकळी—स्त्री झुबक बाळी, झुरका, झुपका पहा

झुबका—पु झुपका पहा [हिं झुमका] **-केदार**—वि झुप क्यांनीं युक्त, गोंडेदार, गेंदवाज [झुबका+दार] **-के(क)बाळी, झुबेबाळी, झुबा बी, बें)-झुबुकबाळी**—स्त्रीपुन मोत्यांचा (पोंवळ्याचा) घोस खालीं लोंबत असलेली बाळी 'बुगड्या झुबकबाळ्याच्या जोडें।'—देवीदासकृत—मामावर्णन ४ —राजवाडे

झुबकी—स्त्री झुपकी, पुंज, पुंजका, राशी. 'पवित्रा ते केली परम असता पापझुबकी।'—निमा २ ८७ [झुपका]

झु(झुं)बड—स्त्री १ दाटी, गर्दी, झिंबड, खेचाखेच, भोंवतीं गोळा होणें 'तसेंच त्याच्याही पलीकडे नैर्ऋत्येकडे उडालेली अशीच झुंबडही सहज दिसेल'—पालें ४५ (क्रि० वाढणें, पडणें) २ मिंबड पहा [तुल० अर झुमरा=गर्दी दाटी]

झुंबडा-डें—पुन (माण) (धान्याच्या कणसाची) जुडी, मोळकें, जुडगें जुबाड अर्थ २ पहा

झुंब(म)णें—अक्रि (गो) झोंबणें चावणें दंश करणें 'गयु पायाशीं काल रातीं इचूं (विंचू) झुंबला' [झोंबणें]

झुंबर—न १ अनेक दिवे लावता यावेत अशा रचनेचें बिलोरी कांचेचें लोंबणारें झाड दिव्याचें झाड २ (सोनारकाम) कमानीच्या नक्षीमध्यें झुंबरासारखी काढतात ती आकृति

झुंबर, झुंबड—न भोंवतीं झुंबर करिता तिथें कोण धुणाचा वाली।'—राग ४० —वि तुटक, हातघाईचें, निकराचें (युद्ध) 'आग्रा दिवस दानपारग लागली टकर झुंबर लढाई दोन्ही दलांत।'—ऐपा ३१५ [अर झुमरा=दाटी]

झुवा—पु पायघोळ अंगरखा, झगा, जुवा पहा.

झुमकणें—अकि टमरणें, टुमरत, नखऱ्यानें, अकडीनें चालणें नदनपदन, नाटकी पद्धतीनें चालणें [ध्व झुम]

झुमरदोडकें—न (गो) दोडक्याची एक लहान जात, याला घड येतात —मांग्रे ७ १–४

झुमका—पु झुमका, घुपका पहा [हिं झुमका; गु झुमखो= झुपका मि झुमक अर झुमरा]

झुमझुम-झुमां—क्रिवि पायांतील वाळ्यांचा, पैंजणाचा झुमझुम आवाज होऊन (क्रि० वाजणें,करणें) [ध्व झुम द्वि]

झुमड—स्त्री (गो) झुडड, झुबड पहा —मांग्रे ७ १–४

झुर-कन-दिनी-दिशी—क्रिवि त्वरित, सपाट्यानें, झरकन पळत क्षणात 'आनंदवनीं भ्रतार होता। झुरकर उडाला गेला केउता।'—चांगदेवगाथा ३१ [ध्व]

झुरकणी—स्त्री तांदुळातील फार वारीक कणी [झुरा+कणी]

झुरकणें—सकि तपकीर चिलीम याचा झुरका, वारा इ० रूप जोरानें आत ओढणें दम मारणें [झुरका]

झुरकणें—अकि निसटणें, पळणें झुकांडी देणें

झुरका—पु १ जोरानें (तपकीर, वारा, विडी, गुडगुडीचा धूर इ०) आत ओढण्याची क्रिया, जोरानें मारलेला दम २ पातळ पदार्थाचा जोराचा घुटका घोट (क्रि० घेणें ओढणें) [ध्व झुर]

झुरझुर-झुरां, झुरझुरून—क्रिवि झुळझुळ-ळां, खळखळ-ळां गु(बु)ड-गु(बु)डां इ० (ओढयाचें पाणी वाहतांना वाऱ्याची झुळूक आली असतां, तंबाकूची चिलीम, गुडगुडी ओढतांना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें) झरझरा पहा [ध्व] ०**पळणें**—जवळजवळ पण जलद पावलें टाकून पळणें (विंचू, लहान मूल इ०नी), तुरतुर पळणें

झुरझुरणें—अकि १ झरणें, झिरपणें, ठिपकणें २ झुरणें, क्षीण होणें, झिजणें, क्षय पावणें (शरीर इ०) 'तुजसाठीं जैसी मैना झुरझुरी'—होला ११४ ३ हदहद्द नाहींसें होणें, खुराडा, खुराडा होणें [झुरझुर, झुरणें]

झुरझुरपंजर—वि अत्यंत क्षीण झालेला, अस्थिपंजर झाले-लेला, हाडांचा सापळा असा दिसणारा (माणूस) [झुरणें+पंजर]

झुरझुरीत—वि १ विरविरीत पातळ विरळ विणीचें (कापड) २ उपयोग केल्यानें विरविरीत झालेलें फाटलेलें (वस्त्र) [सं जॄ=जीर्ण होणें]

झुरट—वि क्षीण अशक्त थकलेला [झुरणें]

झुरडी—स्त्री १ सुरकुती २ क्षीणता —शर

झुरण—न तांदूळ काढल्यानंतर घालेली कणी तांदुळाचा चुरा झुरकणी पहा

झुरणी—स्त्री १ (प्रिय माणसाच्या वियोगानें प्राप्त होणारी शरीराची किंवा मनाची) क्षीणता क्षय झिजणी 'तो झुरणीस पडला किंवा त्याला झुरणी लागली' २ खंत, निदिध्यास ३ गळती, झरणी, झिरपणी [झुरणें]

झुरणें—अकि १ झिरपणें, स्राव होणें, झुरझुरणें पहा गळून जाणें २ झिजून, खंगून हद्द हद्द नाहींसें होणें, झिजणें (पावसानें भिंत इ०) ३ दु खानें क्षीण होणें, खंत घेणें, झुरणीस लागणें 'पण पाहून मोर झुरे' ४ (ल) डोळा चुकवून पळून जाणें, निसटणें 'बापुमता पाहुनि झुरा।'—सिंम ३ १७५ [स जॄ प्रा झुर]

झुरतडी—स्त्री (व.) सुरकुती, वळी

झुरती—स्त्री पलायन, पळ (क्रि० करणें) 'तुम्ही देखत चिरी झुरती करणें'—भाव ७८ [झुरणें]

झुरतुडला—वि १ कृश, झिजलेला, फार कमी झालेला २ थकलेला, क्षीण झालेला ३ (ल) गरीब, अशक्त, निरुपयोगी (वस्तु) [झुरणें]

झुरपणी-पणें—झिरपणी-पणें पहा

झुरमुरणें—अकि १ खालावणें, ऱ्हास पावणें, झिजणीस लागणें, दुखण्यास पडणें (प्राणी, झुडुप) २ (प्रिय वस्तु-माणसें यांच्याबद्दल) झुरणीस लागणें शोकाकुल होणें, खंत करणें [झुरणें]

झुरमुरीत—वि (गो) थोडासा राग किंवा रागाचा आवेश आणलेला, क्षणक्षणीत, खरमरीत

झुरविणें—सकि शिकविणें, आनंद देणें 'तुकोबाचीं पदें अद्वैत प्रसिद्ध। त्याचा अनुवाद चित्त झुरवी'—ब ११६ [शिक-विणें-विपर्यास]

झुरळ-ळें—न १ बागुरडा कीटकवर्गातील षट्पाद जातीं-तील एक किडा, एक क्षुद्रजंतु २ पतंगाची एक जात [का जिरिळे]

म्ह० समुद्राला झुरळाची गरज लागते (समुद्र आणि परशुराम यांच्या कथेवरून)

झुरळी—स्त्री १ सुरकुती वळी, चिरमी, वळकटी (मांस, फळ, वस्त्र इ० ला पडणारी), शिथिल चामडयाला पडलेली सुर कुती २ दुमड, दुण, घडी [हिं झुर्री, स जरी]

झुरळूक—स्त्री अस्पष्ट, अंधुक, ओळखू न येण्याजोगा देखावा किंवा आकृति (वस्तूची) —क्रिवि अंधुकपणें, अस्पष्टपणें (दिसणें)

झुरा—पु (जुनर) ओढा [झुरणें]

झुरा झुराबावरा—वि १ धाडसी, बेफिकीर, निधड्या छातीचा 'मिळालें दळ तीन लाख झुरा'—ऐपो २८७ २ बिन दिक्कत, नि संकोच, बेगुमान, निर्भीड ३ डामडौली, फाकडा रंगेल छबीबाज 'तुम्ही झुरे बावर फंदी मुसाफर दिसतां।'—प्रला १११ [फा झहरा=धीटपणा, धाडस+बावरा=मायफिक]

झुरांटा—पु (गो) झुरका पहा

झुरांटी—स्त्री (गो) लाव पक्ष्याची बदूक

झुरी—स्त्री लहान ओढा झुरा पहा

झुरी—स्त्री (वे) आळ्याच्या फळाच्या देठातील चींक

झुरुका—पु १ झुरका पहा २ झरोका पहा

झुरुझुरु—क्रिवि खळखळा इ० झुरझुरा पहा

झुरूमुरू, झुरेमुरे—क्रिवि झिरूमिरू पहा अत्यंत कष्टाव स्थेंत 'तों झाइन फौज झुरेमुरे बाहेर निघून मैदानात आली' –भाव ६६

झुल(ल्ल)क—स्त्री झुळूक पहा **झुलकणें**–उक्रि हळू हालणें किंवा हलविणें, फडफडणें (वाऱ्यात–निशाण, कापड, कागद इ०)

झुलक(का)वणी, झुलवणी—स्त्री भुलथाप, झुकावणी, चालढकल, चकवणी **झुलक(का)विणें–झुल(ला)विणें**–उक्रि १ भुलथाप देणें, वचनावर झुलत ठेवणें नादीं लावणें, सबबी लावून लांबणीवर टाकणें २ आळसानें वेळ घालविणें [झुलणें]

झुल(ल्ल)णा—पु झोंपाळा, चोपाळा, पाळणा [हिं झूलना]

झुल(ल्ल)णी—स्त्री झोंका, डोल [झोलणें, हिं झूलना]

झुलणें—अक्रि १ अंग हालणें, डुलणें (हत्ती, चालत असता, घोडेस्वार दौडत असता) २ (ल) हळू हळू चालणें, रमतरमत चालणें, रेंगाळणें डुलणें पहा ३ (ल) हलणें (हसताना शरीर) ४ झोंका घेणें, आंदोलणें [सं. दोलन, प्रा झुल्ल]

झुलवा—पु (मुसलमानात) वेश्या किंवा विधवा हीस स्त्री म्हणून बाळगताना तिच्याशीं लग्नविधीप्रमाणें करावयाचा एक विधि (क्रि० लावून घेणें) [झुलविणें]

झुल(ला)वा—पु १ झोंका, आंदोलन २ चौपाळा, झुला

झुलवा—पु (गो) दवाल्यात किंवा देवाच्या पालखीपुढें कलावंतिणींनीं गावयाचीं स्तुतिपर पदें [झुलविणें]

झुलवाझुलव–झुलवी—स्त्री झुलकवणी पहा टोलवा टोलवी, कपटानें लांबणीवर टाकणें (क्रि० करणें, मांडणें, लावणें) [झुलविणें]

झुला—पु झोला १ दोन काठ्यात लोंबकळणारी पाटी हींत बसून (जत्रेंत) झोके घेता येतात, पाळणा, हिंदोळा, झोंपाळा, चौपाळा २ डोंगराच्या कड्यावर, नदीतीरावर खांब वगैरे उभारून त्यांस दोरखंड बांधून त्या दोरावरून सरकणारी टोपली, तिच्यांतून जाण्याची योजना ३ वरीलप्रमाणें दोन कड्यांना तीरांना दोरी बांधून त्या दोरीच्या साहाय्यानें खालीं बांधलेल्या लाकडावरून जाण्याकरतां केलेला रस्ता, दोरीचा पूल उदा० लक्ष्मण झुला.' ४ झुलता विटाळा झोंपाळा पाळणा [सं दोला, प्रा झुल्ल हिं झूला]

झुला—पु घोड्याचा रंग कमरी पहा –अभप २ १०९

झुलार—पु झोंपाळा पाळणा, झुला पहा 'परी पुत्र मोहाची गती। निजझुलारीं हालवी।' –नव १६ १०१

झुलावणें—न झुला, झोला पहा

झुलूप—न १ कुरळ्या केसाचा झुपका किंवा गुच्छ, कानावर लोंबलेले डोक्याचे केस २ लहान मुलाच्या टाळूवर व कानांवर ठेवण्यात येणारे केस, (बहुधा अनेकवचनी (झुलपें) प्रयोग), काकपक्ष [फा झुल्फ्]

झुल्ल, झुल—पु (क) विटीदांडूच्या खेळातील संज्ञा, खडा, डाव, डक्

झुवा—झुवा पहा

झुळकणें—अक्रि हळू हळू व मधूनमधून वहाणें, झुळझुळ, मंदमंद वहाणें (वारा) [प्रा झुल, ध्व.]

झुळका—पु चुळका, चूळ (पाण्याची) (क्रि० घेणें, टाकणें) [ध्व]

झुळकी—वि (व) आसमानी रंगाचें आडवें सूत व धुंवऱ्या सारख्या भस्मी रंगाचें उभें सूत घालून विणलेलें अशा रंगाचें (लुगडें) 'झुळकी रंगाचें लुगडें लवकर विकतें'

झुळझुळां–ळ—क्रिवि १ झुरझुर–रा पहा झऱ्याचा आवाज, पाण्याचें मंद वहाणें, मंद वायूचा आवाज, धुराचें वर जाणें इ०च्या आवाजाप्रमाणें (क्रि० वाहणें) २ अंधुक, अस्पष्ट (दिसणारी आकृति) **झुळझुळणें**–अक्रि झुळझुळा, हळू हळू, मंदमंद वहाणें (पाणी, वारा) [ध्व झुळ द्वि]

झुळझुळीत—वि १ चकचकीत, तेजस्वी, चांगली जिल्हई दिलेलें, झकपक, गुळगुळीत मोहरेदार, तकतकीत २ झकपक, स्वच्छ, सुंदर (लुगडें इ०) [सं झल]

झुळं(ळुं)बक—न १ एक कर्णभूषण, लोलक –दार २ (महानु) झळाळी, तजेला 'मौक्तिकाचे झुळुंबकें।' –शिशु ४२४ [स ज्वलन्नक, किंवा प्रा झुल(=डोलते)+स्तबक]

झुळमुळी—स्त्री झिळमिळी पहा 'चौकड्याचे व जाईचे मोती माझ्या झुळमुळ्या एवढेहि नाहींत!' –भाऊ ३ १

झुळवणी—न झुळझुळ वाहणारें पाणी [झुळ+पाणी]

झुळा—वि १ जुळें जुळ्यांतील एक २ दुहेरी (फळ) [जुळा]

झुळूक, झुळकी, झुळक—स्त्री १ वाऱ्याची मंदगति, लहर 'वाऱ्याची झुळकी आली।' –शिशु ६१३ २ (ल) अनुकूल बळ, गति (क्रि० वहाणें) 'व्यापार करीत असावें, एखाद वेळ झुळूक वाहिली म्हणजे फलद्रूप होतें' ३ अंधुक, अस्पष्ट दिसणारा, अपूर्ण दृश्य (वस्तूच्या) आकाराचा किंचित्भाग ४ ओघ, मार्ग, अल्प प्रवाह, चलती, प्रवृत्ति (वारा, विशेष प्रकारची हवा, पाऊस, उन्ह, धंदा, व्यापारधंदा, रागराग, साथ इ० ची) ५ अल्प अनुभव ६ (ल) तडाखा चढावा –क्रिवि झुळझुळ पणे (क्रि० वाहणें) [स दाल् प्रा झुल ध्व झुळ]

झू—उग्र पुन्याला एखाद्याच्या अंगावर धावत्यांना वरा पयाचा आवाज छू पहा [ध्व]

झूज-स—न झुज पहा

झूट—स्त्री लबाडी –वि लबाड खोटें असत्य (भाषण मजहूर) [स शठ ? प्रा झुट्ठ=असत्य हिं झूठ]

झूड—स्त्री झुडप ल्हानसें झाड, झाडझुड [झाड हिं झूड]

झूड-म—स्त्री झुड १ तगादा निकड आग्रह २ भोंवतीं जमणें गर्दी करणें पुढें करणें (क्रि० घालणें पडणें) [फा झुद्=जल्द]

झूमरा—पु (गायन) एक ताल यांत चौदा मात्रा व चार विभाग आहेत

झूर—स्त्री १ मडिक्यास आगा भोंक (पखारा, मातीची घागर वगैरेंतील) यातून पाणी झिरपतें २ मडिक्यास्ता ३ झिरपलेलें, गळालेलें पाणी द्रवपदार्थ [प्रा झुर म झुरण]

झूर—न सडताना झालेल्या तांदुळाच्या कण्या चूर ०कणा–स्त्री झुराची कणी बारीक कणी झुरकणी पहा

झूल-ला—स्त्री घोडा हत्ती इ०च्या अंगावरील पाठीवरील वस्त्र आच्छादन यापरी पृथ्वी झुली ब्यापक। –नव ११ ७४ [हिं]

झूला—पु झुला पहा [हिं]

झें—अ चा अतिरेक दाखविणारा प्रत्यय विशेष जोर दाखविण्यासाठीं योजतात झें पाऊस पडला कीं चहूकडे पाणी पाणी होऊन गेलें नें तो रागाऊन जवळ मग पोर फुगून उताणा पडला

झेंगट—न एक वाद्य झगट झगड पहा [ध्व जगट]

झेंगट—न १ कठिण काम त्रास ल्चाड कचाटी घोटाळयाचा प्रश्न २ गुप्त कट हिकमत युक्तिप्रयुक्ति ३ (?) ठवलेली बाई राड [जगट झगट पहा तुल० स जेंगट–डोहाळे जेंगटे दोहद स्मृत। –हारावली ७१९ डोहाळे वरून पिरपीर असा अर्थ व त्यावरून सांप्रतचा अर्थ बनला]

झेंगट्या—वि हिकमती युक्तीबाज कट करणारा ल्पन्या विनाकारण लचाडें आणणारा

झेंजरणें—अक्रि वाजविणें गाणें [ध्व जगट]

झेंड्स(ड)णें—अक्रि थंडीनें जड होणें नाक चोंदणें घशी वाधणें सुन्न होणें

झेज(झ)रणें—अक्रि १ (राजा) धामरणें खरचणें झाज रणें २ (ल) भोंवणें फसविणें ३ हाल्वून खिळखिळें करणें धमकामक करून वडेंवाकडें वापरून नादुरुस्त करणें इजा करणें विघडविणें निथिल करणें ४ (गो) झजरचें–पेंचणें बरडणें टचणें –अक्रि झेंड्स(ड)णें पहा (नाक)झेजरणें–पडसानें नाक झुळझुळ होणें

झेटि—स्त्री कानांची धर 'कपाळ झटि मिरी बोटें लाधि तरी ल्गनीं।' –निगा ९० [स जम झाट]

झेंडा—पु १ पताका निशाण ध्वज कार्यगृह निशाण २ फुलांच्या माळा घालून मिरवणुकींत चालविलेलें निशाण ३ धेंडा (नाचणारा) पहा ४ मोजणीकामगारांची कागी निशाण [स ध्वज प्रा झय सिं झडो हिं झंडा स ध्वजदंड, का झेंडे] ०नाचविणें-मिरविणें–स्वतःची प्रौढी मिरविणें स्वतःस मोठें समजणें आपलाच पराक्रम सांगणें (पराक्रम कल्यानंतर विवाहानंतर झेंडा (धेंडा) नाचविण्याची चाल अस तीवरून) ०लावणें–रोवणें–पराक्रम मोठा पराक्रम करणें कीर्ति संपादणें ध्वज लावणें (हा शब्द उपरोधिक अर्थानेंहि वापरतात) विठ्ठल गजर हरि नामाचा झेंडा रोविला निलीआल्यावर झेंड रोविल।' –ऐपा २४९ ०पट्टा झेंडेपट्टा—स्त्री १ नवीन निशाणाचा मध्य भाग विष्यासाठीं गांवावर (व्यापारी प्रवासी यांच्यावरहि) बसविलेला कर २ झेंडा लावण्या–वापरण्याबद्दल कर ०बोवा–पु (व) धेंडा झेंडा अ ३ पहा 'उद्यां झेंडाबापा नाचावयाचा आहे।' [झेंडा+बाप्पा]

झेंडू—पु १ एक फूलझाड व त्याचें फूल याच्या कळ्या (ल्हान फुलें) तांबडया मखमलीच्या चेंडूसारख्या दिसतात मखमाल २ नदरी साप चावल्यानंतर तोंडांतून बाहेर येणारा रक्तमिश्रित फेंस फेंसकूट रक्ताची गुळणी (क्रि० येणें फुटणें) तत्काळचि झेंडू येऊन। तेथेंच त्याचा गेला प्राण। –भवि ५४ ४७ ३ (राजा) गुराच्या घशांतील एक रोग [प्रा झडुअ] ०गेंद–पु झेंडूच्या आकाराचा गेंद गुच्छ

झेंडाली-ळी—स्त्री गवताची चूड धेंडोळी पहा

झेंप—स्त्री १ पुढें किंवा बाजूस कलण्याची गति झोंक तोल बोकाडा हेलकावा झाप (क्रि० देणें मारणें घेणें जाणें) झेंप घाली सुखरूप गगनपथ। –र १८ २ पक्ष्याची भक्ष्यावरील झडप ३ एखादा पदार्थ पकडण्यासाठीं पुढें मारलेली उडी धाप माला सावकाश झेंप घाली वरी। –तुगा ५१ ४ पोहणाऱ्याची पुढें जाण्याची अथवा पाणी तोडण्यासाठीं लांब हात टाकण्याची गति इ० (क्रि० घालणें मारणें टाकणें) ५ लवक पाळणा झोपाळा इ० ची झुलती गति आंदोलन झोंक झोंक मागेंपुढें होणें (क्रि० घालणें देणें घेणें) ६ (व) अधांत धूर असलेली स्थिति [झाप पहा]

झेपगा—स्त्री विपरी अर्थ १ पहा

झेंपणें—अक्रि (खा) पोहणें पाण्यावर तरंगणें खेळणें [झेंप]

झे(झें)पणें, झे(झें)पाविणें—उक्रि तोलणें, सोसणें, पूर्ण करणें, पार पाडणें, बनाविणें, करणें (एखादें कष्टसाध्य काम) 'प्रतिपादन करावयाचे गहन अर्थ कोल्या मराठी भाषेस झेपण्यास कठिण असें वाटून ' –नि २ 'वरी मसलत झेपावली' [झेंप]

झेपसा—पु १ (कों) झोंपाळयाची दोरी, झेपुटा २ झोंका, दोल, डोल (क्रि० देणें, घेणें) [स क्षप, म झेपणें]

झेपसा—पु (प्रा) मातीचा ढेपसा, ढेंकूळ

झे(झें)पावणें—अक्रि १ (काव्य) उडी घालणें किंवा टाकणें 'कितीयक झेंपावती अंतराळीं।' –राक ११३ २ झडप घालणें (पक्ष्यानें) 'कीं वृक्ष दाटला देखोनी फळीं। विहगम झेपावती।' ३ वेगानें येणें, उसळणें, झाप टाकणें (सापानें) 'लज्जेनें न पुसे सरिस्प्रति कदा कंदर्प झेंपावला।' –अक्क २ विठ्ठल, रसमंजरी ५९ ४ लुब्ध होणें, भुलणें, मागें लागणें 'पाहुन मोहरा तुनसारखा तुजवर झेपावती। तुला आपणेकडे मोहिती।' –होला ९३ [झेंप]

झेपेलीन—न एक प्रकारचें मोठें विमान हें याच नावाच्या एका जर्मन संशोधकानें १९०० सालीं निर्माण केलें [विशेषनामावरून]

झेपुटा—पु झोक्याची, पाळण्याची दोरी, झेपसा [स क्षेप]

झेंर(म)णें, झेमणें—अक्रि १ (कों) कोमेजणें, वाळत जाणें (वृक्ष, लता इ०) २ झोंपेची डुकली घेणें [झेम]

झेम—स्त्री (गो) डुलकी, झोंप

झेरमोगो—पु वद्खार –मुण्या १५·

झेल—स्त्री १ (गो) झोंका २ झोंपाळा, झोला 'तुटली संसाराची झेल' –अमृत ११३ ३ जाळें [स दोल–दोला] ०चेंडू–पु (बडोदें) लॉनटेनीस खेळ –झेल चेंडूचा खेळ १ [झेल–जाळें+चेंडू]

झेलगें—न आंबे काढण्याची आकडी. झेलणी अर्थ २ पहा.

झेलचें—अक्रि (गो) मागेंपुढें होणें, डोलणें, झोका घेणें [झेल]

झेलणी—स्त्री १ पकडी, पकड २ फळें काढण्याची जाळें असलेली आकडी, झेलगें [झेलणें]

झेलणें—उक्रि १ फेंकलेली किंवा पडणारी वस्तु हातानें पकडणें, झेलणें २ (ल) तत्काळ (श्लेष, गर्भ वगैरे) ध्यानात ठेवणें, उचलणें, अनुसरणें ३ उत्सुकतेनें वगैरे करणें, मान्यता देणें, परवानगी देणें (सूचना, विनति वगैरे) ४ स्वीकारणें, ग्रहण करणें, पतकरणें (आव्हान इ०) [झेल] (धुरा, शब्द इ०) झेलणें–आपल्या कामामागें दुसऱ्याची वाढेल ती गोष्ट ऐकणें

झेलती—स्त्री (नाविक) वोडताप दमण भरण्याकरितां असलेली दोरी [झेल]

झेलरवा—पु (सोनारी) फीव, सोन्याच्या सुताच्या एका टोंकास दिव्यावर धरून केलेला रवा, गोळी (हा नथेसाठीं वापरतात)

झेला—पु १ पुष्पगुच्छ, फुलाचा झुबका, गोंदा, घोंस 'गमे चंपक–कुसुमौघ हार झेला।' –र १८ २ झाडावर लोंबणारें मोठें जाळें, आखी यांत झेलणीनें उतरलेले आंबे टाकतात (झेला, झेली, झेलें)–(पुल्लीन) हे शब्द (झेलण्याची आकडी या) एकाच अर्थानें कांहींजण वापरतात ३ शेताला पाणी द्यावयाची एक प्रकारची टोपली ४ (पोतकाम) मण्यांचें एक प्रकारचें कुसरीचें काम [झेलणें]

झेलोंचें—क्रि (गो) मागेंपुढें करणें, झोके घेणें, हलविणें झेलचें पहा [झेल]

झोक—पु (नां) झुबका, गुच्छ [हिं.]

झोक—पु डौल, दिमाख, ऐट [अर झोक्] ०दार–डौलदार, ऐटबाज **झोकांत होणें**–चांगल्या प्रकारें, डौलांत घडणें, होणें

झो(झों)क—पु १ कल, ओळंब्यातून एकीकडे कलणें, झुकणें, तोल (क्रि० जाणें) 'डोंगरावरून उतरतांना झोक गेला तर रसातळाला जाण्याची भीति' २ (ल) वळण, रोख, कल, दिशा, मोडणी, रीत, चाल, वृत्ति (सैन्य कूच करतांना, स्वभावाची, भाषणाची इ०) 'वामनरावांचे बोलण्याचा झोक माझे लक्षांत आला' ३ वाऱ्याचा मोठा झोत, वादळाचा तडाखा, झटका ४ झपाटा (वस्त्राच्या पदराचा) ५ (ल) भाषणाचा प्रवाह, वेग 'कोणी कसाहि शब्द सांगितला तरी हा बोलण्याचे झोंकाखालीं नेतो' 'श्लोक वाचण्याचा झोंक यानवून अयाकडे धावावें लागतें' –विवि ८ ७ १२४ ६ प्रवृत्ति, ताल्मान, रीत 'देश–काळाचा झोंक पाहून वागावें' [हिं झुकणें झोक] ०चिठ्ठी–चिठ्ठी–स्त्री १ एखाद्यानें, एखाद्यास, एखाद्यावर काम न होण्याजोगी दिलेली चिठ्ठी, रोखा, करारपत्र (ज्यामुळें ती घेणाराची निराशा होईल असें) २ (ल) व्यर्थ दिलेला हेलपाटा, कपटवचन खोटी आशा (क्रि० देणें) ०पट्टी–स्त्री पोकळवचन, भूलथाप, फुसलावणी झोकचिठ्ठी पहा (क्रि० देणें) **झोकली वातमी**–स्त्री उडत वातमी, हूल, अफवा

झोकणी—स्त्री १ झुकणें २ ढोसणें [झाकों]

झोकणें—अक्रि १ ओळंब्यातून एकीकडे जाणें, कलणें, वाकणें नमणें २ झोंक खात जाणें घुसणें –सक्रि १ ढोसणें, मोठमोठे घोट घेणें, हमढसा पिणें (दारू, दूध इ०) २ फेंकणें, झुगारणें ३ झेपणें, पुरें करणें, साधणें, पार पाडणें, करणें (कष्टसाध्य काम) ४ बेधडक गप्प टाकून देणें, सांगणें, (नमेत तें) उडविणें [झुकणें]

झों(झो)का—पु १ हलकावा, झोला, आंदोलन (क्रि० घेणें, खाणें, देणें, जावणें) २ वजन करतांना लुच्चेगिरीनें

तराजूला मारलेला झटका, भाचका ३ (ल) निष्कारण प्रवास, हेलपाटा, फेरा, धका, फुकट फेरी, चक्कर 'मीं पधरा दिवस त्याचे घरीं झोंके खातों ' 'त्या वाटेनें चारकोसाचा झोंका बसतो ' ४ तोटा नुकसान (क्रि० बसणें) 'पाचशें रुपयाचे धापन्नत दोनशें रुपये झोका बसताच कमर बसली ' ५ फसवणूक, लुच्चेगिरी गोता (क्रि० देणें) ६ झोंपाळा, झोला ०हलविणें, मागेंपुढें ओढणें (क्रि० टाकणें) ०झोंक—स्त्री १ फेंकाफेंक २ (ल) टाळाटाळ, सबबी सांगणें, दिवसगत लावणें, चालढकल ३ दुसऱ्यावर काम टाकणें, कोलांकोलव, टोलवाटोलव [झोंकणें द्वि] ०ठोका—पु बोलाफुलास गाठ पडणें, अवचित घडणारी गोष्ट, दैवयोग, तडाखा, लग्गा (नशिबाचा [झोका+ठोका=ज्योतिषातील पडताळा] झोक्याठोक्यांत येणें—सहजगत्या किंवा दैवयोगानें घडून येणें.

झोंकांडा-डी-डें—पुस्त्रीन १ झुकांडी पुढली किंवा एका बाजूची गति, कल, झोंक (सुक्त चालताना), तोल जाणें (क्रि० जाणें) २ झुकापुरी, निसटणें, तुरी देणें, झुकांडी (क्रि० देणें)

झोग—स्त्री झुकलेला, पुढें आलेला भाग (भोटवर्णीचे खांबाचा, सुळक्याचा इ०) [झोक]

झोजा-झा, झोजया-झ्या—वि १ स्थूल, दमाल्या २ सुस्त, आळशी व मंद ०मल्लारी—पु गबदुल, अजागळ माणूस कपड्यानें बोंगा आलेल्यास, मोठ्या माणसाचे कपडे घातलेल्यास म्हणतात [हिं झोझ=पोट]

झोजा—पु गाडू, गांडीया [अर झौजा=बायको]

झोंट-टी—स्त्री १ झिपरी, पुढील केस झुलप, वर 'झोंटी धरूनि विरान्सुता।' —मुवि १ ६२ २ लहान मुलाचें (शेंडी पूर्वीचें) जावळ ३ (सामा) शेंडी [स जट, हिं] ०धरणी—स्त्री १ एकमेकाचे केस धरून ओढणें, भांडणें, केशाकेशी २ (ल) भांडण तंटा, कज्जा 'झोंटधरणी केशयुद्ध।' —मुआदि ३० १६०

झोंट—पु १ निर्लज्ज, अरेराव, सदसद्विचारशून्य माणूस २ (विशेषत) कर्ज फेडण्याच्या कामीं लबाडया किंवा खळखळ करणारा माणूस 'माझ्या वाट्यासच का झोंट कुळाची सनें।' ३ (सामा) अरेराव, जुलमी दांडगा माणूस झोंड पहा [स जट] ०धरणी—स्त्री १ झोंट माणसापासून कर्जफेड करून घेण्यासाठीं केलेले अतिशय श्रम, खटपट २ कृपा व्हावी म्हणून एखाद्याची केलेली हांजीहांजी, नीच सेवा, गाडगुलामी

झोंगाई—स्त्री झोंट माणसाचें वर्तन, वर्तणूक, दांडगाई, झोंड पणा [झोंट]

झोंगटणें—उक्रि शेंडी धरून ओढणें 'मन धावता कल्पने पाठीं। विवेक उगटी झोंगटी।' —एभा ७३ ९५

झोटिंग—पु भूत, पिशाच्च (विशेषत मृत मुसल्मानाचें) 'आम्या झोटिंग जखिणी। त्यास भजोन जन बुडाले।' —ह १३ ६७ २ (ल) घरदार, बायको मुलगा नसलेला, फटिंग माणूस ३ अव्यवस्थित, जुलमी, अटदांड, त्रासदायक माणूस [स जोगिन्=शंकर। हिं झोटिंग=चेंगाळ] ०पाच्छाई-पाद(याद)शाही—स्त्री १ बेबदशाही, जुलमी व अव्यवस्थित कारभार, राज्यव्यवस्था 'सुधारलेल्या राज्यपद्धतीस अनुसरून कांहीं गोष्टींत सर्वच झोटिंग पाच्छाई करता येत नाहीं ' —टि ४ ० ३० २ अदाधुंदी, गोंधळ, घोटाळा [झोटिंग+पादशाही] म्ह० बेबंदराज्य झोटिंग पादशाहा

झोड—स्त्री १ ठोक, मार, चोप (क्रि० मारणें, काढणें) (ल) यथास्थित दणकणें, झोडणें, खरपूस समाचार २ (भाताची, धान्याची इ०) झोडपणी ३ (ल) एकसारखा जोराचा पाऊस. (क्रि० बसणें, किंवा पावसानें झोड लावणें) ४ अतिरेक, पराकाष्ठा, *अतिशय चालविणें उदा० गाण्याची, जेवण्याची, लिहिण्याची झोड* (क्रि० लावणें, लागणें, पडणें) 'आज त्यानें दिवसभर पुराणाची झोड लाविली आहे '[झोडणें] ०काम—न ओबडधोबड, साधारण प्रतीचें काम, ज्यांत चातुर्यापेक्षा शक्तीची जास्त गरज आहे असें काम, अगमेहनतीचें काम [झोडणें+काम] ०कामी—म्या—वि जिकिरीचें, त्रासदायक, हमालीचें काम करणारा, कसबी नव्हे असा (सुतार इ०) अकुशल [झोड+काम]

झोंड—पु १ झोंट पहा २ दांडगा, पुंड —भवि ५३ १२० ३ (विशेषत) निगरगट्ट कूळ 'नाहीं गळा पडणें झोंड।' —तुगा १७५४ झोंडगी—स्त्री निलाजरी, दांडगी स्त्री 'झोंडा झोंडगीचे पोरी। फळें विजाती करंटीं।' —तुगा २५७४. झोडणें पहा

झोडगा—वि झोडण्याची आवड असणारा, मारकट, मारका, निर्लज्ज, हट्टी, हेकेखोर, ठोक देणारा [झोडणें]

झोडणी—स्त्री धान्याचीं कणसें झोडून त्यांतून दाणे काढण्याची क्रिया, चोडणी, चाडपणी [झोडणें]

झोडणें—न (राजा) कोडगी, निर्लज्ज स्वैरिणी, हट्टी स्त्री

झोडझपाट-झपेट—पुस्त्री १ जोराचा हल्ला धाड (मारण्यासाठीं किंवा लुटण्यासाठीं) २ मारामार, उलाढाल जुलूम मुस्कदाबी 'हा झोडझपाट करून पोट भरतो ' झोडणें झपेटणें-झपाटणें—१ लुटालूट करणें, दरवडे घालणें २ हाणमार करीत राहणें, दांडगाईनें वर्तन ठेवणें [झोडणें+झपेटणें किंवा झपाटणें]

झोडपणी—स्त्री १ भात झोडण्याकरितां आधडा ज्या दोरीनें बांधतात ती दोरी —चद्रलापुर २९० झोडपणी झोण्गी पहा २ काठी इ०नीं मारण्याची क्रिया [झोडणें]

झोडणें—उक्रि १ बडविणें, कुटणें, झोडणी करणें, मळणें २ (ल) चागलें मारणें, ठोकणें, झोडपणें, कुमलणें 'वरि बैसले असुर समस्त। त्यासि झोडून पाडिलें।' ३ रेटणें, भरडून काढणें, ओबडधोबडपणें भरमसाट करणें (काम, मेहनतीचें काम, व्याख्यान) ४ (अशिष्ट) घशात कोंबणें, खच्चून भरणें "हा पचवीस लाडू झोडून आणखी घाल म्हणेल ' ५ (ग्राम्य) संभोग करणें, झवणें ६ (खेळात) डाव मारून घेणें [प्रा. झोडण=पटणें] **झोडून घेणें**-(गजिफाचा खेळ) घेणी घेणारानें राजा बरोबर आणखी एक पान टाकून मारणें, देणी देणारा जर आपल्या सगतचा (उजव्या हाताकडील) असेल व देणीसाठीं उतरलेल्या पानाच्यावरील पान आपल्या हातात असेल तर राजा बरोबर तें पान टाकून डाव घेणें असें केल्यानें या हाताचीं सहा पानें मिळतात ०**पट्टी**-स्त्री खरपूस मार, चोप ठोक (ल) खरडपट्टी [झोडणें+पट्टी]

झोडपणें—उक्रि झोडणें (शब्दश व ल) पहा १ ठोकणें, बडवणें २ ताव मारणें, फडशा पाडणें ३ झोडणें, बडवून दाणे इ० वेगळे करणें

झोडाई—स्त्री निगरगट्टपणा, अरेरावी झोंटाई पहा

झोडाझोड—स्त्री १ यथास्थित चोप, मार, मारामारी, ठोकाठोकी २ (ल) चलाखी, चपळाई (काम, लढाई, पाऊस इ० चील) [झोडणें द्वि]

झोडीव—वि १ झोडलेलें, मळणी केलेलें २ (ल) ओबडधोबड रीतीनें तयार केलेलें, कसें बसें भरडून काढलेलें ३ वाकसानें कसें बसें छिलून काढलेलें (लाकूड) याच्या उलट तासीव [झोडणें]

झाडोरा—पु (कों) झाडी

झोत, झोतावा—पु १ आगीची मोठी ज्वाळा २ पाण्याचा मोठा प्रवाह, लोंढा, लोट (वरून खालीं पडणारा), धोत ३ (सामा) प्रवाह लाट (वारा, इ०ची) [स ज्योतिस्=उजेड, म ज्योत]

झोती—स्त्री धक्का, विक्षेप 'स्थलेपणा पडेल। झोती हून।' —ज्ञा १३ ०५६

झो(झों)प—स्त्री निद्रा, नीज (क्रि० घेणें, येणें) [स स्वप्] म्ह० झोंपला धोंडा भुकला कोंडा **झोपणें**-अक्रि निजणें **झोपीं जाणें**-झोप लागणें, झोंपणें ०**मोड**-स्त्री निद्राभग, झोपेंत पडणारा खंड, झोंप लागणें अगदी मध्येंच जागें होणें करणें **झोपाटू, झोप्या, झोपाळ-ळ्या**-वि अतिशय झोंप घेणारा नेहमीं सुस्त

झोंपडी-डें—स्त्रीन १ गवताचें घर, खोपटी पर्णकुटी २ काड्यामाड्याचें घर अगदीं गरिबाची राहण्याची जागा (झोंपडी पेक्षा झोपडें हें जास्त हलकेपणा दर्शवितें अगदीं कमी प्रतीची झोपडी=झोंपडें असाहि अर्थ करतात) [प्रा झुपडा, का झोंपडें]

झोपण—न बैलाच्या डोळ्यावरील ढापणी, झापण [झाप]

झोंपय, झोंपें—स्त्री (गो) झोका, आंदोलन 'झोंपय काढ

झो(झों)पा—पु १ डोल, हेलकावा, झोका २ (कों) नांगरलेल्या जमिनींत धान्य पेरून ती जमीन सारखी करण्यासाठीं लाब दोरी बाधलेला टहाळाचा झुबका, केरसुणी ३ झापा, झोपाटा, झोंपडी किंवा खुपण याचें (बारीक फाट्याचें विणलेलें) ताटीवजा दार ४ झोंपडी, खोंपटी ५ झोपाळा, चौपाळा, झुला म्ह० बैल गेला न झोपा केला (लावला) =बडीनें बैल मेल्यावर गोठ्या बाधला

झोपाट-टा—पु, (व) ताटी, झोंपडीचें, खुपणाचें दार, झापा झोपा अर्थ ३ पहा

झोंपळा—पु झोक घेण्याचें साधन, हिंदोळा, चौपाळा, झुला [झोपा-पा+ळा प्रत्यय]

झोव—न (गो) एक जातीचा शिंपा

झोंबरळा—पु (माण) झोंपाळा, हिंदोळा [झोकाळा]

झोंबट—न मैथुन, संभोग, तें करणारें जोडपें, झागडू (विशेषत सापाचें, प्राण्याचें)

झोंब(वा)ट, झोंबडें—न त्रासदायक काम किंवा माणूस, लचाड, कुलंगडें, कचाट, संकट, तरातखडा [झुबड, झोंबणें]

झोंब(वा)ट, झोंब(वा)ड-डें—न तटा, भाडण, कलह, सामुदायिक भाडण, वाद आणि त्याचे सर्व वादीप्रतिवादी 'झोंबटचे झोंबट सरकारात नेलें '

झोंब(वा)डणी—स्त्री १ ओढाओढ, हिसकणी २ लूट, चोरी [झोंबडणें]

झोंबडणें—उक्रि १ धान्याची मळणी करणें २ चोपणें धाव घालणें, आपटणें (धुताना कपडे) ३ झोंबाडणें पहा

झोंबडा—वि १ (बायकी) निर्लज्जपणें, दाडगेपणानें अंगाशीं लगट करणारा, अंगास झोंबणारा, आवळणारा (अतिप्रसंग करणाऱ्या पुरुषास म्हणतात) २ लोचट, किंचट नकार दिला तरी पिच्छा पुरविणारा, अत्यत आग्रही ३ चावणारी (सुगी, माशी) [झोंबणें] ०**झोंबड**-स्त्री १ हिसकाहिसकी, ओढाओढी २ झगडणी झोंबी

झोंबणी—स्त्री १ कुस्ती झोंबी २ झगडाझगडी, हिसका हिसकी [झोंबणें]

झोंब(म)णें—अक्रि (हें क्रियापद कर्त्याच्या लिंगवचनाप्रमाणें चालतें) १ तीव्र वेदना होणें, ममभेद होणें (ल) बोचणें, टोंचणें, चावणें, चरचरणें, झणाणणें, झुणझुणणें, डसणें (जाळ, उपरोधिक शब्द किंवा भाषण, निंदा). 'दाही सुगी झोंबती ज्वाळा।' २ डसणें (साप) 'कीं झोंबला कीं साप।' —मोकर्ण ६ ७६ नखांनीं

टोचून तीव्र वेदना करणें (निचू ६०नीं) ३ जोरानें व बलात्कारानें झोंम आलिंगणें, दाबून धरणें, पकडणें, अंगलट येणें, मिठी मारणें 'ऐसे बदोनि कर्टी झोंबे दुःशासन स्वभावाच्या' –मोवन ७ ७० जोरानें धमरणें ४ भीडणें, मस्ती करणें, युद्ध करणें, तुटून पडणें 'इकडे निशाणाकडे जनरोनी शिदि झोंवतच होते'–भाव ६३ ५ (ल) चोडा असणें 'कृष्णाकडे झोंबति मायबापें।'–सारह ७ ९२ ६ (ल) आकलन करणें, समजून घेणें 'बोलाआदि झोंनिजे। प्रमेयागि।'–ज्ञा १ ५८ ७ (ल) झदन काम करणें 'नरनारी झोंबती साहित्य वरित।'–दावि १७३ ८ लगटणें, गुंतणें, बिलगणें, पकडणें 'उत्तरीया झोंबे लान्दें तें दूर करून।'–विक ११५ [का जौंपिमु=धरारणें, धरा]

झोंबणें—अकि दाट यणें; गुच्छ बनणें, अतिशय लिगडणें (फुलें, फळें, वहर) 'या मोगन्याग पाणी लावा म्हणजे हजारों फुलें झोंवतील' [का जोंपु=गुच्छ]

झोंबरा—वि १ तीव्र वदना करणारा, देणारा मर्मभेद कर णारा; निन्हारीं लागणारा, देवा करणारा, टोंचणारा (अक्षरश वल) 'त्याचा विनोद कधींही झोंबरा नसे' –गोरकि ७२०. २ जोरानें लागणारा, अंगलट करणारा, जोरानें अंग आवळणारा, धरणारा, पकडणारा ३ एकदम चावणारा, तोडणारा ४ जळजळीत [झोंबणें]

झोंगा—पु तेल टेवण्याचें भांडें झावा, झावू पहा

झोंवाडणें—सकि, १ जोरानें, दांडगाईनें हिसकावून घेणें, धसकफमक करणें २ लुटणें, नागविणें, लुबाडून घेणें, चोरी करणें [झोंबणें] झोंबाडा–पु झोंबण्याचा प्रकार जबरीनें पकडणें, घेणें, घाला, हिसकावून घेणें, धाड, झेप (क्रि० घालणें, करणें, घेणें, मारणें) २ चोर, लुटारू, दरवडेखोर [झोंवाड]

झोंविन(न–नि)णें—सकि (काव्य) आलिंगणें झोंवणें पहा 'असासितु झोंबिनिलीं। प्राणवल्लभासि।'–शिशु ७०६. [झोंबणें]

झोंबी—स्त्री १ कुस्ती, झुंज, लढाई (क्रि० घेणें, खेळणें) 'कृष्णापुढें नाचती गोवळे। झोंबिया घेती एक बळें।'–ह १३ २२८ २ कलह, भांडण, तटा (क्रि० घेणें) 'की बाधिलेली आरोचकें। झोबिआ विणू।'–शिशु ११९ ३ अंगलगट, आलिंगन 'तारुण्याच्या बळें घेऊ धावलीस झोंबी।'–निगा ९६ [झोंबणें] ०ळोंबी–स्त्री चगलट, कुस्ती 'झोंबीलोंबीघेऊन। जाती टाकिती नेऊन।'–दावि ४०४

झोरा—पु (व) थोडेसें सामान मावण्याजोगी, गळयात अडक विण्याची शिपायानवळची कापडी पिशवी, बॅग [हिं झोला]

झोरा—पु (बांधकाम) घाण्यातील घारें, झरोका

झोरीमुरी—स्त्री. समुद्रातील मुरी नावाच्या माशाची एक जात

झोरो—पु (राना) कृद्वता, अशक्तता [झुरणें]

झोन्या—पु (गा) १ जाड मुनाडा हा जाडगाभरड्या सुताचा असतो; घोन्या, पांढरें जाजम विवा सतरंजी २ (कों) सुताराचें एक हत्यार

झोल–ळ—पु १वस्त्राचा सैल व हलणारा शेवटाचा भाग, घोळ, घेर (अंगरखा इ०चा) २ परिधान केलेल्या वस्त्राचा इतर पदार्थास लागणारा लाव भाग, झोळ, घोळ ३ कल, तोल एक दम एका बाजूस वळणारी गति, झोंक, झटका, घेर, गिरकी (क्रि० देणें) 'एकून मातेचा बोल। दिल्हा वनाकडे झोल।' ४ झोंका, झोल 'झोल झोलें देवापासी जागावें रे।'–दावि २०३ –वि यथ्यलीत 'वर्थे उतार झोल दोवरीं।'–अक्र २ उद्धवचिद्घन, गुरुंभागवाद ७६ [सं दोल, प्रा झुळ, म झुलणें हिं झूलना]

झोलांडा–पु झोक, झोंकाडी (क्रि० जाणें) झोलणें–अकि झोंका घेणें, देणें, खाणें, डोलणें, हालणें झोलर, झोलार–वि घोळानें, फुगीर, झोल आलेलें (छत, बाज वस्त्र, इ०) झोलविणें–सकि झोंके घेणें, खाणें देणें, हलविणें

झोल—वि (व) लफंगा, लबाड

झोला—पु १ झोंका (क्रि०दणें, घेणें) २ फसवणूक, गप्प, कपट, लबाडी, टाळाटाळ (क्रि०देणें) ३ झोल–ळ, पदर, काठ, सोगा ४ घोळ सुटें, सोडणें, झोलघुगारा (वस्त्राचा) ५ झोंपाळा, हिंदोळा ६ गोता, हिसका 'जो देता मधुकैटभ–कनककशिपुमुख–महासुरां झोले'–मोसी २ ३० ७ धोका, संकट त्रास 'यम यातनेचा झोला। कठीण आहे।'–दा ११ ३ ८. ८ झोंक, कल, तोल, 'डोले बोल्त बोल तो न धरवे गेलाचि झोला भला'–आसी ४४ [स दोला] •झोल–स्त्री झुकाडी, टाळ्टाळ, टोल्वाटोल्वी [झोलणें, झोलविणें हि]

झोलावणें—अकि कपोळा, चलचलीत, गबदुल होणें असणें [झोल]

झोळ—पु झोल पहा –वि (ल) मिथ्या, खोटा 'ते दह झोळ ऐसें मानुनी। ठेले आपणपें आपणचि होउनी।'–ज्ञा ८ ६० [झोल]

झोळकवणें, झोळंबणें—उकि लोंबकळणें, लोंबकळत राहणें, टेवणें, झाके घणें, हेलकावणें, हेलकावे घणें

झोळकवा–कुंवा–खंवा–खुंवा—पु सैलपणें इकडेतिकडे, पुढेंमागें हलणें, झोर झोका, लोंबकळी, हलकावा (क्रि० घेणें खाणें) 'तदन्याय तरुवरीं। देव उफराट झोळंबा घेती।'–नव१२ १८१ २ झोपाळा चोपाळा, पाळणा, झोला [स दोला+खाव]

झोळण—स्त्री चोळ झाळ, फुगवट (वस्त्र, छत इ०चा) २ सुरकुती, वळी, आठी [झोळ]

झोळणा—पु औषधाचा, विडयाच्या सामानाचा, चार तोंडाचा व चार दोऱ्याचा बटवा, पिशवी, लोंबती मोठी पिशवी २ चार कोंपरे एकत्र केलेलें वस्त्र (आजाऱ्यास नेण्याचें), जहा जावर जनावरें चढविण्याकरिता तयार केलली नवघण, शिंकें, शिकाळी ३ पोतें (भूस, हलके पदार्थ ठेवण्याचें) [स झौलिक= लहान पिशवी]

झोळणी—स्त्री (व.) भाद्रपदांतील गौरींच्या सणाच्या दिवशी करावयाचा एक पदार्थ [झोळ]

झोळी—स्त्री १ झोळणा पहा २ चौपदरी, दोन दोन कोंपऱ्याम गाठ दिलेलें फडकें (भाजीचें, भिक्षेचें) ३ वस्त्राचा पाळणा, दोऱ्याचा विणलेला पाळणा ४ (सामा) पिशवी [स झौलिक-लहान पिशवी, प्रा झोलिआ, का जोळिगि, हि झोरी] ०वंद–वि भिकारी, भीक मागण्याचा धंदा करणारा 'तो दाली वद मी झोळीवद ' **झोळी घेणें-सांवरणें**=भीक मागणें **झोळीमोपरगावचा सुभा**–पु भिकेचा धंदा (क्रि० घेणें)

झ्यड—न (गो) लचाड 'हें झ्यड हागा विल्या आयशा काय ? '

झ्या, झ्याझ्या—उद्गा बैल, घोडा यांना हाकताना उच्चारावयाचा शब्द 'तो कोदडाचे घोडें वरूनी। झ्या झ्या म्हणानि ओढी मेदिनी।' –राधि ७ २४९ [जा! जा!] ०म्हणणें, करणें पळून जाणें, झुकांडी दणें

झ्याऊ—वि पादरापुसका, निर्जीव झाऊ पहा

झ्याक-ग—वि चकचकीत, प्रकाशमान झाक पहा

झ्याझ्यात—स्त्री (क) पराकाष्ठा, शिकस्त (क्रि० करणें)

झ्याझ्यू झ्याट, झ्याप, झ्याणें झ्याल, झ्योज्या–हे व असलेच दुसरे शब्द झाझ्यू झाट इ०मध्यें पहा (यांतील 'य' अक्षरानें या शब्दाचा उच्चार कठोर होतो)

झ्येंताय-व—पु (गो) १ अशिक्षित २ किरिस्ताव माणूस [पोर्तु, इ जेंटु]

ञ

ञ—वर्णमालेंतील दहावा वर्ण यानें आरंभ होणारा कोणताहि शब्द नाहीं हें अक्षर शब्दाच्यामध्यें किंवा शवर्गी येतें अक्षर विकास–याच्या तीन अवस्था आहेत पहिली अशोककालीन दुसरी २ ऱ्या शतकांतील गिरनार लेखांत व तिसरी अलाहाबाद स्तंभावरील लेखाच्या काळची (४ थें शतक)

ट

ट—वर्णमालेंतील ११ वें आणि ट वर्गांतील १ लें अक्षर याचा उच्चार जीभ टाळ्यास जोरानें लावून करावा लागतो अक्षर विकास –न प्रमाणेंच याच्या तीन काळच्या तीन अवस्था असून त्या त्याच ठिकाणींच सापडतात –पु अक्षरशत्रु, मूर्ख, ढ **टफ करणें**–(ल) एखाद्या विषयाचें अल्पज्ञान होणें 'विद्यालयांतून जे संस्कृतज्ञ बाहेर पडतात त्यांना ट फ करण्याचें सामर्थ्य आलें न आलें कीं लगेच कोणत्याही शास्त्रावर व्याख्यान, निबंध वगैरे सुरू झालेच –नि **टफ करीत वाचणें**–अडखळत किंवा चुका करीत वाचणें, एकेक अक्षर लावून वाचणें (नवीन शिकणारा असें वाचतो) **ट ला ट जुळविणें**=१ अक्षराला अक्षर जुळविणें २ (ल) हीन दर्जाचें काव्य, कविता करणें, चांगला प्रतिभासंपन्न कवि नसणें 'असे ढ पुढें येणार आहेत हें जर त्या कवीला माहीत असतें तर त्यानेंहि ट ला ट जुळविण्याचे श्रम घेतले नसते ' –मूक

टऊर—वि खोडकर, टवाळ, उनाड (मूल) (प्र) टोर पहा

टक्—पु (खा) औषधाचा एक भाग, डोस

टक—स्त्री १ कपाळाचा एकसारखा लागलेला ठणका, कपाळ उठणें (क्रि० लागणें) २ सतत एकाग्र दृष्टीनें पहाण्याचा प्रकार, एकसारखी दृष्टि (क्रि० लावणें, लागणें) 'डोळीया पडलें टका।' –व २२४ ३ अखंड आवाज (एकसारखा पाठ, अभ्यास, ओरड, रडें, भुरणें, गाणें, पाऊस पडणें इ०चा), सततपणा, अखंडता टकळी, गुन्हाळ 'एकसारखी भाषणाची पडण्याची–म्हणण्याची–पावसाची–रडण्याची–टक लावली आहे ' –न १ (काव्य) आश्चर्यामुळें होणारी एकाग्रता, एके ठिकाणीं दृष्टि, नवल, अत्यंत आश्चर्य, आश्चर्याचा अतिरेक, भूल (क्रि० पडणें) 'मागधासी पडलें टक। तन्स्य ठेला मुहूर्त एक।' –एरुस्व ११ ४५ २ (ल) मान, मुग्धपणा (आश्चर्यानें) 'वर्णिता धीरासि पडलें टक।' –भवि १७८ ३ एकाग्रता, एकमार्गी नजर 'तेथ तारुण्याचा तारुण्य पडलें। टकासी टक लागलें।' –ज्ञा ११ १९२ ४ संकट –मनको [ध्व व दृश्य तुल० सं तक्=सग धरणें] ०टक–स्त्री १ अखंडपणा, सातत्य २ कटाळवाणें भाषण, बडबड, टकळी वटवट ३ सतत पिरपिर चिरचिर, रडणें (मुलाचें) (क्रि० लावणें, लागणें) –वि सतत, एकमार्ग (पहाणें) ०क-टक–क्रिवि १ अनिमेषदृष्टीनें, एकसारखें रोखून (क्रि० पाहणें) 'तो मूल दिव्याकडे टकटक पाहातो ' २ (कानशिलें इ०) शिरशिरण्यानें उडण्यानें (क्रि० करणें)

टक—पु १ कपडा शिवण्याची एक तऱ्हा, टीप (क्रि० घालणें) २ चुग (आडवी) (इ) प्लेट –शिवशि २ १०५

टंक—पु १ पाथरवटाची छिणी टाकी 'झाला भिंतिए दर्दे जेविं दिल्लागि लागिला टंकें।' –मोआदि २ १०४ २ चार मापाचें वजन टाक पहा ३ गोईप, छापखान्यांचा खिळा, टंगा, [स]–क्रिवि (जोरदार, अर्थद्योतक अव्यय याचा उपयोग

वजन—मापासंबंधींच्या क्रियापदांशीं व नामांशीं होतो) १ ततो तत प्रमाणानें, अंशानें भारभार, अगदीं वजनाबरहुकूम (क्रि० उतरणें, होणें) ‘ पुण्याच मापानें दाणे आणिले ते आळंदीच मापानें टक उतरले ’—वि परस्पर तुल्य बरोबर ‘ हें वजन आणि तें माप टक आहेत ’ [स] ०यन्त्र—न टाईपरायटर

टकटक—स्त्री १ चकचक चकाकी तकाकी (सापाची) २ सारखा ध्वनि (घड्याळाचा) [ध्व]

टकटकणें—अक्रि १ टवटवी येणें फुलणें, खुलणें ताजे तवानें होणें जामदार दिसणें (फुलें, चेहरा) २ उडणें टवकारणें (कानशिलें) [टकटक]

टकटकी—स्त्री टवटवी, प्रफुल्लितपणा तुकतुकी (चेहऱ्याची)

टकटकीत—वि टवटवीत तुकतुकीत प्रफुल्ल (चेहरा पदार्थ)

टंकण—न सवागी टाकणखार पहा

टकणें—अक्रि एकसारखें सकाम दृष्टीनें पाहणें टक लावून पाहणें टकमका पाहणें [टक]

टकणें—उक्रि १ मिळणें येणें लागणें ‘ परि वदनाचा शेवटु न टके । ’ —ज्ञा ११ २०२ २ साधणें प्राप्त होणें, करतां येणें साध्य होणें ‘ हे अगाध निज परिपूर्ण । बाळया भोळया न टके जाण । ’ —एभा २ ५१७ [हिं टकना—चिकटणें]

टकणें—क्रि शकणें करू शकणें टिकणें पहा —तुगा

टकणें—टाकणें पहा

टकणें—क्रि टिकणें, स्थिर राहणें ‘ असा न टके माझें ध्यान । ’ —एभा २८ ६१७ [टक]

टकबंदी—स्त्री दर टक्यास (प्रत्येक १२० चौरस विघ्यास) अमुक रकम असा जमिनीचा कायमचा ठरविलेला धारा —वि १ (टका=१६ शिवराई) टक्यामध्यें ठरविलेले, हिशेब केलेले ठेवलेले) नहमीप्रमाणें रुपयात ठरविलेले नव्हे असे) (हिशोब रोखे) २ टक्याच्या हिशाबानें ठरविलेली, अजमास केलेली (जमीन) [टका+बंदी]

टकमक—स्त्री १ पर्वताचा उंच कठिण तुटलेला, वरून खालीं पाहिलें असतां डोळे फिरतील असा सुळका किंवा कडा, अगदीं उभा कडा रायगड किल्ल्याच्या एका कड्यास टकमक टोंक असें नाव आहे २ निश्चलदृष्टि टक पहा

टकमक-मकां—क्रिवि निश्चलपणें चकित होऊन टकटक-टका पहा (क्रि० पाहणें) ‘टकमक पाहत होते प्रभुमुखचंद्राकडेचि चातकम । —माउद्याग ७ ५८ [टक]

टकमक-मकी—स्त्री गोगलगाय भापळ्यासारखीं फळें येणारी एक वेल **टकमकें**—न टकमक वेलीचें फळ

टकमकीत—वि टकटकीत पहा

टकर, टक्कल—टक्कर टक्कल पहा

टकराघा—वि पोपटासारखा वाचाळ, टकळी लावणारा [टक्—टकळी+राघू] **टकराघोच्या गोष्टी सांगणें**—गप्पा मारणें, बाता लावणें

टकली-लें—स्त्रीन १ डोकें डोचकें विशेषत डोक्याची कवची २ सपाट जमीनीवरील उंचवटा, टेकडी

टकल्या—वि डोक्यास टक्कल पडलेला [टक्कल]

टंकशाला टंकसाळ, टकसाळ—स्त्री नाणें पाडण्याचा कारखाना टांकसाळ [स टङ्कशाला, हिं टकसाल] **टकसाळचा फुटका-फुटलेला**—वि (टकसाळींत मोडलेला) (ल) जन्माचाच निघडलेला, लहानपणापासून दुर्वृत्त, आईबापाच्या घरींच कुचकामी झालेला, नीट शिक्षण न मिळालेला **टंकसाळ्या**—वि १ नाणीं पाडण्याकरिता ठेवलेला सोनार, याच्या उलट अग साळ्या २ (सामा) टांकसाळेंतील एखादा नोकर

टकळा—पु दुवळा (राजा) विरहानें लागलेली धारणी, बंध ध्यास नाद उत्कट इच्छा (क्रि० घेणें धरणें लागणें) ‘सानिध्य घडो टकळा घालुनि न वत्स सुरभिचा सुटला । ’ —मोअनु ४ ५८

टकळी—स्त्री १ एकसारखी बडबड, बडबड रडारड भुकाभुक (बडबड लोक मूल, कुत्रें इ०ची) (क्रि० लावणें लागणें) २ चुरशी ध्यास टकळा पहा (क्रि० धरणें घेणें) साहुनि दुधाची टकळी । गोंवारी गावधेनु वेंटाळी । ’ —ज्ञा १८ १७४ [टक]

टकळी—स्त्री कापसाचें सूत काटण्याची चाती [टिकली ?]

टका—पु १ एक नाणें याची किंमत वगवगळी आहे (अ) सोळा शिवराई पैसे (आ) चार पैसे एक आणा (इ) (गुजराथेंत) तीन पैसे (ई) (उत्तर हिंदुस्थान) दोन पैसे (उ) चार पाच आणे किंमतीचें नाणें —भाद्रे १२ १ (ऊ) (सामा) एक रुपया (हें प्रत्यक्ष नाणें नसावें वरील किंमतीचा वाचक शब्द असेल) ‘ शेंकडा ६ टके ’ २ पैका धन द्रव्य ३ कर (समासांत) घरटका—उमटका—तोरणटका ४ १२० चौरस विघे जमिनीचें एक माप [स टङ्क—नाणें हिं टका] **टके करणें**—१ पैसा जवळ करणें एखादी वस्तु विकून तिचे पैसे करणें २ फायदा नफा मिळवणें ३ वर्चस्व मिळविणें वरचढ होणें **टके शेर**—अतिशय स्वस्त पैशास पायली मातीमोल २ कवडी किंमतीचा क्षुद्र महत्त्व नसणारा ‘ हे पूर्वी मालेराव होते ऐ कडे टके शेर झाले ’ ३ चांगलें किंवा वाईट एकाच मापाचें एकाच योग्यतेचें समानमूल्य टका शेर भाजी टका शेर खाजा ’ म्ह० टक्या कारणें जातास सखा तोडावयास द्रव्यामुळें मैत्री मोडते याअर्थी

टका-कें—पुन १ निशाण ध्वज छत्र २ (ल०) प्रतिमा ठसा ‘ फगफगिती टके निवाड । ’ —शिशु ५२८ ३ अग्रभाग, कोंब, धुमारा ‘ तो पालवा तया धुमे । टक्यावरी । ’ —ज्ञा १५ १६६

३ ठसा, छाप 'स्त्री पुरुष नपुंसकें। हे व्यक्तिभेदाचें टक।' –ज्ञा (कुंटे) ११।६१ [का टके=काठी, मेखे=निशाण, तुल० स टक=तलवार]

टांकां—क्रिवि टकटक-का पहा (क्रि० पाहणें)

टकाम्ल—न (शाप) टाकणखागचा तेजाब, फूल (इ) बारसिक ॲसिड [टक+अम्ल]

टकार—पु धनुष्याच्या दोरीचा टणत्कार 'शिरले यवनाच्या श्रवणीं त्या टकार.' –विक २६ [स टणत्कार ध्व] **टंकारणें**–टण-कारणें

ट(टं)कारी—पु दगडाची जाती तयार करणारी किंवा त्यास टाकी लावणारी टाकाऱ्याची जात व तींतील एक व्यक्ति दगड घडण्याचें काम करणारी एक जात, व्यक्ति [स टक+कार, प्रा टक+आर]

टंकी, टकीका-रा—(संगीत) एक राग यांत षड्ज, कोमल ऋषभ, तीव्र गांधार, तीव्र मध्यम, पंचम, कोमल धैवत, तीव्र निषाद हे स्वर लागतात जाति संपूर्ण-संपूर्ण, वादी पंचम, संवादी ऋषभ, गानसमय सायंकाळ

टकुचें, टकूच, टकोचें—न डोकें, कान झाकणारें (बाय कांचें, ल्हान मुलांचें) टोपडें, कानगोपी, कुची [टकुरें]

टकुरें-ळें—न १ डोकें, मस्तक, टाळू, टकोरें, वाडवें २ वरील भाग, तोंड [टाळकें]

टकुली-ळी—स्त्री टकळी पहा

टकेकारी—पु द्वारपाळ –शर

टकेटोणप—पु अव ठोसे, आघात, प्रहार, ठेंचा (ल.) सकटें हालअपेष्टा, अडथळे (एखाद्या तडीस न्यावयाच्या विषयांत किंवा आश्रय मिळविण्यांत) अनुभव (क्रि० खाणें, घेणें, सोसणें, भोगणें) 'टकेटोणपे खाल्यावाचून मोठेपणा येत नाहीं' [टका=धका+टोणपा=काठी द्वि]

टकोटक—क्रिवि बरोबर तंतोतंत टक (-क्रिवि) पहा [टक द्वि]

टकोर-रा—वि मोठ्या आकाराचा साधारण मोठा, (दुसऱ्यापेक्षा) मोठा (सामा ल्हानसहान वस्तूबद्दल वापरतात)

टकोर—वि कठिण, कडक (मूळ माल) [ध्व टक+करणें]

टकोर—पुस्त्री घोष रग गोंगाट कल्कर अखंड एक सारखा आवाज टक अर्थ ३ पहा 'पावसानें आज टकोर लाविला आहे' [ध्व टक]

टकोरणें, टकोरें—टिकोरणें टिकोरें पहा

टकोरा—पु ठोसा रपाटा (फळी, काठी, दारकें याचा) (क्रि० मारणें) टिकोरा पहा –मोच २ ६ ३०

टकोरी, टकोरें, टकुरें, टक्कुरें, टकुलं, टकोलें—क्लीन (तिरस्कारार्थी) डोकें, ताड, टाळकें [का टकोर=ल्हान टिमकी]

टक्कर—स्त्री १ (जनावरांचीं) शिंगें किंवा कपाळ यांनीं परस्परावर केलेला आघात, ढुसणी, धडक २ (ल) बरोबरी, स्पर्धा, चढाओढ करण्याचा प्रयत्न, सामना (क्रि० खाणें, मारणें) ३ (बैल एडके इ०) सशृंग पशूची झोंबी; कुस्ती [ध्व प्रा टक्कर]

टक्कल—न १ डोक्यावर मध्यभागीं केंस नसणें, डोक्यावरील केंस नसलेली जागा, केशहीनत्व (जरा, रोग, इ० कारणामुळें झालेलें) २ (ल) उभ्या पिकाच्या शेतांतील पीक नसलेला जमिनीचा तुकडा, माळरान, उच्च व कोरडया जमिनीचा प्रदेश ३ (तिरस्कारार्थी) तोंड, चेहरा 'मी आजपासून तुझें टक्कल पाहणार नाहीं' म्ह० उरीं केंस माथा टक्कल=एकीकडे लाभ तर दुसरीकडे तोटा **०माथ्या टक्कल्या**–वि टक्लवाट, टक्कल असणारा

टक्का, टक्केटोणपे—टका, टकेटोणपे पहा

टगवाई, टगडी—तगवाई तगडी पहा

टंगळी—स्त्री (गो) डहाळी [का टोंगी=शाखा]

टगळ—स्त्री (व) युक्ति, खुबी, शैली (क्रि० साधणें) [का तगलु=गुतणें, अडकणें]

टंगळमंगळ—स्त्री न १ निष्काळजीपणानें, वरवर काम करणें २ हयगय, टाळाटाळ, काटू, मुद्दाम केलेला ढेंगटपणा, अनास्थेची चुकवाचुकव, बेपर्वाई 'पावसानें अलीकडे टंगळमंगळ आरंभिली आहे' –क्रिवि १ हयगयीनें, गमतगमत निष्काळजीनें, अनास्थेनें, आळसानें (काम करणें) २ ल्हरीनें, मधूनमधून, इकडेतिकडे करीत, थांबून थांबून, राहून राहून, हात राखून (वेळेवर, योग्य जागीं करावयाचें काम) ३ रडतखडत अटमगटम करीत, कचरत विचकत [सं तगनमगनम्–राजवाडे, स तग्+मग् का तगु=थांबणें, गमणें]

टगेगिरी—स्त्री भामटगिरी लुच्चेगिरी डाव, कपट

टग्या—वि १ लुच्चा उनाड गुंड एखादा गुंड टग्यादी असें स्त्रीची जागा अडवू शकेल –क १ ७ ३० २ गबदूल, गलेलठ्ठ, धगिंगण ३ तगडा निकोप सशक्त 'चांगला टग्या आहेस' –हाकाध १९४ [का टक्कु=ल्बाडी, कपट]

टग्या—पु शिंसें आत भरलेली मोठी कवडी

टच—न (वों) जमलेली वेळ, योग्य प्रसंग, काळ (कामकाजाचा) हंगाम, ऋतु सुगीची वेळ, तयारीचा, घातीचा समय

टच—स्त्री (मुंबईतील सोनारांत रूढ-१८५७ सालींहि) सोन्याचा दर्जा, कस [इं]

टच-च्न-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि (याचा उपयोग ढुढुच, चपचतेनें टोचणें, भोंसकणें, खुपसणें इ० क्रियापदांबरोबर करितात) टच् शब्द होईं असें टोचणें, वाजणें इ० क्रियापदाच्या आवाजाच्या प्रकाराचें अनुकरणात्मक उदा० टचकन-डोळ्यास पाणी आलें-रक्त निघालें-पू उडाला-फोड (गद्-लिंबू-आवा-) फुटला-हात खरचले इ० [ध्व]

टचकरा, टचकारा, टचकारनीस—तजरा इ० पहा

टचका—पु १ एक लांकडी खळणें (हे लांकडी गोट्यांच्या घडाचें असतें) २ टोंच, टोंचणी, गेंचा ३ बोटानें किंवा गोटीनें ढुढुच मारलेली टिचकी, धक्का इ०, टच शब्द होईल असा प्रहार (क्रि० मारणें) ४ (राइकाल रस्त्यांतून जाताना.) गाडीला वगैरे लागलेला आवका, धक्का ५ एकदम भळभळा स्राव (रक्त, पू, रस, अश्रू यांचा टच असा टिचकणें, मारणें याच्या आवाजासम्न) ६ तुण तुण्यावरील लावण्या म्हणण्यातील झोंक ७ सटका [ध्व. टच]

टचटच-चा—क्रिवि टोचतांना, टोकताना, उवा-पिसवा इ० मारताना, गद् इ० ढुसढुसताना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें [ध्व टच द्वि]

टचटचणें—अक्रि १ ढुसढुसणें, ठणठणणें, ताठरून कडक बनणें, ठणकणें (गद् इ०) २ टच! टच! आवाज करणें [ध्व टचन्च]

टचटचीत—वि ढुसढुसणारें, ठसठसणारें, ताठरून कडक बनलेलें, घ', ठणक, निबर (गद्), डब्ब झालेलें, फुगलेलें (पोट), रक्त खाऊन फुगलेला (ढेकूण), रसरसीत (श्राद्धें) (विशेषत फुगणें, भरणें या क्रियापदावरोबर, क्रियाविशेषण असताना योज तात) —क्रिवि. सढळ हातानें, औदार्यानें (खर्च करणें)

टचटचून—क्रिवि १ विपुलतेनें, भरपूर, पुरेपूर, वाहून जाण्याजोगें, अतिशय (टोंचल्यावरोबर आत कोंडला गेलेला प्रवाही स्राव टोचणें, फोडणें इ० शब्दावरोबर उपयोग) २ अतिशय; विपुल (रडणें, डोळ्यात पाणी येणें, सारखें खुपणें, जोरानें ठण कणें या क्रियांचा आवाज प्रसार यांचें अनुकरणवाचक) **टचाचणें**—अक्रि (स्फडफणेच्या अतिशय) जोरानें सारखें खुपणें, ठणकणें, सळक मारणें ढुसढुसणें (गळ इ०) [टच! टच!]

टचाचून टचाचा, टचाटच-चा—क्रिवि टचटच, टचटचून यांचीं आधिक्यदर्शक रूपें

टचरणें—अक्रि (व) कचरणें

टचाई—स्त्री महागाई दुर्मिळता, तगचाई पहा

टटणी—स्त्री घाणेरी, एक वनस्पति फूलझाड

टटारणें—सक्रि ताठणें (अग इ०) तगटणें पहा [ताठर]

टटोरी—स्त्री १ (कों) धान्यानें भरलेलें घोसदार कणीस 'टगोरीस शेतें आलीं होतीं परतु पाऊस जाताच त्यांच्या टगोऱ्या आवळल्या.' २ (कुण) अन्न किंवा श्वासनलिका, अन्नमार्ग [स टगी=एर याग ? सह]

टणक—वि १ कठिण, दृढ, भरीव, निबर, कडक २ (ल) तगडा, मजबूत, कणखर, बळकट 'टणक धाकुटीं। अवघीं सरली विठ्ठलीं।' —तुगा १५५ ३ ठणठणीत, खडखडीत, निरोगी ४ प्रचंड, मोठा, स्थूल गंभीर 'ऐसा टणकु सिंहनादु।' —गीता १ ७५५. [ध्व]

टणक, टणकारा, टणकमाग—पु श्रमामुळें आलेला थकवा, क्षीण, भागवटा, बेजारपणा (क्रि० येणें) 'आता आला असे टणक। निद्राकरी उगाची।' —भवि ३२ १८ [टणक] **टण कणें, टणकारणें, टणकणें मागणें**—अक्रि पुष्कळ श्रमानें ग्लानी येणें, थकणें, दमणें, श्रमी होणें, क्षीण येणें

टणकणें—अक्रि १ (बायकी) कुरकुरणें, तक्रार करणें, फुर गटणें २ हिरमुसी होणें, दुर्मुखणें

टण-कन-कर- दिनीं-दिशीं—क्रिवि. टणक पदार्थास टागून मागें उसळलेल्या गोटी इ०च्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन, धनुष्याच्या टणत्कारासारखा, (उडया मारणें, नाचणें, बागडणें धुडगूस घालणें इ० क्रिया जोरदारपणें दर्शविण्यासाठींहि त्या त्या क्रियापदाबरोबर हें क्रियाविशेषण योजतात) [ध्व]

टणका—वि टणक (-वि) पहा **टणकाई**—स्त्री १ काठिण्य, दृढता, घनता २ कणखरपणा, धष्टपुष्टपणा

टणका, टणकारा—पु १ विंचवाच्या नांगीचा टणकारा, दश, फणकारा (क्रि० मारणें) २ (ल) टोमणा, मर्मभेदक भाषण, व्याजोक्ति, व्यगोक्ति, खोंचदार भाषण (क्रि० मारणें, मारून जाणें) [ध्व]

टणका(रका)रणें—सक्रि धनुष्याची दोरी वाजविणें 'टणू कारोनि धनुष्यहीं लावणी व्याधें मृगी घेरली।' —आनदतनय, मृगीचरित्र पृ १७ [ध्व टणत्कार]

टणटण-टणा—क्रिवि टणकन-कर-दिनीं इ० पहा [ध्व] ०उडणें-बोलणें-टोमणा मारणें, खोंचदार उत्तर देणें, रागानें फाडफाड बोलणें इ० **टणटणणें**—अक्रि १ उडणें व उडी खाणें (घेडूनें, उडया मारीत चालणें २ टोमणा मारणें, खोंचदार प्रत्युत्तर देणें ३ तणतणणें, अतिशय रागावणें, फार ताणणें

टणटणीत—वि १ तणतणीत तुटेपर्यंत ताणलेला २ शरी रानें अत्यत सुदृढ व द्रुणदुणीत

टणत्कार—पु टकार पहा [सं ध्व]

टणाटण-णां टणाणां—क्रिवि टणटण पहा (जोरदाररूप)

टणु-णू-णू—पुन आघातानें डोकें किंवा कपाळ यास आलेलें टेंगूळ 'कपाळास लागून टणु आलें' —रामदासी भाग १५ पृ ११८ [ध्व]

टण्णा-ह्ना—पु योनी, चूत, स्त्रीजननेंद्रिय [सिं टणो]

टनूचन्—वि (व) व्यवस्थित, ठाकठीक [इ टॉप]

टनस—पु (व) ताठा, अहंकार

टप—पु १ चेंडूची उशी, उसळी २ खेळण्याची मोठी गोटी [ध्व]

टप—पु १ तटूचें आच्छादन 'खाललें टप, आतलें टप, वरलें टप' २ गाडीचें वरील आच्छादन, तट्ट्या [इ टॉप]

टपक—वि टपोरें 'झाड झपक फूल टपक' —मसाप ४४२५१

टपकणें—अक्रि १ थेंब थेंब पडणें, गळणें, झरणें [ध्व] २ (व) येणें [ध्व]

टप-कन-कर-दिनी-दिशीं—क्रिवि १ टप् असा आवाज करून २ निमिषात क्षणात, फट्कन, चपकन [ध्व]

टपकल—वि १ भरींव, भरपूर, मोठें व चांगलें भक्कम, ठ्यक, ठाकठ २ स्वच्छ, स्पष्ट, पूर्ण, पुरेपूर उठावदार (लूण, अक्षर)

टपका—पु १ टपकन पडणारा पाण्याचा थेंब २ (ल) एकसारखी गळती; झरणी (पाऊस, फळें, साथींत मरणारीं माणसें किंवा जनावरें यांची) (क्रि० लावणें) ३ ठपका, दोषारोप, डाग, आक्षेप, कालिमा ४ विड्याचें पिकलेलें पान [ध्व]

टपकाळ दाणा सोडणें—क्रि (व) पेरताना वतानें जमिनींत दाणा सोडणें

टपटप-टपां—क्रिवि १टपकन पहा २ जलद क्षणात, झट पयात [ध्व]

टॅपटॅप—वि (गो) घावरा, घावरट

टपणी—स्त्री दक्षतेनें (दबा धरून) वाट पहात बसणें, जपणी, टेहळणी, पहारा [टपणें]

टपणें—अक्रि लप लपून स्वस्थपणें वाट पहात बसणें, दबा धरून बसणें, टहळणी करणें, जपत राहणें, संधि साधण्यासाठीं जपून बसणें 'ते अन्योन्यवधातें शस्त्रास्त्रगतिप्रवीणती टपती।' —मोकर्ण १०१५ [दि टपना]

टपराण—न (कु) टपर टपरा बोल, दोषारोप

टपऱ्या—वि १ (व) हलका २ दरिद्री (डोक्यास टपर (फडकें) बांधणारा यावरून) 'ता फार टपऱ्या आहे'

टपला—पु चापट, चापटी, चपाटा धप्पड [ध्व]

टपली—स्त्री १ लाकडाची उडालेली टप्पी धपली सुरू झालेल्या कातड्याची सपली (क्रि० निघणें, जाणें उडणें) २ (ल) तिरस्कृत स्थिति अप्रतिष्ठा; सर्व प्रकारें मानखण्डना (क्रि० उडणें) नष्ट स्थिति धक्काव शिपाया (कामारायी वग्रसाठीं गचा माणी हालेला) [टप्पा-ली] (क्रि० उडणें) **टपलेबाजी**—स्त्री धप्पडबाजी; चापटपोळी मारणें; सरपूस मार (क्रि० करणें, खाणें) शग्नो. १ ५८

टपाटप-पां—क्रिवि टपटप-टपां पहा

टपार—स्त्री (हेट नाविक) गलबतास पावसाची किंवा समुद्राच्या पाण्याची झड लागू नये म्हणून दोहों बाजूस बांधाव याची लाकडी साटी [टप]

टपा(प्पा)ल—न १ डाकघर २ डाक, पत्रें इ० [टप्पा] ०**हंशील**—न टपालानें पाठविण्यास तिकिटें इ० रुपानें लागणारा खर्च [टपाल+हंशील]

टपाला—न घोड्याचा एक रंग —अश्वप १ ९८

टपूर—पु धष्टपुष्ट मेंढा

टपू(पो)र-रा—पु काठीचा तडाखा टकोरा पहा (क्रि० मारणें) —वि. मोठा, मोठ्या आकाराचा, इतरापेक्षा मोठा, पुष्कळा मध्यें मोठा

टप्प-कन-कर-दिशीं—टप-कन इ० पहा

टप्पर—न (व) झाकण, पत्रा [टप]

टप्पल—न १ कणावरील खपली (क्रि० उडणें, निघणें) २ (ल व शब्दश) सर्वस्व जाणें चामडें निघणें 'माझें त्याचा खालीं-त्यामुळें-घर बांधण्यामध्यें-टप्पल उडालें किंवा निघालें'

टप्पा—पु १ (गायन) एक चीज मियां शौरी यानें ही चीज तयार केली हिचा विषय शृंगार काफी, खमाज, भैरवी इ० रागात बहुधा ही वापरतात हींत तानबाजी फार लागते. २ (ताल) यात १६ मात्रा व ४ विभाग असतात

टप्पा—पु १ चेंडू, बाण बंदुकीची गोळी यांच्या मान्याचें अंतर, पैस, मर्यादा २ अंतर दोन स्थातील-गावांतील अंतर 'त्या गावास दहा कोसांचा टप्पा आहे' ३ विसाव्याची किंवा धारण्याची जागा, विशेषत डाक पोचविणारे धावते नोकर किंवा हमाल अथवा घोडे यांची अदलाबदल होते ती जागा, टेंबलेली डाक टेकडीवरील, घाटामधील विश्रांतीचें ठिकाण किंवा चढ, जिन्यावरील मधली थांबण्याची आडवी जागा ६ चेंडूची उशी ७ शिवण्याची एक तऱ्हा ८ (ल) प्रवाह ओघ आवेश, कक्षा (भाषण, मन धारणाशक्ति यांचा) 'जसजसें वर जावें तसतसा पृथ्वीचा अधिकअधिक भाग नजरेच्या टप्प्यात येतो' ९ दगविभाग धरा (मोठें शहर व त्याभोंवतील भोंवतालची गेडीं मिळून) दरा पहा ११ (बाध काम) जई पहा (इ) ऑफसेट [का टप्पा मध्ये] ०**खाऊन येणें**—१ मध्यें खालीं पडून पुन्हा उसळून पुढें जाणें उशी घेणें (चेंडू इ०) २ (ल) तावडतोब परत येणें (दूत निरोप्या) ३ गमनागमत मध्यें विसावा घाऊन येणें ०**मारणें**—१ धावणें विसावा घेणें (बोलताना, धावताना) २ टप्पा खाऊन येणें पहा **टप्प्यांत येणें**=आवाक्यात आकलन शक्तींत येणें **टप्पे लावणें**—मुक्काम दर मुक्काम करणें ०**गुजरा**—

पु तोफांचा धमधमा, उचारा. 'तटोतट टप्पेगुजरे बांधून .' —मराठा ३३

टय—न १ लचट जस्ती भाडें २ पिंप [इं.]

टयरणें, टयरा—टपरणें, टपरा पहा.

टंबलणें, टम(मा)लणें—उक्रि (ग्राम्य) संभोग करणें

टबला—पु तबला पहा

टबुका, टबूक—वि (ग्राम्य) मोठ्या आकाराचा, अजस्र, घेंड, धूड

टंबू—पु (व) १ मोठें व वाटोळें बोर २ (ल) मोठ्या सोंडयाचें नाक, घोंड 'नाकाचा टंबू' **टंब्या**-पु (क) वेडुल

टबोणा—वि मोठा, मोठ्या आकाराचा, टपोरा पहा.

टमका—पु चापटी, थप्पड —चार [ध्व टम]

टमकी, टमटम—टिमकी, टिमटिम पहा

टमटम—स्त्री घोडयाची एक प्रकारची गाडी [ध्व] ०**नगरी**—स्त्री १ प्रसिद्धि डांगोरा, गाजावाजा २ जेथें पुष्कळ गप्पीदास व चहाडखोर लोक राहतात तें गाव, गप्पांचें आगर ०**राज्य**—न १ बेशिस्त, अव्यवस्थित कुटुंब, जमात, समाज २ गोंधळ, अव्यवस्था उदा० बजबजपुरी आणि टमटम राज्य

टमटमीत—वि टुमटुमीत पहा

टर—स्त्री १ फजीती, निंदा, मानहानि, निर्भर्त्सना, उपहास २ निंदास्पद स्थिति, टर (क्रि० उडविणें, करणें, उडणें, होणें) ३ (हिं) आग्रह, हट्ट —मनशे

टर—स्त्री घुम, घरघर, करकर आवाज (भोंवरा, किरकिरें इ० चा)

टरकणें—उक्रि १ टर असा आवाज होईल अशा प्रकारें वस्त्र इ० फाडणें, तुकडे करणें २ चरकणें, भिणें ३ (ना) गुमारा देणें, त्याच पावलीं परतणें [ध्व टर, हिं टरकाना] **टरकन-कर-दिनीं-दिशीं**-क्रिवि टर असा फाटण्याच्या आवाजासारखा आवाज होऊन (क्रि० फाटणें, फाडणें) [ध्व]

टरकमोहबत-मोबत—स्त्री वरवर केलेली समजूत, सपादणी हांजीहाजी तोंडपुजा, लाघवी भाषण, खोटी किंवा पोकळ प्रीति

टरकहाणी—स्त्री कंटाळवाणी व त्रासदायक गोष्ट, भाषण, भाकडकथा, कटकट, टुरटुर, पिरपिर, भुणभुण

टरका—पु (राजा) अपानवायुध्वनि, पादण्याचा ढगा आवाज पाद [ध्व]

टरकांकडी—स्त्री उन्हाळ्यात नदीच्या काठीं होणारी मोठी व लांब काकडी असें म्हणतात कीं पडवळ वराबरच असताना त्यात तवशाच्या बिया घालाव्या व पडवळ पिकल्यावर त्या बिया त्यांतून काढून पेराव्या म्हणजे त्यापासून टरकाकडी उत्पन्न होते टरकाकडी पहा

टरकाविणें—उक्रि १ टर आवाज होईल असें फाडणें, तुकडे करणें २ (ल) कानउघाडणी करणें, रागाने किंवा रागानें बोलणें [ध्व]

टरघाणी—स्त्री मुलांचा एक खेळ, एका खांबावर एक आडवें लाकूड अडकविलेलें असून त्याच्या दोन टोकांना दोऱ्या बांधतात व त्यांना धरून दोन मुलें शेंबकळतात व ते आडवें लाकूड गरगर फिरवितात, तेव्हां टरटर असा आवाज होतो [ध्व]

टरटर-रां, टरटरून—क्रिवि वस्त्र टरकन फाडताना, मुतताना, गद् पादतांना, हगताना, पोळी इ० फुगताना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन तरतर पहा [ध्व]

टरटरणें, टरारणें—तरतरणें, तरारणें पहा

टरपेन्टतेल, टरपेंटाईल-न—न रंग मुरवण्यासाठीं त्यांत वापरावयाचें देवदाराच्या झाडाचें एक तेल टारपीण तेल [इं]

टरफ(फ)ल, टलफर, टर्फल—न कवच, फोल, बाहेरची त्वचा, साल (पोफळ, बदाम, भुईमुग इ०ची), वाटाण्याची शेंग, बियेचें पोटव [ध्व]

टरफूस, टरभोंवरा—स्त्रीपु कानाशीं होणारी कटकट, रिरिर, त्रास, ओरड (क्रि० लावणें, मांडणें, करणें) टुरफूस असेंहि रूप आढळतें [टर ध्व]

टरबूज—पुन तरबूज, कलिंगड [फा तर्बुझ्]

टरंब टरंब, टरांव टरांव टरौंव टरौंव—क्रिवि बेडकांच्या ओरडण्याच्या आवाजाचें अनुकरणकरून [ध्व]

टरळी—स्त्री नाला, पाट, खंदक, मोरी, गटार, चर, खळी, पाळी

टराटर-रा, टरारां, टरारून—क्रिवि टरटर-रां पहा

टरारणें—अक्रि उत्तेजित होणें तरारणें पहा

टरू—न (राजा) बहा, बिणा, बधिर जागा

टर्न—पु (छापखाना) कंपोज करतांना कंसीच्या घरांतील एखादें अक्षर संपल्यावर, त्या अक्षराच्या जागीं दुसरा एखादा उलटा टाईप (अक्षराची बाजू खालीं करून) टाकतात तो [इं]

टर्रेबाज—वि (ना) मुजोर, दांडगा [ध्व टर+बाज]

टर्रेबाजी—स्त्री (ना) मुजोरी, दांडगाई [हिं]

टल्ला—पु चक्कर, फेरी, फेरा [हिं] **टल्लेनविसी**-स्त्री (ना) रिकामटेकडेपणा [हिं]

टल्लू—वि लहान व जाड, टेंगणाठुसका

टव—पु (कासारी धंदा) पत्रा कापताना मध्यबिंदु काढण्याचें एक खिळ्यासारखें हत्यार —बदलापूर ९६

टवका—पु (कु) कुसवाचें घर, भोंक, खोवण

टवका—पु पृष्ठभागावरचा किंवा शरीराचा लहानसा तुकडा (शस्त्राघातानीं इ० निघालेला) टोंका पहा

टवकारणें—अक्रि आश्चर्य किंवा रागादिकानें मनुष्यानें डोळे व पशूनें कान ताठ करून एखाद्याकडे पाहणें, डोळे वगारून बघणें 'ऐकता मुरलीचा स्वर। गाई टवकारल्या समग्र।'–हवि १३ ४१

टवंक—वि (गो) तुडुब, भरपूर 'पोट टवक भरा'

टवंच—न दु ख, त्रास, टोचणी 'कोणीहि टवच न देखे।' –ज्ञा १२ १८२

टंवचणें—सक्रि वातडें काढणें [स, त्वच्]

टंवचळणें, टंवचा, टंवची—टों मध्यें पहा

टवटव—स्त्री टवटवी, गोंडसपणा 'वरी टवटव अति बरवी।'–एभा ३ ३९० **टवटवणें**—अक्रि फुलणें, बहर येणें, तार्जे दिसणें, खुलणें (फुलें, चेहरा) **टवटवा, टवटवीत**—वि प्रफुल्लित ताजा, ऐन उमेदींत आलेला, पाणीदार चेहेऱ्याचा, तेजस्वी 'मरणीं असे टवटवा।'–ज्ञा ८ २१० **टवटवी**—स्त्री प्रफुल्लता, तेज ताजेपणा, चेहेऱ्याची हुषारी, बहर

टवणा-णी-णें—स्त्री १ वजनी मापावरोबरचें केली माप २ (कों राजा) वजनी पाच शेर मापाचा उभा तान्या –क्रिवि काठोकाठ, भरपूर (क्रि० भरणें, येणें)

टवणें—अक्रि (व) उतरणें, नरम होणें 'त्याचा ताप किंचित टवला आहे'

टवरकी, टवरचाळ-चाळा—स्त्रीपु उनाडटप्पूपणा, बदफैली, भटकेपणा, टवाळकी **टवरी**—वि भटक्या, उनाड, विषयी, बदफैली, उनाडटप्पू

टवरा—पु (कों) टवका, उडालेला तुकडा, विशेषत तोडलेला, फाडलेला इ० भाग

टवसण—वि (व) टणक, कडक 'म्हातारा बोलून टवसण आहे'

टवळी—स्त्री १ नारळाच्या करवटीचा काढलेला तुकडा, वाटी २ ओलाण दिव्यामध्यें ज्या खोलगट तवकडींत तेलात घालतात ती, पितळी पळी ३ डोक्याचा पुढचा भाग कपाळ ४ (बायकी टवाळ स्त्री) एक प्रकारचा शिवीचा शब्द ५ जोंधळा किंवा ऊस यातील एक प्रकारचें बाडगूळ [का टवळी] ०**अमावस्या-अवंस**—स्त्री १ आषाढी अमावास्या, या दिवशीं टवळपाची म्हणज दिव्याची पूजा करितात २ अभद्र किंवा अपशकुनी स्त्री

टवळें-ळं—न समई, दिवा किंवा पळीचें तोंड, चाडें (यात तेल व वात असते) 'हृदयटवळा दीपु।'–मुआदि १६ २१६ तुतारीचा टोंकाचा भाग सुगाडप्याचा, सुपारीच्या डबीचा, डब्याचा अर्धा भाग, दुहरी शिंपीचें अर्धे, वाटीच्या आकाराचें मांसपाचें अर्धे, गोफणींत दगड ठेवावयाची जागा

टवा—पु डौल, टव

टवाळ-ळ्या, टवाळ(ळी)खोर—वि १ आळशी, उनाड, खोडकर, चाळे किंवा खोडया करणारा, दुर्गुणानीं किंवा लुच्चेगिऱ्यानीं परिपूर्ण (मूल) २ नेहमीं निंदा करणारा, दोष काढणारा, निर्भर्त्सना, उपहास, चेष्टा करणारा, चटोर ३ लटकें, मिथ्या, निरर्थक 'तरी सांडी म्हणे आघवें। टवाळ हें।'–ज्ञा १३ ८१०

टवाळ, टवाळी, टवाळकी, टवाळगिरी—स्त्री १ थट्टा, निंदा, उपहास, कुचेष्टा, नक्कल २ निरुद्योगी, स्वैर, त्रासदायक, खोडकर किंवा वक्रिरीचें वर्तन किंवा वागणूक (मुलाची) ३ चटोरपणा [का टवळी]

टवाळें—न खोटेंपण, अवगुण, खाडया, दोष, टवाळपणा 'ययाचीं टवाळें जाणें।'–शिशु ८६५

टसर—न एक प्रकारचें रेशमी जाड कापड [हिं स त्रसर]

टहलणें, टहलता पाहरा—टेहलणें इ० पहा

टहळणी, टहळणें, टहळी, टहळ्या—टेहळणी इ० पहा.

टहारळ—पु टाकळा, तरवटा या नावाची वनस्पति

टहाळ—पुन १ डहाळी, फादी (झाडाची) २ रास, वाटाणा, विशेषत हरभरा या द्विदल धान्याचें झुडप [हिं]

टहाला-ळें—पुन १ सपान लहान फादी (झाडाची), डहाळी (झुडपाची तोडलेली) २ टहाळ अर्थ २ पहा

टहाळी—स्त्री लहान टहाळा टहाळा अर्थ १ पहा [हिं]

टहू—पु (व) मोठें घोर टटू पहा

टळ-फण-फर दिशीं—क्रिवि चकन लखलखन, झळकन, चटदिशीं (दिसणें, रक्त निघणें, उसळणें, उडणें डोळ्यात पाणी येणें) [ध्व]

ट(त)ळका—पु, बाबूची लहान चवई हाथरी, डाळी

टळटळ, टळटळीत—क्रिवि १ निरभ्र, चकचकीत, भर, ढळढळीत, उघड उघड हे जोरदार शब्द दोनप्रहर या अर्थाच्या शब्दाबरोबर योजतात भर दोनप्रहरच्या तेजानें युक्त 'टळटळीत दोनप्रहर किंवा दुपार झाली' 'टळटळित दुपारा जन्मला राम राणा।' २ क्वचित मध्यरात्र शब्दाबरोबरहि योजतात

टळटळीत—वि स्वच्छ, चकचकीत, मोठें आणि चकाकीत दिसणारें (अक्षर सुणा, गर्द मधु दव इ०) **टळटळणें**—दरोबर मध्यान्ह होणें

टळणें—अक्रि १ जाणें, निघून जाणें, नाहींसें होणें (काळ, ऋतु मरुत, दुःख) ह क्रिया ? न त्यजा त्याचें काळागीं भिड-विता मुनप टळतें'–मोभीष्म ८.५५ २ परावृत्त होणें, न देणें पाळण्यास चुकणें, न जगणें (वचन शब्द इ०), अंतर पडणें ३ कलडणें, कलणें (जहाज, नाव) ४ पडणें, टळणें 'टळती

गळहि न अन्य प्रेक्षक जे तेचि तेथवा पळती।' –मोकर्ण ८ २२ म्ह० तळ जळे पीडा टळ

टळोंटळो—न दुपारचें कडकडीत ऊन्ह किंवा प्रकाश, मध्यान्ह काल 'दुपार टळोटळा करती ' –किंनि दणदणीत, टळटळीत चकचकीत किरणांनीं युक्त एकसारखा तेवत किंवा तळपत असणारा (सूर्यप्रकाश, प्रदीप्त आग). [ध्व]

टाईप—पु १ अक्षर वगैरेचा शिसें इ० धातूचा ठसा, खिळा २ नमुना **०रायटर**–पु अक्षराच्या ठशाचें यंत्र टंकयंत्र [इं]

टाईम—पु वेळ, काळ [इं]

टाऊक—न टावकें, आकस्मिक लाभ किंवा फायदा, घबाड, प्राप्ति

टांक—पु १ एक तोळ्याचें (एक्वहात्तरांश पक्का शेर) वजन ९ माशाचें किंवा ४ माशाचें वजन 'तुका म्हणे घालू खडीमध्यें टाक।' –तुगा ३८७० (सामा) थोडीशी दारू २ लेखणीचें चिरलेलें टोंक त्या टोंकभर शाई ३ धातूच्या पत्र्यावरील देवतेचा ठसा यावरून (ल) एखाद्या समारंभाला अवश्य बोलावणें केलें पाहिजे असा प्रतिष्ठित माणूस ' जेथें चंद्रसूर्याचा टाक न पडे।' –सिसं २ ३३ ४ (काव्य) एक रुपाया, कोणतेंहि चांदीचें नाणें पडती बहुवस टाक।' –ज्ञा ७ २५ ५ (ल) लेख 'अजूनपर्यंत एक टांक तरी ओढला आहेस।' ६ टांकी, छिनी ७ निब लावलेली अलीकडील प्रकारची एक लेखणी, (कु) बोरू ८ (व) टाच 'टाकेला कागद रुतला' ९ (गो) खर्च करण्याची शक्ति 'पांच हजार हुंडा देण्याची मला टाक नाहीं' १० (गो) दगडासारखी घट्ट जमीन ११ (व) वाढ १२ एका जातीचा आंबा –स्त्री बरोबरी, समानधर्म 'हा आठ रुपयांचा धोतरजोडा आहे परंतु बारा रुपयांचे जोड्याची टाक टाकतो' –विं कोरडा ठणठणीत (नदी तळें इ०). [टंक] (वाप्र) **०गुंतणें**–हातचा लेख देऊन वचनास बांधून घेणें **०मारणें**=लिहिण्यास घेणें, बसणें **टाकानें** (लेखणीच्या टाकानें) **गळा कापणें**=दुसऱ्या लिहीण्यानें एखाद्याचा नाश करणें म्ह० टाका आगळें लिहावें घासा उणें जेवावें

टांचें—क्रि (गो) ऐपत असणें

टाकटाक बोलणें—क्रि (व) जरीस येणें

टा(टां)कण—पु १ ल्हान जातीचा घोडा २ (कु) नक्षीकामाचें एक सुनारी हत्यार, डाकणी [टंक हिं टांगहन] **टाकणचाल**–टाकण घोड्याची चाल

टाकणखार—पु एक प्रकारचा खार याचे तेल्या चौकीचा, खड्यां असे प्रकार असून हा अपचन अभिमांद्य त्वचेचे रोग यावर गुणकारी आहे मातीच्या भांड्यांस डिल्हई देण्यास हा उपयोगी आहे ६ बोरॅक्स

टांकणी—स्त्री १ पखवाजाच्या शाईच्या पुडीबाहेरचा काठाजवळचा भाग, चाट २ (कु) ल्हान रोपली, उलटे पांच पाय असलेला ल्हान नांगर [टाकणें]

टाकणें—सक्रि १ फेकणें उधळणें, हरवणें पाडणें काढणें काढून टाकणें दूर करणें, ढोलावणें २ सोडून देणें, त्याग करणें, अंगाबाहेर लोटणें स्वीकार न करणें, टेवणें, घेऊन न जाणें, वर्ज्य करणें ३ (बिछाईत इ०) पसरणें, घालणें ४ हवालीं करणें, सोंपविणें अवलंबून ठेवणें (उद्योग, ओझें, विश्वास), दुसऱ्यावर विसंबणें, दुसऱ्यासाठीं ठेवणें '' हा त्याजवर टाकतो, तो त्याजवर, तो तिसऱ्यावर, या प्रमाणें ते बोलताहेत ' ५ पैज मारणें, पणास लावणें ६ फेंकणें पेरणें (बीं), कणीस येणें कोंब येणें वर काढणें, न घेणें (थान), भरधाव सोडणें (घोडा) हात टाकणें, मारणें अंग (मांस) कृश, रोड होणें, उडी घालणें 'टाकू या भितरीं अग्नीमाजी।' –तुगा ११९८ ७ आकलन होणें, आवाक्यांत येणें 'तें माझिये अल्पमतिसि। कवी टाके।' –खिपु २ २८ ३७ ८ मिळणें, पावणें घडणें टाकणें हें क्रियापद घालणें, टेवणें या क्रियापदाप्रमाणें व्यापक अर्थानें तसेंच निरनिराळ्या प्रकारानीं वापरण्यांत येतें ठेवणें पहा या टाकणें क्रियापदापूर्वी अनिश्चिततादर्शक प्रत्यय, ऊन प्रत्यय, भूतकालवाचक धातुसाधित असल्यास त्याचा अर्थ चालू असलेल्या गोष्टीची पूर्णता दर्शवितो उदा० मारून टाकणें=ठार मारणें पाडून टाकणें=पार पाडणें रापशील फेकणें तसेंच खाऊन, देऊन टाकणें–लिहून–पिऊन टाकणें इ० (वाप्र) (एखाद्याशीं) **टाक टाकणें**–स्पर्धा किंवा बरोबरी करणें **टाकणें टाकणें**–औपचारिक (मनापासून नव्हे अशी) गोष्ट करणें फुकट नमस्कार करणें, वरवरचा देखावा करणें (बोलावणें, भेटणें इ० चा), मान किंवा मैत्री नसेल तेथें कोरडा आदर करणें 'मी भोजनास जात नाहीं ह त्याला टाऊक आहे परंतु तो उगीच टाकणें टाकायाला आला आहे' २ टाक टाकणें पहा **टाकला**–निश्चित, कायम, हमखास 'रोग्याला प्रात काळीं टाकला उतार' 'या घोड्याचे टाकले शंभर रुपये यतील' 'हा टाकला कळवतिणीच घरीं असतो' **टाकलेला**–निश्चितपणें टेवलेला, खात्रीचा, खरोखर अवश्य नेहमीं नियमित ठरलेला असा 'डोंगरावर टाकलेला पाऊस असतो' **टाकला–टाकून येणें**–फेकल्यासारखा नमरा येणें, वरचेवर, नेहमी येणें 'त्याचे घरीं पाहुणा टाकला–टाकून यतो' **टाकला डाव पडणें**–(फाशांतील दानावरून) मनांत योजलेली गोष्ट हटकून घडून येणें **टाकला रोजगार–उदीम–व्यापार**–एखाद्यावर सोंपविलेला, लादलेला व्यापार इ० **टाकलें अन्न–जेवण**–न चुकतां मिळावयाचें जेवण **टाकली किंमत**–आपण सांगितलेली व तावडतोब मिळालेली किंमत **टाकली गांठ पडणें**–भेट घेणें–खात्रीनें भेटणें, जरूरीच्या

कामासाठीं भेट घेणें **टाकून बोलणें**–तिरस्कारानें, तोडून बोलणें, खरडपट्टी काढणें [स त्यज्=सोडणें]

टांकणें—सक्रि,पुन्हा टांकी लावणें, जात्याचे गारीचे ठोके पुन्हा उजरणें, पहिल्यानेंच टांकी लावणें [स टक]

टाकतोर—अ (व) पर्यंत [टाकणें+तोंवर]

टाकभाडें—न सुमतें पोंचविण्याबद्दलचें, वाहतुकीचें भाडें [टाकणें+भाडें] **टाकभाड्याचें काम**=मोलाचें, हमालीचें, मनापासून न केलेलें काम

टाकमटिका, टाकमटिकला, टाकमटिळा, टाकम टीक—पु वेणीफणी, नटापटा, टिळाटोपी, चत्रीपत्री, चापचोपी, छानछुकी, डामडौल, सुरेखपणा, नखरा, डौल 'व्यभिचारीचा टाकमटिका। उपहास होती लोका।'–तुगा २७५९ [टिकला, टिळा द्वि]

टाकलेली—वि (बायको) परित्यक्ता, पतीकडून अवहेलना केलेली किंवा पत्नीधर्मानें न वागणारी (स्त्री) [टाकणें]

टाकवणा—वि (राजा.) फेकून देण्याच्या योग्यतेचा, गाळ साळ, रद्दड [टाकणें]

टा(टां)कसाळ—स्त्री नाणीं पाडण्याचा कारखाना [स टक शाला] **०घर**–पु. झिजलेलें, ठोकलेलें, कापलेलें व म्हणून पुन्हा नवीन पाडण्याकरता टाकसाळींत परत आलेलें नाणें **टा(टां)कसाळी**–स्त्री टाकसाळीवर बसविलेला कर –वि. टाकसाळींत तयार झालेलें किंवा टाकसाळीसंबधीं (नाणें,मजूर) **टांकसाळ्या**–पु टाकसाळीवरील मुख्य अधिकारी

टाक(के)साळ—न. (कु) भाताची एक जात

टाक(कु)ळणें—अक्रि ताठरणें, भारावणें, दमणें, ताटकळणें, थकणें, श्रमणें (जागरणानें किंवा फार वाचण्यानें डोळे)

टा(टां)कळा-ळी—पु एक लहान झुडप याच्या पाल्याची भाजी औषधासारखी उपयोगी आहे अगावर बिब्बा उतल्यास याचा रस लावतात बियांची भाजून काफी करितात

टांकळें—न भातानील एक जात.

टाका—पु (माळवी) ठरलेला, ठराविक कर

टा(टां)का—पु (शिवणकाम) १ टाचा, बंध (वस्त्र पत्रा वगैरे स दिलेला) २ (ल) शरीराचा सांधा-विशेषत पाठीचा मणका ३ मेकाडा (पिकावरील एक रोग) [स टङ्क्=बांधणें] **०चालता होणें**– एखाद्या कामात प्रवेश होणें, मिळणें, चलती होणें, चचुप्रवेश करणें, काम सुरु होणें **टांके ढील-ढिले-करणें**–सांधे ढिले करणें, सपाटून मारणें अतिशय काबाडकष्ट करणें **टांके-ढील-होणें**–१ सांधे निखळणें २ (ल) अत्यंत काम पडणें, सपाटून मार खाणें, फार काम पडल्यानें थकणें इ०.

टांकों—पु १ (गो) लहान टोपली २ (गो) सानटी लोकाचें पकान

टाकाऊ—वि रद्दड, टाकून देण्यास योग्य [टाकणें]

टाकाटाकी—टाकोटाक पहा

टाकारी—पु टकारी, दगडी जात्यास टांकी देणारा [टक]
टांकारी पिंजारी–पु गरीब, दुर्बळ, हलका, नीच, भित्रा माणूस

टांकारी—पु एक पक्षी

टाकिणें, टाकिजणें—सक्रि पावणें, गवसणें 'शेवीं टाकिजे काशी।'–ऋ १९.

टा(टां)की—स्त्री १ पाण्याचा हौद, टाकें, हाळ २ गुराचा पाणी पिण्याचा हौद, दोण. ३ पाथरवटाचें हत्यार, छिणी ४ जात्याला टाकीनें मारलेला ठोका, ठोके, नोंचे ५ ग्यासबत्तीमधील, स्टोव्हमधील राकेल ठेवण्याची जागा [स टङ्क्=बांधणें] (बाप्र) **टांकीचें तोंड, तोंडास टांकी दिलेली**=देवीचे वण असलेलें तोंड **०लागणें**=चचुप्रवेश होणें, मार्ग सापडणें. **०चालणें**=इलाज चालणें, क्रम चालविणें कोणताहि उद्योग, धंदा, कार्य चालू स्थितींत असणें **म्ह०** टाकीचे घाव सोसल्याविना देवपण येत नाहीं =कष्ट केल्याखेरीज थोरपण नाहीं.

टाकी—स्त्री १ कृति, आवड, आगोका २ (कर) तव ल्याच्या शाईची कड ३ (तबल्याच्या) चाटीवर बोटानें काढलेला, होणारा मधुर ध्वनि [टक]

टाकी—स्त्री (ना) गंजिफाचे, पत्त्याचे खेळात प्रथम पान टाकण्याची पाळी [टाकणें]

टाकु(को)लें—न मस्तकाच्या कवटीचा पुढला भाग, टकुरें; टाळें

टाकुळणें—टाकळणें पहा

टाकें—न खरबुजावरील एक रोग, अती थंडीनें वेल पांढरे पडतात असा रोग –कृषि ५७३

टा(टां)कें—न १ पाण्याचा हौद, टाकी, तळें २ (वों) मर्यादा दाखविण्याकरितां खडपात पाडलेलें भोंक. [स टङ्क्=बांधणें]

टाकेकरी—पु टाकारी टांकीनें जात्यास टांकी देणारा. (गो) टाकोर [टाकी+करी]

टाकोटाक, टाकाटाक—क्रिवि १ पाठोपाठ, मागोमाग, २ बरोबर, प्रमाणशीर, मापाबरोबर, गरजेपुरता, पुरेपूर, तंतोतंत ३ तावडतोब, झकिनें, एकामागून एक, अतिशय त्वरेनें 'तरी नाटोपे श्रीरंग। गाकोटाकी जानसे।'–मुगभा १५ १८७ [टाकणें]

टाकोटाकी—क्रिवि टाकता टाकता –दार

टाक्तोर—अ (व) पर्यंत, पावेतों, टाक्तोर. 'संध्याकाळ टाक्तोर'

टांग, टांगडी—स्त्री १ (अवहेलनेनें) तंगडी, पाय 'टांग धरूनिया गगनीं' —कुशलवाख्यान ३८ (मराठी पाचवें पुस्तक पृ ११५ 'छेदू कुंभकर्णाचें टांग।'—भारा बाल ५ १७ टिरी पासून पावलापर्यंतचा पाय २ विशेषत ढेंग, दोन पाय जमीनी वर एकापुढें एक ताणून टाकले असता दोन पायांच्यामध्यें राह णारें अंतर 'टांगा टाकून शेत मोजलें' [स टंगा] **०बांधणें**—एखाद्याचें गुह्य समजून घेऊन त्यावर वरचप्मा मिळविणें **०तिरपणें**—१ (ग्राम्य) दम करणें २ आघोळ करणें **०मारणें**—१ (कुस्ती) पायावर लात मारून पाडणें २ फसविणें **टांगड्या तोडणें**—पायपिटी करणें **टांगेखालून जाणें**—हार जाणें, परा भूत होणें, नम्र होणें **म्ह०** ज्याच्या टांगड्या त्याच्याच गळ्यात घालणें=एखाद्यास स्वत च्याच बोलण्यात पकडणें

टांगणें—सक्रि लोंबकळणें, लोंबविणें, लटकाविणें, अधांतरीं ठेवणें, अडकविणें **गळा टांगणें**—१ (गायन) स्वर विवक्षित अवधीपर्यंत मोठ्या श्रमानें पोंचणें २ **जीव टांगणें**—अंत करण ओढलें जाणें [स टंकण, हिं टांगना]

टांगरा—पु (कु) खुजा बैल

टांगरें, टांगूळ—न दोरीला घट्ट पीळ बसण्यासाठीं व नंतर मारलेली गांठ आवळण्यासाठीं उपयोगात आणावयाची काठी, अशा तऱ्हेनें मारलेली गांठ [टांगणें]

टांगल-गूल—न (कु) मासे धरण्याचें मोठें जाळें वर ओढण्यासाठीं घेतलेला लहान दांडा

टांगळ—स्त्री (ग्राम्य) कसबीण रांड —वि लाथ टांग्या, लाथा मारणारी (गाय)

टांगा—पु घोड्याची गाडी [टांगणें, हिं टांगा]

टांगाटोळी—स्त्री उचलबांगडी; हातपाय धरून उचलून नेणें [टांगणें]

टांगें—न १ (तिरस्कारार्थी) टाकुलें पहा 'प्रभुत्वें सासि णल कल्हणी। धनुर्वातिं टांगें'—ऋ ६१ २ तंगडी 'काळाचें टांगें मोडिलें।'—दा ५ ९ ४१

टा(टां)च—स्त्री १ पायाची खोट २ घेणेकऱ्यानें किंवा सरकारानें घर इ० वर आणलेली जप्ती, हुकुमनाम्याची बजावणी [टंक] **उंच टाच करून वागणें, टाचेला माती (मळ) न लागू देणें**=ऐटीपूर्वक व शुद्धाचरणानें वागणें, निरुपद्रवी व निष्क लंक असणें **टाचा घासणें**—तडफडणें, मरणसमयीं पाय झाडणें

टां(टा)च—स्त्री (व) रांग, एकसारखी ओळ, प्रवाह 'पत्राची तर टाच लागली'

टाचकळ—स्त्री टाचळा पहा

टा(टां)चण—न, १ नोंद करून, लिहून ठेवलेला मजकूर, अशा मजकुराचा कागद, टिप्पणी, टिप्पण, यादी, मजकूर लिहि ण्याचा व्यापार २ स्मरणार्थ वही [टाचणें]

टा(टां)चणी—स्त्री १ टाचण अर्थ १ पहा २ कागद एकत्र टाचण्याची बिन नेढ्याची व माथें असलेली लहान सुई ३ उणीव, कमतरता, सकोच, टचाई 'न करा टाचणी। यथें काहीं आड चणी।'—तुगा २५४८ ४ दुर्दशा 'करावें स्वरूपतेमाजी स्थिरू। तंव तो टांचणीचा उतारू।'—एभा २० १८२. [टाचणें]

टा(टां)चणें—सक्रि १ अधर अधर शिवणें, टांचे देणें २ टाचण लिहिणें, टिपून ठेवणें, उतरून ठेवणें, नमूद करणें ३ टचाई पडणें —शर [स टङ्क=बांधणें]

टांचरा—स्त्री टाच 'टाचराच्या धुम्या मारा वेगीं।'—तुगा २५५१

टा(टां)चरूं—न १ टाचेला झालेलें गळूं, गांठ २ टाच, टाचरा

टाचलांडा—पु (व) आखूड (गुडघ्यापर्यंत) शेपटी असलेला बैल

टा(टां)चळणें-चाळणें—सक्रि १ जनावरानें जलद चालावें म्हणून त्याला टाचेनें प्रहार करणें, टाच मारणें 'घोड्याला टाच देऊन चालू लागला' —कोरकि ४७८ २ (ल) चेतविणें, नेट लावणें, आग्रहानें प्रवृत्त करणें [टाच]

टा(टां)चा, टाचका-गा, टाचें, टाचकें—वि १ अपु रतें, लहान, तोकडें (वस्त्र इ०) 'यांचें हृदय पहाता विपुल म्हणति कवि तथापि नभ टाचें।'—मोभीष्म १ ९३ थोडा, अल्प 'झाले प्राप्त विपुलगुण सुत तत्सबधयोग परि टाचा।'—मोअनु ६ १४ २ अरुद, कमी घोळाचा

टा(टां)चा—पु टाका, शिवण (क्रि० मारणें, देणें, घेणें) **जिभेस-पोटास-टाचा देणें**—बोलणें आवरून धरणें, खाव यास न मिळणें, पोटास चिमटा घेणें

टाचें—न टचाई —शर

टाचेचें काळीज—न १ मेहुणा, बायकोचा भाऊ (पायाच्या टाचेला जसें टोंचणें सहन होत नाहीं तसें बायकोच्या भावाला वाकडें बोललेलें तिला सहन होत नाहीं यावरून) २ अतिशय आवडती बायको ३ (ल) अतिशय आवडतें माणूस, प्रियपात्र, प्यारी वस्तु, जिवाचा कलिजा

टाटाळ(व)णें—सक्रि १ करकचून बांधणें 'टाटाओनी बाधा वहिला।'—शिशु १३१. २ (कों) तोडणें फाडणें, कापणें (केळीचें पान—हातानीं) [ध्व]

टाटू—न. टाटू पहा [ध्व]

टा(टां)टोळा—पु १ (कों) केळीच्या पानाचा दांडा २ जोंधळा किंवा बाजरीचें ताट

टाट्या—पु (कों.) ल्हान रेडा, टोणगा

टाण, टाणणें, टाणा, टाणाटाण—(राजा.) ताण इ० पहा

टाणकोल—पु (वि) (विणकाम) कापडाच्या मागावरील ताण्याला ताण बसण्यासाठीं शेवटीं वापरावयाचा तीरकमठा. [टाण=ताण+का कोलु=लाकूड, काठी]

टाण येणें—कि (कर) अगात जोर येणें.

टाणाटोणा—पु १ जादुगिरी, मन्त्रतंत्र, जारणमारण 'केलें टाणेंटोणे सारी।' –पला ९७ २ अर्धवट ज्ञान, तुटपुंजें ज्ञान, प्रत्येक विषयातील थोडथोडी माहिती, निरङ्क वेंचे (ग्रथातील) [हिं]

टाणें—पु योग्य वेळ, प्रसग, समय, वख्त, पक्दशा, मोसम

टानकूल—न (विणकाम) वईच्या पेढयान अडकावून त्याचे पेले पाडण्याचें लाकडी दोन हात लाब असलेलें साधन

टा(टां)प—स्त्री १ घोडयाच्या पुढील पायाचा होणारा टप्टप् असा आघात, घोडयानें मागील पायानें मारलेली लाथ, त्याचा तळ पाय (क्रि० मारणें) २ बोटाच्या पेन्यानीं डोक्यावर मारलेली टिचरी (क्रि०मारणें) ३ मर्मभेदक टीका, टोमणा, निर्भर्त्सना (क्रि० मारणें) ४ छाट, तासगी (क्रि० मारणें) ५ आई जवळ नसताना ल्हान मुलानें घेतलेली खत, ध्यास, तळमळ. (क्रि० करणें, घेणें) ६ भाजीचें ल्हान झाड, तशा झाडाचा खुंटलेला अग्रभाग ७ –पु लेखात गुणेसाठीं केलेलें रेषाकृिरूप चिन्ह ८ (वि) (वहाण, जोडा यांचें) टाचेचें कापून तयार केलेलें कातडें **टापे(फे)खालीं असणें–चालणें–राहणें–वागणें**–एखाद्याच्या हुकुमात, ताब्यात असणें

टापटीप—स्त्री १ घासणें, चापूनचोपून नीट करणें, थाप टणें, थोपटणें २ नीटनेटकेपणा, सुव्यवस्था, रेखलेपणा, वेतवात, ठाकठिकी ३ –क्रिवि टापासटीप [टाप द्वि]

टापटेप—पुअव (कों) उचवटे, टेंकाडें, वाहळें, टेंकडया [टेप द्वि]

टॉपण—न (गो) टोचण्याचें आयुध

टापणें—अकि (दगड इ०ची) बाजू–साफ करणें

टापर—स्त्री १ घोडयानें मारलेली लाथ (क्रि० मारणें) २ बोटाच्या पेन्यानीं डोक्यावर केलेला आघात (क्रि० मारणें) ३ डोईस बाधावयाचें फडकें, टापशी (क्रि० घालणें, घेणें) **टापरण, टापरा**–नपु (टापरणेंपासून) मर्मभेदक शब्द टोमणा, व्याजोक्ति, टोसा आघात (अपराध, उपकार, कृपा इ० सबधानें) (क्रि० ठेवणें, टापरा मारणें) ०**वाजणें**–(ना) दिवाळें निघणें, फडशा पडणें, सपणें

टापर—न (ना) मोठें लाकडी घुगरू –वि (ना) वड बड्या (मनुष्य) [ध्व]

टापर—न (व) (कुत्सितार्थी) तोंड

टापरण—स्त्री टापर अर्थ ३ पहा (क्रि० घालणें, घेणें) –न उपकाराचें ओझें

टापरणं—न मोगरी, हातोडी, मेखसु

टाप(फ)रणें, डाप(फ)रणें—उकि १ रागावणें, चवताळणें, खेंकसणें, खरडपट्टी काढणें, टोमणा मारणें, दटावणें, दम भरणें २ (घोडयानें) जमीन टापानीं ठोकणें ३ मोगरीनें खुंटी इ० ठोकणें, आत घुसविणें ४ (ल) कोणी यथेष्टपणें वागू नये म्हणून त्यास एखाद्या कामात गुतवणें ५ एखाद्याचे दात त्याच्याच घशात घालणें, ज्याच्या तगडया त्याच्या गळयात घालणें

टापरा—पु मोगरी, लाकडी मोठा खुंटा

टापरी—स्त्री (हेट) ओझ्याखालीं घेण्याची चुंबळ, चुचडी

टापरी-शी—स्त्री १ टापर अर्थ ३ पहा (क्रि० बाधणें—डोकीस रुमाल, धोतर, पागोटें इ० काबरून बाधण्याचा एक प्रकार) २ पाऊस लागू नये म्हणून डाईवर घेतलेली कांबळ्याची खोळ (क्रि० बाधणें) ३ (राजा) टक्कर, ढुस्सी (क्रि० मारणें)

टाप(पु)सणें—अकि सुजणें, फुगीर होणें (शरीर, अवयव)

टापसा—पु सूज, फुगवटी, फोफशा, फुगीर भाग

टापासटीप—क्रिवि पुरेपूर, भरपूर, मागणीस पुरेल इतकें, प्रसगानुरूप, बेतासवेत

टापू—पु १ बेट, चान्ही बाजूनीं पाण्यानें वेढलेला प्रदेश २ प्रात, देश ३ टप्पा, मजल [टप्पा]

टापू—न १ झुडपाचा कोंवळा देंठ, शेंडा, ल्हान झुडप किंवा भाजी (खावयास उपयोगी), त्याचा कोंब २ हरभन्याचा टहाळा, दाणा, दाणे काढून घेतलेली शेंग किंवा असल्या पोकळ शेंगेचा समूह ४ हरभरा, तूर, वाटाणा, मसूर, हुलगा, करडई, कोंथिंबीर यांचें रोप किंवा गवत, चारा, कोणताहि चारा, गवत, ल्हाळें, हरळी, बाजरी किंवा जोंधळयाचें ताट [हिं]

टाफ—स्त्री टाप अर्थ १ पहा **टाफेखालीं असणें**–टाप मध्यें पहा

टाफर—१ टापर पहा २ हनुवटी व कान यावरून घेऊन पागोटयावर बाधलेलें वस्त्र, पट्टा

टाफरण, टाफरणें, टाफरा, टापसा, टाफू(फूं)–टाप इ० पहा

टाफरें—वि घोडा टाप टाकतो त्याप्रमाणें ठेंचाळत चालणारें 'गारोळे जामून टाफरें।' –दा ३ ६ ४२ [टाप]

टामट्टम—स्त्री गाजावाजा, भपका, शोभा, थाटमाट, दिखाऊपणा, तमाशा, डौल करण्याचा प्रकार टाणाटोणा –क्रिवि नगान्याच्या आवाजाप्रमाणें, ढमढम [हिं]

टाय—स्त्री (व) १ बैलाच्या गळयातील घटा (व) २ कोंवळें हरभन्याचें झाड

टायफळा—(पु) भाताची एक जात

टायपां—न (गो) भिंतीची एक बाजू

टायर—स्त्री मोटार किंवा सायकल यांची रबराची पोकळ धांव हिच्यांत हवा भरलेली रबराची पोकळ नळी असते [इं]

टायिट्ट—पु स्त्री. एक उंच झाड

टार—पु घोडा (घोड्याची, त्याचप्रमाणें नार, गार, सार म्हणजे वायको, जवाहीर, सूत यांची किंमत नेहमी बदलते किंवा कल्पनेच्या बाहेर पडते, यावरून) **टार**—न शिगरू किंवा दमडी किंमतीचा व रोडका घोडा 'बाहावया पोथी वृद्ध टार।' —एभा १८ २४८ त्यावरून खोडकर मुलग्या म्हणतात —वि खोडकर, द्वाड, टारगट

टारगट, टारगा—वि. १ टोणगा, धुटका, लहान आवा राचा, गुण्डा २ आंगुड, अपुरता (मोठ्या माणगाचें वस्त्र इ०) ३ खोडकर, द्वाड, धटोर फाजील [स टारक] **टारगेपणा**—पु वात्रटपणा, धटोरपणा, छचोर—चारगट—पणा.

टारफुला—पु जोंधळा, ऊस या पिकात उगवणारी एक वनस्पति ही दुसऱ्या झाडांत आपल्या मुळ्या शुपसून स्वतःचा निर्वाह करते व दुसऱ्या पिकाचा नाश करते

टारलें—न ओबडधोबड पाळणा

टाराटु(टो)री—स्त्री १ पोकळ धाक, व्यर्थ भीति, फुकट अरेरावी २ निष्फळ प्रयत्न, दुरटूर [ध्व]

टाल—वि (नंद भाषा) पन्नास संख्या, ५०

टाल—पुन (ना व) इमारतीचीं किंवा सरपणाचीं लांकडें मिळण्याचें दुकान [इ स्टॉल]

टाल—पु (ना) सबंध डोक्याची केलेली गुळगुळीत हजामत

टालमटोला—पु कार्य लावणीवर टाकण्याचा प्रकार, टाळा टाळ, टगळ मगळ, दिवसगत लावणें, थापा देऊन चाळविणें [हिं]

टाली—स्त्री (मद्दई, सकत) आठ आणे, अधेली [हिं]

टाव—पु टाहो पहा

टा(टॉ)वेल—पु अंग पुसावयाचा पंचा, रुमाल [इं]

टा(टा)स—वि ठाम कठोर, कठिण, भरीव घट्ट, भरभक्कम

टास—न (कु नाविक) लहान ओहाळांतून खारें पाणी वाहणें

टाहकळ-ळी, टहाटळ—स्त्री टाकळा वनस्पति 'सीवणी टाहकळी वेहकटी।' —कालिकापुराण १२ १४

टाह(हा)ळ, टाह(हा)ळा टाह(हा)ळी—टहाळ इ० पहा

टाही—स्त्री लहान मुलाचें टयाहां टयाहां रडें (क्रि० मारणें, भरणें, घेणें) [ध्व]

टाहुवा—पु आक्रोश टाहो 'तंव टाहुवा करीति चक्र वाकें।' —ऋ १८ [ध्व]

टाहूर—न १ दारूचा गुत्ता २ (गो) टावरन [इ टॅव्हर्न]

टाहो—पु १ (मोर, पगळा इ०) कांहीं पक्ष्यांचें ओरडणें (त्यावरून) २ दीर्घ आक्रोश, रडें, ओरड (मूल इ० चें) (क्रि० फोडणें, घेणें), सोंच मूल उपजल्यानंतरचें पहिलें रडें, टयाहों टयाहों (क्रि० फोडणें) 'झाला कुमार अद्भुतरूप करी रुदन नीच तो टाहो।' —मोसभा १ ८० ३ हंबरडा, मोठ्यानें हाक मारणें, घोष, गर्जना 'गुरुा करी टाहो। पाहू रघुनाईचा वाहो।' —तुगा २१४२ ४ जमिनींतून वाफा निघणें (क्रि० फुटणें) ५ लाभ [ध्व]

टाळ—पु १ कांशाची पोकळ झांज, (क्रि० वाजविणें, कुटणें). 'टाळ आधेचि कुटिनां।' —रामदास, स्फुट अभंग मूर्खपणपंचक (नवनीत पृ १५८) २ (संगीत) ताल धरणें ३ (व) बैलाच्या गळ्यांतील घंटा [स ताल, हिं टाळ] ०**वाजणें**—सांग, कोटा रांतील वस्तु संपणें (घोड्याचे)**टाळ वाजणें**—पायास पाय अडकणें **टाळ, टहाळ**—क्रिवि (कुत्र) स्पष्ट, पूर्ण 'डोंगरा पल्या आवाज मी टाळ ऐकला' ०**कन्-कर-दिशीं**—क्रिवि स्पष्टपणें, उघडपणें, स्वच्छ (दिसणें क्रियापदावरोबर उपयोग) ०**कुट्या-घाशा**—वि १ (निंदार्थी) टाळ वाजविणारा, ढोंगानें भजन करणारा २ पायात पाय अडकवून चालणारा (घोडा). [टाळ+कुटणें] ०**घोळ**—पु झांजा वगैरे वाद्यांचा मोठा गजर [टाळ+घोळ=गोंधळ] ०**ध(धा)री**—स्त्री **टाळकरी**—वि झांज वाजविणारा [टाळ+धरणें] ०**बद्ध**—वि तालांत असलेला, ठेक्यात बसविलेलें —क्रिवि (गायन) योग्य तालावरील (गाणें) [स तालबद्ध] ०**सूर**—पु योग्यकाल व आवाज 'हा टाळसुरांत गाता' [टाळ+सूर]

टाळ—पु (वे शेती) नांगराच्या पानाप्रमाणें दिसणारे, दिंडात बसविलेले पाभरीचे फण प्रत्येकी

टाळ—पु (कुत्र) लाडोरीचें लहान पिलूं

टाळ—पु (व) भ्रम झालेल्या रोग्यास टाळूवर बांधण्याचा एक औषधी उपाय

टाळ—वि ज्याला मधोमध एक वर्तुळ असतें तें (मोती)

टाळ—वि (कु) शुभाशुभ गोष्टींत त्याचासाठीं वावरणारा (माणूस)

टाळ—पु (राजा) टहाळ, लहान फांदी

टाळकें—न १ (निंदार्थी) डोकें मस्तक, चोडकें, टकलें २ (कु) टाळक्या [स तालकम्] ०**ठोकणें**—१ मारणें, बड विणें २ (ल) सांग संपणें

टाळणें—सक्रि १ काढून टाकणें दूर करणें, नाहींसें करणें, चुकविणें बंद करणें (संकट, दुःख, त्रास, साथ) २ करमणूक करणें, झुलविणें, घालविणें रंजन करणें ३ लोटणें घालविणें (काळ)

टाळून, टाळणें–मोकळें होणें, व्यवस्था करणें, विरणें [हिं टालना, का टलेमु=टाळणें]

टाळनसार—वि (मोंगलाई) सुरस, नीटनेटका

टाळभेकरा—वि (कु) वेडसर, तर्कटी, चक्रम

टाळमटोळा—पु टालमटोला पहा

टाळा—पु १ दस्लादस्ल, टोलाटोली, पोकळ वडाई (क्रि० मारणें) २ टाळणें, वारणें, परिहार, अडथळा, गुंगारा (त्रास, उपद्रव, सकट याना) 'तो निजगुरुसुत म्हणुनि न द परिभव दे तयासि कवि टाळा।' –मोभीष्म ६ ५७ **०टाळ-ळी**–स्त्री चालढकल, भूलथाप चुकवाचुकव, पूर्ण नाश [टाळणें]

टाळा—पु १ तोंडाच्या वरच्या जवडयाचा आतील भाग २ (क. शिंपी) चादवा –शिकशि ३ ५१ ३ (चाभार) मोट शिवते वेळीं दोन अधोडींमधील वरच्या बाजूस लाविलेला कातडी तुकडा, जिभेच्या वरच्या चामडयाचा चागलाजाड भाग ४ (वे) दाराचें एक झडप, फळी ५ (वे) जोंधळ्याचें ताट (क्रि० लावणें) **टाळा कोरणें**–वहाण, जोडा इ०च्या खालच्या तळास नक्षी पाडणें [स तल]

टाळा—पु (राजा) टहाळा, लहान खादी [टाळणें]

टाळा—पु (वडोदें) कुलूप (क्रि० मारणें) टाळी पहा [त टाळमु, मु तालु]

टाळी—पु १ एका तळहातावर दुसरा तळहात मारणें, तसें मारल्यानें होणारा आवाज (क्रि० वाजविणें, वाजणें, पिटणें, मारणें) २ (गायन) गाताना हातानें ताल धरणें (क्रि० पिटणें) 'मुखीं नाम हातीं टाळी।' –दा २ ७ ४१ ३ हात वाजविणें (फजीती, आनद दर्शविण्यासाठीं, संकेत करताना), (क्रि० पिटणें, वाजविणें) ४ हातावर हात मारणें, वचन देणें (सौदा ठरविताना) (क्रि० मारणें) ५ उपेक्षा, रेंगाळणें (क्रि० लावणें, देणें) ६ लय, ध्यान, समाधि ब्रह्मटाळी पहा (क्रि० लावणें) 'पचविषय एकवटूनि। लाविली टाळी।' –सिपु २ ३१ ४१ ७ कानटाळी, दडा 'वाऱ्यानें जाऊ पाहे अवनी। टाळी कानीं बैसली।'–एरुस्व १२ १०५ (बाप्र) [स ताल] **टाळीस टाळी देणें**–वरिष्ठाच्या म्हणण्यास मान तुकविणें हाजी हाजी करणें **०वाजणें**–लग्न लागणें **०देणें**–१ कोणत्याहि खेळास प्रारभ करणें २ कोणतीहि दुसऱ्यानें सांगितलेली गोष्ट पटली असें दाखविणें **म्ह०** १ एका हातानें टाळी वाजत नाहीं २ ज्याची खावी पोळी त्याची वाजवावी टाळी (अनदात्याची स्तुती करावी लागते)

टाळी—पु कुलूप 'कामकलिकेसीं टाळी घातली।' –शिशु १९० [ते टाळमु]

टाळी—स्त्री (राजा) टहाळी, लहान फादी, डाहाळी

टाळी, अटाळी—स्त्री १ विन छपराची चुनेगच्ची २ टिगळ [?]
शशो ३ ५१

टाळीपट्की—स्त्री हातावर हात मारून (वचन देऊन) केलेला करार, पक्का करार (सौदाचा) (क्रि० करणें)

टाळू—स्त्री १ डोक्याचा वरील पुढचा भाग, मस्तकाग्र, कवटी २ टाळूवर ठेवलेले केंस ३ तालुप्रदेश, तोंडाच्या वरच्या जवडयाचा आतील भाग ४ (चित्रा नक्षत्राच्या लेखरी चरणात पडलेल्या पावसानें) जमिनीचा घनलेला चिकट व जाड थर, (सामा) जमीनीचा टणक थर, भाग (क्रि० धरणें) 'विहिरीची टाळू खणली, पाणी भरभर लागलें' ५ तवल्याच्या शाईचा मध्यभाग [स तालु] **०चा दात**–(सापाचा विषारी दात, टाळूपाशीं असतो आणि तो त्याला फार जपतो त्यावरून) अतिशय आवडती वस्तु जिवाचा कलिजा **टाळू भरणें, टाळवेस लावणें**–(घायरी) लहान मुलाच्या टाळूस तेल लावणें किंवा न्हाणासाठीं तेल मारणें (मुलाच्या १२ व्या दिवसापासून ६ महिनेपर्यंत सकाळीं न्हाताना व रात्रीं निजताना सरासरी ५ तोळे तेल टाळूत जिरवितात पुढें सहा महिन्यानतर एक वर्षपर्यंत रोज न्हाताना २॥ तोळे तेल जिरवितात) **०भरणें**–(चाभारी) टाचेखालचा भाग उचलून देणें **(मढघाच्या) टाळूवरचें लोणी खाणारा**–अतिशय कृपण व नीच **०वर तेल घालणें-ओतणें**–काम होणें, गरज भागणें, साहाय्य करणें. **०वर मिरें वाटणें**–एखाद्यावर पूर्ण ताबा चालविणें, अमल गाजविणें **०वर हात फिरविणें**–फसविणें बुडविणें **टाळूस-टाळेस-टाळवेस टिपरूं लागूं न देणें**–१ आपल्या अगावर येणारी बाजू मोठें शब्दपांडित्य करून उडवून देणें, काथ्याकूट करणें अघळपघळ पण मुद्दा सोडून बोलणें २ आरोप शेकू न देणें, सहन न करणें

टाळूनखी—भाडयाच्या साऱ्यावर दोन ओळी करण्याकरिता वापरावयाचें कासाराचें हत्यार –बदलापूर

टाळें—न १ कुलूप 'वद्द करीतसे सदनद्वार। कडी टाळें दऊनिया।' –नव २४ १२ २ कुलुपाच्या किंवा घड्याळाच्या खालचें किंवा वरचें अग, बाजू ३ पाण्याच्या नळामधील वाऱ्यासाठीं असलेलें उभें दार, त्या दाराची फळी, जमीनींतील मोरीमधील मळ काढण्यासाठीं जें मधोमध दार ठेवतात तें टाळी पहा

टाळें—न जोडयाचा तळ [स तल]

टाळें—न तोंडाचें वरचें जाभाड, (उघडणें क्रियापदाबरोबर योजलें असता किंवा तोंड उघडें असता) खालचें जाभाड, –अव टाळीं=दोन्ही जाभाडें जसें– दोन्हीहि टाळीं एकाशीं एक बसणें, मिटणें 'दिग्गजाचीं टाळीं बैसती।' [स तालु]

टाळें—न (को) झाडाच्या फादीवरील मधाचें पोळें, गाळये

टाळेंभेकरें—न १ एक जातीचें माकड २ मलवारातील एक रानगी जात व तींतील व्यक्ति (हे लोक कमरभोंवतीं

झाडाच्या लहान डहाळ्या किंवा पाला बांधतात व बाकीचें शरीर उघडें ठेवतात) [टाळा=डहाळी+भेरें=हरिण]

टि(टी)क—स्त्री टिकली; खूण 'पायीं सोनयाची टिक। सोनयासी लागली दख।' —ज्ञा १४ ३८३ [स तिलक]

टिकटिक-टिका—क्रिवि १ (करणें या क्रि॰ सह) मिणमिण (जळणें) २ उत्तेजन देणें, चेतविणें उठावणी करणें [ध्व] ॰करून राहणें—अत्यंत गरीबींत दिवस काढणें (श्वासाची धुगधुगी असणें असा मूळ अर्थ) **टिकटिकणें**—अक्रि. १ मिणमिणणें, झिरू मिरू असणें (मालवावयाच्या वेळचा दिवा २ (ल) मृत्यूच्या वेळची धुगधुगी ३ टिकटिक असा आवाज करणें. **टिकटिक-टिकी**—न स्त्री १ विझणाऱ्या दिव्याची मिणमिण, माणसाची अखेरची धुगधुगी २ विशिष्ट आवाज (घड्याळ वगैरेचा) [ध्व]

टिकणें—अक्रि १ (एखाद्याजवळ) राहणें, वास करणें, (असलेल्या स्थिति) चालू असणें, चिकटून राहणें (स्वास्थ्याच्या दृष्टीनें) थारा असणें (माणसासंबंधीं योजतात) २ शेवटपर्यंत कायम राहणें, तगणें, अप्रतिहत चालणें नाश न पावता राहणें, निभाव लागणें उभें असणें सहन करणें (वस्तूसंबंधीं योजितात) ३ (दुकानदारी) गिऱ्हाईक चिकटून राहणें याच्या उलट गिऱ्हाईक मारणें पहा ४ उडया मारणें (हरिण इ॰) [हिं टिकना स टिक्=जाणें]

टिकमिरवणा—वि (राजा) नीटनेटका (दिखाऊ पण पोकळ माणूस, वस्तु) [टिका=गधाचा टिळा+मिरवणें]

टि(ठि)करी—स्त्री (ना) एक खेळ जमीनीवर विशिष्ट प्रकारची आकृति रेखाटून दगडी किंवा खापरी लहान तुकड्यानें रंगडत खळावयाचा मुलांचा खेळ मामामामींचा खेळ

टिकल—स्त्री उडी, कुदी (क्रि॰ मारणें घेणें)

टिकलग—वि शोभिवंत जडित जडावाचा (अलंकार) 'तवीं नवगुणटिकलग। लेणें ब्राह्मणाचें अव्यंग।' —ज्ञा १८ ८५४

टिकलस—वि (व) नीटनेटका टापटिपीचा

टिकला—पु १ कपाळावर गंध गोपीचंदन कुंकु इ॰ ची वाटोळी किंवा इतर दुसऱ्या आकाराची लाविलेली खूण ही शोभेसाठीं किंवा निरनिराळ्या धर्मपंथाचा भेद दर्शविणारी असते तिलक २ (ल) कुळांतील किंवा जातींतील श्रेष्ठ पुरुष [स तिलक]

टिकली—स्त्री १ लहान टिकला टिपका २ वाफ्यांतून उपटून दुसरीकडे पुन्हा लावावयाचें भाजीपाल्याचें रोप रोपटें ३ बायकांच्या कपाळावर लावतात तो कुंकवाचा, कांचेच्या लहान तुकड्याचा लहान टिकला लहान वाटोळी वस्तु (अभ्रक भेण, पोळी, रोटी, कांच जरतार झाग इ॰ ची) लहान पोळी चादकी ४ एक औषधी वनस्पति हिचीं पानें नखाएवढीं बारीक व फुलें तांबडीं किंवा पांढरीं असतात [टिकला लघुत्वदर्शक] ॰मिकली—स्त्री टाकमटिकला, वणीफणी, नट्टापट्टा, चापीपी; टिळाटोपी, नखरा [टिकली]

टिकलें—न (कु) पातळ कालवण

टिकल्यापाणी—न मुलींचा एक खेळ याचा उल्लेख वात्स्यायनसूत्रांत आढळतो —मसाप ४ २५७ [टिकली]

टिकवणी—स्त्री जपून ठेवणें, शाबुती [टिकविणें] ॰चा—वि ठेवणीचा, टिकाऊ काळजीपूर्वक वापरलेला

टिकविणें—सक्रि १ जपून ठेवणें, शाबूत राखणें, कायम राखणें २ (दुकानदारी) गिऱ्हाईक मिळवून कायम राखणें जोडणें ३ विकत घेतलेल्या मालाची किंमत रोख देणें [टिकणें]

टिकशी—स्त्री अंकुर, कोमल अग्र, देंठ, डिकशी.

टिकसटिंगणा—वि १ हलका; भुरकन उडणारा २ ऐटबाज डवदार, अल्पवयस्कत्यागलवत्या

टिकसा—वि (व) सुगंधी उटणें, चिकसा (अंगास लावण्याचा) पहा

टिका—पु १ टिकला अर्थ १ पहा २ (ल) जनावराच्या कपाळावरील वाटोळा, पांढरा ठिपका ३ असा प्राणि 'टिका घोडा टिका बैल' [स तिलक] ॰लागणें—प्रख्यात होणें, कपाळावर शिक्का मारल्याप्रमाणें असणें (कृत्य गोष्ट) ॰ईत—वि गादीचा हक्कदार, युवराज ॰कपाळीं लागणें—डाग लागणें दोषारोप येणें **टिकशाचा धनी**—पु १ जवळ ज्ञान, पैसा, अधिकार, सत्ता इ॰ वास्तविक नसतां परिस्थितीमुळें ज्याला मानमरातब मिळतो असा माणूस, कुळाचा धनी, मानापुरता मालक २ नामधारी मालक, राजा, सत्ताहीन पदाधिकारी व्यक्ति

टिकाऊ—वि शाबूत राहणारा, कायम असलेला, दमदार [टिकणें]

टिकाची पाटली—स्त्री सोन्याच्या मण्याची केलेली पाटली

टिकाव—पु कुदळ, पिकाव [इ पिकॲक्स]

टिकाव-वा—पु १ निभाव मजबुती; सतत टिकवणी (एखाद्या ठिकाणीं किंवा एखाद्या माणसाच्या संगतींत सुखानें, सोईनें) (क्रि॰ होणें निघणें) २ निभावणी निभावणूक स्थैर्य, खंबीरी सहनशक्ति (वस्तूची) (क्रि॰ होणें, निघणें)

टिकाविणें—सक्रि १ (हातानें, काठीनें) मारणें, लगावणें भडकाविणें २ टिकविणें पहा

टिकिटिकि—क्रिवि टिकटिक-का पहा [ध्व]

टिकी—स्त्री १ (ग्राम्य) उद्योग व्यापार धंदा, निर्वाहाचें साधन नोकरी (क्रि॰ लागणें सापडणें मिळणें) २ (कों) रोपाचा कोंब डिकशी, कोंब, पालवी ३ पंजाबांतील सप्तासु नावाचें फळ हें रुचकर असतें

टिकु—पु टिकला पहा

टिकें—पु १ ठिकें, तीळ, मस, डाग २ शेत, वावर

टिकेकरी—पु टिक्याचा धनी पहा

टिकेलें—वि. टिकलेलें, स्थिर [टिकणें]

टिकोजी, टिकोबा—पु १ (निंदार्थी) मानपानाच्या टिळ्याचा अधिकारी, बाजीराव, वेडे धेंड 'तुम्ही कोण असे मोठे टिकोजी?' २ टिक्याचा धनी पहा म्ह० (व) टिकोबा टिकाई विठोबारखुमाई=कुटुंबात फक्त नवराबायको दोघेच **एकला(टा) टिकोजी**—पु १ एकलकोंडा, कोणीहि मित्र, स्नेही वगैरे नसलेला माणूस २ जातींत किंवा सर्व कुटुंबात एकटाच उरलेला माणूस [टिका]

टिकोर-रा—वि १ मोठा, भक्कडा, टकोर-रा(-वि) पहा २ चागला

टिकोरं—न (व) जाड व आखूड काठी

टिकोर-रें—न मोठा व सुंदर घोडा

टिकोरणें, टिकोरें, टिकोरा—नपु १ काठी, सोटा, दाडकें २ (अश्लील) शिस्न ३ हा शब्द अतिशय मोठ्या व अतिशय लाबट वस्तूस लावितात 'टिकोरणें-शेत-पाऊस-पीक-डोंगर-वाडा' ४ ठोसा, तडाखा (विशेषत काठीचा) (क्रि० मारणें)

टिकोरी, टकोरी—स्त्री (व) डोक्याची कवची, टाळकें

टिकोळें—न (व) ल्हान पत्रावळ, टिकोळें

टिकंटिळा—पु (व) चरीपरी, नखरा 'टिकंटिळा करण्यात दिवस जातो'

टिकल—स्त्री सततचा छळ, त्रास, खरडपट्टी, शिव्याचा भडिमार (क्रि० लावणें, माडणें, करणें) [टिक! टिक!]

टिका, टिकोजी, टिक्कोबा—टिका इ० पहा

टिक्की—स्त्री (कर) नेट, चिमटी -वि (जुन्नर) कपाळावर पाढरा ठिपका असलेली (मेंढी)

टिक्की—स्त्री सोय, तजवीज, सधान, तरतूद (क्रि० जम विणें) ०**लावणें**-नेमणाची सोय लावणें

टिंगणें—अक्रि लगडणें, अडखळणें ठेंचाळणें (पाय अधू झाल्यानें)

टिंगल—स्त्री (चामारी) बारीक खिळा, टक्स.

टिंगल—स्त्री थट्टा, टिकल (क्रि० करणें, वाजविणें)

टिच—न (व) उसण

टिच-टीच—स्त्री १ वीत अगठा व त्याजवळील बोट याच्या टोकातील महत्तम अतर २ टिचकी, टिचका टचका ३ टाप, टचकी, बोटाचा प्रहार (क्रि० मारणें) **टिचकणें**—उक्रि टिचकी मारणें, प्रहार करणें

टिच-कन-कर-दिनीं दिशीं—क्रिवि टचक्या, टचकन, टिचकी मारल्यासारखा आवाज होऊन [ध्व]

टिचका—वि आखूड (वस्त्र), ल्हान, तोकडें (पागोटें)

टिचकी—स्त्री १ टिच अर्थ २,३ पहा. (क्रि० मारणें, वाजविणें) 'ज्यानें टिचकीनें मारिली।' -ऐपो ४९ चुटकी २ ल्हान मुलाचें फुगीर पोट. (क्रि० फुगणें, वर येणें) [स छोटिका] ०**पाणी**-(मुलींचा एक खेळ) या खेळात खेळणाऱ्या दोन तुकड्या असतात प्रत्येक तुकडींतील मुख्यानें गड्याचीं नावें बदलून समोरासमोर दोन्ही तुकड्या बसल्यावर एका तुकडींतील मुख्य आपल्या विरुद्ध तुकडींतील मुलीस दोन तुकड्याच्यामध्यें बसवून तिचे डोळे झाकतो व आपल्या तुकडींतील मुलीस बदललेल्या नावानें हाक मारून डोळे झाकलेल्या मुलीच्या कपाळावर टिचकी मारावयास सागतो व त्या डोळे झाकलेल्या मुलीस टिचकी कोणी मारली तें ओळखण्यास सागतो तिनें मुलगी ओळखली तर ती मुलगी विरुद्ध तुकडींत जाते मग त्या तुकडीचा डाव सुरू होतो अशा सर्व मुली एक झाल्या कीं डाव सपतो [ध्व टिच्!]

टिचकुली—स्त्री टिचकी अर्थ २ पहा

टिचटिच-टिचां—क्रिवि पोटातील गुटगुट आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन 'पोट टिचटिच करत'

टि(टिं)चणें—उक्रि १ टिचकी मारणें २ गोटी, कवडी इ० लक्ष्यावर नेम मारणें, वेधणें ३ -अक्रि तडा जाणें, फुटणें, तडकणें (बागडी, काचसामान इ०). ४ (ल) (पैसे) भरणें, देणें

टिचर-रें—न डोळींतील कृमि पडलेला व्रण, शरीराच्या कोणत्याहि भागात व्रणापासुन पडलेलें छिद्र

टिचा—पु १ (विशेषत नावाचा टिचा-उडणें, पडणें, होणें, करणें या क्रियापदाबरोबर) अपकीर्ति, वाईट नाव, दुष्कीर्ति 'त्याचे नावाचा टिचा असा पडला आहे कीं तो सदासर्वदा लबाड बोलतो' २ (कों) ल्हान मुलाच्या कपाळावरील काजळाची टीट (क्रि० लावणें, लागणें)

टिचिटिचि—क्रिवि टिचटिच पहा

टि(टिं)चें—न तीव्र वेदना, पीडा (शरीरातील) (क्रि० भरणें, उतरणें)

टिचें—न गळू पुळी करट टिचर पहा

टिच्चून—क्रिवि प्रत्यक्ष, समोरासमोर, पाठीमागें नव्हे, भरपूर, रोखठोक

टिट—न पायाचा चवडा, तिकटें, चोंच 'टिटातु नळी। धरूनि ठाके।'-ज्ञा ६ ७७

टिट(टि)घर—न सोंगट्यातील कटघर, तिठ्यावरचें घर. 'तें जिणें कीं जुवाराचें। टिटेघर'-ज्ञा १८ ६७३

टिटव—न १ (व) मोटवण, चाक व त्याखालचे दोन खाब इ० २ (खा) खाब व तुळई याच्यामध्यें त्यांच्याच जाडीचा असलेला लाबट जाडी ठोकळा

टिळो—पु (कु.) (अव.) टिळे. बायकांच्या कपाळावरील लोंबतें पदक [टिळा]

टीक—न. ठिकाण, स्थान. 'जें ज्ञानें केलें टीक।'–ज्ञा१४.१००

टीक—स्त्री १ एक मोत्याचा किंवा जडावाचा गळ्यातील दागिना, उदा० वज्रटीक. 'टीक भांगार एखदं।'–ज्ञा १७.१४८. २ त्या दागिन्यांतील एक एक अवयव (ठुशींतील, वज्रटिकेंतील) ३ नथ, गळसरी, पाटली इ० दागिन्यावरील शोभेची मोत्यांची चौकडी किंवा लाविलेली हिरकणी अथवा सोन्याचा मणी; कुंकवावर चिकटविलेली कांचेची चमकी. ४ डोळ्यांतील मोतीबिंदु. ५ घोड्याच्या कोडाचा पट्टा. 'सर्वांगीं सुंदर मुरेख। जिच्या नाकावरी पांढरें टीक।' –एभा ११.६६५. ६ (व.) –अव. टिका. हातावर काटलेल्या देवी; इनाक्युलेशन. 'प्लेगाच्या टिका काढून घे.' [सं. तिलक]

टीका—स्त्री. १ (कठिण ग्रंथावरील) व्याख्या; स्पष्टीकरण; विवरण, भाष्य; भाषांतरानें किंवा व्याख्येनें केलेलें अर्थविवरण; भाषांतर; टिप्पण अर्थ २ पहा. २ (ल) पाल्हाळ; विस्तार; अतिशयोक्ति. ३ (ल) गुणदोषविवेचन; दोषदर्शन, (पाठीमागें केलेली) निंदा; कुतर्कानें केलेलें मनस्वी शब्दपांडित्य. [सं.] ॰कार–पु. विवरण करणारा; टीका (टीपा) देणारा, करणारा

टीच, टींच—स्त्री. टिंच अर्थ १ पहा.

टीच—स्त्री. (कों.) ल्हान मुलाच्या कपाळावरील काजळाची तीट. (क्रि० लावणें).

टीथआरी—स्त्री. (चांभार) बुटाच्या कडेला नक्षी काढावयाची दात्यांची आरी. [इं. टीथ=दात+आरी]

टीप, टिपेचा सूर—पु. (गाणें) तृतीयसप्तकांतील स्वर; तारस्वरवादन प्रकार–या वादनातील स्वर मध्यमाच्या दुपटीचे असतात.

टीप—स्त्री. १ कर बसविण्याकरितां घेतलेली जनावरें, झाडें इ० ची गणती, मोजणी. २ शिवण्याची एक तऱ्हा. (क्रि० भरणें) ३ सोडतींतील तिकिट. ४ गंजिफाच्या खेळांतील एक संज्ञा, तल्फ इ० डाव दुसऱ्याकडून आला असता एका पानाच्याऐवजीं दोन पानांनीं घेण्याचा प्रकार ५ (सोनार) दागिन्याच्या किंमतीचें, आकाराचें टिपण ६ आकडेवार नोंद, याद, यादी; बिल, हिशोब, फेरिस्त, टिपण, स्मरणपत्र,· पैशाची हुंडी; वर्गणीची यादी ७ पुस्तकांतील मुख्य भागाचें, पृष्ठाच्या खालीं केलेलें विशेष स्पष्टीकरण ८ (कों) गाडीचें छप्पर किंवा गाडीमध्यें जीवर बसतात ती गाडीची साटी. –न. ९ नेम, नियम. १० अश्रूंचा थेंब १२ पीप, (ओतकाम) आमली पदार्थ तयार करण्याचें लाकडी पिंप. (वाप्र) ॰जमणें, बसणें–बरहुकूम असणें, जुळणें, विरोध न येणें. ॰घालणें–विशिष्ट तऱ्हेची शिवण घालणें. (चांभार) जोडयाचा छोपराजवळील भाग दोऱ्यानें शिवणें. ॰मारणें–(शिंपी) शिवण घालणें. **टिपेस उतरणें**–टिपणाबरोबर जमणें, असणें. सामाशब्द– ॰कर-नीस–पु. (कर बसविण्या साठीं) गावांतील घरें, झाडें इ० ची मोजदाद करणारा अधिकारी. ॰गारी–स्त्री (शिवणें) शिवण्याची एक तऱ्हा (क्रि० करणें). ॰दार–वि. व्यवस्थितपणें वागणूक करणारा. ॰दोरा–पु दुहेरी टाका. याच्या उलट धावता दोरा. **टीपनीस**–पु सैन्याची मोजदाद ठेवणारा आणि जकातीचा अधिकारीहि असे. [टिपणें]

टीपकागद्—पु. शाई इ० टिपून घेण्याचा कागद. [टिपणें+कागद]

टीर-री—स्त्री ढुंगण, नितंब, कुला, टिरी पहा. [सं. कटीर] ॰बडविणें–पिळणें–आनंदानें ढुंगण थापटणें. ॰हालविणें–डुलत डुलत चालणें.

टीव—स्त्री एक जातीचा पक्षी.

टुई—स्त्री. १ गोसावी नांवाच्या पक्ष्याचा आवाज. २ (ल) एकाच तानेचें गायन. (क्रि० लावणें) ३ टुमणें, तगादा; निकड. (क्रि० देणें, लावणें). [ध्व.]

टुक—स्त्री १ ल्हान तुकडा, थोडासा रतीब, खुराक. 'दीप लावित असे टुक यातें।'–किंगवि २३. २ रिस्त, रीत, तजवीज; व्यवस्था. 'नेणें संसाराची टुक।' –तुगा ४५५५. ३ कसोटी. 'जरी न उतरे टुके इतर भक्त भद्रा मुके।' –मोकृष्ण ५७.२७. –वि. थोडा; अल्प. [का टुकि=सारांश, कल्पना]

टुकटुक-कां—क्रिवि. १ आशेनें, उत्सुकतेनें, लोभानें पहाणें (दुर्मिळ वस्तूकडे). २ मिणमिण, अंधुकपणें (दिवा जळणें). (क्रि० करणें) ३ खुटखुट, गरीबीनें; जेमतेम (उपजीविका करणें) [ध्व] म्ह० झुगझुग जिणें टुकटुक खाणें. ॰पाणा बसणें–मुकाटक लावून बसणें. **टुकटुकणें**–अक्रि. सोत्सुक पहाणें, रोखून बघणें. ॰दाखविणें–(ल्हान मुलांत रूढ) बोटानें वेडावणें; वाकुल्या दाखविणें. ॰माकड, टुक्टुकावणें–(ल्हान मुलांत रूढ) आपण एखादा पदार्थ खात असतां वाकड्या बोटानें दुसऱ्यास हिणविणें. 'टुकटुक माकड, आम्ही खाऊं पापड, तुला देऊं मेकड.' **टुकटुकाविणें**–सक्रि टुकटुकमाकड करणें.

टुकटुकी—स्त्री. तजेला, टवटवी; तुकतुकी, पाणीदारपणा **टुकटुकीत**–वि ताजा, तजेलदार, टवटवीत (फूल, पान, चेहरा).

टुकडवाए, टुकडमोडया, टुकडा, टुकडी—तुकडवाए इ० पहा.

टुकडा—पु तुकडा. (व.) (घर) लाकडाची मोठी ढलई, वांसा

टुकणी—स्त्री (कोष्टी) विणकराच्या फणीच्या दात्याकरितां, वाबूंच्या चोया करण्यासाठीं खोबणी पाडलेली फळी.

टुकणी—स्त्री. (व) (एखादा पदार्थ) मिळण्याच्या इच्छेनें तिष्ठत थमण्याची क्रिया (क्रि० लावणें)

टुकणें—अक्रि टुकणी अर्थ २ पहा, रोखून पाहणें [टक] **टुकी लागणें**–(व) आशाळभूत नजरेनें पाहणें.

टुकमुक-मुकु—क्रिवि टुकटुक पहा.

टुकळा—पु झुरणी, खंत, नाद, छंद (गैरहजर माणूस किंवा वस्तु याविषयीं) [टक]

टुग, टुगर-ळ, टुंगूळ, टुंबर—न टेंगूळ, गाठ (शरीरा वरील, झाडावरील), जमीनीवरील ल्हान उचवटा, टेंकाड

टुच-च्न-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि गादी, खरबूज इ० मऊ पदार्थांत सुई, दाभण इ० टोंचताना निघणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन [ध्व]

टुचकु(फो)ली—स्त्री वाकुल्या, थट्टा, चिमटा, ढुसकी, टोंचणी, धुचणी, ढुसणी (एखाद्यास त्रास देण्यासाठीं). (क्रि० करणें)

टुण-न्न-कर-दिनीं-दिशीं, टुणटुणां-टूण—क्रिवि टणकन, टणटणा इ० पहा

टुपणें—सक्रि १ सुई किंवा इतर टोंकदार हत्यार आत खुपसणें, भोंसकणें २ वीं जमीनींत खुपसणें, पेरणें ३ (शिंपी) शिवणें या क्रियापदापुढें जास्त स्पष्टीकरणार्थी योजतात उदा० शिवणेंटुपणें ४ सुईच्या नाकात दोरा घालणें –अक्रि खुपसणें, भोसकणें, टोंचणें, बोंचणें 'काटा टुपला'

टुपसा—पु टोपसा पहा

टुंबर, टुंबरूक—न टेंगूळ, टुग, टुगर इ० पहा

टुमटा(ठा)म—स्त्री डामडौल, दिमाख, थाटमाट, टामदम, भपका, अवडंबर [ध्व]

टुमटु(ट)मीत—वि १ नगाऱ्यासारखें ताणलेलें, गुबगुबीत (पोट इ०) २ मासल, गलेलठ्ठ, धष्टपुष्ट, ताजातवाना (पशु इ०) ३ (ल) मालमत्ता असलेला, खाऊनपिऊन सुखी [ध्व टुमटुम= नगाऱ्याचा शब्द]

टुमणी—स्त्री १ तगादा, निकड (क्रि० लावणें, देणें, करणें) २ आश्रयदात्याची आठवण, स्मरण ठेवणें (क्रि० लावणें, देणें, लागणें). म्ह० तगला टुमणी तेजीला इशारत

टुमणें—न १ (व) फुगणें २ तगादा, टोंचणी टुमणी अर्थ १ पहा

टुमदार—वि शोभिवंत, रम्य डौलदार, मोहक छानदार सुरेख

टुया—पु ल्हान जातीचा एक पोपट

टुरटुर—स्त्री १ बेडकाचा आवाज. २ (ल) एकसारखा त्रास देणारा आवाज, त्रासदायक तकार, धमकावणी, कुरकुर किरकिर ३ थोडा वेळपर्यंत चकित करून सोडण्यासारखें कृत्य ४ गमजा ५ टिरटिर पहा

टुरटुर, टुरंटुरं, टुरुटुरु—स्त्रीन १ (बेडकाचा आवाज) टराव टराव, डराव डराव 'त्याच्यापुढें टुरु टुरु टरौंटरों शब्द हे किती करिसी।'–मोकर्ण २७९ [ध्व] २ वरील टुरटुर शब्दांतील अर्थ २ पहा भिकाऱ्याचा त्रास, तगादा टुरंटुरं पहा (क्रि० करणें, लावणें, माडणें)

टुरफुस—स्त्री १ टुरटुर २ (ल) खरडपट्टी, हजेरी, कान उघाडणी (एखाद्याशीं या शब्दास जोडून) (क्रि० लावणें, माडणें, करणें) [ध्व]

टुरमा—वि १ ठेंगणा, ठुसका खुजट २ आखूड, गिड्डा (अवयव)

टुलटुल-लां, टुळटुळ-ळां—क्रिवि रोखून, सोत्सुक, टक लावून (क्रि० पाहणें, बघणें) 'ते टुळटुळा पाहे दाही दिशा।' [ध्व]

टुल्लू—पु (अश्लील) शिश्न –वि ठेंगणा, टुरमा पहा

टुवाल—पु अंग पुसण्याचा पंचा, रुमाल टावेल पहा [इ टॉवेल]

टुशी—स्त्री (व) चोळीची पुरवणी, जोड ठुशी अर्थ २ पहा

टुशी—स्त्री (व) गव्हातील कोंड्यासुद्धा असणारे दाणे. [स तुष्]

टूक—स्त्री १ कळ, गुरुकिल्ली युक्ति, खुबी, मख्खी, फस विण्याची हिक्मत, गूढ (क्रि० साधणें, सापडणें) २ धोरण, खुबी, हातोटी, कसब, उत्सुकता, कौशल्य, हुषारी, शीघ्रग्रहणशक्ति, कल्पकता, आकलनशक्ति, अभिरुचि, पटुत्व ३ (टोंक=अणकुची) जरूरीच्या वस्तु, स्वाभाविक गरज, सुस्थितीस आवश्यक परिस्थिति, काल, साधनसामुग्री, निगा, व्यवस्था वगैरे, काळजी, दक्षता (माणूस, जनावर, वस्तु इ० ची) 'शेताची टूक साभाळली पाहिजे'=सर्व प्रकारची काळजी योग्य वेळीं घेतली पाहिजे ४ टक रोखून पहाणी, एकाग्र दृष्टि टूक हा शब्द जेव्हा टूक राखावयाची या अर्थी असेल तेव्हा धरणें, सभाळण, राखणें या क्रियापदाबरोबर योजतात आणि जेव्हा हयगय या अर्थी असेल तेव्हा चुकणें, टळणें अतरणें या क्रियापदाबरोबर योजतात (जेवण) **टूकेवर ठेवणें**–ऋतुकाळ, अन्नाचे गुणदोष व आपली प्रकृति हें सारें ध्यानात घेऊन जेवणें **टूकेनें–जेवणें–निजणें–टोलणें–औषध घेणें–देणें** इ०–या सर्व गोष्टी योग्यपणें, गरज आहे–नाहीं इ० पाहून काळजीनें व नियमितपणें करणें

टूक—स्त्री १ (व) औषधाचा टक मात्रा 'दुधाच्या दोन टुका देत जा' २ (व) सवय

टूम—स्त्री १ चकपक, लखपक, डामडौल माठेपणाची टव, ऐट शोभा, दिखाऊपणा २ मनात भरण्यासारखा गुण, चिन्ह नवी व सुबक वस्तु चमत्कारिक वस्तु नवीन व आश्चर्यकारक

टिटवी, टिटवरी, टिटिवरी—स्त्री १ बहुतेक व दिसण्यात सुरेख असा एक पक्षी याचें अडें सोनेरी असून त्यास चालती किंमत येते 'टिटवी यमाची तराळीन।' –भज ७१ २ निम्न अर्थ २ पहा ३ (कों) पाटस्थळ विकास पाणी देण्याची सरी [स टिभि] म्ह० टिटवी देखील समुद्र आटवितें =क्षुद्र माणूस वरील प्रसंगविशेषीं दीर्घ प्रयत्नानें मोठें कृत्य करतो (याबद्दलची एक गोष्ट आहे)

टिटाळी—स्त्री (कों) रोडा

टिटि्टम—पु तांबूस रंगाचा नीलमणी

टिणगिणगा—स्त्रीअव (कों) खोड्या, चाळे, चेष्टा, लुच्चेगिरीची भाडणें, भरकया (क्रि० मारणें, उनाडपणाचे चाळे करणें)

टिणटिण-टिणा—क्रिवि उडतउडत, उड्या मारीत, उडी घेत (चेंडू) [ध्व] ०**उड्या मारणें**—उड्या मारणें, खिदळणें; हुदडणें (लहान मुलांनें)

टिनपाट—न जस्ताचें वजनानें हलकें भांडें [इ टिन+पॉट] ०**वाजणें**—दिवाळें निघणें, फडशा पडणें

टिपकणें—अक्रि ठिबकणें [टिप! टिप! ध्व]

टिपका—पु १ ठिपका, थेंब, बिंदु २ डाग, खूण, चिन्ह ३ (ल) बारीक टिकला ४ गळती, सततची निबकणी (पाऊस, गळणारें पाखें, ओलें वस्त्र यांची) (क्रि० लावणें) हद्द्हद्द् पण सततचा मार 'भपका सोसतो पण टिपका सोसत नाहीं.' [ध्व]

टिपगारी-गिरी—स्त्री चुन्यानें भिंत वगैरेच्या दरजा भरणें 'देऊळ गळत असे त्यास टिपगारी करविली' –तीप्र २७१

टिपटिप—स्त्री १ टिपका अर्थ ४ पहा (क्रि० गळणें) २ (ल) तगादा, निकड, टुमणें (क्रि० लावणें, माडणें, करणें)

टिपटिप, टिपटिपा—क्रिवि गळण्याचा पटपट असा आवाज होऊन [ध्व]

टिपण—न १ चिठ्ठी, स्मरणपत्र, टांचण, यादी २ जन्मपत्रिका ३ उडी उशी (वाघ इ०ची) (क्रि० टाकणें) ४ (कों) नेमलेलें स्थान किंवा वळ 'दीस उगवण्याच्या टिपणास' आणी वाणीचा प्रसंग निश्चित स्थान, तोफ किंवा बाण यांचें लक्ष्य, तार कीट ०**टिपणास येणें**—आटोक्यात येणें, आवाक्यात किंवा कक्षेत येणें **टिपणवुक**—न स्मरणवही, (पैमापखातें) जमीनीच्या लांबीरुंदी टिपून ठेवण्याची वही

टिपणा—स्त्री १ याद टांचण इ० करण्याची क्रिया, टीप २ टिपण अर्थ १ पहा. [टिपणें]

टि(टी)पनीस—पु गावाची जमाखर्ची वगैरे मोजदाद ठेवणारा अधिकारी [टिपणें+नवीस]

टिपणें—अक्रि १ थेंबथेंब पडणें गळणें स्राव होणें २ (वस्त्र इ०) शिवणें, टाका घालणें [ध्व टिप]

टिपणें—सक्रि १ टिपण, यादी करणें, टांचण करणें २ शाई, तेल इ० शोषून घेणें, वस्त्रानें पुसुन काढणें ३ धान्याचा एक एक दाणा वेचून घेणें ४ गोळी, बाण, चेंडू इ० नीं लक्ष्य वेधणें, नेम धरून मारणें (लढाईत) एकगा निवडून काढून ठार मारणें ५ चुना इ० नें भिंत सारवणें ६ (खेळ) ईर्षेनें पडून झाड, दगड, खेळगडी इ० स शिवणें, स्पर्श करणें ७ मोजानाना स्पर्श करणें, लिहून ठेवणें ८ शिवणें, दोरा घालणें, टांका घालणें **टिपकागद**—पु शाई टिपून, शोषून घेण्याचा एक प्रकारचा कागद

टिपर-खेळ-घाइ-घाळी—पुस्त्री टिपूरखेळ पहा **टिपरखेळा**—पु टिपूरखेळा पहा

टिपरखेळें—पु सोनाराची हातोडी टिपूरखेळें पहा

टि(टिं)परघाई—स्त्री घाईनें व जोरानें केलेलें कृत्य, अतिशय त्वरा जोराची धावपळ, गडबड 'क्षणभर तरवारीची टिपर घाई जाली' –भाव ४१ [टिपरू+घाई]

टिपरी—स्त्री १ मापी पावशेर २ वीतभर लांबीची लहान काठी, काडी (नगारा इ० वाद्यें वाजविण्याची, खेळांतील, तसेंच हाताच्या बोटांमध्यें पिरगळण्यासाठीं घालण्याची) ३ (वाद्य) ताल धरण्याची वीतभर लांबीची काठी, ही प्रत्येक हातांत एक एक घेऊन एकावर एक आपटून ताल धरतात ४ एक प्रकारचा चाप 'कोणाहि नको टिपरी। हें नाकींची श्रेमेहिजन कोटि परी।' –मोकृष्ण ४९.४७ यावरून ५ (ल.) अनेक घर जळणारी, जळून टाकणारी वस्त्रेभूषणें याना व अतिशय दमल्या-भागल्यानंतरच्या अंग ताठरण्याला व इजेला किंवा वेदनेला हा शब्द याेजितात

टिपरी पुनव-पूर्णिमा—स्त्री त्रिपुरी पौर्णिमा

टि(टिं)परू-रें—न १ टिपरी अर्थ २ पहा २ दांडू ३ उसाचा तुकडा

टिपस—वि (व) तीन, पाच, पधरा ही सख्या

टिपळण—स्त्री (कों) विहीर इ०मध्यें पाणी टिपून टिपून भरावयाजोगी होणारी पाण्याची अल्पता [टिपणें]

टिपीण—स्त्री एक फुलवेल

टिपुसणें—अक्रि थेंब थेंब गळणें (भांडें, छप्पर, वस्त्र इ०) हद्द् हद्द् पाझरणें, झिरपणें [टिपूस]

टिपूं—न थेंब, अश्रुबिंदु [टीप]

टिपूर—पु (राजा) त्रिपुर, दीपमाळ –विविक्रि चकचकीत, पांढरें शुभ्र (चांदणें) 'त्यावेळीं चांदणें टिपूर पडलें होतें' –अरुणोदय ४३ प्रकाशमान, तेजस्वी [सं त्रिपुर]

टिपूर-खेळ-घाई-घाळी—पुस्त्री नगाऱ्यावर टिपऱ्या वाजवून खेळावयाचा नाच **टिपूरखेळा**—पु वरील खेळात नाचणारा

टिूरखेलें—न (सोनारी) चौफुल्यावरील पत्रा बसवून ठाकण्याची हातोडी

टिपूस—न १ थेंब, बारीक थेंब २ पाण्याचा स्वल्पांश ३ (ल) ठिणगीनें जळून पडलेलें भोंक

टिप्पण—न टीप, खुलासा टिपण पहा

टिप्पणी—स्त्री टिप्पण, टीप, खुलासा, टीका, व्याख्या [स]

टिपास—स्त्री (व) मिजास, ऐट

टिंब—न थेंब, अक्षरावरील अनुस्वार, अनुनासिकाची खूण, पूज्य

टिबकणें—अक्रि थेंब थेंब गळणें (पाऊस, वस्त्रातून पाणी) [ध्व]

टिबका, टिबुक—पु १ ठिपका, थेंब २ डाग, कलंक, कालिमा

टिं(टें)बर—न (व) १ टेंगूळ २ ल्हान टेंकडी

टिंबा—पु (राजा) थेंब

टिंबी—स्त्री ल्हान मडकें, ल्हान दगडी

टिंम्बा—पु (व) टेंकाड, उच जागा, उचवटा, माथा 'एका टिम्ब्यावर घाट आहे, दुसऱ्यावर देऊळ आहे'

टिम्बू—पु (व) दोष, ठपका 'शेवटीं आमच्यावर टिम्बू ठेवाल तुम्ही'

टिमा—पु १ पानवेलीवर पडणारा एक रोग, मेकाडा २ (चांभारी) टाका, टाचा

टिमकारणें—सक्रि १ मारणें, चोपणें २ (व) रागानें डोळे वटारून पहाणें, कान उभे करणें 'कान टिमकारल कुत्र्यानें'

टिमकी—स्त्री. ल्हान नगारा, टमकी [ध्व] म्ह० जेथें नगाऱ्याची घाई तेथें टिमकी तुझें काय? ०देणें—जाहीर करणें ०वाजविणें—१अपकीर्ति होणें २ उदो उदो करणें, जाहीर करणें

टिमटिम—स्त्री १ टिमकीचा आवाज २ (ल) चैन, मजा 'हा दोन दिवस टिमटिम करतो, पुढें भीक मागल' [ध्व]

टिमटिमा—क्रिवि टमटम, ढमढमा, टिमकीच्या आवाजासारखा आवाज होऊन [ध्व]

टिया—पु तांबड्या डोक्याचा ल्हान जातीचा पोपट

टिरटिर—स्त्री १ क्षणभंगुर तेजस्विता, चकचकाट, आनंद (ज्याला भिकाऱ्याला एकाएकीं मिळालेल्या पैशानें होणारा किंवा ज्याचा महत्त्वाकांक्षी माणसास थोड्याशा प्राप्तीनें मिळालेल्या साधनापासून होणारा) दरिद्र्याचा चार दिवसाचा श्रीमंती डौल [ध्व] टिरटिरा—क्रिवि चमकून, चकचकाटानें झगमगीनें [ध्व]

टिरी टीर—स्त्री ढुंगण 'एक टिरीचा मृदंग करून। बाहुल्या दाखवी वाजवोनी।'—ह १० १४५ ०पिटणें—अत्यानंद होणें ०बडविणें—मडाई मारणें

टिऱ्या—वि खुजट व अशक्त (विशेषत पशु)

टिर्री—वि हलकट, नीच, लुच्चा, दुर्गुणी

टिल्लू—वि ल्हान, खुजा, ठुस्का, ठेंगू व मजबूत

टिवचणें, टिंवचळणें, टिवचा—टोंचणें मध्यें पहा

टिवटिवणें—अक्रि टिटवीप्रमाणें टिवटिव असा आवाज करणें 'टिटवे थोर टिवटिवती।'—सुआदि ३६.५८

टिवटिवें—न (गो) तुणतुणें

टिवल्या (ल्या) बावल्या(ल्या)—स्त्रीअव उनाडपणाचा किंवा तादृश योग्यता नसता केलेला सोंदेगिरीचा डौल, खोड्या, उनाडपणा, कुचेष्टा, रिकामटेकड्या गोष्टी, छानछोकी, चटीपटी, बदफैली सवई अकडबाजी, नखरा, थट्टामस्करी, वेडेंवाकडें नाचणें, स्वैर व अनियमित कामें, टवाळक्या करीत हिंडणें, बाहुलीसारखें नटणें, मुरडणें [टिवली+बाहुली]

टिवली—स्त्री नारळाच्या करवटीचा तुकडा

टिवा—पु टिपका

टिवाटीव—स्त्री १ टिटवी पक्षी २ (ल) उंच व सडपातळ माणूस

टिवाळ—स्त्री (शेतकऱ्याची) शिदोरी

टिवाळ—स्त्री नडगी, वाद्यविशेष 'घुरघुरितीं टिवाळा।'—शिशु ५२३

टिसवा—पु (कु) खच्ची केलेल्या झाडास येणारा नवा अंकुर.

टिळक—पु टिकला अर्थ १, २ पहा [स तिलक]

टिळका—पु (व) टिकला टिपका, बिंदु (तूप, दूध इ०चा), गुळगुळीत, चमकदार गोळी [टिळक]

टिळटिळीत—वि भरपूर व सतेज, चकचकीत, टुकटुकीत (गहू द्राक्ष) [ध्व]

टिळा—पु १ टिकला अर्थ १ पहा, पोट, हात इ० वरील गंधाचे ठिपके २ कपाळावर गंध लावण्याचा नाम, यंत्र, छाप [स तिलक] (वाप्र) ०करणें—राज्यावर बसविणें 'कीं तुम्हांसी टिळा करू सुदिनीं।'—कथा ३ १७ २० ०टोपी करणें—पवित्रपणाचा बाह्य देखावा करणें नटून थटून सुशोभित होणें ०वेशीस लावणें—गावातील सर्व जातीस जेवावयास बोलावणें सामाईक—०विडा—पु पाटलाचा एक हक्क टिळेढोळे—पुअव १ कणकेच्या किंवा मातीच्या मुखवट्यावर गंध व डोळे काढणें २ नखरे, थाटमाट, नखरबाजी टिळेपटटे, टिळेमिळे—पुअव सर्व प्रकारच्या नखऱ्यांना व्यापक शब्द (क्रि० करणें, होणें) म्ह० टिळेपट्टे नायकाचे पगत हाल बायकांचे टिळेफाटे—पुअव (उपहासानें) बायकांच्या कपाळावरील लावण्याच्या व मळके मोठे कुंकू टिळ्याचा धनी—पु मुखत्यार, टिळ्याचा धनी पहा

कल्पना, छाप, फॅशन, तन्हा, पद्धत, चाल, विचार ३ धाट युक्ति युधी (क्रि० काढणें) ०दार-वि १ मोठा व सुंदर, सुगम व भरपूर, तेज पुंज, तेजस्वी दुमदार पहा २ युक्तिप्रयुक्तीनें युक्त

टे(टें)क—स्त्री १ धरपा, धकावट, पुढें चालण्याची अशक्यता, दुर्वस्था, कुंठितावस्था (हा शब्द व्यापक अर्थाचा असला तरी याचा मर्यादित उपयोग करतात) 'दहा लाख भाईन म्हणत होतों परंतु पाच लाखाच टेंक लागे' २ हट्ट, धैर्य पण निश्चय ठाम समजूत, अवमान, सामर्थ्य, शिरस्त (आदरातिथ्य, धार्मिक विधि, दानधर्म यांतील) (क्रि० राखणें, सभाळणें, सोडणें) 'प्रसंगी २०० मुद्रा पाहुणे भोजनास आले तरी गृहस्थ टेक सोडावयाचा नाहीं' ३ स्वाभाविक व नेहमींच्या किंवा मंदगीच्या गरजा, पद्धतिसवय, परिपाठ टूक अर्थ ३ पहा (क्रि० राखणें; सभाळणें साधणें चालविणें उतरणें [टेकों=धाजूस लवणें, हिं टेक] ०धरणें-धर्ण, चिकटून राहणें नेट धरणें टेकीस येणें-दमून जाणें, असमर्थ होणें टेकीस टेक उतरणें-तोलास तोल देणें, बरोबरी करणें; स्पर्धा लावणें ०दार-टेकीचा पहा टेकीचा-वि आदरातिथ्यांत तत्पर, उदार, स्थिर, टेवटपर्यंत टिकाऊ

टेक—पुन ल्हान टेंकाड, डोंगर, उचवटा

टेक—न १ पेंव समूह, पुंज 'तेथ सिद्ध येती गा आलोटें। सुरवरांचे टेकपुट।'-एभा १९.२३३ २ इच्छा (व) गुर्मी, गर्व, धैर्य ३ (व) हट्ट, दुराग्रह

टे(टें)कड-डें, टे(टें)कडी—नस्त्री ल्हान डोंगर टेंकाड, उचवटा, डोंगरी

टे(टें)कण-णें—न टेंकू, टेंका, आधारभूत पदार्थ [हिं टेकना]

टे(टें)कणें—सक्रि १ आधारानें ठेवणें, राहणें २ (ल) एखाद्या धंद्यावर, कामावर आशेनें अवलंबून राहणें, भरवशावर असणें खटपट न करता विसंबून राहणें 'ज्या त्या गोष्टींत सरकारावर जी टेंकण्याची त्यास सवय लागली'-नि ४३१ ३ -अक्रि आधार धरणें, अंग टाकणें, ओणवणें, ठेपणें; रेलणें, (ल) अवलंबून राहणें ४ (ल) प्रवृत्त होणें 'आथिल्या भ्रतारें काम नव्हे पुरा। म्हणूनि व्यभिचारा टेकलिये।'-तुगा ३०२ [हिं टेकना]

टेकणें, टेकावणें—अक्रि (एखादी गोष्ट) पूर्ण होण्याच्या बेतांत येणें, अगदीं जवळ जवळ येणें बेतांत असणें. 'मरायास-बाळंत व्हावयास टेकणें-टेकावणें=मरणोन्मुख होणें, अगदीं बाळंत होण्याच्या बेतांत असणें

टेकवाज—वि (व) गर्विष्ठ

टे(टें)कवा, टे(टें)का, टे(टें)कावा—पु १ टेंकण पहा (क्रि० देणें) २ विसावा किंवा पाठबळ, आधार, दुजोरा, पुष्टि (क्रि० देणें)

टेकस—पु तारेचा आखूड खिळा

टे(टें)काड, टेकूड—न १ उचवटा, ल्हान डोंगर, टेकडी २ (ल) ढीग, रास (मोडकी इमारत, माती, चुना, कचरा इ०ची) ढीग, रास, गंज, वैपुल्य, (पुस्तकें, कागद, कपडे, धन, कर्ज, काळजी वगैरे, रोग इ० चें) उराचें टेंकाड-भरगच्च स्तन, भरदार छाती कपाळाचें टेंकाड-उंच कपाळ पोटाचें टेंकाड-गर्भवतीचें पोट, फुगलेलें पोट

टेंकाडी-डी, टेकोळी—स्त्री ल्हान टेकडी, उचवटा मातीचा ढीग या शब्दानें ल्हान टेकड किंवा ग्काड दर्शवितात

टेंकी—वि (व) हट्टी, दुराग्रही

टेंकी, टेंकुली—स्त्री टेकडी पहा 'तुरियें ग्गी टेंकुली।'-गीता ११९७४ 'बोलण उत्तर टेकिया।'-शिपु २१४७

टेंकू—पु १ ज्याच्यावर तरफ टेंकतात तो आधार किंवा स्थिरबिंदु २ पाठबळ पुष्टि

टेंगळ-गूळ टेंकाळ—न आघातामुळें डोक्यास येणारी गांठ, उटगळ टुग, टुगर पहा

टेंगूळ—न (तंजा) मद्रासी पकलीचा एक प्रकार [तामिळ तेन्=मध+कुळ्=नळी]

टेटर—वि (ना) मुजोर, हवेखोर, ताठर

टेटवी टेट—स्त्रीपु एक प्रकारचें झाड

टेटावणें—अक्रि टट करणें (पक्ष्यांचें) टवांहा टवांहा करणें (ल्हान मुलांचें) [ध्व]

टेटारणें—सक्रि (कों) १ कळीच्या पानाचे न कापता हातानें फाडून तुकडे करणें २ चिडकारणें, थट्टा करणें [टटे ध्व]

टेटू—पु एक औषधी झाड

टेटे, टेंटें—न १ साळुखी, टिटवी इ० पक्ष्यांचें ओरडणें २ -स्त्रीन ल्हान मुलांचें रडणें (क्रि० करणें, लावणें) ३ बोलावयास प्रारंभ करताना ल्हान मुलानें केलेला पहिला उच्चार (क्रि० करणें) -क्रिवि वरील प्रकारें आवाज करून [ध्व]

टेणपा—पु मारण्याच्या उपयोगाची जाड काठी, सोटा, दांडकें [ध्व का टाण्णी, टोण्णे, टोणपी, टोणप=सोटा, दंडगा]

टेणपणें—क्रि काठीनें टेणप्यानें मारणें, झोडपणें [ध्व]

टेणा-ण्या—पु १ दिव्याची जाड वात २ लट्ठ व धष्टपुष्ट प्राणी (ढकुण ऊ इ०)

टेणें—न उडी, उडी (क्रि० मारणें, घेणें)

टेनपु—न (व) टणपा, जाड व वाटोळा लाकडाचा तुकडा

टेनप्या—वि (व) धष्टोग (माणूस)

टेप—पुन १ टेक, उचवटा, ओणा २ -स्त्री टकर दुरशी ३ -न (टेपवद्दल योजतात) (गुन्ह्याबद्दल दिलेली) शिक्षा, सजा याची मुदत ४ (राजा) डिखळ ढेंकूळ, ढप ५ (राजा)

न्किावानें मारलेला तडाखा (क्रि० मारणें) ०टाप-पुभव (कों) टकड्या, उचाटे इ० [टेप द्वि]

टेप—स्त्री (दिपी) कपड्याचें माप घेण्याचें साधन, इंचपट्टी (फितीची किंवा नाडीची) [इं]

टेपण-णें—न (राजा) खाव अपुरा पडल्यास त्याच्या वर किंवा खालीं भरतीसाठीं लाकडाचा बसवावयाचा तुकडा [स टिप्=फेकणें, टाकणें]

टेपण, टेपर, टेपरण, टेपरें—नपुन १ दोष, बोल, ठपका, उपरोधिक भाषण, अप्रत्यक्ष टीका, टापरण (अपराध, कृपा, उपकार याच्याविषयीं) (क्रि० मारणें, देणें, ठेवणें, येणें) २ निमित्त सबब, कारण [स टिप्=फेकणें, टाकणें]

टेपर—न उचवगा टेकाड

टेंपर—न (शाकारणी) खाचेंत कौल साफ बसविण्यासाठीं खालीं टकण द्यावयाचा कौलाचा तुकडा

टेंपरणें—सक्रि १ टापरणें, ढकलणें रेटणें, कोलणें २ (ल) (निंदार्थी येतें) गर्भार होणें.

टेपरणें—न मोगरी, बळकट दाडवें, सोटा

टे(टें)परा—पु १ उंचवटा टेकाड २ दोष बोल, ठपका; टोमणा (क्रि मारणें)

टेपराण, टेपार—न (राजा कुण) निमित्त जबाबदारी —मसाप २ ६३१

टेपलणें—सक्रि १ फटकारणें, एखाद्याच्या अंगावर धावून जाऊन त्यास ठोकणें २ ढकलणें, रेटणें ३ टोमणा मारणें, उपरोधिक भाषण करणें ४ —अक्रि एकमेकावर आपटणें आदळणें, धडक लागणें धडकणें ५ (व) (अश्लील) गरोदर होणें 'इत कैयात दुसऱ्यादा टेपल्ली' ६ टेपरणें पहा

टेपलें—न (व) (तिरस्कारार्थी) गरोदरपणा, मोठें पोट 'लगेंच तिचें टपलें आलें'

टेपशी—स्त्री १ (राजा) टापशी २ ग्कर

टेपाड—न टेंकाड, ल्हान टेकडी 'तिकडचे मोठे गगनचुंबित पर्वत म्हजे इकडचीं टेपाडें' —नि ५८६

टेप्र—वि (नदभाषा) तरा सख्या

टेंब-भ टेंभा—पुस्त्री (कों राजा) ल्हान टकडी, उंचवगा, टेंकाड

टेंब(भ)रूं, टेंब(भ)रें—न टेंबुरणीचें फळ

टेबल—न १ ल्हान मेज २ वाचक [इं]

टेंबली—स्त्री (हटकरी नाविक) लोखंडी गाठ चकती, चाक टेमलीपहा

टेंबळी—स्त्री १ फणसाच्या मागेवरील काटा २ बाहुल्या दाखविताना किंवा हसताना बाहर दिसणारे दात 'टेबळी काढून कां हसतास?'

घाको. ३ ६०

टेंबा—पु १ (कों) झाडांचें, डोंगराचें शिखर, अग्र, टोंक, तुरा, शेंडा, शेवटें टोंक

टेंबा टेंभा—पु १ झाडाचा शेंडा भाग, खुंट खांबासारखा उपयोग केलेला २ (ल) आधार आश्रय ३ काठीला बांधलेलीं पानें किंवा चिंध्या इ० गुंडाळून केलेली मशाल (दरोडेखोर, उजेडासाठीं हिचा उपयोग करितात), पलिता; दिवटी 'मग कुड लिनियेचा टेंभा।' —ज्ञा १८ ४ न (गोंधळातील) दिवटी, दिवा ५ (माण) विन काचेची व खालीं लाकूड असलेली टिनची राकेल तेलाची मोठी चिमणी मोठा काकडा ६ डौल ऐट, गर्व [दभ]

०पाजळणें—१ दिवा लावणें २ (ल) (कुत्सितार्थी) एखाद्या अप्रसिद्ध मनुष्यानें एखाद्या कृत्यानें किंवा श्रीमतीनें एकाएकीं पुढें येणें प्रकाश पाडणें, पराक्रम करून दाखविणें, डौल मारणें

(आपला) टेंभा मिरविणें चालविणें—दुसऱ्यावर आपलें वर्चस्व ठेवणें वरचष्मा करणें, वरचढ होणें, दिमाख दाखविणें ०मिरविणें—ऐट करणें, दाखविणें डामडौल करणें, **टेंभेकरी-टेंभ्या**—पु मशालजी (दरवडेखारातील)

टेंबी—स्त्री (कों) नारळाची शेंडी

टबु(भु)रणी—स्त्री १ एक जातीचें झाड २ एक प्रकारचा रुपया [स तिंदुक, प्रा टिंबरु]

टेंबूस—न टेंगूळ, टेंबूस, गाठ (शरीर, झाड जमीन यावरील), उचवगा, उटगळ, धका

टेंभर—न (व) टेंबरू पहा टेंबुरणी फळ

टेंभलणें—अक्रि (व) ओरडणें, बोंबलणें, रडणें [ध्व]

.टेंभा—टेंबा पहा

टेंभा—पु (व) पुरणाच्या पोळीचा कुसकरा व तूप याचा काला 'पोळीचा टेंभा कर व त्यावर तूप घे'

टेंभी—स्त्री टेकडी 'टेंभीवर मुंचेंबदी करून' —पेद ३ ११७

टेम, टेंव, टयोंब—पु (कुण) वेळ वखत [इं टाइम]

टेमली—स्त्री (नाविक) एक लोखंडी पत्र्याचें कडें यास दोरी घट्ट बसण्यासाठीं बाहरील अगास खाच असते

टेर—स्त्री १ अति तृप्ति वीट मिठी शिसारी (अन्न इ०ची) २ टर थट्टा चेष्टा फजीति (क्रि० करणें, उडवणें) ३ (व) तुकडा

टेर—पु गुवाचा विटेचा पोहो

टेरकी टेक—स्त्रीन (कों) १ न गराच्या जोगडाला मधो मध जयें दमाड बांधावयाचें तथें मारावयाची एक वीतभर खुंटी २ नागरजुगामध्यें इमाड बसविल्यावर तें निघू नये म्हणून बसविलेली खुंटी

टेलटिकुरी, टेहलटिकोरी—स्त्री (गा) अर्धटळ, टाळा टाळ, उगाच भटकणें

टेरगुलकरणें—क्रि (व) चाऱ्हीकडून बोलणें

टेलिफोन—पु शब्दवाहक यंत्र [इं.]

टेल्लु—वि टिरलु पहा

टेव—पु १ सोदेगिरीचे ढंग, युक्ति, वाईट संवय, दुर्लक्षण, नखरा, चरीपणी, खोड होम, आवड (क्रि० पडणें) २ ठेवण, आकृति, ढब 'मस्तकीची दिसे केवळ टेव।'—स्वादि ९ ५ ६४ ३ रीत 'नवल सागती ते टेव। युक्ति चातुर्य वैभव।'—एभा २२ ७३१

टेव-वे, टेवरेव—पु अव (राजा) नखरेबाज माणसाचे काहीं ढंग, युक्त्या, लकबी, खुब्या, मोहक हावभाव, छानछोकी

टेवखोर—वि नखरेबाज, अड्डेबाज, थाटामाटात राहणारा, ऐटबाज [टेव]

टेपण—न टिपण अर्थ २ पहा ठराविक वेळ, योग्य प्रसग

टेररड—स्त्री (व) वागेंतील वाऱ्या (पाण्याचे लहान पाट) फोडण्याची लाकडी कुदळ

टेवा—पु १ (राजा) जमीनींत किंवा भिंतींत पाडलेलें लहान भोंक, वीळ, जमीनींतील खळगा, खोलगटपणा २ क्षताचें शोधन ३ ढब, डौल [टोंचणें, टोवणें]

टेस—स्त्री (व) १ ताठा, गर्व २ ऐट, दिमाख, डौल, नखरा

टेहणी—स्त्री हेटाळणी, अनास्था, टवाळी, हेंसें 'सासुरा होईल टेहणी।'—एरुस्व ८ ५२ २ पहारा, देखरेख रक्षण 'करी टेहणी तैसी।'—ज्ञा १३ ५०५ ३ अटकाव, प्रतिबंध

टेहर—स्त्री टेर, टर, अपमान, विटंबना, फजीति (क्रि० करणें, उडवणें, उडणें, होणें)

टेहर—पु गुवाचा, विष्टेचा पोहो किंवा ढीग, टेर (क्रि० घालणें, पडणें)

टेहलणी, टेहली—स्त्री इकडे तिकडे आजूबाजूस निरीक्षण करणें, फिरणें (क्रि० करणें)

टेह(हे)लणें—अक्रि टेहलणी करणें खेपा घालणें, पहारा करणें, चोरीसाठीं गुप्तपणें न्याहाळून ठेवणें —सक्रि चालविणें, कदमावर चालविणें (घोडा इ०) [हिं टेहलना] टेहलता पाहारा—पु फिरता पाहरा टेहलता पाहारेकरी—पु फिरता पाहारेकरी, याच्या उलट बैठा पाहारा—पाहारेकरी

टेहळटिकोरी—स्त्री १ बारकाईनें पाहणें, टेहळणें, न्याहाळून पहाणें, इकडेतिकडे तपास करणें २ भटक्या मारणें, स्वैर गमन, उनाडकी ३ आर्जव, हांजीहांजी ४ (रागानें त्रासून) निरोपानिरोपी [टेहळणें+टिकोरी]

टेहळणी, टेहळी—स्त्री दुरून केलेली बारकाईची पहाणी, परीक्षा, बारीक दृष्टीनें पहारा करणें, दुरून एखाद्याच्या हालचालीवर नजर ठेवणें, गुप्त पोलीसाची नजर [टेहळणें]

टेहळणें—अक्रि सूक्ष्मदृष्टीनें पहाणें, चौकशीच्या नजरेनें पाहाणें, दुरून बारकाईनें पाहणें किंवा तपासणें; पहारा करणें, गुप्त पणें संशयित माणसावर नजर ठेवणें, एखादें गुप्तकृत्य उघडकीस आणण्यासाठीं पहारेकऱ्यानें बारकाईनें पहाणें 'हें अक्षर मला साफ टहळत नाहीं' पाहाणी करून सर्व गोष्टींचा तलास लावणें. [स व्रत्+चर्, हिं टेहल्ना]

टेहळया—पु पहारेकरी, हेर, बातमीदार, गुप्त दूत, चौकशीवर नेमलेला माणूस —वि टेहळणी करणारा, उत्सुकतेनें, बारकाईनें कसोशीनें पाहणारा [टेहळणें]

टेहेर—पुस्त्री टेहर पहा

टेहेळटिकोरी, टेहेळणें, टेहेळता, टेहेळी, टेहेळया—टेहळटिकोरी इ० पहा

टेळको—वि (कु) टेहळया पहा

टेळणी, टेळणें, टेळी, टेळया, टेळ्या—टेहळणी इ० पहा

टो—पु (गो.) टोव पहा [टेवा]

टो(टों)क—स्त्री १ चोंच २ —न शस्त्र, उपकरण, हत्यार, लेखण इ० ची अणकुची, अग्र, शेवट, त्यावरून जमीन, गाव, खेडें, इमारत याचा शेवटचा भाग किंवा जागा, प्रदेश ३ मोड, अंकुर [स तोक्मन्]

टोक—स्त्री (व) दृष्टि, नजर (क्रि० लागणें, काढणें) [टक]

टोंकल—न (राजा) टोंक, अग्र, शेंवट [टोंक]

टोकणधार—स्त्री (व) टणटण करणारी स्त्री 'बोलायला मोठी टोकणधार आहे' [टोकणें]

टोकणणें—सक्रि भुईमुगाचा एकेक दाणा जमीनींत पुरणें

टाकणें—सक्रि हटकणें, प्रश्न विचारणें, रोखणें, पुढें जाऊं न देणें (पाहारेकऱ्यानें) [हिं टोकना]

टो(टों)कणें—अक्रि १ एखाद्याकडे उत्सुकतेनें पाहाणें टकणें, टक लावणें 'चाटावया श्रीअधरामृतासी। अहर्निशी टोकत।'—भाराबाल ९ ६३ २ टोंकावणें, डोकावणें, डोकावून पाहणें निर्घृ पहाणें 'देवी बाहेर टोकता' ३ (व) दोष, टपका देणें

टो(टों)कर—पु चामडयाची तेलाची पाटीसारखी लहान बुधली (बुदला उभा चिरला असता त्याचा एक भाग) चामडयानें मढविलेली डोणी (ही कधीं झाडाचें खोड पोखरून करतात) २ टोकरा, मोठी पाटी

टो(टों)कर—पु १ लाव व जाड वायू म्ह० १ विंचूऱ्याला टोकर झाला (विंचवीण व्यायल्यावर भरते म्हणजे टोकासारखी—नळी बनते) =सुखसोई नाहींशा झाल्यानें होणाऱ्या दु खास अनुलक्षून म्हणतात (वरील म्हणींत टोकर ऐवजी टोलारहि

म्हणतात परंतु तेथें त्याचा अर्थ निराळा होतो) २ अठरा हात टोकर फिरतो (घरात) '=गेकरास बांधलेल्या केरसुणीनें सर्व घर साफसुफ होतें, म्हणजे घरात कांहींहि मिळण्यासारखें राहिलें नाहीं

टोकर—पु १ (व) नारळाची करवंटी, कवच, टरफल, फोल २ (व) टीनपाट

टोकर—पु (व) सत्यनाश **टोकर करणें**—पैशाची उधळपट्टी करून नासाडी करणें

टोकरी टोंकरी—स्त्री १ चामडयाची किंवा चामडयानें मढविलेली लहान गोल पाटी २ (राजा कु) उनाड पशूच्या गळयातील वाजूची घाट, गळयातील लोढणें [टोकरा]

टोंकरी—स्त्री १ लावट डोकें (साप, पाल, किंवा कांहीं पक्ष्यांचें) २ (वो) चोंच ३ जिभेचा शेंडा (साप, पाल इ० चा) [टोंक]

टोंकरी-कारी कागद—पु जाड विलायती कागद (टकारी बंदराहून हा कागद मुंबईस पूर्वी येई अशी समजूत), जाड पोर्तुगीज कागद, जाड टोकर=बांबूच्या पासून केलेला कागद

टोंकरेहुशील—न नाववरचा कर

टोकवणें—क्रि टुकटुक करणें 'टोंकवाल बाळा आणिकहि।' —तुगा २३

टोकला—पु १ ध्यास, धुरणी, छंद, खनि (क्रि० धरणें, घेणें, करणें, लागणें) २ रोज लागणाऱ्या व ठरविलेल्या पैसा देऊन घेतलेल्या अन्नाचं प्रमाण व असल्या प्रकारची रीत, ठरलेलें वेतन (अन्नाच्या रूपानें) (क्रि० लावणें, चालविणें, तोडणें, तुटणें) ३ गाडीवान तोंडानें टकटक आवाज काढतो तो (क्रि० वाजणें, वाजविणें)

टोकळा—पु भाताची एक जात

टो(टों)का—पु १ धान्यातील एक किडा २ (घट्टेनें) मोठा व ओवडधोवड द्रोण ३ माप, ताजवा

टोकावणी—स्त्री डोकावणी, डोकें पुढें करून पाहणें

टोकावणें—अक्रि एखादी वस्तु बघण्यासाठीं डोकें पुढें करून पहाणें, (अन) डोकावणें [टोंक=अग्र]

टोंकारलो—स्त्री मुलांच्या खेळातील एक विनोदी सज्ञा, टुकटुक माकड

टोंकी—स्त्री (गो) एक प्रकारची मासळी

टोंको—पु १ (गो) लहान टोपली २ रानगी लाकांचें एक पवाग

टोंग—न (वों) टेंगूळ -वि हट्टी छांदिष्ट, उमेट, हकट (मूल, स्त्री), अडदांड, अनर्गल, हुड, चढेल, शिरजोर ०दार—वि पोकळ डौली; बडाईखोर, पोकळ अरराव, पोकळ गर्विष्ठ, मगरूर

टोंगळ—वि १ जाड, ओवडधोवड (काठी, दाडकें) २ (ल) टोंगदार पहा

टोंग(घ)ळा, टोंग्या—पु (व) गुडघा

टोंगा—पु (क) खोळवा

टोंगाई—स्त्री टोंगपणा, मगरूरी, स्वैराचार; चढेल किंवा अडदाड वागणूक, आपढग (मूल, स्त्री याचा), दाडगाई, उमेटपणा, उद्दाम सवय, जुलमी वागणूक [टोंग]

टो(टों)च—स्त्री १ चोंच २—न टोचून पाडलेलें क्षत, बोंच [स त्रोटी]

टो(टों)चणी—स्त्री १ वेध, टोचण्याची क्रिया, सूक्ष्म अग्राचा तीव्र आघात २ जाचणी, टुमणी ३ फळाना भोकें पाडावयाचा टांचा, कांडीचें तीक्ष्ण टोंक [टोंचणें]

टो(टों)चणें—उक्रि अणकुचीदार शस्त्रानें किंवा वस्तूनें छिद्र पाडणें, बोचणें, भोक पाडणें, वेधणें, क्षत करणें 'सोनारानें कान टोंचल्याचें दु ख वाटत नाहीं' २ (ल) मनास लागल असें बोलणें, गाजणें, मर्मभेद करणें, खोंचून बोलणें ३ फळ, जखम इ० वर ओरखडणें, खरवडणें ४ आश्रयदात्याची इ० आठवण करून देणें

टो(टों)चळणें—सक्रि लहान छिद्र पडेल असें भोंसकणें, हळूच टोंचणें [टोंचणें]

टो(टों)चा—पु १ थोडसें टोंचल्यानें पडलेलें भोंक किंवा दगडातून टोका काढल्यानें पडलेलें भोंक, अथवा लहान खाच, तसाच दगडाचा काढलेला टवका, कपरी २ टोंचल्याची खूण ३ फळाना भोंक पाडावयाची टोंचणी किंवा टोंचण्याचें हत्यार [टोंचणें]

टो(टों)ची—स्त्री टोचा अर्थ १,२ पहा (अल्पार्थी) [टोचा]

टोटकें—न १ लाकडाचा ओंडका, ठोकळा २ टणपा.

टोटरा—पु तोटरा, लाळेच्या अभावानें होणारी अवस्था, घशाचा कोरडपणा, तोटरा (क्रि० बसणें)

टोणकणें-णाविणें—सक्रि दाडक्या-टोणक्यानें मारणें, झोडपणें, सडकून काढणें [टोणका]

टोणका-कें टोणकूळ—पुन दाडकें, टणपा, लट्ठ सोटा, ओंडका ओंडा ठोकळा [का टोणि, टाण्णे=दाडकें]

टोणगट—न (तिरस्कारार्थी) टोणगा

टोणगा—पु रेडा, हला, धुळगा म्ह० टाणग्याच्या कानीं किंनरी=कोंबड्याला रत्न मलत्याचा उपयोग भलत्या ठिकाणीं या अर्थी

टोणगी—स्त्री १ म्हैस, रेडी २ (ल) मोठी व आडदांड मुलगी, धागडधिंगा घालणारी मुलगी

टोणपणें—सक्रि टोणकणें पहा [टोणपा]

टोणपनाथ(शुद्ध)—पु मूर्ख, पप्पड, आडदांड, जणुकाय लाकडाचा ओंडा, असा मनुष्य

टोणपा-पें, टोणा—पुन ओंडा; दांडकें टोणकें पहा 'पुण्य सरतां एकाएकीं । टोणपा पैसे मस्तकीं ।' 'शहाण्यास शब्द, मूर्खास टोणपा' –२ (ल) मूर्ख विचारहीन, टोणपनाथ पहा [का टोण्णि]

टोणपेश्वर—पु टोणपा अर्थ १, २ पहा [टोणपा+ईश्वर]

टोणा-ण्या—पु १ जाड गलेलठ्ठ बैल, रेडा, गोचीड २ (सोंगट्या) प्रतिपक्ष्यास दान पडूं नये म्हणून हा शब्द उच्चारून मोठ्यानें ओरडतात. ३ जादू मंतरतंतर, टाणाटोणा 'तो मूढ नेणेच मुग्ध टोणा ।'–आगो २४ ४ (व) विटेचा किंवा मातीच्या ढेकळाचा तुकडा ५ टोला, घाव 'अगलित जरतें हाणी टोणा ।'–केक १०३ ६ (वे) सोटा, दांडकें ७ –वि मूर्ख, मद्द, निरर्थक (माणूस) [का टोण्णि, टोण्णे=दांडकें]

टोणाटाणा-टाणी—पुस्त्री टाणाटोणा पहा

टोणी—स्त्री लाकडाचा लहान ओंडका, गांठ [का टोण्णि]

टोणें—न १ कैली मापाबरोबरचें वजनी माप 'हें भांडें मणाचें टोणें आहे' २ (ल) कांहीं तरी किफायत किंवा नफा होण्याचा धंदा, जागा, अधिकार 'मिळकतीचीं चार टोणीं होतीं तीन उडालीं' ३ जड ओझें ४ चेटूक, टाणाटोणा

टोणो—१ (राजा कुण) टणका, हुमदुस २ (राजा) फार मोठा उक्कटा टेकाड ३ (कु) दांडकें, सोटा –वि (राजा) अभागी; मूर्ख

टोप—पु १ धातूचें उभट व रुंद तोंडाचें भांडें २ (नाटक) केसांची विणून तयार केलेली ४–६ बोटें रुंद व मानेवर गाठ मारतां येईल इतक्या लांबीची पट्टी किंवा वेणी, बुचडा (पुरुषानें स्त्रीचें काम करावयाचें असल्यास) ३ (नाट.) राजासाठीं केलेला व बेगड इ० चिकटविलेला लाकडी मुकुट, शुम्मवस्त्र, शिरस्त्राण 'घाडिया बाणली मोहाळी । कवण टोप रागावळी ।' –एरुस्व ८ १५ [स स्तूप का गोप्प] ०**कर**–पु टोपी घालणारा युरोपियन माणूस [टोपी+कर] **टोपड्या**–पु (तिरस्कारार्थी) टोपकर पहा **टापडें-रें**–न लहान मूल किंवा स्त्रिया यांची वदाची कानटोपी, कुंचडें

टापणें—क्रि (गो) टोंचणें पहा भोंक पाडणें

टोपड—पु घोड्याचा एक रंग –अश्व १ २८

टोपण—न १आरी भोंक पाडण्याचें हत्यार गिरमिट, सामता २ अंगुस्तान ३ नगाऱ्याचा खोका, सगाडा ४ झाकण आच्छादन, आवरण ५ टोपणनाव उर्फ प्रचारांतील नाव (मित्र किंवा कुटुंबांतील मंडळी एखाद्यास ज्या नावानें हाक मारितात तें) व्यावहारिक नाव पहा ६ कानांतील एक प्रकारची वाळी 'कोंगिवरी टोपण घोसवाळणा ।'–माऋ १ २४ [का गोप्प=झांकण] ०**पाळी**–स्त्री टोपण अर्थ ६ पहा हिचा आकार टोपणासारखा असून तिचा लोलक चपटा किंवा वाटोळा असतो

टोपणा-णें—न सुताराचें एक हत्यार, सामता (कु) टोपणा

टोपणें, टोपसणें—सक्रि १ टोपणा(सामत्या)नें भोंक पाडणें, भिंगणें, खुपसणें बारीक छिद्र पाडणें, क्षतयुक्त शरीरांत भोसकणें २ साल काढण्यासाठीं ओलें लाकूड इ० मोगरीनें किंवा दांडक्यानें ठेंचणें, बडविणें ३ खूप मार देणें, ठोकणें

टोपन—न (व) दांडीच्या जरठेचें व दांडीस आधार म्हणून लाविलेलें आराड लांकूड

टोपपदर—पु (लुगडें) ज्या पदरांत उभे व आडवे सर्व रेशीमच असतें असा (लुगड्याचा) पदर

टोपरवेणी—स्त्री टोपवेणी, सगळ्या केसांची मुकुटासारखी घातलेली लहान मुलाची वेणी

टोपरें, टोपें—न टोपडें पहा

टोपला—पु १ मोठी वाटोळी पाटी, दुरडी, हारा २ (कों) लहान टोपली

टोपली, टोपलें—स्त्रीन लहान टोपला, पाटी [टोपला]

टोपशी—स्त्री १ टापशी, धूम (क्रि० घेणें) २ डोक्याची कातडी ३ शिळ्याचें डोकें **टोपशी उडविणें**–जोरानें खरडपट्टी काढणें, खोडती उडविणें

टोपसण—पु लहान पेटी, डबी, दाऊत इ०चें टोपण, झांकण, आच्छादन

टोपसणें—अक्रि टापसणें, सुज येणें, सुजणें फुगणें –सक्रि टोपणें पहा

टोपस(सा)ल—न (ग्राम्य) साल, कातडें हा शब्द काढणें (–सक्रि) या क्रियापदाबरोबर योजतात व निघणें (–अक्रि) या क्रियापदाबरोबरहि योजतात काढणें या क्रियापदाबरोबर योजिल्यास याचा अर्थ निवतपर्यंतच अंगाचें कातडें सोलणें असा होतो उदा० 'तो इतक्यांत आला तर टोपसल काढील' निघणें या क्रियापदाबरोबर याचा अर्थ नाश होणें दरिद्री होणें, फार खर्च होणें असा होतो उदा० 'त्या प्रयोजनांत माझें टोपसल निघालें' [टापणें+साल]

टोपसा—पु १ डोकें व कान झाकले जातील अशा पद्धतीनें गुंडाळलेलें वस्त्र, टापशी (क्रि० बांधणें) २ सूज फुगवटी, फुसीरपणा, फोपशेपणा (क्रि० येणें चढणें उतरणें) ३ शिळ्याचें डोकें [टोप] ०**उडविणें**–टोपशी उडविणें पहा

टोपा—पु १ एक प्रकारचें हरळें २ (गो) सोनें, चांदी आटण्याची लहान मूस [टोपी]

टोपी—स्त्री १ डोक्यावर पागोटयाखालीं घातलेलें शिरस्त्राण, कुल्ला, डोक्यावरची साधी टोपी, पावसाळयात डोक्यावर घेतात ती सरळाद इ०ची घोंगडीच्या खोळीसारखी मोठी कुंची, युरोपियन लोकाचें शिरस्त्राण, लष्करी पोशाखातील नाना प्रकारचीं डोक्या वरील आच्छादनें टोपण अर्थ २ पहा २ खेळ ३ (इमारत) खाब व इंस्पिजर याच्यामधील बाधकाम याची घडण गोल किंवा इतर प्रकारचीहि असते [स स्तूप-टोप,प्रा टोपिआ,का टोप्प=झाकण, हिं टोपी] ०**घालणें**-एखाद्यास बुडविणें, फसविणें, तोटयात आणणें गणेशटोपी घालणें पहा **टोपी सलामत, टोपीचें राज्य तपो, गादीटोपी सलामत**-साहेबाना आशीर्वाद देणें ०**कर-वाला**-पु युरोपियन माणूस, टोपी घालणारा मनुष्य

टोपु—पु फुगवटा, फुगारा, सूज, टापशी

टोपूल—न (कु) ल्हान टोपली

टोपें—न मोठा द्रोण

टोमका—पु. आलुत्याबलुत्याखेरीज रामोशी इ० गावातील इतर हक्कदार

टोमणा-णें—पुंन १ (विटीदाडू) विटीला मारलेला टोला, रट्टा, आघात २ (ल) व्याजोक्ति, खोंच, मर्मभेदक टीका, टचका, छद्मी भाषण [का]

टोमगी—स्त्री १ तगादा ट्रुमणी पहा २ (जेवण्याचें) ल्हान ताट त्यावरून ३ (ल) गावमहारास दिलली ल्हानशी इनामी जमीन. [का]

टोमणें—न सुमारें पाच शेराचें तल मोजण्याचें माप

टोमसूळ—वि (गो) वडील माणूस किंवा पालक याचा धाक नसलेला, टोल्या, उनाड (मूल, माणूस)

टोमा(म्या)टो, टमाटा—पु एक प्रकारच्या भाजीचें झुडप व त्याचें फळ हें हिरवें, तांबडें, पिवळें असतें वलवांगें, विलायती वांगें, आरोग्यदृष्ट्या हें महत्त्वाचें असुन यात ओजद्रव्य (व्हिटॅमिन) फार असल्यानें हें शरीरास शक्तिवर्धक आहे यानें पानथरी कमी होते व हगवणीचा विकार बद होतो व पचनशक्ति वाढत

टोलणें—सक्रि १ दुसऱ्याच्या अंगावर काम टकलणें, टोलवणें टोलवाटोलव करणें २ धक्काबुक्की करणें

टोलभैरव—पु उनाड माणूस धटपुट व दाडगा माणूस

टोल(ल्ह)र—वि पोकळ किडयानीं पोखरलेलें, पोखरून पोकळ केलेलें (बीठ) कामक्रोधाचे उदीर। पोखरूनि टोलर करिती अपार।' –एरुस्व १८ ४७

टोलवाटोलव-टोलवी—स्त्री कोलाकोल, ढकलाढकल धाकलढकल, टाळंगळ, टाळाटाळ (उद्योगधद्याची); इकडून तिकडे तिकडून इकडे करणें

टोलविणें—सक्रि टोलाविणें पहा

टोला—पु १ दाडूचा किंवा काठीचा तडाखा, रट्टा, आघात, दगड किंवा रोडा याचा तडाखा, फटका, ठोका २ विटेचा तुकडा, रोडा ३ तडाखा, टोमणा, खोंचीचें भाषण (क्रि० देणें, मारणें) [हिंदी] ०**टोल**-स्त्री टोलवाटोलव पहा [टोलणें] ०**ठोसरा**-पु १ तडाखा, रपाटा २ (ल) टोमणा, खोंच (क्रि० देणें)

टोला(ल्हा)र—वि १ पोकळ, न भरलेलें (कणीस, धान्याचा दाणा, शेंग) २ किडयानें खाल्लेलें, पोकळ केलेलें (धान्य, लाकूड) ३ (ल) रोड, सुरकुतलेला, चिपडलेला (माणूस, जनावर) ४ पोकळ नळी (मेलेल्या विंचू, किडा याच्या शरीराची) ' विंचू म्याला टोलार झाला '

टोलावणी—स्त्री टोलवाटोलव पहा [टोलाविणें]

टोलाविणें—सक्रि १ चालढकलीवर काम टाकणें टोलणें पहा २ एकमेकावर ढकलणें ३ टोमणा मारणें, उपरोधिक भाषण करणें ४ फेंटाळणें, घालविणें ' मूर्खे स्वहित टोलाविलें।' –शिवदिनकेसरीचें पद (नवनीत पृ ४४५) ५ एखाद्या माणसास टाळणें [टोलणें]

टोली—स्त्री पैशाचा आठवा हिस्सा, अर्धी दमडी ' नलगे वेंचावी टोली धनानावें।' –तुगा १४

टोलेजंग—वि मजबूत, दाडगी, बळकट, खबीर, धक्के खाऊन टिकलेली (इमारत, खाब इ०) २ अजस्र, भव्य, अत्यंत मोठें, प्रचड [टोला+जग]

टोल्या—वि टोलवाटोलव करणारा, चालढकल्या, आपल्या अगावरचें काम दुसऱ्यावर ढकलणारा [टोलणें]

टो(टों)व—पु १ (राजा) ल्हान भोंक (जमीनींत किंवा भिंतींत पाडलेलें-खाब पुरण्यासाठीं किंवा झाड लावण्यासाठीं), कोणत्याहि पृष्ठभागावरील खाच, खळगा २ शिवेची खूण म्हणून किंवा मर्यादा दाखविणारें एक फूटभर गोल खणलेलें भोंक, खांब किंवा दगडावरील खूण ३ खोबण, दाराच्या उसवाचें घर टवा पहा

टो(टों)वणी—स्त्री (राजा) बागाणे, पायटे इ० जमीनींत थोटानें भोंक पाडून पेरण्याची क्रिया, टुपणी

टोवणें—न एक माप टामणें पहा **टोवणें भरणें**-इच्छा पूर्ण होणें

टोव(वि)णें, टोंविणें—सक्रि (राजा) टोवणी करणें, टोंवणी करून जमीनींत बीं पेरणें २ टोंचणें खुपसणें [टोंचणें ध्व]

टोहो—पु (राजा) टोव पहा

टोह्या—पु (ना) पत्त्यांचा एक विशिष्ट प्रकारचा खेळ, छब्बूचा डाव [ध्व]

टोळ—पु १ पिकांचा नाश करणारा व पख असलेला एक किडा ही जात समुदाय करून राहणारी असुन जगात सर्वत्र आढळते. हिची धाड फार भयानकपणें होते २ नाकतोडा –वि

उडाणटप्पू, उनाड. [प्रा. टोल] ०कांत-क्रांत-धाड-स्त्री. टोळाचा हल्ला, धाड, झुंड. ०खाद-स्त्री. टोळानीं केलेला नाश. २ -वि टोळानीं खाल्लें (टोळखाज हें गावठळ रूप आहे).

टोळ—पु. दगडाचा वाटोळा गोटा. ०गोटा-पु. (व.) दगडाचा वाटोळा गोटा.

टोळ—पु (गो.) चिंचोळा पन्हाळ.

टोळ—पु. (वे.) १ गाडीची चौकट २ (वे) (गवंडी काम) खिडकी वगैरेच्या चौकटी मजबूत बसण्याकरितां चौकटीच्या बाजूला जास्त राखलेलीं लाकडें.

टोळ, टोळवण—स्त्री. (वे.) एक प्रकारचें गवत.

टोळका—पु (वे.) द्रोण.

टोळपणें—अक्रि. १ ओसरणें; कमी होणें, पडणें; मंदावणें २ (व्याजोक्तीनें) मरणें.

टोळभैरव—वि उनाड; उडाणटप्पू, रिकामटेकडा; टोळासारखी उगाच नासाडी करीत हिंडणारा; दांडगेश्वर; गावगुंड.

टोळी—स्त्री. मंडळी; टोळकें; समाज; सैन्याची तुकडी, समूह; झुंड; समुदाय, घोळका. २ टोळधाड.

टोळी—स्त्री. १ (गो.) एक प्रकारची मासळी २ (प.) मोहाचें फळ.

टोंक, टोंका—पु टवका; धारेच्या शस्त्रानें कापलेला तुकडा, जवड्यानें तोडून काढलेला लगदा. (क्रि० घेणें; तोडणें).

टोंकारणी—स्त्री. रोखलेली दृष्टि, भेदक दृष्टि, सारखी टक. (क्रि० लावून पहाणें)

टो(टों)कारणें—सक्रि.(विशेषत पहाणें क्रि०बरोबर योजना). टोंकारून पहाणें; एकाग्र चित्तानें, कान ताठ करून व डोळे रोखून भेदक दृष्टीनें किंवा क्रोधानें डोळे वटारून पहाणें.

टोंकी—स्त्री. १ मस्तकाचा पुढील भाग, कवटीचा, कपाळाचा भाग; वोटी. २ कापून काढलेला किंवा तोडून टाकलेला तुकडा. (क्रि० घेणें, तोडणें). ३ अर्धा भाग, भकल (अंड्याचें, कवठाचें, नारळाचें इ०)

टोंचणें, टोंचळणें, टोंचा, टोंची—टोंचणें इ० पहा.

टोर—वि खोडसाळ, टारगट, कुचेष्टेखोर, छाकिट, सोदा; लुच्चा, हुच्चा, अप्रतिष्ठित, हलकट, चटोर. 'नहि तरि न म्हणीजे पोर हें टोरवाणी।' -अकक २ वस्त्रलिंग,गजगौरीव्रत ३१.

टौळ—(महानु.) दिवेलावणी 'तें ज्ञान ब्रह्मविद्येची दीप कळा। सत्वगुणीं अधिकार टौळा।' -ज्ञाप्र ५४७

टौळी, टौळें, टौळी अमावास्या—टवळी, टवळें इ० पहा.

ट्या(ट्यां)व—न (कु.) टेकडी. टेंबा गडा. ग्राम्य उच्चार.

ट्याहां, ट्याहांट्याहां—क्रिवि. लहान मुलाच्या रडण्यासारखा आवाज काढून. [ध्व.]

ट्याहाळ, ट्याहाळणें, ट्याहाळी—टेहळ इ० पहा.

ट्रंक—स्त्री. लोखंडी पेटी. [इं.]

ट्रस्ट—पु. एखादी मिळकत, विशिष्ट उपयोगाकरितां कांहीं विश्वस्त गृहस्थांच्या हवाली करून केलेली व्यवस्था. [इं.]

ट्रस्टी—पु पंच; व्यवस्थापक; मृत्युपत्रान्वयें मालमत्तेच्या व्यवस्थेचा अधिकार ज्या कोणास दिलेला असतो तो. [इं]

ट्राम, ट्रामवे—स्त्री. रस्त्यावरून रुळावरून चालणारी गाडी (विजेची, घोड्याची). [इं.]

ठ

ठ—वर्णमालेंतील बारावें व्यंजन, ट मध्यें महाप्राण मिळविल्यानें हें अक्षर बनतें. अक्षरविकास —याच्या तीन अवस्था असून पहिली दिल्ली येथील शिवालिक स्तंभावरील शिलालेखांत दुसरी व तिसरी उज्जयिनी येथील लेखांत (११ वें शतक) आढळते. १० व्या शतकापर्यंत ठ नुसता वर्तुळाकृति होता.

ठक—पु. लुच्चा, फसव्या, धूर्त मनुष्य 'ठकउनि लुटावया पडु ठक जेविं ससार्थवाह सार्थातें।'—मोसभा ६.८९. —न.(काव्य) तटस्थपणा, आश्चर्यामुळें येणारी एकाग्रता, आश्चर्य, भुरळ, विस्मृति, दिङ्मूढता. (क्रि० पडणें). 'उभा जानकीरमण। बंधुसहित सुलक्षण। उभयरूपाचें वरवेपण। पाहाण्या ठक पडिलेंसे।'—वेसीस्व १०.१२१. —वि. तटस्थ. [सं स्थग, हिं.ठक, ठग] म्ह० 'ठकास महाठक भेटला.' **ठकडा-डी-डें-ड्या**—वि. लुच्चा; सोदा, फसविणारा, मोठा ठक. 'म्हणती ठकडा रे कान्हा।'—तुगा २१०. 'अवघ्या जातीमध्यें ठकडा सोनार। त्या घरीं व्यापार झारीयाचा.' **ठकणा-णी**—वि. ठकडा पहा 'कोण मिळाली ठकणी' —अफला ७८. **ठकडेपणा**—न फसवेगिरी.' तें ठकडेपण श्रीपती। न चले मजप्रति सर्वथा।'—एभा २९.७२८. ०**गूक**—स्त्री फसगूक, फसगत, लुच्चेगिरी, लबाडीनें केलेली नागवणूक **ठकणें**—अक्रि. १ फसणें; फसले जाणें; दगा होणें, निराशा होणें, बुडणें (धंद्यात) चुकणें. 'माझी ठकली वो बुद्धि।'—कथा १५.१४२. २ (चुकीनें) थकणें, दमणें, श्रम होणें किंवा पावणें; खेद राहणें, संपणें, सरणें, अंतरणें. 'जरी राजा वरासि ये। तरी बहुत उपेगा जाये। आणि कीर्तीही होये। श्राद्ध न ठके।'—ज्ञा १७१८१. ३ —सक्रि. (कों.) दगा देणें; नाडणें, ठार मारणें (असावध किंवा पूर्व तयारी नसता, सापाच्या दंशानें किंवा चोरानीं हल्ल्यांत) —अक्रि. आश्चर्यचकित होणें. 'पारेना तंव चमत्कारें। अवधान

ठकलें।' –ज्ञा ७ २०० [हिं ठकना] ०धंदा–पु फसवेगिरी, सोदेगिरी, लुच्चेगिरी, लुच्चेपणाचा व्यवहार ०बाज–वि ठक अर्थ १ पहा [हिं] ०बाजी–स्त्री १ठकधंदा पहा २ (कायदा) कोणा मनुष्यास फसवून त्याचा माल देण्याविषयीं त्याचें मन वळविणें [हिं] ०वणी–ठकवणूक–स्त्री ठकधदा पहा ०वरा–वि ठकविणारा, लुच्चा ठक अर्थ १ पहा. ठकवा–व्या, ठकाऊ, ठकारु(वू), ठकू–वि ठकवरा पहा ठकवाठकव–स्त्री नाना प्रकारची फसवणूक ठकवणी पहा [ठकविणें] ०विणें–सक्रि फसविणें, लबाडी करणें 'सुराअसुरातें ठकूनी । महादेव मोहिला।' –एरुस्व २ १९ [ठकणें] ०विद्या, ठकविद्या–स्त्री फसविण्याची कला, कपटयुक्ति, लबाडी, ठग लोकांचें चातुर्य ०व्याज–न फसवून घतलेलें व्याज, अमर्याद व्याज ०व्यापार–न कपटाचा व्यापार, धदा, उद्योग ०सौदा–पु १ गिऱ्हाईकास ज्या वस्तूनें किंवा मालानें फसविण्यात आलें तो माल २ ठकव्यापार पहा

ठकठक—स्त्री ठणठण किंवा टकटक असा ठोकण्याचा आवाज, दणका, किटकिट, धूमधडाका, त्रासदायक भुणभुण किंवा वडवड [ध्व] **ठकठका**–वि क्रिवि हातोडयानें एखादी वस्तु ठोकली असता होणाऱ्या आवाजासारखा आवाज होऊन, त्यावरून कानठळया बसविणारा आवाज **ठकठकणें**–अक्रि ठक ! ठक ! आवाज करणें (हातोडीनें ठोकून इ०)

ठकठकें—न शेतात दाणे खावयास आलेल्या पक्ष्यांनीं भिऊन उडून जावें म्हणून वाजविलें असता ज्याचा आवाज होतो असें एक लाकडी यत्र, खटखटें [ध्व]

ठकणें—अक्रि १ ठाकणें, उभा राहणें 'न ठके निषेध आड। न पडे विधीची भीड।' –ज्ञा १६ १८८ २ घडणें, होणें, प्राप्त होणें 'नातरी देवो जैसें सागतील। तैसें आपणपा जरी न ठकेल।' –ज्ञा ६ ३३५ ३ राहणें, वास्तव्य करणें, असणें 'तयाचीं न ठकतीचि अगीं कामें।' –ज्ञा १० १६६ ४ थावणें, वद पडणें 'जरीं राजा घरासि ये। तरी बहुत उपेगा जाये। आणि कीर्तिही होये। श्राद्ध न ठके।' –ज्ञा १७ १८६ [स स्था]

ठकणें—सक्रि फसणें ठकविणें, फसविणें 'म्हणशील मना इह म्यां ठकीन' –व १२७

ठकाठकी—स्त्री लबाडी, ठकबाजी प्रत्ययेंविण प्रेत्न नाना। ठकाठकी।' –दा १० २ ८

ठकार—पु ठ अक्षराचा आकार 'ठकाराचें ठाण भरीं धनुष्य बाण। मारुती सन्मुख उभा कर जोडून।' –वि १ मनोहर सुदर मोहक 'तरुस्त जैसी चित्ररूपें। ठकार मूर्ती देखोनी।' –वेसीस्व ५ ७ २ ठक, लुच्चा, चोर, ठकविणारा ३ तोटा येणारा (धदा, व्यापार)

ठकारणें—अक्रि होणें, बनणें, असणें, 'ठकारली व्यक्ति विठ्ठल वेषें।' –व ३११ 'ठकारलेसें ब्रम्ह सर्वहि वघता विठ्ठल वेषें।' –व ६२६ [स स्था]

ठकावणें—सक्रि फसणें भुलणें 'तुका ठकावला ठायीं।' –तुगा ८३४

ठकोर—पु परिपाठ, कार्यक्रम 'चालू दे नित्य भेटीचा ठकोर' –अफला ७७

ठकोर—पु एक जात व तींतील व्यक्ति, ठाकूर

ठग—पु एक जात व तींतील व्यक्ति पेशवाईच्या अखेरीस ठग नावाचे रानटी लोक विशेषत उत्तर हिंदुस्थानांत व सामान्यत दक्षिणेंत हिंडून प्रजेला ठकवून लुबाडण्याचा धदा करीत व आपल्या हातरुमालानें ते लोकांचा प्राण घेत [स स्थग, ठक]

ठगणा–ण्या, ठगवणूक, ठगणें ठगबाज–जी, ठगणी, ठगवणूक, ठगविणें, ठगवरा, ठगवा–व्या, ठगविद्या, ठगाऊ—ठक मध्यें पहा

ठगणी—वि 'ठकणा–णी' पहा

ठगाई—स्त्री लुच्चेगिरी ठकबाजी पहा [हिं]

ठगाळ—वि लुच्चा, धूर्त 'कान्हो ठगाळ क्रीडा करी।' –भज६२ [ठक]

ठगी—स्त्री ठग लोकांचा धदा, फसवेगिरी

ठट्टा ठट्टामसक(स्क,ख)री ठट्टेबाजी—स्त्री थट्टा, दुसऱ्यास चीड यावयाजोगी चेष्टा विनोद, वाउल्या, उपहास टवाळी (क्रि० करणें) [हिं] **ठट्टा करून टाकणें**–उपहास करणें, थट्टेचें स्वरूप देणें **ठ(थ)ट्टेवर नेणें**–विनोद करणें **ठट्टेखोर–बाज**–वि नेहमीं दुसऱ्याची थट्टा, विनोद करणारा, विनोदी [म थट्टा, हिं ठट्टा+फा खार]

ठणक—स्त्री १ स्फुरण, कप, कड (दुखावलेला अवयव किंवा क्षत याची) २ शीण थकवा कण्हणा –पु ठणठणसा मोठा आवाज 'तीरा गोळयाचे ठणक हाती।' –ऐपो ८३ [ध्व ठण!]

ठणक—स्त्री ठुमठुम व्यथा (क्रि० होणें) 'औषध दतो म्हणजे ठणक होणार नाहीं –अ हें अव्यय कोरडा, सुका या शब्दानतर आलें असता त्याचा अर्थ पुरपूर अगदीं, निखालस (कोरडा, का) असा होतो

ठण–कन–कर–दिनीं–दिशीं—क्रिवि धातूवर जड पदार्थनें मारलें असता होणाऱ्या अवाजाप्रमाणें आवाज होऊन, ठणकन इ० [ध्व]

ठणकणें—अक्रि स्फुरण पावणें ठसणें, ठणठण करणें, दुखणें, वदना होणें (व्रण क्षत इत्यादि ऐकू यईल इतक्या आवाजानें) [ध्व ठण' ठण']

ठणका—पु १ तीव्र वेदना, ठुसठुस, तिरीक, घमक, शिणक, ठुसा २ वारा, थंडीचा कडका ३ थंडीची शिरशिरी हुड हुडी (क्रि० बसणें, लागणें) (क्रि० पडणें, सुटणें) [ठण! ठण!] ०बसविणें–(ना) खोड मोडणें, कायमचा बंदोबस्त करणें ठुणक–पुन्हां वेडाची लहर (क्रि० येणें)

ठणकावणें—अक्रि १ ठुसठुसणें, ठुसावयास लागणें; ठुस ठुसणें २ –सक्रि भांड्याचा नाद पहाण्यासाठीं त्यावर टिचकी, टोला मारणें ३ तिरवानें नांगी मारणें. ४ खरडपट्टी काढणें, कानउघाडणी करणें, भोसडणें; धाक दाखविणें ५ काम इ०चा तडकाफडकीं निकाल करणें, तावडतोब उरकून टाकणें. 'धार विषे वावर नागल्न ठणकाविला' ६ जोरानें चालविणें, बेदरकारपणें हाकणें (वाहन, पशु माणूस) [ध्व ठण]

ठणठण–ठणां—क्रिवि ठुसठुसां (वेदनेचा), घणघणां (हातो डीनें ठोरण्याचा खणखणीत रीतें भांडें वाजविल्याचा) इ० आवाजा प्रमाणें आवाज होऊन, बोंवलण्यासही लावतात. [ध्व]

ठणठणणें—अक्रि १ (जखम इ०) जोरानें ठुसठुसणें, ठणठणणें, तीव्र वेदना होणें २ धातूचें भांडें खणखण वाजणें ३ ठणठण उडणें [ध्व]

ठणठणपाळ—पु १ (किंवा त्यास मदनगोपाळ हा शब्द जोडून) मूर्ख, गयाळ किंवा दरिद्री मनुष्य, कफल्लक माणूस, विद्याहीन माणूस २ (ल) ठणठणाट पहा

ठणठणाट—पु १ घणघण असा आवाज (धातूच्या भांड्या वर हातोडीनें मारलें असता निघणारा) नाद. २ (विहिरींतील), पाण्याचा खडखडाट, फक्त, चट्ट (कोठडीतील वस्तूंचा) दारिद्र्य, गरिबी, पोकळपणा, कमतरता, गरज, बोंब, दुर्मिळता [ध्व ठण! ठण!]

ठणठणीत—वि १ खणखणीत (धातूचा नाद) २ (ल) खडखडीत (अतिशय कोरडेपणा) 'ही विहीर कोरडी ठणठणीत आहे' [ठण! ठण!]

ठणण—क्रिवि ठणठण–ठणा पहा

ठणत्कार—पु ठणत्कार पहा

ठणनें—अक्रि (व) कण्हणें, कुंथणें

ठणाका, ठणाण—पु ठणठणाट अर्थ १ पहा

ठणाठण–णां ठणाणा—क्रिवि ठणठण–ठणा पहा [ध्व.ठणां ठणं]

ठणाणणें—अक्रि ठणं असा मोठा आवाज होणें, वाजणें [ठणाण]

ठपका—पु १ दुष्कृत्याचा डाग, कलंक, कालिमा; बट्टा; गुन्ह्याचा आरोप, दूषण (क्रि०आणणें ठेवणें येणें) २ टपका, पडणारा थेंब [हिं]

ठप(प)कारणें—सक्रि १ गुन्हा किंवा अपराध याची आठवण देणें, ठपका ठेवणें, टोमणा मारणें २ (ल) मर्मभेदक बोलणें, ठम-कावणें ३ गिळंकृत करणें, दाबणें ४ (धयात पैसा, नफा) खरमरीत किंवा कडक रीतीनें ताकीद देणें, हुकूम करणें [ठपका]

ठपकाविणें—सक्रि दोष देणें, लावणें, आरोप ठेवणें, अपराध लादणें (एखादें निंद्य कृत्य केल्याबद्दल) [ठपका]

ठपठप–ठपां—क्रिवि थेंब थेंब पाणी पडण्याच्या आवाजा प्रमाणें, धावताना घोड्याच्या टापाचा आवाज होतो त्याप्रमाणें आवाज होऊन, टपटप–टपां [ध्व]

ठमक—स्त्री नखरा, चपळाई **ठमकआई**–स्त्री थोराड व उफाड्याची स्त्री; ठुमकत चालणारी बाई, आडदांड, गुबदुल मुलगी, वयानें लहान पण बहुत शहाणी मुलगी

ठमकठाणवी—स्त्री मोहक बांध्याची व ठुमकत चालणारी स्त्री [ठमकणें+ठाणवी]

ठमकणें—अक्रि नखऱ्यानें चालणें, डौलात, ऐटींत किंवा नटत मटत चालणें, ठुमकत ठुमकत चालणें, नाचण्यासारखें नख ऱ्यानें चालणें [ध्व हिं ठमकना]

ठमका—पु १ ऐटबाज चाल, थाटाची चालण्याची ढब, नखऱ्याची चाल २ रुसून किंवा रागानें घेतलेला गिरका, उसळी (क्रि० मारणें, मारून जाणें) [ध्व हिं]

ठमकारा—पु ताठा, गर्व, नखरा; उसनी ऐट 'विद्दीण बाईचा ठमकाराच मोठा' [ध्व]

ठमकी चाल—स्त्री. सावकाश पण ऐटीची घोड्याची चाल

ठमठमाट—पु तोरा, ऐट, थाटमाट व अहपणा, पुढें पुढें करणें

ठरणूक—स्त्री ठराव, निकाल [ठरणें]

ठरणें—अक्रि १ निश्चय होणें, निकाल होणें, कायम होणें, निर्धार करणें, सिद्धातास येणें २ रहाणें, वस्ती करणें, निभावणें, टिकणें, नांदणें 'निरजनवनीं ठराल तेव्हां नित्यानें मराल हो।' –सोहिरोबा कृतपदें (नवनीत पृ ४५०) ३ गाभण होणें (गाय, घोडी इ०) ४ रणांगणात शड्डून उभें राहणें 'लढाई मारू एकदा ठरून लढाई मारूरे।' –ऐपो २३४ ५ (कायदा) आरोप लागू पडणें. [स स्थिर, हिं ठहरना]

ठरवणी–वणूक—स्त्री ठरावणी पहा

ठरवती—स्त्री ठरोती पहा

ठरविणें—सक्रि निश्चित करणें, कायम करणें, नेमणें करार करणें [ठरणें प्रयोजक, हिं ठहराना]

ठराव—पु १ निकाल निश्चय निर्णय, पक्का निर्धार, करार. २ स्थिरस्थावर वसति, राहणी, स्थैर्य, टिकाव ३ (कायदा) दाव्यातील मुख्य मागणीखेरीज इतर दाद मिळण्यासाठीं केलेल्या

अर्जावदल्या निकाल, इं ऑर्डर –सिव्हिल प्रो कोड ४ सभेंत मूळ किंवा उपसूचित स्वरूपात मान्य झालेली सूचना ५ (कायदा) नियम, रूळ, सिद्धात [स स्थिर्, म ठरणें, हिं]

ठरावपत्र—न (कायदा) दस्तऐवज, फैसला, निवाडपत्र, इं जजमेंट २ नियमाचें पत्रक, सूचना किंवा हुकमाची कलमबंदी, हुकुमपत्र

ठरावबंद-पत्र—पु ठरविलेली कलमें लिहिलेली यादी, मामलेदार वगैरेंना त्याच्या कामासंबधानें आलेला सरकारी कागद (यात त्याना सूचना, वरहुकूम इ० लिहिलेले असत), कानूजाबता, कोणताहि ठराव, निवाडा किंवा त्यातील अटी अमलात आणण्यासाठी दिलेलें आज्ञापत्र, एखाद्यास मक्तयानें मामलत दिली असता त्यानें सरकारात सालअखेरीस किती पैसा किती हप्त्यानें द्यावा त्याची यादी

ठरावणा-वणूक—स्त्री. निकाल किंवा निर्णय, निश्चय करण्याचा व्यापार, कवुली २ टिकाव [ठरविणें]

ठराविणें—सक्रि विवादित गोष्ट ठरविण्य त येईल असें करणें [ठराव]

ठरीव, ठराविक—वि कायमचा, ठरलेला

ठरोती, ठरवती—स्त्री ठराव, निर्णय, करार, निश्चय, ठाम मत 'नतर धूर्त विशालमति सागे विहीरहुडा ठरोती।' –पैमापेंहु

ठल—वि (व) थट्टेखोर, विनोदी. **ठलेली**–स्त्री (व) थट्टा, मस्करी.

ठलवा—पु (व) वेकार, विनरोजगारी माणूस

ठलाल—वि (व) चतुर ठक, वस्ताद

ठवय—पु (गो) सुतार

ठवला—पु जात्याचा खुटा (खालच्या पेढीच्या छिद्रात बसवावयाचा हा लाकडाचा असतो) [म ठाव]

ठंवस—नपु वायदा, सकेत, नेमणूक

ठवळ—वि योग्य, शोभेसें, ठळक, ठसठशीत 'शृंगार अलकार सोनेआचें। ठिकठवळ माणिक मोतियाचे।' –शिशु १ ३० ५८

ठस—वि १ स्पष्ट, स्वच्छ, ठसठशीत, ढळढळीत, मनात भरण्याजोगें, झगझगीत (अक्षर, रग) २ वळकट, पूर्ण, ठराविक (स्त्री, इ०) ३ मजबूत, भक्कम, घट्ट विणलेलें, दणगट (कापड), निश्चित, निर्भीड 'ठसटोंवस खटखट।' –दा २ ३ ३२ भरीव (धान्याचा दाणा) [स स्था]

ठसक—स्त्री १ ठणका लागणारी जखम व्रण २ ठुमकत चालताना पायाच्या जोडण्यातून निघणारा आवाज, त्यावरून ३ (ल) ऐट, डर, नाजूकपणा, नखरा, उठाव मनावर पडणारी छाप, ठणकारा, तोरा (चालणें, नाचणें, भाषण करणें यातील) –पु सोवळा, डाम –क्रिवि ४ ठुमकत ठुमकत मुरडून पहात, (स्त्री, घोडी) (क्रि० चालणें) [ध्व ठस!] ०दार–वि नादयुक्त, वाजणारें (जोडवें) २ ऐटदार, नखरेबाज, ठमकाऱ्याचा (चालण्यात, घोड्यावर बसण्यात)

ठस-कन-कर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि खटकन्, धडकन् इ० (दोन कठिण वस्तु परस्परावर आदळल्यानें होणाऱ्या आवाजा प्रमाणें आवाज होऊन) [ध्व]

ठसका—पु हरभऱ्याच्या डाळींत मसाला घालून तयार केलेली चटणी, चटका –गृशि १ २५२.

ठसका, ठसकारा—पु १कडत किंवा तिखट पदार्थ खाल्ल्यानें, तपकीर ओढल्यानें, पाणी घशात एकदम गेल्यानें, नाक, डोळे वगैरेंत घशातून जाताना होणारी वेदना, ढास (क्रि० लागणें) २ ठस! शब्द होईल असा कपाळ इ०वर एखाद्या वस्तूचा आघात होऊन झालेला आवाज ३ बोलण्यातील जोर, छाप, वजनदारपणा, मर्मभेदक भाषण, कुत्सित भाषण, टोमणा **ठसक्याचा**–वि तडफदार, मोठ्या आवेशाचा, दृढनिश्चयी, ऐटबाज, रोखठोक, मर्मभेदक (माणूस, भाषण, धदा, कार्यक्रम) **ठसकेबाज**–वि फाकडा, छानदार, डौलदार, तडफदार, आवेशी, कडक, रोखठोक, जोरकस (माणूस इ०) [ध्व]

ठसठशी(सी)त—वि १ ठुसठुस करणारें (गळूं, व्रण इ०) २ खडखडीत, स्पष्ट, हजरजवाबी, उत्साहवर्धक, सडेतोड (भाषण, कार्यक्रम), बोचणारें, उपरोधिक, टोमणा लगावणारा, चमचमीत, फोडणीचा, खमंग (तिखट, उष्ण, तीक्ष्ण पदार्थ), तीक्ष्ण (मसाला) ४ घोंसदार, गरयुक्त, लठ्ठ (केळें, चिंच इ०) ५ ठळक, डोळ्यात भरणारें, धवधवीत, घस्मर (दागिने) [ठस]

ठसठस—स्त्री जोराची ठुसठुस, व्यथा, दुःख, ठणका [ध्व]

ठसठस-ठसां—क्रिवि १ ठुसठुसत, फुरफुरत (गळु इ०) २ कपाळ इ०ला जड पदार्थ फटकन लागून वेदना होऊन किंवा ठस दिशी लागण्याची क्रिया होऊन (लागणें, वाजणें), रपाटे, धपाटे मारण्याचा आवाज होऊन [ठस!]

ठसठसणें—अक्रि १ ठुसठुसणें ठणकणें, फुरफुरणें २ (ल) उमटणें 'मुख अतरीचें वाद्य ठसठसी।' –तुगा ११२

ठसठोंबरा—पु १ टोमणा, व्याजोक्ति, व्यंगोक्ति, तडाखा (क्रि० देणें) २ पाहुण्यास हलक्या प्रकारें वागविणें (भाताऐवजी काजी, कण्या इ० देऊन), पाहुण्याचा अनादर [ठस=ध्वनि+ टोंबरा=तडाखा] (वाप्र) ०वाटाण्याच्या अक्षत–तोंडावर रोखठोक, कडक, स्पष्ट खडखडीत उत्तर (क्रि० देणें, लावणें)

ठस टोंवस—वि १ निर्भीड व अक्षरशत्रु अडाणी, टोंण्या. 'ठस टोंवस खट नट।'–दा २ ३ ३ २ ओबडधोबड, मोठाधाटा [ठस+टोंवरा किंवा टोंण्या]

ठसणें—अक्रि १ ग्लोलवर जाणें, ठसा उमटणें (मुद्रा, चिन्ह, छाप) २ (ल) सागितलेलें, ऐकलेलें, पाहिलेलें, मनावर बिंबणें, पटणें दृढ राहणें, भरणें (उपदेश, गोष्ट) 'सकळालागीं भाव ठसला। –नव १८ १८३ [हिं ठसना]

ठमदार—वि. छुमछुम, छुमछुम, रुणझुण किंवा ठमकेदार आवाज काढणारें (जोडवें) [ध्व]

ठस—वि जाड, मजबूत, ठोंवस

ठसविणें—सक्रि मनात उतरेल असें करणें, बिंबविणें, गळीं उतरविणें [ठसणें]

ठसा—पु १ मुद्रा, छाप, शिक्का (क्रि० बैस, करणें पाडणें) आकार रूप 'ते न मोडता अलंकारठसे।' –एभा ७८ २६४ २ (आकृती इ०चा) छाप मारण्याचें साधन, साचा, हत्यार ३ ठोसा, घाव ४ (ल) मनावर पडलेलें प्रतिबिंब, समजून, ग्रह (क्रि० पडणें) ५ (ल) अधिकार, छाप मान 'परगणे पाटिल तुमचा सामरा जिकडे तिकडे ठसा।' –पला ८६ ६ (ल) प्रसिद्धि, कीर्ति 'आम्ही याज्ञिक या आवशा। मिरिही ठसा तिहीं लोकीं।' –एभा ५ १४७ 'त्रिभुवनीं याचा। ठसा नलगे पुसावें।' –तुगा ९८५ ७ प्रकार, रीत 'पावोनिया मुक्त दशा। देहीं भोग भोगी ऐसा। स्वामि स्वस्वरूप ठसा। स्वभावेंसा सरलिये।' –एभा १० ७३१ ८ स्थिति 'एक क्षण पावोनि जाहला पिसा। पडिला अव्यवस्था ठसा।' –एभा ११ १०१७ ९ (व) कफाचा वेढका १० अक्षरांचें चिन्ह, धातूचा टाइप [सं स्था, ठसणें हिं ठसा]

ठसील, ठसोल–वि ठसाचें 'वोटीत म्हणाल ठसील नाणीं।' –वेस्वसी ११ ७९ ठसेकागद–पु स्प्याकागद ठसेवाला–पु ठसा बनविणारा माणूस, इ फौंडर पचमेकर

ठसाठस–ठसां–क्रिवि ठसठस–ठसा पहा

ठसाम्मणें—अक्रि अतिशय ठणका लागणें, ठुसठुसणें [ठसठसणें]

ठस्स—वि ठसठशीत पहा

ठळक—वि १ जाड, भरीव ठुसठुस, मोठा, सुंदर (धातूचें पान अलंकार, वस्त्रप्रावर्णे) २ स्पष्ट, ठळठळीत, मोकळें, स्वच्छ (अक्षर, आकृति खूण चावणें) ३ श्रेष्ठ, महत्त्वाचा मपत्र (विद्येत, धनानें) ४ सुदर, दिखाऊ, श्रेष्ठ, मजबूत धिप्पाड, उमदा, टुमदार (प्राणी, वस्तु–सामान्यपणें) [का ठळकु]

ठळठळीत—वि ठळक पहा मोठें व तुकतुकीत (गळें, अक्षर, चिन्ह)

ठळणें—अक्रि (लोखंडी कारखाना) काठ काढणें

ठाइका—वि तमाच –शार

ठाईं—(काव्य) ठिकाणीं स्थानीं जागीं [ठाव–य, ची सप्तमी] ०पडणें–(काव्य) सापडणें, कळणें 'तो देव कोण्या गुणें। ठाईं पडे।' –दा ८ १ १५

ठाईंचा–ची–चें—वि (काव्य) मूळचा, पहिलाच, जात्याच 'तो ठाईंचा मावकरी।' –कालिकापुराण १० ४६

ठाऊ–व, ठावो, ठाओ—पु (काव्य) ठिकाण, जागा 'वहि भूमी जावयासी। ठाऊ कैसा परियसा।' –गुच ३६ १३० [सं स्था]

ठाऊक–का, ठाउका–वें—वि (वा) प्रख्यात प्रसिद्ध माहीत, माहितीचें, कळलेलें 'परी तयामाजी गव्हु आहे। जो प्राणातें घेऊनि जाये। तो जैसा ठाउवा नोहे क्षाळेपणें।' –ज्ञा ३ २१४ 'प्रभुस्तुति न ठाउकी परि तिच्या महा कामुका।' –केका २५ [का टाविके]

ठाक—पु ठसा

ठाकठिकी—स्त्री १ सुव्यवस्था, बेतवात, जम, जयच्या तेथें लावणें किंवा घालणें (सामान, वस्तु, पोषाक), व्यवस्था, नीटनेटकेपणा, चापचोप २ डागडुजी, दुरुस्ती, नीट करणें, टाप टीप [ठीक द्वि] ठाकठिक्या–वि टापटीपीनें वागणारा, व्यवस्थित, मोहक, सुंदर ठाकठीक–वि क्रमवार, जेथच्या तेथें, व्यवस्थेशीर लावलेलें, नीटनेटका, बरोबर [ठीक द्वि]

ठाकठोक—क्रिवि १ हातोड्यानें ठोकलें असता निघणाऱ्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन २ –वि रोख, प्रत्यक्ष, तत्काळ 'ठाकठोक माझी प्राप्ति। पगिस्त न होती आणिकाचे।' –एभा १२ १० [ठोक] म्ह० ठाकठोक थोडणी रोख

ठाकण–णी—न. ठिकाण, स्थान, जागा 'तुका म्हणे वाणी। वेचों बैसोन ठाकणीं।' –तुगा १४६९ [सं स्थान]

ठाकणें—अक्रि १ सजणें, शोभणें २ (काव्य) (उभा या शब्दानें आरंभ होऊन) उभें राहणें, स्तब्ध राहणें, स्वस्थ उभें राहणें 'तिए ठाकों न लाहाती जवळीं।' –शिशु ८५ ३ स्वीकारणें 'जिहीं ठाकिलें चरणछत्र।' –एभा १९ ११४ ४ जवळ येणें, प्राप्त होणें 'जैसीं नाव धरिये ठाकितां।' –ज्ञा २ ३८९ ५ थांबणें, बंद होणें 'जे यमनियम ठाकती। तेथ इंद्रियें सैरा राहाती।' –ज्ञा १ २४१. ६ (व) चेष्टा करणें ७ मर्जी असणें आवडणें 'मग करूं दया ठाक ठेसें।' –ज्ञा ११ ३८ ८ पोंचणें 'ठाका वया निजबोधासि।' –एभा ७ ३५१ ९ गाठणें 'तेंचि उचरिता पाउलीं। निजबोधाची पव्हे ठाकली।' –एभा १० १९४ १० पटणें, खरें वाटणें 'श्रवण ऐकोनि नास्तिक। दवोचि नाहीं म्हणती देख। आहे म्हणती ते पोटपाइक। आम्हां सिं विशेष ठाकेना।' –एभा ११ ७०३ ११ घडणें, शक्य असणें 'ठाके तो करावा जपतप।' –एभा १८ ३१८ १२ प्रत्यक्ष होणें, अनुभविणें 'माझें ठाकावया चिद्रूप।' –एभा १९ २५० १३ (व) वागणें १४ चेष्टा करणें १५ (ना) मस्ती करणें [सं. स्था]

ठाक्त—वि साध्य होऊन घडण्यासारखें 'हें ठाकतें कीं नागवे। हेंही नेणे।' –ज्ञा १४ १९० [ठाकणें]

ठाकरी—वि ठाकूर जातीचा

ठाकल—पु (व) साडा, नागा खड

ठाकसठिक्स—वि ठाकठीक पहा टापटिपीचा, नीटनेटका (वेष, घरातील सामान इ०)

ठा(ठा)का—पु १ नादयुक्त आघात, ठोसा, जोराजोराचें भांडण, कडाक्याचा रट्टा, ठणका, दंगा, गलगा, धडाक्याचा आवाज (दडदड, तोफेचा आवाज, वाद्याचा दणदणाट, हत्यारांचा खणखणाट, लढभारती माणगाची आरडाओरड याचा), धडपडाट २ जोराचा, एकमारखा तपाग, तडाखा (वाचणें, पाठ करणें,

अभ्यास करणें, गाणें, खेळणें, सारणें, भाडणें, काम करणें इ०चा) 'पढण्याचा-म्हणण्याचा-टाका' (क्रि० लावणें) [ध्व ठण!] ०देणें-मारणें-प्रतिष्ठेनें मिळविणें

ठाकाठिकी—स्त्री ठाकठिकी पहा

ठाकाठोका—पु जोशाचें भविष्य (क्रि० उतरणें, पटणें, लागणें, लागू होणें, प्रत्ययास येणें) [ठोका द्वि]

ठाकिजणें—अक्रि (काव्य) ठाकणें पहा

ठाकी—स्त्री १ चाल, रीत, मार्ग, पद्धत, सरणी, विशेष (भाषण, कृति इ०चीं) (याचा उपयोग जेथें उतरणें, साधणें, आणणें या क्रियापदाशीं जोडून करतात तेथें त्याचा अर्थ अनुकरण करणें असा होतो) २ पखवाज वाजविण्याची एक तऱ्हा ३ युक्ति, खुबी, कला, रीत, योग्य सरणी किंवा व्यवस्था ४ घशात खाकरा आणून चाराच्या टोळीला केलेली इशारत (क्रि० देणें, वाजविणें) ५ योग्यता 'आतुं आपुली ठाकी पैं विसरे।'—ज्ञा ११ ९१ ६ (व) चालू कामात आलेला व्यत्यय, खड, खाडा, नागा, ठाकल [ठाकणें]

ठाकु(कू)र—पु १ देव, देवाची मूर्ति, ईश्वर २ एका जंगली जातीचें नाव व तींतील व्यक्ति (हे उत्तर कोंकणात राहतात) ३ रजपूत किंवा भिल्ल टोळीचा नाईक, पाटील, सरदार (राजपुतान्यात), मालक मानाची एक पदवी, शूद्राच्या काहीं जातींचा उपाध्याय [ठाकणें] ०द्वार-दारा—न देऊळ, देवघर गाभारा **ठाकुरकी, ठाकुरगी**—स्त्री (राखणें किंवा राखून असणें या क्रियापदासह) पत, नाव कीर्ति अब्रू लौकिक, मान दर्जा वजन (पुष्कळ नुकसान झालें तरी जो आपली कीर्ति चतुराईनें समाजात कायम टिकवितो अशा माणसाला हा शब्द लावितात), अल्प साधनांनीं ससार इ० खर्चाच्या निर्वाह करण्याच्या प्रकारानीं राखिली जी महत्त्वादिरूप पूर्वस्थिति ती **ठाकुरजी**—पु (वैरागी) देव, मूर्ति **ठाकुरदास माडून बसणें**—डौल करणें, (शुद्धतेचें, पवित्रतेचें) प्रस्थ माजविणें

ठाकुली—स्त्री (कों) दोन दगड माडून तयार केलेली लहान मुलाची शौचाची सोय [ठाकणें]

ठाकूनठोकून-ठकून-ठिकून—क्रिवि प्रसगानुरूप अनेक प्रकारच्या युक्तीनें, कलाकौशल्यानें, सावधगिरीनें दक्षतेनें, निगा राखून (क्रि० राखणें, करणें, चालविणें) (ठोकणें या क्रिया पदापासून बनविलेले असे शब्द पुष्कळ आहेत जरी ते प्रचारातील न महत्त्वाचे अन्वर्थक आहेत तरी त्याच विवरण करणें कठिण आहे तथापि त्याचा अर्थ साधारणपणें लक्ष्यात येतो) 'त्यानें ठाकूनठोकून आजपावेतों राज्य राखिलें'

ठाकून येणें—अक्रि न विसरता येणें दत्त म्हणून उभें राहणें 'जिवा जन्मदारिद्र ठाकूनि आलें।'—राम १३८ [ठाकणें]

ठा(ठा)केठोक—वि चलाख, हुशार ठाकठीक ठाकठोक ठेवाई करून पाहिल पत त्याची।'—पला ७० [ठाका+ठोकणें]

ठाक्या—पु शिमेकऱ्याचा हातोडा [ध्व]

ठाग—पु (कु) थाग पत्ता, जागा, ठावठिकाण

ठांगणें—वि टागळ पहा, लाथाळ (गाय इ०)

ठांगाड—स्त्री (व) म्हैस (तिरस्कारार्थी) 'ठागाड आता दूध देईनाशी झाली'

ठांगाळणें—सक्रि (ग्राम्य) हुडहुड करणें, धिक्कारपूर्वक टाकणें, सोडणें, नाकारणें.

ठाठू, ठाठ—न १ बदुकीच्या सोडलेल्या गोळीचा ठ ठ असा अवाज, पुष्कळ वाद्याचा आवाज इ० २ छाछू पहा [ध्व]

ठांठूरणें—अक्रि थडीनें अवयव आकुचित होणें, गारठून जाणें

ठाडा-डी-डें—वि (काव्य) खडा, उभा, ताठ असलेला [हिं]

ठाडेसरी—वि पैसा, वर्ल याचा अभाव असलेला, कंगाल [ठाडा]

ठाण—न १ घोडें बाधण्याची जागा, तबेला, गोठा 'तानाजी सुभेदार जैसा ठाणात।'—ऐपो ५२ २ बाण मारतेसमई उभें राहण्याचा एक प्रकार, (एक गुडघा जमीनीवर टेंकून इ०) शरीराची ठवण, पवित्रा 'करीं धनुष्यबाण अतरीं विंधलें ठाण।'—दावि १६४ ३ महालातील मुख्य गाव, ठाणें ४ स्थान, जागा, प्रदेश 'पावे जैसा वितिलें ठाण।' धक्का, ठिकाण, जागा, आसन, बैठक (घेतलेलें, राखलेलें, टाकलेलें, गमाविलेलें इ०) (या अर्थी क्रि० चालणें, ढळणें, हालणें, डगडगणें=आसनावरचें स्थैर्य नाहींसें होणें (-विशेषत घोड्यावरील), (ल) आपल्या स्थानावरून घसरणें, डळमळणें 'ठाण न चळे रणींहून।' ५ (ल) धैर्य ६ आकृति, शरीराचा आकार किंवा बाधा 'तुझें ठाण वेवटें।'—ज्ञा ११ ९७४ [स स्थान में जि टन] (वाप्र) ०माडणें—अटळ आसन टोकणें, अटळ उभें राहणें ०सोडणें—आसन मोडणें पलायन करणें, तळ सोडणें, खुटा उपटून (घोड्यानें) पळून जाणें सामाशब्द- **ठाणई**—स्त्री (व ना) लाकडाची समई वर पणती ठेवण्याची लाकडी घडवची **ठाणक**—न ठिकाण, स्थान, उतरण्याची किंवा राहण्याची जागा (ठाणें शब्दासारखा हा फारसा प्रचारात नाहीं) किरकोळ व ग्राम्य देवताचें ठिकाण, ठव स्थान, देऊळ 'जागोजागीं खडोबाचीं ठाणकें आहेत' **ठाणगा**—पु १ (कों) किल्ल्यातील नायकवडी (किल्लेदाराच्या हाताखालचा) २ तालुक्याच्या ठाण्यातील जमावदीकडील शिपाई ३ ठाणेदार ४ (व) वस्ताद, ठक फसव्या ०ठकार—न शरीराची ठेवण 'ठाणठकारें अति उत्तम।'—एभा ६ ४९ ०दिवी—स्त्री ठाण वई ठाणई (लाकडी किंवा लोखडी) 'तेचि करूनि ठाण दिवी।'—ज्ञा ६ २३ ०पट्टा—पु ठाणास बाधावयाचा पट, दोर 'ठाणपट्टा व मुकाम नरम असावेत।'—अश्वप १ १२२ ०बद-बंदी **ठाणेबंद-बंदी**—स्त्री पशूची ठाणावरील कोंडणूक, अडकवणी -वि ठाणावरच नेहमीं बाधून ठेवलेला (घोडा इ०) [हिं ठाणबद] ०माण—न (काव्य) शरीराचा बाधा, ठेवण, आकृति, ठव, तऱ्हा 'सिंहाकृति ठाणमाण।'—मुआदि १६ ८२ ०वई, **ठाणवी**—स्त्री १ ठाणई पहा 'हेमठाणवयांवरी जडित तबकें।'—मुआदि ४२ ६२ २ (ल) खुजट बाई किंवा मुलगी

ठाण—न कापडाचा तागा

ठाणतूण—स्त्री (गो) खाणतूण

ठाणांतर—न पहाऱ्याची जागा, चौकी 'प्रत्याहाराचिया ठाणांतरीं।'—ज्ञा १३ ५०७ ठाणांतरी—पु पहारेकरी 'ठाणांतरिया जैसा पाडवा।'—ज्ञा १६ ३४० [ठाणें]

ठाणें—न १ ताब्यांतील मुख्य ठिकाण, दिवाणी अमलदाराचें, अधिकाऱ्याचें, सैन्याचें वगैरे ठिकाण, जागा 'नऊशें स्वार झाले ठार, ठाणें घावें रस्त्याला।'—ऐपो १८० २ शिपायाचें राहण्याचें स्थान, गडी, किंवा इ० ३ पोलीसचौकी, गेट ४ (ल) पाहुण्याचें फार दिवस राहणें, मुक्काम (क्रि० देणें, करणें) 'ठाणें धरी जीवासी।'—तुगा ११५९ ५ घोड्याचा तबेला ६ स्वरूप, आकार, स्थिति 'इये नाहीं हेंचि रूप। ठाणें हें अति उमप।'—ज्ञा १४ ८८ [सं स्थान, हिं ठाना] ०घालणें—१ कायमचें वसतिस्थान करणें २ मोहीम करणें, स्वारी करणें ३ तळ पाडणें 'घातलें ठाणें जिव्हाग्रीं।' ०कर-०दार-पु ठाण्यावरील अधिकारी 'ते रावणाचे ठाणेकर।'—कथा ३ ४ ६९

ठाणेसरी—वि ठाणेसरी पहा

ठाणो(णो)री—वि १ युद्धात मेलेला 'म्हणौनि कामवैरी। जाला जेथ ठाणोरी।'—ज्ञा १८ १०६१-२ —पु वीरश्री अंगात संचारलेला योद्धा 'ठाणोरियाचे मवाळे। आणिकीं घाय।'—ज्ञा १८ ४३९

ठान, ठानबंद, ठानबंदी, ठानमान—ठाण इ० पहा

ठांब—पु (कु) झाडाचा (विशेषत हळदीचा) लहान रोपा [सं स्तंभ]

ठांबी—स्त्री वासा, डांब, स्तंभ [सं स्तंभ]

ठाम—वि १ कायमचा, दृढ घर ठरलेलें, स्थिर, नक्की निश्चित, पक्का जसें—ठाम मेख—ठाम बोलणें—ठाम किंमत (क्रि० करणें) २ वरील, रक्कम, हिशेब, जमाखर्च इ० शब्दावरोबर योजल्यास=नक्की वरील इ०—कायमची रक्कम—सर्व रक्कम मिळवून किंवा वजा करून राहिलेली व रक्कम ३ —क्रिवि यथाअदा, यथाप्रमाण, मापाप्रमाणें, टचोटक (वजन, माप या संबंधीं याचा उपयोग करितात) 'त्या वजनानें आणलेलें तूप या वजनानें ठाम भरलें' [हिं]

ठामणें—न ठावकें, (तूप, तेल इ० ठेवण्याचें) एक प्रकारचें भांडें, पात्र 'घी गेलें पण ठामणें तर राहिलें'

ठाय—पु १ ठाव, ठिकाण, स्थान, आश्रय, आसन २ अग्र वाढण्यासाठीं ठेवलेलें पान, पत्रावळ यावरून ३ (ल) जेवण्याचें ताट, भोजनपात्र; पत्रावळ —स्त्री ४ (वादन) मदताल (ध्रुपद म्हणतांना, पखवाज वाजवितांना) सावकाश वाजविण्याचा किंवा म्हणण्याचा प्रकार; विलंबित, मध्यलयीच्या एका आवर्तनास लागणारा वेळ ५ (राजा) व्यालेल्या गाईचें दूध व वासरू या दोहोंस म्हणतात 'पेजें (दूध) व जावपें (वासरू)' ६ प्रकार —शर ७ सुरें, भांडीं इ० मोजतांना संख्यादर्शक म्हणून हें क्रियाविशेषण लावितात उदा० दोन ठाय, तीन ठाय [सं स्थान] ठायीं घालणें—ठिकाणीं नेमणें, ठेवणें, कायमचें धरणें 'नव्हा मासे कोंडीं। गुणदोष घाल ठायीं।' ठायीं करणें—सिद्ध करणें 'आत्मा अधिकारी पाही। येणें निरूपणें केलें ठायीं।'—एभा २८ ९६ ठायीं ठायीं—ठिकठिकाणीं, जिकडे तिकडे ठायीं पडणें—१ पत्ता लागणें, सापडणें, आढळणें, उघडकीस येणें 'ठायीं न पडे के गेली।'—मुरशु ३३ २ मेळ असणें, यथायोग्य जमणें, अनुकूल होणें; स्वभाव जमणें 'औषध ठाईं पडिलें दव पडेना' ठायींना—वि मूळचा ठायक—वि (व) नेमका 'तेथें ठायक जा' ०चुक—वि १ चुकलेला, भलत्याजागीं खेलेला, भलताच, विपरीत २ हरवलेली वस्तु कोठें ठेविली त्याचें भान नसणारा अथवा ती वस्तु ३ स्वतःस भलत्या समजणारा ०ठिकाण-णा-नपु जागा जुगा, घरदार वसति ०ठीं—वि स्थिर, दृढ 'तेथ राहोनि ठायठीं।'—ज्ञा १० ७४ ०दुगण(न)-दुगून-न-स्त्री ध्रुपद इ० सावकाश म्हणण्याचा किंवा मृदगादि वाजविण्याचा जो काल, तितक्या कालामध्यें त ध्रुपद इ० दोन वेळ म्हणणें किंवा मृदंगादि वाजविणें ०पालट-पु राहत घर बदलणें, बोरपालट ०बसल्या—क्रिवि बसल्या बसल्या, बसल्याजागीं, घरबसल्या, एके ठिकाणीं बसून, आरामशीर (चाकरी, रोजगार, धंदा, व्यापार, पगार, दरमहा, जेवण, गुजराण इ० शब्दावरोबर योजतात) ०वरी—क्रिवि येथपर्यंत 'कर्मी हा ठायवरी।'—ज्ञा १८ ६८ ठायीं (ये-यें)ठाव—अ जेथल्यातेथें नेमका 'त ठायीं ठावो पडे। नाराप्रयोगीं।'—ज्ञा ६ ३०४ पूर्ण 'तें ठायेठावो विठ्ठुचि होये।'—ज्ञा ८ १५६ जसा हवा तसा 'तेव्हा ये वासनागर्भे। ठायेठावो।'—ज्ञा १४९० ठायेठिकें—अ ठाकठीक.

ठार—क्रिवि १ (क्रियापदाचा गुणदोष दाखविणारें जोरदार क्रिवि अव्यय ज्यावेळेस एकदम व पुरेपूर तोटा, नाश, घात, हानि दर्शवावयाची किंवा करावयाची असेल तेव्हा हें योजतात) तावड तोब; जागच्याजागीं, अगदीं, मुळीच (क्रि० मारणें करणें, होणें, इ०) 'सालमजकुरीं त्याचा व्यवहार ठार बुडाला' 'तीं दोन घरें जळून ठार झालीं' 'पाण्यानें शेताचे बांध ठार फुटले' २ मारलेला, बुडलेलें [हिं]

ठारठेल—क्रिवि भरगच्च, खच्चून भरलेलें

ठार—पु १ तळ, खोली, बुड (विहीर, तळें, खाडा इ० चें) २ (ल) बुड, शेवटची मर्यादा, खोली, हद्द, सीमा, अंत ३ (ल) अज्ञात स्थान, प्रदेश (हरवलेल्या, शोधलेल्या वस्तूचा) (क्रि० लावणें, लागणें) 'चार दिवस शोधलें म्हशीचा ठाव लागत नाहीं' ४ जागा, स्थान, आश्रय; अधिष्ठान; बैठक तळ 'द माय धरणी ठाय' ५ मोकळी व स्वच्छ जागा, प्रदेश, अवकाश 'रानी गली ठाव झाला।' ६ भोजनपात्र इ० ठाय अर्थ २ पहा 'बारा हजार लाविले ठाव।'—ऐपो ४७ ७ पत्ता, ज्ञान, मागमूस, थाग 'ठाव नाहीं बापाचा। अकुळी साचा श्रीकृष्ण'—एरुस्व ? ३ ८ भाव —शर (नामदेवगाथा ७५६) [सं स्थान, प्रा ठाय-ठाव] (बाप) ०करणें—१ (व) पानाचा नवरा करणें २ नेवलेल्या जागीं शेण लावणें 'जेवणास तु मग ठाव कोण करील' ०घेणें-पाहणें, खडा टाकून ठाव पहाणें-तळ शोधणें ठायीं जाणें भागी पडणें, युक्तीद टाकून मोजणें, थाग किंवा शोध लावणें

अजमास काढणें, मनाची परीक्षा करणें ०**लागणें**–सापडणें, आढळणें, उघडकीस येणें, वर येणें ०**लावणें**–शोध करणें, पत्ता काढणें ०**ना-ठिकाण**–पत्ता नसणें ०**पुसणें-फेडणें**–नाहींसे करणें 'निवृत कवचाचा ठावो फेडिला।' –ज्ञा १२०० ०**सोडणें**–योग्य जागेचा त्याग करणें (**चित्तानें, मनानें)ठाव सोडणें**–मनोभ्रंश होणें, घाबरणें, चलविचल होणें, बेभान होणें ०**चूक-ठिकाण-ठिकाणा-पालट**–ठायचूक इ० पहा

ठाव—पु (काव्य) टाव, टाहो

ठाव—पु (व ल) जनावर 'घरीं दोन ठाव आहेत'

ठावका(का) ठावकें, ठावलें(ला)—पुन. १ भोजनपात्र ठाय अर्थ २ पहा २ एक प्रकारचें भांडें ठामणें पहा ३ पणती [ठाव=जागा]

ठावका-ठावा—वि माहीत असलेला, ठाऊक ज्ञात. (काव्यात व अशिक्षित लोकात रूढ) 'ज्याला तपें सकळ ठावें।'

ठावणें—अक्रि राहणें 'त्यावि आत ठाऊनि कोपट।'–अमृ ४४.[स स्था]

ठावर—पु गद् गाठ (एकदा जिरून पुन्हा उत्पन्न झालेली) (क्रि० धरणें)

ठावा—वि ठाऊक, ज्ञात, माहीत 'ठावा नाहीं ऐसा होता येथें।' –तुगा ९७ 'नसे ठावा ब्रह्मा, न शिव अथवा श्रीपति हरी।' –वामन, वेंचे (नवनीत पृ ८९)

ठावा—पु (व.ना) बाजेचा किंवा पलंगाचा खूर, पाय

ठावें—न ठिकाण –वि ठाऊक

ठावो—पु ठावठिकाण, मागमूस 'ठावो न पवता जयाचा।' –ज्ञा १५.१५. ०**वरी**–क्रिवि पर्यंत, पावेतों

ठास—पु चाप किंवा तास पशी [स चाप]

ठा(ठां)स—वि १ दृढ टणक, कठिण (अतिशय दाबल्यानें किंवा ठोकल्यानें) २ अत्यंत उच्च, कर्कश (स्वर) ३ (ल) निश्चित, साफ निखालस, स्पष्ट (भाषण) विचारपूर्वक व दृढ निश्चयपूर्वक केलेली (युक्ति, गोष्ट), खरी चांगल्या आधाराची (बातमी) पक्का, अढळ, घट्ट ठाम (–वि) पहा [हिं]

ठा(ठा)सणी—स्त्री १ खच्चून भरणी, ठेंचणी २ (व) गजगोटा, दारू ठासण्याचें लाकूड ३ ठाम, बिनचूक बेरीज, हिशेब इ०) [ठामणें]

ठा(ठा)सणें—उक्रि १ खच्चून भरणें, ठेंचून भरणें, चिणून भरणें, घट्ट बसविणें २ अनेक रकमा एकत्र मिळवून बेरीज इ० करणें एकत्र करणें ३ (ल) भरपूर पिणें (दारू इ०) 'त्याणें पोटात दारू ठासली आहे' [ठमणें हिं ठासना]

ठासर—वि पैसवाला श्रीमंत (कुळ)

ठासा—पु (विणकाम) कापडाचा विणलेला भाग गुतागुत नारींशी हाऊन साफसूफ व पक्का होण्यासाठीं शिर्ते किंवा फणी यानीं ठोकण्याची क्रिया [ठामणें]

ठाळणा—पु (व) मोटेचें पाणी पडण्याकरिता केलेला हौद थाराळें थाळणें

ठाळा—पु (वे) झाडाची ल्हान ड्हाळी

ठिक—पु चट्टा

ठिकठाक—वि ठाकठीक पहा

ठिकडें—न (व) चौकोनी तुकडा [हिं ठिकडा]

ठिकडें—न अंगठींतील रत्न, खडा –वि सुदर, नमुनेदार ठिकडा (रत्न, आश्चर्यकारक वस्तु (ल) घोडा, माणूस इ०). 'नाजुक रुपडें दिपडें ठिकडें जिकडे तिकडे असकारा।' –पला ४१२ [टीक]

ठिक(का)ण—न (गो) बाग, जमीन [स्थान]

ठिकणाती—पु बलुत्या, बलुतेदार इ० [ठिकाण]

ठिकणें—अक्रि १ पावडावर चालणें, उडत चालणें बागडणें (घोडा हरिण इ०) २ (ल) ठमकणें, ठुमकत चालणें (स्त्रीनें) ३ स्थिर राहणें

ठिकर—वि ठिक्कर पहा

ठिकरी—स्त्री १ चीप तुकडा (दगड, मडकें, बाटली इ० चा), कपरी 'का वीजु वर्षोनि आभाळ ठिकरि या आतो भूताव्ह।' –ज्ञा १८.१३४ २ फोडणीचा एक प्रकार दगडाची खापरी तापवून तीवर लोणी, जिरें इ० घालून मग ही कढींत बुचकवितात, तसेंच लोणचीं किंवा कढी हिच्यावर ओततात 'सावारीं वधिका बहु ठिकरीच्या'–कचेसुच ८ या कृतीनें कढीला आलेला रुचकर पणा ३ फुटकें, तुटकें भांडें, मडकें ४ (उपहा) पत्रावळ लावण्या साठीं आणलेलें ल्हान पान [हिं] (वाप्र) ०**तापणें**–सपाटून भूक लागणें **ठिकऱ्या होणें**–१ तुकडे होणें, छिनभिन होणें २ थडीनें वोटास, ओठास चिरा पडणें, फुटणें ०**चा खेळ**–१ निछान्यावरील उडया मारण्याचा खेळ २ दगड, खापरी याची वाटोळी बारीक चकती घेऊन खेळावयाचा मुलाचा एक खेळ यात सहा घरें असतात–१ आसुक २ मासुक, ३ विंचू ४ पायटेकी, ५ सागरडोंगर, ६ समुद्रडोंगर इ० चौथ्या घरात दोन्ही पाय टेक तात, विंचरात पाय टकीत नाहीत, बाकीच्या घरात लगडत चालतात गणपतीची पाटी यथील फरसावर या खेळाचा विशेष प्रचार आढळतो यास अकर्टे दुकर्टे असेंहि म्हणतात

ठिकला—क्रिवि यथोचित, बरोबर नेमकें, ठीक 'धोंडा मारला तो ठिकला भिंतीवरच लागला' [टीक=बरोबर] –वि टिपके असलेली (कवडी इ०) [टीक=डाग]

ठिकवणी—स्त्री जडावाचा दागिना 'ठिकवणीया पारगो न सीरे। –भाए ५३९ ०**या**–पु रत्नपारखी, जोहरी 'ता नेण रत्नजाति जाणा ठिकवणीये।' –भाए ६७४

ठिकसठाकस—वि ठाकसठिकस पहा

ठिकसा—वि उचित टीक असा 'ठिकसा भोग भोपु पडे। –शिशु २०

ठिका-ठिकरा—पु (व) मोठें रत्न

ठिकाठोक—वि १ टीकठाक योग्य बरोबर तंतोतंत २ टेंगिष्ठक [टीक हि]

ठिकाण-णा—नपु १ (सामा) स्थान, जागा, स्थळ, वसतिस्थान, घर २ अज्ञात स्थान, पत्ता (हरवलेल्या किंवा शोध लल्या वस्तूचा), (क्रि० लावणें; लागणें) ३ मिलाफ, एकवा क्यता, सुसंगति (भाषण, वर्तन याची) ४ सूचक चिन्ह, खूण, अट कळ (भावी गोष्टीची) ५ एखाद्या गोष्टीचा अभाव दाखविण्या साठीं नकारासह योजावयाचा शब्द 'दुपार झाली अजून त्याचे स्नानास ठिकाण नाहीं' ६ (ल) बूड, तळ, खोली, मर्यादा, थांग 'शब्द किती आहेत याचा ठिकाण लागत नाहीं.' ७ आधार, पाया, थारा (बातमी इ० चा), आश्रय ८ वंशपरंपरागतची जागा, गाव, रहाण्याची जागा, घर, वस्ती 'खरबूज रोगाचें ठिकाण,' 'ओसाड गाव चोराचें ठिकाण' ९ स्वराची योग्य उच्चता, तार स्वर (क्रि० धरणें, साधणें, राखणें, सोडणें, सुटणें) १० सुपारीची बाग (गो) [स स्थान, हिं ठिकाना] (वाप्र) ०**चा तुटणें**—जागा, कळप, वंशपरंपरागत घर इ० पासून दूर होणें, ताटातूट होणें **ठिकाणचा विंचू उतरणें-जाणें**—जेथें विंचू चावला त्या जागेची फुणफुण किंवा आग नाहींशी होणें. **ठिकाण पुसणें-मोडणें**—झाडून झटकून टाकणें, समूळ नाश करणें **ठिकाणावर आणणें**—पूर्वीच्या जागीं आणणें, पूर्वस्थितीवर आणणें **ठिकाणीं आणणें-लावणें**—परत मिळविणें, जाग्यावर आणणें **ठिकाणीं ठेवणें**—जागच्याजागीं, जेथील तेथें ठेवणें **ठिकाणीं येणें-लागणें**—जेथल्यातेथें येणें, बरोबर बसणें, परत आणणें, बस्तान बसणें, परत मिळणें **ठिकाणीं लावणें-पाडणें**—पत्ता काढणें, मूळ ठिकाण शोधणें, मूळ बातमी मिळविणें सामाशब्द- **ठिकाणाचा अंक**—पु वस्तूची जेथें पैदास झाली तेथील मूळची खूण, नंबर ०**चा रोग**—पु रोगाचें मूळ, मुख्य स्थानचा, मर्माचा रोग ०**ची खरेदी**—स्त्री जेथें माल उत्पन्न होतो तेथेंच केलेली खरेदी ०**णची बातमी-वार्ता-वर्तमान**—स्त्रीन खास मूळ जागची बातमी जेथें गोष्ट घडली त्याच जागेवरून मिळालेली माहिती इ० **ठिकाणदार**—वि वतनी जागा, घर, धंदा, काम इ० ज्यास आहे तो, जमीनदार याच्या उलट उपरी ०**वस्तु**—वि आधार भूत, प्रमाणभूत (गोष्ट, बातमी इ०) ०**मकाण**—न (मोघमपणें) वसतिस्थान, रहाण्याची जागा

ठिंकाळणें—अकि (महानु) भेटणें 'ठिंकाळला चैतन्य पुर्नी।' -भाए ४४७

ठिका(को)ळें, ठिगोळें—न १ ल्हान पराचळ २ (ल) जमिनीचा लहानसा तुकडा याच्या उलट पट ३ शेतातील अलग राहिलेला तुकडा

ठिकी—स्त्री १ रास, गंजी २ इमारती लाकडाची गंजी, ढीग ३ धान्याच्या पात्याची रास, भुसल्या धान्याची रास ४ झाडाच्या बुंध्यामधून काढलेला लाकडी तुकडा, चाकाचा लाकडी तुंबा

ठिकी—स्त्री (गो) नाकात घालण्याची फुली, एक दागिना

ठिकें—न १ तुकडा, भाग, ठिगळ, जागा, शेताचा तुकडा २ डाग तीळ, ठिपका (शरीर, रत्न यावरील) ३ ठिकाण, जागा

ठिकेकरी—पु शेताचा मालक किंवा कर्ता ०**बंदी**—स्त्री १ जमिनीचे तुकडे, भाग पाडणें, शेतीच्या उपयोगासाठीं जमिनीची वाटणी करणें २ शेताचें पेरिस्त, मोजणी इ० चें पत्रक ०**वार**—क्रिवि (शेताच्या) तुकड्या-तुकड्यांनीं किंवा भागश: (वसविलेला सारा किंवा काढलेलें पीक)

ठिकें—न चोचकें, गाठोडें (मालाचें, वस्तूंचें)

ठिक्कर—वि (अतिशय, खूप या अर्थानें काळा या शब्दास जोडतात) काळा कुळकुळीत, फारच काळा

ठिगळ-ळ, ठिगळी—न स्त्री जुन्या फाटक्या वस्त्राला लावलेली कणी, जोड, पत्री, कप्पा, छिद्र इ० ला जोडलेला तुकडा (क्रि० लावणें, जोडणें) 'तीनशें साठ ठिगळ्याची गोधडी वरी।' -भज ४७ 'आकाश फाटल्यावर ठिगळ काय द्यावें ?' [प्रा थिग्गल] ०**णें**—सकि १ तुकडा जोडणें, पत्री जोडणें २ (ल) गोळीनें किंवा तीरानें जखम करणें, वाळवी इ० नें वस्त्र खाऊन भोकें पाडणें, फळें नासत असताना ठिपक्यांनीं युक्त होणें, अथवा डागळणें

ठिंगणा ठिंगू, ठिंग्या—वि ठेंगणा पहा

ठिंगळी—स्त्री (कों) ठिणगी पहा

ठिंग(गा)ळें—न ठिकोळें पहा

ठिगुर—पु (कु) डेंकूक माशाची एक जात याच्या अंगावर काटे नसतात व याचा आकार सापासारखा असतो

ठिगुळवाणे—वि अनोळखीचें

ठिणकणें—अकि (कों) धुमसत धुमसत फार वेळ रडणें, स्फुंदणें २ ठणकणें, ठुसठुसणें [हिं ठनकणें]

ठिणगी—स्त्री अग्निस्फुलिंग, ठिंगटी **ठिणग्या गाळणें**—१ जोरानें एखाद्या वस्तूवर आपटलें असता भिरभिरी होणें चकचक होणें, यावरून २ (ल) अतिशय सतापणें, रागावणें

ठिप(ब)कणें—अकि थेंबथेंब पडणें, पाझरणें, गळणें, सांडणें (एखाद्या वस्तूमधून किंवा पासून), गळती लागणें; पाझरू दणें. [ध्व ठिप! ठिप!]

ठिप(ब)का—पु १ थेंब, बिंदु २ कपाळावरील गंध इ० चा टिक्ला ३ (ल) अपकीर्तीचा डाग, कलंक [स स्तिप्]

ठिपठिप-ठिपां—क्रिवि टपटप-टपा (पाण्याचा बिंदु गळताना होणाऱ्या आवाजाप्रमाणें) [ध्व]

ठिंबरी—स्त्री (गो) एक रोग

ठिंबो—पु (चि) थेंब, बिंदु ठिपका पहा

ठिया-य्या—पु एखाद्या वस्तूच्या खालीं दिलेला आधार, टेंकण (कावेरा, लहान खांब, लाकडाचा ठोकळा, दगड, पायरी, उथळें, ठेपसा) २ जागा स्थळ, ठिकाण (ज्यावर एखादी वस्तु उभारलेली असते किंवा उभारण्याचें ठरविलेलें असतें अशें), (गवंडीकाम) भिंत किंवा विहीर इ० चा कंगोरा, जड किंवा अरुंद सपाटी, बैठक (नेमलेली) (भिंतीवरील) ३ जेठा मारून बसण्याची क्रिया (क्रि० मारणें) [स स्था, स्थित]

ठिल, ठिल्लू, ठिल्या—वि ठेंगणा, जाडजूड व गबदुल, खुजा

ठिला-ली-ल्या—पु दहींदूध ठेवण्याचें ल्हान मडकें -वि वाटोळा, जाडजूड, गद्द

ठिवणें—(कुण) ठेवणें पहा

ठिसका—पु (व) महत्त्व, टेंभा **ठिसकारत**—क्रिवि ठसकारत, ठसकाऱ्यानें 'तेव्हा रावानें ठिसकारत म्हटलें' —रजपुताचा भीष्म

ठिसपिस—स्त्री त्रास, दगदग

ठिसरी—स्त्री १ निंदा, तोहमत, कलंक, शिवीगाळ (अव प्रयोग) (क्रि० करणें, उडणें, उडविणें २ चिरट्या, फुट, चिरा (थडीनें ओठ, बोटें याना पडणाऱ्या) ३ तडे पडलेली किंवा तुकडे होणारी पोळी, भाकरी (वाईट कणिक किंवा वाईट पीठ तिंवल्या-मळल्यामुळें)

ठिसूळ—वि १ ढिसूळ, कटकन मोडणारें २ (ल) हलकें, अशक्त, फुसकें, पादराफुसका

ठी—स्त्री १ एका ठिकाणीं हरकत आल्यामुळें ज्या दुसऱ्या ठिकाणीं एखादा माणूस जातो तें ठिकाण, लिहिणें, वाचणें, गप्पा मारणें इ० करीत असता काहीं अडथळ्यामुळें तें तसेंच अर्धवट सोडून दिलेलें स्थळ, एखादी गोष्ट सिद्ध करण्याचे उपयोगी आरंभापासून शेवटपर्यंतची कृति २ ठराविक वेळ, स्थळ, मुक्काम 'जे उपसंहरूनि कीजेल ठी।' —ज्ञा ७ ३० ३ योग्य, चोख व्यवस्था, युक्ति, मार्ग, रीत इ० ४ निंदा, दोष 'जो अमृतासि ठी ठेवी।' —ज्ञा २ ३६८ ५ निश्चय 'का पृथ्वीचिया तृणांकुरा। होईल ठी।' —ज्ञा १० ३०० ६ स्मरण, आठवण 'प्रतिक्षणीं काय ठी। करीतसे।' —अमृ ७ १८२ ७ मर्यादा, शेवट, सीमा 'सकळा ज्ञानाचा सेवटीं। करूनि आगमा ठी।' —ऋ ३ [स स्थिति-ठिइ-ठी] **ठीस ठी मिळणें**—(एका अर्धवट कवीच्या गोष्टीवरून) होकार देणें, कबुली देणें, जुळणें, जमणें अनुकूल असणें

ठीक—न १ आगठीवरील खडा टीक पहा ठिकें अर्थ १ पहा २ अंगावरील तीळ, डाग ठिकें अर्थ २ पहा —स्त्री मोत्याचा झुबका

ठीक—वि १ उचित योग्य, यथार्थ, शुद्ध, सत्य २ पूर्ण, यथायोग्य, बेताचें [हिं] ०**ठाक**—वि यथायोग्य, कमवार, नियमित, व्यवस्थित, योग्य प्रकारें सुधारलेलें [टीक द्वि] ०**ताळ**—पु ताळमेळ, जुळणी, समरसता, तादात्म्य, मिलाफ जम, एकवाक्यता

ठीकलग—पु रत्नजडित अलंकार 'भगऔनि आगाथिलें टीकलग।' —दाव १७० टिकलग पहा

ठुकठुक, ठुकठुकणें, ठुकठुकें—ठकठक इ० पहा

ठुकणें—सक्रि उरकणें, संपविणें, घडणें 'नाडिले यज्ञाधिकारी सुरगण। नाडिले स्वधाकाराचे पितृगण। नाडिले ऋषिभूतगण। बळिलपैण ठुकेना।' —एभा १८ २६९

ठुकरणें—सक्रि (राजा कु) काठीनें ठुक ठुक मारणें, चुरा करणें चेचणें, घासणें

ठुगणें—सक्रि (व) फसविणें भोंदणें 'आयाराया ठुगता नि पैसे मिळविनो'

ठुंठण—न झाडाचें खोड, बुंधा, मुगरा, कापून बाकी राहिलेला अवयव बोथटलेलें शस्त्र किंवा हत्यार बुंगा खुट [हिं ठुठा]

ठुठा—स्त्री १ बदुकीच्या गोळ्याचा ठुं ठु असा आवाज, दणका २ तोंडातोंडी, वाचावाची, धसफस [ध्व]

ठुंठी, ठुठा—स्त्रीपु पिकाच्या रोपाचे बुंधे खाणारा एक रोग (भाद्रपदात फार पाऊस पडल्यास हा होतो) —कृषि १७४

ठुणका—पु १ रागाचा झटका, चीड, रुसवा (क्रि० येणें) २ बुकादा, ठोसा 'ठुणके लागणें चिमोर।' —दा ३ ७ २५ [ध्व]

ठुणगा—का—वि ठेंगणा, ठुसका, ल्हानसर आणि गट्टू

ठुणगुण—पु दांभिकपणा 'तुका म्हणे ठुणगुण देखे।' —तुगा ३१३९

ठुणठुणणें—अक्रि ठुसठुसणें, ठणका लागणें, फुणफुणणें [ठुण ? ठुण!]

ठुनका—पु (व) मनतंत्राचा इलाज, छाछु [ध्व] ०**दबणें** (व) खोडकी निरणें.

ठुनठुन—स्त्री (व) कुरकुर [ध्व]

ठुनो—स्त्री (व) आखूड वेळ

ठुबरा—वि (ना) ठेंगणा पहा.

ठुबरा—पु (क) मकेभात, मके सडून त्याचा भात करून त्यात दहीं घालून फोडणी देऊन केलेला भात किंवा एक खाद्य

ठुंब(ठुम)री—स्त्री शृंगारिक लावणी, काव्य, चिजेचा एक प्रकार टप्प्याचे राग तेच ठुमरीचे राग असतात यात शृंगाररस प्रधान असतो यात रागाची शुद्धता रहात नाहीं ठुमरी गाताना तिच्यातील अर्थ अभिनयानें व्यक्त करावा लागतो

ठुमकणें, ठुमका—ठमकणें, ठमका पहा

ठुमठुमीत—वि ठुमठुमीत पहा

ठुरऱ—पु (माळवा) मसाण्यातील गणग

ठुला, ठुल्लू—वि (राजा) खुजट, ठेंगणा पहा

ठु(थु)ली—स्त्री जाडीभरडी कणीक, जाड दळलेलें गव्हाचें पीठ, सांजा, भरडलेलें पीठ [फ्रेंजि थुले=जाडेंभरडें, आर्मिनियन नि थुल्ल=विरजलेलें दूध, दहीं]

ठुशी—स्त्री १ स्त्रियांच्या गळ्यातील एक सोन्याच्या मिंज त्याचा किंवा पेटयाचा व खालीं मणी लाविलेला दागिना या पेट्याचा आकार इंग्रजी डब्ल्यूसारखा असून त्याची संख्या ५१ ते ५५ असत अशी प्रत्येक पटी २ चोळीच्या बाहींमागल्या तिवोनी कापडी तुकडा, बगल ३ मळणीनंतरचें थोडस दाणे राहिलेलें गव्हाचें कणीस ४ बुक्की ठोसा गुद्दा ५ सुरुंगाची दारू, किंवा ल्हान सुरुंग ६ (ल) टोमणा 'जाणूनबुजून तिनें ही ठुशी दिली हातीं' —क १ ७ ३०

ठुशो, ठुदयो—वि (कु) प्रसिद्ध

ठुस-फण-फर-दिनीं-दिशीं—क्रिवि एकमेकावर हापटलेल्या वस्तूंच्या बध्यड आवाजाप्रमाणें, आवाज होऊन, दुमदुमां [ध्व]

ठुसका—वि १ गिड्ड, चरकन् मोडणारें २ लट्ठ, पोपटा, गबदुल **ठुसका**-वि आखुड व बळकट, ठेंगणा व लट्ठ, जाड व समानगीत **ठुसका-ठुसकारा**-पु (राजा) १ ठमका पहा २ भरीव ३ (ना) ठेंगणा

ठुसका-ठुसा—वि (व) ठेंगणाठुसका

ठुसठुशी(सी)त—वि पिकलेले व वेदना देणारें (गळू इ०), ठमकीत पहा [ध्व]

ठुसठुस-ठुसा—क्रिवि शरीरास वेदना होत असतांना ठाणाऱ्या आवाजाप्रमाणें ठणका लागला असतांना होणाऱ्या ठस ठसीप्रमाणें [ध्व]

ठुसठुस—स्त्री कळ किंवा गळू यात पू झाला असतां होणारी फुणफुण, ठमका [ध्व]

ठुसठुसणें—अक्रि गळू इ० स ठमका लागणें, फुणफुणणें, धमकणें, वेदना होणें [ठुस ठुस]

ठुसा—पु ऊसाचा कांडा, ल्हान तुकडा (सोलेल्या), जोंध ळ्याचें मारलेलें ताट २-पु (ना) मुद्दा, ठासा -वि (व) ठेंगणा, आखुड, ठुम्सा, ठोसा [ध्व हिं]

ठूं—न थोडयाशा कारणावरून केलेला दोषारोप (क्रि० ठेवणें) जो व्यापार किंवा पदार्थ मनास येत नाहीं त्याजवर ठेव लेलें यथाकथंचित् निमित्त

ठून—स्त्री (विणकाम) विणलेलें कापड गुंडाळण्यासाठीं, अस लेली लाकडी चौकोनी तीन हात लांबीची फळी

ठेऊ—वि १ राखीव ठेवणीचें २ शिल्लकेंत टाकण्याचा ज्याचा स्वभाव आहे असा, काटकसरी [ठेवणें]

ठेक—पु अंकुर

ठेका—पु १ (ताल) विवक्षित तालाच्या एका आवर्तनाचे तबल्यावर किंवा पखवाजावर काढलेले समग्र बोल २ ताल (क्रि० धरणें) ३ मुसळधार पाऊस विलक्षण जोराचा ताप सपाटून तडाखा किंवा धाडा (अभ्यास, काम, खेळ इ० चा) भाग पिढ्या जाराने चालविलेलें वेदाध्ययन किंवा आवृत्ति (क्रि० लावणें), ठसा अर्थ २ पहा ४ (व) तोरा ठसका धरल्याशिवाय ठेका मोडत आहे' ५ मक्ता खोती करार **(आपला) ठेका चालविणें**-आपला हक्क, इ० चालविणें **ठेका लावून देणें**-आपलें वर्चस्व दुसऱ्याच्या मनावर ठसविणें [हिं]

ठेकी—स्त्री १ साधारणपणें १ पासून २० बिघ्यापर्यंतचें शेतजमिनीचें माप हें निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळें असतें २ टीनसेकरची ल्हान हातोडी **ठेकीला येणें**-(माण) बेजार होणें

ठेकेठोक—वि ठेंगठोक पहा

ठेकेदार—पु मक्तेदार पट्टेदार [हिं]

ठेंगडा—पु (ग्राम्य, अश्लील) गाढव (जनावर) गाढ विणीस ठेंगडी म्हणतात

ठेंगडें—न सोटा, सोडगा लाठी [हिं]

ठेंगण—वि फार्सी योग्यतेचा, तुच्छ, हलका 'परिस दिसे ठेंगण'-विपू १.७३

ठेंगणा—वि १ खुजा, वामनमूर्ति टिल्लू २ (ल.) नीच, हलका, उणा, 'होटेंड मदन ठेंगणा।'-नगा ६ 'त्याग आकाश ठेंगणें झालें आहे'=मदानें उन्मत्त झाला आहे [स स्थगीयान्, पां जि स्किगो] **०रिंगणा-ठुसका**-वि मध्यम बांध्याचा, सुदर शरीराचा, हलका व बांधेसूद, गुटगुटीत [ठेंगणा द्वि]

ठेंग(गे)मत—पु ज्यास शास्त्राधार नाहीं असें मत, पाखंड मत, नास्तिक मत (क्रि० मांडणें, माजविणें, मातविणें) २ स्वम ताचा हट्ट, हेका ३ (पदन्यूनतापूर्वक, ठेंगमताचें नांव) ठोंपण नाव

ठेंग(गा)ळणें—अक्रि ठेचाळणें, ठेच लागणें

ठेंगा—पु १ सोडगा, सोटा, खुंट २ वाळलेल्या झाडाचा साट 'ठेंग्या कवि अंकुर।' -तुगा १०८६ ३ साथा सालेंचे तुपलें, गुर्जी, बैठक ४ (अशिष्ट) शिश्न ५ टेंभा, गर्व, डौल, पोकळ दरारा (क्रि० मिरविणें, वाढविणें, माजविणें, मातविणें, दाखविणें) ६ बंड, दंगा (क्रि० माजविणें, मातविणें, उठविणें, मांडणें) ७ ठेंगमत, पाखंडमत (क्रि० माजवणें, मातवणें, मांडणें), उर्मटपणा [हिं] -वि (व) मध्यें तोंड खुपसणारा, बीचमें मेरा बादशाई उर्मट **०दाखविणें-ठेंग्यावर बसविणें**-(मूळचा अश्लील अर्थ, शिश्नावर बसविणें, परंतु व्यवहारात) लादणें, फसविणें, ठकविणें, प्रतारणा करणें, निराशा करून विटंबना करणें **०नाचविणें**-एखाद्यावर आपली इच्छा, मत लादणें **०नेसणें**-(हातांत सोटा तयार ठेवणें) साफ नाकारणें, तोंडावर नाकबूल जाणें म्ह० बाऱ्यावर वरात भुसावर ठेंगा

ठेंगा-ग्या—वि १ ठेंगणा २ उर्मट आडदांड, क्रूर, उद्धट

ठेंगाठेंगी—स्त्री चाव्हाकऱ्य, नकार (मागणी, अर्ज, यासंबंधीं) [ठेंगा]

ठेंगार(ळ)णें—उक्रि १ ठेंगा दाखविणें पहा, फसविणें २ छी थू करणें, वाईट रीतीनें वागविणें [ग्राम्य ठेंगा=शिश्न]

ठेंगू ठेंगूमामा ठेंगोजी—वि ठेंगणा, खुजा, वामनमूर्ति (पुरुष, स्त्री) [स स्थग]

ठेंगेदार—वि अत्यंत हुषार, चलाख, तरतरीत, दुसऱ्यावर अधिकार किंवा ताबा गाजविणारा हुकमती

ठेंगेपणा—न कृपणता कंजूषपणा

ठेंग्या—वि १ चडखोर दंगखोर २ नास्तिक, पाखांडी ३ ठेंगा पहा [ठेंगा]

ठे(ठें)च—स्त्री १ ठोकर, दगड इ० कास पाय अडवणें (क्रि० लागणें) २ (ल) तोटा, नुकसान हानि ३ गर्दी, भीड, फार दाटी **ठेंच लागणें**-अद्दल घडणें धडा शिकणें, वाईट अनुभव मिळणें [ध्व हिं ठेस] **०भरणें**-(आगरी) लग्नांत उबटण्यास हळदकुंकू

लावणें —बदलापूर ३५ म्ह० पुटच्यास ठेच मागल्या शाहणा= पुढल्या मनुष्यास ठेच लागली म्हणजे मागला हुषार होतो

ठेचणी—स्त्री दुखापत, ठोक [ठेचणें]

ठे(ठें)चणें—उक्रि १ चेचणें, फोडणें, चिरडणें, मारणें २ दडपून किंवा खरूचून मरणें [ध्व हिं ठेंसना [

ठेंचळणें—उक्रि थोडेसें चिरडणें, फोडणें

ठे(ठें)चा—पु कोथिंबीर कुटून, आलें, लसुण, चिंच व मसाला आणि मिरची घालून दह्यात कालवून तयार केलेली चटणी [ठेंचणें]

ठेंचाळणें—अक्रि ठेंच लागणें [ध्व हिं ठेस]

ठेटमत—न ठेंगमत पहा

ठेंटा—वि थेंटा, थोटा, थिटा, आखूड, लहान

ठेठे—क्रिवि १ कोरडया खोकल्याच्या ढासीचा आवाज, ठों! ठो (क्रि० लावणें) २ गाजावाजा, प्रसिद्धि (चोरी, दिवाळखोरी, वाईट गोष्ट इ० ची) (क्रि० करणें, वाजवणें, माजवणें, माडणें) —क्रिवि वरीलप्रमाणें कोरडया खोकल्याच्या आवाजाप्रमाणें आवाज होऊन [ध्व]

ठेणा, ठेणी, ठेणें—पुस्त्रीन (कों) ठिणगी, चिणगी

ठेणें—अक्रि १ उभे राहणें, ताठउभे राहणें (फक्त भूतकालींच व काव्यात प्रयोग) 'विस्मित होऊन इंद्र ठेला।'–तुगा ८१ २ राहणें, थाबणें, बद पडणें, त्रुटित होणें ठेला पहा 'दीपीं दीप एकवटला। मिळणीं एकचि होऊनि ठेला।'–एभा १० ३६३

ठेप—स्त्री १ टक्कर, भेट, अडथळा, सबध किंवा सघर्षण याच्यामुळें दोन गतिमान पदार्थांचा अटकाव, स्थिरता, विरुद्ध गतीनें येणाऱ्या वस्तूच्या गतीचा निरोध (क्रि० खाणें, बसणें) २ (ल) सीमा, मर्यादा, थाबण्याचें ठिकाण, हद्द 'पचायतीची ठेप कोठपर्यंत आली?' ३ सकेत, वचन, नेमलली वेळ, ठरविलेला काळ, मर्यादित मुदत (क्रि० करणें ठरविणें) 'उद्या सकाळीं भेटेन अशी त्यानें ठेप केली आहे ' कालदशावधि नियमपूर्वक केलला कार्यनियम ४ अपराधी माणसास काहीं नियमित कालपर्यंत सरकारातून तुरुगात जो प्रतिबंध करतात तो, कैद, शिक्षा ५ (लाकूडकाम) साध्याचा एक प्रकार –मॅरेट २८ ६ पचायतप्रकरणीं वादीप्रतिवादीपासुन लिहून घ्यावयाची कलमवार यादी (वाप्र) **ठेपदेणें**–अडथळा आणणें, मर्यादित करणें मुदतबद्द करणें **०विणें**–उक्रि १ गति बद करणें, मार्गांत अडथळा करणें, स्थिर करणें हालचाल करणाऱ्या वस्तूच्या मार्गांत अडथळा आणून अथवा विरोध करून ती थांबविणें, स्थिर करणें २ दुसऱ्यावर टेकल असें ठेवणें एखाद्याला आधारभूत किंवा एखाद्याच्या आश्रयानें ठेवणें ३ एखाद्या दिवसापर्यंत नेमणें, ठराविक काळीं योजणें [ठेप] **०रणें**–अक्रि १आघात किंवा अडथळा यामुळें थांबणें वाढलें जाणें २ –उक्रि भोंदणें भुरळाप देणें, चाळवण्या दाखविणें हद्द हद्द बंद करणें हुरहुरविणें, गोंजारणें आशा लावून फसविणें **ठेपेस नेणें, लावणें**– जागच्या जागीं आणणें, पूर्वस्थळीं आणणें, नेमणें ठरविणें मामाचंद्र– **०ठाव**–स्त्री नियमितपणा, ठराविक स्थिति, टापटीप, ठामपणा, नेमकेपणा **०राई**–स्त्री टापटीप, व्यवस्था, व्यवस्थितपणा, योग्यायोग्यता, मर्यादा, सावधगिरी (वागणूक भाषण, कृत्य, शिक्षण इ०ची) **ठेपी(पे)चा**–वि १ मर्यादा किंवा कायदा पाळणारा, व्यवस्थित, टापटिपेचा (मनुष्य, व्यापार, धदा) २ थेटचा अखेरपर्यंत जाणारा (प्रवासी), पुरणारें (काम)

ठेपणें—अक्रि १ एकास एक लागून आदळायाजोगें जवळ येऊन भिडणें, आघातानें थाबणें, थडणें २ टेंकणें, ओठंगणें, भिडणें, स्थितीप्रत प्राप्त होणें 'दगड होईल तितके एकमेकास ठेपून बसवावे '–मॅरेट ३? ३ येऊन थाबणें, प्रवास पूर्ण करणें ४ काहीं एक कार्य अवश्य केलें पाहिजे अशा दशेस येणें, एखादी गोष्ट एखाद्या मितीपर्यंत करणें भाग पडणें 'वैशाखात मुलाची मुज ठेपली आहे ' [स स्थापय्]

ठेपसा—पु १ मातीचें ढेंकूळ, ढेपसा २ नुकाच शिल्गा वलेला किंवा जाळून राख केलेला शेणाचा ढीग ३ साबाखालच्या पायाचा दगड, खुर्ची 'दगडाच्या बाधकामाचे नऊ इच चौरस ठेपसे ठेवावे '–मॅरेट ५८

ठेपा—पु १ (चाभारी) टाचेच्या मागचा भाग उजरण्यासाठीं केलेला लाकडी ठोकळा २ –पु (कों) आधार, टेंका

ठेपाऊ-वू—न (ना व) जरीकाठी रेशमी सोवळें, पीतांबर.

ठेपी—पु (व) लहान खुजट बैल याच अर्थी दुसरे शब्द थोडी, बदानी, फेडमी

ठेपी, ठेपू—(व) बूच ढपणा [हिं]

ठेंबा—पु १ मेख, खुटा, खाब, झाडाचा खुटाग्र, धीरा, टेका (ल) आधारस्तभ, आश्रय, मदत

ठेंबूस—न टेंबूस, टेंगूळ, गाठ, गुळव, उचवटा (शरीर, झाड, जमीन इ०वरचा)

ठेंव—न सकेत, ठराविक वेळ, काळ **०ढोक** वि (व) वस्ताद 'वायको चागली ठेंवढोक मिळाली आहे, ती त्याला आणते वाटेवर '

ठेम—न (हेट) धुळीचा उचवटा

ठेल—स्त्रीपु १ वैपुल्य, भरपूरपणा बाहुल्य २ गर्दी, दाटी, घनपणा, दाढ्य ३ –पु टुगणीचा खळ ४ आपल्या ढुगणानें दुसऱ्याच्या ढुगणावर मारावयाचा रेटा ५ (व) कळप ६ –वि भरपूर पुष्कळ विपुल पीक ठेल आलें ' **ठेलणें**–उक्रि लोटणें ढकलणें दाबणें गर्दी करणें भिडणें 'रथ रथागी ठेलिती ।'–वेमीस्व ७९४ [हिं ठेलना] **ठेलमुगा**–पु १ ढुगणीचा खळ २ ठेल अर्थ ४ पहा

ठेला ठेली—पुस्त्री १ पोतें गोण लहान गोण २ (ल) समुदाय, गर्दी 'तीन लोकांचा एकच ठेला।'–तोपी ७५२ **ठेलाठेल–ठी**–स्त्री गर्दी, दाटी, रेलचेल वैपुल्य बाहुल्य 'अभिमानानें ठेलाठेली। मर्दी झाली पिपुली।'–तुगा ३४११ धक्काबुक्की [ठेलणें]

ठेला—पु (ना) दारविना वस्त्याजोगें तात्पुरतें लाकडी फळ्याचें केलेलें (पानपट्टीचें) दुकान (६) ठेलॉ

ठेला–ला–ले—(भूतकालवाचक धातुसाधित ; ठेणे म्हणजे उभे राहणे या धातूंचे–काव्यात उपयोग) १ उभा राहिला 'ठेला आइनि हस्तक।' २ थांबला, स्थिर झाला, गुंतून झाला, राहिला 'बळें अनंतीं मोठ संताप ठेला।'–राम ६७ [स स्था]

ठेव—स्त्री १ साठा, संचय, पुरलेले, स्थापिलेले किंवा राखून ठेवलेले द्रव्य 'सगुणरूपाची ठेव।'–दा १२ ८ २ साग 'जीव लावण्याची ठेव।'–ज्ञा १ ९ ३ निक्षेप गहाणवट किंवा अनामत रक्कम ठिव किंवा अल्पव्याजाने ठेवलेले द्रव्य पेढीवर ठेवलेला पैसा ४ (कायदा) ट्रस्ट [स स्थापय्]

ठेव—स्त्री ढब, रीत, रीत, तऱ्हा, मार्ग, ढब, ठेवण 'त्या शुभ रूपाची ठेव।'–कथा ७ ८ १४ [स स्था]

ठेवण—न १ उतरण्याची, तळ देण्याची, विश्रांतीची, जागा, नागरवाडा, वस्ती २ –स्त्री विहिरीतील थांरखाम त्यावर उभारलेले जाते अशी दगडी किंवा टणक जमीनीची म्हणजे पायाची जागा, तसेच या बांधकामातील मधले मधले थर त्यावरून ३ पाया, भक्कम जमीन, भक्कम पाया (वागणें, वर्तन, अभ्यास यातील) [ठेवणें]

ठेवण, ठेवणा—स्त्री आकार, बांधा (शरीराचा), ढब, रीत, रूप ढब, (तोंड, शरीर, इमारत यांची) २ पद्धत, तऱ्हा, रीत, विशेष गुण, मार्मिकपणा, खुबी (भाषण, कृत्य यांचा)

ठेवणस—पु (राजा) करार (वस्या जाण्याचा, कामाला लागण्याचा इ०)

ठेवणा, ठेवणाईत—वि ठेवलेला, आश्रित, दास, नोकर, 'तो फक्त गलिमाचा ठेवणाईत'–भाव २५

ठेवणाऊ ठेवणू, ठेवणुकी, ठेवणुकीचा—वि ठेव लेला, स्वाधीन केलेला, निक्षिप्त, विश्वासाने ठेवलेला [ठेवणें]

ठेवणावळ—स्त्री ठेव राखण्याबद्दलचा खर्च, मजुरी

ठेवणी, ठेवणें ठेवी—स्त्री न स्त्री १ (काव्य) ठेव अर्थ १ पहा गुप्तधन 'राहणें ठेवणीं सापडती।'–दा ५ ८ २१ २ निक्षेप, ठेव अर्थ २ पहा

ठेवणूक—स्त्री ठेव अर्थ २ पहा [ठेवणें]

ठेवणें—न ठेव अर्थ १, २ पहा 'कीं हें आदिशक्तीचें ठेवणें।'–दा १ ७ १०

ठेवणें—सक्रि १ राखणें, स्थापणें, मांडणें, लावणें, बाजूस काढणें २ एका बाजूस टाकणें, चिन्हाड मांडणें, (काम) करणें निराळें काढणें, शिल्लक राखणें एखादें कार्य काहीं काळ न करता तसेंच राखणें ३ राखणें वाचविणें, राखून ठेवणें, रक्षण करणें ४ जागेवर कायम राखणें, होणें, स्थापन करणें, नियुक्त करणें (काम हुद्दा यावर) ५ चाकरीस, नोकरीस, सेवेस राहवून घेणें किंवा बाळगणें (चाकर सैन्य) ६ कायम राखणें, जसेंच्या तसें जपून ठेवणें, राखणें, जोपासना करणें, अबाधित मानणें 'यानें त्याची प्रतिज्ञा ठेविली।' ७ पेऊन न जाणें, जेथल्या तेथे पडू देणें 'पेंढाऱ्यांनीं काहीं घर भांडें घरांत ठेविलें नाहीं।' ८ रांड बाळगणें ९ एखादी वस्तु संरक्षणासाठीं दुसऱ्याचे स्वाधीन करून त्याजकडे राखणें [स. स्थापन, प्रा ठावण] (जेव्हां हें क्रियापद दुसऱ्या क्रियापदाच्या धन प्रत्ययांत धातु साधितांशीं योजतात, तेव्हां त्याचा अर्थ एखादी गोष्ट करणें, कोणत्याहि क्रियापदाच्या विषयाचें ठेवणें, किंवा तीच स्थिति राखणें, अथवा त्या क्रियेनें झालेली आविष्कृति असा होतो जसें–हें पत्र लिहून ठेव, हें कापड घडी करून ठेव, ती गाय बांधून ठेव दोनें पेरून ठेव, रांजांत पाणी घालून ठेव इ०, ठेवणें हें क्रियापद आणि टाकणें हें क्रियापद यामध्यें अर्थाच्या दृष्टीनें साधर्म्य व विधर्म्यहि आहे दोन्हीहि क्रियापदें एखाद्या कृत्याची पूर्णता किंवा एखाद्या विषयाची पूर्णता दर्शवितात, परंतु ठेवणें हें क्रियापद निर्देशमध्यें काळजी व लक्ष्य–विशेषण राखून ठेवण्यातील–कौशल्य दर्शविते तर टाकणें हें क्रियापद एखादी वस्तु दूर, दोर किंवा कायमची सोडून देणें, तिचा त्याग करणें, हात धुवून मोकळें होणें, किंवा दुर्लक्ष्य, दुराग्रह इ० अर्थ दर्शविते जसें–त्याची पोथी त्याला वाचून टाक हाये देऊन फाडून करून टाक, तें झाड उपटून टाक इ० यात कर्में तरी कार्य पूर्ण करण्याचा बोध होतो उलट ठेवणें क्रियापदाच्या स्पष्टीकरणार्थ वर दिलेलीं 'हें पत्र लिहून ठेव' इ० उदाहरणें पहा)

ठेवरेव—स्त्री १ ठेव, भेव, साठा, संचय, पुंजी, भांडवल इ० व्यापक अर्थानें २ निक्षेप ३ व्यवस्था, शिस्त, क्रम 'त्याच्या घरची ठेवरेव चांगली आहे' ४ टापटिपेनें लावणें, शिस्तीनें लावणें, क्रमवार ठेवणी 'जिकडे तिकडे ठेवरेव करून बसले स्वस्थ' [ठेव+रेव द्वि]

ठेवलेली—स्त्री रांड, वेश्या, राख (व) ठेवली

ठेवा, ठेवारेवा, ठेवी—पु पु स्त्री १ ठेव अर्थ १ पहा 'सुखाचा गमे पूर्ण ठेवा मनाला।'–वामन, वामनचरित्र १२ २ खाण ठेव अर्थ २ पहा ३ (ल) पापपुण्याचें गाठोडें ४ आकार [ठेवणें]

ठेवाठेव–ठेवी—स्त्री उठाठेव, कटकट, त्रास, दगदग 'तुम्ही या ठेवाठेवींत न पडणें। सर्वदाही।'–कथा ४ ५ १७८

ठेवासाठा—पु संचय ठेव अर्थ १ पहा

ठेवी—स्त्री रीत, प्रकार, मार्ग 'ते शिकवीती अति नीच ठेवी।'–वामन नृसिंहदर्पण ७४

ठेस, ठेसणें, ठेसाळणें, ठेसा—ठेच इ० पहा

ठेसन—न (व) स्टेशन (आगगाडीचें) [इ स्टेशन]

ठैरणें, ठैराव—(व) ठरणें इ० पहा

ठो—पु लहान मुलें आपल्या कपाळानें दुसऱ्याच्या कपाळावर हळूच आघात करतात तो, टक्कर (क्रि० देणें) [ध्व]

ठोक—पु १ काठी सोडगा यानें दिलेला मार २ सतारीच्या तारेवर केलेला नखीचा आघात [ध्व हि ठोक, का ठोकु]

ठोक—वि १ जाड भरींव, जड, ठळक, भक्कम (धातूची भांडीं, दागिने) २ (ल) श्रेष्ठ प्रसिद्ध चोख (शिक्षण, शहाणपण

धन इ० मध्यें) ३ पूर्ण, फुटकळ नमलेलें, सर्व (नंबर, सख्या)' सर्वसहित, समुदायानें, मोठया प्रमाणात, घाऊक, ठोकळ, एक दम जमेस धरलेलें (रकम, बेरीज, माल, सौदा, खरदी इ०) ' हिशेब ठोक समजा हो ।' -दावि २४२ **ठोकबद**-वि घाऊक, एकदम, सर्व **ठोक विक्री-विकरी**-स्त्री घाऊक विक्री, सरयानें किंवा एकदम विक्री याच्या उलट किरकोळ विक्री

ठोक—पु (व) हगाम, मोसम, वत्तर 'या मुहूर्ताला त्याचा ठोक भारी आहे '

ठोकजोशी—पु सहदेवमताचे ठोके शिकून, डमरू वाजवून भिक्षा मागणारी व ठोकळ भविष्य सागणारी शूद्र जोशाची एक जात व तींतील व्यक्ति, कुडबुडया जोशी, पिंगळा जोशी [ठोकळ]

ठोकठोक-कां—क्रिवि ठाकठोक पहा [ध्व]

ठोकडा-ळा—पु ठोकळा **ठोकडा, ठोकड्या**-पु (निंदार्थी) सोनार **ठोकडा-ठोकडें**-पुन बैलाच्या गळयातील घटा (लाकडाची, धातूची) [ध्व]

ठोकण—न १ काहीं तरी खानीनें प्राप्ति करून देणारें काम, एखादा पदार्थ किंवा व्यापार यापासुन कालनियमानें उत्पन्न होणारें फल, त्याचा अनेकवार अनुभव घेऊन त्याचें निश्चित झालेलें प्रमाण व तो व्यापार, उत्पन्नाची वस्तु, धदा, काम व्यापार, जमीनजुमला (ज्याच्यामुळें नियमितपणें उत्पन्न मिळतें असा) 'हें शेत तीन खडींचें ठोकण ' २ (ल) फायदा, धदा 'माझें नियमित ठोकण यदा उमें राहिलें नाहीं ' ३ (कु) अगावर राहिलेला देवीचा वण, खूण [ठोकणें=मारणें किंवा मिळविणें]

ठोकण—न झाडाचें जुनाट खोड, खुगडा, खुगटा

ठोकणावळ—स्त्री ठोकून बनविलेल्या वस्तूची मजुरी, घडणावळ, घडविलेल्या वस्तुची मजुरी. [ठोकणें]

ठोकणी—स्त्री १ आघात, ठोका, टोला २ गिरगावा ठोकण्याची गवडयाची तीन धाराची लाकडी खुंटी व तिनें ठोकण्याचा व्यापार, चोपणी (वे) कोडता [ठोकणें] ३ (कों) भडारी जातीमध्यें लग्नात करवलीशिवाय तिच्या दुसऱ्या भैत्रिणी असतात त्याचे पाय धुण्याची क्रिया -मसाप ४ ४ २५५

ठोकणें—सक्रि १ (दाडकें, काठी, हातोडा इ० नीं) मारणें, बडवणें, ठाठावणें, आघात करणें २ हृदय आघात करणें थोपटणें ३ करणें देणें, पाठविणें 'तो आजारी पडल्याबरोबर त्याला तार ठोकली ' (बाप्र) **अधाडी ठोकणें**-पहिला येणें पहिलें स्थान किंवा नबर पटकावणें **अरोळी ठोकणें**-ओरडणें, मोठ्यानें टाहो फोडणें **अर्जी ठोकणें**-विनति करणें, अर्ज करणें **तबू ठोकणें**-तबू रोवणें, मारणें, दणें, उभारणें **बाहू-दड ठोकणें**-दडावर आघात (हातानें) करणें कुस्तीस तयार होणें 'किंचित्प्रेप बुरुकूक भीमें ठोकूनि बाहु भुजदडीं।' -मोशल्य ४५ **धाच-धूम ठोकणें**-पळत सुटणें **पानें ठोकणें**-जेवण्याची पानें माडणें **फिर्याद ठोकणें**-तक्रारअर्ज गुदरणें **बोंब ठोकणें**-बोंब मारणें, शख ध्वनी करणें **मुद्रा ठोकणें**-आम्रापल्यानून भाताच्या मुदा पाडणें ठोकणें या क्रियापदाचे अर्थ मारणें या क्रियापदाप्रमाणें पुष्कळ आहेत सामान्यत ठोकणें, टोटावणें, फटकारणें, सुपारा डडविणें, घाईनें किंवा ओबडधोबड रीतीनें सपविणें इ० अर्थ होतात जसें— आम्ही बाटेनें चार भाकरी ठोकल्या आणि सरासरी जेवलों, पुष्कळ कामें जमली होतीं तीं मी कशीं तरी ठोकून निघून आलों **ठोकून देणें**-सक्रि गप्प मारणें, बात मारणें, विन विचारानें सागणें

ठोकणें—न १ ठोकणी १ पहा २ ठोकण्याचें हत्यार [ध्व]

ठोकतापीर—पु दाडगा, भाडखोर, नेहमीं मारामारीस तयार असलेला मनुष्य मारतापीर पहा [ठोकणें]

ठोकताळा—न अजमास, अटकळ, अजमासानें पाहिलेला हिशोबाचा पडताळा, प्रतीति, अनुभव, बरोबर अदाज (क्रि० घालणें, घेणें, पहाणें)

ठोकनापूर—पु (व) ठोक, मार 'खूप ठोकनापूर काटला बायकोचा '

ठोकमत—न पाखडमत

ठोकर—स्त्री १ ठेंच (क्रि० खाणें, लागणें) २ (व) जोडयाचा अग्रभाग ३ धडक, धडाका, अडखून पडणें ४ (ल) तोटा, नुकसान, अद्दल, दुर्दैवाचा तडाखा ५ पायानें मारलेला तडाखा, लाथ, गुद्दा, तडाखा (क्रि० मारणें) [हिं]

ठोकर—पु तोफेच्या गाडयास जोडलेली ल्हान पेटी

ठोकर—वि (व) जाड, लठ्ठ, ठोसर

ठोकरणें—अक्रि बोलण्यात झाडणें, भोसडणें, खरडपट्टी काढणें

ठोकळ—वि १ मोठा व चागला, जाडा व लठ्ठ, मजबूत, भरपूर, जोमदार भरीव २ अदाजी, ढळक, मुख्य, सरासरी, टोबळ, घाऊक, ठोकबद (एकूण बेरीज, बाब) [स स्थूल]

ठोकळा—पु लाकडाचा ओंडका किंवा ल्हानसा सोट, गोल, गोलटा, शाईची दौत ठेवण्याचें लाकडी साधन किंवा कलमदान, सहाण, शेतीदाणी इ० आत बसविण्याकरिता कोरून काढलेलें लाकडी खोड किंवा तुकडा, शिळेची चौकट हत्याराचा दाटा किंवा मूठ, इ०, पागोटें बाधण्याच्या पायाच्या आकाराचा लाकडी तुकडा २ (व) हरभऱ्याच्या भरडयाचा उकडून तयार केलेला वडा **ठोकळीबीट**—स्त्री नवरी बीट ही अरद व जाड आणि भावात महाग असते

ठोका—पु काठी हातोडा इ० चा तडाखा, आघात, प्रहार, धक्का, मारा २ धातूच्या भाडयावरील हातोडीनें झालेली खूण ३ भविष्य (विशेषत हवेचें पावसापाण्याचें) (क्रि०उतरणें, चुकणें) अनुभव प्रचीति पडताळा ४ भविष्याप्रमाणें घडून आलेली गोष्ट, ५(व) टोणा चेटूक ६ सरमकट जमीन खडानें दणें किंवा एकदम सरयानें लावणें (विघाटीनें न लावणें), अशी खडानें लाविलेली जमीन ७ सततचा व कटाळवाणा आवाज न थाबणारा टो! टो! असा आवाज (क्रि० घेणें) 'रडण्याचा-बोलण्याचा-खरडण्याचा ठोका ' [ध्व] **०ठोक**-स्त्री ठोकण्याची क्रिया -वि मोठा, भरीव, भरपूर (वस्तु-विशेषत दागिना, भाडें) वजनदार दु स कारक भयकर गर्वांत मारा (अपराध) [ठोक द्वि] -क्रिवि अगदीं बरोबर, जशाचा तसा योग्य (क्रि० पुरणें होणें) [ठोकणें]

ठोकण—न ठोकण पहा

ठाकाठोका—पु भविष्यकथन (जोशाचें) [ठोका द्वि]

ठोकारोखा—पु धाऊक, व्यवहारासंबंधीं रोखा, करारपत्र

ठाकूनठाकून—क्रिवि ठाकूनठोकून पहा

ठोके—स्त्री भटकणाऱ्या चोर जातींपैकीं एक जात —गागा
२०१ **०करीण**—स्त्री (व) जादूटोणा करणारी स्त्री

ठोक्या—पु (निदार्थी) १ सोनार, सोनटक्क्या २ (साके तिक) जार, एखाद्या स्त्रीचें प्रियपात्र [ठोकणें]

ठोंग—पु १ अंगीं विद्वत्ता नसतां अनेक कचाटें करून गावांत मोठेपणा पावलेला पुरुष, धटिंगण, दांडगा ठोकतापीर पहा २ (व) चाट, गप्प, थाप **०मत**—न १ ठोंगमत पहा २ लफडें, घोटाळा, तोहमत फसविण्यासाठीं किंवा त्रास देण्यासाठीं सांगितलेली खोटी गोष्ट [ठोंग+मत]

ठोंगळ—पु १ ठोकळा अर्थ १ पहा २ धष्टपुष्ट, दणकट तरुण; मस्त, टोणपा, इमामदांडगा, मूर्ख माणूस ३ रास, गंजी ४ ढुधा, खोड ५ (कु) लहान जमाव, गर्दी. ६ —वि प्रसिद्ध, प्रख्यात

ठोंगाई—स्त्री आडदांडपणा, मस्ती, भांडखोर वर्तन, उद्दाम वागणूक [ठोंग]

ठोंचला—पु (क) टोमणा, छद्मी भाषण, वर्मी बोल 'आपल्या ठोंचल्याचा रोख मी ओळखला'

ठोंटा—वि हात, पाय, बोटें इ० नसलेला थोटा (मनुष्य), वठलेलें (झाड), थोंटुक झालेली (वस्तु) [हिं]

ठोंठण—न थोटा अवयव थोटक ठुटण पहा [हिं]

ठोठावणें—सक्रि भाड्याचा नाद पहाण्यासाठीं त्याच्यावर टिचक्या मारणें, दारावर थाप मारणें, (सोनारी) हातोडीनें ठोकणें, (कुंभारी) मडक्यावर थापटणें, (पत्त्याचा खेळ) मोठें पान टाकून मारून घेणें किंवा झोडपून हात घेणें, दुसऱ्या बाजूचा पत्ता ठोकणें २ (ल) टोमणे मारणें, निर्भर्त्सना करणें व्याजोक्तीनें बोलणें (वाईट किंवा कृष्ण कृत्याबद्दल), जारानें सांगणें ३ ठो! ठो! आवाज करणें खडबडविणें [ठो! ठो!]

ठोठो—क्रिवि टक! टक! टाप! टाप! [ध्व]

ठोठो ठोठोबाडा—स्त्री पु गोंगाट, गाजावाजा, बभ्रा, प्रसिद्धि (वाईट कृत्याची) (क्रि० करणें) [ध्व]

ठोंब—पु १ खांद्याविरहित खोड, खुंट, सोट, दांडा २ (ल) धटिंगण, आडदांड, ब्रह्मचारी किंवा निपुत्रिक, अक्षरशत्रु ३ झुबका गुच्छ ४ बोकड —न ५ मातीचें लहान झुडूप ६ लहान मुलाची पहिल्यानें राखलेली शेंडी [स स्तंभ]

ठोंबरणें—सक्रि (राजा) भाड्यामध्यें पीठ इ० कोंबकोंबून भरणें, ठासणें चोंपणें, चेंदणें, दडपून भरणें [ठोंबा]

ठोंबरा, ठोमरा—पु १ मनगटानें मारलेला ठोसा २ (ल) टोमणा उपरोधिक भाषण उपहास (क्रि० मारणें, देणें, करणें) ३ जोंधळ्याच्या कण्याचा भात, घुगरी 'सोयऱ्यासी करी पाहुणेर वरा। कांडिता ठोंबरा सनालागीं।' —तुगा ४२१४ 'तुझी ऐ मानवरींच ठोंबरा खाऊनि असेन' —नागदवस्मृति १७१ (व) याजरी कांडून, फोडणीचे पाण्यांत शिजवून तिखटमीठ घालून केलेल्या कण्या ४ भुसाभुद्दा धान्य, वाईट धान्य —वि (व) चोटाला टणक लागणारा (भात इ०)

ठोंबस—वि ठोंब्या टम्टोंबस पहा

ठोंबा—पु १ आरूढ व जाड काठी, दांडकें, सोग, वेल चढण्यासाठीं पुरलेला डांभ २ (ल) मूर्ख. ठोंब्या पहा ३ (वि) कातड्यावर कुसर वडविण्याचा साचा, यानें तिहेरी फुली पडत

ठोंब्या, ठोम्या—वि अक्षरशत्रु, ढ, जड बुद्धीचा, मठ्ठ, मूर्ख मंदबुद्धीचा, अक्कलशून्य [स स्तुंभ–ठुंब–ठोंब —भाअ १८३५]

ठोम, ठोमरा—ठोंब, ठोंबरा पहा

ठोमणा—पु १ टोमणा ठोंबरा अर्थ २ पहा (क्रि० मारणें) २ (को) गुद्दा, ठोसा ३ (कु) कणकीच्या–कळकाच्या कोंबाचा लहान तुकडा **०ठोसरा**—पु आघात, टोमणा **ठोमणेठोसरे खाल्लेला**—वि ठक्केटोणपे खाल्लेला, अनुभविक, जगांतील हाल संकटें इ० अनुभवून शहाणा बनलेला

ठोमन—न (व) मोठें, सपाट भांडें

ठोमूस—पु (गो) टोंक, टोंकदार काठी, दांडा.

ठोला, ठोल्या—पु १ घरदार, बायको, कुटुंब इ० नसलेला माणूस, फटिंग मनुष्य, नोकरी किंवा गांठीं पैसा नसलेला, पत इ० नसलेला मनुष्य (अशा माणसाशीं देण्याघेण्याचा व्यवहार करण्यांत धोका असतो). अब्रूची चाड नसलेला २ ठोंब्या पहा ३ एखाद्या स्त्रीनें आपली कामेच्छा पूर्ण करण्यासाठीं ठेवलेला पुरुष, जार ४ गलेलठ्ठ गबदुल माणूस ५ (व) रिकामटेकडा किंवा मूर्ख माणूस [स स्थूल]

ठोवर—न (व) फुटकें मडकें

ठोसर, ठोंसर—वि १ जाडेंभरडें, घटमूठ, जाड (कापड सोटा इ०) २ (ल) अधुक, मंद (दृष्टि), टाकाऊ, निःसार किंवा पुळपुळीत (भाषण युक्ति, बेत) ३ (व) ठोकळ, लठ्ठ, मोठें, जाड 'टांकाचें ठोंसरपण।' —दा ११ १ ५ ४ दणगट, शक्तिमान ५ (ल) व्यवहारांत अनुभविक **०नजर**—स्त्री वरवर पहाणी, चौकशी, टेहळणी

ठो(ठों)सरा, ठोसा, ठोसला—पु ठोंबरा अर्थ १, २ पहा (क्रि० मारणें, देणें)

ठोसराई—स्त्री पोकळ बढाई भपकेदार शब्द, भाषणाचें अवडंबर, डौल, प्रस्थ, स्तोम, डौलाचें भाषण, फुशारकी (क्रि० मिरविणें, लावणें दाखविणें, नाचविणें) [ठोसर]

ठोसलो—पु (चि) जाड व मजबूत बांगडी

ठोसळ—वि (व) ठोकळ पहा

ठो(ठों)सा—पु रपाटा, धपाटा, रपका, रामगोला रद्दा, तडाखा, गुद्दा (क्रि० मारणें, देणें)

ठोळ्या—वि (व) ठोल्या अर्थ ५ पहा

ठ्यां करणें—अक्रि (क) धूम ठोकणें, पळून जाणें